DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13833

Kraśnik Memorial Book

Sefer Ḳrashniḳ

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

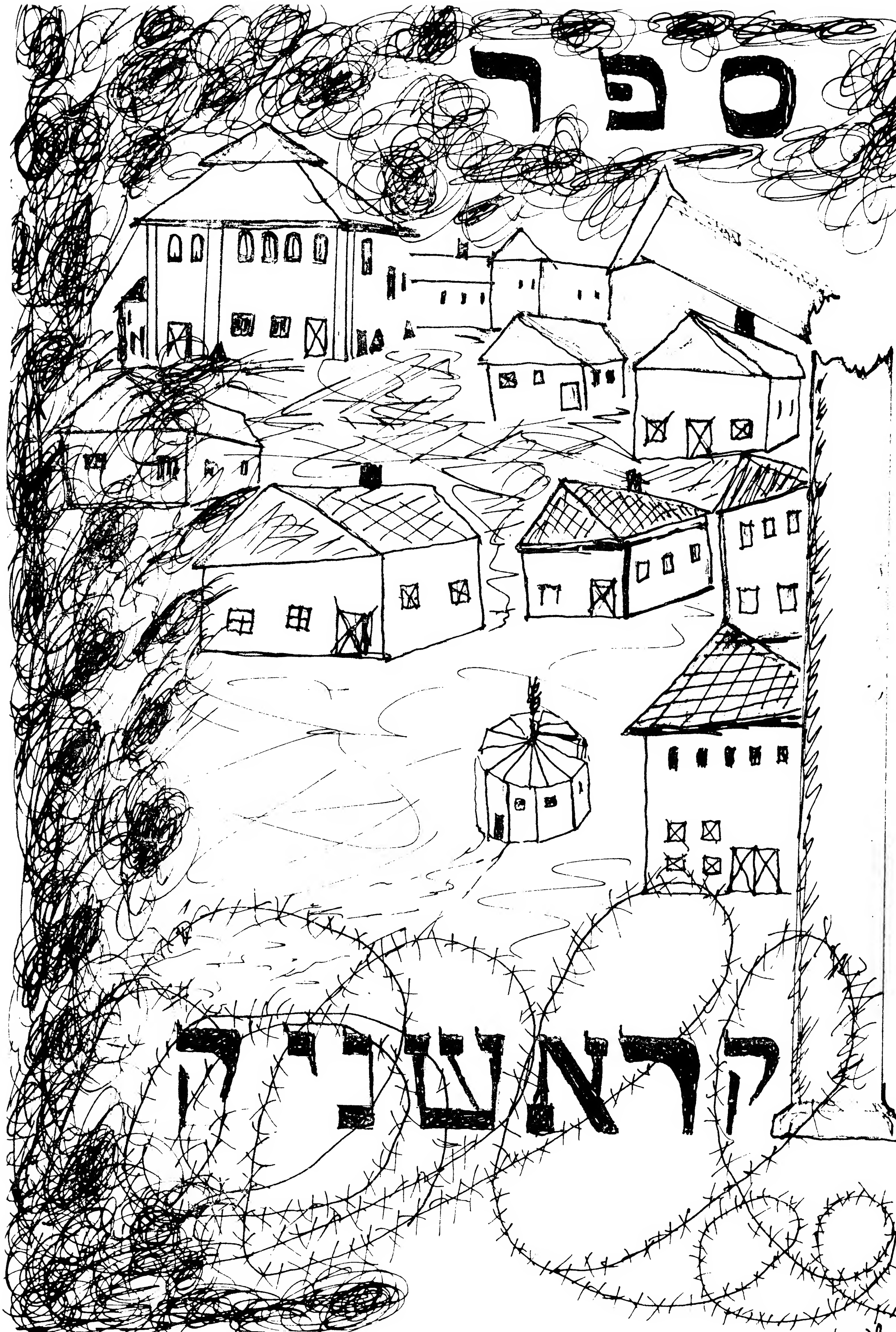
•

Original publication data

TITLE	Sefer Krashnik / ha-ʼorekh, David Shtokfish.
IMPRINT	880-03 [Tel-Aviv : Irgun yotsʻe Krashnik bi-medinat Yiśraʻel uva-tefutsot, 1973]
DESCRIPT	673 p. : ill., facsims. ; 28 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Kraśnik. Kraśnik (Poland) -- Ethnic relations Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Kraśnik.
ADD'L NAME	Sztokfisz, David.
ADD'L TITLE	Krashnik - Memorial book

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר
קראשניק
שפירו מרדכי

הנחת אבן־הפינה ל„היכל קראשניק” בתל־אביב (1956).
דאָס לייגן דעם גרונטשטיין פאַרן „היכל־קראָשניק” אין תל־אביב (1956).

ספר
קראשניק

העורך — רעדאקטאָר:
דוד שטוקפיש

ספר זכרון לקהילת קראשניק

☆

יזכור־בוך ספר קראשניק

☆

KRASHNIK — MEMORIAL BOOK

Editor: **DAVID SHTOKFISH**

המערכת:

שמואל גולדנר, יעקב אנדר, רחל מורמיסקי, שמואל בראנד (בישראל);

מאכס זילברברג, זליג גורפינקל, ז'אק פארבר, ז'ורז' לדרפיין, לייבצ'ה טאַפל, הנרי וולר (בצרפת).

שלמה זלינגר והנרי הוכרד (ארה"ב).

תמונת השער: מרדכי שפיראָ

רעדאקציע־קאלעגיעס:

שמואל גאָלדנער, יעקב ענדער, רחל מורמיסקי, שמואל בראנד (ישראל);

מאקס זילבערבערג, זעליג גורפינקעל, זשאק פארבער, זשאָרזש לעדערפיין,

לייבטשע טאַפעל, אַנרי וועללער (פראנקרייך).

שלמה זעלינגער, הענרי האַכראד (פאר. שטאטן).

שערבלאט געצייכנט: מרדכי שפיראָ

הוצא לאור ע"י ארגון יוצאי קראשניק במדינת ישראל ובתפוצות

ארויסגעגעבן דורך די קראשניקער לאנדסמאנשאפטן אין ישראל און אין די תפוצות

©

Printed in Israel, 1973

נדפס בישראל, 1973 (תשל"ג)

כ"ה למדינת ישראל

דפוס „המרכז", תל־אביב, אחד־העם 26

התוכן • אינהאלט

א. מן העבר הרחוק — פון ווייטן עבר

ב. בין שתי מלחמות העולם — צווישן צוויי וועלט־מלחמות

ג. השואה והגבורה — אומקום און גבורה

ד. דמויות — געשטאַלטן

ה. נר זכרון — אַ יאָרצייט־ליכט

ו. בני קראשניק בישראל ובתפוצות — קראָשניקער אין ישראל און אין די תפוצות

בית־המדרש בקראשניק שנעזב ע"י האחרונים מיהודי העיירה.
בית־המדרש אין קראָשניק, פאַרלאָזט דורך די לעצטע יידן פון שטעטל.

מבוא

כתוב זאת זכרון בספר ושים באזני יהושע, כי מחה אמחה
את זכר עמלק מתחת השמים.

קטונתי מלכתוב את ההקדמה לספר יזכור לקהילת קראַשניק — ספר שדפיו רוויים היסטוריה עשירה, זכרונות תמימים, וגם זכרונות על עינויי תופת ואבדון; דפים אשר בין שורותיהם מרחפות נשמות הקדושים, אחרי שהצורר הביא כליה על עירנו.

בחרדה עמוקה כלפי העבר, ההווה והעתיד נגשנו חברי ואני לביצוע מפעל אדיר זה של הוצאת ספר הזכרון.

שנים נרתענו מלבצע את משימתנו, עד שאזרנו עוז והתחלנו. המלאכה לא היתה קלה כלל וכלל. לא היו לפנינו שום מקורות של קהילתנו מדורי דורות, אם משום שהפנקסים אבדו בשואה האיומה, ואם משום שלא נרשמו דברים מעולם. אבל ידענו בביטחה — למרות שעל פני השטח לא מצאנו דברים בולטים ומרשימים — כי בתוך תוכּכי החיים הקהילתיים נרקמו מעשי יום יום של קהילה עשירה בתורה ובמעשים טובים.

חיים יצרניים היו מפכים בקהילת קראשניק מני אז, והם שפרסמוה בכל תפוצות ישראל. לפיכך הוותה כוח משיכה אדיר ליהודים רבים לבוא ולהתיישב בתוכה.

תקוותנו לא הכזיבה. אחר הסרת הלוט החיצוני, נתגלתה היסטוריה עשירת מעש מזה מאות בשנים. קהילה אשר רשמה דפים מפוארים בחיי הקהילות הוותיקות של פולין. אמנם לא הצלחנו לגלות את המקורות העשירים של החיים הדתיים מלפני מאות בשנים למרות פניותינו המרובות למוסדות המטפלים בתעודות ההיסטוריות של הקהילות. ייתכן שלא יכלו לספק לנו מידע כזה, פשוט משום שלא היה להם.

לא הצלחנו למצוא את המומחה לדבר, אשר יגלה לנו את הצפונות של הארגון הדתי בקראשניק מזה דורי דורות, אבל ידוע לנו ללא צל של ספק, שקראשניק היתה קהילה מאורגנת היטב, רבנים בעלי שם כיהנו בה, לימוד התורה היה מאורגן בחברות שונות, ומוסדות צדקה וחסד פעלו בה תמיד.

קראשניק לא הצטיינה במיוחד באישים גדולים שעקבות מעשיהם נרשמו בהיסטוריה היהודית. מאז ומתמיד היו תושביה היהודים של קראשניק אנשי מלאכה ברובם, יהודים עממיים מסורים לעמם, יהודים פשוטים אך נאמנים עד קיצוניות לתורת משה וישראל. משום כך לא השאירו את רישומם בהיסטוריה, אבל גם לא הכתימו את שם ישראל. לא נמצאו בקראשניק היהודית, בכל שנות קיומה, חו"ח בוגדים, מומרים, מלשינים וגם לא מתבוללים.

☆

שפר חלקנו במקצת ששרידי השואה מקהילת קראשניק גדולים יחסית (באחוזים) יותר מאשר בעיירות אחרות, ואולי משום כך שהצורר הקים מחנות עבודה במקום בו רוכזו רבים מאנשי עירנו. רובם של שרידים אלה נמצאים כיום בישראל. אלה העלו זכרונות שהוכנסו למדור השואה.

זכרונות אלה מעלים תיאורי זוועה, יתמות ושכול, דם ודמע, רעב ומחלות, יאוש ותקווה, מרד וגבורה. קריאתי הראשונה את החומר שנאסף וקריאת הדברים אחר כך בשעת ההגהה גרמו לי לילות נדודים וחלומות פחד, ימים שבהם התהלכתי כמוכה תמהון. זכרונות אלה ישאירו בוודאי את רישומם החזק בלב הקוראים. בהעלותנו פרקים אלו למען הדורות הבאים ולמען חרפת הגויים קיימנו מצוות „זכור".

עד כמה שידנו היתה משגת, ריכזנו בספר זה את תיאור החיים הקהילתיים של אנשי קראשניק בכל תפוצות ישראל. תנאי הדיור בקראשניק היו תמיד קשים, כמו־כן דאגות פרנסה. על כן חיפשו להם אנשי עירנו מקום מקלט בארצות אחרות. ההגירה מקראשניק היתה קיימת תמיד וקראשניקאים אפשר למצוא בהרבה ארצות ובמיוחד בארה"ב, בבראזיל ובצרפת, ששם קיימים „לנדסמנשפטים" מאורגנים ופעילים. הודות לרוח העזרה ההדדית, שהיתה קיימת תמיד בין יהודי קראשניק, הוקם המרכז בארץ עם ביתו המפואר — „היכל קראשניק".

מדור זה על מאמריו ותמונותיו מבוסס על החומר שהומצא לנו על ידי עסקני קהילות פזורינו, אולם איננו משקף את המציאות במלואה. פעילותם עשירה הרבה יותר.

☆

באיסוף החומר לספר עסקנו למעלה משש שנים. תחילה קלח החומר טיפין טיפין, אך אחר כך לא יכולנו לקלוט את זרם המאמרים והתמונות שהגיעו למערכת. ייתכן שאפשר להוסיף על הכתוב בספר זה, אבל נאלצנו להצטמצם. לכן היה הכרח לקצר פה ושם, בפרט במאמרים החוזרים על אותן העובדות. אותו דבר בתמונות; הקו המנחה — שכל מוסד חשוב, ארגון או מפלגה ישתקפו בספר זה. באם יש פה ושם חסר, הרי זה מכיוון שלא סיפקו לנו את החומר המתאים.

הננו מודים לכל אלו שהתמסרו למבצע היסטורי זה; לא שקטנו ולא נחנו עד שהצלחנו להוציא לאור, בעזרתו המקצועית של העורך מר דוד שטוקפיש, ספר מכובד זה. עשינו כמיטב יכולתנו שספר זה יהיה בעל ערך היסטורי וספרותי. לא חסכנו כוח, זמן וכסף. אם הצלחנו — תשפוט, אתה, הקורא. אנו תקווה שתדון אותנו לכף זכות.

שמואל גולדנר
יו"ר ועד הספר

תל־אביב, אדר א' — אדר ב' תשל"ג

פאָרוואָרט

כתוב זאת זכרון בספר ושים באזני יהושע, כי מחה אמחה את זכר עמלק מתחת השמים.

כ'בין צו קליין אויף צו שרייבן די הקדמה צום יזכור־בוך פאַר דער קהילה קראָשניק — אַ ספר, וועמענס בלעטער זענען אָנגעזאַפּט מיט אַ רייכער געשיכטע, תמימותדיקע זכרונות און אויך דערינערונגען פון שוידערלעכע ליידן און פּיין; בלעטער, וואָס צווישן זייערע שורות שוועבן הייליקע נשמות פון אונדזער שטאָט, וועלכע דער צורר האָט פאַרטיליקט.

מיט טיפן ציטער כלפי דער פאַרגאַנגענהייט, קעגנוואַרט און צוקונפט, זענען מיר צוגעטרעטן צו דער גרויסער אויפגאַבע פון אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך. מען האָט געוואָגט און זיך גענומען צו אַן ארבעט וואָס איז גאָרנישט געווען קיין לייכטע. מיר האָבן ניט געהאַט קיין שום מקורות וועגן אונדזער קהילה פון דור דורות, מעגלעך דערפאַר וואָס דער רוב מאַטעריאַלן זענען פאַרלוירן געגאַנגען אין די מלחמה־יאָרן, אָדער ס'זענען קיינמאָל ניט פאַרשריבן געוואָרן וויכטיקע געשעענישן. מיר האָבן אָבער געוווסט אויף זיכער — הגם אויבנאויפיק האָבן מיר ניט געפונען עפּעס באַדייטנדיקס — אַז אינערהאַלב דעם קהלישן לעבן האָבן זיך טאָג־טעגלעך געוועבט אויפטוען פון אַ קהילה, רייך אין תורה און אין מעשים טובים. אַ שעפעריש לעבן איז תמיד געווען אין דער קראָשניקער קהילה, וואָס האָט זי באַרימט געמאַכט צווישן אַלע יידישע תפוצות. דעריבער איז זי געווען אַ שטאַרקער צוציונגס־פּונקט פאַר אַ סך יידן צו קומען און זיך באַזעצן אין קראָשניק.

נאָר אונדזערע האָפענונגען האָבן ניט אַנטוישט. נאָכן אַראָפּנעמען דעם אויסער־לעכן לבוש, האָט זיך אַנטפּלעקט אַ רייכע געשיכטע פון הונדערטער יאָרן אויפטו. אַ קהילה וואָס האָט פאַרשריבן פּרעכטיקע בלעטער אינעם לעבן פון די עלטסטע יידישע קהילות אין פּוילן. אונדז איז טאַקע ניט געלונגען צו אַנטפּלעקן די רייכע מקורות פונעם רעליגיעזן לעבן מיט הונדערטער יאָרן צוריק, טראָץ אונדזערע ווענ־דונגען צו פאַרשידענע אינסטיטוציעס וואָס באַשעפטיקן זיך מיט היסטאָרישער דאָקומענטאַציע פון די קהילות. מעגלעך, אַז זיי האָבן ניט געקאָנט צושטעלן די דאָזיקע מאַטעריאַלן, ווייל מ'האָט זיי ניט געהאַט.

מיר האָבן ניט מצליח געווען צו געפונען דעם מומחה וואָס זאָל אונדז אַנטפּלעקן די פאַרבאָרגנקייטן פונעם דורות־לאַנגן רעליגיעזן לעבן אין קראָשניק, נאָר מיר ווייסן אָן שום ספק, אַז קראָשניק איז געווען אַ גוט אָרגאַניזירטע יידישע קהילה, וווּ אויפן כסא הרבנות זענען געזעסן באַוווּסטע רבנים, דאָס לערנען תורה איז געווען אָרגאַניזירט אין פאַרשידענע חברות און פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס האָבן דאָרט שטענדיק געפירט אַ טעטיקייט. קראָשניק האָט זיך ניט אויסגעצייכנט ספּעציעל מיט גרויסע פּערזענלעכקייטן, וועמענס אויפטוען זענען פאַרשריבן אין דער יידישער געשיכטע. פון שטענדיק אָן זענען די יידישע איינוווינער פון קראָשניק געווען אַרבעטס־מענטשן, באַלקסטימלעכע יידן, טריי זייער פאָלק, פּשוטע נאָר איבער־געגעבענע — ביז פאַנאַטישקייט — דער תורת משה און ישראל. דערפאַר אפשר האָבן זיי ניט איבערגעלאָזט זייער חותם אויף דער געשיכטע, זיי האָבן אָבער אויך ניט באַפלעקט דעם נאָמען פון ישראל. אין משך פון אַלע יאָרן עקזיסטענץ פון דער יידישער קראָשניק האָבן זיך ניט געפונען, חס וחלילה, פאַרעטער, משומדים, מוסרים און אויך ניט קיין אַסימילאַטאָרן.

✡

מיר זענען צופרידן מיט דעם וואָס די שארית הפליטה פון קראָשניק איז פּאַר־העלטנישמעסיק גרעסער ווי אין אַנדערע שטעטלעך. דאָס נעמט זיך דערפון, וואָס דער נאַצישער צורר האָט אויפן אָרט געשאָפן אַרבעטס־לאַגערן וווּ ס'האָבן געאַרבעט אַ סך קראָשניקער יידן. דער רוב פון די ניצול געוואָרענע געפינט זיך איצט אין ישראל און זיי האָבן עס דערציילט אינעם בוך פון יענער שרעקלעכער תקופה.

די דאָזיקע זכרונות ברענגען אַרויס שילדערונגען פון גרויל און שוידער, חורבן און פּיין, בלוט און טרערן, הונגער און קראַנקייטן, יאוש און האָפענונג, בונט און גבורה. דאָס לייענען ס'ערשטע מאָל די דאָזיקע מאַטעריאַלן און שפּעטער, ביי דער קאָרעקטע, האָבן גורם געווען שלאָפלאָזע נעכט און געשפּענסטיקע חלומות, ווי אויך טעג אין וועלכע מ'איז אַרומגעגאַנגען אַ דערשלאָגענער. די־אַ דערינערונגען וועלן אַוודאי איבערלאָזן דעם שטאַרקסטן איינדרוק ביים לייענער. מיטן אַרויסברענגען די זכרונות פאַר די צוקונפטיקע דורות און פאַר דער חרפה פון די פעלקער וואָס האָבן אונדז געמאָרדעט — האָבן מיר מקיים געווען די מצווה „ז כ ו ר" (געדענק!).

וויפל נאָר עס האָט זיך געלאָזט, האָבן מיר אין דעם בוך איינגעזאַמלט די שילדערונגען פונעם לאַנדסמאַנשאַפטלעכן לעבן פון די קראָשניקער אין אַלע יידישע תפוצות. די וווין־באַדינגונגען אין קראָשניק זענען תמיד געווען שווערע, ווי אויך די דאגות פרנסה זענען געווען גרויסע. דעריבער האָבן אונדזערע יידן געזוכט אַ מקלט אין אַנדערע לענדער. די עמיגראַציע פון קראָשניק איז תמיד אָנגעגאַנגען און אונדזערע לאַנדסלייט קאָן מען אין באַדייטנדיקע צאָלן געפונען אין די פאַר.־שטאַטן, בראַזיל און פראַנקרייך, וווּ עס זענען טעטיק גוט אָרגאַניזירטע און אַקטיווע לאַנדסמאַנשאַפטן. אַ דאַנק דעם גייסט פון קעגנזייטיקער הילף וואָס האָט תמיד עקזיסטירט ביי קראָשניקער יידן, איז אין תל־אביב געשאַפן געוואָרן אַ קראָשניקער צענטער מיט זיין פּרעכטיק הויז — „היכל קראָשניק".

די אָפּטיילונג פונעם בוך, פאַרזען מיט אַרטיקלען און בילדער וואָס זענען צוגעשיקט געוואָרן פון לאַנד און אויסלאַנד, שפּיגלט נאָך ניט אָפּ אין דער פולער מאָס דיווירקלעכקייט ווי זי איז. זייער טעטיקייט איז אַ פּיל פּיל ברייטערע.

☆

דאָס צונויפזאַמלען דעם מאַטעריאַל האָט געדויערט איבער זעקס יאָר. אין אָנהייב האָבן מיר אים באַקומען טראָפּנווייז, דערנאָך איז שווער געווען אויפצונעמען די גרויסע צאָל אַרטיקלען און בילדער וואָס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אין רעדאַקציע. אַוודאי לאָזט זיך צוגעבן צום פאַראַנענעם נאָך און נאָך, מיר אָבער האָבן זיך געמוזט באַגרענעצן. דעריבער איז געווען נויטווענדיק צו קירצן, בפרט יענע אַרטיקלען וואָס האָבן זיך איבערגעחזרט. דאָס זעלבע — בנוגע די בילדער. די איינשטעלונג איז געווען, אַז יעדער אינסטיטוציע איז וויכטיק, אַז יעטוועדע אָרגאַניזאַציע און פּאַרטיי מוז האָבן איר תיקון אינעם ספר. אויב עס פעלט עפּעס, איז נאָר דערפאַר וויל מ'האָט ניט צוגעשטעלט דעם מאַטעריאַל.

מיר דאַנקען די אַלע וואָס האָבן זיך געווידמעט דער דאָזיקער היסטאָרישער אויפגאַבע. מיר האָבן ניט גערוט, ביז מ'האָט זוכה געווען אַרויסצוגעבן דאָס דאָזיקע בכבודיקע בוך אַ דאַנק דער פאַכמענישקייט פונעם רעדאַקטאָר ד ו ד ש ט אָ ק פ י ש. מיר האָבן אַלץ געטאָן, אַז דער ספר זאָל האָבן זיין היסטאָרישן און ליטעראַרישן ווערט. מיר האָבן ניט געשפּאָרט קיין מי און געלט. צי מיר האָבן מצליח געווען — וועט משפּטן דער לייענער. מיר האָפן, אַז דער אורטייל וועט זיין אַ גינסטיקער.

ש מ ו א ל ג אָ ל ד נ ע ר
פאַרזיצער פון בוך קאָמיטעט

תל־אביב, פעברואר 1973

מיין שטעטל קראשניק

אריינפיר

געבענטשט זאָל זיין די אידייע צו שרייבן די גע־שיכטע פון חרוב געוואָרענע יידישע ישובים, פון וואַנען מיר זענען אַרויסגעקומען; פון אונדזער שטאָט, פון דער אַלטער היים וואָס לעבט תמיד אינעם זכרון. ס'איז דעריבער נישט קיין ווונדער, וואָס אויך מיר קראַש־ניקער האָבן גענומען אויף זיך די דאָזיקע הייליקע אויפגאַבע, גובר געווען אַלע שוועריקייטן וואָס האָבן נישט געפעלט ביי אַזאַ גרויסער און אחריותדיקער אַרבעט און אַרויסגעגעבן דעם יזכור־בוך פון אונדזער אומגעקומענעם ישוב.

דאָס איז געווען אַ הייליקער חוב לגבי אונדזערע פאַרשניטענע משפחות, אַלע לאַנדסלייט, אומגעבראַכטע אין די געטאָס און לאַגערן, געפאַלענע אויף די שלאַכט־פעלדער און אין די פאַרטיזאַנער־רייען, אומגעקו־מענע פאַר דער פרייהייט און אומאָפּהענגיקייט פון מדינת ישראל. דאָס איז אויך געווען אַ הייליקער חוב לגבי אונדזערע אבות, וואָס האָבן הונדערטער יאָרן געבויט יידיש לעבן אין קראַשניק, ווו זיי האָבן גע־לעבט, געראַנגלט זיך, געליטן, געשאַפן. היינט זענען מיר די איינציק לעבנגעבליבענע גייסטיקע יורשים זייערע. ווער, אויב נישט מיר זאָלן פאַרצייכענען די געשיכטע פון די דאָזיקע יידן? ווער, אויב נישט מיר זאָלן פאַראייביקן פאַר די צוקונפטיקע דורות זייערע מעשים, זייער לעבן און זייער טראַגישן אומקום?

אונדזער געשיכטע שרייבן מיר מיט טרערן. דאָס האַרץ בלוטיקט יעדעס מאָל, ווען מיר לעבן אויף אין געדאַנק די געשטאַלטן פון אונדזערע טאַטעס, מאַמעס, ברידער און שוועסטער; קרובים און באַקאַנטע; פון די וואָס האָבן אַרויפגעלייגט זייער חותם אויפן יידישן לעבן אין אונדזער שטאָט — די רבנים און דיינים, די טוערס פון כל־המינים חברות אין געזעלשאַפטן, די אָנ־פירערס פון די פאַרטיי־אָרגאַניזאַציעס און פון די פיל אַנדערע, וואָס זענען אויף אַזאַ אָדער אַנדערן אופן גע־ווען גוט באַקאַנט. מיט טרערן אין די אויגן דערמאָנען מיר פאַרשידענע געשעענישן, וואָס אַ טייל פון זיי האָבן מיר גופא איבערגעלעבט אין די יונגנט־יאָרן, אָדער וועגן וועלכע מען האָט אונדז דערציילט. מיט אַ סך געפיל דערמאָנען מיר די פריידן און ליידן, די שמחות און צרות, די געראַנגלענישן און גייסטיקע זוכענישן, די דיסקוסיעס און שמועסן מיט די וואָס זענען פון אונדז אוועקגעריסן געוואָרן.

די יידישע באַפעלקערונג אין קראַשניק איז געווען ווי איין גרויסע פאַמיליע — איינע פון די פיל משפחות אין דעם גרויסן יידישן קיבוץ אין פוילן. נאָר דאָס אַלץ איז אין גאַנצן צעשטערט געוואָרן.

א ביסל געשיכטע

קראַשניק איז געווען אַ שטאָט מיט זעקס טויזנט יידן. די ערשטע יידן זענען געקומען אַהין אין 15טן יאָרהונדערט, אָדער אפשר נאָך פריער. אין דער „גע־שיכטע פון יידן אין פוילן" פון ב. מארק געפינען מיר באַווייזן, אַז יידן האָבן נאָך אַ סך פריער געלעבט אין פוילן, מער ווי טויזנט יאָר. מיט טויזנט יאָר צוריק הייבט זיך אָן די פוילישע נאַציאָנאַלע געשיכטע מיט דעם פוילישן קעניג מיעשקאָ דער ערשטער, וואָס האָט אין זיין צייט מסכים געווען אויף אַ גרעסערער עמי־גראַציע פון יידן, וועלכע זענען געקומען פון שפּאַניע, איטאַליע און ספּעציעל פון דייטשלאַנד, ווו זיי האָבן שוין צו יענער צייט געהאַט אויסצושטיין רדיפות. אין אַ גאַנצע ריי דייטשע שטעט האָט מען געראַבעוועט און געהרגעט יידן, וואָס האָבן נישט געוואָלט אָננעמען די קאַטוילישע רעליגיע. און יידן האָבן אין יענער צייט געזוכט אַ מקום מקלט און געפונען אין פוילן דאָס לאַנד, וואָס האָט זיי דערמעגלעכט צו ווערן אויף אַ לאַנגע צייט די קרוין פון גאַנצן יידישן פאָלק.

וואָס שייך קראַשניק שטעלן מיר זיך פאָר, אַז די ערשטע יידן האָבן זיך דאָרט באַזעצט אונטערן אונדז באַקאַנטן אַזוי גערופענעם לאַטשינעס באַרג, ווייל נישט ווייט פון דאָרט געפינען מיר דאָס גאָר אַלטע, און אפשר ערשטע בית־הקברות. (נאָך אין אונדזער צייט האָבן עקזיסטירט צוויי אַנדערע בית־עלמינס). מיר ווייסן, אַז במשך פון אַ לאַנגער צייט האָבן יידן נישט געהאַט קיין רעכט דורכצוגיין די שטאָט, וואָס איז צו יענער

צייט געווען אַרומגערינגלט מיט אַ הויכער מויער און פאַרמאַכט פון ביידע זייטן מיט טויערן, ווו פון איין זייט האָט געפירט דער וועג קיין לובלין און פון דער אַנדער זייט — דער וועג צו דער ווייסל. וויפל מי און געראַנגלענישן האָט דער דעמאָלסדיקער קליינער ישוב געמוזט אָנווענדן, כדי צו דערגרייכן דאָס רעכט צו וווינען, אַרבעטן, האַנדלען, לערנען און האָבן רעכט צו זאָגן אַ דעה אין דער פירונג פון דער שטאָט ?

מיר קאָנען זיך פאָרשטעלן, אַז די יידן וואָס האָבן זיך באַזעצט אין קראָשניק מיט הונדערטער יאָרן צוריק, זענען געקומען פון לובלין, ווייל דער לובלינער האַנדל איז צו יענער צייט געווען זייער באַקאַנט און יידישע סוחרים זענען דאָרט געווען שטאַרק פאַרטראָטן.

געפינען מיר אין די שפּעטערדיקע יאָרן אין און אַרום קראָשניק יידן וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט מלאכה ביי פאַרשידענע פאַכן און זענען צו יענער צייט געווען זייער אָנגעזען ביי די פּוילישע פירשטן. בכלל, מיטן אַריינדרינגען פון יידן אין פוילן, הייבט זיך אָן אַן אויפבלעבונג פון פאַרשידענע מלאכות, וועלכע זיי האָבן מיטגעברענגט פון די אויסוואַנדערונג־לענדער, ווו די דאָזיקע פאַכן זענען שוין געווען ווייט אַנטוויקלט.

אַזוי אַרום זענען די יידן אין פוילן, און במילא אויך אין קראָשניק, געוואָרן אַ גאַר וויכטיקער באַשטאַנדטייל און אפשר במשך אַ געוויסער צייט — אפילו דער וויכטיקסטער פאַקטאָר פון דער פּוילישער נאַציאָנאַלער אַנטוויקלונג. דאָס קאָן באַשטעטיקן דער פאַקט, אַז ווען די קאַטוילישע קירכע האָט געהעצט קעגן די יידן, האָט אין אַ געוויסן מאָמענט דער קעניג קאַזשימיעזש דער גרויסער זיי גענומען אונטער זיין שוץ נישט נאָר צוליב דער וויכטיקער ראָל וואָס די יידן האָבן געשפּילט אין לעבן פונעם לאַנד.

אויב מיר קאָנען נישט רעקאָנסטרואירן די גאַנצע געשיכטע פונעם יידישן ישוב אין קראָשניק, איז עס דערפאַר, ווייל פון יענע ערשטע צייטן איז אין ערגעץ נאָרנישט פאַרשריבן געוואָרן. נאָר פון דער ערשטער העלפט פון 16טן יאָרהונדערט געפינען מיר אין די ארכיוון יידישע נעמען, ביי פאַרשידענע איינקויפן פון הייזער אָדער ערד. אָט געפינען מיר, אַז אין יאָר 1539 האָבן יידן פון קראָשניק, וואָס האָבן געוווינט אין אייגענע הייזער, געמוזט זייערע שטייערן צאָלן דירעקט דעם קעניג. מיר געפינען פאַרשריבן, אַז אין 1608 האָט אַ געוויסער ייד מיטן נאָמען קאכמאַן געקויפט אַ הויז אין שטאָט ביי אַ קריסט ; אַז אין יאָר 1627 האָט יאקוב בערעל געקויפט אַ הויז אין קראָשניק און אין 1633 האָט איזאַקאָוויטש געקויפט ביי סאָסנאָוויטשן אַ הויז אין מיטן מאַרק.

ווען די שטאָט איז נאָך געווען כמעט אין אָנהייב פון איר אַנטוויקלונג, האָבן עקזיסטירט בלויז אַ מאַרק און 4 גאַסן און איינע פון זיי איז געווען אַ יידן־גאַס. די 4 גאַסן האָבן געהייסן : קאָשטשעלנע, לובעלסקע, שרעדניא און זשידאָווסקאַ. אָבער אויסער די מויערן פון שטאָט, האָבן די יידן שוין געהאַט 2 פלעצער און 11 הייזער. אַזוי, אַז מיטן איבערגיין ביסלעכווייז פון די יידן אין שטאָט אַריין, האָט דאָס אָרט זיך צעוואַקסן צו אַ צענטער פון מלאכה און האנדל.

אַזאַ וויכטיקער צענטער איז קראָשניק געווען אויך אין אונדזערע צייטן, ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה. ס'איז געווען אַנטוויקלט דער האַנדל פון פּרוכטן, תבואה און אייער, וועלכע מ'האָט עקספּאָרטירט קיין אויסלאַנד.

פאַראייביקן אונדזער ישוב

מיר, קינדער פון קראָשניק, צעזייט און צעשפּרייט אויף דער גאָרער וועלט, פילן וואָס פאַר אַ חוב און פאַראַנטוואָרטלעכקייט מיר טראָגן אויף זיך. דער דייטשער פאַשיזם האָט געפּלאַנט אָפּצומעקן דאָס יידישע פאָלק. דער אָנהייב פונעם ווילדן פּלאַן איז רעאַליזירט געוואָרן אין יענע ערטער ווו זיינע פאַרבלוטיקטע, מערדערישע הענט האָבן דערגרייכט. אין טייכן בלוט און וואָלקנס רויך פון די קרעמאַטאָריעס זענען אומגעקומען זעקס מיליאָנען פון אונדזער יידיש פאָלק.

מיר קאָנען נישט און ווילן נישט דערלאָזן, אַז די צייט זאָל דאָס אַלץ אָפּמעקן. געלויבט זאָל זיין דאָס פאָלק, וואָס נאָך זיין גרויסער טראַגעדיע, נעמט די פעדער אין האַנט און שרייבט אַליין זיין פאַרגאַנגענהייט, וואָס זוכט אויף דאָס לעבן פון יעדן ווינקעלע פון זיינע קיבוצים, כדי קיין זאַך און קיינער נישט וואָס האָט געלעבט און געשאַפן אין אונדזער ישוב, זאָל, חס ושלום, פאַרגעסן ווערן.

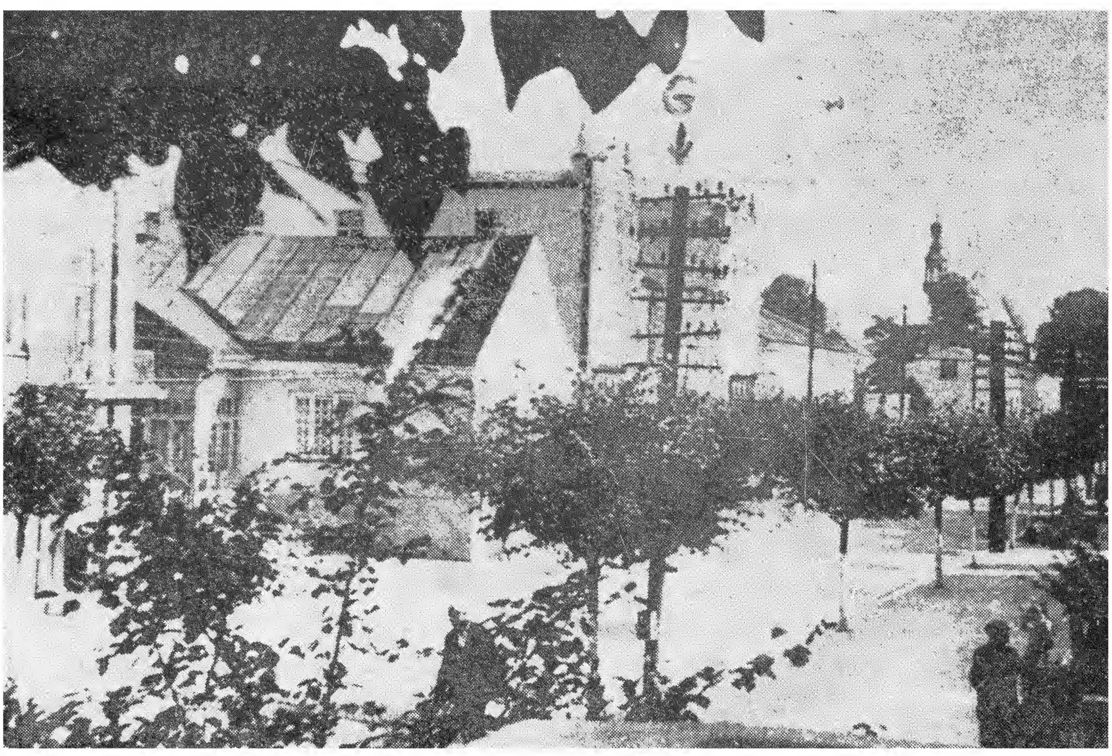
מיר ווילן אַזוי אַרום פאַראייביקן אונדזער יידישן ישוב וואָס האָט זיך אַזוי ראשיק אַנטוויקלט ; אַ ישוב מיט זיינע רבנים, בתי־מדרשים, חדרים, פאַרשידענע חברות, ווי : חברה־קדישה, ביקור־חולים, הכנסת־כלה, גמילות־חסד־קאַסע — און די פאַרשידענע פּאַרטייען :

ציוניסטן מכל המינים, בונדיסטן, קאָמוניסטן, אַרבעטער־פּאַראיינען, מייסטער־פּאַראיין, לאָקאַטאָרן־פּאַראיין, ביבליאָטעקן; צענדליקער חסידים־שטיבלעך: לובלינער, גערער, מאָדזשיצער, טאָרבינער און אַ סך אַנדערע; זיינע יידישע תלמידי־חכמים, אינטעליגענץ, די פּאַרשיידענע יידישע שולן פאַר ייִנגלעך און פאַר מיידלעך, רעליגיעזע און וועלטלעכע, די גרויסע און קלענערע סוחרים, די קוואַליפיצירטע יידישע אַרבעטער און פאַךקענער — און בכלל אַלע גוטע, פּשוטע פאָלקס־מענטשן. מיט אַ באַזונדערן יראת־הכבוד דאַרפן מיר אויך דערמאָנען די העלדישקייט און מסירת־נפש פון הונדערטער טויזנטער יידישע מענער און פרויען, וואָס האָבן מיט געווער אין האַנט געקעמפט און געפאַלן. אויך אין קראָשניק האָבן עקזיסטירט יידישע פּאַרטיזאַנער. ווי זייער סימבאָל און ביישפּיל מוז איך דערמאָנען דעם נאָמען פון דעם וואָס אַלע קראָשניקער קענען אים גוט: שמוקלער — אַ קראָשניקער יידישער העלד. ווען ער איז אַרעסטירט געוואָרן, האָבן די דייטשן באַפוילן זייערע הינט מען זאָל אים צערייסן אויפן אָרט. אַזוי איז געפאַלן איינער פון די יידישע קעמפער פון קראָשניק.

מיר ווילן אויך דערמאָנען, אַז אַ יידישע פּאַרטיזאַנער־גרופּע האָט אָנטייל גענומען אין אַ שלאַכט מיט די דייטשן ביי יוזעפוּוו. באַזונדערס איז אונדז נאָענט דאָס געשטאַלט פון אונדזער בן־עיר וואָלף ווייסבראָט, אַ ייִנגער מענטש פון 18 יאָר, פאַרמשפּט צום טויט דורך די דייטשן אין פּאַריז.

כבוד זייער אָנדענק!

מאיר (מאַקס) זילבערבערג, פּאַריז

רחוב בקראשניק

אַ גאַס אין קראָשניק

קראשניק במקורות היסטוריים

ב„סלובניק גיאוגראַפיצ׳ני" (מילון גיאוגראפי), ב־כרך הרביעי, שהופיע ב־1883 בווארשה, קוראים אנו את הנתונים הבאים על העיירה:

קראשניק — עיר לשעבר, משנת 1878, יישוב עירוני במחוז יאנוב, שוכנת על נהר סטרוּזאָ, שמעיין מוצאו נמצא יותר מארבעה קילומטרים מאחורי קראשניק.

...פעם היו תושבי קראשניק כולם נוצרים ורק בשנת 1584 הירשה בעל־האחוזות אלכסנדר סלוצקי, לגור ליהודים בקראשניק והטיל עליהם מסים לפי הזלוטי הקשה, ולפי הטאַל׳ר הקשה בעד מגרשים שלמים ומחצית הסכום הזה על חצאי מגרשים. המסים האלה חלים גם על חוכרים, הגרים בבתי יהודים. בזמן קצר גדל האלמנט היהודי, לכן הגבילו את חירותם בחוק, שנתקבל בטירת קראשניק בשנת 1654. חוק זה מרשה להם לגור רק ברחובות הסמוּכים לבית־הכנסת. אך לא עברו ימים רבים וההגבלות הללו נשכחו.

אוכלוסיית קראשניק מונה (לפני כמאה שנים. המער׳) 4621 נפש; ביניהם קאתולים: 1085 גברים ו־1127 נשים; יהודים: 1150 גברים ו־1259 נשים.

שנת 1827. תושבי העיר משלמים מסים... היהודים משלמים מס בית־הכנסת — 2,770 רובלים.

▼

קראשניק — עיר במחוז יאנוב באיזור לובלין בפו־לין. היהודים נזכרים כבר בשנת 1531. בשנת 1584 העניק בעל העיירה הרוזן אלכסנדר סלוצקי ליהודים את הרשות לגור בעיירתו. כאשר מספר היהודים התחיל לגדול, הוציא מושל הטירה, בשנת 1654, פקודה שליהו־דים מותר לגור רק ברחוב בית־הכנסת.

במאה ה־18 היתה הקהילה היהודית מיוצגת בקבי־עות בעיירה קראשניק — אחד משלושת נציגי המחוז בסינוד של איגוד איזור־לובלין. בשנים 1719—1736 מילא תפקיד זה אביגדור הלוי מקראשניק. ב־1737 הת־קיימה בקראשניק אסיפת רואי־החשבונות של סינוד־האיגוד. בשנת 1703 היה המס לגולגולת של הקהילה היהודית 820 גולדים, ב־1733 — בסך 1,200. בשנת 1765 מנתה הקהילה היהודית 1,553 נפש. מהם בעיירה עצמה — 921 והשאר בכפרים שמסביב. מבין 225 המשפחות היהודיות בעיר גרו 102 בבתים משלהם.

אלה בעלי־מלאכות יהודים שהיו בקראשניק: אופים, קצבים, צורפים, תופרי שוקיים גבוהות וכורכים. אך רוּבם של בעלי־המלאכות היו חייטים. היה גם רופא יהודי ששמו היה יעקובי. בשנת 1776 הוחתמו בגוש־פנקא ממשלתית 1687 ספרים אצל יהודים; בכפרים הסמוכים — 688 ספרים אצל 56 יהודים.

בשנת 1856 גרו בקראשניק 1,800 יהודים (מכלל 3,300 התושבים). בשנת 1883 — 490 יהודים (בין 4,621 תושבים); ב־1897 היו 3,367 יהודים (8,257); ב־1921 — 4,200 יהודים (8,289). בעת מלחמת־העולם הראשונה, בספטמבר 1914, הומתו בקראשניק, אחרי נסיגת הצבא האוסטרי, שלושה יהודים בידי הרוסים. גם שני רבני קראשניק הוצאו להורג בתלייה בלובלין, באשמה שקיבלו את האוסטרים בידידות.

(מתוך האֶנציקלופדיה יודאיקה משנת 1932)

▼

בספרו של המאגיסטר אליעזר פלדמאן — הידיעות הראשוניות ביותר על יהודי הערים הפולניות במאות ה־14—16 צויין, כי היהודים בקראשניק נזכרו לראשונה בשנת 1531.

ב„דפים להיסטוריה" (וארשה 1934) בעבודתו של ד"ר רפאל מאַהלר „סטאַטיסטיקה של היהודים בחבל (וויאָיוודסטווֹ) לובלין בשנים 1764—65" אנו קוראים כי מספר האוכלוסיה היהודית בגיל למעלה משנה בקראשניק — 1343 + 10. יהודים בעיר ובכפר: מספר הכפרים — 32, נפשות יהודיות בכפרים — 432. נפשות יהודיות בערים ובעיירות — 921.

חלוקת האוכלוסיה היהודית לפי המין והגיל בכפ־רים: סבים — 12, נשואים, אלמנות — 94; לא־נשואים (נערים) 107; יחד גברים 213, סבות — 15, נשואים ואלמנות — 95, נערות — 109, בסך־הכל נשים 219. יחד נפשות — 432.

חלוקת האוכלוסיה היהודית לפי המין והגיל בערים: סבים — 36, נשואים ואלמנות — 220, לא־נשואים (נערים) — 36. יחד גברים 432. סבה זקנה — 1, סבות — 50, נשואות ואלמנות — 239, נערות 189, ביחד נשים — 479. בסך־הכול נפשות — 921.

תעסוקת יהודי הערים בחבל לובלין:

חוכרים — 1, בעלי מסבאות־יין — 7, סוחרים וחנ־וונים — 2, מלמדים — 7, רבנים, חזנים, שמשים — 5, גוזרים, כובענים — 17, צורפים עושי ריקמות — 5, אופים — 1, קצבים — 4, בעלי־עגלה — 3, חובשים

(פלדשרים) — 4, מלאכות שונות — 9. יחד מקצועות ידועים 65. מספר המועסקים — 225.

בתי יהודים ומספר דייריהם.

בתים ודיירים בעלי משפחה אחת — 40, בעלי שתי משפחות — 25, בעלי שלוש משפחות — 24, בעלי ארבע משפחות — 7, בעלי חמש משפחות — 4, בעלי שבע משפחות — 1, בעלי שמונה משפחות 1. סך־הכל בתי־מגורים יהודיים — 102.

(„ההיסטוריון הצעיר" — וארשה 1929).

▼

בהוצאה בשני כרכים „ערי פולין באלף שנים" („מיאַסטא פּולסקיאָ וו׳טישונצלאָטשו"), שהופיעה בהוצאת המכון הלאומי ע"ש האוסולינסקים (וורוצלאוו—וארשה—קרקוב), קוראים אנו את הפרטים דלהלן על קראשניק וקראשניק־פּאַבריצ׳ני (תעשייתית):

קראשניק — עיר, מקום מושבם של מוסדות השלטון של החבל, שוכנת על נהר ויז׳יניצאָ, יובל של הוויסלה, 47 ק"מ דרומה ללובלין, על־יד קו־הרכבת לובלין—רוזוואָדוב, מהווה צומת מסילות־ברזל.

תולדות קראשניק מגיעות בוודאי עד למאה ה־13. יישוב זה שכן בהצטלבות דרכים חשובות, שהוליכו מרייסן לשטחים האמצעיים והדרומיים של פולין. כבר אז יכלה קראשניק להיות יישוב מסחרי. כעיר לפי המשפט הפולני התפתחה קראשניק במאה ה־14. בשנת 1337 נמסרה קראשניק לדימיטרי מגוריי וקיבלה שלטון עצמי לפי מתכונת הערים הגרמניות. במאה ה־15 עברה קראשניק לבעלות המנצ׳ינסקים ובשלהי המאה ה־16 היא נכנסה להרכב האורדינאציה של זאמויסקי. במאה ה־15 ובמחצית הראשונה של המאה ה־16 התפתח יותר בחסות המלכותית היישוב הסמוך אוז׳נדוב. התפתחותה של קראשניק חלה בתקופת המעבר בין המאה ה־16 למאה ה־17. המיפקד משנת 1626 מונה 44 בעלי־מלאכה. את התפתחותה של קראשניק הפסיקו המלחמות שבמחצית המאה ה־17 ולאחר מכן התנאים הקשים, שבהם היתה העיר נתונה.

רק במאה ה־19 שוב עלתה קראשניק על דרך ההתפתחות. בשנת 1810 מנתה העיר 1386 תושבים; ב־1822 כבר היו בה 3333 תושבים; ב־1860 — 4621; ב־1889 — 6476 תושבים. האוכלוסיה עסקה בעיקר בחקלאות; במידה פחותה יותר — במלאכה, במסחר זעיר ובעגלונות. ב־1820 היו כאן 12 אורגים.

עד שנת 1886 היתה קראשניק מקום מושבו של המחוז, אך שמרה על אופי הישוב הפרטי. ב־23 בינואר 1863 תושביה במתקוממים, שהתקיפו את חיל־המצב הרוסי, שחנה בעיר זו.

סלילת קו מסילת־הברזל סמוך לקראשניק בשנת 1914 סייעה להתפתחותה הנוספת של העיר. בשנת 1921 מנתה קראשניק 8289 תושבים. בשנת 1918 הוקמה כאן המועצה הראשונה במחוז של נציגי הפועלים־האיכרים וגם של הצבא האדום.

כמה שנים לפני מלחמת־העולם השנייה התחילו לבנות סמוך לקראשניק בתי־חרושת לתחמושת יחד עם בתי־מגורים כאחת המטרות למרכז תעשייתי. מספר תושבי קראשניק ב־1939 הגיע ל־12,780.

בימי הכיבוש הגרמני סבלה האוכלוסיה אבדות גדולות; האוכלוסייה היהודית הושמדה כליל.

אחרי השיחרור התחילו לשקם את העיר ולהכניס בה סדר. כאן התפתחה תעשיית חומרי־בניין, תעשיית בגדים, נעליים, מלאכה ומסחר. קם איזור מסחרי ותעשייתי חדש. יש בקראשניק ארבעה בתי־ספר יסודיים וליציי. תנועת התרבות קמה לתחייה; מוקמים מוסדות סוציאליים וקהילתיים.

גורם חשוב המכניס פעילות לעיר מהווה השכנות של בתי־חרושת תעשייתיים למתכת בקראשניק־פּאַבריצ׳ני. בשנת 1961 מנתה העיר 12,641 תושבים. קראשניק משתרעת על־פני שטח של 65,32 קמ"ר. לבניינים העתיקים בקראשניק שייכים: כנסייה של המאה ה־15—16, מינזר, שהוקם במאה ה־15 וששוקם במאה ה־18, עוד כנסייה ובית־כנסת מן המאה ה־18.

קראָשניק אין היסטאָרישע מקורות

אין דעם „סלאָווניק געאָגראַפיטשני״ („געאָגראַפישער ווערטערבוך״), פערטער באַנד, דערשינען אין יאָר 1883 אין וואַרשע, לייענען מיר פאָלגנדיקע אָנגאַבן יועגן שטעטל:

קראָשניק — אַ געוועזענע שטאָט, פון יאָר 1878 — אַ שטאָטישער ישוב, יאַניווער פּאָוויאַט, אויפן טײַך סטרוזשע, וועלכער האָט זיין קוואַל 4 וויאָרסט הינטער קראָשניק.

...אַמאָל זענען בלויז קריסטן געווען די איינוווינער פון קראָשניק, ערשט אין יאָר 1584 האָט דער דעמאָלטיקער גיטבאַזיצער פירשט אַלעקסאַנדער סלוצקי דערלויבט די יידן צו ווינען אין קראָשניק, באַשטימענדיק פאַר זיי אַ שטייער לויטן טשערסטווי זלאָטי און האַרטן טאָלער פון גאַנצע פלעצער און אַ העלפט פון דער סומע פון האַלבע פלעצער; אַזאַ שטייער דאַרפן אויך צאָלן די לאָקאַטאָרן וואָס ווינען אין די יידישע הייזער. אין אַ קורצער צייט האָט דער יידישער עלעמענט זיך פאַרגרעסערט. דעריבער האָט מען זייער פרייהייט באַגרענעצט מיט אַ געזעץ אָנגענומען אין קראָשניקער שלאָס אין יאָר 1654 וואָס דערלויבט זיי צו ווינען נאָר אין די גאַסן אַרום דער שול. אין גיכן אָבער האָט מען אויך וועגן די באַגרענעצונגען פאַרגעסן.

די קראָשניקער באַפעלקערונג ציילט (מיט אַ הונדערט יאָר צוריק — רעד.) 4621 נפשות, דערונטער קאַטאָליקן מענער 1085, פרויען 1127; יידן מענער 1150, פרויען 1259.

יאָר 1827. די שטאָט צאָלט שטייערן... די יידן צאָלן דעם בוזשניטשני שטייער (שול־שטייער) 2770 רובל.

די בירגער, אפילו די כּאַרמעגלעכסטע, לערנען נישט זייערע קינדער. אויך די יידן — דאָס זעלבע...

*

קראָשניק — אַ שטאָט אין באַצירק יאַנאָוו, אין דער וואָיעוואָדשאַפט לובלין אין פוילן. יידן ווערן שוין דאָ דערמאָנט אין יאָר 1531. אין יאָר 1584 האָט דער שטאָט־אייגנטימער, פירשט אַלעקסאַנדער סלוצקי, ערטיילט די יידן ווינרעכט. צוליבן כסדרדיקן וווּקס פון דער יידישער באַפעלקערונג, האָט דער שלאָסהערשער אַרויסגעלאָזט אַ דעקרעט אין יאָר 1654, אַז יידן מעגן נאָר ווינען אין דער סינאַגאָגע־גאַס. אין 18טן יאָרהונדערט האָט די יידישע קהילה פּערמאַנענט צוגעשטעלט דער שטאָט קראָשניק איינעם פון די דריי קרייז־עלטסטע פאַר דער סינאָדע פון דעם לובלינער קרייז־פאַרבאַנד. אין די יאָרן 1719—1736 האָט דעם דאָזיקן אַמט אויסגעפילט איינער אביגדור הלוי פון קראָשניק. אין יאָר 1737 איז אין קראָשניק פאָרגעקומען אַ פאַרזאַמלונג פון די רעכנמייסטערס פון דער פאַרבאַנד־סינאָדע. אין יאָר 1703 האָט דער קאָפּשטייער פון דער יידישער קהילה באַטראָפן 820 גולדן, אין 1733 — 1200 גולדן. אין יאָר 1765 האָט די גאַנצע געמיינדע געציילט 1553 נפשות. דערפון — די שטאָט אַליין 921. פון די 225 יידישע משפחות אין דער שטאָט האָבן 102 געוווינט אין אייגענע הייזער.

פון די יידישע בעל־מלאכות זענען דאָרט געווען: בעקער, קצבים, גאָלדשמידן, קאַמאַשנמאַכער, בוכבינדער. דער רוב איז באַשטאַנען פון שניידער. ס׳איז אויך געווען אַ יידישער אַרצט מיט נאָמען יאַקאָבי. אין יאָר 1776 זענען אין דער שטאָט אָפּגעשטעמפּלט געוואָרן 1687 ספרים ביי 112 יידן. אין די דערפער פון קהל — 488 ספרים ביי 56 יידן. אין יאָר 1856 האָבן אין קראָשניק געלעבט 1800 יידן (פון 3300 איינוווינער), אין 1883 — 2490 יידן (4621 איינוו.) אין יאָר 1897 — 3367 יידן (8257), אין יאָר 1921 — 4200 יידן (8289). בעתן ערשטן וועלטקריג, אין סעפטעמבער 1914, זענען אין קראָשניק, נאָכן צוריקציען זיך פון דער עסטרייכישער אַרמיי, דערשאָסן געוואָרן פון דער רוסישער זייט דריי יידן. אויך צוויי ראבינער פון קראָשניק זענען אויפגעהאָנגען געוואָרן אין לובלין פון די רוסן, אונטער דער באַשולדיקונג אַז זיי האָבן פריינטלעך אויפגענומען דאָס עסטרייכישע מיליטער.

(Encyklopedia Judaica, B. X. Kolumn. 336 —1932).

*

אין דער צוויי־בענדיקער אויסגאַבע „פוילישע שטעט אין טויזנט יאָר״ („מיאַסטאַ פּאָלסקיע וו טישאָנצלעטשו״), דערשינען אין יאָר 1965 אין פאַרלאַג פון נאַציאָנאַלן אינסטיטוט א. נ. פון די אָסאָלינסקיך (ווראָצ־

לאָוו־וואַרשע־קראָקע), לייענען מיר די ווייטערדיקע פּרטים וועגן קראַשניק און קראַשניק־פּאַבריטשני:

קראַשניק — אַ שטאָט, דאָס זיצאָרט פון די פּאָוויאַטאָווע מאַכט־אָרגאַנען, 47 קילאָמעטער דרומיק פון לובלין, ביי דער באַן־ליניע לובלין—ראַזוואַדאָוו, בילדעט אַ באַן־קנופּ.

די געשיכטע פון קראַשניק גרייכט אודאי ביזן 13־טן יאָרהונדערט. דער ישוב איז געלעגן אויף דער קרייצונג פון וויכטיקע שליאַכן וועלכע האָבן געפירט פון רייסן אין די מיטעלע און דרומיקע געביטן פון פּוילן. שוין דעמאָלט האָט קראַשניק געקענט זיין אַ האַנדלס־ישוב. אַלס שטאָט אויף פּוילישע רעכט האָט קראַשניק זיך אַנטוויקלט אין 14טן יאָרהונדערט. אין יאָר 1377 איז קראַשניק איבערגעגעבן געוואָרן דימיטרין פון גאָריי און באַקומען אַ זעלבסטפאַרוואַלטונג אויפן מוסטער פון די דייטשע שטעט. אין 15טן יאָרהונדערט איז קראַשניק געוואָרן דאָס אייגנטום פון די טענטשינסקיס און צום סוף פון 16טן יאָרהונדערט איז ער אַריין אין באַשטאַנד פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע. אין 15טן יאָרהונדערט און אין דער ערשטער העלפט פון 16טן י״ה האָט זיך מערער אַנטוויקלט, אונטער דער קיניגלעכער שוץ, דער דערבייאיקער ישוב אורשענדוו. די אַנטוויקלונג פון קראַשניק פאַלט אויס ב״ים איבערגאַנג פון 16טן צום 17טן י״ה. אַ רעגיסטראַציע פון יאָר 1626 רעכנט דאָ אויס 44 האַנטווערקער. די אַנטוויקלונג פון קראַשניק האָבן אָפּגעשטעלט די מלחמות אין דער העלפט פון 17טן י״ה און די שפּעטערדיקע, שווערע באַדינגונגען פאַר דער שטאָט.

ערשט אין 19טן י״ה איז קראַשניק ווידער אַוועק אויפן וועג פון אַנטוויקלונג. אין יאָר 1810 האָט די שטאָט געציילט 1385 איינוווינער, אין 1822 — שוין 3333, אין 1860 — 4621, אין 1889 — 6476. די באַפעלקערונג האָט הויפּטזעכלעך זיך פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט, אין אַ קלענערער מאָס — מיט מלאכה, קליינהאַנדל און בעלי־עגלות. אין יאָר 1820 זענען דאָ געווען 12 וועבער וועלכע האָבן אויסגעאַרבעט אַ יאָר 7200 אַרשין לייוונט.

ביזן יאָר 1886 איז קראַשניק געווען דאָס זיצאָרט פון פּאָוויאַט, אָבער דאָך איינגעהאַלטן דעם כאַראַקטער פון אַ פּריוואַטער זידלונג. דעם 23סטן יאַנואַר 1863 האָבן די איינוווינער געשטיצט די אויפשטענדלער וועלכע האָבן אַטאַקירט דעם רוסישן גאַרניזאָן, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין שטאָט.

דאָס לייגן אַ באַן־ליניע אין יאָר 1914 פון קראַשניק, האָט געהאָלפן דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון שטאָט. אין יאָר 1921 האָט קראַשניק געציילט 8289 איינוווינער. אין יאָר 1918 איז דאָ געשאַפן געוואָרן די ערשטע אין דער וואָיעוואָדסטווע ראַט פון אַרבעטער־פּויערים דעלעגאַטן ווי אויך די רויטע גוואַרדיע.

עטלעכע יאָר פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט מען נאָענט פון קראַשניק אָנגעהויבן בויען אמו־ניציע־פאַבריקן צוזאַמען מיט אַ וווין־ישוב אַלס איינע פון די אָביעקטן פון צענטראַלן אינדוסטריע־קרייז. די צאָל איינוווינער אין קראַשניק איז אין יאָר 1939 דערגאַנגען צו 12780.

אין די יאָרן פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט די באַפעלקערונג געהאַט גרויסע פאַרלוסטן; די יידישע באַפעלקערונג איז געוואָרן פאַרניכטעט.

נאָך דער באַפרייאונג איז מען צוגעטרעטן צו ברענגען אין אָרדענונג און אויפבויען צוריק די שטאָט. דאָ האָט זיך אַנטוויקלט אַן אינדוסטריע פון בוי־מאַטעריאַלן, פון קליידונג, שיך, האַנטווערקעריי און האַנדל. ס'איז אַנטשטאַנען אַ נייער האַנדלס־אינדוסטריעלער קוואַרטאַל. פאַראַן אין קראַשניק 4 עלעמענטאַרע־שולן און ליצעאומס, די קולטור־באַוועגונג האָט אויפגעלעבט, עס שאַפן זיך סאָציאַלע און קאָמונאַלע אינסטיטוציעס.

אַ וויכטיקער פאַקטאָר וועלכער אַקטיוויזירט די שטאָט, איז די נאָענטע שכנהשאַפט פון גרויסע אינדוסטריעלע מעטאַל־פאַבריקן אין קראַשניק־פאַבריטשני. אין יאָר 1961 האָט די שטאָט געציילט 12641 איינוווינער. קראַשניק פאַרנעמט אַ שטח פון 56,32 קוואַדראַט קילאָמעטער. צו די אַלטערטימלעכע געביידעס פון קראַשניק געהערן: אַ קלויסטער פון 15—16טן י״ה, אַ מאַנאַסטיר, אויפגעשטעלט אין 15טן י״ה און פונאַנדערגעבויט אין 18טן י״ה, אַ קלויסטער און אַ בית־הכנסת פון 18טן יאָרהונדערט.

*

קראַשניק־פאַבריטשני איז איינע פון די יינגסטע שטעט אין דער לובלינער וואָיעוואָדסטווע, ליגט 5 קילאָמעטער צפונדיק פון דער פּאָוויאַט־שטאָט קראַשניק, אָנגעהויבן צו שאַפן זיך אין די יאָרן 1937—1939 אין שייכות מיט דער גרויסער אינוועסטיציע פון צענטראַלן אינדוסטריע־קרייז. אויפן שטח פון דער נישט פאַרענדיקטער פאַבריק צוליב די מלחמה־אָפּעראַציעס, האָבן די היטלעריסטן בעת דער אָקופּאַציע אָרגאַניזירט

אַ פאַרניכטונגס־לאַגער און בעתן צוריקציען זיך האָבן זיי חרוב געמאַכט די פאַבריק־איינריכטונגען.

אין יאָר 1948 איז באַשלאָסן געוואָרן דאָ אויפצושטעלן אַ מעטאַל־פאַבריק. נאָענט פון דער פאַבריק אין אַנטשטאַנען אַ נייע שטאָט, וועלכע האָט אַריינגענומען די נישט גרויסע צאָל געביידעס וואָס זענען געבליבן פון יאָר 1939. אין יאָר 1954 זענען דאָ געווען 3858 איינוווינער. אין קראַשניק־פאַבריטשני אַנטוויקלט זיך אויך אַ קליין־אינדוסטריע.

אין יאָר 1955 איז קראַשניק־פאַבריטשני דערהויבן געוואָרן צום מעמד פון אַ שטאָט. אין יאָר 1961 האָבן זיך דאָרט געפונען 9902 איינוווינער אויף אַ שטח פון קוים 6,14 קוואַדראַט קילאָמעטער.

קראַשניק־פאַבריטשני איז אַ מאָדערנע שטאָט, אויסגעשטאַט אין צענטראַלע וואַרעם־הייזער און קאָמונאַלע איינריכטונגען. מ׳האָט דאָ אויפגעבויט בלאָק־הייזער, פאַרלייגט אַ וואַסער־און קאַנאַליזאַציע־נעץ. פאַראַן דאָ 6 פאַך־שולן, 3 עלעמענטאַר־שולן, 1 ליצעום, אַ קולטור־הויז און אַ שפיטאָל. די דאָזיקע שטאָט איז אַ וויכטיקער פאַקטאָר וועלכער אַקטיוויזירט די געגנט און ווירקט צוו. אַנד. אויף דער אַנטוויקלונג פון דער שכנותדיקער שטאָט קראַשניק און אויך די דאָרפישע ישובים.

*

אינעם בוך פון מגר. אליעזר פעלדמאַן — די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילישע שטעט אין 14טן און 16טן י״ה, ווערט אָנגעגעבן, אַז די ערשטע דערמאָנונג וועגן קראַשניק באַציט זיך צום יאָר 1531.

אין „בלעטער פאַר געשיכטע" (וואַרשע 1934), אין דער אַרבעט פון ד״ר רפאל מאַהלער — סטאַטיסטיק פון יידן אין דער לובלינער וואָיעוואָדשאַפט אין די יאָרן 1764—65, דערוויסן מיר זיך, אַז די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג (עלטער פון אַ יאָר) אין קראַשניק — 1343 + 10. יידן אין שטאָט און דאָרף: צאָל דערפער — 32. יידישע נפשות אין די דערפער — 432. יידישע נפשות פון שטעט און שטעטלעך — 921.

פאַרטיילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג לויט דעם געשלעכט און עלטער אין די דערפער:

זיידעס — 12. פאַרהייראַטע, אלמנ׳ס — 94. אומפאַרהייראַטע (יינגלעך) — 107. צוזאַמען מענער — 213. באָבעס — 15. פאַרהייראַטע און אלמנות — 95. מיידלעך — 109. צוזאַמען פרויען — 219. צוזאַמען נפשות — 432.

פאַרטיילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג לויטן געשלעכט און עלטער אין די שטעט:

זיידעס — 36, פאַרהייראַטע און אלמנ׳ס — 220, אומפאַרהייראַטע (יינגלעך) — 36, צוזאַמען מענער — 432.

עלטער־באָבעס — 1, באָבעס — 50, פאַרהייראַטע און אלמנות — 239, מיידלעך — 189.

צוזאַמען פרויען — 479.

צוזאַמען נפשות — 921.

באַשעפטיקונג פון די שטאָטישע יידן אין דער לובלינער וואָיעוואָדשאַפט:

אַרענדאַרן — 1, וויין־שענקערס — 7, סוחרים און קרעמערס — 2, מלמדים — 7, רבנים, חזנים, שמשים — 5, צושניידער, היטלמאַכערס — 17, גאָלדשמידן, שמוקלערס — 5, בעקערס — 1, קצבים — 4, בעל־עגלהס — 3, פעלדשערס — 4, פאַרשידענע מלאכות — 9. צוזאַמען באַקאַנטע פּראָפעסיעס — 65. צאָל באַשעפטיקטע — 225.

יידישע הייזער און זייער צאָל לאָקאַטאָרן:

הייזער און לאָקאַטאָרן מיט 1 פאַמיליע — 40, מיט 2 פאַמיליע — 25, מיט 3 פאַמיליעס — 24, מיט 4 פאַמיליעס — 7, מיט 5 פאַמיליעס — 4, מיט 7 פאַמיליעס — 1, מיט 8 פאַמיליעס — 1. סך־הכל יידישע וווינהייזער — 102.

(„דער יונגער היסטאָריקער" — וואַרשע 1929).

יאַנינאַ מאָרגענשטערן
ווארשע

יידיש לעבן אין קראשניק פון 16טן ביזן 19טן יארהונדערט

א. צו דער געשיכטע פון יידן אין קראשניק ביז העלפט 17טן יארהונדערט

די שטאָט קראָשניק, וואָס ליגט אין לובלינער וואָיע־וואָדשאַפט צווישן דער ביסטריצע און דער ווייסל, איז געלעגן גוט געאָגראַפיש אויפן האַנדלס־שליאַך קראָקע—קיעוו. זי האָט זיך געפונען אויפן טייכל סטרוזשע, וואָס פאַלט אַריין אין ווייסל, און געהאַט דעריבער אַ פאַר־לייכטערטע קאָמוניקאַציע מיט דאַנציג.

אין 14־טן יאָרהונדערט זענען די גרויסע קראָשניקער מאַיאָנטקעס מיט דער שטאָט קראָשניק, צוזאַמען מיט אַנדערע ערד שטחים און שטעט (טוראָבינער, שטשעב־רעשינער, גאָראַיער), אַריבער צו די גאָראַיסקיס. במשך פון 15־טן און 16־טן יאָרהונדערט איז קראָשניק אַרי־בער פון האַנט צו האַנט פון איין מאַגנאַטישער משפחה צו דער אַנדערער (דורך חתונות א״א). פון די גאָראַיס־קיס איז קראָשניק אַריבער צו די טענטשינסקיס, וואָס האָבן געהאַט די שטאָט אין באַזיץ ביי הונדערט יאָר (ביז העלפט פון 16־טן יאָרהונדערט). פאַר דער צייט פון די טענטשינסקיס האָבן זיך איינגעשטעלט די יורי־דישע באַציאונגען צווישן דער שטאָט און פריץ. פון דעם פעריאָד שטאַמט די גרעסטע צאָל פּריווילעגיעס, וואָס די שטאָט האָט באַקומען בכלל. די טענטשינסקיס האָבן אויך פאַרפעסטיקט די שטאָטישע מויער, אויפ־געשטעלט פעסטונג־טויערן און טורעמס. נאָך זיי האָבן געירשנט קראָשניק די סלוצקיס (1558), דערנאָך די אָסאָלינסקיס, ענדלעך איז די שטאָט געוואָרן דאָס אייגנטום פון יאַן זאַמאָיסקי, וואָס האָט אין יאָר 1604 איינגעשלאָסן קראָשניק אין דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע (אַננאַ אָסאָלינסקא איז געווען די ערשטע פרוי פון יאַן זאַמאָיסקי, ער האָט חתונה געהאַט מיט איר אין יאָר 1593).

די שטאָט איז געלעגן צופוסנס פון שלאָס — אַ פעס־טונג אויסגעבויט אויפן באַרג, גאָר נאָענט צו דער שטאָטישער מויער, פון וועלכער זי איז געווען אָפּגע־טיילט מיט אַ טיפן גראָבן. די שטאָטישע מויער איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַ וואַל. אין שטאָט אַריין האָבן געפירט צוויי באַפעסטיקטע טויערן: דער לובלי־נער, אַ געמויערטער (מיט אַ גאָרן), און אויף דער אַנטקעגנדיקער זייט שטאָט — דער הילצערנער ראַכאָ־ווער טויער, שפּעטער — סאַנדאָמירער (שוין אין 16־טן יאָרהונדערט), (מסתמא אין שייכות מיטן וואַקסנדיקן באַטייט פון האַנדלסשליאַך לובלין—סאַנדאָמיר), אָדער קראָקעווער. אין דער צווייטער העלפט פון 16־טן יאָר־הונדערט האָבן די אייגנטימער פון קראָשניק איבער־געגעבן דער שטאָט די אַרומיקע ערד־שטחים: אין יאָר 1541 האָט גראַף טענטשינסקי איבערגעגעבן דער שטאָט דאָס דאָרף פיאַסקי; אין 1555 — די אַזוי גערופענע שליזקאָווער פעלדער, לאָנקעס און וועלדער אויף פאָדלעשיע. אין יאָר 1622 האָט טאָמאַש זאַמאָיסקי צוגעגעבן קראָשניק די ראָקאָטשינער ערד־שטחים, וועל־כע האָבן זיך געפונען הינטערן שלאָס ביים טייך וואָס האָט פאַראייניקט דעם קלויסטער־סטאַוו מיטן גזשעביען־סטאַוו, אַ ביסל שפּעטער — דעם וואַלד כאָיני, אויך באַקאַנט אונטערן נאָמען באָרעק. אויף די דאָזיקע צוגעגעבענע ערד־שטחים, געלעגענע מחוץ דער מויער, לענגאויס די וועגן וואָס האָבן געפירט פון שטאָט, זענען מיט דער צייט אויסגעקומען ברייט צעלייגטע פאָרשטעט, וואָס האָבן געשפילט אַ גרויסע ראָל אין ווירטשאַפטלעכן לעבן פון קראָשניק[1].

די געשיכטע פון די קראָשניקער יידן ביז צו דער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט וואָלט מען געקאָנט איינטיילן אין דריי פעריאָדן: 1) ביזן יאָר 1584, דאָס הייסט ביזן אָפּשאַפן דאָס רעכט „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס"; 2) פעריאָד צווישן די יאָרן 1584—1637 (יידן האָבן דעמאָלט פריי געוווינט אין שטעטל); 3) פעריאָד נאָכן 1637 י'. (פאַרשאַרפטע עקאָנאָמישע שטרייטן צווישן די שטאָטלייט מיט די יידן און די באַזייטיקונג פון די יידן פון מאַרק).

די ערשטע אינפאָרמאַציעס וועגן די קראָשניקער יידן וואָס מיר האָבן, שטאַמען פון די דרייסיקער יאָרן פון 16־טן יאָרהונדערט. שוין אין 1531 האָבן צוויי קראָשניקער יידן מאָיזשעש (משה) און סאַלאָמאָן

1) דער אויסטייטש פון אַלע הערות — צום סוף פון דעם קאַפּיטל, ז' 36.

(שלמה) געהאַנדלט מיט דאַנציג [2]), און אין די יאָרן 1530—1531 האָבן יידן פון קראָשניק דורכגעפירט דורך דער לובלינער צאָל־קאַמער וואַקס [3]) און זייד [4]).

וועגן די יידן פון ערשטן פעריאָד, ד״ה ביזן יאָר 1584, האָבן מיר גאָר קנאַפּע ידיעות. אגב זענען נאָר אין דריי שטאָטישע ביכער פאַראַן ידיעות פון פאַרן יאָר 1584, דערפון פאַרצייכענונגען וועגן יידן נאָר אין צוויי. פון די דאָזיקע ביכער, אין דער רובריק שטאָטישע הכנסות מיט דער דאַטע 1556, דערוויסן מיר זיך, אַז פון די יידן איז אָנגענומען געוואָרן אַ געוויסע געלט־סומע „לויטן באַפעל פון פאַן סטאַראָסטע״ [5]), אַז אין די יאָרן 1560—1581 האָבן צוויי יידן אַרענדירט אין קראָשניק דעם שטייער „טשאָפּאָווע״: הערש — אין די יאָרן 1561—1562 [6]), העליאַש — אין די יאָרן 1580—1581 [7]). אין איין בוך ווערט דערמאָנט דער ייד קאָזאַ (קוזקא) אין דער רובריק שטאָטישע הוצאות: אין יאָר 1573 האָט די שטאָט אים באַצאָלט פאַר אַ צענטנער בליי 5 פלאָרענען מיט 14 גראָשן [8]), און אין 1578 — פאַר שוועבל צו פולווער — 24 פלאָרענען [9]). העליאַש און קוזקאַ האָבן געפירט אין קראָשניק גרויסע געשעפטן. דער זעלביקער ייד הערש האָט אין יאָר 1562 [10]) פאַרקויפט סטאַניסלאַוון אַ גאָרטן, וואָס האָט שוין צו אים געהערט פון לאַנג.

עס פעלן ידיעות פון וועלכער צייט אָן און אויף וועלכע באַדינגונגען יידן האָבן געוווינט אין קראָשניק ביזן אָפּשאַפן דאָס רעכט „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס״ אין 1584, ווייל עס איז שווער פעסטצושטעלן, צי די שטאָט האָט באַקומען דאָס רעכט אין מאָמענט פון לאָקאַציע, צי זי האָט עס באַקומען שפּעטער. אַלנפאַלס איז אַ זיכערע זאַך, אַז יידן האָבן געוווינט אין קראָשניק אפילו דעמאָלט, ווען פאָרמעל איז דאָס רעכט נאָך געווען אין קראַפט און זיי האָבן דאָ נישט געטאָרט וווינען. מעגלעך, אַז נאָר אַ טייל פון זיי האָט געוווינט אין שטאָט מיט אינדיווידועלע פריווילעגיעס, און די איבעריקע — אויף די פאָרשטעט.

דאָס רעכט פון „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס״ האָט אין יאָר 1584 אָפּגעשאַפט דער דעמאָלטיקער אייגנטימער פון קראָשניק, פירשט אַ. סלוצקי. אין דעם יאָר האָט ער אָנערקענט פאַר יידן דאָס רעכט שטענדיק צו וווינען אין קראָשניק, באַשטימענדיק פאַר זיי אַ שטייער פון אַ רויטן גילדן און אַ האַרטן טאָלער פאַר גאַנצע פּלעצער און אַ האַלבן רויטן גילדן און אַ האַלבן האַרטן טאָלער פאַר אַ האַלבן פּלאַץ. פונקט אַזוי פיל, ווי די אייגנטימער פון האַלבע פּלעצער, האָבן אויך געצאָלט די יידישע קאַמאָרניקעס (לאָקאַטאָרן). נאָכן איבעררעכענען דעם צינש אויף גראָשנס לויטן דעמאָלטיקן קורס פון רויטן גילדן (56 גראָשן) און אַלטן טאָלער (35 גראָשן) [12]) באַקומען מיר, אַז דער יידישער אייגנטימער פון אַ הויז אין קראָשניק האָט באַצאָלט מער ווי דריי גילדן. אַ קאַמאָרניק ווידער — אַנדערהאַלבן גילדן. אין קראָשניק האָבן די יידן דעמאָלט געצאָלט אַ העכערן צינש ווי אין אַנדערע שטעט (בכלל האָבן אייגנטימער פון גאַנצע פּלעצער געצאָלט צוויי גילדן, אייגנטימער פון האַלבע פּלעצער און קאַמאָרניקעס אַ העלפט, ד״ה 1 גילדן [13]). אַ יידיש הויז אין קראָשניק האָט דעמאָלט אַריינגעטראָגן דעם אייגנטימער פון שטאָט זעקס מאָל אַזוי פיל ווי אַ קריסטלעך הויז (דורכשניטלעך אַ האַלבער גילדן צינש) [14]).

דאָס באַזעצן זיך פון די יידן איז געווען אַ באַטייטנדיקער הכנסה־קוואַל פאַרן פריץ, אָבער דאָס איז געווען נישט די איינציקע סיבה פון באַזעצן יידן אין שטעטל. דאָ האָט נאָך געשפּילט אַ ראָל די שטרעבונג פון די מאַגנאַטן צו אַנטוויקלען דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן. דער סוף פון 16־טן יאָרהונדערט איז געווען אַ פעריאָד, ווען דער פאָלוואַרק־סיסטעם האָט זיך שטאַרק פאַרשפּרייט אין די מזרח־געביטן און די מאַגנאַטן האָבן געשטיצט דאָס באַזעצן זיך פון די יידן, וואָס האָבן זיי געהאָלפן אָרגאַניזירן די ווירטשאַפט אויף זייערע גיטער און אויך אין עקספּאָרטירן פון לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, דער עיקר תבואה. די יידישע סוחרים האָבן דאָ קודם־כל זיך פאַרנומען מיטן האַנדל פון תבואה און אַנדערע לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, זענען אָבער אויך טעטיק געווען אין דער אינדוסטריע, באַזונדערס אין די מילן, בראַנפן־זאַוואָדן און ביר־ברויערייען, ווי אויך אין דער פישעריי [15]). עס איז דעריבער וואַרשיינלעך, אַז אַ. סלוצקי, געבנדיק יידן אַ מעגלעכקייט זיך צו באַזעצן אין קראָשניק, האָט געהאַט אין זינען נישט נאָר די עווענטועלע הכנסות פון הויכן צינש פאַרן רעכט צו וווינען אין שטאָט, נאָר האָט אויך אויסגערעכנט אויף זייער אָנטייל אין אַנטוויקלען דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן פון די קראָשניקער גיטער.

ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, האָבן די יידן געוווינט אין קראָשניק נאָך פאַר 1584, ערשט אָבער נאָכן אָפּשאַפן דאָס רעכט „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס״ האָבן זיי אָנגעהויבן אין אַ גרעסערער צאָל זיך צו באַזעצן אין קראָשניק, אַראָפּברענגענדיק אַוודאי קרובים און

באַקאַנטע פון די אַרומיקע ישובים: זאַקליקאַוו, מאָד־ליבאָזש, אושענדאָוו א״א. מיר האָבן נישט דעם דאַקו־מענט פון יאָר 1584, וואָס האָט געגעבן די יידן אין קראַשניק די פּריווילעגיע צו באַזעצן זיך און האָט געוויס אויסגערעכנט זייערע רעכט און פליכטן. אייניקע פון די דאָזיקע רעכט און פליכטן וועלן מיר פּרווון בערך אַרויסצוברענגען לויט די אומדירעקטע מאַטעריאַלן פון די שטאָטישע ביכער. אונדז וועט אויך אויסקומען פעסטצושטעלן, אויף וועלכע גאַסן און אין וועלכע טיילן פון שטאָט האָבן יידן אין קראַשניק געלעבט אין יענער צייט. ווייל דאָס אַרויסשטויסן זיי פון עטלעכע שטאָט־טיילן אין שפּעטערדיקן פּעריאָד איז געווען פאַרבונדן מיטן עקאָנאָמישן קאַמף. מיר וועלן זיך אויך פאַר־נעמען מיט די אויטאָנאָמע אינסטיטוציעס, וואָס זענען געווען טעטיק אין ווירטשאַפטלעכן סעקטאָר, ווי אויך מיט דער יוריסדיקציע לגבי די יידן. אין אָנהייב וועלן מיר ווידמען עטלעכע ווערטער וועגן די ערשטע יידישע איינוווינער פון דער שטאָט קראַשניק.

די ערשטע יידישע איינוווינער פון קראַשניק זענען געווען די אַרענדאַרן פון די מילן, סטאַוון און „טשאָ־פּאָווע", די אייגנטימער פון מאַלצערייען און ברויע־רייען. אייניקע פון זיי האָבן געוויס געוווינט אין די פאָרשטעט אָדער אין די אַרומיקע ישובים. דאָס זענען געווען דער שוין דערמאָנטער יאַקוב קוזקאַ (צוזאַמען מיט אַ גרויסער משפחה), העליאַש זאַקליקאַווסקי, אבראַם האַשקעווי (האַשקאָוויטש), לאַזאַר (לייזער), זעלמאַן (זלמן) א״א [16]. מיר האָבן וועגן זיי ידיעות פון די 70־ער און 80־ער יאָרן פון 16־טן יאָרהונדערט (בכן פאַרן אַריינלאָזן די יידן אין שטעטל); דאָס הייסט אָבער נישט, אַז אין יענער צייט זענען אין קראַשניק נישט געווען מערער יידן. זייערע פאַמיליעס זענען אונדז נישט באַקאַנט, ווייל נישט אַלע איינוווינער פון שטעטל האָבן דאַך געפירט פּראָצעסן אָדער באַשטע־טיקט וואָסערע ניט איז אַקטן דורך רעגיסטרירן זיי אין די שטאָטישע ביכער. אין די 90־ער יאָרן פון 16־טן יאָרהונדערט ווערן שוין אין די שטאָטישע ביכער דער־מאָנט עטלעכע און צוואַנציק יידישע משפחות. פון די פאַרצייכענונגען דרינגט אַרויס, אַז יידן לעבן אין קראַשניק שוין פון לאַנג, האָבן שוין דאָרטן זייערע טראַדיציעס, אַ געוויסן איינפלוס אויף עטלעכע ענינים און זענען חשוב אין שטאָט. דאָס ווערט צווישן אַנדערן באַשטעטיקט אין באַריכט וועגן אַן ענין, וואָס האָט זיך געפירט אין 1594 צווישן שטאָטמאַן סטאַניסלאַוו יאַנאַשקעוויטש און בערנאַרד וולאָך. בערנאַרד איז אַריינגעזעצט געוואָרן אין תפיסה. פינף חשובע באַלע־באַטים האָבן זיך פאַר אים איינגעשטעלט און גאַראַנ־טירט און וולאָך איז געוואָרן באַפרייט. צווישן די פינף „באַגלויבטע" האָט זיך אויך געפונען דער ייד יאַקוב (יעקב) קוזקאַ [17].

די יורידישע לאַגע פון די יידן אין קראַשניק

לויט די מאַטעריאַלן פון די שטאָטישע ביכער קאָן מען פעסטשטעלן, אַז אין דעם פּעריאָד וואָס מיר באַ־האַנדלען, האָבן די קראַשניקער יידן געהאַט רעכט צו פאַרנעמען זיך מיט האַנדל אין דעטאַל און הורט. זיי האָבן געקאָנט האַנדלען מיט אַלע אינדוסטריעלע און שפּייז־אַרטיקלען. זיי האָבן געמעגט זיך פאַרנעמען מיט שענקערייַ פון אַלערליי משקאות, געקאָנט זיין אייגנטימער פון ברויערייען און בראָנפן־זאַוואָדן, גע־קאָנט וווינען און האָבן קראָמען אויפן מאַרק (אין 1637 האָט מען ביי זיי דאָס רעכט צוגענומען). עס האָבן נישט געגאָלטן לגבי די יידן קיין שום באַגרענעצונגען סיי אין וווינאָרט, סיי אין דער פרייהייט פון האַנדל. אין די דאָזיקע באַדינגונגען האָבן די רעכט, וואָס די שטאָט האָט באַקומען, געהאַט אַ ריזיקן און דירעקטן איינפלוס אויפן לעבן און טעטיקייט פון די קראַשניקער יידן. זיי זענען געווען ענג פאַרבונדן מיטן ווירטשאַפט־לעכן לעבן פון שטעטל. אויך די שטאָטישע געזעצ־געבונג, וואָס איז אייגנטלעך דירעקט נישט געווען שייך צו זיי, האָט אָבער אומדירעקט אָנגערירט אויך די יידן. די יידן האָבן, למשל, נישט געקאָנט זיין גלייכגילטיק צו דער פראַגע וועגן דער צאָל ירידים, אָדער אין וועלכן טאָג פון וואָך עס זאָל זיין דער מאַרק. ווייל אויב דער מאַרק איז באַשטימט געוואָרן אויף שבת (ווי עס איז געווען אין עטלעכע שטעט) זענען די יידישע סוחרים טיילווייז אויסגעשלאָסן געוואָרן פון האַנדל. עס איז אויך געווען פאַר די יידן נישט אָן באַטייט, צי דאָס רעכט פון פּראָפּינאַציע האָט געהערט צום פּריץ, אָדער ער האָט עס אָפּגעטראָטן דער שטאָט. דאָס איבער־געבן דער שטאָט די הינטערשטאָטישע ערד־שטחים האָט אויך געהאַט אַ ווירקונג אויף דער ווירטשאַפט־לעכער לאַגע פון די יידן. דאָס לעבן פון די קראַשניקער יידן איז צום ענגסטן געווען אָפּהענגיק פון דער שטאָ־טישער געזעצגעבונג און געריכטסוועזן. האָבן דאָך די שטאָטישע געריכטן געפּסקנט אין אַלע שטרייטפראַגן צווישן יידן און דער גאַנצער איבעריקער באַפעלקערונג

פון שטאָט. עס איז וויכטיק דעריבער זיך צו באַקענען אַ ביסל מיט די געזעצן און פּריווילעגיעס פון דער שטאָט ווי אויך מיט די געריכט־אינסטיטוציעס אין קראָשניק. דער כאַראַקטער פון די דאָזיקע אינסטיטוציעס איז, פאַרשטייט זיך, אָפּהענגיק געווען פונעם אופן ווי עס זענען געוויילט געוואָרן זייערע ראַטמענער און לאַווניקעס.

קראָשניק, ווי אַ פּריוואַטע שטאָט, האָט געהאַט רעכט און פליכטן לגבי דער מלוכה און דעם אייגנטימער פון דער ערד. די שטאָטישע אָרדענונג האָט זיך געשטיצט אויף די פּריווילעגיעס, וואָס די שטאָט האָט באַקומען פון דער מלוכה־מאַכט און פון פּריץ. די אָפּטרעטנדיקע שטאָט־פאַרוואַלטונג, איבערגעבנדיק אין 1631 די מאַכט דער ניי־אויסגעקליבענער פאַרוואַלטונג, האָט איר גלייכצייטיק איבערגעגעבן 13 דאָקומענטן מיט די פּריווילעגיעס, וואָס די שטאָט האָט געהאַט באַקומען פון די קיניגן און פּריצים, דריי שטאָטישע ביכער ווי אויך אַ ריי געצייג און מאַטעריאַלן, וואָס זענען געווען דאָס אייגנטום פון דער שטאָט [18].

די עלטסטע פּריווילעגיע שטאַמט פון יאָר 1541. די קעניגן האָבן געגעבן דער שטאָט פאָלגנדיקע פּריווילעגיעס: פרייטיק ווי אַ מאַרקטאָג (1541), דאָס רעכט פון אַ פערטן יאַריד אין יאָר (1623), ווי אויך די פּריווילעגיעס פון די יאָרן 1556, 1576 און 1589, וואָס האָבן באַפרייט די שטאָטלייט פון הרעבליע־און בריק־שטייער אויפן שטח פון דער גאַנצער מלוכה.

די פּריווילעגיעס, וואָס די אייגנטימער פון דער ערד האָבן געגעבן דער שטאָט אין די יאָרן 1541, 1555, 1580, 1584 און 1622, זענען שייך דער צוטיילונג פון פעלדער, לאָנקעס און וועלדער. די פּריווילעגיע פון 1555 גיט דער שטאָט דאָס רעכט פון שענקעריי אויף עטלעכע אַלקאָהאָל־משקאות. די אַלע פּריווילעגיעס צוזאַמען גענומען זענען געווען דער יסוד פון די רעכטלעכע באַציאונגען אין קראָשניק.

זינט דעם 14־טן יאָרהונדערט (1377) איז די שטאָט קראָשניק רעגירט געוואָרן אויפן יסוד פון מאַגדעבורגער רעכט; די שטאָט־פאַרוואַלטונג איז אַזוי אַרום באַשטאַנען פון צוויי אָפּטיילן: פונעם אַמט פון ראַטמענער און פון וואָיט־לאַווניקעס (שטאָטראַט און שטאָט־לאַווניקעס).

דער ראַטמענער־אַמט האָט געהאַט די אַדמיניסטראַטיווע, פּאָליצייאישע און פינאַנציעלע מאַכט. חוץ דעם האָט ער דורכגעפירט פאַרשידענע באַשטעטיקטע איינשרייבונגען, האָט אַריינגעצויגן אין זיינע ביכער חובות־אַקטן, קודם־כל אַזוינע, וואָס האָבן באַשווערט די היפּאָטעק פון אומבאַוועגלעכן אייגנטום. חוץ דעם זענען די ביכער פון ראַטמענער־אַמט כולל געווען די פאַראָרדענונגען פון שטאָטראַט און די וואַל־פּראָטאָקאָלן פון די שטאָטישע מאַכט־אָרגאַנען און די צעכן. דער ראַטמענער־אַמט אין קראָשניק איז באַשטאַנען פון פיר ראַטמענער (consules) און יעדער איז לויט דער ריי (במשך פון אַ קוואַרטל) געווען פאָרזיצער פון אַמט און האָט אים רעפּרעזענטירט.

דער אַמט פון וואָיט און לאַווניקעס, ווי דאָס אייגנטלעכע שטאָטישע געריכט איז באַשטאַנען פון לאַווניקעס און אַ וואָיט, וואָס איז געווען פאָרזיצער אויף די געריכט־זיצונגען.

די שטאָטישע אַמטן, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, זענען געווען געוויילטע [19]. מיט דער צייט אָבער איז די זעלבסטפאַרוואַלטונג אַלץ מער באַגרענעצט געוואָרן דורך דער מאַכט פון פּריץ. אַלע שטאָטישע פאַראָרדענונגען זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן „לויטן באַפעל פון אונדזער איינציקן האַר". אויך דער שטאָטישער בודזשעט איז קאָנטראָלירט געוואָרן דורכן אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד [20]. אין 17־טן יאָרהונדערט איז די זעלבסטפאַרוואַלטונג געוואָרן נאָר אַ פיקציע. די אָפּהענגיקייט פון מאַגיסטראַט לגבי דעם פּריץ איז שוין געווען באַדינגט דורכן סאַמע אופן פון וויילן די שטאָטישע מאַכט־אָרגאַנען. אויב ביזן יאָר 1631 האָבן זיך דאָך איינגעהיט וואָסערע ניט איז סימנים פון זעלבשטענדיקייט פון די שטאָטלייט, זענען זיי שפּעטער אין גאַנצן ליקווידירט געוואָרן. אָט זענען די וואַלן פון דער שטאָטמאַכט (ראַטמענער, וואָיט און לאַווניקעס, „אַרכימאַגיסטערס" פון די צעכן און פאָרשטייער אין זאַמאָיסקי־טריבונאַל) אין די יאָרן 1631 און 1632. די וואַלן אין 1631 זענען פאָרגעקומען, אגב ווי אַלע מאָל, אין הויז פון בירגערמייסטער ביי דער אָנוועזנהייט און אַקטיוון אָנטייל פונעם פאָרשטייער פון שטאָט־אייגנטימער, אין דעם פאַל דער אַרענדאַר פון די קראָשניקער גיטער, מיקאָלאַי סיענניצקי. אין אָנהייב איז געקליבן געוואָרן דער ראַטמענער־אַמט (פיר ראַטמענער). דער אַרענדאַר האָט באַשטימט צוויי ראַטמענער. כדי אויסצוקלייבן דעם דריטן, האָבן די צעכן און דער „המון" (communitas) אויסגעקליבן אַ וואַל־קאָמיסיע פון פיר און צוואַנציק מיטגלידער. די מיטגלידער פון דער קאָמיסיע זענען געקליבן געוואָרן

אויף אַזאַ אופן, אַז יעדער פון די פיר דעמאָלטיקע צעכן האָט אויסגעקליבן צו צוויי מענטשן פון צווישן זיינע מיטגלידער, צוזאַמען אַכט מענטשן. דער אָפּטרעטנ־דיקער וואַיט — און לאַווניקעס־אַמט האָט אַרויסגערוקט אין דער קאָמיסיע צוויי פון זיינע לאַווניקעס, און יעדע פון די פיר פאַרשטעט אין קראַשניק — צו דריי מענטשן. צוזאַמען אַלזאָ זענען געווען פערצן מענטשן און מיט די אַרויסגעשטעלטע פון די צעכן — שוין צוויי און צוואַנציק מענטשן. די צוויי ראַטמענער, וואָס זענען באַשטימט געוואָרן גלייך אין אָנהייב פון דער פאַר־זאַמלונג, זענען אויך אַריין אין באַשטאַנד פון דער קאָמיסיע, אַזוי אַרום האָט זיך באַקומען פיר און צוואַנציק מענטשן. די קאָמיסיע, וואָס איז אויף אַזאַ אופן אַנטשטאַנען, האָט אויסגעקליבן דעם דריטן ראַט־מאַן און די דריי ראַטמענער האָבן דערקליבן אַ פערטן. אַזוי איז אַנטשטאַנען דער נייער ראַטמענער־אַמט פון פיר מיטגלידער: צוויי באַשטימט דורכן אַרענדאַר, איינער אויסגעקליבן דורך דער קאָמיסיע און איינער צוקאָאָפּטירט דורך די דריי ראַטמענער. אויף אַן ענלעכן אופן האָט מען אין יאָר 1631 אויסגעקליבן אויך דעם וואַיט־און לאַווניקעס־אַמט. די אויבן־דערמאָנטע וואַל־קאָמיסיע האָט אַרויסגערוקט צוויי קאַנדידאַטן, פון וועלכע דער פּריץ האָט אויסגעקליבן אַ וואַיט. די צוויי אַלטע לאַווניקעס, וואָס זענען אַריין אין באַשטאַנד פון דער וואַל־קאָמיסיע, און דער וואַיט האָבן מיטן אָנטייל פון דער אַלטער שטאָט־פאַרוואַלטונג צוקאָאָפּטירט די איבעריקע לאַווניקעס [21].

אין יאָר 1632 [22] און אין די שפּעטערדיקע יאָרן [23] זענען די וואַלן פאָרגעקומען שוין אָן דעם אָנשטעל פון זעלבשטענדיקייט. די וואַל־פּראָטאָקאָלן ברענגען אפילו נישט קיין גענויע אינפאָרמאַציעס וועגן די וואַלן. די וואַלן אין יאָר 1632 זענען אויך פאָרגעקומען אין הויז פון געוועזענעם בירגערמייסטער. דער אַרענדאַר האָט באַשטימט צוויי ראַטמענער. דעם דריטן ראַטמאַן האָט שוין אויסגעקליבן דירעקט נאָר דער וואַיט־און לאַווניקעס־אַמט ביי דער אָנוועזנהייט פון פאָרשטייער פון די צעכן און „המון", און דער דריילינג ראַטמענער האָט צוקאָאָפּטירט דעם פערטן. דער נייער און אָפּטרעטנדיקער ראַטמענער־אַמט האָבן מיטן אָנטייל פון פּריץ און פאָר־שטייער פון די צעכן אויסגעקליבן דעם וואַיט און דערנאָך די לאַווניקעס און אַ קאַנדידאַט אין זאַמאָיסקי־טריבונאַל. צום סוף זענען אויסגעקליבן געוואָרן „אַרכי־מאַגיסטערס" פון די באַזונדערע צעכן.

בעת די יערלעכע וואַלן זענען די מיטגלידער פון די מאַכט־אָרגאַנען כסדר געקליבן געוואָרן פון דעם זעלביקן קליינעם קרייז איינפלוסרייכע מענטשן. במשך פון צענדליקער יאָרן האָבן זיך אַזוי אַרום איבער־געחזרט אַלץ די זעלביקע פאַמיליעס פון די ראַטמענער, וואַיט און לאַווניקעס.

דער פּרינציפּ פון וויילן די מאַכט־אָרגאַנען איז איינגעהאַלטן געוואָרן אין קראַשניק סיידן נאָר ווי אַ מנהג. די דאָזיקע פאָרעם פון וואַלן האָט געגעבן דעם פּריץ די מעגלעכקייט צו באַאיינפלוסן די שטאָטישע מאַכט, ווייל קיינער פון די אויסגעקליבענע ראַטמענער אָדער לאַווניקעס האָט נישט געוואָלט איינרייסן מיטן פּריץ, וואָס האָט געקאָנט באַזייטיקן זיין קאַנדידאַטור אין קומענדיקן יאָר. דאָס איינפירן דעם פּרינציפּ פון אָמטירן דאָס גאַנצע לעבן וואָלט דאָך פאַרקלענערט דעם איינפלוס פון פּריץ אויפן באַשטאַנד און כאַראַק־טער פון דער שטאָטישער מאַכט. פונעם אופן וויילן די שטאָטישע מאַכט־אָרגאַנען דרינגט דייטלעך אַרויס די אָפּהענגיקייט פון לאַווניקעס־אַמט פון ראַטמענער־אַמט. עס זענען געווען בפירושע קאָנפליקטן צווישן ביידע אַמטן. עס האָבן אויך געמוזט זיין רייבונגען צווישן שטאָט־ראַט מיטן המון. שטרעבנדיק איינצוהיטן די אויטאָריטעט פון די דאָזיקע אַמטן און זייערע מיט־גלידער איז אויף אַ געמיינזאַמער זיצונג פון ביידע אַמטן און פון דער גייסטלעכער מאַכט אין קראַשניק אין יאָר 1625 באַשלאָסן געוואָרן, אַז די קאָנפליקטן צווישן די אַמטן אָדער צווישן זייערע מיטגלידער זאָלן נישט אַרויסגעטראָגן ווערן פאַרן עולם, נאָר זאָלן דער־ליידיקט ווערן צווישן אייגענע מענטשן, ווייל די „רייסערייען" און געשלעגן אין די ביידע אַמטן זענען אַ שלעכט ביישפּיל פאַרן „פּראָסטן מענטשן". לגבי די מיטגלידער פון די אַמטן, וואָס מאַכן סקאַנדאַלן, האָט די פאַרזאַמלונג באַשלאָסן אָנצווענדן האַרבע דיס־ציפּלינאַרע מיטלען (געלטשטראָפן און תפיסה) [24].

די וווין־ערטער פון די יידן אין קראַשניק און זייערע אינסטיטוציעס

אין פוילן זענען קיינמאָל נישט געווען קיין אַלגע־מיין־מלוכהשע פאַרשריפטן, אַז יידן מעגן וווינען נאָר אין ספּעציעלע קוואַרטאַלן. בלויז עטלעכע שטעט אין געוויסע פעריאָדן האָבן צוליב עקאָנאָמישע אָדער פּאָלי־טישע מאָטיוון אויסגעקעמפט פאַר זיך ביים קיניג פּריווילעגיעס, לויט וועלכע זיי האָבן באַגרענעצט

דאָס וווינרעכט פון די ייִדן. עטלעכע שטעט האָבן נאָכן באַקומען דאָס רעכט „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס" אַריינגעלאָזן די ייִדן נאָר בעת די מערק און ירידים, אַנדערע האָבן פאַרבאָטן די ייִדן צו באַזעצן זיך אויפן מאַרק, אויף געוויסע גאַסן, באַזונדערע האַנדלס־גאַסן. אין עטלעכע שטעט האָבן די ייִדן במשך פון פיל צענדליקער יאָרן מיט מער אָדער ווייניקער דערפאָלג געקעמפט פאַרן רעכט צו וווינען אויף די אָדער יענע גאַסן, אַ מאָל געווונען, אַ מאָל פאַרלוירן. אין אַנדערע שטעט ווידער האָבן די ייִדן געקאָנט וווינען אָן שום, אָדער כמעט ווי אָן שום באַגרענעצונגען. דאָס איז לגמרי נישט געווען אָפּהענגיק דערפון, ווער עס איז געווען דער אייגנטימער פון דער שטאָט (קיניג אָדער פריץ), נאָר קודם כל פון די ווירטשאַפטלעכע באַציאונגען אין דער געגעבענער שטאָט [25].

מיר האָבן נישט קיין שום ידיעות וועגן די גאַסן, ווו די ייִדן אין קראָשניק האָבן געוווינט ביזן יאָר 1584, ד"ה אין פעריאָד ווען דאָרטן האָט געגאָלטן דאָס רעכט „דע נאָן טאָלעראַנדיס יודעיס". מעגלעך, אַז ס'רוב ייִדן האָבן דעמאָלט געוווינט אין די פאָרשטעט. דאַקעגן קאָן מען פעסטשטעלן אפילו גאַנץ גענוי, ווו זיי האָבן געוווינט אויף דער גרענעץ פון 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט. אין יענער צייט זענען אין קראָשניק געווען אַ מאַרק און פיר גאַסן: קאָשטשעלנע, לובלינער, שרעדניע און ייִדישע. חוץ דעם זענען נאָך געווען הייזער ביי די פאַרקאַנעס און ביי דער שטאָטישער מויער. מפנים פון דער מויער זענען געווען 122 הייזער, דערפון אויפן מאַרק — 27, אין די אפיצינעס ביים מאַרק — 3, אויף קאָשטשעלנע — 9, לובלינער — 12, שרעדניע — 17, ייִדישע — 15, ביי די פאַרקאַנעס — 20 און ביי דער שטאָטישער מויער — 23. אויף דער גרענעץ פון 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט האָבן ייִדן געוווינט אויפן מאַרק, אין די אָפּיצינעס ביים מאַרק, אויף לובלינער, ייִדישער און אין די הייזער ביי דער שטאָטישער מויער.

אין די שטאָטישע ביכער פון יענער צייט האָבן זיך אויפגעהיט פאַרצייכענונגען וועגן עטלעכע און דרייסיק ייִדישע משפחות [26]. זייער לעבן האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום מאַרק. פון 27 הייזער אויפן מאַרק האָבן 6 אָדער 7 דעמאָלט געהערט צו ייִדן. אייגנטימער פון די הייזער אויפן מאַרק זענען געווען אַראָן (אהרן) [27], דאַוויד (דוד) [28], זעלמאַן [29], ליטמאַן [30], מאַרעק [31], העליאַש [32] און יוזעף [33]. די ייִדישע גאַס האָט מסתמא געגרענעצט מיטן מאַרק. דאָרטן, לעבן מאַרק, האָט זיך געוויס געפונען די שול. די הייזער פון דאַוויד, אַראָן און יוזעף האָבן זיך געפונען אין דער זייט פון מאַרק, ווו עס איז אַרויסגעקומען די ייִדישע גאַס מיט דער שול, וואָס עס ווערט באַשטעטיקט אין די דערקלערונגען פון די עדות אויפן פראָצעס וועגן צעשלאָגן אויף טויט דעם ייִד לעוויק אין יאָר 1610 [34]. אויף דער ייִדישער גאַס האָבן צו יענער צייט פון דער אַלגעמיינער צאָל 15 הייזער 5 הייזער געהערט צו ייִדן; זייערע אייגנטימער — יאָכים (אויך כאנאָ) [35], ליטמאַן [36], אַבראַם שטומער [37], בישקאָ [38] און מאָשעק [39]. אין יאָר 1620 האָבן איצעק מאַרקאָוויטש און מאַרעק שמר־ל'אָוויטש [40] געקויפט ווייטערדיקע צוויי הייזער אויף דער ייִדישער גאַס; האָבן שוין דעמאָלט, הייסט עס, 7 הייזער אויף דער גאַס געהערט צו ייִדן.

אויף דער לובלינער גאַס האָבן אויף דער גרענעץ פון 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט פון דער אַלגעמיינער צאָל 12 הייזער 3 געהערט צו ייִדן: צוויי צו אַבראַם האָשקאָוויטש [41] (איינס פון זיי איז שוין אין יאָר 1608 געווען דאָס אייגנטום פון ייִד קאָכמאַן) [42], און איינס צו לעוועקן [43]. אין יאָר 1614 האָט אַ ייִד (הערשקאָ) געקויפט נאָך אַ הויז אויף דער גאַס [44].

ביי דער שטאָטישער מויער האָבן געהאַט הייזער לעוועק, חיים, אַראָן (אין יאָר 1610 האָט ער זיין הויז פאַרקויפט דער קריסטין באַרבאַראַ פאָנטשקאָוואַ) [47], אַבעל [48] און יאַקוב־בער, איידער ער האָט זיך געקויפט אַ הויז אויפן מאַרק [49].

מיט דער צייט איז די צאָל ייִדישע הייזער אין קראָשניק געוואַקסן. אין יאָר 1631 האָבן שוין געהערט צו ייִדן 30 הייזער [50] ווו עס האָבן געלעבט צוזאַמען מער ווי פופציק ייִדישע משפחות [51]. אמת, אין יענער צייט זענען עטלעכע ייִדישע הייזער אַריבער אין קריסטלעכע הענט: זעלמאַנס הויז, למשל, איז געוואָרן דאָס אייגנטום פון אַנדזשיי קוסאָוויטש [52], ליטמאַן האָט אין יאָר 1615 פאַרקויפט זיין הויז שומאָווסקין [53], אַראָנס הויז איז אַריבער צו מאַרטשין קוואַסאָוויטש, און דאַווידס הויז האָט אָפּגעקויפט וואָיטשעך גיזשיץ [54]. דאַקעגן אויפן מאַרק האָבן ייִדן אין יאָר 1631 געהאַט נאָר 3 הייזער (דאָס „העליאַש־הויז", אָפּגעקויפט אין יאָר 1627 דורך יאַקוב בער, דאָס „יוזעף־הויז" און דאָס הויז פון רובין זאַקליקאָווסקי) [55], חוץ דעם, דריי אָפּיצינעס פון הייזער אויפן מאַרק (די אָפּיצינע פון סטאַניסלאַוו יאַסקולקאַס הויז האָט געהערט צום ייִד

זישקאַ[56]), פֿון מאַרטשין קוואַסאָוויטש — צום ייד יאַקוב מאַרקאָוויטש[57]), פֿון דער יידישקע יוזשוואָווע — צו איצעק אַבליק[58]).

אין די 30־ער יאָרן פֿון 17־טן יאָרהונדערט האָט דער באַזיץ זיך געביטן. די יידן האָבן ווידער געקויפֿט עטלעכע הייזער אויפֿן מאַרק. אַזוי, למשל, האָט זיך ענדלעך איינגעגעבן צו קויפֿן דאָרט אַ הויז אַבראַם איזאַקאָוויטשן (יוזקאָוויטש סוקיענקי), וואָס האָט אַ סך געוווינט ביי יענעם[59]; געקויפֿט האָט ער דאָס הויז אויפֿן מאַרק ביי אַ קריסט, קאַצפּער סאָסנאָוויטשעס אַ זון, און אויסגעצאָלט דעם באַטרעף אין ראַטעס במשך פֿון דריי יאָר[60]). דאַוויד מאַרקאָוויטש האָט געקויפֿט אַ הויז אויפֿן מאַרק ביי סטאַניסלאַוו יאַסקולקאַס ווייב[61]); אויך מאַרקאָוויטש האָט אַ סך יאָרן געוווינט ווי אַ שכן אין הויז פֿון ייד יוזעף (יוסף[62]), עווענטועל ביי דעם שוין דערמאָנטן סטאַניסלאַוו יאַסקולקאַ[63]). דער דאָזיקער באַזיץ (פֿינף אָדער זעקס הייזער אויפֿן מאַרק און דריי אַפּיצינעס פֿון הייזער אויך אויפֿן מאַרק) האָט אָנגעהאַלטן ביזן יאָר 1637, ווען יידן איז פֿאַרווערט געוואָרן צו וווינען אויפֿן מאַרק.

ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, האָט זיך די שול געפֿונען נישט ווייט פֿון מאַרק, לעבן די הייזער פֿון רובין (ראובן) זאַקליקאָווסקי און יוזשווע (יוסף[64]), ווייזט אויס, אַז זי האָט זיך געפֿונען אויף איינעם פֿון די ראָגן פֿון דער יידישער גאַס און פֿון מאַרק. דערנעבן האָבן זיך געפֿונען אַ געמויערטער שטאָטישער טורעם[65]) און אַ הויז, וועגן וועלכן ס'איז אויך געווען באַוווסט, אַז ס'איז געשטאַנען אויף דער יידישער גאַס און דאָרטן האָט געוווינט דער רב[66]). די ערשטע נאָטיץ וועגן דער שול געפֿינען מיר אין די שטאָטישע ביכער פֿון יאָר 1653[67]). האַרט ביי דער שטאָטישער מויער האָט זיך געפֿונען דער יידישער שפּיטאָל[68]). דאָרטן האָבן אויך געגעכטיקט רייזנדע און בעטלערס. דערביי האָט געוווינט דער חזן[69]).

דער יידישער בית־עולם האָט זיך געפֿונען אויף אַ פֿאָרשטאָט לעבן די גערטנער ביים טייך סטרוזשע און גרויסן וועג[70]). דערביי האָט זיך אויך געפֿונען אַ יידישער גאָרטן, וואָס האָט מסתּמא געדאַרפֿט מיט דער צייט פֿאַרגרעסערן דעם שטח פֿון בית־עולם.

האַרט ביים בית־עולם האָט זיך געפֿונען די יידישע באָד, די מקווה[71]). עטלעכע יידן, מסתּמא די רייכערע, האָבן געהאַט פּריוואַטע מקוות, למשל הערשקאָ[72]). אין יאָר 1648 האָט יאַקוב העליאַשאָוויטש זיך געקויפֿט פֿאַר אַ באָד אַ שטיבל ביים טייך סטרוזשע, נישט ווייט פֿון דער קהלשער יידישער באָד, „אין אַ געמיינעם געסל, וואָס ציט זיך צו די שפּופֿעים"[73]).

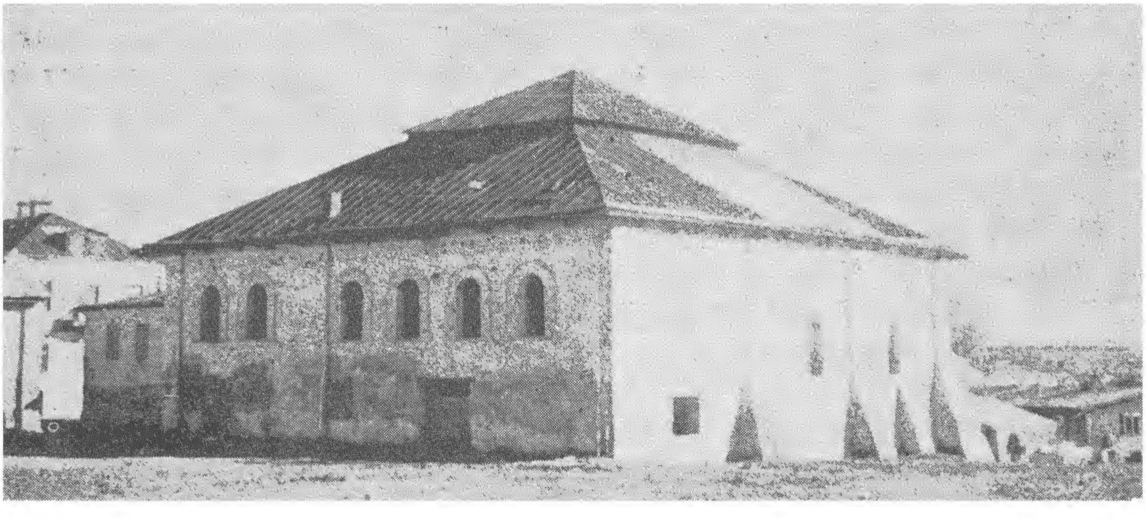
אין יאָר 1637 איז, ווי דערמאָנט, פֿאָרגעקומען אַ ראַדיקאַלע ענדערונג אין די וווינונגס־ערטער פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין שטאָט. אין קראָשניק איז אויסגעבראָכן אַ שריפֿה, אין וועלכער עס איז באַשולדיקט געוואָרן דער ייד ברוך. טאָמאַש זאַמאָיסקי, דער באַלעבאָס פֿון שטאָט — ווייזט אויס, אויף דער בקשה פֿון דער שטאָטישער און קירכלעכער מאַכט — האָט אין דעקרעט פֿון 10־טן נאָוועמבער 1637 פֿאַרווערט די יידן אָפּצובויען זייערע הייזער און קראָמען אויפֿן מאַרק. ער האָט אַפֿילו אַרויסגעשיקט קיין קראָשניק זיין אַרכיטעקט צו באַשטימען פֿאַר די יידן אַ ספּעציעל אָרט, „כּדי די יידן זאָלן אין ערגעץ זיך נישט אָפּבויען אויף די פּלעצער און זאָלן זיך נישט דערוועגן צו שטעלן זייערע הייזער, נאָר אויף דער זעלביקער גאַס, וווּהין אויך די שול אַריבערטראָגן".

אין דעם דאָזיקן דעקרעט געפֿינט זיך אַ נישט קלאָר פֿאָרמולירטער פּונקט, וואָס די יידן האָבן אים געוויס במשך פֿון צענדליקער יאָרן געפּרוּווט אויסצוטייטשן לטובת זיך אין קאַמף פֿאַרן רעכט צו וווינען אויפֿן מאַרק. ווי עס דרינגט פֿון דערמאָנטן פּונקט, זענען די יידן מחויב געווען צו פֿאַרקויפֿן צו קריסטן די פּלעצער, וואָס האָבן זיך געפֿונען מחוץ דעם פֿאַר זיי באַשטימטן שטח, „אָבער ביי די קראָמען, וואָס קריסטלעכע קונים זאָלן זיך אויף זיי נישט געפֿינען, מעגן זיי שטעלן ביידלעך"[74]). דערמיט דערקלערט זיך דער פֿאַקט, וואָס נאָך אין יאָר 1648 האָט איין פּלאַץ אויפֿן מאַרק געהערט צום אַלטן אייגנטימער, דעם ייד יאַקוב בער[75]). אויך אין יענער צייט (1638) האָט מאָשעק „דעם רייכן" זיך איינגעגעבן צו לעגאַליזירן דעם איינקויף פֿון אַ הויז, וואָס האָט פֿאַקטיש געהערט צו אים שוין פֿון לאַנג[76]). אין שטאָטישן בוך געפֿינט זיך אַ פֿאַרצייכענונג פֿון יאָר 1638, אַז מאָשעק האָט געקויפֿט דאָס הויז פֿאַר 1265 גילדן[77]). אין דעם זעלביקן יאָר איז צווישן מאָשקען און גיזשיצן אָפּגעשלאָסן געוואָרן אַ טראַנסאַקציע וועגן „אַ פּלאַץ נאָך אַ שריפֿה"[78]). די שפּעטערדיקע סכסוכים צווישן דער קריסטלעכער באַפֿעלקערונג און אייניקע יידן זענען געווען טאַקע וועגן דעם דאָזיקן שטח, וואָס איז ענדלעך צוגעמשפּט געוואָרן (ווי מיר וועלן זען שפּעטער) דעם ייד עליאַש (אין 1657). דער דאָזיקער פּלאַץ האָט געהערט צום מאַרק, זייענדיק דער

שרידי בית־הכנסת בקראשניק, שצולמו בשנת 1952

אַן איבערבלייבעכץ פון דער קראשניקער שול, פאָטאָגראַפירט אין יאָר 1952

הויף פון איינעם פון די מאַרק־הייזער. לויטן כלאַל, וואָס איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן אין 1637, האָבן יידן דאָרטן נישט געטאָרט וווינען. גלייכצייטיק מיטן אַרכיטעקט האָט טאָמאַש זאַמאָיסקי געשיקט אַ שריפט דעם דעמאָלטיקן אַרענדאַר פון די קראַשניקער גיטער, שימאָן פיעכאָוויטש, אים אינפאָרמירט וועגן זיין באַשלוס און פאַראָרדנט, „אַז דאָס זאָל גיך אויסגעפירט ווערן" [79]). דער דעקרעט פון נאָוועמבער 1637 האָט באַדראָט דעם ביזאיצטיקן באַזיץ פון ניין יידן, וואָס האָבן געהאַט זייער אומבאַוועגלעך אייגנטום אויפן מאַרק, שוין נישט רעדנדיק וועגן דער שול, וואָס מען האָט אויך נישט געטאָרט אָפּבויען אויפן אַלטן אָרט. אין אייניקע הייזער האָבן פאַר דעם געוווינט צו עטלעכע יידישע משפחות (חוץ דעם האָבן אייניקע יידישע משפחות געוווינט אויפן מאַרק ווי שכנים ביי קריסטן), אין רעזולטאַט האָבן ביי צוואַנציק משפחות פאַרלוירן דעם דאַך איבערן קאָפּ אָן רעכט זיך אָפּצובויען אויף די אַלטע פלעצער. נאָך ערגער: דער פאַרבאָט אויפצושטעלן די קראָמען אויפן מאַרק האָט געדראָט זייערע אייגנטימער מיט פאַרלירן די פרנסה. די יידן האָבן דעריבער אָנגעהויבן זיך משתדל צו זיין וועגן צוריקציען די דאָזיקע פאַראָרדענונג אָדער לכל הפחות מילדערן זי. אין 1638 איז טאָמאַש זאַמאָיסקי געשטאָרבן. במשך פון זיין זונס, יאַן, נישט־פּוליעריקייט איז איינגעהאַלטן געוואָרן דער סטאַטוס־קוואָ. אין יענער צייט האָבן נאָר געציילטע יידן פאַרקויפט קריסטן זייערע פלעצער. אַזוי, למשל, האָט דאָס אַזוי גערופענע יוזעף־הויז שוין אין יאָר 1640 געהערט צו וואָוזשיניעץ כּאַיאַנק [80]). דאָס הויז וואָס איז אַמאָל געווען דאָס אייגנטום פון רובין לאַזאַראָוויטש און שפּעטער האָט עס געהערט צו יאַקוב דאַווידעק, איז דורך דאַווידעקן פאַרקויפט געוואָרן יאַן בעלזשיצקין [81]). די יידן ווידער, וואָס זענען געבליבן אָן דירות, האָבן געזוכט צו קויפן זיך אַ הויז אָדער אַ פּלאַץ צום בויען אויף די דערלויבטע שטחים. דאָס שטעטל איז געוויס געווען איבערבאַפעלקערט, באַזונדערס דער טייל, וווּ יידן האָבן געמעגט וווינען. ווייל עס איז די יידן שווער געווען צו קויפן אַ הויז אָדער אַ פּלאַץ אפילו אויף דער יידישער גאַס. די יידן האָבן דעריבער געפּרוווט מיט פאַרשידענע מיטלען. אין יאָר 1946 האָט דער ייד מאַרעק קראַוויעץ אָנגעקלאָגט אין געריכט סטאַניסלאַוו שאַפּראַנקאָוויטשן אין ברעכן דעם מיט אים געשלאָסענעם אָפּמאַך וועגן אַ פּלאַץ אויף יידישער גאַס, צווישן די הייזער פון די יידן עליאַס יאַקובאָוויטש און סאַמועל לאַבאָבא. „און דאָס איז טאַקע אונדזער יידישע גאַס, וואָס געהערט צו אונדז, דערצו האָב איך אים אויך אַ האַרטן טאָלער געגעבן האַנטגעלט..." — האָט מאַרעק געטענהט אין געריכט. דאָס געריכט האָט געגעבן גערעכט שאַפּראַנקאָוויטשן און האָט אָפּגעוואָרפן מאַרעקס טענות [82]).

מסתמא האָט זיך בלויז עטלעכע יידן איינגעגעבן צו קויפן הייזער אָדער פּלעצער, די איבעריקע האָבן געוווינט אין פאַרשידענע הייזער אין שכנות. איצעק אַבליק, וואָס האָט פאַר דער שריפה געהאַט אַן אָפּיצינע אויפן מאַרק (אויפן א"ג יוזעף־פּלאַץ), האָט גלייך נאָך דער שריפה (אין 1637) געקויפט אַ הויז אויף יידישער גאַס פון לוקאַש סאָנגאַל [83]). מנשה זיסקאַליק, דער זון פון זישקע, וואָס האָט אויך פאַרלוירן זיין הויז, אַן אָפּיצינע אויפן מאַרק (אויף סט. יאַסקולקאַס פּלאַץ) האָט אין 1641 געקויפט ביי יאַן אָסיעצקין אַ הויז ביי דער מויער [84]). אין דעם זעלביקן יאָר האָט אויך איזאַק פּרץ, מאָשקעס איידעם, געקויפט אַ הויז ביי פּאַוועל גאָראַי, וואָס האָט עס גע־ירשנט פון וואָיטשעך קריקא [85]). אַ געוויסער איצעק האָט געקויפט ביי יאַן פּיעקאַרטשיקן אַ הויז אויף יידישער גאַס [86]). אין 1643 האָט איצקאָ מייעראָוויטש געקויפט ביי אַדאַם קאָזיאַדלאָ אַ שטיבל, וואָס האָט זיך, ווייזט אויס, געפונען אויף דער פאָרשטאָט [87]). אויף דער פאָרשטאָט געוויס האָבן אויך געקויפט הייזער וויגדאָר [88]) און איצעק זעלדרוק [89]). אין 1654 האָט מאָשקאָ יוזעפּאָוויטש געקויפט ביי מאַטעוש ליפּיעץ אַ הויז אויף יידישער גאַס [90]).

אָבער צום וויכטיקסטן פאַר די יידן איז געווען צו באַקומען אַ דערלויבעניש צו האָבן קראָמען (און אויך הייזער) אויפן מאַרק. אַ לאַנגע צייט האָבן יידן זיך באַמיט צו באַקומען אַזאַ דערלויבעניש. עס זאָגן עדות וועגן דעם אַ סך דאָקומענטן פון יאַן זאַמאָיסקי און שטאָטראַט, וואָס אין זיי ווערט כסדר באַשטעטיקט דער פאַרבאָט פאַר יידן צו האָבן קראָמען און הייזער אויפן מאַרק. אַזוי, למשל, האָט יאַן זאַמאָיסקי אין זומער 1643 אַרויסגעגעבן וועגן דעם עטלעכע דעקרעטן. אין איינעם פון זיי, פון 23 אַפּריל 1643, האָט ער, פאַררופנדיק זיך אויפן אוניווערסאַל פון זיין טאַטן טאָמאַש, געשריבן: „אַזוי ווי די יידן הערן נישט אויף צו שפּאַרן זיך אין מאַרק, פאַרלאַנג איך, אַז סיי אין די בנינים, אין יידישן האַנדל זאָל דער זעלביקער מנהג אויך איצט איינגעהאַלטן ווערן" [91]). גלייך נאָך דעם, דעם 11 יוני

1643, האָט יאַן זאַמאָיסקי באַשטעטיקט דעם פריערדיקן דעקרעט אין זייער אַ שאַרפער פאָרעם: „אַזוי ווי די יידן הערן ניט אויף מיט פאַרשידענע מיטלען, קעגן די עדיקטן פון מיינע עלטערן, הייליקן אָנגעדענק, און מיין שריפט פון 23 אפריל האַיאָר, צו מאַטערן די שטאָט וועגן שטעלן אויפן מאַרק וועלכע עס איז קרעמלעך און ביידלעך צום האַנדלען — דעקלאַריר איך, אַז זייער וווינונג מוזן די יידן בויען אויפן אָרט, באַשטימט פאַר זיי דורך מיין פאָטער, הייליקן אָנגעדענק און אָפּגעצייכנט אויף דער מאַפּע, און פירן זייער האַנדל לויט די געזעצן און מנהגים, שטעלנדיק די קרעמלעך, ביידלעך et indegnus וואַרשטאַטן צום האַנדל אַנטקעגן די הייזער גופא אויף זייערע גאַסן און נישט ערגעץ אַנדערש". אין דעם זעלביקן דעקרעט האָט זאַמאָיסקי איינגעשטעלט אַ שטראָף פון 100 גריוונעס פאַר די יידן, וואָס וואָלטן געפּרווט נישט אונטערוואַרפן זיך דער אויבן־דערמאָנטער פאַראָרדענונג. ער האָט אויך פאַרבאָטן די יידישע לוויות דורכצוגיין דעם מאַרק, געפאָדערט אַריבערצוטראָגן דעם יידישן בית־עולם אויף אַן אַנדער אָרט און אפילו אַריבערטראָגן די אַלטע קברים אין אַ טערמין „ביז אַ יאָר און 6 וואָכן" — אויך אונטער אַ שטראָף פון 100 גריוונעס [92]). אָבער שוין דעם 9 יולי האָט זאַמאָיסקי אַרויסגעגעבן אַ נייעם דעקרעט, וואָס איז געווען אין סתירה צום פריערדיקן. ער באַשולדיקט אין אים די שטאָטלייט, אַז זיי „מאַטערן די יידן, צווינגענדיק זיי אַריבערצוטראָגן דעם צווינטער און עקסהומירן די מתים. איך גיב גערעכט די יידן. עס וואָלט באמת נישט געווען קיין ריכטיקע זאַך, אַז פון דעם אָרט, וואָס איז אייך אין קיין שום זאַך נישט קיין שטערונג, זאָל מען אַרויסנעמען די מתים, אַריבערטראָגן זיי אויף אַן אַנדער אָרט, און עס דוכט זיך מיר נישט, אַז איך דאַרף ענדערן דעם ווילן פון די גאָטספאָרכטיקע אורעלטערן מיינע, ווי זיי האָבן באַשלאָסן און איינגעשטעלט". זאַמאָיסקי פאָדערט פון די שטאָטלייט, זיי זאָלן די יידן לאָזן צורו און איבערלאָזן זייער בית־עולם אויפן אַלטן אָרט, „נישט פאַרענטפערנדיק זיך מיט קיין שום שריפטן" [93]). די סתירה נעמט זיך געוויס דערפון, וואָס אין דער צווישנצייט האָט זאַמאָיסקי, ווייזט אויס געהאַט צוריקגעצויגן דעם געהעריקן טייל פון דעקרעט פון 11־טן יוני. די שטאָטלייט ווידער האָבן ווייטער געפאָדערט, אַז די יידן זאָלן אים אויספירן. אין אַ ווייטערדיקן דעקרעט (פון 9־טן יולי) דערלויבט אַפילו זאַמאָיסקי די יידישע לוויות דורכצוגיין דעם מאַרק מיט דער באַוואָרעניש פון אַ „רואיקער פּראָצעסיע".

מען וואָלט דערפון געדאַרפט דרינגען, אַז עס איז געוויס נישט געווען קיין אַנדער וועג — ווי דורכן מאַרק — צום יידישן בית־עולם, וואָס איז געבליבן אויפן אַלטן אָרט [94]).

דער פאַרבאָט פאַר יידן צו האָבן אין מאַרק הייזער און קראָמען איז געבליבן אין קראַפט. אָבער אייניקע יידן, ווי דערמאָנט, האָבן זייערע פלעצער אויפן מאַרק נישט פאַרקויפט. איינער פון די דאָזיקע פלעצער האָט נאָך אין 1648 געהערט צו יאַקוב בער. אַ גאָר פאַרביסענער און לאַנגדויערנדיקער קאַמף (1657—1644) האָט זיך געפירט צוליבן פלאַץ פון וואָיטשעך גיזשיץ. גיזשיץ איז שולדיק געווען הערשקאָ העליאַשאָוויטש אַ געוויסע סומע. אין פעברואַר 1644 נאָכן אויסחשבונען זיך האָט גיזשיץ פאַרזיכערט הערשקאָן דעם חוב מיט אַ סאָד, אַ הויז אויף יידישער גאַס און אַ פלאַץ אויפן מאַרק. עס איז געשריבן געוואָרן אַן אָפּמאַך, לויט וועלכן דאָס אַלץ האָט געדאַרפט אַריבערגיין צו הערשקאָן, אויב דער חוב וועט נישט אָפּגעצאָלט ווערן אין אַ געוויסן טערמין [95]). וואָיטשעך גיזשיץ, ווי עס דרינגט אַרויס פונעם ווייטערדיקן גאַנג פון ענין, האָט נישט אויסגעפירט די באַדינגונגען פון אָפּמאַך, מעגלעך אַז אונטערגעבנדיק זיך דעם דרוק פון דער שטאָטפאַרוואַלטונג און פון דער גייסטלעכער מאַכט. די אוממעגלעכקייטן האָט ער פאַרקויפט סטאַניסלאַוו בוטאַ, וואָס האָט פון זיין זייט זיי פאַרקויפט הערשקאָן (וואַרשיינלעך פאַר אַ גרעסערן פרייז). הערשקאָ האָט, ווי עס שיינט, אויסגערעכנט אויף דעם, אַז נאָכן באַצאָלן 200 גילדן שטראָף (100 גילדן פאַר זיך — דעם ייד, וואָס קויפט אַ הויז אויפן מאַרק און 100 גילדן פאַרן פאַרקויפער — סטאַניסלאַוו בוטאַ) וועט ער קאָנען וווינען אין דעם הויז [96]). ביידע אָבער, סיי הערשקאָ, סיי בוטאַ, האָבן געמאַכט אַ פאַלשן חשבון. די שטאָטישע און גייסטלעכע מאַכט האָבן זייער שאַרף זיך קעגנגעשטעלט דער דאָזיקער טראַנסאַקציע און געלייגט אַן אַרעסט אויפן הויז [97]). קעגן סטאַניסלאַוו בוטאַ איז פאַרפירט געוואָרן אַ פּראָצעס, וואָס איז פאָרגעקומען אין פאַראייניקטן געריכט פון ביידע אַמטן (ראַטמענער און וואָיט־לאַוניקעס). בוטאַ איז פאַרמשפט געוואָרן אויף צוויי וואָכן אַרעסט (אין געמויערטן טורעם), וואָס וועט פאַרלענגערט ווערן „אַזש ביז ער וועט דאָס הויז אויפן מאַרק באַפרייען פון יידישע הענט און וועט אָפּ־

געבן די שטראָף פון 100 גילדן". פון דער סומע האָט בוטאַ 50 גילדן געדאַרפט באַצאָלן דעם האַר פון שטאָט, 25 גילדן דעם קלויסטער און 25 גילדן דער שטאָט אויף קאָנסערווירן די שטאָטישע מויער. דער ייד הערשקאָ ווידער האָט געדאַרפט אַריינטראָגן 100 גילדן דער גייסטלעכער מאַכט און דעם האַר פון שטאָט[98]. אין הסכם מיטן אורטייל האָט בוטאַ אומגעקערט הערשקאָן דאָס געלט און האָט אים באַזייטיקט פון הויז. הערשקאָ האָט זיך אָבער נישט אונטערגעגעבן. ער האָט פאַרקלאָגט בוטאַן אין 100 גילדן, ווייל אויפן הויז, וואָס בוטאַ האָט געקויפט פון וואָיטשעך גיזשיץ, איז דער דאָזיקער חוב געווען פאַרזיכערט. הערשקאָ האָט אויך דעם פּראָצעס פאַרשפּילט[99]. בוטאַ האָט דאַן פאַרקויפט דאָס הויז דעם שוסטער פּאַוועל קאָמענדער, באַקאַנט אויך אונטערן נאָמען סאַנדאָמיערסקי. האָט הערשקאָ אין 1647 פאַרקלאָגט פּאַוולען[100]. אין דעם זעלביקן יאָר איז הערשקאָ געשטאָרבן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן די אומרואיקע מלחמה־יאָרן. אין צען יאָר אַרום, ווען עס איז געוואָרן רואיקער, האָט הערשקאָס זון, עליאַש, ווידער אויפגעמישט דעם ענין און איז מיט פּאַוועל סאַנדאָמיערסקי דורכגעקומען; עס האָט זיך שוין דע־מאָלט געהאַנדלט נאָר וועגן פּלאַץ, ווייל אינצווישן האָט דאָס הויז ווידער אָפּגעברענט. עליאַש האָט געקויפט דעם שטח און — דער עיקר — באַקומען אויף דעם אַ הסכם פון יאַן זאַמאָיסקי. דער האַר פון שטאָט האָט אין דאָזיקן גייסט אַרויסגעשיקט אַ בריוו צו זיינע באַאַמטע „די רעוויזאָרן פון שטאָט און קראָשניקער גיטער". לויט די ביזאיצטיקע פאָדערונגען האָבן יידן נישט געטאָרט האָבן קיין פּלעצער אויפן מאַרק. דער האַר פון שטאָט האָט דעריבער פאַרלאַנגט, עס זאָלן געמאַכט ווערן געוויסע ענדערונגען אין די גאַסן: דער פּלאַץ וואָס עליאַש האָט געקויפט אויפן מאַרק פון דערבייאיקע פּלעצער, ווו עס האָבן זיך געפונען די יידישע יאַטקעס, ווי אויך פון די פּלעצער אויף יידישער גאַס. זאַמאָיסקי האָט פאַראָרדנט, אַז אויפן שטח, וואָס איז ביז איצט פאַרנומען געווען דורך דער גאַס און די יאַטקעס, זאָל פאַר עליאַשן אויסגעטיילט ווערן אַ פּלאַץ די זעלביקע גרויס ווי זיין פּלאַץ, וואָס ער האָט געקויפט ביי פּאַוועל סאַנדאָמיערסקי. די גאַס ווידער האָט פון איצט אָן געדאַרפט דורכגיין דעם אָפּגעפרעגטן פּלאַץ. דאָרטן איז אויך באַשטימט געוואָרן אַן אָרט פאַר די יאַטקעס. די דאָזיקע פאַראָרדענונג איז פולשטענדיק אויסגעפירט געוואָרן.

אַזוי אַרום איז געענדערט געוואָרן די ריכטונג פון אַ גאַס אין דער שטאָט קראָשניק, „כדי אַ ייד זאָל וווינען לעבן אַ יידן". דער פּלאַץ, וואָס איז באַשטימט געוואָרן פאַר די יידישע יאַטקעס, איז אַרויסגעקומען צום מאַרק. דער שטח ווידער, וואָס איז באַוווינט געווען דורך יידן, האָט זיך פאַרברייטערט אויף 22×68 איילן. מען האָט געקאָנט דורכפירן די דאָזיקע ענדערונגען, ווייל יענער טייל פון שטאָט איז צו יענער צייט געווען נישט פאַרבויט[101]. אין 1659 האָט די שטאָט־פאַר־וואַלטונג אויפגעבויט אויף אַ פּלאַץ (וואָס איז נאָך פריער באַשטימט געוואָרן אויף דעם) אַכט יאַטקעס און האָט זיי פאַרדונגען די יידן[102]. אַוועקשטעלנדיק די יאַטקעסביים מאַרק, האָט די שטאָטישע מאַכט גע־קאָנט נעמען ביי די יידן אַ הויכן אָפּצאָל (24 גילדן און צוויי פונט פעפער אַ יאָר)[103]. אין יענער צייט זענען אין קראָשניק נישט געווען קיין קריסטלעכע קוילערס און די גאַנצע באַפעלקערונג האָט געקויפט פלייש ביי די יידישע קצבים. נאָך פריער, אין יאָר 1655, האָט דער ייד יעלען (הירש) געקויפט אַ ביר־ברויערײ, וואָס האָט זיך אויך געפונען הינטער אַ הויז אויפן מאַרק[104]. עס האָט זיך בכן די יידן איינגעגעבן צו מאַכן אַן איינבראָך אין די באַגרענעצנדיקע פאַר־אָרדענונגען פון טאָמאַש זאַמאָיסקי פון יאָר 1637. עס זענען געווען פאַלן, ווען אייניקע פלינקערע יידן האָבן אפילו אַ געוויסע צייט געוווינט אויפן מאַרק גופא, מען האָט זיי אָבער גיך פון דאָרטן באַזייטיקט[105].

אין 1662, אויף אַ זיצונג פון דער שטאָטמאַכט מיטן אָנטייל פון אַ פאָרשטייער פונעם שטאָט־אייגנטימער און א"ג קאָמיסאַרן־געריכט (וואָס איז ספּעציעל צוליב דעם געקומען צופאָרן פון זאַמאָשטש) און די יידן־עלטסטע, איז פונדאָסניי באַטראַכט געוואָרן דער ענין פון באַזיצן דורך יידן הייזער און פּלעצער אויפן מאַרק און עס איז באַשלאָסן געוואָרן, „אַז די יידן, האַלטנדיק זיך אין די גרענעצן, וואָס זענען פאַר זיי אָנגעוויזן אין שטאָט און אָנגעצייכנט אויף דער מאַפּע, זאָלן אויפן מאַרק זיך נישט בויען און אויף אַנדערע שטאָטישע הייזער און פּלעצער חוץ יידישע נישט אָנגרייפן — אונטער אַ שטראָף פון 100 גריוונעס און אַרויסגעטריבן ווערן פון שטאָט". אין דעם דאָזיקן באַשלוס לייענען מיר אויך: „אויף זייער יידישער גאַס זאָלן זיי האַנדלען לויט די געזעצן און מנהגים, די ביידלעך צום פאַר־שידענעם האַנדל מוזן זיי שטעלן אַנטקעגן זייערע הייזער אויף זייערע גאַסן און נישט ערגעץ אַנדערש

אונטער אַ שטראָף פון 100 גריוונעס לויטן דעקרעט פון קזשעשעאָוו דעם 11 יוני 1643". אויף דער זעלביקער זיצונג איז אויך באַטראַכט געוואָרן דער ענין פון ייד מאַרק אולאַנאָווסקי, וואָס האָט „אויף אַ מאַרק־פּלאַץ, פאַרשטעלט פון הינטן דורך אַ קריסטלעכן בנין, זיך דערוועגט קעגן דייטלעכן געזעץ אַ הויז צו שטעלן". מאַרק אולאַנאָווסקי האָט באַקומען אַ באַפעל צו פאַר־לאָזן דאָס הויז במשך פון דריי חדשים [106].

וועגן אַריבערטראָגן די שול ווערט אין די שטאָטישע ביכער נישט דערמאָנט. זי איז אָבער אָן ספק באַזייטיקט געוואָרן פון אַלטן אָרט; לויטן פּלאַן פון יאָר 1808 האָט די שול זיך געפונען לעבן דער שטאָטישער מויער.

וועגן דער אינערלעכער אָרגאַניזאַציע פון דער יידי־שער געזעלשאַפט אין קראַשניק ביז העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט האָבן מיר קנאַפּע ידיעות. מיר ווייסן, אַז דאָ איז געווען אַ יידישע קהילה (Communitas Judaerorum), אַז עס איז געווען אַ רב („דער יידישער דאָקטאָר"), אַ שמש, אַ חזן און אַז עס זענען געווען יידישע עלטסטע. זיי האָבן רעפּרעזענטירט די קהילה לגבי דעם פריץ און דער שטאָטמאַכט, אָנגעפירט מיט אַלע פינאַנציעלע ענינים פון דער קהילה, געהאָט צו זאָגן איבערן קהילה־פאַרמעגן און אויך איבערן פאַר־מעגן פון אלמנות און יתומים. אין יאָר 1608 האָבן די יידן־עלטסטע מאַרקוס און אַראָן אין נאָמען פון "Totius Communitatis Judaicae" פאַרקויפט דעם ייד מאָשקאָ אַ שטיק ערד לעבן דער שול [107], און אין יאָר 1626 האָבן די יידן־עלטסטע מאָשעק, אַבראַם, לעוועק אינאַ־קאָוויטש און לייזער שקאָלניק אין נאָמען פון "Aliorum Judaorum" פאַרקויפט דעם ייד רובין לאָזאַ־ראָוויטש אַ ראַגאָווע הויז אויפן מאַרק (Versus scholam Judaerum et Yosephi Judaei) [108]. אין יאָר 1636 האָבן די יידן־עלטסטע הערשקאָ און בער געקויפט דריי איילן ערד פאַר דער קהילה, כדי צו פאַרלענגערן דעם וועג צו דער יידישער באָד [109]. אין 1639 ווידער האָבן די זעלבע יידן־עלטסטע יאַקוב בער און הערשקאָ העליאַשאָוויטש צוזאַמען מיט זיין ברודער העליאַשאַ־וויטש געקויפט אַ פּלאַץ „פאַר די באַדערפענישן פון יידישן המון" [110]. אין 1628 האָבן די יידן־עלטסטע אַבראַם סוקיענניק און איצקאָ מאַרקאָוויטש אין נאָמען פון דער קראַשניקער קהילה באַצאָלט 40 גילדן דעם ייד האָשקאָ און זיין ווייב גיטל פאַר באַערדיקן מתים בעת אַן עפּידעמיע. האָשקאָ און גיטל האָבן זיך דערמיט גופא אָפּגעזאָגט פון אַלע פּרעטענזיעס צו דער קהילה. דעריבער האָבן זיי אָפּגעגעבן אַ דערקלערונג, אַז זיי וועלן צוליב דעם נישט אַריינטראָגן קיין אָנקלאַגע „נישט אין קראַשניקער און לובלינער יידישן אַמט, נישט אין שלאָס — אָדער וועלכן אַנדערן געריכט" [111].

ווי די אַפּוטראָפּסים איבער די פאַרמעגנס פון אלמנות און יתומים זענען די יידן־עלטסטע אַראָן און קאַכמאַן, אין שייכות מיטן לייגן אַן אַרעסט אויפן הויז פון ייד יוזעף אין יאָר 1608, בייגעווען ביים צונויפשטעלן די באַשרייבונג פון הויז און די אינווענטאַריזירונג פון זיינע מעבל [112]. אין דער אָנוועזנהייט ווידער פון פינף יידן־עלטסטע (אַראָן, העליאַש, מאַרק, לאַזאַר און כאַרים) איז אין יאָר 1610 אָפּגעשאַצט געוואָרן דאָס הויז פון חנאָס זון [113]. אין 1634 האָבן די יידן־עלטסטע הערשקאָ און איצעק מאַרקאָוויטש, די אַפּוטראָפּסים פון די מינדעריעריקע קינדער, פאַרקויפט זייער טאַטנס אַבראַם קאַכמאַנאָוויטשעס הויז [114]. אַן אַנדערש מאָל ווידער, אין שייכות מיטן אָנפאַל פון אַ המון קריסטן אויף יידישע הייזער אין דער נאַכט אויפן „גרויסן דאָנערשטיק" (1634) האָבן די יידן־עלטסטע הערשקאָ העליאַשאָוויטש, מאָשעק מאַרקאָוויטש און לייזער שקאָלניק פאַרקלאָגט דעם בירגערמייסטער מאַרטשין קוואַסאָוויטש, פאַרוואָרפנדיק אים, אַז ער האָט נישט פאַרשטאַרקט אויף דער נאַכט די וואַך אַרום די יידישע הייזער, נישט קוקנדיק אויף דעם, וואָס אַ דעקרעט פונעם האַר פון שטאָט האָט פאַר דעם מין עבירות גע־דראָט מיט אַ שטראָף פון 500 גילדן. דער בירגער־מייסטער האָט זיך פאַרענטפערט, אַז ער האָט גאָרנישט נישט געוווּסט וועגן דעקרעט, „ווייל די יידן באַהאַלטן אים" און אַז עס איז דאָך אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ שטאַרקע וואַך [115]. אין די 50־ער יאָרן פון 17־טן יאָרהונדערט זענען אונדז באַקאַנט אַ גאַנצע ריי אָפּ־מאַכן פון ווירטשאַפטלעכן כאַראַקטער, וואָס די יידן־עלטסטע האָבן אין נאָמען פון דער גאַנצער יידישער קהילה געשלאָסן מיט דער שטאָט. זיי זענען שייך שטייערן־פראַגן, וווינרעכט אָדער דאָס רעכט צו האַלטן קראָמען אויף געוויסע גאַסן. די יידן־עלטסטע האָבן אָפּטמאָל אויך געשלאָסן אָפּמאַכן אין נאָמען נאָר פון געוויסע גרופּעס יידן. די יידישע זאַלצהענדלערס, למשל, קצבים, צי אַנדערע האַנטווערקער, האָבן אַליין נישט אָפּגעמאַכט מיט דער שטאָט וועגן דער הייך פון די שטייערן, אָפּצאָלן פאַר דינגען יאַטקעס, אָנגעהעריקייט צו די צעכן. דאָס האָבן געטאָן אין זייער נאָמען די

יידן־עלטסטע, און דעריבער זענען די יידישע סוחרים און האַנטווערקער געווען פון זיי אָפּהענגיק[116].

די שטייערן פון די יידן פאַרן רעכט צו וווינען און באַזיצן אומבאַוועגלעכן אייגנטום אין קראַשניק

אויף דער גרענעץ פון 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט האָבן די יידן אין די פּריוואַטע שטעט געצאָלט שטייערן דער מלוכה, דעם אייגנטימער פון דער ערד, אויף וועלכער זיי האָבן געוווינט (אומאָפּהענגיק דערפון צי דער ערד־אייגנטימער איז געווען דער קיניג אָדער אַ פּריוואַטע פּערזאָן), אָפּט דער שטאָט, ווו זיי האָבן געוווינט, ווי אויך דער גייסטלעכער מאַכט.

אין מלוכה־אוצר האָבן די קראָשניקער יידן געצאָלט דעם יידישן קאָפּשטייער, חוץ דעם, פאַרשידענע עקסטראַ־שטייערן, אַלגעמיין־מלוכהשע, וואָס מיר וועלן דאָ נישט באַהאַנדלען.

דעם אייגנטימער פון דער שטאָט האָט יעדער ייד פאַרן ווויִנרעכט געצאָלט צינש און א״ג „פעפער־שטייער", און די יידן, וואָס האָבן געוווינט אין צענטער שטאָט, האָבן נאָך חוץ דעם געצאָלט אַ באָד־שטייער. דער דאָזיקער שטייער איז באַשטימט געוואָרן נישט אין גילדנס אָדער פלאָרענען, נאָר אין רויטע גילדנס און אַלטע טאָלערס, און דער קורס פון די דאָזיקע צוויי צאָלמיטלען האָט זיך, ווי באַוווּסט, געביטן. אין צענטער שטאָט (אויפן מאַרק, אויף לובלינער גאַס און יידישער גאַס) האָבן יידן געצאָלט נישט איין רויטן גילדן און פעפער־שטייער — איין אַלטן טאָלער. חוץ דעם האָבן די יידישע הייזער אויפן מאַרק, אויף לובלינער גאַס און יידישער גאַס געצאָלט דעם ספּעציעלן באָד־שטייער — 7 גראָשן פון אַ הויז. פון די הייזער, וואָס האָבן זיך געפונען ביי דער שטאָטישער מויער, האָבן יידן געצאָלט צינש אַ האַלבן רויטן גילדן און פעפער־שטייער — אַ האַלבן אַלטן טאָלער. חוץ דעם אַ צוגאָב פון 24 גראָשן צינש פון אַ הויז אויף אַן א״ג גאַנצן פּלאַץ און 12 גראָשן צינש פון אַ הויז אויף אַן א״ג האַלבן פּלאַץ (מעגלעך, אַז פאַר גערטנדלעך אָדער „לאָנקעס" (פאַר־צעלעס) ביי די הייזער; ווייל מען דאַרף באַמערקן, אַז אויך די קריסטן האָבן פאַר הייזער ביי דער מויער געצאָלט 24 גראָשן פון אַ גאַנצן פּלאַץ און 12 גראָשן פון אַ האַלבן, אין דער צייט ווען פאַר די הייזער אין צענטער האָבן זיי געצאָלט נאָר 11 אָדער 15 גראָשן). פאַר אַן אָפּיצינע פון אַ הויז אויפן מאַרק האָבן די יידן געצאָלט אַ האַלבן רויטן גילדן צינש און אַ האַלבן טאָלער פעפער־שטייער. באָד־שטייער האָבן זיי דאָרט נישט געצאָלט. אַזוי פיל האָבן אויך געצאָלט די יידישע קאָמאָרניקעס, וואָס האָבן געוווינט אין קריסטלעכע הייזער. אויב זיי האָבן געוווינט אין יידישע הייזער, האָבן זיי נישט געצאָלט דעם פּריץ באַזונדער, נאָר האָבן זיך אויסגערעכנט מיטן באַלעבאָס. די הייזער, ווו ס'האָבן געוווינט דער „יידישער דאָקטאָר" (רב) און דער חזן, זענען געווען פריי פון אָפּצאָלונגען.

נאָכן איבעררעכענען די רויטע גילדנס און אַלטע טאָלערס אויף גראָשנס לויטן דעמאָלטיקן קורס באַקומט זיך, אַז די קראָשניקער יידן האָבן פאַרן וווינרעכט געצאָלט צוזאַמען שטייערן 228 גילדן מיט 5 גראָשן (פון 30 הייזער און 9 קאָמאָרניקעס). די קריסטן ווידער, וואָס האָבן געהאַט אין שטאָט 92 אומבאַוועגלעכקייטן, האָבן אַרייַנגעטראָגן דעם פּריץ 40 גילדן מיט 3 גראָשן.

דערנאָך קומען די שטייערן, וואָס עס האָבן אַרייַנגעטראָגן דעם פּריץ די אייַנוווינער פון שטאָט און אירע פּריפּעריעס פון זייערע נחלות אויף די פאָרשטעט, דאָס הייסט פון שטיבלעך, גערטנער, סעדער, לאָנקעס, „האַלבע לאנקעס" (האַלבע פארצעלעס) און „ניוו־קעס"[117]. ווי מיר האָבן שוין באַמערקט פריער, האָבן די אייגנטימער פון די קראָשניקער גיטער פון העלפט 16־טן ביז צו די 30־ער יאָרן פון 17־טן יאָרהונדערט צוגעגעבן דער שטאָט פיל פעלדער, לאָנקעס און וועלדער. אינעם פּעריאָד ווען דאָס דאָרף איז געוואָרן פאַר־אָרעמט און איז אַריבערגעגאַנגען צו נאַטור־ווירטשאַפט, אַ דערשיינונג פאַרבונדן מיט דער איינשרומפּונג פון אינעווייניקסטן מאַרק, זענען די דאָזיקע ערד־שטחים געוואָרן אַ צוגאָב־קוואַל פון הכנסה פאַר זייערע אייגנטימער, צו וועלכע עס האָבן געהערט ס'רוב איינוווינער פון קראָשניק (אין אַ געוויסער מאָס אויך פאַר די יידן). די באַפעלקערונג פון קראָשניק האָט אויסער האַנדל און האַנטווערק — זיך אָנגעהויבן צו פאַרנעמען אויך מיט לאַנדווירטשאַפט, סעדעריי און גערטנעריי. צוליב דעם איז קראָשניק אין אַ באַטייטנדיקער מאָס געוואָרן אַ לאַנדווירטשאַפטלעך שטעטל, ווייל אויף דער אַלגעמיינער צאָל 364 הייזער (אין שטאָט און אויף די פאָרשטעט) האָט עס געהאַט 112 „האַלבע לאָנקעס", 56 גערטנער, סעדער און לאָנקעס, חוץ דעם נאָך „ניווקעס". פאַר די דאָזיקע שטחים, וואָס זענען פאַרן צוטיילן זיי דער שטאָט בלויז טיילווייז אויסגענוצט געוואָרן און האָבן געוויס געבראַכט דעם פּריץ מיני־

מאַלע הכנסות, האָבן די שטאָטלייט אַריינגעטראָגן דעם פּריץ פּאָלגנדיקע אָפּצאָלונגען: פון די הינטערשטאָטישע שטיבלעך, 242 אין צאָל — 68 גילדן מיט 29 גראָשן, פאַר די 112 „האַלבע לאַנקעס" צינש אין געלט — 24 גראָשן פאַר יעדן „האַלבן לאַנעק" (פּאַרצעלע) און צו דריי קאָרץ האָבער. ביים דעמאָלטיקן פּרייז פון האָבער (37,41 גראָשן) האָבן די „האַלבע לאַנקעס" אַריינגעבראַכט דעם פּריץ 507 גילדן מיט 22 גראָשן. בסך־הכל, הייסט עס, איז פאַר די פעלדער, גערטנער, סעדער, לאַנקעס און שטיבלעך אויף די פּאַרשטעט איינגעצאָלט געוואָרן דעם פּריץ 591 גילדן מיט 1 גראָשן; די גאַנצע הכנסה, וואָס דער פּריץ האָט געהאַט פון שטאָט האָט באַטראָפן 935 גילדן מיט 25 גראָשן. ווייטער האָבן די שטאָטלייט נאָך געמוזט אויספירן פּאַנשטשיזנע־אַרבעטן (געוויס צוליבן באַזיצן ערד־שטחים). פאַר אַ „האַלבן לאַנעק" האָט מען געמוזט אָפּאַרבעטן איין אַרבעטסטאָג צוזאַמען מט אַ פערד־און־וואָגן (אַראָפּפירן בעתן שניט די תבואה פון פּריצישן פעלד). פאַר אַ „פּערטל לאַנעק" האָט מען געמוזט אָפּאַרבעטן אַ העלפט (יידן האָבן אין יענער צייט נישט געהאַט קיין לאַנקעס). חוץ דעם זענען אַלע איינוווינער פון שטעטל, קריסטן ווי יידן, אומאָפּהענגיק דערפון, צי זיי האָבן געהאַט אָדער נישט געהאַט אומבאַוועגלעכקייטן הינטער דער שטאָט, מחוייב געווען צו רייניקן דעם פּריצישן סטאַוו און מיטצוהעלפן ביים אַרויסלאָזן פון אים דאָס וואַסער. דאָס צוגעבן דער שטאָט די הינטערשטאָטישע שטחים האָט, ווי מיר זעען, געבראַכט נוצן די שטאָטלייט, אָבער קודם־כל דעם פּריץ.

די יידן האָבן, בכלל גענומען, נישט געצאָלט קיין שטייערן דער שטאָט. אָבער די שטעט האָבן זיך אָפּט אויסגעקעמפּט — פאַרן פּרייז פון וועלכע עס איז הנחות — שטענדיקע אָפּצאָלונגען, ווי למשל פאַרן רעכט צו האַנדלען מיט דער אָדער יענער סחורה, פאַר באַפרייען פון האַלטן וואַך אויף דער שטאָטישער מויער אא"וו.

אין קראָשניק איז געווען אַ מינהג, אַז די יידן האָבן יאָר־יערלעך בעת די פּאַסכע־חגאות געגעבן די ראַטמענער במתנה אַ געוויסן סכום בשמים. דער דאָזיקער שטייער האָט זיך גענומען דערפון, וואָס אין דער נאַכט אויפן „גרויסן דאָנערשטיק" נאָך דער פּראָצעסיע פלעגן די קריסטן אָפּט באַפאַלן די יידישע הייזער. די שטאָטישע מאַכט (לויטן באַפעל פון פּריץ) האָט אויף דער נאַכט פאַרשטאַרקט די וואַך, און די יידן האָבן דערפאַר געצאָלט מיט בשמים. אין יאָר 1634 האָט דער בירגער־מייסטער פאַרלאַנגט אַ גרעסערן סכום בשמים ווי געוויינלעך („בשמים האָבן זיי געגעבן, אָבער מען דאַרף מערער") און האָט גערופן צו זיך דעם יידן־עלטסטן בער. „עס איז געווען דעמאָלט יום־טוב ביי יידן, אָבער דער ייד איז געקומען" — איז פאַרצייכנט אין די שטאָטישע ביכער[118].

ווייטער האָבן די יידן געצאָלט דער שטאָט פאַר האַלטן קראָמען. אין די 50־ער יאָרן פון 17־טן יאָרהונדערט האָט די שטאָט, פאַרדינגענדיק די יידן די יאַטקעס, באַשטימט אַ צינש פון 24 גילדן אַ יאָר, חוץ דעם אַ שטייער אין נאַטור — 2 פונט פעפער אויף די חגאות פון ווייַנאַכטן. דער ראַטמענער־אַמט האָט זיך דערפאַר מתחייב געווען צו שיצן די יאַטקעס, זיי „זאָלן נישט ליידן קיין שאָדן פון שילער ווי אויך פון אַנדערע מענטשן"[119].

צוליב די רעמאָנט־אַרבעטן ביי דער שטאָטישער מויער איז שטענדיק געקומען צו סכסוכים צווישן די יידן און דער שטאָט. די יידן האָבן געוווינט לעבן דער מויער, דאָרטן זענען צוגעקומען זייערע גערטנער. אין די מויערן האָבן זיי זיך געמאַכט שבת־אויוונס און אַנדערע איינאָרדענונגען. די שטאָט האָט פאַרלאַנגט פון זיי גאַנץ באַטייטנדיקע סומעס אויף דער קאָנסערווירונג פון דער מויער. אין יאָר 1627, בעתן באַקוקן די שטאָטישע מויער מיטן אָנטייל פון „פּאַן בירגער־מייסטער און די פּאַנעס ראַטמענער, דעם פּאַן וואָיט און די פּאַנעס געשוואָרענע", האָט די שטאָטישע מאַכט פעסטגעשטעלט, אַז די יידן האָבן ערנסט באַשעדיקט די שטאָטישע מויער און פאַרלאַנגט פון זיי 10,000 גילדן[120].

די יידן האָבן אויך אין פּרינציפּ נישט געדאַרפט צאָלן קיין שטייערן דער קירכלעכער מאַכט, אָבער אין פיל שטעט האָבן די יידן דאָך געצאָלט אַזוינע שטייערן. וואָס שייך קראָשניק, האָבן מיר צוויי דאָקומענטן (פון 1647[121]) און פון 1622[122]), וואָס זאָגן עדות, אַז אַזאַ מין שטייער האָבן די יידן געצאָלט נישט נאָר די צוויי יאָר, נאָר אויך פריער. אינעם צווייטן פון די דאָזיקע דאָקומענטן איז דאָ אַ נאָטיץ, אַז דער גלח פון קראָשניק האָט אין יאָר 1662 פאַרקלאָגט די יידן אין ראַטמענער־אַמט און פאַרן פאַרשטייער פון שטאָט־אייגנטימער אין „פאַרהאַלטן, אָדער גיכער אין נישט צאָלן די קאַלענדע פאַרן גלח", וואָס זיי האָבן געצאָלט פון אַלע מאָל. צום ענטפער האָבן „די יידן־עלטסטע אין נאָמען פון גאַנצן

קהל זייערן פון דער שטאָט קראַשניק" צוגעזאָגט ווידער צו צאָלן דעם דאָזיקן שטייער, נעמלעך: „פון יעדן יידישן הויז צו צוויי גראָשן און איין שילינגער אין דער געוויינלעכער צייט צוזאַמען מיט די קריסטן".

*

די מאַכט איבער די יידן האָט דער קיניג אויסגעפירט דורך דער פאַרמיטלונג פון וואָיעוואָדע. זינט דעם יאָר 1539 זענען די יידן אין די פּריוואַטע שטעט אַרויס פון וואָיעוואָדעס קאָמפּעטענץ און זענען אַריבער אונטער דער יוריסדיקציע פון די אייגנטימער פון די שטעט[123]. דאָס איז אין אַ געוויסער מאָס געווען אַ דעגראַדאַציע אין סאָציאַלער הינזיכט, ווייל די נייע יורידישע סיטואַציע פון די יידן איז געווען זייער נאָענט צו דער לאַגע פון די פּויערים. פון איצט אָן האָבן די יידן נישט געטאָרט פאַרלאָזן דאָס שטעטל און אַריבערטראָגן זיך, למשל, אין אַ שטעטל פון אַן אַנדער פּריץ. עס האָבן אפילו געטראָפן פאַלן, ווען די שליאַכטע האָט געשמידט אירע יידן אין קייטן[124]. קראַשניק איז געווען אַ פּריוואַטע שטאָט, און די יידן זענען דעריבער אַרונטערגעפאַלן דעם געריכטס־וועזן פון פּריץ. אין יאָר 1604 איז קראַשניק איינגעשלאָסן געוואָרן אין דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע און פון דעמאָלט אָן איז זי אַרונטערגעפאַלן דעם איינהייטלעכן געריכטסוועזן, וואָס האָט געגאָלטן אין אַלע שטעט פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע.

די ענינים צווישן ייד און ייד האָבן געהערט צו דעם אויטאָנאָמען בית־דין פון די יידן. די קראַשניקער יידן האָבן אַליין דורכגעפירט רעוויזיעס אין די הייזער פון פאַרברעכער, האָבן זיי אַרעסטירט. עס זאָגט עדות וועגן דעם די פאָלגנדיקע פאַסירונג. אין יאָר 1647 האָט דער ייד איצעק שטאַמערעק צוגעגנבעט ביים ייד הערשקאָ אַ קעסטל מיט געלט (1500 גילדן). דער געליטענער האָט אמת געמאָלדן וועגן דעם דער שטאָטישער מאַכט, אָבער אין צווישן האָבן די יידן אַליין פאַרהאַלטן דעם גנב און זיין מיטהעלפער (אַ ברודער), דורכגעפירט רעוויזיעס ביי זיי אין די הייזער, צוגענומען דאָס געגנבעטע געלט און איינגעזעצט די גנבים; דער הויפּט־שולדיקער איצעק איז איינגעזעצט געוואָרן אין הערשקאָס באָד, דער ברודער און מיטהעלפער — אין הערשקאָס בעקעריי. לעבן באָד איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ וואַך פון דריי מאַן. פאַרט האָט איצעק דורך אַן אונטערגראָבונג זיך אַרויסבאַקומען פון תפיסה. אין דערבייאיקן דאָרף ווילקאָלאַזע האָט ער געדונגען ביי אַ פּויער פערד מיט אַ וואָגן. לעבן רודניק האָט ער צעשלאָגן דעם פורמאַן און האָט אים אַראָפּגעוואָרפן פון וואָגן, אַרויפגענומען אויפן וואָגן דאָס ווייב מיט די קינדער און איז אַנטלאָפן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. דער שטאָטראָט און פיל געליטענע (קריסטן, וועמען איצעק, פון פאַך אַ קצב, איז שולדיק געווען פאַר בהמות), צווישן זיי אויך דער באַלעבאָס פון פערד און וואָגן, האָבן פאַרקלאָגט אין געריכט דעם רב, הערשקאָן און די יידן־עלטסטע, אַז זיי האָבן בכיוון נישט אָנגענומען קיין פאַרזיכט־מיטלען לגבי דעם פאַרברעכער און אויף אַזאַ אופן פאַרלייכטערט אים דאָס אַנטלויפן, אויסשטעלנדיק די געליטענע אויף היזקות. חוץ דעם האָבן די יידן — אַזוי האָבן געטענהט די מאָנער — זיך נישט געוואָנדן נישט צו דער שטאָטישער מאַכט, נישט צום שלאָס מיט אַ בקשה וועגן איינזעצן דעם פאַרברעכער אין דער שטאָטישער אָדער שלאָס־תפיסה, האָבן אויך נישט גערופן די שטאָטישע וואַך צו היטן דעם גנב, וואָס האָט זיך נישט קיין געבונדענער געפונען אין באָד. פון דער געריכטס־פאַרהאַנדלונג איז צו זען, אַז דער „ביינאַכטיקער בירגערמייסטער", זעענדיק אַ המון באַוואָפנטע יידן מיט פאַקלען („און יעדער פון זיי האָט געהאַט בלאַנק געווער, מיט שווערדן און שפּיזן"), גייענדיק אין דער ריכטונג פון שטאַמערעקס הייזער, האָט זיי פאַרגעלייגט די הילף פון דער שטאָטישער וואַך. די יידן האָבן זיך אָבער אָפּגעזאָגט, האָבן אַליין דורכגעפירט די רעוויזיע און אַליין פאַרהאַלטן די שולדיקע[125].

דאָס איז מסתמא נישט געווען קיין טיפּישער פאַל. געוויינלעך האָבן די יידן, ווייזט אויס, זיך יאָ געוואָנדן נאָך הילף צו דער שטאָטישער וואַך. פון זייער בית־דין האָבן די יידן געקאָנט אַפּעלירן צום קיניג (אין די קיניגלעכע שטעט) אָדער צום ערד־אייגנטימער (אין די פּריוואַטע שטעט).

סכסוכים צווישן אַ קריסט און אַ ייד האָט אין דער ערשטער אינסטאַנץ באַטראַכט דאָס א"ג שלאָס־געריכט (דער פּריץ אָדער זיין פאַרטרעטער). אין די שטעט פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע האָט אויך עקזיסטירט אַן א"ג קאָמיסאַרן־געריכט; וועגן זיין טעטיקייט אין 17־טן יאָרהונדערט האָבן מיר ליידער נישט קיין שום ידיעות[126].

אין די שטעט פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע זענען סכסוכים צווישן יידן און קריסטן אין יענער צייט באַטראַכט געוואָרן בכלל דורך די שטאָטישע געריכטן.

ביידע צדדים האָבן אָבער אַלע מאָל געהאַט דאָס רעכט צו אַפּעלירן צום שלאָס־געריכט.

די מיטגלידער פון שטאָטישן אַמט האָבן יעדעס מאָל אויסגעטיילט פון זיך מיטגלידער פאַר די שטאָטישע געריכטן אויף צו באַטראַכטן געוויסע ענינים. אין די שטעט, וואָס זענען רעגירט געוואָרן לויטן מאַגדעבורגער רעכט (צו זיי האָט אויך פון 14־טן יאָרהונדערט אָן געהערט קראָשניק) איז דער שטאָטישער אַמט באַשטאַנען פון צוויי אָפּטיילונגען: ראַטמענער־אַמט און וואָיט־לאַוניקעס־אַמט (שטאָטראַט און שטאָט־לאַוניקעס). ס'זענען בכן געווען צוויי געריכטן. יעדעס געריכט האָט באַטראַכט אַ געוויסן מין ענינים. דאָס ראַטמענער־געריכט, למשל, האָט זיך פאַרנומען מיט קאָנפליקטן אין שייכות מיט אומבאַוועגלעכן אייגנטום און דאָס אומאָפּהענגיק דערפון, צי איין צד איז געווען אַ קריסט אָדער אַ ייד.

דער וואָיט־און לאַוניקעס־געריכט האָט באַטראַכט סכסוכים פון געלט־כאַראַקטער, וועגן צעשלאָגן, באַליידיקן אא"וו, ווי אויך ענינים, וואָס זענען באַהאַנדלט געוואָרן אין ראַטמענער־געריכט. מען קאָן נישט גענוי פונאַנדערגרענעצן די פונקציעס פון ביידע געריכטן. ביידע געריכטן וועלן מיר ווייטער באַצייכענען מיט איין נאָמען „שטאָטיש געריכט".

דאָס שטאָטישע געריכט האָט אַלע מאָל באַטראַכט ענינים צווישן שטאָטלייט, צווישן אַ שטאָטישן און אַ ייד, און אַ מאָל אויך צווישן אַ ייד און אַ ייד, אויב די פאַראינטערעסירטע יידן גופא האָבן דאָס פאַרלאַנגט. אַזוינע פאַלן האָבן פּאַסירט מסתמא דעמאָלט, ווען ס'איז געווען אַ גרויסער חילוק צווישן דער סאָציאַלער פּאָזיציע פון די צדדים. דער געליטענער ייד האָט, למשל, געקאָנט מורא האָבן, אַז דאָס אויטאָנאָמע געריכט וועט גיכער זיך שטעלן אויפן צד פון זיין רייכן און איינפלוסרייכן קעגנער. אַזאַ ענין צווישן יידן האָט טאַקע דאָס שטאָטישע געריכט באַטראַכט אין יאָר 1666. דער מאָנער יוזעף (יוסף) שטאַמערעק, אַ קצב (מיר קענען אים שוין פון זיין מיטאָנטייל אין גנבה) האָט פאַרקלאָגט אין געריכט דעם ייד יודקע, אַן אַרענדאַר, און דעם ייד מאַרק אולאַנאָווסקי, אַ גביר און יידן־עלטסטער, אַז זיי זענען אים באַפאַלן אין זיין אייגענער יאַטקע און („מיט אַ רונדן שייט האָלץ") צעשלאָגן, וועלנדיק אים דערהרגענען. דערנאָך האָבן זיי אים, אַ געבונדענעם און געשמידטן אין קייטן, אַריינגעוואָרפן אין תפיסה אין אַ הויף, אין דאָרף סטרוזשע. זיי האָבן אים דאָרטן געהאַלטן איבער שבת (דאָס איז געווען אין סתירה מיט די יידישע דינים). ווייטער האָבן זיי, סטראַשענדיק מיט האַלטן לאַנג אין תפיסה, אויסגעפּרעסט ביי אים אַ שריפטלעכן אָפּזאָג פון אַלע פּרעטענזיעס צו זיי. נאָך דער באַפרייונג האָט יוזעף פונדעסטוועגן זיך געוואָנדן צום שטאָטישן געריכט און צום שלאָס־געריכט, פאָדערנדיק צו באַשטראָפן די שולדיקע און צווינגען זיי צו דעקן די היזקות, וואָס ער האָט געהאַט, ווייל אין דער צייט איז קאַליע געוואָרן דאָס פלייש ביי אים אין יאַטקע[127]). אַזוינע פּראָצעסן זענען אָבער, ווי עס ווייזט אויס, פאָרגעקומען זעלטן און בכלל גענומען האָט ענינים צווישן יידן באַשלאָסן דאָס אויטאָנאָמע געריכט.

באַטראַכטנדיק אַ סכסוך צווישן אַ ייד און נישט־ייד, האָט דאָס שטאָטישע געריכט אַן אַנדערש מאָל געקאָנט (צוליבן פעלן פון גענוגנדיקע באַווייזן, אָדער צוליב וועלכע עס איז אַנדערע סיבות) איבערגעגעבן דעם ענין אַ קאָמיסיע, וואָס האָט זיך גערופן „קאָמפּראָמיס". די דאָזיקע קאָמיסיע איז דאָס רוב באַשטאַנען פון זעקס מענטשן: אָפּטער פון אַלץ פון פיר קריסטן און צוויי יידן. יעדער צד האָט אין אַזאַ פאַל אויסגעקליבן צו צוויי קריסטן און איין ייד. די קאָמיסיע האָט איר באַשלוס פאָרגעלייגט דעם געריכט, וואָס האָט אים גענומען אין אַכט ביים אַרויסטראָגן דעם פּסק־דין. אין יאָר 1647 איז פאָרגעקומען אַ פּראָצעס צווישן ייד קאָפּל, אייגנטימער פון אַ בראָנפן־זאַוואָד, און אַן אַרענדאַר אַ קריסט, מאַטיאַס, וואָס איז געווען באַשעפטיקט אין דאָזיקן זאַוואָד. דאָס געריכט האָט פאַראָרדנט אויסצוקלייבן אַ קאָמיסיע. קאָפּל האָט אויסגעקליבן וואָיטשעך סאָפּאַלקאָוויטש, דאַוויד טורטשין און דעם חזן; מאַטיאַס־לאָסקאָווסקין, קוטשקאָוויטשן און דעם ייד יאַקוב דאַווידעק. נאָכן אויספאָרשן דעם ענין אויפן אָרט האָט די קאָמיסיע געפּסקנט, אַז מאַטיאַס דאַרף געבן קאָפּלען 12 פלאָרענען און פאַרענדיקן דאָס אָנגעהויבענע טרייבן בראָנפן („פינף ספּוסטן"). קאָפּל ווידער דאַרף געבן מאַטיאַסן 5 פורן האָלץ, צו צען מאָס ביר פאַר יעדן „ספּוסט". ווייטער דאַרף ער באַצאָלן פאַר דער אַרבעט צו 10 גראָשן פאַר יעדן קאָרץ. קאָפּל דאַרף אומקערן מאַטיאַסן אַ בוטל. דאָס געריכט האָט דעם פּסק פון דער קאָמיסיע אָנערקענט פאַר ריכטיק און האָט אים באַשטעטיקט[128]).

אַן אַנדערש מאָל האָט דאָס שטאָטישע געריכט אָפּגענומען אַ שבועה פון איינעם פון די צדדים. דאָס

האָט פּאַסירט דעמאָלט, ווען די קאָמפּראָמיס־קאָמיסיע האָט אַליין נישט געקאָנט זיך פונאַנדערקלייבן ווי עס באַדאַרף צו זיין אין דעם באַהאַנדלטן ענין. אַזאַ שבועה, למשל, איז אָפּגעגעבן געוואָרן אין דעם ענין צווישן ייד מאָשקאָ און קריסט סטאַניסלאַוו פּיסאַרקעוויטש (1633). ביידע צדדים, צוזאַמען מיטן ייד בישקאָ, האָבן אין משך פון צען יאָר צוזאַמען אַרענדירט „טשאָפּאָווע". ווען די שותפות איז זיך פונאַנדערגעפאַלן (בישקאָ האָט שוין דעמאָלט נישט געלעבט) איז צווישן די שותפים אַרויסגעקומען אַ סכסוך צוליב 300 גילדן. דאָס שטאָטישע געריכט האָט פאַראָרדנט, אַז די צדדים זאָלן אויסקלייבן אַ קאָמיסיע („קאָמפּראָמיס") פון מענטשן, געניטע אין בוכהאַלטעריע. עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז די ביכער זענען געפירט געוואָרן נישט ווי געהעריק און מען האָט נישט געקאָנט זיך דערוויסן פון זיי וועגן אָביעקט פון סכסוך. דאָס געריכט האָט דעמאָלט געהייסן סטאַניסלאַוו פּיסאַרקעוויטשן אָפּשווערן, אַז ער איז נישט שולדיק געווען מאָשקאָן 300 גילדן [129]).

דאָס אַפּעלאַציע־געריכט סיי פאַר יידן, סיי פאַר קריסטן איז געווען דער זאַמאָיסקי־טריבונאַל. יידן האָבן אויף די אורטיילן, אַרויסגעטראָגן אין דער ערשטער אינסטאַנץ דורכן שטאָטישן געריכט, געמוזט קודם־כל אַפּעלירן אין שלאָס־געריכט און ערשט דערנאָך זיך געקאָנט ווענדן צום זאַמאָיסקי־טריבונאַל. אַזוי, למשל, האָט דער קריסט סטאַניסלאַוו רימאַרטשיק אין יאָר 1647 פאַרקלאָגט דעם ייד יאַקוב דאַווידעק דירעקט אין זאַמאָיסקי־טריבונאַל, אויסמיידנדיק דאָס שלאָס־געריכט פון קראָשניקער אַרענדאַר קעלקאָווסקי.

הערות

1) Robert Przegaliński, opawiadania o ziemi kraśnickiej i okolicy, Lublin 1927, s. 6—17.

2) Theodorus Wierzbowski, Matricularum Regni Poloniae, Summaria, pars IV, nr. 16175, Warszawa 1910.
מעגלעך, אַז דער זעלביקער סאַלאָמאָן (שלמה) האָט זיך אַריבערגעקליבן קיין קראָקע. דער קאָנטראַקט פון דער קראָקעווער יידישער קהילה מיט דער שטאָט פון יאָר 1554 איז אונטערגעשריבן דורך „סאַלאָמאָן פון קראָשניק". אין די פּנקסים פון דער קראָקעווער יידישער קהילה פון 16־טן און 18־טן י"ה ווערן אַ סך מאָל דערמאָנט פאָרשטייער פון דער פאַמיליע קראָשניק.
Majer Bałaban, Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu, 1304—1864, t. I, Kraków 1931, s. 261, 236, 276, t. II, s. 147, 149, 170, 213, 218, 235, 417, 442, 462, 484.

3) Roman Rybarski, Handel i polityka handlowa Polski XVI stulecia, Poznań 1928, t. II, s. 246.

4) דאָרט, ז' 248.

5) וואָיעוואָדישער מלוכה־אַרכיוו אין לובלין — Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie (WAPL), Księga m. Kraśnika (1555—1722) nr. 2, s. 3

6) דאָרט, ז"ז 16, 18.

7) דאָרט, ז' 75.

8) דאָרט, ז' 40.

9) דאָרט, ז' 53.

10) Księga m. Kraśnika (1562—1655) nr. 2, s. 1.

11) Słownik geograficzny, Warszawa 1883, t. IV, s. 360.

12) Władysław Adamczyk, Ceny w Lublinie od XVI do końca VIII w., Lwów 1935, s. 58.

13) Janina Morgensztern, Wiadomości o ludności żydowskiej w Kraśniku z 1631 r., ,,Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego'' nr. 32, Warszawa 1959 r., s. 35, 36.

14) דאָרט, ז' 38.

15) Jan Rutkowski, Historia gospodarcza Polski (do 1864), Warszawa 1953, s. 180.

16) מיר וועלן זיך נאָך אומקערן צו דער פראַגע אין אונדזערע ווייטערדיקע באַטראַכטונגען.

17) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 91.

18) דאָרט, ז' 374

19) Ksiądz TT., Niektóre wiadomości o mieście okręgowym Kraśniku, Biblioteka Warszawska 1847, t. III, s. 1—15.

20) אָנהייבנדיק פון יאָר 1544 אויפן סמך פון דעקרעט אַרויסגעגעבן דורך אַלעקסאַנדער סלוצקי — דעם דעמאָלטיקן אייגנטימער פון קראָשניק, האָט די שטאָט אַלע דריי יאָר אָפּגעגעבן דעם פּריץ אַ דין־וחשבון פון דער שטאָטישער הוצאה: (Księga m. Kraśnika, 1555—1712, nr. 2, s. 80).
אין 1597 האָט די שטאָט אָפּגעגעבן דעם באַריכט דעם דעמאָלסטיקן אַרענדאַר פון דער שטאָט קראָשניק, מאַטשעי ביאַלינסקי: עס זאָל דורך שלעכטער אויפזיכט נישט ליידן קיין שאָדן דאָס שטאָטישע פאַרמעגן. (דאָרט, ז' 85). אין בוך נר' 2 געפינט זיך אויך דער באַריכט פאַרן יאָר 1604.

21) Księga m. Kraśnika (1587—1794) nr. 4, s. 374.

22) דאָרט, ז' 378 און: Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 406.

23) די וואַלן פון 1634 זענען באַשריבן: (דאָרט, ז' 455), די וואַלן פון 1635 — אויף ז' 458, פון 1635 — אויף ז' 477.

24) Księga m. Kraśnika (1587—1794) nr. 4, s. 289; 290
ווען אַ באַאַמטער האָט זיך פאַרשולדיקט צום ערשטן מאָל, האָט אים דערפאַר געדראָט צוויי וואָכן אַרעסט און 30 גילדן קנס לטובת דעם זאַמאָיסקי־טריבונאַל, 10 גילדן לטובת דעם ראַטמענער־אַמט און 5 גילדן פאַרן וואָיט־און־לאַווניקעס־אַמט. צום צווייטן מאָל איז די שטראָף געווען צוויי מאָל גרעסער, פאַר אַ דריט מאָל — דריי מאָל גרעסער. צום פערטן מאָל איז אָנגעוואַנדן געוואָרן אַ פיר מאָל גרעסערע שטראָף און באַזייטיקן פון אַמט. די זעלביקע שטראָפן האָט מען אויך איינגעפירט פאַר די ראַטמענער — אויב זיי וועלן נישט איבערגעבן די מאַכט נאָך דער פערטל־יאָריקער קאַדענץ.

25) Rafał Mahler, Żydzi w dawnej Polsce,
Ignacy Schiper, Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa 1937, s. 27. פאַרעפנטלעכט אין „יידן אין פוילן", ניו־יאָרק 1946, ב' 1, ז' 94—97.

26) יאַנינאַ מאָרגענשטערן, op. cit. 30, 31

27) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, s. 16. **אין יאָר** 1895 האָט אהרן אָפּגעצאָלט דעם קראָשניקער סטאַראָסטע שטשענסני אָזשעכאָווסקי אַ הלוואה וואָס ער האָט אַ מאָל גענומען און פאַרזיכערט מיט זיין הויז (אויפן מאַרק, צווישן די הייזער פון מאַלגאַזשאַטע פּיסאַזשאַנקע און דעם ייד דוד).

28) דאָרט.

29) דאָרט, ז׳ 116. זעלמאַן (זלמן) איז נישט בכוח צו באַצאָלן דעם חוב, וואָס ער קומט דעם קראָשניקער סטאַראָסטע טאָמאַש וויגלאַנדאַלסקי. דער לעצטער לייגט אַן אַרעסט אויף זלמנס הויז אויפן מאַרק (צווישן די הייזער פון אַנדזשעי פּיסאַזש און דעם ייד ליטמאַן).

30) דאָרט.

31) דאָרט, ז״ז 132, 133. מאַרעק האָט געקויפט דאָס הויז פון יעלען (הירש?) פון פּאַצאַנאָוו אין 1597 און האָט עס פאַרקויפט דעם קריסט מיטעק.

32) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 102, 106. העליאַש איז געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין קראָשניק. צו אים האָט געהערט דאָס „העליאַש־הויז" — אויפן מאַרק, צווישן די הייזער פון סטאַניסלאַוו יאַסקולקאַ און סטאַניסלאַוו סטעלמאַך.

33) Księga m. Kraśnika (1606—1611) nr. 3, s. 101—103.

34) דאָרט, ז׳ 262 „דערהערט אַ געשריי ביי דער שול האָב איך זיך אָפּגעשטעלט לעבן שוויעטקאָווס הויז". מיר ווייסן פון אַנדערע קוועלן, אַז דאָס הויז פון שוויעטקאָווא האָט זיך געפונען אויפן מאַרק. „in circuli crasniensi ex una platae intromediatis, versam scholam Judaeorum". Księga m. Kraśnika (1608—1677) nr. 5, s. 33.

און דאָרט ז׳ 264 „דערהערט אַ געשריי, זע איך שוין דורכן פענצטער, עס לויפן פון מאַרק צו דער שול די וועכטער און אַ ייד, און דאָרט האָבן זיי אים געשלאָגן".

35) דאָרט. „איך בין געקומען צום בירגערמייסטער מיט דער גאַס, וואָס לעבן פּיאָנטעק און דעם ייד יאָאַכים און איך האָב דערהערט אַ געשריי פאַרן הויז פון אַדאַם קאַטשמאַרטשיק" מיר ווייסן דאָך, אַז די הייזער פון יאַן פּיאָנטעק און דעם ייד יאָאַכים (חנהס) האָבן זיך געפונען אויף יידישער גאַס. יאַן פּיאָנטעק האָט געקויפט ביים ייד ליטמאַן דאָס הויז אויף יידישער גאַס, צווישן די הייזער פון אַדאַם קאַטשמאַרטשיק און „חנהס הויז". Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 19—20.

36) דאָרט.

37) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 8.

38) זע הערה 34.

39) מאָשקאָ האָט אין 1608 געקויפט ביי די יידישע עלטסטע דאָס הויז ביי דער שול און ביים געמויערטן (שטאָטישן) טורעם. Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 1.

40) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 130, 131.

41) Księga m. Kraśnika (1599—1662), nr. 1, s. 118, 80, 81.

42) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 3.

43) דאָרט, ז׳ 56.

44) דאָרט, ז׳ 74.

45) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, s. 251.

46) דאָרט.

47) דאָרט, ז׳ 245 און Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 28.

48) דאָרט.

49) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 334.

50) י. מאָרגענשטערן, op. cit. ז׳ 31.

51) דאָרט, ז׳ 34.

52) ליטמאַנס הויז האָט זיך געפינען צווישן די הייזער פון זלמן און אַנדזשעי פּיסאַזש (זע הערה 29). ווען ליטמאַן האָט אין 1615 פאַרקויפט זיין הויז דעם קריסט שומאָווסקין, איז שוין זלמן נישט געווען דער אייגנטימער פון שכנותדיקן הויז, עס האָט שוין געהערט צום קריסט וואָיטשעך מאָסקוואַ. אין 1631 האָט עס געהערט צו קוסאָוויטשן. Inwentarz miasta Kraśnika, s. 1.

53) דאָרט.

54) לויט אַ ידיעה פון 1608 (זע הערה 33) האָט זיך יוזוועס הויז געפונען אויפן מאַרק, צווישן די הייזער פון טאָמאַש קאָלאָדזשעיטשיק, אָבער לויט אַ ידיעה פון 1627 ווידער האָט זיך יוזוועס הויז געפונען אויפן מאַרק, צווישן די הייזער פון מאַרטשין קוואָסאָוויטש און וואַניטשעך גיזשיץ. Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 215, 216, 234, 238, 239.

55) י. מאָרגענשטערן, op. cit., ז׳ 30, 31.

56) Inwentarz miasta Kraśnika, s. 3.

57) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 238—239.

58) Inwentarz m. Kraśnika, s. 3.

59) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, s. 313.

60) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 435, 480.

61) דאָרט, ז׳ 457.

62) Inwentarz miasta Kraśnika, s. 3.

63) Księga m. K-aśnika (1632—1643), nr. 3, 103, 113.

64) דאָס הויז פון רובין (ראובן) לאַזאַראָוויטש האָט זיך געפונען אויפן ראָג פון מאַרק. „Domus acialem in circulo crasniensi sitta ex una plataeae tendensis versus scholam judaicam et Josephi Judaei". (Księga m. Kraśnika [1608—1647], nr. 5, s. 219).

אין אַן אַנדער אָרט, ווידער (דאָרט, ז׳ 33) לייענען מיר, אַז דאָס הויז פון אַננאַ שוויעטקאָוואַ האָט זיך געפונען: „In circulo crasniensi ex una plataeae intomedialis versam scholam Judaerum".

נאָך אין אַן אָרט (דאָרט, ז׳ 1) ווערט אָנגעוויזן, אַז מאָשקאָס הויז אויף יידישער גאַס האָט זיך געפונען: „In aeram Judaei Kochman ex una et synagoga Judaica turrimque muratam... miejska partibus ab altera".

65) דאָרט.

66) Inwenatrz miasta K-aśnika, s. 3.

67) Księga m. Kraśnika (1587—1749), s. 57.

68) Inwentarz m. Kraśnika, s. 3.

69) דאָרט.

70) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 148, 279, 327; Księga m. Kraśnika (1648—1748), nr. 7, s. 3.

71) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 478; Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 393.

72) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 73.

73) Księga m. Kraśnika (1648—1726), nr. 6, s. 25.

74) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 377.

75) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, s. 44.

76) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 15. אין דעם הויז האָט פון 1632 געוווינט מאָשקאָס זון. אין 1632 האָט מאָשקאָ געבאָרגט גיזשיצן 400 גילדן אויף פּראָצענט בתנאי, אַז מאָשקאָס זון זאָל פאַרנעמען אַ טייל פון הויז אַזוי לאַנג, ביז גיזשיץ וועט אָפּגעבן דעם חוב.

77) דאָרט, ז׳ 508. דאָס איז צו יענער צייט געווען זייער אַ גרויסע סומע געלט.

72) דאָרט, ז״ז 508, 509.

79) זע הערה 1.

80) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 561.

81) דאָרט, ז׳ 606.

82) Księga m. Kraśnika, 1646 r., nr. 5a, s. 75. שאַפּראַנקאָוויטש האָט געטענהט, אַז ער האָט מיט מאַרעקן נישט געמאַכט קיין שום אָפּמאַך. אמת, מאַרעק האָט ביי אים

נישט גענומען קיין געלט פאַרן מעד, וואָס יענער האָט ביי אים אויסגעטרונקען, אָבער די 3 פלאָרען, וואָס מאַרעק האָט געגעבן, האָט שאַפּראַנאָוויטש נישט גענומען.

83) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 498, 499.

84) דאָרט, ז׳ 568 און Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 405.

85) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 594.
מעגלעך, אַז דאָס הויז האָט זיך גאָר געפונען אויף שרעדניע גאַס, אין 1631 (לויטן אינווענטאַר פון קראַשניק) האָבן דאָרט קריקא און זמיענדאַ געהאַט שכנותדיקע הייזער.

86) דאָרט, ז״ז 580, 581. צווישן די הייזער פון פאַוועל גאַראַי און דעם פּלאַץ פון מאַרטשין קוואַסאָוויטש.

87) דאָרט, ז״ז 624, 625.

88) דאָרט, ז׳ 651. וויגדאָר האָט געקויפט דאָס הויז ביי יאַקוב ליפּסקי (צווישן די הייזער, וואָס האָבן געהערט צו מיקאָלאַי זשאַגוויאַי און דעם ייד אָשער לאַבאָדאַ).

89) דאָרט, ז׳ 654. יצחק זעלדריק האָט געקויפט דאָס הויז פון מאַרטשין ווראָנאַ — צווישן הויז פון דעם ייד מאַרקוס בראַנדליך און דעם טויער, וואָס האָט געפירט צו דער פאָרשטאָט פּאָדלעשיע. דאָס הויז האָט געקאָנט שטיין סיי אינעווייניק, סיי אויסנווייניק פון דער שטאָטישער מויער.

90) Księga m. Kraśnika (1648—1748), nr. 7, s. 3.
„In platem Hebraicam tendendam ad portam ligneam Cracoviensiam".
עס דרינגט דערפון, אַז דער דאָזיקער טייל פון דער יידישער גאַס האָט געגרענעצט מיט דער שטאָטישער מויער.

91) AGAD, Biblioteka Ordynacji Zamoiskiej (BOZ), XII, Dissoluta, Kraśnik — miasto.

92) דאָרט.

93) דאָרט.

94) דער יידישער בית־עולם האָט געגרענעצט מיט די גערטנער פון שוסטוואַל, אַזימעק, פּיסאַרקעוויטש, בוסטאַ און די פּאַטשאַנאָווסקיס (1625—1631).
Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 275, 327, Inwentarz m. Kraśnika, s. 14.
מיר האָבן ידיעות וועגן יידישן בית־עולם אויפן זעלביקן אָרט פון 1647 Księga m. Kraśnika, 1649—1684, nr. 6, s. 69
און פון יאָר 1654: Księga m. Kraśnika, nr. 77, 78.

95) Księga m. Kraśnika (1632—1647), nr. 3, s. 128.
דעם אָפּמאַך האָט מען געשלאָסן אין זאַמאָשטש. שפּעטער האָט מען אים פאַרשריבן אין די שטאָטישע ביכער פון קראַשניק.

96) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 662.
„— — — ווייל דער ייד, פאַרלאָזנדיק זיך אויף זיין פאַרמעגן, פאַרמעסט ער זיך פרעך אין פאַרביסן אויפן ווילן און מאַנדאַט פון זיין גרויסקייט, דעם האַר, און דערוועגט זיך דאָס צו טאָן, נישט קוקנדיק אויף די פאַרבאָטן. ווייזט אויס, אַז ער האָט צו פיל געלט געהאַט. אויף דעם בויענדיק, זינדיקט ער פאַרביסן און אַנערקענט נישט דעם האַרס מאַנדאַטן — — —".

97) דאָרטן. „דער קסיאָנדז פּראָבאַשטש מיט זיין קאַנווענט, ווי אויך דער שטאָטישער אַמט האָבן אַרויפגעלייגט אַן אַרעסט, אַ ייד זאָל נישט וואָגן צו קויפן אַ הויז אויפן מאַרק מיט אַ פּלאַץ".

98) דאָרט.

99) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 24.

100) דאָרט, ז׳ 57. הערשקאָ האָט געטענהט, אַז ער האָט בשעתו אָפּגעצאָמט דעם פּלאַץ מיט אַ פּאַרקאַן און געפאָדערט, אַז פּאַוועל זאָל אים אומקערן די הוצאות. דאָס געריכט האָט באַשטימט אַ קאָמפּראָמיס־קאָמיסיע אויפצוקלערן דעם ענין.

101) Księga m. Kraśnika (1648—1748), nr. 7, s. 58, 59.

102) Księga m. Kraśnika (1587—1748), nr. 4, s. 463.

103) דאָרט.

104) Księga m. Kraśnika (1648—1748), nr. 7, s. 34.
„— — וואָס געפינט זיך אויפן מאַרק אין די גרענעצן פון איין זייט — דעם אָרנטלעכן וואָיטשעך מאַרקאָוויטש און פון דער צווייטער זייט דער געמיינער דישער גאַס, דער בראָוואַר, וואָס שטייט פון הינטן דער וואָלאָווער גאַס, וועלכע ציט זיך צום הילצערנעם קראָקעווער טויער".

105) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 471—472.
„די שטאָטישע הייזער אויפן מאַרק, וואָס די יידן האָבן אין באַזיץ, אַרומרעדנדיק די פאַרבאָטן פון האַר אין הסכם מיט די רעכט פון דער שטאָט, אָפּנאַרנדיק די קריסטן מיט פאַרשידענע מיטלען".

106) דאָרט.

107) זע הערה 39.

108) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 219.

109) דאָרט, ז״ז 477, 478.

110) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 393.

111) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 278—279.
דער לובלינער „אוזשאָנד זשידאָווסקי" אָדער דער לובלינער ועד הגליל (צו וועלכן קראַשניק האָט געוויס געהערט) אָדער דאָס בוררים געריכט, וואָס האָט עקזיסטירט פון 1540 אָן, און האָט באַטראַכט פּראָצעסן צווישן יידן פון פאַרשידענע געגנטן. (שיפּער — op. cit., 30.)

112) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, s. 101, 103.

113) דאָרט, ז׳ 181. אין די פריערדיקע ענינים זענען אַרויסגעטראָטן דריי אָדער פיר עלטסטע. אפשר איז אין דעם פאַל איינער פון די פינף עלטסטע געווען דער שמש.

114) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 453.

115) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, s. 113.

116) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 463, 476.

117) י. מאָרגענשטערן, op. cit., s. 36—42.

118) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, s. 75.

119) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, s. 463.

120) דאָרט, ז׳ 334.

121) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 19, 20.

122) Księga m. Kraśnika (1587—1784), nr. 4, s. 475.

123) Volumina Legum, t. II, s. 550.

124) רפאל מאַלער, op. cit., ז׳ 106.

125) די רעוויזיע האָט מען דורכגעפירט ביינאַכט ביים ליכט פון פאַקלען. Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 63, 65, 66, 68, 73.

126) פאַר די יידן פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע האָט אויך עקזיסטירט דאָס א״ג קאָמיסאַרישע געריכט. עס האָבן זיך אויפגעהיט די ביכער פון דעם געריכט, אָנהויבנדיק פון יאָר 1741. דאָס עלטסטע פון די אויפגעהיטע ביכער האָט דעם נר׳ 3 ד״ה, אַז דאָס געריכט איז שוין געווען טעטיק פאַרן יאָר 1741. די גרויסע צאָל פון פּראָצעסן צווישן יידן און קריסטן, וואָס זענען רעגיסטרירט אין די שטאָטישע ביכער, באַווייזט, אַז די קראַשניקער יידן האָבן זיך דעמאָלט זעלטן געוואָנדן צום קאָמיסאַריאַטן־געריכט (אפשר צוליבן גרויסן מהלך, וואָס האָט געטיילט קראַשניק פון זאַמאָשטש).

אין באַזונדערס וויכטיקע פאַלן פלעגט דאָס קאָמיסאַרישע געריכט קומען קיין קראַשניק. למשל אין יאָר 1662, „אין דעם פּראָצעס צווישן הויכן אַמט און דער גאַנצער קריסטלעכער געזעלשאַפט פון איין זייט און די נישט־גלויביקע עלטסטע ווי אויך אַלע יידן, בירגער פון דער שטאָט קראַשניק. פון ביידע זייטן אין שייכות מיט געוויסע פּראָטעסטן, ווייטער געבראַכטע און דעם קאָמיסאַרישן געריכט in scriptis פאָרגעלייגטע".

127) Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, s. 10—12. דער נאָמען פון דעם בוך נר' 2 באַווייזט, אַז דאָרט דאַרפן זיין ידיעות בלויז ביזן יאָר 1655. נישט געקוקט דערויף, געפונען מיר דאָרט אויך ידיעות פון שפּעטערדיקע יאָרן.

128) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 61, 74.

129) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, s. 11—12.

130) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, s. 17.

ב. די יידישע באַפעלקערונג אין קראַשניק לויטן אינווענטאַר פון יאָר 1631

דורכקוקנדיק אַרכיוו־מאַטעריאַלן צו אַן אַרבעט וועגן אַנטייל פון יידן איןווירטשאַפטלעכן לעבן אויפן שטח פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע אין 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט, האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אויף אַ נישט פולן אינווענטאַר פון עפּעס אַ שטאָט [1]). אין דאָקומענט האָט געפעלט דאָס שערבלאַט, וואָס אויף אים האָט זיך אַוודאי געפונען די אינפאָרמאַציע, פון וועלכן ישוב עס איז דער אינווענטאַר און ווען ער איז צונויפגעשטעלט געוואָרן. אַזוי ווי דער דאָזיקער אינווענטאַר געפינט זיך אין די אַקטן פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע, מוז ער דעריבער שייך זיין איינער פון די עטלעכע שטעט, וואָס גייען אַריין אין באַשטאַנד פון דער אָרדינאַציע. לויט די נעמען פון די פאָרשטעט [2]), פון די אַרומיקע דערפער [3]) און סטאַוון [4]) האָבן מיר פעסטגעשטעלט, אַז עס האַנדלט זיך אין דער שטאָט קראַשניק. די דאַטע ווידער, ווען דער דאָקומענט איז צונויפגעשטעלט געוואָרן, האָבן מיר פעסטגעשטעלט אויף פאָלגנדיקן אופן: אין אינווענטאַר זענען אויסגערעכנט די פאַמיליעס פון די דעמאָלטיקע ראַטמענער און פונעם וואָיט פון דער שטאָט קראַשניק: גזשימקאָווסקי (וואָיט), מאַרטשין קוואַסאָוויטש (בירגערמייסטער), יאַקוב שניצער פיסאַרקעוויטש און וואָיטשעך יאַנאַשקעוויטש (ראַטמענער) [5]). די זעלביקע מענטשן אויף די דאָזיקע אַמטן פיגורירן אין די שטאָטישע ביכער פון דער שטאָט קראַשניק אין די 30־ער און 40־ער יאָרן פון 17־טן יאָרהונדערט, אָבער אין אויבן־דערמאָנטן צוזאַמענשטעל — בלויז אין יאָר 1631. מען דאַרף דערפון דרינגען, אַז דער אינווענטאַר איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אין יאָר 1631 [6]).

די שטאָטמאַכט האָט אָבער אין דעם זעלביקן צוזאַמענשטעל געקאָנט אַמטירן אויך אין אַן אַנדער יאָר. די דאַטע האָט דעריבער געמוזט באַשטעטיקט ווערן אויך אויפן סמך פון אַנדערע קוועלן. דאָ זענען אונדז געקומען צו הילף די אינפאָרמאַציעס וועגן די הויזאייגנטימער ווי אויך די דאַטעס אין די אַקטן וועגן קויף און פאַרקויף פון הייזער.

אַזוי, למשל, איז דער אייגנטימער פון אַ געוויסן הויז אויפן מאַרק, ווי עס דרינגט פון אינווענטאַר, געווען קאַספּער סאָסנאָוויטש [7]). פון שטאָטישן בוך דערוויסן מיר זיך, אַז דאָס הויז האָט אין יאָר 1633 אָפּגעקויפט פון סאָסנאָוויטשן אַבראַם איזאַקאָוויטש [8]). דער אינווענטאַר האָט בכן נישט געקאָנט צונויפגעשטעלט ווערן נאָכן יאָר 1633. זוכנדיק די עווענטועלע פריערדיקע דאַטע פון צונויפשטעלן דעם אינווענטאַר, האָבן מיר זיך פאַראינטערעסירט מיט איינעם פון די הייזער ביי דער שטאָטישער מויער. דער אינווענטאַר שטעלט פעסט, אַז אייגנטימער פון הויז איז געווען איצקאָ קאָכמאַניק [9]). פון די שטאָטישע ביכער ווידער ווייסן מיר, אַז איצקאָ האָט דאָס הויז געקויפט פון עוואַ פאַרוואָסאָוואַ ערשט אין יאָר 1631 [10]). דערפון דרינגט, אַז דער אינווענטאַר איז נישט צונויפגעשטעלט געוואָרן פאַרן יאָר 1631. מען קאָן בכן אָננעמען, אַז דער אינווענטאַר איז געמאַכט געוואָרן צווישן די יאָרן 1631 און 1633. אין דעם פעריאָד אָבער פיגורירט דער אויבן־דערמאָנטער צוזאַמענשטעל פון דער שטאָטמאַכט בלויז אין יאָר 1631.

אויפן יסוד פונעם דאָזיקן אינווענטאַר קאָנען מיר בערך פעסטשטעלן די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראַשניק אין יאָר 1631, ווי אויך די הכנסות, וואָס דער אייגנטימער פון דער שטאָט טאָמאַש זאַמאָיסקי האָט געהאַט פון די קראַשניקער יידן.

וועגן דער צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אויף דער גרענעץ פון 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט האָבן מיר בכלל גענומען ווייניק ידיעות. ד"ר יצחק שיפּער, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט דער סטאַטיסטיק פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דעם פעריאָד, האָט אַרויסגערוקט די היפּאָטעזע, אַז ביים פעסטשטעלן די צאָל יידן אין יענער צייט דאַרף מען נעמען פאַר אַ באַזע דעם קאָפּשטייער, וואָס איז געצאָלט געוואָרן דורך די יידן אין יאָר 1578, נעמענדיק דערביי

1) דער אויסטייטש פון אַלע הערות — צום סוף פון דעם קאַפּיטל, ז' 48.

אין אַכט דעם צוואוקס פון דער יידישער באַפעלקערונג. אויף אַזאַ אופן האָט ער אָנגענומען, אַז אין יאָר 1578 זענען אין פוילן געווען הונדערט טויזנט יידן, אין 1611 — ביי צוויי הונדערט טויזנט, אין יאָר 1644 — ביי פיר הונדערט טויזנט און אין יאָר 1648 — ביי פיר הונדערט פופציק טויזנט[11]. די אויספירן פון י. שיפער וואָלטן געקאָנט באַשטעטיקט ווערן נאָר דורך פאָרשן די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין באַזונדערע ישובים לויט די אויפגעהיטע אַרכיוון. לעצטנס האָט מיטן פעסטשטעלן די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ביעלסקער וואָיעוואָדשאַפט אין דער ערשטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט זיך פאַרנומען מ. האָרן אין אַן אַרטיקל, פאַרעפנטלעכט אין „ביולעטין פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט"[12]. דער אויבן־דערמאָנטער אינוואַנטאַר ווידער וועט אונדז העלפן פעסטשטעלן בערך די צאָל יידן אין קראַשניק; דאָס וועט זיין נאָך איין ציגעלע צו דער אַלגעמיינער סטאַטיסטיק פון דער יידישער באַפעלקערונג אין יענער צייט.

דער גאַנצער אינוואַנטאַר (דאָס שערבלאַט ווי געזאָגט, פעלט) פאַרנעמט 78 זייטן. מען קאָן אים איינטיילן — לויטן אינהאַלט — אין דריי טיילן: שטאָט, פאָרשטאָט און אַרומיקע דערפער. אין ערשטן טייל רעכנט אויס דער שרייבער, וואָס האָט געמאַכט דעם אינוואַנטאַר, אַלע איינוווינער פון שטאָט — לויט די גאַסן — פריער די קריסטן, דערנאָך די יידן — און די הויך פון די אָפּצאָלן, וואָס פאַלן אויס אויף יעדן הויז. אין דעם טייל גיט דער אויטאָר פון אינוואַנטאַר אויך אָן די אָפּצאָלן פון די יידישע קאַמאָרניקעס (לאָקאַטאָרן), ווי אויך פאַרן אויספירן אַ פאַך דורך קריסטן און יידן. אין צווייטן טייל פון אינוואַנטאַר זענען אויסגערעכנט אַלע איינוווינער פון די פאָרשטעט, חוץ די אייגנטימער פון „לאַנקעס" (פאַרצעלעס), לאַנקעס, גערטנער און מאַלצערייען, וואָס געפינען זיך אויף די פאָרשטעט. צווישן די אייגנטימער פון די גערטנער, סעדער און מאַלצערייען פיגורירן אויך אייניקע יידן — הויז־אייגנטימער אין קראַשניק[13]. עס זענען אָבער אויך דאָ יידן, וואָס זייערע פאַמיליעס וועט מען אומזיסט זוכן אין די רשימות איינוווינער פון דער שטאָט[14]. מען דאַרף רעכענען, אַז דאָס זענען פשוט קאַמאָרניקעס. דער צווייטער טייל פון אינוואַנטאַר גיט אויך אָן די ערטער, ווו עס האָבן זיך געפונען מילן און סטאַוון, רעכנט אויך אויס די הויך פון די אָפּצאָלן אין נאַטור און אין מזומן, וואָס זענען אַריינגעפלאָסן פון זייערע אייגנטימער. עס ווערן אויך אָנגעגעבן די פעאָדאַלע פליכטן פון אַלע שטאָטלייט און איינוווינער פון די פאָרשטעט, סיי קריסטן, סיי יידן.

דער דריטער טייל פון אינוואַנטאַר איז כולל נאָמענטלעכע רשימות פון די פויערים פון די אַרומיקע דערפער (זע הערה 3) און באַצייכנט די פליכטן פון די פויערים אין נאַטור און אַרבעט.

די יידישע באַפעלקערונג פון קראַשניק האָט געלעבט אויסשליסלעך אין שטאָט. מיר שטיצן זיך דעריבער אין אונדזערע אויספירן וועגן דער צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג און אירע אָפּצאָלן לטובת דעם אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד, קודם כל אויפן ערשטן טייל פון אינוואַנטאַר.

דער ערשטער טייל (אין אַ געוויסער מאָס אויך דער צווייטער) וועט אונדז אויך צושטעלן מאַטעריאַל צו באַטראַכטונגען וועגן די פאַכן פון יידן אין יענער צייט, ווי אויך צו פאָרשונגען איבער דער פאַרטיילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג לויט די גאַסן. צו יענער צייט, ווען דער דערמאָנטער אינוואַנטאַר איז געמאַכט געוואָרן, האָבן זיך אינעווייניק פון קראַשניקער מויער געפונען דער מאַרק און פיר גאַסן: קאָשציעלנע (קלויסטער־גאַס), לובלינער, שרעדניע און יידישע גאַס. חוץ דעם זענען נאָך געווען הייזער ביי דער שטאָטישער מויער און ביי די פאַרקאַנעס[15]. ביי דער שטאָטישער מויער האָבן די יידן געהאַט די גרעסטע צאָל אומבאַוועגלעך אייגנטום: עלף הייזער און צוויי פלעצער. צוויי פון די עלף הייזער זענען געווען נישט באַווינט, געוויס צוליב זייער קאַטאַסטראָפאַלן צושטאַנד („פוסטקי"). ביי דער שטאָטישער מויער האָבן געהאַט זייערע הייזער די קצבים: די משפחות אַבל, אָקאָס און לאָבאָדאַ. ביי דער מויער האָט געווינט דער קברן האַשקאָ[16], לייזער שקאַלניק[17] און דער חזן. אין דער מויער האָבן די יידן זיך געמאַכט שבת־אויוונס[18]. דאָ האָט זיך אויך געפונען דער יידישער שפּיטאָל, ווו עס האָבן אויך גענעכטיקט אָרעמעלייט. איינער פון די צוויי פלעצער ביי דער מויער האָט געהערט צו דער יידישער קהילה און האָט, ווייזט אויס, זיך געפונען לעבן יידישן שפּיטאָל. ביי דער מויער — ווי עס שיינט — האָט געלעבט די יידישע אָרעמקייט פון שטעטל. די שול אָבער האָט זיך געפונען, ווייזט אויס, נעענטער צום מאַרק, אפשר אויף דער יידישער גאַס, ווו עס איז געווען „דאָס הויז פון יידישן דאָקטאָר"[19]. די יידישע

גאַס איז געווען דער צווייטער יידישער צענטער אין קראָשניק. פֿון דער אַלגעמיינער צאָל פֿון צוועלף הייזער האָבן דאָ ניין געהערט צו יידן. דאָ האָבן געוויס געוווינט די פֿאַרמעגלעכע יידן. אויף דער יידישער גאַס האָט זיך געפֿונען דאָס איינציקע אין שטאָט געמויערטע הויז, וואָס האָט געהערט צום יידישן סוחר מאָשקאָ (צונאָמען „דער רייכער"). דאָ האָבן אויך געוווינט דער סוחר ברוך בישקאָוו[20], כאַניק, אָרענדאַר פֿון סלופּץ[21]. אויף לובלינער גאַס און אויפֿן מאַרק זענען געווען צוזאַמען זיבן יידישע הייזער, דערביי האָבן דריי אַפּיצינעס פֿון די הייזער אויפֿן מאַרק — אויך געהערט צו יידן. די הייזער אויפֿן מאַרק און אויף דער לובלינער גאַס האָבן אַמאָל געהערט צו די ערשטע יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין קראָשניק. אויפֿן מאַרק האָט דאָס הויז פֿון יאַקוב בער[22], א"נ „העליאַש־הויז", געהערט אַמאָל צו העליאַשן, איינעם פֿון די ערשטע יידישע תושבים אין קראָשניק. דוד מאַרקאָוויטש האָט געוווינט אין „יוזעף־הויז", וואָס האָט געהערט צו דער יידישער משפּחה יוזעף (יוסף). רובין (ראובן) זאַקליקאָווסקי ווידער איז געווען אייגנטימער פֿון אַ הויז, וואָס האָט פֿריער געהערט צו דער יידישער קהילה[23].

אויף דער לובלינער גאַס, וווּ עס זענען געווען פֿיר יידישע הייזער איז געשטאַנען דאָס אַזוי גערופֿענע „קאַכמאַן־הויז", וואָס האָט געהערט צו די יתומים נאָך אַבראַם (אברהם) קאַכמאַנאָוויטש. דאָס הויז האָט קאַכמאַן געקויפֿט נאָך אין יאָר 1608[24]. דאָ, אויף דער לובלינער גאַס, האָט זיך געפֿונען דאָס „יאַברוש־הויז", וואָס האָט געהערט צו דער אַלטער קראַשניקער יידישער משפּחה יאַברוש. אויף דער גאַס האָט געוווינט דער סוחר און אייגנטימער פֿון אַ מאַלצעריי הירשקאָ (הערש) העליאַשאָוויטש[25] און לעוועק, דער איידעם פֿון „מאַשקאָ דעם רייכן".

די צאָל יידן אין קראָשניק וועלן מיר זיך באַמיען צו באַצייכענען לויט דער צאָל וווינונגס־בנינים (זע טאַב' 1).

די שטאָט אינעווייניק פֿון דער שטאָטישער מויער האָט געציילט 122 וווינהייזער, פֿון זיי האָבן 92 געהערט צו קריסטן און 30 צו יידן, דערביי זענען צוויי יידישע הייזער געווען נישט באַוווינט. די יידישע הייזער האָבן בכן באַטראָפֿן 24,59 פּראָצענט פֿון דער אַלגעמיינער צאָל וווינהייזער אין שטאָט. די שטאָט איז געווען אַרומגערינגלט מיט גרויסע פֿאַרשטעט, ענג פֿאַרבונדן מיט

טאַבעלע 1

די צאָל וווינהייזער אין קראָשניק

לאָקאַליזאַציע	קריסטן	יידן	ס"ה
מאַרק	24	3	27
קאַשציעלנע	9	—	9
לובלינער	8	4	12
שרעדניע	17	—	17
יידישע	3	9	12
הייזער ביי די פֿאַרקאַנעס	20	—	20
הייזער ביי דער שטאָטישער מויער אויף גאַנצע פּלעצער	8	9	17
הייזער ביי דער שטאָטישער מויער אויף האַלבע פּלעצער	3	2	5
אַפּיצינעס פֿון די מאַרק־הייזער	—	3	3
צוזאַמען הייזער אין שטאָט	92	30	122
הינטערשטאָטישע הייזער			
אויף פֿאַדלעשיע ביי די גערטענער	107	—	107
אויף פֿאַדלעשיע ביי די „לאַנקעס"	18	—	18
אויף „פּיאַסעק"	47	—	47
אויף זאַרעטשיע	62	—	62
אויף „סלאַדאָוויסקי"	8	—	8
צוזאַמען הייזער אויף די פֿאַרשטעט	242	—	242
סך־הכל	334	30	364

דער שטאָט. צווישן דער שטאָט און די פֿאַרשטעט איז געווען אַ כסדרדיקע באַוועגונג פֿון דער באַפֿעלקערונג. די שטאָטישע איינוווינער האָבן געהאַט אויף די פּעריפּעריעס זייערע הייזקעס, „לאַנקעס", גערטנער און סעדער און געצויגן פֿון זיי הכנסה. די יידן האָבן נישט געוווינט אויף די פֿאַרשטעט, האָבן אָבער אויך געהאַט דאָרטן גערטנער, סעדער און מאַלצערייען.

אויף די פֿאַרשטעט זענען געווען 242 קריסטלעכע הייזער, צוזאַמען מיט די 92 הייזער אין שטאָט איז עס געווען אַ היפּשע צאָל פֿון 334 קריסטלעכע הייזער.

קראָשניק איז געווען נישט קיין גרויס שטעטל. די הייזער זענען געווען קליינע, הילצערנע. עס איז אונדז שווער פֿעסטצושטעלן די גרויס פֿון די הייזער, מיר האָבן דאָך נאָר איין באַשרייבונג (פֿון יאָר 1608) פֿון אַ הויז אין קראָשניק. דאָס הויז האָט געהערט צום ייד יוזעף (יוסף). עס איז באַשטאַנען פֿון איין צימער מיט אַ קיך. חוץ דעם האָט עס פֿאַרמאָגט צוויי קעמערלעך[27].

אַזעלכע זענען מסתמא געווען אַלע הייזער אין קראַשניק. גרעסער איז, ווייזט אויס, געווען נאָר מאָשקאָס הויז, וואָס איז אין אינווענטאַר באַצייכנט ווי דער איינציקער מויער. אין אַזוינע הייזער האָט געוויינלעך געווינט איין משפחה. אָבער צוליב די שוועריקייטן וואָס יידן האָבן געהאַט מיט איינקויפן הייזער, האָט מען אין די יידישע הייזער געלעבט ענגער ווי אין די קריסטלעכע. מען דאַרף אָננעמען, אַז אין די 334 קריסטלעכע הייזער האָבן געלעבט מסתמא 334 קריסטלעכע פאַמיליעס. אין אינווענטאַר ווערן אָפּגעמערקט ניין יידישע קאָמאָרניקעס, וואָס צאָלן קוימען־שטייער[28]; מען דאַרף דעריבער רעכענען, אַז דאָס האָבן זיי טאַקע געווינט אין קריסטלעכע הייזער אין שטאָט. יידישע קאָמאָרניקעס אין יידישע הייזער האָבן נישט געצאָלט קיין באַזונדערן שטייער (דער אָפּצאָל איז געווען פון הויז און נישט פון משפחה). זיי ווערן בכן נישט אויסגערעכנט אין אינווענטאַר און אין רעזולטאַט ווייסן מיר פון זיי גאָרנישט. אין אינווענטאַר איז נאָר געזאָגט, אַז צוויי יידן האָבן געווינט אין איין הויז[29]. באַרעכענענדיק אַזוי אַרום די צאָל איינוווינער פון די יידישע הייזער, מוזן מיר אויך נעמען אין אַכט — חוץ די 28 משפחות, אייגנטימער פון די יידישע הייזער — אויך אַ געוויסע צאָל יידישע קאָמאָרניקעס, וואָס האָבן געווינט אין יידישע הייזער און זענען נישט אָפּגעמערקט אין אינווענטאַר.

אין די שטאָטישע ביכער זענען פאַרצייכנט עטלעכע און צוואַנציק יידישע משפחות, וואָס זענען נישט אויסגערעכנט אין די רשימות פון אינווענטאַר און וואָס האָבן צו יענער צייט געהאַט פּראָצעסן אין געריכט. מען דאַרף משער זיין, אַז אין קראָשניק זענען מסתמא געווען אויך אַנדערע משפחות, וואָס האָבן דעמאָלט זיך נישט געמשפט, און אויך נישט פיגורירט מיט עפּעס אַנדערש אין די שטאָטישע ביכער. דעריבער האָבן זיך פון זיי נישט אויפגעהיט קיין שום ידיעות. מיר וועלן זיך דאָ באַגרענעצן מיט אָנגעבן ווי אַביישפּיל נאָר עטלעכע פון די יידישע משפחות, וואָס פיגורירן אין די ביכער און אין אינווענטאַר ווערן זיי נישט דערמאָנט. למשל, אַבראַם יוזשקאָוויטש — אַ טוך־סוחר פיגורירט אין די שטאָטישע ביכער במשך פון עטלעכע יאָר, ער איז עלטסטער ביי די יידן[30], פירט גרויסע געשעפטן, באַמיט זיך שטאַרק צו קויפן אַ הויז. מיר דערוויסן זיך וועגן דעם פון אַ פּראָצעס, וואָס אַבראַם יוזשקאָוויטש האָט געפירט קעגן אַדאַם קאַמינסקי, וועלכער האָט גענומען ביי אים האַנט־געלט 30 פלאָרענען אויף אַ הויז און האָט עס פאַרקויפט אַן אַנדערן[31]. דער זעלביקער אַבראַם יוזשקאָוויטש האָט אַ דערוואַקסענעם זון באַראַן (שעפּסל)[32], אייגנטימער פון אַ מאַלצעריי אויף דער פאָרשטאָט סלאָדאָווסקי[33], וואָס האָט אויך נישט געהאַט קיין אייגן הויז. אַ צווייטער ייד „מאָשקע דער רייכער“, וואָס האָט, לויטן אינווענטאַר, אַ מויער אויף יידישער גאַס, האָט פיר דערוואַקסענע זין: דאַוויד (דוד)[34], איזראַעל (ישראל)[35], יאַקוב (יעקב)[36] און אַבראַם[37]. זיי פירן אַליין געשעפטן און האָבן אוודאי אויך משפחות. טייל וווינען געוויס אין טאַטנס מויער. מען קאָן, פאַרשטייט זיך, נישט אויסרעכענען אַלע יידישע משפחות, וואָס פיגורירן אין די ביכער. מיר וועלן דעריבער דערמאָנען נאָר אַבראַם יאַקובאָוויטש[38], יוזעף וואָלפאָוויטש, איידעם פון בישקאָ[39]. מען דאַרף אויך דערמאָנען אַ משפחה, פאַריתומט נאָך אַבראַם (אברהם) קאָכמאַנאָוויטש[40], וואָס האָט אַ הויז געירשנט נאָכן זיידן קאָכמאַן. אין דעם הויז האָט אויך געווינט נאָך אַ ייד — כארימעק[41]. אין קראָשניק האָט דעמאָלט געלעבט מינדלאַ יוזשוואָוואַ מיט די קינדער. וואָס האָבן אַליין אויך געהאַט דערוואַקסענע קינדער מיט אייגענע משפּחות. עס לוינט זיך אויך צו דערמאָנען יאַקוב שבח[42], איידעם פון העליאַש, דעם קצב מאַטעס רושינעק[43], זיסקאַליק ווי אויך שימאָן (שמעון) טשאָפּאָווניק, אייגנטימער פון אַ מאַלצעריי און אַרענדאַר פון „טשאָפּשטייער“. אין יאָר 1634 קלאָגט שימאָן טשאָפּאָווניק אָן דעם בירגערמייסטער און די ראַטמענער, אַז זיי האָבן אומגעזעצלעך זיך פאַרנומען מיט דער פּראָדוקציע פון משקה (מעד און ביר)[44]. מען דאַרף דעריבער דרינגען, אַז די גרופּע פון 9 קאָמאָרניקעס, וואָס ווערן דערמאָנט אין אינווענטאַר, איז נאָר אַ טייל פון די יידישע לאָקאַטאָרן, וואָס האָבן פאַקטיש געלעבט אין קראָשניק. אַזוינע זענען געווען, לויט אונדזער מיינונג, צום ווייניקסטן עטלעכע און צוואַנציק. די קאָמאָרניקעס, וואָס זענען דערמאָנט אין אינווענטאַר, האָבן געווינט ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, מסתמא ביי קריסטן און די איבעריקע — אין די גרעסערע יידישע הייזער. אין אינווענטאַר זענען אויסגערעכנט 15 הייזער. ווייזט אויס גרעסערע בנינים, פון וועלכע מען האָט געצאָלט אַ טאָפּלטן שטייער (אויפן מאַרק, אויף דער לובלינער און יידישער גאַסן). מען קאָן משער זיין, אַז אין עטלעכע פון די דאָזיקע הייזער האָבן געווינט

די איבעריקע קאַמאַרניקעס. מען דאַרף דעריבער אָנ־
נעמען, אַז אין קראַשניק זענען געווען צוזאַמען ווײ־
ניקסטנס פופציק יידישע משפחות.

שטיצנדיק זיך אויף די ידיעות פון דאָס רוב פּוילישע היסטאָריקער און עקאָנאָמיסטן, ווי י. רוטקאָווסקי [45], וו. קולא [46], ס. וואַשאַק [47], ר. זוביק [48] א״א, נעמען מיר אָן, אַז אַ קריסטלעכע משפחה האָט דעמאָלט גע־ציילט דורכשניטלעך 6 מענטשן און אַ יידישע — 7. מיר באַקומען אַזוי אַרום, אַז אין קראַשניק זענען דעמאָלט געווען ביי 2000 (2004 = 6 × 334) קריסטן און ביי 380 (378 = 7 × 54) יידן. די יידן האָבן באַ־טראָפן ביי 11 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעל־קערונג אין קראַשניק. רעכענענדיק ווידער נישט די צאָל מענטשן אין משפחה, נאָר די צאָל מענטשן אין אַ הויז, אָננעמענדיק דערביי, אַז אין די קלענערע שטעט האָבן אין אַ יידיש הויז געלעבט דורכשניטלעך 11 מענטשן [49], באַקומען מיר 371 יידן (28 × 11 + 9 × 7 קאַמאַרניקעס אין קריסטלעכע הייזער). דאָס באַטרעפט אויך ביי 11 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעל־קערונג אין שטאָט. עס באַקומט זיך, אַז קראַשניק האָט אין יאָר 1631 געציילט איבער 2300 איינוווינער. דאָס שטימט בערך מיטן דורכשניט וואָס איז אָנגענומען פאַר די שטעט פון מאַזאָוויע אין יאָר 1616 [50].

מיר גייען אַריבער — אויפן סמך פון דערמאָנטן אינווענטאַר — צו דער פראַגע וועגן דער באַשטייערונג פון די קראַשניקער יידן אין יענער צייט. די פראַגע פון באַשטייערן יידן אין יענעם פּעריאָד איז נאָך ווי געהעריק נישט אויפגעקלערט. די שליאַכטע האָט דע־מאָלט שוין געהאַט אַ חלק אין די הכנסות פון די יידישע אָפּצאָלן. פריער זענען די יידן, אפילו די יעניקע, וואָס האָבן געוווינט אין די דערפער און פּריוואַטע שטעט, אַרונטערגעפאַלן דער קעניגלעכער מאַכט און האָבן אַריינגעטראָגן זייערע אָפּצאָלן נאָר דעם קיניג. די ערשטע ערנסטע דערגרייכונג פון דער שליאַכטע אויף דעם געביט איז געווען דער דעקרעט פון יאָר 1539, לויט וועלכן בלויז די יידן, וואָס האָבן געוווינט אין די קיניגלעכע מאַיאָנטקעס, האָבן געדאַרפט צאָלן די שטייערן אויסשליסלעך דעם קיניג. דאַקעגן די יידן, וואָס האָבן געוווינט אין פּריוואַטע גיטער, זענען אַרונ־טערגעפאַלן דער מאַכט פון די גוטבאַזיצער און זיי געדאַרפט אַריינטראָגן דאָס אַרענדע־געלט, וואָס זיי האָבן פריער געצאָלט דעם קיניג. דער חלק פון דער שליאַכטע אין די הכנסות, וואָס זענען אַריינגעפלאָסן

פון יידן, איז נאָך מער אויסגעוואַקסן אין רעזולטאַט פון דעקרעט פון יאָר 1552. פון דעמאָלט אָן האָבן יידן סיי „קיניגלעכע", סיי „פּריוואַטע" געמוזט אַריינטראָגן אין מלוכה־אוצר נאָר דעם יידישן קאָפּשטייער. אַלע איבעריקע אָפּצאָלן האָבן זיי געמוזט אַריינטראָגן דעם אייגנטימער פון דער ערד (אומאָפּהענגיק דערפון, צי דאָס איז געווען דער קיניג, אָדער אַ פּריוואַט־פּערזאָן). די אָפּצאָלן זענען איינגעשטעלט געוואָרן לויט אַן אינ־דיווידועלן אָפּמאַך פון פריץ מיט די יידן. אין 17־טן יאָרהונדערט זענען צוליב די פינאַנציעלע שוועריקייטן פון דער מלוכה, אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף די יידן נאָך פאַרשידענע ספּעציעלע שטייערן (חוץ קאָפּשטייער) פאַר מיליטערישע צוועקן. אויך די שטעט האָבן גענומען פון די יידן שטייערן: אָפּצאָלן פאַרן רעכט צו האַנדלען, אָפּצאָלן צו קאָנסערווירן די שטאָט־מויער א״א [51].

לויטן ביישפּיל פון איינציקע שטעט האָט דער דעמאָל־טיקער סיסטעם פון באַשטייערן די יידן לטובת דעם אייגנטימער פון דער שטאָט אויסגעזען אַזוי: די באַ־שטייערונג פון דער באַפעלקערונג לטובת דעם שטאָט־אייגנטימער איז בכלל אָפּהענגיק געווען פון דער פרײ־ווילעגיע צו באַזעצן זיך אין דער געגעבענער שטאָט. געצאָלט האָט מען מיט געלט, אָן אַנדערש מאָל אויך אין נאַטור און מיט אַרבעט. די שטייערן פון די יידן לטובת דעם אייגנטימער פון שטאָט קאָן מען צעטיילן אויף אָפּצאָלן פאַרן באַזעצן זיך און אָפּצאָל פאַר יידיש־קייט. דעם ערשטן שטייער האָט מען גענומען סיי פון קריסטן, סיי פון יידן, מער ווייניקער גלייך און ער האָט באַטראָפן פון 4 ביז 24 גראָשן פון אַ הויז. דעם אָפּצאָל פון יידישקייט האָבן די יידן איינגעצאָלט אינדי־ווידועל פון יעדן הויז [52] אָדער אין דער פאָרעם פון אַ געוויסן ריטשאַלט [53]. בדרך כלל האָט מען די סומע פון ריטשאַלט באַשטימט דורך אויסרעכענען אין געלט דעם שטייער־אָפּצאָל אין נאַטור [54]. עס איז כאַראַק־טעריסטיש, אַז אין רוב שטעט פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע האָבן די יידן אַריינגעטראָגן דעם אָפּצאָל פון יידישקייט לויט די הייזער (דערביי האָבן די אייגנ־טימער געצאָלט 2 און די קאַמאַרניקעס 1 גילדן; אָן אויסנאַם זענען געווען נאָר די אָרעמסטע קאַמאַרניקעס אין טוראָבין, וואָס האָבן געצאָלט נאָר אַ האַלבן גילדן). אַזאַ שטייער האָבן די יידן אויך געצאָלט אין די אַלטע שטעט (שטשעבזשעשין [55], טוראָבין), און אין די נייע שטעט, וואָס די זאַמאָיסקיס האָבן געגרינדעט (טאָמאַ־שאָוו [56]), ווי אויך אין טאַרנאָגראָד [57]), ווו ביזן אָפּ־

קויפן די שטאָט דורך יאַן זאַמאָיסקי, האָט געהערשט דאָס געזעץ: "De non tolerandis Yudaeis"

די אָפּצאָלן פון די קראַשניקער יידן, כאָטש זיי זענען אויך אַריינגעטראָגן געוואָרן פון די באַזונדערע הייזער, האָבן זיך אין גרונט אונטערגעשיידט פון די אָפּצאָלן אין אַנדערע שטעט פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע. דער שטייער פון שטאָט קראַשניק האָט זיך באַקומען קודם־כל פון טיילוויז איבעררעכענען אין געלט דעם אָפּצאָל אין נאַטור („פעפער־שטייער") ; צווייטנס, איז דער שטייער נישט באַשטימט געוואָרן אין גילדנס אָדער פלאָרענען, נאָר אין רויטע גילדנס, אַלטע טאַלערס, און — ווי באַקאַנט — האָט זיך זייער קורס אין פוילן געביטן [58].

די אויבן־דערמאָנטע אָפּצאָלן פון די קראַשניקער יידן האָט געזאָלט איינשטעלן אַלעקסאַנדער סלוצקי, איינער פון די אַמאָליקע אייגנטימער פון דער שטאָט קראַשניק, וואָס האָט דערפאַר אין יאָר 1584 דערלויבט די יידן דאָ זיך צו באַזעצן [59]. עס וואָלט זיך געלוינט אויס־צופאָרשן, צי דער אויבן־דערמאָנטער סיסטעם פון באַ־שטייערן די יידן איז געווען אַן אוניקאַלער, אָדער סלוצקי האָט אפשר נאָכגעטאָן אַנדערע שטעט.

דער אינווענטאַר איז געמאַכט געוואָרן צוליב שטייער־צוועקן פון שטאָט־אייגנטימער. ווי אַ יסוד פאַרן באַשטימען די שטייערן איז גענומען געוואָרן די צאָל הייזער. די קראַשניקער יידן האָבן פון יעדן הויז גע־צאָלט „פעפער־שטייער" און צינש. דעם זעלביקן שטייער האָבן אויך געצאָלט די קאַמאַרניקעס. חוץ דעם האָבן די יידן, אויך קריסטן, געצאָלט דעם שטאָט־אייגנטימער פאַרן רעכט אויסצופירן געוויסע פאַכן. אין צענטער שטאָט, ווו די הייזער זענען וואַרשיינלעך געווען גרעסערע, האָבן די יידן געצאָלט צינש איין רויטן גילדן און איין אַלטן טאַלער. חוץ דעם האָבן די יידישע הייזער אויפן מאַרק, אויף לובלינער גאַס און יידישער גאַס געצאָלט אַ ספּעציעלן באָד־שטייער — 7 גראָשן פון הויז. 15 הייזער האָבן געצאָלט די פולע טאַקסע. פאַר די הייזער, וואָס האָבן זיך געפונען ביי דער שטאָטישער מויער, האָבן די יידן געצאָלט אַ האַלבן רויטן גילדן צינש און אַ האַלבן אַלטן טאַלער „פעפער־שטייער", חוץ דעם — אַ צוגאָב־צינש אין גראָשנס (אפשר פאַר גערטנדלעך אָדער שטיקלעך לאַנקע ביי די הייזער). 7 הייזער אַזוינע זענען געווען אויף גאַנצע פלעצער און איין הויז אויף אַ האַלבן פלאַץ. פונקט אַזוי פיל (חוץ דעם צינש אין גראָשנס) האָבן געצאָלט די יידן, וואָס האָבן געוווינט אין די אָפּיצינעס פון די הייזער אויפן מאַרק. ווייטער האָבן די יידן אַריינ־געטראָגן פאַר צוויי נישט באַוווינטע הייזער (ביי דער שטאָטישער מויער) 24 און 12 גראָשן און פאַר צוויי פלעצער — אויך צו 12 גראָשן. די יידישע קאַמאַר־ניקעס, וואָס האָבן געוווינט אין קריסטלעכע הייזער, האָבן געצאָלט פאַרן רעכט פון וווינען אַ האַלבן רויטן גילדן און אַ האַלבן אַלטן טאַלער (פונקט אַזוי פיל האָבן געצאָלט די יידישע אייגנטימער פון אָפּיצינעס). דער רויטער גילדן, לויטן קורס פון יאָר 1631, האָט באַ־טראָפן ביי 170 גראָשן [60], און דער טאַלער — ביי 90 גראָשן [61]. נאָכן איבעררעכענען די רויטע גילדנס און אַלטע טאַלערס אויף גראָשנס — אין הסכם מיטן דעמאָלטיקן קורס — באַקומט זיך, אַז די יידן, ביי 11 פראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג אין קראַשניק, האָבן געצאָלט פאַרן רעכט צו וווינען 189 גילדן און 5 גראָשן (זע טאַבעלע 2). צו דעם דאַרף מען צורעכענען 39 גילדן פון די 9 קאַמאַרניקעס, צו־זאַמען אַלזאָ האָבן די יידן געצאָלט 228 גילדן מיט 5 גראָשן.

די קריסטן האָבן געהאַט אין שטאָט און הינטער דער שטאָט 339 נחלות (334 הייזער און 5 פלעצער). פינף הייזער, ווו עס האָבן געוווינט די ראַטמענער און דער וואָיט, זענען פריי געווען פון אָפּצאָל. פאַר די איבעריקע 334 נחלות האָבן זיי געצאָלט 109 גילדן מיט 2 גראָשן (זע טאַבעלע 2). פאַרגלייכנדיק די אָפּצאָלן פון דער יידישער און קריסטלעכער באַפעלקערונג, באַקומט זיך, אַז די יידן האָבן געצאָלט איבער 67 פראָצענט פון דער אַלגעמיינער סומע שטייערן (298 גילדן מיט 7 גראָשן + 39 גילדן = 337 גילדן מיט 7 גראָשן).

די איינוווינער פון קראַשניק האָבן חוץ דעם אַריינ־געטראָגן דעם אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד אָפּצאָלן פון גערטנער, סעדער, לאַנקעס, „האַלבע לאַנקעס" און „ניוקעס" — סיי אין געלט, סיי אין נאַטור. פאַר די אַזוי גערופענע „האַלבע לאַנקעס" — 112 אין צאָל — צו 24 גראָשן און צו 3 קערץ האָבער. די „האַלבע לאַנקעס" האָבן אַריינגעטראָגן דעם אייגנ־טימער צוזאַמען 507 גילדן מיט 22 גראָשן (אַ קאָרץ האָבער האָט דעמאָלט געקאָסט דורכשניטלעך 37,41 גראָשן [62]). בסך־הכל האָבן די איינוווינער פון קראַש־ניק פאַר די פעלדער, גערטענער, סעדער און לאַנקעס געצאָלט דעם אייגנטימער פון דער שטאָט 522 גילדן מיט 12 גראָשן (זע טאַבעלע 3).

טאַבעלע 2

אָפּצאָלן דעם אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד פאַר הייזער און פּלעצער אין קראַשניק

		צוזאַמען		קריסטן			יידן		
		צאָל נחלות	סומע	צאָל נחלות	אָפּצאָל פון איין נחלה	סך־הכל	צאָל נחלות	אָפּצאָל פון איין נחלה	סך־הכל
מאַרק	הייזער	24	37 גל׳ 06 גר׳	21 [63]	15 גר׳	10 גל׳ 15 גר׳	3	8 גל׳ 27 גר׳	26 גל׳ 21 גר׳
קאָשטשעלנע	הייזער	8	2 גל׳ 28 גר׳	8 [64]	11 גר׳	2 גל׳ 28 גר׳	—	—	—
פּ	פּלעצער	1	11 גר׳	1	11 גר׳	11 גר׳	—	—	—
לובלינער	הייזער	12	38 גל׳ 16 גר׳	8	11 רג׳	2 גל׳ 28 גר׳	4	8 גל׳ 27 גר׳	35 גל׳ 18 גר׳
שרעדניע	הייזער	16	5 גל׳ 26 גר׳	16 [65]	11 גר׳	5 גל׳ 26 גר׳	—	—	—
פּ	פּלעצער	2	22 גר׳	2	11 גר׳	22 גר׳	—	—	—
יידישע	הייזער	16	72 גל׳ 09 גר׳	3	11 גר׳	1 גל׳ 03 גר׳	8 [66]	8 גל׳ 27 גר׳	71 גל׳ 06 גר׳
פּ	פּלעצער	2	22 גר׳	2	11 גר׳	22 גר׳	—	—	—
הייזער ביי די פּאַרקאַנעס	הייזער	20	7 גל׳ 10 גר׳	20	11 גר׳	7 גל׳ 10 גר׳	—	—	—
הייזער ביי דער שטאָטישער מויער	הייזער	15	42 גל׳ 10 גר׳	8	24 גר׳	6 גל׳ 12 גר׳	7 [67]	5 גל׳ 04 גר׳	35 גל׳ 28 גר׳
אויף גאַנצע פּלעצער	פּוסטע הייזער	1	24 גר׳		—	—	1	24 גר׳	24 גר׳
הייזער ביי דער שטאָטישער מויער	הייזער	4	5 גל׳ 28 גר׳	3	12 גר׳	1 גל׳ 06 גר׳	1	4 גל׳ 22 גר׳	4 גל׳ 22 גר׳
אויף האַלבע פּלעצער	פּוסטע הייזער	1	12 גר׳		—	—	1	12 גר׳	12 גר׳
פּ	פּלעצער	2	24 גר׳		—	—	2	12 גר׳	24 גר׳
אָפּיציִנעס פון מאַרק־הייזער	הייזער	3	13 גל׳		—	—	3	4 גל׳ 10 גר׳	13 גל׳
צוזאַמען פאַר די נחלות אין שטאָט		122	229 גל׳ 08 גר׳	92	—	40 גל׳ 03 גר׳	30	—	189 גל׳ 05 גר׳
הייזער אויף די פאַרשטעט									
אויף פּאָדלעשיע ביי די גערטנער		107	39 גל׳ 07 גר׳	107	11 גר׳	39 גל׳ 07 גר׳	—	—	—
אויף פּאָדלעשיע אין פעלד		18	2 גל׳ 12 גר׳	18	4 גר׳	2 גל׳ 12 גר׳	—	—	—
אויפן „פּיאַסעק"		47	6 גל׳ 08 גר׳	47	4 גר׳	6 גל׳ 08 גר׳	—	—	—
אויף זאַרעטשיע		62	8 גל׳ 08 גר׳	62	4 גר׳	8 גל׳ 08 גר׳	—	—	—
אויף די סלאָדאָוויסקעס		8	1 גל׳ 18 גר׳	8	18 גר׳	12 גל׳ 24 גר׳	—	—	—
צוזאַמען אויף די פאַרשטעט		242	68 גל׳ 29 גר׳	242	—	68 גל׳ 29 גר׳	—	—	—
צוזאַמען פאַר די נחלות		364	298 גל׳ 07 גר׳	334	—	109 גל׳ 02 גר׳	—	—	189 גל׳ 05 גר׳

טאַבעלע 3
אָפּצאָלן דעם אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד פאַר אַנדערע נחלות (פעלדער, גערטנער, לאַנקעס און סעדער) אין קראַשניק

	קריסטן			יידן			צוזאַמען	
	צאָל	הויך פון אָפּצאָל	סומע פון אָפּצאָל	צאָל	הויך פון אָפּצאָל	סומע פון אָפּצאָל	צאָל	סומע פון אָפּצאָל
האַלבע פאַרצעלעס	112	4 גל' 16 גר'	507 גל' 22 גר'	—	—	—	112	507 גל' 22ג ר'
גערטנער סעדער לאַנקעס	44	4 גר'	5 גל' 26 גר'	8	4 גר'	1 גל' 02 גר'	56	6 גל' 28 גר'
„ביווקעס"	—	—	7 גל' 22 גר'	—	—	—	—	7 גל' 22 גר'
צוזאַמען	—	—	521 גל' 10 גר'	—	—	1 גל' 02 גר'	--	522 גל' 2 גר'

טאַבעלע 4
אָפּצאָלן דעם אייגנטימער פון דער שטאָטישער ערד פאַר אויספּירן אַ פאַך אין קראַשניק

	קריסטן			יידן			צוזאַמען
	צאָל	צו	סומע	צאָל	צו	סומע	
מעדשענקערס	5	1 גל' 18 גר'	8 גל'	5	4 גל' 24 גר' [68]	24 גל'	32 גל'
מאַלצערס	4	1 גל' 18 גר'	6 גל' 12 גר'	3	1 גל' 18 גר'	4 גל' 24 גר'	11 גל' 06 גר'
קצבים	—	—	3 גל'	—	—	9 גל' [69]	1 גלב'
שוסטערס	24	13 גר'	10 גל' 12 גר'	—	—	—	10 גל' 12 גר'
סטעלמאַכעס	5	24 גר'	4 גל'	—	—	—	4 גל'
בעקערס	57	4 גר'	7 גל' 18 גר'	—	—	—	7 גל' 18 גר'
צוזאַמען	—	—	39 גל' 12 גר'	—	—	37 גל' 24 גר'	77 גל' 06 גר'

טאַבעלע 5
פאַרגלייך פון אָפּצאָלן פון דער באַפעלקערונג פון דער שטאָט קראָשניק לטובת דער דאָמינאַלער מאַכט

	קריסטן	יידן	צוזאַמען
פון הייזער און פעלדער	109 גל׳ 02 גר׳	189 גל׳ 05 גר׳	298 גל׳ 07 גר׳
פון קאַמאַרניקעס	—	39 גל׳	39 גל׳
פון גערטנער, פעלדער, לאַנקעס, סעדער	521 גל׳ 10 גר׳	1 גל׳ 02 גר׳	522 גל׳ 12 גר׳
פון אויסגעפירטע פּאַכן	39 גל׳ 12 גר׳	37 גל׳ 24 גר׳	77 גל׳ 06 גר׳
צוזאַמען	669 גל׳ 24 גר׳	267 גל׳ 01 גר׳	936 גל׳ 24 גר׳

איצט קומען די אָפּצאָלן פאַרן רעכט אויסצופירן אַ פּאַך (זע טאַבעלע 4).

אין אינווענטאַר רעדט זיך וועגן אַ שטייער פון קריסטן און יידן, וואָס פאַרנעמען זיך מיט פאָלגנדיקע פּאַכן: קצבים, סטעלמאַכערס, שוסטערס, בעקערס, מעדשענקערס און מאַלצמאַכערס. פון אינווענטאַר דערוויסן מיר זיך, אַז יידן זענען געווען צוו״א קצבים, מאַלצמאַכערס און מעדשענקערס. די לעצטע האָבן געצאָלט שטייערן דריי מאָל אַזוי פיל ווי די קריסטן; אַ קריסטלעכער מעדשענקער האָט געצאָלט 1 גילדן מיט 18 גראָשן, און אַ ייד — 4 גילדן מיט 28 גראָשן. מיר האָבן באַרעכנט, אַז די קריסטלעכע האַנטווערקער פון קראָשניק האָבן אַריינגעטראָגן 39 גילדן מיט 12 גראָשן, די יידן — 31 גילדן מיט 24 גראָשן.

סומירנדיק אַלע אָפּצאָלונגען (פון הייזער, קאַמאַרניקעס, גערטענער, פעלדער און לאַנקעס, פאַרן רעכט זיך צו פאַרנעמען מיט אַ פּאַך), באַקומט זיך, אַז די איינוווינער פון קראָשניק האָבן באַצאָלט אין יאָר 1631 טאָמאַש זאַמאָיסקין צוזאַמען 936 גילדן מיט 25 גראָשן (זע טאַבעלע 5). דערפון האָבן יידן אַריינגעטראָגן 267 גילדן מיט 1 גראָשן, ד״ה 28,5 פּראָצענט פון דער גלאָבאַלער שטייער־סומע.

חוץ די אויבן אויסגערעכנטע אָפּצאָלונגען אין געלט און נאַטור (די לעצטע האָט מען אויך געקאָנט איבער־רעכענען אין געלט) האָבן די שטאָטלייט און איינוווינער פון די פאַרשטעטן אויך געמוזט אַראָפּפירן די פּריצישע תבואה במשך פון איין טאָג מיט איין פור, אויב דער שטאָטמאַן האָט געהאַט אַ „האַלבן לאַנעק״, און במשך פון אַ האַלבן טאָג, אויב ער האָט געהאַט אַ „פערטל לאַנעק״. די שטאָטלייט און איינוווינער פון די פאַר־שטעט, סיי קריסטן, סיי יידן, האָבן אויך געדאַרפט אָפּאַרבעטן ביי די צוויי פּריצישע סטאַוון (וואָס האָבן זיך געפונען הינטער דער שטאָט). מען האָט בכן גע־דאַרפט האַלטן אין אָרדענונג די הרעבליע און אויספירן די נויטיקע אַרבעטן בעתן אַראָפּלאָזן פון די סטאַוון דאָס וואַסער[70].ביידע סטאַוון (ווי אויך צוויי אין די אַרומיקע דערפער) זענען געווען אָפּגעגעבן אין אַרענ־דע. די הינטערשטאָטישע סטאַוון האָבן אַריינגעטראָגן דעם אייגנטימער פון דער שטאָט צו 500 גילדן. אין קראָשניקער מאַיאָנטעק זענען אויך געווען 5 מילן[71], איינע — הינטער דער שטאָט און פיר — אין די אַרו־מיקע דערפער. זיי האָבן אַריינגעטראָגן דעם פּריץ צו 4 גילדן אין געלט און צו 40 קערץ קאָרן אין נאַטור. די מילן פלעגן אָפּגעגעבן ווערן אין אַרענדע קריסטן און יידן. אַזוי ווי עס פעלן ידיעות, וועד עס האָט זיי דעמאָלט געהאַט אַרענדירט, האָבן מיר די דאָזיקע אָפּ־צאָלונגען נישט אַריינגענומען אין אונדזערע חשבונות.

דער אינווענטאַר קאָן דינען נישט נאָר אויף פעסט־צושטעלן בערך די צאָל פון דער באַפעלקערונג אין קראָשניק, ווי אויך אירע אָפּצאָלונגען דער אָרדינאַציע, ער קאָן אויך מיטהעלפן אויפצוקלערן די פּאַך־סטרוק־טור פון דער באַפעלקערונג; דער אינווענטאַר קאָן אויך בייהילפיק זיין אין דער פראַגע, צי די קראָשניקער יידן האָבן געוווינט אין אַ קאָמפּאַקטער מאַסע, אָדער זענען געווען צעשפּרייט צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. נישט האָבנדיק אָבער נישט דעם פּלאַן פון שטאָט אין 17־טן יאָרהונדערט, נישט קיין באַ־שרייבונג וועגן דער לאָקאַליזאַציע פון די אויבן־דער־מאָנטע גאַסן[72], קאָנען מיר לעת עתה נאָך נישט ענטפערן אויף דער דאָזיקער פראַגע.

די ידיעות וועגן די פּאַכן פון דער קראָשניקער באַ־פעלקערונג זענען נאָר וועגן קצבים, סטעלמאַכערס, שוסטערס, בעקערס, מעדשענקערס און מאַלצמאַכערס. געוויס האָבן אין קראָשניק דעמאָלט געוווינט אויך מענטשן פון אַנדערע פּראָפעסיעס. דער רעגיסטער פון יאָר 1626 רעכנט אויך אויס זאַלצהענדלערס, וועבערס,

שניידערס און הענדלערקעס [73]). אייניקע צונעמען, וואָס עס האָבן באַקומען די איינוווינער פון קראַשניק באַוויזן, אַז עס זענען צווישן זיי געווען אויך שמידן, באָנדערס, בלעכערס, טעסלערס, מאַליאַרעס, פעלדשערס, שערערס און טוכמאַכערס. די לעצטע האָבן געהערט צום צעך באָנדערס, וואָס האָבן צוזאַמען מיט די שמידן געשאַפן איין צעך [74]). ווי עס דרינגט אַרויס פון די שטאָטישע ביכער, האָבן דעמאָלט עקזיסטירט פיר צעכן: שניידערס, שוסטערס, באָנדערס און וועבערס (לייוונט־מאַכערס) [75]). צווישן יידן רעכנט דער אויטאָר פון אינוועגטאַר אויס פאָלגנדיקע פאַכן: קצבים, מעדשענקערס און מאַלצמאַכערס. דער אינוועגטאַר גיט נישט אָן די צאָל קצבים, ווייל זיי האָבן געצאָלט דעם שטייער אין אַ ריטשאַלט־פאָרעם. פון די שטאָטישע ביכער ווייסן מיר, אַז קצבים זענען געווען: אָקאַס און זיין זון יאקוב אָקאסעק, מאַטיס רושינעק, אַלעקסאַנדער לאָבאָדאַ [76]), שמואל לאָבאָדאַ [77]), אַבעל און זיין זון איצעק (יצחק) אַבליק [78]). מעדשענקערס זענען געווען פינף און אייגנטימער פון מאַלצערייען דריי: הירשקאָ, שימאָן (שמעון) קאָזיאַק און באַראַן (שעפסל) [79]). אויפן יסוד פון די שטאָטישע ביכער קאָן מען פעסטשטעלן, אַז אין די 20־ער און 30־ער יאָרן פון 17־טן יאָרהונדערט האָט געוווינט אין קראָשניק אַבראַם סוקיענניק [80]), און אין די 40־ער — מאַרעק קראַוויעץ [81]) און איצקאָ קראַווריעץ [82]). די ביכער דערמאָנען אויך וועגן יידישע שענקערס פון בראָנפן און ביר ווי אויך וועגן יידישע סוחרים. מאָשקאָ און זיינע זין, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט פריער, האָבן געהאַנדלט מיט תבואה און טוך [83]). די קראַשניקער יידן האָבן אויך געהאַנדלט מיט לייוונט [84]), זאַלץ [85]), זיך פאַרנומען מיט פאַרמיטלונג [86]), מיט פאַרלייען געלט, אַרענדירט מילן [87]), סטאַוון [88]), „טשאָפּאָווע" [89]).

הערות

1) הויפּטאַרכיוו פון אַלטע אַקטן אין וואַרשע (AGAD) Biblioteka Ordynacji Zamojskiej (BOZ), XII (dissoluta), "Inwentarz miasta wraz z jego posiadłościami, perceptarz dochodów z nich"

אין די ווייטערדיקע הערות באַנוצן מיר די קירצונג „אינוועגטאַר". דער אינוועגטאַר איז צוזאַמענגעשטעלט צוליב שטייער־צוועקן פון שטאָט־אייגנטימער, דעריבער קאָן מען אָננעמען, אַז אויף די דאָזיקע ידיעות קאָן מען זיך פאַרלאָזן.

2) פאָדלעשיע, פּיאַסקי, זאַרעטשיע; אינוועגטאַר, ז' 5 און Słownik Geograficzniy (Sł. Geogr.) Warszawa 1883, t. IV, s. 630.

3) סטרושע, ווישניצא, סאָכיניא, בודזין, בלינאָוו..., דאָרט, ז"ז 17—39 און Sł. Geogr., דאָרט.

4) דער גזשעביעני סטאַוו (אויך גערופן הינטערשטאָטישער), דאָרט, ז' 16 און Sł. Geogr., דאָרט.

5) אינוועגטאַר, ז' 1. וואָיעוואָדישער מלוכה־אַרכיוו אין לובלין (WAPL).

6) לויט די שטאָטישע ביכער פון קראָשניק (Księga m. Kraśnika [1608—1647], nr. 5) האָבן אין 1631 אויסגעפירט די פונקציעס פון ראַטמענער: אַדאַם קאַמינסקי (אויך גערופן אַדאַם סטאָנאָגאַ (ז"ז 381, 390, 499). יאַקוב פּיסאַרקעוויטש (ז' 399), מאַרטשין קוואַסאָוויטש (ז' 381). יעדעס יאָר האָט מען אין קראַשניק געוויילט פיר ראַטמענער (consules). במשך פון דעם יאָר האָט יעדערער פון זיי לויט דער ריי אויסגעפירט די פונקציעס פון בירגערמייסטער.

7) אינוועגטאַר, ז' 1.

8) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 435.

9) אינוועגטאַר, ז' 4.

10) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 398, 399.

11) S. Schiper, Rozwój ludności żydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej opublik. w „Żydzi w Polsce Odrodzonej", Warszawa 1932, t. I, s. 31.

12) M. Horn, Żydzi województwa Bełskiego w pierwszej połowie XVIII w., Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, Warszawa 1958, nr. 27.

13) הירשקאָ, וואָס האָט געהאַט אַ הויז אויף לובלינער גאַס (אינוועגטאַר, ז' 3) האָט אויך געהאַט אַ מאַלצערײַ אין פאָרשטאָט (דאָרט, ז' 13). גערטענער האָבן געהאַט לייזער לאָבאָדאַ, אַבעל און איצקאָ (יצחק) קאָכמאַניק. יידן, וואָס האָבן געוווינט ביי דער מויער, אַחוץ דעם: ברוך בישקאָוו, וואָס האָט פאַרמאָגט צוויי הייזער אין שטאָט, מאָשקאָ (משה), אייגנטימער פון געמויערטן הויז און יאַקוב (יעקב), ברײַנדלס איידעם (אינוועגטאַר, ז' 14).

14) שמעון קאָזשיאַק און באַראַן (שעפס) פיגורירן נישט אין די רשימות פון הויז־אייגנטימער. ביידע זענען געווען אייגנטימער פון מאַלצערייען. באַראַנס מאַלצערײַ איז געקויפט געוואָרן דורך זיין פאָטער אין 1628. Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 276.

15) נעמען פון די זעלביקע גאַסן ברענגט, אויפן סמך פון אַן אינוועגטאַר פון יאָר 1612 (עקזיסטירט שוין היינט נישט), דער מחבר פון אַ כתב־יד פון 19־טן י"ה א"נ: „Opisarie statystyczno-historyczne dóby Ordynacji Zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwisty 1834 r.. Biblioteka Narodowa w Warszawie, BOZ, 1815, s. 55.

16) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 278—279

17) לייזער האָט אָפּגעקויפט דאָס הויז אין 1623 פון סט. יענדשיק (דאָרט, ז' 129).

18) Księga m. Kraśnika (1632...1643), nr. 3, s. 107.

19) אינוועגטאַר, ז' 3.

20) ברוך האָט אָפּגעקויפט דאָס הויז אויף יידישער גאַס פון אנדזשעי סיעמקאָווסקי, גערופן „באָמבע". Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 107.

21) כאַניק, זון פון חיים און חנה. דאָס הויז, גערופן חנה־הויז, האָט כאַניק געירשנט פון די עלטערן.

22) יעקב־בער האָט געקויפט דאָס הויז אין 1627:
Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 249.

23) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 219.

24) דאָרט, ז׳ 3.

25) הירשקאָ האָט געקויפט דאָס הויז אין יאָר 1615 דאָרט, ז׳ 74 און הערה 13.

26) צוויי הייזער ביי דער שטאָטישער מויער זענען געשטאַנען נישט באַוווינט. דאָס זענען געווען די א״ג „פוסטקעס״. מען האָט פאַר זיי געצאָלט ווי פאַר פלעצער, וואַרשיינלעך זענען עס געווען חורבות.

27) Księga m. Kraśnika (1608—1611) nr. 3, s. 101—103.

28) לויטן באַשלוס פון סיים (1629) האָבן יידן געמוזט צאָלן קוימען־שטייער סיי פאַר אייגענע הייזער, סיי פאַר געדונגענע ביי קריסטן. Volumina legum, t. III, nr. 586, s. 281, Petersburg 1854.

29) אינוועטאַר, ז׳ 3.

30) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 219.

31) Księga m. Kraśnika 1632—1643) nr. 3, s. 43.

32) דאָרט, ז׳ 19.

33) אינוועטאַר, ז׳ 13.

34) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 22.

35) דאָרט.

36) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 9, s. 453.

37) Księga m. Kraśnika (1587—1749) nr. 4, s. 13.

38) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 75.

39) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 443.

40) דאָרט, ז׳ 453.

41) אינוועטאַר, ז׳ 3.

42) Księga m. Kraśnika (1632—1647) nr. 3, s. 88.

43) דאָרט, ז׳ 100.

44) דאָרט, ז׳ 86.

45) J. Rutkowski, Historia gospodarcza Polski, Warszawa 193, s. 38. י. רוטקאָווסקי ווייזט אויף, אַז אין 15־טן י״ה זענען אין שטעטל געווען 10 הייזער מיט אַרום 400 איינוווינער.

46) W. Kula, Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (od początku XIX w.).

פאַרעפנטלעכט אין:

Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, Poznań 1951, t. 13, s. 90.

47) S. Waszak, Dzietność rodziny mieszczańskiej i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i XVII wieku.

פאַרעפנטלעכט אין:

„Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", Poznań 1955, t. 16, s. 384.

48) R. Zubyk, Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624—1635.

פאַרעפנטלעכט אין:

„Badania Dziejów Społecznych i Gospodarczych", Lwów 1930, s. 6.

49) מ. האַרן, op. cit., ז״ז 47—48.

50) וו. קולא, op. cit., ז׳ 90.

51) J. Schiper, Świadczenia Żydów na rzecz państwa i patronów.

פאַרעפנטלעכט אין דער מאָנאָגראַפיע:

„Żydzi w Polsce Odrodzonej", Warszawa 1932, t. I, s. 203, 205.

52) למשל אין שטשעבזשעשין האָבן יידן געצאָלט „פאַר יידישקייט" אינדיווידועל פון יעדן הויז. WAPL, AOZ, נר׳ 47.

53) אין דער שטאָט אויגוסטאָוו האָבן יידן געצאָלט אַ ריטשאַלט — 50 גל. AGAD, Akta Skarbu Koronnego XLVI, nr. 121, k. 14.

54) אין בעלז האָבן די יידן אין יאָר 1616 געגעבן 30 „שטיינער" חלב און אַ האַלבן „שטיין" פעפער, וואָס האָט דעמאָלט באַטראָפן 50 גילדן. דאָרט, ז״ז 9, 10.

55) זע הערה 51.

56) AGAD, BOZ, XII (Dissoluta)

57) WAPL, AOZ, nr. 65.

58) זע הערות 60, 61.

59) Sł. Geogr., s. 631.

60) פריער איז אין פוילן געווען אין פאַרקער דער אונגאַרישער דוקאַט. אַן אייגענע גאָלדענע מטבע האָט מען אין פוילן גענומען מינצן אין יאָר 1528. זי איז נישט איינגעשלאָסן געוואָרן אין גראָשן־סיסטעם, דערפאַר איז איר האַנדלס־קורס נישט געווען קיין שטענדיקער. אין דער מאָס ווי עס האָט זיך פאַרערגערט די קוואַליטעט פון פוילישן גראָשן, איז געשטיגן דער ווערט פון רויטן גילדן. אין יאָר 1600 האָט זיין ווערט באַטראָפן 60 גראָשן. אין 1931 — אויסגעוואַקסן ביז 170 גראָשן.

J. Rutkowski, op. cit., s. 156, W. Adamczyk, op. cit., Ceny w Lublinie od XVI do końca XVIII w., Lwów 1935, s. 58, 59.

61) דער טאַלער איז אין פוילן איינגעפירט געוואָרן ווי אַ זעלבסטשטענדיקע מטבע, אויך נישט איינגעשלאָסן אין גראָשן־סיסטעם, און דערפאַר איז זיין קורס נישט געווען קיין שטענדיקער. אין די 20־קער יאָרן פון XVI־טן י״ה האָט ער געהאַלטן 30 גראָשן, אין די 80־קער יאָרן — 35 גראָשן, און אין די 30־קער יאָרן פון XVII־טן י״ה — 90 גראָשן. J. Rutkowski, op. cit., s. 156, W. Adamczyk, op. cit., s. 58, 59.

62) W. Adamczyk, op. cit., s. 68.

63) אויפן מאַרק האָבן 24 הייזער געהערט צו קריסטן, 3 פון זיי זענען געווען פריי פון אָפּצאָלן, ווייל זיי האָבן געהערט צום בירגערמייסטער און צו צוויי ראַטמענער.

64) אויף קאַשטשעלנע גאַס זענען געווען 9 הייזער. שטייערן האָט מען געצאָלט בלויז פאַר אַכט, איין הויז באַוווינט פון אַ ראַטמאַן איז געווען פריי פון אָפּצאָלן. אינוועטאַר, ז׳ 3.

65) אויף שרעדניע גאַס איז דאָס הויז פון וואָיט געווען פריי פון אָפּצאָלן. אינוועטאַר, ז׳ 1.

66) אויף יידישער גאַס איז דאָס הויז פון „יידישן דאָקטאָר" (רב) געווען פריי פון אָפּצאָלן. אינוועטאַר, ז׳ 3.

67) דאָס הויז ביי דער שטאָטישער מויער, וווּ עס האָט זיך געפונען דער יידישער שפיטאָל, איז געווען פריי פון אָפּצאָלן. אינוועטאַר, ז׳ 3.

68) אַ יידישער מעדשענקער האָט געצאָלט צו 4 גל׳ 24 גר. („3 marcas facit fl. 4 gr 24") אַ מאַרק צום אונטערשייד פון אַ גילדן, וואָס האָט געציילט 30 גראָשן, האָט באַטראָפן 48 גראָשן.

69) קצבים (קריסטן און יידן) האָבן געצאָלט צוזאַמען אַ ריטשאַלט־אָפּצאָל — 6 גילדן. אין אינוועטאַר ווערט נישט געזאָגט, וויפל קצבים זענען דעמאָלט געווען. לויטן רייסטער פון יאָר 1626 זענען געווען 12 קצבים (הערה 73). אַזוי ווי יידישע קצבים זענען געווען מינימום 5, נעמען מיר אָן, אַז די יידישע און קריסטלעכע קצבים האָבן געצאָלט אַ גלייכן אָפּצאָל, ד״ה צו 3 גילדן. אַחוץ דעם האָבן די יידן געצאָלט אַ צוגאָב־אָפּצאָל 2 טאַלער, „דערפאַר, וואָס זיי שטעכן נישט קיין חזירים פאַרן שלאָס". איבעררעכענדיק די טאַלערס אויף גילדנס, באַקומען מיר די סומע פון 6 גילדן, צוזאַמען — 9 גילדן. אינוועטאַר, ז׳ 5.

70) אינווענטאַר, ז' 16.
71) דאָרט.
72) ווי עס דרינגט פון אינווענטאַר פון 1714, איז שוין דעמאָלט די יידישע גאַס נישט געווען. עס זענען אָבער געווען די גאַסן: קראָקעווער, לובלינער, זאַטילנע, טאַרגאָוויצאַ בידלאַ (בהמות־מאַרק), טאַרגאָוויצאַ קאָנסקאַ (פערד־מאַרק), יאַטעטשנע, שקאָלנע, פּאָדוואַלע, מיענדזיוויניאַרניאַנע און נאַדסקאָקי.

Ks. T. T. Niektóre wiadomości o mieścu okręgowym Kraśniku, Biblioteka Warszawska 1847, t. 3, s. 22.

דער Słownik Geograficzn. רעכנט אויס 13 גאַסן. די נעמען פון צוויי (לובלינער און קאַשטשעלנע גאַס) שטימען מיט די נעמען אָנגעגעבן אין אינווענטאַר.

73) Rejestr poborowy województwa Lubelskiego (powiat Lubelski i urzędowski z 1626 r. Ziemia łukowska z r. 1620), opracowali Jan Kolasa i Kamila Schuster. Wrocław 1957, s. 89.

74) Księga m. Kraśnika (1587—1749) nr. 4, s. 274.
75) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 745.
76) Księga m. Kraśnika (1646) nr. 5a, s. 30.
77) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 100.
78) דאָרט.
79) אינווענטאַר, ז' 13.
80) Księga m. Kraśnika (1608—1647) nr. 5, s. 30.
81) Księga m. Kraśnika (1646) nr. 5a, s. 64.
82) דאָרט, ז' 75.
83) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 78.
84) Księga m. Kraśnika (1587—1749) nr. 7, s. 354.
85) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 81.
86) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 18.
87) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, s. 209.
88) Księga m. Kraśnika (1632—1643) nr. 3, s. 101.
89) דאָרט, ז' 12.

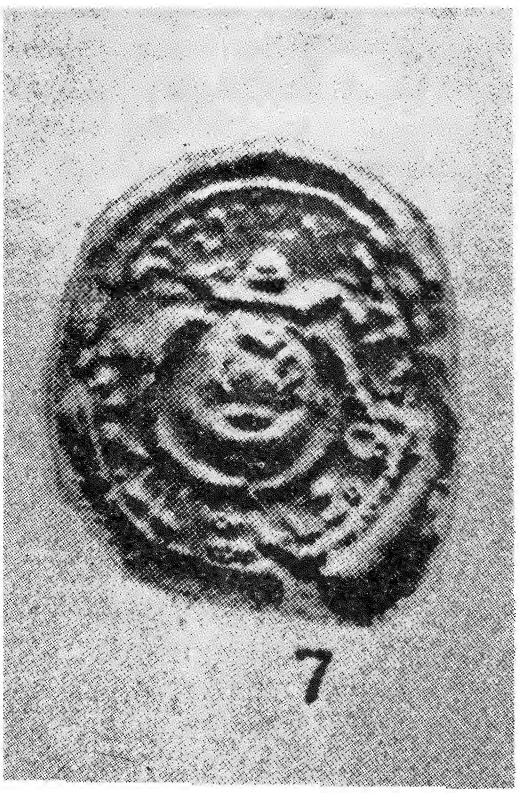

חותמת על מיסמך לחלוקת מס־גולגולת בגליל לובלין, לשנת 1724, שנכתב בשנת 1723. החתימות: אביגדור סגייל מקראשניק, יוסף חייק, יצחק קורבא.

הציור מתאר 2 דגים (מזל דגים) במעגל. למעלה — כתר עם 5 שיניים.

זיגל אויפן דאָקומענט צו פאַרטיילן קאָפּ־שטייער אין לובלינער גליל פאַרן יאָר 1724, געשריבן אין יאָר 1723. די אונטערשריפטן: אביגדור סגייל פון קראָשניק, יוסף חייק, יצחק קורבא.

די צייכענונגען שטעלט פאָר 2 פיש (מזל דגים) אין אַ קרייז. פון אויבן — אַ קרוין מיט 5 ציינער.

חותמת על מיסמך לחלוקת מס־גולגולת בגליל לובלין לשנת 1733. אחד מן החתומים: אביגדור מקראשניק ששמו מופיע גם במיסמך החלוקה משנת 1729.

הציור: כד בתוך קערה. כד מסמל את הלוויים. מעל הכד — מעגל עם 3 שיניים.

זיגל אויפן דאָקומענט צו פאַרטיילן דעם קאָפּ־שטייער אין לובלינער גליל, פאַרן יאָר 1733. איינער פון די אונטערשריפטן: אביגדור פון קראָשניק, וועמענס נאָמען פיגורירט אויך אויפן דאָקומענט פון יאָר 1729.

די צייכענונג שטעלט פאָר אַ קרוג אין אַ שיסל (די קרוג — דער סימבאָל פון די לוויים). איבערן קרוג — אַ קרייז מיט דריי ציינער.

ג. דער אנטייל פון ייִדן איןווירטשאַפטלעכן לעבן פון קראַשניק און קראַשניקער גיטער ביז דער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט *

„בלעטער פאַר געשיכטע", צייטשריפט פון ייִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין פּוילן. באַנד 15, 1962־63. פאַרלאַג „ייִדיש בוך", וואַרשע.

קראָשניק — איז אין צווישנפּעריאָד פון XIV און XV י. ה. וואַרשײַנלעך געווען אַ טיפּישער האַנדלס־און מלאכה־ישוב. אין XVI און אָנהייב XVII י. ה. האָט דער שטאָט־האַר צוגעגעבן צו קראָשניק די שכנותדיקע לאַנד־נחלאות. פון יענעם פּעריאָד אָן האָט זיך די דאָרטיקע באַפעלקערונג באַשעפטיקט — חוץ מיט האַנדל און מלאכה — אויך מיט לאַנדווירטשאַפט [1].

דער אַנטייל פון ייִדן אינעם ווירטשאַפטלעכן לעבן פון קראָשניק איז געווען אַ באַדייטנדיקער, ווייל זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט מלאכה, מיט מסחר און אַרענ־דירט די פּריצישע פּראָדוקציע־אָביעקטן.

קראָשניק האָט אויך געהאַט האַנדלס־און ירידים־רעכט. אין צווישנפּעריאָד פון XVI און XVII י. ה. זענען דאָ שוין פאָרגעקומען 6 יאַרידים יערלעך. די וועכנט־לעכע מאַרק־טעג זענען, אין הסכם מיטן האַנדלס־רעכט וואָס די שטאָט האָט געקריגן אין יאָר 1541, פאָרגע־קומען אין די פרייטיקן. פאַר די ייִדן איז עס (אין אונטערשיד פון שבת) געווען אַ באַקוועמער טאָג, ווייל דאָס האָט זיי דערמעגלעכט צו האַנדלען און אײַנצו־קויפן עסנוואַרג. אין די מאַרק־טעג און יאַרידן האָט יעדער געהאַט רעכט זיך צו באַטייליקן, ווייל אין דעם פּרט האָבן קיין צעכן־פּריווילעגן נישט פאַרפליכ־טעט. די ייִדן האָבן געקענט קומען אפילו אין די שטעט אין וועלכע ס'האָט פאַרפליכטעט דאָס געזעץ "de non tolerandis Judaeis".

די קראָשניקער באַפעלקערונג איז פון יאָר 1556, אויפן גאַנצן שטח פון דער מלוכה, באַפרייט געוואָרן פון צאָלן דורכפאָר־בריק און גרעבליע־שטייער.

די מלוכה־פּריווילעגן וועגן צאָל־שטייער, וואָס זענען באַשטימט געוואָרן אין יאָר 1527 און באַשטעטיקט אין יאָר 1600, האָבן אויסגעגלייכט די ייִדישע סוחרים מיט די קריסטלעכע. מען קען דרינגען, אַז די קראָשניקער ייִדן האָבן גענאָסן פון דעם פּריווילעג נישט צו צאָלן קיין מיטע און בריק מיט גרעבליע־שטייערן.

קראָשניק, וואָס האָט געציילט העכער 2.000 אײַנ־ווינער (אין דעם אַן ערך 350 ייִדן) האָט געהאַט אין די פאָרשטעט 112 האַלבפאָרצעלעס, 56 גערטנער, סעדער און לאָנקעס און אויך קליינע פעלדער. אויף אַ פאָרשטאָט פון קראָשניק האָט זיך אויך געפונען אַן אָלעיאַרניע און אַ שפּייכלער, וועלכע זענען געווען דאָס פּריוואַט־אייגנטום פון די קראָשניקער אײַנוווינער. אין שכנות פון קראָשניק האָבן זיך געפונען 6 מילן: אויף דער פאָרשטאָט פּאָדלעסיע (א. ג. הינטערשטאָ־טישע, אָדער שטאָטישע מיל), 2 קליינע מילן, וואַר־שיינלעך צווישן סטרוזשע און סלאָדקאָווע און די א. ג. מילן אין גזשעבענע, וויזשניצע און בודזין. די מילן זענען געווען דאָס אייגנטום פון פּריץ, וועלכער האָט זיי געגעבן אין אַרענדע. אין דער געגנט פון קראָשניק האָבן זיך געפונען 5 סטאַוון, פון וועלכע 4 האָבן געהערט צום שטאָט־האַר, און איינע — צו דער שטאָט גופא. אַלע סטאַוון זענען איבערגעגעבן געוואָרן אין אַרענדע. אַ באַדייטנדיקע דאָל אינעם ווירטשאַפט־לעכן לעבן פון דער שטאָט האָבן געהאַט די אַלקאָהאָל־אונטערנעמונגען, נאָך דעם ווי דער שטאָט־האַר האָט זיך אָפּגעזאָגט פון שענק־רעכט לטובת דער שטאָט, זענען די דערמאָנטע אונטערנעמונגען איבערגעגאַנגען אין רשות פון די קראָשניקער בירגער. לויט דעם אינ־ווענטאַר פון יאָר 1631, זענען אין קראָשניק געווען 7 מעלצערייען, ביי וועלכע ס'האָבן זיך געפונען בראָ־וואַרן־גאָראַלניעס און אויך קרעטשמעס. די לעצטע האָבן אויך עקזיסטירט פולשטענדיק באַזונדער.

וועגן דער גרייס פון די אויבן דערמאָנטע אונטער־נעמונגען און פון זייער גלאָבאַלער פּראָדוקציע האָבן מיר קנאַפּע ידיעות. מיר ווייסן בלויז, אַז 4 מילן האָבן געהאַט צו 2 רעדער און די איבעריקע צוויי (אין סטרו־זשע און סלאָדקאָווע), האָבן צוזאַמען געהאַט 3 רעדער. פון די פיר פּריצישע סטאַוון זענען צוויי אויף זיכער געווען זייער גרויסע. דאָס קען מען דרינגען פון די סומעס, וואָס זענען פאַר זיי איינגעפלאָסן פון דער אַרענדע, ווייל די סומעס זענען געווען פירפאַכיק גרע־סער פון דער, וואָס איז איינגעפלאָסן פון די איבעריקע צוויי סטאַוועס. וועגן דער גרויס פון דער אַלקאָהאָל־פּראָדוקציע האָבן מיר געגעבענע בלויז פאַרן חודש דעצעמבער 1657: דעמאָלט איז פּראָצודירט געוואָרן 25 מאַסן ביר־מעלץ און 75 מאַסן גאָראַלניע־מעלץ.

אין צווישנפּעריאָד פון XVI און XVII י. ה. איז דער

* דער אויסטייטש פון אַלע הערות — צום סוף פון דעם קאַפּיטל, ז' 72.

אַנטייל פון יידן אין דער פּראָדוקציע און אין האַנדל פון קראָשניק געווען אַ גאַנץ באַדייטנדיקער. צו באַאַרבעטן דאָס דאָזיקע פּראָבלעם דינען די מקורות־מאַטעריאַלן, וואָס געפינען זיך אין די שטאָט־אַקטן און אויך די אַקטן פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע. אין דער לעצטער זענען ליידער געבליבן אַ קנאַפּע צאָל דאָקומענטן וועגן קראָשניק, צווישן וועלכע מיר געפינען אַ זייער וויכטיקע אינווענטאַריזאַציע, וואָס איז דורכגעפירט געוואָרן אין יאָר 1631. פיל מער — קוואַנטיטאַטיוו — מאַטעריאַל איז געבליבן אין די שטאָט־אַקטן. ס׳זענען דאָרט פאַראַן פאַרצייכענונגען וועגן קויפן און פאַרקויפן הייזער און ווירטשאַפטלעכע אָביעקטן, אָפּמאַכן וועגן אַרענדע, פּראָטאָקאָלן און געריכט־אורטיילן. די געריכט־אַקטן שפּיגלען אָפּט אָפּ די סיכסוכים וואָס זענען פאָרגעקומען צווישן מענטשן וועלכע האָבן אָנטייל גענומען אינעם ווירטשאַפטלעכן לעבן פון דער שטאָט. אָבער אויך די דאָקומענטן גיבן נישט קיין גענוי בילד פון דער ווירטשאַפטלעכער טעטיקייט, ווייל זיי דערמאָנען גיכער צופעליקע ענינים און דער עיקר די, וואָס האָבן געטראָפן אין געריכט. ס׳דאַרף אויך דערמאָנט ווערן, אַז די שטאָט־אַקטן זענען נישט קיין קאָמפּלעטע און אָפּט פעלט בכלל ידיעות וועגן גאַנצע תקופות, ס׳פעלן למשל, צווישן אַנדערע דאָקומענטן וועגן דעם באַגין פונעם יידישן ישוב אין קראָשניק. די מקורות־מאַטעריאַלן זענען דעריבער אין פּרינציפּ פראַגמענטאַרישע און שאַפן נישט די באַזע פאַר אַ פולשטענדיקן צוזאַמענשטעל וועגן דער ווירטשאַפטלעכער טעטיקייט פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראָשניק. דאָך קען מען אין אַ גרויסער מאָס פעסטשטעלן, אין וואָסערע ווירטשאַפט־געביטן די יידן האָבן אָנטייל גענומען, מיט וואָס זיי האָבן זיך באַשעפטיקט און וועלכע פּרנסה־קוואַלן האָבן זיי געהאַט.

אינעם צווישנפּעריאָד פון XVI און XVII י. ה. טרעפן מיר צווישן די קראָשניקער יידן האַנטווערקער, פּראָדוצענטן, אַרענדאַרן און סוחרים. זיי האָבן אַרענדירט די מילן, טשאָפּאָווע, האַנדלס־שטייערן, די סטאַוון, בראָווארן, גאָראַלניעס און די קראָשניקער גיטער און אפילו אין אַנדערע ערטער פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע. די מאַטעריעלע סיטואַציע פון די באַזונדערע יידישע משפּחות איז געווען פאַרשידן. פון איין זייט זענען געווען רייכע סוחרים, אייגנטימער פון אונטערנעמונגען און זעלבשטענדיקע האַנטווערקער, פון דער צווייטער זייט ווידער זענען געווען לוינאַרבעטער, אָרעמע קרעמער, בעל־עגלות און משרתים. אייניקע אונטערנעמונג־פעיקערע יידן זענען איינצייטיק געווען טעטיק אין עטלעכע געביטן פון ווירטשאַפטלעכן לעבן און האָבן זיך אָפּט דערשלאָגן צו גרויסע עשירות. אייניקע יידן האָבן געהאַט אייגענע ווירטשאַפט־אונטערנעמונגען און גלייכצייטיק אַרענדירט אַנדערע אונטערנעמונגען און אויך פאַרשידענע שטייערן. אַחוץ דעם האָבן זיי זיך נאָך אין אַ גרויסן מאַסשטאַב פאַרנומען מיט מסחר. צו דער דאָזיקער גרופּע דאַרף מען קודם־כל פאַררעכענען יעקב קוזקאַ, הערשקען און משהן.

יעקב קוזקא האָט געהאַט אַ הויז הן אין שטאָט גופא, הן אין אַ פאָרשטאָט, ער איז געווען אייגנטימער פון אַן אָלעיאַרניע און אַ שפּייכלער. צוזאַמען מיט זיינע זין (בישקע און אייזיק) און מיט די איידעמס (אהרן און קאָכמאַן) האָט ער געפירט גרויסע געשעפטן, אַרענדירט אָזיערעס און מילן. ער פלעגט געבן הלוואות און אַלס משכון גענומען אומבאַוועגלעכע נחלאות. אויך דער שטאָט האָט ער געגעבן הלוואות. יעקב קוזקא איז פאַקטיש געווען אַ תבואה־סוחר, ער האָט אָבער געהאַנדלט מיט אַנדערע סחורות: אייזן, בליי, שוועבלקין און ברעטער, זיינע זין און איידעמס האָבן אויך געהאַנדלט מיט תבואה און אַרענדירט מילן [2]). זיין איידעם קאָכמאַן האָט אין יאָר 1604 אַרענדירט פאַר 1700 זל׳ ביי יאַן זאַמאָיסקי עטלעכע מילן, קרעטשמעס, מעלצערייען ווי אויך בריק און האַנדלס־שטייערן [3]).

אין די שטאָט־אַקטן פון די יאָרן 1613—1647 ווערט הערשקעס נאָמען אָפּט דערמאָנט. הערשקע איז אַן אייניקל פון איינעם פון די ערשטע יידן, וואָס האָט זיך באַזעצט אין קראָשניק — הערשקע טשאָפּאָווניק, דער זון פונעם רייכן אַרענדאַר און טשאָפּאָווניק עלי. הערשקע איז געווען אייגנטימער פון אַ הויז, אַ בעקעריי, אַ שוויצבאָד, מעלצערייען און אַ גראַלניע. הערשקע איז געווען אַ זייער ענערגישער מענטש. אין די שטאָט־אַקטן ווערן דערמאָנט אַן ערך 100 ענינים, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיט זיין פּערזאָן. ער האָט געהאַנדלט מיט האָניק, וויין, תבואה, הערינג און לייוונט. אין יאָר 1633 האָט ער צוזאַמען מיטן וואָיט און צוויי ראַטמענער איינקאַסירט טשאָפּאָווע [4]). ער האָט אויך אַרענדירט גרויסע אינדוסטריע־אָביעקטן (וואַרשיינלעך מילן), ווייל ער האָט זיך אַליין גערופן „פּריצישער דינער און אַרענדאַר” [5]). לויטן פאַרנעם פון זיינע געשעפטן און עשירות, איז אין קראָשניק

קיין גלייכן צו אים נישט געווען. אַ ביסל אַ קלענערער פּאַטענטאַט פון הערשקען איז געווען דער רייכער משה, וועלכער האָט מיט דער מיטהילף פון זיין צאָל־רייכער משפחה (5 אָדער 6 זין און איידעמס) געפירט גרויסע געשעפטן. ער האָט אַרענדירט מילן, אַזיערעס, טשאַפּאָווע, געשיקט תבואות קיין גדאַנסק און פון דאָרט אַריינגעפירט אויסלענדישע סחורות. זיינע זין האָבן געהאַט גראַלניעס און אַרענדירט מילן. משה איז אויך געווען אַן אייגנטימער פונעם איינציקן אין יענער צייט געמויערטן הויז אין קראָשניק. הן ער, הן זיינע זין האָבן אָבער געהאַט אַ מאַנגל אין מזומנים. אין יאָר 1632 האָבן 2 פון זיי (דוד און ישראל) געבאָרגט אין דער שטאָט־קאַסע אויפן טאַטנס ערבות 200 זל' און געגעבן אַלס משכון 4 זילבערנע גאַרטלען און אַ זילבערנעם בעכער. אין יאָר 1634 האָט זיין זון באַראן גענומען אויף קרעדיט (געבנדיק זיין הויז אַלס משכון) פאַר 300 זל' האָניק. זיין זון קאַפּל, הגם ער איז געווען אַן אייגנטימער פון שענקען און גראַלניעס און אויך אַרענדירט מילן, איז נישט געווען אומשטאַנד אָפּצוצאָלן 100 גילדן, וואָס האָבן געלאַסטעט אויף די פלעצער וואָס ער האָט באַקומען פון אַ בעל־חוב. ערשט נאָכן אָפּגעבן אַ שבועה, אַז ער האָט טאַקע נישט קיין מזומנים האָט דער מלווה מסכים געווען צו נעמען אַ טייל פון די פלעצער.

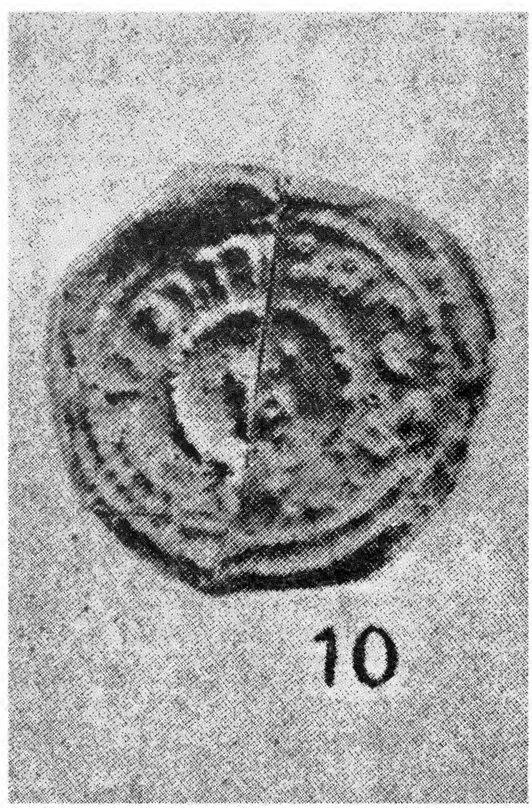
האַנטווערק און פּראָדוקציע

די עלטסטע ידיעות וועגן האַנטווערקעריי אין קראָשניק זענען וועגן קירזשנער, וועלכע האָבן שוין אין יאָר 1541 — אין אַ צאָל פון 8 מיטגלידער געגרינדעט אַ צעך[6]. אין יאָר 1547 האָט דער צעך שוין געציילט 37 מיטגלידער[7], אין דעם — ווי מ'דאַרף דרינגען — זענען געווען נישט בלויז קירזשנער, נאָר אויך אַנדערע בעלי־מלאכות. צוליב דעם, וואָס קיין אַנדערע צעכן זענען נישט געווען, האָבן זיך אויך אַנדערע בעל־מלאכות פאַרשריבן אין קירזשנער־צעך, שאַפנדיק אויף אַזאַ אופן אַן אַלגעמיינעם, אָדער שענקער־צעך. פון די געבליבענע דאָקומענטן דרינגט אַרויס, אַז אין קראָשניק זענען אין XVI י. ה. געווען חוץ קירזשנער אויך שוסטער, שניידער, קצבים און רערנפאַרמער. דער רעגיסטער פון יאָר 1626 רעכנט אויס 12 קצבים, 8 בעקערס, 7 וועבערס, 7 שניידערס, 17 שוסטערס, 7 קירזשנער און אויך 17 בעל־מלאכות, ביי וועלכע ס'ווערט נישט אָנגעגעבן קיין ספּעציאַליטעט[8]. די שטאָט האָט וואַרשיינלעך געפּילט אַ מאַנגל אין פאַכלייט, ווייל זי האָט געגעבן די האַנטווערקעריי זייער באַקוועמע באַדינגונגען, כדי זיי זאָלן האָבן חשק זיך דאָרט צו באַזעצן. אין די אַרויסגעגעבענע פאַראָרדענונגען „Lauda" דורך דער שטאָטפאַרוואַלטונג לייענען מיר צווו. אַנד.: „ווילנדיק, אַז אין שטעטל זאָל זיין אַן אָרדענונג, פיל ווערן מיט האַנטווערקעריי, ווערט דערלויבט, אַז יעדער האַנטווערקער ווי שווערדנמאַכער, שלאָסער, רימער, שטריקנדרייער, סטעלמאַכער, זאָטל־מאַכער, קאָטליער, גאָלדשמידער און אַנדערע זאָלן דאָ וווינען. די ראַטמענער וועלן זיי באַפרייען פון צעך־אָפּצאָל אויף דריי יאָר, רעכנענדיק די דריי יאָר פון יעדנס קומען אַהער"[9]. אויפן סמך פון די דערמאָנטע פּאַרלייכטונגען זענען געוויס אָנגעקומען קיין קראָשניק פאַרשידענע האַנטווערקער. דעריבער טרעפן מיר טאַקע אין קראָשניק אין יאָר 1629 אַ שווערדמאַכער און אַ שטריקנדרייער[10]. אין זעלבן פּעריאָד האָט זיך אין קראָשניק אויך באַזעצט מאַטעס זלאָטניק[11] און אַ זאָקנמאַכער[12]. לויטן אינווענטאַר פון יאָר 1631 זענען אין קראָשניק געווען 24 שוסטער, 5 סטאָליערעס, 56 בעקער און 7 מעלצער. ס'זענען געווען אויך קצבים, אָבער זייער צאָל ווערט נישט דערמאָנט. שאַצנדיק לויט די צונעמען, וואָס זענען דערמאָנט אין אינווענטאַר פון די קראָשניקער איינוווינער און אויך אויפן סמך פון די שטאָט־אַקטן, דאַרף מען אָננעמען, אַז אין יענעם פּעריאָד זענען אין קראָשניק אויסגעפירט געוואָרן פיל מער מלאכות, אויסער די וואָס זענען שוין אויבן אויסגערעכנט געוואָרן: וועבערס, קירזשנערס, שניידערס, שוסטערס, סטאָליערס, בעקערס, קצבים, מעלצערס און אויך אַ שווערדןמאַכער, אַ שטריקנדרייער, אַ גאָלדשמיד און אַ זאָקנמאַכער — דאַרף מען נאָך דערמאָנען קאָוואַלעס, בענדערס, שניצערס, שלאָסערס, רעשעטע־מאַכערס, טעסלערס, מאָלער, מילנערס, קאָטליערס, פעלדשערס, היטלמאַכער, שערערס, וועבערס[13], קאַנאַליזאַטאָרן (קאַנאַליסטן אָדער רערנמאַכער)[14], בראָנפן־ברענערס, בירברויערס, וויין־פּראָדוצענטן און לערער[15].

אויף אַזאַ אופן וועט זיך באַקומען 30 סאָרטן מלאכות. אין אינווענטאַר זענען נישט אַלע מלאכות אויסגערעכנט געוואָרן. וואַרשיינלעך ווערן נישט דערמאָנט די מלאכות, פון וועלכע דער פריץ האָט נישט גענומען קיין שטייערן.

די קראָשניקער האַנטווערקער זענען אין יענעם

פעריאָד געווען אָנגעשלאָסן אין 4 אָדער 5 צעכן: קירזשנער, שניידער, שוסטער, וועבער און בענדער־צעך[16]). איינציקע פון זיי זענען געווען אַלגעמיינע צעכן (א. נ. שינקאַווע), ווייל צו זיי האָבן געהערט האַנטווערקער פון עטלעכע פאַכן. אין יאָר 1631 האָבן די וואָל־שניידער, למשל, געהערט צום שניידער־צעך[17]), קאָוואַליעס, בעדנער און סטעלמאַכער האָבן אויך געשאַפן איין צעך. צום זעלבן צעך האָבן אויך געהערט וועבער[18]). וועגן דער אַנטוויקלונג פון וועבעריי עדותן טאַקע די שערער. שמעון פאָסטשיגאַטש (שערער) איז שוין אין יאָר 1624 געווען אַן איינפלוס־רייכער מענטש אין קראָשניק און אין יאָר 1631 איז ער אין נאָמען פון זיין שניידער־צעך געוואָרן אַ מיט־גליד פון דער וואָל־קאָמיסיע ביי די שטאָטישע מאַכט־אָרגאַנען[19]). ער איז געווען אַ הויזאייגנטימער ביי דער שרעדניע־גאַס און אויך געהאַט אַ הייזל אויף דער פאָרשטאָט[20]). די טוך־האַנטווערקער זענען געווען

חותמת על מכתבו של מרדכי מברוד לפקיד רישום,
מתאריך 7.9.1737.
זיגל אויפן בריוו פון מרדכי פון בראָד,
מעטריקאַנט, דאַטירט דעם 7.9.1737, קראָשניק.

אָרעמער און האָבן געוווינט אויף די פעריפעריעס פון שטאָט. די וועבער האָבן קודם־כל געשטאַמט פון דער משפחה באָמבע. יאַן באָמבע איז טאַקע געווען אַן אייגנטימער פון צוויי הייזלעך, ער איז אָבער תמיד געווען פאַרחובעט[21]). אויך וואָוזשיניעץ באָמבע האָט געהאַט אַן אייגן הויז ביים מויער, בשכנות מיטן לובעל־סקער טויער[22]). יאַן סוקעננִיק איז געווען אַן אייגנ־טימער פון אַ הויז ביי דער יידן־גאַס[23]). איינציקע טוכוועבער זענען אויך געווען קאָמאָרניקעס (שכנים ביי יענעם)[24]). ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט האָבן די וועבערס נישט געהאַט קיין אייגענעם צעך און האָבן געהערט צום שותּפותדיקן צעך פון קאָוואַל־יעס, וועלכער האָט אין נאָמען פון זיינע מיטגלידער די טוך־האַנטווערקער געשלאָסן אַן אָפּמאַך מיטן טוכ־וועבער־צעך פון דער שכנותדיקער שטאָט אוזשענ־דאָווע, כדי ביידע צעכן זאָלן קענען קויפן און פאַר־קויפן זיינע אויסאַרבעטונגען אויף די מערק מיטן באַ־דינג אָבער, אַז די טוכוועבער פון אוזשענדאָווע וועלן נישט איינקויפן אויף די קראָשניקער יאַרידים קיין וואָל[25]).

די האַנטווערקער פון די קראשניקער פאָרשטעט האָבן געהערט צו די קראָשניקער צעכן, וועלכע האָבן געפירט אַ פאַרביסענעם קאַמף מיט די האַנטווערקער פון די שכנותדיקע דערפער. די דאָרפישע בעל־מלאכות, וואָס האָבן געוווינט נאָענט פון די באַלעבטע וועגן, האָבן דאָך אויסגעפירט זייער אַרבעט און זיך אויך באַמיט דורכצושמוגלען אין שטאָט אַריין זייערע אויס־אַרבעטונגען. דער וועבער־צעך, שטיצנדיק זיך אויף די פריווילעגן, וואָס דער שטאָט־האַר האָט זיי צוגע־טיילט, האָט שאַרף באַקעמפט זייערע דאָרפישע קאָנ־קורענטן. די אַזוי גערופענע דאָרפישע „פאַרטאַטשעס", נישט קוקנדיק אויף די פריווילעגן פון די שטאָטישע האַנטווערקער, האָבן געהאַט פראָטעקציע ביי די הויף־באַאַמטע וועלכע האָבן זיי געשיצט קעגן די צעכ־מייסטער. אַזוי, למשל, האָבן אין יאָר 1634 די פאָר־שטייער פון קראָשניקער וועבער־צעך געוואָלט אַרעס־טירן די „פאַרטאַטשעס" פון שכנותדיקן דאָרף סטרוזשע. אויפן וועג איז געקומען צו אַ געשלעג. דעמאָלט האָט דער באַאַמטער פון סטרוזשע פּאַוועל פּיאָטראָווסקי, זיך איינגעשטעלט פאַר די דאָרפישע בעל-מלאכות און נישט דערלויבט זיי צו פאַרהאַפטן. די דאָרפישע בעל־מלאכות, וואָס האָבן געשלאָגן די שטאָטישע וועבער, זענען אַרויס זיגער. דער צעכמייסטער באַנאַך ראָבאַ־

טשעק, וועלכער האָט דעמאָלט אויך געליטן, האָט פאַר־קלאָגט אין געריכט דעם באַאַמטן פּאַוועל פּיאַטראָווסקי פאַרן ברעכן דעם געזעץ (צעך־פּריווילעגן) און פאַרן אָנטיילנעמען אין געשלעג[26]).

אין קראָשניק איז די באַפעלקערונג דעמאָלט געווען אַ פּויליש־קאַטוילישע. אַן אויסנאַם זענען געווען בלויז די יידן. אין קראָשניק גופא זענען אין צווישנפעריאָד פון XVI און XVII י.ה. די איינציקע „פּאַרטאַטשעס" געווען די יידישע בעל־מלאכות. אַ גאַנצע ריי אַלגעמיין מלוכהשע דעקרעטן פון דעמאָלטיקן פעריאָד האָבן אויסגעגלייכט די יידישע בעל־מלאכות מיט די קריסט־לעכע, דאָך האָט כמעט יעדער צעך געקענט אויפן סמך פון געוויסע פּאַראַגראַפן אין זיין סטאַטוס נישט אָנ־נעמען אַלס מיטגלידער קיין יידן, ווי אויך בעל־מלאכות פון אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן און רעליגיעס. די ווידער וואָס זענען נישט געווען קיין מיטגלידער אין צעך, זענען געווען די אַזוי גערופענע פּאַרטאַטשעס, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין רעכט — אין הסכם מיט די צעך־פּריווילעגן, — זיך צו פאַרנעמען מיט עפּעס אַ מלאכה.

די באַציאונגען מיט די קריסטלעכע צעכן אין אייניקע שטעט האָבן זיך געשטאַלטעט פאַרשידן. אָפט (נאָכן קומען צו אַן אויסגלייך) האָבן די צעכן דער־לויבט די יידישע בעל־מלאכות צו אַרבעטן לעגאַל — צו פאַרקויפן זייערע אויסאַרבעטונגען, נישט אַריינ־מישנדיק זיך אין זייער אינערלעכן לעבן. זיי האָבן בלויז געפאָדערט, אַז עס זאָל דערלויבט ווערן אַ באַ־שטימטער אָפּצאָל. צייטנווייז זענען די יידישע בעל־מלאכות אַריינגעטראָטן אַלס מיטגלידער אין די קריסט־לעכע צעכן שאַפנדיק דאָרט אַן אויטאָנאָמישע גרופּע, וואָס איז באַפרייט געוואָרן פון אָנטיילנעמען אין אַלגע־מיינע מסיבות און תפילות. פאַר די הנחות האָבן זיי געצאָלט גרעסערע סומעס איינשרייב־געלט און אַ גרעסערן מיטגליד־אָפּצאָל. ס'דאַרף אָבער דאָך דער־מאָנט ווערן, אַז אין די צעכן האָבן די יידישע מיט־גלידער נישט געהאַט די זעלבע רעכט, וואָס די קריסט־לעכע[27]). אין ריישע, למשל, האָט מען אין 17־טן י.ה. אָנגענומען יידישע בעל־מלאכות אין די צעכן פון שערערס, קאַוואַליעס, בעקערס און קצבים[28]). די יידן זענען אָבער נישט גערן אַריינגעטרעטן אין די קריסט־לעכע צעכן, ווייל דער מיטגליד־אָפּצאָל איז געווען פאַר זיי אַ העכערער און צו דעם זענען צוגעקומען ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן אַנדערע אָפּצאָלונגען. אויך צוליב רעליגיעזע, חברישע און געזעלשאַפטלעכע טע־מים, איז עס געווען אַ נישט באַקוועמער ענין.

ביז דער העלפט פון 17־טן י.ה. האָבן די יידישע בעל־מלאכות אין קראָשניק פּאַקטיש נישט געהערט צו די קריסטלעכע צעכן, זיי האָבן אָבער געאַרבעט אין זייער פאַך מיטן הסכם פון די צעכן. זיי האָבן בלויז געמוזט איינלייגן אַ געלט־קויצע (אין פאַל זיי וועלן זיך נישט צופּאַסן צו די באַדינגונגען אינעם אָפּמאַך מיט די צעכן). אַ באַווייז איז דער אָפּמאַך וואָס איז געשלאָסן געוואָרן אויף אַ זיצונג פון קאַמיסאַרן־געריכט אין יאָר 1662 אין קראָשניק צווישן די יידישע און קריסטלעכע האַנטווערקער. אויף דער דאָזיקער זיצונג איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז די יידישע בעל־מלאכות וועלן אָפּנעמען זייער איינגעלייגט געלט און וועלן אָנ־הייבן געהערן צו די צעכן, פאַר אַ דאָפּלטן מיטגליד־אָפּצאָל[29]).

אינעם דורך אונדז באַהאַנדלטן פעריאָד האָבן די יידן אין קראָשניק זיך פאַרנומען מיט מלאכה, וואָס איז געווען געבונדן מיטן יידישן רעליגיעזן קולט: (נישט רעכענענדיק אפילו די מלמדים, חזנים, שמשים), קברנים, קצבים, כלי־זמר[30]), בעקערס, ווייַנערס, גראַל־ניקעס, ביר־ברויערס און שניידער, וועלכע האָבן זיך אויך פאַרנומען מיט קירזשנעריי. ס'דאַרף אויך דער־מאָנט ווערן אַ טוכוועבער. פון דעם דערמאָנטן אָפּמאַך אויף דער געמיינזאַמער זיצונג דרינגט, אַז די קראָש־ניקער יידן האָבן זיך חוץ מיט שניידעריי אויך באַ־שעפטיקט מיט פאַרשידענע אַנדערע מלאכות, וועלכע זענען אונדז נישט באַקאַנט. אין די שטאָט־ביכער פון יענע צייטן ווערן זייער אָפט דערמאָנט די נעמען פון צוויי יידישע שניידער[31]) : איציק מאַרקאָוויטש[32]) און מאַרעק איצקאָוויטש[33]), (וואַרשיינלעך אַ טאַטע מיט אַ זון). די ערשטע פאַרצייכענונג וועגן איציקן שטאַמט פון די 20קער יאָרן פון 17טן י.ה. איציק האָט געהאַט פאַרשידענע טראַנזאַקציעס מיטן טוכוועבער יאַן באָמבע. ער האָט ביי אים אָפּגעקויפט טוך[34]) (מסתם צום אויפנייען מלבושים). אין יאָר 1634 האָט זיך דאָס געריכט פאַרנומען מיט אַ האַנדלס־סיכסוך, וואָס איז אַנטשטאַנען צווישן איציקן מיטן שניידער־צעך[35]). וועגן זיין פאַך־טעטיקייט האָבן מיר נישט געפינען קיין ידיעות. מאַרעק איצקאָוויטש, אַלס שניידער, קענען מיר בלויז פונעם ביינאָמען. אין די שטאָט־ביכער ווערט ער שטענדיק דערמאָנט אַלס מאַרעק דער שניידער, אָדער מאַרעק איצקאָוויטש דער שניידער[36]).

אין די שטאָט־ביכער ווערט אין אַ פּעריאָד פון צוויי צענדליק יאָר פיל דערמאָנט אברהם „סוקענניק" און דאָס ביי פאַרשידנאַרטיקע אומשטענדן, וואָס האָבן לגמרי קיין שייכות נישט מיט זיין פאַך אַלס טוכ־וועבער [37].

פיל מער ידיעות באַזיצן מיר וועגן די יידישע קצבים. דאָס איז געווען דער פאַרשפּרייטסטער פאַך צווישן די קראַשניקער יידן. אין צווישנפּעריאָד פון 16טן און 17טן י. ה. זענען אין קראַשניק געווען יידישע און קריסטלעכע קצבים. וועגן יידישע יאַטקעס האָבן מיר ידיעות פון יאָר 1597 [38]. די פאַראָרדענונג פון שטאָט־ראַט אין יאָר 1606 וועגן קאָנטראָלירן די בהמות האָט זיך באַצויגן הן צו יידישע, הן צו די קריסטלעכע קצבים. ס'איז דעמאָלט פאַראָרדנט געוואָרן „— — אַז די קצבים הן די קריסטלעכע, הן די יידישע, זאָלן זיך נישט דער־וועגן צו הרגענען בהמות אָנעם וויסן פון שטאָט־ראַט. יעדע בהמה דאַרף געברענגט ווערן צום הויז פון בירגערמייסטער. דער פאַרקויפער פון דער בהמה דאַרף זיך אויך צושטעלן, כדי מ'זאָל וועגן דער בהמה וואָס מער קענען וויסן. דאָס מוז געטאָן ווערן אונטער אַ שטראָף פון דרייסיק „גזשיוונעס" פאַרן שטאָט־האַר און פאַרן שטאָט־ראַט די שטראָף פון דריי „גזשיוו־נעס" [39]. דער אָפּמאַך, וואָס איז געשלאָסן געוואָרן צווישן דער שטאָט מיט די קצבים אין יאָר 1619 וועגן אויפבויען די אָפּגעברענטע יאַטקעס, באַזאָרגן זיי מיט אַ וואָג און מיטן באַשטימען די שטייערן לטובת דער שטאָט, באַציט זיך אויך הן צו די קריסטלעכע הן צו די יידישע קצבים [40]. די שטייערן פאַרן שטאָט־האַר האָבן אין יאָר 1631 איינגעצאָלט די קריסטלעכע און די יידישע קצבים געמיינזאַם [41]. לויטן שטייערן־רעיעסטער פון יאָר 1626 איז אין אַלגעמיין אין קראַש־ניק געווען 12 קצבים. דאָס באַשטעטיקן אויך די דאָקו־מענטן פון שטאָט־ביכער פון העלפט 17־טן י. ה. אין וואָס די צוזאַמענאַרבעט צווישן די יידישע און קריסט־לעכע קצבים איז באַשטאַנען ווייסן מיר נישט. מיר ווייסן אויך נישט ווי ס'האָט אויסגעזען די רעכטלעכע זייט פון זייערע באַציאונגען.

די קריסטלעכע קצבים האָבן אין יענעם פּעריאָד קיין צעך נישט געהאַט (די שטאָט־ביכער דערמאָנען וועגן דער עקזיסטענץ פון 4 אָדער 5 אַנדערע צעכן). אויפן סמך פון די מקורות־מאַטעריאַלן וואָס געפינען זיך יאָ, איז שווער פעסטצושטעלן וויפל ס'זענען געווען יידישע קצבים און וויפל קריסטלעכע. מ'קען אָבער דאָך פעסטשטעלן, אַז אין פאַרגלייך מיט די יידישע קצבים זענען די קריסטלעכע געווען אַ שוואַכערער צד, וואָס איז נישט געווען פעיק צו פירן מיט זיי אַן עקאָ־נאָמישן קאַמף. איינע פון די סיבות איז צווישן אַנדערע מן הסתם געווען דער פאַקט, וואָס די יידן האָבן זיך באַזעצט אין קראַשניק פיל פריער איידער ס'איז אָרגאַ־ניזירט געוואָרן דער קריסטלעכער קצבים־צעך, וואָס האָט געהאַט אַ מעגלעכקייט צו באַגרענעצן די רעכט פון די יידישע קצבים צו פאַרקויפן דאָס נישט כשרע פלייש צו קריסטן. צוזאַמען מיטן פאַרגרעסערן זיך פון דער צאָל יידן אין קראַשניק, איז געוואַקסן די ריטועלע שחיטה פון בהמות. דאָס האָט פאַרגרעסערט די צאָל נישט כשר־פלייש, וואָס די יידן האָבן, לויט זייער דין, נישט געטאָרט עסן (זאַדיקפלייש). די יידישע קצבים האָבן דאָס דאָזיקע פלייש פאַרקויפט זייער ביליק צו דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, העכערנדיק גלייכ־צייטיק די פרייזן פונעם כשרן פלייש. די קריסטלעכע קצבים, נישט קענענדיק זיך קעגנשטעלן דער קאָנקו־רענץ, האָבן געמוזט אָפּטרעטן און זיך פאַרנעמען מיטן האַנדל פון חזיר־פלייש. ס'איז גאַנץ פאַרשטענדלעך, אַז צו אַזאַ סיטואַציע איז אַן קיין קאַמף נישט געקומען, ווייל די קריסטלעכע קצבים האָבן אַזוי לייכט פון זייערע פּלאַצוווקעס נישט רעזיגנירט. דאָס קען מען דרינגען אויפן סמך פון די שטרייטן, וואָס האָבן זיך געפירט אויפן דאָזיקן געביט אין אַנדערע שטעט. דאָרט, ווו ס'האָט דעמאָלט עקזיסטירט אַ קריסטלעכער קצבים־צעך, איז דער קאַמף קעגן יידישע קצבים געווען אַ פאַרביסענער [42]. אין פיל ערטער האָבן די צעכן באַ־גרענעצט די צאָל יידישע קצבים. אין דער העלפט פון 17טן י. ה. זענען אין ריישע געווען העכסטנס 6 יידישע קצבים. אין אַנדערע ערטער איז בכלל פאַרווערט גע־וואָרן די יידישע קצבים צו פאַרקויפן פלייש צו קריסטן. דורכצופירן עס אין דער פראַקטיק איז אויך געווען אוממעגלעך, ווייל די יידן האָבן נישט געהאַט קיין ברירה און אַ געוויסע צאָל פלייש געמוזט פאַרקויפן די קריסטן. אין אייניקע ערטער האָט מען די יידישע קצבים יאָ דערלויבט צו פאַרקויפן דאָס נישט ריטועלע פלייש, אָבער בלויז צו די קריסטלעכע קצבים אין קאַסט־פּרייזן [43].

גאַנץ מעגלעך, אַז דער איבערפאַל אויף די יידישע יאַטקעס אין קראַשניק אין יאָר 1634 איז געווען איינער פון די עפּיזאָדן פון עקאָנאָמישן קאַמף, וואָס איז גע־

פירט געוואָרן צווישן די אָרטיקע קצבים — און נישט קיין רויב־איבערפאַל [44].

אין דער העלפט פון 17טן י.ה. זענען אין קראָשניק נישט געווען קיין קריסטלעכע קצבים [45]. אין דעצעמבער 1657 האָבן שוין בלויז די ייִדישע קצבים (זיינוול, ישראל, גאָנסיאָר, סענדער, ליטווין, לאבאדאָ, שטאַמערעק, זעלמוש, ישראל גראבאזש, משה און מארעק ביכאָווסקי) איינגעצאָלט דעם שטאָט־האַר שחיטה־שטייער [46]. די ייִדישע קצבים האָבן דעריבער פאָרגעשטעלט מיט זיך אַ באַדייטנדיקע גרופּע. זיי זענען געווען די אייגנטימער פון 12 יאַטקעס, מעגלעך, אַז זיי האָבן אויך געהאַט ייִדישע געזעלן. מ׳קען דעריבער מאַכן די הנחה, אַז אין קראָשניק האָבן זיך אויך געפינען רייכע ייִדן, וואָס האָבן געשטאַמט פון דער אַלטער קצבים־משפחה, לאבאדע. אין דער העלפט פון 17טן י.ה. האָבן זיך דריי ייִדן פון דער פאַמיליע לאבאדע פאַרנומען מיט קצבות: אַלעקסאַנדער, ליטווין און איציק. די לאַבאַדעס האָבן געהאַט אייגענע הייזער אין שטאָט און אַ גאָרטן אין דער פאָרשטאָט [47]. זיי האָבן אַ געוויסן מיעשטשאַנין געבאָרגט אַ גרעסערע סומע געלט (100 זלאָטעס), נעמענדיק אַלס משכון אַ סאָד מיט דער רעכט פון באַנוצן [48]. די קצבים שטאַמער (איציק און יוסף) האָבן אויך געשטאַמט פון אַן אַלטער רייכער פאַמיליע אין קראָשניק, אברהם שטאַמער. אין דער העלפט פון 17טן י.ה. איז די פאַמיליע פאַראָרעמט געוואָרן. איציק און יוסף האָבן זיך ווייטער פאַרנומען מיט קצבות, אָבער זיי האָבן חוץ דעם געמוזט זוכן אויך אַנדערע פרנסות. (איציק האָט געדינט ביי הערשקען, ער איז געווען באַחובעט צו די מיעשטשאַנעס העכער 70 זלאָטעס). נאָך אַ נישט איינגעגעבענעם פּרווו צו באַגנבענען הערשקען איז ער אַנטלאָפן פון קראָשניק [49]. יוסף האָט נאָך אָבער געהאַט די יאַטקע אין די 60קער יאָרן פון 17טן י.ה. [50]. צי די אָנגעזעענע קצבים זענען געווען אָרגאַניזירט אין אַ צעך, האָט זיך אונדז נישט איינגעגעבן פעסטצושטעלן. יעדנפאַלס האָבן זיי פאָרגעשטעלט מיט זיך אַ געשלייענע גרופּע אין קהל, וואָס האָט זיי רעפּרעזענטירט דורך אָנגעזעענע ייִדן.

די קצבים האָבן געצאָלט שטייערן הן דער שטאָט, הן דעם שטאָט־האַר. ביז דער העלפט פון 17טן י.ה. האָבן זיי וואַרשיינלעך איינגעצאָלט דער שטאָט בלויז דירה־געלט פאַר די יאַטקעס, וואָס זענען אייפגעבויט געוואָרן דורך דער שטאָט אויף שטאָטישע פלעצער [51]. אויפן סמך פון אָפּמאַך וואָס איז געשלאָסן געוואָרן אין יאָר 1619, האָבן זיי באַדאַרפט צאָלן צו 5 זל׳ יערלעך. אין יאָר 1650 (דעמאָלט זענען שוין געווען בלויז ייִדישע קצבים), האָט די שטאָט געשלאָסן אַ נייעם אָפּמאַך מיט די קצבים, וואָס זענען געווען רעפּרעזענטירט דורך די ראשי הקהל. די שטאָט האָט באַדאַרפט אויפבויען נאָך 8 יאַטקעס (ביז איצט איז געווען 4) און די קצבים האָבן באַדאַרפט צאָלן דירה־געלט 24 זל׳ יערלעך, חוץ דעם האָבן זיי באַדאַרפט געבן די ראַטמענער צו 2 פונט פעפער יערלעך [52]. ס׳איז גלייכצייטיק געשלאָסן געוואָרן נאָך אַן אָפּמאַך, וואָס האָט געהאַט אַ שייכות נישט בלויז צו די קצבים, נאָר אויך צו זאַלץ־הענדלער. די קצבים און זאַלץ־הענדלער האָבן זיך מתחייב געווען פון איצט אָן אויסצופירן יעדע כל״כט לגבי דער שטאָט פאַרן רעכט אויסצופירן דאָס קצבים־פאַך און האַנדלען מיט זאַלץ, הגם לויטן מלוכה־געזעץ זענען די ייִדן אין יענער צייט געווען באַפרייט פון אַזאַ מין שטייער („— — דורך דער קאָנסטיטוציע זענען אין לובלינער וואָיעוואָדשאַפט באַפרייט פון צאָלן שטייערן פון קצבות און פון זאַלץ — —״). דער דערמאָנטער אָפּמאַך האָט פאָרגעזען, אַז צוזאַמען מיטן צוטרעטן צו קצבות אָדער צום האַנדל מיט זאַלץ, וועט דעם קריסט דאָך פאַרפליכטן דער געוועזענער אופן פון צאָלן שטייערן, אַחוץ דעם האָבן די ייִדישע קצבים און זאַלץ־הענדלער פאַרפליכטעט צו צאָלן דער שטאָט 30 זל׳, כדי צו פאַרזיכערן, אַז די קצבים זאָלן אָפּהיטן דעם ערשטן אָפּמאַך, האָבן די ראשי־הקהל געדאַרפט איינלייגן אין זייער נאָמען 50 זל׳ אין דער קאַסע פון שטאָט־האַר. לויטן צווייטן אָפּמאַך ווידער האָבן די קצבים און זאַלץ־הענדלער געמוזט איינלייגן 500 זל׳ [53]. אין יאָר 1662 (דעמאָלט זענען שוין געווען 12 ייִדישע יאַטקעס), איז אויף אַ געמיינזאַמער זיצונג פון ראשי־הקהל מיטן שטאָט־האַר און ראַטמענער איבערגעחזרט געוואָרן, אַז די ייִדישע קצבים דאַרפן צאָלן שטייערן. ס׳איז אויך באַשטימט געוואָרן דער אָפּצאָל פאַרן שעכטן יעדער באַזונדערע בהמה, ווי: פאַר אַן אָקס 6 גר׳, פאַר אַ יאַלעווקע — 1 גר׳, פאַר אַ קעלבל — 2 גר׳, פאַר אַ שעפּס — 1 גר׳ און פאַר אַ חזיר — 4 גר׳. (ס׳האָט זיך דאָ אויך געהאַנדלט וועגן מעשטשאַנעס, וועלכע האָבן געשלאַכטעט חזירים פאַרן אייגענעם געברויך). דאָס באַשטימטע געלט האָט מען אַרייגעלייגט אין אַ ספּעציעלער צו דעם צוועק באַשטימטער סקאַרבאָנקע, וואָס האָט באַדאַרפט געהיטן ווערן פון צוויי

פּערזאָן: אַ קריסט, וואָס איז באַשטימט געוואָרן דורכן שטאָט־ראַט און אַ ייד, וואָס איז באַשטימט געוואָרן פון די יידן. פון די געלטער, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט פאַרן שעכטן בהמות און אַנדערע באַשעפענישן, האָט מען באַדאַרפט אָפּצאָלן אַלע שטייערן וואָס זענען אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף דער שטאָט פאַרן באַשעפטיקן זיך מיט קצבות און דער עודף ווידער איז פאַרנוצט געוואָרן פאַר אַלגעמיינע שטאָט־באַדערפענישן [54].

די יידישע קצבים האָבן אויך דעם שטאָט־האַר אַריינגעטראָגן שטייערן. אין יאָר 1631 האָבן זיי צוזאַמען מיט די קריסטלעכע קצבים איינגעצאָלט 6 זל׳ יערלעך, „אַחוץ דעם גיבן די יידישע קצבים אויף אַ יאָר 2 אַלטע טאלער, ווייל זיי שעכטן ניש קיין חזרים פאַרן שלאָס" [55]. לויט די געגעבענע פון יאָר 1657, האָבן די קצבים געצאָלט דעם שטאָט־האַר באַזונדער פון יעדער געשאָכטענער בהמה: פון אַן אָקס — 1,5 זל׳, פון אַ קו — 1 זל׳, פון אַ יאַלעווקע — 15 גר׳, פון אַ קעלבל — 10 גר׳, פון אַ שעפּס און אַ באַראַן — 4 גר׳, פון אַ שעפּסל, אָדער ציגעלע — צו 2 גר׳ [56].

איצט וועלן מיר זיך פאַרנעמען מיטן באַהאַנדלען די פּראָדוקציע פון אַלקאָהאָל־משקאות. אין צווישנפּעריאָד פון 16טן און 17טן י.ה. זענען אין קראָשניק געווען 7 מעלצערייען [57], חוץ דעם זענען אויך געווען גראַלניעס און בראָווארן. נאָך דעם ווי דער שטאָט־האַר האָט זיך אָפּגעזאָגט פון דער פּראָפּינאַציע־רעכט לטובת דער שטאָט [58], זענען אַנטשטאַנען גאַנץ אַנדערע באַדינגונגען אויפן פּראָדוקציע־געביט. ס׳בילדן זיך אויס צוויי קאַטעגאָריעס אלקאָהאָל־פּראָדוצענטן. איין קאַטעגאָריע באַשטייט פון האַנטווערקער, וואָס באַזיצן אייגענע אַרבעטס־וואַרשטאַטן, וואָס אַרבעטן אַליין אָדער מיט געדונגענע געזעלן. צו דער צווייטער ווידער פאַררעכענען מיר די פּראָדוצענטן, וואָס באַנוצן זיך מיט געדונגענע פאַכלייט, א.ג. וויינערס. די לעצטע האָבן אין גרונט בלויז אָנגעפירט מיט דער פּראָדוקציע, די פּאַקטישע אַרבעט האָבן אויסגעפירט געהילפן. צווישן די קראָשניקער יידן טרעפן מיר הן פון דער ערשטער קאַטעגאָריע, הן פון דער צווייטער, ווי אויך געדונגענע פאַכלייט.

סוף פון 16טן און אָנהייב 17טן י.ה. זענען אייגנטימער פון מעלצערייען געווען: ליטמאַן, כאנא [59] און משה. אין די 20־ער יאָרן פון 17טן י.ה. ווידער — דער זעלבער משה [60] און זיינע צוויי זין באַראַן און אַ צווייטער, וועמענס נאָמען ס׳האָט זיך נישט איינגעגעבן פעסטצושטעלן [61]. הערשקע [62] און דוד פּינטשאָווסקי, וואָס איז אויך גערופן געוואָרן אַלכימיסט [63]. פון 7 מעלצערייען אין קראָשניק אין יאָר 1631 האָבן 3 געהערט צו יידן (שמעון קאָזיאַק, באַראַן און הערשקע [64]). אין יאָר 1643 האָט ברוך אַרענדירט ביי אַ קריסט אַ מעלצעריי מיט אַ גאָראַלניע [65]. אין די 40קער יאָרן פון 17טן י.ה. — אַחוץ די שוין דערמאָנטע באַראַן און הערשקע — זענען אייגנטימער פון אלקאָהאָל־פאַבריקן געווען: יעליען [66], קאָפּל, מאַרעק איצקאָוויטש שניידער [67], העלקאַן [68] און עלי יאַקרבאָוויטש [69]. אין יאָר 1657 זענען אייגנטימער פון בראָווארן געווען רובין און „סאַמועלאָווא" (אויף אַן אלגעמיינער צאָל פון 17 בראָוואַרן). גאָראַלניקעס זענען ווידער דעמאָלט געווען פאָלגנדיקע יידן: רובין, מארעק אלאַנאָווסקי, זעלדע, העלי הערשקאָוויטש און מארעק שניידער, ד.ה. 5 יידן אויף אן אַלגעמיינער צאָל פון 9 גאָראַלניקעס [70]. פון צווישן די אַלע אויסגערעכנטע אַלקאָהאָל־פּראָדוצענטן איז אַן ספק אַ פאַכמאַן געווען דוד אלכימיסט. ער האָט געפירט די פּראָדוקציע מיט דער הילף פון אַרבעטער, וואָס זענען לגמרי נישט געווען קיין פאַכלייט [71]. אונטערנעמער זענען געווען: הערשקע, קאָפּל, מארעק, איצקאָוויטש, ברוך א.א. די גרעסטע אונטערנעמונג האָט געהאַט הערשקע, וועלכער האָט אין יאָר 1625 געקויפט אַ מעלצעריי און אין אַ פּאָר יאָר אַרום אַ צווייטע, שכנותדיקע מעלצעריי. שפּעטער האָט ער אויך אָפּגעקויפט די אַרומיקע שכנותדיקע פעלדער און אויך ארענדירט אַנדערע פעלדער. אין יאָר 1639 האָט ער נאָך אָפּגעקויפט אַ גאָרטן, וואָס האָט זיך געפונען בשכנות פון זיינע מעלצערייען [72]. ביי הערשקעס מעלצעריי האָבן זיך אויך געפונען גאָראַלניעס [73]. די אַלע אונטערנעמונגען זיינע האָט הערשקע פאַראייניקט, זיי פונאַנדערגעבויט, אויסגעגראָבן ריוועס, דורך וועלכע דער אָפּפלוס פון די אונטערנעמונגען און פון די שטאַלן זענען אַריינגעפלאָסן אין נאָענטסטן טייך. הערשקע האָט ביי זיך באַשעפטיקט עטלעכע וויינערס, וועלכע האָבן אויפן שטח פון די אָנשטאַלטן געהאָדעוועט בהמות מיטן אָפּפאַל פון די גראלניעס [74]. דאָס איז וואַרשיינלעך געווען דער אָפּפאַל נאָך דער אויספּרעסונג, וואָס הערשקע האָט זיי אַריינגערעכנט אין פאַרדינסט.

גענוי פעסטשטעלן די גרויס פון פאַרדינסט וואָס אַזאַ וויינער־אַרבעטער האָט באַקומען אין פאַרשידענע פאָרמען איז אוממעגלעך, ווייל בלויז אייניקע געגעבענע

קען מען שעפן פון איין געריכט־פּראָטאָקאָל וועגן אַ סיכסוך צווישן קאַפּלען מיט אַ ווייַנער־אַרבעטער מאַטעס. דער ווייַנער האָט פון די באַקומענע רוישטאָפן געמוזט געבן דעם אייגנטימער פון פאַבריק אַ באַשטימטע צאָל משקה פון אַ באַשטימטער קוואַליטעט. פאַר דער אויסגעפירטער אַרבעט האָט דער ווייַנער, חוצן פּראָדוקציע־אָפּפאַל, באַקומען אַ לוין אין מזומן און אין נאַטור. אין דעם קאָנקרעטן פאַל האָט מאַטעס דער ווייַנער באַדאַרפט באַקומען פון יעדן אויסגעאַרבעטן קאָרעץ תבואה צו 10 גראָשן און פאַר „אויסברענען 5 בראָנפן־ספּוסטן" (פּאַרטיקע פּראָדוקציע) „צו 10 אַכ־טעליעס" ביר. מעגלעך, אַז דאָס איז געווען אַ ספּאָראַ־דישער פאַל און די צדדים האָבן ביי יעדן פאַל אויפסניי אָפּגעשמועסט די באַדינגונגען. אין דערמאָנטן פאַל האָט מאטעס באַקומען זיין לוין אויפן סמך פון געריכט־אורטייל [75].

וועגן פּראָדוקציע־פּאַרנעם פון די אויסגערעכנטע אונטערנעמונגען האָבן מיר ליידער בלויז געגעבענע פאַרן חודש דעצעמבער 1657. 17 בראָווואַרן האָבן דעמאָלט פּראָדוצירט 25 ביר־סלאָדעס, אין דעם 2 יידן — 2 סלאָדעס. אין דער פּראָדוקציע פון בראָנפן זענען די יידן געווען מער טעטיק ווי אין דער ביר־פּראָדוקציע. אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 9 גאָראַלניקעס זענען געווען 5 יידן, וועלכע האָבן פּראָדוצירט אין דערמאָנטן חודש 45 גראָלניע־סלאָדעס (אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 75). די גרעסטע צאָל משקאות האָט פּראָדו־צירט די גראָלניע פון עלי הערשקאָוויטש (דער זון פון הערשקען). פאַר איין מאָל האָט זי אויסגעברענט 7,5 סלאָדעס, דאָרט ווען אין דער זעלבער צייט האָבן אַנדערע גראָלניעס אויסגעברענט 6 סלאָדעס. אין משך פון דערמאָנטן חודש האָט עלי הערשקאָוויטש 2 מאָל פּראָדוצירט און אַרויסגעלאָזט 1/5 פון דער אַלגעמיינער פּראָדוקציע פון אַלע גאָראַלניעס אין קראַשניק. אויך מאַרעק אולאַנאָווסקי און דער קריסט נאַווראָצקי האָבן דעמאָלט 2 מאָל פּראָדוצירט בראָנפן [76].

פאַר די רעכט צו פּראַקטיצירן אינעם פאַך, האָבן די מעלצער איינגעצאָלט דעם שטאָט־האַר אַ שטייער פון 1 פל׳ 18 גר׳ יערלעך פון יעדער מעלצעריי [77]. די גראָלניקעס און בראָווואַרניקעס האָבן געצאָלט טשאָ־פּאָווע (אַקציז־אָפּצאָל) פון יעדער פּראָדוקציע באַזונ־דער: פון איין ביר־אויסבריי — 1 פל׳ 10 גר׳, פון 6 בראָנפן־אויסברען צו 2 פל׳ [78]. אַקציז־אָפּצאָל האָבן אויך אַריינגעטראָגן פּשוטע שטאָט־איינוווינער, וואָס האָבן פאַרן אייגענעם געברויך געקאָכט ביר אָדער אויס־געברענט בראָנפן ביי זיך אין שטוב.

מ׳דאַרף אויך דערמאָנען וועגן דער קאַטעגאָריע משרתים. דאָס איז געווען אַן אָרעמער יידישער שיכט, וואָס האָט געדינט ביי די רייכע יידן. אייניקע פון זיי זענען געווען מעקלער, פאַרקויפער, זיי האָבן פאַר־געשטעלט מיט זיך „באַדינער" (Famulus) פון די רייכע אַרענדאַרן. אָפט זענען זיי אַרויסגעטרעטן אין די גע־ריכטן אַלס פּלעניפּאָטענטן פון זייערע בעל־הבתים. אַזאַ מין פונקציע האָט, למשל, אויסגעפירט יעקב שטאַרנע (אין יאָר 1597), וואָס האָט געדינט ביי לאַזוערן דעם אַרענדאַר פון ביכאַווע [79]. אַנדערע משרתים זענען געווען בעל־עגלות און זענען געפאָרן מיט זייערע ברויטגעבער אויף די מערק און יארידים. אַזאַ מין דינער איז געווען למשל איציק שטאַמערעק, „אַ דינער" און „בעל־עגלה" ביי הערשקען. ס׳רוב יידישע משרתים זענען געווען ביי די מיל־אַרענדאַרן. די דאָזיקע משר־תים האָבן געהאָלפן די אַרענדאַרן ביים אָפּנעמען די מיל־מאָסן. דאָס איז געווען אַ שווערע און קאָמפּלי־צירטע אַרבעט, ווייל ביים אָפּנעמען פאַרן מאָלן איז אָפט אויסגעבראָכן קאָנפליקטן מיט די, וואָס האָבן געגעבן אָפּצומאָלן תבואה, אָדער מיטן מילנער ביים אָפּרעכענען זיך פאַרן אָפּמאָל [80]. די דאָזיקע משרתים האָבן אָפט אונטערגעזינדיקט מיט באַגנבענען זייערע בעלי־הבתים, למשל, איציק שטאַמאַרעק, וואָס האָט באַגנבעט הערשקען אויף 1.500 זל׳. אַ צווייטער פאַק־טאָר ווידער, עלי האשקאָ, זייענדיק אַ דינער ביים אַרענדאַר פון זאַקליקאָוו, האָט זיך צוגעאייגנט 420 זל׳. כדי אויסצומיידן אַ שטראָף, האָט ער זיך געשמדט און זיין ווייך־אָרט געטוישט (ער האָט זיך באַזעצט אין קראַשניק) [81].

דאָס אַרענדירן פּראָדוציר־אונטערנעמונגען און פּריצישע הכנסות

אין אונטערשיד פון דער שטאָט קראַשניק, האָבן די פּראָפּינאַציע־אונטערנעמונגען אין די דערפער פון די קראַשניקער לאַנד־גיטער געהערט אין אַלגעמיין צום פּריץ. דאָס געזעץ און פּראָפּינאַציע־פּליכט זענען אין די דערפער אַנגעווענדט געוואָרן מיט דער גאַנצער שטרענגקייט. די פּראָדוקציע און פאַרקויף פון די משק־אות האָבן פולשטענדיק געהערט צו די פּרעראָגאַטיוון פונעם פּריץ. אין אַלע דערפער האָט פאַרפליכטעט דער פאַרבאָט צו קויפן געטראַנקען אין פרעמדע קרעטש־

מעס. די פּראָפּינאַציע־אונטערנעמונגען האָבן זיך אָבער נישט געפונען אונטער דער דירעקטער פאַרוואַלטונג פון גוטבאַזיצער, ווייל זיי זענען געווען אַרענדירט. די אַרענדע איז באַשטאַנען אינעם פאַרדינגען די אונטער־נעמונגען צוזאַמען מיט אַלע פּראָפּינאַציע־רעכט, ד. ה. מיט דער רעכט פון פּראָדוצירן און פאַרקויפן די משקה־אות אויסשליסלעך אין געגעבענעם אָרט. אָפט האָט דער פּריץ באַגרענעצט די פּראָדוקציע פון געטראַנקען צו אַ געוויסער מאַקסימאַלער צאָל. אָפט האָבן די אַרענ־דאַטאָרן פון די פּראָפּינאַציע־אונטערנעמונגען גלייכ־צייטיק אַרענדירט די מילן אין געגעבענעם אָרט. דאָס אַרענדירן די מילן האָט זיך אָבער שטאַרק אונטער־שיידעט פונעם אַרענדירן די אונטערנעמונגען פון אלקאָ־האָל־געטראַנקען, ווו דער אַרענדאַטאָר האָט פּראָדו־צירט פון אייגענעם רוויוואַרג און אַנגעפירט מיט דער גאַנצער פּראָדוקציע. די מיל־אַרענדאַטאָרן אָבער האָבן פאַקטיש אָפּגעדונגען ביי די פּריצים בלויז דעם אָפּצאָל, וואָס זיי פלעגן נעמען פאַרן מאָלן די תבואה. די פּרי־צישע אונטערטעניקע האָבן געמוזט (אויפן סמך פון מיל־צוואַנג) מאָלן זייערע תבואות אין דער מיל פון פּריץ, ווען זיי האָבן דערפאַר אָריינגעטראָגן אַ גרויסן אָפּצאָל (א. ג. מיל־מאָסן פאַרן מאָלן תבואה אָדער געטראַנקען־מאָס פאַר מאָלן רוויוואַרג פאַר מעלצע־רייען). אין פּרינציפּ האָט דער מילן־אַרענדאַטאָר אָפּ־געדונגען די מילן. דער אַרענדאַטאָר האָט אייגעצאָלט דעם פּריץ פאַרויס (אָפט ראַטעסווייז) עטלעכע הונדערט אָדער אפילו עטלעכע טויזנט זלאָטעס (לויט דער גרויס פון דער מיל אָדער לויט די ריווח־מעגלעכקייטן פון דער מיל) יערלעך פאַר דער אַרענדע. די מיל־מאָסן האָבן די אונטערטעניקע געדעקט מיט תבואה, פאַר סלאָדעס — מיט מזומנים. מ'דאַרף דערמאָנען, אַז אַ טייל פון דער איינקאַסירטער מיל־מאָס (אָפט 1/3) האָט געהערט דעם מילנער, וואָס האָט ווייטער אָנגע־פירט מיטן מאָלן די תבואה אויף די זעלבע פּרינציפּן און באַדינגונגען וואָס פריער [82]. איצט האָט זיך דער אַרענדאַטאָר בלויז פונאַנדערגערעדט מיטן מילנער פאַרן מאָלן. אין משך פון דער אַרענדע־צייט איז דער מילנער אונטערגעלעגן דעם אַרענדאַטאָר. אין די זעלבע פאַר־העלטענישן לגבי דעם אַרענדאַטאָר האָבן זיך אויך געפונען די קרעטשמער, די בראָנפן־ברענער און די ביר־ברויער. אין דעם דורך אונדז באַהאַנדלטן פּעריאָד אין קראשניק און אין די קראשניקער לאַנד־גיטער, איז די מערהייט אַרענדאַטאָרן פון מילן און אַנדערע פּראָ־דוציר־אונטערנעמונגען געווען יידן.

אין דער גאַנצער אָרדינאַציע זענען די פּראָדוקציע־אונטערנעמונגען אָפט פאַרדונגען געוואָרן אויף 3 יאָר. אייניקע אַרענדאַטאָרן האָבן געדונגען בלויז די מיל־מאָסן, עווענטועל אויך די מאָסן פון סלאָדעס. אַזעלכע אַרענדע־אופנים זענען אָנגעווענדעט געוואָרן אין שטאָט. די הינטער שטאָטישע מיל האָט אויך געהאַט איינריכ־טונגען צו מאָלן סלאָדעס. אין יאָר 1587 האָט דער ייד מארעק אַרענדירט די דערמאָנטע מיל [83]. אין די יאָרן 1625—1629 האָט משה „Moszko Judaeus arendarus mallendi nerum" אַרענדירט די הינטערשטאָטישע מיל צוזאַמען מיט אַנדערע מילן אין די קראָשניקער לאַנד־גיטער [84]. אין די יאָרן 1630—1643 איז די מיל וואַר־שיינלעך אַרענדירט געוואָרן דורכן ראטמאן יאנאָש־קעוויטש (דער רעיעסטער פון די מילן איז אין יענער צייט טאַקע דורך אים אַליין אייגנהענטיק געפירט גע־וואָרן) [85]. אין די יאָרן 1645—1647 איז די דערמאָנטע מיל אַרענדירט געוואָרן דורך ישראל מאָשקאָוויטש, וואָס איז אונדז שוין באַקאַנט אַלס קאַפּל [86]. נאָך קאפּלען האָט די הינטערשטאָטישע מיל (צוזאַמען מיט די קרעטשמעס) [87] אַרענדירט יעקב עליאַשאָוויטש ב־שותפות מיט שמעון הערשקאָוויטש [88], און שפּעטער — יעלען מאָשקאָוויטש. דער זעלבער „יעלען דער אַרענ־דאַר פון די קראָשנקער מילן" האָט אין יאָר 1649 פאַר־קלאָגט אין געריכט עטלעכע קרעטשמער פאַר נישט באַצאָלן אים „טשאָפּאָווע און מיל־מאָסן" [89]. אין יאָר 1654 האָט די הינטערשטאָטישע מיל אַרענדירט סטאַ־ניסלאוו שאפראנעק [90].

אין די דערפער האָט מען אַרענדירט אַלע אָן אויס־נאָם פּריצישע אונטערנעמונגען (מילן, קרעטשמעס, גראלניעס און בראָווארן). מ'דאַרף אויך באַטאָנען, אַז די שטאָטישע יידן אין דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע האָבן זיך נישט באַגרענעצט בלויז צום אַרענדירן די אָביעקטן, וואָס האָבן זיך געפונען נאָענט פון זייערע וווינערטער, נאָך האָבן אַרענדירט די פּראָדוציר־אונטערנעמונגען אויפן גאַנצן קאָלאָסאַלן שטח, אויף וועלכן עס האָבן זיך געצויגן די זאַמאָיסקי־לאַטיפונדיעס, ווי אויך אין די סטאַראָסטוועס, ווו די זאַמאָיסקעס האָבן דעמאָלט געוועלטיקט. אַזוי, למשל, האָט דער קראָשניקער ייד קאָכמאַן אַרענדירט מילן און קרעטשמעס אין בעלזער סטאַראָסטווע, און דער ייד פון טוראָבין — אין די קראָשניקער לאַנד־גיטער.

די וואָס האָבן נישט געהאַט קיין גרעסערע קאַפּיטאַלן, האָבן אַרענדירט קלענערע ווירטשאַפטלעכע אָביעקטן, למשל אין איין דאָרף אָדער אין איין שטעטל. צו אַזעלכע קליינע ארענדאַטאָרן קען מען פאַררעכענען די קראָשניקער יידן לאָזער, וואָס האָט אַרענדירט אין ביכאָווע (אין יאָר 1590 [91]), עלי אַרענדאַר אין זאַקליקאָוו (1592 [92]), פּיעשאַק, דער וויסלעוויצער ארענדאַר (1607 [93]), משה דער ארענדאַר פון קלוטשקאָוו (1609 [94]), ברוך איצקאָוויטש, דער אַרענדאַטאָר פון דזשעסקאָוויץ (1634 [95]), מאַרק כאַנאָוויטש, דער ארענדאַטאָר פון סלופּיעץ (1633 [96]) און פיל אַנדערע.

די ארענדאַרן־אונטערנעמער, וואָס האָבן געהאַט גרעסערע סומעס מזומנים האָבן אַרענדירט עטלעכע אינדוסטריע־אָביעקטן מיטאַמאָל ווי מילן, און אַלע מינים אלקאָהאָל־פאַבריקן. אַזוי האָט דער שוין דערמאָנטער קאָכמאַן אין יאָרן 1604—1607 אַרענדירט פאַר 1700 זל׳ די מילן אין בעלז, טושקאָוו, שעלעץ און צעבלאָוו צוזאַמען מיט די קרעטשמעס אין שעלעץ, פאַרכאַפּט און צעבלאָוו, ווי אויך די מעלצעריי אין שלאָס. אַחוץ דעם האָט ער אויך אָפּגעדונגען דעם מאַרק און בריק־שטייער אין קוליטשקאָוו, בראָדאָווע און סאָקאַל [97]). לעוועק נאַטאַנאָוויטש האָט ווידער אַרענדירט אַלע מילן און אַלקאָהאָל־אונטערנעמונגען פון באַטאַרסקי שליסל אין די קראָשניקער דערפער. וועגן דער ארענדע איז טאַקע געבליבן אַן אָפּמאַך. מירן איבערגעבן אַ קיצור פון דעם אָפּמאַך, ווייל דאָס איז אַ כאַראַקטעריסטישער ביישפּיל פון אַזעלכע מינים קאָנטראַקטן.

דער אָפּמאַך איז געשלאָסן געוואָרן אין יאָר 1654 צווישן יאַן זאַמאָיסקי, דעם זון פון טאָמאַש זאַמאָיסקי פון איין זייט מיט לעוועקן, דעם יידן פון טוראָבין פון דער צווייטער זייט. דאָס איז אַן אָריגינעלער דאָקומענט, וואָס איז פאַרזען מיט אַ סטעמפּל און אייגנהענטיקע אונטערשריפטן פון יאַן זאַמאָיסקי און לעוועק נאַטאַנאָוויטש. (לעוועק האָט זיך אונטערגעשריבן אין יידיש). אויף דער צווייטער זייט פון דאָקומענט געפינט זיך אַ צושרייב: Interczyza młyńska Batorska z Lewkiem ab anno 1654 ad annum 1657 na każdy rok 2500 zł.'' [98]).

לויט דעם אָפּמאַך האָט דער ייד לעוועק נאַטאַנאָוויטש אַרענדירט פאַר 2,500 זל׳ די הכנסות פון אַלע מילן און קרעטשמעס („prowentta wszystkie Młyńskie i karczemne'') אין גאַנצן באַטאָרישן שליסל.

די אָביעקטן האָבן זיך געפונען אין די דערפער באַטאָזש און זדיסלאָוויטש (אַנדערש פאָנקוויע), אין זשאַבטשער וואָלקע און אין דאָרף אַטראַטשע. די אַרענדע האָט אויך אַרומגענומען די בראָוואַרן און גראַלניעס אין באַטאַזש (מיט אַלע אינווענטאַר־איינריכטונגען). לעוועק האָט געהאַט רעכט צו ברענען בראָנפן ביז אַ געוויסער צאָל („10 באַנקעס"). צו דער אַרענדע האָט אויך געהערט אַ קליין שטיקל פעלד און אַ לאָנקע, וואָס האָט אויסגעמאַכט מער ווי די ערד פון אַ מיטעלן פּויער. יאַן זאַמאָיסקי האָט פאַרפליכטעט זיין עקאָנאָם אָדער דעם פאַכטער פון די קראָשניקער גיטער צוצושטעלן לעוועקן אַרבעטס־כוחות (לויטן אַלטן מנהג) אין זין פון העלפן ביי דער אַרבעט אין בראָוואַר און צו פירן הייץ־מאַטעריאַל פאַרן בראָוואַר און גראַלניע. דער עקאָנאָם האָט אויך באַדאַרפט צושטעלן פּויערים „אויף פאַנאַנדערצופירן דעם בראָנפן אויף עטלעכע מייל". (פון דעם דרינגט, אַז לעוועק האָט פאַרקויפט זיין בראָנפן אויך פאַר די קרעטשמעס אין דער געגנט). אויף איינצוקויפן תבואות אין דער געגנט האָט לעוועק געהאַט רעכט צו פאָדערן נאָך צוויי „פּערטעלניקעס (אייגנטימער פון פערטל־פעלדער) מיט געשפּאַן", וועלכע זענען פאַרפליכטעט געוועזן מיט אים אַרומצופאָרן און ברענגען די איינגעקויפטע תבואות פאַר דער גראַלניע און בראָוואַר אין באַטאַזש. אין דעם אָפּמאַך האָט יאַן זאַמאָיסקי פאַרפליכטעט אַלע זיינע אונטערטעניקע, ווי אויך די „אויסדערוויילטע" אין וואַלאַנטירן צו טרונקען און קויפן משקאות בלויז ביי לעוועקן, ווי אויך צו מאָלן זייערע תבואות אין די מילן, וואָס געפינען זיך אין זיין אַרענדע. זאַמאָיסקי האָט געוואָרנט, אַז אין קעגנפאַל וועלן די אונטערטעניקע פון באַטירסקי־שליסל באַשטראָפט ווערן מיט 10 „גזשיוונעס" פון וועלכע אַ העלפט וועט געהערן צום פריץ און די צווייטע העלפט צום אַרענדאַר. אין דעם ווייטערדיקן טייל פון קאָנטראַקט זענען אַרומגערעדט געוואָרן די פאַרהעלטנישן צווישן אַרענדאַר און די באַשעפטיקטע אין די ארענדירטע אונטערנעמונגען ד.ה. מיט די מילנער און קרעטשמער. „די מילנער אין די מילן און די קרעטשמער אין די קרעטשמעס פון די אויסגערעכנטע דערפער, דאַרפן זיך באַציען צום ארענדאַר לויט די אַלטע מנהגים. אויך דער ארענדאַר קען נישט אויף זיי עפּעס אויסקלערן". לויט די אַלטע איינגעשטעלטע פּרינציפּן, האָט לעוועק געדאַרפט צושטעלן פאַרן הויף די אָפּפאַלן פון בראָוואַר און גראַלניע. צום

סוף פון אַפּמאַך, ווי געוויינלעך אין אַזעלכע קאָנ־
טראַקטן, האָט זיך געפונען אַ באַמערקונג, אַז אין פאַל „פאַרפעסטע לופט" אָדער „קעניגלעכער פיינד", וועלן די היזיקות וואָס דער אַרענדאַר וועט האָבן, טיילווייז ווערן רעקאָמפּענסירט דורכן פּריץ. דער קאָנטראַקט האָט אויך באַוואָרנט, אַז דער סטאַוו וואָס געפינט זיך אויפן אַרענדירטן געביט, ווערט מיטן אַפּמאַך נישט אַרומגענומען [99].

אַנאַלאָגיש זענען געוויס אויך געווען די אַרענדע־באַדינגונגען פון אַנדערע אינדוסטריע־אָביעקטן, לויט וועלכע די אַרענדאַרן האָבן באַקומען צו זייער דיספּאָזיציע אַרבעטס־כוחות און געשפּאַן. מיטן אַרענדירן זענען אויך געווען געבונדן געוויסע ערד־טיילן און לאַנקעס לויט דער גרייס, וואָס איז שוין פון לאַנג געווען באַשטימט. באַאַרבעט די פעלדער האָט דער אַרענדאַר פון די אינדוסטריע־אָביעקטן.

מיט ערד־אַרבעט האָבן זיך פּאַרנומען נישט בלויז די דאָרפישע יידן, נאָר אויך די שטאָטישע. צו קראַשניק האָבן געהערט 112 קליינע פעלדער, וואָס האָבן פאַרנומען אַ שטח פון 1680 מאָרג אַקער־פעלד, 56 גערטנער לאַנקעס, סעדער און גרינסגאָרטנס און אַ געוויסע צאָל קליינע היילאַנקעס. אמת איז, אַז די יידן זענען געווען בלויז צייטווייליק בעל־הבתים פון די פעלדער, ווייל לויט די פאַרפליכטנדיקע געזעצן האָבן יידן נישט געהאַט קיין רעכט אויף ערד אַלס אייגנטום, אָבער גערטנער האָבן זיי יאָ געהאַט אַלס אייגנטום. אַ גרויסער פּראָצענט יידן האָבן געוווינט נאָענט פון מויער, ווו כמעט נעבן יעדן הויז איז געווען באַאַרבעט אַ שטיקל ערד. אויף אַן אַלגעמיינער צאָל פון 56 הינטערשטעטישע גערטנער, וואָס האָבן געהערט צו מעשטשאַנעס אין יאָר 1631, האָבן 8 געהערט צו יידן [100]. די בעל־הבתים פון אַזעלכע גערטנער זענען טיילווייז געווען מעלצער, גראַלניקעס און קודם־כל — קצבים [101]. די אייגנטימער פון מעלצערייען און גראַלניעס האָבן — חוץ גערטנער — געהאַט לאַנקעס אָדער סעדער בשכנות פון זייערע מעלצערייען און גראַלניעס. אַזוי, למשל, האָט אַזאַ לאַנקע געהאַט נעבן זיין מעלצעריי כאנא (1599) [102]. אין יאָר 1587 האָט דער ייד יעקב קוזקאַ געקויפט פאַר 45 פל' ביי יאַקוב פשיקאַרע, אַן איינווינער אויף דער פאַרשטאָט, אַ סאָד, פלעצער און אַ גאָרטן, וואָס האָבן זיך געפונען בשכנות פון זיין שפּייכלער און אַלעיאַרניע [103]. די גרעסטע צאָל ערד האָט דאָך געהאַט הערשקע: אַלס אייגנטימער פון דעם איז ער געוואָרן אויף פאַרשידענע אופנים: דורך אָפּקויפן, דורך הלוואות (צום באַנוצן זיך מיט דעם), דורך חילופין א.א.וו. די באַקומענע ערד האָט ער פאַראַקערט און פאַרזייט. הערשקע האָט געהאַט ביי די מויערן אַ הויז מיט אַ גאָרטן, וועלכע ער האָט אין יאָר 1616 אָפּגעקויפט ביי סטאַניסלאַוו בוטטע [104]. הינטער דער שטאָט־גרעבליע האָט ער אויך געהאַט אַ לאַנקע. אין די יאָרן 1626—1629 האָט ער אויפן סמך פון אַ באַנוצונגס־הלוואה עקספּלאָאַטירט אַ סאָד פון דעם זעלבן סטאַניסלאַוו בוטטע [105]. אין די יאָרן ווידער 1633—1634 האָט ער פאַר אַ צוגעטיילטער הלוואה עקספּלאָאַטירט אַ סאָד פון קאַטערינע לאַרענץ. דער סאָד האָט זיך געפונען הינטער דעם געמויערטן טויער [106]. אין יאָר 1633 האָט ער ווידער באַקומען אַ קליין פעלד (אויף פאַר אַן הלוואה) פון ראַטמאַן פלאַטשקאָוויטש. דאָס שטיקל פעלד האָט ער צוזאַמען מיט סטאַניסלאַוו רימאַרטשיק פאַרזייט מיט גערשטן און ווייץ [107]. אין זעלבן יאָר טאַקע האָט ער פאַרזייט גערשטן און ליין אויף די „וויקאָוויסקעס", הינטער די סעדער ביים שאָסיי [108]. אין יאָר 1639 האָט ער ווידער באַקומען אַ גאָרטן ביים שאָסיי [109]. אויך דער קצב לאַבאַדע האָט פאַר געבן אַן הלוואה באַקומען אויף פאַדזאַמשטע אַ סאָד מיט אַ גאָרטן צום עקספּלאָאַטירן [110]. קאַפּל ווידער האָט געהאַט אייגענע פעלדער (און אַ גאָרטן) פאַר אַן הלוואה [111].

אַן אַנגעזעענע פּאָזיציע אין די הכנסות פונעם פּריץ זענען געווען די סטאַוועס. אויפצוהאַלטן זיי אין אַ געהעריקן צושטאַנד האָט מען באַדאַרפט דורכפירן כסדרדיקע קאָנסערוואַציעס; פאַרעכטן די גרעבלעס, רייניקן און אָפּשלאָגן דאָס וואַסער כדי צו כאַפּן די פיש. אין די קראַשניקער דערפער האָט מען אין פּרינציפּ די אָזערעס פאַרדונגען. דאָס פולשטענדיקע קאָנסערווירן זיי האָט געהערט צום פּריץ, וועלכער האָט דאָס טאַקע דורכגעפירט ביי דער מיטהילף פון זיינע פּאַנשטשיזנע־פּויערים.

נאָענט פון קראַשניק האָבן זיך געפונען 5 סטאַוועס און אַ סאַזשלקע (וואָס האָבן געהערט צום קלויסטער [112]). איינע פון די סטאַוועס האָט געהערט צו דער שטאָט און די רעשט 4 — צום פּריץ: דער סטאַוו הינטער דער שטאָט, גזשעביענער, בודזינער און וויזשניצער סטאַווער. אַלע אָזיערעס זענען געווען פאַרקאָנטראַקטירט. פאַר די לעצטע צוויי האָט דער פּריץ געהאַט 2000 זל' יערלעכע הכנסה. די אָזיערעס

גזשעביענע און הינטער דער שטאָט האָבן איינגע־טראָגן דעם פּריז צו 500 זל'. אַלע אַרבעטן, וואָס זענען געווען געבונדן מיטן קאָנסערווירן די רעשט צוויי אַזיערעס, זענען דורכגעפירט געוואָרן דורך דער שטאָ־טישער באַפעלקערונג — הן דער קריסטלעכער, הן דער יידישער. די קראַשניקער באַפעלקערונג האָט גע־רייניקט די אַזיערעס, פאַרראַכטן די גרעבליע און אַרויס־געלאָזט דאָס וואַסער בעתן פיש־פאַנג [113]). וועגן אַרענ־דירן די אַזיערעס האָבן מיר קאַרגע ידיעות. אין די 90קער יאָרן פון 16טן י.ה. איז די גזשעביענע אַזיערע מיט אַנדערע אינדוסטריע־אָביעקטן געווען פאַרדונגען צו יעקב קוזקא. ער טאַקע האָט אין יאָר 1591 פאַרדונ־גען די דאָזיקע אַזיערע. אָן אַנדערן (מאַרעק בוטקע) אויף 8 וואָכן פאַר 220 זל'. דעריבער האָט ער אויך אָפּגעטרעטן אַרבעטס־כוחות אין אַ צאָל פון 2 פּערזאָן. דער אָפּמאַך איז געשלאָסן ביי יעקב קוזקא אין שטוב, אין דער אַנוועזנהייט פונעם טוראָבינער שרייבער, קראַשניקער בירגערמייסטער און ראַטמענער. דעם אָפּ־מאַך האָבן אונטערגעשריבן די צדדים און יעקב קוזקא האָט צוגעטיילט זיין שטעמפּל, אונטערשרייבנדיק זיך אויף יידיש [114]). אין יאָר 1634 האָט משה בשותפות מיטן ראַטמאַן וואַיצעך גיזשיף אַרענדירט די שטאָטישע אַזיערע [115]).

די יידן האָבן אויך אַרענדירט טשאָפּאָווע, וואָס איז גענומען געוואָרן פון דער באַפעלקערונג לויט דער צאָל משקאות, וואָס עס איז אין קראַשניק פּראָדוצירט געוואָרן און לויט דער צאָל בילגאַרייער ביר און וויין, וואָס איז קיין קראַשניק אַריינגעפירט געוואָרן [116]). דער אַרענדאַר פון טשאָפּאָווע איז געווען הערש (די ידיעות שטאַמען פון די יאָרן 1561—1562) און זיין זון עלי (1580—1581) [117]). אין די 20קער יאָרן פון 17טן י.ה. האָבן אין משך פון 10 יאָר איינגעמאָנט טשאָפּאָווע משה, בישקאָ און דער ראַטמאַן פּיסאַרקע־וויטש [118]). אין יאָר 1633 האָט טשאָפּאָווע איינגעמאָנט הערשקע בשותפות מיטן וואַיט און 2 ראַטמענער [119]). אין יאָר 1634 האָט שוין איינגעמאָנט שמעון שמחה [120]). אין זעלבן יאָר (אָדער בשותפות מיט שמעונען אָדער נאָך אים) האָט איינגעמאָנט אברהם [121]).

די יידן האָבן אויך אייניקע מאָל אַרענדירט די הכנ־סות פון מערק־שטייער, בריק־שטייער, מיטע א"א [122]).

דער האַנדל

אין יענעם פּעריאָד האָט קראַשניק געהאַט פאַר־שפּרייטע, ווייט גרייכנדיקע האַנדלס־באַציונגען, אפילו אויך מיט אויסלאַנד. די קאָנטראַקטן מיט ווייטע שטעט האָט קראַשניק געהאַט צו פאַרדאַנקען זיין געאָגראַפי־שער לאַגע (קראַשניק איז געלעגן אויפן טייך סטרוזשע — אַ צופלוס פון ווייסל און אויך האַנדלס־טראַקט קראָקע—קיעוו און לובלין—סאַנדאָמיר). די קראַשניקער סוחרים האָבן דעריבער געהאַט אַ מעגלעכקייט צו באַ־זוכן די ווייטסטע שטעט און די סוחרים פון אַנדערע שטעט (אין דעם אויך יידן) האָבן לייכט געקאָנט קומען קיין קראַשניק [123]). לויט די געגעבענע פון יאָר 1530—1531, האָבן די קראַשניקער סוחרים דורכגע־פירט דורכן צאָל־קאַמער אין לובלין 4 פעסלעך האָניק (פון דער אַלגעמיינער צאָל 18 פעסלעך), 50 שאָפּנפעל (אויף אַן אַלגעמיינער צאָל פון 170); אויף אַן אַלגע־מיינער צאָל 65 „שטיקער" וואָקס האָבן קראַשניקער סוחרים דורכגעפירט 7 „שטיקער" [124]). דערביי דאַרף מען אונטערשטרייכן, אַז וואָקס און זיידנס האָבן דורכ־געפירט אויסשליסלעך יידישע סוחרים.

אין 16טן און 17טן י.ה. האָט זיך דער האַנדל אַנט־וויקלט אין די ראַמען פון געזעצלעכע נאַרמעס, וואָס זענען באַשטימט געוואָרן אין מיטלאַלטער. די דאָזיקע געזעצן זענען אָבער אַרונטערגעפאַלן אַ גרויסער עוואָ־לוציע צוליב די תקנות, וואָס זענען געווען אַן אָפּשפּי־לונג פון דער מלוכהשער האַנדלס־פּאָליטיק אַלס פועל־יוצא פון די פאַראָרדענונגען פון באַזונדערע שטעט און טיילווייז אויף פון די באַשלוסן פון שטאָט־ראַטן [125]). די שטאָטראַטן, ווי ס'איז באַוווּסט, האָבן אָנגענומען באַ־שלוסן אין פאַרשטענדיקונג מיט דער חברה פון סוח־רים און מיט די צעכן. אין קראַשניק איז קיין פאַראיין פון סוחרים נישט געווען און דערפאַר האָבן וועגן אַלע אינערלעכע האַנדלס־ענינים דעצידירט די צעכן און דער שטאָט־ראַט אונטער דער ענגער קאָנטראָל פון דער דאָמינאַלער מאַכט. אַזעלכע ידיעות געפינען מיר וועגן דער קאָנטראָל איבערן האַנדלען מיט בהמות, תבואות און האָלץ. אין יאָר 1606 האָט דער שטאָט־ראַט, לויטן באַפעל פון מאַצעי ביאַלינסקי, דער דע־מאָלטיקער אַרענדאַטאָר פון די קראַשניקער גיטער, אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג וואָס באַגרענעצט די פרייהייט פון די קצבים איינצוקויפן בהמות. צוליב די אָפטע פאַלן, וואָס בעת עפּידעמיעס האָבן די קצבים „פאַר אייגענע נוצלעכקייט און גייציקייט געקויפט פאַרפעסטעטע בהמות, די מענטשן אין געפאַר שטעלנ־דיק — —" האָט דער שטאָטראַט באַשלאָסן „אַז די

קצבים, הן קריסטן, הן יידן, זאָלן נישט וואַגן צו שעכטן קיין בהמות אָן דעם וויסן פון שטאָטראַט־אַמט"[126]). אין יאָר 1629 האָט דער שטאָטראַט אַרויס־געגעבן א. ג. Laudum civile וועגן איינקויפן תבואות און האָלץ. פון דעמאָלט אָן איז דער האַנדל מיט די סחורות, אין וועלכע דער פּריץ פון די גיטער איז געווען אַממייסטן פאַראינטערעסירט, דערלויבט געווען בלויז אין שטאָט, ד. ה. דאָרט, ווו ער האָט געקאָנט האָבן איבער זיי אַ קאָנטראָל. אונטער אַ שטראָף פון תפיסה און געלט, ווי אויך צו פאַרלירן סחורה, איז פאַרווערט געוואָרן צו קויפן און פאַרקויפן סחורות אויסער דער שטאָט [127]).

די קאָנטראָל איבערן האַנדלס־אומזאַץ איז צו יענער צייט פאָרגעקומען אין 3 ריכטונגען: וועגן קוואַליטעט פון דער סחורה, קאָנטראָל פון מאָס און וואָג ווי אויך אויף די פּרייזן.

דאָס קאָנטראָלירן די קוואַליטעט פון די אויסגע־אַרבעטע סחורות אויפן אָרט האָבן אין אַלגעמיין דורכ־געפירט די צעכן[128]). דעמאָלט, ווען זיי האָבן זיך נישט געקענט קיין עצה געבן מיט די נישט אָרנטלעכע סוחרים — הן יידישע, הן קריסטלעכע, האָבן זיי זיך געוואָנדן נאָך הילף צום שטאָטראַט און אין שווערערע פאַלן — צו דער דאָמינאַלער מאַכט. אַלס ביישפּיל וועלן מיר ברענגען אַ פאַל פון יאָר 1662.ביידע שטאָט־אַמטן האָבן אין נאָמען פון די צעכן זיך געוואָנדן צום אייגנטימער פון קראָשניק, אַז די יידן טוען גרינגשעצן דעם צעך און „דעם בירגערמייסטערס אָפּצייכנונגען ווילן זיי נישט"[129]). געוויינלעך האָבן די צעכן קאָנ־טראָלירט די קוואַליטעט פון די אינדוסטריע־אַרטיקלען, און דער שטאָטראַט די קוואַליטעט פון שפּייז־אַרטיקלען. צו דעם לעצטן פלעגן זיך ווענדן הן די געליטענע יידן, הן די קריסטן. אין יאָר 1647 למשל, אין שייכות מיט אַן אָנקלאַגע פונעם ייד יעלען קעגן קריסט אַנדזשעי פּציאַנע, האָט די אינספּעקציע פונעם וואָיטישן־אַמט פעסטגעשטעלט, אַז דער האָניק, וואָס פּציאַנע האָט פאַרקויפט, איז געווען געפעלשט. דאָס געריכט האָט דעם שולדיקן באַשטראָפט מיט תפיסה ביז דעמאָלט, ווען ער וועט אומקערן דאָס געלט פאַרן האָניק און די געריכט־קאָסטן[103]). מיט דער מאָס און וואָג האָבן זיך אינטערעסירט די צעכן און דער שטאָט־ראַט. ס'זענען אויפגעבויט געוואָרן ספּעציעלע בנינים ווו ס'האָבן זיך געפינען די וואָגן. דאָס אָפּוועגן סחורותביים פאַרקויפן אויף די באַשטימטע וואָגן — איז געווען אָבליגאַטאָריש. די שטאָט האָט פאַרן באַנוצן די וואָגן גענומען אַ געוויסן אָפּצאָל[131]). דער שטאָטראַט האָט אויך איינגעאָרדנט וואָגן אין אייניקע שפּייז־קראָמען (פליייש, געבעקס א.א.וו.)[132]).

קריסטן און יידן האָבן אָפטער אָפּגענאַרט אויף דער וואָג און מאָס, ווי אויף דער קוואַליטעט פון די סחורות. אין יאָר 1599 האָט דער שטאָט־ראַט, אויף דער אָנקלאַגע פון מיעשטשאַנין יעקב פּאַדמורנע קעגן די יידן ליטמאַן און מאַרעק, פעסטגעשטעלט, אַז „אין פעסל האָניק האָט געפעלט אַ פערטעלע"[133]). אַן אַנדערש מאָל האָט די אינספּעקציע פון שטאָטראַט פעסטגעשטעלט אַ מאַנקאָ אין דעם פיש־פעסל: אין דעם פאַל האָט דער פורמאַן אָפּגענאַרט דעם יידן אברהם[134]). צוליב די אָפטע אין דעם פּרט מיסברויכן האָט דער שטאָטראַט אין יאָר 1626 אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז פון איצט אָן וועט דער שולדיקער אין אַ פאַלשער מאָס (געהאַנדלט האָט זיך וועגן משקאות) באַקומען צוויי וואָכן תפיסה און זיין סחורה וועט קאָנפיסקירט ווערן פאַרן שטאָט־האַר, ראַטמענער און שפּיטאָל. גלייכ־צייטיק האָט דער שטאָטראַט באַשטימט אַ צווייפּערזאָ־ניקע קאָנטראָל־קאָמיסיע[135]). אין יאָר 1662 איז אויף אַ געמיינזאַמער זיצונג פון פאָרשטייער פון שטאָטראַט, דאָמינאַלע מאַכט און יידישע ראשי־הקהל נאָכאַמאָל באַהאַנדלט געוואָרן די פּראַגע. דער שטאָטראַט האָט זיך „געקלאָגט" „— — אויף די נידריקע שיכטן און דער עיקר אויף יידן — —, אַז זיי נאַרן אָפּ אויף דער מאָס און וואָג — —"[136]).

די פּרייזן אויף סחורות זענען באַשטימט געוואָרן הן דורך דער מלוכה, הן דורך דער שטאָט. די פּרייזן פון שטאָטישער פּראָדוקציע זענען צוגעפּאַסט געוואָרן צו די פּרייזן פון רוישטאָפן. לויט די פּרייזן אויף תבואות זענען באַשטימט געוואָרן די פּרייזן אויף ברויט, קאַשע, ביר און בראָנפן. אין יאָר 1626 האָבן די ראַטמענער פון קראָשניק צוזאַמען מיטן וואָיט באַשטימט די פּרייזן אויף משקאות: פאַר אַ קענדל האָניק 21 גר', פאַר אַ קענדל ביר — 5 גר', פאַר אַ קוואָרט געברענטן בראָנפן — 8 גר', פאַר אַ קוואָרט געוויינלעכן בראָנפן — 4 גר'. פאַרן נישט אָפּהיטן די באַשטימטע פּרייזן איז מען באַשטראָפט געוואָרן מיט צוויי וואָכן תפיסה און מיט קאָנפיסקירן די סחורה (פאַרן שטאָטראַט, פאַר די ראַטמענער און פאַרן שפּיטאָל). די דערמאָנטע צוויי־פּערזאָניקע קאָנטראָל־קאָמיסיע איז אויך מחוייב געווען צו היטן דאָס אויספירן די פאַראָרדענונגען[137]).

די מלוכהשע געזעצגעבונג אין 15טן און 16טן י.ה. האָט ווי באַוווּסט, באַגרענעצט דיווירטשאַפטלעכע פרייהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג. ס׳עקזיסטירן דאַן פאַרבאָטן פאַר יידן צו האַנדלען מיט געוויסע סחורות, ס׳זענען פאַראַן פאַרשריפטן וואָס באַגרענעצן דעם פאַרנעם פון האַנדלס־טראַנזאַקציעס פאַר יידן אויף יאַרידים. אין אייניקע שטעט איז די יידן פאַרווערט צו פאַרנעמען זיך מיט דעטאַל־האַנדל. ס׳אַז אויך באַגרענעצט דער הורט־האַנדל פאַר יידן מיט געוויסע סחורות (אָקסן, פעל, טוך, וואַקס). אַזעלכע באַגרענעצונגען האָבן אין פרינציפּ עקזיסטירט, הגם מיט געוויסע ענדערונגען אין דער דיסציפּלין פון אָנווענדן עס אין לעבן, אַ לענגערע צייט. אין צווישנפּעריאָד פון 16טן און 17טן י.ה. קען מען באַמערקן אַ געוויסע טענדענץ פון הנחות אין פּרט פון יידישן האַנדל. פון דעם פּעריאָד טאַקע דאַטירט זיך אַ גאַנצע ריי געזעצן, הן פון צענטראַלן, הן פון לאָקאַלן כאַראַקטער, וואָס דערלויבן די יידן צו מסחרן מיט אַלע סחורות אין דעטאַל און אין הורט. דער קעניג סטעפאַן באַטאָרי, פאַררופנדיק זיך אויף אַ דעקרעט פון זיגמונט אויגוסט (אַז יידן איז דערלויבט צו האַנדלען „אויף וואָג, אויף איילן און מאָס” אין גאַנצן לאַנד הורט און דעטאַל), האָט אין יאָר 1578 אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט וואָס האָט אַנולירט אַלע האַנדלס־באַגרענעצונגען פאַר יידן. וולאַדיסלאַוו דער 4־טער האָט אין יאָר 1633 באַשטעטיקט די פּריווילעגיעס וואָס די באַזונדערע שטעט און צעכן האָבן געקריגן פון די זעלבע קעניגן, דאָך איז אין יענעם פּעריאָד (אויף דער גרענעץ פון 16טן און 17טן י.ה.) אין פיל שטעט באַזונדערס אין דעם מזרחדיקן טייל פון לאַנד, פאָרגעקומען אַ געוויסע ענדערונג אין דער לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג צום בעסערן[138].

אַט די ענדערונג קען מען טאַקע באַמערקן אין קראָשניק.

אין יאָר 1584 איז אין קראָשניק אַנולירט געוואָרן דאָס געזעץ „de non tolerandis Judaeis”. נאָך דער ענדערונג האָבן יידן אָנגעהויבן שנעל אָנקומען אין שטאָט אַריין, זיך פריי דאָ באַזעצט, געניסנדיק — פּונקט ווי די מיעשטשאַנעס — פון דער פרייהייט אויפן געביט פון האַנדל. זיי האָבן זיך דעריבער באַטייליקט הן אין אינערלעכן, הן אין אויסערלעכן האַנדל. זיי זענען געפאָרן אויף יאַרידים אין די ווייטערע שטעט און יידן פון אַנדערע שטעט זענען ווידער געקומען קיין קראָשניק אויף די יאַרידים, ווו זיי האָבן זיך געטראָפן מיט יידן פון פּויזן[139], קראָקע[140], און אפילו פון פּראָג[141] און טערקיי[142]. אין יאָר 1531—1540 האָבן די קראָשניקער יידן דורכגעפירט דורך דער צאָל־קאַמער אין לובלין וואַקס און זייד[143], און צוויי קראָשניקער יידן (משה און סאלאמאָן) זענען אין יאָר 1531 געפאָרן אין האנדלס־ענינים קיין גדאַנסק[144]. קיין גדאַנסק זענען אין 17טן י.ה. אויך געפאָרן די זין פון משה באגאטע: ישראל און אברהם. אין יאָר 1634 האָבן זיי אַרויסגעפירט — בשותפות מיטן קראָשניקער מיעשטשאַנין קאַפּאַראַן — אויף א.ג. דובאס[146] תבואות קיין גדאַנסק, און פון דאָרטן אויף צוריקוועגס האָבן זיי געברענגט טוך[146].

וועגן אָנטייל פון די יידן אינעם אינערלעכן האַנדל פון קראָשניק האָבן מיר פאַרהעלטניסמעסיק אַ סך ידיעות. ס׳רוב האָבן זיי געהאַנדלט מיט שפּייז־פּראָדוקטן פון ערשטן געברויך: תבואה, האָניק, פלייש, זאַלץ, קראָכמאַל, פיש, הערינג און מיט אלקאָהאָל־משקאות. זיי האָבן אויך געהאַנדלט מיט אינדוסטריע־אַרטיקלען: טוך, וואָל, לעדער, וואַקס, זייף, אייזן, ליכט, פּולווער, האָלץ און מיט קאָלאָניאַל־סחורות: געווירצן, פעפער און סאפראן. אַחוץ דעם האָבן זיי געהאַנדלט מיט בהמות און פערד.

די קראָשניקער יידן זענען אמייסטן געווען פאַרטרעטן אינעם האַנדל מיט תבואה, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיטן אַרענדירן דעם שטייער וועלכן זיי האָבן ס׳רוב באַקומען אין נאַטור. די מיל־אַרענדאַטאָרן זענען דעריבער אויך געווען תבואה־סוחרים. די פעיקסטע תבואה־סוחרים זענען געווען: יעקב קוזקא, זיין זון בישקאָ ווי אויך זיינע איידעמס קאָכמאַן און אהרון, וואָס זענען גלייכצייטיק געווען מיל־אַרענדאַטאָרן. צו דער פאַמיליע פון יעקב קוזקא האָט געהערט דער איינציקער אין קראָשניק תבואה־שפּייכלער, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער פאָרשטאָט פאָדלעסיע[147]. פונעם שפּייכלער זענען די תבואות איבערגעלאָדעוועט געוואָרן אויף באַרקעס אָדער טראַטוועס, וועלכע האָבן דאָס איבערגעפירט דורכן טייכל סטרוזשע צו דער ווייסל און ווייטער קיין גדאַנסק. אין יאָר 1631 האָט בישקעס זון ברוך פאַרקויפט דעם דעמלטיקן וואָיעוואָדע אַנדזשעי גזשימקאָווסקי דעם שפּייכלער מיטן גאַנצן פלאַץ פאַר 100 זל׳[148].

ברוכס האַנדלס־געשעפטן זענען וואַרשיינלעך גע־

גאַנגען זייער שלעכט, ווייל ער האָט חוץ דעם שפּייכלער אויך פאַרקויפט אַנדערע פאַרמעגנס, וואָס זענען אים געבליבן אַלס ירושה נאָכן טאַטן. אין יאָר 1630 האָט ער פאַרקויפט אַ סאָד, וואָס האָט זיך געפונען הינטער דער שטאָט (נאָענט פונעם יידישן בית־עולם)[149]. וואַרשיינלעך איז דאָס געווען אַ פועל־יוצא פון דעם וואָס דער פּוילישער תבואה־עקספּאָרט, נאָכן אומגליקלעכן קריג אין די יאָרן 1626—1629[150] וועגן אַ צוטריט צום באַלטיק, האָט זיך איינגעבראָכן. ברוך האַנדלט טאַקע ווייטער מיט תבואה, אָבער אין אַ קלענערן פאַרנעם. אין יאָר 1633 איז דער מיעשטשאַנין סטארי־בראַט געווען ביי אים פאַרחובט אויף 11 זל׳ און 2 קאָרעץ קאָרן וואָס ער האָט זיך מתחיב געווען צו דעקן מיט סלאָדעס[151]. מיט תבואה האַנדלט אויך משה און זיינע זין, וואָס פירן עס איבער קיין גדאַנסק. משה מיט די זין אַרענדירן אויך מילן. אין יאָר 1624 רעכנט זיך משה אָפּ מיט בוטטען און שאַפּראַניקן פאַר דער זיי צוגעשטעלטער תבואה[152]. מיט תבואה־האַנדל האָבן זיך אויך פאַרנומען די ברידער העליאַשאָוויטש (הערשקע און יעקב) און הערשקעס זון עלי. סטאַניסלאַוו קאַפּאַרא איז שולדיק געווען יעקבן 15 קאָרעץ תבואה און הערשקע איז שולדיק געווען יאַן קוליס 80 פל׳, אויך פאַר תבואה[153]. אַחוץ דעם זענען פיל מיעשטשאַנעס זיי שולדיק געווען צו איין קאָרעץ קאָרן. דאָס האָבן געקענט זיין חובות פאַר נאָמאַל, ווייל די יידן זענען אויך געווען מיל־אַרענדאַטאָרן[154].

די קראָשניקער סוחרים האָבן אויך אָנטייל גענומען אינעם עקספּאָרט פון האָניק, וואָס איז דעמאָלט געווען איינער פון די אַרטיקלען, וועלכע זענען עקספּאָרטירט געוואָרן קיין אויסלאַנד. אין יאָר 1530—1531 האָבן זיי דורך דער צאָלקאַמער אין לובלין דורכגעפירט 4 פעסלעך האָניק (אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 18 פעסלעך), וועגן וואָס מיר האָבן שוין אויבן דערמאָנט. מיטן האָניק־האַנדל האָבן זיך באַשעפטיקט: ליטמאַן, מאַרעק כאַנא, דוד און אַנדערע. אין יאָר 1599 האָט ליטמאַן בשותפות מיט מאַרעקן פאַרקויפט יעקבן האָניק[155], אין יאָר 1600 האָט כאַנאַ געקויפט צוויי פעסלעך האָניק אויף קרעדיט[156], דוד ווידער האָט געגעבן אַן אדערויף אויף האָניק אין שכנותדיק דאָרף[157]. אין די 30־ער יאָרן פון 17טן י. ה. האָבן זיך מיט האָניק־האַנדל פאַרנומען: הערשקע, משה און זיין זון באַראַן. הערשקע און זיין שותפטע לוציא קראַסאָווסקא איז אַדאַם קאַמינסקי שולדיק געווען פאַר 4 פעסלעך האָניק צו 48 זל׳ אַ פעסל[158]. אין יאָר 1639 האָט דער פויער גזשעגאָזש זיך מתחייב געווען צו געבן הערשקען אַ פעסל האָניק פאַרן חוב פון 30 פל׳[159]. אין יאָר 1633 איז פּיסאַרקעוויטש שולדיק געווען משהן פאַר האָניק[160]. אין יאָר 1634 האָט משהס זון באַראַן געקויפט אויף קרעדיט ביים ראַטמאַן שוויעבאָוויטש 6 פעסלעך האָניק צו 50 זל׳ אַ פעסל[161]. אין יאָר 1647 איז אַנדזשעי פּציאַנע באַשטראָפט געוואָרן מיט תפיסה פאַרן פאַרקויפן דעם יידן יעלען געפּאַלשטן האָניק[162]. פונעם „רעיעסטר פון איינמאָנען אַקציזן" פאַרן חודש דעצעמבער 1657 דרינגט, אַז אַ ייד רובינעק האָט איינגעצאָלט טשאָפּאָווע פאַר צוויי פעסלעך האָניק צו 2 זל׳ פון אַ פעסל[163].

מיטן פאַרקויפן משקאות האָבן זיך קודם־כל פאַרנומען די אייגנטימער פון די גראַלניעס און בראָווארן און אויך אַנדערע. אין 16טן י. ה. האָבן פאַרקויפט משקאות ליטמאַן און מאַרעק[164], כאַנא און ארבוש[165]. אין 17טן י. ה. — משה[166] און זיין זון באַראַן[167], אויך קאָפּל[168], דוד אַלכימיסט[169], ארינעק[170] און אויך הערשקע, וועלכער האָט חוץ מיט אייגענער בראָנפן־פּראָדוקציע אויך געהאַנדלט מיט וויין. אין יאָר 1633 האָט ער געקויפט ביים שליאַכטשיץ אָפּאַטאָווסקי פאַר 300 זל׳ וויין[171]. אויף דער אַלגעמיינער צאָל שענק־אייגנטימער אין יאָר 1631 זענען געווען 5 קריסטן און 5 יידן[172].

איינער פון די וויכטיקסטע פּאָזיציעס אינעם האַנדל פון די קראָשניקער יידן איז געווען זאַלץ. אויף די מזרח־געביטן פון פּוילן, ווי ס׳איז באַקאַנט, האָבן זיך מיטן דאָזיקן האַנדל אויסשליסלעך פאַרנומען יידן. אַזוי האָט אויך אויסגעזען אין קראָשניק. אין צווישנפּעריאָד פון 16טן און 17טן י. ה. האָבן אין קראָשניק נאָך געהאַנדלט מיט זאַלץ יידן און קריסטן. לויט די געגעבענע פון יאָר 1626 זענען דעמאָלט אין קראָשניק געווען 12 זאַלץ־סוחרים[173]. געהאַנדלט מיט זאַלץ האָבן קלימעק (1606)[174], סטאַניסלאַוו קאַפּאַרא און סטאַניסלאַוו קאַמיק[175], אברהם יאַקובאָוויטש און אַנדערע. אברהם האָט געבערענגט זאַלץ פון אוישציע[176]. אין יאָר 1634 האָט ער אָפּגעדינגען ביי מיקאָלאַיען אַ שיפל א. ג. ליכטאַן[177], פאַר 10 זל׳ אויף צו ברענגען פון אוישציע 20 פעסלעך זאַלץ (ער האָט אים באַדאַרפט צוגעבן 2 זל׳ אין פאַל ער וועט ברענגען מער ווי 20 פעסלעך). דער אייגנטימער מיקאָלאַי ווראָנאַ האָט געדאַרפט זיין דער שיפער. דעם לוין פאַר צוויי מיטהעלפער האָט

באַדאַרפט דעקן אברהם. דעם וואַסער־שטייער האָט אויך באַדאַרפט דעקן אברהם[178]). זאַלץ איז געבראַכט געוואָרן קיין קראָשניק נישט בלויז פון אוישציע, נאָר אויך פון אנדערע ערטער און דורך אַנדערע וועגן. אין זעלבן יאָר, למשל, האָט יונה חזן פון אָפּאָלע געברענגט זאַלץ קיין קראָשניק דורך שאָסיי־וועגן צוזאַמען מיט אַנדערע סחורות[179]).

אין העלפט פון 17טן י. ה. האָבן זיך מיט זאַלץ־האַנדל אין קראָשניק פאַרנומען כמעט בלויז יידן. אין חודש דעצעמבער 1637 זענען אויף אַן אַלגעמיינער צאָל פון 14 זאַלץ־סוחרים געווען 13 יידן[180]). אין יאָר 1695 האָבן זיך שוין מיטן זאַלץ־האַנדל פאַרנומען אויסשליסלעך יידן. אויף אַ דעמאָלטיקער געמיינזאַמער באַראַטונג פון די מאַכט־אָרגאַנען מיט די יידישע ראשי הקהל, איז חוץ דער ענין פון קצבים־שטייער אויך באַטראַכט געוואָרן די פראַגע פון די אָפּצאָלן, וואָס עס דאַרפן אַריינטראָגן די יידישע זאַלץ־סוחרים. צוזאַמען מיט די קצבים האָבן זיי באַדאַרפט אויסטראָגן די פליכטן, וואָס זענען געווען געבונדן מיטן האַנדל פון זאַלץ און פלייש. חוץ דעם האָבן זיי באַדאַרפט צוזאַמען מיט די קצבים איינצאָלן אין דער שטאָט־קאַסע 30 זל׳ יערלעך[181]). אין יאָר 1662 איז דער אָפּצאָל פון די זאַלץ־סוחרים שוין טראַקטירט געוואָרן באַזונדער. ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן אויך איינצומאָנען ביי זיי אַ „טאַקסע" פאַר 6 זאַלץ־סוחרים (אַזוי פיל איז וואַרשיינלעך פריער געווען קריסטלעכע זאַלץ־סוחרים)[182]).

גאַנץ פאַרשטענדלעך, אַז די יידישע קצבים האָבן זיך באַשעפטיקט מיט פלייש־פאַרקויף און אין העלפט 17טן י. ה. זענען זיי געוואָרן די איינציקע ליפעראַנטן פון פלייש פאַר דער גאַנצער באַפעלקערונג אין שטאָט. די יידן האָבן געהאַנדלט מיט הערינג[184]), וועגן וואָס מיר האָבן שוין דערמאָנט, מיט פיש פון די אָזיערעס וואָס זיי האָבן אַרענדירט און אויך פון אויפקויף אויף די מערק. אין יאָר 1632 האָט לעוועק געקויפט פיש (צו 9 זל׳ פאַר אַ צעבער און צו 29 זל׳ פאַר אַ שעפל), וועלכע ס׳האָט פאַרקויפט אויפן מאַרק דעם וויזניצקער סטאַראָסטע, טאָמאַש באַזשאַנקי, בשותפות מיטן קראָשניקער ראַטמאַן.

דאָס איז מסתם געווען אַ גרויסע צאָל פיש, ווייל די פאַרקויפער — נאָך דער נישט איינגעגעבענער טראַנזאַקציע מיט לעוועקן — האָבן אָפגעשאַצט דעם היזק זייערן אויף 500 זל׳[185]). מיט געזאַלצענע פיש האָט געהאַנדלט אברהם סוקעניק[186]).

די יידן האָבן אויך געהאַנדלט מיט אינדוסטריע־אַרטיקלען. יעקב קוזקא האָט צוגעשטעלט פאַר דער שטאָט אויף פאַרטיידיקונג־צוועקן און אויף פאַרשידענע איינריכטונגען: פולווער, שוועבל, אייזן און ברעטער. אין יאָר 1573 האָט די שטאָט ביי אים איינגעקויפט אַ צענטנער בליי פאַר 5 פל׳ און 15 גר׳[187]), אין יאָר 1578 ווידער — שוועבל צו פולווער פאַר 24 פל׳[188]), און אין יאָר 1594 האָט דער שטאָטראַט זיך מיט אים פונאַנדערגערעכנט פאַר צוויי צוגעשטעלטע קעסטלעך אייזן אויף צו רעמאָנטירן די תפיסה א. ג. „מאַסקע", (8 פל׳). פאַר אייזן צו וואַסער־רערן און צום וואַסער־קאַסטן (8 פל׳), און פאַר ברעטער פאַר דער שטאָטישער אָזיערע (24 פל׳)[189]).

אויך אינעם האַנדל מיט טוך האָבן יידן אָנטייל גענומען, דער עיקר טוך פון אָרטיקער פוילישער פראָדוקציע. אין יאָר 1634 האָט משה׳ס זון געברענגט פון גדאַנסק 6 באַלן טוך[190]). אין יאָר 1633 האָט איציק מאַרקאָוויטש געפירט אַ שטרייט מיטן טוכהאַנטווערקער יאַן באָמבא „איבער אַ האַלבן אייל טוך צו אַ האַלבן ז׳ פאַר אַ אייל[191]). אין זעלבן יאָר האָט שמעון פאַיאַנטשעק געבאָרגט ביי משהן פאַר „יערכע" און טוך אויף 6 זל׳[129]). אַדאַם קאַמינסקי ווידער איז שולדיק געווען פאַר טוך הערשקען און זיין שותפטע 20 זל׳[193]).

יידישע סוחרים האָבן אויך געהאַנדלט מיט וואָל. אין יאָר 1599 האָט יעקב פאַגעל פאַרקויפט מיקאָלאַי קאַרפוקן קיין לובלין אַ האַלבן באַל וואָל[194]). אין יאָר 1625 איז דער האַנדל מיט וואָל אויף די קראָשניקער יארידים געוואָרן באַגרענעצט: פון דעם דרינגט, אַז פאַר דער טוך־פראָדוקציע איז דער האַנדל מיט וואָל געווען נישט גינסטיק. די קראָשניקער טוך־האַנטווערקער האָבן געשלאָסן אַן אָפמאַך מיטן צעך פון טוך־האַנטווערקער און שכנותדיקן שטעטל אוזשענדאָווע, אַז יענע האַנטווערקער איז פאַרווערט צו קויפן וואָל אויף די קראָשניקער מערק און די קראָשניקער — אויף די אוזשענדאָווער מערק. קיין טוך־האַנדל האָט דער אָפמאַך נישט פאַרווערט[195]). אינעם יידישן האַנדל פון קראָשניק טרעפן מיר זיך אָפט מיט לייוונט. די וועבער פלעגן אָפט רעגולירן זייערע חובות מיט לייוונט אָדער אויסטוישן לייוונט אויף אַנדערע פראָדוקטן. אָפט פלעגן סוחרים געבן די וועבער אַן אדערויף אויף לייוונט (כדי צו פאַרזיכערן דעם צושטעל פון דער סחורה) און דעם אדערויף פאַרשרייבן אַלס חוב. פון די יידישע לייוונט־סוחרים אין קראָשניק זענען אונדז באַקאַנט די שות־

פּים בישקאָ מיט יעקב בערעם. אין יאָר 1629 האָבן זיך די יורשים פון מיטאָ צערעכנט מיט די צוויי דערמאָנטע שותּפים פאַרן איינגעקויפטן לייוונט [196]). אין יאָר 1647 האָט זאזשענבלאָוויטש געשווירן, אַז אויפן חשבון פון איינגעקויפטן לייוונט צו 5 גר׳ אַ מאָס, האָט ער איינגעצאָלט הערשקען 32 מאָס [197]). הערשקע האָט אויך מסכּים געווען אָפּצונעמען ביים לייוונט־סוחר סטאַניסלאַוו קאַפּאַרא אַ געוויסע סכום לייוונט אויפן חשבון פון דער הלוואה, וואָס ער האָט יענעם געגעבן [198]) (אין דעם פּרט האַנדלט זיך מסתּם אין אימפּאָרטירטן לייוונט, ווייל קאפארא פלעגט פאָרן קיין גדאַנסק. אין יאָר 1648 איז טאָמאש קאמיק שולדיק געווען יעקבס זון איציקן 1 פל׳ מיט 20 גראָשן פאַר לייוונט [199]).

די קראָשניקער יידן האָבן, אויפן סמך פון אַמאָליקע פּריווילעגיעס, געהאַט רעכט אויפצוקויפן סחורות אין די שכנותדיקע דערפער. צווישן אַנדערע פלעגן זיי אין אַ גרויסער מאָס אויפקויפן פעל. דער שוסטער־צעך האָט אין שייכות מיט דעם איבערגעגעבן צו טאָמאַש זאַמאָיסקי אַ שריפטלעכע אָנקלאַגע, אין וועלכער זיי האָבן זיך געקלאָגט, אַז די יידן באַשווערן זיי אין דער אַרבעט, ווייל די פעל טרעפט נישט אויפן קראָשניקער מאַרק. אין שייכות מיט דער אָנקלאַגע האָט זאַמאָיסקי דעם 26־טן אַפּריל 1619 אַנולירט די אויבן דערמאָנטע פּריווילעגיעס פאַר יידן און זיי פאַרבאָטן אונטער אַ שטראָף פון 10 „גזשיוונעס" אויפצוקויפן סחורות אין די דערפער פון זיין אָרדינאַציע. דער דערמאָנטער פאַרבאָט איז נישט חל געווען אויף די ערטער, וואָס האָבן נישט געהערט צו זיין אָרדינאַציע [199א]). אָט די דערמאָנטע פּרטים באַווייזן, אַז דער אָנטייל פון קראָשניקער יידן אינעם פעל־האַנדל איז געווען אַ באַדייטנדיקער.

מיטן פעל־האַנדל האָבן זיך ס׳רוב פאַרנומען קצבים, ווייל ס׳האָט אַ שייכות מיט זייער פאַך, אָבער אויך אַנדערע האָבן זיך מיטן דאָזיקן האַנדל באַשעפטיקט. אין יאָר 1607 איז שמעון קאטשמארטשיק שולדיק געווען יצחק יאקובלעווערן פאַר פעל 4 פל׳ [200]). אין יאָר 1634 איז אין געריכט פאָרגעקומען אַ משפּט צווישן יצחק מארקאָוויטש מיטן שניידער־צעך וועגן אַ חוב פון 50 זל׳ פאַר פעל [201]). דעם יידישן קצב יוספן איז סטאַניסלאַוו כשאָנסטאָווסקי שולדיק געווען פאַר פעל 19 זל׳ [202]). דער סוחר עלי הערשקאָוויטש פלעגט אויפקויפן פעל ביי פּויערים. אין יאָר 1647 האָט אַ פּויער פון סלאָדקאָווע אָפּגעגעבן אַ שבועה, אַז ער האָט נישט גענומען ביי עלין 4 פל׳ פאַר פעל [203]). ס׳איז כדאי צו דערמאָנען, אַז די קראָשניקער קצבים האָבן אויך געהאַנדלט מיט בהמות און זיך אויך פאַרנומען מיט מעקלעריי אינעם פערד־און קו־האַנדל.

די קראָשניקער יידן פלעגן אויך ברענגען קאָלאָניאַל־סחורות, ווי פעפער, סאפראן און געווירצן. אין יאָר 1650 האָבן אַבליק און משה העליאשאָוויטש געברענגט זעק מיט פעפער, געווירצן, סאפראן, קימל, זייף, קראָכמעל און אַנדערע אַרטיקלען. ס׳איז בלויז נישט באַוווּסט צי זיי האָבן אַליין אימפּאָרטירט די סחורות, אָדער זיי האָבן איינגעקויפט אויף אַ יאַריד [204]).

אויפן סמך פון די אויבן אָנגעגעבענע ציפערן וועגן סחורות־אומזאַץ, סחורות־פּרייזן א.א.וו. קען מען פעסטשטעלן, אַז צווישן די יידישע סוחרים אין קראָשניק האָט בלויז אַ קליינע צאָל דיספּאָנירט מיט גרעסערע מזומנים, ס׳רוב איז אָבער געווען פון מיטעלער עושרות, ס׳זענען אויך געווען גרויסע אביונים. צו די עושרים דאַרף מען אָן ספק פאַררעכענען: יעקב קוזקא, הערשקען און משהן, וועלכע ווערן דערמאָנט אין די דאָקרמענטן פון 17טן י.ה. דאָס רוב יידישע סוחרים אין קראָשניק האָט דיספּאָנירט מיט קליינע קאַפּיטאַלן און געמוזט אָנקומען צו לאַנגטערמיניקע הלוואות פאַר הויכע פּראָצענטער, געבנדיק באַוועגלעכע און אומבאַוועגלעכע משכּנות. געווען פאַלן, ווען אַ בעל־חוב האָט נישט געקענט אויספירן זיינע פאַרפליכטונגען און אָפט געמוזט פאַרקויפן דאָס הויז, אין וועלכן ער אַליין האָט געוווינט, כדי דעם חוב צו דעקן. אַזוי, למשל, איז געשען מיט זעלמאַנען, וועלכער האָט נישט געקענט דעקן די הלוואה פאַר וועלכער ער האָט באַדאַרפט צאָלן הויכע פּראָצענטער און דער מלווה האָט דעריבער פאַרנומען זיין הויז [205]). דער זעלבער זעלמאַן האָט אויך געהאַט אַנדערע חובות און לכּיף געמוזט זיין הויז פאַרקויפן 206). אין אַן ענלעכער לאַגע האָט זיך אויך געפונען יוסף (יוזווא), וועלכער האָט זיך באַזעצט אין קראשניק, ווען פאַכטער פון דער שטאָט איז געווען מאטשעי ביאלינסקי. פאַרן געלט וואָס ער האָט געבאָרגט ביי ביאלינסקין (וואַרשיינלעך האָבן זיי נאָך פריער געהאַט צווישן זיך פינאנסיעלע באַציאונגען), האָט ער געקויפט אַ הויז. חוץ דעם חוב, איז ער אויך געווען אַ בעל־חוב ביי אַנדערע מענטשן. נאָכן טויט פון יוספן און ביאלינסקין אין יאָר 1608 איז דורכגעפירט געוואָרן אַן אינוועטאריזאַציע פון

יוספס גאַנצן פאַרמעגן, וואָס איז איבערגענומען געוואָרן דורך אַ קראשניקער מיעשטשאַנין יאַנאָשקעוויטש[207]). מינדל, יוספס פרוי, האָט נאָך אין משך פון איר גאַנץ לעבן געהאַלטן אין איין אויסצאָלן איר מאַנס חובות. נאָך אין יאָר 1628 האָט זי זיך צערעכנט פון יוספס חובות[208]) און מיטן געלט וואָס זי האָט באַקומען פון יצחק אָבליקאָוו פאַר אַ פאַרקויפטן פלאַץ, האָט זי געדעקט די סומע וואָס האָט געלאַסטעט אויף דער היפאָטעק פון הויז[209]).

אין אַן ענלעכער פינאַנסיעלער לאַגע האָט זיך געפונען דער ייד ליטמאַן, אַן אייגנטימער פון אַ מעלצערייי און צוויי הייזער (אין מאַרק און ביי דער יידן־גאַס). איין הויז האָט ער שוין געמוזט פאַרקויפן אין יאָר 1610[210]), און דאָס צווייטע הויז האָט ער פאַרמשכנט פאַר 162 זל׳[211]), סוף יאָר 1615 האָט ער אויך דאָס הויז געמוזט פאַרקויפן[212]). זיין זון יעקב, וואָס איז בעת אַן עפידעמיע אין 1623 געשטאָרבן, איז געווען אַ גרויסער אביון[213]).

אויך דער יידישער קרעטשמער האשקאַ האָט פאַרמשכנט זיינע הייזער פאַר הויכפראָצענטיקע הלוואות. פאַר אַן הלוואה פון 20 זל׳ (אין יאָר 1594) האָט ער געצאָלט 6 זל׳ יערלעכן פראָצענט (ד. ה. 30 פראָצענט אין מזומנים) און אַ האַלבן פונט פעפער[214]). אין יאָר 1599 זענען שוין ביידע הייזער געווען פאַרזעצט[215]) און לסוף האָט ער איין הויז געמוזט פאַרקויפן[216]), בלויז דאָס צווייטע הויז איז איבערגעגאַנגען בירושה צו זיין פאַמיליע[217]).

בכדי צו רעזומירן אונדזערע באַהאַנדלונגען וועגן דער פאַרמעגלעכקייט פון די יידישע סוחרים אין קראָשניק, דאַרף מען פעסטשטעלן, אַז ס׳איז געווען אַ גרויסע פאַרמעגנס־דיפערענץ צווישן די סוחרים, וואָס האָבן דיספאָנירט מיט גרעסערע מזומנים און די וואָס האָבן דיספאָנירט מיט זייער קאַרגע קאַפיטאַלן. ס׳רוב טראַנזאַקציעס זענען געווען מיט קלענערע סומעס: פון עטלעכע ביז קנאַפע 20 זל׳. די פאָזיציעס, וואָס נעמען אַרום עטלעכע הונדערט זל׳ דאַרפן פאַררעכנט ווערן צו אויסנאַמען, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צום האַנדל מיט האָניק (300 זל׳), וויין (700 זל׳) אָדער פיש.

אין די שטאָט־ביכער איז אין גרונט נישט דערמאָנט וועגן טראַנזאַקציעס און מזומנים און דעריבער קאָן מען זאָגן, אַז טראַנזאַקציעס פאַר באַרעס־געלט זענען געווען ווייניק און די האַנדלס־טראַנזאַקציעס אין קראָשניק אין דער געגעבענער האנדלס־טראַנזאַקציע איז געווען אין סחורות, צי אין געלט, האָט דער קרעדיטאָר אָפט געפאָדערט, אַז דער חוב זאָל געדעקט ווערן אין אַ באַשטימטער סחורה. אין יאָר 1596 איז וואָוזשינעץ קלימטשיק שולדיק געווען יעקב פאַצאַנאָוו 6 זל׳, 10 קאָרץ האָבער (צו 12 גר׳ אַ קאָרץ), פאַר שטרוי און פאַר טראַנספאָרט, פאַר וועלכע קלימטשיק האָט זיך מתחייב געווען צו דעקן אין סחורה[218]). אַלס גאַראַנטיע פלעגן געגעבן ווערן פאַרזיכערונג־בריוו, ערבות און משכנות. די פאַרזיכערונג־בריוו פלעגן זיין פאַרזען מיטן אונטערשריפט פונעם בעל־חוב, ביי גרעסערע סומעס אויך מיט די אונטערשריפטן פון עדות. אויב דער בעל־חוב איז געווען אַ ייד, האָט ער זיך אונטערגעשריבן אין יידיש. אַזאַ מין פאַרזיכערונג־בריוו אונטערגעשריבן אין יידיש, אויף אַ סומע פון 15 זל׳[219]), האָט געגעבן זלמן. אויף אַ גאַראַנטיע־בריוו פון מאַרעק באַנאָוויטש אויף אַ סומע פון 225 זל׳ זענען שוין אויך אונטערגעשריבן עדות: לייזער שקאָלניק (אין יידיש), אַ ראַטמאַן און דער שטאָטישער שרייבער. כדי די גאַראַנטיע־בריוו זאָלן האָבן אַ וויכטיקערע באַדייטונג, האָט דער מלווה זיך באַמיט, אַז דער דאָקומענט זאָל בוכשטעבלעך אַריינגעשריבן ווערן אין שטאָט־פנקס[220]).
נאָך אַ מיטל צום פאַרזיכערן זיך די הלוואה איז געווען די ערבות פון אַ דריטער פערזאָן, וואָס איז אויף אַזאַ אופן געוואָרן פאַראַנטוואָרטלעך פאַרן חוב מיטן גאַנצן פאַרמעגן און אפילו מיט דער פערזענלעכער פרייהייט[221]). ס׳רוב טרעפט מען אָבער גאַראַנטיעס אין פאָרם פון פאַרמשכונען דאָס פאַרמעגן. אַלס צוואַנגמיטל צו דעקן אַ חוב פלעגט אָנגעווענדעט ווערן קאָנפיסקאַטע פון פאַרמעגן, אַרעסט פון בעל־חוב אָדער פון זיין ערובניק[222]). די פאַרמשכונטע זאַכן פלעגן איבערגיין צום מלווה ערשט נאָך אַ יאָר מיט 6 וואָכן[223]). דער דאָזיקער טערמין איז גענומען געוואָרן פון די יידישע דינים[224]). דער מלווה האָט אָבער געמוזט אָפיציעל מעלדן וועגן דעם זיין בעל־חוב. נאָך די אַלע פאַרפליכטנדיקע טערמינען האָט דער מלווה איבערגעגעבן דעם פאַרמשכונטן געגנשטאַנד צו די געהעריקע אינסטאַנצן צום אָפשאַצן (ס׳רוב — עמעצן פון די צעכן)[225]). אין הסכם מיט די יידישע דינים איז דער מלווה נישט מחויב געווען פאַרן סוף פון אָפגערעדטן אויסקויף־טערמין צו געבן דעם משכון צום שאַצן, סיידן דער בעל־חוב האָט פאַרן טערמין דעם משכון געוואָלט אויסקויפן. די דאָזיקע פרינציפן זענען אָבער נישט תמיד אָנגעווענדט געוואָרן[226]). גרעסערע

קרעדיטן זענען געגעבן געוואָרן פאַר אַ משכון פון אומבאַוועגלעכע גיטער (גערטנער, סעדער, פּלעצער, לאַנקעס און הייזער). די קרעדיטן זענען געגעבן געוואָרן אויף די משכנות פון אומבאַוועגלעכע גיטער אויף צוויי אופנים: צום באַנוצן זיך מיט זיי אָדער בלויז אַלס משכון[227]). אויב די משכונות צום באַנוצן זענען געווען פעלדער, לאַנקעס, גיטער אָדער סעדער, האָט דער מלווה געהאַט רעכט (ס׳רוב אויף אַ משך פון 1 ביז 3 יאָר) צו באַנוצן די גיטער און אַראָפּצונעמען די גערעטעענישן[228]). אָפט פלעגט דער מלווה זיך באַוואָרענען אין אָפּמאַך, אַז אויב ער וועט פאַרן טערמין אומקערן דעם חוב, וועט דאָס גערעטעניש פון גאָרטן, סאָד און פעלד געהערן צו אים און דער מלווה וועט באַלוינט ווערן אויף אַן אַנדערן אופן, וועלכער איז אויך באַצייכנט געוואָרן אין אָפּמאַך[229]).

דער וואָס האָט געגעבן קרעדיט אויף אַ משכון פון אומבאַוועגלעכע גיטער צום באַנוצן, האָט זיך געשטעלט צוויי צילן: הן צו פאַרזיכערן דעם חוב מיטן משכון אין פאַל דער לווה וועט נישט קאָנען דעם חוב אומקערן, הן מיטן איינקאַסירן פאַר די גערעטעענישן. פאַר אַ יידישן מלווה האָט אַזאַ משכון געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג, ווייל דאָס איינקויפן אין שטאָט אַן אומבאַוועגלעך פאַרמעגן איז פאַר יידן געווען זייער שווער. אויף אַזאַ אופן האָט דער ייד מאַרקאָוויטש באַקומען אַ הויז אין שטאָט. אין יאָר 1633 האָט ער געבאָרגט 20 זל׳ אַ געוויסן סטאַניסלאַוו יאסקולקאַ. אַלס משכון האָט ער באַקומען אַ הויז אויפן מאַרק־פּלאַץ[230]). אין זעלבן יאָר האָט ער זיך אַריינגעצויגן אין אָפּיצינע אַלס קאָמאָרניק[231]) און אין יאָר 1635 האָט ער דאָס הייז שוין אָפּגעקויפט פאַר 320 זל׳[232]). מיטן זעלבן ציל האָט אין יאָר 1632 משה באגאטע געבאָרגט דעם הויזאייגנטימער וואיצעך גיזשיץ 400 זל׳, נעמענדיק אַלס משכון זיין הויז אויפן מאַרק־פּלאַץ, וואָס האָט זיך געפונען „צווישן די הייזער פון קראָשניקער ראַטמאַן מארצין קוואַסאָוויטש און קאספּאַר סאָסנאָוויטש — —״. גיזשיץ האָט גענומען די הלוואה און זיך מתחייב געווען צו צאָלן פון יעדער 100 זל׳ 10 זל׳ צינזן יערלעך און אַריינלאָזן אַלס לאָקאַטאָר משהס זון, ביז ער וועט די הלוואה אומקערן. גיזשיץ האָט אָפּגעטראָטן פאַר משהס זון „אויף דער באַשטימטער צייט צום באַנוצן״ — אַ קליין שטיבעלע מיט אַ צימערל צום רויקן באַוווינען און מיט אַ שענק אין זעלבן שטיבעלע. אין דער קוך האָט ער רעכט געהאַט צו קאָכן, עסן לויט זיין באַדערפעניש. אויך דעם קעלער צו באַנוצן — — —״[233]).

משה וואָלט זיכער דערגרייכט זיין ציל און אָפּגעקויפט דאָס הויז, ווען נישט די פאַראָרדענונג פונעם שטאָטהאר פון יאָר 1637, אַז יידן טאָרן נישט וווינען אויפן מאַרק־פּלאַץ. משה האָט זיך מיט דער פאַראָרדענונג נישט גערעכנט און אין יאָר 1638 האָט ער פאַר אַ זייער הויכן פּרייז פון 1265 ז׳[234]) דאָס הויז יאָ געקויפט. ער האָט אָבער לסוף פון דעם רעזיגנירט, ווייל די טראַנזאַקציע איז נישט סאנקציאָנירט געוואָרן.

אויב אַ בעל־חוב האָט צום טערמין נישט רעגולירט זיין חוב, איז זיין משכון פון אומבאַוועגלעכע גיטער אָן באַנוצונגס־רעכט איבערגעגעבן געוואָרן אַלס משכון מיט באַנוצונגס־רעכט. אין אַזאַ פאַל איז דאָס אומבאַוועגלעכע פאַרמשכונטע פאַרמעגן קאָנפיסקירט געוואָרן א. ג. אינטראמיסיע[235]) אָדער אַרעסט. אויף אַזאַ אופן טאַקע האָט אין יאָר 1600 דער קראָשניקער סטאַראָסטע וויגלאַנדאָווסקי סעקוועסטרירט (אַרעסט) דאָס הויז פון זאלמענען, וואָס האָט אים צום טערמין נישט אומגעקערט 15 זל׳, וועלכע זענען געווען פאַרזיכערט אויף דער היפּאָטעק פון דאָזיקן הויז[236]). יעדער בעל־חוב האָט געריכטלעך געקאָנט אָפּלייגן דעם טערמין פון סעקוועסטרירן דאָס הויז. דאָס האָט געקענט זיין נאָר מיטן הסכם פון צווייטן צד. ער האָט אָבער געמוזט צאָלן דירה־געלט, ביז ער האָט דעם חוב אָפּרעגולירט[237]).

די גרעסטע צאָל הלוואות וואָס קראשניקער יידן האָבן געגעבן, דאַרף פאַררעכנט ווערן צו די האַנדלסקרעדיטן, וואָס זענען געגעבן געוואָרן בעת האַנדלס־טראַנזאַקציעס פון פאַרשידענע סחורות: לעדער, אַרבעס, בראָנפן, ביר, תבואות, לייוונט, טוך. אַחוץ דעם זענען געגעבן געוואָרן געלט־הלוואות אויף צינזן אויף א. ג. מסחר. מיט הלוואות אויף צינזן האָבן זיך ס׳רוב באַשעפטיקט פרויען, אלמנות. אין יאָר 1606 האָט די „דאָקטאָראָווע״, געמאָלדן אַ פאַל פון נישט אויסקויפן ביי איר אַ „קרוליק־פּוטער״, וואָס איז איר געגעבן געוואָרן אַלס משכון אויף 2 מיט אַ האַלבן זל׳ צינזן[238]). אין 1632 יאָר האָט „לעווקאָוויא״ געבאָרגט יאַן באָמבע 100 זל׳, פאַר וועלכע זי האָט געזאָלט נאָך 2 יאָר באַקומען 20 זל׳ צינזן[239]). צייטנווייז איז פון די געגעבענע אין די שטאָט־ביכער אָפט שווער פעסטצושטעלן צי די הלוואות זענען געמאַכט געוואָרן אין שייכות מיט האַנדלס־טראַנזאַקציעס, צי דאָס זענען געווען בלויז געלט־אָפּעראַציעס.

הלוואות האָבן געגעבן יידן צו קריסטן און אויך פאַרקערט — קריסטן צו יידן. אָפט פלעגן די יידן מאַכן הלוואות ביז דער שליאַכטע, ווייל זי פלעגט אַ דאַנק דעם האַנדל מיט תבואה דיספּאָנירן מיט גרעסערע מזומנים. אין 1590 יאָר איז דער ייד כאַנאַ שולדיק געווען דעם שליאַכטשיץ כאַמענטאָווסקין 100 זל׳ [240]). אין 1595 יאָר האָט דער שליאַכטשיץ אָזשעכאָווסקי, דער דעמאָלטיקער קראָשניקער סטאַראָסטע קוויטירט 100 זל׳, וואָס עס האָט אים אָפּגעגעבן אהרן [241]). אין יאָר 1599 זענען די יידן — אהרן, אברהם און קאָכמאַן שולדיק געווען דעם שליאַכטשיץ יאַן רודניצקי צו 100 זל׳ [242]). אין די יאָרן 1604—1606 האָט דער ייד בישקאָ געגעבן אַ הלוואָה דעם טאַרכאָבינער שליאַכטשיץ אַ געוויסע סומע געלט [243]). אין יאָר 1607 האָט דער שליאַכטשיץ וואָיצעך מאָדזשעלעווסקי קוויטירט דעם יידן מארעק אַן אומגעקערטן חוב פון 20 זל׳, דערביי האָט ער געפאָדערט, אַז דער חוב זאָל געדעקט ווערן אין די זעלבע מטבעות, וואָס יענער האָט געקריגן פון אים „אמתדיק אין גילטיק גאָלד״ [244]). אַ געוויסער ייד מיטן נאָמען יוסף האָט ביי אַ פאַכטער פון קראָשניקער גיטער מאציעי ביאַלינסקי, געבאָרגט געלט אויף צו קויפן אַ הויז אין שטאָט [245]). דער ייד זלמן האָט געבאָרגט געלט ביי וויגלאָנדאָווסקי, און אין 1613 יאָר איז ליטמאַן שולדיק געווען דעם שליאַכטשיץ פוקאַזשעווסקען 50 זל׳ און דעם שליאַכטשיץ פשיגאָבאַרסקען — 70 [248]). מארעק כאַנאָוויטש האָט געבאָרגט 225 זל׳ ביים שליאַכטשיץ יאַן זשעטיצקי [249]). אין יאָר 1649 איז יעלען יאַקובאָוויטש שולדיק געווען טאַדעוש ליפּעצן 200 זל׳ [250]).

ס׳זענען אויך געווען פאַלן, ווען אַ שליאַכטשיץ האָט געבאָרגט ביי אַ ייד געלט. אין 1618 יאָר האָט דאָס שטאָטישע געריכט זיך פאַרנומען מיט אַן אָנקלאַגע פון דעם יידן קאַרליטשעק פון קראָשניק קעגן דעם שליאַכטשיץ סטאַניסלאַוו ציבעצקי פאַר נישט אָפּגעבן אַ חוב פון 100 זל׳, וואָס ער האָט געבאָרגט אין יאָר 1614 [251]).

ס׳זענען אויך געווען פאַלן, ווען יידן האָבן געליען געלט ביי מיעשטשאַנעס. מיר וועלן אָבער בלויז דערמאָנען די הלוואות, וואָס יידן האָבן גענומען אין דער שטאָט־קאַסע. משהס זין, דוד און ישראל, האָבן אין יאָר 1634 געבאָרגט אין דער וואָיעוואָדישער קאַסע 200 זל׳, וועלכע אַ קראָשניקער לערער, מארעק ריבאַלקאָוויטש האָט דאָרט אַריינגעלייגט אין דעפּאָזיט. אַלס משכון האָט מארעק איינגעלייגט 4 זילבערנע אָפּגעגילדעטע גאַרטלען (קאָזאקישע) און אַ זילבערנעם בעכער. געבאָרגט איז געוואָרן מיט אַ באַדינג, אַז אומקערן די הלוואה דאַרף מען אין די זעלבע מטבעות, וואָס עס ווערט געבאָרגט [252]).

אין יאָר 1594 האָט דער קרעטשמער אברוש געבאָרגט ביי יאַן קאָסיעלע פון סולאָוו 20 פלאָרען (רעכענענדיק צו 48 גר׳ אַ פל׳ [253]). אָפּצאָלן האָט ער באַדאַרפט פאַר 20 פל׳ (32 זל׳) 6 זל׳ פּראָצענט (ד. ה. קנאַפּע 20 פּראָצענט) און אַ האַלבן פונט פעפער. יאַן קאָסיעל איז וואַרשיינלעך געווען אַ וואָיט, אַ מיל־אייגנטימער אָדער אַ קרעטשמער [254]). אין יאָר 1631 האָט ליטמאַן געבאָרגט 40 זל׳ אויף 10 פּראָצענט ביי אַ דינער פון שפּיטאָל־גלח אין קראָשניק, יאַקוב מאַזורעק פון בילין [255]).

*

ס׳איז נישט מעגלעך אויפן סמך פון די פאָרשונגען וועגן ווירטשאַפטלעכן לעבן פון די יידן אין איין שטאָט (קראָשניק), אַרויסצוציען מער אַלגעמיינע הנחות וועגן אָנטייל פון די יידן אין עקאָנאָמישן לעבן אין דער גאַנצער לאַטיפונדיע פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע. ערשט אַ גענויערע און טיפערע פאָרשונג אויפן דאָזיקן געביט וועט אונדז אפשר דערמעגלעכן אין דער צוקונפט אויפצוקלערן אַ ריי פּראָבלעמען, וואָס זענען געבונדן מיט דער ספּעציפיק פון עקאָנאָמישן לעבן פון די יידן אין די פּריוואַטע גיטער אויף די מזרח־געביטן פון פוילן. צו דעם צוועק זענען אָבער נייטיק ווייטערדיקע פאָרשונגען וועגן דער געשיכטע פון יידן אין אַנדערע שטעט פון דער באַהאַנדלטער אָרדינאַציע.

יידיש : **ליבער ברענער**

הערות

1) זע מיין אַרבעט: „פון דער געשיכטע פון די קראַשניקער יידן ביז דער העלפט פון 17־טן י. ה.". אין פוילישן „ביולעטין פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט" נר. 34, 1960 יאָר.

די דערמאָנטע אַרבעט נעמט אַרום אַלגעמיינע ידיעות וועגן קראַשניק, זיין געאָגראַפישע לאַגע, די רעכט פון די יידן אין דער שטאָט, ווו זיי האָבן געוווינט, ווי אויך וועגן דער יוריסדיקציע און באַציאונג צו די יידן. אין דעם אַרטיקל י. נ. „ידיעות וועגן דער יידישער באַפעלקערונג אין קראַשניק פון יאָר 1631", אין ביולעטין פון ייד. היסט. אינסט., נר' 32 (1959) האָב איך באַהאַנדלט דאָס פּראָבלעם פון שטייערן און פליכטן פון די קראַשניקער יידן פאַרן שטאָט־האַר. דאָרט ווערט אויך דערמאָנט וועגן דער צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראַשניק. די דערמאָנטע אַרטיקלען טראַקטיר איך אַלס אַן אַריינפיר צום איצטיקן אַרטיקל.

2) וואָיעוואָדישער מלוכה־אַרכיוו אין לובלין (WAPL), Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 6, 20, 43, 47—48, 50, 58, 88—90, 99, 100; Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 40 i 53, 81, 82; Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 18, 85, 103, 104.

3) A. Tarnawski, Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana W. Koronnego (1572—1605), Lwów 1935, s. 17.

4) WAPL, Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3 k. 46 i 47. בעת אויפמאָנען טשאַפּאַווע איז געקומען צו אַ מחלוקת צווישן הערשקען מיטן ראַטמאַן, שוויעכאָוויטש, וועלכער האָט הערשקען געזידלט, באַשולדיקנדיק אים, אַז ער מאָנט איין טשאַפּאַווע, ווייל ער האָט איבערגעקויפט דעם באַאַמטן פון באַליידיקן און שלאָגן. דערמיט האָט שוויעכאָוויטש אומדירעקט אויך באַליידיקט דעם שטאָט־האַר. הערשקע האָט שוויעכאָוויטשן פאַרקלאָגט אין געריכט פאַר באַליידיקן און שלאָגן. דערמיט האָט שוויעכאָוויטש אומדירעקט אייך באַליידיקט דעם שטאָט־האַר, טאָמאַס זאַמאָיסקי, זיין פאַרטרעטער אובישן און דעם שטאָט־ראַט. שוויעכאָוויטש האָט זיך פאַרענטפערט, אַז דאָס איז פאָרגעקומען נישט בעתן אַמטירן, נאָר בעת אַ „מסיבה".

5) WAPL, Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, 45—49. פאַרן געריכט רופט זיך הערשקע אַן „מלוכה־דינער און אַרענדאַטאָר". אין דעם פאַל האָט הערשקע פאַרקלאָגט פאַרן געריכט דעם שטאָט־שרייבער שאַפּראַנעק, וואָס האָט הערשקען בעת דער געריכט־סעסיע באַליידיקט. הערשקעס אָנקלאַגע אויף שאַפּראַנעקן און אויף די ראַטמענער איז באַהאַנדלט געוואָרן אויף אַ אויסגעברייטערטער סעסיע, דער אַזוי גערופענער „gajany" וואָס האָט דעמאָלט שוין געהערט צו די זעלטענע פאַלן. דאָס איז געווען אַ געריכט פון ביידע אַמטן מיט דער באַטייליקונג פונעם שטאָט־האַר אָדער זיין פאַרטרעטער. אין דעם דערמאָנטן פּרט האָבן זיך באַטייליקט צוויי באַאַמטע פון שטאָט־האַר.

6) WAPL, Kraśnik miasto. Różne zapisy-cechu kuśnierskiego, 1548—1602, nr. 1, k. 18.

7) דאָרט, ז. 20, דער דאָקומענט גיט אַן די פולע רשימה פון אַלע 37 מיטגלידער.

8) Rejestr poborowy województwa lubelskiego (powiat lubelski i urzędowski) z 1626 r. Ziemia Łukowska z 1620 r. oprac. Jan Kolasa i Kamila Schuster, Wrocław 1957, s. 89.

9) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 294.

10) Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, k. 52

11) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 82

מאַטיאַס זלאָטניק, זאָגנדיק עדות וועגן אַ געוויסן ענין האָט אין יאָר 1634 דערקלערט, אַז מיט 5 יאָר צוריק האָט ער נאָך געוווינט אין טאַרנאָגראַד. ער האָט דעריבער וואַרשיינלעך געמוזט אָנקומען קיין קראַשניק אַמפּריסטן אין יאָר 1629.

12) דאָרט, ז. 86.

13) WAPL, AOZ, spis Nr. 1960, Kraśnik-Miasto, Inwentarz miasta wraz z jego posiadłościami, perceptarz dochodów z nich, ז. 1, 2, 3, 6.

וייטער וועלן מיר באַנוצן Inwentarz m. Kraśnika. 56 בעקערס צאָלן יערלעך צו 4 גר' שטייער, איינגעצאָלט איז געוואָרן 7 פל' 18 גר'. די צאָל 56 בעקערס האַלטן מיר פאַר נישט וואַרשיינלעך. מעגלעך, אַז דער שטייער איז איינגעפלאָסן פון אַלע, וואָס האָבן געבאַקן ברויט אפילו פאַרן אייגענעם געברויך.

14) Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 67

15) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 110

16) WAPL, Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 445, 458, 477

17) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 374

18) דאָרט, ז. 274.

19) ווי 17.

20) Inwentarz miasta Kraśnika, k. 2, 5

21) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 23, 64, 67

22) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 38

23) Inwentarz m. Kraśnika, k. 2

24) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 16

אין יאָר 1642 האָט דער שטאָטראַט באַפוילן איינעם פון די טוכוועבער, אַז ביז 2 וואָכן זאָל ער איינצאָלן הערשקען 15 זל' פאַרן אַרענדירן דאָס הויז, וואָס איז ביי הערשקען אָפּגעדונגען געוואָרן.

25) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 274

26) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 113

27) B. Mark, Rzemieślnicy żydowscy w Polsce feudalnej, w. „Biuletynie Żydowskiego Instytutu Historycznego", nr. 9—10, 1954, s. 68—79.

28) מ. קרעמער, די באַטייליקונג פון די יידישע האַנטווערקער אין די צעכן פון אַמאָליקן פוילן — „בלעטער פאַר געשיכטע", וואַרשע 1938, ב. 2, ז. 62.

29) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 473—475

30) דאָרט. ז. 475.

31) לויט די סטאַטיסטישע געגעבענע פון 1764—1765 זענען אין קראַשניק געווען 15 יידישע שניידערס. (ר. מאהלער — די יידן אין אַמאָליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן). וואַרשע 1958, טאַבעלע 44.

32) Księga m. Kraśnika (1646), nr. 5a, k. 1, 24, 37, 57, 61.

33) Tamże, k. 75 i Księga m. Kraśnika (1649—1728), nr. 6, k. 10.

34) Księga m Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 64

איציק האָט געבאָרגט באַמבען געלט (מסתם האָט ער אים געגעבן אויף טוך), געדונגען ביי אים געשפּאַן מיט וועלכער ער איז געפאָרן אין די שכנותדיקע ישובים. אין רעזולטאַט פון די טראַנזאַקציעס איז אין יאָר 1633 אויסגעבראָכן אַ מחלוקת צווישן זיי, וואָס איז אָנגעקומען אין געריכט. איציק האָט באַדאַרפט אָפּגעבן אַ שבועה, אַז דאָס טוך האָט אים יאַן באַמבע געגעבן נישט אויפן חשבון פון די געבאָרגטע 28 זל' (ווי באַמבע האָט דערקלערט), אָבער „פאַרן וואַרטן אויפן געלט".

35) דאַרט, ז. 67.

36) WAPL, Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 70. עס דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז מאַרעק האָט אויך געפירט אַ מעלצעריי און גראַלניע ביי דער מיטהילף און אונטער דער אָנפירונג פון אַ קריסטלעכן וויין־פּראָדוצענט.

37) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 219, 278—279, 435, 480; Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 100.

38) Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 95

39) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 117

40) דאַרט, ז. 243. דער שטאָטראַט האָט זיך מתחייב געווען אויפצושטעלן אַ וואָג פאַר די קצבים „אויפן פּלאַץ, וווּ זיי אַליין האָבן אויפגעבויט די קאַסערן. די ראַטמענער דאַרפן זיי צושטעלן מאַטעריאַל און זיי וועלן דאָס יאָר קיין דירה־געלט נישט צאָלן, וואָס זיי דאַרפן שפּעטער יאָ צאָלן, צו 5 זל' יערלעך אין דער שטאָט־קאַסע".

41) אינווענטאַר פון דער שטאָט קראַשניק, ז. 3 און 4.

42) די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראַשניק איז שנעל געוואַקסן. אין צווישן־פּעריאָד פון 16־טן און 17־טן י. ה. זענען אין קראַשניק געווען אַן ערך 30 משפחות. אין די 30־קער יאָרן פון 17־טן י. ה. — אַן ערך 55 משפחות (ד. ה. ביי 350 נפשות), אין יאָר 1647 — 68 משפחות וואָס האָבן געצאָלט שטייערן (געשיכטלעכע מקורות, וואַרשע 1881, ב. 15, ז. 22א אין פּויליש) און אין יאָר 1764 זענען שוין געווען 965 יידן, נישט רעכענענדיק קינדער אין דעם עלטער ביז איין יאָר און אויך נישט די יידן פון די אַרומיקע דערפער. (ר. מאהלער טאַבעלע 30, 31).

43) קרעמער, ז. 23.

K. Arłamowski. Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce, Przemyśl 1931, s. 131; M. Horn, Rzemieślnicy żydowscy na Rusi Czerwonej na przełomie XVI i XVII w., „Biuletyn ŻIH", nr. 34, 1960, s. 32—36.

44) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 100. אַ גרופּע קריסטלעכע יוגנטלעכע „יחסנים" זענען ביינאַכט באַפאַלן די יאַטקעס, וואָס האָבן געהערט צו די יידן: איציק, אַבליק, מאַטעס, רוסינעק און לאַבאַרא. די אָנפאַלער האָבן אויסגעבראָכן די טירן, אַרויסגעשניטן די ריגלען, איבערגעשניטן די קייטן פון די שלעסער. אין די יאַטקעס האָט זיך געפונען פלייש אין דער ווערט פון 200 זל'. אין די שטאָטישע ביכער איז אין זעלבן יאָר אַריינגעשריבן געוואָרן נאָך איין נאַכט־איבערפאַל (אינם גרויסן דאָנערשטיק) אויף יידישע וווינונגען (דאַרט, ז' 75 און 113). די איבערגעפאַלענע זענען צווישן אַנדערע געווען שניידער־געזעלן, בעל־עגלות, טוך־וועבער, וויינמאַכער און „— — און אויסוואַרפן פון פאַרשידענע שיכטן, ווי משותפים פון דער שליאַכטע, וואָס איז יענער צייט נישט ווינציק געווען, משתפים פון קלויסטערס, שילער, יחסנים און אַנדערע יוגנט — —".

45) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 463

46) WAPL, AOZ, spis 1960. Kraśnik Miasto, Rejestr wybierania akcyzy w Kraśniku z. 1657 r. — ווייטער „Rejestr wybierania akcyzy z 1657 r.".

47) Inwentarz m. Kraśnika, k. 3, 4 i 14

48) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 101

49) Księga m. Kraśnika (1619—1684), nr. 6, k. 63, 65—66, 68 i 75.

50) Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, k. 10—12

51) זע הערות 38, 40.

52) זע הערות 45. ס'האָט געזאָלט אויפגעבויט ווערן נאָך 8 יאַטקעס ביז דער שכנותדיקער גאַס פון מאַרק־פּלאַץ, מיט די פענצטער צום מאַרק.

53) דאַרט.

54) דאַרט, ז. 473.

55) אינווענטאַר פון דער שטאָט קראַשניק, ז' 3, 5.

56) שטייערן־רעיעסטער פון יאָר 1657.

57) אינווענטאַר פון דער שטאָט קראַשניק, ז. 13.

58) אינם באַהאַנדלטן פּעריאָד האָבן די שטאָט־האַרן רעזיגנירט פון געוויסע פּראָפּינאַציע־רעכט לטובת די מיעשטשאַנעס. אין יאָר 1955 האָט זיך ס. טענטשינסקי אָפּגעזאָגט לטובת די ראַטמענער און לטובת דעם וואָיט פאַר שטייער פאַר ביר AGAD, KRSW נר'3588, (בייגעלייגט אַ בינטל פּריווילעגן. ז. 3) וואַרשיינלעך האָט דער זעלבער טענטשינסקי זיך אויך אָפּגעזאָגט פון געוויסע רעכט לטובת דער שטאָטישער קאַסע, וועגן וואָס עס עדותן די דעמלטיקע בודזשעטן פון שטאָט־הכנסות. (Księga m. Kraśnika, 1555—1722, נר. 2, ק. 16, 35, 37, 39). ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פון די רעכט אויך לטובת די מיעשטשאַנעס, ווייל זיי ווערן דעמאָלט די אייגנטימער פון מעלצערייען, גראַלניעס, בראָווערן און קרעטשמעס.

59) Księga m. Kraśnika (1595—1622(, nr. 1, k. 99; Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 34—35.

60) דאַרט, ז. 161 און Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 162.

61) דאַרט, ז. 276 און Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 40.

62) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 200

63) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 74—75.

64) זע הערות נר. 57.

65) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 32 ברוך האָט אַרענדירט די אונטערנעמונג אויף 3 יאָר פאַר 50 זל'. דער אייגנטימער האָט געגעבן ברוכן אויף דער אַרענדיר־צייט 3 קאָריטעס, עמערס און אַנדערע כלים. ער האָט אים אויך געגעבן די רעכט צו געניסן פונעם ברונעם, אַ צימער פאַרן וויינמאַכער. חוץ דעם האָט ער זיך מתחייב געווען דורכצופירן אַלע נויטיקע רעמאָנטן. דערפאַר האָט דער אייגנטימער באַדאַרפט באַקומען רעכט פון אויפקאָך.

66) WAPL, Księga różnych czynności cywilnych miasta Kraśnika za 1647 r., nr. 4, k. 46.

67) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 9—10 מאַרעק קראַוויעץ האָט אַרענדירט ביי יאַן באַטייטשיק אַ סלאָדאָווניע מיט אַ גראַלניע. אין יאָר 1648 האָט מאַרעק וויינמאַכער בעתן אויסברענען בראָנפן אַרויסגערופן אַ שרפה. ס'זענען דעמאָלט אָפּגעברענט געוואָרן די סלאָדאָווניע, די שכנותדיקע בנינים און ווירטשאַפטן פון די שכנים. ס'זענען אויך פאַרברענט געוואָרן 60 קערץ ווייצן און גערשטן־סלאָדעס (זיינע אייגענע און פון די שכנים). חוץ דעם זענען אויך פאַרברענט געוואָרן האָבער־סלאָדעס און גראַלנישע. ס'זענען אויך פאַרברענט געוואָרן 100 סנאָפּעס פון פאַרשידענע תבואות, שטוב־איינריכטונגען, אַ קו און 2 אָקסן. די געליטענע האָבן מאַרעקן אָנגעגעבן צום געריכט, ווייל אַלס אַרענדאַטאָר האָט ער נישט צוגעהיט זיין וויינמאַכער.

68) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 5

69) דאַרט, ז. 15.

70) Rejestr wybierania akcyzy z 1657 r.

71) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 32

72) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 252, 253, 477—478.

73) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 101

74) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 71

75) דאַרט, ז. 61 און 74.

76) ווי 70.

77) Inwentarz m. Kraśnika. k. 13

78) ווי 70.

79) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 38

80) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 56. W 1957 r.

מאַטיאס וועסאָלאָווסקי האָט פאַרקלאָגט אין געריכט, אַז מאַרעקס יידן, וואָס האָבן אָפּגענומען נאָמאָל האָבן אים גע־שלאָגן. Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, k. 84.

משה דער מיל־אַרענדאַטאָר האָט פאַרקלאָגט אין סטרו־זשער געריכט, אַז ער און זיינע יידן זענען צעשלאָגן געוואָרן.

81) AGAD, BOZ VI, tom XX, plik 231, nr. 4

82) די מילנער פון ישובים ביי קראשניק האָבן באַקומען אַלס לוין פאַר זייער אַרבעט אַ טייל פונם נאָמאָל. דערפאַר האָבן זיי געמוזט צאָלן דעם בעל־הבית 4 פל׳ און 40 קאָרעץ קאָרן יערלעך.

83) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 56

84) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 209—210; Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, k. 84.

85) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 86 i 102

86) אין יאָר 1646 האָט קאָפּל פאַרקלאָגט אין געריכט פאַטשאַנאָווסקען, אַז שוין אַ יאָר, ווי ער צאָלט אים ניש די מאָס פאַר ביר־סלאָדעס. (Księga m. Kraśnika (1608—1647), 1646, nr. 5a, k. 74 אין 1657 האָט ער פאַרקלאָגט אין געריכט טאָמאס גזשאַנדעקן און אויך אַנדערע (Księga m. Kraśnika, 1649—1684), nr. 6, k. 30, 38).

87) דאָ האַנדלט זיך וועגן קרעטשמעס און בראָווארן, וואָס האָבן געהערט צום שטאָטהאַר. פאַרצייטן ווען די שטאָט־אייגנטימער האָבן נאָך גענאָסן פון פראָפּינאַציע־רעכט, זענען זיי געווען די איינציקע קרעטשמערס אין קראשניק (Księga m. Kraśnika, 1555—1712, nr. 2, k. 65).

88) Księga m. Kraśnika, 1647, nr. 4, k. 50

89) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 20, 80

יעלענען זענען שולדיק געבליבן מיל און מעלצעריי נאָמאָל פאָלגנדיקע קרעטשמער: יאַנאָווא זשעפּטשינאַ (1 פל׳ 15 גר׳) סטאַניסלאַוו דזוואָניצקא (1 פל׳ 15 גר׳), פאַטשעסנאָסקא (3 פל׳), מאַטיאַס רוזשינסקי (3 פל׳), קאַטארינא (3 פל׳). זיי האָבן אָבער דערקלערט, אַז זיי זענען גאָרנישט שולדיק. דאָס געריכט האָט זיי אויפגעפאָדערט צו באַשטעטיקן זייער דער־קלערונג מיט אַ שבועה. יעלען האָט פאַרקלאָגט אין געריכט וואָיצעך סאָסנאָווסקין פאַר נישט באַצאָלן (6 פל׳) „טשאפּאווע" (סלאָדאווע — י. מ.), בלאַזשעיאָווא בערנאַרקען פאַר נישט באַצאָלן 10 פל׳. מאַרצינאַ שוסטוואַלען פאַר נישט באַצאָלן 3 פל׳ און פאַוולען בעדנאַזש — אויף 11 פל׳, און פאַר נאָמאָל — אויף 1 פל׳ 15 גר׳.

90) WAPL, AOZ, Spis 1960, Kraśnik, Dobra

91) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 38

92) Księga m. Kraśnika (1555—1712), nr. 2, k. 75

93) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 45

94) דאָרט, ז. 149.

95) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 73

96) דאָרט, ז. 50.

97) A. Tarnawski, op. cit. s. 217 i 221

98) WAPL, AOZ, Spis 1960, Kraśnik, Dobra

99) „לאַן" 30—40 מאַרג אַקער־עוי"ד. (J. Rutkowski, Historia gospodarcza Polski do 1864 r., Warszawa 1953, s. 19). Połłanek — אַן ערך 15 מאַרג

100) Inwentarz m. Kraśnika, k. 14

101) משה און ברוך די גאָראַלינסקעס — (הערות 60 און 65), איציק אבעל און לאַבאַדאַ — די קצבים (הערות 44).

102) Księga m. Kraśnika (1595—166), nr. 1, k. 96 i 110

103) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 6, 20, 58

104) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 111

105) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 355

106) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 4

107) דאָרט, ז. 32.

108) דאָרט, ז. 64.

109) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 390

110) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 101

111) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 410

112) ווי 74.

113) Inwentarz m. Krasnika, k. 16

114) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 47 i 48

115) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 101

116) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 86

פון ווייַן און בילגאַרייער ביר האָבן די בירגער־מייסטער נישט געצאָלט קיין „טשאַפּאווע".

117) Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 16, 18, 75

118) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 86

נאָכדעם ווי בושעק איז געשטאָרבן אין יאָר (1630) איז דער שותפות זיך צעפאַלן. צווישן די רעשט שותפים איז אויסגעבראָכן אַ מחלוקת וועגן 300 זל׳ דער ענין האָט גע־טראָפן אין געריכט אַריין.

119) דאָרט, ז. 46, 47.

120) דאָרט, ז. 86. אין יאָר 1634 האָט שמעון פאַרקלאָגט אין געריכט דעם בירגערמייסטער און די ראַטמענער, אַז זיי צאָלן נישט אָפּ ערלעך „טשאַפּאווע". „דעם בירגערמייסטער, אַז ער צאָלט נישט פון בילגאַרייער ביר, פאַר מעד און אַז ער קאָכט ביר נישט אייסקויפנדיק קיין קוויטן אויף דעם". דער ראַטמאַן שוועכאָוויטש — אַז „ער קאָכט אויס מעד און ביר אָנעם וויסן פון דעם אינקאַלעקטאָר פון טשאַפּאווע". דאָס געריכט האָט דעם בירגערמייסטער באַפרייט פון טשאַ־פּאווע.

121) דאָרט, ז. 89, 100, 102.

122) אין י. 1610 האָט די מאַרק־הכנסה אין קראַשניק אַרענ־דירט איציק יאַקובאָוויטש Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 226 מאַסטאָווע און מאַרק־שטייער און בילצער בטאַראָסטווע האָט אַרענדירט ביי יאַן זאַמאָיסקי אין יאָר 1604 דער קראַשניקער ייד קאָכמאַן (J. Tarnawski, op. cit.)

123) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 208, 123

דאָ דאַרף דערמאָנט ווערן דער סוחר פאַקאַש פון סקזשינגע (וואַרשיינלעך האַנדלט זיך דאָ וועגן סקזשינגא ביים טייך ראַדאָמקאַ אין אָפּאָטשינסקער פּאָוויאַט), וועלכער האָט אָנטייל גענומען אינם אינערלעכן און אויסערלעכן האַנדל. ער האָט געהאַט האַנדלס באַציונגען מיט ווראָצלאַוו, פּויזן, פּיאָטרקאָוו און טורין. דער הויפּט־אָפּנעמער פון זיינע סחורות אין ווראָצ־לאַוו איז געווען דער סוחר יירדזע. פאַקאַש האָט געפירט קיין ווראָצלאַוו אָקסן, פערד, פיש, חלב, האָניק און לעדער. פון דאָרט האָט ער אַרויסגעפירט קאָסעס און ווייסן בלעך. אין קראַשניק האָט זיך פאַקאַש אויפגעהאַלטן ביים סוחר מיקאָלאַי כראַפּקאָוויטש. פאַקאַשעס שותף איז געווען מאַטעס פון זאַמאָשטש. פאַקאַש האָט אויך אָנגעהאַלטן האַנדלס־באַציונגען מיט יידן פון בעלז אין סאָקאָל.

124) R. Rybarski, Handel i polityka handlowa Polski XVI stulecia, Poznań 1928, tom II, s. 239—248

125) J. Rutkowski, op. cit., s. 125

126) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 117

127) דאָרט, ז. 532.

128) J. Rutkowski, op. cit., s. 61

129) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 475

130) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 6 i 11

131) Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 16, 35,

37, 45. (Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 223 lub 243).

132) אין יאָר 1619 האָט די שטאָט גיִשלאָסן אַן אָפּמאַך מיטן קצבים־צעך, אַז ער גיט אָפּ צו דער דיספּאָזיציע פון צעך די וואָג.

133) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 62

134) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 100

135) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 294

136) דאָרט, ז. 475.

137) ווי 135.

138) J. Rutkowski, op. cit., s. 178, 179; I. Schiper, Dzeje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa 1937, s. 26—28 i 59—70.

ר. מאהלער, די יידן אין אַמאָליקן פוילן, ניו־יאָרק 1946, 1946, ב.ו, ז. 88.

139) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 5, k. 99—100

140) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 115

141) Księga m. Kraśnika (1649—1699), nr. 7, k. 89

142) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 87

143) ווי 124.

144) T. Wierzbowski, Matricularum Regni Polonaie, Summaria, Warszawa 1910, Paris IV, nr. 16175.

145) „דוכאס" — אַ מין שיף, וואָס נעמט אַרום אַן ערך פון 20 לאַשטן (J. Rutkowski, op. cit., s. 117) אַ לאַשט, לויט די אויסרעכענונגען פון אַדאַמטשיק אנטהאַלט אַן ערך 60 קאָרץ. (Wł. Adamczyk, Ceny o Lublinie od XVI w. do końca XVIII w. Lwów 1937, s. 20).

146) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 14

147) אין יאָר 1616 האָט מאַטעוש שיטאָרסקי געקויפט ביי די ברידער גרעבקאָ אַ הייזל, וואָס האָט זיך געפונען צווישן דעם שפּייכלער פון דעם יידן בישעק און דעם גאָרטן פון באַרבאַרע פּאַנטשקאָווא. (Księga m. Kraśnika, 1608—1647, nr. 5, k. 86).

148) דאָרט, ז' 388—389.

149) דאָרט, ז. 350.

150) Historia Polski, Warszawa 1958 r., t. I, część II, s. 539—540.

151) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 64

152) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 253

153) Księga m. Kraśnika (1648—1728), nr. 6, k. 37

154) דאָרט, ז. 35, 37, 40.

155) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 243

156) דאָרט,, ז. 100.

157) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 243

158) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 58

קאַמינסקי איז שולדיק געווען הערשקען און לוציען קראָס־סאָווסקא 56 זל' פאר 2 פעסלעך האָניג, 192 זל' פאַר 4 פעסלעך האָניג און 20 פל' פאַר האָבער און טוך.

159) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 394

160) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 11 i 12

161) דאָרט, ז. 8.

162) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 6 i 11

163) Rejestr wybierania akcyzy z 1657 r.

164) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 110

165) דאָרט, ז. 5.

166) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 161; Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 162.

167) Księga m. Kraśnika (1562—1655), nr. 2, k. 52

168) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 77

169) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 72

170) דאָרט, ז. 102.

171) דאָרט.

172) Inwentarz m. Kraśnika, k. 3 i 5

173) Rejestr poborowy województwa lubelskiego, op. cit., s. 89.

174) וווּצעך קלימעק פאַרן באָרגן ביי קאָכמאַנען 21 פל' האָט, אנשטאָט פּראָצענט און מזומנים, אים געגעבן 2 פעסלעך זאַלץ (Księga m. Kraśnika, 1606—1611, nr. 3, k. 23).

175) אין יאָר 1633 האָט סטאַניסלאַוו קאַפּאָראַ בשותפות מיט סטאַניסלאַוו קאַמיקן געבאָרגט ביי הערשקען אַ סומע געלט אויף צו קויפן זאַלץ (Księga m. Kraśnika, 1632—1643, nr. 3, k. 45). אַן אַנדערשמאָל האָט סטאַניסלאַוו קאַפּאָראַ געגעבן יעקבן אַ פעסל זאַלץ אויף פאַרן באָרגן אַ געוויסע סומע געלט. (Księga m. Kraśnika, 1648—1728), nr. 6, k. 20)

176) אוישציע (ביי באָכניע), ליגט ביים איינפלוס פון טייך ראבא און דער ווייסל.

177) ליכטאַן דאָס איז געווען אַ שיף, וואָס האָט אַרויפגענומען 3 לאַשטן סחורה (Rutkowski, op. cit., s. 16—17)

178) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 75

179) דאָרט, ז. 83.

180) Rejestr wybierania akcyzy z 1657 r.

181) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 463

182) דאָרט, ז. 473.

183) ווי 180.

184) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 58

185) דאָרט, ז. 27.

186) דאָרט, ז. 100.

187) Księga m. Kraśnika (1555—1722), nr. 2, k. 40

188) דאָרט, ז. 53.

189) דאָרט, ז. 81.

190) ווי 146.

191) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 64

192) דאָרט, ז. 37.

193) דאָרט, ז. 58.

194) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 7

195) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 274

196) דאָרט, ז. 354.

197) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 33

198) דאָרט, ז. 8.

199) Księga m. Kraśnika (1648—1723), nr. 6, k. 21

199א) Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział rękopisów, nr. 9614/II, Księga spraw Kancelarii Narodowej Tomasza Zamoyskiego, 1612—1642, k. 334...335.

200) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 67

201) Księga m. Kraśnika (1632—1643), k. 110

202) Księga m. Kraśnika (1649—1684), nr. 6, k. 13

203) דאָרט, ז. 34.

204) Księga m. Kraśnika (1649—1699), nr. 7, k. 19

205) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 116

206) זאַלמענס הויז האָט זיך געפונען צווישן די הייזער פון אַנדזשעי דעם שרייבער און ליטמאַנען, וואָס האָט זיך פון דער צווייטער זייט געגרענעצט מיטן הויז פון סטאַניסלאַוו יאַסקולסקי. אין יאָר 1615 האָט ליטמאַן פאַרקויפט זיין הויז, וואָס האָט זיך געפונען צווישן די הייזער פון וויצעך מאַסקווא און סטאַניסלאַוו יאַסקולסקי. פון דעם דרינגט, אַז זאַלמענס הויז האָט שוין דעמלט געהערט צו וויצעך מאַסקווא. (Księga m. Kraśnika, 1608—1647, nr. 5, k. 84).

207) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 101—103

208) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 258

209) Inwentarz m. Kraśnika, k. 3. „Icko Ablik na zatyłku domu Józefskiego".

210) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 19—20

211) Księga m. Kraśnika (1578—1749), nr. 4, k. 173, 177, 178, 185, 187 i 194.

212) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 84

213) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 241
אין קראשניק האָט מען בעת דער עפּידעמיע איזאָלירט די קראַנקע אין וועלדל, וואָס איז גערופן געוואָרן „כאַינע".

214) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 118

215) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 19
אין 1588 י. איז איינס פון זיינע הייזער געווען באַלעסטיקט מיט אַ חוב פון 175 פל' 24 גר'. אין די 90־טע יאָרן אין 16־טן י. ה. זענען זיינע הייזער געווען באַלעסטיקט מיט עטלעכע חובות.

216) אין יאָר 1608 איז אין הויז, וואָס האָט פריער געהערט צו אברהמען (ביי דער גאַס לובעלסקא, צווישן די הייזער פון יאַן מזשיגאַלדאָ און נאגורסקא) אָפּגעקויפט גע־וואָרן דורכן ייד קאָכמאַן ביי מארצין קוטשאָוויטש. פון דעם קומט אויס, אַז דאָס הויז האָט דעמאָלט געהערט צו אברהמען. (Księga m. Kraśnika, 1608—1647), nr. 5, k. 3).

217) Inwentarz m. Kraśnika, k. 3 אין „יאַברושאָוו־סקי" הויז האָט אין 1631 י. געוווינט יאַקוב דאָווידאָוויטש, זיכער אַלס אַן איינוווינער.

218) Księga m. Kraśnika (1594—1662), nr. 1, k. 39

219) דאָרט, ז. 166.

220) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 50
מארעק האָט זיך מתחייב געווען צו באַצאָלן דעם חוב צום טערמין, אין קעגנפאַל וועט ער באַצאָלן שטראָף.

221) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 207—208
לגבי דעם יידן לאַזער האָט בענעדיקט בוטקא ערב געווען פאַר סעבאסטיאַן בעדנאזש, דער לעצטער אָבער האָט דעם חוב נישט אומגעקערט. לאַזער פאַרקלאָגט אין געריכט דעם ערבניק. דאָס געריכט האָט געפסקנט, אַז בוטקא דאַרף בעדנאַזשעס חוב דעקן.

222) Księga m. Kraśnika (1646), nr. 5a, k. 1—2
דער ייד פון מאָדליבאָזש האָט פאַרקלאָגט אין געריכט אויף 50 זל' אַדאַמען טשעסטאַקאָווישן, וועלכער האָט זיינער־צייט ערב געווען פאַר אַ לווה וואָס האָט די הלוואה נישט אומגעקערט. טשעסטאַקאָוויטש האָט אָבער גאָרנישט פאַר־מאָגט. דאָס געריכט האָט טשעסטאַקאָוויטשן דעריבער באַ־שטראָפט מיט תפיסה.

223) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 91, 113

224) דאָרט, ז. 97.

225) דאָרט, ז. 58.

226) „טשאַמאַרא" אַ מין מלבוש (אָפּט תכריכים).

227) J. Rutkowski, op. cit., s. 66; Z. Kaczmarczyk i B. Leśniodorsky, Historia państwa i prawa Polski od połowy XV w. do 1757 r., red. J. Bardacha, Warszawa 1957, t. I, s. 504, t. II, s. 176.

228) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 4
אין 1633 י. האָט הערשקע פאַר באָרגן 30 זל' באַקומען אַ סאָד צום באַנוצן אויף 3 יאָר.

223) דאָרט, ז. 101. אין יאָר 1634 האָט האָרוואַט גע־באָרגט ביים ייד לאַבאדאַ 50 זל' אויף איין יאָר, געבנדיק אים אַלס משכון אַ סאָד און אַ גאָרטן. אין אָפּמאַך האָט דער בעל־חוב זיך באַוואָרנט, אַז אויב ער וועט אומקערן די הלוואה איידער די פּרוכטן וועלן צייטיק ווערן, וועט ער באַצאָלן דעם פּראָצענט אין מזומנים, אין קעגנפאַל וועלן אַלע פּרוכטן געהערן צו לאַבאדען.

230) דאָרט, ז. 103.

231) דאָרט, 113.

232) Księga m. Kraśnika (1603—1647), nr. 5, k. 456

233) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 15

234) Księga m. Kraśnika (1608—1647), nr. 5, k. 508

235) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 79, 33, 107, 139, 141, 150, 173.

236) Księga m. Kraśnika (1594—1662), nr. 1, k. 116

237) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 107, 172, 173, 233

238) דאָרט, ז. 25.

239) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 23

240) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 34—36 i 77—78.

241) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 16

242) דאָרט, ז. 31, 81, 104.

243) Księga m. Kraśnika (1606—1611), nr. 3, k. 31

244) דאָרט, ז. 64.

245) דאָרט, ז. 101—103.

246) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 116

247) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 173 i 187.

248) דאָרט, ז. 177, 178, 185, 187.

249) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 50

250) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 426

251) WAPL, Cast. Grab. Ind. Rel., t. 79, k. 225

252) Księga m. Kraśnika (1632—1643), nr. 3, k. 110

253) דאָס דאָרף סולאָוו, קראַשניקער פּאַראַפּיע, איז געווען דאָס אייגנטום פון פּאָקזשיווער קלויסטער — באַשטאַ־נען איז עס פון 2 לאַנעס. אין סולאָוו איז געווען אַ מיל, אַ סאזשלקע און צוויי קרעטשמעס.

254) Księga m. Kraśnika (1595—1662), nr. 1, k. 118

255) Księga m. Kraśnika (1587—1749), nr. 4, k. 194

ד. די יידישע באַפעלקערונג אין קראָשניק אין 18טן און 19טן יאָרהונדערט

א. די יידישע באַפעלקערונג אין קראָשניק פאַרגרעסערט זיך

סוף XVIII־טער און במשך פון XIX־טן יאָרהונדערט איז די געדיכטיקייט פון דער באַפעלקערונג אין פוילן באַטייטנדיק אויסגעוואַקסן; די באַפעלקערונג פון די שטעט איז אָבער געוואַקסן נאָך גיכער ווי די באַפעלקערונג פון גאַנצן לאַנד [1]. דאָס איז שייך אויך דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט זיך קאָנצענטרירט דערהויפּט אין די שטעט.

אין דער צייט האָט זיך באַטייטנדיק פאַרגרעסערט אויך דער יידישער ישוב אין קראָשניק. לויט דער ציילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין יאָר 1765 האָט ער פאַרנומען דאָס צווייטע אָרט אין לובלינער קאַנט (נאָך לובלין). דער ישוב האָט דעמאָלט געציילט 981 נפשות איבער אַ יאָר אַלט, און צוזאַמען מיט די עופהלעך — 979 * באַאַרבעטנדיק די דאָזיקע ציילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דער גאַנצער מלוכה, איז רפאל מאַהלער געקומען צום אויספיר, אַז די ציפערן אין דער ציילונג זענען שטאַרק פאַרקלענערט. נאָך אַ גרינטלעכער פאָרשונג האָט ער די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אָפּגעשאַצט מיט 20 פּראָצענט העכער. אין קראָשניק האָבן אַזוי אַרום געלעבט דעמאָלט 1175 יידן [2]). לויט ה. וויערטשיענסקי ווידער זענען אין קראָשניק אין יאָר 1787 געווען 2416 יידן [3]). אָבער הגם די יידישע באַפעלקערונג אין קראָשניק איז אין דער צווייטער העלפט פון XVIII־טן יאָרהונדערט גיך געוואַקסן, קומט אונדז אויס נישט מעגלעך, אַז במשך פון קוים צוויי און צוואַנציק יאָר זאָל זי האָבן אויסגעוואַקסן אין צווייען און דערגאַנגען ביז 62 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג (3781). אַזאַ הויכן פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראָשניק האָט זיך אונדז נישט איינגעגעבן פעסטצושטעלן נישט אין XVIII־טן, נישט אין XIX־טן יאָרהונדערט. עס קאָן בכן זיין, אַז די צאָל, אָנגעגעבן דורך רפאל מאַהלער, איז נידעריקער פון דערווירקלעכער, אָבער די צאָל, וואָס ווערט אָנגעגעבן דורך וויערטשיענסקי, קומט אונדז אויס בפירוש צו הויך. אַ ראיה איז, אַז אין צוויי און דרייסיק יאָר אַרום (1819) באַטרעפט די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג ווידער נאָר 1565, און דער פּראָצענט לגבי דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג האָט זיך פאַרקלענערט ביז 53,4%. מען וואָלט געקאָנט די דאָזיקע גרויסע וואַקלונגען פון דער צאָל יידן אין קראָשניק פאַרשרייבן אויפן חשבון פון מיגראַציע, אָדער עס לייגט זיך נישט אויפן שכל, אַז אין אַזאַ קורצער צייט (1765—1819) זאָל אַזש אַ העלפט פון דער יידישער באַפעלקערונג האָבן אויסגעוואַנדערט און אין גיכן צוריק איינגעוואַנדערט [1]) (זע טאַבעלע 1).

די ציפערן פון יאָר 1819 שטאַמען פון דער „היסטאָרישער ווי אויך טאָפּאָגראַפיש־סטאַטיסטישער באַשרייבונג", וואָס איז אין יאָר 1820 צוליב ווירטשאַפטלעכע צוועקן צונויפגעשטעלט געוואָרן דורך דער שטאַטישער מאַכט. דאָס זענען אויסגעפילטע אַנקעטע־בויגנס מיט אַ ריי רובריקן. אין דער רובריק: „די באַפעלקערונג פון שטאָט" פיגורירן די קריסטן מיט דער צאָל 1355, די יידן — מיט דער צאָל 1566. אַנדערע אמונות — 2. צוזאַמען, הייסט עס — 2922 [5]). די יידן באַטרעפן אַזוי אַרום אין יאָר 1819 — 53,4 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

אויך די ציפערן פון יאָר 1865 שטאַמען פון אַן ענלעכן מקור. אין די אַלגעמיינע ידיעות וועגן דער באַפעלקערונג פון קראָשניק קומט דעמאָלט אויס אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 3886 איינוווינער — 2151 יידן [6]), וואָס באַטרעפט 55,3 פּראָצענט פון אַלע איינוווינער פון שטעטל.

במשך פון XIX־טן יאָרהונדערט איז די באַפעלקערונג פון קראָשניק כסדר געוואַקסן און אויפן שוועל

---

1) אַלע הערות און אויפקלערונגען — זע ביים סוף פון דעם אַרטיקל, ז' 109 און ווייטער.

* דער ציפער איז אוודאי אַ טעותדיקער, נאָר צום באַדויערן איז אונדז נישט געלונגען אויפצוקלערן דעם ענין — רעדאַקציע.

פון XIX־טן און XX־טן יאָרהונדערט שטייגט זי איבער 8000, אין דעם דערגרייכט די יידישע באַפעלקערונג ביז קנאַפּע 4000. די טאַבעלע 1 ווייזט די באַוועגונג פון דער באַפעלקערונג אין קראַשניק במשך פון 156 יאָר. עס איז לייכט צו באַמערקן דעם האַרמאָנישן טעמפּ אינעם וווּקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין משך פון דער צייט. בלויז אין צוויי פאַלן (אין די יאָרן 1787—1819 און 1827—1857) לאָזט זיך פעסטשטעלן אַ פאַרקלענערונג פון דער אַבסאָלוטער צאָל יידן, אָבער דער פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג לגבי דער אַלגעמיינער, בלייבט נישט אָנגערירט. דאָס איז געשען צוליב דער ירידה פון דער צאָל באַפעלקערונג בכלל און מסתמא אויך צוליב ענדערונגען אינעם מעטאָד פון אויפקלייבן און באַאַרבעטן די סטאַטיסטישע מאַטעריאַלן. דער פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג לגבי דער אַלגעמיינער בלייבט במשך פון די גאַנצע 156 יאָר נישט קיין סך געענדערט און וואַקלט זיך אין די גרענעצן פון 53 ביז 55 מיטן אויסנאַם פון פּעריאָד אויפן שוועל פון XIX־טן און XX־טן יאָרהונדערט, ווען עס קומט אַ געוויסע ירידה. די לעצטע דערשיינונג איז געווען אַ רעזולטאַט פון מיגראַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג, ווייל דער טעמפּ אין וווּקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין אַבסאָלוטע ציפערן אין יענע יאָרן בלייבט אייגנטלעך נישט געענדערט. עס לאָזט זיך דאַקעגן מערקן זייער אַן אינטענסיווער וווּקס פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג, וואָס די יידישע באַפעלקערונג האָט אין יענעם פּעריאָד נישט געקאָנט מיטהאַלטן. אין דעם פּעריאָד איז דער פּראָצענט פון דער יידישער באַפעלקערונג אַ ביסל נידעריקער (למשל, אין יאָר 1897 — 49,4 פּראָצענט, אין יאָר 1910 — 48,6 פּראָצענט.

טאַבעלע 1

דער וווּקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראַשניק אין די יאָרן 1765—1921

יאָר	די צאָל פון דער באַפעלקערונג	די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג: אין אַבסאָלוטע ציפערן	די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג: אין פּראָצענטן צו דער אַלגעמיינער צאָל באַפעלקערונג	צוּוואוקס פון דער באַפעלקערונג אין אַבסאָלוטע ציפערן: דער אַלגעמיינער צוּוואוקס	צוּוואוקס פון דער באַפעלקערונג אין אַבסאָלוטע ציפערן: דער צוּוואוקס פון דער יידישער באַפעלקערונג
1765	—	1175	—	—	—
1787	3781	2416	63,8	—	1241
1819	2929	1565	53,5	—652	—841
1827 [7]	2530	1961	55,6	+601	+3996
1857 [7]	3249	1778	54,7	—481	—1183
1865 [6]	3886	2151	55,3	+373	+637
1883 [8]	5025	2751	54,7	+1139	+600
1893 [9]	5441	2894	53,2	+420	+143
1897 [7]	6602	3261	49,4	+1161	+387
1899 [10]	6476	3512	54,2	—126	+251
1910 [9]	8218	3995	48,6	+1742	+483
1921 [7]	8289	4200	50,6	+71	+2206

נאָך אייניקע ווערטער וועגן דער צאָל משפחות. לויט דער אויבן דערמאָנטער ציילונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין יאָר 1765 זענען אין קראַשניק געווען 225 משפחות אויף 979, עווענטועל 1175 יידן[11]). דורכשניטלעך קומט אויס ביי 5 נפשות אויף אַ משפּחה. די צאָל שטימט בערך מיט דער אַלגעמיין אָנגענומענער צאָל אין יענע צייטן. לויט אַנדערע מקורות איז די צאָל 225 משפחות נאָך נישט קיין פולע, ווייל יידישע משפחות זענען פאַקטיש געווען 255. דערצו נאָך 37 משפחות געגטע, אָדער פון אלמנס און אלמנות, צו־זאַמען, הייסט עס, 292 משפחות. אין דעם פאַל וואָלט אויסגעקומען אין דורכשניט אויף אַ משפּחה פיר מענטשן.

דאָס איז ווייניק. אָבער נישט רעכענענדיק די דינערשאַפט, איז דאָס נאָך אַ צאָל אפשר אַ דערלאָזלעכע. גאָר אַנדערש שטעלט זיך פאָר די משפחה לויט דער ציילונג פון יאָר 1865. לויט די אָפיציעלע ציפערן זענען דעמאָלט אין קראשניק געווען 2151 יידן און 715 „פערזאָנען ראשי משפחות"[12]). אויב מיר זאָלן אָננעמען, אַז די צאָל „ראָשי משפחות" איז גלייך צו דער צאָל משפחות, וועט אויסקומען אין דורכשניט אויף אַ משפחה דריי מענטשן. אַזאַ צאָל וואָלט געווען גלייבעוודיק, ווען מיר זאָלן פאַר אַ משפחה אָננעמען נישט נאָר אַלע פּאָרלעך, אַלע געגטע משפחות, אַלע אלמנס אַן אלמנות, נאָר אויך איינזאַמע פּערזאָנען. נאָך אַנדערש שטעלט זיך פאָר די משפחה לויט דער ציילונג פון אייגנטימער פון דירות אין יאָר 1881. אין דער ציילונג פיגורירן אויך אַלע קאָמאָרניקעס (לאָקאַטאָרן). עס ווערן נאָר נישט גענומען אין אַכט די מענטשן, וואָס האָבן נישט געצאָלט קיין לאָקאַל־שטייער, אָבער דאָס זענען דאָך געווען נאָר יחידים. די ציילונג ווייזט 258 יידישע פאַמיליעס און 257 קריסטלעכע[13]). אויב מיר זאָלן יעדן אייגנטימער פון אַ דירה אָננעמען פאַר אַ ראש פון אַ משפחה, וועלן מיר באַקומען, אין הסכם מיט דער דעמאָלטיקער צאָל באַפעלקערונג, אויף אַ יידישער משפחה 6 ביז 10 פּערזאָן, אויף אַ קריסטלעכער ווידער — קרוב 9 פּערזאָן. קלאָר, אַז דאָס וואָלט געווען אַ משפחה אין ברייטערן זין, אַ משפחה, וואָס וואָלט אַריינגענומען אַלע באַווינער פון איין דירה, אָפטמאָל אויך חתונה געהאַטע זין אָדער טעכטער מיט זייערע משפחות און אויך מיט דער דינערשאַפט, וואָס איז אין יענע צייטן נאָך געווען אַ גרויסע און האָט אָפט געווינט צוזאַמען מיט די בעל־הבתים.

ב. די וווינונג־באַדינגונגען פון יידן אין קראשניק

מיטן וווקס פון דער באַפעלקערונג איז נאַטירלעך אויך געוואַקסן די געדיכטקייט פון די איינוווינער אין די איינצלנע הייזער. אין קראשניק איז געווען ביי 360 וווינהייזער. דעריבער איז פון יאָר 1819 ביזן יאָר 1881 די דורכשניטלעכע באַווינקייט פון אַ הויז געוואַקסן פון אַכט מענטשן ביז פערצן. (זע טאַבעלע 2).

צוליב דעם וואָס די יידישע באַפעלקערונג אין קראָשניק, ווי מיר האָבן געזען, איז געוואַקסן פאַר־העלטנישמעסיק גיכער ווי קריסטלעכע, זענען די יידישע הייזער געווען פיל געדיכטער באַווינט ווי די קריסט־

טאַבעלע 2

דער אַלגעמיינער וווקס פון דער געדיכטקייט אין דער באַוווינונג פון די הייזער אין קראָשניק אין 19־טן י"ה

יאָר	צאָל הייזער	צאָל באַפעלקערונג	דורכשניטלעכע געדיכטקייט אין דער באַוווינונג פון אַ הויז
1819	362	2922	8
1865	363	3886	10,7
1881	359	5025	14,0

לעכע. אמת, ס'איז אויך געוואַקסן די צאָל הייזער, וואָס האָבן געהערט צו יידן, אָבער דער דאָזיקער וווקס איז נישט געווען צו פאַרגלייכן מיטן וווקס פון דער יידישער באַפעלקערונג.

ווי באַקאַנט, האָבן אין יאָר 1361 פון דער אַלגעמיינער צאָל 364 הייזער אין קראָשניק 30 געהערט צו יידן. ביזן יאָר 1637 זענען די יידן נישט געווען באַגרענעצט וואָס שייך דעם וווינאָרט און זיי האָבן געקאָנט וווינען אין דער גאַנצער שטאָט. נאָך דער שריפה אין 1637 האָט דער אָרדינאַט טאָמאַש זאַמאָיסקי אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט, וואָס האָט פאַרווערט יידן אָפּצובויען זיך און וווינען אויפן מאַרקפּלאַץ. אין אַ יאָר אַרום האָט די אַלמנה קאַטאַזשינאַ זאַמאָיסקאַ פאַראָרדנט, אַז די יידן זאָלן אָפּטרעטן פון אַלע הייזער, וואָס האָבן ווען־עס־איז געהערט צו קריסטן. אויב די לעצטע פאַראָרדענונג איז נישט אָפּגעהיט געוואָרן צו שטרענג, איז אָבער די ערשטע נישט איין מאָל ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן קאָנטראָלירט געוואָרן, און די יידן האָבן אויפן מאַרקפּלאַץ נישט געוווינט. נאָך אין יאָר 1662, נישט קוקנדיק דערויף, וואָס די שטאָט איז נאָך די מלחמות און שריפות געווען חרוב, אויסגעליידיקט פון איינוווינער, און אויפן מאַרק זענען געווען פיל ליידיקע פלעצער וועלכע די אייגנטימער וואָלטן גערן פאַרקויפט, אָבער קיין קריסטלעכע קונים זענען נישט געווען — האָבן דאָך יידן די פלעצער קויפן נישט געקאָנט[14]). ערשט אין יאָר 1679 האָט דער אָרדינאַט מאַריאַן זאַמאָיסקי, „וועלנדיק מיט מער פעולה און גיכער פאַרבויען די שטאָט", אַנולירט דעם אויבן־דערמאָנטן דעקרעט און האָט דערלויבט יידן איינצוקויפן פלעצער אויפן מאַרק[15]). פון דעמאָלט אָן רוקן זיך די יידן נענטער צום האַנדלס־צענטער, און די צאָל יידישער הייזער אויפן מאַרקפּלאַץ און די דערבייאיקע גאַסן וואַקסט כסדר. אויב, למשל, אין יאָר

1631 האָבן פון 27 הייזער אויפן מאַרקפּלאַץ צו יידן געהערט נאָר דריי, האָבן אין דער צווייטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט צו זיי שוין געהערט אַלע הייזער אויפן מאַרק, אַחוץ צוויי, און אין איינעם פון די צוויי האָט אויך געוווינט אַ ייד ווי אַ קאַמאָרניק (וועגן דעם — ווייטער). ענלעך איז געווען די לאַגע אויף דער לובלינער גאַס. אין יאָר 1631 האָבן דאָרטן פון 8 הייזער געהערט צו יידן נאָר 4, אין דער צווייטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט — שוין אַלע הייזער, 18 אין דער צאָל (עס רעדט זיך וועגן יענעם טייל לובלינער גאַס, וואָס האָט אַמאָל זיך געפונען אין די גרענעצן פון דער שטאָטישער מויער). אַזוי איז אויך געווען אויף די אַנדערע גאַסן (וועגן דעם — ווייטער — טאַבעלע 4).

אין יאָר 1765 האָבן צו יידן געהערט 102 הייזער[16], אין וועלכע עס האָבן געוווינט 1175 פּערזאָנען. אין יאָר 1865 — 122 הייזער[17], אָבער שוין מיט 2151 איינוווינער. אין יאָר 1881 זענען אין קראַשניק געווען 127 יידישע הייזער מיט 2751 איינוווינער[18]. אַזוי אַרום איז די געדיכטקייט פון דער באַוווינונג אין די יידישע הייזער כסדר געוואַקסן: פון 11,5 פּערזאָן אויף אַ הויז אין יאָר 1765 ביז 17,6 פּערזאָן אין יאָר 1865 און ביז 21,6 — אין יאָר 1881 (זע טאַבעלע 3).

דערביי איז די געדיכטקייט פון באַוווינונג אין די קריסטלעכע הייזער, ווי עס ווייזט די טאַבעלע 3, קנאַפּ געוואַקסן פאַרהעלטענישמעסיק, און אויף דעם אַלגעמיינעם וווקס פון דער געדיכטקייט אין דער באַוווינונג פון דער שטאָט (זע טאַבעלע 2) האָט געווירקט דער עיקר די איבערגעפּאַקטקייט פון די יידישע הייזער.

די דאָזיקע צאָלן זענען גענומען פון אָפיציעלע קוועלן. פּאַקטיש איז דאָס אָפטמאָל געווען אַ ביסל אַנדערש, ווייל די יידן האָבן זיך באַמיט זייערע פּלעצער וואָס מער אויסצונוצן. אמת איז, אַז די יידן האָבן אין יאָר 1865 געהאַט 122 פּראָנט־הייזער, וואָס האָבן זיך געפונען אויף א״ג באַזונדערע קאַדאַסטער־פּלעצער. אויף אַזאַ פּלאַץ האָט זיך בכלל גענומען געפונען איין קריסטלעך הויז, וואָס איז דעמאָלט באַוווינט געווען דורכשניטלעך פון 7,2 פּערזאָן. אַ קאַדאַסטער־פּלאַץ, וואָס האָט געהערט צו יידן (די זעלבע גרייס), האָט געמוזט דעמאָלט אַריינגעמען דורכשניטלעך 17,6 פּערזאָן און אפילו מער, מחמת די יידישע הייזער אויף די פּעריפעריעס זענען נישט געווען אַזוי איבערפולט. דעריבער האָט מען אויף אַ קאַדאַסטער־פּלאַץ אין צענטער שטאָט געבויט צוויי אָדער דריי הייזער. אויפן מאַרקפּלאַץ, למשל, זענען צוליב דעם אנשטאָט 24 הייזער געווען 29 (שוין אין יאָר 1631 זענען דאָרטן געווען דריי באַוווינטע אָפיצינעס). דאָס אייגענע לאָזט זיך זאָגן וועגן דעם טייל לובלינער גאַס אין צענטער שטאָט. גענוי לאָזט זיך מערקן די דערשיינונג פון פאַרבויען די יידישע פּלעצער, ווען מען פאָרשט נאָך די נאָמענטלעכע רשימות פון די הויז־אייגנטימער פון די יאָרן 1853[19]) און 1861[20]). עס ווייזט זיך אַרויס, אַז צו יידן האָבן טאַקע דעמאָלט געהערט נישט מער ווי 122 קאַדאַסטער־פּלעצער, אָבער היפּאָטעק־נומערן זענען געווען 175 (אין דער צאָל 157 וווינ־הייזער, 18 נישט־פאַרבויטע פּלעצער און איין שפּייכלער, וואָס אויף זיין אָרט איז אין יאָר 1861 שוין געשטאַנען דאָס גרעסטע הויז אין קראַשניק[21]). דערפון איז קלאָר צו זען, אַז די יידן האָבן זיך באַמיט צו ראַטעווען פון דער קאַטאַסטראָפאַלער איבערגעפּאַקטקייט פון זייערע הייזער דורך צובויונגען און אָפיצינעס. צוויי הייזער זענען געווען דאָס שותפישע אייגנטום פון קריסטן און יידן.

נאָך דער שריפה אין 1877 זענען אין דעם פּרט פאָרגעקומען געוויסע ענדערונגען. אַ סך צובויונגען און

טאַבעלע 3

דער וווקס פון דער באַוווינטקייט אין די הייזער פון קראַשניק פון 1765 ביז 1881

יאָר	יידישע הייזער			קריסטלעכע הייזער		
	צאָל הייזער	באַפעל־קערונג	דורכשניטלעכע געדיכטקייט פון באַוווינונג אין אַ הויז	צאָל הייזער	באַפעל־קערונג	דורכשניטלעכע געדיכטקייט פון באַוווינונג אין אַ הויז
1765	102	1175	11,5	—	—	—
1865	122	2151	17,6	241	1173	7,2
1881	127	2751	21,6	232	2274	9,8

און אָפּיצינעס האָט מען נישט אָפּגעבויט. אין אַ סך פֿאַלן קומט אויפֿן אָרט פֿון 2—3 הייזקעס איין גרעסער הויז, וואָס געהערט צו עטלעכע אייגנטימער. אויפֿן מאַרקפּלאַץ, למשל, אויפֿן קאַדאַסטער־פּלאַץ נומ׳ 23, ווו ס׳זענען אין די יאָרן 1853—1861 געשטאַנען צוויי הייזקעס, וואָס האָבן געהערט צו דריי אייגנטימער (צווי לעווינסאָנס און איין רייס; איין הויז איז געווען געמויערט, דאָס צווייטע — פֿון האָלץ), איז אין יאָר 1881 שוין געשטאַנען איין געמויערט הויז. איין העלפֿט האָט געהערט צו וואַלבערגן, די אַנדערע — צו די יורשים פֿון דעם זעלבן רייס. אויפֿן קאַדאַסטער־פּלאַץ נמ׳ 6 (אַמאָל לובלינער גאַס, אין יאָר 1881 — יאַנאָ־ווער) זענען געשטאַנען צוויי הייזער: אַ מויער — דאָס אייגנטום פֿון שאַפּראַן און אַ הילצערן הויז, וואָס האָט געהערט צו ערליכן. אין 1881 איז אויפֿן אָרט פֿון די דאָזיקע צוויי הייזער געשטאַנען אײן גרעסער גע־מויערט הויז — דאָס אייגנטום פֿון אַ געוויסן כאַכאַם[23].

אַזוי אַרום זענען פֿאַר דער רעקאָנסטרוקציע פֿון דער שטאָט טאַקע געווען אין צאָל מערער הייזער, אָבער זיי זענען געווען קלענערע, דאָס רוב פֿון איין אָדער צוויי שטובן, געטיילט דורך אַ פּירהויז. הייזער מיט דריי אָדער פֿיר שטובן זענען געווען אַ זעלטנקייט. עטלעכע האָבן אויך געהאַט איינס אָדער צוויי קעמער־לעך און קעלערן. אויף די הויפֿן זענען געווען ווירט־שאַפֿטלעכע בנינים, אָפּטער פֿון האָלץ, נאַטירלעך, אויף די פֿאַרשטעט, ווייל אין צענטער האָט מען זיך באַמיט אויסצונוצן דעם שטח אויף דירות. אַלע הייזער זענען געווען איינגאָרנדיקע. אין די 50־ער און 60־ער יאָרן פֿון XIX־טן יאָרהונדערט איז אין קראַשניק געווען נאָר איין הויז מיט אַ צווייטן שטאָק (דער שטאָק איז, אגב, געווען נישט פֿאַרענדיקט) און איין הויז מיט אַ פּאַ־ציאַטע. דאָס ערשטע האָט זיך געפֿונען אויף לובלינער גאַס גלייך ביים מאַרקפּלאַץ און האָט אין די 30־ער און 50־ער יאָרן געהערט צו די ערליכסאָנס, דערנאָך צו די ראָזענס. דאָס הויז מיט דער פּאַציאַטע האָט זיך געפֿונען אויפֿן מאַרק און אין די 30־ער און 40־ער יאָרן געהערט צו די טוכמאַנס. אין יאָר 1847 האָט אַ טייל פֿון דעם הויז אָפּגעקויפֿט בערעק טענענבלאַט. בעת דער שריפֿה אין יאָר 1861 האָט דאָס הויז אָפּ־געברענט. עס איז אָפּגעבויט געוואָרן און אין 1881 האָט עס געהערט צו גוטהאַלצן. דאָס הויז איז דעמאָלט באַשטאַנען פֿון דריי שטובן און צוויי קראָמען[24].

נאָך דער רעקאָנסטרוקציע איז שוין געווען מערער גרויסע הייזער און אייניקע האָבן שוין געהאַט איבער אַ צענדליק שטובן. דאָס איז נוגע, פֿאַרשטייט זיך, נאָר דעם צענטער שטאָט. אַזוי, למשל, האָט דעם אַפּטייקערס הויז געציילט 10 שטובן (דער אייגנטימער איז געווען אַ קריסט), דאָס הויז פֿון מאַנדעלמילך און פֿריייטאַג אויף יאַנאָווער גאַס — 8 שטובן און אַ קראָם, פֿון חנה זאַיפֿען — אויף דער זעלבער גאַס — 10 שטובן, פֿון ישראל ווורם — 8 שטובן, פֿון הערש פֿריש אויף גאַרבער־גאַס — 8 שטובן און צוויי קראָמען. די הייזער אויפֿן מאַרקפּלאַץ זענען געווען קלענערע. הייזער מיט גאָרן זענען געווען נאָר דריי. אַ חוץ דעם הויז, וואָס מיר האָבן פֿריער דערמאָנט (דאָס אייגנטום פֿון דער זעלבער משפּחה ראָזען) זענען געווען נאָך צוויי אַזעלכע הייזער: אויפֿן מאַרקפּלאַץ — פֿון כיל ראָזענ־פֿאַרב מיט 10 שטובן און 3 קראָמען און אויף גאַרבער־גאַס — פֿון הערש בינענשטאָק, שרה שאָר און הערש פֿריש מיט 19 שטובן און 2 קראָמען[25].

די קראַשניקער הייזער זענען דאָס רוב געווען היל־צערנע. למשל, אין די 50־ער און 60־קער יאָרן פֿון XIX־טן יאָרהונדערט זענען אין קראַשניק געווען קוים 40 געמויערטע הייזער, שוין צוזאַמען מיט עטלעכע הייזער פֿאַר קהלשע געבוידן, ווי די בתי־תּפֿילה, די בנינים פֿון „לובלינער טויער", די יאַטקעס, דאָס שעכט־הויז. אין יענער צייט האָבן אַלע געמויערטע הייזער (חוץ איינס) געהערט צו יידן. דאָס ווייזט די שוין דערמאָנטע רשימה פֿון הייזער, וואָס האָבן אָפּגעברענט אין יאָר 1861. עס האָבן דעמאָלט אָפּגעברענט 84 הייזער. פֿון זיי 80 ווינהייזער, און אַלע האָבן געהערט צו יידן. אין דער צאָל זענען געווען 30 יידישע גע־מויערטע ווינהייזער (וועגן דעם — ווייטער).

אין יאָר 1881 זענען שוין דאָ מערער מויערן. ווינ־הייזער אַליין איז שוין דאָ 47, וואָס 45 פֿון זיי, ד״ה כמעט אַלע, האָבן געהערט צו יידן. פֿון די איבעריקע צוויי האָט איין הויז געהערט צו דער אָרדינאַציע און איז באַוווינט געווען פֿון אַ ייד. אַלע געמויערטע הייזער האָבן זיך געפֿונען אין צענטער שטאָט: אויפֿן מאַרק־פּלאַץ — 24, אויף יאַנאָווער גאַס — 9, אויף גאַרבער־גאַס — 5, אויף לובלינער — 5, אויף ווענאָלע־גאַס — 2 און צו איין געמויערטע הויז אויף די גאַסן ראַכאָוווסקאַ און וואַלאָוואַ (זע טאַבעלע 4).

כדי בעסער זיך פֿונאַנדערצוקלייבן, ווו און ווי ס׳האָט געוווינט די קראַשניקער באַפֿעלקערונג, לוינט זיך צו אַנאַליזירן און אַרומרעדן די ציילונג פֿון איינוווינער

אין יאָר 1881. די ציילונג נעמט אַרום אַלע דירה־אייגנטימער, אומאָפּהענגיק דערפון, צי די דירה איז אַן אייגענע, צי אַ געדונגענע. אין דער ציילונג פיגורירט די גענויע צאָל שטובן, פאַרנומענע דורכן געגעבענעם איינוווינער פון דער דירה, ווי אויך צי ער באַנוצט זיך מיט וועלכע ס'איז קעמערלעך, פירהויז און בוידעם, צי ס'געהערן צום הויז וועלכע ס'איז ווירטשאַפטלעכע בנינים. די לעצטע געפינען זיך ווייט נישט אומעטום, נאָר דערהויפּט אויף די פּעריפעריעס פון שטאָט, און ביי יידישע הייזער — בלויז אין 10 פאַלן.

לויט דער דאָזיקער ציילונג זענען דעמאָלט געווען אין קראַשניק 351 ווינהייזער. די יידן האָבן געוווינט דער עיקר אין צענטער. פון 180 הייזער אין צענטער שטאָט האָבן צו זיי געהערט 123, פון 171 הייזער ווידער אויף די פאַרשטעט נאָר — 3. חוץ דעם זענען אין צענטער געווען צוויי הייזער, וואָס האָבן געהערט בשותפות צו יידן און קריסטן. נישט רעכענענדיק די צוויי, האָבן צו יידן געהערט 126 הייזער (81 הילצערנע און 2 געמויערטע) (זע טאַבעלע 4).

אַזוי ווי אַ טייל הייזער האָבן געהערט צו צוויי און מערער אייגנטימער, זענען געווען 151 יידישע הויז־אייגנטימער, קריסטן דאַקעגן — 246. ווייטער זענען אין די יידישע הייזער געווען אַן אַ פאַרגלייך מערער קאָמאָרניקעס (לאָקאַטאָרן) ווי אין די קריסטלעכע הייזער.

טאַבעלע 4
קראַשניק אין יאָר 1881

נאָמען פון גאַס	אַלגעמיינע צאָל הייזער			צאָל פון יידישע הייזער			צאָל פון קריסטלעכע הייזער		
	צוזאַמען	הילצערנע	געמויערטע	צוזאַמען	הילצערנע	געמויערטע	צוזאַמען	הילצערנע	געמויערטע
מאַרקפּלאַץ	24	—	24	22	—	22	2	—	2
יאַנאָווער	24	15	9	24	15	9	—	—	—
גאַרבאַרסקע	12	7	5	9	4	5	2	2	—
שקאָלנע	7	7	—	7	7	—	—	—	—
וועסאָלע	11	9	2	11	9	2	—	—	—
טאַרגאָווע	8	8	—	3	3	—	5	5	—
לובלינער	18	13	5	12	7	5	6	6	8
קשיווע	15	15	—	15	15	—	—	—	—
ראַפּאָווסקע	11	10	1	2	1	1	9	9	—
קאָשטשעלנע	1	1	—	—	—	—	11	11	—
וואָלאָווע	15	14	1	8	7	1	7	7	—
סטאַוואָווע	8	8	—	7	7	—	1	1	—
זאַקליקאָווסקע	8	8	—	3	3	—	4	4	—
פּאָפּשעטשנע	16	16	—	—	—	—	16	16	—
שעווסקע	2	2	—	—	—	—	2	2	—
צוזאַמען אין שטאָט	189	133	47	123	78	45	55	53	2
פּאָדלאַשיע	45	45	—	—	—	—	45	45	—
גורי	25	25	—	1	1	—	24	24	—
זאַזשעטשע	53	53	—	2	2	—	51	51	—
פּיאַסקי	56	56	—	—	—	—	56	56	—
צוזאַמען אין די פאַרשטעט	179	179	—	3	3	—	176	176	—
צוזאַמען	359	312	47	126	81	45	231	229	2

אין יענער צייט זענען אין קראשניק געווען 107 יידישע משפּחות, וואָס האָבן געלעבט אין שכנות ביי יענעם. פון דער צאָל האָבן 100 געוווינט אין יידישע הייזער און נאָר דריי — ביי קריסטן. דריי משפּחות ווידער האָבן פאַרנומען 4 הייזער, וואָס האָבן געהערט צו דער אָרדינאַציע (טאַבעלע 5).

טאַבעלע 5

די צאָל דירות פאַרנומען דורך אייגנטימער און קאַמאָרניקעס (לאָקאַטאָרן) אין יאָר 1881

נאָמען פון גאַס	דורך אייגנטימער			דורך קאַמאָרניקעס					
				יידן			קריסטן		
	צוזאַמען	יידן	קריסטן	צוזאַמען	געוווינט ביי יידן	געוווינט ביי קריסטן	צוזאַמען	געוווינט ביי יידן	געוווינט ביי קריסטן
מאַרקפּלאַץ		17	1	17	16	1	—	—	—
יאַנאָווער		27	—	24	23	1	2	2	—
גאַרבאַרסקע		12	4	5	5	—	1	—	1
שקאָלנע		10	—	3	3	—	2	2	—
וועסאָלע		14	—	12	12	—	—	—	—
טאַרגאָווע		3	6	6	5	1	2	—	2
לובלינער		20	7	6	6	—	—	—	—
קשיווע		20	—	18	18	—	—	—	—
ראַכאָווסקע		4	9	1	1	—	1	1	—
קאָשטשעלנע		—	2	—	—	—	—	—	—
וואָלאָווע		10	13	5	3	2	1	—	1
סטאַוואָווע		7	—	2	1	1	—	—	—
זאַקליקאָווסקע		4	6	5	5	—	—	—	—
פּאָפּשעטשנע		—	22	—	—	—	—	—	—
שעווסקע		—	2	—	—	—	—	—	—
צוזאַמען אין שטאָט		148	72	104	98	6	9	5	4
פּאָדלאַשיע		—	46	—	—	—	—	—	1
גורי		1	25	2	2	—	1	—	—
זאַזשעטשע		2	54	1	—	1	—	—	—
פּיאַסקי		—	55	—	—	—	—	—	—
צוזאַמען אין די פאַרשטעט		3	180	3	2	1	1	—	1
צוזאַמען		151	252	107	100	7	10	5	5

די יידישע באַפעלקערונג האָט געהאַט, בכן, אין יענער צייט 258 דירות, דערפון 151 אייגענע און 107 געדונגענע. די קריסטן דאַקעגן האָבן פאַרנומען 262 דירות (252 + 10). אָבער די יידן האָבן אין זייערע דירות געהאַט מער שטובן, ווי די קריסטן. נאָך אַ גענויעם חשבון קומט אויס, אַז די יידן האָבן פאַרנומען 448 שטובן, די קריסטן דאַקעגן — 391. אַזוי ווי יידן איז צו יענער צייט געווען ביי 2700, קריסטן דאַקעגן ביי 2300, וואָלט אויף יעדער שטוב (אַ יידישער ווי אַ קריסטלעכער) אויסגעקומען מער ווי 6 פּערזאָן. אָבער אין דעם פאַל גיט נאָך נישט דער דורכשניט קיין גענויע פאַרשטעלונג, אין וועלכע שווערע באַדינגונגען עס האָט דעמאָלט געוווינט די קראָשניקער באַפעלקערונג. מען דאַרף נאָך צוגעבן, אַז פון די 258 יידישע דירות, וווּ ס'האָבן געלעבט 2700 נפשות, זענען 138 געווען איינ־שטוביקע, וואָס באַטרעפט 53,5 פּראָצענט פון אַלע דירות, 81 — צווייִשטוביקע (32,1 פּראָצענט) און נאָר 21 — דרייִשטוביקע (8,1 פּראָצענט). גרעסערע דירות זענען געווען נאָר איינצלנע. נישט בעסער האָט גע־וווינט די קריסטלעכע באַפעלקערונג. די קריסטן האָבן געהאַט נאָך מערער איינשטוביקע דירות, אַזש 188 (71,7 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער צאָל) און 52 צווייִשטוביקע (20 פּראָצענט). (זע טאַבעלע 6).

טאבעלע 6
וווינונגס־באַדינגונגען פון די איינוווינער אין קראַשניק אין יאָר 1881

נאָמען פון גאַס	דירות פון יידן: 1 שטוב	2 שטובן	3 שטובן	4 שטובן	5 שטובן	6 שטובן	7 שטובן	8 שטובן	צאָל דירות	צאָל שטובן	דירות פון קריסטן: 1 שטוב	2 שטובן	3 שטובן	4 שטובן	5 שטובן	6 שטובן	7 שטובן	8 שטובן	9 שטובן	צאָל שטובן	צאָל דירות
מאַרקפּלאַץ	15	14	2	2	—	1	—	—	34	63	—	—		—	—	—	—	1	—	1	8
יאַנאָווער	25	15	8	1	—	1	1	—	51	96	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	16
גאַרבאַרסקע	7	4	3	1	1	—		1	17	41	3	2	—	—	—	—	—	—	—	5	7
שקאָלנע	7	5	1	—	—	—	—	—	13	20	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	4
וועסאָלע	17	9	—	—	—	—	—	—	26	35	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
טאַרגאָווע	9	—	—	—	—	—	—	—	9	9	4	—	—	4	—	—	—	—	—	8	20
לובלינער	13	10	1	1	—	—	1	—	26	47	1	4	2	—	—	—	—	—	—	7	15
קשיווע	25	13	—	—	—	—	—	—	38	51	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ראַכאָווסקע	3	2	—	—	—	—	—	—	5	7	2	1	—	5	—	1	—	—	1	10	39
קאָשטשעלנע	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	4
וואָלאָווע	9	4	2	—	—	-	—	—	15	23	7	6	1	—	—	—	—	—	—	14	22
סטאַוואָווע	—	3	2	2	1	1	—	—	9	31	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
זאַקליקאָווסקע	6	2	1	—	—	—	—	—	9	13	5	1	—	—	—	—	—	—	—	6	7
פאַפּזשעטשנע	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	14	4	—	—	—	—	—	—	22	44
שעווסקע	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	2	3
צוזאַמען אין שטאָט	136	81	20	7	2	3	2	1	252	436	27	33	7	9	—	1	—	3	1	81	189
פּאָדלעשיע	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42	4	—	—	—	—	—	—	—	46	50
גורי	1	1	1	—	—	—	—	—	3	6	23	3	—	—	—	—	—	—	—	26	29
זאַזשעטשע	1	1	1	—	—	—	—	—	3	6	43	11	—	—	—	—	—	—	—	54	65
פּיאַסקי	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53	1	1	—	—	—	—	—	—	55	58
צוזאַמען	138	83	21	7	2	3	2	1	258	448	188	52	8	9	—	1	—	3	1	262	391
אין פּראָצ. צו דער אַלג. צאָל דירות	53,5	32.1	8.1	2,7	0,7	1,1	0,7	0,3	100		71,7	20	3	3,4	—	0,3	—	1,1	0,3	100	

מען דאַרף נאָך צוגעבן, אַז אין דער זעלביקער שטוב האָבן עטלעכע משפּחות נישט נאָר געווינט (און געקאָכט), נאָר אויך אויסגעפירט זייער פאַך פון אַ בעל־מלאכה צי פון אַ הענדלער. עדות וועגן דעם זאָגט דער פאַקט, אַז וועדליג דער ציילונג פון 1881 זענען באַזונדערע קראָמען צי וואַרשטאַטן געווען אין יענער צייט ביי 40. אָבער פאַטענטן אויף האַנדל און וואַרשטאַטן האָבן אַרויסגענומען 200 (אין יאָר 1898). און וויפל זענען געווען נישט קיין פאַררעגיסטרירטע? אַזאַ צושטאַנד האָט פאַרשטייט זיך, נאָך מער פאַרערגערט די וווינונג־באַדינגונגען פון דער באַפעלקערונג.

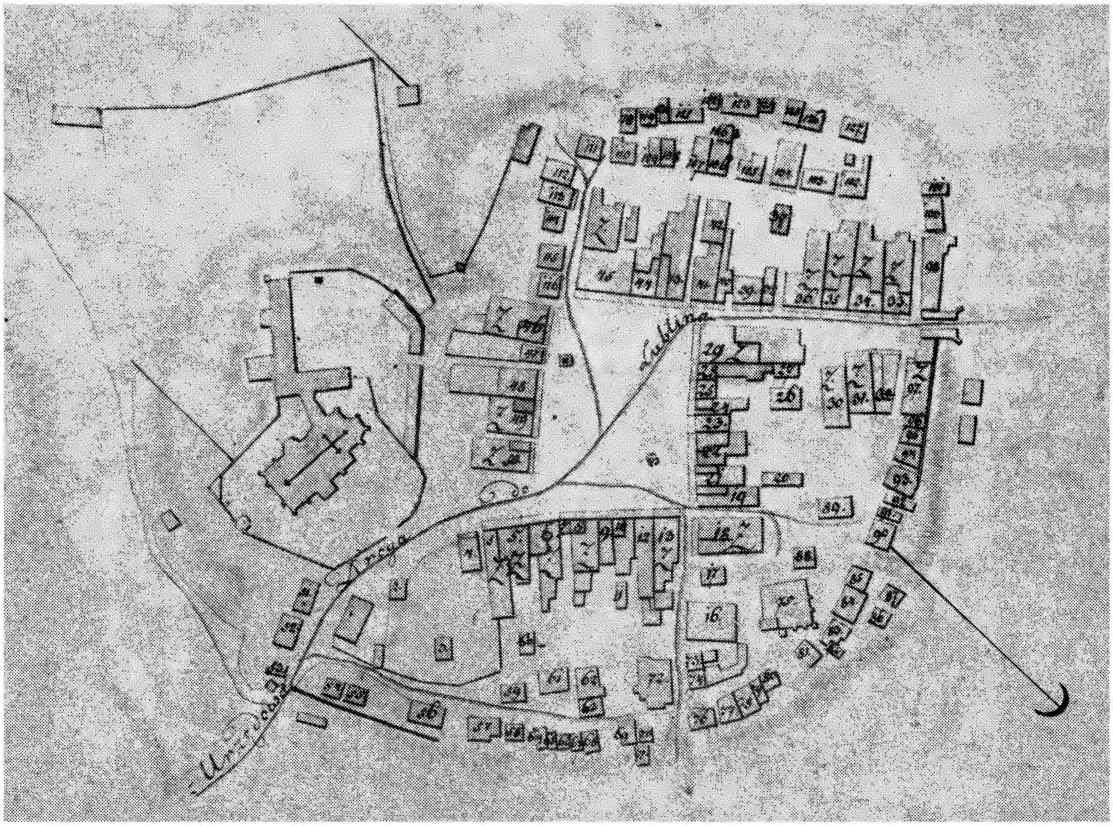
ס׳זענען אָבער אויך געווען איבער אַ צענדליק משפּחות, וואָס האָבן פאַרנומען גרויסע דירות. דאָקטער אַלעקסאַנדער בראַון (אַ קאַטאָליק) האָט פאַרנומען אַ דירה פון 9 שטובן. אַ צווייטער דאָקטער — אַן עוואַנגעליקער — האָט אויך געוויס פאַרנומען אַ גרויסע דירה, אָבער אין דער ציילונג ווערט ער נישט דערמאָנט, מסתמא האָט ער געהאַט אַ רעגירונג־דירה. די פעלדשערס — יידן — פאַרנעמען נאָר 3 אָדער 4 שטוביקע דירות. אין 8 שטוביקע דירות וווינען: דער אַפּטייקער וולאַדיסלאַוו בוראָווסקי, (נישט רעכענענדיק צוויי שטובן, ווו ער האָט געהאַט די אַפּטייק), דער נאָטאַר איגנאַצי סטאַנקעוויטש (אין שכנות ביי אַ יידן, דעם פעלדשער זאַיפּען), איגנאַצי סיענקעוויטש, אויך אין שכנות ביים יידן וווּרמאַן. וווּרמאַן אַליין האָט געוווינט ווי אַ קאַמאָרניק אין איינעם פון די צוויי הייזער, וואָס האָבן געהערט צו דער אָרדינאַציע, ער האָט זיי געדונגען צוזאַמען מיט דער מיל. אַ דירה פון 8 שטובן און צוויי קראָמען האָט אויך פאַרנומען הערש פריש אויף דער גאַרבער־גאַס. ס׳איז אומבאַקאַנט, צי דאָס איז דער זעלבער, צי אַן אַנדער הערש פריש, וואָס האָט פאַרנומען אויף וואָלאָווע גאַס אַ 3 שטוביקע דירה און דערביי נאָך אַ שטוב, ווו ער האָט געהאַט די גאַרבעריי. אין 7 און 6 שטוביקע דירות האָבן געוווינט ראָבערט אַלפרעד פשעגאַלינסקי, און פון יידן וואָלף לאַנדאַו (יאַנקאָווער גאַס), איצעק גרענרייך (לובלינער גאַס), מאָשעק לייב גרענרייך (יאַנאָווער און די קאָהענס: חיים און שמחה (יאַנאָווער).

גרעסערע דירות האָבן אַוודאי פאַרנומען די העכערע רעגירונג־באַאַמטע אין די מלוכהשע הייזער און די גייסטלעכע — קריסטן און יידן — אין די שטאָטישע הייזער, אָדער פון דער גמינע. אַזוי ווי מען האָט פון זיי געוויס נישט גענומען קיין לאָקאַל־שטייער, זענען זיי נישטאָ אין דער ציילונג. אין ערגעץ, למשל, ווערט נישט דערמאָנט ווו און ווי ס׳האָט געוווינט דער רב, אין יענער צייט — ישראל אייזענבערג[26]. די אויבנדערמאָנטע גרעסערע דירות האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט געהאַט קיין שום באַטייט לגבי די פאַטאַלע באַדינגונגען, אין וועלכע ס׳האָט געלעבט די גאַנצע באַפעלקערונג.

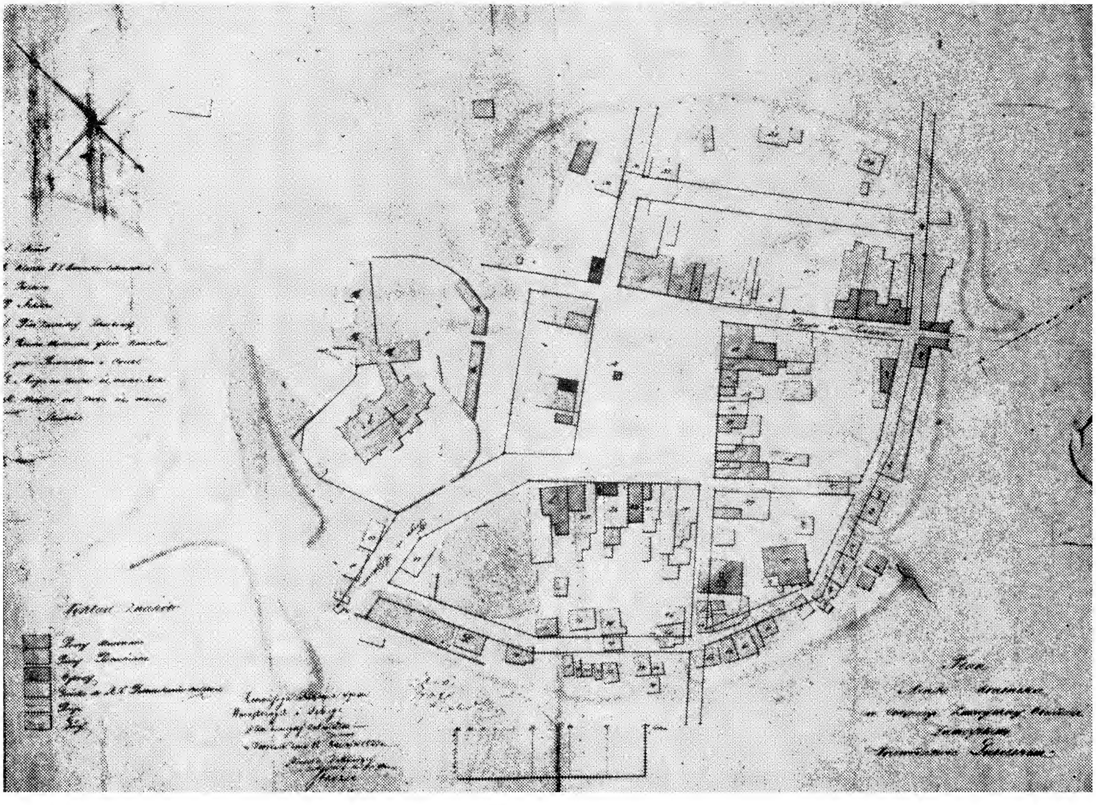
צוליב דעם, וואָס דאָס רוב בנינים זענען געווען הילצערנע, וואָס די שטאָט איז געווען געדיכט פאַרבויט און קאָנצענטרירט אין איין קאָמפּאַקטער מאַסע, זענען שריפות געווען אַן אָפטע דערשיינונג און האָבן געבראַכט גרויס שאָדן. אין יאָר 1813, למשל, האָבן אָפּגעברענט דריי פערטל הייזער פון שטאָט און צווישן זיי דאָס שטאָטישע ראָטהויז[27]. ווייטער ברענגען מיר צוויי פּלענער פון דער שטאָט קראשניק. איינער שטאַמט פון יאָר 1808 און שטעלט פאָר די סיטואַציע פון דער שטאָט פאַר דער קאַטאַסטראָפאַלער שריפה[28]. אויפן דאָזיקן פּלאַן איז די שטאָט פולשטענדיק פאַרבויט. דער צווייטער פּלאַן שטאַמט פון יאָר 1892[29], ד״ה 10 יאָר אויפן מאַרקפּלאַץ, 24 אין צאָל שוין פאַר דער שריפה פאַרבויטע פּלעצער. אויפן ערשטן און צווייטן ווערט געוויזן דאָס אָרט פון דער שול (זע פּלאַן 1, נר׳ 75 און פּלאַן 2, אות ט׳ — ז׳ 86).

אין יאָר 1881 האָט אָפּגעברענט דער גאַנצער שטאָט־צענטער. ס׳זענען פאַרברענט געוואָרן כמעט אַלע הייזער אויפן מאַרקפּלאַץ, 24 אין צאָל. שוין פאַר דער שריפה זענען געווען 5 ליידיקע פּלעצער, געוויס נאָך אַ פריערדיקער שריפה). אויף לובלינער גאַס האָבן אָפּגעברענט 19 הייזער. די איבעריקע שריפות זענען געווען אויף דער טאַרגאָווויסקאָ גאַס, אויף זאַטילנע גאַס און אויף ראַכאָווסקע. פון די עפנטלעכע בנינים האָבן אָפּגעברענט די שול, די תלמוד־תורה, דער לובלינער טויער און די שטאָטישע יאַטקעס. די אָפּגעברענטע בנינים זענען געווען פאַרזיכערט מיט 22.500 רובל. בערך פינף הונדערט יידישע משפּחות זענען געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. די היזקות זענען געשאַצט געוואָרן אויף איבער אַ מיליאָן רובל. בערך צוויי הונדערט משפּחות זענען געבליבן אָן מיטלען צו לעבן.

די שריפה איז אויסגעבראָכן אין דער נאַכט פון 12־טן (24) יולי 1861 אין דער אכסניה פון ייד ערליך. זי איז געווען שווער צו לעשן אין דער ביינאַכטיקער שעה און צוליבן מאַנגל אין וואַסער. אין אונטערצינדן האָט מען חושד געווען דעם קאַסיר פון דער „עקאָנאָמישער

תוכנית העיר קו'אשניק בשנת 1808. בית־הכנסת מסומן במס' 75.
פלאַן פון קראַשניק אין יאָר 1808. די שול איז באַצייכנט מיטן נומער 75.

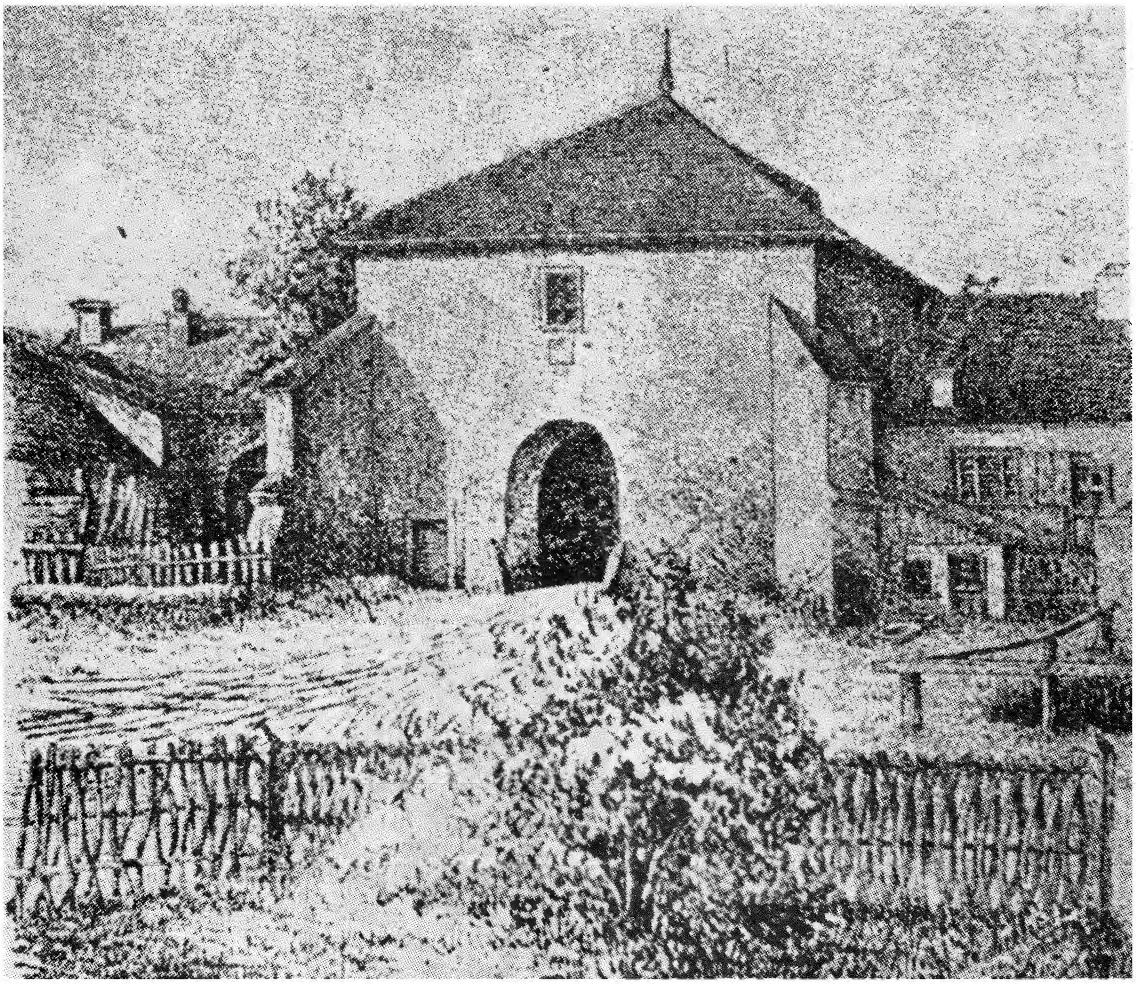
תוכנית העיר קואשניק בשנת 1823, בחתימתו של סטאניסלב סטאשיץ. בית הכנסת מסומן באות „C"
פלאַן פון קראַשניק אין יאָר 1823, מיט דער אייגנהענטיקער אונטערשריפט פון סטאַניסלאַוו סטאַשיץ
די שול איז באַצייכנט מיטן אות „C"

קאַסע", ווייל פונקט די זעלבע נאַכט איז פאַרשוווּנדן געוואָרן — אָן שום סימנים פון אַן איינברוך — דאָס געלט טאַקע פון דער דאָזיקער קאַסע, וואָס האָט זיך געפונען אין אַ בנין האַרט לעבן ערליכס הויז. דער אין גניבה און אונטערצינדן פאַרדעכטיקער קאַסיר איז אַראָפּגענומען געוואָרן פון אַמט און ס'האָט זיך אָנגעהויבן קעגן אים אַן אויספאָרשונג.

די קראַשניקער יידן האָבן וועגן דער שריפה מודיע געווען דעם הויפּט־רב פון די „וואַרשעווער ראַיאָנען". יענער פון זיין זייט האָט זיך געוואַנדן נאָך הילף צו דער רעגירונג־מאַכט. דער מלוכה־שעף פון קרוין־פּוילן האָט באַשטימט 1000 גילדן ווי אַן איינמאָליקע אונטערשטיצונג פאַר די נשרפים. די יידן פֿון לובלין זענען די ערשטע געקומען צו הילף, אויפזאַמלענדיק צווישן זיך 450 רובל. די איינוווינער פון די אַרומיקע ישובים האָבן געהאָלפן די נשרפים מיט תבואה און גרינסן. ווייטער האָט די רעגירונג־מאַכט לויט דער בקשה פון הויפּט רב אין אַ שריפט פון 22־טן סעפּטעמבער (4־טער אָקטאָבער) דערלויבט אַ געלטזאַמלונג אין גאַנצן קעניגרייך במשך פון גאַנצן יאָר [30]. נאָך דער שריפה איז פאַרבאָטן געוואָרן צו בויען הילצערנע הייזער אויף די הויפּטגאַסן. אָבער די איינוווינער פון צענטער שטאָט האָבן נישט געהאַט קיין געלט אויף צו בויען געמויערטע הייזער און האָבן מיט פאַרשידענע תירוצים געפּרוּווט אַרומצוגיין די דאָזיקע פאַראָרדענונג, וואָס ס'פלעגט זיי אָפטמאָל זיך איינגעבן [31].

נישט קיין קלענערן חורבן האָט אָנגעמאַכט די שריפה אין יאָר 1877, ווען ס'האָבן אויך אָפּגעברענט מער ווי 80 הייזער, דער קלויסטער און דער דאַך פון קאָשטשיאָל. נאָך דער דאָזיקער שריפה זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן זייער שאַרפע פאַראָרדענונגען, און אין רעזולטאַט פון דעם איז אין גאַנצן געענדערט געוואָרן דער כאַראַקטער פון דער שטאָט. די שטאָט איז רעגולירט געוואָרן, ס'זענען אָפּגעשאַפט געוואָרן די גאַלעריעס, וואָס האָבן ביז איצט פאַראייניקט די באַזונדערע הייזער. נאָך מער: די הייזער זענען פונאַנדערגעטיילט געוואָרן דורך בראַנדמויערן, געדעקט מיט בלעך אָדער פאַפּע [32]. מען האָט אויך איינגעקויפט אין וואַרשע צוויי שלויכן פאַר 650 רובל [33].

בעת דער רעקאָנסטרוקציע פון דער שטאָט נאָך דער דאָזיקער שריפה פון 1877 זענען אויך פאָרגעקומען געוויסע ענדערונגען אין די גאַסן. קודם־כל איז רעגולירט געוואָרן דער צענטראַלער פונקט פון שטאָט — דער מאַרק־פּלאַץ. אַלע הייזער, וואָס זענען נישט אַרויס דירעקט צום מאַרק, אָדער אַלע א"ג הינטערהויף־הייזער זענען אויסגעשלאָסן געוואָרן פון דער רשימה מאַרק־הייזער. די קליינע געסלעך, וואָס האָבן זיך געצויגן פון מאַרקפּלאַץ, האָבן באַקומען זייערע נעמען. ווי מיר האָבן שוין באַמערקט, איז אין צענטער שטאָט געווען אין הסכם מיט דער הייזער־ציילונג אין יאָר 1881 15 גאַסן (זע אויבן די טאַבעלע 4, 5 און 6). די יאַנאָווער גאַס איז יענער טייל פון דער אַמאָליקער לובלינער גאַס, וואָס האָט געפירט צום „לובלינער טויער". צו איר זענען אויך אָנגעשלאָסן געוואָרן אייניקע הייזער אויפן מאַרקפּלאַץ (די נומערן 14, 15, 16). אונטערן נאָמען לובלינער גאַס איז געבליבן יענער טייל אירער, וואָס האָט פריער זיך געצויגן פּאַראַלעל צו דער אַמאָליקער שטאָטישער מויער, מיטן אויסנאַם פון אייניקע הייזער, וואָס זענען אַריין אין די רשימות פון די גאַסן סטאַוואָווע, יאַנאָווער און זאַקליקאָווסקע (די נומערן 154, 161, 163, 164, 167, 168, 169) [34]. אין יענער צייט (1881) האָט די שטאָט פאַר 850 רובל איינגעקויפט ביי פּריוואַטע פּערזאָנען געוויסע פּלעצער אויף אויסצוברייטערן די הויפּטגאַס [35]. דעמאָלט זענען אויך אַראָפּגערוימט געוואָרן די חורבה פון „לובלינער טויער" און די רעשטלעך פון דער שטאָטישער מויער. ס'זענען איבערגעלאָזט געוואָרן די הייזער, וואָס זענען בשעתו צוגעבויט געוואָרן צו דער מויער און צום „טויער", צווישן אַנדערע דאָס הויז אויף לובלינער גאַס, וואָס האָט געהערט צו גערענרייכן [36]. דאָס הויז האָט זיך געפונען האַרט ביים „טויער". אין 1811 האָט אַן אָפּשטאַמיקער פון דער זעלבער משפחה, איצעק גערענרייך, באַקומען אַ דערלויבעניש „דורכצוהאַקן אַ טיר און אַ פענצטער פון זיין לאָקאַל אין דער מויער פון פעסטונג־וואַל" [37]. גערענרייכס הויז איז געשטאַנען אויף די פונדאַמענטן פון דער שטאָטישער מויער, און דערפאַר האָט גערענרייך געדאַרפט צאָלן דער שטאָט 8 גילדן אַ יאָר [38]. מיר געבן דאָ דעם אויסבליק אויפן „לובלינער טויער" [39]. פון דער זייט פון לובלינער גאַס (שפּעטער — יאַנאָווער). אַמאָל האָט זיך אין „טויער" געפונען דער מאַגיסטראַט, די אַרעסט־שטוב (אויפן גאָרן) און דער שטאָטישער אַרכיוו [40]. לעבן דעם „טויער" זעט מען דאָס הויז פון די גערענרייכס. דאָ דערביי פלעגן אַמאָל פאָרקומען די מערק, אָבער „דער האַנדלספּלאַץ איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן צוליב באַקוועמלעכקייטן און צוליב ריינקייט, ווייל די גאַס איז

השער הלובלינאי בקראשניק, שנהרס בסוף המאה ה־19.
דער לובלינער טויער אין קראָשניק, צעשטערט אין סוף 19־טן יאָרהונדערט

אַ טראַקט און בעת די מערק פלעגט דאָ זיין שווער דורכצופאָרן״ [41]).

אַז מיר האַלטן שוין ביים אויסערלעכן אויסזען פון דער שטאָט — דאַרף מען צוגעבן נאָך עטלעכע ווערטער וועגן איר סאַניטאַרן צושטאַנד, אירע קאָמוניקאַציע־מיטלען און אַנדערע באַקוועמלעכקייטן פאַר די איינ־ווינער.

וואָס שייך דעם סאַניטאַרן צושטאַנד, דאַרף מען דערמאָנען, אַז דער חוב צו האַלטן ריין די מערק און אַנדערע גאַסן, ווו ס׳איז געווען אַ גרעסערע באַוועגונג פון פורן און ווו ס׳איז דורכגעגאַנגען דער טראַקט, האָט געהערט צום אַרענדאַר פון מיסט [42]). ביזן יאָר 1820 איז אין קראָשניק אין גאַנצן נישט געווען קיין ברוק, הגם אין דערבייאיקן דאָרף גלאָס איז געווען דער געהעריקער מאַטעריאַל צום ברוקירן [43]). דאָס שעכטהויז האָט זיך געפונען אין סאַמע צענטער שטאָט. אין שטאָט האָבן זיך אויך געפונען די גאַרבערייען [44]).

לויט אַ באַריכט פון 1864 איז די שטאָט שוין געווען צום טייל ברוקירט, גענויער — יענער טייל שטאָט, וואָס איז דורכגעשניטן געוואָרן פון טראַקט, דהיינו: אַ טייל פון דער ראַכאָווער גאַס, אַ טייל פון מאַרקפּלאַץ און אַ טייל פון דער לובלינער גאַס (שפּעטער — יאַנאָווער). אויפן מאַרקפּלאַץ האָט זיך געפונען אַ ברונעם מיט אַ פּאָמפּע. אויף דער ראַכאָווער גאַס — אַ לאַמטערן. איבער דער לובלינער גאַס איז אַריבערגעוואָרפן געווען אַ בריק מיט באַריערן. דערביי האָבן זיך געפונען די

בולוואַרן. אויף די איבעריקע גאַסן איז דעמאָלט נאָך נישט געווען קיין שום ברוק[45]. צום סוף פון XIX־טן יאָרהונדערט האָט די באַלייכטונג פון דער שטאָט באַ־טייטנדיק זיך פאַרבעסערט. אין 1881 זענען אוועק־געשטעלט געוואָרן נייַן לאַמטערנעס[46]. אַזוי ווי די לאַמטערנעס האָבן געפאָדערט אַ שטענדיקע קאָנסער־וואַציע און אַ טאָג־טעגלעכן קאָנטראָל, האָט די שטאָט געמאַכט דעם חוב צו באַלייכטן די שטאָט און די זאָרג וועגן דעם אָפּגעבן אין אַרענדע צו פּריוואַטע פּערזאָנען. זייער פליכט איז געווען צו זאָרגן וועגן האַלטן די לאַמטערנס אין אָרדענונג, אַלע טאָג זיי אָנצינדן און אויסלעשן און איינקויפן אויף אייגענעם חשבון דעם געהעריקן ברענשטאָף. דער אַרענדאַר האָט גענומען ביי די איינוווינער פאַר דעם צוועק אַ געוויסן אָפּצאָל. אין יאָר 1898 האָט די שטאָטישע באַלייכטונג געהאַט אַרענדירט לייזער פּריש.

אין קראַשניק איז אויך געווען אַ סטאַציע פון פּאָסט־דיליזשאַנסן. די סטאַציע האָט געהאַט זיבן פערד און איז באַדינט געוואָרן דורך פיר פורמאַנעס — א״ג „יאַמשטשיקעס״. אין קראַשניק זענען אויך געווען אַ נאָטאַריאַלע קאָנטאָר און אַגענטורן פון צוויי פאַר־זיכערונג־געזעלשאַפטן[47].

הינטער קראַשניק זענען געווען צוואַנציק ווערסט וועג פון א״ג ערשטן קלאַס, דערפון 12 ווערסט שאָסיי און 8 — טראַקט. די וועגן האָבן זיך געפונען אונטער דער אויפזיכט פון דער מלוכה[48] און זענען אויס־געהאַלטן געוואָרן פון אַ ספּעציעלן פאָנד[49]. אַלע וועג־אַרבעטן און די קאָנסערוואַציע פון די אַלטע וועגן זענען אָפּגעגעבן געוואָרן אין אַרענדע צו פּריוואַטע פערזאָנען. אין 1898 האָט אַרענדירט די וועג־אַרבעטן יאַנקל שמול סאַבאַל[50].

ג. די פּראָפעסיאָנעלע סטרוקטור פון דער יידישער באַפעלקערונג

די באַפעלקערונג פון קראַשניק האָט אין XVIII־טן און XIX־טן יאָרהונדערט זיך פאַרנומען מיט לאַנד־ווירטשאַפט, און דאָס נישט נאָר אין די דערפער, נאָר אויך אין די שטעטלעך. און הגם קראַשניק האָט געהערט צו די 13 שטעט וואָס זענען דעמאָלט געווען אין לובלינער קאַנט, איז די הויפּט־הכנסה פון דער באַפעל־קערונג געקומען פון דער לאַנדווירטשאַפט. כמעט די גאַנצע קריסטלעכע באַפעלקערונג פון קראַשניק איז באַשטאַנען פון שטאָטלייט־ערד־אַרבעטער, אייגנטימער פון די הינטערשטאַטישע פעלדער. אויף מער ווי 200 לאַנדווירטשאַפטלעכע הויפן האָט נאָר איין יידישע פאַמיליע זיך פאַרנומען אויסשליסלעך מיט לאַנדווירט־שאַפט (וועגן דעם ווייטער). מעגלעך, אַז וועלכע ס׳איז קראַשניקער יידישע משפחות זענען אויסגעוואַנדערט פון שטאָט, כדי זיך צו באַזעצן אויף ערד אין די אַרומיקע יידישע לאַנדווירטשאַפטלעכע קאָלאָניעס, וואָס האָבן אין דער ערשטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט עק־זיסטירט אויף דער טעריטאָריע פון דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע, אָבער ס׳פעלן ידיעות וועגן דעם. מיר ווייסן, למשל, אַז אין 1846 האָט איזראַעל מאַנדעלמילך פון קראַשניק אַריינגעגעבן אַ בקשה וועגן אָפּגעבן אים אין אַרענדע די נישט באַזעצטע ערד־שטיקער אין דאָרף סוכיני אָדער סטרוזשי[51]. מיר ווייסן אויך, אַז דאָס גוט ראַקאָוו לעבן אַנאָפּאָל האָט אויפן שוועל פון XIX־טן און XX־טן יאָרהונדערט געהערט צו יידן[52]. אָבער דאָס זענען איינצלפאַלן, ווייל בכלל גענומען האָט די יידישע באַפעלקערונג אין קראַשניק זיך נישט פאַר־נומען מיט לאַנדווירטשאַפט.

מיט מלאכה אָבער האָט זיך די יידישע באַפעלקערונג פאַרנומען נישט ווייניקער ווי די קריסטלעכע. אַזוי ווי קראַשניק, אגב, ווי דער גאַנצער יאַנאָווער און בילגאָ־רייער פּאָוויאַט, האָט געהאַט אַ מער זאַמדיקן באָדן ווי די לובלינער וואָיעוואָדשאַפט, האָט די באַפעלקערונג פון די דאָזיקע פּאָוויאַטן פון קדמונים אָן זיך אויך פאַרנומען מיט מלאכה, וואָס האָט אין קראַשניק געהאַט אַן אַלטע טראַדיציע. שוין אין XVI־טן און אין XVII־טן יאָרהונדערט האָט מען דאָרטן געוווּסט פון מער ווי דרייסיק מינים מלאכות (וועבערס, שניידערס, שוס־טערס, פוטער־קירזשנער, שווערדנמאַכערס, שטריק־דרייערס, זאָקנמאַכערס, גאָלדשמידן, סטעלמאַכערס, בעקערס, קצבים, מעלצערס, שמידן, מילנערס, קעסל־מאַכערס, פעלדשערס, היטלמאַכערס, שערער, וועבערס, טוך־וועבערס, קאַנאַליזאַטאָרן, ביר־ברויערס, בראַנפן־ברענערס, וויינמאַכערס, לערערס). מיר טרעפן זיך אָן אין יענער צייט אויך אויף יידישע בעל־מלאכות: שניידערס, טוך־וועבערס, קלעזמער, קצבים, בעקערס, וויינמאַכערס, בראַנפן־ברענערס, ביר־ברויערס, ווי אויך — מלמדים, חזן, שמש, קברן[53].

לויט דער רשימה פון קאָפּשטייער פון יאָר 1765 זענען אין קראַשניק געווען 15 יידישע שניידערס, 2 היטלמאַכערס, 3 גאָלדשמידן, 2 שמוקלערס, אַ גלעזער, אַן איינבינדער, אַ בראַקער (פון געהילץ), אַ קאַמענ־

מאַכער, אַ בייטשן־מאַכער, פיר קצבים, 7 וויינמאַכערס און דריי באַלעגאַלעס. חוץ דעם: אַ פעלדשער, 7 מלמדים, 3 קלעזמער, אַ בדחן, 3 רבנים, אַ חזן, אַ שמש, אַ בעדער, צוויי וועכטערס און אַ קברן [54]. אין XIX־טן יאָרהונדערט טרעפן מיר אויך אָן אויף שוסטערס (אין 1820 — זעליק דער שוסטער [55]), אַ זייגערמאַכער (עליע) און אַן איינבינדער (יאָסעק בראָוכער אין 1853 [56]).

„די היסטאָריש־סטאַטיסטישע באַשרייבונג" פון דער שטאָט קראַשניק אַנטהאַלט געוויסע רובריקן וועגן די הכנסות פון דער באַפעלקערונג. די באַפעלקערונג פון קראַשניק איז איינגעטיילט געוואָרן קודם כל אויף די, וואָס פאַרמאָגן אומבאַוועגלעך אייגנטום און די וואָס פאַרמאָגן דאָס נישט, א"ג קאָמאָרניקעס. אין הסכם מיט דער דאָזיקער איינטיילונג האָבן פון לאַנדווירטשאַפט זיך אויסגעהאַלטן 218 משפחות (על פי טעות איז אָנגעגעבן 223) מיט 812 פּערזאָן, דערפון זענען געווען 799 קריסטן (217 ראָשי משפחות און 577 מיטגלידער פון זייערע משפחות) און 13 יידן (1 משפחה־קאָפּ און 12 משפחה־מיטגלידער). פון „פּראָצעדורן" און פון האַנדל האָבן זיך אויסגעהאַלטן 985 פּערזאָן, אין דעם 826 אייגנטימער פון פּאָסעסיעס (145 ראָשי משפחות און 681 משפחה־מיטגלידער) און 159 קאָמאָרניקעס (65 פון האַנדל און אינדוסטריע, 90 פון מלאכה). צווישן די קאָמאָרניקעס זענען חוץ דעם געווען 945 פּערזאָן דינערשאַפט, לוין־אַרבעטער און אָנגעשטעלטע. פון דער אַלגעמיינער צאָל באַפעלקערונג אין יענער צייט — 3886 — זענען אַרויסגעפאַלן 134 מענטשן, איז געבליבן 3752 פּערזאָן [57]. עס קומט אויס, בכן, אַז 21,6 פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג האָבן זיך פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט, 26,2 פּראָצענט מיט „פּראָצעדורן" (אין דעם פאַל — מיט האַנדל, מלאכה און אינדוסטריע), דינערשאַפט, אָנגעשטעלטע און לוין־אַרבעטער — 25,1 פּראָצענט. וועגן 26,9 פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג איז נישט באַקאַנט, מיט וואָס זיי האָבן זיך פאַרנומען (זע טאַבעלע 7).

אין דער רובריק „פּראָפעסיע אומבאַקאַנט" פיגורירן אויך מענטשן פּראָפעסיאָנעל־אַקטיווע. קודם־כל — פּערזאָנען, וואָס זענען פאַרבונדן מיטן רעליגיעזן קולט, סיי דעם קריסטלעכן, סיי דעם יידישן (רב, חזן, שול־דינערשאַפט), דערנאָך — באַשעפטיקטע אין פרייע פּראָפעסיעס: לערערס, דאָקטורים, פעלדשערס און אַנדערע אַרבעטער פון געזונטהייט־דינסט (אין דער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט, למשל, זענען אין קראַשניק געווען דאָקטער לוקאַשעוויטש און אַפּטייקער ראַזמאַרינאַוואָסקי [58]).

אין דער באַשרייבונג פון 1865, ווי מיר זעען פון דער טאַבעלע 7, איז נישט אויסגעטיילט געוואָרן באַזונדער האַנדל, מלאכה און אינדוסטריע. „פּראָצעדור" און האַנדל איז געגאַנגען צוזאַמען. אַנדערש איז באַהאַנדלט געוואָרן דער ענין אין דער סטאַטיסטישער „באַשרייבונג פון 1820. דאָרטן ווערט אין דער רובריק וועגן די באַשעפטיקונג פון דער קראַשניקער באַפעלקערונג האַנדל אויסגעטיילט באַזונדער. אין ענטפער וועגן האַנדל ווערט, פעסטגעשטעלט, אַז מיט האַנדל פאַרנעמען זיך אויסשליסלעך יידן „און נישט נאָר מיט סחורות, וואָס זענען לעבנסנייטיק פאַר דער באַפעלקערונג, נאָר אויך מיטן טראַנספּאָרטירן פּראָדוקטן מיט דער ווייסל קיין גדאַנסק". יידן, הייסט עס, האָבן אויך געהאַנדלט מיט אויסלאַנד. דער האַנדל איז געגאַנגען מיט: תבואה, בהמות, היי, אייזן, טוך, פעלן, מלבושים, פעלצן, היטלען, שוכוואַרג און אַנדערע אַרטיקלען פון ערשטן געברויך [59]. ענלעכע ידיעות און אין דער זעלביקער פאָרעם גיט אָן אין דער צווייטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט די „פּאַמיאַטנאַיאַ קניזשקאַ" (וועגן דעם — ווייטער).

אין דער „באַשרייבונג" פון 1865 איז אויך דאָ אַ באַזונדערע רובריק וועגן פּראָפּינאַציע. ווער ס'האָט רעכט אויסצואַרבעטן און צו פאַרקויפן אינלענדישע אַלקאָהאָל־געטראַנקען און ווער ס'פאַרנעמט זיך מיטן פאַרקויף פון אויסלענדישע געטראַנקען, און אויף

טאַבעלע 7 די פּראָפעסיאָנעלע סטרוקטור פון דער קראַשניקער באַפעלקערונג אין יאָר 1865

	די צאָל באַפעלקערונג בכלל	באַשעפטיקט אין לאַנדווירטשאַפט	באַשעפטיקט אין האַנדל, מלאכה	דינערשאַפט, אָנגעשטעלטע לוין־אַרבעטער	פּראָפעסיע אומבאַקאַנט
אין אַבסאָלוטע ציפערן	3752	812	985	945	1010
אין פּראָצענטן	100%	21.8%	26.2%	25.1%	26.9%

וואָסערן סמך. דער ענטפער איז, אַז דאָס רעכט פון פּראָפּינאַציע געהערט צו דעם האַר פון דער שטאָט, אין דעם פאַל צו דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע, וואָס האָט געהאַט אין קראַשניק 9—12 שענקען (אין די יאָרן 1860—1862 זענען געווען 9 שענקען, אין די יאָרן ווידער 1862—1864 — 12). די יערלעכע הכנסה פון דער אָרדינאַציע האָט באַטראָפן 2193 רובל. די שענקען, ווי אויך די ברויערייען, האָט די אָרדינאַציע אָפּגעגעבן אין אַרענדע. ווי מיר ווייסן, זענען די אַרענדאַרן געווען דאָס רוב יידן. אין יאָר 1853 איז עס געווען חיים שפּיראָ[60].

האַנדלען מיט אימפּאָרטירטע געטראַנקען האָט מען געקאָנט נאָר אויפן סמך פון אַ ספּעציעלער קאָנצעסיע, וואָס האָט די דאָזיקע סוחרים געגעבן דאָס רעכט נאָר אַראָפּברענגען אימפּאָרטירטע ווייַנען. אַראָפּברענגען פון וואַנען ס׳איז און פאַרקויפן אינלענדישע געטראַנקען האָבן זיי נישט געטאָרט. אין קראָשניק זענען אין יענער צייט געווען דריי סוחרים, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט אַזוינע ווייַנען. איינער פון זיי איז געווען העניך שאַפּראַן[61].

דאָס „קאָנטראָל־בוך" פון קאָמערציאַלע און אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אין יאָר 1898 ברענגט גענוג אויסשעפּנדיקע ידיעות וועגן אינדוסטריע און האַנדל, וועגן צושטעלן פאַרן מיליטער און וועגן אַרענדעס. דאָס בוך האַלט אין זיך ידיעות וועגן 218 אונטערנעמונגען, זייערע באַלעבאַטים, די אין זיי באַשעפטיקטע מענטשן. עס האָט אויך ידיעות וועגן גרויס און מין פון דער אונטערנעמונג (דעטאַל אָדער הורט), וואָסער לאָקאַל זי פאַרנעמט, די הייך פון אומזאַץ און פון דער הכנסה[62]. מען דאַרף אָבער גלייך באַמערקן, אַז צו די אָנגעגעבענע ציפערן וועגן אומזאַץ און הכנסה דאַרף מען זיך באַציען מיט אַ געוויסן רעזערוו. זיי זענען אויסגעשטעלט געוואָרן צוליב שטייערצוועקן. די אונטערנעמונגען האָבן אָבער נישט געפירט קיין ביכער. די ציפערן וועגן הכנסה און אומזאַץ זענען באַרעכנט געוואָרן אין רעזולטאַט פון מערערע סתירותדיקע פאַקטאָרן און האָבן דעריבער געקאָנט זיין העכער אָדער נידעריקער פון פאַקטישן צושטאַנד. אויך די צאָל אַרבעטער, וואָס איז אָנגעגעבן געוואָרן דורכן אונטערנעמער, האָט נישט אַלע מאָל געשטימט מיטן אמת, ווייל פון יעדן אַרבעטער האָט מען געצאָלט; לויט דער צאָל אַרבעטער איז באַרעכנט געוואָרן די הייך פון אומזאַץ. דאָס בוך נעמט אַרום נאָר יענע אונטערנעמונגען, פון וועלכע מען האָט געפאָדערט און וועלכע האָבן אַרויסגענומען פּאַטענטן. בעתן קאָנטראָל האָט מען נאָר וועגן עטלעכע צונויפגעשטעלט אַן אַקט, אַז זיי האָבן נישט געהאַט קיין פּאַטענטן, אָבער מען דאַרף זיך משער זיין, אַז אַזוינע אונטערנעמונגען זענען געווען אַ סך מער, און מען האָט עס בעתן קאָנטראָל פשוט נישט אויפגעדעקט. צווישן די, וואָס האָבן געהאַט פּאַטענטן זענען געווען סיי אינדוסטריעלער און גרויסע סוחרים, סיי הענדלערס, וואָס האָבן זייערע סחורות פאַרקויפט אויף טישן, און אין פּריוואַטע הייזער, און אפילו הויזירער, וואָס האָבן זייערע סחורות, דאָס רוב פון אייגענער אויסאַרבעטונג, פונאַנדערגעטראָגן איבער די הייזער. צווישן די פיל פאַררעגיסטרירטע סוחרים דאַרף מען דעריבער אויך זוכן האַנטווערקער, וואָס האָבן אַליין און מיט דער הילף פון זייערע משפחות אַ גאַנצע וואָך אויסגעאַרבעט זייערע סחורות און אין די מאַרקטעג זיי פאַרקויפט. אין אַ סך פאַלן האָט מען זיך אויך נישט באַגאַנגען אָן אויפלאַג, דערהויפּט די הענדלערס מיט פּראָסטע מלבושים, שוכוואַרג, היטלען און עטלעכע גאַלאַנטעריע־אויסאַרבעטונגען. זיי האָבן אָפטמאָל זיך געניייטיקט אין אַ סך סחורה צו אַ באַשטימטן טערמין, זיי טאַקע האָבן חוץ דעטאַל־פאַרקויף זיך פאַרנומען מיט צושטעלונגען פון מלבושים, היטלען א״א פאַרן מיליטער. די אַרבעט פאַרן אויפלעגער האָבן אָפט אויסגעפירט נישט־רעגיסטרירטע באַלמעלאָכעס. לויטן אויפלאַג־סיסטעם האָבן אויך געאַרבעט דאָס רוב וואַרשטאַטן — די דעמאָלטיקע קראָשניקער פאַבריקן.

איידער מיר דערציילן וועגן די קראַשניקער פאַבריקן — עטלעכע ווערטער וועגן דער אינדוסטריע אין לובלינער גובערניע בכלל און באַזונדערס אין יאַנאָווער פּאָוויאַט, צו וועלכן עס האָט דעמאָלט געהערט קראַשניק.

צום סוף פון XIX־טן יאָרהונדערט האָט זיך אין קרוינפּוילן אָנגעהויבן אַ געוויסע אויפלעבונג אין דער אינדוסטריע. אמת, דאָס איז שייך דער עיקר די שטחים אויפן רעכטן ברעג פון דער ווייסל, באַזונדערס האָט זיך די אינדוסטריע אַנטוויקלט אין לובלינער קאַנט. אין דער גאַנצער לובלינער גובערניע זענען דעמאָלט געווען 1417 פאַבריקן מיט 5427 אַרבעטער. דער ווערט פון דער גאַנצער פּראָדוקציע האָט באַטראָפן ביי 800.000 רובל יערלעך. די אינדוסטריע אין לובלינער קאַנט האָט דער עיקר איבערגעאַרבעט פּראָדוקטן פון דער לאַנדווירטשאַפט, וואַלד־פּראָדוקטן און פלאַקס. אויפן ערשטן

אָרט גייען מילן, דערנאָך צוקראָוואָניעס, אייל־פאַבריקן, וועבערייען (נאָר היימישע אויסאַרבעטונגען), ברויע־רייען, און לסוף האָלץ־אינדוסטריע און גאַרבערייען. אויב ס׳גייט אין דער צאָל, דאַרף מען באַמערקן, אַז דאָס דאָרף האָט אַריבערגעשטיגן די שטאָט.

אין לובלינער גובערניע זענען דעמאָלט געווען נאָר 13 שטעט (נישט רעכענענדיק 22 ישובים), אין די דאָזיקע 13 שטעט זענען אין יענער צייט געווען נאָר 162 פאַבריקן — אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 417 אין דער גאַנצער גובערניע.

די גרויסע מערהייט אינדוסטריעלע אונטערנעמונ־גען איז געווען צעוואָרפן איבער די דערפער און ישובים. דאָס איז אוודאי געשען צוליב דעם, ווייל באַלעבאַטים פון מילן, בראָנפן־זאַוואָדן און ברויערייען זענען פון קדמונים אָן געווען די פריצים. פאַרשטענד־לעך, אַז אויך אין יאַנאָווער פּאָוויאַט האָבן דאָמינירט אין צאָל די אונטערנעמונגען אין די דערפער, דער־הויפּט מילן. אין יאָר 1899, למשל, זענען אין פּאָוויאַט אויף 150 אונטערנעמונגען געווען 89 מילן און 25 אייל־פאַבריקן, און דאָס דער עיקר אין די דערפער און ישובים. אין די צוויי שטעט ווידער פון יאַנאָווער פּאָוויאַט: אין יאַנאָוו און קראשניק זענען געווען קוים עטלעכע און צוואַנציק אונטערנעמונגען. מען דאַרף נאָך צוגעבן, אַז אין דער צאָל פון 150 אונטערנעמונגען אין פּאָוויאַט זענען נישט אַריינגערעכנט די פּרימיטיווע וועבערייען, וואָס זענען געווען אין פיל הייזער. אויך די באַפעלקערונג פון קראַשניק און יאַנאָוו האָט זיך אין דער היים פאַרנומען מיט פּרימיטיווער אויסאַרבע־טונג פון פויערישן טוך, ווי אויך מיט דרייען שטריק.

די צאָל פאַבריקן אין קראַשניק אין יענער צייט איז אין פאַרגלייך מיט די אַנדערע שטעט פון דער לובלי־נער גובערניע געווען פאַרהעלטענישמעסיק גענוג גרויס, און לויט דער צאָל האָט קראשניק פאַרנומען דאָס דריטע אָרט אין דער גובערניע (אין לובלין — 66, אין הרוב־יעשאָוו — 25, אין קראשניק — 17, אין כעלם — 13 און אין זאַמאָשטש — נאָר 10). אָבער דער ווערט פון דער פּראָדוקציע איז געווען גאָר אַ קליינער. אויב, למשל, אין כעלם האָט די פּראָדוקציע פון 13 פאַבריקן באַטראָפן 136.000 רובל, האָט די גאַנצע פּראָדוקציע אין קראַשניק זיך געוואַקלט פון 7000 ביז 8400 רובל יערלעך. ס׳איז אָבער נישט באַקאַנט, צי אין די דאָזיקע ציפערן איז אַריינגערעכנט די פּראָדוקציע פון אַלע פאַבריקן און ספּעציעל פון די ברויערייען. מיר ווייסן, למשל, אַז אין יאָר 1896 האָט די פּראָדוקציע פון בראָוואַר, וואָס האָט געהערט צו דער זאַמאָיסקי־אָרדי־נאַציע, באַטראָפן 5600 רובל. די פּראָדוקציע ווידער פון צוויי גאַרבערייען האָט אין די 80־ער יאָרן באַ־טראָפן 2600 רובל [63].

לאָמיר זיך אומקערן צום קאָנטראָל־בוך פון יאָר 1898 [64]. לויטן בוך זענען אין קראָשניק אין 1898 געווען 17 פאַבריקן. 11 פון זיי האָבן איבערגעאַרבעט לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן, אין 8 זענען אויס־געאַרבעט געוואָרן אינדוסטריעלע אַרטיקלען. דאָס זענען געווען: אַן עסיק־פאַבריק, אַ פאַבריק פון סאָדע־וואַסער, פיר אייל־פאַבריקן, 2—3 מילן און צוויי גרויפּן־מילן. אינדוסטריע־אונטערנעמונגען: 3 גאַרבערייען, אַ שוך־וואַרשטאַט, אַ שלאָסערײַ צוזאַמען מיט אַ קוזנע, אַ ציגל־און קאַלך־אונטערנעמונג, וואָס האָט געהערט צו איין אייגנטימער. אין קאָנטראָל־בוך ווערט אָנגעוויזן די פאַמיליע פון יעדן אייגנטימער, צי די פאַבריק פאַרקויפט אויך גלייכצייטיק די פּראָדוצירטע אַרטיקלען אָדער נישט. עס ווערט אויך אָנגעגעבן, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, דער אומזאַץ און די הכנסה פון יעדער אונטערנעמונג.

ד. אינדוסטריע

מיר אַנאַליזירן דאָ ווייטער די ידיעות וועגן באַזונ־דערע פאַבריקן. דער אייגנטימער פון דער עסיק־פאַבריק איז געווען יואל מילערמאַן. וועגן דער דאָזיקער פאַבריק האָבן מיר פאַרהעלטענישמעסיק ווייניקער ידיעות ווי וועגן אַנדערע. די ידיעות וועגן איר געפינען זיך נישט אין דער אַלגעמיינער רשימה, נאָר אין אַ צוגאָב, וואָס איז געמאַכט געוואָרן מיט עטלעכע חדשים שפּעטער, דאָס האָט געקאָנט זיין צוליב דעם, וואָס אין יענער צייט, אין יוני 1898, ווען ס׳איז דורכגעפירט געוואָרן דער קאָנטראָל פון די אונטערנעמונגען, האָט די פאַבריק נאָך נישט עקזיסטירט, אָדער אפשר האָט דער אייגנטימער איר עקזיסטענץ אויסבאַהאַלטן. און דאָס האָט געקאָנט אָנגיין, ווייל ער האָט געהאַט אַן אויסגעקויפטן פּאַטענט אויף אַן אייל־פאַבריק. חוץ דעם האָט מילערמאַן אויך געהאַט אַ בעקערײַ.

מיר ווייסן בנוגע דער דאָזיקער עסיק־פאַבריק נאָר וועגן איר אומזאַץ, דהיינו 1500 רובל. די הכנסה ווידער איז באַרעכנט געוואָרן אויף 300 רובל. יואל מילערמאַן האָט געהאַט אַ בעקערײַ און אַן אייל־פאַבריק שוין אין אייגענעם הויז אויף וועסאָלע גאַס, ווו ער האָט

אויך געווינט, פֿאַרנעמענדיק צוויי שטובן (איין צימער און אַ צווייטן אַ קליינעם), אַ בוידעם און אַ פּירהויז. מילערמאַנס בעקעריי איז אין קאַנטראָל־בוך פֿון יאָר 1898 נישט דערמאָנט, אָבער דאָס איז נישט קיין באַווייז, אַז ער האָט זי שוין נישט געהאַט. אין קאַנטראָל־בוך ווערן נישט דערמאָנט קיין שום בעקערייען, אָבער זיי זענען דאָך געווען. בעקער־צעכן זענען נאָטירט געוואָרן אין קראַשניק זינט עטלעכע יאָרהונדערטער. זיי האָבן אויך עקזיסטירט אין XIX־טן יאָרהונדערט. אַזוי איז אין דער העלפֿט פֿון XIX־טן יאָרהונדערט פֿאָרגעקומען אַ פּראָצעס צווישן דער זאַמאָיסקי־אָרדינאַציע מיט דער שטאָט וועגן דער הייך פֿון די אָפּצאָלן און שטייערן, צווישן אַנדערע וועגן ספּעציעלע אָפּצאָלן פֿון קריסטלעכן בעקער־צעך (און באַזונדער אויך פֿון די יידישע בעקערס), וואָס זענען מקדמונים אָן געצאָלט געוואָרן. מיטן אויסבאַקן ברויט האָבן זיך אוודאי פֿאַרנומען עטלעכע פֿון די 15 אייגנטימער פֿון ברויט־בעקערייען, וואָס זענען אין יענער צייט פֿאַרנאָטירט געווען אין קראַשניק.

אין קראַשניק זענען געווען 4 אייל־פֿאַבריקן. די אייל־פֿאַבריק פֿון דערמאָנטן מילערמאַן האָט געמאַכט אַן אומזאַץ פֿון 1000 רובל, די הכנסה איז אָנגעגעבן געוואָרן אויף 300 רובל. זי האָט באַשעפֿטיקט 2 אַרבעטער. מילערמאַן האָט אַליין נישט פֿאַרקויפֿט קיין אייל, די סחורה איז הייסט עס, אויסגעאַרבעט געוואָרן פֿונעם רויִשטאָף פֿונעם אויפֿלעגער, אָדער פֿון באַזונדערע קליענטן פֿאַרן פּריוואַטן געברויך. די 1000 רובל אומזאַץ האָבן בכן זיך באַקומען פֿון די אָפּצאָלן פֿאַרן אויסאַרבעטן די פּראָדוקציע. זיי האָבן געדעקט דעם לוין פֿאַר די צוויי אַרבעטער, די איבעריקע פּראָדוקציע־קאָסטן און די הכנסה פֿון אייגנטימער (די 300 רובל), וואָס איז אין פֿאַרגלייך מיט די שכירות פֿון קראַשניקער בירגערמייסטער (520 רובל), אָדער פֿון קאָסיר (340 רובל) נישט קיין צו גרויסע. די איבעריקע דריי אייל־פֿאַבריקן האָבן געהערט צו אברהם מאַנדעלבאַום, אריה עריזמאַן און קלמן גלייזער. יעדערער פֿון זיי האָט אויך באַשעפֿטיקט צו צוויי אַרבעטער פֿון III קאַטעגאָריע. מאַנדעלבאַומס אייל־פֿאַבריק האָט פּונקט ווי מילערמאַנס געאַרבעט אויף באַשטעלונגען, אויך געמאַכט אַן אומזאַץ פֿון 1000 רובל און געהאַט הכנסה 300 רובל. פֿון אַן אַנדער קאַטעגאָריע זענען געווען די אייל־פֿאַבריקן פֿון עריזמאַן און גלייזער, זיי האָבן שוין אַליין אויך פֿאַרקויפֿט זייערע אויסאַרבעטונגען. די אייגנטימער האָבן אוודאי דיספּאָנירט מיט אַ געוויסן קאַפּיטאַל. גלייזערס אומזאַץ פֿונדעסטוועגן האָט זיך נישט אונטערשיידט פֿון די פֿריערדיקע, נאָר עריזמאַן האָט געמאַכט אַ גרעסערן אומזאַץ, וואָס האָט באַטראָפֿן 2000 רובל, און אויך זיין הכנסה איז געווען צוויי מאָל גרעסער [65].

די קראַשניקער גרויפּנס האָבן פֿון קדמונים אָן געהאַט אַ שם אין דער אומגעגנט. די אייגנטימער פֿון די גרויפּן־מילן זענען געווען צוויי יידן: פּרץ ווישניאַק און לייזער שטיינקריצער. ביידע גרויפּן־מילן האָבן באַשעפֿטיקט צו צוויי אַרבעטער, די מילן האָבן נישט פֿאַרקויפֿט קיין סחורה, די גאַנצע פּראָדוקציע איז אויסגעפֿירט געוואָרן פֿון דעם באַשטעלערס תבואה. דער אומזאַץ פֿון ביידע מילן איז געווען נישט קיין גרויסער: שטיינקריצערס — 900 רובל, און ווישניאַקס — שוין גאָר אַ קליינער, קוים 400 רובל. קלאָר, אַז אויך די הכנסה איז געווען אַ מינימאַלע (נאָר 80 רובל) [66] און איז אפשר געווען קלענער פֿון דער הכנסה פֿון די אַרבעטער, וואָס זענען ביי אים געווען באַשעפֿטיקט.

די איינציקע אין קראַשניק און אוודאי אויך אין יאַנאָווער פּאָוויאַט, פֿאַבריק פֿון סאָדע־וואַסער האָט געהערט צום ייד יאַנקל גאָלדבערג. דער אייגנטימער האָט באַשעפֿטיקט צוויי אַרבעטער. דער אומזאַץ האָט באַטראָפֿן 800 רובל. די הכנסה איז באַרעכנט געוואָרן אויף 360 רובל. גאָלדבערג האָט פֿאַרקויפֿט סאָדע־וואַסער אין דעטאַל און אין הורט [67].

מילן זענען אין קראַשניק געווען 3, איינע פֿון זיי האָט געהערט צום קריסט יאַן מישטאַלסקי, און צוויי — צו יידן: מאיר שפּיראָ און זיסעלע גאָלדפֿעלד [68]. דאָס זענען אייגנטלעך געווען ווינטמילן, ווי דאָס רוב מילן אין יאַנאָווער פּאָוויאַט. צוויי פֿון די דאָזיקע ווינטמילן זענען געווען גענוג פּרימיטיווע, נאָר איינע — פֿון זיסלע גאָלדפֿעלד — איז געווען אַ מאָדערנע, א״ג אַמעריקאַנישע. אַלע דריי מילן האָבן געאַרבעט אויף באַשטעלונגען, קיינער פֿון די אייגנטימער האָט אוודאי נישט געהאַט קיין מזומן איינצוקויפֿן תבואה. די מילן האָבן געמאַכט אַ גענוג גרויסן אומזאַץ: מישטאַלסקי — 5000 רובל, שפּיראָ — 6000 רובל, און גאָלדפֿעלד — 10.000 רובל. נאָר אין דער אַמעריקאַנער מיל זענען געווען באַשעפֿטיקט געדונגענע אַרבעטער. די הכנסות פֿון די אייגנטימער זענען געווען וועדליג די אומזאַצן: 800, 900, 1000 רובל. די פּראָדוקציע פֿון דער אַמעריקאַנער מיל האָט אין יאָר 1886 באַטראָפֿן 1850 רובל [69].

צו די אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען האָבן געהערט: גאַרבערייען, אַ שוסטער־וואַרשטאַט, אַ ציגל־און קאַלך־אונטערנעמונג און שלאָסער און שמיד־וואַרשטאַט. אַ געוויסע צייט האָט אין קראַשניק אויך עקזיסטירט אַ טוך־פאַבריק [70]. אַלע דערמאָנטע פאַבריקן, חוץ דעם שלאָסער־און שמיד־וואַרשטאַט, האָבן געהערט צו יידן. אמת, מיר ווייסן נישט די פאַמיליע פונעם טוך־טלית־פאַבריקאַנט, ווייל די פאַבריק האָט אוודאי נישט עקזיסטירט אין 1898. אָבער אַזוי ווי זי האָט צווישן אַנדערן אויסגעאַרבעט טליתים, דאַרף מען אָננעמען, אַז דער אייגנטימער איז געווען אַ ייד. ס'איז אויך געווען אין קראַשניק אַ ליכט־פאַבריק. די ידיעות וועגן איר שטאַמען פון די 80־ער יאָרן [71]. מעגלעך, אַז אין 1898 האָט זי שוין נישט געאַרבעט.

אויף די גאַרבערייען אין קראַשניק האָבן פון קדמונים געהערט צו יידן. אין 1881 האָבן דאָרטן עקזיסטירט 4 גאַרבערייען, פון וועלכע 3 האָבן זיך געפונען אויף וועסאָלע גאַס און האָבן געהערט צו נחום גאָלדשטיין, שמחה בריקמאַן און הערש פריש [72]. די פערטע גאַרבעריי האָט זיך געפונען אויף דער לובלינער גאַס און האָט געהערט צו לייבע בראַוכער [73]. אין 1898 זענען שוין געווען נאָר 3 גאַרבערייען. די אייגנטימער זענען אויך געווען יידן עליע פאַסמאַנטיער, כיל פיינגאָלד און אבוש פוטער [74]. די גאַרבער האָבן געמאַכט אומזאַצן פון 600, 1000 און 2500 רובל. די הכנסה איז געווען וועדליג דעם אומזאַץ: 180, 200 און 500 רובל. יעדע גאַרבעריי האָט באַשעפטיקט 2 אַרבעטער און נאָר איינע פון זיי האָט געאַרבעט מיטן אויפלאַג־סיסטעם און נישט פאַרקויפט די פּראָדוקציע אויספירנדיק בלויז די באַשטעלונגען פון סוחר אָדער האַנטווערקער (שוסטער). די איבעריקע האָבן חוץ דעם איבערגעאַרבעט אייגענעם רוישטאָף אויף צו פאַרקויפן.

אין קראַשניק איז געווען נאָר איין רעגיסטרירטער שוסטער־וואַרשטאַט, דער אייגנטימער איז געווען שמואל מאַנדערמילך. ער האָט באַשעפטיקט צוויי אַרבעטער און נישט געפירט קיין פאַרקויף. דער וואַרשטאַט האָט געמאַכט אַן אומזאַץ פון 300 רובל, און די הכנסה האָט באַטראָפן 120 רובל. נעמענדיק אין אַכט, אַז ער האָט געצאָלט צום וויניקסטן די געדונגענע שוסטערס צו 80—90 רובל — ווייל אַזוי פיל האָבן אין לובלינער געגנט פאַרדינט נישט־קוואַליפיצירטע לוין־אַרבעטער — דאַרף מען אָננעמען, אַז מאַנדעלמילכס וואַרשטאַט האָט געאַרבעט אויסשליסלעך פאַרן באַשטעלער, וואָס האָט אים געמוזט צושטעלן נישט נאָר לעדער, נאָר אויך אַלע אַנדערע צודאַטן צו דער אַרבעט. מעגלעך, אַז ער האָט געאַרבעט פאַר די סוחרים — צושטעלער פאַרן מיליטער [75].

די שלאָסעריי־קוזניע האָט געהערט צום קריסט סטאַניסלאַוו ווייִנערט. וויינערט האָט אויך באַשעפטיקט 2 אַרבעטער און אויך געאַרבעט אויף באַדינונג. זיין אומזאַץ האָט באַטראָפן 1500 רובל, די הכנסה ווידער — 400. דער גרויסער אומזאַץ פאַרהעלטענישמעסיק צו דער הכנסה ווייזט אויף דעם, אַז דעם מאַטעריאַל צו די רעמאָנטן האָט ער צוגעשטעלט אַליין.

די ציגל־און קאַלך־אונטערנעמונג האָט געהערט צו איין אייגנטימער, שלמה זיסבערג [76]. ביידע אונטערנעמונגען האָבן זיך גערעכנט פאַר איינע, מסתמא צוליב דעם, ווייל זיי האָבן פאַרנומען איין לאָקאַל און געאַרבעט אויף איין פאַטענט. שלמה זיסבערג האָט באַשעפטיקט 6 אַרבעטער. די ציגל־און קאַלך־אונטערנעמונג האָט געמאַכט אַן אומזאַץ פון 2500 רובל און געגעבן אַ הכנסה פון 600 רובל. זיסבערג האָט אויך פאַרקויפט זיינע אויסאַרבעטונגען אויפן אָרט, אָבער חוץ דעם האָט ער אין אַן אַנדער אָרט געהאַט אַ סקלאַד פון קאַלך מיט אַ דעטאַל־פאַרקויף. מען דאַרף דערביי באַמערקן, אַז שלמה זיסבערג איז געווען זייער אַ געשיקטער סוחר. חוץ די דערמאָנטע אונטערנעמונגען האָט ער נאָך געהאַט אַ ביר־סקלאַד. מעגלעך, אַז ער האָט אָפּגענומען די גאַנצע פּראָדוקציע פון דעם אָרדינאַציע בראָוואַר (וועגן די וואַרשטאַטן — זע טאַבעלע 8).

אָבער, ווי מיר האָבן שוין געזאָגט, איז אין קאָנטראָל־בוך פון די קאָמערציאַלע און אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען נישט דערמאָנט דער בראָוואַר, אפשר דערפאַר, ווייל ער האָט געהערט צו דער אָרדינאַציע און איז קאָנטראָלירט געוואָרן אויף אַן אַנדער אופן און צוזאַמען מיט אַנדערע אונטערנעמונגען פון דער אָרדינאַציע. לויט אַנדערע ידיעות האָט דער קראַשניקער בראָוואַר פּראָדוצירט אין 1896 — אַכט טויזנט עמערס ביר אינעם ווערט פון 5600 רובל [77]. משפטנדיק אָבער לויט די אומזאַצן פון די קראַשניקער ביר־הענדלער איז די ציפער אַ שטאַרק פאַרקלענערטע (דער דאָזיקער אומזאַץ האָט באַטראָפן 16.000 רובל, נישט רעכענענדיק דעם אומזאַץ מיטן פאַרקויפן ביר אין דריי שענקען און דעם אומזאַץ פון הורטאָוון ביר־סקלאַד).

דער אומזאַץ פון די 17 אינדוסטריעלע אונטער־

טאַבעלע 8

דער אַנטייל פון יידן אין דער קראַשניקער אינדוסטריע אין יאָר 1898

נאָמען און פאַמיליע פון אונטערנעמער	אונטערנעמונג: בראַנזשע	אונטערנעמונג: אַלג. צאָל	מין אַרבעט: באַדינונג	מין אַרבעט: מיט פאַרקויף	צאָל אַרבעטער	אומזאַץ אין רובל	הכנסה אין רובלס: פון די אייגנטימער	הכנסה אין רובלס: פון די אַרבעטער	הכנסה אין רובלס: צוזאַמען	אַנדערע פּראָדוקציע הוצאות פון די באַדינונג און אויפלאַג אונטערנעמונגען
יואל מילערמאַן	עסיק־פאַבריק	1	—	1	2	1500	300	—	300	—
יואל מילערמאַן	אייל־פאַבריק		1	—	2	1000	300	170	470	530
אברהם מאַנדעלבאום	״	4	1	—	2	1000	300	170	470	530
אריה עריזמאַן	״		—	1	2	2000	600	170	730	—
קלמן גלעיזער	״		—	1	2	1000	200	170	370	—
פרץ ווישנאַק	גרויפן־פאַבריק	2	1	—	2	400	80	170	250	150
לייזער שטיינקריצער	״		1	—	2	900	300	170	470	450
יאַנקל גאָלדבערג	פאַבריק פון סאָדע־וואַסער	1	—	1	2	800	360	170	530	270
יאַן מישטאָלסקי	מילן	3	1	—	—	5000	800	—	800	4200
מאיר שאַפּיראָ	״		1	—	—	6000	900	—	900	5100
זיסלע גאָלדפעלד	״		1	—	2	10000	1000	170	1170	8830
עלע פאַס מאַנטיער	גאַרבערייען		1	—	2	600	180	170	350	250
כיל פאַינגאָלד	״	3	—	1	2	1000	200	170	370	—
אַבוש פוטער	״		—	1	2	2500	500	170	670	—
שמיל מאַנדעלמילך	שוסטער־וואַרשטאַט	1	1	—	2	300	120	170	290	10
סטאַניסלאַוו וויינערט	שלאָסער־וואַרשטאַט	1	1	—	2	1500	400	170	570	9930
שמול זיסבערג	ציגל און קאַלך־אונטערנעמונג	1	—	1	6	2500	600	510	1110	—
צוזאַמען		17	10	7	32	38000	6640	2720	9360	—

נעמונגען, וואָס זענען אויסגערעכנט אין קאָנטראָל־בוך, האָט באַטראָפן צוזאַמען 38.000 רובל, די הכנסה ווידער פון זייערע אייגנטימער — 6.640 רובל. כדי צו באַקומען די ריינע הכנסה, וואָס איז אויסגעפאַלן אויף אַלע באַשעפטיקטע אין דער אינדוסטריע, האָבן מיר צו דער פּאָזיציע הכנסה פון די אייגנטימער צוגעגעבן דעם פאַרדינסט פון זייערע אַרבעטער. אין לובלינער קאַנט האָט אַ לוין־אַרבעטער דעמאָלט פאַרדינט פון 25 ביז 30 קאָפּיקעס אַ טאָג, אַ יאָר, הייסט עס — פון 76 ביז 92 רובל. מיר ווילן אָננעמען, אַז אין קראָשניק האָט אַן אַרבעטער פאַרדינט אין דורכשניט 85 רובל. אַזוי ווי אין די קראָשניקער אונטערנעמונגען זענען געווען באַשעפטיקט 32 אַרבעטער, האָט זייער אַלגעמיינער יערלעכער פאַרדינסט באַטראָפן 2720 רובל. אַזוי אַרום וואָלט דער אַלגעמיינער ריווח פון אַלע 17 אונטער־נעמונגען באַטראָפן 9360 רובל (טאַבעלע 8).

10 אונטערנעמונגען האָבן געאַרבעט אויסשליסלעך לויטן אויפלאַג־סיסטעם און אויף באַדינונג. דער אומזאַץ זייערער איז דעריבער גלייך צו דער סומע אָפּצאָלונגען פון די קליענטן פאַר די אויסגעפירטע אַרבעטן. די הכנסה ווידער פון אייגנטימער איז — דער פאַרדינסט פאַר זיין אַרבעט אין דער אונטערנעמונג ווי אַ פאַכמאַן און דער איבערגעבליבענער טייל נאָכן אַראָפּרעכענען פון דער געלט־הכנסה דעם לוין פון די געדונגענע אַרבעטער און די אַנדערע פּראָדוקציע־קאָסטן. ווי מיר זעען פון דער טאַבעלע 8, וואַקלט זיך די הכנסה פון אונטערנעמער אין די גרענעצן פון 80 ביז 1000 רובל (80 רובל איז אַ פאַרדינסט נידעריקער פונעם פאַר־דינסט פון אַ געדונגענעם אַרבעטער, 1000 רובל ווידער איז געווען נאָר אין איין פאַל). אויב מיר ווילן נעמען אין באַטראַכט, אַז אויסהאַלטן אַ פּאַראָבעק האָט אין יענער צייט געקאָסט 56 רובל, האָט מען אויף אויס־האַלטן אַ משפחה (וואָס יעדער אונטערנעמער האָט דאָך געהאַט) געדאַרפט אויסגעבן ביי 300 רובל. דער אויספיר דערפון איז, אַז דאָס רוב אונטערנעמער אין קראָשניק זענען קיין גבירים נישט געווען.

די איבעריקע פּראָדוקציע־קאָסטן (מאַניפּולאַציע־קאָסטן, פאַרבייט־טיילן, אַמאָרטיזאַציע פון מכשירים) האָבן מיר אַרויסגעבראַכט פונעם חילוק צווישן אומ־זאַץ (איינקונפט פאַר באַדינגונגען) און דער הכנסה פון אייגנטימער און זיינע אַרבעטער. ווי מיר זעען (טאַבעלע 8) זענען עטלעכע צווישן זיי באַטייטנדיק — אין רוב פאַלן שטייגן זיי אַריבער די הכנסה. די גרעסטע אינוועסטיציעס פון אַלע אונטערנעמונגען האָבן גע־פאָדערט די מילן, ווייל זייער אומזאַץ, ווי אויך די הכנסה איז געווען אַ סך גרעסער ווי אין אַנדערע אונטערנעמונגען. דער באַלעבאָס אָבער פון אַ שוסטער־וואַרשטאַט האָט כמעט גאָרנישט נישט געקאָנט אויס־געבן אויף פּראָדוקציע־קאָסטן. אפשר דערפאַר, ווייל אַלע קאָסטן, פאַרבונדענע מיט דער פּראָדוקציע, האָט געדעקט, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אויבן, דער סוחר־אויפלעגער. יעדנפאַלס דאַרף מען צוגעבן אַז אַ סך אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אין קראָשניק האָבן געהאַט גאָר אַ קליינע מעגלעכקייט פון רעפּראָדוקציע. (זע טאַבעלע 8, ז' 95).

פון די 17 קראָשניקער פאַבריקן האָבן 15 געהערט צו יידן, דאָס הייסט 88,2 פּראָצענט, און פון די 32 אַרבעטער, באַשעפטיקטע אין דער אינדוסטריע, האָבן 30 געאַרבעט אין יידישע אונטערנעמונגען, וואָס עס באַטרעפט 93,7 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער צאָל אַרבעטער (זע טאַבעלע 9).

ד. אַרענדע און באַדינונג

וועגן די אַרבעט־באַדינגונגען און וועגן גראַד פון מעכאַניזאַציע אין די קראָשניקער אונטערנעמונגען האָבן מיר ווייניק ידיעות. מיר ווייסן, אַז אַלע אַרבעטן אין די גאַרבערייען זענען אויסגעפירט געוואָרן מיט דער האַנט. פון די דריי ווינטמילן איז נאָר איינער געווען

טאַבעלע 9

די צאָל יידישע פאַבריקן אין יאָר 1898 אין קראָשניק און די צאָל באַשעפטיקטע אַרבעטער

אַלגעמיינע צאָל פאַבריקן	צאָל פאַבריקן, וואָס האָבן געהערט צו יידן		צאָל באַשעפטיקטע אַרבעטער		
				אין יידישע פאַבריקן	
	אין אַבסאָלוטע ציפערן	אין פּראָצענטן צו דער אַלגעמ. צאָל פאַבריקן	בכלל	אין אַבסאָלוטע ציפערן	אין פּראָצענטן צו דער אַלגעמיינער צאָל אַרבעטער
17	15	88,2%	32	30	93,7%

פון אַמעריקאַנער טיפּ, דאָס הייסט מיט אַ דאַך, וואָס האָט זיך געדרייט צוזאַמען מיטן וואַלץ און די פליגלען.

אַרענדע איז אַמאָל געווען זייער אַ וויכטיקע פּאָזיציע אין די באַשעפטיקונגען פון דער קראָשניקער יידישער באַפעלקערונג. נאָך אין דער ערשטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט האָבן אַ סך יידישע פאַמיליעס זיך אויסגעהאַלטן פון אַרענדירן מילן, בראַנפן־זאַוואָדן, בראַווארן, יאַטקעס, שעכטהייזער, ווי אויך שטייערן און אָפּצאָלן לטובת דער מלוכה, די אייגנטימער פון דער שטאָט, לטובת דער שטאָט און דער יידישער קהילה. מיט אַרענדע האָבן זיך פון קדמונים אָן פאַרנומען דער־עיקר די פאַמיליעס: שאַאַר [78]), גערענרייך [79]), לעקוואָוויטש [80]) הערשזאָהן [81]) נאַיזער [82]), ראָזענפאַרב [83]), שפּירא [84]) טעפער, טענענוואָרצל [85]) און אַנדערע. עטלעכע פאַמיליעס פון די דערמאָנטע טרעפן מיר ווי אַרענדאַרן אויך שפּעטער, צום סוף פון XIX־טן יאָרהונדערט. שאַאַר יוסף, למשל, אַרענדירט אין 1898 די יידישע באָד, וואָס טראָגט אים אַריין 500 רובל הכנסה, ביי אַן אומזאַץ פון 1000 רובל. דאָס שטאָטישע שעכטהויז אַרענדירט דעמאָלט ירחמיאל ענגעל. אומזאַץ — 4000 רובל, הכנסה — 600 רובל. ענגעל באַשעפטיקט אוודאי אין שעכטהויז זיין קרוב, בער ענגעל [86]).

צום סוף פונעם XIX־טן יאָרהונדערט קאָן שוין אויף אַ סך וויניקער געביטן אַנגעוואָנדן ווערן די פאָרעם פון אַרענדע. קודם־כל איז אַנגעפאַלן די אַרענדע פון שטייערן. די רעגירונג און די שטעט דאַקעגן גיבן אָפּ אין אַרענדע באַשטימטע אַרבעטן, וואָס פאָדערן געוויסע אינוועסטיציעס, שטענדיקע אויפזיכט, אָדער קאָנסערוואַציע. דער אַרענדאַר נעמט דעמאָלט אָפּטער פון אַלץ אַן אָפּצאָל פון די געברויכער לויט אַ פעסטגעשטעלטער טאַקסע. לייזער פריש, למשל, האָט אין יאָר 1898 אַרענדירט די שטאָטישע באַלייכטונג (וועגן וואָס מיר האָבן שוין דערמאָנט). ער האָט געדאַרפט אויפהיטן די שטאָטישע לאַמטערנעס, אָנצינדן זיי און אויסלעשן. די איינוווינער, אוודאי די הויז־אייגנטימער, האָבן פאַר דעם אַריינגעטראָגן אַ געוויסן אָפּצאָל, וואָס דער אַרענדאַר האָט איינגעקאַסירט (אין דער סומע פון 450 רובל), דעקנדיק שוין אַלע מיט דעם פאַרבונדענע הוצאות. די יערלעכע הכנסה פון דער אונטערנעמונג האָט באַטראָפן 50 רובל. אוודאי איז די אַרענדע פון דער באַלייכטונג געווען אַ צוגאָב־באַשעפטיקונג, ווייל פון 50 רובל אַ יאָר האָט מען נישט געקאָנט דורכלעבן. אויף אַן ענלעכן אופן האָט די שטאָט זיך געפירט מיט די ברונעמער. אין 1898 האָט זיי אַרענדירט יצחק ווייסבראָט. זיין אומזאַץ האָט באַטראָפן 1500 רובל, די הכנסה — 300 רובל.

אויך די רעגירונג־מאַכט האָט אָפּגעגעבן אין אַרענדע פאַרשידענע אַרבעטן. הערש ראָסעט, למשל, האָט אַרענדירט די רייניקונג פון מיליטערישע לאָקאַלן (מסתמא פערדשטאַלן). ער האָט דערפון געהאַט אַ הכנסה פון 150 רובל. דער אומזאַץ, וואָס מען דאַרף אין דעם פאַל רעכענען די הכנסה פון פאַרקויפטן מיסט, האָט באַטראָפן 600 רובל. דער זעלבער האָט חוץ דעם געהאַנדלט מיט נאַפט, און אין שייכות מיט דער אַרענדע האָט דער גאַרניזאָן מסתמא נאָר ביי אים געקויפט נאַפט. צוליב דעם האָט ער געהאַט אַזאַ גרויסן אומזאַץ (350 רובל, אין דער צייט ווען די קאָנקורירנדיקע נאַפטקראָם — נאָר 1500 רובל). צווישן די אַרענדאַרן פון וועג־אַרבעטן האָט די גרעסטע אומזאַצן און הכנסות געהאַט שמואל־הערש סאַבאַל. ער האָט אויסגעפירט אַלע וועג־אַרבעטן אין יאַנאָווער פאָוויאַט אויף דער סומע פון 15.200 רובל. נאָכן אָראָפּרעכענען די פּראָדוקציע־קאָסטן האָט זיין הכנסה באַטראָפן 2000 רובל. עס וואָרפט זיך אין די אויגן, אַז קיין איינער נישט פון די פריער־דערמאָנטע אייגנטימער פון אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען האָט נישט געהאַט אַזאַ הויכע הכנסה.

דאָס רוב פון די דערמאָנטע אַרענדאַרן זענען אייגנטלעך אויספירער פון געוויסע באַדינגונגען און אַזוי וועלן מיר זיי אויך קוואַליפיצירן. צו דער גרופּע באַדינונג־אונטערנעמונגען וועלן מיר אויך פאַררעכענען די שענקען, דאָס טייהויז, אכסניות און די סטאַציע פון פּאָסט־דיליזשאַנסן.

אין קראָשניק זענען געווען דריי שענקען. זיי האָבן געהערט צו קריסטן. דער אַלגעמיינער אומזאַץ פון אַלע שענקען האָט באַטראָפן 4500 רובל, די הכנסה — 700 רובל. דאָס איינציקע טייהויז האָט אויך געהערט צו אַ קריסט. מען האָט דאָרט אויך באַקומען סאָדעוואַסער. ביידע אכסניות ווידער האָבן געהערט צו יידן: יאַנקל סאַבאַל און מאיר גערענרייך. גערענרייכס אכסניה האָט עקזיסטירט פון אָנהייב פון XIX־טן יאָרהונדערט און האָט זיך געפונען ביים לובלינער טויער. די צווייטע אכסניה האָט זיך אוודאי געפונען דאָרטן, ווו זי איז געווען פריער — אין אַ הויז פון דער אָרדינאַציע (אין 1881 האָט זי געהערט צו ישראל וואָרמאַן, וואָס האָט דאָרטן אויך געהאַט אַ הורט־סקלאַד פון סחורות). ביי

אים האָבן זיך געוויס אָפּגעשטעלט די סוחרים, וואָס פלעגן קומען אויף די ירידים. דערפאַר איז זיין אומזאַץ און הכנסה געווען גרעסער ווי גערענרייכס (סאַבאַל — 2000 און 400 רובל, גערענרייך — 900 און 90).

די סטאַציע פון פאָסט־דיליזשאַנסן האָט געפירט די קריסטין פּעטראָנעליאַ קאַראַביטש. זי האָט באַשעפטיקט פיר פורמאַנעס. פאַר איר האָט די סטאַציע געפירט יצחק ווייסבראָט. אין קראַשניק זענען אויך געווען צוויי אַגענטן פון פאַרזיכערונג־געזעלשאַפטן. צום וויניקסטן און זייער צופעליקע האָבן מיר ידיעות וועגן פרייע פּראָפעסיעס. מיר ווייסן, אַז צו יענער צייט זענען אין קראַשניק געווען צוויי דאָקטוירים: דער עוואַנגעליקער אַלעקסאַנדער בראַון און דער קאַטאָליק קאַראָל ראַטקעל און פיר פעלדשערס יידן: שמואל און ישראל ראָזנעל, יונה זאַיפען און אברהם בערגער (ידיעות פון 1893 [87]). ס'איז אויך געווען אַן אַפּטייק. דער אַפּטייקער איז דעמאָלט געווען בראָניסלאַוו דאָמבראָווסקי. ס'זענען אויך געווען אין קראַשניק אַ רעיענט, אַ בירגערמייסטער און קאַסירער.

צו דער דאָזיקער גרופּע וועלן מיר אויך פאַררעכענען די 13 האַנדלס־אָנגעשטעלטע. צום מערסטן געדונגענע מענטשן האָט באַשעפטיקט די טעקסטיל־בראַנזשע (פיר פאַרקויפער — יידן), 3 עקספעדיענטן האָבן געאַרבעט אין די בשמים־קראָמען (צוויי יידן און איין קריסט), צוויי — אין דער בירשענק (איין קריסט און איין ייד, צוויי — אין די ווייַנקראָמען (ווי אויבן), איינער אין אַן אייזנקראָם (אַ ייד) און איינער אין שעכטהויז. בכלל זענען געווען 11 יידן — עקספעדיענטן. פיר פון זיי האָבן געאַרבעט אין די קראָמען פון זייערע נאָענטסטע קרובים: עלטערן, אָדער ברידער. די איבעריקע 7 זענען נישט פאַרמעגלעכע מענטשן. צוויי פון זיי — יוסף לאַקס און מענדל שימעל — באַגעגענען מיר בלויז איין מאָל אין די קוועלן. ביידע האָבן געאַרבעט אין טעקסטיל־קראָמען: איינער ביי אַביש הירשהאָרן, דער צווייטער — ביי דוד קאָהען. דער לעצטער האָט באַשעפטיקט נאָך איין אָנגעשטעלטן — מענדל וואַגנער. אין דער רשימה פון די שטייער־צאָלערס פון יאָר 1898 איז צווישן די סוחרים און אינדוסטריעלער אַזאַ פאַמיליע נישטאָ. אָבער די וואַגנערס זענען געווען באַוווסט אין קראַשניק. אין יאָר 1881 איז אברהם וואַגנער געווען מיטאייגנטימער פון אַ הויז אויף יאַנאָווער גאַס. אַזוי זעט עס אויך אויס מיט דער משפחה ערליך. צווישן די שטייער־צאָלערס פיגורירט נישט קיינער מיט אַזאַ פאַמיליע חוץ דעם עקספעדיענט אהרן ערליך. אַמאָל אָבער איז דאָס געווען אַ רייכע משפחה. אין דער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט האָבן די ערליכס פאַרמאָגט עטלעכע הייזער אויף לובלינער גאַס [88]). אין יאָר 1881 זענען שוין נאָר צוויי ערליכס געווען מיט־אייגנטימער פון צוויי הייזער, די איבעריקע האָבן שוין געוווינט אין שכנות. ווי ס'איז צו זען, זענען די ערליכס געווען מאַטעריעל געפאַלן. די איבעריקע 3 עקספעדיענטן: ברוך פיינגאָלד, משה שור און חיה פרידלענדער האָבן אויך געאַרבעט ביי פרעמדע מענטשן. חוץ די דערמאָנטע זענען געוויס געווען מער מענטשן פון פרייע פּראָפעסיעס, אָבער ס'פעלן וועגן דעם ידיעות. בלי ספק זענען אויך געווען מענטשן, פאַרבונדענע מיטן רעליגיעזן קולט. עס זענען אויך געווען לערערס און אַנדערע. מיר ווייסן נאָר, אַז רב אין קראַשניק איז דעמאָלט געווען ישראל אייזנבערג [89]).

אין די באַדינונג־אונטערנעמונגען זענען געווען צוזאַמען 18 באַשעפטיקטע, 9 קריסטן און 9 יידן. אין די פרייע פּראָפעסיעס — 26, דערפון קריסטן 10 און יידן — 16. צוזאַמען זענען אויף 44 באַשעפטיקטע געווען 19 קריסטן און 25 יידן. מען דאַרף אָבער געדענקען, אַז אַלע ידיעות זענען ווייט נישט קיין פולע.

טאַבעלע 10

דער אַנטייל פון יידן אין באַדינונגס־אונטערנעמונגען און פרייע פּראָפעסיעס

רשימה פון פּראָפעסיעס	אַל' צאָל	קריסטן	יידן
אַרענדע פון באָד	1	—	1
אַרענדע פון דער שטאָט־באַלייכטונג, ברונעמער, רייניקונג	3	—	3
וועג־אַרבעטן	1	—	1
שענקען און טייהייזער	4	4	—
אכסניות	2	—	2
דיליזשאַנסן־סטאַציע	5	5	—
באַאַמטע	5	5	—
פאַרקויפערס, עקספעדיענטן	13	2	11
מעדיצינישער פּערסאָנאַל	7	3	4
גייסטלעכע	1	—	1
שעכטהויז	2	—	2
צוזאַמען	44	19	25

ה. האַנדל

לויטן קאָנטראָל־בוך זענען אין קראַשניק געווען 175 פערזאָן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנדל (נישט רעכענענדיק די פאַרקויפערס אין די קראָמען). 27 פון זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט צושטעלונגען פאַרן מיליטער, 16 ווידער פון די לעצטע האָבן אויף באַזונדערע האַנדל־פּאַטענטן פאַרקויפט די זעלביקע סחורות אין דעטאַל.

מיטן פאַרקויף פון שפּייז־אַרטיקלען האָבן זיך פאַרנומען 97 הענדלערס. די פאַרקויף־פּונקטן זענען געווען גענוג ספּעציאַליזירט לויט בראַנזשעס און בדרך כלל נישט געהאַט קיין ברייטערן אַסאָרטימענט.

אין קראַשניק זענען געווען 14 קאָלאָניאַל־קראָמען, פון וועלכע 13 האָבן געהערט צו יידן [90]. 19 פליישקראָמען, פון וועלכע 12 קריסטלעכע האָבן פאַרקויפט נאָר חזיר־פלייש. די וווּרשטקראָם האָט אויך געהערט צו אַ קריסט. די איבעריקע 6 פליישקראָמען האָבן פאַרקויפט רינדפלייש און האָבן געהערט צו יידן [91]. ס'איז באַוווּסט, אַז זינט עטלעכע יאָרהונדערטער האָבן מיט דער שחיטה פון בהמות און מיטן פאַרקויף פון רינדפלייש אין קראַשניק זיך פאַרנומען נאָר יידן. ס'זענען אויך געווען 16 פאַרקויף־פּונקטן פון געבעקס. ווייל ברויט איז פאַרקויפט געוואָרן חוץ אין די קראָמען, צי אין ביידלעך, אויך אין סטראַגאַנעס אויף די מערק. ברויט איז אויך אויסגעטראָגן געוואָרן אין די הייזער און אויך די הויזירער האָבן געמוזט אויסקויפן אַ האַנדל־פּאַטענט. אַלע ברויטהענדלערס זענען געווען יידן [92]. אין קראַשניק זענען געווען פיר קראָמען, וואָס האָבן זיך פאַרנומען אויסשליסלעך מיט מעל־פאַרקויף (זיי האָבן אויך געהערט צו יידן) [93]. ווייטער האָבן 5 סוחרים־שותפים צוגעשטעלט מעל פאַרן מיליטער. אַ ספּעציעלע קראָם האָט זיך פאַרנומען מיטן אויסשליסלעכן פאַרקויף פון אַלערליי גרויפּנס [94]. דאָרטן האָט מען אויך געקאָנט קויפן זאַלץ. מיט צושטעלן גרויפּן פאַרן מיליטער האָבן זיך פאַרנומען דריי שותפים. ווי מיר האָבן דערמאָנט, האָבן די קראַשניקער גרויפּנס געהאַט אַ שם אין לובלינער קאַנט. אין קראַשניק איז אויך געווען אַ פאַרקויף־פּונקט פון עסיק, וואָס האָט געהערט צו שמעון מילערמאַן, אוודאי אַ קרוב פון עסיק־פאַבריקאַנט יואל מילערמאַן. ס'איז נישט באַקאַנט, צי דער לעצטער האָט אויך פאַרקויפט עסיק אין דעטאַל. חוץ די אויבן אויסגערעכנטע ספּעציאַליזירטע קראָמען זענען נאָך געווען 19 פאַרקויף־פּונקטן פון שפּייז־אַרטיקלען בכלל. דאָרטן האָט מען אוודאי געקאָנט קויפן אַלע נייטיקע פּראָדוקטן, מיטן אויסנאַם אפשר פון קאָלאָניאַל־סחורות. 18 קראָמען פון דער צאָל האָבן געהערט צו יידן [95], איינע — צו אַ קריסט, ווו מען האָט אויך געקאָנט קריגן בולקעס.

ס'זענען געווען צוויי יידישע האָניק־קראָמען, ווו מען האָט געקאָנט קויפן האָניק, וואַקס און אַנדערע אַרטיקלען, פאַרבונדן מיט בינען־האָדעוואַניע [96].

וואָס שייך אַלקאָהאָל־געטראַנקען זענען זיי פאַרקויפט געוואָרן לויט געווויסע ספּעציאַליטעטן. ס'זענען געווען צוויי ווייַנקראָמען, פון וועלכע איינע האָט געהערט צו אַ קריסט מיט אַן אומזאַץ פון 3000 רובל און אַ הכנסה פון 400. די צווייטע האָט געהערט צום יידן יאַנקל סאָבאָל מיט אַן אומזאַץ פון 20.000 רובל און אַ הכנסה פון 4000 רובל. ווי ס'ווייזט אויס, האָט סאָבאָל געהאַנדלט אויך מיט אימפּאָרטירטע וויינען, אויף וואָס מען האָט געדאַרפט האָבן אַ ספּעציעלע קאָנצעסיע און אַ געהעריקן פאַרמעגן־צענז, און אוודאי אויך אַ ספּעציעלע דערלויבעניש פונעם פאַרבאַנד פון סוחרים מיט אויסלענדישע סחורות. ס'זענען אויך געווען ביר־שענקען [97], איינע פון זיי האָט געהערט צו אַ קריסט. ווייטער האָט דער שוין דערמאָנטער שלמה זיסבערג געהאַט אַ הורטאָווען ביר־סקלאַד. אוודאי האָט ער צוגעשטעלט ביר אין אַלע דערמאָנטע בירשענקען.

אין קראַשניק זענען געווען 6 תבואה־שפּייכלערס, וואָס האָבן אויך פאַרקויפט תבואה אין דעטאַל. אַלע תבואה־סוחרים זענען געווען יידן [98].

פון די דערמאָנטע 27 צושטעלערס פאַרן מיליטער האָבן 12 צוגעשטעלט שפּייז־פּראָדוקטן. אַלע צושטעלערס זענען געווען יידן. פון זיי האָט פאַר זיך געפירט דאָס געשעפט נאָר יצחק שטעטעלמאַן, וואָס האָט צוגעשטעלט פלייש. די איבעריקע געשעפטן — ווו ס'האָבן זיך געפאָדערט גרעסערע קאַפּיטאַלן — זענען אויסגעפירט געוואָרן בשותפות. ברויט און גרויפּן האָבן צוגעשטעלט צוויי גרופּעס שותפים צו 3 פערזאָן, מעל — אַ גרופּע שותפים פון 5 פערזאָן.

בכלל זענען אויף 97 סוחרים, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט שפּייז־פּראָדוקטן, געווען 80 יידן, ד"ה 79,3 פּראָצענט.

מיט אינדוסטריעלע סחורות האָבן געהאַנדלט 74 סוחרים, דערפון 28 מיט באַקליידונג, וואָס איז אוודאי צום גרעסטן טייל גענייט געוואָרן פון קראַשניקער בעל־מלאכהס און ווי מען דאַרף אָננעמען, דורך זיי גופא

פאַרקויפט געוואָרן. צו זיי האָבן געהערט 9 פאַרקויף־פונקטן פון פראָסטע מלבושים [99]), 3 — פון היטלען [100]), 3 — פון שוכוואַרג [101]) און איין פאַרקויף־פונקט פון קרעלן. געהאַנדלט דערמיט האָט אַ קריסט. צו דער באַקליידונג־גרופּע האָבן מיר אויך פאַררעכנט 11 גאַלאַנטעריע־קראָמען, ווייל אַזוינע קראָמען האָבן געוויינלעך אויך געהאַט אַן אַסאָרטימענט פון באַקליידונג־אַרטיקלען. איין גאַלאַנטעריע־קראָם האָט געהערט צו אַ קריסט, די איבעריקע — צו יידן [102]). ס'איז נאָך געווען אַ קראָם מיט וואָלענע אויסאַרבעטונגען, אוודאי — טריקאָטאַזש [103]).

צו די איבעריקע קראָמען פון אינדוסטריעלע סחורות געהערן: 7 לעדערקראָמען און איינע פון לעדער־גאַלאַנטעריע [104]) און 15 קראָמען פון טעקסטיל־סחורות. פון זיי האָבן אויסשליסלעך מיטן פאַרקויף פון וואָלענע שטאָפן זיך פאַרנומען 5 קראָמען, 8 — פון באַוולנע שטאָפן, די איבעריקע 2 — פון געמישטע שטאָפן [105]).

טאַבעלע 11

דער אַנטייל פון יידן אין האַנדל אין קראַשניק אין יאַר 1898

בראַנזשע	אַלגעמיינע צאָל סוחרים	צאָל סוחרים קריסטן	צאָל סוחרים יידן	אין פראָצ. צו דער אַלג. צאָל
סוחרים מיט קאָלאָניאַל־סחורות	14	1	13	
פלייש	19	13	6	
געבעקס	16	—	16	
מעל, גרויפּן, זאַלץ	13	—	13	
עסיק	1	—	1	
שפּייז־פּראָדוקטן	19	1	18	
בינצוכט־פּראָדוקטן	2	—	2	
וויין	2	1	1	
ביר	5	1	4	
תבואה	6	—	6	
צוזאַמען מיט לעבנס־מיטל	97	17	80	82,4%
מלבושים	9	—	9	
היטלען	3	—	3	
שוכוואַרג	3	—	3	
קרעלן	1	1	—	
וואָל־אויסאַרבעטונגען	1	—	1	
גאַלאַנטעריע	11	1	10	
לעדער	8	—	8	
טעקסטיל־סחורות	15	—	15	
אייזן־סחורות	6	—	6	
בוי־מאַטעריאַלן	8	—	8	
ווירטשאַפט־אַרטיקלען	9	—	9	
צוזאַמען מיט אינדוסטריעלע אַרטיקלען	74	2	72	97,3%
סוחרים פון פערד און פאַשע	4	—	4	
צוזאַמען סוחרים	175	19	156	89,1%

6 סוחרים האָבן געהאַנדלט מיט אייזן, איינער פון זיי — מיט אַלטן אייזן. דריי — מיט אויסאַרבעטונגען פון אייזן[106].

8 סוחרים האָבן פאַרקויפט בוי־אַרטיקלען. צוויי האָבן פאַרקויפט ברעטער. איינער האָט געהאַט אַ קראָם פון לאַקירן, פאַרב און דאַכעוועקעס, פיר האָבן פאַרקויפט אין דעטאַל קאַלך. ס'איז אויך געווען אַ הורט־סקלאַד פון קאַלך וואָס האָט געהערט צום אייגנטימער פון דער קאַלך־אונטערנעמונג, וואָס האָט אין זיין ציגעלניע אויך פאַרקויפט ציגל[107].

ווייטער זענען אין קראָשניק געווען 9 הענדלערס מיט ווירטשאַפט־אַרטיקלען: פיר — מיט ליימענע טעפּ, וואָס האָבן געהאַט אַ שם אין גאַנצן לובלינער קאַנט, צוויי — מיט נאַפט, צוויי — מיט ברענהאָלץ. ס'איז אויך געווען אַ פּאַפּירקראָם[108].

פּופּצן פון די אויבן אויסגערעכנטע סוחרים מיט אינ־דוסטריעלע סחורות האָבן צוגעשטעלט די זעלביקע אַרטיקלען אויך פאַרן מיליטער. ס'רוב פון זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט דעטאַל־פאַרקויף ווי אויך מיט צושטעלונגען, פאַרשטייט זיך אויף באַזונדערע פּאַטענטן. פסח ברענער, למשל, וואָס האָט געהאַט אַ קראָם מיט אַ דעטאַל־פאַרקויף פון היטלען, האָט צוגעשטעלט היטלען אויך פאַרן מיליטער. דאָס איז אויך שייך 8 סוחרים, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט מלבושים. נאָר איינער פון זיי — יוסף פריינער האָט זיך פאַרנומען אויסשליסלעך מיט צושטעלן באַקליידונג פאַרן מילי־טער, נישט פירנדיק קיין דעטאַל־פאַרקויף. אויף די דריי קאַלך־סוחרים האָבן זיך פאַרנומען סיי מיט דעטאַל־פאַרקויף, סיי מיט צושטעלונגען פאַרן מיליטער. דאַקעגן זענען געווען אַזוינע, וואָס האָבן זיך פאַרנומען נאָר מיט צושטעלונגען. אַזוינע סוחרים זענען געווען נאָר דריי. צו זיי האָבן געהערט די שותפים הערש בריקס און מאיר פרץ, וואָס האָבן צוגעשטעלט פאַרן מיליטער ברענהאָלץ; זעליק יוסף פרץ ווידער האָט צוגעשטעלט שטרוי. מען דאַרף דאָ נאָך אויך דערמאָנען וועגן צו־שטעלער פון פערד זעליק קאַרעץ. אַזוי אַרום האָבן מיט האַנדל אין קראָשניק זיך פאַרנומען 156 יידן אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 175 סוחרים, וואָס עס באַ־טרעפט 89,1 פּראָצענט (זע טאַבעלע 11).

נאָך עטלעכע ווערטער וועגן האַנדל מיט טאַבאַק־אויסאַרבעטונגען. קיין באַזונדערע טאַבאַק־קרעמלעך זענען נישט געווען. עטלעכע שפּייזקראָמען, ווי אויך קראָמען מיט אינדוסטריעלע סחורות האָבן געהאַט דער־לויבענישן צו האַנדלען מיט טאַבאַק־אויסאַרבעטונגען. בכלל זענען געווען 28 פּונקטן, וואָס האָבן געהאַט דאָס רעכט צו פאַרקויפן טאַבאַק־אויסאַרבעטונגען. אין עטלע־כע שפּייזקראָמען זענען די דאָזיקע אויסאַרבעטונגען געווען אפילו די הויפּט־סחורה.

*

ס'איז לייכט צו באַמערקן, אַז וואָס שייך זייער צאָל גייען אויפן ערשטן אָרט צווישן די שטייער־צאָלערס די יידן. אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 196 שטייער־צאָלערס זענען געווען 180 יידן, וואָס עס באַטרעפט 86 פּראָצענט (טאַבעלע 12).

טאַבעלע 12
שטייער־צאָלער אין קראָשניק אין יאָר 1898

רשימה פון פּראָפעסיעס	צאָל שטייער־צאָלער		
	צוזאַמען	קריסטן	יידן
אינדוסטריעלער	17	2	15
פרייע פּראָפעסיעס, באַדינונגען	16	8	8
סוחרים	175	19	156
צוזאַמען	208	29	179

די פּראָפעסיאָנעלע סטרוקטור פון דער קראָשניקער באַפעלקערונג אין יענעם פעריאָד קאָנען מיר אָנגעבן נאָר מיט מער אָדער ווייניקער ריכטיקייט. מיר ווייסן נישט די פולע צאָל באַשעפטיקטע אין די פרייע פּראָ־פעסיעס, ווי אויך די צאָל האַנטווערקער. דאָס געאָגראַ־פישע ווערטערבוך גיט אָן, אַז אין די 80־ער יאָרן זענען געווען 110 האַנטווערקער[109]. מיר וועלן אָננעמען די צאָל, טיילנדיק זי אויף העלפט (55 האַנטווערקער — קריסטן און אַזוי פיל — יידן).

וואָס שייך לאַנדווירטשאַפט — וועלן מיר אָננעמען די צאָל ווירטשאַפטן פון יאָר 1865 (218 ווי אויבן), וואָס האָט זיך אוודאי נישט געביטן. מיר מיינען אויך, אַז צווישן די געדונגענע אַרבעטער אין די יידישע אונטערנעמונגען האָבן צום טייל געאַרבעט אויך קריסט־לעכע אַרבעטער (לאָמיר אָננעמען, אַז 10). אויפן יסוד פון דעם אַלעמען קאָן מען רעכענען, אַז אין קראָשניק זענען געווען מינימום 596 פּראָפעסיאָנעל אַקטיווע מענטשן, פון זיי 323 קריסטן און 273 יידן. פּראָפּאָרציאָ־נעל צו דער דעמאָלטיקער צאָל פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג (2341) און יידישער באַפעלקערונג (3261) זענען געווען 13 פּראָצענט פּראָפעסיאָנעל אַק־טיווע קריסטן און 8,3 פּראָצענט פּראָפעסיאָנעל אַקטיווע יידן (טאַבעלע 13).

טאַבעלע 13

די פּראָפעסיאָנעלע סטרוקטור אין קראַשניק אין סוף פון 19־טן י"ה

רשימה פון פּראָפעסיעס	די צאָל פּראָפעסיאָנעל טעטיקע: צוזאַמען — אין אַבסאָלוטע ציפערן	צוזאַמען — אין פּראָצענטן צו דער צאָל באַפעלקערונג	קריסטן — אין אַבסאָלוטע ציפערן	קריסטן — אין פּראָצענטן צו דער צאָל באַפעלקערונג	יידן — אין אַבסאָלוטע ציפערן	יידן — אין פּראָצענטן צו דער צאָל באַפעלקערונג
לאַנדווירטשאַפט	218	36,5	218	67,4	—	—
אינדוסטריע	17	2,8	2	0,6	15	5,5
מלאכה	110	18,4	55	10,8	55	20,0
באַדינונג און פרייע פּראָפעסיעס	31	5,1	17	5,2	14	5,0
אַרבעטער און עקספּעדיענטן	45	8,5	12	3,7	33	12,0
האַנדל	175	27,6	19	5,8	156	57,0
צוזאַמען פּראָפעסיאָנעל טעטיקע	596	100	323	100	273	100
די צאָל באַפעלקערונג	6602		2341		3261	
די פּראָפּאָרץ פון דער צאָל פּראָפעסיאָנעל־טעטיקע צו דער צאָל באַפעלקערונג	9%		13%		8,3%	

ווי מיר זעען, האָט די באַפעלקערונג אין קראַשניק זיך פאַרנומען דערהויפּט מיט לאַנדווירטשאַפט (36,5 פּראָצענט פון דער פּראָפעסיאָנעל אַקטיווער באַפעל־קערונג), מלאכה (18,4 פּראָצענט) און האַנדל (27,6 פּראָצענט). מיט לאַנדווירטשאַפט האָבן זיך פאַרנומען אויסשליסלעך קריסטן, מיט מלאכה — קריסטן (10,8 פּראָצענט) און יידן (20 פּראָצענט פון די פּראָפעסיאָ־נעל אַקטיווע יידן), מיט האַנדל דערהויפּט יידן (57 פּראָצענט פון די פּראָפעסיאָנעל־אקטיווע יידן). פאַר־העלטענישמעסיק איז צווישן די פּראָפעסיאָנעל אַקטיווע יידן אויך געווען אַ גרויסער פּראָצענט פון געדונגענער אַרבעטקראַפט.

*

ביים פאַרצייכענען די פאַרמעגלעכקייט פון די קראָש־ניקער יידן טרעפן מיר זיך אויף געוויסע שוועריי־קייטן צוליבן פעלן פון די געהעריקע מקורות. ווי אַן אומדירעקטער יסוד קאָנען דינען די ציפערן וועגן די האַנדל־אומזאַצן, וועגן די הכנסות, אַרענדעס און אַנ־דערע געשעפטן פון די קראשניקער יידן, ווי אויך די ציפערן וועגן ווערט פון זייער אומבאַוועגלעכן פאַר־מעגן. מען דאַרף אָבער נישט פאַרגעסן, אַז די ציפערן פון די אומזאַצן און הכנסות, וואָס זענען דורך די סוחרים און אינדוסטריעלער אָנגעגעבן געוואָרן פאַר דער מאַכט, זענען נידעריקער פון די פאַקטישע — אויס מורא פאַר צו הויכע שטייערן. נאָר די ציפערן, אָנגעגעבענע דורך די צושטעלערס פאַרן מיליטער, און וואָס קאָנען קאָנטראָלירט ווערן, שטימען אפשר מיטן אמת. אָננעמענדיק אַזוי אַרום די הנחה פון געוויסע אומפּינקטלעכקייטן, קאָן מען אויפן יסוד פון די ציפערן וועגן אומזאַצן און הכנסות זיך שאַפן אַ געוויס בילד וועגן פאַרמעגן פון די קראשניקער יידן. קלאָר, אַז אפילו די סאַמע פאַרמעגלעכע קראשניקער יידן קאָנען זיך נישט גלייכן מיט די גבירים פון די גרעסערע שטעט. אין קראשניק איז נישטאָ אפילו קיין איין סוחר פון דער ערשטער גילדע און קוים איבער אַ צענדליק פון צווייטער און דריטער גילדע.

וואָס שייך דעם ווערט פון די קראשניקער הייזער האָבן מיר אייניקע ידיעות פון יאָר 1861. דאָס זענען אַסעקוראַציע־ציפערן פון 32 יידישע הייזער אין צענטער שטאָט: אויפן מאַרקפּלאַץ, אויף די גאַסן לובלינער, טאַרגאָווע און זאַטילנע. דאָס זענען ידיעות פון פאַר דער שריפה, אָבער בכלל זענען די הייזער אָפּגעבויט געוואָרן ווי געווען. די צאָל מויערן, למשל, איז פאַר דער צייט פון 1861 ביז 1881 געוואַקסן קוים אויף עטלעכע (וועגן דעם — פריער). לשם אָריענטאַציע גיבן מיר אָן עטלעכע ציפערן וואָס שייך דעם ווערט פון די הייזער. דהיינו: אין ווערט פון מער ווי 1000 רובל איז געווען נאָר איין הויז, פון די איבעריקע זענען

געווען: 12 הייזער אין ווערט פון 500 ביז 1000 רובל, 17 — אין ווערט פון 300 ביז 500 רובל, 6 — אין ווערט פון 150 ביז 300 רובל. דאָס רוב הייזער אין דער צאָל פון 37 זענען געווען, ווייזט אויס, פולשטענדיקע חורבות אין ווערט פון 50 ביז 150 רובל [110]. אמת, נאָך דער שריפה זענען פאָרגעקומען געוויסע ענדערונגען צום גוטן, באַזונדערע טאָקע וואָס שייך די דאָזיקע חורבות, אָבער אין אַ סך פאַלן האָט מען צוליב געלט־מאַנגל אָנשטאָט די אָפּגעברענטע אָפּגעבויט ענלעכע כאַ־לופּעס [111].

וואָס שייך די אומזאַצן [112] קאָנען מיר פעסט־שטעלן, אַז דער אַלגעמיינעם אומזאַץ פון אַלע קראַש־ניקער סוחרים האָט באַטראָפן מער ווי 800.000 רובל, פון די אינדוסטריעלער דאָקעגן —38.000 רובל. צו־זאַמען, הייסט עס, פון אַלע שטייער־צאָלערס (נישט רעכענענדיק די אָרענדאַרן) — ביי 850.000 רובל. מען דאַרף נאָך באַמערקן, אַז אין חשבון גייען נישט אַריין די אומזאַצן פון עטלעכע צושטעלערס פאַרן מיליטער, וואָס זענען פאַרצייכנט אין אַ צוגאָב־רשימה. ווייל ס'זענען דאָרטן נישט אָנגעגעבן געוואָרן די ציפערן וועגן די צושטעלערס פון היטלען, מלבושים, קאַלך. כמעט אַ מיליאָניקער אומזאַץ איז אַ גאַנץ אָנזעעוודיקע סומע אין די קראַשניקער באַדינגונגען, אָבער מיר מוזן אויך צוגעבן, אַז סיי אין די אומזאַצן, סיי אין די הכנסות פון די קראַשניקער אינדוסטריעלער און סוחרים האָט געהערשט אַ גרויסער חילוק. עס זענען געווען אין קראַשניק אינדוסטריעלער און סוחרים, וואָס זייער יערלעכע הכנסה האָט באַטראָפן ביי 10.000 רובל און אַזעלכע — מיט הונגער־פאַרדינסטן פון 100 רובל, און אפילו ווייניקער. דערביי דאַרף מען נאָך צוגעבן, אַז כמעט אַ העלפט פון אַלגעמיינעם אומזאַץ פון אַלע אינדוסטריעלער און פריצים — ביי 400.000 רובל — פאַלט אויס אויף אַ קליין הייפל פון קויט 14 גבירים (13 סוחרים און איין אינדוסטריעלער).

לאָמיר זיך צוקוקן נעענטער צו די ציפערן פון הכנסות און אומזאַצן פון די קראַשניקער אינדוסטריע־לער און סוחרים. כדי צו באַקומען אַ קלאָרער בילד, וועלן מיר צעטיילן אַלע אינדוסטריעלער לויט דער הייך פון די אומזאַצן און הכנסות אויף געוויסע גרופּן. מיר לייגן פאָר אַנצוווענדן אַ טיילונג אויף 4 גרופּן. צו דער ערשטער גרופּע וועלן מיר צורעכענען די יעניקע, וואָס זייער אומזאַץ איז העכער פון 10.000 רובל, און די הכנסה — 1000 רובל. דאָס זענען שוין רייכע מענטשן לויט די קראַשניקער באַדינגונגען. אַזוינע זענען געווען קוים 14. צו דער צווייטער גרופּע וועלן מיר צורעכענען די, וואָס זייער אומזאַץ האָט באַטראָפן פון 5000 ביז 10.000 רובל, און די הכנסה, וועדליג דעם — פון 500 ביז 1000 רובל. דאָס זענען די פּענסיעס פון מלוכה־באַאַמטע (מיר האָבן שוין דערמאָנט, אַז דער בירגערמייסטער פון דער שטאָט קראַשניק האָט באַקומען 450 רובל פּענסיע און 70 רובל אויף נסיעות, דער קאַסירער פון מאַגיסטראַט — 340 רובל). אַזוינע אונטערנעמער און סוחרים זענען געווען נאָר איבער אַ צענדליק. אין דער דריטער גרופּע וועלן מיר אַריינרעכענען די קליינע פּראָדוצענטן און הענד־לערס, וואָס זייער אומזאַץ באַטרעפט פון 500 ביזן 5000 רובל, און די יערלעכע הכנסה וואַקלט זיך אין די גרענעצן פון 150 ביז 500 רובל. צו אָט דער גרופּע האָט געהערט די מערהייט פון די, וואָס האָבן זיך אין קראַשניק פאַרנומען מיט פּראָדוקציע און האַנדל — אין אַ צאָל פון מער ווי הונדערט הענדלערס און קליינע פּראָדוצענטן. דערביי דאַרף מען אָנווייזן, אַז די צאָל פאַרדינערס אונטער 300 רובל איז דאָ אַ באַטייטנדיק גרעסערע ווי די איבעריקע, וואָס זייער פאַרדינסט וואָלט מען געקאָנט צוגלייכן צו די שכירות פון די נידעריקע מלוכהשע אָדער ערגער אויסהאַלטן אַ משפּחה. צו די קלענסטע פאַרדינערס (צו דער פערטער גרופּע) וועלן אויף אַזאַ אופן געהערן די אָרעמסטע הענדלערס, קרעמערס, איבערפאַרקויפערס, הויזירערס, וואָס פאַר־מאָגן נישט קיין מזומן און וואָס זייער אומזאַץ שטייגט נישט אַריבער 500 רובל אַ יאָר, און די הכנסות וואַקלען זיך לויט דעם אין די גרענעצן פון 100 ביז 150 רובל. אַזוינע זענען געווען ביי 40 [112]. פון אַזוינע געלטער האָט מען נישט געקאָנט אויסהאַלטן קיין משפּחה. די מיטגלידער פון אַזוינע משפּחות, האָבן געמוזט גיין אַרבעטן אויב עס איז נאָר געווען וווהין, און ווי ס'איז פאַרדינען אויפן לעבן. מען דאַרף דאָ דערמאָנען, אַז אויסהאַלטן אַ פּאַראָבעק האָט געקאָסט 56 רובל אַ יאָר.

מען דאַרף אַזוי אַרום פעסטשטעלן, אַז פון די קראַשניקער הענדלערס האָבן זייער ווייניק פאַרמאָגט גרעסערע געלט־מיטלען, געמאַכט גרויסע אומזאַצן, וואָס האָבן זיי געגעבן גרויסע הכנסות. די גרויסע האַנדלס־מאַסע דאָקעגן — דאָס איז געווען אַן עלעמענט נישט קיין פאַרמעגלעכער, עס פעלט זיי מזומן אויף גרעסערע אומזאַצן, דערפון פיל מיטל־פאַרמעגלעכע און פאַר־העלטענישמעסיק אין גאַנצן אָרעמע.

לאָמיר זיך נאָך דערלויבן ברענגען עטלעכע מער כאַראַקטעריסטישע ביישפּילן:

דאָס רוב רייכע סוחרים האָבן געמאַכט זייערע פאַרמעגנס נאָר אַדאַנק דעם 70־טן פּיעכאָטע־פּאָלק, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין קראַשניק. די גרעסטע אומזאַצן האָבן די קראַשניקער סוחרים צו פאַרדאַנקען טאַקע די זשטעלונגען. די גרעסטע געשעפטן האָט געמאַכט שמחה בריקס — אייגנטימער פון אַ קאָלאָניאַל־און טאַבאַק־געשעפט. בלויז זיין אומזאַץ האָט באַטראָפן 145.000 רובל, ד"ה מער ווי 20 פּראָצענט פון דער אומזאַץ־סומע פון אַלע קראַשניקער סוחרים צוזאַמען גענומען. זיין קראָם האָט פאַרנומען צוויי שטובן, ער האָט באַשעפטיקט אַ פאַרקויפערין (חיה־רייזע פריד־לענדער). זיין יערלעכע הכנסה האָט באַטראָפן 10.000 רובל. ער איז רייך געוואָרן מסתמא במשך פון די לעצטע יאָרן. אין 1881 האָט ער געוויס נאָך נישט געהאַט קיין פאַרמעגן. ער האָט דעמאָלט נישט געהאַט קיין שום אומבאַוועגלעך אייגנטום. אַ קראָם האָט ער געדונגען אויפן מאַרקפּלאַץ, געוווינט אויף יאַנאָווער גאַס אין שכנות אין איין צימער. אומפאַרגלייכלעך וויניקער, אָבער אויך רייך איז געווען זיין קאָנקורענט לויט דער בראַנזשע לייב קאָהען. זיין אומזאַץ האָט באַטראָפן נאָך 25.000 רובל, די הכנסה — 2500 רובל. זיין קראָם איז אויך באַשטאַנען פון צוויי שטובן, ער האָט אויך באַשעפטיקט אַ פאַרקויפער (אברהם ערליך). אַ גוט געשעפט האָט אויך געפירט שרה גערענרייך מיט איר זון. איר טעקסטילקראָם (אויסשליסלעך וואָל און טוך) האָט פאַרנומען דעם גרעסטן לאָקאַל אין קראַשניק — 3 שטובן. מאַכנדיק אַן אומזאַץ פון 65000 רובל, האָט זי געהאַט אַ הכנסה פון 6500 רובל (דער ריווח האָט באַטראָפן 10 פּראָצענט פון יערלעכן אומ־זאַץ). מיר וועלן נאָך דערמאָנען דעם אייגנטימער פון אַן אייזן־סקלאַד, בער אייזען, וואָס זיין אומזאַץ האָט באַטראָפן 40.000 רובל און די הכנסה — 3200 רובל (ווי אַ פאַרקויפער האָט ביי אים געאַרבעט מרדכי אייזען — אוודאי אַ נאָענטער קרוב) און יאַנקל סאָבאָל, אייגנטימער פון אַ וויין־סקלאַד, מיט אַן אומזאַץ פון 20.000 רובל. זיין יערלעכע הכנסה האָט באַטראָפן אַזש 4000 רובל, ד"ה לגבי זיין אומזאַץ — 20 פּראָצענט. ווי אַ פאַרקויפערין אין זיין קראָם איז פאַררעגיסטרירט געווען שרה סאָבאָל — אויך אוודאי אַ נאָענטע קרובה. כדי צו פאַרגלייכן, קאָן מען דאָ דערמאָנען, אַז סאָבאָלס איינציקער קאָנקורענט אין וויינהאַנדל איז געווען דער קריסט יאַן וויסאָצקי, וואָס זיין הכנסה האָט באַטראָפן קוים 400 רובל, ביי אַן אומזאַץ פון 3000 רובל[113]. מיר וועלן נישט אַרומרעדן די איבעריקע רייכע סוח־רים, מיר וועלן נאָר דערמאָנען, אַז זייערע אומזאַצן האָבן נישט אַריבערגעשטיגן 15.000 רובל.

נאָך אַ פּאָר ווערטער וועגן עטלעכע פון דער דורך אונדז אויסגעטיילטער פערטער גרופּע, וואָס איר אומ־זאַץ האָט נישט אַריבערגעשטיגן 500 רובל, און די הכנסה — 150 רובל. די קלענסטע אומזאַצן האָט געמאַכט די מערהייט הענדלערס מיט געבעקס און פלייש. אויף 16 געבעקס־הענדלערס האָבן 12 געהאַט אַ הכנסה פון 80 ביז 100 רובל. מיט געבעקס האָבן געהאַנדלט 5 ערליכסאָנס, פון וועלכע נאָר איינער — חיים ערליכסאָן האָט געמאַכט אַן אומזאַץ פון 1500 רובל מיט אַ יערלעכער הכנסה פון 300 רובל (20 פּראָצענט ריווח פון אומזאַץ). קיין אָרעמאַן איז אויך נישט געווען טעוול ערליכסאָן, ווייל חוץ דעם דעטאַל־פאַרקויף, וואָס האָט אים, אמת, געגעבן נאָר 100 רובל יערלעכע הכנסה, האָט ער נאָך צוגעשטעלט ברויט דעם מיליטער, וואָס ס'האָט אים אוודאי אַריינגעטראָגן אַ גרעסערע הכנסה. דאָס אייגענע דאַרף מען זאָגן וועגן נאָך צוויי ברויט־הענדלערס: לייזער זילבערבערג און הענעך שאָאר. די איבעריקע ערליכסאָנס זענען אָבער געווען אָרעם און האָבן נישט פאַרמאָגט קיים שום אַנדערע הכנסה־קוואַלן. און מיר ווייסן דאָך, אַז די ערליכסאָנס זענען געווען אַן אַלטע און אַמאָל אַ רייכע משפּחה אין קראַשניק. אמת, נאָך אין יאָר 1881 האָבן 3 פון די 5 משפּחות נאָך געהאַט עפּעס הייזקעס אין קראַשניק, אָבער קיין גרויסע הכנסה האָבן זיי דערפון נישט געקאָנט האָבן, ווייל דאָס זענען געווען הייזקעס פון 1 אָדער 2 שטובן, און אַזאַ הייזקע האָט געגעבן נישט מער ווי 25 רובל יערלעכע הכנסה. פון די איבע־ריקע 5 ברויט־הענדלערס און קליינע פאַרדינערס האָט נאָר איינער געהאַט אַ הויז. דאָס זעלבע איז שייך די וויניק פאַרדינענדיקע הענדלערס פון אַנדערע בראַנ־זשעס. נאָר אַ קליינער טייל פון די וויניקער פאַר־מעגלעכע האָבן געהאַט הייזער, וואָס זיי וואָלטן געקאָנט פאַרדינגען. דאָס רוב הענדלערס און קרעמערס האָבן פון זייערע הונגער־הכנסות נאָך געמוזט צאָלן דירה־געלט, וואָס איז געווען גענוג הויך לפי די קראַשניקער באַדינגונגען (פון 25 ביז 30 רובל אַ יאָר פאַר איין צימער).

אויפן יסוד פון דער איינטיילונג, וואָס מיר האָבן

אויבן אָנגעוואָנדן, קאָנען מיר פעסטשטעלן, אַז צווישן די וואָס האָבן זיך אין קראָשניק פאַרנומען מיט פראָדוקציע און האַנדל, האָבן זייער ווייניק פאַרמאָגט גרעסערע געלט־מיטלען און האָבן געקאָנט מאַכן גרעסערע אינוועסטיציעס, כדי צו האָבן גרעסערע אומזאַצן און בכן הויכע הכנסות. אַזוינע אונטערנעמער זענען אין קראָשניק געווען נאָר 8 פראָצענט. פאַרמעגלעכע — מיט לוינען פון העכערע באַאַמטע — זענען געווען ביי 11 פראָצענט. דאָקעגן די גרויסע האַנדלס־מאַסע איז געווען אַן עלעמענט נישט קיין פאַרמעגלעכער, ס׳האָט זיי געפעלט מזומן אויף גרעסערע אומזאַצן צוליב דעם אַזוי פיל, — 50 פראָצענט — מיטל־פאַרמעגלעכע, פון וועלכע אַ גרויסער טייל האָט קוים געקאָנט מאַכן אַ לעבן. 24 פראָצענט שטייער־צאָלערס זענען נישט קיין פאַרמעגלעכע און אין גאַנצן אָרעמע.

געוויסע צוגאָב־הכנסות האָבן די הויז־אייגנטימער געהאַט פון פאַרדינגען דירות, באַזונדערס די, וואָס זייערע הייזער האָבן זיך געפונען אין צענטער שטאָט, אָדער וואָס האָבן געקאָנט פאַרדינגען אַ גרעסערע צאָל שטובן. אין די האַנדלס־פונקטן האָבן עטלעכע שטובן און קראָמען אַריינגעבראַכט 50 רובל אַ יאָר. אויב עמעצער האָט געהאַט עטלעכע שטובן צו פאַרדינגען, האָט ער שוין געקאָנט דערפון לעבן. למשל, שמואל־זיינוול מאַנדעלמילך האָט פאַר 5 שטובן און אַ קראָם אויף יאַנאָווער גאַס באַקומען 180 רובל דירה־געלט (פון 3 לאָקאַטאָרן). דאַקעגן האָט דער שוסטער־וואַרשטאַט, וואָס ער האָט געפירט, אים אַריינגעטראָגן קוים 120 רובל. דער פעלדשער ישראל ראָזענעל האָט איינגעקאַסירט דירה־געלט ביי 3 לאָקאַטאָרן אויף יאַנאָווער גאַס 225 רובל, זיין ברודער וואָלף ראָזענעל פאַר 2 שטובן און 2 קראָמען — 145 רובל. לייזער האָלץ האָט פאַר 3 שטובן אויפן מאַרקפּלאַץ געגומען 150 רובל. אויך היעראָנים גוטהערץ האָט פאַר צוויי שטובן אויפן מאַרקפּלאַץ גענומען די זעלבע סומע פאַר אַ שטוב [114].

ד. שטייערן, אפצאלן און דער אנטייל פון דער יידישער באפעלקערונג אין קאמף פאר אָפּשאפן די פעאָדאלע באגרענעצונגען

די שטאָטישע באַפעלקערונג איז געווען מחויב צו שטייערן און פליכטן לגבי דער מלוכה, דער שטאָט און דער רעליגיעזער גמינע. די באַפעלקערונג ווידער פון די פריוואַטע שטעט איז נאָך געווען באַלאַסטעט לטובת דעם אייגנטימער פון דער ערד, אויף וועלכער ס׳האָט זיך געפונען די שטאָט.

במשך פון XVIII־טן און XIX־טן יאָרהונדערט זענען אַלע שטייערן סיסטעמאַטיש געוואַקסן.

די יידישע באַפעלקערונג האָט חוץ די אַלגעמיינע נאָך געצאָלט ספּעציעלע שטייערן, וואָס די איבעריקע באַפעלקערונג האָט נישט געצאָלט, סיי דער מלוכה און דעם פּריץ, סיי דער שטאָט.

דער מלוכה האָבן די יידן, באַגלייך מיט די אַנדערע בירגער פון לאַנד געצאָלט קוימען־שטייער, שאַרוואַרק, ליווערנעק, טראַנספּאָרט־שטייער, קאָנסום־אָפּצאָלן (פון שעכטהויז, פאַר פּראָצודירן און פאַרקויפן אַלקאָהאָלגעטראַנקען, פון פאַלץ, טאַבאַק), אַקציז, צאָל, שטעמפּל־שטייער, גילדע־שטייער א״א, אָפּהענגיק פון דער צייט [115]. ספּעציעל נאָר פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט די מלוכה גענומען רעקרוטן־שטייער (פאַר נישט דינען אין מיליטער), שטייער פון כשר פליייש (קאָנסענס־שטייער) — קאָפּשטייער און אַנדערע.

דעם קאָפּשטייער האָבן די יידן געצאָלט אָנהייבנדיק פון יאָר 1540; פון אָנהייב באמת פון קאָפּ, לויט די רשימות פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין XVII־טן יאָרהונדערט האָבן זיי גענומען צאָלן אַ ריטשאַלט־סומע, וואָס האָט אין אָנהייב באַטראָפן 10.000 גל׳, שפּעטער 20.000 גל׳ ביז זי איז דערגאַנגען צו 64.000 גל׳ און נאָך מער. פון יאָר 1764 האָט מען גענומען צוריק מאָנען דעם שטייער פון יעדן קאָפּ (עלטער ווי אַ יאָר). די פינאַנץ־קאָמיסיע פון יידישן סיים (וועד ארבע ארצות) האָט זיך פאַרנומען מיט פונאַנדערלייגן דעם שטייער אויף די באַזונדערע גלילות (אין דער צאָל פון 6 אין XVIII־טן יאָרהונדערט). אין באַשטאַנד פון דער פינאַנץ־קאָמיסיע, ווי אויך אין די ועדי הגלילות זענען אַריינגעגאַנגען פאָרשטייער פון די גרעסערע און חשובערע קהילות [116].

פון דער קאָרעספּאָנדענץ און פון די רעכענונגען פון לובלינער ועד הגליל, צו וועלכן עס האָט געהערט קראָשניק, דרינגט אַרויס, אַז קראָשניק האָט זיך גערעכנט פאַר אַ גרויסער יידישער קהילה און אירע פאָרשטייער האָבן זייער אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין לובלינער ועד. אויף 13 אויפגעהיטע דאָקומענטן פון ועד (מיט זיגלען און אונטערשריפטן) צו דער רעגירונג־מאַכט, האָבן דריי דעם זיגל פון קראָשניקער יידן אביגדור. עס פיגורירט אויך צווישן אַנדערן זיין אונטערשריפט, ווי אויך די אונטערשריפט פון אַ צווייטן

קראָשניקער יידן ברוך אַוערבאַך. מיט דער צייט זענען אייניקע פון די שטייערן געוואָרן אָפּגעשאַפט אָדער פאַראייניקט [117]).

לייכטער ווי די מלוכהשע זענען געווען די שטאָטישע שטייערן. אַמאָל זענען זיי געווען גאָר מינימאַלע, מיט דער צייט אָבער זענען זיי אויך געוואָרן גרעסער. אין דער ערשטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט איז די עיקר באַזע פון דער שטאָטישער אַדמיניסטראַציע, נישט רעכענענדיק די דאָמאַציע פון פריץ, געווען די הכנסה פון די אָרטיקע איינוווינער, וואָס האָבן אַרענדירט די שטאָטישע לאָנקעס און גערטענער, חוץ דעם — שטייערן פאַר אויספירן פראָפעסיעס און פאַר געניסן פון די שטאָטישע איינריכטונגען, דהיינו: פון וואָג, מאָס, פון שעכטהויז, יאַטקעס. אין געוויסע צייטן האָט די שטאָט אויך גענומען מאַרקשטייער, יריד־שטייער, בריקשטייער. אַ געוויסע צייט אין דער ערשטער העלפט פון XIX־טן יאָרהונדערט האָבן די שענקערס געצאָלט „פון קוימען" (צו 3 זל׳) און באַזונדער פאַר דער „מוזיק" אין זייערע שענקען. שפּעטער האָט די שטאָט אויך גענומען שטייער פון אינדוסטריע און האַנדל. איינע פון די שטענדיקע שטאָטישע הכנסות איז געווען דער צינש, וואָס איז זינט 1811 גענומען געוואָרן פון ייד גערעגנרייך דערפאַר, וואָס מען האָט אים דערלויבט דורכצוהאַקן טיר און פענצטער אין דער שטאָטישער מויער לעבן לובלינער טויער (8 זל׳ [118]).
חוץ די דאָזיקע שטייערן, געצאָלט דורך דער גאַנצער שטאָטישער באַפעלקערונג, האָבן די קראָשניקער יידן געצאָלט דעם אַזוי גערופענעם דרייאיקן שטייער, וואָס איז גענומען געוואָרן אויסשליסלעך ביי יידן פאַרן שטאָטראַט. דעם 26־טן מערץ 1838 איז אין שטאָטראַט אַריינגעקומען אַ בקשה פון דער יידישער גמינע, אונטערגעשריבן פון סינאַגאָגע־שרייבער לייב הערשזאָן, אַז מען זאָל די יידן באַפרייען פון „דרייאיקן שטייער אויף די באַדערפענישן פון מוניציפּאַלן באַשטאַנד", ד"ה אָפּצאָל פאַרן בירגערמייסטער, פאַרן קאַסירער, ווי אויך פונעם „קאַנאָן פון פראָצעדעריסטן" (איינגעפירט אין 1937). אין דער בקשה באַקלאָגט מען זיך באַזונדערס אויפן לעצטן שטייער, ווי אויף זייער אַ באַטייטנדיקן [119]).

ווי אַ ביישפּיל וועלן מיר אויסרעכענען די שטייערן, וועלכע די באַפעלקערונג פון קראָשניק האָט געצאָלט לטובת דער שטאָט אין יאָר 1865. די יידן האָבן צוזאַמען מיט דער קריסטלעכער באַפעלקערונג דעמאָלט געצאָלט דעם א"ג קוואַרסירונג־אָפּצאָל, וואָס איז באַשטאַנען פונעם שטייער אויף הייזער אין דער סומע פון 498 רובל מיט 33 קאָפּיקעס, און שטייער פון די לאָקאַלן פון „פראָצעדעריסטן" אין דער הייך פון 177 רובל 43 קאָפּיקעס. אויסשליסלעך יידן האָבן אַריינגעטראָגן אַ הילף־אָפּצאָל אויף דער אַדמיניסטראַציע אין דער הייך פון 22 רובל 50 קאָפּיקעס. (די דאָזיקע פּאָזיציע האָט זיך גערופן אַ הילף־אָפּצאָל, ווייל די גרונט־סומע אויף שכירות פאַרן בירגערמייסטער און קאַסירער האָט געדעקט די אָרדינאַציע, וואָס האָט אָבער בעתן שטרייט מיט דער שטאָט אויפגעהערט זי איינצוצאָלן). יידן האָבן אויך געצאָלט דעם קאָנסענס־שטייער פון שענקער — 108 רובל און דעם „קאַנאָן פון פראָצעדעריסטן" — 275 רובל מיט 25 קאָפּיקעס [120]).

חוץ די דאָזיקע שטייערן אויפן ריין־שטאָטישן פאָנד, ד"ה אויף דער פונקציאָנירונג פון דער שטאָטישער אַדמיניסטראַציע, האָט די שטאָט, גענויער די שטאָטישע קאַסע, צום טייל איינגעמאָנט און געהאַט די אויפזיכט איבער עטלעכע אָפּצאָלן פון די איינוווינער (קריסטן און יידן) פאַר דער פייערלעשער־וואַך, קוימענקערער, שול־פאָנד. די שטאָטישע קאַסע האָט אויך געהאַט די אויפזיכט איבערן איינקאַסירן די שטייערן פאַר דער מלוכה. זי האָט אויך געהאַט די השגחה אויף דעם פאָנד פון די האַנטווערקער־אָרגאַניזאַציעס און אויף דעם א"ג סינאַגאָגע־פאָנד. דאָס זענען אַלץ געווען א"ג איבערגייענדיקע פאָנדן אָדער דעפּאָזיטן. דער סינאַגאָגע־פאָנד איז געווען איינער פון די גרעסטע און האָט באַטראָפן אין די 50־ער יאָרן פון XIX־טן יאָרהונדערט פון 800 ביז 1000 רובל (אויף דער אַלגעמיינער סומע פון איבערגייענדיקע פאָנדן ביי 4000 רובל). דערביי האָט די קריסטלעכע באַפעלקערונג געצאָלט פאַר די גייסטלעכע אין יענער צייט נאָר 81 רובל [121]).

דער סינאַגאָגע־פאָנד — דאָס איז דער פאָנד פון דער יידישער גמינע, וואָס האָט זיך אין יענער צייט (פון 1821) גערופן סינאַגאָגע־דאָזאָר. דער פאָנד האָט זיך צונויפגעשטעלט פון דער יערלעכער הכנסה און אַרענדע־געלט פאַר דער באָד, פון פּראָצענט אויפן קאַפּיטאַל, פון די אָפּצאָלן פון די גמינע־מיטגלידער (אויך די, וואָס האָבן געוווינט אין די אַרומיקע דערפער) און פון די אָפּצאָלן אויף ספּעציעלע הוצאות (למשל אויף פּסחדיקער מצה). אַלע אָפּצאָלן (אויך אויף פּסח) האָבן געמוזט באַקומען די הסכמה און באַשטעטיקונג פון דער שטאָטישער אָדער מלוכהשער מאַכט און זענען

איינגעקאַסירט געוואָרן דורך די ספעציעלע זאַמלערס.

פון סינאַגאָגע־פאָנד זענען געדעקט געוואָרן די שטייערן פון די סינאַגאָגע־הייזער (סינאַגאָגע, שול־בנין, באָד), דער הילף־אָפּצאָל פאַר דער שטאָטישער אַדמיניסטראַציע (פאַר אַ טייל שכירות פונעם בירגער־מייסטער און פון שטאָטישן קאַסירער), די שכירות פאַרן רב און פאַר צוויי חזנים (אין בית־מדרש און שול). חוץ דעם זענען פון סינאַגאָגע־פאָנד געדעקט געוואָרן די הוצאות אויף דער אַדמיניסטראַציע פון סינאַגאָגע, שול, שפּיטאָל און בית־עולם (וואָס האָט צוז"א אַרומגענומען די הוצאות אויף באַלייכטונג, באַהייצונג און אויף די שומרים פון די דאָזיקע אינסטיטוציעס, הוצאות אויף איינבינדן און רעפּאַראַציע פון ביכער, קאָנסערוואַציע פון בית־עולם, „קלאַפּן" אין שול אריין און אויף שרייב־מאַטעריאַלן). פון גמינע־בודזשעט זענען אויך געדעקט געוואָרן די הוצאות אויף אויסצוהאַלטן קראַנקע און אָרעמע, און לסוף — אויף איינקויפן אתרוגים און לולבים אויף סוכות. אין סינאַגאָגע־פאָנד פלעגן אויך אַריינקומען דער אָפּצאָל אויף איינצוקויפן מעל אויף מצה.

מיר האָבן אין האַנט אַ רעוויזיע פון סינאַגאָגע־פאָנד אין יאָר 1845. אָט זענען די באַזונדערע פּאָזיציעס פון דער יערלעכער הכנסה, דהיינו:

פון דער באָד	75.00	רובל
פּראָצענט פון קאַפּיטאַל	21.60	"
אָפּצאָל אויף פסחדיקע מעל	9.41½	"
אָפּצאָל פון די גמינע־מיטגלידער	180.00	"
הכנסה פון אַדמיניסטראַציע	89.64½	"
צוזאַמען	375.66	רובל

אויף אַזאַ אופן האָט דער סינאַגאָגע־פאָנד אין 1845 צוזאַמען מיטן גרונט־קאַפּיטאַל (540 רובל) באַטראָפן 915 רובל מיט 66 קאָפּיקעס.

ווי אַ ביישפּיל ברענגען מיר אויך די הוצאות פאַר איין קוואַרטאַל פון יאָר 1845:

	רובל	קאָפּיקעס
שטייער פאַר די נחלות פון דער שול	18	8½
פּראָצענט דעם געוועזענעם קאַסירער שידלאָטשינסקי	4	69
פּראָצענט דעם בירגערמייסטער גורסקי	9	38
אויף אתרוגים און לולבים	50	4
אויף רעפּעראַציע פון ספרים	3	—
אויף הייצונג פון בית־מדרש	15	—
אויף באַלייכטן די שול	22	65
אויף באַלייכטן דעם בית־מדרש	15	—
אויף רעמאָנטירן דעם בית־עולם	4	50
פאַר קראַנקע און אָרעמעלייט	7	50
אויף שכירות פארן רב	7	50
אויף שכירות פאַרן חזן אין דער שול	7	50
אויף שכירות פאַרן חזן אין בית־מדרש	11	25
פאַרן וועכטער אין דער שול	6	50
פאַרן וועכטער אין בית־מדרש	7	50
אויף קלאַפּן אין שול	2	25
פאַרן וועכטער אין שפּיטאָל	3	—
אויף שרייב־מאַטעריאַלן	7	50
צוזאַמען	164	30½ [122]

וויכטיקערע אינוועסטיציעס, ווי קאַפּיטאַלע רעמאָנטן פון די גמינע־בנינים האָבן נישט געהערט צום סינאַגאָגע־פאָנד. פאַר געלט־זאַמלונגען אויף אַזוינע צוועקן האָט מען געדאַרפט באַקומען אַ ספעציעלע דערלויבעניש פון דער מלוכה־מאַכט, צושטעלנדיק פריער אַ סמעטע מיט דער געהעריקער דעקלאַראַציע. אין יאָר 1825, למשל, איז אַריינגעקומען אַזאַ דעקלאַראַציע מיט אַ בקשה צו דערלויבן אַ געלט־זאַמלונג אויף צו רעמאָנטירן די יידישע באָד לויט אַ סמעטע פון 5678 גילדן [123].

אַזוי ווי קראָשניק איז געווען אַ פּריוואַטע שטאָט, ד"ה געשטאַנען אויף ערד, וואָס האָט געהערט צום קאָמפּלעקס פון פּריוואַטע גיטער, האָבן די קראָשניקער איינוווינער, זינט די שטאָט איז אַנטשטאַנען אַזש ביז צו דער באַפרייונג פון פעאָדאַלער אָפּהענגיקייט, אַריינגעטראָגן אָפּצאָלן אויך דעם אייגנטימער פון דער דאָזיקער ערד. אין הסכם מיט די לאָקאַליזאַציע־פּריווילעגיעס און שפּעטער — אין XVI־טן, VXII און XVIII־טן יאָרהונדערט — מיט די באַקומענע רעכט איז די באַלאַסטונג פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג לטובת דעם הויף באַשטאַנען פון צינש, שטייערן און אַרבעט. צינש אין געלט איז געצאָלט געוואָרן פון יעדן אומבאַוועגלעכן אייגנטום: פון גערטנער, פעלדער, לאָנקעס און הייזער. דער צינש פון יידישע הייזער איז געווען אַ סך העכער ווי דער צינש פון קריסטן. אַלע איינוווינער האָבן פון יעדער האַלבער לאָנקע (פאַרצעלע) אַקערערד אַריינגעטראָגן דעם פּריץ אַן אָפּצאָל אין האָבער (א"ג „אָסעפּ"). ווייטער איז יעדער אייגנטימער פון אומבאַוועגלעכן פאַרמעגן מחויב געווען אויסצופירן געוויסע אַרבעטן פאַרן הויף, ווי רעמאָנטירן די מילן, קאַנאַלן, הרעבליעס און סטאַוון, ווי אויך שטעלן

זיך צו דער אַרבעט אין הויף בעתן שניט. די לעצטע אַרבעטפליכט, וואָס האָט זיך גערופן שניט־אָדער סערפּ־פליכט, האָבן די יידן אָפּגעצאָלט מיט געלט אין דער סומע פון 100 גילדן, וואָס איז שפּעטער — נאָכן יאָר 1841 — איבערגערעכנט געוואָרן אויף 15 רובל.

דאַקעגן האָבן די אייגנטימער פון דער שטאָט אין הסכם מיט די מיטעלטערלעכע פּריווילעגיעס זיך אָפּגעזאָגט לטובת דער שטאָט און די שטאָטלייט פון געוויסע פּראָפּינאַציע־רעכט, רעכט פון געמעל און פונעם רעכט אויף געוויסע הכנסות (פון ירידן, בריקן, מערק, באָד, וואָג, מאָס און פון מוזיק אין די שענקען). חוץ דעם איז די שטאָטלייט דערלויבט געווען צו גניסן פון די הויפּישע וועלדער און פּאַשע־פּעלדער. די אַלע פּריווילעגיעס און קאָנצעסיעס פאַר די שטאָטלייט זענען באַשטעטיקט געוואָרן אין XVIII־טן יאָרהונדערט (דורך טאָמאַש זאַמאָיסקי אין יאָר 1750 און דורך אַלעקסאַנדער אויגוסט אין יאָר 1792) [124]. די שטאָטלייט האָבן, בכן, פאַרן צינש, שטייערן און אַרבעטפליכט גענאָסן פון די הויפּישע וועלדער, פּאַשע־פעלדער, מילן און עטלעכע פּראָפּינאַציע־רעכט, וואָס האָבן פאַר אַ טייל שטאָטישע איינוווינער, קריסטן און יידן, אַריינגעבראַכט גרויסע הכנסות.

אין די צוואַנציקער יאָרן פון XIX־טן יאָרהונדערט, אין הסכם מיטן נייעם היפּאָטעק־רעכט, וואָס איז אָנגענומען געוואָרן דורכן קיניגלעכן סיים אין 1818, זענען די זאַמאָיסקיס צוגעטראָטן צו שליסן אָפּמאַכן מיט די שטאָט־לייט, וועמענס נחלות זענען געלעגן אויפן אָרדינאַציע־באָדן. מיט די קראַשניקער שטאָט־לייט זענען אַזוינע אָפּמאַכן געשלאָסן געוואָרן, אָנהייבנדיק פון יאָר 1823, און דאָס האָט זיך געצויגן במשך פון 30 יאָר. די גילטנדיקע פּראָצעדור האָט געפאָדערט, אַז די אָפּמאַכן זאָלן דורכגעפירט ווערן אויף געריכטס־פאַרהאַנדלונגען, אין דעם אָנוועזנהייט פון ביידע צדדים. ביים שליסן אינדיווידועלע אָפּמאַכן פלעגן אָפּטמאָל אויסברעכן קאָנפליקטן, וואָס פלעגן זיך נישט זעלטן פאַרציען אפילו אויף עטלעכע צענדליק יאָר. די אָרדינאַציע האָט געפאָדערט ביי די שטאָטלייט, זיי זאָלן אויספילן זייערע פריערדיקע פליכטן, זי האָט אָבער נישט געוואָלט אָנערקענען זייערע פריערדיקע פריווילעגיעס, ווי דאָס פּראָפּינאַציע־רעכט, געמעל, וואַלד־און פּאַשע־סערוויטוטן. די דאָזיקע קאָנפליקטן זענען דעפיניטיוו געלייזט געוואָרן ערשט נאָכן ליקווידירן די פעאָדאַלע פליכטן פון די שטאָטלייט אין די פּריוואַטע שטעט.

מיר רעזומירן אַזוי אַרום:

קראַשניק האָט געהערט צו די טיפּישע שטעט אין לובלינער קאַנט. פון דער העלפט פון XVIII־טן ביזן סוף פון XIX־טן יאָרהונדערט איז די יידישע באַפעלקערונג אין קראַשניק כסדר געוואַקסן און האָט דערגרייכט די ציפער פון קרוב 3500. לגבי דער באַפעלקערונג בכלל האָט דאָס באַטראָפן מער ווי 50 פּראָצענט.

אין קראַשניק זענען, בכלל גענומען, נישט געווען קיין באַגרענעצונגען פאַר יידן ווו צו וווינען. זיי האָבן דעריבער, ווי דער עיקר אַ האַנדלס־עלעמענט, געוווינט אין צענטער שטאָט. אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 350—360 הייזער האָבן צו יידן געהערט פון 122 ביז 127 הייזער מיט בערך 450 שטובן. אויף יעדער שטוב איז, בכן, אויסגעפאַלן מער ווי 6 פּערזאָן. דאָס רוב דירות זענען געווען פון איין אָדער צוויי שטובן. די הייזער אין קראַשניק זענען מערסטנטייל געווען הילצערנע. די באַפעלקערונג האָט געלעבט פון אינדוסטריע, מלאכה, אַרענדע פון אונטערנעמונגען פון עפנטלעכן געברויך, דערהויפּט אָבער פון האַנדל (57 פּראָצענט פון די פּראָפעסיאָנעל אַקטיווע יידן). געהאַנדלט האָט מען מיט אַרטיקלען פון ערשטן געברויך. דאָס רוב יידן זענען געווען מיטל־פאַרמעגלעכע און נישט־פאַרמעגלעכע. ס׳זענען אויך געווען אין קראַשניק עטלעכע רייכע יידן. זייער פאַרמעגן האָבן זיי געהאַט צו פאַרדאַנקען אַ געוויסער צייטווייליקער קאָניונקטור, דהיינו — דעם מיליטער, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין קראַשניק און וועמען זיי האָבן צוגעשטעלט פאַרשידענע אַרטיקלען.

אַמאָל, ווען קראַשניק איז געלעגן אויף אַ באַלעבטן האַנדל־שלאַך, האָבן די קראַשניקער שטאָטלייט גענומען אַ לעבהאַפטן אָנטייל אין אינערלעכן און אויסערלעכן האַנדל. נאָכן פעריאָד פון אַ געוויסן אויפבלי, וואָס די שטאָט האָט איבערגעלעבט אין XVI־טן און אין דער ערשטער העלפט פון XVII־טן יאָרהונדערט, ווען ס׳האָט זיך אָנגערוקט אַן אַלגעמיינער ווירטשאַפטלעכער קריזיס צוליב פאַרשידענע קאַטאַקליזמען פון אַלגעמיינעם כאַראַקטער, האָט קראַשניק שוין נישט געקאָנט זיך אויפהייבן פון ירידה. ווען דער פּאָוויאַט איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן קיין יאַנאָוו און ווען ס׳איז אויך געלאָזט געוואָרן די א״ג וויסל־אייזנבאַן, איז די שטאָט געבליבן אין אַ זייט פון די פאַרקומענדיקע ענדערונגען און אַן פּערספּעקטיוון פון אַנטוויקלונג.

די באַפעלקערונג דאַקעגן האָט פון אירע קליינע

פאַרדינסטן נאָך געמוזט צאָלן ריזיקע שטייערן. צום שווערסטן איז געווען די לאַסט פון אָפּצאָלן לטובת דעם אייגנטימער פון דער שטאָט.

אונטערן איינפלוס פון די שטימונגען און געשעע־נישן אין לאַנד בכלל האָט די קראַשניקער באַפעלקע־רונג אָנגעהויבן אַ קאַמף קעגן דער פעאָדאַלער אונטער־דריקונג פון שטאָט־אייגנטימער. במשך פון קאַמף, וואָס האָט געדויערט עטלעכע און צוואַנציק יאָר, איז די יידישע באַפעלקערונג פון סאַמע אָנהייב ביזן סוף אַרויס־געטראָטן סאָלידאַריש מיט דער איבעריקער באַפעל־קערונג פון שטאָט קעגן דער אונטערדריקונג פון דאָמי־ניום, צוגעבנדיק צו די אַלגעמיינע פאָדערונגען אויך אירע באַזונדערע: די פאָדערונג פון גלייכבאַרעכטי־קונג אין די צינס־אָפּצאָלן.

הערות צו דער אַרבעט פון י. מאָרגנשטערן „די יידישע באַפעלקערונג אין קראַשניק אין 18טן און 19טן י״ה"

1) J. Rutkowski, Historia gospodarcza Polski, Warszawa 1953, s. 280.

2) ר. מאַהלער, „יידן אין אַמאָליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן", וואַרשע 1958, טאַבעלעס III — XII און VI — 18. לובלין האָט דעמאָלט געציילט (אָן קאָרעקטיוון) 1383 יידן; קראַשניק — 921, קוראָוו — 909, יוזעפאָוו — 485, לובאַרטאָוו — 764, לוקאָוו — 543, יאַנאָוו — 390, מאָדליבאָזשיצע — 237, זאַקליקאָוו — 203, אַנאַפּאָל — 136 (דאָרט).

3) H. Wiercieński, Opis statystyczny Guberni Lubelskiej, Warszawa 1901, s. 150.

4) ס'קאָן זיין, אַז עטלעכע יידן האָבן זיך טאַקע צו יענער צייט אַריבערגעצויגן אין שטאָט אין שייכות מיטן באַזייטיקן יידן פון די קרעטשמעס אין אָנהייב פון XIX י״ה, אָבער דאָס האָט נישט געקאָנט האָבן אַזאַ גרויסע באַדייטונג, ווייל אין אַלע אַרומיקע דערפער, וואָס האָבן געהערט צו דער קראַשניקער גמינע, זענען געווען צוזאַמען קוים 700 יידן (מאַהלער, op. cit., טאַבעלע III — 12).

5) הויפּטאַרכיוו פון אַלטע אַקטן אין וואַרשע (AGAD) אַקטן פון דער רעגירונג־קאָמיסיע פאַר אינעווייניקסטע און גייסטלעכע ענינים (KRSW). ווייטער באַנוצן מיר געקירצט: AGAD, KRSW, nr 3588.

6) AGAD, KRSW, nr 3585, k. 180 די געגעבענע פון יאָר 1865, ווי אויך פון 1819, זענען, ווי עס ווייזט אויס, גלויב־לעכער ווי די אויבנדערמאָנטע ידיעות פון מאַהלערן. ערשטנס דערפאַר, ווייל מען האָט זיי צוזאַמענגעשטעלט צוליב עקאָ־נאָמישע און נישט צוליב פיסקאַלע צוועקן, צווייטנס, זיי זענען צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן דורך די שטאָטישע באַ־אַמטע, וואָס האָבן זיך גלענצנדיק אָריענטירט אין די לאָקאַלע באַציאונגען, און פון זיי איז געווען שווער צו באַהאַלטן די פאַקטישע צאָל מיטגלידער פון דער משפחה.

7) B. Wasiutyński, Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX, Studium statystycane, Warszawa 1930, s. 33.

8) H. Wierciński, op. cit., s. 180

9) B. Wasiutyński, Ludność żydowska w Królestwie Polskim opublik. w "Ekonomiście", Warszawa 1911, Rocznik 11, t. II, s. 127.

10) H. Wiercieński, op. cit., s. 148

11) מאַהלער op. cit. טאַבעלע V — 30.

12) AGAD, KRSW, nr 3586, k. 180

13) וואָיעוואָדישער מלוכה־אַרכיוו אין לובלין (WAPL), לובלינער פינאַנס־קאַמער, נר' 2198.
ווייטער באַנוצן מיר געקירצט: Lub. I s. nr 1298

14) אַלע ידיעות וועגן יידן אין קראַשניק — זע די אַרבעטן פון מחבר וועגן יידן אין קראַשניק, פאַרעפנטלעכט אין „ביולעטין פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט" (פויליש), וואַרשע 1959, נר' 32 און וואַרשע 1960, נר' 34, 36.

15) AGAD, KRSW, nr 3588

16) מאַהלער op. cit., טאַבעלע VIII — 65.

17) זע הערה 12.

18) זע הערה 13 און טאַבעלע 4. צו יידן האָבן אייגנטלעך געהערט 126 הייזער, צו קריסטן — 223, אָבער אַחוץ דעם זענען געווען צוויי שותפישע הייזער. דעריבער נעמען מיר אָן, אַז יידישע הייזער זענען געווען 127 און קריסטלעכע — 224.

19) AGAD, KRSW, Akta śledcze w sprawie mieszkańców m. Kraśnika, protokularne wyjaśnienie zaprzeczonych przez miesczan miasta Kraśnika opłat powinnością czynszów i osepów Ordynacji Zamojskiej należnych tabelą protestacyjną objętych, k. 38—65.
ווייטער באַנוצן מיר געקירצט: KRSW, nr 3589 B, cz. III
מיר פירן איין די פאַרטיילונג פונעם וואָלומען אויף 4 טיילן צוליב דעם, ווייל דריי פאַרמאָגן אַ באַזונדערע נומעראַציע. אין פערטן טייל פעלט די נומעראַציע אין גאַנצן.

20) AGAD, KRSW, Wsparcie dla pogorzelców m. Kraśnika w gub. Lubelskiej (KRSW, nr 7650).

21) משפטנדיק לויט דער סומע, אויף וועלכער דאָס הויז איז געווען אַסעקורירט (1100 רובל), איז עס געווען דאָס גרעסטע און שענסטע הויז אין קראַשניק. עס האָט געהערט אין 1861 צו חיים שפּיראָ (דאָרט).

22)ביידע הייזער האָבן זיך געפונען אין דער פאַרשטאָט און האָבן געהערט: איינס צו סוליקאָווסקין און אַנטשיאַ ווערטמאַן (זי האָט זיך אונטערגעשריבן אין יידיש), דאָס צווייטע — צו יוסף ריצעזש און שמואל רעדער.
(AGAD, KRSW, nr 3589b, cz. III, k. 38—73).

23) AGAD, KRSW, nr 7650. די ידיעות פאַרן יאָר 1881 — Lub. I, S. nr 1228.

24) AGAD, KRSW, nr 3589b, cz. II, k. 100—126.
אין די 50־קער און 60־קער יאָרן פון XIX י״ה האָבן צו דער משפחה טענענבלאַט געהערט צוויי הייזער אויפן מאַרק און אַ פלאַץ, ווי אויך אַ הויז אויף דער פאַרשטאָט. צו בערעק טענענבלאַט האָט געהערט אַ טייל פון הויף. די קראָמען האָבן געהאַט קעלערס, וואָס האָבן זיך געצויגן לענגאויס דאָס גאַנצע הויז. בערל טענענבלאַט איז געווען אַ געשיקטער סוחר. אין 1836 האָט ער אָנגעגעבן אַ בקשה אויף אַ דערלויבעניש צו האַנדלען מיט אינלענדישע און אויסלענדישע סחורות. כדי דאָס צו באַקומען, האָט ער זיך געמוזט אַרויסווייזן מיט אַ פאַרמעגן פון 30.000 רובל, דערפון — 15.000 רובל אין מזומן. אין סוף פון XIX־טן י״ה האָט אין קראַשניק בלויז איין משפחה

טענענבלאַט געוווינט אין שכנות ביי יענעם, נישט פאַר־מאָגנדיק קיין שום אומבאַוועגלעך אייגנטום. אין 1898 האָבן מיר צווישן די קראָשניקער סוחרים, אַרענדאַרן און אינדוס־טריעלער נישט באַגעגנט די דאָזיקע פאַמיליע.

25) WAPL, Lub. I, S. nr 1298

26) Pamiatnaja knižka gub. lublinskoj, 1899, Lublin 1898, s. 218.

27) Słownik geograficzny, Warszawa 1883, t. IV, s. 360

28) WAPL, Plany, AOZ, nr 34

29) דאָרט, נר׳ 36. דער פּלאַן איז באַצייכנט מיט אַן אייגנהאַנטיקער אַנאָטאַציע און מיט דער אונטערשריפט פון סטאַניסלאַוו סטאַשיץ.

30) AGAD, KRSW, nr 7650

31) AGAD, KRSW, nr 3586, k. 142—145 די מסירה צו דער רעגירונגס־קאָמיסיע פאַר אינעווייניקסטע ענינים פון מאיר מיללער פון יאָר 1866 אויף שאָארן, אַז דער לעצטער בויט, טראָץ דעם אָפיציעלן פאַרבאָט צו בויען הילצערנע הייזער אין צענטער שטאָט, אַ הילצערן הויז אויף לובלינער גאַס. די רעגירונגס־קאָמיסיע האָט פונדעסטוועגן דערלויבט שאָארן אויסצובויען דאָס הויז פון האָלץ, אָבער פון 5־צאָליקע קלעצער, אויף אַ געמויערטן פונדאַמענט מיט אַ געמויערטן קוימען און מיט אַ דאַך געדעקט פון פייער־פעסטן מאַטער־יאַל. די הנחה לטובת שאָארן האָט דאָס מיניסטעריום מאָטי־ווירט דערמיט, אַז נאָכן אויספאָרשן האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז שאָאר איז באמת נישט פאַרמעגלעך און זיין גאַנץ אייגנטום באַטרעפט ביי 1500 רובל.

32) Słownik geograficzny

33) Pamiatnaja kni:ka gub. Lublinskoj, 1883, Lublin 1882, s. 127.

34) WAPL, Lub. I, s. nr 1298

35) זע הערה 33.

36) AGAD, KRSW, nr 3598b, cz. III, k. 38—73

37) KRSW, nr 3581

38) KRSW, nr 3582

39) L. Zalewski, Z epoki renesansu i baroku na Lubelsz-czyznie, Warszawa 1949, s. 89.

40) AGAD, KRSW, nr 3582, Słownik Geograficzny, op. cit

41) AGAD, KRSW, nr 3582 דאָס אַריבערטראָגן דעם מאַרק אויף אַן אַנדער אָרט איז פאַר די גערענרייכס געווען נישט באַקוועם צוליב האנדלס־טעמים, דעריבער האָבן זיי זיך באַמיט, מען זאָל דעם מאַרק אַריבערטראָגן צוריק אויפן פריערדיקן אָרט. דאָס האָט זיך אָבער נישט איינגעגעבן, (דאָרט).

42) AGAD, KRSW, nr 3587, 3225c

43) AGAD, KRSW, nr 35888

44) Słownik Geograficzny, op. cit.

45) AGAD, KRSW, Inwentarz szczegółowy miast gub. lubelskiej 1864—1867.

ווייטער באַנוצן מיר געקירצט: AGAD, KRSW,nr 3225c

46) זע הערה 33.

47) WAPL, Lub. I, S. nr 2481, k. 141—174

48) דאָרט.

49) Pamiatnaja knižka, 1895 r, s. 294

50) זע הערה 40.

51) J. Bartys, O żydowskim osadnictwie rolniczym w Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku, opublik. w „Biuletynie Żydowskiego Instytutu Historycznego”, Warszawa, 1955, nr 15, 16.

52) K. Przegaliński, Opowiadania o mieście Kraśniku i okolicy, Lublin 1927, s. 95, 96.

אויפן ראַנד פון XIX־טן און XX־טן י״ה האָט דאָס גוט ראַכאָוו לעבן אַנאַפּאָל געהערט צום יידן ברוך פריש. לויט פשעגאַלינסקיס מיינונג איז פריש געקומען קיין ראַכאָוו פון אַרום ווייסל. עס קאָן אָבער זיין, אַז ברוך האָט געשטאַמט פון קראָשניק. אין 1881 האָט עפּעס הערש פריש געהאַט אַ הויז אין קראשניק אויף גאַרבאַרסקע גאַס, וואָס ער האָט אים אין גאַנצן פאַרנומען פאַר זיך (8 שטיבער און 2 קראָמען). ער האָט אויך באַזעסן אַ הויז אויף וואָלאָווע, ווו ער האָט געפירט אַ גאַרבעריי. לויט די געגעבענע פון יאָר 1898 האָט איינער אַ לייזער פריש אַרענדירט די שטאָטישע באַלייכטונג. לויט פשעגאַלינסקין איז ברוך פריש דערמאָר־דעט געוואָרן אויפן וועג פון אַנאַפּאָל אַ היים אין יאָר 1906 בעת די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן. דאָס גוט ראַכאָוו האָט אָפּגעקויפט ביי זיין זון ברוך אַ ייד פון שכנותדיקן דאָרף: יעקב לייב ראָזענבערג פון דזשיזשקאָוויצע (דאָרט).

53) J. Morgensztern, Udział żydów w życiu gospodarczym w Kraśniku do połowy XVII w., opublik. w „Biuletynie Żydowskiego Instytutu Historycznego”, Warszawa 1960, nr 36.

54) מאַהלער, .op. cit, טאַבעלע VI — 44 און 54.

55) AGAD, KRSW, nr 3582, Miasto Kraśnik w województwie lubelskim.

ווייטער באַנוצן מיר געקירצט: AGAD, KRSW, nr 3582

56) AGAD, KRSW, nr 3589b, część III, k. 38—63

57) AGAD, KRSW, nr 3586, k. 180

58) זע הערה 56.

59) AGAD, KRSW, nr 3588

60) AGAD, KRSW, nr 3586, k. 87

61) דאָרט, ז׳ 141.

62) WAPL, Lub. I, S. nr 2481, k. 141—174

63) H. Wiercieński, op. cit., s. 362—376

64) זע הערה 62.

65) די אייגנטימער פון דער אייל־אונטערנעמונג מיטן אויסנאַם פון עריזמאַן האָבן געשטאַמט פון באַקאַנטע קראָש־ניקער משפחות און הויז־אייגנטימער. מאיר מיללערמאַן האָט אין XIX־טן י״ה געהאַט אַ הויז אויף לובלינער גאַס. (KRSW, nr 3589b, cz. III, k. 38—73) זיין אונטערשריפט אַלס איינער פון די פאָרשטייער פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראָשניק פיגורירט אין די פּראָטאָקאָלן (דאָרט, טייל II, ז. 17—18 און הערה 154). מאַנדעלמאַן איז אין 1853 געווען אַן אייגנטימער פון אַ הויז אויפן מאַרק־פּלאַץ, וואָס האָט שוין אין יאָר 1861 צו אים מער נישט געהערט. אין 1881 אָבער האָבן די מאַנדעלבוימס געהאַט אַ הילצערנע הייזקע אויף גאַרבאַרסקע גאַס צוזאַמען מיטן קריסט וואַלענטי קראַ־קאָווסקי, פאַרנעמענדיק דאָרט אַ שטוב און אַ קעמערל. צו גלייזמאַנען האָט געהערט אַ דירה פון דריי שטובן אויפן מאַרק־פּלאַץ. אין איין שטוב האָט ער געוווינט און צוויי פאַרדונגען (די ידיעות פאַר די 50־קער יאָרן שטאַמען פון: KRSW, nr 3589b, cz. III, k. 38—73. די ידיעות פאַרן יאָר 1881 — פון: WAPL, Lub. I, S. nr 1298

66) די פאַמיליע פון שטיינקריצער פיגורירט אין דער רשימה הויז־אייגנטימער פון יאָר 1853. KRSW, ny 3589b, cz. III, k. 38—73. זי איז נישט פאַראַן אין די רשימות פון 1881. ווישניאַק — פאַרקערט: אין 1881 האָט צו אים גע־הערט אַ הילצערן הויז פון 3 שטובן אויף זאַקליקאָווסקע. איינע פון די שטובן האָט ער פאַרדונגען פאַר 25 רובל WAPL, Lub. I, S. nr 1298

67) אין 1881 האָט גאָלדבערג נישט געהאַט קיין אומ־באַוועגלעך אייגנטום, געוווינט אין שכנות אין איין שטוב אויף קשיווע גאַס (דאָרט).

68) די פאַמיליע גאָלדפעלד איז פריער געווען אומבאַ־וווסט אין קראָשניק. שפּיראָ האָט געשטאַמט פון אַן אַלטער משפּחה. אין די 50־קער יאָרן האָט צו חיים שפּיראָ גע־הערט דאָס גרעסטע געמויערטע הויז אויף זאַסילנע גאַס (KRSW, nr 35 9b) און (KRSW, nr 7650) אין יאָר 1881. האָט דאָס הויז געהערט צו קרומהאָלצן. וואָלף שאַפּיראָ האָט געהאַט אַ הויז אויפן מאַרק (WAPL, Lub. I, S. nr 1298)

69) Pomiatnaja knižka, 1889, s. 138

70) Wiercieński, op. cit. s. 412, Pamiatnaja knižka, 1883, s. 180.

71) Pamiatnaja knižka, 1882, s. 139, 1883, s. 140, 1884, s. 185.

72) WAPL, Lub. I, S. nr 1298 אין די 50־קער יאָרן האָבן צו גאָלדשטיינען געהערט 2 הייזער אויפן מאַרק־פּלאַץ (KRSW,nr 3589b). די בריקמאַנס האָבן דעמאָלט נישט געהאַט קיין שום אומבאַוועגלעך אייגנטום. וועגן הערש פּריש, זע הערה 52.

73) דער פאָטער פון לייבן, יוסף בראָוכער איז געווען אַן אייַנבינדער (KRSW, nr 3589b, ווי אויבן). לייבע האָט געירשנט פון אים דאָס הויז אויף לובלינער גאַס, וווּ ס'האָט זיך אויך געפונען די גאַרבעריי.

74) שלמה פאַסמאַנטיער איז געווען דער אייגנטימער פון אַ הויז אויף זאַטילנע (שפּעטער וועסאָלע גאַס, דאָרט). נאָך דער שריפה אין 1861 (KRSW, nr E650) האָט ער עס מסתמא נישט אָפּגעבויט. אין 1881 האָט צו די פאַסמאַנטיערס געהערט אַן אַנדער הויז אויף יאַנאָווער גאַס (WAPL, Lub. I, S. nr 1298). די פייגנאָלדס האָבן אין די 50־קער יאָרן געהאַט אַ הויז אויף גאַרבאַרסקע גאַס, וואָס האָט צו זיי געהערט אויך אין 1881. אַ טייל פון הויז האָט מען פאַרדונגען (דאָרט). אין 1881. קענען מיר בלויז איין משפּחה פוטעס. מרדכי האָט געדונגען בײַ דער אָרדינאַציע אַ הויז און אַ מיל (דאָרט).

75) אין די 40־קער יאָרן האָט צו די מאַנדעלמילכס גע־הערט אַ טייל הויז אויפן מאַרקפּלאַץ (KRSW, nr 3589b, cz. II, k. 100—126) און אין די 50־ער יאָרן — אַן אַנדער הויז (אַ הילצערן אויף זאַסילנע גאַס). אין 1876, ווען אין דער אָרדינאַציע האָבן זיך אָרגאַניזירט יידישע לאַנדווירטשאַפט־לעכע קאָלאָניעס, האָט ישראל מאַנדעלמילך געמאַכט באַמיונ־גען וועגן אַ שטיקל ערד (ער האָט עס, ווי עס ווייזט אויס, נישט באַקומען. אין 1881 האָט צו שמואל זיינוול מאַנדעל־מילך (וואַרשיינלעך איז עס געווען דער באַזיצער פון וואַרשטאַט) געהערט אַ הויז אויף יאַנאָווער גאַס, וואָס האָט אים געבראַכט 180 רובל הכנסה. אַליין האָט ער געוווינט אין איין שטוב אין זיין אייגן הויז און געדונגען בײַ יענעם אַ קראָם אויפן מאַרקפּלאַץ. אין 1898 האָט שמואל קיין קראָם נישט געהאַט.

76) אין 1881 זענען אין קראָשניק געווען 3 משפּחות זיסבערג. צו צוויי פון זיי האָט געהערט דאָס געמויערטע הויז פון יאַנאָווער גאַס.

77) Wiercienński, op. cit., s. 404

78) יצחק און שמואל שאָאַר האָבן אַרענדירט דעם כשר־שטייער אין די 20־ער און 30־ער יאָרן (KRSW, nr 3563, 3585). אַחוץ דעם אין די יאָרן 1826—1827 האָט יצחק אַרענדירט אויך די יאַטקעס און דאָס שעכטהויז.

79) אין 1831 האָט זיי אַרענדירט מאַנעס גערענרייך (KRSW, nr 3584).

80) אייזיק לעווקאָוויטש האָט אין 1819 אַרענדירט דעם מאַרק, יאַר־מאַרק און בריק־שטייער (KRSW, nr 3581).

81) לייב הערשזאָן האָט אין 1820 אַרענדירט די הכנסות פון וואָג און מאָסן, ווי אויך פון מוזיק (דאָרט). אין 1836 — דעם מאַרק־און יאַרמאַרק־שטייער (KRSW, nr 3584), אין 1844 — די הכנסות פון דער שול (KRSW, nr 3585), און אין די יאָרן 1853—1855 — די הכנסות פון די קראָמען בײַ דער שול (דאָרט).

82) עוזר פּינקוואַס האָט סובאַרענדירט בײַ שאָאַרן אין 1834 דעם כשר־שטייער (KRSW, nr 3584)

83) לייבע ראָזענפאַרב האָט אין די יאָרן 1835—1838 אַרענדירט די יאַטקעס (דאָרט).

84) חיים שפּיראָ האָט אין די יאָרן 1853—1855 אַרענ־דירט די הכנסות פון וואָג און מאָסן. ווי אויך פון פּראָפּינאַציע (KRSW, nr 3586)

85) אין דער זעלביקער צייט האָט ישראל טעפּער אַרענ־דירט די הכנסות פון רעליגיעזע צערעמאָניעס און אפרים טענענוואַרצל — די מקווה (דאָרט).

86) די ידיעות פאַרן יאָר 1848 שטאַמען פון WAPL, Lub. I, S. nr 2228 פאַרן 1881 — דאָרט, נר' 1298.

87) Pamiatnaja knižka, 1895, k. 148 אין די 30־ער יאָרן האָט די פאַמיליע ראָזענעל געקלונגען ראָזענאַעל. אין די 50־ער יאָרן האָבן פּנחס און וואָלף ראָזענעל געהאַט לעבן זיך צוויי הילצערנע הייזקעס אויף זאַסילנע גאַס, אין ווערט פון 150 און 200 רובל. שלמה ראָזענעל — אויף לובלינער גאַס, אויפן אָפּשניט מחוץ די שטאָטישע מויערן. ישראל ווידער — אויף דער זעלביקער גאַס, נאָר צווישן די מויערן (שפּעטער יאַנאָווער). דאָס לעצטע הויז איז געווען געמויערט, אין ווערט פון 640 רובל. אין 1861 זענען כמעט אַלע הייזער פאַרברענט געוואָרן (KRSW, nr 3589b, cz. II, k. 100—126, cz. III, k. 38—73, KRSW, nr. 7650) געהערט צו ישראל ראָזענעל, וואָס האָט דאָרט אויך געוווינט, פאַרנעמענדיק 3 שטובן, און די איבעריקע 10 שטובן האָט ער פאַרדונגען פאַר 225 רובל. צו יענער צייט האָט וואָלף ראָזענעל געהאַט אַ ביסל אַ קלענער הויז, אויך אויף יאַנאָווער גאַס. וועגן פעלדשער שמואל פאַרמאָגן מיר נישט אין יענער צייט קיין אינפאָר־מאַציעס. די פאַמיליע זאַיפען האָבן מיר פריער נישט אָנגע־טראָפן. אין 1881 איז יונה זאַיפען געווען אייגנטימער פון צוויי שכנותדיקע הילצערנע הייזער, אויך אויף יאַנאָווער גאַס. ער פאַרנעמט דאָרט 4 שטובן, פאַרדינגענדיק 8 שטובן דעם נאָטאַריוס.

88) KRSW, nr 3539b, II, k. 100—126, cz. III, k. 38—63 מאיר ערליך טרעט אַרויס אין די 50־ער יאָרן אַלס פאַר־שטייער פון דער יידישער באַפעלקערונג אין סכסוך פון די איינוווינער פון קראָשניק מיט דער אָרדינאַציע (דאָרט, טייל III, ז' 73).

89) Pamiatnaja knižka, 1899, s. 218

90) קאָלאָניאַל־געשעפטן האָבן געהערט צו: שמחה בריקס, לייב קאָהען, בערל גרינבאום, אברהם ראָזענבוש, יאַן ווי־סאָצקי, רויזע פוטער, פּינקוואַס יאַקובסאָן, שרה טענענבאום, יואל ראַבינאָוויטש, דוד פאַלק, רויזלע שטערן, שרה שאַפּראַן, חיים ראָזענבאַך און יצחק ווישניאַק. די הכנסה פון די לעצטע 6 הענדלערס איז נישט אַריבערגעשטיגן 150 רובל אַ יאָר, אַ סומע, וואָס האָט נישט געקלעקט פאַר אַ משפּחה אפילו אויף צום עסן צו זאַט. וועגן די ראָזענבושס איז כדאי צו־צוגעבן, אַז זיי האָבן נישט פאַרמאָגט קיין שום אומבאַוועגלעך אייגנטום. אין 1881 זענען געווען 5 משפּחות ראָזענבוש און אַלע האָבן געוווינט אין געדונגענע דירות. ראָזענבוש יוסף און חיים האָבן געוווינט בײַ משה מאשיסטע אין דער פאַר־שטאָט גורי. יוסף האָט פאַרנומען איין צימער, חיים — צוויי מיט אַ קיך. די איבעריקע ראָזענבושס האָבן געוווינט אין צענטער שטאָט: לייב אויפן מאַרקפּלאַץ (1 שטוב), אברהם

אויף וועסאָלע גאַס (2 שטובן), יצחק ווידער האָט פאַרנומען 3 שטובן אויף יאַנאָווער גאַס.

91) פלייש־יאַטקעס האָבן געהאַלטן: משה הערשזאָן, ירח־מיאל ענגעל (האָט אויך אַרענדירט דאָס שעכטהויז), עליע לעדערפאַרב (האָט אויך געהאַט אַ סקלאַד פון רויע, נישט אויסגעאַרבעטע פעלן), יאָסל ביגעס, הערשל זיילער און יצחק שטעטעלמאַן. דער לעצטער האָט זיך פאַרנומען בלויז מיט צושטעלונגען פאַרן מיליטער.

92) מיט געבעקס האָבן געהאַנדלט: וואָלף בער וויינטרויב, 5 ערליכזאָנס (חיים, שלמה, שאיע, לייב און טעוול), יצחק וויינבערג, שלמה גרינוואַלד, עליע פיינגאָלד, ענטע רענדעל, הערש שאָאַר, נפתלי גוטפרייט, לייזער זילבערבערג, יחזקאל בעכער, פייגע צוקער און סענדער זיידלער. די פאַרקויפער פון ברויט האָבן געהאַט זייער אַ קליינעם אומזאַץ (400—500 רובל), אַ גרעסערן אומזאַץ (צו 1500 רובל) האָבן געמאַכט נאָר 3: יצחק וויינבערג, חיים ערליכזאָן און וואָלף בער וויינטרויב. דאָס זענען געווען אַלטע קראַשניקער משפחות. די וויינטרויבס זענען אין דער העלפט פון XIX־טן י״ה געווען אייגנטימער פון אַ הויז אויף לובלינער גאַס. צו זיי האָט אויך געהערט דאָס הויז (בשותפות מיט ישראל טוואַרדאָגורא) אין יאָר 1881, נאָר דעמאָלט איז שוין אויפן אָרט פון הילצערן הויז געשטאַנען אַ געמויערט הויז. דאָרט האָבן אויך געווינט צוויי משפחות וויינטרויב. ישראל און פריידע.ביידע משפחות האָבן פאַרנומען צו איין שטוב.

93) מיט מעל האָבן געהאַנדלט: מרדכי מענקוס, מענדל רובינשטיין, באַסיע איטע פאָלק און אסתר ווײדענבוים.

94) גרויפן און זאַלץ האָט פאַרקויפט יצחק גרינבערג.

95) שפּייזקראָמען האָבן געהאַלטן: שאול דוד פרייטאָג, יוסף פאַשינג, צוויי פערזאָן מיט דער פאַמיליע בעק —ביידע דוד, מרים בעק און דוד פרייטאָג, יצחק אייזנער, הערציק טענענוואָרצל, געלאַ און שמואל ווייסבראָט, הערש גרינאַפּעל, זיסל שטעטעלמאַן, מאיר זילבערבערג, גיטל ערליכמאַן. ברוך גאָלדנער, מאיר נייזער, מאיר קאָופמאַן, יאַנקל בינענשטאָק. די ידיעות וועגן דער משפחה זילבערבערג שטאַמען פון די 50־קער יאָרן. פייוול זילבערבערג האָט בשותפות מיט לייב ראָזענבערג געהאַט אַ שטוב אויף לובלינער גאַס (KRSW, 3589b, cz. III, k. 38—71). נאָך דער שריפה אין 1861 האָט שוין דאָס הויז געהערט נאָר צו זילבערבערגן (KRSW, nr 7650). וועגן דער משפחה ראָזענבערג האָבן מיר נישט מער קיין ידיעות. פייוול אָבער האָט צו יענער צייט געהאַט נאָך אַ הייזקע. נאָך צוויי אַנדערע משפחות זילבערבערג האָבן געהאַט נישט קיין גרויסע נחלות (פערל זילבערבערג און יחיאל זילבערבערג). אַ חוץ דעם האָט זיך נישט ווייט פון דער שול געפונען אַ הייזקע, וואָס זיי האָבן געירשנט נאָך אברהם זילבערבערג. ס׳איז שווער צו זאָגן, ווו די זילבערבערגס האָבן געווינט צום סוף XIX־טן י״ה. מיר ווייסן בלויז, אַז אין 1881 האָט צו מאיר זילבערבערג געהערט אַ העלפט פון אַ קראָם, געירשנט נאָך משה ווייסבראָט (די צווייטע העלפט האָט באַקומען שלמה אייזנער).

96) מיט בינענצוכט־אַרטיקלען האָבן געהאַנדלט מאיר און ישראל טעפּער.

97) אַ בירשענק האָבן געהאַלטן: שיע זיסבערג, מנשה גאָלדמאַן און יצחק ווורמאַן.

98) מיט תבואה האָבן געהאַנדלט: פרץ ווישניאַק, כאַצקל ריכטער, סענדער לינדענבוים, מרדכי זיסבערג, שלמה מילערמאַן און משה שור.

99) מלבושים־קראָמען האָבן געהאַלטן: ישראל פאַרבער, יאַנקל און חיים נירענבערג, הערש בראַטמאַן, אברהם טעפּער, דאָבריש רייטער, משה ברענער, ישראל ענגעלמאַן און יוסף פרווישער. דער דעטאַל־פאַרקויף האָט זיי געגעבן קליינע פאַרדינסטן: צו 100—180 רובל, אָבער זיי אַלע האָבן געהאַט צושטעלונגען פאַרן מיליטער און דאָס האָט זיי געראַטעוועט פון נויט. אַחוץ דעם האָבן אייניקע פון זיי געהאַט אומבאַוועגלעך אייגנטום און נישט געמוזט צאָלן קיין דירה־געלט. למשל ישראל פאַרבער איז געווען אַ שותף צו אַ הויז אויף ראַסאָווער גאַס און האָט דאָרט געווינט אין צוויי שטובן. אויך פעסע נירענבערג האָט געהאַט אַ הויז אויף קשיווע גאַס. אפשר איז עס געווען חיימס מאַמע?

100) היטלען האָבן פאַרקויפט: פסח ברענער, יוסף און פעשע פרייהויף.

101) אַ קראָם מיט שוכוואַרג האָבן געהאַלטן: אשר קאַרפּער, אברהם בעסערמאַן און אסתר אייזען.

102) גאַלאַנטעריע־סחורות האָבן פאַרקויפט: ציפּרע לערנער, הערש אייזען, הערש און ברוך ווייסבראָט, ישראל הערשזאָן, וואָלף שפּירא, יצחק מאיר ווײדענבוים, בצלאל דאווידזאָן, רחל זיידענבוים, מלכה ניסענבוים און דער קריסט יוזעף ווילטשינסקי.

103) וואָל־אויסאַרבעטונגען האָט פאַרקויפט חיים הערש גינסבערג.

104) מיט לעדער האָבן געהאַנדלט: שלמה ראָזענפאַרב, משה מייזעלס, יחיאל פעדער, ישראל קאַרפער, חיה בעסערמאַן, מאיר גאַנטער און דער קיילער עליע לעדערפאַרב. מיט לעדער־אויסאַרבעטונגען: יצחק שיע קרושגאָלד.

105) קראָמען מיט אויסשליסלעכן פאַרקויף פון וואָל־שטאָפן האָבן געהאַט: שרה גערענרייך, דוד קאָהען, אבוש הירשזאָן, דבורה טענענבוים און אבוש וואַרענרייך. אויסשליסלעך באַוול־סחורות האָבן פאַרקויפט: לאה ציטרינבוים, הערש פערלשטיין, שלמה אייזנער, אסתר קאָהען, מרים גיווערצער, רחל גאָלדבערג און פערל שמער. געמישטע טעקסטיל־סחורות האָבן געהאַלטן אין זייערע געוועלבער סימע שאַפּראַן און אסתר גרינאַפעל.

106) אַן אייזן־סקלאַד האָבן געהאַט: בערל אייזען און יחיאל ראָזענפעלד. מיט אייזן־אויסאַרבעטונגען האָבן געהאַנדלט: שפרה און ישראל ראָזענפאַרב און פעשע גאָלדמאַן, מיט אַלט אייזן — שרה בעק.

107) ברעטער האָבן פאַרקויפט: טויבע זעלדע לערנער און פייגע טוואַרדאָגורע. פאַרב און דאַכלקעס־קראָמען האָבן געהאַט שיריץ און ווײדענבליט, מיט וואָפנע — משה פערעלמאַן, דוד ערליכזאָן און יאַנקל גאַנטער.

108) ליימענע געשיר האָבן פאַרקויפט: הדס טעפּער, משה קויפמאַן, אסתר קרושגאָלד און דוד נירענבעג. נאַפט: הערש ראָזעט און לאה מאַנדעל. האָלץ צום הייצן — הערש בריקס און מאיר פרץ (צושטעלונגען), דאָס אייניציקע פּאַפּיר־געשעפט האָט געהערט צו רחל גאָלדבערג.

109) Słownik Geograficzny, op. cit.

110) KRS, nr 7650

111) KRSW 3586, K — 142—145. די רעגירונג־מאַכט, טראָץ דעם גילטנדיקן געזעץ צו בויען אויף דער לובלינער גאַס בלויז געמויערטע הייזער, האָט דערלויבט יצחק שאָרן אויפן אָרט פון פאַרברענטן הויז ווידער אויסצובויען אַ הויז פון האָלץ, ווייל ס׳האָט זיך, נאָכן אויספאָרשן, אַרויסגעוויזן, אַז דעם לעצטנס פאַרמעגן באַטרעפט אין גאַנצן 1500 זילבערנע רובל (דאָרט, זע הערה 93).

112) WAPL, Lub. I, S., nr 2481, k. 141—174

113) מען דאַרף צוגעבן אַז יאַן וויסאָצקי האָט געהאַט נאָך איין געשעפט — פון בשמים און טאַבאַק, וואָס האָט געמאַכט אַ היפשן אומזאַץ — 6000 רובל. צוזאַמען האָט וויסאָצקיס אומזאַץ אַזוי אַרום באַטראָפן 9000 רובל.

114) WAPL, Lub. I, S., nr 1298

115) רוטקאָווסקי, ווי אויבן, ז' 447—459. צום ביישפּיל: אין 1864 האָט דער קוימען־שטייער אין קראָשניק באַטראָפן 1446 רובל, אין 1865 — 2244. ליוועראַנגען ווידער האָט אין דיביידע יאָרן באַטראָפן 218 רובל, 86 קאָפּיקעס. טראַנס־פּאָרט־שטייער — אין 1864 — 75 רובל, 20 קאָפּיקעס. אין 1865 ווידער — 45 רובל 12 קאָפּיקעס. די איבעריקע שטייערן זענען איינגעצאָלט געוואָרן אינדיווידועל, אָפּהענגיק פון דעם קאָמערציעלן אָדער אינדוסטריעלן אומזאַץ.

116) פון דער קאָרעספּאָנדענץ און פון די רעכענונגען פון לובלינער ועד הגליל, צו וועלכן ס'האָט געהערט קראָשניק, דרינגט אַרויס, אַז קראָשניק האָט זיך גערעכנט פאַר אַ גרויסער יידישער קהילה און אירע פאָרשטייער האָבן זייער אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין לובלינער ועד. אויף 13 אויפגעהיטע דאָקומענטן פון ועד (מיט זיגלען און אונטערשריפטן) צו דער רעגירונג־מאַכט, האָבן דריי דאָקומענטן דעם זיגל פון קראָש־ניקער יידן אַביגדור. עס פיגורירט אויך צווישן אַנדערן זיין אונטערשריפט, ווי אויך די אונטערשריפט פון אַ צווייטן קראשניקער יידן, ברוך אַווערבאַך (ר. מאַהלער, דאָקומענטן צו דער געשיכטע פון די ועדי הגלילות אין פוילן, מיט רע־פּראָדוקציעס, פאַרעפנטלעכט אין די שריפטן פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט, ווילנע 1937).

117) רוטקאָווסקי, op. cit.

118) די שטאָטישע בודזשעטן אין די יאָרן 1819—1867 אין די וואָלומענס פון KRSW, נר' נר' 3581, 3582, 3583, 3584, 3585, 3586, 3587.

119) AGAD, KRSW, nr 3584 אין די יאָרן 1854—1859 האָט דער שטייער פון די פּראָצעדעריסטן צוזאַמען מיטן קאַנאָן פון די שענקערס באַטראָפן 385 רובל, 85 קאָפּיקעס. אין 1860 — 383 רובל, 25 קאָפּ., דהיינו 126 רובל — פון די שענקערס און 257 רובל 25 קאָפּ. פון די פּראָצעדעריסטן. אין די יאָרן ווידער 1863—1868 — צוזאַמען — 500 רובל. (AGAD, KRSW, nr 3586, k. 107, 145, 178)

120) AGAD, KRSW, nr 3586, k. 180)

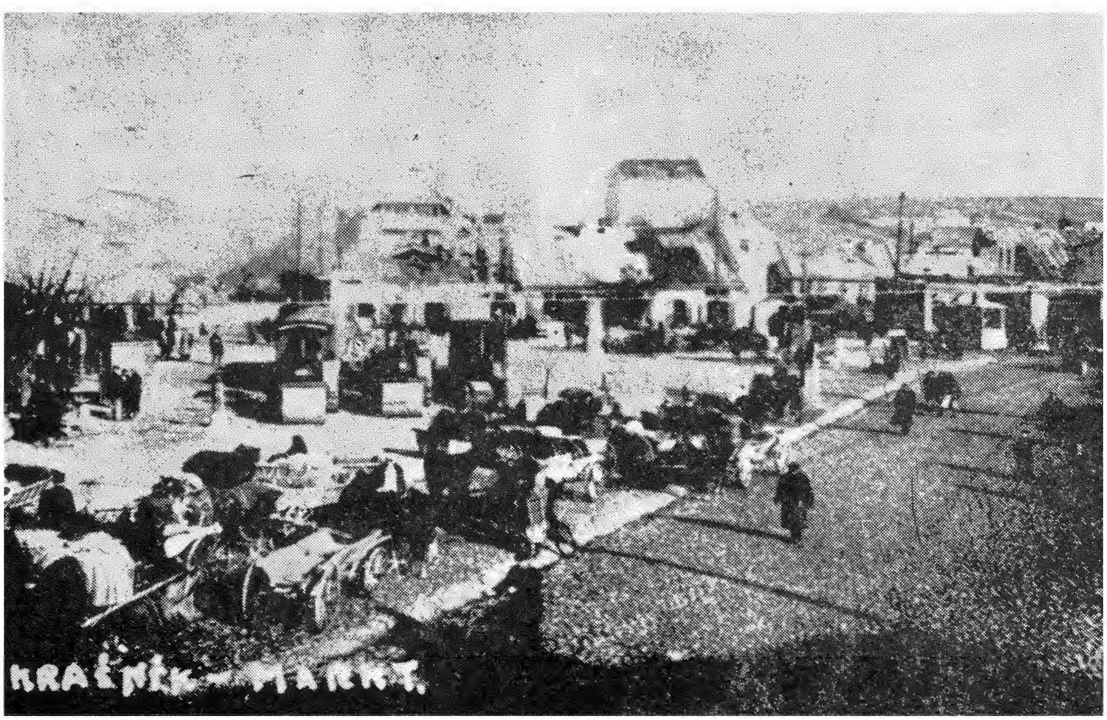
121) AGAD, KRSW, nr 3587

122) דאָרט, ז' 29, 24.

123) AGAD, KRSW, nr 3582

124) AGAD, KRSW, nr 3588

125) AGAD, KRSW, nr 3589b

כיכר השוק — דער מאַרק־פּלאַץ

ה. געמיינזאַמער קאַמף פון די מעשטשאַנעס און יידן אין קראַשניק אינמיטן פון 19טן יאָרהונדערט *

ליקווידאַציע פון דער פעאָדאַלער אָפּהענגיקייט

פון דער אַנטשטייאונג פון דער שטאָט אין XIV י״ה ביז צו דער באַפרייאונג פון די שטאָטישע איינוווינער אין דער צווייטער העלפט פון XIX י״ה, האָבן די איינוווינער פון קראַשניק — חוץ שטייערן לטובת דער מלוכה און דער שטאָט — אויך באַצאָלט דעם אייגנטימער פונעם שטאָטישן באָדן, היות קראַשניק איז געווען אַ פּריוואַטע שטאָט.

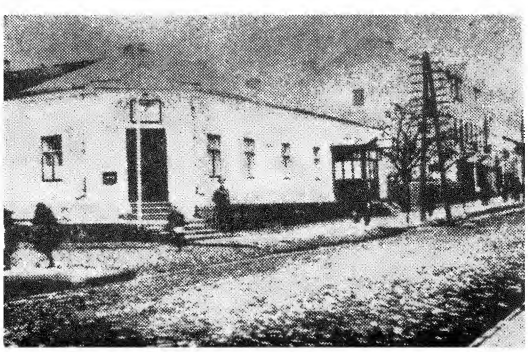
אָנהייב פון XVIII י״ה איז קראַשניק פון 1604 געווען אַן אייגנטום פון די זאַמאָיסקיס, אַן אינטעגראַלע טייל פון זאַמאָיסקיס אָרדינאַציע.

איינשטימיק מיט די לאָקאַציע־פּריווילעגיעס און מיט די שפּעטערדיקע צוגעטיילטע רעכט (אין XVII ,XVI און XVIII י״ה) האָט די שטאָט־באַפעלקערונג געצאָלט שטייערן דעם הויף אין דער פאָרם פון אַרענדע, צינזן אָדער אַרבעט. איינשטימיק מיט די דאָזיקע פּריווילעגיעס האָבן די שטאָט און די מיעשטשאַנעס גענאָסן פון געוויסע רעכט, וואָס האָט זיי איינגעבראַכט מאַטעריעלע נוצן. דאָס זענען געווען רעכט אויף פּראָפּינאַציע (בראָנפן־פאַרקויף), אויף מאָלן תבואה וכדומה. חוץ דעם האָבן די מיעשטשאַנעס געהאַט רעכט צו געניסן פון די הויפישע פּאַשע־פעלדער און וועלדער.

אין די 20־טע יאָרן פון XIX י״ה — לויט דער נייע היפּאָטעקע־רעכט, וואָס זענען אָנגענומען געוואָרן דורכן קעניגלעכן סיים אין יאָר 1818 — האָבן די זאַמאָיסקיס צוגעטראָטן צו שליסן אָפּמאַכן מיט די מיעשטשאַנעס, מיט די אייגנטימער פון אומבאַוועגלעכקייטן אין די שטעט, וועלכע זענען געווען לאָקירט אויף זייער באָדן. אַזעלכע מינים אָפּמאַכן האָט זאַמאָיסקיס אָרדינאַציע (מייאָראַט) אָנגעהויבן אָפּצושליסן מיט די איינוווינער פון קראַשניק אין 1823 יאָר, וואָס האָט געדויערט 30 יאָר. לויט אַן איינגעשטעלטער פּראָצעדור האָט יעדער אָפּמאַך געמוזט געשלאָסן ווערן געריכטלעך אין דער אָנוועזנהייט פון ביידע פאַראינטערעסירטע צדדים. דאָך ביים שליסן פון אינדיווידועלע אָפּמאַכן זענען אָפטמאָל פאָרגעקומען קאָנפליקטן, וואָס האָבן זיך צייטנווייז פאַרצויגן אויף צענטליקער יאָרן. די אָרדינאַציע, לאָמיר זאָגן, האָט געפאָדערט, אַז די מיעשטשאַנעס זאָלן אויספילן זייערע פאַרפליכטונגען, אָבער דערביי האָט זי נישט געוואָלט מסכים זיין מיט די אַלטע רעכט, דהיינו: מיט די רעכט אויף פּראָפּינאַציעס, מילן און דאָס רעכט צו געניסן פון וועלדער און פעלדער. די דאָזיקע קאָנפליקטן זענען ענדלעך געלייזט געוואָרן צוזאַמען מיט דער ליקווידאַציע פון לייב־אייגנטום און מיט די פעאָדאַלע פאַרפליכטונגען בנוגע דער שטאָטישער באַפעלקערונג פון די פּריוואַטע שטעט.

אין די קאָנפליקטן פון די קראַשניקער מיעשטשאַנעס מיט דער אָרדינאַציע פלעגט זיך די יידישע באַפעלקערונג תמיד שטעלן אויף דער זייט פון די מיעשטשאַנעס קעגן דער הערשנדיקער מאַכט, אַרויסרוקנדיק דערביי חוץ די אַלגעמיינע ווונטשן אויך זייערע אייגענע פאַרלאַנגען, וועלכע די מיעשטשאַנעס האָבן אונטערגעשטיצט, למשל: אויסגלייכן זייערע שטייערן מיט די שטייערן פון די אַנדערע שטאָטישע איינוווינער. אַן ענלעכע שטעלונג האָבן די יידן אָנגענומען אין געוויסע אַנדערע שטעט פון לובלינער געגנט. אין גלוסק, אין בעלזשעץ און ביכאַווצע האָבן די יידן אויפגעהערט צו צאָלן דעם אַזוי־גערופענעם סערפּ און קענדל שטייער. אין בעלזשעץ למשל זענען פאָרגעקומען אומרוען, בעת די יידישע איינוווינער האָבן אָפּגעזאָגט צו צאָלן דעם סערפּ־שטייער. די יידן האָבן געשלאָגן אַן אָרטיקן פּאָליציאַנט און אַרויסגעריסן ביי אים די אַקטן [1].

שטייערן אין דער פאָרם פון געלט־אָפּצאָל האָט מען אויפגעמאָנט ביי אַלע קראַשניקער שטאָט־איינוווינער, ביי די אייגנטימער פון אומבאַוועגלעכקייט: סעדער, פעלדער, לאָנקעס און הייזער. ביי יידישע הייזער־אייגנטימער האָט מען אויפגעמאָנט אַ פיל גרעסערן אַרענדע־שטייער, ווי ביי אַלע אַנדערע מיעשטשאַנעס.

בנין הדואר — די פּאָסט־געביידע

* די הערות — ביים סוף פון דעם קאַפּיטל, ז״ז 121—122.

אַלע איינוואוינער האָבן פון יעדער שטיקל אַקער־פעלד געגעבן דעם פּריץ אַן אָפּצאָל אין דער פאָרם פון אַ געוויסער טייל האָבער, דעם אַזוי־גערופענעם האָבער־אָסעפּ. חוץ דעם איז יעדער אומבאַוועגלעכקייט־אייגנטימער געווען מחויב אויסצופילן אַ געוויסע אַרבעט אין הויף: פאַרריכטן מילן, קאַנאַלן און דאַמבעס, רייניקן סטאַוון און אַרבעטן בעת שניט־צייט. אָט די דאָזיקע שניט־אַרבעט, אָדער סערפּ־אַרבעט האָבן די ייִדן רעקאָמפּענסירט דעם פּריץ מיט מזומנים (אין XVIII י״ה — 100 זל׳, און פון 1841 — 15 רובל).

און די שטעט־באַלעבאַטים, נעמענדיק אין באַטראַכט די אַמאָליקע פּריווילעגיעס, האָבן זיך אָפּגעזאָגט לטובת דער שטאָט און אירע איינוואוינער פון געוויסע רעכט אויף אַלקאָהאָל־געטראַנקען און מילן, האָבן זיך אויך אָפּגעזאָגט פון די רעכט אויף געוויסע אָפּצאָלן, ווי יאַריד־אָפּצאָל, בריק, מאַרק, באָד, וואָג און מאָס־אָפּצאָל, ווי אויך אָפּצאָל פאַר דער מוזיק אין די שענקען. חוץ דעם האָבן די איינוואוינער פון די שטעט געקענט געניסן פון די הויפישע וועלדער און פאַשע־פעלדער. די דאָזיקע אַלע פּריווילעגיעס איז זיי באַשטעטיקט געוואָרן אין יאָר 1750 (דורך טאָמאַש אויגוסט זאַמאָיסקי) און אין יאָר 1792 (דורך אַלעקסאַנדער אויגוסט) [2]).

פאַר דער אַרענדע, שטייערן און אַרבעט לטובת דעם פּריץ, האָבן די שטאָט־איינוואוינער דערפאַר גענאָסן פון די הויפישע וועלדער, פאַשע פעלדער, מילן און פון געוויסע רעכט אויף בראָנפן־האַנדל (פּראָפּינאַציע), וואָס פאַר געוויסע שטאָט־איינוואוינער, סיי קריסטן, סיי ייִדן איז עס געווען אַ מקור פון נישקשהדיקע פאַרדינסטן.

רעגיסטראַציע פון אומבאַוועגלעכקייטן, וואָס האָבן באַלאַנגט צו די שטאָטישע איינוואוינער, האָט גלייכצייטיק מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ לעגאַליזאַציע־אַקט פון זייער אייגנטום. דאָך האָט מען צוערשט געדאַרפט אָפּשליסן אַן אָפּמאַך און דער אינהאַלט פונם אָפּמאַך האָט געדאַרפט אַרייַנגעטראָגן ווערן אין די היפּאָטעק־ביכער. די אָרדינאַציע — ווי מיר האָבן שוין אויבן דערמאָנט — וועלכע האָט אָנגעהייבן שליסן אָפּמאַכן אין 1823 יאָר, האָט זיך באַמיט וואָס מער אויסצוברייטערן די התחייבותן פון די מיעשטשאַנעס בנוגע דעם הויף. אָבער דאָס געריכט פאַר וועלכן עס איז פאָרגעקומען דער משפּט וועגן די רעכט פון אָפּמאַך, האָט צייטנווייז אָפּגעוואָרפן די פאָדערונגען פון דער אָרדינאַציע. דאָס געריכט האָט נישט איינמאָל געפּאָדערט צו האָנאָרירן די פריערדיקע, איצט נישט־אַקטועלע פּריווילעגיעס פון די מיעשטשאַנעס. אין אַזעלכע פאַלן האָט מען די פּרעטענזיעס פון דער אָרדינאַציע אָפּגעצייכנט אין אַ באַזונדער רובריק ווי אָפּגעוואָרפענע.

אין די אַקטן זענען איינגעהיט געוואָרן פיר אויסצוגן פון היפּאָטעק ביכער, ווו עס געפינען זיך אַריבער 200 פאַמיליעס פון אומבאַוועגלעכקייטן אין קראָשניק, מיט וועלכע עס איז אין די יאָרן 1823—1851 רעגולירט געוואָרן די אייגנטום־רעכט און די געהעריקע פאַרפליכטונגען פון זייער זייט. עס זענען אויך פאַרבליבן קאָפּיעס פון פיל געריכט־באַשלוסן פון איינצלנע פאַלן [3]). צוויי פון די דאָזיקע אויסצוגן אַנטהאַלטן הויפּטזעכלעך ייִדישע פאַמיליעס, באַזיצער פון אומבאַוועגלעכקייטן. איינער פון זיי אַנטהאַלט 55 פּרטים, וואָס האָבן אַן אויסשליסלעכן שייכות צו די היפּאָטעקן פון די ייִדישע אומבאַוועגלעכקייטן [4]). דער אַנדער אויסצוג אַנטהאַלט 25 נאָטיצן פון ייִדישע הייזער־היפּאָטעקן און 23 נאָטיצן פון קריסטלעכע אומבאַוועגלעכקייט־היפּאָטעקן [5]). געוויסע פאַמיליעס פיגורירן אין ביידע רשימות. די איבעריקע צוויי אויסצוגן אַנטהאַלטן הויפּטזעכלעך פאַמיליעס פון קריסטלעכע באַלעבאַטים און בלויז צו צוויי ייִדישע נעמען [6]). אַלע אויסצוגן אַנטהאַלטן בערך 70 ייִדישע פאַמיליעס פון הייזער־באַלעבאַטים.

לויטן אַנאַליז פון די דאָזיקע מאַטעריאַלן (דערונטער הויפּטזעכלעך די רובריק אונטערן קעפּל „סערוויטוט לאַסט״), האָבן מיר פעסטגעשטעלט, אַז אין די ערשטע צוועלף יאָר בעתן ברענגען אין אָרדענונג די היפּאָטעקן, האָט מען אין די ייִדישע אָפּמאַכן אָפּגעצייכנט זייערע אַרבעט־התחייבותן (למשל „איין מענטש מיטן סערפּ״, „איינער אַ תבואה־שניטער״). אַזעלכע אָפּמאַכן זענען אָפּגעצייכנט אַריבער דרייסיק. אין אַלע ייִדישע אָפּמאַכן נאָכן יאָר 1835 איז אָנגעמערקט „סערפּ־אַרבעט״ אין געלט, נעמלעך אַלס אַן „אָנטייל־נעמער אין סערפּ־שטייער״, אָדער „די ייִדישע קהילה איז זיך מתחייב אַרייַנצוטראָגן אַן אָפּצאָל אין דער גרויס פון 100 זל׳ יערלעך אַלס סערפּ־שטייער לטובת דעם אָרדינאַציע־אוצר״, אָדער קירצער „אָנטייל אין סערפּ־שטייער״, אָדער גאָר „כדי צו דינגען אַ תבואה־שניטער״. בלויז אין איין פאַל איז דעם ייִד קאָנציגער געלונגען צו געפינען אַ פאָרם פון אויסוואַל בנוגע דער דאָזיקער פאַרפליכטונג: אין נאַטור, אָדער אין מזומנים, אָבער

אונדז האָט זיך נישט איינגעגעבן פעסטצושטעלן די דאַטע פון שליסן דעם דאָזיקן אָפּמאַך.

עס דוכט זיך אונדז, אַז די יידישע באַפעלקערונג האָט מיט מזומנים אויסגעטוישט די „סערוויטוט־לאַסט" אויף אַ געמיינזאַמען אויפן. אויף אַזאַ מין אופן איז איר אויסגעקומען צו דערליידיקן דעם שטייער אומאָפּהענגיק פון דער צאָל הייזער, אויף אַ כלל־אופן. אגב איז דער מנהג געווען אַ גאַנץ אַלטער.

די „סערוויטוטן־לאַסט" איז פאַר די קריסטן געווען נישט פון די לייכטע זאַכן. ווי באַוווּסט איז דאָס רוב פון דער קריסטלעכער שטאָטישער באַפעלקערונג אין קראַשניק באַשטאַנען פון פויערים. זיי האָבן געהאַט פאַר זיי: פעלדער, לאָנקעס, סעדער, פון וואָס זיי איז אויסגעקומען צו צאָלן שטייער אין נאַטור מיט האָבער. די דאָזיקע באַפעלקערונג האָט חוץ דעם געמוזט אויספילן פאַרשידענע אַרבעטן פאַר די באָדן־אייגנטימער.

אין די פריערדיקע דורות האָבן די פויערישע מיעשטשאַנעס פאַקטיש אויסגעפילט זייערע פאַרפליכטונגען אויף אַ נאַטירלעכן אויפן. די אָרדינאַציע האָט אַליזאָ פאַרלאַנגט, אַז די דאָזיקע פאַרפליכטונגען זאָלן אַריינגעטראָגן ווערן אין די היפּאָטעק־אָפּמאַכן אין דער זעלבער פאָרם. און באמת, אין די ערשטע יאָרן, בעת מען האָט געבראַכט אין אָרדענונג די היפּאָטעקע־ביכער, האָט מען דאָרט אַריינגעטראָגן זייערע שווערע נאַטור־פאַרפליכטונגען (אָסעפּ, אַרבעט אין פעלד, בעת שניט־צייט אַרויספירן תבואה פון די פעלדער). אין די נעכסטע יאָרן, אומגעפער פון יאָר 1835, האָט דאָס געריכט, ביים רעגולירן די היפּאָטעקע, אָפּגעוואָרפן אַזעלכע מינים פאָדערונגען פון דער אָרדינאַציע, ווי אַרבעט ביים רייניקן די סטאַוון, רעמאָנטירן מילן, אַראָפּפירן תבואה פון די פעלדער. און אין די יאָרן 1849—1848 האָט דאָס געריכט אָפּגעזאָגט אַריינצוטראָגן אין די היפּאָטעק־ביכער אויך שניט־אַרבעט און האָבער־שטייער, פאַרלייגנדיק עס צו פאַרבייטן אויף מזומנים. וויפל מאָל דאָס געריכט האָט נישט אָפּגעוואָרפן די פאָדערונגען פון דער אָרדינאַציע, דאָך האָט די אָרדינאַציע כסדר אַפּעלירט. אָבער נישט געקוקט אויף די פערזענלעכע ביטעס פון די מיעשטשאַנעס [7]) און אפילו אויף די באַשלוסן פון געריכט האָט מען דאָך נישט אויסגעטוישט די אַרבעט־שטייער און די אַרבעט גופא אויף מזומנים, פשוט דערפאַר ווייל די צדדים האָבן זיך נישט געקענט פאַרשטענדיקן ביים איבעררעכענען אויף געלט די אַרבעט און די אַרבעט־שטייערן, וואָס איז געצאָלט געוואָרן מיט האָבער. זיכער איז עס געשען דערפאַר, ווייל די אָרדינאַציע האָט זיך שניט־צייט שטאַרק גענייטיקט אין אַרבעטס־קראַפט מצד די מיעשטשאַנעס [8]).

עטלעכע קריסטן, נעמלעך אייגנטימער פון אומבאַוועגלעכקייטן אָפּגעקויפטע ביי יידן, האָבן אָנטייל גענומען אין דער סערפּ־באַשטייערונג, וואָס די יידן האָבן אָפּגעצאָלט (ווי למשל, דער אַפּטייקער ראָזמאַרינאָווסקי אויפן מאַרק און אַנד.).

אויף געוויסע יידישע הייזער, נעמלעך אויף די וועלכע האָבן אַמאָל אָנגעהערט צו קריסטן איז געווען אָנגעוואָרפן דער אַזוי־גערופענער טייבל־שטייער [9]) דאָס איז געווען אַ שטייער לטובת דעם קליר (אויף דער סאַנדאָמירער קאַפּיטולע), וואָס די אָרדינאַציע האָט אָפּגעצאָלט אָנהייבנדיק פון יאָר 1732 און וואָס מען האָט ביי דער רעגולאַציע פון דער היפּאָטעקע זיך באַמיט טיילווייז איבערוואַרפן אויף דער קריסטלעכער שטאָטישער באַפעלקערונג [10]).

חוץ סערפּ־שטייער, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט האָבן די יידן פאַר זייערע אומבאַוועגלעכקייטן געדאַרפט צאָלן אַ שטייער, וואָס איז איצט געשטיגן פון 60 קאָפּיקעס אויף 240 קאָפּ. (בלויז אין איינצלנע פאַלן איז ער געווען עטוואָס פאַרקלענערט).

דאַקעגן, דער אומבאַוועגלעכקייט־שטייער פון די קריסטלעכע מיעשטשאַנעס איז געווען אַ פיל קלענערער, פון 5 ביז 7,5 קאָפּיקעס.

חוץ דעם האָט די אָרדינאַציע געפאָדערט, אַז אָן דער הסכמה פונם באָדן־אייגנטימער זאָלן יידן נישט האָבן דאָס רעכט צו פאַרקויפן אָדער צעשטערן זייערע אומבאַוועגלעכקייטן. אַזאַ מין פאַרבאָט האָט עקזיסטירט פון אַמאָליקע צייטן בנוגע די איינוווינער פון די שטעט, וועלכע האָבן נישט באַלאַנגט צו דער שטאָט־יוריסדיקציע. דער דאָזיקער פאַרבאָט איז שוין פון לאַנג נישט אָנגעווענדעט געוואָרן. דאָס געריכט האָט אָפּגעוואָרפן די אויבן־דערמאָנטע פאָדערונג און דערמיט גופא האָט ער אַנולירט די הויכע שטראָפן (23,398 זל'), וואָס די אָרדינאַציע האָט געוואָלט אָנוואַרפן אויף די יידן, וועלכע האָבן אָן איר הסכמה דורכגעפירט דעם איינקויף און פאַרקויף פון זייערע אומבאַוועגלעכקייטן [11]).

ענדלעך, אינעם גאַנג פון דער היפּאָטעקע־רעגולאַציע, אויס מורא פאַרן כלומרשט באַדראָטן אייגנטום־רעכט, אָבער אינדערעמתן מיטן ציל צו פאַרגרעסערן אירע הכנסות, האָט די אָרדינאַציע אָפּגעזאָגט אַלע שטאָטישע איינוווינער, סיי יידן, סיי קריסטן צו געניסן פון די

וועלדער און פּאַשע־פעלדער; תּחילת האָט זי פּוילישטענדיק פאַרוערט, דערנאָך האָט זי דערלויבט צו געניסן פון זיי פּאַר אַ געהעריקן הויכן אָפּצאָל. די אָרדינאַציע האָט ביי זיי אָפּגענומען אַלע רעכט אויפן געביט פון פּראָפּינאַציע (בראַנפן־האַנדל) און מאַלן (תבואה) [12].

די שטאָטישע איינוווינער האָבן זיך געווענדעט צו די רעגירונג־אָרגאַנען, כדי זי זאָל נעמען אונטערן שוץ די רעכט פון זייערע פּריווילעגיעס (הויפּטזעכלעך די וואַלד און פעלד־סערוויטוטן). דאָס געריכט און די היפּאָטעק האָט זיי אָפּגעזאָגט צו געבן הילף, היות לויטן דעמאָלטדיקן געזעץ זענען פאַרבליבן אין קראַפט בלויז די פּריווילעגיעס, וואָס זענען געווען בולט אָנגעוויזן אין די שטאָטישע אָדער אין די לאַנדווירטשאַפטלעכע ביכער. אָבער דאָס האָבן די שטאָטישע איינוווינער נישט געקענט באַווייזן [13]. די מיעשטשאַנעס, זעענדיק, אַז די אָרדינאַציע האָט פאַרגוואַלדיקט זייערע פּריווילעגיעס, וואָס האָט זיי פאַרוערט צו געניסן פון די וועלדער, פּאַשע־פעלדער, פּראָפּינאַציע און מילן, האָבן די מערהייט אויפגעהערט זיך אַרויסצודרייען פון זייערע פליכטן און באַדינונג לטובת די זאַמאָיסקיס.

פון דער ערשטער רגע נאָכן אויסברוך פונם קאָנפליקט צווישן דער שטאָטישער באַפעלקערונג און דער אָרדינאַציע, האָבן זיך די יידן געמיינזאַם געשטעלט אויף דער זייט פון די מיעשטשאַנעס. זיי האָבן אויפגעהערט צו צאָלן סערפּ־שטייער, האָבן געפאָדערט צו פאַרקלענערן די שטייערן און אויסצוגלייכן זייערע אָפּצאָלן מיט די קריסטן.

אַלס תשובה אויף דער שטעלונג פון די מיעשטשאַנעס, האָט דער שטאָטישער באַלעבאָס געפאָדערט פון די רעגירונגס־אָרגאַנען צו געבן אים הילף דורך דער אַזוי־גערופענער מיליטערישער עקזעקוציע, כדי צו פאַרווירקלעכן זיינע פּרעטענזיעס בנוגע די שטאָטישע איינוווינער. די מאַכט־אָרגאַנען, דער עיקר די פּאָוויאַטאָווע (דער פּאָוויאַט־נאַטשאַלניק), האָבן זיך שטאַרק באַמיט צו העלפן דער אָרדינאַציע, וואָס איז געקומען בולט צום אויסדרוק. אַזעלכע מיליטערישע עקזעקוציעס זענען צושטאַנד געקומען אָנהייבנדיק פון יאָר 1840. וועגן דעם זאָגט עדות דער ייד, דער שמש פון שול לייב הערשזאָן, וועלכער האָט צוליב זיין פונקציע געמוזט העלפן דעם באַאַמטן, ביי דער אָנוועזנהייט פון מיליטער, איינצוקאַסירן די שטייערן. („איך האָב איינקאַסירט פון די יידן דעם סערפּ־שטייער, געצוווּנגען דורך דער עקזעקוציע. די אָפּגעמאַטערטע יידן האָבן געצאָלט" [14]).

אין די ערשטע יאָרן (1844—1845) פון קאָנפליקט האָבן די שטאָטישע איינוווינער זיך באַמיט צו דערליידיקן דעם ענין אויף אַ פרידלעכן אויפן. אין יוני 1844 האָבן זיי אין נאָמען פון „קראָשניקער איינוווינער־כּלל" אָנגעשריבן אַ בריוו צו דער אָרדינאַציע־פאַרוואַלטונג מיט דער בקשה צו באַשטימען אַ באַפולמעכטיקן, כדי ער זאָל אַנטשיידן אויף אַ גערעכטיקן אופן די שטייערן אין דער פאַרשטענדיקונג מיט יעדן פון די פאַראינטערעסירטע [15]. אין יאָר 1844 האָבן נאָך אַ טייל מיעשטשאַנעס (נישט קיין גרויסע צאָל, קוים 18 מאַן) אַרויסגעטראָטן אויף שניט־אַרבעט [16]. היות דער בריוו פון די מיעשטשאַנעס צו דער אָרדינאַציע האָט נישט געגעבן די געהעריקע רעזולטאַטן און די מיליטערישע עקזעקוציע האָט כּסדר אָנגעהאַלטן האָבן די שטאָטישע איינוווינער דעם 1־טן סעפּטעמבער אָוועקגעשיקט אַ רעקורס צום נאַטשאַלניק פון זאַמאָיסקער פּאָוויאַט מיט אַ ביטע צו באַפרייען זיי פון עקזעקוציעס. גלייכצייטיק האָבן זיי אַרויסגערוקט זייערע פּרעטענזיעס צו דער אָרדינאַציע, וועלכע נישט געקוקט דערויף, וואָס זי האָט אַנולירט די באַדינגונגען פונם אָפּמאַך מיט די אַלטע פּריווילעגיעס, פאָדערט זי דאָך פון זיי אויסצופילן צו איר גונסטן אַלע ביז איצטיקע פאַרפליכטונגען.

דער פּאָוויאַט־נאַטשעלניק גזשיבאָווסקי האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון דער אָרדינאַציע און אויף אַ ציניש אויפן געראָטן די מיעשטשאַנעס, אַז „די איבערגעטריבענע פאַרפליכטונגען קענען לייכט באַזייטיקט ווערן, אויב די איינוווינער וועלן די דאָזיקע פאַרפליכטונגען פאַרבייטן אויף אַ נאַטור־אופן". חוץ דעם האָט ער זיי געוואָרנט, צוגעבנדיק: „אויב די איינוווינער וועלן תּיכף נישט דערליידיקן זייערע נישט־אויסגעפילטע פאַרפליכטונגען, וועט די אַדמיניסטראַטיווע עקזעקוציע ווייטער פאַרגעזעצט ווערן" [17]. דאַן האָבן זיך די מיעשטשאַנעס דעם 8־טן דעצעמבער 1845 געווענדעט מיט אַ בריוו צום גובערנאַטאָר, בעטנדיק אים ער זאָל איבערווייזן דעם ענין „אַלס פּריוואַטן", אויפן געהעריקן ציווילן וועג צו די געריכט־אָרגאַנען [18]. אין נאָמען פון גאַנצן כּלל האָט דעם בריוו אונטערגעשריבן טאָמאַש קוטמאַן (לאַווניק).

דער קאָנפליקט האָט זיך פאַרטיפט צווישן דער שטאָט און דער אָרדינאַציע, עס איז אויסגעבראָכן אַ פאַרביטערטער קאַמף, וואָס האָט געדויערט אַריבער 20 יאָר, ווו עס זענען אַריינגעצויגן געוואָרן די העכסטע

גערׅיכטלעכע, ווי אויך אַדמיניסטראַטיווע אָרגאַנען.
ביני לביני האָט די אָרדינאַציע, צונויפשטעלנדיק
אַן אַרבעט־טאַבעלע [19]), וועלכע האָט איינשטימיק מיט
דער פאַראָרדענונג פון יוני 1846 געדאַרפט פאָרקומען
אין הסכם מיט דער פאַראינטערעסירטער זייט (אין
דעם פאַל מיט די שטאָטישע איינוווינער), האָט זי
לויטן אייגענעם אַנזען דאָרט אַריינגעשטעלט אַלע,
דורך אונדז דערמאָנטע, פאַרפליכטונגען פון די מיעש־
טשאַנעס. נאָכמער, די דאָזיקע אַלע פאַרפליכטונגען
זענען פאַרגרעסערט געוואָרן, וואָס די זעלבע פאַר־
אָרדענונג האָט בולט פאַרווערט. חוץ דעם זענען די
טאַבעלן אָן דעם וויסן פון די שטאָטישע איינוווינער
באַשטעטיקט געוואָרן דורך די פאָוויאַט־אָרגאַנען. דעם
5־טן יאַנואַר 1847 האָט מען וועגן זיי געמאָלדן דער
שטאָטישער באַפעלקערונג [20]).

און די מיעשטשאַנעס, פאָדערנדיק אַ גערעכטיקע באַ־
שטייערונג, האָבן זיך אויף ווייטער אָפּגעזאָגט פרײַ־
וויליק אויסצופילן זייערע פאַרפליכטונגען. די יידן
האָבן אויפגעהערט צו צאָלן דעם סערפ־שטייער און
אַנדערע צאָלונגען. ס'איז כדאי צו באַמערקן, אַז פון
יאָר 1846 האָט די צענטראַלע מאַכט פאַרווערט אָנצו־
ווענדן מיליטערישע הילף ביים אויפמאָנען פריוואַטע
שטייערן.

וועגן אויפמאָנען די שטייערן זאָגט עדות אין 1855
לייב הערשזאָן: „פאַרן יאָר 1846 האָב איך 6 יאָר זיך
באַשעפטיקט אײַנצומאָנען שטייערן, ווייל די איינוווינער
געקוועלט דורך דער עקזעקוציע האָבן געצאָלט, שפּע־
טער ביז היינט צו טאָג האָבן זיי דעם סערפ־שטייער
און אַנדערע שטייערן אויפגעהערט צו צאָלן" [21]).

די לאַווניקעס און דער בירגערמייסטער האָבן אין
נאָמען פון די מיעשטשאַנעס ווידער אָנגעשריבן ביטעס
און אָנקלאַגן צום גובערנאַטאָר און ווען דאָס האָט
נישט געהאָלפן, האָבן זיי זיך אין נאָוועמבער 1849
געווענדעט צו דער רעגירונגס־קאָמיסיע פון אינערלעכע
ענינים (KRSW) [22]). דאָסמאָל, צוליב דער אינטער־
ווענץ פון די צענטראַלע אָרגאַנען איז דער ענין צווישן
דער אָרדינאַציע און דער שטאָט ווידער איבערגעוויזן
געוואָרן אין פאָוויאַט, כדי ווידעראַמאָל אויספירלעך
באַטראַכטן דעם ענין. וועגן דעם האָט דער מלוכישער
ראַטגעבער פון (KRSW) סט. ביערנאצקי אין נאָוועמ־
בער פונם זעלבן יאָר אָפּגעענטפערט מיט אַ בריוו דעם
בירגערמייסטער גורסקי [23]).

די צענטראַלע מאַכט האָט געפאָדערט פונם נאַטשעל־
ניק פון זאַמאָיסקער פאָוויאַט צוגעבן אַ תשובה אויף
די אָנגעצייכנטע שאלות און עס זאָלן אַרויסגערוקט
ווערן פאַרלאַנגען, ווי אַזוי עס דאַרף דורכגעפירט ווערן
די אונטערזוכונג. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט זענען קיין
קראָשניק אָנגעקומען מיטגלידער פון פאַרשידענע קאָ־
מיסיעס און ספּעציעלע שליחים, וועלכע האָבן אויפן
אָרט אויסגעפאָרשט דעם ענין. מען האָט אַרויסגערופן
און אויסגעהאָרכט פאָרשטייער פון דער שטאָט און פון
דער אָרדינאַציע. צייטנווייז האָט מען אַרויסגערופן גע־
וויסע מענטשן, וועלכע זענען ספּעציעל אין דעם געווען
פאַראינטערעסירט און מיט וועלכע מען האָט זיך באַמיט
צו דערליידיקן געוויסע שטרייט־פראַגן. מען האָט אויך
אויסגעהאָרכט צענדליקער עדות.

איצט אין די 50־ער יאָרן, נאָך די פויערישע בונטן,
אויף דער שוועל פון מענטשהייט־פרילינג האָט דער
ענין אָנגענומען אַ גאַנץ אַנדערן כאַראַקטער. די שטאָ־
טישע איינוווינער האָבן שוין מער נישט געפאָדערט
ווי ביז איצט בלויז אַ „גערעכטיקע אַרבעטס־באַשטיי־
ערונג". זיי פאָדערן שוין איצט אַ פולשטענדיקע ליקווי־
דאַציע פון די פעאָדאַלע ליפערונגען און אַרבעטס־
קראַפט, דערונטער אויך די ליקווידאַציע פון די יידישע
סערפ־שטייערן. אַזאַ מין פאָרם האָט אָנגענומען דער
ענין בעת דער אויספאָרשונג אין יאָר 1850, מיט וועלכן
עס האָט אָנגעפירט קאַראָל לוביענסקי, דער געהילף
פונם ייִנגערן נאַטשעלניק פון זאַמאָיסקער פאָוויאַט. די
פּאָסטולאַטן פון די מיעשטשאַנעס זענען פאַרפּראָטאָ־
קאָלירט געוואָרן. אַ פּראָטאָקאָל מיט אַן „אָנקלאַגע פון
די קראָשניקער איינוווינער פאַר אויספּרעסן פון זיי
אומגערעכטע שטייערן מצד דער אָרדינאַציע", אונטערן
פּראָטאָקאָל זענען געווען אונטערגעשריבן: דער ביר־
גערמייסטער, לאַווניקעס, דער שול־גבאי (שמואל ווייַנ־
בערג), צוואַנציק קריסטלעכע און זיבן יידישע שטאָ־
טישע איינוווינער. דער דאָזיקער פּראָטאָקאָל איז איבער־
געשיקט געוואָרן צו דער רעגירונגס קאָמיסיע פון
אינערלעכע ענינים [24]). דאָך האָט דער פאָוויאַט־
נאַטשעלניק צוגעלייגט צום פּראָטאָקאָל אַן אויסגעבריי־
טערטן רעפעראַט פונם אָרדינאַציע־פאָרשטייער, טורסקי
און אַ פאָרשלאַג פונם דעלעגאַט לוביענסקי, וועלכער
האָט אָנגעפירט מיטן ענין. לוביענסקי האָט זיך פול־
שטענדיק געשטעלט אויף דער זייט פון דער אָרדינאַציע,
וועלכער האָט צום שלוס פון זיין פאָרשלאַג מוסיף
געווען, אַז דער ווידערשטאַנד פון די מיעשטאַנעס צו
דערליידיקן זייער אָפּצאָל און פאַרפליכטונגען בנוגע

דער אָרדינאַציע איז אַנטשטאַנען, ווי מיר זעען צוליב עטלעכע אומרואיקע אונטערהעצער[25].

מיר האָבן נישט קיין שום ידיעות, צי מען האָט אָנגעווענדעט געוויסע רעפּרעסיעס בנוגע געוויסע פּערזאָנען. אָבער עס איז גאַנץ מעגלעך, אַז אין צוזאַמענהאַנג מיטן דאָזיקן ענין האָט געמוזט פֿאַרלאָזן קראָשניק דער בירגערמייסטער גורסקי, וועלכער איז געווען אונטערגעשריבן אויף דער אָנקלאַגע[26].

אַלס רעזולטאַט פֿון דער אויספֿאָרשונג אין 1850 און נעמלעך ווי מיר האָבן באַלויכטן דעם ענין, האָט מען דעם מאַגיסטראַט געגעבן דאָס רעכט צו באַשטעטיקן די אַרבעטס־טאַבעלע, וועלכע האָט זיך מיט קיין זאַך נישט אונטערגעשיידט פֿון די פֿריערדיקע (דער חוב פֿון שניט־אָפּאַרבעטונג, סערפּאָווע, פֿאַריכטן די דאמבעס און אָפּצאָלן אַ הויכן שטייער: די שטעט איינוווינער — 206 רובל, די איינוווינער פֿון די פֿאָרשטעט — 157 רובל). די שטאָטישע מאַכט האָט אָפּגעזאָגט אָנצונעמען די טאַבעלן אין דער דאָזיקער פֿאָרם און צוגעטראָטן זיך צו פֿאַרשטענדיקן מיט דער באַפֿעלקערונג, כּדי זי אויסצובעסערן.

אין משך פֿון יאָר 1853 האָט מען אינדיווידועל באַטראַכט — אין פֿאַרשטענדעניש מיט די פֿאַראינטערעסירטע — די ענינים פֿון די שטאָטישע איינוווינער. אַלס פּועל־יוצא איז אַנטשטאַנען אַן אויסגעברייטערטער אַקט, דער אַזוי־גערופֿענער: „טאַבעלע־רעזולטאַט״. דער „רעזולטאַט״ אַנטהאַלט עטלעכע רובריקן: דער לויפֿנדיקער נומער, דער נומער פֿונם אָפּצאָל אויף אומבאַוועגלעכקייטן, דער נאָמען פֿון אייגנטימער און נאָך אַנדערע רובריקן: „פֿאַרפּליכטונגען בנוגע דער אָרדינאַציע״, „פֿאַרפּליכטונגען אנערקענט דורך דער שטאָט״, „פֿאַרפּליכטונגען, קוועסטיאָנירט דורך דער שטאָט בנוגע די באשלוסן פֿון דער מאַכט״. די ערשטע 247 נומערן זענען פֿאַרפּליכטונגען פֿאַר די באָדן־באַזיצער. די נומערן פֿון 248 ביז 553 אַנטהאַלטן אַ רשימה פֿון אַלע שטאָטישע אומבאַוועגלעכקייט־אייגנטימער און די פֿאָדערונגען פֿון דער אָרדינאַציע בנוגע יעדן איינעם פֿון דער רשימה. ביי דער מיט זענען צוגעשריבן די אָפּצאָלן, וועלכע די איינוווינער זענען מחויב צו דערליידיקן. ווייטער זענען אויסגערעכנט די אָפּצאָלן, קעגן וועלכע די פֿאַראינטערעסירטע איינוווינער האָבן זיך קעגנגעשטעלט.

ווי עס ווייזט זיך אַרויס האָט די קריסטלעכע באַפֿעלקערונג קאַטעגאָריש זיך אָפּגעזאָגט אויסצופֿילן וועלכע עס איז אַרבעט: אָסעפּ־אָפּצאָלונגען, טויבן און סערפּ־אָפּצאָלן. דאַקעגן האָט זי מסכּים געווען צו צאָלן נישט קיין צו גרויסן שטייער.

וואָס שייך די ייִדן האָבן זיי קוועסטיאָנירט דעם סערפּ און טויבן־אָפּצאָל, ווי אויך די גרעסטע טייל שטייערן, וועלכע זענען געווען שטאַרק איבערגעזאַלצן. אויף 175 ייִדישע אומבאַוועגלעכקייט־אייגנטימער האָבן בלויז ניין פֿאַרשוין נישט קוועסטיאָנירט דעם אָפּצאָל, פֿון וועלכע פֿינף האָבן געצאָלט אַ נידעריקן שטייער.

די גרעסטע חילוקי־דעות צווישן דער אָרדינאַציע פֿון איין זייט און צווישן די ייִדן פֿון דער צווייטער זייט — האָט געהאַט אַ שייכות צום הויכן אַרענדע־אָפּצאָל פֿון די פּאָסעסיעס, וווּ עס האָט זיך אַמאָל געפֿונען אַ בראָנפֿן אָדער אַ ביר־ברויערי. די אייגנטימער פֿון די בנינים, וווּ עס זענען געווען איינגעאָרדנט פֿאַבריקלעך, דאָס הייסט איינקונפֿט־אונטערנעמונגען האָבן געצאָלט אַ העכערן סכום ווי פֿון וווין־הייזער. דערביי האָבן זיי געהאַט די רעכט אויף 30 וועגענער ברען־האָלץ און צו געניסן פֿון די פּאַשע־לאָנקעס. נאָך דער ליקווידאַציע פֿון די פּריוואַטע בראָנפֿן־ברויערייען איז דער אָפּצאָל פֿון די בנינים פֿאַרקלענערט געוואָרן פֿון 5 ביז 7,5 קאָפּ., אָבער דערנאָך אינם משך פֿון קאָנפֿליקט האָט מען דעם אָפּצאָל געהעכערט ביז 60, 90 קאָפּ. און אפֿילו נאָך מער. די אייגנטימער פֿון די פּאָסעסיעס האָבן אַריינגעטראָגן דעם זעלבן אָפּצאָל ווי פֿריער. אָבער די אָרדינאַציע האָט דעם אָפּצאָל אָפּגעוואָרפֿן.

די ייִדן ווידער האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו צאָלן שטייער פֿון געזעלשאַפֿטלעכע בנינים. בתּי־מדרשים, שולן, בעדער, און אַנדערע בנינים פֿון דער ייִדישער קהילה אין קראָשניק זענען געווען באַפֿרייט פֿון אָפּצאָל. דאָך האָט איצט די אָרדינאַציע געפֿאָדערט שטייער פֿון אַ באָד (90 קאָפּ.) און פֿון דער שול־קאַסע (2 רובל 25 קאָפּ.) ווי אויך טויבן־שטייער.

דער אַקט („טעבעלע־רעזולטאַט״), וועלכער איז אויף אַזאַ אופֿן צונויפֿגעשטעלט געוואָרן אין יאָר 1853, איז אינטערגעשריבן געוואָרן אין מערץ 1854 דורכן בירגערמייסטער, קאַסיר, דריי לאַוניקעס און דורך דריי שול־גבאים (שמואל ווײַנבערג, בער שטילמאַן און לייב הערשזאָן). חוץ דעם, האָבן אין נאָמען פֿון דער באַפֿעלקערונג זיך אונטערגעשריבן זעקס קריסטן און צוועלף ייִדן[27]. דער „רעזולטאַט״ איז בייגעלייגט געוואָרן צום פּראָטאָקאָל פֿון אַ מיעשטשאַנעס־פֿאַרזאַמלונג פֿון 15־טן (27), יוני 1855. אין פּראָטאָקאָל באַגרינדן די שטאָטישע איינוווינער זייער באַציאונג צו דער

„טאבעלע״, וואָס די אָרדינאַציע האָט צונויפגעשטעלט און ווו עס ווערן גענומען אין באַטראַכט די אַריינגע־טראָגענע אויסבעסערונגען.

די מיעשטשאַנעס האָבן צום ערשטן מאָל אויפגע־הויבן די פראַגע וועגן דעם, אַז די אָרדינאַציע האָט צונויפגעשטעלט די טאבעלע אויף אַ פאַלשן יסוד, ווייל דער „אוקאַז״ פון יאָר 1846 האָט אַ שייכות בלויז צו דער באַפעלקערונג פון דערפער און אָסאַדן. אָבער קראָשניק איז אַ שטאָט און אויף אירע אומבאַוועגלעכ־קייטן זענען חל ירושה־רעכט. נישט געקוקט אויף אַזאַ בולטער אויפקלערונג, זענען דאָך די קריסטן און די יידן שפעטער מסכים צו צאָלן אַ געוויסן שטייער. בנוגע דעם יידישן שטייער ווערט אויפגעקלערט, אַז „די שטייערן אויף דער יידישער באַפעלקערונג זענען אין דער טאַבעלע צונויפגעשטעלט אָן שום פראָפאָרץ און נישט רעכענענדיק זיך מיט דער גרויס פון פלאַץ. אָט למשל, די קריסטן צאָלן פאַר זייערע הייזער צו 5 רובל 7½ קאָפּ. אין די זעלבע ערטער, ווו יידן דאַרפן צאָלן 45 קאָפּ. ביז 2 רוב. 25 קאָפּ. בנוגע דעם סערפ־שטייער ווערט אין פראָטאָקאָל אויפגעקלערט, אַז דער דאָזיקער חוב, פונקט ווי פיל אַנדערע איז פון לאַנגע צייטן אויף אַ געצוווּנגענעם אופן אָנגעוואָרפן געוואָרן אויף דער שטאָט דורך דער אָרדינאַציע, וואָס ווערט מיט צוואַנג אויפגעמאָנט מיט דער הילף פון זייערע פויערים אונטערן נאָמען דראַגונער. די יידן האָבן נישט געהאַט קיין ברירה, מען האָט ביי זיי מיט צוואַנג אויפגעמאָנט דעם סערפ־שטייער, און זייערע ווענדונגען צו דער מאַכט האָבן נישט געהאָלפן, אָבער שפעטער, ווען די רעגירונג האָט פאַרווערט דער אָרדינאַציע אַזאַ מין „סאַמאָוואָליע״, האָט די שטאָט אויפגעהערט צו צאָלן די סערפאָווע און אפילו אנשטאָט דעם נישט אָפּ־געאַרבעט.

דער פראָטאָקאָל איז אונטערגעשריבן געוואָרן דורך דער שטאָטישער מאַכט, דורך אַ גבאי, דורך 21 קריסטן און 12 יידן [28]) פון דער באַפעלקערונג, און צוזאַמען מיטן „רעזולטאַט״, מיטן אויפקלערנדיקן אַקט פון דער אָרדינאַציע [29]), מיט די מאַטעריאַלן פון דעלעגירטן און פון פאָוויאַט־נאַטשאַלניק, ווו עס ווערט אויסגעדריקט זייערע גינסטיקע אַרגומענטן לטובת דער אָרדינאַציע — איז דאָס אַלץ איבערגעשיקט געוואָרן צו דער צענט־ראַלע מאַכט [30]).

גלייכצייטיק איז וועגן דעם דאָזיקן ענין פאָרגעקו־מען אַן אויספאָרשונג לויט דער איניציאַטיוו פון דער אָרדינאַציע, וועלכע האָט זיך אָנגעהויבן לויטן באַפעל פון דער גובערניע. די אויספאָרשונג האָט געטראָגן דעם פריערדיקן כאַראַקטער. דאָסמאָל האָט מען אויס־געהערט די באַלעבאַטים פון די בנינים פון פריערדיקע בראַנפן־ברויערייען, וועלכע האָבן מודה געווען, אַז במשך פון 15 יאָר צאָלן זיי שוין נישט צוליב אומבאַ־וווּסטע סיבות קיין אַרענדע־שטייער. (די אָרדינאַציע פאָדערט נישט). די רעזולטאַטן פון דער אויספאָרשונג זענען איבערגעשיקט געוואָרן צו די צענטראַלע אָרגאַ־נען דורכן נאַטשעלניק פון זאַמאָיסקער פאָוויאַט ערשט אין פעברואַר (מערץ) 1856 [31]).

די לאַגע האָט זיך נישט פיל געענדיקט אינם משך פון די נאָענטסטע עטלעכע יאָרן. די אָרדינאַציע האָט ווייטער געפאָדערט, אַז די שטאָטישע איינוווינער זאָלן דערליידיקן זייערע פריערדיקע פעאָדאַלע פאַרפליכ־טונגען. דער פאַרלויף פון געריכט סוף 1864 איז געווען דער זעלבער ווי אַלע פריערדיקע, וועגן וועלכע מיר האָבן שוין דערמאָנט. דער חילוק איז אפשר געווען דער, וואָס דער פאָרשלאַג פון פאָוויאַט־נאַטשעלניק איז איצט געווען עטוואָס געענדערט. אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אַלגעמיינער לאַגע, וואָס איז אַנטשטאַנען אַ דאַנק די רעפאָרמען אין גרויס־פוילן, לייגט ער פאָר, אַז די אַרבעטס־קראַפט און שטייערן זאָלן אָפּגעצאָלט ווערן מיט האָבער. דערביי האָט ער צוגעגעבן, אַז ביים איבער־רעכענען די התחיבותן אויף געלט דאַרף גענומען ווערן אין באַטראַכט דער אוקאַז פון יאָר 1861. דאַקעגן בנוגע דער אַרענדע־אָפּצאָל זעט דער פאָוויאַט־נאַטשעלניק נישט פאָר קיין שום שנויים, שטיצנדיק די אָרדינאַציע־פאָדערונגען (586 רובל) [32]). אָבער די מיעשטשאַנעס צאָלן זיי ווייטער נישט, וואָס מען געפינט אַ באַשטעטי־קונג פון די ידיעות אין די "Wiadomości Statystycznych" פאַרעפנטלעכט פון מאַגיסטראַט סוף 1864־טן יאָר. אין אַ רובריק אויף אַ בויגן פון די אַקטן אונטערן קעפל „די פאַרפליכטונגען פון די שטאָטישע פאָסעסיע־באַזיצער בנוגע דעם דאָמיניום״ איז אָנגעשריבן אנשטאָט די אויבן־געפאָדערטע 586 רובל בלויז 88, 87 רובל. ווייטער: „באָדן־ארענדע פאַר שטאָטישע באַזיצער פון פאסעסיעס מיט אַקער־פעלד״ — 60,88 רובל. דאַקעגן פון „שטאָטישע פאסעסיעס אָן אַקער פעלד״, אַלזאָ דער עיקר ביי יידן — 27 רובל.

אין דער רובריק וועגן אַנדערע התחייבותן בנוגע דער דאָמיניום לויטעט די באַמערקונג בזה הלשון: עס קומט פאָר אַ מחלוקת צווישן זאַמאָיסקיס אָרדינאַציע

און די שטאָטישע מיעשטשאַנעס פון קראָשניק וועגן שטייער, אַרענדע, אָסעפּ און אַרבעטס־קראַפט. דער פּראָצעס וועגן דעם דאָזיקן ענין געפינט זיך היינט צו טאָג אויפן וועג פון אַן אדמיניסטראַטיוון באַשלוס".

פון פּרינציפּיעלן שטאַנדפּונקט האָבן די מיעשטשאַנעס, צוליב די הויכע אָפּצאָלן, נישט געגאָסן פון די פּאַשע־פּלעצער אין די וועלדער („פון יעדער בהמה און פון יעדער וואָגן האָלץ").

די אָרדינאַציע פון איר זייט האָט נישט אויסגעפילט אירע אָנגענומענע פאַרפליכטונגען בנוגע דער שטאָט, האָט נישט געצאָלט 600 רובל אין הסכם מיט די אַמאָליקע פּריווילעגיעס און באַשלוסן פון די רעגירונגס־אָרגאַנען פון 1816 און 1858 יאָרן בנוגע דעם אויפזיכט פון די וועגן, בריקן, דאַמבעס (100 רובל) און פון 1835 דעם אָנטייל פון דער אָרדינאַציע אויפצוהאַלטן אין אָרדענונג די באַריערן, סלופּעס, וועג־ווייזער, קאַפּעלן און ראָגאַטקעס (500 רובל) [33].

און דערנאָך, די אוקאַזן פון 1864 האָבן אַריינגע־בראַכט בלויז קליינע ענדערונגען אין די באַציאונגען צווישן דער פּריוואַטער שטאָט און דעם פּריץ. ערשט נאָכן אוקאַז פון יאָר 1866 און נאָכן באַשלוס פון יאָר 1870, בעת עס איז פאָרגעקומען די אַנטשלאָפונג, איז ענדלעך געקומען אַ סוף צו דער פעאָדאַלער אָנגעהע־ריקייט פון דער פּריוואַטער שטאָט צום פּריץ [34].

הערות:

1) יוזעף מאַזורקעוויטש, יעזשי רעדער, יעזשי מארקע־וויטש: פּריוואַטע שטעט און לובלינער פּאָוויאַט און זייערע פּריצים אין XIX י"ה. צו די אוקאַזן פון אַנטשקלאָפּונג, וואָס איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין די: "Anal'es Universitatis Maria Curie Składkowska", Sektio G. vol. 1, Lublin 1954, .s. 181—189

2) Agad, רעגירונגס קאָמיסיע פון אינערלעכע ענינים. .(KRSW), No. 3588

3) Agad, KRSW, No. 3589 b טייל III ז׳ 152—100. אגב האָבן זיך דאָרט אויך געפונען אינדיווידועלע אָפּמאַכן צווישן צוויי יידן: צווישן דעם פּאָרפּאָלק צוקערמאַן און בערעק טענענבלאַט. דער אָפּמאַך מיט די צוקערמאַנס איז געשלאָסן געוואָרן פאַר אַן אָפּצאָל פון 1 זל׳ און סערפּ־שטייער. דער אָפּמאַך מיט טענענבלאַטן איז געשלאָסן געוואָרן אויף די זעלבע באַדינגונגען. חוץ דעם האָבן די צוקערמאַנס זיך מתחייב געווען נישט צו האַנדלען אין זייער שטוב מיט געטראַנקען (דאָרט ז׳ 152—140).

4) אַן אויסצוג פון די אייביקע שטייערן און סערוויטוטן מיט וועלכע עס זענען געווען באַלאַסטעט די יידישע היפּאָ־טעק־אומבאַוועגלעכקייטן אין קראָשניק לטובת דעם אָרדי־נאַציע־אוצר.

די דאָזיקע רשימה איז געווען אַ צוגאָב צום אַקט און צום פּראָטאָקאָל פון דעם דאָזיקן ענין, דעם 31.V (12.VI) 1835 יאָר (דאָרט טייל II ז׳ 76—73).

5) „אַ רשימה פון רעכט, וואָס זאַמאָיסקיס אָרדינאַציע האָט אַריינגעטראָגן אין פרידלעכן געריכט פון קראָשניקער באַצירק. בעת דער היפּאָטעקן־רעגולאַציע פון יאָר 1835 ביזן יאָר 1849 איינשליסלעך".

די דאָזיקע רשימה איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אין יאַנואר 1856 און צוגעטיילט געוואָרן צום אַקט פונם אויבנ־דערמאָנטן ענין. זי אַנטהאַלט גענויע באַשרייבונגען פון די אומבאַוועגלעכקייטן און גיט אָן די נעמען פון די שכנים. טיילמאָל זענען אַפילו אָנגעגעבן געוואָרן די צאָל פון די צימערן, קעמערלעך און קעלערס. (דאָרט ז׳ 126—100).

6) איינע פון זיי (באַווייז 5), וואָס איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אין יוני 1855, אַנטהאַלט 19 פּאָזיציעס, דערונטער אויסצוגן פון אָפּמאַכן מיט צוויי יידן: הערש בריקס, פון נאָוועמבער 1848 און אברהם גרינשטיין פון מערץ 1851 (דאָרט ז׳ 72—71). די צווייטע — אַן אויסצוג פון די אייביקע שטייערן און סערוויטוטן, וואָס זענען אַרויפגעוואָרפן געוואָרן אויף קריסטלעכע היפּאָטעק־אומבאַוועגלעכקייטן פון קראָש־ניק לטובת דעם אָרדינאַציע־אוצר, וואָס פיגורירט אין דריטן טייל פון די זעלבע אומבאַוועגלעכקייטן" — זי אַנטהאַלט אויסצוגן פון 76 היפּאָטעקע־אָפּמאַכן, דערונטער אָפּמאַכן מיט יידן: מיט שאַפּראַן און דוד שאָר. (דאָרט טייל III ז׳ .(100—109

7) דאָרט, טייל II ז׳ 87—61. די ביטעס סיי אינדיווי־דועלע סיי קאָלעקטיווע שטאַמען פון די יאָרן 1844—1821.

8) ס׳איז באַוווּסט, אַז דער פּראָצעס פון פליכט־באַשטיי־ערונג אין די דערפער האָט אָנגעהאַלטן פון אַ לענגערער צייט (פון יאָר 1808). אין פּריוואַטע גיטער האָבן זיי זיך אין אַ גרעסערן מאַסשטאַב אָנגעהייבן אין יאָר 1830. אין זאַמאָי־סקיס אָרדינאַציע זענען אָפּגעשלאָסן געוואָרן מאַסן אָפּמאַכן מיט דער דאָרפישער באַפעלקערונג, וואָס האָט פאַרביטן די ביז איצטיקע לייב־אייגנטום אויף אַ געוויסן אָפּצאָל, וואָס האָט זיך אָנגעהייבן אין יאָר 1833. פון 14 טויזנט אָרדינאַציע־אָסאַדן זענען אין 1843 שוין געווען באַשטייערט 12 טויזנט (י. רוטקאָווסקי: די ווירטשאַפטלעכע געשיכטע פון פוילן", וואַרשע 1953, ז׳ 333). אין יאָר 1859 האָט דער גרעסטער פּראָצענט אָרדינאַציע־באַשטייערטע אָסאַדן זיך געפונען אין פוילישן קעניגרייך, וועלכער האָט אייסגעמאַכט פון 80% ביז 84% (געשיכטע פון פוילן, וואַרשע 1959 ב. II טייל III ז׳ 339). דאָך איז די שטעלונג פון דער אָרדינאַציע בנוגע דער שטאָטישער באַפעלקערונג נישט געווען קיין פשרהדיקע.

9) KRSW, No. 3589 b טייל III ק. 71—38.

10) דאָרט, טייל I ק. 21—15.

11) פאַר „אַליענאַציע" פון אומבאַוועגלעכקייט אָנעם וויסן פון פּריץ האָט דער קאָמיסאַר־געריכט אין יאַנואַר 1839 פאַר־משפּט אויף אַ הויכער שטראָף דעם ייד מאיר ערליך, אָבער דער פרידנס־געריכט האָט נישט באַשטעטיקט דעם דאָזיקן אורטייל (דאָרט, טייל III ק. 109—100).

12) דאָרט, טייל I ק. 21—15.

13) דאָרט, טייל II ק. 14.

14) דאָרט, ק. 31—30.

15) דאָרט, ק. 70—69. אין „נאָמען פון כלל" האָבן אונ־טערגעשריבן טאָמאַש קוטמאַן, יאַן וואַרשאַווסקי, וויאַטשעק ריצעזש און אַנד.

16) דאָרט, ק. 70—69. גבית עדות פון פאַרוואַלטער פונם פאָלוואַרק סטרושע, ווו בעת שניט־צייט האָבן געאַרבעט קראַשניקער מיעשטשאַנעס.

17) דאָרט, טייל III ק. 221V—221.

18) דאָרט, ק. 225—222.

19) דאָס האָבן געזאָלט זיין פאַרפליכטונגס־טאַבעלן פאַר יעדן, וואָס האָט אויסגענוצט דעם באָדן, ווו עס זענען אויך אָנגעוויזן געוואָרן זיינע רעכט. די מאַכט האָט עס זייער אויבערפלעכלעך קאָנטראָלירט. זיי האָבן אַלזאָ נישט פעסט־געשטעלט, צי זיי זענען באמת אין הסכם מיט דער פאַקטי־שער זייט פון ענין. און דעריבער האָבן זיי נישט אויס־געפילט זייער אויפגאַבע.

20) דאָרט, טייל I, ק. 2—1 און 14. (אַ פעלער אין דעם איינבונד).

21) דאָרט, צושריפט 13.

22) צושריפט 19 אין נאָמען פון די מיעשטשאַנעס האָט די אָנקלאַגע אונטערגעשריבן דער בירגערמייסטער גורסקי.

23) דאָרט, טייל III ק. 226.

24) דאָרט, טייל I ק. 31—15.

25) דאָרט, ק. 67—30.

26) די אָנקלאַגע האָט ער אונטערגעשריבן אין יולי 1849 בעת דער אויספאָרשונג און אין אַפּריל 1850 האָט ער שוין נישט געוווינט אין קראַשניק, ער האָט אויפגעהערט צו זיין אַ באָדן־אייגנטימער און איז אַוועקגעפאָרן.

27) דאָרט, טייל III ק. 73—38.

28) דאָרט, ק. 16—1.

29) דאָרט, ק. 92—74.

30) די אָרדינאַציע, אַלס באַווייז, אַז די מיעשטשאַנעס האָבן תמיד אויסגעפירט די אַרבעט, האָט זי זיך סומך געווען אויף די אינדיווידועלע און קאָלעקטיווע היפּאָטעקע־אָפּמאַכן און אויף די בקשות פון די מיעשטשאַנעס צו פאַרבייטן די אַרבעט אויף אָפּצאָל. (דאָרט, ק. 109—91 און 152—146).

דעם דעלעגירטן צו פירן די אויספאָרשונג איז דאָסמאָל אָנפאַרטרויט געוואָרן דעם פּאָוויאַט־אַרכיוויסט ביאַלסקי. (דאָרט, ק. 93—92).

31) די אויספאָרשונג האָט זיך אָנגעהייבן פון אויסהערן די מיעשטשאַנעס. דעם פּראָטאָקאָל האָבן דעם 29.V (10.VI) 1855 אונטערגעשריבן: דער בירגערמייסטער, דער קאַסירער, פיר יידישע גבאים, צוויי חשובע לאַווניקעס און פון דער באַפעלקערונג — 30 קריסטן און 9 יידן. (דאָרט, טייל II ק. 19—17).

32) פּראָטאָקאָל בנוגע דעם באַשלוס פון RKSW וועגן דעם ענין צווישן די איינוווינער פון קראַשניק און דער זאַמאָיסקי אָרדינאַציע וועגן די אָסעפּ־פאַרפליכטונגען מיט צוגאָב־דערקלערונגען, וואָס דער KRSW האָט געפאָדערט. (דאָרט, טייל IV, נומעראַציע נישט אָנגעוויזן).

33) KRSW נר' 3586, ק. 178.

34) י. רוטקאָווסקי — .Op. Cit זייט 315.

רחוב ראחיוו. משמאל — בנין הדואר

די ראַכיווער גאַס. פון לינקס — די פּאָסט

ב. בין שתי מלחמות העולם

צווישן צוויי וועלט־מלחמות

איך אשכחך, עירי?

יצחק בוכבינדר ז"ל

איכה אשכחך עירי, עיר ילדות שובבה!

קראשניק — עיר נעורי ובחרותי החרוטה על לוח לבי, על סמטאותיה, רחובותיה, בתי־המדרש — הישן והחדש — ובית־הכנסת שבה. היאך עלה על גזעך הכורת מבלי שחששנו מזאת ממקום־חיינו המחודשים במולדת ישראל. כיצד לא העלנו זאת על דעתנו בעוד מועד — אנו, אנשי העליות, שעלינו על קרקע המכורה, אנו — אשר כה אהבנו אותך.

זוכר אני את בית־הכנסת, אותו הקים הרב הגאון המכונה בפי כל „דער אייזענער קאָפּ". לפני כ־400 שנה הניח הרב את אבן־היסוד לבית־הכנסת שבראשו התנוססה שבשבת בדמות צבי, שבעזרתה חישבו את כיוון הרוח. לנגד עיני ניצבים מראה השוק השוקק חיים, ההר הלבן (דער ווייסער באַרג) על כל פינות החמד בהן נתברכו. ישבנו בהן ושרנו משירי ציון.

ביערו של ר' יהושע התאספנו בלילות, שוחחנו והתווכחנו על עניני א"י. ברחוב וואָסולי, מול חסידי מודז'יץ, יסדתי יחד עם שלמה אורי את „המזרחי". כה תמימה היית קראשניק, כה נוטה חסד ונוהגת להתקשט לתפארת. מי יכול לשכוח את מראה השוק בערבי שבת. לפנות ערב פנו רבים ליודעל נאפטשאָס, להב־ריק את נעליהם לכבוד שבת עם „טראַן" (שמן דגים). בסמטאות שבסביבה, בהן התגוררו המוני יהודים, נרקמו חיים עשירי טעם ותוכן. משם היו היהודים היק־רים יוצאים ב„ז'ופעצעס" מבד אטלס שחור ונוצץ, והיו הולכים לתפילה, מי לבית־המדרש הישן ומי לבית־הכנסת, מי לבית־המדרש החדש ומי לבית חסידי לובלין, מי לבית חסידי גור ומי לבית חסידי מודז'יץ, מי לבית הרבי מטורבין, מי לחברת „תהילים" ומי לחברה נושאים.

כשהייתי בן 11 נכנסתי לבית־המדרש. הלומדים מילאו את כל הספסלים במקום. אחי מרדכי ז"ל הושיב אותי על ברכיו, וכך ספגתי תורה. יזכר לטוב העילוי ישראליק־יחזקאל פרץ'ס, שנתמנה מאוחר יותר לרב בפיאסעק, וכן לייבקע דער קרמושאנצעס, שהיה לרב בקראשוב. גם הלומדים צפונים לנצח בזכרוננו. נחמיה שמו'יס עם הראש הגדול, שכל בחור שהתקשה בגמרא פנה אליו כדי שיתרץ את קושייתו. בעריש מאדיניק בעל החלוק, עמו בא תמיד לבית המדרש והטיף מוסר לכולם. זוכר אני שפעם אחת היה צאוורון כתונתי מעומ־לן יתר על המידה ובעריש הוכיח אותי ואמר: „יצחק, יצחק, חדל לך מדרכך זו, כי תלך ותדרדר הלאה והלאה". לבית הרבי מטורבין באו בני כל השכבות לשמוע מפיו תורה. באי ביתו, חסידים ויהודי „עמך" הצטיינו בהתלהבותם. אנשי תבונה ועובדי כפיים, כולם נהנו מזיו התורה בחצרו.

ר' לייביש השמש טרוד בהדלקת נרות חנוכה. מעלה אני מתהום הנשייה את הזקנים היושבים סביב התנור גדול־המימדים ולומדים משך כל הלילה. נצורים בלבנו גם משה'לע מוכר התפוחים, שהיה סומא, ר' לייביש פראדל'ס, שהיה בקי בתנ"ך, ר' זעליג ז"ל ור' ארלה קיילע מירל'ס, שהתפלל דרך קבע תפילת „מנחה" בשבת קודש. דמויות נוספות היו: ישראל זלצר, שעסק בממכר מלח בשוק, ר' אהרון בק השתקן, ר' שמואל יעקל ז"ל, שיחד עמו הבאנו את הרבי מטורבין לשבת על כס הרבנות בקראשניק. זוכרני את כל הקהל שהוקסם בשבת הראשונה של שנת 1917 מקריאת פרשת „יתרו".

אציב גם יד לר' יהושע קאוואל, לר' מענדל משה אביגדור ולר' מרדכי הסנדלר, שנקרא ר' מרדכי קויטיק.

בחורפים הקפואים, כשהעיר, רובה ככולה, מכוסה שלג, יושבים הבחורים בבית־המדרש יומם ולילה, כשהם שקועים בגמרא ובתורה. קולות התפילה בוקעים ועולים מבית־המדרש ומתמזגים בהמיית העיר. אף אותם בחו־רים שעיינו כבר בספרים החיצוניים, הציצו ונפגעו, אך נזהרו במצווה קלה כבחמורה.

בליל ל"ג בעומר נהגנו לבלות ביערו של ר' יהושע שמו'יס, ושם ישבנו כמעט עד אור הבוקר. הצטיידנו בצאתנו ליער באוכל ובי"ש. הקפדנו מאוד בכשרות וביררנו וחקרנו אם הי"ש היה רשום בפסח כחמץ. בעיר היה אוצר בלום של טיפוסים, שהיו מחזרים על הפתחים בבגדיהם הבלויים. הללו נהגו להתחמם ליד התנור הגדול ולהפליג בסיפוריהם על דא ועל הא.

בחודש אלול באו רבים לאבי ז"ל, ר' ישעיהו איינ־בינדר, מי להכין מחזור ומי עם ש"ס. בלילות הארוכים של החורף למדנו לתקוע בשופר ושיננו ניגונים חדשים, שהובאו מהרבי ממודז'יץ. דמויות וטיפוסים אלה של קראשניק הונצחו לעד מעל דפי הספר.

איכה הושמדה קראשניק!

רצינו לשנות את פני העיר...

אורי שלמה

בשנת 1918 עברתי מהעיירה חודלה לקראשניק. אמנם חונכתי חינוך מסורתי, אך הייתי ציוני בכל לבי ושאפתי לעלות לארץ־ישראל. ביומי הראשון בקראשניק שמתי פעמי לבית־הכנסת והתחלתי לומד. בקשתי מגיסי, מנשה, שהיה בבית־הכנסת, שיקנה עבורי את העתון „היינט", אותו נהגתי לקרוא בעיירה ממנה באתי. מנשה אמנם לא הצליח להשיג את העתון בחנות אך נודעה לו כתובתו של אדם שאף הוא מעיין ב„היינט". גיסי המשיך במאמציו להשגת העתון והגיע אל האדם האמור. הלה שמח מאוד כששמע שיש סוף סוף עוד ציוני בעיר. אותו אדם כונה עקב היותו ציוני — „דער משוגענער" („המשוגע"). מנשה הביא לי את העתון לבית־הכנסת. התחלתי לעיין בו, כשלפתע חשתי במבטי המתפללים הנעוצים בי. אחד מהם התקרב אלי, תפס את העתון ובטרם יכולתי לעמוד על המתרחש, קרעַ אותו לגזרים. הוא החל לצעוק: „לאָבוז, די ווילסט מאַכן פון אַלע בחורים פון בית־המדרש פאר ציוניסטן־גויים"! („פרחח, ברצונך להפוך את בחורי בית־המדרש לציונים־גויים"!). הוכיתי בתדהמה לנוכח ההתפרצות הבלתי־צפויה וישבתי על מקומי בחוסר אונים. אחרי שהשתרר במקום שקט פנה אלי אחד הבחורים והרגיע אותי באומרו: „אַל תדאג, יש עוד אחדים כמוך. בשעת תפילת ,מנחה' אסתובב בין המתפללים וארמוז לך על הציונים שביניהם". בינתיים התעופפה לה בעיר השמועה וכולם ידעו את המעשה שאירע בבית־המדרש.

בערב, בזמן התפילה, רמז לי אותו בחור, כמובטח, על אדם מסויים. ניגשתי אליו, אך הוא לחש לי באזהרה: „אל תדבר פה. איני רוצה שידעו שדברתי עמך" כשיצא מבית־הכנסת פסעתי בעקבותיו, עד ביתו ואף הוזמנתי פנימה. היה זה יצחק בוכבינדר. באותה הזדמנות התוודעתי גם לאחיו, מרדכי בוכבינדר המנוח.

התחלנו לשוחח, להתדיין ולטכס עצה יחדיו כיצד לשנות את פני העיר. החלטנו שיצחק ומרדכי בוכבינדר יאספו סביבם אנשים שהכירום למען הרחבת שורותינו.

„יום הפרח" של „החלוץ" בשנות העשרים.
„בלימל־טאָג" פון „החלוץ" אין די צוואַנציקער יאָרן.

קרן־הקיימת קאָמיטעט אין קראָשניק

מתפקידי היה לרכוש נפשות למען המטרה הציונית בקרב מתפללי בית־הכנסת של בעלי המלאכה — „יגיע כפיים". נדברנו להפגש שנית כעבור שבועיים בביתו של יצחק בוכבינדר ולסכם את תוצאות פעולותינו.

כשהופעתי לראשונה בבית־הכנסת של בעלי המלא־כה, הביטו עלי בחוסר אימון מוחלט. לא נואשתי ופתחתי בפעולת הסברה נרחבת ובנוסף לה נהלתי חוג לשעורי תנ"ך. הסברתי לחובשי ספסלי בית־הכנסת את עקרונות דרכנו ויסודותיה. פעילות תכליתית זו נשאה בסופו של דבר תוצאות. רבים החלו ללכת בדרכנו כך שבישיבתנו השניה החלטנו ליסד סניף של „המזרחי" בעיר.

נסעתי למרכז התנועה בוורשה ובקשתי מהם שישלחו נואם לסניף שהקימונו בקראשניק. בתחילה היתה התנג־דות והסתייגות משום החשש לגורל האסיפה בקראשניק החרדית, אך לבסוף הצלחתי לשכנעם. הובטח לי, שאכן יגיע לבית־הכנסת הנואם, כמבוקש. ביום המוסכם הגיע המרצה לעירנו ולאחר תפילת „מנחה" פנינו לבית־הכנסת. האחים בוכבינדר, מספר חברים נוספים ואני עלינו על הבמה והצגנו את הנואם. מיד עם תחילת ההרצאה החלו מהומות ומתנגדינו הרעישו עולמות. לבסוף הצלחנו להשתלט על אי־הסדר והרוחות נרגעו. הנואם נשא דבריו, ועם תום ההרצאה התאספנו בביתו של בוכבינדר והחלטנו להקים בית־כנסת של „המזרחי". קיבלנו בית ששימש כבית־כנסת וכסניף גם יחד.

במשך זמן קצר הצלחנו לארגן סביבנו חוג חברים ואוהדים נרחב, וכן לאסוף תרומות עבור הקרן הקיימת.

בשנת 1919 עזבתי את קראשניק במטרה לעלות לארץ־ישראל. נסעתי דרך גרמניה, בה עבדתי במכרות פחם. נהגתי להתהלך בין פועלים ציוניים מחד, ועם הרב המקומי מאידך. הרב טען שיש צורך לבנות תחילה את גרמניה, ורק לאחר־מכן להגות על ארץ־ישראל. לא הצלחתי לממש את מאווי, חזרתי לפולין ומשם לוינה, דרך צ'כוסלובאקיה. פגשתי שם ביצחק בוכבינדר שפתח כריכית ספרים יחד עם בני הרב מדרוהוביץ' כדי לממן את הנסיעה לארץ.

בראשית שנת 1920 הגעתי לארץ־ישראל ואחרי עלו בני משפחת הרבי מדרוהוביץ' ויצחק בוכבינדר.

נזכור נא לנצח את אלה שלא הצליחו לממש את שאיפתם לעלות לארץ וניספו בשואה המחרידה.

התנועות הדתיות־ציוניות

שמואל גולדנר, בת־ים

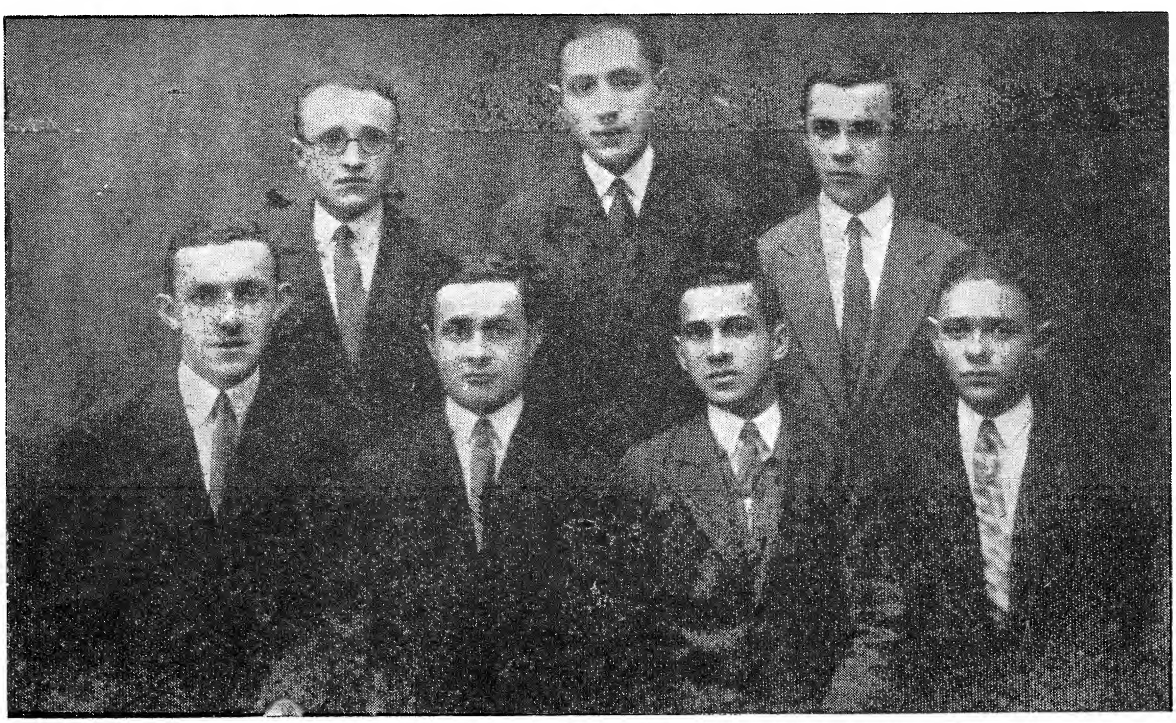
הארגון הציוני־דתי היה הארגון הצעיר ביותר בעי־רנו. ארגון זה נוסד בשנת תרצ״ב (1932). כמדומני, שאחריו לא קם ארגון ציוני נוסף, וזאת עקב ריבוי המפלגות, התנועות והזרמים הציוניים בעיר. לצעיר הציוני־דתי חסרה מסגרת, וארגון זה בא למלא את החסר. חבריו עבדו במקצועות שונים ולמרות שלא היו מיושבי בית־המדרש, הרי שהיו בעלי הכרה דתית, ונמשכו לפעמים לדף גמרא. בין „מנחה" ל„מעריב" נהגו הללו להפגש בקרנות הרחובות וחלמו יחדיו על הקמת מסגרת מתאימה. התנועות הציוניות הקיימות היו חופ־שיות עבורם יתר־על־המידה ולכן לא מצאו בתוכן את מקומם. לעומתן, היתה אגודת־ישראל קנאית ואנטי־ציונית עבורם.

בראשית דרכם חלמו הצעירים על שילוב של דת ועבודה, רעיון שהגיע אליהם מזרם של „הפועל־המזרחי" בארץ־ישראל שהתארגן בהסתדרות והפך מאו־חר יותר ל„עובד הדתי". משום־מה לא הצליחה להתגבש תנועה זו והקבוצה המשיכה בחיפוש דרכה בחיים.

בינתיים הלך והחמיר מצבם של יהודי פולין, והדור הצעיר פנה בהמוניו להכשרה, במטרה לעלות לארץ־ישראל. המחנה הדתי התעורר גם הוא, ותנועת „החלוץ המזרחי" התרחבה והיכתה גלים בכל פינות המדינה. גל זה לא פסח על קראשניק, מה עוד שתנועת „המזרחי" היתה קיימת מימים ימימה בעיר.

כאשר חזרתי מוורשה, והצגתי בפני הקבוצה את מצע התנועה, מצאתי הכנה נפשית מספקת להתארגנות במסגרת החדשה. היה זה בחג הסוכות כשנפגשנו ותיכננו את הקמת ארגון החלוץ המזרחי. התאספנו בשמחת־תורה באחד הבתים ובילינו בשירה ובריקודים בצוותא. אחר, פנינו לבית־המדרש לערוך הקפות, והמ־שכנו בשירה ובריקודים עד השעות הקטנות של הלילה.

היה זה המפגן הראשון שקיימנו. אחר החג התקבצו מספר חברים נוספים, והחלטנו להכריז בשבת „בראשית" על קיומנו הפומבי. מקום ריכוזנו היה באולם של „המזרחי". מובן שתנועת „המזרחי" קיבלה אותנו בזרו־עות פתוחות. שלחנו הזמנות לכל הארגונים הציוניים, שיטלו חלק באסיפת היסוד שהתקיימה במוצאי־שבת „בראשית", שנת תרצ״ב. נציגי ארגונים שונים באו לברכנו ביום יסוד „החלוץ המזרחי". הארגון קם והיה לעובדה.

„החלוץ המזרחי"

„אגודת ישראל" פתחה במערכה נגדנו: נרדפנו, גור־רשנו מבית־המדרש, הורחקנו מה„שטיבלך" תוך הת־נפלויות ופגיעות גופניות בחברינו. אחדים מהחברים נרתעו מהלחץ שהופעל עלינו ועזבו את שורותינו. הורינו, השתייכו ברובם לחוגי ה„אגודה", ולכן היו לנו חיכוכים רבים גם בבית. רק הנמרצים שבינינו התמידו עד הסוף. קיבלנו הגנה משאר הארגונים הציו־ניים בעיר. במקום העוזבים הצטרפו לשורותינו חברים חדשים. בנות התחילו להופיע בפעולותינו וכן בחורים צעירים, כך שהקמנו גם מסגרת של „השומר הדתי הצעיר".

פתחנו בפעולה תרבותית ענפה. קיימנו מספר פעמים בשבוע שעור בגמרא. הרצאות ושיחות על נושאים אקטואליים התקיימו בכל מוצאי־שבת, משכו חברים מארגונים אחרים, אשר לקחו חלק בויכוחים הפוליטיים והספרותיים. במשך הזמן עזבנו את אולם ה„מזרחי", ושכרנו מקום מיוחד, אך נאלצנו להחליף מדי פעם את הדירה, כי תמיד השפיעו ואיימו על בעל הבית, שלא יתיר את שהותנו בדירתו.

חברים החלו יוצאים לקיבוצי־הכשרה ולבסוף אף הוקם קבוץ הכשרה של „החלוץ המזרחי" בקראשניק. כך היינו אנחנו העולים והמדרבנים לעליה לא"י.

רוב החברים התכונן לעלות ארצה אך הנאצים ימ"ש, שמו לאל שאיפתם זו.

„פועלי־ציון" בקראשניק

מ. רושגולד, ש. קמחי, יהודית גלברד

בשנת 1924 היה רוב הנוער בקראשניק מאורגן ומלוכד במסגרת „החלוץ" ו„ספריית פרץ". באותה שנה, מפאת השתלטות תנועות השמאל (ה„בונד", הקומוניס־טים ו„פועלי־ציון שמאל"), התלכדה קבוצת חברים ויסדה את מפלגת „פועלי־ציון ימין". באותה עת נשלח פאליק ברונר, שעמד בראש המפלגה, לסמינר בוורשה וכשחזר ליכד, איחד ואירגן את „פועלי־ציון ימין".

הראשונים שהצטרפו היו: יקותיאל פרייברג, שאול

„פועלי־ציון" (צ. ס.)

מושבת־קיץ של „גורדוניה" — זומער־קאָלאָניע פון „גורדוניה"

הרשנהורן, יחזקאל ויסברוט, רבקה וייסברוט, רחל ברייער, שלמה מלזק (קמחי) ויהושע מרקביץ. אליהם הצטרפו החברים שפרשו מ„ספריית פרץ" בגלל הנטיות השמאלניות של מנהיגיה. על החברים הללו נמנו, בין היתר: זיסל ברטמן, מינדלה שפיגל־פויגל, בישקה כץ, יוסף רוזנטל, ישראל שור, אפרים בסרמן, משה רושגולד, אביגדור שפילפויגל, זליג צינגיסר, חוה מילכמן וברל זייפנד. יוצאי „ספריית פרץ", שהצטרפו ל„פועלי־ציון ימין", יסדו את „ספריית בורוכוב". הספריה מוקמה בתחילה בחדרו של שלמה מלזק (קמחי). פעולתם הראשונה של „פועלי־ציון ימין" היתה לחייב את חבריה להצטרף ל„החלוץ" ולצאת להכשרה.

שנתיים לאחר מכן הגיע לקראשניק מר ולדמן, שהיה חבר הכשרת „תל־חי". ולדמן הובא ע"י חברי ההכשרה בן־ציון ברייער, משה רושגולד, משה פיינגולד ויהושע פיינגולד. הח' ולדמן פעל לעזרת „החלוץ" ואירגן את הנוער ב„פרייהייט" וכך ריכז סביבו את הנוער מהשכבות הדלות ומקרב בעלי המלאכה. בין יתר הפעולות הוכשר הנוער בקורס מיוחד להדרכה ולחינוך השכבות הצעירות של „יוגענט פרייהייט". הקורס נוהל ע"י פאליק ברונר ובין משתתפיו היו: אבא זיסברג, חיים הנר, לאה ציזמא, יהודית גלברד (זיסברג), סעריל לייבל (טענענבלאט) ומרדכי שפירא.

רוב פעילי המפלגה היו בני המעמד הבינוני והחסידי שבעיר. הללו הכירו בצורך לאחד את כל השכבות, והתחילו לארגן ולרכז חברים ממעמד הפועלים. פעולתם זו גרמה בהכרח לסכסוכים עם ההורים, שהתנגדו לאיחוד המעמדות השונים.

כתוצאה מפעילותו המסורה והעקבית של פאליק ברונר התרכז סביבו חוג נרחב מקרב הנוער העובד בעיר. במיוחד ראוי לציון אבא זיסברג שהתחנך על ברכיו של פאליק ברונר, ומאוחר יותר ניהל בעצמו את פעולות ה„פרייהייט" וברוך מלמד, בנו של חיים־לייב מלמד, שהצטרף ל„פועלי ציון" למרות היותו יהודי אדוק.

בשנת 1927 הופיעו „פועלי־ציון" ברשימה נפרדת לבחירות למועצת העיר. למרות שבין חבריה הרשומים היו שבעה בעלי זכות בחירה בלבד הצליחו להשיג מושב אחד במועצת העיר. הנציג היה חתנו של הירשלי פיינגולד וגיסו של משה פיינגולד.

בעקבות ההחלטה שחברי „החלוץ" חייבים לצאת להכשרה ולעלות ארצה, הגשימו זאת חברים רבים, ביניהם: רחל ברייער, שלמה מלזק (קמחי) ומרדכי שפירא — להכשרת „גרוכוב"; משה רושגולד, בן־ציון ברייער, משה פיינגולד ויהושע פיינגולד — להכשרת „תל־חי"; להכשרת „קלוסובה" יצא משה טפר.

בגלל חוסר האפשרות לעלות ארצה יצאו מספר חברים להכשרה נוספת בשנת 1928 והחל משנת 1929 החלו חברי „החלוץ" לעלות לארץ־ישראל. בין ראשוני העולים מבין חברי „פועלי־ציון" היו: מרדכי שפירא, שלמה קמחי וכן שני חברי „גורדוניה", אפרים הלפרן ואיזיק פרידמן. בשנת 1930 עלו משה טפר ומשה רושגולד. אכן, הגשימו חברי „פועלי־ציון" את רצונותיהם ושאיפותיהם.

מפעולות „אגודת־ישראל" ו„צעירי אגודת־ישראל"

מנחם בק, תל־אביב

בשנת תר"צ (1930) נוכח המרכז של „אגודת ישראל" לדעת, שלמרות הרחבת שורות התנועה בקרב היהדות החרדית בפולין, הרי ששורות ה„אגודה" התרוקנו מצעיריה. הגדלת מספר חברי ה„אגודה" נבעה מפעילותה הענפה בשדה החינוך, שהתבטאה בעיקר בהקמת שרשרת בתי־ספר — „בית יעקב" לבנות. בית־ספר זה הוקם ונוהל בעירנו ע"י עסקנינו: יוסף אדלר ז"ל, יחיאל מאיר רוזנברג ז"ל, נחמיה שטינגוס ז"ל, יוסף בק ז"ל, יהושע זיסברג ז"ל, יעקב גולדקרנץ ז"ל, משה הפרט ז"ל, פסח קאווע ז"ל ויעקב פרידמן ז"ל. חרף זאת גילינו ששורות ה„אגודה" מתרוקנות מצעיריה, עקב השראת הרוח הציונית. צעירים אלה הושפעו על־ידי חברי מפלגות שהכשירו עצמם לעליה לארץ־ישראל ואף הגשימו את מאווייהם. האנטישמיות, שהתחילה להתפשט

„צעירי אגודת ישראל"

קבוצת חברים בקיבוץ־הכשרה של „אגודת־ישראל" (1933)
אַ גרופּע חברים פונעם הכשרה־קיבוץ פון „אגודת ישראל" (1933)

ברחבי פולין והמצב הכלכלי הירוד, עוררו בהם את הרצון לעלות לארץ מכורתם.

המרכז העולמי של „אגודת ישראל" הכריז על הקמת „קרן הישוב", שמטרתה היתה איסוף כספים למען ארץ־ישראל, הן בתרומות אישיות במפעלים והן בהתרמת כספים בקופסאות מיוחדות. בשנת 1932 הוקמה נקודת ההכשרה הראשונה מטעם מרכז „צעירי אגודת ישראל" בכפר חורז'ל שליד וורשה.

בנקודת הכשרה זו, שהיתה בביתו של אציל פולני, קיבלו חלוציה הראשונים של „צעירי אגודת ישראל" את הכשרתם לקראת עלייתם ארצה. אש הקנאה אחזה בלבנו, בראותנו צעירים אלה עובדים ומכשירים עצמם לקראת משימה נעלה זו. גמלה בנו ההחלטה להקים נקודת הכשרה דומה. חברי ועד „צעירי אגודת ישראל" באותה תקופה, היו: אברהם ברנד ז"ל, זכריה ברנד ז"ל, יעקב גלנץ ז"ל, דוד ברונר ז"ל, שמחה רוזנבוש ז"ל, ישראל דב טוורדיגורה, יצחק קפטן ומנחם בק. ועד זה, כרבים אחרים, היה ער למצב הירוד, וגמר אומר לפעול למען נקודת הכשרה לפי אותה מתכונת, שעליה סופר לנו מפי חברינו. כשלב ראשון בהוצאה לפועל של החלטה זו, כינסנו כמה מנכבדי העיר ואת חברי הועד של „אגודת ישראל", אשר על חבריו נמנו: נחמיה שטינגוס ז"ל, יוסף אדלר ז"ל, יחיאל רוזנברג ז"ל, יוסף בק ז"ל, ברוך פדר ז"ל, אברהם זילברבלום ז"ל, יחזקאל טוורדוגורה ז"ל, יעקב הרש גולדקרנץ ז"ל, והחלטנו לפעול למען נקודת ההכשרה ו„קרן הישוב". כמורשה מטעם הקרן נבחר יחיאל מאיר רוזנברג ז"ל, וכמזכיר נבחרתי אני — מנחם בק.

השלב הבא היה נסיעה לעיר הסמוכה, ביכווה, בה התגורר האציל היהודי המכונה הויכער מאיר, בן משפחתו של מזכיר הקהילה היהודית בעירנו, זנבל לייב שור ז"ל. בין הנוסעים היו החברים רוזנברג ז"ל, שטינגוס ז"ל, יוסף בק ז"ל, אברהם ברנד ז"ל, משה שור ז"ל ואנכי. מטרתנו היתה קבלת רשות מאת האציל להקים בחוותו נקודת הכשרה. האציל שלל בכל תוקף את תוכניתנו, והוא נימק את סירובו בפחדו מפני הפועלים הפולניים העובדים אצלו. חזרנו מאוכזבים מאי־הצלחת נסיעתנו.

על אף סירובו של האציל התאוששנו מאכזבתנו ופנינו לבעלי המנסרות שבעירנו, בבקשה לצרף פועלים

מקרב צעירינו ועל־ידי כך תוקם נקודת הכשרה בקראש־ניק. בעלי הבתים אליהם פנינו היו: יחזקאל טוורדיגורה ז״ל, יהושע אשר בינברג ז״ל, ישעיהו הלפרן ז״ל, מאיר דוד פבריקנס ז״ל ומלך וכהלטר ז״ל. בקשותינו נתקבלו ברצון טוב שנבע כתוצאה מתקיפותו הרבה של יחזקאל טוורדיגורה ז״ל.

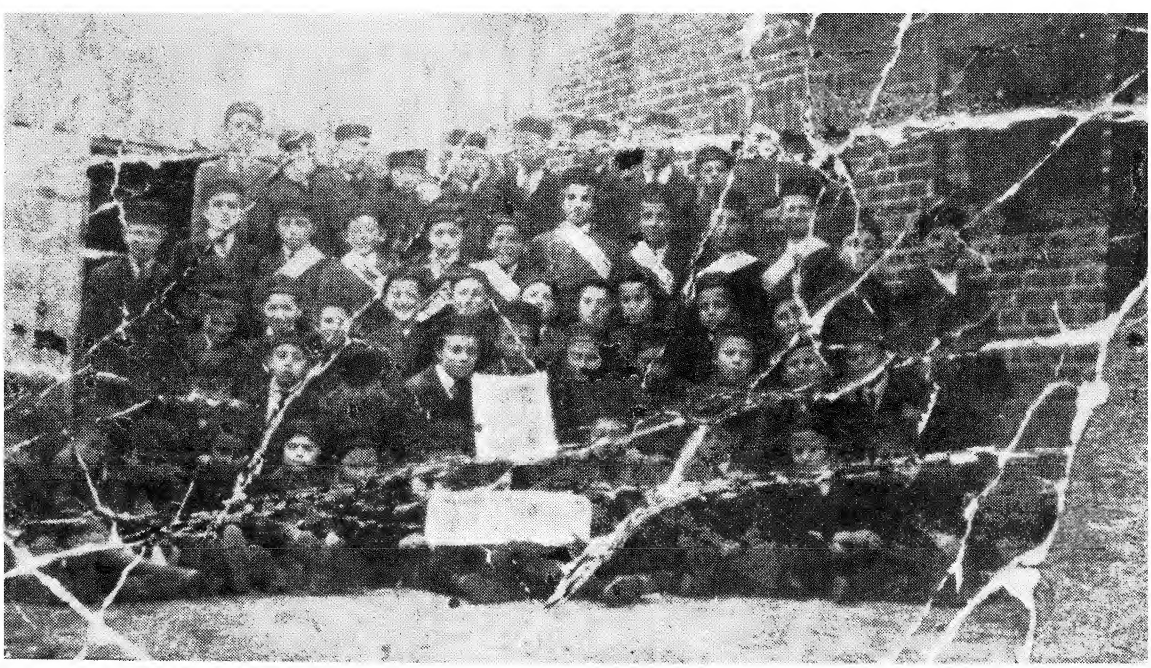
עם קבלת הסכמתם, פנינו למרכז והודענו על רעיון הקמת נקודת הכשרה בקראשניק. ביקשנו את אישורם ועזרתם בהקמת ההכשרה והחזקתה. המרכז קיבל, כמובן, בקשה זו ברצון ובהתלהבות. באותו קיץ נשלחו אלינו ששה צעירים מטעם המרכז. אל הששה הצטרפנו יעקב גולדברג היושב כיום בחיפה ואנכי. כדאי לציין שלושה מבין חברי ההכשרה החיים בארץ: מאיר אונגר, צבי פוטרמן מינוב וחיים ישראל שטינברג ממודליבוזיץ. שכרנו את דירתו של חיים שמעון מילכמן, כשאת מאכלינו התקינה גב׳ ווינטרויב ז״ל. את שאר צרכינו קנינו אצל החנווני לייבוש דרדיקמן, המתגורר כיום בתל־אביב.

לזכותנו יש לזקוף את העובדה שהצלחנו לשלב את התורה בעבודה. ערכנו שעורי תנ״ך ותלמוד, ואת השב־תות נהגנו לבלות עם חברי „צעירי אגודת ישראל״. „צעירי אגודת ישראל״ כללו בתוכם את „פרחי אגודת ישראל״, שהיה להם הווי חיים דומה לשלנו, כשההבדל היחיד היה בגיל. אנו היינו השכבה הבוגרת יותר, והם — הצעירים, שבראשם עמד שמואל ברנד, אחד מניצולי השואה שנימנה עם הפעילים באירגון יוצאי קראשניק בישראל.

באותה עת התקיימה בעיר ינוב, הסמוכה לקראשניק, פגישת חברים של „אגודת ישראל״ במחוז לובלין. נסענו גם אנו לפגישה, והוצגנו בפני הנוכחים אשר לא חסכו במחמאות על פעולתנו החלוצית. את המרכז ייצג החבר י. דויטש מוורשה.

כמאמר חז״ל „מצווה גוררת מצווה״ גררה הפעולה החלוצית שלנו השכנת שלום בין אדם לחברו. ומעשה שהיה כך היה:

בין החסידים ובתוכם חברי „אגודת ישראל״ לבין הרב דוד יוסף ויסברוט ז״ל שררה מתיחות עקב התנגדותם החריפה לדרכו וסרובם לקבל את מרותו. ההתנגדות היתה לא רק לרב, אלא גם לבנו, יצחק ויסברוט ז״ל, שנקרא איציקל, משום שהיה ידוע כנוטה לציונות. אמרו עליו שהוא נוהג להסית את חובשי ספסלי בית־המדרש ולהחדיר בהם את רוח הציונות. לשבחו יאמר שהיה אחד מן הגדולים והבקיאים בלימודי קודש וחול ומחונן בכשרון דיבור. איציקל הגיע לפרקו וכמובן שנשא לו אשה — את בת האדמו״ר מרומנוב ז״ל הידוע כמנהיג „אגודת ישראל״ ברחבי פולין. עם

„פרחי אגודת ישראל״ (1932)

השנוי שחל בחייו חל גם מפנה בהשקפותיו. בהשפעת חותנו נתפס איציקל לרוח „אגודת ישראל" ונטש את דרכו הציונית. באותו קיץ, שבו יצאנו להכשרה, בא איציקל לבקר בבית הוריו. לאחר שנוכחנו לדעת שהוא מזדהה עם דעותינו, נפגשנו עמו לשיחת־רעים. האורח נאם לפנינו, כשדבריו היוצאים מן הלב כובשים את המאזינים. איציקל התנהג כאילו הוא חבר „אגודת ישראל" זה מכבר. עם סיום הפגישה ניצל את ההזדמנות והזמין את ועד „צעירי אגודת ישראל" לשיחה בבית הוריו. תדהמה אחזה בנו כאשר ביקש איציקל בן הרב דוד ויסברוט ז"ל לצרף את אביו לשורותינו ולליישב את הסכסוך. הופתענו במידה רבה, ועל כן נועצנו לפני קבלת ההחלטה בנידון במבוגרים שבחברי „אגודת ישראל", החברים רוזנברג ז"ל יוסף בק ז"ל ונחמיה שטינגוס. לאחר ההתיעצות נפלה ההחלטה שיש להענות לבקשת הבן, ולבחון את הענין מזוית ראיה חיובית.

הרב דוד יוסף ויסברוט ז"ל, הוזמן ליטול חלק במסיבת־הסיום בנקודת ההכשרה. הרב נענה לבקשתנו והשתתף במסיבה, בה נשאו דברים הרב ויסברוט ז"ל הרב יעקב ורום ז"ל (שנקרא „אוז'נדובר" רב), החבר שטינגוס ז"ל והח' משה הפערט ז"ל. המסיבה נחוגה בביתו של חיים שמעון מילכמן ז"ל, והיא חתמה את עונת ההכשרה בשנת תרצ"ג.

למחרת שב כל אחד מהמשתתפים בהכשרה לביתו, והחל מתענין ופועל למען עלייתו לארץ־ישראל. ניהלנו חליפת מכתבים עם המרכז במטרה להשיג היתר לעליה. ואמנם, אחרי חדשים ספורים של מאמצים עקשניים זכיתי לקבל את ההיתר המיוחל.

באותה שנה באתי בברית הנשואין עם בחורה מהעיר הסמוכה זקשובק, ובדצמבר 1933 יצאתי את קראשניק, כל חברי „צעירי אגודת ישראל" ו„פרחי אגודת ישראל" ליוונו בשירה בדרכנו לארץ אליה נכספנו. בלב כל אחד מהם פיעמה התקווה שאף הוא יעלה לישראל. כך זכיתי להיות החלוץ הראשון מטעם „אגודת ישראל" שעלה ארצה. לאחר עלייתי המשיכה „אגודת ישראל" בפעולותיה והכשירה רבים לעליה.

ברצוני להביע את רגשי תודתי והערכתי הכנים למשפחות טוורדיגורה ורוזנברג ז"ל שהודות להן זכיתי לעלות ארצה.

יהי זכרן ברוך!

סיפור חסידי מקראשניק

מתוך הספר „סיפורי חסידים" של הרב ציון, המלבי"ד: יצחק בוכבינדר.

תלמידו של „החוזה" מלובלין, הרב ר' אברהם מרדכי מפינטשב, היה עני מרוד, ושלוש בנותיו הגיעו לפירקן. שח הוא על מר ליבו לפני הרבי הקדוש ו„החוזה" אמר לו: „שמע לעצתי ושים פעמיך לעיר קראשניק ושם יעמדו לך רווח והצלה".

נטל הרא"מ ארגז, מילאו בבגדים, ספרים, טלית ותפילין ונסע לעיר קראשניק. הוא סר למלון ושכר לו שם חדר מיוחד. בעל המלון, בראותו כי יש לו ארגז עם בגדים וספרים, חשב כי אדם אמיד הינו והעניק לו ממיטב שרותיו. מדי פעם הגיש לר' אברהם אוכל ושתיה והלה ממשיך להגות בתורה.

עברו שבועות אחדים ובעל המלון ראה כי האורח אינו עוסק במסחר, יושב, לומד ומשנן ללא הפסק. אמר בעל בית המלון לאשתו: „מחר אגיש חשבון לאורח, אם ישלם — מה טוב, ואם לאו — אקח ממנו את חפציו ואשלחנו". אותו לילה נכנס אל הרא"מ אדם שהיה מלמד בבית בעל המלון ואמר לו: „דבר סתר לי לכבודו, ואבקשו להבטיחני כי לא יגלהו לאיש". הבטיח לו הרא"מ לשמור את סודו והאיש סיפר לו כדברים האלה: „לפני כעשר שנים נסע בעל המלון לרגל מסחרו למרח־קים והרוויח שם עשרת אלפים רובלים. בבואו לביתו הניח את הכסף בתיבת השולחן שעמד בחדר משכבו ובחפזונו כי רב שכח והניח את המפתח על השולחן. בלילה הקיצותי, ראיתי את מפתח התיבה ואש החמדה בערה בי. פתחתי את התיבה, הוצאתי משם את כל הכסף והטמנתיו בחדרי. למחרת, כשראה בעל המלון כי הכסף נעלם ואיננו, הקים מהומה רבה. עלי לא נפל כלל חשדו, כי נחשבתי בעיניו לאיש ישר מאוד. רציתי

לחזור בתשובה ולהחזיר את הגניבה, אבל התייראתי מלגלות את הדבר, שלא נתן מנוח לנפשי. כמה פעמים כבר גמלה בנפשי ההחלטה לגלות את אוזן בעל הבית, אבל בכל פעם הבושה והפחד מנעוני מלעשות כן. כך עברו עלי כבר עשר שנים ועדיין לא נגעתי בכסף זה, וזאת — על אף המחסור שהיה מנת חלקי לעתים מזומנות וכמעט שלא בא אוכל לפי. עתה, בראותי את כבודו, אשר הדרת־פניו ענתה בו כי הוא ירא שמים, החלטתי להתוודות ואני מוסר את הכסף לכבודו, והוא יואיל לתיתו לבעל־הבית. בכבודו לא יחשוד מאומה, הרי הוא לא היה בעת ההיא כאן". האיש מסר את צרור הכסף ופנה לו לדרכו.

בבוקר שלח הרא"מ את המשרת כדי להזעיק את בעל המלון. הלה בא והרא"מ אמר לו: „דבר סתר לי אליך. אך קודם הבטח לי שלא תשאלני מאום על פרטי הדבר". הבטיח לו בעל הבית. והרא"מ שאלו: „האם נגנב אי־פעם מכבודו סכום כסף?" בתחילה השיב בעל הבית בשלילה, כי נשכח מלבו המקרה שארע לפני עשר שנים, אך אחרי זמן־מה נזכר וסיפר את דבר הגניבה. הוציא הרא"מ את צרור הכסף ומסרו לו.

בעל הבית השתומם מאוד ורצה לשאול איך הגיע לידיו הצרור, אבל הבטחתו חייבה אותו לבל ישאל על פרטים כלשהם. אמר לו בעל הבית: „יגד נא לי אדוני, מה מעשיו פה". השיב לו הרא"מ: „אף אני איני יודע מה עלי לעשות כאן, אלא ש,החוזה' מלובלין שלחני הלום". הרא"מ הוסיף וסיפר כי לו שלוש בנות ואין לו במה להשיאן. הוא פנה ל„חוזה", והרבי מלובלין שלחו לעיר קראשניק באמרו כי במקום זה ימצא את ישועתו והצלתו. הבין בעל־הבית את כוונת הרבי ושאל את האורח לסכום שהוא זקוק כדי להשיא את בנותיו. חישב הרא"מ חשבון ובעל הבית נתן לו בסבר פנים יפות את כל הסכום. כשחזר הרא"מ ללובלין, אמר לו „החוזה" מלובלין: „כוח התשובה של אותו מלמד לא הניחו לישון".

הדיבוק מקראשניק

אברהם גוטהלף

סיפור המעשה אירע לפני כ־75 שנה בקראשניק.

בשלהי אחד מימי ספירת העומר באה אחותי ל„חדר" בו למדתי ולקחה אותי הביתה. כך עשו גם האמהות והאחיות של שאר הילדים. השתוממתי ולא הבינותי מה פשר לדבר. אנו, שהיינו בני ארבע, רגילים היינו לבלות ב„חדר" מהנץ החמה עד שעות בין הערביים. אפילו מזוננו הובא על־ידי ראש הדוכנא מן הבית ל„חדר". היינו שבים הביתה רק לאחר תפילת „מעריב", ומה איפוא יום מיומיים. רק בבית נודע לי מפי אחותי, כי בעיירתנו הופיע „דיבוק"... ואסור לילדים להימצא ברחוב מפאת הסכנה הכרוכה בדבר. לא אנוכי ולא אחותי, שהיתה מבוגרת ממני בשנתיים, לא ידענו מהו „דיבוק" לאשורו. על פי הבהלה שנתעוררה מסביב, הגיד לנו ליבנו כי זהו „דבר" שפגיעתו רעה.

פעולתו הראשונה של הסב, כשחזר מבית־הכנסת לאחר תפילת „מנחה", היתה בדיקת הציציות שלי, שמא נפגמו. לאחר שבדק את המזוזות בפתחים ציווה במפגיע על כל באי הבית לא לצאת מסף ביתנו עד עלות השחר. בתור שמירה וכתריס בפני „הדיבוק" שלא „יפרוץ", חלילה, לתוך אחד מבני הבית, ציווה על הנשים והילדות ללבוש סינורים ועל הגברים — לחגור חגורות למתניהם. נוסף על הסינור והחגורה שנשאנו אחותי ואני, תלתה אמי על צווארינו שקיקים מלאים שום. לדעתה היתה זו סגולה בדוקה מפני „הדיבוק".

בכל הבית השתררה בהלה וכל דפיקה בדלת או איוושה כלשהי מאחוריה עוררו מחשבות אימים — „הדיבוק" בעצמו בא לבקרנו. האימה הלכה וגברה מרגע לרגע. המתנו בקוצר רוח לשובו של אבא מבית־המדרש כדי להפיג את המתח ולשמוע מפיו כי „הדיבוק" לא היה ולא נברא. גם תקוותנו זו נכזבה עד מהרה. אבא בא, וסיפר לנו ש„הדיבוק" נכנס לתוך נערה, מקרובי משפחתנו, על פי בקשת אביה. אבא ביקר בביתם, דיבר עם הנערה ועם „הדיבוק" עצמו ולאחר שידולים ותחנונים הצליח להשפיע על „הדיבוק", שירפה מן הנערה ולוּ לשעה אחת בלבד. כל אותה שעה שכבה הנערה במנוחה, אכלה, שתתה ודיברה בשקט, כאחד

האדם. משחלפה השעה, שינתה שוב את טעמה והתחילה מלהגת, מפטפטת, צוחקת, מזמרת ורוקדת. כשהוציא אבא את שעונו והראה ל„דיבוק" שעדיין לא תמה השעה, ענה לו „הדיבוק": „מרדכי (זהו שמו של אבי), אותי לא תרמה... סובבת את מחוגי שעונך לאחור". ואכן, היה בזה מן האמת, כי אבי התכוון להאריך במקצת את השעה אך הדבר לא עלה בידו.

אותו לילה פחדתי לעצום את עיני ובעיקר חששתי מלישון במיטתי. עברתי למיטתו של סבי ואף אחותי הקטנה נמה את שנתה עם אמנו. בדרך כלל, השגיחו על הילדות יותר מאשר על הילדים, היות והאמינו, משום מה, שהילדות מחוסנות פחות מפני „הדיבוק", שכן אינן חייבות בציציות ובלבישת ארבע כנפות. למחרת שלחוני, בכל זאת, אל ה„חדר", כי הרבי היה צריך להכין אותי להתחלת חומש אחר חג־השבועות; אלא שמכאן ואילך, הייתי שב הביתה לפני רדת השמש. בלכתי הייתי חוגר חגורה, כמו בשעת התפילה, כאמצעי שמירה מפני המזיקין. לימים התרגלנו במקצת אל „הדיבוק". ראיתי את הנערה, כלומר את „הדיבוק" כמה פעמים. היא היתה כבת 18 מתרוצצת ומסתובבת ברחו־בות ובשווקים ומפזמת שירים שונים באידיש ובפולנית, אף־על־פי שלא הבינה את השפה הפולנית.

מפעם לפעם, כשמצאנו שעת כושר להשתמט לשעה קלה מעינו המשגיחה של הרבי, היינו מתקרבים אל בית „הדיבוק", מאזינים מבעד לחלונות הפתוחים לרווחה לשירתה ואף חוזים בריקודיה. לפעמים, היתה גם מספרת משהו מתולדות חייה עד שנכנס בה „הדיבוק". בשום אופן לא ניתן היה לדלות מפיה מה שמו של „הדיבוק", כלומר, את שמו של האדם שנתגלגל ב־„דיבוק". מפי אבי שמעתי, שעד שלא יוודעו שמו, שם אמו ושנת מותו של „הדיבוק", אין כל תקווה וסיכוי לגרשו מתוך הנערה ולמצוא תיקון גם לנשמתו. אף אחת מכל אותן התשובות לא ניתן היה להציל לא מפי הנערה ולא מפי „הדיבוק" ועל כל השאלות שנשאלו היה עונה: „אילו הייתי יכול לזכור את שמי, הייתי ודאי ניצל מכל הצרות האלה, אלא שאיני זוכר".

אנשי העיירה העבירו וקראו לפניו שמות שונים ורבים של בני העיירה קראשניק, שמתו במשך השנים האחרונות, מתוך אלה שגם בחייהם לא נחשבו לצדיקים גמורים. אך על כל שאלה השיב בשלילה — „לא שמי הוא זה". ברשימתי זו מכנה אני את „הדיבוק" פעם בלשון זכר ופעם בלשון נקבה, כי אכן בצורה זו הופיע בפי אנשי קראשניק. היו אלה שתי נפשות בגוף אחד. לעתים נדמה היה, שהנערה מדברת לא בפיה ולא בשפתיה, וגם קולה היה אז כקול גבר זר המדבר מתוך גרונה. כשהיו מתחננים לפני „הדיבוק" שירפה ממנה לשעה אחת, היו פניה לובשים צורה אנושית כלשהי וקולה חזר להיות נשי.

חלפו מספר שבועות, ולא זו בלבד שלא הנערה ולא „הדיבוק" לא נגאלו, אלא שמיום ליום נעשה המצב קשה יותר. „הדיבוק" איים על בני העיירה, שהוא מתכונן לפלוש גם לגופם של אחרים. לא רק שהתנגד כשרצו להביא בפניו את אחד האדמו"רים שימצא תיקון לנש־מתו, אלא שגם לא נתן לשום יהודי בן תורה להתקרב אליו, וגם לא רצה להמצא בבית שיש בו מזוזה.

באחד הימים נכנס אל הבית פלוני אחד (אני מכנהו לא בשמו האמיתי, אף על פי שהוא ידוע לי). כראות „הדיבוק" את פלוני נזדעזע מאוד וקרא: „כלום לא תזכרני, כלום אינך זוכר שהיינו שנינו בחתונה של גויים, כיצד בילינו ומה עשינו יחדיו?" פלוני נבהל מאוד וענה, כי אכן נזכר הוא בכל אותם ארועים שקרו יחד עם אחד מחבריו שנפטר שמונה שנים לפני כן, והוא קרא בשמו של אותו חבר — „הדיבוק". כשמוע הדיבוק את שמו יוצא מפי פלוני, התחיל בוכה ומתייפח וצורח: „צא מכאן, איני רוצה לראותך עוד ואיני רוצה לראות אף אדם אתו ביליתי בחיי. דע לך, שאחריתך תהיה מרה".

ואכן, לא יצאה שנה, עד שאותו פלוני נרצח וגופתו נמצאה באחד הבורות שבסביבת העיירה קראשניק.

אני, כותב השורות האלה, הייתי באותו מעמד וראי־תי זאת במו־עיני.

משנודע שמו האמיתי של „הדיבוק" בן עיירתנו, נשתנו פני הדברים. הכל הכירו את משפחתו, אחיו ואחיותיו וזכרו את הוריו שכבר לא היו בין החיים. אחיו, שהיו קצבים, באו לפניו ו„הדיבוק" הזכיר להם מקרים ואירועים שקרו אצלם בהיותו בחיים. מכאן ואילך התחיל „הדיבוק" משתנה לטובה. הוא חדל לשיר שירים פולניים, הפסיק לנבל את פיו ונעשה אדוק במצוות. „הדיבוק" ביקש להלבישו ארבע כנפות עם ציציות ולהניח תפילין. מבוקשו זה לא ניתן לו, ואבי הסביר כי המתים פטורים ממצוות. „הדיבוק" הוסיף וביקש שלפ־חות ישבו אנשי תורה ליד מיטתו וילמדו משניות ו„זוהר".

באחד הימים ביקש „הדיבוק" שיביאו לו את בנו יחידו, שנולד חודש לאחר מותו, שכן מובטח לו כי בנו יוציאו מן המיצר אליו נקלע. אבא ואבי הנערה טיכסו עצה יחדיו והחליטו שהגיעה השעה להושיע את הנערה ו„הדיבוק". הם התייעצו עם חסידים אחרים מה„שטיבל" שלהם, וכולם הסכימו, שצריך להביא את „הדיבוק" לפני הרב ר' יחיאל שבעיר אוז'רוב, הרחוקה כ־3 מילין מעיירתנו. „הדיבוק" הסכים אף הוא לכך, אלא שדרש לדחות את הנסיעה, עד שיתוקן עוד דבר מה שהציק לו: לפני שמונה שנים, כשחלה במחלתו האנושה שבעקבותיה מת, יעץ לו רופא לנסוע לווינה להתרפא אצל אחד הפרופסורים, אך הוא לא הספיק להגיע למקום חפצו ומת בדרך, בעיירה אחת על גבול אוסטריה. עכשיו דורש היא להזמין לדין תורה את הרב ואת ראשי „חברת קדישא" של אותה עיירה, על שקברוהו לא בטליתו החדשה שהיתה עמו אלא בטלית ישנה ומרופטת. לא הואילו הטענות וההסברים של קהל החסידים. באין ברירה הזמינו את הרב־הגבאי ו„חברת קדישא" של אותה עיירה והללו באו וביקשו מאת „הדיבוק" מחילה וסליחה על העוול שגרמו לו.

הכל היה מוכן להבאת „הדיבוק" בפני הרבי. יחד איתו נסעו אבי הנערה, אבא שלי, אחיו הקצב והגבאי של ה„חברה קדישא" של עיירתנו. כשיצאו מן העיירה והרחיקו כשלושה קילומטרים, נזכר לפתע „הדיבוק" שאינו לבוש ארבע כנפות. הפמליה נאלצה לשוב כלעומת שבאה ולהלבישו ארבע כנפות. הם הגיעו אל הרבי וכעבור יום חזרו עם הוראות מפורשות כיצד לנהוג. הרבי ציווה לנסוע לוורשה ולהביא משם את בנו יחידו של „הדיבוק", שנמצא אצל אמו. יש להתאסף בליל שבת בביתו של „הדיבוק", ללמוד משניות ואחרי כל פרק יאמר בנו של „הדיבוק" „קדיש יתום" וכל אחד מן הלומדים יקרא בשמו של „הדיבוק" בתוספת המילה „לגיהנום". בדיוק בשעת חצות יחלוץ גבאי ה„חברה קדישא" את נעלה הימנית של הנערה — ואז יצא „הדיבוק" מבעד לחלון...

אותו ליל שבת היה ליל שמורים. זכורני, כיצד חבשו אבא וסבא לראשם לפני לכתם לבית „הדיבוק" את ה„שטריימלך" ושינסו מתניהם באבנטיהם. יבבתי וביקשתי שיקחוני עמם, אך מבוקשי לא ניתן לי.

למחרת סיפרו שניהם את קורות הלילה: אך נכנס אבי, קרא אליו „הדיבוק": „טוב נהגת מרדכי בבואך, שהרי בר־אוריין אתה, שב, איפוא, לידי ולמד תורה". אחר באו עוד כמה חסידים מה„שטיבל" שלנו. כראות „הדיבוק" אותם ציווה להביא בקבוק יי"ש, וביקש מהם לשתות לתיקון נשמתו. אחרי כל פרק משניות כשהילד אמר „קדיש", היה „הדיבוק" צורח ומיילל: „אוי ואבוי לי, אש בוערת בקרבי". בדיוק בחצות, כשחלץ גבאי ה„חברה קדישא" את הנעל מרגל הנערה, השמיעה זו צעקה איומה והתעלפה. בשעת המעשה ישבו על גג הבית שלושה רוסים אנשי השלטון, שבאו במיוחד מעיר הפלך לחזות בגירוש „הדיבוק". כיוון שסירבו להתיר את כניסתם לבית עלו וישבו על הגג. למרות שהוזהרו עמדו במריים והמשיכו לשבת על הגג. בר־ברגע שיצא „הדיבוק" מאותה הנערה, נפל אחד מהם וידו נשברה.

הנערה היתה רתוקה כמה שבועות למיטתה, אולם החלימה, התאוששה ונישאה לאחד מבני העיירה, ילדה בנים בריאים ושלמים וזכתה גם לנכדים. כשילדה את בנה הראשון, הייתי כבר תלמיד לימוד הגמרא, ואף על פי כן נצטרפתי לקטנים שבאו ליולדת (לקריאת „שמע"). היא שאלתני כיצד בחור גדול כמוני בא עם התינוקות לכאן. התביישי ושתקתי, אולם היא הבינה היטב את סיבת בואי וחייכה.

שנינו לא ידענו שכעבור 75 שנה, אפרסם סיפור מעשה זה. כל מה שכתבתי — אמת ויציב, ואולי ישנם בארץ או בארצות־הברית מזקני הדור ההוא בקראשניק — יבואו וישלימו.

מתוך החוברת „ידע־עם", במה לפולקלור יהודי בעריכת ד"ר יו"ט לוינסקי. העתיק י. בוכבינדר.

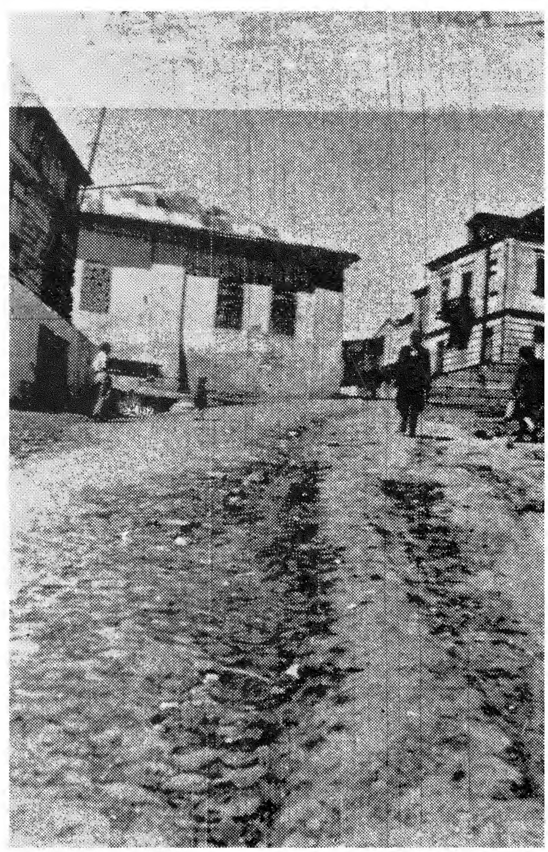
אפיזודות מקראשניק

פישל ציעשליא (אפרים חרש)

עולם הפוך

שמועה הגיעה לאזני הרב מביסקיביץ (דער ביסקיבי־צער רב) שהדאיגה אותו מאוד. הייתכן שבקראשניק ירקדו בחורים ובחורות יחדיו את ריקוד ה„הירה" כל ליל־שבת, באולם ה„גורדוניה" — והוא לא יגיב? הרב החליט לפעול. ואכן, אותו ליל שבת נאספו לפי קריאתו כמה מזקני ונכבדי העיר כמו ר' מרדכי דוד, ר' פרץ שו"ב, ר' חיים ישראל אמת ואחרים, וכולם נדחקו למועדון של „גורדוניה", נכנסו לתוך מעגל הרוקדים והפסיקו את הריקוד.

הרב ואנשיו התיישבו להינפש קמעה מהמאמץ הכ־ביר ומהפעולה שהוכתרה בהצלחה גדולה בעיניהם, וכאן נחו עיניו של הרב על שתי תמונות שהיו תלויות על הקיר, אותן ראה בפעם הראשונה בחייו: תמונה אחת של תיאודור הרצל, והשניה — של יוסף טרומפלדור בבגדי הגדוד העברי, חבוש כובע עם מצחיה. לאחר

רחוב ליד בית־הכנסת גאַס נעבן דער שול

הרהור קל בנוגע לתמונות, מבלי לזהותן, פנה הרב לאנשיו בזו הלשון: „תראו רבותי, איזה עולם הפוך רואים אנו כאן. הנה, למשל, היהודי הזה (מורה באצבעו על תמונת הרצל) בעל הדרת הפנים, לכאורה הוא נראה יהודי חסידי, אך הולך הוא גלוי ראש, וזה (מצביע על תמונת טרומפלדור) רואים עליו שהוא ,שגץ' ומגולח זקן („אַ שייגעץ און אַ גאָלי־בראָדניק"), דווקא זה חובש לראשו כובע. ממש עולם הפוך!"

בעוד כולם יושבים, תוהים ומחפשים פתרון לתופעה המוזרה, כיבה אחד הבחורים את האור ואפלה השתררה באולם. בלית־ברירה התחמקו הרב ואנשיו מהאולם, איש איש לביתו, בלי למצוא פתרון לבעיה זו עד היום.

טקסי בקראשניק

חדשות בעיר, זה מוסר לזה: „שמעת? מרדכי הנהג קנה טקסי, ומהיום ניתן יהיה לנסוע מהעיר לרכבת, תמורת חצי זלוטי ומעט זמן" (על אוטובוס עדיין לא חלמו בימים ההם בקראשניק). וראה איזה פלא — המכונית נוסעת וכל הסוסים הבאים בקרבתה מתחילים לקפץ בבהלה ובפחד מרעש המכונית, פונים לצד הכביש ובורחים מפני „המפלצת" הנוסעת.

לתופעה זו נתן יהודי, מחכמי קראשניק, הסבר משכנע בבית־המדרש בערב בין „מנחה" ל„מעריב", עת עברו על כל התרחשויות היום. וזו לשונו: „תראו יהודים, מה אתם מתפלאים כל כך על הסוסים הללו. תארו לעצמכם שאתם הולכים ברחוב, ולנגד עיניכם מופיע פתאום זוג מכנסים הולכות מעצמן, בלי שיהיה בתוכן אדם. האם לא תבהלו ותפחדו ממראה עיניכם? כמ־כם גם הסוסים; הם יודעים כי לפני עגלה נוסעת צריכים להיות רתומים סוסים, וכאשר הם רואים עגלה ללא סוסים הם נבהלים ומשתוללים". כנראה שהסבר זה התקבל על דעת השומעים, כי כולם הנהנו בראשם, לאות הסכמה.

המקוה טריפה

ביום ששי השתדלו החסידים ואנשי המעשה ללכת למקוה על־מנת להתרחץ ולטבול לכבוד שבת. והנה, יום ששי אחד הפיצו ליצני העיר שמועה בבית־המדרש מפה לאוזן, שהמקוה טריפה ואסור לטבול בו. החלה

דאגה בעיר: מה קרה? איך קרה? ומה יהיה בלי המקוה? עד שהליצנים גילו כי לייבאלי שמאלץ ומרד־כאלי פיטר (שני אנשי קראשניק המוכרים בכינוי זה) נכנסו יחד למקוה, ו„שמאלץ" עם „פיטר" זה בשר עם חמאה — ולכן הטריפה.

הפטנט של ר' בן־ציון

ר' בן־ציון (שם משפחתו לא ידוע לאיש) היה יהודי עליז ושמח בחלקו. למרות היותו עני מרוד („אַ קבצן אין 7 פאַליס") תמיד חייך ולא התלונן אף פעם אחת. יום בהיר אחד הופיע ר' בן־ציון בבית־המדרש לתפילת „שחרית", כשזוג משקפיים מורכבות מעל חוט־מו; חלק אחד של המשקפיים — ללא זכוכית, ובחלק השני — במקום זכוכית נמצאת פחית. כשנשאל ר' בן־ציון „משקפיים כאלה, מה תועלת יש בהם?" ענה בחיוך: „נו, טובות הן מלא־כלום" (בעסער עפיס איידער גאָרנישט)...

נקמת היהודי

יום שלישי היה יום השוק בקראשניק. כאשר התקרב יום הכפורים, היו אנשי קראשניק טרודים ועסוקים ביום השוק מאוד. כל אחד ידע שעליו לקנות תרנגולים לכפרות עבורו ועבור בני ביתו; מהדרין במצוות מחפשים אחר תרנגול לבן, לקיים מה שנאמר: „אם יהיו חטאיכם כשני — כשלג ילבינו". ובכן, ביום השוק שלפני יום הכפורים ישב לו אותו ערל, המוכר כשונא ישראל גדול, ומכר תרנגולים, כולם במחיר רגיל, מלבד תרנגול לבן, עבורו דרש מחיר מופרז מאוד, ביודעו שהיהודים מחפשים אחר תרנגול לבן יותר מאחרים. עקב זאת לא יכול היה אף יהודי להרשות לעצמו קניית תרנגול לבן. התרגז יהודי אחד על הסחיטה והחליט ללמד את הגוי לקח בצורה אופיינית ביותר.

היהודי התקרב לעגלה וביקש לראות את התרנגול, כמנהג שאר הקונים. הוא נטל את התרנגול בידו לכאורה כדי למששו ולבדקו, ואחר הרים את התרנגול, הניפו מעל ראשו ועשה שלושה סבובים ובכל הקפה הוסיף: „זה חליפתי, זה תמורתי וזה כפרתי". בתום הסבובים והתפילה החזיר לגוי את התרנגול והמשיך להמתין ולראות כיצד יפול דבר. כאשר ראה הגוי שלא נמצאים קונים לתרנגול הלבן, מבלי דעת סיבת הדבר, ביקש למכרו במחיר הרגיל — אך שוב לא מצא קונים. בסופו של דבר נאלץ היה למכרו לאותו היהודי במחיר נמוך מהרגיל...

„מצעד הפרוטות" למען בניית בתי־ספר עממיים (פולניים), בהשתתפות נציגי האוכלוסייה היהודית בקראשניק (1935).
אויפמאַרש פון פאָרשטייער פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראַשניק (1935) בעת דער זאַמל־אַקציע צו בויען מלוכהשע־שולן

פונעם קראשניקער שטייגער אין די יאָרן 1914—1920

ראַזע פּאַלאַטניק

דריי דערציילונגען פון דער קראָשניקער יידישער שרייבערין, אַרויסגענומען פון איר בוך „געקליבענע דערציילונגען", וואָס איז דערשינען אין ריאָ־דע־זשאנעירא, 1966.

אַ שמוגלערין

כאָטש אויף די געפרוירענע פעלדער מיניעט נאָך געדיכטער שניי, האָט אָבער דאָס שטעטל שוין געאָטעמט מיטן אָנקום פון פרילינג.

פון די גרין־מאָכיקע שינדל־דעכער האָבן אייז־צאַפּנס געטריפט אנטקעגן דער אופגייענדיקער זון ווי צעטאָפּיעטער חלב פון ברענענדיקע ליכט. ביינאַכטיקע פרעסטלעך האָבן נאָך געריסעוועט אייז־געמעלן אויף די פאַרקאָוועטע טאָפּל־פענצטער, וואָס די בייטאָגיקע זון־שטראַלן האָבן גענומען אָפּהאַקן — „צווייגן", „שטאַנגען", „בלעטער", געמאַכט אַ „מאַזשגאַר" פונעם „ווינטער־גאָרטן" אויף די געפרוירענע שויבן...

פאַרגאַרטלטע יידן אין וואַטאָווע שפּענצערס, פאַר־באַבליעטע יידענעס אין גראָבע שאַלן, צעוואָקסענע כלה־מיידלעך אין געלאַטעטע לאַפּטשעס — אַלע זיינען געשטאַנען אַרום די באַלאַגערטע בעקערייען און גע־וואַרט אין דער ריי־שעהן, אויפן שוואַרצן, קלייענעם קוויטל־ברויט וואָס איז אויסגעטיילט געוואָרן צו האַלבע פונטן פאַר אַ פּערזאָן.

אינעם קליינעם שני־ידערישן שילכל האָט קהל איינ־געמויערט אַ גרויסן אייזערנעם קעסל, וואָס איז יעדן טאָג אָנגעפילט געוואָרן מיט שפּייזן פון אַמעריקאַנער

משפחות יהודיות בקראָשניק במלחמת העולם הראשונה
יידישע משפחות אין קראָשניק אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

קאָנסערוון־פּושקעס, ווו באַלעבאַטישע מיידלעך איינגעלאַדענע פון שטאָט־דאַזאַרעס, האָבן אויסגעטיילט דאָס געשמאַקע עסנוואַרג צו די פאַרהונגערטע לייט. אָרעמע מענטשן זיינען געקומען מיט בלעכענע קענדלעך, אייזערנע טעפּלעך, צינערנע שיסלען וואָס די יחוס'דיקע אויסטיילערינס האָבן אָנגעפילט מיט פרומע פּנימער און האָפערדיקער זיכערקייט, אַז אויף זיי וואַרטן אין די וואַרעמע היימען אַ קרופּניק מיט פעטן פּאַטשאַי.

בלויז ביים שטעטלשן זייגערמאַכער איז שוין וואָכן נישט געווען קיין טראָפּן וואַרעמס אויפן געפּרוווירענעם אויוון. פאַרטאָן אין כאַאָס פון מלחמה־גרוילן, האָט קיינער נישט אין זין געהאַט צו פאַרריכטן צעבראָכענע זייגערס. דעריבער האָט מען ביים זייגערמאַכער זיך לאַנג געמוטשעט מיט אַ שטיקל פּיסנע ברויט, אַ האַרבע ציבעלע, שוואַרצן רעטעך און שטיל, באַלעבאַטיש געהונגערט. פונדעסטוועגן איז דעם זייגערמאַכערס מיטלסטע טאָכטער, מירעלע, פאַרבעטן געוואָרן צווישן די אָנגעזעענסטע, נגידישע „פריילינס" צו העלפן אויסטיילן די אַמעריקאַנער־געשאָנקענע געקעכצן.

מירל, אינעם ערשטן אויפבלי פון אָנקומענדיקער יונגשאַפט, איז געשטאַנען ביים זידנדיקן שפּייז־קעסל, מיט אירע געדיכטע, שוואַרצע לאָקענעס ווי געפלאָכטענע הבדלות — צעוואָרפן אַרום דעם שלאַנקן האַלדז ווי סאַמעטענע סטענגעס. איר טונקעלע אַליוון־הויט, אַ ביסעלע פאַרטרוקנט־געמאַרשטשעט פון שווערן קאַמף מיטן אויסמאַטערנדיקן הונגער, אירע גלאַנציקע ביר־אויגן, סודותדיק אינעם פאַרענדיקן קעסל געזונקען דאָס פאַרשמאַכטע מויל, אירע פאַרהונגערטע נאָז־לעכער, אירע בלייכע הענט און ציטערדיקער גוף — אַלץ אין איר האָט טיף אין זיך אַריינגעניוכעט די געשמאַקע ריחות פון געפּרעגלטע שוואָמען, זיסע באַרקעס און — דער עיקר — די גוט־געריישטע קליסקעלעך מיט ביבערלעך. דאָס דאַזיקע שמעקנדיקע מאַכל האָט פאַרשיכורט ממש מירלס לעכצנדיקן גומען. ביי יעדן שעפּ וואָס מירל האָט געטאָן אינעם קאָכנדיקן קעסל, האָט זי אַזוי קונציק מאַנעווירט מיטן גרויסן לעפל, אַז פונעם עסן זאָל זיך כאַטש אַראָפּקאַפּן אַביסעלע אויף אירע שמאָלע פינגער, וועלכע זי האָט גיך אַ כאַפּ געטאָן צו אירע פאַרטרוקנטע ליפּן, געלעקט, געשלונגען, אַריינגעאָטעמט די באַטעמטע ריחות.

אַזוי טעג, וואָכן און חדשים געטיילט וואַרעמע געקעכצן צו אַנדערע און אַליין געלעבט מיטן פּיסנע שטיקל קוויטל־ברויט...

די גרעסטע טייל אינעם שטעטל האָט זיך גענערט פון שמוגלעריי. געפירט מעל, סאַכאַרין, קיין גאַליציע און פון דאָרטן צוריק געבראַכט מאַכאָרקע, ציגאַרן און סתם־אַלטוואַרג. ווער ס'האָט נאָר פאַרמאָגט איינצערשטעלן, איז געפאָרן שמוגלען. כאָטש ס'רוב האָט מען די סחורות פאַרנומען, נאָך איידער די באַן איז אָפּגעפאָרן קיין ראַזוואַדאָוו. דאָך, ווען עס איז יאָ געלונגען איבערצוקומען די גרענעץ־וואַך בשלום, יענע האָבן געגעסן פוטער־קוכנס אין אַ פּראָסטן אינדערוואָכן.

*

ביים זייגערמאַכער האָט מען לאַנג אַרומגעזוכט צווישן שטוביקע חפצים וואָס צום פאַרקויפן, פאַרזעצן, אַבי צונויפצושטוקעווען אויף עטלעכע פונט מעל, אַ ביסל סאַכאַרינקעס, זאָל נאָר זיין מיט וואָס איינצופּעדעמען. ווייטער, איז דאָך מירעלע אַ מויד — אַ ברען, „שפּרעכט דאַטש" ווי אַ וואַסער, די עסטרייכישע „שמאָטע־ליאַלקעס" (צונאָמען פון זעלנער) קריגן די נכפה פאַר איר זגראַבנעם גענגל, פאַר אירע הויכע פּיס, עלאַסטישע פיגור. די רעשט — איז דאָך גאָט אַ פאָטער... שווער איז אַ ביסל אָנגעקומען דאָס קריגן פאַר איר אַ „פּשעפּוסטקע" (דערלויבעניש צו פאָרן מיטן באַן). מירל איז נאָך מינדעריאָריק און אַזוי ווי אַלע 14 קינדער — נישט פאַרשריבן געוואָרן אין מאַגיסטראַט. אירע טאַטע־מאַמע געדענקען נישט גענוי אין וועלכן יאָר און וועלכן חודש. דער טאַטע מיינט, אַז מירל איז געבוירן געוואָרן פאַר יעקלען, דער מאַמען דאַכט זיך, אַז מירל איז געפאַלן אויף דער וועלט — נאָך דבורהן און די באָבע איז כמעט ווי זיכער, אַז ערשט נאָך חייהלען — די עלפטע. האָט מירל קאַמפּלעטירט ביים זייגערמאַכער דעם 12־טן שבט. אָבער גענוי ווייסט קיינער נישט. נאָר אַזוי ווי מירעלע איז הויך אין געשטעל, ברייט אין די פּלייצעס, פיל אין די באָקעס, האָט איר דער פאָטער גענומען אין מאַגיסטראַט אַריין אָפּצושאַצן איר עלטער.

דאָס קרעפּקע שרייבערל האָט נישט געמאַכט קיין לאַנגע שהיות, איין אייגל פאַרקריליעט, מיטן צווייטן אַרומגעקוקט מירלען, ווי מען באַקוקט אַ טעלעצע אויפן מאַרק, אַביסל צוגעסמאַטשקעס מיט זיינע תאווה־פולע ליפּן און גיך אַ פאַרשרייב געטאָן 16 יאָר. און כאָטש מען האָט טאַקע נישט געדענקט — צי פאַר יעקלען אָדער נאָך חייהלען, איז דער זייגערמאַכער פונדעסטוועגן זיכער געווען אַז ווינציקער — און אַ „בענטש"

געטאָן דאָס שרייבערל: „אַזוי פיל פרישטשיקלעך אים אויף דער צונג, וויפל ווינציקער פון 16”. אָבער אַ דערלויבעניש צום פאָרן מיט דער באַן האָט מירל באַקומען. איצט האָבן בלויז געפעלט די פּאָר גראָשן „איינצוזאַלצן”. פאַרזעצן דעם טאַטנס אויסגעריבן טולופּל? קוקט אויס ערגער פון אַ געפּגרטער קאַץ. דער מאַמעס סאַטינדיליאָנע קרינאָלינע? שיט זיך ווי פּראָכנע. די מיידלעכס איבערגעניצעוועטע ספּאָדניצעס? נישט ווערט קיין דרייער. ביז אַלעמענס בליקן זיינען געפאַלן אויפן ירושה־חפץ — די גלעזערנע „סערוואנטקע” וואָס שטייט אויף דריטהאַלבן פיס, שאָקלט זיך ווי אַ ייד צו שמונה־עשרה. אָבער דורך די געפּענקעטע שויבן האָט אַרויסגעפינקלט אַ צעקנייטשטער קידוש־בעכער מיט אַ געלעכערטן הינטן און אויסגעלענקטן פּראָנט, דאָך — „פּראַוודזשיווע” זילבער, מיט דער פּראָבע אויפן סאַמע דנאָ, וואָס אפילו אויף שמעלץ האָט עס געגעבן עטלעכע פונט מעל, אַ פּאָר לויט סאַכאַרין און — קאַיאָר, ווען די באַן־וועגעלעך האָבן געפירט שמוגלערס צו דער סטאַציע, איז צוגעקומען אַ פאַרשוין — מירעלע, אין איר עלטערער שוועסטערס לאַנגער יופּקע, דער מוטערס ברייטן האַביליאַק, צעפּלאָשטענע קודלעס פאַרדרייט אין גלעקלעך — אויסגעקוקט סטאַלע. דאָס ביסל סאַכאַרין, איינגענייט אינעם סטאַניקל, דאָס מעל — פאַרשטעקט אין אַ שטרויען קיישעלע, פאַרלייגט פון אויבן מיט אַלטוואַרג, אַ צעבראָכן שפּיגעלע, אַן אויסגעשטשערבעט קעמעלע; ס׳וועט פאַרבלענדן אויפן צאָל־אַמט די קירה׳שע אויגן. די מאַמע אין צעדריוולטן טשיפּיק האָט מירלען אַרויסבאַגלייט מיט ברכות, דער טאַטע אינעם לאַנגן טלית־קטן האָט אויסגעשפּרייט זיינע פרומע הענט איבער מירלס קאָפּ, איר פּשוט געבענטשט ווי פאַר כל־נדרי. די שוועסטערן האָבן געשנייצט די נעז, געווישט די אויגן... און שטעטלשער עולם האָט נאָכגעקוקט מיט רחמנות־פּנימער: „נעבעך, אַ קינד נאָך און שוין — אַ שמוגלערין”.

מירל צום ערשטן מאָל אין לעבן — אויף אַ באַן. די רעדער מאַכן קולות, דער קוימען סוויסטשעט, איר האַרץ ווי אַ „מיעך” — פּאָכעט. פאַר די אויגן דרייען זיך מיל־שטיינער, דער בלויער הימל פאַלט כורעים, די אויפגייענדיקע זון — שרפעט, בלענדט און דער קורצער וועג — אַן אייביקייט.

אויפן צאָל־אַמט — אַ שיקלדיק זעלנערל, אין אַ לאַנגן שינעל, געדרייטע קרייקעס אַרום דינע פיס, טוט אַ לייכטן באַטאַפּ אין מירלס קיישעלע. כאַפּט אַ בליק אינעם צעבראָכענעם שפּיגעלע, טוט אַ ניאָרע ס׳ביסל שמאַטעס און — היידאַ — „מאַרשירען!”.

מירל צעטומלט, גלויבט נישט אירע אויגן אַז זי איז שוין טאַקע אין ראָזוואַדאָוו. די זון שיינט נישט סתם, נאָר בלאַסקעט מיט טונען גאָלד, מירל האָפּסלט, טענצלט, איבערגעקומען די ערשטע שמירה. דאָס שטרויענע קיישעלע טראָגט זי מיט אַזאַ פּאָריע, גלייך ברילייאַנטן אין דעם. אַ הויכער גאַליציאַנער, מיט אַ שמאָל קאַזע־בערדל, קורצע פּאהס און לאַנגער בעקעשע, שטעלט מירלען אָפּ דער ערשטער:

— „פּרוילייין”, האָבן זי עפּעס גיץ אין קיישעלע? מירל מיט שטאָלץ: — „אַ שאלה?” — „וואָס זשע האָט עץ? „ווייעכס”, הארעטס?” (סימנים פון מעל, סאַכאַרינקעס). מירל יחוס׳דיק: — „אינץ האָב מעביידע”. דער גאַליציאַנער האַלט זי שוין פעסט ביים קיישעלע: „קימץ אראאן, פּריילין׳שי”... מירל רייסט זיך אַרויס: — „אינץ האָב מע צאַאַט...”

*

עטלעכע שעה שפּעטער, אינעם זעלבן קיישעלע, אויפן פּלאַץ פון מעל — פּעקלעך טוטין, מאַכאָרקע. אינעם סטאַניקל, צוויי שורות איינגענייט — שאַרוטן. דאָס גרענעץ־„היטערל” האָט שוין געוווסט, אַז אין „מעדכענס טאַשע” ליגט אַ צעבראָכן שפּיגעלע און אַלטע שמאַטקעלעך, דערפאַר בלויז אַ גלעט געטאָן איר יונגע הויט: — „היבשעס ווענזן” — „גייען זי ביטע”...

פאַרנאַכט, דער שענסטער וואָס מירל געדענקט. די אונטערגייענדיקע זון, אינגאַנצן אויף איר טאַטנס שינדל־דאַך, מיניעט, בלישטשעט, ווי אָפּגעשיט מיט געשליפענע דימענטלעך... דאָס גאַנצע שטעטל, איינגעהילט אין אַ ראָזע־זיידענעם טוניק, דער געלעכערטער שאָסיי ווי אויסגעגלייכט, אפילו דאָס יאַמע־געסל יום־טובדיק געכשר׳ט, אַזוי ווי דעמאָלט ווען מ׳האָט אָפּגעוואַרט דאָס אָנקומען פון ביסקאָפּ.

מירל איז געזעסן ביים געגרייטן טיש — אַ מיוחס. אַ פּרנסה־געבערין, זיך שטאָלץ געגוידערט און מיט גרויס הנאה געגעסן איר פאַרבענקטע מאכל — קליסקעלעך מיט ביבערלעך...

*

זינט איר ערשטן „דעביוט” אַלס שמוגלערין, איז מירל עטלעכע מאָל אין וואָך אַדורך די גרענעץ־וואַך בשלום. און כדי די „קנעפּלעך” אויפן צאָל־אַמט זאָלן איינעמען אַ מיתה־משונה, ווערן אַ קאַפּיטשקע בלינד, האָבן שמוגלערס אונטערגערוקט — אַ פלעשל מעד, אַ

פּעקל ציגאַרן, אַ קילאָ מעל. דאָך האָט יעדער טאָג געהאַט אַ קרבן. אַמאָל — אַ גוואיש מסירהלע, אַמאָל — אַ געטווישט נאַטשאַלניקל, ס׳רוב אפילו די אָפּגעחורשטע זשאַנדאַרן אַליין, געמאַכט די בראָך אין עטלעכע קיישע־לעך. אָבער שמוגלערס האָבן זיך נישט מייאש געווען. יעדן טאָג — נייע טריקן, פאַרבלענדענישן. אָט האָבן מענער זיך אויסגעפּוצט אין שבתדיקע הלבשה, ווייבער פאַרשלייערט אין ברייטע היטן מיט לאַנגע וואלקעס, עלעגאַנטע רענצעלעך און בילעטן – ערשטע קלאַס, אַזעלכע פּאַסאַזשירן האָט מען אַדורכגעלאָזט אָן רע־וויזיעס...

נו, האָבן אויך מירלס נייע שיך געסקריפּעט אַ מהלך ווייט. איר ניי־געבלימטע קליידל, רונדיק, ווי אַ צע־עפּנטער פאָכער, ס׳ווייסע קאַפּעלושל מיטן גרינעם וואַלקעלע — וואָס איר מוטער האָט גערופן „אַ ניזוק פאַרן פּנים" — האָט פון איר אַראָפּגעלויכטן. און אויפן זוניקן טראָטואר האָבן די שטיינער געזונגען אונטער איר טענצלדיקן גענגל...

אָבער נאַטשאַלסטווע האָט זיך גיך גענומען חידושן אויף די צו־לייַדיקע דריטע־קלאַס. און נאָך מער, אויף דער פול־באַזעצטער ערשטער־קלאַס. מיט די עלעגאַנטע דאַמעס, יום־טובדיק געקליידעטע מענער. מ׳דאַרף אַ שמעק טאָן צו זייערע לעדערנע וואַליזקעס — און דער „באַלאָן" האָט געפּלאַצט...

די באַן־וועגעלעך זײַנען אַריין אין שטעטל מיט צעקנייטשטע קאַפּעלושן, פאַרוקטע „ניזוקס" אויפן מיטן קאָפּ, פּנימער ווי נאָך אַ שריפה. די אויפגעשניטענע רענצלעך, ווי געפּלמעסטע בייכער, אויסגעקוקט גלייך טרויער־עגלות וואָלטן געברענגט הרוגים פון אַ שלאַכט. אפילו דער שמאַטעוואַטע הימל האָט מיטגעפינצטערט אויפן טרויעריקן „ספּעקטאַקל".

*

און שמוגלער האָבן געפונען נייע אײַנפאַלן. פּשוטע פלאַכטעס צענויפגענייט אין צווייען, אויסגעשטעפּט מיט ברייטע פאַסן, זיי אָנגעפּילט ווי קישקעס, מיט מעל, צוקער, אײַנגעצויגן אויפן הוילן גוף, עלעהיי גאָרסעטן. וואָס מאָגערער אַ מענטש, אַלץ גרעבערע גאָרסעטן אויף די לייבער.

האָט אויך מירל זיך אויפגענייט צוויי אַזעלכע „סטוטשנע גאָרסעטן". אַהין־וועג אויסגעפּילט מיט מעל, צוריק — מיט טוטין. און ווייטער געגעסן קליסקעלעך מיט ביבעלעך.

אין קראָקע האָט זיך געיאַוועט אַ פרישע דערפינ־דונג — ווייכער כראָם, וואָס מ׳האָט געקאָנט אויף זיך אָנטאָן צו עטלעכע פעלעכלעך און ערשט אויף די פעלעכלעך — דעם טוטין־גאָרסעט. עולם האָט עס גערופן: „משה־זיכמעך". און ס׳איז לאַנג אָנגעגאַנגען דער דאָזיקער „משה־זיכמעך".

*

געווען איז דאָס פאַר ראש־השנה, די טעג נאָך זוניק־וואַרעמע, נעכט שוין ווינטיק־קאַלטע. שמוגלער האָבן באַמעלט און באַצוקערט גאַנץ קירה, באַשוכט און באַקליידט קרוין־פּוילן און שומרים אויף די גרע־נעצן האָבן געזשלאָקעט ווײַן, מעד. פאַרזאָרגט די „היטער" תמיד צו זײַן בגילופין, טויב, בלינד און — שטום...

מירל איז געוואָרן העכער, פולער, ווייבערלעך, זיך פאַרשווירן אַ קורצע פּאָלקע מיט אַ ממזריש גזשיפּקעלע, צעוואָרפן איבערן גאַנצן שטערן. אירע צוויי שוואַרצע אויגן, פייער פון יוגנטלעכע אויפבלי.

ס׳איז צוויי טעג פאַרן פאַרכטיקן יום־הדין.

מירל פאָרט אַהיים פון קראָקע. אויף איר עלאַסטישן גוף אײַנגעפּרעגנגעט ווי מיט רייפן — ווייכע לעדער, פון אויבן איר סטוטשנער טוטין־גאָרסעט און זי אַליין — ווי אַ ציגל אין אַן אײַנגעמויערטער פעסטונג. אינעם עלעגאַנטן רענצעלע אײַנגעשטעלט עטלעכע קילאָ צוקער. ווער מען פאַקן? איז ווערג זיך דערמיט... אַבי די „פעסטונג" איז געזיכערט.

דער שנעלצוג איז אָנגעלאָפן מיט געפייף און בראַזגעריי. אויפן פעראָן איז פענצטער. קאָנדוקטאָרן לייכטן אַנטקעגן מיט רויטע לאַמטערנדלעך, הושקען זיי אַרויף און אַראָפּ, רעפלעקטירן אויף פּנימער, הענט, פיס, קעפּ־פראַגמענטן פון מענטשן. די אויפן פּוסטן סטאַציאָן שמינקלענדיקע לעמפּעלעך פאַרגרעסערן נאָך די אומהיימלעכע פינצטערניש. די אויסשטייגנדיקע פּאַ־סאַזשירן קוקן אויס ווי טונקעלע שאָטנס וואָס צעלויפן זיך, שטופן זיך, איילן צו די באַן־וועגעלעך...

מירל, מיטן פאַרמויערטן גוף, אויסגעטראַקעוועט, ווי מיט אָנגעצויגענע סטרונעס, גייט געלאַסן, דרייט מיטן בלויען רענצעלע, קאָקעטירט כלומרשט ווי אויפן שבתדיקן שפּאַציר. פּלוצים, אַ דין ליריש שטימעלע צעוווזשלט די טונקלקייט: „פּרוויליין", אירע טאַשע איזט זאָ היבש, צייגען זי ביטע וואָס איזט דען דארין?".

מירל דערזעט בלויז קאָנטורן פון אַ הויכן מאַן, פילט אויף זיך גליענדיקע בליקן און ס׳שיינט איר, אַז די בענדער פונעם אײַנגעצויגענעם גאָרסעט זײַנען פלו־

צים לויזער, צעלאָזטער געוואָרן, אָט אָט וועט דאָס אָנגעצויגענע „קרעמל" זיך געבן אַ צעשיט און אַ פאַל טאָן צו אירע פיס. אַ שאַרפער ווינט טוט אַ הייב איר פאלבירט קליידל, ענטבלויזט איר הייס־געוואָרן לייב ביז איבער די קניען. דאָס ווייסע קאַפּעלושל פאַרוקט זיך אויפן מיטן־קאָפּ, איר שוואַרצער שויבער — צעשיט איבערן גאַנצן פּנים. מירלס האַרץ, גלייך עמיץ וואָלט דאָרטן מיט פויסטן געסטאָרקעט. עס רוישט איר אין קאָפּ און אין דמיון זעט זי שוין ווי איר מאַמע ברעכט זיך די הענט, די שוועסטערן קלאָגן אויפן קול און דער פרומער טאַטע מורמלט: „אַ פאַרשטערטער יום טוב".

— וואָרום שטייען זי זאָ דום, פּרויליין? — שניידט די לופט דאָס שאַרפע, דינע שטימעלע. — „פאָלגען זי מיר נאַך" — און מירל פילט שוין ווי עמיץ האַלט איר ביים אָרעם.

אינעם טשענירטן הימל ציען דריבנע וואָלקנדלעך, אַ גרויסער שטערן האָט אַ פלי געטון ווי מיט אַ סערפּ אַדורכגעשניטן אַ שטיק הימל. דער האָריזאָנט — שוואַרץ ווי סמאָלע. פונוויייטנס זעט מירל דעם געשמינקל פון שטעטלשע פייערלעך, איר האַרץ ציט דאָרטן אַהין. אָבער דער טונקעלער שאָטן ציט איר אַהער, ווו ס'איז שטאַרק פינצטער־וואַלד. „ניין!" — שרייט מירל אויס און דערקענט נישט איר אייגן קול. פאַר אירע אויגן טוט אַ בלאַסק אַן עלעקטריש האַנט־לעמפּל, פאַרבלענדט אינגאַנצן איר ראיה. דאָס לעמפּל צינדט זיך, לעשט זיך און צוביסלעך נעמען זיך אויס־שיילן געזילבערטע עפּאָלעטן, אָפּיצערסקע קנעפּ, אַ ברייט היטל מיט אַ שמאָלער שנאָל אונטער אַ גוט־ראַזירטער גאָמבע. מירל דערקענט דעם „וואַכמייסטער פון צאַל־אַמט". שטענדיק בויערט ער זי אַדורך מיט זיינע גזלנישע אויגן. די דאָזיקע תאווה־בליקן ברענען אויף איר גוט־אַנטוויקלטן קערפּער, אויף איר יונג־מיידלשע ברוסט און — זיי פינקלען, שטעכן, טוען איר אויס נאַקעט. אָבער תמיד זיצט ער זיך אויפן סטאַציאָן, ברייט צעלייגט אינעם ווייכן פאָטעל, שיקט אונטער קלענערע זשאַנדאַרן צום „באַטאַפּן די לויטע". און היינט — ער אַליין בכבודו ובעצמו, נישט אַנדערש, ער טשאַטעוועט טאַקע אויף איר. מירל פילט ווי איר הויט רינצלט, ציטערט — „די בראָך איז נאָענט". זי לאָזט זיך שוין מירן. איר יונגער מוח עגבערט, זוכט עצהס, אנטרינונג: אפשר צוואַרפן דאָס רענצעלע מיטן צוקער? אָדער גאָר איבערלאָזן די געציילטע פאָר „קראָנען"? דער עיקר — ראַטעווען די לעדער, דעם טוטין. כאָטש ערגער וועט זיין די בושה. זיי וועלן זיכער אַנטבלויזן איר יונג לייב, זעען דעם צניעותדיקן גוף, פאַקן אַ גרויסן טרוק און אַוועקהרגענען פּרנסה־סודות. ניין, זי וועט זיך נישט לאָזן אויסטאָן, נישט אויפדעקן פאַר מענער־אויגן איר בתולה־לייב... ניין, קיינמאָל נישט...

*

אין צאַל־אַמט איז טונקל. אין אַ ווינקל דרימלט אַ האַלב־אויסגעטאָן סאָלדאַטל, פאַרשפּרייט שווייסיקן טשאַד אינעם אָנגערויכערטן צימערל. אויפן פאַרקאָפּ־טשעטן קוימען זידט אַ בלעכערנער טשייניק:

— „עפּענען די טאַשע" — באַפעלט דער שטרענגער וואַכמייסטער, ציט אַראָפּ זיין אָפיצערסקע רעקל, דעם שטייפן קאָלנער, בלייבט מיט אַ צעעפנט העמד, צע־כראַסטעטער ברוסט און פרוווט דערווייל אַ ריר טאָן מירלען ביי איר אויסגעפּילטער טאַליע. זי שפּרינגט אויף, שטופּט אַוועק זיין האַנט און עפנט גיך איר רענ־צעלע. די פּעקלעך צוקער גיבן אַ בלענד, גלייך ווי פייער־צונגען. דעם וואַכמייסטערס גראָבע פּנים ווערט פאַרכמאַרעט: — „וואָס איזט דאס"? — נאָגלט ער איין זיינע שיכורע אויגן אין מירלס צעשראָקענעם פּנים און מיט אָנגעצויגטן כעס דונערט זיין גאַווערנדיק מויל:

— צום טייפל, וואָס איזט דאָס?... מירל צעחושט, מיט קוים אַ הערבאַרער שטימע: — צוקער, הער וואַכ־מייסטער — און פילט אַז ס'וועט פּלאַצן דער בלאָטער...

פּלוצים כאַפּט ער אירע הענט, צינדט זיך אָן ווי פייער, זיינע אויגן ווערן מוטנע, אָנגעגאָסן, ער נעמט זי שלעפּן צו אַ טיר... מירל ווערט זיך מיט אַלע כוחות, דראַפּעט זיינע פיבערדיקע הענט, זוכט איינצובייסן די פלאַך פון זיין דלאָניע און — פאַרגעסט „די פּעסטונג" אויפן גוף. אינעם קאַמף־געפּלעכט פון זייערע הענט, האָט דער צעיושעטער וואַכמייסטער איר אַזוי איינ־געקלעמט אין זיך, גלייך זי וואָלט געוואָרן אַ טייל פון זיין צעפּאַרעטן גוף, ר'האָט גענומען זוכן ביי איר — לייב און ווי אַ צעברויזטע חיה אַרויסגעברומט:

— דאָנערוועטער! וואָרום זינט זי זאָ האַרט? קרו־צאַפיקס, זינד זי דען אין אייזן־געשמידט?

מירל, ווי אין אַ פאַרמאַכטער שטייג וואָס ברענט פון אַלע זייטן, שרייט יאָמערלעך:

— טאַטעניו!...

די פאַרמאַכטע טיר עפנט זיך מיט אַ הויכן סקריפּ. צוויי מאָגערע זעלנערלעך סאַלוטירן געהאָרכזאַם:

— נעמען זי זאָפאָרט דאָס מעדכען צום אונטער־

זוכען — באַפֿעלט שטרענג דער וואַכמייסטער און מאַכט דערוויַיל צורעכט זיין מגושמדיקן הילוך.

אומבאַהאָלפֿן בלינצלט מירל מיט צעשראָקענעם קוק אויף די זעלנערס צעפּלאַשעטע קוטשמעס, אויף זייערע געדיכט־באַהאָרטע ברוסטן און טוט אַ מורא־דיקן אויסגעשריי: „ניין! נימאַלס!"..

פֿון די זעלנערס שפּאַטישע געלעכטערן קומט מירל תיכּף צו זיך, דערפֿילט קלאָר די סכּנה, גלייכט אויס איר געבויגענעם רוקן, מאַכט צורעכט דעם צעשויבערטן קאָפּ און נעמט בעטן מיט רחמים:

— זאָל מיך אונטערזוכן אַ פֿרוי, כ׳בעט אייך, נאָר פֿון אַ פֿרוי, אָדער איר קאָנט מיך שוין טויטן אויפֿן אָרט...

מירלס לויכטנדיקע צניעות, איר טיפֿסטער געבעט האָט דעם „היטער פֿון גערעכטיקייט" אַזוי שטאַרק צעטומלט, אַז ר׳האָט איר גענומען באַטראַכטן מיט אויפֿגעריסענע אויגן, כּבֿלבלדיק, זיינע פּאַרמאַנטשעטע שוואַרצאַפּלען האָבן זיך אויסגעקלאָרט און מיט עפּעס אַן אַפּשיי, אַ רוף געטאָן אַן אָפּבליאַקירטע שיקסע מיט קלעצל־פּיס, האַלב אָפּגענעם בוזים, וואָס האָט מירלען אַ שלעפּ געטאָן ווי אַ קעלבל צו דער שחיטה... און נאָך געציילטע מינוטן, אַריינגעבראַכט די ווייכע לעדער, נאָך וואָרעם פֿון מירלס גוף און דער אויסגעפּילטער טוטין־גאָרסעט איז געהאַנגען אויף דער שיקסעס פּלייצע, עלעהיי אַ צירונג־טוּך.

אַ חיהשע געהירזשעריי, שטיקנדיקע געלעכטערן האָבן אַזש אָפּגעשלאָגן מיט ווידער־קולות אונטערן הויכן סקלעפּ. בלויז דער וואַכמייסטער איז געבליבן ערנסט, אויסגעניכטערט און שטרענג באַפֿוילן:

— אַריינשיקן דאָס מעדכען.

מירל איז דערשינען דינער, שמאָלער, שלאַנקער און אויך — רואיקער. אויף איר אויסגעבלייכטן פּנים — נצחון פֿון גרעַטעוועטער צניעות.

דער וואַכמייסטער שיקט אַרויס די דינערשאַפֿט. קוקט אויף מירלען לאַנג, שטום און מיט אַן אויפֿבליץ פֿון טיפֿער באַוווּנדערונג. אָבער, זיינע יצר־הרע־אויגן, ווי מיט בלוט פֿאַרגאָסן, קוקן זשעדנע אויף דער קיילעכ־דיקער פֿאָרם פֿונעם קינסטלעכן גאָרסעט, וואָס האָט נאָך די רונדקייט פֿון מירלס יונג־מיידלערישן־גוף. דער מאַן אין אים קעמפֿט מיטן אַנגעצונדענעם בלוט...

דער ריח פֿון מירלס פֿרישן לייב, די קרעפּטיקייט פֿון אירע פֿולע אַקסלען, פֿעסטקייט פֿון די ברייטע קלובעס, פֿאַרשיכורן זיינע פֿייכטע אויגן, וואָס רויטלען זיך — צעגליט, ווי זשאַרענדיקע קוילן. זיין ברייט אָנגעגאָסן פּנים, די אויפֿגעשפּיצטע אויערן, די בלאָנדע שטייפֿע־האָר ווי אויף אַ פֿידל־בויגן — אַלץ אין אים פֿרעסט מירלס יונג פֿולבלעכן קערפּער. און ווי פֿון אַ פֿרישן, ווילדן שטורעם געטריבן, וויקלט ער באַנייס זיינע פֿעסטע הענט אַרום מירלס דין־געוואָרענער טאַליע, ער דערפֿילט שוין איצטער — ווייכקייטן, רונדי־קייטן, זיינע גליענדיקע פֿינגער בלאָנדזשען... פֿרענגען.. פֿאַרקלעמען... דערביי ברומט ער חיהש:

— טראַציקע יודין! יודין!

און מירל פֿאַרדישעט ווי אין אַ תּפֿיסה־צעל, ראַנגלט זיך מיט די לעצטע כּוחות, בעט מיט אַלע צערן פֿון דער וועלט: — שיס מיך בעסער! שיס!

זיינע גליענדיקע הענט האָבן פּלוצים, ווי פֿון אַ שפּיזן־שטאָך, באַפֿרייט מירלס קאָנוואַלסיווו גוף. ער איז געבליבן שטיין פֿאַרגליווערט ווי אַ מצבֿה־שטיין. זיינע פֿאַרנעפּלטע אויגן, ווי שיכורלעך פֿאַרטשאַדעט, זיינע געדיכטע ברעמען, ווי וואָנצעס ווילד צע־בערשטלט:

— שיסן?

דאָס דאָזיקע אויפֿריכטיקע געבעט מירלס האָט ווי אַ פֿליענדיקע קויל זיך אַ קאָלער געטאָן איבער זיינע פֿאַרלוירענע רעיונות, ספּאָנטאַן זיך אויסגעגלייכט, אַרומגעוווּשט פֿון געדיכטן שווייס און שוין אַ באַזינטער גענומען קוקן אויף מירלען מיט אַזאַ שטוינונג, גלייך פֿייערשפּיזלעך וואַלטן געדרילעוועט זיין מוח און — אַ שוואַרץ הייטל איז אַראָפּ פֿון זיינע מוטנע אויגן... ער זעט מירלס אומבאַרירלעכע אומשולד, עס דאַכט זיך אים, אַז מירל איז פּלוצים צוגעוואַקסן, העכער גע־וואָרן, שטייט מיט איר אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ, ווי אַ געמאָלענע יונג־פֿרוי אויף אַ פּעדעסטאַל.

אַ שטאַרקער כּוח באַוועלטיקט זיינע חיהשע איינ־סטינקטן, אַ דרך ארץ־געפֿיל, לחלוטין אים פֿרעמד, דערלאָזט אים נישט מער צו קיין געוואַלט־טאָטן...

— ווי הייסן זי דען? — פֿרעגט ער שטיל.

— מירל.

— ווי אַלט זינד זי?

— 16 יאָר...

ער וויל איר אַ פֿריינדלעכן גלעט טאָן. מירל דער־לאָזט נישט...

— איך האָבע זי זייער גערן — פֿרוילין...

— דאַנקע שיין..

— פֿילייכט עטוואַס צום עסן?

— דאַנקע שיין...

— וואָליען זי גיין צו האָוזע?

— יאָ...

דער וואַכמייסטער טוט ווידער אַ רוף זיינע צוויי משרתים, באַפעלט הערשעריש:

— הערייַנפּאַקן אַלע דיזע דינגע. מיטנעמען „דיזע טאַשע", פירען דאָס מעדכען אין פולער אָרדענונג — צו האָוזע... פאַרשטאַנען? אין פולער אָרדענונג!

— יאַוואָהל הער וואַכמייסטער! — סאַלוטירן ביידע און ציען זיך אויס ווי שטעקנס.

מירל פאַרבליפט, אַט אַ בליק אויפן פּלוצים געמענטשלטן וואַכמייסטער, אַט אויף די אונטערטעניקע באַדינערס און אַט אויף דעם געראַטעוועטן רענצעלע... גלייבט נישט אירע אויגן: איז דאָס וויזיע? חלום? און אפשר גאָר אַ פרישע פּאַסטקע?

אינעם שוואַרצן דרויסן — קאַלט, ווינטיק, מירלס פּנים גלייך זי וואָלט עס געבראַטן ביי אַ העליש פייער. ווען זי געוווינט זיך אַביסל צו צום ביינאַכטיקן טומאַן, זעט זי דעם אויסשפרייט פון הימל — בלוי, אפילו זילבערדיק — אַדורכגעוועבט. די געדיכטע ביימער אינעם לובלינער וואַלד קוקן איר אויס ווי שמחת־תורה־פענער און די שטערן אין הימל — ווי קליינע ליכטעלעך איבער זייערע גרויסע צווייגן־קעפּ.

דאָס שמאָלע סטעזשקעלע צווישן די נידעריקע וואַלד־גראָזן שלענגלט זיך ביזן שטעטל אַריין, קוקט אויס ווי אַ ברייטער, גרויער, צעקעמטער שרינט. דער וואַלדיק־שמעקנדיקער יאַלאָוויעץ פאַרשיכורט איר מיט זיינע היילנדיקע בשמים־ריחות. צווישן באַוואַקסענע קוסטעס, שמעקן מיט כלערליי טעמים — רויטע יאַגדעס און פרישע שוואָמען.

אויף די נאָדל־ביימער — אַ פייגל־געטשוויטשער, אין וועלכן עס פלעכטן זיך אויך אַריין מוזיקאַלישע טענער פון ערגעץ — וויטע קוקאָווקעס. אפילו די לאַנגע שורה טעלעגראַפן־סלופּעס זשומען מעלאָדיש, ווי אַ צושטייער צו דער נאַכטיקער וואַלד־סימפאָניע. פון צייט צו צייט גיבן פליענדיקע שטערן אַ שנייד אַדורך ווי זילבערשפּיזן דעם לויטערן הימל. די צוויי דאַרע זעלנערלעך, אין לאַנגע שינעלן, מיט קורצע שווערדלעך און זייערע איינגעצויגענע טאַליעס, שפּרייזן נעבן מירלען דרך־ארצדיק, מוזן רעספּעקטירן דעם שטרענגן באַפעל. דאָך, טיילמאָל, ביי אַ הויך בערגל, אַ טיף גריבל, גיבן איר אַ נעם ביי די הענט, דערפילן מירלס מוראדיקן אויפציטער... פאַרט — צוויי געזונטע מענער, אַ יונגע מויד, אין ווילדן וואַלד אַליין. אָבער זיי געדענקען: „פירען דיזעס מעדכען אין פולער אָרדע־נונג". פאַרבייסן זיי די ליפּן און — מ'שפּאַנט...

מירלס גאַנג — לייכט, גרינג, האָפערדיק — אַזעלכע נסים? — נאָר זכות אבות זיינען איר בייגעשטאַנען.

ס'איז טיפע נאַכט, מירל זעט שוין דעם רעיענטס גרויסן גאָרטן, אָראַפּגעפאַלענע קאַשטאַנעס פון די וועלקנדיקע ביימער, דאָס אָנהיימלעכע האווקען פונעם שוואַרצן בולדאָג. דאָך, זי דערקענט נישט דאָס שטעטל. איר שיינט אַז זי בלאָנדזשעט. עפּעס אַזאַ געדעמפּטע שטילקייט, ווי פאַר אַ שטורעם. דער אויסגעשטערנטער הימל ליגט אַזוי נידעריק, כמעט אויף די צעגויפגעטר לעטע דעכער, עס דאַכט זיך איר, אַז דער גאָלדענער צלם אויפן קלויסטער־שפּיץ וועט אַדורכלעכערן דאָס האַלבע לבנה־ראָגעלע...

אויף די שלאָפנדיקע געסלעך איז שטיל, פינצטער. די שטאָט־לאַמטערן וואַרפן שאָטנס אויף שלייכנדיקע יידן, מיט ליכטער און ספּרימלעך אונטערן אָרעם, טשאַפּען זי צום העל־באַלויכטענעם בית־מדרש, פון וואַנען וויינענדיקע סליחות־טענער וואַרפן־אָן אַ פחד פאַרן קומענדיקן יום־הדין.

ביים זייגערמאַכער אויפן סאַמע פענצטער ברענט דער גרויסער בליץ־לאָמפּ — טיף אַראָפּגעדרייט, דינע שטראַלן צעלייגן טונקעלע שאָטנס אויפן שוואַרצן טראָטואַר. מירלס פאַרטרויערטע מוטער, מיטן געמאַר־טשעטען יום־כפּור־פּנים, איינגעהאָרכט אין מינדסטן שאָרך, לויפט פּלוצים אַנטקעגן גייענדיקע סילועטן... דערזעט מירלס דינעם גוף, איר מאָגערע טאַליע, לאָזט זי אַרויס אַ הויכן קוויטש:

— אַ בראָך אַט אינץ געטראָפן — אויס לעדער, אויס טוטין, אויס — פרנסה...

אין שטוב, זיצט דער זייגערמאַכער אין אַ ווינקל מיט אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ, די שוועסטערן כליפּען ווי נאָך אַ טויטן...

מירל טוט אַ פריידיקע צעעפן דאָס אָנגעפּאַקטע רענצעלע ווו די לעדער, טוטין, צוקער ליגן אויסגע־מישט, ווי אָפּגעראַטעוועטע נאָך אַ גרויסער שריפה.

דער פאָטער האָט באַלד אויפגעדרייט דעם האַלבן בליצער, ס'האָט אַ פליי געטאָן מיט אַזאַ ליכטיקייט, אַז די ווייסע קאַץ אויפן שוואַרצן פּריפּעטשיק איז אַזש אַנטלאָפן מיט אַ בהלה. די שוועסטערן זיינען געפאַלן אויף מירלס האַלדז מיט אַ הויכן בעטש. די מאַמע האָט

אויפגעהויבן אירע פרומע הענט צום בלייכן סופיט:

— געלויבט השם־יתברך פאַרן גרויסן נס...

און ס׳האָט אויסגעקוקט, גלייך די אָרעמע שטוב, די אָפגעשיילטע ווענט, די לאָמע שאַנק, די הינקענדיקע טירן און אפילו דער אויסגעשטערנטער הימל וואָס איז כמעט געלעגן אויפן צעבראָכענעם באַלקאָן — אַלץ האָט באַקומען דעם ליכטיקן אויסזען, ווי ערב אַ גרויסער פריילעכער חתונה...

חנה די פּאַפּקאָוויצער

35 יאָר איז חנה דעמאָלט אַלט געווען, ווען זי האָט אין אַ ווינטערדיקן שבת־צו־נאַכטס זיך שטיל אַרויס־געשלייכט פון רבקהלעס שטוב כדי צו פאַרווירקלעכן אירס אַ לאַנגסטיקן חלום.

אין אַ וואַרעמער שובע, באַרכאַנטענער האָלקע, גרויער דערע ארום געגאָלטן קאָפּ, האָט די אויסגעמאַטערטע חנה אויסגעקוקט פון אַ יאָר זעכציק.

דאָס קליינע שטעטעלע קראָשניק איז געלעגן אַ מוצאי־שבתדיקס, אַ שטילס, פאַרדרימלטס, אַן איינגעטולעטס אין אַ בלאַנקענדיקן שניי. חנהס פאַרבאַבליעט געשטאַלט האָט געוואָרפן טונקעלע שאָטנס אויף דער בלענדיקער ווייסקייט. אירע שווערע טשיזמעס האָבן הויך געסקריפּעט, איבערגעלאָזט מגושמדיקע פיגורן אויפן פאַרשנייטן ברוק און אַ טעמפּן ווידער־קול אין דער קאַלטער לופט.

אַ געדיכטע שורה קאַשטאַנען־ביימער, אין ווייסן שניי געפּעלצטע האָבן אויסגעקוקט, גלייך אַ קייסער־לעכע גוואַרדיע וואָלט דאָ געהיטן דעם ליידיקן וועג, ווען אַ גרויסער שררה דאַרף באַלד פאַרבייצופאָרן. חנהס ברייטע טריט האָבן זיך פאַרנומען צום שמאָלן יאַמע־געסל, ווו נידעריקע שטיבלעך מיט מאָכיקע שינדל־דעכער האָבן אין דער ווייסער אויסגעשטערנטער נאַכט אויסגעקוקט, ווי אונטער בערג מיט פרישן מעל פאַרקאָפּעטע. ביי אַ קליין געהויקערט הייזקעלע, מיט שמאָלע פענצטערלעך און אַ האַלב־צעבויגענער טיר, האָט חנה שטיל אָנגעקלאַפּט און נישט וואַרטנדיק אויף קיין ענטפער, אַן עפן געטאָן די פאַרזשאַווערטע קליאַמקע, אַ שטילער גרילץ און אַ טוכלער ריח האָט אַ ווייע געטאָן אויף חנהס פאַרפלאָמטן פנים.

אין שטיבל איז געווען האַלב טונקל. ביי אַ לאַנגן נאַקעטן טיש איז געזעסן האַלב איבערגעבויגן אַן עלטערער ייד מיט אַ גרוי־שפּיציק בערדל און האָט מיט אַ גענדזענער פעדער עפּעס געקריצט אויף אַ ברייטן פאַרמעט. אַ קליין חלבנע ליכטל האָט געוואָרפן לאַנגע שאָטנס אויף די פיר־קאַנטיק געכתובהטע אותיות. אין אַ ווינקל פון שמאָלן חדר האָט רויכיק געקאָפּטשעט אַ קליין נאַפט־לעמפּל. פון אַ צעלעכערטן פעסל האָט מאָנאָטאָן געטראָפּט אין אַ בלעכענעם בעקן אַריין. אָפּגעקלאַפּט פינקטלעך, ווי אויף נאָטן: טריפּ, טראָפּ, טריפּ, טראָפּ.

— אַ גוטע וואָך אייך ר׳ יעקב — האָט די שעמעוודיקע חנה מיט אַ נידעריקער שטימע און אין גרויס פאַרכטיקייט שטיל אויסגערופן.

מיט פלוצלינגער שרעק האָט דער שטעטלשער סופר אויפגעהויבן זיינע פאַרראָסטע אויגן פונעם אויסגעשפּרייטן פאַרמעט און מיט נאָך גרעסערער פאַרוווּנדערונג גענומען שטאַמלען:

— ה׳ ישמרני, עמיץ איז דאָ געקימען? וואָס האָט עץ געוואָלט?

חנה, אַלץ פונווייטנס, נישט געוואגט זיך צו דערנענטערן, נאָר מיט אַן אונטערטעניק קול צוריק־געשטאַמלט:

— יאָ געקימען. יעך חנה די פּאַפּקאָוויצער. געקימען וועגן אַ הייליקער זאַך — האָט זי זיך פלוצים אָפּגעשטעלט, טיפער אָפּגעאָטעמט און גענומען ציילן די ווערטער איינציקווייז:

— יעך וויל עץ זאָלט מיר שרייבן אַ ספר־תורה פאַר דער שיל.

— רבונו דעלמא כולא! אַ ספר־תורה? — האָט ר׳ יעקב פאַרחידושט איבערגעפרעגט און באַלד אַ טראַכט געטאָן: — נעבעך, אַראָפּ פון זינען די דאָזיקע אומגליקלעכע עגונה, משוגע געוואָרן פאַר צרות...

— יידענע, גייץ ענק געזינטערהייט! — האָט דער צעטומלטער סופר איר שטרענג אַ זאָג געטאָן און צוגעגעבן מיט אַ קול פון רחמנות: — השם יתברך וועט זיך נאָך איבער ענק מרחם זיין, זיי דיך נישט מייאש, חנה — האָט זיין וואַרעם קול איר געגלעט און געטרייסט. געזען אָבער, אַז חנה שטייט ווי פאַרגליווערט, רירט זיך נישט פון אָרט, אירע פאַרשאָטנטע אויגן קוקן ווי פאַרכישופט צום אָפענעם פאַרמעט און פון אירע טונקעלע וויעס נעמט גאָר טריפן ווי פון אַ צעטאָפּיעט ליכט — איז ר׳ יעקבס האַרץ אַ ביסעלע ווייכער געוואָרן:

— וואָס הייסט? — האָט ער גענומען רעדן מיט אַ גמרא־ניגון. — אַ יידענע זאָל לאָזן שרייבן אַ ספר־

תורה ?... עֶץ האָט שוין אַמאָל אַזעלכעס גיהעיעט ?...

— איז דען אַזעלכיס פאַרבאָטן ? — האָבן חנהס בלוילעכע ליפּן לייכט געציטערט.

— פאַרבאָטן ? — האָט דער סופר ווי זיך אַליין אַ פרעג געטאָן און גענומען קנייטשן זיין געריינצלטן שטערן, גלייך ער וואָלט זיך אַליין געוואָלט דערמאָנען אין אַזאַ מין דין און אַרויסגעניגונט, זיך האַלטנדיק מיט אַ האַנט ביי דער גאָמבע :

— פאַרבאָטן איז טאַקע נישט, נאָר סתם אַזוי — נישט געהערט געוואָרן אַזאַ אויסטערלישע זאַך, און דער עיקר — ס׳קאָסט דאָך אַ מטמון מיט געלט ! און ווו ועסטו דאָס נעמען אַזאַ ריזיק פאַרמעגן ?

שטיל — אָן אַ וואָרט צו פאַרלירן — האָט חנה אַראָפּגענומען אַ פאַרקניפּטן זעקעלע פון איר אַרומ־געהילטן האַלדז, אַוועקגעלייגט ביים סופר אויפן טיש און מיט אַ פאַרטרערטן קול זיך אַביסל געשטיקט ביים רעדן :

— צוואַנציק יאָר האָב איך אויף דעם געהאָרעוועט. צוואַנציק יאָר געלייגט אַ גראָשן צו אַ גראָשן. צוואַנציק יאָר נישט געוואָלט וויסן פון קיין שום עולם הזה, ווי נאָר דאָס אַז ווען די שעה וועט באַשעהן, ווען איך וועל לייגן דעם קאָפּ צו מיינע הייליקע אבות, זאָל פאַרבלייבן נאָך מיר אַ ספר־תורה אין שיל.

ר׳ יעקבס האַלב־גרויער קאָפּ האָט זיך אַ וואַקל געטאָן אין דער ברייט, זיינע טריפנדיקע קאַליע־אויגן, געהילט אין צוויי פּאָר פאַרדראָטענע גלעזער, זיינען פּלוצים פאַרלאָרן געוואָרן ווי ווינטערדיקע טאָפּל־פענצטער נאָכן אויפשיינען פון דער זון. און דורך דער דאָזיקער פאַרנעפּלונג האָט ער אַ דורכדרינגלעכן בליק געוואָרפן אויף חנהס קיילעכדיקן פּנים פון וואַנען עס האָבן זיך בלויז אַרויסגעזען אירע שוואַרצע, ווי מיט פייער אָנגעצונדענע אויגן, וואָס מיט זייער שניידיקן גלאַנץ האָבן זיי אַדורכגעבויערט ר׳ יעקבס צוויי פּאָר ברילן, טיף אַריין אין זיינע אויפגעפראַלטע שוואַרצאַפּ־לען. זיינע פאַרחידושטע בליקן האָבן באַלד צוריק גע־שטראַלט מיט אַפּשיי, מיט באַוווּנדערונג און שוין אָן אַ שמץ פון ספק, נאָר מיט טיפן גלויבן אין חנהס רייד, איר באַלד גענומען פאַרגלייכן צו דער הייליקער חנה, צו שרה, רבקה, רחל און לאה.

און חנה — אַזוי שטיל ווי זי איז אַריין, אַזוי צניעותדיק איז זי צוריק אַרויס. נישט מער, פאַר גרויס שמחה האָט איר אָפּגעשוואַכט האַרץ אַביסל שטאַרקער געקלאַפּט. פאַר דאָס זיינען אירע שווערע טשיזמעס איצטער גרינגער געוואָרן, אַזוי לייכט, אַז חנה האָט פשוט געשוועבט אין זיי און די געדיכטע שטערן אין הימל האָבן איר באַלויכטן דעם קלאָרן וועג. אויך דער געפרוירענער שניי איז איר איצטער געוואָרן ווי אַ ווייכער פלושענער טעפּיך...

צוריק אין שטוב, האָט חנה בלויז פאַר רבקהלען צעפראַלט איר פריידיק האַרץ. אַרויפגעפאַלן אויף איר, געכליפּעט אויפן קול און מער נישט געקאָנט אַרויס־ברענגען ווי :

— רבקהשי, רבקה־לעבן, רבקהניו.

אַ דערשראָקענע האָט איר רבקהלע אָנגעכאַפּט פאַר די הענט :

— וואָס איז געשען חנה ? וואָס ביסטו אַזוי צע־טומלט ? אפשר האָסטו געפונען דיין „ראָזבויניק״ וואָס האָט דיר אַזוי פאַרפינצטערט דיין לעבן ? — האָט רבקהלע געפּרוווט טרעפן.

— ניין, רבקהשי ! — האָט חנה פריידיק אויסגע־שריגן און גענומען אַ ביסל קומען צו זיך :

— ניין, נישט מער פינצטער מיין לעבן. ס׳איז מיר שוין לעכטיק, זייער לעכטיק, כ׳וועל מיט גאָטס הילף פירן אַ ספר־תורה אין שיל אַריין...

*

„פּאָפּקאָוויצער״ האָט מען חנהן גערופן דערפאַר, ווייל זי איז געבוירן געוואָרן אינעם פּוילישן דאָרף „פּאָפּקאָוויצאַ״. געכאָוועט ביי אַ טאַטן אַן אָרעמען פאַכטער, וועמענס קליינע איינגעשרומפּענע ווייבל האָט פון איר קוים אָנזעעוודיקן בייכל אַרויסגעגעבן צען געזונטע דאָרפישע יונגען, מיט נייגונג צו פערד, אָקסן און אַנדערע דאָרפישע פראַצע. זייער עלפטע און לעצטע קינד איז געווען חנה. און מאָדנע. בעתן טראָגן מיט חנהן, האָט זיך דער פאַכטערקעס קליינער טראַכט אַזוי גרויס צעוואַקסן, גלייך איר באַנומענער געשטעל וואָלט געמאַכט אַ ברייטע וואַרע פאַר דעם נייעם נפש, וואָס האָט נאָך געדרימלט אין איר אינגעווייד. שפּעטער האָט זיך חנה אויך אַנדערש געהאָוועט. תמיד געווען שטיל, פאַרחלומט. ליב געהאַט זיך שפּילן אַליין אין פעלד. גאַנצע שעהן אָפּגעזעסן אונטער אַ צעוואַקסענעם בוים, ביי שטילע טייכלעך און צו שפּראָצנדיקע בלומען האָט חנה ממש תפילה געטאָן.

אויף ראש השנה און יום־כיפּור פלעגט חנה — צו־זאַמען מיטן גרויסן געזינדל — פאָרן אין שטעטל אַריין, מיטגעגאַנגען אין שיל, איינגעזאַפּט אין זיך הייליקע תפילות און אָנשטאָט זיך צו שפּילן אויפן הויף צוגלייך

מיט אַלע קינדער, האָט חנה בעסער ליב געהאַט אַראָפּ־צוקוקן פון דער ווייבער־שול און אַרײַנגעפאַלן אין גרויס עקסטאַז בעת זי האָט געזען ווי מען נעמט אַרויס פון קליינעם שענקעלע אַזאַ קיילעכדיקע זאַך וואָס טראָגט אַ זילבערנע קרוין מיט קליינע גלעקעלעך... יידן צעוויקלען עס פּאָרכטיק, מיט אַזאַ גרויסער ליב־שאַפט, איז אויך אין חנהן אַריין אַ הייליקער פּחד. איר קליינער גופל האָט קינדיש געציטערט. אירע טונקעלע אויגן פלעגן זיך אָנפילן מיט טרערן און שטיל, פון זיך אַליין, קאַפּיען, קאַפּיען. אַז חנה איז נאָך די ימים־נוראים אַהיימגעקומען פון שטעטל, פלעגט זי לאַנג נאָך בלייבן אונטער דעם איינדרוק פון די אין זיך איינגעזאַפּטע תפילות. ס׳רוב, קיינער זאָל נישט זען, זיך אַוועקגעשטעלט אין פעלד, מתפלל געווען צו די צעצווייגטע ביימער און טיילמאָל אַרײַנגעפאַלן אין אַזעלכע האַלוצינאַציעס, פון וועלכע זי פלעגט שפּעטער דערוואַכן, ווי פון אַ טיפן חלום.

ווען חנה איז אַלט געוואָרן 13 יאָר, איז פלוצים אַוועק איר געוויינלעכע רו. זי האָט אָפטער גענומען פאַרשווינדן פון שטוב, אַרומגעלאָפן אַ באָרוועסע איבערן פעלד, פרומער תפילה געטאָן צו צייטיקע ביימער, אַרײַנגעכליפּעט איר מאָדנע בענקשאַפט אין רייפע בלומענבייטן און נישט געקאָנט זיך אין ערגעץ קיין אָרט געפינען:

— נישט אַנדערש נאָר עפּעס אַ ווילדער משחית איז אַריין אין אונדזער מויד — פלעגט חנהס מוטער, די פּשוטע דאָרפס־יידענע זיך קלאָגן פאַר איר מאַן. — אפשר וואָלט מען געדאַרפט איבערצוקוקן די מזוזהס, פאָרן מיט איר צו גוטע יידן, אָדער זי נעמען גאָר צו אַ רופא?

*

ס׳איז געווען אין אַ הייסן תמוז־טאָג. געדיכטע ביימער, פולע מיט צייטיקע פרוכטן, זיינען געשטאַנען אונטערן פאַכטערס פענצטער, שווערע, איבערגעלאָדענע, פאַרשמאַכטע און געוואַרט אויף אַ פיצל ווינטל וואָס זאָל זיי אָפּפרישן פון דער גרויסער היץ מיט וועל־כער דער גאַנצער אַרום איז געווען אָנגעלאָדן. אויך די גליענדיקע זון האָט אויסגעקוקט אַזוי מיד, גלייך אַלע אירע פייער־רעזערוון האָבן מיט איין מאָל אויסגע־ברענט. אויפן מאַט־געוואָרענעם הימל האָבן זיך גענומען אַרויסרוקן טונקעלע וואָלקנס וואָס האָבן אָנגעיאָגט פון אַלע זייטן און באַלד זיך קאָנצענטרירט אין איין

אַ גאַסן־בילד פון קראָשניק אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. לינקס — די עסיק־פאַבריק.
תמונת־רחוב מקראשניק במלחמת העולם הראשונה. מצד שמאל — בית־חרושת לחומץ.

גרויסער געדיכטער כמארע, וואס האט א בלאז געטאן אויפן דארף פאפקאוויצא מיט בליצן, דונערן, רעגן און שטורעם.

פון שטויביקן טראקט האט זיך פלוצים באוויזן א יונגער דארפסגייער, מיט ווינט אין פארפלאמטן פנים, ווינט אין זיינע צעפלאטלטע האר, ווינט אין די האלב־שיקלדיקע אויגן, אויך זיין רירעוודיקער געשטעל האט אויסגעקוקט, ווי פון א הייסן ווינט געטראגן...

— מ'קאן דא איבערוואַרטן דעם וויסטן שטורעם? — האט ער אויף גיך זיך א וואנד געטאן צו דער פאר־חלומטער חנהן און גלייך אוועקגעלייגט דעם זאק פון זיינע פלייצעס.

— יא, מ'קאן — האט חנה אים באלד פארגעלייגט אריינצוגיין אין שטוב. גלייך האט דער פרעמדער באַ־מערקט, אז אויף דער שלאנק־צעוואקסענער חנהן פעג־קעט שוין איר גוט פארשפיליעט בלוזקעלע. אויך איר קראטענע בארכאנקע גרייכט שוין פאר אירע קניען. און צו וועמען זיך אהיימיאגן האט ער אויך נישט געהאט, איז ער דערוויילע געבליבן דארט נעכטיקן.

צומארגנס האט דער שטורעם זיך געשטארקט און קיינער טרייבט אים, חלילה, נישט ארויס. בלייבט ער ווידער נעכטיקן און ווען די אויסגעבאדענע זון האט שפעטער צוריק אויפגעשיינט, העל באלויכטן די אויפ־געפרישטע ביימער, וואס האבן פון זיך ארויסגעגעבן פארשיכורטע ריחות פון צייטיקע פרוכטן, איז שוין דעם פרעמדן א רחמנות געווען איבערצולאזן אן איינ־זאם מיידל נעבעך, איינע אליין אין אזא וויסטן העק. איז מילא — ס'מיידל האט ליב ס'פעלד? גייט ער מיט איר אין פעלד. זי וויל זיך באדן? — באדט ער זיך אויך. האט טאקע לאנג נישט גענומען און חנה איז צוריק רואיק געווארן. צוריק שטיל, פרום, א צדיקת...

ווען דער סופר איז געקומען איבערקוקן די מזוזהס, האט אים דער פאכטער באלד א זאג געטאן, אז — שוין, נישט נייטיק מער זיין טרחה, שוין פארטריבן די משחיתים. די פאכטערקע ווידער, זעענדיק אז מיטן פרעמדנס קומען איז דאס מיידל געראטעוועט, האט שטיל א טראכט געטאן: פאראן אין שטוב עלף פיסקעס, וועט זיין נאך א פרעסער... נאר ווען ביי חנהן אונטערן פארטעך האט זיך פלוצים גענומען בערגלען, האבן די קאפטע דארפישע ברידער א נעם געטאן דעם צעשראַ־קענעם „רעטער" פאר זיין צוווינטיקטער טשופרינע און אים ארייגעשריגן אין זיינע ממזרישע אויגן:

— אדער דו שטעלסט גלייך א חופה, אדער מיר מאכן פון דיר א קופע!

— האט דער יונגער דארפס־גייער אויסגעקליבן בעסער א חופה... נאר 5 טעג נאכן ווערן מיט מזל א טאטע, איז ער פארשוווּנדן ווי אין וואסער אריין... האט חנה געזוכט סגולות ביי גוטע יידן, געזאגט שפרוכן ביי צעברויזטע טייכן, דארטן אריינגעווארפן קרישקעס ברויט, א ציצה פון פארשווּנדענעם מאנס טלית־קטן. אבער, ס'האט גארנישט געהאלפן — פארשווּנדן און פטור. אויך דאס פיצל נעבעך, איז געווען א דריבנעג־קעס, אן אויסגעדייווערטס. פאר ווייטיק און צער איז הנהס מילך אין אירע ברוסטן פארזויערט געווארן. האט דאס קינד גיך גענומען זעגן מיטן אפגעשוואכטן הער־צעלע, געכריפעט איבער דער שטוב מיט אזא יאמער־לעכן טרויער, אז חנה האט פון זיך שטיקער קלייד געריסן, זיך געבראכן די הענט און הויך געכליפעט: — פאר וואס, טאטעשי? פאר וועלכן, מאמעניו? און אז דעם קינדס הערצעלע איז אינגאנצן שטיל געבליבן, האט חנה שוין נישט געהאט מער וועמען ליב צו האבן, וועמען צו דינען, פאר וועמען זיך מקריב צו זיין. געבליבן אין קלעם אן עלנטע, פארבלאנדזשעטע נשמה. דעריבער האט זי ווידער גענומען גיין אין פעלד, בעטן צו די ביימער, ווייגען פאר די בלומען. ווייל חנה האט געבענקט נאך עפעס אין וועלכן זי זאל זיך קאנען אויפ־לייזן אינגאנצן, נאך עפעס וואס זאל זיך לאזן ליב האבן, פארגעטערן...

דער פאכטער האט זיך געבראכן דעם קאפ, זיך געוואלט דערמאנען: — אין וועמען איז זי געראטן חנה? און פון וואנען קומט צו אים אזא אויסטערלישע מויד? אויף וויפל ער געדענקט, זיינען זיי פון דור־דורות פשוטע דארפס־יידן, נישט געווען אפילו קיין איין פרומער חסיד אין זייער משפחה. און דא — אזא חנה — א „משלחת", וואס ציט איר נאר צו תפילות, צו הייליקייטן, וואס פאסן גיכער פאר א יינגל. אבער אזא מויד? ס'טע געזען א צרה?...

און דעריבער האט דער פאכטער איינגעזען, אז זיין אומגליקלעכע 15־יאריקע עגונה חנה, דארף מען וואס גיכער שיקן אין שטעטל אריין: זאל זי כאטש ווערן א לייטישע דינסט־מויד.

*

אין שטעטל איז חנה אנגעקומען אין איין בארכאנ־טענעם קליידל, מיט גראבע כאלאפטשעס אויף אירע

דינע פיס. און אַזוי ווי איר געקרויזטער קאָפּ איז שוין סיי ווי געווען אָפּגעגאָלט און איר פאַרביטערט האַרץ — צעבראָכן, האָט זי מער נישט געוואָלט טראָגן קיין שייטל, נאָר אין אַ פּשוט קאָפּ־טיכל מיט אַ גרויער ראָגזשע אויף אירע שמאָלע פּלייצעס, אָנגענומען געוואָרן ביי רבקהלע מלכה רחלס אין דער קליינער בעקעריי אויף אַ שטעלע.

רבקהלעס פרומער מאַן, ר׳ חיים מישיקער, פלעגט זיצן יומם ולילה, צוזאַמען מיט זיינע פיר זין, על התורה ועל העבודה. פאַרקלינגען די אָרעמע שטוב מיט תורה־ניגונים פון ש״ס און פּוסקים. חנה, וואָס האָט פון איר קינדהייט אָן געבענקט, נישט ווייסנדיק אַליין פאַרוואָס — נאָך עפּעס אַזעלכעס וואָס זאָל אַרויסגיין פון דער טעגלעכער וואָכנדיקייט, וואָס זאָל זיין מער אַ באַפרײדיקונג פאַר איר נשמה ווי פאַרן גוף, האָט געגלויבט באמונה שלימה אין אַ לעבן נאָכן טויט. דעריבער האָט זי אין דער דאָזיקער שטוב פון תורה־געזאַנג באַלד געפונען איר גרויסע טרייסט, איר מנוחה, איר נשמה־געזאַנג. חנהס געזונטע, שטאַרקע הענט פלעגן זיך אָפּשטעלן אינמיטן קנעטן די ברייטע דייזשעס. מיט דער שמאָלער לאָפּאַטע צווישן אירע האַרטע דלאָניעס, פאַרטראַכטע אויגן און אָנגעשפּיצטע אויערן — געווענדעט צום שכנהשן אלקער. איר צאַפּלדיק האַרץ האָט אַריינגעאָטעמט די באַטעמטע ניגונים פון גמרא־מוזיק וואָס האָט זיך געטראָגן פון דער צווייטער שטוב אין אַ טערצעט, וואָס האָט אַרומגענומען חנהן, ווי אַ באַצויבערנדיקער כישוף...

ביים אויפרוימען דעם פאַרמעליקטן אלקער, פלעגט זיך חנה לענגער פאַרהאַלטן ביים ספרים־שענקל, גלעטן די געגילדעטע רוקנס פונעם אויסגעלייגטן ש״ס און ס׳רוב פאַרגנבעט אַהין אירע ציטערדיקע ליפּן. עפּעס שטיל געמורמלט, געזשומט, ביז ס׳פלעגט איר ווערן אַזוי גרינג, ווי נאָך אירע שטילע תפילות צו די בלומען אין פעלד...

אין די שבתים און ימים־טובים פלעגט חנה גיין מיט רבקהלען אין שול. טיף זיך איינגעהערט צום חזנס קלינגענדיקן קול און כאָטש זי האָט ווינציק וואָס פאַרשטאַנען, האָט זי אָבער שוין געקענט די גרעסטע טייל תפילות פון אויסנווייניק: — אדוני, אדוני — פלעגט זי אונטערכאַפּן אויפן קול און שטאַרק פאַרקוועטשט די אויגן, זיך געשטעלט אויף די שפּיץ־נעגל און פרום איבערגעחזרט: — אדוני, אדוני — געפילט, אַז איר געלייטערט האַרץ איז אינגאַנצן באַהאַפטן מיט גאָט...

דעם העכסטן עקסטאַז פלעגט חנה דערפילן בעת מען האָט צעעפנט דעם ארון־קודש און אַרויסגענומען דעם ספר. זי פלעגט נישט קאָנען אָפּרייסן אירע פאַרבענקטע בליקן פונעם אויסגעשפּרייטן פאַרמעט. די דאָזיקע ליבשאַפט צו העכסטער פאַרגעטערונג האָט זיך ביי איר פאַרוואַנדלט אין אַ פייערדיקער ליידנשאַפט: פאַרגעטערונג צו אַזעלכעס וואָס נערט אירע שטילסטע טרוימען. אַ באַפרידיקונג צו ווידמען אירע פאַרבאָרגנסטע ליבשאַפטן צו אַ גאָט, וואָס דאַרף זיך געפינען אין הימל און צו זיינע געבאָטן, וואָס געפינען זיך אין אַ ספר־תורה אויף דער ערד... אַזוי האָט זי געפילט חנה, אַז נאָר דאָרטן, אינעם אויסגעשפּרייטן ספר, איז דאָס סאַמע העכסטע פון אַלע הייליקייטן און דאָס סאַמע טיפסטע פון אַלע אירע שטילסטע חלומות...

*

יאָרן זיינען געלאָפן. די עגונה חנה האָט זיך פריצייטיק געעלטערט. אין איר קיילעכדיקן פּנים האָבן שוין געפעלדלט בולטע קנייטשן. אַרום אירע טונקעלע אויגן האָבן בלויע רינגען געשאָטנט, אָבער זי האָט נאָך אַלץ געקנעטן די אויפגעגיירענע טייגן אין רבקהלעס בעקעריי, אַלץ נאָך געטראָגן איר ציצענע באַרכאַנקע, גראָבע באָרלאַטשן און אַ טונקעלע קופּקע אויפן געגאָלטן קאָפּ און אַלץ נאָך געשלונגען מיט אַ טיפן אייפער די גמרא־ניגונים מיט וועלכע ר׳ חיימס שטוב איז תמיד פול געווען. פונעם בלויזן צוהערן זיך האָט חנה אויסגעלערנט שטיקער תלמוד, שטיקער תנ״ך און דאָס טייטש־חומש, וואָס רבקהלע פלעגט פאַר איר אין די שבתים פאַרלייענען, געקענט אינגאַנצן פון אויסנווייניק. אַז רבקהלע פלעגט אַמאָל ביים פאַרלייענען איינדרעמלען און בעתן אויפכאַפּן פאַרטוישן די שורות, פלעגט איר חנה — מיט גרויס ציטערניש — צוריק אַרויפפירן אויפן גלייכן וועג: — גאָט איז מיט דיר רבקהניו — פלעגט זי אויסשרייען אַ פאַרציטערטע. נישט אברהמען האָט מען געפירט צו דער עקדה, נאָר יצחקן... אָדער — דערבאַרעם דיך רבקהשי, יוספן האָבן די ברידער פאַרקויפט, נישט בנימינען...

אין שטעטל האָט זיך עולם לאַנג געחידושט: — די דאָזיקע חנה נעבעך, קיין מאַן קיין קינד — פאַר וועמען באַהאַלט זי אירע אָפּגעשפּאָרטע קערבלעך? טייל האָבן געפּרוווט טרעפן: זאַמלט אַוודאי הוצאות אויף אַ רייזע אַרום דער וועלט, אפשר וועט זי ערגעץ חאַקן איר פאַרשוווּנדענעם „ראָזבויניק"... אַנדערע האָבן זיך געקליגט: — זי וויל אַרויסקריגן אַ היתר פון מאה

רבנים כדי צו קאָנען נאָכאַמאָל גיין אונטער דער חופּה...
בלויז חנה אַליין האָט שטיל אין זיך געשמייכלט. גע־לייגט אַ גראָשן צו אַ גראָשן. געטראָגן עס אויפן האַלדז אין אַ לייוונטענעם זעקעלע און עס געוואָרעמט פאַר אַ גרויסן ציל, וואָס נאָר זי אַליין האָט געוווּסט. ביז זי האָט אָנטפּלעקט פאַר ר' יעקב סופר אירע טיפסטע פאַרבאָרגענישן.

*

צוויי יאָר צייט פּלעגט חנה — אין די פרימאָרגנס — זיך פאַרגנבענען אין יאָמע געסל, כדי צו זען ווי ר' יעקב גייט זיך טובלהן איידער ער נעמט די גענזענע פעדער צו שרייבן איר — חנהס ספר־תורה — וואָס וועט בלייבן אַ זכר נאָך איר פאַרוואָגלטן לעבן. חנהס פאַרעלטערטער פּנים איז מיט יעדן טאָג יינגער גע־וואָרן... אַראָפּגעוואָרפן פון זיך איר לאַנגיאָריקע עגונה־שאַפט. איר פאַרביטערט לעבן האָט צוריק באַקומען אַ טיפן זין, אַ פעסטן אָנהאַלט...

דאָס גאַנצע שטעטל יידן האָט זיך פייערלעך געגרייט צו דעם גרויסן יום־טוב פון סיום הספר. ר' פייוול איסר — דער זייגערמאַכער — האָט מיט זיין רייכער פאַנ־טאַזיע געסטראָיעט אַ טאַוולנע לאַמטערנע מיט פיר־קאַנטיקע פענצטערלעך, וואָס זיינען פון אינעווייניק באַלויכטן געוואָרן דורך צענדליקער קליינע ליכטלעך. און ווען מען האָט די לאַמטערנע געטראָגן אין דער נאַכט אויף אַ הויכן שטעקן, האָט עס אויסגעזען, ווי עפּעס אַ פאַנטאַסטיש־לייכטנדיקער באַלאָן וואָלט גע־האַנגען צווישן הימל און ערד.

די נאַכט פון פירן חנהס ספר אין שול אַריין איז געווען אַ ווייסע, אַן אויסגעשטערנטע. ביים סופר אין שטוב איז דאָס נייע ספר געלעגן צעוויקלט. חשובע בעלי־בתים זיינען געשטאַנען אַרום ווי ביי אַ פריש געבוירן קינד, וואָס מען גייט ערשט יידישן. פאַר־מעגלעכע יידן האָבן געקויפט אותיות, זיך איינגעפאַרן אינעם מקח. זילבערנע קערבלעך זיינען געפלויגן צום שטאָט־משמש אין קאָפּל אַריין. איינער ביים אַנדערן האָט אויסגעכאַפּט דאָס בעסטע אות. איבערגעשטיגן מיטן פּרייז פאַרן טייערסטן וואָרט.

פון אַלע עקן שטאָט האָבן ווייבער געצויגן צו חנהן אין שמאָלן אַלקער אַריין. דאָרט איז זיך געלעגן יחוסדיק אויסגעשפּרייט אַ שטיק רויטער סאַמעט, אויסגעהאַפּטן מיט זילבער־שטעך די 10 געבאָטן און צוויי שטרענגע לייבן ביי די זייטן האָבן געהיטן דאָס הייליקייט. עס האָט בלויז געפעלט מען זאָל צוזאַמענניייען דעם סאַמעט כדי ס'זאָל ווערן דערפון אַ מענטעלע פאַרן נייעם ספר. אָבער אַ שטאָך אינעם הייליקן מלבוש האָט באַדייט אַ סגולה צו פאַרשידענע חולאתן. צו עקרהשאַפט, אלמנה־שאַפט און יתומהשאַפט. פאַר אַ „צענערל" האָט מען זיך געקאָנט קויפן אַ שטאָך אינעם הייליקן מענטעלע. די לעצטע צוויי שטעך אָבער זיינען די וויכטיקסטע, ווייל מיט זיי איז דאָס מלבוש פאַרענדיקט געוואָרן. איז דאַריבער אָנגעגאַנגען אַ גרויסע קאָנקורענץ. אסתרל דוד קאָנס, די ערשטע גבירטע, אין איר שפּיצענעם הייבל, דריי בייטשן גראָבע פּערל אונטערן ראָזען גוידער, האָט יחוסדיק אַ זאָג געטאָן: — פינף קערבלעך פאַר די לעצטע צוויי שטעך.

שרהלע זכריהס, צווייטע גבירטע, אין איר טאַפטע־נער קרינאַלינע וואָס האָט נגידיש גערוישט ביי יעדן ריר, האָט איבערגעשלאָגן דעם פּרייז מיט: — אַכט רובל פאַר די לעצטע צוויי שטעך.

האָט אסתרל אַ גלעט געטאָן איר געקרעפּטן זשאַבאָט און קאַלטבלוטיק צוריק אַטאַקירט: — צען קאַרבונ־צעס פאַר די לעצטע צוויי שטעך.

ביילע־מינקע, די שטאָט־גבאיטע, אין איר פּעלענעם שייטל ווי פון פּאַקאַליס, מיט העלע טריפנדיקע אויגן, צעלאָזטע בלוזקע איבער אַ האַלב טוץ אונטערספּאָד־ניצעס, וואָס זי איז געווען אויפן גוטן אָרט און האָט אַריינגערעדט אין הייליקן צדיקס אוהל: — ביסט פאַר־בעטן צו דער שמחה, רביניו. זאָלסט נישט פעלן הייליקער צדיק, קומען צו דער רעכטער צייט...

קוקנדיק פאַרבליפט מיט אירע וואַסערדיקע אויגן אויף דער צעפלאַקערטער „געלט־מלחמה", האָט ביילע־מינקע אַ הייב געטאָן אירע טרייסלענדיקע הענט צום נידעריקן סופיט און אויסגערופן מיט אַ תחינה־ניגון:

— רבונו של עולם, מיש דעך אַראָן...

אַריינגעמישט האָט זיך אָבער ר' פייוול איסר, וואָס האָט מורא געהאַט, אַז די חלבנע ליכטלעך אין זיין קינסטלערישער לאַמטערנע קאָנען נאָך — חלילה — אויסגיין איידער די צוויי גבירישע עקשנטעס וועלן קומען צו אַן אויסגלייך.

— יעך האָב א גיטע עצה — האָט ר' פייוול איסר אַ פינטל געטאָן מיט זיינע קלוגע אויגן. — יעך לייג פאַר, אַז אסתרל זאָל אַריינשטעכן די נאָדל און שרהלע זאָל אַרויסציען דעם פאָדים... נאָך דעם זאָל שרהלע אַריינשטעכן די נאָדל און אסתרל זאָל אַרויסציען דעם פאָדעם — און זאָל זיין שלום על ישראל...

— אין אַ מזלדיקער שעה! — האָבן אַלע אויס־געשריען.

*

נעבן סופרס נידעריקן שטיבל איז די שטאָט־קאַפּעליע שוין געשטאַנען גרייט. ר׳ אלי קלעזמערס אויסגעפּוצטער טראָמבאָם האָט אין דער טונקלקייט אַזוי שטאַרק געבלישטשעט, גלייך אונטער זיין קופּערנער הויט וואָלטן דינע שפּיזעלעך געבערנט. ר׳ שמואל יעקל מיט זיין ברוינעם פידעלע אונטער דער שמאָלער גאָמבע, האָט אַנגעלענט דאָס לינקע אויער אויף די שטייפע סטרונעס און געהאַלטן אין איין סטראָיען, קלינגען, זשומען, זוכן דעם ריכטיקן טאָן. זישע דער גאָלער האָט גענאָגט צווישן זיינע דינע, מיידלשע ליפּן דעם שפּיץ פון זיין געזילבערטן טראָמפּייטל, אַרויסמאַרש. דער האַלב בלינדער זרח האָט געטראָגן די גרויסע פּויק מיט אַ ברייטן רימען אַרומגעגאַרטלט איבער זיין שמאָלער פּלייצע און מיט אַ הילצערן שטעקעלע האָט ער גע־האַלטן אין איין אויספּרוּוון די מעשענע טאַצן, וואָס האָבן אַזוי געברומט, גלייך מען וואָלט אין זיי האַרטע שטיינדלעך געוואָרפן. און ווען ר׳ יעקב סופר האָט זיך באַוויזן אין זיין צעדריוולטער קאַפּאָטע מיטן נייעם ספר צוגעדריקט צום האַרצן, האָט די אַנגעסטראָיעטע קאַפּעליע געגעבן אַזאַ הילכנדיקן שפּיל־אויף, אַז אַלע־מענס פּיס האָבן זיך גלייך גענומען הייבן צום טאַנץ און דער יום־טוב מאַרש איבערן שטעטל האָט זיך אָנ־געהויבן. שטעטלדיקע בעלי־בתים, פאַרקלײדעטע אין מיליטערישע „אַבראַניעס״ מיט היטלען פון דראַגונער, פון פּאַיאַצן, זיינען געריטן אויף פערד מיט געצונדענע לאַמטערנדלעך אין די הענט און צוגעזונגען שמחת־תורהדיק. אַנדערע זיינען געגאַנגען אויף שטאָלצן מיט ברענענדיקע שטורקאַצן אויף הויכע שטעקנס און גע־האַלטן אין איין צוויסן געבן: „סיום הספר, לכבוד דער הייליקער תורה״.

פיר בית־המדרשניקעס אין זייערע געהאַקטע קאַ־פּאָטעס מיט פּליטקע היטעלעך אויף די קעפּ האָבן גע־טראָגן די חופּה־שטאַנגען. אונטער דער חופּה האָבן אַ קרענצל יידן אַרומגערינגלט ר׳ יעקבן מיטן נייעם ספר. די אויגן פאַרגלאָצטע צום הימל, האָבן זיי גע־טאַנצט ביזן העכסטן עקסטאַז.

חנה די פּאָפּקאָוויצער אין אַ ניי קאַרבירט שייטל, וואָס זי האָט אָנגעטאָן נאָך צוואַנציק יאָריקער עגונה־שאַפט, איז מיט אַ פאַרפלאַמטן פּנים, ווי אַ כלה, גע־פירט געוואָרן דורך ביידע גבירטעס און דאָס גאַנצע שטעטל ווייבער מיט געצונדענע ליכט אין די הענט זיינען נאָכגעגאַנגען פון הינטן. ביילע־מינקע האָט צר־געפּאַטשט מיט די הענט: „אין אַ גוטער שעה, אין אַ מזלדיקער שעה״. איבער אַלעמענס קעפּ האָט אַ פולע לבנה געוואָרפן פּאַסמעס זילבער אויפן נאָענטסטן וועלדל, פון וועלכע העלע צווייגן־קעפּ האָבן זיך געזעגן פּינוויטנס. ס׳האָט זיך געדאַכט אַז זיי, די ביימער, יום־טובן מיט. אויך די צייטיקע פעלדער און די אין גרין־געהילטע לאָנקעס האָבן מיט זייער פאַרשיכורנדיקע זומער־ריחות פּערפומירט די הייליקע שמחה. אויפן שפּיץ־דאַך פון דער אַלטער קראַשניקער שול, האָט די פולע לבנה וואָס האָט באַגלייט דעם מאַרש איבערן גאַנצן שטעטל, זיך אָפּגעשטעלט די ערשטע, צוגעלויכטן דעם אָנקום פון נייעם ספר, געוואָרפן פּאַסן זילבער־שיין אויף די זינגענדיקע און טאַנצנדיקע יידן.

צוזאַמען מיט אַלע שטעטלשע ווייבער, האָט אויך חוה די פּאָפּקאָוויצער געמוזט זיך אָפּזונדערן, אַרויף אויף דער ווייבערישער גאַלעריע. אונטן האָבן די מע־שענע קאַנדערלאַברעס מיט די זילבערנע הענגלייכטער און הונדערטער ליכטער באַזונט און באַלויכטן די גע־מאָלענע שיל־ווענט, ווי אויף דער מזרח־זייט איז געלעגן אויסגעמאָלן, ווי לעבעדיק, אַ לאַנגער פיש, דער סימבאָל פון לויתן, דער שור הבר. און קעגנאיבער, אויף דער צווייטער וואַנט, יונגע מלאכים מיט פייקלעך אין די הענט, האָבן אויסגעזען גלייך זיי וואָלטן גע־שוועבט אויף די ווענט.

חנהס פאַרפלאַמטער פּנים האָט געלויכטן ווי די שכינה. זי האָט געוווּסט, אַז דאָס וואַרטן די מלאכים אויפן שופר של משיח. און אַז יידן וועלן ווערט זיין, וועלן זיי צעשניידן דעם לויתן מיטן שור הבר און אַלעמען טיילן שיריים לכבוד דער אויסגעבענקטער גאולה. חנהס צעשטראַלטע אויגן האָבן געקוקט מיט שמחה ווי דער עולם אונטן איז זיך פריידיק משמח. געהערט זיי מאַכן די ערשטע הקפות מיט איר ספר: — אנא אדוני הושיע נא; אנא אדוני הצליחה נא... די מוזיק האָט ליריש צוגעשפּילט און חנה האָט דייטלעך געהערט, ווי די מלאכים אויף די ווענט קלאַפּן צו אויף זייערע געגילדעטע פייקלעך.

פלוצים האָבן די ווייבער איר גענומען שטורכען, טאַרען, וועקן פון איר פאַרחלומטקייט: — מעגסט אַראָפּגיין חנה, נישקשה, זיי וועלן דיר אַריינלאָזן... ס׳איז דאָך דיין שמחה — האָבן זיי איר געשושקעט אין די אויערן אַריין. אָבער חנה האָט זיך געשעמט, גע־

רויטלט ווי אַ כלה־מיידל און אַוועקגעמאַכט מיט דער האַנט: — גאָט באַהיט. אַ זינדיקע אישה אַראָפּגיין אונטן? חלילה, נישט כדאי זיך צו שטופּן. סיידן, ווען די צייט וועט קומען. אַז זי וועט ווערט זיין מען זאָל איר אַריינטראָגן אין שיל — דעמאָלט יאָ...

זי וועט קומען, די צייט. חנה פילט עס אַ גאַנצן טאָג אינעם אויסטערלישן קלאַפּן פון איר פריידיק האַרץ... שוין אַ פּאָר מאָל אפילו אָן אָטעם געבליבן. זי ווייסט, אַז אַלץ קומט איר פון צופיל פרייד, פון האָבן דער־גרייכט איר לאַנג־יאָריקע שטרעבונג, איר אויסגע־חלומטן חלום. איצטער איז איר סיי ווי גאָרנישט מער קיין נפקא־מינא...

און בעת עולם האָט אונטן אויפגעמאַכט דעם ארון־קודש אַריינצושטעלן דאָס נייע ספר, האָט חנה געזען, אַז דאָס עפנט זיך גאָר אַ טירל פון הימל... דערזען אַ פלאַם פון טויזנטער ליכטער, געהערט דאָס שפּילן פון דער הימלישער קאַפּעליע און געפילט, ווי זי נעמט זיך הייבן העכער און העכער... נאָך אַ טראַפּעלע, נאָך אַ טראַפּעלע און אָט — די הימלישע טויערן האָבן זיך ראַפּטום צעפראַלט פאַר איר...

— געוואַלט! חנה חלשט! וואַסערר! — האָט עולם פון אַלע זייטן גענומען ליאַרמען.

נאָר ביז מען איז געקומען מיטן ביסל וואַסער, איז שוין חנה די פּאַפּקאָוויצער געווען אין גן־עדן...

אַ זעלנער צום סדר

ס'איז געווען נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין שטעטל האָט גענומען אויפבליען אַ נאָך־מלחמה „ציוויר־ליזאַציע"... ס'ביסל איבערגעבליבענע בחורים, „פּער־ווילעגאַטניקעס" און סתם האַלבע קאַליקעס, האָבן יחסניש זיך געגווידערט — מיוחסים געוואָרן. תכליתדיק אַריבערגעקוקט צו די קיריש־דייטשע גרענעצן און מיט פאַרבענקטע כלה־מיידלעך בלויז געכאַפּט אַ פלירט, אַ ראַנדקעלע, אָן שום ערנסטן מיין.

איז נעבעך ביטער און פינצטער געווען צו די אויסגעוואַקסענע בוגרתן, צו פאַרזעסענע בתולות און יונג־פאַרשניטענע אלמנות, וועמענס געליבטע מענער זיינען פאַרבליבן אויף די בלוטיקע שלאַכט־פעלדער.

אַ סך יידישע סאָלדאַטן פון גאַליציע, עסטרייך, וואָס האָבן מער נישט געהאַט צו וועמען זיך אַ היים צו יאָגן, זיינען פאַרבליבן אין פּוילישן מיליטער, פאַרגעזעצט אַ קאַזאַרמע־לעבן און ווידער געטענצלט איבער יידישע געסלעך אין פרישע שינעלן, נייע קאַמאַשן, מיט גרויע קרייקעס אַרומגעוויקלטע קניען, וועלכע שטעטלשער עולם האָט באַלד מכבד געווען מיט אַלט־נייע צונעמען: „פאַרבליבענע שמאַטעליאַלקעס".

רייפגעוואָרענע מיידלעך, אָן אויסזיכט אויף תכלית, האָבן מיט באַזונדערן ברען זיך גענומען פוצן און צירן — אמת. טאַקע סאָלדאַטן, אָבער טייל — שיינע, אינטע־ליגענטע און פאַרט — מאַנספּאַרשוינען...

קיין נייע קליידלעך האָבן זיך די מיידלעך נישט געקענט מאַכן, אָבער פון אַלטע זעק, געצערעוועטע ראַגאָזשעס — געפאַרבט מיט בונטע קאָלירן, אויס־געפּאַסט זייערע יונגע, ציטערדיקע ביוסטלעך אין העל־געמאַלעוועטע שטאָפן, ענטבלויז, אין די קורצע יופּקעס עלאַסטישע, שיינע פיס און — קאָקעטירט אַרום די גרינע לאַנקעס, ווו די שטאָלצע „יעדינאַקעס" און די אויסגעפּיאַקעוועטע זעלנער האָבן זאַרגלאָזע געפּליר־טעוועט, צוגעפייפט ראָמאַנטישע מלחמה־לידער און געראַנטקעוועט מיט די פאַרחלומטע „מעדכענס", וועלכע האָבן נאָך געהאָפט צו אַ שטיקל־גאָט אין הימל...

*

איז געקומען ערב פסח. די פרילינג זון האָט אויפּ־געטאַיעט די ווינטערדיק־פאַרסטאַיעטע טייכן. די שטע־טלשע פעלדער האָבן זיך אויסגעצירט אין גרינע, שמעקנדיקע טעפּיכער, די גערטנער אָנגע־קליידט אין ווייסן, פרישן בליעכץ. ס'האָבן זיך ווידער געפּאַשעט רייפע קי מיט פולע אייטערס און יונגע לאַשיקעס, וואָס האָבן נאָכגעקוקט מיט קלוגע אויגן די באַרוועסע פּאַסטוכער. וואָס האָבן געפּייפלט פריילעכע מעלאָדיעס אויף פּשוטע, אויסגעהוילטע באַנקן און לוסטיקע אָקעגנגעטענצלט דעם וואַרעמען אויפגאַנג פון אַ נייעם זומער...

שטעטלשע ווייבער, אין צעפלויגענע קופקעס, פאַר־שאַרצטע האַלקעס אין צעפּאַרענע באַרלאַטשן, האָבן געלופטערט אַלט־פראַנקישע יופּיצעס, סאַטינדיליאַנע־לאַשטשינע־קליידער, געקרעפּטע זשאַבאָטן, וואָס איז כל הימים געווען אָן עבירה אַרויסצוואַרפן און דערפאַר, גאַנצע יאָרן געפּאַשעט מוילן, זשוקן אין די ווילגאָטנע שענק.

דער פסח־קוואַס האָט שוין געזויערט אין די גע־כשרטע פעסלעך, דער ראַזשינקע־ווייַן שוימיק געבלעזלט אין אויפגעשטעלטע גאַנשערס. פון די בעקערייען האָבן טרעגער צעטראָגן פולע קוישן ברוינע מצה. איבער גאַסן און הינטערגעסלעך, האָבן די פרילינג־ווינטלעך

צעפּלאָשעט גאַנצע שטויסן פאַרפוילטן היי, צעדריוולטן שטרוי, אָנגעיאָגט טוכלע ריחות פון אַרויסגעוואָרפענעם חמץ... אין די אויסגערייניקטע שטיבער האָט שוין גע־שמעקט פון פרישן קאַלך, געפּעכלט מיט געכשרטער ריינקייט...

אין יענעם ערב פּסח האָבן פרומע יידן געפּועלט, מען זאָל באַפרייען אַלע יידישע זעלנער אויף די צוויי סדרים־נעכט.

יוסטע באַלעבאַטים, קוקנדיק מיט פאָטערלעכע זאָרגן אויפן רייפן וווקס פון זייערע צייטיקע טעכטער, האָבן שטילערהייט איינגערוימט זייערע פאַרפאָרעטע ווייבער:

— אפשר אַהיימברענגען אַ זעלנער צום סדר? וואָרום, גאָטעניו געטרייער, ביי אים איז דאָך אַלצדינג מעגלעך... זיווגים פאַרשטעלן זיך אַמאָל אין זעלנערישע שינעלן. באַווייזן זיך ס׳רוב פון מרחקים. און — סיי ווי איז גרויס די מצווה אַהיימצוברענגען אַ פאַרוואָגלטן זעלנער צום סדר.

שטעטלשע מיידלעך האָבן דאָס מאָל בעסער און שענער אויסגעפּוצט די שטיבער, געוווּסט עס וועט זיין אַ פרעמדער מאַן ביים טיש. לאַנג זיך געסטרויעט ביי די ליכטיקע שפּיגלען און — געחלומט: אַ קאַפּראַל, אַ סערזשאַנט, און אפשר טאַקע אַן אָפיציר?

*

ביים שטעטלשן שוסטער האָט זיך פרום געכאָוועט אַ פאַרזעסן מיידל, שוין אין די צוואַנציקער... דווקא אַ הויכע, אַ זגראַבנע, מיט לאַנגע, בלאָנדע צעפּ און גרויסע, קיילעכדיקע בורשטינען־אויגן, וואָס האָבן אויף איר בלייכן פּנים אַזוי געבלישטשעט, ווי בריליאַנטן געפּאַסט אין פּלאַטין. אירע לייטישע הענט האָבן תמיד געהאָפטן פרעמדע כלה־וועש, אויסגעפּאַרטיקט חופּה־קליידער, נאָר פאַר זיך אַליין שטענדיק עפּעס איבערגעניצעוועט פון איר מוטערס און באָבעס געוועזענעם אויסשטייער... דאָך האָט דינהלע דעם שוסטערס געוווּסט דעם סוד, ווי אַזוי זיך אויסצוצירן אינעם אַלטוואַרג און אויס־קוקן ווי אין בגדי מלכות. אָבער צו אַ שידוך — אָן נדן — האָט דאָס אַלץ נישט געהאָלפן...

אין יענעם ערב פּסח האָט אויך דער אָרעמער שוס־טער זיך דערלויבט אַ חלום צו טאָן אויפן קול: — זאָל ער אויך אַהיימברענגען אַ זעלנער צום סדר? הא? ווי מיינט עך? וואַאָבער?

די שוסטערין, אַ פאַרדאגהטע ידענע, אין אַן אויס־געקראָכן שייטל, מיט אַ גרויער שובע אויף אירע גע־הויקערטע לענדן, האָט אויף איר צעטומלטן מאַן אָנ־געשטעלט אַ פּאָר צעשראָקענע רחמנות־אויגן: — משוגע? מעטאָרע? (מטורף) ווער ביסטו עפּעס? ראָטשילד?

אָבער אַביגדור האָט אַ וויש געטאָן זיין פאַרקאַ־טערטע נאָז מיטן ברעג פון אַרבל און פעסט געענט־פערט: — יאָ, כ׳על ברענגען...

דינהלעס גרויסע בורשטינען־אויגן האָבן אַ דאַנק־באַרן בלינצל געטאָן אויף איר דעצידירטן פאָטער, זי האָט שטיל אַרויסגעפּליסטערט:

— נישטאָ זיך וואָס צו שעמען מיט אָרעמקייט. אונדזער קליין שטיבעלע — בלאַנקט, דער אויסגעהאָפּ־טענער מצה־טאַש איז איבערגעפולט... די געפילטע פיש אויפן פּסחדיקן פולמעסיק פאַרשמעקן דאָס גאַנצע געסל — (און אויף זיך אַליין אַ באַהאַלטענעם בליק געטאָן אין שפּיגל) — נישטאָ וואָס מורא צו האָבן, זאָל ער ברענגען אַ זעלנער צום סדר.

*

נאָכן דאַווענען זיינען אַלע מיידלעך, אויסגעפּוצטע אין זייערע שענסטע טראַכטן, מיט געצוואָגענע קעפּ און צעפלאַמטע פּנימער, געשטאַנען ביי די אָפענע פענ־צטער, געצאַפּלט פאַר אומגעדולד, שוין געוואָלט דער־לעבן צו זען וואָס פאַר אַ פאַרשוין דער טאַטע וועט אַהיימברענגען...

ס׳באַווייזט זיך דער שטעטלשער גביר אין זיין שיינער, אַטלאַסנער קאַפּאָטע, מיט זיין ברייטער־געלער באָרד און ברייט־געגאַרטלטער טאַליע, גייט ער זיך מיט געמאָסטענע טריטלעך, ווי אַ מלך צום זיכערן טראָן. לעבן אים שפּרייזט אין ברייטע קאַמאַשן עפּעס אַ נידעריק זעלנערל, אין אַ לאַנגן שינעל פון וועלכן מען זעט קוים אַרויס זיין לענגעכדיק קעפּל, פון אונטערן זעלנערישן דאַשיקל בלישטשען אַ פּאָר קליינע, קוים־אָנזעעוודיקע אייגעלעך.

די מיידעלעך, וועלכע האָבן מורא געהאַט אַז דער גביר וועט אויסכאַפּן דעם שענסטן סאָלדאַט, האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט — זיי פאַרגינען אים דעם אורח... כאָטש זיי ווייסן גאַנץ גוט, אַז דעם גבירס טויזנט קערבלעך נדן דאַרפן סיי ווי נישט אָנקומען צו קיין זעלנער.

און אָט שפּרייזט זיך בנעימותדיק דער צווייטער גביר, זיין סויבעלנער שטריימל — גלאַנצט, זיין שוואַר־צע באָרד גלאַנצט אויך. נאָר לעבן אים שאָטנט זיך אַ טונקל־קרעפּקע סאָלדאַטל, וואָס טאָפּטשעט פויל מיט די אַרומגעוויקלטע קרייקעס, קען ער נישט נאָכקומען

דעם געזונטן שפּאַן פון יחוסדיקן באַלעבאָס, בלייבט ער כסדר פון הינטן און קוקט אויס גלייך ער וואָלט זיך — נאָכגעשלעפּט... אויך דער צווייטער גביר האָט נישט געזוכט דווקא דעם שענסטן זעלנער — אַ דאגה אים? אַ זעלנער איז אַ זעלנער, דער עיקר איז דאָך אַ מצוה.

נאָר אָט באַווייזט זיך אביגדור דער שוסטער, אין זיין גרינלעך־פאַרשימלטער קאַפּאָטע, זיינע שמאָלע פּלייצעס אַביסל פאַרקיילעכדיקט. זיינע צערפּולע אויגן קוקן צו דער ערד, ווי ער וואָלט זיך פאַר עמיצן געשעמט, אָדער מורא געהאַט... אביגדור האָט שוין דווקא יאָ געזוכט עפּעס רעכטס... לעבן אים שפּאַנט מיט אַ געזונטן טראָט אַ הויכער זעלנער, אין אַ גוט־געפּאַסטן שינעל, אויף זיינע ברייטע שליפעס איז אויסגענייט דריי־געזילבערטע בענדלעך...

די מיידלעך האָבן אַזש אַרויסגעלאָזט אַן איבעראַשטן געשריי:

— זעיץ נאָר, מענטשן! קיקץ נאָר אָן וועמען דער שוסטערוק האָט אויסגעקליבן — אַ דרייבענדלדיקן! קוקט אויס ווי אַ „יעדנעראל"... (גענעראַל). ער וועט אָנקוקן די פאַרזעסענע „פּאָקראַטע" אַנטלויפט ער איינמיטן סדר... ניין, ער וועט נישט דאַרפן אַנטלויפן, וואָרום ער וועט זיך גאָר באַלד נישט אַנידערזעצן... — זיינען געגאַנגען השערות פון אַלע זייטן.

דערווייל האָבן זיך באַוויזן אַנדערע יידן מיט אַנדערע זעלנער, איז יעדע פון די מיידלעך פאַרנומען געוואָרן מיטן זוכן אייגענע באַשערטקייט, אייגענעם גורל... וואָרום אפשר? טאָמער?

די פּסח־נאַכט איז געווען אַ קילע, אַן אויסגעשטערנטע. די פולע לבנה איז ווי געזעסן אויפן שפּיץ־דאַך פון דער אלטער שול, געפּלייצט מיט מאַטן זילבער אויף מאָכיק־פאַרדרימלטע דעכער און ווי עקסטרע, לכבוד פּסח, אויסגעשפּרייט העל־גרויע ליכטיקייטן איבערן ראכיווער שפּאַציר־שאָסיי... פון די אָפענע פענצטער האָבן געשמינקלט צעשמאָלצענע קנויטן פון אויסגייענדיקע ליכט. פון טייל הייזער האָבן זיך נאָך געהערט לעצטע טענער פון „חד גדיא", „חד־גדיא". און דעמאָלט האָבן זיך באַוויזן די ערשטע שפּאַציר־פּאָרלעך, נאָר וואָס אַוועק פון די סדר־טישן, אומדרייסטע, נאָך ווינציק זיך געקענט... אין שטוב האָט מען זיך בלויז שטום באַטראַכט, געריידט געציילטע ווערטער, אָבער איצטער איז מען אונטערן פרייען הימל, די פול־אָנגעטרונקענע לבנה איז ווי פאַרשיכורט פון אייגענעם זילבערנעם

ווייַן. ליכטיקט זי אויפן באַלויכטענעם טראָטואַר, ווי אינמיטן־טאָג. די פּאָרלעך זעען זיך איצטער קלאָרער, ווי אונטער די רויטע שטראַלן פון מעשענע הענגל־לייכטער. די צינגער ווערן פרייער, די זעלנער — דרייסטער, דערלויבן זיך שוין אָנצונעמען ביי אַ האַנט, פון די נאָענטע לאָנקעס טראָגן זיך פאַרשיכורנדיקע פרילינגס־ריחות פון בליענדיקן היי. לעבן מאַגיסטראַט־גאָרטן שמעקט שוין פרישער בעז און — יינגע הערצער בענקען, חלומען, מ׳קוקט זיך שעמעוודיק אין די אויגן, עס מישט זיך טרוים מיט וואָר און עס דאכט זיך, אַז מען קען זיך שוין פון לאַנג... פון גאַנץ־לאַנג...

שפּאַצירן זיך אַזוי, מונטער און פריילעך, צניעותדיקע מיידלעך מיט פאַרבעטענע יידישע זעלנער און אַ פרעכטיק־אויסגעשטערנטער סדר־נאַכט.

נאָר אָט באַווייזט זיך פון אַ פאַרוואָרפענעם יאמעגעסל דינהלע, אין לייכטע זומער־לעטשלעך, אויסגעטאָקטע פון איר פּאָטערס געטרייע הענט און זיין אַריינגעחלומטן בטחון... איר ווייסע יופּקע פון איר מוטערס קרינאָלינע — בלענדט. ס׳ראָזע, גוט־אויסגעפּאַסטע בלוזקעלע, פון איר באַבעס האַביליאַק, צייכנט רייפע, שיין־אַנטוויקלטע ווייבערישקייטן... אירע צעלאָזטע בלאָנדע צעפּ זעען אויס ווי צוויי גאָלדענע קייטן אַרום איר געסקליארוועטן דעקאָלט. אין אירע קיילעכדיקע בורשטינען־אויגן שפּיגלט זיך דער הימל, די לבנה און דער שטילער צער פון אַן אָרעם־צייטיק־מיידל... און אינגאַנצן קוקט זי אויס, ווי עפּעס אַ פאַרבלאָנדזשעטע פרינצעסין פון אַן אויסגעטראַכט קינדער־מעשהלע...

דער דרייבענדלדיקער קאַפּראַל טראָגט אַ גוט־אויסגעפּרעסטן אַנצוג, זיין שוואַרץ־געלאָקטער קאָפּ איז קרום געשייטלט. אויף זיין ברוינלעך־איידל פנים — אַ צאַרטער שמייכל און מיט איידעלער צאַרטקייט פירט ער דינהלען אַזוי דעליקאַט, גלייך ער וואָלט געהאַלטן אַ טייערן פאָרצעליי, קוקט אויף איר מיט געניטער, מענערלעכער באַוווּנדערונג און שושקעט איר שטיל אויפן אויער...

אַלע מיידלעך בלייבן ווי געפּלעפט, האַמעווען זייער גאַנג. מען מאַכט פאַר זיי אַ וואַרע, גלייך אַ קייסערינע וואָלט זיך פּלוצים באַוויזן. טייל זעלנער סאַלוטירן העפלעך דעם קאַפּראַל...

ווייבער קוקן נאָך קנאהדיק, גלויבן נישט זייערע אויגן, רעדן זיך איבער דורך די פענצטער: — קוקץ נאָר אָן „ס׳באַשייַנינק", מען פירט זעך שוין „פּאָדראָנטשקו", ער וועט זי נאָך צורעכט מאַכן אויך... און

שפּעטער אָפּשיקן חזרה... — האָבן אַלע געפּרוּווט צו טרעפן.

בלויז דער גלוביקער שוסטער מיט זיין פאַרטרויערטן ווייב, זיינען געבליבן זיצן ביים סדר־טיש, שטיל געקרישלט און געברעקלט לעצטע שטיקלעך פון אפיקומן און האָבן פרום תפילה געטאָן צו יענעם גרויסן, אַלמעכטיקן, וואָס ווייסט דעם גאַנצן אמת און זעט אלצדינג־צו, אַז ער זאָל משפטן, זיך אָננעמען זייער מיידלס „קשיודע"...

נאָך פּסח האָט מען זיך אומעטום סודותדיק געשושקעט, געוואָלט דערגיין אויב ס'האָט זיך ערגעץ עפּעס אָנגענומען... אויב פון דעם „קאָרן" וועט כאָטש אַרויסוואַקסן „ברויט"... אָבער נישט אַלע אויסגעבענקטע חלומות זיינען מקוים געוואָרן... וואָרום די גרעסטע טייל זעלנער האָבן געהאַט פאַרבאָרגן זייערע ווייבער מיט קינדער. ס'זיינען אָנגעקומען בריוו צום שטעטלשן רב מען זאָל אָפּשיקן מיטן עטאַפּ די דאָזיקע הפקר־לייט, וועלכע האָבן געוואָלט ברעכן דעם „חרם פון רבינו־גרשם"...

בלויז איין ערנסטער שידוך איז יאָ עולה־יפה געוועז — דינהלע דעם שוסטערס אויסבראַקירטע מיידל...

צו די תנאים איז געקומען אַ הויכער, גאַליציאַנער ייד, אין אַ לאַנגער, ריפּסענער בעקעשע וואָס האָט אים געקלאַפּט איבער די הויכע כאָלעוועס ווי אין האַרטע גרודעס. געכאַפּט אַ חסידישן־בליק אויף זיין בן־יחידס באַשערטער און געטראַכט: ווערדליק איר פּנים — אַ יפות־תואר און לויט דער זויבערקייט פון שטוב — אַ בריה. איר באַלד דערלאַנגט אַ גאָלדענעם מעדאַליאָנטשיק: — ט'האָסטי פאַר חתימה־געלט. און אָט מיט דיזן „זעלבערבאַשטעק" וועסטי אויסצירן דאַן „סערוואַנטקע"...

און בעת דערלאַנגען שלום צו זיין קליין מחותנדל, האָט ער אויסגעקוקט, דער גאַליציאַנער, ווי עוג מלך הבשן לעבן אַ קאַרליקל.

דינהלעס חופּה איז געווען לעבן דער אַלטער שול, ווו אַלע אַנטוישטע מיידלעך זיינען געשטאַנען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, שטיל אונטערגעזיפצט און מיט קאָליריק־אָנגעצונדענע ליכטלעך, צוזאַמען מיט די טויזנטער שטערן אין הימל, צוגעלויכטן דעם דרייבענדליקן קראַסאַוויעץ, אַהיימפירן זיין אויסדערוויילטע צום יחוד־שטיבל, ווו עס האָט שוין געוואַרט אויף זיי די גילדענע יויך און זייער ניי־אויפגעבויט הייזעלע...

שטעטלשע סקעפּטיקער און „זאוואַדאָוועי" אפּיקורסים, קוקנדיק אינעם רייך־אויסגעשטערנטן הימל און אויף די פריש־צענומענע חופּה־שטאַנגען, האָבן דעמאָלט שטילערהייט געמוזט מודה זיין, אַז עמיץ מוז דאָרטן אויבן יאָ זיצן, וואָס האַלט אַן אויג, פירט אַ חשבון און ציט אונטער די ריכטיקסטע סך־הכלען...

כיכר השוק — דער מאַרק־פּלאַץ

פאַר וואָס בין איך געוואָרן אַ קראָשניקער

הערשל וועללער — פּאַריז

בערישל קצב און זיין זון ירחמיאל

מיין באַקאַנטשאַפט מיט קראָשניק שטאַמט נאָך פון די יונגט־יאָרן.

אַ געבוירענער אין בעלזשיץ, פלעג איך זייער אָפט קומען, באַזונדערס אין די יום־טוב טעג, צו מיין שוואָגער בערישל קצב, וואָס איז געווען אַ תושב אין קראָשניק. מיין שוואָגער איז געווען אַ פשוטער פאָלקסמענטש, אָבער זייער אַן ערלעכער, מיט אַ גוט האַרץ. ער האָט געווױנט אין וואַנעס און איז געווען באַקאַנט אַלס אַ זעלטן־האַרציקער, דורכגעדרונגען מיט מיטלייד צו זיינע אָרעמע שכנים.

מען האָט מיר דערציילט, אַז ווען אַזאַ אָרעמע שכנה פלעגט באַווייזן צונויפשטעלן די פאַר גראָשן און קומען צו אים אין יאַטקע קויפן אַ האַלב פונט פלייש אויף שבת פאַר איר געזינדל פון אַכט מענטשן, האָט ער איר געגעבן 2 פונט און זיך געהייסן באַצאָלן פאַר אַ האַלב פּינט. ער פלעגט דאַן צוגעבן, ווי ריידנדיק צו זיך אַליין: — „איך האָב דאָ אַריינגעלייגט אַ האַלב פונט זייער גוט פלייש. אַז איר וועט דאָס איינקאָכן, וועט דערפון ווערן אַזוי פיל, אַז איר וועט האָבן צו פאַרטיילן אַ לייטישע פּאָרציע פאַר אַלע קינדער".

פאַרשטייט זיך, אַז פון אַזאַ „האַנדל" האָט ער קיין גביר נישט געקענט ווערן, בפרט, אַז ער אַליין איז געווען אַ טאַטע פון זעקס קינדער: פינף טעכטער און אַ זון ירחמיאל. ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צו דערמאָנען, אַז ירחמיאל איז שפּעטער, אין די גרויזאַמע יאָרן פון היטלערס הערשאַפט אין פּוילן, געוואָרן דער פּירער פון אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן אָפּערירט אין די וועלדער אַרום קראָשניק, וווּ ער האָט אַדורכגעפירט פאַרשידענע אַקציעס קעגן די דייטשן און זייערע פּוילישע קאָלאַבאָראַטאָרן.

זאָל די פאַרצייכענונג דינען אַלס מאָנומענט פאַר ירחמיאלן, דער אומבאַקאַנטער העלד, וואָס איז בעת אַן אַקציע געפאַלן מיט געווער אין די הענט, ווי אויך פאַר זיין גאַנצער פאַמיליע, וועלכע איז אומגעבראַכט געוואָרן אויף אַ רוצחישן אופן.

די אומפאַרגעסלעכע דיסקוסיעס

ביי יעדער אונטערנעמונג פון קולטור־פאַראיין פלעג איך קומען קיין קראָשניק. דאָ האָט זיך פאַר מיר אַנטפלעקט די אויסערגעוויינלעכע טעטיקייט פון דער יוגנט, וואָס האָט געברויזט מיט אַזוי פיל לעבן און דורשט נאָך וויסן. אין קולטור־פאַראיין האָט מען דיסקוטירט וועגן יידישע ליטעראַטור, וויסנשאַפט, סאָציאַליזם, מאַרקסיזם, רעליגיע, געשיכטע אא"וו. מיט וואָס פאַר אַן ערנסטקייט און ברען האָט די יוגנט (אַ דאַנק די אָונט־קורסן) זיך באַטייליקט אין די אַלע דיסקוסיעס.

איך דערמאָן זיך ווי נאָך אַזאַ אָוונט, האָב איך מיט חיילה גוטוויליק דיסקוטירט וועגן אַ פּאָליטישער פראַגע. עס האָט זיך מיר אויף שטענדיק איינגעקריצט אין זכרון די ענטפערס פון דער יונגער, סימפּאַטישער מיידל, מיט וויפל ערודיציע זי האָט אויסגעדריקט אירע געדאַנקען און מיט וואָס פאַר אַ רעספּעקט די אַנוועזנדיקע האָבן זיך צו איר צוגעהערט.

חייהלע גוטוויליק איז דעפּאָרטירט געוואָרן פון פּאַריז מיט אירס אַ טאָכטער און ביידע זענען אומגעקומען אין די היטלער־לאַגערן.

אויף דעם דאָזיקן אָוונט האָב איך אויך, צום ערשטן מאָל, געשלאָסן באַקאַנטשאַפט מיט אונדזער היינטיקן פּרעזידענט, דער ליבער חבר מאַקס. אין פאַרלויף פון אָט דער דיסקוסיע האָט אַ חבר געזאָגט חייהלען: „גייט זוכן מאירן" (מאַקסן). עס האָט לאַנג נישט געדויערט און אין דער טיר האָט זיך באַוויזן אַ נידעריקער, קרעפּטיקער יונגערמאַן, מיט אַ שמייכל אויפן פּנים. ווי נאָר מען האָט אים דערזען, האָבן אַלע ווי איינער אויסגערופן: „אָט איז מאיר, לאָזט צו מאירן". און די דיסקוסיע האָט זיך טאַקע באַלד פונדאָסניי צעפלאַקערט: וועגן דער שטעלונג פון „בונד" צו דער יידן־פראַגע און צום אַלגעמיינעם פּאָליטישן לעבן אין פּוילן אא"וו.

מיר זענען זיך פונאַנדערגעגאַנגען, ווען דער הימל איז געוואָרן אַלץ העלער פון דער אויפגייענדקער זון, מיט אַ צוזאָג, אַז מאָרגן וועלן מיר פאָרזעצן...

דער ראַכיווער וועג

צומאָרגנס, ווען איך האָב זיך באַוויזן אויף דעם ראַכיווער וועג, האָבן אַלע וואָס האָבן דאָרט שפּאַצירט, מיך באַגעגנט מיט אַ שמייכל אויף די ליפּן, ווי אַן אַלטן גוטן פרייַנד. דאָ האָט מען פאַרגעסן אין די נעכ־טיקע קריגערייען, שפּאַצירט צוזאַמען ווי די בעסטע פרייַנד. איך בין אָנגענומען געוואָרן מיט אָפענע אָרעמס אין דער גרויסער משפּחה פון דער קראָשניקער יוגנט.

דער ראַכיווער וועג איז געווען די „בערזע״ פון דער יוגנט. דאָ האָט מען געזען שפּאַצירן: ציוניסטן, בונדיסטן, פּועלי־ציוניסטן, קאָמוניסטן און סתם יידן. אַלץ האָט דיסקוטירט וועגן פּאָליטישע פּראָבלעמען, צי וועט דער פּילסודסקי־רעזשים פאַרלייכטערן די לאַגע פון יידישן אַרבעטער־קלאַס, צי וועט מען נישט דאַרפן מער קעמפן פאַר צונעמען אַ יידישן אַרבעטער צו ווערן אַ גאַסן־קערער, אָדער אַ באַן־אַרבעטער?

איך ווער א געפערלעכער קאמוניסט...

נאָך איינעם אַזאַ מין באַלערנדיקן שפּאַציר אויפן ראַכיווער וועג, האָט זיך פּלוצים צו מיר דערנענטערט אַ הויכער, פעסטער פּאַלאַק מיט שוואַרצע וואָנסעלעך און מיך געבעטן צוגיין מיט אים אין דער פּאָליציי. דאָס איז געווען, אויב איך האָב קיין טעות נישט, דער געהיים־אַגענט קאַמינסקי. ער האָט מיך באַשולדיקט אין קומען פירן „קאָמוניסטישע פּראָפּאַגאַנדע״. מיינע אַלע טענות, אַז איך בין געקומען בלויז פאַרברענגען אַ ביסל אין קראָשניק, האָט נאָר אַריינגעבראַכט אין צאָרן דעם געהיים־אַגענט. ערשט ווען ער האָט טעלעפאָנירט קיין בעלזשיץ און נאָך דער אינטערווענץ פון מיין שוואָגער בערישל קצב, האָט מען מיך אַרויסגעלאָזט. איך האָב אָבער באַדאַרפט באַצאָלן אַ געלט־שטראָף פאַר נישט מעלדן זיך אין דער פּאָליציי, גלייך ווי איך בין אָנ־געקומען. (שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט, אַז דער קאַמינסקי איז דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן, ווערנדיק באַשולדיקט אין אַ צווייזייטיקער אַרבעט).

אַזוי האָט זיך געענדיקט דער ערשטער עטאַפּ פון מיין באַקאַנטשאַפט מיט דער קראָשניקער יוגנט — אַ באַקאַנטשאַפט וואָס האָט געלייגט איר חותם אויף מיין לעבנסוועג, געקניפּט און געבונדן מיך מיט דער קראָש־ניקער געזעלשאַפט וואָס איז מיר אַזוי נאָענט און טייער.

יצחק לעמער

אין יאָר 1926, אומגעפער אין דער זעלבער צייט וואָס איך האָב אָנגעהויבן אָפטער קומען קיין קראָשניק, האָב איך אויף אַ צוזאַמענפאָר אין לובלין פון יוגנט־

אַנאַטאָרן־טרופּע אין קראָשניק (1920—21)

בונד „צוקונפט", זיך באַקאַנט מיטן חבר יצחק לעמער. אַ יוגנטלעכער פול מיט דינאַמיזם און ענערגיע, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן באַגאַזש מיט וויסן. ער איז שוין דעמאָלט געווען דער פאָרזיצער פון דער לעדער־בראַנזשע און פאָרזיצער פון שטאָטישן קולטור־פאַראיין, ווו ער פלעגט ווידמען זיין פרייע צייט צו לערנען מיט די קראָשניקער יוגנטלעכע פון וועלכע ס'זענען שפּעטער אַרויסגעוואַקסן ווירדיקע מענטשן מיט אַ חוש פאַרן געזעלשאַפטלעכן לעבן. (יצחק איז געשטאָרבן פריי־צייטיק, אין זיינע בליענדיקסטע יאָרן).

ער איז געווען דער, וועלכער האָט מיך באַוויזן צו קומען וואָס אָפטער קיין קראָשניק, ווו איך בין אַרומגערינגלט געוואָרן מיט אַ וואַרעמער פריינדשאפט מצד אַלע זיינע חבר׳ים, ווי אויך פון י. צינגיסער.

י. צינגיסר, ממנהיגי ה„בונד" בקראשניק
יאנקל צינגיסער, פון די פירער פון „בונד".

די צוזאַמענגס־קראַפט פון קראשניק

היינט, נאָך קנאַפּע פערציק יאָר, ווען איך דערמאָן זיך אין אַלע מיינע חברים פון קראָשניק און פון בעלזשיץ וואָס האָבן געטרוימט און געקעמפט צו באַפרייען די וועלט — זע איך ווי אין אַ חלום זייערע ליכטיקע געשטאַלטן און יונגע לעבנס, וואָס זענען פאַרשניטן געוואָרן אין בליענדיקן עלטער. ערע זייער אָנדענק!

מיר, די גליקלעכע לעבנסגעבליבענע דאַרפן קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווער עס האָט פאַרשניטן די אַלע יונגע לעבנס.

זאָלן די דאָזיקע ווערטער דינען אויך אַלס מצבה פאַר דער בעלזשיצער ווי פאַר דער קראָשניקער יוגנט, וועלכע האָבן געהאַט די זעלבע האָפענונגען און גלויבן אין אַ שענער און בעסער לעבן פאַר אַלעמען.

נאָכן גרויזאַמען קריג, ווען איך בין נאָך 5 יאָר צוריק געקומען פון געפאַנגענשאַפט אין דייטשלאַנד, האָב איך געהאַט די פרייד אָפּצוגעפונען מיינע פריינד פון קראָשניק (קיין סך יידן פון בעלזשיץ זענען נישט געבליבן). איך האָב זיך דאָ דערוווּסט פון זשאָרזש גאָרפינקל, לייבל פארבער און פון די אַלע וואָס איך האָב נאָך געקענט פאַרן קריג, אַז אויך אין פאַריז זענען די אָפּשטאַמיקע פון קראָשניק געווען ביז גאָר אַקטיוו אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג. פיל פון זיי האָבן באַצאָלט מט זייערע יונגע לעבנס, ווי דאָס איז געווען דער פאַל מיט די צוויי ברידער גאָלדבוים, מענדל ראָזענצווייג, מאָריס גרינוואַלד, יאנקעלע זילבערפיין, טשייטעל כּלאם (לעדערפיין), וואָלף ווייסבראָט.

איך האָב דעריבער מיט מיין גאַנצן באַוווּסטזיין געגעבן מיין אַנשלוס אין דער געזעלשאַפט „פריינד פון קראָשניק".

אויף אונדזער ערשטן צוזאַמענטרעף נאָך דער באַפרייאונג צו פאַראייביקן אַלע לעבנגעבליבענע פון קראָשניק און אומגעגנט, בין איך „געוואָרן" אַ קראָשניקער. איך טראַג דעם נאָמען מיט שטאָלץ און כבוד.

די גרויסע פאַרפלייצונג

ד. גראַסמאַן־קליינבוים

אין אַ זומער־טאָג, צוויי אַ זייגער, אין יאָר 1927, איז פאָרגעקומען די פאַרפלייצונג. קלמן קראָסמאַן (מיט עטלעכע יאָר שפּעטער — מיין מאַן), איז געווען פאַרטאָן ביי זיין אַרבעט, ווי יעדן טאָג, אין דער שאָקאָלאַד־פאַבריק פון זיין שוואָגער און שוועסטער שרה (אָדער ווי מען האָט זי גערופן אין שטאָט — שרהקע). ביידע, קלמן און זיין שוואָגער צדוק, זענען דעמאָלט געווען באַשעפטיקט ביים אויסגיסן די פליסיקע שאָקאָלאַד אין די פאָרמען. די דאָזיקע אַרבעט האָט גע־דאַרפט געטאָן ווערן שנעל און פלינק, ווייל די שאָקאָ־לאַד איז גלייך פאַרקילט געוואָרן און מען האָט מיט איר גאָרנישט געקענט מאַכן. נאָך אַמאָל דערוואַרעמען זי האָט מען נישט געטאָרט, ווייל זי האָט אָנגעווירן איר געשטאַלט און גוטן טעם.

זייענדיק אַזוי פאַרטיפט אין דער אַרבעט, האָט זיך פלוצעם דער הימל פאַרכמאַרעט. ס׳איז געוואָרן פינצ־טער, ממש חושך מצרים. ס׳האָט אָנגעהויבן בליצן און דונערן.

פון הימל האָט מיטאַמאָל אַ פלייץ געטאָן אַ רעגן — אַן אמתער מבול. זיי קוקן אַרויס אין דרויסן און זעען פאַר זיך נאָר וואַסער און וואַסער. אַ ים! אָט הייבט שוין אָן דאָס וואַסער אַריינשטראָמען אין פאַבריק. זיי האָבן שוין נישט אין זינען צו פאַרענדיקן די אַרבעט. איצט זענען פאַראַן וויכטיקערע זאַכן צו טאָן. מען מוז ראַטעווען וואָס עס לאָזט זיך. די אויסגעגאָסענע און פאַרטיקע שאָקאָלאַד איז טאַקע געלעגן אין דער הייך, אויף פאָליצעס, אָבער אויף דער פאָדלאָגע איז אויך געווען גענוג סחורות. אָבער דאָס וואַסער שטראָמט מיט ווילדקייט אין פאַבריק. פון ראַטעווען עפּעס האָט שוין קיין רייד נישט געקענט זיין. איצט האָט מען גע־דאַרפט ראַטעווען דאָס אייגענע לעבן, און וואָס שנעלער ווייל ס׳קאָן זיין צו שפּעט!

די פאַבריק איז דאַן געווען אין שמואל צעליס הויז וואָס איז געשטאַנען נאָענט צום טייך. דערפאַר איז די פאַבריק די ערשטע געטראָפן געוואָרן פון דער פאַר־פלייצונג און איז רואינירט געוואָרן.

ערשט ווען די רעגנס האָבן אויפגעהערט און די וואַסערן זענען אָפּגעפלאָסן, האָט מען געקענט צוקומען צו דער פאַבריק. דאָ האָט מען געזען דעם חורבן וואָס די פאַרפלייצונג האָט געמאַכט. שרהקע און צדוק לעווענגרוב, וואָס האָבן זיך שוין געהאַט אַ ביסל אַרויפגעאַרבעט — זענען נאָך דער פאַרפלייצונג געוואָרן אָרעמעלייט. ווייל מיטן וואַסער איז אַוועק אַ שפּייכ־לער פול מיט סחורות און רוי־מאַטעריאַל אין ווערט פון טויזנטער זלאָטעס.

קלאָר, אַז יענער מבול אין קראָשניק מיט העכער פערציק יאָר צוריק, האָט געבראַנגט קאַלאָסאַלן שאָדן דער גאַנצער שטאָט, ספּעציעל אין די גאַסן און קוואַר־טאַלן וואָס זענען געווען נאָענט פון טייך, צי געלעגן אין די נידעריקע ערטער. די יידישע ווי די קריסטלעכע איינוווינער פון שטאָט, האָבן יאָרן לאַנג נאָך דער קאַטאַסטראָפע געהאַט וועגן וואָס צו רעדן און איבער־דערציילן נאָך און נאָך פּרטים פון דער געשעעניש.

באחד מרחובות העיירה
אויף איינער פון די גאַסן אין שטעטל

זכרונות און בילדער פון שטעטל

אלי פערלסאָן, בראַזיל

געווידמעט דעם הייליקן אָנדענק פון מיין ליבן פאָטער שלמה בן משה פערלסאָן, אומ־געקומען על קידוש השם מיט זיין פאַמיליע: גרינע בת יחזקאל פערלסאָן און מיינע טייערע ברידער — אהרן און משה הי״ד. משה איז געווען דער ערשטער קרבן פון די רוצחישע דייטשן אין אונדזער שטעטל קראַשניק.

די שטרייקערס

קראַשניק איז געווען אַ שטרענג אָרטאָדאָקסיש שטעטל. אָבער אין פינפטן יאָר, ווען גאַנץ רוסלאַנד איז געוואָרן אַרומגעכאַפּט פון אַ רעוואָלוציאָנערן גייסט, האָט אויך ביי אונדז זיך געגעבן אַ ריר. די אַרבע־טער האָבן געפאָדערט אַן אַכט־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג, ווייל די שניידער־אַרבעטער, די שוסטערס און רימערס האָבן געאַרבעט פון זיבן פרי ביז צען אין אָוונט. אפילו פאַר דעם שבתדיקן טאָג האָבן זיי גע־מוזט אַרבעטן שבת ביינאַכט, כדי דער בעל־הבית זאָל נישט היזק האָבן פאַר דעם וואָס מען האָט נישט גע־אַרבעט אין שבת. דעמאָלט האָט זיך געשאַפן אַ קאָמי־טעט, (גערופן האָט מען זיי די שטרייקערס) פון די ברידער אַנשל און געצל קרומהאָלץ, טאָבע שמואל יצחקס, שאול בעקאס (איך געדענק נישט זיין ביינאָמען) און אַ ברודער פון מאיר לאַמקוט (טריק), וואָס די רוסן האָבן אים דערשאָסן אין 14־טן יאָר, ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן. נאָך אַנדערע קאָמיטעט־מיטגלידער, וואָס קיינער קען זיך נישט דערמאָנען זייערע נעמען, האָבן געפאָדערט נאָכגעבן אַן 8־שעה־דיקן אַרבעטס־טאָג. אייניקע מייסטערס האָבן באַלד נאָכגעגעבן, דאָקעגן מיט די וואָס האָבן נישט נאָכ־געגעבן, זענען פאָרגעקומען געשלעגן און מען האָט געצווונגען אַלע גוזעלן אָפּשטעלן די אַרבעט — ביז מען האָט אויסגעפועלט בעסערע באַדינגונגען פאַר די אַרבעטער. אָבער דאָס האָט לאַנג נישט געדויערט. ווען די רעאַקציע האָט זיך געשטאַרקט און מען האָט פונאַנ־דערגעלאָזט די ערשטע דומע, האָט די צאַרישע מאַכט זיך גענומען צו די אָנפירער פון דער אַרבעטער־באַוועג־גונג און אָנגעהויבן אַרעסטירן יעדער איינעם אויף וועמען ס'איז געווען אַ חשד. פיל זענען אַנטלאָפן קיין אַמעריקע און אין אַנדערע לענדער און אַ סך זענען אַרעסטירט געוואָרן.

אַנשל קרומהאָלץ איז געזעסן אַ געוויסע צייט אין תפיסה, ווי אויך פייגע דעם שלייפערס. דערנאָך האָבן זיי חתונה געהאַט.

אַזוי איז דאָס שטעטל צוריק אַנטשלאָפן געוואָרן און די מאַמעס האָבן נאָר געהאַפט אַז זייערע זין וועלן אויפוואַקסן גרויסע בעלי־תורה. אַזוי איז טאַקע געווען. ווען מ'איז פאַרבייגעגאַנגען דעם בית־המדרש, איז אַ גאַנצן טאָג פול געווען מיט בחורים וואָס זענען געזעסן ביי גאַנץ גרויסע טישן און געלערנט. אויך אין די שטיבלעך איז פול געווען מיט יונגעלייט אויף קעסט: אין לובלינער שטיבל, אין מאָדזשיצער, אין גערער, ווי אין מארקושאָווער שטיבל.

מיר דערמאָנט זיך מיין זיידע ע״ה משהל אליס, וואָס האָט יעדן שבת געלערנט „עין יעקב" אין גרויסן בית־המדרש פאַר אַ גרויסן עולם. אויך אין נייעם בית־המדרש האָט יעדן שבת געלערנט ר' אברמלי לייביש פריידעלעס ז"ל מיט אַ גרויסן עולם. אַזוי האָט דאָס שטעטל זיך אויסגעלעבט שטרענג רעליגיעז. מאָדערנע בילדונג איז נישט געווען. צום לערנען זיך שרייבן איז געווען יאָסעלע לערער, ברוך שרייבער, ווי אויך יעקב־הערש. זיי האָבן יינגלעך און מיידלעך געלערנט שרייבן יידיש, עברית, פויליש, רוסיש און דייטש. אַ דאַנק די לערערס האָבן פיל יונגעלייט און מיידלעך זיך פאַרפולקאָמט אין וועלטלעכער בילדונג און שפּעטער געהאָלפן שאַפן די פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס אין שטעטל. אַזוי איז זיך דאָס לעבן געגאַנגען ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה.

דאָס יאָר פון איבערברוך

דאָס יאָר 1914 איז געווען אַ יאָר פון איבערברוך אין אונדזער שטעטל. ווען די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, זענען פיל בחורים אַוועק אין דער רוסישער אַרמיי. פרויען און קינדער זענען געבליבן אָן זייערע מענער און טאַטעס. דאָס שטעטל האָט זיי פיל געהאָלפן אַ דאַנק די צדקה־חברות. פון רוסלאַנד האָבן די יידישע

קאָמיטעטן אַריינגעשיקט מעל און אַנדערע פּראָדוקטן, וואָס האָט אַ ביסל געלינדערט די נויט.

אַזוי ווי די רוסישע רעגירונג האָט דעמאָלט געפירט אַ שטאַרקע אַנטיסעמיטישע העצע, האָט אונדזער שטעטל איבערגעלעבט איינע פון די גרעסטע טראַגעדיעס: די עסטרייכער האָבן פאַרנומען קראָשניק באַלד ווי די מלחמה איז אויסגעבראָכן. נאָך 17 טעג זענען די רוסן צוריק געקומען — און באַלד אין ערשטן טאָג האָט מען גענומען זעקס יידן און פינף פּאָלאַקן און זיי דערשאָסן אין מיידאַן. (פון די פינף יידן געדענק איך נאָר דעם נאָמען מאיר לאמהוט). איז דאָס געווען ווייניק, האָט מען נאָך דעם גענומען דעם רב פון שטאָט ר׳ מאָטיל ז״ל און ר׳ אייזיק פישל ציעסלער ז״ל, ווי אויך ר׳ הירשל קצב און זיין זון ר׳ שמואל — און זיי אַלע אויפגעהאָנגען. מען קאָן זיך פאָרשטעלן דעם פחד וואָס איז באַפאַלן דאָס שטעטל. אַ ייד האָט פשוט מורא געהאַט צו ווייזן זיך אין גאַס. אַזוי האָט מען געלעבט אין שרעק ביז אין דער העלפט פון יאָר 1915, ווען אונדזער שטעטל איז פטור געוואָרן פון דער רשעותדיקער צאַרישער מאַכט. עסטרייך האָט אָקופּירט פּוילן. פיל יונגעלייט פון דער עסטרייכישער אַרמיי האָבן אַריינגעברענגט אַ ניי לעבן צווישן דער קראָשניקער יוגנט.

אנטוויקלונג פון געזעלשאַפטלעכן לעבן

עס האָט זיך אָנגעהויבן אויסבילדן אַן אָרגאַניזירטע אַרבעטער־באַוועגונג, ווי אויך אַ יידישע פאָלקס־ביבליאָטעק מיט פיל יידישע ביכער. ביי דער ביבליאָ־טעק האָט זיך געגרינדעט אַ דראַמקרייז וואָס האָט אויפגעפירט פּיעסן. כ׳וויל דערמאָנען עטלעכע נעמען פון די וואָס האָבן אָנטייל גענומען אין דער גרינדונג פון דער ביבליאָטעק: יעקב פּערלסאָן, הירש גרינער, שמוליק בראַפמאַן, יחיאל משה און ישראל־אברהם בלאַדע, שלמה ליכט, יעקב וואַגנער, אנשל קרומהאָלץ, יעקב איציקס, לוי בוטנער, אברהם שאַפּראַן, רויזע וואַגנער, זיינוויל דיאַמענט, אלי פּערלסאָן, יחזקאל גערענרייך און פיל אַנדערע, וואָס איך געדענק נישט זייערע נעמען. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן אַ ברייט־פאַר־צווייגטע קולטור־אַרבעט און געזעלשאַפטלעך לעבן.

מיטן פּראָקלאַמירן די באַלפור־דעקלאַראַציע, האָבן אָנ־געהויבן בלאָזן אויך ציוניסטישע ווינטן. אין קראָשניק גרינדעט זיך די ערשטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע. מדריכים זענען געווען די ערשטע דרייצן יונגעלייט, וואָס האָבן זיך עפנטלעך דערקלערט אַלס אָפענע ציונים, וואָס איז געווען אַ זייער געוואַגטער שריט, ווייל אין יענער צייט איז דער ציוניסטישער געדאַנק ביי דעם אָרטאָדאָקסישן ייד געווען גרויסע אפיקורסות. אָבער די יונגעלייט זענען שוין געווען אָנגעשטעקט מיט דעם נאַציאָנאַלן געדאַנק. מען האָט זיי פאַרפאָלגט אין שטעטל, זיי אָבער האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום זאַך און געפירט פּראָפּאַגאַנדע פאַר דעם ציו־ניזם. אין אַ קורצע צייט האָט זיך אויסגעבילדעט אַ פאַרצווייגטע ציוניסטישע משפחה: אַלגעמיינע ציונים, רעוויזיאָניסטן, גורדוניה, פּועלי־ציון, צעירי־ציון און אַנדערע.

שפּעטער איז אַנטשטאַנען דער „בונד" ווי אויך אַ קאָמוניסטישע אָרגאַניזאַציע. אַזוי ווי ס׳איז פריער גע־ווען אַ „פאַרשלאָפן" שטעטל, איז עס איצט געוואָרן פאָרגעשריטן און קולטורעל.

עס איז כדאי צו דערמאָנען די נעמען פון די ערשטע יונגעלייט: אברהם הרצל, אברהם בוימפעלד, מרדכי בוכבינדער, חיים קליטשעווסקי, יצחק בוכבינדער, אלי פּערלסאָן, יוסף העלמאַן, אברהם מאַנדעלבלאַט, משה לאַנג, שלמה נתן ליכט, קאָפּל קאַמאַשנמאַכער, ברוך פויגל.

מיטן אויפקום פון דער זעלבשטענדיקער פּוילן, איז געקומען אַן ענדערונג, פיל יוגנטלעכע זענען אַוועק אין פּוילישן מיליטער, ביי דעם רוב איז אַנטשטאַנען דאָס פּראָבלעם פון קיום, ווייל די אנטיסעמיטישע רעגי־רונגען האָבן ליקווידירט די יידישע פּרנסות און די פּאָדאַטקעס (שטייערן) זענען געוואָרן וואָס אַמאָל שווערער. די באַוווסטזיניקע יוגנט האָט איינגעזען, אַז ס׳איז נישטאָ קיין עקזיסטענץ־מעגלעכקייט און אָנגע־הויבן קלערן פון עמיגרירן.

תשליך

דאָס שטעטל גרייט זיך צו די פאָרכטיקע טעג. בערל שולקלאַפּער רופט פאַרטאָג ז שלאָפנדיקע יידן זיי זאָלן זיך אויפהייבן לעבודת הבורא, בפרט אין די הייליקע סליחות־טעג, ווען די בית־המדרשניקעס לערנען זיך אויף דעם שופר און יעדער ייד ווערט באַהערשט פון אַ געפיל פון חרטה פאַר די אָפּגעטאָענע זינד פון אַ גאַנץ יאָר.

האָבן יידן זיך אויפגעהויבן צו סליחות, אין אַלע בתי־מדרשים איז דריי פאַרטאָג געווען ליכטיק פון די

בליץ־לאָמפּן. דער שמש לייביש פּינטאַלי האָט געזאָרגט, אַז עס זאָל זיין גענוג ליכטיק און האָט נאָך צוגעגעבן חלבענע ליכטלעך, אַז יידן זאָלן זיך אויסבעטן אַ געזונט גליקלעך יאָר. אַזוי איז געווען אין דער גרויסער שול, ווי אויך אין אַלע שטיבלעך. אין לובלינער שטיבל איז ר׳ שלמה אייגער ז״ל נאָך דעמאָלט געקומען צו די ערשטע סליחות.

ראש־השנה ביינאַכט איז דאָס גאַנצע שטעטל גע־גאַנגען צום רבין ר׳ יעקב ווייסבראָט, וועלכער איז געווען דער ראש בית־הדין און דעם יוד הקדושס אייניקל, צו נעמען אַ ברכה פאַר אַ שנה טובה. יעדער איז געווען זיכער, אַז ער וועט האָבן אַ גוט יאָר, ווייל אין דער ערשטער נאַכט ראש־השנה האָט דער רבי געפירט אַ טיש און מחדש געווען חידושים.

די וויכטיקסטע איבערלעבונג אָבער איז געווען, ווען יידן זענען געגאַנגען צו תשליך. דעמאָלט איז יעדער מנין געגאַנגען צום טייך ביי מאיר שאַפּיראָס אין אַוועקגעוואָרפן די עבירות. דאָס שטעטל האָט דעמאָלט אויסגעזען אַ לויטער יידיש, בפרט ווען דער רבי האָט אָנגעהויבן גיין צו תשליך. פון ראַכיוווער וועג ביז צו דער מיל, זענען די אַלע יידן וואָס אויפן וועג צוגעשטאַנען צום הייליקן רבין און געזונגען די גאַנצע צייט. ס׳איז געווען אַזאַ שמחה און אמונה ביי די חסידים און עמך, אַז אין זכות פון הייליקן רבין וועט מען זיכער האָבן אַ געזונט יאָר און אונדז מוחל זיין אַלע זינד אַ דאַנק דעם אויסליידיקן די קעשענעס און וואַרפן די עבירות אין וואַסער אַריין. אפילו אַ קריסט איז געווען צווישן עולם — יאַנעק פּאַטאַצקי, אַ הייסער חסיד פון רבין. ראש־השנה, ווען דער רבי איז געגאַנגען מיט די חסידים, וואָס לרוב זענען דאָס געווען שוסטערס, שניידערס, און פּשוטע יידן, האָט יאַנעק געשפּאַנט פּאַרויס, מיטגעטאַנצט מיט אַלע יידן און דערביי אַכטונג געגעבן, אַז ווער פון די אַנטיסעמיטן זאָל זיך נישט לאָזן ווילגיין...

די שריפה

אויף דער יאַמי־גאַס שטייען איינגעהויקערטע הייז־לעך זינט הונדערטער יאָרן. ס׳וואַקסט אויף די דעכער מאָך שוין אַ לענגערע צייט. ס׳איז שוין נישט צו דערקענען וועלכער דאָך איז פון שינדלען צי פון שטרוי. יענעם יאָר האָבן יידן איבערגעלעבט אַ שווערן ווינטער, צום גליק אָבער האָט זיך דער פרילינג פרי געשטעלט און פורים־צייט איז דער שניי צעגאַנגען, ס׳איז געוואָרן וואַרעם אין שטעטל. די גרויסע בלאָטעס פון דער יאַמי־גאַס האָבן אָנגעהויבן זיך אויטרוקענען, ס׳איז געקומען דער פסח. יידן האָבן אויסגעקאַלכט די אַלטע, האַלב־איינגעפאַלענע הייזער און מען האָט גע־פּראַוועט דעם פסח כדת וכדין.

פרייטיק, מוצאי־פסח, האָבן יידן נאָך געגעסן מצות, ווייל ס׳איז נישט געווען קיין צייט צו באַקן חלות אויף שבת. דער אַלטער מרדכי־יחיאל, וואָס האָט געהאַנדלט מיט תבואה לעבן דער שול מיטן פענצטער צום אַלטן הייליקן אָרט, האָט געהאַט אַ סוטערינע פול מיט תבואה, וואָס ער האָט נאָך געהאַט פאַרשריבן אַלס חמץ פון פאַר פסח. פאַרנאַכט האָט ער אָנגעצונדן אַ נאַפט־לעמפּל, כדי די קאַץ זאָל זען צו כאַפּן עכברים. ווען מרדכי־יחיאל האָט געהאַלטן ביים בענטשן, האָט מען אים גע־וואָרנט אַז עס גייט אַ רויך פון שפייכלער. אַזוי ווי ער האָט געהאַלטן אין מיטן בענטשן, איז זיין ענטפער געווען: „אין צורך להפסיק״. אין משך פון פינף מינוט איז דאָס גאַנצע הויז אַרומגענומען געוואָרן אין פלאַ־מען. מעגלעך, אַז מען וואָלט נאָך געווען עפּעס אָפּגע־ראַטעוועט, איך דאָך געווען שבת און יידן האָבן נישט געטאָרט נעמען קיין ביסל וואַסער אָפּצושטעלן דאָס פייער. אין פאַרלויף פון אַ שעה האָט דאָס פייער אַרומ־גענומען פיר הונדערט אַלטע, אויסגעטרוקנטע הייזער און פאַרצערט דאָס גאַנצע ביסל אָרעמקייט — פון משה־אהרן מלמד ביז לייזער מונציק־הערש. ערשט ווען ר׳ שלמהלע אייגער, וואָס איז שפּעטער געוואָרן לובלינער רבי, איז געקומען צו לויפן פון פאַלוואַרק און געשריגן: „געוואַלד, יידן, וואָס שטייט איר? עס איז דאָך פּיקוח נפש!״ און צו מאָטל זעמעלמאַן (בולאָק) וואָס איז דעמאָלט געווען אַ וואַסער־פירער, האָט ער געזאָגט: וואָס שטייסטו, שפּאַן די פערד!״, און אַז מאָטל האָט נישט געוואָלט — האָט שלמהלה אייגער אַליין אַרויס־געפירט די פערד פון שטאַל. דעמאָלט האָט זיך שוין מאָטל צוגעריכט צו די פערד — און יידן האָבן נאָך אַ גאַנצער נאַכט אַרבעט איינגעלאָשן דאָס פייער...

די סיבה פון אויסוואַנדערונג

עזריאל ראַכמאַן

די סיבה וועלכע האָט מיך געצוווּנגען צו פאַרלאָזן מיין געבוירן־שטעטל קראַשניק (אין יאָר 1925), איז געווען אַזאַ:

איך האָב געהאַנדלט מיט קאָנפעקציע און אויך געפאָרן אויף יאַרידים. דאָס לעצטע מאָל בין איך געפאָרן קיין מענדרעוויץ, מיט מיין קוזין חיים דוד וויינשטאָק. אָנקומענדיק אַהין, האָב איך דערזעען אַן איבערלויף ביי די שניט־סוחרים. ווען איך בין געגאַנגען זען וואָס דאָס איז, האָט פאַר מיינע אויגן זיך אַנטפּלעקט אַ שרעקלעך בילד: די פּויערים ראַבירן און שלאָגן די יידן, וועלכע לאָזן נישט צונעמען זייער סחורה. ביי מענדל מושל האָט מען די גאַנצע סחורה צעראַבירט און דערצו נאָך אים שטאַרק צעשלאָגן.

אין יענער צייט האָבן די גלחים אין די קלויסטערס געפּרעדיקט, אַז מען זאָל רודפן די יידן און צונעמען זייערע פאַרמעגנס. בין איך מיט מיין קוזין אויף גיך געפאָרן אַהיים. האָט מיין פרוי געפרעגט, הלמאי איך בין אַזוי פרי געקומען פון יאַריד, צי איז געווען אַזאַ גוטער פדיון? האָב איך געענטפערט, אַז ס'האָט נישט געפעלט קיין סך אַז מיר זאָלן געוועזן קומען אָן סחורה, אָן געלט און דערצו נאָך — מיט צעהאַקטע קעפּ. איך האָב דערציילט וואָס דאָרט האָט זיך געטאָן.

מען האָט גלייך טעלעפאָנירט קיין לובלין נאָך הילף. אַבער דעמאָלט איז נאָך נישט געווען קיין אויטאָבוס אין מענדרעוויץ. ביז עס איז געקומען צו רייטן פּאָליציי פון לובלין. האָט געדויערט מער ווי צוויי שעה. און דאָרט האָט מען דערוויייל געשלאָגן. צום גליק זענען געווען אַזעלכע יידן ווי געצל און אַנשל, וועלכע האָבן זיך אַ ביסל אָפּגערעכנט מיט די שלעגערס.

יענעם אָוונט האָב איך געזאָגט צו מיין פרוי: — איך פאָר מאָרגן אַוועק קיין פּאַריז. ווייל דאָס וואָס איך האָב היינט געזען, וויל איך מער נישט זען אין דעם אַנטיסעמיטישן פּוילן.

אומר ועושה. דעם צווייטן טאָג בין איך געפאָרן קיין וואַרשע. אַזוי ווי איך האָב נישט געהאַט קיין געלט און קיין פּאַספּאָרט, האָב איך געאַרבעט אין וואַרשע 8 טעג אויף די הוצאות צו קענען פאָרן ביז ווין, די הויפּט־שטאָט פון עסטרייך, וווּ איך בין אָנגעקומען פרייטיק ביי טאָג. ביינאַכט בין איך געגאַנגען דאַווענען אין דער פּוילישער שול. דאָרט האָב איך זיך באַקענט מיט אַ בחור, וועלכער האָט מיר פאַרשאַפט אַ צימער צו שלאָפן. צו מאָרגנס בין איך אוועק אין שול אַריין און באַגעגנט אַן עלטערן ייד. אַ וואָרט צו אַ וואָרט — און איך האָב דערנאָך געאַרבעט ביי אים 6 חדשים — און מיט מזל געקענט פאָרן קיין פּאַריז.

נאָך מיין פאַרלאָזן קראַשניק, האָט זיך אָנגעהויבן די ריכטיקע אויסוואַנדערונג. מיינע דריי קוזינען און פיל אַנדערע האָבן עמיגרירט קיין בראַזיל, אַרגענטינע, אויסטראַליע און אין אַנדערע לענדער. אַ דאַנק דער אויסוואַנדערונג, זענען געבליבן לעבן אַ ביסל יידן פון אונדזער קראַשניק.

זכרונות פון דער אלטער היים און פון נייעם לאנד

בעלא לעדערפיין, ניו־יאָרק

אַ מעשה מיט נדן

ווען איך בין 12 יאָר אַלט געווען — האָט דאָס פּאַסירט. אין יענע צייטן, ווען עלטערן האָבן געהאַט טעכטער, האָט מען אויך געמוזט האָבן נדן. דאָס איז געווען אַ גרויס פּראָבלעם פאַר אָרעמע עלטערן.

איך וויל נישט דערמאָנען די נעמען פון די מענטשן, זיי זענען דאָך שוין פון לאַנג אויפן עולם האמת. דער בחור איז געווען פון אַן אַנדער שטעטל, אַ שדכן האָט דורכגעפירט דעם שידוך. מען שרייבט תנאים, מען באַשטימט אַ זמן חתונה — און דער טאַטע זאָגט צו 75 רובל נדן, וועלכער ווערט איינגעלייגט ביי ר' לייביש נאָטעס, מיט דעם תנאי, אַז אין טאָג פון דער חתונה דאַרף מען דאָס געלט איבערגעבן דעם חתן.

די צייט גייט, עס קומט דער טאָג פון דער חתונה.

אַ זונטיק. לייביש נאָטעס פלעגט פאָרן 2 מאָל אין וואָך (זונטיק און דינסטיק) קיין לובלין איינקויפן סחורות פאַר קראַשניקער סוחרים. דערווייל איז דער עולם געקומען צו דער חתונה, די קלעזמער שפּילן, מען גרייט זיך שוין צו דער חופּה. פרעגט דער חתן: „ווּ איז דער נדן?" גייט מען צו לייבישן, וועלכער איז געהאַט אוועקגעפאָרן. זאָגט דער חתן: „איך גיי נישט צו דער חופּה, אויב איך קריג נישט דעם נדן". קומט צו לויפן דער כלהס ברודער אין אונדזער הויז און דערציילט, אַז דער חתן וויל נישט גיין צו דער חופּה אָן דעם נדן. מיין מאַמע ווייסט נישט וואָס צו טאָן. רופט איך זיך אָן צו דער מאַמען: „איך וועל צוגיין צו דוד כהן, ער האַנדלט דאָך מיט מיין טאַטן, זיינע קינדער קענען מיך גוט, איך פלעג דאָרט קויפן". געזאָגט און געטאָן. איך גיי אַהין צו ר' דוד כהן און דערצייל אים וואָס ס'האָט פּאַסירט, און בעט אים העלפן. דוד כהן קוקט מיך אָן און זאָגט: „דו ביסט טאַקע אַ קלוג מיידל, אָבער איך קאָן דיר קיין געלט נישט געבן... איך וועל דיר געבן אַ שריפט פאַר דעם חתן, אַז מאָרגן זאָל ער קומען, וועל איך אים אויסצאָלן דאָס געלט און אַז דיין טאַטע וועט קומען פון לובלין, וועט ער עס מיר אָפּגעבן".

...דער חתן איז געגאַנגען צו דער חופּה!

אַ שריפה אין שטעטל

דאָס האָט פּאַסירט אין יאָר 1907, ווען איך בין שוין אַ יונג ווייבל געווען און מיין מאַן האָט געהאַט עמיגרירט קיין אַמעריקע. עס איז געווען דער לעצטער טאָג פּסח. אַ פרייטיק. פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט צוגעגרייט אַ יומטובדיק טשאָלנט אויף שבת. אויף דער יאַמי־גאַס האָט געוווינט דער תבואה־סוחר מרדכי יחיאל, ער האָט די תבואות געהאַלטן אין אַ קעמערל, ווי אויך אַ קאַץ, צו פאַרהיטן קעגן מייז און שטשורעס. אין דער קאַמער האָט געברענט אַ נאַפט־לעמפּל. מאַכט זיך אַ מעשה, אַז די קאַץ האָט אומגעוואָרפן דאָס לעמפּל — און ס'האָט אָנגעהויבן ברענען. גראָד איז פאַרבייגעגאַנגען יאַנקל שניידער און דורך דעם פענסטער געזען אַ פייער, איז ער אַריין אין קאַמער לעשן. דאָס פייער האָט זיך אָבער צעשפּרייט איבער די הילצערנע הייזלעך. איך בין געווען ביי מיינע שוויגער־עלטערן, אַ ביסל ווייטער פון דעם פייער. איך לויף אַריבער צו מיינע עלטערן, דער טאַטע זיצט מיט די יינגלעך און זינגט זמירות. זאָג איך: טאַטע, דאָס פייער איז שוין נאָענט פון אונדזער הויז. ער האָט מיט נאָך מענטשן אַרויסגעשלעפּט די בעטן, טיש און בענק און זיי געלאָזן אויפן גאַס. מיט אַ שעה שפּעטער — מיין טאַטנס הויז און אַלץ אַרום איז שוין פאַרברענט. דאָס פייער האָט אָנגעהויבן צוקומען נענטער צו דער שול. ר' שלמהלע אייגער, דוד כהן און נאָך עטלעכע יידן זענען אַרויף געקראָכן אויפן דאַך פון דער שול און געלאָשן מיט טעפּ וואַסער און נאַסע שמאַטעס. זיי האָבן טאַקע געראַטעוועט די שול. ווען דאָס פייער האָט זיך איינגעשטילט, האָט מען ערשט דערזען דעם גרויסן חורבן. מענטשן זענען געלעגן אויפן אַלטן הייליקן אָרט, אונטער דעם באַרג, אַהין זענען זיי אַנטלאָפן פון דער שריפה. עלטערן האָבן געזוכט קינדער, קינדער האָבן געזוכט די עלטערן. אַ טאָכטער האָט געשריגן „מאַמע, מאַמע ווו ביסטו?" די מאַמע האָט געענטפערט: „איך בין דאָ, אויפן הייליקן אָרט". שרייט די טאָכטער: „ליג דאָרט, מאַמע!"

מענטשן האָבן זיך אַרומגעדרייט אַ גאַנצע נאַכט, געוויינט, נישט געוווּסט ווו דעם קאָפּ אַוועק צו לייגן. עס איז נאָך געווען אַ גרויסער נס, וואָס די שריפה האָט זיך אָנגעהויבן פאַרנאַכט. ווען דאָס טרעפט מיט אַ 2 שעה שפּעטער, וואָלטן, חלילה, הונדערטער מענטשן פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט די הייזלעך. ווייל שלמהלע אייגער, דוד כהן און נאָך אַנדערע האָבן נישט געזאָגט „ס'איז שבת", נאָר געלאָפן ראַטעווען דאָס שטעטל.

עס איז שוין געווען אַ טרויעריקער שבת, די אָרעמע־לייט זענען געווען צעבראָכן. מען האָט זיך צוזאַמען געשטופּט עטלעכע פאַמיליעס אין איין דירה. איך בין געווען מיט מיינע שוויגער־עלטערן. מיט אַ יאָר שפּעטער בין איך שוין געווען אין „גאָלדענעם לאַנד", ווו איך האָב אויך נישט געהאַט אין אָנהייב ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן.

איך פאָר קיין אַמעריקע

אין יאָר 1906 האָט מיין מאַן באַדאַרפט שטיין צום פּריזיוו. געווים וואָלט מען אים גענומען, ווייל ער איז געווען אַ געזונטער. נאָר מיין שווער איז געווען באַקאַנט מיט נאַטשאַלסטוואָ, האָט ער „אונטערגעשמירט" 50 רובל, האָט מען אים געגעבן אַ „גרינעם" בילעט, ביז דעם צווייטן יאָר. איך האָב שוין געהאַט אַ מיידעלע פון איבער 2 יאָר. דערווייל איז אַוועק דאָס יאָר, מיין מאַן דאַרף זיך ווידער צושטעלן.. האָט אים מיין שווער

נאָך אַמאָל אויסגעקויפט, ווידער געקריגן אַ גרינעם בילעט, ביז צום דריטן יאָר. פאַראַן אָבער מענטשן וואָס פאַרגינען נישט: סטייטש, מיין זון צוגענומען און שמואל לעדערפיין, אַזאַ געזונטער מאַן — באַפרייט? — האָט מען אים טאַקע געמסרט. אַ באַאַמטער פון דער נאַטשאַלסטוואָ האָט דאָס גלייך געלאָזט צוויסן טאָן מיין שווער — און מיין מאַן האָט געמוזט אַנטלויפן. אין מיטן נאַכט איז ער אַוועק קיין זאַוויכאָסט, זיין משפחה האָט אים אויסבאַהאַלטן אַ ביסל, דאַן האָבן זיי אים פאַרזאָרגט, ער האָט געשוואַרצט די גרענעץ — און ר׳איז געפאָרן קיין אַמעריקע. ער איז געקומען אין יאָר 1907, ווען ס׳איז געווען דער גרעסטער קריזיס אין לאַנד. און מיין מאַן — אָן געלט, אָן אַ פאַך, האָט זיך גענוג געפּלאָגט, געטאָן פאַרשידענע אַרבעטן צו פאַרדינען דאָס שטיקל טרוקענע ברויט.

איצט פאַנגען זיך אָן מיינע צרות. ווי זאָגט מען ביי יידן — אַז ס׳איז באַשערט אַ צרה — קומט זי אין הויז אַריין. ס׳איז אַריבער אַ יאָר, 1908. מיין מאַן פאַרדינט אַ ביסל, קוים זיך אויסצוהאַלטן, אָבער מיר האָט ער נישט געקענט שיקן. אמת, מיר האָט גאָרנישט געפעלט. איך בין געגאַנגען אַרבעטן ביי אַ שניידערקע און פאַרדינט פאַר זיך גענוג. געוווינט מיט שווער־און־שוויגער. העלפט גאָט, אַז מיין מאַנס אַ קוזינע אין זאַוויכאָסט, וועמענס מאַן איז אין אַמעריקע שוין עטלעכע יאָר, האָט געשיקט אַ שיפסקאַרטע צו קומען מיט איר אַ יינגעלע פון 6 יאָר. קומט זי קיין קראָשניק צו געזעגענען זיך מיט מיינע שווער־און־שוויגער און זאָגט צום שווער: „פעטער, זאָל ביילעלע מיטפאָרן מיט מיר קיין אַמעריקע". ענטפערט מיין שווער: „ווי קאָן זי פאָרן, זי האָט דאָך נישט קיין געלט!?" זאָגט די קוזינע: „זאָל זי נאָר האָבן 100 רובל, וויפל ס׳וועט איר פעלן, וועל איך אויסבאָרגן".

ווען איך האָב דאָס דערהערט, האָב איך זיך אַזוי דערפרייט, ווי אַן אַלטע מויד וואָס דערלעבט שוין דעם טאָג אָנצוטאָן דאָס חופּה־קלייד. איך האָב איר גענומען קושן פאַר פרייד. ווייל ווער האָט זיך געקאָנט ריכטן אויף אַזאַ גליק, אַז איך גיי שוין פאָרן קיין אַמעריקע — צו מיין מאַן, זיין צוזאַמען מיטן קינד. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב נישט געגעבן אַ טראַכט, צי מיין מאַן פאַרדינט שוין אויף פרנסה, צי ער וועט קענען נעמען אַ וווינונג.

די קוזינע געזעגנט זיך, מיר שמועסן זיך אָפּ צו טרעפן אין דער גרענעץ־שטאָט אין אַ צוויי וואָכן אַרום. זי פאָרט צוריק קיין זאַוויכאָסט און איך הייב אָן אויסצופאַרקויפן אַלע זאַכן פאַר האַלב געלט. איך האָב שוין מער ווי 100 רובל. די 2 וואָכן זענען ביי מיר געווען ווי 2 יאָר. אָבער דער טאָג קומט אָן. איך הייב אָן זיך געזעגענען מיט פריינד, שוועסטער־ברידער, טאַטע־מאַמע — און שיק אַ טעלעגראַם צו דער קוזינע. מיין פאָטער פירט מיך צו דער באַן. מען געזעגנט זיך מיט קושן און געוויין.

איך פאָר שוין, כ׳קום אָן אין שטעטל, גיי אַריין אין ביוראָ און פרעג ווו איז די פרוי ראָטמאַן? ענטפערט מען מיר, אַז זי איז שוין דאָ געווען און אָפּגעפאָרן קיין מיסלאָוויץ, פון וואַנען מען פאָרט צו דער שיף. איך בלייב שטיין פאַרצווייפלט: וואָס טוט מען? דער מאַן זאָגט מיר: „נעם די באַן און פאָר אַהין, פיליכט וועסטו זי נאָך טרעפן". איך גיי צו דער באַן — און מען פאָרט. לעבן מיר איז געזעסן אַ זשאַנדאַר, מען שטעלט זיך אָפּ אויף אַ סטאַציע, זאָגט צו מיר דער זשאַנדאַר: „קום מיט מיר". ער פירט מיך צו צו אַ לאַנגן טיש, עס זיצן דאָרט אַ סך מענער, איינער זאָגט: „פרוי לעדערפיין, זי דאַרפן באַצאָלן 2 רובל". „פאַר וואָס?" ענטפערט ער, אַז איך בין נישט געפאָרן אויף דער ריכטיקער באַן. איך וויין און בעט, קוים אָפּגעדונגען אַ רובל. מען ווייזט מיר שוין די ריכטיקע באַן, איך פאָר אַריין אין מיסלאָוויץ — מענטשן לויפן אין די טויזנטער. יינגע, אַלטע, מיט קינדער און פעקלעך.

מיט אַמאָל דערזע איך דער קוזינעס יינגעלע. איך לויף צו, פרעג אים: „מאָטעלע, ווו איז די מאַמע?" ענטפערט ער: „זי קומט באַלד". זי איז טאַקע צוגעקומען. איך האָב געמיינט, אַז אַ מלאך האָט זיך באַוויזן. נאָר איידער איך האָב אויסגערעדט אַ וואָרט, האָט זי גלייך געזאָגט: „ביילעלע, מיר טוט זייער לייד, איך קאָן דיר גאָרנישט העלפן. איך האָב געמוזט אָפּצאָלן פאַר אַ סך זאַכן און געבליבן אָן געלט". און זי שטייגט שוין איין אין דער באַן וואָס פירט צו דער שיף.

איך בין געבליבן שטיין פאַרביטערט, נעם זיך אָבער אָן מיט מוט און פאָר צוריק קיין אָשווענצן. גיי אַריין אין ביוראָ און פרעג, וויפל דאַרף קאָסטן די שיפסקאַרטע? דער ענטפער: עס פעלט מיר אויס 38 רובל. וואָס טוט מען?

זאָגט מיר דער מאַן: „האָסט דאָך עלטערן אין דער היים, שרייב זיי אַריין אַ בריוו, דערצייל וואָס די

קוזינע האָט דיר אָפּגעטאָן, מן־הסתם וועלן זיי דיר העלפן״.

איך נעם זיך שרייבן דעם בריף צו מיין טאַטן. נישט מיט טינט — נאָר מיט בלוטיקע טרערן: „אויב מען וועט מיר דאָס געלט נישט צושיקן, ווייס איך נישט וואָס כ׳וועל טאָן... אַ היים וועל איך נישט צוריק קומען. איך האָב אַלץ פאַרקויפט, וועל זיך שעמען דעם קאָפּ אויפצוהייבן״.

דער אמת איז, אַז מיין פאָטער האָט מיר נישט געקאָנט העלפן. אָבער אַ טאַטע איז פאָרט אַ טאַטע — האָב איך געטראַכט. נאָר ביז דער בריוו וועט אָנקומען אַהין און ביז וואַנען עס וועט קומען צוריק אַן ענטפער, נעמט דאָך אַ ביסל צייט.

דערווייל דאַרף איך דאָך קויפן עפּעס צו עסן פאַר מיר מיטן קינד... און מיין מאַן ווייסט פון גאָר־נישט, צי איך בין אין וועג, צי איך זיץ נאָך אין קראַשניק. ווען דער בריף איז צוריק געקומען מיט די 38 רובל, גיי איך אַריין אין ביורא צו באַצאָלן — פעלט מיר אויס 2 רובל. איך בלייב שטיין אַן לשון. דער באַאַמטער זאָגט מיר: „גיי אַריין אין שטאָט, וועסט צוגיין צום רב, דערצייל אים אַלץ און ער וועט דיר העלפן מיט די 2 רובל״.

איך נעם דאָס קינד, שלעפּ זיך איבער גאַסן, בער־גער און גריבער. ענדלעך בין איך אין שטאָט. כ׳קום אַריין אין רבס הויז, ער איז נישטאָ. איך קום צו דעם שמש, דערצייל אים אַז איך דאַרף האָבן 2 רובל צו באַ־צאָלן פאַר דער שיפסקאַרטע. ער דערלאַנגט מיר עטלע־כע גראָצער, איך באַדאַנק אים און שלעפּ זיך צוריק אַ הונגעריקע און אויסגעמאַטערטע אין ביורא, לייג אַוועק דאָס גאַנצע פאַרמעגן. דער מאַן קוקט אויף מיר מיט אַזאַ רחמנות און זאָגט, אַז עס פעלן נאָך 30 קאָפּיקעס. פון מיינע אויגן נעמען גיסן טרערן ווי וואַסער, איך גיי אַרויס, שטיי אַזוי אַנגעשפּאַרט אין דער וואַנט, גייט אַרויס אַ מאַן, אַן אָנגעפּרעסענער דייטש, קוקט אויף מיר מיט אַ שמייכעלע, און פרעגט, וואָס איך שטיי אַזוי פאַרטראַכט? דערצייל איך אים מיינע צרות, אַז מיר פעלט אויס 30 קאָפּיקעס צו באַצאָלן פאַר דער שיפסקאַרטע. ענטפערט ער, אַז אַזאַ שיינע, יונגע פריילין דאַרפט נישט זאָרגן פאַר אַזאַ קליינע סומע — — — און ער מאַכט מיר אַ פאָרשלאַג... אַז איך האָב דאָס דער־הערט, האָב איך געגעבן אַ געשריי און יאָמערלעך זיך צעוויינט. מיין קינד קוקט אויף מיר און וויינט אויך. דער דייטש האָט געזען, אַז ער האָט אָנגערירט אַ זייער

איידעלע סטרונע און האָט זיך אַנטשולדיקט, געגעבן מיר זיין קאַרטל איך זאָל צוגיין אין שטאָט, אין זיין געשעפט, וועט מען מיר שוין העלפן. איך נעם דאָס קינד, שלעפּ זיך אַהין, ווייז דאָס קאַרטל — און מ׳האָט מיר געגעבן עטלעכע מטבעות.

כ׳גיי צוריק אין ביורא און איך באַצאָל. גאָט צו דאַנקען — איך האָב שוין די שיפסקאַרטע.

אין „גאָלדענעם״ לאַנד

מיין מאַן האָט שוין געוווּסט, אַז איך קום קיין אַמע־ריקע. די קוזינע האָט אים דערציילט. נאָר ער האָט זיך נישט אַזוי דערפרייט, ווייל ר׳האָט נאָך אַליין נישט געהאַט פאַר וואָס זיך אויסצוהאַלטן. איך זיץ שוין אויף דער סטאַציע און וואַרט אויף דער באַן וואָס דאַרף צופירן צו דער שיף. דערמאָן איך זיך, אַז ווען איך בין געווען אַ יונג מיידעלע, האָט מיין מאַמע מיך געשיקט אין די אָרעמע הייזער צו ברענגען אַהין פיש מיט אַ חלה אויף שבת. איצט בין איך אַליין אַ ווייבל, מיט אַ מיידעלע ביי דער זייט — און ווידער געגאַנגען אין די הייזער בעטן נדבות, נאָר פאַר זיך. ווי דאָס לעבן קאָן אָפּשפּילן קאָמעדיעס און טראַגעדיעס...

ענדלעך, די באַן קומט אָן און מיר פאָרן שוין צו דער שיף. אַז די באַן שטעלט זיך אָפּ אויף אַ סטאַציע, גייען דאָרט אַרום פרויען מיט קיישלעך זעמל און פלעשלעך מילך, פרעגנדיק יעדן איינעם צי מען וויל עפּעס. פאַרשטייט זיך, אַז כ׳האָב באַלד גענומען זעמע־לעך מיט מילך און איך מיטן קינד האָבן געשטילט דעם הונגער.

אָט זענען מיר שוין אויף דער שיף, וועלכע נעמט זיך וויגן און טרייסלען. מענטשן ליגן פאַרחלשטע. נאָר איך מיט מיין קינד האָבן גראָד זיך געפילט גוט. איז טאַקע געווען אַ־ונדזער גליק, וואָס די מענטשן האָבן מיר געגעבן ברויט מיט וווּרשט, ווייל איך האָב אויף דער שיף געגעסן בלויז געבראָטענע קאַרטאָפל מיט הערינג. אין עטלעכע טעג שפּעטער ווערט אַ שטורעם, האָב איך גענומען מיין גרויסן קרבן־מנחה סידור און געזאָגט תהילים. געבעטן ביי גאָט, אַז נאָך אַזוי פיל פּלאָגעניש, זאָל איך כאָטש דערלעבן קומען אין אַמעריקע.

גאָט צו דאַנקען, מיר זענען שוין אין עליס־איילאַנד — און איך האָב נישט געטראַכט, אַז עס וועלן זיך ערשט אָנהייבן נייע זאָרגן. מען האָט געלאָזט וויסן מיין מאַן, ער זאָל קומען מיך נעמען. ער האָט נישט

פאַרמאָגט אַ פּעני, האָט ער זיך געבאָרגט אַ דאָלאַר ביי אַ לאַנדסמאַן. ווען ער איז געקומען, איז ער געשטאַנען ביי די קראַטעס — און איך מיטן קינד אויף דער צווייטער זייט.

זאָג איך צום קינד: „דו זעסט, דער מאַן וואָס שטייט דאָרט, איז דיין טאַטע"... ענטפערט זי: „ער איז נישט קיין טאַטע, ער האָט נישט קיין באָרד"... ענדלעך קומען מיר זיך צוזאַמען מיט קושן און טרערן.

מיר קומען צו צו אַ הויז. מיין מאַן האָט איינגעקויפט אַ ברויט, שמאַלץ, הערינג און אַ שטיקל פּוטער. ער פירט מיך אריין אין דער שטוב פון אַ לאַנדסמאַן. איך בין געבליבן אָן לשון: 3 קליינע שטיבעלעך, 3 קינדער, און אַן אָרעמקייט וואָס האָט אַרויסגעקוקט פון יעדן ווינקל.

די פרוי האָט צוגעגרייט דאָס ביסל עסן פאַר אירע קינדער, זיי זענען נעבעך געווען גוט הונגעריק. מיר האָבן געטרונקען אַ גלאָז טיי, אַ ביסל גערעדט — און מען גייט שלאָפן.

די פרוי מיט דעם מאַן מיט אַ קינד — אין דעם קליינעם שלאָף־צימער, פאַר מיר מיט מיין מאַן האָט מען אויפגעשטעלט אַן אייזערן בעט.

די נאַכט איז אַריבער, עס איז שוין טאָג. מיין מאַן האָט נישט קיין דזשאַב, פאַרדינט נישט אויף פרנסה. קיין היים האָבן מיר נישט. וואָס טוט מען?

זאָג איך צו מיין מאַן: „לאָמיר צופאָרן קיין ברוקלין. דאָרט וווינט מיינס אַ קוזינע. זי איז שוין דאָ עטלעכע יאָר, אפשר וועט זי מיט עפּעס העלפן?"

די קוזינע האָט זיך מיט אונדז דערפרייט. איר מאַן האָט געאַרבעט, זיי האָבן געהאַט אַ שיינע וווינונג, זי האָט צוגעגרייט אַ פיינעם שבת. מיר האָבן געבענטשט ליכט, געגעסן פיש, לאָקשן מיט יויך, פלייש, אַ גוטן צימעס. מען רעדט אַביסל. אַז מען דאַרף שוין גיין שלאָפן, גייט צו די קוזינעס מאַן און לעשט אויס די שבת־ליכט. אַז איך האָב דאָס דערזען, איז מיר פינצטער געוואָרן אין די אויגן. איך האָב שוין די גאַנצע נאַכט נישט געקענט שלאָפן. שבת אין דער פרי זאָג איך צו מיין מאַן: „שמואל, איך וויל דאָ מער נישט זיין, לאָמיר שוין צוריק גיין אין ניו־יאָרק". ער זאָגט: „וואַרט ביז ביינאַכט, וועט מען קאָנען פאָרן". איך אָבער האָב נישט געוואָלט וואַרטן, זענען מיר געגאַנגען צופּ־ס.

מיר זענען שוין אין ניו־יאָרק, מיין מאַן פירט מיך צו זיין קוזינע. זי האָט אַ שיינע היים, בעת מיר האָבן נישט ווו דעם קאָפּ אַוועק צו לייגן. דאָרט זענען מיר געזעסן אַ ביסל, גענומען עפּעס אין מויל, עס ווערט שפּעט, מיר מוזן פאַרלאָזן און קומען צוריק צו דעם לאַנדסמאַן ווו מ'איז איבערגעשלאָפן נאָך אַ נאַכט.

זונטיק אין דער פרי איז געקומען מיין קוזין און מיר געגעבן 10 דאָלאַר. האָט מען געדונגען אַ וווינונג (7 דאָלאַר), און פאַר די איבעריקע 3 דאָלאַר האָב איך אָפּגעקויפט אַביסל אַלטע זאַכן און מיר האָבן זיך אַריינגעצויגן אין אַן אייגן מקום מנוחה. מיין מאַן זוכט עפּעס צו פאַרדינען און מיט אַ וואָך שפּעטער קומט ער אַהיים מיט דער בשורה, אַז ער אַרבעט שוין. מיר האָבן זיך געפילט גליקלעך.

שבת אין דער פרי נעמט ער דעם טלית, גייט אין שול אַריין, קומט אַ היים, עסט אָפּ און גייט אַוועק. איך פרעג: ווו גייט ער? זאָגט ער מיר, אַז ער דאַרף זיך טרעפן אין גאַס מיט אַ לאַנדסמאַן.

דער שבת איז אַוועק, זונטיק זענען מיר געגאַנגען צוזאַמען באַזוכן לאַנדסלייט. מאָנטיק גייט ער צו דער אַרבעט, עס גייט אַוועק די וואָך, ס'איז ווידער שבת. מיין מאַן גייט אין שול, קומט אַהיים, מען עסט אָפּ — און ער גייט ווידער אַוועק אין גאַס. ענדלעך איז דער סוד אַרויס — מיין מאַן האָט מיר דערציילט, אַז דאָרט ווו ער אַרבעט, מוז מען אַרבעטן שבת. ער האָט געזוכט און געזוכט — ליידער, ער קאָן נישט געפינען קיין אַנדערן דזשאַב.

ווען איך האָב געהערט, אַז מיין מאַן אַרבעט אין שבת, האָב איך געזאָגט, אַז איך וועל טאָן פאַרשידענע אַרבעטן, ביז גאָט וועט העלפן, אַז ער וועט קריגן אַ דזשאַב, נישט מחלל־שבת צו זיין. אַזוי ווי איך האָב געקענט שניידעריי, האָב איך אָנגעפאַנגען אַרבעטן, נישט פאַרדינט צו פיל, אָבער מיר זענען אויסגעקומען.

אין יאָר 1909, האָב איך געבוירן נאָך אַ מיידל. די אָרעמקייט איז נאָך גרויס. מיין מאַן האָט שוין געטאָן פאַרשידענע אַרבעטן, אַבי אויסצוקומען מיט די פרנסה. ביז ער האָט זיך אויסגעלערנט צו זיין אַ פרעסער פון פרויען־קליידער און פאַרדינט אויף פרנסה. מען איז שוין ווידער צופרידן, ביז עס קומט אָן דאָס יאָר 1910, מען הייבט אָן שטרייקן. ווער עס האָט געהאַט אַ ביסל געלט, האָט געקענט שטרייקן, מיר האָבן נישט געהאַט. האָבן מיר ווידער אָנגעהויבן ליידן הונגער מיט צוויי קינדער. איך האָב געהאַט אַ קוזין, האָט ער געהאַנדלט מיט ברויט, פלעגט ער אונדז יעדן טאָג ברענגען אַ ברויט. וואַסער האָב איך געהאַט אומזיסט...

דאָס זענען מיינע איבערלעבונגען ביזן יאָר 1910.

פונעם געזעלשאַפטלעכן לעבן

מאיר זילבערבערג, פּאַריז

קראַשניק איז געווען אַ יידישע שטאָט, וועגן וועל־כער מען האָט פאַר דער קריג ווייניק געהערט. אָבער אויף די מיליטערישע מאַפּעס האָט אונדזער שטעטל פאַרנומען אַ בכבודיקן אָרט.

קראַשניק געפינט זיך נישט ווייט פון דער ווייסל און איז געווען נאָענט פון דער דעמאָלטיקער עסטרייַ־כישער גרענעץ.

יידישע קרבנות אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

געווען איז עס אין חודש אויגוסט 1914, ווען די ערשטע וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן. איבער איי־ראָפּע האָט זיך פאַרצויגן אַ רויט־פייערדיקער הימל. אין די ערשטע טעג פונעם קריג זענען די קוילן גע־פלויגן איבער דער שטאָט, ביז דאָס עסטרייכישע מילי־טער האָט באַזעצט קראַשניק.

אַלץ וואָס האָט געהערט צו דעם אַלטן צאַרישן רעזשים איז פאַרשווונדן. אָבער דעם צאַרס קאָזאַקן האָבן נישט פאַרגעסן צו ראַבעווען די יידישע שטובן און געשעפטן און חרוב מאַכן, צעטרעטן מיט די פיס אַלץ וואָס זיי האָבן נישט געקענט מיטנעמען.

מיטן אַריינמאַרש פון עסטרייכישן חייל, האָט קראַש־ניק פריי אָפּגעאָטעמט. די אָרדענונג האָבן געהיטן די פייערלעשער, אָנגעפירט דורך דעם בירגערמייסטער, אַ לערער און אַ קריסטלעכער שניידער. דאַקעגן דער רב און דער קאָזשאָנע ראַבינער זענען געווען באַאויפ־טראָגט צו פאַרטרעטן די יידישע אינטערעסן כלפּי דעם עסטרייכישן אָקופּאַנט.

צום גרויסן אומגליק, האָבן די עסטרייכער נישט געקענט איינהאַלטן קראַשניק אין זייער באַזיץ מער ווי 27 טעג. די באַפעלקערונג האָט מיט ציטער און שרעק געוואַרט אויפן צוריקקומען פון צאַרישן מיליטער.

עס איז געווען אַ פרייטיק צווישן ראש השנה און יום־כיפור. דער פירקאַנטיקער מאַרק־פּלאַץ האָט פלור־צים ווי פאַרקרומט זיך פון אינערלעכן ווייטיק. ביים אָפענעם טויער פון זאַנוויל לייב שאַר האָט זיך באַ־וויזן אַ פאַטרול מיט אַן אָפיציר אויף אַ פערד. זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין מיטן מאַרק און יעדן ייד וואָס דער אָפיציר האָט באַגעגנט, האָט ער פאַרהאַלטן און געשטעלט פראַגן.

אַזוי אַרום זענען אַרעסטירט געוואָרן זעקס יידן פון קראַשניק: חיים טאָפּעל, לייביש סוקמאַן, דוד שוסטאַק, קרומהאָלץ, לאַמהוט און אַ שניידער. דער אָפיציר האָט אויך אַרעסטירט דעם בירגערמייסטער, דעם לערער און דעם קריסטלעכן שניידער. דאָס איז געווען פרייטיק, 10 אַזייגער אין דער פרי. אַלע פאַר־האַלטענע זענען אַוועק געפירט געוואָרן אויף די אַלבעטשינער פעלדער, אַ פאַר קילאָמעטער פון קראַש־ניק. מיט עטלעכע שעה שפּעטער האָט מען זיי געפונען דערשאָסן, אָן אַ משפּט.

מען האָט נישט באַוויזן קובר צו זיין די ערשטע קרבנות און אין 3 טעג שפּעטער זענען אַרעסטירט געוואָרן ר׳ מאָטעלע פון פּרושקאָוו, דער רב פון קראַש־ניק, אייזיק פישל דער קאָזשאָנע ראַבינער און הער־שעלע זיילער מיט זיין זון. זיי זענען אַוועק געפירט געוואָרן אין תפיסה און נאָך עטלעכע טעג האָט מען זיי אויפגעהאָנגען. כבוד זייער אָנדענק!

מיט אַזאַ אומגליק און טרויעריק קאַפּיטל איז קראַש־ניק געוואָרן באַקאַנט אין דער ערשטער וועלט־מלחמה 1914—1918.

אין די צוואַנציקער יאָרן

די ערשטע יאָרן נאָכן אַנטשטיין פון אַ זעלבשטענ־דיק פּוילן, זענען געווען יאָרן פון „שטורעם און אויפ־ברויז" אין יידישן לעבן. דאָס יידישע שטעטל, וואָס האָט דורות־לאַנג געלעבט אין אַלט־יידישע טראַדיצ־יאָנעלע פאָרמען, איז עקאָנאָמיש, פּאָליטיש און גייס־טיק געוואָרן אויפגעטרייסלט ביזן יסוד. אַלטע און נייע כוחות האָבן אויפגעוואַכט. די פלאַמען, וואָס נאָך דער רעוואָלוציע פון 1905 האָבן זיי אויסגעזען ווי זיי וואָלטן אויף שטענדיק פאַרלאָשן געוואָרן — האָבן פונדאָסניי אויפגעפלאַקערט. צוזאַמען מיט דעם זענען אויף דער געזעלשאַפטלעכער אַרענע דערשינען נייע כוחות, אַי־דייען, שטרעבונגען.

אויך קראַשניק האָט נישט אויסגעמיטן דער שטורעם וועלכער האָט צעטרייסלט די אַלטע וועלט. באַזונדערס האָט עס געטראָפן די יוגנט. פאַר איר זענען מיט איין מאָל אויפגעקומען נייע פּראָבלעמען, און צוזאַמען מיט זיי — די פּרוּוון צו געפינען אַ באַשייד דורך די כל־המינים פּאַרטייען, גרופּעס, פּירערס. ס׳האָט געקאָכט ווי אין אַ קעסל מיט אידייען, אַלטע און נייע. די טראַ־

דיציאָנעלע יידישע קרייזן, געשטיצט אויפן דורותדיקן רעליגיעזן שטייגער, האָבן נישט געוואָלט פאַרלירן זייער השפעה און אויף אַלעמען געענטפערט, אַז מען דאַרף זיך נישט מישן, די הילף קאָן קומען בלויז מן השמים. אָבער דאָס האָט שוין מער נישט געווירקט אויף דער יוגנט, וואָס האָט געזוכט אייגענע וועגן אין די פאַרשידענע פאַרטייען.

און פאַרטייען זענען אויפגעקומען מכל־המינים: פאַרשידענע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, רעכטע און לינקע, אפילו די רעליגיעזע „מזרחי". שפעטער האָט זיך אויך געשאַפן אַ גרופע רעוויזיאָניסטן, אָנגעפירט דורך ישראל שלישעס און ענדער. דער „בונד" האָט פון זיין זייט אַנטוויקלט אַ גרויסע אַקטיוויטעט, דער עיקר אויפן געביט פון שאַפן יידישע פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, וועלכע זענען געווען אונטער זיין השפעה. די פאַראיינען האָבן אַסך געהאָלפן צו פאַרבעסערן די באַדינגונגען פון די יידישע אַרבעטער.

די רעכטע „פועלי־ציון" האָט גרופּירט אַרום זיך די א.ג. „באַלעבאַטישע" קינדער און איז געווען אָנגעפירט דורך פאַלעק בראָנער, אַ יונגער, דאַרער מענטש, אַ ביסל איינגעהויקערט, מיט אַ פּאָר גרויסע ברילן. איז ער תמיד אַרומגעגאַנגען פאַרזאָרגט, פאַרטאָן, געהאַלטן רעפעראַטן — דער אַנערקענטער טעאָרעטיקער פון די קראַשניקער רעכטע „פּועלי־ציון". מיט די לינקע „פּוע־לי־ציון" האָבן אָנגעפירט שיעלע מאַרקעוויטש און צדוק דער רימאַזש. ס'איז אויך אַנטשטאַנען אַ גרופּע פון „החלוץ", אָנגעפירט דורך רחל ברייער. מען האָט גע־קאָנט זען יונגעלייט פון באַלעבאַטישע שטובן, אָנגעטאָן ווי חלוצים, שטאָלץ אַרומשפּאַצירן איבער די קראַש־ניקער גאַסן. ס'האָט אויך עקזיסטירט אַן אָרגאַניזאַציע פון „גורדוניה". מיט די אַלגעמיינע ציוניסטן האָט אָנגע־פירט שמחה (זיין פאַמיליע־נאָמען געדענק איך נישט), מיטן „מזרחי" — מרדכי און יצחק בוכבינדער.

פאַרשטייט זיך, אַז לעבן די ניי־אויפגעקומענע פּאַר־טייען האָבן ווייטער עקזיסטירט די אַלטע טראַדיציאָ־נעלע יידישע חברות: גמילת חסד, הכנסת כלה, ביקור חולים, אויך אַ לאָקאַטאָרן־פאַראיין און אַ חברה קדישה.

אין שטאָט האָט טיילמאָל זיך געטאָן אויף טיש און אויף בענק. אין אַ שיינעם טאָג, אויב כ'האָב נישט קיין טעות, איז דאָס געווען אין פרילינג 1924, האָט מען זיך דערוווּסט אין קראַשניק, אַז 12 ביינאַכט פּאָרט דורך אַ באַן מיט עולים קיין ארץ־ישראל. צו דער באַן־סטאַציע, וואָס האָט זיך געפונען 4 קילאָמעטער פון שטאָט, האָבן זיך געלאָזן גיין אַלע יינגלעך און מיידלעך, אפילו אַ ביסל עלטערע, אַלע אויסגעפוצט אין יום־טוב־דיקע בגדים — אַ יום־טוב אין דער וואָכן. אַלע זענען צופּוס אַוועק צו דער באַן, זינגענדיק העברעישע לידער. די מער איבערצייגטע האָבן געזונגען העכער, די אַנדע־רע — שטילער, און נאָך אַנדערע, וואָס זענען מיט־געגאַנגען, האָבן אין גאַנצן דאָס מויל נישט געעפנט. זיי האָבן אַוודאי נישט געגלויבט, אַז דריי מיליאָן יידן קאָנען פאַרלאָזן פּוילן און פאָרן קיין ארץ־ישראל.

אויף דער יידישער יוגנט, וויניקסטנס אויף גרע־סערע טיילן פון איר, האָבן נאָך געווירקט די זכרונות פון פּויליש־סאָוויעטישן קריג פון 1920, ווען די רויטע אַרמיי איז דערגאַנגען ביז לובלין. מיר האָבן דעמאָלט געזען אין קראַשניק די בהלה ביי אונדזערע היימישע אַנטיסעמיטן, ווי אַ שטייגער קענדערע שוסטער מיט זיינע חברים: דאָמבראָווסקי, טשערווינסקי און אַנדערע. זיי זענען דעמאָלט אַרומגעלאָפן ווי משוגע און געזידלט די יידן און קאָמוניסטן. פּאָר אונדז, יונגע מענטשן, איז דאָס געווען אַ גרויסע לערע.

מיר האָבן שוין דערמאָנט וועגן די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען. די מייסטן פון זיי זענען געשאַפן געוואָרן אין 1920. אין דער זעלביקער צייט איז געשאַפן געוואָרן אַ האַנטווערקער־פאַראיין, ווי אויך אַ גרופּע פון יוגנט־בונד „צוקונפט". איינצייטיק איז אויפגעקומען אַן אָרגאַ־ניזאַציע פון דער קאָמוניסטישער יוגנט. אין אָנהייב איז איר אַרבעט באַשטאַנען דער עיקר אין אויפקלערונג. מען האָט אַ סך דיסקוטירט איבער די וועגן פונעם קאַמף פּאַרן סאָציאַליזם, צוזאַמען מיטן פּוילישן אַרבעטער. ביסלעכווייז האָט זיך די אַרבעט אויסגעברייטערט. פון די פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס זענען דערנאָך אויס־געוואַקסן געזונטע יידישע אַרבעטער־טוערס.

איינציקע געשטאַלטן זייערע וויל איך אַרויסברענגען:

איך דערמאָן דעם יונגן לעמער, פירער פון ייגוט־בינד „צוקונפט". געקימעז פון אַ פאַמיליע יידישע קליינהענדלער אין קראַשניק. ער האט מיטן גאַנצן יוגנטלעכן ברען זיך געוואָרפן צו פּאַרטיידיקן זיינע פאַך־חברים. אַלייז א קאמאשן־שטעפּער, סעקרעטאַר פין פראַפעסיאַנאַלן פּאראייז, איז ער געווען א פעיקער אַרגאַניזאטאר איז אייפּיעטאַז אַ וועלט פּארז ייגנט־בינד „צוקונפט". צים באַדויערן, איז אט דער פעיהער געזעלשאַפטלעכער טיער געשטארבן צו 18 יאָר איז לובלינער שפּיטאל. איז דער לוויה, וואס איז פאָרגע־קומען אין פעברואַר 1927 אין ליבלין, האָבן זיך באַטיי־

ליקט עטלעכע הונדערט אַרבעטער פון אַלע פּאַכן, ווי אויך אַ גרויסע דעלעגאַציע פון קראָשניק.

צוזאַמען מיט אים זענען געווען זייער אַקטיוו אין „צוקונפט": ישראל פוקסמאַן, ישראל גאָלדפאַרב, זעליג גאָרפינקל. מיט זיי האָבן מיטגעאַרבעט צוויי באַקאַנטע עלטערע בונדיסטן: יאַנקעלע צינגיסער, אומגעקומען שפּעטער אויף דעפּאָרטאַציע, אַ שניידער־אַרבעטער — אַן אמתע ענציקלאָפּעדיע. זיין ספּעציאַליטעט איז באַשטאַנען אין געדענקען די נעמען פון אַלע גרויסע פּערזענלעכקייטן און ד'ערביי שטענדיק פאַרופן זיך אויף מאַרקסן אָדער... מיכאַלעוויטשן. דער צווייטער, עלטערער בונדיסט איז געווען יאנקל זיידענבאַנד. ער האָט געהאַט אַ בעקעריי אין קראָשניק — אַ הויכער, ברייטער, גוט־אַנטוויקלטער מענטש. ער האָט געהאַלטן, אַז ער ווייסט פון אַלץ, אפילו ווי אַזוי ס'איז געמאַכט געוואָרן די רוסישע רעוואָלוציע. דערפאַר האָט מען פאַר אים געהאַט ספּעציעלן דרך־ארץ. איך דערמאָן זיך אויך וועגן זיינוויל דיאַמאַנד, וואָס צוליב זיין ליטעראַרישער אַרבעט, האָט ער זיך קיין מאָל נישט דעקלארירט אָפן אַז ער געהערט צום „בונד". דאָס האָט אים דערמעגלעכט צו קומען אויך אין אַ באַלעבאַטישער סביבה, ווי צום ביישפּיל אין דער פאָלקס־ביבליאָטעק, וואָס איז געווען אָנגעפירט דורך הערש גרינער, די שאַפּראַנס, בראָפמאַנס און אַנדערע.

מיט אַ באַזונדערן שטאָלץ און פאַרגעניגן דערמאָן איך, אַז כמעט אַלע יונגע מענטשן אין קראָשניק האָבן געהערט צו פאַרשידענע פּאַרטייען. ווייניק צווישן די זענען געשטאַנען מחוץ למחנה, געבליבן גלייכגילטיק.

אין די צוואַנציקער יאָרן האָבן אַ גרויסע צאָל יידישע אַרבעטער און יוגנטלעכע געשאַפן אין קראָשניק אַ קאָמוניסטישע פּאַרטיי־גרופּע. אין 1924 איז אָפיציעל אָנגעקניפּט געוואָרן אַ פאַרבינדונג פון דער גרופּע מיט דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי פון פוילן. עס גייען מיר פאַרביי ליכטיקע געשטאַלטן פון פּאַרטיי־חברים פון יענער צייט: די שטאָלצע, געזונטע פיגור פון שניידער־אַרבעטער מנשה ווייסמאַן. ער איז געווען ערלעך איבערצייגט, אַז דער יידישער אַרבעטער צוזאַמען מיטן פוילישן אַרבעטער וועלן געפינען אַן ענטפער אויף אַלע זייערע פראַגן. דערפאַר איז ער געווען דער ערשטער פון די עלף מענטשן, וועמען די היטלעריסטן האָבן דערשאָסן אין קראָשניק באַלד אין אָנהייב פון קריג.

נח רעגען איז געווען אַ הויכער גלייכער מענטש, אויך אַ שניידער־אַרבעטער. אים איז געלעגן אין בלוט דער קאַמף מיטן אַנטיסעמיטיזם, ווייל ווען ער איז נאָך געווען גאַנץ יונג, איז זיין פאָטער געהרגעט געוואָרן אויף אַ שרעקלעכן אופן.

דאָס אומגליק מיט זיין פאָטער, חיים רעגען, האָט דעמאָלט געמאַכט אַ שרעקלעכן רושם אין שטאָט. ער

בית־הספר היהודי הראשון של המורה בלאט (22—1921)
ערשטע יידישע שול פון לערער בלאט (22—1921)

איז געווען אַ דאָרפס־הענדלער. איין מאָל האָט ער זיך פאַרזוימט אין אַ שטוב. די נאַכט איז שנעל צוגעפאַלן. האָט ער געמוזט איבערנעכטיקן אין איינעם פון די דערפער, ווו ער איז געווען גוט באַקאַנט. אין דער הייט איז מען געווען באַאומרואיקט, ווען דער טאַטע און מאַן איז נישט אַהיימגעקומען ווי געוויינלעך. ווי דערשיטערט איז געוואָרן די שטאָט, ווען צומאָרגנס אין דער פרי האָט מען אים געפונען אַ צעשטאָכענעם. דער אומגליק האָט אינעם האַרץ פון זיין זון, דעם יונגן אַרבעטער, איינגעפלאַנצט אַ האַס און ווילן צו קעמפן קעגן כוליגאַניזם, מערדעריי און העצע קעגן יידן. ער האָט איינגעזען, אַז נאָר אַן אַקטיווע קאָמוניסטישע טעטיקייט וועט קעגנווירקן דעם אַנטי־יידישן גיפט.

באַזונדערס האָבן מיר אַלע באַוואונדערט חייהלע גוטווילינג. זי איז געבוירן אין אַן אָרעמער פאַמיליע, די עלטסטע פון פינף קינדער. דער פאָטער אַהרעלע, אַ שוסטער, האָט קוים געקאָנט מפרנס זיין די משפחה און אין די פריסטע יאָרן האָט חייהלע געמוזט גיין אַרבעטן ביי שניידעריי, כדי העלפן אין דער פרנסה. אין אָט די שווערע באַדינגונגען האָט דאָס יונגע מיידל נישט אויפגעהערט זיך צו לערנען און לייענען. מיט דער צייט איז זי געוואָרן איינע פון די שענסטע געשטאַלטן, אַ מוסטער פונעם אַנטייל פון דער פרוי אין קאַמף פאַר איר אידעאַל.

איך וויל נאָך דערמאָנען די צוויי ברידער פעלדהענדלער — לייבל און חיים. זיי זענען געקומען פון אַ שטעטל אין דער „גרויסער שטאָט" קראַשניק. מ'האָט נישט געוווסט פון זייער פאַמיליע, זיי אַליין האָבן זיך געשאַפן די נעמען: לייבל דער שניידער און חיים דער רימער. צוויי געזונטע פראָלעטאַריער, איבערגעגעבענע אידעאַליסטן. נאָך אַ געלונגענער אַקציע זענען זיי געוואָרן אַרעסטירט און פאַרמשפט צו לענגערע יאָרן תפיסה. שפּעטער פאָרט לייבל פעלדהענדלער קעמפן פאַר דער שפּאַנישער רעפובליק. ער פאַלט דאָרט אין שלאַכט קעגן פאַשיזם.

די קאָמוניסטישע אידעע איז אפילו אריינגעדרונגען צווישן די ישיבה־בחורים. איך דערמאָן זיך מיין חבר יאנקל, וואָס האָט געלערנט אין בית־המדרש. ווען ער איז געוואָרן אַרעסטירט און פאַרמשפט אויף עטלעכע יאָר טורמע פאַר קאָמוניסטישער טעטיקייט, האָט זיין אַלטע מאַמע, נעבעך, זיך געבראָכן די הענט און כסדר איבערגעחזרט: „מיין זון אַ רויטער? איך האָב אים קיין מאָל נישט באַמערקט אין אַ רויט העמדל"...

מען דאַרף אויך נישט פאַרגעסן נוחלען און יאַנקעלען זיילער און נאָך אַנדערע.

מיט אַ ספּעציעלן פאַרגעניגן דערמאָן איך דעם ערשטן קאָנטאַקט, וואָס מיר — די קאָמוניסטישע יוגנט — האָבן געקראָגן מיט דער גימנאַזיע פון קראַשניק.

די פאַרבינדונג האָבן מיר געהאַט דורך שלמהלע קאַלכמאַכערס אַ טאָכטער, מלכהלע, אַ מיטלגעוויקסיק מיידל, אָנגעטאָן אין גימנאַזיסטישן אוניפאָרם, וואָס האָט נאָך מער צו זיך אַרויסגערופן דרך־ארץ; איינע פון די, וואָס האָט געוואַגט אויפצוברעכן דעם רעליגיעזן געטאָ און גיין שבת אין גימנאַזיע. אָבער פאַר אונדז האָט די פאַרבינדונג מיט די גימנאַזיסטן געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג. דאָס האָט באַשטעטיקט, אַז דער אַרבעטער־קלאַס איז נישט אַליין אין זיין קאַמף פאַר בעסערע באַדינגונגען און פרייהייט. מלכהלע איז דערנאָך אויסגעוואַקסן אַ הערלעכע איבערגעגעבענע אַרבעטער־טוערין. נאָך גאַנץ יונג מוז זי פאַרלאָזן פוילן, קומט קיין פראַנקרייך, ווו זי זעצט פאָר איר שטודיום, אָבער דאָס שטערט איר נישט אויך דאָ צו פאַרבינדן זיך מיטן פראַנצויזישן אַרבעטער־קלאַס.

אין 1934 האָב איך ווידער געהאַט דאָס גליק צו געפינען זיך מיט מלכהלען ביים שאַפן אין פאַריז דעם אַזוי גערופענעם קראַשניקער פאַטראָנאַזש, וועמענס אויפגאַבע ס'איז געווען צו העלפן די יידישע יונגעלייט וואָס האָבן געהונגערט אין די פוילישע טורמעס. אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען אין זאַמלען געלט און איבערשיקן קיין קראַשניק צו די וואָס זענען נאָך געווען אויף דער פריי, אַז זיי זאָלן באַזאָרגן שפּייז־פּעקלעך די פּאָליטישע אַרעסטירטע.

אין דער צייט פון דער היטלערישער אָקופּאַציע נעמט מלכהלע אַ וויכטיקן אַנטייל אין דעם אומלעגאַלן קאַמף קעגן אָקופּאַנט. ווען זי ווערט אַרעסטירט, פּרווט די געסטאַפּאָ, מיט אַלע פיזישע און מאָראַלישע מיטלען, איינצוברעכן די איבערגעגעבענע אַרבעטער־קעמפערין — אָבער אומזיסט. די איבערצייגונג אין דער ריכטיקייט פון איר אידעע, שטעלט זי שטענדיק אין די ערשטע רייען פאַר העלפן די געפייניקטע, טראָץ איר פערזענלעכער שווערער לאַגע. אין אוישוויץ האָט זי אַדאַנק אירע מעדיצינישע קענטענישן (אַ פאַרמאַצעווטין) געראַטעוועט צענדליקער פרויען פון אַ זיכערן טויט. זי האָט געהאָלפן מיט וואָס נאָר זי האָט געקאָנט, וועמען מיט אַן אַספּירין, וועמען מיט איר אייגן שטיקל ברויט און וועמען מיט אַ וואָרט פון טרייסט. איך דער־

מאַן דאָס מיט פיל יראת הכבוד פאַר מלכהלען און מיט שטאָלץ, וואָס זי איז אַרויסגעוואַקסן פון דער יידישער קאָמוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין קראַשניק.

נאָך דער פילסודסקי־איבערקערעניש פון 1926 האָבן מיר, דער פּראָגרעסיווער טייל פון דער קראַשניקער יידישער יוגנט, ווייטער פאָרגעזעצט אונדזער אַרבעט. מיר האָבן אין דער צייט פון איבערקערעניש, מיט נאָך אַנדערע פריינד, וואָס איך דערמאָן דאָ נישט זייערע נעמען, פונאַנדערגעטיילט אויפרופן צום פוילישן פאָלק און אויפרופן צום מיליטער.

אין יאָר 1928, צו די דעמאָלסדיקע פּאַרלאַמענט־וואַלן, האָבן מיר גערופן צו שטימען פאַר אַ קאַנדידאַט, וואָס האָט מיט לייב־און־לעבן געקעמפט קעגן פאַשיזם.

אין תוך איז דאָס געווען אונדזער איינציקער אויסוועג און נישט אומזיסט איז אונדזער צאָל אין קראַשניק כסדר געוואַקסן. אין מאָמענט, ווען כ'בין אוועקגעפאָרן פון קראַשניק, אין יאָר 1928, זענען די יידישע קאָמוניסטן געווען אַן אָנגעזעענער פאַקטאָר אין געזעלשאַפטלעכן לעבן פון שטעטל.

פונעם רעליגיעזן לעבן

שמואל בראַנד, תל־אביב

בא שבת בא מנוחה...

אַ גאַנצן פרייטיקדיקן טאָג איז אין יעדער קראַשניקער יידישע שטוב און געוועלב געווען אַ טומל און אַן איילעניש. דער לויפט איינקויפן אויף שבת, איינער לויפט אין מקוה, אַ צווייטער קומט פון דאָרט צוריק. די קינדער וואָס זענען 12 אַזייגער באַפרייט געוואָרן פון די חדרים און פון דער שול — איילן זיך אַוודאי אַ היים. פון די שטובן טראָגט זיך דער ריח פון פיש האַקן און פון אַ טייל אָפענע פענצטער פילן זיך פון דער ווייטנס די געשמאַקע ריחות פון די שבתדיקע מאכלים.

די געשעפטן זענען פול מיט מענטשן. אַלע פויערישע פורן זענען שוין באַצייטנס אַוועק פון שטאָט, געפאָרן צוריק אין די דערפער. ווייל וואָס האָבן נאָך פויערים צו טאָן אין אַ יידיש שטעטל ערב שבת?

פאַרנאַכט. דער שמש בערל כוואַדיאַק לויפט מיט אימפּעט, ער קלאַפּט און רופט צו גיין אין שול אַריין. אויף די סירענע ביים באָד גיט זיך אַ צעפייף כדי אָנזאָגן אַז ס'איז געקומען די צייט פון ליכט־בענטשן. אויף די גאַסן באַווייזן זיך יידן אָנגעטאָן אין די שבתדיקע בגדים — אין זיידענע קאַפּאָטעס און אָפּגעפוצטע שטיוול, באַגלייט פון די קינדער מיט סאַמעטענע היטעלעך אויף אויסגעצוואַגענע און אויסגעוואַשענע קעפּעלעך. די שטיבלעך און די גרויסע שול ווערן פאַרפולט מיט מתפללים. באַלד הערט זיך דער ניגון און תפילה „הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו". יעדער איינעם איז עפּעס יומטובדיק אויף דער נשמה.

מען זינגט „לכה דודי לקראת כלה" און די וואָכעדיקע דאגות פון פרנסה, שטייערן — ווערן אין גאַנצן פאַרגעסן.

די שטיבלעך

קראַשניק איז געווען געבענטשט מיט פאַרשידענע חסידים־שטיבלעך: לובלינער שטיבל, גערער, מאַרקישאָווער, מאָדזשיצער, ראַזוואַדאָווער, טריסקער, טאַרבינער, אויסער די פון מזרחי, חברת כלה, חברת תהילים, חברת נושאים און אַנד. פון צייט צו צייט איז געקומען אַ רבי באַזוכן זיינע חסידים. אַ שטייגער — דער לובלינער רבי ר' שלמהלע אייגער זצ"ל. זיין אכסניה אין קראַשניק איז געווען ביי ר' משולם ערליך. דער טריסקער רבי זצ"ל, ר' משהלע טווערסקי זצ"ל האָט תמיד „געפירט טיש" אין בית־המדרש. זיינע תורה גמטריות זענען געווען פלאי פלאים. די פרייד פון די חסידים איז געווען זייער גרויס, ווען זיי האָבן זוכה געווען צו אַ באַזוך פון זייער רבין אין קראַשניק.

אַ געוואַלדיקע שמחה האָבן איבערגעלעבט די חסידים — און אויך נישט חסידים — ווען קיין קראַשניק איז געקומען דער מאָדזשיצער רבי זצ"ל, וועלכער איז איינגעשטאַנען ביי ר' בנימין גרינאַפּעל און ר' שמואל־אלי בריקס. אין די לעצטע יאָרן איז זיין אכסניה געווען ביי מיינע אומפאַרגעסלעכע עלטערן הי"ד. נאָך שבת, ווען דער מאָדזשיצער איז אַהיים געפאָרן, האָט אונדזער שטוב אויסגעזען ווי נאָך אַן איבערקערעניש. האָט דאָך דער רבי געפירט ביי אונדז אַ טיש. הגם די טירן, פענ־

צטער און אויוון זענען שטאַרק באַשעדיקט געוואָרן, האָבן מיר דאָס אָנגענומען פאַר ליב. בדרך כלל האָט דער מאַדזשיצער, בעת זיינע באַזוכן אין אַ שטאָט צי שטעטל, שטענדיק צוגעצויגן אַ זייער גרויסן עולם. זיין מילדקייט איז דאָך געווען אַ שם דבר. זיינע תורות, ספּעציעל דער פּסוק „כה תברכו את בני ישראל" („ווי אַזוי די יידן זענען — זענען זיי ווערט זאָלסט זיי בענטשן"). אָדער „ותטענו בגבולנו ושם נעשה לפניך את חובותינו" האָט ער געטייטשט: „רבונו של עולם, האָסט צו אונדז אַ טענה — בגבולנו, טאָ גיב אָפּ די גרענעצן און דאָרט וועלן מיר דערפילן אונדזערע פליכטן".

די מחלוקת איבער א רב

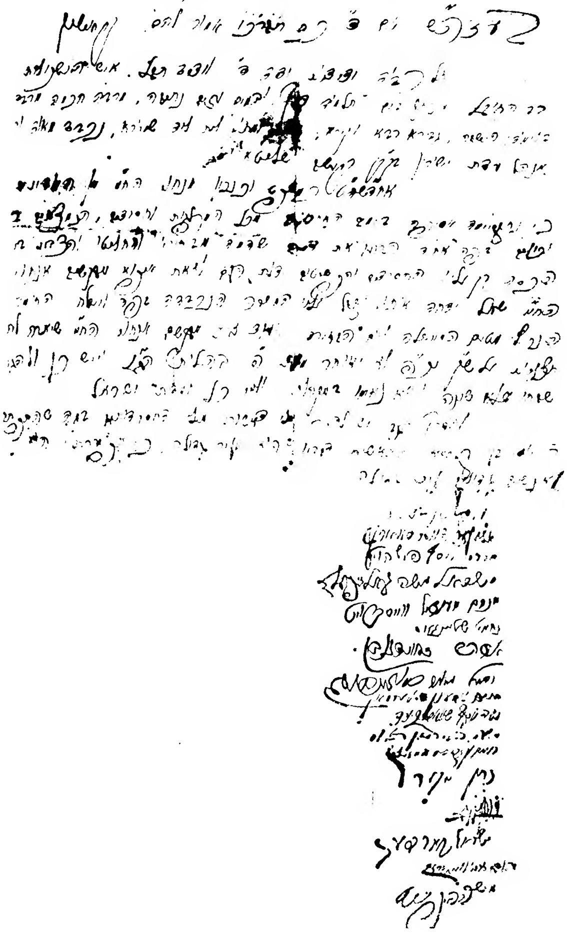
„כל מחלוקת שהיא לשם שמים — סופה להתקיים"...

ווי אין יעדער שטאָט און שטעטל, אַזוי איז אויך קראָשניק נישט געבליבן אומטערשטעליק מיט מחלוקותן איבער אַ רב, אַ שו"ב. מיר האָבן דערציילט מיינע עלטערן הי"ד, אַז מיין סנדיק איז געווען נישט קיין רב, נאָר ר' יהושע אשר בריקס, ווייל עס איז דעמאָלט געווען אַ גרויסע מחלוקת וועגן א רב, וועלכן איינער האָט געאַסרט און אַ צווייטער האָט מתיר געווען. און ווער ס'איז געווען נייטראַל, האָט נישט גערופן קיין רב צו זיין סנדק, נאָר אַ שיינעם חסידישן ייד, ווי אַ שטייגער ר' יהושע אשר.

...אָט האָב איך אַליין דערלעבט אַ מחלוקת, ממש אויף לעבן און טויט, בעת מען האָט געוואָלט אויפנעמען אַ רב, אַ פּאָדראָבינער. הויפּט־רב איז דעמאָלט געווען דער טאַרבינער רבי זצ"ל הי"ד (ביז צו זיין אומברענגען). ווי נאָר עס איז נפטר געוואָרן דער ביסקעוויצער רב זצ"ל, האָבן יידן אָנגעהויבן שטורעמען, אַז אַ שטאָט ווי קראָשניק טאָר נישט זיין מיט איין רב, ווי דער טאַרבינער רבי זצ"ל. ער איז דאָך שוין אויף דער עלטער. און די חסידים האָבן נישט גערוט: זיי זענען אַוועק צום קרעשיוווער רב זצ"ל הי"ד און מיט גרויס מי אים איבערגערעדט ער זאָל ווערן רב אין קראָשניק.

שוועך איז אָנגעקומען זיין הסכמה, ווייל ער איז נישט געווען דער מענטש וועלכער זאָל געוועז קענען פירן אַ קאַמף מען זאָל אים נעמען אין אַ גרעסערער שטאָט ווי קרעשיוו. מען האָט אים באַלייגט אַ כתב רבנות פון די נכבדי העיר פון אַלע חסידישע שטיבלעך, אויסער די מאַדזשיצער חסידים. בדיעבד האָבן אויך

זיי געוואָלט דעם קרעשיוווער גאון, וועלכער איז געווען ר' ישראל גערענרייכס איידעם פון קראָשניק. דאָס כתב

רבנות מיט די חתימות פון ר' יוסף אדלער, ר' נחמיה שטיינגוס, ר' נחמיה ציטלער, ר' אלטער זיסבערג, ר' יחזקאל טוואַרדאָגורא — עס געפינט זיך נאָך היינט ביי דעם קרעשיוווער רבס זון הרב ר' אברהמלי רויטמאַן, פון בני־ברק. דאָס איז אים געבליבן אַ זכר פון זיין פאָטער, וועלכער איז אומגעקומען אין סיביר. זיין הסכמה איז געווען, אַז ער וועט נישט נעמען קיין שום אָנטייל, נאָר זיצן און לערנען, ביז מען וועט קומען אים זאָגן „מזל־טוב". נאָר ווי זאָגט מען: „וואַלן איז אַ טשאָלנט". דער צווייטער צד איז געווען הבחור הגאון המופלג ותלמיד־חכם אלימלך שפּירא הי"ד. אַ שטאַרקער רעדנער, געווען אויך פעיק צו האַלטן אַ רעפעראַט אין פּויליש, וואָס האָט זיך געפאָדערט אין די לעצטע יאָרן אין פּוילן, אַז אַ רב זאָל אויסער דברי קודש, אויך קאָנען דברי חול.

אלימלך שאפּירא איז געווען דעם טאַרבינער רבינס אַן אייניקל (פון אַ טאָכטער). זיין פאָטער איז געווען

רבי פון בענדין, אַ גרויסער צדיק הי״ד. דער קראָשניקער רב ר׳ דודל הי״ד האָט געהאַט אַ טאָכטער שוין אַ שידוך צו טאָן. זי האָט געהייסן שפרינצע. אַ טייערע יידישע טאָכטער. איז איצט געשטאַנען די פראַגע פון שליסן דעם שידוך מיט איר קוזין אלימלך שאפירא, בתנאי, אַז ער וועט אויסגעווײלט ווערן אַלס „פּאָדראַבינער״.

די וואַל־אַקציע האָט זיך אָנגעפאַנגען — און פאַרשטייט זיך, אַז הכל לשם שמים. מיט רעדעס זענען אַרויסגעטרעטן: ר׳ משה האָפּערט הי״ד, ר׳ נחמיה שטיינגוס, ר׳ אַלטער זיסבערג ה״י. זיי האָבן דערקלערט די גרויסע וויכטיקייט פון וויילן דעם קרעשיוּווער רב. דאַקעגן פון קראָשניקער רבס צד זענען אַרויס מיט רעדעס: הרב יהושע עליע, הרב איציקל דעם רבס קינדער ווי אויך יהושע טייכמאַן, ר׳ מרדכלע בוכבינדער הי״ד, ר׳ ישראל ענדער הי״ד. דאָס וואַל־פייער האָט זיך צעפלאַקערט, אין יעדער שטוב האָט זיך געקאָכט. צום גרויסן באַדויערן, האָט מען זיך אויך באַנוצט מיט דער הילף פון סטאַראָסטווע. יעדער צד האָט געמיינט, אַז דער שונא־ישראל איז אויף זיין זייט...

אַזוי ווי שפרינצע איז געווען אַן אייניקל פון מאָדזשיצער רבין ר׳ יחזקאל פון אָזשאַראָוו, איז דער רבי געקומען קיין קראָשניק, אַז די מאָדזשיצער חסידים זאָלן שטימען פאַר אלימלך שאפּיראָ. זיין אכסניה איז געווען ביי מיינע עלטערן הי״ד. אַזש צוויי מאָל איז דער רבי געקומען וועגן דעם צוועק. עס איז שוין געווען באַשטימט, אַז זונטיק קומען פאַר די וואַלן. אַלץ איז געווען גרייט. אויף שבת איז דער מאָדזשיצער רבי געקומען צו זיין אָנוועזנד ביי די וואַלן. דערווייל איז מען אַוועק צום סטאַראָסטווע מיט עפּעס אַ מעשה — און די וואַלן ווידער אָפּגעלייגט. דערמיט איז אויך שפרינצעס גורל אָפּגעלייגט. איז דער רבי אַהיים געפאָרן מיט בושה און האַרץ־ווייטיק, הלמאי ער האָט נישט געקענט העלפן זיין אייניקל, די יתומה פון זיין טאָכטער...

אין אַ קורצע צייט אַרום — איז ער נפטר געוואָרן.

בליץ־שנעל האָט זיך פאַרשפּרייט די טרויעריקע ידיעה פון ר׳ יחזקאלס פטירה. די גאַנצע שטאָט, בפרט די מאָדזשיצער חסידים, זענען געפאָרן קיין אָזשאַראָוו צו דער לוויה. אָזשאַראָוו איז געווען איינגעהילט אין טרויער. יענעם טאָג זענען אַלע געוועלבער געווען פאַרמאַכט, און יעדער ייד האָט ביי זיך געטראַכט, אַז דער נפטר איז אַ קרבן פון די וואַלן.

עס קומט אויך אַ טעלעגראַם, אַז דער מאָדזשיצער רבי פון אָטוואָצק, זיין ברודער, באַקאַנט מיט זיין תורה און נגינה, קומט צו דער לוויה. אויב כ׳האָב נישט קיין טעות, איז ער געקומען פון מאַריענבאַד, וווּ ר׳האָט זיך געפונען אויף קוראַציע.

כדאי צו באַמערקן, אַז אין דער צייט פון דער וואַל־אַקציע, האָט מען נישט פאַרבעטן דעם רבין פון אָטוואָצק, ער זאָל זאָגן מיט זיין פה קדוש צו וויילן דעם בחור, כאָטש מען האָט געוווּסט, אַז אַלימלך האָט היתר הוראה פון רבין. איצט, קומענדיק פון מאַריענבאַד, האָט דער רבי געטראָפן דעם גאַנצן עולם זיינעם. ער געפינט זיך אין אַ צימער נישט ווייט פון דעם נפטר. קיינער גיט נישט קיין שלום, ווייל ער איז דאָך אַן אבל. ער גיט אַ פרעג זיינע חסידים, וויל וויסן זייער מיינונג. ער פרעגט ר׳ יצחק געוואָרצער וועגן דעם יינגן רב וואָס שטייט פאַר פאַר קראָשניק. יצחק גיט אַ טיפן זיפץ. ער דאַרף דאָך עפּעס ענטפערן דעם רבין:

— דער רבי ווייסט, אַז קראָשניק האָט שטענדיק מזל צו גרויסע גאונים פאַר רבנים, ווי ר׳ ישראל יענקל הי״ד, דער וואָנוואָלניצער רב הי״ד, דער ביסקוויצער ר׳ב זצ״ל, דער אוזשענדאָווער רב זצ״ל. אויך איצט שטייט אונדז פאַר אַ לייב, אַ גאון פון פוילן. ער איז שוין 21 יאָר רב, בעת דער צווייטער איז נאָך אַ בחור. ער קאָן טאַקע און אַז דער רבי זאָגט אַז ער איז ראוי לאותה אצטלה — בין איך זיכער. אָבער ער איז פאָרט אַ בחור.

דער רבי ענטפערט שטיל, מיט אַ קול דממה דקה:

— ווי מעגט איר דאָס טאָן, אַז די קרעשיוּווער יידן האָבן מגדל געווען אַ רב ביז 21 יאָר, קומט איר צום גרייטן, אים צונעמען. איפה היושר? זייט איר מגדל דעם רב פון איין יאָר ביז 21 — וועט ער אויך זיין אַ קרעשיוּווער גאון...

דער רבי שטעלט זיך אויף, מען גייט צו דער לוויה. לעבן דעם בית־כנסת פון דעם נפטר זענען גרויסע געשרייען. ווידער — הכל לשם שמים. די חברה נושאים פון אַ גאַנץ יאָר ווילן אויך דאָ טראָגן דעם ארון און די חסידים זאָגן, אַז זיי וועלן טראָגן זייער רבין. עס הערן זיך אויך געשרייען, אַז איבער קראָשניקער חסידים האָט אָזשאַראָוו פאַרלוירן אַ צדיק, און אַלץ צוליב די וואַלן. בקיצור — עס נעמט נישט קיין סוף. דער רבי פאַרגלייכט: די חברה נושאים וועלן טראָגן דעם ארון ביז דער שול און פון דאָרט און ווייטער — די חסידים. אַלע זענען צופרידן, יעדער לויפט אין מקווה אַריין, אַלץ איז שוין גרייט.

דעם נפטר שטעלט זיך אוועק מספיד זיין ר׳ יחזקאלס א טאכטער (קיין זין האט ער נישט געהאט) — און זי זאגט בקול־רם, מיט געוויין:

— קראשניקער יידן און חסידים! ווער פון אייך וועט נאך קענען קומען מיט א קוויטל אויפן טאטישעס קבר, צו זיין אהל, כל־זמן איר וועט נישט טאן זיין רצון און ווילן זיין אייניקל? איר אלע ווייסט דאך, אז ער האט זיך שטארק איבערגענומען און דערפאר פון אונדז אפגעריסן געווארן...

די צווייטע טאכטער זאגט:

— דאס וואס דער טאטעשי האט נישט געהאלפן ביי זיין לעבן זיין אייניקל, די יתומה פון מיין שוועסטער, וועט ער באשטימט העלפן איצט. צדיקים במותיהם נקרא חיים. ער וועט זיין א מליץ יושר פאר אלע יידן...

די חברה נושאים טראגן דעם ארון ביז צו דער שול. דארט איז אים מספיד דער ברודער, דער מאדזשיצער רבי זצ״ל: „מה זאת עשה אלוקים לנו אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשי בהתחננו אלינו ולא שמענו — על כן בא אלינו הצרה הזאת״. דאס איז געווען פרשת דברים. עלי רש אל תירא ואל תחת.

דער עולם איז געגאנגען אהיים פארוויטיקט און געווארט מקיים צו זיין די צוואה, וועלכע דער רבי האט אנגעוויזן מיט זיין נפטר ווערן. אין א קורצער צייט ארום זענען פארגעקומען די וואלן און מיט א גרויסן רוב איז ר׳ אלימלך שאפירא אויסגעוויילט געווארן אלס פאדראבינער. באלד דערנאך איז טאקע פאר־געקומען די שיינע רבנישע חתונה, אין וועלכער די גאנצע שטאט האט זיך באטייליקט. אלע זענען געווארן גוטע פריינד פון הרב ר׳ אלימלך שאפירא, ה׳ ינקום דמו.

זיי האבן אויך געבוירן א קינד, וואס האט געהייסן ר׳ יחזקאל, נאכן זיידן. לײדער, מען האט זיך לאנג נישט געפרייט מיט דעם יונגן רב. ס׳איז אויסגעבראכן די צווייטע וועלט־מלחמה. באלד ביי דער ערשטער אויסזידלונג איז דאס שיינע קינד יחזקאל פארלוירן געגאנגען. מען האט נישט געוווּסט ווו ס׳איז אהינ־געקומען. שפעטער איז אלימלך געקומען אין לאגער פון קראשניק און דארט פארנומען א „וויכטיקן״ אמט: ער האט געהאקט האלץ און עס פארטיילט אין אלע ווארשטאטן. די ארבעט האט ער באקומען מיט גרויס פראטעקציע. אין זיין אפטיילונג איז אויך געווען ר׳ יצחק ראזענבוש, ר׳ ברוך גאלדבערג, ר׳ נחמיה פערל־מאן, ר׳ ישראל דב טווארדאגורא.

אין לאגער איז ר׳ אלימלך נישט געזעסן מיט פאר־לייגטע הענט. ער האט ארגאניזירט חברה, מען זאל אויפרייסן דעם לאגער און אנטלויפן. און כך הווה. אבער עס איז נישט געלונגען צו אנטלויפן. בכלל זענען נישט אנטלאפן קיין סך. צו מארגנס איז די געסטאפא אריין אין לאגער און גענומען די אלע, וועלכע האבן געהאט א שייכות צו דעם פלאן פון אנטלויפן. ר׳ אלימלך שפירא איז געווען צווישן זיי. די געסטאפא האט נישט געוווּסט גענוי ווער עס זענען געווען די ארגאניזאטארן. דער וועלכער האט זיי דאס איבערגעגעבן, האט גע־מיינט אז ער טוט דערמיט א טובה די אנדערע, וועלכע האבן נישט געוואלט אנטלויפן און מען וועט זיי דער־פאר נישט הרגענען. פארשטייט זיך, אז ביי די דייטשע רוצחים, האט אויך דאס נישט געהאלפן.

אונדזער שטעטעלע

הרב יעקב משה פרייבערג
רב פון די קראשניקער יידן אין ישראל

איך וויל פרווון דערציילן אייניקע עפיזאדן פון דער ליבער, אומפארגעסלעכער קראשניק, אויף וויפל מיין זכרון דערמעגלעכט עס.

אלס רב, שטייען כּסדר פאר אלץ פאר מיינע אויגן און פאר מיין זכרון בילדער פון דער רבנישער וועלט. קליין איז געווען קראשניק, אבער זי האט געדינט אלס איבערגאנג־פונקט פאר גרויסע רבנים, גדולי־הדור — צו גרויסע חשובע קהילות, באזונדערס צו דער עיר ואם בישראל, לובלין.

אזוי האב איך געלייענט אין א ספר, אז דער גאון דוב בער ראפאפארט, פון די צייטן פון בעש״ט, איז געווען רב אין קאזשעניץ, נאך דעם אין קראשניק לעבן לובלין און פון קראשניק איז ער אנגעקומען אלס רב אין לובלין. אזוי אויך דער גאון ר׳ עזריאל הורוויץ, באקאנט אלס „אייזערנער קאפ״, וואס איז צומערשט געווען רב אין קראשניק. ער האט געלעבט אין גרויס דחקות און געפאדערט אן הוספה פון צוויי גילדן א חודש, וואס די ארטיקע פרנסים האבן נישט געקענט

געבן. האָט ער פאַרלאָזן דאָס שטעטל און שפּעטער געוואָרן רב פון לובלין.

נאָך פיל אַזעלכע דערציילונגען איז מיר אויסגע־קומען צו הערן פון די עלטערע יידן אין מיין שטעטעלע. עס האָט זיך פאַרשפּרייט אַ ווערטל, אַז ווען אַ רב וויל עולה לגדולה זיין, דאַרף ער פריער ווערן רב אין קראַשניק.

איך וויל איצט אַריבערגיין צו די שפּעטערע צייטן, וועלכע איך האָב בייגעוווינט, ווען מיין פאָטער ר' יהודה אריה איז געווען רב אין קאָזשעניץ, דערנאָך אין קראַשניק און אין דער צייט פון דער שואה — אין וואָנוואָלניץ.

מיין פאָטער זצ"ל איז געווען אַ גרויסער רב, אַ גרויסער ייִד און אַ גרויסער מענטש. ער האָט געשריבן פיר און צוואַנציק חיבורים וועגן תורה, הלכה און אגדה. ווען ער איז אָנגעקומען אין קראַשניק, האָט ער — נישט קוקנדיק אויף דער פאַרצווייגטער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און אויך דאגות־פרנסה, געשאַפן אַ ישיבה אין וועלכער עס פלעגן קומען בחורים פון פאַרשיידענע אַנדערע שטעט און שטעטלעך לערנען תורה. פיל פון זיינע תלמידים זענען שפּעטער אַליין געוואָרן רבנים.

גוטע מענטשן און גוטע יידן זענען געווען אין קראַשניק. איך רעכן נישט אויס קיין נעמען פון די בעלי־הבתים, וועלכע האָבן אָפּגעגעבן פון זייער צייט און געלט צו העלפן נויטבאַדערפטיקע און אויף מתן־בסתר פאַר געוועזענע גבירים, וועלכע זענען געוואָרן יורדים. ווייל אויב איך וועל אָנהייבן דערמאָנען נעמען, וועל איך חס־וחלילה פאַרפעלן און באַליידיקן זייער הייליקן אָנדענק.

אָבער אויך די פּשוטע יידן פון אַ גאַנץ יאָר זענען געווען האַרציקע, טרייע יידן. איך געדענק, ווי נאָך מיין פאָטערס אַ דרשה איז צוגעקומען צו אים איינער לייביש בלעכער און געזאָגט: „אַ יישר כוח אייך, רבי, פאַר דער דרשה, הגם איך האָב נישט אַלץ פאַרשטאַנען. זיי, די תלמידי־חכמים, האָבן אַראָפּגענומען די סמעטענע און פאַר אונדז, פּשוטע יידן, איז געבליבן די זויער־מילך, וועלכע איז אונדז אויך געשמאַק".

איך דערמאָן זיך אַ מעשה מיט ירחמיאל קצב, וועלכער איז אַריינגעלאָפן צו מיין פאָטער און ממש מיט טרערן אין די אויגן דערציילט וועגן אַן אומגליק וואָס האָט אים פאַסירט: ער האָט פאַרקויפט אַ סך קעפּ און צווישן זיי האָט זיך אַריינגעמישט אַ טריפהנער קאָפּ. די מעשה האָט זיך געענדיקט דערמיט, וואָס מען האָט גערופן צוויי שמשים, וועמען דער קצב האָט באַצאָלט פאַר זייער טירחה און זיי זענען אַרומגעגאַנגען, צו־זאַמענגעקויפט אַלע קעפּ און אָפּגעגעבן דעם קצב, וועלכער האָט יעדערן צוריקגעגעבן דאָס געלט וואָס ער האָט באַצאָלט.

און די יוגנט? צוליבן דוחק אין פרנסה אין שטעטל, זענען יונגע מענטשן געפאָרן אין גרעסערע שטעט זוכן אַרבעט. אַנדערע, פון די פאַרמעגלעכע, זענען געפאָרן שטודירן. די דאָזיקע יונגע מענטשן האָבן זיך אין די גרעסערע שטעט אָנגעשטעקט מיט פאַרשידענע אידייען, ווי „בונד", קאָמוניזם אאַנ"ד. יעדער איינער האָט גע־וואָלט אָרגאַניזירן קעמערלעך, לויט זיין אָנשויונג. דאָס פלעגט באַזונדערס קומען צום אויסדרוק אין די יום־טובים, ווען זיי זענען געקומען אַ היים פון די גרויסע שטעט.

זיי האָבן חול־המועד סוכות אָרגאַניזירט אין וואַלד לעבן שטעטל אַ פאַרזאַמלונג מיט דיסקוסיעס. יידן האָבן זיך געוואונדן צו מיין פאָטער ער זאָל וואָס טאָן קעגן דעם. ער האָט אויסגענוצט זיין השפעה אויף דער יוגנט און דער צוזאַמענקונפט איז בטל געוואָרן. זיי האָבן געפונען זייער באַפרידיקונג אין אַן אַנדער מין צו־זאַמענקונפט: זיי זענען אַלע זיך צונויפגעקומען שמחת־תורה צו די הקפות אין בית־המדרש און געבעטן מיין פאָטער ער זאָל פאַר זיי איינאָרדענען הקפות אויף וועלכע זיי זאָלן קענען דערוויזן אַז זיי זענען כשרע יידן ווי אַלע. דער פאָטער האָט מיט שמחה דערפילט זייער בקשה און צוזאַמען מיט זיי געטאַנצט מיט די ספר־תורהס.

אַזוי האָט אויסגעזען די פרייע יוגנט אין קראַשניק.

עס האָט זיך אָרגאַניזירט אַ חברה פון בית־מדרש לערנער. דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן די גרויסע פריינד־שאַפט צווישן די בחורים. די עלטערע, וועלכע זענען שוין אַליין געווען לומדים אין תורה פלעגן העלפן די שוואַכערע צו פאַרשטיין די שווערע סוגיות אין גמרא. עס פלעגן אויך קומען יידן תלמידי־חכמים פון שטעטל, ווי ר' נחמיהלע שטיינגוס, ר' בעריש, כדי העלפן די יונגע בחורים אין לערנען. צווישן די יונגע לערנער זענען געווען אַזעלכע, וועלכע פלעגן פאַרלעכווייז אַרומ־גיין זאַמלען צדקה פאַר אַרעמעלייט.

נאָך אַ וויכטיקער אויפטו לעבט אין מיין זיכרון. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט אין קראַשניק סטאַציאָנירט מיליטער. צווישן די עסטריי־כישע סאָלדאַטן, שפּעטער צווישן די פוילישע סאָלדאַטן,

איז געווען אַ גרויסער פּראָצענט פרומע ייִדן, וועלכע
האָבן געוואָלט לערנען תורה. די אַזוי גערופענע בית־
מדרשניקעס האָבן זיי מיט גרויס ליבע און איבער־
געגעבנקייט מיטגעהאָלפן אויף דעם געביט. אויך האָבן
מיר איינגעאָרדנט פאַר זיי כשרע קיכן ביי די קאַ־
זאַרמעס.

שפּעטער זענען אויך אָרגאַניזירט געוואָרן אין קראָש־
ניק פרומע אָרגאַניזאַציעס, ווי אגודת ישראל און
אַנדערע.

צווישן מיטגלידער פון מיין אייגענער משפּחה, וועל־
כע זענען אומגעקומען דורך די נאַציש רוצחים, מוז
איך דערמאָנען מיין גרויסן פאָטער, מיין מוטער די
צדקנית אלקה ציפּרה, און אַלע מיינע ברידער און
שוועסטער — אַלע טייערע נשמות, וועמען איך וועל
נישט פאַרגעסן כל זמן גאָט וועט מיר שענקען צו לעבן.

און איך וויל פאַרענדיקן מיט די פּסוקים פון דער
תורה — „הרנינו גויים כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב
לצריו וכפר אדמתו עמו" (באַזינגט, איר אומות, זיין
פאָלק, וואָרום פאַרן בלוט פון זיינע קנעכט וועט ער
נוקם זיין, און נקמה וועט ער אומקערן צו זיינע
פיינט, און פאַרגיטיקן זיין לאַנד און זיין פאָלק. (יידיש:
יהואש).

מיינע עלטערן שרייבן א ספר תורה

עלקא קליינמאַן, רמת־גן

אין מיין זכרון זענען טיף איינגעקריצט די דערינע־
רונגען און איבערלעבונגען אין שיכות מיטן שרייבן
דורך מיינע גאָטזעליקע עלטערן אַ ספר־תורה. איך בין
דעמאָלט אַלט געווען 7 יאָר און כ'געדענק גוט די צו־
גרייטונגען און די עצם פייערונג פונעם סיום־הספר.

די צוואה פון דער באָבען

מיין פאָטער פלעגט יעדן אָוונט גיין צום סופר. האָב
איך געפרעגט מיין מאַמען ע"ה, ווו גייט דער טאַטע
יעדן אָוונט, האָט מען מיר דערציילט, אַז מיר גרייטן
זיך צו אַ גרויסער שמחה — מיר וועלן „פירן" אַ ספר־
תורה. דעריבער גייט דער טאַטע צו מאָטל סופר.

איך געדענק ווי אַזוי דער סופר האָט אויסגעזען:
אַ יידל פון מיטעלן וווקס, אַ בלאַסער אויפן געזיכט,
אַ שפּיציק בערדל, הויכע גלאַנציקע שטיוול, אַנגעטאָן
אין צוויי קאַפּאָטעס — איינע אַ דינערע, און די אויי־
בערשטע — אַ דיקערע, אַרומגעבונדן מיט אַ לאַנגע
זיידענע גאַרטל, אַ גרויס סאַמעטן היטל, פון וועלכן
ס'האָט אַרויסגעקוקט אַ גרויס קאַפּל, שוין אַ ביסל
אויסגעריבן. אין זיין בלאַסער, דאַרער האַנט האָט ער
געהאַלטן אַ שטעקן מיט אַ זילבערן הענטל. איך בין
אָפט מיטגעגאַנגען מיט מיין פאָטער צו אים, כדי הערן
ווי מען באַשטימט פּרטים אויף דורכצופירן די גרויסע
שמחה.

איין מאָל, גייענדיק צום סופר, האָב איך געפרעגט
מיין טאַטן, פאַר וואָס שרייבן מיר די ספר תורה, האָט
דער טאַטע דערציילט, אַז זיין באָבע האָט נאָך געגעבן
צו שרייבן די ספר תורה, דערווייל איז זי געשטאָרבן,
און פאַר דער פּטירה איבערגעלאָזט אַ צוואה, אַז מיין
טאַטע זאָל ממשיך זיין.

נאָך דעם ווי מאָטל סופר האָט באַשטימט די צייט
פון סיום הספר, האָט מיין מוטער אָנגעהויבן צונויפ־
נעמען די „מלבושים" פאַר דער ספר־תורה. דאָס מענ־
טעלע האָט זי אַליין אויסגעהאַפטן מיט גאָלדענעם און
זילבערנעם פאָדים. די לייבן האָבן אויסגעזען ווי לעבע־
דיקע. (די דאָזיקע ספר־תורה געפינט זיך ביי אליעזר
גוטלערנער אין בראַזיל. ווען ער איז געווען ביי אונדז
אין ישראל, האָב איך זיך געפרעגט, צי די ספר־תורה
איז נאָך דאָ, זאָגט ער, אַז ס'איז ווי געווען, דער היילי־
קער זכר פון מיינע עלטערן איז פאַרבליבן).

מען האָט זיך גענומען גרייטן צו דער שמחה. מיין
מוטער מיטן פאָטער זענען אָוועק באַשטעלן די אין
קראָשניק באַוווסטע קעכין ברײַנדל, מיט אירע צוויי
זין די סאַרווערס. ברײַנדל די קעכין איז געווען אַ
הויכע, ברייטע ייִדענע, מיט אויסגעאַרבעטע הענט, אַ
בייזע, געראָדעט אַ ביסל הייזעריק. אירע צוויי זין —
אברהם הערש און יאַנקעלע ביק, זענען געווען הויכע
יידן, פעסט געבויט, בלאַנדע בערד מיט עטלעכע גראָע,

לאַנגע האָר. געוווינט האָט בריינדל אין איין הויז, צו־זאַמען מיט אירע זין. איידער מען איז אַריינגעגאַנגען צו בריינדל, האָט מען געמוזט פריער אריין אין אַ פאָדערהויז אין דרויסן. געווען דאָרט אַ ברייטע טיר. פון דער טיר ביז איר שטוב, האָבן זיך די פיס איינגע־קלעפּט מיט בלאָטע, ווייל די פּאָדלאָגע פון פאָדער־הויז איז געווען בלאָטיק. בריינדל האָט געעפנט די טיר מיט אַ ברייטן „גוט אָוונט", אַריינגעבעטן טאַטע־מאַמע און געזאָגט: „אוי, דאָס איז עפּעס נייעס, וואָס, מאַכסט חתונה דיין טאָכטער? זי איז דאָך נאָך אַ קליין מיידעלע!" „ניין", ענטפערט מיין מאַמע שמייכלענדיק, „איך וויל, בריינדל איר זאָלט קומען קאָכן און באַקן, מיר פירן אַ ספר־תורה", „אוי!" זאָגט זי, „דאָס איז דאָך אַ גרויסע מצוה, אַזוי גוט ווי מען מאַכט חתונה אַ קינד". פון אַ ווינקל פון בריינדלס צימער עפנט זיך אַ שמאָלע טיר, ס'קוקט אַרויס אַ שיין ראָזע געזיכט מיט אַ בלאָנדן קאָפּ האָר, פאַרפלאָכטן אין אַ גראָבן צאָפּ. דאָס איז גאָלדע, בריינדלס יינגסטע טאָכטער. זי פרעגט מיט אַ נייגיר: „מאַמע, וואָס וועט ביי זיי פאָרקומען?" זאָגט בריינדל: „זיי פירן אַ ספר־תורה". ענטפערט זי: „איך וויל זיי זען". זאָגט בריינדל: „וועסט קאָנען זען, מען וועט גיין איבער די גאַסן און שפּילן, ס'וועלן אויך זיין פאַרשטעלטע מענטשן". גאָלדע פרייט זיך און שרייט אויס: „ווען, ווען?" זאָגט מיין מוטער: „דעם צווייטן דינסטיק, 4 נאָך מיטאָג".

צומאָרגנס איז געקומען בריינדל מיט אירע צוויי זין, זיי האָבן מיטגעבראַכט זייער גאַנץ קלאַפּערצייג — גרויסע שיסלען, טעפּ, בעקנס און גלייך זיך גענומען צו דער אַרבעט. זי — אָנגעטאָן אין אַ ברייטן פאַרטעך מיט אָפּגעבליאַקעוועטע בלומען, פאַרשאַרצט די אַרבל און געהייסן איר יינגערן זון, יאַנקעלע ביק, איינהייצן דעם אויוון פאַר די חלות און קיכלעך. אברהם הערשן האָט זי באַפוילן כשר מאַכן דאָס פלייש, צוגרייטן די פיש. בריינדל האָט זיך געהייסן געבן אַ ברייט בענקל. מען האָט איר געגעבן אַלץ וואָס זי האָט נאָר פאַרלאַנגט. „קינדערלעך" זאָגט זי מיט אַ שמייכל, „איך זאָג אייך, אַז קיינער זאָל מיר דאָ ניט שטערן. קיינער פון די שכנימס קינדער זאָל גישט קומען, ווען איך בין דאָ".

תלמידות יהודיות בבית ספר עממי פולני („פובשכנה")
יידישע שילערינס אין דער פּוילישער פאָלקס־שול („פּאָווששכנע")

אָבער די קינדער האָבן איר נישט צוליב געטאָן... זיי זענען געקומען מיט אַן אויסרייד, אויך שכנים, עלטערע מענטשן. ברײַנדל האָט געשוויגן. זי איז געווען אַרײַנגעטון אין קנעטן דאָס טייג, נאָר אומצופרידן, הלמאי מען הערט נישט איר באַפעל. מיר האָבן געהאַט אַ שכנה ביילע־עטע, געוווינט איבערן טייך, אַן אָרעמע פרוי, אָבער אַ פריילעכע. דעם זעלבן טאָג איז זי צו אונדז געקומען, דערזען ברײַנדל די קעכין — לויפט זי צו איר צו און פרעגט: „וואָס טוט איר דאָ?" ענטפערט איר ברײַנדל: „וואָס גייט דיך אָן, גיי נאָר אַוועק פון מיר, שטער מיר נישט". לאה־עטע האָט זיך נישט באַליידיקט און גלייך אויפגעזונגען מיט גרויס געפיל דאָס לידל „ראָזשינקעס מיט מאַנדלען". זאָגט צו איר ברײַנדל: „העלף מיר צו און זינג נאָך אַ לידל, זײַ לעבן מיר". לאה־עטע האָט זיך צוגעזעצט, דערציילט וויצן, פאַרשידענע מעשיות.

דינסטיק נאָכמיטאָג האָבן אָנגעהויבן קומען פיל מענטשן פון שטעטל, שכנים און יידן פון „הכנסת־כלה" שטיבל. אויך ווייבער זענען געקומען פאַרדינען אַ מצווה, נאָכזאָגן „אָמן". און בראש — די באַוווּסטע קראָשניקער גבאיטע ביילע־מינקע, אַ קליין־וואַקסיקע, תמיד מיט ברכות, קליינע פאַרטיפטע אויגן, ראָזע בעקלעך, אַ צעקנייטשט פאַרטעך מיט גרויסע קעשענעס. אין איין קעשענע האָט זי געהאַלטן קרישקעס פון ברויט, קוים וועט זי זען אויפן גאַס אַ טויב, אָדער אַ הון, וועט זי זיי געבן עסן. די קינדער פון חדר האָבן געוווּסט, אַז ביילע מינקע ווינטשט צום גראַם. ווען חברה האָבן איר געזאָגט „אַכט", האָט זי געענטפערט „מיר זאָלן ווערן אין הימל צום גוטן געדאַכט"; „ניין" — „אַז משיח וועט קומען, וועט מען טרינקען מעד מיט רויטן ווײַן"; „צען" — „אַלע צדיקים און פרומע לייט וועלן דאָס זען" — אאז"וו. זי האָט דערציילט, אַז זי קאָן נישט דאַווענען, נאָר זי גייט אין שול אַרײַן און זאָגט נאָך יעדעס וואָרט.

ווי געזאָגט, האָט אויך זי זיך באַטייליקט אין אונדזער שמחה. שבתדיק אָנגעטאָן, אַ קופּקעלע מיט רויטע פּינטעלעך, אַ סאַמעטענע ספּודניצע מיט אַ ווײַס פאַרטעך, באַנייט מיט ברייטע שפּיצן, די שיך גרעסערע ווי אירע פיס, די שפּיצן פאַרבויגן. זי האָט זיך אַוועקגעזעצט נאָענט, ווו מען האָט געלייענט דאָס ספר, זי זאָל גוט הערן.

ס'האָבן אָנגעהויבן קומען מענער: דער שמש ר' איטשעלע, אַ נידעריק יידל, אָנגעשפּאַרט אויף אַ שטעקן מיט אַ זילבערן הענטל; ר' יאַנקעלע חזן; ר' משהלע חזן. ר' יאַנקעלע חזן איז געווען אַ דאַרער אַ הויכער, מיט אַ שפּיציק בערדל, געטראָגן צוויי קאַפּאָטעס. די אויבערשטע — אַ דיקע, אונטער איר — אַן אַטלאַסענע, אַרומגעבונדן מיט אַ זיידענער גאַרטל, אַ סאַמעטן היטל, אונטער דעם — אַ קאַפּל וואָס האָט געגרייכט ביז צום קאַרק. ר' משהלע חזן איז שוין געווען אַן אַלטער ייד, מען האָט אים אָפּגעגעבן אַ סך כבוד. ער האָט געלייענט פסוקים מיט גרויס געבעט און אַ וויינענדיק קול, אויפהייבנדיק זײַנע אויגן צום הימל.

די פרייד האָט אַרום גענומען דאָס גאַנצע שטעטל. דער שמש מיט זײַנע צוהעלפער האָבן געטראָגן די חופּה; אונטער דער חופּה — האָט מען געטראָגן די הייליקע ספר־תורה. יידן האָבן געזונגען, די מוזיק האָט געשפּילט. אַזוי איז מען געגאַנגען איבערן גאַנצן מאַרק, ביז מען האָט די ספר־תורה אַרײַן געפירט אין שטיבל, וווּ מײַן גאָטזעליקער פאָטער האָט געדאַוונט.

קריסטן זענען אַרויס פון זייערע שטובן און מיט שטוינונג געפרעגט: „צאָ טו שען דזשעיע?". פון דער זײַט איז געשטאַנען דער באַוווּסטער אַנטיסעמיט עדעק און מיט שפּאָט געזאָגט: „ווען מען שניידט יידן, וואָלט ער געווען דער ערשטער". לעבן אים זענען געשטאַנען נאָך אַזעלכע אַנטיסעמיטן. איינער פון זיי, נייס, האָט געזאָגט, אַז „עס וועט זײַן אַ מלחמה, ווײַל עס זענען דאָ צו פיל יידן"...

די נויטיקייט פון א יידישע שול

איך האָב שוין דעמאָלט, אַלס קליין קינד, פאַרשטאַנען און געזען דאָס שווערע לעבן. פרנסה איז נישט געווען צופיל.

אין שטעטל איז נישט געווען קיין פאַבריקאַציע. עלטערע יידן האָבן נאָר געלערנט תורה. אין יידישע שטובן איז בײַ יעדער משפּחה געווען אַ האַלב טוץ קינדער, איינס קלענער פון צווייטן. אַזוי האָט מען געלעבט — אָרעם, נאָר בכבודיק. כאַראַקטעריסטיש, אַז די קינדער פון די אָרעמע היימען זענען געווען שיין אַנטוויקלט, געלונגענע, תמיד פריילעך, געזונגען, אָנטייל גענומען אין פאַרשידענע פאָרשטעלונגען. מיר האָבן שטאַרק געוואָלט לערנען. אָבער די מעגלעכקייטן זענען געווען קליינע. אין קראָשניק זענען געווען נאָר 2 בתי־ספר — 1 פּוילישע, 1 יידישע שול, פאַר יידישע קינדער. אין דער פּוילישע שול זענען ניט געווען גענוג ערטער פאַר אַלע יידישע קינדער. האָט דער לייטער

פון דער שול, דער אַנטיסעמיט פּיטלאַקאָווסקי אָנגעהויבן צו „סאָרטירן“: קודם זענען אָנגענומען געוואָרן די קינדער פון די פאַרמעגלעכע עלטערן און אַ קליינע צאָל — אָרעמע קינדער. אויך איך האָב געהערט צו דער קליינער צאָל. מען האָט אַ סך יידישע קינדער געלאָזן אָן אַ שול. ווען מען האָט אָנגעהויבן לערנען, האָט זיך גלייך באַמערקט, אַז די פּוילישע שילער באַטראַכטן די יידישע קינדער אַלס סובלאָקאַטאָרן און צו זיי זיך באַצויגן ווי אַ שטאַרקער בעל־הבית.

שבת, האָבן די יידישע קינדער אין דער פּוילישער שול נישט געלערנט. אַז מען האָט ביי זיי געבעטן די לעקציעס, האָבן אייניקע געלאַכט, אַנדערע האָבן געזאָגט פאַרקערט. איך האָב דאָס נישט געקענט ליידן און זיך פאַרטרויט אין שטוב. מיין מוטער האָט מיך פאַרשטאַנען, זי האָט געזאָגט:

— מיין קינד, אין קראָשניק איז נאָך דאָ ווו צו לערנען, וועסט זיך פאַרשרייבן ביי יאָסעלע לערער (העלמאַן). ער איז אַ גוטער לערער, ער פירט אַ פּריוואטע שול ביי זיך אין שטוב.

איך האָב איינגעשטימט מיט מיין מוטער, מען האָט מיך פאַרשריבן צו דעם לערער, ביי וועלכן ס'האָבן געלערנט פיל קינדער, די באַזייטיקטע פון דער פּוילישער שול. מיט דער צייט זענען צוגעשטאַנען נאָך און נאָך.

ס'איז געווען ענג אין דעם איינעם צימער. יאָסעלע לערער — אַ הויכער, דאַרער, מיט אַ שפּיציק בערדל, תמיד געברומט אַ לידל. ער האָט אויך געלערנט אונדז זינגען. ער האָט אָנגעהויבן טראַכטן צו דינגען נאָך צוויי צימערן, ווייל ס'שאַפט זיך אַ שולע. ער האָט געוואָנדן זיך צו די רייכע יידן, מען זאָל העלפן. יידן פון שטאָט האָבן נישט אָפּגעזאָגט. מען האָט געשאַפן אַ קאָמיטעט, געדונגען אַ צוויי־צימער וווינונג ביי אלי קלעזמער, אַ פּראָסטער ייד, נישט קיין גוטער, אַ בייזער אויסזען, אַ גלאַט ראַזירט פּנים, ווי זיין פּליי־כעוואַטער קאָפּ.

הגם דאָס איז געווען אַ יידישע שול, האָט מען אויך געמוזט קענען פּויליש. האָט דער קאָמיטעט אַראָפּגעברענגט פון גאַליציע אַ יידישע לערערין וואָס האָט אונדז געלערנט פּויליש — די פּאַני גוטשאַ. אַ הויכע, אַ ברוינעם קאָפּ האָר, בלויע אויגן, הויכע, דאַרע פיס, תמיד גוט געשטימט, מיט גרויס שטאָלץ איז זי געגאַנגען איבער די קראָשניקער גאַסן.

די בית־יעקב שול

פרומע יידן האָבן אָבער געוואָלט, אַז ס'זאָל אויך זיין אַ רעליגיעזע יידישע שול, ווו מען זאָל לערנען יידישקייט און פרומקייט. מיט דעם האָבן זיך ווידער פאַרנומען צניעותדיקע ווייבער פון שטאָט; שרהלע מעלזאַק, שרהקע אדלער, גריידקע דאַווידזאָן, תרצה

„בנות אגודת ישראל“ נפרדות מסימה זיידה, עם עלייתה ארצה.
די „בנות אגודת ישראל“ געזעגענען זיך מיט סימא זיידע, צו איר עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

נאָרדמאַן, רייזקע פרידמאַן, איטע ראָזנבוש. די דאָזיקע פרויען האָבן זיך שטאַרק איבערגעגעבן דער אויפגאַבע צו שאַפן די בית־יעקב שול, געווידמעט פיל צייט, מי און געלט. זיי האָבן געפאָדערט צו שיקן קיין קראָשניק די באַוווּסטע שעפערין פון די בית־יעקב שולן, שרה שענירער. צוזאַמען מיט איר, האָט מען ווערבירט פאַר דער שול טעכטער פון פרומע משפחות. מען האָט גע־לערנט דאַווענען, חומש, אויך לייענען און שרייבן.

פרייטיק־צו־נאַכטס זענען יידישע מיידלעך געגאַנ־גען דאַווענען מיט די לערערין. ס׳איז געווען אַזוי יידיש שיין. שרהלע מעלזאַק ז״ל איז געווען די שעפערין פון דער בית־יעקב שול אין קראָשניק. אַ גוטע, פרומע נשמה. אַ מיטל־וווּקסיקע, אַ בלאַס, צניעותדיק פּנים, אַ גרויס שייטל, מיט ברייטע געלאָקטע קאַרבן, לאַנגע, גאָלדענע אויריינגלעך. זי איז נפטר געוואָרן אין ארץ־ישראל.

סיום הספר – דער גרעסטער יום־טוב

שלמה שטיינבאַק, ריאָ־דע־זשאַניירא (בראזיל)

דער גרעסטער יום־טוב אין קראָשניק איז זיכער געווען די פייערונג פון סיום הספר — ווען מ׳האָט געפירט די ספר־תורה וואָס פאַרמעגלעכע יידן אָדער פאַרשידענע חברות האָבן געלאָזט שרייבן אויף זייער חשבון — און דעריבער זיך באַטראַכט פאַר די הויפּט־מחותנים אויף אַזאַ שמחה. אויך דאָס שטעטל האָט זיך געפרייט מיט דער דאָזיקער געשעעניש.

דאָסמאָל האָבן די קראָשניקער עפּל־סוחרים געהאַט די זכיה צו פירן אַ ספר. אין דער גרויסער שטוב, אויפן גאָרן ביי מלך באַשע איטשע קיסערס, דעם פּרעזעס פון די „יאַפּטשאַזשעס״ (ווי מען פלעגט זיי רופן) — טומלט זיך. מלך איז שבתדיק אויסגעפּוצט אין דער הויכער זיידענער קאַפּל, מיטן שוואַרצן קראַוואַטל אינעם קאָלנער פון ווייסן העמד; דאָס צו פרי גרוי־געוואָרענע בערדל — אויסגעקעמט. ער לויפט אַרום אַ צעטראָ־גענער, גיט באַפעלן, זאָרגט אַז אַלץ זאָל זיין גרייט אויף פאַרנאַכט, צו דער גרויסער שמחה. נאָר מיט זיינע מחשבות איז ער זייער ווייט. ער קען נישט פאַרגעסן זיין יונג־פאַרשטאָרבענע פרוי, באַשע, וואָס האָט נישט דערלעבט דעם גרויסן טאָג פון סיום הספר.

אַ טופּעריי אויף די שטיגן, באַגלייט מיט קינדערישע געלעכטערס, רייסן איבער דעם דינעם פאָדעם פון דער־מאָנונגען. דאָס זענען מיט רעש אָנגעלאָפן אַ כאָפּטע קליינוואַרג, באַגלייטנדיק די כלי־זמרים, וואָס באַווייזן זיך טאַקע באַלד אין טיר. עמעץ ווייזט אָן דאָס אָרט באַשטימט פאַר זיי, אין אַ ווינקל ביים פענצטער.

די זון זינקט לאַנגזאַם צום האָריזאָנט, געזעגנט זיך מיטן שטעטל. דאָס צעגליטע גאָלד, מיט וועלכן זי האָט פון באַגינען באַצירט די שויבן פון אַלע פענצטער, ווערט ווי דורך אַ כישוף אָפּגעמעקט און פאַרשוווּנדן.

די קליינע קאַפּעליע נעמט זיך אָנשטעלן די „כלים״. אויפן ערשטן בענקל לאָזט זיך שווער אַראָפּ עליע, וועלכער שפּילט די צווייטע פידל. אַ זקן, מיט אַ גרויסן פליכעוואַטן קאָפּ און אָפּשטייענדיקע אויערן, די היפּשע גרויע וואָנצעס זענען נאָענט צום מויל — אַ ברוינלעך־צוגעברענט פון רויכערן. עס שלאָגט טאַקע פון אים שטענדיק אַ ריח פון איבערגעברענטער מאַכאָרקע. פון הינטער זיינע ברילן וואָס זינקען אין די אָנגעדראָלענע צעקנייטשטע קישעלעך, קוקן אַרויס רויטלעך אָנגעצונ־דענע קראַנקע אויגן וואָס טרערן כסדר.

דער ערשטער פידלער איז אַ ייד מיט אַ נאַקעטן שאַרבן, מידע אויסגעלאָשענע אויגן און אַ בלאַס פּנים פון אַ נזיר. די אַלטע, פאַרשמאָלצענע פידלען סקריפּען, קרעכצן, ווען מען ציט איין אַ סטרונע און אַ צווייטע דאַרף מען עטוואָס נאָכלאָזן.

דער קלאַרנעטשיסט אַ הויכער, אַ פעסטער. פון זיין געדיכטער רויטלעכער באָרד זעען זיך אָן פולע פליישיקע ליפּן. מיט געשלאָסענע אויגן פאַרגייט ער זיך אין אומעטיקע שלשלתן. דער פּויקער אַ קליינער, געפּאַקטער טרעגער אין זיין זעלנעריש רעקל, שוין אָן די שליפעס; דאָס רויטע אויפגעבלאָזענע פּנים איז ביי אים פאַרשוויצט, ממש נאַס, גלייך ער וואָלט נאָר וואָס אַרויס פון מרחץ. ער זוכט אַ פּאָזיציע ווו ערגעץ אָנצו־שפּאַרן די גרויסע פּויק. נעבן אים זיין דאַרער חבר מיט

אַ געהויקערטער פּלייצע; אויף זיין דין גערגעלע זיצט אַ קליין קעפּעלע מיט אַ שפּיציק פויגל־פּנים; ער ווערט מלא כעס אויב עמעץ איז מבטל זיין זעצן אין די מעשענע טאַצן, ער רימט זיך אַליין פאַר זיין כלה און גיט אַלעמען צו פאַרשטיין, אַז נאָר אַ דאַנק זיינע „אינסטרומענטן״ הערט מען דעם גאַנצן אָרקעסטער...

זישע, אַ בלאָנדער מיט בלויע וואַסערדיקע אויגן און פּיטשינקע וואָנסעלעך אונטער דער גלייכער אָדלער־נאָז, פּוצט דאָס טראָמפּייטל; זיינע דינע געניטע פינגער טאַנצן אויף די שליסלען בעת ער בלאָזט עפּעס סתם אין דער וועלט אַריין. משה דער קאַפּעלמייסטער דרייט זיך אויס צו די כלי־זמר. אַלע קוקן אויף אים. ער טוט אַ ווונק צו זיי און דאָס דאַרף הייסן — מיר הייבן אָן. באַלד ווערן אַלע טענער צונויפגעגאָסן און עס גיט אַ הילך אַ פריילעכס. די קלאַנגען צעשיטן זיך איבערן שטעטל, דרינגען אַריין אין יעדער יידישער שטוב, פאַריאָגן די וואָכעדיקייט, מאַכן פאַרגעסן די דאגות פּרנסה, צינדן אָן פלעמעלעך פון האָפענונג, וועקן און רופן. די קליינע יידישע קרעמלעך נעמען זיך שליסן. די פאַרהאָרעוועטע בעלי מלאכות פאַרלאָזן די אַרבעט. די קינדער האָט מען נאָך צום אָנבייסן אָפּגעלאָזט פון די חדרים.

ווען די ערשטע טונקעלע שאָטנס פון דער אָנקומענדיקער נאַכט האָבן גענומען פאַרוועבן דאָס שטעטל, האָט אַלץ שוין געשטראָמט צו ר׳ זיינוול לייבס ברייטן אַריינפאָר־הויז.

דאָרט אויבן, ביי מלכן, איז שוין די שטוב פאַרגאָסן מיט אַ סך ליכט, אַזוי אַז מען מוז אַ צייט האַלטן די אויגן אַ ביסל פאַרזשמורעט. אַן עולם אַרום טיש, ווו עס ליגט דאָס נייע ספר אַן אָפּנס, אָנגעוויקלט אין איין זייט. דערנעבן אייניקע יריעות. איבער זיי — מאָטל סופר, אַ קליינער, אַ פלינקער, מיט אומרויִקע אייגעלעך און כמעט נאָך יונג פּנים, איינגערעמט אין אַ שוואַרץ זיידן בערדעלע. ער רעדט זיך כסדר איבער מיט זיין שותף יעקעלע חזן, וואָס איז אויך סופר. ער מוז צו אים אַרויפקוקן, ווייל יעקעלע איז אַ הויכער, אַ ביינערדיקער, מיט לאַנגע הענט. אין זיינע קרומלעך־געשניטענע אויגן איז שטענדיק פאַרשטעקט אַ קלוגער, וואַרעמער שמייכל. מיט זיין הויכן שטערן און שיטערן בערדל וואָס ענדיקט זיך מיט אַ שפּיץ, איז ער ענלעך צו אַ כינעזישן מאַנדאַרין. ביידע זענען איינגעגאַרטלט אין די געהאַקטע ראַצימאָרענע קאַפּאָטעס, די קאַפּלען פאַררוקט אויף הינטן. ביידע האַלטן גרויסע פּאַטשיילעס מיט וועלכע זיי ווישן כסדר דעם שווייס פון שטערן זיין האַלדז.

ביידע זענען זיי פאַרטאָן ביים אָריענטירן די נשים וואָס באַלאַגערן דעם טיש. זיי זענען געקומען צוליגן אַ האַנט צו דער הייליקער אַרבעט — צונויפנייען די יריעות. עס קומען צו פיל ווייבער אין די שטעך לאָזן זיך אויס. אָבער די סופרים זענען געניטע, מיט פּראַקטיק, זיי גיבן זיך אַן עצה. אַ פרוי ציט דורך דעם גדעון געמאַכט פון כשרע קעלבערנע אָדערן און איינער פון די סופרים ציט דעם פאָדעם צוריק אַרויס, בכדי די צווייטע אשה זאָל דאָס ווידער אַ מאָל אַריינציען. אַזוי האָבן אַלע נשים צדקניות פון שטעטל געקענט געניסן פון דער גרויסער מצווה.

פון די נאָענטע לאָנקעס נעמען בלאָזן קילע, מילדע ווינטעלעך און זיי ברענגען דערפרישונג נאָכן הייסן, אָוועקגייענדיקן טאָג.

מלכהס דריי טעכטער באַוועגן זיך גראַציעז צווישן עולם, וואָס ווערט כסדר געדיכטער. זיי נעמען יעדן אויף מיט כבוד און מיט שעמעוודיקע מיידלשע שמייכעלעך. די מענטשן־מאַסע אויף דער גאַס וואַקסט און זאַמלט זיך אַרום פּלומפּ; הינטער די צוויי ברייטצעוואַקסענע גרינע קאַשטאַן־ביימער האָבן זיך געשאַפן גרעסערע און קלענערע גרופּקעס נייגעריקע. די יוגנט פון שטעטל האָט אויסגענוצט די דאָזיקע נאַכט אויף צו טרעפן זיך מיט באַקאַנטע און דיסקוטירן וועגן פּאַרטייאישע און פּריוואַטע ענינים. אַלע האָבן הויך גערעדט און געלאַכט. פאַרליבטע פּאָרלעך האָבן געהאַט די געלעגנהייט זיך צו טרעפן אומגעשטערט און אומבאַמערקט צווישן אָט דער גרויסער מאַסע מענטשן.

די נאַכט איז האַסטיק צוגעפאַלן. אַ גרויסע לבנה איז אַרויסגעשוווּמען פון דער בלויער טונקלקייט און צוזאַמען מיט איר האָט זיך אויך באַוויזן דער ערשטער פאַרמאַסקירטער רייטער, וואָס איז מיט הוראַ־געשרייען באַגריסט געוואָרן דורך אַלע פאַרזאַמלטע. מען האָט געוווּסט, אַז דאָס איז נפתלי — עליע־משהס זון. דאָס האָט ער געבאָרגט ביי זיין טאַטן עליע פּרויקע בעל־עגלה דאָס גרויסע ברוינע פערד, וועלכן ער האָט לאַנג געוואַשן און געקעמט און אַריינגעפלאָכטן קאָלירטע סטענגעס אין זיין גריווע. ס׳איז שוין געווען זיינס אַ חזקה ביי יעדער ספר פירן צו אָרגאַניזירן אַ קליינע רייטער־גרופּע — אַלע מיט קאָלירטע, שוואַך־באַלויכטענע לאַמטערנס, וואָס האָבן זיך געבאָמבלט אויף לאַנגע שטעקנס.

אין ברייטן אַריינפאָר־הויז האָט זיך גענומען פאָרמירן דער מאַרש צו דער גרויסער שול, וועלכע דער קליינער גרייז־גרויער איטשעלע שמש מיט די ראָזשינקע־אייגעלעך האָט שוין לאַנג געעפנט מיט זיינע גרויסע שליסלען. ער האָט אָנגעצונדן דאָס ליכט אין אַלע לאָמפּן און אַליין געוואַרט ביי דער טיר. עס האָבן פון דער ווייטנס זיך דערהערט די געזאַנגען און מוזיק און אָנגעזאָגט דאָס דערנענטערן זיך פון דעם עולם. פאָרויס זענען געגאַנגען די פאַרשטעלטע רייטער מיט זייערע משונהדיקע קאָלירטע קאָסטיומען, וואָס האָבן אין דער טוונקלקייט פון דער נאַכט אויסגעזען ווי פאַנטאַסטישע געשטאַלטן, פאַרבלאָנדזשעטע פון עפּעס אַן אומבאַקאַנטער וועלט; נאָך זיי — זישע מיטן טראָמפּייט, די צוויי פידלער, דער קלארנעטשיסט, דער קליינער טרעגער מיט דער צו גרויסער פויק און דער „מוזיקאַנט" וואָס האָט נישט אויפגעהערט צו זעצן מיט אַלע כוחות אין די טאַצן; נאָך דער קאַפּעליע — די רבנים און סופרים הינטער דער חופה, מיט דער נייער ספר־תורה, אַ באַצירטע מיטן געשניצטן זילבערנעם כתר, אין גרויסן יד איבער דער בלעך. דאָס זילבער האָט שימערירט אין שיין פון די ברענענדיקע הבדלות, וואָס האָבן באַלויכטן דעם פייערלעכן מאַרש צו דער גרויסער שול — מיט אירע אויסערלעכע קאָנטורן האָט זי דערמאָנט אַ מיטל־אלטערלעכע מאַסיווע פעסטונג.

ווי אַ שטורמישער טייך וואָס רייסט אויף די דאמבע, אַזוי האָט דער עולם זיך אַ לאָז געטאָן צו דער אָפענער טיר פון פאָליש. ווער עס האָט זיך אַריינגעדרייט אין דער מאַסע, איז מיטן שטראָם אַראָפּגעטראָגן געוואָרן פון די שטיגן און פון דאָרט — אין שול אַריין. יעדער האָט געוואָלט זיין דער ערשטער און פאַרכאַפּן אַן אָרט פון וואַנען מען קען בעסער זען די רבנים און חזנים אויף דער בימה און די ערשטע הקפות מיטן נייעם ספר.

אין געציילטע מינוטן איז די שול געווען געפּאַקט. אויף די בענק אַרום די ווענט האָבן זיך אויסגעשטעלט די ווייבער, מיידלעך און קינדער. נאָר ביי אַ ספר פירן איז געווען דערלויבט אַ ביסעלע הפקרות — אַז אין דער מענער־שול זאָלן מעגן אַריינקומען פרויען. ווען אַלץ האָט זיך איינגעשטילט, האָט זיך אָנגעהויבן דער רעליגיעזער ריטואל מיט די טראַדיציאָנעלע תפילות און געזאַנגען, אין וועלכע אַלע האָבן מיט ברען זיך באַטייליקט, מיטגעזונגען און הויך געענטפערט „אמן". די גאַנצע עדה איז געווען צעשטראַלט און באַהערשט פון אַ מיסטישן עקסטאַז. אין יענער רגע איז אָפּגעווישט געוואָרן די מחיצה צווישן אָרעם און רייך, יונג און אַלט — אַלע זענען ווי אַמאָל, בעת מתן תורה, הינטערן באַרג סיני — ווידער געווען גרייט צו שרייען מיט איין קול: „נעשה ונשמע".

נאָכן פאַרשליסן אין ארון קודש דאָס נייע ספר, איז דער גרויסער יום־טוב געווען פאַרענדיקט. אָן חשק האָט מען אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן די שול. קיינעם האָט זיך נישט געגלוסט צוריק אַריינקריכן אין דער גרויער וואָכעדיקייט, אין דער האַרבער טאָג־טעגלעכקייט.

אין מזרח איז אויפגעגאַנגען אַ בלאַס־ראָזע ליכט, וואָס האָט געלאָשן די שטערן. פון ערגעץ ווייט האָבן די הענער זיך עקשנותדיק צעקרייט און אָנגעזאָגט אַ נייעם טאָג...

„השומר הדתי"

חדרים, מלמדים, בית־המדרש

שמואל גאלדנער, בת־ים

א.

אין קראשניק, ווי אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פוילן, האָט מען אָנגעהויבן גיין אין חדר צו 3 יאָר. מען האָט איינגעוויקלט דאָס ייִנגעלע אין אַ טלית — אים געטראָגן אין חדר, ווו דער מלמד האָט אים אַוועקגעזעצט ביים לאַנגן טיש, געוויזן דעם אלף־בית, געגעבן אַ צוקערל — און דאָס בחורל איז געוואָרן אַ תלמיד. דערנאָך האָט די קליינע, 3־יאָריקע קינדער אַ בעלפער געבראַנגט יעדן טאָג אין חדר, ווו מ'איז געזעסן אַ גאַנצן טאָג. געלערנט האָט מען נאָר עטלעכע מינוט, אָבער אין חדר איז מען געווען אַ גאַנצן טאָג, געשפּילט זיך איינער מיטן אַנדערן.

די ערשטע חדרים האָבן געהייסן דרדוקי־חדרים. דאָרט האָט מען געלערנט עברי לייענען פון אַ סידור־תפילה, חומש און רש״י.

די דרדוקי־מלמדים זענען אין מיינע צייטן געווען: ר׳ הערש מלמד, ר׳ אברהם בראַנד, ר׳ שמעלקע. די עלטערן האָבן זיך אויסגעקליבן דעם מלמד, וועלכער איז זיי געפעלן. אין אַזאַ פאַל האָבן אויך געווירקט פאַמיליען־טראַדיציעס, צו וועלכן מלמד שיקן די קינדער.

אין די דרדוקי־חדרים האָבן זיך געפונען צו 50—60 קינדער. די ענגשאַפט איז געווען גרויס. אין די זומער־טעג האָבן די קינדער זיך געשפּילט אין דרויסן. אָבער ווינטער האָבן זיך אַלע געפונען אין שטוב. אין אַ ווינקל איז געשטאַנען אַ הילצערנע כלי, ווו דאָס קליינוואַרג האָט געמאַכט זייער קליינעם געברויך.

אפילו מיידלעך האָט מען געשיקט אין די דרדוקי־חדרים, כדי זיי לערנען דאַוונען.

אין די חדרים האָט מען געלערנט בערך 6—8 זמנים, ד.ה. — ביז 3 יאָר. מיט יעדן זמן, האָט דער תלמיד געלערנט עפּעס מער. ביי 5—6 יאָר בערך האָט מען אָנגעהויבן לערנען חומש. מען האָט אויסגעלערנט דאָס ייִנגעלע די ערשטע פּסוקים פון ספר „ויקרא״, מיט אַ גאַנצע „פּאַרעדע״. ביי דער געלעגנהייט האָט מען אין שטוב געמאַכט אַ גרויסע שמחה, מיט אַ פיינעם קידוש. די א.ג. „פאַרשטאָפּטע קעפּ״ האָבן געמאַכט דעם אָנהייב צו 6 יאָר.

ב.

אין דער צווייטער קאַטעגאָריע חדרים האָט מען אָנגעהויבן לערנען גמרא. אַז דאָס קינד איז געווען פעיק, האָט מען אים ביי 6—7 יאָר איבערגעגעבן צו אַ צווייטער דרגה פון מלמדים, וועלכע זענען אין מיינע צייטן געווען: ר׳ חייב־לייב און ר׳ יעקב משיח (ערליכזאָן). ביי זיי זענען געווען וויי־ניקער תלמידים, וועלכע זענען געזעסן אַרום אַ גרויסן טיש, דער רבי אויבן־אָן — און מ'האָט געלערנט מיט די קינדער גמרא. שבת איז געקומען דער רבי פאַרהערן דאָס קינד.

פון די צווייטע סאָרטן חדרים, איז געווען אַ תלמוד־תורה, ווו ס'האָבן געלערנט אָרעמע קינדער, יתומים וועלכע האָבן נישט געהאַט צו צאָלן שכר־מלמדות. דאָרט האָט מען געלערנט אומזיסט. רבי אין דעם חדר איז געווען ר׳ הערש גראַניעך. די גבאים פון דער תלמוד־תורה, האָבן געשאַפן געלט אויסצוהאַלטן דעם מוסד.

ג.

די קינדער פון תלמוד־תורה האָבן געפלעגט גיין צו קימפעטאָרינס אין די שטובן און דאָרטן לייענען קריאת־שמע אויפן הויכן קול און אַלע באַזאַמען. ר׳ הירש גראַניעך איז געגאַנגען בראש — און די קינדערלעך נאָך אים. פאַרשטייט זיך, אַז אין שטעטל האָבן נישט געפעלט קיין קימפעטאָרינס, כמעט יעדע וואָך האָבן די קינדערלעך געהאַט די דאָזיקע אַרבעט. דערפאַר האָבן זיי באַקומען אַ בייטעלע מיט צוקערלעך און קיכעלעך. די „גוטע זאַכן״ האָבן פאַרשמעקט אויך אַנדערע ייִנגלעך, וועלכע האָבן זיך אַנגעשלאָסן אויפן וועג, און די גאַנצע כאַלאַסטרע איז אַריין אין שטוב, געשטאַנען לעבן דער קימפעטאָרינס בעט און געליינט קריאת־שמע״...

פון די תלמוד־תורה תלמידים זענען נישט אויסגעוואַקסן קיין תלמידי־חכמים. נאָך עטלעכע יאָר לערנען, זענען זיי אַוועק אַרבעטן ביי פאַרשידענע מלאכות. פון זיי איז אַנטשטאַנען דער ייִנגער, יידישער, קראַשניקער פּראָלעטאַריאַט און בעלי־מלאכות.

ד.

אין די אַלע חדרים האָט בדרך־כלל געהערשט דער קאַנטשיק כלפּי אַ קינד וואָס האָט זיך פאַרזינדיקט. די „פאַרשטאָפּטע קעפּ״ האָבן באַקומען מערער קלעפּ. לויט ווי דער רבי האָט פאַרשטאַנען, וויל נישט דאָס קינד צולייגן דעם קאָפּ... יעדער מלמד האָט געוואָלט ווייזן, אַז ער האָט גוטע קינדער. ווען זיי האָבן זיך

דערוווּסט פֿון אַ „גוט קינד״, האָט עס דער מלמד געוואָלט באַקומען.

דאָס מלמדות־געלט איז נישט געווען פֿאַר אַלע גלייך. אָרעמע האָבן געצאָלט ווייניקער, די פֿאַרמעגלעכע — מער. אין „גוטע קינדער״ פֿון אָרעמע היימען איז מען געווען פֿאַראינטערעסירט ווי אין רייכע קינדער.

אין דער דריטער קאַטעגאָריע חדרים זענען געווען ווייניקער תּלמידים, ווייל אַ טייל האָבן שוין נישט ממשיך געווען דאָס לערנען. זיי זענען אַוועק לערנען עפּעס אַנדערש — פֿאַרשידענע פֿאַכן. ווער ביי די עלטערן, ווער ביי פֿרעמדע.

צו דער דרגה חדרים זענען אָנגעקומען קינדער אין עלטער פֿון 8—9 יאָר בערך. געלערנט האָט מען שוין גמרא. פֿרייטיק — אויך חומש, פֿאַר פּסח — שיר השירים. פֿאַר שבועות — מגילת רות. אין די זומער־טעג — ביז פֿאַרנאַכט, ווינטער — ביז 7—8 ביינאַכט. די תּלמידים זענען געקומען מיט לאַמטערנדלעך אין חדר, כּדי אַהיים גיין מיט אַ ברענענדיק ליכטל אינעם לאַמטערנדל.

עס איז געווען אַ גאַנצע פֿאַבריקאַציע פֿון לאַמטערנס. די קינדער האָבן זיי אַליין געמאַכט פֿון פּאַפּיר, אַריינגעשטעלט דאָרט אַ ליכטל, וואָס האָט באַלויכטן די קראָשניקער פֿינצטערע גאַסן. פֿאַרשטייט זיך, אַז די רייכע קינדער האָבן געהאַט אַ לאַמטערנדל פֿון בלעך, באַשטעלט ביי אַ בלעכער, מיט גלאָז־ווענטלעך. מען האָט מקנא געווען דעם וואָס האָט געהאַט אַזאַ לאַמטערן. די פֿון פּאַפּיר זענען געמאַכט געוואָרן מיט פֿאַלדן, עס האָט זיך געקאָנט איינלייגן. נאָר אָפֿט איז דאָס ליכטל אומגעפֿאַלן — און אַלץ פֿאַרברענט. האָט מען זיך געמאַכט אַ צווייטס.

מלמדים אין די חדרים זענען געווען — דריי: יעקעלע טיטער; דער לאַנגער אברהמל; מאָטל בן־ציונס.

ח.

אין די חדרים האָט מען אַ גאַנצע וואָך געלערנט גמרא און שבת האָט מען פֿאַרהערט. אויב די עלטערן האָבן געקאָנט לערנען, איז מען צו זיי געקומען פֿאַרהערן. דאַקעגן די עלטערן וועלכע האָבן נישט געקאָנט לערנען, האָבן זיך באַגנוגנט מיט פֿרעגן דעם רבין, ווי לערנט זייער תּכשיט, אָדער געשיקט פֿאַרהערן צו אַ שכן. אין דעם חדר, ווי אין אַנדערע, האָט מען געלערנט 3 זמנים, דאָס הייסט — אַנדערטהאַלבן יאָר.

דערנאָך איז מען אַריבער אין די חדרים פֿון דער פֿערטער קאַטעגאָריע. די מלמדים האָבן איינער ביי דעם צווייטן גענומען אינפֿאָרמאַציעס וועגן תּלמיד, אַזוי, אַז מ׳האָט געוווּסט מיט וועמען „מען גייט צום טיש״...

אין די חדרים („נומער 4״), האָבן געלערנט נאָך ווייניקער תּלמידים. די שוואַכע לערנערס, אָדער פֿון די אָרעמע היימען, האָט מען די קינדער געשיקט לערנען אַ פֿאַך. וואָס אַ העכערער קלאַס חדרים, אַלץ ווייניקער תּלמידים האָבן דאָרט געלערנט, נאָר דער שׂכר מלמדות איז געווען גרעסער. די מלמדים אין דער דרגה (אין מיינע צייטן), זענען געווען דריי: שלמהלע מענדלס; לייבל זאַקליקאָווער; אייזיק לייב.

ביי זיי האָט מען שוין געלערנט אַ סך גמרא. זיי זענען שוין נישט געגאַנגען שבת פֿאַרהערן די תּלמידים. דאָס זענען געווען יידן תּלמידי־חכמים. מעגלעך, אַז אַ גביריש קינד האָט מען שבת יאָ פֿאַרהערט, צוליב געטאָן טאַטע־מאַמע. אָבער די תּלמידים האָבן שבת זיך פֿאַרהערט אַליין. דאָס הייסט, צו עטלעכע בעלי־בתּים, תּלמידי־חכמים, איז שבת נאָכמיטאָג געגאַנגען אַ גרופּע פֿון 3—4 קינדער, זיך פֿאַרהערן אַן דעם רבין. איך האָב זיך פֿאַרהערט ביי ר׳ משהל היינסדאָרף, ר׳ ברוך שוחט, ר׳ לייזער שלום און ביי בערטשע ישׂראלי קאַרפּערס איידעם. עס זענען געווען פֿאַרהערער, וועלכע האָבן נישט געמוטשעט די קינדער. ביי זיי איז געגאַנגען גלאַטיק, מ׳האָט נישט געפֿרעגט קיין שווערע קושיות.

איך געדענק צום גוטן ר׳ ברוך שוחט און ר׳ לייזער שלום. ביי זיי איז געווען אַ תּענוג צו פֿאַרהערן זיך. דאַקעגן ר׳ בערטשע האָט אויסגעמאַטערט מיט הארבע שאלות. פֿון אים איז מען אַרויס אַ מידער און צעבראָכענער און מיטן געפֿיל, אַז מ׳האָט נישט מצליח געווען. ביי ר׳ משהל היינסדאָרף איז געווען אַ יראת־הכּבודיק פֿאַרהערן, ווי ביי אַ יידישן פּרינץ. אַלץ האָט דאָרט געזאָגט מאַיעסטעטישקייט — אַ זויבערע שטוב, זויבערע מענטשן, שטיל און ערנסט.

ז.

אַלע בעלי־בתּים האָבן נאָכן פֿאַרהערן מכבד געווען מיט אויבסט. למען האמת האָבן מיר מער געמיינט די קניידלעך ווי די הגדה. ספּעציעל האָט זעלדעלע, די פֿרוי פֿון ר׳ משהל, זיך אויסגעצייכנט מיטן רייכן און שיינעם כּיבוד — גוטן לעקאַך, קיכלעך און די שענסטע פּרוכט.

שפעטער האָט דער רבי אָפּגענומען גרוסן ווי אַזוי מיר האָבן מצליח געווען ביים פאַרהערן. די שאַרפע תלמידים האָט דער רבי געשיקט צו די שטרענגע פאַר־הערער, די שוואַכערע — צו די לייכטע פאַרהערער. טיילמאָל האָט דער רבי געמישט שוואַכע מיט שטאַרקע צוזאַמען, כדי עס זאָל ווער זיין צו ענטפערן אויף אַ שווערע קושיא. דעם חדר האָט מען געענדיקט אין עלטער פון 12—13 יאָר.

ז.

שפעטער איז געקומען די העכסטע דרגה — ר׳ יחיאל בערישלס חדר. דאָרט האָבן בסך־הכל 12—14 תלמידים געלערנט גמרא מיט אַ ביסל תוספות, שווערע מסכתות און סוגיות. מיר זענען געווען 13—14 יעריקע קינדער. ר׳ יחיאל איז געווען אַ גרויסער בעל מסביר, אַ שטרענגער, כסדר געהאַלטן דעם פּאַסעק לעבן זיך. ווען אַ תלמיד האָט זיך פאַרקוקט אָדער פאַרגאַפט, האָט דער רבי געוואָרפן אויף אים דעם פּאַסעק. ביי אים האָבן מיר שוין געפילט אַ טעם פון לערנען — מעגלעך צוליב דעם, וואָס ער איז געווען אַ גוטער בעל מסביר, אָדער ווייל מיר זענען שוין געווען עלטער — אָדער ביידע סיבות צוזאַמען.

ר׳ יחיאל האָט געשעצט פאַר אַ גרויסן תלמיד־חכם. מען האָט אים גענומען פאַר אַ בורר צו דין־תורהס. ווי שטרענג און בייז ער איז געווען אין חדר, אַזוי איז ער צווישן מענטשן און אין בית־המדרש געווען גראָד אַ וויצלער און געזעלשאַפטלעכער טיפּ.

הגם מיר האָבן געלעבט אין אַ שטרענגן רעזשים, האָבן נישט געפעלט קיין „שטיקלעך", וועלכע מיר האָבן אָפּגעטאָן. באַזונדערס האָבן מיר אָנגעטאָן צרות ביים אַהיים גיין ווינטער פון חדר, אַרום 9 ביינאַכט. ביי דאַווידזאָנס געוועלב איז געווען אַ דראָט מיט אַ גלאָק אין שטוב אַריין, — נו, נו, האָבן מיר דעם גלאָק גוט אויסגענוצט...

אין די זומער־טעג האָבן מיר געפלעגט פאַרשווונדן ווערן צום טייך, ביי דער מיל, כדי זיך באָדן... אין דעם העמד. ווען מיר זענען געקומען צוריק אין חדר, האָט דער רבי געטאַפּט דאָס העמד. האָט ער עס געטראָפן נאַס, האָט ער דערלאַנגט מיטן פּאַסעק, אַז מיר האָבן זיך שוין געבאָדן אין טרערן.

תלמידות בית הספר „בית־יעקב"

שילערינס פון דער „בית־יעקב" שול

ווען אין מאַרק האָט זיך באַוויזן די רולעטקע, זענען מיר נעלם געוואָרן פון חדר, כדי זען ווי זי גייט. שפּעטער האָבן מיר דערפאַר באַקומען ס'אונ־דזעריקע. פון דעסטוועגן האָבן מיר ווייטער געמאַכט פאַרשידענע קונצן און „שטיקלעך", ווי עס פּאַסט פאַר די קינדער־יאָרן.

ח.

נאָכן ענדיקן דאָס חדר ביי יחיאל בערישלס, איז מען אַריין לערנען אין בית־המדרש — פאַר זיך, אָן מלמדים. עס האָבן זיך צוזאַמען געגומען פּאָרלעך און געלערנט. איצט איז געקומען די צייט פון מתמידים, וועלכע זענען אויפגעשטאַנען פאַרטאָג און געלערנט ביז שפּעט ביינאַכט. ניט קיין סך זענען אַוועק אין בית־המדרש, דער רוב האָט גענומען לערנען אַ פאַך. אין בית המדרש האָט מען געלערנט פון 14 יאָר ביז צו דער חתונה.

די בית־המדרש לערנערס זענען געווען פאַרטיילט אין צוויי גרופּן — קליינע און גרויסע. די קליינע האָבן נאָך נישט געקאָנט אַליין לערנען, האָבן זיי געפרעגט שטיקלעך גמרא ביי די גרויסע, אָדער ביי די עלטערע בעלי־בתים, וועלכע זענען געקומען דאַווענען. זיי האָט מען גוט אויסגענוצט אויף צו פרעגן. פון צייט צו צייט האָט די שטאָט געהאַלטן אַ ייד אַ תלמיד־חכם און אים געצאָלט. זיין אויפגאַבע איז געווען צו געבן אַ שיעור די דערוואַקסענע בחורים, זיי פאַרזאָגן אַ שווער שטיקל גמרא. על פי רוב איז דאָס געווען ר' משה גניעוואַ־שאָווער, אַ שאַרפער תלמיד־חכם, וועלכער איז גע־ברענגט געוואָרן פון דער פרעמד. ער פלעגט אַהיים פאָרן נאָר אויף די יום־טובים.

אין געוויסע צייטן האָט עס געטאָן ר' בערטשע, אָדער ר' נחמיהלע עסיקמאַכער.

צו די אַלע סאָרטן חדרים דאַרף מען צוגעבן דעם חדר פון ר' נח ברייער, אַ מער פאַרגעשריטן. דאָרטן האָט מען געלערנט תנ"ך, אָן לימודי חול.

ט.

מיידלעך האָבן געלערנט אין דער פּוילישער פאָלקס־שול („פּאָוושעכנאַ") אָבער יינגלעך פון די חסידישע קרייזן האָט מען נישט געוואָלט אַהין שיקן, ווייל מ'האָט געמוזט לערנען אין בלויזן קאָפּ. רייכע יידן האָבן צוגענומען גימנאַזיסטן צו לערנען שרייבן און רעכענען ביי פאַרשידענע לערערס: ר' ברוך שרייבער, זיין זון ר' אייזיק און אַנדערע. שפּעטער האָבן עס געטאָן אויך יידישע גימנאַזיסטן.

אויב עס האָט ווער געשיקט זיין טאָכטער אין גימנאַזיע, איז ער פון די חסידים געוואָרן גערודפט, צי אַרויס געוואָרפן פון שטיבל, ווייל אין גימנאַזיע האָט מען געמוזט לערנען אויך אין שבת. בסך־הכל האָבן עטלעכע מיידלעך פון גאַנצן שטעטל געלערנט דאָרט. יינגלעך — נאָך ווייניקער.

אַ געוויסע צייט האָט ר' אברהם משה־אהרנס גע־האַלטן אַ חדר פאַר דערוואַקסענע בחורים ממש. זיי האָבן ביי אים געלערנט עטלעכע שעה אין טאָג, ווייל זיי זענען אויך געווען פאַרנומען ביים מסחר פון זייערע עלטערן. ר' אברהם משה־אהרנס איז געווען אַ שוואַכער ייד, ער איז כמעט נישט אַרויס געגאַנגען אין גאַס. איך געדענק, אַז ווען ער איז נפטר געוואָרן, איז צו זיין לויה געקומען ר' שלמהלע אייגער, דער לובלינער רבי. חברה קדישא האָט פאַר דער טהרה געמוזט גיין אין מקוה. די גאַנצע שטאָט האָט זיך באַטייליקט אין דער לויה.

אַן ענלעכער טיפּ איז געווען ר' הערצקע משה ברוכס. ער איז גאַנצע טעג געזעסן אין שטוב און געלערנט. מיר פלעגן קומען צו אים אַ היים. אַ דירה — אונטערן דאַך. ספּעציעל שבת איז ער נישט געגאַנגען אין גאַס, נאָר צום דאַווענען. ער האָט מורא געהאַט פאַר חלול שבת בשוגג.

י.

גרויס איז געווען די מסירת נפש ביי אונדזערע עלטערן, בכדי צו לאָזן לערנען די קינדער. זיי האָבן געשפּאָרט דעם ביסן ברויט פון מויל — און געשיקט דאָס מלמדות־געלט פאַרן מלמד. אַליין נישט געמאַכט שבת, אָבי באַצאָלן דעם מלמד, וועלכער איז קיינמאָל נישט געווען קיין גביר, קוים זיך אויסגעהאַלטן, גע־לעבט אין נויט — ווי די בעלי־בתים גופא...

אין חדר פלעגן קומען קינדער אָן אַ שטיקל ברויט, הונגעריק, מיט קנאה געקוקט אויף אַנדערע קינדער, וואָס עסן אָן באַגרענעצונג. טיילמאָל — אויסגענאַרט אַ שטיקל ברויט ביי אַ צווייטן קינד. פון דעסטוועגן איז דאָס ערשטע געווען — לאָזן לערנען די קינדער. ווער עסן, ווי קליידונג, דער עיקר — לערנען און אויס־וואַקסן אַ תלמיד־חכם. כבוד און עושר וועט קומען שפּעטער. פאַרן אין ישיבות איז אין קראַשניק נישט געווען פּאָפּולער. דאָס בית המדרש האָט געדינט פאַר

אַ ישיבה, דאָרטן זענען געוואַקסן די צוקונפטיקע רבנים און תלמידי־חכמים.

יא.

קיין גרויסע קענערס אין תנ"ך און אַלע מפרשים — זענען אין שטעטל נישט געווען. מען פלעגט זאָגן אין קראָשניק: „ער איז אַ צורבא מדרבנן און אַן עם־הארץ מדאורייתא" (אַ חכם אין גמרא, עם הארץ אין תורה). אַן אויסנאַם איז געווען ר' נחמיהלע עסיקמאַכער, וועלכער האָט געוווּסט אַ פרשה חומש מיט אַ רמב"ן און אבן־עזרא. ר' יוזוף פעלזענשולב האָט געוווּסט אַ פסוק אין תנ"ך. אַז מען האָט געוואָלט אויסגעפינען אַ פסוק, איז מען אַוועק צו ר' יוזוף אין שיך־געוועלב, און מ'האָט באַלד געוווּסט. אויך ר' משה האַפּערט האָט גע־געבן אַ שיינעם שיעור אין מדרש. אין ספרי מחקר, ווי מורה נבוכים, חובת הלבבות — האָט מען נישט עוסק געווען. אויף דעם געביט האָט ממש געהערשט עם־הארצות. אויב עס האָט זיך געפונען אַ בחור וואָס האָט געכאַפּט אַ בליק אין מורה נבוכים, האָט מען אים געשטערט.

ספרים זענען געווען אין בית־המדרש פון אַלע סאָרטן: משניות, ש"ס, שאלות ותשובות פון ראשונים, פוסקים און אַנדערע. אַלטע ספרים, ממש אַנטיקן. אָבער די מענטשן זענען נישט געווען קיין מבינים, וואָס דאָס קראָשניקער בית־המדרש פאַרמאָגט. זייער ווייניק אין שטעטל האָבן געהאַט ספרים אין שטוב. ביי געציילטע בעלי־בתים האָט מען געקענט געפונען אַ ש"ס, דאַקעגן אַנדערע ספרים — נאָך ווייניקער. אַזוי, אַז בעצם איז דאָס בית־המדרש געווען דער מקור פון ספרים פאַר די אַלע וועלכע האָבן געוואָלט לערנען, אָדער מעיין זיין אין אַ ספר.

יב.

דאָס בית־המדרש איז שטענדיק געווען פול, ביי די טישן איז מען געזעסן און געלערנט יומם ולילה. קיין איין שעה איז דאָס בית־המדרש נישט געווען פאַרמאַכט, שטענדיק האָט זיך דאָרט ווער געפונען. אפילו די „פּאַליציסטן" און „וואַרטאַוואָניקעס", וועלכע האָבן זיך אַרומגעדרייט אין שטעטל אויף שמירה, פלעגן זיך ביי־נאַכט אַריין כאַפּן אַהין און דערוואָרעמען ביים אויוון. טיילמאָל — אויך כאַפּן אַ דרימל. ספּעציעל אין די נעכט מיט ווינטער־זאַווערוכעס האָבן זיי זיך ממש געראַטעוועט דאָס לעבן ביים בית־המדרש אויוון.

נאָך מעריב, אין אַ ווינטער־טאָג, האָט מען אין בית־

בית־הכנסת בקראשניק (1924)

די קראָשניקער שול (1924)

המדרש געקאָנט שווימען אין וואַסער פון שניי, וואָס מענטשן האָבן מיט זיך געבראַכט. מתמידים פלעגן פאַרלאָזן דאָס בית המדרש אין חצות, צי 1 ביינאַכט. אַנדערע פלעגן אויפשטיין 2—3 פאַרטאָג. געציילטע, פלעגן זיין אויף גאַנצע נעכט און לערנען.

דער קול התורה האָט נישט אויפגעהערט אויף איין רגע. ספּעציעל אין די נאַכט־שעהן האָט דאָס קול גע־קלונגען דורך די פענצטער — אָריענטאַליש, מאָנאָטאָן, האַרציק און שמחהדיק, יעדער לויט זיינע שטימונגען און געפילן אין דעם מאָמענט. נישט איין ברוגעזער מאַן איז אַוועק פון זיין שטוב און פאַרבראַכט אין בית־המדרש ביי אַ ספר. אַזעלכע וואָס האָבן נישט געהאַט אין שטוב קיין וויעטשערע, זענען פאַרבליבן אין בית־המדרש, כדי נישט צוזען דעם צער פון די קינדער, וואָס בעטן אַ שטיקל ברויט. די וואָס האָבן נישט געהאַט אַ פּאָר גראָשן צו קויפן אַ לעמפּל נאַפט, האָבן עס געפונען אין בית־המדרש. אַלץ האָט געגעבן דאָס בית המדרש: אַ היים, אַ מקום תורה, אַ צוזאַמענ־טרעף וועגן פאַרשידענע מסחרים און שדכנים. אין פרייד און אין נויט האָט מען געפונען אין בית־המדרש די היים.

אין דעם גערער שטיבל און אין לובלינער שטיבל האָבן זיך געפונען ספרים, איז מען דאָרט געזעסן און געלערנט. דאַקעגן אַנדערע שטיבלעך האָבן געדינט בלויז צום דאַווענען.

יג.

פון צייט צו צייט איז געמאַכט געוואָרן אַ נסיון צו שאַפן אַ מאָדערנעם חדר ווו ס׳זאָלן לערנען קינדער פון אַלע סאָרטן חדרים. אַזאַ נסיון איז געמאַכט געוואָרן אין יאָר 1922. בערטשע, סרולע קארפערס איידעם איז געווען מנהל, דאָס חדר האָט זיך געפונען אין נייעם בית־המדרש, אין הויז פון יעקב משיח און מאָטל בן־ציונס. מען האָט געלערנט אין עטלעכע קלאַסן — אין גרויסן זאַל, אין דער ווייבער־שול און אין דעם מנין פון הכנסת־כלה. דאָס בית־המדרש איז געווען פאַר־מאַכט אַ צייט, ערשט נאָכן רעמאָנט האָט מען דאָרט געעפנט אַזאַ חדר־שול. די מלמדים, אַנשטאָט לערנען אין די פּריוואַטע שטובן, האָבן געלערנט אין דעם נייעם בית־המדרש. די חדרים זענען ווייטער געבליבן אין די פּריוואַטע הענט.

קיין לימודי־חול האָט מען נישט געלערנט, נאָר די פּויזעס זענען געווען פאַר אַלע צוזאַמען. אַלע האָבן אָנגעהויבן אין דער זעלבער שעה און געענדיקט אין דער זעלבער צייט.

דער מנהל בערטשע האָט זיך אַרומגעדרייט מיט אַ ווירע אין האַנט (שוין נישט קיין קאַנטשיק). אַ קינד וואָס האָט זיך פאַרשפּעטיקט, אָבער מיט עפּעס פאַרזינדיקט, האָט געמוזט אַוועקלייגן די האַנט אויפן טיש און באַקומען קלעפּ.

די פּוילישע רעגירונג האָט אָנגעטאָן צרות, געוואָלט פאַרמאַכן די חדרים, ווייל זיי האָבן נישט אַנטשפּראָכן די סאַניטאַרע באַדינגונגען — און די פּריוואַטע חדרים האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן אָפּצוהיטן אַלע פאָרשריפטן. דאָס איז געווען איינע פון די הויפּט סיבות צו אָרגאַניזירן די חדרים נישט אין פּריוואַטע הייזער.

שפּעטער איז געלונגען מבטל צומאַכן די גזירות פון דער פּוילישער רעגירונג. די מלמדים האָט מען צוריק געלאָזט, כדי האַלטן די חדרים. צוליב פאַרשידענע סיבות איז די שול זיך צעפאַלן נאָך אַ שטיקל צייט — און אַלץ איז ווייטער געבליבן ביים אַלטן...

קבוצת חברי בית״ר בקראשניק
אַ גרופּע חברים פון בית״ר אין קראַשניק

די „יבנה" שול

יעקב אנדר (ענדער), חולון

ווי מען האָט דערציילט, איז די „יבנה"־שול אין קראָשניק געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1925 אָדער 1926, דורך דעם משכיל און לערער יוסף העלמאַן (יאָסעלע לערער). אַ הויכער, דאַרער ייד, לאַנגע יאָרן געווען דאָזאָר אין קהילה און ראַטמאַן אין מאַגיסטראַט. פון די ערשטע אָנפירער פון מזרחי. געהאַט אַ גוטן סטיל אין שרייבן און נישט איין שידוך איז געשלאָסן געוואָרן אַ דאַנק זיינע בריוועלעך צו חתן־כלה. נישט געווען כמעט קיין געזעלשאַפט אָדער קולטורעלער אַנשטאַלט, ווו ער זאָל נישט זיין פאַרטראָטן. צוזאַמען מיט ריכטערן זענען זיי געווען די ערשטע לערערס אין דער „יבנה"־שול.

ווי געוויינלעך אין די קליינע שטעטלעך, זענען די יידישע שולן אָדער חדרים — מיטן אויסנאַם פון דער „תלמוד־תורה" — נישט געשטיצט געוואָרן דורך דער קהילה, און דערפאַר שטענדיק געהאַט אַ דעפיציט. אַזוי האָט די שול נישט געקענט זיך דערלויבן אַן אייגן הויז, אפילו אַן איינציק צימער. האָבן מיר געלערנט אין לאָקאַל פון מזרחי. אין דעם זעלבן לאָקאַל זענען פאָר־געקומען אַלע טעטיקייטן פון מזרחי. שבת און יום־טוב האָט מען דאָרט געדאַוונט.

שפּעטער, אין די דרייסיקער יאָרן, איז דאָרט גע־פירט געוואָרן אַ קינדער־גאָרטן (פרעבל־שול) דורך דער פרויען־אָרגאַניזאַציע וויצ"אָ. צו דער אָנפירונג האָבן געהערט: אסתר־מרים בלאדע, אסתר־ריקל גראָס־מאַן, מיין מוטער לאה ענדער און פעסע בראווער.

אין דער אָנפירונג פון דער יבנה־שול זענען געווען: מרדכי בוכבינדער — דער פאָרזיצער פון מזרחי, שיימע עלבוים, לייבל פאָרטאל, שמואל־לייב גראָסמאַן, שמואל פלוג און אברהם־משה טשעשלא. דער ערשטער לאָקאַל האָט זיך געפונען אין הויז ביי ירוחם קאווע, נישט ווייט פון דער גרויסער שול. צוליב חילוקי־דעות אין דער־ציונגס־פראַגן צווישן די לערער העלמאַן און ריכטער, האָט דער ערשטער זיך אָפּגעזאָגט, און ריכטער איז געבליבן מיט אַ געהילף -- יאַנקל וואלדהאָלץ. אָבער אויך ריכטערס מעטאָדן זענען געווען צוריקגעשטאַ־

די „יבנה"־שול

נענע. די אָנפירונג האָט באַשלאָסן צו מאָדערניזירן די שול. דאָס איז געווען בערך אין יאָר 1930 אָדער 1931. דעמאָלט האָב איך אָנגעהויבן לערנען אין דער יבנה־שול. מיר זענען איבערגעגאַנגען אין אַ נייעם לאָקאַל ביי אליעזר רעביטווע. מען האָט אויך געטוישט דעם לערער ריכטער און דאָס ערשטע מאָל געברענגט אַ לערער פון דער פרעמד — גאַנצעוויטש פון קאָוועל. ער איז געווען אַ גרויסער קפדן, אפילו געשלאָגן די קינדער מכות־רצח. ער איז אָבער געווען אַ גוטער לערער. אויף דעם פּאָסטן איז ער געווען בערך ביזן יאָר 1934. צוליב וואָסערע סיבות מען האָט אים אָפּגעזאָגט — ווייס איך נישט. קען זיין צוליבן שלאָגן די קינדער. נאָך גאַנצעוויטשן האָט מען צוגענומען דעם לערער שלמה האלבערשטאַט, פון דער באַרימטער רבנישער משפחה פון לובלין. ער איז געווען אַ גאון, פול מיט יידישע און וועלטלעכע וויסנשאַפט און אויך אַ גוטער רעדנער.

אין יענער צייט האָט זיך געגרינדעט די „צעירי מזרחי". כדי די מיטגלידער זאָלן נישט ווערן גערודפט אין בית־המדרש, ווייל די רבנים זענען געווען פון דער אגודה, האָט מען איינגעאָרדנט, אַז האַלבערשטאַט זאָל מיט זיי לערנען יעדן פרייטיק־צו־נאַכטס. האלבערשטאַט איז אַ דאַנק דעם געוואָרן אַזוי פּאָפּולער, אַז צו זיין שעור זענען געקומען בחורים אויך פון נישט רעליגיעזע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס. די חברים פון דער אגודה האָבן דעמאָלט גענומען זוכן וועגן ווי אַזוי צו שטערן די שעורים פון האלבערשטאַטן. אין שטעטל איז געווען אָנגעשטעלט אַלס בוכהאַלטער ביי די כהנים אַ יינגערמאַן וואָס האָט גלייכצייטיק פאַרנומען דעם פּאָסטן אַלס מנהל פון דער שול „חינוך" פון אגודת־ישראל. אויך ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם. די אגודה האָט אים אנגאַזשירט צום לערנען שעורים אין בית־המדרש. אַזוי האָט איינער דעם אַנדערן געשטערט. עס איז דערגאַנגען דערצו, אַז אַלע פרייטיק־צו־נאַכטס האָבן זיך אָרגאַניזירט אָנהענגער פון ביידע זייטן און עס זענען ממש פאָרגעקומען געשלעגן. די פּאָליציי האָט זיך געמוזט אַריינמישן. אַזוי האָט אָנגעהאַלטן, ביז האַלבערשטאַט איז אַוועק פון קראָשניק.

אין דער צייט האָט זיך די יבנה־שול פאַרגרעסערט מיט תלמידים און מען האָט געמוזט דינגען (שפּעטער — געקויפט) אַ הויז אויף דער וויעזשבאָווע־גאַס. דער מרכז פון מזרחי האָט אונדז געשיקט אַ מנהל פאַרן בית־הספר מיטן נאָמען ארון. ער האָט געשטאַמט פון די קרעסן, מיט אים איז אויך געקומען דער לערער דריזין, ביידע יונגע בחורים פון נייעם שניט. זיי האָבן איינגעאָרדנט די שול פון מאָדערנעם אופן. דער מנהל ארון האָט צוגענומען צוויי געהילפן, לערער פון קראָשניק: משה אייזן און יהושע טייכמאַן. דער מנהל האָט געלערנט די עלטערע כיתה עברית, תנ"ך, ידיעת ארץ־ישראל, געשיכטע און געזאַנג. דרך אגב, ער האָט זייער שיין געשפּילט פידל. דרייזין האָט געלערנט די זעלבע געגנשטאַנדן די קלענערע כיתה און אין דער גרעסערער — ליטעראַטור. זיי האָט געהאָלפן יהושע טייכמאַן. משה אייזן און דערנאָך משה וויינטרויב האָבן געלערנט גמרא און חומש. אין אַ צייט אַרום האָט דרייזין פאַרנומען דעם פּאָסטן אַלס מנהל בית־הספר „יבנה" אין פּראָמפּאָל. אויף זיין פּאָסטן האָט מען צוגענומען דעם בחור פון תורה ועבודה, יעקב־דוד וויינטרויב און ער האָט מיט הצלחה פאַרטרעטן דעם לערער דריזין. דעמאָלט איז געווען דער בלי־פּעריאָד פון דער יבנה־שול. מיט דער הילף פון מנהל ארון האָבן מיר געשפּילט פאַרשידענע פּיעסן אין העברעיש, וועלכע האָבן געהאַט גרויס דערפאָלג אַ דאַנק דער הילף פון קראָשניקער אַרטיסט און גרימירער נחום ראָזנעל.

די יבנה־שול האָט עקזיסטירט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אזוי האָבן מיר געאַרבעט פאַרן ציוניזם

נחום ראָזנעל, תל־אביב

אַ געוויסן שבת האָבן מיר זיך פאַרזאַמלט ביי מאָטל הימעל, דער פאָטאָגראַפיסט פון יאַנאָוו. געווען דאָרט אַ ביסל ציוניסטיש־געשטימטע יוגנט: מאָטל פרידמאַן פון יאַנאָוו, שלום סאָבאָל, שמוליק בראַפמאַן, נחום ראָזענטאַל, יאָסל העלמאַן, אברהם שאפראן, ישראל־אברהם בלאַדע, הערש גרינער, בעריש ערליכזאָן, די שוועסטער וויסבערג, בלומע סאָבאָל, מאָטל ברענער און ראָזע וואַגנער.

דעם פאָרזיץ האָט געפירט מאָטל פרידמאַן. מיר האָבן באַטראַכט און דיסקוטירט ווי אַזוי לייגן דעם גרונטשטיין פאַר אַ קולטורעל לעבן אין קראָשניק. נאָר כדי צו שאַפן געלט — מוז מען זיך נעמען צו שפילן טעאַטער.

מיר האָבן געהאַט אַן איינאקטער פון שלום־עליכם — און דאָס האָבן מיר באַשלאָסן צו שפילן.

דעם שבת וואָס מיר האָבן באַדאַרפט געבן די פאָרשטעלונג, איז דער קראָשניקער רב ר׳ דוד, מיט זיין אַלטן פאָטער, געקומען פאַרן דאַווענען אין דעם גרויסן בית מדרש, מיט אַ געוואַלד: „יידן! וואָס גייט זיך טאָן ביי אונדז אין שטאָט? יינגען מיט מיידן האָבן זיך צוזאַמען גענומען, גייען שפילן טריאַטער... קיין איין ייד וואָס גלויבט אין גאָט, זאָל נישט גיין אין טריאַטער!״...

נאָך דער רעדע פון רב, איז אַרויף אויפן בעלעמער מאָטל פרידמאַן און דערקלערט: „גענוג זענען מיר געווען אין דער פינצטערניש, די וועלט גייט פאָרויס! מיר, קראָשניקער, מוזן אויך געניסן פון דער וויסנשאַפט. דעריבער, קומט אַלע ווי איינער אין טעאַטער, שבת־צו־נאַכטס!״

איידער מיר האָבן געעפנט די קאַסע פונעם פייער־לעשער־זאַל, זענען שוין געשטאַנען אין אַ ריי באַזוכער, געוואָלט קויפן בילעטן. נאָר פאַרן אָנפאַנג פון דער פאָרשטעלונג, איז די מוטער פון יאָסל ברענער געקומען צום טעאַטער מיט אַ בעזים אין דער האַנט און געשריען: „ווו איז מיין יאָסל, איך וועל אים געבן טריאַטער, מיט די „לאָבוסעס״. מיט געוואַלט האָט זי

קבוצת חלוצים מקראשניק בא״י

אַ גרופּע קראָשניקער חלוצים אין ארץ־ישראל

געוואָלט אָרויף אויף דער בינע, מען האָט זי אָבער געהאַלטן, ביז יאָסל האָט געענדיקט די ראָל. וואָס ס׳איז געשען אין דער היים — קאָן מען זיך פאָרשטעלן.

מיר האָבן געהאַט גרויס דערפאָלג — מאָראַליש און מאַטעריעל. האָט מען זיך אַריין געצויגן צו כאַסקל שניידער אין שטוב, באַשטעלט אַ שענקל מיט אַ טיש, עטלעכע שטולן, און — איינגעקויפט אַ ביסל ביכער פון מחברים, ווי: זשול ווערן, מ. ספעקטאָר, מענדעלע מוכר־ספרים, י. דינעזאָן, י. ל. פרץ, שלום־עליכם און אַנדערע.

אַזוי ווי מיר האָבן געטראַכט צו פאַרגרעסערן די ביבליאָטעק, האָט מען ווייטער געשפּילט און פאַר־גרעסערט די אַמאַטאָרן־גרופּע. עס זענען נאָך צוגע־קומען צום דראַמאַטישן קרייז: חוה ראָזנעל, חוה מילעכמאַן, זיסעלע ענדער, גאָלדקראַנץ, מאַכטשי, יצחק קאָרן, יעקל קאַכמאַן, לייבטשע גערענרייך, שלום קאָהן. מיר האָבן אָנגעהויבן רעפּעטירן „די ווייסע שקלאַפן" — און מיט גרויס דערפאָלג זענען אַדורך די פאָרשטע־לונגען. נאָך דעם האָבן מיר געשפּילט: „קעניג ליר", „צעבראָכענע הערצער", „דעם צווייטן המן", „קוני־לעמל", „די רומענישע חתונה", „די ברידער לוריע".

קיין קראַשניק איז געקומען אַ רוסישע טרופּע און געגעבן עטלעכע פאָרשטעלונגען. אין דער טרופּע איז געווען איינער אָרלאָוו, מיט זיין פרוי (אַ רוסישע). ער איז געקומען צו אונדז און פאָרגעלייגט צו פאַרבלייבן מיט זיין פרוי. מיר האָבן אים באַשטעטיקט אַלס רעזשיסער און ער האָט איינגעשטעלט די פּיעסן: „די קרעטשמע" (פון פרץ הירשביין); „זיבן געהאָנגענע" (פון אַנדרעיעוו); „גאָט, מענטש און טייוול" (גאָרדין) און „די גנבים".

מיר זענען געווען פאַרבעטן קיין ראָזוואַדאָוו, צו שפּילן דאָרט טעאַטער. מיר זענען נאָכגעקומען זייער פאַרלאַנג און געשטעלט דאָרט „די ברידער לוריע" נאָך דעם שפּילן האָט מען אונדז שטאַרק באַדאַנקט און געשאָנקען אַ בילד פון ד״ר טעאָדאָר־זאב הערצל. קומענדיק אַהיים, האָבן מיר געוואָלט אויפהענגען דאָס בילד אין אונדזער לאָקאַל. זענען געקומען אייניקע קעגנערס און נישט געלאָזט אויפהענגען דאָס בילד, מיט דער טענה, אַז „מיר זענען נישט קיין ציוניסטן, מיר זענען פאָלקס־מענטשן". אין דער אונטערשטער שורה אָבער האָבן מיר, ציוניסטן געזיגט — און דאָס בילד אויפגעהאָנגען.

די שטערונגען פון דער אגודת ישראל און פון סתם פרומע עלטערן, זענען געווען אומבאַשרייבלעך.

איין מאָל האָבן מיר באַשלאָסן צו ברענגען קיין קראַשניק יצחק גרינבוים. מיר האָבן באַקומען פון וואַרשע אַ פּאָזיטיוון ענטפער. ס׳איז זיך ניט פאַר־צושטעלן די פרייד. אַלע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס אין שטעטל האָבן זיך באַטייליקט אין קבלת־פּנים פאַר גרינבוימען. די אויפנאַמע איז געווען אימפּאָזאַנט. מיר האָבן געדונגען דעם זאַל פון דער פייערלעשער־רעמיזע. יצחק גרינבוימס רעדע איז אַדורך מיט אויסערגעוויינ־לעכן דערפאָלג. אויף דעם רעפעראַט איז אויך געווען אַנוועזנד אַ פאָרשטייער פון דער מאַכט און דער פּאָליציאַנט קאַמינסקי, אַ כוליגאַן, וועלכער האָט גע־מאַכט צווישנרופן און געשטערט צו רעדן. האָב איך אים געזאָגט ער זאָל נישט שטערן, אויב ער פאַרלאַנגט, קאָן ער באַקומען דאָס וואָרט. אַז דער רעפעראַט האָט זיך געענדיקט און דער עולם איז זיך צעגאַנגען, איז די פאַרוואַלטונג (יאָסל העלמאַן, שאול הערשענהאָרן, נחום רוזנעל, אברהם בלאַדע און יהושע טייכמאַן) גע־בליבן מיט גרינבוימען ביז פאַרטאָג און אים באַגלייט צום צוג.

קומענדיק אַהיים, זאָגט מיין פרוי, אַז קאַמינסקי האָט מיך געזוכט. איך בין תיכף אַוועק אויף דעם פּאָס־טערונעק. האָט קאַמינסקי אָנגעהויבן מיך פרעגן, וואָר האָט געבראַכט דעם יצחק גרינבוים, האָב איך אים געזאָגט, אַז מיר, ציוניסטן. האָט ער געענטפערט, אַז מיר זענען נישט קיין ציוניסטן, נאָר קאָמוניסטן. וואָס אַמאָל האָט ער מיר געגעבן נייע פראַגן, ביז כ׳האָב אים געפרעגט, ווען באַפרייט ער מיך, האָט ער געענט־פערט, אַז ער האָט צייט...

אַזוי בין איך אָפּגעזעסן אויף דעם פּאָסטערונעק אַ טאָג און אַ צווייטן טאָג — און ער האַלט מיך אַלץ.

מיין פרוי איז געלאָפן מען זאָל מיך באַפרייען, אָבער אָן רעזולטאַט. האָבן מיינע חברים באַשלאָסן, אַז אַ דעלעגאַציע פון דריי זאָל פאָרן קיין וואַרשע אינטער־ווענירן. אויף דעם דריטן טאָג האָט מען מיך באַפרייט.

קיין וואַרשע זענען געפאָרן: שאול הערשענהאָרן, יהושע טאַכמאַן, יאָסל העלמאַן.

נאָך זייער צוריק קומען פון וואַרשע, האָט געדויערט אייניקע טעג, האָט מען דעם כוליגאַן קאַמינסקי אַוועק געשיקט פון קראַשניק.

אַזוי האָבן מיר געאַרבעט פאַר דעם ציוניזם!

וועגן „גורדוניה״ – מיט ליבשאפט און בענקשאפט

רחל מורמיסקי־בעק, גבעתיים

דער ערשטער לאָקאַל פון „גורדוניה״ האָט זיך געפונען ביי משה צעשלער, אויף דער וועסאָלע גאַס. דאָרט, אין סוף פון די צוואַנציקער יאָרן, האָבן זיך אָרגאַניזירט די ערשטע חברים, וועלכע זענען געקומען, מערסטנטייל, פון באַלעבאַטישע היימען. אין זייער נאַיווקייט האָבן זיי געגלויבט, אַז זיי וועלן זיך אין דער אָרגאַניזאַציע באַגיין אָן מיידלעך. אָבער דאָס האָט לאַנג נישט געדויערט און עס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער אָרגאַניזאַציע די ערשטע מיידלעך. פאַרשטייט זיך, אויך פון באַלעבאַטישע עלטערן, וועלכע האָבן פיל בייגעטראָגן צו דער אַנטוויקלונג פון דער פאַר־צווייגטער, קולטורעלער אַרבעט. מיט דער צייט האָט זיך די אָרגאַניזאַציע שטאַרק אַנטוויקלט, פונאַנדער־געוואַקסן, און עס זענען אַריינגעטראָטן אויך יינגערע חברה, מערסטנטייל פון דער פאָלקס־שול.

די אָרגאַניזאַציע איז געווען איינגעטיילט אין דריי שכבות: מתעוררים, צופים און ניצנים. די שכבות זענען געווען צעטיילט אויף קבוצות. דער אָנפירער פון דער אָרגאַניזאַציע, אין יענער צייט, איז געווען משה פיינ־גאָלד. מדריכים זענען געווען: שלמה זעלינגער, רחל שטיינגאָס און יצחק גאָרען. דאָס זענען געווען הערלעכע געשטאַלטן. זייער גאַנצע פרייע צייט האָבן זיי אָפּגעגעבן פאַר דער אַנטוויקלונג פון „גורדוניה״.

די טעטיקייט פון דער אָרגאַניזאַציע האָט זיך צווישן אַנדערן אויסגעדריקט אין פייערן מיט באַגייסטערונג יעדער נאַציאָנאַלן יום־טוב. צו דעם צוועק פלעגן דורכגעפירט ווערן שמועסן און רעפעראַטן וועגן דער באַדייטונג פון יום־טוב; זאַמלען געלט פאַר קרן־קימת און קרן־היסוד — איז ביי אונדז געווען אַ הייליקע אַרבעט; אויפן טאָג־אָרדענונג איז אויך געווען גימנאַסטיק און אויספלוגן. דאָס אַלץ האָט געווירקט, אַז מיר האָבן זיך זייער שטאַרק און גוט צונויפגעלעבט, די אָרגאַניזאַציע איז געוואָרן אונדזער צווייטע היים. עס האָט נישט געטראָפן קיין פאַל, אַז אַ חבר זאָל נישט קומען אין לאָקאַל. אַן אָנגעזעענעם אָרט האָט פאַרנומען דאָס טאַנצן. די „האָראַ״ פלעגן מיר טאַנצן גאַנצע שעהן, מיטן גרעסטן התלהבות.

איינע פון די גרויסע געשעענישן איז געווען דאָס קומען פון אַ חבר פון דער צענטראַלער אָנפירונג. צו דעם האָט מען זיך געגרייט גאַנצע וואָכן. מ׳האָט אויס־געפוצט דעם לאָקאַל ער זאָל האָבן אַ יום־טובדיקן אויסזען. דער געקומענער חבר פון וואַרשע פלעגט

קבוצת בנות מ„גורדוניה״

א גרופע מיידלעך פון „גורדוניה״

אָפּהאַלטן זיצונגען מיט דער הנהגה פון דער אָרגאַניזאַציע, דורכפירן שמועסן מיט אַלע קבוצות, אויסלערנען אַ ניי לידל. באַלד האָט מען דאָס לידל געקאָנט פון אויסנווייניק און דאָס געזאַנג האָט זיך געטראָגן אין דער ווייט. שפּעטער פלעגט דאָס לידל איבערגעטראָגן ווערן אין אַנדערע שטעטלעך, ווו ס׳האָט זיך געפונען אַ סניף פון „גורדוניה״.

דאָס זינגען העברעישע לידלעך, דאָס לערנען וועגן ציוניזם, דאָס באַקענען זיך מיט דעם לעבן אין ארץ־ישראל — האָט אונדז געגעבן די מעגלעכקייט צו לעבן מיט די פּראָבלעמען פון יידישן ישוב דאָרט און צו בענקען נאָך דעם מאָמענט, ווען מיר וועלן עולה זיין.

ס׳האָט אויך נישט אויסגעפעלט קיין עגמת־נפש. נישט אַלע עלטערן זענען מסכים געווען מיטן וועג וואָס די קינדער האָבן זיך אויסגעקליבן.

די ערשטע חברים אונדזערע, וועלכע זענען געפאָרן אויף הכשרה, געדענק איך: שמואל זילבערבלום, אייזיק פרידמאַן און אפרים האַלפּערין. נאָכן צוריק קומען, האָבן זיי זיך געגרייט צו דער עליה. עולה געווען זענען דעמאָלט אפרים האַלפּערין און אייזיק פרידמאַן. מיט גרויס באַגייסטערונג זענען צוגעגרייט געוואָרן די געזעגנונג־באַנקעטן מיט באַגריסונגען און רעפעראַטן. יעדער איינער האָט זיך געווונטשן צו זיין אויף זייער אָרט. די גאַנצע „גורדוניה״ און אויך סימפּאַטיקער פון אַנדערע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס זענען געגאַנגען זיי באַגלייטן צו דער באַן, צופוס און געזונגען העברעישע לידער. ביי דער באַן האָט זיי געזעגנט שמואל זילבערבלום — אין יידיש, עברית און פּויליש. די געזעגנונג־רעדע האָט געמאַכט אויף אַלעמען אַ שטאַרקן איינדרוק. קריסטן, וועלכע האָבן זיך געפונען דעמאָלט ביי דער באַן, האָבן אַראָפּגענומען די היטלען...

יעדן זומער פלעגן מיר איינאָרדענען אַ זומער־קאָלאָניע. מיר פלעגן זיך צענויפפאָרן פון איין געגנט און דינגען אַ דירה ביי אַ פּויער, נאָענט פון אַ טייך און פון אַ וואַלד. דאָס לעבן אויף דער קאָלאָניע איז געווען איינגעאָרדנט אויף קאָלעקטיווע יסודות. יעדער סניף האָט מיטגעבראַכט זיינע געזאַמלטע פּראָדוקטן: צוקער, קאַשע, בעבלעך, מעל. אויף דער קאָלאָניע האָבן מיר געפירט אַ פאַרצווייגטע קולטורעלע אַרבעט, פאַרנומען זיך מיט ספּאָרט און איינגעאָרדנט פאַרשיידענע פאַרוויילונגען. אויף דער קאָלאָניע האָט מען זיך געטראָפן מיט חברים פון אַנדערע שטעטלעך און זיך זייער גוט באַפריינדעט, צענויפגעלעבט ווי איין משפחה. געוויינלעך פלעגט אַזאַ זומער־קאָלאָניע דויערן פון 4—3 וואָכן. קומענדיק אַהיים נאָך אַזאַ פאַרברענגען אויף דער שויס פון דער נאַטור, האָבן מיר זיך געפילט יונג און מונטער.

שפּעטער זענען געפאָרן אויף הכשרה חברים פון די ייִנגערע קבוצות. דאָס לעבן דאָרט האָט געהאַט זייער אַ וויכטיקע באַדייטונג פאַר דער צוגרייטונג צום לעבן אין ישראל. אויף הכשרה האָבן מיר זיך פאַרנומען מיט פאַרשידענע פיזישע אַרבעטן, צו וועלכע די מערהייט חברים זענען נישט געווען צוגעוווינט. אויף אַזאַ אופן האָבן מיר זיך געגרייט צו דער עליה אידעיש, קולטורעל און פיזיש. אַ גרויס פּראָבלעם איז געווען דאָס אַרויסרייסן זיך פון שטוב, כדי צו פאָרן אויף הכשרה, ווייל מערסטנטייל חברים זענען געקומען פון רעליגיעזע היימען און זייערע עלטערן זענען נישט מסכים געווען אויף דעם אַז די קינדער זאָלן פירן אַ „פרייען״ לעבן. נישט איינער פון די חברים האָט זיך פשוט אַרויסגעגנבעט ביינאַכט פון שטוב און אוועקגעפאָרן.

מיר האָבן זיך אויסגעהאַלטן פון די „אָרעמע גראַשנס״, וואָס חברים האָבן געצאָלט מיטגלידס־אָפּצאָל. מיר האָבן זיך נישט פאַרנומען מיט קיין פּאָליטיק. מיר זענען געווען אַ ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע און געשטרעבט צו עליה. צוליב די שוועריקייטן פון עליה, זענען פיל חברים געפאָרן, ווו נאָר איינער האָט געקאָנט. אַ גרויסער טייל האָט עמיגרירט קיין בראַזיל, ווו איך האָב זיי אַלע געטראָפן אין יאָר 1965.

די באַגעגעניש נאָך 30 יאָר איז געווען זייער אַ רירנדיקע, די פרייד איז געווען גרויס. ביי אָרטשיטענענבלאַט אין ריאָ־דע־זשאַנעיראָ, האָבן גורדוניסטן איינגעאָרדנט פאַר מיר אַ פּרעכטיקן אָוונט אויף וועלכן מ׳האָט זיך דערמאָנט די אַמאָליקע צייטן. עס האָט זיך אָבער געפילט ביי די חברים, אויך איצט, אַ בענקשאַפט צו ישראל. אַ סך פון זיי האָבן שוין באַזוכט ישראל און איינצלנע האָבן זיך אפילו באַזעצט אין דער יידישער מדינה. צו אונדזער ווייטיק איז אָבער די גרעסטע טייל פון אונדזערע חברים פאַרבליבן אין שטעטל און צוזאַמען מיט אַלע יידן אומגעבראַכט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע מערדער. זיי אַלע איז נישט באַשערט געווען צו דערלעבן די פאַרווירקלעכונג פון זייער חלום — די אַנטשטייונג פון מדינת ישראל.

זייער אָנדענק וועט ביי אונדז תמיד בלייבן הייליק!

„גורדוניה" אין קראשניק

יצחק גורן, משמר־השרון

א.

אונדזער יידישע יוגנט אין שטעטל פלעגט זיך אַרומדרייען אין די שמאָלע געסלעך — און נישט געהאַט ווו אויסצונוצן זייער ענערגיע און מוט. שבת נאָך מיטאָג, ווען די זון פלעגט אָנהייבן זיך זעצן איבער די לאַנקעס אַרום דעם שטעטל, האָבן זיך שאָטנס אויסגעשפּרייט אויף די בערגלעך, ווו ס'זענען געשטאַנען די קליינע הייזלעך פון שטעטל. פון דער צווייטער זייט זענען די לאַנקעס אַוועק ווייט־ווייט, ווי אַ טונקעלער וואַלד, פאַרשטעלט דעם האָריזאָנט. אין יענע בין־השמשות פלעגן מאַסן יידישע יוגנט שפּאַצירן מיט געמאָסטענע טריטלעך אויף דער ראַכעוועער גאַס, שמועסן און טרוימען וועגן שענערע טעג און אַ בעסערע צוקונפט...

אַ געוויסן זומער 1927, האָבן זיך צונויף גענומען אַ פּאָר צענדליק יינגלעך, 16—17 יאָר אַלט. געטראָגן האָבן זיי לאַנגע, שוואַרצע כאַלאַטלעך און יידישע היטעלעך אויפן קאָפּ. זיי האָט געפּייניקט אַ שטרעבונג צו ענדערן די גראָע ווירקלעכקייט. זיי האָבן געהערט פון חלוצים, וואָס באַאַרבעטן פעלדער און גערטנער, בויען יידישע קאָלאָניעס, לעבן אין קיבוצים ווו ס'הערשט פריינדשאַפט און גערעכטיקייט. די יונגע הערצער האָבן זיך אָנגעפּולט מיט פרייד און האָפענונג.

אין יענע טעג האָט עקזיסטירט אין אונדזער שטעטל אַ שטאַרקע פּועלי־ציון און „פרייהייט"־אָרגאַניזאַציע. פון זייער לאָקאַל האָבן זיך אָפּט געטראָגן קלאַנגען פון יידישע אַרבעטער־לידער מיט ארץ־ישראלדיקע מאָטיוון. נאָר אונדזערע בעל־הבתישע, אָרטאָדאָקסישע יינגלעך, האָבן נישט געקאָנט (און אפשר נישט געוואָלט) געפינען דעם וועג צו דער „פרייהייט"־יוגנט, הגם זייער חלום איז געווען — ציון, עברית און אַ חלוציש לעבן.

ביז ס'איז דערשינען משה־פּסח פיינגאָלד. אַביסל עלטער פון אונדז מיט פיל דערפאַרונג אין לעבן. אָן שום ספק: ער וועט אונדז זיכער פירן אויפן ריכטיקן וועג. ער האָט דערציילט וועגן אַ פּאַרטיי „התאחדות" און אירס אַ יוגנט־אָרגאַניזאַציע „גורדוניה", וועמענס ציל ס'איז עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל און דאָרט בויען נייע קבוצות. דער דאָזיקער פּראָגראַם האָט זייער אנטשפּראָכן אונדזערע שטרעבונגען, געפילן און חלומות.

אין די אָוונטן פלעגן מיר זיך טרעפן אין פאַרשידענע ערטער אין שטעטל. אָפּטמאָל אין בית המדרש (אין „קליינעם שטיבל", ביים בית־המדרש). נישט איין מאָל פלעגט מען פון דאָרט פאַרטרייבן: „אַרויס יונגען, אַרויס לאָבוסיס!". נישט האָבנדיק ווו זיך צו פאַרזאַמלען, איז אונדזער ערשטער שטרעבונג געווען צו דינגען אַן אייגענעם לאָקאַל. אָבער ווו נעמט מען אַזאַ גרויסע סומע געלט? און ווער וועט וועלן פאַרדינגען אַ וווינונג? אָנשטויסנדיק זיך אין אַזעלכע גרויסע שוועריקייטן, האָט אויך משה־פּסח פאַרלאָזט. אָן אַ מנהיג זענען מיר געבליבן אין גאַנצן פאַרצווייפלט, נישט גלויבנדיק, אַז מיר וועלן קאָנען ווייטער עקזיסטירן.

פון דעסטוועגן זענען מיר זיך נישט צעפאַלן. נאָך לאַנגע באַמיונגען, וואָס האָט גענומען אַ גאַנצן זומער, האָבן מיר דערגרייכט צו אַ לאָקאַל. טאַקע אַ קליין צימערל, אָבער אַ וואַרעמע שטימונג האָט דאָרט געהערשט. דער לאָקאַל האָט זיך געפונען אויף דער וועסאָלע גאַס, ביי אברהם־משה צעשלע, אַ הייסער מיזרחיניק.

די געזאַנגען און טענץ פון „גורדוניה" האָבן זיך געלאָזט הערן אין די קראַשניקער געסלעך. אין די אָוונטן פלעגן מיר זיך פאַרזאַמלען און אונדזערע געפילן „אויסגיסן" אין פאַרשידענע לידער, רעפעראַטן, דיסקוסיעס. אין אָנפאַנג איז אונדזער רעפערטואַר געווען אַן אָרעמער. אפילו אַ „האָרא"־טאַנץ האָבן מיר נאָך נישט געקענט, אָבער פון צייט צו צייט פלעגט געברענגט ווערן אַ נייַ, חלוציש לידל — און מיר האָבן עס אויפגעכאַפּט און געזינגען מיט גרויס התלהבות.

ב.

דעם „האָראַ" האָט אונדז אויסגעלערנט מרדכי האמפּעל פון דער צענטראַלע, בעת זיין ערשטן באַזוך. פון דאַן אָן פלעגן מיר טאַנצן יעדן אָוונט מיט גרויס התלהבות, עד כלות הנפש.

די ערשטע צייט זענען מיר געווען בלויז יינגלעך, ווייל געבן אַ האַנט אַ מיידל — האָבן מיר נאָך נישט געוואַגט. נאָר די צייט טוט זיך ס'איריקע. אין לאָקאַל

באַוויזן זיך די ערשטע מיידלעך. זיסעלע ענדער האָט „געבראַכן דאָס אייז". דערנאָך האָבן זיך באַוויזן אין „גורדוניה" אַ סך מיידלעך — קליינע און גרויסע. אין אַ קורצער צייט, איז דער לאָקאַל פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צענטער פֿון דער קראָשניקער יוגנט. די ארץ־ישראלדיקע לידער און טענץ האָבן זיך געטראָגן ווייט איבערן שטעטל, ביז שפּעט ביינאַכט, ביז מען איז אַוועק געפֿאַלן פֿון מידקייט. דערנאָך פֿלעגט מען זיך צונויף נעמען אין דרויסן ביינאַכט, אונטער דעם אויסגעשטערנטן הימל (ס'איז דאָרט געווען אַ קליינער, פֿאַרמאַכטער הויף) און אָנפֿאַנגען פֿון דאָסניי — מיט שטילע, מעלאַנכאָלישע לידער וואָס האָבן אויסגעדריקט ליבע, בענקשאַפֿט, טרויער...

היות מען האָט די שכנים אַרום געשטערט די נאַכט־רו, זענען מיר געווען געצוווּנגען צו פֿאַרלאָזן דאָס וואַרעמע ווינקעלע און זוכן אַן אַנדער אָרט — ביז מען האָט אויך פֿון דאָרטן פֿאַרטריבן.

מיר זענען נישט געווען געבענטשט מיט אייגענע קולטורעלע כוחות, וואָס זאָלן קאָנען פֿירן אַן אַרבעט צווישן דער יוגנט. דאָך האָט מען מיט אייגענע, הגם באַגרענעצטע כוחות אַלץ געטאָן, כדי הייבן דעם פּאָליטישן און געזעלשאַפֿטלעכן ניוואָ פֿון די חברים. קרוב 200 יוגנטלעכע זענען געווען רעגיסטרירט, אין עלטער פֿון 12 ביז 20 יאָר, איינגעטיילט אין קבוצות און אין גדודים. אין די שבתים און יום־טובים פֿלעגן מיר אַרויס־מאַרשירן הינטער דער שטאָט, אויף די לאָנקעס ביים קליינעם טייכל, צי אויפֿן זאַמעק און אין קליינעם וועלדל. אַ גאַנצן טאָג איז מען געווען באַשעפֿטיקט מיט שמועסן, געזאַנג און פֿאַרשידענע סקויטישע שפּילן — ביז שפּעט אין אָוונט. די ענדע איז נישט שטענדיק געווען אידיליש, ווייל עס פֿלעגן אויף אונדז אָנפֿאַלן פּוילישע כוליגאַנעס — און דער סוף איז געווען: צע־קלאַפּטע קעפּ פֿון ביידע צדדים.

אונדזערע טאַטעס און מאַמעס האָבן מיט אַ נישט גוט אויג געקוקט אויף אונדזער טעטיקייט, ספּעציעל די ראשי הקהל. זיי האָבן אונדז געזען ווי אַ באַנדע יונגען און מיידן, וואָס רק זיי זינגען און טאַנצן צו־זאַמען — און נישט איין מאָל אָנגעטאָן צרות ביי מלכות.

ג.

ס'דערמאָנט זיך אַזאַ פֿאַל: אין אַ געוויסן זומערדיקן אָוונט האָבן זיך באַוויזן אין לאָקאַל דער ביסקעוויצער רבי מיט אַ גרופּע חסידים. אויף מיין פֿראַגע וואָס איז

קבוצת חברים מ„תרומפלדוריה" (יולי, 1933), לרגל עלייתו ארצה של שלמה למדיקר
אַ גרופּע חברים פֿון „תרומפלדוריה" (יולי, 1933), ביים געזעגענען שלמה לעמדיקער צום עולה זיין.

זייער פאַרלאַנג, האָבן זיי געענטפערט, אַז זיי זענען געקומען דאָ לערנען אַ פרק משניות און „להחזיר אותנו למוטב". זיי האָבן זיך געזעצט ביים טיש, גוט אַרומגעקוקט, באַטראַכט די בילדער וואָס האָבן געהאַנגען אויף די ווענט: גורדון, טרומפּלדור, הרצל. זאָגט איין חסיד צום רב, ווייזנדיק אויף די בילדער:

— זעט וואָס פאַר אַ להכעיסניקעס זיי זענען. דער אַלטער ייד, א. ד. גורדון, האָט אַ גרויסע באָרד און איז פאָטאָגראַפירט בגלוי ראש, און דער יונגערמאַן, טרומפּעלדאָר, וואָס האָט אַ געגאָלט פנים, טראָגט גאָר אַ היטל...

די ידיעה וועגן די „געסט" האָט זיך פאַרשפּרייט שנעל — און דער לאָקאַל האָט זיך אָנגעפילט מיט גורדוניסטן. פלוצלינג איז געוואָרן פינצטער און די חסידים זענען נעלם געוואָרן אין דער פינצטערניש.

„גורדוניה" האָט אַריינגעברענגט אַן איבערקערעניש צווישן דער שטעטלדיקער יוגנט. אַלץ וואָס ס'איז געווען אָנגענומען אין די כלומרשט אינטעליגענטע קרייזן אַלס קולטורעל, פאָרגעשריטן — האָבן מיר דערפון געמאַכט אַ חוזק. שיינע, מאָדערנע קליידער, טייערע אָנצוגער — מאַכן דעם מענטש פאַר אַ שמענדריק; קראַוואַט האָט ביי אונדז געהייסן — הערינג; מאָדערנע טענץ, בעלער — אסור להזכיר. די אַלע פּסעוודאָ־קולטורעלע מאַניערן האָבן אין אונדזערע אויגן אויסגעזען צביעותדיק און לעכערלעך! מיר האָבן איינגעפירט פשטות אין אָנטאָן און אין מענטשלעכע באַציונגען.

ד.

צום סוף וויל איך דערמאָנען אַ געוויסן טיפּ, וואָס האָט אַלע יאָרן „געקלעפּט" אין דער „גורדוניה". דאָס איז געווען אַ דערוואַקסענער בחור, אָנגעטאָן נאַכלעסיק. ער האָט מיט אַ טיפע, שיינע טענאָר־שטימע געזונגען העברעישע לידער. געהייסן האָט ער שלום, אָבער חברה האָט אים גערופן: חבר שלום, אָדער חבר קאַרק. ער איז נישט געווען קיין געבוירענער אין אונדזער שטעטל, געקומען פון דעם שכנותדיקן שטעטל יאָניוו. זיין באַשעפטיקונג — וואַסערטרעגער. אַ גאַנצע וואָך פלעגט ער טראָגן וואַסער אין די בעלי־הבתישע הייזער. און אין דער פרייער צייט פלעגט ער אָפּהיטן „גורדוניה". זיין איבערגעגעבנקייט דער אָרגאַניזאַציע איז געווען בלב ונפש. ער איז געווען גרייט זיך מקריב צו זיין, אויב עמעצער האָט אויסגערעדט אַ שלעכט וואָרט אויף „גורדוניה".

שפּעט אין אָוונט ווען עס פלעגט ווערן שיטערער אין לאָקאַל, האָבן חברה זיך אַ נעם געגעבן צו אים, ער זאָל זינגען פאַרשידענע לידער. שטאַרק איז געווען זיין שטרעבונג „צו גיין" מיט אונדז קיין ישראל — ווי ער פלעגט זיך אויסדריקן.

אויף די אויספלוגן אויסער דער שטאָט, פלעגט ער אונדז שטענדיק באַגלייטן. די מיידלעך האָבן אים אויסגענוצט אויפן וועג, אַרויפגעלייגט אויף אים די מאַנטלען, ווען זיי זענען מיד געוואָרן. דאַן האָבן מיר נישט געזען דעם חבר שלום, נאָר אַ באַרג מיט מלבושים באַוועגט זיך ביים סוף. זומער, ווען מיר פלעגן אַרויס אויף אַ קאָלאָניע, איז ער געקומען מיך בעטן מיר זאָלן אים מיטנעמען. אויף דער פראַגע „וואָס וועסטו דאָרט טאָן?" האָט ער געענטפערט: „איך וועל טראָגן וואַסער". ער האָט געגלויבט אַז עס וועט קומען אַ טאָג און „גורדוניה" וועט „גיין" נאָך ארץ־ישראל, און פאַרשטענדלעך, אים מיטנעמען. אויך אין ישראל וועט ער טראָגן וואַסער...

ה.

צענדליקער חברים פון „גורדוניה" געפינען זיך איצט אין ישראל. אייניקע לעבן אין קיבוצים, די מערהייט — צעשפּרייט איבערן גאַנצן לאַנד, ווי אויך אין פאַרשידענע לענדער אויף דער וועלט. פון צייט־צו־צייט, ווען מיר האָבן זיי אַלס געסט אין ישראל, פאַרזאַמלען זיך אַלע צוזאַמען, ברענגען אַרויס זכרונות פון „גורדוניה" אין אונדזער שטעטל.

דער אנהייב פון פראפעסיאנעלן פאראיין

זשאַק גאָלדבוים, פּאַריז

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען קראשניק איז געווען אָקופּירט דורך די עסטרייכער, האָט אין יאָר 1916 זיך געגרינדעט אין שטעטל אַ יידישע פאָלקס־ביבליאָטעק, אָנגעפירט דער עיקר דורך דער אינטעליגענץ. אַרבעטער זענען דאָרטן געווען פאַרטראָטן זייער ווייניק. אָבער אַ טייל פון זיי איז געלונגען זיך איינצושרייבן אַלס מיטגלידער, גענומען ביכער צום לייענען. אויך דער שרייבער פון די שורות איז געוואָרן מיטגליד אין דער ביבליאָטעק.

מיר פלעגן כסדר נעמען צום לייענען ביכער, וועלכע זענען איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט. אַ גרופּע חברים האָט אַ פּריוויט־צו־נאַכט זיך געטראָפן ביי אַ חבר אין שטוב, אָדער אַ שבת נאָך מיטאָג פלעגן מיר גיין אין ראַכעווער וועלדל און דאָרט געלייענט.

איין מאָל האָבן מיר באַקומען 2 ביכער: פון דוד עדעלשטאַט און פון יונה ראָזענפעלד. צום ערשטן מאָל געלייענט אַרבעטער־לידער, וועלכע האָבן גערופן דעם אַרבעטער צום קאַמף. מיר האָבן דערזען די ליכטיקע שיין, אַנטפּלעקט אַז ס'איז פאַראַן אַן אַרבעטער־קלאַס, וועלכער קעמפט פאַר אַ בעסערן מאָרגן. אויב מען וויל לעבן בעסער, דאַרף מען דאָס אויסקעמפן.

צו יענער צייט האָבן זיך געפונען אין קראשניק אַ פּאָר הונדערט אַרבעטער פון פאַרשידענע פאַכן: שניידערס, שוסטערס, היטלמאַכערס, סטאָלערס, קאַמאַשנשטעפּערס, גאַרבערס און אַנדערע. מען פלעגט אַרבעטן פון פאַרטאָג ביז 12 ביינאַכט. אויך שבת ביינאַכט, נאָך הבדלה, האָט מען געמוזט צוריקגיין צו דער אַרבעט ביז חצות, אָדער אַזוי לאַנג, ביז דער מייסטער האָט געהייסן אַהיימגיין. געאַרבעט האָט מען ביי קלאָגעדיקע באַדינגונגען.

אין יענער צייט איז אויף פּסח אַהיים געקומען פייוול יושער, אַ רימער, וועלכער האָט געאַרבעט צוויי יאָר אין טאַרנע, גאַליציע. ער איז דאָרט געווען פאַרשריבן אין אַ פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין. אַזוי ווי ער האָט געהאַט אַ גוטן קאָפּ און שרייבן האָט ער אויך געקאָנט, האָט ער אונדז אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן — און איז שוין פאַרבליבן אין קראשניק.

עס האָט געדויערט אַ קורצע צייט און ס'איז געגרינדעט געוואָרן אַ פּראָפעסיאָנעלער פאַראיין פון אַלע פאַכן. פייוול איז טאַקע געוואָרן סעקרעטאַר פון פאַראיין. מיר האָבן אָנגעהויבן אָרגאַניזירן יעדער פאַך באַזונדער, דורכגעפירט שטרייקן, אַרויסגעשטעלט פאָדערונגען און טאַקע אויסגעקעמפט בעסערע באַדינגונגען. מיר האָבן אויך געפירט אַ קולטור־אַרבעט. פון צייט צו צייט אַראָפּגעברענגט פון לובלין רעפערענטן, געשיקט פון „בונד“, ווייל קיין אַנדערע יידישע אַרבעטער־פּאַרטיי האָט דעמאָלט נישט עקזיסטירט.

פאַרשטייט זיך, אַז די מייסטערס זענען גאָרנישט געווען צופרידן צו דעם. ביי יעדער אַקציע פלעגט זיך רודערן אויף טיש און אויף בענק. אין בית־המדרש, צווישן מנחה־מעריב, פלעגן זיי זיך טשעפּען צו די פאָטערס פון די אַרבעטער. „היתכן? ר' מענדל, ר' משה, ר' הערשל — ווי קומט עס, אַז עץ דערלויבט אייערע קינדער זאָלן ווערן ציציליסטן, שטרייקערס? עס איז דאָך עק וועלט“.

די מייסטערס האָט גאָרנישט געהאָלפן. וואָס ווייטער, האָט מען זיך בעסער אָרגאַניזירט. מיר האָבן געפירט אַ שיינע אַרבעט. אין פאַראיין האָבן זיך אפילו פאַרשריבן די דינסט־מיידלעך. אויך זיי האָט מען אַזוי אָרגאַניזירט, אַז ס'איז געוואָרן אַ גאַנצע איבערקערעניש. מ'האָט אויסגעבעסערט זייערע לוינען.

ביסלעכווייז האָבן זיך אויסקריסטאַליזירט אייגענע כוחות, מען האָט אָנגעהויבן זיך אויסלערנען האַלטן רעפעראַטן אויף פאַרשידענע טעמעס. ס'איז אונטערגעוואַקסן אַ שיינע אַרבעטער־יוגנט — און קראשניק האָט נישט געהאַט מיט וואָס צו שעמען זיך כלפּי אַנדערע שטעט. אַזוי איז אַוועק אַ גוטע אַרבעט, ביז דער באַפרייונג פון פוילן.

*

מיטן אַנטשטיין פונעם אומאָפּהענגיקן פוילן, איז געוואָרן אַ צעשטערונג פון אונדזער פאַראיין. מען האָט גערופן צום מיליטער־דינסט עטלעכע יאָרגענג, וואָס האָט געטראָפן כמעט די גאַנצע פאַרוואַלטונג פון פאַראיין, ווי אויך אַ סך מיטגלידער. דער פאַראיין איז געבליבן אויף הפקר, נישט געווען ווער עס זאָל מיט אים אָנפירן. אַזוי האָט געדויערט אַריבער צוויי יאָר, ביז

מיר האָבן אָנגעהויבן ביסלעכווייז צוריק קומען, נאָר געטראָפן דעם פאַראיין פאַרמאַכט. דאַקעגן האָט עקזיסטירט אַ גוט־אָרגאַניזירטער מייסטער־פאַראיין מיט אברהמטשע פייער אַלס פאָרזיצער.

מיר זענען אַרומגעגאַנגען ווי דערשלאָגן, ווייל מען האָט שוין געהערט שטימען פון די מייסטערס, אַז די שטרייקערס קומען צוריק, אָבער היינט איז נישט ווי פריער, איידער זיי זענען אַוועק דינען. איצט וועלן זיי אָנטרעפן אויף אָרגאַניזירטע מייסטערס און צוריק עפענען זייער פאַראיין, וועט נישט אָנקומען אַזוי גרינג. מיר האָבן קיין סך צייט נישט געוואָלט פאַרלירן. מען האָט אַלץ געמוזט מאַכן גוט און געהיים, זיי זאָלן זיך נישט דערוויסן וואָס מיר גייען טאָן. מיר האָבן אָפּגערעדט מיט יאנקעלע אליהו שענקערס זון, וועלכער איז אויך געווען אין דער פריערדיקר פאַרוואַלטונג, אַז מיר וועלן שבת קומען אַ צען מאַן צו זיי אין שענק, ער זאָל אונדז אַריינלאָזן דורך דער הויף־טיר.

געקומען זענען מיר צו צוויי מאַן, גענומען אַ פעסעלע ביר. דאָס האָט געהייסן פאַר זיינע עלטערן, אַז מיר זענען געקומען טרינקען ביר. נאָר פאַקטיש געהאַט אויפן אָרט אַ באַראַטונג און באַשלאָסן, אַז מען שיקט צוויי חברים קיין לובלין וועגן אַ לעגאַליזאַציע צוריק צו עפענען דעם פאַראיין: דעם חבר רויטשטיין און דעם שרייבער פון די שורות. דעם זעלבן אָוונט זענען מיר געפאָרן קיין לובלין, צומאָרגנס זיך געטראָפן מיט דעם סעקרעטאַר פון פראָפעסיאָנעלן פאַראיין אין לובלין, משה ווייסמאַן, וועלכער האָט אונדז געגעבן אַ בריוו קיין וואַרשע צו ווענדן זיך אין דער צענטראַלע.

אין משך פון דריי טעג איז אויסגעאַרבעט געוואָרן די לעגאַליזאַציע מיט די סטאַטוטן. מיר זענען גלייך צוריקגעפאָרן נאָך לובלין, צום אַרבעטס־אינספעקטאָר, וועלכער האָט באַדאַרפט אונטערשרייבן די לעגאַליזאַציע. שטעלט אייך פאָר די פרייד פון אַלע חברים, ווען מיר האָבן צוריק געעפנט דעם פאַראיין.

מיר האָבן באַלד צונויפגערופן אַ פאַרזאַמלונג און געשאַפן אַ סומע געלט, געדונגען אַ פאַסיקן לאָקאַל און צוריק אָנגעהויבן פירן אַ טעטיקייט.

אין דער צייט איז חבר זיידענבאַנט צוריק געקומען פון רוסלאַנד און ער האָט אונדז זייער אַ סך געהאָלפן אין דער צוריק אָרגאַניזירונג פון פאַראיין. מיר האָבן אים אַוועקגעשטעלט בראש פון דער אָנפירונג. מען האָט דערגרייכט אַ 10־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג און מיט דערפאָלג דורכגעפירט פאַרשידענע שטרייקן. מיר האָבן אויך געפירט אַ קולטור־אַרבעט. ביז אַ געוויסן טאָג האָבן מיר באַשלאָסן צו שיקן אַ פאָדערונג צום מייסטער־פאַראיין, אַז מיר ווילן אַן 8־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג. אַזוי ווי זיי האָבן נישט געוואָלט נאָכגעבן, האָבן מיר באַשלאָסן אַרויסצוגיין אין אַ שטרייק, וועלכער האָט געדויערט אַ פאָר וואָכן. די מייסטערס זענען דאָס מאָל געווען פאַרעקשנט, נישט געוואָלט נאָכגעבן. אַזוי ווי צווישן די שטרייקערס האָבן זיך געפונען אַ סך אַרבעטער וועלכע האָבן געהאַט פרויען מיט קינדער, האָט זיך ביי זיי געשאַפן אַ שטימונג, אַז מען דאַרף פאַרענדיקן דעם שטרייק. מיר האָבן נישט געהאַט קיין ברירה, מען איז געקומען צו אַ קאָמפּראָמיס אויף 9 שעה אַ טאָג און דער עולם איז צוריק געגאַנגען צו דער אַרבעט.

*

איייניקע חברים פון דער אָנפירונג האָבן אויך אָנטייל גענומען אין דראַמאַטישן קרייז ביי דער פאָלקס־ביבליאָטעק, זיך באַטייליקט אין פאַרשידענע פאָרשטעלונגען און קולטור־אימפּרעזעס. עס איז אַוועק זייער אַ שיינע אַרבעט.

מער וועגן דער טעטיקייט פון פאַראיין האָב איך נישט וואָס איבערצוגעבן, ווייל איך בין אוועק קיין לובלין אַרבעטן און מיט אַ צייט שפּעטער בין איך אָפּגעפאָרן קיין פראַנקרייך.

זכרונות וועגן „בונד" און „צוקונפט"

זעליג (זשאַרזש) גאַרפינקעל, פּאַריז—נתניה

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין יאָר 1914, ווען ס'איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, בין איך נאָך געווען אַ חדר־ייִנגל, געלערנט ביים דרדקי־מלמד אברהם בראַנד. הגם כ'בין דעמאָלט אַלט געווען 3 יאָר, האָט זיך טיף איינגעקריצט אין זכרון דאָס בילד ווי אונדזער מלמד, אויף דער ידיעה וועגן אויסגעבראָכענעם קריג און נאָכן דערזען אַדורכפליִען איבער קראַשניק דעם ערשטן באַלאָן, האָט זיך אַזוי איבערגענומען מיטן גורל פון זיינע תלמידים, אַז ער האָט אונדז אַלעמען צוגערופן און געטוליעט צו זיך, גענומען באַשיצן דאָס קליינוואַרג ווי אַ קוואָקע אירע הינדעלעך. אין שטעטל איז געוואָרן אַ סומאַטאָכע, יידן האָבן גענומען לויפן אין שול אַריין, דערנאָך אין די קעלערן פון די יאַטקעס, כדי זיך באַהאַלטן. אין אויגנבליק איז די שול געוואָרן פאַרפולט מיט מענטשן. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און קראַשניק איז געוואָרן באַזעצט פון קאָזאַקן, אין שטעטל איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ מיליטערישער רעזשים.

מיט עטלעכע חדשים שפּעטער האָט זיך אָנגערוקט די עסטרייכישע אַרמיי, וועלכע איז געקומען פונעם נאָענטן גרענעץ־פּונקט זאַקליקאָוו. אינעם טאָל נישט ווייט פון קראַשניק איז פאָרגעקומען די ערשטע שלאַכט פוןביידע פיינטלעכע אַרמייען און דאָס צאַרישע חיילות האָט געליטן אַ מפּלה. דערנאָך האָט די קהילה געבראַכט צו קבר ישראל די געפאַלענע יידישע סאָלדאַטן פון ביידע אַרמייען.

די עסטרייכישע אקופּאַציע האָט פאַרלייכטערט דער יידישער באַפעלקערונג. אַנטקעגן דעם ברוטאַלן צאַרישן רעזשים, האָט דאָס לעבן ביים עסטרייכער אויסגעזען פיל גרינגער. בעת דער רוסישער הערשאַפט, זענען אַ סך יידן איבערגעלאָפן קיין עסטרייך, צוליב דער נאָענטקייט פון דער גרענעץ (זאַקליקאָוו). מיטן איינשטעלן די נייע מאַכט, איז אַלס פּאָליציי־קאָמיסאַר באַשטימט געוואָרן אין קראַשניק אַן אָפיציר, וועמען מיר האָבן גערופן שלאָמקע. ער איז געווען אַ ייד און פלעגט אָפט זיין אַ גאַסט אין בית־המדרש צי אין שול, באַזונדערס אין די שבתים און יומטובים. אַלנפאַלס, מיר האָבן זיך נישט געהאַט צו באַקלאָגן אויף די נייע הערשער אין שטעטל.

אַ באַזונדערע סענסאַציע אין שטעטל האָט אַרויסגערופן דער פאַקט, וואָס איינער פון די אָנגעזעענע אָפיצירן פון דער עסטרייכישער אַרמיי האָט זיך פאַרליבט אין אַ קראַשניקער יידישע טאָכטער און מיט איר חתונה געהאַט. (ווען די דייטשן זענען אין יאָר 1939 אַריין קיין קראַשניק, האָבן זיי פאַרגעלייגט דעם דאָזיקן אָפיציר ער זאָל מיט זיי מיטאַרבעטן — אָבער ער האָט אָפגעזאָגט, נישט ווילנדיק פאַראַטן זיין יידישע פרוי און קינדער. די דייטשן האָבן אים דערמאָרדעט).

2 יאָר האָבן די עסטרייכער געהערשט אין שטעטל, ביז נאָך אַ שלאַכט מיט די רוסן אין יאָר 1916, אין וועלכער די לעצטע האָבן אָפּגעהאַלטן אַ נצחון. דערנאָך איז אַוועק אַ פּרשה כסדרדיקע קאַמפן, אַזוי ביזן סוף קריג, ווען איינמאָל האָבן געזיגט די עסטרייכער, אַ צווייט מאָל — די רוסן. פאַרשטייט זיך, אַז די יידישע באַפעלקערונג האָט דערפון שטאַרק געליטן.

אין יאָר 1917, געדענק איך, האָט די אָפּטרעטנדיקע רוסישע אַרמיי מיטגענומען מיט זיך אַלס ערובניקעס דעם קראַשניקער רב, דעם פוילישן בירגערמייסטער און דעם גמינע־שרייבער ר' אייזיק פישל. אַזוי ווי די קצבים זיילער, אַ פאָטער מיטן זון, האָבן זיך אָנגענומען פאַרן רב, האָט מען אויך זיי ביידע צוגענומען און אַוועקגעפירט קיין יאַנאָוו־לובעלסקי, ווו מ'האָט אַלע אויפגעהאָנגען. ערשט נאָך דער עקזעקוציע איז אָנגעקומען אַ באַפעל די ערובניקעס צו באַפרייען, ווייל זיי זענען אומשולדיק. נאָר די האָבן שוין געהאַט באַצאָלט מיט זייערע לעבנס.

אַז די רוסן זענען אַריין קיין קראַשניק, האָבן זיי גאָר פון די יידן געפאָדערט אַן „אַליבי", אַז זיי האָבן נישט מיטגעאַרבעט מיט די עסטרייכער. געווען אַמאָל אַ פאַל, אַז ווען יידן האָבן מחדש געווען די לבנה, האָט מען זיי באַשולדיקט אין געבן אָפּגערעטע צייכנס דעם שונא. אַזאַ בלבול איז ווידער געווען אַ געלעגנהייט פאַר רדיפות און אָנצוטאָן צרות אונדזערע יידן.

פּוילן ווערט אומאָפּהענגיק

אין יאָר 1918 ווערט פּוילן אומאָפּהענגיק און פּילסודסקיס לעגיאָנערן מאַרשירן אַריין קיין קראַשניק. עס ווערט איינגעשטעלט אַ בירגער־מיליץ, אין וועלכער

ס'האָבן זיך אויך באַטייליקט יידן. פאַרשטייט זיך, אַז נישט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג איז געווען מסכים מיט דעם, אַז אחינו בני ישראל זאָלן דינען דעם נייעם רעזשים וועלכער האָט אָפן אָנגעהויבן אַרויסווייזן אַנטי־סעמיטיזם. די קעגנערס זענען געווען דער עיקר אַלטע רעוואָלוציאָנערן נאָך פון פינפטן יאָר און אויך די יונגערע, לינקע עלעמענטן. דאַקעגן אַן אַנדערער טייל האָט געהאַלטן, אַז ביים הערשנדיקן תוהו־ובוהו מיטן איינשטעלן די נייע מאַכט, איז וויכטיק צו האָבן יידן אין דער בירגער־מיליץ, ווייל זיי וועלן קודם כל באַשיצן די יידן פון פאָגראָמשטשיקעס און רויבערס. דער דאָזיקער שטאַנדפונקט האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר ריכטיק, די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך נישט געפילט אַזוי שוצלאָז.

מיט אַ יאָר שפּעטער — אַ נייַ אָנשיקעניש אויף קראַשניק. אַ פוילישע מיליטערישע פאָרמאַציע אונטער דער אָנפירונג פון גענעראַל האַללער האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט פאָגראָמען אויף יידן און מיט שניידן זייערע בערד. אויך קראַשניק האָט נישט אויסגעמיטן די דאָזיקע פּלאָג און מיר האָבן געהאַט אויסצושטיין פון די „האַלערטשיקעס" אַ סך צרות. צו די רדיפות זענען נאָך צוגעקומען הארבע עקאָנאָמישע פּראָבלעמען. דער אָפּמאַך אין ברעסט־ליטאָווסק האָט טאַקע געבראַכט אַ שלום, אָבער נישט גענוג ברויט צו דער זעט און אַ מלבוש זיך אָנצוטאָן פאַר דער אויסגעמאַטערטער באַפעלקערונג. די יידן אַלאַרמירן זייערע ברידער מעבר לים און דער „דזשאָינט" הייבט אָן שיקן שפּייז און מלבושים. אויך קראַשניק באַקומט איר ציטייל און די נאָר וואָס געשאַפענע יידישע קהילה פאַרנעמט זיך מיטן פונאַנדערטיילן די צוגעשיקטע מתנות. גלייכצייטיק אַנטוויקלט זיך אויך אַ שמוגל, פון וועלכן עס ציען חיונה אַ סך יידישע משפחות אין שטעטל.

די ניי־געשאַפענע פוילישע רעגירונגס־שול (די א.ג. „פּאָווישעכנע") האָט נישט געקאָנט אריינגעמען אַלע יידישע קינדער. ס'האָט געדראָהט אַ געפאַר זיי זאָלן בלייבן אין גאַס, אָן בילדונג אין אָן אַ שול. האָבן אַ גרופע געזעלשאַפטלעכע טוערס אויפגעשטעלט אַ באַזונדערע יידיש שול, וועלכע האָט אַריינגענומען די קינדער וואָס האָבן נישט געפונען זייער אָרט אין דער „פּאָווישעכנע". איינע אַזאַ יידישע שול, וועלכע מ'האָט באַצייכנט אַלס בירגערלעכע, איז געגרינדעט געוואָרן דורך יאָסעלע לערער און דער לערער סאָם. די שול איז באַשטאַנען פון איין קלאַס, זי האָט קעזיסטירט אַ 4—5 יאָר. מיט דער צווייטער יידישער פאָלקס־שול האָט אָנגעפירט דער לערער בלאָט און אַ לאָדזשער לערערין, די שפּעטערדיקע פרוי פון הערשעלע גרינער. אויך די פאָלקס־שול האָט נישט געהאַט מער ווי איין קלאַס, נאָר געלערנט האָט מען אין צוויי שיכטן. די גאַנצע שול איז באַשטאַנען פון אַ בוידעם־שטיבל, ווו ס'האָבן געלערנט די אָרעמסטע קינדער.

נאָכן פאַרענדיקן די פויליש־באָלשעוויסטישע מלחמה אין יאָר 1920, האָט אין קראַשניק זיך אָנגעהויבן באַוויזן אַ גרויסע צאָל פליטים פון די שטעט און קלענערע ישובים, וועלכע האָבן געליטן פון די קריגס־אָפּעראַציעס. דער אויסערלעכער אויסזען פון די פליטים, זייערע קראַנקייטן און הונגער, האָבן אָנגעוואָרפן אַן אימה אויף די קראַשניקער יידן וואָס האָבן נישט געוווּסט ווי אַזוי אויפנעמען און איינאָרדענען די אומגליקלעכע. דאָך האָט די קהילה־פאַרוואַלטונג אַלץ געטאָן אויף צו לינדערן די נויט פון די מלחמה־קרבנות. פאַרשטייט זיך, אַז אויך די באַפעלקערונג האָט צוגעהאָלפן. נאָר די עפעקטיווסטע הילף איז געקומען פון אַמעריקאַנער „דזשאָינט".

דערוואַכונג פונעם געזעלשאַפטלעכן לעבן

פּאַראַלעל מיטן דאָזיקן געראַנגל פאַר עקזיסטענץ און פרנסה, הייבט אָן זיך איינשטעלן אַ געזעלשאַפטלעך לעבן. פּאַרטייען, אָרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס נעמען אויסוואַקסן ווי שוואָמען נאָך אַ רעגן. נישטאָ קיין איין פּאָליטישער כוח אין דעמאָלטיקן פוילן וואָס זאָל נישט האָבן זיינע אָנהענגער אין קראַשניק. אין יאָר 1923 אַנטשטייט אין אונדזער שטעטל אַ פיליאַל פונעם אַלגעמיינעם יידישן אַרבעטער־בונד „בונד".

צו די גרינדערס האָבן געהערט: יעקב זיידענבאַנד, הערשעלע גרינער, פייוועלע יושר, אהרון טאַרטער, יעקב גאָלדבוים, פסח גרינוואַלד, יעקב גורפינקעל און אַנדערע. גלייכצייטיק איז אַנטשטאַנען דער יוגנט־בונד „צוקונפט", וועמענס גרינדער זענען געווען: יצחק לעמער, מאיר זילבערבערג, חיילה גוטוויליק, יאַנקעלע צינגיסער, מאַרמעלע פלאַם און אַנדערע, וואָס זייערע נעמען איך דערמאָן זיך נישט איצט. דער לאָקאַל האָט זיך געפונען אין הויז פון הערשעלע גרינער, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסע דירה און אַ טייל פון איר אָפּגעגעבן פאַר דער אָרגאַניזאַציע און ביבליאָטעק, אָן שום אָפּצאָל.

דער ערשטער אויפטו פון „בונד" איז געווען: שאַפן אין שטעטל פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען פון באַקלייד־

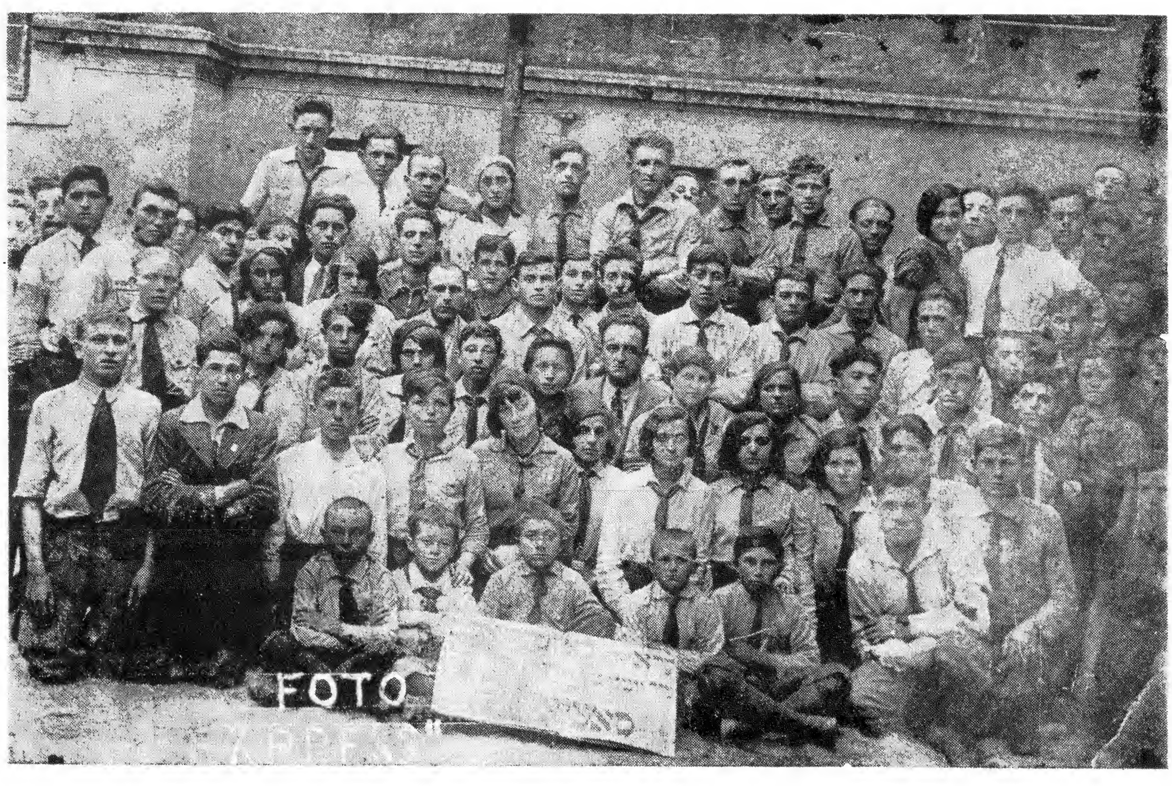
אַרבעטער, לעדער, טראַנספּאָרט. פֿאַרשטייט זיך, אַז ס'איז נישט פֿאַרנאַכלעסיקט געוואָרן די קולטור־אַרבעט, ווי דאָס שאַפֿן אַ ביבליאָטעק, גרינדן אַ דראַמקרייז, אין וועלכן ס'האָבן געשפּילט: אברהם און רויזע שאַפּראַן (פֿאַלאַטניק), שמוליק בראַפּמאַן, שלמה קאהן, חוה מילעכמאַן, חוהטשע ראזנעל, טאָפּטשע (?). אָנגעפֿירט מיטן קרייז האָט אַ רוסישער ייד מיטן נאָמען אָרלאָוו. פֿון די וויכטיקע פּיעסן וועלכע דער קרייז האָט געשטעלט, זענען געווען: „די זיבן געהאָנגענע" פֿון לעאָניד אַנדרעיעוו, „ביינאַכט אויפֿן אַלטן מאַרק" פֿון י. ל. פּרץ, „טוביה דער מילכיקער" פֿון שלום עליכם, אנסקיס „דיבוק" און נאָך. די פֿאָרשטעלונגען זענען פֿאָרגעקומען אין שטאָטישן קינאָ און דער זאַל איז תּמיד געווען איבערפֿולט. דער דערפֿאָלג פֿונעם דראַמקרייז איז געווען אַזוי גרויס, אַז ער האָט אויך גאַסטראָלירט אין די אַרומיקע ישובֿים מיט אַ יידישער באַפֿעלקערונג.

די קולטור־אַרבעט האָט זיך אויסגעדריקט אין קעסטל־אָוונטן — מיט אייגענע כּוחות: מאיר זילבערבערג און יצחק לעמער. פֿון לובלין זענען אָפּט געקומען רעפֿערענטן און אינסטרוקטאָרן, ווי: לייבל לערער, משה ווייסמאַן און אַנדערע. אין קראָשניק איז שטאַרק פֿאַרשפּרייט געוואָרן די וואַרשעווער טעגלעכע „פֿאָלקס־צייטונג" און די וועכנטלעכע „לובלינער שטימע".

ווען אין „בונד" איז פֿאָרגעקומען די שפּאַלטונג און פֿונעם אָפּגעשפּאָלטענעם „קאָמבונד" איז אַנטשטאַנען אין קראָשניק אַ יידישע קאָמוניסטישע גרופּע, האָט די פּאַרטיי זיך גענומען צוריק אויפֿצושטעלן די דעלעגאַליזירטע פּראָפֿ.־פֿאַראיינען, וועלכע האָבן בעת דער שפּאַלטונג אַדורכגעמאַכט אַ שווערן קריזיס. ס'איז געווען נייטיק אַרויסצונעמען נייע לעגאַליזאַציעס. פֿונדעסטוועגן איז דער באַקלייד־פֿאַראיין געפֿירט געוואָרן בשותּפֿותדיק — דורך די בונדיסטן און קאָמוניסטן.

דער טויט פֿון יצחק לעמער

אין יאָר 1927 האָט די בונדישע אָרגאַניזאַציע געהאַט אַ גרויסן פֿאַרלוסט, מיטן אומגעריכטן טויט פֿון יצחק לעמער. אַ געוויסן שבת האָבן מיר זיך געלאָזן צופֿוס אויף אַן אויספֿלוג קיין זאַקשוועק. אומקערנדיק זיך ביינאַכט אַהיים, האָט גענומען פּלייצן אַ רעגן — אַן אמתדיקער מבול. מיט די לעצטע כּוחות האָט חבֿרה יונגוואַרג זיך דערשלעפּט אַהיים, בלויז יצחק לעמער האָט נישט געקענט צוקומען צו זיין שטוב, האָט ער

הנוער הבונדאי „צוקונפט" („עתיד") בקראשניק

יוגנט־בונד „צוקונפט" אין קראָשניק

זיך אוועקגעלייגט אין לאָקאַל פון פראָפ.־פאַראיין. נאָר דער שווערער לאַנגער וועג און דער רעגן האָבן אים אַזוי דערשעפּט, דערביי האָט אים אויך אָפּגעריבן אַ פוס, אַז ער האָט באַקומען אַ בלוט־פאַרגיפטונג. מ'האָט אים אַפּערירט אין לובלין און אַמפּוטירט דעם קראַנקן פוס. די בלוט־פאַרגיפטונג האָט אָבער גורם געווען צו זיין פריצייטיקן טויט. צו דער לוויה אין לובלין זענען געקומען דער רוב יידישע יוגנטלעכע פון קראַשניק, מיט פענער און דעלעגאַציעס פון אַלע אַן אויסנאַם פאַרטייען. ביים אָפענעם קבר האָט אים מספּיד געווען דער בונדישער מנהיג פון לובלין, ד"ר הערשענהאָרן. פאַר דער יידישער קראַשניק איז דער טויט געווען אַ גרויסער פאַרלוסט.

די יוגנט עמיגרירט

אין יענער צייט איז פון קראַשניק געווען אַ שטאַרקע אויסוואַנדערונג פון דער יידישער יוגנט — סיי אין די גרעסערע שטעט, סיי מעבר לים. דער גליקלעכער וואָס האָט באַקומען אַ סערטיפיקאַט — האָט זיך געלאָזט קיין ארץ־ישראל. די שווערע עקאָנאָמישע לאַגע אין שטעטל, דער קאַמף פאַר באַשעפטיקונג, די שטרייקן ווי אויך דער אנטיסעמיטיזם זענען געווען די הויפּט־פאַקטאָרן וועלכע האָבן געשטויסן צו עמיגראַציע. איינער פון די אַנגעזעענע בונדישע טוערס, זשאַק גאָלדבוים, האָט איבערגעוואַנדערט קיין לובלין און געוואָרן אַקטיוו אין אָרטיקן נאָדל־פאַראיין, העלפנדיק דאָרט איינאָרדענען יונגעלייט פון אונדזער שטעטל. הגם די דאָזיקע אויסוואַנדערונג האָט אָפּגעשוואַכט אַלע אָרגאַניזאַציעס, האָט אָבער די קולטורעלע און פּאָליטישע אויפקלער־אַרבעט נישט אויפגעהערט.

געווען צייטן ווען דער „בונד" איז געוואָרן גערודפט דורך דער פּאָליציי. באַזונדערס ערב דעם ערשטן מאַי, ווען דער סטאַראָסטע האָט פאַרבאָטן די דעמאָנסטראַציע. אין אַזעלכע טעג פלעגט מען אַרעסטירן אייניקע אָנפירנדיקע חברים בונדיסטן. די פּאָליצייאישע פאַרדאַכטן אויפן „בונד" האָבן זיך אויך גענומען דערפון, וואָס די יידישע ביבליאָטעק איז געפירט געוואָרן בשותפות מיט די קאָמוניסטן און ווי דערמאָנט, אויך דער פאַראיין פון די באַקלייד־אַרבעטער.

אין יאָר 1928 האָבן די קאָמוניסטן באַשלאָסן אויפלייזן די שותפות מיטן „בונד" אין דער ביבליאָטעק. פאַרשטייט זיך, אַז דער מאָטיוו איז געווען אַן אידעיאישער — דער אומווילן מיטצואַרבעטן מיט אַ סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פאַרטיי. אַ געוויסע נאַכט האָבן זיי אַרויסגענומען אַ העלפט פון די ביכער און מ'האָט נישט געוווּסט ווו זיי זענען אַהינגעקומען. ווען איינער אַ בונדיסט האָט באַמערקט ווי אייניקע קאָמוניסטן דרייען זיך אַרום אויפן בוידעם פונעם באָד, איז ער געווען זיכער אַז אויף יענעם אָרט האָט מען פאַרשטעקט די צוגענומענע ביכער. ס'איז נישט געווען קיין אַנדערע ברירה ווי מעלדן דער פּאָליציי וועגן דער גניבה. נאָר די פאַרשטייער פון דער מאַכט האָבן אנשטאָט ביכער געפונען אויף דעם אַנגעוויזענעם אָרט אומלעגאַלע אויפרופן און אַנדערע פאַרבאָטענע ליטעראַטור פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי. איינער פון די יידישע יוגנטלעכע איז נאָכן אנטדעקן די אויפרופן געווען געצוווּנגען זיך אויסצובאַהאַלטן פאַר דער פּאָליציי. צוליב זיין נע־ונד און שווערע באַדינגונגען, איז ער קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן. דאָס איז געווען אַ געוויינלעכער אומגליקס־פאַל, נאָר נעמענדיק אין אַכט די אימשטענדן און הינטערגרונט פון דער געשעעניש, האָבן אַ לאַנגע צייט זיך צעהיצט די געמיטער און ס'איז געווען וועגן וואָס צו דיסקוטירן און קעגנזייטיק צו באַשולדיקן זיך.

איך פאַרלאָז קראַשניק

סוף 1929 איז אויך פאַר מיר געקומען דער מאָמענט פון פאַרלאָזן דאָס אָרט ווו כ'בין געבוירן און אויסגעוואַקסן. מיר זענען געווען אַ משפחה פון 9 נפשות און די בלויזע אַרבעט פון פאָטער האָט נישט געקלעקט מפרנס צו זיין אַלעמען. אמת, אויך איך האָב שוין געקענט פיל העלפן. איך פאַר קיין פראַנקרייך זיך היילן פון אַ כלומרשטער קראַנקייט, אַ דאַנק וועלכער איך באַקום אַ וויזע אויף 15 טעג קוראַציע אין ניס. אָנקומענדיק קיין פּאַריז, האָב איך גלייך אָנגעטראָפן עטלעכע לאַנדסלייט, וואָס האָבן מיר אַ סך געהאָלפן ביים שטעלן די ערשטע שריט אין אַ פרעמד, אומבאַקאַנט לאַנד. אויף דעם געביט האָבן זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט די דריי ברידער גאָלדבוים. איך האָב זיך אויך גענייטיקט אין אויסאַרבעטן פּאַפּירן צו לעגאַליזירן מיין פאַרבלייב אין פראַנקרייך. דאָס איז מיר געלונגען. פאַרשטייט זיך, אַז כ'האָב אַדורכגעמאַכט דאָס אַלץ וואָס אַן עמיגראַנט, אַ יידישער יוגנטלעכער פון פּוילן, האָט די ערשטע יאָרן געהאַט אויסצושטיין אין פראַנקרייך. (מיינע איבערלעבונגען אין פראַנקרייך בעת דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע דערצייל איך אויף אַן אַנדער אָרט אין דעם בוך).

דאס געזעלשאפטלעכע לעבן אין קראשניק - אין ליכט פון דער פרעסע

(צונויפגעשטעלט פון י. שיינער,
ביבליאָטעקאר פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין ווארשע)

„שלומי אמוני ישראל"

ביי אַ פול געפּאַקטן זאַל האָט אונדזער דעלעגאַט אויף דער אַרבעטער־קאָנפערענץ אָפּגעגעבן אַ באַריכט וועגן דער קאָנפערענץ. דער דעלעגאַט ה׳ אייזענבערג האָט נאָכהער מעורר געווען צו אָרגאַניזירן אַלע שומרי תורה און מצוות אין איין אגודה, כדי אַראָפּצוּוואַרפן פון זיך די אַפּוטרפּסות פון די נישט געווונטשענע פאַר־זאָרגער וואָס נעמען זיך דאָס רעכט צו רעדן אין אונ־דזער נאָמען.

אַלע פאַרזאַמלטע האָבן זיך פאַרשריבן אַלס מיט־גלידער פון דער אגודה „שלומי אמוני ישראל". דאָס רוב האָבן זיך מתחייב געווען צו ווערבירן נאָך מיטגלידער.

ווען די צאָל מיטגלידער האָט דערגרייכט מערערע הונדערטער פּערזאָנען, איז פאָרגעקומען די גרינדונג־פערזאַמלונג אויף וועלכער מ׳האָט געוויילט אַ פאַר־וואַלטונג פון 24 פּערזאָנען פון אַלע שטיבלעך.

(מבשר טוב, „דער יוד" נומער (8) 5 ; 30סטער יאנואר 1919)

געזאַמלט אויפן קרן ארץ ישראל

בביהח״ס דגור — 61 גר׳; בביהח״ס דמאָדזיצע — 30 גר׳; בביהח״ס דלובלין — 26 גר׳; בביהח״ס דטובצין — 9 גר׳; בביהח״ס של הרב -- 15 גר׳.

(„דער יוד", נומער 18 ; 15טער מאַי 1919)

די פייערונגען פון 25־יאָריקן יובל פון פּראָפעסיאָנעלן אינטערנאַציאָנאַל

דעם 26סטן סעפּטעמבער (1926) האָבן מיר איינ־געאָרדנט אין אונדזער פּאַרטיי־לאָקאַל אַ גראַנדיעזע יובל־פייערונג לכבוד דעם 25־יאָריקן יובל פון פּראָפ.־אינטערנאַציאָנאַל. ס׳איז געווען אַ גרויסער עולם. צווישן זיי פיל מיטגלידער פון פּראָפ.־פאַראיינען אין אונדזער שטאָט און אויך פיל חלוצים. געעפנט האָט די פייערונג ח׳ ב. קאַץ. נאָכדעם האָט ח. פּ. בראַנער רעפע־רירט איבער „דער אַנטשטייאונג און אַנטוויקלונג פון דער אינטערנאַציאָנאַלער פּראָפ. באַוועגונג ביז היינט און די אויפגאַבן פון אַרבעטער־קלאַס אין דער צו־קונפט". דער רעדנער האָט צווישן אַנדערן אָנגעוויזן אויף דער גרויסער אחריות־פולער אַרבעט, וואָס דער אַרבעטער־קלאַס האָט פאַר זיך ביים יעצטיקן מאָמענט אין צוזאַמענהאַנג מיט דער פאַרשטאַרקונג פון דער רעאַקציע און מיטן גרויסן עקאָנאָמישן קריזיס, וועלכער דריקט איבערן אַרבעטער ווי אַ שווערע משא. דאָס אַלץ רופט צו אחריות און גאַנצקייט פון אַרבעטער־קלאַס און צו געמיינזאַמער אַקטיווער סאָציאַליסטישער טע־טיקייט אויף אַלע געביטן פון אַרבעטער־לעבן אינעם קאַמף פאַרן מאָרגן. דאַן ווערט געזונגען דורכן פּאַרטיי־כאָר אַ ריי אַרבעטער־לידער און מיטן רוף צו פאַר־שטאַרקן די אַרבעט אין דער פּראָפ.־באַוועגונג, שליסט דער פאָרזיצער די פייערונג אונטער די געזאַנגען פון „אינטערנאַציאָנאַל" און דער „שבועה".

(פּ. ב־ר. „באַפרייאונג־אַרבעטער־שטימע" נומער 40 ; 15־טער אָקטאָבער 1926)

קראַשניק — דערהאַלטן אויפן פּרעסע־פאָנד פון „יוגנט־וועקער": וואַרשע — 100 גילדן; קראַשניק — 13.67 גילדן.

(„יוגנט־וועקער" נומער 5, 1.3.1929)

איינהייט־קייט (פּרעסע־פאָנד). דער סעקרעטאַר פון דער קראַשניקער יוגנט־אָרגאַניזאַציע ח׳ גאַלפּריינט ענטפערט דעם ח׳ קריגמאַן און רופט אַרויס די חברים: י. פריינבערג, י. ווייסבראָט, פּ. בראַנער, ב. זייפען, י. ראָזענעל, מ. שטערן און ח. מאַנקאַ.

קראַשניק — 188

(באַפרייונג־אַרבעטער־שטימע נומ׳ 29 ; 23־טער יולי 1926)

שבת דעם 17־טן אַפּריל (1926) האָט אויף אונדזער איינלאַדונג באַזוכט אונדזער פּאַרטיי דער חבר זשיטאָ־מירסקי פון לובלין. זיין אינהאַלטרייכער רעפעראַט אד"ט: „די אויפגאַבע פון אונדזער פּאַרטיי אין גלות און אין ארץ־ישראל" האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם. אין אָוונט האָט דער ח׳ ז. רעפערירט אויף דער טעמע: „דער 20־יאָריקער יובל פון פּוע"צ". ס׳איז צו האָפן, אַז

זיין באַזוך, וועלכער איז געווען אַזוי אינהאַלטרייך, וועט ברענגען דעם געוווּנטשענעם רעזולטאַט און די רייען פון אונדזער פּאַרטיי אין אונדזער שטעטל וועלן זיך פאַרגרעסערן.

(א. „באַפרייונג־אַרבעטער־שטימע" נומ׳ 21 ; 21סטער מאַי 1926)

דעם 2־טן סעפּטעמבער 1933 איז אין קראַשניק פאַרגעקומען אַ מאַסן־מיטינג קעגן היטלעריזם. גערעדט האָט מ. טאַבאַק.

(„פאָלקס־צייטונג", נומ׳ 253 ; 25סטער אויגוסט 1933)

יצחק לעמער

דינסטיק דעם 7טן דעצעמבער איז געשטאָרבן אין לובלינער ייד. שפּיטאָל דער חבר יצחק לעמער פון קראַשניק. געבוירן אין קראַשניק אין יאָר 1910, זיינע עלטערן זענען געווען אומפאַרמעגלעכע, איז ער צו 12 יאָר געצוווּנגען צו גיין אַרבעטן. אַרבעטנדיק אין וואַרשטאַט, האָט אים געצויגן צו בילדונג. ווען ער איז אַלט געוואָרן 13 יאָר, האָט ער געגרינדעט די ערשטע ביבליאָטעק פאַר אַרבעטער.

אין יאָר 1925 גרינדעט ער אַ פּראָפ.־פאַראיין פון לעדער־אַרבעטער, ווי אויך אַ באַקלייד־פאַראיין. בערך אין דער זעלבער צייט גרינדעט ער מיט נאָך עטלעכע יוגנטלעכע דעם יוגנט־בונד.

די קראַשניקער יידישע אַרבעטערשאַפט האָט פאַר־לוירן איינעם פון די בעסטע טוער און פּיאָנערן פון דער אָרטיקער אַרבעטער־באַוועגונג. דער לובלינער קאָמ. פון יוגנט־בונד „צוקונפט" האָט זיך פאַרנומען מיטן איינאָרדענען די לויה. מ׳האָט באַלד צוווּיסן גע־געבן די יוגנטלעכע אַרבעטער פון די וואַרשטאַטן און אויך דורך ספּעציעלע טרויער־מעלדונגען. 2 באַטאַג האָט געפירט דער לוויה־צוג פון שפּיטאָל, פאָרויס די פענער פון „בונד" און „צוקונפט" און אין רייען — די מיטגלידער פון י.ב.צ. קאָמיטעט פון קראַשניק.

דער צוג איז באַשטאַנען פון איבער 1000 (טויזנט) חברים. ס׳איז אויך געווען אַ גרויסע צאָל ח״ח, וועלכע זענען ספּעציעל געקומען פון קראַשניק. די לויה האָט אַדורכגעמאַרשירט דורכן גאַנצן יידישן קוואַרטאַל צום בית־עולם. ביים קבר האָבן גערעדט די חברים אַרבוז, הערצמאַן און זיידענבאַנד.

(פאַרזען מיט אַ פּאָטאָ. „יוגנט־וועקער", נומער 24 ; 15־טער דעצעמבער 1927)

דער יוגנט־בונד אין קראַשניק אַנטוויקלט זיך

אונדזער יוגנט־אָרגאַניזאַציע אַנטוויקלט זיך זייער גוט. אין משך פון דער 4־חדשימדיקער עקזיסטענץ האָבן מיר באַוויזן איבערצוצייגן אונטער אונדזער אויס־שליסלעכער השפּעה די פאַראיינען פון באַקלייד און לעדער. ביי די פאַראיינען האָבן מיר אַ ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון י.ל. פּרץ. מיר טרעטן איצטער צו אַוועקצושטעלן אַ פּאַרטיי־גרופּע. עס עקזיסטירט שוין לאַנג אין אונדזער שטעטל אַ „פרייהייט" אָרגאַניזאַציע. לעבט די מיט שקרים און בלבולים. אַזוי למשל שרייבן זיי אין דער „באַפרייונג־אַרבעטער־שטימע", אַז צו זיי זענען אַריינגעטרעטן 10 געוועזענע „צוקונפטיסטן". די גאַנצע ידיעה איז אויסגעטראַכט. בעת אין אונדזער אָרגאַניזאַציע זענען אַלע אַרבעטער, זענען אין דער פּ׳צעקישער „פרייהייט" בירגערלעכע קינדער וואָס שע־מען זיך מיט שוסטער און שניידער.

(„יוגנט־וועקער", נומ׳ 14 ; 15־טער יולי 1927)

אונדזער אַרבעט אין קראַשניק

לעצטנס האָט זיך די אַרבעט פאַרשטאַרקט. אונדזער אָרגאַניזאַציע ציילט אַ גרויסע צאָל מיטגלידער. מיר פאַרשפּרייטן 50 נומערן „יוגנט־וועקער". ביי אונדז זענען דאָ 2 פּראָפ.־פאַראיינען: פון לעדער און באַ־קלייד. אין לעדער־פאַראיין, אַדאַנק דעם וואָס ער ווערט אָנגעפירט פון אונדזערע חברים, איז די אַרבעט אַ לעבהאַפטע.

שבת דעם 31סטן דעצעמבער (1927) איז געווען ביי אונדז דער ח. בראַנשטיין פון לובלין. מיט זיין אָנ־טייל האָבן מיר דורכגעפירט אַ טרויער־אַקאַדעמיע גע־ווידמעט דעם יונג־פאַרשטאָרבענעם חבר יצחק לעמער. אַנוועזנד אויף דער אַקאַדעמיע זענען געווען 150 חברים. ח׳ בראַנשטיין האָט אויך געהאַלטן אַ פאַרלעזונג אד״ט. „די פּראָפעסיאָנעלע באַוועגונג און אירע אויפ־גאַבן". מיר גרייטן זיך ענערגיש צו דער וואַל־קאַמפּאַניע.

(אַ צוקונפטיסט. „יוגנט־וועקער", נומ׳ 2 ; 15־טער יאַנואַר 1928)

דער פייערלעכער צוקונפט־צוזאַמענטרעף

די צוקונפטיסטן פון בעלזשעץ און ביכאַווע, פון פּיוסק און קראַשניק און פון נאָך שטעטלעך אַרום לובלין, וועלן מאָרגן זיך צונויפטרעפן מיט דער לובלי־נער „צוקונפט"־מחנה אויף אַ פייערלעכן אופן. דער צוזאַמענטרעף וועט פאָרקומען אין מענדרעוויץ וווהין

די צוקונפטיסטן פון די באַזונדערע ערטער מאַרשירן אָדער פאָרן אַרויס.

(„לובלינער שטימע", נומ' 27 ; 6טער יולי 1934)

ראַיאָן־קאָנפערענץ פון „בונד" אין לובלין

פאַראַכטאָגן שבת איז פאַרגעקומען ביי אונדז אַ קאָנפערענץ פון אַלע בונדישע אָרגאַניזאַציעס פון דער לובלינער פּראָווינץ.

אין דער קאָנפערענץ האָבן אָנטייל גענומען 19 דעלעגאַטן, דערונטער פאָרשטייער פון אַ ריי שטעט און שטעטלעך אין לובלינער ראַיאָן: פון קראַשניק — א. סוקמאַן.

(„לובלינער שטימע", נומער 52 ; 16טער דעצעמבער 1932)

„רויטער וואַנדאַליזם" אין קראַשניק, בעלזשעץ און ווו נישט?

געווען אין קראַשניק אַ פאַראיין פון שניידער און שוסטער, מען האָט געאַרבעט און געפירט שטרייקן, איינגעאָרדנט פאַרלעזונגען. מיט איין וואָרט — מען האָט געלעבט.

מיט אַ יאָר צוריק, בעת די וואַלן פון דער פאַר־וואַלטונג, איז אויך געקליבן געוואָרן אויף 7 מיטגלידער אין דער פאַרוואַלטונג — 3 „רויטע". די דאָזיקע דריי האָבן אין קעגנוואָרט פון אַ פאָרשטייער פון דער צענטראַלע אָפּדעקלאַמירט וועגן דעם, אַז זיי ווילן מיטהעלפן אין דער אַרבעט „ווייל ס'גייט דאָ אין אינטערעסן פון די אַרבעטער" און מען האָט זיי גע־גלויבט און זיך גענומען צו דער אַרבעט. אָפּגעאַרבעט בערך 5 חדשים האָבן זיך די „רויטע" איבערגעקלערט (אפשר אַ ווונק פון אויבן?) אַז מ'טאָר נישט אָרגאַ־ניזירן די קראַשניקער אַרבעטער, ווייל... ס'איז דאָך קאָנטררעוואָלוציע און פון דעמאָלט הייבט זיך אָן די אמתע „ר־ר־רעוואָלוציאָנערע" אַרבעט...

די ערשטע געלעגנהייט האָט זיך באַלד געפונען בשעת די קולטור־קאָמיסיע פון פאַראיין האָט נאָך אַ פאַרגעקומענע פאַרלעזונג איבערגעגעבן די נאָרוואָס אָנגעקומענע ידיעה פון וואַרשע אַז ח' ב. מיכאַלעוויטש איז געשטאָרבן (אין יענער צייט איז דאָס געווען). האָבן די דאָזיקע „רויטע" זיך דערלויבט באַליידיקן דעם הייליקן אָנדענק פון פאַרשטאָרבענעם, נישט געקוקט דערויף, וואָס די ידיעה האָט אַרויסגערופן אויסער־געוויינלעכן טרויער ביי אַלע אָנוועזנדע אַרבעטער, וועלכע האָבן שאַרף רעאַגירט אויף דער דאָזיקער האַנדלונג.

פון דעמאָלט אָן גייט שוין כסדר די אַלט־באַקאַנטע טאַקטיק, וועלכע ווערט אָנגערופן „רעוואָלוציאָנערע מעשים און רעוואָלוציאָניזירן די מאַסן".

נאָך עטלעכע חדשים פון אַזאַ „טעטיקייט" איז געקומען דאָס, וואָס מוז קומען אין אַזאַ פאַל. דער פאַראיין איז צעבראָכן געוואָרן, מיטגלידער צאָלן נישט קיין מיטגלידער־אָפּצאָלן. מ'אַרבעט אין די וואַרשטאַטן אויף אויסערגעוויינלעכע שווערע באַדינגונגען, דער לאָקאַל איז דורכן בעל־הבית פאַרמאַכט געוואָרן, ווייל ס'איז נישט באַצאָלט געוואָרן דאָס דירה־געלט. ס'איז אַלזאָ דערגרייכט געוואָרן דאָס, וואָס די „רויטע" האָבן געוואָלט. צום באַדויערן מוז מען מודה זיין, אַז אונ־דזערע חברים זענען נישט געווען גענוג ענערגיש כדי קעגנצווווירקן דער דאָזיקער דעמאָראַליזאַציע און אַזוי־אַרום איז דערגרייכט געוואָרן דאָס וואָס דער פאַראיין איז געוואָרן צעבראָכן.

אויף איין געביט זענען די „רויטע" געווען אומ־מעכטיק, דאָס איז די ביבליאָטעק ביים פאַראיין. דער פאַראיין איז נישט געווען טעטיק, אָבער די ביכער צום לייענען האָבן די מיטגלידער גענומען, וואָס־זשע טוען די „רויטע" כדי צו שטערן אַזאַ קאָנטרעוואָלוציאָ־נערע אַרבעט ווי לייענען ביכער? און דאָ קומט די מעשה בעלזשיץ...

(„לובלינער שטימע", נומער 30 ; 26סטער יולי 1929)

האַנטווערקער־עקזאַמענס אין קראַשניק

קאָמוניקאַט נומער 4 פון קלוב פון די יידישע ראַט־מענער ביי דער לובלינער האַנטווערקער־קאַמער, רשימה פון קאַנדידאַטן, וועלכע זענען דורך אונדזער קלוב צוגעשטעלט געוואָרן צו די עקזאַמענס אין יאַנואַר—פעברואַר 1931.

קאַמאַשנמאַכער (מיסטוש): ש. גראָסמאַן, פ. פאַ־פיער, ל. ה. פערלמאַן, ש. טשיזמאַ, י. גערענרייך, צ. שלעוויטש, י. שפּילפאָגעל, ה. בייהעפלער, ז. י. לעווין, ח. בערמאַנזאָן.

שניידער (מיסטוש): א. פייער, ח. בוימוואָל, א. ה. בערגמאַן, א. ענגלענדער, ד. ל. ברענער, ג. לאַמהוט, וו. ל. בערגמאַן, א. ג. טענענבוים, מ. שניידקלאָץ, ב. י. נייזער, ב. וואַגבער, ל. שאַרפשטיין, ש. ל. טאָגליב, י. קאַוואַ, מ. ה. ווייסמאַן, ז. וויינשטאָק, א. ג. טשעשלאַ, מ. וואַנגערמאַן, מ. ראַכמאַן, י. פאַרבער, ה. מ. ערענ־בערג, ז. טראַוב, א. וויינשטאָק, מ. שטיינקריצער, י. הענער, ח. הערשנהויט, מ. ד. הערשענהויט, מ. טרעגער,

י. ב. ראָנענבערג, א. י. לאַנג, א. פערלזאַפט, י. גאָלד־בערג, אַ. קופערשטיין, י. ז. באַקמאַן, ב. זיסבערג, פאָטאָגראַף (מיסטזש).

(„לובלינער טאָגבלאַט", נומער 74 ; 27סטער מערץ 1931)

*

34 שניידער און 10 קאַמאַשנמאַכער האָבן באַקומען דעם טיטול „מיסטזש". זונטאָג דעם 18־טן ה.מ. זענען אין קראַשניק פאָרגעקומען די עקזאַמענס פאַר דער ערשטער גרופּע האַנטווערקער, 54 שניידער און 10 קאַמאַשנמאַכער און אַלע האָבן באַקומען דעם טיטול מייסטער („מיסטזש").

צו די עקזאַמענס איז אַראָפּגעקומען אַ לובלינער עקזאַמינער־קאָמיסיע פון 8 פּערזאָן אונטערן פאָרזיץ פון וויצע־פּרעזידענט פון לובלינער האַנטווערקער־קאַמער ה' יוסף זיגעל און פּרעזידענט פון קלוב פון די יידישע ראַטמענער ביי דער לובלינער האַנטווערקעריי ה' ב. טענענבוים.

6 אָוונט איז פאָרגעקומען אינעם פייערלעשער־זאַל אַ האַנטווערקער־מיטינג מיט דער באַטייליקונג פון דער עקזאַמינער־קאָמיסיע. אינעם זאַל האָבן זיך געפונען אַרום 300 האַנטווערקער.

דעם מיטינג האָט געעפנט דער פּרעזידענט פון קראַשניקער האַנטווערקער־פאַרבאַנד און ראַטמאַן שמעון גראָסמאַן, וועלכער האָט אין קורצע וואַרעמע ווערטער באַגריסט די חשובע לובלינער געסט. ס'האָבן אויך באַגריסט: דער סעקרעטאַר פון קראַשניקער האַנט־ווערקער־פאַרבאַנד ראַטמאַן, יוסף העלפמאַן, דער גרינ־דער פון דעם קראַשניקער האַנטווערקער־פאַרבאַנד און דער וויצע־פּרעזעס פון דער קהילה און ראַטמאַן אברהם פייער, פאַדסטראַשי פון שניידער־צעך אברהם משה ציעסלאַ, פאַדסטאַרשי פון לעדער־צעך חיים בערמאַנזאָן און פאַדסטאַרשי פון בעקער־צעך לייבל דערדיקמאַן.

ס'וואָרט באַקומט דער חשובער גאַסט ב. טענענבוים וועלכער האַלט אַן אָנדערהאַלבן שעהדיקן רעפעראַט. ס'האָבן נאָך רעפערירט דער מיטגליד פון עקזאַמינער־קאָמיסיע — בורשטין און סעקרעטאַר פון די יידישע ראַטמענער ביי דער לובלינער האַנטווערקער־קאַמער — גאָלדבערג. צום סוף באַקומען דאָס וואָרט די קריסט־לעכע מיטגלידער פון דער עקזאַמינער־קאָמיסיע, די ה"ה לעוואַנדאָווסקי און סלאָטווינסקי. אין אַ געהויבענער שטימונג איז זיך דער עולם פונאַנדערגעגאַנגען.

(„לובלינער שטימע", נומער 22 ; 26סטער יאַנואַר 1931)

פּראָצעס פון דעפּ. סמאָלאַ אין קראַשניק

נעכטן איז אין קראַשניק פאָרגעקומען דער פּראָצעס קעגן דעפּוטאַט סמאָלאַ („וויזוואָלעניע") וואָס איז באַ־שולדיקט געוואָרן אין העצן איין טייל באַפעלקערונג קעגן דער צווייטער. דער לובלינער קרייז־געריכט האָט אויף דער אַרויספאַר־סעסיע אין קראַשניק פאַרמשפּט דעם דעפּ. סמאָלאַ אויף 5 חדשים תפיסה. היות ווי ער איז אָפּגעזעסן ביזן פּראָצעס 4 חדשים, איז ער תיכף געוואָרן באַפרייט.

פאַרטיידיקט האָבן אים די אַדוואָקאַטן גאָרלינסקי פון וואַרשע און זשביקאָווסקי פון לובלין.

(„לובלינער טאָגבלאַט", נומער 24 ; 28סטער יאַנואַר 1931)

די „צוקונפט" וואַקסט און בליט

אונדזער אָרגאַניזאַציע „צוקונפט" פאַרגרעסערט זיך פון טאָג צו טאָג. מיר האָבן ביז איצט געליטן זייער שטאַרק פון מאַנגל אין אַ לאָקאַל, וווּ מיר זאָלן קענען פירן אַ רעגלמעסיקע און סיסטעמאַטישע אויפקלערונג־אַרבעט. די דאָזיקע שטערונג איז לעצטנס אויך באַזיי־טיקט געוואָרן. דער סאָציאַליסטישער האַנטווערקער־פאַראיין האָט אונדז אָפּגעגעבן זיין לאָקאַל אויף 3 מאָל אַ וואָך צו פירן אונדזער טעטיקייט. עס זענען באַלד געוואָרן אויסגעוויילט קרייזן און די אַרבעט האָט זיך ווי געהעריק איינגעשטעלט.

שבת דעם 10־טן מערץ (1928) האָבן מיר געהאַט די ערשטע פאַרזאַמלונג פון „צוקונפט". ח. זיידענבאַנד האָט רעפערירט וועגן דער לעצטער וואַל־שלאַכט. איינ־שטימיק איז געוואָרן אָנגענומען אַ רעזאָלוציע, וואָס פאָדערט אויף אַלע חברים מיט באַנייטע כוחות פאַר־צוזעצן אונדזערע בונדישע סאָציאַליסטישע אַרבעט...

(ל. ט. „לובלינער שטימע", נומער 11 ; 23סטער מערץ 1928)

שטאָטראַט־וואַלן אין קראַשניק

זונטיק (17.6.?) זענען אין קראַשניק פאָרגעקומען וואַלן צום שטאָטראַט. צוליב דעם וואָס די פּוילישע ליסטעס מיט וועלכער ס'האָט אָנגעפירט דער אין לובלין באַקאַנטער פּוילישער אַרבעטער־טוער ה' קאָזשאַ איז געפּסלט געוואָרן, און דאָך איז אויף איר אָנגעגעבן געוואָרן פיל פּוילישע אַרבעטער־שטימען, ממילא האָט די איינציקע יידישע ליסטע באַקומען מער שאַנסן אויף דערפאָלג און טאַקע אַדורכגעפירט 16 מאַנדאַטן (אויף 24).

ווי מ'שמועסט, זאָלן די וואַלן געפּסלט ווערן. די

פאַרגעקומענע וואַלן צום שטאָטראַט אין קראַשניק האָבן באַוויזן, אַז מיטן סאָציאַליסטישן באַוווסטזיין פון די יידישע אַרבעטער אין די שטעטלעך, האַלט עס נאָך זייער שלעכט. אין די גרעסערע צענטערן, ווו די אַרבעטער־באַוועגונג האָט שוין אַן אויסגעטראָטענעם וועג, ווייסט מען נישט ווי עס האַלט אין שטעטל. די יידישע אַרבעטער אין קראַשניק האָבן זיך ליידער געלאָזט אַריינציען אין דער בירגערלעכער בלאָטע און באַגאַנגען זייער אַ שווערן פעלער. די האַנדלונג פון אַ טייל קראַשניקער „סאָציאַליסטן" איז אין אַ געוויסער מאָס כאַראַקטעריסטיש אויך אויף אַנדערע שטעטלעך און ס'וועט זיך ליידער אויף דעם אָפּשטעלן.

(„לובלינער טאָגבלאַט", נומער 24 ; 22סטער יוני 1928)

טרויער־פאַרזאַמלונג

די ידיעה וועגן טויט פון ח' בייניש מיכאַלעוויטש האָט צווישן דער אַרבעטנדיקער באַפעלקערונג ביי אונדז אין שטעטל געמאַכט אַ געוואַלדיקן רושם. מאַסן אַרבעטער און האַנטווערקער האָבן געשטראָמט אין לאָקאַל פון פראָפ.־פאַראיין, כדי זיך צו דערוויסן צי די טרויעריקע ידיעה איז ריכטיק. ס'איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ זיצונג פון די קאָמיטעטן פון „בונד" און יוגנט־בונד „צוקונפט". עס איז באַשלאָסן געוואָרן אַז דאָנערשטיק פון 11 ביז 1 אַזייגער זאָל קיינער נישט גיין צו דער אַרבעט.

פרייטיק צונאַכט האָבן מיר איינגעאָרדנט אַ טרויער־פאַרזאַמלונג. באַלד ביים עפענען די פאַרזאַמלונג, ווען דער פאָרזיצער ח. צינגיסער רופט צו באַערן מיט אויפשטיין דעם אָנדענק פון גרויסן פירער, האָבן אַ גרופּע „רויטע" צו זייער שאַנד דעמאָנסטראַטיוו זיך נישט אויפגעשטעלט. ווען נישט די ענערגישע האַלטונג פון ח' פאָרזיצער, וואָלט געקומען צו גאָר טרויעריקע רעזולטאַטן. אַזוי ווייט האָט דערגרייכט דער צאָרן פון די פאַרזאַמלטע קעגן דעם הייפל אומפאַראַנטוואָרטלעכע מישטיינס געזאָגטע „רויטע".

וועגן דעם לעבן און שאַפן פון גרויסן נפטר האָבן גערעדט די חברים צינגיסער, גאָלדפאַרב א"א. נאָך די רעדעס פון די חברים האָט אַ געוויסער זילבערבערג, אַן „אמתער", גענומען אַ וואָרט. ער פאַלט אָן אויף דער „פאָלקס־צייטונג", וואָס זי וואָגט צו נעמען אין שוץ דעם „שטרייקברעכער" מיכאַלעוויטש, און אַז ח' מיכאַלעוויטש איז געווען טשעמבערליינס אַ „חבר", אַ „פאַרבינדעטער" פון פילסודסקין, אַ „וועלט־אימפּעריאַליסט" און נאָך אַזעלכע „פערל". דער צאָרן פון די מאַסן האָט דערגרייכט די העכסטע מדרגה. די פאַרלעזונג האָט געמוזט ווערן איבערגעריסן. אַט אַזוי האָבן אונדזערע רויטע געשענדעט דעם, וועמענס נאָמען ס'איז מיט פייערדיקע אותיות איינגעקריצט אין האַרצן ביים יידישן פראָלעטאַריאַט פון דער גאַנצער וועלט.

(„לובלינער שטימע", נומער 44 ; 9טער נאָוועמבער 1928)

טראַגישער זעלבסטמאָרד פון אַן אָפיציר

אין קראַשניקער האָטעל איז געקומען דער אָפיציר יאַן זאַדשיצקי פון 10־טן אולאַנער־פּולק, וועלכער שטייט אין קראַשניק און פאַרנומען אַ באַזונדער צימער. אויפצומאָרגנס אין דער פרי האָט מען דעם אָפיציר געפונען ליגן טויט אויף דער פּאָדלאָגע.

(„לובלינער טאָגבלאַט", נומער 87 ; 16־טער אפריל 1931)

פאַרשידענע ידיעות בקיצור

...מיר ווייסן למשל, אַז אין יאָר 1764 האָט די לובלינער קהילה... געציילט 1383 נפשות...

(די קראַשניקער — 921)

*

...ר' מנחם נחום (גינצבורג) האָט געהערט צו דער באַרימטער משפחה פון באַראָן גינצבורג, פון פעטערבורג... ר' מנחם נחום האָט געהאַט צוויי זין: ר' משה, רב אין סעמיאַטיטש און אין קאָלנאָ און ר' אשר, רב אין קראַשניק.

...דעם צווייטן טאָג שבועות תר"ע איז אין וואַרשע נפטר געוואָרן... ס'האָבן זיך באַטייליקט רבנים און רביים פון... קראַשניק א"א.

(ספר ביאַלאַ פּאָדלאַסקאַ, סיגנ. 12378, זייט 98 ; 270 ; 282)

*

דער פאַרבאַנד פון די יידישע קאָאָפּעראַטיווע געזעלשאַפטן אין פוילן, וואַרשע רימאַרסקאַ 6.

רשימה פון אונדזערע קאָאָפּעראַטיווע בענק און זייערע אַדרעסן : קראַשניק — באַנק קרעדיטאָווי.

(„היינט", יובל־נומער)

באַרבאַריזם פון אונדזערע „רויטע"

...אין דער קראַשניקער באַקלייד־אָפּטיילונג האָט די קולטור־קאָמיסיע איינגעאָרדנט אַ טרויער־פאַרלעזונג נאָכן ח' ב. מיכאַלעוויטש. דער פאָרזיצער פון פאַראיין, אַן אָפּאָזיציאָנער, אין מיטן פון דער דאָזיקער פאַרזאַמלונג, האָט אָנגעהויבן זידלען מיט די נידעריקסטע ווערטער דעם הייליקן אָנדענק פונם פאַרשטאָרבענעם.

ווען די אַנווענדיקע אויף דער פאַרזאַמלונג האָבן זייער שאַרף פּראָטעסטירט קעגן דעם דאָזיקן וואַנדאַליזם, האָבן זיך אַ גרופּע „רויטע" מיטן פאַרזיצער אין שפּיץ געוואָרפן אויף די פאַרזאַמלטע און מערדערלעך זיי צעשלאָגן.

(„פאָלקס־צייטונג", נומער 265 ; 14טער נאָוועמבער 1928)

דעם 27סטן פעברואַר האָט [געזאָלט] רעדן אויף אַ וואַל־מיטינג פון פּ. צ. (לינקע) דער ח' שטולמאַן.

(„אַרבעטער־צייטונג", נומער 8 ; 24סטער פעברואַר 1928)

מיר אונטערגעחתמעטע דערקלערן דערמיט, אַז אָפּ־זייענדיק אַ לענגערע צייט אין די רייען פון די „צעירי־ציון" און איבערצייגנדיק זיך, אַז דער וועג פון דער דאָזיקער פּאַרטיי איז אַנטימאַרקסיסטיש און אַנטי־סאָציאַליסטיש, טרעטן מיר פון איר אַרויס און שליסן זיך אָן אין די רייען פון דער מאַרקסיסטישער „פּועלי־ציון" פּאַרטיי. מיר פאַרפליכטן זיך צו קעמפן פאַר די „פּועלי ציון" לאָזונגען פון יידישן אַרבעטער.

צימערמאַן, וויזענבערג, באָטנער, צינגיסער, הערשזאָן

(„אַרבעטער־צייטונג", נומער 42 ; 20סטער אָקטאָבער 1931)

פּועלי־ציון חברים פאַר דער פּאַרטיי און פּרעסע, געזאַמלט 10 גילדן דורכן ח' בראַנדעס.

(„אַרבעטער־צייטונג", נומער 42 ; 25סטער אָקטאָבער 1935)

ח' ר. ברייער האָט איינגעצאָלט פאַר 1 אַרבעטסטאָג און רופט אַרויס די ח"ח ח' גאַליגער, ז. זיידענבערג, ש. וואַלדמאַן און מ. פּ. פיינגאָלד.

(„באַפרייונג־אַרבעטער־שטימע", נומער 7 ; 4טער פעברואַר 1927)

די אַרבעט אין קראשניק

דעם 12־טן און 13־טן דח. (דעצעמבער) האָט אונדז באַזוכט דער ח' טיגער.

פּרייטיק צונאַכטס האָט ער ביי אונדז געהאַט אַן עפנטלעכע פאַרלעזונג אין אייגענעם לאָקאַל (צוליבן רעמאָנט פון שטאָטישן זאַל), וועלכער איז געווען איבערפולט. די פאַרלעזונג האָט געמאַכט אַ גוטן איינ־דרוק אויף אַלע פאַרזאַמלטע.

שבת איז פאָרגעקומען אַ זיצונג פון קאָמיטעט און בייטאָג אַן אַלגעמיינע חברים־פאַרזאַמלונג, אויף וועל־כער ח' טיגער האָט רעפערירט איבערן מצב אין אונ־דזער וועלט־באַוועגונג און וועגן דער אַקציע פאַרן אינטערנאַציאָנאַל און וועלט־פאַרבאַנד. עס איז דורכ־געפירט געוואָרן אַ באַשטייערונג וועלכע האָט געדעקט כמעט אונדזער גאַנצן קאָנטיגענט פאַר דער אַקציע. די אַקציע ווערט פאָרטגעזעצט און מיר גלויבן דעם קאָנטיגענט ווייט איבערצושטייגן.

(פּ. ב., „באַפרייונג־אַרבעטער־שטימע", נומער 46 ; 26סטער נאָוועמבער 1926)

דער קאַמף אַרום דער תורה אין קראָשניק אַרבעטער הייבן זיך אָן אָרגאַניזירן

די שטאָט קראָשניק געהערט צו יענע שטעט, ווו די שוואַרצע אגודה מיט איר מיטלאַלטערלעכן קלאַפּער־געצייג האָט אַרויפגעלייגט אַ טונקעלן חותם אויפן גאַנצן עפנטלעכן לעבן.

נישטאָ דאָ קיין שפּור פון מאָדערנעם יידיש־וועלט־לעכן שול־וועזן. נישטאָ קיין איין עפנטלעכע יידישע קולטור־אינסטיטוציע. דערפאַר שווימלט מיט בת־און בנות־יעקובס, מיט „חינוכס" און „יבנהס", אין וועלכע מען פאַרטעמפּט די קינדער אויך פון אַרבעטער און הארעפּאַשניקעס.

כאַראַקטעריסטיש איז דער „קאַמף", וואָס ווערט דאָ געפירט צווישן „אגודה" מיטן „מזרחי".

מזרחי האָט אין זיין „יבנה" אַראָפּגעבראַכט אַ געווע־זענעם „פּירער" פון „דת־ועבודה" אין וואַרשע. דער דאָזיקער „מאָדערנער רבי" האָט אָנגעהויבן אין די פּרייטיק־צו־נאַכטסן זאָגן תורה אין בית־המדרש פאַר די „פּראָסטע יידן". האָט די אגודה דערזען, אַז די פאַרפראַצעוועטע בעלי־עגלות, שוסטערס, קצבים, אויף וועמענס פינצטערקייט זי איז ביז אַהער געריטן גאָר געשמאַק — קוויקן זיך גאָר שטאַרק מיט די תורה־משלים פון „וועלטלעכן" מזרחיסטישן למדן — האָט זי אַ געשריי געטון: קאַראַוול!

די אגודה מיט אירע דריי רבנים ליאַרמען, אַז אַ „געגאָלטע מאָרדע" טאָר נישט לערנען קיין תורה מיט אַן „עדה" יידן, ווייל ער קאָן זי נאָך חלילה שלעכט אויסטייטשן, און מיט דער תורה, וועלכע איז נאָך אויפן באַרג סיני געגעבן געוואָרן אין אַרענדע דער אגודה — האָבן זיך אַ רעכט צו „באַנוצן" נאָר די כשרע אגודה־מנהיגים.

מזרחי, ווידער, מיטן גאַנצן „נאַציאָנאַלן לאַגער" שווערן זיך, אַז זייער „יבנה"־רבי טייטשט אויס די תורה פּונקט ווי די אגודה און אַז אויפן באַרג סיני זענען זיי אויך געווען.

אַלס צום פּוסק אחרון האָט מען זיך געווענדעט צום סטאַראָסטע און פּאָליציי, און דער פּוסק האָט געלויר

טעט:ביידע האָבן רעכט צו „באַנוצן״ זיך מיט דער תורה. אַ סברא, אַז ביידע קליקעס זענען אויסן נישט דאָס לערנען, נאָר דאָס געווינען מיט דער הילף פון דער תורה די דאָזיקע עם־הארצים, יעדע קליקע פאַר זיך, ביי די באַפאָרשטייענדיקע שטאָטראַט־וואַלן.

יאָ! עס שמעקט דאָ שוין מיט וואלן פון אַ נייעם שטאָטראַט. אין הײַנטיקן זיצן 12 יידישע ראַטמענער אויף 24, און כאָטש עס פאַרוואַלגערט זיך צווישן זיי וור־נישט־ווו אַ ציוניסט, אָדער אַ וועלטלעכער, און אפילו אַ בונדיסט, וועלכער איז געוויילט געוואָרן אויף דער כלל־ישראל ליסטע — גייען אָבער אַלע אין שפּאַן פון דער אגודה, וואָס דאָס הייסט: שפּרינגען קדוש פאַרן פּריץ און מיט קיין וואָרט נישט דערמאָנען הויך פאַר אים די נויט און דעם עלנט פון דער אָרעמער יידישער פאָלקס־מאַסע, וועלכע ווערט דערדריקט פון דער שווערער לאַסט פון שטייערן און וועמענס ווירט־שאַפטלעכער מצב איז ממש קאַטאַסטראָפאַל.

אין אָנבליק פון די וואַלן קאָנסאָלידירט זיך שוין דער בירגערלעכער פראָנט. צעקריגט זענען געוועזן צווישן זיך אויף טויט און לעבן ביז אַהער דער „רייכער״ סוחרים־פאַראיין מיט זיינע געלט־זעק און דער „אָרעמער״ קליינהענדלער־פאַראיין מיט זיינע דראָבנע סוחרימלעך.

איצט איז געשען אַ נס און דורך אַ ווונק פון אויבן האָבן זיך פאַראייניקט די סוחרים מיט די קליינהענדלער. די גרויסע סוחרים זענען אַריינגעטרעטן אין פאַראיין פון די קליינהענדלער און געוואָרן קליינהענדלער... ביים פּריץ.

אין אַרבעטער־לאַגער האָט ביז אַהער געהערשט אָפּהענטיקייט. די נויט און דער קריזיס טרייבט צו עמיגראַציע. אַלע אַלטע אַרבעטער אין אָנבליק פון אַרבעטלאָזיקייט און קולטורעלער אָפּגעשטאַנענקייט דאָ טראַכטן וועגן אַוועקפאָרן. נישט געוועזן ביז אַהער קיין איין פראָפ.־פאַראיין, טראָץ דער היפשער צאָל אַרבע־טער אין שטאָט. לעצטנס האָט זיך אָבער דאָס אייז גערירט. עס איז צושטאַנד געקומען אַ באַראַטונג פון כמעט אַלע אַרבעטער־ריכטונגען ביי אונדז אין שטאָט און עס איז באַשלאָסן געוואָרן געמיינזאַם צו פירן אַ פראָפעסיאָנעלע און קולטורעלע אַרבעט. דער ערשטער פאַראיין, וואָס מען האָט זיך גענומען אָרגאַניזירן, איז דער טראַנספּאָרט־פאַראיין. די אַרבעט טרעפט אָן אויף אַ זייער דאַנקבאַרן באָדן. ס׳זענען שוין פאָרגעקומען אָרגאַניזיר־פאַרזאַמלונגען, אין וועלכע עס האָבן אָנטייל־גענומען עטלעכע פערציק טרעגערס און פורמאַנעס. האָפנטלעך וועט געלינגען צו אָרגאַניזירן אויך די אַרבעטער פון אַנדערע בראַנזשעס.

(אברהם. „ארבעטער־צייטונג״, נומער 16;
20סטער אַפּריל 1934)

ברחוב נארוטוביץ׳ה בקראשניק
אויף דער נאַרוטאָוויטש־גאַס אין קראָשניק

קראשניק - עיירה מלאת חיים

שמעון חלמיש, תל־אביב

את יהודי קראשניק הכרתי עוד טרם שעלה בידי לבקר בה. הם היו באים תכופות לעיר מגורי, עיר המחוז יאנוב, לשם סידור עניניהם המוניציפאליים, להוצאת רשיונות מסחר וכדומה. במרחשוון מדי שנה בשנה היו באים להתייצב לשירות בצבא לפני הוועדה המחוזית. כל גבר בהגיעו לגיל 21 היה חייב להתגייס לצבא. ידענו מראש מאיזה מקומות יגיעו המגוייסים ואת מועד התייצבותם. המגוייסים הפולנים היו תמיד מעוררים מהומות והיו משתוללים בלי הרף בחוצות העיר. היהודים היו אז מזהירים איש את רעהו והיו אומרים: הקרושניקאים באים היום, היו זהירים בפני השקצים הרקרוטים.

בזכרוני נחרת אירוע טרגי שהתרחש ב־1914 ויש לו קשר עמוק ליהודי קראשניק. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נכבשה עירנו על ידי הצבא האוסטרי. כעבור חודש ימים, לאחר מפלה גדולה שהנחיל להם הצבא הרוסי בסביבת לובלין, עזבו האוסטרים את עירנו והרוסים חזרו. לפני עזבם את העיר הציתו האוסטרים באש את קצות העיר והאש כובתה על ידי הרוסים. היהודים קיבלו את פני הצבא הרוסי בברכה ובכיבוד ואלה השיבו ליהודים בצליפות שוטים ומגלבים. באותו יום תפסו הרוסים יהודי בכפר בלינוב הסמוך לעירנו ותלוהו. החיילים הרוסיים השתוללו בעירנו, שודדו חנויות והיהודים התחבאו בבתיהם ופחדו להיראות ברחובות. שעטת הסוסים וקולות הפרשים מילאו את האוויר. הכביש היה מלא עגלות רתומות לסוסים, שהובילו אספקה לצבא המתקדם לקראת גליציה וגם חיילים פצועים.

כאשר נודע לפרנסי העיר שגופתו של היהודי שנתלה נמצאת בכפר ביאלה, פנו לשלטונות בבקשה לאפשר להם להביא את הגוויה לקבר ישראל. הדבר ניתן להם, וכאשר הגיעו למקום מצאו כמה קוזקים ומגלבים בידיהם שהראו להם את הקבר שכרו לגופה. בשעה שהיהודים טיפלו בגופה ספגו מכות רצח מידי הקוזקים עד שדם זב מפניהם. בין ארבעת היהודים שקיימו את מצוות הבאת הגופה לקבר ישראל היה גם אחי הבכור אברהם. כאשר הגיעו העירה עם הגופה לא הכרנוהו כי היה כולו מלא פצעים.

על עוד מעשה רצח נורא ואכזרי שאין כמוהו רצוני למסור.

בליל הסליחות הראשונות התאספו יהודים אי שם לתנות לפני הבורא את צרות לבם ולהתחנן לפניו שירחם על עם ישראל. והנה עוד טרם הספיקו להתפלל תפילת שחרית הופיעו בשוק פרשים קוזקים וארבעה יהודים כבולים בשרשראות קשורים לסוסים. ביניהם הרב מקראשניק זצ״ל, הרב מטעם וקצב עם בנו. ועוד ארבעה יהודים נאסרו והם: אנשל פומרנץ (שנפטר בארץ), בנימין הירש מנדלס צוקר, הרשל פיינגולד ויחיאל רימרז׳. (אלה שוחררו אח״כ).

הידיעה הנוראה התפשטה חיש בעיר והמוני היהודים יצאו לרחוב. אולם הצבא הרוסי פיזר את הקהל ואיים ברצח על כל התקהלות. העיר עטפה יגון ואבל כבד. פרנסי עירי ביחד עם פרנסי קראשניק התחילו להשתדל אצל המפקד הצבאי, הם פנו גם אל ראש הגליל בלובלין ועד פטרבורג הגיעו בבקשותיהם, אולם כל זה עלה בתוהו. ביום ה׳ בתשרי תרע״ד בבוקר נחרדה העיר כולה בהגיע הידיעה שארבעת יהודי קראשניק נתלו בחצר בית־הסוהר ונקברו יחד מאחורי לשכת ראש המחוז. באותו יום יצא צו מאת המושל הצבאי שעונש מוות צפוי לאיש שיגש לקברם של היהודים המומתים.

באותו בוקר נקרא יצחק בוכבינדר ז״ל, יליד קראשניק שגר ביאנוב, לבית־הסוהר עם עוד יהודי מקראשניק להיפרד מן הנדונים למוות. מר בוכבינדר מסר לי שהרב יצחק אייזיק זצ״ל בכה והתוודה ואמר שהוא נקי מכל פשע וכשיעלה לבית דין של מעלה יבקש רחמים על עם ישראל הנתון בצרה וד׳ ירחם עליהם. הרב ביקש גם למסור לבני העיר ברכת שנה טובה. יומים לאחר שנתלו הגיע מברק מפטרבורג לחון את האסירים... כדאי גם לציין שמפקד הצבא בסביבה היה צורר ישראל ניקוליי ניקולייביץ הידוע לשמצה. רק כעבור מחצית השנה נתקבל רשיון להביא אותם לקבר ישראל. הם נקברו בקבר אחים בבית־הקברות במקום. על המצבה היה חרות: מעשה ידי ר׳ חיים קורן. בין יתר הדברים החריפים והביטויים היה חרות החרוז:

יש נספה בלא משפט חלילה
צר הצורר המציא עלילה
חייהם נגדעו בדמי ימיהם
קדושים וטהורים עלו לפמליה של מעלה.

עלי להוסיף שבאותו יום שהובאו לקבורה הגיעו החיילים הראשונים של הצבא הרוסי שנסוג אחרי התבוסה הקשה בחזית פשמישל. ראינו בכך את נקמת הדם הנקי שנשפך.

עם יצחק בוכבינדר (כשמו כן מקצועו — כורך ספרים) התידדתי במשך הזמן ופעלנו יחד ב"תיקון ספרים". אני עם עוד כמה חברים מחובשי בית המדרש היינו חוזרים בכל יום ששי על הבתים ואספנו "דמי תיקון ספרים" ומסרנו את הספרים הבלים לבוכבינדר לכריכה. כעבור כמה שנים פגשתיו במשרד מושל המחוז כשבא לקבל דרכון לעלות לארץ־ישראל. את דבר העליה לישראל העלים מחבריו החסידים הקנאים, שארץ־ישראל היתה אז בעיניהם ארץ הכופרים. כשעליתי ארצה אחרי כמה שנים ביקרתי אצלו בירושלים ושמחת פגישתנו היתה גדולה.

ביקרתי תכופות בקראשניק מטעם "החלוץ" ושמחתי למצוא שם נוער פעלתני מלא חיים, שאסר מלחמה נגד אנשי ה"אגודה" וגרוריהם שונאי ציון. בביקורי אלה באתי במגע עם פעילי התנועה הציונית: מנהל החלוץ פלק וזוגתו רבקה וייסברוד שנרצחו בידי הנאצים, רחל ברייער ומשה רושגולד, פעילי "פרייהייט" והחלוץ הצעיר, פסח פיינגולד מייסד גורדוניה עם שלמה זינגר. בילינו כולנו בצוותא, ניהלנו שיחות מעניינות, שרנו שירי א"י ורקדנו הורה. בביתו של בן־ציון ברייער הכרתי את אביהם ר' נח מלמד, יהודי משכיל ובר אוריין, שנאלץ היה מטעמי פרנסה להסתיר את יחסו לרעיון הציוני, את ילדיו חינך ברוח התורה והציונות גם יחד.

לאחר כמה ביקורים בקראשניק הזמנתי את הלהקה הדרמטית עם רחל ברייער בראש שהציגו אצלנו את המחזה "מאטע מלך הנגר" — ברוב הצלחה.

ככה עברו עלינו ימי הנוער בעבודה במסירות נפש למען הציונות. לאט לאט הצלחנו להחדיר את הרעיון הציוני לכל שכבות האוכלוסיה היהודית בקראשניק. — נוער נפלא, אימפולסיבי ומלא חיים, נקטפו בדמי חייהם על ידי הנאצים ימ"ש. — יום נקם ושלם יבוא.

התנועה הציונית־הרביזיוניסטית

יעקב אנדר, חולון

רצה הגורל שאני, אחד הצעירים שבשרידי התנועה הציונית הרביזיוניסטית בקראשניק, אתאר את פעולתה של תנועה זו בעירנו בשנים שלפני מלחמת־העולם השניה, כפי שהטיל עלי ועד ספר זה. אין בידי כל מסמך מהתקופה ההיא שאוכל להתבסס עליו בכתיבתי, אני נאלץ על כן להסתפק בזכרונותי האישיים מהתקופה ההיא ובידיעות שקיבלתי מכמה יוצאי עירי שבארץ. יסלחו לי בני־עירי אם רשימתי תהיה לקויה בחסר, או אם ימצאו בה אי־דיוקים.

התנועה הרביזיוניסטית על כל שלוחותיה: ברית טרומפלדור, בית"ר וברית החייל, נוסדה בקראשניק באותה שנה שהתחילו לפעול יתר התנועות הציוניות. עם מיסדיה נמנו, כפי שנמסר לי: מוטי גולדפלד, יחיאל רוזנפרב, תנצ"ח זיסברג ומשה זיסברג, שני בני־הדודים, עובדיה ויזנברג, יענקל פיטרמן, קלמן גרוסמן, דוד גולדפלד, יוסף פינקוס, גיטל אנדר, חיה גיטל רנדל, ישראל בר מנדלאייל, בן ציון ברייער, שפרה פרייהוף, פרידה אייזנשטאט, אליעזר שטינגוס, יוסף מנדלאייל, פייגה מנדלאייל, ליאון קעסעל, מרדכי אייזנשטאט, טילה רוזנבוש. מאוחר יותר פנו חברי התנועה אל אבי ז"ל, ישראל אנדר, שישמש כמפקדה של התנועה ואמנם הוא נענה לפנייתם ושימש בתפקיד זה עד לימי השואה שבאה על עיירתנו.

התנועה הרביזיוניסטית נחשבה אז כאחת התנועות הפעילות ביותר בעירנו. היא היתה מיוצגת בכל המוסדות שבעיר בין בעניני חינוך ובין בענינים ציבוריים אחרים, בין יהודיים ובין לא־יהודיים. נציג קבוע היה לתנועתנו גם במועצת העיר. במוסדות הלא־יהודיים ניהלו נציגינו מאבק בלתי־פשרני למען זכויות היהודים. במיוחד קשה היה המאבק, לפעמים גם אלימי, בין התנועות השונות

בשעת הבחירות לקונגרס הציוני, למועצת העיר או למועצת הקהילה, ואפילו בשעת בחירת רב או שו"ב.

מנהיגי תנועתנו יצאו מתוך ההנחה שצפוי ליהודים, בארץ־ישראל וגם בארצות הגולה, מאבק מזויין עם השונאים שקמים עליהם להשמידם. צריך אם כן לתת לנוער היהודי גם חינוך צבאי שיוכל להגן על עצמו — "ללמד בני יהודה קשת". בית"ר ו"ברית החייל" שקדו על כך שגם הנוער בעירנו יעברו אימונים צבאיים. היינו יוצאים תכופות ליערות בסביבת העיר והיינו לומדים ומתאמנים בקליעה למטרה, צעידה וביתר התרגילים הצבאיים. בהיותנו תנועה צבאית למחצה היינו משתתפים במצעדים הצבאיים הפולניים שהתקיימו בחגים הלאומיים של פולין. פלוגת בית"ר וגם פלוגת "ברית החייל" על דגליהן צעדו ביחד עם פלוגות הצבא הפולני בחוצות העיר.

תקרית אחת משנת 1934 נחרתה היטב בזכרוני כיון שבעצמי הייתי עד לה. היה זה בקיץ שנת 1934 בלובלין בשעת ביקורו של זאב ז'בוטינסקי בפולין. התקיים אז בלובלין כינוס כל־ארצי של התנועה הרביזיוניסטית, אליו באו נציגי התנועה מכל ערי פולין וגם פלוגות בית"ר כדי להשתתף במצעד המתוכנן, שהתקיים בכיכר "אוניה־לובלסקה" במרכז העיר. אבי נסע אל הכיכר ביחד עם ד"ר פון וייזל ואותי השאירו בקן התנועה משום שלא היה מקום בשבילי במרכבה. עלי היה לחכות עד שיחזרו מן המצעד. אולם עז היה רצוני לראות את המצעד והחלטתי ללכת ברגל אל הכיכר. ואני הייתי אז בן תשע בסך הכל. הייתי לבוש במדי בית"ר על כל האביזרים שעליהם. הואיל והיו באותו יום בחוצות לובלין התנגשויות בין הרביזיוניסטים לבין אנשי ה"בונד" והקומוניסטים, שרצו להפריע למהלך התקין של הכינוס, הורדתי מראשי את הכובע הבית"רי והחבאתיו מאחורי מעילי. היו באותו יום פצועים רבים ובתוכם יענק'ל פיטרמן שנדקר בסכין בגבו.

כשהגעתי לכיכר חבשתי את כובעי, נכנסתי דרך השער ועמדתי בסופה של השורה האחרונה. אבי ישב על הבמה בין מקבלי המצעד עם זאב ז'בוטינסקי בראש. כאשר ז'בוטינסקי ראה אותי על הבמה בשורה האחרונה קרא לי והעמידני על ידו.

בראש המצעד המרהיב עין צעד מפקד קן בית"ר מבריסק־ליטובסק. הוא היה פצוע בידו הימנית מדקירת

אזכרה ליוסף טרומפלדור בסניף בית"ר בקראשניק.
אזכרה פאַר יוסף טרומפלדור אין דער קראַשניקער אָרגאַניזאַציע פון בית"ר.

סכין והחזיק את המקל בידו השמאלית. זאב ז׳בוטינסקי בראותו דבר זה עצר את המצעד, ירד מן הבמה, ניגש אל המפקד ושאל אותו לפשר הדבר. כששמע מה שקרה לו, התרגש מאד, נשק לו במצחו וצוה להמשיך במצעד. (ספרו שאותו מפקד לא רחץ את מצחו במשך זמן רב). בקראשניק נפוצה אז שמועה שאני נפצעתי בשעת ההתנגשויות. אמי בשמעה זאת באה ללובלין ומובן מאליו שמצאה אותי בריא ושלם. כפיצוי קבלנו כרטיסים לנאומו של ז׳בוטינסקי באותו ערב, שהתקיים באולם הקולנוע "קורסו".

במרוצת השנים עזבו מיסדיה של התנועה הרביזיוניסטית את קראשניק ונפוצו בכל העולם. הפעילות ירדה ולא היה בכוחנו להחזיק אולם מיוחד. אבי הקצה חדר בביתנו בשביל התנועה ובו התנהלו הפעולות עד פרוץ מלחמת העולם ה־2. לפני שעזבנו את ביתנו, כשגורשנו ממנו ע״י הגרמנים ימ״ש, החבאנו את הדגל, את כל המסמכים וגם סמל בית״ר עשוי מלאכת מחשבת מכפתורים. בשעת המלחמה כשנהרס ביתנו לא נשאר כל זכר מן הדברים האלה. אצל חברי מצאתי כמה תמונות מהימים ההם, שהוכנסו לספר זה.

מיפקד חברי בית״ר — בראש המפקד: ישראל אנדר ז״ל
אַפעל פון בית״ר — אין צענטער: ישראל ענדער ז״ל

בית־ספר לבנות "בית יעקב"

אסתר שטיינברג (מנדלאייל)
בת־שבע ציוני (ויינברג)

היה זה בשנת תרפ״ט. ברחוב היהודי החלו להתגלות הסימנים הראשונים של ההתבוללות, במיוחד בקרב הבנות. תופעה זו הטביעה את רישומיה גם בעיירה קראשניק. הבנים למדו ב"חדרים" פרטיים או שקיבלו את חינוכם היסודי בבית־ספר תלמוד תורה. משגדלו למדו בבתי המדרש אצל מלמדים פרטיים וכן השתתפו בשיעורי ערב בתלמוד שנוסדו ע״י ר׳ אלתר זיסברג זצ״ל (המכונה ר׳ אלתר משה — מלכה׳ס) במסגרת "פרחי אגודת ישראל". לעומתם קיבלו הבנות את ראשית חינוכם בבתי־הספר של הגויים. חינוך זה נתן במשך הזמן את אותותיו בבנות, שהחלו להשתחרר מעול קיום המצוות בהשפעתן הגוברת והולכת של המפלגות החילוניות.

בגבור העזובה הרוחנית נוסד בקראקא, ביזמת ה־ אשה המהוללה מרת שרה שנירר ע״ה ובעזרת מחנכים מעולים של היהדות החרדית סמינר למורות "בית יעקב". האשה הצדקנית מרת שרה׳לה מלוק ע״ה, שהתגוררה בעירנו, דאבה מאוד על הירידה הרוחנית שפשתה בקראשניק, בדומה לערים אחרות. בהכירה מקרוב את פעלה של שרה שנירר ואת הסמינר בקראקא, שהתפרסם בינתיים לתהילה ולתפארת, החליטה ליסד גם בעירנו בית־ספר מסוג זה, אשר ינסה לחסן את בנות ישראל ויעניק להן את הכוח להתייצב בפני רוחות הפרצים המאיימות. היא הזמינה את מרת שנירר לעירנו וזו נשאה נאום נלהב בזכות הצורך הדחוף להקים מוסד חינוכי זה. מיד נבחר ועד בהרכב ר׳ יחיאל מאיר רוזנברג, ר׳ יוסף אדלר, ר׳ ברוך פדר, ר׳ נחמיה שטינגוס ור׳ משה הופרט הי״ד. הללו נרתמו לעבודה קדושה

זו והתכנית החלה לקרום עור וגידים. מן הסמינר שיגרו אלינו את אחת המורות המהוללות, הלא היא מרת שרה אייכנבוים ע"ה, אשר השפיעה באופן יוצא מגדר הרגיל על כל הבנות והצליחה לעורר בהן צמאון וכמיהה לדברי תורה.

בית־הספר היה בן ארבע כיתות ולידו הוקם מוסד לבנות מבוגרות יותר, שלא נכללו בכיתות בית־הספר. מאה וחמשים בנות למדו כתלמידות מן המנין ושמונים בנות מחוץ למסגרת הקבועה של בית־הספר "בנות אגודת ישראל". הלימודים התקיימו בשעות אחר הצהרים ובערב, כשלפני הצהרים למדו הבנות בבית־הספר העממי, בו קיבלו השכלתם הכללית במסגרת חינוך חובה. במוסד בית יעקב למדו מקצועות בעלי תודעה יהודית כגון תורה, נביאים, דינים, היסטוריה יהודית, פירוש המילים ומסילת ישרים.

בלילות שבת התאספו הבנות באולם בית־הספר, כדי להאזין להרצאות על פרשת השבוע מפי אחד מאנשי הועד או המורה. לעתים היתה אחת הבנות המבוגרות מנהלת את הדיון בפרשת השבוע. בשבת בערב התאספו הבנות בבית־הספר לאמירת פרקי אבות וכן לשירה בציבור וריקודים. זה גרם לבנות התרוממות רוח וחדוות חיים. במוצאי שבת התכנסו לשיחה על חדשות השבוע שחלף. אחת הבנות מסרה סקירה על מאורעות השבוע ויתר הבנות השתתפו בוויכוח. כל בת השתדלה לעדכן עצמה בחדשות ומידע שוטף בעזרת קריאת העיתונים.

מפקידה לפקידה היו מתקיימות בחינות בבית־הספר. ההורים שהיו נוכחים בשעת הבחינות התמוגגו מרוב נחת, בראותם את בנותיהם מצליחות במעלות התורה והיראה. מי פילל שבנות עירנו תדענה פירוש המלים וגם לפרש אימרות חז"ל וכדומה.

כדאי להדגיש שהגברת שנירר בחנה אישית את התלמידות והטילה על המצטיינות לשמש כמדריכות במוסד־הבת של "בית־יעקב" — "בתיה". על המדריכות הוטל לקיים שיחות בשבתות על עניני דיומא. המדריכות הראשונות היו: אסתר הוכנבוים, חנה וויינברג, דינה גולדברג, בת־שבע וויינברג, פייגה טברדאגורה,

בית־הספר לבנות דתיות בקראשניק — „בית־יעקב"

רעליגיעזע שול פאַר מיידלעך „בית־יעקב" אין קראַשניק

אסתר לרנר, אסתר וייסברוט ואחרות. כעבור זמן־מה התקדמו הבנות ועברו מהדרכה להוראה בישובים הס־מוכים לקראשניק. המדריכות הראשונות שהצטיינו ועלו לדרגת מורות היו: אסתר הוכנבוים, דינה גולדברג, אסתר גולדברג ויהודית גוטלרנר.

מזמן לזמן היו מקיימים כינוסים אזוריים בהן השתתפו אף בנות מן העיירות הסמוכות. כינוסים אלו עוררו בנו רוח חיים ופתחו בפנינו אופקים חדשים הודות להכרה שעשינו עם בנות רבות מיאנוב ומביכאווע. שהשתתפו בכינוס. התקיים גם טיול ללובלין, שם ביקרנו בישיבת "חכמי לובלין" עוד טרם פתיחתה הרשמית.

פעמיים בשנה, בחנוכה ובפורים, העלינו הצגות על נושאים דתיים ותנ"כיים. עקרות בית עקרו עצמן מן השיגרה היומיומית, אפו דברי מאפה עבור המזנון, עזרו בהכנת התפאורה וקיבלו עליהן תפקידים שונים כדי להבטיח את הצלחת ההצגה. ההורים לא הסתירו את התרגשותם והתענגו לנוכח הבקיאות שהבנות הפגינו.

לבית־יעקב יצאו מוניטין, מספר התלמידות גדל עשרת מונים והפך למרכז לכל הערים הסמוכות. במרוצת השנים התחלפו מורות, ביניהן היו הגברות שרה בלוט ע"ה, שפרה ויזנפלד־טוכובר המתגוררת כעת בחיפה, שרה אטינגר ע"ה, ולבסוף באה גם המורה גיטל זילברברג־וייס המתגוררת כיום בבני־ברק. כולן היו חניכותיה של שרה שנירר ושל ר' לייב אורליאן הי"ד.

הן הקדישו עצמן ומרצן למען חינוך הבנות בעירנו ולהעלאת קרן התורה. מן הראוי לציין כי כל בנות עירנו שעלו ארצה לפני מלחמת־העולם השניה הביאו אתן מטען יהודי רוחני רב שרכשו לעצמן בין כתלי בית־הספר בית־יעקב, וכולן ממשיכות במסורת האבות ומחנכות את ילדיהן ברוח היהדות המסורתית.

מבין תלמידות "בית־יעקב" זכו לעלות ארצה לפני מלחמת העולם השניה: מלכה סמבור, סימה גולדברג, אסתר מנדלאייל, בת־שבע וינברג, פרידה וייסברג ואסתר גולדברג. ואלו עלו ארצה לאחר שניצלו מן השואה: חנה וינברג, פייגה טוורדגורה, רבקה הלפרן, דבורה ויזנפלד ומלכה גולדברג.

ולבסוף כמה מלים על תקציב בית־הספר. בעיית התקציב היתה אחת הבעיות החמורות ביותר. המצב הכלכלי בעירנו היה בשנים שלפני השואה בכי רע. הורי התלמידות התאמצו אמנם לשלם שכר לימוד חדשי, אך לעולם לא עלה בידם לכסות את כל הוצאות האחזקה של המוסד. יהי זכרם של ועד העסקנים ברוך על שדאגו ופעלו במסירות נפש לקיים את המוסד על אף הגרעון המצטבר.

עם חורבן יהדות פולין נחרב גם בית־ספרנו. רק מתי מעט מן הבנות נשארו בחיים, וכל השאר הועלו על המוקד ע"י הצורר הנאצי ימ"ש.

ד' ינקום דמם.

דברי ימי עירנו קראשניק

הרב יעקב משה פרייברג
רב השכונה וחבר הרבנות,
רבם של עולי קראשניק

זכור את אשר עשה לך עמלק...

אעלה על הכתב מה שנשאר חרות בזכרונותי על העיירה הקטנה קראשניק, אחת מארבע מאות הקהילות הקדושות שבפולין, הסמוכה ללובלין עיר ואם בישראל. מדובר היה שקראשניק היתה עיירה "מעברה". בספר "לדור דעה" מובא בשם הרב שטרן, שהגאון דוב בער רפפורט (בימי הבעש"ט ז"ל) היה תחילה רב בעיר קוז'ניץ, אח"כ בקראשניק ולבסוף בלובלין. וכן מסופר שהרב הגאון רבי עזריאל הורביץ ז"ל היה בימי עלומיו במשך כמה שנים רב בקראשניק, ומאחר שדרש הוספה של שני זהובים לחודש למשכורתו, כי פרנסתו היתה דחוקה, ופרנסי העיר לא יכולים היו להיענות לבקשתו, עזב את העיר ונתקבל אחר כך כרב בעיר הגדולה לובלין, עיר ואם בישראל.

במיוחד ארחיב את היריעה על הדברים המעניינים אותנו בזמנים הקרובים ביותר לתקופתנו אנו. רבי יהודה אריה פריידברג זצ"ל, הגאון האדיר שתשוקתו לתורת ה' היתה עצומה, קיים ממש "בתורתו יהגה יומם ולילה". אדם גדול בענקים, גאון הגאונים, חכם הארזים זה אבי המאוח"ג העילוי מקוז'ניץ, ר' יהודה אריה פרייברג, ששימש בכהונת הרבנות בשלוש ערים קדושות: בקוז'ניץ, בקראשניק ולבסוף — בתקופת השואה — בוונגרוב ע"י לובלין. הוא חיבר יותר מעשרים וארבעה חיבורים על התורה, הלכה ואגדה. רבים מתלמידיו היו

זה השער לי״
דיקים יבאו בו.

זה

הפינקס שייך להחברה

תלמוד תורה שנתיסד

בשנת

עטרת תפארת בנים

ותפארת בנים אבותם

לפ״ק

פה קראשניק

שנת

תלמוד תורה

לפ״ק

שער פנקס תלמוד־תורה בקראשניק משנת תרע״ט (1919)
שערבלאט פונעם פנקס פון דער קראשניקער תלמוד־תורה (1919)

משמשים כרבנים. עם בואו לקראשניק, חרף כל הדאגות לעסקי ציבור ובעיקר לפרנסת בני ביתו, הקים ישיבה ואז החלו לנהור לקראשניק בחורים מעיירות רבות.

בכל שבת קודש היה דורש בבית־המדרש. לצערי הגדול, נשאר לי לפליטה רק החיבור מלימודו בקראש־ניק, בזמנים הללו חי תכופות חיי צער ודחקות.

הוא היה דורש בתורה ובפרד״ס. דבריו היו חוצבי להבות אש לתלמידי חכמים וגם לפשוטי העם. פעם ניגש אליו אחד מפשוטי העם, ר' לייביש בלאכר ז״ל, ואמר: יישר כוח, רבי, עבור הדרשה, אעפ״י שלא הבנתי הכל, תלמידי חכמים נוטלים את השמנת, ואנו פשוטי העם, מסתפקים בחלב החמוץ (זויערע מילך).

קשרי ידידות ואהבה היו קיימים בינו לבין הרה״צ רבי שלמה׳לה אייגר ז״ל, שהיה אח״כ רבי בלובלין, חתנו של הגביר בעל־אחוזה ר' אלתר ולרשטיין עם גיסו הגאון בתורה ר' משה׳לה היינסדורף מחסידי גור ועמהם ר' משה ב״ר פינטשיס רוטנברג ז״ל. שלישיה זו היתה עמוד התווך לכל דבר חשוב בעיר, על ידם אנ־שים יראים ושלמים, חסידים שעסקו בכל דבר שבקד־דושה. הלא הם: ר' יהושע אשר ויינברג, ר' יחזקאל טוורדוגורה, ר' בן־ציון דימנט, ר' נחמיה טששלר, ר' אייזיק גולדנר, יוסלה אדלר, ר' טעוויל רושגולד, ר' פנחס ליכטר, ר' יוסלה בעק, ר' אריה מילכמן, ר' יעקל טננבוים, ר' צבי פיינגולד, ר' אפרים הכטמן ור' משה רוכמן ז״ל. כולם אהובים כולם קדושים. כל עסקנותם ודאגתם היו לעזור לעניים ואביונים. קצרה היריעה מל־העלות את כל מעשיהם הטובים. והנה המוהל ר' לייזר שלום, לא זו בלבד שתכופות לא לקח שכר מצוה, אלא הוסיף מכיסו לערוך ברית מילה בכבוד.

והמלמדים (מרביצי תורה) בקראשניק, צדיקים ואנשי מעשה אף הם: ר' אברהם ברנד, ר' יעקב צבי גולדקרנץ, אחד מתלמידיו המצויינים של אבי ז״ל ר' הרצקה הוכשטיין, ר' יחיאל ברישלס, ר' נח ברייער ור' שלמהלה מענדילס. היו ביניהם כאלו שאף שלא היה להם לחם בביתם, חלקו את פת לחמם לנצרכים בצנעה.

בעיית הכשרות היתה אחת הבעיות הקשות שהרב צריך היה לפסוק בהן. זכורני מקרה שקרה דוקא בעיו״ט. באטליז של ירחמיאל הקצב ז״ל נתערב ראש של בהמה טריפה בין יתר הראשים שירחמיאל מכר ללקוחותיו. וכשהוא נתפס על כך היה כבר מאוחר. הוא בא בריצה, מבוהל וירא מרוב פחד, אל אבי מורי זצ״ל ובקול ספוג דמעות סיפר את אשר קרה לו. אבי הרגיע אותו, ציווה לקרא לשני שמשים שילכו מבית לבית להזהיר את האנשים שיחזירו את הבשר לאטליז ויקבלו חזרה את הכסף. וכך היה.

הדחק בפרנסות אילץ רבים מבני נוער, גם מבתי החרדים, ללכת לערים הגדולות ולחפש שם עבודה. בע־רים הגדולות באו במגע עם הנוער החפשי, חברי ה־״בונד״ והמפלגה הקומוניסטית. וכשחזרו לחגים הביתה הפיצו בקרב הנוער את התורה החדשה, ערכו אספות וכינוסים וניגשו להקים תאים מפלגתיים. אסיפה רבתי רצו לערוך, ודווקא בשבת חוה״מ סוכות, ביער הנקרא ״יהושע׳ס וואלד״. הורים רבים פנו אל אבי מורי ז״ל שלא יתן להם לבצע את מזימתם. אבי התערב בענין והכינוס בוטל. כדאי לציין שבחורים חפשיים אלה באו לביהכנ״ס בשעת ההקפות ובקשו מאבי שיסדר גם להם הקפות ובזה יוכיח שגם הם יהודים כשרים. אבי ניאות לבקשתם, רקד אתם ושמחו כולם בשמחת תורה.

וכמה מלים על ״לומדי בית־המדרש״ שבדרך חיבה והוקרה קראו להם ״בית־המדרשניקס״. הלימודים אמנם היו פשטניים, אבל מעמיקים יותר מאשר בישיבות כיום. הבחורים המבוגרים היו לומדים אצל אבי לפני הצהרים ואחר חזרו על השעור בבית־המדרש. היה נהוג שכל בחור ילמד עם קטן ממנו ויסביר לו את הסוגיה. כך התנהלה הישיבה בקראשניק.

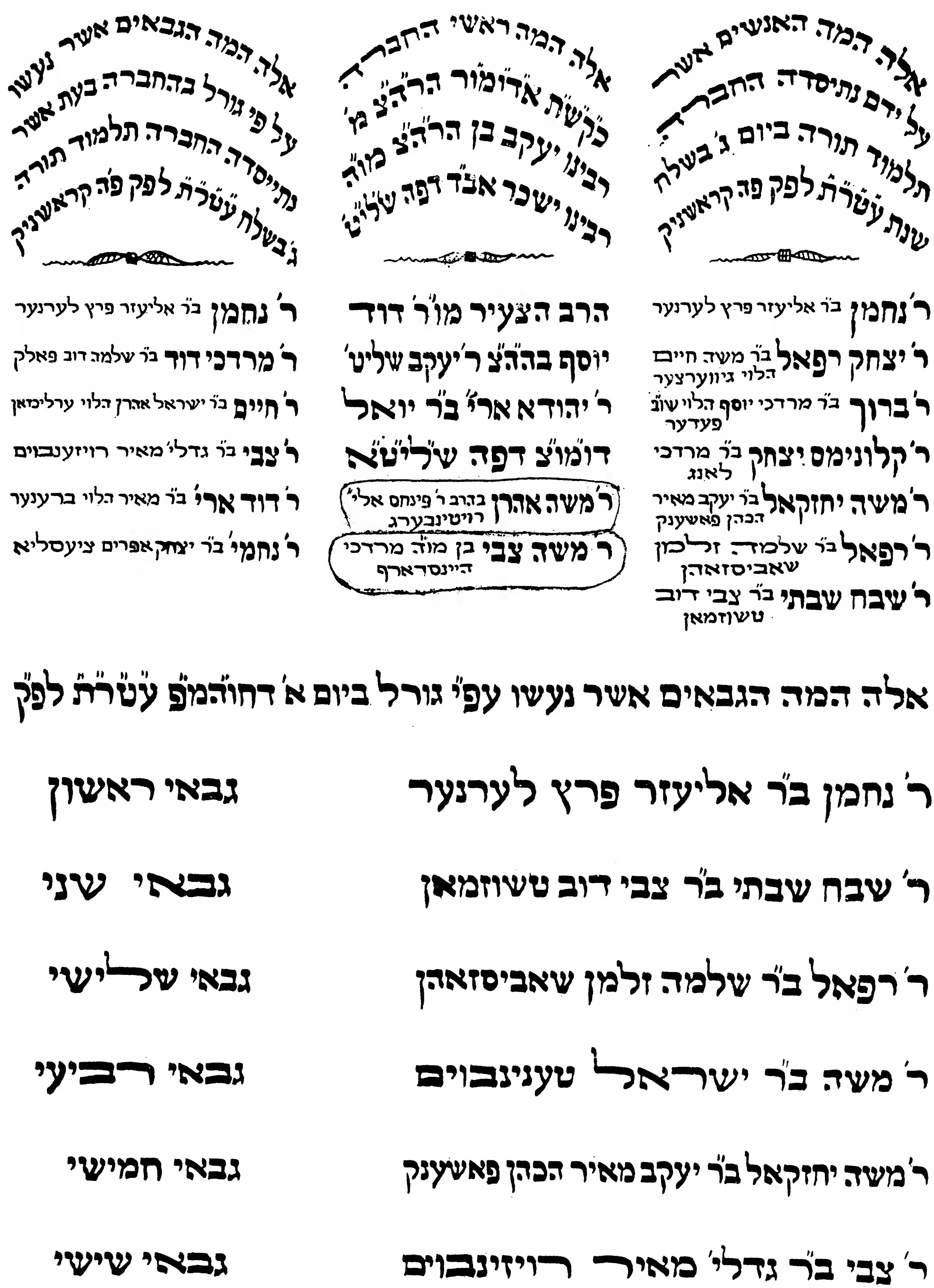
ראוי לציין דבר גדול שעשינו בעיר בשנות המלחמה ואחריה. בקראשניק היה חונה צבא אוסטרי ואח״כ צבא פולני. בין החיילים היו יהודים רבים שהיו זקוקים לעז־רה וקיבלו אותה במיוחד אצל ה״בית מדרשניקים״. נערך מטבח כשר ע״י הקסרקטין והחיילים הדתיים קיב־לו שם אוכל כשר.

עם ה״כלי קדש״ נמנו גם השוחטים. הנני זוכר את ר' יצחק הלפרן שו״ב, ת״ח וירא שמים, בעל קול ערב ובעל־תפילה מצויין ואת ר' ברוך שו״ב — בעלי צדקה.

ארענן את זכרוני וארשום מתוך צער ויגון רב את הבלתי נשכחים שנספו בבלהות מיתות משונות בין הרו־גי ששת המיליונים ובתוכם הורי, אחי ואחיותי ומשפחו־תיהם היקרים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו.

אבי מורי ורבי הגאון הקדוש צדיק יסוד עולם, רבי יהודה פרייברג; אמי מורתי הצדקנית שכל שאיפותיה היו לגדל את צאצאיה לתורה ויראת שמים, מרת אלתה צפורה; ישראל יהושע ת״ח גדול בתורה ויר״ש, אחי הבכור ומשפחתו; שמואל צבי הרה״ח ירא שמים ועסקן ציבורי ומשפחתו; הרב חיים יצחק ת״ח וגדול בתורה ומשפחתו; הרב עזרא זליג מאיר גאון וצדיק ומשפח־תו; אברהם יחזקאל שו״ב בעיר פולאווי ת״ח וירא שמים

ומשפחתו; טובה ביילה הצנועה, כלתו של הרה"ג מחלם ומשפחתה; שרה סעריל כלתה של המו"ץ מואנווליץ עם משפחתה; רחל לאה יהודית רבנית מנאלנטשוב ומש־פחתה; רבקה שיינדיל אשת הגאון ר' ברוך מתלמידי ישיבת „חכמי לובלין" ומשפחתה; חנה צימא איידיל שנקטפה בימי עלומיה, נשמה טהורה.

אלה המה האנשים אשר על ידם נתיסדה החברה תלמוד תורה ביום ג' בשלח שנת עטר"ת לפק פה קראשניק

ר' נחמן בר' אליעזר פרץ לערנער
ר' יצחק רפאל בר' משה חיים הלוי גיווערצער
ר' ברוך בר' מרדכי יוסף הלוי שו"ב פעדער
ר' קלונימס יצחק בר' מרדכי לאנג
ר' משה יחזקאל בר' יעקב מאיר הכהן פאשענק
ר' רפאל בר' שלמה זלמן שאביסזאהן
ר' שבח שבתי בר' צבי דוב טשוזמאן

אלה המה ראשי החברה כ"ק אדומו"ר הרה"צ מ' רבינו יעקב בן הרה"צ מו"ה רבינו ישכר אב"ד דפה שליט"א

הרב הצעיר מו"ר דוד יוסף בהה"צ ר' יעקב שליט'
ר' יהודא ארי' בר' יואל דומו"צ דפה שליט"א
ר' משה אהרן בהרב ר' פינחס אלי' רויטינבערג
ר' משה צבי בן מו"ה מרדכי היינסדארף

אלה המה הגבאים אשר נעשו על פי גורל בהחברה בעת אשר נתייסדה החברה תלמוד תורה ג' בשלח עט"רת לפק פה קראשניק

ר' נחמן בר' אליעזר פרץ לערנער
ר' מרדכי דוד בר' שלמה דוב פאלק
ר' חיים בר' ישראל אהרן הלוי ערליכמאן
ר' צבי בר' גדלי' מאיר רויזענבוים
ר' דוד ארי' בר' מאיר הלוי ברענער
ר' נחמי' בר' יצחק אפרים ציעסליא

אלה המה הגבאים אשר נעשו עפ"י גורל ביום א' דחוה"מפ עט"רת לפ"ק

ר' נחמן בר' אליעזר פרץ לערנער	גבאי ראשון
ר' שבח שבתי בר' צבי דוב טשוזמאן	גבאי שני
ר' רפאל בר' שלמה זלמן שאביסזאהן	גבאי שלישי
ר' משה בר' ישראל טעניגבוים	גבאי רביעי
ר' משה יחזקאל בר' יעקב מאיר הכהן פאשענק	גבאי חמישי
ר' צבי בר' גדלי' מאיר רויזינבוים	גבאי שישי

דף ראשון מ„פנקס תלמוד־תורה", עם שמות המייסדים והגבאים
ערשטע זייט פונעם „תלמוד־תורה פנקס" מיט די נעמען פון די גרינדער און גבאים

ג. השואה והגבורה
אומקום און גבורה

המצבה במרתף השואה בירושלים

די מצבה אין „מרתף השואה" אין ירושלים

כך נכחדה עיירה יהודית

חיים־מאיר בק

האקציות

האקציות התחוללו כשכל היהודים התגוררו עדיין בבתיהם. טרם הוקמו הגיטאות וכן לא נוסדו עדיין מחנות העבודה, והיהודים לא ציפו כלל למה שבא עלי־הם מאוחר יותר.

האקציה הראשונה בקראשניק התחוללה בליל שמחת תורה. הגרמנים עברו מבית לבית, הוציאו את כל הגברים מגיל 14 ומעלה וריכזו אותם במקום אחד, בו שהו כל הלילה. בבוקר לקחו את הגברים לעבודות שונות שהיו נחוצות לגרמנים. בלילה הם הוחזרו ל־בתיהם.

היתה זו האקציה הראשונה.

כמה חודשים שרר שקט יחסי, ולא היו כל אקציות נוספות. אולם השקט לא נמשך זמן רב, והגרמנים החלו בחיסול שיטתי של יהודי העיר.

באקציה השניה שהתחוללה כבראשונה, הוציאו את כל הגברים מבתיהם. הפעם השתתפה בנוסף למשטרה הגרמנית גם משטרת היהודים. כל הגברים הועברו למחנה עבודה בשם „רודה אופלין". הפעם השאירום שם למשך כמה חודשים. בדרך כלל היו בני העשירים שבים כעבור ימים ספורים, לאחר ששילמו כופר נפש בכסף מלא. היו גם חילופי גברים כשהעניים שולחים את בניהם כתחליף לבני העשירים, וזאת — תמורת תשלום כספי נאות. אקציה זו היתה חמורה בהרבה מן האקציה הראשונה. היא נמשכה מספר חודשים. אקציות אלה החלו בראשית שנת 1940.

אחרי האקציות הללו התקינו היהודים בבתיהם מקו־מות מסתור. בדרך כלל לא ישנו הגברים בבתיהם מחשש מפני אקציה נוספת. הם הסתתרו במקומות המחבוא שהכינו. אקציה נוספת חלה בשנת 1942 אחרי חג הפסח. הפעם עברו הגרמנים מבית לבית והוציאו אנ־שים, נשים וטף ואספום למגרש אחד, שם הוחזקו עד הבוקר. עם שחר הביאו הגרמנים עגלונים פולנים על עגלותיהם ועליהן הועלו הנשים והילדים, ואילו הגברים הלכו ברגל. הם הובאו לתחנת הרכבת שהיתה במרחק 4 קילומטרים. אלה שנפלו בדרך מחוסר כוחות, בעיקר זקנים וילדים, נורו במקום. השאר הגיעו לרכבת, שם נדחסו לתוך הקרונות. האנשים הובלו כבהמות משום שהקרונות לא יכלו לקלוט את כל האנשים. אלה הנות־רים הוחזקו כל הלילה ליד תחנת הרכבת בהמתינם לתו־רם, אלא שהרכבת שנועדה לאספם לא באה. אותם מאות ספורות של יהודים נשלחו משום כך חזרה אל העיר.

למחרת בבוקר יצאה קבוצת אנשים מן העיר, ובתוכה חיים בק. הללו אספו כמה מאות אנשים וילדים, שמתו או נהרגו בדרך, והביאו אותם לקבר ישראל בעיר קראשניק. אלה שנשלחו בקרונות לא שבו עוד. מן המוות ניצלו, בדרך כלל, אנשים שעבדו בצבא, ושהגרמנים היו זקוקים לשירותיהם.

אחרי האקציות הללו החלו היהודים להכין מקומות מחבוא גדולים יותר עבור משפחות שלמות, משום שהגרמנים לא הסתפקו רק בגברים והחלו להוציא לאקציות גם נשים וילדים. כל מי שהיה לו ילד התקשר, או השתדל להתקשר, עם פולני, כדי שיסתיר את ילדו בשעת הצורך תמורת שוחד. הפולנים ניצלו זאת וסחטו מן היהודים כסף וזהב.

אקציה נוספת התחוללה. עשירי היהודים שהיתה להם האפשרות למסור את ילדיהם לגויים, עשו כן, והם עצמם הסתתרו. במקרים רבים לא מילאו הפולנים את הבטחתם ובשעת האקציה הוציאו את הילדים ומסרום לידי הגרמנים.

לחיים בק היתה ילדה בת שלושה חודשים. בשנת 1942 מסר את ילדתו לפולני, ואת אשתו הצפין במקום מחבוא. היא עצמו עבד באותה תקופה במשטרה הגרמ־נית. באותה אקציה לא חזר לביתו אלא נשאר במשטרה. למחרת, כששלחו את המשלוח, חזר לביתו ומצא את אשתו. אחר הלך אל הגוי לדרוש בשלום ילדתו. הפולני סיפר לו כי הוציא את הילדה לאקציה.

המשטרה היהודית השתתפה גם היא באקציות הללו. חיים־מאיר פנה לידידו, שעבד במשטרה היהודית וביקש את עזרתו. אותו אדם אמר לו שאמנם ראה פולנים רבים, שהביאו את ילדי היהודים, אבל לא הבחין אם בתו של חיים היתה ביניהם. הילדה לא נמצאה ולא נותר לו אלא לבכותה. אחרי המלחמה עשה חיים־מאיר את כל אשר לאל ידו כדי למצוא את בתו או, לפחות, לברר מה עלה בגורלה, אולם עד עצם היום הזה לא נודע לו דבר.

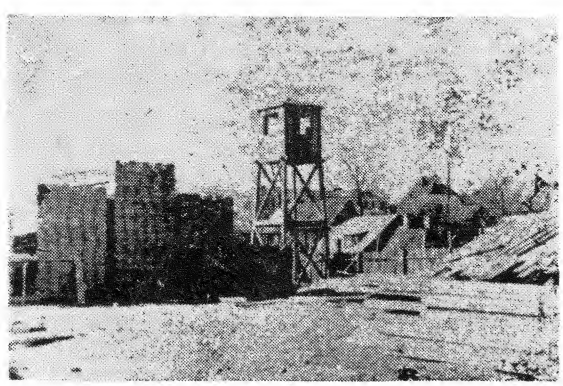
האקציה האחרונה שהתחוללה בקראשניק אירעה גם היא ב־1942. בתקופה זו נמצאו כל היהודים בגיטו.

בקראשניק היה מחנה קטן בו שכנו כמה מאות יהודים. יהודי הגיטו עבדו בעבודות שונות למען הגרמנים. יום אחד הגיעה פקודה ליודנראט (משטרת היהודים), כי כל הנשים חייבות „להתרחץ" בבית־המרחץ, שם חיממו עבורן מים לרחצה. שוטרים יהודים, פולנים וגרמנים גירשו את כל הנשים לעבר בית־המרחץ. קבוצת אנשי ס.ס. שמנתה כמה מאות אנשים כיתרה את כל הנשים והובילה אותן לעיירה זקליקוב שליד קראשניק. אנשי ה־ס.ס. הודיעו שבדעתם להקים שם עיר של יהודים. למחרת לקחו גם את הגברים, מלבד אלה שהיו במחנה או אלה שהיו נחוצים לגרמנים לעבודה, והם הובאו לזקליקוב.

למחרת יצאה פקודה, שכל גבר ואשה, ילד וילדה, שעדיין נותרו בקראשניק ואינם עובדים למען הגרמנים חייבים לצאת את העיר מיד, אחרת — דינם מוות. כך חוסלה קראשניק.

היהודים החלו לתור אחר עגלות של פולנים כדי לארוז את חפציהם ולעבור לזקליקוב. חיים־מאיר שלח את אשתו יחד עם האחרים. מאוחר יותר סרקו הגרמנים את הבתים ובמקום בו מצאו נפש חיה — רצחוה בדם קר. חיים־מאיר עצמו ראה כיצד הוציאו להורג את מחותנתו טובה רוזנבוש ז"ל.

גורלם של אותם אנשים שנשלחו לזקליקוב לא נודע. מספרים שהם נשלחו למחנה ההשמדה טרבלינקה. בקראשניק עמד על תילו רק המחנה ובו מספר יהודים, שעבדו עבור הגרמנים. נשארו גם מספר נשים בודדות שהצליחו להסתתר. מספר היהודים שנותר בעיר הגיע לכמה מאות בלבד. בזמן האקציות נודעו מקרים, שהורים חנקו במו ידיהם את ילדיהם, כדי למנוע מהם סבל. היו גם מקרים אחדים בהם סירבו הילדים להיפרד מעל הוריהם, למרות שהבינו כי הולכים הם לקראת מותם.

המחנה בקראשניק — דער לאַגער אין קראַשניק

למחרת הוציאו הגרמנים את שארית היהודים ועשו סלקציה. את הצעירים שלחו למחנה בודזין, והיתר — כ־200 איש, הובאו לבית־הכנסת שהפך לבית־סוהר. לאחר יום נודע שכל היהודים הללו הוצאו להורג. העיר קראשניק חוסלה כליל והפכה למחנה־עבודה, שמנה 150 יהודים.

כניסת הגרמנים לעיר

הגרמנים נכנסו לקראשניק ב־15 בספטמבר 1939. חיים־מאיר לא הבחין בהם בכניסתם, משום שהיה פצוע. הוא נפצע מיד עם פרוץ הקרבות מפגיעת פגזי מטוסים. עם כניסת הגרמנים החלו היהודים חוששים מפני העתיד לבוא. הגרמנים חייבו את היהודים בעבודות שונות. כעבור יומיים הטילו הגרמנים קונטריבוציה (עונש לפיו היה על היהודים להעביר לידי הגרמנים תוך כמה שעות סכום כסף מסויים). הגרמנים לקחו כבני ערובה את מנהיגי העיר, אותם החזיקו תחת משמר כבד במרכז העיר. הזמן שהוקצב להבאת הכסף חלף במהירות, והיהודים עדיין לא השיגו את הסכום הנדרש. הגרמנים נתנו ארכה נוספת בת 24 שעות. לבסוף, שחררו את רוב העצורים — הרב ושאר האנשים שהיוו את פאר העיר.

אנשי ה־ס.ס. היו מבצעים סריקות בבתי העיר במטרה לגלות נשק, ובאותה הזדמנות לא מנעו עצמם מלקחת מכל הבא ליד. יום־יום, במשך תקופה זו, גייסו הגרמנים קבוצות יהודים לעבודה מפרכת עבור צבאם. על אף זאת היו, עדיין, חיי היהודים חופשיים, יחסית. היהודים המשיכו בעסקיהם ושרו את השיר: „טוב יותר עכשיו מאשר מקודם", משום שלפני פרוץ המלחמה היתה האנטישמיות בפולין נפוצה ביותר. במשך הזמן הלך המצב והורע. גזרות חדשות ומחמירות יצאו מדי בוקר. על היהודים הוטל עוצר שאסר על היציאה לאחר השעה 6 בערב. כן נאסר עליהם לנסוע מעיר לעיר ולעסוק בעיסוקים מסויימים. אט־אט הוחל בריכוז היהודים בגיטו.

החיים בגיטו

החיים בגיטו היו קשים מנשוא. דירה אחת הוקצתה לכעשר משפחות. בלילה, עקב הצפיפות האיומה, חלק מהאנשים נם את שנתו בשכיבה וחלק אחר נאלץ לנמנם בישיבה. התנאים הסניטריים היו מזעזעים. פרצו מגפות רבות, ומאות רבות של אנשים מתו ממחלות שונות. מדי יום ביומו נלקחו היהודים לעבודות כפייה קשות.

לחלק מהיהודים ניתן היתר יציאה מהגיטו. הללו השתד־לו לקנות מן הגויים דברי־מאכל ולעזור ככל יכולתם לאותם יהודים שנותרו בגיטו ללא אפשרות יציאה.

קשר עם הפרטיזנים

יהודי הגיטו השתדלו לקשור קשרים עם הפרטיזנים שביערות. הם ניסו בדרכים שונות להשיג נשק כדי לעמוד לימין הפרטיזנים. היהודים הכינו עצמם למרד, הוקמו תאים מחתרתיים והכינו תעודות מזוייפות. בסופו של דבר נתגלה הקשר כתוצאה מהלשנה. אותה קבוצה נלכדה, וכל אנשיה הוצאו להורג. היה זה בחודש מארס 1943. חיים־מאיר שהה בגיטו רק יום אחד. בשנת 1942 הועבר למחנה בודזין.

מחנה בודזין

חיים־מאיר בק היה בין אלה שנשלחו למחנה־העבודה בבודזין. בתחילה שימש המקום מחנה שבויים, בו היו רק יהודים שהובאו מרוסיה. המחנה נמצא בתוך יער והיה בנוי דירים של בהמות, בהם שוכנו היהודים. הם הכינו לעצמם מיטות בנות 4 קומות. התנאים היו קשים מנשוא: בכל קומה ישנו, בממוצע, 4 אנשים. כרים ושמיכות לא היו. האנשים התחממו ע״י שינה צפופה זה ליד זה. מקום רחצה מיוחד לא היה, אלא ברז בודד תחתיו התרחצו כמה מאות איש. גם כאן, כבשאר המחנות, התנאים הסניטריים היו ירודים ביותר. האנ־שים חיו בצפיפות איומה, עבדו עבודה קשה ומפרכת, ורבים מתו ממחלות או מעבודה. במחנה נגש ביהודים אוברשטורמפירר פייקס. היה זה נאצי ידוע לשימצה ומפורסם בעיקר בהתעללותו האכזרית ביהודים.

בחג המולד היו היהודים משוחררים מעבודותיהם. האוברשטורמפירר פייקס רצה לבדר עצמו מעט, הוציא את כל היהודים ליער וציווה עליהם לעקור עצים. על היהודים השגיחו אוקראינים מאנשי ה־ס.ס. (פולקס־דויטשה). היו אלה אוקראינים שחיו בפולין. הללו שמרו על היהודים ולא נתנו בידיהם כלים לעקירת העצים וציוו עליהם לעשות זאת בעזרת ידיהם בלבד. פייקס ישב על סוסו, בידו שוט ארוך, עבר בין היהודים העובדים וזירזום על־ידי הצלפת שוט. ביום זה מצאו את מותם כתוצאה מעבודת הפרך כ־50 יהודים. נוסף על ההרוגים היו פצועים רבים, כתוצאה מהתנהגותם שלוחת הרסן של השומרים ופייקס בראשם.

למרות שלא קיבלו גרזנים, הצליחו לכרות אותו יום עצים רבים בעזרת ידיהם. רצונם העז לחיים נתן להם את הכוח העל־אנושי לעשות את אשר צוּוו, למרות חולשתם הגופנית.

ההכנות לפסח 1943

במחנה היתה קבוצת אנשים נכבדים ועליה נימנו: ד״ר בלוך (מנהל קרן־היסוד בפולין), הרב שטוקהמר (מארגן בתי־הספר „בית־יעקב" בפולין), הרב שפירא (חבר בצוות הרבנים של וורשה). קבוצה זו קיבלה עבודה קלה (היהודים הם שחילקו את העבודה בינם לבין עצמם ולקבוצה זו ניתנה עבודה קלה כדי שיוכלו לטפל בעניני הכלל). מפקד המחנה שטוקמן, עשה אף הוא מצידו את כל המאמצים כדי שהיהודים האינטלי־גנטים יקבלו עבודות קלות.

במחנה זה היה בית־חרושת לייצור אווירונים בשם „היינקל וורק", וכל היהודים הועסקו בו. בית־החרושת נמצא במרחק כ־3 ק"מ מן המחנה והיו מגיעים אליו יום־יום ברגל. קבוצת האינטלקטואלים עבדה במרחץ שבבית־החרושת.

היו אלה הימים שלפני חג הפסח, כשהיהודים החלו לדאוג להשגת מצות לחג. הם השתדלו בדרכים שונות לרכוש קמח אותו נתנו לרבנים. הללו הצפינו את הקמח במרחץ, ושם אף אפו את המצות. התעוררה הבעיה בקשר להעברת המצות מבית־החרושת למחנה, כדי שבליל הסדר יוכל כל אחד מדרי המחנה לקבל, ולו רק פיסת מצה.

דבר המצות נתגלה לאנשי ה־ס.ס., וביום בו הובאו המצות למחנה, נערך מיפקד ולאחריו חיפוש בין האנ־שים. לפתע אירע נס, שהושיע אותו יום יהודים רבים. חיילים מבסיס חיל האוויר הגרמני הסמוך עמדו והתבוננו במחזה. פייקס הורה להם להסתלק. אחד החיילים התריס כנגד „יודנהלד" (גבור נגד יהודים), כלומר: לך והוכח גבורתך בחזית הרוסית! פייקס שלף את אקדחו בתנועה מאיימת וכן עשה החייל. כאן אירע הנס. היהודים גורשו כדי שלא יהיו עדים למחזה המביש ולכל יהודי היתה מצה שמורה.

רצונם העז של היהודים לקיים את מצוות הפסח הביא אותם לסכנת מוות, אך הם לא נרתעו. בערב הפסח התאספו היהודים בצריף, ישבו מסובים על המיטות, התפללו, ברכו ואכלו את שארית המצה.

אחרי הפסח במחנה

אחרי חג הפסח הגיעו למחנה משלוחי יהודים מוור־שה. היה זה אחרי המרד, ולכמה מאות היהודים שהובאו,

נערך מיפקד. את שלושת הראשונים הוציאו מן השורות והרגום במקום. ביניהם היה המנתח הידוע מוורשה ד״ר פופקין (בנו חי כיום בישראל). פייקס שאג: „הסתכלו באנשים אלה! למי שיש כסף, זהב, שעונים ודבר־ערך ימסרם מיד. מי שלא ינהג כך, דינו מוות״.

רוב היהודים עשו כמצווה ונתנו כל מה שהיה להם, אך היה חלק שהעמיד את חייו בסכנה ולא מסר את כל כספו. אחד מאותה קבוצה הסתיר את זהבו בתחתית הכפולה של כלי האוכל. בשעת העבודה הוא שם את כלי האוכל בתוך מעילו, בו קיווה להיות בטוח יותר. אחד מאנשי ה־ס.ס. דרך שלא במתכוון על הכלי וחשדו התעורר. משפתח את הכלי, מצא בו את הזהב המוסתר. הוא שאל מיד לבעליו של הכלי, ומשלא זכה למענה, בחר עשרה בני תערובת עד שיודה האדם לו שייך הכלי. הוא איים בהוצאת עשרת בני הערובה להורג. מצפונו של בעל הכלי התעורר, והוא הודה כי הכלי אכן שייך לו. הוא נלקח למחנה, ובערב, כשחזרו היהודים מבית החרושת, נערך מיסדר בו הוכה היהודי מכות רצח עד שנפל מחוסר הכרה. הגרמנים לא הסתפקו בכך והזריקו לו סם חיזוק. הם המשיכו לענותו עד שנפח את נשמתו.

במקרה זה ניתן לראות ביטוי לאחריות הקולקטיבית, שדחפה אותו להודות, למרות שידע מה יעלה בגורלו, וזאת — כדי שלא יהרגו עשרה אנשים חפים מפשע בגללו.

באותו חודש אירע רצח נוסף. הביאו קבוצת יהודים מבלז׳ץ (ליד לובלין), וביניהם היו כמה יהודים שגורשו מגרמניה. אחד מהם נקרא בשם דומברובר. הוא היה קאפו (ראש קבוצת עבודה) ועבד עם קבוצתו בשדה הפתוח ליד בסיס חיל האוויר הגרמני. אחד החיילים הכיר את דומברובר, שהיה מפקדו של אותו חייל במלחמת העולם הראשונה. החייל הביא למפקדו לשעבר מדי יום ביומו מנת לחם, סיגריות ושאר מצרכים חיוניים. הדבר נודע ל־ס.ס. על־ידי הלשנה, ודומברובר נלקח למחנה. למחרת בבוקר נערך מיפקד בשעה מוקדמת, ודומברובר ניתלה לעיני כל. דבריו האחרונים היו: „נכון, אמנם תפסתם אותי ואת מפלתכם לא אראה, אבל יהודים אחרים יחזו בה״.

פורים במחנה

היהודים, על אף כל הצרות שירדו עליהם, לא שכחו לחגוג את חגיהם. הם נאלצו לעשות זאת בסתר, כשסכנת מוות מרחפת עליהם.

במחנה היתה קבוצה של שחקנים מהעיר לודז׳. אחד מהם, גולדשטיין שמו, אירגן בחג הפורים את ההצגה „מכירת יוסף״. ההצגה הוצגה בערב פורים באחד הצריפים, ונכחו בה רק חלק מן היהודים, מפאת המחסור במקומות לקהל. חיים־מאיר לא נכח באותה הצגה היות ושכב חולה בבית־החולים יחד עם הרב שפירא. הרב אמר לו: „היום פורים, ובפורים צריך לשלוח משלוח־מנות״. חיים־מאיר השיב, שאמנם יודע הוא כי פורים היום, אך אין אפשרות לקיים את מנהג משלוח־המנות בתנאים אלה. הרב שפירא נטל 250 גרם ממנת הלחם היומית, מעט מלח וסיגריה שהשיג, ואת „שללו״ נתן למשלוח־מנות. חיים־מאיר עצמו קיבל את הסיגריה. הרב שפירא, שהיה מוורשה, חי כיום בגרמניה ומשמש רב בעיר נירנברג.

יום הכיפורים במחנה

ביום הכיפורים אירגנו היהודים את תפילת „כל־נדרי״. החזן היה יואל זינטיג, והוא שר בלווי מקהלה. אנשי ה־ס.ס. ידעו על כך, אך העלימו עין משום השלמונים שניתנו להם. ואמנם, אחרי שהיהודים סיימו את תפילתם, נכנס אוקראיני אחד ואמר: „גמר חתימה טובה״. חיים־מאיר יחד עם אנשי קבוצתו יצאו בבוקר יום הכיפורים לעבודה, אך הם לא עבדו: „לא אוכלים, לא עובדים!״ בלילה, כששבו למחנה, אכלו את הסעודה שלאחר הצום.

המחנה והחיים בו

מחנה בודזין נמצא בריחוק 6 ק״מ מהעיר קראשניק. מעל השער התנוססה כרזה בגרמנית: „העבודה עושה את החיים מתוקים״ — היתה זו סיסמת המחנה. ההליכה למחנה נעשתה בשורות, כשבכל שורה 5 אנשים. השומרים ציוו על האנשים לשיר, והשיר הנפוץ היה: „מען האָט אייך אין דער ערד, מען וועט אייך איבערלעבן״. שער הכניסה היה רחב ידיים, ולידו ניצב מגדל שמירה גבוה. מראש המגדל פיקחו ארבעה שומרים, כשבכל אחת מפינות המגדל ניצב גרמני מזויין במכונת יריה. בלילות האיר זרקור את פני השטח. למטה, לרגלי המגדל, פיטרלו שני אנשים חמושים, שמתפקידם היה לפתוח ולסגור את השער. הגדר הכפולה שהקיפה את המחנה היתה מחושמלת. היו מקרים, אמנם בודדים, בהם מאסו אנשים בחייהם ובחרו במוות המהיר — התפחמות מהגדר. כשהיהודים היו יוצאים מן המחנה לעבודה עמדו שתי קבוצות של אנשי ס.ס. ליד השער, מימין ומשמאל,

כשהם מזרזים את היהודים במכות בקתות רוביהם.

שיר המחנה היה מן הסידור ותורגם לאידיש: „הבט מן השמיים וראה, כי היינו ללעג ולקלס בגויים ונחשבנו כצאן לטבח יובל, להרג ולאבד ולמכה ולחרפה".

במחנה היו שני ילדים. שם האחד היה ירמיהו ארבוז, שחי כיום בישראל, בוגר הפקולטה לכלכלה ועובד בבית המהנדס, נשוי ואב לשני ילדים. השני היה יאנק, שאף הוא חי עמנו כיום. שני הילדים היו אז כבני ארבע. תפקידם במחנה היה לרעות את האווזים והתרנגולות. כל בוקר היו ירמיהו ויאנק קמים בשעה שלוש ומתייצבים למיפקד עם שאר אנשי המחנה. הם מסרו דו"ח על מספרי האווזים והתרנגולות.

כל בוקר לפני עריכת המיפקד היתה קבוצת יהודים משכימה קום ועורכת תפילה. באחד מימות החורף ניסו מספר אנשים להמלט מן המחנה. הם עבדו בשדה הפתוח, ניצלו את חוסר עירנותם של אנשי המשמר, נשאו רגליהם וברחו. הבורחים לא נתפסו, וכתגמול על כך נענשה כל קבוצתם, שמנתה בערך 200 איש, בשכיבה על השלג משך כל הלילה. בבוקר נשארו רק מתי־מעט בחיים; השאר קפאו. למרות זאת הוסיפו היהודים לברוח ולהינצל מידם הקשה של הגרמנים. ואמנם, כעבור ימים ספורים נמלטה שוב קבוצת אנשים באותו אופן. כשחזרו היהודים מן העבודה, נערך מיסדר, ומכל 50 איש נבחר אדם אחד. את הקבוצה שנאספה הוציאו להורג.

היתה גם קבוצת אנשים, שעבדה בשירותים אצל אנשי ה־ס.ס. (נקיון בחדרים וכד'). עבודה זו היתה, כמובן, מחוץ למחנה, ולכן היה לקבוצה קשר עם הפולנים. אנשים היו מביאים יום־יום דברי מאכל למחנה. נוהג זה נמשך זמן רב, עד שיום אחד הלשינו עליהם. באותו יום נערך מיפקד, ולעיני כל המחנה הוצאו להורג שבעה יהודים, ביניהם היה הופמן — ילד בן 12. מפקד המחנה, פייקס, ירה בכל אחד כדור בעורף. האחרון מבין המועמדים להוצאה להורג, משראה את כולם מוטלים ללא רוח חיים, זינק לעבר איש ס.ס. והחל להכותו בזעם רב. אולם, גם הוא, כמובן, הוצא להורג.

יום אחד נמלטו כל אנשי קבוצת ההנהלה של היהודים שהיתה במחנה. אנשי ה־ס.ס. דלקו אחריהם, תפסו חלק מהם ותלו אותם. גוויותיהם נשארו תלויות במשך יומיים.

במחנה התארגנה קבוצה שהחלה, בעזרת שאר היהודים, לחפור מנהרה במטרה להמלט. הם חפרו כך במשך שבועות וחודשים לאורך כמה עשרות מטרים, אבל לבסוף לא השתמשו בה, משום דרישת קבוצת האינטליגנציה במחנה להפסקת העבודה. טענתם היתה שהמנהרה לא תספיק למעבר כל האנשים. יש לציין, שהמנהרה הספיקה לכמה מאות אנשים. בחפירה הסתירו נשק רב שהושג מאחד החיילים הגרמניים ממחנה חיל האוויר שבשכנות. גרמני זה עזר רבות ליהודים.

בלילות נשמעו, לעתים, יריות שהיו, למעשה, הכנות הגרמנים לחיסול כל המחנות בסביבת לובלין. היהודים נצטוו להמנע מלצאת החוצה אם ישמעו יריות בלילות. היהודים הוגבלו בלילות, ונאסרה עליהם היציאה לעשיית צרכיהם. בחדרים הוצבו חביות ששימשו כ„בתי־שימוש". ב־3 בנובמבר 1943 חיסלו הגרמנים כחמישים אלף יהודים מאזור לובלין. גם לגבי מחנה בודזין היתה תוכנית חיסול, אולם, כיוון שאנשי מחנה זה עבדו בבית־החרושת לאווירונים, היו הללו נחוצים לגרמנים, ומחנה זה לא חוסל. המחנות שחוסלו אותו יום היו: לובלין, מיידנק, פוניאַטוב, טראבניק, וראַחיוו.

ממחנה העבודה הועברנו ל־.K.L (מחנה שבו אספו אנשים). במחנה זה היו, נוסף ליהודים, פולנים, גרמנים ורוסים. הצריפים כאן היו טובים יותר; התנאים התברואתיים משופרים אף הם: מספר האנשים צומצם והמיטות היו בנות שתי קומות. תנאי האוכל לא השתנו במאום. במחנה זה ניתן לכל אחד מספר סידורי. לכל לאום היה סמל שונה: ליהודים היה מגן דוד צהוב שבאמצעיתו נרשם מספרו הסידורי. היתה גם תלבושת אחידה: תלבושת פסים, כובע עגול מאותו צבע ונעלים עם סוליות עץ.

עבודתו של חיים־מאיר

חיים־מאיר עבד במחסן מחנה בודזין יחד עם עוד 20 איש, ולכן היו לו קשרים עם החוץ. יום־יום היו באות רכבת ועגלות של פולנים והביאו סחורות שונות. היהודים שיחדו את הפולנים שיביאו להם אוכל. מנהל המחסן היה גרמני, סגנו — פולני. העובדים שמרו עמם על יחסים טובים, ולכן עזרו שני אלה להחביא במחסן את המזון המוברח. הקבוצה היתה יוצאת, לעתים, לכפרים, כדי להביא עצים, וכך גם קשרו קשרים עם הפולנים. השומרים קיבלו גם הם דמי לא־יחרץ, וכך הצליחו להחדיר מזון למחנה. בדרך כלל, מכרו היהודים שעבדו במחסן את המזון ליהודים שעבדו במקומות אחרים בבית־החרושת.

חיים־מאיר היה בבודזין מאוקטובר 1942 עד יוני 1944. הוא היה מאלה האחרונים שהיו עדים לחיסול

המחנה ובית־החרושת. הוא, יחד עם אנשים נוספים, הובלו לויליצ׳קה שליד קרקוב. המקום מפורסם במכרות המלח שבו ובית־החרושת „היינקל וורק" עבר אף הוא לשם. חיים־מאיר המשיך לעבוד במחסן בית־החרושת. עתה הוקם המפעל מתחת לאדמה, כשהמחנה עצמו מצוי מעל פני האדמה.

קבוצתו של חיים־מאיר שלחה דברי מאכל שהוצפנו במחסן יחד עם כל ציוד המחנה שהועבר. במקום זה שהה חיים־מאיר כחודש ימים בלבד. יום אחד אחרי הגיעם לויליצ׳קה נודע להם, שהרוסים הגיעו לבודזין, כמה מחברי אותה קבוצה יכלו למצוא להם מקום מחבוא וכן מזון למדי למספר ימים, אולם הם לא ידעו על כניסת הרוסים. על חיים־מאיר עברה שנה נוספת של צרות, בהן ניצב פעמים רבות על סף המוות.

חודש לאחר מכן באה פקודה שציוותה על כל אנשי בודזין להופיע בבוקר למקום מסויים. כשהופיעו, לקחו אותם ושילחום לגרמניה. הם יצאו בחוסר כל והשאירו אחריהם כסף ומזון. מאוחר יותר העבירו אותם לאושוויץ, אך משלא נמצא עבורם מקום — הביאום לגרמניה. הם הובאו למחנה פלוסנבורג. לאחר 12 ימי נסיעה בקרונות בקר סגורים, הם הוצאו מהקרונות והובאו למגרש שם נצטוו להתפשט. כל החפצים נאספו לערימה אחת. הכניסו את כולם לבית־המרחץ בו התקלחו, וכל אחד קיבל שמיכה ונעלי עץ. בצורה זו נכנסו לצריפים, שם היו מיטות ועליהן שקי קש. שני אנשים ישנו במיטה אחת. עקב היותם עירומים ישבו בצריפים ללא אפשרות יציאה. שלוש פעמים ביום יצאו החוצה: בבוקר — ללגום קפה, בצהריים — מרק, בערב — קפה וכן מעט לחם.

ביום שלישי העבירו למחסן קבוצות בנות 20 איש כל אחת ונתנו להם בגדים. במחנה זה היו בני לאומים רבים: גרמנים, פולנים, צרפתים, אנגלים, איטלקים, יהודים ועוד. לכל לאום היה סמל מיוחד משלו. אנשי המחנה לא עבדו וכל „עבודתם" התבטאה בהליכה שלוש פעמים ביום לקבלת אוכל. חיים־מאיר ניסה באחת הפעמים ליטול מנה נוספת. הגרמני, קצטניק, שחילק את המזון גילה זאת והיכה אותו באגרופיו.

בצהריים עמדה קבוצה זו בחוץ ללא כסוי ראש, והשמש שיקדה על הראשים, גרמה לכך שרבים מהם התנפחו.

במחנה זה שהו החברים קרוב לשבוע ימים, וממנו נשלחו למקומות אחרים, אף הם בגרמניה. חמש מאות אסירים, ובתוכם חיים־מאיר נשלחו למחנה הרצבורג, כ־30 ק"מ מנירנברג. הם הגיעו לשם לפני ראש השנה, לאחר טלטולים במשך כמה ימים בקרונות סגורים. מיד למחרת היום יצאו לעבודה. בבוקר, לפני צאתם לעבודה, הם נשאלו למקצועם. אנשי הקבוצה שעבדו במחסן בבודזין היו קשורים זה לזה ועמדו תמיד איש ליד רעהו, משום שחלוקת העבודה נעשית לפי מקום העמידה. אחד מהקבוצה אמר שמקצועו נגר, וכולם הצהירו אחריו, שגם הם נגרים. כל הקבוצה נלקחה לעבודה ביער, שם היו צריכים לחטוב עצים. יער זה התנשא על גבעה רמה, בה בנו הגרמנים בית־חרושת לנשק. היה צורך להעביר את העצים למישור לאחר כריתתם. בדרך כלל היו מגלגלים את הגזעים במדרונות, אולם היו מקומות מישוריים, בהם נאלצו חברי הקבוצה לשאת את הגדעים על גבם. הגרמנים האיצו ביהודים וזרזום בעבודתם. לעתים היה על החוטבים להעביר על גבם גדעים, שאורכם עלה על עשרה מטרים.

אחרי העבודה הם שמו פניהם לכיוון המחנה חסרי כוח ורצוצים, ואמרו בינם לבין עצמם, שהנה סופם קרב. למחרת לא היתה ברירה אלא להשכים קום ולצאת לאותו יער עצמו. שוב היתה העבודה קשה מנשוא, ביום זה עבדו יותר מבכל יום אחר במחנות השונים. ובערב חזרו שבורים, כשכמה מהם חשבו לשים קץ לחייהם.

ביום שלישי, מיד עם ההשכמה, שוחח חיים־מאיר עם בן עירו יעקב צוקר (החי בארץ). הלה סיפר לחיים־מאיר שבקבוצתם העבודה אינה כה קשה, וחיים הצטרף לקבוצה זו שעבדה ב„שטיין ברוק" — שבירת אבנים. העבודה היתה אמנם קשה אך לא הצריכה מאמץ גופני כמו חטיבת־עצים.

מנהל העבודה הגרמני הופיע ואמר שהוא זקוק לשמונה גברים חסונים. מספר אנשים התנדבו וביניהם היה חיים־מאיר. מנהל העבודה התנגד לקחתו משום היותו צנום ונמוך־קומה, אך חיים־מאיר הצליח לשכנעו, כי בעל כוח רב הוא. שמונת המתנדבים הועלו על משאית והובאו לתחנת הרכבת. הנסיעה ארכה כשעה ואפשר היה לנוח בינתיים. משהגיעו למקום התברר, שתפקידם הינו לעזור לדחפור לעלות על נגררת (טריילר). הדחפור הועלה לגורר והיה צורך להעבירו לגבעה. חיים־מאיר מעד באורח בלתי צפוי, נפל אפיים ארצה, כשרגלו תחת הגורר. הוא נפצע והושאר לידו שומר חמוש. כך היה מוטל כמחצית השעה עד בוא הרכב

שהעבירו למחנה. עם הגיעו לשער, באו שני רופאים שהעבירוהו באלונקה למרפאה. אחד הרופאים היה צר־פתי, והשני — רוסי. חיים־מאיר נשאל למוצאו והשיב שהוא פולני. הרופא הרוסי הבחין בסמל המעיד על מוצאו היהודי ואמר: „כבר עשרים שנה לא היה תחת ידי יהודון ועתה אני מוכרח לטפל ביהודי מזוהם". הרופא קרא לשוטר הפולני אנטק, שהיה ידוע לשימצה ואמר לו: „תראה איזה יהודי מלוכלך, המעז לטעון שהינו פולני. חבוט בו כמה חבטות הגונות". אנטק הצייתן, הכהו כמובן מכות רצח. חיים־מאיר איבד את הכרתו והושלך החוצה. הוא שכב מוטל ליד האמבר־לנס, בפינה בה לא עבר איש. כך היה מוטל משך כל הלילה. השכם בבוקר, משנערך המיפקד, התברר שאסיר אחד חסר. חיפשוהו בכל המקומות אך לא הצליחו לגלותו. בסופו של דבר עבר במקרה איש ס.ס. במקום וראה „דבר מה" מושלך על האדמה. הוא בעט בו ונוכח לדעת שזה אדם שאבדה לו הכרתו. חיים־מאיר הוחש למרפאה, קיבל עזרה רפואית, והכרתו שבה אליו כעבור מספר שעות.

הרופא הראשי (איש ס.ס.) בא ושאלו מה קרה לו. חיים מאיר סיפר לו כל מה שארע לו. הרופא הראשי קרא אליו את שני הרופאים. הרופא הצרפתי שוחרר עד מהרה לאחר שחיים מאיר סיפר כי אין לו חלק במעשה. הרופא הרוסי נשאל מדוע עשה זאת. הרוסי ענה: „הוא יהודי". הרופא הראשי סטר לו על לחיו והפילו ארצה. הוא הוכיחו על כך ואמר שכאן אין חשיבות ללאום, מאחר שכולם אסירים. הרופא הרוסי נשלח לעבודה קשה לאחר שעי־סוקו כרופא הופסק. חיים מאיר נשאר חדשים אחדים בבית החולים.

לאחר כמה ימים הובא הרופא הרוסי לבית החו־לים, הפעם כחולה, ונפח את נשמתו כעבור כמה ימים. הרופא הצרפתי טיפל בו במסירות ובאדיבות והשתדל לעשות כמיטב ביכולתו. כעבור אי־אלו שבו־עות בא הרופא הראשי והוציא חלק מהחולים לעבודה במטבח. חיים מאיר היה ביניהם. העבודה היתה קלוף תפוחי אדמה, והיא איפשרה לו להשיג די אוכל. הוא אף עזר לקבוצתו מבודזין. חיים עבד במטבח רק כמה ימים, מאחר שועדה רפואית הוציאה אותו מהמטבח בגלל פצעים שברגלו. הוא הוחזר לבית החולים, שם שכב זמן־מה נוסף. בינתיים התקרב מועד ראש השנה. הרב שפירא, עמו היה עוד בבודזין, השיג שני סידו־רים, אחד שלח לחיים לבית החולים ואת השני השאיר לעצמו. כך יכול היה חיים לחגוג את ראש השנה כהלכתו.

בעשרת ימי תשובה בא לחיים יהודי והתוודה לפניו: „אני בדרך כלל איני יהודי דתי. פרט לחגיגת בר־מצוה לא הייתי בבית הכנסת. אבי הביאני ל'טמפל' (בית כנסת רפורמי) ושם עליתי לתורה. עתה מתקרב יום הכיפורים; אני מבקש ממך, ערב יום הכיפורים תשנן לי את התפילות שיש לומר; וזאת, משום שהגעתי למסקנה, שכל הצרות שבאו עלינו הן רק משום שעזבנו את האלוהים. אם רק אשאר בחיים אלך מבית לבית ואטיף ליהודים שיחזרו לאלוהים."

כעבור יומיים חל יום הכיפורים, והוא בא אלי לבית החולים. שניהם התפללו את התפילות המקובלות והיהודי היה מאושר מאין כמוהו. יהודי זה מת במלחמה. בינתיים הגלידו הפצעים והוציאו את חיים לעבודה. הרגל היתה עדיין חלשה למדי, וכשחזר מן העבודה, היתה הרגל נפוחה. הוא הלך לרופא והוכנס שוב לבית החולים. במשך הלילה ירדה הנפיחות, ולמחרת יצא שוב לעבודה. שוב חזרה הנפיחות וכך חוזר חלילה משך מספר ימים.

באחד הימים פגש חיים ברופא היהודי שאתו היה בבודזין; שמו היה יעקובוביץ מהעיר וורשה. הרופא הציע לו את עזרתו. בבית החולים היו כמה מאות חולים, ולכן כל יום בדק הרופא שורת חולים אחרת. הרופא היהודי הודיע לחיים מדי יום ביומו, באיזו שורה יעבור הרופא הראשי, וכך תוך שנוי מקום שכיבתו נשאר חיים בבית החולים כל החורף עד אחרי הפסח. חיים ידע להבחין מתי עומד אדם למות. כשראה אדם מת, כיסה אותו, נשכב לידו וקבל את מנת הלחם שלו. אחרי קבלת הלחם היה מודיע על מות האדם.

מאותה הקבוצה שבאה מבודזין ומנתה כחמש מאות איש, ידוע לו רק על ארבעה אנשים שנשארו בחיים: יעקב צוקר, הרב שפירא, הרופא יעקובוביץ וחיים מאיר.

חיסול המחנה

מיד לאחר הפסח יצאה הפקודה לחסל את המחנה. את החולים הסיעו ברכבות ואת הבריאים הוליכו ברגל. הביאו אותם למחנה הידוע לשימצה דכאו ליד מינכן. היה זה באחד באפריל 1945. כרגיל, הכניסום להת־רחץ בבית המרחץ ומשם העבירו אותם לצריפים. את החולים שהגיעו ברכבות צרפו לקבוצה הקודמת. קבו־צה זו כונתה בשם "העירומים": קבוצה ללא בגדים

וללא עבודה. מנת האוכל כללה 150 גרם לחם ליום, ליטר קפה וליטר מרק בעל טעם תפל.

חיים קיבל תפקיד מיוחד של שומר לילה, והודות לכך זכה למנת מזון כפולה. באותו צריף שכנו גם צרפתים, והללו קיבלו חבילות מהצלב האדום. הרוסים נהגו לגנוב וברוב המקרים היה חיים מגלה את הגנבים וזוכה לטובת הנאה.

ב־23 באפריל באה פקודה שציוותה על כל היהודים לצאת מהצריפים. נערך מיפקד ולאחריו חזרו לצריפים. הודיעו להם שעליהם להיות למחרת בשעה 3 לפנות בוקר במגרש המיסדרים. עם שחר התיצבו כל היהודים והתפקדו. לחלק מהיהודים חילקו בגדים אזרחיים טובים וחמים. מערכת הבגדים כללה גם כפפות וכובעי צמר. גם לאחר ארוחת הבוקר והצהריים הטובות, לא היה ברור מה יהא עתידם. אחר הצהריים הובלו קבוצות קבוצות, כ־20 איש בכל קבוצה, לתחנת הרכבת. הם הוכנסו לקרונות נוחים, והפעם לא דחסו הגרמנים את האנשים, וכולם ישבו ברווחה. חולקו חבילות של הצלב האדום שהכילו שוקולדה, ריבה, גבינה שוויצרית ועוד. חיים מאיר החל לסחור בחבילות. הוא נתן לאיש ה־ס.ס. שתי חפיסות סגריות וקיבל תמורתן ככר לחם. חיים מכר את הלחם ליהודים שנתנו בעדו קופסאות סגריות רבות. רק בשעות המאוחרות של הלילה החלה הרכבת לנוע, כשכיוון הנסיעה ומטרתה אינם ידועים. הדרך היתה חשוכה עקב האפלה. לאור היום ראו, אמנם, היכן הם נמצאים אך שמות העיירות היו בלתי מוכרים.

כעבור יומיים הגיעו לעיר גרמיש פרטקיכן, המרוחקת מדכאו כ־130 ק״מ. מכיוון שגשרי מסילת הברזל היו הרוסים, עשתה הרכבת דרך ארוכה למדי. כעבור יומיים נוספים הגיעו לעיירה אוסטרית קטנה בשם זייס הוף, שבקרבת אינסבורג. אנשי ה־ס.ס. הוציאו אותם מן הקרונות ואמרו להם: ״אנו יוצאים לדרך של כ־30 ק״מ, לגבול השויצרי, שם יערכו חלופי שבויים״.

השמחה היתה רבה. האנשים החלו לנשק איש את רעהו וראו לנגד עיניהם את הגאולה הקרבה. הם יצאו לדרך, כשהרגשתם היתה שהפעם דוברים הגרמנים אמת. בעבר, כל מי שכשל והתישב לצד הדרך נורה במקום. הפעם הושארו הכושלים בצדי הדרך. סיבה נוספת לאמונה זו היתה הרשות, שנתנו השומרים לקבלת לחם ומזון מהאוסטרים.

הם הלכו בינות להרים עד רדת היום. בלילה שכנו אותם אצל אכרים בהרים, והללו התיחסו אליהם יפה. בבוקר החלו שוב לשרך רגליהם, אולם, לצערם הרב, הבחינו כי הלכו סחור סחור והגיעו שוב לזייס הוף. בתחנת הרכבת המקומית השתנתה האווירה; השמירה הוגברה ונעשתה קפדנית יותר. לפנות ערב הגיעה רכבת, ולתוכה דחפו ודחסו את היהודים.

המקום לא הספיק לאלפי היהודים, ולכן שבה הרכבת ולקחה אנשים נוספים. חיים מאיר נותר בין האחרונים. הם הועלו לרכבת, והנסיעה ארכה כ־20 דקות. הרכבת לא עצרה בתחנה, כי אם באמצע הדרך, האנשים הורדו מן הקרונות ועלו לכביש. הם החלו לצעוד בדרך המוקפת מצדה האחד בשרשרת הרים גבוהים ומצדה האחר — באגם. לאחר הליכה של כמה עשרות מטרים, עלו האנשים על מגרש גדול לצד הדרך. היה זה ב־30 באפריל שנת 1945. ההרים היו מכוסים עדיין שלג. חלק מהאנשים עמד, וחלק אחר, וביניהם חיים, שכב. לפתע נשמע צרור יריות ארוך ממכונת יריה. פרצה מהומה ולא היה לאן לנוס. חלק ניכר מן האנשים נכנס למים ושם מצא את מותו. אחרים מתו מהיריות. חיים, שהיה אדיש לגורלו, נשאר שוכב על השלג. כעבור זמן קצר פסקו היריות. חיים הוסיף לשכב על השלג עד ששמע דבור באידיש. הוא שאל את היהודים שניקרו בדרכו מה ארע. הם הראו לו את המכוניות העמוסות מזון שלא נשמר על ידי הגרמנים שברחו. נאמר לחיים, כי אנשי המקום הודיעו לאנשי ה־ס.ס. על הימצאות האמריקנים במרחק של 20 ק״מ בלבד. האזהרה הועילה והגרמנים הסתלקו עד מהרה.

חיים אכל לשובע ויצא יחד עם האחרים לכביש. הם הבחינו בחיילים גרמנים שזרקו את נשקם והחליפו את מדיהם כדי שלא יזהום כחיילים. הללו סיפרו ליהודים כי האמריקנים נמצאים בגרמיש פרטקיכן, וכן אמרו שבעיירה מיטלוולד הקרובה פירסם ראש העיר כרוז על כניעת העיר והניף דגל לבן. החיילים יעצו להם ללכת לעיירה זו. היהודים אירגנו קבוצה שמנתה 29 איש, ולראשה נתמנה ד״ר מארק מביאליסטוק.

הקבוצה שמה פעמיה לעבר העיירה, ואנשיה הגיעו למחנה צבאי, שם עצרו אותם החיילים. ראש הקבוצה הזדהה בשם כולנו כאסירי מחנה דכאו וסיפר את קורותינו שם. הם שאלוהו לאן מועדות פניהם, וד״ר מארק השיב להם שהם הולכים לגרמיש פרטקיכן. מפקד המחנה ציווה להכניס את היהודים לתאים, כל אחד בנפרד.

היהודים חשבו כי זהו סופם ודווקא כשהגאולה כבר באה. חיים מרר בבכי זמן רב ולבסוף החליט לפעול ויהי מה. הוא הקיש על דלת תאו ובקש לצאת לשירותים. מבוקשו ניתן לו. שאר היהודים עשו כמוהו וכך יצאו

כולם החוצה. מפקד המחנה גילה להם כי הם טעו בדרך ואיפשר להם ללכת לגרמיש. הם הלכו מספר ק״מ עד הגיעם לגשר בכפר קלייס, עליו עסקו חיילים גרמנים בהכנות לפיצוצו. הגרמנים סרבו להתיר להם לעבור את הגשר, והראו להם דרכים צדדיות שהובילו לגרמיש. הם הלכו בהרים משך היום כולו, ובלילה נרדמו תחת כיפת השמים. באשמורת השניה של הלילה נשמעו הדי יריות מכיוון גרמיש. לאחר קרב שנמשך כמחצית הליל השתרר בבוקר שקט מוחלט. הם נשארו לשבת באפס מעשה בהרים, מפחד מפני הדרך הממוקשת.

חיים הציע לשלוח שליח ע״י הפלת גורל, לראות מה נעשה באזור הכביש. הפור נפל וחיים נשלח לבצע את המשימה. הוא הגיע בשלום לכביש בו פגש פטרול אמריקני. חיים הרים ידו לאות כניעה, והם עצרוהו. בין האמריקנים היה חייל יהודי ועמו שוחח חיים והסביר לו את המצב. החייל היהודי נתן לו מספר ככרות לחם וחפיסות סגריות. חיים מאיר חזר לקבוצתו ויצא יחד עמם בדרך לגרמיש פרטקיכן, כשבדרך העניקו להם חיילים אמריקנים מזון וסגריות. כך הגיע חיים מאיר אל הגאולה.

בודזין

דניאל פרייברג

המעבר מראחוב לבודזין היה עבורנו לא רק חילופי מקום או מעבר מתנאי חיים שהבטיחו לנו אפשרות קיום לתנאי חיים, שלפי השמועה הם רעב, עוני, התעללות ורצח. כאן התערנו כבר בסביבה עם הגרמנים הממונים עלינו והסתדרנו טוב למדי. פרט לזה שהעבידו אותנו לא נגעו בנו לרעה במשך כמעט שנתיים, שעבדנו אתם. יתירה מזו: גם העובדה שעוזבים אנו את גוב האריות של לזרצ׳יק, לא יכלה לנחם אותנו. שהרי הגיעו לאזנינו שמועות על מעשים איומים ומזוויעים פי כמה אודות מפקדנו החדש פ׳ייקס. גרועה מכל היתה התחושה, שניתקים אנו ממקום מולדתנו וגידולנו, מה־נוף הטבעי והאנושי בו צמחנו ובו התפתחנו ואולי לא פחות מזה המקום בו סבלנו ועונינו. יאוש ותקוה לסירוגין במשך שנתיים וחצי. קשה היה להנתק ממקום זה גם בגלל העובדה, שבהיותנו כאן יכולנו להשקיף ממקום עבודתנו במחצבות נובה־וויש, מגבעות החול והאבן על העיירה וסביבותיה. על בית העלמין ממול בו טמונים יקירינו — מכבר ומאתמול.

אימרה היתה שגורה בפינו: ״אַ שטיין אויף איין אָרט ווערט אויך באַוואַקסן״ (אבן המונחת במקומה מצמיחה אף היא). אכן, במשך ששת החדשים מאז נע־קרנו מבתינו ומשפחותינו, נשאר כל אחד מאתנו ערירי כאבן בשדה; כוסינו, כביכול, בנוף חדש בזכות היותנו במקום. מי שהיו לו ״פקדונות״ אצל פולנים חי מהם וכן מי שסחר עם המכרים האלה, כמוני למשל, ומי שלא היה לו ולא כלום הסתדר בכל זאת בזכות היותו בין אלה הדואגים גם לו. כל זה נסתיים ועתה מובלים אנו אל ה״בלתי־נודע״ הידוע באכזריותו ובסכנותיו.

מחשבות ותחושות אלו ודומיהן לא מרפות מאתנו מאז אמש, מלוות אותנו לאורך כל הדרך, מתחזקות בנו וממחישות לנו את הצפוי לנו במקום החדש. עם המחשבות הללו ובמצב רוח שהן יוצרות, נכנסים אנו לשערי מחנה בודזין.

ברדתנו מהמכונית בבודזין חשנו מיד באווירת ה־שאול של המחנה, בה חיינו אחר־כך במשך ירחים רבים. הקיפונו אוקראינים, אנשי משטרת המחנה היהודים ובעלי שררה אחרים מכל המינים. זורזנו בירידה, ערכו לנו מיפקד קצר והכניסונו על צרורותינו הדלים למבנה עץ גדול, אחד מבין כ־6—5 שניצבו בשורה ישרה. בפנים הצריף נוכחנו לראות שנמצאים אנו במחסן־בגדים גדול, שלאורך קירותיו ובאמצעו ערוכות היו אצטבאות ארוכות ועליהן מדפים־מדפים עד לתקרה. מדפים אלה היו עמוסים חבילות של דברי לבוש מכל הסוגים: מעילים, מקטורנים, מכנסיים, לבנים, שמיכות ועוד. נצטווינו להשאיר את כל צרורותינו ולא הורשינו לקחת דבר מהחפצים שהבאנו. דבר תמוה התרחש אז אתנו ואין להסבירו אלא בזה, שכאשר נכנסנו לאוירת מחנה הרעב נעשינו גם אנו רעבים, שכן כולנו חטפנו מתוך צרורותינו את הלחם שהבאנו והחילונו אוכלים אותו ברעבון שכזה, משל לא אכלנו זה ימים רבים.

רחמי האנשים שעמדו עלינו נכמרו, והם חלקו לנו מלחמם מנות הגונות לכל אחד, ואנו כילינו את המנות בו במקום.

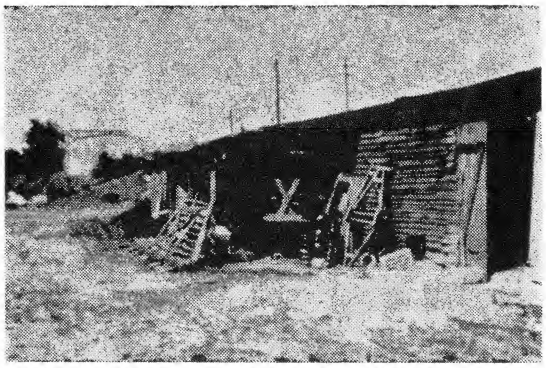
לאחר שנותרנו כך עם בגדינו לעורנו לקחונו למקלחת. כשנכנסנו, פנו אלינו אנשים שהיו שם (מאוחר יותר נודע שהיו אלה אנשי ה"אורדנונגסדינסט") ועובדי המקלחת בהודעה הבאה: "דעו לכם, שהחזקת כסף וחפצים אסורה בבודזין. אם ימצאו אצלכם כסף או חפצים כלשהם יגרור הדבר עונשים קשים. מוטב לכן, שתמסרו עתה כל מה שיש לכם. בין־כך ובין־כך נערוך חפוש בבגדיכם והכל ילקח מכם. להתפשט".

התפשטנו ואת הבגדים מסרנו למנהל המקלחת. הוא לקח את בגדינו ל־ Entlausung כלומר: לחטוי ולהשמדת הכנים. תוך תליית הבגדים על ווים מחוברים לעגלה מוסעת ערך בהם חפוש מדוקדק, על־אף העובדה שחלק גדול מחברינו מסר כסף וחפצים כנדרש. אני לא מסרתי דבר משום שלא היה לי מאומה. לא נערך חפוש בבגדי שמראם ענה בהם שלא כדאי לטפל בהם.

הוכנסנו לחדר המקלחת. היה זה תא קטן עם כמה מזלפות. שמחנו כולנו לאפשרות רחצה תחת מים זורמים, לאחר שלא זכינו לכך משך חדשים רבים. לצערנו התברר, שגם פה האפשרות היא מוגבלת, משום שהצטרכנו להצטופף 6—5 אנשים תחת מזלף אחד וגם המים קלחו קילוח דק מאד. אחרי רחיצה של מספר דקות ללא סבון או חומר ניקוי אחר, יצאנו לאולם ההלבשה והמתנו עד שהוציאו את בגדינו מתוך החיטוי. לאחר שכל אחד מאתנו זיהה את בגדיו, התלבשנו ויצאנו ל"חיים החדשים".

ואמנם, החלו בשבילנו חיים חדשים — אם לאלה "חיים" יקרא בכלל — חיי רעב, מצוקה בכל המובנים, פחד והשפלה, עינויים והתעללויות, חיים של צפיה ממושכת למוות הודאי. מה שחזיתי בחדשים הראשונים במחנה בודזין לא ראיתי לא לפניו ולא לאחריו, אף לא באושוויץ, בבודזין איבדו האנשים את צלמם האנושי ונעשו בנסיבות המקום לאנשים־חיות. שם הייתי עד להתנכרות אב לבנו, אח את אחיו לא הכיר. האדם הותר מן הבהמה.

ביום הראשון לבואנו עוד הספקנו להכלל בין מקבלי ארוחת הערב. הארוחה היתה מורכבת ממנת־מרק, שזכה לכינוי "מרק־סרפד", כי כל תכולתו היתה מים בתוספת עלים דמויי סרפד. את שמו וטיבו של ירק זה לא הצלחנו לברר. כדי להשיג את המנה נאלצנו להסתדר בתורים ארוכים ליד אשנבי החלוקה של צריף המטבח.

הצריף במחנה בודזין. מאחוריו — הבורות בהם הוצאו יהודים להורג.

אַ באַראַק אין בודזינער לאַגער. הינטער אים — די גריבער ווו מ'האָט געשאָסן די יידן.

מכיוון שכולם היו רעבים ורצו להגיע ראשונים לאשנב, נדחפו ונדחקו קדימה. נגרמה לעתים קרובות, אנדרלמוסיה ופרצו מריבות וקטטות מלוות גידופים וקללות נמרצות ולעתים אף תגרות־ידיים. אז הופיעו הסדרנים עובדי המטבח ובאלות שבידיהם החלו מפזרים את התור בכדי להשליט סדר, כביכול. היה צורך להסתדר מחדש ואז היו בעלי הזרוע מגיעים ראשונים לאשנב בלי כל קושי.

בערב חולקה גם מנת הלחם היומית. היא כללה 200 גרם לנפש, ברם ככר הלחם, שהיתה מיועדת לעשר מנות משקלה היה קטן בהרבה מ־2 ק"ג. איזו חשיבות יחסנו לכל גרם לחם יעידו סדרי החלוקה שקבענו. מנות הלחם היו נמסרות בככרות לראשי הקבוצות. כל ראש קבוצה היה מופיע לחלוקה ולפי הרשימה שבידי המחסנאי־המחלק היה מקבל את המנות המגיעות לו. בתוך הקבוצה היו מחלקים ככר־ככר לכל 10 איש, ואלה חילקו ביניהם את המנות. מכיוון שמן הנמנע היה לחלק את הככר ל־10 מנות שוות בדיוק, קבענו סדר חלוקה לפי הגרלה וזה הסדר: אחד היה בוצע את הלחם לעשר פרוסות, אחר היה ניצב עם המנות מאחורי אחד מחברי הקבוצה, בצורה שזה לא יראה את המנות, לקח מנה ביד ושאל: מנה זו למי? זה היה נוקב בשם והמנה נמסרה לו. אחר שאל שנית, מנה זאת למי? וחוזר חלילה. איני זוכר אם קבענו את ההסדר הזה בעצמנו או קבלנו את השיטה מאחרים, אבל אין ספק שבאמצעותה מנענו מריבות וקטטות בזמן חלוקת הלחם. קבלנו שיכון בצריף מס' 2. לא היה צורך בשמיכות מכיוון שהיה זה קיץ ובכל צריף כזה ישנו כ־700—600 אנשים על דרגשי עץ בני 4 קומות שהיו מסודרים 2—4 שורות והחום והמחנק היו ללא נשוא.

למחרת קבלנו לארוחת בוקר "קפה" בלי שום תוס־פת. היה זה נוזל שחור שאיש לא ידע מה טיבו וגם את טעמו קשה היה לקבוע. אחרי שרוקנו את הדוד מהנוזל השחור, התנפלו האנשים כעדת זאבים רעבים על המש־קע הסמיך שנשאר על קרקעיתו וחטפו את השאריות במה שיכלו: ספלים, קערות, כפות וגם בכפות היד ישר לפה. ביום הראשון סלדתי מהמחזה המזווע הזה, ברם, ברבות הימים השתתפתי יחד עם כל האחרים במאבק. חלוקת ה"שלל", לא רק שחדלה מהסלידני, אלא גם מצאתי בה טעם והעיקר — שהשלתה אותנו שאכלנו, כביכול, משהו בבוקר ולא יצאנו לעבודת הפרך היומית על קיבה ריקה.

במיפקד הבוקר הופענו בקבוצה נפרדת ולאחריו הופיעה מפקדת המחנה והמפקד, גבר גבוה ודק גזרה בשנות הארבעים של חייו, לבוש מדים כמדי הצבא הפולני אבל מאריג אחר. המעיל היה מבד חום, המכנ־סים אפורים־כהים ומגפים. המדים היו נקיים ומגוהצים וכן היו המגפים מצוחצחים למשעי. הוא היה חגור חגורה צבאית פולנית. לא ידעתי אז שאת האיש הזה, שהופעתו היתה רשמית ויבשה, עתיד אני להוקיר ולכבד מכל האנשים אותם הכרתי בתפקידים רשמיים במחנות. שמו היה ליב (נח) שטוקמן. אל המפקד שטוקמן נלוו סגנו, זוברמן, שהיה נגוד גמור למפקד: נמוך קומה, רחב־גרם ודבורו מהיר; צבי ברוק מנהל לשכת המחנה, לבוש גם הוא מדי הצבא הפולני, בחור ממושקף וכל הופעתו כשל נובר־ספרים מקצועי.

המפקד שטוקמן פנה אלינו ואמר: "הגעתם למחנה בודזין. החיים כאן לא יהיו קלים עבורכם. כולם כאן עובדים. המשטר פה קפדני וחמור כמו בצבא, גם יחידות העבודה הן במתכונת יחידות צבאיות והמשמעת — משמעת צבאית. המחנה מחולק לפלוגות־עבודה ־kom pania בראש כל פלוגה — מפקד. הפלוגה מחולקת ליחי־דות קטנות יותר. אתם תשתייכו לפלוגה 4 ומפקדכם הוא הא' דומברובר. אל המפקד יש לפנות בתוארו הרשמי. אתם חייבים במשמעת מוחלטת ואין להקל ראש".

מפקד הפלוגה, יהודי "יקה" בן למעלה מ־50 אבל מוצק ובריא־גוף. הוא צירף אותנו לפלוגתו, וכשהפלו־גה יצאה יחד עם כולם לעבודה נשארנו אנחנו במחנה ואדון דומברובר התחיל לערוך אתנו תרגילי־סדר. הס־תדרנו בשורה עורפית, התפקדנו ואחר היה עלינו להס־תדר בחמש שורות במרחק אורך היד אחת מהשניה, ליישר את השורות וכו' וכו', וחוזר חלילה: להסתדר בשורה אחת, להתפקד וכך הלאה. עם התקדמותנו בשלב הראשון של האמונים עברנו לשלב הבא: למוד צעידה וכד'. זה נחוץ לנו, הסביר, משום שכל המחנה יוצא לעבודה וצועד כל הדרך לעבודה וחזרה בסדר כזה.

אחרי כמה שעות תירגול נמסרנו לידיו של הפוראר־בייטר, המשגיח על קבוצת העבודה. גם הוא היה "יקה" בשם שוורץ. שלא כמפקד הפלוגה שהיה לבוש אף הוא בסגנון צבאי, היה הפוראבייטר לבוש אזרחית ומשך את תשומת הלב במעיל החורף הארוך אותו לא הוריד במשך כל היום, חרף חומו של מאי. עבודתנו הראשונה היתה בקרבת המחנה. אך יצאנו כמה צעדים מגדר המחנה פנינו שמאלה ושם, ממש ליד גדר המחנה, עסקו כמה עשרות אנשים בחפירת בורות. צרפו גם או־תנו אליהם, קבלנו כלי־חפירה והתחלנו בעבודה.

היו אלה כמה חפירות, 4 או 5 במספר. אורך כל אחת מהן היה כמה עשרות מטרים ורוחבן כ־7—6 מ'. הצטרכנו לחפור ולהעמיק עד לעומק של שתי קומות אדם. הקירות צריכים היו להיות ישרים. היתה זו עבודה קשה ומפרכת בשביל אנשים, שכל מזונם היומי היה 200 גרם לחם. גם לנו, שעוד עד אתמול חיינו בתנאים טובים יחסית והיינו רגילים ובקיאים בעבודת החפירה, היה קשה לעבוד באתים וחשופים לשמש הלוהטת למרות שכוחותינו עוד לא תשו כשל האחרים, קודמינו במחנה בודזין. אין פלא, שהעבודה התנהלה בעצלתיים והתקדמה רק במעט. שוורץ, האחראי, החרוצץ מבור־לבור, זירז ודירבן בצעקו כל הזמן עד לצרידות גרונו: "ארבייטן, ארבייטן"! (לעבוד, לעבוד) אי אפשר היה להכריח את שלדי האדם להתאמץ ולעביד. קבלתי רושם, כי צעקו־תיו של שוורץ יותר משהיו מכוונות לזרזנו בעבודה, כוונתן היתה שישמעו אותו במחנה ובמגדל השמירה הקרוב. מכל־מקום היינו עובדים רק מעט בנוכחותו של שוורץ ומשהתרחק, היינו משתרעים פרקדן על קרק־עית הבור או נשענים על דפנותיו והעבודה שבחה כליל.

הגיעה שעת הצהרים, ואנחנו, שנמצאנו ממש ליד המחנה, נכנסנו פנימה לקבל את מנת מרק הצהרים. הוא היה כמרק הערב מאתמול, דומה לו בתוכנו ובטע־מו: בליל מים עם עלים תפלים. ואם האיר המזל פניו למישהו, כי אז נפלה לצלחתו חתיכת סלק־בהמות או צנון מבושל. האוכל נועד ליצירת אשליה יותר מאשר להשביע. אכלנו על שולחנות עץ ערוכים בשורות ליד המטבח. כיוון שהיו כאלה שלא אכלו את המרק או שהוציאו רק את המוצק שבתוכו, התנפלו תיכף עשרות ידים על כל צלחת כזאת כדי להשיגה. לרוב היו שופכים

את תוכנה תוך כדי מאבק עליה, אבל גם מי שהצליח לזכות במנה נוספת לא נהנה ממנה הרבה. הזהירו אותנו מהיום הראשון לבואנו, שלא נלך שולל אחרי היצר של עוד מנה כזאת שלא נשפוך לקרבנו הרבה נוזלים, מאחר שזה רק מזרז את התהליך של תפיחות הרעב. בכל־זאת ראיתי אנשים שופכים אל קרבם כמה מנות. רבים סבבו סביב השולחנות אחרי שהורדו הצלחות ותרו אחרי עלה או גרגיר גריסין שנותרו בצלחת.

ככה חיינו, אחי אברהמ׳קה ואני, יחד עם רבים אחרים מקבוצתנו וכמה מאות יהודים אחרים, כפי שתיארתי את יומנו הראשון בבודזין. היתה זו תקופה קצרה יחסית של רעב כבד, מאחר שמצבנו השתנה עד מהרה לטובה. ברם תקופה קצרה זו הספיקה להפיל כמה חלשים מקבוצתנו, שמתו טרם השתפר מצבנו. ביניהם היה פנ־סטר מקרקוב, יצחק שלגמן (בנו של נחמה׳לה, שגם הוא היה בבודזין ונשאר בחיים ואחרים).

בודזין — היסטוריה על קצה המזלג

אי־אפשר לספר על בודזין של קיץ 1943 בלא לספר קודם מקצת מן ה״היסטוריה״ שלה, ואשתדל לספר בקצרה מהידוע לי וממה ששמעתי משרידי בודזין שהיו מראשוני המחנה.

בודזין נמצאת סמוך לכביש המוביל מקראשניק לאוז׳נדוב. היה זה כפר, ככל הכפרים בסביבה, ללא נתו־נים ואף ללא יומרות להכנס להיסטוריה. בשנות השלו־שים, משנגשה ממשלת פולין לתכנן ולבצע את תוכנית ה־.C.O.P שלה (אזור תעשייתי־מרכזי), תכנית שתכלי־תה היתה לתעש את האזורים במרכז הארץ, החליטה גם על מפעל תעשיתי במקום זה. אכן, היה האזור זקוק לקצת תיעוש, שכן היה כולו אזור חקלאי ומעט התעשיה שהי־תה בסביבה היתה תעשיית עבוד תוצרת חקלאית כגון: טחנות קמח, בתי חרושת לסוכר, משרפות יי״ש, מנ־סרות וכיוצא באלה. שום תעשיה אחרת לא היתה קיימת ברדיוס של עשרות ק״מ.

כ־6—5 ק״מ מקראשניק, בצד הכביש, בשטח יער רצוף וצפוף החלו בהקמת המפעל, וכשלושה ק״מ לכיוון אוז׳נדוב החלו בהקמת בתי שכון לעובדי המפעל בעתיד ולהבדיל את הבתים האלה מבתי הכפר הוותיקים. קראו לשכון הזה ״קולוניה״ (מושבה) בודזין.

לא הוברר בדיוק אם ומה הספיקו לייצר במפעל הזה עד פרוץ המלחמה. ליהודי קראשניק והסביבה היה רק דבר אחד בחזקת ודאי: האיסור המוחלט שאסרו השל־טונות הפולניים על יהודים להמצא בשטח הבניה עצמו ובאזור מסויים סביבו. יהודים יכלו להיות, ואף היו, ספקי חמרים שונים, אבל אסור היה להם להביא את החו־מרים בעצמם אלא ע״י נהגים ועגלונים פולניים. לעומת זאת, נמסרו עבודות שונות בשטח המפעל לבצוען של חברות שונות שבעליהן היו גרמנים מפוזנן וממקומות אחרים, וכמובן, שעליהם ועל אנשיהם לא חלו כל הגבלות תנועה בשטח המפעל. לצורך הובלת החמרים השונים הונחה גם מסילת רכבת מתחנת קראשניק עד המפעל והשכון ובתוך המפעל היתה שלוחת פסי הברזל כמעט לכל ביתן.

המפעל, כפי שהכרנוהו תוך כדי עבודה, היה מיועד לתעשיה צבאית. היו בו עשרות מבנים גדולים, ביתני תעשיה, שכל אחד מהם השתרע על מאות מטרים מרו־בעים, בנויים כולם מלבנים וקורות וכן עמודי פלדה תומכים את הגגות. מרשימים במיוחד היו הביתנים התת־קרקעיים מתחת לרחבה המרכזית של המפעל, שעשתה רושם של ככר־שוק רחבת ממדים בעיירה כלשהי. היו אלה ביתנים עצומי ממדים עם מבני־שירות בכל ביתן וביתן. לימים, כשבאתי לעבוד במפעל, רגיל הייתי לסייר בביתנים אלה ובכל פעם הייתי מתפעל מחדש ומשתו־מם להיקף הבניה ולעוצמתה.

גם השכון במושבה היה בנוי לפי מיטב השכלו־לים בתחום הבניה. בנינים מודרניים עם כל הנוחות והשירותים בתוך הבנין: החל ממים וחשמל בתוך הדי־רה, שירותים סניטריים מודרניים וכלה במרתפים לפי־רות וירקות וכן עצים ופחמים לכל דייר מתחת לבניין. השאירו אף שטח פיתוח לגינות ומדשאות מסביב לכל בנין.

בקיץ 1942 הביאו את היהודים הראשונים מקראש־ניק והסביבה לעבודה במפעל. היו אלה בעלי מקצועות שונים, שעבדו, אושפזו ושוכנו בתוך שטח המפעל. לק־ראת הסתיו הביאו קבוצות גדולות יותר מעיי־רות הסביבה וכן קבוצת שבויי מלחמה יהודיים ממחנה ליפובה בלובלין. הללו הכינו, בעצם, את המחנה לקראת יעודו, קליטת מאות ואלפים יהודים לעבודת כפיה. המחנה היה במרחק קטן מהמושבה, שנקראה מעתה בשמה הגרמני — זידלונג.

הרכוז הגדול של המחנה חל בסתיו של אותה שנה, בה הובאו אנשים בקבוצות גדולות. אותו זמן הגיעה קבוצה של קרוב ל־400 שבויי־מלחמה יהודים ממחנה קונסקה וולה. הם מצאו במחנה כ־500 איש ואשה. בראש המחנה עמדה אז קבוצה של שבעה שבויי מלחמה מלי־פובה בלובלין ובמפעל עבדו 5 מאותה קבוצה. במפעל הועסקו האנשים ע״י ״היינקלוורקה״, רושטופ, מפעל תעשיית מטוסים.

בזמן הזה, סתיו 1942, היה מפקד המחנה פולקסדויטש בשם אנטון. אחרי שרוכזו כמה מאות יהודים מעיירות הסביבה ניגש אנטון יום אחד לעשות "סדר" במחנה. יום אחד לפני צאת האנשים לעבודה פקד על מיפקד כללי והחל בסלקציה, לפי מיטב המסורת של הסלקציות ושל החסולים: זה לימין וזה לשמאל, כך שבצד אחד נצבו כל החלשים, החולים, הזקנים והילדים. כל אלה האחרונים, כמאה במספר, נרצחו באותו יום. הדי היריות הגיעו עד למפעל, שם עבדה קבוצת יהודים שלא הגיעה למחנה, משום שהיו לנים בקביעות במפעל. אלה, בשמעם את היריות, היו בטוחים, שמחסלים את כל המחנה, והדבר עורר בהלה בקרב כל הקבוצה. 5 אנשים, ביניהם 3 משבויי־המלחמה, ברחו מהמפעל. התחילה תיכף רדיפה אחריהם, ושלושה מהם נתפסו והובאו למחנה. השניים האחרים הצליחו בבריחתם, כנראה בשל התמצאותם בסביבה. אנטון צווה לתלות את שלושת הנתפסים ברגליהם כשראשיהם למטה. שניים מהם לא עמדו זמן רב בענויים אלה ונפחו את נשמותיהם אחרי זמן קצר. אחד מהם, לולק שכטר מלבוב, בחור גבוה, חזק ובריא נשאר חי זמן רב והחבל נקרע מחוזק גופו פעמים מספר. אחרי שתלוהו בשלישית והחבל נקרע שוב, התחנן בפני האוקראיני שנגש לתלותו שיירה בו וישים קץ לעינוייו. תשובת התליין האכזרי היתה: "תתפגר גם ככה, חבל על הכדור" ותלה אותו בפעם הרביעית. שעות רבות הוא עוד פירפר על החבל ורק לפנות ערב, אחרי שכולם חזרו מהעבודה מהמפעל, הוציא את נשמתו.

הסלקציה ההמונית ורציחת מאת האנשים גרמו לתסיסה כללית במחנה. לפי הנסיון שרכשו היהודים בעיירות מהן באו, ראו באקציה זאת התחלה של חסול, שבהכרח תביא לחסול כללי בעוד זמן מה. במיוחד הזדעזעו מפקדי המחנה היהודים, שהיו כאמור שבעה שבויי מלחמה ממחנה ליפובה 7 בלובלין, מרציחתם הטראגית והאכזרית של שלושת חבריהם שנתלו. הם ראו את עצמם כבעלי זכויות יתר, שכן היו מראשוני המחנה, אלה שאירגנו אותו, עמדו בראשו והיו אחראים לו. אולי חשבו את עצמם לבעלי זכויות מיוחדות גם כשבויי מלחמה, שזכויותיהם נפגעו ע"י רצח חבריהם. הם החלו לתכנן תוכנית בריחה עם נשק ליער.

עם קבוצת המפקדים היהודים נמנה גם בונים מנדלקרן, ראש היודנראט שלנו לשעבר. לפי הידיעות שבידינו הוא עבר בעזרת ידידים פולנים את הוויסלה יחד עם משפחתו ביום גירוש תושבי העיירה, והצטרף אל משפחת אשתו בזוויכוסט, 8 ק"מ מעיירתנו במעלה הוויסלה בעברו השני. הם נשארו שם רק כמה ימים, מאחר שגזירת הגירוש הגיעה גם למחוז קילצה ואז הוא עבר שוב את הוויסלה ופנה לכיוון קראשניק. בקראשניק הוא נפרד, או הופרד, מאשתו ומשני ילדיו והגיע לבודזין. בהיותו תת־קצין בצבא פולין עוד בתקופת תקומת המדינה וכן בעל הופעה מכובדת שובה־לבבות בכושר דיבורו ובעל כושר ארגון, צורף עד מהרה למפקדת המחנה בקבלו לידיו את אחד התפקידים האחראים. מובן שהוא הובא בסוד תכנית הבריחה והסכים להצטרף אליה. הרוח החיה ומורה הדרך לבורחים לעתיד היה וורמן, חייל משוחרר אף הוא, ויתרונו על האחרים היה, שמזה כמה שנים דר בעיירה הסמוכה אוזשנדוב והכיר את הסביבה, דרכיה ומשעוליה. בין בודזין ואוזשנדוב הפריד מרחק של כ־8—6 ק"מ, כולו שטח יער ולשם התכוננה הקבוצה להמלט.

ההכנות וההתארגנות צרכו זמן, וכן הדאגה לנשק. בינתיים החליפו את המפקד אנטון באחר, אך זאת לא לפני שהספיק לרצוח זקן־בלוק אחד בשם רוזנצוויג מלודז'.

לילה אחד הרגישו יושבי המחנה שמשהו מתרחש אצל קבוצת המפקדים, ביחוד הרגישו בזה הבחורות הקרובות למפקדים. הם בילו בבלוק הנשים עד שעה מאוחרת בלילה ובשיחותיהם רמזו גם על זה, שיתכן שזאת פגישה אחרונה. כולם היו נרגשים שלא כרגיל וכל התנהגותם אמרה, שמשהו עומד להתרחש. תיכף לאחר חצות הלילה עזבו את המחנה ובהיותם מפקדים מוכרים לא נתקלו בשום קשיים בצאתם. מאז איש לא ראה אותם. אחרי זמן לא רב נודע שכולם נרצחו.

על בריחת הקבוצה נודע לנו בגושצ'ירדוב תיכף לאירוע הדבר. מאוחר יותר בחורף נודע לנו גם על רצח כולם עם ב. מנדלקרן יחד. עד היום אין איש יודע דבר על נסיבות הרצחם.

בבכיתי מרה על מות ידידי לשעבר, בונים, שעלה בעזרת כשרונותיו מדרגת יתום עזוב בעיירה, ילד רעב ומחוסר כל, לדרגת פיקוד בצבא פולין, שרק יהדותו מנעה ממנו לטפס הלאה בסולם הדרגות הצבאיות. עליו והופעתו החיצונית וכושר דבורו התבטא מישהו בזמנו בפסוק: "לפני מלכים יתיצב". נמחקו כל החשבונות האישיים והציבוריים והצטערתי צער רב על היהודי הזה, שבתאוותו לחיים נטש את אשתו וילדיו שכה אהבם והלך לחיות חיי מחנה ובסוף אחז בנשק ויצא ליער בהאמינו כי כך ישאר בחיים. עם הנשק ביד נפל בידי הנאצים הרוצחים הטמאים או בידי הפולנים הבוג־

דניים, שבשנאתם העיורת ליהודים עזרו לאויבנו המ־שותף להשמידנו. תנצב״ה.

פייקס המפקד החדש בבודזין, היה גרמני סודטי וספר במקצועו. למחרת בריחת קבוצת המפקדים קרא אליו את שטוקמן, אחד מקבוצת השבויים שהגיעה מקונסקה־ווליה, ומינהו למפקד המחנה שצריך היה לבחור לו את עוזריו. מקורביו של שטוקמן יודעים לספר, כי הוא השתדל לסרב לקבל על עצמו את התפ־קיד, אלא שתקפה עליו פקודתו של פייקס ולפיה אנוס היה לקבל על עצמו את התפקיד. הוא החל לבחור לו את צוות עוזריו, רובם ככולם מקבוצת שבויי המלחמה, ועד מהרה הספיק להתחבב על כל יודעיו ומכיריו בזכות פעילותו כמפקד, או ראש המחנה בבודזין. תפקיד שהחזיק בו עד לחסול המחנה.

תחילת פעילותו של פייקס היתה דרישת כספים מה־יהודים למטרת רכישת סוס־רכיבה לעצמו. למסכנים לא היתה ברירה אלא לאסוף מפרוטותיהם הדלות, שלפי ההוראות אף אסור היה להחזיק בהן, ולמסור סכום הגון לפייקס. זה הופיע כעבור כמה ימים רכוב על סוס גזעי לבן ולא נפרד ממנו עד עוזבו את מחנה בודזין.

מאז הכנסו לתפקיד הוכיח פייקס, שראוי הוא לשמו הפרטי, אדולף, וכי בתאוות הרצח והעינויים, בסדיזם ובצמאון־הדם שלו אינו נופל במאומה מ״אדולף הגדול״. כמעט שלא עבר יום בלי קרבנות. הוא השליט משטר של ענויים, התעלליות אכזריות, טירור ואימה כל זמן היותו מפקד המחנה. דומה, כי לא היה גבול לתחבולות ולשיטות העינויים שלו וכי יצר הרצח שלו לא ידע שובעה. אמרו עליו, שהיה חולה קדחת הלבנה ובהכנסו למחנה רכוב על סוסו נתקף מיד בטירופו, והתקפתו עברה רק למראה דם שפוך. מכל מקום, את כל מעשיו היה מבצע תמיד כשחיוך שפוך על פניו הוורודים, שלא הסמיקו אף פעם מזעם ומחימה וגומות הלחיים שיוו לו ארשת של צחוק וסיפוק גם במעשי הרצח.

על רצח יחידים ועל מספרם אין ראשוני בודזין מספרים, הם אינם מסוגלים למנותם, משל הם בבחינת זוטות, מעשי יום־יום בהתמחות הרצחנית העשירה של פייקס. לעומת זאת נזכרים הם שוב ושוב במקרי רצח המוניים ומאלו אנו נספר כאן על שניים ושלושה אופייניים.

שמע ה״אוסהולצונג״ (עקירת עצים) על מעשי האכ־זריות שהיה מלווה, הגיע אלינו עד גושצ׳ירדוב ואף מבלי לדעת את הפרטים הזדעזענו אז לשמע העינויים הברבריים. רק מאוחר יותר נודעו לי כל פרטי המעשה ורק את קצהו מסוגל אני לספר.

לכבוד חג־המולד 1942 קבלו יהודי המחנה שני ימי חופש מהעבודה במפעל ״היינקל״. פייקס החליט לנצל את היומיים למפעל ה״אוסהולצונג״. מסביב למחנה בודזין היה חורש רצוף ופייקס החליט לעקור את עצי החורש כמה עשרות מטרים מסביב לגדר ועל ידי זה לשפר את הראיה מסביב ולסכל כל נסיון בריחה מהמח־נה. למטרה זו הוציא את כל אנשי המחנה לפעולת העקירה. הוא וכל אנשיו, אנשי הס.ס. והאוקראינים, נצ־בו מסביב לשמירה ולהשגחה. בחוץ שרר קור עז והא־דמה היתה קפואה ומכוסה שלג. לא ניתנו כל כלי עבו־דה והיהודים נצטוו לעקור את העצים בידיהם בלבד. פרשת השבוע היתה ״ויחי״ אבל הלמדנים בין היהודים נזכרו דוקא בפסוק מפרשת שמות: ״תבן אין נתן לעב־דיך ולבנים אומרים לנו עשו...״ תחת מהלומות ידים וצליפות שוטים ופרגולים אימצו היהודים את כל כוחו־תיהם לעקור את העצים אבל האדמה הקפואה היתה קשה כסלע ולא ויתרה למאמץ הידים הריקות והחלשות. פייקס התרוצץ על סוסו בין העובדים והצליף בפרגולו על ימין ועל שמאל, השתולל כחיית פרא וממנו ראו וכן עשו עוזריו כולם. בענפי העצים העקורים ואף בעצים הרכים עצמם חבטו ביהודים בגבותיהם, ראשיהם, ידיהם וביתר חלקי הגוף והאיצו בהם וזירזום להתאמץ בשלג ובכפור. הם עבדו לא רק בידים אלא אף תפסו בשיניהם בענפי העצים לעקרם, מפחד מהלומות המרצחים. משור אחד ויחיד הובא לנסר את העצים החזקים ביותר.

המחזה הזה חזר ונשנה ביום החג השני וביתר שאת. מאחר והאנשים נחלשו מעבודת היום הקודם ורבים אף היו במצב שלא יכלו לצאת לעבודה, היתה השתוללות המרצחים פראית יותר מאשר ביום הקודם. כתוצאה משני הימים האלו לקו רבים בהצטננות קשה וחלק מהם לא התאושש עדיין מחוליו. רבים אף מתו מהעינו־יים ומהפצעים שנפצעו. עשרות שילמו בחייהם ועוד יותר נתרופפה בריאותם כתוצאה משני ימי חג המולד, חג ״השלום והאחווה״.

כעבור שבוע, בראש השנה האזרחית 1943, כשהיהו־דים שוב היו חופשים מהעבודה במפעל, הוציאם פייקס לגמור את שלא הספיקו בחג המולד. שוב נשנו אותם המחזות כמו לפני שבוע והפעם גם ירה פייקס בשני אנשים ופקד על ארבעה אחרים להביאם לבור הקבורה, שם ירה גם בארבעה אלה.

בזכרון שרידי בודזין אשר היו וחזו בזוועות אלו, נשארו ימים אלו, שלושת ימי ״החג והחופש״, חרוטים כסיוט הגדול בחייהם, ימי זוועה שכמוהם לא היו עוד בתקופת פייקס לאכזריות וסדיזם. במפעל הרצח,

״בודזין־פייקס״ היו אלה ימי שיא, אליו הגיעה חית הפרא צמאת הדם בדמות אדם — פייקס.

כמו שפייקס לא רווה בצמאון הדם, כך לא ידע שובעה בשוד הכסף. הרבה דם נשפך בעקבות מציאת כסף אצל אחד היהודים, וזה שימש את שתי המטרות יחד: רצח יהודים והפחדת האחרים, שאולי יש להם עוד איאלו פרוטות. היה איסור כללי על החזקת כסף, וכל מי שנכנס לבודזין נערך אצלו חפוש והכל נלקח ממנו. אנחנו נצלנו מהחפוש הזה רק, כנראה, בזכות הבטחת לזרצ׳יק שאין עמנו כסף. והנה קרה שנמצא כסף אצל אחד היהודים, אז גזר פייקס עונש מוות על עשרה: חמישה אזרחים וחמישה שבויי־מלחמה. (ה־מסופר פה קרה לפני בואנו לבודזין), היה זה באביב 1943. באותו זמן קיבל פייקס מכונת יריה חדשה או רובה אוטומטי. הוא מסר את ה״צעצוע״ החדש לאחד מעוזריו קלרווין, לטיש לפי מוצאו. הלה ירה בחמשת האזרחים והחזיר את כלי היריה, בסרבו לירות בחמשת שבויי המלחמה. פייקס ירה בהם בעצמו. הטבח התרחש בחצר המחנה. בשמוע האזרחים הגרמנים מהזידולונג את מכונת היריה בפעולתה, יצאו לחזות במתרחש (בתיהם היו בקרבת המחנה) ובראותם את הטבח באנשים פרצו בצעקות מחאה וגדפו את פייקס ועוזריו. על מנת להשתיק את קולות המחאה כיוון פייקס את נשקו לעברם וירה צרור יריות. יתכן, שעלינו להודות לצרור זה שנגאלנו מהמפלצת הזאת אחרי חדשים אחדים, אבל במשך החדשים האלה הוא הספיק עוד הרבה מאד במלאכת הרצח שלו.

בראשית מאי הגיעו לבודזין כשמונה מאות יהודים מגיטו ורשה. הם הגיעו הנה מלובלין, בה שהו רק כמה ימים. כבכל המקרים הקודמים נצטוו היהודים למסור את הכסף, הזהב וחפצי הערך. ד״ר פופקו, רופא מפורסם בורשה ובפולין שמלפני המלחמה ויהודי־זקן, חיטט בכיסיו, כנראה כדי להוציא את הפרוטות הדלות שהיו ברשותו ופייקס ירה בו במקום. מכות וענויים של יהודים אחרים גם הם לא חסרו. לפי דברי עדי ראיה במקום, אסף פייקס כמה מזוודות מלאות כסף וחפצי ערך.

כמה ימים אחרי הגיע קבוצה זו, נסע פייקס וכנופיית עוזריו לחסל את מחנה בלז׳יצה, עיירה בדרך מאופולה ללובלין. אופולה היתה העיירה האחרונה בסביבה, שיהודים עוד ישבו בה ואחת האחרונות, אם לא האחרונה שבכל הג״ג. על זוועות מקבריות דומות לאלה שבחסול המחנה הזה, על הפקודה לאנשים שיכרו להם בורות לקברים ועוד מעשים דומים, שמענו וקראנו כולנו לא אחת. ברם, לסיפור מעשה אחד של פייקס בבלז׳יצה לא יכולתי להאמין, אבל חקרתי אנשים שונים, עדי ראיה, ונוכחתי שהסיפור מסמר השערות אמת הוא. חלחלה עוברת בי, כשאני נזכר בו וידי רועדות ברושמי קורותיו, ברם אנוס אני לרושמו לדראון עולם לעם המרצחים ולפייקס ועוזריו בפרט.

בין אנשי הכנופיה של פייקס היה אחד שקראו לו אוטו הקטן ובשל אכזריותו ורצחניותו זכה לכנוי ״המפלצת הקטנה״. כבר בחיצוניותו היה משהו מפלצתי. גוץ ורזה ופרצופו מלא חטטי־אבעבועות. בעיניו הקטנות היה משהו מפחיד. לפי השמועה הוא היה מגרמני־הוולגה, ואף על פי כן לא היה בין לובשי מדי הס.ס. אלא בין השחורים, ז״א האוקראינים. הוא הצטיין באכזריותו הפראית והיה מוכן לבצע, ואף ביצע, כל מעשה רצח שהוטל עליו. את ״המפלצת הקטנה״ הזאת היה לנו ה״עונג״ להכיר כבר בדרך מראחוב לבודזין, כשבתור אחד מאנשי המשמר המלווה אותנו ״הצטיין״ במכות ובענויים של אנשינו לשם סחיטת כסף.

אוטו זה היה בין עוזריו של פייקס שבאו לבצע את הפעולה בבלז׳יצה. כאמור הצטיינה כל האקציה באופיה המקברי שלא אוכל להרבות בתיאורה. פייקס השקה את אוטו במשקאות לשם ״חזוק המרץ״, ובאמצע הככר העמיד סדן־עץ גדול וחזק ומסר קרדום חד וגדול לידיו של אוטו. את כל התנוקות והילדים הרכים שהיו אצל יהודי המקום הגישו לידיו של אוטו זה והלה אחז ברגליהם של הפעוטים ובמכת גרזן אחת ערף את ראשם. במשך שעה קצרה רצח בצורה כזאת כמה עשרות מילדי ישראל הרכים לעיני הוריהם וקרוביהם ולעיני כל הקהל במקום. ארור תהיה גוי אכזרי ומקולל תהיה לעד!

אחרי שביצע פייקס את מעשה הקטל שלו, ברצחו באופן אכזרי שכזה את כל הזקנים, החולים והטף במקום, השאיר כמה מאות גברים בריאים ומעט מאוד נשים צעירות אותן העביר למחנה בודזין. במיפקד שערך ברדת האומללים האלה במחנה בודזין התברר, שישנם 17 אנשים מעל למכסה שקבע. הוא פקד על אלה המיותרים לצאת מהשורות ולעמוד במקום נפרד. הדבר נעשה לעיני כל המחנה. אשה אחת, מוותיקות המחנה, הכירה בין היוצאים את מישהי מקרובי משפחתה ובידעה מה גורל נועד לאלה, נכמרו רחמיה על שארת בשרה והחלה רצה לעבר הנדונים, כנראה בתקווה ובנסיון להצילה. באותו רגע ירה בה פייקס תוך כדי ריצתה ורצחה במקום. אחר הוציא את ה־17 לקבר האחים בחורשה ושם נרצחו.

על האופי האפוקליפטי של התקופה יעיד אפילוג המעשה. בעלה של האשה שנורתה בנסותה להגיע אל

קרובתה, שיע'לה קלוצהנדלר מקראשניק התנדב למח־רת היום לקבור קרבנות חדשים של פייקס. הוא עשה את "מעשה ההתנדבות" הזה על־מנת להציל מגופת אשתו ההרוגה סכום כסף וזהב שהיה טמון בפוזמקה. כיוון שבבודזין לא היו מכסים את המתים והנרצחים בעפר אלא עורמים אותם שכבות שכבות ומפזרים עליהם שכבת אבקת סיד, הפך הבעל האומלל וחיפש בין שורות הגופות עד שמצא את גופת אשתו והוציא את ה"שלל" מפוזמקה...

מאורעות אחרונים אלה התרחשו ימים ספורים בלבד לפני בואנו לבודזין, וכפי שסופר לנו, הביאו פייקס וכנופייתו לא מעט ממון, זהב ותכשיטים וחפצי ערך אחרים גם "בשכר" הטבח ביהודי בלז'יצה. חוזר אני על השערתי דלעיל, שאם נחסך מאתנו החפוש אחרי כסף וכל "התענוג" הכרוך בו, הרי היה זה רק תודות לכך שלזרצ'יק לא רצה להראות בעיני חברו התליין מבודזין שהוא נאצי גרוע ממנו והבטיחו, "שליהודים שלו" אין כסף ומשום כך הוא הורה לנו לא לספר, שהיה לנו כסף בראחוב.

זאת היתה בודזין בבואנו לשם, כאלה היו מפקדה ועוזריו. על התנאים במקום ומצבם של היהודים ומצב־הרוח סופר לעיל במקצת ויסופר בפרקים הבאים.

המצב הכללי בבודזין

רשמית קראו לבודזין מחנה־יהודים או מחנה עבודה (Arbeitslager-Judenlager). למעשה היה זה מחנה עינויים ורצח, רעב וחוסר יסודות אלמנטריים לחיות, מחנה של יאוש וחוסר תקוה. כמעט לא עבר יום, ללא קרבנות רצח והתעללות, נוסף לקרבנות המחלות והרעב. בתנאי בודזין היה הפחד היום־יומי מהמוות, שאיים שעה־שעה ובכל רגע, גרוע שבעתיים מהמוות עצמו. בזמן הגיענו לשם היתה אוירת בודזין כזו, שכולם בטו־חים היו במותם בבודזין ואף שביב של תקווה להשאר בחיים לא ניצת.

בתקופה המדוברת מנתה אוכלוסיית המחנה קרוב ל־3000 איש, מזה כ־10% נשים וילדים. רוב האנשים היו מישובי הסביבה: קראשניק, זקליקוב, אננופול (ראחוב) יאנוב לוב', מודליבוז'יץ, זקשובק ואחרים. הם הובאו למחנה בזמן הגירושים או נקבצו לאחריהם. קבוצות גדולות שלא מהסביבה הקרובה היו ה"שבויים" שמנו כמה מאות, הוורשאים אותם הזכרתי קודם וכן קבוצת הבלז'יצאים וקבוצת יהודים ממינסק, בירת רוסיה הלבנה.

מצב התזונה היה שונה מקבוצה לקבוצה, הכל לפי היכולת ל"הסתדר" ו"לארגן" בתוך המחנה ומחוצה לו. ראשונים בתור ה"מסודרים" היו ה"שבויים". זאת משום שחלשו על רוב עמדות המפתח במחנה: המפקדה, מחסנים, הנהלת המטבח והמקלחת — הם תפסו את מקומות העבודה הטובים — וכן הלאה. גם יחס השלטו־נות, וביחוד יחסו של פייקס, היה שונה לשבויים ולכלל העצורים, עובדה שהשפיעה גם על יחסם של האוקראי־נים ואחרים. השבויים כולם נראו טוב, לבושם, מדי הצבא הפולני או בגדים אזרחיים תפורים לפי דוגמת המדים האלה, גם הוא היה נאה, יחסית לתנאי המקום. מנעליהם היו גם הם טובים, רובם מגפיים במצב טוב.

שניים בתור זה היו יהודי העיירות הסמוכות, וגם מצבם מבחינה זו היה לא רע בדרך כלל, אך היו יוצאים רבים מן־הכלל. הסבות למצבם הטוב יחסית, היו: א) עד לפני זמן לא רב ישבו עדיין רובם בבתיהם בתנאים טובים למדי. ב) ביום הגירוש, ועוד לפניו, הפקיד כמעט כל יהודי מרכושו אצל מכריו ושכניו הגויים ועתה נעז־רו בהם. ג) רובם היו נפגשים במקומות העבודה עם מכרים גויים, שגם הם עבדו במקום ועזרו להם במקרה הצורך. ואחרון, לא מבוטל — כמעט כל יהודי ידע והשכיל "לארגן" קצת, על אחת כמה וכמה, כאשר מכיריו ובני עירו היו מסודרים יחסית. היו קונים דבר־מה בשביל אלה שהיה להם במה לקנות אך לא יכלו או לא רצו לקנות בעצמם מחמת הסכנה הכרוכה בקניית ומכירת דברים.

במצב דומה במקצת היתה הקבוצה הבלז'יצאית בזמן ההוא. נראה, שכמה שפייקס שדד מהם בכסף ובשווה־כסף, עדיין נשאר משהו אצל כל אחד מהם. היו ביניהם גם כאלה שהיו להם עוד הרבה אמצעים למחיה. בכל אופן, כשהגענו אנו היו רק ימים מועטים אחרי בואם לבודזין וחלק הספיק כבר להסתדר בעמדות ובתפקידים שונים. ביחוד הסתדרה קבוצת "הייקים", יהודים יוצאי גרמניה שהגיעו לפני זמן רב לבלז'יצה משטטין והיוו אחוז ניכר מקבוצה זאת.

מצב קומץ בני־עיירתנו, שהיו ותיקים בבודזין כשהגענו אנו, היה לא טוב. ברובם היו אלה פליטי המחנה יאנישוב, שהועברו לכאן אחרי חסולו. חלק מהם הספיק להגיע כבר אז לדרגת "מוסלמנים" וחלק החזיק בקושי מעמד. הקבוצה היתה לא גדולה, רק כמה עשרות אנשים, ורק מעטים מהם מצבם היה לא גרוע במיוחד, וזאת — הודות למקומות העבודה המסודרים, שאיפשרו להם להתקיים. אף אחד מהם לא יכול היה לעזור למישהו מאתנו. יצחק שלגמן מצא שם את אביו, נחמן, (נשאר בחיים) כשהוא עצמו היה על סף

התמוטטות ולא יכול היה לעזור לבנו. יצחק, שהיה בחור צעיר וחזק כבן עשרים, לא החזיק מעמד בתנאים החדשים וכעבור שבועיים־שלושה מת מרעב. רבות הצטערנו על הבחור הצעיר והנחמד הזה, שהתחבב על כולנו במשך חודשי שהותנו יחדיו במחנה גושצ׳ירדוב.

שונה בתכלית שינוי ממצב זה היה מצבה של הקבוצה הוורשאית. על אף היותם בבודזין רק שבועות מעטים בהגיענו לשם, היו הרבה מהם נפוחי־כפן, "מוסלמנים" וחזותם הכללית היתה מוזנחת ומרושלת וכולה אומרת יאוש וחוסר מוצא. גם כאן היו הסבות למצב שונות: 1) היותם כלואים בגיטו משך שנתיים וחצי בתנאים, שאני פטור מלתאר אותם, מאחר שכל אחד יודע עתה עליהם ושאפילו אנו לא נתנסינו בכגון אלו. עובדה זו גרמה תוצאות הרסניות, פיסיות ונפשיות. 2) חוויותיהם האחרונות בגיטו הבוער והגווע, הרציחות, הגירושים ההמוניים והפגיעות בנפש השפיעו גם הם. 3) בואם למקום חדש זה, לתנאי רעב קיצוני ולעבודה קשה גרמו ליאוש פטאלי ולציפיה למוות הוודאי. הגורמים הללו חברו יחד ועשום לשברי־אדם מבחינה גופנית ונפשית.

ואכן, מצבם היה מדכא ומזעזע. אמרו עליהם "זיי פאלן ווי די פליגן" (הם נופלים כזבובים). הם מילאו את בית החולים על שני חדריו, התגודדו כמתים מתהלכים בפנות המחנה, בהיותם פטורים מהעבודה מחמת התשישות. דא עקא, שכאן ארבה תמיד סכנת האפשרות להתקל בפייקס וליפול קרבן לטירופו ולמעשיו הסדיסטיים, שכן נהג היה להכנס לעתים קרובות למחנה רכוב על סוסו הלבן, על מנת ל"השתעשע" מעט, ואבוי למי שנתקל בו. בבקורים אלה היו מסתתרים מפניו מאחורי הצריפים או בפנות האחרות, משום שלפי תקנות המחנה אסורה היתה הכניסה לצריפים משך שעות העבודה גם לחולים ולאינם עובדים, ושומרי הצריפים הקפידו על תקנה זו בהיותם אחראים על שמירתה ונושאים באחריות במקרה שיתפס מישהו בצריף בשעות האסורות.

כזה היה המצב בקבוצה הורשאית אחרי שלושה או ארבעה שבועות בלבד בבודזין. מין חותם מיוחד היה טבוע בפניהם, חותם המוות האורב. רובם התהלכו כצללי אדם ממש. אם נתקלת באחד כזה יכולת לקבוע בלי הסוס — זה מן הורשאים! כמובן, שהיו יוצאים מן הכלל, ורבים היו כאלה, שכנראה, נשארו להם אמצעי קיום גם לאחר השוד של פייקס, ואכן התקיימו יפה. בצריף בו היינו אנחנו, צריף מס׳ 2, היו גם ורשאים ופגשתי שם מאלה ומאלה. שלא כבקבוצות האחרות, בהן היתה קיימת מדה מסוימת של עזרה הדדית, שהיא מובנת ומוסברת על רקע של קרבה משפחתית או יחסי שכנות אצל יוצאי העיירות הקטנות, הרי בקבוצה הורשאית לא התקיימה מדה זו ונמצאו בה מזי־ומתי־רעב ע״י בעלי אמצעים, אפילו בתנאי בודזין. ביחוד נחרת בזכרוני מקרה מזעזע אחד, מאחר שקרה באחד הימים הראשונים לשהותנו בבודזין ועוד לא "התאקלמתי", כנראה, דיי באווירה מיוחדת זו. מיד לכניסתי לצריף אחרי יום־העבודה משך את תשומת לבי בחור צעיר שעמד על השולחן ליד הכניסה ונתן קולו בשיר. היה זה חזיון שכיח למדי לראות איש יודע־שיר מופיע ומציג כשרונו לפני האחרים, אף הרשל׳ה שוכמכר שלנו עשה זאת לעתים תכופות וקצר תשואות לרוב. קולו של הבחור היה ערב והוא שר שירים ידועים ופופולריים, שירי עם יהודיים ושלגרים מפורסמים, ועד מהרה התאסף סביבו מעגל אנשים אשר מחאו לו כף ועודדוהו לשיר עוד ועוד. והנה נשתנה פתאום משהו בבחור, הפסיק לשיר והתחיל מגלגל עיניים ימינה ושמאלה ובעוד אנו תוהים מה קרה כאן קפץ הבחור מהשולחן והחל מגלגל גלגולים, מקרקר קרקורים ומנתר נתורים לכאן ולכאן, עומד ומתהלך על הידים כשחקן קרקס ובסוף פרץ בצחוק היסטרי שלצלילו קפא הדם בעורקינו. דעתו של הבחור נטרפה מרעב ומסבל, לקחוהו והעבירוהו מהר למרפאת המחנה ואיני יודע מה עלה בגורלו. בבודזין איש לא התעניין בגורלו של רעהו, על אחת כמה וכמה בגורל איש זר לחלוטין.

מקרים כאלה ודומים להם, כתוצאה מהמצב ששרר במקום, לא היו נדירים בבודזין. ברם, לא חסרו, כאמור, גם אנשים שחיו חיים טובים ממש, לפחות מבחינה תזונתית. היה זה בבחינת המשך למצב בגיטו ורשה ואחרים, בהם מתו אנשים מרעב בצד אלה שהתעלמו מזה ומכל הסובב אותם וחיו חיי מותרות ואפילו הוללות, אם מתוך הכרה של "אכול ושתה כי מחר נמות" ו־אם מתוך קהות והתנכרות. יחד עם מקרים של נפוחי־כפן ומיתת רעב ראיתי ורשאים ש"גרו" קרוב לדרגשי מרציאים להם מכל טוב אוכלים ונהנים. נראה היה, שיהודים אלה גם בגיטו לא רעבו, חלילה, ללחם, שכן שמעתים לא פעם משוחחים בגעגועים על "סיר הבשר" שהיה להם בגיטו. פעם גם שמעתי שיחה על המרד בגיטו ועל לוחמיו ומפקדיו. אחד המשוחחים קיטרג קשה כנגד מפקדי המרד וטען, שהם, ורק הם, הרסו את חייו וחיי יהודים רבים. הוא סיפר, שהיה לו בונקר מסודר: מים זורמים, בית שמוש ואינסטלאציה חשמלית, בונקר בו יכול היה, הוא, משפחתו וכל האחרים שחיו בו, להחזיק

מעמד עד סוף המלחמה. היה לו גם מזון וצידה מכל טוב והוא מנה כמה שקי קמח, גריסין, מכל המינים, שומן ומזון אחר שהיו במזווה שלו בבונקר, מזון שהיה מספיק לו, למשפחתו ולכל האחרים למשך שנים. הוא האשים רק את הלוחמים, שממש אימללו אותו ואת כל יהודי הגיטו. הוא בטוח שרק באשמתם הרסו ושרפו את הגיטו, טבחו וגרשו את היהודים, ושהגרמנים ודאי לא התכוונו לרצוח ולגרש את כל היהודים; האחרים שמעו את הדברים והסכימו עמהם, בכל אופן לא מחו.

כן, על־אף האיסור והסכנה שבהחזקת כסף ורכוש אחר, היו יהודים עם הרבה כסף. על־אף האיסור החמור והסכנה שבהכנסת מצרכי מזון והוצאת חפצים משם, הכניסו למחנה יום־יום מכל טוב לבעלי האמצעים שיכלו לשלם בעד זה. גם אני, מאוחר יותר, הייתי בין המכני־סים. יום־יום הוציאו חפצים שונים למכירה, אם היה זה רכוש פרטי או צבורי, ממחסן הבגדים וכדומה.

כאמור, מסודרים היינו 700—600 איש בכל צריף־עץ על ארבעה טורי הדרגשים שבו. צריפים אלה שמשו לפנים אורוות סוסים, והסדורים והמתקנים השונים המשיכו לשמש אותנו: טבעות חזקות בתוך הקירות ותעלות שתן לאורך כל הצריף. החדרים משני קצות הצריף, שניים־שניים בכל צד, ששמשו לפנים, כנראה, מגורים לעובדי האורוות, שמשו עתה לחדרי מגורים למפקדים, לפונקציונרים גבוהים אחרים במחנה וכן למחסנים, מרפאה וכד׳. בצריפנו, צריף מס׳ 2, שימש אחד החדרים הקדמיים לאחסון מנת המזון היומית והשני לשומרי הצריף. החדרים האחוריים של הצריף שמשו לסנדלריית המחנה.

הסידורים הסניטריים במחנה היו: המקלחת אותה תיארתי לעיל, חדר רחצה בחלק הקדמי של אותו צריף ובו ברזים עם מים זורמים. אותו חדר רחצה שימש גם חדר כביסה, וכל בוקר, כשהיינו באים לרחיצת בוקר (מגבות לא היו לנו), התרחצנו, כשבפנה שניה כובסות הנשים. כמחראות שמשו לנו שני צריפי עץ בשני קצות המחנה ליד גדר־התיל, מרוחקים רק כמה עשרות מטרים מצריפי המגורים. במחראות היו בורות הצואה פתוחים ופעורים ולאורך כל הצריף היו מסודרות שתי קורות, תחתונה לישיבה ועליונה למשענת. מחראה אחת, באמ־צע, שימשה את הנשים. שני המתקנים לא הספיקו וכל בוקר, כשקהל של למעלה מאלפיים איש זקוק היה לצורכיו בעת ובעונה אחת, היינו עומדים בתורים ארוכים לבית השמוש. מדי בוקר פרצו מריבות וקטטות בין אלה היושבים ובין הממתינים, משום שנראה להם, שהראשונים מקפחים אותם בישיבתם הממושכת... שכן, כולם היו צריכים להיות מוכנים למיסדר הבוקר.

כאמור היתה סנדלריה מיוחדת לאסירים. הסנדלרים עבדו רק בלילה והזקוקים לתקון נעליהם או מגפיהם היו מביאים אותם אחרי המיפקד או לפני לכתם לישון ומקבלים אותם חזרה בבוקר לפני צאתם לעבודה. התקנה אמרה, שלמסדר הבוקר חייב האסיר להופיע נעול מנעליו והסנדלרים חייבים היו לתקנם או להחזי־רם בלתי מתוקנים. גם מספרת האסירים עבדה רק בער־בים ובימי א׳, בהם נסתיימה העבודה מוקדם יותר. תורים ארוכים היו מתמשכים ערב ערב.

את המנעלים אפשר היה לתקן ולהטליא בסנדלריה בצורה מאורגנת, אך לא כן את הבגדים וכל אחד צריך היה לתקן ולהטליא אותם בעצמו, עד שנתבלו ונקרעו כליל ואז, היו מחליפים אותם. היתה גם כביסת לבנים, פרט לחטוי שבוצע בהם ובבגדים מדי פעם.

בתוך המחנה היתה מרפאה ובה כמה רופאים וחוב־שים. אלה שחלו בלילה ובערב והזקוקים לעזרה בקרו במרפאה לפני היציאה לעבודה. מי שלקה בחום או במח־לה אחרת נשלח לבית החולים (רוויר) שבקרבת המח־נה.

ואחרון־אחרון, ולא במקרה, אלא לפי הכלל של אחרון אחרון חביב — "האורדנונגסדינסט" (המשטרה היהודית). המשטרה, יחד עם כל המוסדות היהודיים בבודזין, היוו את נקודת האור היחידה באפלת בודזין. בהשפעת המפקד שטוקמן, ואפשר לפי הוראותיו המפו־רשות, היתה התנהגותם של בעלי התפקידים היהודים שונה מהתנהגות שאר חבריהם בגיטאות ואף ממה שראיתי אחר כך במחנות האחרים בהם "זכיתי" לחיות. לפלא הוא בעיני עד היום, איך בתקופה האפוקליפטית ההיא ובאווירת בודזין בפרט, בנסיבות ובתנאים בהם קל היה לאדם להיהפך לחית פרא, שמרו בעלי התפקיד בבודזין על צלמם האנושי. כבכל כלל היו, כמובן, גם כאן יוצאים מן הכלל, כדוגמת סמוליאר האחראי על העובדים היהודים במפעל. הוא היה בחור אדמוני מלודז׳ ולפי השמועה והידיעה בור ועם הארץ "שעלה לגדולה" אצל הנאצים והשתדל להוכיח שהוא ראוי לגדולה זו. הוא היה צורח ומקלל, מרביץ באגרופיו ובפרגול שבידו על ימין ועל שמאל ב"אשם" וב"לא־אשם", אם בכלל היו "אשמים". הוא היה שנוא על כולם, כולל הנהלת המחנה, והוא בא על ענשו אחרי המלחמה, כשהועמד לדין בבית דין פולני ונדון למאסר. במדה פחותה ממנו היה מכה באסירים שצ׳יפיאצקי, סגן מפקד המחנה, שהיה מלווה את האסירים בדרכם לעבודה במפעל וחזרה. תפקידו היה למסור את האסירים לפי מספר ולקבלם חזרה. בדומה לו הקומפניה־פירר ווידונוס, שנהג בקבו־צתו שלו כפי שרגיל היה לנהוג בעדרי הבקר שהיה

מעביר ממקום למקום, משום שסיפרו עליו שמקצועו לפני המלחמה היה אַ בהמות־טרייבער (נוהג בעדרי בקר.) ואולי ״הדביקו״ לו מקצוע זה לפי התנהגותו, אור־פן דבורו הגס וברותו המוחלטת. שני האחרונים, שצ׳יפיאצקי ווידונוס היו מקבוצת השבויים.

היו עוד כמה עובדי שירותים, במטבח ובמקלחת, שחשבו שמתפקידם ל״חנך את האסירים״ ובכל הזדמנות היו מרביצים כדי ״להשליט סדר״. אבל, בכל המקרים שמניתי לא היו במחנה בודזין פגיעות קשות, מכות אכ־זריות או התעללות לשם התעללות באסירים, כפי שהיי־תי עד להם במקומות אחרים.

התחלתי במשטרה היהודית ואני חוזר אליה. הייתי רוצה לספר בשבחה, אבל חושבני, שהשבח הגדול ביותר על חשבונה יהיה אם אגיד, שאין מה לספר עליה. במשך שנת ישיבתי במחנה בודזין לא ראיתי, ששוטר יהודי מכה ממש יהודי, גם לא שמעתי אף אחד מתלונן שהוכה ע״י שוטר. שרידי בודזין מדברים עד היום בכבוד ובהוקרה על המשטר שנהוג היה במוסדות היהו־דים בבודזין ונציגיו.

לא דייקתי לחלוטין באומרי, שלא ראיתי שוטר יהודי מכה יהודים. גם בכלל זה היה יוצא מהכלל אחד והוא השוטר מרדכי האדמוני. אכן הוא היה מרביץ בכל הזדמנות, אבל אמרו עליו, שבמכותיו הציל יהודים מהמוות.

מרדכי ה״אדמוני״, כפי שקראו לו, היה מפליטי לודז׳ שהגיעו לזקליקוב עם הגירוש הראשון בראשית הכבוש הנאצי. לבודזין הגיע עם יהודים אחרים מהעיירה ונעשה לשוטר. הוא היה גבוה ורחב גרם. בתפקידו כשוטר הת־מחה בשמירת צעדיו של פייקס בהכנסו למחנה. ואכן, עם הופעת פייקס היה מרדכי מופיע כאילו צמח מתוך האדמה ולא סר ממנו ומלווהו כצל. במקרה ונתקל פייקס באיזה יהודי ונטפל אליו לקח מרדכי, על־פי־רוב, את העניינים לידיו. לעתים, היה מבקש את השוט מידי פייקס והיה מתחיל לצרוח על היהודי בקולו העבה ודבו־רו המהיר תוך שהוא הולם בו, ברומזו למוכה שיפול ארצה. במקרה והמוכה לא הבין את הרמז שמעו לעתים קרובות את מרדכי צורח בפולנית ״Padnij do cholery jasnej, padnij już!״ (פול לארץ לכל הרוחות, פול כבר) ואז היה הלה מתמוטט פתאום ונופל לארץ, מרדכי היה אז מוסיף לו עוד כמה בעיטות באחוריו וכך היה משכך את ״הקדחת הלבנה״ של פייקס. סיפרו, שבדרך זו הציל מרדכי הרבה מאוד יהודים מאקדחו של פייקס.

מיד לבואנו לבודזין קבלה חברת בייקלר, שהיה לה סניף ועובדים גם שם, את עבודת בניית צריף, נוסף לחמשת צריפי המגורים בשטח המחנה. החברה ביקשה ידיים עובדות מקבוצתנו ומבוקשה ניתן לה. לראש הקבוצה מונה ישראליק אלטשולר (מלנג). בהרכבת הקבוצה פסחו עלי, על אף שנחשבתי כעובד בניין טוב, אם לא הטוב שבקבוצה כולה. תחת זאת נכללו בה אנ־שים שלא עבדו בעבר בעבודות בניין ושמתי לב, שהיא הכילה את כל ה״יחסנים״ לשעבר ושגם עתה היו בידי־הם אמצעים לתוספת מזון. מהיום הראשון התפלאתי, שאחרי שאנשינו מסרו סכומי כסף לאוקראינים בדרכנו לבודזין ואחרי החפוש המדוקדק בבגדי האנשים במק־לחת, נשארו אצל כמה אנשים אמצעים לקנות מזון. לא קנאתי בהם, חלילה. אדרבא, מרוצה הייתי שלא כולם מוכרחים לסבול רעב כמונו, אחי, אני ורבים אחרים. אבל על אי־הכללתנו בקבוצת הבניין חרה לי מאוד משום שהבינותי, שעבודה בבניין בתוך המחנה ועם בחור משלנו כאחראי על הקבוצה נותנת יותר סיכויים מאשר עבודה בחפירה עם אחראי זר, ״יקה״. חרה לי, משום שהיה ברור, שבלי עזרה כלשהי לא נחזיק מעמד, אחי ואני על מאתיים גר׳ הלחם בעבודת החפירה הקשה ובתנאים בהם חיינו. ברם, החרשתי, משום שידע־תי גם שאין לבוא בטרוניות על מנהגו זה של העולם להעדיף את החזקים גם בזמנים כתיקנם ועל אחת כמה בזמנים שכאלה. המשכנו, איפוא, בעבודת החפירה ועז־רה באה לנו ממקור בלתי צפוי.

במעילי המרופט שהיה רפוד צמר גפן נשארה מטפחת־ראש חדשה שניצלה, משום שחשבו שאצל בעל מעיל מסוג זה לא כדאי לערוך חפוש. מטפחת ראש זו היא שהיתה לנו פתח הצלה. מסרתיה לזליג פליישר, שהיה וותיק בבודזין ועבד כעוזר בית אצל הגרמנים בזידלונג, מקום בו היתה לו האפשרות להפגש עם פועלים פולניים ולסחור אתם. הוא שילם לי עבורה מאה זל׳, מחיר של ככר לחם, בערך, במחנה. לא ערבתי את לבי לקנות את הלחם במחנה, כי בזה הייתי מוותר על הסיכוי להיעזר בסכום הזה לזמן ממושך יותר. חכיתי להזדמנות אחרת ואכן, היא באה.

כמה ימים המשכתי לעבוד בחפירת הבורות וממקום זה הכרתי קצת את סביבת המחנה הקרובה. במרחק כמה עשרות צעדים מהמחנה עמד בלוק 2 ובו ה״רוויר״ (בית־החולים) ובתי המלאכה לגרמנים, בהם עובדים חייטים, סנדלרים, תפרים יהודים עבור הגרמנים בבודזין. בדרך המוליכה למפעל, במרחק לא רב מהמחנה עמד בלוק 10, מקום שעורר אימה וחלחלה בין כל אסירי בודזין, מקום משכנו ומטהו של פייקס. חצר הבלוק הזה ומר־תפו היו מקומות העינויים וההתעללויות, שם ערכו פייקס ועוזריו הס.ס. והאוקראינים את שעשועיהם באסירים

שנפלו בידיהם. ממקום עבודתנו ראינו, לא פעם, מראות שהקפיאו את הדם בעורקינו, תעלולים שרק מוחם החול־ני של חיות־אדם מסוגל היה להמציא, ועט אינו מסוגל לתאר אותם. עינויי התופת של דנטה הם כמשחק ילדים בהשוואה להם. ליפול בידיהם של 'אנשי' בלוק 10 היה הסיוט של כל אחד מהאסירים. ראינו לא פעם את האוקראינים מסודרים בשני טורים זה מול זה וברוחב מעבר אדם וזה שנפל לידיהם עובר בין הטורים וכל אחד מהמרצחים מצליף בשוטו בקרבן בעוברו על פניו. ככה היה הקרבן עובר פעם ופעמיים ושלוש והם מצליפים בו בכל כוחם השטני. לעתים היו משכיבים את הקרבן על ספסל מיועד לכך, ושניים מהרוצחים עומדים משני צדיו ומלקים את הקרבן וכל החבורה מסביב עומדת ומתמוגגת מצחוק. במרתפי הבלוק היו מתקני־עינוי מיו־חדים, שם עונו הקרבנות עד מוות, ומעטים היו המקרים בהם חזר מישהו חי אחרי העינויים בבלוק 10. ממקום עבודתנו ראינו את קרבנות בלוק זה נלקחים מהמקום ישר לחורשה שליד המחנה, לבור הקבורה של יהודי בודזין. יום־יום היינו גם עדים להוצאות גוויות המתים מהרוויר הסמוך, ברובם מתי־רעב או מחלות שהיו תוצאת חיי המחנה.

כל הסבות והגורמים חברו יחד לרצוני העז להפטר מהר ככל האפשר מהעבודה במקום זה: עבודת החפירה הקשה, שוורץ ה"יקה" המפקח עליה ועל הכל — המקום הזה ממנו ראיתי את כל זוועות בודזין, מצד אחד — המהומה הפורצת במחנה יום־יום, עת פייקס נראה נכנס בשעריו ומצד שני — בלוק 10 ממול והמראות הנוראים והמחרידים בו. לכן, נשמתי לרווחה, כשנשלחתי יום אחד עם קבוצת עובדים מהחפירה לעבודה בזידלונג והפוראבייטר היה אחד מעוזריו של שוורץ, בחור צעיר מבלז'יצה, שאת שמו איני זוכר. במקום החדש קיבל אותנו אזרח גרמני בגיל העמידה, והוא אמר לנו לפנות אליו בתואר Hern Oberpolierer. הוא הוציא לנו כלי־עבודה, שהיו הפעם אתי־חפירה, מגרפות, מעדרים ועוד. אחר־כך שאל אותנו מי מאתנו יודע planern. למרבה תמהוני אף אחד מהקבוצה לא ידע את פירוש המלה שהיא "ישור שטח". בהיותי חדש בין ותיקים יחסית לא רציתי להיות הקופץ בראש והסברתי להם את רצונו של הגרמני. משראיתי כי אף אחד אינו שש להתחיל, אמרתי שאני יודע את העבודה. הגרמני דרש שאוכיח לו זאת וגם אראה לאחרים כיצד לעשות זאת. עשיתי כרצונו. עמדנו ברחבה המרכזית של הזידלונג, מין ככר שוק גדולה במרכז המושבה. הגרמני הביאנו למקום, הצביע על שקע קטן וציווה עלי ליישרו. לקחתי את הכלים, גרדתי וחפרתי מעט אדמה מהמקומות הגבוהים שבקרבת השקע וכך יישרתי את השקע ואת המקומות המוגבהים. הגרמני היה מרוצה מעבודתי ואמר לכולנו להתפזר בשטח וליישר כל מקום גבוה או נמוך, לפי הדוגמה שהראיתי. ככה נשארנו, אברהמ'קה ואני, במקום החדש, בעבודה שהיתה טובה וקלה בהרבה מעבודת החפירה.

הממונה עלינו, הבחור הבלז'יצאי, התקרב אלי תיכף מיום עבודתי הראשון תחת פקוחו. נראה שהיה זה בז־כות העבודה שנהייתי כעין מדריך העבודה של כל הק־בוצה, שכן בכל מקום שהתקשו בבצוע העבודה קרא־ני לייעץ ולעזור. הוא סיפר לי על עצמו ועל הגירוש האחרון מהעיירה ועל מעשים נוראים ורציחות אכזריות שביצעו פייקס ועוזריו. (הדברים מסופרים לעיל) מבחי־נת העבודה והיחסים עם הפוראבייטר יכולתי להיות מרוצה עתה אבל הרעב הנורא הציק, ואף בעבודה הקלה יחסית שהיתה לנו עכשיו, קשה היה להחזיק מעמד על פרוסת הלחם היחידה מערב עד ערב בתוספת המרק המימי במשך כל היום.

והנה, ארע שמקום העבודה הזה היה לנו גם לראשית הצלה מרעב. כזכור, היו לי מאה זלוטי ששמרתי עליהם בתקוה שהם יהיו לנו פעם לעזר. בוקר אחד, בעובדי מבודד מהקבוצה כולה, עבר לידי פועל פולני ושאלני אם איני מעוניין לקנות ככר לחם. הייתי מעוניין, כמובן, וחכיתי להזדמנות שתבוא לידי. הוא דרש בעד הלחם 60 זלוטי, באומרו שזה המחיר המקובל ואני שלמתי לו. הלכתי תיכף ומצאתי את אברהמ'קה וספרתי לו את החדשה המשמחת. הצעתי שנאכל רבע מהלחם ($\frac{1}{2}$ ק"ג) ואת יתר 3 הרבעים נקח למחנה ונמכרם במחיר 60 הזהובים שעלתה לנו הככר וכך ננהג עד שיגיעו לידינו אפשרויות טובות יותר. וכך עשינו. את הלחם הנשאר חלקתי לשלושה רבעים שווים, חלצתי את מגפי ושמתי בהם את הלחם. כך נהגנו במשך כמה ימים. אכל־נו כל אחד $\frac{1}{8}$ לחם כל יום, מבלי שיגרע מהסכום של מאה זל'. זה היה לא הרבה, אמנם, אבל זאת היתה תוספת של 125% למנת הלחם שקבלנו במחנה והדבר היה לנו לעזר רב בימים הקשים בבודזין. מאותו יום והלאה אכל־נו פרוסת לחם כל בוקר ולא הצטרכנו לעבוד על קיבה ריקה עד מרק הצהרים.

דא עקא, שאותה פרוסת לחם שהיתה עבורנו הצלה פורתא, הכשילה אותי פעם ועלולה היתה לעלות לי ב"יוקר רב" ואפילו בחיי. כמה ימים פוגש הייתי את הפועל באותו מקום, לוקח ממנו את הלחם, אוכלים את הרבע שלנו ואת היתר הייתי שם במגפי. יום אחד, זוכ־

רני שהיה זה יום ו׳ בשבוע, בא הגרמני הממונה עלינו ואמר שאנו עוברים לעבוד במקום אחר, מרוחק קצת מהמקום הזה. במקום החדש חיפשתי מקום לשים בו את ״אוצרי״. מאחר שלא מצאתי מהר מקום מתאים ולא התחלתי תיכף בעבודה עורר העניין את חשדו של הגרמני, שהיה אגב ״יקה״ פיקח. על שאלתו מה אני מחפש? עניתי ״מקום למגפיים״. והוא שאלני שוב למה איני נועל אותם ולא ידעתי מה לענות. כנראה, שהתבל־בלתי מפחד. הוא ניגש לבדוק את מגפי ומצא בהם את הלחם. הוא שאלני למקור הלחם הזה? ספרתי לו את האמת. הוא שאלני שוב ממי קניתי וכמה שלמתי? הקטנ־תי את המחיר ששילמתי ואמרתי, שאת המוכר אינני מכיר. הוא טען שאני משקר לו, ושאני כן יודע ממי קניתי. הגרמני איים כי אם לא אגלה מיהו הפולני, הוא יביאני לבלוק 10 ושם אני אספר הכל. עניתי לו, שכפי שידוע לו הגעתי למחנה רק לפני כמה ימים ואיני מכיר כאן איש ושקניתי את הלחם בפעם הראשונה. הוא עמד על דרישתו כי אגלה את הפולני המוכר, אחרת אלך אתו לבלוק 10. עניתי, שאף אם יעשה אתי מה שיעשה אין באפשרותי לומר לו את שם הפולני כי איני מכירו. כי זאת לדעת, שאסור היה לפולנים לבוא במגע עם האסירים היהודיים ועל אחת כמה וכמה לס־חור אתנו ולמכור לנו מזון. ידעתי, לכן, שבגלותי את זהותו של הפולני, עלול אני להרע לפועל הפולני הזה ואולי גם לרבים אחרים, ועל ידי זה גם ליהודים רבים, מאחר שיפחדו להביא להם דבר למכירה. צעד כזה שלי, לגלות את האמת, לא היה עוזר לי, משום שאם החליט הגרמני להביאני לבלוק 10 הרי דיני נחרץ וגם אם אמסור את הפולני אין לי הצלה. את כל החישו־בים האלה סיכמתי לי תוך דין ודברים עם הגרמני והחלטתי לעמוד על דעתי ויהי מה. ״וכאשר אבדתי — אבדתי״. הגרמני שדלני עוד הרבה זמן וגם איים עלי על מנת שאמסור לו מיהו הפולני ואני בשלי: ״איני מכירו״. הוא עבר לידי במקרה, הציע לי את הלחם במ־חיר שהציע, ומאחר שאני רעב לא התחשבתי במחיר המופרז וקניתיו. בסוף שאלתי אותו: ״האם לא קבעת בעצמך שהנני עובד טוב״? הגרמני ציווה עלי לחזור לעבודה ואחר יראה מה ייעשה בי. איני יודע מה השפיע על החלטת הגרמני. אחר כך נודע לי, שלא קרה שהאזרחים הגרמנים בבודזין מסרו יהודים לפייקס, ואף הגיבו לא פעם על מעשי הרצח שלו ושל עוזריו בזעם ובמחאה. במקרים מסויימים אף הצילו ע״י כך יהודים ממוות. שמץ מזה כבר סופר לעיל ועוד יסופר בזה. יתכן, שגם במקרה הזה לא רצה הגרמני, שבאש־מתו אוצא להורג. מכל מקום, פחדתי שבגמר יום־העבודה יביאני לפייקס, וזה יהיה יומי האחרון. בבודזין היה כל אחד משוכנע בסופו הקרוב וידע שכל יום או כל שעה עלולים להיות אחרונים עבורו. אבל, בסופו של דבר גמרתי בשלום את יום העבודה, והגרמני לא הזכיר עוד את העניין, וגם את הלחם לא לקח ממני.

העבודה בזידלונג איפשרה לי לשפר, בהמשך הזמן, את מצב תזונתנו. יום אחד נכנסתי לנפחיה לתקן כלי־עבודה, כפי שהייתי רגיל לעשות תמיד. הנפחיה שייכת היתה לחברת בייקלר, ובפעם הזאת פגשתי בה את נהג־הקרוניות ממחצבת ראחוב, את ג׳ורג׳ ה״שמן״, כינויו בפי חבריו או ה״מטומטם״ — בפינו. בירכתיו לשלום והוא הכירני ונכנס בשיחה אתי. שוחחנו זמן־מה, כשהוא מתעניין בי וחברי לעבודה שעבדו אתו. התברר שג׳ורג׳ זה אחראי מטעם החברה על הנפחיה, וכשגמרתי את ענ־ייני שם ונפרדתי ב״שלום״ המליץ עלי ג׳ורג׳ בפני הנפח כעל ״גוטער קרל״ ומאז נהניתי מיחס מיוחד בנפחיה, שמרו לי על הלחם במשך היום ואפשרו לי להשתמש בשירותי הנפחיה גם לצרכים אחרים.

במשך הזמן שמתי לב, שמבתי הגרמנים משליכים תפוחי אדמה לבור האשפה, שהיה במרכז הרחבה בה עבדתי. הבאתי כמה תפוחי אדמה ובקשתי מהנפח, שירשה לי לצלות אותם על האש. היה זה גוי טוב־לב, מהפולגים המגורשים ממחוז פוזנן, שהגיעו לסביבתנו בתחילת הכיבוש. הוא חשש מעט ואמר לי, שמפחד הוא לעשות כן, שהרי ידוע לי, שאסור לו לעזור לי. למרות זאת הסכים שאשאיר את התפודים לצליה והוא ישגיח עליהם. מאז צליתי ובשלתי תפודים על אש הנפחיה כאוות נפשי, ואלה היוו תוספת רצינית וחשו־בה למזוננו הדל במחנה. מחסן הגרוטאות והחומרים של הנפחיה, אשר תפס חצי מבניין הלבנים הגדול, שימש לי גם כמקום־אחסון לעודפי התפודים שהיו ברשותי ושחלק מהם הכנסתי למחנה למכירה לנשים שקנו אותם ברצון, ותמורתם יכולנו אברהמ׳קה ואני לאכול מזמן לזמן רבע לחם ליום כל אחד. באופן כזה ניצלנו שנינו עד מהרה מסכנת הרעב, אף־על־פי, שעוד לא היה מקום לדבר על שובע ממש.

ברם, אם סכנת מות־רעב חלפה לעת־עתה, הרי אר־בו לנו סכנות לא מעטות ממקומות שונים, שלא לדבר על זה, שעצם ההתגברות על הרעב כרוכה היתה בסכנה מתמדת, כפי שראינו לעיל. ואם לא די היה לנו בסכנות אלו, שהיו צפויות לנו מידי פייקס, היינו במשך הזמן בסכנות בלתי צפויות. סכנה מוחשית וחמורה כזאת, אשר איימה על חלק ניכר מקבוצתנו, אם לא על כולנו,

ואשר רק בנס ניצלנו ממנה היתה בריחתם של 5 מהקבוצה: יחיאל ברנר (הנפח) ובנו הירש־יוסף, הירשל לנגר ובנו והירש פוגל. יש ליחס את פלא הצלתנו רק למסירות נפשם של שטוקמן ועוזריו.

כעשרה ימים עד שבועיים לשהותנו בבודזין, בשובנו יום אחד מהעבודה התלחשו אנשי הקבוצה, שהספיקו לחזור לפנינו, על הצרה שפגעה בנו ועל הסכנה בה אנח־נו נתונים. לפי השמועה ברחו כל אלה, בנצלם את עבודתו של יחיאל בנפחיה מחוץ למחנה ולצורך הסוואה לקח אתו כלי עבודה מהנפחיה, כאילו הם קבוצה ההול־כת לעבודה במקום כלשהו בבתי הזידלונג.

על מנת להסביר את הרקע לאפשרות בריחה כזאת, עלי לציין, שהתנועה בין המחנה והזידלונג ובתוך שטח הזידלונג עצמו היתה כמעט חופשית לאסירים. הדבר התאפשר הודות לזה, שכמעט אצל כל משפחה גרמנית עבד יהודי כעוזר במשק הבית ובעלי מקצוע רבים מענפי הבניין כגון: נגרים, שרברבים, סיידים וכד׳. הם ועוזריהם עבדו בעבודת גמר של בתים, שבנייתם לא נסתיימה. גם קבוצתנו, שעבדה בעבודות שונות בשטח הזידלונג בחוץ לא היתה נתונה תחת שמירה. אם יתפלא מישהו לתופעה המוזרה, שעל אף חוסר הש־מירה והאפשרות להמלט לא היו בריחות, די יהיה להזכיר את סופה המר של קבוצת מפקדי בודזין המזויינת, שאת בריחתם ספרתי קודם. עובדה זו היתה ידועה היטב בבודזין ונטלה את רצון הבריחה מאלה אשר חשבו עליה.

הידיעה על הבריחה התפשטה חיש מהר על פני כל המחנה. סיפרו, שאזרחים גרמנים או פועלים מהזידלונג הבחינו בבורחים, כשהם כבר מחוץ לשטח הזידלונג מעברו השני, ז״א בשטח היער בכיוון לאוזשנדוב. מישהו בא וסיפר לפייקס על יהודים נמלטים. ברגע זה גוייס כל כוח השמירה של המחנה, גרמנים ואוקראינים לרדיפה אחרי הנמלטים. על מנת לתפוש את הבורחים מהר ככל האפשר דלקו אחריהם ברכיבה על סוסים, אופ־נועים וכלי תחבורה מהירים אחרים.

נפשנו נקלעה בין פחד לאימה, נקלענו בין תהום לשאול. ידענו היטב מה צפוי לבורחים במקרה שיתפשו ורצינו מאוד כי יצליחו בדרכם וינצלו. מאידך ידענו גם מה שצפוי לנו במקרה שהבורחים יצליחו במשימתם. אוי לנו אם יתפשו ונהיה עדים לרצח חברינו ואחינו ואבוי לנו אם יצליחו הם ואנו נהיה כפרותיהם. לאחר שנודע הדבר לפייקס, לא יכולנו אלא להתחשב באחת משתי האפשרויות הללו, שכן ידוע היה היטב בבודזין שבתור עונש על כל בורח מוצאים להורג 10 מקבוצתו או מקבוצת העבודה שעבדה אתו. בלבנו התפללנו רובנו להצלחת הבריחה ולהצלת הבורחים ויהיה גורלנו אשר יהיה. בין כך ובין־כך אין לנו שום סיכוי בבודזין, לכן, ינצלו לפחות אלה אשר יש להם אפשרות להנצל.

עוד אנו מתגודדים כה וכה, מתחבטים ומתלבטים, והנה הודיעו על מיפקד כללי של המחנה. בטוחים היינו, שהנה צלצלה לכולנו השעה האחרונה. ראינו את פייקס נכנס למחנה עם כל כנופית הרוצחים שלו. כל המחנה נהר למגרש המסדרים והפעם ננקטו צעדים יוצאים מן הכלל, כמותם לא ראיתי בבודזין לא לפני היום הזה ולא לאחריו, פרט למקרה אחד שיסופר במקומו. השעה היתה מאוחרת כלשהו וכבר החלו בחלוקת ארוחת הערב. לפי פקודת פייקס נסגר מייד המטבח, וכל עובדיו, שהיו פטורים בדרך כלל מהשתתפות במיפקדים, הוצאו יחד עם כל עובדי השירותים האחרים, כולל משרד המחנה והמר־פאה. כל המחנה חרד לתוצאות המיפקד הזה משום שיד־עו מהי סיבתו. קבוצתנו עמדה מרוכזת בתוך פלוגתנו. אלה אשר ידעו שהבורחים היו מקבוצתנו שלחו לצדנו מבטי האשמה או, לפחות, כך נדמה היה לנו, אבל, איש לא האשימנו במלים. בינתיים הגיעו אלינו פרטים נוספים על העניין. הידיעה סיפרה, שפייקס ומשרתיו דלקו אחרי הבורחים ומשלא תפשום, חיפשו בכל הדרך וסרקו חלק הגון מיער הסביבה ולא מצאו דבר. מאחר שפייקס חשב, שלא יתכן שהאמצעים בהם נקט, רדיפה ע״י פרשים ורכב ממונע וסריקת השטח לא ישיגו את אלה שברחו ברגל הטיל ספק בנכונות הספור על הבריחה ומשום כך הודיע על המיפקד.

היתה תכונה והתרוצצות יוצאת מגדר הרגיל בכל המחנה. ראינו את שטוקמן מתרוצץ אישית מצריף לצריף בצעדי השקט והרגוע יחד עם הלבלר הראשי מיקה ברוק החופזני והמעוצבן. הם הוציאו כל נפש חיה מהצריפים, ראינו איך הם מביאים לרחבת המיפקד ילדים קטנים, אשר לא השתתפו בו אף פעם. בכל פעם עמדו השניים מונים וסופרים בינם לבין עצמם, חוז־רים עוד פעם לצריפים ומביאים מישהו נוסף. בסוף ניגשו למיפקד. על כל פלוגה ופלוגה הופקדו שומרים מחשש נדידה מפלוגה לפלוגה ופייקס אישית השתתף בספירה. מנו וספרו ורשמו ומנו ונראה שהחשבון לא יצא יפה אחרי ספירה ראשונה, משום, ששוב התרוצצו בצריפים והוציאו עוד מישהו, חולה או צולע וכך הלאה. עתה, לאור המתרחש לעינינו, עמדנו מפרפרים כל הזמן בין פחד, ליאוש ולתקוה. זמן רב עבר עד גמר הספירה, כשכל מנגנון המחנה משתתף במבצע. בסוף, כשהיום החשיך כמעט כליל, הודיעו כי אנו ״חופשים״ ו״להתפ־פזר״.

נשמנו לרווחה ובהרגשה כאילו נולדנו מחדש. לא נודע לנו אף פעם באלו אמצעים ולהטוטים השתמשו שטוקמן וברוק להשוות את החשבון, אבל לא היה אצלנו צל של ספק, שהם ידעו על הבורחים ושעשו מה שעשו למען הצל קבוצה גדולה של יהודים, הצפויים למוות בעקבות הבריחה.

מאותו יום, נוצר אצלי — ואצלנו בכלל — יחס מיוחד לשטוקמן, יחס של כבוד, הערכה והוקרה, שהרי ידענו מה גורל צפוי היה לו לו נודע, כי חיפה ביודעין על בריחת האסירים. עד היום נושא אני בלבי את זכרו של האיש הזה ומזכיר בכל הזדמנות את שמו בחיבה ובהערצה מאחר שבימים הטרופים ההם, כשכל אחד דאג רק לעצמו ולעורו, ימים בהם הייתי עד למעשים נוראים שונים, הוא הצליח לשמור על צלם האדם שבו והשפיע גם על האנשים מסביבו. כבוד ויקר לזכרו.

איך בכל זאת נתאפשר "חשבון" זה? איך קרה הנס והמספר השתווה? אין הסבר אחר לחידה זו זולת רצי־חותיו היום־יומיות הפראיות של פייקס, שאיפשרו הנה־לת־חשבונות כזאת, הרכבת מספרים כאלה, שיתאימו לסיטואציה. אין ספק, שהיתה זאת שיטה מחושבת ומר־חיקת ראות, ואין ספק, שהדבר נתאפשר הודות לזה שפייקס לא ניהל כל חשבון ולא ידע את מספר קרב־נותיו.

חלק מקבוצתנו היה עוד פעם אחת בהתעניינותו הישירה של פייקס, אלא שהפעם "מעז יצא מתוק".

המקרה ארע בקבוצת הבנייה שעסקה בהקמת צריף נוסף במחנה. לצורך הקמת הצריף הוצרכו להביא חומרי בניין מהצריפים המפורקים ביערות ליד הדרך אננופול— גושצ׳ירדוב, בהם עבדנו לפני בואנו לבודזין. הקבוצה הבונה עסקה גם בהבאת החומר. הם היו נוסעים במכו־נית של חברת בייקלר בלווית שוטר יהודי וחוזרים לפ־נות ערב למחנה. הנסיעות הללו נתנו להם הזדמנות לקנות מצרכי־אוכל בכפר, בחנויות ובמאפיות שבדרך ולהביאם למחנה. יש לציין, שלא רק אנשי הקבוצה הנוסעים נהנו מהזדמנות זו, אלא שנתנו גם לנו הזדמ־נות להנות מקניית מצרכי אוכל ובעיקר לחם במחיר זול. כך, למשל, בעד ככר לחם שעלה אצל הפולנים בבודזין 60 זלוטי, הם שילמו במאפיות 15—14. תחילה פחדו להכניס את הלחם למחנה מחשש לחפושים ותוצאותיהם, אבל ברבות הימים הכניסו למחנה, במכונית עם חומרי הבניין, לא רק לחם אלא אף מצרכים שונים אחרים בלי כל מכשול ותקלה.

התקרית קרתה כשיום אחד לא חזרה הקבוצה בשעה היעודה מנסיעתה. תחילה חשבנו שזה אחור רגיל, אולי קלקול במכונית או מסבה אחרת הם בוששים לחזור. משלא הגיעו לפנות ערב, נעשינו קצת חסרי־מנוחה וכמונו — הנהלת המחנה שהחליטה להודיע לפייקס על המקרה. בלי לחקור מה קרה, מהי סיבת אי־בואם חזרה, היתה מחשבתו הראשונה של התליין פייקס, שהקבוצה ניצלה את הזדמנות עבודתם ביער בלי שמירה ורק בפ־קוחו של שוטר יהודי, לבריחה ליער. הוא שאל מיהו השוטר שליווה אותם והפעם היה זה משה (מוניק) ברטמן מקראשניק, שהיו לו אב ואח במחנה ופייקס ציווה על כליאת השניים בתור בני תערובת. לצורך כך הביאו את האח, יחזקאל באופן מיוחד מהמפעל, כשבדרך כלל היה נשאר שם ללילה. העמידו את האב והאח ליד אחד הצריפים כשידיהם למעלה והציבו עליהם משמר.

בינתיים התברר ונודע גם לנו, כי אי־בואם נעוץ בעובדה, שבכלל לא שלחו מכונית להחזירם. משהו קרה לנהג או למכונית. כשנודע בחברת בייקלר על המתרחש במחנה ועל תגובתו של פייקס, התיצב לפניו נהג המכונית, גרמני מרושע ומנוון, חבר ס.ד. ותיק, כפי שהעיד על עצמו לא פעם, שעבד בשירות האזרחי ושהכיר אותנו זה כמה שנים בעבודתנו. הוא הודיע לפייקס את סיבת אי־בואם, ושהוא אשם בזה שהקבו־צה לא חזרה. הנהג טען כי הוא מכיר את האנשים כמה שנים והתחייב להחזרתם למחרת היום. לא למותר יהיה לציין, שמצד חברת בייקלר נהנינו כל השנים מיחס הוגן, יחסית, בהתחשב בתקופה ובזוועותיה. אין ספק, שגם התיצבותו של הנהג איש הס.ד. לא היתה ביזמתו הוא אלא ביזמת הממונים עליו. אחרי הודעתו של הנהג ציווה פייקס מאוחר בערב לשחרר את בני־התערובות.

משנודעו לנו הפרטים האלה נרגענו כליל. הפעם לא פחדנו, משום שידענו, כמונו כמוהם, שעל אף התנאים הנוראים בבודזין אין טעם בעקירה ליער ושתהיה זאת בריחה מהשאול אל התופת, מהאבדון האפשרי אל הור־דאי. במשך חדשים עבדנו בסביבה ההיא בתוך היערות בלי שמירה ופקוח כלשהם ויכולנו לעקור בכל רגע. לא נמלטנו מתוך הכרת המצב לאשורו. לכן היינו בטוחים שגם הפעם לא יתפתו לברוח, וידענו שמובטחת להם שם ארוחת ערב טובה יותר מאשר זאת שלנו במחנה.

למחרת, בשעה הרגילה, נסעה המכונית להחזירם למחנה. פייקס פקפק ולא האמין שהם באמת יחזרו. הוא בא, לכן, אישית לקבלם. אחרי שהתפקדו והוא שוכנע שכולם נוכחים ואף אחד לא חסר שיבחם בפניהם

וציווה לתת להם ארוחת ערב מיוחדת. כציון לשביעות רצונו מהם כיבדם בסיגריות, דבר בלתי רגיל בבודזין, מקום שאסור היה באסור חמור עישון והחזקת סיגר־יות. הוא גם הורה, שלכל הקבוצה שלנו יהיה חופש תנו־עה מלא בזמן העבודה ושגם לעבודה ביער המרוחק נסע מיום זה והלאה בלי כל ליווי או שמירה מצד שוטרים או אוקראינים.

אחרי המקרה הזה ותוצאותיו שופר מצבנו כיחידים וכקבוצה. יכולנו לצאת משער המחנה ולהכנס בו בכל שעות היום. מספיק היה להגיד "אני מהרחובאים" וה־שוטר האוקראיני התיר לצאת. הכול במחנה הכירו את הקבוצה והתחשבו באנשיה. זה הקל עלינו בהכנסת מצרכים שונים למחנה. אחרי זמן־מה צורפתי גם אני לקבוצת הבניין והייתי "המארגן" הראשי לקבוצה כולה, משום שאף אחד לא הכיר את אכרי הסביבה ההיא ולא היה מוכר כמוני. הייתי קונה את המצרכים מהאיכרים. מעתה היינו מכניסים את המצרכים שהבאנו ישר למח־נה בלי מורא ופחד והיינו מחזיקים אותם בארגז כלי־העבודה שלנו שהיה נעול על מנעול. מעתה גם דאגנו לאלה מקבוצתנו שלא נסעו אתנו ושלא היתה להם כל אפשרות לדאוג לעצמם בבודזין. הוחלט בינינו, שאי־אפשר להפקירם לחרפת־רעב בזמן שאנחנו עושים "עסקים טובים" ומרויחים היטב. מהרווחים האלה דאגנו ללחם לחסרים אותו. מי שהיה לו כסף קיבל לחם במ־חיר הקניה ומחוסרי הכסף קבלוהו חנם. ככה זה נמשך עד שהמצב הכללי וביחוד מצב התזונה בבודזין נשת־פר בכלל.

ברם, "לא על הלחם לבדו יחיה האדם". אף־על־פי שהשבענו את רעבוננו ועל אף העובדה, שבמידה מסו־יימת היינו קבוצה מועדפת מהרבה בחינות בבודזין, לא פסק הסבל ולא נפתרה אף בעיה מהבעיות המטרידות בבודזין. אדרבה, מותר להגיד שהעניינים הציקו יותר, שכן, המחשבה שהיתה לפני כן טרודה בדאגה למצוא אוכל היתה פנויה עתה לעניינים אחרים. האוירה הכל־לית בבודזין הציקה — היאוש המוחלט והעמוק, החושך מסביב בלי שביב־אור ובלי זיק של תקוה לשנוי כלשהו במצב. האימרה שהתהלכה אז בינינו: "א קאל איז א צוקערל", כלומר "כדור בראש — זה ממש סוכריה" נותנת תמונה עד מה רב היה הפחד ממוות על ידי ענויים, שהיו מהמעשים היום־יומיים בבודזין.

עניין אחר היה הרגשת הבדידות המוחלטת בה חי כל אחד מאתנו. רב היה המרחק בין חיינו בגושצ׳ירדוב ובראחוב, עת ראינו עצמנו בבחינת חברה אחת, כמעט משפחה אחת האחראית על כל חלק מחלקיה, לבין מצבנו עתה, עת כל אחד דאג לעצמו בלבד. את שני החברים שנפלו קרבן במשך חדשי שבתנו בגושצ׳ירדוב כאבנו כל אחד וכולנו יחד, וההרגשה אחרי כל מקרה היתה, כאילו נותק חלק מגופנו. לעומת זאת מות שני חברי קבוצתנו במשך ימים מעטים לשהותנו בבודזין כאילו לא נגע בנו כלל, לא ראינו אותם ולא התעניינו בהם ורק שמענו שהם אינם. פעלה והשפיעה כאן האוירה הכללית מסביב, האדישות המוחלטת והאמונה הודאית שאין מה לעשות, שאינך יכול לעזור לעצמך ועל אחת כמה לא לאחרים. חושבני, שבריחת הקבוצה עם יחיאל ברנר בראש, היתה הפקרה בידעין של קבוצתנו — למען הצלה עצמית מפוקפקת. גם זאת אי־אפשר היה שיתרחש לפני בודזין. כל זה יחד יצר את הרגשת הבדי־דות והיא הציקה מאוד.

והיה עוד משהו: בבודזין התעורר מחדש כאב הניתוק מהמשפחה ומהנפשות הקרובות וזאת מכמה סיבות. בחלקו היה הכאב תוצאה מתחושת הבדידות. סיבה נוס־פת: חשבון נפשו של כל אחד, תוצאה של היאוש הכללי וחוסר התקוה, מוסר הכליות, רגש החרטה והחשבון הפשוט, שלא כדאי היה להפרד מהנפשות היקרות, והרי סופך להרצח כאן. רגש הכאב נעור אצלי ביתר שאת בהתהלכי יום אחד במחנה ובשמעי מאחורי קרי־אה: "טאטע" (אבא!). לא ידעתי את נפשי ודימיתי שחולם אני. מזה חדשים רבים לא שמעתי את קריאת המלה הפשוטה הזאת וכאילו נשתכחה ממני. והנה נפני־תי וראיתי ילד כבן 13 רץ ונופל לזרועות אביו. משמע לא חלום — ואז הדהדה באזני מחדש קריאתה האחרונה של בתי הקטנה בדרכה לקראשניק "טאטוניו"! והפצע נפער מחדש והכאב נעור ביתר עוז, בתחושה ישנה־חדשה, שלעולם־לעולם לא אשמע הקריאה מופנית לעברי...

פעולה מיוחדת על מצב נפשו ועצביו של כל אחד, פעלו ביקוריו התכופים של פייקס במחנה. לא היה יום שלא בא להשתעשע מעט, אולם, כל השבוע לא השתדלו האנשים במחנה, פרט לחולים ומבריאים, להתחכך מט־ווח ראייתו. אבל, בקורי יום א׳, שבו גמרו כולם מוקדם את העבודה, הטילו בהלה ממש. היתה ודאות שלא יעזוב את המחנה בלי לספק את יצר־הרצח שלו. בלי קרבן אי אפשר, אמרו, הלואי רק אחד. כל אחד חרד על מי יפול הגורל היום? שעתו של מי הגיעה? וכל אחד ראה עצמו כנולד מחדש אחרי עזוב הרוצח את שטח המחנה.

בזכרוני נחרת במיוחד "בקור" אחד ביום א׳, חג רא־שון של שבועות נוצרי. אותו יום לא יצאנו לעבודה.

הודיעו לנו, יום קודם, שבבוקר עלינו לסדר קצת את המצעים על הדרגשים ושומרי הצריפים נצטוו על נקיונם. הורגשה תכונה כללית. אחר מפקד הבוקר לא הורשינו להכנס לצריפים, כביום עבודה רגיל, והתגודדנו לכן בחוץ. היה יום אביב מאוחר חם ונעים ונהנינו מזיוו. בשעה 10 בערך, הודיעו שפייקס עומד לבוא למחנה למסדר כללי. נצטווינו כולנו להתישב מסביב לצריפים בחוץ, כל אחד ליד צריפו, לשבת על האדמה כשהרגלים שלוחות קדימה, על מנת שיראה את לבושו ומנעליו של כל אחד. התעורר חשש, שיום חג זה, יום חופש מהעבודה יהפך למהדורה חדשה של רציחות וזוועות חג המולד. מי יכול לדעת את תכניותיו של פייקס, כיצד הוא אומר "לחגוג" את החג ובמה ואיך ל"השתעשע" ו"לשמח את עצמו"? והלב פחד וחרד.

עלי נפל פחד מיוחד, נוסף לפחד הכללי. הייתי חדש במקום ובלתי מנוסה. הוותיקים והבקיאים יעצו לי קודם לכן, שמכיוון שמגפי בלויים ומרופטים, כדאי לי להוריד מהם את החלקים העליונים, הראויים להמכר בחוץ בכסף טוב ואמסור לתיקון רק את החלקים התח־תונים המרופטים. וכך עשיתי. והנה המסדר הזה על ראשי. בתמימותי האמנתי, שפייקס ישים לב למגפי וישאלני לאן נעלמו החלקים החסרים. ישבתי, לכן, שעות שלימות בחרדה ופחד. הייתי נותן כל מה שהיה לי לו יכולתי לחבר את חלקי המגפים החסרים, אבל את הנעשה אין להשיב.

סמוך לשעת הצהרים נכנס פייקס למחנה רכוב על סוסו הלבן. מיד הקיפוהו אנשי הנהלת המחנה והמסדר החל. הוא עבר מאחד לשני ומצריף לצריף מבלי להעצר ורק לעתים הורה לרשום למישהו מכנסים, מקטורן או נעלים. כשהתקרב אלינו וראיתיו פעם ראשונה קרוב כל כך אלי, כשחיוך קל בזוויות שפתיו ובגומות לחייו, עושה רושם כאילו מחייך כולו, אי־אפשר היה שלא לתמוה מנין מידה כזאת של רצחנות וסדיזם לאיש הזה בעל הפנים הוורודים, שחיוך טוב־לב, כביכול, שפוך עליהם? לבי הלם בחוזקה בהתקרבו אלי. הייתי בטוח שייעצר על ידי, מאחר שנוסף למגפי גם מעילי היה קרוע ובלוי והוא בטח ישאל שאלות ויעיר הערות. ברם, הוא עבר על פני בלי להתעכב והמשיך בסקירה.

נשמנו לרווחה כשעזב פייקס את המחנה מבלי שיארע משהו מיוחד.

מאסר המפקדים ורצח זוברמן

כמו בכל מקום אחר בזמנים החשוכים ההם, היו גם בבודזין מלשינים ומשתפי פעולה. היתה זאת אחת השיטות שהשתמש בהן הצורר בכל מקום, לשבור את רוח האדם, לנוונו מוסרית, ליטול ממנו את פרצופו האנושי, לכופפו לרצונו ולהשתמש בו כבמכשיר נגד בני־עמו או חבריו לסבל. במשימה זו נעזרו בתנאים שיצרו בכל אשר השליטו את סדריהם, תנאי רעב ומחסור של מצוקה מתמדת, ובעיקר, הפחד מפני זוועות הענויים. האשלייה אצל משתפי הפעולה, כי על ידי שירותם יצליחו להציל את חייהם, תרמה אף היא לאוירה העכורה.

היו כאלה גם בבודזין והתנאים שיכלו לשבור את רצון החלשים לא חסרו, כמובן. היו מלשינים ואולי גם משתפי פעולה בצורות שונות. כמובן, לא את כולם הכירו, אולם אחד מהם היה מוכר והוקע על ידי כולם. הוא היה בגיל העמידה, בערך כבן חמישים, פליט מדנציג שהגיע לבודזין עם הקבוצה הוורשאית ונעשה חבר האורדנונגסדינסט לפי דרישת פייקס ולא ע"י מנוי מטעם הנהלת המחנה, כפי שנהוג. שמו היה סמוס.

הסתובב לו הברנש במחנה כשהוא נושא "בגאון" את הסרט המעיד על תפקידו. בימי הקיץ החמים והלו־הטים ראוהו תמיד במעיל החורף הארוך והכבד. הוא לא סודר ע"י הממונים עליו לשום תפקיד מתפקידי האורדנונגסדינסט. לא ראוהו אף פעם בשמירה בשער, לא בתורנויות הרגילות האחרות במחנה או בליווי היוצ־אים לעבודה וממנה. מנודה היה ע"י הכלל וסיפרו שגם בנו, עלם סימפטי כבן 17, התרחק ממנו. ראוהו נכנס לעתים קרובות לבלוק 10 וקל היה לנחש לאיזו מטרה.

באחד מימי יוני 1943 הגיע פייקס עם קבוצה מעוז־ריו למחנה, נכנסו לחדרי המפקדים שטוקמן וזוברמן וערכו שם חפוש ארוך ומדוקדק. בגמר החפוש לקחו את שניהם אתם לבלוק 10. לא ידוע מה בדיוק מצאו בחד־ריהם ובעוון מה אסרום, אולם ידעו לספר, שהחפוש נערך לפי הלשנת סמוס. הלה סיפר לפייקס, שהמפקדים עושקים את האסירים ואת הגרמנים כאחת ושברשותם נמצא רכוש רב.

זוברמן היה מאנשי היודנראט לשעבר בזקליקוב ובבודזין ומילא את תפקיד הממונה על האספקה. בתוקף תפקידו היה נוסע לעתים קרובות לקראשניק וללובלין להביא אספקה שונה. לפי השמועה הוא ניצל את האפ־שרויות שבתפקיד הזה ועשה הון רב במטבע, בזהב וחפצי ערך. לבוש היה תמיד בקפידה וגר באחד החד־רים שעמדו לרשות בעלי התפקידים ואף נערה מצעי־רות המחנה היתה משרתת אצלו. הוא היה ההיפך הגמור משטוקמן — גוץ ורחב גרם היה ואף לא נהנה, כשטוקמן, מחיבת הצבור.

שלושה ימים החזיקו את השניים במעצר במרתפי בלוק 10. במשך הזמן הגיעו ידיעות על העינויים הקשים וההתעללויות האכזריות של השניים, ביחוד של זוברמן. חלק מהעינויים בוצע בחצר ולאור היום אפשר היה לראות הכל מרחוק. החרדה לגורל השניים היתה כללית ואמרו נואש לחייהם. היו גם שהצדיקו את הדין על זוברמן. אני הכרתיו רק מראיה ולא ידעתי עליו מטוב עד רע, אבל סיפרו עליו, שהוא באמת צבר הון רב מצרת הכלל ובאמצעים שרחוקים היו מהיות הגונים. ברם, לא כולם ראו את העניין מנקודה זו וטענו להצדיקו, כי יהודי הוא, והצטערו על שהוא קרבן לעינויים קשים ואכזריים בידי פייקס וחבר מרצחיו.

ביום השלישי הודיעו לאנשי המחנה לבוא וליטול את גופתו של זוברמן. אלה שנשאוהו מבלוק 10 למקום הקבר סיפרו, שהגוויה היתה ממש מרוסקת ומרוטשת, האברים שבורים, הפנים לבלי הכר ובין היתר מעכו הרוצחים את אשכיו.

על גורלו של שטוקמן לא ידענו דבר. כנראה, שבשלב זה לא החליטו המרצחים על גורלו. המחנה התחבט בין יאוש לתקוה, הכל לפי הידיעות שהגיעו. אהוב ומכובד היה האיש על כולנו ואנו התפללנו לשלומו. למחרת אותו יום בעמדנו במיפקד הכללי אחרי העבודה, הרגשתי באוירה של צפיה לקראת משהו בלתי מוגדר. לפתע ראינו את דמותו התמירה של שטוקמן שנכנס למלבן הגדול של רחבת המיפקד. הוא הגיע עד למרכז טורי המתפקדים ובירך את כולם לשלום.

שירת "התקוה" פרצה ספונטנית משלושת אלפים גרונות בבת אחת והיתה בטוי לרחשי החיבה וההוקרה לאדם זה, שחזר אלינו מוכה ופצוע, פניו כחולים ונפוחים מהמכות, גופו מדולדל אך כל הופעתו אומרת כבוד.

רצח ביטר

היה זה הרצח האכזרי ביותר לו הייתי עד בכל התקופה האכזרית והמעוותת ההיא. אם כי העינויים היו קצרים, עוררו הם זוועה וזעזעו בפראיותם ובמידת הסדיזם בהן בוצעו. אף רצח זה היה תוצאה של הלשנה.

יום אחד נתפס בשטח המפעל בחור מהקבוצה הוורשאית בשם ביטר. בתחתית הכפולה של כלי־האוכל שלו מצאו מטמון של מטבעות זהב ותכשיטים — כפי שנמסר. הוא הובא תיכף לבלוק 10. שם התחילו במעשי העינויים, כרגיל. זה היה בשעות שלפני הצהריים והענויים נמשכו כל היום.

אחרי מיפקד הערב לא ניתן לנו להתפזר. ביטר הובא לרחבת המיפקד והוצג בפנינו כ"פושע גדול" שיבוא עתה על ענשו. אחר סדרו את כולנו בשתי שורות, כשאנו עומדים פנים מול פנים ורווח מספיק בין השורות כדי מעבר אדם. אחר כך הכניסו את הקרבן בין השורות מובל בחבל ע"י "אוטו הקטן" "המפלצת", כשקצה החבל האחד קשור לצווארו והשני — לכיס מבושיו. אחריו הלך אוקראיני שני. לפי הפקודה חייב היה כל אחד מאתנו להנחית מכה על גבו הגלוי של הקרבן בעוברו על פנינו. האיש היה עירום כביום הוולדו. "המשחק" התחיל והמכות הונחתו על הקרבן האומלל וצלילן הגיע עדי, ואף שעמדתי בקצה החצר ממול, ואם מישהו רצה לצאת ידי חובתו בהנחיתו מכה קלה על שכם הקרבן הזהירוהו מיד, שאם לא יכה בכל כוחו אזי "ילמדוהו כיצד מכים". קרה גם, שבגלל מישהו שפסח ולא היכה הוחזר הקרבן לראש הטור וחזיון הזוועה החל מחדש. אחרי "הטפול" שעבר בבלוק 10 לא החזיק המעונה מעמד זמן־רב ונפל מתעלף. לפקודת פייקס שפכו על המתעלף מים וכשזה לא הועיל והקרבן לא התאושש הורה פייקס לפתוח את פיו בכוח ולשפוך מים לתוך גרונו. אחרי הטפול הזה פקח המעונה את עיניו, הועמד על רגליו והמשיכו בתהליך בה התחילו. התוכנית היתה להעבירו כך בין כל הטורים למען "שיהנה" כל אחד מאתנו ב"תענוג" הזה ולבסוף — לתלותו. אבל ביטר היה, כנראה, "יהודי חסר אופי" ולא התחשב בתוכניתו של פייקס... הוא התמוטט שוב ושוב ובכל פעם פתחו את פיו בעזרת אלת־עץ ושפכו מים לתוך גרונו. שוב העמידוהו על רגליו וגררוהו בכוח בין הטורים. לקרבן כבר לא היה לא רצון ולא כוח לרצות או להתנגד. אחרי כמה "טפולים" כאלה הוא התמוטט שוב וכל המאמצים לשפוך מים אל פיהו לא הועילו. המים הגיעו עד הגרון, חלחלו קצת ויצאו שוב דרך הפה. הקרבן שוב לא פקח את עיניו.

פייקס ציווה להביא רופא שיציל את הקרבן. הרופא קבע שאין כבר מה לעשות ושהקרבן נפח את נשמתו. פייקס לא סמך על הרופא ה"פולני" וציווה להביא רופא "גרמני", יהודי "יקה" שיציל את ביטר, למען יוכל לבצע את תוכניתו ולהעלותו לגרדום. ברם, גם רופא זה קבע את מותו של המעונה.

סבורני, שהיתה זאת הפעם היחידה שפייקס הצטער על מות יהודי. ראינו בעליל את אכזבתו של פייקס מ"היהודי המחוצף" שמת לא לפי התוכנית שהוכנה עבורו. הוא הצטער צער רב על שיהודי הסתפק במיתה אחת ונבצר ממנו להמיתו פעם שניה בתליה... בעוד

שאנו ידענו שהקרבן מת כמה וכמה מיתות במשך היום.
תנצב"ה.

חלק מקבוצתנו מוחזר לראחוב — תמורות

אותו יום קיץ נאה היה יום גורלי לחלק ניכר מקבוצ־תנו. עמדנו כרגיל במיפקד בוקר בפלוגתנו ובקבוצתנו והתכוננו, כבכל יום, לצאת למקום עבודתנו הקבוע— לזידלונג. מפקד הפלוגה, דומברובר, הודיע לפתע שהוא צריך לשלוח היום קבוצה לעבודה ב"חק־לאות" והחל בוחר באנשים לקבוצה זאת ומעמידם בנפרד (בין יתר פלוגות־העבודה במחנה היתה גם פלו־גה מיוחדת "לנדווירטשפט" "חקלאות") ; בין הנבחרים היינו גם אברהמ'קה ואני. היו לנו הרבה סיבות לא לרצות לצאת לעבודת החקלאות. זמן רב עבדנו בזידלונג וזאת היתה עבודה טובה, יחסית, עבורנו ; עד כמה שידענו היתה העבודה ב"חקלאות" לא קלה מהרבה בחינות. התחלנו, לכן, "להתמקח" עם דומברובר ובאמת־לאות שונות רצינו להשפיע עליו שישלחנו לעבודתנו הקבועה. אני הצבעתי בין היתר על שרידי מגפי שהיו במצב התפרקות גמורה ואמרתי, שהם לא יחזיקו מעמד בהליכה מרחק רב כזה למקום העבודה וממנה, מה גם שהעבודה נעשית שם בהליכה. העליתי נמוקים שונים, אמיתיים ובדויים. בסופו של דבר הוא ניאות להחזיר את אברהמקה למקומו הקודם. אותי לא רצה להחליף בשום פנים ואופן, על אף ה"פורארבייטר", שהשתדל עבורי באמרו, כי אני דרוש בעבודה והוא לא יכול לוותר עלי. לא ידוע מה שהכריע אצל דומברובר, אבל התרשמותי היתה, שהכריעה בעניין חזות פני, שהעידה על בריאות טובה וכוח. מרוצה הייתי שלפחות אברהמ'קה נשאר במקומו הקבוע, והלכתי לעבודתי החדשה. אהה, לא ידעתי ולא שיערתי שנפרד אני מאחי ולא אראה אותו עוד!

היה זה היום היחידי שעבדתי ב"חקלאות" בכל תקו־פת היותי בבודזין, יום גורלי שנחרת בזכרוני לכל החיים. העבודה היתה קשה ומפרכת — בירוא גזעי־עצים ושרשיהם בחלקת יער, שעציו נגדעו מזמן. המטרה היתה להכשיר את השטח לעבוד חקלאי ועבדנו קשה כל היום בפקוח חמור וקפדני של הממונים היהודים והגרמנים. שמש יולי יקדה מעל לראשינו בשדה החשוף ולא ניתן לנו לפוש אף לרגע או למצוא צל לשעה קלה, להשיב את נפשנו.

בשובי למחנה אחרי יום העבודה חיכה לי קונה (אלקנה) שלייער, שהיה קרובי מצד אשתו ועבד בסנ־דלריית המחנה. הוא העביר לי פתק מאברהמ'קה. הוא גם מסר לי דברים שהשאיר אצלו למעני וסיפר לי, שארבעים וכמה מקבוצתנו חזרו לראחוב. מכונית באה לקחתם, לפי פקודה שהיתה בידי האנשים שבאו, פקודה משלטונות המחוז להעביר מניין זה של אנשים מבודזין לראחוב. בין היתר שאלו גם עלי ומאחר שהייתי רחוק מהמחנה אספו את האנשים שעבדו במחנה בבניין הצ־ריף והחזירו את האנשים שלנו שעבדו בזידלונג והמניין לא היה מלא. כשחסרו עוד אנשים רצה הוא להיות בין הנוסעים, בהיותו גם הוא ראחובאי, אלא שלא הסכימו לקבלו, אלא אנשים מהקבוצה שהגיעה אתנו.

הצטערנו מאוד כולנו, במיוחד הצטערתי אני, מאחר שקונה סיפר לי, שהתעניינו בי באופן מיוחד וצריך הייתי להיות בין החוזרים. קנאנו בחוזרים... אני הת־נחמתי, כמו בבוקר אותו יום, שלפחות אברהמ'קה נכלל בחוזרים. אף על פי שהשאיר לי הכל ונסע בחוסר־כל, ידעתי כמוהו, שיתפרנס משך זמן רב ממה שהשארתי אצל בדנרצ'יק בנובה־וויש. העיקר, שעזב את בודזין.

לא ידענו אז, שהפרידו ביני ובין אחי, בינינו הנש־ארים ובין אלה שחזרו — לצמיתות. לא יכולנו לתאר אז אפילו בדמיוננו, שנהיה רובנו לפליטה ואילו אלה שחשבנום למאושרים שדוקא מהם לא יוותר איש.

קבוצתנו בבודזין הצטמצמה עד פחות משלושים איש. ארגנו אותנו מחדש לבניין ופירוק צריפים במקום הקבוצה שנסעה. הקבוצה כללה כמעט את כל הנשארים, פרט לבודדים, שעסוקים היו בעבודות קבועות אחרות. בתחילה עבדנו יום־יום בפירוק הצריפים שנשארו ביע־רות שבסביבה. כבראשית עבודתנו זו, נלווה אלינו, גם עתה, מייסטר מכאל, שמקום מגורו היה עתה בבודזין. היה נעים לנסוע שוב בבוקרי־הקיץ הנעימים כמה עש־רות ק"מ ואחר לעבוד ביער בצל העצים, ללא משגיח ובלי פחד, הרחק מבודזין, פחדיה ומוראותיה. מייסטר מכאל לא זירז ולא דירבן אותנו בעבודה, כמקודם היה אף עתה מעוניין, כנראה, שעבודת פירוק הצריפים תמשך זמן רב ככל האפשר על מנת שלא יעבירוהו למקום עבודה גרוע יותר ואולי — אף לחזית. גם בפער־לת ה"ארגון", כלומר בקניית מצרכים עבורנו, לא הפריע לנו אלא אף עזר מבחינה מסויימת. בראותו שמ־שיגים אנו בכפרים מצרכי מזון מכל הסוגים, ביקש שנ־שיג מצרכים מסויימים, חמאה, שומן וביצים גם עבורו. מכיוון שאמרנו לו, שאת המצרכים אנו משיגים ממכרינו האכרים לא בכסף אלא בתור עזרה, ולמכור הם מוכנים רק תמורת סחורות או חפצים, היה לוקח אתו מהבית

מפעם־לפעם חפצים שונים: מכנסיים משומשים, מקטו־רן או בגדי נשים משומשים, דברים שהיו אז בבחינת יקר המציאות בכפר הפולני, שחסר אז כל מקור הלבשה ומוכן היה לשלם כל מחיר או לתת תמורה בעד חפ־צים כאלה. הדבר נמשך זמן רב ועזר לנו לעמוד על רגלינו, מבחינת הספקת מזון לעצמנו, היינו במצב דו־מה למצבנו בזמן היותנו בגושצ׳ירדוב ובראחוב.

המקרה הבא ידגים, מאין כמוהו, את ערך החפצים בכפר הפולני בזמן ההוא.

הידיעה על אפשרותנו לסחור בחפצים נודעה בכל המחנה. מאחר שהיינו הקבוצה היחידה שהיו לה אפ־שרויות כאלה, נסיעה למרחקים וקשר חופשי עם האוכ־לוסיה הפולנית, פנו אלינו רבים מיושבי המחנה בהצ־עות מכירת חפצים שונים. אמנם, גם אחרים מעובדי המפעל ומשק הבית בזידלונג קנו חפצים שונים במחנה ומכרום במקומות עבודתם, ברם, פעולתם זו כרוכה היתה בסכנות מרובות, שלא כבמקרה שלנו שעשינו זאת באין מפריע. אחד הפולנים הציע לי למכירה אפודת צמר שבגבה היה חור בגודל ראש תינוק. האיש ביקש תמורתה 40 זל׳, מחיר ק״ג לחם, בערך, בבודזין. הכרתי את האיש וידעתי את מצוקתו. היה זה אחד מאנ־שי האינטליגנציה בקבוצה הוורשאית, מדבר בשפות אירופה רבות והיה עורך ירחון לסחר בין־לאומי בוורשה שלפני המלחמה. כרוב אנשי האינטליגנציה היה גם הוא חסר־עזרה ותושיה בתנאי בודזין, מוזנח, רעב, ומדולדל ונמצא ממש על סף ההתמוטטות (את שמו שכחתי). 40 הזלוטי, או ק״ג הלחם לא חסרו לי אז בבוד־זין והייתי נותן ברצון את הסכום בלי לקבל את הסמר־טוט־האפודה, אלא בכדי לא לפגוע ברגשי הכבוד של האיש קיבלתיה ממנו.

בהוודע לחברי עניין ה״טרנזקציה״ לעגו ולגלגו עלי ועל ״חוש המסחר״ שלי, ואני החלטתי להוכיח להם שאיני ״בטלן״ כפי שהם חושבים, שכן, רוב המסחר של הקבוצה עבר תחת ידי, מאחר שאף לאחד לא היתה היכרות גדולה ורחבה כזו עם אכרי סביבתנו. המקרה בא לעזרתי בצורת גרב־צמר קרועה, מצבע האפודה, שמצאתי בחצר המחנה. פרמתי את הגרב ואת הצמר עם האפודה מסרתי לאשה סורגת במחנה, שהטליאה יפה את החור באפודה. אחד מעשירי האכ־רים מדומברובה קנה את האפודה המטולאת והמלוכ־לכת ושילם עבורה בעין יפה ובזה הצלתי את כספי ובעיני חברי גם את ״כבודי״.

ימים מועטים לאחר שהחברים שלנו חזרו לרא־חוב, באו אלי שני חברים מהקבוצה והציעו לי לקבל את תפקיד ה״פורארבייטר״ של הקבוצה במקומו של שווליק מלנג (אלטשולר) שחזר גם הוא. השנים הבטי־חו שהם מדברים בשם כל הקבוצה, שהחליטה לפנות אלי בעניין הזה. עלי להודות, שלא חשבתי כלל על העניין הזה ולא יחסתי כל חשיבות לדבר מי יהיה ה״פורארבייטר״ שלי ושל הקבוצה, אולי משום שבבוד־זין לא הורגשו שום נגישות ושום הכבדות מיוחדות מצד בעלי התפקידים ונושאי משרות יהודים. עניתי, לכן, בסרוב מוחלט להצעה. השניים ניסו לשכנעני וטע־נו, שאין מי שראוי ומתאים יותר בקבוצה לקבלת התפקיד וכי אם לא אני, יקבל את התפקיד דוד אטל׳ס שהוא ראשית, לא מבני העיירה ושמבחינת אופיו ותכונותיו האישיות לא כל־כך רצוי לנו. תשובתי היתה, שלגבי היינו הך מי יתמנה לתפקיד ושאני לא אקבל כל תפקיד במחנה. הם הניחו לי.

כצפוי הודיעו לנו שדוד הנ״ל נתמנה ל״פור־ארבייטר״ שלנו. הוא היה יליד העיירה זקשובק והיו לו מהלכים בין בני־עיירתנו, שתפסו במשרות ובתפקידים חשובים במחנה. בין האחרים היתה גם רגינה, מפקדת מחנה הנשים ואהובתו של שטוקמן בת עיירתו. נראה היה הדבר, שדוד שהיה רודף־כבוד במקצת, השתדל לקבל את המנוי והצליח במאמציו. הוא נשאר בתפקידו כל עת קיום המחנה ואף שלא חבבתיו במיוחד חיינו כל הזמן בשלום ובהבנה.

אחרי כמה שבועות של פירוק צריפים ביערות והבאת חלקים מהם לבודזין, החלנו בעבודת הקמת צריפים ליד המחנה לא רחוק מהגדר, כמעט בחצי המר־חק שבין המחנה לבלוק 10. את העבודה עשינו בהדרכתו ובפקוחו של קשיש אחד הגרמנים היוגוסלבים, שחלקם היה רב בין האזרחים הגרמנים תושבי הזיד־לונג. האיש היה נגר־בניין במקצועו ואכר שלא הצטיין במעלות טובות או רעות. יחסו אלינו היה הוגן למדי, על אף שדרש מאתנו לעבוד ולהוכיח קצת עשיה. בהת־חשב בגילו הגבוה — הוא היה כבן 80 בקירוב — השתד־לנו לחיות אתו בשלום ויחד עם זאת לא לעבוד יותר מדי. הוא נשאר מדריכנו עד שעברנו לבנאות.

לעת ההיא, בערך בסוף יולי, חלו בינתיים תמורות חשובות במצב הכללי בבודזין. לא ידענו איך קרה הדבר ומה היתה הסיבה לכך, אבל לפתע נודע לנו שפייקס נעלם מבודזין. היו אנשים שידעו לספר, וספורם התק־בל על הדעת, שגרמני אחד מתושבי הזידלונג התלונן עליו לפני השלטונות לפני כמה חדשים, כשהפנה את

נשקו לעבר הגרמנים אשר מחו בצעקות על רציחותיו. עתה הגיעה החלטת השלטונות לסלקו מתפקידו. די היה בעובדה זו, שהרוצח הסדיסטי הזה נעלם מן האופק כדי שנרגיש את עצמנו בטוחים יותר מפני רציחות יום־יומיות, והפתעות ועינויים אחרים, אלא שעם העלמו חלו גם תמורות אחרות. שופר בהרבה מצב אספקת המזון במחנה. מנת הלחם הוכפלה וקבלנו גם תוספות אחרות כגון: קצת מרגרינה ומנת נקניק יומית ולפעמים — קצת ריבה ללחם. צורת המרקים שונתה מן הקצה אל הקצה. במקום מרק ה"סרפד", כפי שקראנו לו ושהיה ריק מכל תוכן, קבלנו מרקים טובים, יחסית, עם חומרים מזינים כגון תפוחי אדמה, גריסין ממינים שונים, סלק וירקות אחרים והעיקר — נקניק, שפע של נקניק בכל מנת מרק. שפע הנקניק בתור מנות ובמרקים עוררו סברות והשערות שונות על מקורו. היו שסברו כי הוא עשוי מבשר סוסים, והיו אף שחששו, שאוכלים אנו בשר־אדם... בהתחלה, נוכח החדוש שבדבר, נעשה הנק־ניק אפילו מצרך עובר לסוחר. אלה שידם השיגה לקנר־תו, קנוהו מידי אלה, שלהוטים היו אחרי תוספת מזון סתם, וחשבו להם למותרות לאכול נקניק. הם המירו את מנת הנקניק ואף את נקניק המרק בלחם ובמזון אחר. אולם קמעה־קמעה פג החדוש שבנקניק והוא חולק לנו בכמויות כאלו, שהקונים חדלו לקנותו ואף הרעבים שבעו קמעה וחדלו למכרו.

חדוש נוסף באספקה היתה חלוקת סיגריות לאסירי בודזין. החלוקה היתה במספר זעום, 3 סיגריות ליום, אם זכרוני אינו מטעני, ומטיב גרוע ביותר. הן היו עשויות מעץ כשות או טנופת אחרת, אלא שהמעשנים קבלון בשמחה מחוסר ברירה ואלה שאינם מעשנים התרחקו ככל האפשר מריחן. אגב, זה לא מנע מאתנו, הלא־מעש־נים, להמיר את הסיגריות המסריחות ולקחת תמורתן כסף, מנת־לחם או מזון אחר מהמעשנים, בלי להתעניין אם זה לא מזונם היחיד.

היו עוד התרחשויות חדשות בחיי המחנה. זוכרני ביקור של כמה יהודים מאסירי מחנה פוניאטוב, מהם נודע לנו על קיום מחנה יהודים גדול, במרחק לא רב מאתנו, ובו חיים אלפיים יהודים עם משפחותיהם, רו־בם מפליטי גיטו ורשה. היו נסיעות של מכונית אספקה ללובלין ואלו שנסעו בתור סבלים, סיפרו על קיום מחנות יהודים בלובלין ובסביבתה הקרובה. באותו זמן בערך, יולי 1943, הגיע לבודזין משלוח יהודים ממחנה קריחוב. המשלוח מנה קרוב ל־400 יהודים, נשים וגברים, כולם בגיל צעיר, לבושם נקי ומסודר וחזות פניהם טובה ובריאה. הופעתם הפתיעה אותנו, שכן לא ראינו זמן רב יהודים בריאי־מראה כאלה. הם היו יוצאי צ'כיה או סלובקיה, והביאו אתם כל אחד את צרורו. לא ידענו מדוע לא שוכנו בצריפים והשאירום בחצר המחנה כל אחר־הצהריים והלילה. רק למחרת נפתרה החידה, כשהגיע לזרצ'יק עם מכוניות מראחוב והעבירם למחנה שם. נראה שהקבוצה שלנו שהועברה לשם לפני זמן קצר לא הספיקה לעשות את עבודות העונה החקלאית, והוא הש־תדל וקיבל קבוצה גדולה זאת של כוחות צעירים ורענ־נים.

זמן קצר אחרי שחזרו אחינו וחברינו לראחוב, קבלתי פתק קצר מאברהמ'קה אחי. היה זה הפתק היחידי שקבל־תי ממנו אחרי פרידתנו וידיעה אחרונה ממנו. בפתק הוא הודיע לי על שלומו הטוב וכי החבילה שהשארתי אצל בדנרצ'יק היתה בעלת ערך רב. חברינו שנשארו בראחוב נטלו את הדברים הטובים ביותר. הם אמרו לו, שהוכרחו לתת מתנות־שוחד לאוקראינים ולא היה להם מאין לקחת. הוא הוסיף גם, שממה שנותר בחבילה יוכל לחיות ואל לי לדאוג לו. הפתק שימחני מאוד.

זמן קצר נשאר המחנה בלי מפקד, כשסגנו של פייקס ממלא, בינתיים, את תפקיד המפקד.

המחלה והסכנה

אותו לילה התהפכתי על יצועי "ווי אין הינער־פלעט", כמו שאומרים. היה זה ליל־סיוטים ולא ידעתי מה היה לי. בערב הלכתי לישון בריא ובהרגשה טובה למדי, גם את ארוחתי אכלתי כרגיל ובבוקר קמתי, כשא־ני חולה קשה, קודח וברכי פקו. בקושי ירדתי מיצועי שבדרגש העליון ובעמל רב שרכתי את רגלי עד מגרש המיפקד. מכיוון שקבוצתנו יצאה לעבודה ליד המחנה ולא יחד עם כולם, לא נאלצתי להמתין זמן רב אחרי המיפקד, אמרתי לחברים שאני חולה, מסרתי למישהו את האוכל שהיה לי, הרגשתי שאין לי צורך בו — ונכ־נסתי למרפאה.

אחרי מדידת חום ובדיקה קלה, אמר לי הרופא שעלי ללכת מיד לרוויר (בית חולים). לא אמרתי דבר, יצאתי והחלטתי לא ללכת לבית חולים. מעודי לא שכבתי בבית חולים ופחדתי ללכת לבית־החולים שבבודזין. עוד ית־ברר שפחדי לא היה פחד־שוא, אולם החלטתי הושפעה ממראה האלונקות המכוסות המוצאות משם יום־יום. הסתובבתי, לכן, במחנה עד שיצאו אחרוני האנשים לעבודה ולא ידעתי מה אעשה. התהלכתי בכבדות, הרגש־

תי שרגלי לא נושאות אותי ולא ידעתי אנה אפנה, שהרי לצריף אסור להכנס במשך היום ובכל זאת לא הלכתי לבית חולים. לו גם רציתי להסתכן ולהסתנן לצריף באין רואים לא יכולתי לעשות זאת בשעת בוקר מוקדמת זו, עת שומרי הצריף מנקים ומסדרים אותו. משהרגשתי שאיני יכול עוד להסתובב בחצר, נכנסתי לבית השמוש והתישבתי על הקורה. לא ידעתי מה ארע לי, אם ישנתי שינה עמוקה או שהייתי בעלפון חושים. לא ידעתי גם כמה שעות ישבתי כך, אבל כשפקחתי את עיני והסתכל־תי מסביבי, נזכרתי באלו נסיבות התישבתי במקום זה ותמהתי איך זה לא נפלתי למטה וטבעתי בבור הצואה. על־מנת לא להרדם שוב במקום הזה יצאתי את בית השמוש ושמתי לב, שהשעה היתה שעת־אחר־צהרים מאוחרת. רגלי נשאוני בקושי אל הצריף ומאחר שבכ־ניסה לא היה איש עליתי על אחד הדרגשים הראשונים ושכבתי. לא נגשתי למקומי משתי סיבות: קשה היה לי לגרור רגלי עד דרגשי בקצה הצריף וחששתי שלא ימצאוני אם יבואו מהמרפאה לחפשני. נשארתי במקומי זה עד שחזרו מהעבודה ואז חזרתי למקומי הקבוע.

כל אותו יום לא אכלתי ולא שתיתי מאומה. שכבתי על דרגשי כל הערב וכל הלילה ולמחרת הוטב מצבי בהרבה. החום ירד, הרגשתי הקלה כללית, גם אכלתי מעט אוכל והאמנתי שהמחלה עברה ואני הולך ומחלים. מה גדולה היתה לכן אכזבתי בקומי ביום השלישי ואני שוב קודח בחום גבוה. הרגלים שוב כשלו וההרגשה הכללית — בכי־רע. הרגשתי כאב חריף באזור החזה, כעין דקירת מכשיר חד, נשימתי היתה כבדה ותחושת חוסר־אונים אפפה אותי.

מחוסר ברירה נכנסתי שוב למרפאה והרופאים בראו־תם אותי פרצו בקריאה: "הנה הוא"! נראה היה שהם ביקשו אחרי יומיים, משלא הופעתי ברוויר ולא יכלו למצוא אותי. בלי לבדוק אותי מסרוני לידי חובש אחד שיביאני לרוויר, מחשש ששוב אתחמק מללכת לשם.

בבקורם הראשון ברוויר אבחנו הרופאים אצלי דל־קת קשה בסמפונות הריאה. רחצו אותי במקלחת, הל־בישוני בגדי בית החולים והשכיבוני במיטה. נעים היה להשאר בבית החולים בן שני־החדרים (במחלקת הגב־רים) הנקיים והמסודרים. קבלתי טפול בגלולות שחורות קטנות ובתחבושות ממי ברז סביב החזה שהחליפון פעמיים ביום. נשארתי בבית החולים חמישה ימים. המזע־זע היה שכמעט כל בוקר נוכחתי לדעת, שמישהו מה־חולים בחדרי או בחדר השני חסר...

בינתיים התרחשו במחנה מאורעות חשובים. החברים שעבדו בקרבת מקום נגשו כל בוקר לחלון האחורי לבקרני ולדרוש בשלומי (הבקורים אצל החולים היו אסורים). בוקר אחד סיפרו שהגיע מפקד חדש למחנה. הוא ערך בעצמו את מיפקד המחנה והנהיג סדרים חד־שים, בזמן המיפקד וביציאה לעבודה. כך, למשל, מנה אישית את הפלוגות בצאתן לעבודה. לדבריהם מבשר הדבר תקופה חדשה במחנה.

בוקר אחר סיפרו, שבלילה נורה ונהרג השוטר־המל־שין סמוס, אשר לו יחסו את ההלשנה על המפקדים, אשר גרמה לרציחת זוברמן. לעולם לא נודעו פרטים מדוייקים על המקרה אבל ההנחה הכללית היא, שאחרי לכתו של פייקס ימ"ש, שסמוס היה איש חסותו ובן־טיפוחיו, החלי־טו בהנהלת המחנה שיש לחסל את המנוול לפני שיספיק לקשור קשרים, בדומה לאלה שהיו לו עם פייקס, עם המפקד החדש. לפי המסופר באו בדברים עם אוקראיני אחד שהיה בשמירה באותו לילה וכשסמוס היה בחצר הוא קרא לו לגשת ולהגיש לו אש להצית סיגריה. במר־חק מתאים ירה בו מרובהו והרגו במקום. המקרה עבר בלי לעורר כל הד ובלי שגרם לכל תוצאות. איש לא דרש חשבון על שפיכת דם יהודי — יהודי ששירת את הנאצים...

שוחררתי מבית החולים, בצירוף פתק מהרופאים המורה על שלושה ימי החלמה נוספים, ז"א שבשלושת הימים הקרובים פטור אני מעבודה. את ארוחת הבוקר אכלתי ברוויר, אחר קבלתי את בגדי וחזרתי למחנה.

במחנה הראיתי למפקדים את הפתק והם אמרו לי להצטרף לפלוגה 12, בהראותם לי על קבוצה גדולה של אנשים שעמדו בצל אחד הצריפים ועסקו באמונים קלים.

בפלוגה 12 היו אנשים חולים וחלשים שלא הזדקקו לטפול ברוויר או שהמקום לא הספיק שם עבורם והם היו פטורים מעבודה, חלקם באשור הרופאים וחלקם גם בלע־עדיו. היו עשרות מקרים כל יום של חולים קל, פצועי עבודה ואף "מוסלמנים" שלא היו מסוגלים לעבודה כלשהי. בימי פייקס הם הסתובבו או התגודדו בקבוצות קטנות בשטח המחנה, בגלל אסור הכניסה לצריפים בשעות העבודה והיו נזהרים בכל מקרה של הופעת פייקס במחנה לא להתקל בו ולא לפול לידיו.

אחרי סילוק פייקס, רבו המקרים האלו. האוירה היתה נוחה יותר והפחד מפני השארות במחנה קטן בהרבה. עתה גם לא חששו להסתובב ומכיוון שתמיד נעים יותר להיות בחברה מאשר בבדידות, היו מתחברים עתה קבוצות קבוצות ומשוחחים ומבלים יחד. משהלכו המקרים ורבו ומחנה החולים והבלתי מסוגלים לעבודה

הגיע לממדים גדולים — כ־160—150 מקרים כל יום, רובם מקרים קבועים, החליטה הנהלת המחנה, ביוזמתה היא או בפקודת השלטונות הגרמניים, לארגן את פלו־גת 12. מפקד הפלוגה היה מעסיקם קצת באימונים קלים ובעבודות של נקיון המחנה. באווירה שנוצרה עם הלי־כת פייקס לא חסרו גם "מתחלים" למיניהם שהתחמקו בדרך זו מיציאה לעבודה.

אני ידעתי, כמובן, על קיום פלוגה 12 כפי שידע עליה כל אחד במחנה, אבל לא הכרתיה. עתה משהצטרפתי אליה ונגשתי והסתכלתי על צבור האנשים הזה המתגודד במחנה באפס מעשה וביניהם, לפי התרשמותי אני, גם חולים מדומים, המנצלים את האוירה הנוחה יחסית, נרתעתי ונבהלתי. איני יודע בדיוק מה היתה הרגשתי, אם היתה זאת רתיעה מהשתייכות למחנה בטלנים זה או פחד אינסטנקטיבי וחשש לא מודע ממה שעלול לקרות לצבור זה. יתכן, ששני הגורמים חברו יחדיו. מכל־מקום, בו במקום ובאותו רגע החלטתי שלא אשתייך לצבור הזה ולא אשאר אתו לא שלושה ימים אלא אף לא יום אחד וגם לא שעה אחת. מאחר שלא ראיתי את ה"חברה" שבוע ימים והם גם לא ראו אותי והיום יום־אוגוסט נאה וחם, אגש אליהם ואשאר אתם. כיוון שהמרחק למקום עבודתם היה לא רב, כמה עשרות צעדים מעבר למחנה בחוץ, עזבתי את המחנה והגעתי לשם. הם קבלוני בת־רועות שמחה, כיאה למי שהצליח לצאת מבית החולים בבודזין. הראיתי למייסטר הישיש את פתק השחרור מהעבודה ואמרתי, שאני רוצה להשאר עם חברי ולנוח פה. בהסכמתו נשארתי עם החברה, מתחמם קצת בשמש הנעימה וכשעייפתי מהשמש ומהחום ערכו לי חברי מצע בפינה מוצלת של הצריף ונחתי שם. כך עבר יום־החלמתי הראשון.

למחרת יצאתי יחד עם הקבוצה למקום העבודה. בהשוואה ליום אתמול היה מצבי טוב בהרבה. שוב נחתי והתחממתי בשמש ומיותר לספר שבחברת חברי היתה הרגשתי שונה בתכלית משיכולה היתה להיות בחברה פלוגה 12. כך עברו שעות הבוקר ובשעה קרובה לצהרים עוררה קבוצה גדולה של אנשי ס.ס. ואוקראינים את תשומת לבנו. הם נכנסו למחנה והיה זה מקרה בלתי רגיל בבודזין. הדבר עורר בנו חשש ופחד וחששנו אפילו להביט לעבר המחנה.

אחרי זמן מה ראינו את כל אנשי פלוגה 12, ערומים כביום הוולדם, מוקפים ע"י הס.ס. והאוקראינים יוצאים מהמחנה. הם הריצום לכיוון שלוחת פסי הרכבת בשטח הזידלונג שם עמדו שני קרונות משא והכניסום לשם. הם גם הוציאו את כל החולים מהרוויר, כולל החולים קל. יחד היו כמאתיים איש. הם סגרום בשני הקרונות והסיעום בדרכם האחרונה, כנראה למאידנק. גם עיירתנו נתנה את חלקה למשלוח זה. ר' בנימין פלוזנשטולב ובנו משה'לה היו בין הקרבנות. תנצב"ה

המפקד החדש של המחנה הנהיג סדר חדש ומשטר אחר מזה שנהוג היה עד כה במחנה. שמו היה מאור. הוא הנהיג משטר, שהיה מהרבה בחינות משטר של מח־נה ריכוז. הוא הגיע לבודזין ממאידנק והמשטר שהנהיג היה, כנראה, לפי הדוגמה משם. בין הדברים החדשים היתה בין היתר נוכחותו כל בוקר במיפקד המחנה, כשהוא מונה בעצמו את השורות ואת החמישיות. בשעת היציאה לעבודה היה עומד בשער ומונה אישית את היוצאים ורושם את מספרם לכל מקום עבודה. אותו סדר היה נש־נה כל ערב עם השיבה מהעבודה. את החוזרים היו מונים בשער ומפקדי הערב בוטלו כליל. עם הכניסה למחנה היינו מתפזרים תיכף לצריפינו. כמו כן הפקיד שמירה של אוקראינים על כל מקום־עבודה "חופשי" ז.א. כל מקום עבודה מחוץ למפעל, שהיה מגודר בגדר־תיל חזק, כמו המחנה, ושם קבלו מנהלי המפעל את העובדים כל בוקר במספר ומנו אותם גם בצאתם מהמפעל אחרי העבודה. גם לזידלונג הקרוב היו יוצאים עתה, שלא כבימי פייקס, תחת משמר של אוקראינים. אלה שעבדו כעוזרים במשק הבית בבתי הגרמנים בזידלונג, יצאו גם הם לעבודה וחזרו ממנה תחת משמר האוקראינים. אותנו, שעבדנו ליד המחנה, קיבל כל בוקר ליד השער המייסטר הישיש ואחרי העבודה החזיר אותנו עד המחנה. אם בזמנו של פייקס היינו מסתובבים בשטח הזידלונג באופן חופשי, דבר שעזר, במידה גדולה, להנצל מרעב; הרי עתה אסור היה לצעוד צעד בלי ליווי ושמירה. לי עצמי היה ה"כבוד" להתקל במפקד מאור ולקבל ממנו נזיפה. הדבר היה כך: הלכתי פעם ממקום עבודתנו לנפחיה לסדר איזה עניין. עד אז עוד טיפחתי ושמרתי על יחסי עם מכרי במקום עבודה זה. הואיל וידעתי שהה־ליכה אסורה נזהרתי ולקחתי להסוואה כלי עבודה ביד. בדרך חזרה נתקלתי במפקד. יותר נכון הוא ראני מרחוק וקראני לגשת ושאלני מי אני, מה אני עושה פה לבד, מאיזה מקום עבודה אני וכו'. עניתי שאני מקבוצת בוני הצריפים והלכתי לנפחיה להשחיז את הכלי. אזי שאלני אם לא ידוע לי שאסור לעזוב את מקום העבודה ולהסתובב, על מה שעניתי, שאיני מסתובב, שנשלחתי ע"י המייסטר להשחיז את הכלי. הוא נתן לי ללכת בהזהירו אותי, שאדע אני ואגיד גם למייסטר שלי, שאסור

ללכת לבד אפילו דרך קצרה, ושכל עזיבת מקום העבודה היא רק תחת ליווי ומשמר.

כאלה ובדומה להן היו הגזירות החדשות במחנה. תקנה אחרת, שלפי ידיעתי היתה נהוגה רק במחנות ריכוז ולא במחנות עבודה, וכזה היתה בודזין באופן רשמי, היתה החובה לקבל ולשאת מספר. אלה ניתנו לנו בצורת דיסקיות־פח קטנות ועליהן הוטבע המספר. את הדיסקית היינו חייבים לקשור לצוארינו או לפרק ידינו. אפשר להניח בוודאות ש"טיהור" המחנה מהחולים והחלשים, שבוצע ממש תיכף עם הכנס המפקד החדש לתפקידו, שליחת האנשים האלה למוות מחמת היותם בלתי מסוגלים לעבודה, גם זה היה, כנראה, בהתאם לתנאי מחנה־רכוז.

העלתו לגרדום של הקומפניה־פירר באוכוויץ בוצעה גם היא בהתחלת פעולתו של המפקד הזה, על אף שהמעשה עליו נתלה אירע זמן־מה קודם לכן. לפי השמועה היה זה עוד בימי פייקס ומשום מה הוא העביר את העניין לממונים עליו בלובלין ומשם הגיע גזר המוות בתלייה.

באוכוויץ הגיע לבודזין מבלז'יצה. בעצמו היה משטטין־פרוסיה. (עתה פולין) משם הגיע לבלז'יצה עם עוד כ־300 יהודים. לפי הסיפור הוא היה בן להורים יהודים שהתנצרו לפני שהוא נולד או בילדותו, כך שהוא היה, לפי תפיסתו, גרמני נוצרי. במלחמת העולם הראשונה היה קצין בחיל הקיסר. בבודזין הוא נראה כבן חמישים, בן קומה ממוצעת, מוצק ורחב־גרם. הוא היה מפקד פלוגת ה"חקלאות".

בדבר פשעו וסיבת הרצחו יש שתי גירסאות. האחת אומרת, שהוא חיפה על אסיר שברח ולא סיפר למיפקדת המחנה על בריחתו. הגירסה השניה (מפי סגלוביץ') אומרת, שלפני ההעלאה לגרדום הוקרא פסק־דין הדן אותו לתליה, על שהוא, יהודי ואסיר, נכנס לשיחה פוליטית, על המלחמה, הכשלונות בחזיתות ועל הסיכויים לנצחון או תבוסה, עם קצין־אוריה שהגיע לחופשה הביתה.

כמה ימים לפני המבצע החלו בהתקנת הגרדום. המתקן עלה הרבה בגובהו על מבני המחנה. בתחילה לא ידענו ולא שיערנו מה בונים כאן. אחר כך במשך ימי חמישי ושישי בשבוע, החלו להעבירו במחנה ממקום למקום וכולם רואים ותוהים מה המתקן הזה ומה מטרתו. מקום המפלצת הגבוהה הזאת נקבע סופית בפינה שבין צריף 1 לגדר ולידה. אז לא ידענו עדיין למי נועד הגרדום ועל איזה פשע. והנה יצאה השמועה שהקרבן המיועד הפעם הוא הקומפניה־פירר באוכוויץ והתמיהה גברה עוד בגלל אישיותו של זה וכיוון שעד אז לא הומת אף איש בבודזין בתליה.

ביום ההעלאה לגרדום, היה זה יום שבת, הודיעו במיפקד הבוקר כי אין יוצאים לעבודה. השער ננעל וכולם צריכים היו להיות נוכחים בזמן התליה. קבוצתנו התכוננה לנסוע ולהביא חלקי צריפים והודיעונו עוד ביום הקודם, שנהיה מוכנים השכם בבוקר כשהמכונית תבוא לקחתנו. והנה נעול השער — **אין יוצא ואין בא.** היתה תכונה רבה והתרוצצות מסביב לגרדום ונראה היה, שההכנות עוד לא נסתיימו. והנה ראינו ממקום הערכותנו, שהמכונית שלנו מתקרבת לסביבת המחנה ולאחר זמן קצר נגש המייסטר שלנו ואמר לנו, שעל אף השער הנעול עלינו להיות מוכנים, כי משתדלים שירשו לנו **לצאת.** ההתנגדות ליציאתנו היתה חזקה, כנראה, משום שההוראות אמרו שכל האסירים חייבים להיות נוכחים ולראות בהוצאה לפועל של העונש הזה ולא הסכימו לחסוך מאתנו את המחזה הזה. אבל כנראה שגם המייסטר שלנו לא ויתר, שכן הודיעונו סוף־סוף שאנו יוצאים לעבודה. היינו מרוצים מאוד, שיוצאים הפעם לעבודה מוקדם מהאחרים. נזכרתי איך בזמן רצח ביטר עמדתי והייתי מלא חרדה שהנה מתקרב הקרבן אלי וחשבתי איך אוכל להרים יד על הקרבן המעונה כשיגיע תורי להרביץ בו ונשמתי לרווחה, אוי לאותו ספוק! כשנחסך הדבר ממני.

כשעלינו למכונית הפנה הנהג את המכונית בכיוון הזידלונג במקום לצאת ישר לכביש קראשניק. היו לו אי־אילו סידורים לסדר וכשגמר ויצאנו לדרך והגענו מול המחנה ראינו מרחוק באור שמש הבוקר, את גוויתו של באוכוויץ מתנודדת על הגרדום.

עדי ראייה, שעמדו קרוב למקום התליה, ספרו על מהלך תלייתו של באוכוויץ את הפרטים הבאים: אחרי מיפקד כללי ופקודת "דום" קרא סגן מפקד המחנה את גזר הדין שהגיע מלובלין ואחרי הקראת גזר הדין נצטווה אחד מהאוקראינים לגשת ולהוציא את באוכוויץ מהשורה — עד אז עמד במיפקד יחד עם כל המחנה — ולהעלותו לגרדום. אולם באוכוויץ לא הרשה לאוקראיני להתקרב אליו. הוא פנה לעבר המפקד בדברים מעליבים ובין יתר הכנויים קרא לו גם "יודנהלד", כנוי־גנאי לאלה שלא לחמו בחזית ופעלו בעורף ברצח יהודים, ושאלו איך הוא מעז לשלוח "שוויינהונד" אוקראיני כזה אליו, קצין גרמני ששפך מדמו למען "הפטרלנד הגרמני". כלומר: אני שפכתי דמי בחזית למען המולדת ואתה גבור

נגד היהודים. המפקד אף ענה לו שהוא "יודה" ולא קצין גרמני, עליו להתלות והוא צריך לגשת לגרדום. באוכוויץ סירב למלא את הפקודה עד אשר ירשו לו להפרד מאשתו ומבתו. מיד הובאו שתיהן למקום. אחרי שנפרד מהן צעד לעבר הגרדום וכשרצה האוקראיני, שוב בפקודת המפקד, להעלותו למעלה קרא הנידון אליו: "סלק את ה"שוויינ־הונד" שלך", מקצין צבא גרמני, אוקראיני מטונף שכ־מוך", עלה לגרדום ובעצמו הידק את לולאת התליה על צווארו. אחר שמטו מתחתיו את הסולם וגמרו את ה"מחזה".

ככה נתלה היהודי־גרמני באוכוויץ, שאף בחלומותיו האפלים ביותר ודאי לא חלם, שידונוהו ויתלוהו כיהודי וכאויב הגרמנים. לא ברור אם הוא מת כיהודי גאה או כפטריוט גרמני. שלום לעפרו.

סמוך לאותו זמן הצליחו 4 מהקבוצה הבלז׳יצאית לברוח מה"וורק". היתה זאת בריחה מאורגנת במכונית שנכנסה למפעל והוציאתם משם. אמרו גם, שהם עמדו בקשר עם קבוצת פרטיזנים שפעלה בסביבתם והיא ששלחה את המכונית להוציאם. באותו יום, כשרק נודע דבר הבריחה למפקד המחנה, פקד על הבלז׳יצאים להת־ייצב בנפרד בזמן המיפקד, הוציא בלי אבחנה 10 מהם ולעיני כל המחנה שעמד במיפקד, הועמדו אל קיר הצריף ונורו במקום.

הנה כי כן, הביא המפקד החדש יחד עם ההקלות המסויימות ובראש ובראשונה — שפור במצב התזונה — גם החמרה במשטר. השפור בתזונה היה כללי ומורגש אצל כולם. אחרי חסולם הטראגי והאכזרי של החולים והחלשים מפלוגה 12 לא נראו, כמעט, "מוסלמנים" ונפוחי־כפן במחנה. מובן שמתי־רעב לא היו כלל. רצה הגורל, שיחד עם הגדלת המנות ושפור הטיב אפשר היה בקלות ל"ארגן" מזון נוסף בסביבה וצריך היה רק קצת יוזמה ותושיה. עם סיום אסיף הדגנים והתחלת אסיף תפוחי האדמה, החלו אכרי הסביבה לספק את ה"קונטי־גנט" (מכסות התוצרת) שהוטל עליהם מטעם הגרמנים. לבורות שליד גדר־המחנה, אותם חפרנו בימינו הרא־שונים בבודזין, הובילו עתה תפוחי־אדמה לאסום לחורף. אנחנו סחבנו מעגלות האכרים כל כמה שיכולנו. העגלות נסעו בשיירות ונעצרו ממש לידינו ואנחנו היינו נגשים ומורידים תפודים מהעגלות מלווים, לפעמים, במבטו המרשה של האכר. לפעמים האכר התעלם ממעשינו, משים עצמו כלא משגיח בנו ולעתים נדירות נתקלים באכר קוצף ומפריע למעשינו. השתמשנו בתפוחי־האד־מה בצורות ובאופנים שונים: בשול בקליפות ומקולפים, מרקים, תפוחים אפויים וכד׳. היינו מכניסים חלק מהם למחנה והנשים היו משלמות בעין טובה בעד התפוחים הטריים והטעימים. גם קבוצת עובדי ה"חקלאות" נת־ברכו אז בברכת תפוחי־האדמה.

עובדי המפעל נהנו גם הם מברכת תנובת השדה שהביאו אכרי הסביבה. כמה ביתנים גדולים שעמדו ריקים נהפכו עתה לאסמי דגנים וכל מי שרצה נכנס ולקח מה שרצה: שפון, חטים וכיוצא באלה. בתקופת הסתיו, כשעבודותינו בבניית הצריפים ליד המחנה נסתיימו, באנו גם אנו לעבוד במפעל ושם נהנינו משפע הדגן באסמים. היינו מביאים מלא הכלים גרעינים ומכינים אותם באופנים שונים למאכל. היינו קולים אותם על האש ואוכלים אותם חמים וטעימים וטועמים בהם את טעם המן, שזומן לאבותינו בימי קדם בלכתם במדבר, או שהיינו כותשים את הגרעינים אחרי הקליה ומבשלים מהם דיסה. לעתים, היינו מוסיפים אותם לתפוחי אדמה במקום גריסים ומבשלים מרק. העקר, אפשר היה להשביע את הרעב ולא להיות נתון רק למנה שהוקצבה לנו מטעם המחנה.

אם הוקל לנו ממצוקת הרעב ויכולנו למלא את כר־סותינו מכל הבא ליד, הרי סבלנו קשות ועונינו ענויי־שאול ממש משתי מכות אחרות, שהציקו לפעמים לא פחות מהרעב. היו אלה מחלת הגרדת ומכת הכנים; שתי־הן באו כתוצאה מהצפיפות והדוחק של מגורי המחנה והקיפו את רוב אוכלוסי המחנה, להוציא את אלה, שחיו בתנאים טובים יותר ובעקר אלו שגרו ב"ספרטקות", בהן גרו בקבוצות קטנות ונהנו מלבוש נקי ומסודר. לבוש זה סופק להם מהמחסן ובעקר לבנים אותם כיבסו והחליפו תכופות, דבר שנמנע מאתנו. את כותנותינו ותחתונינו היינו נושאים עד שבלו ונקרעו עלינו, ורק היו מחטאים אותם בכל פעם שהגיע תורנו למקלחת. שתי הצרות האלה צרבו ואכלו, שרפו ועינו את בשרנו כגחלים לוחשות. מדובר הפעם לא בכינת הבגדים, אותה, או לפחות את רובה, הצליחו להשמיד בתא החטוי, אלא בכינת העור, שעיקר מושבה היה במפשעת ותחת בית השחי אבל היתה מצויה בכל מקום שעיר בגוף. הכינה היתה ננעצת בעור, עוקצת ומוצצת את הדם כמאות עלוקות זעירות. לא היו במחנה אמצעים נגדה, וכדי להקל על עצמנו במקצת, היינו מוציאים אותן אחת־אחת ע"י נעיצת הצפורניים בעור, מריטת השער ומריטת הגוף. סבלתי מהשרצים הקטנים והמציקים הללו כל שנות שבתי במחנות ופרק זמן אחרי שחרורי עד שהד.ד.ט. שיחררני מהם.

קשה שבעתיים ממכת הכנים היתה מחלת הגרדת

שכסתה את כל הגוף ולא היה אבר נקי ממנה. ביחוד היו נגועים פרקי הידיים ובין האצבעות בפצעים זעירים אלה שצרבו את העור כאש לוהטת. קשה, מענה ומציקה במיוחד היתה בימות הקיץ הלוהטים, עת הגוף הזיע בעבודה ובלילות על יצועי הדרגשים בצריף הגדול, עליהם שכבנו צמודים גוף אל גוף. היינו מגרדים את עורנו, שורטים ומורטים את בשרנו עד זוב דם, על מנת להקל במקצת על עצמנו מהנגע הצורב והאוכל — אך ללא הועיל. גם לנגע זה, המענה והמדכא, לא היו תרו־פות או אמצעים אחרים פרט לנוזל, שהופק, כנראה, מצואת אדם ושאי־אפשר היה לסבול את צחנתו. מאלה שהתגברו על הריח המבחיל והזדקקו לטפול באמצעי הזה, על מנת להקל קצת על יסוריהם, התרחקו האחרים, מפני שאי אפשר היה לעמוד במחיצתם. המצב של רוב הנגועים בנגע הזה השתפר רק עם שנוי המקום ושפור תנאי המגורים והתברואה במחנה הרכוז בודזין.

במצב הבדידות שאפפני עם העברת קבוצתנו והפרידה ביני ובין אברהמ׳קה בקשתי להאחז במישהו מהנשארים, לקשור ידידות עם מישהו. אך הדבר לא עלה בידי. יחד עם אברהמ׳קה אחי היו בין הקבוצה שחזרה, חברים וידידים מנוער, שיע פוגל, יצחק הורנפלד ואחרים, הב־רים מילדות וידידים בנפש עד הזמן האחרון וגם קרובי משפחה ובראש ובראשונה מיילך רוזנבלט, שלא רק קשרי משפחה קשרו את בתי הורינו ואותנו. בין הנותרים בקבוצתנו לא היו לי חברים וקרובים כאלה. רובם היו צעירים ממני ועם שנים־שלושה בני־גילי לא נקשרו קשרי אחוה וידידות. עם אחד, בן־גילי וקרוב לי, שעבד וחי מחוץ למחנה, הייתי נפגש לעתים רחוקות מאוד. זה היה מאיר רוזנבלט (פריס).

קשה היה לי לקשור קשרי חברות וידידות בבודזין, עובדה אותה הדגשתי בספרי על בודזין של פייקס. יחסים כאלה, אולי לא יתכנו בתנאי רעב, פחד וחוסר תקווה. עם הסתלקותו של פייקס לא נשתנו התנאים בהרבה, פרט לרעב שהוקל בהרבה. כל זה גרם, שכל אחד דאג רק לנפשו והיתה התנכרות כללית של אחד לשני. גם עם קרובי מצד אמי ואמו, אברהם לוקסנבורק מקראשניק, שנודע לי עליו באקראי, לא הצלחתי לקשור יחסי קרבה על אף שרציתי בזה בכל לבי. על־כן, יקרה כל־כך ושמורה עמוק בלבי ההיכרות שהפכה לידידות עם אחד מהקבוצה הוורשאית, שאת שמו איני זוכר לצערי הרב. היכרותנו מקרית היתה — ואולי לא כל־כך מקרית — מכל מקום פלא היה בעיני מי או מה הניעוהו לפנות אלי ויתכן שהיתה כאן זיקה של נפש בודדה אחת למשניה, משיכה אנושית של אדם לרעהו.

הוא עבד עבודת לבלרות באחד ממשרדי המפעל יחד עם פולנים ואזרחים גרמנים. הדבר איפשר לו ל״אר־גן״ דברים שונים. פנייתו הראשונה אלי היתה בענייני מסחר; הוא מסר לי מצרך כלשהו וביקשני למכרו בשבי־לו ובמשך כמה ימים היה מביא כל יום דבר מה למכירה, בעיקר סוכר בקוביות, מצרך מבוקש מאד במחנה. היח־סים הלכו והתהדקו להיכרות קרובה ואחר כך התפתחו לידידות ממושכת עד שהועברתי מבודזין.

אכן לא למסחר נוצר האיש הזה ובוודאי לא למסחר בתנאי בודזין. היה זה איש נעים הליכות, דבורו שקט ורגוע, עשה רושם של בר־אוריין המתבל דבריו באמרי חכמה והומור. יום־יום היינו מזדמנים ומשוחחים על עניינים שונים. לא פעם, כשלבי היה מר עלי וביחוד אחרי אובדן אחי אברהמ׳קה ואתו חברים וידידים בחסול מחנה ראחוב, היה הוא מנחמני ומעודדני ועוזר לי להת־גבר על יאושי. הוא עזר לי במצבים שונים וזכרו שמור אתי עד היום הזה.

מופלאה לא פחות היתה פגישתי האחרת — והפעם עם קרוב משפחה מצד אשתי. יום אחד נכנסתי למספרה אחרי עמידה ממושכת בתור, וגם בפנים המספרה צריך הייתי לחכות עד שיתפנה מקום. מחוסר סבלנות הסתו־בבתי בשטח הצר של חדר המספרה הלוך ושוב. והנה נפל מבטי על רשימה התלויה על הקיר ובה שמות עובדי המספרה. נגשתי והתחלתי קורא ברשימה ונתקלתי בשם ארול. היה זה שם משפחה של הרבה מקרובי אשתי בסירוצק וצעיר אחד מהם, ישרוליק, עבד בוורשה כספר. לפני שנים נפגשתי עם הבחור והכרתיו כבחור יפה־מר־אה, עם רעמה שחורה, חינני ונחמד. נסיתי לזהות לפי הזכרון את ישרוליק ולא הצלחתי. תוהה עמדתי ושאלתי את עצמי, האם באמת זימן לי הגורל פגישה עם שריד ממשפחת רחל׳ה שלי? לא יכולתי להתאפק ושאלתי: מי כאן ארול? אז הראו לי על בחור שעבד בקצה המס־פרה ליד החלון. נגשתי ושאלתיו אם שמו ישרוליק והוא ענה — ״כן״. אמרתי לו מי אני ושאלתיו אם הוא זוכר אותי. הוא נזכר בי ועמדנו אז נרגשים שנינו לעיני האנשים הנמצאים במספרה שהתרגשו אף הם.

אין תימה, שלא הכרתי את ישראליק לפי מראהו. במקום העלם הצעיר והיפהפה מלפנים, עמד עתה לפני איש מדולדל, שחוח קמעה ועיניו היפות השחורות לפנים — שקועות ונפולות כלשהו. לא התפלאתי על מראהו

לאחר שסיפר לי קצת מתלאותיו ואשר עבר עליו בזמן המלחמה.

הוא היה נשוי לבחורה מווילנה, וכשהחלה הנהירה הגדולה מזרחה בסתיו 1939, יצאו גם הם במטרה להגיע לקרובי משפחת אשתו בווילנה ולא הספיקו להגיע לשם עד שסופחה זו למדינת ליטא. כשפלשו הגרמנים לרוסיה התחילו שוב בנדידה מזרחה והספיקו להגיע עד מינסק ושם נתקעו ונשארו כשנתיים. הוא סיפר לי על השמדת 70 אלף יהודי מינסק, על הזוועות והברבריות להן היה עד ובהן נספתה גם אשתו ועל הסבל והתלאות של השרידים, כ־300 במספר, שקומץ מהם הגיע עד בודזין.

ספרתי לו על עצמי ועל רחל׳ה קרובתו, גם על הור־ריו, על משפחתו הקרובה ועל הגירוש מסירוצק לו הייתי נוכח. מצאתי בו איש נחמד ונעים, כלפנים, ולכן נקשרו בינינו יחסי קרבה וידידות כל־זמן היותנו יחד בבודזין. התחלקנו בינינו ועזרנו זה לזה במה שיכולנו והוא נשאר עתה בשבילי הנפש הקרובה היחידה ממשפחתי ומשפחת אשתי עד שאבדתי גם אותו.

רצח קבוצת הבלז׳יצאים, כעונש על בריחת חבריהם מהמפעל, היה רצח ה״עונש״ הקבוצתי האחרון בבודזין, עד הרצח ההמוני בלילה אחרון למחנה העבודה שעוד ידובר בו. ברם, הרצח לא פסק כל הזמן ואם מפקדי המחנה לא עסקו בו, הרי לקחו המרצחים ה״קטנים״ בדמותם של השומרים האוקראינים את יזמת הרצח לידיהם ורצחו בכל הזדמנות. כפי שספרתי, הופקד משמר אוקראינים על כל קבוצת עבודה שעבדה בשטח לא סגור, מאז נכנס המפקד החדש לתפקידו. אי־אפשר היה לברר או לקבוע אם היו כאן הוראה חשאית או רמז חשאי מאת הממונים עליהם או שהם עשו את מעשיהם על דעת עצמם. יתכן והם ״פיצו״ את עצמם ב״משחק״ זה של רצח יהודים על הטורח הנוסף והשעמום שבש־מירה עליהם, דבר שפטורים היו ממנו בימי פייקס ימ״ש, עת היו חייבים רק להביא את העובדים למפעל ולהחזירם בערב ובמשך היום כולו היו חופשים למשחק הקלפים ולשעשועים אחרים.

אם כך ואם כך, הרי במשך תקופה מסויימת בחדשי הסתיו המוקדמים לא עבר, כמעט, יום בלי רצח. כל מקרי הרצח בוצעו עתה בשיטה אחת וכמעט כולם במקום עבודה אחד — בזידלונג. הרוצח האוקראיני נטפל היה לקרבנו על לא עוול בכפו ותמיד, כמובן, בתואנה כלשהי, של התרשלות בעבודה או העדרות ממנה וכד׳. ראשית היה מתעלל בו במכות ובמהלומות או שהיה מענהו ב״תרגילים״ מיוחדים ואחר־כך, לפתע, ציווה עליו לרוץ, כאילו חלק מה״תרגיל״ וכשהיה הקרבן מתרחק כדי יריית־רובה, היה הרוצח יורה בו והורגו, באשמת נסיון בריחה, כביכול. באופן כזה נרצח גם מי שהיה האינטנדנט של בית הקברות היהודי ברחוב גנשה בוורשה, פוזנר בנו של הרב ר׳ חיים פוזנר, הרב הנודע מרבנות ורשה ורב צבאי של D. O. K. ורשה.

שני מקרים של נסיון רצח בשיטה זו קרו גם בקבו־צתנו ורק בנס נצלו השניים והם גם זכו להשאר בחיים.

באותו זמן סיימנו את עבודת הקמת הצריפים ליד המחנה והועברנו לעבוד בבניין הקולנוע בזידלונג. הבניין היה מבנה לבנים גדול, שעתה הוסיפו לו קירות ומחיצות והכשירוהו לתפקיד אחר. אנחנו עבדנו בעבודות בניין בתוך הבית ועבודות שונות סביבו. יום אחד הודיע, בהתאם להוראה, חבר קבוצתנו, שמואל פריברג, (חי ביפו) לשומרו האוקראיני שהוא יוצא לצרכיו וכשהורשה ללכת נגש לבית הכסא שהיה בחורשה בקרבת מקום. משחזר לאחר כמה רגעים נטפל אליו האוקראיני בשא־לות: לאן הלכת? מה עשית? לא הועילו לו כל טענו־תיו של שמואל שהודיע ושאל רשות וקיבלה, והאוקראיני התחיל להלום בו בתואנה שרצה לברוח ולזה הצטרף מיד אוקראיני שני והרביץ אף הוא. הם הכו בידיהם ובקתות רוביהם ושמואל צעק במכאוביו על העוול וביקש מהם שירפו ממנו אך ללא הועיל. ברגע מסויים ציווה עליו אחד האוקראינים לרוץ וכבר הפך את רובהו והיה מוכן לירות. שמואל, שידע כבר מה פשר ה״ריצה״ הזאת, לא נשמע לרוצח וצרח עוד יותר, עד שצעקותיו נשמעו בבתי הזידלונג הסמוכים ונשי הגרמנים יצאו והתחילו גם הן בצעקות ובאיומים לעבר האוקראינים, על שום־מה הם מענים את הנער, הן חרפו וגדפו אותם מרחוק ואז הרפו הרוצחים מקרבנם וכך ניצל.

המקרה השני קרה לחברנו הרשל בלאט (חי בקנדה) ורק עירנותנו הצילה אותו. וכך היה המעשה: יום אחד סחבנו שקי מלט ממחסן מרוחק מהבניין, כשהשומר האוקראיני מלוונו ושומר את צעדינו כל הזמן, הלוך וחזור. היינו מעמיסים במחסן כל אחד שני שקי מלט ומעבירים אותם על הכתף לבניין הקולנוע. והנה נטפל אלינו האוקראיני, שהולכים אנו לאט מדי ושעלינו למהר יותר. הוא האיץ בנו ואנו השתדלנו למלא את פקודתו ככל האפשר והחשנו את צעדינו. באחד ממחזורי הסחיבה התאנה לנו במיוחד וככל שרצנו עם שני שקי המלט הוא צעק ״יותר מהר, מהר יותר״ ומתוך פחד החשנו את הרי־צה. כשהיינו ממש ליד הכניסה לבניין התמוטט הרשל בלאט מעייפות ומקוצר הנשימה ושני שקי המלט נשמטו

לארץ יחד אתו. אנו המשכנו בדרכנו והכנסנו את השקים שלנו לתוך הבניין וכשיצאנו בדרך חזרה ראינו את האוק־ראיני מתעלל בהרשל, מכה ובועט בו בכל כוחו בראשו, בפניו ובכל חלקי גופו. כשהתמוטט הרשל הקים אותו חזרה והחל הולם בו שוב וכשהתמוטט ממהלומות היד החל להלום בו בקת הרובה. הרשל נפל שוב מהענויים הקשים והאוקראיני הקימו והפעם פקד עליו "לרוץ". הרשל עשה תנועה לפי הפקודה והחל לרוץ אבל לא הספיק להתרחק אלא שנים־שלשה צעדים כאשר צעקנו לו במקהלה "עמוד". הוא עצר אינסטינקטיבית אבל רצה להמשיך ולשאלתנו "מה אתה עושה, מה אתך?" השיב "מה אכפת לי כבר. כמה אפשר לסבול, שיגמור אתי". אנחנו לא נתנו לו לזוז והאוקראיני, בראותו את עמידתנו הנחושה ובהבינו שתעלולו לא הצליח, ציווה עלינו לחזור לעבודה וכך המשכנו בסחיבת שקי המלט.

אנחנו, שהיינו ידועים כפועלים טובים ונהנינו עד עתה מיחס מיוחד מצד כל השלטונות במחנה, התיעצנו בינתיים וטכסנו עצה מה לעשות, כדי לא להיות קרבנות לתאוות הרצח של הרוצחים האוקראינים. החלטנו להגיב ומשבא מייסטר מכאל לבקור־פקוח שגרתי לא הססנו וספרנו לו את כל העניין. הוא הסתכל בהרשל וראה את סמני הפגיעות והבטיח לסדר את העניין עם ה"שוויין" האוקראיני. ואמנם הוא נגש אליו והזהירו אזהרה חמורה לא להתחיל עם היהודים "שלו", שכן הפירמה מכירה אותנו שנים ולא תרשה להתעלל בנו. האזהרה עשתה את פעולתה, האוקראיני הניחנו לנפשנו אותו יום ויותר לא ראינוהו כמלווה שלנו. המלווים שבאו במקומו ידעו, כנראה, על המאורע ועל האזהרה ושוב לא התנכלו לנו.

באופן כזה יכולנו להמשיך בעבודתנו ללא הפקוח הקפדני של המשמר האוקראיני ובלי ההטרדות והסכנות הכרוכות בו. השומרים, משנודע להם שאנו הקבוצה שנהנתה מיחס מיוחד גם בימי פייקס, בגלל שלא ברח־נו גם משנשארנו בלי שמירה ביער, החלישו את שמירתם עלינו. היינו שוב חופשים בתנועותינו במקום העבודה, פרט ללויוי לעבודה וחזרה ממנה.

יום אחד הופתענו בראותנו מחנה גדול של אנשים בלתי מוכרים ומוזרים מפוזר סביב בניין הקולנוע. התב־רר, שאלה הם גולים רוסים שהורחקו וגורשו ממקומות מגוריהם מאזורי החזית, שנעה עתה כל הזמן מערבה. במחנה היו אנשים מבוגרים ונשים וילדים מכל הגילים. לא היו ביניהם אנשים צעירים. הם ישבו משפחות־מש־פחות או התגודדו בקבוצות. הם הדליקו מדורות מפסולת עץ הבניין הפזור בסביבה ומענפי העצים בחורשה והת־חממו לידן. בהזדמנויות שונות, באין עין פקוחה עלינו, נכנסנו בשיחות עם הפליטים המסכנים, והם סיפרו לנו על עצמם, על היחס האכזרי של השלטונות הגרמניים לאוכלוסייה האזרחית, על הגירושים ועל תלאותיהם עד הגיעם הנה. על מה שצפוי להם בעתיד לא ידעו דבר, אם יובילום הלאה לגרמניה או ישאירום לעבודה במקום. תלאות המלחמה, טלטולי הדרך והאכזריות בהם התנסו לפני גירושם ממקומותיהם ועד הגיעם למקום הזה נתנו את אותותיהם בהם, בהתנהגותם ובתגובותיהם. הם נראו תשושים ומיואשים, אדישים לאשר יקרה בעתיד הקרוב. צרורותיהם ומטלטליהם היו פזורים בשטח וכאילו מופק־רים. בהוודע להם מי אנחנו לא הססו לשוחח אתנו ולה־שיח לפנינו את אשר בלבם. הם סיפרו לנו מה שידעו על קורות היהודים בסביבתם וגם על המתרחש בחזית. פגי־שה זאת היתה לנו בבחינת אשור מוחשי, דוגמה חיה לידיעות הקלושות שהיו לנו בתנאי הנתוק המוחלט בהם חיינו בבודזין, על התבוסות והנסיגה של צבא הרייך ה"בלתי מנוצח". היה זה בשבילנו משום ספוק־מה ונחמה־פורתא על סבלותינו וחזוק להכרה ולתקווה, ששלטון הרשע הנאצי יתמוטט בקרוב, יקרנו אשר יקרה, נזכה או לא נזכה, חלילה, לחיות ולראות את התבוסה במו עינינו.

היה קיים קשר כלשהו עם העולם החיצון וגם עם תנועת המחתרת הפולנית גם בתנאי בודזין. קשר כזה קויים גם מוורשה ע"י יהודי המחתרת שחיו בצד הארי. הקשר היה פועל רכבת פולני, אמיתי או מחופש, שהיה מבקר לעתים בבית המלאכה שמחוץ למחנה ובו עבד כסנדלר חברי הטוב מאיר רוזנבלט. נפגשים היינו לעתים רחוקות — בעלי המלאכה חיו ולנו מחוץ למחנה — אבל בפגישותינו היה מספר לי על בקוריו של הפולני, על הקשר שמקיים מנהל בית־המלאכה שמעון גרוסמן (חי אף הוא) מקראשניק עם בתו המחופשת כפולניה בוור־שה ועל העזרה שמגיש איזה מוסד או ועד, שאז לא ידעתי מהו ומה טיבו, לקבוצת אישים מיהודי ורשה בבודזין. אישים אלה היו בחלקם ידועים בבודזין, ביניהם רבני ורשה שטוקהמר (ז"ל) ושפירא יב"ל (חי בגרמנ־יה), ל. בלוך ז"ל, שנמצא אז במחנה בקראשניק, ד"ר וודובינסקי (חי באמריקה), ד"ר פרידהיים ואחרים. כל אלה היו בשבילי ידיעות קלושות, מכלי שני ושלישי ואת טיבם ומהותם של קשרים אלה לא ידעתי עד לאחר השחרור.

בסתיו סיימנו את כל עבודות הקמת הצריפים והת־חלנו לעבוד במפעל ושוב בהדרכתו של נגר־הבניין

הישיש, מכרנו הוותיק. עבורי ועבור כל אנשי הקבוצה היו אלה סדורים חדשים לגמרי, סדורים וסבלות חדשים. כאן התחילו התלאות השכם בבוקר עם הצעדה הארוכה לעבודה, מרחק 4—3 ק״מ למפעל. ״צרת רבים — חצי נחמה״ אומר הפתגם, אבל במקרה זה לא היתה כל נחמה בעובדה, שסבלי הוא סבל הצבור הגדול הצועד כאן, המונה למעלה מאלפיים איש. נהפוך הוא, הסבל גבר עם תחושת הכאב ואזלת היד של כולנו, המובלים לעבודה ע״י קבוצת אוקראינים מרושעים ושואפי דם זדוניים.

המצעד של טורים ארוכים בני מאות ״חמישיות״ היה ענוי יום־יומי, החל מהצעידה בקצב לפי פקודות מפקדי הפלוגות שחזרו וצעקו כל הדרך — ״שמאל, ימין־שמאל״ ״אחת, שתים, שלש, ארבע, שמאל״ ״החלף רגל״ וכד׳. ונוסף לזה, דרישת מלווינו־שומרינו האוקראינים לשיר כל הדרך בלי להתחשב במזג האויר, אם זה בוקר־סתיו, אם מזג אויר סגרירי או גשם שוטף. כל הדברים יחד היו התעללות בקהל האנשים המעונים והחלשים הללו. ואכן הלכנו הלוך ושיר לאורך כל הדרך, שרנו בכל השפות שידענו, החל משירים ידועים ועד לשירי־לכת צבאיים של הצבא הפולני עליו השלום, מהם היו השומרים שלנו מרוצים ביותר. נוסף לשירים אלה שרנו שירים ביידיש שירי אמונה, תקווה ונחמה ושירים לאומיים בעברית. שירים כ״אבינו מלכנו״, ״אני מאמין״, ״הללויה״ ואחרים נסכו מעט כוח וחזקו במקצת את רגלינו העייפות והכושלות. הם ליכדו קצת את שורותינו על אף ההרגשה המרה, בבחינת ״איך נשיר את שיר ה׳״ לפקודת צוררים וטובחי יהודים אלה. היינו נוקמים בהם בהגניבנו לרפרטואר שירים, שלו שומרינו היו מבינים את תוכנם אין ספק שלא היינו יוצאים נקיים מתחת זרועם הקשה. למזלנו, הם לא הבחינו בתוכן שירינו ולא איכפת היה להם באיזו שפה אנו שרים, למרות, שמזמן לזמן היו דורשים שנשיר שיר מסויים שנתחבב עליהם בשל נימתו העצובה או העליזה, הכל לפי מצב רוחו של האיש.

אוירה אחרת לגמרי והרגשה שונה שררו בשטח המפעל עצמו, שם פטורים היינו ממוראם ומתעלוליהם של הס.ס. ומלאכי השרות והמוות שלהם — האוקראינים. שם, בשטח רחב הידים של המפעל, על ביתניו הגדולים והמרווחים ועל בתי המלאכה השונים הגדולים: נגריה, מסגריה, מוסך וכו׳, נבלע ההמון הגדול הזה ו״לא נודע כי באו אל קרבו״. כאן עבדו גם מאות אזרחים גרמנים בתור בעלי מקצוע, מנהלי ומפקחי עבודה ומנהלי משרדים. היו כאן גם עובדים פולנים רבים בכל מקומות העבודה. הדבר הבולט ביותר בשטח המפעל היה, שלא נראו כאן גרמנים במדים פרט ל״וורקשוץ״, וזה נסך בכל אחד מאתנו תחושה אחרת, חופשית יותר. כאן יכול היה כל אחד לדאוג — ואף דאג — לעצמו ולמחייתו וכל אחד ניצל את האפשרות הזאת כמידת יכולתו. אלה שעבדו עם הפולנים יחד מכרו להם חפצים וקנו תמורתם מצרכים שונים. למרות המחסור, הקשיים והפחד התנהל בבודזין המסחר בחפצים, ביחוד חפצי הלבשה והנעלה, כל הזמן ולא פסק עד חסול המחנה. מקורות החפצים שונים היו. עד לתקופת סתיו 1943 הגיעו למחנה קבוצות יהודים מגורשים מהסביבה הקרובה והמרוחקת יותר. קבוצה אחרונה כזאת היתה הקבוצה מהרוביישוב שמנתה כ־350 יהודים שהצטיינו בלבושם ובחזותם הנאים ונראה שהביאו עמם אמצעי־מחיה הגונים. הם הגיעו בסוף אוגוסט או בראשית ספטמבר והחפוש אחר כסף וחפצים לא היה קפדני כבימי פייקס. לפי הידיעה הם הועסקו בזמן האחרון במחסן מיון בגדים וחפצים של היהודים המגורשים מערי הסביבה שרוכזו שם, ולכן הם באו מסודרים כל־כך. גם קבוצות אחרות הגיעו בלבוש מסודר יחסית ואלה שלא הביאו אתם אמצעי מחיה אחרים, כסף וחפצים, העדיפו לבוש בלואים על הרעב. העניין היה פשוט: האיש החליף את בגדו הטוב עם מכרו הגוי, שהביא לצורך זה מהבית לבוש קרוע ובלוי בתוספת ככר לחם ומזון אחר או גם כסף. ה־× שסומן בצבע שמן על כל חלקי בגדינו, לא היווה אף פעם בעיה בסחר־חליפין מסוג זה, והוא הוריד רק במעט את המחיר. המחסור בלבוש אצל האוכלוסיה הפולנית היה חמור ועם הסרת הצבע ידע כל אחד להסתדר. קלים יותר היו עסקי החליפין של נעליים ומגפיים, שעליהם לא הוטבעו סמנים ולא היה כל קושי בהחלפתם ומכירתם. בכל אופן, דאג כל אחד להחזיק מעמד, לא לרדת לדרגת ״מוסלמן״ ובטוח היה שאת בגדו הקרוע או את נעליו הבלות יחליפו לו במוקדם או במאוחר.

מקור לא מבוטל אחר למסחר החפצים היה מחסן הבגדים של המחנה. המחסנאים רצו גם הם לחיות היטב ואפשרויותיהם היו טובות. היו להם ״סוכנים״ קבועים בין מכריהם במחנה ולהם מסרו חלקי לבוש וכלי לבן מכל הסוגים למכירה ואלה נמכרו בכסף מלא. החפצים הללו לא היה בהם כל קושי או בעיות של הסרת הצבע וכו׳. היו אלה חפצים ״עובר לסוחר״ והקונה בטוח היה, כי יקבל פי כמה מהמחיר ששילם כשיביא חפץ כזה למכירה בכפרו או לשכניו ומכריו בעיר — והמסחר שגשג.

מקור נוסף וחשוב לא פחות ל"ארגון" היו בתי המלא־כה בהם עבדו היהודים. לדוגמא: אלה שעבדו בהכנת חלקי אלומיניום לאוירונים עשו מפח האלומיניום כלי אוכל בשביל אנשי המחנה שהיו זקוקים להם לקבלת האוכל במחנה ובמפעל וגם השתמשו בהם ב"מחסן" לדברי אוכל שקנו. כמו־כן עשו מאלומיניום חזק יותר וממתכות אחרות כפות וסכינים, שגם הם היו עוברות לסוחר. יתר על־כן: אלה שעבדו במכונות ובמכשירים המיכניים הכינו כלים שונים ומכרום גם לפולנים שעבדו במפעל, תיקנו כלי־בית שונים עבורם ובאו על שכרם. עם השמדת האוכלוסיה היהודית נשארה האוכלוסיה הפולנית ללא בעלי מקצוע בשטחים שונים ותפירת בגד או נעליים היתה בעיה חמורה לא פחות מהשגת החומרים לעשייתם. בשטחי מלאכה רבים אחרים היה המצב חמור לא פחות. כך, למשל, התקיימו היהודים שעבדו כזגגים בבודזין יפה מאומנותם, ע"י זה שיכלו לסחוב חתיכת זכוכית ולמכרה לפולני, דבר לא יסולא בפז בזמן ההוא, והיו גם מקרים שהפולני היה מבריח את הזכוכית מחוץ למפעל והיה משלם לזגג היהודי עבור חתוך הזכוכית והתאמתה למידה הדרושה.

ואחרון־אחרון חשוב: כבר נזכרו לעיל אסמי התבואה העצומים, שהיו לעת ההיא במפעל בודזין. היה זה ביתן 3, אולם עצום ממדים בו איחסנו הגרמנים אלפי טונות של גרעיני תבואה. כל שלא היה לו מקור אחר להשביע את רעבונו היו המחסנים האלה עבורו מקור־מחיה לא אכזב.

העבודה העיקרית של מפעלי "היינקל וורקה" ליצור מטוסים התרכזה בביתן מס. 5, בו רוכזו מרבית המכו־נות, המתקנים והמכשירים הטכניים לעיבוד חלקי המתכת השונים לאוירונים. המפעל בבודזין היה סניף של מפעלי Heinkel Werke, Rostock ליצור מטוסים, וכאן יצרו חלקים שונים. בביתן הזה והקרוב לו, מס' 4, מרוכזים היו רוב פועלי היצור והאחרים עבדו בחברות בניין שפע־לו בשטח המפעל, בבתי המלאכה השונים וגם בשירותים. כמו כן עבדו במכבסה. היו מטבחים נפרדים לאסירי המחנה, לגרמנים ולפולנים. חלק מהיהודים הועסק גם בעבודה משרדית והנשים — כמעט כולן — בעבודות שירות.

קשה ומלאת תלאות במיוחד היתה החזרה למחנה בערב. עם ימי הסתיו המתקצרים והולכים, היינו מסיימים את המסדר אחרי־העבודה — בו מנה כל ראש קבוצה את קבוצתו והביאה למקום מפגש הפלוגה ושם מנה מפקד הפלוגה את פלוגתו ומשם למקום המסדר הכללי בו התכנסו כל הפלוגות מכל מקומות העבודה ומפקד הגדוד, שצ'יפיאצקי, החל מונה וסופר את כולם, כשהיום החשיך. לא אחת היינו ממתינים, אחרי שהכל היה מוכן כבר ליציאה, לבוא המשמר האוקראיני, שצריך היה ללוותנו למחנה ואנשי המשמר, כנראה מתוך כוונה תחילה ובז־דון, היו על־פי־רוב מאחרים להגיע. וכשבאו סוף־סוף, החלה שוב הספירה בשער היציאה. גם זה לקח זמן רב והיינו זזים לדרך בחושך גמור. בערבי הסתיו הגשומים והקרים היה זה קשה במיוחד והיו גם ערבי כפור, תופעה שכיחה בסתיו הפולני.

בערב החשוך היתה הצעדה בסך גרועה פי־כמה מאשר ההליכה באותה דרך בבוקר. אחרי יום העבודה במפעל היתה הליכת 4 הק"מ בתוספת השירה הרצופה מבצע קשה בחשכת הליל. גורם מקשה נוסף היו נעלי העץ, או נכון יותר, סוליות העץ של הנעלים שהיו נתק־לות באבני הנגף של הכביש וגרמו לתקלות רבות. מדש־דשים היינו בשלוליות המים שהצטברו על הכביש הגרוע, המים חדרו לנעלים הקרועות והרטיבו את רגלינו, ואוי לו למי שיצא מהשורה על מנת לעקוף את השלוליות. רוב השומרים החזיקו את רוביהם דרוכים ומוכנים ליריה, אמצעי נגד הבורחים הפוטנציאליים בחושך. גרועה מכל היתה ההליכה כאשר הכפור הקפיא את הכביש הרטוב, אז היינו מחליקים על הכביש החלק ומועדים כל כמה צעדים. אחרון אחרון גרוע היה ה"ס־פורט" שערכו להם האוקראינים במצעד הערב הזה. היו מוציאים בתואנה כלשהי מישהו מהשורה, לוקחים אותו הצדה, ונטפלים אליו ומתנכלים לו. בתחילה הלמו בו מכות בטענה: הלכת לא נכון, יצאת הצדה ועוד בסגנון זה. אחר היו עורכים חפוש בכליו ממש ובכיסיו, זאת היתה המטרה, היו גוזלים ממנו מה שהיה אצלו, כסף וגם מצרכים כאלה שהיו להוטים אחריהם ואחרי זה היו מריצים אותו להשיג את קבוצתו ושורתו באזהרה, שלא יהין לספר למישהו או להתאונן על מה שקרה.

באופן כזה היינו מגיעים בשעה מאוחרת ממש לשער המחנה, וכאן התחילה ספירה חדשה שנמשכה זמן רב. בספירה זו נוכחו תמיד מפקד המחנה ועוזריו הס.ס. שהיו מסודרים בשני צדי השער והיו מונים את השורות ורוש־מים את הסיכום. גם שטוקמן המפקד נוכח במיפקד הערב. כאשר נכנסנו סוף־סוף למחנה החלה העמידה בתו־רים לארוחת ערב ולמנת הלחם שנמשכה עד לשעת כבוי האורות, בה היה על כל אחד להמצא על דרגשו.

גם השינה לא קלה היתה. האויר והאוירה בצריף בו שוכנו למעלה מ־600 גברים היו קשים מנשוא ואין

לתארם במלים. היו הגדרות קולעות שונות לאויר הזה בצריף כגון: "אפשר לחתוך את האויר בסכין", או "אפשר לתלות גרזן באויר". היו גם טפוסים שונים שהוסיפו משלהם לצחנה בצריף על ידי עשיית צרכיהם בפינות הצריף. שומרי הלילה של הצריף התחקו אחריהם לתופסם, אלא שלא הצליחו אף פעם לתפוס מישהו. בנוסף לכל זה הציקו הגרדת וכינת העור ופעולת שתיהן החריפה בשעות הלילה בהתחמם הגוף. פעמים לא הצלחתי לעצום עין על אף העייפות מיום העבודה המפרך ובבוקר קמתי עייף ורצוץ יותר משהייתי בערב.

לא חסרו גם אנשים חסרי מצפון, אלמנטים אפלים, שניצלו את עייפות חבריהם וגנבו מהם באפלת הלילה כל שיכלו — כסף, חפצים ואף מצרכי אוכל. קרה לעתים קרובות, שמישהו קם בבוקר בצעקה "אוי, מ'האט מיך אומגליקלעך געמאכט". התברר שסחבו ממנו את אמצעיו האחרונים לקיומו העלוב בבודזין.

כך נמשכו הימים ואף השבועות, קודרים, אפלים, עצובים ומחוסרי תקוה לשנוי כלשהו במצב. היאוש שלט בכל, אף שהרעב לא הציק עתה כל כך ונפוחי־כפן ו"מוסלמנים" כמעט שלא נראו. גם אלה שהיו קודם "מוסלמנים" התאוששו ומצבם השתפר. באופן שגרתי ומתמיד המשיך כל אחד את מלחמת הקיום, יצר החיים עשה את שלו ולפיו השתדל כל אחד להחזיק מעמד בכל האמצעים. אלא שבשיחות בינינו היתה דעתנו תמיד, שלשוא כל המאמץ הזה וכי גורלנו נחרץ.

באו ימי ראשית נובמבר ואישרו את כל חששותינו. על חסול מחנות טרבניק ופוניאטוב על רבבות היהודים שבהם נודע לנו תיכף להתרחשות האסון. על־אף ששני המחנות היו רחוקים מרחק גיאוגרפי ממחננו, וקרובי משפחה לא היו לנו בין היהודים שם עשה האסון רושם מהמם ומדכא על כולנו. עם זאת קיננה בלבנו ההרגשה, שהכורת אשר עלה על המרכזים היהודיים הגדולים האלה לא יפסח הפעם גם עלינו. ההרגשה הפכה כמעט לודאות ולא השאירה כל אשליות ביחס למצב וגם לא היה ספק בלבנו, שהזמן העומד לרשותנו קצר ביותר.

איני זוכר את התאריך אבל ימים מעטים אחרי חיסול פוניאטוב סגרו אותנו בצריפים במחנה ולא נתנו לנו לצאת בערב ובלילה. רשמית נאמר לנו, שיש חשש להתנפלות פרטיזנים ואף הורו לנו להשתטח על הרצפה במקרה של יריות. היה זה נסיון הסחה והטעיה שלא נתפסנו לו כלל. משמעות ההסגר הזה היתה ברורה לכולנו. היינו סגורים שלושה ימים ויום אחד הבחנו גם בפלוגה של ז'נדרמים וס.ס. שהקיפה את המחנה מסביב.

זהו... אמרנו לעצמנו ומוכנים היינו לגרוע שבעולם...

איני זוכר כמה זמן היינו מוקפים ע"י הז'נדרמים, אבל אחרי צפיה מיואשת למוות הודאי, שארב ליד שערי המחנה ממש היתה פתאום הרווחה. הצריפים נפתחו, הורשינו לצאת לחצר המחנה ולמחרת אף יצאנו לעבודה. מה בדיוק קרה ואיך, כיצד קרה הנס ומי בדיוק היו הגורמים להתרחשותו לא ברור עד היום אבל הספור הוא כזה:

להנהלת מפעלי היינקל בבודזין נודע על המצב — שעומדים לחסל את המחנה על כל יהודיו. יש אומרים ששטוקמן הצליח להתקשר עם הנהלת המפעל ולהודיע לה על המתרחש. לפי הסיפור פנתה ההנהלה המקומית באופן דחוף אל ההנהלה המרכזית בגרמניה וביקשה את עזרתה. הם מצדם פנו לגרינג ראש האויריה שהם עבדו בשבילה, ובקשוהו לבטל את הגזירה, אחרת לא יוכלו לעמוד בהתחייבויותיהם לאווירית המלחמה בלי העובדים, שאומנו על ידיהם במשך שנים. לפי אותו הספור באה הוראה אישית מגרינג לבטל את ההשמדה וכך נצלנו. קשה לקבוע אם הספור הזה נכון כולו או רק בחלקו, אבל העובדה של השנוי הפתאומי ויציאתנו לעבודה כאילו דבר לא קרה מאשרת אותו.

בהקשר זה יש לציין את יחסה של הנהלת המפעל לעובדיה בכלל. לא הכרתי את האנשים הללו ואישית אין לי מה לספר עליהם. בתקופה ששהיתי במפעל עבדתי רק בשטחו אבל לא הייתי אף פעם עובד המפעל, כי אם בחברות שביצעו שם עבודות. ברם כמה משרידי בודזין שהכירו את העניינים מקרוב, ביניהם כאלה שעבדו במפעל עוד לפני היות מחנה בודזין, מדברים עד היום בהכרה והוקרה על יחסם של אנשי ההנהלה ליהודים, וביחוד המנהלים היינצה וסטיפן. יש שיודעים לספר על מקרים בהם הגנו אנשי המפעל על יהודים מפני פייקס, התערבו התערבות פעילה להציל יחידים מטירופו ותאוות הרצח שלו, ובמקרים שלא יכלו להתערב או לעזור גינו תמיד את מעשיו הסדיסטיים בנוכחות יהודים, תופעה נדירה בימים ההם. באופן כללי זכו היהודים ליחס הוגן מצד הגרמנים הממונים עליהם במפעל בודזין, פרט לכמה מקרים יוצאים מן הכלל.

גזר ההשמדה שיצא על מחנות היהודים במחוז לובלין פסח עלינו באורח פלאי בניגוד למחנה בראחוב. לנו, הקומץ הקטן מבני העיירה שנשאר בבודזין, לא עמדה זמן רב שמחת הצלתנו משום שהכתה בנו כרעם הידיעה על השמדת אחינו וקרובינו בראחוב ואתם הקבוצה מקריחוב, כ־400 נפש מישראל.

הזכרתי כבר את הקבוצה מקריחוב, ששהתה לילה אחד במחנה בודזין והועברה למחרת לראחוב. על אף שנותק כל קשר עם ראחוב אחרי שיבת קבוצתנו לשם הגיעו בכל זאת אי־אלו ידיעות משם וביניהן גם על קבוצת קריחוב, מכיוון שכולם היוו מחנה אחד, ששכן בצריפים ששימשו פעם כאסמי תבואה מול הבוסתן של חוות ראחוב. לפי הידיעות שהגיעו אלינו עבדו אנשי המחנה בעבודות החווה, במחצבות ובמכרות וכן בכל העבודות, שעבדנו אנחנו בהיותנו במקום.

לאזנינו הגיע ספור על רצח סדיסטי, ברברי ומתועב שביצע לורצ׳יק, רצח שזיעזע אותנו, שידענו והכרנו אותו והורגלנו לאכזריותו ורצחנותו.

ספרתי לעיל שהקבוצה מקריחוב היו כולם אנשים ונשים צעירים ובריאים, לבושים טוב ורושם הופעתם כשל אנשים משכילים משכבה אינטליגנטית. לפי הספור, היתה בין הקבוצה אשה צעירה אחת שיופיה הלך לפניה. לורצ׳יק, שתאוותו החולנית לנשים היתה ידועה לא פחות מתאוותו לרצח, חמד את האשה ובחר בה להיות עוזרת בית אצלו ולמעשה הכריחה למלא את תאוותו. יחס זה נמשך כמה שבועות. וכשבע ממנה או כשחשש מתוצאות מעשהו כשתוודע התנהגותו בענייני גזע לממונים עליו במוסדות הס.ס., הוציא את האשה ביום קיץ אחד אל הגן ובראש הגבעה הנשקפת לכביש ועל כל הסביבה ציווה לקשרה בחבלים ערומה כביום הוולדה אל אחד העצים. במשך היום התענתה המעונה כשהיא נשרפת מקרני השמש היוקדות ומבזיונה. לפנות ערב, כשחזרו אנשי המחנה מעבודתם, ערך להם לורצ׳יק מחזה שרק דמיון חולני ומנוון של רוצח סדיסטי ומטורף מסוגל היה להגותו ולבצעו. לעיני כל המחנה וכל אנשיו ולעיני ההמון הפולני שהתאסף לחזות ב״מחזה״ שיסע הרוצח את כלב הזאב שלו באשה הערומה וזה קרע נתחים־נתחים מבשרה הצעיר החי. לורצ׳יק עמד כל הזמן כשהוא מתענג על המראה ונהנה מגבורת כלבו עד שהאשה האומללה נפחה את נשמתה ביסוריה ובקלונה. אחותי הלא־מוכרה, המעונה והקדושה, עליך ועל שכמותך אמר המשורר ״לא לך החרפה כי אם למענייך״.

בטמטומנו ובהיותנו טרודים ודואגים לעצמנו בבודזין לא דאגנו לאחינו בראחוב ולמצבם על אף שידענו שהם נמצאים בלוע חית הטרף — לורצ׳יק. להיפך, כבר סיפרתי שהנשארים קינאו באלה שחזרו וגם אני נחמתי את עצמי כשנשארתי בבודזין בעובדה, שאברהמ׳קה חזר לראחוב ושיפר את מצבו. הסחנו את דעתנו מאחינו וחברינו ומסכנת הכליון האורבת להם גם כשעלה הכורת על רוב המחנות בסביבתנו, כאילו נשכחו כליל מזכרוננו עד שהוממנו מהידיעה על השואה שבאה עליהם.

באחד הערבים של אחרי פוניאטוב וטרבניק חזרנו מהמפעל למחנה. היה זה ערב־סתיו אפל וגשום ואנחנו בוססנו בגשם ובבוץ כושלים ומועדים, עייפים ורצוצים מעמל היום ומטרדות השעה. כרגיל פקדו עלינו האוקראינים: ״זינגיין־זינגען״ ואנו, לא יכולנו לשאול את מענינו ״איך נשיר״ והולכים ושרים עד ניחור גרונינו. לפתע מדביק אותנו חבר משורה אחורית ואומר: השמערם מה שסיפרה אשה פולניה שעברה זה עתה? והוא מספר בשם האשה האלמונית, שכל היהודים במחנה ראחוב הוצאו להורג ביום אחד. הם הובלו לאחד המכרות בנובה ווייש, נורו ולאחר מכן סתמו את המכרה עליהם. המספר לא ידע לאמר מלה על המבשרת המסתורית, מי שלחה ולאיזו מטרה אבל כולנו חשנו וידענו, שהיא דברה אמת. הדבר הלם בנו כהלום ברק.

הייתי המום. היינו אז בחצי הדרך בין המפעל למחנה ובצעד כושל שרכתי את רגלי לצריף. עליתי למקומי על הדרגש והתיחדתי עם כאבי ועם אבלי. הצער היה עמוק וכוסס, צער על אבדן אחי האחרון והאהוב, קרובי משפחה, רעים וידידים נאמנים. צער על כליון רוב שרידי אחינו וחברינו בני העיירה, אשר קיווינו כי ישארו לפליטה. חשנו צער ואבל על אחים ואחיות צעירים ובלתי מוכרים, שהובאו מצ׳כיה הרחוקה ומצאו את מותם בידי מרצחים אכזרים על אדמת העיירה.

התפלשתי ביגוני הכבד ולא ירדתי מיצועי כל הערב והתפלאתי על חברי וקנאתי בהם על שהם יכולים לאכול ולסדר ענייניהם האחרים אחרי הידיעה. כל אותו לילה לא עצמתי עין. שואה חדשה זאת, כשלושה־עשר חודש אחרי שואת העיירה ואובדן משפחתי, היתה עבורי קשה לא פחות בכאבה הצורב ובתחושת השכול שהשתלטו עלי. אז היתה עדיין אי־ודאות ביחס למטרת הגירוש... עוד טיפחנו אשליות, בתמימותנו ובאי־ידיעתנו. אז היה עוד אברהמ׳קה לצדי, דיבר על לבי, ניחם אותי ועזר לי להתגבר על אסוני־אסוננו. עתה הוא איננו ואני מבכה אותו ומספידו. עתה אין איש לצדי לנחמני ולחזקני, יחידי נשארתי מכל משפחתי הגדולה והענפה, עשירה בתורה ומפוארת בחכמה. את כולם שכלתי מזמן ועתה נלקח ממני אחי האחרון.

לפני שלוש־עשרה שנה כשעזבתי את ביתי ואת עיירתי היה אברהמ׳קה בשנות השלושים המוקדמות שלו. חלוש היה מילדותו ובעל־מום למחצה מאז נפצע וחלה במלחמת העולם הראשונה. השארתי את הבית בלי

אמצעים למחיה ובלי עזרה, שכן הייתי מפרנס המשפחה היחידי מאז נתיתמתי מאבי ואני בן 17 שנה. כשחזרתי לפני כשלוש שנים מצאתי את אברהמ׳קה שגדל בינתיים והיה לגבר. רכש תורה וחכמה על אף חולשתו הפיסית. אהוב ומקובל על הבריות ומכובד בין יהודים וגויים כאחד. מה התגאיתי לראות באיזו חיבה וכבוד הוא מתקבל בכל הבתים הטובים בעיר, חבריו וידידיו התגאו בידידותו ורבים מהם גם בקשו את עצתו בעניינים שונים.

במשך השנתיים שחיינו יחד עד הגירוש שמחתי, בראותי אותו עומד בכל תלאות המלחמה וסבלותיה. יחד עבדנו בעבודות הקשות והמפרכות כשהוא, החלש, לא מפגר אחרי, הבריא, החזק והחסון. לא רק שעמד בהן אלא אף הבריא, דבר שהתגאיתי בו כפליים, משום שהיתה זאת תוצאה מכך ששוב היה לו בית מסודר ותנאי חיים נורמליים, יחסית לזמן. לבבי רחב לכוחו הפיסי ולכוח עמידתו בעבודה ובסחיבת משאות ממרחקים. לפלא ולגאוה היה בשבילי, ועתה — איננו.

כמו לפני שנה שקעתי באי־אכפתיות ובקהות חושים. בחלתי באוכל, זלזלתי בעבודה, דבר שבתנאי בודזין היה מסוכן, אלא שאדיש הייתי גם לסכנה זו. אחת היא לי מה יעלה בגורלי.

אלא, שיחד עם הכאב היגון והאדישות השתלטה עלי גם הרגשה אחרת, תחושה מופלאה. אמונה ודאית כמעט שמילאה את כל ישותי והיא — שנועדתי לחיות. בסקרי את המאורעות של ששת החדשים וביחוד בחשבי על הנסיבות שמנעו ממני לחזור עם הקבוצה לראחוב ודבר בריחתי מפלוגה 12 אל מחוץ למחנה ביום שנלקחה לקרונות המוות, בכל זה הרגשתי יד נעלמה הסוככת עלי מפני הסכנות, איזה כוח טמיר מגן ושומר עלי. מוזר, בן 36 הייתי אז, ומזה 18 שנה, לפחות, חדלתי להאמין בכוחות עליונים וגם עתה נשארתי כזה. אבל תחושה זאת שחששתי לא אמונה היתה אלא ודאות ובטחון. לא ידעתי מיהי היד המיסתורית הזאת ומהו הכוח השומר עלי, אבל ראיתי בדמיוני את אבי ואבות אבותי הצדיקים הפועלים למעני וביחוד זכרתי את אמי הטובה והמסורה וחשבתי, שאולי זכותה וזכות מעשיה הטובים ותפילותיה למען בנה אהובה בירושלים, עיר הקודש, עומדים לי.

האם שמחתי בהרגשתי זו, בבטחוני זה בסכוי לחיים? לא. שום דבר לא היה מסוגל לשמחני במצבי. ראיתי את החיים העתידים כמעמסה, כסבל ממושך אחד, אלא שלא חשבתי גם להלחם בגורלי ומאוחר יותר התגריתי בו לא פעם ולא פעמיים בשעות קשות ובמצבים מסוכנים. בבטחי ברגש זה שתיארתי העמדתי את גורלי במבחן הרבה־הרבה פעמים. וברגש זה כי „אדם לעמל יולד ובעל כורחך אתה חי" המשכתי, תוך יגון ודווי, את חיי העלו־בים.

בעקבות שואת יהודי מחוז לובלין, והשמדת המחנות הגדולים והקטנים, צמחה תועלת למחנה בודזין בצורת בגדים וחפצי הלבשה שונים. אין להגיד שהגרמנים, וליתר דיוק הס.ס., האחראים על המחנות שלחו לנו בגדים ראויים ללבוש בני־אדם. אדרבא, נראה שהם הוציאו כל דבר שהיה ראוי ללבוש אנושי והשתמשו בזה לצרכיהם האחרים ואת פסולת הלבוש, הלבנים וההנעלה שלחו למחנה בודזין. הנהלת המחנה קיבלה, כנראה, הודעה מוקדמת על המשלוח העתיד להגיע אולי לצורך הכנת מקום במחסן, שכן סיפרו, ששטוקמן אמר לחברה בהלצה שהיה בה מן הרצינות: "תכינו לכם קונים לכל מיני חפצים העומדים להגיע ונחלקם מיד עם הגיעם". היה זה רמז ברור, ששטוקמן יודע על עסקות הבגדים של היהו־דים עם הפולנים ושמצדו זה בסדר...

ואמנם חפצי לבוש הגיעו בכמויות עצומות כאלו, שמחסן הבגדים בבודזין הכיל אותם אך בקושי. אי־אפשר היה לסדר את כל זה על האצטבאות והחפצים הונחו ערמות־ערמות. והנה הודיעו, שכל מי שזקוק להחלפת חלקי לבוש, יבוא למחסן. החלוקה סודרה לפי הצריפים ועתה חילקו את החפצים ביד פתוחה, אם כי לא נדיבה ולא ביד קמוצה כקודם, כשהתוכחו והתמקחו על כל פריט ופריט. המסחר התחיל לפרוח. בגדים נמכרו והוחלפו לא רק בין יהודים לפולנים אלא גם בין האסירים לבין עצמם. גם לי הציע אחד שקבל מעיל־פרווה קצר, שאת־חלף אתו במעיל שלי ואוסיף לו סכום כסף מסויים. סירב־תי ואמרתי לו, שהמעיל נחוץ ומועיל לו לא פחות מאשר לי ושישאירו לעצמו. אבל הוא אמר שבין כך ובין כך הוא לא יכול להשאירו לעצמו כיוון שהוא זקוק לכסף ואם לא אקחנו אני הוא יצטרך להתחלף עם פולני. שוכ־נעתי והתחלפתי וכך נפל בחלקי ללבוש מעיל פרווה דוקא בבודזין אחרי שנגמלתי מכגון זה כשנתיים, מאז החרימו הגרמנים את בגדי הפרווה אצל היהודים.

שמחה מיוחדת הסב לי המקרה, כאשר בחלוקת שמי־כות חורף קבלתי את שמיכת צמר־הגפן שנלקחה ממני עם כל יתר חפצי בבואי לבודזין, שמחתי וגם ראיתי במקרה זה סימן לטוב. בשמיכה זו השתמשתי שלוש־עשרה שנה מאז עזבי את הבית ואת העיירה, והיא ניתנה לי במתנה מחברי וידידי קופרשמיט. עתה הזכירה לי שוב את הידיד ואת הבית ונסכה בי הרגשה מיוחדת במינה, כמי שנפגש עם אדם קרוב אחרי שנות פרידה.

במצב בו שרוי הייתי בזמן ההוא היה זה חפץ יקר במיוחד וערכו עבורי לא יסולא בפז.

יום אחד מימי נובמבר הודיעו לנו שקבוצתנו תיהפך למאורר שולע (בי"ס לבנאים). למחרת הופיע גרמני אחד, גידם יד ימינו ולקח את קבוצתנו, שמנתה אז כ־20—18 איש, ללמדנו בנאות. הגרמני היה מקבוצת הפולקסדויטשים היוגוסלביים, גבר גבה־קומה ורחב־גרם לבוש בנקיון עם מעיל־עור עליון קצר, ששרוולו הימני תלוי ומתנודד בהליכה. הוא לקחנו לאחד הביתנים הריקים במפעל ושם התחיל להדריכנו במלאכת הבנאות. ביום ראשון לימדנו תיאוריית הבנייה על כל צדדיה, איך לבנות קיר חלק, בניית זוויות, הקשרים למיניהם, של חצי לבנה, רבע ושלושה רבעי לבנה, כשלכל סוג של קשר הוא קורא בשם ועוד דברים השייכים לתיאורייה.

למחרת החל ללמדנו לבנות. הבאנו ערימת לבנים שרופות והוא הראה לנו איך לבנות קיר בעובי של אורך לבנה, לבנה וחצי. היתה זאת, כמובן בניה "על יבש", ז"א בלי טיט, לתירגול בלבד.

אחרי שהסביר לנו את עקרונות הבניה חילק אותנו לכמה קבוצות בניה קטנות. 4—3 מתלמדים בכל קבוצה וציווה עלינו להתחיל לבנות לבדנו, קודם קיר ישר, אחר כך זווית וכן הלאה. הוא היה שבע־רצון בדרך כלל מתפיסתנו את השעור ואת העבודה וגם אנו היינו מרו־צים מהמצב. בימים ההם היה זה עבורנו מין שעשוע, הגרמני היה נותן לנו הוראות לעשות משהו והיה מסת־לק לאיזה מקום ובזמן היעדרו היינו חופשים לעשות כל מה שרצינו. היינו גם מרוצים מהעובדה שאנחנו לומדים מקצוע. אני אישית התיחסתי לעבודה הזאת יחס מיוחד. בדומה לעבודת החצץ ובניית כבישים שהתחלתי בה לפני שלוש שנים, עבודה שעשיתי ברצון מסויים משום שראיתיה כהכשרה לסלילת כבישים בעתיד בארצי, ארץ ישראל; כך גם עתה למדתי ברצון את המקצוע החדש, ועל־אף היותי בבודזין והעובדה שאת העבודה מלמדני גרמני ואצטרך אחר־כך לבנות בשביל הנאצים, ראיתי את עצמי בונה בתים בעתיד בארץ ישראל. מי יודע אם לא החלומות הללו הם שנתנו לי את הכוח בתקופת הסבל המיאש, סבל גופני ונפשי כאחת, להתגבר על כל אלה ולזכות בסופו של דבר לראות בתבוסת שלטון הרשע ובאבדן המשטר הנאצי, להגיע בשלום לארצי, בה זכיתי לבנות במו ידי את הבניינים הראשונים של בית־משקי הקבוצי, אחרי תקופת בנייה קצרה כפועל בניין שכיר בעיר. מי האיש היודע את ערכם ואת משקלם של דמיונות וחלומות בחיי אדם בכלל ובעתות צרה ואובדן תקוות בפרט?

בכל אופן, ראיתי את כל עבודות הבנייה שעשיתי במחנות הנאצים כעבודת הכנה וכלימוד לעבודת הבנייה שעתיד אני לבצע בארץ ישראל, והשתדלתי ללמוד את המקצוע. וזאת לדעת: שום עבודה אחרת מהעבודות השונות בהן עבדתי אחרי עזיבתי את עבודת הבניין במשק לא גרמה לי אף עשירית מהספוק, אותו הרגשתי בעמדי על הפגום ובהניחי את הבלוקים נדבך על נדבך, וזאת לא במעט בגלל שבעשותי את העבודה הקשה הזאת זכרתי את היותי "במצרים", את הזמן בו הייתי משועבד לחיות הנאציות ועמדתי על הפגום במחנות ובניתי בניינים למענם ואף בניתי מחנה רכוז עבורנו, ומכאן הרגשת הספוק כאדם חפשי בארצי החפשית.

יסולח לי על הדיגרסיה הרגשית הקצרה הזאת.

אחרי תקופת־למוד קצרה יחסית עברנו לעבודה מעשית. החילונו בבניית קירות ומחיצות בביתני המפעל הענקיים, קירות שחילקו חלק גדול מהביתן לתאים מגו־דל שונה שהפכו אחר כך לבתי־מלאכה ולמשרדים. בעב־בודה זו למדנו באופן מעשי את כל העבודות השייכות לבנייה: מערבוב טיט ובבניה בלבנים עד עשיית קורות ביטון. הגרמני הגידם הפתיענו לא פעם בכוח הרב שבידו האחת ובזריזותה. הוא היה מדריך מקצועי טוב ובעיקר עמד על עבודה מקצועית טובה, בלי להתחשב כמה זמן היא דורשת. בקי היה בכל רזי הבניה ומסוגל היה לבצע כל עבודה בידו האחת. בהדרכתו בצענו כל עבו־דה שנדרשה, בנית קירות, עשיית ויציקת ביטון, טיח קירות ותקרות, למרות שעלי להודות שהאחרונה עלתה לנו בקשיים מרובים. ביחוד התפלאתי לראות באיזה כוח הוא היה מגיש לבנים בתנופה לפגום גבוה. בכוחו ובזריזותו היה מסוגל להתחרות עם כל אחד מאתנו.

אחרי שסיימנו את הבניה בביתני המפעל עברה הקבו־צה לעבוד במקום אחר. לא הכרתי את המקום ונודע לי שלמקום העבודה הזה קראו באראקן־באו, כלומר: הקמת צריפים. כאן התחלנו להקים בניין קטן מן היסוד, עד אז לא ידענו שאת הצריפים האלו בנו בשבילנו והבניין שאנו התחלנו לבנות ישמש תחנת שמירה בשביל אנשי ס.ס. בכניסה למחנה החדש.

העונה היתה עונת־חורף ממש. שלג כיסה את הארץ והוא הוסיף לרדת כמעט יום־יום. עבדנו בכל מזג אויר, בשלג ובכפור. לא אחת קפאו קצות אצבעותינו בהחזיקנו בלבנה הקפואה. גם הטיט קפא בזמן העבודה

אף שערבלנו אותו במים חמים והיה צורך להעמיד תנורי קוקס לחמם מעט את המקום ולהפשיר את הטיט. לא עבורנו העמידו את התנורים ובכל זאת הם עזרו לנו, שכן יכולנו לגשת מפעם לפעם ולחמם את ידינו הקפואות.

מימיננו ומשמאלנו התמשכה גדר־תיל כפולה עם רווח כפול בין שתי הגדרות עם השער. את הבניין הקטן בנינו ליד השער החצון. בנינינו התחיל לקבל צורה, פה תהיה דלת שאת משקופה הצבנו תיכף, לידה חלון אחד וחלון שני בצד הפונה למחנה. עם כל יום התרומם הבנין ולא עברו ימים מרובים וגמרנו את בנייתו עד התקרה ועד הגג והתחלנו לטייח את הבית מבפנים. העבודה עלתה יפה והגידם היה מרוצה מעבודתנו ואמר את שבחנו בפנינו. כאמור, עשינו את העבודה ברצון, לא ידענו שבונים אנו "קצט" לעצמנו. גם לו ידענו לא יכולנו לשנות מאומה. לימים, כשעברנו ל"קצט" נזכרתי בשיר הפועלים הפולני על הנפח ההולם בפטישו ומחשל את השרשרת בה עתיד הוא להכבל ועל הבנאי הבונה חומות־כלא בתוכן ייכלא הוא...

כשסיימנו את בניית הביתן הקטן עברנו לעבוד בצריף־עץ גדול בפנים המחנה לא־הרחק משער הכניסה. כאן התחלנו בבניית תנורי הבשול עם ארובות העשן וכל הכרוך בכך. מיום־ליום גבר מתח העבודה, זרזו אותנו בלי הרף לעבוד מהר ולגמור. יום אחד אף קרתה תקרית קטנה, שכמעט והביאה לסכסוך בין המייסטר המדריך ומנהל העבודה. המייסטר שידע כי הוא יכול כבר לסמוך עלינו בעבודתנו, השאיר אותנו לבדנו ויצא לסדר ענייניו. מנהל העבודה שהיו לו התחייבויות למסור את העבודה בתאריך קבוע, בא והתחיל לזרזנו לעבוד מהר. הוא עמד לידנו וזירז כל הזמן — "מהר־מהר". ידינו שטרם אומנו לעבודה מהירה, עבדו אמנם מהר, אבל לא טוב וכשחזר המייסטר נוכח לראות, שהחומה אמנם גבהה אבל הבנייה עקומה. הוא שאלנו לפשר הדבר וטען נגדנו: הככה למדתיכם לעבוד? להתנצלויותינו, שמנהל העבודה דרש שנעבוד מהר, התרגז וחירף כדרך הגרמנים "שייסה שנעל" וציווה להרוס את הבניה העקומה.

והמתח הלך וגבר מיום ליום. החורף היה בעצומו כשהתקדמנו בבנית מתקני הבשול וכאשר הגענו לבניית ארובת העשן מעל הגג היה כפור עז כזה, שאת הטיט לבנייה היינו מערבלים במים רותחים על מנת לשמור קצת על טמפרטורה המאפשרת להמשיך בעבודה, ועל פגומי הבנין הוצבו תנורי־חמום לחמם את הלבנים וליבש את הבנוי. גם את החומרים לטיט היה צורך לחמם ולהפשיר ובכל־זאת היו מומחי בנין שסברו, שעם ההפשרה הראשונה יתמוטט כל הבניין, עקב הפשרת הטיט הקפוא.

לשיא המתח הגענו כשהחלנו יוצקים את רצפת הבטון, תעלות הביוב־הפנימי ועבודות בטון אחרות. הובאה מכונת ערבול בטון וכולנו עבדנו כבעלי מקצוע, ולעבודות עזרה, כמו ערבול, הגשה וכד' קבלנו אנשים אחרים. עבדנו יום־יום עד שעה מאוחרת בערב לאור מנורות. היו מביאים לנו למקום העבודה ארוחת־ערב מיוחדת שהצטיינה בטיבה. מעבידינו רצו לעמוד בתאריך גמר ומסירת העבודה והיו מעבידים אותנו עד קצה גבול היכולת. העבודה התנהלה, אמנם, בלי נגישות ובלי ענויים אבל כל הזמן בקצב ובמתח. איני יודע אם אמנם ידוע היה במחנה לאיזו מטרה ובשביל מי נועדו ביתן השמירה ומתקני הבשול שבנינו, אנו מכל מקום לא ידענו על זה דבר וחצי דבר, משום שאיש לא הגיד לנו, לא הגרמנים וגם לא ראשי המחנה, היהודים. למחנה היינו מגיעים בשעות הערב המאוחרות ולעתים גם בחצות הלילה. עייפים ורצוצים שכבנו לישון ועם בוקר משכימים היינו לעבודה יחד עם כולם. אף המשמר האוקראיני, שהיה מגיע כל ערב במיוחד להביאנו חזרה למחנה, היה רוגן ורוטן אבל נזהרו לא לפגוע בנו ורק היו מביעים את רוגזם והתמרמרותם בדבורים ובזירוז צעדינו. אנו, מצדנו, השתדלנו להחיש את צעדינו, חרף העייפות, להגיע מוקדם ככל האפשר ולהנות מכמה דקות נוספות של מנוחה ושינה. צעדנו מהר ככל שיכולנו ובעבודה עשינו צעדי־ענק לקראת כניסתנו למחנה הרכוז.

היו אלה הימים האחרונים של שנת 1943 וראשית שנת 1944 בהם התרחש מה שמסופר פה והמעבר משנה לשנה בישר גם מעבר ממחנה למחנה.

בימים האחרונים של שנת 1943 אירע מאורע בחיי המחנה אשר לא הגיע, אולי, לידיעת כלל האסירים, משום שלא היו לו תוצאות טרגיות כלמקרים קודמים דומים לו. המדובר בבריחת 8 יהודים מהמפעל, שלקחו עמם נשק ותחמושת ממחסן הנשק של ה"וורקשוץ".

היה זה מעשה שהתכוננו לו זמן רב ושתוכנן בקפדנות ע"י יוזמיו, כפי שסיפר לי יעקב אנדר (חולון), שהיה צריך להיות אחד הבורחים ונבצר ממנו לעשות את זה בפקודת אביו, שמסר על העניין לשטוקמן ולאחרים, בפניהם התחייב לא לברוח.

והמעשה כך היה: יעקב עבד אצל ה"וורקשוץ" כמעט מהיום הראשון לבואו לבודזין. תפקידו היה לדאוג להאכלת כלבי השמירה של ה"וורקשוץ" ולהביא בשר מהעיר בשביל הכלבים ומצרכים אחרים לבעליהם. מפקד

ה״וורקשוץ״, ברחשו אמון ליעקב או מפני עצלות אנשיו, מסר לו את מפתחות מחסן הנשק ועל יעקב היה להשגיח שהכל במחסן זה יהיה בסדר וגם ניקוי הנשק הוטל עליו. אנשי ה״וורקשוץ״ החזיקו במפעל מתקן להכנת בשר־חזיר ונקניק לצרכיהם הם וצרכי משפחותיהם בגרמניה. יעקב עזר להם גם בעבודה זו, אכל אצלם ולא היה חוזר למחנה אלא לן במפעל.

באחד הימים פנו אל יעקב כמה מהבלז׳יצאים והציעו לו להצטרף לתוכנית בריחה, שהצלחתה מותנית בעזרתו. הבריחה היתה צריכה להתבצע דרך פרצה בגדר שמאחורי מאורת הכלבים, והתבססה על הצטיידות בנשק ותחמושת ממחסן הנשק והצטיידות במוצרי בשר ומצרכי מזון אחרים ממחסני ה״וורקשוץ״. בראש הקבוצה התייצב סמל בצבא הפולני שהגיע לבודזין מבלז׳יצה, אם כי לא היה בלז׳יצאי. יעקב הסכים להצעה ואז עובדה התוכנית לכל פרטיה וכדי לאשר ולחזק את הקשר שנקשר הובאה למקום וודקה (בקנוח לא היה מחסור) ועל כוסית יי״ש התחייבו אנשי הקבוצה לשמור על הסוד ביניהם ולעשות הכל להצלחת התכנית.

אחרי שאושר הדבר בשבועה נזכר יעקב באביו החי במחנה ובגורל הצפוי לו בשל בריחתו. הוא פנה לחבריו ואמר להם שמוכרח הוא להביא את אביו בסוד התוכנית וישתדל לשכנעו להצטרף לבריחה, שכן הוא לא יכול להפקירו ואם לא יסכים יצטרך הוא להרהר שנית במעשהו.

בהגיעו למחנה ובספרו את הדבר לאביו נתקל יעקב בסירוב אביו להצטרף לבריחה. אביו גם הפציר בבנו לוותר על התוכנית בהשתדלו להסביר לו את הסכנה שבדבר, את הסביבה העויינת ואת תקופת השנה, שעלולה להכביד על הבורחים להסתתר. יעקב מצדו הסביר לאביו, שהוא לא יכול לחזור בו מהתחייבותו ושגורל הבריחה תלוי בו ואם האחרים לא יוותרו מוכרח הוא להצטרף אליהם. בזה רצה הוא להשפיע על אביו. האב ביקש אז מיעקב שימתין מעט, פנה ויצא.

אחרי שהיה קצרה חזר האב ואמר ליעקב לבוא אתו. הוא הביאו לפני שטוקמן ואישים אחרים מהמחנה, לא בעלי תפקידים אלא אנשי צבור ידועים, שלהם סיפר את העניין קודם לכן. הם כולם פנו ליעקב, בשם האב ובשמם, שיוותר על תוכנית הבריחה, שכן הוא מסכן לא רק את עצמו ואת אביו אלא עוד הרבה יהודים במחנה. כשסירב יעקב לוותר אמר לו שטוקמן: יודע אתה שיש ביכולתי לאסור אותך ולא להרשות לך לצאת מהמחנה ואז מתבטלת התוכנית מאליה, אלא שאיני רוצה להשתמש באמצעי המאסר ועל־כן, כל מה שאני רוצה ממך הוא, להתחייב כאן בפני כולנו לא לברוח. אאמין להבטחתך ואתה תחזור לעבודתך כאילו דבר לא קרה. במקרה שתסרב — אצטרך, לטובת הכלל, לעצרך במחנה.

מחוסר ברירה נאלץ יעקב לתת את ההבטחה המבוקשת וכולם היו סבורים, שעם הסתלקותו מהתוכנית היא מתבטלת מאליה.

כשחזר יעקב אל חבריו סיפר להם, כי אביו מתנגד להצטרף ובלעדיו גם הוא לא יכול לברוח, כי בזה הוא גוזר מוות על אביו. חבריו אמרו לו שהם אינם מוכנים לבטל את התוכנית ומאחר שהצלחת הבריחה קשורה בעבודה ובתפקיד שהוא ממלא ב״וורקשוץ״, עליו לוותר על העבודה הזו ולאפשר לאחד מהקבוצה לקבלה במקומו. יעקב הבין והסכים ובו במקום עובדה תוכנית פעולה.

מאותו יום והלאה התחיל יעקב להתרשל בעבודתו. היה מאחר לקום לעבודה, מזניח עניינים שהיה חייב לעשותם ומתנהג בחוסר אחריות. אף על פי שהיה זה מקום עבודה נוח ומכניס, שאיפשר ליעקב להתקיים יפה ולתמוך באביו ובאחרים, ויתר על כל זה והביא לידי כך, שיום אחד גירשו מפקד ה״וורקשוץ״ מעבודתו ובמקומו נשאר עוזרו, שהיה אחד מקבוצת הקושרים.

לחג המולד ולראש־השנה קיבלו הרבה מאנשי ה״וורקשוץ״ חופש ונסעו הביתה לגרמניה. הקושרים ניצלו זאת ובאחד הערבים של סוף דצמבר לא חזרו שמונה אנשים מהמפעל. במחנה התעורר חשד, אבל לא היה ברור מה קרה. יעקב ידע על כך כיוון שבאותו יום הזמינוהו לשתות כוסית להצלחת הבריחה וסופר לו, שהכל מוכן ובערב הם יוצאים. שטוקמן ויתר מנהיגי המחנה המתינו שעה ארוכה ואחר כך שלחו עוד פעם למפעל להוודע משהו על הנעדרים ואז נודע כבר שהם ברחו בלקחם אתם, כמסופר, נשק אוטומטי ותחמושת (אגב התחמושת לא התאימה כלל לנשק), ארגזים עם רמוני יד, בשר מעושן ונקניק ועוד דברים.

עוד באותו ערב הוזעקה תגבורת מקראשניק והחלה רדיפה אחרי הבורחים. הרדיפה בלילה לא השיגה דבר והיא נמשכה למחרת בבוקר. באותו יום לא יצא אף אחד לעבודה עד שעה מאוחרת לפני הצהרים. הרודפים לא השיגו דבר גם בבוקר וגם לא בעזרת הכלבים, מפני שהבורחים בחרו במזג אויר שטשטש מיד את עקבותיהם.

יעקב הובא למפעל ונחקר ארוכות ע״י החוקרים שהגיעו מקראשניק. הוא הוזמן למשרד ה״וורקשוץ״ ובהכנסו ספג מהלומה שהפילה אותו ארצה. כשהצליח

לקום, לפי פקודה, החלה החקירה: לאן ברחו? החוקרים טענו שלא יתכן שהבריחה בוצעה בלי ידיעתו, מאחר שעד לפני זמן קצר היה הוא בעבודה הזו. יעקב התגונן ואמר, שהבריחה התאפשרה בגלל שפיטרוהו מהעבודה. לו היה הוא בעבודה כקודם לא היו יכולים לברוח בלי ידיעתו והוא לא היה יכול להסכים לזה משום שהיו תופסים את אביו. הוא הוכה נמרצות אך עמד על שלו, שלא ידע ולא יודע דבר. ליד החוקר רבץ כלב וכשנסה החוקר לשסע את הכלב ביעקב הוא אמנם זינק עליו אבל נסוג תיכף וחזר למקומו. מפקד ה"ורקשוץ" פרץ בצחוק ולשאלת החוקר מה הצחוק הוא ענה: "רצית שהכלב אותו הוא גידל מאז שהיה גור קטן יפגע בו?" אחרי חקירה ארוכה וקשה שלחו את יעקב לחופשי כשהוא מוכה ופצוע ושותת דם.

מפקד ה"וורקשוץ" החזיר את יעקב לעבודתו הקודמת באמרו לו: "אתה חושב, שד שכמוך, שאיני מבין מה היה חלקך בעסק הזה? אבל מילא מה שהיה — עבר".

היתה זאת בריחה ראשונה בבודזין שלא גררה אחריה עונשין של אחרים. יתכן שזה בישר מיפנה בהתנהגותם של הגרמנים לאסירי בודזין. אלא, שגם מהקבוצה הזאת לא נותר אף אחד בחיים. חלקם נתפסו לאחר זמן על ידי הגרמנים וחלקם נרצחו בידי הפולנים.

ליל הטבח

אותו ליל פברואר (אצל פרידהיים רשום התאריך 7 בפברואר, לעומתו טוען רייס, שהתאריך היה 8 בפברו־אר), הלילה האחרון במחנה העבודה בודזין, נשאר בזכ־רון רבים משרידי המחנה הזה כלילה המחריד והמזעזע ביותר שעבר עליהם במשך תקופת השואה כולה, שלא חסרה זוועות וימים ולילות של זוועה ופחד. היה זה ליל אימה ובלהות לכולנו, ליל הרג ורצח של עשרות רבות מתושבי המחנה, לילה אשר נחרת בלבות כולנו ואשר השאיר עקבות עמוקים גם בנפשות נצולי בודזין בצורת זעזועים נפשיים, הפרעות נפשיות וגופניות לכל ימי חייהם.

היום שלפני לילה זה היה יום־חורף רגיל, יום עבו־דה ככל הימים. הגענו בחשכת הערב למחנה ופנינו לקבל את מנת־הלחם היומית ואת ארוחת הערב ורבים עוד לא הספיקו לסדר את סדורי־הערב האלו ולחזור לצרי־פיהם ודרגשיהם; עוד רוב אסירי המחנה מתרוצצים מצריף־לצריף, מי לסנדלריה או למספרה ומי לבקור אצל קרובי־משפחה או חבר, החלו יריות לזרוע מוות בין המתרוצצים. היריות התחילו בבת אחת מכל העברים, ממגדל השמירה ומפנות־מחנה אחרות. אני ישבתי אז במקומי על דרגשי העליון בצריף כמעט ריק, כשהחלו האנשים הנפחדים פורצים בבהלה לתוך הצריף הפתוח ואימת־מוות בעיניהם ובמבטיהם. ואכן דלק המוות אח־ריהם בכל המחנה ואת חלקם אף השיגו הכדורים בפתח הצריף. אלה שנכנסו לצריף נכנסו שחוחים ושפופים ובהכנסם השתטחו תיכף על הרצפה, שלא ישיגום הכדורים המעופפים. הם סיפרו על הרוגים בחוץ שנהרגו מי ליד צריפו, מי בשבתו בבית הכסא או בדרך לשם. המהומה השתלטה על כל המחנה, כשהחלו הכדורים חוד־רים לתוך הצריפים דרך הקירות והאנשים לא ידעו איפה לתפוס מחסה ומגן מהם. מי שמצא מקום השתטח על הרצפה, ברם, רק מעטים מדיירי הצריפים יכלו למצוא מקום במעברים בין הדרגשים ולכן זחלו רבים אל מתחת הדרגשים או שכבו על הדרגשים התחתונים.

כאמור, מצאה אותי המהומה יושב במקומי על דרגשי העליון. החברים שהגיעו מבוהלים מהזהירוני ובקשוני לרדת למטה, משום שסכנת הפגיעה מכדור רבה יותר במקום גבוה מאשר למטה. לא שעיתי לדבריהם ולעצתם ונשארתי במקומי. כבמקרים רבים קודמים, עת היתה צפויה לי סכנה ישירה, נשארתי קהה ואדיש למתרחש סביבי, משהו קפא והתאבן בקרבי, שעשאני שווה־נפש לכדורים השורקים מסביב וחלקם חודר דרך הקירות גם לצריפנו. פעלה גם התחושה שבין כך ובין־כך אין מפלט מהכדורים ואין טעם לנסות להתחמק מהם, כפי שאין טעם להשאר בחיים אחרי הלקח ממני אברהמ'קה היקר ואתו עשרות אנשי העיירה־עיירתי, שנרצחו לפני 3 חדשים בדיוק. נשארתי לכן במקומי מופקר לכדורי המרצחים וחשבתי שאין רע בפגיעת כדור, שיגאלני מכל הסבל והתלאות, והרי סופי מוות בצורה זו או אחרת. מאידך גיסא פעלה גם תחושה אחרת, שקיננה בי מזמן ולפיה הרגשתי את עצמי מוגן מפני סכנות, בל־תי פגיע לכדורים ולכלי משחית אחרים. לא ירדתי ממו־שבי על אף ההרג והכליון, שהשתוללו כל אותו הלילה.

מטח היריות העז נמשך כשעה וחצי. כשכולם נשארו צמודים למקומותיהם על הרצפה ובמקומות נמוכים אחרים. אט־אט, כשהצרורות נעשו דלילים יותר והפוגות קצרות חלו בין מטח למטח, החלו האנשים עולים על יצועיהם, כי השכיבה על רצפת הבטון בקור נתנה אותו־תיה בהם וכמעט שקפאו מקור. משעלו חברי אלי לדרגש למעלה שוחחנו על מאורעות הערב, סיבתם ומניעיהם. השערות מהשערות שונות הושמעו אבל אף אחד לא ידע משהו ברור ורק ניחשו ניחושים. לא היה כל קשר עם

החוץ. אין יוצא ואין בא. בינתיים נמשכו היריות בהפ־סקות כל הלילה. קרה, שאוקראיני פרץ בתאוות רצח לתוך הצריף, פלט כמה יריות והלך. מאוחר בערב נהרג אדם אחד ליד עביט השופכין כשירד לעשות צרכיו, נוסף לאחד ששכב הרוג בכניסה. אני עצמי רצתי כל אותו לילה לצרכי, לבית השימוש. על אף שמרבית האנשים עשו את צרכיהם אותו לילה ליד דרגשיהם ובפינות הצריף, מפחד המוות האורב בפתח, לא נתנני לבי ללכלך ולטנף את צריפי, מקום מגורי, בו אני חי יחד עם עוד מאות אנשים. לא ידעתי אז, כפי שרבים לא ידעו, שלילה זה הוא לילנו האחרון בצריפים הללו.

גם אחרי שפסקו היריות לא העז איש להרדם, ולא היה כל בטחון שהיריות לא יתחדשו כל רגע. כך שכבנו ערים עד אור הבוקר. בשעות הבוקר המוקדמות לא יצא איש מפתח הצריף; לא היה ברור ולא ידענו מה, בעצם, קרה ומה עלול לקרות. מובן שארוחת בוקר לא חולקה באותו יום. כך היינו סגורים בצריף, ורק בשעות הבוקר המאוחרות, קרוב לשעת הצהריים, שמענו רחש ותנועה בשטח המחנה. שמענו גם את עגלת המחנה, היא עגלת המטבח, מתגלגלת בשטח החצר. סקרנים התחילו מנסים להוציא את קצה חוטמם מהצריף. יצאתי גם אני ואז ראיתי את ממדי האסון. טבח הלילה כלל כמאה הרוגים. העגלה עברה ואספה את ההרוגים שהיו פזורים בכל שטח המחנה ובכל הצריפים. ביניהם היה מפקד האור־דנונגסדינסט. צוות אחד עסק באסוף הקרבנות והטעינתם על העגלה וצוות שני עסק בהבאתם לקבורה בקבר אחים בחורש הסמוך.

מה קרה באותו לילה? כיצד קרה טבח אחרי חדשים של שקט, חדשים בלי רצח וללא הריגות? הרג כזה בלילה אחד, שהיה חלילה האחרון למחנה העבודה... אין לנו ידיעות ממי יצא הקצף, מי יזם את הטבח ומי פקד עליו, אבל מסתבר שהתשובה נעוצה בעובדה, שהיה זה לילה אחרון למחנה העבודה בודזין לפני העברתנו למחנה הרכוז. ישנן שתי גירסאות המסבירות את מניעי ואת גורמי ההרג ושתיהן מתקבלות על הדעת.

לפי הגירסה הראשונה ניצלה קבוצת אנשים, שידעה שעומדים להעביר אותנו למחרת היום למחנה הרכוז, את שעת הערב בה היו הולכים רבים לסידורים שונים והתחילו חותכים את חוטי התיל מאחורי בתי השמוש במטרה לברוח מהמחנה. אנשי המשמר האוקראינים, בהרגישם בדבר, ירו באלה והרגום ו״דרך אגב״ התחילו לירות בכל מי שהזדמן להם בחצר: באנשים שהיו בדרך לבית השמוש וממנו, באלה שישבו בבית השמוש ועשו את צרכיהם. בבהלה שקמה החלו האנשים לרוץ לצרי־פיהם בנסיון להסתתר שם, אבל האוקראינים דלקו אח־ריהם והכדורים השיגום ליד הצריפים ובתוכם. לפי הס־ברה הזאת נמשכו היריות והרצח כדי להפחיד את אלה, שאולי חשבו לנסות לברוח.

הגירסה השניה אומרת, שכלל לא היו נסיונות ברי־חה, אלא שאנשי הס.ס. והאוקראינים ביודעם שעומדים להעבירנו למחרת היום למחנה רכוז ותפקידם כשומרי ומפקדי המחנה יסתיים והם יועברו לתפקידים אחרים ואולי גם ישלחו לחזית, החליטו, לכן, להפוך את לילם האחרון בבודזין ״להילולא רבתי״ ול״השתעשע מעט״. מכל מקום מוכיחה העובדה, כי איש ממפקדי המחנה הס.ס. לא בא להפסיק את הטבח, שהשתולל כל הלילה, שהאשמים היו לא רק אוקראינים, אלא המפקדים, יוזמי הרצח. ניתן גם לקבל את שתי הגירסאות יחד.

היה זה הטבח האחרון והגדול ביותר בבודזין בימי שהותנו שם.

המומים, נפחדים ואבלים יצאנו אט־אט מצריפנו, אחרי שנודע לנו שעומדים להעבירנו למחנה אחר, מחנה הרכוז. ההעברה החלה אחר הצהריים. היום היה יום־חורף נאה, אחרי כפור הלילה זרחה שמש פברואר מאז הבוקר, חיממה את האויר והפשירה את השלג. רק לנפ־שותינו לא חדרה כל קרן אור ולבבינו נשארו קפואים והשמש הזורחת לא הצליחה גם היא לחממם. הנה כך נסתיימה תקופה אחת של ה״ארבייטסלגר״, תקופה שתחילתה במשטר פייקס, רוצח לתיאבון ורב־טבחים, רוצחם של יהודי בודזין והסביבה עד שבאה, כמדומה, תקופה שקטה יותר, משטר יותר אנושי, אך המציאות המרה טפחה על פנינו וסופה של התקופה תעיד על כולה. והנה מתחילים להעבירנו ל״קצט״ שרק לצליל המלה וידיעת משמעותה קפא הדם בעורקינו. אפשר שידיעה זו היתה, באמת, הסבה לטבח האחרון דזה. ובכן, מה צופן לנו המחר? איזה עתיד נשקף לנו? הכדאי היה להציל את הנפש למען הסבל המתחדש? להמשיך לעמול למען שלטון הרצח והעינויים? מחשבות אלו וכגון אלו לא הרפו מאתנו גם בימים שבאו אחרי אותו יום מר ונמהר.

אכן, ליל האתמול ו״קצט״ המחר לא עודדו ביותר ולא עוררו תקוות ואשליות שווא.

כאמור, החלה ההעברה בשעות אחר הצהריים. ההע־ברה נעשתה חלקים־חלקים. יתכן, שהיו אלה אמצעי זהירות מפני תגובה אפשרית של האסירים להשתוללות בלילה שעבר. מכל מקום העבירונו קבוצות־קבוצות,

כשבזמן שקבוצה אחת יצאה לדרך, קיבלה קבוצה שניה פקודה לבוא למקלחת. תורנו הגיע בשעות אחר הצה־ריים המאוחרות. כשנכנסנו לפרוזדור המקלחת נצטווינו להתפשט ולמסור את בגדינו. הפעם לא לקחום לחטוי ולהשמדת הכינה, אלא נלקחו מאתנו לצמיתות והשאירו לנו רק את הנעלים והכובעים בהם ערכו חפוש מדוקדק. הוזהרנו שכל המסתיר כסף וחפצים יענש קשות, מפני שב״קצט״ אסורה החזקת כסף באסור חמור. מה שנמסר או נמצא בבגדים נלקח על ידי האוקראינים כדבר השייך להם.

בצאתנו מהמקלחת קבלנו כולנו בגדי ״קצט״, בגדי פסים כחולים ואפורים. לעבר כל אחד הושלכה חבילת בגדים ועד מהרה נוכחנו, שהאחד לא יכול ללבוש את בגדיו מפני היותם קטנים, והשני — משום מידתם הגדו־לה. פנינו למחלקי הבגדים והם השיבו שנתחלף בינינו לבין עצמנו. בינתיים נעשתה השעה מאוחרת והאיצו בנו, משום שמוכרחים לסיים את מבצע ההעברה לפני רדת הלילה. ואמנם עד שגמרנו עם כל הסדורים ויצאנו לדרך נטתה השמש לשקוע. הפעם צעדנו בלי שירה, כשגם מלווינו היו הפעם במצב־רוח ירוד.

השמש שקעה כשהגענו לשערי ה״קצט״ ונכנסנו לשער מחנה הרכוז בודזין, למשטר חדש ול״חיים חדשים״ ובמוחנו השאלה: מה הם טומנים לנו?

עד שעות הערב המאוחרות הוסיפו להגיע קבוצות מהמחנה הישן למחנה החדש.

הימים הראשונים במחנה הרכוז

״מחנה רכוז״, ״קונצנטרציונס־לאגר״, ״וקל״! מזה עשר שנים, מיום עלות היטלר ימ״ש וחבר המרצחים לשלטון, גורמים שמות אלה לפחד וחלחלה בלב כל שומעיהם ומקפיאים את הדם בעורקי אלה, היודעים מה משמעותם, ומה חבוי מאחוריהם. עוד לפני פלוש החיה החומה לפולין שמענו על דאכאו, אוריינבורג, בוכנוולד ומחנות אחרים, על המעשים והמוראות המתרחשים בהם. על ענויי תופת של מתנגדי המשטר — יהודים, סוצי־אליסטים, קומוניסטים, דמוקרטים ואחרים שלא השלימו עם שלטון הטירור והרצח בארצם. לא פעם זיעזעונו ידי־עות על חבילת בגדים שנשלחה לבית משפחת הנעדר בתוספת תיבת אפר קטנה וידיעה קצרה, שבעל הבגדים נספה״, ״התאבד״ או ״נהרג במחנה״. מאז כבוש הנאצים את פולין ידענו על מעצרים נרחבים בקרב האוכלוסיה המקומית ובפרט — האינטליגנציה בעקבות המעצרים — משלוחים לכיוון בלתי ידוע, שנסתיימו אף הם בקבלת חבילת בגדים בתוספת תיבת אפר קטנה. המושג נעשה מוחשי יותר ומוראותיו קרובים, עם הידיעות על מחנה מיידנק בעיר לובלין הקרובה לנו, לא רק קרבה גיאוג־רפית. שמענו על הזוועות שבמחנה הזה, על הענויים האכזריים ואף על הכבשן בו נשרפים מאות ואלפים אנשים מדי יום ביומו. עם בואנו לבודזין שמענו ספורים על טרבלינקה וגם שירים שרו עליה, מפי חברי הקבוצה הוורשאית (על אושביץ ומוראותיה עוד לא הגיעו עדינו כל ידיעות באותה תקופה). די היה בכל אלה כדי להב־עיתנו ע״י הידיעה, שנכנסים אנו למחנה רכוז, ולא ייפלא, שבליל אמש ניסו אי־אלה מאסירי המחנה, שידעו על העומד להתרחש למחרת, לפרוץ את גדר התיל ולהי־מלט החוצה, רצון שעלה להם בחייהם הם ולהרג המוני.

קשה לתאר במלים, מה הרגיש כל אחד מאתנו בהי־כנסו למקום החדש, למחנה הרכוז בודזין. אחרי ישיבה ״במחנה עבודה״, כביכול, שבעצם לא היה אלא מחנה ענויים ורצח בכל הצורות, מחנה רעב והתעללויות סדיס־טיות, לא יכולנו שלא לראות בהעברתנו ממחנה העבו־דה למחנה הרכוז הרעה במצבנו, החמרת המשטר מכל הבחינות והמובנים, בקצור: ראינו זאת כסוף הדרך. לא היה ספק בלבנו, כי נועדו לנו ימים קשים בהרבה מאלה שעברו עלינו, משטר אכזרי וחמור בהרבה מזה שהיה עד עתה מנת חלקנו.

בערב הראשון לבואנו למחנה שררה אנדרלמוסיה. כאמור, נמשכה ההעברה עד מאוחר בערב. אותי הכניסו לצריף בקרבת הגדר, שנתמשכה בין המחנה ״והמפעל״. הערבוביה גדולה ורבה הצפיפות; כולנו מבוהלים ונפ־חדים ממאורעות ליל־אמש, מתלאות היום וחרדים לבאות. הצריף מחולק לשניים, בראשון — שולחנות לכל אור־כו, שהוא רוחב הצריף ולידם ספסלים והוא נועד לשמש חדר אוכל. השני — חדר מטות; דרגשים בני שלוש קומות מסודרים בארבע שורות, שורה־שורה ליד הקירות באורך ושתי שורות באמצע ומעבר בין השורה הצדדית לשורה האמצעית בכל צד. אנו מתגודדים בחדר האוכל ובמעברים בין הדרגשים בחדר השינה. איש אינו יודע מה ילד יום, מה צפוי לנו במקום החדש ומה יהיה גורלנו. אין לי אל מי לפנות ואת מי לשאול. מעט מאד אנשים מוכרים. היציאה מהצריף בערב הראשון הזה אסורה, והמבוכה רבה.

באווירה ובמצב רוח כאלה עבר הערב והצטווינו לעלות על מצעינו. היינו עייפים אחרי ליל־האימים

הקודם, רעבים אחרי יום המעבר, מאחר שלא בא לפינו אוכל, לא שם ולא פה. היינו מעונים עינויי גוף ונפש גם בגלל תעלומת יום המחר וגורלנו בעתיד, ולכן לא יכולתי לעצום עין ולהרדם. בחבוטים ובהתהפכות מצד אל צד עבר עלי לילי הראשון ב״קצט״ בודזין.

למחרת בבוקר — שוב התגודדות ביחידות ובקבוצות. עדיין אין סדר־יום ולא נמצא אף אחד שידע להבהיר לנו משהו. דבר אחד ברור — אין יוצאים היום לעבודה. כולנו נשארים במחנה. כן ברור, שלא מחלקים עוד אוכל. מודיעים רק, שכבר מכינים את ארוחת הצהרים במטבח. כן אוסרים עלינו להתרחק מהצריפים, שעתה נקראים בלוקים. על אף האסור מגיע אחד ואחריו שני ומספרים שבמטבח אפשר ״לארגן״ תפוחי אדמה. רצים לשם ונוכחים לדעת, שאכן ישנה ערימה גדולה של תפודים, ואף על פי שמשגיחים עליה, ניתן להסתדר ״ולסחוב״ קצת. כשהגעתי לשם עמדתי משתומם לנוכח המטבח שהשתתפתי בבנייתו, ואף על פי כן כמעט שלא הכר־תיו. דוודים, סירים ומחבתות בממדים עצומים הותקנו במטבח, שרק גמרנו את שלדו והרבה אנשים יושבים וקולפים תפודים. מבטיחים גם שתהיה ארוחת צהרים, שכמותה לא היתה בבודזין, רק שיהיה מי שיכינה, שכן, אין עוד סדור עבודה ולא סודרו די אנשים לעבודה במ־טבח. מסתובב איש ס.ס., שלדעתם של יודעי דבר צריך להיות הממונה על המטבח, מסתובב הלוך ושוב. הוא מש־גיח על העובדים ומעלים עין, כאילו, מאלו שסוחבים תפו־דים. אני יכול לקחת תפוחי אדמה אבל מה אעשה בהם כשאין לי מקום לבשלם? לכן מעדיף אני להשאר במטבח ולעזור בקילופם מאשר להסתובב ולהתגודד באפס מע־שה, נתון להרהורי הקודרים ולתחושת הרעב. ואכן הארוחה הראשונה ב״קצט״ בודזין לא הכזיבה. מרק סמיך עם הרבה תפודים וגריסים ופה ושם גם נתחי בשר קטנים. אין תלונה בפינו על האוכל — ארוחה טובה, שמשביעה את התיאבון והרצון.

בינתיים סגור המחנה ומסוגר. האנשים מתחילים להיראות בחוץ. אחרי הארוחה מתחילים לחפש אחרי סיגריה, מסתבר, שהכסף מצוי אצל אנשים ולא כפי שחשבתי בתחילה. אמנם גם אצלי נשארו באורח פלא 50 זלוטי אבל איני יכול להפיק מהם תועלת.

סימן אור ראשון נגלה אלי בערב בדמותו של ידידי הוורשאי. אין לדעת באלו דרכים הוא מצאני, אך הופע־תו היתה עבורי הפתעה משמחת עד כדי כך שלא התענ־יינתי בפרטים. הסתבר, לפי ספורו, שיחידים מעטים יצאו בכל זאת בבוקר לעבודה במפעל והוא היה ביניהם. להפ־תעתי הוא הוציא מכיסיו סיגריות וקוביות סוכר, מסרם לי ואמר: ״הא לך, תמכור את זה, יהיו לך תעסוקה וכסף״. אלוהים יודע איך הוא הבריח זאת למחנה. פטפט־נו שעה קלה על עניינים שונים, ברם על עתידנו ב״קצט״ לא ידע ולא כלום.

יצאתי עם ״הסחורה״ לחפש קונים והיא ממש נח־טפה מידי, ביחוד הסיגריות. שוב הפתיעתני העובדה, שכמעט אצל כל אחד מצוי היה כסף.

באותו ערב חולק לראשונה לחם, ובמנות גדולות מאלו, שהורגלנו להן במחנה העבודה. מצב הרוח השתפר במקצת, כשמצב הקיבה קובע את מצב הרוח במחנות האסירים. בערב זה, השני ב״קצט״, היה מצב רוחנו שונה לגמרי מאשר אמש. התחילו מדברים גם על סכויים טו־בים יותר בעתיד.

למחרת היום התחילו לארגן את מינהל המחנה. רא־שית, קיבל כל אחד מאתנו מספר ב״קצט״. לכל אחד ניתן המספר בצורת שתי פיסות בד צרות, אותן חייב היה להדביק לבגדיו, האחת לחולצת הפסים בצד שמאל של החזה ואת השניה — על המכנסיים ובאזור הירך. ביום זה נודעו גם דפוסי החיים במחנה. לזקן־המחנה (לגראל־טסטר) נקבע שטוקמן, עובדה מעודדת בפני עצמה. נקבעו זקני־הבלוקים (בלוקאלטסטה) רובם ככולם קומפניה־פירר לשעבר. פלוגות העבודה נקראו מעתה ״ארבייטס־קומנדו״ ובראש כל קומנדו הועמד ״קאפו״, תואר שנדף ממנו ריח לא סימפטי אצל כולנו ואף־על־פי־כן קבלוהו ברצון כל אלה שלהם הוצע, כולל חברנו דוד, שהיה הפורארבייטר שלנו. כל אחד מבעלי התפקידים קיבל סרט עם ציון התפקיד, אותו חייב היה לענוד על שרוולו השמאלי.

באותו יום ניתן לנו להכיר היכרות חיצונית גרידא, את מפקדי המחנה החדש. המפקד היה שרפירר ס.ס. ליבהולד שהיה דומה בקומתו ובמבנה גופו לפייקס; גם בתווי פניו הזכיר את אותו רב הטבחים צמא הדם. סגנו היה אונטרשרפירר ס.ס. קלייסט, שהיה גבה קומה ותווי פניו וכל חזותו רכים וסימפטיים. הסימנים החיצו־ניים עתידים היו להתאים לאופיים ולהתנהגותם של בעליהם וליחסם אל האסירים, במצבים ובמקרים שונים.

ביום השלישי שוב לא יצאנו לעבודה. אותו יום עשו כמה וכמה מיפקדים, פעם לפי הבלוקים ופעם לפי הקומנ־דות כחזרה כללית לפני ההצגה. מה שהפליאני מאד היתה העובדה, שכל זה התנהל בלי מכות ועינויים ובשקט

יחסי. אני נכללתי בקומנדו נפרד מכל קבוצתנו. היה זה סימן שקבוצתנו קבוצת הבניין, פורקה. ואמנם, מאז לא התקיימנו כקבוצה. צורפתי לבלוק 4, שהבלוקאלסטר שלו היה זלמן אידלמן.

ביום הרביעי יצאנו, סוף־סוף, לעבודה. מיפקד הבוקר נערך לפי הבלוקים ולאחריו הסתדרנו לפי הקומנדות ונענו לכיוון המפעל, לעבודה. הדרך היתה קצרה ביותר. בגדר החוצצת בין המחנה למפעל סידרו מעבר דרכו עברנו. הפתח היה צר מאד והמעבר איטי. משני צדיו עמדו פוקדים שמנו ורשמו את מספר האנשים בכל קומנדו וקומנדו. מקום עבודתי נקרא "די נויה־קסלהללה" והפירמה המבצעת היתה חברת שטפף (Staff). בבניין זה היתה צריכה לקום תחנת־כוח חדשה עבור המפעל, ואנו עסקנו בהכנסת והתקנת הדוודים החדשים. עד מהרה נו־כחתי לדעת שמקום העבודה הוא טוב והעבודה — כלל אינה קשה. רוב העובדים במקום היו מהקבוצה הוורש־אית וכולם ותיקים במקום.

שלא כמקודם הביאו את מרק הצהרים, את "הוורק־זופה", למקום העבודה. היה זה חדוש מועיל מאחר שלא הצטרכנו לחזור משטח המפעל העצום למטבח, להי־דחק ולעמוד בתור ארוך לקבלת מנת המרק. עתה קבלה כל קומנדו את המרק למקום העבודה בדוודים. גם טיב המרק ותוכנו העיד על שנוי לטובה בהשוואה לוורק־זופה הקודם. עתה היה זה מרק טוב, טעים ומזין, דוגמת המרק שקבלנו בימים הראשונים ב"קצט". אכלנו את המרק בתיאבון ורבנו על תוספת ממה שנשאר בדוודים אחרי חלוקת המנות, על ה"רפטה", נאכשלאג בגרמנית. במשך הזמן התרגלנו למרק זה, שבענו אותו ולבנו אף קץ בו.

בחוזרנו למחנה אחרי העבודה שוב התנהל המיפקד באטיות, כמו בבוקר. ברם, שלא כמו בבוקר, עת לא היה איכפת לנו כמה זמן נמשך המיפקד, מאחר שהיה זה על חשבון העבודה, רצינו עתה להגיע מהר ככל האפשר לבלוק. המיפקד התמשך ונאלצנו לעמוד ולהמ־תין עד שיגיע תורנו לעבור, כך שבימי פברואר הקצרים היינו מגיעים לבלוק רק עם ערב.

בבלוק חיכתה לנו מנת הלחם עם התוספות, שכללו קצת מרגרינה וכיוצא בזה. מרק הערב שוב הובא לבלוק ולא כבמחנה העבודה, שם היינו ממתינים בתור ליד אשנב המטבח. שוב היתה הארוחה טובה וטעימה. הדבר נמשך גם בימים הבאים ולא כמו שחשבנו רק ביום הראשון או בימים הראשונים. השפור בתזונה היה ניכר בהשוואה למחנה העבודה — בכמות ובטיב. עם כל יום שעבר ב"קצט" בודזין הופתענו לטובה והשתחררנו מהחששות והפחדים שהיו מנת־חלקנו בהכנסנו למחנה הזה.

השיפור הורגש לא רק באיכות האוכל, אלא גם בתנאי המגורים והלינה. במקום הצריף הגדול על 600—700 שוכניו והשינה על הדרגש הכללי זה ליד זה, היה לנו עתה צריף ל־108 אנשים כשלכל אחד מיטה "פרטית". פורמאלית, אסור היה לא רק לאכול בחדר השינה — לזה היה מיועד חדר האוכל — אלא אף אסור היה להכניס לשם אוכל כלשהו. השפור היה בחלוקת האוכל, כפי שכבר ציינתי, כאשר במקום העמידה בתור ליד אשנב המטבח, עמידה ממושכת ומי־געת בשעות המיועדות למנוחה, הפסקת צהרים במפעל ואחרי העבודה בכל מזג אוויר, כשאיש דוחק ברעהו ודוחפו — הרי מבחינה זו היוותה חלוקת האוכל במקום העבודה במפעל ובחדר האוכל בבלוק, הקלה לא מבוטלת. האוכל חולק עתה בשקט ובסדר מופתיים, כשכל אחד ניגש ומקבל את מנתו וברשימת חלוקת האוכל מסמנים, שפלוני קיבל את מנתו, והמאחר — מנתו ממתינה לו. אותו סדר היה גם בחלוקת תוספת אוכל אחר חלוקת המנות, כשכל יום שמורה הזכות למספר אנשים מסויים וזה שקיבל היום אין לו מה להדחק מחר ועליו להמתין עד שיגיע תורו. אותו סדר שרר גם במטבח בחלוקת ית־רת המרק שנשארה אחרי שכל הבלוקים קיבלו את המ־גיע להם. האחראי על חלוקת האוכל במטבח היה מודיע אז לבלוק פלוני, או לכמה בלוקים בבת־אחת, שעליהם לבוא ולקבל עוד תרמוס אוכל. עצם הסדר הזה בתוספות האפשרות להתישב ליד שולחן אכילה ולאכול בתנאים, הדומים אמנם רק במעט לתנאים אנושיים, אבל בכל זאת לא בחוץ ולא בישיבה על הדרגש, כל זה היווה שנוי חשוב.

כן יש לציין את היציאה לעבודה והשיבה למחנה אחרי העבודה. לא עוד הליכת ארבעה ק"מ למפעל בליווי ותחת משמר האוקראינים, המתנכלים לך על כל צעד, הדורשים כל הזמן "זינגען", "זינגען" בכל מזג אוויר. עלינו לעשות רק כמה עשרות צעדים מרחבת המיפקד עד המפעל בלא מורא מהאוקראינים, מפרגוליהם וקתות רוביהם.

יחס שלטונות המחנה בקצט בודזין לאסיריו נטע בנו לא אחת את ההרגשה, שאכן חל שינוי ביחסם של הגר־מנים לאסירי המחנות בכלל.

בעבודה ובמחנה

ימי "קצט" בודזין, שהתקיים עד אמצע קיץ 1944 וחו־סל עם התקרבות חזית הקרבות לסביבה, זכורים לשרידי בודזין כימים השקטים והטובים שהיו להם במחנות בכלל. הרגשה זו נוצרה בימים הראשונים של המחנה והתחזקה עם כל יום נוסף. כל הגורמים שהיוו את רקמת חיי האסירים במחנה חברו יחד להווצרות התחושה הזו ולחיזוקה. בנוסף לתנאי התזונה נוספו יחסי העבודה: יחס שלטונות המחנה לאסירים ותגובותיהם למקרים ואי־רועים שונים; הידיעות מהחזיתות ביחוד המזרחית שהת־קרבה בצעדי ענק לסביבתנו; המגע עם החיילים שבאו מהחזית, יצרו את ההרגשה הטובה בהווה ואת האשליות לעתיד. בשיחות בינינו לבין עצמנו, ביחוד אחר הגיענו למקום החדש עם הישלחנו מבודזין, כינינו את "קצט" בודזין "בית הבראה" ו"בית מרגוע". וכזה היה באמת בהשוואה למחנה הקודם ולמחנות שלאחריו. ברצוני לספר מקצת מהחיים ומהיחסים ב"קצט".

אפתח במקום עבודתי. כפי שסיפרתי קודם, עסקנו בהתקנת ובסידור דוודים שהיו צריכים להוות אחר כך תחנת־כוח של המפעל. חברת „שטאף" (Staff) המבצעת העסיקה חברות קבלניות נוספות שאת שמותיהן איני זו־כר. העובדים בחברות אלו היוו את הקומנדו שלנו. העבודה היתה קלה והיחסים טובים. תנאים אלו נוצרו, כנראה, לא במעט תודות למנהל העבודה במקום. היה זה גרמני גבוה, רחב גרם ושמן בשם ריכרד. הלה נשען תמיד על מטהו, ולמרות היותו בן 50—40, היה הילוכו אטי וכבד, מבטו היה מהורהר תמיד וארשת פניו שקטה. לעתים רחוקות שמענוהו מדבר, וכשדבר היה דבריו שקטים ומתונים. לא צרח ולא התרגז ובכלל עשה רושם כאילו כל עניין העבודה נוגע לו כשלג דאשתקד.

כפי שהזכרתי, היו רוב העובדים במקום ותיקים מהק־בוצה הוורשאית. הם נצלו את תנאי המקום וההשתמטות מהעבודה נעשתה לשיטה. אלינו, החדשים, התיחסו תחי־לה כדרך שהתיחסו ותיקים אל חדשים במחנות בכלל. הם לא היו מוכנים שגם אנו "נעשה חיים" כמותם והיו מע־מיסים את כל העבודות הקשות והלא נעימות על כתפינו. האמת ניתנה להאמר: בזמן הצורך ידעה הקבוצה להטות שכם לעבודה, כפי שקראנו לזה ביידיש "געבן א פלייצע". בהתחלה, עד שהכרנו את המקום, את האנשים והתנאים, היינו, החדשים, מתיחסים ברצינות לזירוזיו של הפוראַרבייטר והיינו עובדים, כפי שהיינו רגילים במ־קומנו הקודם. מכיוון שהכרנו את חברינו לעבודה ואת האחראים עליה, נהגנו כוותיקים לכל דבר והיינו מת־בטלים כמוהם. לא אחת קרה שריכרד מצא קבוצה שלימה מאתנו עומדת מסביב לתנור־קוקס מבוער מתח־ממים, או סתם מתבטלים והוא לא גער ולא נזף ורק העיר והזהיר בדבורו השקט: "Past nur auf, lasst euch nicht fassen". כלומר: "רק השגיחו בחורים שלא תיתפסו".

בראשית החורף התחילה לפעול בשטח המפעל חברת G. K. Mot. לתקון ושפוץ רכב, בעיקר רכב משוריין וטנקים. החברה עבדה בביתן בו בנתה קבוצתנו כש־בחדרים ובמדורים הקטנים סודרו סדנאות ומשרדים לצרכי החברה. התחילו להגיע קרונות עמוסי מכונות ומכשירי עבודה, נפחיות שדה, מחרטות מכל הסוגים וה־גדלים וכל זה סודר והותקן במהירות ובקדחתנות והוכן לפעולה. עד מהרה החל להגיע רכב מכל הסוגים ובעיקר משוריינים וטנקים והוחל בעבודות התיקון והשפוץ. ב־משך זמן קצר מילאו המכונות את אולם הביתן העצום ועשרות ומאות אחרות חיכו לתורן בחוץ וברחבת ה־מפעל. מאות מאסירי המחנה סודרו לעבודה בפירוק ה־מכונות, תיקונן והרכבתן מחדש ובמרוצת הזמן היה למקום העבודה הזה חשיבות והשפעה שעברו הרבה מ־עבר לתחום המצומצם של הקומץ שעבד שם והיה לגורם משפיע על חיי המחנה כולו.

מקור החשיבות היה בשלל המצרכים, החפצים וחפ־צי הערך, שהביאו נהגי הרכב במכוניותיהם שהיו מלאות שלל מלחמה ושוד רגיל. בהתחלה הסתפקו האסירים, שעבדו בתיקון הרכב, במצרכים ובחפצים שניתנו להם ע"י הנהגים ביד רחבה כדרך בעלי רכוש שבא להם בקלות. בנוסף לכך מילא כאן תפקיד חשוב גורם הרח־מים שעוררו האסירים בלב החיילים, בסיפוריהם, חוו־יותיהם וקורותיהם. משנוכחו העובדים, שהנהגים לא יודעים, ברוב המקרים, על האוצרות הנמצאים ברכבם וגם לא מחשיבים אותם ביותר, החלו "בסחיבת" המצ־רכים והחפצים. תחילה היו אלה סחיבות בממדים קטנים, קצת סוכר מהשקים המלאים שנמצאו בכמויות גדולות, איזה חפץ או בגד — דברים פחותי ערך, לכאורה, אבל עוברים לסוחר ובכסף מלא במחנה או אצל הפועלים הפולנים. ברבות הימים התרחבו הסחיבות וממדיהם נע־שו רציניים. הכסף נמצא בשפע לא רק אצל עובדי חברת G. K. Mot אלא בחוגים רחבים יותר וזה השפיע על חיי המחנה בכלל.

המקרה הבא יכול לשמש דוגמה אופיינית לאפשרויות שהיו קיימות אז. בקומנדו שלנו היה בחור אחד מזקלי־קוב בשם יוסה'לה. בדרך כלל קראו לו יוסה'לה הגוץ

ואנשי עירו קראו לו יוסה׳לה גנב. גם במחנה לא משך ידו ״ממקצועו״ ולא אחת כשנתרוקנו כיסיו או כליו של מישהו בלילה, ידענו שזאת ״מלאכת ידו״ של יוסה׳לה. בכל אופן לא ראוהו עוסק במסחר או ״בארגון״ אחר משך היותו במחנה, ואף על פי כן הכסף תמיד מצוי אצלו. עם התפרסם האפשרויות הקיימות ב־G. K. Mot. היה יוסה׳לה מסתלק לעתים קרובות מהעבודה, דבר שעשוהו רבים וגם אני, שוהה במקום כלשהו זמן מה וחוזר תמיד עם איזו ״מציאה״ מעשי ידיו ״הברוכות״, כפי שאמרו.

פעם הוא חזר מטיול כזה כשהוא לא מסוגל להסתיר את שביעות רצונו ואת שמחתו. לשאלת החבריא מה השמחה הפתאומית הזו הוא רק ענה: ״חבריא, אינני צריך יותר ׳לעבוד׳ או לדאוג, מספיק לי עד סוף המל־חמה״. הוא לא רצה למסור פרטים וסיפר רק שמצא משהו חשוב באחת המכוניות. קרוביו וחבריו ידעו לספר אחר־כך על המרת מטבעות זהב רוסיות לעתים קרובות. אנו רק ראינו את אורח חייו מאותו יום והלאה. בעבודה ובבלוק כמעט לא היה נוגע באוכל ובמנות שקבלנו והיה אוכל ושותה, יותר נכון זולל וסובא, מכל טוב שאפשר היה להשיג בתנאים הנתונים ואף לא היה קופץ את ידו במקרה שנזקק מישהו לעזרתו.

יהודים הרויחו מהרכוש הזה גם באופן ליגלי, גלוי. הגרמנים, בעלי הסחורות והחפצים עשו אותם למתווכים בסחורות אלו. היו לוקחים אצלם מהמצרכים והחפצים והיו מספקים לגרמנים וודקה חמאה, שומן חזיר ומצר־כים אחרים שהיו שולחים למשפחותיהם בגרמניה. כל זה הכניס כסף רב למחנה והדבר הורגש היטב בחיי יושביו.

במשך הזמן התחילו להכניס למחנה גם כלי־נשק שונים ותחמושת, שנמצאו גם הם בשפע במכוניות אלו. סחיבות אלו לא הגיעו ״אמנם״ לממדים גדולים ולא רבים עסקו בהן, מפני הסכנה שכרוכה היתה בדבר, ברם היתה קבוצה שתיכננה בריחה מהמחנה ולצורך זה דאגו שלא יצאו בידים ריקות.

היו גם תופעות אחרות, מוזרות ועם זה מעודדות, כתוצאה ממגע זה של יהודי המחנה עם החיילים שבאו מהחזית. המקרה הבא סופר לי ע״י מרדכי פוגל שעבד קבוע ב־G. K. Mot כרבים אחרים הוא עבד זמן ממושך עם חייל־נהג אחד. משניגשו לתקן מכונית או משוריין, היו נוהגים להעמיד יהודי אחד לעזרת נהג הרכב והוא היה צריך לנקות את המכונית, להגיש כלי עבודה לנהג המטפל ועוד עבודות עזר דומות. היהודי, בבואו בבוקר לעבודתו, ניגש ישר לרכב שעבד לידו וכך נהג עד שהרכב יצא מהמפעל. ובכן, מרדכי קשר עם אחד הנהגים היכרות קרובה והיה משוחח אתו על עניינים שונים. באחת השיחות הללו שאלו הנהג למצב משפחתו, איפה אשתו וכו׳. מרדכי סיפר לו מה קרה למשפחתו ובהזדמנות זו גם על מה שארע לכל משפחו־תינו, על הגירושים, הרציחות וההשמדה הכללית של היהודים. החייל שמע ולא רצה להאמין וכל כמה שמרדכי השתדל לשכנעו טען הלז שזה לא יתכן, שהדברים הם בלתי אפשריים. אחד מחבריו של הנהג התקרב ושאלם על מה הם מתווכחים והנהג חזר על הסיפור של מרדכי וטען שאינו מאמין לכל הספורים. ואז קרה דבר מוזר. חברו של הנהג אמר לו שהדברים הינם אמת ונכונים, ואז פרץ הנהג בבכי ממושך כילד קטן.

מוזר אף הוא היה הקשר של קצין־משנה מהלופטוור־פה, כמדומני, עם אחת מאסירות המחנה, בחורה מלוב־לין בשם פלה לקס. זו לא היתה אפיזודה אלא קשר שנקשר באמצעות הבחורה עם כמה מאסירי המחנה, ופלה לקס עזרה בהכנסת נשק לתכנון בריחה.

יחס שלטונות הס.ס. במחנה היה אף הוא שונה מזה שהורגלנו אליו במחנה הקודם. לא עוד מכות, התע־ללויות ועינויים מצד המפקדים או עוזריהם. מפקד הס.ס. לייבהולד היה שנוא על כולנו, אף־על־פי שלא עינה, לא רצח וגם לא התאכזר במיוחד. הוא החמיר בכל מנגנון הפיקוד ולכן שנאנו אותו, אולי גם בגלל דמיונו החצוני לפייקס, שהספיק להשניא אותו על כולנו. לעומתו, הצ־ליח סגנו, קלייסט, לזכות באהדת כולנו. ידעו לספר ספורים שונים על השתדלויותיו למען אסירי המחנה; ספורים שאיש לא ידע בדיוק מה מקורם. ברם, הספיק לנו לראותו מטייל תכופות בחצר המחנה עם שטוקמן במשך שעות, כשהם משוחחים כשני ידידים, על מנת לחבבו על כולנו. הכל במחנה אהבו להסתכל בשני אלה, בטיוליהם לאורך המחנה הלוך ושוב. שניהם גבוהי קומה, כששטוקמן דק הגזרה עולה במקצת בקומתו על השני וזה האחרון רחב גרם יותר, עשו טיוליהם, שלא היינו רגילים לראות משהו כגון דא, רושם סימפטי על כל המחנה. ועל הכל: לא ראינוהו אף פעם אחת רוגז וקוצף, צורח או מקלל אלא תמיד בהופעה שקטה וסר־לידית.

יחס אנשי הס.ס. בדרגות הנמוכות דומה היה ליחסו של קלייסט ליהודים. בין אלה היו מעט מאד גרמנים מהרייך ורובם היו פולקסדויטשים מרומניה. הכל תלוי היה במפקדים הגבוהים, בדוגמה שנתנו בהתנהגותם וביחסם ליהודים. מעטים היו המקרים של מכות או הל־

קאות קשות ב"קצט" בודזין אף כי אני עצמי ספגתי מכות קשות מאיש ס.ס. שעליו אמרו שהוא הטוב ביניהם, מדבר יידיש, וגודל וחונך בין יהודים ורחוק מנאציות. בדרך כלל לא היינו מוטרדים מהם לא בעבודה ולא במחנה.

חמשת־ששת ירחי "קצט" בודזין היוו שרשרת אחת של התרחשויות ודברים מוזרים ומופלאים ובלתי מוסברים עד היום. יחסם והתנהגותם של אנשי ה־ס.ס., מפקדים ונמוכי־דרגה, להתנהגותנו אנו ו"לתעלולים" השונים שביצעו יחידים וקבוצות מבין האסירים ניתנים, אולי, רק להסבר אחד: לא רצו לפגוע באנשי המחנה שגרינג, ימח שמו וזכרו, בכבודו ובעצמו פרש עליהם את חסותו בזמן החסול הכללי של מחנות מחוז לובלין, והיו להם הוראות מפורשות לא לגעת בנו לרעה. אין להבין אחרת את העובדה, שאיש מיושבי המחנה בודזין לא נענש אחרי בריחת הקבוצה עם נשק ותחמושת מה"וורקשוץ", ועל אחת כמה וכמה אין להבין את העובדה, שבמשך קיום מחנה הרכוז בודזין לא נרצח אף אחד מתושבי המחנה לא בעוון בריחה, לא בעד הברחת נשק ומעשים דומים. מעשים כאלה התרחשו וחלק מעושיהם נתפסו ונענשו בעונשים קלים יחסית. כל זה בנוסף להתרופפות המשמעת והדימורליזציה בשורות צבא הרייך הנסוג, להן היינו עדים יום־יום, נתנו לנו יסוד להאמין, בניתוקנו המוחלט מהעולם החיצון ובעיקר באי־ידיעתנו מה נעשה במחנות האחרים, שחל שנוי יסודי ביחסם של הגרמנים לקומץ היהודים הקטן שנשאר עוד לפליטה, שלא רוצחים עוד, לא מענים אותם ולא מתעללים בהם.

את המצב הזה ידגים לדעתי, בצורה הטובה ביותר, ספור הבריחה הבא.

ל־.G. K. Mot החברה שהעסיקה מאות מאסירי בודזין בעבודות התקון והשפוץ, רכב ושריון, היה סניף וסדנאות גם בקראשניק. גם לשם נשלחו יהודים מבודזין וקראנו למקום העבודה ג.ק. מוט קראשניק. בין הנוסעים לעבודה בקראשניק היתה קבוצה קבועה של משמרת לילה שמנתה עשרה איש. האפשרויות ל"סחיבת" מצרכים, ואף נשק מהגזל, שהביאו עמם החיילים ונהגי הרכב מהחזית היו קיימות גם בקראשניק, וקבוצת העשרה נצלה את האפשרויות הללו, אגרה נשק ותחמושת, והכינה תוכנית בריחה. היו אלה עשרה אנשים צעירים מעיירות הסביבה: קראשניק, זקליקוב ובלז'יצה. הדרכים היו נהירות להם ונראה שהם אף באו בקשרים עם קבוצות הפרטיזנים שפעלו בסביבה, בתיווכם של פועלים פולנים שעבדו אף הם בסדנאות ג'.ק. מוט. הם אף היו קשורים עם תוכנית בריחה אחרת מהמחנה, ולפי תוכנית זו עמדו שתי הקבוצות האלו להפגש במקום אחד, אחרי שיצליחו לברוח מהמחנה.

לילה אחד במחצית חודש מרס, כ־5—4 שבועות לשהייתנו במחנה החדש, העירו אותנו באמצע הלילה וערכו מיפקד פתע בתוך הבלוקים. לא ידענו מה הסיבה למיפקד זה, אבל שיטה זו היוותה חדוש מוזר עבורנו, שכן היינו רגילים למיפקד־לילה בחוץ, בגשם, בשלג וברוח, ומלווים צורות שונות של ענויים והתעללויות, ל־מיפקדים כמו זה שהיה לנו בעת רצח איזיקל. לא ידענו, לכן, מה פירוש ומשמעות מיפקד מוזר זה, שאיזה ס.ס. עובר בבלוק, סופר ומונה את האנשים במיטות, רושם את המספר והולך לו. באשמורת השלישית של הלילה, נודע על בריחת עשרת האסירים מג'.ק. מוט. קראשניק. נודע, ששלושה מהבחורים נתפסו ונמצאים במחנה. מיפקד הלילה מטרתו היתה לוודא, אם לא חסרים אסירים נוספים. כמובן, היתה חרדה כללית לגורל השלושה וגם חששות ופחדים לסנקציות ועונשים נגד אחרים. ברם, מאומה לא התרחש באותו בוקר; כולם יצאו לעבודה כרגיל וגם במשך היום לא הגיעו כל ידיעות רעות מהמחנה. בשובנו מהעבודה נודע שהמפקד לייבהולד ציווה להעמיד את שלושת הנתפסים בין שתי גדרות התיל המחושמלות ליד חדר המשמר שבכניסה למחנה. קודם לכן הוא ציווה לתפור טלאי צהוב גדול על גבי הבגד העליון של כל אחד. היינו בטוחים שזהו מאסר מיוחד, בחוץ, בקור ובשלג העמוק, במקום מאסר בבניין סגור. ריחמנו על הבחורים, שצריכים היו להתענות ענויים כאלה לפני הוצאתם להורג (שעומדים הם להיות מוצאים להורג בקרוב בטוחים היו בזה הכל).

למחרת, יום שני להתפסם, שוב לא השתנה מאומה, הם המשיכו במאסרם המקורי. אמרו, שאסור להם לנוע ולהתהלך והיה חשש שיקפאו מקור עוד לפני שיספיקו לבצע את גזר דינם. אולם יחד עם זאת הגיעו שמועות שסגן המפקד, קלייסט, לפי בקשתו של שטוקמן או ביוזמתו הוא, הגניב אליהם בלילה לחם ומיצרכים אחרים למען לא יגוועו מרעב ולמען הקל עליהם את העמידה בשלג ובקור. עבר עוד יום של פחד וחרדה לגורל השלושה ומאום לא קרה.

אחרי שלושה ימים ושלושה לילות מעצר בתנאים אלה הוצאו השלושה מבין גדרות התיל והוחזרו לבלוק. בתור עונש נאסרה עליהם היציאה לעבודה. חששנו שיבואו על עונשם במועד מאוחר יותר, שעוד לא נח־

רק גורלם איך ובמה ייענשו, אולם ב״קצט״ בודזין לא אירע להם דבר וכמה מהם חיים עד היום.

מובן שלא יכולנו להבין מה פירוש השנוי הזה, שאסירים נמלטים שנתפסו יצאו בעונש קל כזה, אבל במרוצת הזמן ארעו דברים מוזרים דומים והתרגלנו למחשבה, שאין לחשוש יותר להריגות ולרציחות ובטוחים היינו שזה לא רק עניין מקומי וששוב לא הורגים ולא רוצחים יהודים במחנות...

איך אורגנה הבריחה? איך הצליחו עשרה יהודים לעזוב את משמרת הלילה שלהם ולעבור דרך גדרות התיל ולהמלט? שמעתי על כך כמה גרסאות ומכולן אביא רק את המתקבלת ביותר על הדעת.

כמו בבודזין נוצרו גם בג׳.ק. מוט. קראשניק יחסים מיוחדים בין האסירים היהודים לבין החיילים שעבדו אתם ליד רכבם וכן בינם לבין שומריהם. בעבדם במשמרות לילה, כשמספר העובדים קטן, נעשו היחסים קרובים עוד יותר. הם היו אוכלים יחד את ארוחת הלילה שהובאה למקום, לעתים קרובות שותים יחד כוסית וודקה בזמן הארוחה ומקנחים בקנוח טוב, הכל על חשבון היהודים. אלה יכלו להרשות זאת לעצמם על חשבון המצרכים שנמצאו במכוניות ״חבריהם״ הנהגים. בלילה המיועד לבריחה הביאו החבריה אתם מנה גדושה של משקאות ומזגו לחבריהם ולשומריהם ביד נדיבה, תוך שהם משתדלים בעצמם לשתות מעט ככל האפשר. הכל היה מוכן לבריחה: הנשק, התחמושת והכלים לפריצת הגדר. כשראו שהמשקאות פועלים את פעולתם פרצו את הגדר ונמלטו. עד שהורגש בהיעדרם והוחל ברדיפה אחריהם הם הספיקו להתרחק ולהעלם בהכירם, כאנשי הסביבה, את הדרכים והשבילים. איתרע מזלם של השלשה ונתפסו. האחרים הצטרפו לפלוגות פרטיזנים ולחמו נגד רוצחי משפחותיהם ועמם. הם זכו לשחרור והמשיכו להלחם ביחידותיהם ועד לקרבות בהרי הקרפטים הגיעו, שם נפלו כמה מהם ויתרם נותרו בחיים והקימו משפחות.

היתה תוכנית בריחה נוספת שבוטלה ברגע האחרון.

בידיעתו ובהסכמתו של שטוקמן הוחל בשבועות הראשונים של ה״קצט״ לחפור מנהרה מאחד הצריפים עד למתוץ לגדר. הצריף עמד ריק והיה מרוחק מהגדר כ־15 מטר. בסוד התוכנית היו כ־25—20 אנשים שהכינו להם נשק ותחמושת. יום־יום היו מכניסים 2 נערים לחפירות המנהרה ואת האדמה היו מפזרים מתחת לצריף, שעמד ככל הצריפים על עמודים, שלא היו אלא יתדות עץ. הקרקע במקום הזה היתה חולית ותחוחה והחפירה התקדמה מהר מאד. אחרי שחפרו שניים־שלושה מטרים בעומק החלו חופרים מחילה צרה למעבר אדם בזחילה בכיוון לגדר, וכאמור התקדמה העבודה בקצב מהיר.

בין האנשים שהיו בסוד התוכנית היו בעלי מקצוע שונים. חשמלאי התקין חשמל למקום החפירה, כי הרי אי־אפשר היה לחפור בלי זה. כן דאגו להכניס סומכות שהאדמה החולית לא תשפך ותכסה את החפירה יחד עם החופרים. כמו כן דאגו לכל צרכי הנערים שהתחלפו בעבודה והחפירה היתה מתנהלת כל יום ממיפקד הבוקר עד לפני מיפקד הערב.

הקבוצה המתכננת עמדה בקשר עם תת־קצין הלופטוופה. הקשר נוצר ע״י האסירה שהוזכרה לעיל, פלה לקס מלובלין. היא עבדה כעוזרת בית וכמנקה אצל הגרמני ובמרוצת הזמן נקשרה היכרות קרובה ביניהם. הוא הציע ראשון תוכנית בריחה בשביל קבוצה מאסירי המחנה בהבטיחו, שהוא עצמו מוכן לצייד בנשק את כל הקבוצה. כאות לרצינות הצעתו הוא נתן אקדח עם תחמושת כציוד לקבוצה. תחילה חששו אם לא מסתתרת איזו מזימה מאחורי ההצעה הזו, אבל במרוצת הזמן הוכיח האיש את עצמו כידיד אמיתי, ועם הזמן הכניס באמצעות הבחורה ואנשים אחרים כלי נשק שונים, תחמושת ורמוני יד. הוא גם הביע את רצונו להצטרף לקבוצה שתתארגן ותצא ליער. אף־על־פי־כן לא הובא בסוד חפירת המנהרה ודובר רק על תוכנית בריחה כללית.

כמסופר למעלה היתה תוכנית, שקבוצת הבורחים מקראשניק והקבוצה שהתכוננה לצאת דרך המנהרה יבצעו את הבריחה בלילה אחד ויתחברו לקבוצה אחת. נקבע אף מקום הפגישה, ברם, בערב שלפני בריחתם באו הבורחים מקראשניק והודיעו לקבוצה השניה, שאצלם הכל מוכן ושאינם יכולים לחכות עוד והודיעו, שלמחרת בלילה הם יבצעו את בריחתם. החלטתם זו של העשרה ותפיסת השלושה קבעה, כנראה, את גורל תוכנית המנהרה ושמה אותה לאל.

המחילה הגיעה עד הגדר בערך ואולי אף עברה אותה והכל היה מוכן, כאילו ליציאת הקבוצה בעוד כמה ימים, אבל כנראה שבהשפעת הכשלון החלקי של קבוצת קראשניק וכשעוד לא ברור היה מה יעלה בגורלם של השלושה נשבר אחד ממועמדי הבריחה במנהרה. לא ידוע בדיוק מה היו מניעיו, יתכן שחשש לגורלם של תושבי המחנה כולם או רבים מהם אם תבוצע בריחה נוספת, ומאחר שהוא לא ידע ששטוקמן יודע על תוכנית הבריחה והסכים לה, בא אל שטוקמן וסיפר לו על המנהרה. זו גירסה אחת. גירסה שניה אומרת, ששטוק־

מן עצמו חשש לגורל המחנה בעקבות ביצוע שתי בריחות רצופות. מכל מקום הוא קרא אליו את סגלוביץ׳, בלוקאלטסטר במחנה ומתכנן הבריחה ועומד בראשה (חי בעכו). שטוקמן הודיע לו שעליהם להפסיק את החפירה ולהזניח את תוכניתם. משניסה סגלוביץ להסביר, כי אי־אפשר כבר לוותר על התוכנית, והכל כבר מוכן ליציאה וכן הלאה, עמד שטוקמן על שלו ואסר עליו את המשך החפירה, ובחששו שהם עלולים בכל זאת להמשיך או לחדש את החפירה על אף איסורו, נתן הוראה לפירוק הצריף, שעמד בלי כל שמוש ועל ידי זה לסכל את הבריחה. לצורך זה העמיד אנשים משלו עם קאפו המחנה שישגיחו על בצוע הוראתו *.

אף על פי כן נמשך הקשר עם הידיד הגרמני. הוא הוכיח את נאמנותו ותבע מידידיו שיברחו מהמחנה בטענו, שהחזית קרובה ולא יהיה עליהם להשאר זמן רב ביער, משום שהרוסים יכבשו בקרוב את הסביבה. הוא נשאר נאמן לידידיו גם אחרי העברתם מבודזין. בהיותם בווייליצ׳קה ליד קראקוב ביקר אצלם ידידם הגרמני וגם שם הוכיחם על שהם יושבים במחנה בזמן שהחזית מתקרבת והשחרור הוא עניין של ימים ספורים.

נשק הוברח למחנה גם ע״י קבוצות אחרות ואף על ידי יחידים. נראה, שהאפשרות לקחת נשק ותחמושת באופן כמעט חופשי מהמכוניות שבהן הוא הופקר, פיתתה רבים להצטייד בו לכל מקרה שלא יבוא. אף נשק ארוך קנה הוברח למחנה ולצורך זה השתמשו בחולה או פצוע מדומה שהכניסוהו באלונקה מהמפעל למחנה. גם בתרמוסים הריקים (דודי האוכל) שחזרו מהמפעל למטבח המחנה השתמשו לצורך זה, וגם בדרכים אחרות, שונות ומשונות.

במרוצת הזמן נתגלה גם, שהתארגנה קבוצה שעסקה בצבירת נשק ממקורות הללו והעברתו ליחידות פרטיזניות באיזור, באמצעות נהגי קטרים שנכנסו ויצאו ברכבותיהם למפעל וממנו. בסוף האביב או בהתחלת הקיץ נתפס אחד מקבוצה זו (בשם קליינמן, כמדומני, ונמצא בארץ) כשהוא סוחב ארגז נשק בכוונה להטעינו לקרון רכבת המשא. מפליא שגם הוא יצא בעונש קל יחסית; הוא נתלה לזמן מה כשידיו קשורות לאחור, עונש שלא השאיר אחריו סמנים או פגיעות גופניות אצל הנענש.

כאמור, לא ידענו אז ולא ידוע גם היום למה יש ליחס את התנהגות שלטונות ה־ס.ס. בכל המקרים הללו. מובן שלא הכל היה ידוע להם אבל תוצאות המקרים שנתגלו, העונשים הקלים, יחסית, שהוטלו על אלה שנתפסו, בצרוף מקרים אחרים, הפיחו בנו תקוות של שנוי יחס כללי ליהודים יושבי המחנות, ומעל לכל חשבנו, שחיינו בטוחים מעתה במחנות הרכוז ושאיננו מופקרים עוד לשבט ולחסד של חיות ה־ס.ס. צמאי הדם.

ידעו לספר על איש הס.ס. בדרגת אונטרשרפירר, הממונה והאחראי על מטבח המחנה ועל דאגתו המתמדת לטיב האוכל ולטעמו הטוב. עובדה שהוא שמר והשגיח כל היום על העבודה במטבח, טעם בעצמו מהאוכל אם הוא בסדר וטעים. אחדים אף ידעו להוסיף, שאיש ס.ס. זה היה צריך לשמור ולהשגיח על המוצרים הטובים המיועדים לבשול, כגון בשר, שומן שלא ייגנבו ע״י עובדי המטבח. עובדה היא שאפשר היה בהחלט לשבוע מהאוכל שחולק לאסירים ב״קצט״ בודזין. אם בכל זאת היה מסחר במצרכי מזון במחנה, הרי היו אלה דברי מותרות, לפי מושגי המחנות, כגון חמאה וודקה, נקניק, סוכר וסיגריות. אני עצמי שתיתי הרבה בתקופה ההיא, שכן מקובל היה שאין אמצעי מונע טוב יותר נגד כל מיני מחלות במחנה מאשר וודקה.

המקרה הבא ידגים את קשרי הידידות שנקשרו בין אנשי ה־ס.ס. בדרגות הנמוכות ובין יהודי בודזין: בבלוק שלנו נהגנו לשחק ערב־ערב בקלפים. הערבים היו ארוכים ולא היה חשק לעלות על משכבינו עם הפקודה לכבות את האור בשעה שמונה או תשע, מה גם שרובנו לא עבדנו קשה (גם בנושא זה הייתי יכול לספר לא מעט). ערב אחד נפתחה דלת הכניסה ובפתחה הופיע תורן הלילה איש ה־ס.ס. מצבנו היה לא נעים. לפי תקנון המחנה היינו צריכים להיות בשעה זו על יצועינו; המשחק אסור היה, כפי שאסורות היו התכנסויות חברתיות אחרות; על השולחן נמצא ליד כל אחד סכום כסף, דבר אסור אף הוא. ישבנו קבוצה לא־קטנה של משחקים ומתבוננים וביניהם זקן־הבלוק. נבהלנו מהרפעתו הפתאומית והתחלנו לאסוף בחפזון את הכסף ולהסתיר את הקלפים. הוא הספיק לראות הכל. הוא דיבר עם זקן־הבלוק כמה מלים ותיכף הוציא מארונו בקבוק וודקה עם נקניק ומצרכים אחרים לקנות והחל שותה עמו. אנו חמקנו בינתיים אחד־אחד לאולם השינה והעניין נגמר בכי טוב.

לא מעט עדוד ותקוה שאבנו מהמצב בחזית שהתקרבה והלכה אלינו. כל יום הובא אלינו רכב חדש לתקון ובכל יום הוא היה מסביבה קרובה יותר. גם המגע עם

---

* על המנהרה, מתכננה האחראי לה, המשתתפים בחפירה וזמן חפירתה ישנן גירסאות שונות. עובדת החפירה עצמה אינה מוטלת בספק.

החיילים שבאו מהחזית היה מעודד מכל הבחינות. אני, שלא באתי במגע ישיר עם החיילים, שאבתי לא מעט עדוד מקריאה בעתונים שהביאו אתם. משמחות במיוחד היו מודעות האבל על חיילים שנפלו בחזית. ספרתי כמה מקרים של התנהגות חיילים, יחסם אלינו ותגובותיהם בהוודע להם על מה שעבר עלינו. אבל באותו זמן היינו גם עדים להתחמקות מהחזית שגבלה בעריקה ומעשי חבלה שבוצעו ע״י החיילים הגרמנים עצמם.

הדבר התחיל במפקדנו לייבהולד בעצמו. בשלהי חודש מרס נודע לנו שהמפקד נפצע ברגלו ע״י כדור שנפלט מנשקו. זאת היתה הגירסה הרשמית אבל השמועה אמרה שמפקדנו, אוברשטורמפירר ה״ס.ס. לייבהולד, ירה ברגלו בחששו שבגלל המצב בחזית ובצבא בכלל עלול הוא כל יום להשלח לחזית. השמועה היתה עקשנית כל כך שסופרה ונפוצה על־ידי כל פקודיו של ״הגבור״.

הדימורליזציה, הניוון ומעשי החבלה בצבא לא היו עניין שבשמועה אלא מעשי יום־יום. הגילוי המובהק ביותר למעשים אלה, שחברינו האסירים היו עדים להם, היה בזה שלעתים קרובות כשגמרו לתקן את רכב־השריון והחייל־הנהג יצא אתו חזרה לחזית, קרה שבאותו יום או למחרת היה חוזר עם רכבו כשהקלקול בו חמור הרבה יותר. כשרבו המקרים הללו והממונים על החיילים ועל רכבם הבינו שאלה לא מקרים גרידא אלא מעשי חבלה מכוונים, החלו שולחים את החיילים לא ביחידות אלא קבוצות־קבוצות עם רכבם, בחשבם בדרך זו לסכל את מעשי חבלה אלו. ברם, גם אמצעי זה לא הועיל ורבים מהם חזרו שוב כשרכבם מקולקל. הדברים הגיעו לידי כך, שחדלו להוציא את החיילים כשהם נוהגים ברכבם אלא היו מטעינים את הרכב בקרונות והחיילים מלווים את רכבם בקרונות נוסעים המצורפים לאותה רכבת.

כל הגילויים האלה של ״אומץ לב״ ״נכונות למות בעד הפירר״ מצד קציני ה״ס.ס. וחיילי הרייך שכל כך הרבנו לשמעם הוזמו ועתה הוכיחו את עצמם כפחדנים מוגי לב, מחבלים בציוד ועריקים. הם הפיחו בנו תקוות שסופו של הצורר הנאצי קרוב, שלא עוד נשאר לנו זמן רב לסבול ושנזכה במהרה לראות את קץ שלטון הרצח, החמס, הדכוי והשעבוד.

מעודדים ע״י כל התופעות הללו העזנו לעשות מעשים שלפנים ראינו אותם כמסכנים את קיומנו. מעשי הברחות הנשק נעשו לדבר ידוע לחוגים רחבים במחנה, נוסף למבצעים ושותפיהם. המספרים לא סיפרו מי הם העוסקים במעשים מסוכנים אלה, אבל שוב לא היה ספק שהדברים נכונים, כשהאווירה מסביב עודדה אותם. מעשים אחרים שלנו היו התגרות במפקד המחנה וכעין הוכחה, ששוב אין אימתו עלינו ״ומצפצפים״ אנו עליו ועל אירמיו.

זכור לי מקרה שארע בראשית האביב. יום אחד, אחרי שחזרנו מהעבודה, הודיעו במיפקד הערב, שהמפקד לייבהולד דורש, שנאסוף בינינו חמשת אלפים זהובים ונמסרם לידיו. היתה זאת דרישה שרירותית במקום שהחזקת כסף אסורה. מצד אחד הרי אי־אפשר היה להעלים את אורח חיינו ואת העובדה שהכסף זורם למחנה בדרכים שונות ולהוציא את המפקד עצמו, לא העלימו את העובדה אף מאחד מעוזריו ופיקודיו. בכל הזדמנות היו מכבדים את אנשי ה״ס.ס. אתם באו במגע, במאכל ובמשקה משובח, דברים אחריהם היו להוטים ואותם לא השיגה ידם לקנות. אנשי ה״ס.ס., פרט למפקדים, היו יוצאים ונכנסים בבלוקים, מבלים שם לעתים קרובות בחברת הבלוקאלטסטה וידעו ללא ספק על כל המתרחש במחנה, פרט לתכניות בריחה והברחת נשק, כמובן, ואין ספק שמפיהם גם ידעו במפקדת המחנה פרטים רבים עלינו.

הסכום שנדרש היה פחות־ערך כשלעצמו ואין ספק שאפשר היה לאוספו תוך זמן קצר וגם לא היה פוגע בכיסיהם של יושבי המחנה, בהתחשב בכך שהסכום היה מתחלק בין למעלה מאלפיים איש. אלא שהיו חישובים ושיקולים אחרים לגמרי להחלטת הנהלת המחנה היהודית, חישובים של יצירת תקדים לאפשרות סחיטת כספים נוספת וגם חישוב של אי־מסירת הכסף בידי השנוא עלינו. מובן שבזמן אחר ובתנאים אחרים, כאלה שהיו עד לפני חודשיים־שלושה, לא היינו ״עומדים הרבה על המקח״, אילו בא מפקד המחנה בדרישה דומה, אבל הפעם החליטו לא לתת וההוראה הועברה משורה לשורה ומבלוק לבלוק, (במיפקד עמדנו לפי הבלוקים) ולא נמצא אף אחד שימרה הוראה שבאה משטוקמן. עמדנו, לכן, בשקט ובלי לחשוש מפני צעדים כלשהם העלולים לבוא מצד המפקד לייבהולד עקב הסירוב.

השעה נתארכה, הערב ירד ואנו עמדנו במריינו. לייבהולד הודיע, שעד שלא ימציאו לו את הסכום הנדרש נעמוד כך במיפקד ואפילו ימשך כל הלילה. כמובן, הודיע, שלא נורשה לקבל אוכל כלשהו כל עוד ימשך המיפקד. כל זה התקבל אצלנו בצחוק ובלעג. שוב לא היינו רעבים ולהוטים כל כך אחרי האוכל, הוא נמצא דיו אצל האנשים, במקרה שמישהו היה זקוק לו. זקני

הבלוקים, שהבלוקים שלהם היו קרובים למגרש המיס־דרים, שאלו את אנשיהם מי מהם רעב מאד ועבורם שלחו להביא לחם מהבלוקים וחילקו להם שלא על חש־בון מנותיהם. בעלי התפקידים הנמוכים מאנשי ה״ס.ס. העלימו עין מכל מה שהתרחש מסביב. משום מה לא היה הפעם בלבנו פחד או חרדה לתוצאות המיפקד הזה והתיחסנו לכל העניין כאל התמודדות בינינו לבין לייב־הולד שבסופו ינחל כשלון. לא הורגשה שום עצבנות או מתיחות מהעובדה שאנו עומדים שעות במיפקד. רוחנו היתה בדוחה עלינו, עמדנו, והתלוצצנו וצחקנו, משל נמצאנו משתתפים באיזה משחק ולא במיפקד ב״קצט״ עם סכויים לעמוד עד אור הבוקר בלי אוכל.

כשעה לפני כבוי האורות הודיעו לנו להתפזר. הספק־נו להביא את האוכל מהמטבח ולעשות את כל הסדורים היומיים הרגילים עד כבוי האורות. במשך זמן היותנו בבודזין לא נישנו נסיונות כאלה.

לא חסרו גם מקרים ומעשים אחרים, בהם חששנו להענשת האנשים שהיו הגורמים לכך ודאגנו להם, אבל תמיד זה עבר בלי עונש או בהענשה קלה יחסית. יום ראשון אחד התארגנו לחזור למחנה בשעה מוקדמת, כרגיל. כשהתפקדו התברר, שבקומנדו אחד חסר בן־אדם. תיכף נשלח מישהו בליווי משמר למקום העבודה לחפש אחרי החסר ולא נמצא. ביקשו גם במקומות עבו־דה אחרים והאיש איננו. אחרי מיפקד נוסף, והפעם מיפקד לפי המספרים והשמות, התברר שהחסר אינו אלא לוונטל, בחור צעיר מהקבוצה הוורשאית, שהיה מפור־סם ברשלנותו ובהתחמקותו מהעבודה וגרם לא פעם לצרות (נמצא בארץ). כשכל החיפושים אחרי הבחור לא הועילו, הוחלט בין הוורק־קאפו שיפיאצקי, לבין ראש המשמר, לחזור למחנה ושם לבדוק אולי חזר הבחור בדרך כלשהי למחנה. משחזרנו למחנה והתברר כי הב־חור לא הגיע השאירונו, כל המחנה, ברחבת המיפקד עד שהבחור ימצא. נשלחו אנשים בלווית משמר לחפש את לוונטל. אמנם היו אנשים שהביעו את חששם שהבחור הצליח להמלט מהמפעל, אבל כל יודעיו היו בדעה שאין להביא בכלל בחשבון צעד כזה מצד הבחור, שהוא עצלן ופחדן כדי לעשות צעד דראמטי כזה. שעה ארוכה נשאר־נו עומדים ברחבת המסדרים וחיכינו לשובם של האנשים, עם או בלי לוונטל. לבסוף, בשעה מאוחרת מאד, חזרו האנשים עם לוונטל. התברר שחיפשו אחריו עד שמצאוהו ישן שנת ישרים במקום נידח במחנה, שעל דעת איש לא עלה לחפשו שם. משהובא בפני שטוקמן ומפקדי המחנה הביעו פניו לא פחד לעצמו ולא חרדה לנו, אלא כעין תמיהה תמימה על הרעש שקם סביב היעלמו ועוד יותר מזה — תרעומת על שהעירוהו משינה כה טובה. אנו, שלא כמוהו, חרדנו לחומרת העונש המצפה לו והיה חשש, ש״יטפלו״ גם באחרים על שלא שמרו עליו ולא השגיחו בהיעדרו ממקום עבודתו ובחסרונו עד המיפקד. עד מהרה נתבדו כל חששותינו וכל העניין נסתיים בנזיפה בלוונטל בלבד.

והנה, מעשה באפיית מצות לפסח.

כמסופר לעיל היו בבודזין שני רבני ורשה: הר׳ שטוקהמר ז״ל, ויבח״א הרב שפירא, שהוא בנו של הרב מקרקוב וחתנו של הר׳ גוטשכטר, חבר הרבנות בורשה (הר׳ שפירא חי בפירט ליד בירנברק, גרמניה). שטוקמן, בדאגתו לשלומם של רבנים אלה ולנוחותם היחסית, סדרם יחד עם עוד כמה מקבוצות האישים הוורשאים שהזכרתי וביניהם ד״ר פרידהיים ואחרים, ב״באד אונד אנטלאוזונגס־אנשטאַלט״ (בית מרחץ ומוסד לחטוי) במפעל, מקום שקט ונוח, בו לא הצטרכו הרבנים לעבוד במקרה של בקורת.

בתקופת ה״קצט״ היה המפקח על מקום העבודה הזה מטעם הס.ס. אחד מקבוצת הפולקסדויטשים הרומניים בשם הופמן. אותו הופמן דיבר יידיש רהוטה ולפי ספו־רו היה שותפו לעסק של יהודי בעירו ברומניה, בעוד שמתקבל על הדעת, שהיה רק עובד או משרת באותו עסק. מכל מקום יחסו ליהודים היה ללא דופי, הוא שוחח עם היהודים ביידיש וגם יחסו לעובדים עליהם היה אח־ראי היה הוגן למדי.

כמה ימים לפני חג הפסח הוא פנה לקבוצת העובדים במרחץ ואמר להם: ״יידן, איר ווייסט אַז ס׳גייט צו פסח און מ׳דארף צוגרייטן מצות?״ (התדעו, יהודים שמתקרב חג הפסח וצריך להכין מצות?) והוא סיפר בפרוטרוט ובדיוק על חג הפסח אצל שותפו היהודי, על המנהגים, המאכלים, התכונה לקראת החג ועל ההווי החגיגי, כפי שנהוג בכל בית ישראל, סיפור שהפליא את שומעיו בנאמנותו ובדיוקו.

הרבנים, שבוודאי רצו לקיים מצוות אכילת־מצה בפסח וחשבו מחשבות ותיכננו תוכניות איך להשיגן, נאחזו בדבריו של הופמן שנתנו תקוה, כי אפשר יהיה לאפות מצות בתנור בית המרחץ ולהעבירן למחנה. הדבר הובא לידיעתו של שטוקמן והוא מצדו היה מוכן להגיש כל עזרה וגם חיווה דעתו, שאפשר לסמוך על הופמן שלא יפריע ולא יבגוד. לפי הוראותיו ניתנה כמות הקמח הדרושה ממחסן המטבח שבלי קושי הועברה למפעל. בו נעשו כבר כל הסידורים למבצע המצות.

הכל עבר בסדר ובהצלחה. המצות נאפו וניצבה הבעיה של העברתן למפעל. הרבנים ועוזריהם לא היו מומחים בהברחה, שכן היו אמצעים קלים ופשוטים להעברת המצות, שהרבנים לא ידעו עליהם ולכן החליטו להעבירן על גופיהם הם וגופי כל עוזריהם, שברצון שיתפו פעולה והגישו כל עזרה למבצע, על אף שלא היו דבקים בדת וידעו שהדבר כרוך בסכון לא קטן. באותו יום כרכו עובדי המרחץ, שבעה במספר כמדומני, את חבילות המצות מסביב לגופיהם, הם עשו את זה ברצון ובשמחה כפולה: עזרה לרבני ישראל לקיים את מצוות אכילת מצה, שבלעדיה היו רעבים בחג, שכן לא היו מטמאים עצמם באכילת חמץ ועל הכל: לאפשר, ולו לקומץ יהודים קטן, לקיים מצווה זו למרות ודווקא בתנאי בודזין, דבר שנתן טעם ועניין לסכון שבמבצע.

והנה מעשה שטן: בשער הכניסה למחנה נערך חפוש אצל קבוצת המרחץ, "הפשע" התגלה וכל הקבוצה הובלה למחנה ובודדה מכל המיפקד, כאילו הושמה במאסר. מאחר שחפושים בשער הכניסה לא היו מהתופעות היום־יומיות ואף לא מהתכופות במחנה, אף שהיו שכיחים, ומכל התנהגותם של מבצעי החפוש, היה יסוד סביר להאמין שענין הלשנה כאן. לא ידוע היה מיהו המלשין ועל אף הכשלון והסמנים הבולטים למעשה הלשנה, לא היתה קבוצת בית המרחץ מוכנה להעלות על הדעת בגידה מצד הופמן.

אולם כאן, במבצע זה, הוכיח שטוקמן את גדולתו, את אחריותו ואת דאגתו לאנשי המחנה "שלו". בהיוודע לו על כשלון המבצע ועל מאסר המבצעים, התייצב לפני המפקד לייבהולד והצהיר, שהוא אחראי לא במעט למעשה הזה, שכן הוא נתן את ההוראה להקצבת קמח לאפיית המצות ממחסן המטבח. לשאלת לייבהולד מדוע עשה כן, ענה שטוקמן כי מאחר שידע שקבוצת אנשים מסויימת לא יאכלו לחם בפסח (לא סיפר שבין אלה ישנם רבנים בישראל) ומשום כך צפוי להם רעב וכתוצאה מזה אבוד כושר העבודה וכל הכרוך בזה, ציווה לתת להם את חלקם מקמח המחסן ושיעשו בו כטוב בעיניהם. הוא הסתמך על דאגת כל צוות פקוד המחנה לתזונתם הטובה של אסירי המחנה ודרש, שאם ראוי כאן מישהו לעונש הרי שהוא צריך לשאת בעונש זה לא פחות מהא־חרים.

סוף המעשה — "הפושעים" יחד עם "אובייקט הפ־שע" שוחררו ובהתקדש ליל הפסח נערך בבלוק בו נמ־צאו הרבנים סדר־פסח עם מצות וגם "מרורים" לא חסרו. הצריף היה מלא יהודים שהשתתפו ב"סדר" ורבים צבאו בחוץ, להיות שותפים אף הם לסמל וזכר "לזמן חרותנו" בקצט בודזין. גם אני באתי לחזות באותו "סדר פסח". אחרי חמש עשרה שנה שלא נוכחתי בטקס זה, שזכרו מבית אבא ממלא אותי חוויה חגיגית ורטט קדושה עד היום הזה. נוכחתי גם בתפילת שחרית ומוסף שהת־קיימה באותו צריף ביום ב׳ של פסח, שחל אותה שנה ביום א׳ בשבוע ושלרגל חג הפסחא הנוצרי היה יום שב־תון למחנה. ברוך זכרו של שטוקמן זצ"ל, היהודי הגאה והאחראי, שהיה יוצא מהכלל לטובה בהתנהגותו וביחסו ליהודים האומללים שהיה ממונה עליהם; ששמר בעידן הסיאוב ואובדן צלם־אדם על צלמו האנושי ושימש מופת לרבים אחרים. ועל הכל שמר על פיקודיו והנתונים למש־מעתו מהתדרדרות מוסרית־אנושית. זכרו נצור ומבורך בלב יודעיו. גם הופמן זכור לטוב.

החיים במחנה זרמו בשטף והשפעת המעשים והתו־פעות הללו לא יכלו שלא להשפיע על מעשינו והתנהגו־תנו נוסף לידיעה שהחזית המזרחית הולכת ומתקרבת אלינו בצעדי ענק. יום־יום הגיעו מכוניות וטנקים לתקון בבתי המלאכה של ג׳. ק. מוט. ומיום ליום ומשבוע לש־בוע התקצר המרחק בין החזית לבינינו. כל זה נטע בנו תקוה ואמונה, שלא עוד זמן רב יהיה עלינו לסבול, ויום השחרור קרוב ושגם הגרמנים יודעים זאת ואחדים מהם מדברים על כך בגלוי. גם בהתנהגותם של ס.ס. מפקדי המחנה ויחסם הרך אלינו בכלל ולנתפסים בפ־שעים חמורים, ראינו חולשה ואת המפנה בהתנהגותם יחסנו להכרת חולשת עצמם זו — מכל מקום: מעודדים ע"י תקוות ואמונות אלה השתמטנו מיום ליום יותר מהעבודה, המשמעת נחלשה והלכה והעבודה נעשתה רק למראית עין. עבדנו רק כשאי־אפשר היה לא לעבוד ואת זמננו היינו מנצלים "לארגון", לפגישות עם חברים במקומות העבודה שלהם וגם לצרכי מסחר ואחרים.

אני, למשל, ביליתי את רוב שעות העבודה "בטיולים" שונים במפעל, בבקורים אצל חברים ואף הייתי מבקר במקומות ופינות במפעל שלא הכרתים עד אז. עתים לא הייתי חוזר אף לשעת הצהריים לקבלת המרק, והיו מש־אירים לי את מנתי. קרה גם שהייתי גומר לאכול את המרק, הולך לאחד הביתנים בו עבדו חברי בתקון מכו־ניות והם הכניסוני לאחת המכוניות שהיתה בטי־פולם, שם ישנתי כל שעות אחר הצהרים וכשהיתה השעה קרובה לזמן ההתפקדות אחרי העבודה, העירוני חברי והייתי מגיע למיפקד.

שני מקרים הקשורים בטיולי אלה, אחד רע והשני טוב, ברצוני לספר בזה, משום שהם יתנו תמונה גם

להתנהגותנו בעבודה וגם מקצת מהאפשרויות וההזדמ־נויות שהיו קיימות אז.

יום אחד, בהסתובבי כך בבטלה גמורה בתוך המפעל, נכנסתי לאחד הביתנים התת־קרקעיים ברחבת המפעל המרכזית. הסתובבתי שם והסתכלתי, תוך התפעלות, על הבניין העצום הזה על סדוריו ומתקניו, החל מהאולם המרכזי שהיה צריך, כנראה, להיות אולם־מכונות, וכלה במדורים הצדדיים וחדרי המשרדים. כל זה בנו השל־טונות הפולנים לפני המלחמה ממש ולא הספיקו אפילו לחנוך את כל הבנין והוא ניצב ריק גם עתה. הייתי לבדי, עברתי מחדר לחדר וממדור למדור כמי שעתותיו בידו. אבל, אבוי! לא שמתי לב מתי נכנס אחד מאנשי ה־ס.ס. מהפונקציונרים הנמוכים שביניהם, מאלה שהכרתים כמ־לווי האסירים לעבודה וממנה ושעליו סיפרו שהוא אחד הטובים ביניהם. לכן לא נבהלתי מכניסתו וברוח שקטה לגמרי שמתי צעדי לעבר היציאה בה נכנס איש ה־ס.ס. לפני רגע. ברם, הוא עצרני ושאלני מה מעשי פה, איפה אני עובד וכו׳. בקיצור: ספגתי ממנו מכות נאמנות, המ־כות הקשות שספגתי מגרמנים במשך כל השנים, כשהן הכאיבו פחות מהאכזבה שנחלתי על שהתבדתה הדעה על טוב־לבם ועל יחסם של אנשי ה־ס.ס. לאסירים. האמת ניתנה להאמר, לא הרבה שמעתי על מלקות שחול־קו ליהודים ע״י אנשי המשמר.

פעם אחרת, באחד מהטיולים האלה, הייתי בדרך לביתן 4 בו עבדו חברי. נכנסתי מהשער הצדדי, הפונה לשלוחות הרכבת והנה ראיתי שבין הפסים ולכניסה היה מונח שעון־כיס על האדמה. פחדתי להתכופף ולהרימו, אבל, משהסתכלתי סביבי וראיתי שאין סכנה נשקפת לי, הרמתיו ושמתיו בכיס. עוד פעם הסתכלתי סביבי ״אם לא נתפסתי בקלקלתי״ ובצעדים מהירים, כגנב אחרי בצוע הגניבה, חמקתי לתוך הביתן.

כרוב שמחתי למציאה חשובה זו היתה רבה גם חר־דתי שלא אכשל בה. עד כמה שלא יהיה הדבר מוזר, היה בי בהתחלה פחד, שמישהו הניח את השעון בדרכי להפילני בפח. תוך הסתכלות לאחור אם מישהו לא ניגש אלי לתפסני, התנהגות שיכלה בקלות להכשילני, יצאתי במהירות מהביתן בשער אחר, מבלי לסדר את העניין שלמענו באתי. גם כשהצלחתי לחזור למקום עבודתי ובמשך הזמן שנשאר עד השיבה למחנה, הייתי מלא פחד וחרדה פן אתפס. השעון הורגש כצריבה עזה בבשרי ועז היה רצוני להפטר ממנו. לא מעט חרה לי שהמציאה בכלל נזדמנה בדרכי וגרמה לי להרגשה זו, שהרי הס־תדרתי עד־אז גם כך ועד למציאת השעון לא ידעתי הר־גשה מביכה ומפחידה כמו זו. הרגשה דומה לזו היתה לי כשקניתי את הלחם הראשון בבודזין, והרי עסקתי בסחר ובשאר דברים אסורים. הרגשה זו לא עזבתני ולא רפתה כל הדרך חזרה למחנה והתחזקה ככל שהתקרבתי לשער הכניסה. המחשבה, כי יתכן וייערך חפוש (וברגעים מסו־יימים הייתי בטוח כי אמנם ייערך) הטרידה את שלוותי. בדמיוני ראיתי את האיש ששעונו אבד מודיע למפקדת המחנה על האבידה ודורש כי ייערך חפוש אצל כל האסי־רים החוזרים מהמפעל, על מנת למצוא את השעון. הוקל לי מעט כשראיתי בהתקרבי לשער המחנה, כי אין כל חפוש וכי הכניסה מתנהלת כסדרה. ואף על פי כן נדמה היה לי, שדוקא אצלי, ורק אצלי, יערך חפוש. נשמתי לרווחה רק כשהייתי כבר בפנים המחנה. אך רוחי לא שקטה גם בשעת העמידה ברחבת המיפקד ועם סיומו מיהרתי לבתי המלאכה אל חברי מאיר להפטר ״מהחפץ המסוכן״ הזה.

רק משמסרתי את השעון לידיו הנאמנות של מאיר ובידעי שמקום העבודה שלו מבוטח איכשהו ״מהפתעות״ שונות, ראיתי במציאת השעון חלקי ״בשלל הכללי״ ובהתעשרות המחנה, חלקי שזומן לי בדרך זו, משום שלא הייתי מוכשר להגיע אליו בדרך אחרת.

התחלת הסוף של מחנה בודזין

מאז בואנו ל״קצט״ בודזין, בראשית פברואר, עד לתקופה זו של אביב 1944, התקרבה חזית המזרח במדה רבה לאזורנו ולפי הידיעות שהיו בידינו, התנהלו כבר קרבות באזורים השייכים למחוזנו מחוז לובלין. נראה, שלא רק אנחנו אלא גם השלטונות הגרמניים ידעו, שה־נסיגה בקווי החזית אינה ארעית ושאין להם סכויים להדוף את הרוסים לאחור. לכן תכננו את חסולו של מחנה בודזין וכדרכם עשו זאת כך, שלא יווצר הרושם שמחסלים את המחנה ושהדבר לא יגרום לבהלה במחנה ולתופעות בלתי־רצויות לגרמנים, כגון בריחות ומהו־מות. יש להודות, שמדת הצלחת הגרמנים בתכסיסם היתה רבה. על המשלוח הראשון הוכרז בראשית האביב. דו־מני, שהיה זה בימים הראשונים אחרי חג הפסח. באחד ממיפקדי הערב הכריזו, שנחוצים בעלי מקצועות חופ־שיים ואינטליגנציה עובדת, שישלחו לעבודה בתנאים מיוחדים ועל כל המשתייכים לסוגי עובדים אלה לצאת את השורות ולהרשם. היו היסוסים רבים וחששות כבדים בין אנשי המקצועות הללו. התנאים בבודזין היו כאלה, שאיש לא נחפז לחפש לו ״אושר״ במקום אחר: לא היה רצון רב לעבור ממקום בו סבלו קודם שבעה מדורי

גהנום ועתה אפשר היה בהחלט לחיות בו, למקום בלתי־ידוע, שהיה בחזקת נעלם מכל הבחינות. ברם, מכונת השקר והרמיה הגרמנית פעלה גם כאן את פעולתה. הפתוי לבעלי מקצועות שונים לעבוד במקצועם אחרי שנים של נתוק מפעולה מקצועית ומדעית היה רב ואנשים שונים החלו לצאת מהשורה ולהרשם למשלוח. ברשימה נכללו רופאים, ביולוגים, מהנדסים, מנהלי חשבונות ומקצועות חופשיים אחרים במספר כולל של כמה עשרות אנשים. לאלה צורפו אנשים שנבחרו באורח מקרי מהשורות והורכב משלוח של 150 אנשים, שלפי השמועה עמד להשלח ללובלין, משמע קרוב יותר לחזית אבל, אחר־כך התברר שנשלחו לראדום. בין הנשלחים היו כל הנערים הצעירים מהקבוצה שלנו, שכאמור נפסק קיומה מאז בואנו ל״קצט״ ולכן גם לא ידענו בהתחלה על השלחם של אלה.

משלוח שני ובו פחות ממאה איש נשלח ימים מספר לאחר המשלוח הראשון והוא היה מיועד לסטלובה־וולה, מפעל וקרית חרושת ליד סנדומייז׳ שנבנה אף הוא, לפי השמועה, במסגרת תוכנית ה־C.O.P. הפולנית. במשלוח זה נכלל קרובי שרוליק ארול, שמאז פגישתנו בבודזין היינו כאחים ממש, התחלקנו בכל־מה שהיה לנו, עזרנו איש לרעהו כמיטב יכולתנו ואחרי אובדן כל משפחתי וביחוד רצח אברהמ׳קה אחי, הוא נשאר לי קרוב משפחה יחיד, שהתחבב עלי גם בשל תכונותיו האישיות, נוסף להיותו שריד יחיד של משפחתי ומשפחת רחל׳ה אשתי. מאז לא ראיתיו ולא שמעתי עליו.

הרכבת שני המשלוחים עברה חד־וחלק, לא נתקלה בשום התנגדות ולא עוררה כל בעיות. על המשלוח הראשון הודיעו, כאמור, במיפקד הערב ובו במקום נעשתה הרשימה ולמחרת נשלחו מהמחנה. לעומת זאת על המשלוח השני נודע רק אחרי צאתו לדרך ועל השלחו של שרוליק נודע לי רק כשבאתי לבקרו במספרה. לא כך היה במשלוח השלישי. ימים מעטים אחרי המשלוח השני, היה זה, כנראה, בימים הראשונים למאי, בשובנו מהעבודה למחנה נודע לנו על משלוח חדש של 300 אנשים העומדים להשלח למחנה מיילץ, שם היה קיים מפעל לחלקי מטוסים של חברת ״היינקלוורקה, רושטוק״, החברה בעלת המפעל בבודזין. שלא כבמשלוחים הקודמים, בהם נערכו רשימות המשלוחים ע״י מפקדת הס.ס. של המחנה בעזרת עובדי משרד המחנה — השרייבשטובה, נעשתה עתה בחירת המועמדים למשלוח ע״י אנשים שהגיעו במיוחד לכך ממיילץ. הם עברו בין השורות מבלוק לבלוק ובחרו להם את האנשים כראות עיניהם. מקום מיוחד ברחבה הוקצה לרכוז מועמדי המשלוח ושומרים מאנשי מיילץ הופקדו על רכוז זה. בתחילה התנהל הכל כשורה והאנשים שנבחרו ונשלחו לרכוז הגיעו לשם והמתינו בשקט למועמדים הבאים. מספר המועמדים גדל ונדמה היה, שבעוד שעה קלה יושלם התקן הדרוש. פתאום השתנה המצב מהקצה לקצה. מישהו מהמועמדים, שכנראה היו לו סבות אישיות לא להכלל במשלוח הזה או שסתם לא חשקה נפשו לעזוב את בודזין, חמק מהרכוז בלי לעורר תשומת לב השומרים עליו. לאחר שראו כי הצליח ניסה מישהו אחריו לעשות כמותו והצליח גם הוא. עד מהרה נעשתה ההתחמקות מהרכוז גלויה וכללית. במקום נשאר רק קומץ קטן של אנשים, שלא העזו, לא הצליחו או לא רצו לחזור למקומם בשורה. יתר על כן, נוצר מצב שאנשים שנבחרו למשלוח ונשלחו לרכוז לא הגיעו לשם בכלל, אלא הלכו סחור סחור וחזרו למקומם. נוצר מצב קומי שהצחיק את כולנו והצחוק התגלגל בכל רחבת המיפקד. אנשי ה־ס.ס., המפקדים והפונקציונרים, במקום להתערב ולהשליט סדר נהנו, כנראה, מהמחזה כמונו וצחקו יחד אתנו. נראה שמרוצים היו ״מהבחורים שלהם״ אשר לא רצו לעזוב את מחנם ולעבור למקום אחר. טעם שני לסלחנותם היה, שהם רצו פחות מכל בחסול המחנה, שמשמעותו לגביהם היתה הליכה לחזית המזרח או המערב במקום הישיבה במקום השקט הזה בו נהנו מכל טוב, נוסף להיותם אדונים על המחנה של למעלה מאלפיים יהודים. אנשי השורה ובעלי הדרגות הנמוכות שבהם, הסתובבו במגרש, שוחחו אתנו ופרצו מדי פעם בצחוק אדיר בראותם שעוד אחד ״סידר״ את שומריו המיילצאים והתחמק מעיניהם. המפקדים, שבתוקף תפקידם ליוו את הממיינים ממיילץ, רוו נחת אף הם בבואם לראות מה מספר האנשים שנבחרו כבר ומצאו במקום מנין זעיר של אנשים, במקום המאות שנשלחו כבר לשם.

השעות התמשכו, השמש נעלמה במערב ועמה הצללים הארוכים של האנשים שברחבת־המיפקד. גם שעת בין־הערבים הארוכה של יום הקיץ הפולני הגיעה לקצה, אבל לא נראה קץ ל״משחק״ שהתחולל לעינינו. לא הרגשנו עייפות אחרי יום העבודה במפעל. לא השתעממנו ולא איבדנו את סבלנותנו, על אף שעמדנו שעות. המחזה כל־כך ריתק אותנו ובלי משים הרהרתי בשנוי שחל במקום ובמצב הרוח של האנשים במשך השנה, מאז מאי אשתקד, כשהגענו לבודזין של פייקס ימ״ש, כשכל מיפקד היה בחזקת סיוט, שהיה עלינו

לחיותו פעמיים ביום ועד יום מאי זה, כשאסירים יהודים לא רוצים לעזוב את המחנה והם, מפקדיהם ושומריהם ה־ס.ס. נהנים אלו מהתנהגותם של האחרים, ואנשי ה־ס.ס. מעודדים את האסירים היהודים להפרת משמעת, במקום להענישם על־כך ונהנים מתעלוליהם. כאמור, לא נראה שום סימן לקץ העניין ואנשי מיילץ, בראותם ששמים אותם ללעג התרגזו ויתרו הפגנתית על ״תפקידם במשחק״.

שטוקמן שם קץ לעניין. בראותו שמחשיך ובהבינו שיש לסיים את המשחק, לקח את הענין בידיו. הוא פנה אלינו במלים קצרות והסביר, שלא יעזור שום משחק ושום תכסיס, שלוש מאות האנשים מוכרחים להשלח ושדי עמדנו במיפקד הערב ויש לחזור לבלוקים, לאכול לנוח ולצאת בבוקר לעבודה. הוא אף העמיד אנשים משלו לשמור על ״מכלאת״ המשלוח והורה למייליצאים לגשת לעבודתם מחדש. הוא אף נלווה אליהם בעבודתם בבחירת האנשים והעניין התקדם. מעתה כל מי שנבחר למשלוח הגיע למקומו ולא העז ולא ניסה לפרוץ ולחמוק משם. כל אחד הבין עתה, שאין להמשיך כך; השעה היתה מאוחרת והיתה הכרה כללית, שאם שטוקמן נכנס לעובי הקורה הרי שהענין אינו כה גרוע. ומעל הכל שלא רצה איש לצחוק לשטוקמן ולבזותו כפי שביזו קודם את הגרמנים. כל אחד ידע שלא יזכה בעזרת איש אם ינסה להתגרות ולבייש את האיש הנערץ הזה. לכן התנהלה הפעולה בלי כל התנגדות, וכל מי שנבחר נרשם בשמו ובמספרו ונשלח למקום הרכוז. אם היתה איזושהי התנגדות הרי רק במקרה שמישהו ביקש לא להפריד בינו ובין קרוביו. במקרים אלה צורף הקרוב למשלוח, אם התאים ובמקרים מסויימים, כשהקרוב לא התאים למשלוח, נעשו גם יוצאים מהכלל והמיועד למשלוח הושאר במקום.

לא יצא זמן רב והמכסה הושלמה. נערך מיפקד והאנשים שנבחרו הופרדו מיתר אנשי המחנה. הם עוד קיבלו את מנותיהם בארוחת הערב ולמחרת בבוקר יצאו לדרכם. גם במשלוח הזה הרגשתי כאילו משהו נקרע ממני, שכן קרובי אברהם לוקסנבורג עם חתנו נשלחו במשלוח זה וגם אותם לא ראיתי עוד. היו אלה קרובי משפחה אחרונים, מאלה שהיו בקרבתי וידעתי על קיומם ומאז נשארתי בודד וגלמוד.

על רקע התרופפות והחלשות המשמעת בין חיילי הוורמכט, יש אולי חשיבות לספר על שני המאורעות שהתרחשו ב״קצט״ בודזין באותם ימי אביב של שנת 1944.

כבר ספרתי לעיל על תת־קצין הלופטוופה, שקשר קשרים עם קבוצת אסירים בבודזין, עזר בהכנסת נשק למחנה והשתתף בתכנון בריחה. האיש נשאר נאמן לידידיו כל עת קיום המחנה בבודזין וכשהועברו היהודים למחנה ליד קרקוב, הוא מצאם גם שם, ביקר אותם, עודד אותם בספרו להם על המצב בחזית והיה מוכן לעזור להם גם שם. יחס ידידיו היהודים היה בבחינת ״כבדהו וחשדהו״. מצד אחד קיימו את הקשר אתו, קיבלו ממנו נשק ותחמושת ושיתפוהו בתכניות שונות ומצד שני לא בטחו בו במאה אחוז וחששו לפרובוקציה מצדו. מסיבה זו גם לא גילו לו את פרטי המנהרה, שעל כרייתה ספרתי, אף על פי שלפי התוכנית הוא צריך היה לברוח יחד אתם היערה. חששות וחשדות אלה פגו כליל אחרי המקרה הבא.

יום א׳ אחד היינו חופשיים מעבודה (כרגיל היינו מקבלים יום א׳ חפשי כל שבוע שני). היה זה יום אביב נאה, השמש זרחה ממעל וחיממה את האוויר, בו שררה עוד בשעות הבוקר צינת חורף. מאחר שלא היתה לנו כל התעסקות בבלוקים ניצלנו את מזג האויר האביבי וטיילנו לנו בין הצריפים וברחבת המחנה. המפקד לייבהולד הסתובב אף הוא במחנה, ברם, איש לא שם לב אליו ולמעשיו. כאמור, היינו רגילים עתה עם אנשי ה־ס.ס. ועם מפקדיהם והם שוב לא עוררו בנו פחד ואף לא תשומת לב מיוחדת. ברם, את תשומת לבנו משכה שיחה ערה שהתנהלה בין לייבהולד והשפיז (כפי שקראנו לתת־הקצין). השיחה התנהלה משני צדי גדר התיל הכפולה, שהפרידה בין המחנה שלנו למחנה הלופטוופה. עד מהרה הפכה השיחה קולנית עד כדי כך, שעל אף שלא העזנו להתקרב יותר מדי שמענו, שלייבהולד מוכיח את ידידנו על שהוא מקיים קשר עם יהודים אסירים, מאיים עליו שישא בתוצאות למעשיו וכך הלאה. הלה לא נשאר חייב לו, וענה שהוא מצפצף עליו ועל כל ה־ס.ס., כינה את לייבהולד בכנויי גנאי שונים, כגון ״פייגלינג״ ו״יודנהלד״ (רמז ליריה שירה ברגלו ופצעה על מנת לא להשלח לחזית). שניהם התרתחו עד כדי כך, שהיה לנו הרושם, שאלמלא הגדר המפרידה היתה המריבה הופכת לתגרת ידים. אחרי ששפכו קיתוני גדופים וחרפות איש על רעהו ואחרי איומיו של לייבהולד ״וצפצופיו״ של הסמל ראינו את לייבהולד פונה לכיוון שער היציאה כשחמתו בוערת בו.

עבורנו, אסירי המחנה היה זה מחזה מרהיב עין ומעודד נפש, לראות את שני אלה בריבם, במשטמתם ההדדית העזה, שלא הפריעה להם לעשות את חשבונם

בינם לבין עצמם לעיני כולנו ולא עוד, אלא שהיה לנו הרושם שתת־הקצין דוקא נהנה מזה, שיש לו קהל צופים בעשיית חשבונו עם שונאנו בנפש המפקד לייבהולד. הגדופים והחרפות שלו מכוונים להוכיח לנו וללייבהולד, שכקליפת־השום נחשב ״היודנהלד״ הזה, שלא חשוב לו בכלל אם יודע לייבהולד על יחסיו עם האסירים ושאינו מוכן להתכחש להם וודאי שלא לבטלם ולנתקם.

הקרובים לעניינים ידעו לספר אחר־כך, שלייבהולד הגיש תלונה לשלטונות על מעליבו, על זה שהוא מקיים קשר עם אסירים יהודים ועל זה שהעליב אותו, שהיה בעל דרגה גבוהה מתת־קצין ונוסף לזה איש ה־ס.ס., בנוכחות היהודים. לדברי המספרים הוזמן התת־קצין למשפט ונדון לעונש מאסר קצר. יודעי דבר ידעו להר־סיף, שנרמז לו לגבורנו זה שמוכנים לוותר על בצוע פסק הדין בתנאי שייעלם מעיניו של לייבהולד לתקופת הזמן של ריצוי העונש. אמנם, נעלם הוא מעיני כולנו, אלא שלפי השמועה הוא בילה את הזמן בנעימים בין חברים מהלופטוופה אשר בזידלונג. כאמור המשיך הוא את קשריו עם היהודים גם אחר כך.

מעשה בריחה של שתי נשים משטח המפעל כשהן מוסתרות בטנק שיצא, כאילו, לנסיעת נסיון אחרי תקון במתקני הג׳. ק. מוט אירע מאוחר יותר, בעיצומו של קיץ וזמן לא רב לפני חסול המחנה.

ומעשה שהיה כך היה:

גב׳ קלר, כפי שכולם קראו לה, נמצאה בבודזין מאז גירוש יהודי סביבתנו ויהודי קראשניק בתוכם. היא הובאה למחנה עם יהודים אחרים, למרות שהיא לא נחשבה ליהודיה מזה 25 שנה. רק הנאצים וחוקיהם החזירוה למוצאה הקודם והושיבוה, יחד עם אחיה לשע־בר, במחנה.

גב׳ קלר, שבאותו זמן היתה כבת 45, היתה בת למש־פחת ארליכסון בקראשניק. אביה היה איש למדן וירא שמים (אחיו של איצ׳ה ארליכסון (נחמנ׳ס) בעיירתנו). היא היתה במלחמת העולם הראשונה נערה צעירה ויפה וקצין אוסטרי, מחיל המצב המוצב בקסרקטיני העיר, בשם קלר, התאהב בה והיא המירה את דתה בגללו. הם נשארו לגור בקראשניק גם אחרי המלחמה ונולדו להם שלושה ילדים: שתי בנות ובן.

אחרי פלישת הנאצים נלקח קלר למאסר ולחקירה לגסטאפו בלובלין ולא חזר משם. משום מה נחשבו היל־דים כצאצאי הגזע הגרמני, כארים לכל דבר ולא נגעו בהם לרעה. הבת הגדולה קריסטינה, עלמה יפה ונעימת סבר, כבת 20, פתחה וניהלה בית קפה לגרמנים ועשתה חיל רב. לקראשניק הועברו כל מוסדות הנפה שהיו עד המלחמה ביאנוב (לוב) והעיר שרצה גרמנים מהמוס־דות האזרחיים, מכל סוגי המשטרה והצבא שתפסו את הקסרקטינים של חיל הפרשים הפולני לשעבר.

בבודזין נהנתה גב׳ קלר מיחס מיוחד. אנשי ה־ס.ס. ממפקדת המחנה ופייקס בתוכם, היו מבאי בית הקפה של העלמה קריסטינה, קריסיה בפי יהודים ופולנים, שבקסמה האישי השתדלה ופעלה למען אמה בבודזין. היא דאגה שלאמה לא יחסר דבר ואף הורשתה לבקר אצלה במחנה גם בימי פייקס ימ״ש. עם העברתנו למחנה הרכוז הופסקו בקוריה של קריסיה במחנה ואז מצאה לה דרך לבקר את אמה במקום עבודתה במפעל.

עם התקרב החזית לאזורנו באביב אותה שנה והת־חלת המשלוחים מהמחנה, נעשה ברור ש״קצט״ בודזין מתקרב לחסולו. היו רבים שחשבו עתה על בריחה מה־מחנה, בידיעה שלא זמן רב יהיה עליהם לחכות עד שהסביבה תיכבש ע״י הצבא האדום. היו שסברו שזהו עניין של ימים מספר, לכל היותר של שבועות מעטים. ברם, אחרי הבריחה מג׳. ק. מוט קראשניק וחסול מנהרת הבריחה במחנה, גברה ערנותם של שלטונות המחנה ואפשרויות הבריחה, שהיו מעטות גם בלאו הכי, הצטמ־צמו יותר.

קריסטינה־קריסיה קלר ידעה על מצב מחנה בודזין ועל הגורל הצפוי לאסיריו. היא ידעה שגם לאמה צפוי גורל דומה לאסירים והוא — להשלח למחנה אחר, הרחק ממקום זה ועם הישלחה ינותק הקשר ביניהן ואין יודע אם יפגשו עוד. היא טיכסה עצה וחיפשה דרכים להוציא את אמה מהמחנה ביודעה שהמשימה אינה פשוטה. מסירות הבת בתוספת הקשרים שהיו לה עם גרמנים שונים, אנשי צבא, ס.ס. מכל הסוגים וגם אזרחים, עזרו לה להתגבר על כל הקשיים והמכשולים.

יום אחד נעלמה גברת קלר מהמפעל ועמה בחורה בשם מריאנקה. הן נעלמו בלי להשאיר כל עיקבות בריחה: לא פירצה בגדר ולא חפירה תחתיה ודומה היה כאילו האדמה בלעתן. חקירות ה־ס.ס. ושלטונות המפעל לא גילו כל סמנים לבריחתן ואף לא את עוזריהן לדבר. איש מהאסירים לא סבל עקב בריחה זו, משום שהיא נשארה בגדר תעלומה לשלטונות המחנה והמפעל. רק אסירי המחנה ידעו, שהשתים הוצאו בטנק אל מחוץ למחנה.

בחפשה אחרי דרכים להוציא את אמה מהמחנה באה קריסיה בדברים עם גרמנים שונים, מאלה שהיו מבאי

בית הקפה שלה. אמצעיה הכספים בתוספת ערעור המו־ראל בקרב הצבא הגרמני המובס, שרבים מחייליו הבינו כבר אז שהמערכה אבודה, ואולי לא מעט גם חינה הטב־עי וכובש הלבבות של קריסטינה, כל אלה עמדו לה במבצע בריחה זה. נהג טנק, שרכבו עמד לתקון בסדנה ג׳. ק. מוט בבודזין הסכים להוציא את גב׳ קלר אל מחוץ למחנה. על ההכנות לבריחה ידעו כמה אנשים ממקו־רביה של קלר במחנה וביניהם מריאנקה שעבדה באותו מקום. היא עמדה על כך, שיצרפו גם אותה לבריחה, שכן עתידה היא לפול קרבן לבריחתה של קלר במקרה ותשאר. הנמוק היה משכנע והחשש היה מבוסס, שכן היו מאשימים אותה בעזרה לבריחה או בהעלמת עין ממנה ובאי־מסירת ידיעה על התוכנית לשלטונות. הטנקיסט הסכים להוציא את שתיהן וכך יצאה הבריחה הנועזת הזאת לפועל והצליחה.

הבריחה התקיימה אחרי שאני הועברתי מבודזין. את העלמה קלר הכרתי אחרי המלחמה בקראשניק. אחרי המלחמה התקרבה קריסיה ליהודים וכל חבריה ומקורביה היו מבין היהודים הנצולים. היא היתה עלמה נאה, נעימת הליכות וכובשת לבבות כל מכריה.

בקיץ 1945 הכרנו שני קצינים יהודים מאחד הגדו־דים הפולנים שהיו בסביבה, התידדנו ולאחר זמן קצר הם בילו כל ערב חופשי בחברתנו. בדרך זו הכירו גם את קריסיה ולא עבר זמן רב וחלה התקרבות בין אחד הקצינים ובינה. השנים החלו להפגש תכופות ולצאת יחד ונאמר לנו כי הם חושבים על עתיד משותף.

לא עבר זמן רב והם הצטרפו לדרך בה הלכו אז רבים — לדרך "הבריחה".

אחרי השחרור

אל קראשניק הגעתי בחוסר כל. לא היה לי דבר משלי מלבד הבגדים הקלים שעל בשרי. בכיסי לא היתה אף פרוטה אחת, וביום הראשון להגיענו הודיעה לי משפחת קליינמן, שאין לי עוד מקום בביתם, שכן הדירה השכורה צרה מלהכיל עוד נפש על שש הנפשות שבה. נשארתי לכן ללא קורת גג לראשי כבר בלילי הראשון במקום החדש.

בביתם נמצאו, נוסף למשפחת מושקה קסטנבאום, עוד שלושה מבני העיר שחזרו מהמחנות: מאיר רוזנ־בלט, שלמה גלמן ויעקב קורנפלד, שהיה אתי יחד גם באוסטרובייץ, באושוויץ ובמשלוח מגלייוויץ שפוזר לאחר הטבח ביער, אולם נאסף שוב על ידי הז׳נדרמריה ונשלח למחנה אחר. השלושה, סנדלרים כולם, עסקו כבר במקצועם והתפרנסו ממלאכתם, אולם גם להם לא היתה פינה קבועה להניח את ראשיהם. בעיר נמצאו גם כמה עשרות שרידי מחנה בודזין, מעוטם קראשניקאים לשעבר ורובם מעיירות וישובי הסביבה. בעיר נמצאו באותה תקופה (סוף חורף וראשית האביב 1945) כ־300 עד 400 יהודים, פליטי עיירות וכפרים סמוכים. במקום לספר את תולדותי במשך חודש שהותי בקראשניק, תולדות, שאין בהם עניין מיוחד, אנסה לספר על חיי הישוב היהודי הזה, פליטי עשרות ערים וכפרים בסביבה, שהתקבצו הנה, אולי, בגלל הבטחון היחסי שחשו בעיר, שהיתה משכנם של שלטונות הנפה ומנגנון הבטחון שלהם, נוסף על היותה מרכז מחנות הצבא בסביבה. אודותי אוסיף רק זאת, שלפי עצת חברי, פניתי ליושב ראש הועד היהודי המקומי ובקשתי עזרה בצורת הלואה לסדורי הראשון. קבלתי 500 זלוטי בתור סעד כמענק. משסרב־תי לקבל דמי סעד, הוסבר לי שזו צורת העזרה הנהוגה משום שאין קופת מלווה, ואם איני רוצה לקבל סעד, אוכל למסור את הסכום לנצרך הראשון שאפגוש בדרכי. מסכום זה התחלתי להתפרנס, ולא עבר זמן רב עד שיכולתי לקיים את ההמלצה על אופן החזרת דמי העזרה.

כפי שציינתי, יהודים שרידי כל הסביבה התרכזו בקראשניק משום הרגשת הבטחון במקום. כמעט לא היה מקום בו הרגישו היהודים בפולין בטחון אחרי השחרור. ברדיוס של כמה עשרות ק"מ בעשרות ובמאות הישובים מסביב — לא נשאר אף יהודי אחד. דומני, שהישוב הקרוב ביותר לקראשניק בו נמצאו יהודים אחר המל־היה לובלין, המרוחקת כ־50 ק"מ. שמעתי ספורים שונים על יהודים שנרצחו תיכף עם הגיעם ממחבואם, אחרי נסיגת הגרמנים. כנופיות הרוצחים פעלו בכל מקום, בעיר, בכפר ובדרכים. יהודים נטבחו בהתנפלויות לילה ונורו לאור היום. סופר לי על יהודים שנרצחו בדרך לכפר מגוריהם לשעבר, בתוך הכפר או בדרכם חזרה העירה. גם בתוך העיר היה פחד ניכר מכנופיות הרוצ־חים. לדוגמא: לימים, שכרנו חדר גדול ובו גרנו שבעה אנשים; כולם, פרט לאחד, אסירי בודזין לשעבר, אנשים צעירים במלוא כוחם. אף על פי שהחדר נמצא במרכז העיר, פחדנו מהתנפלות הכנופיות והחזקנו לכל מקרה לצרכי הגנה נשק באופן בלתי חוקי. עשינו את זה למ־רות שידענו שהדבר בנגוד לחוק ושצפויים אנו לעונ־שים לא קלים במקרה שיגלו אצלנו את הנשק. כמעט נכשלנו כשנפלט כדור אקדח בשעת אמון של פריקת הנשק והרכבתו. למזלנו, נפלט הכדור כשהקנה צמוד

כמעט לרצפה, דבר שעמעם את קול היריה ואף מנע חדירת הכדור לקומה מתחתנו. שכינינו מלמטה, פולנים פליטי עיירתנו שלא חזרו לשם אחרי שוך הקרבות, התחשבו בנו ועברו על הדבר בשתיקה.

הכנופיות לא הסתפקו ברצח יהודים, אלא אף נקמו בפולנים שהושיטו עזרה ליהודים מסתתרים. סופר לי, שתיכף אחרי השחרור נודע, כי איכר אמיד באחד הכפרים הסתיר במשקו שתים או שלוש משפחות יהודיות. משנתפרסם הדבר ונודע לכנופיות, הגיעו אנשיהן לילה אחד והציתו ושרפו את ביתו ואת משקו של האיכר על כל אשר בהם. לאור כל זה היתה בעיני הצלתנו המופלאה מהתנפלות הלילה של קבוצת הרוצחים ממש נס, שלא ידעתי כיצד להסבירו.

כשהגעתי לקראשניק, היה זה 8—9 חדשים מאז שוחרר המקום והסביבה עד הוויסלה מעול הנאצים. רבים מהיהודים אף נמצאו כל הזמן הזה בעיר, ביניהם קבוצת אסירים מבודזין, שהובלו ברגל לעבר הוויסלה ובאורח פלא הצליחו להקהות את עירנות שומריהם ולחמוק מידיהם. אחרי שהסתתרו יומים־שלושה, נכבש האזור עד הוויסלה על ידי הרוסים, והמשוחררים היו בין הראשונים שחזרו העירה. לראשונים אלה נצטרפו, מדי יום ביומו, אחרים, מהם שיצאו ממחבואיהם מכפרי הסביבה, או שעזבו את מקום הסתתרותם ביערות. מספר ניכר של יהודים צעירים בעיר היו פרטיזנים משוחררים, ביניהם רבים שנמלטו ליערות מהמחנות קראשניק ובודזין. היו גם כמה בחורות ונשים בין הלוחמים.

שלא כבכפרים בסביבת ראחוב, ניצלו הרבה יהודים בכפרי סביבת קראשניק, הקרובה והרחוקה. בניגוד גמור לסביבתנו בה לא נשארה אף משפחה שלמה אחת והמעטים שניצלו, היו אוד מוצל ממשפחות ענפות. מצאתי בקראשניק משפחות רבות שניצלו על ילדיהם. אחת מהמשפחות האלה היתה משפחתו של יחיאל (חילעלע) איזנברג מפולחונה. מצאתיו בקראשניק עם אשתו וששת או שבעת ילדיו (יחיאל זה היה בנם של אלתר ופיגה איזנצנג מראחוב שעברו לגור אחרי מלחמת העולם הראשונה בזקליקוב). כפר אחד, שרוב אכריו היו ידועים כקומוניסטים, זכה בזכות זאת לכנוי "מוסקבה הקטנה", ובו לא הצטרכו היהודים להסתתר, משום שכל תושבי הכפר ידעו עליהם ולא נגעו בהם לרעה, ועל אחת כמה וכמה לא הלשינו עליהם בפני השלטונות.

בימים הראשונים בקראשניק הסתובבתי בין הנצולים הללו, ובמיוחד בין אלה שבאו מהיער ומהכפר. באין לי עסוק קבוע אחר, הייתי בא לבתיהם של אנשים פשוטים אלה, ברוב המקרים נשים כפריות עממיות, והייתי מקשיב לספוריהן על קורותיהן, תלאותיהן, צרותיהן והצלתן המופלאה. הן אהבו לספר ואני אהבתי להקשיב לשיחתן ביידיש הכפרית המשובשת, המתובלת במלים פולניות, יידיש שהיתה ללעג ולשנינה אצל יהודי העיירות. ביניהן היו כמה וכמה נשים מבוגרות, נשים בעלות חכמת־חיים יהודית עממית, שנשארו בחיים עם בניהן ובנותיהן ובמקרים מסויימים עם נכדים צעירים. קורותיהן כשלעצמן עניינו אותי ובעיקר משום שבעיירתנו ובכל הכפרים מסביב לא נשארה אף אשה יהודיה מבוגרת אחת, והנגוד בין התנהגות האיכרים בשתי הסביבות הקרובות ויחסיהם למכריהם היהודים היו עבורי חידה שלא באה על פתרונה. העובדה, שבמקרים רבים ניצלו הנשים, מבוגרות וצעירות, בעוד שהגברים ניספו בגירוש למחנות השמדה ולמחנות עבודה, מהם לא חזרו — הבליטו בעיני ביתר עוז את שואת עיירתי וסביבתה על רקע היחס העויין של שכנינו ומכרינו.

להלן כמה פרשיות טרגיות שנשאו עמן שרידות אלה, פרשיות שהעיבו על שמחת השארותן בחיים.

בתיה הזקנה (די אלטע באשע), למשל, אשה בשנות השבעים המאוחרות, למרות גילה הגבוה והצרות שניתכו על ראשה בשנים האחרונות, קומתה הרמה נשארה עדיין ישרה ותמירה. רק עיניה נראות קהות קמעה, וכשהיתה מסתכלת עליך, נדמה היה שרק עתה חדלה מלבכות. ויש אומרים, שבוכיה היא תמיד, אולם, מקור דמעותיה יבש מזמן ובכיה — בלי דמעות. אשה זו שיכלה את בנה האחרון אחרי שחרור האזור. הבן, גבר גבוה, מוצק ויפה תואר, כפי שתיארוהו מכיריו, לחם עם הפרטיזנים והצטיין בקרבות. משושחררה הסביבה והיחידה שלו היתה צריכה ללכת קדימה עם החזית, ביקש שישאירוהו בתפקיד כלשהו בסביבה, בקרבת אמו, משום שהוא נשאר משענתה היחידה אחרי אבדן המשפחה. לפי המסופר, ירה בו מפקדו ללא משפט על הפרת משמעת.

אשה זאת הצטיינה בטוב לב בלתי רגיל. היא התפרנסה ממריטת נוצותיהם של עופות שחוטים וניקויים. בימי השוק היתה יוצאת וקונה משהו עבור "הבאלעבאסטעס" (כך כינתה את הנשים שקנו ממנה את מה שקנתה "עבורן"). אכרי כפר מגוריה לשעבר תמכו בה על־ידי עזרה מתנובת שדותיהם. מכל זה היא לא רק התפרנסה, אלא אף עזרה וסעדה אנשים חולים וגלמודים, וכאלה לא חסרו אז. בהיוודע לה על מישהו הזקוק לעזרתה היתה מכינה מרק כלשהו, מרתיחה חלב או דבר אוכל אחר הנחוץ לחולה, מביאה לו הביתה ועוזרת לו בחוליו.

מעשיה נעשו בשקט ובצנעה וכדבר המובן מאליו, משל הדבר נדרש ממנה.

במשך הזמן ארגנו קומונה בקראשניק. היינו 7 אנשים בודדים, משוחררי מחנות וביניהם — אנחנו, 4 יוצאי ראחוב. אשה זו, באה לנהל את משק ביתנו ולבשל עבורנו. היא טיפלה בנו במסירות ובנאמנות, והיתה לי תחושה, שאת כל הרגש האמהי היא משקיעה בנו ובטיפולה זה משתדלת היא למלא את החסר לה ולנו. בדאגתה לנו מצאה, כאילו, נוחם־מה על אבדן משפחתה.

והנה מקרה אחר: אשה כבת שלושים וחמש, שעם הגירוש מסרה את בתה הקטנה לטפול לידי אחת ממכרותיה. אחרי השחרור לא רק שילדתה לא הוחזרה לה, אלא אף לא ניתן לה לראותה. לא הועילו כל הפניות לרגשי אם, לא טפולים משפטיים ולא שדולים כספיים. הילדה הועברה למקום בלתי ידוע וההשתדלויות השונות למצאה העלו חרס.

אשה זו בנתה את חייה מחדש, ובהיותה אשה משכלת, נבונת־דעת ונעימת־הליכות, זכתה בחיים שקטים ומאושרים בנשואיה השניים. בזמן האמור ציפתה גם לאמהות חדשה, אבל אבדן בתה הראשונה בין הגויים העיב על כל אשרה והעכיר את רוחה. גם כשהחלה העיירה להתרוקן, ומשפחתה החליטה לעקור מן הארץ שהפכה לקבר עמנו, היה קשה להניעה לעזוב את המקום. היא השתעשעה בתקווה כי תצליח למצוא את ילדתה ולהתאחד עמה אם אך לא תתרחק. רק הנימוק להבטיח את שלום ילדה הניעה לצאת בעקבות האחרים.

והנה ח. זש, בתם של בעלי חוה אמידים ונכדת ר' לייבלה מיכל'ס מעיירתנו. אותו זמן היתה כבת עשרים וניצלה בביתו של כומר הכפר. הסכנה המתמדת שארבה לה בכפר אחרי השיחרור הניעוה לבוא ולחיות בין יהודים. היא באה לקראשניק בחוסר כל, אחרי שהחווה והרכוש הוחרמו על ידי השלטון החדש ולא ידענו ממה היא מתפרנסת ואיך היא חיה. נראה, כי רק העובדה שאמה היתה בת עיירתנו, היא שמשכה את ח. לבקש את קרבתנו ולהמצא בחברתנו, ובאותו זמן להיות מבחינה נפשית הרחק מאתנו.

במשך שעות היתה ח' יושבת בחדרנו, מתעניינת, לכאורה, במעשינו ואינה מוציאה מפיה מלה, רק עיניה עוקבות אחר הנעשה בחדר, משל כל זה זר וחדש עבורה. רוב הזמן היתה מחזיקה בידיה ספר־תפילות נוצרי, מציצה בו מזמן לזמן ושפתיה נעות, כשבקושי אפשר היה להבחין בתנועותיהן. רק בימי ראשון היתה באה לבושת חג, מתישבת במקומה הרגיל על הספסל וספר־התפילה בידה. בשעות אלה ניכר בה איזשהו מתח פנימי, מין דריכות מתמדת שלא הניחה לה לשבת בשקט במקומה וכשנשמע צלצול פעמוני הכנסיה הקוראים למיסת יום ראשון, היתה קמה, כאילו הקפיצה מנגנון כלשהו ממקרה ויוצאת את החדר.

"החברה" היו מתלוצצים על חשבון התנהגותה של ח., מחייכים בחשאי "לאדיקותה" בהפטירם: "זי גייט שוין דאַווענען" (היא הולכת כבר להתפלל). לא הייתי שותף להלצות אלו ולא יכולתי לחייך ולנוד להתנהגות ולחיי ח. כאבתי את חייה השבורים של בת ישראל זו, בת טובים שהיו לה כל הזכויות והסכויים לחיים ישרים ומסודרים, אולי גם חיי אושר. לבי נחמץ על נצר זה מגזע יהודי מפואר שהתנוון על ידי הזמן, על נפש יהודית שסורעה ומזועזעת על ידי זה ש"הציל את נשמתה" יחד עם הצלת גופה. ח. היתה בעיני קרבן תקופת האימה ככל אחד מאתנו, וראויה וזקוקה לרחמים ולסעד יותר מכולנו.

והנה טרגדיה של אשה מסוג שונה לגמרי.

ל. היה חבר בקומונה, יליד קראשניק שניצל בתוך העיר. האיש לא הצטיין משום בחינה; את חצוניותו אפשר להגדיר "לא תואר ולא הדר לו", קרחתו עשתה רושם, ששערו נשר בעקבות מחלת עור, והשפה הפולנית שלו מסורסת ומשובשת. לא יכולתי להשיג ולהבין כיצד נשאר יהודי בעל תכונות כאלו בחיים בתוך העיר, בסביבה פולנית עויינת ובמקום ששרץ גרמנים, מרכז הס.ס. הז'נדרמריה, ס.ד. וכלי משחית גרמניים אחרים. הוא רמז, בחיוך על שפתיו, שנשאר בחיים הודות לגבריותו...

ערב אחד נכנסה לחדר אשה בלוויית ילדה, שאלה לל. והתישבו לשוחח בפינת החדר. האשה היתה כבת למעלה משלושים, נמוכת קומה וצנומה, ופניה שחרחרים ועדיני קווים. הבת היתה בגיל 13—12. שעה ארוכה ישבה האשה ושוחחה עם ל. כשהילדה במרחק מה מהם. אחרי יציאתן נודע לנו שהאשה היא מצילתו של ל. — אלמנה, והילדה היא בתה.

בקורים אלו נשנו לעתים קרובות. הם התקיימו תמיד בערב והיה לי הרושם, שהאשה חומקת לחדר בהשתדלה שעין בלתי רצויה לא תבחין בהכנסה ועל כל מקרה לוקחת את בתה אתה... בשוחחה עם ל. תלתה בו את עיניה השקטות והעצובות ובראותי אותה יושבת כך מול ל. ובהסתכלה בו, דימיתי לראות את אמה או אחת מסבתותיה מסתכלת בתמונת הצלוב או האם הקדושה, מבקשת מפלט מיסורי וכסופי גופה ואולי גם עזרה לנפשה הסובלת והחטאה... הכל דימיתי לראות בעיניה: צער של תשוקה, תחנונים ותקוה וגם תביעת

זכות ותלונה על התכחשות וכפיות טובה... ואמנם התכ־חש לה ל. הוא לא היה זקוק לה עתה, גם לא בתור גבר. אהדתי נתונה היתה לאשה זו שסיכנה את עצמה ואת בתה למען גבר שנגזר עליה לסבול בגללו.

יום אחד הלכתי לראות ילדה עליה סיפרו, שבהת־נהגותה הצילה את אמה, סבתה ועשרות יהודים אחרים מרצח ודאי ע״י הגרמנים. הנשים התפרנסו מקניית מצ־רכים שונים מתוצרת הכפר ומכירתם ליהודים. באתי עם חברי כאילו לקנות ביצים או מוצרי חלב, אך לאמיתו של דבר מטרת הביקור היתה לראות את הילדה. בבו־אנו, מצאנו את הסבתא עוסקת במסחר, כשהנכדה עוזרת על־ידה והאם עסוקה במטבח. התבוננתי בילדה בת ה־8—7 ונדמה היה לי שרואה אני פני אשה מבוגרת, עם נסיון וחכמת־חיים. הצטערתי על ילדה יהודיה זו, אחת מני מעטות שנשארה בחיים שילדותה נגזלה ממנה. אופן דיבורה, תשובותיה לשאלות וכל התנהגותה, העידו על בגרותה. סבתה ואמה צחקו ונהנו מחכמת הקטנה, ועשו הכל למען הפגין והבליט את פקחותה. הילדה היתה בגיל בתי בזמן שנפרדתי ממנה ואבדה לי, והייתי מעדיף ילדה זו על ילדי היהודים הספורים שהכרתי אז, בלי הנסיונות שנתנסתה והחכמה שרכשה.

הילדה ניצלה, יחד עם אמה, וסבתה וקבוצת יהודים, במחפורת יער בקרבת כפר מגוריהם. הילדה שימשה ״קשרית״ בין המתחבאים ובין הכפר. פעם, בדרכה לכפר וממנו נפלה בידי הגרמנים. הילדה המתהלכת יחידה ביער עוררה את חשדם של הגרמנים, שהיא ילדה יהודיה ושייכת לקבוצת מסתתרים. הם החלו לשאול ולדרוש מי הילדה, לאן הולכת, איפה ההורים וכן הלאה. הם חקרוה והחזיקוה זמן רב והילדה לא ענתה ולא דיברה. לא הועילו האיומים, והשידולים וההבטחות, הילדה לא גילתה להם דבר ואחרי ששוחררה השכילה גם להטעות את הגרמנים ולחזור בשלום למחבואה.

אותה עת התפרנס קומץ המשוחררים הראשונים במקום יפה והיו גם שהתבססו בפרנסתם. יהודים עסקו בכל ענפי הפרנסה המסורתיים מלפני המלחמה. היו כמה עשרות חנויות יהודיות עם סחורות שונות, ברם, אף חנות אחת לא הוחזרה ליהודים במרכז השוק. יהו־דים עסקו ברוב ענפי המלאכה, והעבודה לא חסרה. בעלי המקצוע, שקמו במשך שנתים ומחצה מאז הגירוש, לא היו מסוגלים להתחרות בטיב עבודתם עם בעלי המקצוע היהודים הוותיקים, מה גם שהמתחרים לא היו רבים. שונה היה המצב בענפי המסחר. במשך המלחמה, וביחוד אחרי הגירוש, קמו סוחרים ורוכלים רבים בכל ענפי המסחר, אבל גם קומץ היהודים שחזר למסחר מצא בו את פרנסתו. אחדים אף הצליחו להחזיר לעצמם חלק מהרכוש והחפצים שהפקידו אצל מכריהם. בודדים סדרו את ענייניהם, חסלו עסקיהם, מכרו רכוש דלא ניידי ונעלמו מהמקום.

פרשה בפני עצמה היתה חסול הרכוש היהודי על־ידי מכירתו לפולנים. נראה, שמיד בימים הראשונים שלאחר השחרור הבהירו היהודים לעצמם, שלא יוכלו להשאר על אדמת פולין לאורך זמן ולא יוכלו לחיות בארץ שהפכה לגיא הריגה לבניה היהודים. אם לא היה די בקרבנות העבר הקרוב, במיליונים שנטבחו, נשרפו ונר־צחו תוך עינויים ע״י הצורר הנאצי, באו רציחות היהודים שהחלו מיום השחרור, רציחות יחידים וקבוצות בכל מחו־זות פולין המשוחררת. שחיטות חדשות אלה הזהירו והמ־חישו, ששוב לא ינתן ליהודים להשאר בפולין, גם אם יחליטו וירצו להמשיך ולחיות ליד קברות משפחותיהם ובצלם. בימים ההם די היה להאזין לשיחות פולנים בינם לבין עצמם, שיחות שהתנהלו במסעדות הערים, בתור למצרכים שניתנו בקיצוב, בנסיעה בקרון רכבת ובכל מקום בו נפגשו, כדי לשמוע על ״המגפה היהודית״ החו־זרת לפולין, או ״עוד כל כך הרבה נשארו מהם״. ״מחמ־אות״ נוספות — שהיתה ליהודים ״החוצפה״ לא להטבח על ידי הגרמנים ולהגיע לעירם ולביתם; די היה בזה להרגיש ולדעת שידידינו ושכנינו ישתדלו ויעשו הכל על מנת לסיים את מלאכתו של היטלר, שלא הספיק לכלותה. גם קומוניסטים ותיקים שהיתה להם כל הזכות והרצון לראות את פולין החופשית כמולדתם, ומוכנים היו לתת את כל כוחם ויכולתם לעזור למשטר ולהשתלב בו, ידעו ששוב אין להם מקום במולדתם הישנה ושעליהם לבקש מקום אחר לחיות בו. אחד מהם, שבילה את רוב שנותיו עד המלחמה בבתי אסירים ״לפושעים מדיניים״ אף אמר לי: ״להגר אני מוכרח. היינו־הך אם לפלשתינה או לארגנטינה, אז למה לא לפלשתינה?״ זה היה המצב ואלה היו הלכי הרוח.

לא יפלא, איפוא, שיהודים אלה בידעם שהיום או מחר יצטרכו לעזוב את האדמה בה נולדו הם ואבותיהם ולהשאיר לאחרים את כל שרכשו בעמל כפיהם בזיעת אפם במשך עשרות דורות, החליטו לא להשאירו חינם אלא לקבל תמורתו כסף שיוכלו לקחתו אתם. הכסף היה אמצעי יחיד לקיים את נפשם ונפשות בני ביתם בדרכם אל הלא נודע.

החלה ״מכירה כללית״ של רכוש עצמי ונחלת אבות. בתים, מגרשים, חנויות, סדנאות ובתי חרושת קטנים

שהשלטונות לא החרימום, הכל נמכר והיה לסחורה עוברת לקונה. קונים לא חסרו. פולנים שבמשך שנות המלחמה צברו כסף רב ושלא היה להם מה לעשות בו, מוכנים היו לקנות כל רכוש יהודי שהוצע להם, מה גם שמחירו היה זול. בניגוד לחוק ההיצע והביקוש היו המחירים אפסיים, למרות שהביקוש עלה על ההיצע. היתה סולידריות בין הקונים, בעוד שהמוכרים היו בודדים ולא אחת אצה להם דרכם ועל כן קבלו כל מחיר שהוצע להם וברכו עליו. ולא עוד אלא שהיו חוגים מסויימים בצבור הפולני שהסתכלו בעין לא יפה על הקניות האלו ויצאו נגדן בפומבי, באמרם ובהסבירם, שחבל על כל זלוטי שמשולם ליהודים בעד רכוש "שנרכש בדמם של הפול־נים", והיום או מחר הוא יהיה פולני בלי תשלום...

משפטי הירושה וקבלת הרכוש, שבזמנים נורמליים היו להם נוהלים סבוכים של השגת תעודות מסובכת ועוד פורמליות, והיו גוזלים מהעותרים זמן ניכר, נעשו פשו־טים בתכלית והנוהלים הוחשו באופן שלא ישוער בז־מנים אחרים. על העותר היה להגיש לבית המשפט בקשה להכיר בו כיורש יחיד לרכוש פלוני, שלו, של הוריו או קרוביו האחרים ולהעיד שני עדים שיצהירו בשבועה על אמיתות הבקשה. כמה ימים אחרי הגשת הבקשה הוזמנו העותר והעדים לדיון פורמאלי קצר בבית המשפט, דיון שהיה מכוון רק לשמוע את הצהרות העדים, ושוב לאחר שבועיים או שלושה, היה מתקבל פסק הדין שהיה, כמובן, חיובי. היתה קיימת מין ברית לא כתובה בין "היורשים", קוניהם ובתי הדין, ברית שתכלי־תה היתה להקל על יהודים אומללים אלה "להפטר" מנחלתם ונחלת אבותיהם מהר ככל האפשר ולאפשר לפולנים ליהפך לבעלי רכוש זה תמורת פרוטות מעטות ששילמו עבורו.

גם אני נתפתיתי להגיש עתירה כזו והוכרתי כ"יורש יחיד" על המגרש בו עמד פעם ביתנו. במצוקתי הרבה בשבועות הראשונים להיותי בקראשניק, בהיותי בחוסר כל וברצוני לא ליפול למעמסה על חברי ולא לבקש עזרה, הגשתי בקשה לבית המשפט ובמשך זמן קצר היה בידי פסק הדין המאשר, שהנני הבעל היחיד על הנכס הנ"ל. קופצים על המגרש הזה לא חסרו, בהתחשב בעובדה שהוא נמצא באחד המקומות המרכזיים בעיירה. ברם, כשבאתי בדברים עם הקונה הראשון ושמעתי את המחיר המוצע לי, לא נתנני לבי למסור את נחלת אבותי, את הבית שאבי עמל שנים בבנייתו ובו נולדו וגדלו אחיותי, אחי ואני, להפטר מירושה משפחתית זאת במ־חיר "נזיד עדשים" שהוצע לי, מה גם שמצפוני יסרני בלאו הכי על הצהרתי הכוזבת בדבר "היורש היחיד", כביכול. העדפתי להפקיר את המגרש, יפול לידי מי שיפול ורק שלא אמסרנו בחתימת ידי ומרצוני הלא חופשי.

בלהט "עשיית כסף" מרכוש שנשאר ללא יורשים, לא חסרו גם מקרים של מכירת רכוש, שזכות הירושה עליו של המוכר היתה מפוקפקת ביותר. אנשים הוכרו כיורשים על רכוש שהיה שייך לקרובים רחוקים שלהם או של נשותיהם שניספו וזכות הירושה עברה אליהם. היו מכירות רכוש שבעליו הקודמים היו קרובים־רחוקים של קרובי המוכר; היו מכירות של נכסי צבור ואף מקרים של מכירת מקומות קדושים לנכרים. יחס הצבור למכירות אלו היה, כמובן, שלילי, אלא שאיש **לא** עשה דבר כדי למנען.

לא אחת הסתבכו המוכרים, ובמקרים מסויימים גם הקונים, בתסבוכות משפטיות אחרי שזכו "ברכוש ללא יורש" ומכרוהו. קרו מקרים, שהיורש האמיתי או אדם שזכותו לירושה היתה לא פחותה מזה של היורש, חזר מרוסיה או ממחנה רחוק בגרמניה ונוכח שרכושו או נכ־סי אבותיו או קרוביו נלקחו ממנו "באופן חוקי" ונמכרו. על רקע זה לא חסרו סכסוכים בין אח לאחיו, בין קרוב לקרוביו וגם בין היורש החדש, החוקי, לבין קונה הנכס הפולני. במקרים רבים הוגשו תביעות משפטיות לבטל את המשפטים הקודמים וידי בתי הדין מלאו עבודה עקב המשפטים האלה. היו גם מקרים של התפשרות בין היור־שים ומקרים בהם הקונה הפולני שילם ליורש החדש תוספת מחיר על המחיר ששילם לקודמו. גם במקרים האלה לא יצא הקונה מקופח מהעסקה שעשה.

"עגל הזהב" המשונה הזה, פרי עיוות המושגים וזל־זול במסורת וקדושה, הבוז לערכים בכלל שהיה פרי באושים מהעבר האפוקליפסי הקרוב, תבע גם קורבנות אדם וקיבלם. יום אחד נסעו כמה אנשים, תובעי רכוש ועדיהם, למשרד הקרקעות ביאנוב, שהיתה עיר הפלך. בשעות אחר הצהרים המאוחרות הגיעה ידיעה מיאנוב ששלושה מהקבוצה הזו נרצחו. הרצח בוצע בלב העיר ולאור היום. אבל כבד ופחד גדול ירדו על קומץ שרידי היהודים בקראשניק. רצח זה הזכיר לנו מחדש, עד כמה אנו מופקרים וחסרי הגנה, עד כמה הותר דמנו הפקר אחרי רצח מליונים מבני עמנו.

בקראשניק עצמה לא רצחו יהודים, ואף על פי כן לא בטחנו במצבנו כלל וכלל. למרות זאת יצאו יהודים לנסיעותיהם בעניינים שונים, בעיקר ענייני מסחר

המרחק מהעיר לתחנת הרכבת היה קרוב ל־4 ק"מ ודרך זו היתה בחזקת סכנה. עשרות יהודים מהעיירה

הרויחו את פרנסתם מהבאת חפצים שונים, בעיקר דברי לבוש ולבנים, מהאזורים המשוחררים של פולין המע־רבית ומכרום לאוכלוסיית הסביבה בימי השוק שהת־קיימו כל שבוע. את העובדה שרוצחי הכנופיות נמנעו מלפעול בקראשניק יחסנו לכך שהעיר היתה מרכז לכו־חות בטחון שונים; בקרסקטינים בתוך העיר ובמחנות צבא מחוצה לה חנו גדודי צבא פולנים ורוסיים. כוחות הבטחון היו מאורגנים היטב, כנראה, הודות למושל הנפה יאן פיטל, פעיל התנועה הקומוניסטית בכפרו אופוקה משחר נעוריו. הוא נהג לבקר לעתים בקומונה שלנו, שכמה מחבריה היו חבריו לתנועה הבלתי־ליגלית מלפני המלחמה. בקורים אלה התקיימו בדרך כלל בימי א׳ בשבוע. הוא היה מפתיע אותנו בהופעתו לבד ובלי הודעה מוקדמת. החדוש שבתופעה זו של כניסת ראש נפה (סטרוסטה) למעונה של קבוצת פועלים יהודים, יחס בלתי־אמצעי זה של נציג הממשלה במקום לשרידי היהו־דים בנפתו, היו לו, ללא ספק, השפעה על יחס האוכ־לוסיה הפולנית לקומץ היהודים בכלל, ואולי גם על הת־נהגות הכנופיות. גבה קומה, חסון גוף ויפה תואר, במדי מאיור של הצבא הפולני, היו בקוריו למאורע גם עבורנו, למרות שהכרנוהו מילדותו, והיינו קוראים איש לרעהו בשמות הפרטיים. פגישותינו הפכו תמיד לשיחת רעים על עניינים שונים; עוברים ושבים היו נעצרים, מציצים ומשתאים לחזיון הזה — ראש השלטון בחברת יהודים. אגב, היו שסברו שאחד מחבורתנו משמש יועצו לעניינים שונים של מושל הנפה. את נכונות הסברה לא בירתי, ברם, עובדה היא שלאיש בו מדובר, עסקן קומוניסטי ותיק, היתה כניסה חפשית למשרדי הנפה בכל שעות היום וגישה חפשית לחדר המושל. איש לא ידע בדיוק מה מעשיו של זה במשרדי הנפה, אבל מכאן, כנראה, השמועה שהוא שימש יועצו של המושל. המושל פיטל היה מבלה אתנו שעות, עד שהגיעה שעתו ללכת לארוחת צהרים עם משפחתו, שלדבריו היתה זו הזדמ־נות יחידה בכל ימות השבוע.

כל פעולה ציבורית לא התקיימה אז בקרב יהודי המקום, להוציא את פעולת הועד היהודי המקומי. רוב היהודים ראו את ישיבתם במקום כישיבת ארעי ולא היה להם עניין ושאיפה לארגן את חיי הציבור והתרבות שלהם. יחס השלטון החדש לפעולה לאומית יהודית, מה גם לפעולה ציונית מאורגנת, לא היה ברור לנו ושרידי התנועות הציוניות חששו להודיע בגלוי על פעולתם בעבר, ובעיקר — להצהיר על אמונתם בהווה. יחס השל־טונות לקשר עם קרובים בארץ ישראל לא היה ברור אף הוא, ומשום כך חששתי לחפש קשר עם אמי ואחותי בארץ. בענייני הציונות והארץ היינו משוחחים, חוג מצומצם של נאמני ציון בעלי השקפות שונות, בזהירות ובחשאי ומתוך דאגה שדברינו לא יגיעו לאזני הערלים; הרגשתנו היתה כשל אנשי מחתרת או "מורדי מלכות" רחמנא לצלן. אף על פי כן היו אפשרויות הבריחה וההע־פלה לא קשות במיוחד; חדשים לבקרים נודע שזוג פלוני או משפחה אלמונית יצאו את העיר, והשמועה אמרה, שלא את העיר בלבד אלא גם את הארץ ושהם בדרך לישראל.

מצבי מבחינה זו היה מיוחד. חברי לקומונה היו לפני המלחמה פעילי המפלגה הקומוניסטית ואוהדיה ואני — הציוני היחיד ביניהם. לעתים קרובות התווכחנו בינינו על דרכינו השונות. הרגשתם של "קרובי המלכות" הללו היתה כשל מי שכל שאיפותיו התגשמו או עומדות להת־גשם בקרוב, "כשרק יתגברו על הקשיים". למרות כל אהדתי לשלטון הפולני החדש לא ראיתי בו פתרון לבע־ייתנו אנו. בנקודה זו נפרדו דעותינו.

יום אחד הוזמנתי לפגישת חוג בביתו של אחד המכ־רים. נושא הפגישה היה, העדר חיי תרבות בעיר ונסיון למלא את החסר. נתבקשתי לנהל את הפרוטוקול ומלאתי את בקשת הנוכחים, למרות שהרגשתי כמחותן בחתונה זרה. כולם דיברו בזכות בניין חיים יהודיים חדשים במקום, חיי פרט וחיי כלל, ואי אפשר להם בלי פעולות תרבות. אחרי דיון ארוך הוחלט על ארגון חוג לספורט, כהתחלה לפעילות תרבותית מקיפה יותר. בו במקום הוחלט על תקנון החוג ועלי הוטל לנסח את סעיפיו. מלאתי גם תפקיד זה וזכיתי לשבחי הנוכחים על שפתי הפולנית ועל הניסוח המדוקדק והבהיר. בצער קבעתי, כי מכל פעילי התרבות שהשתתפו בפגישת יסוד זו, רק אחד ידע קרוא וכתוב פולנית וכוחם ביידיש. בו במקום חתמנו על הצעת התקנון ושלחנוהו לשלטונות המתאימים בצירוף בקשת רשיון פעולה ואישור התקנון. צחוק הגו־רל, עוד טרם שהתקבלה תשובת השלטונות התפזר כל החוג, עזבו את העיר ועברו למקומות שונים בפולין, רובם לשלזיה התחתית.

בחגיגות מאי אותה שנה, בעצרת עם בככר השוק, הופיע בין הנואמים כומר קתולי, הופעה שהיתה חידוש גמור מבחינת התמורה ביחסי השלטון העממי ושלטונות הדת במדינה. יותר מההופעה עצמה הפתיעו דבריו של אותו כהן דת; נואם בחסד עליון, חוצב להבות וכובש לבבות, חרף נימת המטיף שבדבריו, ריתק הוא אלפים רבים שהתאספו בככר השוק. לא נציגי השלטון ולא

עסקני המפלגות זכו להקשבה כזו כאותו מטיף קתולי. הוא דיבר על הנס שבהחזרת העצמאות.

בא היום המקווה של כניעת הגרמנים וסיום המלחמה. העיירה שמחה וצהלה. ברחובות נראו קבוצות אזרחים חוגגים, פה ושם התארגנו תהלוכות שמחה, קריאות נשמעו לחיי הצבאות המנצחים, לחיי הרפובליקה ולחיי ברית המועצות. אנשי צבא רבים נראו ברחובות העיר, חיילי צבא פולין והצבא האדום שקיבלו חופשה לכבוד המאורע. אלה מילאו את המסעדות ובתי המרזח מפה לפה ושם חגגו את נצחון צבאותיהם. גם הבתים לבשו חג; דגלי המדינה וברית המועצות התנוססו מעל גגות הבתים ושמחת הנצחון הורגשה בכל.

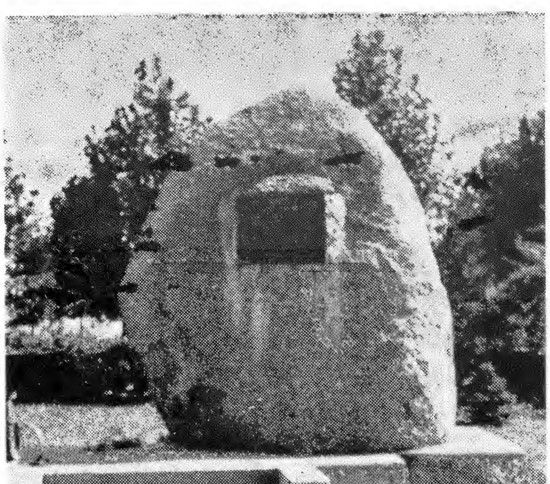
קומץ היהודים שבמקום התערב בשמחת הכלל, שמחת הארץ והעולם, אלא ששמחתנו היתה על תבוסת גרמניה הנאצית ומות גדול צוררי ומשמידי עמנו, אדולף היטלר ימ"ש; השמחה על הפסקת הקרבות והטבח ההדדי היתה מהולה באבל ויגון על המחיר היקר ששילם כל אחד מאתנו עד שזכינו לשעה זו, לה חכינו משך כשש שנים. בשעות שמחה אלה, זכר כל אחד מאתנו את קרוביו ויקריו, הורים, אחים ואחיות, בני ובנות זוג וילדים שנספו בידי הצורר. איש לא ידע את מקום קבורתם, להודיעם על המאורע המשמח, כנהוג אצל יהודים. גם בערב זה העדפנו להשאר בבתינו או לחוג את המאורע בחוגים קטנים ובהתאפקות. בטוי מובהק להרגשה הכללית של היהודים היו אנשי הצבא היהודים, שבאו לחופשה באותו יום. בניגוד לחבריהם הפולנים ובני הלאומים השונים מהצבא האדום, לא חגגו אלה במסבאות ובתי מרזח יחד עם חבריהם אלא חיפשו ומצאו אכסניות לשעה בבתי היהודים, אחיהם לשמחה ולחג, לצער, יגון ואנחה. הם התקבלו כאחים בכל בית אליו נקלעו. שמחנו אתם יחד את שמחת סיום המלחמה ושפיכת הדמים בשדות הקרב השונים, בהם נשפך לא מעט מדם אחינו. אתנו יחד התאבלו על שואת יהודי פולין ואירופה כולה. ורובם של חיילים אלה סיפרו את ספוריהם על נקמתם במשמידי עמם ומשפחותיהם, אולם לא היה בכך הרבה מהנחמה... חיילים אלה נשארו אתנו עד הגיע שעתם לחזור ליחידותיהם, ואחדים, שחופשתם היתה עד למחרת בבוקר, נשארו אתנו, ויחד בילינו ערים כל אותו לילה.

ביום א' נחוג חג הנצחון באופן רשמי. החגיגה המרכזית היתה כרגיל, בככר השוק, בה הוקמה במת הנואמים וההצדעה. ראשון הנואמים היה פולקובניק רוסי זקן ומזוקן, מפקד אחד הגדודים הפולנים שחנו בעיר ובסביבתה. בגלל תפקידו זה הוא השתדל לדבר פולנית, אך דבריו היו מגומגמים ובלתי מובנים. אחריו דיבר מפקד פולני צעיר, שצורת ותוכן דבריו הוכיחו שכוחו בפיו. כמו־כן נאמו נציגי צבור שונים. כל הנואמים העלו על נס את תפקיד ברית המועצות במיגור הנאצים ובשחרור פולין וקראו לידידות נצח בין פולין ובריה"מ.

אחרי הנאומים והברכות התחיל מצעד הצבא: יחידות של החילות השונים משני הצבאות צעדו, ומובן, שכולם נתקבלו בתשואות רמות. לתשואות מיוחדות זכו היחידות שעליהן הודיעו כי חזרו מהחזית בגרמניה.

גם למראה המצעד התעוררו מחשבות נוגות בלב יהודי. זכרתי את החגים הלאומיים של פולין בשנים קודמות, בימי השלטון הריאקציוני והאנטישמי; את התפילה החגיגית בבית הכנסת בהשתתפות נציגי השלטון והצבור הפולני, את תפילת "הנותן תשועה" המסורתית והחגיגית. זכרתי את המצעדים בליגיונובו, עיר מגורי, בחגיה הלאומיים של פולין, כשעל בימת ההצדעה עומדים ליד מפקדי הצבא הגבוהים ונציגי השלטון האזרחי גם נציגי הצבור היהודי, וביניהם בולטת דמותו המרשימה של הרב חיים פוזנר, חבר הרבנות בוורשה ורב צבאי של מחוז ורשה. בחגיגות חג הנצחון בפולין המשוחררת לא נישאו תפילות בבתי־הכנסת, על הבימות הצבאיות לא היו נציגי ציבור יהודים ואף לא רבנים צבאיים. בנאומים שנישאו לא נזכרו יהודי פולין והשואה שעברה עליהם.

הבנתי, כי עם השלום הכללי לא בא השלום לישראל, ידעתי מה שחשתי עד אז, שעם שחרור פולין לא בא שחרורנו. הרגשתי שגאולתנו לא תגיע מעצמה, ושעלינו לעשות מה למענה. לכן, החלטתי לצאת לעזרתה — לעזרת שחרור עמנו וארצנו.

המצבה במחנה בודזין — די מצבה אין לאַגער בודזין

ייִדן אין קראַשניק אין די יאָרן פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע

ט. ברוסטין־בערנשטיין
וואַרשע

1. סטאַטיסטיק

אין די יאָרן פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע האָט קראָשניק געהערט צום קרייז יאַנאָוו־לובעלסקי. דער דאָזיקער קרייז האָט געהערט צום דיסטריקט לובלין, איינעם פון די פיר דיסטריקטן פון דער גענעראַל־גובערניע. קראָשניק האָט פאַר דער צווייטער וועלט מלחמה געציילט העכער 5,000 ייִדישע באַפעלקערונג (בײ 800 משפחות) [1]) * אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 15,500 איינוווינער. די ייִדן האָבן אַלזאָ באַטראָפן בײ איין דריטל פון דער גאַנצער באַפעלקערונג אין דער דאָזיקער שטאָט [2]). אין גאַנצן קרייז יאַנאָוו לובעלסקי האָבן אין יאָר 1940 געוווינט בײ 16.000 ייִדן [3]), דערפון העכער 5000, ד. ה. אַ דריטל אין קראָשניק. קראָשניק איז געווין דער גרעסטער ייִדישער ישוב אין גאַנצן קרייז. אין אַנדערע אָרטשאַפטן, ווי זאַקליקאָוו, אַנאַפּאָל, מאָדליבאָזשיצע, האָבן געוווינט ווייניקער ווי 2.000 ייִדן, אין אולאַנאָוו — איבער 1000, אין זאַקשוועק — בײ 800, אין ראַדאָמישל, כשאַנאָוו, אוזשענדאָוו — פון 400 ביז 500 ייִדן. די קרייזשטאָט יאַנאָוו לובעלסקי, ווו ס׳האָבן פאַר דער מלחמה געוווינט בײ 900 ייִדן, האָט כמעט אינגאַנצן אָפּגעברענט בעת די מלחמה־געשעענישן אין סעפּטעמבער 1939. די נשרפים זענען אוועק אין די דערבײיִקע שטעט, אַ געוויסער טייל האָט זיך אַריבערגעטראָגן קיין קראָשניק. אין אָנהייב פון דער אָקופּאַציע האָבן אין יאַנאָוו זיך געפונען נאָר בײ 260 ייִדן — פון קרוב 900 פאַר דער מלחמה.

צוליבן צופלוס פון פליטים און איבערגעזידלטע אין די ערשטע חדשים פון דער אָקופּאַציע, איז די ייִדישע באַפעלקערונג אין קראָשניק געוואַקסן פון 5000 ביז קרוב 6.300 [4]). לויט פאַראָרדענונגען פון דער מאַכט איז אַ טייל פון דער קראָשניקער ייִדישער באַפעלקערונג אין די ערשטע חדשים פון 1941 איבערגעזידלט געוואָרן אין אַנדערע שטעט אין דעם זעלביקן קרייז. אין קראָשניק זענען געבליבן ווייניקער ווי 5.000 ייִדן; פאַר דער ערשטער דעפּאָרטאַציע אין טויט־לאַגער איז זייער צאָל געשאַצט געוואָרן אויף קרוב 4.700 מענטשן. אין דער צייט פון אַפּריל ביז דעצעמבער 1942 האָבן די היטלעריסטישע פעלקער־מערדער אויסגעהרגעט איבער 4.000 ייִדישע איינוווינער פון קראָשניק. אַ קליינע צאָל ייִדן — בײ 350 מאַן — איז איבערגעלאָזן געוואָרן אין צוויי געשלאָסענע אַרבעט־לאַגערן אין קראָשניק. דאָרטן זענען געווען ייִדן נישט נאָר פון קראָשניק, נאָר אויך פון אַנדערע שטעט אין קרייז (למשל יאַנאָוו לובעלסקי), ווי אויך פון לאָדזש און וואַרשע. אין די דאָזיקע לאַגערן, וואָס האָבן עקזיסטירט ביז יולי 1944, זענען געבליבן ביז דער עוואַקואַציע אויף מערב נאָר 250 ייִדן. פיל פון זיי זענען אומגעקומען שוין בעת דער עוואַקואַציע פון לאַגער. קוים אַ פּאָר פּראָצענט פונעם פּינפטויזנטדיקן ייִדישן ישוב אין קראָשניק האָט זיך איינגעגעבן אויפצוהאַלטן און אָפּצוראַטעווען דאָס לעבן.

נאָך דער באַפרייונג, אין זומער 1944 האָבן זיך אין קאָמיטעט פון פוילישע ייִדן אין קראָשניק פאַררעגיסטרירט בײ 300 ייִדן [5]) — עס זענען געווען צווישן זיי, חוץ קראָשניקער איינוווינער אויך שארית הפליטה פון פאַרשידענע שטעט אין פוילן.

2. די אַנטי־ייִדישע פאַראָרדענונגען פון דער היטלעריסטישער מאַכט

אין ערשטן פּעריאָד פון דער אָקופּאַציע, במשך פון זעקס וואָכן, האָט די העכסטע אויספירמאַכט אין אָקופּירטן פוילן געהאַט די אַרמײ. די היטלעריסטישע מיליטער־אָפּטיילונגען זענען אַריין אין קראָשניק דעם 15 סעפּטעמבער 1939. דאָס איז אויסגעפאַלן דעם צווייטן טאָג ראש השנה, ווען די ייִדן זענען געווען אין די בתי מדרשים [6]). ווי געוויינלעך איז דער אַריינמאַרש פון היטלעריסטישן מיליטער אין די שטעט באַגלייט געווען מיט טעראָריסטישע אַקציעס. דער ציל איז געווען — דערשטיקן אפילו די קלענסטע אויסדרוקן פון ווידערשטאַנד לגבי דעם מיליטער און דער אָקופּאַציע־מאַכט. דער פּאָליצייאישער און אַדמיניסטראַטיווער אַפּאַראַט, אונטערגעוואָרפן דער מיליטערישער אָנפירונג, האָט

* דער אויסטייטש פון די הערות — צום סוף פון דעם אַרטיקל, ז׳ 314.

גלייך געלאָזט אין באַוועגונג דעם גאַנצן מעכאַניזם פון גוואַלט און טעראָר לגבי דער יידישער באַפעלקערונג. אין קראָשניק האָט די היטלעריסטישע מאַכט קודם־כל אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג זאָל פאַרלאָזן אירע הייזער. די אַרויסגעטריבענע מענטשן האָט מען געהאַלטן אין דרויסן עטלעכע שעה אין געשפּאַנטער דערוואַרטונג פון זייער ווייטערדיקן גורל. דאָס איז געווען אַן אויסגעפּרווטער מעטאָד פון די היטלעריסטן צו פּאַראַליזירן און צו מאַכן ווילנלאָז די באַפעלקערונג, וואָס איז געוואָרן דער אָביעקט פון כסדרדיקע נגישות און רדיפות.

אין עטלעכע שעה אַרום איז די באַפעלקערונג צוריק אַריינגעטריבן געוואָרן אין די הייזער, גלייכצייטיק האָבן די היטלעריסטן באַפוילן די יידן עפענען קראָמען, כאָטש ס'איז געווען יום־טוב. גלייך האָט זיך אָנגעהויבן אַ כאַאָטישער רויב פון די יידישע קראָמען, אין וועלכן ס'האָבן זיך באַטייליקט מונדירטע דייטשן. זיי האָבן אויך צוגעגעבן חשק צום רויבן דעם אָרטיקן המון.

אין דעם ערשטן אָוונט זענען אַרעסטירט געוואָרן אַ ריי אָנגעזעענע איינוווינער פון קראָשניק. צווישן די אַרעסטירטע, חוץ דעם רב און גלח, זענען געווען אַ ריי יידן: יוסף שאַפּירא, דענטיסט דוד זאַיאָנץ, אייגנטימער פון גרעסטן באַנופאַקטור־געשעפט שלמה קאָהן, אייך עטלעכע פּאָליאַקן, ווי דער פאָטאָגראַף סטאַניסלאַוו לאַשקעוויטש, סטעפאַן ריבקאָ א״א. די אַרעסטירטע איז געמאָלדן געוואָרן, אַז זיי זענען ערובניקעס און ענטפערן פאַר דער רואיקייט אין שטאָט. מען האָט זיי געדראָט, אַז אויב ס'וועט ביינאַכט פאָרקומען אַ וועלכע ס'איז אַקטיווע אַרויסטרעטונג אין שטאָט קעגן די דייטשן, וועלן זיי ווערן דערשאָסן. די נאַכט איז אַדורך רואיק און אין דער פרי האָט מען די ערובניקעס באַפרייט [7].

די היטלעריסטישע מיליטערישע אַדמיניסטראַציע האָט עקזיסטירט אין די פּוילישע געביטן ביזן 26 אָקטאָבער 1939. אין דעם פּעריאָד האָבן זיך באַוויזן אַ ריי פאַראָרדענונגען, געוואָנדן קעגן דער יידישער באַפעלקערונג. אין די יידישע קראָמען האָט מען געהייסן אַרויסהענגען אַ ספּעציעלן שילד מיט אַ מגן־דוד. קלאָר, אַז דאָס האָט לייכטער געמאַכט צו דערקענען די דאָזיקע קראָמען, כדי צו ראַבעווען. אַן אָביעקט פון רויב זענען אויך געוואָרן די יידישע דירות. אונטערן אויסרייד פון זוכן געווער, זענען דורכגעכירט געוואָרן רעוויזיעס און דערביי האָט מען צוגענומען די מער ווערטפולע זאַכן.

די יידישע באַפעלקערונג האָט געמוזט איינצאָלן אַ גרויסע געלט־קאָנטריבוציע. מען האָט אויך געהייסן די יידן צושטעלן די חפצים פון בראָנדז, קופּער און מעש [8].

באַזונדערע נגישות האָבן די היטלעריסטן אָנגעטאָן די יידן מיט בערד. די געכאַפּטע קרבנות האָט מען אָפּגעשניטן, אויסגעריסן אָדער אפילו אויסגעבערענט די בערד.

נישט געהערטע דערנידערונגען און ליידן האָבן אַריבערגעטראָגן די יידן אויף די צוואַנג־אַרבעטן. געכאַפּט אָפט גלייך פון גאַס, אַן אַנדערש מאָל אַרויסגעשלעפּט פון שטוב, זענען די מענטשן גענומען געוואָרן אויסצופירן פאַרשידענע אַרבעטן פאַר דער היטלעריסטישער מיליטערישער, פּאָליציייאישער און אַדמיניסטראַטיווער מאַכט. בעת דער אַרבעט האָט מען די יידן אויף אַ ראַפינירטן אופן געפּייניקט, דערנידעריקט זייער מענטשלעכע ווערדע, געשלאָגן און געמימתט [9]. די אַרבעטן וואָס יידן האָבן געמוזט אויספירן, האָבן אָפט געהערט צו די עלעמענטאַרע פליכטן פון די זעלנער, ווי למשל, וואַשן די מיליטערישע אויטאָס, רייניקן די מיליטערישע וועגענער. מען האָט זיך אויך אַרויסגעהאָלפן מיט אומזיסטער יידישער אַרבעט ביים אויפראַמען די חורבות אין שטאָט, פאַרקערן די גאַסן, אויפראַמען די לאָקאַלן, וווּ ס'האָבן זיך אַריינגעקליבן די דייטשישע אַמטן, אָדער די קאַזאַרמעס פאַרן מיליטער ווי אויך ביי פאַרשידענער באַדינונג אין די פּריוואַטע דירות פון די היטלעריסטישע שררות. די יידישע באַפעלקערונג איז אויך איינגעשפּאַנט געוואָרן אין שווערער אַרבעט, ביי לאָדונגען, ביים אַריבערטראָגן שווערע משאות און ביים אויספירן די שמוציקסטע אַרבעטן, ווי למשל רייניקן קלאָזעטן.

אין דער נאַכט פון 25סטן אויפן 26סטן אָקטאָבער 1939 האָט די מיליטערישע אַדמיניסטראַציע איבערגעגעבן די מאַכט דער ציווילער אַדמיניסטראַציע בראש מיטן גענעראַל־גובערנאַטאָר ד״ר האַנס פראַנק. שוין אין ערשטן טאָג פון זיין אַמטירן ווי אַ גענעראַל־גובערנאַטאָר דעם 26סטן אָקטאָבער 1939 האָט פראַנק אַרויסגעגעבן צוויי אַנטי־יידישע פאַראָרדענונגען. דאָס זענען געווען: אַ פאַראָרדענונג וועגן צוואַנגאַרבעט פאַר יידן און וועגן פאַרבאָטן ריטועלע שחיטה. די רעאַליזירונג פינעם געזעץ וועגן צוואַנגאַרבעט פאַר יידן האָט ביז הערבסט 1940 געהערט צו די עס־עס און פּאָליציי. דער העכסטער אָנפירער פון עס־עס און פּאָליציי אין דער

גענעראַל־גובערניע אָבערגרופּענפירער פרידריך קריגער האָט בכן אין דעצעמבער 1939 אַרויסגעגעבן אויספיר־תקנות צו פראַנקס פאַראָרדענונג. די תקנות האָבן אַרויפגעלייגט די פליכט פון צוואַנגאַרבעט אויף יידן אין עלטער פון 14 ביז 60 יאָר, אָנגעצייכנט דעם אופן פון נעמען אויף צוואַנגאַרבעט און באַשטימט די שטראָפן כאַר נישט אָפּהיטן די פאָרשריפטן. די אויספיר־תקנות האָבן אויך פאַרבאָטן דער יידישער באַפעלקערונג צו בייטן דאָס וווינאָרט [10]), אָנהייבנדיק פון 1.1.1940, זיי האָבן איינגעשטעלט אַ פּאָליציי־שעה פאַר יידן, ד. ה. אַ פאַרבאָט אַרויסצוגיין פון שטוב צווישן ניין אַזייגער אין אָוונט ביז פינף אין דער פרי [11]). דער עס־עס און פּאָליציי־אָנפירער — האָט אָפּגעשאַצט דעם נוצן, וואָס ס'קאָנען ברענגען די פאַך־קענטענישן פון די יידישע בעל־מלאכות און האָט באַפוילן צו באַשעפטיקן יידישע אַרבעט־גרופּן דאָרטן, ווו ס'איז זייער נייטיק געווען אַרבעטקראַפט [12]).

אין ערשטן פעריאָד פון דער אָקופּאַציע האָבן יידן אויסגעפירט די צוואַנגאַרבעט אין זייער וווינאָרט אויף פאַרשידענע דייטשישע שטעלן. אין קראָשניק, למשל, האָט אַ גרופּע יידן געאַרבעט אין קאָמענדאַנטור פון דער מאַכט [13]). די דאָזיקע אַרבעט־גרופּן האָט אָרגאַניזירט דער יודענראַט.

אין פרילינג און זומער 1940 האָט מען אָנגעהויבן אַרויסצושיקן די יידישע יוגנט ווייט פון וווינאָרט, אויף אַרבעט ביי מעליאָראַציע, וועגן, פאָרטיפיקאַציעס. ס'זענען אָרגאַניזירט געוואָרן פאַר די יידן געשלאָסענע לאַגערן פון צוואַנגאַרבעט. אין די לאַגערן זענען געווען אויסשליסלעך שווערע לעבנס־באַדינגונגען. די באַשפּייזונג — אַ שלעכטע, געשלאָפן איז מען דאָס רוב אין אָפענע שייערס, סטאַדאָלעס, אָדער אין פאַרלאָזענע האַלב־רואינירטע בנינים. געלעגן איז מען פּראָסט אויף דער ערד אָדער אויף ברעטער, באַדעקט מיט אַ ביסל שטרוי. מען האָט נישט געקאָנט זיך אויסטאָן, נישט געווען מיט וואָס זיך צוצודעקן. מענטשן זענען געלעגן ענג צונויפגעקוועטשט איינע לעבן די אַנדערע. די דאָזיקע געלעגערס זענען גיך געוואָרן אַן אמתער געזעמל פון פּאַראַזיטן... די היגיענישע באַדינגונגען זענען געווען אַ חוזק פון די עלעמענטאַרסטע פּרינציפּן; ס'איז נישט געווען קיין מעגלעכקייט צו וואַשן זיך און צום אויסוואַשן די וועש. די מעליאָראַציע־אַרבעטן זענען אָפּט אויסגעפירט געוואָרן איבער די קני אין וואַסער, אָן שום פּראָפעסיאָנעלן אָנטועכץ [14]).

כדי מאַקסימאַל צו איזאָלירן די יידישע באַפעלקערונג און צו באַגרענעצן איר באַוועגונג־פרייהייט, האָט דער גענעראַל־גובערנאַטאָר פראַנק אַרויסגעגעבן נאָך אַ ריי פאַראָרדענונגען. דעם 23סטן נאָוועמבער 1939, זאָלן יידן אָנטאָן אויפן אָרעם אַ ווייסן באַנד מיט אַ מגן־דוד. דאָס איז געווען חל אויף אַלע יידן פון צען יאָר אָן. פאַר נישט־טראָגן דעם באַנד האָט, לויט דער דאָזיקער פאַראָרדענונג, געדראָט תפיסה לויטן פּסק־דין פון זאָנדער־געריכט [15]).

דעם 26סטן יאַנואַר 1940 איז אַרויס אַ פאַראָרדענונג פון גענעראַל־גובערנאַטאָר פראַנק, וואָס האָט פאַרבאָטן יידן צו פאָרן מיט דער באַן [16]). אַן אַנדער פאַראָרדענונג פראַנקס פון 13טן סעפּטעמבער 1940 וועגן באַגרענעצן די ערטער פון וווינען און אויפהאַלטן זיך איז געוואָרן דער יסוד פאַרן שאַפן געטאָס און האָט אוממעגלעך געמאַכט דאָס פאַרלאָזן דעם באַשטימטן קוואַרטאַל אָדער אָרטשאַפט. שטיצנדיק זיך אויף דער דאָזיקער פאַראָרדענונג האָט דער גובערנאַטאָר פון דיסטריקט לובלין ערנסט צערנער, דעם 15טן פעברואַר 1941 אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג [17]) וואָס האָט פאַרבאָטן די יידן אין לובלינער דיסטריקט צו פאַרלאָזן אַפילו „צייטווייליק" זייער וווינאָרט. פאַר נישט פאָלגן האָט געדראָט אַ שטראָף פון אַרעסט ביז 3 חדשים און קנס ביז 1000 זל' [18]). די דאָזיקע שטראָף איז סוף 1941 פאַרשאַרפט געוואָרן. אַנשטאָט אַרעסט און קנס איז פאַר פאַרלאָזן דאָס וווינאָרט געגעבן געוואָרן טויטשטראָף לויט אַ פּסק־דין פון „זאָנדער־געריכט" (שפּעטער אַפילו אָן אַ פּסק־דין) [19]).

די היטלעריסטישע מאַכט האָט אירע פאַראָרדענונגען איבערגעגעבן צום אויספירן די דורך איר נאָמינירטע עלטסטע־ראַטן, אָדער יודענראַטן. די מיליטער־מאַכט האָט נאָמינירט א"ג עלטסטע־ראַטן, וואָס זענען דאָס רוב באַשטאַנען פון די געוועזענע ראַטמענער פון די יידישע רעליגיעזע קהילות. זיי האָבן, למשל, געמוזט, אויפזאַמלען די באַשטימטע קאָנטריבוציע, צושטעלן פאַרשידענע קעגנשטאַנדן אויסצושטאַטן די לאָקאַלן פון דער היטלעריסטישער־מאַכט אדג"ל. דער גענעראַל־גובערנאַטאָר פראַנק האָט דעם 28סטן נאָוועמבער 1939 אַרויסגעגעבן אַ ספּעציעלע פאַראָרדענונג וועגן שאַפן יודענראַטן. די צאָל מיטגלידער זייערע האָט געדאַרפט זיין פון 12 ביז 24 לויט דער גרויס פון יידישן ישוב. אין די קלענערע ישובים, ביז 10 טויזנט יידן, האָט דער יודענראַט געדאַרפט באַשטיין פון 12 מיטגלידער, אין

די גרעסערע — פון 24. דעם צוזאַמענשטעל פון יודענ־ראַט האָט מען, לויט פראַנקס פאַראָרדענונג, געדאַרפט צושטעלן אויף באַשטעטיקונג דער היטלעריסטישער מאַכט ביזן 31סטן דעצעמבער 1939 [20]).

דער יודענראַט אין קראַשניק איז באַשטאַנען פון 12 מיטגלידער. אָנהייב 1940 איז פאַרזיצער פון ראַט געווען ד"ר יוסף שאַפּיראָ און מיטגלידער, צווו"א — פינטשע פערלעגער, אברהם דאַווידזאָן, שמואל פלוג און ז. בעאַטוס [21]).

כדי זיך פאַרלייכטערן דעם שפּעטערדיקן רויב פון יידישן פאַרמעגן, האָט דער גענעראַל־גובערנאַטאָר פראַנק אָנהייב יאַנואַר 1940 אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז יידן זענען מחויב צו דעקלאַרירן דער מאַכט זייער גאַנצן פאַרמעגן אויף ספּעציעלע פאָרמולאַרן. דאָס נישט־דעקלאַרירטע פאַרמעגן האָט געזאָלט קאָנפיסקירט ווערן [22]).

די דראַקאָנישע פאַראָרדענונגען פון דער היטלעריסטישער מאַכט האָבן געמאַכט אוממעגלעך דער ריזיקער מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג עפּעס צו פאַרדינען. די האַנטווערקער האָבן פאַרלוירן פיל פון זייערע קליענטן, צוליבן פעלן פון רוישטאָפן האָבן זיי אָפט נישט געהאַט וואָס צו אַרבעטן. ס'האָט זיך אָפּגעשטעלט יעדער האַנדל מיטן דאָרף, מיט וואָס פיל יידן האָבן זיך געהאַט באַשעפטיקט, און מען האָט נישט געקאָנט איינקויפן ביי די פויערים קיין שפּייז. די צאָל יידישע קראָמען, האַנטווערקער־וואַרשטאַטן און פאַבריקן איז געוואָרן רק קלענער; די, וואָס האָבן נאָך עקזיסטירט, האָבן וועגעטירט ביי זייער קליינע אומזאַצן.

אָבער דעם קרייז־האַופּטמאַן, לענק, וואָס האָט אין האַרבסט 1941 איבערגענומען זיין אַמט אין יאַנאָוו לובעלסקי, איז די צאָל יידישע קראָמען נאָך אויסגעקומען צו גרויס. אין דעם דאָזיקן ענין האָט ער דעם 3טן אָקטאָבער 1941 אַרויסגעשיקט אַ ספּעציעלע שריפט צום אָפּטייל פאַר אינערלעכע ענינים אין גובערנאַטאָר־אַמט פון דיסטריקט לובלין: „איך האָב פעסטגעשטעלט" — שרייבט ער, — „אַז דער איינפלוס פון די יידן אין געשעפטלעכן לעבן אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי איז נאָך גאַנץ באַטייטנדיק. די צאָל יידישע געשעפטן איז צום טייל אויסערארדנטלעך גרויס. כ'האָב דעריבער בדעה אַלע געשעפטן פון דערמאָנטן מין צו שליסן, די אייגנטימער ווי אויך די דאָרטן באַשעפטיקטע יידן איבערצוגעבן דעם ארבעטסאַמט, אַריינצוציען זיי אין דער אַרבעט" [23]). לענק האָט פון דער העכערער מאַכט באַקומען דעם הסכם אויף צו ליקווידירן יידישע געשעפטן און פאַבריקן. דער שעף פון אָפּטייל „ווירטשאַפט" אין לובלינער גובערנאַטאָר־אַמט, בעכער, האָט נאָך אָנגעוויזן, אַז נאָכן פאַרמאַכן די יידישע קראָמען דאַרף מען די סחורה איבערגעבן די פוילישע און די דייטשישע קראָמען, וואָס פאַרדינען צוטרוי. ער האָט אויך געעצהט אויסצונוצן די האַנדל־דערפאַרונג פון די געוועזענע יידישע אייגנטימער און באַשעפטיקן זיי אַ געוויסע צייט אין די יעניקע קראָמען, וואָס האָבן איבערגענומען זייער סחורה [24]). ס'איז אים דאָ געגאַנגען אין דעם, צו פאַרזיכערן זייער דערפאָלג מיט דער הילף פון די יידישע האַנדל־פאַכלייט.

אין דעצעמבער 1941 בעת דער אָפענסיווע פון דער היטלעריסטישער אַרמיי אויפן מזרח־פראָנט האָט דער רייכספירער פון עס־עס הימלער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו קאָנפיסקירן ביי דער יידישער באַפעלקערונג אַלע פוטערס און פעלצן. אַ טייל דערפון האָט געדאַרפט דינען דער היטלעריסטישער אַרמיי בעתן פראָסטיקן ווינטער אויף די געביטן פון ראַטנפאַרבאַנד. די אַקציע פון קאָנפיסקירן די פעלצן איז געפירט געוואָרן אין פאַרגיכערטן טעמפּ, כדי צו פאַרענדיקן זי שוין אין די ערשטע טעג יאַנואַר פון 1942. ס'האָט זיך פאַרנומען מיט דעם די אָרדענונגס־פּאָליציי און די זיכערהייטס־פּאָליציי. פאַרמאַגן אַ פוטער נאָכן איינגעשטעלטן טערמין האָט געדראָט מיט טויט [25]). אין שווערן ווינטער האָט די יידישע באַפעלקערונג געמוזט אַזוי אַרום אָפּגעבן אומזיסט אַלע פוטערס, פעלצן, פוטערנע בלאַמען, פוטער־באַפּוצונגען, קאָלנערס. מען האָט געקאָנט ווערן דערשאָסן פאַר איבערלאָזן זיך אפילו אַ קליינעם פעלץ־קראַגן.

די יידישע באַפעלקערונג איז אין די ערשטע יאָרן פון דער אָקופּאַציע באַרויבט געוואָרן פון אַ ריזיקן טייל פון איר באַוועגלעכן פאַרמעגן. דאָס יידישע אומבאַוועגלעכע פאַרמעגן ווידער האָט זיך זינט 1941 געפונען אונטער צוואַנג־פאַרוואַלטונג. די אייגנטימער פון הייזער האָבן אָפט אַליין געמוזט צאָלן דירה־געלט פאַר די דירות, וואָס זיי האָבן פאַרנומען ביי זיך אַליין.

די פאַראָרדענונגען פון דער דייטשער מאַכט האָבן פאַרוואַנדלט דאָס לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין אומגעהייערע ליידן, כסדרדיקער אימרו און כיין.

3. פּליטים, איינזידלונגען און איבערזידלונגען

בעת די מיליטערישע אָפּעראַציעס אויף די פּוילישע געביטן סעפּטעמבער 1939 זענען פיל שטעט און שטעטלעך באָמבאַרדירט געוואָרן דורך דער דייטשישער אַוויאַציע. אויפרייס און צינדבאָמבעס האָבן פאַרוואַנדלט פיל שטעט און שטעטלעך אין חורבות. אין אַ סך שטעט, וואָס ציען זיך לענגאויס דעם לובלינער הויפּט־שאָסיי, איז געבליבן נאָר אַ וואַלד פון נאַקעטע קוימענס. 100 פּראָצענט יידישע הייזער זענען פאַרניכטעט געוואָרן אין יאַנאָוו לובעלסקי. קראָשניק האָט פאַרהעלטענישמעסיק ווייניקער געליטן פון באָמבאַרדירונגען, אָבער אויך דאָרטן זענען 60 יידישע משפּחות געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ [26]). נאָך אין סעפּטעמבער 1939 גלייך נאָכן פאַרענדיקן די מיליטערישע אָפּעראַציעס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אין קראָשניק נשרפים פון פאַרשידענע שטעט, באַזונדערס פון יאַנאָוו לובעלסקי. די יידישע דירות אין קראָשניק זענען געווען נישט קיין גרויסע. 80 פּראָצענט פון זיי זענען באַשטאַנען נאָר פון איין שטוב [27]). מיטן אָנקומען פון די פּליטים איז די ענגשאַפט אין די דירות געוואָרן נאָר גרעסער, די לאַגע האָט זיך נאָך פאַרערגערט, ווען די דייטשן האָבן אין אַ פּאָר חדשים אַרום, אין דעצעמבער 1939, אַריינגעזעצט אין קראָשניק ביי 1000 יידן פון לאָדזש.

לאָדזש, ווי אויך אַ גרויסער טייל פון מערב־און צפון־פּוילן איז דורכן היטלעריסטישן אָקופּאַנט אָנגעשלאָסן געוואָרן צו דייטשלאַנד און מען האָט אָנגעהויבן פון דאָרטן אַריבערצופירן די יידישע באַפעלקערונג, טיילווייז אויף די פּוילישע, אין דער גענעראַל־גובערניע. די איבערגעזידלטע האָט מען געפירט אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען און כאָטש דער מהלך, למשל, פון לאָדזש איז געווען נישט קיין גרויסער, האָבן אַזוינע טראַנספּאָרטן געפונען זיך אין וועג אָפּט עטלעכע טעג. מען האָט זיי דערנאָך געשיקט אין לובלינער קאַנט, ווו די היטלעריסטן האָבן צו יענער צייט פּלאַנירט צו שאַפן אַ ספּעציעלן א״ג רעזערוואַט פאַר יידן. די איבערגעזידלטע איז דערלויבט געוואָרן צו נעמען מיט זיך נישט קיין גרויסן באַגאַזש און אַ קליינע סומע געלט אין מזומן. זיי האָבן געמוזט איבערלאָזן אומבאַרירט זייער גאַנצן פאַרמעגן און נאָכן פאַרלאָזן די דירות אָפּגעבן די שליסלען די אַדמיניסטראַטאָרן פון די הייזער. די רייזע אין נישט קיין געהייצטע, געשלאָסענע וואַגאָנען פאַר בזמות אין די דעצעמבער־פרעסט איז געווען זייער אַ שווערע; מען האָט אויך נישט אַרויסגעלאָזט נאָך שפּייז אָדער וואַסער [28]). די איבערגעזידלטע פלעגן אָנקומען אויפן נייעם וווינאָרט דאָס רוב אָן שום מיטלען צום לעבן און אָן שום אויסזיכטן אויף וועלכע ס׳איז פאַרדינסט־מעגלעכקייטן.

די לאָדזשער יידן, וואָס זענען באַזעצט געוואָרן אין קראָשניק, האָבן געליטן הונגער און נויט. אין קראָשניק גופא איז שוין דעמאָלט געווען גענוג אָרעמקייט. מענטשן האָבן פאַרלוירן די ביזאיצטיקע קוואַלן פון פרנסה און זענען געווען אָנגעוויזן אויף געזעלשאַפטלעכער הילף.

דער קראָשניקער יודענראַט האָט די ניי־געקומענע געמוזט אַריינזעצן אין די שוין שטאַרק איבערגעפּאַקטע יידישע דירות. אויף דער ערשטער הילף פאַר די איבערגעזידלטע האָט ער אויסגעגעבן די געבליבענע מיטלען פון דער קראָשניקער פאַרמלחמהדיקער גמילת־חסד־קאַסע [29]). די דאָזיקע געלטמיטלען האָבן געקאָנט קלעקן נאָר אויף אַ קורצער צייט און מיט נייע מיטלען איז געווען זייער שווער.

צו הילף האָבן שוין דעמאָלט געמוזט אָנקומען 25 פּראָצענט פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג, וואָס האָט באַקומען אַ קליינע געלטשטיצע, אָדער פּאָרציעס ברויט [30]). די לאַגע פון די איבערגעזידלטע איז אָפט געווען אַ פאַרצווייפלטע. אין קראָשניק האָבן זיך אויך באַזעצט אַ טייל יידן פון קראָקע, וואָס האָבן לויטן באַפעל פון דער היטלעריסטישער מאַכט געמוזט פאַרלאָזן זייער שטאָט.

אָנהייב 1941 איז אין קראָשניק אַרויס אַ פאַראָרדענונג, אַז אַ טייל יידישע איינוווינער מוזן פאַרלאָזן די שטאָט. צו יענער צייט, אין שייכות מיטן צוגרייטן די היטלעריסטישע אַגרעסיע קעגן ראַטנפאַרבאַנד, איז אין דער גענעראַל־גובערניע אַריבערגעוואָרפן געוואָרן זייער אַ סך היטלעריסטיש מיליטער און אַ טייל דערפון איז דיסלאָצירט געוואָרן אין לובלינער קאַנט. אין קראָשניק האָט מען אַ טייל היטלעריסטישע זעלנערס איינקוואַרטירט אין לאָקאַל פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג; ס׳האָבן זיך געפאָדערט נאָך לאָקאַלן פאַרן מיליטער ווי אויך דירות פאַר די פונקציאָנערן און באַאַמטע פון דער פּאָליציי און פון דער פּאָסט.

דער דעמאָלטדיקער קרייז־הויפּטמאַן, אַסבאַך, האָט באַשלאָסן צו לייזן דעם פּראָבלעם אויפן לייכטסטן אופן: באַזייטיקן אַ טייל יידן פון קראָשניק [31]). דאָס איז געווען אין הסכם מיט דער אינסטרוקציע, באַקומען פון גובערנאַטאָר פון לובלינער דיסטריקט ערנסט

צערנער אויף דער קאָנפערענץ אין לובלין דעם 17טן יאַנואַר 1941. די קרייז־האויפטמאַנס האָבן באַקומען פון צערנערן פולמאַכט אויף רק אַ גרעסערער „לאָקאַלי־זירונג" פון די יידן און אויף צו קאָנצענטרירן זיי אין געוויסע געגנטן. צערנער האָט אָנגעוויזן, אַז אויף אַזאַ אופן וועט זיך איינגעבן צי באַזייטיקן די יידן פון האַנדל און זיי וועלן נישט קאָנען זיך פאַרנעמען מיט סחורות־שמוגל [32]). אַסבאַך האָט געהאַט בדעה צו באַ־זייטיקן פון קראַשניק מיט אַמאָל 1.000 יידן. דעם 1טן פעברואַר 1941, שבת, האָבן 200 יידן געמוזט פאַרלאָזן קראַשניק. מען האָט זיי אַריבערגעפירט קיין ראַדאָמישל. דאָס זענען געווען קודם־כל איבערגעזידלטע פון לאָדזש און קראָקע ווי אויך אַ טייל פון דער אָרעמסטער אָרטי־קער באַפעלקערונג: זקנים, קינדער, קראַנקע — סאַמע דלות.

ראַדאָמישל איז געווען אַ קליין שטעטל, ווו ס'האָבן געוווינט אַן ערך 550 יידן, צווישן זיי אַ סך אָרעמעלייט און איבערגעזידלטע פון אַנדערע שטעט. שוין אין אָקטאָבער 1939 האָבן זיך דאָרטן באַזעצט אַ טייל יידן, איבערגעזידלטע פון טאַרנאָבזשעג, ראַזוואַדאָוו, דייטש־לאַנד. דער פּראָצענט פון איבערגעזידלטע און פּליטים איז דאָרט געווען זייער אַ גרויסער — 139 פּערזאָן אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 550 (25 פּראָצענט). סוף 1939 האָט מען אין שטעטל אויך אַריינגעזעצט ביי 600 פּאָליאַקן פון די פּוילישע געביטן, וואָס זענען אָנגע־שלאָסן געוואָרן אין רייך (פּאָמאָזשע, זשיעוועצקע קרייז). ראַדאָמישל איז געוואָרן גוואַלדיק איבער־געפּאַקט.

פון דער ערשטער פּאַרטיע יידן, אַרויסגעשיקט פון קראַשניק, האָבן זיך דאָרטן באַזעצט 168 מענטשן. אַ טייל האָט זיך געזוכט אַן אָרט ערגעץ אַנדערש. במשך פון פעברואַר זענען אָנגעקומען קיין ראַדאָמישל פון קראַשניק ביי 700 יידן. זייער לאַגע איז געווען אַ טראַגישע, ס'איז נישט געווען ווו זיי אַהינצוטאָן. גע־וויינלעך פלעגט מען די איבערגעזידלטע באַזעצן אויף אַ געוויסער צייט אין שול, אָבער די שול אין ראַדאָמישל האָט מען שוין ביי די יידן געהאַט צוגענומען און זי איבערגעגעבן פאַר אַ שפּייכלער פון תבואה. דער ביר־גערמייסטער פון ראַדאָמישל, נישט האָבנדיק קיין אַנדער אויסוועג, האָט דערלויבט צייטווייליק איינצו־קוואַרטירן די איבערגעזידלטע פון קראַשניק אין שול, אָבער די שול האָט אַלעמען נישט געקאָנט אַרייננעמען. אַ טייל איבערגעזידלטע האָט מען באַזעצט אין אַ פּראָ־ווינציאַרישן באַראַק, אַ טייל ווידער — אין פּריוואַטע דירות [33]).

די פראַגע פון די איבערגעזידלטע אין ראַדאָמישל איז אין יעדער באַציאונג געווען טראַגיש. זיי האָבן געוווינט אין דער נישט־געהייצטער שול, אויף קיין שום הילף מצד די אַלטע איינוווינער פון ראַדאָ־מישל האָבן זיי נישט געקאָנט האָפן, וועגן פאַרדינען אויף צום לעבן האָט מען גאָר נישט געקאָנט טראַכטן. דער קראַשניקער יודענראַט, וואָס האָט אויף אַזאַ אופן זיך באַפרייט פון סאַמע באַלעסטיקנדיקן עלעמענט, האָט אַ פאַר מאָל צוגעשיקט אין ראַדאָמישל עפּעס הילף פאַר די איבערגעזידלטע פון קראַשניק. צוויי מאָל האָבן זיי באַקומען אַ קליינע געלטשטיצע צו 5 זלאָטעס אויף אַ מענטשן, אַ ביסל ברויט, קאַשע, לעבערטראַן און סאַכאַרין [34]).

כדי זיך צו ראַטעווען פון הונגער־טויט, האָבן אַנדערע איבערגעזידלטע, נישט קוקנדיק אויפן פאַר־באָט פון דער מאַכט אפילו צייטווייליק צו פאַרלאָזן זייער וווינאָרט, זיך אומגעקערט קיין קראַשניק. אָבער ד"ר יודענראַט האָט זיי דאָרטן נישט געטאָרט איינ־מעלדן. און פאַר וווינען נישט איינגעמאָלדן האָט געדראָט — טויט. די סיטואַציע איז ווידער געוואָרן אומדערטרעגלעך און האָט זיך אָפּט געענדיקט טראַגיש.

דער קרייז־האויפטמאַן אַסבאַך האָט געהאַט בדעה צו קאָנצענטרירן אַ טייל יידן אין טשידניק און קאָסין. אָבער דאָס האָט זיך אין דער פולער מאָס נישט געלאָזט דורכפירן. אין מאַי 1941 זענען ביי 400 יידן אין צוויי גרופּעס איבערגעזידלט געוואָרן פון קראַשניק קיין זאַקשיוועק [35]), אין אָנהייב יוני 1941 האָט מען 200 יידן אַרויסגעשיקט קיין טשידניק [36]). נאָכן אָנפאַל פון היטלער־דייטשלאַנד אויפן ראַטנפאַרבאַנד (אין יוני 1941) זענען קיין איבערזידלונגען אין גבול פון קרייז יאַנאָוו לובעלסקי נישט פאָרגעקומען.

4. סאָציאַלע הילף

דער פּראָבלעם פון סאָציאַלער הילף איז אין די שווערע באַדינגונגען אונטער דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע אויסגעוואַקסן צו אַ פראַגע פון ערשטראַנגי־קער ווichטיקייט. ביי די יודענראַטן האָבן זיך געשאַפן ספּעציעלע אָפּטיילן אָדער קאָמיטעטן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט סאָציאַלער הילף. אין מערץ 1940 איז ביים קראַשניקער יודענראַט אַנטשטאַנען אַ קאָמיטעט פאַר פּליטים און אָרעמע אין באַשטאַנד פון 10 מאַן. 7

פון זיי זענען געווען איינוווינער פון קראָשניק, 2 — פון לאָדזש און 1 — פון יאַנאָוו לובעלסקי. צום קאָמיטעט האָבן חוץ דעם ד״ר שאַפּיראָ — דעמאָלט פאַרזיצער פון יודענראַט — געהערט מ. קורטשיק, אברהם דאַווידסאָן, משה זיידנפעלד פון לאָדזש [37]). אין מערץ 1940 האָט דער קאָמיטעט, אַ דאַנק דער מאַטעריעלער הילף פון „דזשאָינט״ געעפנט אַ קיך פאַר פּליטים. די קיך האָט אַרויסגעגעבן 1200 מיטאָגן אַ טאָג צום נידעריקן פּרייז פון 40 גראָשן אַ מיטאָג. די דאָזיקע קיך האָט פונקציאָנירט נאָר עטלעכע חדשים, ווייל ס׳האָבן פאַרפעלט מיטלען. די הילף פון „דזשאָינט״ איז געווען אַ קליינע; דער „דזשאָינט״ האָט נישט געהאַט גענוג מיטלען, כדי זיך אַן עצה צו געבן מיט דער נויט, וואָס איז אומעטום געוואָרן אַלץ גרעסער [38]). די מתנות פון „דזשאָינט״ האָבן באַטראָפן נאָר אַ קליינעם ברוכטייל פון דער הילף, אין וועלכער ס׳האָט זיך גענייטיקט די גרויסע מאַסע נשרפים, פּליטים און אָרעמעלייט. אויף פּסח 1940 האָט קראָשניק באַקומען פון „דזשאָינט״ 1200 קילאָ מצות, וואָס דער „דזשאָינט״ האָט געהייסן פאַרטיילן אומזיסט צווישן די פּליטים און דער אָרעמסטער באַפעלקערונג [39]). די ווייטערדיקע מתנה פון „דזשאָינט״ איז אָנגעקומען אין קראָשניק ערשט אין אויגוסט 1940. דאָס איז געווען נישט קיין גרויסער סכום פּראָדוקטן, וואָס איז צעטיילט געוואָרן צווישן די אָרעמסטע און די משפחות וואָס זייערע מיטגלידער האָבן שוין עטלעכע חדשים זיך געפונען אין די לאַגערן אויף צוואַנגאַרבעט [40]).

די היטלעריסטישע מאַכט האָט נישט געוואָלט דערלויבן, אַז דער „דזשאָינט״ זאָל ווייטער פירן אַ דירעקטע הילפס־טעטיקייט. סוף מאַי 1940 האָט די רעגירונג פון דער גענעראַל־גובערניע געשאַפן אַ ספּעציעלע אינסטיטוציע פאַר די ענינים פון סאָציאַלער הילף א״ג „יידישע סאָציאַלע אַליינהילף״ (ייס״א). די צענטראַלע פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע האָט זיך געפונען אין קראָקע; זי איז באַשטאַנען פון אַ 7־פּערזאָניקן פּרעזידיום מיט ד״ר מיכאַל ווייכערט בראש. די צענטראַלע האָט געשאַפן יידישע הילף־קאָמיטעטן (ייה״ק) אין די קרייזן און שטעט, וואָס זענען געווען אַ זיצאָרט פון קרייז אָדער־שטאָט־הויפּטמאַן. אין די קלענערע ערטער זענען אַנטשטאַנען דעלעגאַטורן פון דער „יידישער סאָציאַלער אַליינהילף״ [41]).

אין דער צווייטער העלפט פון 1940 איז אין יאַנאָוו לובעלסקי, אַזוי ווי אין אַנדערע קרייזשטעט, געשאַפן געוואָרן אַ קרייז־קאָמיטעט פון דער יידישער סאָציאַלער אַליינהילף. דער קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון 5 מיטגלידער — דריי איינוווינער פון יאַנאָוו און צו איינעם פון קראשניק און מאָדליבאָזשיץ. פון יאַנאָוו לובעלסקי זענען אין קאָמיטעט אַריין — מאַקס קאַמינער, שמחה פרייבערג און לייב פאַבריקאַנט. פון קראָשניק — שמחה קאָהען און פון מאָדליבאָזשיץ — חיים קירשענפעלד [42]).

דאָס פּרעזידיום פון דער יידישער סאָציאַלער אַליינהילף אין קראָקע איז אין יאַנואַר 1941 צוגעטראָטן צו אָרגאַניזירן אַ דעלעגאַטור פון דער ייס״א אין קראָשניק. אין שייכות דערמיט האָט דאָס פּרעזידיום זיך געוואָנדן מיט בריוו צו ד״ר יוסף שאַפּיראָ ער זאָל צושיקן סטאַטיסטישע ידיעות וועגן דער צאָל שטענדיקע יידישע איינוווינער אין קראָשניק, דער צאָל יידן, וואָס זענען אָנגעקומען בעת דער מלחמה, ווי אויך אינפאָרמירן, וויפל פון די קראָשניקער יידן נייטיקן זיך אין סאָציאַלער הילף. צוליבן פּלאַן צו שאַפן אין קראָשניק אַ דעלעגאַטור ייס״א איז דעם ד״ר שאַפּיראָ פאָרגעלייגט געוואָרן ער זאָל רעקאָמענדירן פינף קאַנדידאַטן וואָס זענען לויט זיין מיינונג, צוגעפּאַסט מיטצואַרבעטן מיט דער יידישער סאָציאַלער אַליינהילף, און ער זאָל אָנגעבן זייער פּראָפעסיע, וואָס פאַר אַ פּאָסטנס זיי פאַרנעמען און ווו האָבן זיי געאַרבעט גזעלשאַפטלעך פאַר דער מלחמה [43]).

אין בריוו איז אויך געזאָגט געוואָרן, אַז דאָס פּרעזידיום ווענדט זיך גראָד צו ד״ר שאַפּיראָ, ווייל זיין פאַמיליע איז אָנגעגעבן געוואָרן דורך די ייס״א־מיטאַרבעטער אין לובלינער דיסטריקט. אַלס ענטפער איז פון קראָשניק דעם 27סטן יאַנואַר 1941 אַרויסגעשיקט געוואָרן אַ בריוו, אונטערגעשריבן דורך ד״ר שאַפּיראָ און מ. זיידענפעלד, מיט די געפאָדערטע אינפאָרמאַציעס.

אינעם בריוו איז אָנגעוויזן געוואָרן, אַז פון דער אַלגעמיינער צאָל 5,500 שטענדיקע קראָשניקער איינוווינער נייטיקן זיך אין סאָציאַלער הילף ביי 800. פון דער אַלגעמיינער צאָל ווידער פון 800 פּליטים און נשרפים, דערהויפּט פון יאַנאָוו און איבערגעזידלטע פון לאָדזש, נייטיקן זיך אין הילף אַ 600. אין בריוו זענען רעקאָמענדירט געוואָרן פינף קאַנדידאַטן פאַר דער קומענדיקער דעלעגאַטור פון ייס״א אין קראָשניק, דהיינו: ד״ר שאַפּיראָ, פאַר דער מלחמה פּרעזעס פון דער גמילות־חסד־קאַסע אין קראָשניק, בער ווייסבערג —

אַפּטייקער, אברהם דאַווידזאָן — סוחר, גלייכצייטיק מיטגליד פון יודענראַט און פאַר דער מלחמה, פּרעזעס פון באַנק פון די קרעדיט־קאָאָפּעראַטיוון; אַלס פערטער קאַנדידאַט איז אָנגערופן געוואָרן שמואל פלוג, פון פאַך אַ באַאַמטער, דערנאָך מיטגליד פון יודענראַט, פאַר דער מלחמה פאַרוואַלטונג־מיטגליד פון דער גמילת־חסד און פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע „מזרחי". די דער־מאָנטע פיר קאַנדידאַטן זענען געווען שטענדיקע איינ־וווינער פון קראַשניק. אַלס פינפטער איז פאָרגעלייגט געוואָרן דער לאָדזשער פליט משה זיידענפעלד, פון פאַך אַ קאָמיסיאָנער, פאַר דער מלחמה טעטיק געווען געזעלשאַפטלעך אין לאָדזש אין „לינת החולים" און „נותן לחם" [44]).

דאָס פּרעזידיום פון ייס״א האָט דעם 4טן מערץ 1941 באַשטעטיקט דעם פאָרגעלייגטן צוזאַמענשטעל פון דער דעלעגאַטור און האָט נאָמינירט אַלס פאָרזיצער פון דער דעלעגאַטור ד״ר יוסף שאַפּיראָ און אַלס זיין פאַר־טרעטער בער ווייסבערג.

די דעלעגאַטור פון ייס״א אין קראַשניק האָט באַ־שעפטיקט דריי אָנגעשטעלטע: אַ סעקרעטאַר, אינקאַ־סענט און אַ דינער. דאָס זענען געווען ישראל משה שאַאַר, שלום לייב גאָרען און ש״ע האַלפּערן [45]).

דער „דזשאָינט", וואָס האָט נאָך אין ערשטן יאָר פון דער אָקופּאַציע געגעבן דירעקטע הילף דער יידי־שער באַפעלקערונג מיט געלט אָדער מיט מתנות אין נאַטור, האָט זינט אָנהייב 1941 די פאָנדן און מתנות איבערגעוויזן דעם פּרעזידיום פון דער יידישער סאָציאַ־לער אַליינהילף. די קאָמיטעטן און דעלעגאַטורן פון ייס״א האָבן געשטיצט זייער טעטיקייט נישט נאָר אויף דער אין פאַרגלייך מיט די באַדערפענישן זייער קליינער הילף מצד דער צענטראַלע, נאָר האָבן אין אַ גרויסער מאָס אָרגאַניזירט זעלבסטהילף, זאַמלענדיק צווישן דער יידישער באַפעלקערונג פאַרשידענע אָפּצאָלן.

דער אַלגעמיינער פאָנד, וואָס די דעלעגאַטור פון ייס״א אין קראַשניק האָט געהאַט אין איר רשות אויפן יום־טוב פסח אין אַפּריל 1941, האָט באַטראָפן בייַ 3.600 זל׳. פון דער סומע האָט די דאָטאַציע פון דער צענט־ראַלע ייס״א און פון קרייז־קאָמיטעט אין לובלין באַ־טראָפן 1.500 זל׳. די סומע 3,600 זל׳ איז צעטיילט געוואָרן צווישן 293 פערזאָן. דערפון האָבן 177 באַקר־מען פון 5 ביז 10 זל׳, בייַ 100 — פון 15 ביז 20 זל׳. 14 מאָן האָבן באַקומען פון 25 ביז 50 זל׳ און 5 — פון 2 ביז 4 זל׳. אפילו די העכסטע סומע פון 50 זלאָטעס האָט בייַ די דעמאָלטדיקע הויכע פּרייזן אויף שפּייז־פּראָדוקטן באַטייט זייער ווייניק, שוין נישט רעדנדיק וועגן דעם, אַז אַזאַ הילף האָט באַקומען נאָר איין מענטש [46]).

אַ נייער הכנסה־קוואַל פאַר דער דעלעגאַטור זענען געווען די צוגאַב־אָפּצאָלן, וואָס זענען גענומען געוואָרן פון יידן פאַר פּאָסט־באַדינונגען און פון אַפּראָוויזאַציע־קאַרטלעך. די ערשטע אָפּצאָלן אַזוינע זענען איינ־געפירט געוואָרן אין פרילינג 1941, ווען די היטלע־ריסטישע מאַכט אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי האָט פאַר־באָטן די יידן אַריינצוקומען אין די אַלגעמיינע פּאָסט־אַמטן, האָבן די יודענראַטן אין יאַנאָוו, מאָדליבאָזשיץ און קראַשניק געשאַפן דעמאָלט ספּעציעלע פּאָסטאַמטן, וואָס האָבן באַקומען דאָס רעכט, מיטן הסכם פון קרייז־האַופּטמאַן, צו נעמען צוגאַב־אָפּצאָלן פאַר פּאָסט־באַדי־נונגען. דער קרייז־קאָמיטעט פון דער ייס״א אין יאַנאָוו לובעלסקי האָט אויסגעאַרבעט אַ טאַריף פון צוגאַב־אָפּצאָלן, וואָס איז באַשטעטיקט געוואָרן דורך דער צענ־טראַלע פון „דויטשע פּאָסט אָסטען" [47]). פון דעמאָלט אָן זענען די צוגאַב־אָפּצאָלן, וואָס זענען איינקאַסירט געוואָרן דורך די פּאָסט־אָפּטיילן בייַ די יודענראַטן, איבערגעוויזן געוואָרן די קאָמיטעטן פון ייס״א.

נאָך צוגאַב־אָפּצאָלן האָט די דעלעגאַטור פון ייס״א אין קראַשניק באַקומען פון די שפּייז־קאַרטלעך, וואָס זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך דער שטאָט־פאַר־וואַלטונג, ווי אויך פון די קאָנטינגענט־אַרטיקלען, וואָס זענען פאַרקויפט געוואָרן אין די קראָמען [48]). די דעלע־גאַטור ייס״א האָט אַלזאָ געצויגן איר הכנסות פון פיר קוואַלן:

1) פון די צוגאַב־אָפּצאָלן פאַר פּאָסט־באַדינונגען, ווי אויך פון שפּייז־קאַרטלעך און אַפּראָוויזאַציע־אַרטיק־לען; 2) דאָטאַציע פון פּרעזידיום ייס״א; 3) דאָטאַציע פון יודענראַט און 4) אָפּצאָלן, געזאַמלט צווישן דער באַפעלקערונג. די הויך פון די דאָזיקע הכנסות במשך 4 חדשים 1941 [49]) (זע ז׳ 301).

צו יענער צייט האָבן די נויטבאַדערפטיקע באַקומען הילף אין יעדער פאָרעם פון געלטשטיצע אָדער פּראָ־דוקטן, ווייל קיין שום פאָלקסקיך איז אין קראַשניק נישט געווען. געוויסע סומעס זענען אויך אויסגעגעבן געוואָרן אויף צוגאַב־באַשפּייזונג פון קראַנקע אין די שפּיטאָלן, ווי אויך אויף מעדיצינישע הילף, באַזונדערס אין דער צייט פון פאַרשטאַרקטע עפּידעמיעס, ווי דאָס איז געשען אין קראַשניק אין סעפּטעמבער און אָקטאָבער 1941.

חדשים	פאַסט־צוגאַב־אָפּצאָלן א״א	דאָטאַציעס פון פּרעזידיום ייס״א	דאָטאַציעס פון יודענראַט	אָפּצאָלן
יוני	ביי 3700 זל.	1000 זל.	700 זל.	85 זל.
יולי	ביי 3800 זל.	1200 זל.	——	1799 זל.
סעפּטעמבער	ביי 4300 זל.	1000 זל.	400 זל.	3104 זל.
אָקטאָבער	ביי 3200 זל.	800 זל.	200 זל.	4609 זל.

אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן, באַזונדערס פלעקטיפוס, זענען געווען דער רעזולטאַט פון הונגער און ענגשאַפט אין די דירות. אין קראַשניק האָט געאַרבעט אַ באָד און אַ דעזינפעקציע־קאַמער, ס'איז אויך געעפנט גע־וואָרן אַ שפּיטאָל אויף 60 בעטלעך. די הונגער־קראַנקע אין שפּיטאָל האָט מען זיך באַמיט צו באַשפּייזן אין די ראַמען פון קעגנזייטיקער הילף. צווישן 100 קראַשניקער באַלעבאַטעס האָט מען יעדן טאָג געזאַמלט מיטאָגן און צעטיילט זיי די קראַנקע אין די שפּיטאָלן [50].

אין האַרבסט 1941 האָט זיך אין יאַנאָווער קרייז פאַרשטאַרקט די עפּידעמיע פון פלעקטיפוס. דער שפּי־טאָל אין קראַשניק האָט נישט געקאָנט אַריינעמען אַלע טיפוס־קראַנקע. אַזוינע קראַנקע האָט מען דערי־בער געפירט אין קרייז־שפּיטאָל אין קוויאַטקאָוויץ. אָבער דאָרטן זענען אין גאַנצן נישט געווען קיין רפו־אות און קיין איינשפּריצונגען [51].

די נאָרמאַלע פונקציאָנירונג פון די אַנשטאַלטן פון דער ייס״א אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי איז געשטערט געוואָרן אין אויגוסט 1941, ווייל דער דעמאָלטדיקער קרייז־הויפּטמאַן אַסבאַך האָט דעם 23סטן יולי 1941 אַריינגעשיקט אַ בריוו אין די יודענראַטן מיט אַ באַפעל צו רעדוצירן די צאָל מיטגלידער אין יודענראַט פון 12 אויף 3 ביזן 31סטן יולי 1941. דער נייער יודענראַט, אין באַשטאַנד פון נאָר דריי מיטגלידער, האָט געדאַרפט גלייכצייטיק זיך פאַרנעמען מיט די ענינים פון דער יידישער סאָציאַלער אַליינהילף. דאָס האָט באַטייט די ליקווידאַציע פון די קאָמיטעטן און דעלעגאַטורן פון דער ייס״א. לויט דער נייער אינסטרוקציע, האָבן די מיטגלידער פון די יודענראַטן געמוזט אַלט זיין נישט אונטער 50 יאָר, און די דורך זיי באַשעפטיקטע אָנ־געשטעלטע — נישט אונטער 60 יאָר. ביז סוף יולי האָבן אַלע לעגיטימאַציעס און דאָקומענטן אַרויסגעגעבן פאַר די מיטגלידער פון יודענראַט און די קאָמיטעטן פון דער ייס״א, געמוזט אומגעקערט ווערן אין רעפעראַט פאַר די ענינים פון דער באַפעלקערונג און פאַרזאָרגונג („באַפעלקערונג־ווזען אונד פירזאָרגע") אין קרייז־הויפּטמאַנשאַפט. דאָס זענען געווען דאָקומענטן, וואָס האָבן דערלויבט צו גיין אין שטאָט נאָך דער פּאָליציי־שעה, אָדער צו באַדינען זיך מיט פורן [52].

אַרויסגעבנדיק זיין פאַראָרדענונג, האָט אַסבאַך גע־האַט בדעה צו באַגרענעצן די צאָל פּערזאָנען, וואָס זענען געווען פאַרנומען מיט געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און באַפרייט פון צוואַנגאַרבעט. צוליב דעם האָט ער באַפוילן, אַז מיט דער אַרבעט אין יודענראַט זאָלן זיך פאַרנעמען עלטערע מענטשן, וואָס טויגן ווייניקער צו פאַרשידענע פיזישע אַרבעטן. דאָסמאָל אָבער האָט אַסבאַכס איניציאַטיוו נישט געפונען קיין הסכם מצד דער צענטראַלער מאַכט פון דער גענעראַל־גובערניע. צוליב פאַרשידענע טעמים איז פאַר איר געווען נייטיק די עקזיסטענץ פון אַ באַזונדערער יידישער אינסטי־טוציע פון סאָציאַלער הילף. אין סעפּטעמבער 1941 איז לויט אַ פאַראָרדענונג פון קראָקע צוריק געשטעלט געוואָרן אויף דעם געביט דער ביזאיצטיקער צושטאַנד.

אָבער פריער, סוף יולי 1941, איז אין הסכם מיט אַסבאַכס אַ באַפעל פונאַנדערגעלאָזט געוואָרן אין קראַשניק דער יודענראַט און די דעלעגאַטור פון דער ייס״א. אין נייעם דריי־פּערזאָניקן יודענראַט זענען אַריין ד״ר יוסף שאַפּירא (פּרעזעס), שמחה קאָהען און שמואל פלוג [53]. קיינער פון זיי איז נאָך נישט אַלט געווען 50 יאָר. מסתמא האָבן געפעלט פּאַסיקע קאַנדי־דאַטן צווישן די עלטערע מענטשן. משה זיידענפעלד פון לאָדזש, דער געוועזענער מיטגליד פון דער דעלע־גאַטור ייס״א, האָט זיך פאַרנומען מיט די ענינים פון סאָציאַלער הילף און האָט זיך באַמיט צו אָרגאַניזירן אַ קאָמיטעט פון צוגאַב־באַשפּייזונג פאַר קינדער [54]. דער יודענראַט אין דריי־פּערזאָניקן צוזאַמענשטעל איז געווען טעטיק בערך 6 וואָכן.

אין העלפט סעפּטעמבער 1941 האָט דער קרייז־קאָמיטעט פון ייס״א אין יאַנאָוו לובעלסקי באַקומען פון קרייז־הויפּטמאַן אַסבאַך אַ פאַראָרדענונג צוריקצושטעלן די דעלעגאַטורן פון ייס״א אין יאַנאָווער קרייז. דער דעמאָלטדיקער פאָרזיצער פון יודענראַט אין קראַשניק ד״ר שאַפּירא האָט באַשלאָסן זיך אָפּצוזאָגן פון זיין אַמט אין יודענראַט און צו אַרבעטן נאָר אין דער דעלע־

גאַטור. מאַקס קאַמינער, דער פאָרזיצער פון יידישן
קרייז־קאָמיטעט אין יאַנאָוו לובעלסקי האָט אויף אייגע־
נער האַנט נישט גענומען אין אַכט די קאַנדידאַטור
פון ד״ר שאַפּירא אין דער ליסטע פון דער דעלעגאַטור,
וואָס מען האָט פאָרגעלייגט דעם קרייז־הויפּטמאַן. ער
האָט דאָרטן אויך נישט אָנגערופן קיין איינעם פון די
געוועזענע מיטגלידער פון דער דעלעגאַטור. קאַמינער
האָט אַרויסגערוקט אַלס קאַנדידאַטן: דעם נייעם פאָר־
זיצער פון יודענראַט אין קראָשניק שלמה קאָהען (אויף
פּרעזעס פון דער דעלעגאַטור), שמעון רפאל וואַסער־
מאַן און יצחק ראָזענבוש[55]). ער האָט באַקומען די
באַשטעטיקונג פון קרייז־הויפּטמאַן. אין העלפט סעפּ־
טעמבער 1941 האָט די דעלעגאַטור פון ייס״א אין דאָ־
זיקן באַשטאַנד אָנגעהויבן איר הילף־טעטיקייט.

פאַרן פּרעזידיום פון ייס״א אין קראָקע איז געווען
אַן איבערראַשונג, וואָס ד״ר שאַפּירא, וועמענס פאַר־
דינסטן זענען הויך אָפּגעשאַצט געוואָרן, איז נישט באַ־
שטעטיקט געוואָרן דורכן קרייז־הויפּטמאַן. כדי אויפ־
צוקלערן דעם ענין, זענען אין אָקטאָבער 1941 אַרויס־
געשיקט געוואָרן צוויי בריוו: איינער — צום ד״ר
שאַפּירא אין קראָשניק, דער צווייטער — צו מאַקס
קאַמינער אין יאַנאָוו. דאָס פּרעזידיום האָט געבעטן, אַז
ד״ר שאַפּירא זאָל זיך אומקערן צו אַקטיווער אַרבעט
אין דער דעלעגאַטור[56]). גלייכצייטיק האָט דער פאַר־
טרעטער פון פאָרשטייער פון ייס״א אינעם לובלינער
דיסטריקט דעם 22 אָקטאָבער 1941 אַרויסגעשיקט צו
מאַקס קאַמינער אַ בריוו, אין וועלכן ער האָט אָנגעוויזן,
אַז דאָס פּרעזידיום פון ייס״א איז פון דער אַרבעט פון
דער ערשטער דעלעגאַטור געווען פולשטענדיק באַ־
פרידיקט, אָבער דער דורכן יידישן הילף־קאָמיטעט
נאָמינירטער נייער פּרעזעס קאָהען וועט נישט קאָנען
אַרבעטן צוליב קראַנקייט. ס׳איז געבעטן געוואָרן צו
פאַרבייטן דעם איצטיקן באַשטאַנד פון דער דעלעגאַטור
דורכן פריערדיקן און פאָרלייגן דעם קרייז־הויפּטמאַן
„דערפאַרענע אין דער הילף־אַרבעט מענטשן, וואָס
האָבן זיך פאַרשאַפט אַ גוטן נאָמען צווישן דער יידי־
שער באַפעלקערונג״. ס׳איז אויך מיטגעטיילט געוואָרן,
אַז מיט עטלעכע טעג פריער איז אָנגעקומען קיין לובלין
אַ בריוו פון קראָשניק מיט 48 אונטערשריפטן, מיט אַ
בקשה, אַז משה זיידענפעלד, וואָס געניסט פון אַ באַ־
זונדערן צוטרוי צווישן די איבערגעזידלטע, זאָל באַקו־
מען די געהעריקע פונקציעס אין דער דעלעגאַטור.
ס׳איז אויך אָנגעוויזן געוואָרן, אַז אויב ס׳וואָלט זיך
נישט איינגעגעבן אים צו נאָמינירן ווי אַ מיטגליד פון
דער דעלעגאַטור, וואָלט מען געדאַרפט אויסנוצן זיין
מיטאַרבעט, ווייל ער איז גרייט צו אַרבעטן אָן לוין[57]).

אין גיכן האָט דאָס פּרעזידיום פון ייס״א אין קראָקע
באַקומען די געהעריקע אויפקלערונגען פון ד״ר שאַפּירא
און פון קאַמינערן. ד״ר שאַפּירא האָט אויפגעקלערט,
אַז מאַקס קאַמינער, אַלס פאָרזיצער פון יידישן הילף־
קאָמיטעט אין יאַנאָוו, האָט אויסגענוצט זיין, שאַפּיראָס
רעזיגנאַציע אַלס פּרעזעס פון יודענראַט, כדי אים צו
באַזייטיקן אויך פון דער דעלעגאַטור[58]). קאַמינער
ווידער האָט אויפגעוויזן, אַז ד״ר שאַפּירא, ווי דער
איינציקער דאָקטאָר אין קראָשניק און דירעקטאָר פון
שפּיטאָל, איז איבערגעלאָדן מיט אַרבעט אין זיין פאַך.
ער האָט דעריבער נישט גענומען אין אַכט זיין קאַנדי־
דאַטור, ווי אויך די קאַנדידאַטור פון געוועזענעם דעלע־
גאַטור־מיטגליד דאַווידסאָן, איינעם פון די רייכסטע
מענטשן אין שטעטל, ווייל ער האָט נישט געשטיצט
מאַטעריעל די יידישע אַליינהילף. דער דריטער מיטגליד
פון דער דעלעגאַטור, בער ווייסבערג — האָט געשריבן
קאַמינער — האָט אַליין זיך אָפּגעזאָגט אָנטיילצונעמען
אין די אַרבעטן פון דער דעלעגאַטור[59]).

קאַמינערס אויפקלערונגען האָבן, ווייזט אויס, נישט
איבערגעצייגט דאָס פּרעזידיום פון ייס״א, ווייל דעם
10טן נאָוועמבער 1941[60]), איז געשיקט געוואָרן אַ
בריוו צו ד״ר שאַפּירא, ער זאָל איבערנעמען די אָנפי־
רונג מיט דער דעלעגאַטור אין קראָשניק און פאָר־
שטעלן די קאַנדידאַטן אויף מיטאַרבעט. דערוויסנדיק
זיך וועגן דעם, האָט קאַמינער רעאַגירט זייער קאַטע־
גאָריש. דהיינו, ער האָט געמאָלדן דעם פּרעזידיום פון
ייס״א אין אַ בריוו פון 23סטן נאָוועמבער 1941, אַז אויב
ס׳זאָל געביטן ווערן דער צונויפשטעל פון דער דעלע־
גאַטור אין קראָשניק, איז ער נישט פאַראַנטוואָרטלעך
פאַר איר אַרבעט[61]). דער ענין איז אַזוי אַרום גע־
בליבן אויף אַ טויטן פונקט.

מיט דער דעלעגאַטור האָט ווייטער אָנגעפירט יצחק
ראָזענבוש, איינער פון אירע ניי־נאָמינירטע מיטגלי־
דער, ווייל דער פאָרזיצער שלמה קאָהען איז געווען
קראַנק. אין זיין קאָרעספּאָנדענץ צום פּרעזידיום פון
ייס״א אין קראָקע האָט ראָזענבוש געבעטן איינקויפן
האָלצשיך פאַר דער אָרעמסטער באַפעלקערונג פון
שטאָט, וואָס „גייט בוכשטעבלעך באָרוועס״, נישט
קוקנדיק אויף דער קעלט. ער האָט זיך באַקלאָגט, אַז
דאָס פּרעזידיום סובסידירט נישט קראָשניק[62]). פון

יענער צייט דאַטירן זיך עטלעכע בריוו פון דער קראַש־ניקער דעלעגאַטור, אונטערגעשריבן ש. גאַרען. דעם 5טן נאָוועמבער 1941 האָט ער געבעטן דאָס פּרעזידיום צושיקן פאַרמולאַרן פאַר באַריכטן [63].

אין יאַנואַר 1942 האָט דער קאָמיטעט פון ייס״א אין לובלין צוגעטיילט קראַשניק אַ געוויסע צאָל פּראָ־דוקטן. ס׳איז דעריבער באַשלאָסן געוואָרן אין העלפט פעברואַר 1942 צו עפענען אַ פאָלקסקיך. דעם 11טן פעברואַר האָט גאַרען מודיע געווען דאָס פּרעזידיום פון ייס״א וועגן דער דאַטע פון עפענען די קיך [64]. די פאָלקסקיך האָט אין פעברואַר אַרויסגעגעבן דורכ־שניטלעך 500 מיטאָגן אַ טאָג, אָנהייב מערץ — 700 מיטאָגן אַ טאָג. די צוגעשיקטע פּראָדוקטן פון לובלין האָבן אויף לאַנג נישט געקלעקט, ווייל די צאָל מענטשן, וואָס האָבן געוואָלט באַקומען זופּ, איז דערווייל גע־שטיגן ביז צו 1000 מאַן. ד״ר שאַפּיראָ, וואָס האָט דעמאָלט, ווייזט אויס, ווידער אַקטיוו געאַרבעט אין דער דעלעגאַטור, האָט דעם 10טן מערץ 1942 אַלאַרמירט דאָס פּרעזידיום פון ייס״א אין קראָקע, אַז עס פעלט געלט און פּראָדוקטן ווייטער צו פירן די קיך [65]. אָבער דער ענין סאָציאַלע הילף איז אין גיכן געוואָרן נישט אַקטועל, ווייל ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן די דעפּאָרטאַציעס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין טויט־לאַגער בעל־זשעץ און קודם־כל האָבן זיי געטראָפן די מענטשן, וואָס האָבן גענאָסן פון סאָציאַלער הילף. נאָך דער דעפּאָרטאַציע־אַקציע פון 12טן אַפּריל 1942 האָבן אין קראַשניק פאַרלאַנגט מיטאָגן נישט 1000 מענטשן, נאָר 250 [66], ווייל אַ גרויסער פּראָצענט פון דער אָרעמסטער באַפעלקערונג איז פריער פון אַלעמען אַוועק אין די גאַזקאַמערן אין בעלזשעץ.

דאָס פּרעזידיום פון ייס״א האָט דעמאָלט געהאַט אין זיין רשות מינימאַלע פאָנדן [67]. רעכענענדיק אָבער, אַז מען קאָן ראַטעווען יידן פון דעפּאָרטאַציע דורך באַשעפטיקן זיי אין דער פאַרן אָקופּאַנט נוציקער פּראָדוקציע, האָט דאָס פּרעזידיום געראָטן זיינע אָגענ־טורן צו אָרגאַניזירן אַרבעט־קאָלעקטיוון. פאַכלייט פון פאַרשידענע ספּעציאַליטעטן האָבן דאָרטן געדאַרפט אויספירן פּראָדוקציע־באַשטעלונגען פון דער היטלע־ריסטישער מאַכט און דייטשישע אונטערנעמונגען. אָבער אין גיכן האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אויך דער וועג האָט נישט געקאָנט אָפּווענדן דעם טויטאורטייל פון די פעלקער־מערדער אויף דער יידישער באַפעלקערונג.

די דעלעגאַטור פון ייס״א האָט קאָרעספּאָנדירט מיטן פּרעזידיום פון ייס״א ביזן 9טן אויגוסט 1942. די לעצטע 3 בריוו זענען געווען וועגן צושטעלן פאָרמולאַרן פון רויטן קרייץ און צושיקן פאָרמולאַרן פאַר באַריכטן און זענען אונטערגעשריבן געוואָרן דורך שלום גאַרען [68].

5. די ביאָלאָגישע אויסראָטונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראַשניק

די מאַסן־אויסראָטונג פון דער יידישער באַפעל־קערונג אין די טויט־לאַגערן האָבן די היטלעריסטן אָנ־געהויבן סוף 1941. דעם ערשטן טויט־לאַגער האָבן זיי אויסגעבויט אויף די אין רייך איינגעשלאָסענע פּוילישע געביטן — אין כעלמנאָ אויפן נער. דעם צווייטן און דריטן טויט־לאַגער האָבן די היטלעריסטן אויסגעבויט אין בעלזשעץ און אין סאָביבאָר אין לובלינער קאַנט. אין העלפט מערץ 1942 האָט זיך אָנגעהויבן דער מאַסן־מאָרד פון יידן אין טויט־לאַגער אין בעלזשעץ. פון העלפט מערץ ביז העלפט אַפּריל 1942 זענען אין דאָזיקן לאַגער אומגעקומען ביי 90 פּראָצענט יידן פון לובלין, ווי אויך טויזנטער יידן פון די פאָלגנדיקע ערטער פון לובלינער קאַנט: איזביצע, קראַסניסטאַוו, קראַשניצין, לובאַרטאָוו, פּיאַסקי, אָפּאָלע, וואָנוואָלניץ, זאַמאָשטש, קראַשניק. כמעט אַלע די דאָזיקע ערטער זענען געלעגן נאָענט פון דער באַן־ליניע, וואָס פירט צום טויט־לאַגער אין בעלזשעץ. נאָכן אַרויספירן אַ טייל אָרטיקע יידן, זענען אַהער אָנגעקומען צוגן מיט יידן פון אויסלאַנד: פון טשעכיע, סלאָוואַקיע, דייטש־לאַנד. אויף אַ געוויסער צייט האָט מען די דאָזיקע יידן באַזעצט אין די דירות פון די דעפּאָרטירטע יידן, שפּע־טער האָט מען זיי אויך אַרויסגעפירט אין טויט־לאַגער [69]. די אָרגאַניזאַטאָרן פון פעלקער־מאָרד האָבן אָנגעווענדן די דאָזיקע טאַקטיק, כדי די יידן, וואָס זענען נאָך געבליבן אין אויסלאַנד, זאָלן מיינען, אַז דעפּאָר־טאַציע אויף מזרח הייסט נאָר איבערזידלונג אין די געטאָס פון פוילן. עדות זאָגן וועגן דעם האָבן געדאַרפט די בריוו, וואָס ס׳האָבן אַרויסגעשיקט פון די דאָזיקע געטאָס די טשעכישע, סלאָוואַקישע און דייטשע יידן. דאָס האָט פאַרלייכטערט די פעלקער־מערדער צו פאַר־מירן ווייטערדיקע יידן־טראַנספּאָרטן פון אויסלאַנד, כדי זיי אַרויסצופירן אויף אומקום.

אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי, וואָס איז געלעגן אין אַ זייט פון דער הויפּט־קאָמוניקאַציע־ליניע קיין בעל־זשעץ, האָט מען נישט באַזעצט קיין יידן פון אויסלאַנד, מען האָט אויך — ביז סעפּטעמבער 1942 נישט דעפּאָר־

טירט פון דאָרטן די יידישע באַפעלקערונג אין די טויט־לאַגערן. אַן אויסנאַם איז געווען נאָר קראַשניק, פון וואַנען ס'איז אין אַפּריל 1942 אַרויסגעפירט געוואָרן אויף אומקום די ערשטע גרויסע גרופּע יידן. די סיבה פון אַזאַ פריעקער דעפּאָרטאַציע פון קראַשניקער יידן איז מסתמא געווען דאָס, וואָס די היטלעריסטישע אַדמיניסטראַציע, פּלאַנירנדיק אַריבערצוטראַגן דעם אַמט פון קרייז־הויפּטמאַן פון יאַנאָוו קיין קראַשניק, האָט געוואָלט פטור ווערן פון אַ טייל יידן, כדי צו באַפרייען דירות.

אָנהייב אַפּריל 1942 האָט דער דייטשישער אַרבעט־אַמט פאַראָרדנט, אַז די יידן, באַשעפטיקטע אויף די אַרבעט־פּלעצער, די מיטגלידער און אָנגעשטעלטע פון יודנראַט, זאָלן געבן אָפּצושטעמפּלען זייערע אַרבעט־קאַרטן. די דאָזיקע קאַרטן זענען באַזאָרגט געוואָרן מיט אַ שטעמפּל: „די אַרבייט איסט אים דויטשן אינטערעסע" [70]). די אַרבעט־קאַרטן מיט דעם שטעמפּל האָבן בעת דער צוגעגרייטער „אַקציע" געדאַרפט פאַרהיטן זייערע אייגנטימער פון דעפּאָרטאַציע.

די דעפּאָרטאַציע פון קרוב 2000 יידן פון קראַשניק אין טויט־לאַגער איז פאָרגעקומען דעם 12טן אַפּריל 1942, פּסח. דעם טאָג איז קיין קראַשניק אַראָפּגעקומען אַ ספּעציעלע קאָמאַנדע פון עס־עס און פּאָליציי בראש מיטן אָבערשאַרפירער האַנדטקע, אַ פּאַכמאַן פון יידן־דעפּאָרטאַציע. מיט דער גאַנצער „אַקציע" האָט אָנגעפירט דער שעף פון דער זיכערהייט־פּאָליציי אין קראַשניק עריך אוגוסטין. די שטאָט איז אַרומגעשטעלט געוואָרן דורך דייטשישער זשאַנדאַרמעריע און פּוילישער פּאָליציי. אויגוסטין האָט באַפוילן דעם יודנראַט אויפצוזאַמלען אַלע יידן אויפן מאַרקפּלאַץ. אויספירנדיק די פאַראָרדענונג, איז די יידישע פּאָליציי געגאַנגען איבער יידישע הייזער און אַרויסגעטריבן אַלעמען אויפן מאַרקפּלאַץ, דראָענדיק מיטן טויט פאַר בלייבן אין שטוב. אויפן מאַרקפּלאַץ זענען אויפגעטריבן געוואָרן ביי 4700 מענטשן, זיי האָבן זיך געמוזט אויסשטעלן אין פינפטלעך. די היטלעריסטן האָבן געהייסן אַלע אייגנטימער פון אָפּגעשטעמפּלטע אַרבעט־קאַרטן אַרויסגיין פון די רייען, מיטנעמענדיק מיט זיך די משפחות. די איבערגעבליבענע (צווישן וועלכע ס'זענען געווען פיל זקנים, קראַנקע און קינדער) האָט מען גלייך גענומען יאָגן אין דער ריכטונג פון דער באַן־סטאַציע, ביי פיר קילאָמעטער פון שטאָט. אויפן וועג האָבן די קאָנוואָירן געשלאָגן און געשאָסן אין די יעניקע וואָס האָבן נישט געקאָנט מיטמאַכן דעם גיכן מאַרש. דער וועג צו דער באַן־סטאַציע איז געווען פאַרזייט מיט די טויטע קערפּערס פון די דערשאָסענע מענטשן [71]). עס זענען דעמאָלט אומגעקומען פון היטלעריסטישע קוילן צווי. אַנד., די יידן: בנימין גרינאַפּעל, אברהם גראַף, זעליק גאָלדנער, עליע לעדערפיין, וואָלף און יענטע ריינדעל, געלע ווייסבראָט [72]). געשאָסן אין די מענטשן האָבן הויפּטוואַכמייסטער קערנער, וואַכמייסטער געאָרגי און מוטערסבאַך [73]).

אויף דער באַן־ליניע זענען שוין געשטאַנען משאַוואַגאָנען, אין וועלכע ס'זענען געוויינלעך טראַנספּאָרטירט געוואָרן בהמות, זיי זענען געווען אויסגעשאָטן מיט נישט געלאָשענעם קאַלך, די הויכע פענצטערלעך פאַרצויגן מיט שטעכלדראָט. די מענטשן זענען אַריינגעשטופּט געוואָרן אין די וואַגאָנען נישט רעכענענדיק זיך אין גאַנצן וויפל דאָרט קאָן אַריין. די מענטשן זענען געשטאַנען שרעקלעך צוזאַמענגעפּרעסט, אָן שום מעגלעכקייט זיך צו באַוועגן. די רייזע אַליין איז געווען אַן אמתער גיהנום. אין יענער צייט האָט קיין שום דעפּאָרטירטער זיך נישט אָפּגעגעבן קיין חשבון, אַז מען פירט אים צום טויט. אַלע זענען געווען איבערצייגט, אַז מען פירט זיי נאָר אַריבער אויף אַן אַנדער אָרט. אַזאַ מין אופן פון פירן מענטשן האָט געדאַרפט זיי שוין אין וועג אין גאַנצן אָפּשוואַכן און אויסשעפּן, ס'זאָלן נישט בלייבן קיין כוחות אויף אַ וועלכן ס'איז ווידערשטאַנד.

אין גאַנצן אומבאַוווּסט פון זייער גורל, זענען די מענטשן געקומען אַזוי אַרום קיין בעלזשעץ, ווו דעם דינסט ביי די וואַגאָנען האָבן איבערגענומען מיטגלידער פון עס־עסישן לאַגער־גאַרניזאָן. אין טויט־לאַגער גופא האָט געפירט אַ זייטיקער באַנוועג, ווו ס'זענען אַריינגעשטופּט געוואָרן די וואַגאָנען. די לאַגער־וואַך, עפענענדיק די וואַגאָנען, האָט מיט ווילדע קולות און שלאָגן אַרויסגעטריבן די אומגליקלעכע מענטשן. גלייך איז אָנגעקומען אַן אָפיציר פון עס־עס און געלאָזט וויסן די אָנגעקומענע, אַז זיי וועלן פאָרן אויף מזרח אַרבעטן, אָבער פריער מוזן זיי זיך אויסבאָדן און אָפּגעבן אויף דעזינפעקציע די זאַכן. מיט געשרייען, שלאָגן און שיסערייַ האָט מען געיאָגט די מענטשן וואָס גיכער זיך אויסצוטאָן. די פרויען און קליינע קינדער האָט מען אָפּגעטיילט פון די מענער, אויסגעשטעלט זיי פון פאָרנט און נאַקעטע געטריבן אין בנין מיט דער אויפשריפט „באַד". דאָס איז געווען די טויט־קאַמער. נאָכן פאַרמאַכן די טיר פון קאַמער, איז געלאָזט געוואָרן אין

גאַנג אַ מאָטאָר און ס'איז אַרײַנגעלאָזט געוואָרן גאַז. אַלע שטימען זענען אַנטשוויגן געוואָרן שוין אין אַ פּאָר מינוט אַרום. נאָך צען מינוט העכסטנס — זענען די מענטשן געווען טויט. נאָענט פון דער טויטקאַמער זענען געווען אויסגעגראָבן ריזיקע מאַסן־קברים, וווּהין די שטאַרקערע מענער־יידן, פריער אָפּגעקליבן פון יעדן טראַנספּאָרט, האָבן געמוזט אַרויסטראָגן די מתים פון די גאַזקאַמערן.

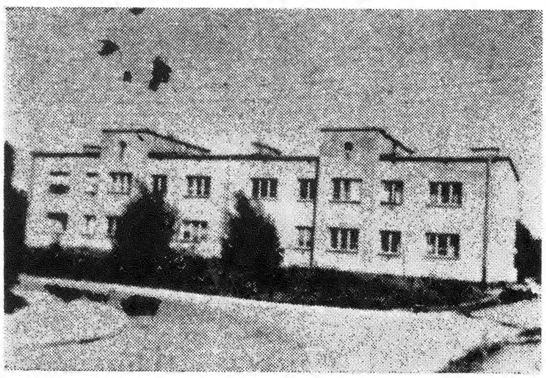
מיט אַזאַ טויט זענען אין בעלזשעץ אומגעקומען איבער 2000 יידן [74]) וואָס זענען אין אַפּריל 1942 אַרויסגעפירט געוואָרן פון קראָשניק. נאָך דער ערשטער דעפּאָרטאַציע זענען אין קראָשניק געבליבן ביי 2700 יידן. דאָס זענען געווען מענטשן, וואָס האָבן געהאַט געשטעמפּלטע אַרבעט־קאַרטן (זיי זענען איבערגעלאָזט געוואָרן צוזאַמען מיט די משפחות), ווי אויך די יידן, וואָס אנשטאָט זיך צושטעלן אויפן זאַמלפּונקט, האָבן זיך גוט אויסבאַהאַלטן. דער שעף פון געסטאַפּאָ אַוגוסטין האָט אויפגעקלערט די געבליבענע יידן אין קראָשניק, אַז אַ טייל פון זייערע מיט־איינוווינער האָט מען געמוזט באַזייטיקן פון שטאָט צוליב דער ענגשאַפט אין די דירות. ער האָט זיי אויך פייערלעך פאַרזיכערט, אַז מער וועט מען יידן פון קראָשניק נישט דעפּאָרטירן [75]). ס'וועט זיי אויך נישט דראָען קיין שום געפאַר, אויב זיי וועלן געוויסנהאַפט אַרבעטן אויף זייערע אַרבעט־פּלעצער [76]).

נאָך דער ערשטער דעפּאָרטאַציע האָט מען פאַר די יידן באַשטימט צום וווינען אַ באַגרענעצטן קליינעם שטח אויף די גאַסן בוזשניטשנע, אָלעינע, שקאָלנע און גענשע. דער דאָזיקער שטח, וואָס האָט אַרומגענומען אויך די שול, האָט באַטראָפן פון דריי ביז פיר טויזנט קוואַדראַט־מעטער. ס'איז דעריבער נישט קיין וווּנדער, אַז דאָרטן איז געווען אַ שרעקלעכע ענגשאַפט. אין קליינע צימערן האָבן זיך געשטיקט צו צען און מערער מענטשן, אַלע בוידעמער און קעמערלעך זענען אויסגענוצט געוואָרן ווי דירות [77]). אַלע מענער און דאָס רוב פרויען האָבן געמוזט אויספירן צוואַנגאַרבעט. דאָס רוב פאַכלייט האָבן געאַרבעט אויף די ביזאיצטיקע אָדער נייע דייטשישע אַרבעט־פּלעצער. די נישט קוואַליפיצירטע אַרבעטסקראַפט איז געווען באַשעפטיקט אויף פאַרשידענע עפנטלעכע אַרבעטן — אין שטאָט און אויף די וועגן. פאַר דער אַרבעט האָט מען נישט באַקומען קיין לוין, נישט קיין באַשפּייזונג [78]).

אין מאַי 1942 האָבן די היטלעריסטן געלאָזט אין גאַנג אַ צווייטן טויט־לאַגער אין סאָביבאָר, ווו ס'איז אויסגעמאָרדעט געוואָרן די מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג פון פולאַווער און כעלמער קרייזן.

דער טויט־לאַגער אין בעלזשעץ האָט אין זומער 1942 אַ געוויסע צייט נישט פונקציאָנירט. ס'איז געענדערט און פאַרגרעסערט געוואָרן די אינעווייניקסטע אויסשטאַטונג. אין בעלזשעץ, וואָס איז געלעגן אויף דער גרענעץ פון דריי דיסטריקטן, האָט מען דערנאָך אָנגעהויבן צו ברענגען אויף אומקום יידן פון קראָקעווער דיסטריקט און פון דיסטריקט גאַליציע.

אין האַרבסט 1942 האָבן די היטלעריסטן אָנגעהויבן מאָרדן די יידישע באַפעלקערונג פון קרייז יאַנאָוו לובעלסקי. אין יענער צייט האָבן זיך אין קראָשניק פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז אַרבעט אין נאָענטן ניי־געשאַפענעם לאַגער אין בודזין קאָן ראַטעווען פון דעפּאָרטאַציע. דעם לאַגער אין בודזין האָט אָרגאַניזירט דער אָבערשאַרפירער האַנטקע, באַקאַנט אין קראָשניק פון דער אַקציע אין אַפּריל 1942. אין קראָשניקער לאַגער האָט די דייטשישע פירמע פון עראָפּלאַנען־בוי „הײַנקעל" געעפנט אירע אַ פאַבריק. אַ סך קראָשניקער מענער, און אפילו פרויען מיט קינדער האָבן געפּרוּווט צו קריגן דאָרטן אַ באַשעפטיקונג, כדי אויסצומיידן די דעפּאָרטאַציע. אָבער אין טאָג פון דער אַקציע אין קראָשניק האָט די עס־עס אין בודזין אָפּגעטיילט די פרויען און קינדער פון די מענער און אַרויסגעשיקט צוזאַמען מיט די אַנדערע קראָשניקער מענער אין טויט־לאַגער אין בעלזשעץ [79]).

המפקדה במחנה בודזין, בו ישב הרוצח פייקס, מפקד המחנה

דאָס הויז פון דער לאַגער־אָנפירונג אין בודזין ווו ס'האָט אַמטירט דער מערדער פייקס, דער לאַגער־שעף.

אָנהייב אָקטאָבער 1942, שמיני עצרת, האָט דער דעמאָלטדיקער קרייז־הויפּטמאַן האַנס לענק צוזאַמענ־

גערופן אין קראָשניק די פאָרזיצערס פון די יודענראַטן אין אַלע ערטער פון זיין קרייז. ער האָט זיי געמאָלדן, אַז יידן וועלן מעגן וווינען נאָר אין צוויי ערטער פון קרייז — אין קראָשניק און זאַקליקאָוו — און אַלע יידן פון אַנדערע ערטער אין קרייז מוזן זיך אַריבערטראָגן אין די דאָזיקע צוויי שטעטלעך. אין רעזולטאַט פון דעם באַפעל האָבן אין קראָשניק אָנגעהויבן אָנקומען יידן פון אורשענדאָוו, אַנאָפּאָל, דזשיערזקאָוויץ און זאַקזשוווּעק [80].

אין קראָשניק זענען, חוץ די מענער באַשעפטיקטע ביי די דייטשן, געבליבן צום טייל זייערע משפחות. כדי זיך צו פאַרלייכטערן די דעפּאָרטאַציע פון די משפחות, האָבן די היטלעריסטן זיך באַנוצט מיט אַ שפּיצל. זיי האָבן געמאָלדן, אַז כדי צו קריגן אַ שפּייזקאַרטל דאַרף מען גיין אין באָד און זיך מאַכן אַן איינשפּריצונג קעגן טיפוס. אַלץ איז געווען צוגעטראַכט פון פריער. ווען די אויסגעטאָנענע מענטשן האָבן זיך געפונען אין באָדן, איז אָנגעפאָרן אוקראַינישע פּאָליציי. די פּאָליציאַנטן זענען אַריינגעפאַלן אין באָד און שלאָגנדיק, שיסנדיק אין אַלע זייטן, האָבן זיי אָנגעהויבן טרייבן די מענטשן פון באָד אַרויס אויפן הויף. פאַר דער באָד זענען שוין געשטאַנען פויערישע פורן, אויף וועלכע מען האָט אָנגעלאָדן די פרויען און קינדער, וואָס מען האָט אַרויסגעטריבן פון באָד; אַ סך האָבן אַפילו נישט באַוויזן זיך אָנצוטאָן. אַלע זענען אַרויסגעפירט געוואָרן קיין זאַקליקאָוו און דאָרטן האָט מען זיי אַריינגעטריבן אין וואַגאָן און אָפּגעשיקט אין טויט־לאַגער בעלזשעץ [81].

אויף צו מאָרגן איז אין קראָשניק אָנגעזאָגט געוואָרן, אַז יידן וואָס זענען אין ערגעץ נישט באַשעפטיקט, זאָלן אַליין זיך אַריבערטראָגן קיין זאַקליקאָוו. די קראָשניקער איינוווינער, וואָס האָבן זיך נישט געאיילט צו פאַרלאָזן זייער שטאָט, זענען דערצו געצוווּנגען געוואָרן דורך דער יידישער פּאָליציי. די פּאָליציאַנטן האָבן מיט געוואַלד געלאָדן אויף פורן עלטערע מענטשן, צוו. אַנד. דעם טוראָבינער רבי מיט דער גאַנצער משפחה. כדי אויסצומיידן די אַרויסשיקונג, האָבן פיל קראָשניקער יידן זיך באַהאַלטן אין גוט געמאַכטע מלינות, צוגעגרייטע שוין פון אַ לענגערער צייט. אַנדערע, נישט האָבנדיק וווּ זיך צו באַהאַלטן, זענען באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. אברהם שענקער, למשל, האָט אָנגעטאָן אַ קיטל און טלית און האָט זיך אויפגעהאָנגען אין זיין דירה אין קראָשניק [82].

די דייטשישע פּאָליציי און די אָרטיקע פייערלעשער האָבן זיך פאַרנומען מיטן אויסזוכן די באַהאַלטענע יידן. טרויעריק האָבן זיך באַרימט געמאַכט די פייערלעשער, וואָס האָבן באַוואָפנט מיט זייערע מכשירים, אויפגעריסן פּאָדלאָגעס, געהאַקט ווענט, דורכגעזוכט קעלערס און בוידעמער, זוכנדיק די באַהאַלטענע יידן.

די געפונענע זענען איינגעזעצט געוואָרן און שפּעטער האָט מען זיי גרופּעסווייז אַרויסגעפירט אויפן יידישן בית־עולם און דערשאָסן [83]. אין נאָוועמבער 1942 האָט מען דערשאָסן אויפן קראָשניקער בית־עולם דריי גרופּעס יידן (צוזאַמען 395 מענטשן). ס׳זענען דאָ אומגעקומען צוו״א: זעליק בעאַטוס (בוכהאַלטער), יוסף בעק, פריידע דאַווידסאָן, חנה און אברהם ערליך צחאַמען מיטן צוויי־יאָריקן טעכטערל איטע, יידל גוטפריינד (בעקער), דוד הירשבוים, סאַרנע קעסעל, טויבע און האָדעס ראָזענבוש מיט דער פיריאָריקער חנה, מאיר און וואלע וויינבערג, ביילע זאַיאָנץ (דענטיסטין [84]).

די עקזעקוציעס האָט דורכגעפירט דער פאַרטרעטער פון לאַגערלייטער פון קראָשניקער לאַגער אלאָיז גרעגער. אין איין עקזעקוציע האָט ער אַליין דערשאָסן פון אַ קוילנוואַרפער ביי 80 יידן [85]. פאַר יעדער עקזעקוציע איז אויפן בית־עולם געשיקט געוואָרן אַ גרופּע יידישע אַרעסטאַנטן פון קראָשניקער לאַגער, זיי זאָלן דאָרטן אויסגראָבן אַ מאַסן־קבר. נאָך דער עקזעקוציע האָבן די אַרעסטאַנטן געמוזט פאַרשיטן די קברים [86]. אָפּטמאָל האָבן זיך אין קבר געפונען זייערע נאָענטע קרובים. בעת דער עקזעקוציע אויפן יידישן בית־עולם דעם 5טן דעצעמבער 1942 זענען ווידער אומגעקומען 40 מענטשן, צווישן זיי רייזל מאַנדעלבוים מיט צוויי קינדער; איר מאַן האָט זיך נאָך דעמאָלט געפונען אין איינעם פון די לאַגערן אין קראָשניק [87].

ס׳האָבן אויך פּאַסירט, אַז געכאַפּטע מענטשן אין די מלינות האָט מען נישט געפירט אויפן בית־עולם, נאָר געשאָסן אויף אָן אָרט. דעמאָלט האָבן די יידישע אַרעסטאַנטן פון די לאַגערן געמוזט טראָגן די מתים פון די מלינות אויפן בית־עולם. אַזוי איז זיי אויסגעקומען אַראָפּצוטראָגן פון דער מלינה, וואָס האָט זיך געפונען אויף אַ בוידעם (נאַרוטאָוויטש־גאַס 15), דעם קערפּער פון לייב נאַכבערג, וואָס איז דאָרטן דערשאָסן געוואָרן אין אָוונט דעם 18טן נאָוועמבער 1942 [88]. פון אַ היטלעריסטישער קויל איז אויך אומגעקומען דער 18־יאָריקער מענדל בעק, וואָס האָט געאַרבעט אין דער קראָשניקער זשאַנדאַרמעריע ווי אַ פורמאַן. דאָס איז

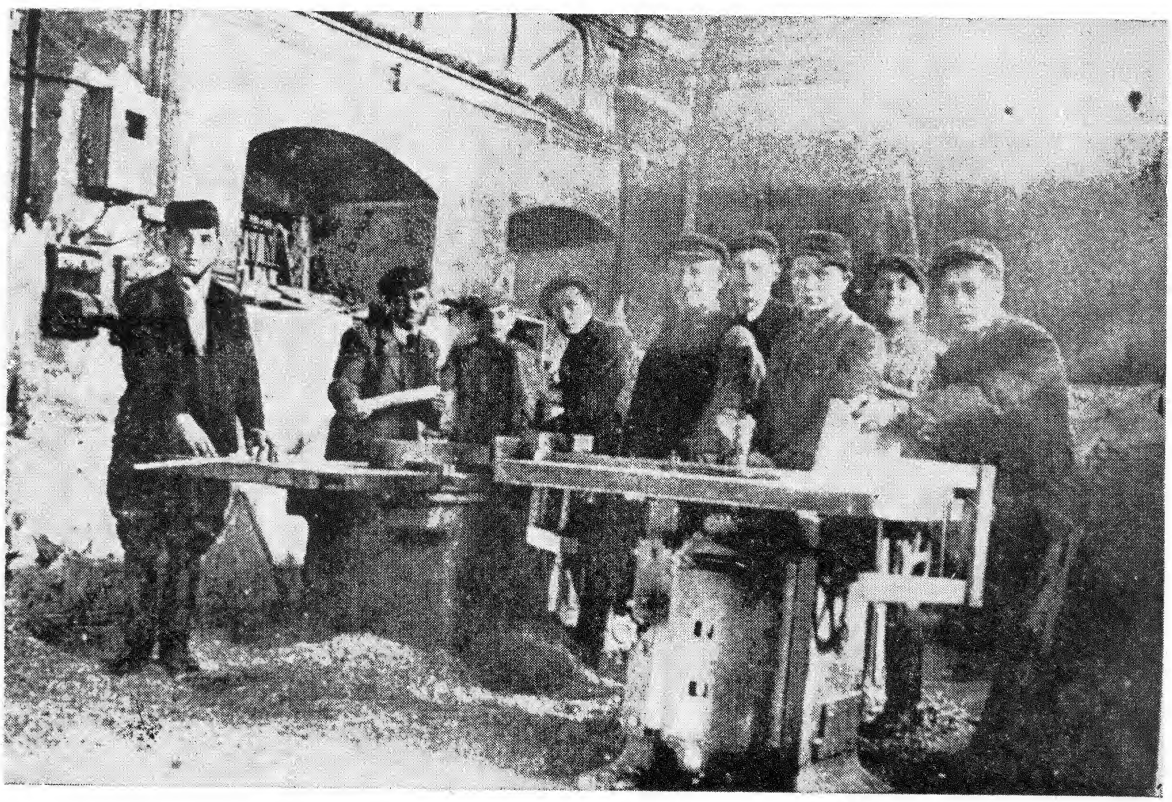
געווען דעם 27סטן אַפּריל 1943, פּסח, ווען מענדל בעק האָט זיך געפונען 9 אַזייגער אין אָוונט אויפן וועג צו דער זשאַנדאַרמעריע [89]). רחל קלאַצהענדלער איז אומגעקומען דעם 8טן מאַי 1943 אין אַ גרופּע פון 71 יידן פון בעלזשעץ, וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן נעבן לאַגער בודזין. אין לאַגער בודזין זענען אויך אומגעקומען פיל איינוווינער פון קראַשניק, צווישן אנדערע אהרן פיינגאָלד (מאַליער), משה יעקב גודעלמאַן, אידעק (איצעק, יצחק?) שוואַרצבאָרד, כאַצקל מעט [90]).

6. די אַרבעט־לאַגערן אין קראַשניק

דער ערשטער אַרבעט־לאַגער אין קראַשניק איז געשאַפן געוואָרן אין מאַי 1942. נישט לאַנג הייסט עס, נאָך דער ערשטער דעפּאָרטאַציע פון אַ טייל קראַשניקער יידן אין טויט־לאַגער בעלזשעץ. אינעם דאָזיקן לאַגער, אָרגאַניזירט דורכן קרייז־הויפּטמאַן האַנס לענק, זענען אין אָנהייב באַזעצט געוואָרן 180 יידישע בעל־מלאכהס, דער עיקר בוי־אַרבעטער. דעם לאַגער האָט מען דעמאָלט גערופן „האַנטווערקס־לאַגער". די האַנטווערקער האָבן געאַרבעט ביים אָפּבויען די בנינים פאַרן אַמט פון קרייז־האופּטמאַן, וואָס האָט זיך געדאַרפט אין גיכן אַריבערטראָגן קיין קראַשניק. דערנאָך איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ מעבל־וואַרשטאַט, ווו יידישע סטאָליערס האָבן געמאַכט מעבל פאַרן אַמט פון קרייז־האופּטמאַן [91]).

נאָכן שאַפן דעם אַרבעט־לאַגער אין קראַשניק האָט די דעלעגאַטור פון דער יידישער סאָציאַלער אַלייג־הילף, וואָס האָט נאָך דעמאָלט פונקציאָנירט, זיך באַמיט אַ ביסל צו העלפן די אין לאַגער פאַרשלאָסענע מענטשן — צום טייל באַזאָרגט מיט שפּייז, מיט מעדיצינישער און סאַניטאַרער הילף. די מיטלען פון דער דעלעגאַטור זענען דעמאָלט געווען זייער קנאַפּע, זי האָט פונדעסטוועגן געדעקט די קאָסטן פון אויסהאַלטן די קיך, וואָס איז אַ דאַנק די באַמיונגען פון דער דעלעגאַטור אָרגאַניזירט געוואָרן אין לאַגער דורך דער דייטשישער בוי־פירמע שמידט און יונק, וואָס האָט געפירט די אַרבעטן ביים אויפבויען די בנינים פאַרן קרייז־הויפּטמאַן [92]).

די אינטענסיווע אַרבעטן ביים אויפבויען די דאָזיקע בניינים און די אינעווייניקסטע אויסשטאַטונג האָבן געדויערט דעם גאַנצן זומער פון יאָר 1942. דער קרייז־

עבודות כפייה בנגריה בעזרת נשים של בית־הכנסת בקראשניק
צוואַנגאַרבעט אין דער סטאָלעריי אין דער עזרת נשים פון דער קראַשניקער שול.

הויפטמאַן האָט געוואָלט, אַז די אַרבעט זאָל זיין פאַר־
טיק פאַרן אָנקומען פון האַרבסט און סוף זומער האָט
ער געדראָט די יידישע בעל־מלאכהס מיט דערשיסן,
אויב זיי וועלן נישט פאַרענדיקן די אַרבעט במשך פון
צוויי וואָכן. די יידן האָבן דעריבער געאַרבעט אָן פריי־
טעג, אום ראש־השנה און יום־כיפור — און פאַרענדיקט
די אַרבעט צום באַשטימטן טערמין.

פאַרן פאַרענדיקן די אַרבעט איז פאָרגעקומען די
צווייטע דעפּאָרטאַציע פון קראַשניקער יידן אין טויט־
לאַגער בעלזשעץ. די יידישע בעל־מלאכהס האָט מען
דאַן אַריבערגעפירט אין קראַשניקער גימנאַזיע־בנין.
נאָך דער „אַקציע" האָט מען זיי אַריבערגעפירט אויפן
שטח פון געטאָ. זייערע נאַרעס צום שלאָפן האָט מען
אריינגעשטעלט אין בנין פון דער שול [93].

אין די חדשים אָקטאָבער—נאָוועמבער 1942 זענען
אַלע יידישע ישובים און לאַגערן אין קרייז יאַנאָוו
לובעלסקי ליקווידירט געוואָרן. לויט דער פאַראָרדענונג
פון העכערן אָנפירער פון עס־עס און פאָליציי קריגער
פון 28סטן אָקטאָבער 1942 האָט אין דעם קרייז נאָך
דעצעמבער 1942 געזאָלט בלייבן איין געשלאָסענע
געטאָ אין זאַקליקאָוו. אָבער אויך די געטאָ איז נאָוועמ־
בער 1942 געוואָרן ליקווידירט. ס'איז איבערגעלאָזט
געוואָרן דער אַרבעטס־לאַגער אין קראַשניק, ווייל דער
אָנפירער פון עס־עס און פאָליציי אין דיסטריקט לובלין
עס־עס־גרופּנפירער און גענעראַל־לייטענאַנט פון פאָ־
ליציי אָדילא גלאָבאָצניק האָט באַשלאָסן אויסצונוצן
פאַר זיין שטאַב די אַרבעטסקראַפט פון די יידישע
אסירים אין די פּראָדוציר־וואַרשטאַטן פון לאַגער.
אָפיציעל איז געמאָלדן געוואָרן, אַז די דאָרטיקע סטאָ־
לערײ־וואַרשטאַטן מוזן פּראָדוצירן מעבל פאַר די
דייטשישע שולן, וואָס דאַרפן אַנטשטיין אין לובלינער
דיסטריקט. די נעץ פון די דאָזיקע שולן האָט אין דער
נאָענטסטער צייט געדאַרפט אויסוואַקסן, ווייל פון סוף
נאָוועמבער 1942 האָט מען אָנגעהויבן אַרויסזעצן פון
זאַמאָשטשער קאַנט די פּוילישע פּויערים און איבער־
געבן זייערע ווירטשאַפטן די דייטשישע קאָלאָניסטן.
גלייך נאָך דער דעפּאָרטאַציע פון דער יידישער באַ־
פעלקערונג אין די טויט־לאַגערן זענען די היטלעריסטן
צוגעטראָטן צו גערמאַניזירן די גענעראַל־גובערניע, אָנ־
הייבנדיק פון זאַמאָשטשער קאַנט.

פון 23סטן נאָוועמבער 1942 טראָגט דער לאַגער אין
קראַשניק דעם נאָמען עס־עס־אַרבעטס־לאַגער. אין
לאַגער פונקציאָנירן נישט נאָר סטאָלערײ־וואַרשטאַטן,
ס'זענען אויך דאָ שניידערס, שלאָסערס, בלעכערס, גאַר־
בערס, זאָטל־מאַכערס, פוטער־קירזשנערס, איינבינ־
דערס, שטריקמאַכערס, אַ זייגערמאַכער און אַ יוועל־
ליר [94]. די באַשטעלונגען האָבן געשטאַמט אין אַ גרוי־
סער מאָס פון די שטאַב־מיטגלידער פון עס־עס און
פאָליציי אין דיסטריקט לובלין. די אָפּצאָלן פאַר די
אויסאַרבעטונגען פון די וואַרשטאַטן אָדער באַדינונגען,
וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין דער לאַגער־קאַסע, זענען
געווען זייער קליינע, נישט פּראָפּאָרציאָנעל צום אמתן
פּרייז. די פינאַנציעלע באַזע פון די וואַרשטאַטן זענען
געווען די געלט־סומעס, וואָס זענען קאָנפיסקירט גע־
וואָרן ביי די יידן. פון די קליינע סומעס וואָס זענען
אַריינגעפלאָסן אין קאַסע פאַר די אויסגעפירטע באַ־
שטעלונגען, זענען געדעקט געוואָרן אַלע הוצאות פון
אויפהאַלטן דעם לאַגער, צוו"א אויך צו באַשפייזן די
אסירים. פון נאָוועמבער 1942 ביז סעפּטעמבער 1943
איז פאַר די אויסגעפירטע באַשטעלונגען אַריינגעפלאָסן
אין דער לאַגער־קאַסע ביי 93 טויזנט זלאָטעס און אויף
אַלע באַדערפענישן פון לאַגער (צוזאַמען מיטן אויס־
האַלטן די לאַגער־וואַך) איז אויסגעגעבן געוואָרן איבער
83 טויזנט זלאָטעס [95]. ס'איז, בכן, אָפּגעשפּאָרט גע־
וואָרן ביי 10 טויזנט זלאָטעס, נישט קוקנדיק אויף די
זייער נידעריקע פּרייזן, וואָס זענען גענומען געוואָרן
פאַר די אויסאַרבעטונגען און באַדינונגען פון די לאַגער־
וואַרשטאַטן.

נאָכן איבערנעמען דעם לאַגער אין נאָוועמבער 1942
דורך עס־עס און פאָליציי, איז לאַגער־פירער געוואָרן
עס־עס־הויפּטשטורעמפירער אולבריך ; שעף פון פּראָ־
דוקציע אונטערשאַרפירער אַלאַיז גרעגער און האַנדלס־
שעף — עס־עס אונטערשאַרפירער קליין. דעם 22סטן
סעפּטעמבער 1943 האָט דער פונקציאָנאַר פון שטאַב
עס־עס און פאָליציי אין לובלין (שעף פון פּערסאָנאַלן
אָפּטייל) עס־עס אונטערשטורעמפירער אָפּערמאַן אי־
בערגענומען דעם קראַשניקער לאַגער פון לאַגער־
פירער אולבריך. די פונקציעס פון לאַגער־פירער האָט
פון דעמאָלט אָן אויסגעפירט, אַלס אָפּערמאַנס פאַר־
טרעטער, אַלאַיז גרעגער. די פאַרשידענע פאַראָרדענונ־
גען און פּראָדוקציע־באַשטעלונגען האָט אָפּערמאַן
איבערגעשיקט אין קראַשניקער לאַגער פון זיין זיצאָרט
אין לובלין. אין העלפט סעפּטעמבער 1943 האָט דער
לאַגער געציילט 232 מענער און 19 פרויען, צוזאַמען
251 יידן [96].

סוף 1942 איז אין קראַשניק אויפגעקומען אַ צוויי־

טער יידישער לאַגער אַ ביסל ווייטער פון שטאָט, ביים וויראַזש, אויפן וועג צו דער באַן־ליניע. די אסירים פון דעם לאַגער זענען באַשעפטיקט געווען דורך דער דייטשישער פירמע „וויפאַ" אויף עטלעכע בויונגען. אַ טייל זענען געווען אין לאַגער צוזאַמען מיט זייערע משפחות. דער דאָזיקער לאַגער, וואָס מען האָט אים גערופן געוויינלעך „בענזינוווקע", פיגורירט אין די היטלעריסטישע דאָקומענטן א.נ. „אַבפילסטאַציאָן וויפאַ". אַלאיז גרעגער האָט געהאַט די אויפזיכט אויך איבער דעם לאַגער און פון צייט צו צייט איז ער דאָ אַראָפּגעפאָרן אויף אינספּעקציע. אויפן אָרט האָט אים פאַרטראָטן קיפּלאָוו, פון אָפּשטאַמונג אַ לאַטיש [97].

גרעגער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט באַזונדערער אכזריות לגבי די אסירים. דעם 20סטן מאַי 1943 האָט ער צוזאַמען מיט קיפּלאָוון אין לאַגער „וויפאַ" דורכגעפירט אַן עקזעקוציע איבער 34 אסירים. צווישן די דערשאָסענע זענען געווען ניין קינדער אין עלטער פון 8 ביז 12 יאָר. אין זומער 1943 האָט גרעגער דערשאָסן די יידישע אסירים משה גראַף און משה שיף [98], דעם ערשטן, ווען ער האָט זיך געוואַשן ביים ברונעם, דעם צווייטן, ווען ער האָט זיך אומגעקערט אונטער אַ קאָנוואָי פונעם לאַגער אין בודזין.

צווישן 3טן און 7טן נאָוועמבער 1943 האָבן די היטלעריסטישע פעלקער־מערדער ליקווידירט עטלעכע פון די גרעסטע אַרבעטס־לאַגערן פאַר יידן אין לובלינער קאַנט. ס'זענען דעמאָלט אויסגעמאָרדעט געוואָרן ביי 42 טויזנט אַרעסטאַנטן פון די פאָלגנדיקע לאַגערן: אין טראַווניק, אין פּאָניאַטאָווע, אין לובלין (אויף ליפּאָווע גאַס, אויפן פלוגפלאַץ און אויפן ספּאָרטפּלאַץ) און אין מאַיידאַנעק. נאָך דעם זענען אין לובלינער דיסטריקט געבליבן נאָר צוויי אַרבעטס־לאַגערן פון עס־עס פאַר יידן: אין קראַשניק און אין בודזין. קליינע גרופּעס יידישע אַרעסטאַנטן האָבן נאָך געאַרבעט אויף די אַעראָדראָמען פון דער ווערמאַכט: אין דעמבלין, אין ביאַלע פּאָדליאַסקע [99] און זאַמאָשטש.

נאָכן ליקווידירן דעם לאַגער אין טראַווניק איז אַ טייל מאַשינען און אינסטרומענטן איבערגעשיקט געוואָרן אין לאַגער קיין קראַשניק. זיי זענען איבערגעגעבן געוואָרן דורכן לאַגער־פירער פון טראַווניק פראַנץ באַרטעטשקאָ אין נאָוועמבער 1943. חוץ דער אויסשטאַטונג פון די וואַרשטאַטן פון שניידעריי, שוסטעריי און זאַטלמאַכעריי און די זאַפּאַסן לעדער, וואָס האָבן געשטאַמט פון וואַרשעווער געטאָ, האָט באַר־טעטשקאָ אויך איבערגעגעבן פון דער לאַגער־קאַסע אין טראַווניק דעם לאַגער אין קראַשניק אַ סומע פון 116 טויזנט זלאָטעס ווי אויך אַ פערד און עטלעכע וועגענער, שרייבמאַשינען, געשיר אדג"ל [100]. אין קראַשניקער לאַגער איז קאָמאַנדירט געוואָרן פון טראַווניק דעם 23סטן נאָוועמבער 1943 דער אונטערשאַרפירער מייזען. ער האָט געדאַרפט צוהעלפן גרעגערן אין פּראָדוקציע־אָפּטייל [101].

די פּראָדוקציע־וואַרשטאַטן אין קראַשניקער לאַגער האָבן אין לעצטן קוואַרטאַל פון 1943 און אין יאָר 1944 אויסגעפירט באַשטעלונגען פאַר די פאָלגנדיקע העכערע פונקציאָנערן פון שטאַב עס־עס און פּאָליציי אין דיסטריקט לובלין: אָנפירער פון עס־עס און פּאָליציי אין דיסטריקט לובלין גרופּענפירער יאַקאָב שפּאָרענבערג, קאָמענדאַנט פון דער זיכערהייטס־פּאָליציי און זיכערהייטס־דינסט עס־עס־שטורעמבאַנפירער שטרייכל, עס־עס־שטורעמבאַנפירער הערמאַן העפלע, די עס־עס־האופטשטורעמפירער האַנעלט, אולבריך, לאופס, פּראַנענבערג, ראַו, די אונטערשטורעמפירער שפּער, אָפּערמאַן, די האַופטשארפירער־שעף פון געסטאַפּאָ אין קראַשניק עריק אַוגוסטין, שלעזינגער, נוימאַן. גאָר אַ סך באַשטעלונגען האָבן די יידישע אסירים געהאַט פאַר די חגאות פון וויינאַכטן 1943, ווען זיי האָבן געמוזט פאַרטיק מאַכן אַ גרויסע צאָל מתנות פאַר די העכערע אָפיצירן פון עס־עס, וואָס זענען אַרויסגעפאָרן צו זייערע משפחות.

אין די סטאָלערײַ־וואַרשטאַטן פון לאַגער האָבן די יידישע אסירים אויסגעפאַרטיקט מעבל פאַר דער דייטשישער שול אין לובלין. פאַר די דייטשישע שולן אין יאַנאָוו, קראַסניסטאַוו, בודזין, ווי אויך פאַר שולראַט אין קראַשניק און פאַר דער אַוויאַציע־פאַבריק „היינקעל" אין בודזין [102].

די יידישע אסירים פון ביידע קראַשניקער לאַגערן האָבן זיך באַמיט, אויף ווי ווייט מעגלעך, אָנצוהאַלטן אַ פאַרבינדונג מיט די יידן פון אַנדערע לאַגערן אין לובלינער קאַנט. זיי האָבן אויך געזוכט אָנצובינדן קאָנטאַקטן מיטן קעמפנדיקן פוילישן אונטערערד, באַזונדערס מיט די פּאַרטיזאַנישע אָפּטיילונגען, אויסנוצנדיק די געלעגנהייט, ווען עמעצער פון די אסירים איז אונטער אַ קאָנוואָי אַרויסגעשיקט געוואָרן מחוץ פון לאַגער. זיי האָבן אויך געפּרוווט צו ווערבירן צו הילף עטלעכע וועכטער און קאָנוואָיענטן. די אופנים זענען געווען פאַרשידענע און זייער פאַרקאָנספּירירט. אַ פאַקט איז

אָבער אַז די אסירים האָט זיך איינגעגעבן אָנצובינדן קאָנטאַקטן און אפילו אויסצואַרבעטן אַ פּלאַן פון קעגנ־זייטיקער צוזאַמענאַרבעט. אין דער דאָזיקער אַרבעט, חוץ עטלעכע איינגעגעבענע פּאַלן פון אַנטלויפן, זענען געווען ערנסטע דורכפאַלן, און אין רעזולטאַט־עקזע־קוציעס פון אַ טייל אסירים, וואָס זענען אַקטיוו געווען אין דער אונטערערדישער באַוועגונג.

די אָפיציעלע היטלעריסטישע דאָקומענטן האָבן פאַרנאָטירט עטלעכע בשעתו אויפגעדעקטע פּרווון פון אָנבינדן קאָנטאַקטן. זיי אַנטהאַלטן אויך געוויסע ידיעות וועגן פּרווון צו אַנטלויפן, וואָס זענען נישט צושטאַנד־געקומען, ווי אויך וועגן עטלעכע פּרווון איינגעגעבענע. מיר ברענגען דאָ פאַקטן וועגן עטלעכע אַזעלכע פּרווון אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט, ווי אויך וועגן פאַלן פון אַנט־לויפן, וואָס וועגן זיי זענען געבליבן ידיעות אין די דייטשישע דאָקומענטן:

דעם 28סטן אָקטאָבער 1943, פון לאַגער „וויפּאַ" אין קראַשניק איז דער אַרעסטאַנט ווישנער, אונטערן קאָנ־וואָי פון וואַכמאַן יוזעף לעווקאָוויטש, געשיקט געוואָרן קיין לובלין, כדי איינצוקויפן געוויסע נויטיקע צודאַטן צו דער פּראָדוקציע פון דאַמען־שיך, באַשטעלטע דורכן אָרטיקן בוי־לייטער קריגער. אין לובלין איז ווישנער אַוועק אויפן ספּאָרטפּלאַץ, ווו ס'האָבן געאַרבעט יידישע אסירים. ער האָט געהאַט פאַר זיי 7 בריוו און אַ ביסל געלט, פון די אסירים אין קראָשניקער לאַגער. איידער ער האָט אָבער באַוויזן איבערצוגעבן די בריוו און דאָס געלט, אין מאָמענט, ווען ער האָט אָנגעבונדן אַ גע־שפּרעך מיט איינעם פון זיי, איז ער באַמערקט געוואָרן דורך אַ וואַכמאַן פון די אָרטיקע יידן, אַן עס־עס־מאַן פון שולונגס־לאַגער אין טראַווניק. דער וואַכמאַן האָט פאַרהאַלטן ווישנערן און זיין קאָנוואָיענט, ער האָט ווישנערן רעווידירט און צוגענומען די בריוו און די 2000 זלאָטעס. באַקומענדיק אַ מעלדונג, האָט דער אָנפירער פון שולונגס־לאַגער אין טראַווניק, שופּאָ־מייסטער באַזנער, געמאָלדן וועגן דעם דעם לאַגער־פירער אָפּערמאַנען. אָפּערמאַן ווידער האָט אָנגעזאָגט גרעגערן, ער זאָל אין דער צוקונפט אין קיין שום פאַל נישט שיקן קיין יידישע אַרעסטאַנטן אויף איינקויפן קיין לובלין. ער האָט געדראָט דערביי, אַז פאַר נישט אָפּהיטן דעם באַפעל וועט דער עס־עס און פּאָליציי־פירער צוציען דעם לאַגער־פירער צו פאַראַנטוואָרט־לעכקייט [103].

די ליקווידאַציע פון די אַרבעטס־לאַגערן אין לובלי־נער קאַנט אין נאָוועמבער 1943 האָט אַרויסגערופן אַ שטאַרקן אומרו ביי די יידישע אסירים אין קראָשניקער לאַגער. זיי האָבן זיך אויך דערוווּסט, אַז דער לאַגער אין בודזין, 6 קילאָמעטער פון קראָשניק, איז פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. אין יאַנואַר 1944 איז ער געוואָרן אַ פיליע פון קאָנצענ־טראַציע־לאַגער אין מאַידאַנעק. די אַרעסטאַנטן האָבן באַשלאָסן ענערגישער גרייטן זיך צום אַנטלויפן, נאָך מערער, ווייל שוין זינט אַ געוויסער צייט האָט זיך זיי איינגעגעבן אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט מיט אַ פּאַרטיזאַ־נישער אָפּטיילונג פון דער פאָלקסאַרמיי אין זשעשיצע. אַ טייל אסירים האָט זיך שוין איינגעגעבן צו באַזאָרגן זיך מיט „אַרישע" דאָקומענטן [104]).

די קראָשניקער געסטאַפּאָ איז אָבער געשטאַנען אויף דער וואַך. מיט דער הילף פון אַגענטן פון צווישן די אסירים גופא האָט זיך די געסטאַפּאָ דערוווּסט וועגן צוגרייטן צום אַנטלויפן. דעם 13טן פעברואַר 1944 זענען אין לאַגער אַרעסטירט געוואָרן לויט דער אָנווייזונג פון די אַגענטן אַכט יידן. בעת דער אויספאָרשונג אין

<u>A b s c h r i f t.</u>

Der Kommandeur
der Sicherheitspolizei und des SD
für den Distrikt Lublin
Außendienststelle Krasnik
IV B 4 - 273/44 -

Krasnik, den 19. Februar 1944

An den
Kommandeur der Sicherheitspolizei
und des SD für den Distrikt Lublin
- IV B 4 -

<u>in Lublin</u>

<u>Betrifft:</u> Fluchtvorbereitungen von Juden aus dem Arbeitslager in Krasnik.

<u>Vorgang:</u> Ohne.

<u>Anlagen:</u> 1 Briefumschlag mit 12 polnischen gefälschten Kennkarten.

Durch verschiedene V-Personen wurde der hiesigen Dienststelle bekannt, daß eine Anzahl von Juden des Arbeitslagers Krasnik beabsichtigt, in Kürze das Lager fluchtartig zu verlassen, da die Auflösung des Kl. Lublin und Poniatowa, sowie die Verlegung des Arbeitslagers Budzyn in ein Kl. bei ihnen Ungewißheit und Unruhe über ihr zukünftiges Schicksal aufkommen ließ.

Nachdem hier gewisse Anhaltspunkte über die vorbereitete Flucht, die alsbald stattfinden sollte, und hierfür schon gefälschte Kennkarten beschafft wurden, bekannt war, wurde der Lagerführer - SS-Unterscharführer G r ö g e r - hiervon unterrichtet. Nach Rücksprache mit demselben wurden am 13.2.1944 zunächst 8 Juden festgenommen und zur Aufklärung der Angelegenheit hier zugeführt. Hierbei stellte es sich heraus, daß die Angaben der V-Person voll und ganz zutrafen. Bei der Durchsuchung der Unterkunftsräume von den in Frage kommenden Juden wurden 12 polnische Kennkarten (gefälscht) und insgesamt 21 490 Zloty Bargeld vorgefunden. Das Geld wurde dem Lagerführer - SS-Unterscharführer G r ö g e r - ausgehändigt.

Bei den Juden, welche im Besitz der fraglichen polnischen Kennkarten waren, handelt es sich an der Spitze um den jüdischen Lagerkommandanten Peisach K a w a und Familie, sowie um solche, die als Ordnungsdienstmänner, Platz-

auf-

דו"ח מפקדת משטרת הבטחון הגרמנית בקראשניק על הימצאותן של 12 תעודות־זהות מזוייפות אצל אסירי המחנה.

באַריכט פון דער דייטשער זיכערהייט־פּאָליציי אין קראָשניק וועגן די 12 געפעלשטע „קענקאַרטן" וועלכע מ'האָט געפונען ביי יידן אין לאַגער.

קראַשניקער געסטאַפּאָ האָבן די אינפאָרמאַציעס פון די אַגענטן זיך באַשטעטיקט. ס'זענען אויך באַקומען געוואָרן ידיעות וועגן פאַלשע קענקאַרטעס, וואָס געפינען זיך אין לאַגער. בעת דער רעוויזיע אין די לאָקאַלן פון די אסירים האָט מען געפונען 12 קענקאַרטעס און מער ווי 20 טויזנט זלאָטעס אין מזומן. די פּאָטאָגראַפיעס אויף די קענקאַרטעס האָבן באַוויזן, אַז די קאַרטעס זענען געווען באַשטימט פאַרן לאַגער־עלטסטן פסח קאַווע און זיין משפחה, פאַר עטלעכע יידישע פּאָליציאַנטן („אָרדנער"), אַרבעטס־אויפזעער, פאַר ד"ר יוסף שאַפּיראָ און דאָס לאַגער־סאַניטאַר.

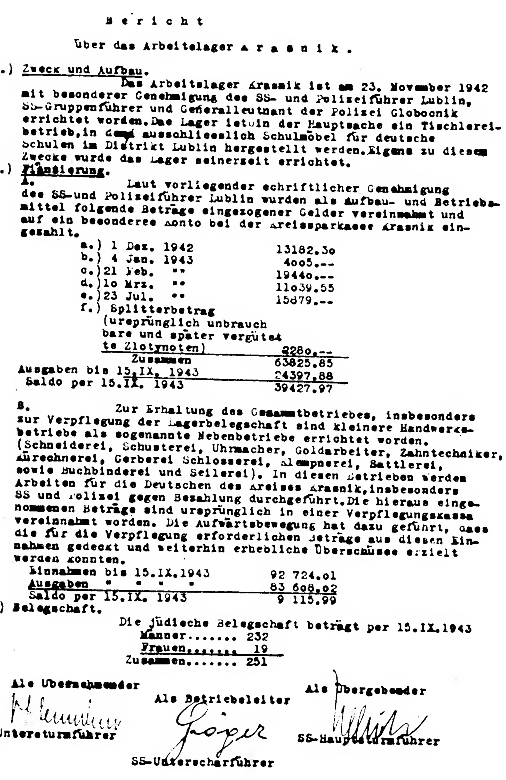
די אויספאָרשונג, געפירט דורך דער געסטאַפּאָ, האָט נישט באַוויזן ענדגילטיק אויפצוקלערן, ווי אַזוי די יידישע אסירים האָבן באַקומען די דאָזיקע קענקאַרטעס. אַלע האָבן דערקלערט אַז נאָך דער ליקווידאַציע פון אַרבעטס־לאַגער אין פּאָניאַטאָווע איז קיין קראַשניק געקומען פון וואַרשע עפּעס אַן אומבאַקאַנטער ייד, וואָס האָט פאַרקויפט די קענקאַרטעס צו 5000 זלאָטעס אַ שטיק.

דעם 19טן פעברואַר 1944 האָט דער שעף פון דער געסטאַפּאָ אין קראַשניק איבערגעשיקט צום קאָמענדאַנט פון זיפּאָ און עס־עס שטרייכל אין לובלין אַ ראַפּאָרט וועגן רעזולטאַט פון דער אויספאָרשונג, ביילייגנדיק די 12 פאַלשע קענקאַרטעס. לאָזנדיק וויסן אַז ס'וועלן ווייטער געזוכט ווערן די פאַרמיטלער און אויסשטעלער פון די פאַלשע דאָקומענטן, האָט שטרייבל געבעטן, אַז דער פּאָליציי־שטאַב אין לובלין זאָל קאָנטראָלירן און פאַרגלייכן די שטעמפּלען און אונטערשריפטן אויף די דורך דער מאַכט אויסגעשטעלטע קענקאַרטעס.

אין ענין פון פאַלשע קענקאַרטעס און צוגרייטונגען צום אַנטלויפן האָט די געסטאַפּאָ אַריינגעפּלאָנטערט 40 אסירים פון עס־עס־לאַגער אין קראַשניק און לאַגער „וויפּאָ". אַלע זענען דערשאָסן געוואָרן צווישן 14טן און 18טן פעברואַר 1944. אין דער צייט פון דער אויספאָרשונג האָט זיך צוויי יידן פון לאַגער „וויפּאָ" איינגעגעבן צו אַנטלויפן, דעם 14טן פעברואַר איז אַנטלאָפן דער 24־יאָריקער יאַנקל ערליך און דעם 16טן פעברואַר דער 33־יאָריקער יחיאל ראַלניק.

צווישן די 40 דערשאָסענע זענען געווען 36 פון לאַגער אין קראַשניק: פסח קאַווע מיטן זון בער, ביילע קאַווע פון דער היים האָפּערט, פרידע פּאָטערמאַן פון דער היים קאַווע, שיע פּאָטערמאַן, משה און ישראל האָפּערט, ד"ר יוסף שאַפּיראָ, סאַמע גרינפעלד, חנה הערשזאָן, יוסף און לייב שמוקלער, שמאי־לייב זיסבערג, יאַנקל, חנה און מענדל ווייסבראָט, אהרן פּערלזאָן, שאול ערליך, זיסקינד ראָזענבוש, יצחק, חיה און אהרן בעק, הערש בערמאַן, לאָזער שטיינגאָס, אברהם־שמחה און כאַצקל קאָהען, שיע נאָרדמאַן, יאַנקל ערליכזאָן [105]).

די עקזעקוציעס האָבן נישט נאָר נישט אָפּגעהאַלטן, נאָר האָבן נאָך צוגעיאָגט די אסירים צום אַנטלויפן. דעם 17טן פעברואַר 1944 זענען פונעם לאַגער פון דער פירמע „וויפּאָ" אַנטלאָפן 18 יידן. גרעגער, וואָס איז תיכף וועגן דעם אינפאָרמירט געוואָרן, איז גלייך אַוועק אַהין, האָט אויסגעקליבן 20 אסירים, קרובים פון די אַנטלאָפענע און האָט געהייסן זיי דערשיסן. אין אַ קורצער צייט אַרום האָט מען פיר אַנטלאָפענע איינציקווייז געכאַפּט. יעדעס מאָל האָט גרעגער פאַראָרדנט אַ ספּעציעלן אַפּעל פאַר די אסירים. זיי האָבן געמוזט בייזיין בעת דער עקזעקוציע פון הענגען די אַנטלאָפענע, דורכגעפירט אייגנהענטיק דורך גרעגערן. אויף אַזאַ אופן זענען אויפגעהאַנגען געוואָרן די פיר אַנטלאָ־

B e r i c h t

über das Arbeitslager K r a s n i k .

1.) Zweck und Aufbau.

Das Arbeitslager Krasnik ist am 23. November 1942 mit besonderer Genehmigung des SS- und Polizeiführer Lublin, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei Globocnik errichtet worden. Das Lager ist in der Hauptsache ein Tischlereibetrieb, in dem ausschliesslich Schulmöbel für deutsche Schulen im Distrikt Lublin hergestellt werden. Eigens zu diesem Zwecke wurde das Lager seinerzeit errichtet.

2.) Finanzierung.

A. Laut vorliegender schriftlicher Genehmigung des SS-und Polizeiführer Lublin wurden als Aufbau- und Betriebsmittel folgende Beträge eingezogener Gelder vereinnahmt und auf ein besonderes Konto bei der Kreissparkasse Krasnik eingezahlt.

a.) 1 Dez. 1942	13182.3o
b.) 4 Jan. 1943	4oo5.--
c.) 21 Feb. "	1944o.--
d.) 1o Mrz. "	11o39.55
e.) 23 Jul. "	15879.--
f.) Splitterbetrag (ursprünglich unbrauchbare und später vergütete Zlotynoten)	228o.--
Zusammen	63825.85
Ausgaben bis 15.IX. 1943	24397.88
Saldo per 15.IX. 1943	39427.97

B. Zur Erhaltung des Gesammtbetriebes, insbesonders zur Verpflegung der Lagerbelegschaft sind kleinere Handwerksbetriebe als sogenannte Nebenbetriebe errichtet worden. (Schneiderei, Schusterei, Uhrmacher, Goldarbeiter, Zahntechniker, Kürschnerei, Gerberei Schlosserei, Klempnerei, Sattlerei, sowie Buchbinderei und Seilerei). In diesen Betrieben werden Arbeiten für die Deutschen des Kreises Krasnik, insbesonders SS und Polizei gegen Bezahlung durchgeführt. Die hieraus eingenommenen Beträge sind ursprünglich in einer Verpflegungskasse vereinnahmt worden. Die Aufwärtsbewegung hat dazu geführt, dass die für die Verpflegung erforderlichen Beträge aus diesen Einnahmen gedeckt und weiterhin erhebliche Überschüsse erzielt werden konnten.

Einnahmen bis 15.IX.1943	92 724.o1
Ausgaben " " " "	83 6o8.o2
Saldo per 15.IX. 1943	9 115.99

3.) Belegschaft.

Die jüdische Belegschaft beträgt per 15.IX.1943

Männer.......	232
Frauen.......	19
Zusammen.......	251

Als Übernehmender — SS-Untersturmführer

Als Betriebsleiter — SS-Unterscharführer

Als Übergebender — SS-Hauptsturmführer

Krasnik, den 22. September 1943.

דו"ח גרמני על תפקידו של מחנה העבודה בקראשניק

דייטשער באַריכט וועגן די אויפגאַבן פונעם קראַשניקער אַרבעט־לאַגער.

פענע: לעמל קוטשיק, לייב העכט, הערץ פאָווראָזשניק און שלמה צדוק הימלבלוי. די איבעריקע אַנטלאָפענע פון לאַגער „וויפאָ" האָט זיך די היטלעריסטן נישט איינגעגעבן צו כאַפּן. דאָס זענען געווען: שמואל לייזער און לייב ברענער, דניאל הערש און שיע דאַטום, אַדאַם דיאַמענט, ישראל משה שאָר, משה שטאָלהאַמער, ישראל יאַנקל סוקמאַן, יאַנקל שוואַרצבארד, גבריאל ריינשטיין, אשר ברוקירער, דניאל פעדער, לייב העכט.

אין צוזאַמענהאַנג מיטן אַנטלויפן פון 18 אַרעסטאַנטן איז פאַרשטאַרקט געוואָרן אין לאַגער „וויפאָ" די וואַך, פון לובלין זענען צוגעשיקט געוואָרן 15 וואַכמייסטערס פון שופּאָ, איבערגעגעבן גרעגערן דורכן צוגוואַכמייסטער מענצל. דעם 23סטן פעברואַר איז קיין קראָשניק אויך געקומען אָפּערמאַן, וואָס האָט דאָרטן לויטן באַפעל פון אָנפירער פון עס־עס און פאָליציי שפאָרנבערג געדאַרפט מאַכן אָרדענונג. נאָך די דאָזיקע געשעענישן איז לאַגער־פירער אין קראָשניק געוואָרן פראַנץ באַרטעטשקאָ. אָפּערמאַן, וואָס האָט פאַרבראַכט אין קראָשניק צוויי טעג, האָט אויך געהאַט שמועסן מיטן קאַפּיטאַן שמידט, קאָמאַנדיר פון מיליטערישן טייל, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין קראָשניק, און האָט באַקומען אַ פאַרזיכערונג, אַז אויב מען וועט דאַרפן, וועט דאָס מיליטער געבן הילף דער לאַגער־וואַך אין קראָשניק. אָפּערמאַן האָט זיך אויך פאַראינטערעסירט מיטן געטאָ און די ווערטפולע זאַכן, וואָס מען האָט געפינען ביי די דערשאָסענע אסירים. ס'איז געווען איבער 21 טויזנט זלאָטעס, 25 דאָלאַר אין באַנקנאָטן און 80 אין גאָלד, ווי אויך פאַרשידענע יוועליר־חפצים. די דעוויזן און ווערטפולע חפצים זענען איבערגעגעבן געוואָרן דעם שטאַב פונעם עס־עס און פאָליציי־פירער אין לובלין, אין די הענט פון עס־עס־אָבערשטורעמפירער קראַמע. דאָס מזומן געלט אין פוילישע זלאָטעס איז אַוועקגעלייגט געוואָרן אויף דער לאַגער־קאָנטע פון לאַגער אין דער קראָשניקער שפּאָר־קאַסע [106].

נישט קוקנדיק אויף די רעפרעסיעס, האָט די אונטערערדישע באַוועגונג אין לאַגער נישט אויפגעהערט. דער קאָנטאַקט מיט די פאַרטיזאַנער האָבן ווייטער אָנגעהאַלטן. אַ געוויסע יידישע פרוי פון דייטשלאַנד, ליצי, וואָס האָט באַדינט דעם לאַגער־פירער באַרטעטשקאָ, האָט בעתן רוימען זיין דירה, ווי עס ווייזט אויס, געגנבעט געווער און גראַנאַטן און עס אָפּגעשיקט אין וואַלד דורכן וואַכמאַן קאַסיאַן, וואָס האָט מיטגעאַרבעט מיט די אסירים און האָט זיי פאַרבונדן מיט די פאַרטיזאַנער. אין די וואַרשטאַטן האָבן די אסירים געגנבעט טיילן פון מונדירונג, היטלען, מאַרינאַרקעס און אויך איבערגעשיקט דאָס די פאַרטיזאַנער [107].

אַ געוויסע פאַסירונג פון 6טן מערץ 1944 באַווייזט די אַקטיווע טעטיקייט פון די פאַרטיזאַנער. דעם טאָג האָט באַרטעטשקאָ געהאַט אַרויסגעשיקט אין קרייז־קאָאָפּעראַטיוו אַ פור נאָך שטרוי, פורמאַן איז געווען דער יידישער אַרעסטאַנט שמואל האַרטבראָט. די קאָנוואָיענטן — פאַרטרעטער פון פאַטרול־אָנפירער יעגער און דער עס־עס־וואַכמאַן סטאַניסלאַוו סאָלטאַניוק. ביידע קאָנוואָיענטן זענען געווען גוט באַוואָפנט, האָבן געהאַט פינישע מאַשין־פיסטאָלעטן און אַ ביקס. ווען זיי זענען דורכגעפאָרן די קאָלאָניע אָוטשאַרניצאַ און זענען אַריין צו די פויערים נאָך הינער און אייער, איז פון נאָענטן וואַלד אַרויס אַ גרופּע פון אַן ערך 30 פאַרטיזאַנער, צום טייל אָנגעטאָן אין דייטשישע מונדירן, די פאַרטיזאַנער האָבן אַנטוואָפנט די קאָנוואָיענטן און צוזאַמען מיטן פורמאַן זיי אַוועקגעפירט אין וואַלד אין דער ריכטונג פון זשעטשיצע־קשיענזשע. באַרטעטשקאָ האָט זיך וועגן דאָזיקן פאַרפאַל דערוווסט ערשט שפּעט אין אָונט און האָט וועגן דעם טעלעפאָנירט אָפּערמאַנען. דערנאָך איז וועגן דער פאַסירונג געמאָלדן געוואָרן שפאָרענבערגן. דאָס האָט אים שטאַרק אויפגעבראַכט, ער האָלט עס „פאַר אַ ווילדער לייכטזיניקייט" — האָט ער פאַרצייכנט אויפן ראַפּאָרט — צו שיקן אין ראַיאָן אַזאַ שוואַכע קאָמאַנדע, און ער האָט געהייסן מאַכן דעם לאַגער־פירער אַ וואָרענונג. ווי עס דרינגט פון זיין נאָטיץ, האָט שפאָרענבערג מער באַדויערט דאָס פאַרלאָרענע געווער ווי די קאָנוואָיענטן. „פיר די וואפען איזט עס שאַדע, פיר די קערלס ניכט" — האָט ער אָנגעשריבן אויפן ראַפּאָרט [108].

נאָכן מאַכן באַרטעטשקאָן אַ וואָרענונג, האָט אָפּערמאַן אים געהייסן ווידער פאַרשטאַרקן די וואַך אין ביידע לאַגערן. אָבער מאַכן דאָס זייער דיסקרעט, אַז די אסירים זאָלן זיך נישט כאַפּן. פאַר יעדן פרווו צו אַנטלויפן האָט ער געהייסן די אסירים תיכף טויטן. אָפּערמאַן האָט אויפגעקלערט, אַז די איצטיקע סיטואַציע דערלויבט נישט צו ליקווידירן אָדער צו באַגרענעצן די פּראָדוקציע אין לאַגער [109]. נישט קוקנדיק הייסט עס אויף דער געפערלעכער לאַגע, דער נישט גינסטיקער סיטואַציע אויפן מזרח־פראָנט, האָבן די עס־עס און פאָליציי נישט געקאָנט באַשליסן זיך אָפּצוזאָגן פון

דער פּראָדוקציע פון די אסירים אין די קראַשניקער לאַגערן.

אין דער צווייטער העלפט מערץ פון יאָר 1944 האָבן פּאַסירט נאָך צוויי פאַלן פון אַנטלויפן פון לאַגער ביי צוויי אין גאַנצן פאַרשידענע אומשטענדן. דעם 27טן מערץ האָט העלד, דער אָנפירער פון די אַרבעטן אין „וויפּאַ", געשיקט צוויי אַרעסטאַנטן קיין קראַשניק איינצוקויפן געוויסע מאַטעריאַלן. ס'האָט זיי קאָנוואָירט דער וואַכמאַן פון עס־עס יאָזעף שאַראַן. די אַרעסטאַנטן צוזאַמען מיטן קאָנוואָיענט זענען אַריין אין דער דירה פון יאַן קאָזאַק, אויף גראַדזקע 13, כלומרשט איינקויפן שפּייז. ווען מען האָט זיי אָפּגעזאָגט, איז איין אַרעס־טאַנט פּלוצלונג אַרויס פון דער וווינונג, ס'האָט געהייסן, אַז ער גייט זוכן עפּעס צו קויפן אין אַן אַנדער טיר, און צוריק איז ער שוין נישט געקומען. דעם טומל האָט אויסגענוצט דער צווייטער אַרעסטאַנט און איז אויך אַנטלאָפן. דעם קאָנוואָיענט יאָזעף שאַראַן האָט באַרטעטשקאַ אַרעסטירט און אָפּגעשיקט אים צו באַ־שטראָפן אין זיין מיליטער־טייל. נאָכן פאַרפאַל האָט די פירמע „וויפּאַ" ווידער באַקומען אַן אָנזאָג נישט צו שיקן קיין יידן אויף איינקויפן אין שטאָט [110]).

דעם 30סטן מערץ 1944 איז פון קראַשניקער לאַגער אַנטלאָפן אַ גרופּע פון 16 יידן. דאָס אַנטלויפן האָט זיך פולשטענדיק איינגעגעבן, ווייל ס'איז געווען גלענ־צנדיק דורכגעטראַכט און דורכגעפירט. פּלאַנענדיק דאָס אַנטלויפן, האָט מען גענומען אין אַכט, אַז מען קאָן נאָכמאַכן אַ שליסל צום שלאָס אין איינפאָר־טויער, ווייל דער שליסל איז געווען נישט קיין קאָמפּליצירטער און מען האָט אים לייכט געקאָנט צופּאַסן. אַנטלויפן איז באַשטימט געוואָרן אויף דער אָוונטצייט (20 אַזייגער), כדי מען זאָל קאָנען אין דער פינצטער לייכטער זיך אַרויסבאַקומען פון לאַגער. ס'איז אויך גענומען געוואָרן אין אַכט, אַז אין די אָוונט־שעהן האָט די וואַך ווייניקער אַכטונג געגעבן אויפן איינפאָר־טויער. דאָס אַנטלויפן האָט זיך איינגעגעבן. דער וואַכמייסטער וואָס איז גע־שטאַנען אויפן פּאָסטן, האָט נישט באַמערקט דעם אויפ־געעפנטן טויער און האָט ערשט געמאַכט אַ טומל, ווען ס'איז שוין אַוועק אַ געוויסע צייט. אין גייעג האָט זיך באַטייליקט די זיכערהייט־פּאָליציי, שופּאָ, זשאַנדאַר־מעריע און פּוילישע פּאָליציי, אָבער אָן רעזולטאַטן. אין נאָכמאַכן דעם שליסל צום טויער האָט מען חושד געווען די אסירים, באַשעפטיקטע אין דער שלאָסעריי. מען האָט זיי גלייך אַרעסטירט, אָבער אין אַ פּאָר טעג אַרום

Der SS-und Polizeiführer
im Distrikt Lublin
Arbeitslager Krasnik

Krasnik, den 6. April 1944.

An den
SS-und Polizeiführer Lublin
z.Hdn. SS-Ostuf. Offermann
L u b l i n

M e l d u n g

Wie bereits am 31.3.44 telefonisch mitgeteilt, sind am 30.3.44 gegen 20 Uhr aus dem hiesigen Arbeitslager 16 Juden entflohen. Trotzdem das Lager an der äußeren Umzäunung durch 3 Pendelposten und einem Posten an der Eingangstür gesichert ist, gelang die Flucht den Juden durch ein Ausfahrtstor, zu dem sich wie später von der Sicherheitspolizei – Außendienststelle Krasnik – festgestellt worden war, die Juden einen Nachschlüssel angefertigt hatten.

Nach Aussage des für dieses Tor verantwortlichen Pendelposten bemerkte er plötzlich unweit des Tores in der bereits hereinbrechenden Dunkelheit, daß das Tor offen stand. Da nur ein Schlüssel für dieses Tor besteht und dieser Schlüssel ständig von dem zuständigen Posten getragen wird, konnte es sich also nur um Juden handeln, die das Tor geöffnet hatten und so aus dem Lager geflohen waren. Nachdem er sofort die Wache und den Wachführer alarmiert hatte, wurden auch sofort die Polizeidienststellen verständigt.

Die auch sofort von der Sicherheitspolizei mit Verstärkung von Kräften der Schutzpolizei, Gendarmerie und poln. Polizei eingeleitete Fahndung verlief aber ergebnislos. Die Sicherung des Lagers war ausreichend und wird dies auch von der Sicherheitspolizei bestätigt.

Am 31.3.44 wurden durch die Sicherheitspolizei bei deren Ermittlung 28 Juden festgenommen, die teils mit den Flüchtigen verwandt bezw. fluchtverdächtig waren. Diese wurden am 1.4.44. durch die Sicherheitspolizei ausgesiedelt.

Nach hiesigem Dafürhalten ist unter den Lagerinsassen wieder Ruhe eingetreten.

Göpel
SS-Unterscharführer

דו"ח על בריחת 16 יהודים מן המחנה בקראשניק
באַריכט וועגן אַנטלויף פון 16 יידן פונעם קראַשניקער לאַגער.

באַפרייט, ווייל זיי האָבן אויפגעוויזן, אַז אויף נאָכ־צומאַכן דעם שליסל צום טויער האָט מען נישט באַ־דאַרפט קיין שום פאַכמאַן, ווייל צופיילן אַזאַ שליסל איז זייער אַ פּשוטע זאַך. די קראַשניקער געסטאַפּאָ, וואָס האָט געפירט די אויספאָרשונג, האָט דאָך נישט רעזיגנירט פון רעפּרעסיעס. צווישן די אסירים זענען אַרעסטירט געוואָרן 28 מאַן (קרובים פון אַנטלאָפענע). מען האָט זיי אַרויסגעפירט אין אַן אויטאָ אין וואַלד נעבן דער בענזין־סטאַציע, וווּ ס'זענען שוין געווען אויסגעגראָבן קברים. אין דער עקזעקוציע, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 1טן אַפּריל 1944, איז צווישן אַנדערע דערשאָסן געוואָרן שמעון וואַסערמאַן פון קראַשניק [111]). די דעוויזן און ווערטפולע חפצים, וואָס זענען גע־פונען געוואָרן ביי די דערמאָרדעטע, זענען איבער־געגעבן געוואָרן אין שטאַב פון עס־עס און פּאָליציי אין לובלין. ס'זענען געווען 110 דאָלאַר אין באַנקנאָטן, 40 דאָלאַר אין גאָלד, 70 רובל אין גאָלד, זייגערלעך און ביזשוטעריע [112]).

די לעצטע דריי חדשים פאַר דער באַפרייאונג זענען שוין נישט נאָטירט געוואָרן קיין פאַלן פון אַנטלויפן

פון לאַגער. אָנהייב יוני זענען איןביידע לאַגערן — אין שטאָט און אויפן וויראַזש — געווען כמעט 3000 יידישע אַרעסטאַנטן. אין קראָשניקער לאַגער זענען געווען 237 פּערזאָן — 192 מענער, 33 פרויען און 12 יוגנטלעכע. אין לאַגער „וויפּאָ" זענען געווען 58 אסירים [113]).

די אַרבעט אין אַלע וואַרשטאַטן איז געגאַנגען אָן הפסקה, ס'האָט זיך נאָר געביטן דער מין פון געוויסע באַשטעלונגען. גרעסער זענען געוואָרן די באַשטעלונגען אויף קאַסטנס און קופערס אויף איינצופּאַקן די זאַכן, וואָס מען האָט אַרויסגעשיקט אין רייך. ביידע קראָשניקער לאַגערס זענען עוואַקואירט געוואָרן ערשט דעמאָלט, ווען ס'איז באַפרייט געוואָרן לובלין. דעם 22סטן יולי, 10 אין אָונט, אין אַ שלאַקסרעגן, האָט מען די אסירים אַרויסגעפירט אויפן וועג קיין אַנאָפּאָל, כדי צו טרייבן זיי אין פּלאַשאָווער לאַגער (נעבן קראָקע). עטלעכע אסירים האָבן געהאַט געווער און גראַנאַטן און האָבן באַשלאָסן דאָס אויסצונוצן, כדי צו אַנטלויפן. ווען מען איז געגאַנגען דורכן וואַלד, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסעריי, ס'איז געוואָרן אַ טומל. בעת דער שיסעריי זענען פיל אסירים אַנטלאָפן. אַ טייל איז געטראָפן געוואָרן פון די קוילן, אַנדערע אָבער האָט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן אין וואַלד, אָנצוטרעפן אויף פּאַרטיזאַנער און אָנצושליסן זיך אין זיי. די פון לאַגער אַרויסגעפירטע אסירים זענען אַריינגעפאַלן צום טייל אין פּלאַשאָווער לאַגער, צום טייל אין לאַגער מאַוטהאַוזען [114]).

הערות צו דער ארבעט „די יידישע באַפעלקערונג אין קראשניק בעת דער היטלעריסטישער אקופּאציע"

1) אַרכיוו פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע (ייה"א), אַקטן פון דער יידישער אונטערשטיצונגס־שטעלע („יאו"ס"), פריער — יידישע סאָציאַלע אַליינהילף. לויט די דאָזיקע מאַטעריאַלן האָבן אין קראָשניק פאַר דער מלחמה געוווינט 5400 יידן. לויט די געגעבענע ווידער, וואָס דער ייה"י האָט נאָך דער מלחמה באַקומען פון די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען אין קראָשניקער פּאָוויאַט, זענען דאָרט פאַר דער מלחמה געווען 5173 יידן.

2) די פרעל, די דויטשע גענעראַל־גוווערנעמאַן פּאָלען (דייטש), 1940, ז. 175. דאָרט ווערט אָנגעגעבן, אַז אין יאָר 1940 האָט די גאַנצע באַפעלקערונג פון קראָשניק געציילט 15,540 איינוווינער.

3) לויט דער פאָלקס־ציילונג פון 1931 איז אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי געווען 15,317 יידן. אין 1940 איז די צאָל יידן אָפּגעשאַצט געוואָרן אויף 16,000. די פרעל (ווי אויבן).

4) אַרכיוו פון ייה"א, יאו"ס 313, בריוו פון ד"ר שאַפּיראָ צום פּרעזידענט פון דער יידישער סאָציאַלער אַליינהילף ייס"א, דעם 27 יאַנואַר 1941.

5) אַרכיוו פון ייה"א, גבית עדות 2221 פון נחום ראָזענעל.

6) גבית עדות 2221.

7) ג"ע 2221, 4348 פון נחמן וואַגמאַן, 275 פון הערש ברענדער, אינפאָרמאַציע פון זביגניעוו ריבקאַ און עדוואַרד פּאַסיעטשני.

8) ג"ע 1516 פון אברהם אָלענדער, ג"ע 2221 אינפאָרמאַציע פון ריבקאַ און פּאַסיעטשני.

9) ג"ע 1516, 2221, 275.

10) „פעראָרדענונגסבלאַט דעס גענעראל־גוווערנערס פיר די בעזעטצטען פּאָלנישן געביטע" (פבל"גג) 1939 י', נר. 1, ז. 6, 7, דאָקומענט וועגן צוואַנג־אַרבעט פאַר יידן פאַרעפנטלעכט אין דער זאַמלונג דאָקומענטן א"נ: „עקסטערמינאַציע פון יידן אויף די פּוילישע געביטן", פּויליש (עקסטערמינאַציע) וואַרשע 1957, דאָק. 100.

11) פבל"גג. 1939, ז. 231 און 246, עקסטערמינאַציע, דאָק. 102.

12) עקסטערמינאַציע, דאָק. 101.

13) ג"ע 1516.

14) עקסטערמינאַציע, דאָק. 114

15) פבל"גג. 1939, ז. 61. עקסטערמינאַציע, דאָק. 28.

16) פבל"גג 1940, I, ז 45.

17) פבל"גג 1940, נר. 55, ז. 288. עקסטערמינאַציע, דאָק. 41.

18) אמטסבלאַט דעס שעפס דעס דיסטריקטס לובלין אים גענעראַלגוווערנעמאַן, נר. 2.

19) פבל"גג 1941, נר. 99, ז. 595. עקסטערמינאַציע, דאָק 52.

20) פבל"גג 1939, נר. 9, ז. 72. עקסטערמינאַציע, דאָק. 31.

21) אַרכיוו פון ייה"א, אַקטן פון „דזשאָינט", נר. 108.

22) פבל"גג 1940, ז. 31. עקסטערמינאַציע, דאָק. 71, ז. 158.

23) אַרכיוו פון ייה"א, אַקטן פון גובערנאַטאָר פון דיסטריקט לובלין, ב. 2, נר. 892. לענק איז געווען אויפגעבראַכט, וואָס אין קרייז געפינען זיך נאָך די פאָלגנדיקע יידישע קראָמען: 9 פון פלייש, 66 פון קאָלאָניאַל־סחורות, 4 פון געשיר און גלאָז, 41 פון גאַלאַנטעריע, 3 פון פרוכט און צוקערלעך, 2 פון פאַרב, 20 פון שפּייז, 7 פון אייזן־אויסאַרבעטונגען, 10 פון שוכוואַרג, 13 פון קאַלך, 11 פון טאַבאַק־אויסאַרבעטונגען, 14 בעקערייען, 2 פאַבריקלעך פון סאָדע־וואַסער, 1 געשעפט פון וועליסאָפּעדן־צודאַטן, 2 פּאַרפומעריע־קראָמען, 3 טיי־הייזער, איין טראַנספּאָרט־אונטערנעמונג, 2 קראָמען פון שלייפשטיינער.

24) דאָרט.

25) עקסטערמינאַציע, דאָק. 6, 7.

26) אַקטן פון „דזשאָינט", 108, בריוו פון ד"ר שאַפּיראָ, דעם 21 מערץ 1940, ווי אויבן.

27) דאָרט, אין בריוו ווערט אָנגעוויזן, אַז אין העלפט דעצעמבער 1939 זענען געווען אין קראָשניק 1600 פּליטים, דערפון — 75 פּראָצענט פון לאָדזש און 20 פּראָצענט נשרפים

פון יאַנאָוו. די איבעריקע — פון אַנדערע שטעט.

28) עקסטערמינאַציע, דאָק. נר. 6, 7.

29) ייאו"ס 313.

30) „דזשאָינט", 108, בריוו פון ד"ר שאַפּיראָ, דעם 21 מערץ 1940, ווי אויבן.

31) אַרכיוו פון ייה"א, גובערנאַטאָר פון דיסטריקט לובלין, ב. 2, נר. 892, בריוו פון קרייז־הויפּטמאַן אַסבאַך צו דער אונטער־אָפּטיילונג „בעפעלקערונגסוועזען אונד פירזאָרגע" אין אַמט פון לובלינער דיסטריקט־שעף, דעם 11 פעברואַר 1941.

32) אַרכיוו פון דער הויפּט־קאָמיסיע צו פאָרשן די היטלעריסטישע פאַרברעכנס אין פּוילן (הקפה"פ), בילערס פּראָצעס, ב. 5—3, ז. 23, באַריכט פון אַסבאַך פאַר דער רעגירונג פון דער גענעראַל־גובערניע פאַרן חודש פעברואַר 1941, און בילערס פּראָצעס, ב. 4—3, ז. 125.

33) „דזשאָינט" 235, שריפט פון ראַדאָמישלער יודענראַט צו דער צענטראַלע פון „דזשאָינט" אין קראָקע, דעם 5 פעברואַר 1941. „אוס", 247/137, ז. 219, פאָרזיצער פונעם יידישן הילף־קאָמיטעט אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי צום פּרעזידיום פון ייס"א אין קראָקע, דעם 1 פעברואַר 1941. באַריכט פון ראַדאָמישלער יודענראַט פאַר חודש פעברואַר 1941.

34) „דזשאָינט", 235, באַריכט ווי אויבן און באַריכט פאַרן פעריאָד פון 1טן סעפּטעמבער 1939 ביזן 31סטן מאַי 1941.

35) „יאו"ס, 247/137, יידישער הילף־קאָמיטעט אין קרייז יאַנאָוו לובעלסקי צום פּרעזידיום פון ייס"א, דעם 15טן מאַי 1941.

36) יאו"ס, 247/137, פּרעזידיום פון ייס"א אין קראָקע צום יידישן הילף־קאָמיטעט אין קרייז יאַנאָוו־לובעלסקי דעם 11טן יוני 1941.

37) „דזשאָינט" 108, שריפט פון ד"ר שאַפּיראָ צום „דזשאָינט", דעם 21טן מערץ 1940.

38) דאָרט.

39) „דזשאָינט" 108, שריפט פון דער צענטראַלע „דזשאָינט", דעם 14טן אַפּריל 1940.

40) „דזשאָינט" 108, שריפט פון הילף־קאָמיטעט אין קראָשניק, דעם 3טן סעפּטעמבער 1940.

41) קאָפּיעס פון דייטשישע דאָקומענטן, נאָטיץ וועגן דער אָרגאַניזאַציע און אויפגאַבן פון ייס"א.

42) יאו"ס 247/137, ז. 240, שריפט פון 4טן דעצעמבער 1940.

43) יאו"ס 313, שריפט פון פּרעזידיום פון ייס"א אין קראָקע צו ד"ר שאַפּיראָ, דעם 13טן יאַנואַר 1941.

44) ייאו"ס 313, שריפט פון ד"ר שאַפּיראָ צום פּרעזידיום פון ייס"א, דעם 27 יאַנואַר 1941.

45) ייאו"ס 247/137, ז. 141.

46) ייאו"ס 313, שריפט פון ד"ר שאַפּיראָ צום פּרעזידיום פון ייס"א אין קראָקע, אַפּריל 1941.

47) ייאו"ס 12/215 שריפט פון יידישן הילף־קאָמיטעט אין קרייז יאַנאָוו־לובעלסקי צום פּרעזידיום פון ייס"א אין קראָקע, דעם 20סטן מאַי 1941.

48) ייאו"ס 313, שריפט פון ד"ר שאַפּיראָ צום פּרעזידיום פון ייס"א, דעם 10טן יולי 1941.

49) ייאו"ס 247/137, קאַסע־באַריכט פאַר די חדשים יוני, יולי, אויגוסט, סעפּטעמבער 1941.

50) ייאו"ס 247/137, ז. 109.

51) „דזשאָינט" 108, בריוו פון ד"ר שאַפּיראָ, דעם 21סטן מערץ 1940.

53) ייאו"ס 313, נאָטיץ פון אויגוסט 1941.

54) בריוו פון זיידענפעלד צום פּרעזידיום פון ייס"א, דעם 1טן סעפּטעמבער 1941. בריוו פון ראָזענבוש צום פּרעזידיום פון ייס"א, דעם 4טן נאָוועמבער 1941.

55) ייאו"ס 247/137, ז. 117. רשימה פון די מיטגלידער פון דער דעלעגאַטור פון ייס"א.

56) ייאו"ס 313, שריפט פון פּרעזידענט פון ייס"א צו ד"ר שאַפּיראָ, דעם 16טן אָקטאָבער 1941.

57) ייאו"ס 12/215, שריפט פון פאַרטרעטער פון ראָט־געבער ביים לובלינער דיסטריקט־שעף, דעם 22סטן אָקטאָבער 1941.

58) יאו"ס 313, ד"ר שאַפּיראָ צום פּרעזידיום ייס"א, אָנהייב נאָוועמבער 1941.

59) יאו"ס 247/137, מאַקס קאַמינער צום פּרעזידיום ייס"א, דעם 4טן נאָוועמבער 1941.

60) יאו"ס 313, פּרעזידיום פון ייס"א צו ד"ר שאַפּיראָ, דעם 10טן נאָוועמבער 1941.

61) יאו"ס 247/137, ז. 84. מאַקס קאַמינער צום פּרעזידיום פון ייס"א, דעם 23סטן נאָוועמבער 1941.

62) יאו"ס 313, בריוו פון ראָזענבוש, דעם 23סטן און 28סטן דעצעמבער 1941.

63) יאו"ס 313, בריוו פון ש. גאַרען, דעם 5טן נאָוועמבער 1941.

64) יאו"ס 313, בריוו פון גארען, דעם 11טן פעברואַר 1942.

65) יאו"ס 313, בריוו פון ד"ר שאַפּיראָ, דעם 10טן מערץ 1942.

66) יאו"ס 313, בריוו פון ש. וואַסערמאַן, דעם 17טן יולי 1942.

67) יאו"ס 313, פּרעזידיום פון ייס"א צו דער דעלעגאַטור פון ייס"א אין קראָשניק, דעם 27סטן יולי 1942.

68) יאו"ס 247/137, בריוו פון גאַרען, דעם 19טן, 22סטן און 9טן אויגוסט 1942.

69) ט. בערנשטיין — מאַרטיראָלאָגיע, ווידערשטאַנד און אומקום פון דער יידישער באַפעלקערונג אין לובלינער דיסטריקט, (פּויליש), „ביולעטין פון ייה"א" נר. 21, 1957.

70) יאו"ס 247/237, יידישער הילפס־קאָמיטעט אין יאַנאָוו לובעלסקי צום פּרעזידיום פון ייס"א, דעם 12טן אַפּריל 1942.

71) ג"ע 2221, פון נחום ראָזענעל, ג"ע 1516 פון אברהם אָלענדער. אַרכיוו פון ה"א, רינגעלבלום־אַרכיוו, טייל 1, נר. 317, קראָשניק. אַרכיוו פון אינערן־מיניסטעריום פון פּוילן, זשאַנדאַרמעריע — לובלין, ב. 44, ז. 58.

72) פרעגבויגן פון דער הקפה"פ. דאָרט איז אָנגעוויזן אַז ס'זענען דערשאָסן געוואָרן 64 יידן. אַ טעות אין דער דאַטע: אָנשטאָט 1טן אַפּריל דאַרף זיין 12טער אַפּריל.

73) פרעגבויגן פון דער הקפה"פ.

74) עוגעניוס שראַיט, דער פאַרניכטונגס־לאַגער אין בעלזשעץ (פּויליש), ביולעטין פון דער הויפּט־קאָמיסיע צו פאָרשן די היטלעריסטישע פאַרברעכנס אין פּוילן ב. 3.

75) אַרכיוו פון אינערן־מיניסטעריום, זשאַנדאַרמעריע — לובלין, ב. 44, ז. 58. לויט דעם מקור האָט די צאָל דעפּאָרטירטע יידן באַטראָפן 2040 מענטשן.

76) ג"ע 1516.

77) ג"ע 3324, פון האָדעס מינצבערג, אינפאָרמאַציע פון זביגניעוו ריבקאַ און עדוואַרד פּאַסיעטשני.

78) יאו"ס 313, בריוו פון וואַסערמאַן צום פּרעזידיום ייס"א, דעם 17טן יולי 1942.

79) ג"ע 1195, פון בער טוואַרדאָגורא.

80) ג"ע 4399 פון שלום גאַרען און ג"ע 275, פון הערש בראָנער.

81) ג"ע 4348 פון נחמן וואַגמאַן, 2221, פון נחום ראָזענעל, 3324 פון האָדעס מינצבערג.

82) ג״ע 2221, 4348.

83) ג״ע 4348.

84) פרעגבויגנס פון הקפה״פ.

85) אַרכיוו פון הקפה״פ, 658 „ז״, ג״ע פון אַנשעל פּאָמעראַנץ.

86) אַרכיוו פון הקפה״פ, 642, „ז״, פּראָטאָקאָל פון פאַר־הער פון הערש גרינער. 658 „ז״, פּראָטאָקאָל פון פאַרהער פון משה בלאַדי, ג״ע 275, 4348.

87) אַרכיוו פון הקפה״פ 658 „ז״, פּראָטאָקאָל פון פאַר־הער פון נתן מאַנדעלבאַום.

88) אַרכיוו פון דער הקפה״פ 675 „ז״, פּראָטאָקאָל פון פאַרהער פון יצחק ראָזענבוש.

89) דאָרט, ז. 25.

90) פרעגבויגנס פון דער הקפה״פ.

91) יאו״ס 313, ד״ר שאַפּירא צום פּרעזידיום פון ייס״א, דעם 28סטן מאַי 1942, ג״ע 4399.

92) יאו״ס 313, ש. וואַסערמאַן צום פּרעזידיום פון ייס״א, דעם 17טן יולי 1942, און די נאָטיץ פון 15טן אויגוסט 1942.

93) ג״ע 4348, פון נחמן וואַגמאַן, ז. 9, 8. ג״ע 2221, פון ראָזענעל.

94) מלוכה־אַרכיוו אין לובלין, אַקטן פון עס־עס־און פּאָליציי־פירער לובלין נר. 2, ז. 5. באַריכט וועגן אַרבעטס־לאַגער אין קראָשניק.

95) דאָרט.

96) דאָרט.

97) אַרכיוו פון דער הקפה״פ, 658 „ז״, פּראָטאָקאָל פון פאַרהער פון נ. מאַנדעלבאַום.

98) אַקטן פון עס־עס און־פּאָליציי־פירער לובלין ז. 29, 203. אַרכיוו פון הקפה״פ, 675 „ז״, פּראָטאָקאָל פון פאַרהער פון עליע ווייסבראָט ; 658 „ז״, פּראָטאָקאָל פון פאַרהער פון משה בלאַדי.

99) ט. בערענשטיין, צוואַנג־אַרבעט־לאַגערן פאַר יידן אין לובלינער דיסטריקט (פּויליש), ביולעטין פון ייה״א, נר. 24.

100) אַקטן פון עס־עס־און פּאָליציי־פירער, לובלין נר. 2, ז. 87, 93 איבערווייזונג־פּראָטאָקאָל פון 15טן און 16טן נאָ־וועמבער 1943.

101) דאָרט ז. 121, שריפט פון 30סטן נאָוועמבער 1942.

102) דאָרט.

103) דאָרט, ז. 31, 33 שריפט פון באַזענער, דעם 28סטן אָקטאָבער 1943 און אָפּפערמאַן פון 1טן נאָוועמבער 1943.

104) ג״ע 1195, פון בער טוואַרדאָגורא און 275, פון הערש בראָנער.

105) עס־עס־און פּאָליציי־פירער לובלין, ז. 225, באַריכט פון דער זיכערקייטס־פּאָליציי און זיכערקייטס־דינסט אין קראָשניק (IV ב. 4), ז. 211, נאָטיץ פאַרן גרופּנפירער, דעם 28סטן נאָוועמבער 1944 ; ג״ע 1195, פון בער טוואַרדאָגורא.

106) עס־עס־און־פּאָליציי־פירער אין לובלין. ז. 203, באַ־ריכט פון מענצעל, זייט 211, נאָטיץ פאַרן גרופּנפירער, דעם 28סטן נאָוועמבער 1944, נאָטיץ פאַר דעם אָבערשטורעמפירער קראַממע, דעם 29סטן פעברואַר 1944. אַרכיוו פון דער הקפה״פ, 258 „ז״, פּראָטאָקאָל פון פאַרהער פון אַנשעל פּאָמעראַנץ און נתן מאַנדעלבאַום.

107) ג״ע 2221, פון ראָזענעל.

108) עס־עס־און פּאָליציי־פירער, לובלין, נר. 2, ז. 253, 255, 257, 259. באַריכט פון וואַכמייסטער פון דער שוץ־פּאָליציי קלאַוסען, דעם 16טן מערץ 1944. מעלדונג פון באַר־טעטשקאָ, דעם 71טן מערץ 1944, בריוו פון אָפּפערמאַן. נאָטיץ פאַרן גרופּנפירער, דעם 20סטן מערץ 1944.

109) עס־עס־און פּאָליציי־פירער, לובלין נר. 2. בריוו פון אָפּפערמאַן, דעם 20סטן מערץ 1944.

110) עס־עס־און פּאָליציי־פירער, לובלין נר. 2, ז. 265, 267, פּראָטאָקאָל פון פאַרהער פון יאַן קאָזאַק, דעם 28סטן מערץ 1944. מעלדונגען פון באַרטעטשקאָ פאַר אָפּפערמאַנען, דעם 28סטן מערץ 1944.

111) דאָרט, ז. 279. מעלדונג פון גרעגער דעם 6טן אַפּריל 1944, אַרכיוו פון דער הקפה״פ 658 „ז״, פּראָטאָקאָל פון פאַר־הער פון יאַנקל וואַסערמאַן ; ג״ע 4348 פון וואַגמאַן.

112) עס־עס־און פּאָליציי־פירער לובלין נר. 271. קוויטונג פון קראַממע, דעם 6טן אַפּריל 1944.

113) דאָרט, ז. 357 און 301. טעטיקייט־באַריכט פאַרן פּעריאָד פון 1טן ביז 7טן יוני 1944. באַריכטן פון לאַגער־דאָקטאָר גאָלדבערג.

114) ג״ע 2221, פון ראָזענעל, אַרכיוו פון דער הקפה״פ 642 „ז״, פּראָטאָקאָל פון פאַרהער פון הערש גריגער, ג״ע 1195 פון בער טוואַרדאָגורא.

דעם דריי און צוואַנציקסטן טאָג אין חודש חשון תש״ב (1942) האָבן די היטלעריסטישע רוצחים אומגעברענגט אונדזער שטעטל מיטן גאַנצן יידישן ישוב.

כבוד אייער הייליקן אָנדענק, קדושים פון קראָשניק. איר וועט תמיד בלייבן אין אונדזער זכרון.

הערש זילבערפיין

פּאַריז, דעצעמבער 1971

אונטער דער דייטשער הערשאפט

שלום גארן, לובלין

א.

דעם 8טן סעפטעמבער 1939 האָבן די דייטשן באָמ־באַרדירט קראַשניק. געווען אַ סך טויטע און פאַר־וווּנדעטע. די מערהייט קרבנות פון דער באָמבאַרדירונג זענען געפאַלן אויף דעם גאַר אַלטן יידישן בית־עולם אונטער דער פּאָדוואַלנע גאַס, ווו די מענטשן, נישט ווילנדיק זיך געפינען צווישן בנינים, זענען געקומען זוכן שוץ.

דעם 15טן סעפטעמבער אין דער פרי, זענען די דייטשע חיילות אַריין אין שטאָט. ס'האָבן זיך תיכף אָנ־געהויבן כאַפּערייען פון יידן אויף אַרבעט. דעם זעלבן טאָג, 12 אַ זייגער, האָט מען גענומען אַלס ערובניקעס דעם רבין ר' יעקב ווייסבראָט זצ"ל, דעם אַלטן גלח און דעם אַפּטייקער באַרשטשעווסקי און זיי געהאַלטן אויפן מאַרק־פּלאַץ ביז פאַרנאַכט.

אַ געוויסן טאָג האָט דער אָרטס־קאָמענדאַנט סאַמ־מער געטרופן עטלעכע יידן, געוועזענע מיטגלידער פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג בתוכם: יאָסעלע בעק, משה האָפּערט, שלמה קאַן, זיינוול־לייב שור — און פאַר־לאַנגט פון דער יידישער באַפעלקערונג אַ געלט־קאָנטריבוציע פון 40 טויזנט זלאָטעס. במשך צוויי טעג האָט מען געמוזט צונויפזאַמלען די סומע.

ווי נאָר די דייטשן זענען אַריין אין שטאָט, האָט די ווערמאַכט פאַרלאַנגט יידן צו פאַרשידענע אַרבעטן. די קאָמענדאַנטור האָט כסדר פאַרגרעסערט די קאָנטינ־גענטן געפאָדערטע אַרבעטער. זייער צאָל איז דערגאַנ־גען פון 500 ביז 600 טעגלעך. דער זאַמלפּונקט איז געווען ביי דער שול אויפן ראַכעווער וועג. פון דאָרט זענען זיי צעשיקט געוואָרן אויף פאַרשידענע אַרבעטס־פּלעצער, ווי: צו די קאַשאַרן, קיין בודזין, צו דער באַן אאַז"וו...

דער ערשטער וועלכער האָט זיך פאַרנומען מיט באַשטימען יידן צו פאַרשידענע אַרבעטן, איז געווען דער זייגערמאַכער פישל ראַבינאָוויטש. שפּעטער האָט אים געהאָלפן מאיר פינטעלע (מאיר ראדעלס). פישל ראַבינאָוויטש איז בכלל אין יענער צייט (פאַרן שאַפן דעם יודענראַט) געווען דער פאַרטרויונגס־מאַן פון דער ווערמאַכט־קאָמענדאַנטור.

גרויס אויפרודערונג און צער האָט דעמאָלט פאַר־שאַפט דער יידישער באַפעלקערונג די פּראָפאַנאַציע פון דער שול און בית־המדרש, וועלכע זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין פערד־שטאַלן.

אין חודש נאָוועמבער איז אויפן פאַרלאַנג פון דער דייטשער מאַכט געשאַפן געוואָרן דער יודענראַט אין באַשטאַנד פון 12 פערזאָן. ער האָט אַמטירט אין דער וווינונג פון יעקעלע גרינאַפעל אויף דער נאַרוטאָוויטשאַ גאַס. שפּעטער איז ער איבערגעטראָגן געוואָרן אין דער וווינונג פון שמואל נאָדעלמאַן (שמואל פּראַשעק) אויפן רינעק. די דייטשן זענען טאָג־טעגלעך געקומען מיט אַ געפילדער און פאַרלאַנגט פאַרשידענע חפצים, מעבל, וועש, בעטגעוואַנט אדג"ל. אלע זייערע פאַרלאַנגען האָבן געמוזט אויסגעפירט ווערן צו דער מינוט.

ערשטער פאַרזיצער פון יודענראַט איז געווען ד"ר יוסף שאַפּיראָ. שפּעטער האָט דער צוזאַמענשטעל זיך געענדערט. פאַרזיצער איז געוואָרן שמחה קאַן (אין 1940).

אין חודש דעצעמבער 1939 האָט מען געבראַנגט קיין קראַשניק צוועלף הונדערט יידן פון לאָדזש און זיי איינקוואַרטירט ביי יידן — תושבים פון קראַשניק. די לאָדזשער זענען באַשטאַנען על פי רוב פון דער אָרעמ־קייט. עס האָט זיך געשאַפן אַ הילפס־קאָמיטעט, וועל־כער האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע צו באַזאָרגן מיט וווינונגען און שפּייז די איבערגעזידלטע.

פאַרטרויונגס־מאַן פון דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע איז געווען דער אונטערוועלטניק ביירעך שיידמאַן (מרדכי טרייניאַקס איידעם). ער האָט זיך ספּעציאַ־ליזירט אין אָנווייזן דער זשאַנדאַרמעריע די ערטער, ווו יידישע סוחרים האָבן באַהאַלטן זייערע סחורות. ער האָט בזה האופן אויסגעפּרעסט פון די סוחרים גרויסע געלט־סומען פאַר זיך. פאַרלאַנגט פון רב 500 זל' אַ וואָך, אין קעגנפאַל האָט ער געדראָט מיט פאַרווערן די יידישע שחיטה. דער פחד פאַר דעם ביירעך שיידמאַן איז געווען אַזוי גרויס, אַז אויף דער חתונה פון זיין טאָכטער זענען געקומען די פני פון דער שטאָט און געבראַנגט מתנות. די פאַקטן פון אויספּרעסן פאַר זיך געלט פון דער יידישער באַפעלקערונג זענען דערגאַנגען

צו דֵי דייטשן — און זיי האָבן אים סוף יאָר 1941 אַוועקגעשיקט קיין אָשוויענצים. ער איז פון דאָרט נישט צוריק געקומען.

*

דער האַנדל איז ליקווידירט געוואָרן. נאָר יחידים האָבן באַקומען פון די דייטשן דערלויבענישן צו ברענגען סחורות פון אַנדערע שטעט. בעלי־מלאכות האָבן צוליב מאַנגל אין רוישטאָפן נישט געקאָנט פירן זייערע וואַרשטאַטן. רייכערע יידן האָבן געלעבט פון זייערע אָפּשפּאָרונגען פון פריער. אָרעמע האָבן זיך פאַרדינגען צו גיין צו צוואַנגאַרבעט ביי די דייטשן אויפן אָרט פון די רייכערע. אַ טייל יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט שמוגלען שפּייז־אַרטיקלען פון די אַרומיקע דערפער. האָט די זשאַנדאַרמעריע געטראָפן אין וועג אַזאַ ייד, האָבן זיי אים צוגענומען די פּראָדוקטן און געשלאָגן מכות־רצח. אויב זיי האָבן געפונען ביי אַזאַ ייד אַ שטיקל פלייש, איז ער אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. שפּעטער נאָכן דערשיינען פון געזעץ, אַז יידן איז נישט דערלויבט צו דערווייטערן זיך פון זייערע וווין־ערטער, האָט מען געשאָסן יעדן ייד, וועלכן מ׳האָט געטראָפן מחוץ די גרענעצן פון שטאָט. באַזונדערס גרויס איז געווען די נויט צווישן די איבערגעזידלטע יידן פון לאָדזש.

אין יאָר 1940 איז אָרגאַניזירט געוואָרן די יידישע סאָציאַלע זעלבסטהילף (זש.ס.ס.). פאָרזיצער איז געווען ד״ר שאַפּירא (ער האָט זיך דעמאָלט אָפּגעזאָגט פון יודענראַט). אין לובלינער שטיבל איז געשאַפן געוואָרן אַ קיך. מען האָט אַרויסגעגעבן איבער טויזנט מיטאָגן טעגלעך. מען פלעגט אויך געבן די גאָר נויטבאַדערפטיקע געלט־שטיצעס. די מיטלען אויסצוהאַלטן די קיך און צו פירן די טעטיקייט פון זש.ס.ס. האָט מען איינקאַסירט ביי די פאַרמעגלעכע יידן אין דער פאָרם פון וואָכן־אָפּצאָל.

צוליב דער גרויסער נויט, מאַנגל אין שפּייז־פּראָדוקטן און שלעכטע וווינבאַדינגונגען, האָבן זיך צווישן דער יידישער באַפעלקערונג פאַרשפּרייט פאַרשידענע קראַנקייטן. באַזונדערס שטאַרק האָט געבושעוועט דער טיפוס. עס איז דעמאָלט געשאַפן געוואָרן אַ שפּיטאָל פאַר יידן אין קוויאַטקאָוויצע (לעבן סטרוזשא). אָרדינירט אין שפּיטאָל האָט ד״ר שאַפּירא. עס האָט דאָרט אויך געאַרבעט דער פעלדשער פינקוס. דאָקטאָר שאַפּירא איז אַליין אָנגעשטעקט געוואָרן מיט אַ קראַנקייט און געלעגן צו בעט עטלעכע וואָכן.

*

אין פרילינג 1940 איז ביים יודענראַט געשאַפן געוואָרן אַן אַרבעטס־אַמט, מיט וועלכן ס׳האָבן אָנגעפירט רפאל קאַצענבערג (יעקלע חזנס זון) און באַטרוס (אַ לאָדזשער).

דער אַרבעטס־אַמט איז געווען אַ נעסט פון קאָרופּציע און שוחד. מען האָט פּראָטעזשירט אייגענע און יחידי־סגולה; אָדער מ׳האָט זיי בכלל נישט צוגעשיקט קיין אויפפאָדערונג צו שטעלן זיך צו דער אַרבעט, אָדער מ׳האָט באַשטימט פאַר זיי לייכטערע אַרבעטס־ערטער. פאַר אייגענע אָדער פאַר אַ געהעריקן שוחד האָט מען האַנאָרירט יעדן אַרבעטס־שיין, צוגעשטעלט דורך וועלכער ס׳איז דייטשע פלאַצוווקע. דאַקעגן אַנדערע האָבן אָפט באַקומען אויפפאָדערונגען צו גיין צו אַרבעט און דאָס אויף ערטער ווייט פון דער שטאָט, אָדער צו שווערע אַרבעטן.

אין די אַוונט־שעהן האָט זיך ביים אַרבעטס־אַמט געבילדעט אַ בערזע פון אַרבעטס־הענט. די אָרעמע יידן האָבן זיך פאַרדינגען צו אַרבעטן פאַר די רייכערע. די פּרייזן זענען געווען אָפּהענגיק פונעם כאַראַקטער פון דער אַרבעט, פון דעם אָרט, ווי אויך פון דעם, ווי אַזוי די דייטשן באַהאַנדלען די יידן אויף דער געגעבענער פּלאַצוווקע. געווען ערטער, וווּ די דייטשן האָבן זיך אכזריותדיק באַצויגן צו די יידישע אַרבעטער, געפּאָדערט אויסצופירן שווערע אַרבעטן, אין אַ שנעלן טעמפּאָ און דערביי נישט געזשאַלעוועט קיין מכות־רצח.

*

יידן איז געווען פאַרבאָטן אַריינצוקומען אין עפנטלעכע אַמטן. זיי האָבן אפילו נישט געקענט געניסן פון די באַדינגונגען אין פּאָסט־אַמט: נישט געטאָרט אָנגעבן קיין בריוו, פּאַקעטן, טעלעגראַמעס, אָדער פירן געשפּרעכן דורכן טעלעפאָן. זיי האָבן אויך נישט געטאָרט אָפּנעמען קאָרעספּאָנדענץ פון דרויסן.

עס איז דאַן געשאַפן געוואָרן אַ פּאָסט־אַמט ביים יודענראַט, מיט וועלכן עס האָבן אָנגעפירט די ברידער וויינטרויב. נאָר זיי איז געווען דערלויבט איין מאָל אין טאָג צו קומען אין דייטשן פּאָסט־אַמט, אַוועקגעבן די גאַנצע קאָרעספּאָנדענץ פון דער יידישער באַפעלקערונג און אָפּנעמען פאַר זיי די אָנגעקומענע בריוו. דורך דער פאַרמיטלונג פון יידישן פּאָסט־אַמט האָט מען אויך געקענט באַקומען אַ טעלעפאָנישע פאַרבינדונג מיט דער אויסערלעכער וועלט.

אָנהייב 1941 איז געשאַפן געוואָרן די יידישע אָרדענונגס־דינסט, וועלכע איז באַשטאַנען פון 10 מאַן און דעם קאָמענדאַנט פסח קאַווא.

אין קראָשניק איז קיין פאַרמאַכט געטאָ, אין פולן זין פון וואָרט, קיינמאָל נישט געווען. מען האָט אַ טייל יידן באַזייטיקט פון זייערע וווינונגען אויף די הויפּט־גאַסן, באַזונדערס אויף דער קאָשטשושקאָ־גאַס, ווו עס האָבן זיך געפונען אַ סך דייטשע אַמטן.

דִי דייטשן האָבן אָבער געוואָלט, אַז מען זאָל וואָס וויניקער יידן זען אין שטאָט, בפרט אין די אַרבעטס־שעהן. לויט דעם ערשטן פּלאַן, האָט די אָרדענונגס־דינסט געהאַט פאַר אַן אויפגאַבע אַכטונג געבן, אַז יידן זאָלן זיך נישט ווייזן אויף די הויפּטגאַסן, ווי: רינעק, קאָשטשושקאָ און נאַרוטאָוויטשאַ, ווי אויך אַז די יידן זאָלן נישט עובר זיין די פּאָליציי־שעה, וועלכע האָט פאַר זיי זיך אָנגעהויבן 5 אַזייגער נאָכמיטאָג. שפּעטער אָבער איז די יידישע אָרדענונגס־דינסט געוואָרן דער אויספיר־אָרגאַן פון אַלע פאַראָרדענונגען פון דער דייטשער מאַכט און פון יודענראַט.

ב.

אין יאָר 1942 האָבן די דייטשן באַשלאָסן איבערצופירן דאָס זיצאָרט פון דער קרייז־הויפּטמאַנשאַפט פון יאַנאָוו קיין קראָשניק. צו דעם צוועק זענען רעקווירירט געוואָרן עטלעכע בנינים אויף דער פּילסודסקי־גאַס.

אין חודש מאַי האָט דער קרייז־הויפּטמאַן לענק געפאָדערט פון יודענראַט צושטעלן 100 גוטע פאַכמענער, וועמענס אויפגאַבע ס'איז געווען צו אַדאָפּטירן די בנינים, ווי אויך אויספּערטיקן אַלע נייטיקע מעבל פאַר די ביוראָען פון דער קרייז־הויפּטמאַנשאַפט.

די מענטשן זענען רעקרוטירט געוואָרן פון קראָשניק און די אַרומיקע שטעטלעך. צו די הונדערט קוואַליפיצירטע בעלי־מלאכות, זענען גענומען געוואָרן 50 שוואַרצע ארבעטער. דער זאַמל־פּונקט איז געווען אין בית־מדרש. דאָרטן איז אויך געווען דער מקום ללון פאַר די צוגערייזטע.

דאָס איז געווען דער בראשית פון אַרבעטס־לאַגער אין קראָשניק־שטאָט.

געווען איז דאָס דינסטיק, דעם 2טן נאָוועמבער,

מחנה־עבודה בקראשניק

אַרבעט־לאַגער אין קראָשניק

שטח המחנה בקראשניק: בית־הכנסת, בית המדרש וביתו של גולדפלד (המפקדה של המחנה)
דער קראַשניקער לאַגער: די שול, דאָס בית־המדרש און גאָלדפעלדס הויז (די אָנפירונג פון לאַגער).

נאָך דער לעצטער אויסזידלונג פון דער קראַשניקער יידישער באַפעלקערונג קיין בעלזשעץ צום אומברענגען. אין שטאָט זענען פאַרבליבן עטלעכע הונדערט יידן אויף די „זיכערע" אַרבעטס־פּלעצער. דעם טאָג האָט מען זיי אַלע פאַרזאַמלט אויפן שול־הויף, פון וועלכע מען האָט איבערגעלאָזט בערך 150 מאַן אין שטאָטישן לאַגער. די פאַרבליבענע האָט מען אַריבערגעפירט אין אַרבעטס־לאַגער אין בודזין.

די אסירים פון שטאָט־לאַגער זענען על־פּי רוב באַשטאַנען פון הויך־קוואַליפיצירטע בעלי־מלאכות. מען האָט אויך איבערגעלאָזט עטלעכע שוואַרצע אַרבעטער און צען מאַן פון דער יידישער אָרדענונגס־דינסט.

אין לאַגער האָבן זיך געפונען וואַרשטאַטן פון די פאָלגנדיקע פאַכן: טישלער, טאַפּעצירער, מענער־און דאַמען־שניידער, קירזשנער, קאַמאַשנמאַכער, שוסטער, רימער, גאַרבער, שלאָסער, שמידער, עלעקטראָ־טעכניקער, שטריק־דרייער, שטובן־מאַלער, מעבל־מאַלער, שילדן־מאַלער, גאָלדשמידן, זייגערמאַכער, בעקער, פריזירער, דענטיסט און צאָן־טעכניקער. אַלס דאָקטאָר האָט מען איבערגעלאָזט דעם ד״ר יוסף שאַפּירא.

*

דער לאַגער האָט פאַרנומען די פאָלגנדע בנינים:

די שול, ווו עס האָבן אין פּאַרטער זיך געפונען די טישלעריי־מאַשינען, די שלאָסער־און שמידער־וואַרשטאַטן און אויפן שטאָק — די טישלער־וואַרשטאַטן.

דער בנין פון בית־המדרש, ווו אין פּאַרטער האָבן זיך געפונען די שלאָף־האַלע, די קיך, און דער וואַרשטאַט צו פאַריכטן ראַדיאָ־אַפּאַראַטן. אין דעם ווייבערישן בית־המדרש (אויפן שטאָק) האָבן זיך געפונען די וואַרשטאַטן פון די טאַפּעצירער, עלעקטריקער, שטריק־דרייער, מעבל־מאַלער און שילדן־מאַלער.

אין חיים וואַלבערגערס („פּעקע") הויז, ווו ס׳האָט זיך אַמאָל געפונען די תלמוד־תורה, האָט מען איינגעאָרדנט די רעשט וואַרשטאַטן, וועשעריי און מאַגאַזין מיט שפּייז־פּראָדוקטן. (זאָל ביי דער געלעגנהייט דערמאָנט ווערן, אַז פאַר דער מלחמה האָט אין דעם הויז געוווינט בערל כוואַדיוק, אַ ליטווישער ייד, פון פאַך אַ שמיד, שפּעטער געווען שמש אין בית־המדרש און שול־קלאַפּער, וועלכן מ׳האָט געהאַלטן פאַר אַ ל״וניק).

דאָס הויז אויף דער גענשע גאַס (אברהמעלע גאָלדפעלדס הויז), ווו אויפן ערשטן שטאָק איז געווען דאָס זיצאָרט פון דער יידישער קאָמענדאַנטור און אין פּאַרטער: דאָס לאַגער־ביוראָ, דענטיסט, צאָן־טעכניק און די יידישע אָרדענונגס־דינסט.

נחמיהלע צעסלערס הויז (ראָג גענשע און בוזש־ניטשנע), ווו עס האָבן געוווינט דער לאַגער־קאָמענדאַנט אַלאָיזי גרעגער (אויפן ערשטן שטאָק), די אַנדערע ס.ס.־לייט און אוקראַינער (אין פּאַרטער).

דאָס הויז פון יעקיל גרינוואַלד. אין פּאַרטער האָבן זיך געפונען די קראַנקן־שטובע און די בעקעריי און אויפן שטאָק — דער מקום ללון פאַר די טישלער־מייסטער און אַנדערע, בעסערע פאַכלייט.

שפּעטער האָט מען צוגעבויט צוויי באַראַקן: אויף דעם פּלאַץ פון הערש מלמד און יעקב ווינער, אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען דער שלאָפצימער פאַר די פרויען און מעבל־מאַגאַזין; אויפן פּלאַץ פון ישראל עֶנדער און אברהמלע מלמד, ווו עס האָבן זיך געפונען דער צווייטער מעבל־מאַגאַזין און אַ קליין שלאָפ־צימער פאַר מענער.

*

אין דער ערשטער צייט איז דער שטאָט־לאַגער געווען אַן אָפּטיילונג פון לאַגער אין בודזין. די ממשלה איבערן לאַגער האָבן דעמאָלט געהאַט דער ס.ס.־מאַן פייקס און די יידישע קריגס־געפאַנגענע פון בודזין. דאָס האָט געדויערט אַ קורצע צייט. שפּעטער האָט דער שטאָט־לאַגער באַקומען זעלבשטענדיקע אַדמיניסטראַטיווע רעכט אונטערן נאָמען: אַרבעטסלאַגער ביים גרופּנפירער פון ס.ס. און פּאָליציי אין לובלין. אין די שפּעטערדיקע צייטן איז אַלס טייל פון לאַגער אין קראַשניק אויך פאַרעכנט געוואָרן די גרופּע יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביים בויען די בענזין־סטאַציע „סקרענט" (וויראַזש), ווייל זי האָט זיך געפונען ביים אָפּנויג פונעם וועג צו דער באַן־סטאַציע.

קאָמענדאַנט פון לאַגער איז געווען ר.ר.־אונטער־שארפירער אַלאָיזי גרעגער, יידישער קאָמענדאַנט — כסה קאַווא. אויפזיכט איבערן לאַגער (מצד דעם גרופּנ־פירער) האָט געהאַט דער שטורעמפירער אולריך פון לובלין (שפּעטער — אָפּפערמאַן).

די צאָל אסירים אין לאַגער איז בהדרגה פאַרגרע־סערט געוואָרן. מען האָט געברענגט יחידים פון אַר־בעטס־לאַגער אין בודזין, ווו די באַדינגונגען זענען געווען זייער שווערע. איבער אַ צענדליק יידן האָט מען געברענגט פון בעלזשיץ, נאָך דער אכזריותדיקער ליק־ווידאַציע פון די דאָרטיקע יידן אין פרילינג 1943. געווען אויך פאַלן, אַז מען האָט געברענגט פון אַנדערע לאַגערן פאַכמענער־ספּעציאַליסטן: פון אַרבעטס־לאַגער אין דעמבלין — צוויי טישלער, די ברידער רובינשטיין און אַ סלאָוואַקישן ייד מיטן נאָמען מאַנדעל; פון בודזין — אַ גרופּע וואַרשעווער יידן, נאָכן ליקווידירן דעם געטאָ־אויפשטאַנד אין וואַרשע. מ'האָט אויך אַר־בערגעשיקט איינצלנע אסירים פון שטאָט־לאַגער קיין בודזין אַלס שטראָף־אַקט בנוגע די, וועלכע זענען באַ־גאַנגען חטאים.

אין דער ערשטער צייט איז דער לאַגער באַשטאַנען פון בלויז מענער. שפּעטער האָט מען דערלויבט צו ברענגען אויך פרויען. בסך־הכל זענען געווען איבער צוואַנציק פרויען, באַשעפטיקט על פי רוב ביים וואַשן און פאַריכטן די וועש פון די אסירים.

*

אין מאַי 1943 האָט דער קאָמענדאַנט גרעגער דער־לויבט די אסירים אַריינצוברענגען אין לאַגער זייערע נאָענטע (פרויען און קינדער), וועלכע האָבן זיך נאָך געפונען מחוץ דעם לאַגער. ער איז דערפאַר גוט באַ־לוינט געוואָרן. פון דעמאָלט אָן האָבן זיך לעגאַל געפו־נען אין לאַגער עטלעכע קינדער (אַ טייל פון זיי זענען פון פריער געווען פאַרשטעקט אין די לאַגער־בנינים). אויף די פרימאָרגן־און אוונט־אַפּעלן איז אויף אַ באַזונ־דער אָרט געשטאַנען דאָס גרופּקעלע קינדער און איינער פון זיי האָט סאַלוטירט און געמאָלדן די צאָל. דאָס בילד איז געווען גראָטעסק און טרויעריק.

*

דער לאַגער האָט עקזיסטירט ביז דעם 22טן יולי 1944. דעמאָלט האָט די צאָל אסירים באַטראָפן בערך 300 מאַן (צוזאַמען מיט די אסירים פון „סקרענט").

במשך דער צייט, וואָס דער לאַגער האָט עקזיס־טירט, זענען פאָרגעקומען צוויי פאַלן, אַז דער קאָמענ־דאַנט גרעגער האָט בכבודו ובעצמו דערמאָרדעט צוויי יידן, כמעט אויף די אויגן פון די אסירים.

אין לאַגער האָבן זיך דעמאָלט געפונען צוויי פערד מיט אַ וואָגן, מיט וועלכע עס האָט זיך פאַרנומען דער ייד פון בעלזשיץ משה גראַף. אַ געוויסן טאָג האָט גרע־גער פון אַ פּיסטאָלעט צו אים געשאָסן אין קאָפּ אַריין. ער האָט נאָך געלעבט און געבעטן הילף, האָט גרעגער צוגעשיקט אַן אוקראַינער, וועלכער האָט אים צוגעשאָסן פון דער ביקס.

— זיינע אויגן זענען מיר נישט געפעלן — זאָל זיך האָבן גרעגער שפּעטער אויסגעדרוקט.

*

אונדזער לאַגער האָט אין דער ערשטער צייט אָנ־געהאַלטן פאַרבינדונגען מיטן לאַגער אין בודזין. קעגנ־

זייטיקע באַזוכן זענען געווען אַן אָפּטע דערשיינונג. צוליב זיינע פונקציעס, וועלכע ער האָט אויסגעפירט פאַרן לאַגער אין בודזין האָט משה שיף געהאַט די מעגלעכקייט צו קומען אין שטאָט און איז געווען אַן אָפּטער באַזוכער אין שטאָט־לאַגער. די דאָזיקע באַזוכן האָבן אָבער נישט נושא־חן געווען אין די אויגן פון גרעגערן און ער האָט באַפוילן אים אין לאַגער נישט אַריינלאָזן. באַמערקנדיק איין מאָל שיפן פון באַלקאָן, ווי ער שפּאַצירט נישט ווייט פון לאַגער, האָט ער צו אים געשאָסן פון פּיסטאָלעט. גרעגער האָט באַפוילן אַריינצוטראָגן שיפן אין אַ גוססדיקן צושטאַנד אין לאַגער און געהייסן דעם דאָקטאָר שאַפּיראָ זאָגן, אַז ער איז געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק.

מען האָט דערציילט, אַז צוליב דעם איז אויסגעבראָכן אַ סיכסוך צווישן גרעגערן און דעם קאָמענדאַנט פון בודזין, פייקס, וועלכער זאָל האָבן געזאָגט: „אַז דו וועסט שיסן מיינע יידן, וועל איך שיסן דיינע"...

פאַרשטייט זיך, אַז צוליב דערשיסן אַ ייד, איז צו קיין שפיכות־דמים צווישן די צוויי רוצחים נישט געקומען.

*

פרילינג 1943 איז אַנטלאָפן פון לאַגער לייבעלע פוטערמאַן. ער איז אַוועק קיין סאַנדאָמיעזש, וווּ עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט זיין פרוי און קינד. וועגן דעם האָט זיך דערוווּסט דער אויפזעער פון לאַגער, אולריך פון לובלין, ווען ער איז געווען אויף זיין וועכנטלעכן באַזוך. אויף זיין באַפעל האָט מען איינגעזעצט אין לאַגער־אַרעסט דריי אסירים, וועלכע האָבן געזאָלט דערשאָסן ווערן, אין פאַל מען וועט נישט צוריק ברענגען לייבעלע פוטערמאַן.

בכדי צו ראַטעווען די דריי ערובניקעס, האָט די יידישע קאָמענדאַנטור אויסגעגעבן, וווּ פוטערמאַן איז אַנטלאָפן. (מען דאַרף דאָ צוגעבן, אַז פוטערמאַן איז אַנטלאָפן מיטן וויסן פון יידישן קאָמענדאַנט, ער איז געווען זיין קרוב). אולריך, אין דער באַגלייטונג פון דער יידישער אָרדענונגס־דינסט, איז אים נאָכגעפאָרן און געכאַפּט אויפן וועג.

ער האָט צוריק געברענגט זיינע מלבושים...

מען האָט געמאַכט אַן אָפּעל פון די אסירים און אולריך האָט געוואָרנט, אַז אויב עס וועט זיך איבער־חזרן אַ פאַל פון אַנטלויפן פון לאַגער, וועט ער אַלע העפטלינגע איבערפירן אין מאַידאַנעק.

ג.

מען האָט געברענגט אין לאַגער אַ יונגערמאַן פון קאָריוו, חיים ווורמאַן, אַן עלעקטריקער און ראַדיאָ־מעכאַניקער. אַ דאַנק אים איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ וואַרשטאַט צו פאַריכטן ראַדיאָ־אַפּאַראַטן פאַר די דייטשן. ער האָט בכיוון אָנגעגעבן לענגערע טערמינען אויף אָפּצונעמען די אַפּאַראַטן, בכדי ער זאָל האָבן די מעגלעכקייט פון די רעמאָנטירטע אַפּאַראַטן אויפצו־נעמען אויסלענדישע ראַדיאָ־אווידיציעס. ער האָט אָבער פון די אַפּאַראַטן נישט געקאָנט געניסן, ווייל די ס.ס.־לייט און וואַכמענער זענען כסדר אַרומגעגאַנגען אין לאַגער און פאַר אַזאַ עבירה ווי הערן אויסלענדישע ראַדיאָ־אווידיציעס, האָט געדראָט טויט־שטראָף. ער האָט פון איבעריקע ראַדיאָ־טיילן צונויפגעשטעלט אַן אַפּאַ־ראָט מיט אויערן־הערערס. אין די אָוונט־שעהן פלעגט ער טאַקע אויפנעמען ידיעות פון אויסלאַנד. בייטאָג איז דאָס אַפּאַראַטל געווען באַהאַלטן אין זיין בעטל. צו דעם צוועק האָט מען אים צוגעטיילט אַ בעטל אין דער הייך.

שפּעטער איז דער ענין געלייזט געוואָרן אויף אַ צווייטן אופן: געווען ביי אונדז אַ וואַכמאַן, דער רוס איוואַן קאַסיאַן, געשטאַמט פון נאָוואָסיבירסק, געוו. יונגער לייטענאַנט אין דער רויטער אַרמיי. אַ הויכ־געוואוקסיקער און שיינער יונגערמאַן. אַ שווייגער, זעלטן ווען מיט עמיצן געשמועסט. נאָר יידישע יאָטן האָבן זיך מיט אים „דערעדט". אין אַן עת־צרה האָט ער שטענדיק אַרויסגעהאָלפן מיט אַן עצה. ער האָט זיך פאַרענטפערט, אַז ר'איז אַריינגעטרעטן אין דער אַר־קראַינישער פאָרמאַציע „ס.ס.־גאַליציען", בכדי אויסצו־מיידן דעם טויט.

האָט קאַסיאַן געהאַט דינסט ביינאַכט, איז חיים ווורמאַן געזעסן אין זיין וואַרשטאַטל ביי אַ פול־לאָמ־פּיקן אַפּאַראַט און דייטלעך געהערט מאָסקווע און לאָנ־דאָן. קאַסיאַן האָט געהאַלטן וואַך פאַרן בית־המדרש (דאָרט האָט אין פאַליש זיך געפונען דער ראַדיאָ־וואַרשטאַט) און אין דער נאַכט־שטילקייט זיך צוגע־הערט, צי עס דערנענטערט זיך נישט אַן אומגעוווּנטשטע־נער פערזאָן. (גרעגער פלעגט מאַכן פון צייט צו צייט אַזעלכע נאַכט־אינספּעקציעס, בפרט ווען ער פלעגט אַהיים קומען שפּעט פון אַ הוליאַנקע). געווען אויך פאַלן, אַז קאַסיאַן גופא איז געזעסן ביים אַפּאַראַט און געהערט מאָסקווע — און יידן האָבן אַכטונג געגעבן, עס זאָל נישט געשען קיין מכשול.

*

מיר האָט איבערגעגעבן יצחק ראָזנבוש:

שוין אין דיווינטער־חדשים 1942/43 (ד.ה., איידער וורמאַן איז געקומען אין לאַגער) האָבן די פּאַרטיזאַנער — טרעפנדיק אים און יחיאל־אַלטער ראַלניק אין שטאָט — געגעבן אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט פאַרן לאַגער. געבּרענגט אין לאַגער האָט אים טאַקע יצחק ראָזנבוש, צוזאַמען מיט די שפּייז־פּראָדוקטן. ער האָט אים אינסטאַלירט אין קעלער פון אברהמלע גאָלדפעלדס הויז, וואָס האָט געדינט אַלס אַרעסט און דערנאָך אַלס מאַגאַזין פון קאַרטאָפל. ראַדיאָ־אוידיציעס האָט ער געהערט צוזאַמען מיט קאַסיאַן. שפּעטער האָט מען געמוזט דעם אַפּאַראַט ליקווידירן, ווייל צו פיל מענטשן האָבן פון אים געוווּסט.

*

ווען מען האָט אַרויסגעפירט דעם לאַגער אויף מערב און אַ גרופּע יידן זענען אויפן וועג אַנטלאָפן און צוריק געקומען קיין קראַשניק — איז מיט זיי מיטגעקומען איוואַן קאַסיאַן. די מאַכט־אָרגאַנען פון דער רויטער אַרמיי האָבן אים אַרעסטירט. יידן האָבן שטאַרק אינטערווענירט — און ער איז רעהאַביליטירט געוואָרן.

ד.

די באַשפּייזונג פון לאַגער איז פון איין זייט געווען אַ שלעכטע, און פון דער צווייטער זייט — אַ פאַרהעלטניסמעסיק גוטע.

אַ שלעכטע איז געווען די באַשפּייזונג, וואָס די אסירים האָבן באַקומען פון די דייטשן (פון דער לאַגער־קוך); אַ פאַרהעלטניסמעסיק גוטע איז געווען די באַשפּייזונג, וואָס די אסירים האָבן זיך אַליין פאַרשאַפט.

די מערהייט אסירים זענען געווען איינוווינער פון קראַשניק. אַ טייל האָט מיטגעברענגט אין לאַגער אַ ביסל געלט אָדער חפצים, אַנדערע האָבן אַזעלכעס געהאַט ביי באַקאַנטע קריסטן.

אין לאַגער פלעגט מען ברענגען שפּייז דורך פאַרשידענע אומוועגן. געווען קריסטן, וואָס האָבן זיך דערמיט פאַרנומען צוליב געשעפט.

אין יעדן וואַרשטאַט האָט זיך געפונען אַ ציגל־קעכל. נאָך דער אַרבעט האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה פון קאָכן. עס האָבן זיך געשאַפן קליינע גרופּן, על פי רוב פון קרובים אָדער נאָענטע באַקאַנטע, וועלכע האָבן געקאָכט בשותפות. די מער באַמיטלטע האָבן אויסגעהאַלטן מיט עסן די אָרעמערע. כדאי צו דערמאָנען חיים אדלער, וועלכער האָט סטאַביל געגעבן צו עסן עטלעכע אָרעמע יידן, גאַנץ פרעמדע.

דאָס פּאָפּולערסטע מאַכל איז געווען קליסקעלעך מיט בעבאַלעך.

אָרעמע יידן פלעגן זיך אויך פאַרשאַפן געלט־מיטלען דורך פאַרקויפן מלבושים.

אין לאַגער פלעגט מען פון צייט צו צייט ברענגען טראַנספּאָרטן מלבושים, געבליבענע נאָך אומגעקומענע יידן אין אַנדערע לאַגערן. די מלבושים האָט מען צעטיילט צווישן די אסירים, כדי פאַרטרישן די אָפּגענוצטע ביי דער אַרבעט. אָרעמע יידן פלעגן באַקומען גרעסערע צוטיילונגען און די איבעריקע קליידער־שטיקער פלעגן זיי פאַרקויפן.

אין די מלבושים פלעגט מען געפונען פאַרשידענע קלייניקייטן, ווי טעאַטער־בילעטן וכדומה, לויט וועלכע מען האָט געקענט פעסטשטעלן פון וואָס פאַראַ לענדער זיי שטאַמען.

די לאַגער־מאַכט האָט געלייגט אַכט דערויף, אַז די אסירים זאָלן נישט זיין אָנגעטאָן אין טראַנטעס אָדער שמוציק. צום מאַרגן־אַפּעל האָט יעדער איינער געמוזט האָבן די שיך אָדער שטיוול אויסגעפּוצט מיט וואַקס.

מיט פאַרקויפן קליידער־שטיקער, האָבן זיך פאַרנומען די יידן, וועלכן פלעגן אַרבעטן אויסערן לאַגער (ביי דער געסטאַפּאָ). געווען אויך יחידי־סגולה, וועלכע האָבן געהאַט די מעגלעכקייט אַרויסצוגיין אין שטאָט. אַזעלכע פלעגן פאַרלאָזן דעם לאַגער אין באַגלייטונג פון אַ וואַכמאַן. אָפּיציעל האָט עס געהייסן, בכדי עפּעס צו דערליידיקן פאַרן לאַגער.

דאָס קאָכן עסן אין די וואַרשטאַטן איז אָפיציעל געווען פאַרבאָטן. פון צייט צו צייט פלעגט גרעגער אריינפאַלן אין די וואַרשטאַטן און אויב ער האָט אָנגעטראָפן אַז מען קאָכט, האָט ער געשריגן. מען פלעגט באַשטימען פּיקעטן. אַמבעסטן האָבן עס געמאַכט די קינדער. אַז מ׳האָט באַמערקט גרעגערן (אָדער אַן צווייטן ס.ס.־מאַן) אַרומשפּאַצירן אויפן הויף פון לאַגער, האָט מען געגעבן „בינק" (געשריגן „זעקס") פון וואַרשטאַט צו וואַרשטאַט — און דאָס קאָכן צייטווייליק אָפּגעשטעלט.

אויף פסח האָט מען געבאַקן מצות. געווען פרומע יידן, וועלכע האָבן במשך אַכט טעג פסח נישט געגעסן קיין חמץ.

ה.

אין יאנואַר 1943 האָט מען אויפֿן באַפעל פון שטורמפירער אולריך „אויסגעבאָרגט" פון אונדזער לאַגער צען אסירים און זיי איבערגעשיקט קיין טאָמאַשוו־לובעלסקי, ווו זיי האָבן באַדאַרפט דורכפירן רעמאָנטן אין בנינים, וועלכע זענען געווען פאַרנומען דורך דער ס.ס. מען האָט אויסגעקליבן די פאָלגנדע פאַכלייט: שמואל בראַנד (מויערער), שמעון זילבערפיין, משה פאַרצעלאַן, יודקעוויטש, יעקיל בעקערס איידעם, שבח טשיזמעס איידעם, (אַלע פינף שטובן־מאַלער), צדוק הערשענהאָרן און איינעם אַ וואַרשעווער (עלעקטריקער), שוואַרץ (שלאָסער) און אַ זאַקליקאָווער (טישלער).

„אויסגעבאָרגט" האָט מען זיי אויף פיר וואָכן, אָבער צוריק געקומען איז נאָר שמואל בראַנד, ערשט אין חודש אויגוסט.

אויפֿן אָרט האָבן זיך די יידן דערוווּסט, אַז די ס.ס.־לייט פאַר וועלכע מען האָט זיי אַרויסגעפאָדערט, זענען די וואָס פירן אָן מיטן פאַרניכטונגס־לאַגער אין בעלזשעץ (עטלעכע קילאָמעטער פון טאָמאַשוו).

עס דערציילט שמואל בראַנד:

אין חודש מאַי האָבן די דייטשן אויף אַ בעסטיאַלישן אופן דערמאָרדעט דעם שלאָסער שוואַרץ. דריי ס.ס.־לייט האָבן אים אַזוי לאַנג געשלאָגן מיט שטיקער האָלץ, ביז ער איז געבליבן טויט אויפֿן אָרט.

שוואַרץ האָט געשטאַמט פון ווין. די דייטשן האָבן אים געמאַכט פאַר אַן אויפזעער פון זייערע וווינונגען. אַ געוויסן טאָג האָבן זיי ביי אים דורכגעפירט אַ פערזענלעכע רעוויזיע און געפונען געגנבעטע פּאַפּיראָסן. זיי האָבן אים תיכף אומגעברענגט.

אין דער אמתן איז נאָך פון פריער געווען באַשטימט אים צו ליקווידירן. מיט עטלעכע טעג פריער האָט ער באַקומען אַ באַפעל אויסצוגראָבן אַ גרוב, אין וועלכן מען האָט אים טאַקע שפּעטער קובר געווען. שפּעטער האָט מען זיך דערוווּסט, אַז צווישן אַנדערע חטאים, האָבן די דייטשן אים באַשולדיקט אין הערן אויסלענדישע ראַדיאָ־אוידיציעס, ווען זיי האָבן זיך געפונען מחוץ זייערע וווינונגען.

*

שמואל בראַנד איז צוריק געקומען אין לאַגער בהסכם מיטן פאַרלאַנג פון שטורמפירער אולריך. אין לאַגער איז דעמאָלט געווען שטאַרק נויטיק אַ מויערער. די איבערגעבליבענע אַכט „אויסגעבאָרגטע" יידן זענען מער נישט געקומען.

ו.

דער שטורמפירער אולריך פלעגט באַזוכן דעם לאַגער איין מאָל אין דער וואָך, על פי רוב יעדן מיטוואָך. ער איז אָפט געקומען אין באַגלייטונג פון זיינע קאַמעראַדן וועלכע זענען שטענדיק אַוועק געפאָרן אָנגעשטאָפּט מיט מתנות.

אין דער דריטער דעקאַדע פון חודש אַפּריל 1943, האָט זיך אולריך אין לאַגער נישט באַוויזן. ערשט אין חודש מאַי איז ער געקומען און צונויפגערופן אַן אַפּעל פון אַלע אסירים. ער האָט אונדז פאַרזיכערט (נישט דאָס ערשטע און נישט דאָס לעצטע מאָל), אַז מיר וועלן אין לאַגער די קריג איבערלעבן, מיר דאַרפן נאָר רויִק אַרבעטן א.א.וו.

וועגן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ האָט אולריך מיט איין וואָרט נישט דערמאָנט, אָבער מיר אַלע האָבן פאַרשטאַנען די סיבה, וועלכע האָט גורם געווען צוזאַמענצורופן אַ ספּעציעלן אַפּעל און האַלטן פאַר אונדז די דרשה. וועגן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ זענען מיר געווען אינפאָרמירט פון דרויסנדיקע קוועלן.

ז.

מען האָט געברענגט קיין בודזין עטלעכע טויזנט יידן פון וואַרשעווער געטאָ. גרעגער און קאַוואַ זענען דאָרט צוגעפאָרן און געברענגט אין אונדזער לאַגער 27 מאַן, וועלכע האָבן זיך אָנגעגעבן אַלס טישלער.

די מענטשן זענען נישט געווען איינגעבראָכן, נאָר גרייט ווייטער צו קעמפן. מיר פלעגן מיט יראת־הכבוד אויסהערן זייערע שילדערונגען פון די קאַמפן אין וואַרשעווער געטאָ. די דערציילונגען האָבן אַריינגעברענגט אויפמונטערונג אין דעם מאָנאָטאָנעם לאַגער־לעבן. זיי פלעגן אויספילן אַלע פרייע שעהן פון אַרבעט. מיר האָבן געוואָלט וויסן וואָס מער פּרטים.

די אימפּולסיוויקייט און קאַמפּסגרייטקייט פון די וואַרשעווער יידן האָט אַרויסגערופן אומרו ביי דער יידישער קאָמענדאַנטור פון לאַגער, וועלכע האָט נישט געגלויבט, אַז זיי וועלן רויִק איינזיצן אין לאַגער.

אונטערן אויסרייד, אַז זיי זענען נישט קיין גוטע פאַכלייט, האָט מען אַ טייל (די קאַמפּעריש געשטימטע) צוריק געשיקט קיין בודזין, ווי אויך אויף אַן אַרבעטס־פּלאַץ אין לובלין.

ח.

צווישן די יידן וועלכע, מען האָט געברענגט קיין בידזין נאָכן ליקווידירן דעם אויפשטאַנד אין וואַרשע־ווער געטאָ, האָבן זיך געפונען אַ ריי וואַרשעווער כלל־טוער, ווי: ליפּע בלאָך, דירעקטאָר פון קרן־קיימת לישראל; ד״ר וודאָווינסקי, דער פירער פון די רעוויזיאָניסטן; הרב שטאָקהאַמער, רעדאַקטאָר פון אגודהשן „טאָגבלאַט״; הרב דוד שאַפּירא און אַנדערע.

ליפּע בלאָך האָט מען פון בודזין געברענגט צו אונדז אין לאַגער. ער האָט געאַרבעט אין ביוראָ אַלס געהילף פון בוכהאַלטער.

דאָס ברענגען יחידים־פּערזענלעכקייטן פון בודזין איז שוין געווען אַקטועל פון אַ לענגערער צייט, כמעט פון דעם מאָמענט, זייט מען האָט געברענגט קיין בודזין די יידן פון וואַרשעווער געטאָ. מיט דעם ענין האָט זיך באַזונדערס פאַראינטערעסירט חיים פּאַפּאָווסקי, אַ לינקער פּועלי־ציוניסט, וועלכע איז געקומען צו אונדז אַלס טישלער מיט דער גרופּע פון וואַרשעווער געטאָ. קלאַנגען האָבן קורסירט, אַז אין דעם ענין איז געווען פאַראינטערעסירט די יידישע אַגענץ.

מען האָט אויך דערציילט, אַז וועגן דעם איז געקומען אין לאַגער אַ בלאָנדע פרויילין אין באַגלייטונג פון אַ מאַן, אין אַ מונדיר פון אַ באַן־באַאַמטן. (עס איז נויטיק אויף דעם אָרט אויפצוקלערן, אַז אין לאַגער האָט מען אָנגענומען באַשטעלונגען אויך פון פריוואַטע פּערזאָנען און יעדער נישט־ייד האָט געהאַט די מעגלעכקייט אריינצוקומען אין ביוראָ, ווו מען האָט אָנגענומען די באַשטעלונגען).

חיים פּאַפּאָווסקי איז וועגן דעם געפאָרן עטלעכע מאָל קיין בודזין און געפירט דאָרט אונטערהאַנדלונגען. פאַר וואָס עס האָט זיך פאַרענדיקט בלויז מיט ברענגען ליפּע בלאָך — איז מיר נישט קלאָר. מעגלעך, אַז פאַר מער פּערזאָנען איז ביי אונדז קיין פּלאַץ נישט געווען און אַז בלאָך איז פאַר די אויפטראַג־געבער געווען די וויכטיקסטע פּערזאָן.

שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די איינציקע פּערזאָן האָט מען אויך נישט געקענט אַרויס נעמען פון אונדזער לאַגער, ווו עס האָט זיך געפונען אַ פאַר־העלטנישמעסיק קליינע צאָל מענטשן, וועלכע מען האָט געציילט צוויי מאָל אין טאָג — אויף די פרימאָרגן־און אוונט־אַפּעלן. אַ סברא, אַז פון בודזין וואָלט מען גיכער געקענט אַרויסגנבענען עמעצן, ווייל דאָרט האָבן זיך געפונען בערך דריי טויזנט יידן און אויב איינער איז פאַרלוירן געגאַנגען, האָט די יידישע קאָמענדאַנטור געהאַט אין רעזערוו אַ צווייטן. דאָס זענען געווען יידן, אַנטלאָפענע פון דער אַרישער זייט, ווייל זיי האָבן שוין נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט ווייטער זיך אויסבאַהאַלטן. זיי פלעגן זיך אַריינגנבענען אין די רייען פון די צוריקגייענדיקע אסירים פון דער אַרבעט אויסערן לאַגער.

ליפּע בלאָך איז אומגעקומען אויפן וועג, ווען מען האָט געפירט די אסירים אויף מערב, נאָך דער ליקווידאַציע פון לאַגער.

ט.

אין 1943, אין אַ בריוו פון קראָקע פון „יוס״ (יידישע אונטערשטיצונגס־שטעלע), אָנגעפירט דורך ד״ר מ. ווייכערט האָט זיך גערעדט וועגן שאַפן אַן אָפּטייל פון „יוס״ אין אונדזער לאַגער.

פסח קאָווא האָט געזאָלט פאָרן וועגן דעם ענין קיין קראָקע (אין באַגלייטונג פון אַן ס.ס.־מאַן). ער האָט פּלאַנירט צו שאַפן ביי אונדז אַן אָפּטייל, וואָס זאָל באַזאָרגן אויך בודזין און אַנדערע לאַגערן. צי די רייזע איז צושטאַנד געקומען — געדענק איך נישט.

די ידיעה, אַז עס עקזיסטירט נאָך אין גענעראַל־גוווערנאַמענט אַ לעגאַלע יידישע אינסטיטוציע — איז געווען פאַר אונדז אַ סענסאַציע. מען האָט דעם פאַקט שטאַרק קאָמענטירט, וואָס האָט אַריינגעבראַכט אויפהייטערונג צווישן אַ טייל אסירים.

עס איז אָנגעקומען פון „יוס״ אַ טראַנספּאָרט מעדיקאַמענטן און אויסלענדישע שפּייז־אַרטיקלען, על פי רוב פּרוכטן־קאָנסערוון (פּאָרטוגעזישע).

איך געדענק נישט, אַז מען זאָל געווען טיילן די שפּייז־אַרטיקלען צווישן די אסירים. מעגלעך, אַז יחידי־סגולה (די אַזוי גערופענע שבט לוי) האָבן יאָ געגעסן פון זיי.

גרעסערע קוואַנטומס פון מעדיקאַמענטן האָט מען אַרויסגעגעבן די פּאַרטיזאַנער, מיט וועלכן דער לאַגער האָט אָנגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט.

אין טאָג ווען מען האָט אַרויסגעפירט די אסירים פון לאַגער (בעת דער ליקווידאַציע), האָט מען געעפנט די טויערן פון מאַגאַזין און יעדער איינער האָט געקאָנט מיטנעמען צידה לדרך, וויפל זיין האַרץ האָט געגלוסט. אָבער וויפל האָט מען דען געקענט מיטנעמען, אַז די גרעסטע טייל אַסירים האָט פּלאַנירט נישט ווייט צו מאַרשירן.

י.

מען האָט איינגעאָרדנט פאַר די אסירים אַ פאַר־ווייל־טגס־אָוונט פון געזאַנג און ספּעציעל אויף דעם אָוונט געברענגט עטלעכע יידן בעלי־נגינה פון בודזין. איינער פון זיי האָט געהייסן שלום זשורקאָווסקי, פון מינסק־מאַזאָוויעצק. ווי ער האָט דערקלערט, זאָל ער האָבן געהאַט אַ שייכות מיט די יידישע טעאַטער־קרייזן אין וואַרשע. דער אָוונט האָט אַריינגעברענגט אויפ־הייטערונג, באַזונדערס האָט אויסגענומען שלום זשור־קאָווסקי.

שפּעטער האָט מען דריי פון די דערמאָנטע בעלי־נגינה געברענגט אויף סטאַביל אין אונדזער לאַגער: שלום זשורקאָווסקי, משה קאַן פון וואַרשע און אַבראַשא אַ מוזיקער, געשפּילט אויף אַ האַרמאָשקע.

זשורקאָווסקי האָט געקאָנט אַ שלל פון פאָלקס־און טעאַטער־לידער. צוגעהאָלפן האָט אים דער קראָשניקער יהושיעלע מאַרקאָוויטש, וועלכער האָט אַ ריי יאָרן געשפּילט טעאַטער אַלס אַמאַטאָר.

אין לאַגער האָט מען אָנגעהויבן זינגען. אַלע האָבן געזונגען, יינג און אַלט. מענטשן האָבן אַזוי אַרום אויס־געדריקט זייער ווייטיק און בענקעניש, זייער צער צום פאַרלוירענעם און חרובן לעבן און זייער באַגער צו אַ ניי לעבן.

שלום זשורקאָווסקי האָט אָרגאַניזירט אַן אַמאַטאָ־רישע טעאַטער־טרופּע. עס זענען פאָרגעקומען פּרובן. אויף די גענעראַל־פּרובן האָט מען איינגעלאַדן זייטיקע פּערזאָנען אַלס מבינים. מען האָט געשפּילט צוויי פּיעסן: „דאָס גרויסע געווינס" פון שלום עליכם און „דער זינגער פון זיין טרויער" פון אָסיפּ דימאָוו. מען האָט אויך געשטעלט צוויי רעווי־פאָרשטעלונגען, וועל־כע דער אמאַטאָרן־קרייז האָט געשפּילט אויף פאַר די אסירים ביים „סקרענט".

די טעקסטן פון די פּיעסן און רעווי־פאָרשטעלונגען האָט שלום זשורקאָווסקי צוזאַמענגעשטעלט פון זכרון.

צום אַמאַטאָרן־קרייז האָבן געהערט: שלום זשור־קאָווסקי, משה קאַן, יוסף ראָזענעל, יהושע מאַרקאָוויטש, ראָזען (פון וואַרשע), נחום ראָזענעל, טעמע קאַס, דבורישעלע ראָזענבוש, עובדיה וויזענבערג (געשפּילט אויף פּידל) און אברשא (געשפּילט אויף אקאָרדיאָן) און אַנדערע.

*

צו די פאָרשטעלונגען פלעגן קומען אויך די ס.ס.־לייט פון לאַגער, און דורך זיי איינגעלאַדענע קאַמעראַדן.

זומער 1943 איז פון לאַגער אין פּאָניאַטאָווו געקומען צו אונדז אויף אַ באַזוך דער געוועזענער קראָשניקער תושב שמואל ערליכמאַן. דער ציל פון דעם באַזוך און אין וועמענס באַגלייטונג, געדענק איך נישט. וואָר־שיינלעך וועגן בויען אַ מאַגאַזין אין אונדזער לאַגער. ער האָט דערציילט, אַז ער אַרבעט אין דער בוי־אָפּטיילונג פון לאַגער אין פּאָניאַטאָווו און אַז זיי באַאַר־בעטן איצט פּראָיעקטן וועגן פאַנאַדערבויען דעם לאַגער, וואָס באַדאַרף דויערן זעקס יאָר.

ער איז געווען אין אַ נישט שלעכטער שטימונג...

*

זומער 1943 האָט באַזוכט אונדזער לאַגער דער גרופּנפירער פון ס.ס. און פּאָליציי פון לובלינער דיסט־ריקט. פאַר זיין קומען האָט מען געמאַכט גענעראַל־אָרדענונג אין לאַגער. בעתן ווייל פון געג. שפּאָרענ־בערג אין לאַגער, האָט קיינער פון די אסירים נישט געטאָרט צוגיין צו קיין פענצטער.

שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דעמאָלט איז דעצידירט געוואָרן דער גורל פון די יידן אין קראָש־ניקער לאַגער, דאָס הייסט, צי מען זאָל נאָך איבער־לאָזן, אָדער אומברענגען צוגלייך מיט די יידן אין אַנדערע לאַגערן אין לובלינער דיסטריקט, וועלכע מען האָט ליקווידירט אין חודש נאָוועמבער 1943.

נאָך דער באַפרייונג, איז גענעראַל שפּאָרענבערג געמשפּט געוואָרן דורך דעם פּוילישן געריכט אין לובלין. ער האָט באַקומען טויט־שטראָף. געוו. אסירים פון אונדזער לאַגער זענען אַרויסגעטרעטן אויפן פּראָצעס אַלס עדות.

יב

די ערשטע טעג פון נאָוועמבער 1943. גרעגער און אַנדערע ס.ס.־לייט זענען פאַרשוואונדן פון לאַגער, גע־בליבן איז בלויז דער „קאָמענדאַנט", אַן ס.ס.־מאַן מיט אַ רויטע גולע אויפן קאָרק. פון דרויסן האָבן נ׳יר ידיעות, אַז ס׳איז געשען עפּעס שרעקלעכס. מען האָט ליקווידירט אַלע יידן אין די לאַגערן און אויף די אַרבעטס־פּלעצער אין לובלין. מען האָט ליקווידירט די לאַגערן אין טראַווו־ניק און פּאָניאַטאָווו. מ׳האָט אומגעברענגט 500 יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין אַ שטיינהאָקעריי אין ראַכוווו (דאָס זענען געווען די רעשטלעך יידן פון אַנאַפּאָל). יעדן עקבערט די פראַגע: „וואָס וועט זיין מיט אונדז?"

אולריך און גרעגער האָבן זיך באַוויזן אין לאַגער. מען האָט גערופן אַן אַפּעל. ווידער אַ דרשה, אַז מ׳יר זאָלן

זיין רויק, נאָרמאַל אַרבעטן. אונדז דראָט גאָרנישט. „יענע" זענען געווען באַנדיטן.

די דרשה האָט נישט געמאַכט קיין שום איינדרוק. די שטימונג איז געווען אַ געדריקטע.

מיר האָבן געוווּסט פון כמעט אַלע לאַגערן און אַרבעטס־פּלעצער אין לובלינער דיסטריקט. מיר פלעגן ספּאָראַדיש באַקומען וועגן זיי ידיעות דורך פאַרשידענע געלעגנהייטן. איז עמיצער געפאָרן קיין לובלין (צב"ש — אַ מייסטער פון דער סטאָלעריי נאָך מאַטעריאַלן), פלעגט ער זיך באַמיען צו ברענגען וואָס מער נייעס וועגן אַנדערע יידן. איצט איז אַלץ ליקווידירט געוואָרן. אין לובלינער דיסטריקט זענען געבליבן בלויז דריי יידן־לאַגערן: בודזין, קראַשניק און דעמבלין. ווען קומט די ריי אויף די רעשטלעך? פעסימיזם האָט באַהערשט אַלעמען. מען נוצט אויס יעדע פאַרבינדונג מיטן דרויסן אויף צו פאַרשאַפן זיך באַהעלטענישן ביי קריסטן. מען זאָגט, אַז פסח קאַווא האָט שוין זיין גאַנץ פאַרמעגן אין דרויסן. „אַפילו שטעקשיך אויך" — וויצלט מען זיך.

אַרויס אַ קלאַנג, אַז מען פאַרלאַנגט אַרויסצוגעבן ליפּע בלאָך, פאַר וועמען עס איז שוין אָנגעגרייט אַ מקום מקלט און אַז מענטשן נאָענטע צו דער יידישער קאָמענדאַנטור שטעלן אַ באַדינג, אַז מען זאָל אויך זיי מיטנעמען. דאָס האָט פאַרגרעסערט די בהלה ביי די פשוטע מענטשן. ווען די גדולים אַוועק, קאָן דאָס ברענגען צום ליקווידירן דעם לאַגער און אפשר צום אומברענגען די רעשט אסירים. במשך עטלעכע נעכט האָבן די שוואַרצע ארבעטער געהיטן דאָס הויז, ווו עס האָבן געוווינט דער קאָמענדאַנט פסח קאַווא און זיינע מקורבים.

אָן אומגליק אויפן לאַגער איז געקומען, אָבער פון אַ גאַנץ אַנדערער ריכטונג...

יג.

שוין אַ לענגערע צייט ווי די מענטשן פון לאַגער האָבן אָנגעהאַלטן קאָנטאַקטן מיט אַ פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל. די פּאַרטיזאַנער האָבן צוגעשטעלט עטלעכע רעוואָלווערן. מיר האָבן זיי געגעבן מלבושים און מעדיקאַמענטן. מען האָט זיי אויך געגעבן טיילן פון ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, וועלכע עס האָט פון זיין ראַדיאָ־וואַרשטאַט צוגעגרייט חיים ווורמאַן.

נאָך דער ליקווידאַציע פון די יידן־לאַגערן אין חודש נאָוועמבער, האָט די גרופּע געהאַלטן, אַז ס'איז געקומען די צייט צו אַנטלויפן פון לאַגער און קעמפן אין די רייען פון די פּאַרטיזאַנער.

אָנגעפירט מיט דער גרופּע האָבן: חיים ווורמאַן, פאַלעק בראַנער, שמאַי שטיינגאַס, לייבעלע שמוקלער, יהושע מאַרקעוויטש און אַנדערע.

מען האָט אַרויסגעשיקט לייבעלע שמוקלער קיין זשעטשיצא צו די פּאַרטיזאַנער, בכדי אַדומצורעדן דעם אופן פון אויפנעמען די אַסירים. געווען אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן אָנגעוויזן די אויסזיכטלאָזיקייט פאַרן גרעסטן טייל אסירים צו ראַטעווען זיך אויסערן לאַגער, בפרט פאַר עלטערע מענטשן און קינדער.

עס זענען דעמאָלט פאָרגעקומען אין לאַגער ליידנשאַפטלעכע ויכוחים צווישן די אָנהענגער פון ביידע גרופּן.

*

די בוראָ־אַרבעטער פייגעלע טוואַרדאָגורא און פעליקס שטיינהויער (אַ ווינער ייד) פלעגן דערליידיקן די געשעפטס־קאָרעספּאָנדענץ. דאַקעגן איז זיי נישט געווען דערלויבט צו לייענען די קאָרעספּאָנדענץ מיט דער צושריפט „געהיים".

אין חודש נאָוועמבער 1943 האָבן זיי ביידע געזוכט מיטלען „אַריינצוקוקן" אין דער געהיימער קאָרעספּאָנדענץ און אַזוי אַרום זיך דערוויסן, וואָס פאַראַ פּלענער די דייטשן האָבן לגבי אונדזער לאַגער. פעליקס שטיינהויער איז דערגאַנגען דעם סוד פון עפענען דעם שרייב־טיש. זיי האָבן טאַקע געפונען אַ בריוו פון גרופּנפירער פון ס.ס. און פּאָליציי אין לובלין, אין וועלכן עס איז געווען געשריבן, אַז אין פאַל פון דערנענטערן זיך פון פראָנט, זאָל מען די אסירים איבערפירן קיין פּלאַשוּוו. דאָס האָט אַריינגעברענגט אַ געוויסע באַרויקונג.

*

געווען איז עס אין די ערשטע טעג פון אָרגאַניזירן דעם לאַגער, אין הערבסט 1942. די פאַרצוימונג פון לאַגער און די שמירה איז נאָך געווען אַ שוואַכע. ס'איז נאָך נישט געווען קיין גענויע עווידענץ. דעמאָלט איז געקומען אין לאַגער פּרץ ווישניאַק און אָנגענומען באַשטעלונגען אויף „אַרישע" קענקאַרטן. אַ טייל אסירים האָבן זיך טאַקע פאַרשאַפט קענקאַרטן. אפשר וועלן זיי צונוץ קומען?!

דער יידישער קאָמענדאַנט פון לאַגער האָט אָבער פאַרלאַנגט, אַז מען זאָל די דאָקומענטן אים געבן צו באַהאַלטן. אויב עס וועט נויטיק זיין פון זיי צו געניסן, זאָלן עס מאַכן אַלע צוזאַמען. ער האָט מאָטיווירט זיין האַנדלונג דערמיט, אַז אויב איינצלנע פערזאָנען וועלן פריי קאָנען דעצידירן וועגן אַוועקגיין פון לאַגער, קאָן

עס גורם זיין דעם טויט פון אַנדערע און אפשר די ליקווידאַציע פון גאַנצן לאַגער.

יד.

אין חודש פעברואַר 1944 האָט די געסטאַפּאָ צוגע־נומען פון לאַגער דעם בעקער שמאי גרינוואַלד און זיין כלה חנהקע און שפּעטער אויך דעם יידישן קאָמענ־דאַנט פסח קאווא מיט זיין גאַנצער משפּחה.

וואָס איז געווען די סיבה פון אַרעסט פון שמאי גרינוואַלד?

אין דער דײַטשער האַנדלס־פירמע „שמידט און להמאַן" האָט געאַרבעט אַלס בוכהאַלטער איינער יעזשי סאַוויצקי. ער האָט אויך געאַרבעט אין מאַרשטשיזנעס מיל. צו דער געסטאַפּאָ האָט מען געמסרט, אַז ער איז אַ ייד. האָט מען אים געגעבן „צינק" און ס'איז אים געלונגען צו אַנטלויפן. דער בעל־הבית פון דער וווינונג (פון פאַך אַ בעקער, גרינוואַלדס אַ באַקאַנטער), ווו סאַוויצקי האָט געוווינט, האָט בעתן פאַרהער אין דער געסטאַפּאָ זיך פאַרענטפערט, אַז סאַוויצקין האָט צוגע־טיילט די וווינונג דער קוואַטיר־אַמט און אַז ער האָט נישט געוווּסט אַז ר'איז אַ ייד. ווילנדיק אונטערשטרייכן זיין אומווילן צו אַנגאַזשירן זיך מיט יידן, האָט ער אויסגעפּלאַפּלט, אַז גרינוואַלד האָט אים געבעטן צו מאַכן אין זיין הויז פאַר אים און פאַר זיין כלה אַ באַ־העלטעניש און צוגעזאָגט צו באַצאָלן מיט גאָלד־שטיק־לעך — וואָס ער האָט אָפּגעוואָרפן. די געסטאַפּאָ האָט זיך דעמאָלט דערוווּסט, אַז אַ טייל יידן אין לאַגער האָבן צוגעגרייט „אַרישע" קענקאַרטן און אַז זיי זענען דעפּאָ־נירט ביי פסח קאווא; אַז דאָקטאָר שפּיראָס פרוי און טאָכטער געפינען זיך אויף דער אַרישער זייט אין וואַרשע; אַז לייבעלע שמוקלער האָט געווײַלט ביי די פּאַרטיזאַנער.

אַלס פּועל־יוצא פון דער מסירה האָט מען דעמאָלט דערשאָסן 34 יידן, צווישן זיי די אַלע, וועלכע האָבן געהאַט קענקאַרטן.

פון לייבעלע שמוקלער, טראָץ די עינויים וואָס מען האָט לגבי אים אָנגעווענדעט (הינט האָבן געריסן שטי־קער פון זיין לייב), האָט די געסטאַפּאָ זיך גאָרנישט דערוווּסט וועגן די פאַרבינדונגען פון לאַגער מיט די פּאַרטיזאַנער.

אויף דעם דאָקטאָר שאַפּיראָ האָבן הינט געריסן שטיקער פון לייב, אָבער ער האָט נישט אויסגעגעבן דאָס אָרט, ווו זיין פרוי און קינד האָבן זיך געפונען.

די נעמען פון די, וועלכע מען האָט דערשאָסן:

פסח קאווא, זיין זון בעריש און טאָכטער פרידא; משה האָפּערט, זיין זון ישראל און טאָכטער באַלטשע; יהושע פּוטערמאַן (קאוואס איידעם); די ברידער מאַקס, לייזער און דוד קאַמינער און זייערע דריי זין; יעקב ווייסבראָט, זיין פרוי און זון; אהרן פּערלזאָן; שלמה־לייב זיסבערג; יצחק בעק, זיין פרוי און זון; די ברידער יוסף און לייב שמוקלער; זיסקינד ראָזענבוש; שאול ערליך; ד"ר יוסף שאַפּיראָ; מענדל פיין; בעריש ערליך; ברענער; אברהמלע ראדלער; ראכווערגער (פון „סקרענט"); שמאי גרינוואַלד; חנה הירשזאָן.

פסח קאווא און זיינע נאָענטע האָט מען דערשאָסן הינטערן קריסטלעכן בית־עולם.

די אַנדערע האָט מען געבונדן איינער צום צווייטן מיט שטעכל־דראָט און דערשאָסן אין בודזין אין טאָג פון כ"ז שבט תש"ד.

נאָך פסח קאוואס טויט איז יידישער קאָמענדאַנט פון לאַגער געוואָרן דער צאָן־טעכניקער העניעק באַ־רענשטיין. יעזשי סאַוויצקי האָט די מלחמה איבער־געלעבט. נאָך דער באַפרייונג האָט ער פאַרנומען דעם אַמט פון גענעראַל־פּראָקוראָר פון דער פּוילישער פאָלקס־רעפּובליק, רעפּרעזענטירט די פּוילישע מלוכה אויפן נירנבערגער פּראָצעס.

דעם באַלעבאָס פון סאַוויצקיס וווינונג האָט די געס־טאַפּאָ אומגעבראַכט.

טו.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער ווידער אַן איבעראַשנ־דיקע ידיעה: אַנטלאָפן יחיאל־אלתר ראַלניק.

פאַרן שאַפן דעם לאַגער האָט ער געאַרבעט אין דער יידישער אָרדענונגס־דינסט (געפירט דעם סעקרעטאַר־יאַט). אין לאַגער איז ער געווען אינטענדענט. יעדן טאָג האָט ער פאַרלאָזט דעם לאַגער אין באַגלייטונג פון אַ וואַכמאַן און געמאַכט אַלערליי איינקויפן. ער האָט זיך נישט באַגרענעצט בלויז צו איינקויפונגען, נאָר אויך אָנגעהאַלטן פאַרבינדונגען מיט פאַרשידענע פּערזאָנען אין דרויסן, באַזונדערס מיט דער פרוי שמידט.

די פרוי שמידט האָט פיל געלייסטעט לטובת די אסירים אין לאַגער, אויסגעפירט פאַר זיי פאַרשידענע שליחותן, איבערפירן בריוו און געלטער צו קרובים, וועלכע האָבן זיך געפונען אויף דער אַרישער זייט, ווי אויך ברענגען פון דרויסן בריוו און קאָסטבאַרע חפצים פאַר די אסירים. דער מאַן אירער האָט זיך געפונען אין

ענגלאַנד, וווהין ער איז אַוועק מיט דער פּוילישער אַרמיי. זי האָט געוווינט אין ראַג פון פּאַדוואלנע גאַס, אין אַ באַזונדער הייזל, פון וועלכן עס איז געווען אַן אַרויסגאַנג אויף די לאַנקעס.

דעם טאָג איז ראַלניק אַרויס פון לאַגער אין באַ־גלייטונג פון אַ וואַכמאַן, אַ יוגאָסלאַווער. ראַלניק האָט אים געהייסן וואַרטן פאַר דעם הייזל פון דער פרוי שמידט. אַריינגעגאַנגען אינעווייניק, איבערגעלאָזט די טעקע מיט די דאָקומענטן פון לאַגער און מיט דער אונטערטיר אַרויס אויף די לאַנקעס.

אַלס נקמה־אַקט פאַר אַנטלויפן פון ראַלניקן האָט די געסטאַפּאָ דערשאָסן אַכט מאַן: שמחה קאַן, ניונעק קאַן, שלמה מינצבערג, יהושע נאַרדמאַן, ישראל־יעקיל ערליכזאָן, אליעזר שטיינגאַס, הערש בערמאַן, שרה גרינאַפּעל.

די געסטאַפּאָ האָט אויך צוגענומען די פרוי שמידט. זי איז מער נישט צוריק געקומען. מען האָט דערציילט אַז ווען דער יוגאָסלאַווער איז אַריין אין דער וווינונג פון פרוי שמידט, האָט ער זי געטראָפן פאַרברענען די טעקע און דאָקומענטן פון לאַגער.

דער טויט פון דער פרוי שמידט האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם צווישן די פּאָליאַקן. עס האָט זיך געלאָזט ביי זיי מערקן אַ טענדענץ אויסצומיידן צו האָבן קאָנ־טאַקטן מיט יידן.

יחיאל־אלטער ראַלניק האָט די מלחמה איבערגע־לעבט צוזאַמען מיט נאָך 15 יידן פון קראָשניק און סטרוזשא, ביי דעם פּויער שיקראָ אין דאָרף סלאָדקווו.

עטלעכע חדשים נאָך דער באַפרייונג האָט מען ראַלניקן אַרעסטירט און אַרויסגעפירט קיין קראָשניק. עד־היום איז נישט באַוווּסט, ווו ער איז אַהין געקומען. אַלע אינטערווענצן לטובת אים האָבן קיין רעזולטאַט נישט געגעבן. ער איז געוואָרן באַשולדיקט אין קאָלאָ־באָראַציע מיטן אָקופּאַנט (אַזוי האָט מען דערקלערט נחום ראָזענעל אין דער רוסישער קאָמענדאַנטור).

מען האָט געזאָגט, אַז צום אַריינטראָגן די באַשול־דיקונג קעגן אים, האָבן גורם געווען די פאָלגנדע אומ־שטענדן:

ער האָט דערפירט צום טויט פון דער פרוי שמידט;

ער האָט זיך אַנגאַזשירט צו אַרבעטן אין דער פּויליש־ער זיכערהייטס־דינסט, וואָס איז נישט געווען אויף דער האַנט דער פּוילישער רעאַקציע אין קראָשניק.

*

ביי דער געסטאַפּאָ האָט געאַרבעט אַ גרופּע אסירים. זיי זענען געווען דאָרט קאַשאַרירט. ביים גראָבן אַ קאַנאַל אונטערן פּאַרקאַן, איז אַנטלאָפן איינער פון די אסירים, שפּיעוואַק. אַלס שטראָף זענען דעמאָלט דער־שאָסן געוואָרן: אברהם עניסמאַן, דוד גאָלדפעלד און יעקב גרינער.

שפּיעוואַק האָט געקעמפט אין פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל און איבערגעלעבט די מלחמה.

יז.

די דייטשן האָבן אויף די אַפּעלן ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן (על פי רוב דעמאָלט, ווען עס איז געשען ערגעץ־ווו אַ צרה ביי יידן) דערקלערט, אַז אונדז וועט גאָרנישט פּאַסירן, אַז מיר וועלן די מלחמה איבערלעבן אין דעם לאַגער. יידן האָבן אָבער אויף קיין איין מאָמענט פאַרגעסן, אַז אונדזער גורל איז אַ געחתמטער, אַז אונדזער לעבן איז אָפּהענגיק פון וועלכן עס איז קאַפּריז פון דעם אָדער יענעם ס.ס.־גדול.

די פאַרבינדונגען מיט די פּאַרטיזאַנער האָבן ווייטער אָנגעהאַלטן.

אין חודש מערץ 1944 איז אַנטלאָפן פון לאַגער צו די פּאַרטיזאַנער אַ גרופּע פון 17 מאַן: חיים וווּרמאַן, פאַלעק בראָנער מיטן 11־יאָריקן זון הערש, צוויי ברי־דער רובינשטיין, יעקיל בוכבינדער, צוויי ברידער ערליכסטער, דאָרנפעלד, שמאי שטיינגאַס, מרדכי טוואַר־דאַגורא, לייזער מייזנער, יחזקאל איידעלשטיין, יוסף זאָנענשטערן, איינער פון די צוויי ברידער די זייגער־מאַכערס.

ווי אַזוי איז צושטאַנד געקומען דאָס אַנטלויפן?

אַ חוץ מיטן וואַכמאַן איוואַן קאָסיאַן (וועגן וועלכן איך האָב שוין אויבן געשריבן) האָבן די מיטגלידער פון דער גרופּע, וואָס האָט געפירט די אונטערערדישע טע־טיקייט, געהאַלטן „שטאַם" מיט נאָך אַ וואַכמאַן, אַן אוקראַינער פון פּוילן, בעדער. ער איז געווען פאַר־האַסט אויף די דייטשן, ווייל זיי האָבן דערמאָרדעט זיין פאָטער.

בעדער האָט זיי דערמעגלעכט, בעת ער האָט גע־האַלטן דינסט ביינאַכט, אַראָפּ צו נעמען מיט וואַקס אַ פאָרעם פון שליסל־לאָך אין אַריינפאָר־טויער. אַ דאַנק דעם האָט מען צוגעמאַכט אַ שליסל צום טויער. דאָס אַנטלויפן איז פאָרגעקומען אין אָוונט, דעמאָלט ווען דער זעלבער אוקראַינער האָט געהאַט דינסט. ער האָט זיך בכיוון דערווייטערט אַ ביסל פון טויער. געעפנט דאָס טויער האָט חיים וווּרמאַן.

צומאָרגנס האָט די געסטאַפּאָ צוגענומען פון לאַגער 19 פערזאָן: קרובים און נאָענטע פון די אַנטלאָפענע, ווי אויך אַנדערע, וועלכע האָבן ביי דעם דייטשן קאָמענ־דאַנט פון לאַגער נישט נושא־חן געווען: יהושע זיס־בערג, יוסף פוטערמאַן, מלך שאַפּיראָ (דער מורה הור־אה), שמואל גוטפריינד מיטן זון, בעריש איידעלשטיין, אברהם־יצחק בוכבינדער, אַבוש וויינבערג מיטן זון, ישראל ווורמאַן מיטן זון, איינער פון די צוויי ברידער די זייגערמאַכערס.

ישראל ווורמאַן מיטן זון האָבן נישט געהאַט קיין שום פאַמיליע־שייכות מיט חיים ווורמאַן. מען האָט זיי דערשאָסן צוליב דער ענלעכקייט פון פאַמיליע־נאָמען.

*

נאָכמיטאָג האָט זיך ווידער באַוויזן די געסטאַפּאָ אין לאַגער און אַרעסטירט צען פערזאָן אונטערן אויסרייד אַז זיי זענען רייכע יידן: שאול־שלמה הימעלבלאַ, לייבל לייכטער, חיים אדלער, שמשון וואַסערמאַן, שמואל פלוג, יוכבד הערשבערג, שמואל־אליהו וויינ־בערג, לעאָן באַרענשטיין (פון לאָדזש), לעאָן באַרענ־שטיין (פון וואַרשע), שלום מאָרגענשטערן (לובלין).

אַ טייל פון זיי האָט מען געברענגט שפּעטער אין לאַגער שטאַרק צעשלאָגענע און זיי האָבן פאַרן טויט אַרויסגעגעבן דאָס געלט.

*

דעם זעלבן טאָג נאָכמיטאָג איז אַנטלאָפן פון לאַגער אַנשל קרומהאָלצס זון, אַראָפּ שפּרונגענדיק פונעם דאַך פון אַ לאַגער־בנין, וועלכן מען האָט רעפּערירט. מען האָט אים נאָכגעיאָגט און דערשאָסן. די געסטאַפּאָ האָט באַלד צוגענומען דעם פאָטער. דעם טאָג, (ח' ניסן ה'תש"ד) האָט מען אין וועלדל ביים „סקרענט" צוזאַמען דערשאָסן 30 מאַן.

*

פון די אַנטלאָפענע 17 מאַן זענען צוריק געקומען: דאַנערפעלד, די ברידער רובינשטיין, יוסף זאַנענשטערן און דער יונגיטשקער הערשעלע בראַנער.

ווען קראַשניק איז שוין געווען פריי, האָט נאָך חיים ווורמאַן געלעבט. ווי עס דערציילט פייגעלע טוואַרדאָ־גוראָ, האָט זי זונטיק דעם 30סטן יולי באַקומען פון אים אַ ידיעה, אַז צומאָרגנס, מאָנטיק, קומט ער אין שטאָט אַריין. אָבער צומאָרגנס איז אָנגעקומען די טרויעריקע ידיעה, אַז חיים איז טויט.

אין דער געגנט האָבן נאָך גראַסירט רעשטלעך פון דער דייטשער ווערמאַכט און חיים האָט זיך פרייוויליק געמאָלדן אַנטייל צו נעמען אין דער ליקווידאַציע פון די דייטשע חיילות און טאַקע ביי אַ צוזאַמענשטויס מיטן שונא איז ער געפאַלן ווי אַ העלד.

*

אין חודש מאַי 1944 איז דער פורמאַן שמואל ווייסבראָט אַרויס געפאָרן פון לאַגער אין באַגלייטונג פון אַ דייטש און אוקראַינער איינקויפן שפּייז־אַרטיק־לען ביי די פויערים. ער האָט זיי צוגעפירט צום דאָרף פּאָטשעקייקאַ און דאָרט זיי איבערגעגעבן אין די הענט פון די פּאַרטיזאַנער. דעם דייטש מיטן אוקראַינישן וואַכמאַן האָבן די פּאַרטיזאַנער ליקווידירט. דאַקעגן שמואלן האָבן זיי אָנגענומען אין זייער אָפּטייל, וווּ ער האָט געקעמפט ביז דער באַפרייונג פון קראַשניק. שפּעטער איז ער אַריינגעטרעטן אין רעגולערן פּוילישן מיליטער און געפאַלן אין די שלאַכטן ביי וואַרשע.

יז

קאָוועל איז געווען פאַרנומען דורך דער רויטער אַרמיי. טיילמאָל אין דער נאַכטשטילקייט פלעגט מען הערן — ביים צולייגן דאָס אויער צו דער ערד — ווי עס קלאַפּן די האַרמאַטן.

אין די פריערדיקע צייטן האָט דער לאַגער אויסגע־פירט על פי רוב באַשטעלונגען פאַר דער ס.ס. און פאַר דער ציווילער דייטשער באַפעלקערונג (מעבל פאַר דייטשע שולן וכדומה). איצט האָבן מיר אויסגעפירט באַדינונגען פאַר דער ווערמאַכט. עס פלעגן קומען צו אונדז זעלנער דירעקט פון פראָנט. נישט איין מאָל האָט אַ סאָלדאַט גענומען דעם העבעל און זיך אַוועק־געשטעלט אַרבעטן ביים וואַרשטאַט לעבן אַ ייד. דער־ציילט אים בשתיקה, אַז דער קריג איז פאַרשפּילט, אַז ער איז שטענדיק געווען אַ קעגנער פון היטלערן, ער איז אַ סאָציאַל־דעמאָקראַט א.א.וו.

דער פראָנט ביים קאָוועל האָט זיך געהאַלטן עטלעכע מאָנאַטן. אין חודש יולי האָט די רויטע אַרמיי באַנייט די אָפּענסיווע אויף דעם אָפּשניט.

אויסערן לאַגער אויף דער דזשיקאָ גאַס ביים טייכל, האָט געאַרבעט ביים גאַרבן פעל פאַרן לאַגער זעליג הירשזאָן (זעליק גאַרבער). דורך אים (מצד דעם לאַגער) און אַ פערזאָן (באַשטימט פון פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל), פלעגן דערלייידיקט ווערן אַלע ענינים צווישן דער גרופּע פון לאַגער און די פּאַרטיזאַנער.

פון חיים ווורמאַן האָבן די איבערגעבליבענע אין לאַגער חברים פון זיין גרופּע געהאַט באַקומען בריוו,

אין וועלכע ער האָט געשריבן וועגן די צוגרייטונגען ביי די פּאַרטיזאַנער אונדז אָפּצונעמען און אפילו וועגן זייער גרייטקייט אונדז צו ראַטעווען אין די לעצטע מינוטן פון דער עקזיסטענץ פון לאַגער.

יהושעלע מאַרקעוויטש האָט אין חודש יולי אַרויסגערופן אין אָוונט פייגעלע טוואַרדאַגוראַ פון פרויען־באַראַק און איר געוויזן אַ בריוול פון חיים וורמאַן, אין וועלכן ער האָט געשריבן: „זייט גרייט, מיר קומען צו אייך".

*

שבת, דעם 22סטן יולי, האָט מען אונדז געמאָלדן, אַז מאָרגן פיר אַ זייגער פאַרטאָג וועט מען די מענטשן אַרויספירן צופוס אין דער ריכטונג פון מערב. פון דער באַן האָבן די דייטשן שוין נישט געקענט געניסן. מען האָט געבערענגט צו אונדז די יידן פון „סקרענט". דורך דער פאַרמיטלונג פון זעליג גאַרבער האָט מען געמאָלדן דעם פאַרבינדלער פון דער פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל וועגן אונדזער אַרויסמאַרש.

נאָכמיטאָג — אַ צווייטע מעלדונג, אַז מיר זאָלן זיך צוגרייטן תיכף, מען וועט אַרויסמאַרשירן פון לאַגער 10 אין אָוונט. מען האָט ווידער געשיקט אַ שליח צום פאַרבינדלער.

מיר זענען גרייט מיט די קלומעקעס אונדזערע, אין וועלכע עס געפינען זיך נאָר די נויטיקסטע און גרינגסטע זאַכן. דער רוב איז דעצידירט ווייט נישט צו גיין. אויפן וועג, ביים ערשטן וועלדל — צו לויפן. מיר לערנען די פרעמדע יידן, אַז לויפן באַדאַרף מען אין דער ריכטונג פון די דערפער, וועלכע ליגן אויף דער לינקער זייט פון שאָסיי, וואָס פירט צו דער ווייסל. די דערפער זענען באַהערשט פון דער „אַרמיאַ לודאָוואַ" (זשעטשיצא און די סביבה). דאָרט געפינט זיך די פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל, מיט וועלכער מיר האָבן פאַרבינדונגען. דאַקעגן די דערפער פון דער רעכטער זייט זענען באַהערשט פון דער א.ק. און אַנדערע רעכטע גרופּירונגען.

עס אַנטשטייט אַ ויכוח. טייל האַלטן, אַז מען זאָל שוין אויפרייסן דאָס טויער און אָנהויבן לויפן. אַנדערע גלויבן אין דער הילף פון די פּאַרטיזאַנער. די נערוון זענען אָנגעצויגן ביזן העכסטן גראַד. נאָך אין דער פרי האָבן מיר געהאַט אַ ידיעה, אַז די געסטאַפּאָ איז שוין געפּאַקט, גרייט צום אָפּפאָרן.

*

צען אין אָוונט פירט מען אַרויס די אסירים פון ל'אַגער, אויסגעשטעלט אין אַ קאָלאָנע. געבליבן איז בלויז יהושע טוואַרדאַגורא, וועלכער האָט צוליב זיין קראַנקן פוס נישט געקענט גיין.

איינער פון דער גרופּע, וואָס האָט געהאַט די פאַרבינדונג מיט די פּאַרטיזאַנער, האָט אים געבעטן צו האַלטן וואַך אויפן הויף פון לאַגער און וואַרטן ביז די פּאַרטיזאַנער וועלן אָנקומען און זיי אינפאָרמירן, אין וועלכער ריכטונג מען האָט געפירט די אסירים. אָבער קיינער איז נישט געקומען.

די נאַכט איז אַ שטאַרק פינצטערע. די לופט איז דעמפּיק. עס גרייט זיך אויף אַ רעגן. פון אונדז גיסט זיך אַ שווייס. ביי דער ציגל־ברענעריי — געדיכטע ביימער. עס פאַלט אַ שאָס. די קאָלאָנע ברעכט זיך איין. מענטשן לויפן על פי רוב צו די ביימער. עס ווייזט זיך אַרויס, אַז דאָס איז נישט קיין וואַלד, נאָר אַ פאַרצוימונג פון לעבעדיקע ביימער („זשיוואָפּלאָט"), דערצו אַדורכגעפלאָכטן מיט שטעכלדראָט. די שיסעריי פאַרשטאַרקט זיך. אַדורכרייסנדיק זיך דורך דער פאַרצוימונג, איז מען אַראָפּגעפאַלן פון אַ הייך. דער שטח אינעווייניק פון דער פאַרצוימונג איז געווען באַדייטנד נידעריקער פון שטח פון דרויסן, פון דער פאַרצוימונג. צוליב דעם האָט שמואל מינצס פּרוי טעמע, לויפנדיק, צעבראָכן אַ פוס.

*

דעם 28טן יולי האָט די רויטע אַרמיי אַריינמאַרשירט קיין קראַשניק. פון די לאַגער־מענטשן זענען צוריק געקומען 102 פּערזאָן, על פי רוב זיך געשיצט אין די דערפער, ווו ס'האָט געהערשט די א. ל.

די, וועלכע זענען געלאָפן אין דער ריכטונג פון דזיעשקאָוויצע, זענען נישט צוריק געקומען, ווי: דניאל טענענבוים, משהלע בערמאַנזאָן און אַנדערע.

פון דער שיסעריי בעתן אַנטלויפן זענען געפאַלן אויפן אָרט זעקס יידן. צווישן זיי: עובדיה טעפּער און משהלע שיפּ'ס אַ זון. די אַנדערע אסירים האָט מען אַוועק געפירט אין לאַגער פלאַשאָוו (לעבן קראָקע).

„יעדן דאָס זיינע"

"JEDEM DAS SEINE"

יעקב־אריה ענדער, חולון

ווען די קריג איז אויסגעבראָכן, האָב איך געהאַט געענדיקט די „יבנה"־שול אין קראַשניק און זיך גע־גרייט צו פאָרן קיין ביאַליסטאָק אין דער „תחכימוני"־שול. דער גורל האָט אָבער געוואָלט אַנדערש. איך בין דעמאָלט אַלט געווען 14 יאָר.

באַמבאַרדירונגען און וואַנדערונגען

מען האָט מורא געהאַט, אַז קראַשניק וועט זיין די ערשטע צום באַמבאַרדירן צוליב דעם מיליטער דאָרטן, ווי אויך צוליב דער אַמוניציע־פאַבריק וואָס מען האָט געבויט אין בודזינער וואַלד. זענען אַ סך אַרויס געפאָרן אין די דערפער און שטעטלעך אַרום קראַשניק. אָבער מיר האָבן דאַן ווייניק געקענט די היטלער־מערדער, וועלכע האָבן געזוכט נישט נאָר מיליטערישע אָביעקטן, נאָר אויך די ציווילע באַפעלקערונג.

דעם 7טן סעפטעמבער בין איך מיט מיין פאָטער געפאָרן קיין יאַנאָוו ברענגען האָלץ. מיר האָבן גענעכ־טיקט אין מאָדלבאָזשיץ. פרייטיק, דעם 8טן סעפטעמ־בער, ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין יאַניוו, האָבן די מערדער באַמבאַרדירט דאָס שטעטל. מיר זענען קוים אַנטלאָפן מיטן לעבן. אין מאָדלבאָזשיץ האָבן מיר גע־טראָפן עטלעכע קראַשניקער יידן: יהושע זיסבערג מיט דער פאַמיליע, נחמיה שטיינגוס מיט דער פאַמיליע און אַנדערע. זיי האָבן געזאָגט, אַז זיי פאָרן קיין יאַניוו. האָט זיי מיין פאָטער דערציילט, אַז מיר אַנטלויפן איצט פון דאָרט, מען האָט דאָס אָרט שטאַרק באַמבאַרדירט. זיי האָבן באַשלאָסן צוריקצופאָרן קיין קראַשניק.

מיר האָבן זיך מער נישט אויפגעהאַלטן אין מאָדל־באָזשיץ און געפאָרן ווייטער. ווי נאָר מיר זענען אַרויס פון שטעטל, האָבן די דייטשן באַמבאַרדירט מאָדלבאָ־זשיץ — איין באָמבע איז געפאַלן צווישן די וועגענער און דערהרגעט עטלעכע מענטשן.

מיר זענען אָנגעקומען קיין פאַליכנע, ווייל דאָרט האָבן מיר געהאַט משפחה און מיין פאָטער שטאַמט פון יענעם אָרט. מיר זענען אַריינגעגאַנגען צו יחיאל אייזענצאַנג, וועלכע האָט געוווינט ביים וועג, אָבער באַלד האָבן די דייטשן באַמבאַרדירט אויך פאַליכנע. דאָס הייזל האָט זיך געשאָקלט ווי אַ לולב, די צעשראָ־קענע פערד זענען אַנטלאָפן. איך און מיין פאָטער האָבן זיי געכאַפּט ערשט אין סטרוזשער וואַלד. נאָך שווערע איבערלעבונגען זענען מיר אָנגעקומען קיין קראַשניק און געזען, אַז אויך דאָ האָט מען באַמבאַרדירט. אין אונדזער שטוב האָבן מיר קיינעם נישט געטראָפן, אַלע זענען אַנטלאָפן אויף דער פאָדלעשע אין די דאָלעס. דאָס אַנטלויפן יעדן טאָג אין וואַלד און צוריק קומען אַהיים ביינאַכט — האָט געדויערט ביז ראש־השנה. דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, פאַרטאָג, האָט דאָס פוילישע מילי־טער אָפּגעטראָטן פון קראַשניק, נאָר פריער צעראַבירט דעם בראַנפן־מאָנאָפּאָל. מיר האָבן זיך צוזאַמען גענומען צום דאַווענען ביי מיין פעטער אברהמלע גאָלדפעלד אין קעלער.

דאָס גהינום הייבט זיך אָן

דעם צווייטן טאָג ראש־השנה, אַרום 10 פאַרמיטאָג, נאָך אַ קורצער אַרטילעריע־שיסעריי, זענען די דייטשן אַריין אין שטאָט. די יידן האָבן שנעל אויסגעטאָן די טליתים און זיך באַהאַלטן, דאַקעגן די דייטשן האָבן גלייך אָנגעהויבן אויפרייסן יידישע געשעפטן און גע־רויבט די סחורות. דעם זעלבן טאָג האָבן זיי גענומען „זאַקלאַדניקעס" — דעם טאַרבינער רב, דעם אַלטן גלח און דעם אַפּטייקער באַרשטשעווסקי, באַוווסטער אַנטי־סעמיט, פירער פון די ענדעקעס אין קראַשניק, ווי אויך מיין פעטער אברהמעלע גאָלדפעלד. עס האָט זיך באַלד געשאַפן אַ דעלעגאַציע צום שטאָט־קאָמענדאַנט, האָופּט־מאַן זאָמער פון 360 רעגימענט, כדי אינטערווענירן וועגן באַפרייען די ערובניקעס. מיין פאָטער, וועלכער האָט גערעדט גוט דייטש און יאָרן־לאַנג געווען מיט־גליד פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, איז באַשטימט גע־וואָרן אַלס וואָרטזאָגער פון דער דעלעגאַציע. דער קאָמענדאַנט האָט זיי געזאָגט, אַז ביי די האַרצעזשן (סקוויטן) האָט מען געפונען אַ פּאָר צענדליק ביקסן אָן שלעסער. אויב מען וועט במשך 48 שעה נישט צור־שטעלן די שלעסער, וועט ער די „זאַקלאַדניקעס" אויפ־הענגען אין מיטן מאַרק. מיר האָבן מורא געהאַט, אַז ס'זאָל זיך נישט איבערחזרן די טראַגעדיע פון דער ערשטער וועלט־קריג. מיין פאָטער האָט אים געגעבן צו פאַרשטיין, אַז צווישן די ערובניקעס איז נישטאָ קיין איינער וואָס זאָל עפּעס וויסן פון געווער, זיי האָבן

קיינמאָל מיט דעם נישט געהאַט צו טאָן. דער סוף איז געווען, אַז דער קאָמענדאַנט האָט אַרויפגעלייגט אַ קאָנטריבוציע נאָר אויף די יידן. מען האָט די מענטשן באַפרייט, נאָך דעם ווי די יידן האָבן באַצאָלט.

אין קראַשניק האָט זיך אָנגעהויבן דאָס גהינום. מען האָט געכאַפּט צו דער אַרבעט טאָג־טעגלעך. זיי האָבן אונדז פאַרביטערט דאָס לעבן. אַ פּאָר טעג נאָך פּסח איז אַרויס אַ שמועה, אַז מען גרייט זיך ביינאַכט אויף אַן אַבלאַווע. איך האָב זיך באַהאַלטן אין אַ סקריטקע פון מיין באָבען אין דעם זעלבן הויז. מיין פאָטער האָט געהאַלטן, אַז מען וועט אים נישט נעמען, ווייל ער איז שוין אַן עלטערער מענטש, און זיך נישט באַהאַלטן. ביינאַכט האָט מען טאַקע געמאַכט אַן אַבלאַווע און אים יאָ גענומען, מיט נאָך יידן און אַוועק געפירט אויף דעם פּלאַץ פון דער נייער שול. פאַרמיטאָג איז געקומען שמחה בוימבליט („עפּיע") און געזאָגט, אַז ער וויל מיך אויסטוישן פאַר מיין טאַטן. איך בין מיט אים מיטגעגאַנגען — און ער האָט אונדז אויסגעטוישט.

אין די ערשטע ארבעט־לאַגערן

אויפן שול־פּלאַץ זענען געווען אויסגעזעצט אַ פּאָר הונדערט יידן. פאַרנאַכט האָט מען אונדז אַוועק געפירט צו דער באַן, וועלכע האָט גענומען פאָרן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. אַרום האַלבער נאַכט האָט די באַן זיך אָפּגעשטעלט אויף אַ סטאַציע. איך האָב אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער און דערזען, אַז מיר געפינען זיך אין רייוויץ. דאָרט האָט מען אָפּגעטשעפּעט עטלעכע וואַגאָנען און מיר זענען ווייטער געפאָרן. פאַרטאָג איז מען אָנגעקומען קיין רודאַ־אָפּאַלין, צוגעפירט צו אַ לאַגער וואָס איז אַמאָל געווען אַן אָפּטיילונג פון קאַרטוז־בערעזע. מ'האָט באַלד געמאַכט אַן אַפּעל. אַלס לאַגער־פירער האָט זיך פאָרגעשטעלט אַ הויכער, בלאָנדער ס.ס.־אונטערשאַרפירער ראַליזמאַן. ער האָט אונדז געזאָגט:

— איך בין דער מאַן מיטן האַקנקרייץ אויף דעם אָרעם. איך וועל זיך באַמיען אייך אַלע אינעם הימל־קאָמאַנדאָ צו ברענגען. איר קאָנט זיך אויף מיר פאַרלאָזן...

מיר האָבן געאַרבעט ביים רעגולירן דעם טייך אור־הערקאַ, געשטאַנען ביזן פּאַס אין וואַסער. עסן האָט מען כמעט נישט געגעבן. פּאַלאַקן פון קראַשניק פלעגן קומען און ברענגען פעקלעך און געלט פאַר די מענטשן. פאַרשטייט זיך, אַז ראַליזמאַן האָט פאַר דעם באַקומען גוט באַצאָלט. אַ געוויסן טאָג איז ער אַריין אין לאַגער און דערזען עטלעכע יידן אין באַראַק. האָט ער זיי געפרעגט וואָס זיי טוען אין לאַגער אין מיטן טאָג. האָט

המחנה ברודא־אופלין (1940)

דער לאַגער אין רודאַ־אָפּאַלין (1940)

איינער געזאָגט: „מיר זענען קראַנק". ראַליזמאַן האָט זיי אַלע צוזאַמען גענומען, אַוועק געפירט אין וואַלד און דאָרט זיי געשאָסן. מער איז שוין קיינער נישט געווען קראַנק.

די לאַגער־קאָמענדאַנטן האָבן זיך געטוישט. ראַליז־מאַן איז אַוועק און ס׳איז געקומען ס.ס.־אָבערשאַרפירער נאַפּיעראַלאַ. אומגעפער אין סעפּטעמבער 1940 האָט נאַפּיעראַלאַ געמאַכט אַן אַפּעל און געהייסן אַרויס־טרעטן אַלע פאַכלייט, ווי שלאָסער, טישלער, מאַלער, שמידער. איך האָב זיך געמאָלדן אַלס טישלער און מען האָט אונדז אַוועק געפירט קיין קריכאָוו נעבן וולאָדאַווע, ביים טייך בוג. מיר האָבן דאָרט געטראָפן אַ לאַגער פון העכער 20 טויזנט ציגיינער פון דייטשלאַנד — מענער, פרויען און קינדער. מ׳האָט זיי נישט געגעבן קיין עסן, זיי האָבן אויך נישט געאַרבעט, נאָר לאַנגזאַם אויס־געשטאָרבן פון הונגער און מחלות. מיר האָבן געזאָלט בויען אַ לאַגער וואָס איז שפּעטער געוואָרן איינער פון די שרעקלעכסטע טויטן־לאַגערס. דאָרטן האָט מען אומגעברענגט אַלע יידן פון כעלם און אומגעגנט.

אין נאָוועמבער אָדער דעצעמבער 1940 האָט מען אונדז איבערגעפירט אין אַ לאַגער אין שטעטל סאָוויז, צווישן כעלם און וולאָדאַווע. מיר האָבן ווידער געאַר־בעט ביים טייך אוהערקאַ.

אין קראַשניק איז מען געוויער געוואָרן, אַז עס האָט זיך געשאַפן אַ מעגלעכקייט צו באַפרייען פאַר געלט קינדער ביז 15 יאָר. מיין מוטער האָט איינגע־שטעלט דאָס לעבן און געקומען קיין סאָוויז, באַצאָלט אַ גרויסע סומע געלט דעם שעף פון יודענראַט, שאָפּס. אַ דאַנק דעם האָט מען מיך מיט נאָך אַכט קינדער באַפרייט.

צוריק אין קראַשניק

קומענדיק צוריק קיין קראַשניק, בין איך שוין געווען אַן אַלט דערפאַרן קינד. אנשטאָט מען זאָל מיך יעדן טאָג כאַפּן צו דער אַרבעט און באַקומען קלעפּ, האָב איך זיך פרייוויליק געמאָלדן אַרבעטן ביים „סקרענט", (וויראַזש), וווּ מ׳האָט אָנגעהויבן בויען בענזין־רעזער־וואַרן. דאָרט האָב איך געאַרבעט ביז דער ערשטער אַקציע.

אין יאָר 1941 האָט מען זיך מער־ווייניק געקענט באַוועגן, ווער עס האָט ריזיקירט. מיין פאָטער האָט געהאַט אַ „גוט פנים", דאָס הייסט — נישט אויסגעזען ווי אַ ייד. פלעג איך מיטן טאַטן פאָרן קיין בודזין אין מיל און ברענגען מעל אין שטאָט, פאַרקויפן עס צווישן יידן. ווען מיר זענען אַרויס פון קראַשניק, פלעגן מיר אַראָפּ נעמען די לענטעס מיט דעם שטערן און אַזוי אַרום אַנגיין פאַר קריסטן. פאַרשטייט זיך, אַז מיר זענען יעדער מינוט געווען איינגעשטעלט מיט דעם לעבן, מיר האָבן אָבער נישט געהונגערט. אַלע מאָל האָט מען געכאַפּט יידן וואָס זענען אַרויס פון שטאָט און זיי געהרגעט. וואָס אַמאָל איז געוואָרן שטרענגער, מיר האָבן מורא געהאַט ווייטער לאָזן דעם פאָטער גיין אין דאָרף און געעפנט אַ רעסטאָראַן אין שטוב. איך פלעג נאָך גיין אין דאָרף, ווייל אין שטאָט האָט מען נישט באַקומען קיין פּראָדוקטן. איך האָב אויך ווייטער געאַרבעט ביי די דייטשן.

צו אונדז פלעגן קומען עסן דער „שבט לוי" — דאָס הייסט די אָנגעזעענע אין יענער צייט יידן: מיטגלידער פון יודענראַט, די יידישע פאָליציי און זייערע העלפערס, אויך אַגענטן פון דער געסטאַפּאָ. אַז מען האָט אַדורכ־געפירט די ערשטע אַקציע, האָט אונדז טאַקע געראַ־טעוועט דער פאָלקסדויטש יעזשינסקי, וועלכער איז דערנאָך געהרגעט געוואָרן ביי אַן איבערפאַל פון די פאַרטיזאַנער אויף דעם קראַשניקער אַרעסט. עס זאָל אים האָבן געשאָסן זלמן אַנגער.

די ערשטע אקציע

ביי דער ערשטער אַקציע האָט מען אַלע יידן אַרויס־געיאָגט אויפן מאַרק און דורכגעפירט אַ סעלעקציע. די וואָס האָבן געאַרבעט ביי די דייטשן און די פּראָטעק־ציאָנירטע „שבט לוי", האָט מען איבערגעלאָזט אין שטאָט. לעבן אונדז איז געשטאַנען זיסער ראָזענבוש (אַ סטאָלער) מיט זיין ווייב און טאָכטער טילע, וועלכע האָט זיך געוואָנדן צו מיר:

— יעקב, איך האָב צו דיר אַ ביטע: איך וויל זאָלסט מיר טאָן אַ חסד של אמת. איך פיל, אַז דו וועסט איבערלעבן די קריג און זיכער אָנקומען קיין ארץ־ישראל. בעט איך דיך, זאָלסט דערציילן מיין מאַן, יוסף מאַנדלאַייל, וואָס איך און די אַנדערע יידן האָבן דורכ־געמאַכט, וואָס מיט מיר האָט פּאַסירט. זאָל דאָס זיין מיין צוואה.

אפשר אין זכות פון דער שליחות בין איך געבליבן לעבן? איך האָב די צוואה אויסגעפירט.

דערווייל איז אָנגעקומען אונדזער ריי. מיך האָבן די מערדער געוואָלט איבערלאָזן, נאָר איך האָב נישט געוואָלט זיך שיידן מיט דער פאַמיליע. גייענדיק שוין

צו דער באַן, האָט אונדז דערזען דער פֿאָלקס־דויטש יעזשינסקי — און ער האָט אונדז אָפּגעראַטעוועט.

נאָך דער אַקציע האָבן די דייטשן קאָנצענטרירט די יידן אַרום דער שול און בית־המדרש, געשאַפֿן דאָס געטאָ. פֿאַר יעדער קליינער עבירה פֿלעגן די דייטשן שיסן — אַראָפּפֿירן אויף דעם בית־הקברות און דאָרט אומברענגען. עס זענען אויך געווען אַ סך מעשה גבורה פֿון יידן, וואָס האָבן זיך נישט געלאָזט שיסן און געקעמפֿט מיט די מערדער.

די דייטשן האָבן ביי אונדז געפֿלעגט די אילוזיע, ווי אויך פֿאַרשפּרייט שמועות, אַז די יידן וואָס זענען געבליבן — וועט מען גאָרנישט טאָן, זיי וועלן איבער־לעבן דעם קריג, ווייל זיי זענען דאָך פּראָדוקטיווע אַרבעטער... ווי נאַיוו זענען מיר געווען.

איך האָב ווייטער געאַרבעט ביי דער ווערמאַכט, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין די קאַשאַרן. מיין פֿאָטער האָט מען איין מאָל געשיקט אַרבעטן אויפֿן דייטשן פּריטהאָף. ער האָט זיך דאָרט באַפֿריינדעט מיט אַ דייטשישן לייטענאַנט און באַקומען אַ סטאַבילן אַר־בעטס־פּלאַץ אַלס גערטנער.

קורץ פֿאַר די יום־טובים פֿון 1942, האָט מען די אַלע וואָס האָבן געאַרבעט ביי די דייטשן, קאַשאַרירט אויף די אַרבעטס־פּלעצער. מיר האָבן געפֿילט, אַז עס שטייט אונדז פֿאַר עפּעס שרעקלעכס. איך מיט מיין פֿאָטער זענען געבליבן אין די קאַשאַרן. מיינע שוועסטערן שרה און ביילע זענען געבליבן אין די גרויסע מאַגאַזינען פֿון מיליטער־סחורות ביי דער באַן. מיין מוטער, די שוועסטער גיטל און דאָס קליינע שוועסטערל זלאַט־קעלע האָבן נישט געאַרבעט. זיי האָבן זיך אויסבאַ־האַלטן ביי מיין פֿעטער אברהמעלע גאָלדפֿעלד אין קעלער. אַזוי האָט געדויערט ביז סוכות.

מיטן טראַנספּאָרט קיין בודזין

איך געדענק נישט וועלכן טאָג סוכות דאָס איז געווען, ווי מען האָט אונדז פֿאַרהאַלטן אין לאַגער. מיר זענען נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. באַלד האָבן מיר געהערט שיסערייען און פֿאַרשטאַנען, אַז אין שטאָט קומט פֿאַר אַן אַקציע. מיר האָבן געזען ווי דייטשן מיט אוקראַינער האָבן אַרומגערינגלט דעם לאַגער. עס זענען אַריין דער אונטער־שאַרפֿירער האַנטקע מיט נאָך רוצ־חים, אויסגעשטעלט אונדז צום אַפּעל און מען האָט אונדז אַוועק געפֿירט אויפֿן מאַרק. דאָרט האָבן זיך געפֿונען די יידן פֿון אַלע אַרבעטס־פּלעצער. איך האָב

אויך דערזען מיין שוועסטער גיטל, אָבער מיט איר נישט געקענט רעדן, ווייל זי איז געשטאַנען צווישן די פֿרויען. די אַנדערע שוועסטערס מיט דער מאַמען האָב איך נישט געזען. דערנאָך בין איך געוואָר געוואָרן, אַז שרה און ביילע זענען יאָ געווען אין דעם טראַנספּאָרט.

מען האָט אונדז אויסגעשטעלט אין רייען און אָפּ־געפֿירט צו דער באַן. אויף אַ זייטיקער באַן־ליניע אין וואַלד האָט מען אונדז אַריינגעשטופּט אין וואַגאָנען פֿון בהמות, צו הונדערט אין אַ וואַגאָן און פֿאַרקלאַפּט די טירן. פּלוצלונג האָט מען אויפֿגעריסן די טירן פֿון מיין וואַגאָן, געהייסן אַלע אַרויסגיין און זיך אויסשטעלן אין פֿינפֿטלעך. אין איין פֿינפֿטל מיט מיר זענען גע־שטאַנען מיין פֿאָטער, מיין קוזין פֿון 12 יאָר — יחזקאל קרומהאָלץ, טאַבעס זון, און געצל קרומהאָלץ מיט זיין זון ברוך. האַנטקע האָט געקליבן מענטשן. ברוך קרומ־האָלץ איז געשטאַנען באָרוועס, די שטיוול געהאַלטן אין דער האַנט, ווייל אַן אוקראַינער האָט ביי אים צו־גענומען זיינע שטיוול און אים געגעבן אַ פּאָר קליינע, וועלכע ער האָט נישט געקענט אָנטאָן. האַנקע האָט אים געפֿרעגט פֿאַר וואָס ער האַלט די שטיוול אין האַנט. האָט ער אים געוואָלט דערציילן וואָס ס'האָט פּאַסירט. האַנטקע האָט אָבער אַרויס געצויגן דעם רעוואָלווער און אים געשאָסן, פֿאַרן פֿאָטער אין די אויגן. דערנאָך האָט מען אויסגעקליבן אומגעפֿער 100 מענטשן און אַוועק געפֿירט קיין בודזין אין לאַגער. אויפֿן אַריינ־גאַנג־טויער אין בודזין איז געווען אַן אויפֿשריפֿט אויף דייטש : "JEDEM DAS SEINE" (יעדן דאָס זיינע).

מען האָט אונדז צוגעפֿירט צווישן צוויי באַראַקן פֿאַר פֿערד און געהייסן אָפּגעבן אַלץ וואָס מיר פֿאַר־מאָגן : געלט, גאָלד, צירונג, בילדער און דאָקומענטן. אַלס ביישפּיל האָט דער ס.ס. אונטערשאַרפֿירער סטר־טשעק, פֿאַרטרעטער פֿון לאַגער־קאָמענדאַנט געשאָסן דעם דענטיסט זאַיאָנץ און נאָך איין ייד, וועמענס נאָמען איך געדענק נישט. ער האָט געזאָגט, אַז ביי וועמען מען וועט דערנאָך עפּעס געפֿונען, וועט ער האָבן דעם זעלבן סוף וואָס די צוויי פֿאַרברעכער. מיר זענען געווען אַזוי דערשראָקן, אַז זיי האָבן נישט געדאַרפֿט מער זוכן — מיר האָבן אַלץ אַוועק געגעבן.

צומאָרגנס ביים אַפּעל האָט מען פֿאַרטיילט די אַר־בעט. איך האָב זיך געמאָלדן אַלס מעכאַניקער, האָט מען מיך געשיקט אַרבעטן אין דער פֿאַבריק און אין גאַראַזש. שפּעטער האָבן די דייטשן איינגעאָרדנט אין לאַגער

וואַרשטאַטן. עס האָבן זיך געמאָלדן קראָשניקער האַנטווערקער, אַז זיי וועלן ברענגען זייערע מאַשינען און כלים וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזט אין שטאָט. אַלס אַרבעטער אין גאַראַזש, בין איך מיטגעפאָרן צו ברענגען די מאַשינען.

חורבן קראַשניק

אין קראָשניק האָט דער אויטאָ זיך אַוועק געשטעלט אויפן שול־פּלאַץ. דאַן האָבן מיר ערשט געזען דעם חורבן. עס האָט זיך געוואַלגערט בעטגעוואַנט, מלבושים, פעדערן זענען אַרומגעפלויגן, גלייך עס וואָלט געפאַלן אַ שניי. איך בין אַרויף צו אונדז אין שטוב. די וווינונג איז געווען רואינירט, אַלץ אויסגערויבט פון די פּאָליאַקן. די פעדערן זענען געלעגן אויפן בוידעם אויף אַ האַלבן מעטער הויך. איך בין אַראָפּ אויף דער גאַס, אָנגעהויבן זוכן ווען פון דער משפחה. כ׳בין אַריין צו מיין פעטער אברהם גאָלדפעלד. ער אַליין האָט שוין נישט געלעבט. אויפן צווייטן שטאָק האָט זיך אַריינגעצויגן פסח קאָווואַ. די מומע גרינע איז נאָך געווען אין דער היים. זי האָט געהערט צו דעם „שבט לוי״ צוליב איר איידעם, ישראלקע הופערט. די מומע האָט מיר געזאָגט, אַז מיין מאַמע און די קליינע זלאַטקע זענען באַהאַלטן אין קעלער, נאָר איך זאָל נישט אַראָפּגיין, ווייל דער אַריינגאַנג איז פון שול־פּלאַץ, עס קען נאָך ווער זען, און די דייטשן מיט דער יידישער פּאָליציי זוכן באַהאַלטענע. איך בין אַרויס אין דרויסן, דאָך נישט געקענט זיך באַהערשן און צוגעגאַנגען צום פענצטערל. פון דאָרט האָב איך גערעדט מיט דער מאַמען. זי האָט זיך געפרייט וואָס מיר זענען אין בודזין, געבעטן איך זאָל זיי ראַטעווען, ווייל לאַנג וועט זי דאָרט נישט קענען אויסהאַלטן. איך בין געשטאַנען און געוויינט, ווייל עס האָט מיר געשניטן דאָס האַרץ: ווי אַזוי קען איך זיי העלפן? איך בין דאָך אַליין אין אַ לאַגער. איך האָב איר געזאָגט, אַז דערווייל זאָלן זיי זיך ווייטער באַהאַלטן, ווי נאָר עס וועט זיך באַרויקן, וועל איך זען עפּעס וואָס צו טאָן. פּלוצלונג האָב איך באַקומען אַ קלאַפּ מיט אַ שטעקן. דער דייטש מיט וועלכן איך בין געקומען אין שטאָט, האָט גענומען שרייען, איך זאָל שוין אַרויף אויף דעם אויטאָ.

ווען איך בין צוריק געקומען אין לאַגער, האָב איך דאָס אַלץ דערציילט מיין פאָטער. ער האָט זיך צעוויינט — דאָס ערשטע און לעצטע מאָל וואָס איך האָב געזען מיין פאָטער וויינען. דאָס איז געווען מיטוואָך. פרייטיק האָבן מיר געהערט, אַז די דייטשן האָבן געגעבן אַ באַפעל אַז אַלע פרויען און די קינדער פון „שבט לוי״ ווי אויך די אַלע וואָס באַהאַלטן זיך, זאָלן זיך צושטעלן צום באָד, זיי וועלן דורכגיין אַ דיזענפעקציע און קענען בלייבן אין קראָשניקער לאַגער. אַלע האָבן זיך צוגעשטעלט, אויך מיין מוטער מיט דער שוועסטער. אַז זיי זאָלן נישט מורא האָבן, האָט זיך אפילו צוגעשטעלט פסח קאָוואַס פרוי מיט די קינדער. דערנאָך האָבן זיי אַרומגערינגלט דייטשן און אוקראַינער, אַרויפגעזעצט די אומגליקלעכע אויף וועגענער און אַוועקגעשיקט קיין זאַקליקאָוו. פסח קאָוואַס פרוי האָט מען געשאָסן אויפן באָד־פּלאַץ ביים פּרובירן אַנטלויפן.

איך באַדין הינט

אומגעפער אַ וואָך שפעטער, ווען איך האָב געריי־ניקט אַן אויטאָמאָביל, איז פּלוצלונג אויף מיר אָנגעפאַלן אַ הונט. איך האָב זיך נישט פאַרלוירן. האַלטנדיק אין האַנט אַ באַרשט, האָב איך זיך מיט איר געוועהרט, אָבער נישט פּרובירט שלאָגן. דאָס איז זייער געפעלן דעם דייטש וואָס האָט דעם הונט אויף מיר אָנגערייצט. זעענדיק אַז איך האָב נישט מורא פאַר אַ הונט, האָט דער דייטש ווילי מעלער פון דער ווערקשטאַט, מיר באַפוילן אָפּצוגעבן די כלים און איך זאָל מיט אים מיטגיין. ער וויל, אַז פון מאָרגן אָן זאָל איך ביי אים אַרבעטן ביים האָדעווען און דרעסירן הינט. אַזוי האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן ביי דער ווערקשטאַט. ווילי מעלער איז אויך געווען דער פאַרוואַלטער איבערן געוועהר. מיין אַרבעט איז געווען: ברענגען און קאָכן פלייש פאַר די הינט, רייניקן די וווינונג פון שעף, אויך אים באַדינען און העלפן רייניקן דאָס געוועהר. מיט אַ צייט שפּעטער האָט מיין שעף געפועלט ביי פייקסן, דעם לאַגער־פירער, איך זאָל שלאָפן אין אַ צימער אין ווערק, לעבן די הינט. אויף זיין פאַראַנטוואָרטלעכקייט, אז איך וועל נישט אַנטלויפן. איך פלעג פאָרן אין שטאָט צוויי מאָל אין וואָך ברענגען פלייש פאַר די כלבים. דאָס פלייש פלעג איך צונויפקלייבן ביי די הינט־שלעגערס, געפאַלענע בהמות און פערד — און פון דעם האָבן זיך דערנערט אַ סך מענטשן אין לאַגער.

אומגעפער נאָך אַ חודש בין איך איין מאָל געקומען אין קראָשניקער לאַגער (אין שטאָט) און דערוווסט זיך, אַז אין דאָרף מיקולין האָט מען געפונען אַ דרייסיק יידן — מענער, פרויען און קינדער, וועלכע זיצן אין לאַגער־אַרעסט. צווישן זיי — אויך מיין באָבע דינה גאָלדפעלד, לייביש קרומהאָלץ, מיין מומע

טובה און זייער טאָכטער לובאַ, מיין מומע ריווע גאָלדפעלד (משולם ערליכס טאָכטער) מיט איר זון שלמהלע. איך האָב זיך געבעטן ביי פּסח קאָווע, דעם יידישן קאָמענדאַנט פון לאַגער, ער זאָל מיך לאָזן מיט זיי רעדן. מיין מומע טובה האָט מיר געגעבן אַ בריוו צו איר 12־יאָריקן זון, וואָס איז געווען מיט אונדז אין בודזין. זי האָט אים געשריבן, ער זאָל געדענקען אַז ר'האָט געהאַט טאַטע־מאַמע און זאָל נאָך זיי זאָגן קדיש. אָבער איר זון האָט נישט באַוויזן צו זאָגן נאָך זיי קדיש, ווייל אַ וואָך נאָכן שיסן די עלטערן, האָט מען אין בודזין דורכגעפירט אַ סעלעקציע און אויך אים געשאָסן.

דאָס איז אַלץ געווען אין סוף 1942.

דער טאַטע ראַטעוועט מיך פון אַ זיכערן טויט

אַנהייב 1943 איז אויסגעבראָכן אַ פלעקן־טיפוס אין לאַגער און מיין פאָטער איז קראַנק געוואָרן. איך בין יעדן טאָג געקומען אין לאַגער, כדי העלפן דעם טאַטן. אַז ער איז געזונט געוואָרן, בין איך קראַנק געוואָרן, געלעגן אין קראַנקן־באַראַק מיט 40 גראַד היץ. פייקס האָט זיך וועגן דעם דערוווּסט, האָט ער מיט אוקראַאינער אַרומגערינגלט דעם באַראַק און אַלע קראַנקע אַרויסגעיאָגט צום גרוב צום שיסן. מיין פאָטער האָט דאַן געאַרבעט ביים בויען אַ נייעם באַראַק. ווען מיין פאָטער האָט מיך דערזען, האָט ער מיך אַריינגעשלעפּט אין באַראַק און באַהאַלטן אין אויוון, ווו איך בין געלעגן 3 טעג. ווען עס איז מיר אַ ביסל בעסער געוואָרן, בין איך אַוועק צו דער אַרבעט, צוריק באַקומען מיין אַרבעטס־פּלאַץ.

אומגעפער אין דער צייט בין איך געוואָר געוואָרן אַז מיין שוועסטער גיטל געפינט זיך אין דעם לאַגער פלאַגע־לאַשקעוויטש אין לובלין. פון בודזין פלעגט אַלע מאָל פאָרן אַהין אַן אויטאָ צו נעמען באַקליידונג, ווייל זיי האָבן דאָרט געאַרבעט ביים סאָרטירן אַנטועכץ פון די פאַרניכטונגס־לאַגערן אין דער געגנט (מיידאַנעק און אנד.). זיי האָבן דאָרט געפונען אַ סך ווערטזאַכן און וואַלוטע, וואָס מענטשן האָבן געהאַט איינגענייט אין די קליידער. איך האָב צוגערעדט מיין שעף ער זאָל מיט מיר אַהין פאָרן, וואָס איך וועל באַקומען פון מיין שוועסטער — וועלן מיר זיך טיילן. ער איז מסכים געווען. איך האָב מיין שוועסטער טאַקע דאָרט געטראָפן מיט נאָך קראַשניקער פרויען.

זי האָט מיר דערציילט, אַז מען האָט זיי אין קראַשניק אויפן מאַרק אויסגעקליבן עטלעכע צענדליק פרויען און מיט אַן אויטאָ געבראַנגט אַהער. איך האָב איר דערציילט וועגן גורל פון דער פאַמיליע און מיר האָבן ביידע געוויינט. ווען איך פלעג קומען, האָט זי מיר געגעבן אַנדערע קליידער — און וואָס איך האָב אין זיי געפינען, האָב איך זיך געטיילט מיט מיין שעף. אַ דאַנק דעם האָב איך זיך געקענט טרעפן מיט מיין שוועסטער און אויך זיין דער פאַרבינדלער צווישן ביידע לאַגערן.

אַנהייב נאָוועמבער, האָט מיר יצחק לאמהוט, צוריקקומענדיק פון לובלין מיט דעם אויטאָ דערציילט, אַז מען האָט ליקווידירט אַלע לאַגערן אין לובלינער געגנט, ווי: פלאַגע־לאַשקעוויטש, מיידאַנעק, ליפּאָווע, טראַווניק, פּאָניאַטאָווו, ראַכוווו און נאָך. מיר האָבן גערעכנט, אַז יעדן טאָג זאָל קומען אויך אונדזער ריי צו ליקווידירן. איך האָב געווירקט אויף מיין שעף ער זאָל פאָרן זען וואָס עס האָט פּאַסירט. ער איז צוריק געקומען און דערציילט, אַז ער איז געווען אין מיידאַנעק און מיר געבראַנגט אַ בריוול פון מיין שוועסטער. זי האָט געשריבן, אַז פון העכער 20 טויזנט פרויען, האָט מען אויסגעקליבן 300, די שענסטע — ווייזט אויס פאַר אַ באַשטימטן צוועק. צווישן זיי געפונען זיך אַכט קראַשניקער פרויען: איידל חאַנטשעס, רחל שוכמאַכער (טאָכטער פון זאַקליקאָווער שוסטער), זיסל פּיטערמאַנס אַן אייניקל פון יאַנאָוו, צוויי שוועסטער ראָזענבערג, רחל אַנגער און חיה־גיטל שיינבעק (משה שיינבעקס פרוי). מער האָב איך מיט זיי נישט געהאַט קיין פאַרבינדונג. שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מען האָט זיי אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ און דאָרט אומגעבראַכט.

פלענער צו אַנטלויפן

ביי אונדז אין לאַגער זענען די מענטשן געווען אומרואיק. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן גרופּעס צו אַנטלויפן. צו מיר איז געקומען איינער פון די וואָס האָט געאַרבעט ביי דער ווערקשוץ און מיר פאָרגעלייגט אַזאַ פּלאַן: ביי דער ווערקשוץ האָט געאַרבעט אַ פריזירער פון כאָדלע, יחיאל. ער איז מיט אַ צייט צוריק געקומען אין לאַגער פון וואַלד. די א.ק.־פּאַרטיזאַנער האָבן אים צוגענומען דאָס געווער און געוואָלט הרגענען. אים איז געלונגען צו אַנטלויפן און ער האָט זיך אַריינגעגנבעט אין לאַגער. דאָס האָט ער אויסגעאַרבעט אַ פּלאַן, אַז איך זאָל שאַפן די שליסלען פון דער געווער־קאַמער, ווייל איך האָב צו זיי געהאַט צוטריט. מיר

זאָלן פון דאָרט נעמען געווער און אַנטלויפן אין וואַלד, אין דער געגנט וואָס איז אים באַקאַנט, שאַפן דאָרט אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע און אַלע מאָל אַרויסנעמען מענטשן פון לאַגער.

דער פּלאַן איז מיר געפעלן געוואָרן, אָבער איך האָב מיך געמוזט פאַרשטענדיקן מיט מיין פאָטער. אים איז דער פּלאַן נישט געפעלן. ער האָט געזאָגט, אַז די צייט איז איצט נישט גינסטיק צום אַנטלויפן, ווייל אין דער געגנט וווּ יחיאל וויל אונדז פירן, זענען די פּאָליאַקן ערגער פון די דייטשן, זיי וועלן אַלץ טאָן אונדז אומצוברענגען. דאַקעגן די יידישע קאָמענדאַנטור, בראש מיטן יידישן לאַגער־פירער שטאָקמאַן, אַרבעטן אויס אַ פּלאַן פאַר דעם גאַנצן לאַגער. זיי האָבן פאַרבינדונגען מיט די א. ל.־פּאַרטיזאַנער.

דערנאָך האָט מיין פאָטער מיך מיטגענומען אויף אַ זיצונג פון דעם אונטערגרונט־שטאַב אין לאַגער, ווען מיטגלידער עס זענען געווען: קאָמענדאַנט שטאָקמאַן, ד"ר דוד וודאָווינסקי, איינער פון די קאָמענדאַנטן פון אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, אַ רעוויזיאָניסט, יעקב כץ פון וואַרשע, משה זילבערבערג פון לובלין, רייס פון זאַקשוועק, וויצע לאַגער־פירער שיפּיאַצקי און מיין פאָטער. איך האָב זיי פאַרגעלייגט אונדזער פּלאַן — און זיי האָבן אים קאַטעגאָריש אָפּגעוואָרפן. איך האָב קיין ברירה נישט געהאַט, געמוזט זיך אונטערוואַרפן זייער באַשלוס, ווייל אָן מיין טאַטן האָב איך נישט געוואָלט אַנטלויפן.

צוריק קומענדיק אין פאַבריק, האָב איך געמאָלדן די חברים, אַז איך קען מיט זיי נישט אַנטלויפן, ווייל מ"ין פאָטער וויל נישט. האָבן זיי באַשלאָסן צו אַנטלויפן אָן מיר. אָבער נישט געהאַט קיין געווער. זייער פאַרלאַנג איז דעריבער געווען, אַז איך זאָל זיך פאַרמיאוסן אין די אויגן פון מיין שעף, כדי צולאָזן אויף מיין אָרט שמואל שיפּמאַן, וועלכער האָט אויך געאַרבעט ביי דער ווערקשוץ. דאָס האָט פאַר מיר באַדייט ווי באַגיין זעלבסטמאָרד, ווייל מיין אַרבעטס־פּלאַץ איז געווען איינער פון די בעסטע אין לאַגער. אַליין געשלאָפן אין אַ מענטשלעכן צימער, נישט אין לאַגער, קיינער האָט מיך נישט געהיטן, כ'האָב געמעגט טראָגן מיינע האָר, געווען גוט אָנגעטאָן, נישט געדאַרפט שטיין אויף אַפּעלן און סעלעקציעס. איצט האָט מען געפאָדערט איך זאָל זיך פון דעם אַלעם אָפּזאָגן. איך האָב נישט געהאַט קיין ברירה — און געמוזט מסכים זיין.

די גרופּע אַנטלויפערס האָט געציילט אַכט מאַן: יחיאל (דער פּאַרזיצער), טאָפּליצקי, דעם רוסישנס איידעם (געשטאַמט פון גרודזשאַנדז), שמואל שיפּמאַן פון קראַשניק און נאָך עטלעכע בחורים פון בעלזשעץ, וואָס זייערע נעמען איך קען זיך נישט דערמאָנען.

כ'האָב אָנגעהויבן פאַרנאַכלעסיקן מיין אַרבעט, כדי ז'ך פאַרמיאוסן ביי מיין שעף — ביז ער האָט מיך אַרויסגעוואָרפן און אויף מיין אָרט איז טאַקע אַריין שמואל שיפּמאַן. איך בין צוריק אין לאַגער. די יידישע קאָמענדאַנטור האָט מיך צוגעטיילט אַרבעטן אין דער פירמע ג. ג. מאט — צו פאַריכטן טאַנקן. נאָך צוויי וואָכן זענען די חברים געקומען מיט מיר זיך געזעגענען און דאַנקען פאַר מיין הילף צו זייער אַנטלויפן. מיר האָבן זיך אָפּגעשטימט צו שטיין אין פאַרבינדונג און אויב זיי וועלן מצליח זיין, ווערן זיי אַ באַזע פון אַ גרויסע פּאַרטיזאַנער־גרופּע וואָס וועט באַקומען כוחות פון לאַגער.

נאָך דער אַרבעט בין איך מיט אַלע אַוועק אין לאַגער. אויפן וועג האָט מיך געפרעגט זאב דאַווידזאָן וואָס איך בין אַזוי פאַרצווייפלט. האָב איך אים געענטפערט, אַז אויב כ'וועל איבערלעבן די נאָענטסטע עטלעכע טעג, וועל איך זיכער איבערלעבן די קריג.

צוריק צו די הינט

די זעלבע נאַכט זענען געקומען אין לאַגער צוויי ווערקשוץ־מענער און מיך אַוועק גענומען צו די זיכערהייטס־אָפיצירן פון דעם ווערק און דעם שעף פון דער געסטאַפּאָ אין קראַשניק. זיי האָבן מיך אָנגעהויבן פאַרשן אויף זייער שטייגער, מיט פאַרשידענע עינויים, אָבער איך האָב זיך נישט איינגעבראָכן. איך האָב געטענהט, אַז כ'האָב גאָרנישט געוווּסט וועגן דעם אַנטלויפן. ווען איך וואָלט געבליבן אויף מ"ין פּאָסטן, וואָלט איך נישט דערלאָזט עס זאָל ווער אַנטלויפן. איך בין אומשולדיק.

זיי האָבן מיך אַזוי צעשלאָגן, אַז ביז הייַנט האָב איך נאָך סימ:ים און לייד דערפון. זיי האָבן אויף מיר אָנגערייצט אַ הונט, אָבער דער הונט האָט מיך נ"שט געריררט. מיין שעף האָט געזאָגט, אַז מיט דעם הונט וועלן זיי גאָרנישט אויפטאָן, ווייל איך האָב זיי געהאָדעוועט. אַ סברה, אַז מיין שעף האָט אויך מורא געהאַט איך זאָל נישט אויפדעקן זיינע חטאים און וואַרש"ינלעך אויסגעפּועלט מען זאָל מיך באַפרייען.

דאָס פייניקן מיך האָט געדויערט צוויי טעג. דערנאָך האָט מיין שעף מיך איבערגעגעבן דעם וויצע־לאַגער פירער שיפּאַצקי. מען האָט מיך געברענגט אין

לאַגער. צוויי וואָכן בין איך געלעגן קראַנק. מיך האָט געהיילט ד״ר וודאָווינסקי. אַ דאַנק אים בין איך געזונט געוואָרן און צוריק אַוועק צו מיין אַרבעט — די הינט. דער שעף האָט מיר דערציילט, אַז זייער אַנטלויפן האָט סיי־ווי נישט קיין צוועק, ווייל הגם זיי האָבן גענומען אַ סך געווער, אָבער אָן דער פאַסיקער אַמוניציע. זיי האָבן אויך גענומען 2 קאַסטנס מיט האַנט־גראַנאַטן, אָבער אָן דעטאָנאַטאָרן, אַזוי, אַז זיי וועלן קיין גרויסן נוצן פון דעם געווער נישט האָבן.

נאָך דער קריג איז מיר באַוווּסט געוואָרן, אַז די א.ק.־אָווצעס האָבן די אַכט יידן פאַרנאַרט אין אַ סטאָדאָלע, אַלע אויסגעהרגעט און צוגענומען דאָס געווער.

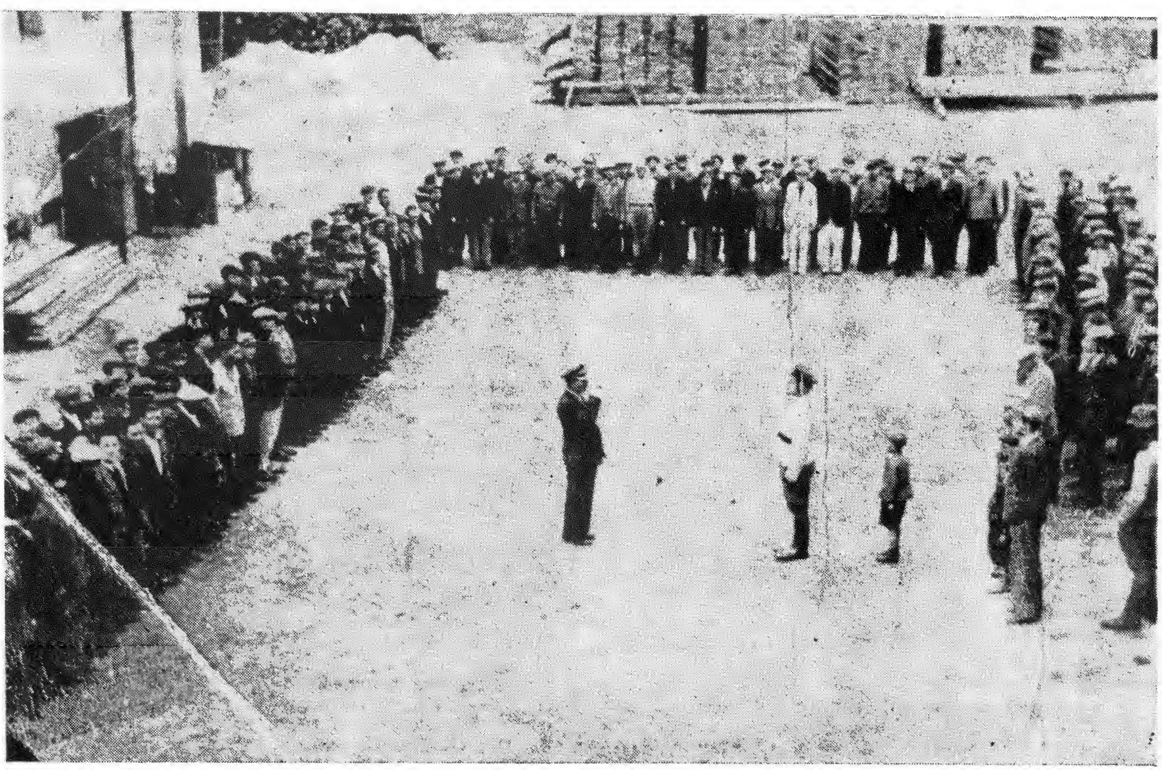
דערווייל איז אין לאַגער אַלץ געוואָרן אָנגעשטרענגט. די קאָמענדאַנטן האָבן זיך געטוישט. אויפן אָרט פון שטורמבאַנפירער טאושער איז געקומען ס.ס.־שטורמפירער פראַנץ. מיר האָבן געוווּסט, אַז מ׳איז געבליבן דער איינציקער לאַגער אין לובלינער געגנט, גערעכנט יעדן טאָג, אַז מען קומט אויך אונדז ליקווידירן.

אָנפאַנג דעצעמבער 1943 איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע העפטלינגען מוזן שלאָפן אין לאַגער. מער קיינער איז שוין נישט געשלאָפן אין ווערק.

אַ געוויסן טאָג האָט מען אונדז פאַרמאַכט אין דער פאַבריק מיטן אויסרייד, אַז מען רעכנט זיך אויף אַן איבערפאַל פון די פאַרטיזאַנער. מען האָט אָנגעזאָגט, אַז אויב מ׳וועט הערן שיסן, זאָלן מיר זיך פאַרהאַלטן רואיק. מיר האָבן געזען דורך די לעכער אין די באַראַקן, אַז מיליטער האָט אַרומגערינגלט דעם לאַגער. מיר האָבן פאַרשטאַנען אַז עס איז געקומען דער סוף — און געמאַכט פּלענער ווי אַזוי זיך ווערן, נישט לאָזן זיך ליקווידירן. מיר זענען אַזוי געווען פאַרמאַכט אַ פּאָר טעג, דערנאָך — אַן אַפּעל און מ׳האָט אונדז געשיקט צו דער אַרבעט.

שפּעטער האָט מען זיך דערוווּסט, אַז דאָס זענען געווען די איינזאַץ־גרופּן וואָס זענען טאַקע געקומען אונדז ליקווידירן, נאָר די דירעקטאָרן פון דער פאַבריק וואָס האָט געהערט צו דער פירמע העינקעל־פלוגצויג־ווערקע האָבן זיך קעגנגעשטעלט. אפילו זיך געוואָנדן צו גערינגן מיט דעם אַרגומענט, אַז די יידן זענען אויסגעשולטע פאַכמענער און דאָס ליקווידירן אונדז וועט ברענגען שאָדן דעם מלחמה־אָנשטרענג פון היינקעל־ווערק אין אַ צייט, ווען דייטשלאַנד דאַרף האָבן עראָפּלאַנען.

ספּעציעל האָט זיך וועגן דעם באַמיט דער בעטריבס־

מפקד במחנה

אַפּעל אין לאַגער

מייסטער שטעפאַן, איינער פון די חסידי אומות העולם.

דעם 7טן פעברואַר האָט מען געזאָגט אַז מען פירט אונדז איבער אין לאַגער וואָס מ׳האָט אויפגעבויט ביים ווערק. ביינאַכט איז געוואָרן אַ שיסעריי. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עטלעכע מענטשן האָבן אויפגעריסן די דראָטן, מאַכנדיק אַ קורצשלוס אין גאַנצן לאַגער און געוואָלט אַנטלויפן. די וואַכן האָבן געעפנט אַ פייער אויף די מענטשן וואָס זענען געווען אויסער די באַראַקן און עס זענען געהרגעט געוואָרן אומגעפער 40 מענטשן. צי ס׳איז וועמען געלונגען צו אַנטלויפן — ווייס איך נישט. פאַראַן וועגן דעם אַ סך ווערסיעס. מען זאָגט, אַז ס׳איז יאָ געלונגען איין ייד צו אַנטלויפן, דערווייל אָבער זענען געפאַלן קרבנות.

דעם זעלבן טאָג האָט מען אונדז איבערגעטאָן אין געשטרייפטע מלבושים („פּאַסיאַקעס״) און איבערגע־פירט אין צווייטן לאַגער. איצט זענען מיר געוואָרן אַן אָפּטיילונג פון ק.צ. (קאָנצענטראַציאָנס־לאַגער) מיי־דאַנעק.

מיר גראָבן אַ טונעל

דער שטאַב פון דער אונטערגרונט האָט אָנגעהויבן פּלאַנירן ווי אַזוי צו באַפרייען דעם לאַגער. מיר האָבן זיך אָרגאַניזירט, אָנגעהויבן שאַפן געווער. אָפּטמאָל געפונען געווער אין די טאַנקן און פאַנצער־וועגן וועלכע מען האָט געברענגט פון זיך דערנענטערדיקן פראָנט צו פאַריכטן אין ג.ק.מאַט. דאָס אַלץ האָבן מיר אַריינ־געגנבעט אין לאַגער.

אַ לובלינער מיידל, פעלא לאַקס, האָט זיך באַפריינ־דעט מיט אַ פעלדפעבל פון דער לופטוואַפע, וואָס די פאַבריק איז געווען אונטער זייער אויפזיכט. זי האָט אים אָנגאַזשירט אונדז צו העלפן. ער איז מסכים געווען צו שטיין בראש פון אַ פאַרטיזאַנער־גרופּע פון לאַגער־מענטשן, געשאַפן פאַר אונדז געווער.

פון אַן אומבאַוווּינטן באַראַק וואָס האָט אונדז גע־דינט אַלס געווער־באַהעלטעניש און איז געשטאַנען אַ מעטער הויך פון באָדן, האָבן מיר אָנגעהויבן, מיט דער הסכמה פון דער יידישער קאָמענדאַנטור, צו גראָבן אַ טונעל צום נאָענטסטן וועלדל. באַטייליקט אין דעם גראָבן האָבן זיך די לייוואַנדס פון בעלזשיץ, די דימ־בורדס און אייזנמאַנס פון מאַדלבאַזשיץ, אליעזר גאָלד־שטיין און איך פון קראַשניק און נאָך עטלעכע יינגלעך וואָס זייערע נעמען איך געדענק נישט.

גראָבנדיק אַזוי 2 חדשים, זענען מיר דערגאַנגען ביזן וואַלד. עס האָט נאָר געפעלט צו עפענען דעם טונעל פון דער צווייטער זייט. די אויסגראָבונג איז געווען אויסגעשטאַט מיט עלעקטרישע ליכט און אַלע נייטיקע איינריכטונגען.

אַ געוויסן טאָג איז אין באַראַק אַריין דער קריגס־געפאַנגענער סעגאַלאָוויטש, אונדזער פאַרבינדלער מיט דער יידישער קאָמענדאַנטור און געמאָלדן, אַז אונדזער גראָב־אַרבעט איז אַנטדעקט געוואָרן, מיר זאָלן שנעל אַרויס. מיר האָבן אים געענטפערט, אַז מיר גייען נישט אַרויס, מיר האָבן באַשלאָסן צו קעמפן און לפחות פאַלן ווי העלדן. באַלד איז אויך אָנגעקומען שטאָקמאַן, וועל־כער האָט זיך ביי אונדז געבעטן צו רעזיגנירן פון דעם פּלאַן, אויפגעקלערט דעם אונזין פון אונדזער אָפּזאָג. „יעדער פון אייך האָט דאָך אין לאַגער משפחה — ווער אַ פאָטער, מוטער, אָדער שוועסטער און ברודער״. ער האָט אונדז געגעבן זיין וואָרט, אַז ביי דער נאָענט־סטער געלעגנהייט וועט ער אונדז דערלויבן ווייטער צו גראָבן. ער האָט דערציילט, אַז צו אים איז געקומען אַ דעלעגאַציע פון די אָנגעזעענסטע יידן אין לאַגער, צווישן זיי די רבנים שטאָקהאַמער, שאַפּיראָ און זיעמבא און פון אים געפאָדערט אָפּצושטעלן די אַרבעט, אַ דאַנק וועלכער עס וועלן אפשר זיך ראַטעווען עטלעכע צענד־ליק מענטשן — אָבער וואָס וועט זיין מיט דער רעשט טויזנטער? שטאָקמאַן האָט זיי צוגעזאָגט אַלץ אָפּ־צושטעלן. מיר האָבן מסכים געווען צייטווייליק אויפ־צוהערן דאָס גראָבן, ווייל דער טונעל איז סיי־ווי געווען פאַרטיק — און ביי דער נאָענטסטער געלעגנהייט וועלן מיר אַנטלויפן.

דערווייל האָט זיך אונדזער לאַגע פאַרבעסערט. דער לאַגער־שעף אונטערשטורמפירער לייבהאָלד האָט מער קיין מענטשן נישט געשאָסן. עס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ווען ס׳איז אַנטלאָפן משה בראָטמאַן, האָט מען זיין ברודער יחזקאל אַוועקגעשטעלט 2 טעג און 2 נעכט צווישן די דראָטן ביי דער וואַך און נאָך דעם אים באַ־פרייט. עס זענען אויך אַנטלאָפן מאַריאַנקע מייזעלס מיט דער פרוי קעלער — און מ׳האָט קיינעם נישט גע־מאַכט פאַראַנטוואָרטלעך. שפּעטער האָבן אליעזר גאָלד־שטיין, די ברידער שטיינבערג און העניעק גרינדער אונטערגעקויפט אַ דייטש, וואָס פלעגט פאָרן אויס־פּרובירן די פאַראַכטענע טאַנקן, ער זאָל זיי אַרויס פירן פון לאַגער — און דער דייטש האָט דאָס געמאָלדן לייב־האָלדן. ער האָט זיי געהייסן אויפהענגען ביי די הענט אויף 8 שעה, אָבער געהרגעט האָט מען זיי נישט.

אין מײדאַנעק

פון דעם פּלאַן צו אַנטלויפן דורכן טונעל — איז דערווײל גאָרנישט געוואָרן. מען האָט דעם באַראַק צענומען און אָנגעהויבן צו צעשיקן די מענטשן אין פאַרשידענע לאַגערן איבער דער ווײסל. איך, מײן פאָטער, פאַסט און אַנדערע וואָס האָבן געגראָבן דעם טונעל — האָט מען אַוועק געשיקט קײן מײדאַנעק. די גרופּע האָט געציילט אומגעפער 200 מענער און 100 פרויען. אין מײדאַנעק האָט מען אונדז אַרײנגעפירט אין אַנטלויזונג. מיר זענען געווען זיכער, אַז דאָס איז אַ גאַז־קאַמער, אָבער מיר זענען בשלום אַדורך. מען האָט אונדז צוגעטײלט צום ערשטן פעלד מיט נאָך 800 אַרעסטאַנטן פון גאַנץ אײראָפּע: דײטשן, פּאָלאַקן, האָלענדער, נאָרוועגן, פראַנצויזן, בעלגער, יוגאָסלאַוון, ציגײנער און אויך אַ 50 יידישע פרויען וואָס זענען איבערגעבליבן נאָכן ליקווידירן דעם לאַגער טראַווניקי, צווישן זיי — מײן צוקונפטיקע פרוי.

די גאַז־קאַמערן זענען אין יענער צײט שוין נישט געווען טעטיק, נאָר דאָס קרעמאַטאָריום האָט געאַרבעט אינטענסיוו, ווײל מען האָט פאַרברענט די אַלע וועלכע מען האָט אַרויס גענומען פון די מאַסן־קברים, ווי אויך די וואָס מען האָט געשאָסן און קראַנקע.

איך פלעג אָפט קומען אין קרעמאַטאָריום, ווײל איך מיט נאָך אַ ציגײנער האָבן געאַרבעט ביים רײניקן דאָס געווער ביי די ס.ס. און פלעגן אויך אויפקלויבן פאַר־שידענע זאַכן און טויטע מענטשן. מײן פאָטער האָט געאַרבעט אין שוסטער־וואַרשטאַט.

שטאַרק געליטן אין מײדאַנעק האָבן מיר נישט, ווײל מיר זענען געווען אויסגעמישט מיט פיל נישט־יידן. אויפן צווייטן פעלד האָבן זיך געפונען אַ פּאָר טויזנט רוסישע געפאַנגענע אינוואַלידן, וועלכע מען האָט ביס־לעכווײז פאַרהונגערט. ביים אַרומגײן אין לאַגער האָב איך געפונען אַ בעט וווּ ס׳איז געווען אָנגעשריבן מײן שוועסטער גיטלס נאָמען און אַ בערשטל צו די שיך — אויך מיט איר אויפשריפט.

פון די דײטשע אַרעסטאַנטן האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מען האָט די 300 פרויען אַוועק געפירט קײן אוישוויץ צוויי חדשים פריער איידער מיר זענען געקומען.

מיר זענען געווען אין מײדאַנעק געציילטע חדשים. מיר האָבן אויך איבערגעלעבט באָמבאַרדיר־אַטאַקעס אויף לובלין פון רוסישע עראָפּלאַנען. מיר האָבן געפילט אַז אין קורצן מוז קומען אַן ענדערונג, ווײל מען האָט אָנגעהויבן הערן האַרמאַטן־שאָסן. מײדאַנעק ליגט דאָך בײם הויפּט־טראַקט כעלם—פּיאַסקי—לובלין. מיר האָבן געזען ווי דאָס דײטשע מיליטער אַנטלויפט. פון איין זײט האָבן מיר זיך געפרייט — און פון דער צווייטער געשראָקן זיך. ווײל מיר האָבן געוווּסט אַז די דײטשן וועלן נישט וועלן איבערלאָזן קײן עדות.

איך געדענק, אַ דאָנערשטיק פאַרטאָג האָט מען אונדז נישט אַרויסגעלאָזט פון פעלד צו דער אַרבעט. מיר האָבן געהערט ביים קרעמאַטאָריום שטאַרק שיסן. מיר זענען געווען זיכער, אַז דער סוף איז געקומען, אָבער נישט געקענט זיך העלפן. מיטאָג־צײט זענען געקומען ס.ס.־לײט אין פעלד און אויסגעקליבן 100 מאַן, מיך — צווישן זיי. איך האָב זיך געזעגנט מיטן טאַטן. מיר האָבן געוווּסט, אַז מען גײט אונדז ענדיקן. מיר האָבן זיך געזעגנט נאָר מיט די אויגן, ווײל מיט ווער־טער איז עס געווען שווער...

מען האָט אונדז צוגעפירט צום קרעמאַטאָריום. דאָרט האָבן מיר דערזען אַ שרעקלעך בילד: דער לאַגער־פירער האָט פאַר אונדז געהאַלטן אַ רעדע, אַז מען האָט דאָ אויסגעפירט אַ טויט־אורטייל אויף פּאַרטיזאַנער־באַנדיטן, וואָס האָבן געוואַגט זיך אַנטקעגנצושטעלן דעם דײטשן הערן־פאָלק. מיר דאַרפן די אַלע הרוגים אַרײנוואַרפן אין קרעמאַטאָריום און פאַרברענען דאָס קרעמאַטאָריום צוזאַמען מיט זיי. עס האָט זיך אַרויס־געוויזן, אַז דאָס זענען געווען קריסטן וואָס זענען געזעסן אין דער תפיסה אין לובלין.

מײן טאַטנס לידער געווידמעט ציון...

אַז דאָס קרעמאַטאָריום האָט שוין געברענט, האָט מען אונדז צוריק געברענגט אין לאַגער. דאָס האָבן מיר נישט געקענט פאַרשטײן. מײן פאָטער האָט מיך ווידער אויפגענומען אַן איין וואָרט, אָבער מיט טרערן אין די אויגן. דערנאָך האָט ער מיר געזאָגט:

— מײן קינד, איך פיל אַז דו וועסט דעם קריג איבערלעבן. איך וויל דיר עפּעס געבן, וואָס איך האָב אָנגעשריבן נאָך פאַרן קריג און אין לאַגער. קײן בעסערן אָנדענק האָב איך נישט דיר איבערצולאָזן.

איך בין אַוועק אין אַ זײט און אָנגעהויבן צו לייענען. דאָס ערשטע איז געווען אַ שיר אויף פּויליש, וואָס איך געדענק וואָרט ביי וואָרט:

Ja cię kocham mój kraju, daleki, nieznany.
Do ciebie się rwie moja dusza i serce.
Zrzucamy z siebie niewoli kajdany.
Rościelaj dla nas swe zielone kobierce.

Cud się tworzy! Kraj się rodzi!
Ojczyzna nas woła do pracy.
Pod niebieskim niebem Palestyny —
Tam nasze łoże, materace.

Cyjon mateczko! Ziemio kochana!
Zabierz do siebie twe ptactwo spłoszone,
Co pod twymi skrzydłami znajdzie opiekę —
Odpoczynek po ciężkiej pracy zmuszonej.

דאָס צווייטע ליד אין יידיש:

וואָס שטייט אונדז נאָך פאַר אין עתיד אין ווייטן ?
אָ, נביא, דערצייל אונדז פון די קומענדע צייטן,
צי וועט נאָך אַלץ הערשן די ביקס און שווערד,
שטורעם פון הימל און נויט אויף דער ערד,
צי וועט מען אַלץ הערן,
די זיפצן, טרערן
פון דערדריקטע שקלאַפן ?
אָ, נביא, אָ נביא, וואָס האָסטו געבראַכט,
ווען וועל איך ערוואכן פון דער פינצטערער נאַכט ?

אויף אונדזערע קברים
וועט קיינער נישט קומען...
קיין פריינד וועט נישט לאָזן קיין טרער
אויף אונדזערע יונג־צעטראָטענע לעבנס
צו באַוויינען וועט נישט זיין ווער.

אין שול פאַר אונדז
וועט מען קיין ליכט נישט צינדן,
פאַר אונדזערע שטילע נשמות נישט בעטן.
און ווער עס וועט פאַרבייגיין
פאַר אונדזערע קברים
וועט נאָך מיט די פיס דאָס גראָז צעטרעטן...

פוסט וועט בלייבן דער בית־עולם דער וויסטער,
די גראָזן אין טוי אַרום.
די קללה וואָס האָט אונדז באַגלייט ביים לעבן
וועט פלאַטערן בלויז
אַרום אונדזערע קברים.

אָבער דאָך, אין די קורצע טעג פון לעבן
מוז מען האָפן, מוז מען שטרעבן
אויף דעם עתיד דעם נייעם
אויף דער מינוט פון באַפרייען...

דאָס איז מיר געבליבן אין זכרון. עס זענען געווען נאָך אַנדערע געשריבענע זאַכן, נאָר ליידער, איך האָב די פּאַפּירן פאַרלוירן בעת מיין אַנטלויפן.

דער טויטן־מאַרש

צו מאָרגנס אין דער פרי האָט מען געמאַכט אַן אַפּעל און דער ס.ס.־מאַן האָט ווידער געהאַלטן אַ רעדע, אַז דער פראָנט איז נאָענט, לובלין האַלט ביים אַריינפאַלן אין די רוסישע באַנדיטישע הענט, דעריבער וועלן מיר זיך מוזן ראַטעווען. יעדער האָט באַקומען צוויי דעקעס, 2 ברויט און 2 פושקעס קאָנסערוון. מען האָט געברענגט אַן אויטאָבוס אין וועלכן מען האָט אַלע קינדער און שוואַכע געשיקט פריער. אונדז האָט מען געפירט צופוס — און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געיעג.

צוקומענדיק צום טויער, האָבן עטלעכע רוסישע עראָפּלאַנען אַטאַקירט די דייטשע עשעלאָנען וואָס האָבן אָפּגעטרעטן פון פראָנט. זיי האָבן זיך אַלע מאָל אַראָפּ געלאָזט נידעריק און באַשאָסן מיט מאַשין־געווער. די דייטשע העלדן האָבן אונדז געהייסן אַרויפליגן זיך אויף זיי, אַז מען זאָל נישט דערקענען זייערע מונדירן. שמואל הערשזאָן (דער קצב) איז טאַקע פאַרוווּנדעט געוואָרן פון אַ קויל. נאָך דער אַטאַקע האָט מען אונדז געיאָגט ווייטער. מיר זענען געווען אומגעפער אַ 1,000 אַרעסטאַנטן, אַרומגערינגלט מיט ס.ס.־לייט און הינט. אויפן שאָסיי האָבן מיר נישט געקענט גיין, ווייל ער איז געווען פאַרשטאָפּט מיטן אָפּטרעטנדיקן מיליטער. אַלץ איז אַנטלאָפן פאַר די רוסן.

פאַר לובלין האָט מען אונדז געפירט אויף לינקס, איבער די פעלדער. די פרויען זענען געגאַנגען די ערשטע, דערנאָך — די מענער. מיר זענען צוגעקומען צו דער ביסטזשיצע. איך האָב זיך אומגעקוקט און געזען ווי לובלין ברענט. ביינאַכט האָבן די רוסן טאַקע פאַרנומען לובלין. דעם אויטאָבוס מיט די קינדער האָבן די רוסן באַוויזן צו פאַרכאַפּן. אַ דאַנק דעם זענען זיי געבליבן לעבן.

די פרויען האָבן נאָך באַוויזן אַדורכצוגיין איבער דער בריק, דאַקעגן די מענער האָט מען געיאָגט איבערן טייך — און געיאָגט אַזוי שנעל, אַז מענטשן זענען געפאַלן און דערטרונקען געוואָרן. ווער עס איז געבליבן הינטערשטעליק, האָבן די דייטשן דערשאָסן. ווען מ׳איז אַרויס פון וואַסער, האָט מען אונדז ווידער צונויפגעזאַמלט און ווייטער געיאָגט.

מיט אַמאָל האָט אָנגעהויבן רעגענען. עס האָט אַזוי

שטאַרק געגאָסן, אַז אַלץ איז געוואָרן נאַס. איך האָב געטראָגן 4 דעקעס, פיר ברויט און 4 פּושקעס מיט קאָנסערוון, ווייל איך האָב נישט געוואָלט אַז דער טאַטע זאָל זיין באַלעסטיקט, אים איז אויך אָן פּעק שווער געווען צו לויפן. אַז די פּעק זענען נאַס געוואָרן, האָבן זיי געוווגן דאָפּלט. ווען ס'איז פינצטער געוואָרן, האָט מען אונדז געלאָזט אַ ביסל אָפּרוען. מיר זענען געזעסן אויף אַ פעלד. קאָן זיין, אַז דעמאָלט האָט מען אפשר געקענט אַנטלויפן. מיר זענען אָבער געווען אַזוי מיד און ס'האָט אַזוי געגאָסן, אַז אפילו ווען מען וואָלט געהייסן אַנטלויפן, וואָלטן מיר אויך נישט געהאַט קיין כוח.

מיר האָבן גערוט בערך אַ שעה — און מען האָט ווייטער געיאָגט. ווען עס האָט אָנגעהויבן טאָגן, זענען מיר צוגעקומען צום שאָסיי וואָס פירט פון לובלין קיין קראַשניק.

פלוצלונג איז צו מיר צוגעקומען דער ס.ס.־אונטער־שטורעמפירער פריצע, דער גרעסטער מערדער פון מאַידאַנעק (די דייטשע העפטלינגען האָבן אים גערופן בופאַלאָ ביל, ווייל ער האָט געטראָגן צוויי רעוואָלווערן) און באַפוילן, אַז מיין פאָטער זאָל פון אים נעמען זיין רוקזאַק, ווייל ער האָט נישט געטראָגן קיין פּעק. דער טאַטע האָט נישט געהאַט קיין ברירה. ער האָט אָבער נישט געקענט אונטערהויבן דעם שווערן רוקזאַק. איך האָב אונדזער פּאַק וואָס איך האָב געטראָגן, געגעבן מיין טאַטן און אַליין גענומען דעם רוקזאַק וועל־כער האָט געוווגן ביי אַ 50 קילאָ. איך האָב גע־פילט, אַז לאַנג וועל איך אַזוי נישט קענען אויס־האַלטן — און ווער ס'איז געבליבן הינטערשטעליק, האָט מען געשאָסן. דאָך האָב איך געטראָגן דעם רוקזאַק ביזן דאָרף ווילקאָלאז און דאָ אָנגעהויבן בלייבן הינ־טערשטעליק. איך האָב געבעטן משה שיינבעק (מאָד־ניוק) ער זאָל פירן דעם טאַטן צווישן די ערשטע. ווי נאָר מ'איז אַריין געקומען אין וואַלד, האָב איך אַוועק געוואָרפן דעם רוקזאַק און בין אַריין אין די רייען פון די פרויען, גענומען אַ מיידעלע אויף די פּלייצעס, ווייל עס זענען געווען עטלעכע קינדער וואָס זענען נישט געפאָרן מיטן אויטאָבוס. דאָס מיידעלע האָט געהייסן עמאַליאַ אָפּענהיים, משה גאַרנס אַן אייניקל פון קראַש־ניק. איך האָב געזען ווי דער מערדער זוכט מיך, אָבער צווישן די פרויען האָט ער מיך נישט געזוכט.

עס האָט אַלץ גערעגנט. דערווייל האָבן מיר זיך דערנענטערט צו קראַשניק. איך האָב געמיינט אַז מען וועט אונדז צופירן צום „סקרוענט“, מען האָט אָבער דערנענטערט זיך צו דער שטאָט — און ווייטער גע־פירט. דאַן האָבן מ'ר פאַרשטאַנען, אַז זיי ווילן אונדז וואָס שנעלער אַדורכפירן איבער דער ווייסל. דערווייל האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין פּלאַדערס צעגעלניע און אַרויפגעיאָגט אויפן בוידעם, ווו מען ברענט די ציגל. עס איז געווען שפּעט נאָך מיטאָג. דאָרט זענען געווען אָפענע לעכער, ווו דאָס פייער איז אַדורך. דער עולם האָט אָנגעהויבן זיך טרוקענען. מיר זענען געווען אַזוי מיד, אַז מ'איז אַוועק געפאַלן ווי געהרגעט. איך בין אַזוי געלעגן אַ'מגעפער אַ שעה, ביז דער טאַטע האָט געבעטן איך זאָל אים ברענגען אַ ביסל וואַסער. כ'האָב געפונען עפעס אַ פּושקע און בין אַראָפּ זוכן וואַסער. אַראָפּגייענדיק, האָב איך דערזען אַ מיידל פון די פרויען, וואָס מיר האָבן געטראָפן אין מיידאַנעק און לעבן איר שטייט אַ דייטשער העפטלינג. כ'האָב גע־הערט ווי ער זאָגט צו איר, אַז ס'איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע דייטשע העפטלינגען זאָלן זיך איינפּאַקן, מען וועט זיי פירן ווייטער מיט אויטאָמאָבילן און די רעשט וועט מען אויפרייסן מיט דער צעגעלניע, ווייל זיי ווילן אונדז ווייטער נישט פירן...

די צעשיידונג מיטן טאַטן

ווען איך בין אַרויס אויפן הויף האָב איך געזען עטלעכע קריסטן, אָנגעטאָן אויף די אָרעמס לענטעס מיטן רויטן קרייץ, צווישן זיי אויך די פרוי גאַטנער (אקושערקע), וועלכע האָבן געטראָגן קיישעלעך מיט עסנוואַרג. די יידן האָבן זיך געוואָלט צושטופּן און אויך נעמען עסן, אָבער די פּוילישע העפטלינגען האָבן די יידן נישט צוגעלאָזט. דאָך האָט די פרוי גאַטנער כאַ־וויזן איבערצוגעבן איין קויש עסן צו מאָטל בראַפּמאַן. שפּעטער בין איך געוואָר געוואָרן, אַז אונטער דעם עסנוואַרג זענען געווען ציווילע קליידער, כדי די פּויל־שע העפטלינגען זאָלן זיך קענען איבערטאָן און אַנט־לויפן. אָבער דעמאָלט האָב איך דאָס נישט געוווסט. ווייל איך וואָלט זיך שוין געווען ווי ס'איז צוגעשטופּט אין געכאַפּט אַ קויש. אפשר וואָלט איך אַזוי געקענט ראַטעווען מיין טאַטן? ווייזט אויס, אַז דער גורל האָט געוואָלט אַנדערש.

איך האָב געפונען וואַסער און צוריק אַרויף צום טאַטן, אים דערציילט וואָס כ'האָב געזען און געהערט. דאַן האָט דער טאַטע מיר געזאָגט:

— הער מיין קינד וואָס איך גיי דיר איצט זאָגן. איך

האָב גוט אַריינגעקלערט אין דער זאַך. איך וויל, אַז דו זאָלסט אַנטלויפן. איך ווייס, אַז דאָס איז שטענדיק געווען דיין ווילן. איך האָב דיך שטענדיק אויפגעהאַלטן אין וועג. מיין נישט, אַז כ׳האָב נישט געוואָלט אַנטלויפן, דו ווייסט אָבער גאַנץ גוט, אַז ס׳איז נישט געווען ווו צו לויפן. ווייל פון איין זייט הרגענען אונדז די דייטשן און פון דער צווייטער זייט — די פּאָליאַקן. איצט איז די צייט. לובלין איז שוין פאַרנומען פון דער רויטער אַרמיי. די דייטשן אַנטלויפן. לויט מיין מיינונג, וועלן די דייטשן נישט קענען פאַרהאַלטען די רוסן פון דער זייט ווייסל. אַז דיר וועט געלונגען צו אַנטלויפן, וועסטו זיך דאַרפן באַהאַלטן געציילטע טעג. די רוסן וועלן פאַרנעמען קראַשניק — וועסטו זיין פריי.

— דו ווייסט דאָך גאַנץ גוט, אַז אָן דיר וועל איך נישט אַנטלויפן — האָב איך געענטפערט. — מ׳איז געווען די גאַנצע צייט צוזאַמען, טאָ פאַר וואָס זאָלן מיר זיך נישט ראַטעווען צוזאַמען?

— ניין, מיין קינד, דו מוזט גיין אַליין, ווייל קום גיי איך מיט דיר, פאַרשווער איך דאָס אַנטלויפן. איך פיל, אַז דיר אַליין וועט געלונגען.

— אָבער טאַטעשי, מיר קאָנען דאָך ביידע פּרובירן. אַז איך וועל אַליין אַנטלויפן, ווער ווייסט וואָס זיי וועלן דיר טאָן.

— זיי וועלן מיר גאָרנישט טאָן. ערשטנס, איז דאָ נישט בודזין, זיי קענען אונדז נישט; צווייטנס, זיי האָבן איצט מיט זיך צו טאָן און דריטנס, מיר האָבן נישט וואָס צו פאַרלירן. דאָ איז סיי־ווי דער טויט און דו קענסט געווינען דאָס לעבן. דערפאַר וויל איך אַז דו זאָלסט שוין איצט, די מינוט פּרובירן אַנטלויפן. איך וועל זיך אַ ביסל אָפּרוען, וועל איך אויך פּרובירן לויפן.

איך האָב נאָך געבעטן, אויפגעקלערט, עס האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. איך האָב אָנגעהויבן וויינען. האָט ער מיר געזאָגט:

— ווין נישט, איך האָב שוין מיינע יאָרן אָפּגעלעבט. דו האָסט נאָך נישט געלעבט. ביסט יונג, איך בין זיכער אַז דיר וועט געלונגען. קוים איז מיר באַשערט אומ־צוקומען, וועל איך כאָטש אומקומען מיטן געדאַנק, אַז דו האָסט זיך געראַטעוועט. אַז דיר וועט געלונגען, וועסט איבערלעבן די קריג, זאָלסט אַלץ טאָן און אָנקומען קיין ארץ־ישראל און דערציילן וואָס מיט אונדז האָט פּאַסירט.

ער האָט מיר געראָטן אַז איך זאָל זיך באַהאַלטן אין דער בודזינער מיל און אויב אים וועט געלונגען צו אַנטלויפן, וועט ער דאָרט קומען. מיר האָבן זיך געזעגנט און צעקושט. ער האָט מיך צוגעדריקט צו זיך און גע־בענטשט. איך האָב אים אַלץ איבערגעלאָזט, נאָר איך האָב מיר גענומען איין קאַץ און בין אַראָפּ אויפן הויף.

דאָ האָב איך זיך אַרומגעקוקט. דער גאַנצער שטח פון דער צעגעלניע איז געווען אַרומגערינגלט מיט דייטשן. יעדער צווייטער האָט געהאַלטן אַ הונט. איבערן וועג, אין שטח פון דער צעגעלניע, איז געווען אַ קליי־נער סאַד פון עפּל מיט הויך גראָז. אין דעם סעדל זענען געשטאַנען די דייטשישע העפטלינגע און געפּאַקט זייערע פּעקלעך. דאָס איז געווען שוין אויסער דער וואַך פון די ס.ס. איך בין געשטאַנען נישט ווייט פון זיי אין געטראַכט, ווען מיר געלונגט אַריין צו גיין אין דעם סעדל — בין איך פריי.

ווידער אין קראַשניק

קוקנדיק אויף די העפטלינגען, האָב איך דערזען מיין קאַפּאָ פון דער וואָפן־קאַמער, אַ דיקער דייטש מיט אַ רויט געזיכט און ברילן. אויך ער האָט מיך דערזען און געמאַכט צו מיר מיט דער האַנט. איך האָב זיך אָנגע־שטויסן וואָס ער מיינט: איך זאָל אָפּרייסן דעם יידן־צייכן און זיך איינהילן אין דעם קאָץ וועלכן כ׳האָב געהאַלטן אין דער האַנט. אַזוי האָב איך געטאָן. דערנאָך האָט ער מיר געוויזן, אַז איך זאָל לאַנגזאַם אָנהייבן גיין צו אים. אַזוי האָב איך געטאָן. איך בין אַדורך צווישן די ס.ס.־לייט און גלייך זיי וואָלטן בלינד געוואָרן — מען האָט מיר גאָרנישט געזאָגט. צוקומענדיק צום קאַפּאָ, האָט ער זיך געפרייט אַז מען האָט מיך נישט באַמערקט, געהייסן איך זאָל זיך אַרויפכאַפּן אויף דעם בוים.

זיצנדיק פאַרשטעקט אויפן בוים, האָב איך געזען ווי קלמן לייוואַנד פון בעלזיץ האָט אויך געוואָלט טאָן דאָס זעלבע וואָס איך, מען האָט אים באַמערקט און אָנגעכאַפּט ביי די הענט. ער האָט זיך אויסגעריסן פון דעם דייטש און איז אַריין צווישן די העפטלינגען וואָס זענען געווען אויפן הויף. דערווייל האָט מען אַוועק געפירט די דייטשע העפטלינגען — און איך בין אַליין געבליבן אין סאַד אויף דעם בוים.

איך האָב זיך אָנגעהויבן אַרומקוקן. מיין בליק איז געפאַלן אויף אַ קלאָזעט. מיין געדאַנק איז דאָך געווען, ווי אַזוי זיך אַרויסבאַקומען אויפן שאָסיי, פון דאָרט וועל איך דורכן צמענטאַזש אין קליינעם וועלדל אַוועק איבער וויזשניצע אין דער בודזינער מיל.

איך האָב געמאַכט אַ פּלאַן, אַז כ׳וועל אַראָפּ פון

בוים און אין דעם הויכן גראָז וועל איך צופויזן צום קלאָזעט, אַריין פון מיין זייט און פון יענער זייט — אַרויס אויפן שאָסיי.

איך האָב זיך שטיל אַראָפּ געלאָזט פון בוים און אָנגעהויבן קריכן. אומבאַמערקט צוגעקומען צום קלאָ־זעט, שטיל אויפגעהויבן די קלאַפּע, אַוועק געלייגט דעם קאַץ אויפן מיסט, כדי קענען אַוועקשטעלן אַ פוס. נישט קוקנדיק אַרויף, האָב איך אויסגעשטרעקט אַ האַנט, צו צום ברעט ווו מען זיצט. כ'האָב דערפילט אַז דאָרט זיצט ווער — און שטאַרק זיך דערשראָקן. לויט דעם געשריי וואָס איך האָב דערהערט האָב איך פאַרשטאַנען, אַז דאָרט איז געזעסן אַ דייטש, וועלכער האָט זיך מער דערשראָקן פון מיר, ווייל ער האָט געשריגן: „אום גאָטענס ווילן, וואָס איסט דען דאָס?“. אויסנוצנדיק זיין בהלה, בין איך צו צום פּלויט פון שטעכלדראָט און זיך אַריבער געוואָרפן אויף דער צווייטער זייט און זיך געלאָזט לויפן צום שאָסיי. דער שול־פּלאַץ איז אָבער געווען אַרומגעצוימט מיט אַ פּלויט פון ביימלעך (זשי־וואָפּלאָט), דורכגעפלאָכטן מיט שטעכלדראָט. לענגאויס דעם פּלויט זענען געווען אויסגעגראָבן לופט־שוץ קאַנאַלן ביז צו די שטיגן פון דער שול. איך בין צו צום פּלויט, געוואָלט זיך דורכשטופּן צווישן די ביימלעך, ווייל איך האָב מורא געהאַט זיך אויפצושטעלן מען זאָל מיך נישט באַמערקן, — נאָך איך האָב בשום אופן נישט געקענט צוליב די שטעכלדראָטן. איך האָב נישט לאַנג געקלערט און אויפן בויך זיך אַריינגעצויגן אין אַ גרוב אויפן פּלאַץ, וועלכער איז געווען פול מיט וואַסער, ווייל עס האָט געהאַט געגעבן אַ גאַנצן מעת־לעת. איך האָב אָנגעהויבן גיין אין וואַסער ביז צום האַלדז. צוקומענדיק צו די שטיגן, האָב איך זיי געפונען פאַרצוימט מיט קאַנצערטינעס — און ווידער נישט געקענט אַראָפּ אויפן שאָסיי. מיינע פּאַסן־קליידער זענען שוין נישט געווען צום דערקענען פון דער בלאָטע. פּלוצלונג איז צו מיר צוגעקומען אַ דייטש און געפרעגט, ווו קאָן ער געפונען וואַסער. איך האָב אים געוויזן דעם פּלומפּ לעבן דער שול און איך בין אַנטלאָפן צו דער אַלטער שול. אויפן וועג איז געשטאַנען אַ קאַמער וואָס האָט געדינט אַלס קוילן־מאַגאַזין פאַר די שולן. די טיר איז געווען אָפן. איך בין אַריין אין קאַמער, אָבער דערמאָנט זיך אַז דאָרט קען איך נישט בלייבן, ווייל אויב מען זוכט מיך, וועלן מיך די הינט דאָ דערשמעקן. דערזען אַן עפענונג אין דאַך, האָב איך זיך געטראַכט, אַז איך וועל אַרויף אויפן דאַך און אַריין אין סאָד פון אברהם בודזינער (אײדלמאַן), נאָר בשעת מעשה פאַרגעסן, אַז דאָרט איז געווען די קרייזהויפּטמאַנשאַפט. כ'בין אַרויף אויפן דאַך און דערזען מיין טעות. צוויי מעטער פון דעם מאַגאַזין איז געשטאַנען אַ באַראַק און צוויי אוקראַינער אין מונדירן האָבן זיך באַהאַלטן אונטערן דאַך פאַרן רעגן — און געקוקט אויף מיר. אויף איין סעקונדע האָב איך זיך פאַרלוירן, אָבער באַלד אָנגע־נומען קוראַזש. כ'בין אַראָפּ געשפּרונגען פון דאַך, ממש צו זייערע פיס. דאָרט איז געשטאַנען אַ קויש אין וועלכן מען האַלט אויסגעקאָפּעטע קאַרטאָפל. אין קויש איז געלעגן אַ זאַק מיט אַ מאַטיקע. איך האָב רויק גענומען דעם זאַק, אים איינגעלייגט אין אַ שפּיץ, אָנגעטאָן אויפן קאָפּ, גענומען די מאַטיקע מיטן קויש אויף די פּלייצעס — און אַרויס דורכן הויפּט־טויער אויף דער פּילסודסקי־גאַס. ביי דער וואַך האָט מען מיך נישט פאַרהאַלטן. ביז היינט קען איך נישט פאַרשטיין, ווי אַזוי האָט פּאַסירט, אַז קיינער האָט מיך נישט אָפּגעשטעלט.

איך האָב באַשלאָסן צו גיין צו מיין פּאַטערס פריינד און שותף, גאַלעץ, געוו. בורמיסטש פון קראַשניק און אייגנטימער פון דער בודזינער מיל. ער האָט דאַן געוווינט אין טאַרבינער רבינס הויז, נישט ווייט פון דעם אָרט ווו איך בין געווען.

פאַרן הויז זענען געשטאַנען אַ פּאָלאַק מיט אַ דייטש און גערעדט. עס איז שוין געווען נאָענט צו דער „שפּער־שטונדע“. איך האָב אָנגעקלאַפּט אין דער טיר. מען האָט געפרעגט ווער עס קלאַפּט. איך האָב נישט געוואָלט זאָגן מיין נאָמען, ווייל איך האָב מורא געהאַט, אַז גאַלעץ זאָל מיר נישט אָפּזאָגן. כ'האָב אים געענטפערט „סוואָי“ (אַן אייגענער). גאַלעץ אַליין האָט מיר געעפנט, נאָר זייער זיך דערשראָקן, ווייל ער האָט מיך נישט דערקענט. די פרוי האָט זיך איבערגעצלמט און גע־פרעגט:

— יאַקוב, ווי קומסטו אַהער?

איך האָב זיי אין קורצן דערציילט וואָס ס'האָט פּאַ־סירט און געבעטן זיי זאָלן מיך באַהאַלטן. ער האָט מיך געפרעגט צי מען האָט מיך געזען אַריינגיין צו אים. האָב איך געזאָגט אַז יאָ. האָט ער געזאָגט:

— פאַרשטיי, אין דעם פאַל איז פאַר דיר און פאַר מיין פאַמיליע געפערלעך, אַז איך זאָל דיך איצט באַ־האַלטן ביי מיר אין שטוב.

איך האָב אים גוט פאַרשטאַנען, אָבער פאַרט נישט געהאַט ווו צו גיין. האָט ער מיר געזאָגט, איך זאָל זיך ערגעץ באַהאַלטן ביז מאָרגן נאָכמיטאָג, דערנאָך זאָל

איך קומען, וועט ער מיך אַוועק פירן אין מיל — און דערווייל צוגרייטן אַן אָרט. די פרוי האָט מיר געגעבן ברויט מיט פוטער און אַ פעקל סיגאַרעטן „יונאק" מיט שוועבעלעך. ער האָט געבעטן, אַז כ'זאָל זיך לאָזן זען ווי איך גיי ארויס פון אים, צו האָבן אַ תירוץ, אויב מ'ען וועט אים פרעגן, אַז ער האָט מיך נישט געוואָלט באַהאַלטן, נאָר אַרויס געיאָגט.

איך בין אַרויס אויף דער גאַס אין גאַנצן אַ פאַר־לוירענער.

איך האָב זיך דערמאָנט, אַז די יידן פון שטאָט־לאַגער וואָס האָט זיך געפונען אין שול, האָט מען אַ טאָג פריער אַרויס געפירט — און געלאָזט זיך גיין צו דער שול מיטן געדאַנק, אַז כ'וועל זיך אַרויפכאַפּן אויף דעם בוידעם און דאָרט זיך באַהאַלטן. צוקומענדיק צו דער שול האָב איך געזען, אַז דאָרט סטאַציאָנירט דייטשיש מיליטער וואָס ציט זיך צוריק פון פראָנט.

אין דער צייט פון קריג האָבן די דייטשן צענומען אַלע הייזער פון יענקל גרינבלאַטס בעקעריי ביז דער שקאלנא־גאס (די יאמע). איצט בין איך געשטאַנען אויפן פּלאַץ ווו עס איז געווען ירוחם קאוועס הויז אין געקענט זען אַז אין באַד איז ליכטיק, עס ברענט דער אויוון. איך האָב זיך געלאָזט גיין צום באַד מיטן געדאַנק דאָרט זיך צו באַהאַלטן. איך האָב פּרובירט זיך אַריינ־צוכאַפּן אין באָד, אָבער אַלע טירן זענען געווען פאַר־מאַכט. איך בין צו צו דער הויפּט־טיר און אָנגעקלאַפּט. עס האָט מיר געעפנט דער געהילפס־הייצער, דער מאַן פון מאַנקע די וואַסער־טרעגערין, וואָס פלעגט אונדז טראָגן וואַסער. ער האָט מיך גוט געקענט. האָב איך אים געבעטן ער זאָל מיך באַהאַלטן, צוגעזאָגט גאָלד מיט בריליאַנטן. ווייזט אויס, ער האָט אויף מיר רחמנות געהאַט. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער הייצט דאָס באַד פאַר דער געסטאַפּאָ, ער קען מיך באַהאַלטן אין באַד, אָבער געהייסן דערווייל אַריינגיין צו זיך אין שטוב, ער וועט באַלד קומען. איך האָב אָנגעקלאַפּט ביי אים אין שטוב, זיין פרוי האָט מיר געעפנט. זי האָט מיך דערקענט. דער מאַן איז טאַקע באַלד אָנגעקומען און ביידע האָבן זיך באַראַטן וואָס צו טאָן מיט מיר. זיי האָבן מיר אַרויפגעשיקט אויפן בוידעם און צוגענומען די לייטער. דאָרט איז געלעגן אַ סך בעטגעוואַנד, זיכער אָנגערויבט ביי די יידן, אָדער סתם גענומען, ווייל עס איז סיי־ווי געווען הפקר. איך האָב אָבער נישט געלייגט קיין אַכט, אויך נישט געקלערט פון דעם, אַז ער קען מיך הרגענען, כדי צונעמען דאָס גאָלד וואָס איך האָב אים צוגעזאָגט און נישט געהאַט — ווי עס האָבן געטאָן טויזנטער פּאָלאַקן. מיין איינציקער ווונטש איז געווען — שלאָפן נאָך די צוויי שלאָפלאָזע נעכט; נאָך דעם לויפמאַרש פון אַ טאָג מיט אַ נאַכט פון לובלין קיין קראַשניק; נאָך אַזאַ אַנטלויפן אין רעגן, בלאָטע און דערצו באָרוועס, ווייל מיינע שיך האָב איך איבער־געלאָזט דעם טאַטן — האָב איך שנעל אויסגעטאָן דאָס גטועכץ, אויפגעהאָנגען עס אויפן קוימען, זיך אַריינ־גערוקט צווישן בעטגעוואַנד און באַלד איינגעשלאָפן.

פלוצלונג האָב איך זיך אויפגעכאַפּט נאָך אַ שטאַרקן טרייסל ביים אַקסל. דער קריסט איז געשטאַנען איבער מיר און געוועקט. עס האָט שוין אָנגעהויבן טאָגן. איך בין געווען אַזוי מיד, גלייך איך וואָלט זיך ערשט גע־לייגט שלאָפן. ער האָט געהאַלטן אַ פּאָר צעריסענע לייוונטענע הויזן און מיך געבעטן:

— האָב אויף אונדז רחמנות און גיי אַוועק. איך וויל נישט פון דיר קיין גאָלד, קיין בריליאַנטן, דאָס לעבן איז אונדז טייערער פון אַלץ.

איך האָב אָנגעטאָן די הויזן מיט די לעכער, דעם פּאַסן־אָנצוג האָב איך אַריינגעלייגט אין קויש. מיט דער מאַטיקע אויפן אַקסל בין איך אַראָפּ פון בוידעם און אינסטינקטיוו זיך געלאָזט גיין אויפן נייעם בית־עולם. איך האָב זיך געטראַכט: גוט וואָס איך בין דאָ. אַז מען וועט מיך הרגענען, וועל איך גלייך ליגן אויפן יידישן בית־הקברות. נאָר אנשטאָט דערווייטערן זיך פון דער צעגעלניע, בין איך געגאַנגען אַרום דער שטאָט און אַרויסגעקומען דווקא הינטער דער צעגעלניע, ווייל דער בית־הקברות געפינט זיך דאָרט. איך בין צו צום סאַדאָווער סטאַק און זיך באַהאַלטן צווישן די קוסטעס. פון דאָרט האָב איך געזען ווי מ'האָט די יידן אויס־געשטעלט צום אַפּעל און געציילט. די רוצחים האָבן זיך געלאָזט אין אַלע ריכטונגען זוכן אַנטלאָפענע.

פלוצלונג דערזע איך ווי אין אַ סאָד איבער דעם טייכל איז אַ דייטש געגאַנגען רייסן פּרוכטן, אין באַ־גלייטונג פון אַ הינט, וועלכער איז אַריבער דאָס טייכל אין זיך דערנעענטערט צו מיר. ער איז צו מיר צו און אוגעהויבן באַשמעקן. מיר איז איצט צונוץ געקומען וואָס איך האָב געאַרבעט מיט הינט. כ'האָב איינגעהאַלטן דעם אָטעם, ער זאָל מיינען אַז איך בין טויט. ווען איך בין שוין געווען אין אַ גינסטיקער פּאָזיציע, האָב איך אים אוגעכאַפּט ביי די באַקן ער זאָל נישט קענען בייסן. דער הונט האָט זיך אָנגעהויבן וואַרפן, בכדי זיך פון מיר אַרויסרייסן. אָבער אין אַזאַ מאָמענט באַקומט מען

אוממענטשלעכע כוחות. איך האָב געלאָזן אָפּגעלאָזט די לינקע האַנט, אַרויסגענומען די פּאַסן־הויזן, זיי פאַר־דרייט אַרום דעם האַלדז פון הונט און אים דערשטיקט. איך האָב זיך אַליין נישט געגלויבט, אַז דער הונט איז טויט, כ׳האָב אים נאָך צוגעבונדן צו אַ ביימל, איך בין געוואָרן ווילד, געכאַפּט די מאַטיקע מיטן קויש און בין אַראָפּ זוכן דעם דייטש. מיר איז שוין געווען אַלץ איינס. איך האָב אים געוואָלט הרגענען און צונעמען די ביקס. איך האָב זיך געטראַכט: אָדער זיין טויט, אָדער מיינער. צו זיין מזל (און אפשר — צו מיין מזל), האָב איך אים נישט געפונען.

איך בין צו צו אַ סטאָדאָלע כדי זיך דאָרט באַהאַלטן, כ׳האָב אָבער דערהערט, אַז אינעווייניק מלוטשעט מען תבואה. כ׳בין אַריין אינעווייניק און צו צום פּויער מיט דער אויפגעהויבענער מאַטיקע: „אָדער באַהאַלסט מיך אָדער איך דערהרגע דיך אויפן אָרט". איך האָב נישט געפילט דעם אַבסורד פון די רייד. דער פּויער האָט זיך אָנגעהויבן צלמען און געבעטן, אַז ער האָט אַ פרוי מיט קינדער, זיי אַליין גייען אַנטלויפן אין וואַלד. ווי צעווילדעוועט איך בין געווען, האָב איך דאַן איינגעזען אַז ער איז גערעכט. איך האָב מורא געהאַט אַרויס צו גיין פון שייער, דער דייטש זאָל מיך נישט טרעפן. איך האָב געהייסן דעם פּויער אָנרייסן גרינצייג אין קויש אַריין און זיך אומקוקן צי מען זעט נישט קיין דייטש אין דרויסן. ער איז צוריק געקומען און געזאָגט, אַז דער וועג איז פריי. איך האָב ווידער אויפגעהאָנגען דעם קויש און די מאַטיקע אויפן אַקסל. אין אַ פּאָר צעריי־סענע הויזן, ווי אַן אמתער פּויער, אָן אַ העמד און באָרוועס, האָב איך געוואָלט זיך אַריבערכאַפּן אין דער צווייטער זייט שטאָט, צו די לאָנקעס, כדי זיך לאָזן צו דער בודזינער מיל, וועלכע האָט דאַן געהערט צו גאָלצן אַליין.

אַזוי בין איך געגאַנגען צום באָד, איבער דער גאַס פון אברהם בראנד (דער מלמד), ביז צו דער פרוי בלאַדעס געוועלב — און פון דאָרט, איבער דער לאטשע־נעס באַרג, אין דער פּאַדוואָלנע גאַס, און אויף די לאָנקעס.

כ׳בין געגאַנגען אַ פריילעכער און זיך אונטער־געפייפט, כ׳האָב געוואָלט מען זאָל מיך נישט דער־קענען. איצט האָב איך מער מורא געהאַט פאַר די פּאָליאַקן ווי פאַר די דייטשן. אַ דייטש וואָלט מיך זיכער נישט דערקענט, מיינענדיק, אַז אַ פּויער גייט פון פעלד. הגם אָבער די פּאָליאַקן האָבן מיך דערקענט, האָט מען מיך נישט פאַרהאַלטן. אַזוי בין איך אָנגעקומען אין מיל. איך האָב געוואָלט אַריין, איז זי געווען פאַר־מאַכט. בין איך אַוועק צום הויז וואָס איז געשטאַנען אַ 200 מעטער פון דער מיל, דאָרט האָט געוווינט דער מילנער. ער האָט מיך ליב געהאַט און אַ סך געהאָלפן ווען איך בין געווען אין בודזינער לאַגער. צוקומענדיק צום טויער האָב איך געזען, ווי דער מילנער שטייט אין הויף און רעדט מיט אַ דייטש אין אַ מונדיר. איך בין אַוועק ווייטער און זיך אַוועקגעזעצט וואַרטן, ביז דער דייטש וועט אַוועקגיין. נאָך אַ פערטל שעה איז דער מילנער מיך געגאַנגען זוכן, ווייל ער האָט מיך באַלד דערקענט און פאַרשטאַנען פאַר וואָס איך בין נישט אַריין צו אים. ער האָט מיר געגעבן די שליסלען פון דער מיל און געזאָגט, אַז גאָלץ איז שוין ביי אים געווען און געהייסן מיך באַהאַלטן אויף דעם בוידעם. ער וועט באַלד קומען.

די באַפרייונג

נאָך אַ שטיקל צייט, האָב איך געזען פון בוידעם־פענצטערל, ווי דער מילנער טראָגט אַ בינט היי פון דער לאָנקע און אַ קיישל מיט עסן. ער איז געקומען אין מיל און זיך דערפרייט מיט מיר. איך האָב אים דער־ציילט וואָס מיט מיר און מיין טאַטן האָט פּאַסירט. איך האָב געזען, ווי עס שטייען אים טרערן אין די אויגן. ער האָט מיך געוואָרנט נישט אַרויסגיין פון דאַנען, מענטשן זאָלן מיך נישט זען, ווייל עס האָט פּאַסירט פאַלן וואָס פּאָלאַקן האָבן געהרגעט אָדער געמסרט באַהאַלטענע יידן. ער האָט מיר יעדן טאָג געבראַנגט עסן און טרינקען און דערציילט נייעס.

אין דריטן טאָג פון מיין זיין אין מיל, מיטוואָך, האָב איך געזען ווי דער מילנער מיט גאָלצעס זון סטעפאַן גייען צו דער מיל. סטעפאַן האָט מיר געזאָגט, אַז איך טאָר נישט מער זיך באַהאַלטן אין מיל, איך זאָל פון דאָרט אַוועק, ווייל מען האָט מיך געזען פון דאָרף — און ער וויל נישט מען זאָל מיך הרגענען אין מיל. איך האָב זיך אָנגעהויבן ביי אים בעטן, דערציילט אַז זיין טאַטע האָט מיך דאָ באַהאַלטן. עס האָט גאָרנישט געהאָלפן.

איך בין אַוועק אין פעלד און זיך באַהאַלטן אין אַ סטויג תבואה. ביינאַכט בין איך געקומען צום מילנער, האָט ער מיר געזאָגט, אַז עס קען מעגלעך זיין אַז מען האָט מיך געזען פון דאָרף, אָבער ער גלויבט נישט. דאָך זאָל איך זיך בייטאָג באַהאַלטן אין פעלד און ביי־

נאָכס קען איך אַריינגיין אין מיל שלאָפן. ער גלויבט, אַז עס וועט שוין לאַנג נישט דויערן, העכסטנס צוויי־דריי טעג, ווייל ער הערט שוין די האַרמאַטן שיסן.

פרייטיק פאַרטאָג האָב איך געפילט ווי מען וועקט מיך. איך האָב זיך דערשראָקן — דער מילנער איז געשטאַנען איבער מיר און געשריגן:

— יאַנקל, יאַנקל — רוסקע, קוק דורך דעם פענצטער.

איך בין צו צום פענצטער און געזען ווי אויף דעם שאָסיי וואָס פירט פון אוזשענדווו קיין קראַשניק, פאָרן טאַנקען און איבער די פעלדער מאַרשירן זעלנער אין גרינע מונדירן.

איך בין אַראָפּ פון בוידעם און זיך געלאָזט לויפן צום שאָסיי, אַוועקגעשטעלט זיך אין מיטן וועג און אויפגעהויבן ביידע הענט. דער טאַנק איז געבליבן שטיין און די סאָלדאַטן אויפן טאַנק אין דרויסן האָבן אויף מיר אָנגעצילט דאָס געווער. איך האָב אָנגעהויבן שרייען „זשיד! זשיד!". אין דעם האָב איך געהערט ווי דער קאָמענדאַנט פון טאַנק שרייט עפּעס צו די סאָלדאַטן — און צו מיר זאָגט ער אויף יידיש: „קום אַרויף אויפן טאַנק". איך האָב אַרויפגעקלעטערט און דער אָפיציר פרעגט וואָס איך וויל. האָב איך אים דער־ציילט, אַז איך בין געבליבן איין ייד פון דער גאַנצער געגנט (דעמאָלט האָב איך געמיינט אַז כ׳בין טאַקע איין ייד) און אַז איך וויל פאָרן אין שטאָט. ער האָט מיך געפרעגט צי איך האָב נישט מער אָנצוטאָן ווי דאָס וואָס איך גיי. האָב איך אים געזאָגט, אַז אויך דאָס האָט מיר געגעבן אַ פּאַלאַק, ווייל פריער בין איך געגאַנגען אין אַ „פּאַשאַק", ווייל כ׳בין אַנטלאָפן פון לאַגער. ער האָט באַדויערט וואָס אויך ער האָט נישט קיין איבעריקן מלביש. דערווייל זענען מיר אָנגעקומען קיין קראַשניק — אויף אַ רוסישן טאַנק, נאַקעט און באָרוועס... אָבער ווער האָט וועגן דעם געטראַכט אין אַזאַ מאָמענט?

אין שטאָט האָב איך איינגעזען, אַז כ׳בין נישט איינ ייד. עס האָבן אַנגעהייבן צונויפקומען זיך יידן פון אַלע זייטן. פון מיין טראַנספּאָרט פון מיידאַנעק האָבן זיך געראַטעוועט פינף מענער, צוויי פרויען און אַ מיידעלע: די ברענער (היינט אין ישראל), זיין זון לייזער ז״ל (שפּעטער געפאַלן אין פּוילישן מיליטער); משה שיינ־בעק ז״ל (מאַדניאַק. ער איז פון פּוילישע מערדער שפּעטער דערשאָסן געוואָרן אינטער בודזין, צוזאַמען מיט חנן לערנערס איידעם); מאָטל בראָמבאַך (איצט אין אַמעריקע), אַ וואַרשעווער מיידל וועמענס נאָמען איך קען זיך נישט דערמאָנען, טאַמאַראַ (די איצטיקע

פרוי פון ל. בערמאַנזאָן, אין אַמעריקע), דאָס מיידעלע עמאַליאַ אָפּענהיימער, וואָס מיר האָבן זי געטראָגן פון מיידאַנעק קיין קראַשניק (איצט אין ישראל).

עס האָבן אָנגעהויבן קומען מענטשן וואָס זענען אַנטלאָפן פון קראַשניקער לאַגער און פון דעם טראַנ־ספּאָרט פונעם „טויטן־מאַרש". עס איז אויך געקומען שמואל מינץ און דערציילט, אַז טעמע קאָס איז אַנטלאָפן פון קראַשניקער טראַנספּאָרט און זי ליגט מיט אַ צעבראָכענעם פוס אין וואַלד. מיר האָבן זיך געוואָנדן צום רוסישן אָפיציר, האָט ער געשיקט אַ דזשיפּ און מיר האָבן זי געברענגט אין אַ רוסישן פעלד־שפּיטאָל אין קראַשניק. זי איז שפּעטער געוואָרן מינצס פרוי (זיי געפינען זיך היינט אין בראַזיל).

מיר האָבן געשאַפן אַ קאָמיטעט און אָנגעהויבן פירן אַ טעטיקייט. פייגעלע טוואַרדאָגוראַ איז געווען די סעקרעטאַרין. זי האָט צונויפגעשטעלט אַ ליסטע פון די וואָס זענען געבליבן לעבן. מיר האָבן זיך פאַרבונדן מיט לובלין. די ליסטע האָבן מיר געשיקט אין פּוילישן ראַדיאָ (די רעגירונג איז דאַן געווען אין לובלין) מען זאָל זי פאַרעפנטלעכן אין דער וועלט. אַזוי זענען קראַש־ניקער פון ארץ־ישראל, אַמעריקע, בראַזיל, פראַנקרייך און אַנדערע לענדער געוואָר געוואָרן ווער פון זייערע טייערע איז געבליבן לעבן.

דערווייל האָבן די פּאָלאַקן אָנגעהויבן מאָביליזירן צום מיליטער, אויך די געראַטעוועטע יידן פון גהינום. עס זענען אויך געווען קרבנות. דעמאָלט איז געפאַלן לייזער ברענער, שמואל („דופּאַ"), יוסף ווייסבראָט (משהקע בולאָקס זון). מיך האָט מען מאָביליזירט און מ׳האָט מיך צוגעטיילט צו דער רעדאַקציע „פּאָלסקאַ זבראָינאַ", וועלכע האָט זיך געפונען אין לובלין, אויפן פּלאַץ ליטעווסקי. דאָ האָב איך געטראָפן מיינע קרובים: אַבוש, פייוול, אריה און הינדעלע טענענבוים. זיי זענען געווען אין די פּאַרטיזאַנער. געוווינט אין לובלין, אין פּרץ־הויז. איך האָב אויך געפונען מיין קוזין חילאלע מיט זיין פרוי טובהלע (פון פּאַליכנע) אייזנצוואַנג מיט פיר יינגלעך און צוויי מיידלעך, קליינע קינדער. ווי אַזוי זיי זענען געבליבן לעבן, איז אויך אַ נס. (זיי גע־פינען זיך איצט אין אַרגענטינע און אין באַליוויע).

איך בין געבליבן אין לובלין, אָבער נישט אויף אַ לאַנגע צייט. אין לובלין איז געווען דער צענטער פון די איבערגעבליבענע יידן, ווי אויך אַ ביוראָ פון זוכן קרובים. די רשימות זענען געווען אָפן פאַר יעדן איינעם.

א סאוויעטישער גענעראל — מיין פעטער

אין פרץ־הויז האָט דאַן געוווינט יענקל הענער פון קראַשניק. ער האָט געאַרבעט אַלס שניידער ביים פוילישן מיליטער. אין אַ הערבסט־טאָג פון 1944 יאָר, האָט יענקל מיר דערציילט, אַז ער קומט איצט פון ביוראָ פון זוכן קרובים, וווּ מיט אַ טאָג פריער איז דאָרט געווען אַ הויכער רוסישער אָפיציר מיט אַן אַדיוטאַנט און געזוכט יידן פון קראַשניק און אומגעגנט. ער האָט געזאָגט, אַז אין קורצן וועט ער ווידער קומען — און די סעקרעטאַרין זאָל פאַר אים אויפזוכן קראַשניקער. זיין נאָמען האָט ער נישט אָנגעגעבן. מיר האָט גלייך געגעבן אַ טיאָרקע אין האַרץ. איך האָב געפילט, אַז דאָס דאַרף זיין איינער פון מיינע פעטערס פון רוס־לאַנד. מיין טאַטע פלעגט דערציילן, אַז זיינע צוויי ברידער זענען אַוועק קיין רוסלאַנד אין 1905 יאָר, זיי זענען געווען רעוואָלוציאָנערן. איינעם פון זיי, חנן, האָט מען אַרעסטירט בעת אַן אַגיטאַציע־רעדע אין לובלין. ער איז דאַן אַלט געווען 17 יאָר. די חברים פון דער פּאַרטיי האָבן אים אַרויסגעגנבעט פון תפיסה און ער איז אַוועק קיין רוסלאַנד, קיין פעטערבורג. דאָרט האָט ער געענדיקט אַ גימנאַזיע מיט אַ גאָלדענעם מעדאַל. דאָס האָט אים געגעבן די זכיה צו לערנען אין אוניווערסיטעט, וווּ ער האָט געענדיקט אויף דאָקטאָר־מעדיצין און געוואָרן מיליטער־דאָקטאָר. מיין זיידע חיים ע״ה, וועלכער האָט געוווינט אין פּאַליכנע, איז געווען אַ פרומער ייד און אַז מען האָט זיין זון אַרעסטירט אַלס רעוואָלוציאָנער, האָט ער זיך פון אים אָפּגעזאָגט, ווי ער וואָלט זיך געשמדט. אין דער ערשטער וועלט־קריג איז ער געקומען אַהיים, זייענדיק אויפן פראָנט, נישט ווייט פון קראַשניק. אַז דער זיידע האָט אים געזען אַלס דאָקטאָר און אָפיציר, האָט ער איבער אים געמאַכט אַ ברכה. אין 1925 האָט מיין פאָטער פון אים דערהאַלטן צום לעצטן מאָל אַ בריוו.

דאָס אַלץ האָב איך געוווּסט פון דערציילונגען אין דער משפחה. אַז יענקל הענער האָט מיר איבערגעגעבן וועגן אַ רוסישן אָפיציר וואָס זוכט קראַשניקער, האָב איך זיך דערמאָנט אין די אַלע דערציילונגען און גע־פילט, אַז דאָס איז טאַקע מיין פעטער חנן. איך בין געלאָפן אין ביוראָ, געפרעגט די סעקרעטאַרין מער פרטים וועגן אים. זי האָט מער נישט געקענט זאָגן ווי יענקל. איך האָב איר איבערגעלאָזט מיין אַדרעס און אָנגעזאָגט, אַז דער אָפיציר איז מיינס אַ פעטער. זי האָט מיר צוגעזאָגט אַלץ צו דערליידיקן.

נאָך אַ צוויי וואָכן וואַרטן, בין איך מיטאָג־צייט געקומען אין ביוראָ. אַז די סעקרעטאַרין האָט מיך דער־זען, האָט זי מיר געוויזן אויף אַ סטאַרשינאַ וואָס איז געקומען אויפן באַפעל פון דעם אָפיציר. איך האָב אים געפרעגט, וועמען ער זוכט. האָט ער געזאָגט, אַז ער זוכט ענדערס פון קראַשניק, פּאַליכנע, מאַדלבאַזשיץ. איך האָב זיך פאַרגעשטעלט, אַז איך הייס ענדער, איך שטאַם פון קראַשניק און אויב עס זוכט חנן אנדער, איז ער מיין פאָטערס ברודער. האָט ער געזאָגט: קום מיט מיר. אויפן וועג האָט ער מיר דערציילט אַז זיי סטאַציאָנירן אין כעלם, אַז דער פעטער קומט אָפט קיין לובלין אויף אינספעקציעס, אין די מיליטער־שפּיטאָלן, ווייל ער איז דער ממונה איבער זיי.

מיר זענען צוגעקומען צו אַ שפּיטאָל ביים לובלינער שלאָס, ביים טויער האָט ער מיך איבערגעלאָזט און אַריין אים זוכן. אין אַ פּאָר מינוט שפּעטער האָב איך דערזען ווי פון דער צווייטער זייט דערנענטערט זיך אַ גרופּע אָפיצירן, צווישן זיי — אויך אַ גענעראַל. דאָס האַרץ האָט אָנגעהויבן קלאַפּן, ווייל איך האָב געמיינט, אַז דאָס גייט מיין טאַטע, נאָר אין מונדיר פון אַ רוסישן גענעראַל. ער איז נאָר געווען עטוואָס מאָגערער ווי מיין טאַטע. איך האָב זיך געגעבן אַ ריס, געוואָלט צוגיין צו אים, נאָר דערמאָנט זיך אין דער מיליטער־רישער דיסציפּלין, אַז אַ פּשוטער זעלנער קען נישט צוגיין צו אַ גענעראַל. איך האָב נאָר סאַלוטירט — און זיי זענען ווייטער געגאַנגען. דאָ איז אָנגעקומען באָריס, דער אַדיוטאַנט, וועלכער איז צו אים צוגעגאַנגען און עפּעס געזאָגט. ער האָט זיך אויסגעדרייט און אויף מיר געקוקט. דאַן האָט ער זיך אַנטשולדיקט פאַר די אָפיצירן, צוגעקומען צו מיר, געפרעגט ווער איך בין. איך האָב אים געזאָגט אַז איך בין דער זון פון ישראל. מיר האָבן זיך ביידע צעקושט. איך האָב אָנגעהויבן וויינען פון פרייד. ער האָט מיך באַרויקט און אַריינגעפירט אין עס־צימער, מיר געהייסן געבן עסן. באָריס האָט גע־ברענגט אַ פלאַש בראָנפן צו פייערן די באַגעגעניש.

ער האָט זיך געפרעגט און געפרעגט. איך האָב אים אַלץ דערציילט. כ׳האָב נאָך דעמאָלט געהאַט אַ האָ־פענונג, אַז דער טאַטע און מיין שוועסטער גיטל לעבן, אַז זיי וועלן צוריק קומען. ליידער, ס׳איז נאָר געווען אַ האָפענונג.

דער פעטער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט אַלע יאָרן געלעבט אין לענינגראַד. ער האָט אַ פרוי, אויך אַ דאָקטאָר און צוויי קינדער: אַ יינגל און אַ מיידל.

זיי געפונען זיך אין סוויערדלאָווסק, ווו מען האָט זיי עוואַקווירט. ער האָט מיך געפרעגט, צי מיין איינהייט געפינט זיך אין לובלין, ווייל ער וויל בעטן מיין שעף ער זאָל מיר געבן אורלויב, איך זאָל קענען מיט אים פאַרברענגען. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער איז שעף פון מעדיצין־אָפּטייל פון 1טן ווייסרוסישן פראָנט, זיין שטאָב געפינט זיך אין כעלם. מיר זענען באַלד געגאַנגען צו מיין שעף — און דאָ וויל איך דערציילן אַן עפּיזאָד:

מיין מיליטערישע פונקציע איז געווען צו זיצן פאַר דעם רעדאַקטאָרס טיר, פּאָלקאָווניק ווערנער, אַ ייד. ווער עס איז צו אים געקומען, האָב איך געדאַרפט מעלדן. אַז איך בין נישט געווען, האָט מיך פאַרטרעטן דער פּאָלאָק אוכניק. ווען איך בין אָנגעקומען מיטן פעטער, האָב איך געזאָגט אוכניקן, ער זאָל אָנמעלדן דעם גענעראַל ענדער. דער פּאָלאַק האָט מיך אָנגעקוקט אַ דערשטוינטער — ער איז אָבער אַריין און געמאָלדן, אַז גענעראַל אנדער וויל אים זען. פּאָלקאָווניק ווערנער האָט זיך צעלאַכט און געזאָגט: „ווער האָט אים אַזוי שנעל געגעבן אַן אַוואַנס — פון אַ פּראָסטן זעלנער אויף אַ גענעראַל?" אוכניק האָט אים דערקלערט, אַז דאָס איז אַן אַנדערער, אַ רוסישער גענעראַל. דער פּאָלקאָווניק האָט אים גלייך אויפגענומען. וואָס זיי האָבן דאָרט גערעדט — ווייס איך נישט. דער פּאָלקאָווניק האָט מיך דערנאָך אַריינגערופן און באַפוילן אויסשרייבן אַ פּאַס אויף 10 טעג אורלויב און געווינטשן איך זאָל גוט פאַרברענגען מיטן פעטער.

איך האָב מיט אים געוואָלט פאָרן קיין קראָשניק, ער האָט אָבער נישט געהאַט קיין צייט, ווייל די רוסן האָבן געגרייט די אָפּענסיווע אויף דער ווייסל. איך בין מיט אים געפאָרן קיין כעלם אין זיין שטאָב. ער האָט אויסגעדריקט זיין ווילן, אַז נאָך דעם קריג זאָל איך פאָרן צו אים קיין רוסלאַנד, ער וועט מיך האַלטן ווי זיינס אַ קינד, איך וועל דאָרט ווייטער לערנען. איך האָב אים געזאָגט, אַז כ'האָב אין ארץ־ישראל אַ שוועסטער און אַ ברודער און וויל פאָרן אַהין. ער האָט מיר געגעבן זיין פעלד־פּאָסט נומער, אַז מיר זאָלן שטיין אין קאָנטאַקט, געגעבן דעם אַדרעס פון זיין פאַמיליע אין רוסלאַנד, אין פאַל ווען עס וועט מיט אים עפּעס פּאַסירן, ווייל ער איז דאָך אויפן פראָנט — זאָל איך שטיין מיט אים אין קאָנטאַקט.

דערווייל האָבן די רוסן אָנגעהויבן די גרויסע אָפּענסיווע, זיי זענען אַריבער די ווייסל און זיך דערנעענטערט צו דער פריערדיקער דייטשער גרענעץ.

פסח 1945 האָט מען איינגעאָרדנט אַ סדר־נאַכט פאַר אַלע יידישע זעלנער און אָפיצירן, וואָס זייערע איינהייטן זענען געשטאַנען אין לאָדזש און אין אומגעגנט. איך בין געווען כמעט דער יינגסטער — און געפרעגט די קשיות. איך האָב זיך באַפריינדעט מיט אַ יידישן אָפיציר פון דער פעלד־פּאָסט. איך האָב אים געפרעגט, צי דער פּאָסט־נומער פון מיין פעטער געפינט זיך נישט אין לאָדזש. ער האָט מיר געזאָגט, אַז יאָ. איך האָב באַלד אָנגעשריבן אַ בריוו צום פעטער און אים געגעבן ער זאָל אים שנעל איבערשיקן. איך האָב דעם פעטער געלאָזט וויסן, אַז איך געפין זיך אין לאָדזש, אים געשריבן דעם אַדרעס און געבעטן, אַז איך וויל זיך מיט אים זען.

צומאָרגנס זענען געקומען צוויי רוסן און מיך אַהין געפירט צום פעטער אין שטאָב. ער האָט זיך מיט מיר דערפרייט. מיר האָבן פאַרברענגט אַ פּאָר שעה, ווייל דעם זעלבן טאָג זענען זיי אַוועק פון לאָדזש, צו דער דייטשער גרענעץ.

אין מיליטער בין איך נאָך פאַרשידנס דורכגעגאַנגען. איך בין געפאָרן קיין טשעכן, טערעזיענשטאָדט און געבּרענגט פון דאָרט אַ טראַנספּאָרט יידן, וועלכע זענען געבליבן לעבן און געווען מיט מיר אין בודזין און אין מיידאַנעק.

נאָך שווערע וואַנדערונגען אין דייטשלאַנד, דורך פראַנקרייך, פאַרנדיק דריי וואָכן מיט דער עליה ב' — האָב איך אויסגעפירט מיין פאָטערס צוואה און געקומען קיין ארץ־ישראל.

דאָ בין איך אַריינגעטרעטן אין דער „הגנה", דערנאָך זיין צה"ל, באַטייליקט זיך אין באַפרייונגס־קריג און איך האָב זוכה געווען צו דערלעבן אַ יידישע מדינה — מיין פאָטערס אייביקן טרוים. ליידער, ער האָט דאָס נישט דערלעבט. ער איז געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק אין מאַטהאַוזען.

דעם זין פונעם אויפשריפט אויפן אַריינגאַנג־טויער אין בודזין — „יעדן דאָס זיינע" — האָב איך קיינמאָל נישט געקענט פאַרשטיין. ערשט זייענדיק אין ישראל, ווו כ'האָב זיך אָנגעטראָפן אויף דער שארית הפליטה, האָב איך באַגריפן, אַז יעדן מענטש איז באַשטימט זיין גורל. ווייזט אויס, אַז מיין פאָטער ע"ה איז נישט באַשערט געווען צו דערגרייכן זיין ציל און דערלעבן די יידישע מדינה — און ס'איז מיר קלאָר געוואָרן דער באַטייט פונעם אויפשריפט, הגם די דייטשע רוצחים האָבן אים נישט אַזוי פאַרשטאַנען "JEDEM DAS SEINE"...

ווי אזוי קראשניק איז געבליבן אן יידן

מאטל בראפמאן, פאַר. שטאַטן

די ערשטע קרבנות

פרייטיק, דעם 1 סעפטעמבער 1939, 9 אַ זייגער אין דער פרי, זענען קיין קראַשניק אָנגעפלויגן 3 עראָפּלאַנען (צו דריי מאָל), אַדורך איבער דער שטאָט און זענען צוריק אַוועק. די בהלה איז גרויס. מיט עטלעכע טעג פריער האָט מען גענומען יונגע בחורים אין דער אַרמיי. די מלחמה איז שוין אין פולן ברען. 4 פאַרנאַכט זענען ווידער געקומען 3 דייטשישע עראָפּלאַנען — און געוואָרפן ביי דער באַן־סטאַציע אַ באָמבע, פון וועלכער איין באַן באַאַמטער איז דערהרגעט געוואָרן. 1 באָמבע איז אויך געפאַלן אין בודזין, אָבער קיינעם נישט געטראָפן.

זונטיק האָט מען גענומען מאַכן שוץ־באַהעלטענישן (סכראָנען), און שוין דינסטיק האָבן אָנגעהויבן קומען קיין קראַשניק פּליטים. אַנטלאָפענע פון קראָקע, טשענסטאָכאָוו און אַנדערע ערטער. ס'האָבן זיך עוואַקוּירט פייערלעשער מיט זייערע מכשירים, אַרעסטאַנטן פון די גרויסע תפיסות, אין קייטן געשלאָסן די פיס איינער צום אַנדערן. אַזוי איז מען געלאָפן אַ גאַנצע וואָך.

פרייטיק דעם 8טן סעפטעמבער, 2 אַ זייגער, האָט מען באָמבאַרדירט די שטאָט, עטלעכע באָמבעס זענען געפאַלן אין וואַניס און אויף דעם בנין פון פ.ק.א. — אָבער נישט געטראָפן. די באָמבעס זענען געפאַלן אויף דעם גאָר אַלטן בית עולם ביי דער פּאַדוואַלני גאַס, ווו עס זענען דערהרגעט געוואָרן 14 מענטשן — יידן און קריסטן. פון די יידן זענען אומגעקומען: מינטשע העלמאַן מיט אַ מיידל, שמואל־אלי בריקס פרוי מיט אַ קינד, בערטשע זיסבערגס פרוי, בנימעלע נייזערס אַ בחור פון 14 יאָר, (ס'האָט אים אָפּגעריסן דעם קאָפּ). מיין פרוי צלאָווע גאַרן איז פאַרוואונדעט געוואָרן און אברהמלע ברענערס זון איז געשטאָרבן אין שפּיטאָל אין יאַנאָוו. דעם זעלבן פרייטיקדיקן טאָג האָט מען צעקלאַפּט יאַנאָוו. געווען דאָרט הונדערטער קרבנות. פרייטיק־צו־נאַכטס איז אַ מערהייט יידן אַוועק קיין זאַקשעוויק און פון דאָרט — אין פאַרשידענע דערפער, ווו מ'האָט איבערגעוואַרט ביז ראש־השנה.

די צרות הויבן זיך אָן

פרייטיק, דעם צווייטן טאָג ראש־השנה (5 סעפּטעמבער), זענען די דייטשן אַריין קיין קראַשניק. איך בין דעמאָלט מיט מיין פרוי און אַ מיידעלע פון 6 יאָר געווען אין סטיזשאַנעק. זונטיק זענען מיר 18 קילאָמעטער געגאַנגען צופוס אין שטאָט אַריין — און מען האָט אָנגעהויבן זיך צוגעוווינען צו די צרות.

יעדן טאָג האָט מען געכאַפּט אויף אַרבעט, קיין גראָשן האָט מען נישט געקענט פאַרדינען, ווייל מ'האָט מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס. יום־כפור האָט מען נאָר אין פּריוואַטע הייזער געדאַוונט — נישט אין שול און נישט אין בית המדרש. סוכות — דאָס זעלבע. נאָך סוכות האָב איך אָנגעהויבן האַנדלען, מען האָט דאָך געדאַרפט עסן. איך האָב געהאַנדלט און אַרומגעפאָרן אַ גאַנצן ווינטער.

אין מערץ 1940, האָט מען באַפוילן אָנצוטאָן ווייסע בענדער מיט מגן־דוידס. האָב איך שוין נישט געקענט פאָרן, אָבער דאָך ריזיקירט צו פאָרן מיטן באַן איין מאָל קיין טארני, אָן אַ באַנד. איך בין בשלום געקומען אַ היים, געבראַכט עטלעכע פעלצלעך און גוט פאַרדינט.

דעם 23 אַפּריל, אין ערשטן טאָג פסח, האָט מען מיך געכאַפּט צו דער אַרבעט, געהאַלטן 2 טעג. דעם ערשטן טאָג שבועות האָט מען שוין געכאַפּט כדי אַוועק צושיקן. מען האָט געזוכט מיין יינגערן ברודער אברהם. אַז מען האָט אים נישט געפונען, האָט מען גענומען מיין פאָטער. די געכאַפּטע יידן האָט מען אַוועק געפירט אין לאַגער רודי, ביי כעלם. זיי האָבן דאָרט געאַרבעט ביי וואַסער. נאָך יום־טוב איז מיין ברודער געפאָרן טוישן דעם טאַטן. ער האָט דאָרט געאַרבעט עטלעכע וואָכן און איז געקומען אַ היים.

אין תשעה באב האָט מען אין גאַנץ פּוילן געכאַפּט אַ פּאָר טויזנט יידן (אויך אין קראַשניק) און זיי געשיקט קיין בעלזשעץ אויף אַרבעט, אָבער צום גליק האָט מען קיינעם פון אונדז נישט געכאַפּט, ווייל איך האָב דעמאָלט געוווינט אין אַ הויז וואָס זיין בעל־הבית איז געווען אַ קריסט. מיין ברודער לייבל איז געשלאָפן

ביי מיר. אַזוי ווי אַלע פון דער יידישער פּאָליציי זענען געווען באַפריינדעט מיט מיין ברודער און זיי האָבן געוווסט אַז ער איז ביי מיר, האָבן זיי נישט געפירט די זשאַנדאַרמעריע אין דעם הויז אַריין. מיר האָבן געהערט וואָס עס טוט זיך אין גאַס. דאָס איז געווען מאָנטיק ביינאַכט, דעם 12טן אויגוסט 1940, תשעה־באב.

צו מאָרגנס, ווען כ׳בין אַרויס אין גאַס, האָבן מיך מענטשן געפרעגט, ווי אַזוי כ׳בין געבליבן? האָב איך געענטפערט, אַז ביי מיר אין הויז איז מען נישט געקר־מען זוכן. כ׳האָב נישט געוואָלט קיינעם דערציילן, פאַר וואָס איך און מיין ברודער זענען געבליבן.

אָבער נישט אויף לאַנג איז געווען מיין בלייבן. מיר איז דאָך באַשערט געווען צו זיין אין בעלזשעץ. מיר האָט זיך פאַרגלוסט צו פאָרן קיין וואַרשע, נאָר מ׳האָט באַדאַרפט האָבן אַ „פּשעפּוסטקע״ (דורכלאָז־שיין). געווען אַזעלכע וואָס האָבן געהאַט „פּשעפּוסטקעס״ — האָב איך מיר געבאָרגט ביי מיינעם אַ חבר דאָס פּאַפּירל און מאָנטיק פרי, דעם 6טן סעפּטעמבער 1940, בין איך מיט דעם פּאָסט־וואָגן געפאָרן פון קראָשניק קיין אַננאָפּאָל (ראכיוו), און פון דאָרט — מיט דעם סטאַטעק אויף דער ווייסל קיין וואַרשע.

דער דורכפאַל

דינסטיק אין דער פרי געווען אין וואַרשעווער געטאָ, געקויפט דאָרט אַ ביסל פוטערוואַרג. מיטוואָך פאַרנאַכט בין איך צוריק געפאָרן מיט דעם זעלבן סטאַטעק און דער גאַנצער וועג אין אַדורך בשלום. נאָר אנשטאָט אין ראַכיוו, בין איך אויסגעשטיגן אין קוזמיר, ווייל כ׳האָב שבת געוואָלט זיין אין אָפּאָלע, אַ 20 קילאָמעטער פון קוזמיר. אַזוי ווי נאָך צוויי פרויען האָבן באַדאַרפט פאָרן קיין אָפּאָלע, האָבן מיר געדונגען פערד־און־וואָגן און אַוועק אַהין. דאָס איז געווען דאָנערשטיק, דעם 19טן סעפּטעמבער. אָפּגעפאָרן אַ 10 קילאָמעטער פון קוזמיר, ביים דאָרף קאַרטשמינסק, הערן מיר אַ געשריי: „האַלט! שטיין בלייבן!״. 2 דייטשע זשאַנדאַרן זענען צוגעקומען און פרעגן ווו מיר פאָרן און וואָס מיר פירן. (איך האָב געהאַט אויף זיך 6 פעלעכלעך פון שעפּסן, אויף די פיס — פוטער אויף קעלנער). די זשאַנדאַרן האָבן מיר געגעבן אַ רייס אויף ס׳העמד, געפונען די שעפּסן־פעל. כ׳האָב גלייך באַקומען פּעטש, אַז פונקען זענען געפלויגן פאַר די אויגן. די צוויי פרויען האָבן געפירט זאָקן, פּאָדים און אַנדערע זאַכן.

מען האָט אונדז גענומען אין דער קאָמענדאַטור, אָנגעהויבן פרעגן און פאָרשן: ווו האָט מען גענומען, געקויפט, פאַר וועמען? די פרויען האָט מען באַפרייט, אָבער די זאַכן צוגענומען. מיך האָט מען פאַרהאַלטן. אין אַ שעה אַרום איז געקומען פון לובלין אַן אויטאָ מיט 2 זשאַנדאַרן — און עס הייבט זיך אָן אַ ניי קאַפּיטל. מען האָט אַוועק געשטעלט אויפן טיש אַ מאַשין־געווער, און מען באַפעלט מיר אַלץ צו דערציילן, זאָגן דעם אמת, אַז נישט, ווייס איך אַליין וואָס מיט מיר וועט זיין.

איך האָב זיי געזאָגט, אַז איך פיר דאָס אַלץ פאַר אַ קריסט, אַ קראַנקער מאַן. דער קריסט איז מיינער אַ שכן, ער הייסט קשעוויצקי. זיי האָבן אַלץ פאַרשריבן און מיך האָט מען ארייַנגעזעצט אין דאָרפישן אַרעסט.

פאַרטאָג האָב איך געהערט גיין נאָך וואַסער. געזען האָב איך נישט, ווייל דאָס פענצטער איז געווען זייער הויך. האָב איך געבעטן דעם פאַרבייגייענדיקן קריסט, ער זאָל פאָרן קיין אָפּאָלע, צו מיין שוואָגער און פרויס שוועסטער, ער זאָל זיי בעטן צו וויסן געבן מיין פרוי ווו איך געפין זיך. כ׳האָב אָנגעשריבן אַ בריוועלע מיט דעם קריסט און געבעטן אים געבן 10 זלאָטעס פאַר דעם וועג. ער האָט אַלץ דערלעדיקט. מיין שוועגערין איז געקומען 10 קילאָמעטער צופוס מיך זען. נאָר ווען זי איז אָנגעקומען, בין איך שוין געזעסן אויף דעם אויטאָ צום אַוועקפאָרן, געשלאָסן די הענט. איך האָב נאָך באַוויזן מיט איר צו ריידן עטלעכע ווערטער, ווייל קיינער איז דאָרט נישט געווען. כ׳האָב איר געזאָגט, אַז אין שטרוי־זאַק פון אַרעסט האָב איך אַריין געלייגט צוויי פוטערלעך. האָט זי עפּעס געגעבן דעם היטער פון אַרעסט, איז דאָרט אַריין און זיכער דאָס געפונען. זי איז צוריק אַהיים.

מיך האָט מען געפירט קיין לובלין. אין דער צייט האָט די זשאַנדאַרמעריע אין קראָשניק געפרעגט דעם קריסט צי ער האָט מיר געגעבן געלט צו ברענגען פאַר אים פוטער. צום גליק האָט דער קריסט באַשטעטיקט מיינע רייד. דערווייל האָט מיין פרוי אַלץ אַרויס גענומען פון שטוב. אַז מען איז געקומען זוכן, האָט מען גאָרנישט געפונען. שפּעטער איז זי געגאַנגען צו מענטשן וואָס זענען באַקאַנט געווען מיט די זשאַנדאַרמעריע און זיי צוגעזאָגט אויסקויף־געלט, אַז מען זאָל מיך באַפרייען. דערווייל האָט מען מיך שוין געהאַט אַרייַנגעזעצט אין לובלינער קרימינאַל — פון פרייטיק ביז דינסטיק, דעם 24 סעפּטעמבער. דינסטיק פרי האָט מען

מיך מיט נאָך איין ייד אַרויף געזעצט אויף אַן אויטאָ און אַוועק געפירט קיין בעלזשעץ.

אין בעלזשעץ

דאָנערשטיק דעם 3טן אָקטאָבער, איז געווען ראש־השנה. איר קענט זיך פאָרשטעלן מיין איבערלעבונג. אין בעלזשעץ האָב איך זיך געשאַפן אַ פּאָסט־קאַרטל און געלאָזט וויסן אין דער היים ווו כ׳געפין זיך. כ׳האָב דערנאָך באַקומען פון זיי אַ פּעקל מיט עסן. דעמאָלט איז נאָך דערלויבט געווען צו שיקן פּעקלעך, נאָר קומען אויף באַזוך האָט מען נישט געטאָרט.

די באַדינגונגען אין בעלזשעצער לאַגער זענען געווען שוידערלעכע. נאָך 7 פאַרנאַכט האָט קיינער נישט געטאָרט פאַרלאָזן די באַראַקן. געהיטן האָבן אונדז ס.ס.־לייט אין די שוואַרצע מונדירן. קוים האָט עמעצער געדאַרפט טאָן זיינע באַדערפענישן ביינאַכט, האָט ער געמוזט נוצן דאָס זעלבע שיסעלע וואָס צום עסן. אין דער פרי האָט מען עס אויסגעוואַשן און גענומען אין דעם די קאַווע. געשלאָפן איז מען אין אַ שאָפּע פון אַ מיל. דאָרט איז קיין פּאָדלאָגע נישט געווען, געשלאָפן זענען מיר אויף דער הוילער ערד. 6 אַ זייגער אין דער פרי איז מען געגאַנגען צו דער אַרבעט. ממש אויף דער גרענעץ מיט די רוסן. די רוסן האָבן אַלץ געזען וואָס ביי אונדז קומט פאָר. אַז אַ דייטש האָט זיך פאַרגלוסט עמעצן צו דערשיסן, האָט ער גענומען אַ היטל פון אַן אינטערנירטן און געוואָרפן אויף די דראָטן. ווען יענער איז געגאַנגען נעמען דאָס היטל — האָט ער אים דער־שאָסן, מיט דער טענה, אַז ער האָט געוואָלט אַריבער צו די רוסן. אַזוי זענען אַלע טאָג געווען קרבנות.

כ׳געדענק אַן ערב יום־כפור, דעם 11 אָקטאָבער, האָבן צוויי ברידער פון ראַדאָמסק באמת געוואָלט אַריבער צו די רוסן. ווען זיי זענען שוין געווען אויפן נייטראַלן פּאַס, איז צוגעלאָפן אַ רוס און זיי צוריק געיאָגט. מען האָט זיי געברענגט אין לאַגער און זיי געגעבן מלקות אויפן בלויזן לייב — 100 שמיץ, פון וועלכע זיי זענען שפּעטער געשטאָרבן. מיר האָבן גע־מוזט זיך צוקוקן ווי מען שמייסט זיי.

יום־כפור ביינאַכט האָט מען געדאַוונט. איין מחזור נאָר איז געווען פאַר דעם חזן. דאָס האָט מען געשיקט מיט ליכט פון לובלין, ווייל אין יאָר 1940 האָט דער יודענראַט געקענט איבערקויפן, עס זענען נאָך געווען דערלויבט אַזעלכע זאַכן. אָבער באַלד נאָך כל נדרי איז דער חזן אַוועק געפאַלן און געשטאָרבן. דאָס איז געווען אַ לובלינער ייד, 40 יאָר אַלט. צו מאָרגנס זענען מיר נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט, דערפאַר האָבן מיר זונטיק אָפּגעאַרבעט.

צוריק אין דער היים

דאָנערשטיק, דעם ערשטן טאָג סוכות, האָבן מיר געאַרבעט ביי דער גרענעץ, אויפן וועג וואָס פירט קיין ראווע־רוסקע. מיטאָג־צייט האָבן מיר געבראָטן אַ פּאָר קאַרטאָפל און געזעסן נעבן דעם פייער, ווייל די שומרים זענען געהאַט אַריין אין לאַגער עסן מיטאָג. איך שטעל זיך אויף און דערזע אויף דער צווייטער זייט שטיין אַ פּויליש יינגל מיט אַ צעטעלע אין האַנט. ער רופט מיך צו און פרעגט צי איך קען לעזן פּויליש. אויף מיין „יאָ" בעט ער כ׳זאָל אים זאָגן צו כ׳קאָן די מענטשן וואָס זענען אויפגעשריבן אויף דעם צעטל. זאָג איך, אַז איינער פון זיי איז מיין נאָמען. זאָגט ער צו מיר, כ׳זאָל מיט אים מיטגיין. איך פרעג: „ווי קאָן איך מיטגיין, אַז עמעצער וועט זען, וועט מען מיר שיסן". זאָגט ער: „קום און פרעג נישט אַזעלכע זאַכן, קום!". איך בין געגאַנגען צו אַ פּלאַץ ווו ס׳זענען געשטאַנען אַ סך פורן מיט פערד. ער האָט מיך געהייסן אַרויף זעצן זיך אויף אַ פערד — און כ׳בין אַוועק קיין טאָמאַ־שאָוו, ווו ס׳האָט אויף מיר געוואַרט מיין פרוי. זי האָט געהאַט באַצאָלט 600 זלאָטעס, מיט אַ „פּשעפּוסטקע" פאַר מיר צו פאָרן אַהיים מיט דער באַן.

פרייטיק, דעם צווייטן טאָג סוכות בין איך געווען אין דער היים צוזאַמען מיט מיין פרוי און קינד. מיינע עלטערן זענען געקומען צו מיר — און מ׳האָט באַלד געוווּסט אין שטאָט, אַז כ׳בין דאָ צוריק פון דעם גהינום.

אַ געוויסן שבת אין דער פרי (דעם 23 נאָוועמבער), ווען כ׳בין געשטאַנען אין מאַרק, האָט מיך דערזען אַ מאַן, וועלכער איז נאָר־וואָס געהאַט אָנגעקומען פון בעלזשעץ. ער האָט דערציילט, אַז מיט אַ טאָג פריער האָט מען אויפגעלייזט דעם לאַגער, אַלע זענען אַ היים געפאָרן. (דאָס איז געווען דער זעלבער וועלכן מען האָט געפירט מיט מיר געשלאָסן די הענט, פון לובלינער קרימינאַל קיין בעלזשעץ. ער איז געווען פון יוזעפאָוו לעבן אָפּאָלע). איך האָב אים גענומען צו זיך, געגעבן צו עסן און אָנטאָן. ער האָט ביי מיר גענעכטיקט און צו מאָרגנס איז ער געפאָרן אַ היים.

אַזוי האָט זיך געענדיקט דער לאַגער בעלזשעץ, ענדע 1940.

איך בין געווען באַשעפטיקט ביי דער אַרבעט, וואָס דער אַרבעטס־אַמט פון יודענראַט האָט מיר צוגעטיילט — די טאַנקן־שטעלע אויף דעם לובלינער וועג. יעדער טאָג האָט מען געדאַרפט 100 יידן צו דער אַרבעט. נאָר אַז ס'איז געפאַלן אַ שניי, האָט מען דאָרטן נישט געקענט אַרבעטן. דערפאַר האָט מען געשיקט די מענטשן צום שאַרן שניי, אויף די וועגן צו דער סטאַציע. מען האָט דאָך אָבער געדאַרפט עפּעס עסן אויך, בין איך אָפט געפאָרן קיין אָסטראָוויצע צו שמוגלען פון דאָרט אַ ביסל סחורה.

ווי אַזוי בין איך געפאָרן? נאָר דער יידישער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי האָט געהאַט אַ פערד־און־וואָגן. אַז זיין פרוי איז געפאָרן, בין איך מיט נאָך אַנדערע מיטגעפאָרן. זי האָט מען געקענט אין דער זשאַנדאַרמעריע, אַז זי ברענגט סיגאַרעטן צום פּאַרקויפן אין איר קיאָסק. ביי דער געלעגנהייט האָט זי געברענגט אויך אַ ביסל צוקער. יעדער האָט געוואָלט פאָרן נאָר מיט איר, מען איז געווען אַ ביסל זיכערער אויפן וועג קראַשניק—אָסטראָוועץ.

זומער 1941 איז די לאַגע געוואָרן ערגער, ווען דייטשלאַנד האָט אָנגעהויבן איר מלחמה מיט רוסלאַנד.

דערשיסונגען

זומער איז פון לובלין געקומען אַן אויטאָ מיט ס.ס.־באַנדיטן. זיי זענען אַרויף צום יודענראַט. אין עטלעכע שעה אַרום האָט מען געהערט, אַז מ'האָט צוגענומען אַברהמטשע שמוקלער; רבקהלע, געלעס טאָכטער, צדוק דאַווידזאָן און יהושע האָכראַד דער זייגערמאַכער און מ'האָט זיי דערשאָסן אויפן רוסישן בית־הקברות. אָבער דער זייגערמאַכער האָט זיך אַרויס־געראַטעוועט, ווייל ער האָט געהאַט אַ באַקאַנטן אין דער קראַשניקער זשאַנדאַרמעריע. עס האָט אים געקאָסט שיין געלט. (ער געפינט זיך היינט אין אויסטראַליע, מיט צוויי טעכטער). פאַר דער עקזעקוציע האָט מען געמאַכט אַ רעוויזיע אין זייערע הייזער און צוגענומען געגנוג געלט.

שפעטער האָט מען געבראַכט אויפן בית עולם און דערשאָסן: משה יאַקאָבזאָן, שלמה לייבעלעס זון, שלמה ליגנער, פייגעלעס זון, זיין פאָטער הערשעלע („גענ־זעלע").

אַזוי זענען יעדע וואָך געווען אַנדערע קרבנות. מען האָט דערשאָסן עטלעכע קצבים, וואָס מען האָט זיי געטראָפן מיט פלייש.

אין אַ ווינטער־נאַכט ענדע 1941 האָט מען געכאַפּט 17 בחורים, אונטער דער באַשולדיקונג אַז זיי זענען קאָמוניסטן. די נעמען האָט אויסגעגעבן דער יודענראַט. זיי זענען געווען זייער אָנשטענדיקע קינדער. אין אַ צייט שפעטער האָט מען געכאַפּט נאָך 9 (צוזאַמען 26). איך קאָן זיך נישט דערמאָנען אַלע נעמען, נאָר אַ טייל פון זיי: משה שטיינבאַק — הערשעלע משרת אַ זון; יוסף גראָסמאַן — שמעון קאַמאַשנמאַכערס זון; דויד פייערשטיין — יעקל כישערס זון; איטשע קרומהאָלץ — אנשל רימערס זון, געווען אין דער יידישער פּאָ־ליציי; אברהם בריק — מענדל שניידערס זון, אויך אַ פּאָליציאַנט, געוווינט אויף דער וועסאָלע גאַס; יאַנקעלע קרומהאָלץ — געצל רימערס זון; טוביהלע זילבערמאַן; אלחנן בערמאַן (מ'האָט געזוכט זייערע זין, משהלע און בעריש און גענומען די פאָטערס); זלמן גרינער — הערש גרינערס זון, טוביהלעס איידעם; נח ציטרינבוים — משהלע הערצלס זון; בערעק גאָט־וויליק — זיין מוטער האָט מען גערופן חנה וויגדער שוסטערס; הערש ניסנבוים — אהרעלע רישיס זון; אברהם צימערמאַן — יהושע צימערמאַנס זון, אַ שניי־דער; מאַשעק קאָווע — ירוחם שניידערס זון; אברהם מילעכמאַן — יעקל סטאָלערס זון; משהלע פערעלזאָן — שלמהלע קאַלעכמאַכערס זון; שלמה בערמאַנזאָן — קלמן מאַזשערס זון; חיים ערליך — (חיים צולפאס), אַ לובלינער פריזירער.

מען קען זיך שוין פאָרשטעלן וואָס אין שטאָט האָט זיך געטאָן אין דער פרי, ווייל דאָס כאַפּן די מענטשן איז פאָרגעקומען ביינאַכט. די מאַמעס און טאַטעס זענען געלאָפן צום יודענראַט. זיי אָבער האָבן געטענהט, אַז זיי ווייסן פון גאָרנישט. קיין עסן האָט מען נישט צו זיי צוגעלאָזט. עס האָט גענומען צוויי טעג, מ'האָט זיי אַלע אַוועק געפירט קיין לובלין. מער האָט מען פון די מענטשן נישט געהערט.

אַזוי איז געווען אַ גאַנצן ווינטער. יעדער האָט זיך געשראָקן. אַ יונגער מענטש איז נישט געשלאָפן ביי זיך אין הויז.

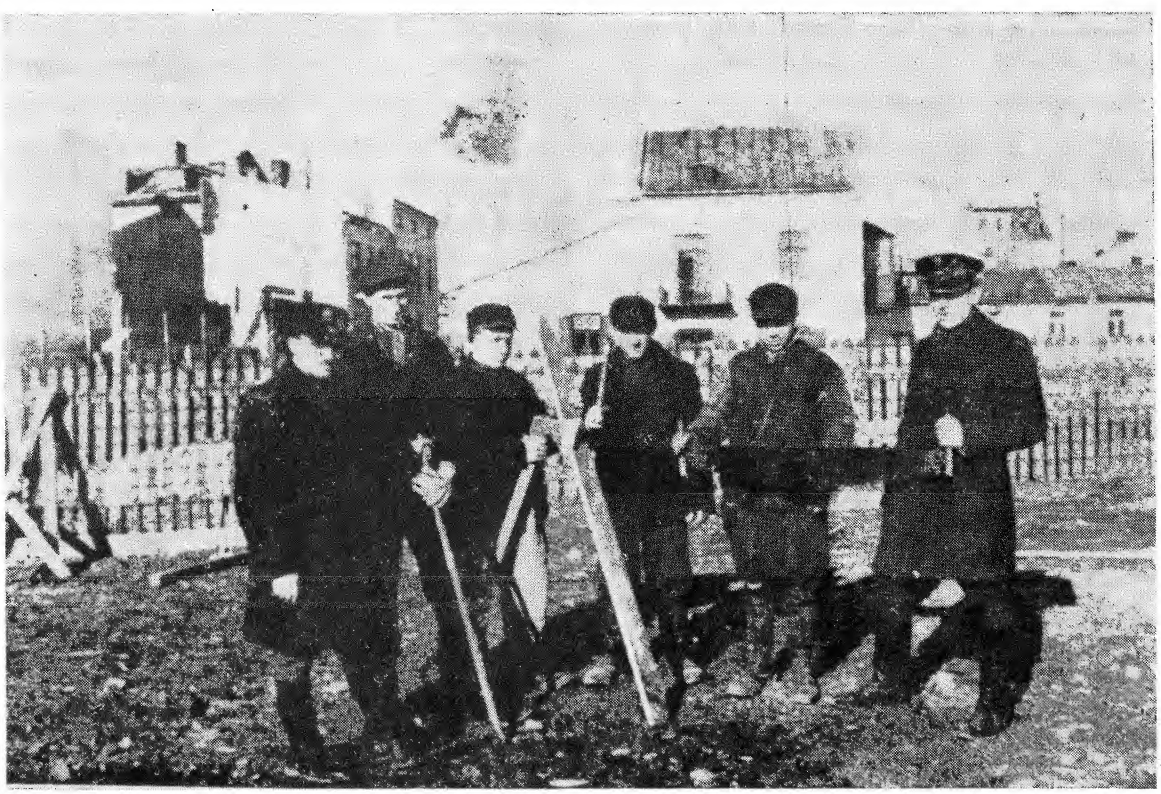
וואָס באַטייט דער „יאָוואָל"?

פאַר פורים בין איך געשטאַנען אין מאַרק. אין מיטן טאָג קומען צוויי אויטאָס צו יאָסעלע אדלערס בוכ־האַנדלונג. עס גייען אַרויס עטלעכע ס.ס.־לייט און באַ־פעלן צו רופן דעם יודענראַט, וועלכער האָט זיך גע־פונען ביי יצחק־משה גרינאפעל אין הויז. עס זענען

אַראָפּ געקומען דריי, אָדער פיר מיטגלידער פון יודענ־ראַט (קיין נעמען וויל איך נישט אָנרופן). זיי זענען צו צו די ס.ס. און מען האָט גערעדט. עמעצער האָט דאָך געהערט, ווי דער יודענראַט האָט געענטפערט איין וואָרט: „יאַוואָל״. און די רוצחים זענען אַוועק געפאָרן. אָבער אין שטאָט האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז דאָס איז אַ נייע גזירה אויף יידן. דערווייל רוקט זיך אָן פורים און פסח — און קיינער ווייסט נישט וואָס דער „יאַוואָל״ איז געווען. די 8 טעג פסח זענען אַדורך בשלום. נאָר דעם 12טן אַפּריל, זונטיק 2 אַ זייגער, זע איך דורכן פענצטער פון מיין הויז, ווי יידישע פּאָליציי מיט דייטשע זשאַנדאַרן לויפן אַרום און זיי ליאַרעמען: „אַלע יידן — אַרויס אין מאַרק!״

מענטשן לויפן שוין מיט פּעק, קינדער וויינען, מען שרייט. מיין קינד הייבט אָן וויינען: „טאַטעשי, לאָמיר נישט גיין, לאָמיר זיך דאָ באַהאַלטן, ביי קזשעוויצקין. ער איז נישט קיין ייד, וועט מען ביי אים נישט זוכן, גיי נישט, טאַטעשי!״ איך האָב זי נישט געהערט, נעם מיין פרוי און קינד — און מיר זענען שוין אין מאַרק, פאַרפולט מיט מענטשן, קינדער און פּעק. איך זוך מיינע עלטערן, שוועסטער, ברודער — אָבער אוממעגלעך עמעצן צו זען. דערווייל דערהער איך, אַז די אַלע וואָס אַרבעטן ביי דער „טאַנקן־שטעלע״ זאָלן האַלטן זייערע קאַרטעס אין די הענט. אַ גליק וואָס כ׳האָב מיט־גענומען די קאַרטע. עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס קלויבן: ווער עס האָט געהאַט אַ קאַרטע, האָט מען אים מיט זיין פאַמיליע געשיקט אין דער צווייטער זייט מאַרק. ווער עס האָט נישט געהאַט קיין קאַרטע — האָט מען געשיקט צו דער באַן, אַ 3,000 מענטשן. פיל האָט מען אויפן וועג געשאָסן, אַ ביסל — נאָך אויפן מאַרק. איצט האָבן מיר פאַרשטאַנען דעם באַטייט פונעם ענטפער פון יודענראַט — „יאַוואָל״...

צו מאָרגנס האָט מען געשמועסט אין מאַרק, אַז אין סעפּטעמבער וועלן זיין נאָך 2 אויסזידלונגען, נאָר דער יודענראַט וויל נישט וועגן דעם דערציילן. איך אַליין האָב געהערט, ווי דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, פסח קאווע, האָט געזאָגט: „האלעוויי זאָל דאָס זיין די לעצטע ווישעדלעניע. איך מיין, אַז ענדע זומער וועט ווידער עפּעס פאָרקומען״.

תיקון הגדר סביב המחנה בקראשניק

מען פאַריכט דעם פּלויט אַרום דעם קראַשניקער לאַגער

נאָך דעם ערשטן חורבן

צו ביסלעך האָט זיך פאַרגעסן דער ערשטער חורבן. די פאַרבליבענע קראַשניקער יידן האָבן דאָך געוואָלט וויסן ווו האָט מען געשיקט די אַלע מענטשן. האָבן זיך עטלעכע משפחות צונויפגעלייגט און באַצאָלט אַ באַן־קאָנדוקטאָר, ער זאָל פאָרן עפּעס זיך דערוויסן. אין עטלעכע טעג אַרום איז ער געקומען און דערציילט, אַז ער האָט אַליין געזען דעם לאַנגן חנא־דוד ערגעץ־ווו ביי קיעוו, אוקראַינע. ער איז דאָרט געשטאַנען און געאַרבעט.

אַנדערע פּוילישע שליחים האָבן געזאָגט פאַרשידענע תירוצים, אַבי מען זאָל קענען ציען געלט פון די יידן. אַזוי איז עס געגאַנגען עטלעכע וואָכן. ביז איינער איז געקומען און געזאָגט, אַז מען האָט זיי געפירט קיין בעלזשעץ און דאָרט פאַרגאַזעוועט. דאָס איז געווען דער אמת...

די צייט אָבער שטייט נישט. אַלע מאָל קומען אויטאָס פון לובלין, מען כאַפּט אַ ביסל מענטשן — און קיינער ווייסט נישט ווו זיי קומען אַהין. יעדער זאָגט וואָס אים געפעלט. נאָר דעם אמת ווייסט נישט קיינער.

עס רוקט זיך אָן דער חודש סעפּטעמבער. איין מאָל, אַ פרייטיק, ווען מען קומט פון דער אַרבעט, לויפט אַרום איינער פון יודענראַט און מעלדעט: די אַלע וואָס אַרבעטן ביי דער „טאַנקן־שטעלע", אין בודזין, אין די קאַשאַרן, ביי דער באַן־סטאַציע — זאָלן קומען אין דער שקאָלע, נאָר אָן די פאַמיליעס.

אַ גאַנצע נאַכט פון פרייטיק אויף שבת איז געווען אַ כאַפּעריי. איך האָב מיין פרוי מיטן קינד באַהאַלטן אין דעם הויז ווו כ'האָב געוווינט, ביי אַ קריסט. שבת אַ גאַנצן טאָג האָט מען געבראַכט יידן פון גאַנצן פּאַוויאַט — אַלץ צו דער קראַשניקער באַן־סטאַציע. שבת ביינאַכט האָט מען אונדז געשיקט אַ היים, ווו איך האָב טאַקע געטראָפן מיין פרוי מיטן קינד. מיר זענען געווען גליקלעך.

אין געטאָ

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען געגעבן אַ באַפעל, אַז יידן טאָרן נישט וווינען אין קריסטלעכע הייזער. דעם זעלבן טאָג האָבן מיר געמוזט פאַרלאָזן די דירה. איך האָב מיך איבערגעצויגן דערנעבן, אין אַ יידיש הויז. מיר האָבן דאָרט געוווינט צוויי וואָכן, דערנאָך האָט מען געמאַכט אַ געטאָ. אַלע יידן האָבן זיך געמוזט איבערציען אין דער שול־גאַס („יאַמע" — אַזוי האָט געהייסן דאָס אָרט). עטלעכע פאַמיליעס האָבן געוווינט אין איין שטוב. אויך מיט דעם איז מען געווען צופרידן. דאָס האָט נאָר אָנגעהאַלטן פון זונטיק דעם 25 אָקטאָבער ביז פרייטיק דעם 30 אָקטאָבער 1942. ווייל דאָנערשטיק ביינאַכט האָט מען באַפוילן, אַז אַלע פרויען מיט קינדער זאָלן 7 אין דער פרי גיין אין באָד אַריין, ווו מען וועט מאַכן איינשפריצונגען קעגן טיפוס.

אין דער פרי, ווען איך בין געגאַנגען ברענגען וואַסער פון קוואַל („סטאַק"), האָב איך געהערט ווי אין באָד זידן און אַרבעטן די קעסלען און די רערן. מען גרייט טאַקע צו אַ שוויץ־באָד. געקומען אַ היים מיטן וואַסער, האָב איך דערציילט וואָס כ'האָב געזען. אַזוי ווי איך האָב געוווינט נישט ווייט פון דער באָד, האָב איך געזאָגט מיין פרוי: „דאַרפסט זיך נישט פּול־שטענדיק אָנטאָן, גיי אין שלאָפראָק". דאָס קינד איז געגאַנגען באַרוועס, עס האָט אָבער געשריגן: „טאַטעשי, איך וויל נישט גיין אין באָד אַריין, כ'וועל מיטגיין מיט דיר צו דער אַרבעט, שטיין אין אַ זייט מען זאָל מיך נישט זען, כ'וועל נישט צוקומען צו דיר, ביז וועסט נישט גיין אַ היים". איך האָב דאַן געאַרבעט ביי דעם קרייז־האַופּטמאַן (סטאַראָסטע). מיין פרוי האָט אָבער געוואָלט אַז דאָס קינד זאָל מיט איר מיטגיין. זיי זענען ביידע אַוועק אין באָד — מיין פרוי אין אַ שלאָפראָק און אין די שטעק־שיך, דאָס קינד באַרוועס, ווייל עס איז נאָך נישט געווען קאַלט. און זיי האָבן נישט געהאַט ווייט צו גיין, ווייל איך האָב געוווינט אין הויז פון חיים מלמד. דערנאָך זענען די מענער אַוועק צו דער אַרבעט. ווען מיר אַלע זענען פאַרביי געגאַנגען דורך דער „יאַמע", האָבן מיר דערזען אַ קאָמאַנדאָ פון ס.ס. אין די שוואַרצע מונדירן, מיט ביקסן. ווען מיר זענען אַרויס געקומען ביי דער פּאָסט, האָבן מיר געזען אָנקומען וועגענער פון דער פאַדלעשע און פון ראַכיווער וועג. באַלד האָט מען געהערט אַ שיסעריי פון אַלע זייטן. האָבן מיר אַרבעטער געזאָגט, אַז די שיסעריי איז פאַר די מענטשן פון באָד. אַזוי איז טאַקע געווען. מען האָט די אַלע פרויען און קינדער אַוועק געשיקט מיט די פורן קיין זאַקליקאָוו. עטלעכע פרויען איז געלונגען צו באַהאַלטן זיך.

די אויסזידלונג קיין זאַקליקאָוו

ווען מיר זענען יענעם טאָג אַ היים געקומען אויף מיטאָג, האָט אַ שליח פון יודענראַט געמאָלדן אַז אַלע עלטערע מענער און די פרויען וואָס זענען באַהאַלטן

האָבן צייט צו פאָרן קיין זאַקליקאָוו — ביז זונטיק פרי. אויב מען וועט שפעטער טרעפן וועמען פון זיי, אָדער קינדער — ווערן זיי גלייך דערשאָסן.

דאָס איז געווען פרייטיק. מען ברעכט זיך די הענט, מען ווייס נישט וואָס צו טאָן. יעדער זאָגט עפּעס אַנדערש. אפילו די ווייב פּ״ן פסח קאַווע (עלטסטער פון דער ייד. פּאָליציי) איז אויך געווען אין באָד. קיינער האָט נישט געוווּסט, אַז אַזעלכעס וועט געשען. שבת אין דער פרי, איך גיי אַרויס אין גאַס, דערזע איך ווי אויף אַ פורל זעצן זיך אויף דער טאָרבינער רבי מיט זיין זון דוידל. עס זענען דאָרט געזעסן נאָך מענטשן, אָבער איך האָב נישט געקענט זען ווער. זיי זענען געפאָרן קיין זאַקליקאָוו. שפּעטער האָט מען גערעדט, אַז זאַקליקאָוו וועט זיין אַ יידן־שטאָט, ווייל פון דער גאַנצער געגנט קראָשניק—יאַנאָוו, מוזן אַלע פאָרן קיין זאַקליקאָוו.

שבת פאַרנאַכט טרעף איך סאַני קרומהאָלץ מיט חייהקע סאמערס גייען צו יעקל בעקער נאָך ברויט. זיי דערציילן מיר, אַז מאָרגן פרי פאָרט די גאַנצע פאַמיליע קרומהאָלץ קיין זאַקליקאָוו. בין איך מיט זיי מיטגעגאַנגען, געקויפט צוויי ברויט זיי זאָלן מיטנעמען, אויך געלט, קליידער און שיך, פאַר מיין פרוי און קינד.

קיין זאַקליקאָוו זענען נאָך געפאָרן דער פעלדשער פינקאַס מיט זיין פרוי און טאָכטער. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די אַלע וואָס זענען יענעם זונטיק אַוועק פון קראָשניק האָט מען אין אַ וועלדל נעבן זאַקליקאָוו אייסגעשאָסן. פּינקאַס מיט זיין פאַמיליע האָבן באַוויזן איינצונעמען פילן אין זיך אָפּסמען. אַזיי האָבן דערציילט די קריסטלעכע פורמאַנעס וואָס האָבן געפירט די אַלע מענטשי.

זונטיק נאָך מיטאָג האָבן אַלע פאַרבליבענע מענער זיך אריין געצויגן אין בית־המדרש און אין שול. יעדער האָט געברענגט וואָס ער האָט נאָך געהאַט. מען האָט געמאַכט בעטן צום שלאָפן.

מאָנטיק — ווידער צו דער אַרבעט. דערנאָך איז יעדער געגאַנגען שלאָפן, ס׳איז געווען שטיל. מיט אַמאָל איז אונגעקומ־זז א באנדע אוקראַינער און אַרומגעשטעלט די שול און בית־המדרש. עס איז נאָך געווען פינצטער, האָב איך געכאַפּט אַ זאַק מיט בעטגעוואַנט און אַרויס געטראָגן צו דער קריסטין ווו איך האָב פריער געוווינט, אויף פאָדוואַלנע גאַס — און געשלאָפן נאָך אַמאָל עפּעס ברענגען. מיר איז געלונגען, כ׳האָב געברענגט אַ זאַק מיט נאָך זאַכן. איך בין צוריק אַריין אין בית־המדרש, אַלץ איז געווען ווי פריער. קיינער האָט מיך נישט באַמערקט. נאָר יעדער איז געשטאַנען, אויך דער יודענראַט מיט דער יידישער פּאָליציי. גלייך זענען אָנגעקומען די רוצחים, בראש מיטן מערדער פייקס, דער לאַגער־פירער פון בודזין. יעדער האָט געקליבן פאַכלייט: סטאָלערס, שניידערס און אַנדערע בעלי־מלאכות, וועלכע זענען געבליבן אין קראָשניק. אַ 70 עלטערע מענטשן האָט מען צוריק אַריינגעטריבן אין שול, דאָרט איז געווען אַן אַרעסט. אונדז האָט מען אויסגעשטעלט צו 5 אין אַ ריי און געפירט קיין בודזין.

דעם זעלבן טאָג איז אַ גרויסע גרופּע אַוועק צו דער „טאַנקן־שטעלע", באַוואַכט פון אוקראַינער און ס.ס.־לייט. די וואָס זענען געבליבן אין שול אין אַרעסט, האָט מען דינסטיק, דעם 3טן נאָוועמבער, אַלע אויסגעשאָסן. די שטאָט איז געבילבן ריין פון יידן...

אין בודזין

ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין בודזין, האָט מען ביי אונדז אַלע פעקלעך צוגענומען און צעטיילט אין באַראַקן. קיינער האָט נישט געטאָרט מער האָבן ווי איין העמד. קיין שום אונטערוועש! מען האָט געמאָלדן, אַז ווער עס וועט האָבן מער ווי אַ העמד, אָדער אינטערוועש, וועט מען אים דערשיסן. אַ לאָדזשער יונגערמאַן האָט זיך באַהאַלטן אַ העמד, אין עטלעכע טעג אַרום האָט ער זיך דאָס העמד אויסגעוואַשן און אויפגעהאָנגען צו טרוקענען. ווען ער האָט עס געוואָלט אַראָפּנעמען האָט מען אים דערשאָסן.

צו מאָרגנס זענען מיר אַרויס צו דער אַרבעט. איך בין אַוועק מיט אַ גרופּע אין וואַלד אַריין, כדי אויסהאַקן ביימער. ווען מיר זענען צוריק געקומען פון דער אַרבעט, איז מען אַריין אין די באַראַקן. דערווייל זענען אָנגעקומען נאָך מענטשן פון דער אַרבעט, נאָר זיי האָט מען שוין נישט אַריין געלאָזט אין די באַראַקן. זיי זענען געבליבן שטיין אין דרויסן. אויך אונדז האָט מען אַרויס גערופן און געהייסן זיך אויסשטעלן. עס זענען אָנגעקומען פייקס מיט סטאָטשעקן און עטלעכע אוקראַינער — און באַפוילן: יעדער זאָל אַרויס נעמען דאָס געלט, זילבער, גאָלד, זייגערלעך, מעסערלעך און וואַלוטע. אַלץ אַריין לייגן אין וואַליזעס וואָס זיי האָבן געבראַכט מיט זיך. גלייך האָט מען אַרויס גענומען פון דער ריי אַ זאַקליקאָווער ייד און אים דערשאָסן. מען האָט אָנגעהויבן אַלץ אַרויסלייגן אין די וואַליזעס: פאַרשידן

געלט, דאָלאַרן, זילבער און זלאָטעס, זייגערס, מעסער־לעך, רינגלעך, קייטעלעך, שפּילקעס און צירונג. ווען זיי זענען געווען פאַרטיק, האָבן זיי געזאָגט, אַז איצט וועט מען יעדן איינעם באַזוכן. אויב מען וועט עפּעס געפינען, וועט מען דערשאָסן אויפן אָרט. מען האָט ווידער אָנגעהויבן וואַרפן פון אַלע זייטן אין די וואַ־ליזעס. דער דענטיסט זאַיאָנץ און זיין שוואָגער בעריש וויסבערג פון אַפּטייק־סקלאַד האָבן אַראָפּ גענומען פון האַלדז 2 זעקעלעך מיט גאָלד, זילבער און דאָלאַרן — און מיט דעם האָט זיך עס פאַרענדיקט. איצט זענען אַלע געווען גלייך, קיינער האָט גאָרנישט געהאַט.

מען איז אַריין אין די באַראַקן, גענומען די שיסעלעך צום אָונט־ברויט. נאָך דעם עסן האָט מען זיך צונויפ־גערעדט; יעדער האָט עפּעס אנדערש געזאָגט — אָבער פון די אַלע רייד איז נישט געווען צו קויפן אַ שטיקל ברויט. מ'איז אַרום געגאַנגען הונגעריק. איינער ביים צווייטן האָט געגנבעט. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן אפּער גענומען די פּאַרציע ברויט וואָס מען האָט גע־האַלטן אין בעט, אונטערן קאָפּ.

עטלעכע אָנגעזעענע יידן פון קראַשניק האָבן גע־שיילט קאַרטאָפל אין דער קיך. די צוויי שוואָגערס וואָס האָבן אַוועק געגעבן די זעקעלעך מיט גאָלד און זילבער (דאָקטאָר זאַיאָנץ און וויסבערג), האָבן זיך אָפּגעפּרווירן די פיס און זענען געשטאָרבן. איתמר קרומהאָלצס איידעם — איטשעלע גלעזער און משה הובערמאַן — זענען אויך געשטאָרבן פון די פרעסט. יעדער האָט זיי מקנא געווען, אַז זיי זענען געשטאָרבן מיט אַ נאָרמאַלן טויט. משהקע איידלשטיין האָט זיך נישט אויפגעהויבן אין דער פרי. דאָס איז געשען יענעם שבת, דעם 14טן נאָוועמבער 1942, ווען מען האָט געשאָסן 108 מענטשן.

די רציחות הערן נישט אויף

צו מאָרגנס האָט מען גענומען אַ ביסל מענטשן און לעבן די באַראַקן באַפוילן זיי אויסצוגראָבן 3 גרויסע גריבער. מען האָט געזאָגט, אַז דאָס וועט זיין פאַרן אָפּפאַל און מיסט. אויך מיר האָבן אַזוי געמיינט, אַז דאָס איז דער ריינער אמת. קיינער האָט נישט גע־טראַכט עפּעס אַנדערש.

אָבער שבת אין דער פרי, דעם 14טן נאָוועמבער, האָט מען זיך אויסגעשטעלט, ווי יעדן טאָג פאַרן גיין צו דער אַרבעט און געוואַרט אויף די צוויי רוצחים, פייקס און שטאָטשעק, ווייל זיי האָבן אונדז געמוזט איבערציילן. נאָך אַ האַלבע שעה וואַרטן, זענען זיי געקומען מיט עטלעכע אוקראַאינער, מען האָט אַלעמען אָפּגעציילט — און געהייסן גיין. נאָר ביים טויער האָבן זיי אַרויס גענומען פון די רייען עלטערע מענטשן און קינדער — און מיר זענען געגאַנגען צו דער אַרבעט. איך האָב געאַרבעט נישט ווייט פון לאַגער. נאָך אַ שעה צייט, האָט מען געהערט אַ שיסעריי פון מאַשין־געווער. דאָס האָט מען אויסגעשאָסן 108 מענטשן — אין די צוגעגרייטע דריי גריבער. דאָס איז געשען אין 11טן טאָג וואָס כ'בין געווען אין לאַגער.

דעם זעלבן שבת האָט מען געבראַכט 120 מענטשן פון לאַגער יענדזשעיוו. דאָרטן האָבן די פּאַרטיזאַנער דערהרגעט דעם לאַגער־עלטסטן. האָט מען זיי געבראַכט קיין בודזין, אַלץ צוגענומען וואָס זיי האָבן געהאַט. דערנאָך האָט מען אַוועק גענומען די מענטשן צום שיסן. לייזער שווערדשאַרף מיט זיין 18־יאָריקן זון זענען געגאַנגען צוזאַמען, הגם מען האָט דעם בחור געהייסן גיין צו דער אַרבעט. ער איז אָבער מיטגעגאַנגען מיט זיין פאָטער און צוזאַמען מיט אים דערשאָסן געוואָרן.

אין אַ וואָך אַרום, דאָנערשטיק דעם 19טן נאָוועמ־בער, איז פסח קאָווע, דער קאָמענדאַנט פון דער יידי־שער פּאָליציי, געפאָרן מיט דעם מערדער פייקס קיין בעלזשעץ. דאָרט זענען נאָך געווען אַ ביסל יידן. האָט מען אויסגעקליבן 200 פון זיי און געברענגט קיין בודזין. (פסח קאָווע איז געווען אַ בעלזשעצער, ער האָט געוואָלט זיין משפחה ברענגען קיין בודזין). די פאַרבליבענע יידן האָט מען אויסגעשאָסן אין בעלזשעץ. ווען דער טראַנספּאָרט איז געקומען, צווישן זיי פרויען מיט קינדער, האָט מען גלייך אויסגעקליבן פון זיי 70, אַרויס געפירט אין וואַלד און דאָרט דערשאָסן. מען האָט געכאַפּט אין לאַגער אַ 20 מענטשן, זיי זאָלן אויס־גראָבן אַ גרוב און דאָרט אַריינלייגן די דערשאָסענע. אַזוי ווי ס'זענען געווען נאָר 69, האָט דער מערדער פייקס גענומען איינעם פון די 20 אַרבעטער און אים דערשאָסן.

די בעלזשעצער האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפן אין די וועלדער אַריין. האָט פייקס באַשטימט פון אַלע בעל־זשעצער איין גרופּע און זיי געמאַכט פאַראַנטוואָרטלעך איינער פאַר דעם צווייטן: אויב איינער וועט אַנטלויפן — וועט מען שיסן צען אַנדערע. אויסער דעם זענען אַלע בעלזשעצער באַצייכנט געוואָרן מיט אַ קרייץ אויף די פּלייצעס און איין פּאַס פון פאָרנט, אויפן פוס. אַזוי האָט זיך אָפּגעשטעלט זייער לויפן. אויך די אַרבעט

איז געגאַנגען נאָרמאַל. אמת, יעדע וואָך האָט מען דערשאָסן איינעם אָדער צוויי, מען האָט זיך אָבער צוגעוווינט צו דעם לעבן, אַז אַזוי דאַרף עס זיין.

אַזוי ווי עס איז נאָך נישט געווען קיין באָד צום וואַשן זיך, האָט מען יעדן טאָג געפירט אַ גרופּע אין איין צימער, זיי אויסגעטאָן נאַקעט, די מלבושים צונויפגעבונדן און זיי אַריין געלייגט אין אַ מין דאַמף־קעסל. דאָרט האָט זיך גערודערט... אַזוי זענען מיר געלעגן אין דעם צימער 24 שעה. יעדער האָט געמוזט דורכגיין די „אַנטלויזונג".

שפּעטער האָט מען געמאַכט אַ באָד און מען האָט זיך געוואַשן 2 מאָל אין וואָך. אָבער דער מערדער פייקס איז געקומען באַקוקן יעדן איינעם — און אויב ער האָט וועמען געטראָפן מיט אַ צעקראַצטן גוף, האָט ער אים גלייך אַרויס גענומען און דערשאָסן. ער האָט יעדן טאָג געמוזט זען יידיש בלוט. אויסער דעם זענען מענטשן קראַנק געוואָרן. ס'איז דאָך געווען ווינטער, מען האָט זיך פאַרקילט, האָבן זיך געמאַכט טיפוסן, מענטשן זענען געשטאָרבן. אפילו די וואָס האָבן נאָר געהאַט פיבער, האָט מען זיי אַרויס גענומען און דערשאָסן.

איך ווער אַ הויז־דינער

די דייטשע ציווילע מייסטערס, ווי אויך די פּאָליציי זייערע און באַאַמטע, האָבן געפאָדערט באַדינונג. קיין שקלאַפן־אַרבעטער אין לאַגער האָבן נישט געפעלט. האָט מען צוגעטיילט יעדן הויז צו צוויי דינערס. די הייזער זענען געווען אייסער די באַראַקן, מיר האָבן דאָרט געגעסן און געשלאָפן. עס איז געווען אַ ביסל בעסער.

אין יאָר 1943, באַלד נאָך פּורים, האָט מען אַרויס גענומען פון שפּיטאָל 17 מענטשן און מען האָט זיי דערשאָסן. צווישן זיי איז געווען מיין פעטער יאָסקע בראַפּמאַן, מיין פאָטערס אַ ברודער. איצט בין איך שוין געבליבן אַליין פון דער משפּחה. זיין זון (איצט אין ישראל), איז געווען ביי דער „טאַנקן־שטעלע". איך האָב אים נישט געוואָלט לאָזן וויסן אַ שטיק צייט וועגן טויט פון זיין פאָטער. ביז ער איז אַמאָל געקומען קיין בודזין און איך האָב אים דערציילט.

מיר וועלן זיך אומקערן צו די הויז־דינערס. מיר זענען געווען אַ צוואַנציק מאַן. מיר האָבן געהאַט צו עסן, נאָך געהאָלפן אַנדערע וואָס האָבן געהונגערט.

אין מאַי 1943 האָט מען געברענגט פון וואַרשע 400 מענטשן, נאָכן ליקווידירן דאָס וואַרשעווער געטאָ.

זיי אַלע זענען נאָך געווען אָנגעטאָן ווי מענטשן, געברענגט מיט זיך אַ ביסל געלט. אָבער אין לאַגער האָט קיינער נישט געהאַט קיין געלט — איז משה שיף געוואָרן דער הויפּט פינאַנסירער. ער איז געפאָרן אין שטאָט אַריין, כדי האַנדלען מיט די וואַרשעווער זלאָטעס — שפּעטער האָט ער געטוישט אויף דאָלאַרן, ביז ער איז אַריינגעפאַלן און מען האָט אים דערשאָסן. שפּעטער האָט מען געמסרט אַ וואַרשעווער, אַז ער האָט אין דער מענאַזשקע פון עסן אַ דאָפּלטע דנאָ, ווו ער האַלט גאָלד־מטבעות. האָט מען דעם מאַן געבראַכט אין לאַגער, פאַרן אַפּעל פון 3000 מענטשן. איין אוקראַינער האָט אים מיט אַ שטריק אויפן האַלדז אַרום געפירט איבערן פּלאַץ און יעדער איינער האָט דעם אומגליקלעכן געמוזט געבן אַ פּאַטש מיט וואָס ער האָט געהאַט אין דער האַנט. אָבער דאָס אַלץ איז נישט געווען גענוג, ווייל דער ס.ס.־מאַן האָט אים גענומען צו אַ קוואַל וואַסער לעבן באָד און אים אַריין געגאָסן אין מויל אַ פולן עמער וואַסער. אַ דאָקטאָר איז דערביי געשטאַנען און אים געפּרוווט דעם פּולס. זיין בויך איז געוואָרן ווי אַ פעסל. אָבער דער דאָקטאָר האָט אים נישט געלאָזט שטאַרבן. נאָר דער סוף איז געווען, אַז ער איז אומגעקומען.

אַזוי זענען מיר געשטאַנען עטלעכע שעה נאָך דער אַרבעט, נישט געגעסן.

צו מאָרגנס זענען מיר ווידער געגאַנגען צו דער אַרבעט. אָבער די דייטשן האָבן אַ גאַנצן טאָג גערעדט אַז די יידן האָבן פאַרשטעקט אַ סך גאָלד.

איצט האָט זיך געמאַכט אַ נייע צרה: די הויזדינערס זענען געשלאָפן אין די הייזער פון די דייטשן. מיר האָבן דאָרט געהאַט באַזונדערע קאַמערן און קעלערס, ווו מיר האָבן געהאַלטן טאַבאַק, אַ שטיקל ברויט, פּוטער, צוקער, וועלכע מיר האָבן געקויפט ביי די פּויערים וואָס זענען יעדן טאָג געקומען צו דער אַרבעט פון בודזין, אוזשענדווו אין קראָשניק. האָט ווער געמסרט, אַז עס גייט אָן אַ האַנדל אין די בלאָקן ווו די הויזדינערס זענען דאָ.

די יידישע בריגאַדירן וואָס האָבן געפירט די מענטשן צו דער אַרבעט, זענען געווען קריגס־געפאַנגענע פון דער פּוילישער אַרמיי. די אַלע יידן האָבן פאַרנומען פאַרשידענע אַמטן אין לאַגער: קוכערס, אין דער קאַנצעלאַריע א.אז"וו. ווען מיר זענען געקומען קיין בודזין, זענען זיי שוין דאָרט געווען. מען האָט זיי געבראַכט פון

לובלין, פון אַ לאַגער פאַר געפאַנגענע זעלנער אויף ליפּאָווע 7.

די זעלבע נאַכט, מיטוואָך דעם 11טן נאָוועמבער, נאָך דעם ווי מען האָט צוגענומען דאָס געלט, זענען פון לאַגער אַנטלאָפן זעקס קוכערס און עטלעכע בריגאַדירן. אַ טייל פון זיי האָט מען געשאָסן ביים לויפן. די קוכערס האָט מען געכאַפּט. דאָנערשטיק האָט מען די קוכערס אויפגעהאָנגען ביי די פיס. זיי זענען אַזוי געהאָנגען, ביז מיר זענען געקומען פון דער אַרבעט, אַז אַלע זאָלן זען.

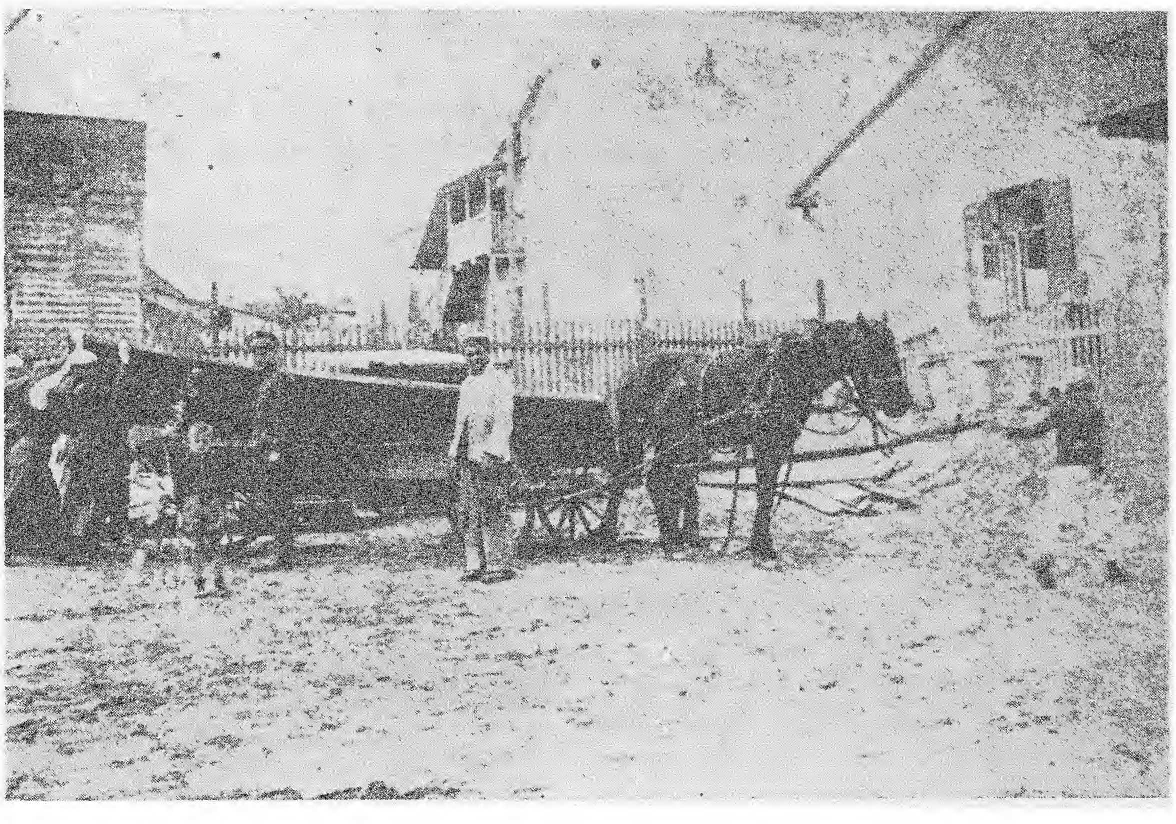
אַ געוויסן טאָג איז געקומען אַן ס.ס.־מאַן, אַריין אין דעם בלאָק 16 און מ׳האָט ביי לייבל האָפמאַן און זיין 16־יאָריקן זון געפונען אַ ביסל טאַבאַק, פּוטער און ברויט. דער מערדער האָט באַפוילן, אַז אַלע הויזדינער זאָלן קומען היינט צום אַפּעל, אין לאַגער אַריין. אין אַ צווייטן בלאָק האָט מען ביים הויזדינער (נחמן אוזשענ־דאָווערס איידעם פון חאָדלע, 10 קילאָמעטער פון אפּאלע) אויך עפּעס געפונען. ביי דעם אַפּעל האָט מען גענומען די דריי יידן און דריי פון די בריגאַדירן, די קריגס־געפאַנגענע און זיי געשאָסן אויפן פּלאַץ, ווו אַלע 3000 מענטשן זענען געשטאַנען.

מיר, די אַנדערע דינערס, זענען שוין געבליבן אין לאַגער שלאָפן, און יעדן טאָג געגאַנגען מיט אַלע צו־זאַמען צו דער אַרבעט. מיר האָבן ווייטער געאַרבעט אין אונדזערע בלאָקן אַלס הויזדינערס, אָבער שלאָפן זענען מיר געגאַנגען אין לאַגער. אַלע הויזדינערס האָבן גע־האַט אַ באַזונדער אָרט צום שלאָפן.

דייטשע „פאַרוויילונגען"

בעת דייטשישע יום־טובים — רעליגיעזע צי נאַציאָ־נאַלע — האָבן די רוצחים ליב געהאַט אביסל צו פאַר־ווײַלן זיך מיט די יידן. מען האָט אויסגעשטעלט דעם גאַנצן לאַגער, געבראַכט אַ הונט, געוואָרפן אַ באַלעם, וועלכן דער הונט האָט געכאַפּט און צוריק געברענגט. צום סוף פון דער פאַרוויילונג איז מען געגאַנגען „איבערקוקן" די יידן. איינער פון די ס.ס. האָט אויס־געקליבן זלמן בראַווער און יצחק־אברהם (יעקבס איי־דעם), זיי אַרויס גענומען פון דער ריי, אַוועק געפירט אין וואַלד און זיי דערשאָסן. דאָס איז געווען אין זומער 1943. אַ ביסל שפּעטער האָבן זיי געזאָגט, אַז עס זענען דאָ צו פיל קינדער אין לאַגער.

האָט מען איין מאָל נאָך דער אַרבעט אויסגעשטעלט

בעבודת־כפייה בחצר בית־הכנסת

אויף צוואַנגס־אַרבעט אין שול־הויף

די מאַמעס מיט די קינדער: ער וויל זען וויפל עס זענען דאָ קינדער פון 10 ביז 14 יאָר. דערנאָך האָט ער אויסגעקליבן אַ ביסל קינדער און עלטערע פרויען, געשטעלט זיי אין אַ זייט. איין מאַמע (רחל קלאָץ־הענדלער, חייהלע ווישניאַקס טאָכטער) האָט געזאָגט, אַז זי וויל בעסער גיין אופן אָרט פון איר מיידל. אַזוי איז טאַקע געווען. (איר מאַן לעבט, די טאָכטער אויך, זיי געפינען זיך אין ניו־יאָרק). די קינדער מיט די פרויען האָט מען אַלע דערשאָסן אין וואַלד.

שפּעטער האָבן זיך אָנגעהויבן אַנטלויפונגען. האָט מען געברענגט אַנדערע. די משפּחות פון די אַנטלאָפענע וואָס זענען געבליבן, האָט מען געברענגט אין וואַלד אַריין צו דערשיסן.

אין קראַשניקער לאַגער איז געוואָרן זייער שלעכט. מען האָט יעדעס מאָל געשאָסן מענטשן. די לעצטע אין קראַשניקער לאַגער האָט מען דערשאָסן פּסח קאָווע מיט זיין זון, טאָכטער און איידעם. זיי האָט מען אומ־געברענגט אין שטאָט, הינטערן קריסטלעכן צמענטאַזש.

דער ווינטער 1943 איז געווען אַ שווערער. דינסטיק ביינאַכט, דעם 2טן נאָוועמבער, האָט מען געהייסן גיין אין די באַראַקן און זיי פאַרמאַכט פון דרויסן מיט שטאָ־בעס — קיינער טאָר נישט אַרויס גיין. מען האָט געזאָגט פאַרשידנס, אַ גאַנצע נאַכט איז מען נישט געשלאָפן. ענדלעך דערלעבט, עס איז געוואָרן 6 פרי. האָט מען געעפנט די באַראַקן און יעדער איז געגאַנגען אַרויס צום אַפּעל — נישט געוואַשן, אָן קאַווע, נאָר גלייך אויף דעם אַפּעל־פּלאַץ. מען האָט אונדז אָפּגעציילט ווי יעדן טאָג און געהייסן שטיין. דערווייל זענען זיך צונויפ־געקומען די אַלע מייסטערס ביי וועלכע די מענטשן האָבן געאַרבעט. זיי זענען געשטאַנען אויסער די דראָטן פון לאַגער, נישט געוווּסט פאַר וואָס די מענטשן זענען נישט געקומען אַרבעטן. זיי זענען געשטאַנען אויף די דעכער און געקוקט ווי מיר זענען באַוואַכט פון די אוקראַינער מיט מאַשין־ביקסן. אַזוי זענען מיר געשטאַ־נען אימגעגעסן ביז 4 נאָך מיטאָג. ווייזט אויס, אַז זיי האָבן באַקומען אַ באַפעל מען זאָל אונדז נישט שיסן. אַ סברה, אויך דאָס האָט געהערט צום סאָרט דייטשע „פאַרווייל־ונגען"... שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דעם זעלבן טאָג האָט מען אויסגעשאָסן אין פּאָניאַ־טאָווו (לעבן אָפּאָלע) 14,000 ייִדן, אויך אין אונדזער לאַגער האָט מען געזאָלט אויסשיסן די 3,000 ייִדן. אָבער א דאַנק אַ „גוטן" דייטש, אַ הויפּט־מייסטער פון דער פאַבריק, וועלכער האָט געזאָגט, אַז מען וועט אים געבן אַנדערע 3,000 מענטשן, איז ער מסכּים... קיין אַנדערע ייִדן פאַר אים זענען שוין דעמאָלט נישט געווען... האָט ער געשיקט אַ טעלעגראַם קיין בערלין און דער ענטפער איז געווען אַז מיר בלייבן. דאָס איז געשען אַ דאַנק דעם מייסטער סטעפאַן. באַלד נאָך דער קריג, אין 1945, האָבן מיר פון דעם מייסטער באַקומען אַ בריוו קיין קראַשניק. ער האָט זיך אָנגעפרעגט אויף די הויזדינערס און נאָך באַקאַנטע ייִדן, צי זיי זענען געבליבן לעבן. מיר האָבן אים געענטפערט מיט אַ דאַנק־בריוו.

אַן אָפּטיילונג פון מיידאַנעק

נאָך ניי־יאָר 1944, האָט מען אָנגעהויבן ריידן, אַז דעם לאַגער בודזין וועט מען אויפליידיקן און צעשיקן די מענטשן אין אַנדערע לאַגערן. דערווייל האָט מען גע־שטעלט בעסערע באַראַקן אין דער צווייטער זייט בודזין, ווו די פאַבריק איז געווען, אַז מיר זאָלן נישט דאַרפן גיין אַזוי ווייט אויסער די דראָטן, נאָר אַלץ זאָל זיין אויף איין אָרט. דער בודזינער לאַגער איז אנשטאָט אַן אַרבעטס־לאַגער געוואָרן אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער, אַן אָפּטיילונג פון מיידאַנעק. די צוטיילונג האָבן מיר באַקומען פון לובלין, ס'איז געווען בעסער עסן.

דאָנערשטיק, דעם 3טן פעברואַר, קומט אָן אַ טראַנס־פּאָרט געשטרייפטע לאַגער־קליידער וועלכע מען לייגט אַריין אין מאַגאַזין. יעדער איז אַרום געגאַנגען ווי צעדרייט. מען האָט געפילט, אַז עס קומט ווידער עפּעס שלעכטס.

שבת ביינאַכט, דעם 5טן פעברואַר 1944, האָבן מענטשן אָנגעהויבן צו לויפן. עטלעכע האָבן אונטער־געגראָבן אַן אַרויסגאַנג אונטער די דראָטן און זענען אַנטלאָפן. עס האָט זיך דערהערט אַ שיסעריי, מען האָט אַריין געטריבן אין די באַראַקן. די מענטשן וואָס זענען געווען אין די קלאָזעטן און אויפן הויף — זענען אַלע דערשאָסן געוואָרן. יענעם שבת־צו־נאַכטס זענען געווען 40 געהרגעטע. מען האָט אויסגערופן, אַז דאָרט ווו איינער געפינט זיך, זאָל ער בלייבן נעכטיקן, נישט גיין צו זיך אין באַראַק. איך בין יענע נאַכט גע־שלאָפן מיט מרדכי זיסבערג אין איין בעט, נישט ביי מיר אין באַראַק. זונטיק אין דער פרי האָט מען געמוזט צוזאַמען קלויבן די געהרגעטע און זיי קובר זיין. מאָנטיק דעם 7טן, פאַרנאַכט, האָט מען יעדן באַראַק באַזונדער געשיקט אין באָד אַריין — און מיר האָבן באַקומען די נייע, געשטרייפטע מלבושים אין אַריבער

גענאַנגען אין די נייע באַראַקן. די זעלבע נאַכט איז גע־קומען אַ נייער לאַגער־עלטסטער. די אוקראַינער זענען אַוועק. עס האָבן געהערשט בעסערע באַדינגונגען.

פאַר די וואָס האָבן געאַרבעט אין דער פאַבריק, איז נישט געווען אַזוי ווייט צו גיין. מיר, די הויזדינערס, זענען צוריק געגאַנגען צו אונדזערע בלאָקן אַרבעטן. 4 נאָך מיטאָג האָבן מיר זיך אומגעקערט אין לאַגער עסן און שלאָפן. מיר האָבן דאָרט באַקומען מער ברויט און אַ שטיקל מאַרגאַרין, אָדער מאַרמעלאַדע צום ברויט. עס האָט אָבער נישט לאַנג געדויערט דאָס אַלץ. אין חודש מערץ האָט מען אָנגעהויבן צו שיקן די מענטשן אין אַנדערע לאַגערס: 150 מאַן נאָענט צו ראַזוואַדוו, אין אַ פאַבריק פון דער זעלבער פירמע; קיין מיעליץ האָט מען געשיקט 250 מענטשן; קיין אַסטראָוויצע — 300. איך בין געשטאַנען אין דער ריי קיין אַסטראָוויצע, נאָר אַזוי ווי ס'זענען געווען צוויי ברידער פון בעכיווע, וועלכע מען האָט געהאַט צעשיידט, האָב איך זיך געטוישט מיט איין ברודער, כדי ביידע צו־זאַמען זאָלן גיין קיין אַסטראָוויצע.

שבת דער ערשטער טאָג פסח, 8טער אַפּריל 1944. מיר האָבן זיך געשאַפן אַביסל מעל, אויך אַ גרויסע בלעך און אויף אַן אייזערנעם אייוון האָט מען געבאַקן מצות. מיר האָבן געקויפט ביי די פויערים עטלעכע בוריעקעס — דאָס איז געווען אַנשטאָט ווייַן. יואל זונטיק איז דעמאָלט געווען מיט מיר אין באַראַק. מ'האָט אויך אָפּגעקאָכט אַ ביסל הירזש — און מיר האָבן געהאַט אַ פיינעם סדר.

שבועות איז אויסגעפאַלן דעם 28טן מאַי. אין חודש יולי האָט מען ווידער געשיקט אַ ביסל מענטשן קיין אַסטראָוויצע. אויך זונטיק מיט די זין זענען אַהין אַוועק. מען האָט געזאָגט אַז די אַלע וואָס זענען געבליבן, וועלן גיין קיין וויעליטשקע.

פרייטיק, דעם 9טן יוני, האָט מען אויסגעשטעלט אַלע אינטערנירטע אין לאַגער־פאַמיליעס — פרויען מיט קינדער און מענער. מען האָט אויסגעקליבן 400 מענער, פרויען מיט קינדער, אויך איינצלנע מענער, צווישן וועלכע איך בין געווען מיט נאָך עטלעכע פרייַנד וואָס האָבן זיך שטענדיק געהאַלטן צוזאַמען. 10 אין דערפרי האָט מען אונדז געגעבן עסן, צוגעפירט צו די וואַגאָנען. דאָ זענען מיר געוואָר געוואָרן, אַז מיר פאָרן קיין מיידאַנעק.

(געווען ביי אונדז אין שטעטל אַ שטובן־מאָלער ביירעך שיידמאַן. האָט ער זיך צוגעטשעפּעט צו די דייטשן, געוואָרן ביי זיי אַ גאַנצער מאַכער. ער האָט געמסרט וועלכער ס'איז רייך, וועמען עס האָט געהאַנדלט, וועלכער קצב שעכט בהמות. האָבן אים די זשאַנדאַרמען געהאַט גערן, ווייל זיי האָבן געהאַט וואָס צוצונעמען. אַזוי ווי די יידן האָבן מורא געהאַט, האָבן ביירעכן געצאָלט פּענסיע די וואָס זענען נישט געווען כשר. ער אָבער האָט ביי די דייטשן געוואָלט זיין אַ פיינער מאַן — און הגם יידן האָבן אים געטראָגן פון שענסטן און בעסטן, האָט ער זיינס געטאָן. אויך דער יודענראַט האָט מורא געהאַט פאַר אים. ער האָט טעראָריזירט די גאַנצע שטאָט, גענומען ביי יידן און געמסרט פאַר די דייטשן. דער סוף איז אָבער געווען, אַז מען האָט אים דערליידיקט.

אין אַ שיינעם טאָג איז געקומען פון לובלין די געסטאַפּאָ, מען האָט געשיקט נאָך אים אַ זשאַנדאַרם און אויך צוגענומען זיינס אַ זון און אייניקלעך. פון זיין הויז האָט מען אַוועקגעפירט אַן אויטאָ מיט פאַר־שידענע סחורות און ביידע, דעם טאַטן מיטן זון, גע־שיקט קיין אוישוויץ. אַזוי האָבן זיך געענדיקט זיינע גוטע צייטן).

אין טויטן־לאַגער מיידאַנעק

שבת אין דער פרי, דעם 10טן יוני, זענען מיר אָנגע־קומען אין לובלין, אויף אַ זייטיקע סטאַציע. דאָרט האָבן געוואָרט אויטאָס צו נעמען די קינדער, בעת מיר זענען געגאַנגען צופוס קיין מיידאַנעק, אַ פאָר שיינע קילאָ־מעטער.

ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען אין דעם טויטן־לאַגער מיידאַנעק. מען האָט אונדז אריין געפירט אין אַ הויף ווו דאָס באָד איז, און לעבן באָד — די גאַז־קאַמער. דאָרט האָבן זיך געפונען שומרים וואָס האָבן אונדז געזאָגט: „אויב עמעצער פאַרזינדיקט זיך" — ער האָט געוויזן אויפן קוימען פון קרעמאַטאָריום — „גייט אַריין אונטן און קומט אַרויס אויבן, מיטן רויך". אַזאַ איז געווען דער קבלת־פּנים. מיר זעצן זיך אַנידער אין דרויסן, אויף דער ערד. עס גייען אַריין אין באָד פאַרשידענע גרופּן, נאָר אַרויס קומען זעט מען נישט. מען האָט זיי געפירט דורך אַ צווייטן אַרויסגאַנג נאָך מלבושים, אַז מיר זאָלן מיט זיי נישט קענען רעדן. ביי זיי האָט מען גענומען געלט און גאָלד, ווען זיי זענען געווען אין גאַנצן נאַקעט. אַזוי ביי פרויען, מענער און קינדער.

ווען אַלע זענען געווען פאַרטיק, האָט מען אונדז געפירט אין די באַראַקן אַריין. יעדער האָט זיך גענומען זיין בעט און מען איז געגאַנגען עסן מיטאָג. דאָס ערשטע מיטאָג איז נישט געווען אַזוי שלעכט. צו מאָרגנס, זונטיק, איז עס געווען נאָך בעסער. מען האָט געגעבן 2 שפייזן — אַ זופּ און באַזונדער קאַרטאָפל. דאָרט זענען געווען 2,000 רוסישע קריגס־געפאַנגענע, בלויז אינוואַלידן, אַ סך אָן הענט און אָן פיס. זיי האָבן אונדז געהאָלפן, אַריינגעשיקט יעדן טאָג אַביסל עסן, אַזוי אַז מיר האָבן נישט געהונגערט אין די ערשטע צוויי טעג, שבת און זונטיק.

מאָנטיק האָט מען שוין געמוזט גיין צו דער אַרבעט. פאַכלייט זענען געגאַנגען צו זייער ספּעציאַליטעט. מען האָט געשיקט אין מאַגאַזינען פון מעבל און פאַרשידענע זאַכן, וואָס מען האָט געהאַט צוגענומען ביי יידן. יעדן טאָג האָט מען ארויסגעפירט וואַגאָנען מיט זאַכן קיין דייטשלאַנד. איך און נאָך עטלעכע יידן זענען אַריינגעפאַלן צו אַ שלעכטן ס.ס.־מאַן, פּריצע, געשטאַמט פון פּויזן. אין משך פון צוויי וואָכן האָב איך געליטן פון דעם באַנדיט. דערנאָך האָט מען מיך גענומען צו גערטנעריי, ווו ס׳איז מיר גוט געווען. איך האָב יעדן טאָג געהאַט פרישע ריבלעך, ציבעלעס און ברויט. איך האָב נישט געהונגערט און געהאָלפן אַנדערע. פאַר דער גאַנצער צייט וואָס מיר זענען דאָרט געווען (6 וואָכן), האָט מען עטלעכע מאָל געוואָרפן באָמבעס — אָבער אין לאַגער נישט געטראָפן.

איין מאָל אַ שבת האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין עטלעכע ליידיקע באַראַקן מען זאָל זיי אויפראַמען. האָבן מיר געפונען אַ ברעטל פון אַ בעט אויף וועלכן עס איז געווען אויפגעשריבן 312 נעמען פון פרויען, מיט אַ צושריפט: „מיר גייען קיין אוישוויץ צום טויט. ווער עס וועט בלייבן לעבן, זאָל נקמה נעמען פאַר אונדזער יונג בלוט”. מיר האָבן געפונען איין נאָמען פון אַ קראָשניקער מיידל, גיטל ענדערס.

דאָנערשטיק דעם 20טן יולי, אַרום 5 אַ זייגער, האָט מען געבראַכט אַ גאַנץ דאָרף פויערים פון לעבן זאַמאָשטש. אַלע מענער, פרויען און קינדער. פּאַרטיזאַנער האָבן דאָרט דערהרגעט אַן ס.ס. אָפיציר. ווי נאָר מען האָט זיי געבראַכט קיין מיידאַנעק, האָט מען זיי געפירט צום טויט. דער לאַגער־פירער איז געקומען צו אונדז, אַז ער דאַרף צוואַנציק יידן. איך בין געווען צווישן די צוואַנציק. מען האָט אונדז געפירט צום קרעמאַטאָריום, און געזען ווי אַלע 800 האָט מען אויסגעשאָסן אין אַ גרוב. זיי האָבן זיך געמוזט אויסטאָן נאַקעט — און געגאַנגען אין גרוב. שפּעטער האָבן מיר געמוזט פון דאָרטן אַרויס נעמען די טויטע קערפּערס און טראָגן צום אויוון צום פאַרברענען. אַזוי האָבן מיר געאַרבעט פון דאָנערשטיק פאַרנאַכט ביז שבת מיטאָגצייט. מען האָט געהאַט געשיקט 30 פראַנצויזן צו העלפן אונדז, נאָר דער קאָמענדאַנט האָט זיי צוריק געשיקט מיט דער טענה, אַז די פראַנצויזן זענען פוילע הינט, ווילן נישט אַרבעטן, בעת די יידן זענען פלייסיקע אַרבעטער. מיר האָבן אפילו באַקומען גוט צו עסן. דאָס אַלץ איז געווען פון די הרוגים. אויך פון זייערע בגדים, שטיוול, שיך, די בעסטע סיגאַרעטן.

שבת, 12 בייטאָג, האָט מען אונדז געבראַכט מיטאָג און געהייסן דעם גרוב פאַרשיטן. מיר זענען צוריק געגאַנגען אין לאַגער. מיטגענומען מיט זיך די זאַכן. ווען מיר זענען צוגעקומען צום לאַגער, זענען שוין געשטאַנען אַלע גרייט צום אַוועקגיין. מען האָט ביי אונדז צוגענומען די מלבושים און געגעבן געשטרייפטע קליידער, נאָר די שטיוול האָב איך מיר איבערגעלאָזט. אַלץ וואָס מיר האָבן געברענגט, האָט מען אָנגעצונדן אַ פייער און פאַרברענט. מיר זענען אַוועק פון מיידאַנעק. עס זענען נאָר פאַרבליבן די רוסישע אינוואַלידן און 3 טויזנט פּאָליאַקן, וועלכע מען האָט שבת אין דער פרי געברענגט. איין פּאָליאַק האָט זיך גלייך אויפגעהאַנגען אויף אַ פענצטער.

צוריק אין קראַשניק

מיר זענען אַרויס פון לאַגער שבת דעם 22טן יולי, 6 אַזייגער פאַרנאַכט. איידער מ׳איז צו צום טויער, זענען אָנגעקומען רוסישע עראָפּלאַנען. מען האָט געגעבן אַ באַפעל צו לייגן זיך אויף דער ערד. ווען די עראָפּלאַנען זענען אַוועק, האָט מען זיך אויפגעשטעלט און מ׳איז געגאַנגען ווייטער — נישט איבער דער שטאָט, נאָר איבער דערפער און זייטיקע וועגן. שבת־צו־נאַכטס האָט דעם גאַנצן וועג אַזוי גערעגנט, אַז ס׳איז געווען אוממעגלעך צו גיין. עטלעכע יידן האָט מען געשאָסן אויפן וועג, ווייל זיי זענען געבליבן פון אונטן. אין דעם מאַרש זענען מיר געווען 470 יידן, 80 פּאָליאַקן, 80 דייטשן, 60 פראַנצויזן — און שומרים זענען געווען 1200 מיט 40 הינט. (800 דייטשן, וועלכע מען האָט געלערנט אין מיידאַנעק אויף אַן ס.ס.־קורס און 400 פון רעגולערן פּערסאָנאַל — אַלע זענען געגאַנגען מיט אונדז צוזאַמען).

זונטיק, 5 אַזייגער פאַרנאַכט, זענען מיר אָנגעקומען קיין קראָשניק. איך געדענק, אַז כ׳האָב געזאָגט צו גאָלדעלע און גיטעלע לעזער, ביירעכס טעכטער: „וואָס טוט מען איצט, מיר זענען אין דער היים. מיר האָבן קיינמאָל נישט געגלויבט, אַז מיר וועלן נאָך זען אונדזער שטאָט קראָשניק. ביים השם יתברך איז אָבער אַלץ מעגלעך״...

אויף דער גאַס זענען געשטאַנען באַקאַנטע פּאָליאַקן און צוגעוואָרפן סיגאַרעטן. „מאָטעק, צאָ סליכאַטש?״ („וואָס הערט מען?״). „מאַש פּאַפּיעראָסאַ״. מיר זענען אָנגעקומען אין דער ערשטער צעגעלניע ביי פלאדערס. דאָרט זענען מיר געגאַנגען זיך אויסטרוקענען, יעדער איז געווען נאַס. באַלד זענען אָנגעקומען פון שטאָט פּאָליאַקן מיט ברויט, אייער, געטראַנקען און מלבושים פאַר די 80 פּאָליאַקן. מען האָט אָנגעטרונקען די שומ־רים וואָס זענען געבליבן, די אַנדערע זענען געגאַנגען ערגעץ אַוועק שלאָפן. ס׳איז געבליבן אַ קליינע גרופּע שומרים — און אַלע פּאָליאַקן האָט מען אַרויס באַקומען פון דער צעגעלניע.

איך און נאָך קראָשניקער יידן האָבן זיך געבעטן ביי די פּאָליאַקן, זיי זאָלן אונדז געבן אַ פּאָר ציווילע הויזן, אַז אויך מיר זאָלן קענען אַרויסגיין. דער ענטפער איז געווען — אַז זיי האָבן נישט מער... דערווייל איז געוואָרן נאַכט, האָט מען די יידן, פראַנצויזן און דייטשע קאַצעטלער געהייסן גיין שלאָפן אין דער צעגעלניע. מיר האָט עפּעס דאָס האַרץ געזאָגט, איך זאָל נישט אַרויף גיין שלאָפן, בין איך געבליבן אונטן, ביים אַריינגאַנג אין דער צעגעלניע. ביי דער טיר איז געווען אַן עפענונג, בין איך מיט נאָך עטלעכע אַריין אונטער דער פּאָדלאָגע. ליגנדיק דאָרט, האָבן מיר דערהערט ווי מען לייגט עפּעס אַוועק. פינצטער איז געווען, אָבער מיר האָבן דאָס אָנגעטאַפּט — שיסעלעך מיט אייפּרייס־מאַטעריאַל איז אַ ביסל שטרוי ריז אייבן. דערווייל הערט מען ווי מען באַגיסט מיט בענזין די הילצערנע געביידע. מיר, אונטער דער פּאָדלאָגע, הערן אַלץ וואָס דאָ גייט צו. מיט אַמאָל הערט מען רופן די 20 פערזאָן וואָס האָבן געאַרבעט אין קרעמאַטאריום, זיי זאָלן אַרויס קומען. דאָס איז מיר נישט געפעלן געוואָרן. כ׳האָב זיך אַרויס געגרוקט פון דעם לאָך, געבליבן זיצן אויפן שוועל. דערווייל איז געוואָרן שטיל. איך האָב נאָר געזען שלאָפן די דייטשע קאַצעטלער. איך זיץ און טאַפּ אין דער פינצטער, זוך אַ פּאָר ציווילע הייזן — און געפין פּיילישע מיליטערישע הויזן, מיט לאַטעס. דאָך האָב איך באַשלאָסן, אַז איך וועל זיי אָנטאָן און גלייך אַוועק.

איך האָב געהערט דעם שטאָט־זייגער קלינגען 11. פינצטער איז געווען אין דרויסן און שטיל. איך האָב אָבער געוווסט, אַז עמעצער פון די שומרים דרייט זיך ארום. האָב איך געוואַרט ביז ער וועט צוריק גיין, איך האָב מיך געמאַכט שלאָפן און ווי נאָר ער איז אַדורך געגאַנגען מיטן הונט אין אַוועק אויף דער צווייטער זייט, בין איך אַרונטער אונטער אַ שטויס ציגל וואָס זענען געלעגן צום טרוקענען זיך. די הויזן זענען געווען צו גרויס, קיין פּאַסעק האָב איך נישט געהאַט, זענען זיי אַרונטערגעפאַלן. איך בלייב שטיין, זעץ מיך אַוועק, ווייל כ׳האָב געהערט ווי דער שומר גייט. זיצנ־דיק אַזוי, טאַפּ איך אָן א פּאַסיק — איך זע אַז דער השי״ת העלפט מיר צו, איך זאָל אַנטלויפן.

דאָרט זענען געווען 3 שאַפעס, בין איך אַוועק צו דער לעצטער שאַפע און דאָרט אַנטשלאָפן געוואָרן. ווייטער לויפן האָב איך נישט געקענט. אַז איך האָב זיך אויפגעכאַפּט פון שלאָף, האָט דער זייגער געקלונגען 4 פאַרטאָג. איך האָב שוין געמוזט אַוועק פון דעם אָרט, ווייל מען וועט זיכער גיין זוכן. ווי איך וויל אַרויס צום וועג, דערזע איך אַ דייטש. ער איז נאָר אַוועק, בין איך אַרויס אויפן וועג, אַנטקעגן דעם צמענטאַזש. דער וועג איז געווען באַלייגט מיט מיליטער, אויטאָס, פערד און וועגענער. ווי אַזוי דאָ אַריבערגיין צום צמענטאַזש? דערווייל ווערט פון מינוט צו מינוט ליכטיקער.

פלוצים הער איך שרייען צו די מענטשן אין דער צעגעלניע: „אויפשטיין און גלייך איינטרעטן!״, דאָס מיינט — אויסשטעלן זיך צום אַוועקגיין. וואָס טוט מען איצט? כ׳לויף ארויף צום זאַמעק אין אַראָפּ אויף די לאָנקעס. טרעף נישט קיינעם. אויף די לאָנקעס שטייען עראָפּלאַנען און אַ פּאַסטעך גייט מיט אַ קו. אַבער איך בין ווייט פון אים.

איך האָב באַשלאָסן ציגיין מיט דער לאַנקע צום הייז ווו כ׳האָב געוווינט. אַריבער צו משה־אהרן אבש־לוימס גאָרטן, אַריין צו דער גאַטנערין. איך האָב אָנ־געקלאַפּט ביי מיין שכן קזשעוויצקי, ער האָט שוין נישט געלעבט. אַבער זיין פרוי האָט דערהערט אַז איך בין דאַ, האָט זי מיר געעפנט און גלייך געזאַגט, אַז אין צווייטן הויז געפינען זיך דייטשן, איך זאָל זוכן א בעסער ארט. זי האָט מיר געגעבן 100 סיגארעטן — איז איך בין צוריק ארויס צו די לאנקעס. דער זייגער איז שוין 6 אין דער פרי; איך וויל נישט מען זאָל מיך

זען. דאָך האָט מיך באַמערקט די גאַטנעריין מיט איר זון ביי זיך אין הויף. אויך זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז איך זאָל אַוועק. מיט די לאָנקעס בין איך געלאָפן קיין בודזין, צו אַ באַקאַנטן פּאָליאַק.

דער קריסט האָט זיך דערפרייט מיט מיר. איך האָב זיך אָפּגעוואַשן, געטרונקען אַ גלאָז מילך — און ער זאָגט מיר, אויך דאָ זענען פאַראַן דייטשן, ווו אונדזער לאַגער איז געווען. זיי קומען אַהער ראַבירן הינער, גענדז, בהימות. ער עצהט מיר איך זאָל גיין אין פעלד, עס איז שוין נאָכן שניט, דאָרטן ליגן קופּעס שטרוי און תבואה, זאָל איך מיך ווו פאַרשטעקן. אַזוי האָב איך געטאָן. געשלאָפן ביז 5 פאַרנאַכט, אָנגעטאָן די שטיוול און אַוועק אין דערבייאיקן וואַלד.

איך האָב באַשלאָסן צוגיין אין שטאָט אַריין, אפשר וועל איך עמיצן טרעפן, כ'זאָל קענען זיך אויסבאַהאַלטן. אין משך פון עטלעכע טעג בין איך אַריינגעגאַנגען צום באַקאַנטן פּאָליאַק, זיך אָפּגעוואַשן, געגעסן ביי אים, ביז כ'האָב אים געזאָגט, אַז איך גיי אין שטאָט. איך האָב ביי אים גענומען 2 זלאָטעס (ער איז מיר אפילו שולדיק געווען 10 זלאָטעס פון דער צייט ווען איך בין געווען אין געטאָ, אָבער איך האָב אים נישט געמאָנט דעם חוב).

איך בין געגאַנגען פון בודזין קיין קראַשניק נאָר 20 מינוט, ווייל אויפן הויפּט־וועג, ווו עס זענען געפאָרן אויטאָס מיט דייטשן, האָט מיך קיינער נישט אָפּגעשטעלט, קיין ציווילע האָט מען בכלל נישט געזען. איך האָב באַשלאָסן צוגיין אויף דער פּאָדלאַשע, אַ דערפל אונטער דער שטאָט. לעבן דער באָד טרעף איך צוויי באַקאַנטע קריסטן. זיי שטעלן מיר אָפּ און פרעגן: „מאָטעק, ווו לויפסטו?" זאָג איך, אַז כ'ווייס אַליין נישט ווו צו גיין. איך פרעג, צי ס'זענען דאָ דייטשן אויף דער פּאָדלאַשע, זאָגן זיי מיר, אַז עס זענען פאַראַן עטלעכע וואָס שטייען באַלד ווי מען דרייט אַריין פון אַלטן בית־עולם צו דער פּאָדלאַשע, נאָר איך וועל קענען אַדורכגיין. נאָר זיי עצהן מיר, בעסער איך זאָל גיין אין בית־המדרש, דאָרטן איז דאָ יחזקאל טוואַרדיגורעס זון, יהושע. ער איז געבליבן, ווען מען האָט אַרויס געפירט די יידן פון לאַגער שבת־צו־נאַכטס. איך האָב גלייך געכאַפּט דעם געדאַנק, אַז ס'איז נישט גוט וואָס זיי ווייסן, אַז עס זענען דאָ צוויי יידן. איך האָב באַשלאָסן צו גיין צו אַ באַקאַנטן פויער.

עס פאַלט צו די נאַכט. דאָס איז געווען מאָנטיק, דעם 24טן יולי. דער באַקאַנטער איז טאַקע געווען אין דרויסן און האָט זיך שטאַרק דערפרייט. ער האָט מיך אַריין געפירט אין דער סטאָדאָלע און געזאָגט, אַז ביי אים אין הויז איז דאָ דער קראַשניקער אַפּטייקער. אויך פיל פּאָליאַקן פון שטאָט זענען דאָ אויף דער פּאָדלאַשע, ער בעט, אַז איך זאָל זיך נישט דרייען אין דרויסן. ער וועט מיר ברענגען עסן אין סטאָדאָלע. איך בין אַריין און זיך אַוועק געלייגט אויף אַ בינטל שטרוי און גלייך אַנטשלאָפן געוואָרן — ביז דינסטיק 11 אין דער פרי. ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט, איז לעבן מיר געשטאַנען אַן אָונט־ברויט מיט אַ כרישטיק: קאַלטע קאַווע, מילך, ברויט און פוטער, סמעטענע. איך האָב נישט געוווסט וואָס פריער צו עסן. איך בין אַרויס זיך אָפּוואַשן, איז געקומען דער פויער און דערציילט, אַז ער האָט מיך נישט געוואָלט וועקן. ער האָט מיר געברענגט הייסע מילך.

אַז איך האָב אָפּגעגעסן, האָט ער מיך געבעטן איך זאָל אַרויס גיין אין פעלד, ווייל עס דאַרף באַלד קומען אַ שכן שעכטן אַ קעלבל, ווייל ער נישט מען זאָל מיך זען.

גייענדיק אין פעלד, האָב איך געטראָפן חנן פּאַמעראַנץ, וועלכער איז אויך אַנטלאָפן פון דער צעגעלניע. האָבן מיר זיך שוין געהאַלטן צוזאַמען. אויך זיין ברודער אַנשל פּאַמעראַנץ האָט זיך געראַטעוועט. שפּעטער איז טאַקע געקומען אַנשל און האָט אונדז געגעבן 50 זלאָטעס, מיר זאָלן האָבן צו קויפן עסן.

מיטוואָך אין דער פרי בין איך אַליין געגאַנגען צו מיין באַקאַנטן פויער, זע איך ווי עס הייבן אָן צו לויפן פויערים מיט פערד און בהמות אין פעלד אַריין. איין פויערטע זאָגט מיר, אַז דייטשן זענען דאָ און ראַבעווען אַלץ. זי האָט מיך אויך געוואָרנט, אַז איך זאָל נישט זיצן דאָ ביים וועג, נאָר זיך באַהאַלטן.

שפּעטער בין איך געגאַנגען זוכן מיין שותף פּאַמעראַנץ. איך האָב אים געפונען ביי זיין ברודער. מיר זענען שוין געווען צוזאַמען.

די באַפרייונג

פרייטיק אין דער פרי, דעם 28טן יולי, זענען מיר אויפגעשטאַנען, קומט צו אונדז צו אַ קריסט מיט אַ פלאַש שנאַפּס און געקאָכטע אייער. ער זאָגט: „טרינקט און עסט, דערנאָך קומט אַרויף אויפן באַרג, וועט איר עפּעס זען". און מיר האָבן דערזען - די רוסן זענען דאָ אין קראַשניק. איך בין גלייך געלאָפן אין שטאָט אַריין. אויף דעם וועג האָב איך געטראָפן פאָרן אַ בריטשקע

מיט 4 רוסישע אָפיצירן, איך האָב זיי באַגריסט און ווייטער געגאַנגען.

איך קום אַריין אין שטאָט, שטעל זיך אַוועק ביי חיים בעריש זייגערמאַכערס געוועלב און טראַכט: ווער איז מיינס און וועמענס בין איך? איך האָב קיינעם נישט און זע קיינעם נישט. עס האָט גענומען אַ שטיקל צייט, האָב איך דערזען יאַנקל ערליך, דויד ניסענבוים, דערנאָך זענען שוין אָנגעקומען קאָני פּאָמעראַנץ און זיין ברודער אַנשל.

שפּעטער זענען זיך צונויפגעקומען ביז אַ 70 יידן, יעדער האָט זיך איינגעאָרדנט אין אַ שטוב ווו מען האָט געקאָנט. איך מיט יעקל פּאַרבער און זיינע צוויי קינדער זענען אַריין אין אברהמטשע דאַווידזאָנס הויז און אַהין אַריינגענומען עטלעכע וואָס זענען געקומען פון די פּאַרטיזאַנער.

קיין געלט האָב איך נישט געהאַט, אפילו אַ העמד מיט אַ פּאָר הויזן נישט פאַרמאָגט. דערפאַר האָב איך געהאַט עטלעכע קליידלעך פון מיין פרוי און קינד, ווי אויך בעטגעוואַנט וואָס איך האָב אָפּגענומען — און דאָס אַלץ פאַרקויפט, צוזאַמען געשטעלט אַ פּאָר זלאָטעס, געפאָרן קיין לובלין און געקויפט זיך מלבושים.

דעם 24טן אויגוסט, דאָנערשטיק פאַרנאַכט, דערהערט זיך אַ שיסעריי פון ראכיוו ביי דער ווייסל. האָט מען געזאָגט, אַז די דייטשן קומען צוריק און די רוסן אַנטלויפן. אָבער צו מאָרגנס איז געוואָרן שטיל, האָבן מיר זיך באַרויִקט.

נאָך די יום־טובים אין יאָר 1944, האָבן די ניצול־געוואָרענע קראָשניקער יידן אַרויס גענומען פון גרוב ביים קריסטלעכן צמענטאַזש די פאַמיליע פון פסח קאוועג און זיי קובר געווען אויפן יידישן בית־עולם. פון אַנדערע ערטער האָבן מיר נישט אַרויס גענומען קיין הרוגים (אין די וועלדער אין בודזין און פעלדער), ווייל די יידן פון קראָשניק זענען זיך צעפאָרן, באַלד אין יאָר 1945, און ביז ענדע 1946 זענען נישט געבליבן מער ווי דריי יידישע פאַמיליעס.

אין קראָשניק זענען געווען רעגיסטרירט אין אָנהייב 500 יידן. מען האָט גענומען יונגע מענטשן אין דער פוילישער אַרמיי און זיי געשיקט אויפן פראָנט. דערווייל האָט זיך געענדיקט די מלחמה.

אין 1945 האָב איך חתונה געהאַט, אוועק קיין דייטשלאַנד. פון דאָרט, אין 1949, בין איך געקומען קיין אַמעריקע.

דער גורל פון א קראשניקער משפחה

חנה פּערעוואָסקא, תל־אביב

מיינע איבערלעבונגען אין די גרויזאַמע אָקופּאַציע־יאָרן און די ליקווידאַציע פון דעם שטעטל קראָשניק און דאָס דערפל זאַקשוועק — ווייל איך אָנהייבן מיט איינעקע ביאָגראַפישע פאַרצייכענונגען:

מיין זיידע דב־שמחה גוטהאָלץ און די באָבע זענען געבוירן געוואָרן אין קראָשניק. אַ דאַנק זיין ערלעכקייט, געלערנטקייט און אַנדערע מידות טובות, האָט ער זיך דערוואָרבן אַ געוואַלדיקן אָנזען סיי צווישן יידן, סיי צווישן די פּויערים, אַז מיט אַלע זייערע מחלוקתן וועגן ירושות, געשעפטן אא״וו זענען זיי געקומען צו אים — און ער האָט זיי אויסגעגלייכט. עס האָט נישט געטראָפן קיין פאַל, אַז ער זאָל עפּעס פּסקענען און די פּויערים זאָלן עס נישט אָננעמען. אַלס אָנערקענונג פאַר זיינע פאַרדינסטן, האָט אים דער וואָיט פון זאַקשוועק אַוועקגעגעבן דעם ספּירט־מאָנאָפּאָל און מיין באָבעשי האָט געפירט אַ שניט־קראָם.

מיין זיידנס חכמה און גוטער כאַראַקטער האָט נישט געשטערט מיין באָבען זיך צו גרויסן מיט איר יחוס. זי אַליין האָט אויסגעזוכט שידוכים פאַר אירע קינדער אין ווייל מיין מאַמע האָט זיך פאַרליבט אין שכנס זון יחזקאל ברונער, וועלכער פלעגט איר העלפן אַרויסציען דעם עמער פונעם ברונעם אין די ווינטערדיקע פרעסט, אין מיט אים חתונה געהאַט קעגן ווילן פון איר מוטער, האָט זי געמוזט פאַרלאָזן די רייכע היים און אַוועק קיין וואַרשע. מיין פאָטער האָט געאַרבעט אין „מאָמענט", אין דער נאַכט־שיכט, פון 4 ביז 12. קומענדיק אַ היים, האָט ער אָנגעצינדן דעם גאַז אויפצוקאָכן קאַפע, איז איינגעשלאָפן און פאַרגאַזט געוואָרן צום טויט אין בליענדן עלטער פון 25 יאָר. אַ פּאַר־שעמטע האָט מיין אומגליקלעכע מאַמע זיך געמוזט צוריקקערן קיין זאַקשוועק צו דער באָבעס טיש — מיט מיר, אַן איינציקער מיידעלע. מיין מוטער האָט

לאַנג נישט אויסגעהאַלטן די באַבעס שטראָף־רייד און איז אַוועק וויינען אין אַן איינזאַמער הייזקע אויפן ווילקאָלאַזער וועג. דאָרט האָבן מיר געלעבט אַ פּאָר יאָר און די זיידע־באָבע פלעגן פון צייט צו צייט צושיקן אַ ביסל געלט. איינמאָל, כ׳געדענק עס ווי אין חלום, איז מיין מוטער קראַנק געוואָרן און האָט מיך געשיקט איינקויפן אַ קענדל מילך פון די פּויערים. מיט דער מילך בין איך געגאַנגען זייער לאַנגזאַם, כדי נישט צו פאַרגיסן קיין טראָפּן. ס׳זענען מיר אַנטקעגן געקומען אַ באַנדע שקצים און אָנגעהויבן וואַרפן אויף מיר ברענענדיקע שוועבעלעך. איין שוועבעלע איז געפאַלן אויפן קאָפּ און כ׳האָב דערפילט, אַז מיינע האָר ברענען. כ׳האָב געפּרוּווט זיי פאַרלעשן מיט די הענט. זעענדיק אַז דאָס העלפט נישט, האָב איך אָן וואַקלעניש מיר אַרויפגעגאָסן אויפן קאָפּ די געקויפטע מילך און אונטער דעם הילכיקן געלעכטער פון די פאַסטעכער, וועלכע האָבן געשריגן: „זשידוּווקאַ שען פּאַלי" — בין איך אין אַ מוראדיקן מצב געקומען אַ היים. ווען מיין מוטער האָט מיך געזען, האָט זי אויסגעבראָכן אין אַ געוויין און באַשלאָסן פאָרן קיין ארץ־ישראל.

דערווייל זענען אויסגעבראָכן די געשעענישן אין ארץ־ישראל און די עליה האָט זיך אָפּגעשטעלט. אַ צעבראָכענע און אַ פאַרצווייפלטע, אָן געלט, האָבן מיר נישט געוואָלט זיך צוריקקערן צו דער באָבעס טיש. מיר זענען אַוועק קיין לובלין, געדונגען אַ קעמערל אויף קאַשמינעק, אָן אַ קיך. מיין מוטער האָט געמוזט מיט די אייגענע הענט אויפשטעלן פון ציגל אַ קיך. מיין מוטערס קוזינען האָבן אונדז צוגערעדט זומער פאָרן קיין נאַלענטשאָוו פאַרקויפן ליאַדעס. ס׳איז נישט צו באַשרייבן אונדזערע ליידן, ווען מיר האָבן געמוזט גיין צופוס קיין וואָנוואָליץ איינקויפן אַ זעקל אייז און שנעל לויפן אַ היים, איידער די זון גייט אויף, כדי דאָס אייז זאָל נישט צעגיין. איצט די בושה. מיר האָבן זיך געשעמט צו פאַרקויפן ליאַדעס...

כ׳בין דעמאָלט אַוועק קיין וואַרשע, געאַרבעט, זיך באַקענט מיט מיין מאַן זלמן און צוזאַמען אויפגעבויט אַ גליקלעכע נעסט. אין 1931 איז געבוירן געוואָרן אונדזער טעכטערל שפּרינצעלע (סאַבינע). עס האָט אָנגערוקט דאָס פינצטערע יאָר 1939. מיין מאַן איז געשטאָרבן אין געטאָ פון טיפוס. מיין איינציקע זאָרג איז געווען ראַטעווען מיין 8־יעריק טעכטערל. אין געטאָ איז געווען ראַטעווען מיין 8־יעריק טעכטערל. מיט אַ באַקאַנטן קריסט האָב איך אַוועקגעשיקט קיין זאַקשו־וועק מיין טעכטערל צו זיידע־באָבע און שפּעטער איז מיר אויך געלונגען זיך אַרויסצוקריגן פון געטאָ און מיט דער הילף פון אָט דעם צדיק הדור, דעם קריסט, האָב איך אַ גליקלעכע זיך צוריק פאַראייניקט מיט מיין טעכטערל.

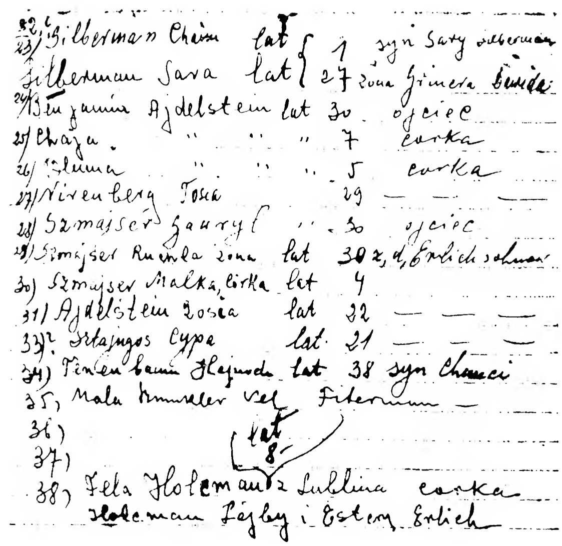
זאַקשוועק האָט מען ליקווידירט אין סעפּטעמבער 192, דאָנערשטיק. כ׳בין געלאָפן מיט מיין מומע חנה ערנבערג זיך באַהאַלטן ביים ייִדן אין הויז. אַ מערדערס אַ קויל האָט זי געטראָפן. מיר איז די קויל פאַרביי דורכן אויער. מיין זיידן האָב איך געטראָפן אָנגעטאָן אין טלית, גרייט צו גיין אויף קידוש־השם. דאַקעגן די באָבע איז געלעגן אין בעט און געוואַרט אויפן טויט. ווען מען האָט גענומען קלאַפּן אין טיר און שרייען „יודן ראוס!" בין איך אַרויס דורכן פענצטער און מער מיין זיידע־באָבען נישט געזען. כ׳האָב זיך דערוווּסט, אַז מיין טעכטערל איז ביים קריסט וואָטשעכאָווסקי, בין איך אַוועק אַהין און ער האָט אונדז געראָטן זיך צושטעלן צו די פייערלעשער, ווי אַלע געכאַפּטע יידן ווערן געהאַלטן, אָדער אין „קאַזע". ס׳האָט נישט קיין צוועק זיך אויסצובאַהאַלטן — האָט ער געזאָגט, ווייל אַלע וועלן אומקומען. כ׳בין שוין געווען מיד נאָך 8 טעג זיך אויסבאַהאַלטן, כ׳האָב אים דערפאַר געפאָלגט. איך האָב זיך מיטן טעכטערל קוים דער־שלעפּט צום פּונקט, ווען מען האָט שוין די רעשט אויס־געכאַפּטע יידן פאַרלאָדן אויף פורן און אונדז אָפּ־געשיקט קיין קראַשניק. אָבער נישט לאַנג איז אונדז אויסגעקומען צו וואַרטן. דורך אַ נס האָב איך זיך מיטן טעכטערל אָפּגעראַטעוועט פון טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקע. אַ חודש צייט האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אין די וועלדער צווישן קראַשניק און זאַקשוועק. טייל־מאָל פלעג איך זיך פאַרגנבענען אויפן בוידעם פון מיין זיידנס הויז, ווו דער קריסט טשעסלאַוו אָלעשקאַ האָט געהאַלטן אַ רעסטאָראַן און די ס.ס. פון קראַשניק פלעגן ביי אים פרעסן און זויפן. ווען כ׳בין אַראָפּ צוגנבענען שטיקלעך פאַרדאַרטע ברויט וואָס זענען געלעגן אין פאָדער־הויז, האָט מיך די אָלעשקאָווא באַ־מערקט און מיך גענומען טרייבן. עס האָבן נישט גע־האָלפן מיינע טרערן, אַז זי זאָל אונדז לאָזן אויפן בוידעם און פאַר אַ ביסל עסן וועל איך ביינאַכט אַראָפּ און פאַר איר טאָן די שווערסטע אַרבעט. זי האָט פאַר־לייגט די הענט אויף דער ברוסט און געזאָגט, אַז אויב כ׳טראָג זיך נישט אָפּ, וועט זי מיך איבערגעבן צו די ס.ס.־לייט...

איבערלעבונגען פון א 14־יאריק יינגל

יעקב צוקערט

25 טעג אין ניסן תש״ב (1942), נאָך פּסח, בין איך אין מיין פאָטער געזעסן ביי אונדזער קוזין צדוק ז׳אווידזאן און זיך געדעכנט, וויל מיר האָבן געהאַט שותפות־געשעפטן. מיט אמאָל דערהערן מיר פון דרויסן אַ גרויס שיסעריי און געדודער. מיר זענען אַריין אין אַ באַהעלטעניש, וואָס האָט זיך געפונען כמעט אין יעדן יידישן הויז. ווען מיר זענען אַרויס פון אונדזער היים, האָבן מיר געלאָזן מיין מוטער רייזעלע, מיין שוועסטער חוה און מיין ברודער אברהמטשעס טאָכטער העניע, וואָס אירע עלטערן זענען אַוועק בעת דער אויסזידלונג פון די יידן אין לובלין. מיט עטלעכע וואָכן פריער, זיצנדיק אין דער באַהעלטעניש, האָבן מיר זיך נישט פאַרגעשטעלט וואָס עס קומט פאַר אין שטעטל. מיר האָבן געקלערט פון סאַמע ערגסטן, ווייל מיר האָבן שוין געוווּסט מיט וועמען ס׳איז דאָ צו טאָן. נאָר וועגן אַזאַ גרויסן אומגליק — איז קיינעם נישט איינגעפאַלן צו טראַכטן אפילו.

זיצנדיק מיט צעבראָכענע הערצער ביז שפּעט אין אָוונט און קלערנדיק וועגן דעם גורל פון אונדזער ליבע מוטער מיט די קינדער, האָט זיך אַ ביסל איינגעשטילט — און מיר האָבן באַשלאָסן צו לויפן אַהיים. אויפן וועג האָבן מיר געהערט, אַז ס׳איז פאָרגעקומען אַן אויסזידלונג און מ׳האָט עטלעכע טויזנט יידן אַוועק געשיקט צו דער באַן־סטאַציע און זיי זענען אַוועק אין אַן אומבאַוווּסטער ריכטונג. אין דער וווינונג האָבן מיר קיינעם נישט געטראָפן — נישט מיין מוטער, שוועסטער און אויך נישט מיין ברודערס טאָכטער. מיר האָבן זיך פאָרגעשטעלט זייער גורל. און פון יענעם ביטערן טאָג — מער זיי נישט געזען. אויף דעם צווייטן טאָג, אין דער פרי, האָט מען שוין געוווּסט מער־ווייניקער וואָס עס האָט פּאַסירט, הגם עס זענען אַרומגעגאַנגען פאַרשיידענע קלאַנגען. נאָר קריסטן האָבן דערציילט (וואָס האָבן געאַרבעט ביי דער באַן), אַז דער טראַנספּאָרט איז אַוועק אין דער ריכטונג פון טאָמאַשאָוו. מיר האָבן דעמאָלט געגומען אַ באַקאַנטן קריסט, גוט אים באַצאָלט, כדי ער זאָל נאָכפאָרן דעם טראַנספּאָרט און געווּר זיך דערוויסן פון אַלעמען. עטלעכע טעג שפּעטער, ווען ער איז צוריק געקומען, האָט ער געבראַכט די בשורה, אַז מען האָט אַלע אַוועק געפירט אין אַ פאַרניכטונגס־לאַגער. דעמאָלט האָט מען אָנגעהויבן פאַרשטיין וואָס אונדז דערוואַרט. דערווייל איז פון טאָג צו טאָג ערגער געוואָרן אונדזער לאַגע.

22) Silberman Chaim lat { 1 syn Sary Silberman
23) Silberman Sara lat { 27 żona Gimera Bunda
24) Benjamin Ajdelstein lat 30 ojciec
25) Chaja " " " 7 córka
26) Bluma " " " 5 córka
27) Nirenberg Tosia 29 — — —
28) Szmajser Gawryl " 30 ojciec
29) Szmajser Ruchla żona lat 30 z. d. Erlich Salman
30) Szmajser Malka, córka lat 4
31) Ajdelstein Zosia lat 22 — — —
32) Sztajngos Cypa lat 21 — — —
34) Tenenbaum Hajuda lat 38 syn Chawci
35) Mala Hmueler vel Fiterman
36)
37) lat 8
38) Fela Holeman z Lublina córka
Holeman Lejby i Estery Erlich

חלק מן הרשימה של יהודי קראשניק שניספו.
אַ טייל פון דער רשימה פון די אומגעקומענע קראַשניקער יידן

מ׳האָט כסדר געכאַפּט יידן צו דער אַרבעט און זיי אַוועק געשיקט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. אַזוי האָט זיך עס געצויגן ביז דעם 14טן אָקטאָבער 1942. אין דעם טאָג האָבן כמעט אַלע קראַשניקער יידן וואָס זענען נאָך געבליבן, געדאַרפט זיך צושטעלן אין מאַרק, ווו עס האָבן אויף זיי געוואַרט פורן און זיי אַוועק געפירט קיין זאַקליקאָוו, צו דער באַן. יענעם טאָג איז אין קראַשניק געבליבן אַ קליינע צאָל יידן.

10 טעג שפּעטער, נאָך דער 2טער אויסזידלונג, איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע פרויען וואָס געפונען זיך אין קראַשניק, זאָלן זיך צושטעלן אין באָד. ווי נאָר פרויען זענען געקומען אין באָד, האָט מען זיי געשיקט צו דער באַן, און פון דער באַן — אין טויטן־לאַגער.

אין יענע טעג האָבן מיר דערהאַלטן אַ בריוו פון מיין ברודער אברהמטשע מיט זיין פרוי חוה. זיי שרייבן, אַז זיי וויסן ווו זיי פאָרן — פון דאָרט קומט מען נישט צוריק. זיי בעטן מיין פאָטער ער זאָל זיין שטאַרק, ער וועט נאָך דערלעבן פיל נחת פון זיינע קינדער, וואָס וווינען אין ארץ־ישראל. ער גיט צו: „כ׳וואַרף אַרויס

דעם בריוו אויף די פעלדער, אפשר וועט אַ גוטער מענטש אים געפונען און אייך צושיקן".

די איבערגעבליבענע צאָל מענער האָט מען דעם צווייטן נאָוועמבער 1942 אַרויס געפירט קיין בודזין — און מיט דעם האָט זיך געענדיקט דאָס קאַפּיטל יידישע קראַשניק. גאָר אַ קליינע טייל יידן זענען פאַרבליבן אין קראַשניק, אין אַ פאַרמאַכטן לאַגער.

אין בודזין האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע טראַגעדיע, פון וועלכער ס'איז דאָ זייער פיל צו שרייבן. נאָר ווי נעמט מען כוח דערצו?

פון בודזין האָט מען אַ טייל אַוועק געשיקט קיין לובלין, מיידאַנעק. אַ צווייטע גרופּע (אין וועלכער מיין פֿאָטער בנימין צוקערט און איך, אַ 14־יעריק יינגל האָבן זיך געפונען), זענען אַוועק קיין וויעליטשקע, לעבן קראָקע. דאָרט האָבן מיר געאַרבעט אין די זאַלץ־גרובנס. מיר האָבן אויך געבויט אַ פֿאַבריק פון עראָפּלאַנען, נאָר מיר האָבן נישט באַוויזן צו פיל צו אַרבעטן, ווייל דער רוסישער פראָנט האָט זיך דערנענטערט. פון וויעליטשקא זענען מיר איבערגעפירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד, נאָך פליסענבורג. זייענדיק דאָרט עטלעכע וואָכן, האָט מען אונדז ווידער צעטיילט: איין טייל איז אַוועק אין גראָס־ראָזען, און אַ צווייטער טייל (מיט מיר און מיין פאָטער) — אין הערעבורג. דאָרט האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויזאַמער גהינום. מען האָט געאַרבעט בייטאָג און ביינאַכט. מיר האָבן קיין עסן נישט באַקומען, געהונגערט און געליטן קעלט. עס איז געווען אַ שטאַרקער ווינטער, מיט גרויסע שטורעמס און שנייען. צו די אַלע צרות אין הערעסבורג, האָט מיין פאָטער נישט געקענט אויסהאַלטן און איז קראַנק געוואָרן. פאַר קראַנקע איז אין לאַגער קיין פּלאַץ נישט געווען. האָט מען מיין פאָטער צוריק געשיקט נאָך פלאָסענבורג, ווו ער איז נפטר געוואָרן. דאָס האָט מען מיר דערציילט אין דייטשלאַנד, נאָך דער באַפרייונג. איך בין אַליין געבליבן אין הערעסבורג, ביז די אַמעריקאַנער האָבן זיך דערנענטערט. דאַן האָט מען אונדז געפירט צופוס פון הערעסבורג ביז דאַכאַו. דער וועג האָט געדויערט 16 טאָג — אָן עסן, אָן שלאָפן. אין דאַכאַו בין איך געווען ביז דעם 29סטן אַפּריל 1945. נאָך מיטאָג, 5 אַ זייגער, זענען די אַמעריקאַנער אַריין אין לאַגער און אונדז באַפרייט.

קראַנק און שוואַך, צעטומלט פון פרייד, בין איך נאָך געבליבן אין דאַכאַו עטלעכע טעג. דערנאָך זענען מיר עטלעכע חברים אַוועק קיין מינכען צופוס. אין מינכען זענען מיר ווידער געווען אין אַ לאַגער, נאָר וואָס אונר"א האָט געשאַפן. אַ געוויסן פרימאָרגן בין איך אַרויס אין גאַס, האָט מען מיר דערציילט, אַז אין לאַגער זענען געקומען חיילים פון דער יידישער ארץ־ישראלדיקער בריגאַדע, וואָס געפינט זיך אין איטאַליע. איינער פון זיי זוכט אַ ברודער. איך בין ווייטער געגאַנגען איבער די גאַסן, ביז אין אָוונט. אַהיים קומענדיק, זענען מיר פיל אַנטקעגן געלאָפן מיט דער בשורה, אַז מען זוכט מיך שוין אַ גאַנצן טאָג. עס איז צו מיר געקומען אַ ברודער און וואַרט אויף מיר.

דאָס איז ווירקלעך געווען מיין ברודער צבי.

וואָס עס האָט געהייסן אין יענע טעג אַזאַ צוזאַמענטרעף — איז שווער צו באַשרייבן.

מיין ברודער צבי, זייענדיק אין דער בריגאַדע, איז צופעליק געוואָר געוואָרן פון איינעם וואָס איז אַנטלאָפן פון לאַגער קיין איטאַליע, אַז איך געפין זיך אין דעם לאַגער. איז ער געקומען, מיך אַרויס גענומען קיין איטאַליע. פון איטאַליע בין איך עולה געווען קיין ארץ־ישראל, ווו עס האָבן אויף מיר געוואַרט נאָך צוויי שוועסטער, וועלכע האָבן עולה געווען פאַר דער מלחמה.

גערעטעוועט זיך מיטן איין־יאָריקן זון

חוה פערלסאָן (ערליכסטער)

באַלד נאָך מיין חתונה, האָב איך זיך געזעגנט מיט יאַנאָוו, מיט מיינע עלטערן, ברודער און שוועסטער, פריינד — און איבערגעפאָרן מיט מיין מאַן קיין קראָשניק, ווו כ׳האָב געלעבט גליקלעך און געטרוימט וועגן אַ בעסערער צוקונפט. אָבער נישט לאַנג האָט מיין גליק געדויערט. פלוצלינג בין איך מיט מיין מאַן אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין אַ ים מיט צרות, וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1939 — מיט שלעפן מיך יעדן טאָג צו פאַרשידענע פיזישע אַרבעטן ביזן אַרומוואַלגערן זיך מיט מיין ניי־געבוירן קינד איבער פעלדער און וועלדער — אין הונגער און נויט, קעלט און אין שרעק פאַרן טויט, וואָס האָט געקענט יעדע מינוט קומען.

איך האָב פאַרלוירן מיינע טייערסטע — מיין מאַן, מיינע עלטערן, שוועסטער און ברודער. זייער הייליקן אָנדענק איז געווידמעט די ווייטערדיקע דערציילונג.

איך אַנטלויף

פון דעם ערשטן טאָג וואָס די דייטשן האָבן געהערשט אין קראָשניק, האָבן אַלע געמוזט אַרבעטן. איך האָב געאַרבעט אין פּאַרק. דאָס האָט אַזוי געדויערט ביז סוכות 1942. מיט אַמאָל האָבן זיך באַוויזן מודעות, אַז אַלע פרויען זאָלן זיך פאַרזאַמלען אויפן פּלאַץ פון שול־הויף. יעדע זאָל מיטנעמען אַ האַנטעך, די פאַרזאַמלונג איז נוגע פּראָבלעמען פון היגיענע... דער סטאַראָסטע וועט אויפטרעטן מיט אַ רעפעראַט. פינצטער איז אָבער געוואָרן אין די אויגן, ווען מען האָט דערזען אַז עס הייבן אָן קומען די עס־עס אין שוואַרצע מונדירן, באַגלייט פון גרויסע הינט. אַלץ ווערט אַרומגערינגלט און באַלאַגערט. ווער עס וואַגט צו אַנטלויפן, דראָט געהרגעט צו ווערן.

די הינט האָבן טריי דערפילט זייער הינטישע אויפגאַבע. הינטער דער שטאָט האָבן געוואַרט 300 וועגעלעך, וועלכע האָבן אונדז געפירט קיין זאַקליקאָוו, די שטאָט וואָס איז געווען דער גרויסער קבר פאַר אירע איינוווינער און פאַר די קראָשניקער יידן, וועלכע זענען דאָרט אויף אַן אַכזריותדיקן אופן דערמאָרדעט געוואָרן.

איך האָב געזען, אַז כ׳בין פאַרלוירן, האָב איך אָנגעהויבן לויפן נישט מיט מיינע כוחות — און זיי האָבן שוין אָנגעהויבן שיסן.

איך בין צוגעלאָפן אויף דער פּאָדלעשע, צו אַ וועשין. דאָרטן בין איך געווען ביז ביינאַכט. זי איז אַוועק צו מיין אהרונען, האָט ער געשיקט דעם קריסט גזשאָנדקא מיך נעמען אין וואַלד. ביינאַכט בין איך אריין אין אַ קו־שטאַל. צומאָרגנס האָב איך געמוזט פון דאָרט אַוועק און זוכן אַ צווייטע נעסט. דאָס מאָל בין איך געלעגן אויף אַ בוידעם, ביי אַ באַקאַנטן קריסט. אַזוי האָב איך זיך געמאַטערט דריי וואָכן — אין אין דער לאַגע האָב איך דערפילט, אַז איך טראָג אונטער מיין האַרצן מיין קינד...

איך פאָר קיין וואַרשע

מיין שוועגערין ווען איך האָב אַ סך צו פאַרדאַנקען מיין לעבן, האָט געהאַט אַן „אַרישן" אויסזען. זי קומט קיין קראָשניק און נעמט מיך קיין וואַרשע. אויסגעזוכט אַ הויז. ווער זענען געווען די פּאָליאַקן וואָס האָבן אַריין גענומען יידן? מייסטנס זענען דאָס געווען אונטערוועלט, גנבים מיט שלעכטע כוונות. זיי האָבן געמאַכט אַ חשבון צו ראַבירן, מאָרדן, שלעפן געלט — און צום סוף איבערגעבן דיך צום דייטש.

אַזוי האָב איך פּלוצלונג דערזען, אַז איך בין אַריינגעפאַלן צו אַ פרוי פון דער אונטערוועלט. 12 אַ זייגער ביינאַכט קומט אַריין אַ פּאָליאַק מיט אַ ביקס, שלעפּט מיך אַרויס פון בעט, באַזוכט מיך און נעמט צו אַלץ וואָס כ׳פאַרמאָג. ער הייסט מיך גיין מיט אים אויפן בית־הקברות, דאָרט זאָגט ער, וועט ער מיט מיר ענדיקן...

איך אַנטלויף פון דאָרט און די שוועגערין שיקט מיך אַרויף אויף אַ ניי אָרט, אויך יענע גנבים. מען שיקאַנירט מיך ווידער, זיי זוכן ביי מיר בריליאַנטן.

איך מוז ווידער זוכן אַ נייעם פּלאַץ.

ביי די שרעקלעכע באַדינגונגען, האָט זיך דערנענטערט דער טאָג פון געבוירן דאָס קינד. איך גרייט זיך צו צו דער קימפּעט. דערשטיק אין זיך די שרעקלעכע יסורים פון די ווייען, וועלכע מאַטערן מיך 2 מעת־לעת, כ׳לעב אין טויט־שרעק. די שכנה האָט נישט געטאָרט

וויסן ווער איך בין. ביי אַזעלכע אוממענטשלעכע באַ־דינגונגען האָב איך מיין זון געבוירן דעם 26סטן מאַי 1943.

די צווייטע וואָך האָט מיין מאַן אהרון געוווּסט, אַז מיר האָבן אַ זון. האָט מען געטרונקען „לחיים" אין קראַשניקער לאַגער לעבן דער שול.

מיין טראַגעדיע אין גראַכאָוו

די קריסטין וויל מיך מער נישט האַלטן מיטן קינד. קויפט מען אַ וווינונג אין גראַכאָוו. יעדן מאָנאַט קומט צו מיר דער פּאָליאַק קראַווינסקי מיט געלט. דאָס איבערגיין קיין גראַכאָוו איז נישט אַזוי לייכט. מיין ברודער טוט זיך איבער אַלס פרוי, איך טו זיך אָן אין שוואַרצן, פאַרדעק מיין פּנים מיט אַ שוואַרצן טיול. מיין שוועגערין נעמט מיין קינד אויף די הענט — און אַזוי מאַרשירן מיר צום טראַמוויי, וואָס ברענגט אונדז קיין גראַכאָוו.

אין דער וווינונג האָט זיך נישט שלעכט געלעבט, עס האָט אָבער נישט לאַנג געדויערט און ווי אַ דונער האָט אײַנדז געטראָפן די ידיעה, אַז די שיקסע וואָס האָט זיך באַשעפטיקט מיט ברענגען אונדז עסן, איז געהרגעט געוואָרן, אַרונטערפאַלנדיק אונטער אַ קאַלייקע.

די ידיעה האָט ממש משוגע געמאַכט, ווייל מיר האָבן געוווּסט, אַז איר פעטער דער שיכור און רוצח וועט אין אונדז נקמה נעמען פאַר איר. ווּ לויפט מען? אין דרויסן איז אַ פראָסט. דאָך האָט מען איינגעדעקט דאָס קינד און געלאָפן קיין אָטוואָצק. ליידער, קיינער האָט אונדז נישט געוואָלט אַריין לאָזן.

אַ צייט האָב איך זיך אַרום געדרייט אין אַן אָטוואָצ־קער וועלדל, באַדעקט מיט שניי. זיך אַוועק געזעצט אויף דער ערד זיך אָפּרוען. שקצים דערזעען מיך און שרייען „זשידי!". זיי וועלן אונדז אויסגעבן.

די נאַכט דערנענטערט זיך. נישטאָ קיין סך ברירות. מיר פאָרן צוריק קיין וואַרשע, צו דער ערשטער אכסניה. דאָס קינד גיב איך איר זין. דאָס קינד ווערט קראַנק פון דער רייזע, באַקומט אַ לונגען־אָנצינדונג. דערווייל דערנענטערט זיך דער סוף פון די דייטשן.

די רוסן הייבן אָן באָמבאַרדירן. אין אַ שיינעם פרי־מאָרגן, מיר הערן רעדן רוסיש. איצט האָבן מיר שוין געוווּסט, אַז די הילף איז געקומען.

איך מיט מיין ברודער לויפן אַרויס פון קעלער. איך לויף צו מיין קינד און מיר פאָרן מיטן פוילישן מילי־טער קיין קראַשניק. דאָ דערוויס איך זיך, אַז מיין מאַן אהרון לעבט נישט.

מיר זענען באַפרייט געוואָרן אין אויגוסט, 1944.

שוידערלעכער פון גיהנום

ניסן זאלץ, ניו־יאָרק

דער מערדער פייקס

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן וואָס מיר האָבן געליטן פון די היטלעריסטן. מיר האָבן געהאַט אין בודזינער קאָנצענטראַציע־לאַגער אַן אויבערשטורמ־פירער מיטן נאָמען פייקס, וועלכער האָט געזאָגט, אַז ער קאָן נישט צוגיין עסן, אויב ער האָט נישט פריער דערמאָרדעט אַ פּאָר יידן. ער האָט נישט בלויז געזאָגט, נאָר אויך געטאָן. ס'איז נישט געווען קיין טאָג, ער זאָל נישט הרגענען, שיסן, אָדער הענגען עטלעכע שוצלאָזע יידן.

דאָס איז געווען אין יאָר 1942, אין „באָזשע נאַראָ־דזעניע", 3 טעג יום־טוב. האָט מען די קאַצעטלער צו־געריכט אַ יום־טוב, אַז ס'איז געווען ווייסט און פינצטער אונדזער וועלט. אויב מען שטעלט זיך פאָר אַ גיהנום — איז דאָס געווען גרויזאַמער פון אַ גהינום.

דער סאַדיסט פייקס האָט אין יענעם ווינטערדיקן קריסטמענס־טאָג באַפוילן אַרויסצוטרייבן אַלע אָן אויס־נאָם יידן, כדי זיי זאָלן אויסקאַרטשעווען אַ יינג וועלדל. מיר זענען געווען 600 יידן אין קאַצעט, נאָר בלויז 30 פון זיי האָט מען געגעבן זעגלעך צו זעגן די ביימער. די אַנדערע האָבן דאָס געמוזט מאַכן מיט די הענט. דאָס איז געווען אוממעגלעך צו טאָן. דאָך האָבן די אומ־גליקלעכע דאָס געטאָן צוליב דער שרעק פאַרן מלאך־המות. ווער עס האָט נישט געקענט מיט די הענט רייסן די ביימער, האָט פייקס לאַנג געשלאָגן ביז טויט. דעמאָלט זענען געפאַלן אַ סך יידישע קרבנות. איך בין

הרוצחים פייקס (משמאל) וגרגר.
די מערדערס פייקס (פון לינקס) און גרעגער.

ניצול געוואָרן, ווייל כ'האָב די גאַנצע צייט נישט אַראָפּגעלאָזט קיין אויג פון דעם מערדער. געזען אַז ער דערנענטערט זיך, האָב איך זיך דערווייטערט — און אַזוי כּסדר געטאָן, ביז עס איז מיר געלונגען. דער סאַדיסט האָט מיט זיך געהאַט אַ גרויסן הונט. ווער עס האָט נישט געקענט גוט רייסן די ביימער מיט די הענט, האָט דער רוצח אָנגערייצט זיין הונט, וועלכער האָט געריסן לעבעדיקע שטיקער.

נישט ווייט פון מיר האָט געאַרבעט אַ חסידישער ייד פון יאַנאָוו־לובעלסקי, וואָס זיין אַרבעט איז דעם מערדער נישט געפעלן. האָט ער אים גענומען שלאָגן איבערן קאָפּ און איבערן פּנים מיטן רעוואָלווער, אים אויסגעהאַקט אַן אויג. ווען דער אומגליקלעכער איז שוין געלעגן אויף דער ערד, האָט ער צו אים געשריגן „שטיי אויף!" ער האָט שוין נישט געקענט אים ענטפערן, האָט אים פייקס דערשאָסן מיט זיין רעוואָלווער.

איך געדענק אויך, ווי דער סאַדיסט האָט אַמאָל געטראָפן אַ יונג מיידל פון 18 יאָר, ביי וועלכער ער האָט געפונען אַ פּאָר קאַרטאָפל. האָט ער באַפוילן זיינע מיטהעלפער די אוקראַינער זיי זאָלן דאָס מיידל פייניקן. מען האָט זי געהייסן זיצן אויף די קני און זיי האָבן איר געגעבן 20 שמיץ אויפן בלויזן קערפער.

דאָס זעלבע האָט געטראָפן מיט אַ יידישן בחור, וואָס מען האָט ביי אים געפונען אַ פּאָר קאַרטאָפל. נאָך די שמיץ האָט מען אים איינגעהאַנגען אין קעגנוואַרט פון אַלע קאַצעטלער.

דער הונגער אין לאַגער איז געווען שרעקלעך. פאַר געפונען ביי וועמען עפּעס שפּייז — האָט מען באַצאָלט מיטן לעבן. געווען אַ צייט, אין יאָר 1943, אַז ס'איז נישט געווען קיין עסן. מען האָט געקאָכט גראָז מיט וואַסער. דעמאָלט זענען הונדערטער מענטשן געשוואָלן געוואָרן פון הונגער.

ווי אַזוי כ'האָב זיך געראַטעוועט

איך בין יעדן טאָג געגאַנגען 4 קילאָמעטער צו דער אַרבעט, אין הילצערנע שיך. אין דעצעמבער 1942, איז געווען אַ שניי מיט אַ בלאָטע. גייענדיק צו דער אַרבעט איז מיר איין שוך צעריסן געוואָרן און געבליבן אין שניי. איך האָב מורא געהאַט זיך אַראָפּ צו בייגן אים אויפהייבן, ווייל מיר זענען געגאַנגען אונטער אַ וואַך מיט אָנגעצילטע ביקסן. אויב עמעצער האָט זיך אַראָפּגעבויגן, האָט מען אים גלייך דערשאָסן. אַזוי בין איך געגאַנגען באָרוועס צו דער אַרבעט אַהין און צוריק. ווען איך בין צוריק געקומען פון דער אַרבעט, האָב איך געוויזן מיין עלטסטן, אַז איך גיי באָרוועס. האָט ער געזאָגט, אַז כ'זאָל מאָרגן נישט גיין צו דער אַרבעט, וועל איך באַקומען שיך.

בין איך טאַקע געבליבן אין באַראַק מיט טיפוס־קראַנקע, מיט 39—40 היץ. פיל פון זיי האָבן שוין נישט געהאַט קיין פיבער, נאָר זיי זענען געווען זייער שוואַך.

דעמאָלט איז דער מערדער פייקס געקומען אין לאַגער און האָט אַלע אַרויס געטריבן. ביים אַרויסטרייבן פון באַראַק, האָט ער זיך געשטעלט אין דער טיר מיט אַ דראָטענעם קאַנטשיק און ווער עס איז אַרויס — האָט ער געגעבן אַ שמיץ. איינעם האָט ער געטראָפן אין קאָפּ, דעם צווייטן אין פּנים.

איך בין געווען געזונט, בין איך שנעל דורכגעלאָפן, האָט ער נישט באַוויזן צו געבן מיר אַ קלאַפּ. דאָך

האָב איך אויך באַקומען אַ שמיץ אין אויער און געפּילט אַ ווייטיק אַ פּאָר וואָכן.

ווען מיר אַלע זענען שוין געווען אין דרויסן, האָט ער אָפּגעציילט 73 מענטשן (און איך צווישן זיי). די אוקראַינער־בעסטיעס זענען שוין געשטאַנען מיט געלאַדענע מאַשין־געווער. האָב איך געזען אַז איך בין אַ פאַרלוירענער, בין איך צוגעגאַנגען צום מערדער פּייקס, זיך געשטעלט מיליטעריש, באַנוצט זיך מיטן וואָרט „הער", אַז איך האָב נאָך קיינמאָל נישט געפעלט ביי דער אַרבעט, נאָר געבליבן היינט אין באַראַק, ווייל איך האָב נישט קיין שיך. דאָס קען באַשטעטיקן מיין קאָמענדאַנט שטאַקמאַן. אַז שטאַקמאַן האָט דאָס געהערט, איז ער צו צום מערדער און אים געזאָגט, אַז „אַלץ שטימט מיט דער וואָרהייט. דער מאַן איז געזונט און נימאָלס נישט געפעלט ביי דער אַרבייט".

האָט מיך פּייקס אָנגעכאַפּט ביי דער קלאַפּע און אַ געשריי געגעבן: „פאַרשווינד!" איך בין געלאָפן הינטערן באַראַק און זיך באַהאַלטן. פון דער ווייטנס האָב איך געזען וואָס ס'איז פאָרגעקומען מיט די 73 אומגליקלעכע יידן. מען האָט זיי געהייסן אַריין גיין אין אַ גרוב, וואָס איז געווען לעבן לאַגער. עס האָט מער נישט געדויערט ווי 10 מינוט, האָט מען זיי אַלע אויסגעשאָסן.

די דערציילונגען פון יחזקאל בראַטמאַן און יעקב ענדער

פאַרשריבן: שלום גאָרן

יחזקאל בראַטמאַן:

אין בודזין האָבן מיר אָנגעהויבן אַרבעטן זומער 1942. מיר האָבן געהאַט אַן אויפגאַבע צו ברענגען אין אָרדענונג אַ ריי באַראַקן, אין וועלכע די דייטשן האָבן פריער געהאַלטן פערד. מיר האָבן געמאַכט פּריטשעס צום שלאָפן. אַ צווייטע גרופּע יידן האָט זיך פאַרנומען מיט רעמאָנטירן די הייזער, וועלכע זענען געווען באַשטימט פאַר דייטשן. לויט ווי מען האָט אונדז דערציילט, דאַרף דאָרט אַנטשטיין אַן אָפּטיילונג פון דער עראָפּלאַנען־פאַבריק "היינקל־פליגצויגע".

אין דער ערשטער צייט זענען מיר נאָך דער אַרבעט געפאָרן אַ היים קיין קראַשניק. אַ געוויסן טאָג האָט מען געמאָלדן, אַז מיר ווערן קאַשאַרירט און די פון אונדז צוגעגרייטע באַראַקן — און וועלן מער נישט גיין אַהיים.

דעם זעלבן טאָג איז געשען אַ פאַל, אַז דער אויטאָ וועלכער האָט אונדז געפירט קיין בודזין, האָט איבערגעפאָרן איינדזער אַ חבר. דער ס.ס.־מאַן היינטקע האָט אים אויפן אָרט דערשאָסן, זאָגנדיק דערביי ציניש: „איך מאַך אים זאָפאָרט געזונט". די צאָל אסירים האָט דעמאָלט באַטראָפן בערך 200 מאַן.

טאָג־טעגלעך האָבן די דייטשן געברענגט נייע טראַנספּאָרטן יידן. מען האָט אויך געברענגט אַ גרעסערע גרופּע יידישע קריגס־געפאַנגענע פון לאַגער ליפּאָווע 7 איז לובלין און פון קאָנסקעוואָליע. די קריגס־געפאַנגענע פון לובלין זענען באַשטימט געוואָרן אַלס אויפזעער אין לאַגער.

יעדע גרופּע יידן, וועלכע מען האָט געבראַכט קיין בודזין, איז אויפגעפאָדערט געוואָרן אָפּצוגעבן די פּערזענלעכע דאָקומענטן און אַלע ווערטפולע חפצים. בכדי אָפּצושרעקן די יידן, האָבן די דייטשן אַרויסגענומען איינעם אָדער צוויי פון די פריש געקומענע אין אויפן אָרט דערשאָסן. אויף אַזאַ אופן איז דערשאָסן געוואָרן דער דענטיסט דוד זאַיאָנץ.

אַ גרופּע פון אַכט געפאַנגענע, באַשעפטיקטע ביים איבערקאָכן פּוטער, זענען אַנטלאָפן פון לאַגער און זיך אויסבאַהאַלטן אין די דערבייאיקע קוסטעס. די ס.ס.־לייט האָבן זיי געכאַפּט און אומגעברענגט דורך הענגען. פאַר דער תליה האָט מען זיי אָנגעטאָן שרעקלעכע עינויים. זיי האָבן געמוזט ליגן נאַקעט אין שניי, במשך דער גאַנצער צייט ביז מען האָט צוגעגרייט געמאַכט די תליה. מען האָט זיי געהאַנגען ביי די פיס און אוקראַינישע וואַכלייט האָבן זיי געשלאָגן מיט שטעכל־דראָט איבער די געשלעכטס־אָרגאַנען — ביז צום טויט.

אין דער ערשטער צייט איז דער לאַגער באַשטאַנען פון בלויז מענער. ביז מען האָט נאָך אַן אויסזידלונגס־

אַקציע געברענגט בערך 200 יינגע פרויען פון קראַשניק. אָבער אויפן דריטן טאָג האָט מען זיי אָפּטראַנספּאָרטירט קיין לובלין, אין דער עראָפּלאַנען־פאַבריק „פלאַגע־לאַשקעוויטש".

אַ געוויסן טאָג האָבן די ס.ס.־לייט פייקס און סטאָ־טשעק דורכגעפירט אַ סעלעקציע און אויסגעקליבן 105 מאַן, עלטערע און קינדער, צום טויט. מען האָט זיי צו־געפירט צו אַ גרוב, געהייסן אויסטאָן נאַקעט און גע־שאָסן. יענקל פרידמאַן האָט בשום אופן נישט געוואָלט זיך אויסטאָן און אומגעקומען ווי אַ שטאָלצער ייד.

אין דער גרופּע צו שיסן האָבן זיך געפונען די ברידער קאָרן פון קראַשניק. שטייענדיק שוין נאַקעטע ביים גרוב, האָט זיך איינער געלאָזט לויפן צום אַנטועכץ. אויף דער פראַגע פון פייקסן ווו לויפט ער, האָט ער געענטפערט, אַז ר'האָט איבערגעלאָזט אין קעשענע אַ שטיקל ברויט און וויל עס אויפעסן, בכדי צו שטאַרבן אַ זאַטער. פייקס, פעסטשטעלנדיק אַז ס'איז ריכטיק, האָט געשאָנקען דאָס לעבן אים און זיין ברודער. (די ברידער קאָרן האָבן די מלחמה איבערגעלעבט).

אומגעפער אין חודש דעצעמבער 1942, איז אַנטלאָפן פון לאַגער די יידישע קאָמענדאַנטור, בערך 15 מאַן, וועלכע איז באַשטאַנען פון די קריגס־געפאַנגענע. זיי האָבן געזאָלט זיך אָנשליסן אין אַ פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל, וועלכע האָט זיך געפונען צווישן קראַשניק און אַנאַנ־פּאָל. נאָך אַ גאַנץ קורצער צייט, האָט מען זיי אומ־געברענגט אין דאָרף לודמילאווקא, לעבן קראַשניק. מיט די קריגס־געפאַנגענע איז מיטגעגאַנגען דער קראַש־ניקער יוגנטלעכער זלמן אנגער, וועלכער האָט געהאַט פאַרבינדונגען מיט די פּאַרטיזאַנער פון פריער און זאָל האָבן אָנטייל גענומען אין אַן איבערפאַל אויפן אַרעסט אין קראַשניק אין די זומער־חדשים 1942.

אין ערשטן טאָג פון קריסטלעכן ווייַנאַכט־יום־טוב, האָט מען אַרויס גענומען בערך טויזנט מאַן צום אויס־האַקן די קוסטעס אַרום דעם לאַגער, בכדי די פּאַרטי־זאַנער זאָלן נישט קאָנען נענטער צוקומען צום לאַגער. נישט פאַר אַלע האָט מען געגעבן מכשירים צו דער אַרבעט. אַ גרויס געווינס איז געווען פאַר די, וועלכע האָבן באַקומען אַ האַק אָדער אַ שפּאדעל. די איבעריקע האָבן געמוזט רייסן די קושאַקעס מיט די הענט. דער קאָמענדאַנט פייקס איז אַרומגעפאָרן אויפן פערד און געשלאָגן די אסירים איבער די קעפּ. עס האָבן אים פלייסיק צוגעהאָלפן דערין די אוקראַינישע וואַכמענער. עטלעכע יידן האָט מען דערשלאָגן צום טויט. איינעם, אַ לאָדזשער ייד, העכט, האָט פייקס דערשטיקט מיט די לייצעס פון פערד. אַ העלפט אסירים זענען אַראָפּ־געגאַנגען פון פלאַץ פאַרוואונדעטע.

אויף דעם אַרבעטס־פּלאַץ „פלאגע לאשקעוויטש" אין לובלין, האָט זיך געפונען אַ סאָרטירונג־פּונקט פון מלבושים, וועלכע מען האָט געברענגט פון די פאַר־ניכטונגס־לאַגערן. דאָרט האָבן געאַרבעט אַכט יידישע מיידלעך פון קראַשניק. וויסנדיק וועגן אונדזער שווערן מצב, האָבן זיי אין דעם טראַנספּאָרט מלבושים, וועלכער איז געגאַנגען קיין בודזין, באַהאַלטן ווערטפולע חפצים, ווי בריליאַנטן און גאָלד. געווען פאַלן, אַז פון בודזין איז מען געפאָרן אַהין נאָך מאַטעריאַלן — פלעגן די מייד־לעך מיטגעבן ווערטפולע זאַכן. דאָס האָט אַ סך גע־האָלפן אין אונדזער שווערער לאַגע.

ווינטער 1943, איז אין לאַגער אויסגעבראָכן אַ טיפוס. דער באַראַק, וועלכער האָט געדינט אַלס שפּי־טאָל, איז געווען איבערפולט. אַ געוויסן טאָג איז פייקס, אין דער באַגלייטונג פון די אוקראַינישע וואַכמענער, צוגעקומען דאָרט און געהייסן אַלע קראַנקע פאַרלאָזן דעם באַראַק. מען האָט זיי אַלע צוגעטריבן צום גרוב און אויסגעשאָסן. די קראַנקע, וועלכע האָבן נישט געקאָנט אַרויסגיין פון באַראַק, זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. פון דעמאָלט אָן האָט מען שוין נישט „געקרענקט" אויף טיפוס, אפילו מיט דער העכסטער טעמפּעראַטור איז מען געגאַנגען צו דער אַרבעט.

אין שטעטל בעלזשיצע האָבן זיך געפונען עטלעכע הונדערט יידן. אין פרילינג 1943 האָט פייקס מיט די אוקראַינישע וואַכמענער ליקווידירט די דאָרטיקע יידן. בערך 400 עלטערע און קינדער זענען דערשאָסן גע־וואָרן הינטער דער שול. 300 יונגערע מענער און פרויען האָט מען געברענגט קיין בודזין. בעת דער ליקווידאַציע פון די יידן אין בעלזשיץ, האָט זיך באַזונדערס אויס־געצייכנט מיט זיינע אכזריותן דער אוקראַינישער וואַכ־מאַן, וועלכן מען האָט גערופן אַטטאָ. ער האָט מיט אַ האַק אָפּגעהאַקט די קעפּלעך פון די קינדער.

אין יענער צייט האָט מען געברענגט דאָס רעשט יידן פון הרוביעשאָוו. ביי דער געלעגנהייט האָט מען געמאַכט אַן אַפּעל פון אַלע אסירים און דורכגעפירט אַ סעלעקציע. צווישן אַנדערע האָט מען געוואָלט צונעמען דאָס 11־יעריקע מיידל עטעלע קלאָצהענדלער. די מוטער האָט נישט געלאָזט נעמען דאָס מיידעלע. פייקס האָט אָנגעכאַפּט די מוטער ביי די האָר און איר אַריינ־געשאָסן אַ קויל אין מויל. דאָס מיידעלע, אַ דאַנק דער

אינטערוועניץ פון יידישן קאָמענדאַנט שטאָקמאַן — איז געבליבן לעבן.

אין מאַי 1943 האָט מען געברענגט עטלעכע הונ־דערט יידן פון וואַרשעווער געטאָ. געווען צווישן זיי אַ ריי פּערזענלעכקייטן, ווי: ליפּא בלאָך, הרב שטאָק־האַמער, הרב מנחם זשעמבא, ד״ר וודאָווינסקי און אַנדערע. געווען אויך אַ גרופּע, גוט באַקאַנט אין וואַר־שעווער געטאָ, די א. ג. „טשינאַסטקאַ״, („דרייצנטל״), מיט איינעם סמוטס. די אסירים האָבן זיך דערוווּסט, אַז דער סמוטס פאַרנעמט זיך מיט צוטראָגן מסירות צו די דייטשן. האָט מען זיך פאַרשטענדיקט מיט אַן אוקראַי־נישן וואַכמאַן, וועלכער האָט פאַר אַ געהעריקער באַלוי־נונג אים ליקווידירט.

מען האָט ביי אַ וואַרשעווער ייד געפונען גאָלד אונטער אַ דאָפּל־דנאָ פון זיין מענאַזשקע. מען האָט געמאַכט אַן אַפּעל פון די אַסירים. דעם ייד האָט מען אַרומגעוויקלט דעם האַלדז מיט די לייצעס און פייקס — רייטנדיק אויפן פערד — האָט אים געשלעפּט. יעדער ייד האָט דעם אומגליקלעכן געמוזט געבן אַ שטאַרקן קלאַפּ. מען האָט אים צוגעשלעפּט צו אַ גרוב מיט שמוציק וואַסער, מיט אַ שלויך אים אַריינגעגאָסן וואַסער אין מויל — ביז ער איז אומגעקומען *.

דער טראַגישער טויט פון וואַרשעווער ייד האָט גע־מאַכט אַ דערשיטערנדיקן איינדרוק. אין וואַרשטאַט האָבן די דייטשע מייסטערס געהערט, ווי די יידן קאָ־מענטירן דעם פאַל. איך האָב זיך אויסגעדריקט, אַז ווען דאָס דייטשע פאָלק זאָל וויסן, וואָס פייקס טוט דאָ אָפּ, וואָלט מען אים אויפגעהאָנגען אויף דעם אַדאָלף־היטלער פּלאַץ אין בערלין. דאָס האָט מען צוגעטראָגן פייקסן. צו מאָרגנס, אויף דעם פרימאָרגן־אַפּעל, האָט פייקס געהייסן אַרויסטרעטן דעם קלעמפּנער נומער 13 (דאָס איז געווען מיין נומער). איך האָב זיך גראָד געפונען אין „היינקל־ווערק״. אַ דייטשער מייסטער האָט מיר געזאָגט, אַז פייקס וויל מיך אומברענגען און געראָטן צו אַנטלויפן פון לאַגער. ער האָט אפילו אָנ־געבאָטן זיין הילף ביים אַרויספאָרן פון לאַגער און צוגעזאָגט צו געבן מיר געווער. איך האָב אָפּגעזאָגט מיטן מאָטיוו, אַז מיין אַנטלויפן וועט גורם זיין דעם טויט פון מיין פאָטער און צוויי ברידער. צו מאָרגנס, ריכטנדיק זיך אויפן וויזיט פון פייקסן, האָב איך אויס־געטרונקען אַ גרעסערע פּאַרציע שנאַפּס. פייקס האָט מיך גערופן צו זיך אין גאַראַזש. אויף זיין פראַגע, צי איך האָב אַזוי געזאָגט און פאַר וואָס, האָב איך געענטפערט, אַז איך האָב טאַקע אַזוי געזאָגט, ווייל איך בין אַ ייד — און דאָס זעלבע וועט מאָרגן מיך טרעפן. פייקס האָט מיך שטאַרק צעשלאָגן און באַפוילן אויסטאָן צום שיסן. אין דעם מאָמענט זענען אָנגעקומען מיינע דייטשע מייסטערס און געהייסן מיך באַפרייען פון טויט. עס איז אויסגעבראָכן אַ שטאַרקער ווערטער־אויסטויש צווישן די מייסטערס און פייקס. זיי האָבן זיך אַפילו אויסגעדריקט, אַז דער ייד מאַכט מער ווי צען פייקסן. בלית־ברירה האָט מיך פייקס אָפּגעלאָזט.

אין אַ קורצער צייט אַרום איז פייקס אַוועק פון לאַגער. מען האָט געזאָגט, אַז די דייטשע מייסטערס האָבן צו דעם גורם געווען.

איך מוז צוגעבן, אַז די מייסטערס האָבן זיך איינ־געשטעלט פאַר מיר נישט אויס ליבע צו יידן, נאָר ווייל זיי האָבן מיך באַדאַרפט אַלס פאַכמאַן.

*

די מענטשן פלעגט מען ציילן דאָס ערשטע מאָל, באַלד נאָכן פאַרענדיקן די אַרבעט אויפן אַרבעטס־פּלאַץ. דאָס צווייטע מאָל פלעגט מען ציילן אַלע אַסירים אויפן אָוונט־אַפּעל.

געווען פאַלן, אַז צוריק גייענדיק פון דער אַרבעט, פלעגן זיך אַריינגנבענען אין די רייען יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער אַרישער זייט און מער נישט געקאָנט דאָרט אויסהאַלטן. די יידישע קאָמענדאַנטן (געוועזענע קריגס־געפאַנגענע), וועלכע האָבן דורכ־געפירט די ציילונג, האָט מען פריער געזאָגט וויפל עס האָבן זיך אַריינגעגנבעט און זיי האָבן שוין אַזוי געציילט, אַז די צאָל האָט געשטימט. די צוגעקומענע מענטשן האָבן געדינט אַלס „רעזערווע״, ווייל עס פלעגן פון צייט צו צייט אַנטלויפן מענטשן פון לאַגער.

איין מאָל זענען צוויי מאַן אַנטלאָפן פון אַרבעטס־פּלאַץ און עס האָט זיך נישט איינגעגעבן דאָס צו פאַרטושן. דעמאָלט האָבן די דייטשן פאַרמשפּט צום הענגען דעם פירער פון דער אַרבעטס־גרופּע, באָכוויץ, אַ דייטשער ייד, קאָמבאַטאַנט פון דער ערשטער וועלט־קריג.

*

אין די זומער־חדשים 1943 איז קאָמענדאַנט פון לאַגער געווען דער שטורמפירער טוישער. ער האָט געמאַכט אַ סעלעקציע פון די אסירים, וועלכע זענען געווען באַשעפטיקט ביי אָרדענונגס־אַרבעטן אינער־

* מאָטל בראַפמאַן שילדערט דעם פאַל עטוואָס אַנדערש — רעדאַקציע.

האַלב דעם לאַגער, אויסגעקליבן 200 שוואַכע און אַלטע, אויסגעטאָן זיי אין גאַנצן נאַקעט און פאַרשפּאַרט אין באַן־וואַגאָנען. אין דעם מצב האָט ער זיי געהאַלטן דריי מעת־לעת אָן עסן און טרינקען און דערנאָך זיי אָפּ־טראַנספּאָרטירט קיין מיידאַנעק.

דער זעלבער טוישער האָט געהייסן שיסן פיר בעלזשיצער יידן אַלס שטראָף, וואָס זייערע משפּחה־מיטגלידער זענען אַנטלאָפן פון לאַגער.

אין די טאַנקן און פּאַנצער־אויטאָס, וואָס מען האָט געבראַנגט פון פראָנט צו רעמאָנטירן, האָבן זיך געפונען לייכט געווער אין זעלנערישע מלבושים. דעמאָלט האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע, וועלכע האָט אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט אַ פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל אין דאָרף זשעטשיצע. דאָס געווער און די זעלנער־ישע הלבשה האָבן מיר אַריבערגעוואָרפן אין די קוסטעס, אויף דער צווייטער זייט פּאַרקאַן. די אַרבעט איז געפירט געוואָרן אין צוויי שיכטן. אין אַ געוויסן אָוונט זענען אַנטלאָפן 12 מאַן, צווישן זיי מיין ברודער משה בראַטמאַן, די ברידער יוסף און יעקב אייזמאַן פון מאָדליבאָזשיץ און יוסף ווייסבראָט. זיי זענען אַריינגעטרעטן אין אַ רוסישן פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד. מיין ברודער משה האָט דער־גרייכט די ראַנג לייטענאַנט און געפאַלן אין קאַמף מיטן שונא ביי די קאַרפּאַטן.

מיטן דערנענטערן זיך פון רוסישן פראָנט, האָבן די דייטשן באַשלאָסן צו ליקווידירן דעם לאַגער אין בודזין. אַ גרעסערע גרופּע אסירים זענען געשיקט געוואָרן קיין מעלעץ, זשעשוו, אָסטראָוויעץ, ראַדאָם און מיידאַ־נעק. די לעצטע גרופּע, צוזאַמען מיט דער קאָמענדאַנ־טור, זענען געשיקט געוואָרן קיין וויעליטשקע און פּלאַשאָוו.

יעקב ענדער:

איך האָב געאַרבעט ביי די אַזוי גערופענע „ווערק־שוץ" ביים טרעסירן די הינט. איך האָב אויך געהאַט אַ צוטריט צום געווער־מאַגאַזין. כ'האָב געפוצט דאָס געווער. אין הערבסט 1943 — נאָכן ליקווידירן די יידן־לאַגערן אין לובלינער דיסטריקט, האָבן מיר זיך אָרגאַ־ניזירט אַ גרופּע פון 9 מאַן מיטן ציל צו אַנטלויפן. מיר האָבן באַשלאָסן מיטצונעמען געווער מיט אַמוניציע. די איניציאַטיוו איז געקומען פון אַ חאָדלער ייד, יחיאל, מיין פאָטער האָט אויף דעם נישט מסכים געווען מיטן מאָטיוו, אַז אין דרויסן וועלן מיר נישט אויסהאַלטן, מען וועט אונדז דאָרט אומברענגען. איך האָב געמוזט געבן מיין ערן־וואָרט פאַר עטלעכע עלטערע יידן, אַז איך וועל פון לאַגער נישט אַנטלויפן. ווען איך האָב געמאָלדן מיינע חברים, אַז איך רעזיגניר פון לויפן, האָבן זיי פאַרלאַנגט, אַז איך זאָל זיי נישט שטערן דאָס צו טאָן. עס איז דעמאָלט באַשלאָסן געוואָרן, אַז איך מוז זיך אָפּזאָגן פון מיין אַרבעטס־פּלאַץ און אויף מיין אָרט זאָל אָנקומען אַ חבר פון דער גרופּע, שמואל שיפּמאַן. די גרופּע פון 8 מאַן איז טאַקע אַנטלאָפן פון לאַגער. זיי האָבן מיטגענומען גענוג געווער, אָבער נישט קיין אַנטשפּרעכנדיקע אַמוניציע. קיין איינער פון זיי איז נישט געבליבן לעבן.

*

סוף דעצעמבער 1943, האָט מען אין אָוונט געהערט אַ שטאַרקע שיסעריי. אין דערפריי האָט מען געפונען בערך 40 טויטע אסירים. געווען אַ שמועה, אַז די סיבה פון שיסעריי איז געווען דאָס אַנטלויפן פון עטלעכע יידן.

דעם 1טן יאַנואַר 1944 איז דער אַרבעטס־לאַגער אין בודזין פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. די אסירים האָבן באַקומען געשטרייפטע הלבשה („פּאַסיאַקעס") און נומערן. דער רעזשים אין לאַגער איז געוואָרן שטאַרק פאַרשאַרפט.

עס האָט זיך געשאַפן אַ גרופּע גוט אָרגאַניזירטע פּאַרטיזאַנער, וואָס האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפ־גאַבע צו פאַרלאָזן דעם לאַגער.

די איניציאַטאָרן פון דער גרופּע זענען געווען: אליעזר הללס דער בעל־עגלה, הענעך גרענדער, די ברידער איידעלמאַן און דער שרייבער פון די שורות (אַלע פון קראַשניק), קלמן, יונה און יהושע לייוואַנט און שלמהקע ווינער פון בעלזשיץ, חיים־ישראל און פּישל דינבורט, ישראלקע, יאָסקע און זעליק שטיינ־בערג, יאָסקע און יעקיל אייזמאַן (אַלע פון מאָדליבאָ־זשיץ). אָנפירער פון דער גרופּע איז געווען דער געוו. קריגס־געפאַנגענער סעגאַלאָוויטש. די גאַנצע גרופּע האָט געאַרבעט אין דער דייטשער פירמע „געקאַמאַט", וועלכע האָט זיך פאַרנומען מיט רעפּערירן טאַנקן און פּאַנצער־אויטאָס, וואָס מען האָט געבראַנגט פון רוסישן פראָנט.

אין די טאַנקן פלעגט מען אָפט געפינען לייכט געווער, וועלכע מיר האָבן אַריבערגעשמוגלט אין לאַגער אַריין. מיט אַריינטראָגן ביקסן אין לאַגער, האָט זיך ספּעציעל פאַרנומען אליעזר היללס. ער איז געווען אַ הויכער, געמאַכט זיך קראַנק. די ביקס האָט מען אים

פאַרשטעקט הינטער די מלבושים און אַלס קראַנקן אים אַריינגעפירט אויף אַ וועגעלע. דאָס געווער האָט מען מאַגאַזינירט אונטער דער פּאָדלאָגע פון אַ נישט־באַווינטן באַראַק.

אונטער דעם באַראַק האָבן מיר אָנגעהויבן מאַכן אַ דורכגאַנג־קאַנאַל אין דער ריכטונג פון דערבייאיקן וואַלד אויסערן לאַגער. דעם קאַנאַל האָט מען געקאָפּעט אין צוויי שיכטן, צו כיר מאַן. די יידישע קאָמענדאַנטור, וועלכע איז געווען אינפאָרמירט פון אונדזער אַקציע, האָט אונדז באַפרייט פון אַנדערע אַרבעטן. דער „פּאָד־קאָפּ" האָט געהאַט אַ חלל פון 70 סענטימעטער די ברייט און אַ מעטער די הייך. די לענג פון קאַנאַל איז געווען אויסגערעכנט אויף כערך 40 מעטער. מתחילת האָבן מיר זיך באַנוצט מיט חלב־ליכט, דערנאָך האָבן מיר צוגעצויגן עלעקטרישע ליכט. די אַרבעט האָט געדויערט איבער צוויי חדשים — און מיר האָבן שוין געהאַט אויסגעגראָבן בערך 35 מעטער.

אין אַ געוויסן טאָג האָט זיך צום קאָמענדאַנט שטאָק־מאַן געמאָלדן אַ דעלעגאַציע פון די רבנים שטאָקהאַמער און שאַפּיראָ און געפאָדערט אָפּצושטעלן די אַרבעט. זיי האָבן דאָס מאָטיווירט דערמיט, אַז אַנטלויפן קאָנען העכסטנס צוויי הונדערט מאַן און מען שטעלט אין סכנה עטלעכע טויזנט אסירים. בלית־ברירה האָט די יידישע קאָמענדאַנטור באַפוילן צייטווייליק אָפּצושטעלן די אַרבעט, וועלכע איז מער נישט באַנייט געוואָרן, ווייל די דייטשן זענען צוגעטרעטן צום ליקווידירן דעם לאַגער.

אַן אָפּטיילונג פון „געקאַמאַט" האָט זיך אויך געפונען אין די קאָשאַרן. יעדן טאָג האָט מען געפירט העפטלינגען פון בודזין אין די קאָשאַרן.

מיין גיהנום ביים לעבן

הערש צוקערמאַן, חיפה

אין געטאָ קראָשניק

ווען די דייטשע רוצחים האָבן אַריינגעשטויסן די קראָשניקער יידן אין אַן אָפּגעזונדערטן קוואַרטאַל, איז אונדזער וווינונג אויסגעקומען אין געטאָ גופא, צוזאַמען מיט מיין שוואָגער ישראלטשע זאַלץ הי"ד. ער איז געווען אַ טישלער, באַשעפטיקט אין געטאָ ביי די דייטשן. ווען ס'האָבן זיך אָנגעהויבן די אַקציעס, האָט מען געמוזט זוכן אַן אָרט צו באַהאַלטן זיך. האָט מיין שוואָגער ישראל זאַלץ געמאַכט אויפן בוידעם אַ באַהעלטעניש. מיר זענען דאָרט געזעסן צען מאַן, מען איז דערשטיקט געוואָרן פון היץ אונטער דער הייסער בלעך פון דאַך. דאַקעגן אין שטאָט האָט מען געשאָסן און געהרגעט מענטשן.

נישט איין מאָל האָט מען אונדז געזוכט, געשטאָכן אין די ווענט מיט פּיקעס. אַזוי פּוילישע, יידישע, דייטשישע און אוקראַינישע פּאָליציאַנטן און זשאַנדאַרן. מען האָט איבערגעדרייט דאָס הויז — און אונדז נישט געפונען. אַזוי זענען מיר געזעסן פיר טעג אָן עסן, אָן טרינקען, מיט גרויס שרעק, אַרויסגעקוקט דורך די שפּאַרעס און געזען ווי די שטאָט ווערט אויסגעליידיקט פון יידן.

אַ געוויסן טאָג האָט מיין שוואָגער אויפגעמאַכט די סקריטקע, געראָפן עפּעס צו עסן און טרינקען. ווען מיר זענען אַזוי געזעסן אין זיין שטוב, גיט אַ קום אַריין שמחה קאָווע מיט נאָך אַ יידישן פּאָליציאַנט און גיט אַ געשריי צום שוואָגער: „ישראל! קום, דער ס.ס.־מאַן רופט דיך". ישראל זאַלץ איז אַוועק צום דייטש. שפּעטער קומען ווייטער אָן יידישע פּאָליציי, דערזען אונדז זיצן און נעמען שרייען: „צוקערמאַן מיט נאָך מענטשן זיצן דאָ ביי ישראלטשען!" זיי זענען אַוועק ברענגען נאָך פּאָליציי מיט זייער קאָמענדאַנט. זענען מיר ווידער אַרויף אויפן בוידעם און זיך באַהאַלטן. שפּעטער איז אָנגעקומען די יידישע פּאָליציי און געזוכט אַזוי לאַנג, געשטאָכן אַזוי כיל מאָל די ווענט, ביז מען האָט אונדז געפונען, אַלע צוגענומען, מיט מיין שוואָגער, אין אַרעסט, אָן עסן און טרינקען. נאָך 2 טעג האָט מען מיין שוואָגער באַפרייט, ווייל ער איז געווען באַשעפטיקט ביי די דייטשן. דאַקעגן אונדז האָט מען אין 3 טעג

אַרום געשיקט צום טראַנספּאָרט — און כ׳בין אָנגעקומען אין לאַגער בודזין.

איך באַקום 150 שמיץ

אין לאַגער בודזין ביי קראַשניק איז פון מיין גאַנ־צער משפּחה, זעקס קינדער, געבליבן איין זון אפרים. ער איז געווען אין לאַגער אין קראַשניק, און איך — אין בודזין. ער איז אַלט געווען 13 יאָר און מיך גע־שטיצט מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט. איין מאָל שיקט מיר מיין זון קיין בודזין אַ פּעקל עסן, עפּעס אָנצוטאָן און דריי הינדערט זלאָטיס. איך האָב אַלץ אָפּגענומען אין בעסטן אָרדענונג און געגאַנגען מיט דעם פּעקל צוריק צו דער אַרבעט. האָט מיך געטראָפן אַ דייטשער וואַכמאַן און מיך געהייסן אַריין גיין אין באָד, אויסטאָן נאַקעט, מיך באַזוכט — און אַלץ צוגענומען.

איך האָב דאָס אַלץ אָנגעשריבן מיין זון אין לאַגער קיין קראַשניק. געפונט מען ביי דעם ייד דאָס בריוול וואָס כ׳האָב געשריבן. פאַר דעם האָט מען מיך באַ־שטראָפט מיט 150 שמיץ. איידער מען איז געגאַנגען שמייסן, בין איך שוין געווען פון קאָפּ ביז פיס צעביסן פון די הינט. דערנאָך הער איך ווי פייקס זאָגט צום קליינעם יאנקעלע: „גיי, ברענג די פייטשעס". דער קליינער יאנקעלע האָט צוגעטראָגן די פייטשעס, עס באַוויזן זיך דריי אוקראַינער. מען האָט אויך מיט־גערופן דעם יידישן לאַגער־פירער שטאָקמאַן. מ׳האָט מיך אַריינגעפירט אין אַ באַזונדער חדר, געהייסן אַראָפּ־לאָזן די הויזן און דריי רוצחים האָבן אָנגעהויבן שלאָגן — און איך האָב געמוזט ציילן די שמיץ. די געוואַלדן האָבן דערגרייכט ביזן הימל. נאָך 30 שמיץ, האָט מען מיך געפרעגט צי כ׳וויל זאָגן דעם אמת. אַז מען האָט שוין געהאַלטן ביי 120 שמיץ, האָט מען מיך ווייטער אויפגעשטעלט און באַפוילן איך זאָל זאָגן דעם אמת.

האָב איך געזאָגט:

— הער אָבערשאַרפירער, הרגעט מיך, שיסט מיך — דאָס איז דער אמת.

דאַן האָט פייקס געגעבן דעם יידישן לאַגער־פירער שטאָקמאַן די פייטשעס און באַפוילן:

— גיב אים 30 שמיץ, אָבער פעסט!

צום סוף פרעגט מיך שטאָקמאַן:

— צוקערמאַן, עס טוען דיר ווי מיינע שמיץ? האָב איך געענטפערט:

במחנה בקראשניק, בזמן ארוחה

אין קראַשניקער לאַגער, ביים עסן

—האָק ווי אין צ׳ ברעט אַריין, איך פֿיל שוין גאָרנישט...

דער שטאָקמאַן איז אין לאַגער בודזין געווען פֿאַר אונדז ווי אַ טאַטע. ער איז געשטאַנען די גאַנצע צייט און זיך צוגעקוקט. ווען מען האָט אים געהייסן אַז אויך ער זאָל געבן 30 שמיץ, אָבער פעסט, האָט ער געמוזט דאָס טאָן, ווען נישט באַקומט ער אַליין די שמיץ.

צום סוף, נאָכן שמייסן, האָט דער אָבערשאַרפֿירער פייקס באַפֿוילן, אַז מען זאָל מיך אַראָפּ וואַרפֿן פֿון די טרעפּ. אַ סברה, אַז דאָס אַלץ איז נאָך געווען ווייניק. מען האָט מיך געהייסן 12 ביינאַכט צוגיין צו די עלעקטרישע שטעכיקע דראָטן און שטיין. מיט אַמאָל האָט גענומען פֿאַלן אַ שלאַקס־רעגן. בין איך אַזוי געשטאַנען אין מיינע געהאַקטע ווונדן אויף דעם רעגן — איז געקומען אַ ס.ס.־מאַן און באַפֿוילן איך זאָל מאַכן גימנאַסטיק, ווייל איך וועל געשוואָלן ווערן פֿון די ווונדן וואָס איך האָב באַקומען.

נאָך דעם אַלעם, אַז איך בין שוין געווען אַ 90 פּראָצענט טויט, איז געקומען פייקס און געהייסן מען זאָל מיך אַריין פֿירן אין די באַראַקן שלאָפֿן, געזאָגט שטאָקמאַנען מען זאָל מיר געבן צו עסן און מיך ראַטעווען. ער האָט טאַקע מיך געראַטעוועט, געוויקלט אין קאָצן מיט קאַלט וואַסער און דערנאָך אויסבאַהאַלטן, איך זאָל נישט גיין צו דער אַרבעט.

ווינציק עסן און אַ סך פּיין

אין לאַגער בודזין איז מען געגאַנגען אין דער פֿרי צו דער אַרבעט, באַקומענדיק פֿריער 100 גראַם ברויט מיט ביטערע קאַווע. מיר האָבן געאַרבעט אויפֿן זידלונג, אונטער אַ וואַך פֿון אוקראַינער. צום מיטאָג האָט מען אונדז צוריק געפֿירט אין די באַראַקן אַריין עסן.

איין מאָל האָבן מיר געזען, אַז אין לאַגער זענען מענטשן געהאָנגען ביי די פֿיס. זייערע קערפּערס זענען געווען צעשלאָגן, אַלץ איז געווען פֿאַרלאָפֿן מיט בלוט. לעבן זיי זענען געשטאַנען אוקראַינער מיט שטעכל־דראָט און געשלאָגן איבערן קערפּער. די אומגליקלעכע זענען אַזוי געהאָנגען אַ גאַנצן טאָג, בכדי אַלע קאַצעטלער זאָלן דאָס זען. די געשרייען פֿון די קרבנות זענען געגאַנגען ביז צום הימל. זיי האָבן זיך געבעטן מען זאָל זיי דערשיסן — ערשט נאָך אַ גאַנצן טאָג צרות און פּייניקונגען, האָט מען זיי ביינאַכט דערשאָסן.

דער אומקום פֿון מיינע צוויי קינדער

מיינע צוויי עלטסטע קינדער זענען געווען באַשעפֿטיקט אין לאַגער: די טאָכטער שרה און מיין זון חיים־לייב. די טאָכטער האָט מען באַלד אַוועק געשיקט — און איך ווייס נישט ביזן היינטיקן טאָג ווו זי איז אַהין געקומען. מיין זון חיים־לייב איז געבליבן מיט מיר אין בודזין, ווו מיר האָבן ביידע געאַרבעט. ער איז אָבער באַלד קראַנק געוואָרן, געלעגן אין שפּיטאָל עטלעכע טעג. געהיילט האָט אים דער זון פֿון דאָקטער פּינקאַס פֿון קראַשניק. נאָך 5 טעג האָט ער אים אויסגעשריבן, הגם ער האָט נישט געקענט אויף די פֿיס שטיין. בין איך אַוועק צום דאָקטאָר און געפֿרעגט פֿאַר וואָס מען האָט אים קראַנקערהייט אויסגעשריבן, האָט ער מיר געענטפֿערט, אַז מען טאָר נישט אין שפּיטאָל מער האַלטן ווי 5 טעג, ווייל אַז פייקס קומט אין שפּיטאָל און טרעפֿט ווועמען ליגן מער ווי 5 טעג — שיסט ער אים אין בעט.

ווי מען האָט מיין זון אויסגעשריבן פֿון שפּיטאָל, איז ער געגאַנגען צו נחום ראָזענעל זיך אָפּשערן און ראַזירן, כדי דעם צווייטן טאָג גיין צו דער אַרבעט. איז אָנגעקומען דער ימח־שמוניק פייקס און אים געפֿרעגט: „ווו גייסטו?" האָט ער געזאָגט, אַז ער גייט זיך ראַזירן. „פֿאַר וואָס ביסטו נישט ביי דער אַרבעט?" ער איז צו אים צוגעגאַנגען, אַ שטופּ געגעבן, אַז ר׳איז באַלד אומגעפֿאַלן — און אים געזאָגט: „דו ביסט דאָך קראַנק! גיי אין גרוב אַריין אין אַנטועכץ". ער האָט אַרויס גענומען דעם רעוואָלווער און פֿאַר מיינע אויגן דערשאָסן מיין זון.

די מענאַשקע מיטן דאָפּלטן דנאָ...

איין מאָל האָט מען געבראַנגט אין לאַגער אַ טראַנספּאָרט פּרויען און מענער פֿון וואַרשע, רייכע מענטשן, גוט געקליידעט. באַלד אין צווייטן טאָג האָט מען געגעבן אַ באַפֿעל, אַז אַלץ וואָס זיי האָבן געבראַנגט — זאָל מען אָפּגעבן. אויב עמעץ וועט עפּעס באַהאַלטן, וועט גלייך דערשאָסן ווערן. האָבן זיך אַוודאי געפֿונען אַזעלכע וואָס האָבן נישט אָפּגעגעבן זייער האָב־און־גוטס. צווישן זיי — אַ מאָלער, וועלכער האָט געאַרבעט אין לאַגער און געהאַט באַהאַלטן ברילאַנטן אין אַ מענאַזשקע מיט אַ דאָפּלטן דנאָ. די מענאַזשקע איז געווען פֿאַרקאָפּטשעט, מען זאָל נישט דערקענען וואָס דאָרט איז דאָ.

אַמאָל האָט זיך דער מאָלער צעקריגט מיט אַ חבר —

און דער חבר האָט אים געמסרט פֿאַר פּייקסן, אַז דער ייִד טראָגט מיט זיך אַ פֿאַרמעגן. איז געקומען דער ס.ס.־מאַן מיט עטלעכע אוקראַינער, מען האָט דעם מאַלער גענומען אין אַ באַזונדער צימער און אויפֿגעמאַכט די מענאַזשקע — און אַלץ געפֿונען.

די אוקראַינער האָבן אים אַזוי צעשלאָגן, אַז מען האָט נישט געזען קיין הויט פֿון דעם בלוט. דערנאָך האָט מען אים פֿאַרמאַכט אין אַ קעלער, ביז אַלע זענען צוריק געקומען פֿון דער אַרבעט אין לאַגער אַריין. אַ צעהרגעטן האָט מען דעם מאַלער גענומען נאַקעטערהייט אויפֿן אַפּעל־פּלאַץ אין בודזין. 3000 מענטשן זענען געשטאַנען אין אַ ראָד, געוואַרט ביז די אוקראַינער האָבן געברענגט דעם קרבן, מיט אַ שטיין אויפֿן האַלדז. פֿון דעם ראָד האָבן געמוזט אַרויסטרעטן צו פֿינף קאַצעטלער און אים שלאָגן. אויב נישט — האָבן זיי אַליין באַקומען געשלאָגן.

אַזוי האָבן די אוקראַינער אַרום געשלעפּט דעם מאַלער מיטן שטריק אויפֿן האַלדז, יעדער האָט געמוזט שלאָגן — ביז דער מענטש איז געפֿאַלן טויט...

אין קרעמאַטאָריום פֿון מיידאַנעק

פֿון לאַגער בודזין האָט מען אונדז אין יאָר 1944 איבערגעפֿירט קיין מיידאַנעק. דערנאָך האָט מען געהייסן גיין אַרבעטן אויפֿן פֿעלד 6, וווּ דער קרעמאַטאָריום מיט די גאַז־קאַמערן. דאָרטן זענען אויך געווען 4 גרויסע גריבער וווּ מען האָט פֿאַרברענט מענטשן. מיר האָבן געמוזט אַרבעטן ביי די גריבער, זיי פֿאַרשיטן, ווייל די דייטשן האָבן זיך שוין געריכט אויף זייער סוף. געווען דאָרט ווייס אַש פֿון די מענטשן וואָס מען האָט פֿאַרברענט. וואַגאָנען מיט מענטשן־אַש, הענט, פֿיס און אַנדערע אברים האָבן מיר אַריינגעשיט אין די גריבער. אַז מיר האָבן שוין געהאַט פֿאַרשאָטן 3 גריבער, איז צוגעקומען אַן ס.ס.־מאַן און געזאָגט, אַז דעם גרוב זאָל מען נישט פֿאַרשיטן. זענען מיר אַלע קאַצעטלער געבליבן זיצן ביי דעם גרוב ווי געליימטע און גערעדט צווישן זיך, אַז דער לעצטער גרוב איז אוודאי פֿאַר אונדז, מיר וועלן דאָ דערשאָסן ווערן.

דערנאָך איז צו אונדז צוגעקומען אַ דייטש און באַפֿוילן:

— גייט דאָרטן ווייטער, הינטער די באַראַקן, לייגט אייך אַוועק, נאָר איר זאָלט נישט קוקן אַהער, אַנדערש ווערט איר דערשאָסן.

זענען מיר אַזוי געלעגן הינטער די באַראַקן און דאָך געווען נייגעריק צו זען וואָס קומט דאָרט פֿאָר. מיר האָבן געזען, ווי מען ברענגט זעקס אויטאָס מיט נאַקעטע מענער און פֿרויען, וועלכע מען האָט אַראָפּגעיאָגט צום גרוב — און די ס.ס.־לייט האָבן געשאָסן מיט מאַשין־געווער, ביזן לעצטן קרבן.

נאָך אַ האַלבע שעה, האָט מען צוגעפֿירט נאָך 5 אויטאָס מיט מענער און פֿרויען, שיין געקליידעט. מען האָט זיי געשלאָגן, זיי זאָלן אַראָפּ גיין פֿון די אויטאָס אין מאַגאַזין, כדי זיך אויסטאָן און נאַקעט גיין אין גרוב אַריין.

זיי האָבן נישט געוואָלט, געשריגן צו די דייטשן, אַז זייער בלוט וועט נישט געשענקט זיין. דאָס זענען געווען ייִדן מיט פּאָליאַקן צוזאַמען, פֿון דעם וואַרשעווער אויפֿשטאַנד אין 1944. די רוצחים האָבן אָבער אויך מיט די מענטשן פֿאַרענדיקט, אַלע אויסגעשאָסן אין גרוב. בלוט האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער... נאָך דעם אַלעם האָט מען געגעבן צו אונדז אַ געשריי: „אויפֿשטיין צו דער אַרבעט!"

מיר זענען געווען 30 קאַצעטלער. די ס.ס.־לייט זענען געשטאַנען ביי דעם גרוב, מיט די הרוגים און געוויזן ווי אַזוי מיר זאָלן אַרבעטן; 2 מאַן זאָלן נעמען אַ טראָג־בעטל, אַראָפּ גיין אין גרוב, אָננעמען ביי די פֿיס דעם קרבן, אים אַרויפֿשלעפּן אויף דעם בעטל און אַוועק טראָגן אין קרעמאַטאָריום צו פֿאַרברענען. דאָס קרעמאַטאָריום איז געווען גרויס, אַזש 4 אויוונס.

די אַרבעט האָבן מיר אָנגעהויבן פֿרייטיק 12 בייטאָג. געטראָגן די טויטע אין אויוון אַריין, אונטער אַ וואַך פֿון אוקראַינער. מיר האָבן באַקומען אַ באַפֿעל צו אַרבעטן שנעל, וועלן מיר שלאָפֿן ביינאַכט. פֿאַרבלוטיקט זענען מיר געווען, אַז מען האָט קוים געזען ביי אונדז די אויגן פֿון קאָפּ. מיט אַמאָל האָט איינער אָנגעהויבן צו וויינען, אַז צום סוף וועט מען אויך אונדז דאָס זעלבע טאָן. האָב איך מיט דודטשע זאַקליקאָווסקי געזאָגט צו דעם וואָס האָט געוויינט:

— וואָס וויינסטו, אַז מען האָט אויסגעהרגעט דיין גאַנצע משפּחה, וויינסטו נישט, נאָר פֿאַר דיר האָסטו מורא!? היינט איז פֿרייטיק־צו־נאַכטס, מען דאַרף זיך וואַשן, עסן, מאַכן קידוש...

ערשט דריי פֿאַרטאָג האָבן מיר געענדיקט, דערנאָך זענען מיר געגאַנגען זיך אָפּוואַשן פֿון דעם בלוט. אַריינגעכאַפּט זיך אין דעם מאַגאַזין פֿון די בגדים, שיין זיך אָנגעטאָן, גענומען אייך אַ ביסל געלט, דאָלאַרן, גאָלד, עסן און טרינקען פֿון די וואָס מען האָט געשאָסן.

דערנאָך האָבן מיר זיך אָכגערוט. ס'איז געווען שבת פֿאַרטאָג, האָבן די דייטשן אונדז געזאָגט:

— רוט אייך אָפּ, 6 אַ זייגער וועט מען אייך טוישן.

צו דער באַשטימטער שעה איז אָנגעקומען אַ צווייטע פּאַרטיע — און מיר זענען אַוועק אין די באַראַקן שלאָפֿן. די ס.ס.־לייט האָבן אָנגעזאָגט, אַז מיר זאָלן נישט דערציילן ביי וואָס מיר האָבן געאַרבעט. דערנאָך האָט מען אונדז אַריינגעפֿירט אין באָד זיך אָפּוואַשן און אַלץ צוגענומען וואָס מיר האָבן געשלעפּט פֿון מאַגאַזין. שפּעטער האָט מען געשיקט שלאָפֿן, ווייל ביינאַכט דאַרפֿן מיר ווידער גיין צו דער אַרבעט.

אַרום 11 אַזייגער, ווען מיר זענען געגאַנגען שלאָפֿן, האָבן די גלאָקן אָנגעהויבן קלינגען אויף אַלאַרם — מען דאַרף אָפּמאַרשירן, די רוסן קומען אָן...

זענען מיר אַרויס אויפֿן אַפּעל־פּלאַץ און זיך געגרייט צום אָפּמאַרש. דאָ זענען מיר געשטאַנען 6 שעה אויף דעם אַפּעל און געוואַרט אויף די פֿון קרעמאַטאָריום, ווייל זיי האָבן דאָרט געאַרבעט ביים פֿאַרברענען די מענטשן. דער גאַנצער לאַגער האָט געוואַרט אויף די 30 קאַצעטלער וואָס זענען געווען פֿאַרנומען ביים פֿאַרברענען די דערמאָרדעטע.

מיר זענען אַלץ געשטאַנען אויפֿן אַפּעל־פּלאַץ, ביז מען האָט אויפֿגעמאַכט אַלע מאַגאַזינען מיט פּראָדוקטן און מען האָט גענומען וואָס איינער האָט געוואָלט. ענדלעך זענען די מענטשן אָנגעקומען פֿון דער שרעקלעכער אַרבעט — פֿאַרשמאַכט, איינגעשמירט מיט בלוט פֿון קאָפּ ביז די פֿיס. נאָך דעם האָבן מיר אָנגעהויבן אַרויסמאַרשירן פֿון לאַגער מיידאַנעק — קאַצעטלער יידן, פּאָליאַקן, רוסן, דייטשן. מען האָט פֿאַר אונדז געהאַלטן רעדעס אין אַלע שפּראַכן. ביי דעם אָפּמאַרש זענען די רוסן אָנגעקומען מיט עראָפּלאַנען און גענומען באָמבאַרדירן.

מיר האָבן מאַרשירט אין דער ריכטונג פֿון קראָשניק. עס האָט זיך געמאַכט אַ רעגן — אַ מבול. די וועלט האָט געוויינט אויף אונדזער חורבן, מענטשן זענען געפֿאַלן ווי פֿליגן. און אַזוי האָבן מיר אַריינמאַרשירט אין דער צעגעלניע אין קראָשניק, וווּ מיר זענען געווען עטלעכע טעג. דערנאָך האָט מען אונדז געפֿירט איבערן ווייסל...

געהאָלפֿן אַנדערע און אַליין זיך געראַטעוועט

יצחק לאַמהוט, קרית־ביאַליק

.1

נאָך אַ לאַנגן אינערלעכן קאַמף, האָב איך דאָך באַשלאָסן צו באַשרייבן מיינע איבערלעבונגען בעת דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע, הגם נישט לייכט איז אָנגעקומען דער באַשלוס, וויסנדיק אַז נישט איין וואָך און חדשים וועל איך ליידן פֿון שלאָפֿלאָזע נעכט, נערוון און שטערונגען ביי טאָג. פֿון דער צווייטער זייט ווייס איך, אַז דער יזכור־בוך וועט אַ סך געבן אונדזערע קינדער, ווען זיי וועלן לייענען וועגן זייערע טאַטעס און זיידעס, וועלכע האָבן זיך נישט איינגעבראָכן אין יענע טרויעריקע טעג, ווען דער שוואַרצער שטיוול פֿון די דייטשע בעסטיעס האָט אָקופּירט קראָשניק.

נאָר אַ מאָדנע זאַך. גראָד דעמאָלט ווען דאָס יידישע האַרץ האָט געבלוטיקט, ווען פֿינצטערע וואָלקנס האָבן באַדעקט אונדזערע הימלען, ווען קראָשניקער יידן האָבן געשמאַכט אין די לאַגערס — איז מיין פּערזענלעכער מצב געווען אַ פֿאַרהעלטנישמעסיק גוטער. זייענדיק אין דעם טויטן־לאַגער בודזין, האָב איך געהאַט צו עסן און טרינקען, באַוועגן זיך פֿריי, אָן אַ לאַטע אויף דער פּלייצע. געווען יעדן טאָג אין קראָשניק, אין לובלין, אין טראַווניק, אין מיעלעץ און אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך. כ'האָב אויך באַזוכט אין לובלין דעם אַרבעטס־לאַגער פּלאַגע־לאַשקעוועטש, ווי אויך דעם לאַגער אויף ליפּאָווע 7 און געבראַנגט פֿון דאָרט לעבעדיקע גרוסן. איך בין פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פּאָסט־טרעגער, געפֿירט קאָרעספּאָנדענץ פֿון איין קראָשניקער צום צווייטן, פֿון פֿרויען צו מענער, פֿון אַ שוועסטער צו ברידער, פֿון טאַטעס צו קינדער, איבערגעפֿירט געלט

פון איינעם צום צווייטן. כ׳האָב דאָס אַלץ געטאָן מיט ליבשאַפט, הגם ווײסנדיק דערביי, אַז איך קאָן באַצאָלן מיט דעם לעבן.

פאַרשטייט זיך, אַז דערביי האָב איך זיך צוגעזען צו פיל, פיל צרות, וואָס קיינער האָט נישט געהאַט די מעגלעכקייט זיי צו זען — און נישט איין מאָל גע־ווּנטשן זיך דעם טויט.

.2

נאָך דעם ווען די דייטשן האָבן באַזעצט קראָשניק, האָט זיך אָנגעהויבן אונדזער טראַגעדיע. די געשעפטן זענען צעראַבירט געוואָרן. ביי מיין פאָטער האָבן זיי צוויי מאָל דורכגעפירט רעוויזיעס, אַרויס געשלעפט די סחורה און אַ׳נדז איבערגעלאָזט אָן מיטלען צום לעבן. אַ שטוב מיט 8 קינדער איז געבליבן אָן ברויט. אַזוי ווי מיין פאָטער איז געווען שטאַרק צעשלאָגן און מאָראַ־ליש צעבראָכן, האָב איך באַשלאָסן העלפן אין דער פּרנסה. כ׳בין דעמאָלט אַלט געווען 16 יאָר. האָב איך זיך גענומען האַנדלען מיט סיגאַרעטן. אָט האָט מען זיי מיר צוגענומען, דאָ האָט מען מיך באַרויבט פון געלט, אַמאָל צוגענומען דעם הוט, אָט האָט מען מיך געיאָגט — נאָר באַלד האָב איך ווידער פאַרקויפט.

די יידן האָט מען געשלאָגן, געכאַפּט אויף אַרבעט. דאָ שניידט מען בערד, דאָרט שיסט מען יידן, וועלכע האָבן זיך באַהאַלטן. מענער האָט מען בכלל נישט געזען אין שטעטל. קראָשניק איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מדבר. ליידיקע גאַסן, די טירן פאַרמאַכט. 5 אַ זייגער האָט קיין יידישער פוס נישט געטאָרט טרעטן אין גאַס, קיינער האָט נישט אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ ביז אין דער פרי.

איך האָב געזען אַז די לאַגע אין שטאָט ווערט אַלץ ערגער, בין איך אַוועק צו אַ פּויער אַרבעטן אין פעלד. פון צייט־צו־צייט האָב איך געבראַכט אין שטוב אַ ביסל קאַרטאָפל, מעל, אַרבעס און פאַרשידענע זאַכן, וועלכע זענען אין שטאָט נישט געווען.

איך בין געווען אַ גליקלעכער, אַז כ׳האָב געקענט העלפן אין דער היים מיט מיין אַרבעט. דערפאַר האָב איך געאַרבעט פיל מער וויפל מען האָט פון מיר פאַר־לאַנגט. דאָס האָט געדויערט אַזוי לאַנג, ביז ס׳איז אַנט־שטאַנען דער יודענראַט, וועלכער האָט געהאַט אַ שווע־רע אויפגאַבע: צושטעלן טאָג־טעגלעך איבער 1000 אַרבעטער. האָט מען געמאַכט ליסטעס, איז פאַר אונדזער שטוב אויסגעקומען דריי מענער צו דער אַרבעט: מיין פאָטער, דער עלטערער ברודער און איך. אַזוי ווי כ׳בין גראָד נישט געווען אין דער היים, האָט מען מיך גע־זוכט אַזוי לאַנג, ביז מ׳האָט מיך געפונען. האָט מען מיר דערלאַנגט יענע פאַרציע, שפּעטער איינגעזעצט אויף אַ יאָר אין טורמע. דערנאָך בין איך שוין אַליין געלאָפן צו דער אַרבעט.

פון די פאַרשידענע אַרבעטס־פּלעצער, קאָן איך שרייבן אַ גאַנצן בוך. דערווייל וועל איך זיך אָפּשטעלן אויף איין אַרבעטס־פּלאַץ: קאָנטיגענטן.

די פּויערים וועלכע האָבן נישט צוגעשטעלט דעם קאָנטיגענט תבואה אָדער פי וואָס מען האָט פון זיי געפאָדערט, זענען די דייטשן געפאָרן אין די דערפער און דאָרט צוגענומען וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט. לאַנגע רייען וועגענער זענען געשטאַנען ביי דער באַן און 20 יידן האָבן אויסגעלאָדנט די זעק מיט תבואה, אַראָפּ גענומען זיי פון די פורן צו דער וואָג און פון דער וואָג — צו די שפּייכלערס. דערביי איז געשטאַנען אַ פאָלקס־דייטש מיט אַ שטעקן אין האַנט, געשלאָגן איבער די קעפּ. עס זענען געווען זעק פון 150 קילאָ. יעדן זאַק האָבן געשלעפּט צוויי מאַן. אַזוי פון 8 פרי ביז 5 פאַרנאַכט. און דורך דער גאַנצער צייט נישט אָפּגערוט זיך. מענטשן האָבן זיך איינגעבראָכן. בלוט האָט זיך געגאָסן פון אַלע זייטן, נאָר מ׳האָט געמוזט ווייטער אַרבעטן. נאָך דער אַרבעט, האָט דער יודענראַט געשיקט פערד־און־וואָגן אַ היים צו פירן די מענטשן, ווייל זיי זענען נישט געווען אימשטאַנד צו שטיין אויף די פיס.

אַזוי איז עס געווען טאָג־איין טאָג־אויס. נאָר יעדער טאָג — 20 אַנדערע קרבנות. מיין טאָג איז אויך גע־קומען. איך האָב געזען, אַז מען דאַרף דאָ געבן אַ פּלייצע. האָב איך מיט נאָך עטלעכע יונגע מענער זיך אַ נעם געטאָן צו דער אַרבעט, אַז די זעק זענען געפלויגן אין דער הייך. דער דייטש האָט געזען אַז די אַרבעט קלאַפּט, אַלץ גייט ווי ער וויל, האָט ער אַוועק געלייגט דעם שטעקן און דערלויבט אַ ביסל זיך אָפּרוען.

ער האָט טעלעפאָנירט צום יודענראַט, אַז מען זאָל אונדז ברענגען ברויט און טרינקען, דערביי פאַרלאַנגט יעדן טאָג די זעלבע אַרבעטער. דער יודענראַט האָט יעדערן צוגעזאָגט 20 זלאָטיס אַ טאָג — און מיר האָבן דאָרט געאַרבעט, ביז עס האָט זיך געענדיקט דער קאָנ־טיגענט.

שפּעטער בין איך אַריבער אויף אַ צווייטן אַרבעטס־פּלאַץ, אַ דריטן אַ׳ן אַזוי ווייטער. מיך האָט מען נישט

געשלאָגן, ווייל איך האָב אַלץ געטאָן און טאַקע גע־האָלפן דער פאַמיליע.

.3

איינמאָל אין מיטן נאַכט האָבן די דייטשן געמאַכט אַן אַבלאַווע, אַרויס געשלעפּט פון די בעטן מיין פאָטער, מיין ברודער און מיך, צוזאַמען מיט פיל יידן און אַוועק געפירט אויפן שול־פּלאַץ. דאָרטן זענען מיר געזעסן מיט צעבראָכענע הערצער, וויסנדיק, אַז אין דער היים וועט נישט זיין ווער עס זאָל פאַרדינען אויף אַ שטיקל ברויט פאַר די קליינע קינדער.

איך האָב באַשלאָסן עפּעס צו טאָן. כ׳האָב זיך אויפ־געשטעלט און צוגעגאַנגען צו דער ריי יידן וואָס איז געשטאַנען און געבעטן אַן ערלויבניש אין בית־שימוש. דאָרט איז געווען אַ באַוואָפנטער דייטש, וועלכער האָט געפירט צו 8 מענטשן, אַהין און צוריק. מיין ריי האָט זיך דערנענטערט. איך מיט נאָך זיבן מענער האָבן זיך געלאָזט גיין צום בית־הכסא, וואָס איז געשטאַנען אין פעלד. גייענדיק, האָב איך געבעטן ביי גאָט, אַז דער דייטש זאָל בלינד ווערן, נישט זען ווי איך גיי אַנטלויפן. ווי נאָר איך האָב זיך דערנענטערט צום בנין, האָב איך געגעבן אַ שפּרונג, דורכגעריסן די צוים — און איך בין שוין אויף דער צווייטער זייט, אין אַ סאָד מיט ביימער. באַלד האָט מען געעפנט אויף מיר אַ פייער, איך בין געלאָפן רעכטס און לינקס, מיט זיגזאַגן און זיך אַרויסגעריסן. נאָך אַ קליינעם אָפּרו, האָב איך מיט הינטערוועגן זיך געלאָזט צו דער שטאָט. איך האָב באַגעגנט אַ בחור, וועלכער האָט מיר דערקלערט, אַז ער גייט טוישן זיין פאָטער, ווייל פיל זין האָבן שוין פאַרביטן זייערע עלטערן ביי דער אַרבעט. איך בין גלייך צוגעשטאַנען צו אים און צוזאַמען זענען מיר אַוועק צום שול־פּלאַץ. צוקומענדיק צום טויער, האָבן מיר געמאָלדן דעם וואַך־פּאָסטן, אַז מיר זענען געקומען פרייוויליק, כדי טוישן אונדזערע אַלטע פאָטערס. דער עלטסטער האָט אויסגערופן מיין פאָטער, וועלכער איז צוגעשפּרונגען אַ דערשראָקענער. מען האָט אים געפרעגט צי דאָס איז זיין זון, האָט ער געזאָגט יאָ. מיין טאַטע האָט זיך מיט מיר אפילו נישט געזעגנט, ווייזט אויס פאַר שרעק — און איז אַוועק.

איך בין אַריין און מיין פאָטער איז אַרויס. כ׳האָב זיך פאַרבונדן מיט מיין ברודער, אים דערציילט וואָס פאַר אַ שטיקל אַרבעט איך האָב אָפּגעטאָן, מיר האָבן זיך ביידע צעקושט און צעוויינט. דערנאָך האָט מען אונדז פאַרשיקט קיין ביאַלעפּאָליע, וואָס איז פאַר זיך אַ גאַנצע געשיכטע.

.4

צוריק קומענדיק פון ביאַלעפּאָליע, זענען נאָך פּאָר־געקומען פיל אַבלאַוועס, אָבער איך האָב זיך שוין מער נישט געלאָזט פאַנגען. דערפאַר נישט איין נאַכט גע־שלאָפן אויפן דאַך, אָדער אין פעלד.

בייטאָג האָבן מיר געמוזט גיין צו דער אַרבעט, ווייל די אָרעמקייט אין נויט איז געווען גרויס. מיין מוטער, וואָס איז אַלע יאָרן געווען קראַנק, איז איצט געוואָרן געזונט. זי האָט געוואַשן פאַדלאָגעס און וועש, געטראָגן וואַסער אין די הייזער, אַבי צו פאַרדינען אַ שטיקל ברויט פאַר די קינדער. דאַקעגן איך האָב פאַר־קאָטשעט די אַרבל, געטאָן וואָס כ׳האָב נאָר געקאָנט. אָבער דער הונגער איז געווען זייער גרויס. מיר האָבן נישט געקענט מער קויפן ווי איין ברויט אַ טאָג, פון צוויי קילאָ. איין האַלב ברויט האָבן מיר פאַרטיילט פאַר די דריי אַרבעטנדיקע מענער און דאָס צווייטע האַלבע ברויט — פאַר זעקס קינדער און מיין מוטער.

ביינאַכט, ווען מיר זענען אַ היים געקומען פון דער אַרבעט און געהאַט אָפּצועסן אַן אָנגעברענטע זופּ — איז געווען אַ יום־טוב.

אין שטאָט האָט מען געשמועסט, אַז דאָ און דאָרט ליקווידירט מען יידן, מען שיקט זיי אין די פאַרניכ־טונגס־לעגער. מיר האָבן געלעבט מיט דער האָפענונג, אַז ווייל מיר האָבן באַשעפטיקונג ביי די דייטשן, וועט נישט פאַסירן קיין שלעכטס. איך האָב געאַרבעט אין לאַגער בודזין. געווען דער געהילף פון שאָפער, געפוצט דעם אויטאָ, אים געוואַשן, צוגעגרייט. דער שאָפער האָט מיך כסדר געשלאָגן, אפילו געטריבן פון זיך, נאָר מיר איז עס געווען כדאי. איך בין מיט אים איבעראַל מיטגעפאָרן, געהאַט ביי אים עסן און טרינקען, הגם אויך צרות מיט פעטש.

אַזוי האָבן מיר געאַרבעט אַ לאַנגע צייט. ביז אַ געוויסן פרימאָרגן הערן מיר, אַז די גאַנצע שטאָט איז אַרומגערינגלט פון דייטשן. מיר האָבן געוווּסט, אַז דאָס מאָל ענדיקט זיך אַלץ. דער יודענראַט מיט די דייטשן זענען אַרום געגאַנגען אין די גאַסן און אויסגערופן, אַז אין משך פון צוויי שעה מוז די גאַנצע שטאָט יידן זיין אין גאַס. מיר זענען גלייך אַוועק צו מיין זיידן, ווו די גאַנצע פאַמיליע האָט זיך פאַרזאַמלט. מיין זיידע האָט מיט יעדן באַזונדער געזאָגט ווידוי, מען האָט זיך

געזעגנט. די געוואַלדן זענען געווען אַזוי גרויס, איינער האָט נישט געהערט דעם צווייטן.

ווען מיר האָבן דערהערט אַ שיסעריי, איז מען צו צום פענצטער און געזען ווי די דייטשן שלעפּן טובה־לאהן אין בינען, עלאַלע קצבס פרוי מיט דער טאָכטער — איןביידע דערשאָסן. מיר האָבן שנעל געכאַפּט די פּעקלעך און אַרויס אין גאַס. מיין זיידן האָט מען געטראָגן אויף די הענט, ווייל ער האָט נישט געקענט גיין אויף די פיס.

אויפן מאַרק־פּלאַץ זענען שוין געשטאַנען פיל מענטשן מיט קליינע קינדער און פּעק. פּרויען האָבן זיך געבראָכן די הענט, קינדער האָבן געוויינט, די מענער האָבן געקוקט אין אַלע זייטן, זיי האָבן עפּעס געזוכט, געביסן די ליפּן און... געוואַרט ס'זאָל קומען אַ הילף. די הילף איז leider נישט געקומען. די דייטשן האָבן זיך געדרייט ווי די וועלף, נאָר אונדז איינצושלינגען. זיי האָבן געוואַרט אויף אַ באַפעל. עס זענען אָנגעקומען ציווילע דייטשן אין מיליטער־לייט פון פאַרשידענע אונטערנעמונגען, מען האָט אָנגעהויבן קלויבן די מענטשן וואָס האָבן געאַרבעט און זיי אַריבער געפירט אויף דער צווייטער זייט, מיט די פאַמיליעס. עס האָט זיך אָנגעהויבן דער געראַנגל פאַרן לעבן. יעדער האָט געוואָלט אַריבער אויף דער צווייטער זייט. נאָר די דייטשן האָבן געשלאָגן אָן רחמנות. דאָך האָבן מענטשן נישט געקוקט אויף די קלעפּ, נאָר געפּרוווט אַריבער אויף דער צווייטער זייט. בלוט האָט זיך געגאָסן, די געשרייען, דער טומל און דאָס שיסעריי האָט זיך אויסגעמישט אין איינעם.

עס האָט זיך דערנענטערט אונדזער ריי, די פאַמיליע לאַמהוט. כמעט אַלע האָבן מיר געהאַט אַרבעט־שיינען — נאָר מיט אַן אַלטן מאַן אויף די הענט, זיין ווייסע באָרד צעמגעוויקלט מיט אַ פאַטשיילע — עס זאָל זיי נישט שטעכן די באָרד. מען האָט אונדז אַריבער געלאָזט אויף דער צווייטער זייט. ערשט איצט האָבן מיר אָפּגעאָטעמט. נאָר איין פעטער איז געבליבן אויף יענער זייט, מיין טאַטנס אַ ברודער. זייענדיק אויף דער גליקלעכער זייט, האָבן מיר געקענט זען ווי אַזוי עס זעט אויס דער האַנדל מיט די מענטשן. דאָס איז נישט מעגלעך צו באַשרייבן.

.5

ווען ס'האָט זיך פאַרענדיקט די טראַגישע סצענע, האָבן די דייטשן אויסגעשטעלט די מענטשן פון יענער זייט צו פינף אין אַ ריי און אָנגעהויבן מאַרשירן אין דער ריכטונג פון דער באַן. פרויען, מענער און קינדער האָבן מאַרשירט מיט די פּעקלעך אויף די פּלייצעס. איייניקע האָבן געטראָגן קינדער אויף די הענט, אָדער די אַלטע וואָס האָבן נישט געקענט גיין. אונדז האָבן די דייטשן באַפרייט.

ווען מיר זענען געקומען אַ היים, האָט שוין אָנגעהויבן צו ווערן טונקל. אין שטוב האָבן מיר געפונען אַן אויפגעהאַקטע טיר. אַ דריי פערטל פון די זאַכן איז געווען צעראַבירט פון די פּאָליאַקן. אפילו די בעטן זענען נישט געווען. מיין פאָטער האָט גענומען גיין פון וואַנט צו וואַנט, נישט אַרויס גערעדט קיין וואָרט. די קינדער זענען אַנטשלאָפן געוואָרן אויף דער ערד.

נאָך אַ גאַנצן טאָג נישט עסן, האָט קיינער נישט געדענקט אַז ער איז הונגעריק. פון אונדזער באַלקאָן האָבן מיר געזען ווי די יידן מאַרשירן אויף דעם ווייסן באַרג (אַזוי האָט מען אים גערופן). ביז צו דעם באַרג, זענען די מענטשן מיט די קינדער גוט געגאַנגען, נאָר צוקומענדיק צום באַרג, האָבן זיי פאַרקלענערט די טריט — ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסעריי. בלוט האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער. קראָשניקער יידן זענען אומגעקומען על קידוש השם.

די זעלבע נאַכט איז קיינער פון אונדז נישט געשלאָפן. איך האָב נישט געוואָלט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז מיר געהערן צו אַ פאָלק וואָס מען דאַרף פאַרניכטן, אַז מיר מוזן שטאַרבן לויט אַ באַפעל.

דער טאָג האָט איינגעשלונגען די פינצטערע, בלוטיקע נאַכט. מיר זענען ווידער אַוועק צו דער אַרבעט, ווי ס'וואָלט גאָרנישט געשען. אַרויס גייענדיק פון שטאָט, האָבן מיר געזען ליגן פיל טויטע ביי די זייטן פון שאָסיי. אַ גרופּע יידן איז געווען באַשעפטיקט ביים אויפרוימען די טויטע, די פּאָליציי האָט זיי ביינאַכט אַרויס געשלעפּט פון די הייזער — זאָל מען אין דער פרי נישט דערקענען וואָס דאָ איז פאָרגעקומען.

מיר זענען אַוועק צו דער אַרבעט, יעדער אויף זיין פּלאַץ. איינער מיטן צווייטן האָט זיך נישט באַגריסט, נישט גערעדט. מיר האָבן נאָר געמוזט בעסער און שנעלער אַרבעטן, ווייל אונדזערע מייסטערס האָבן דאָך אונדז געראַטעוועט דאָס לעבן.

.6

דאָס בית־הכנסת אין קראָשניק איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פערד־שטאַל. מ'האָט פאַרברענט די טישן,

די ספרי־תורה, די ספרים. די שול איז אויך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אַרעסט־הויז. דער יודענראַט איז געוואָרן אַלץ ערגער, די יידישע פּאָליציי האָט געשלאָגן אָן רחמנות. זיי זענען געווען פיל „פרומער" ווי מ׳האָט פון זיי פאַרלאַנגט.

מען האָט אַרויס גענומען פון די הייזער 25 יוגנטלעכע ציוניסטן און זיי דערשאָסן. אין שטאָט האָט געהערשט אַ טיפוס־עפּידעמיע. אין דעם הויז ווו ס׳איז געווען אַ פאַל פון טיפוס, איז עס פאַרחתמעט געוואָרן מיט אַ סטעמפּל פון וואַקס, קיינער האָט נישט געטאָרט אַרויסגיין צי אַריינגיין. פאַר אַזאַ הויז האָט געהאָנגען אַ גרויסער פּלאַקאַט מיט אַן אויפשריפט: טיפוס! געהיטן האָבן פּוילישע סאַניטאַרן. אויב עמעצער האָט געוואָלט געבן דעם קראַנקן אַ שטיקל ברויט דורכן פענצטער, האָט ער געמוזט גוט באַצאָלן דעם סאַניטאַר — דאַן האָט מען געמעגט...

יידן האָבן נישט געטאָרט פאַרלאָזן די שטאָט, נישט פאָרן מיט דער באַן. אַז מ׳האָט ביינאַכט געטראָפן אַ ייד אין גאַס, האָט מען אים דערשאָסן. יעדעס מאָל האָט מען אַרויף געלייגט אויפן יודענראַט אַנדערע קאָנטריבוציעס: 5 קילאָ גאָלד, 10 קילאָ גאָלד, 20 קילאָ גאָלד. דער יודענראַט האָט עס געמוזט צושטעלן, אַ נישט האָבן זיי געכאַפּט ערובניקעס און זיי דערשאָסן.

יידן האָבן נישט געטאָרט האָבן קיין פוטערס. ווער עס האָט געהאַט אַ פעלץ, פוטערנע קעלנער, האָבן עס געמוזט ברענגען צום אַנגעוויזענעם טערמין. יידן האָבן נישט געטאָרט גיין אויף די טראָטואַרן. אויך יידישע געשעפטן האָבן נישט געטאָרט עקזיסטירן. יידן האָבן געטראָגן מגן־דוד אָפּצייכענונגען אויף די רעכטע האַנט. ווען מיר האָבן באַגעגנט אַ דייטש, האָבן מיר געמוזט אַראָפּ נעמען דאָס היטל פון קאָפּ. ווען עטלעכע יידן זענען זיך צוזאַמען געקומען דאַווענען, האָט עס געהייסן אַז „מען פירט פּאָליטיק". מען האָט געשאָסן אויף יידישע קינדער.

פאַר יידן האָבן נישט עקזיסטירט קיין צוטיילונגען פון קליידונג, קוילן, האָלץ און אַנדערע זאַכן. בלויז ברויט־קאַרטן זענען געווען. ווער עס האָט געהאַט געלט, האָט זיך נאָך געקענט אַ ביסל העלפן. בלויז אַ קורצע צייט האָבן יידן געלעבט רויק, נאָך דער ערשטער אַקציע. באַלד האָבן זיך געהערט קלאַנגען, אַז פון איין טייל פון לובלינער קרייז פאַרשיקט מען אַלע יידן. פון יאַנעווער פּאָוויאַט האָבן אַ העלפט יידן זיך געמוזט צושטעלן קיין זאַקליקאָוו. די אַלע שטעטלעך זענען געוואָרן יידן־ריין. מיר האָבן דערפילט, אַז די צרה דערנענטערט זיך אויך צו אונדז. ס׳האָט טאַקע לאַנג נישט געדויערט און מיר באַקומען אַ באַפעל, אַז די וואָס האָבן אַרבעטס־פּלעצער, זאָלן זיך צושטעלן אין דער פרי מיט אַלע זאַכן, ווייל מען וועט מער נישט קענען אַהיים קומען נאָך דער אַרבעט. מ׳קען זיך פאָרשטעלן ווי ס׳האָט אויסגעזען דאָס אַוועקגיין פון דער היים, דאָס געזעגענען זיך מיט דער מאַמען, מיט די שוועסטער און ברידער. מיר זענען געווען אַכט קינדער אין דער היים, איינס קלענער פון צווייטן. איצט האָבן מיר געוווּסט, אַז מיר וועלן זיך מער נישט זען.

יעדער איינער פון אונדז האָט געפּאַקט זיין פעקל. איך האָב מיטגענומען מיט זיך מיין פאָטער און די עלטערע שוועסטער האָדעס. מיין עלטסטער ברודער האָט געאַרבעט ביים „סקרענט", איז ער אַהין אַוועק. מיין קלענערער ברודער איז אַוועק צו אַ פויער פּאַשען בהמות. די אַנדערע קינדער מיט מיין מוטער זענען געבליבן אין דער היים.

7.

מיר זענען אַוועק קיין בודזין אין לאַגער, ווו עס זענען געווען אויפגעשטעלט פערד־באַראַקן, אַרומגעצוימט מיט עלעקטרישע דראָטן. יעדער האָט געמוזט איבערלאָזן זיין פעקל ביים איינגאַנג־טויער.

מען האָט פאַרטיילט 500 מענטשן אין איין באַראַק, ווו עס זענען געווען 4־שטאָקיקע פּריטשעס. אויפזעצן זיך דאָרט האָט מען נישט געקענט, ווייל מען האָט זיך צעקלאַפּט דעם קאָפּ. ווען יעדער האָט זיך באַקענט מיט זיין בעט, האָבן מיר געהערט אַ פייף. מ׳האָט געמוזט פאַרלאָזן דעם באַראַק, אַרויס אין דרויסן. ביים טויער איז שוין געשטאַנען אַ וואַך־פּאָסטן, אין אַלע פיר ווינקלען פון לאַגער זענען געווען וואַך־טורעמס מיט מאַשין־געווער. די וועכטער זענען געווען אוקראַינער, אין שוואַרצע מונדירן. מ׳האָט אונדז אויסגעשטעלט צו 5 אין אַ ריי און אָנגעהויבן ציילן. דער אַפּעל האָט געדויערט 2 שעה. שפּעטער האָט מען געהאַלטן אַ רעדע...

צומאָרגנס אין דער פרי האָט מען אונדז געפירט צו דער אַרבעט אין דער פאַבריק, אַ מרחק פון 2 קילאָמעטער. זיי האָבן געהייסן זינגען ביים מאַרשירן. ווער עס האָט נישט געוואָלט זינגען, האָט באַקומען מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ. די אוקראַינער האָבן אונדז צוגעפירט ביז צום טויער פון דער פאַבריק, ווו ס׳האָבן אונדז איבערגענומען די דייטשן.

קומענדיק אין פאַבריק, בין איך אַוועק צו מיין שאָפער, וועלכער איז אַריין צום דירעקטאָר און ביי אים געפועלט, אַז איך זאָל בלייבן מיט אים ווייטער אַרבעטן. איך האָב אים פאַרזיכערט אַז כ'וועל נישט אַנטלויפן, ווייל מיין פאָטער איז דאָ מיט מיר צוזאַמען — און איך ווייס, אַז אין פאַל פון מיין אַנטלויפן, וועט מען דעם טאַטן דערשיסן.

דערנאָך איז דער שאָפער אַוועק מיט מיר צום לאַגער־פירער, אַ ס.ס.־מאַן און אים דערקלערט, אַז איך בין אים זייער נייטיק צו דער אַרבעט, ער וויל מיך האָבן ביי זיך. ער איז פאַר מיר פאַראַנטוואָרטלעך, ער וועט מיך היטן מיט זיין רעוואָלווער. מיין פאָטער איז אויך אין לאַגער, אין פאַל ווען איך אַנטלויף, וועט מען שיסן מיין פאָטער און נאָך צען יידן. דער ס.ס.־מאַן האָט עס באַשטעטיקט נאָך גרויסע וואַקלונגען. איך האָב געמוזט יעדן חודש אַרויס נעמען אַ דערלויבעניש פון אים.

אַלזאָ — איך בין ווידער אַ פרייער פויגל. יעדן טאָג פאָר איך אין שטאָט אַריין, יעדן טאָג בין איך געווען אין דער היים. יידן האָבן שוין געוואַרט אויף מיר אין קראָשניק, איך האָב זיי געבערענגט גרוסן פון לאַגער און אין דעם לאַגער.

איך האָב אויסגענוצט די געלעגנהייט און אָנגעהויבן האַנדלען. ווען איך האָב געבראַכט אין לאַגער פראָוויאַנט, זענען דאָרט געווען אויך מיינע זעק מיט ברויט, וועלכע כ'האָב פאַרקויפט אין לאַגער. צומערשט האָט עס מיין שאָפער נישט דערלויבט, נאָר אַז איך האָב אים געגעבן געלט, האָט ער מיר שפּעטער געהאָלפן.

איך בין געווען דער איינציקער ייד וואָס האָט זיך באַוועגן אַזוי פריי. איך האָב באַזאָרגט עסן פאַר מיין פאַמיליע אין קראָשניק, געהאַט קאָנטאַקטן מיטן „סקרענט" — מיט איין וואָרט, כ'בין פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ כלל־טוער אין קראָשניק.

8.

אַז מ'האָט געשאַפן אַ נייעם לאַגער, האָבן אַ סך יידן זיך געמוזט צושטעלן קיין זאַקליקאָוו. אין בודזין האָט מען צוגענומען אַלע פרויען, מען האָט זיי אַוועק געשיקט — און מיר האָבן נישט געוווּסט ווו אַהין. אויך מיין שוועסטער.

אַ געוויסן פרימאָרגן, ווען איך בין געקומען אין שטאָט אַריין, האָב איך מיין מוטער מיט די קינדער מער נישט געטראָפן, ווייל אַלע יידן האָבן געמוזט פאַרלאָזן קראָשניק און זיך צושטעלן קיין זאַקליקאָוו. אין קראָשניק איז געבליבן נאָר איין לאַגער און די וואָס האָבן דאָרט געאַרבעט. צומאָרגנס בין איך ווידער געקומען אין שטאָט, אַריין אין לאַגער און דאָרט געטראָפן מיין מוטער מיטן קלענסטן ברודער שלמה, אַ קינד פון 4 יאָר. זיי זענען געזעסן אין אַרעסט־הויז, אין שול. מיין מוטער האָט מיך דערזען דורך די קראַטן פון פענצטער, זי איז געשטאַנען מיטן קינד אויף דער האַנט. זי האָט ביי מיר געבעטן דאָס לעבן: „גיס בוימל ווי לאַנג דאָס ליכט ברענט"... די ווערטער וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. די מאַמע האָט מיר דערציילט, אַז זי איז אַנטלאָפן פון דער ריי און 2 נעכט זיך אויסבאַהאַלטן אויפן בית הקברות. זיי האָבן נישט געהאַט וואָס צו עסן, זענען זיי אַרויסגעקראָכן פון דער באַהעלטעניש. מען האָט זיי געכאַפּט און מען וועט זיי אוודאי שיקן קיין זאַקליקאָוו.

מיין קליין ברודערל האָט געמאַכט מיטן הענטל: „יצחק, נעם אונדז אַרויס פון דאַנען". איך האָב כמעט נישט געהערט וואָס דאָס קינד רעדט, אין מיינע אויערן איז נאָר פאַרבליבן וואָס די מוטער האָט מיר געזאָגט: „גיס בוימל ווי לאַנג דאָס ליכט ברענט". דאָס בלוט האָט מיר געשלאָגן אין קאָפּ אַריין, איך האָב געפילט, ווי פונקען פליען פאַר מיינע אויגן. איך בין געשטאַנען און געקוקט ווי מיין מוטער בעט זיך ביי מיר דאָס לעבן, און איך קאָן איר נישט העלפן. טרערן האָבן זיך געגאָסן פון אירע אויגן. פּלוצים האָב איך דערפילט, ווי איינער כאַפּט מיך אָן פון אונטן און שלעפט מיך אַוועק. דאָס איז געווען אַ יידישער פּאָליציאַנט, געוועזענער ישיבה־בחור מאָטעלע פּשוק, משה פּשוקס אַ זון. איך האָב זיך מיט אים געאַמפּערט, ס'זענען אָבער צוגעקומען נאָך און נאָך פּאָליציאַנטן און מ'האָט מיך באַזייטיקט.

אין לאַגער קראָשניק איז אויף אַ בוידעם געלעגן באַהאַלטן מיין זיידע מיט דער באָבען. איך האָב דערפון נישט געוווּסט. שפּעטער, ווען כ'האָב זיך פאַרבונדן מיט מיין פעטער נח פון סקרענט, האָט ער מיר דערפון דערציילט. איך בין גלייך אַוועק אַהין, נאָר זיי נישט געקענט געפינען. מען האָט מיר געראָטן נישט דערנענטערן זיך צו דעם פּלאַץ, ווייל די דייטשן זוכן דעם זיידן. איך האָב איבערגעלאָזט געלט מען זאָל אים קויפן עסן און בין צוריק צום שאָפער.

קומענדיק קיין בודזין, האָבן מיך מענטשן געפרעגט צו איך האָב נישט געבערענגט קיין בריוועלעך, אָדער

גרוסן. איך האָב קיינעם נישט געהאַט וואָס צו ענט־פערן. מײנע אָפּנעמער פֿון ברויט און אַנדערע אַרטיקלען זענען געשטאַנען פֿון דער ווייטנס, נישט דערנענטערט זיך צו מיר. זיי האָבן כּאַרשטאַנען, אַז עפּעס האָט פּאַסירט. איך האָב מיט קיינעם נישט געוואָלט רעדן. מײַן פֿאָטער האָט מיך געבעטן, איך זאָל אים דערציילן וואָס איז געשען. נאָר טרערן האָבן זיך געגאָסן פֿון מײַנע אויגן. איך האָב געוואָלט שלאָפֿן און נישט געקענט, איך האָב געוואָלט ריידן און נישט געקענט. די ערשטע ווערטער וואָס איך האָב אַרויסגעבראַכט זענען געווען: „גיס בוימל ווי לאַנג דאָס ליכט ברענט". מײַן פֿאָטער האָט מיר געטאַפּט דעם דופק, דעם קאָפּ, צי כ'האָב נישט קיין היץ. איך האָב געוואָלט אַלץ אויסבאַהאַלטן כּדי נישט דערציילן. נאָר דאָך האָב איך אים אַלץ דערציילט. מען קאָן זיך פֿאָרשטעלן וואָס מיר בײדע האָבן איבערגעלעבט...

צומאָרגנס האָב איך געוואָלט פֿאָרן אין שטאָט אַריין, נאָר נישט געהאַט קיין געלעגנהייט, ווײַל דער אויטאָ איז נישט געפֿאָרן. מיר האָבן געהאַט אַנדערע אַרבעט. ווען איך בין אין דריטן טאָג ווידער געקומען אין שטאָט, בין איך גלײַך אַוועק אין לאַגער — און נישט געטראָפֿן קיינעם הינטער די קראַטן.

אַרויס גייענדיק פֿון לאַגער, באַגעגנט מיך מײַן קליין שוועסטערל רחלע מיטן ברודערל זלמן. זיי האָבן מיך דערקענט פֿון דער ווייטנס. זיי האָבן זיך אַרום געוואָל־גערט אַ וואָך צײַט, אָן עסן און שלאָפֿן. רחלע בעט זיך בײַ מיר:

— יצחק, נעם אונדז מיט זיך, מיר האָבן נישט וווּ צו גיין. איך האָב מורא פֿאַר די דײַטשן.

איך בין געבליבן שטיין ווי אַ געליימטער, נישט געוווּסט וואָס צו טאָן מיט די צוויי קינדער. איינס איז מיר יאָ געווען קלאָר: אין שטאָט טאָרן זיי נישט בלײַבן און מיטנעמען מיט זיך — איז אַ זיכערער טויט. איך האָב זיי געגעבן וואָס כ'האָב געהאַט מיט זיך און זיי געשיקט אויף די פּיאַסקעס, צו די פּאַליאַקן. זיי האָבן אויסגעזען ווי נישט־יידישע קינדער, בלאָנד. ווען זיי זענען פֿון מיר אַוועק, האָב איך אין דעם מאָמענט זיך געזעגנט מיט זיי. די צוויי קליינע קינדער זענען געוווּנטשן דעם טויט. פֿון מיר אַוועק מיט די ווערטער: „מיר ווילן נישט שטאַרבן, מיר האָבן מורא...". (ווער ווייסט צי די צוויי קינדער לעבן נישט ערגעץ און ווייסן נישט, אַז זיי **זענען יידן?!**).

איך בין ווידער געקומען קיין בודזין נאָך מער צעבראָכן ווי פֿון ערשטן פֿאַל. דאָס מאָל האָב איך נישט דערציילט מײַן פֿאָטער, כ'האָב פּשוט מורא געהאַט פֿאַר זײַן לעבן. ער איז אַרום געגאַנגען און זיך געבראָכן די הענט: „מײַן פֿרוי, מײַנע קינדער...".

דאָס לעבן איז זיך געגאַנגען ווייטער. מיר האָבן געמוזט פֿאַרגעסן, געמוזט אַרבעטן. איך בין ווייטער אַרום געפֿאָרן אין געזען פֿאַרשידענע טראַגעדיעס און אומגליקן, וואָס איך בין נישט אימשטאַנד דאָס איבער־צוגעבן.

.9

בודזין איז געווען אַ טויטן־לאַגער, ווו מען האָט געשאָסן, געהאַנגען די פֿאַרפּייניקטע פֿאַר גאָרנישט. דער לאַגער־פֿירער פּייקס איז נישט געגאַנגען עסן פֿרישטיק, ביז ער האָט נישט געהרגעט עטלעכע יידן. איך האָב אָנגעהויבן רעדן מיטן דירעקטאָר פֿון דער פֿאַבריק, ער זאָל מיר דערלויבן צו שלאָפֿן מיט אַנדערע מייסטערס אין דער פֿאַבריק, ווײַל אין לאַגער איז שמוציק און אין פֿאַבריק אַרבעטן מענטשן, וואָס מוזן זײַן ריין, ווי צ״ב די פֿריזירערס וואָס ראַזירן די דײַטשן, די שניידערס וואָס נייען פֿאַר זיי. מײַן שאָפֿער דאַרף מיך האָבן פֿאַרטאָג, דאָך מוז ער וואַרטן, ביז איך קום פֿון לאַגער. דאָס זעלבע — די אייוון־הייצערס וועלכע באַדינען די דײַטשן. מײַן פֿאָטער האָט געפּאַשעט גענדז פֿאַר די דײַטשן און געאַרבעט אין דער פּוילישער קיך. האָב איך געבראַכט אַ ליסטע פֿון 36 מענטשן, וועלכע דאַרפֿן נישט שלאָפֿן אין לאַגער, ווײַל דאָרטן איז שמוציק און לויזיק. דער דירעקטאָר האָט מיט מיר גוט געלעבט. ווען ער האָט באַדאַרפֿט האָבן אַ שטיקל גאָלד, האָב איך עס אים פֿאַרשאַפֿט, אַזוי אַז ער האָט אַרויס געגומען אַן ערלויבניש פֿאַר 36 מענטשן, אַז זיי זענען נייטיק פֿאַר דער פֿאַבריק. מיר האָבן באַקומען אַ מענטשלעכן באַראַק צום שלאָפֿן, מיט בעטן און אַלץ וואָס אַ מענטש דאַרף האָבן. דאָ האָבן מיר אַ ביסל אָפּגעאָטעמט, נישט געוווּסט פֿון קיין צרות.

אין לאַגער האָט מען געברענגט אַ טראַנספּאָרט פּרויען פֿון פֿאַרשידענע שטעטלעך, בעת אונדזערע פּרויען האָבן זיי פֿאַרשיקט.

אין לאַגער האָט געהערשט הונגער, נישט געווען וואָס אָנצוטאָן. יעדעס מאָל האָט מען צוגענומען די טיפֿוס־קראַנקע און זיי געשאָסן. ס'האָט זיך אַנטוויקלט אַ האַנדל מיט קאָצן און קליידער. מען האָט דאָס פֿאַר־קויפֿט די פּאַליאַקן, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער

פאַבריק און באַקומען פון זיי אַ שטיקל ברויט. מענטשן זענען געבליבן נאַקעט און באָרוועס. ביי וועמען מען האָט געפונען עפּעס געלט, האָט מען אים גענומען. גייענדיק צו דער אַרבעט, האָט מען געמוזט זינגען. מען האָט אונדז געשלאָגן. נאָך דער אַרבעט איז פאָרגעקומען אַן אַפּעל, מינדעסטנס אַ 2 שעה. אַן ס.ס.־מאַן איז דורכ־געגאַנגען יעדער ר״י באַזונדער און געקוקט אין די אויגן אַריין. דער וואָס איז אים נישט געפעלן געוואָרן, האָט ער אים צוגענומען אויף אומצוברענגען.

.10

אין דער פאַבריק האָט יעדער אַ ביסל פרייער אָפּ־געאָטעמט. מען האָט געקענט באַקומען עסן. ביי מיין פאָטער אין קעמערל איז געווען אַ „רעסטאָראַן". דאָס עסן וואָס איז געבליבן, האָט געהערט צו אים, ווייל ער האָט געדאַרפט עס פאַרטיילן פאַר די געגנדז, וועלכע ר׳האָט געפּאַשעט פאַר די דייטשן. אַזוי ווי די געגנדז האָבן געגעסן אויך גראָז, האָט ער די זופּן פון דער קיך פאַרטיילט הונגעריקע מענטשן. מער ווי איין מענטש האָט ער נישט געקאָנט אַריינלאָזן אין קעמערל, ווייל די דייטשן האָבן זיך דאָרט געדרייט. יידן האָבן גע־ווּוסט, אַז ביי מיין פאָטער קען מען באַקומען עפּעס עסן, אַ מייער, אַ שטיקל ברויט. מיין טאַטע איז געווען אין זיבעטן הימל, אַז ער האָט געקענט עמעצן העלפן.

מיר האָבן געהאַט אַ קאַסטן מיט עסנוואַרג. מיין פאָטער האָט אים שטענדיק אויסגעליידיקט און פאַר־טיילט צו הונגעריקע, בעת איך האָב אים אָנגעפּולט.

איין מאָל, ווען איך בין געווען אין קראָשניק, האָב איך באַמערקט ווי דייטשן האָבן געפירט צוויי יונגע פרויען, וועלכע זיי האָבן געכאַפּט ביי איין פּויער. איך האָב געוווּסט, אַז ס׳איז געווען אַ ווענדונג פון דעם דירעקטאָר צו דער ס.ס., אַז מען דאַרף האָבן פרויען אין דער פאַבריק. בעת מען האָט די פרויען געפירט צו דער אויספאָרשונג, האָב איך דערקלערט דעם שאָפער, אַז די פרויען קענען אים ברענגען נוצן. דער שאָפער איז גלייך צו זיי צו, איבערגענומען ביידע מיידלעך. איך האָב באַקומען אַ באַפעל זיי צו היטן ביז אין לאַגער. די צוויי שוועסטער פון אוזשענדווו, באַשע און אַלטשע, האָבן מיר געוווּנטשן דאָס אייביקע לעבן. כ׳האָב זיי דערקלערט, אַז אין לאַגער וועט מען זיי אַלץ צונעמען. האָבן זיי מיר איבערגעגעבן אַ סומע געלט. אין לאַגער האָב איך עס זיי צוריק געגעבן, נישט וויסנדיק אפילו וואָס און וויפל זיי האָבן געהאַט.

.11

איין מאָל באַקום איך אַ באַפעל זיך מעלדן ביים לאַגער־פירער. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז די זאַך איז אַן ערנסטע. מען האָט מיך געמסרט, אַז כ׳האָב פאַרבינ־דונגען מיט פאַרטיזאַנער.

איך בין אַוועק צום דירעקטאָר פון פאַבריק און אים דערקלערט, אַז כ׳האָב טאַקע געהאַט פאַרבינדונגען מיט פאַרשידענע קריסטן, ווייל כ׳האָב מיט זיי געהאַנדלט, געטוישט גאָלד, געבערענגט געלט.

דער דירעקטאָר האָט מיר צוגעזאָגט, אַז עס וועט מיר גאָרנישט געשען, איך דאַרף נאָר נישט רעדן קיין נאַרישקייטן, ווייל ער אַליין איז דאָך אויך געווען פאַר־מישט אין דער קאַשע. ער האָט צוגעזאָגט עפּעס טאָן פאַר מיר.

ווען די אַרבעטער זענען געגאַנגען פון דער אַרבעט, בין איך מיט זיי מיטגעגאַנגען און זיך געמאָלדן ביים לאַגער־פירער. דער ערשטער ענטפער זיינער איז גע־ווען: אַ זעץ הינטערן האַרץ, אַז כ׳האָב באַלד פאַרלוירן דאָס באַוווּסטזיין. ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט, בין איך געווען אין אַ קעלער. נאָך אַ גאַנצער נאַכט זיין אין קעלער, איז געקומען די צווייטע „באַגריסונג" — אַן אוקראַינער מיט אַ הונט. דער הונט האָט געריסן פון מיר שטיקער און דער אוקראַינער האָט געשלאָגן, אַז איך זאָל נישט שרייען. ווי לאַנג זיי האָבן זיך מיט מיר פאַרנומען, ווייס איך נישט. ביי מיר האָט עס אויס־געוויזן אַן אייביקייט.

ווען דער אוקראַינער איז אַוועק, איז געקומען דער לאַגער־פירער מיט אַ גלאָז וואַסער און פרעגט, צי איך וויל טרינקען. אַז כ׳האָב געענטפערט יאָ, האָט ער זיך דערנענטערט און דערלאַנגט אַ זעץ, אויסגעגאָסן דאָס וואַסער אויפן קאָפּ — און פאַרשלאָסן די טיר.

ביי מיטאָג האָט מען אין מיר ווידער נישט פאַר־געסן. די טיר האָט זיך געעפנט, מען האָט מיך גענומען צו אַ ס.ס.־מאַן, וועלכער האָט פאָרגעלייענט אַ באַשול־דיקונג, אַז איך האָב באַציונגען מיט פאַרטיזאַנער און כ׳זאָל זאָגן ווער זיי זענען, וועט מען מיר גאָרנישט טאָן. מען וועט נאָר זיי נעמען.

איך האָב געוווּסט, אַז איין וואָרט וואָס כ׳וועל זאָגן, איז עס אַ זיכערער טויט. איך האָב געטענהט, אַז איך ווייס פון גאָרנישט. מען האָט מיך געשלאָגן, דערנאָך געשראָקן מיט הענגען. צוגעבונדן די הענט צו די פיס, אַדורכגענומען אַ שטעקן און מיך אויפגעהאָנגען צווישן צוויי טישן, געגאָסן וואַסער און געשלאָגן.

יעדעס מאָל וואָס כ׳האָב באַקומען וואַסער אויפֿן קאָפּ, האָב איך אַ ציטער געגעבן. ווען מען האָט מיך אַראָפּ געוואָרפֿן אויף דער ערד, האָט מען מיך מער נישט געשלאָגן. איך האָב נישט געקענט גיין און נישט געפֿילט צי כ׳האָב הענט. מ׳האָט מיך צוריק געשיקט אין קעלער.

פֿאַרנאַכט זענען געקומען צוויי מאַן פֿון לאַגער, מען האָט מיך געטראָגן אַהין, געמאַכט מאַסאַזשן אויף די פֿיס און אויף די הענט, פֿאַרבונדן די ווונדן, געגעבן קאַפֿע צו טרינקען. צו מאָרגנס בין איך געשטאַנען אויף די פֿיס, באַקומען פֿרישע קליידער — און מ׳האָט מיך צוריק געפֿירט אין פֿאַבריק. מיין פֿאָטער איז געווען איבערצייגט, אַז מען האָט מיך שוין פֿון לאַנג געשאָסן. אַז איך בין צוריק געקומען, קענט איר זיך שוין פֿאָרשטעלן די פֿרייד נישט נאָר ביי מיין פֿאָטער, נאָר ביי אַלע מענטשן. איך האָב געהאַט אַ מין געפֿיל, אַז דערפֿאַר בין איך געבליבן לעבן, ווייל איך לעב נישט נאָר פֿאַר זיך — און אַז איך דאַרף ווידער העלפֿן.

איך בין ווידער געפֿאָרן אין פֿאַרשידענע שטעט און שטעטלעך, יידן האָבן געהאַט באַהאַלטן סחורות ביי קריסטן. איך בין געפֿאָרן צו זיי, אַרויס גענומען די סחורה — איין מאָל אַלס פּאָלאַק, איין מאָל אַלס דייטש. מיר האָבן אָפּגענומען גאָלד, זילבער און אַזוי האָבן זיך מענטשן געראַטעוועט פֿון הונגער.

.12

איין מאָל, ווען איך בין צוריק געפֿאָרן אין לאַגער, האָב איך באַמערקט אויפֿן וועג אַ באַקאַנט געשטאַלט. מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט — און איך דערזע מיין יינגערן ברודער משה. מיר האָבן זיך אַרומגעכאַפּט און צעקושט. מיין ברודער איז געהאַט אַוועק נאָך פֿאַר דער ליקווידאַציע פֿון קראָשניק. איך בין אָפּט געקומען צו אים אין פֿעלד, וווּ ר׳האָט געפּאַשעט בהמות. דער פּויער האָט אים נישט געוואָלט מער האַלטן, ווייל ער האָט מורא געהאַט פֿאַר די דייטשן. איך האָב נישט לאַנג געקלערט — און אים אַריין געפֿירט אין לאַגער, געזאָרגט דערפֿאַר ער זאָל באַקומען אַרבעט אין דער פֿאַבריק. אַ דאַנק דעם האָט ער מיט אינדז צוזאַמען איבערגעלעבט די מלחמה. ער, זיין פֿרוי מיט צוויי קינדער וווינען אין ישראל.

מיין עלטסטער ברודער איז געווען ביים „סקרענט״. פֿון דאָרט האָט מען אים פֿאַרשיקט — און ביזן היינטיקן טאָג ווייסן מיר נישט פֿון אים. געבליבן ביים לעבן איז מיין פֿאָטער, איך, ווי אויך מיין יינגערער ברודער.

איך בין דערגאַנגען אויף די שפּורן פֿון מיין שוועסטער, ווען איך האָב באַזוכט פֿיל לאַגערן און אַרום געפֿאָרן אין פֿאַרשידענע ערטער. נישט נאָר מיין שוועסטער האָב איך אַנטדעקט, נאָר דעם גאַנצן קראָשניקער טראַנספּאָרט, וועלכן מ׳האָט אַוועק געשיקט פֿון אונדזער לאַגער קיין לובלין, אין דער עראָפּלאַנען־פֿאַבריק פֿלאַגע־לאַשקעוויטש, וואָס האָט זיך געפֿונען אנטקעגן איבער דעם מיידאַנעק, אויפֿן וועג קיין כעלם. איך האָב פֿריער באַזוכט מיידאַנעק, אויך ליפּאָווע 7, וווּ ס׳איז געווען אַ לאַגער. נאָר אויפֿן פֿלי־פּלאַץ האָבן מיר נישט געהאַט וואָס צו נעמען, זענען מיר קיינמאָל נישט אַריין געפֿאָרן, נאָר פֿאַרביי געפֿאָרן.

איין שיינעם טאָג האָט מיין שאָפֿער באַקומען אַ שיין צו ברענגען פֿאַרן בודזינער לאַגער 2000 קאָצן און ווינטער־קליידער. איך האָב צוגעגרייט דעם אויטאָ — און צו מאָרגנס זענען מיר אַריין געפֿאָרן אין דעם לאַגער פֿון דער פֿלאַגע־לאַשקעוויטש פֿאַבריק.

דער לאַגער איז געווען אַ געשלאָסענער, קיינער איז נישט געגאַנגען פֿון דאַנען אויף אויסערלעכער אַרבעט. אין לאַגער, באַוואַכט נאָר פֿון דייטשן, זענען געווען 3000 פֿרויען און 500 מענער, באַשעפֿטיקטע אין פֿאַרשידענע פֿאַבריקלעך: פֿאַפּע צו דעקן דעכער, בערשטלעך, האָלץ־אָפּפֿאַל פֿאַר אייטאָמאָבילן (אנשטאָט בענזין). די הייפּט־זאַך: דאָרט זענען געווען מאַגאַזינען מיט מלבושים, צונויפֿגעזאַמלט פֿון אַלע פֿאַרניכטונגס־לאַגערן, וווּ מען האָט אומגעבראַכט יידן. ס׳זענען דאָרט געלעגן אינטער דעם פֿרייען הימל פֿיל שיך און שטיוול, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין אָרט אין די ריזיקע מאַגאַזינען — אַז דאָס אייג האָט נישט דערזען. אויך פֿיל שטאָפֿן, שניט־סחורה. די פֿרויען האָבן דאָס אַלץ סאָרטירט, לויט דער קוואַליטעט. פֿאַרשטענדלעך, האָבן די פֿרויען אַרויסגענומען פֿון די קליידער גאָלד, דאָלאַרן און אַנדערע ווערט־זאַכן. נאָר זיי האָבן נישט געהאַט וואָס צו קויפֿן, ווייל דער לאַגער, ווי געזאָגט, איז געווען אַ פֿאַרמאַכטער.

מיר זענען אַוועק צו די מאַגאַזינען לאָדענען. דאָרט האָב איך באַגעגנט די ערשטע קראָשניקער פֿרוי, אַ טאָכטער פֿון די ליכטציערס. זי איז אויף מיר אַרויף געשפּרונגען, צעקושט זיך. זי האָט געבעטן ביי מיר עסן. איך האָב געהאַט ברויט מיט פּוטער און איר געגעבן. שפּעטער האָט זי מיר דערציילט, אַז עס זענען דאָ פֿאַראַן 500 קראָשניקער פֿרויען, אויך מיין שוועסטער

האָדעס. זי איז טאַקע געלאָפן ברענגען מיין שוועסטער. אונדזער באַגעגעניש קאָן איך נישט שילדערן...

נאָך דעם זענען אָנגעקומען נאָך קראַשניקער פרויען. מען האָט מיך באַשיט מיט פראַגן. איינע האָט נישט געלאָזט רעדן די צווייטע. „וואָס מאַכט מיין פאָטער?" „וואָס מאַכט מיין ברודער?" איינע פרעגט אויף מיין פעטער. מען האָט געלאַכט און געוויינט צוזאַמען. איך בין נישט געווען אימשטאַנד יעדערן צו ענטפערן, איך האָב געוואָלט רעדן מיט מיין שוועסטער. האָב איך געזאָגט, אַז יעדער וואָס האָט אין בודזין פאַמיליע, זאָל אָנשרייבן אַ פּאָר ווערטער. די פרויען האָבן זיך אַ לאָז געטון שרייבן בריוועלעך — און איך האָב געהאַט צייט צו רעדן מיט מיין שוועסטער. שפּעטער איז צו מיר צוגעקומען דאָס מיידל וועמען איך האָב געגעבן דאָס שטיקל ברויט מיט פּוטער. זי האָט מיר געברענגט אַ מתנה: אַ גאָלדענעם זייגער מיט אַ קייטל און אַ סיגנעט. אַז מיין שוועסטער האָט דאָס דערזען, האָט זי געלאַכט, וואָס איך נעם ביי איר אַזעלכע קלייניקייטן: „וואַרט צו, איך וועל דיר ברענגען בעסערע זאַכן". זי איז אַוועק און געבראַכט פאַרשידענע קעגנשטאַנדן אין אַ טיכל איינגעוויקלט. איך האָב נישט געהאַט קיין צייט אפילו צו קוקן וואָס דאָרט איז פאַראַן. די פרויען זענען צוריק געקומען, מען האָט מיך באַשיט מיט בריוועלעך און פּעקלעך: איינע האָט געשיקט 2 העמדער, איינע אַן אַנצוג. איך האָב נישט געקענט אַלץ אויפנעמען וואָס מען האָט מיר געוואָלט געבן.

מיר זענען אַוועק פון לאַגער. אויפן וועג האָב איך דערלאַנגט דעם שאָפער דעם גאָלדענעם זייגער מיט דער גאָלדענער קייט. ער האָט זיך דערפרייט, דערנאָך מיך אַריין געשלעפּט אין אַ רעסטאָראַן און גוט אָנגעשיכורט. ווען מיר זענען אָנגעקומען אין דער פאַבריק, האָט ער מיך צוגעפירט ביז צו מיין באַראַק. ווי נאָר איך בין אַריין אין באַראַק, בין איך אַרויף געשפּרונגען אויף מיין פאָטער אין אַ געשריי געטון: „טאַטע, האָדעס לעבט!" דער טאַטע האָט מיך אָפּגעשטויסן: „גיי שלאָפן, שיכורער פויער. האָסט נישט וואָס צו טאָן, נאָר שיטן זאַלץ אויף מיינע ווונדן? גדענק, זאָלסט נישט אַמאָל אַריינפאַלן מיט דיין טרינקען".

— טאַטע — שריי איך — איך בין נישט שיכור, איך קום איצט פון לובלין, איך האָב גערעדט מיט האָדעסן — און נישט נאָר מיט איר האָב איך גערעדט, נאָר מיט פיל קראַשניקער פרויען.

אַלע 36 בחורים זענען מיך באַפאַלן מיט פראַגן, איך האָב זיי דערציילט אַלץ. מען האָט מיר געדריקט די הענט, אייניקע האָבן מיך געקושט. די בריוועלעך מיט די זאַכן האָב איך געהאַט באַהאַלטן אין אויטאָ, איך בין געווען גענוג פאַרזיכטיק. ערשט צומאָרגנס האָב איך אָנגעהויבן אַלץ צו צעטיילן. מען האָט מיר געווונטשן דאָס אייביקע לעבן.

13.

איך האָב געהאַט חשק נאָך אַמאָל אַריין פאָרן אין דעם לאַגער. איך בין אַוועק צום דירעקטאָר פון דער פאַבריק און דערציילט, אַז אין לובלין, אינעם פלאַגע־לאַשקעוויטש לאַגער איז פאַראַן אַ פאַבריקל וואָס שניידט האָלץ פאַר אויטאָס און מאַשינען, אנשטאָט בענזין. יענע האָלץ מאַכט גוטן גאַז פאַר די אויטאָ־מאָבילן. איך האָב דערלעדיקט צו פאָרן צוויי מאָל אין וואָך אין דעם לאַגער נאָך האָלץ. איר קענט זיך פאָר־שטעלן מיין פרייד און די פרייד פון די אַלע וואָס האָבן דאָרט געהאַט פאַמיליע.

מענטשן האָבן טאַקע באַקומען געלט, גאָלד און פאַר־שידענע זאַכן. איך האָב ביי קיינעם נישט גענומען פאַרן וועג, נאָר געבעטן גאָט, איך זאָל קענען מיינס באַנוצן. איך האָב איבערגעפירט פאַרשידן צירונג צום סקרענט, ווו ס'איז געווען יחיאל טעפער, מיין קוזין און זיין פאָטער מיט נאָך צוויי פעטערס — נח און מענדל.

איין מאָל האָב איך געהאַט אַ דורכפאַל און גע־גלויבט, אַז דאָס מאָל וועל איך באַצאָלן מיטן לעבן. מיין שאָפער איז געווען אויף אורלויב אין דייטשלאַנד. בין איך געפאָרן מיט אַ צווייטן שאָפער און זיינעם אַ געהילף אַ פּאָליאַק. מיר זענען געפאָרן נאָך האָלץ אין דעם לובלינער לאַגער. מיט מיר איז אויך מיטגעפאָרן אַ יאַנעווער בחור יענקל פינקעלשטיין (לעבט אין אַמעריקע). דער אויטאָ איז קאַליע געוואָרן אין לובלין, די מאַשין האָט געדאַרפט בלייבן אין גאַראַזש 2 טעג. דער שאָפער האָט נישט געוווּסט וואָס צו טאָן מיט די צוויי יידן און דעם פּאָליאַק. האָב איך אים געגעבן אַן עצה, ער זאָל אונדז אַריינפירן אין לאַגער שלאָפן.

דאָרט איז געווען אַ שוועסטער פון דוד טענענבוים. זי האָט מיר געגעבן פאַר איר ברודער אַ שטיק גאָלד און אַ בריוו. דעם צווייטן בריוו האָט זי געגעבן דעם פּאָליאַק פאַר איר ברודער, געשריבן אין פּויליש. דער פּאָליאַק האָט איבערגעליינט דעם בריוו, אַז איך האָב גאָלד פאַר איר ברודער — און ער האָט עס דערציילט דעם שאָפער.

צומאָרגנס, ווען מיר זענען צוריק געפאָרן קיין בודזין, האָט ער זיך אָפּגעשטעלט אין מיטן וועג און אַ זאָג געטאָן צו מיר און צו מיין חבר:

— אַרונטער פון דער מאַשין!

מיר זענען אַרונטער, האָט ער אַרויס גענומען אַ רעוואָלווער און געזאָגט:

— דאָס גאַנצע געלט און דאָס גאַנצע גאָלד וואָס מיר האָבן — אַרויסלייגן!

איך האָב פּרובירט מיט אים פּאַרהאַנדלען, האָט ער אַרויס גענומען דעם בריוו און מיר געגעבן צו לייענען. דערנאָך געדראָט, אַז אויב מיר וועלן נישט אַרויס־לייגן אַלץ וואָס מיר האָבן, וועט ער נאָך היינט אונדז פירן צום לאַגער־עלטסטן און דאָרט וועט מען אונדז שיסן. מיר האָבן אויסגעליידיקט די טאַשן, צוריק אויף דער מאַשין און אויף דעם וועג צעריסן אַלע בריוו.

דער דייטש האָט געמאַכט אַ שוויג און אַלץ אַראָפּ געלאָזט צו זיך אין קעשענע.

ווען מיר זענען געקומען אין אונדזער לאַגער און דאָס אַלץ דערציילט, האָבן אייניקע געגלויבט און אייניקע האָבן נישט געגלויבט. מיך האָט די זאַך שטאַרק פאַרדראָסן אויף די וואָס האָבן נישט געגלויבט. איך האָב דאָך אַזוי פיל גוטס געטאָן, ריזיקירט מיטן לעבן, פאַרבונדן 4 לאַגערס — סקרעזנט, קראָשניק, בודזין און לובלין, געפירט קאָרעספּאָנדענץ, געברענגט און גע־טראָגן בריוו אָן וועלכען ס'איז באַלוינונג, ווייל איך האָב נישט געדאַרפט פון קיינעם, אַליין געהאַט איבער־גענוג. האָב איך באַשלאָסן מער נישט צו ריזיקירן פאַר קיינעם — און אויפגעהערט מיט די ענינים.

.14

דעם 16טן נאָוועמבער בין איך דורכגעפאָרן דעם לאַגער און געזען עפּעס אַן ענדערונג: קיין מענטש אין לאַגער. אויפן אַפּעל־פּלאַץ האָט אויסגעזען ווי נאָך אַ פּאָגראָם. מיר האָט אַ זעץ געטאָן אין האַרצן. איך האָב געזאָגט מיין שאָפער, אַז ווען מיר וועלן פאָרן צוריק, וועלן מיר זיך אָפּשטעלן ביי אַ געשעפט און פרעגן וואָס האָט פּאַסירט.

מיר זענען געפאָרן קיין טראַווניק צו נעמען פּראָ־וויאַנט פאַר די אוקראַינער, ווייל דאָרט איז געווען זייער צענטראַלע. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין טראַווניק, האָבן מיר געזען, אַז אויך דער לאַגער איז אויסגעליידיקט פון יידן.

מיט מיר זענען דעמאָלט מיטגעפאָרן פיר יידישע אַרבעטער, ווייל אַז מיר האָבן געדאַרפן לאָדענען, האָבן מיר מיטגענומען נאָך מענטשן. מיט זיי איז אויך מיט־געפאָרן אַן אוקראַינער־וואַך, וואָס האָט זיי געהיטן. זיצנדיק אַלע אויפן אויטאָ, זענען דורכגעפאָרן 2 ס.ס.־לייט. זאָגט איינער צום צווייטן: „וואָס, עס זענען נאָך פאַראַן יידן?" און געגעבן אַ צייכן מיט דער האַנט, אַז זיי זאָלן אַראָפּ פון אויטאָ. אויף מיר האָבן זיי נישט געוווסט אַז איך בין אַ ייד, ווייל איך האָב נישט גע־טראָגן קיין שום צייכן אַלס ייד. איך האָב געזען וואָס דאָ קומט פאָר, בין איך גלייך אַריין אין ביוראָ ווו דער שאָפער איז געווען, אים אַרויס גערופן פון דאָרט און דערציילט אַז מען וויל שיסן די אַרבעטער. ער איז גלייך צו צום אויטאָ און נישט געלאָזט די 4 יידן אַראָפּ גיין. די ס.ס.־לייט האָבן דערציילט דעם שאָפער, אַז דעם 13.11.1943 האָט מען אַלע יידן אויסגעענדיקט אין די לאַגערן. עס וווּנדערט זיי, אַז עס לעבן נאָך פיר יידן.

מיין שאָפער האָט זיי דערקלערט, אַז די פיר אַרבעטן אין זייער אַ וויכטיקע פאַבריק פון עראָפּלאַנען — און מען האָט זיי אָפּגעלאָזט.

איך האָב געבעטן מיין שאָפער ער זאָל מיט מיר צופאָרן צום לאַגער אויף ליפּאָווע 7 — און דאָרטן האָט מען מיר ווידער איבערגעגעבן דאָס זעלבע: אַלע אינטערנירטע יידן האָט מען געטויט.

מיר, די פיר יידן וואָס האָבן געזען דעם גרויסן בראָך אין די אַלע לאַגערן, האָבן באַשלאָסן נישט צו דער־ציילן אין אונדזער לאַגער, כדי נישט אַרויסרופן קיין פּאַניק. מיין פאָטער האָט אָבער גלייך דערקענט אין מיר, אַז עפּעס האָט פּאַסירט, האָב איך נאָר אים דער־ציילט. די 4 אַנדערע האָבן, וואַרשיינלעך, אויך עמעצן דערציילט. צומאָרגנס האָט שוין דער גאַנצער לאַגער געוווּסט פון דעם.

אין לאַגער איז דער מצב געוואָרן אָנגעשטרענגט אויף אַזוי ווייט, אַז עס האָט זיך געוואָרפן אין די אויגן פון די דייטשן.

אין איין פרימאָרגן,ביים אַפּעל, איז געקומען דער לאַגער־פירער אַליין מיט זיינע געהילפן און געהאַלטן אַזאַ רעדע:

— כ'ווייס אַז אין לאַגער איז אַ מהומה, מ'פאַר־שפרייט קלאַנגען אַז מ'וויל אייך פאַרטיק מאַכן. לאָזט אייך נישט איינרעדן אַזעלכע זאַכן, איר זייט וויכטיק פאַר דער פאַבריק. אייך וועט גאָרנישט פּאַסירן. זייט רויק, גייט צו דער אַרבעט.

.15

אין דער פֿאַבריק זענען געמאַכט געוואָרן סאַבאָ־טאַזש־אַקטן פֿון די דייטשן גופֿא. דער דירעקטאָר איז פֿאַרשוווּנדן, מען האָט געזאָגט אַז ער איז אַ רוסישער שפּיאָן. צו דער „ווערק־שוץ" (פֿאַבריקס־פּאָליציי), האָבן געהערט צען יידן, וועלכע האָבן געפּלאַנט צו אַנטלויפֿן מיט געווער. אַלע צוזאַמען האָבן זיך דורכ־געריסן דורך די דראָטן — און פֿאַרשוווּנדן. ביז די דייטשן האָבן זיך געכאַפּט, זענען זיי שוין געווען ווייט און דערצו גוט באַוואָפֿנט. מען האָט זיי נישט געכאַפּט, נאָר אונדז די 36 יידן וואָס האָבן געוווינט אין די באַראַקן פֿון דער פֿאַבריק, האָט מען די זעלבע נאַכט אַריבער געפֿירט אין לאַגער. זיי האָבן מורא געהאַט, אַז אויך מיר וועלן אַנטלויפֿן.

אין לאַגער איז די שפּאַנונג געוואַקסן פֿון טאָג צו טאָג, מען האָט גערעדט, אַז מען וויל אונדז איבער־פֿירן אין אַ צווייטן לאַגער, אַז מען וועט אַלע אויס־שיסן, אָדער פֿאַרגאַזעווען.

עס האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע מענטשן צו אַנטלויפֿן פֿון לאַגער. אַ פּאָר מענער האָבן פּרובירט שניידן די דראָטן אויפֿן הויף, צווישן די באַראַקן. מיט אַמאָל הערט מען אַ שיסעריי, קוילן פֿליען איבער די קעפּ, עס ווערט אַ מהומה. מיר זענען געזעסן אין באַראַק, נישט געוווּסט וואָס עס האָט פּאַסירט. מען הערט אַ געשריי אַז מען צינדט אונטער די באַראַקן, מיט די מענטשן צוזאַמען. זענען אַלע געשפּרונגען פֿון די פּריטשן, געשטופּט זיך, געוואָלט זיך באַהאַלטן. יעדער האָט געמיינט, אַז אונטער דער פּריטשע וועט אים דער טויט פֿאַרמיידן. איך בין געבליבן זיצן אין דער הייך, אַנטקעגן מיר — יאַנקעלע ענדער. ער האָט געקוקט אויף מיר, איך אויף אים, אָן צו רעדן אַ וואָרט. מיר זענען געווען זיכער אין דעם טויט און אַז די וואָס באַהאַלטן זיך, וועלן אײַנקומען צוזאַמען מיט אונדז. די שיסעריי האָט געדויערט אַ האַלבע שעה, אָבער אין מײַנע אויגן איז עס געווען אַן אייביקייט. שפּעטער האָט זיך דאָס פֿייער אָפּגעשטעלט, ס'איז געוואָרן שטיל. די מענטשן האָבן אָנגעהויבן אַפּערקריכן פֿון אונטער די פּריטשעס. איך האָב מײַן פּאַטער אָנ־גענומען בײַ דער האַנט און אים אַוועק געלייגט אויף דער פּריטשע.

שפּעטער איז געקומען דער יידישער בלאָק־פֿירער און געזאָגט מען זאָל נישט מורא־האָבן, ווייל מען מיינט נישט אונדז, נאָר די וואָס האָבן געוואָלט אַנט־לויפֿן. מען זאָל זיך לייגן שלאָפֿן.

צומאָרגנס אין דער פֿרי האָבן מיר אויפֿן הויף געזען צענדליקער טויטע קערפּערס. יענעם טאָג איז נישט פֿאַרגעקומען קיין אַפּעל, מען איז אויך נישט אַרויס צו דער אַרבעט.

באַלד אין דער פֿרי האָט מען גענומען די קוכערס וואָס האָבן געקאָכט אין לאַגער אין זיי אַריינגעפֿירט אין באָד, איבערגעטאָן זיי אין די געשטרייפֿטע מונדירן („פּאַסאַקעס") און אַוועק געפֿירט. ביי אײַנדז האָט מען געשמועסט, אַז דאָס זענען די ערשטע קרבנות, מיר קומען נאָך זיי. דערווייל האָט מען טאַקע אָנגעהויבן פֿירן איין גרופּע נאָך דער צווייטער. איך האָב זיך נישט געשטופּט צו זיין פֿון די ערשטע, כ'האָב גוט נאָכ־געפֿאָרשט וואָס מען טוט מיט די מענטשן אין באָד, וואָס קאָן מען מיט זיך מיטנעמען, ווייל מיינע קליידער זענען געווען אָנגעשטאָפּט מיט צירונג און געלט — און די קליידער האָבן מיר געמוזט איבערלאָזן אייפֿן אָרט. אַ גרויסן טייל פֿון מיין פֿאַרמעגן האָב איך געהאַט באַגראָבן אין דער פֿאַבריק. ווען ס'איז געקומען מיין ריי, האָב איך אַ ביסל צירונג אַראָפּ געשלונגען, אַ ביסל אַריין געשטופּט אין אַ שטיקל זייף און די רעשט האָב איך צעטיילט. ווען איך בין אַריין אין באָד, האָבן די אוקראַינער געשלאָגן, געשטופּט און ביים אַרויסגיין האָט יעדער באַקומען אַ האַנטעך, אַ העמד און הויזן, אַ מאַרינאַרקע, אַ מאַנטל, שיך און זאָקן — אין די ס.ס. האָבן אונדז איבערגענומען און אַוועק געפֿירט אין אַ לאַגער וואָס מיר האָבן געבויט פֿאַר דייטשע זעלנער: שיינע באַראַקן, גוטע בעטן. אַ האַל־בער באַראַק איז געווען צום שלאָפֿן, די צווייטע העלפֿט — דער עסזאַל מיט טישן און בענק. מען האָט אונדז דאָרט אַריינגעפֿירט. צוגעטיילט איין באַראַק, יעדער האָט באַקומען אַ בעט מיט אַ מאַטראַץ, 2 קאָצן, אַ קישן. דערנאָך האָבן זיך באַוויזן קעסלען מיט וואַרעמע גע־דיכטע זופּ, קאַפֿע, ברויט מיט ווורשט. איינער האָט געקוקט אויפֿן צווייטן, ווו געפֿונען מיר זיך? איך האָב געמיינט, אַז דאָס איז אַ חלום.

צומאָרגאַנס אין דער פֿרי האָט דער אַפּעל נישט געדויערט מער ווי אַ פֿערטל שעה. דער לאַגער־פֿירער האָט געהאַלטן אַ רעדע און ציגעזאָגט גאָלדענע גליקן, מיר דאַרפֿן נאָר זיין גוטע קינדער. שפּעטער זענען מיר אַוועק צו דער אַרבעט.

איך האָב שוין מער נישט געהאַט קיין שותּף. מען

האָט מיך שוין נישט געלאָזט מיטפאָרן מיט מיין שאָפער. די פאַבריק האָט זיך אָנגעהויבן צו ליקווידירן. די פראָנטן האָבן זיך דערנענטערט. די מייסטערס וואָס האָבן מיך געקענט האָבן געוווּסט אַז איך דאַרף האָבן פיל געלט. זיי האָבן אָנגעהויבן מיך צו שאַנטאַזשירן, איך זאָל זיי געבן געלט. איך האָב געזוכט אַ וועג ווי אַזוי אַוועק פון דאָרט. איך בין אַריין אין אַ צווייטער גרויסער פאַבריק, אין די קאָשאַרן אין קראָשניק. שפּעטער האָט מען געמאָלדן, אַז 500 מענטשן מוזן פאָרן קיין ראַדאָם, אין אַ צווייטן לאַגער. איך, מיין כּאָטער און ברודער, האָב זיך פאַרשריבן אַלס פרייוויליקע קיין ראַדאָם.

16.

מיט מיין פאַרלאָזן קראָשניק, וויל איך פאַרענדיקן מיין שרייבן, הגם ערשט אין ראַדאָם האָבן זיך אָנגעהויבן אונדזערע צרות און ליידן — ביזן באַפרייען.

איך ווױן היינט אין מדינת ישראל, האָב אַ פרוי מיט דריי קינדער, אַרבעט שווער, כ'בין אָבער גליקלעך.

מיט קראַשניקער יידן אין בודזין

זאב פרידהיים

1.

צווישן די צענדליקער לאַגערן אין וועלכע יידן האָבן דורכגעמאַכט דאָס גהינום אויף דער ערד, איז נישט ווייט פון לובלין געווען אַן אַרבעטס־לאַגער וועלכן מען האָט שפּעטער פאַרוואַנדלט אין קאָנצענטראַציע־לאַגער מיט דעם נאָמען בודזין.

נישט איין מאָל שטעלט זיך די פראַגע: ווי איז געווען מעגלעך אויסצוהאַלטן די געברענטע צרות, דעם שרעקלעכן הונגער, די שווערע שקלאַפן־אַרבעט? ווי איז געווען מעגלעך צוזען די גהינום־בילדער, וועלכע אפילו דאַנטע וואָלט זיך נישט געקענט פאָרשטעלן אין זיין פאַנטאַזיע?

אפילו איצט, אין דער פּערספּעקטיוו פון צייט, שטעלן מיר זיך די פראַגע: איז דאָס געווען אין דערווירקלעכקייט?!...

אַלס איינער פון די געוועזענע היטלער־שקלאַפן, וועלכער האָט צוזאַמען מיט 800 וואַרשעווער יידן געלעבט 13 חדשים אין בודזין, וועל איך זיך באַמיען איבערגעבן אַ בינטל דערינערונגען וועגן דער נישט ווייטער מוראדיקער פאַרגאַנגענהייט. דער לייענער וועט זיכער דערפון האָבן אַ בילד פונעם שרעקלעכן טעראָר אין וועלכן מענטשן האָבן געלעבט, באַקומענדיק קלעפּ פון די דייטשישע מערדער און זייערע מיטהעלפער — ליטווינער, לאַטישן און אוקראַינער.

2.

דורכמאַכנדיק אין וואַרשעווער געטאָ אַלערליי סעלעקציעס, אַקציעס, אויסזידלונגען, צווישן זיי — די אומפאַרגעסלעכע אַקציע וואָס האָט געדויערט פונעם 22טן יולי ביזן 21טן סעפּטעמבער, 1942; זייענדיק אַן עדות פונעם וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד דעם 19טן אַפּריל 1943, בין איך צוזאַמען מיט מיין פרוי (די גאַנצע משפּחה אונדזערע איז נאָך פריער אומגעקומען, מיט אונדזער איינציקע טאָכטער), אָנגעקומען דעם 27סטן אַפּריל 1943 קיין לובלין.

דורכגייענדיק ווידער אַ סעלעקציע, צוזעענדיק ווי מען פירט מיין פרוי אין דער ריכטונג פון מיידאַנעק, בין איך מיט 800 מענער אַוועק געשיקט געוואָרן אין דעם לאַגער בודזין. דאָרט בין איך אָנגעקומען דעם 30סטן אַפּריל.

פון די וואַגאָנען האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן מיט געשרייען, זידלערייען, קלעפּ און בייטשן, רופנדיק: „וואַרשעווער באַנדיטן!" אויפן לאַגער־טויער, צו וועלכן מען האָט אונדז געטריבן ווי הינט, האָבן מיר געזען אַן אויפשריפט: „יעדעם דאָס זיינע". ווען דער טויער האָט זיך פאַרמאַכט, האָבן מיר שוין נישט געהאַט קיין שום אילוזיעס, אַז אונדזער פרייהייט האָט זיך געענדיקט.

אין דעם לאַגער זענען נאָך פון פריער געווען איבער

2000 יידן, צווישן זיי — עטלעכע הונדערט פון קראַש־ניק. ווען מיר זענען אָנגעקומען, איז געווען 7 אין אָוונט. מען האָט אַלע אויסגעשטעלט אויפן אַפּעל־פּלאַץ, אַרומגערינגלט מיט באַוואָפנטע אוקראַינער. עס באַווייזט זיך דער לאַגער־פירער פייקס, אַ סודעטן־דייטש, אַ בלוטדורשטיקער סאַדיסט. ער האָלט אַ רעדע און פאַרלאַנגט אָפּגעבן אַלץ וואָס מיר פאַרמאָגן: געלט, בריליאַנטן, ווערט־זאַכן. ער דראָט מיט טויט, אין פאַל פון נישט אויספירן זיין באַפעל.

עס ווערן אַוועקגעגעבן טויזנטער דאָלאַרן, הונדערטער טויזנטער זלאָטעס, רינגלעך, זייגערלעך און אַנד. קאָסטבאַרקייטן, וועלכע מען וואַרפט אַריין אין זעק, געטראָגן פון יידישע קאַפּאָס. איינער פון די „וואַרשעווער באַנדיטן", ד"ה פּופּקאָ, האָט נישט באַוויזן אַלץ אָפּצוגעבן — און אַ מערדערישע קויל האָט איבערגעריסן זיין לעבן.

נאָכן דורכגעפירטן רויב, יאָגט מען אונדז אין די באַראַקן. צו 500 מענטשן אין איין באַראַק, דער שמוץ איז גרויס. די ביז איצטיקע איינוווינער זענען פאַרלויזט. צו מאָרגנס פירט מען אונדז אין באָד. דער ציל איז קלאָר: מען זאָרגט נישט וועגן אונדזער ריינקייט, נאָר מען זוכט אין די מלבושים, אפשר וועט מען נאָך עפּעס געפונען.

דעם זעלבן טאָג פאַרטיילט מען אונדז אין „אַרבעט־קאָמאַנדאָס". אַ טייל ווערט צוגעטיילט צו פעלד־אַרבעט, אַ טייל אין די וואַרשטאַטן, אַנדערע — צו רוימען די וווינונגען פון די דייטשע מערדערס. איין גרופּע ווערט געשיקט אין „היינקל־ווערק", צווישן זיי — אויך איך. יעדן טאָג, אונטער אַ וואַך פון אוקראַינער, יאָגט מען די אויסגעמאַטערטע שקלאַפן 7 קילאָמעטער צום „ווערק" און נאָך 10—12 שעה אַרבעט — צוריק אין לאַגער. אויפן וועג צווינגט מען אונדז זינגען. מען שלאָגט אָן רחמנות, די וועלכע האָבן נישט קיין כוח צום מאַרש, אָדער זינגען נישט. די וועלכע פירן יאָ אויס דעם סאַדיסטישן באַפעל פון זינגען, טוען עס מיט טרערן אין די אויגן, פאַרבינדן זייערע מחשבות מיט די נאָענטסטע, וואָס מען האָט פון זיי אַוועקגעריסן אין לובלין.

5 אַ זייגער פרי יאָגט מען ארויס פון די באַראַקן צום אַפּעל־פּלאַץ. אַזוי אין ווינטער, אין זומער, אין רעגן און אין גרויסן פראָסט. פאַר נישט שטיין גלייך אין די רייען, פאַר אַרויסזאָגן אַ וואָרט צום שכן — ווערט מען מערדערלעך צעשלאָגן.

מען רייצט אויף אונדז די הינט. צו דער אַרבעט לויפט מען. דער וועלכער שטייט אָפּ, איז נישט זיכער מיטן לעבן. אויך אין אָוונט דויערט דער אַפּעל 2 שעה. מען האַלט אין איין ציילן. האַרצרייסנדע סצענעס שפּילן זיך אָפּ ביי די אַפּעלן. נישט איינער פאַרלירט זיין לעבן. די אוקראַינער שיסן אויפן באַפעל פון לאַגער־פירער. יעדן טאָג — נייע קרבנות.

נאָך אַזאַ ספּעקטאַקל, יאָגט מען אונדז אין די באַראַקן. מיר זענען מאָראַליש צעבראָכן, פיזיש דערשעפּט. אַפילו די וואַסער־זופּן קאָן מען נישט עסן, דאָס שטיקל ליים־ברויט בלייבט שטעקן אין האַלדז.

3.

מיר האָבן אויך בייגעוווינט מאַסן־עקזעקוציעס. 105 קרבנות גראָבן מיט די אייגענע הענט זייער קבר. אַן אַנדערש מאָל — 30, ווידער 12, שפּעטער 40, ווידער פאַרלירן 37 מענטשן זייערע לעבנס. מען שיסט צו זיי פון מאַשין־געווער.

די סאַדיסטישע מערדער פאַרוואַנדלען די אומגליקלעכע שקלאַפן אין חיות. מען רייסט זיך אַרויס אַ שטיקל ברויט, מען שלאָגט זיך ביים פאַרטיילן די זופּ. מען קוקט זיך צו גלייכגילטיק צו די מאַסן־עקזעקוציעס.

אין מאַי 1943 ווערט ליקווידירט דאָס געטאָ בעלזשעץ. מיט דער אַקציע פירט אָן פייקס. 500 יידן פאַרלירן אויפן אָרט זייער לעבן. מען ברענגט אין לאַגער אַנדערע 500. קוים וואָס זיי שלעפּן די פיס. 100 ווערן אַרויסגענומען פון די רייען און אויפן באַפעל פון פייקסן דערשיסן זיי די אוקראַינער. דער מאַסן־קבר אין בודזינער וועלדל נעמט אַריין נייע קרבנות.

אין נאָוועמבער 1943 ווערן ליקווידירט צוויי לאַגערן — פּאָניאַטאָווו און טראַווניק, ביידע נישט ווייט פון בודזין. אין איין נאַכט זענען אומגעקומען 30 טויזנט יידן. דאָס זענען געווען די אַרבעטער פון די אַרבעטס־שאָפּן טעבענס און שולץ, וועלכע מען האָט אַריבער געפירט פון געטאָ וואַרשע.

נאָכן פאַרענדיקן די טייוולאָנישע אַרבעט, קומט אָן די שטראָף־עקספּעדיציע קיין בודזין. מיר לעבן אין טויט־שרעק. מען פאַרמאַכט די באַראַקן. עס הערן זיך שאָסן. דאָס שיסן די מערדער אין די באַראַקן. עס געשעט אַ נס און עס ווערט שטיל. שפּעטער ווייזט זיך אַרויס, אַז דער אומפאַרגעסלעכער יידישער לאַגער־קאָמענדאַנט שטאָקמאַן, איינשטעלנדיק זיין לעבן, האָט 2 אַ זייגער ביינאַכט פאַרבינדן זיך טעלעפאָניש פון דער אוקראַי־

נ״שער וואַד־שטובע, מיט דער דירעקציע פון היינקער־ווערק, וועלכע האָט פון איר זייט טעלעפאָנירט קיין בערלין און באַקומען אַ דערלויבניש איבערלאָזן ביים לעבן די „נוצלעכע יידן". מיר זענען געראַטעוועט... די שטראָף־קאָמאַנדאָ האָט פאַרלאָזט בודזין.

דאָס האָט אָבער טייער געקאָסט. צו מאָרגנס פירט מען דורך אַ סעלעקציע. מען שלעפט אַרויס פון די רייען 152 מענטשן, מען צווינגט זיי זיך אויסטאָן און מען פירט זיי אין דער ריכטונג פון די וואַגאָנען, עטלעכע קילאָמעטער פונעם לאַגער, וווּ זיי ווערן דערשאָסן.

.4

אַ ספּעציעלער אַפּעל. פון די רייען ווערט אַרויס גענומען אַ ייד מיטן נאָמען ביטער. אויף זיין האַלדז פאַרלייגן די אוקראַינער אַ שטריק. צוויי רוצחים פירן אים ווי אַ הונט פאַר די קאַצעטלער — און עס קומט אַ מערדערישער באַפעל: „יעדער איינער דאַרף דעם אומגליקלעכן געבן אַ קלאַפּ. דער וועלכער וועט זיך אָפּזאָגן אויספירן דעם באַפעל, וועט ווערן דערשאָסן". דריי טויזנט קלעפּ...

די וועלכע וואַקלען זיך, ווערן דורך די אוקראַינער מערדעריש צעשלאָגן. ביטער פאַלט טויט. דער „ספּעקטאַקל" איז געענדיקט. מען קערט זיך צוריק אין די באַראַקן. דערשעפּט פון די איבערלעבונגען, שלאָפן מיר איין, כדי צו מאָרגנס זען אויפן אַפּעל־פּלאַץ אַן אויפגעשטעלטע תליה. אַן אומפאַרגעסלעך־שוידערלעך בילד... מען פירט צו דער תליה דעם ייד בוכוויץ — געוועזענער דייטשער אָפיציר פון דער ערשטער וועלט מלחמה.

פאַר די אויגן פון 3000 קאַצעטלער, צווישן זיי — די פרוי פון אומגליקלעכן אָפיציר, ווערט אויסגעפירט די עקזעקוציע. מיר זענען זיכער, אַז יעדן פון אונדז דערוואַרט אַ שרעקלעכער טויט.

אַזוי דויערט עס ביזן 6טן פעברואַר 1944. אין דער נאַכט פונעם 6טן אויפן 7טן פעברואַר, הערט זיך אַ שיסעריי. די מערדער שיסן ווידער אין די באַראַקן. 3 אַ זייגער ביינאַכט הערט אויף די שיסעריי — 37 קרבנות. מען יאָגט אונדז אַרויס פון די באַראַקן. מיר דערוויסן זיך, אַז דער לאַגער ווערט ליקווידירט.

מיר באַקומען אַ באַפעל צו באָדן זיך. מען נעמט צו די מלבושים. מען שטעלט אונדז אויס אין רייען און מ'פירט אונדז אַרויס פון לאַגער. איצט טראָגן מיר געשטרייפטע לאַגער־מלבושים. מען זעט נישט קיין אוקראַינער, מיר ווערן אַרומגערינגלט דורך ס.ס.־לייט. אין דער נאַכט־פינצטערניש מאַרשירן מיר צו אַ נייעם לאַגער. אויפן טויער אַן אויפשריפט: „קאָנצענטראַציע־לאַגער". די באַראַקן זענען קליינע, 109 מאַן אין אַ באַראַק. די לעבנס באַדינגונגען בעסערע ווי אין בודזין.

.5

אַזוי דויערט 4 חדשים. מיר אַרבעטן ווייטער, דאָס גהינום ענדיקט זיך נישט. אויך דער לאַגער ווערט ליקווידירט. די סאָוויעטישע אַרמיי דערנענטערט זיך. מען צעטיילט אונדז אויף גרופּן, כדי אַריבער פירן אין אַנדערע לאַגערן: פּלאַשאָוו, מיעלעץ, וויעליטשקע און (500, צווישן זיי אויך איך) קיין ראַדאָם.

אַ גאַנץ יאָר האָט נאָך געדויערט, ביז דער קאַפּיטולאַציע פון די דייטשן און אונדזער פרייהייט.

איך וויל נאָך אַמאָל דערמאָנען די איידעלע געשטאַלט פון דעם שטאָלצן, נאַציאָנאַלן ייד שטאָקמאַן, וועלכער האָט אפילו אַלס יידישער קאָמענדאַנט פון לאַגער דערפילט זיין פליכט אין די שרעקלעכע באַדינגונגען. אַ דאַנק אים, וועלכער איז, ליידער, שפּעטער אומגעקומען, האָט אַ געוויסע צאָל ציוניסטישע און געזעלשאַפטלעכע טוער געראַטעוועט פון זיין שוץ, לויט דער בקשה און אָנווייזונג פון דער אינטערערדישער באַוועגונג, אין דער פּערזאָן פון ד"ר א. ברמאַן (לעבט אין ישראל).

די טוער זענען געווען:

ליפּע בלאַך — דירעקטאָר פון ק.ק.ל. אין פּוילן.

ד"ר וודאָווינסקי דוד — פּאַרזיצער פון דער רעוויזיאָניסטישער באַוועגונג.

הרב שפּיראָ — איידעם פון הרב גוטשעכטער פון וואַרשע.

הרב שטאָקהאַמער — סעקרעטאַר פון וואַרשעווער ראַבינאַט.

פאַלק — אינספּעקטאָר פון „דזשאָינט".

משה זילבערבערג פון וואַרשעווער „מאָמענט".

דער שרייבער פון די שורות — מיטגליד פון יידישן נאַציאָנאַלן ראַט, גענעראַל־סעקרעטאַר פון „צענטאָס".

אין באהעלטענישן, לאגערן און „טויטן־מארשן"

יהושע האַכראַד, מעלבורן (אויסטראַליע)

מיינע אינטערווענצן האבן געהאלפן

אין חודש פעברואַר 1940 האָבן די דייטשן קאָנפיס־קירט מיין געשעפט אויף דער נאַרוטאָוויטשאַ גאַס 4. אַלס זייגערמאַכער און גאָלדשמיד האָב איך געאַרבעט אין מיין וווינונג אויף דער קאָשטשושקאָ־גאַס, אָבער נאָר פאַר די דייטשן און אַזוי אַרום האָב איך זיך גע־שיצט קעגן פאַרשידענע „לאפאנקעס" און רדיפות. האָבנדיק די מעגלעכקייט פריי זיך צו באַוועגן ביים אָננעמען און אָפּגעבן די אָנגעאַרטרויטע אַרבעטן, האָב איך געטאָן פאַרשידענע טובות אייניקע יידן. ווען די דייטשן האָבן געכאַפּט שרה מענדעלעס (ביי־העלפער ביים באַקן חלות, פאַר וועלכן עס האָט געדראָט טויט־שטראָף, האָב איך פאָרגעלייגט אַ באַשטעטיקונג, אַז כ'האָב פאַר מיין אַרבעט באַקומען מעל און אַז די חלות זענען געבאַקן געוואָרן פאַר מיר. דאָס האָט אָפּגעראַ־טעוועט די משפחה פון אַ זיכערן טויט.

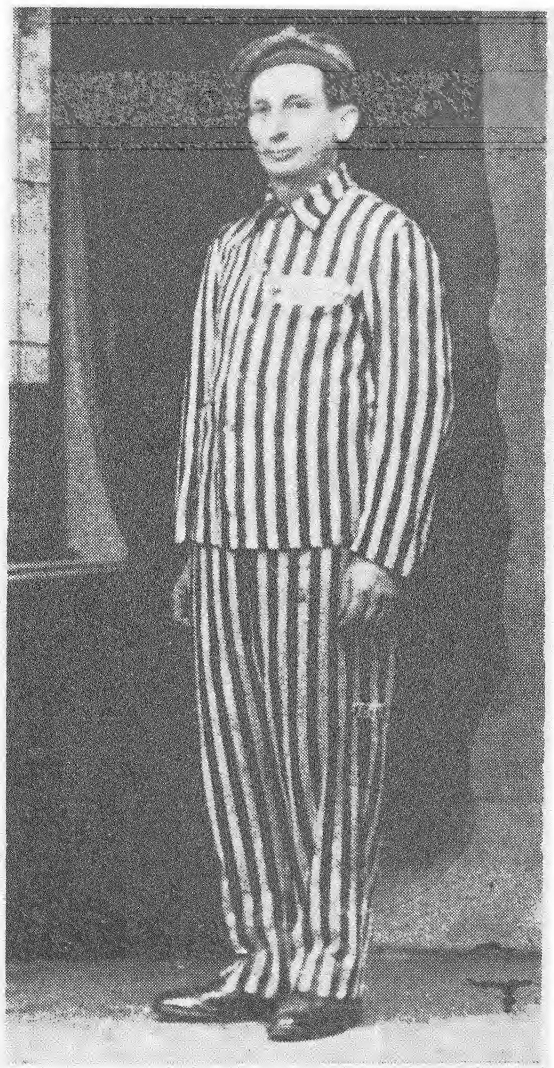
די זשאַנדאַרמעריע האָט איין מאָל אַנטדעקט, אַז ביי אברהם־אַנשל גראָף אין שטוב האָט מען געשאָכטן אַ קעלבל. אַלע זענען אַנטלאָפן, געבליבן איז נאָר דאָס אייניקל, אַ מיידל פון 18 יאָר. די זשאַנדאַרמעריע האָט איר אַרעסטירט. איז די מוטער צו מיר געקומען, כ'זאָל זען ראַטעווען די טאָכטער. אַ דאַנק מיין אינטערווענץ (איך האָב דערקלערט, אַז זי איז מיינס אַ שוועסטערן־טאָכטער) איז דאָס מיידל ניצול געוואָרן פון טויט.

ביי צדוק לעווענגרוב האָט די פּאָליציי געפונען אַ זעקל צוקער און מכשירים צו מאַכן צוקערלעך. פאַר דעם האָט געדראָט טויט־שטראָף. די דייטשן האָבן אַלץ צוגענומען פון שטוב. אָנגעפירט מיט דער רעוויזיע האָט דער אָבער־וואַכמייסטער קערנער, באַקאַנט פון זיינע אכזריותן. ער האָט אָבער געהאַט אַ שוואַכקייט צו ברילאַנטן. אַ דאַנק מיין אינטערווענץ, האָט לעווענגרוב געגעבן קערנערן אַ ברילאַנטענעם רינג און אָפּגעראַ־טעוועט דאָס לעבן זיך און זיין משפחה. מען האָט אים אויך צוריק געגעבן אַ טייל פון צוגערויבטן פאַרמעגן.

דער שעף פון ס.ד. אויגוסטין, וועמען יידן האָבן גערופן „אייזיקל", האָט מיר פאָרגעשלאָגן איך זאָל ווערן יודען־עלטסטער. איך האָב זיך דערפון אַנטזאָגט מיטן מאָטיוו, אַז איך האָב אַ כּרוי מיט זעקס קינדער און מוז אויספירן פאַרשידענע אַרבעטן פאַר די דייטשן. דעמאָלט האָט ער מיר מודה געווען, אַז איך טו גוט, ווייל די אַלע וועלן שפּעטער ליקווידירט ווערן.

ניצול געוואָרן פון טויט

אין חודש אויגוסט 1942 זענען געקומען צו מיר אין וואַרשטאַט צוויי ס.ס.־אָפיצירן פון לובלין און געזאָגט:

יהושע הוכרד במחנה

יהושע האַכראַד אין לאַגער

„דו ביסט אַ רייכער יוד און מיר פאַרלאַנגען זאָלסט אונדז געבן אַלע ווערטפולע חפצים וואָס דו האָסט — דעוויזן, גאָלד, ברילאַנטן".

זיי האָבן צוגענומען אַלץ וואָס זיי האָבן געפונען, געמאַכט אַ פערזענלעכע רעוויזיע ביי מיין פרוי, אפילו געזוכט מיט אַן עלעקטריש לעמפל אין דיסקרעטע ערטער. שפּעטער האָבן זיי גענומען מיך שלאָגן מיט אַ האַמער. ווען זיי האָבן געצילט אין קאָפּ, האָב איך אים צוגעדעקט מיט די הענט, — און פונעם קלאַפּ האָט מיר געפּלאַצט אַ ביין אין דער האַנט. איך בין געווען אין גאַנצן באַגאָסן מיט בלוט. זיי האָבן מיך געפרעגט: „וואָס איז דאָס וואָס מיר טראָגן אויף די היטלען?" אויף מיין ענטפער: „אַ טויטן־קאָפּ", האָבן זיי געזאָגט: „אין עטלעכע מינוט אַרום וועסטו זיין אַזעלכער". שלעפנדיק ביי די האָר, האָבן זיי מיך אַריינגעוואָרפן אין אויטאָ. איך האָב זיי פאָרגעלייגט מיינע אַלע אַרבעט־שיינען, נאָר זיי האָבן אפילו נישט געוואָלט קוקן אויף דעם. מיר זענען צוגעפאָרן צום וועלדל ביי דער באַן, זיי האָבן אָנגעשטעלט דאָס מאַשין־געווער און געהייסן לויפן לינקס. איך האָב באַמערקט, אַז דאָרט ליגן שוין עטלעכע דערשאָסענע. איך האָב געבעטן מיר שענקען דאָס לעבן, ווייל איך דאַרף פאַרענדיקן אַ ריי אַרבעטן וואָס די דייטשע באַהערדן האָבן מיר אָנפאַרטרויט. ליגנדיק אויף דער ערד, האָב איך באַקומען אַ קאָפּע אין פנים — און אויסגעהאַקט צוויי ציין. איינער פון זיי, דער אונטערשטורמפירער, האָט זיך אָנגערופן: „זאָל מען דעם הונט צוריק נעמען און פעסטשטעלן די ריכ־טיקייט פון דעם וואָס ער זאָגט, אין קעגנפאַל וועט ער באַקומען אַ בויך־שאָס און לאַנג זיך מאַטערן פאַרן טויט". ער האָט מיר געגעבן אַ צייכן און כ'האָב אויף אַלע פיר זיך אַריינגעצויגן אין אויטאָ. מיר זענען געפאָרן אין דער ריכטונג פון שטאָט. צוקומענדיק צו דער בריק, ביי פּוטערמאַנס מיל, האָט דער אָבער־שטורמפירער געהייסן אָפּשטעלן די מאַשין און געזאָגט, מען זאָל מיך אונטער דער בריק פאַרטיק מאַכן. דער אונטערשטורמפירער האָט דערויף געענטפערט, אַז אויב מען איז שוין אין שטאָט, זאָל מען דאָך פעסט־שטעלן צי איך זאָג אמת. זיי האָבן מיר אַריינגעשליי־דערט אין אַרעסט־הויז, וווּ כ'בין געלעגן אין שטאַרקע ווייטיקן ביז צומאָרגנס אין דער פרי, ווען אין דער טיר האָבן זיך באַוויזן די נעכטיקע צוויי ס.ס.־לייט אין דער באַגלייטונג פון שעף פון ס.ד. אויגוסטין. ער האָט זיך געוואָנדן צו מיר: „קום מיט מיר, איך האָב נאָך פיל אַרבעט דיר צו געבן". ער האָט מיך אַריין געפירט צו זיך אין ביוראָ און געוויזן אַ ליסטע פון זיבן רייכע יידן צום דערשיסן. מיין נאָמען איז געווען איבער־געשטראָכן מיט אַ רויטן בליישטיפט. איך בין פריי. גייענדיק אַהיים, האָב איך אָפּגעטרעטן ביים רבין, וועל־כער האָט מיר געהייסן מנדר זיין צוויי מאָל ח"י און בענטשן גומל.

דעמאָלט זענען דערשאָסן געוואָרן אברהם שמוקלער, צדוק דאַווידזאָן און מענדל ווייסבראָטס טאָכטער.

פאַר מיין אַרבעט פלעג איך באַקומען פון די דייטשן ציגאַרעטן, שאָקאָלאַד, סאַרדינען, סוכאַרן און פאַר־שיזענע משקאות. איך האָב געהאַלטן פאַר מיין חוב צו באַזאָרגן מיט שפּייז דעם רבין יעקב ווייסבראָט ז"ל (דער טאַרבינער רבי). דעם לעצטן יום־כיפור פאַר דער אויסזידלונג האָבן מיר ביים רבין אָרגאַניזירט אַ מנין צו כל־נדרי. דער רבי האָט פאַרלאַנגט, אַז איך זאָל זיין ביים דאַווענען, ווייל אויב די דייטשן זאָלן אַריינפאַלן, וועל איך זיי קאָנען פאַרטיידיקן. נאָכן דאַווענען האָט זיך אַנטוויקלט אַ שמועס וועגן די חבלי־משיח. דעמאָלט האָט דער רבי אַרויפגעלייגט זיין האַנט אויף מיין זונס קאָפּ און געזאָגט: „אַ שאָד דאָס קינד, אַ שאָד! דו דאַקעגן — האָט ער זיך געוואָנדן צו מיר, — וועסט איבערלעבן אַלע צרות. דיין פאַך וועט דיך ראַטעווען"...

בעת דער לעצטער אויסזידלונג קיין בעלזשעץ, האָט דער זשאַנדאַרם פון זאַקליקאָוו (מען האָט אים גערופן „וואָנסאטי"), געצילט צו מיר פון אַ מאַשין־געווער. אויף דעם געשריי פון מיין טאָכטער „טאַטעשי!" האָב איך זיך געשיצט אין אַ ווינקל פון אַ מויער און די קוילן האָבן מיך נישט געטראָפן.

בעת דער דאָזיקער אויסזידלונג און סעלעקציע אויפן מאַרק, איז מיר געלונגען צו ראַטעווען אַ טייל פון מיינע קרובים, אַ חוץ שווער־און־שוויגער און מיין שוואָגער דוד. דער שעף פון ס.ד. האָט מיר אין אָוונט דערלויבט, אין באַגלייטונג פון צוויי זשאַנדאַרן, צופאָרן ביז צו דער באַן, בכדי אויפצוזוכן מיינע שוויגער־עלטערן. אויפן וועג האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף אַ גרויליק בילד. בערך זעכציק מענער, פרויען און קינדער זענען געלעגן טויט. זיי האָבן נישט געקאָנט דערגיין צופוס. צווישן די טויטע האָט איך דערקענט ירמיהו מאַנקאָ אין הערש ראָסעט. מיינע שווער־און־שוויגער זענען שוין געווען אין די פאַרמאַכטע וואַגאָנען און כ'האָב זיי נישט געקאָנט אַרויסנעמען. די זשאַנדאַרן, וועלכע מען האָט געבראַנגט פון דער פרעמד צו דער

אויסזידלונגס־אַקציע, האָבן ביי דער באַן געוואָלט מיך דערשיסן. אַ דאַנק דער איינשטעלונג פון די זשאַנדאַרן מיינע באַגלייטערס, בין איך ניצול געוואָרן פון טויט. דעם שוואָגער דוד איז געלונגען זיך אַרויסצודרייען פון די רייען און באַהאַלטן זיך אין אַ גרוב ביים וואַלד. ער איז צוריק געקומען. (לעבט היינט אין פראַנקרייך).

„ס'איז געקומען די לעצטע מינוט פאַר יידן"

נאָך דער גרויסער אויסזידלונג, האָבן זיך נאָך געפונען אין שטאָט קליינע גרופּן יידן. אין מיין הויז אין קעלער זענען געווען פאַרשטעקט אַ גרופּע יידן פון אַנאַפּאָל. איינער פון זיי האָט געשיקט אַ שליח צו אַ קריסט, ער זאָל אים אַרויסגעבן עפּעס פון זיין פאַרמעגן, וואָס ער האָט אים אָנפאַרטרויט. באַקומענדיק אַ תשובה, אַז דער פּאָליאַק לייקנט שטיין און ביין — האָט ער פון פאַרצווייפלונג זיך אויפגעהאָנגען ביי מיר אין שטוב. איך האָב געמאָלדן וועגן דעם דער זשאַנדאַרמעריע, כדי צו באַקומען אַ דערלויבעניש אים צו באַערדיקן. דער זשאַנדאַרם, וועלכער איז געקומען אין מיין וווינונג די זאַך פעסטשטעלן, האָט זיך אויסגעדריקט: „דער מאַן האָט געטאָן דאָס בעסטע, וואָס איין ערע־מאַן קאָן טאָן. ער האָט אַזוי אַרום אויסגעמיטן אַ סך פּיין, וועלכער ער האָט נאָך באַדאַרפט אַדורכגיין אין לסוף אומקומען"...

ביי דער געלעגנהייט האָט מיר דער זשאַנדאַרם איבערגעגעבן: „ס'איז געקומען די לעצטע מינוט פאַר יידן". איך האָב וועגן דעם געמאָלדן די אַלע וועלכע זענען געווען ביי מיר באַהאַלטן.

איך, מיין פרוי, און זעקס קינדער אין עלטער פון 2 ביז 16 יאָר, זענען אַוועק צו דעם פּאָליאַק יוזשוויק, אַ געהיים־אַגענט ביי דער ס.ד. מיט אונדז איז מיטגעגאַנגען ד"ר יוסף שאַפּיראָס פרוי און טעכטערל, וועלכע האָבן זיך דערנאָך פאַרשאַפט „אַרישע" דאָקומענטן און אַוועק קיין וואַרשע. זיי האָבן איבערגעלעבט די מלחמה און געפינען זיך אין ישראל.

ביי יוזשוויקן זענען מיר געווען איין טאָג. ביינאַכט האָט ער אונדז אַריבערגעפירט צום פּאָליאַק סמאָק, וועלכער האָט אונדז צוגעזאָגט צו האַלטן 6 חדשים, איבער דעם ווינטער. איך האָב דערפאַר באַצאָלט מיט גאָלד און ברילאַנטן אויף אַ גרויסער סומע. געהאַלטן האָט ער אונדז נאָר דריי טעג. ווען מיין 2־יאָריק טעכטערל האָט געוויינט, האָט ער געהייסן זי דערשטיקן, זי זאָל נישט פאַראַטן די איבעריקע. אונטערן אויסרייד, אַז עס באַדאַרף זיין אַ רעוויזיע ביי אַ שכן, האָט ער אונדז ביינאַכט אַוועק געפירט אין דאָרף סוכיניא, כלומרשט צו אַ שוואָגער, מיטן תירוץ, אַז ער וועט דערווייל מאַכן ביי זיך אַ באַהעלטעניש און אונדז צוריק נעמען. ער האָט אונדז אַרויפגעפירט אויף אַ בוידעם פון אַ שייער. צו מאָרגנס גאַנץ פרי איז דער בעל־הבית געקומען מיט אַ געשריי: „וואָס טוט איר דאָ?" ער האָט אונדז געוואָלט באַזייטיקן און דערביי געזאָגט, אַז סמאָק איז נישט זיינס קיין שוואָגער, ער קען אים נישט בכלל. אויב מיר וועלן נישט תיכף אַוועק פונדאַנען, וועט ער ברענגען די דייטשן. נאָך גרויסער בעטעניש און פאַר אַ געהעריקע באַלוינונג, האָט ער אונדז דערלויבט צו פאַרבלייבן ביזן אָוונט.

ביינאַכט זענען מיר אַוועק אין וואַלד, כמעט דריי טעג האָבן מיר דאָרט פאַרברענגט אָן עסן און וואַסער, אויף אַ דורכגעווייקטן באָדן פון רעגנס. פּלוצים האָט זיך באַוויזן אַ פּוילישער סטודענט, וועלכער האָט זיך אויך אויסבאַהאַלטן פאַר דער געסטאַפּאָ. ער האָט זיך שטאַרק איבערגענומען מיט אונדזער לאַגע, פאַרשאַפט אונדז אַביסל שטרוי צום אונטערלייגן, געבראַכט ברויט און אַ קרוג וואַרעמע קליסקעלעך מיט מילך. ער האָט זיך מיט אונדז פאַראינטערעסירט, געוואָלט אויסבאַהאַלטן. ליידער, האָט ער נישט געקענט אַ סך העלפן, זייענדיק אַליין געזוכט פון די דייטשן. דאָך האָב איך זיך צוזאַמענגערעדט מיט אַ פּאָליאַק, וועלכער האָט געהאַט אַ הייזקע אין וואַלד, ער זאָל אונדז אויסבאַהאַלטן פאַר אַ סומע פון 500 דאָלאַר אַ חודש. צו דעם צוועק האָב איך געשיקט מיין טאָכטער מלכהלע אין שטאָט אַריין, צו מיין פּוילישן פריינד קראַינסקי, ביי וועלכע איך האָב געהאַט לאָקירט מיין פאַרמעגן.

די טאָכטער איז במשך פון צוויי טעג נישט געקומען צוריק. דערווייל האָבן אונדז אַנטדעקט די וואַלד־וועכטער, וועלכע האָבן פאַרלאַנגט געלט און געדראָט מיטן אויסגעבן אונדז צו די דייטשן. דער סטודענט האָט אונדז געוואָרנט נישט אָנפאַרטרויען זיך די דאָזיקע מענטשן, ווייל נאָכן באַקומען דאָס געלט, וועלן זיי אונדז אומברענגען. אין דער לאַגע האָבן מיר נישט געקענט פאַרבלייבן אין וואַלד און באַשלאָסן אין דער נאַכט־פינצטערניש צו דערנעענטערן זיך צום דאָרף סוכיניא, צום פּויער קאַשלאַק — לויט דער עצה פון דערמאָנטן פּוילישן סטודענט. אויפן וועג האָבן מיר באַמערקט, אַז עס פאָרן אָן צוויי אויטאָס מיט זשאַנדאַרמעריע. מיר האָבן זיך געוואָרפן אויף דער ערד, בכדי מען זאָל

אונדז נישט באַמערקן. נאָך דעם זענען מיר ווייטער געגאַנגען אין דער ריכטונג פון קאַשלאַקס ווירטשאַפט. ווען איך האָב אָנגעקלאַפּט אין פענצטער, האָט ער צו אונדז מלא אימה אויסגעשריען: „באַיטא שען באַגאַ, אַנטלויפט, די דייטשן זוכן אייך". מיר זענען כלומרשט אַוועק פון אים, איך מיט מיין פרוי און קינדער האָבן זיך פאַרשטעקט אין די צוויי סטויגן היי, וועלכע האָבן זיך געפונען מחוץ די בנינים. פון דאָרטן האָבן מיר געזען, אַז די דייטשן מיטן וואָיט זענען אַוועק צום וואַלד, אין דער ריכטונג ווו מיר זענען געווען באַהאַלטן.

ווען עס האָט זיך אין דאָרף באַרויקט, האָב איך נאָך אַמאָל אָנגעקלאַפּט ביי דעם פויער. ער האָט אונדז אויס רחמנות דערלויבט צו פאַרברענגען אין זיין סטאָדאָלע במשך פון דער נאַכט. ער האָט אונדז געברענגט עסן, פשוט אונדז מחיה געווען. פאַקטיש זענען מיר דאָרט געווען דריי טעג. במשך דער צייט האָט ער געזוכט פאַר אונדז אַן אָרט, געראַטן גיין צו אַ פויער, וועלכן מ׳האָט גערופן „דער אַמעריקאַנער". נאָך האַלבער נאַכט, האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס אָרט און נאָך אַ דריי־שעהדיקן מאַרש איבער לייִמיקע פעלדער, האָבן מיר זיך דערשלעפּט צום „אַמעריקאַנער". אויף מיין ווענדונג ער זאָל אונדז אויסבאַהאַלטן אין קעלער, האָט ער מיר געוויזן, אַז דער קעלער איז גראָד אין רעמאָנט, אַז יעדן טאָג קומען מויערער צו דער אַרבעט און דערפאַר האָט ער נישט קיין מעגלעכקייט אונדז צו האַלטן. ער האָט אונדז געגעבן צידה־לדרך און מיר זענען ווייטער געגאַנגען.

„פאַר וואָס וויל מען אונדז הרגענען?"

נישט האָבנדיק קיין אויסזיכט צו פאַרבלייבן אין דאָרף, האָבן מיר מאַרשירט אין דער ריכטונג פון שטאָט, הגם מיר האָבן געוווּסט, אַז מיר גייען צו דער שחיטה. נאָר אפשר וועט געשען אַ נס?! אויפן וועג האָבן מיר געפּרוּווט אַריינגיין אין פאַרשידענע הייזער, מען האָט אָבער נישט אַריינגעלאָזט. אַ טייל האָבן אונדז באַגעגנט מיט חוזק: „איר לעבט נאָך, אַלע זענען דאָך שוין טויט".

נעענטער צו קראָשניק האָב איך געשיקט מיין עלטסטע טאָכטער רחל צו מיין פריינד קראַינסקי, וועלכע האָט געזאָל׳ט זיך דערוויסן וועגן גורל פון איר שוועסטער מלכהלע, וועמען איך האָב געשיקט פון וואַלד. די כוונה איז אויך געווען, אפשר וועט איר געלונגען צו פאַרשאַפן זיך „אַרישע" פּאַפּירן. מיר האָבן זיך אָפּגע־

שמועסט, אַז ווער עס וועט בלייבן לעבן, זאָל קומען צום פויער סמאָק.

איך מיט מיין פרוי און פיר קינדער זענען געגאַנגען ווייטער, ביז עס האָט אונדז באַמערקט דער חזיר־הענדלער מאַיאָר, וועלכער האָט אַ געשריי געטאָן: „וווּהין גייט איר, מען וועט דאָך אייך אומברענגען!". אויף מיין ענטפער, אַז איך האָב נישט קיין צווייטן אויסוועג, האָט ער אונדז אַריינגעלאָזט אין אַ קעמערל פון האָלץ, פון וואַנען מיר זענען אַרויף אויפן בוידעם. ער האָט אונדז געברענגט ברויט און הייסע קאַווע מיט מילך און צוגעזאָגט אַלץ צו טאָן, בכדי אונדז צו ראַטעווען.

ביי אים אין הויז האָט געוווינט אַ פּאָליאַק פון פויזן, וועלכער האָט זיך פאַרנומען מיט ראַבעווען פון יידן די איבערגעלאָזטע פאַרמעגנס. פון בוידעם האָב איך באַמערקט, ווי די דייטשע זשאַנדאַרמעריע אין באַגלייטונג פון אַ הונט דערנענטערט זיך צום אָרט, ווו מיר זענען געווען באַהאַלטן. איך האָב די פרוי און קינדער פאַרדעקט מיט ברעטער און שמאַטעס און אַליין אַראָפּ פון בוידעם, געשטעלט זיך הינטער דער אָפענער טיר פון קעמערל, מיט דער אויסרעכענונג, אַז איך וועל גיין פאַר אַ קרבן, אבי די פרוי מיט די קינדער וועלן זיך ראַטעווען און אויך נישט שאַפן קיין אומאַנגענעמלעכקייט די בעלי־בתים. פאַר די דייטשן וועל איך האָבן אַ תירוץ, אַז איך בין אַליין, אָן דעם וויסן פון בעל־הבית, אַריין אין קעמערל.

די דייטשן האָבן אַרעסטירט דעם פּאָליאַק און צוגענומען די געפונענע חפצים אין דער וווינונג, ווי אויך אין קעמערל. אַ נס איז געשען, אַז דער הונט וועלכער האָט באַשמעקט דאָס אָרט, האָט מיך נישט פאַראַטן. די פרוי מאַיאָר, זייענדיק זיכער אַז די זשאַנדאַרמעריע איז געקומען נאָך אונדז, האָט פון שרעק באַקומען אַ האַרץ־אַטאַק. דער אַרויסגערופענער דאָקטאָר האָט פאַראָרדנט, אַז די קראַנקע מוז ליגן צו־בעט עטלעכע וואָכן. אין דער לאַגע איז געוואָרן אוממעגלעך ווייטער דאָרט צו בלייבן. דער בעל־הבית האָט נאָך אַ לענגערן ישוב־הדעת מסכים געווען איבערצולאָזן מיך און מיין זון. ער האָט אָבער פאַרלאַנגט, אַז די פרוי מיט דריי טעכטערלעך מוזן פאַרלאָזן. איך האָב נישט געוואָלט זיך שיידן מיט דער פאַמיליע, האָט ער מיר פאַרשפּראָכן צו העלפן זוכן אַ צווייט אָרט.

דורך די שפּאַרעס פון בוידעם האָב איך באַמערקט, אַז מיינע צוויי טעכטער, וועלכע איך האָב געשיקט צו

קראַינסקין, גייען צום פויער סמאָק. איך בין זיי נאָכגעלאָפן און גענומען צו זיך אויף דעם בוידעם, ווו מיר זענען געווען 6 טעג.

ה׳ מאיאָר האָט אונדז איבערגעגעבן, אַז ביי ישראל קאַרפּער אין הויז געפינט זיך אין קעלער אַ גוט באַהעלטעניש. מיר האָבן זיך איינציקווייז איבערגעטראָגן אַהין אין אָוונט. מיר האָבן דאָרט געהאַט וואַסער און בעטגעוואַנט, הגם שמוציק און פאַרלייזיקט. פאַר אונדז אָבער איז דאָס געווען אַ געווינס, מיר האָבן געהאַט ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. פון צייט צו צייט, אין אָוונט, איז איינע פון די עלטערע טעכטער געגאַנגען צו קראַינסקין און געברענגט שפּייז און ליכט. זייער פיינלעך זענען געווען די פראַגן, וועלכע די יינגערע קינדער האָבן מיר כסדר געשטעלט:

„פאַר וואָס וויל מען אונדז הרגענען, וועמען האָבן מיר שלעכטס געטאָן?"

די פאַרלאָזטע יידישע הייזער זענען כסדר אָפּגערייניקט געוואָרן דורך די פּויערלעשער. ווען די ריי איז געקומען אויף „אונדזער" הויז, האָט איינער פון די פייערלעשער באַמערקט, אַז פון קעלער שלאָגט אַ וואַרעמקייט און אָנגעהויבן שרייען, אַז דאָרט מוזן זיין יידן. ער האָט געפונען דעם אַראָפּגאַנג אין דער באַהעלטעניש. איך האָב אים געבעטן, ער זאָל אונדז צורו לאָזן און אים פאַרגעשלאָגן אַ סומע געלט. ער אָבער האָט זיך געהאַלטן ביי זיינס, אַז די יידן מוז מען אומברענגען — און איז געלאָפן צו די דייטשן. אין צווישנצייט האָב איך די גאַנצע פאַמיליע אַרויסגענומען פון קעלער און זי צעטיילט אין צוויי גרופּן: די פרוי מיט דריי קינדער האָב איך אַריינגעשטעלט אין אַ ליק אין קאָרידאָר און זיי פאַרשטעלט מיט ברעטער. איך מיטן זון און צוויי עלטערע טעכטער זענען אַריין אין אַ געוועלב. ווען מיר האָבן באַמערקט, אַז די דייטשן קומען אָן פון דער וועסאָלע גאַס, זענען מיר אַרויס פון געוועלב און זיך געלאָזט לויפן מיט דער נאַרוטאָוויטשאַ גאַס. די טעכטער מיטן זון זענען אַריין אין משה־יחיאל מייזעלס הויז (דאָרט האָבן די דייטשן געזאַמלט די יידישע מעבל) און איך בין באַרג אַראָפּ אַוועק צו בנימין (יאָמטשע) ערליכזאָנס בעקעריי. פּוילישע יונגטלעכע האָבן באַמערקט, ווי מיינע קינדער האָבן זיך באַהאַלטן אין מייזעלס הויז און אָנגעהויבן שרייען. אַן עלטערער קריסט האָט אויפמערקזאַם געמאַכט די כוליגאַנעס, אַז זיי זאָלן צורו לאָזן די יידישע קינדער, האָבן זיי אים געזידלט, הלמאי ער נעמט זיך אָן פאַר יידן. איינער פון די כוליגאַנעס איז געבליבן שטיין פאַרן הויז און די אַנדערע זענען געלאָפן מודיע זיין די דייטשן. מיינע קינדער האָבן דערווייל זיך באַהאַלטן אין אַ שאַנק, מיט וועלכער זיי האָבן זיך איבערגעדעקט. די דייטשן זענען באַלד געקומען און די קינדער נישט געפונען.

אויך מיך האָבן צוויי כוליגאַנעס באַמערקט לויפן אין יאָמטשעס בעקעריי. איינער איז געבליבן שטיין פאַרן הויז און דער צווייטער איז געלאָפן נאָך דער זשאַנדאַרמעריע. איך האָב אויסגענוצט אַ מאָמענט, ווען דער כוליגאַן האָט זיך פאַרקוקט און בין אַרויס פון דער בעקעריי, פאַרשטעקט זיך אין אַ געוועלבל. די דייטשן זענען באַלד געקומען, דורכגענישטערט די בעקעריי, אַריינגעשאָסן אין אויוון און אַנדערע באַהעלטענישן — און זענען אַוועק.

די פרוי מיט דריי קינדער ווערן ארעסטירט

אין ישראל קאַרפּערס הויז האָבן מיר פאַרברענגט צוויי וואָכן. ווען מיר האָבן פאַרלאָזט דאָס הויז, האָבן מיר צווישן זיך אָפּגעשמועסט, אַז ווער עס וועט בלייבן לעבן, זאָל קומען אין אָוונט צום געהיים־אַגענט יוזשוויק, בכדי אַרומצורעדן וואָס ווייטער טאָן.

אין אָוונט ביי יוזשוויקן זענען זיך צוזאַמען געקומען: איך, דער זון און די צוויי עלטערע טעכטער. דאָרטן האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די געסטאַפּאָ האָט אַרעסטירט די פרוי מיט די דריי יינגערע קינדער. זיי געפינען זיך אין אַרעסט אין יידישן לאַגער, אין שטאָט. די דייטשן פלעגן די געכאַפּטע יידן האַלטן אין דעם אַרעסט. ביז עס האָט זיך אָנגעזאַמלט אַ גרעסערע צאָל יידן, וועלכע מען האָט אַרויס געפירט אויפן בית־עולם און דערשאָסן.

יוזשוויק האָט מיר אויך איבערגעגעבן, אַז ביים אַרעסטירן האָט מען די פרוי געשלאָגן און צוגענומען אַלע ווערטפולע חפצים, וואָס זי האָט געהאַט ביי זיך, דערנאָך האָט מען זיי געברענגט אין דער פּאָליציי. דער שעף אויגוסטין האָט די פרוי אַריינגעפירט אין מאַגאַזין, געהייסן זי איבערטאָן אין אַנדערע מלבושים, ווייל אירע זענען געווען שמוציק און נאַס.

לויט דער אָנווייזונג פון יוזשוויקן, האָב איך מיט די דריי קינדער זיך באַהאַלטן אין אַנשל קרומהאָלצס הויז אויפן בוידעם. ער האָט פאַרשפּראָכן צו באַזאָרגן אונדז מיט עסן, אָבער במשך צוויי טעג האָבן מיר גאָרנישט באַקומען. מיין זונדעלע האָט באַמערקט פון בוידעם, ווי אַ שכנטע גיט עסן אַ קאַץ, האָט ער געזאָגט: „הלוואי

וואָלט איך געווען אַ קאַץ. מיר האָבן זיך געראַטעוועט פון שיסן, איצט וועלן מיר אויסגיין פון הונגער״.

אויפן דריטן טאָג האָט יוזשוויק געבראַכט אַ ברויט, איך אָבער האָב דערקענט אין אים, אַז אויף ווייטער קאָן איך זיך נישט סומך זיין און באַשלאָסן צו זוכן אַ צווייט אָרט. די טאָכטער מלכהלע איז אַוועק צו קראַינסקין נאָך שפּייז, איך בין געגאַנגען צום פּאָליאַק פּשערא בעטן מיר צו העלפן. ער האָט מיר געראַטן צוגיין צום באַדינער (וואָזשני) פון געריכט, יאַרקאָווסקי און פאַרופן זיך אויף אים. ער וועט אונדז נעמען צו זיך. איך בין צוריק אויפן בוידעם און איבערגעגעבן די קינדער די בשורה, אַז מיר האָבן אַ פרישן אָרט. מיר האָבן געוואַרט אויף מלכהלען. דערווייל האָב איך דערהערט טריט פון זעלנערישע שטיוול. פון דער שפּאַרע פון בוידעם האָב איך באַמערקט, אַז דאָס זענען צוויי זשאַנדאַרן מיט אַ הונט. איינער האָט אָנגעוויזן אויף דעם הייזל און געזאָגט: „דאָ איז עס!״ דער צווייטער האָט געפרעגט: „שוין איצט?״ האָט דער ערשטער געענטפערט: „מיר וועלן פריער עפּעס עסן און טרינקען, וועט די אַרבעט גיין בעסער״.

איך האָב צוגעגרייט די קינדער צום אַוועקגיין און געוואַרט אויף מלכהלען. די נערוון זענען געווען אָנגעצויגן, ווייל יעדע מינוט האָבן געקענט אָנקומען די מערדער. ענדלעך האָבן מיר זיך דערוואַרט אויף מלכהלען און זענען תיכף אַוועק פון דאָרטן. מען האָט מיר שפּעטער איבערגעגעבן, אַז די זשאַנדאַרן האָבן דערנאָך באַשאָסן דאָס הויז פון דרויסן און אינעווייניק.

יורקאָווסקיס הויז איז געשטאַנען נישט ווייט פון דער קאָשטשושקאָ־גאַס, אויף וועלכער עס האָבן זיך געפינען כמעט אַלע דייטשע אַמטן (זיכערהייטס־דינסט, זשאַנדאַרמעריע, שוץ־פּאָליציי און אַנדערע). עס האָט קיין רייד נישט געקענט זיין וועגן צוקומען אַהין מיטן נאָענטסטן וועג. מיר האָבן אַרומגעקרייזט די שטאָט איבער לאָנקעס און בערג (דעם אַזוי גערופענעם „זאַמעק״). עס איז געפאַלן אַ שניי און געבלאָזן אַ שטאַרקער שטורעם־ווינט. דעם זון האָב איך געטראָגן אויף די הענט. ער איז געווען זייער שוואַך. נאָך בערך אַ דריי־קילאָמעטערדיקן מאַרש, זענען מיר אָנגעקומען אויפן אָרט נאָך האַלבער נאַכט. איך האָב אַריבערגעשפּרונגען דעם פּאַרקאַן און אָנגעקלאַפּט אין פענצטער. נאָך אַ קורצן געשפּרעך האָט אונדז יורקאָווסקי אַריינגעלאָזט צו זיך. מיר האָבן זיך אַרומגעוואַשן, עפּעס געגעסן און געטרונקען און אָנגעהויבן רעדן ווי אַזוי אָרגאַניזירן פאַר אונדז אַ מקום מקלט. עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו מאַכן אין שטאַל אַ דאָפּלטע וואַנט, אינעווייניק — אַ גרוב. די ברייט פון שטח, וועלכער איז געווען באַשטימט פאַר אונדז, פיר פערזאָן, האָט באַטראָפן איין מעטער און די לענג פיר מעטער (די גאַנצע ברייט פון דער שטאַל). ביז צום אויספערטיקן די וואַנט, זענען מיר געווען אויפן בוידעם.

ווי נאָר ס'איז פאַרטיק געוואָרן די באַהעלטעניש און כ'האָב זיך עטוואָס באַרויקט, האָב איך אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַרויסראַטעווען די פרוי מיט די דריי קינדער, פאַרשפּאַרטע אין אַרעסט אין יידן־לאַגער. דאָרט האָט זיך געפונען דער בחור ניונעק קאָן, וועלכער האָט זיך גוט געקענט מיט מיין עלטסטער טאָכטער רחל. מען האָט אפילו גשמועסט, אַז זיי האָבן זיך ליב. איך האָב דורך יורקאָווסקין געשיקט צו אים אַ בריוול און געפרעגט, וואָס מען קאָן טאָן, כדי צו ראַטעווען די פרוי מיט די קינדער. איך האָב דערהאַלטן אַ תשובה פון מיין פרוי. זי האָט מיר איבערגעגעבן וואָס דער שעף פון ס.ד. אויגוסטין האָט איר געזאָגט ביים אַרעסטירן: ער וועט זי איינאָרדענען אין לאַגער אַלס וועשערין, דאַקעגן פאַר די קינדער קען ער גאָרנישט טאָן, זיי מוזן דערשאָסן ווערן. דער מאַן, אויב זי ווייסט וווּ ער געפינט זיך, זאָל זיך פרייוויליק מעלדן צו אים, וועט ער אים באַשעפטיקן אין לאַגער אַלס זייגערמאַכער פאַר די דייטשע באַהערדן און אַ דאַנק דעם וועט ער האָבן אַ שאַנס איבערצולעבן די מלחמה. אין פאַל אָבער מען וועט אים כאַפּן, וועט ער גאָרנישט קענען טאָן פאַר אים, מען וועט אים דערשיסן.

איך האָב צו די דייטשע הבטחות נישט געהאַט קיין צוטרוי. זייענדיק צייטווייליק רויק וועגן גורל פון דער פרוי, האָב איך ווידער געשריבן צו ניונעק קאָן וועגן ראַטעווען די קינדער. ניונעק האָט אָפּגערעדט מיט די אוקראַינישע וועכטער, וועלכע האָבן מסכים געווען יעדן אָוונט אַרויסגעבן איין קינד פאַר אַ באַלוינונג פון 150 דאָלאַר. דעם זעלבן אָוונט האָט מען צו מיר געבראַכט די 14־יאָריקע טאָכטער דבורהלע. די צווייטע נאַכט איז געווען די ריי אויף דער 13־יאָריקער חיהקעלע. זי האָט אָבער געגעבן צו פאַרשטיין דער מוטער, אַז ס'איז געווונטשן פריער אַרויסצונעמען די דריי־יאָריקע לובא, ווייל אין פאַל אַז מען וועט אַרויסנעמען מאָרגן צום שיסן, וועט זי גיכער זיך קענען ראַטעווען, ווי אַ דריי־יאָריק קינד. מען האָט די קליינע אַריינגעלייגט אין אַ זאַק, ניונעק האָט איינגעשטעלט

דאָס לעבן און געברענגט זי בײנאַכט אין אונדזער באַ־העלטעניש.

צו מאָרגנס האָט מען טאַקע אַרויס געפֿירט די צו־נויפֿגעזאַמלטע ײדן צום שיסן, צווישן זײ אויך מײַן טעכטערל חיהקעלע. די מוטער האָט זיך נישט גע־וואָלט שײדן מיט דער טאָכטער. אויפֿן באַפֿעל פֿון ס.ד. האָט מען די פֿרוי אַוועק געריסן פֿון דער רײ, וועלכע מען האָט געפֿירט צום שיסן — און זי צוריק פֿאַרשפּאַרט אין אַרעסט. דאָס איז געווען שבת־חנוכה תש״ב, 10 בײטאָג — און טאַקע דעם זעלבן טאָג און אין דער זעלבער שעה ווען זי איז געבוירן געוואָרן, האָט זי דעם טאָג אויך פֿאַרענדיקט איר לעבן אין עלטער פֿון 13 יאָר.

מיט „קענקאַרטן״ קײן וואַרשע

די פֿרוי איז געבליבן אין לאַגער אַלס וועשערין. אין חודש פֿעברואַר 1943 האָט מיר דער בעל־הבית יורקאָוו־סקי דערצײלט, אַז ער ווײסט פֿון אַ פֿרוי, וועלכע אַרבעט אויס „אַרישע״ פּאַפּירן און האָט פֿאַרבינדונגען מיטן שטאָט־לאַגער. זי קויפֿט דאָרט בײ ײדן דאָלאַרן און גאָלד. איך האָב אים פֿאַרגעשלאָגן צו קאָנטאַקטירן זיך מיט דער פֿרוי, באַשטעלן דרײ „קענקאַרטן״ פֿאַר די טעכטער רחל (16 יאָר אַלט), ליבעלע (3 יאָר), ווי אויך פֿאַרן בן־יחיד מנחם (11 יאָר). זי באַדאַרף אויך שאַפֿן פֿאַר זײ אַ וווינונג אין וואַרשע. יורקאָווסקי האָט אַרגאַ־ניזירט אַ טרעפֿונג צווישן מיר מיט דער פֿרוי. איך האָב אויסגעצאָלט די געפֿאָדערטע סומע — 150 דאָלאַר פֿאַר יעדער קענקאַרטע, 100 דאָלאַר פֿאַר איבערפֿירן די קינדער קײן וואַרשע.

נאָך 8 טעג איז די פֿרוי געקומען מיט די „קענ־קאַרטן״. אין אָוונט האָט יורקאָווסקי אײנגעשפּאַנט פֿערד־און־וואָגן און אַוועקגעפֿירט צו דער באַן די וואַרשעווער פֿרוי מיט מײַנע קינדער. איך וויל באַ־מערקן, אַז דער זון האָט אַרויסגעוויזן אומווילן צו דער גאַנצער אונטערנעמונג און איך האָב געמוזט אים שטאַרק איבערצײגן אין דער ריכטיקײט פֿון דעם שריט. אויך מײַן פֿרײַנד קראַינסקי האָט נישט געהאַט קײן צוטרוי צו דער פֿרוי און מיר געראָטן נישט טאָן אַזאַ זאַך. האָבן מיר באַשלאָסן, אַז קראַינסקי זאָל מיטפֿאָרן אינקאָגניטאָ און אַלץ אָבסערווירן פֿון דער ווײטנס. די קינדער האָט מען אָנגעזאָגט, זײ זאָלן נישט אויפֿן וועג פֿאַראַטן, אַז קראַינסקי איז זײערס אַ באַקאַנטער.

לויט אונדזערע אויסרעכענונגען, האָט יורקאָווסקי באַדאַרפֿט זײן צוריק אין דער הײם אַרום 11 אין אָוונט. געקומען איז ער ערשט 5 פֿאַרטאָג. במשך די עטלעכע שעה האָב איך דורכגעלעבט שרעקלעכע מאָראַלישע עינויים, ווײל כ׳בין געווען זיכער, אַז עס איז געשען אַן אומגליק. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז די פֿאַרשפּעטיקונג פֿון צוג קײן וואַרשע איז פֿאַראורזאַכט געוואָרן צוליבן צעשעדיקן אַ פֿריערדיקן צוג דורך די פּאַרטיזאַנער.

מיט דרײ טעג שפּעטער איז קראַינסקי צוריק געקו־מען פֿון וואַרשע און מיר איבערגעגעבן, אַז די פֿרוי, אָנקומענדיקן אַהין, האָט די קינדער פֿאַרשלאָסן אין אַ צימער. ווי נאָר די פֿרוי האָט זיך עטוואָס דערווײ־טערט, איז ער צוגעגאַנגען צו דער וווינונג און אָנ־געקלאַפּט. די קינדער האָבן נישט געקענט פֿאַרלאָזן דאָס צימער. די עלטערע טאָכטער האָט איבערגעגעבן, אַז די פֿרוי איז געגאַנגען מעלדן וועגן זײ דער געסטאַפּאָ. קראַינסקי איז איר נאָכגעלאָפֿן און געבעטן, אַז זי זאָל זיך נעמען דאָס געלט און די קינדער נישט אומברענגען. אַלס תשובה האָט זי אויך אים געדראָט מיט איבער־געבן צו די דײטשן. מיר זענען געווען זיכער, אַז די קינדער לעבן שוין נישט.

מיט אַכט טעג שפּעטער האָט מיר קראַינסקי איבער־געגעבן אַ בריוו פֿון דער טאָכטער, געשיקט צו אים דורך דער דער פּאָסט אויף דער אַרישער זײט. אין בריוו האָט די טאָכטער געשריבן, אַז זײ געפֿונען זיך אַלע אין וואַרשעווער געטאָ. די פֿרײד מײַנע איז געווען אין לשער.

אין בריוו האָט זי איבערגעגעבן, וואָס זײ זענען דורכגעגאַנגען. אָנקומענדיק קײן וואַרשע, האָט די פֿרוי זײ צוגעפֿירט צו אַ וווינונג, אין וועלכער עס האָט זיך געפֿונען אַ מאַן. זי האָט גענומען בײ זײ 500 דאָלאַר פֿאַרן צימער און צוגעגעבן, אַז דאָס צימער וועט זײן פֿאַרטיק ערשט אין דרײ טעג אַרום. צוגענומען בײ זײ די קענקאַרטן מיטן אויסרייד, אַז זי באַדאַרף זײ אײנ־מעלדן בײם אַדמיניסטראַטאָר פֿון הויז. זי האָט זײ אַרײן געפֿירט צו זיך אין דער וווינונג, אין זעלבן קאָרידאָר און געמאָלדן, אַז זי גײט זײ איבערגעבן די דײטשן. אויף דעם געוויין פֿון די קינדער, אַז זי זאָל זײ נישט אומברענגען, האָט זי קאַלטבלוטיק געענטפֿערט: „וועט זײן מיט דרײ ײדן ווײניקער״.

ווען די געסטאַפּאָ איז געקומען, האָבן די קינדער זיך געהאַלטן בײ אײנס: זײ זענען נישט קײן ײדן. האָבן די דײטשן אַראָפּגעלאָזט די הײזלעך פֿון ײנגל און פֿעסטגעשטעלט, אַז ער איז יאָ אַ ײד. ער האָט באַקומען

געשלאָגן, ווייל ער האָט זיי אָפּגענאַרט. בכדי נישט צו פאַראַטן די שוועסטער, האָט דאָס ייִנגל געזאָגט, אַז ער קען נישט די מיידלעך, ער איז אַ וואַרשעווער. מען האָט זיי אַלע דריי אָפּגעפירט אין דער געסטאַפּאָ אויף אַלעיאַ שוכאַ, ווו מען האָט זיי געשלאָגן און געפּייניקט, געהאַלטן צוויי טעג אָן עסן. אויפן דריטן טאָג האָבן זיי צוויי דייטשן אַרויסגעפירט צום שיסן. אויפן וועג האָט איינער פון זיי זיך אָנגערופן, אַז ס'איז צוועקמעסיקער אַריינצוגעבן די קינדער אין וואַרשעווער געטאָ, פון וואַנען עס גייען כסדר טראַנספּאָרטן קיין טרעבלינקע. אַ שאָד קוילן — און מ'וועט זיך איינשפּאָרן אַרבעט ביים גראָבן גריבער. אַזוי איז טאַקע געשען. די דייטשן האָבן איבערגעגעבן די קינדער אין אַרעסט־הויז אין געטאָ.

אין וואַרשעווער געטאָ

די עלטערע טאָכטער האָט געוווּסט, אַז איך האָב געהאַט האַנדלס־באַציונגען מיט אָנגעזעענע וואַרשעווער סוחרים פון דער ביזשוטעריע־בראַנזשע: די ברידער זאַלבערג, פּעפּערבערג, בראַמניק, אינזש. פינגערהוט און אַנדערע. זי האָט געבעטן דעם יידישן וועכטער פון אַרעסט־הויז, ער זאָל זיך דערוויסן צי עס לעבט ווער פון די סוחרים און זיי איבערגעבן, אַז אין אַרעסט־הויז געפינען זיך האַכראַדס קינדער פון קראַשניק. צו מאָרגנס האָט זיך איינער פון זיי געמאָלדן, באַפרייט די קינדער פון אַרעסט און זיי אַריבער געפירט צו זיך. די עלטסטע טאָכטער רחל האָט ער באַשעפטיקט ביי זיך אין ביוראָ און די צוויי ייִנגערע קינדער האָט ער לאָקירט אין צוויי באַזונדערע קינדער־היימען.

אין וואַרשעווער געטאָ האָב איך געהאַט אַ פריינד, אַרטור הערמאַן. אין די יאָרן 1940—41 האָט ער געלעבט אין קראַשניק און אַ דאַנק מיינע באַמיונגען איז אים געלונגען צו באַקומען אַ רייזע־דערלויבעניש קיין וואַרשע. די טאָכטער האָט באַלד אָנגעקניפּט מיט אים פאַרבינדונגען און אַ דאַנק אים איז געלונגען אַרויסצו־שיקן דעם בריוו אויף דער אַרישער זייט און פון דאָרט מיט דער פּאָסט צו קראַינסקין.

קראַינסקי איז געפאָרן קיין וואַרשע און זיך קאָנ־טאַקטירט מיט ארטור הערמאַן, וועלכער פלעגט יעדן טאָג פאַרלאָזן דאָס געטאָ מיט אַן אַרבעטס־קאָמאַנדע. עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן פאַרשאַפן פרישע קענ־קאַרטן און אַ וווינונג אויף דער אַרישער זייט. צו־געהאָלפן האָט אויך אַ וואַרשעווער פּאָליאַק, אַנגאַזשירט דורך אַרטור הערמאַן.

אין חודש מערץ האָט די טאָכטער זיך דערוווּסט, אַז צו מאָרגנס פרי וועט מען אַרויספירן קיין טרעבלינקע די קינדער־היימען, אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען די צוויי קינדער. פיר פאַרטאָג האָט זי זיך אַריין באַקומען אין דער קינדער־היים, ווו עס האָט זיך געפונען איר ברודער און געפּאַדערט, מען זאָל תיכף אים אַרויס־געבן, ווייל עס וועט באַלד פאָרקומען די אויסזידלונג. די אויפזעערין האָט נישט געוואָלט אַרויס געבן דאָס ייִנגל און געבעטן נישט מאַכן קיין מהומה, עס וועט נישט זיין קיין אויסזידלונג. נאָך לאַנגע אַמפּערנישן, איבערצייגנדיק זיך אַז זי וועט נישט פּועלן מען זאָל איר אַרויסגעבן דעם ברודער, און אַז עס ווערט שפּעט, זי קאָן נאָך פאַרשפּילן אויך דאָס צווייטע קינד — איז זי אַוועק אין צווייטן קינדער־היים און אַרויסגעכאַפּט דאָס שוועסטערל. טראָגנדיק דאָס קינד, איז שוין דאָס אָרט געווען אַרומגערינגלט פון דייטשן און אוקראַינער. זיי האָבן געשריגן, אַז זי זאָל בלייבן שטיין. זי איז אַריין אין אַ חורבה, אַראָפּ אין קעלער און זיך באַהאַלטן אונטער אַ באַרג קוילן ביי אַן אָפענער טיר. די דייטשן, שטייענדיק אויף דער שוועל, האָבן מיט מאַשין־געווער שטאַרק באַשאָסן דעם קעלער. זיי זענען אודאי געווען זיכער, אַז זיי לעבן שוין נישט און האָבן דעם קעלער פאַרלאָזט.

אין קעלער זענען זיי אָפּגעזעסן אַ גאַנצן טאָג. אין אָוונט איז זי אַוועק מיטן קינד צו אַרטור הערמאַן. דאָרט האָט זי זיך דערוווּסט, אַז איר איינציקער ברודער איז צוזאַמען מיט אַנדערע פון דער קינדער־היים אָפּ־טראַנספּאָרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע. זי האָט גע־שיקט אַ בריוו צו קראַינסקין, וועלכער האָט מיר תיכף מיטגעטיילט וועגן גורל פון מיין זון. איך האָב אים געבעטן ער זאָל פאָרן קיין וואַרשע, אַרויספירן די קינ־דער פון געטאָ און זיי איינאָרדענען אין אַ וווינונג אויף דער אַרישער זייט.

אַ געוויסן טאָג איז זי אַרויס פון געטאָ מיטן ייִנגערן שוועסטערל. הערמאַן האָט זי אַוועקגעשטעלט אין מיטן דער קאָלאָנע אַרבעטער, וועלכע האָבן געאַרבעט אויס־סערן געטאָ. דאָס שוועסטערל האָט זי געטראָגן אונטערן אָרעם. פון איין זייט איז אַראָפּגעהאַנגען דאָס קעפּל און פון דער צווייטער זייט — די פיסלעך. אויסערן געטאָ האָט מען זי אַרויסגעשטופּט פון דער ריי. אויפן וועג צום אָרט ווו עס האָט אויף זיי געוואַרט קראַינסקי, האָט זי דערקענט אַ פּוילישער שאַנטאַזשיסט („שמאַלצאָוו־ניק") און אַלץ ביי איר צוגענומען.

אויף דעם אָפּגערעדטן אָרט האָט שוין געוואַרט אויף זיי אַ דראָזשקע און קראַינסקי האָט זיי אַוועק געפירט אין דער ווינונג אויף פּראַגע. יעדן חודש איז קראַינסקי געפאָרן קיין וואַרשע און רעגולירט די באַלוינונג פאַר דער דירה און פאַרן עסן.

די קינדער האָבן דאָרט געלעבט ביזן סוף פון דער מלחמה. געהאַט מזל, וואָס די ווינונג האָט זיך געפונען אין פּראַגע, וועלכע איז פאַרנומען געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי מיט עטלעכע חדשים פריער איידער וואַרשע איז באַפרייט געוואָרן. אויף ווייטער צו האַלטן די קינדער האָט שוין טאַקע אויסגעפעלט געלט.

נאָך דער באַפרייונג האָט די טאָכטער געוואָלט אויפזוכן די פרוי, וועלכע האָט זיי איבערגעגעבן צו דער געסטאַפּאָ. זי האָט זיך דערוווּסט אַז די פרוי איז געווען אַן אוקראַאינערין און איז אַוועק מיט די דייטשן.

פאַרן פרייז פון צוויי קילאָ גאָלד...

אַ געוויסן טאָג האָט דער בעל־הבית פון דער באַהעלטעניש, יורקאָווסקי, געבערענגט מיר אַ בריוול פון מיין פרוי, אין וועלכן זי האָט געבעטן, אַז די צוויי טעכטער וועלכע געפונען זיך מיט מיר זאָלן צוקומען צום פאַרקאָן פון לאַגער. זי וויל זיי זען, זי האָט דאַרויף אַ הסכמה פון דער יידישער לאַגער־קאָמענדאַנטור. די טרעפונג האָט געזאָלט פאָרקומען אין אָוונט, ווען דער קאָמענדאַנט פון לאַגער, גרעגער, האָט זיך געפונען אויסער דער שטאָט. איך האָב נישט געוואָלט מסכים זיין. די פרוי האָט מיך אָבער אין אַ צווייט בריוול פאַרזיכערט, אַז אַלץ איז גענוי אָפּגעשמועסט און עס דראָט נישט קיין שום געפאַר.

אין דערווירקלעכקייט האָט אָבער אַלץ געהאַט אַ גאַנץ אַנדערן פאַרלויף. ווי נאָר די קינדער זענען צוגעקומען צו דער דראָט־פאַרצוימונג און אָנגעהויבן שמועסן מיט דער מוטער, זענען זיי אַרומגערינגלט געוואָרן פון די אוקראַאינישע וועכטער און מען האָט די מוטער מיט ביידע קינדער אַריינגעזעצט אין לאַגער־אַרעסט. בעת דעם פאַרהער, וועלכן עס האָט געפירט דער קאָמענדאַנט גרעגער האָבן די קינדער דערקלערט, אַז זיי קומען פון וואַרשע, וווּ זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן. אין אַרעסט האָט זיי דערקלערט דער יידישער אויפזעער, אַז וועגן דעם גאַנצן ענין האָט מען שוין געמאָלדן דער געסטאַפּאָ און עס דראָט זיי טויט־שטראָף. ער איז מסכים צו אינטערווענירן, בתנאי, אַז זי וועט אונטערשרייבן איר הסכמה מען זאָל אַלע דריי אַריבער פירן אין לאַגער אין בודזין און זי זאָל צושטעלן צוויי קילאָ גאָלד פאַרן שעף פון דער געסטאַפּאָ.

דאָס גאָלד איז געוואָרן צוגעשטעלט און מען האָט זיי איבערגעפירט קיין בודזין אין לאַגער, וועלכער האָט געשמט מיט די שלעכטע באַדינגונגען פאַר די אסירים און אכזריותן מצד די דייטשן.

אין דער באַהעלטעניש ביי יורקאָווסקין האָב איך פאַרבראַכט 18 וואָכן, ביז ענדע אַפּריל. קיין שום ליכטשיין האָב איך נישט געזען. נישט געקענט זיך באַוועגן, נאָר געלעגן אָדער געזעסן אין דעם גרוב. נאָכן אַרעסטירן די טעכטער, בין איך געבליבן אַליין. פאַרשידענע שוואַרצע מחשבות האָבן מיך געמוטשעט. אַ געוויסן טאָג האָט מיר יורקאָווסקי געבערענגט אַ מודעה, אַז פאַרן צושטעלן מיך צו די דייטשן איז באַשטימט געוואָרן אַ סומע פון 25 טויזנט זלאָטעס. אין דער מודעה איז געווען אָנגעגעבן, אַז איך פיר אָן מיט אַ פאַרטיזאַנער־אָפּטייל. (נאָר דער באַפרייונג האָט מען מיר איבערגעגעבן, אַז דער וואָס האָט גענומען די צוויי קילאָ גאָלד, איז געווען פאַראינטערעסירט מען זאָל מיך ליקווידירן און צו דעם צוועק האָט ער פאַרשפרייט דעם קלאַנג, אַז איך אַרבעט מיט די פאַרטיזאַנער). די באַציונג פון בעל־הבית צו מיר האָט זיך פאַרערגערט. ער האָט מיר געגעבן ווייניקער עסן, כ׳האָב געליטן הונגער. פון קראַינסקין, וועלכער פלעגט צוקומען צו מיר אין די אָוונטן אָן דעם וויסן פון בעל־הבית, האָב איך שוין אויך נישט באַקומען קיין הילף. די דייטשן האָבן באַשטימט די פּאָליציי־שעה פאַר פּאָליאַקן פון 7 אין אָוונט און אין חודש אַפּריל איז דעמאָלט נאָך ליכטיק. אויסער דעם האָט קראַינסקי באַמערקט, אַז מען שפּירט אים נאָך. יורקאָווסקי פלעגט לעצטנס ווייניקער רייניקן די שטאַל און די שתנה פון די בהמות איז אַריינגערינען צו מיר. פון דער נעץ האָט אָנגעהויבן פוילן מיין קערפּער.

אַ געוויסן אָוונט האָב איך געהערט ווי עס קומען צו רייטן צוויי פערזאָן. דער בעל־הבית האָט געעפנט די שטאַל און אָנגעוויזן דאָס אָרט פון מיין באַהעלטעניש. איינער פון די רייטער האָט געפרעגט: „זאָל מען עס טאָן איצט?” איך האָב אַ הוסט געטאָן, כדי געבן אָנצוגעהערן, אַז איך שלאָף נישט. איך האָב גענומען אין האַנט אַ לאַנג קיך־מעסער וואָס קראַינסקי האָט מיר בגנבה געהאַט געגעבן — און באַשלאָסן זיך צו פאַרטיידיקן. נאָך דעם הוסט איז שטיל געוואָרן. פליסטערנדיק האָבן זיי באַשלאָסן, אַז זיי וועלן קומען צו מאָרגנס ביינאַכט.

צוליב דער נאָענטקייט פון די הייזער פון דייטשע אַמטן, האָבן זיי נישט געקענט שיסן און געמוזט די אַרבעט אויספירן אָן רעש, ווען איך וועל שלאָפן.

איך האָב זיך אָפּגעגעבן אַ דין־וחשבון, אַז מיינע שעהן זענען געציילטע. מיין לאַגע איז געווען נאָך טראַגישער מיט דעם, וואָס איך האָב די באַהעלטעניש נישט געקענט עפענען פון אינעווייניק. ווי נאָר זיי זענען אַוועק, האָב איך אָנגעהויבן מיטן מעסער מאַכן אַן עפענונג אין דער וואַנט, וועלכע איז באַשטאַנען פון דיקע, פירצאָליקע בעלקעס און ס׳האָט קיין רייד נישט געקענט זיין, אַז איך זאָל במשך איין מעת־לעת מאַכן אַזאַ גרויסע עפענונג, צו קענען אַנטלויפן.

פאַרמיטאָג האָב איך דורך דער עפענונג באַמערקט דורכגיין דורך דעם הויף אַ יונגערמאַן מיליטעריש געקליידעט. ער האָט געפרוווט עפענען דעם בעל־הבית וווינונג, אָבער די טיר איז געווען פאַרמאַכט. ער האָט אָנגעקלאַפּט אין פענצטער, נאָר קיין תשובה נישט באַקומען. ווען ער איז צוריק געגאַנגען האָב איך באַמערקט, אַז ער האָט אַ יידישן אייסזען. אויפפאַלנד איז אויך געווען דאָס, וואָס ער טראָגט אַ מונדיר אָן אַ פּאַסעק. זייענדיק זיכער, אַז קיינער פון די שטובמענטשן איז נישטאָ אין דער היים, האָב איך דורך דער שפּאַרע געפרעגט : „עמך״ ? ער איז געבליבן שטיין און מיט באַוווּנדערונג זיך אַרומגעקוקט. איך האָב ווידער געזאָגט „עמך״ און געבעטן צוגיין נענטער צום שטאַל, אַריינגיין אינעווייניק און עפענען די באַהעלטעניש.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער איז אַ יידישער קריגס־געפאַנגענער. זיין נאָמען איז געווען מילער, געשטאַמט פון די קרעסן. ער געפינט זיך אין קאָנצענטראַציע־לאַגער אין בודזין, געקומען אין שטאָט איינקויפן שפּייז פאַרן לאַגער. צו יורקאָווסקין איז ער געקומען אויף דער ביטע פון אַן אַסיר מיטן נאָמען מרדכי גאָלדבערג, אַ קראָשניקער קצב, וועלכן מ׳האָט גערופן מרדכהלע סקוביק. ער האָט אים געבעטן זיך דערוויסן וועגן גורל פון זיינע צוויי טעכטער, וועלכע ער האָט איבערגעגעבן צום אויסבאַהאַלטן ביי מיין בעל־הבית אין ער האָט נישט פון זיי קיין שום ידיעה.

איך האָב אים פאַרגעשטעלט מיין לאַגע, אז היינט אין אָוונט דאַרף מען קומען מיך „פאַרטיק מאַכן״. איך האָב אים געבעטן, ער זאָל מיך ראַטעווען און מיטנעמען קיין בודזין. ער האָט דערקלערט, אַז אין דער דערבייאיקער מילכעריי געפינט זיך דער יידישער קאָמענדאַנט פון בודזין, יהושע זאָבערמאַן. ער מוז זיך מיט אים פאַרשטענדיקן. ער האָט באַלד געברענגט דעם ה׳ זאָבערמאַן, וועלכער האָט מיך געקענט פון פאַר דער מלחמה. מיר האָבן באַשטימט דעם פרייז (5.000 זל׳) און די באַלוינונג פאַר דייטשן קאָמענדאַנט (אַ ברילאַנטן רינגל). איך בין געווען זייער דערשעפּט און נישט געקענט גיין. זיי האָבן מיך גענומען אונטער די הענט און אַרויפגעלייגט אויפן אויטאָ. בזה האופן האָט מען מיך געברענגט קיין בודזין און איינגעמאָלדן אויף אַ פרעמדן נאָמען. די צוגעזאָגטע באַלוינונג האָט אויסגעצאָלט מיין פריינד קראַינסקי, צו וועלכן איך האָב שפּעטער געשיקט אַ צעטל.

צוריק מיט דער פרוי און צוויי קינדער — אין בודזין

אין בודזין, טראָץ דעם וואָס מען האָט טאָג־טעגלעך געשאָסן און געהאָנגען אסירים, האָב איך באַטראַכט ווי אַ גן־עדן אין פאַרגלייך מיט מיין ביז איצטיקן פינצטערן קבר. מענטשן זענען די ליכטיקע שיין, באַוועגן זיך און באַקומען אַ שטיקל ברויט מיט זופּ. אויסער דעם האָב איך זיך דאָרט געטראָפן מיט מיין ווייב און צוויי קינדער.

אין בודזין האָב איך צומערשט געאַרבעט אַלס שוואַרצער אַרבעטער. דער מייסטער פון זייגערמאַכערוואַרשטאַט האָט מיך נישט געלאָזט אַרבעטן ביי מיין פאַך. אויך די אינטערווענץ פון יידישן קאָמענדאַנט האָט נישט געהאָלפן.

נאָכן ליקווידירן דעם אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, האָט מען געברענגט קיין בודזין 800 מאַן. ביים אָנקומען, האָבן די דייטשן באַפוילן די יידן אָפּצוגעבן אַלע ווערטפולע זאַכן. בכדי זיי אָפּצושרעקן, האָט דער קאָמענדאַנט פון לאַגער, אָבערשאַרפירער פייקס אַרויסגענומען צוויי יידן און אויפן אָרט דערשאָסן. צווישן די חפצים האָט זיך געפינען אַ צעשעדיקטער פאָטאָאַפּאַראַט. פייקס האָט געוואָלט, מען זאָל אים דעם אַפּאַראַט פאַריכטן אין עטלעכע מאָל אויף די אַפּעלן נאָכגעפרעגט אויף אַ מאַכמאַן. שטאָקמאַן האָט זיך צו מיר געוואָנדן וועגן דעם. מיין ענטפער איז געווען, אַז איך האָב אַזאַ אַרבעט קיינמאָל נישט געמאַכט, כ׳וועל אָבער פּרובירן. אַז ער האָט מיך פאָרגעשטעלט פאַר דעם מערדער פייקס, האָב איך באַקומען פון אים גוט אָנגעשלאָגן און געקאָפּעט. מיין חטא איז באַשטאַנען דערין, וואָס איך האָב זיך אַליין פריער נישט געמאָלדן. דערלאַנגט מיר דעם אַפּאַראַט און געגעבן אַ טערמין

ביז מאָרגן 6 פרי. וועל איך אים נישט צורעכט מאַכן — דערשיסט ער מיך. מ׳האָט אים געמעגט גלויבן אויפן וואָרט. אַ גאַנצע נאַכט האָב איך געמייסטערעוועט און דעם אַפּאַראַט פּאַראַכטן. ווען איך האָב אים צו מאָרגנס דערלאַנגט דעם אַפּאַראַט, האָט ער מיך צוגעפירט צום גרוב, ווו מען פלעגט אויספירן עקזעקוציעס. אויפן וועג האָב איך געזאָגט ווידוי. שטייענדיק ביים גרוב, האָט ער זיך טייוולאָניש צעלאַכט און פריי געלאָזט. פון דעמאָלט אָן האָב איך געאַרבעט ביי מיין פאַך.

אַ צווייט מאָל האָט מען מיך אין בודזין געפירט צום שיסן, ווען מען האָט פון ווערקשטעל אַרויסגענומען 14 זייגערלעך. געהייסן האָט עס, אַז איך האָב עס געטאָן בשותפות מיט די פּאַרטיזאַנער. שוין זייענדיק האַלב־אויסגעטאָן צום שיסן, איז געקומען צו לויפן אַ טשעכאָ־סלאָוואַקישע יידישע פרוי, נוימאַן, און געמאָלדן, אַז אַרויסגייענדיק פון באַראַק די לעצטע צום אַפּעל, האָט זי געזען, אַז דער אוקראַינישער קאָמענדאַנט פון דער וואַך האָט אויפגעבראָכן די טיר פון וואַרשטאַט. די דייטשן האָבן רעווידירט די אוקראַינער און נישט גע־פונען די זייגערלעך. האָבן זיי באַפוילן מיך צו שיסן צוזאַמען מיט דער פרוי נוימאַן. מיר האָט שטאַרק וויי געטאָן וואָס די פרוי וועלכע האָט געוואָלט מיך ראַטע־ווען, זאָל אומשולדיק דערשאָסן ווערן. שטייענדיק ביים גרוב, האָב איך גענומען בעטן דעם אָבערשטורמפירער, מען זאָל מיר דערלויבן זוכן די זייגערלעך. געשען איז דעמאָלט אַ דאָפּלטער נס: ראשית, וואָס די דייטשן האָבן דערלויבט אַ ייד דורכצופירן אַ רעוויזיע ביי די אוקראַינישע וואַכמענער, ושנית, וואָס איך האָב טאַקע געפונען צוויי זייגערלעך אין אַ פוכענער קאָלדרע.

דעם אוקראַינער האָט מען שטאַרק צעשלאָגן און אַ געשלאָסענעם אין קייטן אַוועק געשיקט קיין מאַידאַנעק.

געשאנקען דאָס לעבן

צווי קילאָמעטער אויסערן לאַגער האָט זיך געפונען אַן אָפּטיילונג פון „הענקעלווערק״, ווו די אסירים האָבן אויסגעפּערטיקט טיילן פון עראָפּלאַנען. אַ געוויסן פרי־מאָרגן אין חודש אָקטאָבער 1943, האָט מען די אסירים נישט אַרויס געפירט צו דער אַרבעט. מען האָט די באַראַקן פאַרמאַכט פון דרויסן און דערביי אָנגעזאָגט, אַז אויב עמיצער וועט פּרווון אַרויסגיין, וועט ווערן דערשאָסן. די באַראַקן זענען אַרומגעשטעלט געוואָרן פון זשאַנדאַרמעריע, שוץ־פּאָליציי, אוקראַינער און ס.ס. יעדע דריי מעטער האָט זיך געפונען אַ מאַשין־געווער.

אויף דעם אַפּעל־פּלאַץ זענען ביי אַ טיש געזעסן ס.ס.־אָפיצירן, אַנדערע זענען געלאָפן הין און צוריק. מען האָט געפילט, אַז עס גרייט זיך פאַר די 3 טויזנט אסירים עפּעס שרעקלעכס. דאָס האָט געדויערט ביז מיטאָג־צייט, ווען די דייטשן און דאָס געווער זענען פאַרשוווּנדן און מ׳האָט געעפנט די טירן פון די באַראַקן און געהייסן עסן מיטאָג.

נאָכן מיטאָג זענען די יידן אַוועק צו דער אַרבעט אין „הענקעלווערק״. דאָרטן האָבן זיי זיך דערוווּסט פון די ציווילע דייטשע מייסטערס, פישער און סטעפאַן, אַז ס׳איז געווען באַשטימט צו ליקווידירן דעם לאַגער און אומברענגען די אסירים, נאָר זיי, די דייטשע מייסטערס האָבן אויפגעוויזן, אַז במשך דער צייט האָבן זיי אויס־געשולט אַ סך יידן אַלס פאַכלייט און אַז אָן זיי קאָן די פאַבריק נישט אַרבעטן. מען האָט וועגן דעם ענין דעפּעשירט קיין בערלין און געפּועלט דעם לאַגער איבערצולאָזן.

אין יענע טעג זענען טאַקע ליקווידירט געוואָרן כמעט אַלע לאַגערן אין לובלינער געגנט, ווי: מיידאַנעק, טראַווניקי, פּאָניאַטאָווו און אַנדערע.

*

אַ געוויסן אָוונט בין איך געזעסן אין באַראַק, ווו עס האָבן געוווינט די געבערענגטע פון וואַרשעווער געטאָ הרב שטאָקהאַמער, הרב שאַפּיראַ, ד״ר וודאַווינסקי, ד״ר טולכאָק, ד״ר טענענבוים און אַנדערע. מיר האָבן זיך פאַררעדט און נישט באַמערקט, אַז ס׳איז שוין נאָך 9 אָוונט, ווען עס איז פאַרווערט געווען צו באַוועגן זיך אויפן שטח פון לאַגער. איך האָב געפּרוווט אַריבער־לויפן צו מיין באַראַק און בין באַשאָסן געוואָרן פון די וואַך־טורעמס. כ׳האָב זיך באַהאַלטן אונטער אַ לאָרע (מעטאַלענער וואָגן) אין וועלכן עס האָבן אָפּגעקלאַפּט די קוילן. ווען עס איז שטיל געוואָרן, בין איך צו־געשפּרונגען צו דער טיר פון מיין באַראַק און אין דעם מאָמענט בין איך ווידער באַשאָסן געוואָרן און באַשיט געוואָרן פון שטיקער ציגל, וועלכע זענען געלעגן פאַר מיר. איך בין אַריין אין באַראַק, אַ געשריי געטאָן אַז מען האָט מיך דערשאָסן און פאַרלוירן דעם באַוווּסטזיין. די אָנוועזנדע אין באַראַק, צווישן זיי מיין ברודער הערש (אומגעקומען אין מאַטהאוזען), האָבן מיך אויסגעטאָן און פעסטגעשטעלט, אַז איך בין נישט געטראָפן פון קיין קויל. זיי האָבן מיך באַגאָסן מיט קאַלטן וואַסער און צוריק געבערענגט צום באַוווּסטזיין. צו מאָרגנס האָט דער קאָמענדאַנט פון לאַגער זיך נאָכ־

געפרעגט, ווער עס איז געפאַלן אַ טויטער פון דער נעכטיקער שיסעריי. ווען מען האָט אים אויפגעקלערט, אַז קיינער איז אויף טויט נישט דערשאָסן געוואָרן, האָט ער פאַרלאַנגט מען זאָל אַרויסגעבן די פערזאָן, וועלכע מען האָט באַשאָסן. אויף זיין פראַגע: „ווייסטו נישט, אַז נאָך 9 טאָר מען נישט פאַרלאָזן דעם באַראַק?" — האָב איך געענטפערט, אַז דער זייגער מיינער האָט מיך אַריינגעפירט אין אַ טעות. האָט ער מיר געזאָגט: „דיר קומט טויט־שטראָף, נאָר אויב אַזויפיל קוילן האָבן דיך נישט געטראָפן, שענק איך דיר דאָס לעבן".

צום לעצטן מאָל געזען די פרוי מיט די טעכטער

אין חודש אַפּריל 1944, ווען די רויטע אַרמיי איז שוין געשטאַנען ביי קאָוועל, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן ליקווידירן דעם לאַגער אין בודזין. די אסירים האָט מען צעשיקט אין פאַרשידענע לאַגערן. מיך מיט מיין פרוי און צוויי טעכטער האָט מען אַוועקגעשיקט קיין וויעליטשקע. איך האָב געאַרבעט ביים בויען די באַראַקן. די אַרבעט איז געווען אַ שרעקלעך שווערע. מיר האָבן געמוזט טראָגן אַרויף אויף די בערג 100־קילאָדיקע צעמענט־פּליטן און גרויסע שטיינער. די ס.ס.־מענער האָבן דערביי אונטערגעיאָגט, שלאָגנדיק די אסירים מיט שטעקנס. מענטשן זענען געפאַלן אונטער דער משא פון די פּליטן און שטיינער, פיל מאָל געבליבן ליגן טויט. אויך דאָס מאָל האָט מיר געהאָלפן מיין פאַך. אַן ס.ס.־מאַן האָט זיך נאָכגעפרעגט אויף איין אורמאַכער — און איך האָב זיך צו אים געמאָלדן. פון דעמאָלט אָן האָב איך געאַרבעט פריער אַלס זייגערמאַכער און דערנאָך אַלס מעכאַניקער אין „הענקעלווערק". דאָרטן זענען אויך געווען באַשעפטיקט די פרוי מיט די טעכטער. מיט עטלעכע טעג שפּעטער איז געקומען צו אונדז דער קאָמענדאַנט פון פּלאַשאָווער לאַגער, אַמאָן געט און צוגענומען מיין פרוי און טאָכטער (צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע פרויען) קיין פּלאַשאָוו. דעמאָלט האָב איך צום לעצטן מאָל געזען מיין פרוי און טעכטער, נישט האָבנדיק די מעגלעכקייט אפילו זיי צו געזעגענען. כ'האָב געהאַט אַ פאָרגעפיל, אַז מער וועל איך זיי שוין נישט זען. מיט דריי וואָכן שפּעטער האָט מען אויך מיך איבערגעפירט קיין פּלאַשאָוו. דאָרט האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מען האָט זיי מיט אַ וואָך פריער איבערגעשיקט קיין אוישוויץ.

נאָך דער באַפרייונג האָב איך אין בערגען־בעלזען געטראָפן יהושע קלאָצהענדלערס טאָכטער, וועלכע האָט מיט זיי דורכגעמאַכט דעם גאַנצן מאַרש און מיר איבערגעגעבן פּרטים פון מיינע נאָענטע. אין אוישוויץ זענען זיי געווען 6 וואָכן, פון דאָרט האָט מען זיי געשיקט קיין שטוטהאָף. די באַשפּייזונג איז געווען מער ווי שלעכט. די ייִנגערע טאָכטער, דבורהלע, האָט ריזיקירט און פלעגט אונטער די דראָטן זיך דורכגנבענען אין דער קיך. דאָרטן האָט זי געהאָלפן ביי דער אַרבעט און אַזוי אַרום געהאַט די מעגלעכקייט צו ברענגען פאַר דער מוטער און קראַנקער שוועסטער אַ קאַרטאָפל אָדער אַ שטיקל בריקעוו. איין מאָל האָט אַ טורעם־וואַכמאַן זי באַמערקט דורכקריכן אונטער די דראָטן, האָט ער איינגעשלאָסן דעם עלעקטרישן שטראָם און זי איז געבליבן ליגן טויט, מיט אַ קאַרטאָפל אין האַנט. די עלטערע טאָכטער מלכהלע איז שוין אַ לענגערע צייט געווען קראַנק און שטאַרק דערשעפּט, נישט געקענט גיין צו דער אַרבעט. די ידיעה וועגן גורל פון איר ייִנגערער שוועסטער האָט צוגעיאָגט איר טויט — און זי האָט אויסגעהויכט איר טייערע הייליקע נשמה. די מוטער, אויך שטאַרק דערשעפּט, האָט זיך אַוועקגעלייגט לעבן די קערפּערס פון אירע קינדער און במשך צוויי טעג גאָרנישט געוואָלט טועם זיין — ביז זי האָט פאַרענדיקט איר לעבן. מען דאַרף דאָ צוגעבן, אַז די טויט־פאַלן זענען געווען אַ מאַסנווייזע דערשיינונג, די טויטע קערפּערס האָט מען געלאָזט ליגן טיילמאָל פינף טעג, ביז מען האָט זיי איבערטראַנספּאָרטירט צום קרעמאַטאָריום. דאָס איז פאָרגעקומען דריי וואָכן פאַר דער באַפרייונג פון שטוטהאָף.

די טעכטער פלעגן כסדר איבערחזרן: דער טאַטע וועט נישט וויסן, ווו אונדזער געביין איז אַהין געקומען...

אָנקומענדיק קיין פּלאַשאָוו, האָב איך אין דער עווידענץ אָנגעגעבן, אַז איך בין אַ זייגערמאַכער. אין פּלאַשאָוו בין איך געווען בערך דריי וואָכן און געאַרבעט ביי שווערע אַרבעט. אַ געוויסן פרימאָרגן האָט מען מיך אַרויסגערופן פון דער ריי און געהייסן בלייבן אין לאַגער. נאָכמיטאָג האָט מען אַ גרופּע פון 36 מאַן, זייגערמאַכערס, אָפּגעשיקט קיין אָראַניענבורג־זאַקסענהאַוזען אין אַ באַקוועמען וואַגאָן און אויפן וועג געגעבן גוטע באַשפּייזונג. אַן ס.ס.־מאַן, איינער פון אונדזערע באַגלייטער, האָט אונדז מוסר־סוד געווען, וווּהין מען פירט אונדז, אַז דאָרט וועלן מיר זיין באַשעפטיקט ביי אונדזער פאַך און האָבן שאַנסן איבערצולעבן די קריג.

אין אָראַניענבורג

אָנקומענדיק קיין אָראַניענבורג האָט מען אונדז אַוועקגעשטעלט ביים טויער פון לאַגער, מ׳האָט נישט געטאָרט זיך באַוועגן, אַפילו קיין פינטל טאָן מיטן אויג. דאָס איז געווען אַקעגן פענצטער פון דער וואַך — און פון דאָרט האָט מען אונדז אָבסערווירט. איך האָב נאָך געהאַט אַ גאָלדענע 20־דאָלאַר מטבע, האָב איך ביים אַריינגיין אין לאַגער זי באַהאַלטן אין מויל, אונטער דער צונג. דאָס האָט מיר געשטערט צו שלונגען און אָטעמען. איך האָב זיך פשוט געשטיקט. דאָס האָט געדויערט דריי שעה. פון דאָרטן האָט מען אונדז געפירט אין באָד אַריין. אויפן וועג האָב איך געהאַט די מעגלעכקייט אַוועק צו וואַרפן די גאָלדענע מטבע און פטור ווערן פון די צרות.

אין באָד האָט מען אונדז געגעבן אַנדערע הלבשה און אָפּגעפירט אין אַ באַראַק, וועלכער האָט געדינט אַלס קאַראַנטין. דאָרטן זענען מיר געווען דריי וואָכן. במשך דער צייט האָט מען אונדז געפירט אין פעלד, ווו מיר האָבן געקאָפּעט מייערן. יעדע דריי שעה האָט מען פאַראָרדענט אַ הפסקה אין דער אַרבעט, אויף דריי מינוט. דעמאָלט האָט מען אונדז דערלויבט צו עסן אַ שטיקל מייער. נאָך דער הפסקה האָט מען דאָס וואָס מען האָט געהאַט אין מויל, געמוזט מאָמענטאַל אַראָפּשלונגען אָדער אויסשפּייען. באַלד דעם ערשטן טאָג איז געשען אַ טויט־פאַל. דער פולער אויטאָ האָט נישט געקענט אַרויס פון ליימיקן פעלד. מען האָט אונדז מיט שטעקנס געיאָגט אַרויסצושטופּן דעם אויטאָ און דערביי געשלאָגן איבער די קעפּ. אין דער מהומה איז דער לאָדזשער ייד, בוכבינדער, געפאַלן אינטער דעם ראָד און געבליבן טויט אויפן אָרט. נאָך דער אַרבעט האָט מען באַפוילן אַרויף וואַרפן זיין גוף אויפן אויטאָ און צוליב דער ענגשאַפט, איז מען געשטאַנען אויף דעם טויטן קערפּער. אויפן וועג האָט מען אים איבערגעגעבן אין קרעמאַטאָריום.

אויפן צווייטן טאָג איז צו מיר צוגעקומען אַן ס.ס.־מאַן, וועלכער האָט געשטאַמט פון רומעניע און מכלומרשט דערקענט אין מיר אַ געוועזענעם רומענישן אונטעראָפיציר, וועלכער זאָל אים האָבן געשלאָגן אין מיליטער. איך האָב אים געפּרוווט אויפקלערן, אַז איך בין אַ פּוילישער, קיינמאָל אין רומעניע נישט געווען. ער האָט זיך געהאַלטן ביי זיינס און מיך געשלאָגן מיט דער קאָלבע פון דער ביקס, געשריען אַז איך זאָג ליגן. עס האָט זיך פון מיר געגאָסן דאָס בלוט, כ׳האָב געפילט אַז ער וועט מיך דערהרגענען. באין ברירה האָב איך כלומרשט זיך מודה געווען, אַז כ׳בין אַ געוועזענער רומענישער אונטעראָפיציר. דעמאָלט האָט ער זיך באַרויקט און מיר געגעבן אַ שטיקל ברויט, געהייסן אַוועקזעצן. ער האָט מיר געגעבן רעכט וואָס איך האָב אים אַמאָל „געשלאָגן", ווייל ער האָט גאָרנישט געקענט און ס׳איז געווען מיין פליכט אים צו לערנען. ער האָט מיך באַשטימט פאַר אַן אויפזעער איבער דער גרופּע און געהאַט די דערלויבעניש רויק איפּצועסן אַ מייערל. איך בין נאָר כסדר געווען אין אימת מות, ער זאָל מיך נישט פרעגן מער פּרטים פון רומעניע, וועלכע איך האָב אין מיין לעבן נישט געזען.

נאָכן פאַרענדיקן די קוואַראַנטאַנע, האָט מען אונדז ווידער געפירט אין באָד און געטוישט די הלבשה, אַריינגעפירט אין אַ באַראַק, אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען עטלעכע צענדליק גוט אויסגעשטאַטע זייגער־וואַרשטאַטן. דאָרט האָבן מיר געאַרבעט אויף פּרובע דריי טעג. די אויסגעענדיקטע אַרבעט איז געוואָרן קאָנטראָלירט דורך דייטשע פאַכמענער. דאָרטן האָבן מיר שוין נישט געהאַט קיין נעמען, נאָר נומערן. מיין נומער איז געווען 107650. פון דער גאַנצער גרופּע האָט מען איבערגעלאָזט בלויז 9 קוואַליפיצירטע זייגערמאַכערס. מיט די פריערדיקע איז געווען אַ גרופּע פון אַ 50 מאַן. די איבעריקע האָט מען אַרויס געשיקט. דאָס איז געווען אַ געווינס, ווייל מיר האָבן דאָרט געהאַט גוטע געלעגערס און באַשפּייזונג. נאָך געהאַט אַ געלעגנהייט צו העלפן אַנדערע יידן־אסירים. דאָס האָט געדויערט בערך 5 חדשים.

לעבן דעם באַראַק פון די זייגערמאַכערס האָט זיך געפונען אַ באַראַק פון געלט־פעלשערס. דאָרטן האָבן געאַרבעט גראַפיקער־ספּעציאַליסטן, וועלכע האָבן נאָכגעמאַכט דאָלאַרן און ענגלישע פונטן. די געלט־פעלשערס האָט מען ספּעציעל געהיטן, זיי האָבן נישט געהאַט קיין מגע ומשא מיט די אַנדערע לאַגער־אסירים.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטאַרקע באָמבאַרדירונג פון בערלין און איין באָמבע איז אפילו געפאַלן אויף די לאַגער־באַראַקן. מיר האָבן שוין נישט באַקומען רעגלמעסיק קיין באַשפּייזונג, וועלכע מ׳האָט אונדז צוגעשיקט פון בערלין.

מיר האָבן באַמערקט אַ גרויסע באַאומרויקונג צווישן די ס.ס.־לייט. מען האָט געזאָלט אונדז און די געלט־פעלשער אַריבערפירן אין אַ צווייטן באַראַק, ווו מען וועט אונדז אומברענגען. צום גליק האָבן די רוסישע

און אַמעריקאַנער אַרמייען זיך מיט אַ שנעלן טעמפּאָ דערנענטערט צום לאַגער. עס איז באַשלאָסן געוואָרן דעם גאַנצן לאַגער אַרויסצופירן. געווען דעמאָלט בערך 15 טויזנט אסירים פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן, דערין יידן בערך 15 הונדערט. זיי האָבן אונדז צעטיילט אויף גרופּן צו 500 מאַן, יעדע עטלעכע שריט אַן ס.ס.־מאַן מיט מאַשין־געווער. ביים טױער ביים אַרויסגאַנג האָט מען יעדן איינעם געגעבן אַ ברויט מיט אַ ביסל קאָנסערוון און דערביי אָנגעזאָגט, אַז דאָס באַדאַרף סטייען אויף 14 טעג. מען האָט אונדז געוואָרנט, אַז פּאַר פּרוּוון אַנטלויפן וועט מען דערשיסן און אַז פּאַר כאַפּן עפּעס פון די דערבייאיקע פעלדער, דראָט אויך טויט־שטראָף. אין דער ריי האָב איך געהאַט לעבן זיך דעם באַוווּסטן יידישן נדבן פון לובלין, שמואל אייכענבוים (וועלכער האָט געשענקט דעם פּלאַץ פּאַר דער ישיבת חכמי לובלין). מיר האָבן געוווּסט, אַז מיר זענען ערב דער ישועה, מען האָט אָבער נישט געוווּסט ווער עס וועט דאָס דערלעבן. פּאַר יעדן מכשול אויפן וועג איז מען געשאָסן געוואָרן. איז עמיצער אומגעפאַלן אויפן וועג און באַלד זיך נישט אױפגעשטעלט, איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. דער מאַרש האָט געדויערט 7 טעג. בייטאָג האָבן מיר מאַרשירט און בײנאַכט גערוט אין די וועלדער. יעדן פרי, פאַרן אָפּמאַרשירן, האָבן מיר געהאַט אַן אַרבעט מיט באַערדיקן עטלעכע הונדערט מאַן, וועלכע זענען געשטאָרבן פון הונגער און דער־שעפּונג. אויפן פערטן טאָג איז געווען צווישן די טויטע שמואל אייכענבוים. איך אַליין בין שוין אויך געווען דערשעפּט און נישט געהאַט קיין כוח צו גיין.

אויפן פינפטן טאָג זענען מיר צוגעקומען צום וואַלד, און דאָרט גערוט. פון גרויסע אויטאָס פון „רויטן קרייץ" האָט מען געטיילט שפּייז־פּעקלעך — 1 פּעקל פּאַר פיר מאַן. דאָס האָט אונדז געגעבן אַ ביסל חיות. בעת עס זענען אָנגעזונד געווען די דעלעגאַטן פון רויטן קרייץ, האָבן די דייטשן געשאָסן וועגענער געשפּאַנט אין פערד, אויף וועלכע מען האָט אַרויפגענומען די שוואַכע, וואָס האָבן ווייטער נישט געקענט גיין. ווי נאָר די דעלעגאַטן זענען אַוועק, האָט מען די וועגענער מיט די מענטשן אַריינגעפירט אין וואַלד און אַלע אויס־געשאָסן. בעת דעם מאַרש, זענען אומגעקומען בערך 12 טויזנט מאַן. די אָפּמבאַרדירונג איז געוואָרן שטאַרקער. די אַליאירטע אַרמייען האָבן זיך דערנענטערט פון ביידע זייטן. אויפן דריטן טאָג זענען די ס.ס.־לייט פאַרשוווּנדן, נאָר איין גרופּע פון 500 מאַן האָבן אייניקע ס.ס. באַגלייטערס געוואָלט ליקווידירן. די אסירים האָבן זיך אויף זיי געוואָרפן. עס זענען דעמאָלט אומגעקומען 160 פון די אסירים און בערך 20 פון די דייטשן. דאָס איז געשען דעם 2־טן מאַי 1945, לעבן דער שטאָט שווערין.

די באַפרייונג

אויפן וועג האָבן מיר באַמערקט טױטע פערד פון די באָמבאַרדירונגען. מיר האָבן מיט אַ שאַרפן לעפל אָפּגעשניטן אַ שטיק פלייש, זיצנדיק אין וואַלד, האָבן מיר עס אָפּגעקאָכט. פון דעם האָב איך באַקומען אַ בלוט־דיזענטעריע און זיך נישט געקענט רירן פון אָרט. איך האָב געבעטן מיין פריינד, אַוועגט פון פּשעמישל, ער זאָל מיר שאַפן עטלעכע קאַרטאָפל. איך האָב זיי פאַרברענט אויפן פייער און געגעסן די קוילן. דאָס האָט פאַרלייכטערט מיין צושטאַנד.

*

תיכף נאָך דער באַפרייונג, איז מיין ערשטער גע־דאַנק געווען אויפצוזוכן מיינע נאָענטע. צו דעם צוועק האָב איך באַזוכט אַ ריי לאַגערן. אין בערגען־בעלזען האָט מען מיר איבערגעגעבן וועגן טויט פון מיין פרוי און צוויי טעכטער (וועגן וועלכע איך האָב שוין פריער דערמאָנט).

אין בערגען־בעלזען האָט זיך צו מיר געוואָנדן אַ ציגיינעריין און פאַרגעשלאָגן פּאַר עטלעכע סיגאַרעטן מיר אַרויסצולייענען פון דער האַנט דעם גורל פון מיינע נאָענטע. אין מיין פאַרצווייפלונג האָב איך דערויף מסכים געווען. זי האָט געזאָגט: „דיין פרוי מיט צוויי קינדער זענען אומגעקומען, האָסט נישט וואָס צו זוכן אין די לאַגערן. דאַקעגן אין פוילן האָבן זיך געראַטע־וועט צוויי אַנדערע קינדער און זיי קוקן דיך אויס".

נישט געקוקט אויף די אומגעהויערע שוועריקייטן און סכנות, מיט וועלכע דאָס איז געווען פאַרבונדן, בין איך תיכף געפאָרן אין דער ריכטונג צו דער פוילישער גרענעץ. אין אויבערשלעזיען, אין דער שטאָט ביטאָם, האָב איך געטראָפן מיין לאַנדסמאַן שלום קאהאן. איך האָב אים אָפּגעגעבן די בשורה, אַז עס לעבן אין בערגען־בעלזען זיינע צוויי שוועסטערן און ער האָט געענטפערט מיט אַ בשורה, אַז אין שכנותדיקן קאַטאָוויץ געפינען זיך מיינע צוויי טעכטער, רחל און ליבע. דאָרט טאַקע האָב איך געטראָפן מיינע צוויי קינדער. ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען די באַגעגעניש — איז קיינער נישט אומשטאַנד צו באַשרייבן...

מצבת־זכרון בבית הקברות בקראשניק
די מצבה אויפן בית־הקברות אין קראַשניק

אין חודש מערץ 1965, בין איך געפאָרן קיין פוילן און באַזוכט דעם לאַגער אין שטוטהאָף, וועלכער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מוזעאום. דאָרט ווערט אויפגעהיטן אַלץ, וואָס האָט אַ שייכות מיט דער מאַר־טיראָלאָגיע פון די אסירים. דער אויפזעער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז מיטן אַש פון די קרעמאַטאָריעס פלעגן די דייטשן באַמיסטיקן די אַרומיקע פעלדער. דער אויפזעער האָט מיר דערמעגלעכט צו נעמען אַ זעקעלע ערד פון די פעלדער און גלייכצייטיק אַ ביסעלע אַש פון די קרעמאַטאָריעס.

שטייענדיק דאָרט אין די קרעמאַטאָריעס, האָב איך אַ טיף דערשיטערטער און צעבראָכענער געזאָגט קדיש און אל מלא רחמים פאַר זייערע הייליקע נשמות.

די אורנע מיט דער ערד און אַש האָב איך געברענגט קיין ישראל. הרב פרענקעל האָט מיר דערלויבט די אורנע קובר צו זיין צוזאַמען מיט דעם אַש פון טרעב־לינקע, וועלכע ער האָט געברענגט פון פוילן, אונטער דעם טרעבלינקע־דענקמאָל, וועלכער איז געשטעלט געוואָרן אויפן בית־עולם אין נחלת־יצחק. די אנטהילונג פון דענקמאָל איז פאָרגעקומען כ״ז ניסן תשכ״ה.

דאָס אַש פון מיין זון, וועלכער איז אומגעקומען אין טרעבלינקע, האָט זיך מתיחד געווען מיט דעם אַש פון זיין מוטער און שוועסטער.

*

פון מיין שטוב זענען אומגעקומען:

מיין פרוי ברכה, **די טעכטער** מלכה, דבורה, חייה **און דער זון** מנחם־מענדל.

מיין שוועסטער חייה **מיטן מאַן** לייב פיינגאָלד **און קינדער** צפורה, בצלאל, דבורה **און** רחל.

מיין ברודער משה האָכראַד, **זיין פרוי** שרה־לאה, **די טאָכטער** דבורה **אין די זין** יצחק **און** משה־אביגדור.

מיין ברודער הערש האָכראַד, **די פרוי** טויבע, **טאָכ־טער** טיסל, **און דער זון** מענדל **און די טאָכטער** רחל.

מיין שוועסטער חנה **און די דריי זין און טאָכטער.**

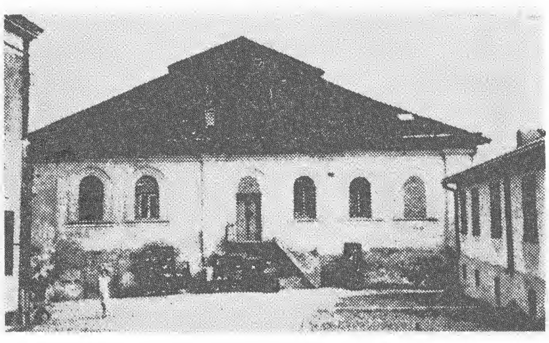
שוויגער־עלטערן אברהם־חיים און רייזל אייזענ־שטאַדט, **מיטן זון** יענקל, **טאָכטער** שיינדל **און דער זון** משה.

פעטער יעקב זיסבערג, **די פרוי** פערעלע, **זון** משה **און צוויי טעכטער** חנה **און** דבורה.

נחמיה שטיינגאָס, **מיט דער פרוי און זון.**

פעטער יעקב זיסבערג, **די פרוי** פערעלע, **זון** משה בעריש, פיניע **און טאָכטער** פייגע.

פאַרשריבן: שלום גארן

בית־הכנסת בקראשניק ב־1951 — אסם לתבואות
די קראַשניקער שול (1951), וועלכע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ תבואה־שפייכלער.

זכרונות פון א פינצטערער תקופה

שמואל בראַנד, תל־אביב

דער פאריתומטער אויוון...

יעדער טאָג האָט געבראַנגט נייע גזירות רעות פון די נאַציִשע מערדערס. אָט באַשטימען זיי גרויסע קאָנ־טריבוציעס וועלכע די שטאָט איז נישט אימשטאַנד געווען צו באַצאָלן, אָבער די סומע איז דאָך געשאַפן געוואָרן. יידן טאָרן נישט עסן קיין פלייש, צוקער, ווייס ברויט צי טרינקען בראָנפן. יעדער ייד מוז זיך אָפּשערן די באָרד. און די גזירה אַראָפּ צו נעמען די באָרד איז ביי אַ קראָשניקער ייד געווען ניט גרינגער ווי אַנדערע שווערע גזירות. איך געדענק די פּיין און צער פון מיין פאָטער אברהם בראַנד, ווען ער האָט געמוזט די באָרד זיינע אָפּשערן. באַלד איז געקומען אַ צווייטע גזירה. מען האָט דערציילט אין קראָשניק, אַז עס געפינען זיך אַ פיר־פינף יידן מיט בערד. צוויי פון זיי האָב איך געזען מיט מיינע אייגנע: ר׳ שמחה אייזיק לייבס און ר׳ יואל איידלשטיין פון לובלין, אַ מאַדזשיצער חסיד, נחמיה צעשלערס מחותן. זיי זענען נישט אַרויס אויף דער ליכטיקער שיין. דערנאָך — ווידער אַ גזירה: יידישע באַק־אויוונס מוזן ווערן ליקווידירט, מען זאָל נישט קענען באַקן ברויט, נאָר לעבן פון דעם וואָס די רוצחים טיילן צו אויף די קאַרטן. דער הונגער האָט זיך פאַרשפּרייט פון טאָג צו טאָג.

האָט מען אָנגעהויבן זוכן עצות ווי אַזוי פאַרט אָפּ־באַקן אַ שטיקל ברויט. איך מיט אַ גוטן שכן, ר׳ יחיאל שטיינמאַן הי״ד האָבן באַשלאָסן ביי אים אויפן בוידעם אויפצושטעלן אַן אויוון צו באַקן ברויט.

ער איז געווען פאַראינטערעסירט עס זאָל זיין ביי אים, ווייל ער האָט אויך געוואָלט טרוקענען קאַשע, מיט וועלכן ער האָט זיך נאָך געהאַט באַשעפטיקט. מען האָט אַלץ געטאָן אין געהיים — און דער אויוון איז געווען גרייט צום באַקן.

נישט ווילנדיק, האָט זיך דער סוד פאַרשפּרייט ביי פיל שכנים און יעדער איינער פון זיי האָט געבעטן מען זאָל אים צונעמען פאַר אַ שותף צום באַקן. מ׳האָט נישט געקענט קיינעם אָפּזאָגן. אַ פופצן יידן האָבן גע־בראַנגט יעדערער עטלעכע העלצער און זיין ביסל טייג. מ׳האָט געזאָגט, אַז דער אויוון וועט זיין פול, וועט זיך בעסער באַקן.

מען הייצט אונטער, עס ווערט פאַרשטעלט דאָס ליכט עס זאָל חלילה נישט אַרויסלייכטן, אַ טויט־שטילקייט הערשט אויפן בוידעם. מען הערט נאָר דעם טרעסק פון די ברענענדיקע העלצער. מען רוקט אַריין דאָס טייג, יעדער זיצט אומגעדולדיק, עס באַקט זיך זייער לאַנג. מיט אַמאָל דערהערט זיך אַ געשריי, יעדער שטעלט זיך אויף. די געשרייען ווערן שטאַרקער. „גע־וואַלד! געוואַלד!״. יעדער מיינט, אַז דאָס איז ביי אים. מען כאַפּט אַרויס פון אויוון זיין שטיקל טייג נישט אָפּגעבאַקן און מען לויפט צו דער לייטער זיך אַראָפּ־לאָזן. מען האָט געעפנט דאָס טויער און איינציקווייז אַוועק.

די געשרייען זענען געווען ביי ר׳ יעקב פרידמאַן. דערנאָך זענען די באַנדיטן אַריין צו אונדז, אַלע מענטשן, אויך די פּליטים פון לאָדזש וואָס האָבן גע־וווינט ביי אונדז, אַנידער געלייגט אויף דער ערד און מיין פאָטער האָבן זיי מיט אַ מעסער אָפּגעשניטן אַ שטיק באָרד ביז בלוט, ווי אויך אָפּגעריסן פון זיין גוף דעם טלית קטן וואָס ער האָט געטראָגן. זיי האָבן די זעלבע נאַכט אין פיל הייזער געטאָן דאָס זעלבע. מער האָט מען שוין נישט געבאַקן אין דעם אויוון, ווייל מ׳איז געווען איינגעשטעלט מיטן לעבן.

די שרעק האָט זיך פאַרגרעסערט פון טאָג צו טאָג, ווייל מען האָט געשאָסן יידן פאַר פאַרקויפן פלייש: ר׳ שלמה ביניס, און דער בחור הגבור שמואליק גאָלדבערג, דער זון פון ר׳ מרדכהלע גאָלדבערג, ווי אויך ר׳ יעקב סטידזשיניקער. מען האָט זיי געפירט גע־שלאָסן איבער דער שטאָט אויפן בית־עולם, די פרויען האָבן געשריגן „שמע ישראל״.

קיין מעל צו קויפן האָט מען אויך נישט געקריגן.

די נאַכט פון דער ערשטער אויסזידלונג

די גאַנצע שטאָט יידן ווערט אַרויסגעיאָגט אין גאַס און דערביי מערדערלעך צעשלאָגן. דער שאָסיי איז די גרענעץ פון לעבן אין טויט. די דייטשן לויפן אויפן וועג און די הינט רייסן שטיקער, ווער עס דערנענטערט זיך צום שאָסיי. דער געיאָמער פון די מענטשן און די געשרייען „שמע ישראל״ איז נישט צו באַשרייבן. איך ווער אריבער געשיקט אויף דער צווייטער זייט, דאָס הייסט — כ׳ווער באַפרייט.

...אַלע הייבן אָן מאַרשירן דעם לעצטן וועג צו דער באַן. עס הערן זיך געשרייען און אַ שיסעריי. איך קום אַליין צוריק אין אונדזער הויז. מיינע טייערע עלטערן און שוועסטערן זענען אַוועק מיטן טויטן־מאַרש. כ׳בין אַליין אין שטוב. אַלץ איז אין מיינע אויגן חושך, כ׳האָב נאָר געוויינט... אויך פון דרויסן הערט מען די געוויינען פון קינדער וועלכע זענען געבליבן אָן עלטערן.

אין גאַס איז חושך, מען הערט נאָר שיסן. דער קינדערישער געוויין האָט צעבראָכן דאָס האַרץ. די הינט בילן נאָך יעדן שאָס. כ׳האָב מורא געהאַט צו עפענען די טיר. אָט הערן זיך טריט. דאָס איז די יידישע פּאָליציי. זיי קלאַפּן אָן און רופן אויס, אַז ווער עס געפינט זיך אין הויז זאָל אַרויסגיין. כ׳בין באַלד אַרויס. מען ברענגט נאָך עטלעכע מענטשן און מ׳פירט אונדז צום הקדש. פינצטער, חושך. מיט עלעקטרישע לעמפּלעך לייכט מען צו. עס קומט אָן אַ וואָגן מיט פערד. אויף דער פור ליגן עטלעכע טויטע און לעבעדיקע, פאַרוווּנדעטע, וועלכע גוססן און קרעכצן. איינער ליגט אויפן צווייטן. מיר הייבן אָן זיי אַראָפּ צו נעמען. מיר דערקענען אַלע מאָל אַן אַנדערן ווער עס איז. איך האָב אויך געזוכט מיינע עלטערן, ווייל כ׳האָב געוווּסט אַז זיי וועלן נישט קענען דערגיין ביז צו דער באַן. זיי זענען אָבער יאָ אָנגעקומען צו דער סטאַציע. עס איז געשען אַ נס מן השמים, אַז מער האָט נישט געקענט אַריין אין די וואַגאָנען און זיי זענען אַלע געקומען צוריק, אויך מיינע שוועסטערן. מען שלאָגט אונדז איבער די קעפּ מיט אַ שטעקן. די פּוילישע פּאָליציאַנטן שרייען: „שיבקאָ” („שנעל”), ווייל עס שטייען פיל אָנגעלאָדענע וועגענער. מיר האָט געהאָלפן אַראָפּנעמען די טויטע: יוסף אָדער, אליהו האָלצבערג (היינט אין אַמעריקע). ער האָט דערקענט זיין מוטער. איך זאָג אים אַז ער האָט אַ טעות, ווייל כ׳האָב אים געוואָלט אַוועקנעמען פון איר. ער אָבער לאָזט זיך נישט און זאָגט: „אויב זי טראָגט אויפן האַלדז אַ זייגערל מיט אַ סימן, איז זי מיין מוטער”. אַזוי איז טאַקע געווען. זיין געוויין איז נישט צו באַשרייבן. מען ברענגט נאָך מענטשן צו העלפן אַראָפּ נעמען די טויטע. אַ סך האָבן נאָך געלעבט, מען האָט זיי אָבער נישט געגעבן קיין שום הילף. פון אַלע פורן האָט זיך געהערט אַ קרעכצן און מיר האָבן פון מאָל צו מאָל באַקומען מיט שטעקנס איבער די קעפּ.

אַ גאַנצע נאַכט האָט מען געפירט די טויטע; קיין אָרט ווו צו לייגן איז שוין נישט געווען. דער גאַנצער פּלאַץ פון הקדש ביז צום באָד איז געווען פול. איך בין אין גאַנצן געווען אויסגעווייקט פון בלוט און שווייס.

גאַנץ פרי האָט מען אָנגעהויבן זיי פירן אויפן פעלד קובר צו זיין. כ׳האָב באַקומען אַ פלעשל וואַסער פון ר׳ משהלע ציטרינבוים הי״ד פון דער חברה קדישא. ער האָט מיר געזאָגט כ׳זאָל גיסן אַ ביסל וואַסער אויפן פנים פון אַ פרוי, וועלכע איז נאָך געווען ביים לעבן. זי האָט זייער געקרעכצט און געבעטן „וואַסער, וואַסער!”. אָבער נישט לאַנג האָט זי געבעטן, ווייל איינער פון די געסטאַפּאָ האָט איר געגעבן אַ קויל גלייך אין מויל אַריין.

מען האָט אַלע קובר געווען. אין שטאָט האָט געהערשט אַ טויט־שטילקייט. אַ גאַנצן טאָג האָט מען נישט געזען קיין יידיש נפש אויף די גאַסן. אַ לענגערע צייט איז מען געגאַנגען אָנגעטאָן די שבתדיקע קליידער, ווייל מען האָט זיך גערעכנט יעדע מינוט אויף אַ נייער אויסזידלונג, וועלכע איז טאַקע פאָרגעקומען אין 6 חדשים אַרום, כ״ג בחשון 1942. נאָר איך בין שוין געווען הינטער די שטעכל־דראָטן אין לאַגער בודזין און נישט געזען מיט מיינע אויגן די פּיין פון אונדזערע טייערע עלטערן.

ביי די געסטאַפּאָ־הערשער אין קראַשניק

כ׳בין אין לאַגער בודזין.

אין באַראַק ווו איך האָב זיך געפונען, זענען געווען אַ פינף־זעקס הונדערט מענטשן. יעדן אָוונט נאָך דער אַרבעט האָט די יידישע פּאָליציי (קריגס־געפאַנגענע, די א. ג. „יענצעס”), אויסגערופן פאַרשידענע באַפעלן, ווי איך געמאָלדן וועגן משפטים וואָס איינער האָט מיטן צווייטן. ווען נישט די מורא פאַר אַזאַ משפט, וואָלט איינער דעם צווייטן איינגעשלונגען. עס האָט זיך דערהערט אַ פייף און באַלד איז געוואָרן שטיל; מען האָט זיך צוגעהערט צו די באַפעלן פון קאָמענדאַנט געלבאַרט. ער מעלדעט אויך, אַז שמואל בראַנד זאָל צוגיין צום טויער פון לאַגער. איך בין געוואָרן פאַרגליווערט פאַר שרעק, נישט געקענט זיך באַוועגן. אַלע קראַשניקער זענען צו מיר צו און געפרעגט וואָס האָט פּאַסירט, ווייל יעדער האָט געוווּסט, אַז מען רופט צום טויער — קומט מען שוין מער נישט צוריק. אַ דערשראָקענעם פירט מען מיך צום טויער, איינער ליגט שוין דאָרט אַ דערשאָסענער.

עס רעדט צו מיר דער שעף פון לאַגער, דער גרויסער רוצח סטאַטשעק. איך פאַרשטיי נישט קיין וואָרט וואָס ער האָט מיר געזאָגט, אָבער איך ענטפער „יאַוואָל,

מפקד המחנה בקראשניק ברטצ׳קו ועוזרו סטוצ׳ק.
דער שעף פון קראָשניקער לאַגער באַרטעטשקאָ
און זיין געהילף סטאָטשעק.

יאַוואָל הער שעף!" ווען ער איז אַוועק, האָט מען מיר ערשט איבערגעגעבן וואָס ער האָט מיר געמאָלדן: אַז מאָרגן פרי קום איך צו דער געסטאַפּאָ אין שטאָט אַריין אויף 4־5 טעג אַרבעטן. כ׳בין צוריק אַריין אין באַראַק. די פרייד פון אַלע קראָשניקער יידן איז געווען גרויס. אַלע האָבן מיר געדריקט די הענט און געקושט. „שמואל איז צוריק מיט אונדז". ר׳ יהושע אשר בינבערג, ר׳ ישראל ענדער, הרב ישראל גרינבוים, דער איידעם פון ר׳ יהושע אשר און אַנדערע, האָבן מיך געבעטן כ׳זאָל באַזוכן ביי זיי אין דער היים, און זען וואָס האָט פּאַסירט מיט יעדנס משפחה.

גאַנץ פרי בין איך שוין געשטאַנען גרייט. אַלע זענען אַוועק צו דער אַרבעט. באַלד באַווייזן זיך צוויי באַוואָפנטע וואַכלייט, וועלכע פירן מיך אין שטאָט אַריין, ביז צו דער געסטאַפּאָ, וועלכע האָט זיך געפונען ביי לאַשקעוויטשן דעם פאָטאָגראַפיסט.

איך גיי אין דער זייט פון שאָסיי, ווייל אַ ייד האָט נישט געטאָרט גיין אויף דעם טראָטואַר, נאָר דאָרט ווי די פערד גייען. מיר קומען אָן. איינער גייט אַריין מעלדן און דער צווייטער היט מיך. עס קומט אַרויס דער שעף פון דער געסטאַפּאָ, אויגוסטין, אַ רוצח מיט אַ שמייכל אויפן פנים. די יידן האָבן אים גערופן „איציקל". ער באַפרייט די צוויי וואָס האָבן מיך געבראַכט און מיך הייסט ער גיין אַריין אין הויף ווו ס׳האָבן זיך געפונען עטלעכע יידן, וועלכע האָבן דאָרט סטאַביל געאַרבעט: דוד גאָלדפעלד, אברהמטשע עיניסמאַן, נחמיה גערענרייך, יעקב גרינער, יצחק פוטערמאַן, משהלע לאמהאט און שפיוואַק.

דער רוצח גיט זיי אַ באַפעל מען זאָל מיך אָפּשערן און אָפּוואַשן. כ׳בין געשטאַנען אין אַ גרויסער פראָסט נאַקעט, אַזוי ווי כ׳בין געבוירן געוואָרן. דער רוצח האָט מיר געבראַנגט אַ פעקל אָנטאָן, אויף וועלכן ס׳איז געהאָנגען אַ צעטל, אַז דער סאָלטיס מיטן נאָמען (?) איז געוואָרן דערשאָסן, אויף די דאַטע. דאָס האָב איך באַקומען — און אַן אָנגעטאָענער בין איך אַריין צו אים אין צימער. ער ווייזט מיר וואָס צו טאָן. כ׳האָב אים איבערגעשטעלט אַ קיך. צום מיטאָג האָט מען מיר געגעבן אַ טעלער עסן, דאָס זעלבע וואָס דער מערדער מיט זיין משפחה האָבן געגעסן. ער פרעגט מיך צו כ׳וויל עסן וואָס ער האָט איבערגעלאָזט? אויף מיין ענטפער „יאָ", גיט ער מיר זיין טעלער ווי אויך פון זיין פרוי און קינד — וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזט. דערנאָך פרעגט ער מיך צי כ׳האָב נאָך אַפּעטיט. „יאָ, הער שעף!" ער הייסט מיר נאָך ברענגען פון קיך. איך האָב אַלץ אויפגעגעסן און באַלד פיל איך אַז כ׳קאָן זיך נישט באַוועגן, נישט רירן מיט קיין האַנט און פוס. איך האָב געזען אַז דאָס איז מיין סוף. ער לאַכט — און איך בין אַזוי פאַרשטאָפּט. ער זאָגט מיר כ׳זאָל אַביסל אַרויס גיין, כ׳בין אָבער נישט בכוח דאָס צו טאָן. ער רופט אַריין צוויי יידן, זיי נעמען מיך אונטערן אָרעם און שלעפּן מיך אַרויס אויפן שניי. איך פיל ווי עס ווערט מיר בעסער. כ׳בין באַלד דערנאָך צוריק אַריין צו דער אַרבעט.

ביינאַכט האָבן מיך צוויי ס.ס.־לייט געפירט אין קראָשניקער לאַגער. אַלע לויפן צו און פרעגן וואָס הערט זיך אין לאַגער בודזין. כ׳גיב אַלץ איבער און זע וואָס הייסט קראָשניקער לאַגער — אַן אונטערשייד פון טאָג צו נאַכט.

באַלד אין דער פרי קומט אַן ס.ס.־מאַן און פירט

מיך צוריק צו דער אַרבעט אין דער געסטאַפּאָ. אַ גאַנצן טאָג האָב איך געאַרבעט און באַקומען גוט צו עסן. די יידן האָבן זיך דאָ אַליין געקאָכט, קוכער איז געווען יצחק פוטערמאַן (היינט אין ישראל).

אַ געוויסן טאָג האָט מיך גענומען אויף אַרבעט דער וויצע־שעף פון דער געסטאַפּאָ, ריפּקינד. (יידן האָבן אים גערופן „רפאל"). אויך ער האָט געוואָלט כ'זאָל אים שטעלן אַן אויוון. ער האָט מיך געפירט אין די מאַגאַזינען אויפן הויף פון מאַגיסטראַט, אָנגעפּאַקט מיט נייע זאַכן וואָס מען האָט צוגעריבט אין די יידישע געשעפטן. ער גיט מיר אַ גאַנץ פּעקל מיט העמדער, אונטערוועש, נייע שטיוול, כדי כ'זאָל האָבן יעדן טאָג זיך איבערצוטאָן, ווען כ'וועל אַריין צו אים אין שטוב.

אין די מאַגאַזינען זענען געלעגן גרויסע קופּעס לייכטער, ליכט אויף שבת קודש, אויך קאנדעלאברעס, מעשענע לייכטער, חנוכה־לעמפּלעך.

יעדן טאָג נאָך דער אַרבעט בין איך אַריין אין ביוראָ און געמאָלדן אַז כ'בין גרייט צו גיין אין לאַגער. האָט מען מיט מיר מיטגעשיקט אַ באַוואָפנטן וואַכמאַן. איין מאָל האָב איך געזען ווי ס'זיצט אַ פרוי מיט אַ קינד אויף די הענט. כ'האָב נישט געוווסט ווער דאָס איז, אָבער פאַרשטאַנען אַז זי איז אַ יידישע. איך פרעג דעם ס.ס.־מאַן, צי די פרוי קומט אין לאַגער? „ניין" האָט ער מיר געזאָגט, „זי ווערט נאָך היינט דערשאָסן, זי איז אַ באַנדיטקע". כ'ווייס נישט ווי עס האָט זיך צו מיר גענומען אַזוי פיל כוח, כ'בין נאָך אַמאָל אַריין צום שעף און געפרעגט: „הער שעף, קומט די פרוי מיט אין לאַגער אַריין?" ער פרעגט מיך צו זי איז פון מיין משפחה? כ'זאָג אים אַז ניין, כ'ווייס נישט ווער זי איז. ער קומט אַריין און זאָגט, אַז מאָרגן גאַנץ פרי ווען איך וועל גיין צו דער אַרבעט, זאָל איך זי צוריק ברענגען מיטן קינד. ער האָט זיך פשוט געפוילט צו גיין אין אַזאַ שלעכטן וועטער זי פירן צום שיסן. איך נעם דאָס קינד אויף די הענט, דער ס.ס.־מאַן פירט אונדז. אין דרויסן איז אַ רעגן, אַ שניי, אַ גליטש. די פרוי איז אַלע מאָל געפאַלן און באַקומען געשלאָגן פון דעם רוצח. אַ גאַנצן וועג האָט ער זי געשלאָגן. מיר זענען אַריין אין לאַגער, די פרוי מיטן קינד האָט מען איינגעזעצט אין „קאָזע" וואָס איז געווען אין לאַגער.

צו מאָרגנס איז געשען אַ נס: מען איז נישט געקומען מיך נעמען צו דער אַרבעט עטלעכע טעג. די פרוי איז אַזוי געבליבן זיצן אין „קאָזע". דערנאָך האָט מען זי גענומען אין בודזינער לאַגער — און זי איז געבליבן לעבן. זי געפינט זיך אין ישראל — די פרוי פון ר' ברוך מייזנער פון חיפה. (זי הייסט ליבע כהן, מאָטל כהנ'ס אַ טאָכטער. זי זאָגט שטענדיק, אַז אַ דאַנק שמואל בראַנד איז זי געבליבן לעבן).

מיין ייִנגסטער שוועסטער עטעלע איז געלונגען דורך פּראָטעקציע צו קומען אין בודזינער לאַגער אַרבעטן. זי האָט געמיינט צו קענען מיר מיט עפּעס העלפן, אָבער ליידער האָב איך זי בלויז געזען איין מאָל ביינאַכט און גערעדט דורך די דראָטן. אין דער פרי האָט מען אַלע מענער געשיקט צו דער אַרבעט און די פרויען מיט די קינדער איבערגעלאָזט אין דעם לאַגער. באַלד זענען געקומען די רוצחים, פאַרנומען אַלע פרויען מיט די קינדער און זיי אַוועק געפירט קיין מיידאַנעק. פון דאָרטן אין אַ צווייטן לאַגער אין לובלין — „פלאַגע־לאַשקעוויטש", פונוואַנען מ'האָט עטלעכע קראָשניקער מיידלעך פאַרנומען קיין טראַווניק, ווו זיי האָבן געאַרבעט. איך האָב דערהאַלטן פון מיין שוועסטער אַ בריוו דורך אַ וואַכמאַן, וועלכן זי האָט באַצאָלט פאַר דעם אַ גרויסע סומע געלט. זי שרייבט, אַז זי פאַר־מאָגט זייער אַ סך, און השי"ת וועט העלפן מיר וועלן זיך נאָך זען. עס געפינען זיך דאָרט עטלעכע קראָשניקער מיידלעך און פרויען: ציפּע שאַבעסזאָן, איידל חאַנטשעס און אַנדערע. זיי האַלטן זיך אַלע צוזאַמען. זי פאַרענדיקט דעם בריוו מיט די ווערטער: „די טעג זענען הייסע, די הערצער שרעקן זייער. פון מיר דיין שוועסטער עטעלע".

נאָכן דערהאַלטן דעם בריוו, האָט מען געהערט, אַז אין לאַגער טראַווניק האָט מען אויסגעשאָסן אַלע מענטשן, צווישן זיי אויך מיין שוועסטער עטעלע. איך האָב געוויינט טעג און נעכט, מיין שלאָף איז פון מיינע אויגן אַוועק אויף אַ לענגערע צייט. פריינד אין לאַגער האָבן מיך געבעטן און געוואָרנט, כ'זאָל זיך נישט אָפּ־לאָזן, נאָר ווייטער זיך האַלטן און האָפן אַז מיר וועלן איבערלעבן און נקמה נעמען.

מיר האָט דערציילט אַ וואַכמאַן פון קראָשניקער לאַגער, אַז ער איז געווען איינער פון די אומברענגערס פון טראַווניקער לאַגער.

אַ געוויסן טאָג איז אַריין די ס.ס. אין לאַגער מיט געשרייען „אַרויס, שנעל אַרויס!" זענען אַלע אַרויס פון די באַראַקן, מען האָט זיי צוגעיאָגט צו דעם פריער צוגעגרייטן אָרט און אַלע מיט מאַשין־געווער דערשאָסן בעת פון הילכער האָט זיך געהערט מוזיק. קיינער האָט זיך נישט געקענט ראַטעווען. דער רוצח פון טראַווניק,

באַרטעטשקאָ, איז דערנאָך געווען שעף פון קראַש־ניקער לאַגער.

אין טאָמאַשאָוו־לובעלסקי (1943)

אין קראַשניקער לאַגער איז געקומען אַ באַפעל, אַז צען יידן פאַכלייט דאַרפן פאָרן קיין טאָמאַשאָוו ענדיקן עטלעכע הייזער פאַר ס.ס.־לייט. אָט רעדט מען שוין, אַז ס'איז פאַראַן ווער עס פאָרט. אַזוי ווי איך בין געווען דער איינציקער מויערער אין לאַגער (כ'האָב זיך אויסגעלערנט דאָס פאַך ביי ר' שלמה אשרי הי"ד), באַקום איך דעם באַפעל מיט נאָך 9 יידן, אַז מאָרגן פאָרן מיר קיין טאָמאַשאָוו און מען מוז זיך מיטנעמען עסן אויף 8 ביז 10 טעג. איך האָב געבעטן די גזירה מבטל צו מאַכן, נאָך פריינד האָבן געבעטן פאַר מיר, ווי משה האָפערט הי"ד און שאול הימעלבלום הי"ד. ס'האָט אָבער נישט געהאָלפן, ווייל קיין צווייטער מויערער איז נישט געווען. די נעמען פון די צען יידן: צדוק הערשענהאָרן, שבח טשיצמעס איידעם, יעקל בעקערס איידעם, שוואַרץ (אַ דייטשער ייד), אַ לאָדזשער מאַלער יאַצקאָוויטש, אַ וואַרשעווער ייד, אַ זאַקליקאָ־ווער ייד און דער שרייבער פון די שורות. מיר זענען שוין גרייט, מען געזעגנט זיך מיט אַלע, אַז מען זאָל נאָך דערלעבן ווידער זיך צו זען.

אָט פאָרט אַריין אין לאַגער אַ לאַסט־אויטאָ, עס שפרונגען אַרויס דריי דייטשן מיט מאַשין־געווער, זיי ווענדן זיך צום לאַגער־פירער גרעגער, צי מיר זענען שוין גרייט. ווי נאָר מיר פאָרן אַרויס פון לאַגער, שטעלט זיך אָפּ דער אויטאָ — און זיי רעדן שוין צו אונדז מיט אַ צווייט לשון: אַז מיר זאָלן זיך לייגן מיטן פנים אַראָפּ, נישט זיצן, ווייל פאַרטיזאַנער אין די וועלדער שיסן אויף די אויטאָס, מוז מען ליגן. מיר זענען מקיים יעדן באַפעל זייערן. דער אויטאָ לויפט מיט אַ שנעל־קייט, אַז עס האָט אויסגעהאַקט די קישקעס אין בויך.

מיר פאָרן אַ גאַנצע נאַכט. דער אויטאָ שטעלט זיך טיילמאָל אָפּ, די הערצער קלאַפּן, אָבער מיר רעדן נישט קיין וואָרט. מיר ווייסן נישט ווו מיר געפינען זיך און אויך נישט ווי שפּעט ס'איז. מיר הערן אַז זיי רעדן, לאַכן און גייען אַוועק. מיר ליגן, די שרעק איז אין לשער. די קעלט איז נישט איבערצוהאַלטן. עס הויבט אָן טאָגן, מיר זעען אַז מיר געפינען זיך אין אַ וואַלד, בלויז ביימער באַדעקט מיט שניי און עטלעכע גרויסע געביידעס. דאָס אָרט האָבן מיר נישט געוווּסט, מיר הויבן אָן רעדן צווישן זיך, איינער זאָגט, אַז אונדזערע באַגלייטערס זענען אַנטלאָפן, די פאַרטיזאַנער האָבן זיי געוויס פאַרכאַפּט. אַ צווייטער זאָגט, אַז אויך מיר זאָלן אַנטלויפן, אָבער ווו מיר געפינען זיך, ווייסט נישט קיינער.

עס איז שוין גרויסער טאָג, אומעטום איז ליכטיק, אָבער אונדז ווערט אַלץ פינצטערער אין די אויגן.

עס איז שוין מיטאָג־צייט — און אין קול ואין עונה. מיר עסן יעדער אַ שטיקל ברויט און לעקן צו אַ ביסל שניי. די נאַכט רוקט זיך שוין באַלד צו — „מה זאת עשה אלקים לנו", ויתמהו האנשים איש אל רעהו ויהי ערב.

די נאַכט איז געווען אַ קאַלטע, קיין אויג נישט צוגעטאָן. די שרעק איז גרויס, די הינט בילן, יעדער רגע דוכט זיך אַז מען הערט טריט. עס באַווייזן זיך צוויי ס.ס.־לייט. מיר זיצן אויפן אויטאָ. זיי גיבן אַ געשריי „אַלע אַרונטער!" מיר גייען מיט זיי אַריין אין די הייזער — דאָס איז געווען די שול פון טאָמאַשאָוו־לובעלסקי. „דאָ וועט איר זיין". מיר באַקומען אַ ביסל שטרוי, אויף וועלכן צען יידן וועלן דאַרפן שלאָפן. מיר נעמען מיט זיך די ברייטלעך וואָס מיר האָבן געבראַכט — און די דייטשן ווייזן אונדז וואָס צו טאָן. מיר הייבן אָן אַרבעטן פלייסיק, הגם קיין וואַסער איז נישט געווען, ווייל אַלץ איז דאָרט געווען צעבראָכן און פאַרלאָזט.

נישט ווייט פון דעם אָרט האָט געוווינט אַ דאָקטער־וועטערינאַר. ביי אים האָבן מיר גענומען וואַסער. מיר בעטן די דאָקטערין זי זאָל אויף אונג רחמנות האָבן און קויפן ברויט פאַר יעדן פרייז. אַ ביסל געלט האָבן מיר נאָך פאַרמאָגט, אָבער זי האָט נישט געוואָלט הערן אונדזער געבעט. זי האָט געזאָגט, אַז זי העלפט נישט קיין יידן, וועלכע האָבן אַלע יאָרן געזאָגט דאָס בלוט פון אומגליקלעכן פוילישן פאָלק. מיר האָבן גענומען ריידן מיט איר מיידעלע אַז זי זאָל אונדז ברענגען ברויט, נאָר אַז די דאָקטערין האָט דערזען ווי מיר ריידן מיט איר קינד, האָט זי אונדז געוואָרנט אַז זי וועט דערציילן די דייטשן — און זי וויל נישט אַז איר קינד זאָל זיך אָנשטעקן פון די שמוציקע יידן... באַלד האָבן מיר דערלעבט אין איר אַ נקמה, ווען די ס.ס.־לייט האָבן איר געגעבן עטלעכע שעה צו פאַרלאָזן די וווינונג, ווייל זיי מוזן האָבן דאָס הויז און ווילן נישט אַז וועלכער ציוויל זאָל זיך דרייען אויף דעם שטח. מיר באַקומען אַ באַפעל צו מאַכן ריין איר וווינונג במשך פון עטלעכע שעה. אַלץ ווערט אַרויס געוואָרפן אין דער בלאָטע. זי האַקט זיך אין קאָפּ, באַקומט פון מאָל צו מאָל פּעטש

פון די דייטשן. עס קומט דער דאָקטער און בעט מען זאָל דערווייל נישט וואַרפן, ביז ער וועט באַקומען אַ צווייטע וווינונג. אויך ער באַקומט קלעפּ. מיר וואַרפן אַרויס דאָס מעבל און קאַלכן אויס די צימערן.

דאָס ברויט וואָס מיר האָבן מיטגענומען, איז שוין באַלד געווען אויפגעגעסן. די רוצחים האָבן אונדז נישט געגעבן קיין שום עסן, זיי האָבן דאָך געהייסן מיט־נעמען שפּייז אויף 10 טעג. דער הונגער האָט זיך אָנגעהויבן.

אַזוי ווי איך בין געווען דער גוטער בעל־מלאכה, האָט מען מיך געשיקט צום סטאַראָסטע אין טאָמאַשאָוו צו שטעלן פאַר אים אַ קאַפּלע־אויוון. אויפן וועג האָב איך אויף אַ באַרג מיסט געפונען ווייסע געפרוירענע בורעקעס. איך האָב מיר אָנגעלייגט אין אַלע קעשענעס — און אַזוי אַריין צום קרייז־הויפּטמאַן (סטאַראָסטע), שטעל זיך פאָר ווער איך בין און דערצייל ווער עס האָט מיך געשיקט. ער פרעגט מיך וואָס איך האָב אין די טאַשן? איך שלעפּ אַרויס אַ בוראַק פון קעשענע און ווייז אים. ער גיט אַ געשריי: „שמייס אַלץ אַרויס!" איך האָב אַלץ אַוועק געלייגט אין דרויסן און צוריק אַריין צום קרייז־הויפּטמאַן. ער ווייזט מיר וואָס צו טאָן און זאָגט, אַז אויב דער אויוון וועט נישט גוט פונקציאָנירן, וועט ער מיך אויפהענגען אויף איין פוס אויף דעם בוים. דאָס איז געווען מיין קבלת־פּנים. איך האָב ווינציק וואָס זיך צוגעהערט וואָס ער זאָגט, ווייל מיין געדאַנק איז געווען, מען זאָל מיר נישט צוגנבענען די בורעקעס, וועלכע כ'האָב געלאָזן אין דרויסן. כ'בין דערנאָך אַרויס, געפונען אַלע בורעקעס און מיט פרייד צוריק געלאָפן צו די חברים, וועלכע האָבן זיך געפרייט מיט דער מציאה.

איך מיט שמעון זילבערפּיין און צדוק הערשענהאָרן זענען אַוועק מיט אַ שיין, אַז מיר מעגן זיך באַוועגן אין גאַס. מיר האָבן אָנגעפאַנגען די אַרבעט ביים סטאַ־ראָסטע, באַקומען דאָרט עסן. די אַרבעט איז געלונגען. בכלל האָט זיך אונדזער לאַגע פאַרבעסערט, ווייל אונדזער בוי־אַרבעט האָט געהאַט אַ גוטן שם ביי די דייטשן אין דער גאַנצער געגנט.

ווו מיר זענען געווען, איז אָנגעקומען מיליטער, און מ'האָט אויך געעפנט אַ שול פאַר די אוקראַינער וועלכע מען האָט געלערנט שלאָגן און מאָרדן. עסן האָבן מיר טאַקע געהאַט, אָבער געשראָקן זיך אַז זיי וועלן אונדז אויסשיסן, ווייל „אונדזערע" ס.ס.־לייט זענען געווען די רוצחים אינעם טויטן־לאַגער אין בעלזשעץ. יעדע נאַכט זענען זיי געקומען שלאָפן אין די הייזער און אונדז גע־בראַכט אַ „גרוס" פון די יידן, וואָס אַרבעטן ביי דעם אויוון. „אַ גרוס אייך פון די יידן, זיי ווילן אייך דאָרט נישט זען" — האָבן זיי געפלעגט זאָגן. „אָבער איר וועט מוזן דאָרט קומען". פיל מאָל פלעגן זיי ברענגען אַ לאַסט־אויטאָ מיט שיך, סוועטערס, מאַנטלען, קינדער־שיכלעך, כדי מיר זאָלן דאָס אויסאָרטירן. טייל מאָל האָבן מיר באַקומען אָנצוטאָן פון די זאַכן.

מיר האָבן יעדער נאַכט געזען ווי דער הימל איז רויט פון ברענען מענטשן. מען האָט אויך געפילט דעם ריח פון געסמאַליעט פלייש...

צווישן די צען יידן האָט זיך אויך געפונען דער דייטשער ייד שוואַרץ. ער איז געווען אַ שלאָסער. האָבן אים די ס. ס. גענומען אַלס אָרדינאַנס ביי זיי אין דער שטוב. ער איז אויך געווען אַן אָפּערע־זינגער. זיי האָבן אים נישט געהייסן טאָן קיין שום אַנדערע אַרבעט. ער האָט געהאַט פון כל טוב. נאָר ביים עסן און שלאָפן איז ער געווען מיט אונדז. ער האָט אָבער געהאַט אַ טבע צו דערציילן די דייטשן וואָס מיר האָבן גערעדט. מיר האָבן אים געבעטן, געוואָרנט, ס'האָט אָבער נישט געהאָלפן. בקיצור, ער האָט זיי דערציילט, אַז היינט ביינאַכט איז ביי יידן אַ גרויסער פייערטאָג — פסח! מען טאָר נישט עסן קיין ברויט נאָר מצות.

דער פאַרשטערטער סדר

ביינאַכט מאַכט מען ביי יידן אַ גרויסע צערעמאָניע — דעם סדר. האָבן די דייטשן אונדז גערופן און גע־פרעגט „וואָס דאַרפט איר צום סדר?" מיר דערקלערן זיי, אַז מען דאַרף גאָר נישט, ווען די קריג וועט זיך ענדיקן, יעדער וועט זיין אין זיין היים, וועט מען שוין מאַכן אַ סדר. זיי זאָגן, אַז מיר מוזן דאָ איינאָרדענען דעם סדר, זיי גיבן בראָנפן, קאַרטאָפל, מעל, צוקער מיט זאַלץ — מיר זאָלן באַקן מצות. מיר האָבן פון דעם מעל אָפּגעבאַקן 11 קליינע מצהלעך, מיט אַ פלאַש זיי אויסגעוועלגערט און זיי געבאַקן אויף דער קיך. די ס.ס.לייט האָבן געזאָגט, אַז זיי ווילן זיין אויפן סדר.

...מיר זיצן אַלע צען יידן ביים טיש, אָנגעטאָן אין היטלען — און מען וויינט, יעדער דערמאָנט זיך פון זיין היים, איצט ווייסט נישט קיינער ווו די משפחה איז אַהינגעקומען... עס קומען אַריין צוויי ס.ס.־לייט, מיר שטעלן זיך אויף, דער דייטשער ייד דערלאַנגט דעם דייטש דאָס שענסטע מצהלע. ער נעמט דאָס, נאָר האָט מורא צו פאַרזוכן, אפשר וועט מען אים אָפּסמען?

ער הייסט פריער דעם ייד פאַרזוכן, דערנאָך נעמט ער אַ שטיקעלע און פרעגט: „וואָס איז דאָס, עס האָט דאָך אינגאַנצן נישט קיין טעם? איך האָב דאָך אייך געגעבן צו באַקן אַ קוכן מיט צוקער, זאַלץ און אייער, פאַר וואָס האָט איר דאָס מעל קאַליע געמאַכט?!" ער הייבט אָן שרייען: „איר זענט פערדאַמט, איר האָט פייגל אין די קעפּ, איר דאַרפט נישט זיין אויף דער וועלט, אונדזער פירער האָט אייך גוט דערקענט, איר האָט ישון דערהרגעט. אָבער גענוג אָפּגענאַרט די וועלט, נישט לאַנג וועט איר נאָך די ליכטיקע שיין זען" — און איז מיט כעס אַרויס, צוגעהאַקט די טיר און אַ שויב צעבראָכן. מיר בלייבן זיצן אין שרעק און מען טראַכט: „רבונו של עולם, וואָלטן שוין נישט גענוג געווען אונדזערע צרות, דיינו, אַז מיר זאָלן ווערן אויסגעלייזט?"

מיר גייען אַלע זיך לייגן נאָך דעם פאַרשטערטן סדר. מיר ליגן שוין אַלע אויף די בעטן, קומט אַריין דער זעלבער ס.ס.־מאַן און גיט אַ געשריי: „אַלע אַרויס! שנעל, ווייל איך קנאַל אייך ווי די הינט". אַלע זענען מיר נאַקעט אין דרויסן, ער הייבט אָן שרייען: „שנעל לויפן!" מיר לויפן באָרוועס, „הינלייגן, אויפשטיין, לייגן, אויפשטיין" — און מיר הערן אַ שאָס. מיר ווייסן נישט ווער פון אונדז ליגט שוין טויט. דער רוצח שרייט און שלאָגט איבער די קעפּ. פון עטלעכע האָט זיך דאָס בלוט געגאָסן. דערנאָך גיט ער ווידער אַ געשריי: „אַלע שנעל אין די בעטן, שלאָפן". אַ טויט־שטילקייט האָט געהערשט ביז אין דער פרי. קיינער האָט נישט געוווּסט ווער עס פעלט פון אונדז, ווער איז דערשאָסן געוואָרן. אין דער פרי זעען מיר, אַז אַלע לעבן. מיר זענען אַוועק צו דער אַרבעט, גלייך עס האָט גאָרנישט פּאַסירט.

מיר האָבן אויך געהאָדעוועט קליינע הינטעלעך, ווייל ס'איז דאָרט געווען אַ שול צו דרעסירן הינט. אַ שטיקל צייט האָבן מיר געגעסן זייער עסן, אַז מען האָט זיי געבראַכט פלייש — און פאַר זיי איבערגעלאָזט די ביינער. ביז די רוצחים האָבן געזאָגט: „פאַר וואָס זעען די הינטלעך אויס שלעכט?" האָבן מיר שוין מורא געהאַט און מער נישט גענומען זייער פלייש.

דער דייטשער ייד שוואַרץ, וועלכער האָט געאַרבעט ביי די דייטשן אין די וווינונגען אַלס אָרדינאַנס האָט געהאַט די שליסלען פון די שטיבן און פון די שענק. ער האָט גענאָסן פון כל־טוב, סיגאַרעטן, שאָקאָלאַד, זיס־וואַרג. קיין שום זאַך איז נישט געווען פאַר אים פאַר־שלאָסן. ער האָט אויך געהערט ראַדיאָ, ווען זיי זענען נישט געווען אין שטוב. ווען ער האָט געהערט ראַדיאָ, זענען מיר געשטאַנען אויף דער וואַך אין דרויסן. אַז ס'איז ווער אָנגעקומען, האָבן מיר געהויבן אין דער הייך די לאָפּעטע אָדער דאָס היטל און ער האָט באַלד פאַרמאַכט דעם ראַדיאָ. מיר האָבן געהערט וואָס עס טוט זיך אין וואַרשעווער געטאָ, אויפן פראָנט און אַנדערע נייעס.

אַ מעשה מיט סיגאַרעטן

די רוצחים האָבן וויזט אויס געוווּסט אַז ער צינדט אָן דעם ראַדיאָ ווען זיי זענען נישטאָ. זיי האָבן פאַר־שטאַנען אַז דער שוואַרץ ווייסט אַוודאי צו פיל, האָבן זיי באַשטימט אים צו הרגענען. אַ געוויסן טאָג האָבן זיי געהייסן אים אויסגראָבן אַ גרוב, מיט דער טענה, אַז ער אַרבעט גאָרנישט, און מיר אַרבעטן שווער — טאָ זאָל אויך ער עפּעס טאָן. אויף אונדז איז געפאַלן אַ שרעק, ווייל צוגרייטן אַ גרוב, האָבן מיר געוווּסט, מיינט וועמען דאָרט אַריין לייגן.

עס איז אַוועק אַ טאָג, צוויי, דריי — מען האָט שוין געהאַט פאַרגעסן. אָבער נישט די רוצחים. זיי האָבן געצייכנט יעדן סיגאַרעט מיט אַ קליינעם סימן, אַז ס'איז געווען אוממעגלעך צו דערקענען. אַ געוויסן פאַרנאַכט האָט שוואַרץ גענומען אַ האַנט מיט סיגאַרעטן, אַרויס געקומען צו מיר און געגעבן עטלעכע שטיק. סיגאַרעטן איז אים נישט געווען פאַרבאָטן צו נעמען. ער האָט אָבער נישט געוווּסט, אַז דאָס מאָל האָבן די דייטשן זיך באַהאַלטן צווישן די ביימער. ווען מיר זענען געווען נאָענט פון זיי, האָט איינער געגעבן אַ געשריי:

בני קראשניק במחנה בטומשוב־לובלסקי.
קראַשניקער אין לאַגער אין טאָמאַשאָוו־לובעלסקי.

„שוואַרץ, קום אַהער!" מיר זענען צוגעגאַנגען. זיי האָבן געפרעגט שוואַרצן: „וואָס האָסטו אין די טאַשן?" ער נעמט אַרויס די סיגאַרעטן און ווייזט זיי. „ווו האָסטו גענומען די סיגאַרעטן?" זאָגט ער, אַז ר'איז היינט געווען אין גאַס קויפן פלייש פאַר די הינט, האָט ער זיך געקויפט סיגאַרעטן. ער פרעגט מיך, צי אויך איך האָב סיגאַרעטן? איך ווייז זיי 5—6 שטיק. „ווו האָסטו גענומען?" איך זאָג, אַז שוואַרץ האָט מיר געגעבן. „ווו האָט ער גענומען?" „ער האָט געקויפט אין שטאָט" — האָב איך געזאָגט. „דו האָסט געזען?" „ניין, הער שעף, ער האָט מיר אַזוי דערציילט"...

זיי האָבן שוואַרצן אָנגעהויבן שלאָגן מיט גראָבע שטעקנס, ביז זיי האָבן אים געשפּאָלטן דעם קאָפּ. בלוט האָט זיך געגאָסן — און זיי הערן נישט אויף צו קלאַפּן. איך שטיי אויך גרייט צום טויט. פּלוצים גיט איינער אַ געשריי צו מיר: „אַנטלויף שנעל אין באַראַק, ווען נישט שיס איך דיך ווי אַ הונט". איך לויף אַריין אין באַראַק און גיב אַ געשריי: „אוי! מען הרגעט שוואַרצן!" אַלע זענען פאַרגליווערט געוואָרן פון שרעק. באַלד קומט אַריין איינער פון די רוצחים, און זאָגט: „ווער זענען די נאָענטסטע קאַמעראַדן פון שוואַרצן? בראַנד, זילבערפיין, פּאַרצעלאַן און נאָך איינער — קומט וועט איר באַגראָבן דעם שווין, נעמט לאָפּעטעס".

מיר גייען צו און זעען ווי שוואַרץ רירט זיך נאָך, פרווט זיך אונטערהייבן. די דייטשן לאַכן, איינער שטעלט אַרויף אַ פוס און דערשיסט אים. שוואַרץ גיט נאָך אַ שווערן קרעכץ — און ווערט שטיל... מיר האָבן פאַר אים געבעטן צו שענקן אים דאָס לעבן, זיי האָבן געוויזן, אַז ער האָט געגנבעט סיגאַרעטן מיט זייערע סימנים. זיי הייסן פון אים אַראָפּ נעמען דאָס לעדערנע רעקל, ווי אויך אַ פּאָר גוטע שטיוול. אין קעשענע האָט ער געהאַט 300 זלאָטעס — זאָלן מיר זיך איינטיילן מיט דעם. מיר האָבן געזאָגט, אַז מיר דאַרפן נישט זיין אַנטאָן, נאָר דאָס געלט האָבן מיר זיך גענומען.

זיי האָבן געהייסן אים צוטראָגן צום גרוב און דאָרט אַריינוואַרפן. פון צען מענטשן זענען מיר גע־בליבן ניין...

צוריק אין קראַשניקער לאַגער

אַ געוויסן טאָג איז צו אונדז געקומען דער ס.ס.־רוצח אולבריכט, וועלכער האָט געהאַט צו זאָגן איבער אַלע לאַגערס אין לובלינער געגנט און מיך צוריק געפּאָ־דערט קיין קראַשניק, ווייל דער אויוון אין וועלכן מען האָט געבאַקן ברויט — איז זיך צעפאַלן. אולבריכט איז געווען קליין־געוויקסיק, אָבער אַ גרויסער אויס־וואורף. די רוצחים פון טאָמאַשאָוו האָבן מיר דערקלערט, אַז קומענדיקע וואָך, זונטיק, פאָר איך צוריק, כ'מוז נאָר ענדיקן אַ געוויסע אַרבעט. די דאָזיקע בשורה האָבן אַלע מיינע חברים אויפגענומען מיט טרויער. שמעון זילבערפיין האָט געוויינט: „מיר וועלן זיך שוין מער נישט זען". וכך היה... משה'לע פּאַרצעלאַן איז געווען אַ חתן פון ר' זעליג הערשזאָנס טאָכטער. דער אַלטער איז געווען באַשעפטיקט אין קראַשניקער לאַגער אַלס גאַרבער. האָט משה'לע צוגעזאָגט די ס.ס., אַז ווען זיי לאָזן אים מיטפאָרן מיט מיר קיין קראַשניק, וועט ער פאַר זיי ברענגען פון זיין מחותן, לעדער אויף מאַנטלען, און ער וועט באַלד צוריק קומען. זיי האָבן מסכים געווען.

שבת, פאַר אונדזער אָוועקפאָרן — איז געווען חושך, די געוויינען פון אַלע איז נישט צו באַשרייבן. ווייל אַז איך בין געווען אין לאַגער, איז עטוואָס לייכטער געווען מיט עסן. אַלס גוטער פאַכמאַן, בין איך פון מאָל צו מאָל געקומען אַרבעטן אין פאַרשידענע פלעצער און באַקומען עסן, מיט וועלכן כ'האָב זיך אויך געטיילט מיט מיינע חברים, וועלכע זענען קיינמאָל נישט אַרויס פון הינטער די דראָטן.

זונטיק גאַנץ פרי שטייען מיר שוין גרייט צו פאָרן צו דער באַן וואָס פירט קיין לובלין. עס באַוויזט זיך אַ ס.ס.־מאַן מיט אַ מאַשין־געווער און האַנט גראַנאַטן, מען שליסט אונדז ביידע הענט. מיר בעטן ער זאָל נישט שטאַרק איינציען די קייטלעך. ער טוט אונדז צוליב. צו אונדז אין וואַגאָן האָט דער דייטש קיינעמען נישט אַריין געלאָזט, ווייל ער האָט מורא געהאַט אַז מיר וועלן אַנטלויפן.

אַז די פּאַליאַקן־פּאַסאַזשירן האָבן זיך דערוווסט אַז עס געפינען זיך יידן, זענען זיי זיך צונויפגעלאָפן פון אַלע וואַגאָנעס בכדי צו כאַפּן אַ בליק. זיי האָבן שוין לאַנג נישט געזען קיין ייד... יונג און אַלט האָבן זיך געשטופּט אונדז צו זען, זיי האָבן אונדז אויך דערלאַנגט דורכן פענסטער אַ קלאַפּ אין קאָפּ. איך האָב באַקומען מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ, ביז עס האָט אָנגעהויבן רינען בלוט. כ'האָב נישט געקאָנט אָפּוואַשן דאָס בלוט, ווייל די הענט זענען געווען געבונדן. ביז דער ס.ס.־מאַן האָט גענומען דעם רעוואָלווער אין האַנט און געדראָט די פּאַליאַקן: „אַז איר פאַרלאָזט נישט — שיס איך".

עס איז אַריין געקומען דער קאָנדוקטאָר און פרעגט דעם דייטש הלמאי ער לאָזט נישט אַריין קיין מענטשן אין וואַגאָן זיי זאָלן זיך זעצן. דער וואַכמאַן דערקלערט אים, אַז ער פירט צוויי געפאַנגענע יידן, קיינער טאָר נישט דאָ זיצן. דער קאָנדוקטאָר פרעגט: „פאַר וואָס שליסט איר זיי ניט איין אין קלאָזעט, נאָר האַלט זיי צווישן מענטשן? אַלע יאָרן האָבן די יידן געזאָגט דאָס בלוט פון די פּאָליאַקן, זיי האָבן אויך אונדזער גאָט דערהרגעט. תמיד אונדז פאַרשקלאַפט, ביז ס׳איז געקומען דער גרויסער פירער היטלער און זיי נידערגעשלאָגן".

דער דייטש האָט זיך נישט געקענט אַן עצה געבן, האָט ער אויסגעשאָסן פון זיין רעוואָלווער, זענען אַלע פּאָליאַקן זיך צעלאָפן. ס׳איז אָנגעקומען דייטשע פּאָליציי און געפרעגט פאַר וואָס ער האָט געשאָסן, דערציילט ער זיי, אַז די פּאָליאַקן ווילן אונדז הרגענען און ער מוז אונדז איבערגעבן אין די הענט פון די ס.ס. אין קראָשניק.

מיר זענען בשלום אָנגעקומען קיין לובלין, נאָר באַדאַרפט וואַרטן אויף אַ באַן קיין קראָשניק פון 11 פרי ביז 11 ביינאַכט. ענדלעך זיצן מיר אין באַן וועלכע פירט קיין קראָשניק. די באַן לויפט שנעל, נאָר די געדאַנקען לויפן נאָך שנעלער: איז נאָך ווער געבליבן אין קראָשניקער לאַגער, בכלל געפינט זיך נאָך דאָרט אַ ייד?

מיר הערן אויסרופן: „קראָשניק!", אונדזער געבורטשטאָט. אַראָפּ פון דער באַן. מיט אַמאָל — אַ געשריי: „שמואל בראַנד!" איך ענטפער אַז יאָ, עס לויפן צו אונדז צו צוויי יידישע פּאָליציאַנטן מיט צוויי וואַכלייט פון קראָשניקער לאַגער, וועלכע זענען געקומען אונדז אָפּנעמען. מיר האָבן זיך צעקושט, געוויינט, די פרייד איז געווען גרויס. מיר פאָרן אויף אַ פור, אָנטרייבער איז געווען ר׳ זלמן לעדערפיין (היינט אין ישראל). דער גאַנצער לאַגער יידן איז שוין יענע נאַכט נישט געשלאָפן, הגם ס׳איז געווען פאַרבאָטן צו ריידן. דער לאַגער איז געגאַנגען אויף רעדער פאַר פרייד. אַ קלייניקייט: שמואל בראַנד מיט משהלע פּאָרצעלאַן זענען צוריק געקומען פון טאָמאַשאָוו. יעדער וויל וויסן וואָס עס הערט זיך אויף דער וועלט מיט יידן. ליידער מיר האָבן נישט געוווּסט מער ווי פריער, איידער מיר זענען אַרויס פון קראָשניק.

דער יידישער קאָמענדאַנט קאָווע האָט זייער גוט אויפגענומען דעם ס.ס.־מאַן וואָס האָט אונדז געבראַכט און אים געגעבן מתנות, ווייל ער האָט נישט געלאָזט די פּאָליאַקן זיי זאָלן אונדז הרגענען און דער עיקר — ער זאָל ווייטער גוטס טאָן די יידן וואָס זענען געבליבן אין טאָמאַשאָוו. ער האָט צוגעזאָגט דאָס מקיים צו זיין.

משהלע פּאָרצעלאַן איז צוריק געפאָרן קיין טאָמאַשאָוו און מער האָבן מיר זיך שוין נישט געזען. אויך די אַנדערע אַכט טייערע חברים מיינע. איך דערמאָן נאָך אַמאָל זייערע נעמען — „יזכור אלהנו לטובה, עם שאר צדיקי עולם": צדוק הערשנהאָרן, שמעון זילבערפיין, משהלע פּאָרצעלאַן, יידל יודקעוויטש, יעקל בעקערס איידעם, שבח טשיזמעס איידעם, אַ וואַרשעווער, אַ לאָדזשער און אַ זאַקליקאָווער ייד. מיר איז געבליבן דורך אַ צופאַל, אַ בילד פון די צען, וועלכעס ס׳האָט געמאַכט אַ דייטשער רוצח — און יעדן פון אונדז געטיילט אַ בילד.

9 מתוך 10 יהודים אלה שנשלחו לטומשוב — ניספו
9 פון די 10 יידן וואָס זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין טאָמאשאָוו — זענען אומגעקומען.

כל נדרי אין דער אָנוועזנהייט פון געסטאַפּאָ

איך אַרבעט ווייטער אין קראָשניקער לאַגער ביי מיין פאַך. איך וויל פון צו מאָל עפּעס טאָן און ריידן פאַר מיינע חברים, מען זאָל זיי אפשר צוריק ברענגען. ליידער, כ׳האָב גאָרנישט געקענט טאָן. כ׳האָב אפילו באַקומען אַמאָל אַן ענטפער, אַז ס׳איז מעגלעך איך זאָל צוריק פאָרן, נאָר דערפון מער נישט גערעדט.

ראש־השנה האָבן מיר געדאַוונט „צווישן די בעטן" (נעבן ר׳ יהושע זיסבערגס בעט). מען האָט אפילו געבלאָזן שופר, אָבער קיינער האָט נישט געוווּסט פון וואַנען דאָס קומט. ערב יום כפור האָט דער יידישער

קאָמענדאַנט פסח קאווע געבעטן, אַז מען זאָל דערלויבן צו דאַוונען אין יום־כיפור און דאָס עסן זאָל מען געבן מוצאי יום־כיפור. דערפאַר וועלן מיר יעדן טאָג אָפּ־אַרבעטן נאָך אַ שעה. דער רוצח א. לבריכט רופט אַריין דעם קאָמענדאַנט און פרעגט אים: „וואָס ווילט איר בעטן אין יום־כיפור, אַז דער דייטש זאָל גיין קאַפּוט?" קאווע ענטפערט: „ניין, הער שעף, מיר ווען נאָר בעטן אַז די קריג זאָל זיך ענדיקן און אַז מיר זאָלן בלייבן לעבן". „אויב אַזוי, קאָנט איר מאַכן דאָס געבעט, אָבער נישט אָפּנאַרן, ווייל די געסטאַפּאָ וועט דאָרט זיין אַנוועזנד".

עס איז שוין געווען גענוג שפּעט אין דער נאַכט, מען מאַכט אַן אַפּעל. ס'ווערט געמאָלדן, אַז אַלע יידן זאָלן זיך געפונען אַ גאַנצן טאָג אין שול ווי דער לאַגער. דאָרט וועט מען דאַווענען. די תפילה כל נדרי וועט אָפּריכטן שמואל בראַנד. די צוהעלפערס וועלן זיין: יהושעלע מאַרקאָוויטש, אברהמטשע בראון, יואל שטיינמאַן, ישראלקע האָפּערט, אברהם ראַפּאַפּאָרט.

די געוויינען פון די מענטשן זענען געגאַנגען ביזן זיבעטן הימל. איך בין שוין געשטאַנען גרייט ביים עמוד, מיט די אַלע וואָס זענען באַשטימט געוואָרן מיט צוזינגען, אָנגעטאָן די טליתים איבער די קעפּ — און געוואַרט אויף די באַנדיטן. מיט אַמאָל האָט געהערשט אַ טויטע שטילקייט, ווייל די געסטאַפּאָ איז אָנגעקומען און האָבן זיך געזעצט אויף די פּאַר זיי צוגעגרייטע בענקלעך.

מיר פאַנגען אָן זינגען כל־נדרי. יעדעס מאָל פּאָטאָ־גראַפירן זיי דעם גאַנצן עולם און מיך — בפרט. עס הערן זיך געוויינען און קרעכצן פון טיפן האַרצן „ויאנחו בני ישראל מן העבודה".

שחרית האָט געדאַוונט ר' משה האָפּערט, מוסף — הרב אלימלך שפּירה הי"ד. דער טאָג איז אַדורך בשלום, אַלע האָבן געדאַוונט און געפאַסט.

צוויי וואָכן נאָך יום־כפור, האָט מיר דער יידישער קאָמענדאַנט געוויזן אַ דייטשן זשורנאַל, וועלכער האָט באשריבן „די יודען אין קראָשניקער לאַגער מאַכן דאָס געבעט". און איך מיט די משוררים זענען דאָרט פּאָטאָ־גראַפירט. ער האָט מיר געגעבן דעם זשורנאַל. ווען כ'בין אַנטלאָפן פון די מערדערישע הענט — איז מיר דאָס בילד און נאָך אַנדערע בילדער — נעלם געוואָרן.

אחרוני יהודי קראשניק עוזבים את העיירה. מר בלאדר סוגר את דלת בית־הכנסת (1947).
די לעצטע קראָשניקער יידן פאַרלאָזן דאָס שטעטל. ה' בלאַדער פאַקלאַפּט די שול (1947).

אין 7 לאַגערן במשך 3 יאָר

יצחק קאַפּטאַן, טאָראָנטאָ, קאַנאַדע

איך געדענק גוט דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939. אַ שיינער זוניקער פרייטיק. איך בין אויפגעשטאַנען און אַרויס אין גאַס, ווו כ׳האָב געטראָפן מיין שכן ר׳ שמואל בראַנער, אַ קלוגער מענטש. ווען איך האָב אים באַגריסט מיט אַ „גוט מאָרגן״, האָט ער מיר געזאָגט: „עס איז נישט גוט, פון היינט אָן וועט זיין כסדר ערגער. היטלער האָט אָנגעפאַנגען די קריג און מיר יידן וועלן זיין די ערשטע צו ליידן״.

אַזוי איז געווען, ווי ער האָט פאָרגעזען. (ר׳ שמואל בראַנער איז אין יאָר 1941 געשטאָרבן ביי אונדז אין הויז מיט אַ נאַטירלעכן טויט).

ווי נאָר די דייטשן זענען אַריין קיין קראָשניק, האָבן זיך אָנגעהויבן די פאַרפאָלגונגען און פּיין פון דער יידישער באַפעלקערונג. עטלעכע וואָכן נאָך זייער איבערנעמען די שטאָט, האָט מען שוין נישט געקענט גיין דאַוונען אין בית־המדרש. נאָר אַז מען האָט געוואָלט דאַוונען מיט מנין, זענען זיך צוזאַמען געקומען עטלעכע עלטערע יידן אין אַ פּריוואַטער וווינונג און געדאַוונט. ווען איך בין אַ געוויסן שבת אַוועק דאַוונען בציבור צו ר׳ פּרץ גאָלדבערג הי״ד, האָט מיך אַ דייטש אָפּגעשטעלט און גענומען שלעפּן אין מאַרק, ווו עס זענען געווען שוין פאַרזאַמלט אַ גרעסערע צאָל יידן. איך בין געווען אָנגעטאָן אין אַ שבתדיקע זיידענע קאַפּאָטע, מיט אַ טלית און אַ חומש אונטערן אָרעם. כ׳האָב קוים באַוויזן זיך איבערצוטאָן — און מען האָט אונדז אַוועק געפירט צו דער באַן־סטאַציע, ווו מיר האָבן אַ גאַנצן טאָג אויסגעלאָדן קוילן פון וואַגאָנען. איך בין דעמאָלט געווען אַזוי נאַיוו און געטראַכט: „וואָס מיינען זיי, די דייטשן? ס׳איז דאָך עפּעס היינט שבת ראש־חודש, מען דאַרף זאָגן „הלל״, טאָ ווו פירט ער אונדז?״ דאָס איז געווען ס׳ערשטע מאָל וואָס כ׳האָב פאַרזוכט דייטשע אַרבעט און אויך באַקומען געשלאָגן. אָבער דאָס גיהנום האָט זיך ערשט אָנגעהויבן.

איך האָב געהייראַט ענדע יאָר 1939. אין ווינטער 1941, פ׳ בשלח, האָט מיין פרוי געבוירן אַ טאָכטער, וועלכער מיר האָבן אַ נאָמען געגעבן דבורה, לויט די הפטורה פון בשלח. מיט יעדן טאָג אָבער איז די לאַגע געוואָרן אַלץ ערגער און ערגער. ביז עס איז געקומען דער שרעקלעכער טאָג.

אַ געוויסן זונטיק, איין טאָג נאָך פּסח אין יאָר 1942, האָט זיך אָנגעהויבן דאָס גרויסע אומגליק. איך געדענק אַלץ, ווי עס וואָלט ערשט נעכטן פּאַסירט. און אַלץ וואָס איך באַשרייב — האָב איך געזען מיט מיינע אויגן. אַרום מיטאָג־צייט האָט מען פלוצלינג גענומען שיסן אין אַלע גאַסן. אַ פּלאַקאַט איז געוואָרן אַרויסגעהאָנגען, אַז אַלע יידן — מענער, פרויען, קינדער, מוזן ביז 2 אַ זייגער זיין אין מאַרק. ווער מען וועט שפּעטער טרעפן אין די שטובן — ווערט דערשאָסן. איך האָב אין אונדזער הויז באַהאַלטן עטלעכע יידן און מיין פאָטער. אַליין ריזיקירט מיטן לעבן, געלעגן אויף דער פּאָדלאָגע און געזען דעם גאַנצן גיהנום וואָס איז דעמאָלט פאָרגעקומען מיט אַ האַלבער שטאָט יידישע איינוווינער: פון אַלע גאַסן זענען געלאָפן יידן, פרויען מיט קינדער. די באַנדיטישע דייטשן האָבן פאָטאָגראַפירט דאָס שוידערלעכע בילד. און די טויזנט־יאָריקע שכנים אונדזערע, די אַנטיסעמיטישע פּאָליאַקן, זענען געשטאַנען אין גאַס, געפרייט זיך מיט אונדזער גרויסן אומגליק. מיט 4 שעה שפּעטער האָב איך געזען אַ בילד, וואָס וועט קיינמאָל נישט אַוועק פון מיין זכרון: אַ ריי פון 2000 יידן, מענער, פרויען און קינדער, וועלכע איך האָב אַלע געקענט פערזענלעך. איך געדענק, ווי איינער אַ יונגערמאַן, אַ תלמיד פון דער לובלינער ישיבה, איז געשטאַנען לעבן יעקב מענדעלעס (בוימבליט) און געהאַלטן זיין ניי־געבוירן קינד אויפן האַנט, איינגעשטילט עס פון וויינען. גראָד האָט אָנגעהויבן רעגענען און די געוויינען פונעם קינד האָבן דאָס האַרץ געריסן. אָבער קיינער האָט גאָרנישט געקענט העלפן. איך האָב אויך געזען ווי אַ באַקאַנטער בחור, משה, וועלכער איז פון געבוירן אָן געווען אַ קריפּל און דער באַרימטער דאָקטער סאָלאָווייטשיק פון וואַרשע האָט אים געהיילט אומזיסט און אויסגעגלייכט זיינע פאַרקריפּלטע פיס, אַז ער האָט געקענט גיין מיט דער הילף פון אַ שטעקן — אויף אָט דעם משהן האָט אַ באַנדיטישער ס.ס.־מאַן אָנגעשטעלט זיין ביקס ווייל ער האָט נישט געקענט אַזוי שנעל נאָכגיין מיט דער קאָלאָנע. איך האָב אויך געהערט, ווי איינער פון די רוצחים איז אַרויס פון ר׳ פּרץ שוחטס (גאָלדבערג) הויז און געפרעגט אַן עלצטן, וואָס זאָל ער טאָן מיט אַ מאַן, וועלכער ליגט אין בעט

און קען נישט אַרויס גיין. „מאַך אים געזונט" — איז געווען דער ציינישער ענטפער. איך האָב באַלד געהערט אַ שאָס, וואָס איז געווען געצילט אין ר' פרץ שוחטס זון. צומאָרגנס האָב איך אים געזען אין בעט מיט אַ דורגעשאָסענעם האַלדז.

אויף דעם צווייטן טאָג האָבן מיר, די איבער־געבליבענע, צוזאַמען גענומען איבער 100 דער־שאָסענע יידן, פרויען און מענער, וועלכע האָבן נישט געקענט גיין די 4 קילאָמעטער צו דער באַן־סטאַציע און זיי קובר געווען אין אַ מאַסן־גרוב.

איך געדענק, ווי עזריאל וויזענבערג, דעם „לאַנגן" ר' אברהמעלע מלמדס זון, איז געשטאַנען ביים מאַסן־קבר און דערקענט זיינע עלטערן, געזאָגט קדיש און געלערנט משניות פון אויסנווייניק. דער הימל איז אָבער געווען פאַרמאַכט צו אונדזערע געוויינען און טרערן. עזריאל וויזענבערג איז שפּעטער דערשאָסן געוואָרן אין בודזין מיט אַנדערע 105 יידן, ווען דער מערדער פייקס איז אָנגעקומען.

נאָך יענעם אומגליקלעכן זונטיק, ווען ס'איז אַוועק צום אומקום אַ האַלבע שטאָט, און מיר איבערגעבלי־בענע האָבן נאָך אַלץ נישט געוווּסט און נישט געגלויבט, אַז די אַלע אַוועק געגאַנגענע זענען שוין צווישן די טויטע — איז אַדורך נאָך 6 חדשים, ביז נאָך סוכות 1942, ווען דער גרויסער חורבן האָט אָפּגעווישט דאָס יידישע לעבן אין אונדזער קראָשניק.

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם יום־כיפּור, ווען אַלע האָבן שוין געזען דעם אָנקומענדיקן חורבן. מיר זענען זיך צוזאַמען געקומען ביי ר' פרץ־שוחט צו „כל נדרי". ווען איך בין אַדורך געגאַנגען די גאַס, ווו עס האָט געוווינט מיין ערשטער רבי ר' אברהם בראַנד און אים געזען זיצן ביי זיין טיר, אָנגעטאָן ווי צום אַוועקפאָרן, האָב איך אים געפרעגט: „אויף וואָס וואַרט איר?" — „איך וואַרט אויפן אָנקומענדיקן טויט" — איז געווען זיין ענטפער. (זיין זון, שמואל בראַנד, לעבט אין ישראל).

אַ שבת נאָך סוכות, אין יאָר 1942, דאָס פינצטערסטע יאָר אין דער יידישער געשיכטע, האָט שוין יעדער איינער געוווּסט, אַז עס וועט זיין אַן „אויסזידלונג", ווי מען האָט דאָס גערופן אויף אַן איידעלן אופן.

איך בין מיט מיין פרוי און אונדזער 18־חדשימדיקע טאָכטער אַוועק אין אַן אָפענעם לאַגער, וועלכן מען האָט גערופן „פי פארק". דאָרט זענען שוין געווען עטלעכע הונדערט יידן.

שבת פאַר מיטאָג האָט מען אונדז אַלע אַרויס געיאָגט

ליד קבר האחים בקראשניק

ביים ברידער־קבר אין קראָשניק

פון די באַראַקן און מיר האָבן געקענט זען די לאַנגע פּראַכט־וואַגאָנען, וועלכע זענען שוין געווען צוגעגרייט פאַר די אומגליקלעכע קראָשניקער יידן. איך וועל גוט געדענקען דעם לעצטן „גוטן טאָג" פון מיין פאָטער, ערב דעם שרעקלעכן „שוואַרצן שבת", ווען איך בין געגאַנגען פרייוויליק אין דעם „פּי פּארק" לאַגער. ער האָט מיר געזאָגט דעם לעצטן „זיי געזונט" און מיט טרערן אין די אויגן צוגעגעבן: „זע דיך צו ראַטעווען".

מער האָב איך מיין פאָטער, ווי אויך מיינע שוועס־טערן, נישט געזען. ווען מען האָט אונדז צונויפגעבראַכט, שבת, אַרויס געיאָגט פון די באַראַקן, האָט מען אויס־געקליבן 83 יונגע יידן צו דער אַרבעט — און די עלטערע מענער, פרויען און קינדער, צוגענומען פאַר אונדזערע אויגן און זיי געיאָגט צו דער באַן־סטאַציע, וווּ עס זענען שוין געווען אַלע אַנדערע יידן פון שטאָט.

מיר האָבן צוגעזען מיט אונדזערע אויגן, ווי מען האָט זי אַלע אַריינגעיאָגט אין די וואַגאָנען. ווען דער צוג מיט די אומגליקלעכע איז פאַרבייגעפאָרן, האָבן זיי דורך די פאַרקראַטעוועטע פענצטער געפאָכעט צו אונדז דעם לעצטן „זיי געזונט".

אין עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען אונדז אַרויס־געפירט פון דעם „פּי פּאַרק" און גענומען ציילן צי עס שטימט די צאָל פון פריער — 83 מענער. און צווישנצייט האָבן זיך אַריין באַקומען אין דעם לאַגער נתן מייזעלס (היינט אין אַמעריקע), און זיין שוואָגער אלתר איידל־שטיין הי"ד. ווען מען האָט אונדז איבערגעציילט און זיי האָבן געזען צוויי מערער, האָבן זיי אַרויס גענומען די ערשטע 2 פון דער ריי (איך בין געווען איינער פון זיי) און געזאָגט אַז מיר וועלן באַלד דערשאָסן. איך האָב געזען דעם שוואַרצן רעוואָלווער אָנגעצילט אויף מיר און געקוקט דעם טויט אין די אויגן אַריין. אין דער לעצטער מינוט איז אונדזער פורמאַן צוגעגאַנגען צום ס.ס.־מאַן און ריזיקירט אים פאָרצולייגן אַ סומע געלט. זיי האָבן אונדז אָפּגעלאָזט.

דערנאָך האָט מען אַלע אַוועק געפירט קיין בודזין, וווּ עס זענען שוין געווען פון פריער הונדערטער יידן פון קראָשניק און אומגעגנט. און דאָ האָט זיך ערשט אָנגעהויבן דאָס אמתדיקע גיהנום.

באַלד ווי אונדז האָט איבערגענומען דער מערדער פייקס, האָט מען אין איינעם אַ פרימאָרגן, פאַרן אַרויס גיין צו דער אַרבעט, געהייסן אַלע מאַרשירן איינציק־ווייז. וועמען עס איז אים נישט געפעלן, האָט ער אַרויס גענומען פון דער ריי. ווי נאָר מיר זענען אַרויס פון לאַגער, האָט מען די צוגענומענע צוגעפירט צו אַ גרוב און זיי אויסגעשאָסן. יענעם טאָג זענען אומגעקומען 105 יידן.

איך געדענק נאָך עטלעכע נעמען פון די אומגע־קומענע: ר' יהושע־אשר ווייַנבערג (זיין טאָכטער לעבט היינט אין ישראל); ר' פרץ פעדער (זיין זון לעבט היינט אין ישראל). ער איז מיט מיר געשלאָפן אויף איין פּריטשע און כסדר גערעדט פון די מערדער, אַז זיי זענען געשיקט געוואָרן פון גאָט און זייער סוף איז נאָענט. מיר ליידן איצט די חבלי משיח. ווער עס וועט איבערלעבן דאָס גיהנום, וועט זען אַ יידישע מדינה. איך געדענק אויך מיין פעטער, משה מאַרקאָוויטשעס אַ זון פון אַ יאָר 13. שיין ווי אַ בליענדער בוים — אויך ער איז געווען צווישן די דערשאָסענע, הי"ד.

אַ צייט שפּעטער האָט מיין שוואָגער ברוך ערליך פון ביכאווע, געפּרוווט זיך אַוועק דרייען פון דער ריי, אויפן וועג צו דער אַרבעט. ער האָט געוואָלט גיין אין שטאָט אַריין צו דעם קריסט, וועלכער האָט צוגענומען אַלץ וואָס מיר האָבן געהאַט. דער ערשטער פּאָליאַק וואָס האָט אים געטראָפן — האָט אים איבערגעגעבן צו די דייטשן. מען האָט אים צוריק געברענגט אין דעם לאַגער בודזין און פאַר אַלעמענס אויגן דערשאָסן. איך האָב אים אַרויס געטראָגן אויסערן לאַגער, צום מאַסן־קבר און געזען דאָרט אַרויסשטאַרנדיקע הענט און פיס פון פריער דערשאָסענע.

איך געדענק אויך דעם טאָג, ווי מען האָט גענומען זעקס יידן (3 קריגס־געפאַנגענע, 3 קראָשניקער, וואָס צוויי פון זיי געדענק איך: לייבל האָפמאַן מיט זיין זון). מ'האָט זיי אַלע דערשאָסן פאַר אונדזערע אויגן.

דעם ערשטן פסח אין בודזין האָבן מיר איינ־געאָרדנט אַ קיך, וואָס האָט געקאָכט יום־טובדיקע זופּן. ווער עס האָט געוואָלט, האָט געקענט נישט עסן קיין חמץ אין פסח.

יום־כיפור, ווען מיר זענען געקומען פון אַ טאָג שווערע אַרבעט, זענען מיר שנעל אַריין אין באַראַק, מען זאָל נאָך קענען דאַווענען נעילה מיט מנין, הגם דער הימל איז געווען פאַר אונדז פאַרשלאָסן. אָבער מיר האָבן מיט אַלע כוחות געבעטן הילף.

צו אונדזער גרויסן אומגליק, ווען די רוסן האָבן זיך דערנענטערט, האָט מען אָנגעהויבן אַרויס צו פירן קיין דייטשלאַנד. איך בין געווען פון די לעצטע, וואָס האָבן פאַרלאָזט בודזין. מיר זענען געפאָרן קיין ווייעליטשקא לעבן קראקע און דאָרט געאַרבעט אין די זאַלץ־גרובן.

אַ צייט שפּעטער, האָט מען אונדז געטריבן קיין פּלאַ־סענבורג. פון דאָרטן — קיין לייטמעריץ, אין סודעטן־טשעכן, ווו מיר האָבן געאַרבעט אין אַ ריזיקער, אונטער־ערדישער פאַבריק, ווו מען האָט אויסגעאַרבעט מאָטאָרן צו טאַנקן.

ביז עטלעכע טעג פאַר דער באַפרייונג, האָט מען אַלע יידן אַרויס גענומען און אַוועק געפירט קיין טערע־זיענשטאַט. דאָרט זענען מיר באַפרייט געוואָרן דורך דער רוסישער אַרמיי, נאָכן אָפּשמאַכטן קנאַפּע 3 יאָר אין 7 לאַגערן, קוקנדיק דעם טויט אין די אויגן כמעט יעדן טאָג. נאָר אָט בין איך אויף דער פריי, הגם אויס־געמאַטערט, הויט און ביין. איך פאָר צוריק קיין קראַש־ניק, גערעכנט צו געפונען עמיצן פון מיין משפחה. ליידער, איך בין געבליבן איינער אַליין פון אַ משפחה פון 13 נפשות, ווען כ'בין אַוועק פון מיין היים.

קומענדיק קיין קראַשניק, האָט מען געקענט דער־וואַרטן אַן אויסדרוק פון שולד און מיטגעפיל מצד אונדזערע שכנים, די פאַרדאַרבענע פאַליאַקן. אָבער דעם ערשטן שבת וואָס כ'בין געווען אין קראַשניק און גע־פרוווט אַרויס גיין אין גאַס, האָט אונדז, אַ גרופּע ניצול־געוואָרענע יידן פון די אַלע גיהנומס, נאָכגעיאָגט אַ שיכורער פאָליציאַנט מיט אַ מאַשין־געווער און גע־שריגן: „אויב איר וועט נישט אַוועק פון דאַנען — וועלן מיר אייך אַלע אויסשיסן!"

עטלעכע מאָנאַטן שפּעטער האָב איך חתונה געהאַט מיט אַ פרוי פון שידלאָוועץ, אַ קוזינע פון מאיר שיין. איינע אַליין געבליבן פון 9 שוועסטער און ברידער און פון אַ מאַן מיט אַ קליין קינד.

מיר זענען אַוועק קיין לאָדזש, אָבער די אַנטי־סעמיטישע פאָליאַקן האָבן נישט געלאָזט רוען. ס'איז געקומען דער שרעקלעכער קעלצער פּאָגראָם, ווי זיי האָבן אויסגעהרגעט קנאַפּע 50 איבערגעבליבענע יידן.

מיר האָבן אויף שטענדיק אויסגעוואָנדערט פון דער בלוטיקער, פוילישער ערד. אָנגעקומען אין דעם פרייען דעמאָקראַטישן קאַנאַדע, אָבער אויך דאָ געפינען זיך גענוג אַנטיסעמיטן פון דער גאַנצער וועלט.

אנטלאפן פונעם „טויטן־מארש"

אברהם לייכטער, חולון

.1

ווען די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, בין איך אַלט געווען 15 יאָר. עטלעכע וואָכן איידער די דייטשן זענען אַריין קיין קראַשניק, האָבן מיינע עלטערן, לייבל און פייגע לייכטער באַשלאָסן, אַז מיר אַלע דאַרפן אַוועק קיין יאַנוווּ־לובעלסקי, ווייל אין קראַשניק איז געשטאַ־נען מיליטער און עס איז אויך געווען איין אַמוניציע־פאַבריק — וועלן די דייטשן געוויס באָמבאַרדירן. אין יאַנוווּ זענען נישט געווען אַזעלכע מיליטערישע אָב־יעקטן. דאָרט האָט מיין פאָטער געהאַט שוועסטערן און ברידער. קודם האָט ער מיך מיט מיין קוזין שמאי פערעלזאָן, די מומע רעכטשיס זון, אַוועק געפירט קיין יאַנוווּ. אין עטלעכע טעג שפּעטער, פרייטיק, האָט ער געדונגען פערד־און־וואָגן, אַרויפגעזעצט די גאַנצע מש־פחה (מיין מאַמע, ביידע שוועסטערן חייקע און דבוירשע, דעם פעטער נחמיה שטיינגוס פרוי מיטן זון דוד און די טעכטער צלובה און ליפע, ווי אויך די מומע רעכטשיס טאָכטער שרהלע און די באָבע שבע). אַליין איז ער נאָך געבליבן אין קראַשניק. ווען דער וואָגן איז אָנגעקומען קיין מאָדליבאָזשיץ, האָבן די דייטשן באָמ־באַרדירט דעם אָרט. אַלע זענען זיך צעלאָפן פון דעם וואָגן, נאָר די באָבע האָט נישט געקענט אַראָפּ און איז געבליבן זיצן, ווייל זי איז געווען קראַנק.

אין יענעם טאָג זענען געפאַלן די ערשטע קרבנות פון אונדזער משפחה: מיין שוועסטער חייקע האָט גע־טראָפן אַ שפּליטער וואָס האָט איר אָפּגעריסן ביידע פיס, און זי איז געשטאָרבן. שרהלע רעכטשיס, דוד און צלובה נחמיהיעס און זייער מוטער זענען געהרגעט געוואָרן אויפן אָרט. נאָר די באָבע שבע, וועלכע איז געבליבן זיצן אויפן וואָגן, איז אַרויס אַ לעבעדיקע.

מען האָט דעם זעלבן טאָג באָמבאַרדירט אויך יאַנוווּ דערפאַר בין איך מיט שמאי אַנטלאָפן פון דאָרט אין נאָענטן דאָרף ביאַלע. מיין פאָטער איז יענעם פרייטיק־צו־נאַכט געקומען צופוס קיין ביאַלע — און מיר זענען געוואָר געוואָרן פון דעם גרויסן אומגליק.

2.

ווען די דייטשן זענען אַריין קיין קראַשניק, האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אין קעלער, ווו עס איז פריער געווען די בעקעריי פון לייביש דערדיגמאַן (נחמיה עסיקמאַכערס איידעם). דעם צווייטן טאָג ראש־השנה זענען די דייטשן אַריין אין שטאָט. באַלד זענען עטלעכע פון זיי אַריין אין לובלינער שטיבל, אַרויסגעטריבן די יידן און זיי געצווונגען מיט די טליתים אויסווישן די רינשטאָקן.

שפּעטער האָבן זיי אָנגעהויבן כאַפּן אויף אַרבעט. מיר האָבן מער נישט געקענט זיצן אין קעלער און זענען אַרויס פון דאָרטן. די לאַגע איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן שווערער.

מיין זיידע יהושע זיסבערג האָט געהאַט איין עסיק־פאַבריק בשותפות מיט נחמיה שטיינגוס. אויך מיין פאָטער איז געווען אַ שותף. די דייטשן האָבן שוין אָנגעהויבן צונעמען ביי יידן זייערע פאַבריקן און געשעפטן. האָט דער בירגערמייסטער ראַדאָמסקי, וועלכער האָט גוט געקענט מיין זיידן, אים געראָטן ער זאָל פאַרמעל איבערגעבן און איבערשרייבן די פאַבריק אויף זיין שוועגערין, די פרוי וואַסקאָוויטש. אַזוי האָט מיין זיידע געטאָן. ער האָט אים אויך געראָטן ער זאָל אַריין אין יודענראַט, נאָר דאָס האָט דער זיידע נישט געוואָלט.

די פרוי וואַסקאָוויטש, ביי וועלכער דער זיידע האָט אויך געלאָזן געלט, איז באמת געווען זייער אַ פריינט־לעכע צו יידן. זי פלעגט אונדז ברענגען געלט און אויך שפּייז.

אין אַ געוויסן טאָג איז פון לובלין געקומען דער פאָלקס־דייטש קורילאַ און געזאָגט צום זיידן, אַז ער ווייסט, אַז דאָס איבערגעבן די פאַבריק דער פרוי וואַס־קאָוויטש איז אַ פיקציע און ער פאָדערט, מען זאָל אויך אים צושרייבן אַלס שותף. עס איז נישט געווען קיין ברירה און מ'האָט אויך אים געמאַכט פאַר אַ שותף, הגם ביידע שותפים האָבן זיך נישט געמישט צו דער פאַבריק. אַלץ איז געגאַנגען ווי פריער. מיין פאָטער פלעגט צושטעלן דעם רוי־מאַטעריאַל — און אַלע צו־זאַמען האָבן פאַרמעל געהייסן די אַרבעטער ביים פאָלקס־דייטש און די פרוי וואַסקאָוויטש.

איין מאָל, ווען מיין פאָטער איז געפאָרן קיין לובלין נאָך ספּירט, איז דאָרט גראַד פאָרגעקומען אַ כאַפּ־אַקציע („לאַפּאַנקע") אין די גאַסן. מיין פאָטער איז אויך אַריינגעפאַלן צווישן די געכאַפּטע לובלינער יידן. מ'האָט קוים מיט צרות און געלט געפועלט ביים פאָלקס־דייטש, ער זאָל עפּעס טאָן. ער האָט זיך געקווענקלט, אָבער צוליב דעם געלט וואָס ער פלעגט באַקומען און אויך געוווּסט, אַז אָן מיין פאָטער וועט די פאַבריק נישט אַרבעטן — האָט ער אים אַרויס גענומען אויף דער פריי. שפּעטער האָט דער פאָלקס־דייטש זיך איבערגערעכנט, אַלעמען אַרויסגעטריבן פון דער פאַבריק און אַליין גע־וואָרן דער גאַנצער בעל־הבית.

3.

די דייטשן האָבן געשאַפן פאַר די יידן אַ געטאָ אין דער געגנט פון דער „יאַמע־גאַס". מען האָט נישט גע־טאָרט גיין אין די דערפער קויפן עפּעס עסן און די פּויערים האָבן נישט געטאָרט קומען צו אונדז. מיר האָבן דעמאָלט געוווינט ביי הערשעלע אהרון סענדערס, ווען ס'איז פאָרגעקומען די ערשטע אַקציע (ווישעד־לעניע). איך געדענק נישט די דאַטע, נאָר די געווינען פון די צעריסענע משפחות. ווי דורך אַ נס איז אונדזער משפחה געבליבן.

איך געדענק אויך נישט די גענויע דאַטע פון דער צווייטער אויסזידלונג, וואָס איז געווען פיל שרעק־לעכער ווי די ערשטע: די דייטשן האָבן מיט הינט אַרויסגעטריבן אַלע יידן פון די הייזער צום מאַרק־פּלאַץ, און פון דאָרט — צו דער באַן. די געשרייען און געיאָ־מער האָבן זיך געטראָגן ביז צום הימל. די שיסערייען האָבן נישט אויפגעהערט אַ גאַנצן טאָג. געוועזן אַזעלכע, וואָס האָבן זיך נישט צוגעשטעלט אויפן מאַרק, נאָר זיך באַהאַלטן. האָבן די דייטשן מיט די הינט אויפגעזוכט די באַהאַלטענע יידן, זיי אַרויס געטריבן און געשאָסן אויפן אָרט, אָדער געוואָרפן גראַנאַטן אין די באַ־העלטענישן.

אַ גרויסן טייל יידן האָבן זיי געשיקט קיין זאַקלי־קאָוו, צווישן זיי — מיין מוטער און שוועסטער דבוי־טשע. איך האָב עטלעכע טעג זייער שטאַרק געוויינט נאָך זייער פאַרשווינדן. מיר האָבן פון זיי שוין מער קיינמאָל נישט געהערט. דעם זיידן מיט נאָך יידן האָבן זיי געשיקט קיין בידזין. דעם קוזין שמאי מיט אַנדערע — אין לאַגער „סקרענט". מיר מיט מיין פאָטער איז געלונגען צו בלייבן אין קראַשניק מיט די רעשט יידן. מיר מיט נאָך עטלעכע יינגלעך האָבן די דייטשן אָנ־געטאָן סאַניטאַרן־בענדער אויף די אָרעמס און געצוווּנ־גען אויפצוזוכן אין די הייזער און אויף די גאַסן פאַר־ווונדעטע און געהרגעטע, זיי אַרויפלייגן אויף וועגענער. איך בין געגאַנגען מיט מיין חבר יעקב צוקערט, און

מיט אונדז — צוויי זשאַנדאַרמען מיט הינט. זיי זענען אַריין צו מאָטל איציק הערשס אין שטוב, געטראָפן אים און די ווייב אין די בעטן, זיי האָבן זיי באַפוילן אַרויס־צוגיין אויפן הויף און דאָרט זיי דערשאָסן. מיר זענען געווען געצוווּנגען אַרויפצולייגן די טויטע קערפּערס אויף דעם וואָגן.

4.

דאָרט ווו מיר האָבן געוווינט, האָט אונטן געוווינט הערשעלע משרת (שטיינבאָק). דער שוץ־פּאָליציאַנט גיאָרגי איז אַריין אַהין, עס האָט זיך געהערט אַ שאָס. ער איז אַרויס און געהייסן אונדז אַרויסטראָגן „דעם געהרגעטן הונט". מיר זענען אַריין און געטראָפן נח שטיינבאָק ליגן אין אַ קאַלוזשע בלוט, נאָר ער האָט נאָך געלעבט. מיר זענען אַרויס אָן דעם דערשאָסענעם. ווען דער מערדער האָט אונדז געזען אָן אים, איז ער צוריק אַריין און אים צוגעשאָסן. „יעצט קענט איר אים האָלן, דעם פּאַרטיזאַנער־הונט" — האָט דער מערדער באַפוילן. ער האָט דערציילט, אַז דער יודע איז אַרויס פון קעלער מיט איין רעוואָלווער אין האַנט. (אין שטאָט זענען פון לאַנג אַרום געגאַנגען קלאַנגען, אַז נח איז אַ מיטגליד אין אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע און ער פלעגט פון צייט־צו־צייט קומען אין שטאָט).

כבוד זיין אָנדענק!

5.

לאַנג זענען מיר נאָך געגאַנגען מיט די זשאַנדאַרמען איבערן שטעטל. מיר זענען געווען אין גאַנצן פאַר־בלוטיקט. נאָך היינט הער איך די געשרייען און קרעכצן פון די נישט דערשאָסענע, וועלכע האָבן זיך געוואַל־גערט אין די גאַסן אין קאַלוזשעס בלוט. אַ צייט שפּע־טער האָבן זיך צוזאַמען גענומען נאָך געבליבענע יידן וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן און זיי איז געלונגען אַריין באַקומען זיך אין לאַגער, וואָס די דייטשן האָבן געשאַפן אין קראַשניק נאָך דער צווייטער „ווישעדלעניע" (אויס־זידלונג).

מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער האָט מען מיך מיט נאָך אַ גרופּע יידן אַוועק געשיקט אין לאַגער בודזין, בעת מיין פאָטער איז ווייטער געבליבן אין קראַשניקער לאַגער. אַ געוויסן טאָג איז פסח קאווע געקומען מיט אַ וואָגן קיין בודזין. ער האָט מיך, מיין זיידן און פסח'ס אַ שוועסטערן־זון פון בעלזשעץ צוריק גענומען קיין קראַשניק. ביים אַרויסגיין פון טויער, האָט די אוקראַי־נער־וואַך אונדז רעווידירט. ביי שמואל האַכמאַן, דעם פּלימעניק פון פסח קאווע, האָבן זיי געפונען עטלעכע שטיקלעך וועש, אָנגעטאָן איינע אויף די אַנדערע. דאָס איז געווען אונטער טויט־שטראָף פאַרבאָטן. זיי האָבן אים געשלאָגן מכות־רצח, אַז איך וויס נישט ווי ר'האָט אויסגעהאַלטן. ער האָט געהאַט מזל, וואָס פסח קאווע

במחנה־עבודה בקראשניק

אין קראַשניקער אַרבעט־לאַגער

איז געווען אַנוועזנד, האָבן זיי אים נישט געשאָסן. איך האָב נאָך באַוויזן אויסצוטאָן איין איבעריק לייבל פון זיך, אָבער זיי האָבן געפונען ביי מיר אין דער מאַרינאַרקע צוויי זלאָטעס. דאָ האָט דער לאַגער־פירער פייקס זיך אָנגעכאַפּט ווי אויף אַ שלל רב און אָנגעהויבן שלאָגן, איך זאָל זאָגן ווו כ'האָב גענומען דאָס געלט... איך האָב געטענהט, אַז מען האָט מיר אונטערגעוואָרפן, ווען איך האָב אַוועק געלייגט די מאַרינאַרקע. פייקס האָט מיך געשלאָגן מיט דעם שפּיצרוט פון איין זייט און דער אוקראַינער אָטטאָ — פון דער צווייטער זייט מיט דער קאָלבע פון זיין ביקס. איך האָב נישט געוואָלט מודה זיין אַז איך האָב געוווּסט פון דעם געלט. האָט ער מיך צוגעפירט צום גרוב ווו זיי פלעגן שיסן די יידן, אָנגעצילט דעם רעוואָלווער און געשריגן: „זאָגסט ווער עס האָט דיר געגעבן דאָס געלט, ווען נישט שיס איך דיך ווי איין הונט". כ'האָב אַלץ געשוויגן. דאַן האָט ער מיר צוגעלייגט דאָס געווער צום קאָפּ, האָט פּסח קאָווע, וואָס האָט מיט אים גוט געלעבט, אָנגעכאַפּט ביים האַנט — און אַ דאַנק דעם ממש אין דער לעצטער מינוט אָפּגעראַטעוועט דאָס לעבן. אָבער פייקס האָט נאָך אַלץ נישט געוואָלט אַרויסלאָזן זיין קרבן און ווייטער געשלאָגן. דער יידישער וויצע־קאָמענדאַנט פון בודזינער לאַגער, זאובערמאַן, האָט מיר געעצהט, איך זאָל זיך מודה זיין אַז איך האָב געוווּסט פון דעם געלט, וועט ער מיך אָפּלאָזן. איך האָב אַזוי געטאָן — און דער מערדער האָט געשריגן צום קאָמענדאַנט: „דו זעסט, ער האָט מיך געוואָלט בעטריגן, דער הונט־שוויין". ער האָט מיר נאָך צוגעגעבן עטלעכע שטאַרקע קלעפּ און מיך אַוועקגעשיקט. פּסח קאָווע האָט אונדז געברענגט קיין קראָשניק. דאָרט האָב איך מיט מיין פאָטער געאַרבעט ביי סטאָלעריי.

מיט דער צייט זענען אַנטלאָפן עטלעכע יידן פון לאַגער. האָט דער לאַגער־פירער גרעגער גענומען אַנדערע יידן צום שיסן. צווישן זיי איז אויך געווען מיין זיידע יהושע זיסבערג ווי אויך אַ געוויסער בחור פון קראָשניק. די געסטאַפּאָ האָט אים צוגעזאָגט פריי צו לאָזן, אויב ער וועט אויסגעבן די יידן וואָס האָבן געלט אין לאַגער. אַ סברה, אַז ער האָט יאָ אויסגעגעבן אַ גאַנצע ריי יידן (אַזוי האָט מען מיר דערציילט), צווישן זיי, אויך מיין פאָטער און שאול־שלמה הימעלבלוי.

מען האָט די יידן אַוועק געפירט אין דער געסטאַפּאָ, שרעקלעך זיי געפייניקט זיי זאָלן אָפּגעבן דאָס געלט. זיי זענען אומגעקומען אין שרעקלעכע יסורים.

עטלעכע טעג בין איך אַרומגעגאַנגען ווי משוגע, געהאַלטן אין איין וויינען, כ'בין דאָך געבליבן עלנט ווי אַ שטיין. אַלע מיינע נאָענטע זענען אומגעקומען אַ לאַנגע צייט האָב איך נישט געקענט קומען צו זיך.

קורץ פאַרן אויפלייזן דעם קראָשניקער לאַגער, אין יאָר 1944, האָב איך זיך באַמיט אַז מיין קוזין שמאי, וועלכער איז געווען אין לאַגער „סקרענט", זאָל מיט מיר זיין צוזאַמען.

.6

אַ געוויסע צייט שפּעטער האָט מען אונדז אַלע אַרויס געפירט פון קראָשניקער לאַגער, געזאָלט אַריבער די ווייסל. אויפן וועג זענען זיך מענטשן צעלאָפן, די דייטשן האָבן זיי נאָכגעשאָסן. עס זענען געפאַלן פיל קרבנות. די אַנדערע האָבן זיי באַפוילן זיך אויסצולייגן אויף דער ערד, גראָד ווען עס האָט געגאָסן אַ רעגן. שפּעטער האָבן זיי באַפוילן מיר זאָלן זיך אויפהויבן און גיין ווייטער.

איך האָב אויסגענוצט די פינצטערניש און געבליבן ליגן. ערשט ווען איך האָב זיך צוגעהערט אַז זיי זענען שוין אָפּגעגאַנגען ווייט, האָב איך זיך אויפגעהויבן און גענומען לויפן אין דער ריכטונג פון די קראָשניקער צעגעלניעס. כ'בין געווען אין גאַנצן נאַס און אויסגעשמירט מיט בלאָטע. אויפן וועג האָב איך געטראָפן נאָך עטלעכע אַנטלאָפענע יידן פון אונדזער לאַגער. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין דעם הויכן קאָרן־פעלד. פאַרטאָג האָבן מיר געזען, ווי די דייטשן אַנטלויפן אין אומאָרדענונג. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז דער פראָנט איז נאָענט פון אונדז, כ'בין אַ געראַטעוועטער פונעם „טויטן־מאַרש".

פון דעם פעלד זענען מיר ביינאַכט אַוועק אין וואַלד, דאָרט האָבן מיר אַרומגעבלאָנדזשעט בערך 8 טעג – הונגעריקע, אויסגעמאַטערטע, געגנצלעך דערשלאָגענע. אין איינעם אַ באַגינען האָבן מיר דערהערט, אַז די רוסן זענען אַריין אין קראָשניק. מיך מיט נאָך עטלעכע יינגלעך האָט מען מאָביליזירט אין דער פּוילישער אַרמיי.

.7

נאָך היינט, ווען איך דערמאָן זיך (און דאָס זייער אָפט) אין דעם שרעקלעכן טויט פון מיין פאָטער, מוטער,ביידע שוועסטערן, זיידע־באָבע, משפחה און אַנדערע אומגעקומענע יידן — וויין איך ווי אַ קליין קינד, און פיל זיך אין גאַנצן צוזאַמענגעבראָכן און דערשלאָגן.

זאָל גאָט נקמה נעמען אין די באַנדיטן!

איך בין דעמאלט אלט געווען 12 יאר...

יחיאל טעפער, קרית־שמריהו

איך בין דער זון פון עובדיה און פייגע מלכה, אַן אייניקל פון יאַסעלע לעמהוט (טריג). געבוירן אין יאָר 1928 אין קראַשניק. מיינע קינדער־יאָרן האָב איך דורכגעמאַכט אין די לאַגערן אין קראַשניק, ביים „סקרעגט״ און נאָך אַנדערע.

שוין אין די ערשטע יאָרן פון דער נאַצישער הערשאַפט אין קראַשניק איז געווען זייער טראַגיש. מען האָט געכאַפּט יידן אין די גאַסן, זיי אָפּגעשניטן די בערד, געשלעפּט עלטערע מענער צו דער אַרבעט. באַלד איז אַרויס אַ באַפעל, אַז יעדער ייד מוז טראָגן אויפן אָרעם אַ לענטע מיטן מגן־דוד.

רדיפות, צוואַנג־אַרבעט, קאָנטריבוציעס, אויסזידלונגען

מיין טאַטע איז געווען אַ תבואה־סוחר. זיין פּרנסה איז געווען דער עיקר אויף דער גאַס. כדי מ׳זאָל אים נישט דערקענען אַז ער איז אַ ייד, האָט ער אויף דער האַנט געטראָגן אַ זאַק און אַזוי אַרום פאַרדעקט דעם אָרעמבאַנד. איך, אַ קינד פון 12 יאָר, בין מיט אים מיטגעגאַנגען און וואָס ער האָט געקויפט, האָב איך געשלעפּט אַ היים. דאָס איז געווען אין די ערשטע צייטן. דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה צוואַנג־אַרבעט און רויב. אין יענער צייט אַנטשטייט אַ יודענראַט בראש מיט פסח קאַווע, פינטשע בערלינער, ד״ר שאַפּיראָ און אַנדערע.

ווען מיין טאַטע האָט געמוזט גיין אויף צוואַנגסאַרבעט, האָט מען מיר אָנגעטאָן אַ פּאָר גרויסע שטיוול מיט לאַנגע הויזן, איך זאָל אויסזען ווי אַ גרויסער — און איך בין אַוועק אַרבעטן אנשטאט דעם טאַטן. די רוצחים האָבן מיר געפרעגט ווי אַלט איך בין, האָב איך געזאָגט, אַז איך בין שוין 16 יאָר. די אַרבעט איז נישט געווען קיין לייכטע. איך האָב געמוזט אַרבעטן נאָך מער ווי אַנדערע, כדי מיין טאַטע זאָל נישט מוזן גיין צו דער אַרבעט.

דאַן האָט זיך אָנגעהויבן אַ געשיכטע מיט קאָנטריבוציע. די דייטשע רוצחים האָבן צוגעשיקט אַ באַפעל, אַז אונדזער שטעטל מוז במשך פון 24 שעה צושטעלן אַ גרויסע סומע געלט.

דערנאָך הייבט זיך אָן דאָס אומגליק פון די ווישעדלעניעס (אויסזידלונגען). צום באַדויערן, קאָן איך מיך נישט דערמאָנען די נעמען פון די טייערע קרבנות, די קדושים. אונדזערע הערצער זענען געווען צעבראָכן, אַלע הימלען האָבן מיטגעוויינט צו אונדזער חורבן.

איך מיט מיינע עלטערן, שוועסטער און צוויי קליינע ברידער, זענען גערעטעוועט געוואָרן אין דער ערשטער צייט, צוליב דעם וואָס איך האָב געהאַט אַן אויסווייז געשריבן אויף מיין פאָטערס נאָמען, אַז ער איז אַן אַרבעטער ביים „סקרעגט״. ליידער, די צייגניש איז געווען גילטיק נאָר אויף אַ קורצער צייט.

ביי דער צווייטער אויסזידלונג בין איך און מיין טאַטע נישט געווען אין דער היים. ווי אַזוי מיין טאַטע, די שוועסטער און די צוויי ברידערלעך זענען ניצול

Am 17.2.44 flüchteten von der Abfüllstation in Krasnik die nachstehend genannten Juden:

1. B r e n e r Lejba, geb. 8.8.25 in Krasnik
2. B r e n e r Schmul-Leisor, geb. 1924 in Krasnik
3. B r u k i e r e r Uscher, geb. 3.12.22 in Annopol
4. D o r n Moses, geb. 1926 in Litzmannstadt
5. D i a m e n t Adam, geb. 7.3.16 in Krasnik
6. D a t u m Daniel, geb. 1919 in Krasnik
7. D a t u m Hersch, geb. 1922 in Krasnik
8. D a t u m Schija, geb. 10.6.1926 in Bychawa
9. F e d e r Daniel, geb. 26.6.1905 in Jozefow
10. H i m e l b l a u Schloma-Zudik, geb. 2.2.1916 in Krasnik
11. H e c h t Leiba, geb. 1913 in Litzmannstadt
12. K u c h c i k Lemel, geb. 15.1.14 in Litzmannstadt
13. P o w r o s n i k Hercko, geb. 8.1.20 in Krasnik
14. R e i n s t e i n Gabriel, geb. 1.1.25 in Chodel
15. S c h o r Israel-Moschek, geb. 3.6.1916 in Krasnik
16. S t a l h a m m e r Moschek, geb. 16.10.23 in Krasnik
17. S u k m a n n Israel-Jankiel, geb. 9.1.1918 in Krasnik
18. S c h w a r z b a r d Jankiel, geb. 1920 in Krasnik.

Auf Anordnung des Lagerführers – SS-Unterscharführer G r ö g e r – wurden sofort die nächsten Angehörigen der genannten Juden noch am gleichen Tage ausgesiedelt. Es handelt sich hierbei um 20 Juden. Von den Geflüchteten sind bis jetzt die unter Ziffer 4 u. 12 genannten Juden aufgegriffen worden. Sie werden gleichfalls nach Abschluß der weiteren Ermittlungen der Endlösung zugeführt.

F.d.R.d.Abschrift:
Kreisangestellte

מסמך גרמני על בריחת יהודים מן המחנה.

דייטשער דאָקומענט וועגן יידן, אַנטלאָפענע פון לאַגער.

געוואָרן, ווייס איך נישט. אָבער דאָס מזל האָט געדויערט נאָר אַ קורצע צייט.

ביי דער דריטער אויסזידלונג זענען אַוועק דער רוב יידן וואָס זענען נאָך געבליבן אין קראָשניק. צווישן זיי — מיין טייערע מאַמע, די שוועסטער כאַנטשעלע און די צוויי ברידערלעך. מיט דער דריטער אויסזידלונג איז אויך אַוועק דער טאָרבינער רבי. מען האָט זיי אַוועק געפירט קיין זאַקליקאָוו.

די לעצטע ווערטער פון מיין טאַטן...

איך מיט מיין טאַטן זענען די גאַנצע צייט געווען צוזאַמען ביים „סקרענט". דאָרט איז געווען זייער שווער. איך געדענק, ווי זלמן לעדערמאַן (היינט אין ישראל) איז אַנטלאָפן פון דעם לאַגער, נישט קענענדיק מער אויסהאַלטן די פייניקונגען און שיסערייען. איז געקומען צו אונדז דער באַקאַנטער רוצח פייקס פון בודזין. ער פלעגט מיט די מענטשן מאַכן „ספּאָרט־איבונגען" אַזוי לאַנג, ביז פיל זענען געבליבן ליגן און מער נישט אויפגעשטאַנען. דאַן האָט דער מערדער אַרויס גענומען עטלעכע מענטשן און זיי ערגעץ אַוועק געפירט, פון וואַנען זיי זענען מער נישט געקומען צוריק. שפּעטער האָט דער רוצח ווידער גענומען עטלעכע מענטשן. צווישן זיי האָט זיך אויך געפונען מיין טאַטע. שפּעטער האָט מיר דער טאַטע דערציילט, אַז זיי האָבן מיט די הענט געמוזט גראָבן אַ קבר פאַר די קרבנות פון דעם מערדער.

נאָך איין מאָל איז פאָרגעקומען אַן אַנטלויפן. אויך איך און מיין טאַטע האָבן געזאָלט מיטלויפן. ליידער, ס'איז אונדז נישט געלונגען. איך האָב געהאַט צוגעגרייט געווער פאַר מיר און פאַרן טאַטן: אַ רעוואָלווער מיט צוויי האַנט־גראַנאַטן, וועלכן איך האָב אַרויס גענומען פון לאַגער־פירער. צום גליק איז מיר געלונגען דאָס אין דער לעצטער מינוט צוריק צו לייגן אויפן אָרט.

ביי דעם אַנטלויפן האָבן זיך געראַטעוועט עטלעכע מענטשן, אָבער צום גרויסן באַדויערן האָט עס אויך געקאָסט גענוג קרבנות. אין דער זעלבער נאַכט האָט מען אַרויסגענומען פרץ ווישניאַק מיט זיין פרוי מיט פיל אַנדערע וועמענס נעמען איך געדענק נישט. דאָס זענען געווען די קרבנות פון דער נאַכט. עס איז געמאַכט געוואָרן אַ מאַסן־קבר. שפּעטער זענען געקומען אַנדערע מערדער און באַפוילן איבערפירן דעם מאַסן־קבר אויף אַן אַנדערן פלאַץ. איך מיט מיין טאַטן, מיין פעטער נוח לעמהוט און אַנדערע יידן האָבן געדאַרפט די דאָזיקע אַרבעט טאָן. מיר האָבן געמוזט עפענען דעם מאַסנגרוב און אויף די הענט איבערפירן די קדושים אויף אַן אַנדערן אָרט.

דעם צווייטן טאָג נאָכן אַנטלויפן האָבן די רוצחים געכאַפּט דריי יידן פון די אַנטלאָפענע. נישט וואַרטנדיק לאַנג, האָבן זיי געמאַכט אַן אַפּעל אין לאַגער און אויפגעהאַנגען די דריי פאַר אונדזערע אויגן — און געלאָזט זיי הענגען דריי טעג.

איצט הייבט זיך אָן די ליקווידאַציע פון לאַגער „סקרענט" און דעם לאַגער פון קראָשניק. דאָס ליקווידירן די צוויי לאַגערן איז פאָרגעקומען אין איין צייט. מען האָט די מענטשן פון „סקרענט" איבערגעפירט אין לאַגער קראָשניק און פון דאָרט האָט מען שוין געפירט אַלע צוזאַמען אויף אַ נייע אָרט.

מיר האָבן מאַרשירט אויף דעם וועג ניי־ראַכיוו, באַגלייט און באַוואַכט פון אוקראַינער. ווו מען שיקט אונדז, האָבן מיר נישט געוווּסט. מיר האָבן זיך נאָר פאָרגעשטעלט אַז מען פירט אונדז פאַרטיק צו מאַכן. יעדער פון אונדז האָט באַשלאָסן צו אנטלויפן אין די וועלדער. עס איז געווען אַ פינצטערע נאַכט מיט אַ זייער שטאַרקן רעגן. ווי נאָר מיר זענען אָנגעקומען צו דער ציגעלניע, איז געוואָרן אַ לויפעריי פון אַלע זייטן און גלייכצייטיק — אַ שיסעריי פון די אוקראַינער. איך און מיין טאַטע זענען אויך אַנטלאָפן אין וואַלד. די לעצטע ווערטער פון מיין טאַטן האָב איך געהערט: „איך בין פאַרווונדעט געוואָרן אין אַ פוס, אָבער איך לויף ווייטער". זינט דעמאָלט האָב איך מיין טאַטן מער נישט געזען.

איך בין ווייטער געלאָפן אין דעם פינצטערן וואַלד. צווישן אַ רעגן פון קוילן בין איך צוגעקומען צו איין וואַנט פון שטעכלדראָט, אַ הייך פון אַ 3 מעטער. איך האָב נישט לאַנג געטראַכט און זיך אָנגעהויבן דראַפּען אויף דעם פלויט. ווען איך בין שוין געווען אויבן, האָב איך באַשלאָסן צו שפּרינגען אַראָפּ, נאָר ליידער איז עס מיר נישט געלונגען. איך האָב געשפּרונגען, נאָר צום גרויסן באַדויערן בין איך געבליבן הענגען אויף דעם שטעכיקן פלויט מיט דעם קאָפּ אַראָפּ. איך האָב מיך ממש געראַנגלט מיטן טויט. די קוילן פון די רוצחים זענען געפלויגן אַרום מיר. איך האָב שוין געוואַרט אויפן טויט. אַזוי בין איך געבליבן הענגען ביז די רוצחים זענען אַריין אין וואַלד. נאָר דעמאָלט בין איך שוין נישט געווען ביים באַוווּסטזיין. איך געדענק נאָר אַזוי פיל, אַז ווען מען האָט מיך אַראָפּ גענומען פונעם שטע־

כיקן פלויט, בין איך געבליבן ליגן אויף דער ערד. איך האָב נישט מער געקענט שטיין אויף די פיס. איך האָב נאָר געהערט אַ געשריי פון אַ רוצח: „ניכט שיסן דעם הונט!" די אוקראַינער האָבן געשריגן אויף פויליש: "Stawaj Żydzie!" („שטיי אויף, ייד!"). לײדער, איך האָב נישט געקענט אויפשטיין. האָבן זיי אָנגעהויבן מיך שלאָגן מיט די קאָלבעס ביז בלוט. זיי האָבן מיך אויפ־געשטעלט, אַרויס געפירט פון וואַלד און צוגעפירט צו אַ גרופּע מענטשן. מ׳האָט אונדז געפירט צופוס ביז נאָך מעליץ. אין מעליץ האָט מען אונדז פאַרלאָדנט אין וואַגאָנעס פון בהמות און געפירט אונדז ביז נאָך פּלאַ־שאָוו, ווו מען האָט אונדז געהאַלטן אַ קורצע צייט און דערנאָך ווייטער טראַנספּאָרטירט.

אין מאַטהאַוזען

איצט הייבט זיך אָן אַ פרישע סדרה פון פּיין און ליידן. אָנקומענדיק אין דעם טויטן־לאַגער מאַטהאַוזען, איז גלייך דורכגעפירט געוואָרן אַ סעלעקציע — רעכטס און לינקס. איינער מיטן אַנדערן האָט זיך מער נישט געזען.

מען האָט אונדז אויסגעטאָן נאַקעט, אַריינגעפירט אין אַ באָד. דאָס איז אייגנטלעך געווען די גאַז־קאַמער. נאָר אנשטאט גאַז האָט מען איצט געגעבן וואַסער. דער־נאָך האָט יעדער באַקומען אַ האַלב העמד און אַ פּאָר גאַטקעס און מיט דעם האָט מען אונדז געפירט מיט מוזיק אין אַ דורכגאַנג־לאַגער, ווו מען האָט אונדז גע־האַלטן צוויי וואָכן. ווער עס האָט דאָס אַלץ אויס־געהאַלטן, האָט מען גענומען צו דער אַרבעט. אין דער קאַראַנטין (דורכגאַנג־לאַגער) האָט אַזוי אויסגעזען:

פינף אין דער פרי האָט מען אונדז אויפגעוועקט און גלייך אַרויסגעיאָגט אין דרויסן. דער פּלאַץ פון לאַגער איז געווען זייער אַ קליינער, נאָר אויסגעשיט מיט שטעכיקע שטיינער און מען האָט געמוזט דאָרט אַרומ־גיין און שטיין מיט באָרוועסע פיס. דאָס עסן אין דער פרי איז באַשטאַנען פון אַ האַלבן ליטער קאַווע — ביז מיטאָג. אויף מיטאָג האָט מען געגעבן אַ ליטער זופּ פון פאַרשימלט ברויט און וואַסער. מען האָט דאָס ספּעציעל געקאָכט געדיכט און מיר האָבן עס געמוזט עסן מיט די הענט, אָן אַ לעפל. ביי וועמען מען האָט געטראָפן אַ לעפל, איז צוגעשטעלט געוואָרן צו די עלעקטרי־זירטע שטעכל־דראָטן. צום אוונט־ברויט האָט מען באַקו־מען 80 גראַם ברויט מיט אַ האַלבן ליטער קאַווע. דער־מיט האָט זיך געענדיקט דער טאָג.

איצט פאַנגט זיך אָן די נאַכט. מען האָט אונדז אַריינ־געיאָגט אין אַ באַראַק, ביי אַ 500 מענטשן, צונויפ־געקוועטשט ווי די סאַרדינען. די רוצחים האָבן געעפנט אַ שיסעריי, דערנאָך אַנגעלאָזט אין באַראַק וואַסער, אַזוי לאַנג, ביז מען האָט אַרויסגעשטופּט די ווענט. אַזוי איז אַריבער איין נאַכט נאָך דער צווייטער. נאָך עטלעכע טעג זענען אַלע געשוואָלן.

וועגן די ווייטערדיקע לאַגערן וועל איך נישט שרייבן, ווייל דאָס איז אַ לאַנגע, טראַגישע געשיכטע.

*

1945. אין איין טאָג האָב איך מיך געפונען אין אַ גליקלעכן מאָמענט. מען קאָן זאָגן — אויך אין אַ טראַ־גישן מאָמענט. דאָס איז געווען די ערשטע אַזכרה נאָך אונדזערע טייערע קדושים פון קראַשניק. דאָס צוזאַמענ־טרעפן זיך מיט דעם קליינעם הייפעלע קראַשניקער וועל איך קיין מאָל נישט פאַרגעסן. דער צונויפטרעף איז פאָרגעקומען ביי יצחק ראָזענבוש אין שטוב אין דייטש־לאַנד. עס איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַן אָנדענק־שטיין ביי וועלכן מיר קראַשניקער האָבן זיך דערמאָנט אונדזערע פּיין. אַזוי האָבן מיר אָפּגעריכט די ערשטע אַזכרה...

האזכרה הראשונה של בני קראשניק אחרי השחרור — בזלצהיים (גרמניה)

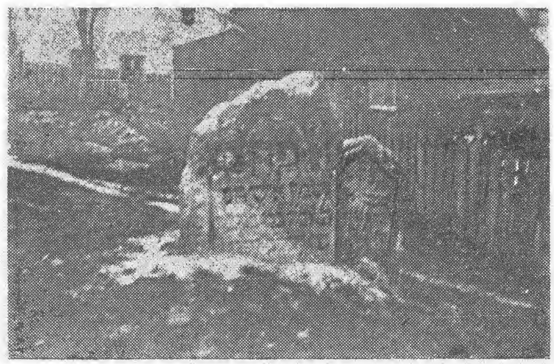
די ערשטע אזכרה פון קראַשניקער נאָך דער באַפרייונג — אין זאַלצהיים (דייטשלאַנד)

געוועז אויך ווידערשטאנד

יצחק ראזענבוש, ניו־יאָרק

.1

דעם 8טן סעפטעמבער 1939, האָבן די דייטשן באַמ־באַרדירט קראַשניק. זיי האָבן געוואָרפן די באָמבעס אויף דער ציווילער באַפעלקערונג. געוועזן איבער אַ צענדליק טויטע און אַ סך פאַרוווּנדעטע. די מערהייט קרבנות זענען געפאַלן אויף דעם גאַר אַלטן בית־עולם אונטער דער פאַדוואַלנע־גאַס, ווו עס האָבן זיך געפונען שוץ־גרובנס קעגן באָמבעס.

בית העלמין הישן בקראשניק
דאָס אַלטע בית־הקברות אויף די לאַנקעס פון קראַשניק

דעם 15טן סעפטעמבער (אין צווייטן טאָג ראש־השנה), 9 אין דער פרי, זענען די דייטשע חיילות אַריין אין שטאָט. עס האָט זיך תיכּף אָנגעהויבן אַ כאַפּעריי פון יידן אויף אַרבעט. דעם זעלבן טאָג, 12 אַ זייגער, האָט מען אַרעסטירט אַלס ערובניקעס דעם רבין ר׳ יעקב ווייסבראָט זצ״ל, דעם אַלטן גלח און דעם אַפּטייקער באַרטשעוווסקי. מען האָט זיי געהאַלטן אין מיטן מאַרק ביז פאַרנאַכט.

אַכט טעג שפּעטער האָט די ווערמאַכט פאַרלאַנגט 40 טויזנט זל׳ קאָנטריבוציע. דאָס געלט איז געשאַפן גע־וואָרן צום טערמין, וועלכן די דייטשן האָבן באַשטימט. מיט עטלעכע טעג שפּעטער איז (אויפן פאַרלאַנג פון די דייטשן) געשאַפן געוואָרן דער יודענראַט. דער ערש־טער זיץ־אָרט פון יודענראַט איז געוועזן אין דער וווינונג פון יעקיל גרינאַפּעל, שפּעטער — אין דער וווינונג פון שמואל נאַדעלמאַן (פּראַשעק). די דייטשן זענען טאָג־טעגלעך געקומען מיט אַ סך טומל און פאַרלאַנגט פאַר־שידענע חפצים, מעבל, בעטגעוואַנט, וועש, אדג״ל. אַלע זייערע קאַפּריזן און פאַרלאַנגען האָבן געמוזט אויס־געפירט ווערן צו דער מינוט.

.2

די קאָמענדאַנטור פון ווערמאַכט, מיטן קאַפּיטאַן פאַממער בראש, האָבן אַלע מאָל פאַרלאַנגט גרעסערע קאָנטיגענטן מענטשן צו דער אַרבעט, צו 500—600 מאַן טעגלעך. דער זאַמל־פּונקט איז געוועזן לעבן דער שול, אויפן וועג קיין אַננאָפּאָל. פון דאָרטן זענען זיי צעשיקט געוואָרן אויף פאַרשידענע אַרבעטס־פּלעצער, ווי: צו די קאַשאַרן, בודזין, צו דער באַן א.א.וו.

די שול און בית־המדרש זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין שטאַלן פאַר פערד.

אין דעצעמבער 1939 האָבן די דייטשן איבערגע־זידלט קיין קראַשניק 1.200 יידן פון לאָדזש. מען האָט זיי איינקוואַרטירט ביי די יידן־תושבים אין קראַשניק.

ביי די דייטשע אַמטן און ווערמאַכט האָבן זיך אַרומגעדרייט פאַרשידענע טונקעלע עלעמענטן, וועלכע האָבן נישט פאַרשאַפן קיין כבוד דער יידישער באַפעל־קערונג. ספּעציעל האָט זיך אויסגעצייכנט אַ געוויסער ביירעך שיידמאַן (מרדכי טרייניאַקס איידעם). ער האָט אויסגעפּרעסט געלטער ביי יידישע סוחרים. אויב מ׳האָט אים נישט געגעבן קיין שוחד, האָט ער די דייטשן אָנגעוויזן אויף די באַהעלטענישן ווו יידן האַלטן די סחורות. ער איז אַריינגעקומען צום רבין און געהייסן זיך געבן 500 זל׳ אַ וואָך, אין קעגנפאַל וועט ער נישט דערלויבן די שחיטה — און מ׳האָט געמוזט צאָלן. דער טעראָר זיינער און די מורא פאַר אים איז געוועזן אַזוי גרויס, אַז אויף דער חתונה פון זיין טאָכטער זענען געקומען די פּני פון שטאָט און געבראַכט מתנות. אָנפאַנג 1942 האָבן די דייטשן אים געשיקט קיין אוישוויץ און דאָרט ליקווידירט.

אין יאָר 1940 איז געשאַפן געוואָרן „די סאָציאַלע זעלבסט־הילף" (זש.ס.ס.). די נויט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג איז שנעל געוואַקסן, באַזונדערס צווישן די לאָדזשער, וועלכע מ׳האָט געבראַכט קיין קראַשניק. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ קיך אין לובלינער שטיבל, ווו מ׳האָט אַרויס געגעבן איבער טויזנט מיטאָגן טעג־לעך. מען פלעגט אויך געבן ספּאַראַדישע געלט־שטי־צעס. מיטלען אויף אויסצוהאַלטן די קיך און צו פירן די גאַנצע טעטיקייט, האָט מען איינקאַסירט צווישן די פאַרמעגלעכע יידן (וואָכן־אָפּצאָל).

יידן איז געוועזן פאַרבאָטן דער אַריינטריט אין די

עפנטלעכע אַמטן; צווישן אַנדערע האָבן זיי נישט געקענט געניסן פון דער אַלגעמיינער פּאָסט. ביים יודענראַט איז געשאַפן געוואָרן אַ פּאָסט־אַמט.

.3

צוליב דער שלעכטער דערנערונג און שרעקלעכע וווינונגס־באַדינגונגען האָבן זיך צווישן דער יידישער באַפעלקערונג פאַרשפּרייט פאַרשידענע קראַנקהייטן — באַזונדערס דער טיפוס. דעמאָלט איז געשאַפן געוואָרן אַ שפּיטאָל פאַר יידן אין סטרוזשאַ. די שטערבלעכקייט איז געווען גרויס. אָרדינירט אין שפּיטאָל האָט דער דאָקטאָר שאַפּיראָ, וועלכער איז אַליין אָנגעשטעקט געוואָרן און געלעגן צו בעט עטלעכע וואָכן.

אין חודש דעצעמבער 1940 איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון קרייז־הויפּטמאַן איבערצוזידלען 2 טויזנט יידן קיין ראַדאָמישלע ביים סאַן. די הוצאות, וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיט דער אויסזידלונג, האָבן געדעקט די יידן. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיטעט, וועלכער האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע צונויפצושטעלן די נייטיקע סומע געלט.

די יידן זענען אַפּטראַנספּאָרטירט געוואָרן אויף פּויערישע פורלעך. די באַדינגונגען אין ראַדאָמישלע זענען געווען זייער שווערע, אָן וווינונגען. פאַרלויפיק נאָר דאָס עסן, וואָס מ'האָט מיטגענומען פון קראָשניק (דריי ברויט אויף אַ פּערזאָן און אַ ביסל געלט). פיל זענען דערנאָך צוריק געקומען קיין קראָשניק און אַ טייל זענען געפאָרן ווייטער, ווו די אויגן האָבן געטראָגן. פּאַקטיש האָט מען איבערגעזידלט 500 מאַן. פאַר אַ געהעריקער באַלוינונג, האָט דער ראַדאָמישלער בירגערמייסטער געגעבן קוויטונגען אויף אַ גרעסערע צאָל מענטשן. בכדי נישט צו פאַראַטן דעם ענין, האָבן אויך די פּוילישע פּאָליציאַנטן, וועלכע האָבן באַגלייט די טראַנספּאָרטן איבערגעזידלטע, באַקומען אויסקויף־געלט.

.4

פרילינג 1942 (דריי טעג נאָך פּסח), אין אַ זונטיקדיקן טאָג 2.30 נאָכמיטאָג, איז די שטאָט אַרומגעשטעלט געוואָרן דורך ס.ס., זשאַנדאַרמעריע און אוקראַינער. ס'ווערט געגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע יידן זאָלן אַרויסגיין אויפן מאַרק. דעמאָלט זענען אויסגעזידלט געוואָרן אין פאַרניכטונגס־לאַגער קיין בעלזשעץ 2.300 יידן. אויפן וועג צו דער באַן, זענען אומגעקומען עטלעכע צענדליק מאַן, על פּי רוב אַלטע און קראַנקע. אַ טייל יידן זענען דערשאָסן געוואָרן אין זייערע וווינונגען, ווייל זיי האָבן זיך נישט צוגעשטעלט אויפן מאַרק. בסך הכל זענען אומגעקומען 67 יידן. אויפן באַפעל פון די דייטשן, האָט מען צוזאַמענגענומען די טויטע און אויסגעלייגט אויפן פּלאַץ ביים באָד, פון וואַנען מ'האָט זיי אַפּטראַנספּאָרטירט אויפן בית־עולם. איינער פון די דערהרגעטע, מיטן נאָמען זכריה וויינשטאָק, האָט אין זיין באַגאַזש־פּאַקעט געהאַט מיטגענומען תכריכים.

אין חודש מאַי, האָט דער קרייז־הויפּטמאַן געפאָדערט פון יודענראַט צוצושטעלן 100 גוטע פאַכמענער אויסצופאַרטיקן די בנינים, וועלכע זענען געווען באַשטימט פאַר דער קרייז־הויפּטמאַנשאַפט. די מענטשן זענען רעקרוטירט געוואָרן פון קראָשניק און אַרומיקע שטעטלעך. דער זאַמל־פּונקט איז געווען אין בית־המדרש. דאָס איז געווען דער אָנהייב פון אַרבעטס־לאַגער אין קראָשניק. צו די 100 בעלי־מלאכות, זענען צוגעשטאַנען 50 שוואַרצע אַרבעטער.

אין שמיני־עצרת האָבן די דייטשן צוזאַמען גערופן אַלע יודענראַטן פון גאַנצן פּאָוויאַט און זיי געמאָלדן, אַז די יידישע באַפעלקערונג פון אַ האַלבן פּאָוויאַט (צפון טייל) באַדאַרף זיך צושטעלן אויפן באַן־הויף אין קראָשניק און די אַנדערע העלפט (דרום טייל) ביי דער באַן אין זאַקליקאָוו. אַלע האָבן געוווסט, אַז דאָס איז די ליקווידאַציע פון דער יידישע באַפעלקערונג אין קראָשניקער פּאָוויאַט. פאַר קראָשניק און די רעשט שטעטלעך פון צפון־טייל איז באַשטימט געוואָרן די דאַטע פון 15טן אָקטאָבער. די יידן האָט מען אַפּגעשיקט אין פאַרניכטונגס־לאַגער קיין בעלזשעץ. מיט דעם טראַנספּאָרט זענען אַוועק פיל מענטשן, אויך פון די אַרבעטס־פּלעצער (ווי פּי פּאַרק, קאַשאַרן).

אברהמלע בעלז האָט זיך נישט געשטעלט צו דער באַן. דאַקעגן האָט ער זיך אָנגעטאָן דעם טלית און קיטל און זיך אויפגעהאָנגען.

עטלעכע צענדליק יידן האָבן נישט געוואָלט גיין צו דער באַן און אפילו געזעסן ביי זיך אין שטוב, נישט באַהאַלטן זיך. די דייטשן האָבן זיי געשאָסן אויפן אָרט.

.5

אין שטאָט זענען פאַרבליבן די יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אויף „זיכערע" אַרבעטס־פּלעצער און די וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן. עס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז

אַלע יידן מוזן פאַרלאָזן זייערע וווינונגען און אַריבער־טראָגן זיך אין די געסלעך אַרום דער שול און בית־המדרש (אין דעם קוואַרטאַל, וואָס מ׳האָט גערופן „יאַמע״). דאָרט האָט געזאָלט זיין אַ געטאָ. די ענגשאַפט איז געווען אין לשער. עס האָט נאָר געסטייעט צו שלאָפן אויף די פאָדלאָגעס און ביידעמער.

די געסטאַפּאָ האָט „געראַטן״ דעם יודענראַט, אַז די פרויען פון די מענער וועלכע באַדאַרפן בלייבן, זאָלן פרייטיק, דעם 30טן אָקטאָבער גיין אין באָד אַריין, דאָרט וועט מען זיי מאַכן איינשפריצונגען קעגן אָנ־שטעקנדיקע קראַנקהייטן און דערביי פאַרזיכערט, אַז זיי וועט גאָרנישט געשען. ווען אין באָד און אויפן פּלאַץ אַרום האָט זיך צונויפגעזאַמלט אַ גרעסערע צאָל פרויען און קינדער, זענען זיי אַרומגערינגלט געוואָרן פון די דייטשן און מ׳האָט זיי אויף פורלעך אַוועק געשיקט קיין זאַקליקאָוו. ווער עס האָט געפרוווט אַנטלויפן — איז געשאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

דעם זעלבן טאָג, 7 אין דער פרי, ווען די יידן באַשעפטיקטעביים קרייז־הויפטמאַן זענען געשטאַנען אויסגעשטעלט צום אַפּעל, איז אָנגעקומען דער ס.ס.־מאַן האַנטקע און געמאָלדן, אַז דער יודענראַט איז אויפ־געלייזט און אַלע יידן מוזן במשך דריי טעג זיך אַריבערטראָגן קיין זאַקליקאָוו, ווו עס ווערט געשאַפן אַ „יודענשטאַט״. ווער ס׳וועט ניט פאָרן, וועט ווערן דערשאָסן. אַ סך יידן זענען בלית־ברירה געפאָרן קיין זאַקליקאָוו.

זונטיק, דעם 1טן נאָוועמבער, זענען אַלע יידן פון זאַקליקאָוו פאַרלאָדן געוואָרן אין די וואַגאָנען און אָפּגעשיקט געוואָרן אין דעם פאַרניכטונגס־לאַגער פון בעלזשעץ.

דאָס איז געווען די דריטע (און לעצטע) אויס־זידלונג.

.6

אין שטאָט זענען געבליבן לעגאַל נאָר די יידן, וואָס זענען געווען רעיעסטרירט אין אַרבעט־לאַגער.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ זוכעניש און יאָגעניש נאָך באַהאַלטענע יידן. ס׳האָבן געזוכט דייטשן, אוקראַי־נער און בכלל אונטערוועלט־טיפּן. אין די טעג פון זונטיק אָוונט ביז מיטוואָך פרי, האָבן זיך אָנגעזאַמלט אין דער ווייבער־שול 170 מענטשן. די ס.ס. און זשאַנ־דאַרמעריע האָבן פאַר זיך פּריוואַט גענומען דאָס גאָלד ביי די מענטשן. צען אַזייגער פאַרמיטאָג האָט מען זיי אַרויפגעפירט אויפן בית־עולם, ווו עס איז שוין געווען צוגעגרייט אַ גרוב — און מ׳האָט זיי אומגעבראַכט.

שפּעטער האָט די יידישע קאָמענדאַנטור פון לאַגער זיך „דערעדט״ מיטן קאָמענדאַנט פון אַרבעט־לאַגער אין בודזין, דעם ס.ס.־מאַן פייקס און פאַר אַ געהעריקער באַלוינונג פלעגט ער פון די געכאַפּטע יידן אויסקלויבן יינגערע מענער און פרויען און זיי נעמען קיין בודזין.

עטלעכע פרויען און קינדער פלעגט מען יעדן מיט־וואָך אַרויפפירן אויפן בית־עולם און זיי דאָרט געשאָסן. אין די טעג פלעגן זיך צונויפקומען אין לאַגער דייטשן (אין מונדירן און ציוויל־געקליידעטע) און באַגלייטן די יידן אויפן בית־עולם, מיטן לאַגער־שעף גרעגער בראש.

געדויערט האָט עס ביז ניי־יאָר 1943.

שפּעטער האָט מען קיין געכאַפּטע יידן אין לאַגער נישט געבראַכט.

.7

אברהמעלע גערענרייכס אַ זון האָט געהערט צו אַ פּאַרטיזאַנער־אָפּטיילונג. ער זאָל האָבן אָנטייל גענומען אין אַן אָנפאַל אויף דעם שטאַטישן אַרעסט אין חודש סעפּטעמבער 1942. די געסטאַפּאָ האָט פאַרלאַנגט, מען זאָל אים צושטעלן. ווען ער האָט זיך אַמאָל באַוויזן אין שטאָט, האָט שמחהלע בוימבליט (עפּענא) אים געכאַפּט און געבראַכט אין לאַגער. די געסטאַפּאָ האָט אים צוגענומען און דערשאָסן.

.8

אין דעצעמבער 1943 האָב איך באַקומען אַ בריוול דורך אַ קריסט, אין וועלכן משה ענדער האָט מיר געשריבן, אַז ער מיט דער פאַמיליע (3 פּערזאָן) און זיין ברודער שאול מיט דער פאַמיליע (4 פּערזאָן) האָבן זיך ביז איצט אויפגעהאַלטן אין דאָרף דיעזשקאָוויצע; מער האָבן זיי נישט קיין מעגלעכקייט דאָרט צו זיין און ער בעט איך זאָל אים העלפן. כ׳האָב געהייסן דעם קריסט קומען מאָרגן נאָך אַ תשובה.

ביים לאַגער האָט זיך געפונען נחום מאַזאַנאָווערס און מענדל מישעלס הויז, ווו עס זענען געווען גרויסע קעלערס. צו מאָרגנס איז דער קריסט געקומען און איך האָב אים געגעבן אַ קוויטל, אַז זיי זאָלן זיך איינ־לאָקירן אין די קעלערס. יעדן אָוונט האָב איך זיי אַרויסגעגעבן שפּייז דורך דעם פאַרקאַן. דאָס האָט מען צוגעטראָגן דער יידישער קאָמענדאַנטור. פון מיר

האָט מען פאַרלאַנגט, אַזוי ווי איך האָב זיי געברענגט — זאָל איך זיי באַזייטיקן, ווייל דאָס קאָן ברענגען אַן אומגליק אויפן לאַגער. מ׳ך פערזענלעך האָט מען געמאַכט פאַר דעם פאַראַנטוואָרטלעך. די צוו״י פאַמיליעס האָבן געמוזט פ״ן דאָרט אַוועקגיין. זיי האָבן די מלחמה נישט איבערגעלעבט.

9.

אין חודש מאַי 1944, איז דער פורמאַן שמואל ווייסבראָט (דופא) אַרויסגעפאָרן מיט אַ דייטש א״ן אוקראַינער איינקויפן שפּייז אין די דערפער. ער האָט זיי צוגעפירט צום דאָרף פּאָטשעקייקאַ און דאָרט זיי איבערגעגעבן אין די הענט פון אַ פּאַרטיזאַנער. מען האָט זיי ליקווידירט — און שמואל האָט ווייטער געקעמפט אין פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל, שפּעטער אין רעגולערן פוילישן מיליטער. ער איז געפאַלן אין קריג מיט די דייטשן.

געווען אויך אַ סך פאַלן פון ווידערשטאַנד און אַקטיוון קאַמף מיטן היטלעריסטישן שונא.

מיט פּאַרטיזאַנער אין לובלינער געגנט

צבי בראַנער, באר־שבע

א.

נאָך דער ליקווידאַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קראָשניק, בין איך אַלט געווען 11 יאָר. אַלס מינדעריאָריקער האָב איך נישט געהאַט קיין רעכט צו לעבן. מיין פאָטער פאַלעק בראָנער האָט זיך געפונען אין אַרבעט־לאַגער אין קראָשניק, אין דער טישלעריי. במשך אַכט חדשים האָב איך פאַרברענגט אין פאַרשידענע באַהעלטענישן. אַ געוויסע צייט האָט מען מיך אויסבאַהאַלטן אויף בוידעמער און לאַגער־בנינים, ווי אויך אין אַ טיש, וואָס האָט געדינט אַלס וואַרשטאַט. די טויט־געפאַר האָט מיר כסדר געדראָט.

אין חודש מאַי 1942 האָט דער לאַגער־קאָמענדאַנט דערלויבט די אַרבעטער אַריינצוברענגען זייערע קרובים, וועלכע געפונען זיך אויסערן לאַגער. מיין פאָטער האָט דעמאָלט לעגאַליזירט מיין זיין דאָרט.

סוף יאָר 1943 האָט מען אָנגעהויבן קלערן וועגן אַנטלויפן פון לאַגער צו די פּאַרטיזאַנער. די קאָנטאַקטן מיט די פּאַרטיזאַנער זענען אָנגעהאַלטן געוואָרן שוין אַ לאַנגערע צייט. זיי האָבן אונדז פאַרשאַפט עטלעכע רעוואָלווערן און מיר האָבן זיי געגעבן פאַרשידענע חפצים, צווישן אַנדערע — טיילן פון ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, וועלכע ס׳האָט צוגעגרייט חיים וווּרמאַן, דער מייסטער פון וואַרשטאַט.

ס׳איז אַנטשטאַנען אַן אָפּעראַטיווע גרופּע, וועלכע האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע צו אָרגאַניזירן דאָס אַנטלויפן צו די פּאַרטיזאַנער. אין דער גרופּע איז שטאַרק געווען טעטיק מיין פאָטער. ער פלעגט מיך אָפּט שיקן רופן פאַרשידענע מענטשן, מיט וועלכע ער האָט זיך באַראַטן. ער האָט מיך כסדר געוואָרנט, כ׳זאָל גאָרנישט דערציילן מיינע יינגע חברים. אין לאַגער זענען געווען גענוג מענטשן, וועלכע האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף רויק זיצן און וואַרטן ביז די רויטע אַרמיי וועט אונדז באַפרייען.

ב.

צו דער געסטאַפּאָ איז איינגעפלאָסן אַ מסירה, אַז אין לאַגער געפינען זיך יידן, וועלכע האָבן זיך צוגעגרייט אַרישע קענקאַרטן, ווי אויך וועגן די פאַרבינדונגען מיט די פּאַרטיזאַנער. די געסטאַפּאָ האָט דעמאָלט אומגעבראַכט 34 יידן, צווישן זיי — עטלעכע פ״ן מ״ין פאָטערס גרופּע.

געווען קלאַנגען, אַז די געסטאַפּאָ וועט ווייטער אַרעסטירן. די פאַרבליבענע מענטשן פון מיין פאָטערס גרופּע זענען געקומען צום באַשלוס, אַז לענגער טאָר מען נישט וואַרטן, מען מוז וואָס שנעלער אַנטלויפן פון לאַגער און זיך אָנשליסן צו די פּאַרטיזאַנער.

אַ געוויסן טאָג האָט דער פאָטער מיך אָנגעטאָן אין וואַרעמע מלבושים און אָנגעזאָגט, אַז איך זאָל וואָס ווייניקער רעדן מיט מיינע חברים. ער האָט זיך געמאַכט קראַנק און נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. ער האָט געוואָלט זיין אויסגערוט. זיבן אין אָוונט האָט חיים וווּרמאַן געעפנט דאָס טויער מיט אַ פון פריער צוגעגרייטן שליסל. דער אוקראַינישער וואַכמאַן האָט זיך בכיוון דערווייטערט פון טויער. דער אוקראַינער

האָט מיטגעאַרבעט מיט דער גרופּע. מײַן פֿאָטער האָט מיר געגעבן אַ צייכן — און מיר זענען אַרויס פֿון לאַגער 17 מאַן. געלאָזט זיך אין דער ריכטונג פֿון דאָרף זשעטשיצא. מיר האָבן נישט געקענט גוט דעם וועג, דאָך איז מען געגאַנגען מיט זייטיקע וועגן. ס'איז געווען אַ שטאַרק פֿינצטערע נאַכט. מיר האָבן זיך צעטיילט אויף צוויי גרופּן. די גרופּע מיט וועלכע איך בין געגאַנגען, האָט געציילט 8 פּערזאָן. צום דאָרף זשעטשיצא זענען מיר אָנגעקומען צומאָרגנס אין דער פֿרי. אַזוי ווי מיר האָבן נישט געוואָלט אַרײַנגיין אין דאָרף בייטאָג, איז מען אַ גאַנצן טאָג געווען אויס־באַהאַלטן צווישן קוסטעס. עס איז נאָך געלעגן אַ גרויסער שניי, די קעלט האָט אונדז שטאַרק דאַקוטשעט. מײַן פֿאָטער האָט מיר געריבן די הענט, געטוליעט צו זיך און געפּליסטערט אין אויער: „ענדלעך זענען מיר פֿרײַ".

אין אָוונט זענען מיר, די אַכט מאַן, אַרײַן אין דאָרף זשעטשיצא און דאָרט אָנגעטראָפֿן אויף אַ פּאַטרול פֿון די פּאַרטיזאַנער. מיר האָבן זיי דערציילט פֿון וואַנען מיר קומען און אַז אונדזער ציל איז אָנצושליסן זיך צו די פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן אונדז צוגעפֿירט צו אַ צווייטן פּאַטרול און מיר זענען אַוועק אין אַ צווייט דאָרף. דאָרט האָט מען אונדז צעטיילט: זעקס מאַן, צווישן זיי מײַן פֿאָטער, האָט מען געשיקט צו די פּאַר־טיזאַנער. דאַקעגן מיך און חיים וווּרמאַן האָט מען אַרײַנגעפֿירט אין אַ פּויערישע כאַטע, ווו מ'האָט אונדז געגעבן עסן און טרינקען. דאָס גרעסטע פֿאַרגעניגן האָט מיר דעמאָלט פֿאַרשאַפֿט דאָס וואַרעמע בעט, אין וועלכן מ'האָט מיך אַרײַנגעלייגט.

יענעם אָוונט האָב איך זיך צעשיידט מיט מײַן פֿאָטער — און מער מיט אים זיך נישט געטראָפֿן.

ג.

צומאָרגנס האָט מען אונדז אַריבערגעפֿירט צו אַ צווייטן פּויער. חיים האָט זיך גענומען צוזאַמענשטעלן אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט פֿון די טיילן, וועלכע ער האָט בשעתו פֿון לאַגער איבערגעגעבן די פּאַרטיזאַנער. די אַרבעט האָט ער געמאַכט מיט זייער פּרימיטיווע מכשי־רים. נאָך גרויסער מי איז אים געלונגען צוזאַמענ־שטעלן דעם אַפּאַראַט, וועלכער איז געווען טעטיק אַ קורצע צייט. די פּאַרטיזאַנער האָבן געבראַכט אַ צווייטן אַפּאַראַט, צו וועלכן עס איז געווען נויטיק אַ קלענער רעמאָנט. חיימס אויפֿגאַבע איז דעמאָלט גע־ווען אויפֿצונעמען מלחמה־ידיעות פֿון דער גאַנצער וועלט און זיי איבערגעבן אויף פּויליש פֿאַר די פּאַר־טיזאַנער.

אַ געוויסן אָוונט זענען געקומען 4 פּאַרטיזאַנער מיט אַ פּויעריש פֿורל און אונדז מיט דעם ראַדיאָ־אַפּאַראַט אַוועק געפֿירט קיין זשעטשיצא, ווו מיר האָבן געטראָפֿן בערך טויזנט גוט באַוואָפֿנטע פּאַרטיזאַנער. דאָס האָט מיך אַרײַנגעבראַכט אין אַ הייטערער שטי־מונג. ענדלעך האָב איך געזען באַוואָפֿנטע פֿרײַנד — און נישט ווי ביז איצט, נאָר באַוואָפֿנטע שונאים.

מײַן פֿרייד איז אָבער באַלד צעשטערט געוואָרן. איך האָב זיך געמוזט שיידן מיט מײַן פֿרײַנד און באַ־שיצער חיים, וועלכן מען האָט אַוועק געפֿירט צו די פּאַרטיזאַנער און וואַלד און מיך — צו אַ פּויער. אַלע מײַנע תחנונים, אַז מ'זאָל אויך מיך שיקן אין וואַלד, האָבן נישט געהאָלפֿן.

דער פּויער האָט מיך נישט אויפֿגענומען אַזוי גאַסט־פֿרײַנטלעך. ער איז געווען זייער אָרעם, קיין גרויסע הילף פֿון מײַן אַרבעט האָט ער נישט געהאַט. האָט ער זיך געוואָנדן צו די פּאַרטיזאַנער און זיי האָבן מיך אַרײַנגעגעבן צו אַ צווייטער פּויערישער משפּחה — אַן אַלמנה מיט אַ טעכטערל אין מײַן עלטער. דאָרטן איז מען געווען פֿון מיר צופֿרידן. איך האָב זיי צו־געהאָלפֿן ביי פֿאַרשידענע אַרבעטן, אויך אין פֿעלד. אין דער פֿרײַער צייט האָב איך זיך געשפּילט מיט דעם מיידל און מיט די קינדער פֿון די שכנים.

ביי דער פּויערטע בין איך געווען בערך צוויי חדשים.

במשך דער צייט האָב איך עטלעכע מאָל זיך גע־טראָפֿן מיטן מיטגליד פֿון דעם פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל, דעם יידישן דאָקטער טיעמצין („זנאַכאַר"), וועלכער האָט זיך מיט מיר אינטערעסירט. איך האָב אים געבעטן ער זאָל זיך פֿאַר מיר משתדל זײַן איבערצושיקן צו די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד. איך האָב געהערט, אַז דאָרטן געפֿינען זיך יידן און געהאָפֿט אפֿשר צו טרעפֿן מײַן פֿאָטער. דער דאָקטער האָט נישט מסכים געווען, מיטן מאָטיוו, אַז דאָס איז נישט פֿאַר מײַנע כוחות. איין מאָל האָב איך זיך שטאַרק צעוויינט — און אַ דאַנק זײַן שתדלנות האָט מען מיך טאַקע אָפּגעשיקט אין פּלוטאָן פֿון „רישעק". דאָרט האָט זיך געפֿונען אַ ספּעציעלע יידישע גרופּע פֿון בערך 30 מאַן, מיט אַן אייגענעם קאָמענדאַנט. צווישן זיי — חיים וווּרמאַן און נאָך באַקאַנטע. איך האָב זיי געפֿרעגט אויף מײַן פֿאָטער,

האָט מען מיר געזאָגט, אַז ער געפינט זיך אין אַ צווייטן אַפטייל.

ד.

די פּאַרטיזאַנער זענען געווען גוט באַוואָפנט. מיר האָבן פון צייט־צו־צייט באַקומען געווער־טראַנספּאָרטן, אַראָפּגעוואָרפענע פון רוסישע עראָפּלאַנען. די דייטשן האָבן זיך דעמאָלט מיט אונדז ווייניק אינטערעסירט.

איין מאָל איז אַ פּאַראַשוט געבליבן הענגען אויף די ביימער. דאָס האָט אונדז דעקאָנספּירירט. פון דע־מאָלט אָן האָבן די דייטשן אָפּט אונדז באַמבאַר־דירט פון דער הייך.

איך האָב געאַרבעט אין קיך. מיין פּערזענלעך געווער איז געווען אַ קליינער איטאַליענישער רעוואָל־ווער. איך האָב זיך אויך געקאָנט באַגיין מיט אַ „שמיי־סער" און פינישן „טאָמיגאַן".

די פּאַרטיזאַנער־יידן האָבן זיך על פי רוב רעקרו־טירט פון איינוווינער פון די שטעטלעך און דערפער פון דער נאָענטער סביבה. זיי האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין די וועלדער נאָך פון יאָר 1942. פריער האָבן זיי זיך פאַרשאַפן שפייז אויף אייגענער האַנט, געדראָט די פּויערים מיט הילצערנע רעוואָלווערן. שפּעטער, נאָך דעם אַנטשטיין פון די פּאַרטיזאַנער־אָפּטיילן, האָבן זיי אַרויסגעוויזן אַ סך מוט, דורכגעפירט פאַרשידענע אַקציעס קעגן די דייטשן.

זומער 1944, ווען די רויטע אַרמיי האָט אָנגעהויבן די אָפענסיווע ביים בוג, האָבן די פּאַרטיזאַנער פאַר־שטאַרקט זייער טעטיקייט. מיר האָבן זיך באַמיט צו שעדיקן די באַן־קאָמוניקאַציע, כדי פּאַראַליזירן דעם צופיר פון געווער און שפייז פאַר די היטלעריסטישע חיילות. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן קעגן אונדז אַן אָפענסיווע, געוואָרפן אויף דעם אָפּשניט צוויי דיוויז־זיעס. מען האָט געשמועסט, אַז זיי האָבן געשאַצט אונדזערע כוחות אויף 20 טויזנט מאַן. דער ערשטער צוזאַמענשטויס האָט געבראַכט גרויסע פאַרלוסטן די דייטשן.

דעמאָלט האָב איך געטראָפן נתן רובינשטיין, וועל־כער איז צוזאַמען מיט מיין פאָטער אַוועק צו די פּאַר־טיזאַנער. ער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז נאָך דעם וו' זיי האָבן זיך אָפּגערוט אַ טאָג, האָט מען זיך געלאָזט אין וועג אַריין. זיי האָבן דעם וועג נישט געקענט. נתן רובינשטיינס ברודער איז אָפּגעשטאַנען, זענען זיי געבליבן זיצן אין אַ וועלדל. די אַנדערע פיר מאַן זענען אַריין אין אַ דערבייאיק דאָרף, וואָס איז גראָד געווען פריינדלעך געשטימט צו די פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן געפרעגט אַ פּויער דעם וועג, האָט ער זיי לכתחילה נישט געוואָלט ענטפערן. זיי האָבן אים פאָרגעשלאָגן אַ באַלוינונג, אויב ער וועט זיי צופירן צום אָרט. האָט ער זיי געהייסן בלייבן ביי אים נעכטיקן און מאָרגן וועט ער זיי פירן ווייטער. ביינאַכט האָט ער מיט אַנדערע פּויערן זיי אומגעבראַכט.

די ידיעה האָט אויף מיר געמאַכט אַ דערשיטערנ־דיקן איינדרוק.

ה.

די דייטשן האָבן באַנייט קעגן אונדז זייער אָפענ־סיווע. מיר האָבן געוואָלט אויסמיידן אַ שלאַכט פּנים־אל־פּנים, ווייל זיי זענען געווען פיל שטאַרקער אין צאָל. מיר האָבן זיך צוריק געצויגן אין דער ריכטונג פון בילגאָריי, נענטער צום רוסישן פראָנט. די דייטשן האָבן אונדז אָנגעגריפן, ס'איז פאָרגעקומען אַ שלאַכט, וועלכע האָט געדויערט 14 שעה. ביי אונדז איז געוואָרן ווייניקער אַמוניציע און שפייז. אין דער שלאַכט זענען פון אונדזערע מענטשן געפאַלן בערך 500 מאַן.

אין אָוונט האָבן מיר ווידער באַקומען אַמוניציע, צוגעשטעלט מיט רוסישע עראָפּלאַנען. גלייכצייטיק איז אָנגעקומען אַ באַפעל, אַז אונדזערע רוסישע חברים, וועלכע האָבן באַטראָפן בערך פינף טויזנט מאַן, זאָלן אונדז פאַרלאָזן און פאַרסירן די ווייסל. מיר זענען דעמאָלט געבליבן בערך 1.700 מאַן. די דייטשן האָבן אונדז אַרומגערינגלט. מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל אַדורכצוררייסן די אַרומרינגלונג אין קליינע גרופּן. איך מיט נאָך 13 מאַן האָבן געבילדעט אַזאַ גרופּע און אונדז איז געלונגען זיך אַרויס צו באַקומען פון דער אַרומרינגלונג. אויפן וועג האָבן מיר געהערט די הילפס־רופן פון די פאַרוווּנדעטע, נאָר ליידער, מיר האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט זיי צו העלפן.

די באַזונדערע גרופּן האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרזאַמ־לען אין וואַלד, אויף דעם אָפּגערעדטן אָרט. פון אונדזער בריגאַדע, וועלכע האָט פריער געציילט 10.700 מאַן, זענען געבליבן בערך 600. אַ טייל איז געפאַלן אין קאַמף, אַ טייל איז זיך צעלאָפן אַ היים אין זייערע דערפער.

איך האָב אין וואַלד געטראָפן חיים וואָרמאַן און אַנדערע חברים פון דער יידישער גרופּע. מיר האָבן זיך זייער געפרייט.

ו.

אונדזער אַפּטייל האָט באַקומען אַ באַפעל אויפ־צורייסן אַ בריק איבער דער ווייסל. מיך האָט מען נישט מיטגענומען. קיין געווער איז נישט געווען פאַר מיר, אַפילו מיין רעוואָלווער איז קאַליע געוואָרן. צו אונדזער אַפּטייל איז דעמאָלט צוגעקומען אַ קראַש־ניקער ייד, זלמן לעדערפיין. אויך אים האָט מען נישט מיטגענומען, ווייל ער האָט נישט געהאַט קיין געווער. איך און זלמן האָבן באַשלאָסן צו גיין קיין זשעטשיצא. ווען מיר זענען אַרויס פון וואַלד האָבן מיר באַמערקט אַז דער שאָסיי איז פול מיט דייטשע חיילות, וועלכע אַנטלויפן פאַר די רוסן. די דייטשן האָבן אויף אונדז נישט געלייגט קיין אַכט. ווי נאָר איך בין אַדורך דעם שאָסיי, האָב איך זיך געלאָזט גיין מיט די פעלדער־סטעזשקעס. איך האָב אָנגעטראָפן אויף אַ וואַסער און געוואָלט עס שנעל אַדורכגיין. דאָס וואַסער איז אָבער געווען טיף, איך האָב אָנגעהויבן זיך טרונקען. צום גליק, האָט די שטאַרקע האַנט פון זלמן לעדערפיין מיך אַרויסגעצויגן פון וואַסער. אַ פולשטענדיק דורכגענעצ־טער האָב איך אין באַגלייטונג פון זלמנען זיך געלאָזט אין ווייטערדיקן וועג צום דאָרף זשעטשיצא. דאָרט האָט מען אונדז געגעבן עסן און טרינקען, מיר האָבן זיך אָפּגערוט — ביז ס'איז געקומען די רויטע אַרמיי און מיר זענען געוואָרן באַפרייט פון דער נאַצישער ממשלה.

חיים ווורמאַן האָט די מלחמה נישט איבערגעלעבט. אין דער פאַרטיזאַנער־אָפּטייל האָט ער געהאַט אַ ראַנג פון פאַרבינדונג־אָפיציר. ער איז געפאַלן אין קאַמף מיטן שונא די ערשטע טעג פון חודש אויגוסט, 1944.

געקעמפט אין די פאַרטיזאַנער־רייען

זלמן לעדערפיין, תל־אביב

ביים „סקרענט" האָב איך געאַרבעט פון הערבסט 1942 ביז פרילינג 1943. דעם זעלבן טאָג ווען גרעגער האָט דערמאָרדעט דעם בעלזשעצער משה גראַף, האָט מען מיך גענומען אין שטאָט־לאַגער און איבערגעגעבן די אויפזיכט איבער די פערד־און־וועגענער.

געווען איז עס אין חודש יוני 1944. קאָמענדאַנט פון לאַגער איז דעמאָלט געווען דער ס.ס.־אויבערשאַר־פירער באַרטעטשקאַ, (געוו. קאָמענדאַנט פון לאַגער אין טראַווניקי). זונטיק אין דער פרי האָב איך איינגע־שפּאַנט דעם שפּאַציר־וואָגן און באַרטעטשקאַ איז גע־פאָרן אויף אַ שפּאַציר מיט זיינע קאַמעראַדן. צוריק קומענדיק, האָט ער מלא כעס מיר געוויזן, אַז די ווייסע הענטשקעס זיינע זענען אויסגעפּלעקט פון דער פאַרב פון די לייצעס. ער האָט מיך דעמאָלט שטאַרק געשלאָגן איבערן קאָפּ און פּנים.

איך בין געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז באַר־טעטשקאַ האָט מיר נישט מוחל געווען דעם חטא מיט די הענטשקעס, אַז ער זוכט נאָר די פּאַסיקע געלעגנ־הייט, איך זאָל באַצאָלן מיטן קאָפּ.

איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן פון לאַגער. געווען עטלעכע מאָל מיט די פערד אויסערן לאַגער, אָבער שטענדיק זענען מיטגעווען יידן. איך האָב זיך אָפּ־געגעבן אַ דין־וחשבון, אַז אויב איך וועל אַנטלויפן, וועלן די מיט מיר פאַרנדיקע יידן באַצאָלן מיטן לעבן. און באַרטעטשקאַ קוקט מיר נאָך...

איין מאָל בין איך געווען אויסערן לאַגער, באַגלייט האָט מיך נאָר אַן אוקראַאינישער וואַכמאַן. אונטערן אויסרייד, אַז איך וויל צוגיין צום קיאָסק קויפן פּאַפּי־ראָסן, האָב איך אים געבעטן, אַז ער זאָל דערווייל פאָרן ווייטער מיט די פערד. איך בין שוין צו די פערד נישט צוריק געגאַנגען.

איך האָב זיך פאַרהאַלטן עטלעכע טעג ביי אַ באַ־קאַנטן פּאַליאַק. זייענדיק זיכער, אַז די דייטשן האָבן שוין אָפּגעשטעלט דאָס זוכן מיך, בין איך אַרויס פון דער שטאָט און זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון דאָרף זשעטשיצא. אַ באַקאַנטער פּאַליאַק האָט מיך פאַרבונדן מיט די פאַרטיזאַנער.

אַ חודש צייט האָב איך געקעמפט אין די רייען פון די פאַרטיזאַנער און אַנטייל גענומען אין אַלע זייערע אַקציעס. איך האָב דאָרט געטראָפן אַ גרעסערע

צאַל יידן. איך וועל דאָ אָנגעבן די נעמען פון די פּאַרטיזאַנער־יידן, וועלכע זענען מיר געבליבן אין זכרון:

1) חיים (העניעק) הערשמאַן פון יאַנאָוו, נאָך דער באַפרייונג האָט מען אים דערשאָסן אין לובלין, אין זיין וווינונג.
2) מרדכי בורשטין.
3) אברהם בורשטין.
4) יעקל בורשטין (אַלע דריי פון סטודזשאַנסקי).
5) באַלעק בערמאַן, פון דאָרף סטודזשאַנסקי.
6) יוסף עלבוים, פון דאָרף אַלביענטשין.
7) פינטעלע (פסעוודאָנים „מרוווקא") פון דאָרף טשידניק.
8) מעט, פון דאָרף גרייעץ, געפאַלן אין שלאַכט ביי זאַקליקאָוו.
9) שפּיעוואַק, פון מאָדלבאָזשיץ.
10) יאָסל, פון מאָדלבאָזשיץ.
11) לייבל ברענער, פון קראָשניק.
12) הירשעלע בראָנער, פון קראָשניק, דעמאָלט 11 יאָר אַלט.
13) דניאל דאַטום פון קראָשניק.
14) הירש דאַטום פון קראָשניק.
15) שמואל ווייסבראָט פון קראָשניק, געפאַלן אין פוילישן מיליטער, אין אַ שלאַכט ביי וואַרשע.
16) אברהם פאָגעל פון דאָרף ווענגלינעק.
17) אברהם פון דאָרף אָטראָטשע.
18) ליס פון טוראָבין.
19, 20) די ברידער רובינשטיין, געברענגט אין קראָש־ניקער לאַגער פון לאַגער אין דעמבלין.
21) שימעק פון דאָרף שאָסטאַרקאַ, געפאַלן ביים אויפ־רייסן די באַן־רעלסן אין די ליפּער וועלדער.
22) יאָסעלע קאַרפּער, פון דאָרף זשעטשיצא.

פארטיזאנער און ווידערשטענדלער

פייגע בערגער־טווארדאגורא, תל־אביב

א.

פאַר דער לעצטער אויסזידלונג פון די יידן אין קראָשניק, האָב איך עטלעכע וואָכן געאַרבעט (אַלס פיזישע אַרבעטערין) אין „דויטשעס האוס" אויף דער פילסודסקי־גאַס. איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע פרויען און קינדער דאַרפן זיך פאַרזאַמלען אין שטאָטישן באָד, בכדי דורכצופירן אַ דיזענפעקציע און באַקומען איינ־שפּריצונגען קעגן טיפוס. בכדי נישט אַרויסצורופן קיין חשד, האָט מען איינגעהייצט דאָס באָד און געבראַכט אַ דאָקטער, וועלכער האָט כלומרשט געזאָלט מאַכן די איינשפּריצונגען. ווען אין באָד האָט זיך פאַרזאַמלט אַ גרויסע צאַל פרויען און קינדער, זענען זיי אַרומ־געריגלט געוואָרן פון באַוואָפנטע ס.ס.־לייט, באַלד זענען אָנגעפאָרן די פריער באַשטעלטע פוירישע וועגענער און מ'האָט אַלע אַוועקגעשיקט קיין זאַקלי־קאָוו, דעם זאַמל־פונקט פאַר די יידן צו טראַנספּאָר־טירן זיי אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען קיין בעלזשעץ, ווו מ'האָט זיי אומגעברענגט אין קרעמאַטאָריום.

נאָך דער „באָד־אַקציע", האָבן יידישע פרויען נישט געהאַט מער קיין רעכט צו לעבן אין קראָשניק. דאָך האָבן זיך געפונען פרויען, וועלכע האָבן „נישט געלאָזט זיך פירן אין באָד אַריין". און טאַקע דאָרט נישט גע־גאַנגען. איך בין אַוועק אויף מיין אַרבעט־פּלאַץ. אויפן וועג האָט מיך געטראָפן דער קרייז־הויפּטמאַן לענק. אויף זיין פראַגע, וווהין איך גיי, האָב איך געענטפערט: „צו דער אַרבעט". „עס גיבט מער קיין אַרבעטס־פּלאַץ" האָט ער אויסגעשריען און מיט דער נאַהייקע מיך צוריק געיאָגט אין דער ריכטונג פון יידן־קוואַרטאַל.

ווען איך בין צוגעקומען צו אונדזער וווינונג, האָב איך קיינעם נישט געטראָפן. די אוקראַינער האָבן שוין געהאַט פאַרנומען אַלע מענער און פרויען, וועלכע האָבן זיך דאָרט געפונען.

ב.

נישט האָבנדיק מער קיין מעגלעכקייט צו באַוועגן זיך אין שטאָט, בין איך געגאַנגען צו אַ באַקאַנטער קריסטלעכער פאַמיליע. זיי האָבן מסכים געווען מיך צו האַלטן. איך בין דאָרט געווען נאָר דריי טעג. די דראָונגען פון די דייטשן און די פּראָפּאַגאַנדע געפירט דורך אַ טייל פּאָליאַקן, האָבן אָנגעוואָרפן אַן אימה

אויף מיינע בעלי־בתים. איך בין פון דאָרט אַוועק און במשך דריי וואָכן זיך אַרומגעוואַלגערט אין פאַרשידענע קעלערס, בוידעמס און הייזער, פאַרלאָזטע פון יידן.

איין מאָל האָט מיך באַמערקט אַ פּאָליאַק און געמאָלדן דער געסטאַפּאָ. פון דער געסטאַפּאָ האָט מען מיך אָפּגעפירט אין אַרעסט (בונקער) פון דעם יידישן אַרבעט־לאַגער אין שטאָט. דאָרט האָבן געאַרבעט פרויען אין דער וועשעריי און איך בין צוגעטיילט געוואָרן צו דער דאָזיקער אַרבעט.

אין לאַגער איז געקומען אַ געוויסער פּרץ ווישניאַק און אַנגענומען באַשטעלונגען אויף „אַרישע" קענקאַרטן. האָב איך באַשטעלט אַזאַ קענקאַרטע. דער יידישער לאַגער־קאָמענדאַנט האָט זיך דעמאָלט געוואַנדן צו די אַלע, וועלכע האָבן זיך פאַרשאַפט די קענקאַרטן, בזה הלשון:

— ווער עס וויל פאַרלאָזן דעם לאַגער און זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט, זאָל עס איצט טאָן, כל זמן דער לאַגער איז נאָך נישט פעסט געשלאָסן. דאַקעגן די וואָס וועלן דאָ פאַרבלייבן, מוזן די קענקאַרטן לאָזן ביי מיר, ווייל די דייטשן דראָען מיט קאָלעקטיווע פאַראַנטוואָרטלעכקייט, אויב עמיצער וועט אַנטלויפן פון לאַגער. (איך וויל דאָ צוגעבן, אַז צו יענער צייט איז נאָך נישט געווען קיין גענויע עווידענץ פון די אסירים).

אין דער וועשעריי האָב איך געאַרבעט בערך דריי חדשים. שפּעטער האָט מען מיך איבערגעטראָגן אין לאַגער־ביוראָ. מיין אַרבעט איז באַשטאַנען אין אָננעמען באַשטעלונגען פון פּריוואַטע פּערזאָנען (פּאָליאַקן און דייטשן) אויף אויסצופירן אַרבעטן (באַדינונגען) אין די לאַגער־וואַרשטאַטן. דער אַרבעט־פּלאַץ האָט מיר דערמעגלעכט איבערצונעמען ידיעות פון דער אויסערלעכער וועלט און צו דערליידיקן געוויסע ענינים פאַר די לאַגער־אסירים.

ג.

אין דאָרף סלאָדקווו זענען ביים פויער שיקאָראַ געווען באַהאַלטן 16 יידן. זיין טאָכטער פלעגט קומען אין ביוראָ און דורך מיין פאַרמיטלונג ברענגען ידיעות פון די באַהאַלטענע יידן און זיי איבערוויזן ידיעות פון לאַגער.

אין דייטשן האַנדלס־הויז „שמידט און לעמאַן" האָט זיך געפונען אַן אַנגעשטעלטער אַ דייטש, וועלכער פלעגט כסדר מיר איבערגעבן ידיעות פון די אויסלענדישע ראַדיאָ־אודיציעס.

צו אונדז פלעגן קומען יידישע מענער און פרויען, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט און דורך מיין פאַרמיטלונג געזוכט אַ קאָנטאַקט מיט די אסירים פון לאַגער.

איך און דער צווייטער ביוראָ־אַרבעטער, פעליקס שטיינהאַמער (אַ ווינער ייד) פלעגן דערליידיקן די לויפנדע געשעפטס־קאָרעספּאָנדענץ. דאַקעגן איז אונדז נישט געווען דערלויבט צו זען די קאָרעספּאָנדענץ מיט דער צושריפט "געהיים". ווען אין נאָוועמבער 1943 זענען ליקווידירט געוואָרן אַ ריי יידישע לאַגערן, זענען מיר באַהערשט געוואָרן פון אומרו, אַז ס'איז געקומען די ריי אויך אויף אונדז. בכדי צו דערוויסן זיך וואָס פאַראַ פּלענער די דייטשן האָבן לגבי אונדז, האָבן מיר געזוכט מיטלען אַריינצוקוקן אין דער געהיימער קאָרעספּאָנדענץ. פעליקס שטיינהאַמער איז דערגאַנגען דעם סוד פון עפענען דעם שרייב־טיש. מיר האָבן דאָרט געפונען אַ בריוו פון גלאָבאָטשניק, אין וועלכן ער האָט געשריבן, אַז אין פאַל ווען דער פראָנט וועט זיך דערנענטערן, זאָל מען די אסירים איבערפירן קיין פלאַשאָוו. דאָס האָט אַריינגעברענגט אַ באַרויקונג. עס הייסט דאָך, אַז מיר זענען דערווייל נישט באַשטימט צום שיסן.

דער לאַגער האָט אָנגעהאַלטן פאַרבינדונגען מיט אַ פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל. מיר פלעגן זיי אַרויסגעבן מלבושים און מעדיקאַמענטן.

ד.

געווען אין לאַגער אַ גרופּע, וועלכע האָט אָנגעפירט מיט דער אונטערערדישער אַרבעט. עס איז אַרויסגעשיקט געוואָרן לייבעלע שמוקלער צו דער פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל אין זשעטשיצאַ, כדי אַרומצורייִדן דעם אופן פון אויפנעמען די לאַגער־אסירים. נאָך דער ליקווידאַציע פון די יידן־לאַגערן אין חודש נאָוועמבער 1943, איז די גרופּע געווען ביי דער מיינונג, אַז ס'איז געקומען די צייט אויפצורייסן דעם לאַגער און זיך פאַנאַנדערלויפן אין די וועלדער.

געווען אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן אָנגעוויזן אויף דער אויסזיכטלאָזיקייט פאַר דעם גרעסטן טייל אסירים זיך צו ראַטעווען אויסערן לאַגער, איבערהויפּט צוליב דער פיינטלעכער באַציונג פון אַ טייל פּאָליאַקן. געווען אין לאַגער עלטערע מענטשן און קינדער — און מיטן אויפרייסן דעם לאַגער, זענען זיי געווען פאַראורטיילט אויף אַ זיכערן טויט.

אין לאַגער זענען פאָרגעקומען ליידנשאַפטלעכע וויכוחים צווישן די אָנהענגער פוןביידע מיינונגען.

דער פאַל מיט יעזשי סאַוויצקי, וועלכער האָט גורם געווען, אַז די געסטאַפּאָ האָט זיך דערוווּסט וועגן די פאַרבינדונגען פון די אסירים מיט דער אויסערלעכער וועלט, האָט אַ סוף געמאַכט צו די שטרייטן אין לאַגער. דעמאָלט זענען דערשאָסן געוואָרן איבער 40 יידן.

מען האָט דער געסטאַפּאָ איבערגעגעבן, אַז אַ טייל יידן אין לאַגער האָבן אַרישע קענקאַרטן, וועלכע זענען דעפּאָנירט געוואָרן ביי פּסח קאָווע. די אַלע האָט מען דערשאָסן.

ה.

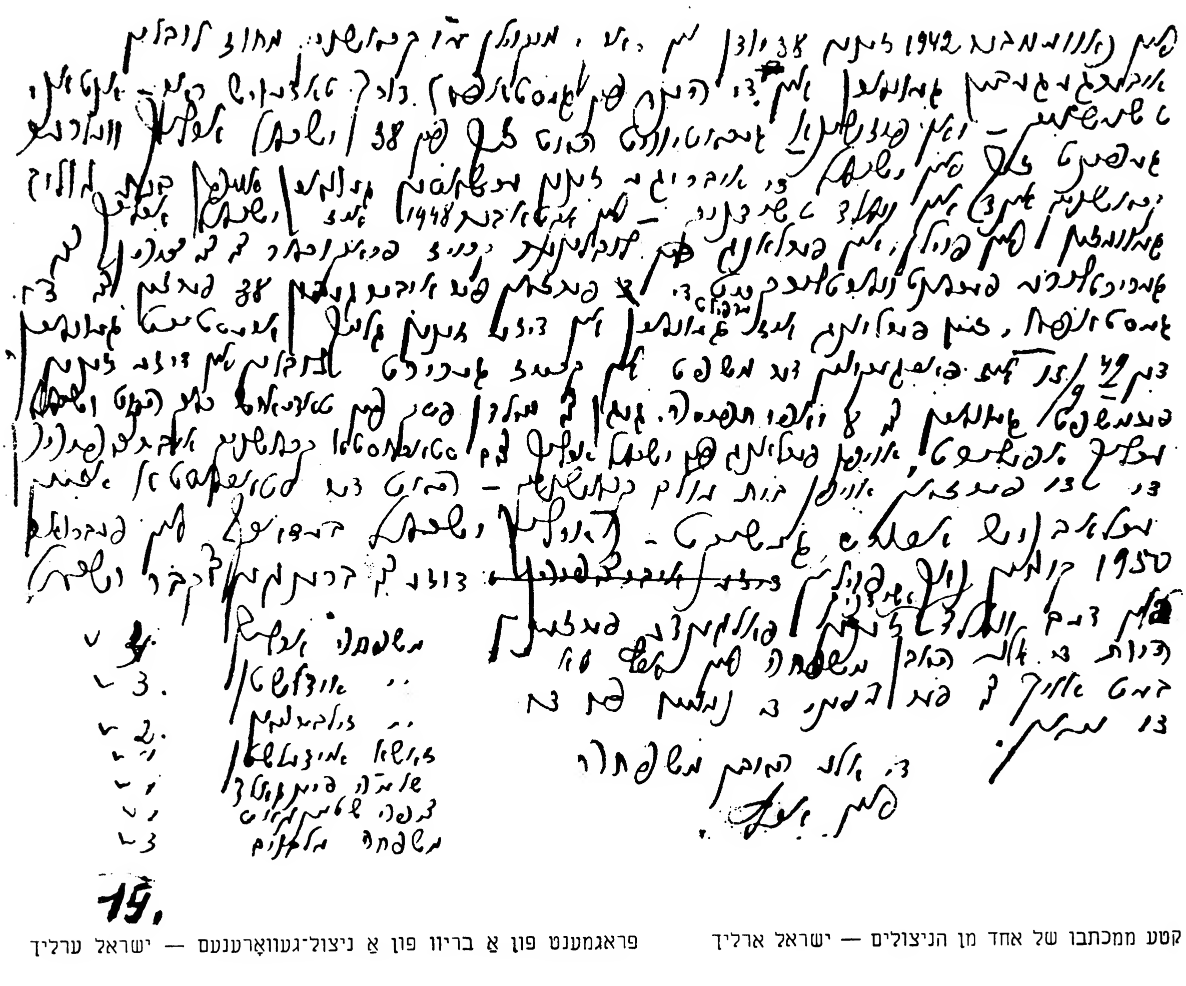
מיט עטלעכע וואָכן פריער האָב איך אַרויס באַקומען מיין קענקאַרטע אויף אַזאַ אופן: פּייוול ערליך, דער פאַרבינדלער מיט די פאַרטיזאַנער האָט געוווּסט, אַז אין פאַל פון אויפרייסן דעם לאַגער, וועל איך נישט קענען לויפן צו די פאַרטיזאַנער, האָט ער אויף אייגענער האַנט זיך משתדל געווען ביי פּסח קאָוועס איידעם, יהושע פוטערמאַן, וועגן אַרויסגעבן מיר די קענקאַרטע. אפשר וועט זי מיר דעמאָלט העלפן. אַ דאַנק דעם, איז מיין קענקאַרטע נישט אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ, וואָס האָט מיך געראַטעוועט פון טויט.

מיט זעקס וואָכן שפּעטער זענען אַנטלאָפן פון לאַגער 17 פערזאָן, צווישן זיי אויך חיים וווּרמאַן.

אַ געוויסן אָוונט אין יולי 1944, ווען די רויטע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו לובלין, האָט מיך אַרויסגערופן פון פרויען־באַראַק שיעלע מארקעוויטש און געוויזן אַ בריוול פון חיים וווּרמאַן, אין וועלכן ער האָט געשריבן: „זייט גרייט, מיר קומען צו אייך". מען האָט מיר געוויזן דאָס בריוול, בכדי אין דעצידירנדיקן מאָמענט צוגרייטן אַ גרופּע פרויען.

דעמאָלט האָב איך זיך אויך דערוווּסט, אַז נאָך פריער איז געווען פון אים אַ בריוו, אין וועלכן ער האָט געשריבן וועגן די צוגרייטונגען ביי די פאַרטיזאַנער אונדז אויפצונעמען.

די לאַגער־אסירים האָבן אַ סך האָפענונגען געלייגט

קטע ממכתבו של אחד מן הניצולים — ישראל ארליך

פראַגמענט פון אַ בריוו פון אַ ניצול־געוואָרענעם — ישראל ערליך

אויף דער הילף פון די פּאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן געזאָלט קומען. ליידער, אין טאָג ווען מען האָט אונדז אַרויסגעפירט פון לאַגער, איז קיינער נישט געקומען צו הילף.

שבת, דעם 22טן יולי, האָט מען אַלע אסירים אַרויסגעפירט פון לאַגער אין דער ריכטונג צו דער ווייסל. אויפן וועג זענען אַ סך אַנטלאָפן, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע שיסעריי. עס זענען געפאַלן טויט עטלעכע פּערזאָן. איך האָב באַמערקט, אַז אין דער זייט פון שאָסיי שטייט אַ מיליטערישער לאַסט־אויטאָ. אויסנוצנדיק די שטאַרקע נאַכט־פינצטערניש, בין איך אַרונטערגעקראָכן אונטער דעם אויטאָ און בין דאָרט פאַרבליבן, ביז די גאַנצע קאָלאָנע אסירים און וואַכמענער האָבן דורכמאַרשירט. איך בין דעמאָלט אַרויס פון אויטאָ, אָבער תיכף באַמערקט, אַז די גאַנצע געגנט איז פול מיט דייטשיש מיליטער. ווידער איז מיר געקומען צו הילף די פינצטערניש פון דער נאַכט און כ'האָב זיך באַהאַלטן אין דער תבואה אויף אַ דערבייאיקן פעלד.

במשך זעקס טעג בין איך געווען ביי פּאַליאַקן. אומעטום זיך לעגיטימירט מיט דער אַרישער קענקאַרטע. פרייטיק, דעם 28טן יולי, האָט אַריינמאַרשירט די רויטע אַרמיי און איך בין געווען פריי.

ו.

זונטיק, דעם 30טן יולי האָט מיך אין קראַשניק אויפגעזוכט אַ פּאַליאַק, געשיקט פון חיים ווורמאַן. ער האָט געהייסן מיר איבערגעבן, אַז צומאָרגנס, מאָנטיק, קומט ער אין שטאָט אַריין. מיט פרייד האָבן מיר צוגערעכנט חיים ווורמאַן צו דער קליינער צאָל לעבן־געבליבענע יידן.

דער פּאַליאַק האָט מיר איבערגעגעבן, אַז חיים ווורמאַן האָט טאַקע געהאַט אָרגאַניזירט אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער צו קומען אין לאַגער אונדז אַרויסראַטעווען. אָבער אין לעצטן מאָמענט האָבן זיי חרטה באַקומען.

צומאָרגנס, מאָנטיק האָט מיך באַגעגנט אַ צווייטער פּאַליאַק, וועלכער איז געקומען פון וואַלד און מיר איבערגעגעבן די טרויעריקע בשורה, אַז חיים ווורמאַן איז טויט.

ווי דער פּאַליאַק האָט מיר איבערגעגעבן, איז חיים געווען ביי די פּאַרטיזאַנער ראַדיאָ־טעכניקער. מאָנטיק האָט ער געזאָלט טאַקע קומען קיין קראַשניק. אין דער־געגנט האָבן נאָך גראַסירט רעשטלעך פון דער דייטשער ווערמאַכט און חיים האָט זיך פרייוויליק געמאָלדן אַנטייל צו נעמען אין זייער ליקווידאַציע. ביי אַ צוזאַמענשטויס מיטן שונא, איז ער געפאַלן ווי אַ העלד פון אַ דייטשער קויל.

ז.

איך וויל דאָ איבערגעבן פון נאָך אַ פאַל פון ווידערשטאַנד מצד יידן.

אויף דער יאַנאָווער גאַס אין קראַשניק, האָט געהאַט אַ סקלאַד פון האָלץ ישראלקע קופּערשטאָק, וועלכער איז געווען אין פאַרבינדונג מיט אַ פּאַרטיזאַנער־אָפּטייל אין מאָדלבאָזשיץ. ער פלעגט זיי שטיצן מיט באַדייטנדע סומען געלט. אין זיין סקלאַד האָבן די פּאַרטיזאַנער אינסטאַלירט אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט, ווו מען פלעגט הערן אויסלענדישע אוידיציעס. די געסטאַפּאָ איז געפאַלן אויף זיינע שפּורן. אין יאַנואַר 1942 האָט מען אים אַרעסטירט. במשך דריי וואָכן האָט מען אים געהאַלטן אין אַרעסט, ווו ער איז דורכגעגאַנגען שרעקלעכע עינויים, ר'האָט קיינעם נישט פאַראַטן. מען האָט אים איבערגעפירט קיין לובלין, ווו ער איז אומגעבראַכט געוואָרן. אויך די פרוי איז געווען אַרעסטירט, אָבער נאָכן אָפּהאַלטן זי צוויי וואָכן, איז זי באַפרייט געוואָרן.

ח.

אלתר זיסבערג (אלתר משה מלכהס), אַן עלטערער חסידישער ייד, האָט נישט געפאָלגט די דייטשן און נישט געוואָלט אַרויסגיין אויפן מאַרק צו דער אויסזידלונג. די דייטשן האָבן אים געטראָפן זיצן אין שטוב, איינגעהילט אין טלית, ביי דער גמרא. אויף זייער פראַגע, פאַר וואָס ער גייט נישט צום מאַרק־פּלאַץ, האָט ער זיי שטאָלץ געענטפערט: „און אַז איך וועל גיין, וועט איר מיך נישט שיסן?" זיי האָבן אים אויפן אָרט דערשאָסן.

ט.

פרילינג 1943 איז אַנטלאָפן פון לאַגער לייבעלע פּיטערמאַן. ער איז געלאָפן קיין סאַנדאָמיעזש, ווו עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט זיין פרוי און קינד. צופעליק איז דאָס פאָרגעקומען דעם טאָג, ווען דער אויפזעער פון לאַגער אויבערשטורמפירער אולריך פון לובלין איז געווען אין לאַגער אויף זיין וועכנטלעכן באַזוך. מען האָט תיכף אַריינגעזעצט אין בונקער דריי אסירים, וועלכע האָבן געזאָלט דערשאָסן ווערן אין פאַל אויב מען וועט נישט צוריק ברענגען לייבעלע פּוטערמאַן. אולריך איז אים נאָכגעפאָרן און געכאַפּט אויפן וועג. ער האָט צוריק געברענגט זיינע מלבושים...

מיר האָבן געוואַרט אויף די פּאַרטיזאַנער

יהושע טוואַרדאַגוראַ, תל־אביב

שבת, דעם 22טן יולי 1944, צען אָוונט, האָט מען אַרויסגעפירט די אסירים פון לאַגער. איך פּערזענלעך האָב צוליב מיין קראַנקן פוס נישט געקענט מיטגיין.

די יידן זענען געווען זיכער, אַז די פּאַרטיזאַנער וועלן אין אָוונט קומען אויפלייזן דעם לאַגער און אַרויסראַטעווען די אסירים. די דייטשן האָבן אין לעצטן מאָמענט געענדערט די שעה פון אַרויסמאַרש — אַנשטאָט 4 פאַרטאָג אויף 10 אָוונט.

איינער פון דער גרופּע, וועלכער האָט געהאַט די פאַרבינדונגען מיט די פּאַרטיזאַנער, האָט מיך געבעטן צו האַלטן וואַך אויפן הויף פון לאַגער און וואַרטן ביז די פּאַרטיזאַנער וועלן אָנקומען און זיי אינפאָרמירן, אין וועלכער ריכטונג מען האָט געפירט די אסירים.

איך האָב זיך אַוועקגעזעצט אויף די שטיגעלעך ביי דער שול און געוואַרט אַ גאַנצע נאַכט. אָבער קיינער איז נישט געקומען. ווען עס איז געוואָרן טאָג, בין איך אַריינגעגאַנגען אין בית־המדרש, געלייגט זיך אויף מיין בעטל. (אין בית־המדרש האָט זיך געפונען דאָס שלאָף־אָרט פון די אינטערנירטע יידן).

שפּעטער האָט זיך אַריינגעריסן אין בית־המדרש אַ גרופּע טונקעלע פּאַרשוינען און גענומען זוכן חפצים איבערגעלאָזטע פון די יידן. זיי האָבן מיך באַמערקט. איך בין שוין נישט געווען רויק. דורכן פענצטער האָב איך געזען, אַז אַ פרוי פירט אַ דייטשן סאָלדאַט אין דער ריכטונג פון בית־המדרש. זי האָט אָנגעוויזן אויף מיר. דער סאָלדאַט האָט מיך געפרעגט, וואָס איך טו דאָ. איך האָב געענטפערט, אַז דער שעף פון לאַגער האָט מיך איבערגעלאָזט. איך האָב אים געוויזן מיין קראַנקן פוס. נישט אָנרופנדיק זיך מיט קיין וואָרט, איז ער אַוועק.

איך האָב געוווּסט, אַז די ממשלה פון די דייטשן ענדיקט זיך און זיי האָבן מיט זיך צו טאָן. איך בין אָבער געווען אין ספק, צי איך וועל די עטלעכע טעג איבערלעבן, אויב איך וועל זיך געפונען אויפן אָרט, ווו אַזוי פיל מענטשן האָבן מיך געזען. איך האָב זיך פאַרשטעקט אויפן בוידעם פון ווייבערישן בית־המדרש, ווו עס האָבן זיך געפונען מאַסן אַלטע ספרים און שמות. אויפן פערטן טאָג האָט זיך דאָרט אַרויפגעדראַפּעט אַ פאַרשוין, וועלכער האָט געזוכט חפצים. ער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז אַ גרופּע יידן זענען אַנטלאָפן אויפן וועג און באַהאַלטן זיך אויס אין וואַלד.

אויפן בוידעם האָב איך פאַרבראַכט זעקס טעג, ביז די רויטע אַרמיי האָט אַריינמאַרשירט קיין קראַשניק. מיין באַשפּייזונג איז באַשטאַנען פון צוויי קילאָ ברויט און אַ טשייניק וואַסער.

אַנטלאָפן פונעם „עוואַקואַציע־מאַרש"

פנחס שטיין, נתניה

ווען ס'איז אויסגעבראָכן די מלחמה, בין איך אַלט געווען 19 יאָר. מיין פאָטער, שלמה, האָט געפירט אַ סטאָלער־וואַרשטאַט און דאָרט האָב איך זיך אויסגעלערנט דאָס פאַך.

נאָך דער אויסזידלונג קיין זאַקליקאָוו, האָט מען אָפּגעשלאָסן דאָס געטאָ פאַר די קראַשניקער יידן און געשאַפן דעם לאַגער אויפן שטח פון שול־הויף און בית־מדרש, ווו ס'זענען געווען איינגעאָרדנט פאַלגנדיקע וואַרשטאַטן: אַ שניידעריי (באַשעפטיקטע פון 5—6 מאַן); אַ וועשעריי (12 פרויען און מענער); אַ סטאָלעריי (150 באַשעפטיקטע, נישט אַלע פאַכלייט); אַ דענטיסטישער קאַבינעט (איינער אָדער צוויי, וואָס האָבן נאָר באַדינט די דייטשן) און אַ שוסטעריי (2—3 שוסטערס).

אין 1943 איז געווען אַ פאַרדאַכט, אַז די יידישע פּאָליציאַנטן גרייטן זיך צום אַנטלויפן, און אַז יידן

אָרגאַניזירן אַ מרידה. אַ סברה, אַז געמסרט האָבן עטלעכע עלטערע יידן, וועלכע זענען נישט געווען מסוגל צום אַנטלויפן. די דייטשן האָבן געמאַכט אַן אַפּעל פון די יידישע פּאָליציאַנטן (עטלעכע און צוואַנציק) און זיי אַוועקגעפירט אין געסטאַפּאָ. מ׳האָט זיי לאַנג געפּאָרשט און אין לאַגער האָט מען געמאַכט אַ רעוויזיע. דער אַפּעל איז געווען — אויסשיסן אַלע יידישע פּאָליציאַנטן. זיי זענען טאַקע אומגעקומען. בלויז איינעם איז געלונגען צו אַנטלויפן.

אַ געוויסן זונטיק, ביים רייניקן די וואַרשטאַטן, האָב איך געפונען אין אַ שופלאָד פון אַ טיש אַ פּיסטאָלעט איינגעוויקלט אין שמאַטעס. כ׳האָב גערופן פסח קאַיועס פאַרטרעטער, באָרנשטיין, און אים געוויזן דאָס געווער. יענער האָט זיך שטאַרק פאַרלוירן, געהאַט אפילו אַ טענה צו מיר הלמאי כ׳האָב אים געוויזן די כלי. בלית־ברירה האָט ער איבערגעגעבן דעם רעוואָלווער דעם דייטשן קאָמענדאַנט, גרעגער. וואַרשיינלעך, אַז דאָס געווער האָט באַהאַלטן אַ יידישער פּאָליציאַנט.

נאָכן אומברענגען די יידישע פּאָליציאַנטן, האָט די געסטאַפּאָ געפאָדערט אַ רשימה פון די וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיט די יידישע פּאָליציאַנטן. מיך האָט מען אויף דער דאָזיקער רשימה נישט אַריינגעשטעלט, ווייל דער לאַגער־קאָמענדאַנט באָרנשטיין האָט געוווסט פון מיין אַנטדעקן דעם רעוואָלווער און נישט געוואָלט אליין ווערן פאַרדעכטיקט.

ווינטער 1943, נאָך אַ ספּאָנטאַנעם אַנטלויפן פון אַ פופצן יידן פונעם קראָשניקער לאַגער, בין איך דאָרט געבליבן און ווייטער געאַרבעט אין דער סטאָלערײַ — ביז פרילינג 1944.

אין איינעם אַ טאָג האָט גרעגער צונויפגערופן אַלע לאַגערניקעס אויף אַן אַפּעל, אַן ערך 75 מענטשן, און אָפן דערקלערט, אַז דער פראָנט דערנענטערט זיך און אַז ער זאָרגט פאַר אונדז שטאַרק. ר׳האָט זיך באַמיט וועגן אַ באַן־טראַנספּאָרט, אָבער נישט באַקומען. דערי־בער וועלן מיר מוזן גיין צופוס אַ 30 קילאָמעטער, ביז דער ווייסל. מיטנעמען מיט זיך דאַרף מען נאָר דאָס סאַמע נייטיקסטע, בכדי נישט באַשווערן דעם מאַרש.

פאַרנאַכט האָבן מיר אַרויסגעמאַרשירט פון לאַגער, באַוואַכט פון אַ 12 אוקראַינער. איינער פון זיי, וואַרשיינלעך אַ רוס, איז געווען פאַרבונדן מיט דער לינקער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג, אפילו געגנבעט פאַר זיי געווער אין לאַגער. איצט, ביים עוואַקואַציע־מאַרש פון לאַגער, האָט ער מיר געזאָגט, אַז איך זאָל גיין אין דער לעצטער ריי. אויך ער וועט זיין פון די לעצטע וועכטער — און מיר פאָרגעלייגט צו אַנטלויפן, וואָס אויך ער האָט בדעה צו טאָן. נאָכן אָפּגיין אַ 4 קילאָמעטער, ווען מיר האָבן זיך דערנענטערט צום הויפּט־שאָסיי, וואָס אויףביידע זייטן פון אים האָבן זיך געפונען צו צוויי צעגעלניעס, ווי אויך אַרטילעריע־פּאָזיציעס פון די דייטשן, האָבן די קראָשניקער יידן, גוט קענענדיק די סביבה, ריזיקירט מיט אַנטלויפן. זיי האָבן מיט גרויס שוועריקייט און געפאַר זיך אַרונטערגערוקט אונטער די דראָט־פאַרצוימונגען. אונדזערע וועכטער האָבן גענו־מען שרייען „האַלט!” און אויך געעפנט אַ שיסעריי. די דייטשע אַרטילעריסטן ווידער האָבן געמיינט, אַז די פּאַרטיזאַנער זענען זיי באַפאַלן — און געלאָזט אין גאַנג זייער געווער. אין דער סומאַטאָכע איז מיר און נאָך 15 יידן געלונגען צו אַנטלויפן, אַריינוואַרפן זיך אין די ליים־גריבער פון די צעגעלניעס, אַ 10 מעטער די טיף, און דאָרט איבערליגן ביז אין דער פרי. אגב, אין דעם גרוב בין איך אַריינגעפאַלן צופעליק און על פי נס נישט געהרגעט געוואָרן.

באַגינען האָב איך מיט אייגענע כוחות זיך אַרויס־באַקומען פון דעם גרוב און צוגעקראָכן צום נאָענטן וואַלד, וווּ ס׳האָבן זיך געטראָפן דער רוב אַנטלאָפענע. מיר האָבן געשיקט איינציקע יידן צו די אַרומיקע פּויערים בעטן עסן און זיי האָבן געגעבן, וויסנדיק וועגן דער זיך דערנענטערנדיקער מפּלה פון די דייטשן.

דעם צווייטן טאָג איז געקומען אין וואַלד אַ פּאָליאַק און דערציילט, אַז אויפן שאָסיי ליגט שווער־פאַרוווּנדעט אַ יידיש מיידל און נאָך יידן, וועלכע מ׳האָט געשאָסן ביים אנטלויפן. יאַנקל פאַרבער איז אַוועק אויפן שאָסיי און געבערענגט דאָס מיידל אין וואַלד אַריין. מיר האָבן דעם פּאָליאַק געגעבן געלט צו ברענגען מעדי־קאַמענטן פאַר די פאַרוווּנדעטע. דאָס מיידל איז געווען טעמע קאָס פון קראָשניק (היינט אין בראַזיל).

נאָך צוויי וואָכן אַרומבלאָנקען אין וואַלד, ווייל מ׳האָט נישט געוואַגט נאָך אַריינצוגיין אין קראָשניק, הגם די דייטשן האָבן עס שוין געהאַט פאַרלאָזט, זענען די רוסן אַריין אין שטאָט — און מיר האָבן ענדלעך זיך אומגעקערט אין אונדזערע חרובע היימען.

פאַרשריבן: ד. ש.

מיר זענען באפרייט געווארן דעם 22סטן אויגוסט 1944

יעקב ערליך, ניו־יאָרק

אין סעפטעמבער 1939, ווען ס'איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, בין איך אַלט געווען 18 יאָר. כ'האָב געאַרבעט ביי מיינע עלטערן וועלכע האָבן גע־פירט אַן אייער־האַנדל. ווען עס זענען געפאַלן די ערשטע דייטשע באָמבעס אויפן שטעטל, בין איך צוזאַמען מיט טאַטע־מאַמע, ווי דער רוב יידן אין קראַשניק, אַנטלאָפן אין דאָרף. מיינע דריי ברידער זענען געבליבן אין שטאָט. ווען ס'האָט זיך עטוואָס איינגעשטילט זענען מיר 2 טעג פאַר ראש־השנה צוריק געקומען קיין קראַשניק — און דאָ שוין געטראָפן דעם דייטשן אָקופּאַנט.

איך האָב נישט בדעה צו דערציילן דאָס אַלץ וואָס מיר איז אויסגעקומען איבערצולעבן אונטער דער הער־שאַפט פון די היטלעריסטישע רוצחים. כ'וועל זיך באַ־גרענעצן נאָר צו אַ באַשטימטער תקופה, ווען כ'בין אַריין געגנומען געוואָרן אינעם קראַשניקער אַרבעט־לאַגער און באַוויזן פון דאָרט צו אַנטלויפן — צו דער שטוינונג און כעס פון די רוצחים און מיט באַוווּנדערונג און אָנערקענונג מצד די פאַרשפּאַרטע יידן. דעריבער וועט מיין דערציילונג זיך אָנהייבן אין יאָר 1942.

א.

נאָך דער ליקווידאַציע פונעם יידישן ישוב אין קראַשניק, האָבן די דייטשן נאָך געניייטיקט זיך אין אומזיסטיקער שקלאַפן־אַרבעט פון יידישע שניידערס, סטאָליערס, בלעכערס, קאַוואַלעס, שוסטערס און אַנדערע בעלי־מלאכות וואָס זאָלן באַדינען די רוצחים פון שטאָט און אומגעגנט. צו דעם צוועק האָבן זיי געלאָזן אַ 235 יידן.

אין דעם דאָזיקן לאַגער איז דער רעזשים נישט געווען אַזאַ שטרענגער. געאַרבעט האָט מען פון 8 פרי ביז 6 פאַרנאַכט, מיט אַ מיטאָג־איבעררייס פון אַ האַלבע שעה. אין לאַגער זענען אויך געווען אַ 15 צי 16 יידישע פרויען. אונדזער באַשפּייזונג איז באַשטאַנען פון אַ האַלב ברייטל מיט קאַווע וועלכע מ'האָט באַקומען אין דער פרי. צו מיטאָג — 1 זופּ און אויף אָוונט־ברויט — ווידער קאַווע.

צוליב דעם פאַרהעלטנישמעסיק ליבעראַלן רעזשים, איז מעגלעך געווען אַריין צו שמוגלען אין לאַגער עסן פון דער פרייַ. די „וואַלוטע" פאַר דעם עסן איז געווען — אונדזערע מלבושים, וועש, צי ווערט־זאַכן, וועלכע פויערים האָבן גערן אויסגעביטן אויף פּראָדוקטן.

די וואַרשטאַטן האָבן זיך געפונען אין דער שול, געוווינט האָבן מיר אין בית־המדרש. געגרינדעט דעם לאַגער האָט מען נאָך ראש־השנה, אין יאָר 1942. איך בין דאָרט געווען פון סאַמע אָנהייב — נישט דערפאַר ווייל מ'האָט מיך געשיקט אַהין, נאָר ווייל מיר איז געלונגען איבערצולויפן פון דער ריי מיט יידן וואָס איז געווען באַשטימט אָפּטראַנספּאָרטירט צו ווערן קיין בודזין — אין דער ריי פון די באַשטימטע פאַרן קראַש־ניקער לאַגער, בעת ס'איז פאָרגעקומען די סעלעקציע. איך בין דאָרט געווען באַשעפטיקט ביי פאַרשידענע אַרבעטן.

ב.

מיט דער צייט האָבן די דייטשע מערדער און זייערע אוקראַינישע העלפערס אָנגעהויבן ווייזן זייערע שאַרפע נעגל און געגומען פייניקן די יידן. פאַרן גיין נאָענט צו דער פאַרצווימונג איז דערשאָסן געוואָרן משה שיף. לייבעלע פוטערמאַן איז פאַרמשפט געוואָרן צום טויט פאַר פּרווון אַנטלויפן. אַ בעלזשעצער ייד האָט מען אומגעבראַכט דערפאַר ווייל די פערד מיט וועלכע ער האָט זיך מטפל געווען, זענען נישט געווען ריין...

ווען דער טעראָר און די רציחות האָבן זיך פאַר־שטאַרקט, איז רייף געוואָרן דער געדאַנק וועגן אַן אָרגאַניזירטן ווידערשטאַנד. די איניציאַטאָרן פון דעם זענען געווען: בעריש ערליך, אפרים („יעניעץ"); פריידע אייזענשטאַטס שוואָגער; די ברידער באנאך; מאָטעק גערנרייך. די אַלע זענען געווען באַשעפטיקט אין לאַגער אויפן „סקרענט".

פון אונדזער לאַגער: ביידע ברידער שטיינגאָס, אהרון פערלזאָן, די צוויי ברידער שמוקלער און ד. די דאָזיקע גרופּע האָט געהאַט קאָנטאַקטן מיט דער פּויליִ־שער לינקער אונטערגרונט (א. ל. — „אַרמיאַ לודאָוואַ", פאָלקס־אַרמיי) אין דאָרף רעטשיצע. מיר האָבן די

פּאַליאַקן צוגעשטעלט מעדיקאַמענטן, און זיי אונדז — געווער.

אונדז האָט באַשעפטיקט איין־און־איינציקער געדאַנק: אַנטלויפן פון לאַגער צו די פּאַרטיזאַנער פון דער א. ל. און נישט צו דער אַ. ק., ווייל מיר האָבן געוווּסט אַז זיי מאָרדן יידן.

נאָכן פאַל פון דערשיסן לייבל פוטערמאַן, ווי כ'האָב פריער דערמאָנט, האָט מען צען פון אונדזער לאַגער איבערגעשיקט קיין בודזין און ביי אונדז איינגעפירט גרופן צו צען. דאָס האָט געמיינט, אויב איינער אַנטלויפט, וועלן די פאַרבליבענע ניין דערשאָסן ווערן. דערפאַר איז פאַר אונדז קלאָר געוואָרן, אַז דאָס אַנטלויפן פון יחידים וועט נישט קענען פאַרקומען, ווייל די פאַרבליבענע אין לאַגער וועט מען אומברענגען. אַנטלויפן דאַרפן אַלע. אין ערגסטן פאַל וועלן בלייבן די סטאָלערס, דער רוב עלטערע מענטשן, וואָס האָבן אַליין נישט אַרויס געוויזן קיין גרייטקייט צוצושטיין צו אַזאַ געפערלעכער און ריזיקאַלישער אונטערנעמונג.

אונדזער פאַרבינדלער מיט דער דרויסנדיקער וועלט איז געווען יחיאל־אלתר ראַלניק, וועלכער איז געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט יעזשי סאַוויצקי, אַ לעמבערגער ייד, וועלכער האָט אַלס פאַרמאַסקירטער פּאַליאַק געאַרבעט אין דער קראָשניקער קאָנסום־קאָאָפּעראַטיוו („ספּולדזשעלניע"). זאָל דאָ באַמערקט ווערן, אַז סאַוויצקי איז נאָך דער באַפרייאונג געווען אָפיציעלער פּוילישער פאַרשטייער אויפן נירנבערגער פּראָצעס ווו מ'האָט געמשפט די היטלעריסטישע פאַרברעכערס. אָס צוליב דעם ענין סאַוויצקי איז אַנטדעקט געוואָרן אונדזער פּלאַן צו אַנטלויפן.

ג.

אָנהייב יאַנואַר 1944 האָט די געסטאַפּאָ אַנטדעקט ווער ס'איז סאַוויצקי — און אַזוי ווי ער האָט אין משך פון דעם יאָר וואָס ר'האָט געאַרבעט אין קראָשניק געוווינט ביי אַ יונגן מיל־אַרבעטער, איז די געסטאַפּאָ צו אים אַוועק נעמען פּרטים. דער פּאַליאַק, וועלנדיק באַווייזן זיין אליבי, האָט דערציילט די דייטשן אַז ער האָט ניט קיין געשעפטן מיט פּאַרטיזאַנער צי מיט יידן. הראיה — אָט איז ביי אים געווען שמאי גרינוואַלד און פאַרגעלייגט געלט פאַר אויסבאַהאַלטן אַנטלאָפענע יידן — און ער האָט אָפּגעזאָגט. די דייטשן האָבן געברענגט דעם מילנער אין לאַגער, וועלכער האָט גלייך אָנגעוויזן אויף גרינוואַלדן. מען האָט אים מיט זיין כלה חנהטשע מערסאָן מוראַדיק געפייניקט. פאַראַן אַ סברה, אַז צוליב די עינויים האָט ווער פון זיי דערציילט וועגן אונדזער געדאַנק צו אַנטלויפן. די רוצחים האָבן אין דער העלפט יאַנואַר דערשאָסן 18 יידן און דעם 22סטן פעברואַר גענומען נאָך 38 יידן צום דערשיסן. אין דער גרופּע האָב איך זיך געפונען.

אויסגעשטעלט איינער הינטערן אַנדערן, האָט מען אונדז פריער אַריין געפירט אין אַ קעלער ווו ס'האָט זיך געפונען די געסטאַפּאָ. איך בין געגאַנגען הינטער מיין עלטערן ברודער שאול, וועלכער האָט מיר אַ פליסטער געטאָן:

— זע, אַז כאָטש איינער פון שמואל שאַנדיס זין זאָל זיך ראַטעווען און בלייבן לעבן...

די דאַזיקע ווערטער האָבן מיך עלעקטריזירט. ווען מ'האָט אונדז שוין געפירט אויפן עקזעקוציע־פּלאַץ, בין איך אַרויס פון דער ריי, אָפּגעקערט זיך רעכטס, מיט די הענט ממש „אַוועקגעשאַרט" צוויי אוקראַאינישע וועכטער אויף וועלכע כ'האָב זיך אָנגעשטויסן און רואיק צוגעגאַנגען צום טויער. ביז דער וואַכמאַן דאָרט האָט זיך געכאַפּט וואָס עס קומט פאַר און גענומען אויף מיר אָנצילן די ביקס — האָב איך אים דערלאַנגט אַ זעץ, אַרויסגעריסן דאָס געווער און אַנטלאָפן.

ד.

דעם זעלבן טאָג האָט מען פון לאַגער אויפן „סקרענט" אַוועק גענומען דריי יידן צום דערשיסן: מיין ברודער בעריש ערליך, „באַנאַך" און איינעם אפרים. ביז פאַרנאַכט האָט מען געוואַרט אויף די דריי, מיינענדיק, אַז אפשר וועלן זיי צוריק קומען. פאַרנאַכט, אַז מ'האָט זיי נישט געזען, זענען 16 יידן אַנטלאָפן פון „סקרענט" (עטלעכע פון זיי לעבן).

מיט 5 טעג שפּעטער האָט מען ווידער גענומען פון קראָשניקער לאַגער 11 צי 12 יידן צום דערשיסן: די ברידער שטיינגוס, הערש בערמאַן, שלום גאַרנס אַ שוואָגער און אַנדערע, וואָס זייערע נעמען איך געדענק נישט.

פאַרשטייט זיך, אַז וועגן די אַלע אַנטלויפונגען האָב איך זיך דערוווּסט ערשט שפּעטער. נאָר כאַראַקטעריסטיש, אַז אין יענער צייט איז מען געלאָפן סיי פון בודזין, סיי פון „סקרענט", סיי פון אונדזער לאַגער.

אַז איך בין בשלום אַרויס פון לאַגער־טויער, בין איך נאָך אַריבער געשפּרונגען דעם פּלויט, כ'בין שוין אויפן ווינעק און דאָרט בין איך אַרויף אויפן בוידעם

פון משהלע פאַרצעלאַנס הויז. איך האָב געהערט ווי מען זוכט מיך מיט הינט — די מערדער איז אָבער נישט געלונגען מיך צו אַנטדעקן. פאַרנאַכט, ווען כ׳האָב געהערט קלינגען אין לאַגער, האָב איך פאַר־שטאַנען אַז דער זייגער איז 6. איך האָב זיך געלאָזט לויפן צו אַ באַקאַנטן פויער אין דאָרף סלאָדקוו, פאַוועל סקשיפעק. מיין פרייד און איבעראַשונג איז געווען גרויס, ווען כ׳האָב ביי דעם פויער געטראָפן יחיאל ראַלניק (יאנקל פרידמאַנס איידעם), וועלכער איז דעם זעלבן טאָג, נאָר מיט אַ 3 שעה שפעטער פון מיר, אַנטלאָפן.

געשען איז עס אויף אַזאַ אופן:

ער איז געווען דער איינקויפער פון פראָדוקטן און מאַטעריאַלן פאַרן לאַגער. אין דער באַגלייטונג פון אַן אוקראַאינישן וואַכמאַן איז ער געפאָרן אין שטאָט דערליידיקן די איינקויפונגען. נאָך דעם ווי אים איז געווען באַוווסט נאָך וואָס מ׳האָט צוגענומען פון לאַגער די 38 יידן, איז פאַר אים געווען קלאָר, אַז ביי די דייטשן איז דער טויט אומפאַרמיידלעך. קומענדיק אין געשעפט, האָט ער גענומען זיך אַרומקוקן אויף די פאָליצעס און פאַמעלעך צוגעגאַנגען צו דער הינטער־טיר — דורך וועלכער ר׳איז אַנטלאָפן צו דעם זעלבן פויער וואָס איך.

מיר באַשליסן ביידע אַוועק פון דעם אָרט און אונדזער פויער פירט אונדז צו צו מיינעם אַ באַקאַנטן פויער שיקאָרא אויף דער קאָלאָניע סטרוזשא, ווו מיר האָבן געטראָפן די משפחה פון יוסף איידלשטיין, מיט זיין פרוי און פינף קינדער.

ביי דעם דאָזיקן פויער זענען די משפחהס איידל־שטיין און ראַלניק און איך געווען אויסבאַהאַלטן ביזן סוף פון קריג. דעם פויערס טאָכטער, עדקא, האָט פאַר אונדז איינגעקויפט ברויט אין שטאָט, כדי נישט אַרויס־רופן אויפן דאָרף קיין פאַרדאַכט מיטן פאַרגרעסערן אירע איינקויפונגען. דעם 22סטן אויגוסט 1944, ווען קראַשניק איז באַפרייט געוואָרן, זענען אויך מיר אַרויס פון אונדזער באַהעלטעניש.

נאָך דער באַפרייונג האָט יחיאל־אַלתר ראַלניק גע־אַרבעט אין דער פוילישער זיכערהייט־פאָליציי (או.ב.). אַ געוויסן טאָג האָט ער זיך נישט אומגעקערט פון דער אַרבעט — און קיינער ווייסט נישט ווו ער איז פאַר־שווונדן געוואָרן.

פאַרשריבן: ד. ש.

אַן אויפשריפט אויף דעם מאַסן־קבר

סאָניע און חיים ערליך

אונדזער יידישע געשיכטע איז באַצייכנט מיט אַ לאַנגע קייט פון ליידן, בלוט און טרערן. שוין מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק און נאָך פריער, האָט מען אונדז געמאָרדעט, געפייניקט, פאַרשיקט און פאַרניכטעט. מיט יאָרהונדערטער שפעטער, אין פאַרלויף פון פינ־צטערן מיטלאַלטער, ווי אין דער נייעסטער עפאָכע, זענען מיר אין אַלע לענדער פון אייראָפע און אַזיע, תמיד געווען געהאַסט, געשלאָגן און פאָגראָמירט. דאָס אַלץ אָבער האָט נישט דערגרייכט דעם מאַסשטאַב פונעם יידישן חורבן אין פוילן בשעת דעם צווייטן וועלט־קריג.

ווען די קאַנאָנען זענען אין 1945 ענטגילטיק אַנט־שוויגן געוואָרן, האָט די וועלט מיט שטוינונג זיך דער־וווסט פון דעם ריזיקן מאַסן־מאָרד פון די נאַציס איבער דעם פוילישן יידנטום. דאָס געוויסן פון דער וועלט האָט אויף אַ ווײלע אויפגעשווידערט, זעענדיק די שוי־דערלעכע בילדער פון די לאַגערן און פון דעם מאַסן־מאָרד פון מיליאָנען אומשולדיקע מענטשן. אָבער ביס־לעכווייז האָט זיך דאָס אַלץ באַרויקט, די וועלט ווערט נישט אייביק טראָגן דעם טרויער נאָך אַ פאָר מיליאָן יידן. דאָס לעבן גייט ווייטער, ס׳איז אויסגעוואַקסן אַ נייער דור וואָס ווייס נישט פון דעם אַלעמען. די אומ־ברחמנותדיקע צייט מאַכט פאַרגעסן, זי מעקט אַלץ אָפ, פונקט ווי דער ווינט און רעגן מעקן אָפ די אויפ־שריפט אויף אַ מצבה. אָבער מיר, די וואָס האָבן פאַר־לוירן זייער משפחה — מיר קענען נישט און טאָרן נישט פאַרגעסן, באַזונדערס אונדזער געבורטס־שטאָט קראַשניק.

ווער פון אונדז דערמאָנט זיך נישט פון זיינע קינדער־יאָרן, זיין היים אין זיין שטיבעלע ווו ער איז

געבוירן געוואָרן, ווו ער האָט דאָס ערשטע מאָל געעפנט די אויגן צום לעבן?

מיר דערמאָנען מיט ליבע אונדזערע מאַמעס, וואָס האָבן ליכט געבענטשט פרייטיק־צו־נאַכט ביי אַ ווייס־געדעקטן טיש. ווי שיין דאָס זעט איצט אויס, ווען דאָס אַלץ איז נישט מער ווי אַן אָנדענק...

און שפּעטער — די יוגנט־יאָרן. די יוגנט מיט אירע פאַרלאַנגען, טרוימען און האָפענונגען. אָ, די יוגנט פון קראָשניק — ווי שיין זי איז געווען, ווי לעבעדיק, מוטיק און דינאַמיש. אַ יוגנט וואָס האָט פון זיך אַראָפּ־געשליידערט דעם יאָך פון אונטערטעניקייט, אויפגע־וואַכט צום לעבן און צום קאַמף פאַר אַ בעסערן מאָרגן.

ווי שיין זענען געווען די יידישע טעכטער פון אונ־דזער שטעטל. די יידישע מיידלעך פון קראָשניק האָבן אומעטום געשמט מיט זייער שיינקייט.

„ווו איז דאָס שטעטלע, ווו איז די שטוב?

ווו איז דאָס מיידעלע וועלכעס איך ליב?"

שפּעטער, ווען די צייט פון טרוימען איז פאַרביי און דער גורל האָט אונדז פאַריאָגט אין ווייטע פרעמדע לענדער ווו מיר האָבן געזוכט אַ ביסל גליק און פרייד, זענען דאָך געבליבן די ווונדערבאַרע פעדים וואָס האָבן אונדז געבונדן צו אונדזער געבורטס־אָרט, צו דער אַלטער היים קראָשניק, ווו מיר האָבן געלאָזט טאַטע־מאַמע, שוועסטער, ברידער, משפחה אָדער פריינד. ווער פון אונדז האָט נישט געטראַכט נאָך איין מאָל אין זיין לעבן ווידער צו פאָרן אַהין, נאָך איין מאָל זען די, וועמען מיר האָבן אונדזער לעבן צו פאַרדאַנקען, נאָך איין מאָל צו געפינען אונדזערע פריינד.

אַ שטורעם איז אַדורך און אַלץ פאַרניכטעט, אָפּגע־ווישט פון דער אויבערפלאַך, פאַרוואַנדלט אין רויך די אַלע וואָס מיר האָבן געליבט און געשעצט. מיר קענען אפילו נישט גיין באַזוכן און אַ טרער פאַרגיסן אויף זייערע קברים.

זאָל דער אָנדענק פון מיינע עלטערן באַשע און וואָלף, ווי אויך דער אָנדענק פון מיין גאַנצער משפחה און פריינט אייביק בלייבן אין אונדזערע הערצער.

זאָלן די דאָזיקע שורות זיין אַן אויפשריפט אויף דעם אומבאַקאַנטן מאַסן־קבר פון די יידן פון קראָשניק...

מצבת־זכרון לקרבנות רציחות הנאצים במחנה בודזין.
אָנדענק־שטיין פאַר די קרבנות פון די נאַציסטישע רציחות אין בודזינער לאַגער.

רשימה פון קאנפיסקירטע יידישע הייזער אין קראשניק

(קאָפּיע פון אַן אָפיציעלן דאָקומענט)

ל.נ.	אייגנטימער	נאָמען פון דער גאַס	
1	יודענראַט	באַגנאַ	1
2.	אהרן פרידמאַן	〃	2
3	לייזער שטיינגאַס	〃	4
4.	לייזער שיינברון	〃	6
5.	איציק־מאיר פאָווראָזניק	〃	8
6.	זלאטע הערשזאָן און מאיר קאופמאַן	〃	10
7.	נחמיה טשעשלאָ	בוזשניטשא	1
8.	דוד מאָנאַט, איידלשטיין בערעק, מאָשעק צווייג, וואָלבערגער חיים	〃	3
9.	דבורה גאָלדנער, צדוק לעווינזאָן	〃	4
10.	בנימין וואגנער	〃	6
11.	חיה און א. בייזער	〃	7
12.	יאנקל גרינוואָלד	〃	9
13.	ישראל זאָלץ און אַנדערע	〃	11
14.	אברהם ווינצבערג און אַנדערע	〃	13
15.	חיים ליכטשטיין און אַנדערע	〃	15
16.	יאָסל זאַלצמאַן	דזשיקאַ	1
17.	רפאל שאבאסזאָן	〃	2
18.	חנא לערנער	〃	2א
19.	ביילע ערליכזאָן און אַנדערע	〃	4
20.	שמעון גראָסמאַן און אַנדערע	〃	4א
21.	פערליץ פעדער	〃	4ב
22.	אברהם בראַנד	〃	5
23.	יחיאל שטיינמאַן און אַנדערע	〃	6ב
24.	שרה־חנה עלפערן	〃	6ב
25.	שרה־חנה עלפערן	〃	6צ
26.	גאָדל קרומהאָלץ	〃	6ד
27.	אברהם באומבליט און אַנדערע	〃	8
28.	יחזקאל טוואַרדאָגורא	〃	9
29.	בריינדל בייהעלפעדער און אַנד.	〃	10
30.	חנה טאובענפעדער	〃	11
31.	אברהם ראָסט	〃	17
32.	חנה ראָטווערגער	〃	19
33.	עטל שליסעל	גענשא	3
34.	אביגדור בערמאַזאָן און אַנדערע	〃	7
35.	איציק גוטהאָלץ און אַנדערע	גלוונאַ	4
36.	ישיעה ערליכזאָן און אַנדערע	〃	4
37.	דוד זאיאָנץ	〃	8
38.	ישיעה־לייב ערליכזאָן	〃	18
39.	יאנקל פעלץ און אַנדערע	〃	20
40.	יאנקל קאָן און אַנדערע	〃	22
41.	ישראל ראָזענבוש	〃	23
42.	לאה מילעכמאַן	גראַניטשנאַ	1
43.	מינדל לעדערפיין	〃	2
44.	זעלמאַן בראָוער	〃	6
45.	יאָסל שומאַכער	〃	7
46.	רבקה מינץ	〃	12
47.	סימע שנייקלאָץ	גראָדזקאַ	1
48.	לייב מילעכמאַן	〃	2
49.	שלמה ראָזנברוך	〃	5
50.	אסתר גראָדעל	〃	6
51.	מאָשעק בראָן	〃	7
52.	יאָסל איידעלשטיין און אַנד.	〃	8
53.	שאיע און חיה ראָזענבוש א״א	〃	9
54.	חיה הענער און אַנדערע	〃	10
55.	דוד בראָווער און אַנדערע	〃	13
56.	צמח ווייגדאָר און אַנדערע	גורי	31
57.	גאָדל וויזענבערג און אַנד.	〃	31
58.	איציק גלייזער	קראַקאָווסקאַ	2
59.	לייזער־ישעיה קאָהען	〃	4
60.	יהושע ערליכזאָן	〃	6
61.	אסתר הערשענהאָרן	〃	8
62.	זאַכאַריאַש וויינשטאָק	〃	10
63	הערש ערליכזאָן	לובעלסקאַ	2
64.	הערש זיידענפעלד	〃	4
65.	מיירענע מיכלמאַן	〃	5
66.	נח קלופעלד	〃	6
67.	ישראל זיגעלוואַקס	〃	7
68.	בנימין ערליכזאָן	〃	9
69.	מאָשעק ראָכמאַן	〃	10
70.	שמואל פוקס	〃	11
71.	לייזער באָטנער	〃	15

.72	אברהם מאנדעלבלאט	״	17
.73	יחיאל בראוּוער	״	22
.74	ישעיהו ראָזענקראַנץ	לובעלסקא	24
.75	דן ראָזענקראַנץ	״	26
.76	מאָשעק איידעלשטיין	״	31
.77	דבורה פערעלזאָן	״	39
.78	מרדכי ראָזענבוש	נאַרוטאָוויטשאַ	2
.79	מאיר וויינבערג	״	2א
.80	שלמה פערעלזאָן	״	3
.81	בנימין גרינאפעל	״	4
.82	שמואל גראָסמאַן	״	5
.83	אסתר הערשזאָן	״	6
.84	הערש ראָסעט	״	7
.85	לאה קלעשעווסקי	״	8
.86	לייב פורטאל	״	9
.87	יאָסל פעלזענשוואלב	״	10
.88	חיים פרייטאג	״	10א
.89	ישראל קארפער	״	12
.90	שלום ערליך	״	14
.91	יאנקל פרידמאן	״	15
.92	לייזער ריביטווער	״	16
.93	לייזער ריביטווער	״	20
.94	מאָשעק מאיזועלס	״	23
.95	מאיר רייכער	״	27
.96	מרדכי מיכלמאן	״	30
.97	הערש שנייקלאָץ	״	32
.98	לייב טענענווורצעל	״	34
.99	מאָשעק קאפטאן	״	35
.100	חיים מילעכמאן	״	36
.101	מלך גאָלאָמב	״	38
.102	גבריאל טרעגער	״	39
.103	איסר ראפאָפּאָרט	״	45
.104	דוד זאיאָנץ	״	47
.105	לייזער האָהענבאום	״	53
.106	מאָשעק ענדער	״	57
.107	מרדכי האלפערן	״	59
.108	לייב ריזענפעלד	״	71
.109	אברהם שיף	״	73
.110	הערש בראפמאן	״	77
.111	פאלגא בערגמאן	ניעצאלא	2
.112	בתיה הערשזאָן	״	2
.113	יאָסל בעק	״	5
.114	שמערל וויינבערג	״	7
.115	מענדל בריק	״	8
.116	מאיר שטיינקריצער	״	9
.117	יאָסל לאמהוט	״	10
.118	בערל שער	״	14
.119	אברהם פעלדהענדלער	״	16
.120	יחיאל ערליכזאָן	״	18
.121	מאָשעק פאשינג	״	20
.122	חיים לינדענבאום	אבאָזשנא	2
.123	לייב קוועלמאַן	״	3
.124	כתריאל מארקעוויטש	אָגראָדאָווא	3
.125	דוד וויזענבערג	אָקאָפּאָווא	5
.126	ישראל גאָלדפעלד	אָלעינאַ	3
.127	וואַסערשטרום חנה	״	5
.128	חנה איידעלשטיין	״	6
.129	שמואל אייזמאן	״	7
.130	לייב טעפער	״	9
.131	ערליכזאָן יאנקל	״	14
.132	לייזער שווערדשאַפט	״	16
.133	חצקאל טווארדאָגורא	״	18
.134	אברהם געלדמאַן	וויקטאָריא	5
.135	איציק איידעלשטיין	״	33
.136	הערש סטאנבאָק	פּאָדוואלנא	3
.137	חיים ערליכזאָן	״	5
.138	מאָשעק גוטפריינד	״	11
.139	יצחק-לייב קליינמאַן	״	17
.140	גדליה ראָזענבאום	״	18
.141	זלמן לעדערפיין	״	20
.142	בנימין נאַיזער	״	22
.143	תנחום לאמהוט	״	26
.144	דוד האוס	״	28
.145	מענדל לאמהוט	״	36
.146	פערל ראָזענפארב	ראטושאָווא	1
.147	מאָניש ראָזענוואַסער	״	2
.148	יאנקל בראָנער	״	3
.149	מרדכי קאהאן	ריבנע	3
.150	וואָלף יוכטלעדער	״	4
.151	חיים-ישראל אנגער	״	5
.152	לייב גערענרייך	״	6
.153	לייב יוכטלעדער	״	7
.154	יאנקל ווייסבראָט	ריצערסקא	1
.155	פישל ראבינאָוויטש	רינעק	2
.156	שלמה פערעלזאָן	״	5
.157	מאָשעק גערענרייך	״	6

.158	צפורה לערנער	רינעק	7
.160	מענדל ווייסבראָט	״	9
.161	שמואל גיווערער	״	10
.162	לייזער־וואָלף הערשענהאָרן	״	11
.163	מאָשעק נודעלמאַן	״	12
.164	יעקב גאָלדוואַסער	״	13
.165	יאָסל בעק	״	14
.166	שפרינצע באָרענשטיין	״	12א
.167	מענדל מושעל	״	15
.168	מאיר זילבערבערג	״	16
.169	לייב ראָזענפעלד	״	17
.170	אברהם דיאמענט	״	18
.171	אברהם דאווידזאָן	״	19
.172	מאָשעק גערענרייך	״	20
.173	יאנקל קאָהען	״	21
.174	יאנקל שיינברום	״	23
.175	אברהם דאווידזאָן	״	25
.176	סאָניע קרומהאָלץ	״	26
.177	רבקה גאָלדשטיין	שעווסקאָ	1
.178	זעליק הערשענזאָן	״	3
.179	ניאָמע קאָרמאַן	״	3א
.180	שמואל נאיזער	״	4
.181	ישראל עדעלמאַן	״	5
.182	מרים הערשזאָן	״	10
.183	רחל פוקס	״	20
.184	ברוך העכטמאַן	״	22
.185	גרינע גאָלדפעלד	שקאָלנע	1
.186	מרדכי מארקעוויטש	״	2
.187	ישעיה באַך	״	4
.188	דוד זילבער	״	5
.189	איציק טעפער	״	5א
.190	שמואל מייסנער	״	6
.191	הערש האָכראַד	״	7
.192	יאנקל קאצענבערג	״	8
.193	אברהם דאווידזאָן	״	9
.194	לייב פיינגאָלד	״	10
.195	לייב גישפענץ	״	11
.196	יוכבד ווײדענבאום	״	12
.197	הערש פילפוס	״	14
.198	ירוחם קאווע	״	16
.199	שבע סוקמאַן	״	18
.200	מאיר ערענבערג	״	22
.201	חיים באָטנער	״	20
.202	בתיה הערשענהוט	״	26
.203	שמואל מענער	״	30
.204	מאיר זילבערפיין	״	32
.205	עלא לעדערפיין	״	34
.206	צביה בראטמאַן	״	36
.207	הערש זאילער	״	38
.208	מאָשעק פאפיער	״	40
.209	מלך וואַכאָלדער	״	42
.210	שמעון לאכטער	״	44
.211	נחמן גרינער	״	46
.212	שמחה גאָלדמאַן	וואָלאָווא	7
.213	יאנקל ווינער	״	9
.214	דוד רייזמאַן	״	13
.215	יאנקל רוטי	וועסאָלא	1
.216	אברהם לעווינזאָן	״	2
.217	מאיר פינטעלע	״	4
.218	חוה ווייסבראָט	״	5
.219	שמואל גוטפריינד	״	6
.220	שמחה ריינבערג	״	8
.221	דוד ברענער	״	10
.222	חיה בריקס	״	11
.223	אהרון מייזעלס	״	12
.224	חנא בערמאַן	״	13
.225	מאיר שטיינקריצער	״	14
.226	זעלמאַן לאמהוט	״	16
.227	שמחה וואַסערמאַן	״	17
.228	לייב לאמהוט	״	18
.229	חוה פערסיק	״	20
.230	עזרא הערשענזאָן	״	21
.231	שלמה אייגער	״	22
.232	לייב האָכשטיין	״	24
.233	אברהם פייער	״	26
.234	איציק רעכטמאַן	״	28
.235	יאָסל בינשטאָק	וויעזשבאָווא	2
.236	איציק ראָזענבוש	״	4
.237	גאָלדע בלאָדי	״	6
.238	מרדכי גאָלדבערג	״	7
.239	מוסיע ווייסמאַן	״	12
.240	מאָשעק זילבערבערג	״	18
.241	חיה קניפער	״	20
.242	יאָסל־בענעק מילעכמאַן	״	22
.243	יודל באָכאָין	״	24

אנטייל פון קראשניקער יידן אין דער פראנצויזישער ווידערשטאנד־באוועגונג

זשאק פארבער, פאַריז

1.

אין דעם צווייטן וועלט־קריג זענען מיר געווען אַ באַדייטנדיקע עדה פון קראַשניקער אין פראַנקרייך — אַ 200 פאַמיליעס. דער גרעסטער טייל — נאָך יונג, ווייניקער פון דרייסיק יאָר, כמעט אַלע מיליטער־פעיִק. דער איבערוויגנדיקער טייל האָבן געהאַט פרויען און קינדער, יעדער האָט זיך באַשעפטיקט מיט זיין פאַך, דער רוב איז צו יענער צייט נאָך געווען אַרבעטער, אַנדערע ווידער האָבן געאַרבעט זעלבשטענדיק — און ווי דער שטייגער, ביי די פאַכן פון אונדזער דור: שניידערס, בייטלמאַכערס, סטאָלערס, שוסטערס און אַנדערע. כמעט אַלע האָבן זיך אָנגעהערט צו דער לאַנדסמאַנשאַפט (סאָסיִעטע).

דאָס לעבן צו יענער צייט איז נישט געווען גרינג, מ׳האָט פאַרדינט ווייניק, אַ סך „טויט״־סעזאָנען. געווען זענען מיר אין גרעסטן טייל אויסלענדער — און דאָס האָט שוין באַשווערט אונדזער לעבן צוליב די אויסלענדער־געזעצן און דאָס דאַרפן אָפט טוישן די פּאַפּירן אויף צו זיין לעגאַל און מעגן אַרבעטן. אַ סך האָבן טאַקע געאַרבעט אומלעגאַל, ביי גאָר שלעכטע באַדינגונגען. דאָך האָט זיך יעדער אויסגעלעבט אויף זיין שטייגער, לויט זיינע מעגלעכקייטן און זיין קוק אויף דער וועלט; געוואַרט און געהאָפט אויף בעסערע צייטן.

קיין בעסערע צייטן זענען דערווייל נישט געקומען. וואָס ס׳איז יאָ געקומען — דער צווייטער וועלט־קריג. אמת, ער איז נישט געקומען אומגעריכט, מען האָט אים צוגעגרייט שטופנווייז, ביז ער איז אויסגעבראָכן דעם 1טן סעפטעמבער 1939.

פאַרשטייט זיך, אַז נישט מיין אויפגאַבע איז דאָ צו מאַכן אַן אַנאַליז פון די סיבות פונעם קריג און ווער האָט דערפירט דערצו, אַז אַזאַ וועלט־קאַטאַסטראָפע זאָל אויסברעכן און צענדליקער מיליאָנען מענטשן זאָלן אומקומען, און צווישן זיי — זעקס מיליאָן פון אונדזער יידישן פאָלק — טאַקע אונדזערע עלטערן, שוועסטער, ברידער, פרויען און קינדער.

ווי אַזוי האָבן געהאַנדלט די קראַשניקער לאַנדסלייט אין פראַנקרייך אין דער צייט פון קריג? ווי מיר איז באַקאַנט, האָבן אַ סך קראַשניקער זיך אָנגאַזשירט צו גיין פאַרטיידיקן פראַנקרייך, נאָך איידער ס׳איז געמאַכט געוואָרן די אָפיציעלע קריג־דערקלערונג פון פראַנקרייך און ענגלאַנד קעגן היטלער־דייטשלאַנד. ווי נאָר דאָס פראַנצויזישע קריגס־מיניסטעריום האָט געעפנט אירע רעגיסטריר־ביוראָס, האָבן אונדזערע לאַנדסלייט באַלד זיך מאָביליזירט. דאָס איז געווען דער זייער סימפּאַטישער און ענערגישער מאַקס ראָזענצווייג, זעליק גאָרפינקל, מאַקס זילבערבערג, דער שרייבער פון די שורות און אַנדערע. כמעט אין אַלע מיליטערישע קאַזאַרמעס פאַר אויסלענדישע בירגער, האָבן זיך געפונען אין דער פראַנצויזישער אַרמיי אַ סך קראַשניקער לאַנדסלייט.

ס׳איז דאָ אוממעגלעך אויסצורעכענען די אַלע וואָס זענען שפּעטער געשיקט געוואָרן אין די מיליטערישע לאַגערן וואָס זענען צוגעגרייט געוואָרן פאַר די אויסלענדישע לעגיאָנערן. איך ווייס נאָר אַז אַ סך פון זיי זענען מער נישט צוריק געקומען, ווייל זיי זענען געפאַלן אין שלאַכט קעגן די היטלער־חילות, אוועקגעגעבן זייערע יונגע לעבנס, ווי דאָס איז געווען דער פאַל מיט אונדזער טייערן חבר מאַקס ראָזענצווייג. ער איז קוים אַלט געווען 33 יאָר, ווען ר׳איז העלדיש געפאַלן אין קאַמף פון דער פראַנצויזישער אַרמיי מיט די היטלער־האָרדעס.

פיל אַנדערע פון אונדזערע פריינד האָבן דורכגעמאַכט דעם גהינום פון די געפאַנגענשאַפט־לאַגערן אין דייטשלאַנד, מיט לאַנגע יאָרן פון הונגער און קאַטאָרגע־אַרבעט, ווי ס׳איז געווען דער פאַל מיט זעליג גאָרפינקל, וואָס איז שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן אין קאַמף מיט די היטלער־חיילות און געוואָרן אויסגעצייכנט פון דער פראַנצויזישער רעגירונג.

אַ סך חברים און פריינד אין דער פראַנצויזישער אַרמיי, וואָס האָבן שוין געהאַט דאָס גליק צוריק צו קומען פון דער אייסטערלישער קריג, זענען שפּעטער דעפּאָרטירט געוואָרן פון די זעלבע טויט־שונאים, די היטלער־מערדער. בלויז געציילטע האָבן געהאַט דאָס גליק צוריק צו קומען פון דעם שוידערלעכן גהינום — די קאָנצענטראַציע־לאַגערן — לייבטשע טאָפּעל, לייבל ווייסמעל, די צוויי שוועסטער זילבערפיין. די אַנדערע,

צענדליקער, זענען אַזוי יונג פאַרשוואונדן אויף אייביק. בלויז אונדזערע יזכור־צוזאַמענקונפטן דערמאָנען מיט פיעטעט זייערע נעמען.

אָבער מיט דעם האָבן מ״ר נאָך נישט פאַרענדיקט דאָס קאַפּיטל וואָס הייסט קאַמף קעגן היטלעריזם, אָדער ווי מיר האָבן דאָס גערופן אין פראַנקרייך — רעזיסטאַנס. אונדזערע לאַנדסלייט האָבן געגומען אַ דירעקטן אָנטייל — אַלס פאַרטיזאַנער, מיט געווער אין האַנט, ווי דאָס איז געווען דער זייער יונגער וואָלף ווייסבראָט, פערעלזאָן אין דער שרייבער פון די שורות. גאָר באַזונדער איז ווערט צו דערמאָנען דעם חבר ווייס־בראָט, וועלכער האָט אַזוי העלדיש געקעמפט און נקמה גענומען פאַר אונדזער אויסגעשאָכטן פאָלק. ער איז געווען איינער פון די 23 צום טויט פאַרמשפטע דורך דער היטלער־הערשאַפט און זייערע אויספירער — די פעטען־רעגירונג.

אין 1944 א״ז אין גאַנץ פראַנקרייך און אפילו אויסער אירע גרענעצן געווען אויסערגעוויינלעך באַקאַנט דער „פראָצעס פון די 23״. איינער צווישן זיי איז געווען אונדזער יונגער חבר וואָלף, דעמאָלט — אַוודאי אַ 17 אָדער 18־יעריקער בחור. איך האָב געהאַט דאָס גליק צו געפינען זיך אויף דער פריי און זען אין פאַריז די רויטע אַפישן אויסגעקלעפטע איבער גאַנץ פראַנקרייך, פון וועלכע עס האָט אַראָפגעשיינט דאָס ענערגישע און שטראַלנדיק געזיכט. טראָץ די שוידערלעכע פייניקונ־גען, וועלכע ער איז אויסגעשטאַנען פון די געסטאַפּאָ־אויסוואורפן, האָט ער זיך נישט געבראָכן אויף קיין איין מינוט. דאָס וואָס זיי האָבן אים פאַרגעוואָרפן, אַז ער האָט געמאַכט אַטענטאַטן אויף די היטלער־באַנדיטן און באַן־טראַנספּאָרטן — האָט ער שטאָלץ געענטפערט „יאָ!״

מלכתחילה האָט פערעלזאָן זיך באַטייליקט אין דער רעזיסטאַנס אַלס פאַרבינדלערין פון דער העכערער אָנ־פירונג. נאָך אַ לענגערן אַרבעטן אויף דעם געביט, איז זי אַריינגעפאַלן אין די לאַפּעס פון דער געסטאַפּאָ. אויך זי איז שוידערלעך געפייניקט געוואָרן, דאָך האָבן זיי פון איר נישט געקאָנט אַרויסבאַקומען קיין וואָרט פון דעם אַלעם וואָס זי האָט געוווּסט. לאַנגע חדשים האָט מען זי געהאַלטן אין די תפיסה־קעלערן און געפייניקט. שפּעטער איז זי דעפּאָרטירט געוואָרן אין פאַרשידענע קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין דייטשלאַנד און דאָרט האָט זי נאָך אַ סך געהאָלפן אַלס קראַנקן־שוועסטער (דאָס איז געווען איר פּראָפעסיע), געראַטעוועט דעפּאָר־טירטע וואָס זענען געווען מיט איר. טראָץ די אַלע ליידן, האָט זי געהאַט דאָס גליק צוריק צו קומען און זיין צווישן די לעבעדיקע עדות פון דער גרויסער טראַגעדיע אונדזערער.

*

וועגן זיך אַליין איז אַוודאי אומבאַקוועם צו שרייבן. נאָרמאַל וואָלט דאָס געדאַרפט טאָן אַ צווייטער. איך וועל בלויז איבערגעבן אייניקע פאַקטן ווי אַזוי כ׳האָב מיט געווער אין האַנט געקעמפט קעגן אונדזער גרעסטן און גרויזאַמסטן שונא.

.2

אין חודש אָקטאָבער 1942 איז מיר אויסגעקומען אָנטייל צו נעמען אין אַ פאַרטיזאַנער־אַקציע אויף רי גראַנד־דעגרע, אין 5טן אַראָנדיסמאַן אין פאַריז. דאָרט האָט זיך געפונען אַ קליינע קאַפע, דער אייגנטימער איז געווען אַ שווייצער, נאָר אַ געפערלעכער קאָלאַבאָראַ־טאָר. דאָרט האָבן זיך געזאַמלט דייטשע סאָלדאַטן און אָפיצירן. דער בעל־הבית איז אויך געווען אַ שכן פון אונדזער העלדיש אומגעקומענער העלען קרא, וועלכע איז נישט איין מאָל באַליידיקט געוואָרן פון אים.

מ׳ר האָבן באַשלאָסן צו אַטאַקירן די קאַפע. געווען זענען מיר דריי מאַן: מאַרסעל (שארל מיצפּליקער), זשיסל (יאַנעק קערבעל) און דער שרייבער פון די שורות (דעמאָלט גערופן זיך אַנדרע).

מיר האָבן קודם־כל אָבסערווירט דאָס אָרט. מאַרסעל איז אפילו אַריינגעגאַנגען טרינקען אַ גלעזל, כדי גוט זיך אַרומקוקן ווי עס זעט אויס פון אינעווייניק. אמת, ער איז אויפגענומען געוואָרן מיט אַ געוויסן פאַרדאַכט פון דעם פאַרשוין, אָבער ער האָט אים באַדינט און איז בשלום אַרויס פון דאָרט. צו מאָרגנס האָבן מיר די אַקציע דורכגעפירט מיט דערפאָלג. דער אויפרייס איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז די שויבן פון די אַרומיקע גאַסן זענען צעקלאַפּט געוואָרן. די דייטשן האָבן גע־שאָסן אויף רעכטס און אויף לינקס. דער אייגנטימער, וואָס האָט דעם אָוונט נישט באַקומען זיין פסק, האָט אים באַקומען אַ צייט שפּעטער.

דעם זעלבן חודש אָקטאָבער האָבן מיר דורכגעפירט אַ צווייטע אַקציע פון נישט קיין קלענערן פאַרנעם. אויף רי שאטא די ראַנטיע, אין 13טן אַראָנדיסמאַן, האָט זיך געפונען אַ גאַראַזש וווּ די דייטשן זענען געווען די אַבסאָלוטע בעל־הבתים און מיר האָבן באַשלאָסן דאָרט „מאַכן אָרדענונג״.

ווי אַלע מאָל, האָט מען זיך גוט געדאַרפט באַקענען מיט דעם אָרט, באַדינגונגען און סביבה. דאָרט איז געווען אַ ווייסע אַרומצוימונג, שטענדיק באַוואַכט פון אַ דייטשן סאָלדאַט. מען האָט געדאַרפן אַכטונג געבן ווען די וואַך טוישט זיך, כדי אַוועקצולייגן די באָמבע. מיר האָבן נישט לאַנג פאַרזוימט, צו מאָרגנס איז אונדזער אַקציע אויסגעפירט געוואָרן מיט דערפאָלג. אָבער ווען איך בין אַוועק נעמען די מעטראָ (אונטערערדישע באַן), האָב איך אויף דעם וועג געטראָפן אַ פּאָליציי־וואַך וואָס האָט מיך גוט באַזוכט און גאָרנישט געפינענדיק — געהייסן מיך גיין.

אין די ערשטע טעג פון נאָוועמבער 1942 איז מיר אויסגעקומען אָנטייל צו נעמען אין נאָך איינע אַקציעס. געווען זענען מיר דאָס מאָל צוויי: שאַלען און איך. ביים פּלאַץ אינוואַליד איז געווען דער זאַמל־פּונקט פון ריזיקע מיליטערישע לאַסט־אויטאָס. מיר האָבן געהאַט די אויפגאַבע אַריינצולייגן אויפרייס־מאַטעריאַל דאָרט ווו דער מאָטאָר געפינט זיך, כדי דער אויטאָ זאָל זיך נישט רירן פון אָרט און פאַרשטאָפּן דעם וועג.

מיר האָבן זיך דערנענטערט און באַמערקט ווי סאָלדאַטן אין שוואַרצע אוניפאָרמען דרייען זיך אַרום די וועגענער. געווען זענען זיי אַ סך און אויף אַ גרויסן שטח. מיר האָבן אויסגענוצט אַ מאָמענט ווען זיי זענען געווען שטאַרק באַשעפטיקט און אַריינגעלייגט דעם אויפרייס־מאַטעריאַל. נישט באַוויזן אַוועקצוגיין אַ 100 מעטער, צו דער מעטראָ־סטאַציע סעגיר, ווי מיר האָבן געהערט די אויפרייסן. אַ דערלייכטערונג איז געקומען אויף אונדזער געמיט, אַז מיר האָבן מיט עטוואָס אָפּגעהאַלטן דאָס צושטעלן קריגס־מאַטעריאל דער היטלערישער אַרמיי.

די זעלבע וואָך פון נאָוועמבער האָב איך אָנטייל גענומען אין דורכפירן אַן אַקציע אויף דעם האָטעל „אימפּעראַטאָר", אויף רי באבור, אין 4טן אראנדיסמאן אין פּאַריז. דאָרט זענען איינגעשטאַנען דייטשע אָפיצירן, אָבער צוקומען צום האָטעל איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן. אויך דאָרט איז די געביידע געווען אַרומגעצוימט מיט אַ ווייסן פּלויט און באַוואַכט פון אַ דייטשן פּאַטרול. מען האָט געדאַרפט אָבסערווירן דעם מאָמענט פון טוישן זיך פון דער וואַך, כדי צו האָבן אַ געוויסן שאַנס צו קענען אַוועקלייגן אַן אויפרייס־באָמבע פון 30 סענטימעטער.

מיר זענען געווען דריי: זשיל, בערטראַן און איך. דעם מאַטעריאל האָט געהאַלטן בערטראַן, סטודענט פון כעמיע. ער האָט געהאַט דעם קאָנטאַקט מיטן חבר זשילבער, דער פאַבריצירער פון דעם אויפרייס־מאַטעריאל. מיר האָבן זיך געטראָפן אין 5טן אַראַנדיסמאן און גלייך זיך צעטיילט, נישט גיין צוזאַמען. ס'איז געווען אַרום 6.30 פאַרנאַכט. מיר זענען געגאַנגען צופוס ווייל ס'איז געווען זיכערער. אָנגעקומען אויף דעם אָרט זענען מיר אַרום 7 אָוונט. אַוועקלייגן די באָמבע האָט געדאַרפט דער חבר בערטראַן, אָבער מיר האָבן איינגעזען, אַז דעם אָוונט איז דאָס אוממעגלעך, האָבן מיר באַשטימט צו טאָן עס אויף צו מאָרגנס. איך האָב די „סחורה" גענומען צו זיך אַ היים, ווייל כ'האָב געוווינט צום נאָענטסטן.

צו מאָרגנס האָבן מיר זיך געטראָפן נישט ווייט פון אָרט ווו מיר האָבן באַדאַרפט דורכפירן די אַקציע, אָבער איך האָב גענומען אויף זיך די אויפגאַבע דאָס דורכצופירן. איך האָב אין מיין שטוב אָפּגעשניטן אַ שטיקל קנויט, כדי דער אויפרייס זאָל פאָרקומען שנעלער. אַז מיר זענען אָנגעקומען, איז, ווי שטענדיק, געווען אַ וואַך. מיר האָבן זיך אַ ביסל אַרומגעדרייט, ביז די וואַך איז געקומען זיך טוישן. איך האָב מיט אַ סיגאַרעט אָנגעצונדן די קנויט און געדאַרפט שנעל זיך באַפרייען פון דעם מאַטעריאל, ווייל ס'האָט געקענט אויפרייסן ביי מיר אין די הענט. צוויי מינוט שפּעטער האָט זיך דערהערט אַן אויפרייס, וואָס האָט געמאַכט אויפציטערן די גאַנצע געגנט. מיר האָבן נאָך דעם זיך געטראָפן אויף מאַבער־מיטיאַליטע און מיט פרייד פעסטגעשטעלט, אַז מיר זענען גאַנץ און אַז ס'איז געוואָרן מיט אַ פּאָר היטלעריסטן ווייניקער.

אַ פּאָר טעג שפּעטער איז אונדז אויסגעקומען דורכצופירן אַן אַקציע אויף רי דאַבוויל, אין 9טן אראנדיסמאן. אויך דאָרט איז געווען אַ האָטעל פון דייטשע אָפיצירן. מיר האָבן די אַקציע דורכגעפירט מיט דערפאָלג און פרייער אָפּגעאָטעמט, ווייסנדיק, אַז מיר האָבן עפּעס געטאָן אויף צו דערנענטערן די באַפרייונג פון פראַנקרייך.

אין חודש דעצעמבער 1942 האָבן מיר באַשטימט דורכצופירן אַן אַקציע אויף בולוואר דידרא, נישט ווייט פון דער קאַזאַרמע רעאי, ווו ס'האָט זיך געפונען אַ פאַבריק וואָס האָט געאַרבעט פאַר דער דייטשער אַרמיי. געווען איז דאָרט אַ וואַך פון צוויי דייטשע סאָלדאַטן, יעדע פּאָר שעה זענען געקומען זיי טוישן אַנדערע צוויי באַוואָפנטע זעלנער פון דער קאַזאַרמע

רעאַי. מיר האָבן זיי אָפּגעוואַרט אין דעם מאָמענט ווען זיי זענען געגאַנגען צום באַשטימטן פּונקט און איך האָב אויף זיי געוואָרפן אַ קליין גראַנאַטל. מיר האָבן זיך שפּעטער געטראָפן און מיט פרייד ווייטער געקענט פעסטשטעלן, אַז מיר לעבן און ס'זענען פאַראַן מיט נאָך צוויי היטלעריסטן ווייניקער.

מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָבן מיר זיך גענומען „מאַכן אַ קליין ביסל אָרדענונג" אויף פּלאַס דע לאַ קאָנקאָרד. דאָרט זענען איינגעשטאַנען היטלעריסטישע „העכט" מיט זייערע לוקסוס־אויטאָס. מיר זענען געווען דריי: זשאַן לעמבערגער, וואָלף ווייסברויט (צו יענער צייט — פּיער) און איך. מיר האָבן זיך דערנענטערט מיט אונדזערע פּלעשער אויפרייס־מאַטעריאַל. אויך דאָס מאָל האָט מען געדאַרפט אַריינלייגן דעם מאַטער־יאַל ווו דער מאָטאָר געפינט זיך. איך דערמאָן זיך, אַז מיר האָט זיך דעמאָלט אויסגעוויזן, אַז איך האָב דאָס נישט גוט אַוועקגעלייגט, האָב איך זיך אומגעקערט און די פלאַש איינגעאָרדנט ווי מען האָט געדאַרפט. מיר האָבן קוים באַוויזן אָפּצוגיין אַ פּאָר צענדליק מעטער ביז דער מעטראָ קאָנקאָרד, ווי ס'האָבן אָנגעהויבן קנאַלן די אויפגעריסענע פלעשער מיט די אויטאָס.

אין חודש יאַנואַר 1943 איז מיר אויסגעקומען אָנטייל צו נעמען אין אַן אַקציע אויף רי סען־פּער, אין 7טן אַראָנדיסמאַן, אויף אַ האָטעל פון דייטשע אָפיצירן. געווען זענען מיר דריי מאַן: פּיער (וואָלף ווייסברויט), דער שפּעטערדיקער העלדישער יידישער זון וואָס איז פאַר זיינע אַטענטאַטן פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט אין דעם פּראָצעס פון די 23, צוזאַמען מיט די באַרימטע פירער פון דער מאַנושיאַן־ריימאַן גרופּע. די אַקציע האָט צו יענער צייט געמאַכט אַ רושם, דער האָטעל איז געוואָרן אַזוי צעשעדיקט, אַז ר'איז אַ לענגערע צייט געווען פאַרקלאַפּט מיט ברעטער. און פאַר אונדז — נאָך אַ נעסט ווייניקער מיט היטלעריסטישע באַנדיטן.

מיר איז אויסגעקומען אָנטייל צו נעמען אין אַנדערע אַקציעס, ווי אייף דעם האָטעל פון רי טראָנשע, ביי מאַדלען, ווו ס'זענען איינגעשטאַנען דייטשע אָפיצירן. ס'איז געלונגען אַוועקצולייגן אַ באָמבע פון 30 סענטי־מעטער וואָס האָט געהאַט די געהעריקע ווירקונג.

דעם זעלבן חודש איז מיר אויסגעקומען אָנטייל צו נעמען אין אַן אַקציע פון אַ גרעסערן פאַרנעם אויף שאָסע דע וואַנסען. דאָרט, אין שאַטאָ, וואָס איז צו יענער צייט פאַרוואַנדלט געוואָרן פון דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט אין אַ קאַזאַרמע, זענען יעדן אינ־דערפרי אַרויס גרעסערע איינהייטן פון דייטשע סאָל־דאַטן אויף איבונגען אין ווענסענער וואַלד. מען האָט געדאַרפט גוט און גענוי אָבסערווירן זייער מאַרשרוט, מיט אַ כראָנאָמעטער אָפּציילן און אויסמעסטן די טריט, אויסרעכענען גענוי דאָס אָרט ווו אַוועקצולייגן די אויפ־רייס־באָמבע. ערשט ווען מיר האָבן דאָס אַלץ געוווּסט נאָך אַ לענגערער אָבסערוואַציע, זענען מיר געגאַנגען דורכפירן דעם פּלאַן. געווען זענען מיר דריי פּערזאָן: די חברטע ליסיען (אַנקע ריכטיגער), חבר זשיל (יאַנעק קערבעל) און איך. איך דערמאָן זיך, ווען דער אויפרייס האָט זיך דערהערט, צוזאַמען מיט דייטשע געשרייען (ווי געשאָכטענע בהימות) — האָט דאָס אויף אונדז גוט געווירקט, ווייסנדיק, אַז ס'איז געוואָרן אַ ביסל ווייניקער היטלעריסטישע יידן־און מענטשן־מערדער.

מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָב איך אָנטייל גענומען אין אַן אַקציע פון אַ נאָך גרעסערן פאַרנעם ביי מעטראָ דיפּלעקס רי דעסעקס. דאָרט איז געווען אַ דייטשע סאָלדאַטן־היים, ווו זיי זענען געקומען זיך אָנפּרעסן פאַרן שלאָפן גיין. שפּעטער האָבן זיי גענומען אַ לאַסט־אויטאָ, אויסגעשטעלט אויף אים בענק און געפאָרן אין דער קאַזאַרמע.

מיר האָבן אַ לענגערע צייט אָבסערווירט, אַז יעדן אָוונט קומט פאָר דאָס זעלבע. מיר זענען דאַן געווען דריי פּערזאָן: מאַרסעל, זשיל און איך. ווען זייער אויטאָ איז אַרויסגעפאָרן פון געסל אויף בולוואַר גרענעל, האָבן מיר געדאַרפט אויף זיי וואַרפן אַ באָמבע. אַזוי איז טאַקע געווען. די באָמבע האָט געוואָרפן זשיל, מיר האָבן אים באַדאַרפט דעקן. ביי דעם צוריקציען זיך האָבן מיר בלויז געהערט אַ כאָרכלען פון דייטשן ווי פון אויס־גייענדיקע הינט.

3.

געווען איז דאָס אין אַ שיינעם ווינטער־טאָג אין פּאַריז, זונטיק דעם 21סטן פעברואַר 1943. אין דאָזיקן טאָג האָב איך און חבר זשיל (יאַנעק קערבעל) געהאַט אַ טרעפונג, כדי אָבסערווירן אַ גרויסן האָטעל אויף רי פּאַסקיע ווו ס'זענען איינגעשטאַנען דייטשע אָפיצירן. די טרעפונג האָבן מיר געמאַכט אין אַ קליין געסל ביים נאָטערדאַם. מיר האָבן באַשטימט זיך דורכצושפּאַצירן צופוס כדי געניסן פונעם שיינעם וועטער און אויך האָבן אַזוי אַרום די מעגלעכקייט בעסער צו זען וואָס אַרום טוט זיך. צוגייענדיק צום האָטעל, האָבן מיר געזען צוויי שטאַרק באַוואָפנטע דייטשע סאָלדאַטן און אַ פראַנ־

צוויזשן פּאָליציאַנט. אַלע דריי זענען געשטאַנען און גערעדט צווישן זיך. מיר זענען נאָך אַמאָל אַדורכ־געגאַנגען און ווידער באַמערקט דאָס זעלבע. אונדזער אָבסערוואַציע האָט געדאַרפט דינען פאַר אויסאַרבעטן אַ פּלאַן ווי אַזוי דורכפירן די אַקציע קעגן האָטעל מיט די דייטשע אָפיצירן און ווי אַזוי זיך צוריקציען נאָך דער אַטאַקע. לויטן פּלאַן, האָט יאַנעק געדאַרפט וואַרפן דעם גראַנאַט אין האָטעל אַריין און איך האָב געדאַרפט אָפּרייניקן דעם וועג פון דער וואַך. מיר האָבן באַשטימט אַדורכצופירן די אַקציע דינסטיק דעם 23סטן פעברואַר, 6.45 פרי, ווייל אין דער שעה האָבן זיי גענומען זייער פרישטיק. און אַזוי איז טאַקע געווען.

מיר האָבן אָבער געהאַלטן אַז עס פאַרבלייבט צו פיל צייט ביז דינסטיק דעם 23סטן און באַשלאָסן דער־ווייל אַדורכצופירן אַ צווייטע אַקציע פון נישט קיין קלענערן פאַרנעם. מיר האָבן זיך טאַקע דעם זעלבן אָוונט געטראָפן אויפן גאַר דע ליאָן (ליאָנער וואַקזאַל) און זיך גוט צוגעקוקט צו די דייטשע חיילות. וואָס מער מיר האָבן געקוקט אויף די דאָזיקע מערדער, וועלכע האָבן אויף זייער געוויסן אַזוי פיל אומשולדיקע יידישע קינדער, האָט אַלץ אַ שטאַרקערער האַס זיך אָנגעצונדן אין אונדזערע הערצער. מיר האָבן זיך גע־זעגנט און באַשטימט צו טרעפן זיך צומאָרגנס, מאָנטיק דעם 22סטן פעברואַר אין אָוונט. דאָס זענען געווען לאַנגע שעהן פון איבערגעוויינטלעכער שפּאַנונג. איך האָב מיט אומגעדולד געוואַרט אויף דעם באַשטימטן טערמין. איך האָב געפילט אַ פרייד און שטאָלץ, וואָס מיר איז אָנגעטרויט געוואָרן אַזאַ וויכטיקע אַרבעט.

מאָנטיק 7 אָוונט האָבן מיר זיך געטראָפן אויף רי קאַרדינאַל לעמוּאַן, אין לאַטייניש קוואַרטאַל און גענו־מען דעם וועג צום גאַר דע ליאָן. געווען זענען מיר דאָס מאָל: זשיל, חברטע ניקאָל (בירענבוים), בערטראַן און איך. איך בין געגאַנגען מיט ניקאָל, און זשיל — מיט בערטראַן. די לעצטע אָבסערוואַציע האָט געדאַרפט מאַכן בערטראַן. חברטע ניקאָל האָט געהאַט ביי זיך דאָס מאַטעריאַל, זשיל און איך האָבן געדאַרפט אַלץ אַדורכ־פירן. מיר האָבן באַשטימט, אַז איך וואַרף דעם גראַנאַט און זשיל האַלט וואַך — אויב נאָכן וואַרפן דעם גראַנאַט לויפט אונדז ווער נאָך, שיסט ער.

מיר זענען שוין געווען אַ לענגערע צייט אַרום דעם גאַר דע ליאָן, אָבער אויף צו להכעיס האָט זיך קיינער פון די „חשובע געסט” נישט באַוויזן. חבר בערטראַן איז געגאַנגען הין־און־צוריק און זיך דענערווירט. מיר האָבן זיך אָריענטירט, אַז זאַלבעפערט קען אונדזער זיין דאָרט ווערן אויפגעפאַלנד און דעריבער האָבן מיר אָוועקגעשיקט בערטראַנען און ניקאָלן. געבליבן איז זשיל און איך. ערשט 15 מינוט נאָך 9 אָוונט האָט זיך באַוויזן אַ גרעסערע גרופּע דייטשע סאָלדאַטן מיטן גאַנצן קלאַפּערגעצייג, כדי צו נעמען דעם צוג. לאַנג נישט טראַכטנדיק, האָב איך דעם גאַנצן צאָרן און האַס וואָס האָט זיך ביי מיר אָנגעזאַמלט צוליב זייערע שוי־דערלעכע פאַרברעכנס, אויסגעלאָזט צו זייערע פאַר־שאָלטענע קעפּ. אַ ריזיקער אויפרייס האָט אויפגעציי־טערט דעם אַרום. ווען מיר האָבן זיך צוריק געצויגן, האָבן מיר באַמערקט ווי פיל קאַפּע־אייגנטימער האָבן אין שרעק געעפנט די טירן, אַרויסגעשטעקט די קעפּ כדי זיך צו דערוויסן וואָס ס'איז געשען. זיי האָבן אָבער גלייך פאַרקלאַפּט די טירן.

מיר זענען אַרויס פון דער געפאַר־זאָנע און בשלום זיך צוריקגעקערט אַהיים. צו מאָרגנס האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דער גרעסטער טייל פון דער דייטשער סאָלדאַטן־גרופּע איז דערהרגעט געוואָרן. פאַרן צעשיידן זיך האָבן מיר באַשטימט זיך צו טרעפן צומאָרגנס 6 פרי ביי מעטראָ מאַבער מיטיאַליטע און אויסשטייגן אויף מעטראָ מאַדלען. האַלב זיבן זענען מיר אָנגעקומען אויפן אָרט. דאָרט האָט צו מיין גרויסער שטוינונג זיך דערנענטערט צום חבר זשיל אַן אומבאַקאַנטע יונגע פרוי מיט אַ פּאָר גרויסע גראָע אויגן, אַ לענגלעך ראָז געזיכט, זייער שלאַנק און עלעגאַנט. איך האָב אין דער טונקלקייט, נאָך אַ מינוט אָבסערווירן, דערקענט אין דער פרוי די חברטע לוסיען (אנקא ריכטיגער), די פרוי פון חבר זשיל. זי האָט אונדז געברענגט דעם מאַטעריאַל און געבליבן שטיין אויף רי טראָנשע. זשיל און איך זענען אַוועק אויפן באַשטימטן אָרט. צוקומענדיק צום האָטעל אויף רי פּאַסקיע, האָבן מיר געטראָפן די צוויי דייטשע וואַך־סאָלדאַטן שפּאַצירן אין מיטן גאַס. איך האָב אַ פּליסטער געטאָן צו זשילן מיר זאָלן נאָך אַ מאָל אַדורכגיין די גאַס און אויב מיר וועלן זיי טרעפן אין דער זעלבער פּאָזיציע, זאָלן מיר עפענען אַ פייער. אַזוי איז טאַקע געווען. מיר האָבן זיי געטראָפן אויף דעם זעלבן אָרט, מיר עפענען אַ פייער, זיי פאַלן אַוועק. זשיל וואַרפט דעם גראַנאַט אויפן האָטעל, מיר נעמען לויפן — איך אויף לינקס און זשיל רעכטס. אָפּלויפנדיק אַ 50 מעטער, האָב איך געהערט 2 שאָסן. אַ שטיק פייער איז אַדורך ביי מיין רעכטן פוס און איך בין אומגעפאַלן.

כ׳וויל זיך אויפהויבן, כ׳קען זיך אָבער נישט רירן. כ׳מאַך נאָך אַ מאָל אַ פּרווו צו שטעלן זיך אויף די פיס, ס׳איז נישט מעגלעך, ווי כ׳וואָלט געווען געליימט. נו, טראַכט איך: איצט ביסטו פאַרלוירן. איך עפן מיין רעוואָלווער כדי זיך צו פאַרטיידיקן, אפשר צום לעצטן מאָל. אַרום איז אָבער פּוסט, קיינער דערנענטערט זיך נישט. איך מאַך אַן איבערמענטשלעכע אָנשטרענגונג, הייב זיך אויף און שלעפּ זיך קוים צו צו ר׳ טראַנשע, ווו חברטע לוסיען האָט געדאַרפט אויף אונדז וואַרטן. כ׳האָב זי דאָרט געטראָפן. מיט אַ שוואַכע שטימע זאָג איך איר, אַז איך בין פאַרוווּנדעט אין פוס. פון דער ווייטנס זעט מען מענטשן, מען קען דאָ לענגער נישט בלייבן. „גיי אין מעטראָ״, פליסטערט לוסיען. נישט אָפּגעבנדיק זיך קיין רעכענונג וואָס מיט מיר האָט געטראָפן, גיב איך איר דעם רעוואָלווער און שלייך זיך צו צו דער מעטראָ. דאָס בלוט רינט פון פוס, מיך באַגיסט אַ טויטן־שווייס. איך פיל ווי די כוחות פאַרלאָזן מיך, עס דרייט דער קאָפּ, אָט וועל איך פאַלן אין חלשות.

כ׳ווייס נישט באמת ווי אַזוי כ׳האָב זיך דערשלעפּט אַרום 8 אַזייגער צו מיינער אַ פריינדין, מאַדאַם קאַל (היינט — קאַרסאַקיסאַק). כ׳האָב אָנגעקלאַפּט מיט אַ ספּעציעלן צייכן. ווען זי האָט געעפנט, בין איך אַוועקגעפאַלן, די כוחות זענען שוין געווען אינגאַנצן אויסגעשעפּט. די פריינדין האָט מיר געמאַכט אַ באַנדאַזש און איז אַוועק זוכן אַ דאָקטער וואָס איז געווען אין אונדזער באַוועגונג.

דורך דער חברטע ניקאָל באַקום איך דעם זעלבן טאָג אַ קאָנטאַקט מיטן חבר מאַרקוס. אין אָוונט האָט מאַרקוס צוזאַמען מיטן חבר דוד ווילנער מיך אַריפּגעטראָגן אין מיין אומלעגאַלער דירה.

אַזוי זענען אַדורך די צוויי אַקציעס, וועלכע זענען אַדורכגעפירט געוואָרן אין אַן אינטערוואַל פון 9 שעה צייט.

דערמיט האָט זיך מיין טעטיקייט נישט פאַרענדיקט. ביז צו דער באַפרייאונג בין איך געווען, ווי אַלע אַנדערע קאַמפּס־חברים, אַ זעלנער אין אוניפאָרם. מיר זענען שטענדיק געווען באַוואָפנט — סיי מיטן געווער, סיי מיט דעם פולן באַוווּסטזיין אַז מיר טוען אַ גוטע און נויטווענדיקע אַרבעט צו באַפרייען פראַנקרייך פון די היטלעריסטישע האָרדעס, נקמה נעמען פאַר די אַלע ליידן פון אונדזער יידישן פאָלק, דערונטער פאַר מיין אויסגעשאָכטענער פאַמיליע אין פראַנקרייך, אין בעלגיע, אין פוילן און אין קראַשניק; פאַר אַלע מיינע קאַמפּס־חברים וואָס אַלעמענס נעמען איז מיר אוממעגלעך אויסצורעכענען: אנקא ריכטיגער, טייבל קלעטשעלסקי, העלען קרא, וואָלף ווייסברויט, דער קראַשניקער יאַנעק קערבעל, מישעל ריימאַן, מאַרקוס (מייער ליסט), ווילי שאַפּירא, שלמה גזשיוואַטש, שמעון שטרופּמאַן און אַנדערע.

4.

און איצט — אייניקע שילדערונגען פונעם „שוואַרצן דאָנערשטיק״ (16טער יולי 1942) און וועגן טראַגישן גורל פון מיינע נאָענטסטע:

איך האָב צו יענער צייט געלעבט אין קאָנספּיראַציע, געמוזט קומען אַהיים אין געהיים, ווייל איך בין געווען פון די ערשטע וואָס מען האָט דעם 14טן מאַי 1941 גערופן אין די ערשטע יידן־לאַגערן פּיטיווע אָדער באָן־לאַראָלאַנד — און איך האָב זיך נישט צוגעשטעלט. דאָן איז נאָך געווען רעלאַטיוו גרינג זיך אויסצובאַהאַלטן, ווייל צו יענער צייט האָט מען גערופן אַלע אויסלענדישע בירגער פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן, אָבער זיי האָבן נישט פאַרהאַלטן קיין שטאַטלאָזע.

מיין שוואָגער זאַמעק ווייסבראָט איז געווען אַ שטאַטלאָזער אין באַפרייט געוואָרן פון דער פּאָליציי, נאָכן קאָנטראָלירן זיינע פּאַפּירן. איך האָב זיך דעמאָלט געפונען ביי מיין שוועסטער און שוואָגער מיט זייערע צוויי קינדער מישעל און פערנאַנד. ווען די פּאָליציי איז געקומען מיך זוכן און געפרעגט מיין פרוי חיהלע, פאַרוואָס איך האָב זיך נישט צוגעשטעלט, האָט זי געענטפערט, אַז זי ווייס נישט ווו איך בין און אַז שוין לאַנג האָב איך זי פאַרלאָזן. די לאַגע האָט געדויערט אַ פּאָר חדשים. שפּעטער בין איך געקומען צו זיך אַהיים.

ערב דעם 16.7.42, דעם „שוואַרצן דאָנערשטיק״, ווי ער ווערט באַצייכנט אין דער געשיכטע, האָב איך זיך באַמיט צו געפינען אַ מקום מקלט. אָבער דאָס איז מיר ניט געלונגען, בפרט נאָך — פאַר מיין פאַמיליע פון פיר פּערזאָן. דערצו איז אונדזער יינגסטער זונעלע מאַקסים געווען קראַנק אויף מאַזלען מיט הויכע טעמפּעראַטור. מיר האָבן באַשלאָסן צו בלייבן ביי זיך אין שטיבל.

די נאַכט פון 15טן אויפן 16טן זענען מיר ניט געשלאָפן און געוואַרט מיט גרויס האַרצקלאַפּעניש אויפן טרויעריקן סוף. ענדלעך זיך דערוואַרט אויף דעם פריי־

מאָרגן. גאַנץ פרי האָבן מיר דערהערט אַ קלונג אין טויער. פון אונדזער פענצטער האָבן מיר געקאָנט אָבסערווירן וואָס עס טוט זיך אין הויף און מיר האָבן דערזען ווי עס זענען ווי ווילדע חיות אַריינגעפאַלן עטלעכע פּאָליציאַנטן, אָנגעקלאַפּט אין טיר פון דער הויז־וועכטערין און געפרעגט אויף די יידישע לאָקאַטאָרן און גלייך אַוועק אין די דירות ווו מיר האָבן געוווינט און מיין יידישער שכן און פריינד דאַווידאָוויטש.

ס׳איז ניט געבליבן קיין איבעריקע מינוט צו טראַכטן. איך האָב געכאַפּט מיין פּעקל אָנטועכץ און שנעל אַרויפגעלאָפן אויפן בוידעם. פון גרויס איילעניש האָב איך אפילו נישט באַוויזן אַרויסצונעמען דעם שליסל פון דרויסן. איך ווייס נישט צי זיי האָבן אים דערזען. אַזוי ווי זיי זענען געקומען אויף גענוי באַשטימטע אַדרעסן (און נישט כדי צו מאַכן אַ רעוויזיע), נאָר צו נעמען יידן לויט דער רשימה, איז זיי נישט איינגעפאַלן צו עפענען די טיר פון בוידעם און דאָרט זוכן. זיי זענען צו צו אונדזער טיר, אַנדערע צום שכנס טיר און אָנגעהויבן קלאַפּן. ווען מיין פרוי האָט נישט געעפנט, האָבן זיי אָנגעהויבן שטאַרקער צו קלאַפּן און דראָען, אַז זיי וועלן אויפברעכן די טיר, אויב מען וועט זיי נישט עפענען מיט גוטן.

אונדזער קליינער מאַקסים האָט פון שרעק אָנגעהויבן וויינען און זיין עלטערע שוועסטער ראָזאַ האָט געציטערט פון מורא און אויפרעגונג, אָבער דערשטיקט אין זיך דאָס געוויין. מיין פרוי איז געשטאַנען ביי דער טיר אין גרויס שרעק און נישט געוווּסט וואָס צו טאָן — עפענען, צי נישט עפענען? מיר האָבן דאָך געהאַט באַשלאָסן נישט צו עפענען די טיר, אויב מען וועט קומען נאָך מיר.

איך ווידער, אויפן בוידעם, האָב געהאַט גרויסע מאָראַלישע ליידן. פאַרוואָס בין איך אַנטלאָפן? איך האָב כסדר געהערט אָפּגעריסענע קולות, ווייטע געוויינען פון מיינע טייערע קינדער, איבערהויפּט פון מאַקסימען, און ווי ראָזאַ, די עלטערע, באַרויקט אים מיט גלעטן און קושן.

מסתמא האָט עס נאָך מער אויפגערעגט די פּאָליציי און זיי האָבן אָנגעהויבן רייסן די טיר. אין דער לעצטער מינוט האָט מיין פרוי געעפנט. די פּאָליציאַנטן האָבן זיך אַריינגעשאָטן ווי ווילדע חיות און באַפוילן דער פרוי מיט די קינדער זיי זאָלן זיך אָנטאָן און מיטגיין מיט זיי. מיין חיהלע האָט זיי געענטפערט, אַז זי קאָן נישט גיין, ווייל דאָס קינד איז קראַנק, האָט מאָזלען און שטאַרקע טעמפּעראַטור. די פּאָליציי האָט געשריען, געדראָט, אָבער חיהלע האָט אַנטשלאָסן דערקלערט, אַז זי וועט נישט גיין מיט דעם קראַנקן קינד, מיט דער קליינער טעכטערל און אָן מיטלען צום לעבן. דער מאַן האָט זי פאַרלאָזן — און איצט רירט זי זיך נישט פון אָרט.

ווען די פּאָליציי האָט דערזען, אַז זיי וועלן דאָ גאָרנישט אויפטון, זענען דריי פון זיי אַוועק און צוויי פּאָליציאַנטן זענען געבליבן. אין משך פון 30—25 מינוט זענען זיי צוריק געקומען און געזאָגט:

— מאַדאַם, מיר זענען געווען ביים קאָמיסאַר און ער האָט געזאָגט, אַז איר קאָנט בלייבן אין דער היים ביז אייער קינד וועט בעסער ווערן.

דערנאָך זענען זיי אַוועק.

גרויס איז געווען מיין דערשטוינונג און פרייד, ווען חיהלע איז שטיל און פאָרזיכטיק צוגעקומען צו מיר אויפן בוידעם און גערופן צוריק אין שטוב. איך האָב באַוואונדערט איר האַלטונג און איר קאַטעגאָרישן אָפּזאָג דער פּאָליציי מיטצוגיין מיט זיי. מיין מאַקסים האָט זיך געריסן צו מיר, געקושט און געהאַלדזט. ראָזאַ האָט געלאַכט און געוויינט פאַר פרייד.

מיר האָבן זיך נישט באַוויזן אַרומצוקוקן און אָפּעסן דעם פרישטיק און באַשטימט צו רופן אַ דאָקטער ער זאָל געבן אַ באַשטעטיקונג, אַז דאָס קינד איז קראַנק און מוז ליגן אין בעט, מען טאָר אים נישט רירן, ווייל ער מוז אַ לענגערע צייט בלייבן אונטער מעדיצינישער אויפזיכט. איך בין צוריק אַוועק אויפן בוידעם, כדי נעמען די איבערגעלאָזענע זאַכן. גלייך האָב איך דערהערט שווערע טריט און איך האָב שוין פאַרשטאַנען מיין בראָך. צו אונדזער אומגליק האָט מיין געפיל נישט אָפּגענאַרט. ס׳איז טאַקע געווען די פּאָליציי. זיי האָבן געפאָדערט, אַז מיין פרוי זאָל מאַכן אַ פּעקל און גיין מיט זיי. די פרוי האָט אָפּגעזאָגט. האָבן זיי איר אָנגעהויבן צו שלעפּן. די קינדער האָבן אויסגעבראָכן אין אַ גרויס געוויין, האָט מיין פרוי געעפנט אַ פענצטער און אָנגעהויבן שרייען. די פּאָליציאַנטן האָבן איר פאַרשטאָפּט דאָס מויל מיט אַ האַנטעך און געשלעפּט פון די שטיגן. זיי האָבן אויך מיטגענומען די קינדער. דאָס קראַנקע קינד האָבן זיי אַוועקגעפירט אין אַ שפּיטאָל און מיין פרוי מיטן טעכטערל ראָזאַ אינטערנירט אין פּאָליציי־דעפּאָ.

באַלד נאָך דער טויט־שטילקייט, בין איך אַראָפּ פון

בוידעם. אַ צעטראָגענער בין איך נאָכגעלאָפן נאָך מיין משפחה. אָבער דער הויז־וועכטער, זיין פרוי און נאָך עטלעכע שכנים האָבן זיך באַמיט מיך איינצוהאַלטן און באַרויקט, געגעבן צו פאַרשטיין, אַז איך טאָר זיך נישט איבערגעבן פרייוויליק צו דער פּאָליציי, ווייל זייענדיק אויף דער פריי, וועל איך בעסער קאָנען העלפן מיין פאַמיליע.

איך בין גלייך אַוועק צו מיינע פריינד וואָס האָבן געוווינט נישט ווייט פון אונדז. ערשט דאָרט האָב איך זיך אין גאַנצן איינגעבראָכן. איך בין געבליבן אַ פּאָר טעג און דערנאָך אַוועק צו מיין שוועסטער חנהטשע און זלמן ווייסבראָט. זייער שטוב האָב איך געפונען פאַרמאַכט. איך בין אַריין צו דער הויז־וועכטערין און זי האָט מיר דערציילט דעם טרויעריקן אמת. מיין שוועסטער מיט די קינדער האָט מען צוגענומען און מיין שוואָגער זלמן איז געלונגען אַרויסצודרייען זיך. ער איז באַהאַלטן אין זעלבן הויז, אין אַ בוידעם־צימער צוזאַמען מיט זיינע באַלעמאַטים, ביי וועלכע ער האָט געאַרבעט. דאָס צימערל איז געווען קליין, ענג און דושנע. דאָרט איז געשטאַנען אַ שמאָל בעטל. געווען זענען זיי דריי פּערזאָן. איך האָב פאָרגעלייגט מיין שוואָגער ער זאָל פון דאַנען אַרויס און גיין מיט מיר — וואָס איך וועל האָבן, וועט ער האָבן, ווייל דאָ קאָן מען נישט פאַרבלייבן. אַלע אין הויז וועלן בקרוב וויסן אַז זיי באַהאַלטן זיך דאָ אויס און די געפאַר דאָ איז גרעסער ווי ערגעץ אַנדערש. ביי מיין בעסטן ווילן קאָן איך דאָ מער נישט קומען, ווייל מ׳קאָן מיך צו גוט אין דעם הויז. כ׳האָב זיך מיט זיי געזעגנט און צוגעזאָגט צו שיקן עמעצן, כדי וויסן וואָס עס הערט זיך. צו מאָרגנס האָב איך טאַקע געשיקט מיינס אַ פריינדין געוויר ווערן וואָס מיין שוואָגער מיט די באַלעבאַטים מאַכן. צוריק קומענדיק האָט זי מיר דערציילט, אַז ס׳איז געקומען פּאָליציי און האָט זיי מיט געוואַלד אַרויסגעשלעפּט פון בוידעם־שטיבל און אַוועקגעשיקט אין וועלאָדראָם ד׳היווער, וואָס איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער.

5.

אָט וואָס עס ווערט דערציילט אינעם בוך „פּאַריז, אַ שטאָט פון פראָנט" וועגן וועלאָדראָם ד׳היווער:

דער מחבר, אַן אַנפירער־אויפשטענדלער, איז געווען אין פאַרבינדונג מיט צוויי פראַנצויזישע מיידלעך, אַסיסטענטינס. די מיידלעך איז געלונגען, אַ דאַנק פאַרשידענע איינפאַלן זיך אַריינבאַקומען אין דעם אַרומגעצוימטן ספּאָרט־פּלאַץ, וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן איבערגאַנג־לאַגער. זיי איז אויך געלונגען אַרויסצובאַקומען זיך. די מיידלעך זענען געווען דערשיטערט. דער וועלאָדראָם ד׳היווער איז געווען אַ גיהנום. אויף די בענק, אויף דער צעמענטענער פּאָדלאָגע, אויף דער אַרענע — זענען געלעגן פאַרשמאַכטע פון דער היץ טויזנטער מענטשן פון יעדן עלטער. די לופט איז געווען אַ פאַרשטיקטע. די פיזיאָלאָגישע באַדערפענישן זענען דערליידיקט געוואָרן אויפן אָרט. נישט געווען קיין עסן, קיין טרינקען. פאַרוואָרלאָזטע קינדער אָן עלטערן, פאַרצווייפלטע עלטערן אָן קינדער. עס זענען דאָרט געווען מער ווי 25 טויזנט יידן. די לאַגע דאָרט איז אַ שרעקלעכע. שוידערלעך וועט זיין אויב מען באַפרייט נישט די אינטערנירטע — עס וועלן זיין קרבנות אין פאַרלויף פון טעג. שוואַנגערע וועלן מפּלען, קראַנקע וועלן שטאַרבן, קינדער וועלן אויסגיין, שוואַכע וועלן משוגע ווערן.

פיר טעג האָט געדויערט דער אכזריותדיקער געיעג אויף דער יידישער באַפעלקערונג. זינט דעם „שוואַרצן דאָנערשטיק", זענען פאַרשפּאַרט געוואָרן דרייסיק טויזנט מענטשן אין דער אָנגעגליטער געביידע. דערנאָך איז פאָרגעקומען אַ סעלעקציע. די אינטערנירטע און די קינדער האָט מען גלייך טראַנספּאָרטירט קיין דראַנסי. דאָרט האָט מען צעשיידט פרויען פון מענער און מען האָט ביי זיי צוגערויבט אַלץ וואָס זיי האָבן געהאַט. אין פאַרפּלאָמבירטע וואַגאָנען האָט מען זיי אַוועקגעפירט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג.

פאַמיליעס מיט קינדער ביז 16 יאָר האָט מען אַנגעפירט אין די כמעט ליידיק־געוואָרענע באַראַקן פון פּיטיוויע און באָן לאַ ראָלאַנד, פון וואַנען עס זענען פריער דעפּאָרטירט געוואָרן די אויסלענדישע יידן. מען רעכנט, אַז אַן ערך ניין טויזנט מענטשן האָבן פאַרנומען די 3—4 טויזנט פרייע ערטער. אַן אומגלויבלעכע צאָל ווערעם און אינזעקטן האָט גענומען ראַיען אין די באַראַקן און פאַרשפּרייט מיט אַן אימפּעטיקער שנעלקייט פאַרשידענע אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן, באַזונדערס דיפטעריט. עס זענען דאָרט פאָרגעקומען האַרצרייסנדיקע סצענעס. די באַוואָפנטע זשאַנדאַרן האָבן באַוויזן „העלדנטאַטן" ביים אַרויסרייסן קליינע קינדערלעך פון די מוטערלעכע אָרעמס. מאַמעס זענען משוגע געוואָרן און אַמבולאַנסן האָבן זיי אַוועקגעפירט אין שפּיטאָל. ווען ס׳איז געקומען דער טראַגישער מאָמענט

פון צעשיידן מאַמעס און קליינע קינדער, האָבן די זשאַנדאַרן זיך באַנוצט מיט קאָלבעס קעגן די אומ־גליקלעכע, וואָס האָבן זיך געווערט מיט די נעגל. אפילו זויג־קינדער זענען אַוועקגעריסן געוואָרן פון דער מאַמעס ברוסט. די געוויינען און די געשרייען זענען געווען אין לשער.

די אומגליקלעכע טאַטע־מאַמע און די עלטערע קינ־דער האָט מען פאַרפּאַקט אין פראַכט־וואַגאָנען און אַוועקגעפירט. די קליינינקע וויינענדיקע פיצלעך קינ־דער, אַן ערך פינף טויזנט, זענען פאַרבליבן איינזאַם און פאַרוואַרלאָזט. געזאָרגט פאַר זיי האָבן די קראַנקע פרויען. די פיצעלעך האָט מען נומערירט און געלאָזט זיי פוילן אויפן פאַרלייזיקטן שטרוי, אין שמוץ. די אַלע אומגליקלעכע און אומשולדיקע האָט מען שפּעטער אין דראַנסי אַריינגעזעצט אין פאַרפּלאָמבירטע וואַגאָנען און אַוועקגעשיקט אין דער זעלבער ריכטונג ווי זייערע עלטערן. אַלעמען האָט איינגעשלונגען דער בלוטיקער מולך.

אַזוי האָט אויסגעזען די לאַגע נאָך דעם „בלוטיקן דאָנערשטיק" 1942. איך האָב זיך אינפאָרמירט וועגן אונדזערע קראַשניקער לאַנדסלייט און שפּעטער זיך דערוווּסט, אַז מיר האָבן באַצאָלט זייער אַ טייערן פּרייז. 120 מאַן, גאַנצע פאַמיליעס (צו צענדליקער מענטשן) זענען פאַרשניטן געוואָרן אין דעם דאָזיקן טאָג און שפּעטער. בלויז דער מאָנומענט אויפן פּאַריזער בית־הקברות דערמאָנט זייער אָנדענק.

6.

נאָכן אַוועקשיקן מיין פרוי, האָב איך פון איר דער־האַלטן אַ קאַרטל וואָס זי האָט אַרויסגעוואָרפן פון אויטאָ ווען זיי זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן פון וועלאָ־דראָם ד׳היווער אין דעם לאַגער באָן־לא ראָלאַנד. זי האָט געשריבן, אַז זי האָט געקאָנט זיין די ערשטע אַוועקגעשיקט צו ווערן אין לאַגער, נאָר זי האָט כסדר אָפּגעשטופּט דעם אָפּפאָר אויף וואָס לענגער. זי האָט דאָך נישט געוווּסט וואָס מיט אונדזער מאַקסימען איז געשען. זיי האָבן אים אַריינגעגעבן אין שפּיטאָל פאַר אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן. זי האָט מיר אָנגעגעבן אין וועלכן שפּיטאָל ער געפינט זיך.

איך האָב פּרובירט דורך אַ פראַנצויזישן שכן צו שיקן אַ פּעקל מיט עסן און זאַכן. ער האָט דאָס פּעקל איבערגעגעבן, אָבער אים האָט מען נישט צוגעלאָזן. די פּאָליציי־וואַך האָט ביי אים צוגענומען דאָס פּעקל און ער איז נישט געווען זיכער צי ס׳איז אָנגעקומען צום קינד.

כ׳האָב זיך שפּעטער דערוווּסט, אַז מיין טעכטערל ראָזאַ האָט מען אַוועקגעריסן פון דער מוטער און זי איבערגעשיקט אין דעם דראַנסי־לאַגער. דורך אַ פראַנ־צויזישער הויז־וועכטערין האָב איך געשיקט אַ פּעקל קליידונג, שיך און שפּייז און געבעטן זי זאָל מיין טעכטערל אַרויסנעמען פון דאָרט, ווייל ראָזאַ איז נאָך צו יענער צייט קיין גאַנצע צען יאָר נישט אַלט געווען. אָבער די מי אַרויסצונעמען דאָס קינד איז געווען אומזיסט.

שפּעטער האָב איך דערהאַלטן אַ קאַרטל פון מיין קינד און צווישן אַנדערן האָט זי געשריבן וועגן הונגער, אָפּגעריסענע קליידער און שיך. זי האָט אויך געשריבן, אַז מען שיקט איר אַוועק און אַז זי האָט אַ פאַרגעפיל, אַז צו איר געבוירנטאָג וועט ווידער געשען אַן אומגליק.

דעם 18טן סעפּטעמבער איז ראָזאַ אַלט געוואָרן צען יאָר. דאָס אומגליק איז טאַקע געשען. צום צענטן גע־בוירנטאָג האָט מען ראָזאַן אַוועקגעשיקט אין אַן אומ־באַקאַנטער ריכטונג.

7.

איך בין געבליבן לעבן. געשעפּט כוח פון די מכבייער, פון הירש לעקערט, פון נפתלי באָטווין. פון זיי געלערנט צו פאַרטרייבן די מורא און דעם פחד און זיך קעגנשטעלן דעם שונא. יאָרן האָט עס געדויערט און דורך דעם מוטיקן קאַמף איז געלונגען דעם בלו־טיקן אכזר צו פאַרטרייבן און דערשלאָגן.

און ווען די וועלט איז צו זיך געקומען און די שלאַנג אין דער נאָרע פאַרטריבן, האָבן מיר אויך אין דעם אָנטייל גענומען און די נקמה דערלעבט.

כ׳בין א קרבן פון צוויי וועלט־מלחמות

לייבטשע טאפעל, פאַריז

צו 7 יאָר — אַ קיילעכיקער יתום

מיין נאָמען איז לייבטשע טאַפּעל. נאָר אין קראַשניק האָט מען מיך גערופן לייבטשע מארים־מינדלס. צו 7 יאָר בין איך געוואָרן אַ קיילעכיקער יתום. מיין מוטער ביילע איז געשטאָרבן און מיין פאָטער חיים איז אין דער ערשטער וועלט־מלחמה געהרגעט געוואָרן פון רוסישע קוילן, צוזאַמען מיט נאָך אַ צען יידן, ביי דעם דערפל אלבענטשין.

כ׳בין געבליבן מיט אַ שוועסטערל פון אַ יאָר. איר נאָמען איז בלומע (וווינט היינט אין לאָנדאָן).

מיר זענען דערצויגן געוואָרן ביי זיידע־באָבע.

מיין זיידע כאַסקל, אַ פשוטער אָרנטלעכער ייד, פון פאַך — אַ שפּענצער־מאַכער, אָבער אַ שטאַרקער חסיד. צוליב זיין הייסער חסידישקייט האָט די באָבע מרים־מינדל געמוזט ווערן אַ פלעצל־פּאַרקויפערין. אויפשטיין 5 אַ זייגער פאַרטאָג, נעמען דאָס קיישל פלעצלעך אונטערן אָרעם און אַרומטראָגן צו די רייכערע יידן.

עס דערמאָנט זיך אונדזער געסעלע, די יאמע, ווי מען האָט עס גערופן. די גאַס האָט זיך געצויגן ביז צו דער שול. ווען ס׳איז געקומען יום־כפור, זענען די אַלע פון שטעטל וואָס זענען געגאַנגען אין בית־המדרש, פאַרבייגעגאַנגען אונדזער שטוב, דערביי נישט פאַר־פעלט אַריינצוקומען צו אונדז און ווינטשן אַ גוט יאָר. די באָבע האָט פאַר יעדן געפונען אַ גוט וואָרט און אַ ברכה.

מיין זיידע־באָבע האָבן אינדז גענומען צו זיך און אַזוי דערצויגן, אַז מיר זאָלן נישט פילן אַז מ׳איז אַזוי יונג געוואָרן יתומים.

וואָס האָבן זיי אַלץ נישט געטאָן פאַר אונדז? אַז איך בין געוואָרן 10—11 יאָר און אָנגעהויבן לערנען ביי גמרא־מלמדים, האָט מיין זיידע זיך איינגעשפּאַרט — ער וויל איך זאָל ווערן אַ... רבי!

נישט איין מאָל האָט דער זיידע, גייענדיק אין די פינצטערע, ווינטערדיקע פרימאָרגנס, זיך אויסגע־גליטשט, בעתן טראָגן מיר אַ ביסל באַוואַרקע (וואַסע׳ כיט מילך) אין בית־המדרש אַריין, ווו איך בין שוין געווען פון אַ סך פריער.

איך ווער אַ שניידער

שפּעטער האָב איך אָנגעהויבן צו פאַרשטיין, אַז אייביק וועל איך נישט קענען פאַלן צו לאַסט דער אָרעמער היים. ווידער לערנען אין אַ ישיבה און עסן טעג אין רייכע הייזער, האָב איך אויך נישט געוואָלט. האָב איך באַשלאָסן צו לערנען שניידעריי.

יענעם טאָג איז אין שטוב געווען יום־כיפור. די באָבע האָט געוויינט, דער זיידע האָט פאַר גרויס ווייטיק נישט געקענט קיין וואָרט אַרויסברענגען. ווען ער איז צומאָרגנס אַהיים געקומען פון דאַווענען, האָט זיך אויפ־סניי אָנגעהויבן די טראָגעדיע.

— די בעל־הבתים פון בית־המדרש לאָזן מיך נישט צורו — האָט ער געזאָגט. — זיי טענהן: ווי דערלאָזט מען אַזעלכעס? לייבטשע אַ שניידער? — און דער זיידע האָט געשריגן, אַז ער וועט קריעה רייסן ווי נאָך אַ טויטן! ער האָט צוגעגעבן: ווען מיין מוטער ביילע און פאָטער חיים וואָלטן דאָס געוווסט, וואָלטן זיי פון קבר אַרויסגעשפּרונגען.

מיט דער צייט האָט זיך אַלץ איינגעשטילט. מיינע אַרגומענטן האָבן געווירקט. ס׳איז געוואָרן שלום אין שטוב. כ׳בין צו מזל געוואָרן אַ שניידער. גאַנץ שנעל זיך אויסגעלערנט די תורה און אָנגעהויבן פאַרדינען און העלפן מיין היים, ווי אויך מיין שוועסטערל בלימע, זי זאָל קענען לערנען אין שול.

מיט אַ צייט שפּעטער האָט מיין פאַמיליע פון לאָנדאָן אַריבערגענומען מיין שוועסטערל צו זיך. מיר ביידע זענען ווידער צעשיידט געוואָרן. אַזוי האָט זיך געצויגן ביז די יאָרן פון מיין מיליטער־דינסט.

איך עמיגריר קיין פּאַריז

אין דער זעלבער צייט האָט זיך געמאַכט אַ שטאַר־קע עמיגראַציע פון יינגלעך אין מיין עלטער אויסצו־וואַנדערן קיין אויסלאַנד.

איך האָב אויסגעקליבן פּאַריז, מיט דער כוונה זיך צו דערנעענטערן צו מיין שוועסטער. אין יאָר 1928 בין איך אָנגעקומען קיין פראַנקרייך. הגם אין יענע יאָרן האָט מען שמ׳ ־רק געליטן ביים אַרויסבאַקומען אַרבעט־

פּאַפּירן אויף צו מעגן פריי אַרבעטן, קאָן איך נישט זאָגן אַז כ'האָב געליטן הונגער. כ'האָב באַלד פאַרדינט אויף צו לעבן, אָבער אין דער זעלבער צייט אויך גע־מוזט געדענקען אין מיינע אַלטע זיידע־באָבע.

מיין 15־יאָריק שוועסטערל איז באַלד געקומען מיך באַזוכן פון לאָנדאָן, אַזוי אַז מיר האָבן זיך כמעט צוריק פאַראייניקט. כ'האָב זיך ביסלעכווייז איינגע־אָרדנט, אין יאָר 1932 חתונה געהאַט.

ביז ס'איז געקומען די צווייטע וועלט־מלחמה. און דאָ הייבט זיך אָן די צווייטע טראַגעדיע פון מיין לעבן.

די גרויסע יידישע טראַגעדיע

ווען די צווייטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָב איך, גלייך ווי אַנדערע יידן, מיך פרייוויליק זיך צוגעשטעלט צום פראַנצויזישן מיליטער, געהאַט מזל נישט אַריינצופאַלן אין געפאַנגענשאַפט, ווייל כ'האָב געדינט אין דער א. ג. פרייער זאָנע פון פראַנקרייך. מיט שוועריקייטן האָב איך זיך דערשלאָגן איבערצוגיין די גרענעץ און אַהיימקומען צו מיין פאַמיליע, מיט דער האָפענונג, אַז מיט דעם איז פאַר מיר די מלחמה געענדיקט.

אָבער דאָ הייבט זיך אָן די גרויסע יידישע טראַ־געדיע. ווי נאָר ס'האָבן זיך אָנגעהויבן די ערשטע רדיפות אויף יידן, בין איך דעם 14טן מאי 1941, צו־זאַמען מיט נאָך אַ 5000 יידן, אינטערנירט געוואָרן אין לאַגער באָן לא ראָלאַנד, ווו מיר זענען אָפּגעזעסן 13 חדשים, מיט דער האָפענונג, אַז אין איינעם אַ טאָג וועט מען אונדז אַהיימשיקן.

אָבער אומזיסט איז געווען אונדזער האָפענונג. ביז ס'איז געקומען דער טאָג פון 27סטן יוני 1942. מען האָט אונדז אַלע אַריינגעפּאַקט אין אַ לאַסט־וואַגאָן און אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ. אין יעדן וואַגאָן האָט מען אַריינגעטריבן 150 ביז 200 מאַן (נאָרמאַל האָט דאָרט געקענט אַריין העכסטנס 30 מאַן). אין שרעק־לעכע באַדינגונגען, אָן ליכט, לופט און וואַסער, צו־נויפגעפּרעסט ווי די הערינג — זענען מיר אַזוי אָפּ־געפאָרן 4 מעת־לעת. פאַרן אָפּפאָרן האָט מען אונדז געמאָלדן, אַז אויב איינער פון אונדז וועט פעלן — ווערן אַלע דערשאָסן.

אין אוישוויצער גהינום

ווען דער צוג איז אָנגעקומען קיין אוישוויץ, האָבן שוין אויף אונדז געוואַרט די ס.ס.־מערדער און מיט די קאָלבעס געקלאַפּט איבער די קעפּ, כדי אַרויסטרייבן פון די וואַגאָנען די האַלב־טויטע, פאַרחלשטע, אויס־געמאַטערטע יידן. זיי האָבן געשלאָגן און געראָוועט ווילד: „ראוס! ראוס! פערפלוכטע יודן!"

כ'האָב געזוכט צווישן מיינע נאָענטע, געוואָלט עפּעס פרעגן אָדער רעדן, כ'האָב אָבער קיינעם נישט דערקענט, אַזוי זענען אַלע פאַרענדערט געוואָרן. איך, זייענדיק אַ קלענערער און דאַרער, האָב אויסגעמיטן אַ סך קלעפּ, וועלכע זענען מערסטנטייל געפאַלן אויף די קעפּ פון די הויכע.

כ'האָב גלייך דערזען אונדזער ביטערן גורל; אַז דאָ וועט קיין שום רחמנות נישט העלפן; דאָס ערשטע וואָס בלייבט — נישט פאַרלירן זיך, נאָר שטאַרקן ווי־ווייט מעגלעך.

אַ סך פון מיינע נאָענטע האָבן אָבער באַלד דעם מוט פאַרלוירן און נאָר אויסגעהאַלטן נישט מער ווי עטלעכע טעג.

כבוד זייער אָנדענק!

אָנגעקומען אין דעם פאַרשאָלטענעם לאַגער אויש־וויץ, זענען מיר אַ טאָג און אַ נאַכט געלעגן אין דרויסן אונטערן פרייען הימל, אָן צו באַקומען עפּעס אין מויל אַריין.

אויפן צווייטן און דריטן טאָג האָט זיך אָנגעהויבן די סעלעקציע פון אונדזער טראַנספּאָרט. אַ גרויסער טייל פון אונדז איז באַלד פאַרשוואונדן. ווען מיר זענען אָנגעקומען, האָט נאָך קיין קרעמאַטאָריום נישט עקזיס־טירט (מיר ערשט האָבן זי געבויט). מען האָט אַלע פּשוט געשאָסן, אַריינגעוואָרפן אין גריבער, באַגאָסן מיט בענזין און פאַרברענט. צווישן די איבערגעבלי־בענע איז כמעט יעדן טאָג פאָרגעקומען אַזאַ סעלעק־ציע. אויף וועמען דאָס אויג פון די ס.ס.־מערדער איז געפאַלן, איז באַשטימט געוואָרן צו אַזאַ טויט.

אין דער פרי האָט מען אונדז אויפגעוועקט מיט אַ גלאָק 3 אַ זייגער. אין געציילטע מינוטן האָט מען גע־מוזט זיין פאַרטיק, מען האָט נאָך געמוזט אין אָרדע־נונג ברענגען דאָס מ'שטיינס געזאָגטע בעט און אונטער קלעפּ פון שטעקנס אַרויס אויפן אַפּעל־פּלאַץ צום איבערציילן.

קאַלט, געפרוירן, מיט אַ ליידיקן מאָגן, פלעגן מיר שעהנלאַנג אָפּשטיין, ביז ס'איז אָנגעקומען אַן אָנ־געפרעסענער, אויסגעשלאָפענער ס.ס.־מאַן. ער האָט זיך נישט געאיילט. אויב איינער פון אונדז האָט גע־פעלט, איינער וואָס איז שוין לאַנג געגאַנגען זיין לעצטן

וועג (צו די עלעקטרישע דראָטן), האָבן מיר געמוזט אַזוי לאַנג שטיין, ביז מען האָט דעם קרבן געפונען. נאָכן איבערציילן, האָט זיך געהערט אַ חיהשער, וויל־דער געבריל: אַרבעטס־קאָמאַנדאָ — פאָרמירן!

ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ געלויף, נישט וויסנדיק וווּ אַהין, ווייל די ערשטע צייט האָט יעדער קאַפּאָ־מערדער געקענט כאַפּן זיינע קרבנות אויף צו באַקומען די 100 מאַן מיט וועלכע ער האָט באַדאַרפט אַרויסגיין אַרבעטן. נאָר ביים צוריק קומען אין לאַגער, האָט ער געמעגט ברענגען וואָס ווייניקער לעבעדיקע. אַזוי האָט פון יעדער הונדערט מאַן געפעלט מינדעסטנס אַ צוואַנציק.

אַזאַ שווערע אַרבעט ווי טראָגן צעמענט, אייזערנע שינעס, גראָבן גרי'בער — האָט געדאַרפט געטאָן ווערן אין איין אָטעם, אין אַ שנעלן טעמפּאָ, אַ נישט האָט

לייבצ'ה טאפל, אחרי השחרור (משקלו — 39 קילו)
לייבטשע טאָפּעל נאָך דער באַפרייונג (געוויגן — 39 קילאָ)

מען באַקומען מערדערישע קלעפּ פון די באַגלייטערס. טאָמער איז איינער אַנידערגעפאַלן, איז ער פון די הינט צעריסן געוואָרן. אויב האָט אַ מאָל אַ הונט נישט פאַרענדיקט זיין אַרבעט, האָט דער ס.ס.־מערדער אַרויפ־געשטעלט זיין שטיוול אויפן האַלדז פונעם אומגליק־לעכן און אַזוי לאַנג געדריקט — ביז דער קרבן איז אויסגעגאַנגען.

אונדזער שפּייז אויף אַזאַ קאַטאָרגע־טאָג איז באַ־שטאַנען פון אַ פּאָרציע וואַסער־זופּ, זעלטן ווען איינער האָט געהאַט גליק, אַז אין זיין שיסעלע זאָל אַריינ־פאַלן אַ קאַרטאָפל אָדער אַ רעטעכל.

נאָך אַזאַ טאָג אַרבעט, ווען מיר האָבן אויסגעהונ־גערטע און פאַרפּייניקטע געוואַרט מען זאָל אָנהייבן טיילן אונדזער נאַכטעסן — אַ דין שטיקל ברויט מיט אַ ביסל קאַווע (פאַרשוואַרצטע וואַסער) — האָט זיך דערהערט אַ באַפעל: „אַלע איינטרעטן!" מיר האָבן זיך געמוזט אויסטאָן אויף דער גאַס, ביי 30 גראַד פראָסט. נאַקעטערהייט האָט מען אונדז געיאָגט אין באָד אַריין, אַ 2 קילאָמעטער ווייט. נאָר בדרך כלל האָבן מיר געטראָפן דאָס באָד פאַרמאַכט. כדי נישט פאַרפרוירן צו ווערן אויפן אָרט, האָט מען זיך געריבן די פּלייצע איינער אין דעם אַנדערן און דערביי צוגע־טאַנצט אין שניי, אַז דאָס בלוט זאָל נישט פאַר־גליווערט ווערן.

ווען דאָס באַדצימער האָט זיך ענדלעך געעפנט, האָט מען אונדז אַריינגעיאָגט מיט גומי־שטעקנס. נאָר אַנשטאָט אַ ביסל וואַרעם וואַסער, האָט מען אויף אונדז געלאָזן קאַלט וואַסער, אַז אַ סך זענען אומגעפאַלן און זיך מער נישט אויפגעהויבן. די באָד־יונגען זענען באַ־שטאַנען פון אָנגעפרעסענע פּאָליאַקן, נישט ערגערע סאַדיסטן ווי די ס.ס.־מערדער.

טרעטנדיק איינער אויפן צווייטן, איז געקומען דער באַפעל: „אַלע אַרויס!"

אין דרויסן האָט מען ווייטער געמוזט שטיין נאַקע־טערהייט, אין אַ שטאַרקן פראָסט, ביז מען האָט זיך אויסגעשטעלט צו 3 אָדער 5 אין דער ריי און אָפּ־מאַרשירט אין באַראַק.

קומענדיק צוריק אין בלאָק, האָבן מיר נישט געהאַט אונדזער אָנטועכץ, אפילו נישט די קאָלדרעס. די בעטן זענען געוואָרן באַגאָסן מיט קאַלך. אַלץ איז אַוועק צום דיזענפעקצירן. אַזוי איז מען אָפּגעלעגן נאַקעט אַ גאַנצע נאַכט. ווי אַ צוגאָב דערצו האָבן די בלאָק־עלטסטע מיט די קאַפּאָס געעפנט די פענצטער, כדי

אונדז נאָך באַזאָרגן מיט פרישע לופט. קיין נאַכטעסן האָבן מיר דעמאָלט שוין נישט באַקומען.

אין אַזאַ אַטמאָספער איז דער היינט געווען ענלעך צו דעם מאָרגן און דער מאָרגן צו דעם היינט. יעדן טאָג, יעדע וואָך — נייע סעלעקציעס, נייע קרבנות. וואָס אַ טאָג איז געוואָרן ווייניקער פון אונדז. אַזוי האָט זיך געשלעפּט ביז ענדע 1944. הגם מיר זענען געווען אָפּגעריסן פון לעבן, נישט געוווּסט וואָס עס טוט זיך אין דער דרויסנדיקער וועלט, האָבן מיר דאָך פון צייט צו צייט, פון פאַרשידענע קוועלן (פון מענטשן וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאָט ביי די דייטשן) זיך דערוווּסט, אַז די אַליאירטע אַרמייען דערלאַנגען קלעפּ די דייטשן. אין אונדזער קליינער גרופּע לעבנגעבלי־בענע האָט זיך דערוועקט אַ שטיקל האָפענונג: אפשר וועט ווער פאַרט איבערלעבן?

פאַרשטייט זיך אַז אין די גאַנצע פיר יאָר אוישוויץ האָט קיינער קיין נייעס נישט געהאַט פון זיין היים, פון זיין פאַמיליע. מיר האָבן געלעבט ווי די בהמות.

איך פון מיין זייט האָב שטענדיק געהאַט בטחון, אַז אויב כ'וועל האָבן מזל צו קומען אַהיים, וועל איך אויך טרעפן מיין פרוי און קינד וואָס כ'האָב איבער־געלאָזט אין עלטער פון פינף מיט אַ האַלב יאָר. אין די פינצטערע נעכט בין איך געלעגן און אַלע מאָל געציילט ווי אַלט איז היינט מיין קינד. ווען כ'בין צוגע־קומען צו דעם טאָג ווען מיין קינד איז דערגאַנגען צו מיין עלטער, ווען מען האָט מיין פאָטער חיים געהרגעט — האָב איך געטראַכט, אפשר וועט מיין קינד האָבן מער מזל און אַז זיין טאַטע וועט יאָ קומען צו אים. דאָס טאַקע האָט מיך געשטאַרקט און געגעבן האָפענונג, ווייל ביז דעם טאָג האָב איך זיך שטענדיק געשראָקן צי איז דאָס נישט אַ ירושה־זאַך, אַ גורל אַזאַ. צום גליק, בין איך טאַקע פון די געציילטע לעבנגעבליבענע וואָס קומענדיק אַהיים פון אוישוויץ, האָב איך געטראָפן מיין פרוי און קינד.

אויך אונדזער פאַמיליע האָט געגעבן איר צושטייער צו די 6 מיליאָנען קדושים. בלויז פון פּאַריז אַליין, נישט רעכנענדיק די פאַמיליע פון קראָשניק, פוילן, זענען אומגעקומען זעקס מענטשן. פון מיין פרויס זייט: שוועסטערס, ברידער, שוואָגער, שוועגערין און קינד.

מיין פרוי האָט נאָך דער גרויסער אַבלאַווע דעם 16טן יולי 1942, געמוזט פאַרלאָזן פּאַריז און זיך אַרומ־געוואַלגערט אין פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך, ביז מען האָט זי פאַרשיקט אין אַ שטעטעלע פון 200 איינוווינער. אַ ייד האָט דאָרטן אויסגעזען ווי עפּעס איינער פון יענע וועלט, ער האָט נישט געטאָרט פאַר־לאָזן דאָס אָרט אָן אַ דערלויבעניש. אָפט געהונגערט. אפילו פאַר געלט האָט מען גאָרנישט געקריגן. אָבער דאָס מזל האָט אונדז דאָך פאַראייניקט.

נאָר שווער, זייער שווער צו פאַרגעסן אוישוויץ. ביז היינט צו טאָג האָב איך אין די נעכט פינצטערע חלומות. איך וויל פאַרענדיקן מיטן אָפּגעבן כבוד די אַלע וואָס פעלן אונדז — מיר וועלן אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

כבוד זייער אָנדענק!

אייניקע דערינערונגען פון דער רעזיסטאַנס

הענרי וועלער, פּאַריז

דעם 6טן יוני 1940 בין איך אַלס פראַנצויזישער סאָלדאַט אַריינגעפאַלן אין דייטשער געפאַנגענשאַפט. צוזאַמען מיט נאָך אַ גרופּע קעמפער בין איך אָפּ־געשיקט געוואָרן אין לאַגער 17א, נישט ווייט פון ווין.

דאָרט האָט מען באַפוילן די יידן זאָלן אַרויס פון דער ריי. צוגלייך מיט פיל אַנדערע, בין אויך איך אַרויס. נאָך דעם ווי מ'האָט אונדז געזידלט און געדראָט אַז מ'וועט אונדז דערשיסן, האָט מען אונדז אַריינ־געשטופּט אין באַראַק 26, וועלכער האָט געהייסן „אינ־טערנאַציאָנאַלער באַראַק", ווייל דאָרט האָבן זיך גע־פונען כינעזער, סענעגאַלער, בעלגישע יידן און מיר.

צומאָרגנס האָט מען נאָר די יידן געצוווּנגען צו מאַכן גימנאַסטיק, לויט דער קאָמאַנדע פון אַ דייטשן פעלדפעבל: „לייגן, אויפשטיין, לויפן!" ווידער דאָס זעלבע, נאָך אַמאָל און ווידער אַמאָל — פאַרשטייט זיך, נישט קריגנדיק דאָס ביסל שפייז וואָס מען האָט געגעבן

אַנדערע. נאָך דעם האָט מען די יידן געגעבן אַ ספּעצ־יעלע זופּ אָן שום פעטס; דער דייטשער קאָמענדאַנט האָט זיך געוויצלט, אַז די יידן טאָרן נישט עסן קיין חזיר. נאָך אַזאַ אָרעמע דערנערונג האָבן מיר זיך געפילט זייער שוואַך. איך אַליין האָב אין איין חודש פאַרלאָרן אַ צען קילאָ.

אין סעפּטעמבער איז אָנגעקומען אַ קאָמיסיע פון עסטרייכישע „וויסנשאַפטלער" צו שטודירן ראַסן־פּראָב־לעמען און די יידן זענען געווען די ערשטע קרבנות. דער „פּראָפעסאָר", אין באַגלייטונג פון זיין קליקע, האָט דערקלערט די ספּעציפישע סימנים פון די יידן. פאַר־בייגייענדיק ביי די ברידער ראָזענקער, האָט ער זיך לענגער אָפּגעשטעלט, זוכנדיק שטריכן, לויט וועלכע ער זאָל קענען פעסטשטעלן זייער יידישקייט. לויט זייערע פּנימער איז אָבער שווער געווען צו דעפינירן זייער ראַסע, ווייל זיי זענען געווען בלאָנדע, מיט בלאָע אויגן, קליינע נעזער, מיילער און אויערן, וואָס האָבן זיך אַבסאָלוט נישט געפּאַסט צו זיין טעאָריע. די אומ־געלומפּערטע דערקלערונגען וועלכע ער האָט אָפּגעגעבן זיינע צוהערער, האָבן גורם געווען דערצו, אַז אונדזער חבר לאופער האָט אויסגעבראָכן אין אַ געלעכטער. נישט קענענדיק זיך באַהערשן, האָט ער אין אַ פּערפעקטן דייטש געוואָגט ווידערשפּרעכן דעם „גרויסן פּראָפעס־סאָר" און זאָגן: „גיט אַ קוק אויף אייערע מיטאַרבעטער און אויף זיך אַליין אין אַ שפּיגל, וועט איר דאָרט גע־פינען אַלע צייכנס, וועלכע איר רעכנט דאָ אויס".

דער פּראָפעסאָר, געפונענדיק זיך אין אַ פאַרלעגנ־הייט, האָט אויפן אָרט אָנגעהויבן פירן אַ וויכוח און זייענדיק אַוודאי פאַראינטערעסירט אינעם וויסן פון אונדזער חבר, האָט ער אים איינגעלאַדן אין זיין ביוראָ פאָרצוזעצן דאָס געשפּרעך.

אין נאָוועמבער 1940 האָט מען אונדז צעטיילט אין קליינע גרופּן און אָפּגעשיקט אויף אַ באַרג לעבן וואַלס־בערג, צו שאַפן אַ „שטאַמלאַגער" 18א.

די רייזע איז געווען אומבאַשרייבלעך. מיר זענען אָנגעקומען ביי 12 אַ זייגער ביינאַכט אין אַ קליין דערפל, אין אַ הייך פון 1,800 מעטער איבערן ים־שפּיגל און געשלאָפן אין אַ שטאַל, וואָס איז שוין באַשטימט געוואָרן אַלס אונדזער וווינאָרט אויף מערערע חדשים. צומאָרגנס האָבן די פויערים פון אונדז אָפּגעלאַכט, זיי האָבן אונדז באַטראַכט ווי ווילדע חיות אין זאָאָלאָ־גישן גאָרטן.

אונדזער ערשטער מאָלצייט איז באַשטאַנען אויס־שליסלעך פון פאַרפוילטע קאַרטאָפל און דער פויער ביי וועמען מיר האָבן געוווינט האָט געזאָגט, אַז ער וואָלט עס נישט געגעבן זיינע חזירים, אָבער פאַר יידן איז עס נאָך צו גוט.

מיר האָבן אָנגעהויבן אונדזער אַרבעט ביים לייגן אַ שאָסיי. מיר האָבן אַרויסגעריסן ביימער און אָנגע־צייכנט דעם פּלאַן פונעם שאָסיי. גיין אָבער אין טיפן שניי אין די האָלץ־שיך, וועלכע מ'האָט אונדז צו־געטיילט, איז נישט געווען אַזוי לייכט. אָפטמאָל, אַנשטאָט גיין גלייך, האָבן מיר געמוזט קריכן אויף אַלע פיר. דער אָנפירער פון דער אַרבעט האָט אונדז פאַר־באָטן צו לייגן די פאַרפרוירענע ערד אויף די זייטן פון שאָסיי, ווייל ווען דער שניי וועט צעגיין, וועט דער שאָסיי ווערן אונטערגעשווענקט. וואָס האָבן מיר גע־טאָן? מיט אונדזערע שוואַכע מעגלעכקייטן און מיטלען, האָבן מיר אין די מאָמענטן ווען דער אָנפירער האָט אָפּגעשוואַכט זיין השגחה, אָנגעפּולט די טאַטשקעס מיט שניי און געפרוירענע ערד, וועלכע מיר פלעגן תיכף פאַרדעקן מיט גוטע ערד — און איבערגעחזרט די שפּיל ביי יעדער געלעגנהייט.

די אַרבעט איז אַ גאַנצן ווינטער געפירט געוואָרן אויף דעם אופן. עס האָט אויסגעזען, אַז מיט איין אָפּ־שניט פון שאָסיי האָט מען מצליח געווען און אַלע זענען געווען צופרידן.

אָבער אין חודש מאַי, ווען די זון היצט שטאַרק אין די הויכע ערטער, איז אַלץ צעגאַנגען און דער שאָסיי איז געוואָרן אונטערגעשווענקט. מען האָט געמוזט אָנהייבן אויפסניי.

דער עלטסטער פון דאָרף איז געקומען צוזאַמען מיט געסטאַפּאָ־לייט, אין דער באַגלייטונג פונעם פאַר־אַנטוואָרטלעכן אינזשעניער: געשרייען, דראָונגען. דער אַרבעט־לייטער איז דערקלערט געוואָרן אַלס פאַר־אַנטוואָרטלעכער און איז אַוועקגעשיקט געוואָרן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג.

*

אַ שבת נאָך מיטאָג, ווען מיר האָבן גערוט, האָט מען אונדז פּלוצלונג גערופן דורכצופירן אַ קליין שטיקל אַרבעט ביי אַ פויער. איינער פון אונדזערע חברים, נחמיאַס, איז געגאַנגען לאַנגזאַם און געבליבן הינטער אונדז. דער וואַכמאַן האָט אים אונטערגעשטופּט ער זאָל גיין האַסטיקער. נישט טראַכטנדיק וועגן די רעזול־טאַטן, האָט ער זיך אויסגעדרייט צום סאָלדאַט און אים

דערלאַנגט אַ זעץ אין פּנים. דער סאָלדאַט איז אַנידערגעפאַלן און בלוט האָט גערונען פון זיין נאָז.

דער סערזשאַנט האָט באַפוילן אונדזער וואַכמאַן ער זאָל שיסן אונדזער חבר. דער וואַכמאַן האָט זיך אויפגעהויבן, אָנגעצילט זיין ביקס, אָבער דערווייל איז זיין כעס איבערגעגאַנגען, ווייל ער האָט נישט געשאָסן. צום אומגליק האָט אַ פויער, אַ שכן פון אונדזער לאַגער, וועלכער איז געווען אַ שומר אין דאַכאו און האָט פון דער ווייטן צוגעזען די סצענע, איז צוגעלאָפן מיט אַן אָנגעצילטן רעוואָלווער, גרייט צו שיסן. דאָ האָט זיך אַריינגעמישט דער סערזשאַנט, וועלכער האָט אָנגעהויבן שרייען אויפן פויער אַז ער האָט גאָרנישט צו טאָן מיט קריגס־געפאַנגענע, און אַז ער פּערזענלעך וועט זיך פאַרנעמען מיט באַשטראָפן. עס האָט זיך געענדיקט דערמיט, וואָס מען האָט אונדז אַלעמען פאַרשפּאַרט הינטער אַ שלאָס. שפּעטער האָט ער טעלעפאָנירט צו דער קאָמענדאַנטור אין גראַץ און אויף מאָרגן זענען צו אונדז געקומען צוויי אָפיצירן, אין דער באַגלייטונג פון סאָלדאַטן.

דער דייטשער קאַפּיטאַן האָט געמאַכט אַ שטרענגן פאָרוואורף דעם וואַכמאַן פאַרוואָס ער האָט אויף אונדז נישט געשאָסן, און אַז אים וואָלט נישט געאַרט ווען ער וואָלט געטויט אייניקע יידן. אַלס שטראָף איז ער געשיקט געוואָרן אויפן רוסישן פראָנט. אונדז האָט ער געדראָט מיט איינפירן אַ שטרענגערן רעזשים. דער וואַכמאַן איז פאַרטוישט געוואָרן אויף אַן אַנדערן, אַ פיל שטרענגערן. אונדזער חבר נחמיאס האָט מען איבערגעשיקט אין לאַגער ראַוואַ־רוסקאַ. מיר האָבן אים שוין מער קיינמאָל נישט געזען.

*

דאָס איז געווען אין מערץ 1945. מען האָט אונדז איבערגעשיקט צו דער עלעקטרישער צענטראַלע פון טערניץ, כדי צו רייניקן דעם טייך וועלכער האָט געשפּייזט די צענטראַלע. איבערן טייך איז געווען אַ קליינע בריק. אין יענער צייט האָבן די דייטשע סאָלדאַטן זיך צוריק געצויגן פון פראָנט. איין גרופּע האָט געזאָלט דורכגיין דורך אונדזער ראַיאָן, האָט מען געדאַרפט מאַכן אַ נייע בריק, אנשטאָט דער אַלטער. די דאָזיקע אַרבעט האָט מען אויף אונדז אַרויפגעלייגט. אונדזער חבר רענע ישראל, וועלכער איז דאַן געווען אונדזער פאַרטרויונגס־מאַן, האָט פאָרגעשלאָגן אויף גיך אַראָפּצוואַרפן די אַלטע בריק און דערנאָך זוכן כלערליי תירוצים, כדי זי רעמאָנטירן וואָס לענגער. דאָס האָבן מיר באַשלאָסן און מקיים געווען.

מיר האָבן געאַרבעט מיט גרויס התלהבות ביים אַראָפּנעמען די בריק און די דייטשן, וועלכע זענען געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער אַרבעט, האָבן געוואָלט אַרויסווייזן זייער צופרידנקייט דערמיט וואָס זיי האָבן געטויט אַ פערד און אונדז געגעבן דאָס פלייש צו עסן.

ווי נאָר די אַלטע בריק איז צענומען געוואָרן, האָבן מיר אָנגעהויבן דורכצופירן אונדזער פּלאַן. אַ סך געפאַנגענע האָבן זיך דערקלערט אַלס קראַנקע. הגם דער דאָקטער פון שלאַדמינג (צען קילאָמעטער פון אונדזער לאַגער) האָט נישט אָנערקענט די קראַנקייט, האָט אָבער דאָס גיין צו אים און קומען צוריק — פאַרנומען אַ טאָג אַרבעט. אַנדערע האָבן זיך פאַרוואונדעט דורך לאָזן פאַלן אויף זייערע פיס אַ שטיין אָדער אַ קלאָץ און צוליב דעם נישט געקענט אַרבעטן. אַלע מיטלען זענען געווען כשר, כדי צו פאַרלירן צייט.

די קליינע צאָל געפאַנגענע וואָס איז פאַרבליבן ביי דער אַרבעט, פלעגט אויסנוצן יעדן אַלאַרם, אָדער דאָס פאַרבייפליען פון אַן עראָפּלאַן, כדי צו לויפן זיך באַהאַלטן. דאָס האָט געדויערט ביז סוף אַפּריל.

ווען די דייטשע סאָלדאַטן האָבן זיך קאָנצענטרירט אין אונדזער ווינקל, האָבן זיי נישט געקענט באַנוצן זיך מיט דער ניט פאַרטיקער בריק. דעם 7טן מאַי, ווען די ענגלענדער זענען אָנגעקומען, האָבן די דייטשן, וועלכע זענען אַליין שוין געווען געפאַנגענע, פאַרענדיקט די בריק.

איך וויל אויך דערמאָנען, אַז דעם לעצטן ווינטער זענען מיר געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט די יוגאָסלאַווישע געפאַנגענע און מיר האָבן געהאָלפן זייער פיל פאַרוואונדעטע. מיר האָבן זיי באַזאָרגט מיט מעדיקאַמענטן, וועלכע מיר האָבן געקראָגן ביי דעם אַפּטייקער פון שלאַדמינג, אין אַ טויש־האַנדל פאַר אונדזערע שאָקאָלאַד און סיגאַרעטן...

(פונעם בוך „דער פּריוויליקער יידישער קעמפער 1939—1945”, פּאַריז 1971. איבערגעזעצט פון פראַנצויזיש).

אין דראנסי און אין דער „פרייער זאנע"

זשארזש (יאָסל) לעדערפיין, פּאַריז

א.

אין אויגוסט 1942 האָט דער דייטשער אָקופּאַנט אין פּאַריז אָנגעהויבן אַרויסווייזן זיינע רוצחישע כוונות כלפּי דער יידישער באַפעלקערונג. הונדערטער און הונדערטער יידן, בלויז מענער, זענען פון דער גאַס, מעטראָ און געשעפטן אויפגענומען געוואָרן גלייך קיין דראַנסי. אין יענעם שטעטל הינטער פּאַריז האָבן זיך געפונען נישט אויסגעענדיקטע קאַזאַרמעס פאַר דער פראַנצויזישער זשאַנדאַרמעריע, וווּ אַהין מען האָט פאַרטריבן די געכאַפּטע יידן. אין משך פון עטלעכע טעג האָט מען דאָרט צונויפגעזאַמלט אַ 5000 יידן.

מיר זענען געוואָרן אינגאַנצן איזאָלירט פון דער דרויסנדיקער וועלט. קיין בריוו, קיין ראַדיאָ, קיין ידיעה פון דער היים. די איינציקע נייעס האָבן מיר געשעפּט פון אַ פריש געקומענעם ייד, וועמען מ'האָט געבראַנגט קיין דראַנסי.

ווען מיר זענען אָנגעקומען, איז דאָס אָרט געווען שרעקלעך פאַרוואָרלאָזט און שמוציק. פריער האָבן זיך דאָרט געפונען ענגלישע קריגס־געפאַנגענע, וואָס האָבן דעם לאַגער אויסגעליידיקט, גענומען מיט זיך דאָס אַלץ וואָס ס'האָט זיך געלאָזט נעמען. פאַר אונדז זענען געבליבן בלעכענע קאָנסערוון־פּושקעס, אין וועלכע מ'האָט ביים מיטאָג גענומען די וואַסערדיקע זופּן. אַ ביסל שפּעטער האָבן מיר באַקומען בלעכענע טעלער.

די באַשפּייזונג איז באַשטאַנען פון אַ ברייטל (בערך אַ קילאָ) וואָס איז פאַרטיילט געוואָרן פאַר 5 פּערזאָן. אין יענע הונגער־צייטן האָט זיך יעדערן אויסגעדאַכט, אַז ער ווערט באַוואָלהט ביי דער פאַרטיילונג, דעריבער האָט מען נומערירט יעדער פּאַרציע ברויט — 1, 2, 3, 4, 5 — פון אַ היטל אַרויסגעצויגן אַ נומערל און אַזוי אַרום געשאַפן דאָס געפיל, אַז מען באַקומט גלייכע פּאָרציעס. אויסער די קאַרגע 200 גראַם ברויט אַ טאָג, האָט מען צו מיטאָג און ביינאַכט באַקומען אַ שיטערע זופּ. אַזאַ דערנערונג האָט אַלעמען אָפּגעשוואַכט, דער מאָגן איז תמיד געווען ליידיק. מיר האָבן כסדר גערעדט און געטרוימט: כאָטש איינמאָל אָפּעסן צו דער זעט, שטילן דעם כראָנישן הונגער וואָס האָט גענאָגט דאָס האַרץ און פאַרטונקלט די געדאַנקען. אויפן באָדן פון דער ברויט־פאַרטיילונג צי פון דער זופּ, זענען אויסגעבראָכן קאָנפליקטן און געשלעגן, טיילמאָל — אפילו צווישן פאָטער און זון. דאָס האָבן דאָך די דייטשן געוואָלט: דערפירן די פאַרשפּאַרטע יידן צו פאַרצווייפלונג און דעמאָראַליזאַציע.

געשלאָפן זענען מיר אויף הוילע ברעטער פון נאַרעס, איינע איבער די אַנדערע, אָן שעניקעס. די לייז, פליי און וואַנצן האָבן אין יענע אַנטי־סאַניטאַרע באַדינגונגען נישט געלאָזט רוען — נישט בייטאָג, נישט ביינאַכט. אגב: ביינאַכט און אין די אָוונטן איז געווען אַבסאָלוט פינצטער. מ'האָט נישט געטאָרט אָנצינדן קיין ליכט. נאָר אַמערגעסטן איז געווען, וואָס מיר האָבן נישט געהאַט קיין שום באַשעפטיקונג. דאָס ליידיק גיין האָט די מענטשן נאָך מער דעמאָראַליזירט. ווי ס'זאָל נישט אויסזען מאָדנע, האָט דער גרעסטער טייל יידן יאָ געוואָלט אַרבעטן, זיין ביי עפּעס פאַרנומען. דעריבער האָט אַ באַדייטנדיקער טייל זיך געמעלדן פרייוויליק צו פאָרן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד, ווייל אין לאַגער האָט מען געשמועסט, אַז מען וועט פון דראַנסי קענען פאָרן קיין דייטשלאַנד, וווּ מען וועט אי אַרבעטן, אי באַקומען צו עסן.

גאָר שלעכט איז אונדז געווען בעת די אַפּעלן. גאַנץ באַגינען, אין דער קעלט, האָט מען געמוזט שטיין אין גלייכע רייען אַ סך שעהן — און אונדזערע אויפגעער פלעגן נישט איינמאָל זיך לאָזן וואַלגערן איבער דער הונגעריקער און פאַרפייניקטער מאַסע.

הגם די אמתע בעלי־בתים איבערן לאַגער אין דראַנסי זענען געווען די דייטשן, האָבן אָבער פאַקטיש מיט אים אָנגעפירט די פראַנצויזן. זייער פּאָליציי און אָפיצירן האָבן פאַרוואַלטעט מיטן לאַגער.

ב.

ווי אַזוי בין איך אַהין אָנגעקומען?

אין יענע שווערע טעג, ווען כ'האָב געפילט אַז דער באָדן הייבט אָן ברענען אונטער די פיס, האָב איך און מיין קוזין סאַלאָמאָן בראַנשטיין באַשלאָסן אַריבערצופאָרן אין דער א.ג. פרייער זאָנע. אונדזערע פרויען האָבן אונדז באַגלייט. צוקומענדיק צום ליאָנער וואָקזאַל

זאָל אין פּאַריז, בעתן קאָנטראָלירן די פּאַפּירן, האָט מען מיך פאַרהאַלטן, ווייל כ'בין נאָך אַלץ געווען אַן אויסלענדער — נישט קיין פראַנצויזישער בירגער. מיין קוזין סאַלאָמאָן, וואָס האָט יאָ געהאַט פראַנצויזישע פּאַפּירן און אַדורכגעגאַנגען די קאָנטראָל, האָט זיך אומגעקערט צו זען פאַרוואָס איך מיט ביידע פרויען קומען נישט נאָך נאָך אים. האָט מען אויך אים פאַרהאַלטן אַלס ייד — און נאָכן אויספאָרשן אין דער פּאָליציי־פּרעפעקטור, זענען מיר אָנגעקומען קיין דראַנסי.

ביים אָנקומען אין לאַגער, האָב איך זיך געטראָפן מיט אונדזער לאַנדסמאַן זשאַק טענענוואַרצעל. ער איז גראָד געשטאַנען אויף דער וואַך, איינגעהילט אין אַ קאָלדרע און אויף אים האָבן זיך גוט אָנגעזען די שפּורן פון זיין עטלעכע טעג אין דראַנסי. די פרייד פון אונדזער באַגעגעניש איז נישט צו באַשרייבן. איך דערמאָן זיך ווי ער האָט מיך דעמאָלט אַ פרעג געטאָן:

— אויך דו געפינסט זיך דאָ — און איך האָב געמיינט אַז ביסט אַ קלוגער...

(זשאַק טענענוואַרצעל איז יאָרן־לאַנג געווען סעקרעטאַר און איינער פון די גרינדער פון דער קראָשניקער סאָסייטי אין פּאַריז. ער איז פון דראַנסי דעפּאָרטירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד — און מער האָבן מיר פון אים נישט געהערט). מיט נאָך אַ קראָשניקער איז מיר אויסגעקומען צו טרעפן זיך אין דראַנסי — זשו מינץ (אומגעקומען).

ג.

זייער שווער איז געווען די לאַגע פון דער אינטעליגענץ. גראָד איבער די דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן און אינזשעניערן האָבן די דייטשע רוצחים און זייערע פראַנצויזישע מיטהעלפערס זיך איזדעקעוועט מיט אַ באַזונדערן סאַדיזם. אַזוי פלעגט מען אָפּט אַרויסנעמען איינעם פון זיי צו פאָטאָגראַפירן פאַר דייטשע זשורנאַלן און אויפן סמך פון אַ לאַנגער נאָז צי אָפּשטאַרנדיקע אויערן, באַווייזן די ריכטיקייט פון דער ראַסן־טעאָריע... די אינטעליגענץ האָט אויך שווערער פון אַלעמען איבערגעטראָגן דעם הונגער, דעם שמוץ און די לייז. זיי פלעגן כסדר אַרומריידן די פּאָליטישע לאַגע, געצייכנט סטראַטעגישע פּלענער און אויסגערעכנט ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן מיטן זיג איבער דייטשלאַנד. דאָקעגן דאָס פּשוטע פאָלק איז געווען מער זאַכלעך און תכליתדיק, געפילט אינסטינקטיוו אַז עס רוקט זיך אָן אַ מוראדיקע קאַטאַסטראָפע און געזוכט וועגן ווי אַזוי צו אַנטלויפן פון דראַנסי.

ביי אַזעלכע באַדינגונגען פון הונגער, קעלט און אומריינקייט, איז אין דראַנסי אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע. צומערשט האָט די קראַנקייט באַהערשט נאָר יחידים. האָט מען באַפוילן, אַז אין יעדער באַראַק זאָלן אונדז באַטראַכטן די יידישע דאָקטוירים פון צווישן די אינטערנירטע. נאָכן אַפּעל בין איך צוגעגאַנגען צום דאָקטער און געזאָגט אַז כ'קען אים געבן אַ סומע געלט, אַבי ער זאָל מיך פאַרשרייבן צום אַרויסלאָזן, אַלס קראַנקער. דער דאָקטער האָט מיר געענטפערט מיט אַ ביטערן שמייכל, אַז אויך ער איז גרייט צו געבן געלט, אַבי קענען זיין אויף דער פריי.

די עפּידעמיע איז אויסגעבראָכן אין אָקטאָבער 1942 און עס זענען דעמאָלט געלעגן קראַנק אַ סך הונדערטער. די קראַנקע האָט מען געהאַלטן אין אַ ספּעציעל אָפּגעטיילט ווינקל פון יעדן באַראַק, איזאָלירט פון די געזונטע. אָבער קיינער האָט נישט געוווסט אַ וואָסער גורל עס דערוואַרט די קראַנקע, ווי די געזונטע.

צומאָרגנס נאָך דער מעדיצינישער אונטערזוכונג, האָט מען באַפוילן אַלע אינטערנירטע צו מעלדן זיך צו אַ נייער אונטערזוכונג פון אַ פראַנצויזישן דאָקטער. ער האָט דעצידירט ווו די אינטערנירטע פון יעדער בלאָק האָבן באַדאַרפט זיך צושטעלן פון די צוויי טי'שלעך — איינס פאַר די קראַנקע און איינס פאַר די געזונטע. איך בין געווען דער לעצטער אין דער ריי. הגם דער דאָקטער האָט מיך נישט צוגערעכנט צו די טיפוס־קראַנקע, האָב איך אין דער לעצטער מינוט דעצידירט צוצוגיין צום טישל אויף דער לינקער זייט, ווו ס'האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, אַז דאָרט האָט מען פאַרשריבן די קראַנקע. איך האָב שטאַרק איבערגעלעבט אין יענע מינוטן צוליב דער ריזיקע. צוקומענדיק צום טישל ווו ס'איז געזעסן דער פראַנצויזישער באַאַמטער, האָב איך אינגאַנצן געציטערט פון טיפער גערירטקייט און שרעק. דער פראַנצויז האָט מיר דווקא אַרויסגעוויזן מיטלייד, באַדויערט מיט אַזעלכע ווערטער ווי „אומגליקלעכער מענטש", וואָס אין יענע באַדינגונגען איז עס געווען ווי באַלזאַם אויף דער נשמה...

ד.

איך שטיי צו צו די קראַנקע. דערווייל ווערן אַלע צוריק געשיקט אין זייערע באַראַקן. וואָס וועט זיין שפּעטער — ווייסט מען נישט.

מיט 2 טעג שפּעטער האָט מען פאַרנאַכט געמאָלדן, אַז די אַלע וואָס זענען רעגיסטרירט אַלס קראַנקע, זאָלן זיך גרייטן מאָרגן גאַנץ פרי צו פאַרלאָזן דעם לאַגער. זיי וועלן דאַרפן אָפּגעבן די בלעכענע טעלערס און אנדערע זאַכן וועלכע מ׳האָט באַקומען. פאַרשטייט זיך, אַז די קראַנקע האָבן יענע נאַכט שוין נישט געקענט שלאָפן, נאָר גערעדט און געטומלט. אַ קלייניקייט: מען פאַרלאָזט דראַנסי. אויך די וואָס האָבן באַדאַרפט איבערבלייבן, האָבן נישט געקענט צוטאָן קיין אויג צוליב דעם גרויסן רעש. עס האָט אַפילו נישט געהאָלפן די אינטערווענץ פון די בלאָק־עלטסטע.

איך האָב מיט אומגעדולד אויסגעקוקט דעם פרימאָרגן. ענדלעך האָט געשלאָגן די שעה. מיר פאַרלאָזן דעם לאַגער. איך — נאָך 2 חדשים געפינען זיך אין דעם גהינום. די פראַנצויזישע פרויען וואָס זענען געשטאַנען אויפן גאַס און געזען ווי דערשעפּטע און דערשלאָגענע מענטשן, וואָס קוים זיי באַוועגן זיך, גייען דאָך אַ היים מיט פרייד, האָבן אויך באַוואונדערט מיין מונטערן און זיכערן טריט. די פרויען האָבן אפילו גענומען טיילן ברויט די באַפרייטע יידן. ווען איך בין אַריין אין אַ געשעפט און געקויפט אַ ברייטל, האָט די פאַרקויפערין נישט געוואָלט נעמען קיין געלט. באמת, אַ סך פאַרשטענדעניש און גוטהאַרציקייט האָבן גרויסע טיילן פון פראַנצויזישן פאָלק אַרויסגעוויזן די געליטענע יידן.

די גאַנצע גרופּע פון אונדזער בלאָק גייט דערנאָך אַריין אין אַ קאַפע־הויז, דערכאַפּן זיך דאָס האַרץ מיט אַ וואַרעמער, געשמאַקער זופּ. איך קום אַ היים אַ מונטערער.

מיט 2 טעג שפּעטער דערוויס איך זיך, אַז די קראַנקע וועלכע מ׳האָט נאָך נישט באַוויזן צו באַפרייען פון דראַנסי — זענען דאָרט פאַרבליבן. זיי וועלן נישט אַרויס פון לאַגער. נאָך מער — מען אַרעסטירט צוריק די וואָס זענען שוין באַפרייט געוואָרן. איך טראָג זיך אָפּ פון דער היים און אַרבעט אויס פּאַפּירן צו קענען אַוועקפאָרן אויף דער א.ג. פרייער זאָנע, וווּ ס׳האָט געהערשט די פּעטען־רעגירונג.

ה.

די נייע דאָקומענטן האָב איך באַקומען אין דער לעצטער מינוט, פאַרן אַרויפגיין אויפן באַן און נישט באַוויזן זיך אויסצולערנען אַלע פּערסאָנאַליען און איינצלהייטן וואָס זענען דאָרט געווען פאַרשריבן. לייענען אין וואַגאָן דעם דאָקומענט וואָלט אַרויסגערופן פאַרדאַכטן. ביים איבערשטייגן אין אַ צווייטער באַן אויף דער גרענעץ־זאָנע, האָט מען באַדאַרפט וואַרטן אין אַ גרויסן זאַל. איך האָב זיך דאָרט אַוועקגעזעצט און זיך געמאַכט שלאָפן. עס דויערט נישט לאַנג און דורך די האַלב אָפענע אויגן זע איך ווי פּאַטרולן מיט לאַמטערנעס אין די הענט הייבן אָן וועקן איייניקע פּאַסאַזשירן און קאָנטראָלירן זייערע דאָקומענטן. אויך צו מיר דערנענטערט זיך אַזאַ מחבל מיט אַ לאַמטערן אין האַנט. ער נעמט אָבער טרייסלען ביים אָרעם מיין נאָענטסטן שכן און שרייען: „פּאַפּירן!" דאָס איז געווען אַ פראַנצויז, זיינע דאָקומענטן זענען אַוודאי געווען אין אָרדענונג. מ׳האָט אים צורו געלאָזט — און אויך מיך שוין נישט געטשעפּעט. נאָר וויפל שרעק כ׳האָב דערביי געהאַט — איז נישט שווער זיך פאָרצושטעלן.

ענדלעך קום איך אָן קיין לימאָזש, אין דער פרייער זאָנע. נאָר אויך דאָ ווערט יעדער פּאַסאַזשיר פאַרהאַלטן ביים אַרויסגאַנג און זיינע דאָקומענטן ווערן גוט קאָנטראָלירט. איך וויל נישט ריזיקירן מיט מיינע פריש אויסגעאַרבעטע צייגנישן און אנשטאָט לאָזן זיך צום אַרויסגאַנג, קער איך זיך אום צום צוג און בעט דעם באַן־באַאַמטן ער זאָל מיר אַרויסגעבן אַ פּעקל וועלכן כ׳האָב געשיקט מיט דער באַן. דער באַאַמטער פרעגט מיך צי כ׳האָב עפּעס אַ צעטל, אַ באַשטעטיקונג אַז כ׳דאַרף אָפּנעמען אַ פּעקל. איך נעם כלומרשט זוכן אין אַלע קעשענעס, כ׳האָב דאָך געוואָלט געווינען צייט. אפשר וועט זיך דאָרט, ביים אַרויסגאַנג, ענדיקן די קאָנטראָל און כ׳וועל קאָנען אומגעשטערט פאַרלאָזן דעם וואָקזאַל.

פּלוצום קומט צו אַ באַן־פּאָליציאַנט און פרעגט אויף דאָקומענטן. בלית ברירה דערלאַנג איך אים מיינע ערשטע דאָקומענטן, נאָך פון פאַר דער מלחמה. ער זעט באַלד אַז כ׳בין אַן אויסלענדער און דערקלערט אָן וואַקלונגען אַז ער מוז מיך אַרעסטירן. איך הייב אָן בעטן און אים דערציילן פאַרשידענע מעשיות. ווייזט אויס, אַז מיר איז דאָך געלונגען אים צו געווינען, ווייל ער זאָגט מיר:

— האָסט מזל... מיין פרוי האָט היינט געבוירן אַ קינד — וועל איך דיך לאָזן פריי. ער פירט מיך טאַקע אַרויס דורך דער אַריינגאַנג־טיר, אנשטאָט דורך דעם אַרויסגאַנג, ווו ס׳איז געשטאַנען אַ שטאַרקע וואַך. איך האָב געוואָלט אים באַלוינען און פאָרגעלייגט צו נעמען אַ באַשטייערונג פאַר „זיין פּאַרטיי" (פונעם פאַרטעטער

און רענעגאַט זשאַק דאָריאָ). ער ענטפערט מיר, אַז אויך זיין פּאַרטיי איז קעגן די יידן. איך לאָז נישט אָפּ און שפּיל אויף זיין פּאַטריאָטיש געפיל:

— איר זענט פאָרט אַ פראַנצויז און דעריבער פאַרשטייט איר בעסער אונדזער לאַגע.

ער עצהט מיר ווי אמשנעלסטן צו פאַרלאָזן די שטאָט.

ו.

פון לימאָזש האָב איך זיך געלאָזט קיין פּערפּיניאַן מיטן באַן, אָבער שוין נישט אַליין, נאָר אין באַגלייטונג פון אַ פראַנצויז, פאַרשטייט זיך — אַז פאַר אַ באַלוינונג. אויף דעם נייעם אָרט האָב איך זיך אויסגעאַרבעט אַנדערע פּאַפּירן, נאָר גוט אויסגעלערנט זייער אינהאַלט אויף אויסנווייניק.

אין פּערפּיניאַן האָב איך געטראָפן מיין שוועסטער טשייטל מיט איר מאַן אברהם פלאָם, ווי אויך דעם קראָשניקער ייד יחיאל זילבערפּיין. ער האָט מיר דערציילט, אַז זיין שוועגערינס טאָכטער, סאָניע זיסבערג (פאַרהייראַט צו הערצקע אונגער), געפינט זיך אין אַ לאַגער נישט ווייט פון פּערפּיניאַן, און אַז זי נייטיקט זיך אין הילף. כ׳בין געוועזן איבערגליקלעך, האָבנדיק די מעגלעכקייט איר צו העלפן, ווי אויך אַנדערע יידן פון קראָשניק.

שפּעטער אַריבערגעפאָרן קיין גרענאבל, וווּ כ׳האָב זיך געטראָפן מיט אייניקע קראָשניקער יידן: צדוק האָכשטיין, פסח גרינוואַלד, מיין שוועסטער טשייטל פלאַם, רחלע שפּיראָ, רבקה שאָר, זשאַק, מישעל און איטשע גאָלדבוים, פרוי שפּילפאָגעל, עובדיה טעפּער און מעגלעך אַנדערע, וועמענס נעמען כ׳געדענק נישט.

גרענאָבעל, ווי באַוווּסט, האָט נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון פראַנקרייך, געהערט צו איטאַליע. דאָס האָט היטלער צוגעוואָרפן מוסאָלינין אַ שטיק פראַנצויזישע טעריטאָריע פאַר זיין צושטיין צו אים אַלס פאַרבינדעטער אין קריג. ביי די איטאַליענער זענען די יידן נישט געווען אַזוי גערודפט ווי ביי די דייטשן. דערפאַר איז אויך מעגלעך געווען אַז מיר, די גרופּע קראָשניקער, האָבן געפירט אַ הילפס־אַרבעט, געלעבט אויף פרייע דאָקומענטן און געגלויבט אַז אפשר פאָרט וועט אונדז געלונגען איבערצולעבן די מלחמה.

נאָר אין יאָר 1944, ווען ס׳האָט זיך געעפנט דער צווייטער פראָנט און מוסאָליני האָט קאַפּיטולירט, איז די „איטאַליענישע זאָנע" אין פראַנקרייך באַזעצט געוואָרן דורך דער דייטשער אַרמיי. די לאַגע פון די יידן איז איצט געווען אַ געפערלעכע. ווער ס׳האָט נאָר געהאַט אַ מעגלעכקייט, איז געלאָפן אין פאַרשידענע ערטער. דער עיקר האָט מען זיך אויסבאַהאַלטן אין דער געגנט פון ווערקאָ, די בערג אַרום גרענאָבל.

אין די בערג איז אָבער אויך געווען אַ שטאַרקע רעזיסטאַנס־באַוועגונג פון וועלכער די דייטשן האָבן באַקומען אַ סך פילבאַרע קלעפּ. די אָקופּאַנטן הייבן אָן פאַרפאָלגן די ווידערשטענדלער, זיי שיקן אַלע מאָל שטראָף־עקספּעדיציעס אין די בערג, זיי ווישן אָפּ גאַנצע ישובים פון דער אויבערפלאַך און הענגען אויף אַ סך ווידערשטענדלער. איך האָב אַליין געזען דעם עקזעקוציע־אַקט איבער צוויי ברידער פון דער רעזיסטאַנס, וועמען די דייטשן האָבן אויפגעהאַנגען ביי דער טיר פון דער וווינונג פון זייערע עלטערן.

אויך פון אונדזערע קראָשניקער זענען דעמאָלט אומגעקומען: די זין פון מישעל גאָלדבוים און מיין שוועסטער טשייטל פלאַם, ווי אויך צענדליקער און צענדליקער יידן. אַזוי האָט געדויערט ביז יוני 1944, ווען אין גרענאָבל האָבן זיך באַוויזן די ערשטע אָפּטיילונגען פון דער באַפרייערישער אַמעריקאַנער אַרמיי. ערשט אין סעפּטעמבער דעם זעלבן יאָר האָב איך זיך אומגעקערט קיין פּאַריז, ווו כ׳האָב געפונען מיין וווינונג און פאַבריק וועלכע איז געווען רעקווירירט פאַר מיליטערישע מאַגאַזינען. נאָך דעם ווי ס׳האָט זיך איינגעשטעלט די ציווילע מאַכט, איז מיר געלונגען אַלץ אָפּצונעמען.

ז.

ווי נאָר ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה און ס׳איז אוממעגלעך געוואָרן צו קאָרעספּאָנדירן מיט משפחה און נאָענטע מענטשן וואָס האָבן זיך געפונען אין אַנדערע לענדער, האָב איך תמיד, אין די שווערסטע צייטן געגלויבט, אַז מיינע צוויי שוועסטער: זיסעלע מיט איר מאַן ראובן האָכשטיין און חנהטשע מיט איר מאַן יעקב־יהושע וואָווטשעס (ווי מ׳האָט אים גערופן אין קראָשניק) און זייערע קינדער — זענען ניצול געוואָרן פון די היטלעריסטישע רציחות אַ דאַנק דעם וואָס זיי האָבן עולה געווען קיין ארץ־ישראל. דאָס איז ביי זיי געווען אַן אַקט סיי פון ציוניסטישע איבערצייגונג, ווי אויך פון געוואַגקייט צו פאָרן אין אַ לאַנד רייך מיט געשעענישן און גענוג אָרעם עקאָנאָמיש. ביזן 1טן סעפּטעמבער 1939 האָבן מיר זיך געשיקט בריוו און אָנגעהאַלטן אַ לעבעדיקן קאָנטאַקט.

נאָך דער באַפרייונג, ווי נאָר כ׳האָב געהאַט די

משפחתו הענפה בישראל של מחבר הזכרונות (במרכז)
די פאַרצווייגטע משפחה פונעם מחבר אין ישראל (אין צענטער)

ערשטע געלעגנהייט, בין איך געקומען אין מדינת־ישראל און געווען גליקלעך צו טרעפן צוויי בליענדיקע משפחות, טיף פאַרוואָרצלט אין לאַנד. זייערע קינדער און אייניקלעך האָבן זיך באַטייליקט אין אַ סך קאַמפן און מלחמות פון דער יידישער מדינה. כ'בין געווען שטאָלץ מיט זיי און מיטן לאַנד ישראל ווו זיי וווינען.

פאַרשריבן: ד. ש.

ווי אזוי איז דערשאסן געווארן טשייטל פלאם (לעדערפיין)

דערציילט: פרוי טענענבוים
פאַרשריבן: מאקס זילבערבערג

דעם 6טן מאַי 1944 יאָר, אין אַ קליין שטעטעלע קרוא־רוזש, נישט ווייט פון גרענאָבל, אויף אַ שטח פון עטלעכע הונדערט מעטער, זענען געשטאַנען לגמרי אין דער זייט דריי הייזלעך, וואָס האָבן זיך קיינעם

טשייטל פלאַם ז"ל

נישט געוואָרפן אין די אויגן. אין אָט די אומבאַמערקטע הייזלעך האָבן עטלעכע ייד'ישע פאַמיליעס געלעבט, געהאָפט און געציילט די טעג ווען זיי וועלן שוין זיין פריי און אָן מורא קוקן בייטאָג צו דער זון. יעדער טאָג איז געווען אַ געוווּנענער, ווייל דאָס לעבן פון די יידן איז געווען איינגעשטעלט.

דעם 25סטן מערץ 1944, ביינאַכט, זענען פלוצים אונדזערע הייזלעך באַפאַלן געוואָרן דורך אַ גרופּע דייטשן. זיי האָבן אַלע איינוווינער אַרויסגעטריבן, אויסגעשטעלט אין דרויסן און באַזוכט די שטובן, אַלץ איבערגעדרייט און געזוכט געווער. דערביי האָבן זיי געשריען, אַז מיר זענען אַ נעסט פון דער רעזיסטאַנס, מיר העלפן די פראַנצויזישע פּאַטריאָטן.

למען האמת האָבן די פראַנצויזישע פּאַטריאָטן אונדז יידן אַ סך געהאָלפן און באַזאָרגט מיט פּראָדוקטן־קאַרטן, אָן וועלכע עס איז אין יענער צייט געווען אוממעגלעך צו לעבן.

ווי דערשטוינט זענען מיר געווען, אַז נאָך דער רעוויזיע אין אונדזערע שטובן, האָט איינער פון די דייטשן, אויסנוצנדיק וואָס ער איז אַליין, אונדז געוואָרנט, אַז אויב איצט וועט אונדז גאָרנישט געשען, איז מעגלעך אַז זיי וועלן צוריק קומען, מאָרגן אָדער שפּעטער — אָבער דעמאָלט וועט זיין ערגער.

דאָס האָט געהייסן, אַז עס וואָלט בעסער געווען

מיר זאָלן זיך באַהאַלטן ערגעץ אַנדערש. מיר האָבן געהאָפט, אַז באַלד וועט זיך דער קריג ענדיקן און די דייטשן וועלן נישט האָבן קיין צייט אונדז אומצוברענגען.

אַזוי האָבן מיר געלעבט ביז דעם 6טן מאַי 1944. אין אָוונט האָבן מיר געהערט אַן אומגעוויינלעכן גערודער אַרום אונדזערע הייזלעך. באַלד זענען מיר אַלע געווען צונויפגעזאַמלט אין איין שטוב, אויסגעשטעלט אין דריי רייען צו פיר מענער און פרויען.

פינף באַוואָפנטע מאַסקירטע מענער האָבן אונדז אָנגעהויבן טעראָריזירן מיט אָנגעגליטע אייזנס, שרייענדיק דערביי: „איר זענט יידן, איר האָט געלט, גיט שנעל אַהער אַלץ וואָס איר פאַרמאָגט, אויב נישט ווייסט איר וואָס אייך דערוואַרט”.

אין אַ געוויסן מאָמענט האָבן זיי גענומען די פרוי פלאַם וואָס האָט געהאַלטן אויף די הענט איר 10־חדשימדיק טעכטערל עוועלין (אסתר) און געזאָגט: „קום, ווייז דיין שטוב, מיר וועלן זוכן”. זי האָט מיט ציטערדיקע הענט איבערגעגעבן דאָס קליינע קינד צו אַ פרוי וואָס איז געשטאַנען אַמנאָענטסטן צו איר — און מיט אַ שרעקלעך געפיל, געפרעגט ווי זיך אַליין: „וואָס גייט מען מיר טאָן?”

מען האָט זי אַרויסגעפירט אין באַגלייטונג פון צוויי באַנדיטן וואָס זענען געגאַנגען זוכן אין איר שטוב. נאָך אַ פּאָר מינוט, וואָס האָט זיך אויסגעדאַכט ווי אַ יאָר לאַנג, האָט מען געהערט ווי פרוי פלאַם שרייט: „טוט גאָרנישט מיינע קינדער!” עטלעכע מאָל די זעלבע געשרייען און דערנאָך שטיל.

די באַנדיטן האָבן צוזאַמענגענומען אַלע גאָלדענע פינגערלעך און זייגערלעך וואָס זיי האָבן געפונען ביי אונדז און זענען אַוועק. ווען מיר האָבן געעפנט די טיר, האָבן מיר געפונען פרוי פלאַם אַ דערשאָסענע.

מיט אַ טיפן ווייטיק האָבן מיר ווידעראַמאָל דערפילט ווי אונדזער לעבן איז איינגעשטעלט אין דעם נאַצישן דזשונגל. מיר וועלן נישט פאַרגעסן, אַז פרוי פלאַם איז אויך געווען אַ קרבן פון דער דייטשער פאַרווילדונג. ערע איר אָנדענק!

ביי דער לוויה זענען די פראַנצויזישע געשעפטן געווען געשלאָסן אַלס אויסדרוק פון מיטגעפיל און טרויער...

5 יאָר אין דייטשער געפאַנגענשאַפט

זשאַרזש (זעליג) גאַרפינקל, פּאַריז־נתניה

יידן מעלדן זיך פרייוויליק

אין יאָר 1938, באַלד נאָכן מינכען־אָפּמאַך צווישן טשעמבערליינען און היטלערן וועגן צעטיילן טשעכאָסלאָוואַקיע, איז אין פראַנקרייך געוואָרן אַ בהלה־שטימונג און מלחמה־אַטמאָספער. צווישן די צענדליקער טויזנטער פראַנצויזן וואָס האָבן זיך געמאָלדן פרייוויליק אין דער אַרמיי בכדי צו קעמפן קעגן דייטשן אַגרעסאָר אין די סודעטן, האָבן זיך אויך געפונען טויזנטער אויסלענדער אין פראַנקרייך, צווישן זיי — אַ גאָר אָנגעזעענע צאָל יידן.

באַזאַמען מיט די אַלגעמיינע ווערביר־ביוראָען און מאָביליזאַציע־פונקטן פאַר פרייוויליקע, איז אויף רי לאַנקרי 10 אין פּאַריז אויפגעעפנט געוואָרן אַ ספּעציעלע ביוראָ פאַר יידישע פרייוויליקע. באַלד דעם ערשטן טאָג, ווי נאָר ס'איז געמאָלדן געוואָרן וועגן דעם יידישן ווערביר־פּונקט, האָבן הונדערטער זיך געשטעלט אין דער ריי. ווי איבעראַשט בין איך געוואָרן, ווען כ'האָב ביי דעם פּונקט געטראָפן אויך אַ גאַנצע ריי קראָשניקער, ווי: פּרץ ווישניאַק (אומגעקומען), מאיר ווישניאַק, לאַזער מינץ (אומגעקומען), גרשון־הענעך וואַגנער (אומגעקומען), יאָסל לאַמהוט, שמחה זילבערפיין, מענדל ראָזענצווייג (געפאַלן דעם 6טן יוני 1940), בערל זייפען, הערשל וועללער און אַנדערע, וועמענס נעמען כ'געדענק נישט איצט. פאַקטיש זענען מיר געווען אויסלענדער, אָן פראַנצויזישער בירגערשאַפט, דאָך האָט דער נאַציאָנאַלער חוב (אַלס ייד) און דער בירגעוולעכער פליכט (אַלס איינוווינער פון פראַנקרייך) באַוויגן צו נעמען די ביקס אין האַנט.

נאָכן רעגיסטרירן אונדז, האָט מ׳צן אַלעמען אַהיימ־געשיקט. ערשט אין אָקטאָבער 1939, ווען פוילן האָט שוין געהאַט קאַפּיטולירט און פראַנקרייך מיט ענגלאַנד זענען געווען אין מלחמה־צושטאַנד מיט דייטשלאַנד (הגם קיין ממשותדיקע קריגס־אָפּעראַציעס זענען נאָך נישט געפירט געוואָרן) — זענען אַלע פרייוויליקע גערופן געוואָרן אונטערן געווער. עס זענען דעמאָלט געשאַפן געוואָרן 3 רעגימענטן פונעם פרעמד־לעגיאָן — נומער 21, 22 און 23. מ׳האָט אונדז איבערגעשיקט אין די אויסשולונג־צענטערס וואַלבאָן און באַרקאַרעס.

הגם די פרייוויליקע אויסלענדער זענען באַשטאַנען פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן (שפּעטער, ווען מיר זענען אַריינגעפאַלן אין געפאַנגענשאַפט, האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז 60 פעלקער האָבן געהערט צו די פריי־וויליקע), איז אָבער די צאָל יידן געווען די סאַמע העכסטע און דערגאַנגען ביז 90%.

באַגעגענישן מיט לאַנדסלייט

דאָס לעבן אין די קאַשאַרן איז געווען שווער. איבונ־גען, מושטרעס, מאַרשן און אַ גאַר שטרענגע דיסציפּלין. נאָר בעת די איבעררייסן און אין די אָוונטן איז דאָך געווען אַ פאַרגעניגן צו טרעפן זיך מיט היימישע יידן, לאַנדסלייט, מיט וועלכע מ׳האָט פאַרברענגט לאַנגע שעהן אין שמועסן און זכרונות פון דער אַלטער היים, אין דערמאָנען נאָענטע און טייערע געשטאַלטן. ווייל אויסער די פריער דערמאָנטע לאַנדסלייט, זענען צו אונדזערע רעגימענטן צוגעקומען נאָך אייניקע קראָש־ניקער וואָס האָבן זיך אומגעקערט פון שפּאַניע, ווו זיי האָבן געקעמפט אין דער אינטערנאַציאָנאַלער בריגאַדע, ווי אויך דעמאָביליזירטע פון דער צעקלאַפּטער פּויל־שער אַרמיי, ווען ס׳איז געלונגען זיך אַריינצובאַקור־מען קיין פראַנקרייך.

אָנהייב אַפּריל 1940, נאָכן אַדורכמאַכן די רעקרוו־טישע תקופה וואָס האָט געדויערט אַ 6—7 חדשים, האָט זיך אָנגעהויבן דער אָפּמאַרש אויפן פראָנט. צומערשט איז געשיקט געוואָרן אַהין דער 21סטער רעגימענט. איך האָב געהערט צום 22סטן רעגימענט און מיין אייפ־גאַבע בעת יענעם אָפּמאַרש איז געווען: צו האַלטן וואַך ביים אַריינגאַנג־טויער פון די קאַזאַרמעס, ווען דער רעגימענט איז אַוועק אויפן פראָנט. דאָס איז געווען אַן אומפאַרגעסלעך בילד פון אָפּמאַרשירנדיקע, אויס־מושטירטע זעלנער וועלכע מ׳האָט באַגלייט מיט אָר־קעסטער, לידער און הויכע אָפּיצירן, אַריינגערעכנט אַ גענעראַל. צום אָפּמאַרש זענען אויך געקומען אַ סך יידישע פרויען פון פּאַריז, כדי זיך געזעגענען מיט זייערע מענער. איינע פון זיי, טשייטל פלאָם, דאָט זיך באַוויזן אין דער לעצטער מינוט, ווען די רייען זעלנער האָבן שוין מאַרשירט אין שטרענגער אָרדענונג. זי האָט אויסגעבראָכן אין אַ היסטעריש געוויין, געוואָלט זיך אַריינרייסן אין דער ריי צו זאָגן אַן „אַדיע" איר מאַן, אברהמטשע פלאָם — אָבער פאַרט נישט געוואַגט צו צושטערן דעם שטרענגען מיליטערישן מעמד. איך וואָלט גערן צוגעגאַנגען צו דער דאָזיקער פרוי כדי זי צו באַרויקן, נאָר כ׳בין דאָך געשטאַנען אויסגעצויגן ווי אַ סטרונע און פרעזענטירט דאָס געווער פאַר די וואָס לאָזן זיך אויפן פראָנט.

מיט 8 טעג שפּעטער איז אויך מיין רעגימענט, דער 22סטער, אָפּגעשיקט געוואָרן קיין עלזאַס, פאַר דער מאַזשינאָ־ליניע.

נאָר כ׳וויל פריער דערציילן וועגן נאָך אַ באַגעג־געניש מיט אַ קראָשניקער ייד — מאיר (מאַקס) זיל־בערבערג, פאָרגעקומען ביי גאָר באַזונדערע אומ־שטענדן. מאיר האָט באַלאַנגט צו אַן אַנדערע איינ־הייט, צום שפּעטער געשאַפענעם 11טן רעגימענט. איינמאָל, אין אַ ווינטערדיקן טאָג, ווען ער האָט זיך אומגעקערט מיט זיין איינהייט פונעם שיס־פעלד און אויף אַ פאַרשנייטער לאָנקע זיך צוגעזעצט אָפּרוען, בין איך גראָד אָנגעקומען מיט מיין איינהייט וועלכע האָט זיך געלאָזט אויף איבונגען — און מיר האָבן זיך ביידע דערקענט. די פרייד פון דער באַגעגעניש איז נישט צום באַשרייבן. איך האָב אים דערציילט וועגן אונדזערע קראָשניקער וואָס געפינען זיך אין די קאָ־שאַרן און ער האָט מיר איבערגעגעבן וועגן אַנדערע לאַנדסלייט מיט וועלכע ער האָט זיך געטראָפן אין מיליטער.

די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן

אין עלזאַס זענען מיר געווען ביזן 10טן מאַי 1940, ווען די דייטשן האָבן אַטאַקירט בעלגיע, האָלאַנד און אויף אַריבער די פראַנצויזישע גרענעץ. דעמאָלט האָט מען אונדזער רעגימענט אָפּגעשיקט קיין צפון־פראַנק־רייך. נאָך שווערע, בלוטיקע שלאַכטן האָט דער 22סטער רעגימענט פאַרלוירן אַ 60% פון זיין באַשטאַנד. דאָס דערקלערט זיך דערמיט, וואָס די פרייוויליקע רעגי־מענטן האָט מען געשיקט אויף די סאַמע געפערלעכע פּאָזיציעס.

נישט ווייט פון מיר איז געפאַלן אונדזער לאַנדסמאַן מענדל ראָזענצווייג, וועלכער האָט פאַריתומט אַ פרוי מיט צוויי קינדער.

דאָס שלאַכטפעלד האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ גרויסן פאַרבלוטיקטן שטח, מיט געפאַלענע און פאַרוווּנדעטע זעלנער — פראַנצויזישע און דייטשע. אונדז, די קריגס־געפאַנגענע, האָט מען געפירט איבערן דאָזיקן שלאַכטפעלד. מיר האָבן געהערט די געשרייען און געבעטן פון די פאַרווונדעטע מען זאָל זיי געבן אַ ביסל וואַסער, אָדער באַנדאַזשירן די ווונדן — נאָר מ׳האָט גאָרנישט געקענט העלפן. די דייטשע וואַך האָט באַפוילן אויסטאָן אונדזערע מאַנטלען, כדי צודעקן זייערע טויטע.

ווען אַ דייטשער אָפיציר האָט געפרעגט: „ווער זענען דאָ יידן?״ האָט קיינער נישט געוואָלט זיך מודה זיין. מיר האָבן שוין דעמאָלט געפילט, אַז בעצם איז דאָס אַ מלחמה קעגן יידישן פאָלק ווי קעגן פראַנקרייך. נאָר איין לייטענאַנט אונדזערער, פון יידישער אָפּשטאַמונג, האָט געענטפערט דעם דייטשן אָפיציר:

— מיר זענען איצט קריגס־געפאַנגענע, איר קאָנט מיט אונדז טאָן וואָס איר ווילט...

און די דייטשן האָבן קלאָר געוווּסט וואָס צו טאָן מיט די וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט.

עס האָט זיך אָנגעהויבן מיין געפאַנגענשאַפט.

אין דער ניוועלער תפיסה

נאָך אַ זעקס־טאָגיקן מאַרש פון אַ בערך 5 טויזנט קעפּיקער קאָלאָנע געפאַנגענע, באַגלייט מיט אַ שטאַרקער וואַך, אָן עסען און טרינקען, זענען מיר ענדלעך אָנגעקומען אינעם שטעטל ניוועל, 15 קילאָמעטער הינטער בריסל, ווו ס׳האָט זיך געפונען אַ גרויסע תפיסה. אויפן וועג פלעגן באַרמהערציקע פראַנצויזישע פרויען צוואַרפן טיילמאָל אַ שטיקל ברויט אָדער צוקער, נאָר די דייטשישע היטערס האָבן דאָס אַלץ צוגענומען פאַר יענע געפאַנגענע וואָס האָבן זיך דעקלאַריִרט אַלס עלזאַסער. האָב אויך איך זיך אָנגעגעבן אַלס עלזאַסער און אַ דאַנק דעם האָט דער וואַכמאַן מיר צוגעוואָרפן עפּעס פון די געשענקטע פּראָדוקטן.

די ריזיקע בעלגישע תפיסה איז גראַד פאַר אונדז, דערשעפּטע און פאַרפייניקטע געפאַנגענע, געוואָרן אַן אָפּרו־אָרט. 3 טעג האָט מען אונדז געלאָזט פריי זיך באַוועגן אינערהאַלב דער תפיסה, די קאַמערס זענען געווען אָפן.

נאָך פאַרן אַריינגיין אין תפיסה האָב איך באַמערקט אויפן גאַס אַ פּאָרל. דאָס האַרץ האָט מיר געזאָגט, אַז זיי זענען יידן. כ׳האָב געפרעגט אַ דערלויבעניש ביים פּאַטרול צי כ׳מעג צו זיי צוגיין און אויף זיין „יאָ״, האָב איך זיי אָפּגעשטעלט און מיין ערשטע פראַגע איז געווען, צי זיי זענען יידן. די פרוי האָט זיך צעוויינט און געענטפערט, אַז ווירקלעך, זיי זענען יידן וואָס האָבן ערשט נישט לאַנג פאַרלאָזט די תפיסה ווו זיי זענען געווען פאַרשפאַרט אַלס אומלעגאַלע אויסלענדער. איצט האָבן זיי אַן אויסווייז אַרויסצופאָרן. אינגיכן גייט זייער באַן אַוועק קיין בריסל. איך האָב דעם פּאָרל געגעבן דעם אַדרעס פון מיינעם אַ קוזין אין דער בעלגישער הויפּטשטאָט און שטאַרק געבעטן אים זאָגן, אַז איך לעב, הגם אין געפאַנגענשאַפט — און ער זאָל וועגן דעם צו וויסן געבן מיין פרוי אין פּאַריז. דערנאָך בין איך אַריין אין תפיסה, צוזאַמען מיט אַלע — און באַלד פאַרגעסן אין דער באַגעגעניש מיט דעם פּאָרל.

אויפן דריטן טאָג פון אונדזער זיין אין דער ניוועלער פעסטונג, אַ זונטיק פרי, האָט איינער פון די וועכטער (וועלכע זענען באַשטאַנען פון די ריכטיקע עלזאַסער — דערפאַר האָב איך דאָרט אויפגעהערט שפּילן די ראָל פון אַן עלזאַסער) געפרעגט, צי איך וויל זיך באַטייליקן אינעם גאָטעס־דינסט וועלכע עס ריכט אָפּ אַ גלח אויפן פּלאַץ פאַר דער תפיסה. אין מיין קאַמער זענען געווען נאָך אַ צען יידן וואָס האָבן, פאַרשטייט זיך, אויסבאַהאַלטן זייער יידישקייט און אַלע האָבן מיר אויפן אָרט מסכים געווען צו דער תפילה. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דאָס בילד, ווען כ׳האָב דערזען ווי אַ 5 טויזנט געפאַנגענע פראַנצויזן זענען געשטאַנען אויף די קני און נאָכגעזאָגט דאָס רירנדיקע געבעט פונעם יונגן בעלגישן גלח, וואָס האָט מיטגעוויינט מיטן גאַנצן עולם.

פּלוצום דערזע איך אַ באַקאַנט פרויען־געשטאַלט וואָס זוכט צווישן דעם קניִענדיקן המון — און כ׳גלייב נישט די אייגענע אויגן: דאָס איז דאָך מיין פרויס שוועסטער, גיטל ראָזנבוים, וואָס האָט דעמאָלט געוווינט אין בריסל. איך הייב זיך אויף, לויף צו איר צו, קוים זי דערקענט מיך אין דעם הולך פון אַ קריגס־געפאַנגענעם, נישט אָפּראַזירט. זי דערציילט, אַז דאָס פּאָרל האָט איר איבערגעגעבן מיין אַדרעס און זי האָט שוין באַוויזן צו וויסן צו געבן קיין פּאַריז. איצט וועט זי שפּילן די ראָל פון מיין פרוי, זי גלויבט אַז די דייטשן וועלן אונדז דערלויבן זיך אויסשמועסן. איך בעט טאַקע אַ דערלויבעניש ביים דייטש און ער הייסט אונדז אַריינ־

גיין אינעם צימער ווו ס'איז געווען מאַגאַזינירט דאָס ברויט פאַר די געפאַנגענע. איך פרעג מיין שוועגערין הלמאי זי האָט נישט געבראַכט קיין ציווילע קליידער, וואָלט עס מיר אפשר פאַרלייכטערט צו אַנטלויפן. איר ענטפער, אַז זי האָט נישט געוואָלט ריזיקירן סיי מיט מיין לעבן, סיי מיט אירס.

די אַנדערע יידן, זעענדיק וואָס דאָ קומט פאָר, האָבן געוואָלט געבן מיין שוועגערין זייערע אַדרעסן צו קרו־בים. זי פרעגט דעם דייטש צי זי קאָן אָפט קומען באַ־זוכן אין תפיסה. אנשטאָט ענטפערן, נעמט ער מיך רופן מיטן פינגער: „יודע, קאָם היער!" און ער פרעגט: „פונוואַנען האָט דיין פרוי שוין געוווּסט צו קומען פון פּאַריז?" איך פיל ווי די לאַגע ווערט געפערלעך, אָט וועט זיך אַלץ אַנטפּלעקן. גראָד קומט אָן אַ דייטשער פעלדפעבעל און ער דערלויבט די אַנדערע יידן איבער־געבן די אַדרעסן אינעם „ברויט־צימער" ווו איך האָב זיך געפונען מיט גיטלען. ביי דער געלעגנהייט האָט יעדער פון זיי אַנגעלייגט אין די הויזן־אַרבל און אין די קעשענעס ברויט וואָס האָט זיי געסטייעט צו שטילן דעם הונגער און אויך עפּעס איבערלאָזן אויף אַ צווייטן טאָג...

נאָך 2 שעה ריידן און אָנפרייען זיך מיט דער שווע־גערין, האָט דער דייטשער וועכטער באַפוילן זי זאָל פאַרלאָזן דאָס אָרט. אונדז ביידע איז באַפאַלן אַן אומעט, איך געדענקט נאָך היינט איר בליק פון די טיפע, שוואַרצע אויגן, וואָס האָט שטומערהייט גע־פרעגט: „וועלן מיר זיך נאָך זען?" ליידער, פון יענער דראַמאַטישער געזעגענונג האָב איך מערער נישט גע־הערט און געזען דאָס דאַזיקע יונגע מיידל...

15 יוני 1940

די דאַזיקע דאַטע וועט זיך גוט געדענקען. יענעם טאָג האָט מען אונדזער גרויסע מאַסע געפאַנגענע אָנ־געהויבן גאַנץ פרי טרייבן צו דער באַן־סטאַציע, ווו מיר דערוויסן זיך פון אַ דייטשן אָפיציר, אַז אויך איטאַליע האָט דערקלערט קריג בעלגיע און פראַנקרייך. קיין גרויסע איבעראַשונג איז דאָס נישט געווען, אָבער די ידיעה האָט באַוויזן, אַז דאָס פייער אין אייראָפּע ווערט אויסגעברייטערט און אַז נאָך אַ מדינה ווערט אַריינ־געצויגן אינעם מלחמה־געווירבל. נאָר לאַנג טראַכטן וועגן דעם איז נישט געווען קיין צייט. אָט קומט אָן אַ באַן וואָס ברענגט צוריק פון פראַנקרייך קיין בריסל מלחמה־פליטים פון בעלגיע. אונדזערע קריגס־געפאַנ־גענע באַפאַלן די וואַגאָנען, זיי ווילן הערן נייעס פון פראַנקרייך, אפשר האָבן די פליטים אַ גרוס פון עמעצנס קרובים. מיר, די גרופּע יידישע געפאַנגענע, דערזען אין איין פענצטער יידישע פליטים. מיר דערנענטערן זיך צו זיי, אַלע וויינען פון גערירטקייט און איבער־גענומענקייט. זיי קענען נישט העלפן, נאָר דאָס לעצטע שטיקל צוקער וואָס מ'האָט פאַרמאָגט, האָבן זיי אונדז אַוועקגעגעבן. מיר באַוויזן נישט צו באַדאַנקען און רעכט זיך געזעגענען, ווייל די דייטשע היטערס נעמען אונדז שלאָגן מיט די ביקסן־קאָלבעס און טרייבן אין די פערד־וואַגאָנען. מען שטופּט אונדז אַריין צו 60 געפאַנגענע אין אַ וואַגאָן. די טירן פאַרקלאַפּן זיך — און נאָך 24 שעה פאָרן איבער האָלאַנד, אָן עסן און אָן אַ טראָפּן וואַסער, זענען מיר אָנגעקומען אין ערשטן סטאַלאַג (7א).

ס'האָט זיך אָנגעהויבן דאָס לאַגער־לעבן. אַלע זענען געוואָרן צעטיילט אין בלאָקן, לויט נאַציאָנאַלער אָנגע־העריקייט. מיר, די פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע, האָבן שוין געטראָפן אין דעם לאַגער אינטערנירטע האָלענדער, פּאָלאַקן, בעלגער, פראַנצויזן און יידן פון די אָקופּירטע געביטן אין פּוילן. אונדזער גרופּע פון 9 יידן און איין פּאָלאַק, וואָס האָט זיך געהאַלטן מיט אינדז צוזאַמען די גאַנצע צייט, זענען תמיד מיטגעגאַנגען מיט די פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע. פאַר זיי זענען מיר געווען פּאָלאַקן־אויסלענדער, פאַר די דייטשן ווידער — פראַנצויזן. דאָס האָט אונדז טאַקע געראַטעוועט...

ווידער 3 טעג אין פאַרשפאַרטע וואַגאָנען

נישט מער ווי 2 מעת־לעת איז אונדז אויסגעקומען צו זיין אין דעם סטאַלאַג 7א. אויפן דריטן טאָג — ווידער אַן אַפּעל, אַ ציילן און אַ טרייבן צו די וואַגאָנען. עס חזרט זיך איבער די זעלבע פּראָצעדור פון אַריינ־שטויסן 60 מענטשן אין פערד־וואַגאָנען, מיט קליינע פאַרקראַטעוועטע פענצטערלעך. די שווערע טירן ווערן פאַרוקט און אָפּגעשלאָסן. נאָר איידער מען פירט אינדז אַוועק צו דער באַן־סטאַציע, באַקומט יעדער אַ פּעטע זופּ מיט חזיר־פלייש. נאָך עטלעכע הונגער־טעג, האָט די דאַזיקע זופּ פאַרדאָרבן דעם מאָגן כמעט דער גאַנ־צער, 3 טויזנט־קעפּיקער מאַסע געפאַנגענע. אין די פאַרמאַכטע וואַגאָנען האָבן אַ סך דערליידיקט זייערע באַדערפענישן — און געטאָן דאָס הינטער זיך, ווי קליינע, אומבאַהאָלפענע קינדער. געווען אָבער אַזעלכע וואָס האָבן גענומען קלאַפּן אין טיר און שרייען מען

זאָל עפענען. איינעם פון די וואָס האָבן געשטורעמט די טיר, האָבן די אַנדערע זעלנער געוואָרנט: „שוואַרץ, גיי אַוועק פון דאָרט. מען וועט דיך שיסן". דער וועכטער אין דרויסן האָט געעפנט די טיר און אַ פרעג געטאָן: „וואָ איסט דאָ דער שקראָפּוליקער יודע?" מיר האָבן נישט געוווּסט אַז דער זעלנער איז אַ ייד און ווען דער דייטש האָט אים געהייסן אַרויסגיין, זענען מיר געווען זיכער — צום דערשיסן. ווי איבעראַשט זענען מיר געווען, ווען שוואַרץ האָט זיך נאָך עטלעכע מינוט צוריקגעקערט אַ צופרידענער, ווייל ער האָט נישט אין וואָגאָן אויסגעליידיקט דעם מאָגן...

נאָך 3 טעג רייזע אין אַזעלכע אַנטי־היגיענישע באַ־דינגונגען, אָן עסן און טרינקען, זענען מיר אָנגעקומען קיין מזרח־פּרייסן. ערשט שפּעטער איז אונדז באַקאַנט געוואָרן דאָס אָרט: האָהענשטיין, אַ קליין שטעטל וואָס ליגט אַ 30 קילאָמעטער הינטער אָלשטין (וועלכע געהערט היינט צו פּוילן). אויף דער באַן־סטאַציע האָט אונדז אויפגענומען אַ פאַרשטאַרקטע שמירה. דייטשן האָבן גענומען שלאָגן און פייניקן די אומגליקלעכע געפאַנגענע, וואָס אַ גרויסער טייל פון זיי האָט זיך ממש ניט געקענט שטעלן אויף די פיס. די רוצחים האָבן געשריגן „פראַנקרייך קאַפּוט" און אָנגעהויבן ציילן. מיר האָבן גוט געקענט זייערע אַפּעלן. שעהן האָט מען געהאַלטן אין דרויסן, ביי יעטוועדן וועטער, און אַזוי לאַנג קאָמאַנדעוועט, מושטירט, געשלאָגן און געציילט — ביז דער ציפער האָט געמוזט שטימען. דערנאָך האָט מען אונדז געטריבן צופוס אין אונדזער נייעם אָרט. ערשט אויפן וועג האָבן מיר געוווּסט אַז מיר זענען אין מזרח־פּרייסן, ווייל עס האָבן זיך געפונען אַ סך קברים מיט צלמים און רוסישע אויפשריפטן „געפאַלן אין דער שלאַכט ביי טאַנענבערג אין דער 1טער וועלט־מלחמה".

מיר קומען אָן אין סטאַלאַג 1ב', דער ערשטער אין מזרח־פּרייסן לאַגער פאַר קריגס־געפאַנגענע.

דאָס איז געשען דעם 20סטן יוני 1940, אין טאָג ווען פראַנקרייך האָט קאַפּיטולירט און געבעטן וואָפן־שטילשטאַנד. מיר האָבן נאָך געהערט די פריידיקע קלאַנגען פון די קלויסטער־גלאָקן אין די דייטשע קיר־כעס — בעת אונדזערע הערצער זענען פול געווען מיט טרויער און יאוש.

דער סאַדיסטישער אונטעראָפיציר

ווי אומעטום, אַזוי אויך דאָ, אויפן נייעם אָרט, באַלד ביים ערשטן אַפּעל, האָט זיך געהערט דער גוט באַקאַנ־טער באַפעל: „יודען הערויסטרעטן!" אונדזער גרופּע יידן האָט זיך געמאַכט נישט הערן דעם דאָזיקן באַפעל, ווייל מיר האָבן געוווּסט וואָס אונדז דערוואַרט, אויב מיר ווערן דעקאָנספּירירט. מיר ווערן צעטיילט אין ריזיקע צעלטן־פּאַלאַטקעס ווו מ'האָט צונויפגעקוועטשט צו 500 געפאַנגענע אין אַ צעלט. געלעגן איז מען קאָפּ צו פיס און פיס צו קאָפּ, כדי די פּאַלאַטקע זאָל אַלעמען אַריינעמען. ביי אַזעלכע באַדינגונגען, האָבן די לייז און אַנדערע אינזעקטן זיך אָנגעזעצט אויף אונדזערע לייבער. ס'האָבן נישט געהאָלפן די פּסעוודאָ־היגיענישע מיטלען וועלכע די לאַגער־מאַכט האָט אָנגעווענדן: קריגס־געפאַנגענע פּאָלאַקן וואָס זענען געקומען אַהער אַ סך פריער, האָבן אונדז אָפּגעשוירן און אויסראַזירט אַלע באַוואַקסענע ערטער. דערביי האָבן זיי זיך נאָכ־געפרעגט צי עס זענען נישט פאַראַן קיין פּאָלאַקן. שפּעטער האָבן זיי זיך אויך אינטערעסירט מיט יידן...

אַלס אויפזעער איבער אונדזער פּאַלאַטקע איז באַ־שטימט געוואָרן אַ דייטשער אונטעראָפיציר, וואָס האָט נישט אויפגעהערט פייניקן די אומגליקלעכע אינטער־נירטע. אַזוי האָט ער 3 פאַרטאָג באַפוילן אַלעמען אויפ־שטיין צום אַפּעל און שעהן געהאַלטן אויפן רעגן צי אין דער קעלט. די 500 אינטערנירטע האָט ער צעטיילט אין גרופּן צו 25 און איבער יעדער גרופּע באַשטימט אַ פראַנצויזישן פאַראַנטוואָרטלעכן. אַזוי זענען מיר געשטאַנען אויסגעשטעלט, צו 25, מיטן אויפזעער בראש און געוואַרט אַז דער אַפּעל זאָל זיך ענדיקן. דערווייל האָט נישט יעדער געפאַנגענער געקענט אַזוי לאַנג אויסהאַלטן, ווייל דער קאַליע־געוואָרענער מאָגן און דאָס נישט נאָרמאַלע עסן האָבן געצוווּנגען אַ סך צו פאַרלאָזן די ריי אויף צו טאָן זייערע באַדערפעניש. דער דייטש פלעגט דאַן באַפעלן דעם פאַראַנטוואָרטלעכן פראַנצויז אַראָפּלאָזן די הויזן, זיך אָנבייגן און ער האָט באַקומען אַזאַ צאָל שמיץ מיט אַ נאַהייקע, וויפל געפאַנ־גענע ס'האָבן געפעלט אין זיין גרופּע. אַז מיר האָבן געפרעגט די עלזאַסער סאָלדאַטן, וואָס האָבן געדינט אַלס דאָלמעטשערס, פינוואַנען נעמט זיך אַזאַ סאַדיזם אין ברוטאַלקייט צום דייטשן אָפיציר, האָבן זיי דער־ציילט אַז דער דאָזיקער פאַרשוין איז בעת די קריגס־אָפּעראַציעס אין פּוילן אַריינגעפאַלן אין געפאַנגענשאַפט און די פּאָלאַקן האָבן אים עטלעכע מאָל איבערגעוואָרפן אין דער ווייסל. א מירקל. אַז פון דעם „באַד" האָט ער ראַכיטיזם טובערקולאָז איז געוווּסט אַז זיינע טעג זענען געציילטע. האָט ער זיך איצט נוקם געווען אין די

פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע פאַר דער באַהאַנד־
לונג וועלכע ער האָט געהאַט אין דער פּוילישער גע־
פאַנגענשאַפט...

אין אונדזער לאַגער האָבן זיך געפונען 35 טויזנט
קריגס־געפאַנגענע — אַ גאַנצע שטאָט (מיט לייוונטענע
צעלטן) און אַ ריזיקע באַפעלקערונג וואָס האָט געלעבט
אין שווערע באַדינגונגען, מיט ווייניק באַשפּייזונג און
היגיענע. אַזוי ווי צווישן אונדזערע געפאַנגענע האָבן
זיך געפונען אַ סך נעגערס פון פראַנקרייכס קאָלאָניעס
אין אפריקע, פלעגן אויך ציווילע דייטשן קומען זיי
אָנקוקן ווי אַ בייזן וווּנדער, פאָטאָגראַפירן זיך מיט די
נעגערס און גלייכצייטיק אָפּלאַכן און איזדעקעווען זיך.
די אומגליקלעכע האָבן נישט שטענדיק פאַרשטאַנען
וואָס די מערדער ווילן פון זיי און די דייטשן האָבן אָן
צערעמאָניעס זיי דערשאָסן. דערנאָך האָבן זיי געפרעגט
ווער פון אונדז וויל זיך פאַרנעמען מיט זייער קבורה.
כ'האָב זיך אויך געמאָלדן צו דער גרופּע וואָס איז אַוועק
באַגלייטן די קרבנות צו אייביקער רו. אויפן בית־
הקברות פון די פּוילישע קריגס־געפאַנגענע, ווו מיר
האָבן באַדאַרפט גראָבן קברים פאַר די דערשאָסענע
נעגערס, האָבן מיר געזען אַ סך קברים מיט אויפ־
שריפטן „פּ" (פּאָלאַק), נאָר די נעמען זענען דער
עיקר געווען יידישע, ווי: פרידמאַן, גאָלדשטיין און
אַנדערע. דאָרט האָב איך צום ערשטן מאָל באַקומען אַ
באַגריף וויפל אונדזערע יידישע סאָלדאַטן זענען געפאַלן
אין קריג, נאָר אַלס... פּאָלאַקן.

אין לאַגער האָט זיך דערנאָך אָנגעהויבן אַ רעגיס־
טראַציע און נומעראַציע פון די אינטערנירטע. פאַר־
שטייט זיך, אַז מ'האָט געפרעגט וועגן נאַציאָנאַליטעט,
רעליגיע — אָבער די גרופּע יידן האָט זיך דעקלאַרירט
אַלס רעליגיע־לאָזע און אַלס פראַנצויזן. אַזוי ווי די
שרייבערס זענען געווען פראַנצויזן, אויך קריגס־געפאַנ־
גענע, האָבן זיי נישט געמאַכט דערפון קיין ענין —
און אַזוי האָט מען אונדז פאַרשריבן אין די רעגיס־
טראַציע־דאָקומענטן.

מיר פאָרן אַרויס אויף אַרבעט

נאָכן אָפּזיין 8 טעג אין לאַגער, האָט מען געפרעגט
ווער עס וויל גיין פרייוויליק אויף אַרבעט. פון דער
גרויסער צאָל געמאָלדענע, האָט מען אויסגעקליבן 175
געפאַנגענע, צווישן וועלכע ס'האָט זיך אויך געפונען
אונדזער קליינע, קאָנסאָלידירטע גרופּע פון 9 יידן און
אַ פּאָלאַק. איידער מיר האָבן פאַרלאָזן דעם לאַגער,
האָט אַ דייטשער אָפיציר געהאַלטן אַ רעדע, אַז „פראַנ־
קרייך האָט אויפגעהערט צו זיין אַ מדינה. אויב איר
וועט גוט אַרבעטן, וועט דער פירער זיך באַציִען צו אייך
גוט און פריינדלעך. נאָר איך וואָרן אייך: ווער עס
וועט האָבן באַציִונגען מיט אַ דייטשער פרוי — וועט
דערשאָסן ווערן".

מיר האָבן אונטערגעשמייכלט פון דער דאָזיקער
וואָרענונג, ווייל אונדזער דערשעפּטקייט, דערשלאָגנ־
קייט און געמיט־צושטאַנד, זענען נישט געווען איינ־
געשטעלט אפילו צו טראַכטן וועגן באַציִונגען מיט
פרויען. מיר באַקומען יעדער אַ שטיקל ברויט און לאָזן
זיך אַוועק אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. הגם מיר
מאַרשירן איצט מיטן שוין באַקאַנטן וועג קיין האַהענ־
שטיין און שטייגן איין אין דער באַן, דאַך ווייסן מיר
נישט ווו מען פירט אונדז. נאָכן אָפּפאָרן אַ נאַכט,
שטעלט זיך די באַן אָפּ אינמיטן אַ פעלד און עס הערט
זיך אַ באַפעל „אויסשטייגן". מיר דערשפּירן אינסטינק־
טיוו אַז מען געפינט זיך אויף פּוילישער ערד. ווירקלעך,
נישט ווייט מערקט זיך אַ שילד, וואָס זאָגט אָן, אַז דאָ
איז אַמאָל געווען אַ גרענעץ. עס באַווייזן זיך עטלעכע
פּאָלאַקן וואָס פרעגן זיך צומערשט צי עס זענען פאַראַן
צווישן אונדז פּוילישע געפאַנגענע, דערנאָך פרעגן זיי
צי עס זענען דאָ יידן — און גיבן באַלד צו פאַרשטיין
די פראַנצויזן וואָס זיי דאַרפן טאָן מיט די יידן:

— אויב עס זענען פאַראַן צווישן אייך יידן, נעמט
בריטוועס און שניידט זיי אַלע אָפּ די קעפּ...

אַלע ענטפערן, אַז קיין יידן זענען נישטאָ מיט
אונדז. מען פירט אונדז אַריין אין אַ געביידע וואָס האָט
פאַרן קריג געדינט אַלס גרענעץ־פּונקט מיט מזרח־
דייטשלאַנד. אַן אָפיציר באַפעלט אונדז אויסלייגן אויף
דער פּאָדלאָגע, כדי זען צי מיר האָבן גענוג אָרט.
עס חזרט זיך איבער דאָס בילד פון פּאַלאַטקעס: אַז
מען ליגט צונויפגעדרענגט קאָפּ צו פיס און פיס צו
קאָפּ — איז קוים דאָ אַן אָרט פאַר אַלע 175 געפאַנגענע.

צומאָרגנס, מאָנטיק, טרייבט מען אונדז צו דער
אַרבעט — אַראָפּנעמען טאָרף פון די פעלדער, וואָס
האָבן אַמאָל געהערט צו אַ פּוילישן גלח.

אויפן טאָרף־פעלד און ביים שניידער־וואַרשטאַט

די גרופּע פון 175 פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע
איז איצט באַשעפטיקט ביים שניידן, טרוקענען און
אַוועקפירן דעם טאָרף. מיר מוזן נאָכקומען דער מאַשין

און די וואַגאָנעטקעס וועלכע צעפירן דעם טאָרף. דער געשניטענער טאָרף ווערט אַרייַנגעוואָרפן אין אַ מאַשין, וועלכע צעשניידט אים אויף ציגל. אָנגעפירט האָט אַ דייטשער פאַכמאַן, וועלכער האָט מיך געלערנט ווי אַזוי צו אַרבעטן. אַ דאַנק דעם האָב איך אויך געהאָלפן יענע פּראַנצויזן וואָס האָבן נישט באַוויזן נאָכצוקומען דעם טעמפּאָ פון דער אַרבעט און דער מאַשין. ווען איינער פון די דייטשע אויפזעער פרעגט מיך אַ וואָסער פאַך איך באַזיץ, ענטפער איך „אַ שניידער", נאָר אויף שטום־לשון, מיט פאַסיקע באַוועגונגען פון די פינגער. איך האָב געוווּסט, אַז אויב כ'גיב זיך צו דערקענען אַז כ'פּאַרשטיי דייטש, וועט עס מיך באלד פאַראַטן אַלס פּוילישן ייד. דערווייל האָט מען מיך איבערגעפירט אויף אַ פאַרהעלטנישמעסיק לייכטע אַרבעט: אויפ־שטעלן סטויגן געשניטענעם טאָרף צום טרוקענען. מיין אויפזעער איז איצט דער זעלבער היטער פונעם גלחס טאָרף־פעלדער, נאָך פון פּוילנס צייטן. ער דערציילט, אַז מיר געפינען זיך בסך־הכל 8 קילאָמעטער פון מלאַווע און אַ 180 קילאָמעטער פון וואַרשע. אַז מיר ריידן זיך פונאַנדער, איז ער אפילו גרייט מיר אויסצואַרבעטן „אַרישע" פּאַפּירן כ'זאָל קענען אַנטלויפן.

די געאָגראַפישע נאָענטקייט פון פּוילן און דער פאַקט וואָס מיין גאַנצע משפחה — די עלטערן און שוועסטער־ברידער — האָבן זיך געפונען אין לובאָמל, העכער 200 קילאָמעטער פון מיין איצטיקן אָרט, האָבן געגעבן אַ סך מחשבה צו אַנטלויפן. נאָר אויסאַרבעטן פּאַפּירן האָט באַדאַרפט נעמען אַ סך צייט. דער אויפ־זעער, הגם אַ פאָלקס־דייטש, האָט אַליין געהאַט זיינע צוויי זין אין דער דייטשער געפאַנגענשאַפט זינט סעפּטעמבער 1939. דעריבער איז ער גרייט געווען מיר צו העלפן. אָבער מער ווי 3 וואָכן בין איך דאָרט נישט געווען. דערפאַר איז פונעם פּלאַן צו אַנטלויפן, צוזאַמען מיט מיין חבר אהרון ווארסקי — גאָרנישט געוואָרן. (א. ווארסקי איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1968 אין ישראל).

אַ געוויסן טאָג באַווייזט זיך דער בירגערמייסטער פון שכנותדיקן שטעטל ניידענבורג און פרעגט: „ווער זענען שניידערס?" קיינער פון אונדזערע 9 יידן ווילן זיך נישט מודה זיין צו דעם פאַך, ווייל אויך דאָס קאָן אונדז דעקאָנספּירירן. דער בירגערמייסטער פוילט זיך נישט, קוקט אַדורך די ליסטעס און געפינט דאָרט 6 שניידערס. צוויי פון זיי נעמט ער מיט זיך — מיך און משה (מאָריס) קאָמאָרניק. מיר ווערן פאַרשפּאַרט אין אַ קעלער פונעם שטאָטראַט־בנין — און אין משך פון אַ יאָר צייט זענען מיר צוריק ביים שניידער־וואַרשטאַט. אונדזער אַרבעט באַשטייט אין פאַרוואַנדלען מונדירן פון די פּוילישע פייערלעשער — אין דייטשע מונדירן. מען דאַרף אַראָפּרייסן די שליפעס, עמבלעמען, פאַר־שידענע צייכנס און זיי פאַרבייטן מיט דייטשע.

מיר אַרבעטן טאַקע אָן אויפזעער, אָן פייניקונגען, נאָר עסן באַקומט מען זייער ווייניק. מיט אונדז איז אויף ביינאַכט אָפּגעשלאָסן געוואָרן אויך אַן אַרכיטעקט, אַ פראַנצויזישער קריגס־געפאַנגענער, וועלכער האָט געאַרבעט אין שטאָט־ראַט ביי זיין פּראָפעסיע.

איינמאָל איז געקומען אין אונדזער וואַרשטאַט אַן עלעקטריקער פאַריכטן די דראָטן. ער איז פון צייט צו צייט געקומען אַהין. מיר האָבן געשלאָסן קאַנטשאַפט, געבעטן ביי אים ברויט און ער פלעגט עס טיילמאָל ברענגען. אין אַ צייט אַרום איז ער פאַרשוווּנדן — און מיר זענען געווען זיכער, אַז מ'האָט אים אַנטדעקט אַלס ייד.

כ'קאָן נישט פאַרלייקענען דעם אפּשטאַם פון מיינע זיידעס...

איך דערמאָן זיך, אַז אין סעפּטעמבער 1940 האָט מען גערופן אין שטאָטראַט אַלע פּוילישע בירגער. ווי תמיד, האָבן זיך צוגעשטעלט די זעלבע צען — די 9 יידן און דער פּאָלאַק. מיר זענען אָנגעקומען גאַנץ פרי אַהין און געוואַרט. ביז עס האָבן זיך באַוויזן די אָפיצירן וואָס האָבן באַדאַרפט באַשטימען אונדזער גורל, האָבן דערווייל דייטשע זעלנער פּרובירט כסדר טרעפן אַז מיר זענען יידן... זיי זענען טיילמאָל געווען צודרינגלעך, פּראָוואָצירנדיק — אָבער פאָרט זעלנער, דערצו אין ערשטן יאָר פון מלחמה, ווען זיי האָבן נאָך נישט באַנוצט דאָס שפּעטער אָנגענומענע מיטל פון הייסן אַראָפּלאָזן די הויזן... די געפאַנגענע פראַנצויזן וואָס האָבן געוואַשן די פּאָדלאָגעס אין שטאָטראַט, האָבן אין זייער תמימותדיקייט געלאַכט פון די דייטשן, הלמאי זיי ווילן פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע איינריידן, אַז זיי זענען יידן...

עס באַווייזן זיך צוויי אָפיצירן און זיי רופן אין אַ באַזונדער צימער יעדן פון אונדז אויף אַן אויספאָרשונג. דער ערשטער איז אַריין דער פּאָלאַק — און ווי נאָר ר'איז אַרויס געקומען, האָבן מיר געוואָלט וויסן די פראַגן וועלכע מ'האָט אים געשטעלט הינטערן טיר. ער דערציילט, אַז דאָס זענען געווען גערוויינלעכע, קאַנצע־

לאַרישע שאלות, דער עיקר — פּערסאָנאַליען. עס קומט די ריי אויף די וויטערדיקע יידן. זיי קומען אַרויס, יעדער באַזונדער, פאַרשטייט זיך, געגוג צופרידענע, ווייל זיי האָבן אויסגעהאַלטן דעם קרייץ־פאַרהער און נישט פאַראַטן זייער יידישן אָפּשטאַם.

איצט שטיי איך פאַר די אויספאָרשערס. אויף דער פראַגע ווי איך הייס, גיב איך אָן מיין פאַר־פראַנצויזישטן נאָמען גואַרפען זשאָרזש, געבוירן אין קראָשניק. אין פראַנקרייך געפין איך זיך פון יאָר 1929, רעליגיע־לאָז. דער אויספאָרשער פאַרשטייט דערפון, אַז נישט אַנדערש ווי כ׳בין אַ קאָמוניסט, אויב כ׳בין נישט קיין רעליגיעזער. כ׳דערקלער אים, אַז אין פראַנקרייך איז דער ענין רעליגיע אַ פּריוואַטע זאַך און ווערט נישט פאַרצייכנט אין די דאָקומענטן. דערנאָך הייבן זיך אָן פראַגן וועגן די עלטערן. איך גיב אָן פרעמדע נעמען. נאָר ווען עס קומט צו ענפערן „ווער זענען געווען די זיידעס״? — האָבן מיט איינמאָל זיך געשטעלט פאַר מיינע אויגן די געשטאַלטן פון די צוויי יידן מיט בערד און פיאות, זייער טיפע אמונה און צוגעבונדנקייט צו אונדזער פאָלק. עפּעס האָט זיך אין מיר אָפּגעריסן, כ׳בין בשום אופן נישט געווען מסוגל צו פאַרלייקענען זייערע יידישע נעמען, צי אָפּשטאַם. מיין ענטפער איז געווען אַ שטילער, נאָר אַן אַנטשלאָסענער:

— מיינע זיידעס זענען געווען יידן...

דער אָפיציר וואָס האָט פאַרשריבן די ענטפערס, איז אַזש אונטערגעשפרונגען פונעם אָרט.

— אהא, יודע! — האָט ער אויסגערופן און מיט רויטע טינט פאַרשריבן אויף דעם אַנקעטע־בויגן מיין אמתדיקע נאַציאָנאַליטעט.

איך האָב פאַרלאָזט די אויספאָרשונג דווקא אַ באַרויקטער, הגם מיר האָט זיך אויסגעוויזן, אַז אַלע דייטשן וויסן שוין מיין אָפּשטאַם. כ׳בין געווען זיכער, אַז אָט צעשיידט מען מיך פון מיינע חברים און כ׳ווער פאַרשיקט אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. די 9 פון אונדזער גרופּע זענען אויך געוואָרן אומרויק, ווייל זיי האָבן געטראַכט, אַז מיין ווידוי האָט אַ ברירה אויך זיי צו ברענגען שאדן. זיי האָבן אָבער נישט אויפגעהערט אַרויסצוווייזן מיר פריינטשאַפט און נאָענטקייט, ווי ביז איצט.

(דערנאָך האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די אויספאָרשונג אונדזערע איז גאָר געווען צוליב אַנדערע סיבות: די דייטשן האָבן געזוכט יענע פּאָלאַקן וואָס זענען אין סעפּטעמבער 1939 אַוועק קיין רומעניע און פון דאָרט זיך אַריינבאַקומען קיין פראַנקרייך, ווו זיי האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער אַרמיי, צי אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג).

נאָך דער געשעעניש מיט דער אויספאָרשונג, זענען מיינע נעכט געווען שלאָפלאָזע, כ׳האָב אויך באַטאָג געוואַרט אַז יעדער מינוט וועט מען מיך צונעמען. דערווייל האָב איך געאַרבעט ווי פריער, אָן שטערונגען — ביזן אויסברוך פון דער דייטש־רוסישער מלחמה דעם 22סטן יוני 1941.

איך הייב אָן אַרבעטן ביים פּאָך

יענעם טאָג, גאַנץ פרי, שטעלט זיך אַריין אין וואַרשטאַט דער וואַכמאַן און ווייל כ׳בין געווען אַליין, פאַרטרויט ער זיך, אַז ער איז נישט אינגאַנצן זיכער צי איך בין אַ ייד, נאָר ער האָט געהאַט פיל שול־חברים יידן. נאָך דעם אַריינפיר גיט ער מיר איבער, אַז היינט פרי האָט גאַנץ אייראָפּע, בראש מיט דייטשלאַנד, דערקלערט קריג דעם ראַטנפאַרבאַנד. ווי עס זאָל נישט אויסזען מאָדנע, האָט די דאָזיקע ידיעה, אין ערשטן מאָמענט מיך דערפרייט, ווייל כ׳בין געווען זיכער, אַז איצט וועט דער דייטש כאַפּן די ריכטיקע מפּלה פון דער רויטער אַרמיי.

מיר זענען טאַקע אָפּגעריסן פון דער דרויסנדיקער וועלט, אָבער דאָך געפינט מען זיך בסך־הכל אַ 60 קילאָמעטער פון דעם פראָנט. מיר הערן אָפט אַן אַרטילערישע קאַנאָנאַדע און זעען און הערן, באַטאָג און בייַנאַכט, ווי מאַסיווע טראַנספּאָרטן פון מיליטער, אַמוניציע, אויסשטאַטונג און טאַנקן מיט האַרמאַטן באַוועגן זיך אויף מזרח. מען הייבט אָן אונדז באַהאַנדלען ערגער. אויף די נעכט ווערט מען צוגעשלאָסן. נאָר אַמערגסטן זענען די שלעכטע ידיעות פון פראָנט. די דייטשן האָבן אין די ערשטע טעג אָקופּירט די באַלטישע לענדער און זיי רוקן זיך, כמעט אָן עפעקטיוון ווידערשטאַנד, אויף אוקראַינע און ווייסרוסלאַנד.

אַזוי האָב איך איבערגעלעבט די ערשטע 8 טעג פון דייטש־סאָוויעטישן קריג.

דעם 9טן טאָג רופט מיך דער וואַכמאַן מיט אַזאַ פסוק:

— דו קאָמסט אַ היים... — און ער הייסט מיך פאַרנעמען מיינע זאַכן. איך גופא, ווי מיינע 9 חברים, זענען זיכער, אַז דאָסמאָל ווער איך פון זיי צוגענומען אין אַ לאַגער. זיי גיבן מיר מיט אויפן וועג דאָס לעצטע וואָס מ׳האָט געהאַט ביי זיך: אַ שטיקל צוקער, ברויט,

וועש. איך געזעגן זיך מיט אַלעמען האַרציק און אָט ווער איך געטריבן אויף די גאַסן גלייך צום וואקזאַל. נאָך 2 שעה פאָרן, קומען מיר אָן אויף דער גוט באַ־קאַנטער סטאַציע האָהענשטיין. ווידער טרייבט מען מיך איבער דִי גאַסן, ביז מען פירט מיך אַריין אין אַן אַרבעט־לאַגער. וועגן דעם האָב איך זיך דערוווּסט ערשט נאָך 24 שעה.

איך געפין זיך אין אַ גרויסן שוסטער־און שניידער־וואַרשטאַט. איצט באַזעצן דאָ די דייטשן ממשותדיקע פאַכלייט, אנשטאט דעם אָנגעלויף פון סתם מענטשן, געפאַנגענע, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין אַנונג אין פאַריכטן שיך אָדער אויפנייען אַ מלבוש. איך געפין זיך אין אַן אמתן שניידער־וואַרשטאַט, צוריק ביי מיין פאַך. דאָס וויכטיקסטע — עס זענען דאָ נייע פריינד. איינער פון זיי, צו וועלכן כ׳האָב זיך באַזונדערס דער־נענטערט, איז דער פיל יונגערער מאַרסעל באנעט, אַ יידישער בחור, געבוירן אין פאַריז. זיינע צוויי ברידער, דערציילט ער מיר, קעמפן אין דער אַפריקאַנער אַרמיי פון גענעראַל דע־גאָל. איך טרעף דאָ אויך די שפּעטער־דיקע רעדאַקטאָרן פון דער „נייער פּרעסע״: מאָריס שוסטערמאַן און מלך גראַמפּ (ג. קעניג).

ווען ס׳האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אין לאַגער די ערשטע טראַנספּאָרטן סאָוויעטישע קריגס־געפאַנגענע, האָט מען פאַר די פראַנצויזן אויסגעטיילט דעם א. ג. קליינעם לאַגער. בעת אין איין בלאָק האָבן זיך געפונען דער שוסטער־און שניידער־וואַרשטאַט, האָט מען אין אַנדערע בלאָקן פאַרשפּאַרט אַרטיסטן, לערערס, פּראָפע־סאָרן. דאַקעגן די סאָוויעטישע קריגס־געפאַנגענע האָט מען געהאַלטן אינעם גרויסן לאַגער, אָפּגעטיילט פון אונדז מיט שטעכלדראָט. דאָרט האָבן זיי אויך אַריינ־געשטופּט די שווער־פאַרוווּנדעטע רוסישע געפאַנגענע, אָן מעדיצינישער הילף.

„כל־נדרי״ ביים דענקמאָל פון לודענדאָרף און הינדענבורג

טראָץ דעם איזאָלירן אונדז פון די רוסישע געפאַנ־גענע, האָבן מיר דאָך געקענט פון צייט צו צייט כאַפּן מיט זיי אַ שמועס. די צרה איז אָבער באַשטאַנען אין דעם, וואָס נישט מיר האָבן פאַרשטאַנען רוסיש, און זיי — פראַנצויזיש. די יידן אין וואַרשטאַט האָבן זיך קודם כל אינטערעסירט, צי זענען פאַראַן צווישן די רוסן יידישע געפאַנגענע. פון זייערע ענטפערס האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז די יידן ווערן באַלד דערשאָסן ווי

זליג גורפינקל, מחבר הרשימה (מימין) וג. קניג ז״ל — במחנה השבויים.
זעליג גורפינקעל, דער מחבר פון די זכרונות (רעכטס) און ג. קעניג ז״ל — אינעם געפאַנגען־לאַגער.

נאָר זיי פאַלן אַריין אין געפאַנגענשאַפט, דעריבער איז קיין איינער פון זיי נישט בנמצא אין לאַגער.

אָנהייב 1942, ווייזט אויס לויט אַ ספּעציעלן אָפּמאַך צווישן דער פּעטען־רעגירונג און דער דייטשער מאַכט, האָט דִי לאַגע פון די פראַנצויזישע קריגס־געפאַנגענע זיך פאַרבעסערט. מיר האָבן געהאַט אַ רעכט פריי זיך צו באַוועגן אויסערן לאַגער, אין אַ ראַדיוס פון 5 קילאָ־מעטער (שפּעטער — ביז 10 קילאָמעטער), די באַהאַנד־לונג איז געוואָרן אַן אַנדערע און מיר האָבן דערפילט אַ גאַנצע ריי פאַרלייכטערונגען. מ׳האָט אויך געקענט אבאָנירן פראַנצויזישע צייטונגען וואָס זענען דערשינען אין דער א. ג. „פרייער זאָנע״. יעדן זונטיק נאָכמיטאָג האָבן מיר אויך געקענט שפּאַצירן צום דענקמאָל פון די דייטשע גענעראַלן לודענדאָרף און הינדענבורג, די זיגערס איבער דער רוסישער אַרמיי אין דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אַ געוויסן זונטיק, אין חודש סעפּטעמבער, ווען איך און ג. קעניג האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אויף אַ שפּאַציר צום דענקמאָל, ווו ס׳איז תמיד געשטאַנען אַן ערן־וואַך פון דייטשע זעלנער, האָבן מיר זיך דערמאָנט, אַז בעצם איצט, אין הערבסט־טעג, פאַלן דאָך אויס די ימים־נוראים. אָנעם צונויפריידן זיך, גאַנץ סטיכיש, האָבן מיר ביידע אָנגעהויבן אונטערזינגען דעם ניגון פון כל־נדרי — אַן אויסדרוק פון אונדזער בענקשאַפט אַ היים און צו די קינדער־יאָרן...

אומעטיקע, פאַרבענקטע און גלייכצייטיק דערמר־טיקטע — האָבן מיר זיך אומגעקערט אין לאַגער.

יעדער אָוונט האָט מען דורך ספּעציעל אינסטאַלירטע הילכערס איבערגעגעבן אין לאַגער אַ דייטשן קריגס־קאָמוניקאַט. פאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבן דערציילט נאָר וועגן נצחונות און אַז אַט־אָט צעפאַלט זיך די סאָוויעטישע מלוכה. דער רוב קריגס־געפאַנגענע האָבן נישט געגלויבט די דאָזיקע קאָמוניקאַטן און זיי קאָמענטירט פּונקט פאַרקערט. פאַר יעטווידן קאָמוניקאַט האָבן די דייטשן באַוויליקט אויך צו געבן אַ ביסל מוזיק און צוליב דעם באַנוצט זיך מיט די פּלאַטן וועלכע זענען צוגעשיקט געוואָרן פאַר די געפאַנגענע דורכן „רויטן קרייץ" אין שווייץ. איין אָוונט האָבן מיר דערהערט... חזנישע ניגונים. ווייזט אויס, אַז צווישן די צוגעשיקטע פּלאַטן האָט זיך אויך געפונען איינע פון אַן אַמעריקאַנער חזן. די גרופּע יידן איז געשטאַנען פאַרגאַפט און אויפגעהייטערט. נאָר מיר יידן האָבן געווּסט דעם באַטייט און טיפן זין פון דער דאָזיקער נגינה, בעת ביי די אַנדערע איז עס געווען סתם אַזוי מוזיק...

אפקלאנגען פון געטא־אויפשטאנד אין ווארשע

נישט געקוקט אויף די דייטשע נצחונות אין רוסלאַנד און די עטוואָס געמילדערטע לאַגע אונדזערע פון קריגס־געפאַנגענע, זענען די פראַנצויזישע אינטערנירטע באַהערשט געוואָרן פון אַ באַשטימטן אומרו און זאָרג. שוין 3 יאָר ווי מ'איז פאַרשפּאַרט אין לאַגער, אין אייראָפּע גייט נאָך אַלץ אָן אַ בלוטיקע מלחמה און אויף עמיגראַציע אָרגאַניזירט זיך אַ פראַנצויזישע אַרמיי פון גענעראַל דע־גאָל. דאַקעגן דאָ אין לאַגער קומט אויס צו וועגעטירן, וואַרטן אָן אַן אויסזיכט. עס ווערט דעריבער געבוירן דער געדאַנק פון ווידערשטאַנד. יחידים הייבן אויך אָן צו אַנטלויפן, מיט דער האָפענונג זיך צוצובאַקומען נאָענט צו דער פראָנט־ליניע און זי אַריבערגייין, כדי זיך כאַטש אַנשליסן אין דער רויטער אַרמיי.

אין צווישנצייט דערטראָגט זיך צו אונדז אַ ידיעה וועגן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ. די נייעס האָבן מיר זיך דערוווּסט פון די ציווילע פּאָלאַקן וואָס זענען פאַרשיקט געוואָרן (אָדער פרייוויליק זיך געמאָלדן) אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. ביים דערציילן וועגן דעם וואָס עס קומט פאָר אין וואַרשעווער געטאָ, פלעגט אַזאַ פּאָלאַק זיך איבערצלמען און דערביי אויסדרוקן אַנערקענונג די אויפשטענדלער און דעם אויפשטאַנד.

סיי ביי די פראַנצויזן, אָבער קודם כל ביי די יידן, האָט די דאָזיקע ידיעה באַוויזן, אַז ס'איז דאָך מעגלעך אַרויסצוווייזן ווידערשטאַנד דעם אָקופּאַנט, אַז אפילו אין אַן איזאָלירטן געטאָ האָט מען זיך מיט געווער אין האַנט פאַרמאָסטן קעגן דער טיראַניע. דער געדאַנק פון ווידערשטאַנד אין לאַגער און פון זוכן וועגן צו אַנטלויפן — ווערט רייפער. מיר פילן אַלע, אַז ס'איז געקומען די צייט אויך אַליין עפּעס צו טאָן.

נאָך יעדער נאַכט־אַפּעל פלעגן קליינע גרופּן אונדזערע, צווישן וועלכע עס האָט זיך תמיד געפונען איינער אָדער מערער יידן, אָפּהאַלטן באַראַטונגען אויף וועלכע ס'זענען אַרויסגערוקט געוואָרן פאַרשידענע פאָרשלאָגן און מיינונגען ווי אַזוי אָרגאַניזירן דעם ווידערשטאַנד. מען דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז אויך די גרויסע דייטשע מפּלה ביי סטאַלינגראַד האָט אַ סך דערמוטיקט די קריגס־געפאַנגענע. בפרט נאָך, אַז אויסער די פראַנצויזישע צייטונגען, האָבן מיר אויך געהאַט אַ מעגלעכקייט צו לייענען אַ ריי דייטשע צייטונגען. גראַד דאָרט האָבן מיר צווישן די שורות געפונען ידיעות וואָס האָבן באַשטעטיקט, אַז אויף די פראָנטן איז פאָרגעקומען אַן ענדערונג לרעה די דייטשן, זיי גייען שוין נישט מיט אַזאַ אימפּעט פאָרויס, נאָר פאַרקערט — זיי כאַפּן אויך קלעפּ און רוקן זיך צוריק.

אַ געוויסן פאַרנאַכט האָב איך באַקומען די צייטונג „פּאַרי סואַר" און דאָרט געפונען די בילדער פון 24 ווידערשטענדלער וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן. פאַרשטייט זיך, אַז די צייטונג האָט זיי אָנגערופן „באַנדיטן", אָבער איך, איינקוקנדיק זיך גוט אין יעדער בילד, האָב באַמערקט אַ באַקאַנט פּנים. די אונטערשריפט אונטערן בילד האָט באַשטעטיקט מיין השערה: דאָס איז געווען מיין בן־עיר, יוסף ווייסבראָט, 19 יאָר אַלט, אַן אייניקל פון דער שוואַרצער געלע. (נאָך דער באַפרייאונג האָב איך זיך דערוווּסט, אַז די באָבע איז געווען איינע פון די ערשטע קרבנות בעת אַן אויסזידלונג פון קראַשניקער געטאָ). איך האָב געוואַלטיק זיך איבערגענומען מיט דער נייעס פון אַזאַ ווידערשטאַנד אין פּאַריז, הגם דאָס האַרץ האָט שרעקלעך וויי געטאָן, וואָס די דאָזיקע אַלע העלדן זענען אַריינגעפאַלן אין די רוצחישע הענט פון דער געסטאַפּאָ. ס'איז שוין געווען ביינאַכט, די שעה ווען מ'האָט נישט געטאָרט פאַרלאָזן דעם בלאָק, נאָר כ'האָב נישט געקענט האַלטן ביי זיך אַזאַ וויכטיקע נייעס און מיט דער צייטונג אַוועק צו ג. קעניג וואָס האָט זיך דעמאָלט

געפונען אין אַן אַנדערן בלאָק. ביידע האָבן מיר לאַנג קאָמענטירט די דאָזיקע געשעעניש.

דער ווידערשטאַנד פאַרשטאַרקט זיך

די אַלע ידיעות האָבן נאָר געשטאַרקט דעם פערמענט צווישן די געפאַנגענע. מיר שטעלן זיך אין פאַרבינדונג מיט די רוסישע קריגס־געפאַנגענע און דערווייל, אַלס ערשטער עטאַפּ, באַשליסן מיר סאַבאָטירן און פאַרקלענערן די אייגענע פּראָדוקציע ביי וועלכער מיר זענען באַשעפטיקט. אויך די וואָס אַרבעטן אויסער דעם לאַגער, דער עיקר אין דער לאַנדווירטשאַפט, טוען אַלץ אַז בהמות און פערד זאָלן ווערן וואָס ווינציקער. עס ווערט אויך רייף דער געדאַנק וועגן געווער. עס ווערן איינגעשטעלט קאָנטאַקטן מיט די ציווילע אַרבעטער — אוקראַינער און פּאָלאַקן. עס געלונגט אַריינצובאַקומען געווער וואָס ווערט גוט באַהאַלטן. אַ געוויסן טאָג האָט די לאַגער־וואַך אַדורכגעפירט אַ זייער שטרענגע רעוויזיע ביי די רוסישע און אונדזערע געפאַנגענע. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז עס האָט געמוזט זיין אַ מסירה. מ׳האָט אָבער גאָרנישט געפונען.

ביי טייל אינטערנירטע ווערט געבוירן דער געדאַנק וועגן אַנטלויפן אין דער שווייץ. ס׳האָט זיך געוואָלט פאַרלאָזן דעם לאַגער, כדי מיט געווער אין האַנט העלפן צו דער מפלה פונעם פאַרהאַסטן און ברוטאַלן שונא. מיט דער שאָקאָלאַד און קאַפע וועלכער מיר האָבן באַקומען פונעם „רויטן קרייץ“, האָט מען אונטערגעקויפט די לאַגער־עלטסטע, געוואָלט געווינען זייער צוטרוי, כדי אונדזער קאָנספּיראַציע זאָל נישט האָבן קיין דורכפאַל.

אינעם לאַגער איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ „פאַבריקאַציע“ פון פאַלשע פּאַפּירן וועלכע האָבן דערמעגלעכט אייניקע צו אַנטלויפן און אַנשליסן זיך צו די פּאַרטיזאַנער, צי אין דער רעזיסטאַנס־באַוועגונג.

פון יאָר 1943 בין איך געווען דער פאַראַנטוואָרטלעכער פאַרן שניידער־וואַרשטאַט, בעת ג. קעניג האָט אַנגעפירט מיטן מאַגאַזין. ווי דער וואָס האָט געטראָגן די אחריות פאַר די אַרבעטער, האָט אַמאָל דער דייטשער מייסטער זיך געוואַנדן צו מיר וועגן געבן אים איין כאַכמאַן פון אונדזער וואַרשטאַט אַלס פאַראַנטוואָרטלעכן אין אַ צווייטן וואַרשטאַט וואָס האָט זיך געפונען אַ 80 קילאָמעטער ווייט פון אונדז. קיינער פון אונדזערע שניידער־אַרבעטער האָט זיך נישט געוואָלט מעלדן צו פאָרן אַהין און פאַרלאָזן דאָס אָרט צו וועלכן ר׳איז געווען געוווינט העכער 2 יאָר. האָב איך אַליין מסכים געווען צו דער רייזע — און דאָרט שוין פאַרבליבן ביזן 20סטן יאַנואַר 1945.

עס דערנענטערט זיך די באַפרייאונג

יענעם טאָג האָבן מיר ענדלעך זוכה געווען צו דער ערשטער לופט־באָמבאַרדירונג פון בישעווסבורג. די פּאַריסענע און זעלבסטזיכערע דייטשן זענען מיט איינמאָל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין היסטערישע און צעטומלטע בירגער. די פּאַניק אין שטעטל איז געווען גרויס. ווייזט אויס, אַז די איינוווינער פון בישעווסבורג האָבן אויך געוווּסט דאָס וואָס אונדז איז געווען באַקאַנט פון געהיימען ענגלישן ראַדיאָ: אַז האָהענשטיין און אַלענשטיין (אָלשטין) זענען באַפרייט פון דער רויטער אַרמיי. איך האָב געטראַכט, אַז אַלע מיינע חברים קריגס־געפאַנגענע געניסן שוין פון דער פרייהייט, בעת מיך דערוואַרט נאָך שקלאַפן־אַרבעט און וואַרשיינלעכע עוואַקואַציע.

אונדזער וואַכמאַן איז געווען אַ געוויסער דייטש, יוליוס, אייגנטימער פון אַ ראַווערן־געשעפט. נאָך דעם ווי ס׳האָט זיך באַרואיקט אין שטעטל נאָך דער באָמבאַרדירונג, זאָגט ער צו מיר:

— מאָרגן, אַז יודע קאָמט נאָך בישעווסבורג, איז יוליוס קאַפּוט...

איך פרעג אים „פאַרוואָס“ און ער דערקלערט מיר, אַז דאָס געשעפט וואָס ער האָט, איז צוגענומען געוואָרן ביי אַ ייד און אַז דייטשלאַנד פאַרשפּילט די קריג, וועט ער דאַרפן אָפּגעבן...

מילא, דעם דײַטשס זאָרג זענען מיך נישט אַנגעגאַנגען. מיר דערהאַלטן אַ באַפעל אַדורכצופירן די עוואַקואַציע נישט נאָר פון אונדזער לאַגער, נאָר אויך די גאַנצע ציווילע דייטשע באַפעלקערונג דאַרף פאַרלאָזן דאָס אָרט. דער באַפעל איז: איבערלאָזן דעם רוס חרובע ערד, אויסגעליידיקטע שטעט און דערפער.

די עוואַקואַציע און באַפרייאונג

אָנפאַנג יאַנואַר 1945, ביי אַ קנאַקעדיקן פראָסט פון 20 גראַד, זענען צענדליקער טויזנטער דייטשן, אַרטיקע איינוווינער, קריגס־געפאַנגענע פון אַן אַ שיעור נאַציאָנאַליטעטן, אויסלענדישע אַרבעטער געטריבן געוואָרן אַהין מיט צוואַנג, אָדער פרייוויליק מאָביליזירט — געטריבן געוואָרן צופוס, אונטער אַ שטאַרקע וואַך. ווו אַהין — האָט קיינער נישט געוווּסט. נאָך דעם דייטשס מפלה

האָבן מיר יאָ געזען. די אָפּטרעטנדיקע אַרמיי האָט אויסגעזען פיל ערגער ווי די צעקלאַפּטע פראַנצויזישע אַרמיי אין יאָר 1940. דייטשע טאַנקיסטן האָבן ביי אונדז געבעטן אַ שטיקל ברויט, ווייל זיי האָבן נאָר פאַרמאָגט... רוסישן בראַנפן. דייטשע פוסגייער האָבן זיך געשלעפּט ווי מאַרודערן, נישט ראַזירט, הונגעריק, שמוציק און פאַרלייזיקט. זייער אויסזען איז נישט געווען קיין בעסערער פון אונדז, די קריגס־געפאַנגענע.

מיר ווערן געטריבן פון באַרטענשטיין ביז הייליגענבייל, וווּ די ווייסל קומט צו צוּ דאַנציק, אַ וואָסערע 14 קילאָמעטער. דאָ געפינט זיך אַ פישער־פּאָרט אין באַלטישן ים. עס זענען אָבער נישטאָ קיין פיש, פונקט ווי ס'איז נישטאָ קיין עסן און טרינקען. מיר זעען באַשיינפערלעך ווי פּיַן די עוואַקואירטע פעלן טויזנטער. זיי זענען אומגעקומען אין וועג פון דער קעלט און פון נישט דערעסן. דעם טאָג פון 28סטן יאַנואַר וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. ס'האָט זיך אָנגעהויבן דער ווייטערדיקער עוואַקואַציע־מאַרש. מיר דאַרפן פאָרסירן די ווייסל — אָבער נישט מיט שיפלעך, צי איבער אַ בריק נאָר שפּרונגען פון איין אייז־קריע אויף דער צווייטער און אַזוי אַרום זיך אַריבערקומען אויפן צווייטן ברעג טייך. אַרום אונדז האָבן געפייפט די קוילן פון רוסישע מאַשינגעווערס. אַ גליק וואָס זיי האָבן געשאָסן נאָר דעמאָלט ווען זיי האָבן דערזען דייטשע זעלנער צי עמעצן פון אונדזער וואַך. אויף דער ציווילער באַפעלקערונג האָבן זיי נישט געשאָסן. דער דאָזיקער „מאַרש איבערן אייז" האָט געדויערט גאַנצע 11 שעה. ער האָט זיך אָנגעהויבן 10 פרי און ערשט 9 ביינאַכט זענען מיר אָנגעקומען אין קאָלבערג, 20 קל"מ פונעם באַרימטן פרויען־לאַגער אין שטוטהאָף. נאָר דאָ קומט אַ באַפעל: ווייטער מאַרשירן! נאַסע, געפרוירענע, הונגעריקע און מידע לאָזט מען זיך גיין אין וואַלד. אנשטאָט אָנקומען קיין דאַנציק, האָבן אונדזערע וועגווייזער זיך טועה געווען און געפירט די קאָלאָנע אין דער ריכטונג פון קעניגסבערג.

אויפן וועג האָבן מיר געזען טויזנטער דערהרגעטע און פאַרוואונדעטע. נאָר אמטראַגישסטן איז געווען דאָס בילד אין אַ געוויסער נאַכט. ווען מיר האָבן געהערט קולות פון וויינענדיקע פרויען און לויט זייערע רייד האָב איך אויפגעכאַפּט, אַז דאָס זענען יידישע פרויען וועלכע מ'האָט עוואַקוירט פון שטוטהאָפער לאַגער. דערנאָך האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מ'האָט די אומגליקלעכע דערשאָסן ביים ברעג ים. אפילו אין די לעצטע קאָנוולסיע־צאַפּלען פון דער היטלעריסטישער אַרמיי, האָבן די ס.ס.־באַנדיטן און די געסטאַפּאָ־מערדער ווייטער געטאָן זייערע רציחות איבער הילפלאָזע און אומשולדיקע פרויען.

די צעפאַלונג פון דער דייטשער אַרמיי און פון דער ציווילער מאַכט ווערט אַלץ בולטער. אויך מיר, די עוואַקוירטע, הייבן אָן מיט אַמאָל צו פילן, אַז אונדזער וואַך טראָגט זיך ביסלעכווייז אָפּ. יעדער ווערט בעל־הבית איבער זיין גורל. דער כאַאָס און דעמאָראַליזאַציע זענען גרויס.

אַ געוויסע נאַכט האָב איך דערזען ווי ערגעץ־ווו לייכט זיך אין אַ כאַטע. נישט קלערנדיק לאַנג בין איך דאָרט אַריין און זיך געלייגט שלאָפן. נאָר אין דער פרי, וועלנדיק אַרויסגיין, האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דאָרט זענען געשלאָפן אייניקע מיטגלידער פון דער „היטלער־יוגנט". זיי האָבן מיך נישט געלאָזט אַוועקגיין. ערשט ווען כ'האָב זיי געגעבן ענגלישע סיגאַרעטן (אַן איבערבלייבעכץ פון די „רויטע קרייץ"־פּעקלעך וועלכע מיר האָבן באַקומען אין לאַגער) — בין איך פון זיי אַוועק זוכן מיין גרופּע, אָבער קיינעמען נישט געפונען. אומקערנדיק זיך קיין קאלענבערג, האָב איך דאָ געטראָפן אַ סך קריגס־געפאַנגענע פון דער בעלגישער אַרמיי. ציפּיל גאַסטפריינדלעכקייט האָבן זיי נישט אַרויסגעוויזן, דאָך דערלויבט מיר איבערצונעכטיקן אין אַ שטאַל. ערשט צומאָרגנס זענען זיי געוואָרן פריינטלעכער און צוגעזאָגט מיטצונעמען צו דער אַרבעט: אויפזוכן און קובר זיין די פאַרפרוירענע און געהרגעטע.

איידער כ'האָב פאַרלאָזט די שטאַל, זענען גאַנץ פרי געקומען עטלעכע פרויען מיט קליינע קינדער אויף די הענט און געבעטן אַ ביסל מילך, ווייל אין שטאַל זענען געשטאַנען קי. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז נישט איך קען מעלקן די בהמות, בפרט נאָך אַזעלכע וואָס האָבן נישט געהאַט אין זייערע אייטערס קיין טראָפּן מילך.

אונטער דער אויפזיכט פון דייטשן גראָבן מיר ריזיקע גריבער וואָס ווערן דערנאָך פאַרוואַנדלט אין מאַסןקברים. אונדזערע בגדים ווערן פאַרעיפּושט פונעם איינגעזאַפּטן ריח פון די טויטע, ווי אויך פון דער אויפגעטייעטער פאַרפרוירנקייט און שטייפקייט פון דעם אָנטאָן. איך און נאָך אַ בעלגער באַשליסן צו אַנטלויפן. מיר קומען צו קיין שטוטהאָף און טרעפן אַ סטאַטעק וואָס פירט אונדז אַריבער אויף יענער זייט ווייסל, אַ 12 קילאָמעטער פון דאַנציק. דאָ איז געווען איינגעשטעלט אַ שטיקל ציווילע מאַכט. איך האָב געזוכט

פראַנצויזישע גרופּן — און אַריינגעפּאַלן צווישן אַ דייטשער אַרבעטס־קאָמאַנדע, ווו כ'בין געווען באַהאַלטן 3 טעג. דערנאָך האָט אַ דייטש מיך איבערגעגעבן אין לאַגער אין בישאָוו, ווו כ'האָב געטראָפן אַ סך פראַנצויזן.

דעם 8טן מאַי, אַ טאָג פאַרן אונטערשרייבן די קאַפּי־טולאַציע, איז אונדזער אָרט שטאַרק באַמבאַרדירט געוואָרן. מיר זענען געלעגן אין וואַלד אַן 8 טויזנט פראַנצויזן און בעלגער. ביי יענער באָמבאַרדירונג זענען אומגעקומען עטלעכע זעכציק פראַנצויזן. די רוסן אָטאַ־קירן דאַנציק. מיר מוזן ווידער אַריבער די ווייסל און קומען אָן קיין שטוטהאָף. דאָ ווער איך באַפרייט דעם 9טן מאַי 1945.

די באַגעגעניש מיט מיין ברודער

מיר זענען טאַקע באַפרייט, אָבער נאָך אַלץ אָן די רעכט אַליין און אומגעשטערט צו באַוועגן זיך ווו מען וויל. איצט פירן אונדז די רוסן, אמת, נישט אונטער אַ שטרענגער שמירה, צי מיט פייניקונגען, אָבער פאָרט אונטער אַ קאָנוואָי און קאָנטראָל. מען פירט אונדז אָוועק קיין גומבינען, נישט ווייט פון מעמעל. דאָ האַלט מען אונדז אין קאַשאַרן קנאַפּע 2 חדשים. נישטאָ גענוג באַנען פונאַנדערצופירן אין זייערע ווויין־לענדער די טויזנטער באַפרייטע פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן. עס דאַרף אָבער אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז צווישן די רוסישע זעלנער און אָפיצירן מיט וועלכע ס'איז איצט אויסגעקומען צו טרעפן זיך, איז דער רוב געווען זייער האַרציקע מענטשן, צוגעלאָזענע, מיט אַ סך פריינט־שאַפט פאַר יעדער איינעם. ערשט דעם 3טן יולי זענען מיר אָנגעקומען קיין טורין (טאָרון). ווייטער פאָרן האָט מען דערווייל נישט געקאָנט, ווייל... די רוסישע אָפיצירן וואָס האָבן געפירט אונדזער עשאַלאָן, האָבן פאַרקויפט דעם לאָקאָמאָטיוו.

אין דער זעלבער צייט איז אויך אָנגעקומען אַ צוג מיט 50 ניצול געוואָרענע פרויען און אַ ייד, 65 יאָר אַלט. זיי האָבן אונדז איבערגעגעבן וועגן דעם אומקום פון דער יידישער ריגע. דער אַלטער מאַן, וועמען די דייטשן האָבן געהאַט אויסגעהאַקט אַלע ציין, האָט דערציילט:

— זאָגט די פאַריזער יידן, אַז איך האָב לעבעדיקערהייט קובר געווען אַ סך יידישע קינדער. אויך מיינע אייניקלעך...

אין טאָרון איז מיר אויסגעקומען צו באַפריינדן זיך מיט אַ יידישן אָפיציר פון דער נ.ק.וו.ד. ער האָט מיך געפירט אין שטאָט אַריין, אויסגעפרעגט ווי אַזוי לעבן יידן אין פראַנקרייך און דערביי מיר דערציילט וועגן געוויסע אַנטיסעמיטישע דערשיינונגען אין ראַטנפאַרבאַנד.

ס'איז דאָך געקומען דער מאָמענט, ווען מען פירט אונדז ווייטער, צו דער ענטגילטיקער באַפרייאונג.

נאָך 3 טעג פאָרן מיטן באַן, קומען מיר אָן קיין מאַגדעבורג, ווו עס געפינען זיך אַ 20 טויזנט מענטשן — אַן אמתער אינטערנאַציאָנאַל פון באַפרייטע פון לאַגערן, געפאַנגענשאַפט, פאַרשיקונג און פליטים וואָס האָבן געוואָלט זיך אומקערן אַהיים. די רוסן באַפעלן אַלעמען זיך אויסשטעלן צו זעקס אין אַ ריי. אויף אַזאַ אופן איז געווען לייכטער צו דערקענען און אָפּגעפונען מענטשן, וועגן וועלכע מ'האָט געטראַכט אַז די מלחמה־זאַווערוכע האָט זיי ערגעץ אַוועקגעטראָגן, אָדער זיי זענען אומגעקומען. אויך איך שטרענג אָן מיין בליק, נעם זיך אַרומקוקן אין אַלע זייטן — אפשר וועט זיך אָפּזוכן אַ נאָענטער מענטש. אויף אַן אָפענער פּלאַט־פאָרמע פּינעם עשאַלאָן זע איך שטיין אַ יוגנטלעכן, אָנ־

אביש גורפינקל במחנה

אביש גורפינקעל אין לאַגער

געטאָן אין אַ מונדיר פון אַ רוסישן זעלנער, נאָר אָן סאָלדאַטישע צייכנס, אָנגעשפּאַרט אויף צוויי קוליעס. ער קוקט אויף מיר, איך אויף אים, דערביי טראַכט איך, אַז זיין אויסזען איז דאָך אַ צו יונגער, ער זאָל שוין זיין זעלנער. מיט אַמאָל דערהער איך ווי ער רופט מיך:

— זשאָרזש!...

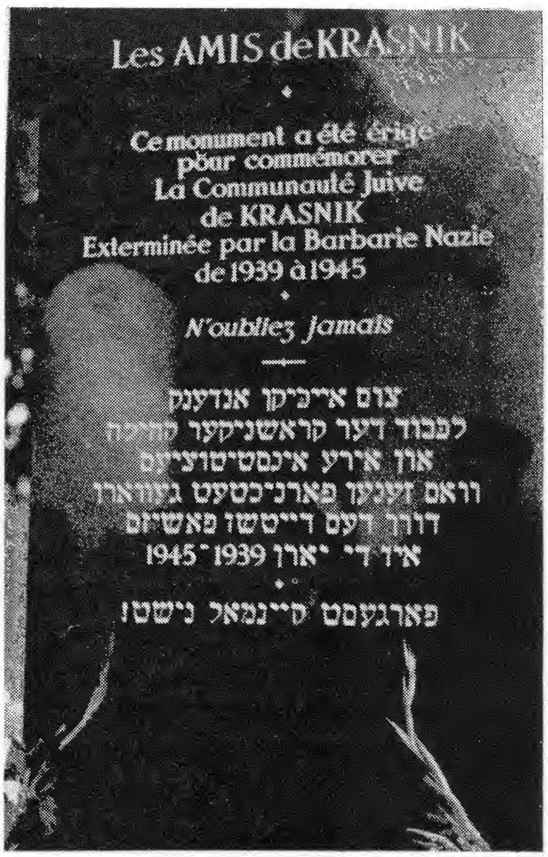
אין קול האָב איך אים דערקענט. כ׳בין באַלד צו־געשפּרונגען צו דעם אָרט, אַרויפגעכאַפּט זיך אויף דער פּלאַטפאָרמע און — — — צוויי ברידער, נאָך לאַנגע יאָרן צעשיידונג, פּיין און נישט וויסן איינער פון אַנדערן, פאַלן זיך אין די אָרעמס און הייבן אָן כליפּען ווי קליינע קינדער. די ריזיקע מאַסע אַרום ווערט פאַרכאַפּט פון דעם בילד, אַ טייל וויינען אפילו מיט. אַ קלייני־קייט! נאָך אַזאַ שרעקלעכע מלחמה האָט איין ברודער אָפּגעפונען דעם צווייטן.

בלויז דער פראַנצויזישער אָפיציר, פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אונדזער טראַנספּאָרט, נעמט זיך נישט איבער פון אונדזער באַגעגעניש און פון די געפילן פונעם עולם אַרום. ער וויל אין דעם זען אַ שפּיאָנאַזש־אַפערע. אויפן אָרט פאָדערט ער דאָקומענטן צו באַווייזן אַז מיר זענען טאַקע קינדער פון די זעלבע עלטערן. אַ גליק, אַז מיר האָבן אים געקענט דאָס באַווייזן.

איצט זענען מיר שוין צוזאַמען. צו אונדזערע דער־ציילונגען פון די איבערלעבונגען בעת די מלחמה־יאָרן — נעמט נישט קיין סוף. אָט וואָס מיין ברודער אַבטשע (אביש) האָט מיר איבערגעגעבן:

— אין יאָר 1942 בין איך דעפּאָרטירט געוואָרן פון פּאַריז קיין אוישוויץ, נאָך דעם ווי מ׳האָט מיך, אַ 19־יאָריק יינגל, געכאַפּט ביים פאַרטיילן אויפרופן פון דער רעזיסטאַנס. 3 יאָר צייט געווען אינעם אוישוויצער גהינום און געזען ווי מיליאָנען פון אונדזערע ברידער און שוועסטער קומען אום מיט אַלע מיתה משונהס. ווען כ׳האָב איינמאָל געאַרבעט אין די מינעס, האָט אַ טראַנסמיסיע־פּאַס מיר אַריינגעכאַפּט דעם פוס, ווען כ׳האָב געוואָלט העלפן אַ ייד אַרויסנעמען אַ קוילן־ברילע. אַזאַ אינוואַלידנשאַפט ווי מיינע, נאָך דעם אומ־גליק, האָט באַטייט אַ זיכערער טויט. נאָר די אַנדערע ייִדן אין די מינעס האָבן מיך אויסבאַהאַלטן, אפילו דער דייטש דער שאָפער האָט צוגעהאָלפן. דעם 20סטן יאַנואַר 1945 האָב איך זוכה געווען באַפרייט צו ווערן פון אוישוויץ. אומקערן זיך באַלד קיין פּאַריז איז געווען אוממעגלעך. האָט מען געוואַנדערט און זיך געוואַל־גערט אין פּוילן, אוקראַינע, ביז כ׳האָב זיך דערוואַרט דעם טאָג פון דער עוואַקואַציע. אַ גליקלעכער צופאַל האָט געוואָלט, אַז מיר זאָלן זיך באַגעגענען אין מאַג־דענבורג...

דעם 20סטן יולי 1945 זענען מיר ביידע אָנגעקומען קיין פּאַריז — און אָנגעהויבן אַלץ פונדאָסניי.

מצבת־זכרון לקהילת ויהודי קראשניק — בבית־הקברות בפאריס

מאָנומענט לזכר דער קראָשניקער קהילה און ייִדן — אויפן בית־הקברות אין פּאַריז.

קראשניקער מארטירער אין פראנקרייך, אומגעקומען אויף דעפארטאציע

אַלטמאַן נתן.
אייזענבוים זיסל.
אייזענבוים מאַרי.
אַדלער בלומאַ.
אַדלער דויד.
אונגער הערש.
אַבערמייסטער מאיר.
אַבערמייסטער שרה.

בזשאַזאַ אפרים.
בעק יצחק,
זיין פרוי און קינד.

גרינבערג דוריאַ.
גרינבערג ראובן.
גרינבערג ישראל.
גאָלדבלום זלאַטע.
גאָלדבלום איטעלע.
גאָלדבוים אידאַ.
גאָלדבוים שאַרל.
גאָלדבוים מאַריס.
גאָלדבוים בערט.
גאָלדבוים וויקטאַר.
גרינוואַלד מאכטשע.
גרינוואַלד לעאָן.
גרינוואַלד מאַריס.
גריקאַ לעאָן.
גריקאַ אַני
און זון.
גאַרבער לעאָן.
גאַרבער אַדאָלף.

וויזענבערג יואל.
וויינפעלד מאַרסעל
און פרוי.

ווייסבראָט זלמן.
ווייסבראָט כאַנטשע.
ווייסבראָט מישעל.
ווייסבראָט פערנאַן.
ווייסבראָט וואָלף.
ווישניאַק דאָזעט.
ווישניאַק זשאַק.
ווישניאַק האָבער.
ווישניאַק פרץ.
ווישניאַק ראַיסקי.
וואַרענרייך נת.
וואַרענרייך שרה.
וואַרענרייך סימאָן.
וואַרענרייך האַנרי.
וואַרענרייך אַלבערט.
וואַגנער זשאַק.
וואַגנער רבקה.
וואַגנער דעניז.
וואַגנער גרשון־הענעך.
וואַגנער אָלגע.
זילבערפיין זשאַק.

ליבערבוים דינאַ.

מינץ יוסף.
מינץ לאַזאַר.
מינץ זשאַק.
מינץ עוואַ.
מינץ דאָראַ.
מינץ פיליפ.
מייזעלס שאַיע.
מילעכמאַן כונטשע.
מילעכמאַן חנה.

מילעכמאַן שרה.
מילעכמאַן מאַריס.
מילעכמאַן אסתר.
מילעכמאַן פאַל.
מילעכמאַן מאַריס.
מילעכמאַן פאַני.
מילעכמאַן פאַטריק.

סלאָבאָדזשינסקי חיים־בער.
סאָבאָל חנה.

פלאם טשייטל.
פאַרבער חייה.
פאַרבער ראָזאַ.

קאַץ ניסן.

ראָזנצווייג מענדל.
ראָזען רבקה.
ראָזענשטאָק אפרים.
ראָזענשטאָק נעכע.
ראָזענשטאָק ראַשעל.

שטיינקריצער משה־דוד.
שטיינקריצער יצחק.
שער ברוך.
שיענקאָוויטש הערמאַן.
שיענקאָוויטש שרה.
שיענקאָוויטש אַלבערט.
שיענקאָוויטש דוד.
שיענקאָוויטש אַנעט.
שערער חיים־יואל.
שערער פייגע.
שניידער משה.

(פונעם ביולעטין פון דער קראָשניקער סאָסיעטי אין פאריז, 1946)

ד. דמויות

געשטאלטן

ר׳ מרדכי בן־יקר זצ״ל

הרב בקראשניק בתקופת מלחמת העולם הראשונה

לא אצא ידי חובתי אם לא אזכיר בספר ה״יזכור״ של עירי קראשניק, את רבנינו, ובתוכם הרב ר׳ מרדכי בן־יקר ז״ל. הרב נתלה על קידוש השם, בשנת 1914 ביום ששי ה׳ לעשרת ימי תשובה, בשבע בבוקר בעיר יאנוב מחוז לובלין, יחד עם הרב הקדוש, ר׳ אייזיק פישל ציעשליא ז״ל, הקצב ר׳ הרשל ובנו.

בהתחלת המלחמה באו לעירנו האוסטרים והגרמנים. הם פלשו לכל הסביבה כמעט בלא קרב. הם היו בעיירה עד שגברו הרוסים וכבשו חזרה את קראשניק, יאנוב וכל הסביבה. הללו התחילו לחפש ״חטאים״ באנשי קראשניק: זה מכר בשר, זה נתן בגדים. על הרב נאמר כי היה מרגל. כ״הוכחה״ לכך שימשה העובדה כי הוא גר בבית ר׳ מיכל מעלזאק ז״ל ברחוב ווּעסולה; בין שתי הקומות היתה גזוזטרה ממנה יכול להשקיף אל החיילים הרוסים.

באותם ימים נלקחו 8 יהודים מקראשניק ונורו למוות ביער רודניק. לסיביר נשלחו שלושים איש לשנ־תיים מאסר, ביניהם היה אביו של משה פיינגולד, אברהם לייבטשע מוטל׳ס, בנימין ווייס ועוד.

באחד הימים עמדתי בשוק והתבוננתי במעשי הרו־סים. לא ידעתי על ההתרחשויות שהיו בקראשניק, משום שהתגוררתי עד אז ביאנוב. עיני חשכו למראה 4 אנשים קשורים לסוסים עליהם רכבו קוזקים שהדהירו את הסוסים, כשהארבעה נגררים מאחור. הראשון היה הרב הי״ד שהיה לבוש, כמו תמיד, בבגד אטלס. השני — הרב ר׳ אייזיק פישל, אחריו ר׳ הירשל הקצב ובנו הבכור. הובילו אותם למאסר. היה זה ביום חמישי, כשקבלתי ידיעה מהרב של יאנוב. משום היותי בן קראשניק הכרתי את בני העיר כולם ולכן פנה אלי בבקשה ללכת לבית הסוהר כדי למסור להם את הידיעה המרה שמחר יתלום. הייתי צריך לברר מהו רצונם האחרון ולכתוב צוואה. לא יכולתי לסרב ונאלצתי להתייצב למחרת, יום הששי, בשעה 7 בבוקר לשמש עד ובכך להתיר את הנשים מעגינותן.

זוכר אני אותם רגעים מרטיטים, שעברו עלי בחב־רת הנדונים למוות. לאחר שהגשתי להם לחם וריבה, אותם הבאתי עמי, הם ממש הסתערו על המזון, משום שלא אכלו כל היום. לאחר שסיימו את ארוחתם, שוחחנו בינינו, ולבסוף הגיעה שעת הפרידה. הרב הסביר, בעדינות ככל האפשר, את גזר הדין שהוטל עליהם. לא אשכח לעולם אותם רגעים כשידיו התחילו לרעוד והוא הבין את הרמז. הנידון אמר לנו כי יודע הוא שקיצו קרב.

את תוכן הצוואה אינני זוכר במדוייק, אבל תמציתה אמרה כי הוא משמש כפרה בשביל אנשי העיר, וזאת — בלי שום עוון בכפו. הוא מצפה שלרבנית יקבע תקציב שינתן למשפחה כדי שתחייה ברווחה עם הבן הצעיר. הוא קיווה שהממשלה הרוסית תנחל מפלה גדולה במלחמה — כי שפכו דם נקיים.

היה זה ביום חמישי בשעה 5 אחר הצהריים. ביום ששי, שלמחרת, בשעה 7 בבוקר נתלה הרב. הוא היה ראשון המוצאים להורג לפי בקשתו האחרונה. כולם נקברו בבור ברחוב קשמיני שמאחורי בית הסוהר. אחרי תשעה חודשים, כשחזרו האוסטרים, קבלנו רשיון לקבור אותם בקבר ישראל ואכן, כך עשינו.

יהי זכרם ברוך לעד!

יצחק בוכבינדר

★

דער טאַרבינער רבי זצ״ל

הגם ער איז אַ לאַנגע צייט געווען רב אין קראַשניק, איז ער דאָך געווען באַקאַנט און פאַרבליבן ביי דעם נאָמען: דער טאַרבינער רבי. אַ צדיק, צו וועמען די גאַנצע שטאָט יידן איז ראש השנה ביינאַכט געקומען אים אָנווינטשן און אויך בעטן זיינע אַ ברכה. מ׳האָט געגלויבט, אַז זיין ברכה וועט מקויים ווערן.

אַז אַ ייד אין קראַשניק איז קראַנק געוואָרן, זענען געווען צוויי וועגן אים צו העלפן: אָדער רופן אַ דאָק־טער, אָדער גיין צום טאַרבינער און אים בעטן אַז זיין פה קדוש זאָל ווינטשן דעם חולה אַ רפואה שלימה.

מ׳יר דערמאָנט זיך אַזאַ פאַל: פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, פלעגט מיין טאַטע ע״ה זיין אַן אָפטער גאַסט ביים טאַרבינער צדיק, ווען ער האָט געפּירט זיינע טישן. דעמאָלט האָבן נאָך נאַיווע מענטשן געגלויבט יענע פּאָליטיקער וואָס האָבן גע־וואָלט איינריידן דעם עולם אַז עס וועט נישט זיין קיין מלחמה. איין מאָל, אַ שבת פאַרנאַכט, ווען דער רבי איז אַריינגעקומען אין בית־המדרש וועלכער איז געווען פול געפּאַקט מיט חסידים (צווישן זיי — אויך מיין פאָטער), האָט ער אויסגעשריגן: „אוי ווי, מיינע אויגן זאָלן דאָס נישט זען וואָס עס גייט ווערן אויף דער וועלט״. מיין פאָטער איז געקומען אַ היים אין אַ שלעכטער שטימונג

דער טאָרבינער רבי

פון דעם וואָס ער האָט געהערט פונעם טאָרבינער רבין...
זאָל ער זיין אַ מליץ יושר פאַר אַלע יידן בכלל און פאַר די קראַשניקער — בפרט!

שמואל בראַנד, תל־אביב

די לעצטע מינוטן פון קראשניקער רבין

שבת דעם 30סטן אָקטאָבער, ווען ס'איז געווען דער לעצטער באַפעל, אַז די יידן מוזן פאַרלאָזן קראַשניק

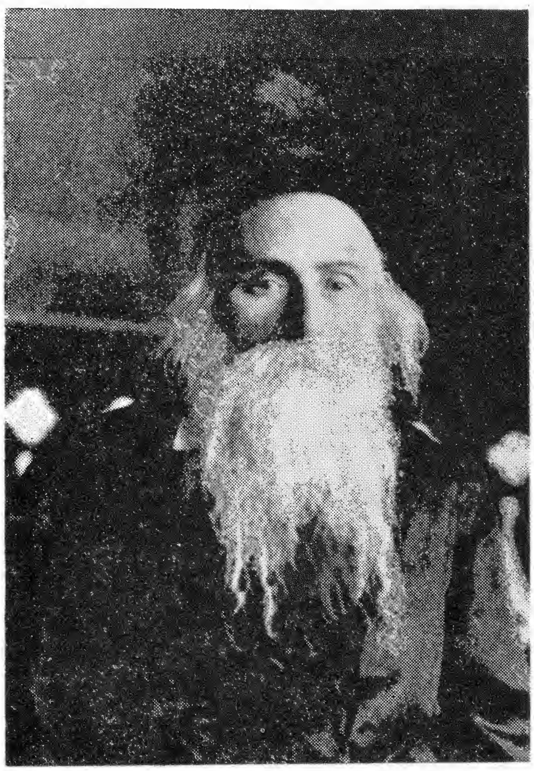
און אָפּפאָרן קיין זאַקליקאָוו — האָט מען מיך גערופן צום רבין און געהייסן מיטנעמען די ראזיר־מכשירים. דעם רבינס זון, ר' דודל ווייסבראָט האָט זיך געוואָנדן צו מיר, איך זאָל אים אָפּשערן די באָרד. דערנאָך האָט ער געבעטן, איך זאָל אים אויך אַראָפּנעמען די פאות.

דאָך האָט ער באָרד־און־פאות ניט אַראָפּגענומען, נאָר אַרומגעבונדן דאָס פּנים מיט אַ פאַטשיילע, זיך אויפגעזעצט אויפן פורל און אַוועקגעפאָרן קיין זאַקליקאָוו.

ער האָט נאָך באַוויזן צו זאָגן: „אויב ס'איז מיר באַשערט צו שטאַרבן, איז גלייכער אין באָרד־און־פאות...״

נחום ראזנעל, תל־אביב

★

אדמו״ר הרה״ג הק' רבי
יהודה אריה פרייברג זצוקללה״ה
אב״ד דק״ק קוז'ניץ—קראשניק—וונוולניץ

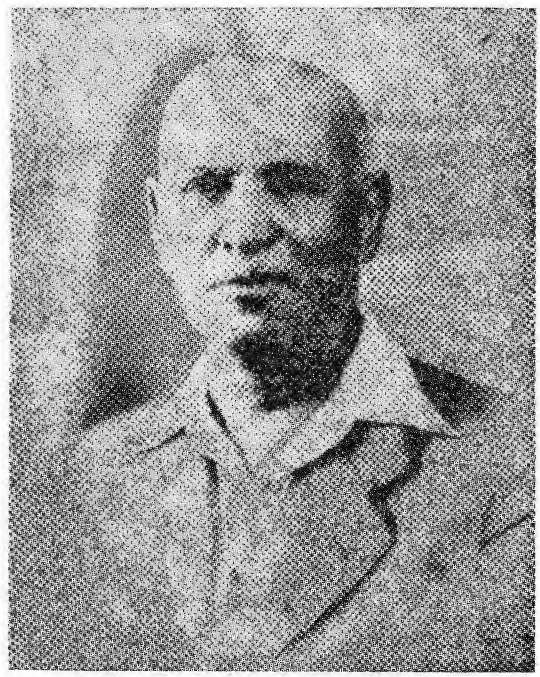
אדם גדול בענקים, גאון הגאונים, חכם הארזים — זה אבי, העילוי מקוז'ניץ ר' יהודה אריה פרייברג, ששימש בכהונת הרבנות בקוז'ניץ, בקראשניק ולבסוף — בתקופת השואה — בוונוולניץ ע"י לובלין. הוא חיבר יותר מעשרים וארבעה חיבורים על התורה, הלכה

ואגדה. רבים מתלמידיו היו משמשים כרבנים. עם בואו לקראשניק, הקים ישיבה — ואז החלו לנהור לקראשניק בחורים מעיירות רבות.

הוא היה דורש בתורה ובפרד"ס. דבריו היו חוצבי להבות אש לתלמידי חכמים וגם לפשוטי העם.

יהי זכרו ברוך!

הרב יעקב־משה פרייברג

ר' יצחק בוכבינדר ז"ל

עם פטירתו נסתלקה דמות מיוחדת במינה שלא רבים כמותו בדורנו. 54 שנה חי ר' יצחק בארצנו חיי יצירה ופעולות צבוריות שלא על מנת לקבל פרס. לראשונה, עם המייסדים של הפועל המזרחי, מדריך לראשוני חברי התנועה במקצוע כריכת ספרים בירושלים ואחר כך בתל־אביב.

ביתו היה תמיד פתוח לחבר, ידיד ובן עיר. השקט והשלווה אפיינו את דמותו האצילה. לא ראינו אותו אף פעם בדכאון או ברוגזה, למרות שימים קשים מנשוא היו חלק מחייו בארצנו. היה מוכן בכל עת לרוץ ולעשות, להשתדל ולעזור לכל דורש. נדמה לי, שאין אחד ממכיריו ששמר לו טינה אי פעם, כי האיש היה סמל של אדיבות ומסירות נפש לזולת.

צדקתו וישרותו מעידים עליו למרות שחי הרבה שנים בארץ, לא השאיר אחריו אפילו דירה משלו.

25 השנים האחרונות הקדיש את כל חייו עבור אנשי עירו — קראשניק. יומם ולילה הקדיש למטרה זו. יצא גם לחוץ לארץ אל אנשי עירו לזרזם להקמת בנין בארץ, לזכר קדושי קראשניק — עד שזכה לראות את „היכל קראשניק" עומד על תילו.

עד שהוקם ההיכל, היה ביתו משמש בית ועד לכל הפעולות הענפה. כל עולה חדש מאנשי קראשניק היה פונה ל„אבא יצחק" ושם קיבל את הסעד בחומר וברוח. גם הוותיקים פנו אליו מי ליעוץ ומי לקבלת גמילת חסד מהקופה שהוא עמד בראשה.

היה מפסיק את עבודתו באמצע שעות היום, בכדי לרוץ ולסדר ענינים שונים לכל נצרך. היה יוצא לנמלי הארץ לקבל כל אורח וללוותו ביציאתו את הארץ ולא הסתכל על שעות המנוחה שלו. לא אמר צר לי המקום, אין לי פנאי. היה מבקר בבתים של אנשי עירו, מטפס לקומות העליונות, למרות גילו, כדי לאסוף תרומות למען הקמת הבנין ועזרה לעולים חדשים.

ת. נ. צ. ב. ה.

ש. גולדנר, בת־ים

אבי־מורי ר' מרדכי בוכבינדר הי"ד
קוים לזכרו

אבי, ר' מרדכי בוכבינדר, נולד בשנת 1885. משחר נעוריו היה ציוני נלהב והשתייך לתנועה הציונית־דתית ה„מזרחי". שימש כיו"ר התנועה בקראשניק וכנציגה בועד הקהילה.

בשבתות, לפני קריאת התורה בביהכ"נ של ה„מזרחי" בקראשניק, היה מרצה על עניני דיומא ונושאים צירנים. זכורני, בשבת דחול המועד פסח, כשהיו קוראים בהפטרה בספר יחזקאל את „חזון העצמות היבשות", היה נואם בהתלהבות לפני הקהל על משמעות חזון זה לגבי תקומת עם ישראל בארץ אבותיו. הוא הלהיב את קהל שומעיו והחדיר בהם את תחושת הגאולה הקרובה בארץ־ישראל.

עם פרסום הצהרת בלפור, בשנת 1917, החליטו, לרגל המאורע, על תפילת הודיה בבית התפילה של ה„מזרחי", שהיה בקרבת בית־הכנסת של חסידי מודז'יץ. ילדי חסידי מודז'יץ התאספו ליד בית התפילה של ה„מזרחי" ולעגו על אמירת ההלל. אני, שהייתי אז בן שש, לא ידעתי לאיזה מחנה להצטרף — סבי התפלל בבית התפילה של חסידי מודז'יץ, ואילו אבי התפלל בבית התפילה של ה„מזרחי". זה משכני לכאן, וזה —

לכאן; ואני רך בשנים ולא תפסתי את גודל המאורע של הצהרת בלפור.

בשנת 1939, כשפרצה מלחמת העולם השניה, ונודעה כבר תוכנית „הפתרון הסופי" של היטלר ימ"ש ביחס ליהודים, הוכרז על גיוס בארץ. היו שהתגייסו לצבא הבריטי והיו שהתגייסו להגנת המולדת, ואני ביניהם. כתבתי מכתב להורי, ובין היתר הודעתי על התגייסותי להגנת הארץ. כעבור זמן קצר קבלתי תשובה ובה סופר לי שהורי ממש התאבלו עלי כשנודע להם צעדי זה. „מה לך ולצבא, מה לך ולנשק", כתב אז אבא, אך הוסיף: „אני מצדי מברך את צעדך הנכון, והלוואי וירבו כמותך בישראל".

קראשניק, כמו רוב העיירות במזרח אירופה, לא הצטיינה מעולם באהדה יתירה לרעיון הציוני. כשהביאו נואם מחוץ לעיר, היתה פורצת תיגרה בזעיר אנפין בין אוהדי הציונים לבין מתנגדיהם מ„אגודת ישראל", שטענו נגד הרעיון הציוני בהסתמכם על פסוקים מה־הלכה. הללו היו מתריסים כנגד אבי ז"ל ואומרים: „מה לך יהודי טוב שהתחברת לכת פושעים שכזאת?!"

עובדה זו אף התנקמה בו מבחינה כלכלית. כידוע, היה לנו בית מסחר למוצרי חלב, והיו יהודים שסירבו לקנות אצלנו מוצרי חלב, בטענה שאיננו מהימנים על הכשרות ולא משגיחים בזמן חליבת הפרות אצל האיכרים הפולנים. יכולני להעיד עלי את השמים והארץ, שהייתי קם יום־יום בארבע לפנות בוקר, כדי להיות נוכח בחליבה.

אבי ז"ל היה יהודי פשוט, הסתפק במועט, הצניע לכת, אהב את הבריות ושש לכל הזדמנות לעזור לזולתו.

יהי זכרו ברוך! **עזריאל בוכבינדר**

★

מרדכי בוכבינדער ז"ל

עטלעכע ווערטער וויל איך ווידמען דער הערלעכער געשטאַלט פון מרדכי בוכבינדער ז"ל. ער איז געווען פאַרזיצער פון ועד בית הספר און פאַרזיצער פון דער מזרחי אָרגאַניזאַציע פאַר דער גאַנצער צייט פון איר עקזיסטענץ. אַ דאַנק אים האָט די שול עקזיסטירט און געוואַקסן. זי איז געווען זיין ליבלינג. ער איז אויך געווען דער הויפּט בעל־תפילה אין מזרחי און אַליין פאַרפאַסט ניגונים צו די תפילות. ער האָט געשאַפן אַ כאָר פון די שול־קינדער און מיר האָבן אים געהאָלפן ביים דאַווענען. אַ דאַנק זיין שיין קול און גוטן דאַווענען, איז דאָס מנין פון מזרחי געווען איינע פון די גרעסטע מנינים אין קראַשניק. מרדכי בוכבינדער איז געווען אַ וואַרעמער, האַרציקער מענטש און אַ גרויסער ציוניסט.

יעקב ענדער, חולון

★

פון אונדזערע געשטאַלטן

ר' מרדכילע בוכבינדער (איינבינדער)

ער איז געווען פון די ערשטע מזרחיסטן אין פּוילן, אנערקענטער מנהיג און מורה פון אַלע ציוניסטן אין קראַשניק. אַן עניו און שטילער, גלייך מען וואָלט אים נישט געהערט און געזען אין די גאַסן פון שטאָט. אָבער זיין ליכט האָט אַריינגעדרונגען אין יעדן ציוניסטישן האַרץ. זיין טאָג האָט זיך געשטעלט אין מיטן דער נאַכט, ווען ער איז אַוועק אויף די פּאָדלישע ברענגען די מילך.

די שטילקייט פון דער נאַכט און פון די ערשטע פרימאָרגן־שעהן, ווען ר' מרדכילע איז געגאַנגען מיט די קאַנען מילך, האָט זייער געווירקט אויף זיין

געמיט. ביים טראָגן די מילך, איז זיין קאָפּ געווען פאַרטאָן אין די עולמות פון נגינה — און אַזוי האָט ער פאַרפאַסט חזנישע שטיקלעך.

ער האָט געהאַט מוזיקאַלישע פעיקייטן, געשפּילט אין אָרקעסטער נאָך אין צאַרישן מיליטער. ער איז געווען אַ גוטער בעל־תפילה. אין „מזרחי"־שטיבל האָט ער געדאַוונט פאַרן עמוד, אויסגעזונגען אייגענע פאַר־פאַסונגען.

נאָכן ברענגען די מילך, האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייער טאָג אַרבעט: איינבינדן ספרים. אַזוי איז ער געשטאַנען אַ גאַנצן טאָג, אונטערגעברומט ניגונים און געטראַכט פון ארץ־ישראל, ציוניזם און „מזרחי".

געווען געשעצט פון אַלע שיכטן אין שטאָט, טראָץ דעם וואָס „מזרחי" איז טיילמאָל געווען אויסגעשטעלט אויף רדיפות אין שטעטל. ר' מרדכילען האָט אָבער קיינער נישט געוואָגט אָנצוגרייפן. מען האָט געוווּסט, אַז ער איז אַן אדם ישר, אַן אמתער ייד, אַ האָרעפּאַשניק און דערצו אַ תלמיד־חכם. אַלץ איז ער אויסן לשם שמים.

אין זיין ענגער דירה איז געווען די איינבינדעריי, מילך־מסחר, די וווינונג — אַלץ צוזאַמען. פון דעסט־וועגן האָט מען שטענדיק געקענט טרעפן ביי ר' מרדכילען מענטשן, וועלכע האָבן געהאַט מיט אים צו שמועסן פון היוכע פּראָבלעמען. ער אַליין האָט נישט געזוכט קיין כבוד, נישט געוואָלט זיין דער פאַרטרעטער פון די ציוניסטישע קרייזן אין די פאַרשידענע שטאָ־טישע און קהילהשע אינסטיטוציעס. ער האָט געשיקט אַנדערע, אַליין געלעבט אין די עולמות פון אהבת ציון, „מזרחי" און נגינה. תמיד געווען באַהאָפטן מיט ארץ־ישראל. ליידער, האָט ער נישט זוכה געווען צו פאַר־ווירקלעכן זיין טרוים.

זעליג — דער טאַטע פון די אָרעמע

זעליג גאָלדנער, אָדער זעליג שאָקלער, איז געווען גוט באַקאַנט אין קראָשניק. נישט אַזוי צוליב זיין לומדות און חכמה, ווי אַ דאַנק דעם ספּעציפישן אָרט לעבן. ער האָט אין גאַנצן זיך איבערגעגעבן צו העלפן אָרעמעלייט, קראַנקע, אלמנות און יתומים. און אַלץ — מתן בסתר.

נישט אַלע האָבן געוווּסט וואָס ער טוט מיטן געלט, וואָס ער נעמט צוזאַמען ביי די גבירים, אָדער ביים מיטלשטאַנד. נישט איינמאָל האָט מען אים באַ־לײדיקט, און געזאָגט „גיי אַרבעטן, ביסט אַ קאַמאַשן־מאַכער, קאָנסט פאַרדינען". ער איז אָבער ביי זיך נישט געפאַלן, צוריק געענטפערט מיט שטאָלץ, אריינ־געזאָגט ווו מען באַדאַרף, צוריק געוואָרפן קליינע נדבות — און געפאָדערט אַלץ מער און מער.

זיין פרוי האָט אים אָנגעטאָן צרות, אפילו פאַריאָגט פון שטוב, געשריגן: „דו ברענגסט מיר חרפות און בושות, איך אַרבעט שווער און ביטער (זי האָט גע־האַנדלט מיט הינער) און פאַרדין קוים מיין אָרעמע חיונה — טאָ ווי איך קום, זאָגט מען מיר, אַז כ'לעב פון צדקה. נישט בלויז וואָס דו ווילסט נישט אַרבעטן, מילא, צו דעם וואָלט איך זיך שוין צוגעוווינט. איך וועל דיר געבן עסן און דו זאָג תהילים, אָבער פאַר וואָס פאַרשוואַרצסטו מיר דאָס פּנים, ברענגסט אַן אומגליק אויף די קינדער"... אַז זי האָט אים אַרויס גע־טריבן פון שטוב, איז ער געשלאָפן אין בית המדרש; אַז זי האָט אים נישט געגעבן עסן, איז ער אוועק צו זיינע קרובים, געכאַפּט אַ שיסעלע זופּ מיט אַ שטיקל ברויט — און ווייטער אָנגעגאַנגען מיט זיין בעטלען פאַר אַנדערע. ער גופא האָט קיינמאָל נישט פאַרמאָגט אַ גראָשן אין קעשענע. ער האָט דאָך געהאַט אויף זיין קאָפּ אויסצוהאַלטן אַזוי פיל מענטשן...

אַ גאַנצן טאָג איז ער געווען פאַריאָגט: זאַמלען געלט, קויפן עסנוואַרג, האָלץ און צעטיילן אין די שטובן. שטענדיק געווען אַ בעל־חוב: דעם בעקער, דעם שפּייז־קרעמער און פאַרשידענע מענטשן, וועלכע האָבן אים געבאָרגט געלט בשעת הצורך.

ווען ער איז שולדיק געווען אַ סך געלט, איז ער אוועק אין גאַליציע זאַמלען. געווען דאָרט עטלעכע וואָכן, צוריק געקומען, אָפּגעצאָלט די חובות — און ווייטער געפירט זיין לעבן.

מיט אַמאָל איז זעליג קראַנק געוואָרן, מען האָט אים אויף שנעל אָוועקגעפירט אין שפּיטאָל קיין לובלין. מען האָט אַרויס גערופן די מיליטערישע „גיכע הילף" פון קראָשניקער גאַרניזאָן. אַז עס האָט זיך באַ־וויזן דער אַמבולאַנס, איז געוואָרן אַ צוזאַמענלויף, אַלע פרעגן „וואָס האָט פּאַסירט?" דאַן איז באַקאַנט געוואָרן, אַז זעליג איז אין אַ סכנה. האָבן זיך פיל מענטשן פאַרזאַמלט ביי זיין שטוב און אָנגעהויבן וויינען און שרייען: „טאַטע, ווו לאָזטו אונדז איבער? ווער וועט אונדז געבן ברויט? אַ ביסל קוילן? טאַטע זיסער! קום באַלד צוריק, מיר דאַרפן דיך האָבן. אין זכות פון דיינע מעשים טובים — זאָלסטו האָבן אַ רפואה שלימה".

ערשט ביי דעם דאָזיקן פֿאַל איז באַקאַנט געוואָרן, אַז זעליג נעמט נישט דאָס געלט פֿאַר זיך.

זיין פרוי האָט זיך באַרואיקט. מען האָט זי מער נישט באַליידיקט און זי האָט איר מאַן שוין נישט געיאָגט פון שטוב.

זעליג האָט יעדן געזאָגט דעם אמת אין פנים, נישט געלאָזט זיך נאַרן. זיינע רייד זענען געקומען פון טיפן קוואַל פון אמת. די לעצטע יאָרן איז ער געוואָרן אַ בראסלאַווער חסיד. ווען די דייטשן האָבן דורכגעפירט די ערשטע אויסזידלונג, האָט זעליג נישט געוואָלט זיך צושטעלן, געבליבן אין שטוב, אָנגעטאָן טלית־און־תפילין, געזאָגט תהילים. ווען די דייטשן זענען צו אים אַריין, האָט ער זיך פון אָרט נישט גערירט. זיי האָבן אים דערשאָסן אין שטוב. ער איז געפאַלן איינגעוויקלט אין טלית־און־תפילין. די געבליבענע יידן האָבן אים געבראַכט צו קבר ישראל.

געלעבט ווי אַ צדיק און געשטאָרבן ווי אַ צדיק.

די צוויי ר׳ משהלעך

אין קראָשניק האָבן געלעבט צוויי יידן: ר׳ משהל ראָטענבערג און ר׳ משהל היינסדאָרף. ביידע גרויסע לומדים און חסידים, צוויי פאטריארכאלע טיפּן. יעדער טריט זייערער — געוויגן און געמאָסטן.

ביידע ר׳ משהלעך זענען געווען גערער חסידים און גרויסע יחסנים. ר׳ משהל ראָטענבערג איז געווען אַ מקורב פון גערער הויף, אַ נאָענטע משפחה פון רבין, אַ שוואָגער פון ראדזינער רבין און פון דעם קראָשניקער גביר ר׳ דוד קאהן. ר׳ משהל ראָטענבערג איז אויפגענומען געוואָרן אַלס רב אין פילץ, נאָך זיין פאָטערס פטירה.

ר׳ משהל האָט אָבער נישט געוואָלט זיין קיין רבי, נאָר בלויז רב. ער אַליין איז דאָך געפאָרן צום גערער רבין. האָבן די בעל־אכסניות און בעלי־עגלות פון פילץ געהאַט טענות, אַז זיי פאַרלירן די פרנסה, ווייל ביים פאָטערס לעבן זענען געקומען אַהין חסידים.

ר׳ משהל האָט נישט קיין סך געקלערט. ווי נאָר ער האָט דערהערט, אַז עס זענען פאַראַן מענטשן וועלכע זענען פון אים נישט צופרידן, איז ער אין מיטן דער נאַכט אַוועק פון פילץ, געקומען קיין קראָשניק און דאָ געוווינט צענדליקער יאָרן.

ר׳ משהל ראָטענבערג האָט אין גערער שטיבל געלערנט יעדן טאָג מיטן עולם דעם דף יומי. מען האָט פאַר אים געהאַט אַ געוואַלדיקן דרך־ארץ.

ער האָט נישט גערעדט קיין סך, נישט געמישט זיך אין קיים שום זאַך, דאָך איז ער געווען די העכסטע אויטאָריטעט. מיר, קינדער אין שטיבל, האָבן פאַר אים מורא געהאַט. אין זיין קעגנווארט האָבן מיר נישט געוואַגט אַ שטיף טאָן, אָדער זיך אַרומדרייען. אפילו ביי דער יאָרצייט פון „שפת אמת", ווען מ׳האָט געמאַכט אין שטיבל אַ גרויסע סעודה, און מיר יינגלעך האָבן געזאַמלט ליכט כדי צו מאַכן פאַרשידענע לאַמטערן, האָט ר׳ משהל נישט געלאָזט צו פיל אַרומרודערן.

דאָך איז ער געווען פון די מקילים. יעדער שאלה וואָס מיר האָבן אים געפרעגט, האָט ער שטענדיק נוטה געווען צו פאַרלייכטערן. ווי שטרענג און בייז ער איז געווען, איז ער פון דעסטוועגן נישט געווען קיין מחמיר. זיין גרויסע לומדות און אהבת ישראל האָבן געווירקט, אַז ער זאָל אַריינדרינגען אין ים פון הלכה און פוסקים און פסקנען, ווי נאָר מעגלעך, לקולא. פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט אים נישט געפרעגט קיין שאלות פון טריפות, דאָס האָט ער נישט געוואָלט פסקענען, ער איז דאָך נישט געווען רב פון שטאָט. אָבער אין אַנדערע שאלות האָט מען זיך מיט אים באַראַטן.

ר׳ משהל היינסדאָרף איז געווען אַ שוואָגער פון לובלינער רבין ר׳ שלמהלע אייגער און ר׳ אלתר וואַלערשטיינס איידעם. ר׳ משהל איז געווען אַ גרויסער למדן, חריף און בקי, דערצו נאָך באַקאַנט אין וועלטלעכער בילדונג, גוט געקענט פויליש, געווען אַ גוטער בוכאַלטער און באַהאַוונט אין עקאָנאָמיע.

ער איז געווען קינדערלאָז. אַ קראַנקער מענטש. הגם דער דין זאָגט, אַז מען לעבט מיט אַ פרוי 10 יאָר און מען האָט נישט קיין קינדער, קאָן מען זיך מיט איר גטן, פון דעסטוועגן האָט זיין פרוי זעלדעלע נישט געוואָלט מיט אים זיך שיידן. זי האָט געזאָגט, אַז אַזאַ מאַן קאָן מען נישט געפונען. זעלדעלע אַליין איז געווען אַ העכסט געבילדעטע פרוי. ווייזט אויס, אַז ר׳ אלתר וואלערשטיין האָט זיינע קינדער געלערנט אין שטוב. זי האָט זיך געפירט ווי אַ מאַן: געדאַוונט דריי מאָל אין טאָג, געבענטשט אתרוג און... אָנגעפירט מיט דער „באַנק קופיעצקי" אין קראָשניק.

ר׳ משהל איז געווען אַ גרויסער מחמיר אויף זיך, געזעסן טאָג און נאַכט און געלערנט. די שטוב איז געווען פול מיט טייערע ספרים, ממש אַנטיקן. ספעציעל קליינע משניותלעך און קליינע גמרות, וועלכע מען קען האַלטן אין קעשענע — און דאָס האָט אים געדינט,

ווען ער איז געווען אונטערוועגנס. ניט איין מאָל האָט ער נישט מסכים געווען מיט ר' משהל ראָטענבערגס מיינונג, ער האָט אָבער נישט געוואָגט צו זאָגן אַ וואָרט, ווייל ער האָט זייער געשעצט ר' משהלען. בכלל האָבן ביידע ר' משהלעך מכבד געווען איינער דעם אַנדערן.

ווי גרויס מחמיר ר' משהלל היינסדאָרף איז געווען פאַר זיך, אַזוי איז ער געווען מילד און ליבלעך צו קינדער. מיר זענען געגאַנגען זיך פאַרהערן צו אים. אז מיר האָבן באַדאַרפט גיין צו ר' משהל היינסדאָרף, איז געווען ביי די יינגלעך אַ גרויסע שמחה. ער האָט נישט געפרעגט קיין שווערע קשיות, דערצו נאָך מכבד געווען מיט שבת־אויבסט. מיר, יינגלעך, האָבן זיך געפרייט, ווען דער רבי האָט אונדז געשיקט צו אים פאַרהערן זיך.

צו דער לווייה פון ר' משהל היינסדאָרף איז געקומען די גאַנצע שטאָט, אויך דער לובלינער רבי ר' שלמהלע (זיין שוואָגער). חברה קדישא האָט פאַר דער טהרה געמוזט גיין אין מקווה אַריין. די חברה נושאים האָט מען נישט צוגעלאָזן טראָגן די מיטה.

ר' משהל האָט געהאַט אַ שלאַפראָק וואָס האָט געשטאַמט פון ר' מענדעלע קאָצקער. ער האָט מורא געהאַט אים אָנצוטאָן ביים לעבן, אָבער ביי דער לווייה האָט מען צוגעדעקט די מיטה מיט דעם שלאַפראָק פונעם צדיק. איך האָב געהאַט די זכיה צוריק צו טראָגן דעם שלאַפראָק פון בית הקברות אין שטוב אַריין.

צוריק גייענדיק פון דער לווייה, האָב איך געהערט ווי ר' משהל ראָטענבערג זאָגט צום ראש פון דער חברה קדישא: „דאָס קבר לעבן אים באַשטעל איך פאַר מיר". און אַזוי איז געווען.

הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו.

ר' ברוך שוחט

איך בין אַ צייט געווען אַ בן־בית ביי ר' ברוך שוחט. יעדן טאָג נאָכן אָנבייסן, בערך 10 אַ זייגער, האָט ער מיט מיר געלערנט אַ שעור. ביזן היינטיקן טאָג איז גוט איינגעקריצט אין מיין זכרון די גוטע מידות פון ר' ברוכן. אַ גרויסער מכניס אורחים און בעל־צדקה, אַ געוואַלדיקער עניו, בורח מן הכבוד, נישט גערעדט אַ הויך וואָרט, אַן אוהב ישראל און אוהב ארץ־ישראל. אַן אָפּגעהיטענער ייד — קיין דבר רכילות און לשון־הרע האָט ער נישט געלאָזט הערן אין זיין קעגנוואָרט. ווען ער האָט זיך אַוועק געשטעלט דאַווענען אין אַ ווינקל, צווישן צוויי ווענט, איבערגעדעקט מיטן טלית טיף איבערן פנים — האָט געקענט לעבן אים אַ שריפה אויסברעכן און ער האָט נישט אומגעדרייט דעם קאָפּ, ביזן ענדיקן דאַווענען. ר' ברוך איז געווען די פאַרווירקלעכונג פון אַ העכסט יידישן, מאָראַלישן מענטש, אַ מדקדק כחוט השערה מקיים צו זיין אַלע תרי"ג מצוות.

די שוחטים אין קראָשניק האָבן בדרך כלל געלעבט אַ שיין לעבן, אָבער ר' ברוך איז געווען אַן אָרעמאַן, ווייל דעם גרעסטן טייל פון זיין געהאַלט האָט ער אַוועק געגעבן אויף צדקה און הכנסת אורחים. נאָך אַ גורם צו זיין אָרעמקייט איז געווען: די גרויסע אָפּגעהיטנקייט נישט מכשיל צו זיין, חלילה, מיט טריפות.

פאַרן אַריינגאַנג אין זיין הויז איז געווען אַ הילצערנע קאַמער ווו ער האָט געשאָכטן די עופות. די פאַדלאָגע איז טאַקע געווען פון ברעטער, אָבער זייער שוואַך. טיילמאָל האָט אַ ברעט זיך געגעבן אַ שאָקל, גראָד ווען ר' ברוך האָט געהאַלטן דעם חלף אויפן האַלדז פון עוף און פלוצלונג האָט אַ יידענע געעפנט די טיר מיט כוח, אָפּגעקלאַפּט פון זיך די בלאָטע אָדער דעם שניי — האָט ר' ברוך חושד געווען, קוים האָט די פאַדלאָגע אַ ציטער געטאָן אונטער אים... אין אַזאַ פאַל האָט שוין ר' ברוך נישט געגעבן די היין, נאָר געפרעגט: „יידענע, וויפל קאָסט אייך דאָס עוף?" — און אַרויס גענומען די עטלעכע זלאָטעס פון זיין קעשענע און באַצאָלט. אַזוי האָבן זיך אָנגעזאַמלט עטלעכע הינער, וועלכע ער האָט פאַר גראָשנס פאַרקויפט צו די קריסטן.

פיל אַזעלכע פאַלן האָבן פאַסירט דינסטיק, אין מאַרק־טאָג און ערב שבת, ווען ס'איז געווען אַ סך עופות צום שעכטן. דער רוב בעלי־בתים האָבן געוואָלט נאָר ר' ברוכס שחיטה, ווייל ער איז געווען באַוווסט מיט זיין יראת שמים.

פאַר יום־כיפור, ביים שעכטן די כפרות, האָט ער מיך געבעטן כ'זאָל שטיין און אַכטונג געבן אויף די ווייבער, זיי זאָלן זיין רויק, ניט שטופּן זיך, כדי ער, חס וחלילה, זאָל נישט נכשל ווערן אין שחיטה פסולה.

זיין לערנען מיט מיר איז געווען ווי אַ שפּיגל פון אים אַליין — גלייך צום ענין, אָן פּלפּולים, נישט געחקרנט צו פיל, אַ תמימותדיק לערנען. אַלץ אויפן אָרט. תמימות פונקט ווי ער אַליין. איך גלויב, אַז דאָס לערנען מיט מיר איז אויך געווען, כדי מקיים צו זיין די מצוה ללמוד וללמד.

ווען דער משולח פון ר׳ מאיר בעל נס פושקעס איז געקומען קיין קראשניק, האט אים ר׳ ברוך מקרב געווען. יענער האט ביי אים געגעסן און געשלאפן, געפונען דארט א פולע פושקע מיט פאפיר־געלט. אלץ כדי מקיים צו זיין די מצוה פון ישוב ארץ ישראל.

פאר מיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל, בין איך אוועק מיט אים זיך געזעגענען. איך האב פאר אים אויסגעגאסן מיין ביטער הארץ, הלמאי מען האט מיך גערודפט אין קראשניק, צוליב מיין פארן קיין ארץ־ישראל און צוליב מיין ציוניסטישקייט. איך האב גערעדט מיט פארביטער־רונג קעגן די אלע, וועלכע האבן מיר אנגעטאן צרות. איך האב געפילט, אז נאר ר׳ ברוך וועט מיטפילן מיין צער, ווייל ער איז געווען א מושלם בכל המעלות, אן אוהב ישראל. ר׳ ברוך האט זיך מיט מיר געזעגנט און געטרייסט: „די זכיה פון פארן קיין ארץ־ישראל, איז דער שכר טוב פאר אלע צרות וועלכע מען דארף ליידן. ארץ־ישראל קומט נישט אן לייכט, דער עיקר — בלייבן א טרייער ייד אין ארץ־ישראל".

א גרויסע, הייליקע נשמה האט געשוועבט אין די קראשניקער ארעמע געסלעך.

חבל על דאבדין.

יאשע

געווען אין קראשניק א שניידער מיטן נאמען יאשע. א נידעריק, ברייט יידל, אן ארעמער. שטענדיק פאר־זארגט: ווו נעמט מען פרנסה? מיט אמאל: יאשע פארט קיין אמעריקע! זיינע קרובים האבן אים ארויס־געפאדערט. יאשע האט פארלאזט זיין פאמיליע, אוועק קיין אמעריקע. עס זענען פאריבער עטלעכע יאר, יאשע איז צוריק דא אין קראשניק. אמעריקע איז אים נמאס געווארן. זיין בערדל צוגעשוירן, די קליידער פארקירצט, דער קליינער יאשע קוקט איצט אויס נאך נידעריקער און קלענער. אבער זיין נשמה — איז העכער און העכער. אמעריקע, זאגט ער, איז גוייש, מען מוז ארבעטן אין שבת. א ייד קען דארט נישט זיין. און יאשע איז געווארן א בעל תשובה. דער שניידער וויל ווערן א תלמיד חכם — אבער ווי אזוי מאכט מען עס? לערנען קען ער נישט, אויך מיט פרנסה איז שלעכט. ער פאר־נאכלעסיקט זיין ארבעט און נעמט זיך צום לערנען. אבער א מענטש צווישן די 40—50, דארף זיין א גיבור צו דערגרייכן דאס וואס מען קען לייכט דערגרייכן ביז די 20 יאר.

יאשע טיילט איין זיין טאג אזוי: פון 5 פארטאג ביז 10, געפינט ער זיך אין בית־המדרש ביים דאווענען און לערנען. פון 10 ביז 4 נאך מיטאג — ביי די ניי־מאשין. און פון 4 פארנאכט ביז 10 ביינאכט — ווידער אין בית־המדרש, כדי צו דאווענען און לערנען.

אבער ווי אזוי לערנט ער? יאשע האט געפונען א וועג: ער נוצט אויס די ייִנגלעך אין בית המדרש. ער, דער 50־יעריקער ייד שעמט זיך נישט, בעט ביי א 13־יעריק ייִנגל ער זאל אים זאגן א שטיקל גמרא. ביי די גרעסערע בחורים האט ער נישט געוואגט צו בעטן, ווייל זיי האבן אים נישט ארנטלעך באהאנדלט, מבייש געווען. אבער די יונגע בית־המדרשניקעס האבן געהאט דרך־ארץ פאר אן עלטערן מענטש — און ווען ער האט געבעטן מען זאל אים זאגן א שטיקל גמרא, האט אים צוליב געטאן. דערנאך האט ער אליין זיך אוועק געזעצט און שעהן לאנג געחזרט די גמרא, ביז ער האט געקענט די עטלעכע שורות. און וויטער געזוכט א ייִנגל — א „קרבן", ווידער „געכאפט" א שטיקל גמרא און געחזרט שעהן־לאנג. ביסלעכווייז איז אים געווארן לייכטער. ער האט שוין אליין געקענט לערנען און אויב ער האט נישט פארשטאנען, האט ער ווען געבעטן מען זאל אים ארויסהעלפן.

יארן איז יאשע געווען א מתמיד, געזעסן און גע־קנעלט.

איך האב דערווייל פארלאזט קראשניק, אוועק לער־נען אין ישיבה. ווי דערשטוינט בין איך געווארן נאך עטלעכע יאר, איך קום צו פארן נאך קראשניק, יאשע זיצט אין בית־המדרש מיט אן עולם יידן און זאגט פאר זיי א שיעור אין גמרא. ריכטיק, דער עולם איז נישט פון די גרויסע לומדים, אבער פון דעסטוועגן — יאשע זאגט א שיעור!

אין דעם מאמענט האב איך געטראכט: די געשיכטע חזרט זיך איבער. ר׳ עקיבא האט צו 40 יאר אנגעהויבן לערנען אלף־בית. ריכטיק, יאשע איז נישט געווארן א רבי עקיבא, אבער אין קראשניק איז יאשע געווען א משל און א מוסטער, צו וואס א בעל תשובה, דערצו נאך א מתמיד — קאן דערגיין.

ר׳ עזרא דאווידסאן (מאיעס)

ווען איך טראכט וועגן א בעל מכניס־אורחים, אדער בעל צדקה, שוועבט פאר מיר דאס בילד פון ר׳ עזרא

דאווידסאָן (מאיעס). ער איז געווען די פאַרווירקלעכונג פון די צוויי דערמאָנטע גוטע מידות.

אין בית־המדרש האָבן געלערנט עטלעכע צענדליק בחורים פון פאַרשידענעם עלטער. די יונגערע בחורים האָבן געמוזט אָנקומען צו די עלטערע צו פרעגן אַ שטיקל גמרא. דערפאַר האָבן מיר, די ייִנגערע בית־המדרשניקעס געדאַרפט זאַמלען צדקה וועלכע די עלטערע בחורים האָבן צעטיילט פאַר בכבודיקע אָרעמע־לייט. ס׳איז געווען אַן אָפּטע דערשיינונג, אַז ס׳איז געקומען אַ ייד מיט המלצות פון רבנים און גדולי תורה, אַז מען דאַרף אים העלפן. אַזעלכע יידן זענען נישט געגאַנגען איבער די הייזער זאַמלען נדבות, נאָר געקומען אין בית־המדרש, געוויזן די המלצה־בריוו — און די עלטערע בחורים האָבן אויף אַ צייט געבאָרגט געלט ביי מענטשן און אַזאַ שיינעם ייד געגעבן די געהעריקע נדבה. יעדן פרייטיק, ראש־חודש, ציי ערב יום־טוב, זענען אַרום געגאַנגען פאַרלעך פון בית־המדרש בחורים זאַמלען ביי די מתפללים נדבות. דאָס געלט האָט געדינט פאַר שטיצן די דערמאָנטע שיינע יידן.

ר׳ עזרא מאַיעס איז געקומען אין בית המדרש אַריין, אַוועק געזעצט זיך ביי זיין שטענדער, אַוועק געלייגט אַסך מטבעות אין שטענדער און געגעבן יעדער פאָרל מער ווי אַנדערע יידן. זיין פּנים אַריינגעטון אין ספר — און געטיילט די נדבה. מיר האָבן אָפּט אויסגענוצט זיין תמימות. צוגעגאַנגען עטלעכע מאָל, געטוישט די פאָרלעך — און ער האָט געגעבן און געגעבן. ביי אים האָט זיך נישט אויסגעלאָזט דער קוואַל פון געלט. ספּעציעל אין די סליחות טעג, איז אין בית המדרש געווען ממש אַ יאַריד פון צדקה, און ר׳ עזרא איז געווען דער בעסטער קליענט אונדזערער.

די דערמאָנטע שיינע יידן האָט מען אויך באַדאַרפט באַזאָרגן מיט עסן, ווייל זיי האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין שטעטל עטלעכע טעג. מיר, בית־מדרש בחורים, האָבן געוווּסט עטלעכע נעמען צו וועמען מען קאָן שיקן אַן אָנבייסן, מיטאָג, אָדער אַ וועטשערע. איינער פון די באַוווּסטע און גרעסטע מכניס אורחים איז טאַקע געווען ר׳ עזרא. אין זיין קיך איז שטענדיק גרייט געווען עסן. מיר פלעגן שיקן יעדן טאָג עטלעכע יידן צו ר׳ עזראַן. ער האָט קיינמאָל נישט אָפּגעזאָגט, אָדער געקומען צו אונדז מיט טענות. נאָכן עסן האָט ער נאָך צו־געגעבן אַ שיינע נדבה און ברכה. ר׳ עזרא איז געווען אַן אוהב צדקה וחסד, בכל יום.

בית אבי

מיינע עלטערן הי״ד — יצחק־אייזיק שרייבער אָדער אייזיק ברוך שרייבערס און שרה־יסכה, האָבן זיך פאַר־דינט איך זאָל שרייבן וועגן זיי נישט בלויז דערפאַר, ווייל זיי זענען מיינע טאַטע־מאַמע, נאָר אויך צוליב דעם ווייל זייער לעבן און שאַפן האָבן כאַראַקטערי־זירט אַ שטיק קראָשניקער לעבן וואָס האָט אַרומ־גענומען ברייטע קרייזן און געווירקט אויף עטלעכע דורות.

*

מיין מאַמע איז געווען אַ שניידערין. זי האָט געניייט מלבושימלעך פאַר קינדער. ספּעציעל האָט זי געניייט שוואַרצע, עלעפּאַגאַנע, פּליסירטע שול־פאַרטוכ־לעך, וועלכע די שילערינס פון דער „פּאָווּשעכנע שקאָלע״ (פאָלקס־שול) האָבן געמוזט טראָגן אַלס „מונ־דירן״ פון שול. די פּליסע איז געמאַכט געוואָרן מיטן האַנט — אַ פאַלב נאָך אַ פאַלב — אַזוי אַז פיל פאַר־טוכער האָט מיין מוטער נישט געקאָנט באַוויזן צו מאַכן. קיין פרנסה בריווח איז פון דעם נישט געווען, אָבער דערפאַר איז אין שטוב געווען תמיד לוסטיק. פאַרשידענע פאָלקס־לידער זענען אויסגעזונגען גע־וואָרן ביי דער ניי־מאַשין, מיט דער מיטהילף פון מיינע שוועסטערס ז״ל, וועלכע האָבן צוגעהאָלפן אין דער אַרבעט.

מיין מאַמע, כאָטש זי איז געווען אַ טיף־גלויביקע פרוי, איז זי געווען באַקאַנט און באַליבט אין די קרייזן פון יונגע מיידלעך. די חברטעס פון מיינע שוועסטערן האָבן אָנגעהערט צו „גורדוניה״ און געטאָגט און גע־נעכטיקט ביי אונדז אין שטוב. אין אונדזער איינ־צימער וווינונג זענען שטענדיק געזעסן עטלעכע מייד־לעך און אויסער זינגען לידער, האָט מען אויך גערעדט פון אַלע „ליבע־טראַגעדיעס״ אין שטעטל.

איידער מיידלעך האָבן זיך דערלויבט צו גיין צו „טאַנץ־לערערס״, אָדער ווערן מיטגלידערינס פון אַן אָרגאַניזאַציע, פלעגן זיי זיך פאַרזאַמלען ביי אונדז אין שטוב. אַ גרופּע מיידלעך פלעגט יעדן שבת אין דער פרי קומען צו אונדז זיך לערנען טאַנצן. איך מיט מיין פאָטער פלעגן זיך דאַן געפינען אין שטיבל און דאַווע־נען. די מיידלעך פלעגן זיך אָפּריידן פון האַרצן און אַלץ דערציילן מיין מוטער, ווייל זיי האָבן געפילט צו איר אַ ספּעציעלע סימפּאַטיע, ווי צו אַן עלטערער שוועסטער, און דערפאַר פלעגן זיי ביי איר זיך שואל עצה זיין.

מיין מוטער איז פיל יאָרן געווען קראַנק און בעת דער דייטשער אָקופּאַציע האָט זי נישט געקענט אַרויס־גיין צו דער „ווישעדלעניע" (אויסזידלונג). די מערדער האָבן זי דערשאָסן אין שטוב. אָפּט שטייט פאַר מיר די געשטאַלט פון מיין ליבער מוטער — אַ טרייע, איבער־געגעבענע און צאַרטע פרוי — נישט נאָר אַלס אַ מאַמע, נאָר אויך ווי אַ שוועסטער און האַרציקער מענטש.

*

מיין טאַטן האָט מען גערופן „אייזיק שרייבער", ווייל ער האָט געלערנט שרייבן און געשריבן בריוו פאַר אַזעלכע וואָס האָבן נישט געקענט שרייבן. די „פּראָ־פעסיע" האָט ער געירשנט פון זיין טאַטן ברוך שרייבער.

מעגלעך, אַז עס געפינען זיך נאָך זקנים און זקנות וואָס האָבן געלערנט ביי מיין זיידן, אָבער אַזעלכע וואָס האָבן געלערנט ביי מיין טאַטן — זענען זיכער דאָ. אין די צייטן ווען קיין „שקאָלעס" זענען נאָך נישט געווען, אָדער די קראָשניקער יידן האָבן נישט געוואָלט צוליב רעליגיעזע טעמים שיקן זייערע זין אין די „שקאָלעס", האָבן די פאַרמעגלעכע געשיקט זייערע קינדער צו לערנען ביי מיין טאַטן. על פי רוב איז מיין טאַטע געגאַנגען אין שטוב פון די תלמידים און דאָרטן געגעבן די „לעקציעס". פיל מאָל האָבן געלערנט עטלעכע שוועסטער און ברידער צוזאַמען.

אין די דרייסיקער יאָרן איז דאָס דאָזיקע „פאַך" פון מיין טאַטן אונטערגעגאַנגען. מיט דעם האָבן זיך שוין פאַרנומען די גימנאַזיסטן. אויך די גבירים האָבן זיך געקענט דערלויבן צו האַלטן פּראָפעסאָרן פון גימ־נאַזיע פאַר זייערע קינדער. אָבער ביים שרייבן בריוו איז מיין פאָטער געבליבן. ער פלעגט ווידער שרייבן בריוו פאַר די וואָס האָבן געהאַט קרובים אין אויס־לאַנד. ער פלעגט פאַר זיי שרייבן און לייענען די בריוו. צום באַדויערן האָבן אויך פיל פון די קרובים אין אויס־לאַנד נישט געקענט שרייבן (ספּעציעל אין אַמעריקע) און האָבן אויך דאָרט געמוזט אָנקומען צו אַ „שריי־בער". טיילמאָל האָט פּאַסירט, אַז דער „שרייבער" פון אַמעריקע פלעגט צושרייבן עטלעכע ווערטער צום „שרייבער" פון קראָשניק און אים געלויבט פאַר די שיינע בריוו. די צוגעשריבענע, פּערזענלעכע שורות פון „שרייבער" האָט מיין פאָטער נישט געלייענט אויפן הויכן קול. זייער אָפט איז געווען שווער צו לייענען די אָנגעקומענע בריוו צוליב די פעלערן. אָבער מיין פאָטער איז געווען אַ מומחה צו לייענען אַלע כתב־ידן.

דער סעזאָן פון שרייבן בריוו איז געווען בעיקר ווינטער, ווען די מאַטעריעלע לאַגע איז געווען באַזונ־דערס שווער. מען האָט געקרענקט און געבעטן הילף ביי די אַמעריקאַנער קרובים, דערביי האָט מען אויך געהאָפט צו באַקומען הילף אויף פסח. פאַר פסח פלעגט טאַקע אָנקומען הילף און אויך בריוו פון די קרובים. מיט ביטעס צו שרייבן בריוו פלעגן קומען פאַרשידענע מענטשן, נאָר אַמערסטן — בעלי־מלאכות און טרעגער.

דאָס שרייבן די בריוו איז צוגעגאַנגען אויף אַזאַ אופן: דער מענטש האָט גערעדט און מיין פאָטער האָט געשריבן. ס'איז אָבער געווען אוממעגלעך אַלץ צו שרייבן וואָס די מענטשן האָבן געוואָלט, ווייל טייל־מאָל זענען עס געווען פאַרשידענע נאַרישקייטן. איך געדענק אַ פאַל, ווען אַ טרעגער האָט געבעטן, אַז מיין פאָטער זאָל שרייבן פאָלגנדיקס: „דערמאָן זיך, מיין ליבער פעטער, ווי איך האָב דיך יעדן פרייטיק געשמיסן אין באָד. אַ ספּעציעל בעזימל האָב איך געמאַכט פאַר דיר. אַזאַ גוטן שמייסער ווי יעך בין געווען, וועסטו נישט געפינען אין אַמעריקע". נאָכן ענדיקן שרייבן, פלעגט מיין פאָטער פאַרלייענען דעם בריוו און די „נאַרישקייטן" פלעגט ער צוגעבן פון אויסנווייניק. דער מענטש איז דאַן געזעסן און טרערן האָבן זיך געגאָסן פון זיינע אויגן און ער האָט זיך געשמאָלצן פאַר נחת. דערנאָך פלעגט מיין פאָטער פאַרקלעפּן דעם בריוו, גיין אויף דער פּאָסט קויפן מאַרקעס — און דער בריוו האָט אַוועקגעוואַנדערט קיין אַמעריקע.

איין מאָל איז מיר אויסגעקומען צו פאַרטרעטן מיין פאָטער ביים שרייבן אַ בריוו. מעשה שהיה כך היה: מיין פאָטער ז"ל האָט חול המועד נישט געשריבן קיין בריוו. איינער פון זיינע קליענטן האָט באַקומען גראָד חול המועד אַ בריוו מיט עטלעכע דאָלאַר פון זיינע קינדער. ער איז געלעגן קראַנק און געוואָלט גלייך שרייבן ענטפער. האָט מיין פאָטער געבעטן, אַז איך זאָל גיין צום קראַנקן אין שטוב און דאָרט אָנשרייבן דעם ענטפער.

איך האָב גענומען אַ טינטער מיט אַ פּענע און בין אַוועק צום קראַנקן. ער איז געלעגן אין בעט און זיין פרוי איז נעבן אים געזעסן. איך האָב זיך צוגעהערט צו די ווערטער און צום קרעכצן פונעם קראַנקן. איך בין פשוט גערירט געוואָרן פון דער לאַגע און מיך האָט באַהערשט „אַזאַ שעפערישקייט" אַז איך האָב אָנגעשריבן אַ זייער שיינעם בריוו. מיט עטלעכע חדשים

שפּעטער איז געקומען אַן ענטפער און איין דאָלאַר פאַרן שרייבער פונעם שיינעם בריוו.

אין יאָר 1926 בערך איז געקומען פון אַמעריקע אַ געוויסער מילגראַם צו אַ חתונה פון זיינע קרובים אין קראַשניק. אַזאַ חתונה האָט נאָך קראַשניק נישט געזען. מען האָט געבראַכט אַ בדחן פון קעלץ, די כלי־זמרים פון לובלין און אַלץ אויפן חשבון פונעם רייכן קרוב פון אַמעריקע.

פאַרשידענע דעלעגאַציעס פון קראַשניקער אינסטי־טוציעס זענען געגאַנגען צום גאַסט פון אַמעריקע בעטן הילף. אַזוי ווי מיין פאָטער איז געווען דער שרייבער פון די בריוו צו אים פון זיינע קרובים, האָט ער גערופן מיין טאַטן און געבעטן ער זאָל אַלץ פאַרשרייבן און זיין דער פאַרמיטלער.

די בית־המדרש־בחורים זענען געקומען צום „אַמע־ריקאַנער" בעטן געלט פאַר „תיקון ספרים", האָט ער פאַרלאַנגט אַ רשימה פון די ספרים וועלכע מען דאַרף איינבינדן. קיין ספרים האָבן אין בית־המדרש נישט געפעלט. האָבן די בית־המדרשניקעס צוגעגרייט רשי־מות פון הונדערטער ספרים און אים דערלאַנגט. ערשט דאַן איז געקומען פון אים די נדבה.

מיין טאַטע איז אויסער דעם שיינעם שרייבן, געווען אויך אַ „ספרא רבה" נאָך פון זיינע בחורישן יאָרן. מיר האָט דערציילט מר יצחק בוכבינדער ז"ל, אַז ווען זיי זענען נאָך געווען יינגלעך, האָט מיין טאַטע אָנגעשריבן גאַנץ „מגילת אסתר" אויף אַ פּאָסט־קאַרטל. ער האָט געהאַט זייער אַ שיינעם האַנטשריפט.

מיין פאָטער האָט זיך שטענדיק געהאַלטן פּשוט און פאָלקסטימלעך, ניט געמישט זיך אין די קהלישע אינטריגעס, נאָר ווי אַ מענטש וואָס האָט געפונען זיין אינטערעס אין גאַנץ אַנדערע רוחניותדיקע וועלטן.

דורך די ברוטאַלע נאַצי־מערדער זענען אַפּגעווישט געוואָרן מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער.

ת. נ. צ. ב. ה.

שמואל גאָלדנער, בת־ים

✶

הערשעלע טרעגער ז"ל

וואָלט איך געשריבן הערשעלע צינגיסער, וואָלטן גאָר ווייניק געוווּסט אַז דאָס מיינט מען דעם אַלעמען באַקאַנטן אין קראַשניק הערשעלע טרעגער.

אויף אַזעלכע געשטאַלטן ווי ער, האָט נאָך דוד

המלך געזאָגט אין תהילים (קאַפּיטל ט"ו): „הולך תמים, פועל צדק, דובר אמת בלבבו".

הולך תמים — קיינמאָל קיינעמען ניט וויי געטאָן, געגאַנגען זיין וועג, געזוכט פרנסה.

פועל צדק — געאַרבעט טריי און שווער, מקיים געווען דעם פּסוק „בזיעת אפיך תאכל לחם". תמיד געשוויצט ביי דער אַרבעט.

דובר אמת בלבבו — שטענדיק מקיים געווען זיין וואָרט. יעדער סוחר אין קראַשניק האָט זיך געקענט סומך זיין אויף ר' הערשעלעס וואָרט.

וישכם ויאמר — אַרום 3—4 פּאַרטאָג איז ר' הער־שעלע שוין געגאַנגען אין בית־המדרש, מיטן טלית־און־תפילין זעקל אונטערן אָרעם. ער פלעגט זאָגן: דעם ערשטן זאַק טראָג איך פאַרן השי"ת — אויפן האַרץ; שפּעטער טראָג איך די זעק אויף דער פּלייצע, כדי מפרנס צו זיין מיין פרוי און קינדער.

פרייטיק, ווען אין שטעטל האָט נאָך יעדער גע־האַנדלט, געאַרבעט און פאַרדינט, האָט ר' הערשעלע זיך באַוויזן אין גאַס אַן אָפּגעוואַשענער, זיין שיינע באָרד — אַ צוגעקעמטע, די שטיוול אָפּגעשמירט און גלאַנציק — גרייט מקבל שבת זיין. מי ידמה לי ומי ישוה לו...

תמיד מיטן שמייכל אויפן פּנים, דער אמתער שמח בחלקו. אַז מ'האָט אים געפרעגט „ווי גייט אייך מיט געזונט און פרנסה?" האָט ער געענטפערט „ברוך ד' יום יום".

אַזאַ איז געווען די פאָלקסטימלעכע, ערלעכע גע־שטאַלט פון ר׳ הערשעלע טרעגער הי״ד. זאָל ער זיין אַ מליץ־יושר פאַר אַלע קראַשניקער יידן.

שמואל בראַנד, תל־אביב

צום אנדענק פון ישראל בן חיים ענדער הי״ד

מיר ווילט זיך דערמאָנען אַ ייד פון קראַשניק, מיט וועלכן איך האָב צוזאַמען געליטן אין לאַגער בודזין, צוזאַמען אין איין צימער געווען דעם גאַנצן אַרבעטס־טאָג, אַראָפּגערעדט זיך פון די פאַרטרויערטע הערצער און געטרוימט צו דערלעבן די פרייהייט.

ווען מען האָט ליקווידירט דעם אַרבעטס־לאַגער אין בעלזשיץ, האָט מען די לעבן געבליבענע געבראַכט אינעם קאַ־צעט בודזין, אָנגעפירט פונעם סאַדיסטישן מערדער פייקס ימ״ש. דאָרט האָב איך אין דער פריזיר־שטוב באַגעגנט אַן אָנשטענדיקן פיינעם ייד, וועלכער איז נישט געווען קיין פריזירער, נאָר בלויז געהאָלפן. דאָס האָט דער יידישער לאַגער־קאָמענדאַנט שטאָקמאַן הי״ד אַריינגענומען דעם קראַשניקער ייד אין דער פריי־זירעריי, ווו די געפאַרן זענען ניט געווען אַזוי גרויס. אַזוי האָט ער געטאָן ווי נאָר ר׳האָט געקאָנט כמעט מיט די אַלע וועלכע האָבן געהאַט פאַרדינסטן פאַרן יידישן פאָלק: הרב משה שאפּיראָ, הרב שטאָקהאַמער הי״ד, ד״ר ליפּע בלאָך הי״ד און נאָך עטלעכע אָנגעזעענע עסקנים, וועלכע ער האָט איינגעאָרדנט ביי לייכטערע אַרבעטן, כדי נישט אַרויסצוגיין פון לאַגער.

באַלד אין ערשטן טאָג האָט זיך צווישן מיר און ישראל ענדער פאַרבינדן אַ הארציקע חברישע פריינד־שאַפט, וואָס האָט אָנגעהאַלטן די גאַנצע צייט אין בודזין, ווי אויך אין מײַדאַנעק, ביזן טויטן־מאַרש קיין אוישוויץ, פון דאָרט קיין מאַטהאוזען, ווו ער איז טראַ־גיש אומגעקומען.

עס ווילט זיך דערמאָנען עטלעכע עפּיזאָדן פון לאַגער בודזין:

אין דעם געדענק־טאָג פון דער באַלפור־דעקלאַ־ראַציע, האָט ישראל ענדער איינגעאָרדנט צווישן אונדז אין דער פריזיר־שטוב אַ יום־טוב. דער קאָמענדאַנט שטאָקמאַן האָט פאַרשאַפן בעסער עסן און ישראל האָט פאַר אונדז גערעדט, דערמאָנט דאָס יאָר 1917, דעם דערהויבענעם מאָמענט ווען די דעקלאַראַציע איז פאַר־עפנטלעכט געוואָרן. מיט פאַרביטערונג האָט ער גע־רעדט וועגן דער שולד פון די קאַלטע ענגלענדער, וועל־כע האָבן כמעט צעטרעטן דעם ווערט פון דער דע־קלאַראַציע.

אַ צווייט מאָל האָבן מיר געפייערט דעם געבורטס־טאָג פון ד״ר הערצל און פון ערשטן ציוניסטישן קאָנ־גרעס. ביי יעדער געלעגנהייט האָט ענדער באַטאָנט, אַז ווער עס וועט לעבן בלייבן, וועט מיט געוואַלט דורכברעכן די ענגלישע מויער און קומען אין אונדזער אויסגעבענקט לאַנד, דאָרט אויפשטעלן אַ יידישע מלוכה. מען וועט זיך מער נישט פאַרלאָזן אויפן חסד פון די פעלקער, וועלכע ווייסן זיכער פון אונדזער אומקום — און זייער שווייגן איז אַ שטילע הסכמה צו די מערדערס.

זיין שטאַרקן גלויבן אין אַ יידישער צוקונפט אין אונדזער לאַנד, האָט ער נישט אויפגעגעבן אין די סאַמע קריטישע מאָמענטן. ווען מען האָט אונדז בעתן טויטן־מאַרש אַריינגעטריבן אין אַ ציגעלניע נעכטיקן, האָט ער געזאָגט צו זיין זון יעקב:

— קינד מיינס, איך ווייס נישט אויב איך וועל אויס־האַלטן דעם ווייטערדיקן וועג. צו אַנטלויפן בין איך נישט אימשטאַנד. אַנטלויף דו, ראַטעווע דיך, וועסט צוזאַמען מיט אנדערע יידישע בחורים בויען דאָס יידישע לאַנד. געדענק נקמה צו נעמען אין די נאַציס.

ווי איך האָב שוין דערמאָנט, האָבן די מערדערס דערפירט אים ביז מאַטהאוזען ווו ר׳איז אומגעקומען אַ קורצע צייט נאָך זיין זונס אַנטלויפן. דער זון האָט אויסגעפירט זיין פאָטערס לעצטן ווונטש און באַלד נאָך דער קריג, איז ער מיט „עליה ב׳" געקומען קיין ארץ־ישראל און טאַקע געקעמפט פאַר דער יידישער מדינה.

זאָלן די דאָזיקע ווערטער זיין אַ מצבה פאַר מיין חבר און טייערן ייד, וועלכער האָט אַלע זיינע יאָרן געקעמפט מיט די פוילישע אַנטיסעמיטן אין קראָשני־קער מאַגיסטראַט, צי אין אַנדערע אינסטיטוציעס, פאַר די יידישע רעכט. ער איז געווען אַ ציוניסט בלב ובנפש.

דב גאָלדשטיין, פאַריז

✶

ר׳ נחמיה שטיינגוס

לאחר נשואי בגיל 18 הכרתי את חמי, ר׳ נחמיה שטינגוס ז״ל. ר׳ נחמיה היה תלמיד חכם, ירא שמים ושומר מצוות קלות כחמורות. חמי ריכז את "אגודת ישראל" בעירו ועסק בצרכי ציבור לשם שמים. הוא אהב את הנוער הדתי, התמסר לו והקדיש את חייו ללימודי הקודש. ביתו שימש כאכסניה לכל יהודי ויהודי אשר בקש את עזרתו הגשמית והרוחנית.

נחמיה שטיינגוס ז״ל ומשפחתו

היה מחסידי מארקישוב, מוכר ואהוב על הציבור וזאת בשל אדיבותו ומסירותו לכל. מצאצאיו יצאו תלמידי חכמים רבים. אשתו מרים ז״ל היתה אשה צדקת בעלת מידות טובות. גם אשתו השניה מרת נחמה ז״ל היתה אף היא אשת־חיל טובה ומסורה.

תהי נשמתם צרורה בצרור החיים.

לייביש וחנה דרדקמן (שטיינגוס)
אלימלך ורחל ליבנה (מבית שטיינגוס)

✶

חמיה׳לה צשלר ז״ל

חמיה׳לה צשלר, כפי שהיו רגילים לכנותו, היה דמות ידועה בעיר. כל שבור־לב שהיתה לו בעיה עם השלטו־נות, בנוגע לתשלומי מסים, או למשפט מקומי, או לתפיסת סחורות בגלל אי תשלום מסים — פנה ל"חע־מיאלי" לשאול בעצתו. לכל אחד ניתן היעוץ וכך הצליח "חעמיאלי" לשכנע אנשים שיש עוד משהו לעשות ושלא הכל אבוד.

סדר יומו התחיל עם שחר, בלכתו לבית הכנסת, כשתחת בית שחיו תיק גדול מבד קטיפה (טלית־זאק) לנשיאת הטלית, 2 זוגות תפילין של רש״י ורבנו תם וחומש גדול ועבה "חוק לישראל", שנוסף לפרשיות השבוע היו שם פרקי משניות ופרקי אגדה. יום יום בגמר התפילה בצבור, היה מסיים את תפילתו בפרקי החוק לישראל, שראה בכך חוק בל יעבור.

צערו היה רב כאשר חש שלא בטוב ולא יכול היה ללכת לבית הכנסת, ביום השׁשי — ביום בו אספו בחורי בית המדרש כסף אצל המתפללים עבור עניים מכובדים, שהתפרנסו מכך שבחורי בית המדרש נתנו להם מתן בסתר, והוא עשה מאמץ עליון להגיע לבית הכנסת ולחלק את דמי הצדקה. לא היה זוג (הבחו־רים התרימו בזוגות) שלא קיבל ממנו מתת־חסד בסבר פנים יפות.

בליל־שבת, עת שב מבית הכנסת בגמר התפילה היה אושרו מרובה ביותר. בבית — שולחן ערוך, נרות דולקים, כלים שונים, ובגמר הקידוש על היין היתה אמירת "אמן" של כל המשפחה אחר נטילת ידיים שלפני האוכל וזמירות בנגינתו של הרבי ממרקי־שוב שנחמיה נמנה על חסידיו הנלהבים. לא פעם קרה שהשביתו את עונג השבת, כשבאו אנשי שלטונות המסים או שוטרי המשטרה המקומית להתארח אצלנו והביעו רצונם לאכול געפילטע־פיש עם חלה. אבי היה נאלץ לזמר בשקט את הזמירות. חעמיאלי ניצל את ההזדמנות וביקש בשביל יהודי זה את הפירות שנתפסו אצלו ועלולים להתקלקל, לסדר בשביל משנהו תשלומים חלקיים. כמובן שבזמן הזלילה הסכים הגוי לכל דבר, והכל סודר. אבי היה מנחם את עצמו שקיבל תמורה טובה על הפסד של עונג־שבת.

אחת מפעולותיו הציבוריות החשובות ביותר היתה "מוסד לינת הצדק" שנמנה על מיסדיו הראשונים. לעזור לחולים חסרי אמצעים, וכשהעירו אותו משנתו בלילה להשיג לחולה מסויים רופא, כלי כלשהו, או

עזרה אחרת, לא שאל ולא בדק באם הכרחי הדבר והיה מוכן ללכת ולעזור בכל עת.

כאשר "אגודת ישראל" שבה היה חבר, יסדה את קרן היישוב, (הקרן לאסוף כספים לגאולת אדמת ארץ ישראל) היה בין הראשונים שהתמסרו בכל מאודם ונפשם לפעולה וניצל כל הזדמנות לאיסוף כספים, למטרה קדושה זו של גאולת אדמה הקדושה. הוא ראה בזאת אתחלתא דגאולה ותקוה גדולה לעלות באחד הימים לארץ ישראל.

לא זכה לעלות ארצה. נרצח על ידי הגרמנים ימ"ש בזמן השואה, יחד עם יתר נכבדי קראשניק הי"ד.

פישל צשלר (אפרים חרש)

ר' אלתר משה מלכה'ס
(אלתר ראובן עזריאל זיסברג) הי"ד

חותני ר' אלתר היה מחסידי לובלין בקראשניק. הוא היה בנו של הדיין ומו"צ בלובלין, ר' יעקב פרץ זיסברג זצ"ל. מבין ששה עשר ילדיו של הדיין נשארו בחיים רק שניים וכמובן שמרו עליו כעל בבת עינם. מאביו הדיין ינק חותני את האהבה לתורה ולמצוותיה. אהבה זו ליוותה אותו עד אחרית ימיו. ר' אלתר היה בחור ישיבה מתמיד, עסק בלימוד תורה יומם ולילה. כשהגיע לפרקו שדכו לו את זוגתו שרה רחל (רוחטשה). בין יתר התנאים שהתנה דרש גם מחותנו שיאפשר לו אחרי החתונה להמשיך ולהתמיד בלימוד תורה. כפי שהיה נהוג בעיירות בפולין, היתה פרנסת הזוג הצעיר מוטלת במשך כמה שנים על אבי הכלה. לאחר נישואיו גוייס חותני, בימי מלחמת רוסיה—יפן, לצבא הרוסי. במשך ארבע שנות שירותו בצבא נזהר ושמר על דבקותו כבן־תורה, ולפיו לא בא שום מאכל בלתי כשר, דבר שהיה קשה מאוד לעמוד בו בתנאים ששררו בתקופה ההיא.

כעבור כמה שנים חזר לקראשניק ומכיוון שהמשפחה גדלה חייב היה להיכנס לעול הפרנסה, אך יחד עם זאת התמיד בלימודים. יום יום היה קם בשעה ארבעה לפנות בוקר וישב ב„שטיבל" של חסידי לובלין עד שעה שמונה. כך נהג גם בימים שהיה חולה, כשהרופאים אסרו עליו לצאת החוצה ובמיוחד בימי החורף הקרים. הוא לא שם לב לדברי הרופאים וטען ששליחי מצוה אינם ניזוקין. כשחזר הביתה אחרי תפילת שחרית ניסה גם לעזור לזוגתו רוחטשה הי"ד בפרנסת בני ביתו, אך עיקר עול הפרנסה היה מוטל על חותנתי.

פרט ללימודיו בשעות הבוקר ראה חובה לעצמו לחנך את הנוער לתורה ולמצוות על ידי מתן שיעורים לצעירי אגודת ישראל בשעות הערב. כידוע, לא היה נהוג ללמוד גמרא ופוסקים ביחידות, לכן מצא חותני חבר ללימודים שאמנם לא היה גברא רבא בתורה, אך כעבור מספר שנים נתעורר בו ענין רב ללימודים.

את חותני ז"ל הכרתי בשנת 1933 כשבאתי לקראשניק לערוך חופה וקידושין עם זוגתי יהודית שתחי', לפני עלותנו ארצה. אופיינית היתה צורת גישתו אלי. למרות שידע שאני נמנה עם חברי החלוץ ביקש ממני שאלמד גמרא עם בנו אברהם ז"ל שנפטר אחר כך בישראל. בדרך זו רצה לתהות על קנקני — מי ומה אני. במשך שמונה ימי שהייתי בקראשניק הספקתי להכירו ולחבבו עלי.

חותני ר' אלתר הי"ד ידע כנראה גם פרק בפוליטיקה. כמה חדשים לפני פרוץ המלחמה, שהביאה שואה על עם ישראל, כתב אלינו כי חיים אנו באווירה מלחמתית הקרבה לבוא. היטלר ימ"ש מתכונן לכך, והדבר מורגש גם בבתי חרושת התת־קרקעיים בסביבה, בהם מייצרים נשק. תקותו העזה לעלות ארצה לא נתגשמה, הואיל ומצבי החומרי הקשה אז לא הרשה לי להביא המשפחה ולכלכל אותה. רגש האשמה בשל מחדל זה לא הרפה ממני במשך שנים רבות לאחר מכן.

חותני ר' אלתר וזוגתו בחייהם ובמותם לא נפרדו. קלגסי הנאצים ימ"ש ירו בהם ביום אחד, בכ"ה ניסן תש"ב. את חותנתי שהיתה מרותקת למיטה מחמת מחלת השיתוק ירו במיטתה, וחותני עטף את עצמו בקיטל לבן ובטלית, שכב על האדמה על יד קרונות המשלוח ולא רצה להיכנס לתוכם. הנאצים ירו בו ושניהם הובאו לקבורת ישראל בקראשניק ביום אחד.

בתו מלכה ובעלה יעקב יצחק ריידל הי"ד וילדיהם נספו במחנות ההשמדה. בנו יהודה לייב נפטר בדרך נסיגתם של הגרמנים מפולין ומשפחתו נשמדה במחנה ריכוז. בארץ ישבו חמישה מיוצאי חלציהם: בנו ר' יעקב פרץ ז"ל שנפל בעבודה בשנת 1939; בנו ר' אברהם ז"ל שנפל בעבודה בשנת 1951 (הלך עריריי); בתו חנה אשת ר' יהושע פנחס פרנס ז"ל; בתו פריידה, אשת הרב ר' משה יצחק דויטש שליט"א; בתו יהודית אשתי שתחי' לימים ארוכים. ת. נ. צ. ב. ה.

חתנו **שלמה גלברד**

לייבל בראפמאן ז"ל

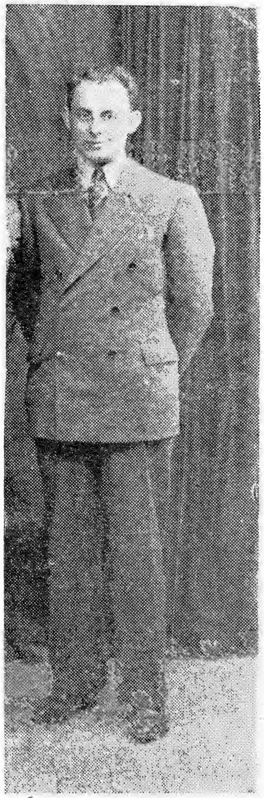
בחור אינטליגנטי ותלמיד חכם. ממשפחה חסידית, ממנהיגי „ההסתדרות הציוניים הכלליים" ומפעיליה הבולטים של „הנוער הציוני" בקראשניק. אחד הפעי־לים של קרן הקימת לישראל, מדריך רוחני, עסקן תרבו־תי ומרכז מסביבו את מיטב הנוער הציוני בקראשניק. נספה בשואה.

ש. ג.

לזכר שלום ווינער

די ווונד איז נאָך פריש און ס'איז שווער זיך צו־געוווינען צום געדאַנק, אַז שלום איז שוין מער נישטאָ. איך דערמאָן זיך ווי זיין השפעה אין קראַשניק איז געווען אַזוי גרויס אין די חלוצישע קרייזן און אין אַלע ציוניסטישע גרופּירונגען. יעדן איינעם אָנגעשטעקט מיט דעם נאַציאָנאַלן גייסט, מיט וועלכן ער האָט גע־אָטעמט. פאַרמאָגט אַ סך איניציאַטיוו און אַקטיוויטעט. ער האָט געשטרעבט קיין ארץ־ישראל, ליידער, זיין גורל האָט געוואָלט, ער זאָל לעבן אין גלות.

ער איז געווען באַשאַנקן מיט פיל מעלות, און די ערשטע — זיין אָרגאַניזאַטאָרישער גייסט. ער איז געווען דער לעבעדיקער נערוו פון דער יוגנט אין קראַשניק, שפּעטער — אין ניו־יאָרק. קיין זאַך איז פאַר אים נישט געווען שווער, ווען ס'האָט זיך געהאַנדלט אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, בפרט פאַר קראַשניק.

זייער פיל האָט ער גע־טאָן פאַר דער שארית הפּ־ליטה, געזאָרגט פאַר יעדן איינעם באַזונדער. זיין היים איז שטענדיק געווען אָפן פאַר אַלעמען, געטיילט זיך מיט דעם וואָס ער האָט געהאַט. ווען ער אַליין האָט נישט געקענט העלפן, האָט ער געזאָרגט, אַז אַנדערע זאָלן געבן הילף.

זייער פיל האָט ער אויפ־געטאָן פאַר דעם אויפבוי פון קראַשניקער הויז אין יש־ראל, לזכר אונדזערע אומ־געקומענע קדושים.

ליידער האָט ער נישט זוכה געווען צו זען דאָס הויז. בעת זיין באַזוך אין ישראל מיט אַכט יאָר צוריק, האָט ער געטראָפן אַ חורבה. דאָך איז ער געווען פון אַלעמען באַגייסטערט און געהאָפט צו זיין מיט אונדז אין ישראל.

ערשט מיט אַ יאָר צוריק האָב איך אים געטראָפן אין ניו־יאָרק, לאַנגע שעהן פאַרבראַכט אין שמועסן וועגן לאַנדסלייט אין גאַר דער וועלט און אין ישראל. ער אַליין האָט נישט געוווסט ווי קראַנק ער איז. זיין לעצטער פאַרלאַנג איז געווען צו קומען אין ישראל. „ווען נישט לעבן אין ישראל — איז כאָטש שטאַרבן..."

ס'איז פאַריבער אַ יאָר און שלום איז שוין נישט צווישן די לעבעדיקע. זאָל זיין אָנדענק זיין אַ סימבאָל פאַר אַלע קראַשניקער, ווו זיי זיינען.

איך בויג מיין קאָפּ אויף דיין פרישן קבר און זאָג שטיל אַ תפילה פאַר דיין איידעלער נשמה, וואָס האָט כמעט נישט געוווסט פון קיין פערזענלעכן לעבן, נאָר לטובת הכלל. זאָל געבענטשט זיין דיין אָנדענק!

רחל מורמיסקי, גבעתיים

פון די שטעטלדיקע טיפּן

דער ייד וואָס האָט געהייסן פּאַלאַק...

מיינע זכרונות פון די קינדער־יאָרן זענען דער עיקר פאַרבונדן מיטן חדר. איך האָב געלערנט ביי אייזיק־הערש מלמדס זון, דאָס איז געווען אין יאָר 1927.

איבער אונדזער חדר, אויפן שטאָק, האָט געוווינט די משפחה פּאַלאַק. ער האָט געהייסן משה, זי — פּויטשע. דאָס פּאָרפּאָלק האָט זיך שטענדיק געקריגט. ער איז געווען אַ שרייער, אויך נישט קיין איבעריק קלוגער. ער האָט געשריגן און זי האָט זיך צוגעהערט. איין מאָל איז געווען אַ שטאַרקע מחלוקת. פּויטשע איז אַראָפּ אין גאַס, ס'איז געווען נאָענט צו פּסח. שרייט ער צו איר: „פּויטשע, פאַרגעס נישט צו קויפן כרפס". זי גייט אָפּ אַ שטיקל וועג און פּלוצלינג קערט זי זיך צוריק און שרייט אַרויף: „משה, וואָס מיינט מען כרפס?" ענטפערט ער: „עס איז מיט איר נישט אויסצוהאַלטן, אַלע יאָרן פאַר פּסח קויפט זי כרפס, און דאָס יאָר ווייסט זי גאָרנישט וואָס דאָס איז. די חדר־יינגלעך לאַכן דאָך פון דיר — כרפס מיינט מען קאַרטאָפל, יעצט ווייסטו שוין, בהמה!"

מיט דעם האָט זיך דאָס געענדיקט.

זיי זענען געווען גרויסע אָרעמעלייט. פּויטשע פלעגט אַוועק גיין אָפּט פון דער היים אויף אַ פּאָר טעג. איר פאַרגעניגן איז געווען צו גיין אין שכנותדיקן שטעטל זאַקשעוויק. דערווייל איז זי דערגאַנגען ביז צום קראַש־ניקער שפּאַציר־גאָרטן, וואָס האָט זיך געפונען אַנטקעגן אונדזער וווינונג. אַ ביסל ווייטער האָט געוווינט משהלע חנא'ס, אַ שניידער. אַז פּויטשע איז געגאַנגען קיין זאַקשעוויק, האָט זי זיך קוים דערשלעפּט... צו משהלע חנא'ס. מער האָט זי נישט געקענט גיין. אַז זי איז דאָרטן אַריין געקומען, האָט מען זי געפרעגט: „פּויטשע, וווּ אַהין גייט איר?" האָט זי געזאָגט „קיין זאַקשעוויק". ווייזט אויס, זיי האָבן געהאַט מיט איר מיטלייד, אָדער פון איר אָפּגעלאַכט, און דערקלערט, אַז זי איז שוין אין זאַקשעוויק. האָט זי זיך שטאַרק געוווּנדערט: דער זעלבער משהלע חנא'ס, די זעלבע ניי־מאַשין... אַז ס'איז געווען פאַרנאַכט, האָט מען איר געגעבן צו עסן און געהייסן גיין אַ היים. האָט זי געזאָגט, אַז ס'איז שוין פינצטער, ביינאַכט האָט זי מורא צו גיין. האָט מען איר געמאַכט אַ געלעגער און זי איז דאָרטן געשלאָפן.

נאָך משהלע חנא'ס איז זי געקומען צו אונדז. מיין גאָטזעליקע מאַמע האָט זי גוט אויפגענומען. נאָך דעם ווי זי איז אַ ביסל געזעסן, האָט זי געפרעגט מיין מאַמען: „זעלדע, איר וועט מיר זאָגן דעם אמת, איז דאָס שוין זאַקשעוויק ווי איר וווינט?" האָט מיין מאַמע געזאָגט: „פּויטשע, ווי פאַלט איר אויס, דאָס איז דאָך קראַשניק", „טאָ פאַר וואָס האָט מיך עפּעס משהלע חנא'ס אָפּגענאַרט?".

„עס קאָן נישט זיין, זיי זענען אָרנטלעכע מענטשן" — האָט מיין מאַמע געזאָגט. „זיי האָבן דיך נישט אָפּ־גענאַרט, נאָר זיי האָבן געהאַט רחמנות אויף דיר, געזען, אַז דו האָסט נישט קיין כוח צו גיין, האָבן זיי דאָס גע־זאָגט" — האָט מיין מאַמע זיי פאַרטיידיקט. „עס איז נישט פאַר אייערע יאָרן צו גיין אַזאַ מהלך". זי האָט איר געגעבן זאַכן פאַר איר און פאַרן מאַן — און זי איז געגאַנגען צו אַן אַנדערן שכן.

זיי האָבן געהאַט איין זון, יעקב.

משה פּאַלאַק האָט ליב געהאַט צו זיצן אין בית־המדרש ביים אויוון און זיך וואַרעמען. ווינטער און זומער איז ער אַזוי געזעסן. די חדר־יינגלעך פלעגן מיט אים טשעפּען, גערופן פאַרשידענע נעמען, און ער האָט געשאָלטן. אַז אַ בעל־הבית האָט געמאַכט אַ קידוש, אָדער אַ מלווה־מלכה, אָדער אַזוי אַ סעודה פאַר די אָרעמעלייט אין בית־המדרש, איז אויך ער געווען צווישן זיי. די יינגלעך האָבן צו אים געשריען: „אַז דו הייסט פּאַלאַק, ביסטו דאָך נישט קיין ייד, נאָר אַ גוי". ער ווידער האָט זיך פאַרענטפערט, אַז ר'איז יאָ אַ ייד...

די שניידערס בערעלע און מענדעלע

אין קראַשניק האָבן געלעבט צוויי ברידער שניי־דערס: בערעלע און מענדעלע, זיי זענען געווען גרויסע אָרעמעלייט. געניית כאַלאַטלעך מיט הויזן פאַר די חדר־יינגלעך, נאָר שטענדיק זענען דאָרט געווען אָפענע ערטער... דאָס הייסט, אַז די מאַשין האָט נישט גענייט אַלץ. אַז מען איז צו אים אַוועק מיט אַ טענה: „היתכן, מענדעלע, איר האָט דאָך נישט פאַרענדיקט". האָט ער געזאָגט: „וואָס זאָל איך טאָן, אַז די מאַשין לאָזט איבער. זי ווערט מיד אין מיטן נייען". ער האָט נישט געוואָלט פאַריכטן — און די מאַמעס האָבן עס געמוזט צו ענדיקן.

דער צווייטער ברודער האָט געניית ווייסע וועש. ביידע ברידער האָבן געוווינט צוזאַמען, נאָר יעדער אין אַ באַזונדער צימער. אַז ס'איז ווער געקומען צו זיי עפּעס באַשטעלן, האָט מען אים געפרעגט: „צו וועמען

דאַרפט איר, צו בערעלען, אָדער צו מענדעלען?" אַז מען האָט געזאָגט צו בערעלען, האָבן זיי שוין פאַר־שטאַנען וועגן וואָס עס האַנדלט זיך.

ווען מ׳איז געקומען אין חדר אין אַ נייעם כאַלאַט און הויזן, האָבן די יינגלעך חוזק געמאַכט, געפרעגט: „ווער האָט עס גענייט — בערעלע, צי מענדעלע?" האָסטו געזאָגט מענדעלע, האָבן זיי געזאָגט: „עס זעט אויס ווי בערעלע וואָלט עס גענייט". עס האָט נישט געהאָלפן וואָס מען האָט צו זיי גערעדט — זיי האָבן זייערס געזאָגט און פאַרטיק.

אַז מען איז געקומען אַ היים מיט אַ געוויין און דערציילט דער מאַמען וואָס די יינגלעך זאָגן, אַז די בגדים האָט גענייט בערעלע, האָט די מאַמע באַרויקט: „לאַך זיך אויס פון די שקצים, דו ווייסט דאָך, אַז מענדעלע האָט עס גענייט, זאָלן זיי רעדן און לאַכן, די נאַרישע יונגען".

אברהם בראַווער

מיין היים און משפחה

אַ ביסל אַרויס פון שטאָט — אַ ברונעם פונוואַנען מען האָט געשעפּט וואַסער, נידעריקע, הילצערנע הייז־לעך און קליינע געוועלבלעך אין די אָרעמע געסלעך — דאָס האָט געהייסן „די וואַניס".

דאָרט איז געשטאַנען מיין פאָטערס נידעריק, הילצערן הייזל. פון פאָרנט — אויסברוקירט מיט שטיינער, נידעריקע פענצטער, אַז ווען מ׳איז פאַרבייגעגאַנגען, האָט מען אַלץ געזען וואָס עס קומט פאָר אין שטוב — אַ צימער מיט אַן אַלקערל. מישטיינס געזאָגט, וואָס האָט מען געדאַרפט באַהאַלטן? דאָס ביסל אָרעמקייט?

מיין פאָטער, אַ ייד אַ למדן, האָט געגלויבט אין תורה, תפילה און צדקה, תמיד געווען צופרידן מיט דעם וואָס ער האָט. פרנסה? גאָט וועט העלפן... זיין גייסטיק פאַרגעניגן — לערנען און פאָרן אויף יום־טוב צום רבין. מיין מוטער — אַ גאָטספאָרכטיקע גוטע יידישע מאַמע האָט זיך פאַרנומען מיט דער הויז־ווירטשאַפט, מיט די קינדער, מיט די זאָרגן פאַרן אויסקומען מיט דער פרנסה און געלויבט דעם באַשאַפער פאַר אַלץ, וואָס ער האָט איר געשענקט...

איך דערמאָן זיך מיט וועלכער יום־טובדיקייט מיין מאַמע האָט אָנגעצונדן די שבת־ליכט, אַוועקגעשטעלט דעם זילבערנעם בעכער וויין צום קידוש און דאָס זמירות זינגען פון אַלע קינדער. (אַ, נישטאָ מער יענע היימישע פרייד פון אַ שבתדיקן טיש און די הייליקייט פון די ימים־טובים, ווען מיין פאָטער האָט געלייגט זיינע הענט אויף די קינדערס קעפּ און זיי געבענטשט. אָט דער הייליקער ציטער פון יענע פאַרכטיקע טעג רופט נאָך היינט אַרויס פיל עמאָציעס...).

מיין עלטסטער ברודער יצחק־משה איז געווען אַן איבערצייגטער אגודהניק. מיין צווייטער ברודער אלי־מאיר — שוין אַ ביסל אַן אויפגעקלערטער. איך געדענק נאָך ווי היינט, ווען אין אַ שיינעם פרילינג־טאָג, אין יאָר 1928, האָט ער אַראָפּגעוואָרפן די לאַנגע קאַפּאָטע און געקומען אַ היים מיט אַ טונקל־בלויען קורצן אַנצוג.

ווען מיין פאָטער האָט דאָס דערזען, האָט ער געמאַכט אַ זויערע מינע און אויסגערופן: „אַזאַ בושה, מיין זון אין קורצע בגדים, פון דעם יונג וועט קיין לייט נישט זיין, ער ווערט קאַליע..."

איך האָב געהערט צו דער יוגנט־באַוועגונג „פריי־הייט" פון פועלי־ציון. איך האָב ליב געהאַט צו פאַר־ברענגען מיט מיינע חברים אויף פאַרזאַמלונגען, ליטע־ראַרישע אונטערנעמונגען. איך געדענק נאָך ווי היינט די הייסע דיסקוסיעס און פלאַמיקע רעדעס פון די פירנ־דיקע חברים: פאַלעק, בראַנער, אבא זיסבערג, ניסענ־בוים און אַנדערע. די באַגייסטערטע שילדערונגען פון אונדזער היימלאַנד — ארץ־ישראל, דער ברען פון דער חלוצישער יוגנט צו קומען אין אונדזער אויסגעטרוימטן לאַנד.

צוויי מאָל אין וואָך, אין אָוונט, האָב איך גענומען לעקציעס פון עברית ביי אונדז אין לאָקאַל. קומענדיק אַהיים אַ ביסל שפּעטער, האָט אויף מיר מיין פאָטער אָנגעשריגן און אַן אַנדערש מאָל אפילו מיר באַהאַלטן דאָס אָנטאָן. מיין מוטער האָט מיך שטענדיק מער פאַרשטאַנען און אויפגעקלערט דעם טאַטן, אַז איך טו נישט קיין שלעכטס, אַז מיינע חברים זענען אויך פון אַ חסידישער היים און זיי לערנען מיט מיר צוזאַמען.

אין איינעם אַ פרימאָרגן, ווען מיין פאָטער איז געזעסן ביים פרישטיק, האָט ער באַמערקט אויפן טיש מיינס אַ בוך וועלכן כ׳האָב פאַרגעסן אַוועקצולייגן. דאָס איז געווען: „אין פוילישע וועלדער" פון אַפּאַטאָשו, ווו ער שילדערט דעם קאָצקער רבינס הויף, דאָס לעבן פון חסידיזם. דער טאַטע האָט אַ ביסל געבלעטערט און געלייענט — ביז ר׳האָט אויסגעשריגן: „אַזאַ אַפּיקור־סות, רחמנה לצלן, ביי מיר אין שטוב..."

ס'איז געווען אַ פרייטיק, ווען מיין מוטער האָט געהייצט דעם אויוון צו באַקן חלות אויף שבת. נישט לאַנג געטראַכט, האָט ער גענומען און אַריינגעוואָרפן דאָס בוך אין אויוון אַריין...

דאָס בעסטע נחת האָט מיין פאָטער געהאַט פון מיין יינגערע שוועסטער הדסה, שילערין אין דער „בית־יעקב"־שול. זי איז געווען די צווייטע האַנט פון דער לערערין, געקנעלט און געלערנט תנ"ך, רעדאַקטירט אַ וואַנט־צייטונג. באַזונדערס האָט זי זיך אויסגעצייכנט מיט אירע רעפעראַטן אויף פאַרשידענע אונטערנעמונגען פון דער „בית־יעקב" שול, ווייל זי האָט געשמט מיט איר וויסן אין תורה. נישט איין מאָל האָבן באַקאַנטע חסידים פון מיין פאָטער געזאָגט, הערנדיק זיין טאָכטער רעדן, אַז זי קען זיך פאַרהערן מיט דעם גרעסטן חסיד...

ווען אָבער אין אַ שיינעם טאָג האָט מיין שוועסטער פאַרגעשלאָגן, אַז זי וויל פאָרן קיין קראָקע לערנען אין דעם לערערין־סעמינאַר, האָט מיין פאָטער געזאָגט: — משוגע מיינע שונאים, אַ מיידל אַליין אין אַ גרויסער שטאָט, דו קענסט אַזוי אויך שוין צו פיל. — און פון אירע פּלענער איז גאָרנישט געוואָרן...

*

פון יענער צייט ביז היינט זענען טייכן בלוט פאַרגאָסן געוואָרן, טייכן בלוט פון מיינע ברידער — און צעשטערט, צעטראָטן פון די נאַציִשע שטיוול דאָס בעסטע און שענסטע וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט.

פאַרשניטן איז געוואָרן אונדזער היימשטאָט קראָשניק מיט אירע פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס, פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען פון רעכטס און לינקס. קראָשניק מיט אירע בתי־מדרשים און חסידים־שטיבלעך, מיט אירע פרומע און פרייע יידן, מיט איר באַגייסטערטער יוגנט, וואָס האָט געחלומט און געקעמפט פאַר אַ בעסערן מאָרגן.

זאָלן די שורות זיין צום זכרון פון מיין טייערן ברודער יצחק־משה, זיין פרוי רבקה, זייערע דריי קינדער און אַלע קראָשניקער וואָס זענען אומגעקומען פון די נאַציִשע רוצחים.

כבוד דעם אָנדענק פון די קדושים!

העלא גוטלערנער־פערשטמאַן, פאריז

מיינע פיר מלמדים

איך בין געבוירן אין יאָר תרנ"ב (1892). דער ברית איז געווען אין דער אַלטער שוהל, אין ראש־השנה, פאַר תקיעת שופר (אַ דאַנק דעם הייס איך יצחק). ווען איך בין אַלט געוואָרן 3 יאָר, האָט מען מיך אַריינגעגעבן צו ר' אברהם מלמד, אַן אַלטער ייד, ביי וועלכן ס'האָבן געלערנט יונגלעך מיט מיידלעך. דאָס חדר איז באַשטאַנען פון איין צימער, דאָרט איז אויך געווען די קיך, דאָס חדר און דער אלקער צום שלאָפן.

דער רבי איז גראָד געווען נישט קיין בייזער, נאָר אויב אַ קינד האָט נישט געקאָנט אַזוי גיך אויספּאַסן זיין „קמץ אלף — אָ", האָט ער אים אַריבער געלייגט אויף דער באַנק לעבן זיך, אויפגעקנעפּלט די הייזלעך און דער קאַנטשיק האָט אַזוי לאַנג געשמיסן, ביז דער גאַנצער ווי־זאָגט־מען־עס איז רויט געוואָרן. אַז די רעביצין האָט זיך געבעטן: „וואָס שלאָגסטו אַזוי פיל?" פלעגט דער רבי ענטפערן: „עס וועט אים שוין קריכן אין קאָפּ אַריין"... טאָמער האָט דאָס קינד אַ ביסל מער אויפגעהויבן דעם קאָפּ, האָט מען אים נאָך דעם שמייסן איבערגעדרייט דאָס היטל און אים געגעבן צו האַלטן אַ בעזעם. יעדער יינגל און מיידל האָבן אים צוגעגעבן פון אונטן אַ פּעטשל. מיין בעלפער איז געווען הירש מלמד, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט אסתר ר' אייזיק לייבס, זייער אַ שיינער ייד. דערנאָך איז ר' אייזיק לייב אַליין געוואָרן מלמד.

מיין רביצין, אברהם מלמדס פרוי, געדענק איך ווי היינט. אויף פרישטיק האָט זי אים געגעבן אַ גלאָז וואַסער מיט מילך, אַ גרויס אייער־קיכל, מיט אַ שיין עפּעלע. (היינט שטעלט זיך פאַר: אַ קינד פון 3 יאָר אַריינצוגעבן צו אַ מלמד, וועלכער איז אין מיינע געדאַנקען, דעמאָלט אַלט געווען אַ 70 יאָר)... אברהם מלמד האָט געוווינט קעגנאיבער דעם בית־המדרש, ביי וואָלף בעק.

מיין צווייטן מלמד האָט מען גערופן הערשעלע טאַבאַקשמעקער. ער האָט מיט מיר געלערנט גמרא. נישט קיין שלעכטער. די רעביצין — אַ גרויסע יידענע, מיט אַ שטיקל באָרד אויפן געזיכט. אויך נישט קיין שלעכטע. אַז דער רבי איז געגאַנגען דאַווענען מינחה־מעריב, האָבן מיר נאָך געמוזט בלייבן אין חדר. און אין גאַנצן זענען מיר אַלט געווען 6 יאָר. ערשט דער רבי איז צוריק געקומען פון בית־המדרש, האָט מען אָנגעהויבן ווייטער צו לערנען. קיין געדולד איז שוין נישט געווען. האָבן מיר געקלאַפּט אין טיש, אַז דאָס

גלעזל האָט געפּלאַצט. האָבן מיר צוגעקלעפּט אַ שטיקל פּאַפּיר. אָדער אַ יינגל האָט זיך אַ דריי געטאָן, איז דאָס גלעזל אַראָפּ געפאַלן — איז מען דאָך אוודאי פּטור געוואָרן פון לערנען. נאָר דער קאַנטשיק איז געפלויגן איבער אַלעמענס קעפּ און הענט.

איך געדענק דעם ניגון זיינעם, ווען ער האָט געזאָגט: „נו, זאָגט־זשע במה הדברים אמורים" — און געכאַפּט אַ גוטן שמעק טאַבאַק.

מיין דריטער מלמד ר' אברהם יצחק האָט געוווינט אין דער שול־גאַס. אַ טייערער ייד, אין גאַנצן עפּעס אַנדערש. אָבער דאָס זעלבע: דער חדר, די קיך, דאָס שלאָף־צימער און דער סאַלאָן — אַלץ איז געווען צוזאַמען. מיט אַמאָל איז אַרויס די גזירה, אַז יעדער חדר מוז האָבן אַ ספּעציעלן צימער. געהייסן האָט עס „פּראַוונע" חדרים. האָט מען גוזר געווען אַ תענית, געבעטן אַז די גזירה זאָל בטול ווערן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּרנסה פאַר די סטראַזשניקעס, ווען מען האָט זיי צוויסן געגעבן, אַז דער אינספּעקטאָר וועט באַזוכן קראַשניק. דעם טאָג האָט מען אַרויס געטראָגן די בעטן און דאָס חדר איז געוואָרן „פּראַוונע". דער סטראַזשניק האָט באַקומען אַ פּאָר רובל — און אַזוי זענען אַדורך עטלעכע יאָר מיט דער גזירה, ביז זיי זענען מיד געוואָרן.

מיין פערטן מלמד האָט מען גערופן גאַדל. די רעביצין מייקלע איז געווען אַ הויכע. איך בין געווען פון די ערשטע תלמידים זיינע, גלייך נאָך דער חתונה מיט מייקלען. געהאַט האָט ער אינגאַנצן זיבן תלמידים: דער שרייבער פון די שורות, מרדכי סקוביק, הערשעלע קצבס אַ זון, יעקב ניסנבוים, משהלע הערצלס, הלל טשאַרנעס, וועלוול גרינאַפּעל. ער האָט שוין געלערנט אַ שיעור גמרא מיט תוספות, געהאַט זיין וווינונג אויף דער וועסאָלע גאַס, ביי חיים טשאַרניס, אין דער הייך, אויפן דאַך. פון אַלע מלמדים, האָט ער זיך אויסגעצייכנט צום בעסטן.

שבת צום פאַרהער איז שטענדיק מיטגעגאַנגען דער רבי, אָבער מיך האָט ער געשיקט אַליין צו דודל לייבעלע מאַטילס (אונדזערס אַ פאַמיליע). ער האָט געוואָלט ווייזן וואָס ער קאָן אויסשטעלן.

אַזוי האָב איך פאַרבראַכט אין חדר 3 זמנים (אַנדערטהאַלבן יאָר). פון גאַדלען בין איך שוין אַריין אין בית־המדרש, אין עלטער פון עלף מיט אַ האַלבן יאָר.

יצחק בוכבינדער

מיין זיידע הירש־לייב גרינאַפּעל

עס ווילט זיך דערציילן פון איינעם פון די יידן וואָס האָבן געלעבט און געשאַפן אין קראַשניק. פון איינעם וואָס איז מיר געווען נאָענט — מיין זיידע הירש־לייב גרינאַפּעל („פּאַגלאַש"). איינער פון די שיינע טיפּן, וואָס איך קאָן זיך נאָר פאָרשטעלן. נאָך דעם ווי איך האָב געלייענט די געשיכטע פון קראַשניק און אירע גרינדער, געפין איך, אַז דער נאָמען הירש איז אַן עלטער־זיידע, וואָס מיין זיידע הירש־לייב איז זיינס אַן אייניקל אָדער אור־אייניקל. אַ געוויסע באַשטעטיקונג דערפאַר האָב איך.

דער זיידע פלעגט מיר דערציילן, אַז אין זיין יוגנט האָט ער געהאַט אַ גיט און באַאַרבעט די ערד נאָענט פון דער שטאָט, ווי אויך זיך פאַרנומען מיט בויען הייזער. אין יענער צייט האָט גאַנץ קראַשניק געהערט צו די עטלעכע משפחות. שפּעטער האָט ער פאַרקויפט זיין גיט און זיך פאַרנומען מיט בויען הייזער און מיט מסחר.

ווי איך האָב אים געקענט אין די שפּעטערע יאָרן, איז ער געווען באַקאַנט אַלס „זנאַכאַר" וואָס איז גרייט צו העלפן יעדן אַן אויסנאַם קראַנקן. פון גאַנץ ווייטע דערפער פלעגט מען קומען בעטן ביי אים הילף. פיל מאָל פלעגט זיך עפענען אונדזער טיר און צעשראָקענע עלטערן האָבן געברענגט זייערס אַ קינד וואָס האָט צעבראָכן אַ האַנט אָדער אַ פוס. מיר פלעגן גלייך ווייזן ווו זיין וווינונג געפינט זיך. ער איז תמיד געווען גרייט צו געבן הילף, ווינציק רעדן, בלויז אויספרעגן וואָס איז געשען און גלייך אָנהייבן זיך מטפל זיין און באַרויקן.

ער האָט געוווסט וועלכע זענען זיינע מעגלעכקייטן. פיל מאָל פלעגט ער רופן אַ דאָקטער און אים איבערגעבן דעם פּאַציענט. דער דאָקטער האָט שטענדיק זיך באַראָטן מיט אים, אין אַ סך פאַלן מיט אים צוזאַמען געטאָן דאָס נייטיקע. אַ פאַקט, אַז דאָקטוירים האָבן נישט געהאַט דאַקעגן ער זאָל זיך פאַרנעמען מיט מעדיצינישער הילף. אין קיין פאַל האָט ער נישט גענומען באַצאָלט. אָפט פלעגן קומען פון די דערפער פּויערים אין רעגן און שניי און בעטן דעם זיידן ער זאָל אַרויספאָרן. דאַן פלעגט ער רויק אויספרעגן וואָס איז געשען, ווייל ער האָט נישט געוואָלט זיין אין אַ פאַרלעגנהייט, ווען ער וועט קומען צום קראַנקן און נישט קענען געבן די נייטיקע הילף. ווען ער האָט איינגעזען אַז דאָס איז נישט אין זיין קאָמפּעטענץ, האָט מיט אים געמוזט מיטפאָרן אַ דאָקטער. אין היילן הענט און פיס, איז ער

געווען אַ קינסטלער. דאַקעגן אַנדערע קראַנקייטן האָט ער נישט געוואָלט נעמען אויף זיך.

איך ווייס פון אַ פאַל ביי אַ משפחה. אַ זון האָט צעבראָכן אַ פוס און אַ באַוווסטער דאָקטער האָט אים געהיילט. ס'איז אָבער נישט געלונגען, דער פוס איז אַרויס קורץ און קרום. אַז מען האָט גערופן דעם זיידן, האָט ער געזאָגט, אַז אויב דער דאָקטער וועט זיין איינשטימיק, איז ער גרייט צוזאַמען מיט אים זיך אונטערצונעמען נאָך אַמאָל אָפּערירן. דער דאָקטער האָט מסכים געווען און די אָפּעראַציע איז דאָסמאָל געלונגען. עס האָט טאַקע גענומען נאָך אַ 6 חדשים, אָבער דאָס איז געווען זיין זיג.

זומער, ווען פיל יידישע קינדער פלעגן זיך שפילן און פיל מאָל איז אַ האַנט אָדער אַ פוס אַרויס פון גליד, זענען די צעשראָקענע עלטערן געקומען צו לויפן מיט זייערע קינדער אויף די הענט. אָבער נאָך עטלעכע מינוטן פון זיין באַהאַנדלונג, זענען זיי אַוועק צופרידענע. אויך קינדער וועלכע האָבן געהאַט שוואַכע גלידער, פלעגן זיין אָפטע פאַציענטן ביים זיידן.

איך פאַרשטיי נישט פון וואַנען ער האָט גענומען די קענטעניש און זיכערקייט אונטערצונעמען זיך צו געבן קראַנקע הילף. איך האָב באַמערקט, אַז ער האָט פיל פאַרשטאַנען אין דער אַנאַטאָמיע פון די ביינער.

נאָך שטריכן פון זיין טעטיקייט וואָס איך געדענק: אַז פיל קראָשניקער וואָס האָבן געבויט הייזער, פלעגן זיך מיט אים אַן עצה־האַלטן. מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ ספּעציאַליסט אין בויען. אויך דאָס האָט ער געטאָן, נישט נעמענדיק דערפאַר באַצאָלט.

באַזונדער איז ער געווען אָנגענומען פאַר אַ בורר אין פאַרשידענע משפטים, וואָס יידן פלעגן האָבן צווישן זיך ביים רב. אַלע שיכטן פון שטעטל האָבן אים באַטראַכט פאַר אַ גלייכן און ערליכן מענטש, אַז מען קאָן זיך פאַרלאָזן אויף זיין יושר, ווייל ווען עס האָט זיך געהאַנדלט אין ירושה אָדער מסחר, איז ער קיין מאָל נישט געווען איינזייטיק, שטענדיק געזוכט צו דערגיין דעם גרונט פון דעם סיכסוך און דערנאָך אַרויסטראָגן זיין פסק־דין.

אין זיינע לעצטע יאָרן האָט ער נישט געהאַט קיין געשעפט, נאָר געלעבט פון דירה־געלט פון זיינע הייזער און געוועלבער. ער האָט נישט געזוכט קיין גליקן פון זיינע פעיקייטן, וואָס אַנדערע וואָלטן דאָס באַשטימט אויסגענוצט. ביז היינט וווּנדער איך זיך, פון וואַנען האָט ער געקאָנט טאָן אַזוי פיל זאַכן. איך פלעג מיט פאַרגעניגן זיך צוקוקן ווי ער האָט אַליין פאַריכט פאַרשידענע חפצים וואָס האָט געפאָדערט אַ סך קענטעניש.

זיין אויסערלעכער אויסזען: הויך 180 ס"מ, ברייט, מיט גרויסע הענט. אַ לענגלעכן קאָפּ מיט אַ גרויסן שטערן, לאַנגע האָר, אָבער ניט גראָ. אַ „יידישע" נאָז, גרויסע אויגן, אַ שיטערע באָרד, גרויסע פיס. געלאָזט יענעם ריידן, ענטפערט ווייניק. וואָס ער באַשליסט — דאָס מוז זיין.

זאָל זיין געשטאַלט בלייבן אין אונדזער זכרון אויף אייביק.

מרדכי שפּיראָ

מיין פאָטער יעקב גורפינקעל ז"ל

דעם זעלבן יאָר ווען איך בין געבוירן געוואָרן (1911), איז מיין פאָטער אַוועק צום פּריזיוו און מאָביליזירט געוואָרן אין דער צאַרישער אַרמיי, ווו ר'האָט געדינט אין דער קאַוואַלעריע. אין יאָר 1914, ווען ער האָט שוין באַדאַרפט באַפרייט ווערן, האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה און במשך לאַנגע חדשים האָבן מיר נישט געהאַט קיין שום ידיעה. ערשט אין יאָר 1916, ווען דאָס רוסישע מיליטער האָט שוין צ־ם וויפלטן מאָל געהאַט באַזעצט קראָשניק, האָט אין אונדזער שטוב זיך אַריינגעשטעלט אַ זעלנער, ווענמען קיינער פון דער משפחה האָט נישט געקענט. ערשט זיין „גוט אָוונט" און טיפער זיפץ, האָבן דעם זיידן דערמאָנט, אַז דאָס איז זיין איידעם און מיין טאַטע. אַזוי האָט די מאַמע און די משפחה זוכה געווען צו זען דעם טאַטן נאָך לאַנגע 5 יאָר פון צעשיידונג. אַלעמענס רייד און געבעט אַז ער זאָל פאַרלאָזן די אַרמיי און פאַרבלייבן אין קראָשניק, האָבן נישט געקענט איבערצייגן דעם טרייען רוסישן זעלנער אָפּצוטאָן אַזאַ זאַך. דער דאָזיקער באַזוך איז געווען זייער אַ קורצער, ווייל ר'איז ווידער אַוועק מיט זיין קאַוואַלעריע־רעגימענט ביז אָזשאַראָוו, ווו ס'זענען פאָרגעקומען שלאַכטן מיט אַ סך פאַרלוסטן פאַר דער רוסישער אַרמיי, וועלכע האָט גענומען זיך צוריקציען אַזש ביז די קאַרפּאַטן און רומענישער גרענעץ.

מיין פאָטער ע"ה האָט זיך אויך באַטייליקט אין דער באַרימטער שלאַכט ביי טאַנענבערג, ווו די גענעראַלן לודענדאָרף און הינדענבורג האָבן אָפּגעהאַלטן אַ דעצידירנדיקן זיג איבער דער צאַרישער אַרמיי. (דער גורל האָט געוואָלט, אַז אין יאָר 1940, ווען כ'בין נאָכן צעקלאַפּן די פראַנצויזישע אַרמיי אַריינגעפאַלן אין דיי־

טשער געפאַנגענשאַפט, בין איך פאַרשלעפּט געוואָרן נישט ווייט פון טאַנענבערג, וואָס האָט ביי מיר אַרויסגערופן אַזוי פיל דערינערונגען וועגן מיין פאָטער).

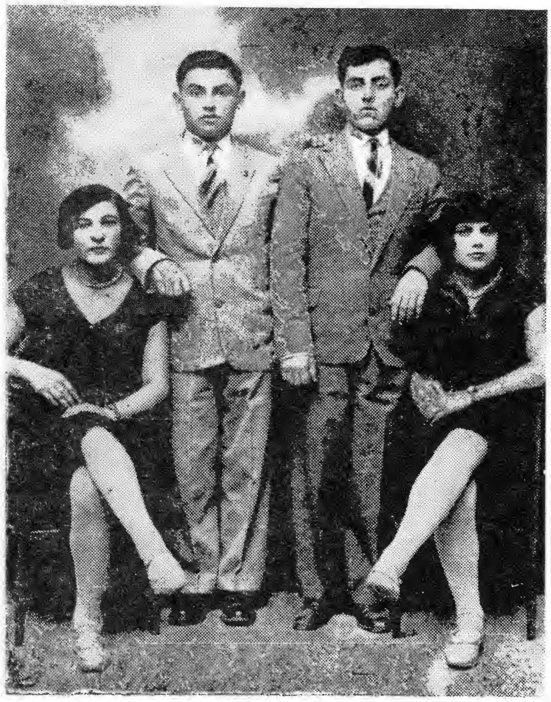
נישט אַזוי שנעל האָט מיין פאָטער אַראָפּגעוואָרפן פון זיך דעם זעלנערישן מונדיר. אויסער די דריי יאָר קאַזאַרמע־לעבן און פיר יאָר אויף די פראָנטן פון ערשטן וועלט־קריג, איז אים נאָך אויסגעקומען אַדורכצומאַכן די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד. ערשט אין יאָר 1919 האָט ער זיך אומגעקערט קיין לובלין.

נישט לאַנג האָט געדויערט אונדזער פרייד נאָך 9 יאָר אָפּוועזנהייט. ער ווערט גערופן זיך צושטעלן אין דער פּוילישער אַרמיי. אויפן זאַמל־פּונקט אין לובלין האָבן די פּוילישע זעלנער גענומען פּראַווען אַנטיסעמיטישע שטיק, געשלאָגן און געחוזקט פון די יידן. מיין פאָטער, אַן אויסגעדינטער סאָלדאַט, האָט זיך נישט געלאָזט פון די פּאָגראָמשטשיקעס, צוריק דערלאַנגט די וואָס האָבן זיך צו אים געטשעפּעט — און דערפאַר געמוזט אַנטלויפן. אים איז נאָך געלונגען צו וויסן צו געבן דער מאַמען ווו ער וועט זיך אויסבאַהאַלטן.

מיטן פאַרלאָזן דאָס פּוילישע מיליטער, איז ביי מיין פאָטער געווען נאָך אַ מאָטיוו: דער אומווילן צו שלאָגן זיך מיט די רוסן. סוף־כל־סוף האָט ער אָפּגעדינט אין זייער אַרמיי אַזוי פיל יאָרן, געווען דורכגעזאַפּט מיט סימפּאַטיע און סענטימענטן צו אַלץ וואָס האָט געהאַט אַ שייכות צו רוסלאַנד.

אין דער צייט ווען מיין פאָטער איז געווען באַהאַלטן ביי אַ באַקאַנטן פּאָליאַק, וועלכער איז אויך אַנטלאָפן פון דער אַרמיי, האָבן מיר באַקומען אַ מיטיילונג פון קראָשניקער מאַגיסטראַט (שטאָט־פאַרוואַלטונג), אַז „יעקב גורפינקעל איז געפאַלן אין שלאַכט ביי קיעוו". ווי טרויעריק די ידיעה איז נישט געווען, האָט זי אָבער ביי אונדז אַרויסגערופן אַ... שמייכל, ווייל די משפחה האָט דאָך יאָ געוווסט ווו דער טאַטע געפינט זיך. ערשט ווען די פּויליש־באָלשעוויסטישע קריג פון יאָר 1920 האָט זיך פאַרענדיקט, און נאָכדעם ווי די „האַלערטשיקעס" האָבן אָפּגעשטעלט זייער פּאָגראָם־אַרבעט און דאָס שניידן בערד ביי יידן, האָט מיין פאָטער זיך אומגעקערט אַ היים.

די געזעלשאַפטלעכע דערוואַכונג אין שטעטל און די אַנטשטייאונג פון פאַרטייען, האָבן אויך נישט געלאָזן אָן אַ זייט מיין טאַטן. ער טרעט צו צום „בונד" און ווערט דאָרט איינער פון די אַקטיווסטע חברים. העלפט גרינדן די פּרץ־ביבליאָטעק, דעם דראַמאַטישן קרייז און באַטייליקט זיך אין דער בשותפותדיקער פּויליש־יידישער דעמאָנסטראַציע פון פּ.פּ.ס. און „בונד".

4 חברי הועד של הנוער הבונדאי בקראשניק „צוקונפט" („עתיד").
4 קאָמיטעט־מיטגלידער פונעם יוגנט־בונד „צוקונפט" אין קראָשניק.

אין יאָר 1931 פאָרט ער אַריבער קיין פראַנקרייך, ווען ס'איז פאָרגעקומען די וועלט־אויסשטעלונג, כדי פאַרבלייבן אין פאַריז און דערנאָך אַריבערברענגען די פאַמיליע וואָס איז זיך צעוואַקסן — פינף קינדער; די פּאָליציי־רדיפות אויף די אומלעגאַלע עמיגראַנטן האָבן אים געצוווּנגען זיך אומקערן קיין קראָשניק, פונוואַנען ער וואַנדערט ווידער אַוועק (אין יאָר 1937) קיין לובאָמל, ווו ר'האָט אַ מעגלעכקייט צו פאַרדינען מער ביי זיין פאַך — רימערייַ. אין יאָר 1939 האָב איך דערהאַלטן קיין פאַריז אַ קאַרטל פון מיין מוטער ע"ה, אין וועלכן זי שרייבט מיר, אַז ביי דער ערשטער וועלט־מלחמה איז בלויז דער מאַן געווען אויפן פראָנט, איצט, פאָר אַ צוגאָב, זענען אויך צוויי זין מאָביליזירט און זי ציטערט פאַרן גורל פון אירע דריי אַזוי נאָענטע מענטשן. דאָס איז געווען דער לעצטער גרוס פון דער היים. ווי נאָר די דייטשע רוצחים זענען אַריין קיין לובאָמל, האָבן זיי אומגעבראַכט די אָרטיקע יידן, צוזאַמען מיט מיינע עלטערן הי"ד.

זעליג (זשאַרזש) גאַרפינקעל, פאַריז־נתניה

★

צום אָנדענק פון זיידע־באָבע

מיין נאָמען איז יצחק לאַמהוט, געבוירן אין קראַש־ניק, אין יאָר 1923, געוווינט אויף פּאַדוואַלע 26. מיין פאָטער האָט געהייסן תנחום, מיין מוטער — רוחמה. מיין זיידע יאָסעלע לאַמהוט איז געווען אַ ייד אַ בן־תורה, אַ גביר, געלאַכט פון דער וועלט. זיינע 18 אייניק־לעך פלעגן אָפט זיך צוזאַמען קומען ביי אים. די באָבע האָט געטיילט שבת־אויבס. אַ ספּעציעלע מתנה האָט באַקומען דאָס אייניקל וואָס האָט ביים חומש־פאַרהער גוט פאַרטייטשט די פרשה פון דער וואָך. יעדן אין דערפרי פלעגן מיר זאָגן דעם „מודה אני", ברכות און קושן דעם זיידנס ציצית.

מיין באָבען האָט מען גערופן „מאַרמאַלע די גבאיטע". יעדן פרייטיק האָט זי געגעבן די קינדער אַ קיישל אין האַנט, זיי זאָלן זאַמלען חלות פאַר אָרעמע מענטשן. אויך זי אַליין פלעגט זיך אַ לאָז טאָן איבערן שטאָט און ברענגען פון כל טוב, צי אַליין קאָכן פאַרשידענע מאכלים פאַר נויטבאַדערפטיקע.

ביי מיין זיידן פלעגט שטענדיק זיצן ביים טיש אַן אורח, צוזאַמען געגעסן מיטאָג. דער זיידע איז אַלע יאָרן געווען געליימט אויף ביידע פיס, געזעסן אין אַ ספּעצ־יעל בענקל. ווען ער האָט געבויט דאָס הויז אויף דער ניעצאַלע גאַס 36, איז ער אַראָפּגעפאַלן פון צווייטן שטאָק און צעבראָכן ביידע פיס. פון דעמאָלט אָן איז ער געוואָרן אַ שטוב־זיצער, געלערנט תורה. ווען דאָס הויז איז פאַרטיק געוואָרן, האָט ער איין צימער אָוועק געגעבן צו דאַוונען. ער האָט געגרינדעט די „חברה תהילים", געלאָזט שרייבן אַ ספר תורה, וועלכע ר'האָט געפירט איבער די גאַסן מיט מוזיק און טענץ.

אַ גאַנץ יאָר האָט מיין זיידע געהאַט אַ מנין צום דאַוונען. געזאָרגט פאַר אַ בעל־תפילה און בעל קורא. די באָבע האָט געגרייט שלוש סעודות.

מיין פאָטער תנחום איז געווען שטאַרק באַשעפטיקט מיט פרנסה. אויסער דעם איז ער געווען אַ כלל־טוער. נישט איין מאָל, ווען ער איז געקומען פון אַ יאַריד אין ווינטער, און עס האָט זיך געטראָפן אַ טויט־פאַל, איז ער געלאָפן מקיים זיין די מצווה — ער האָט דאָך גע־הערט צו דער חברה קדישא און חברה נושאים.

וועגן דעם אומקום פון מיין זיידע־באָבע, וועלכע האָבן אין דער היטלער־תקופה זיך אויסבאַהאַלטן אויף אַ בוידעם, האָט מען מיר דערציילט:

אַז די דייטשן זענען אַרויף געקומען צו אים אויפן בוידעם — איז ער געשטאָרבן פאַר שרעק. די באָבען האָט מען דערשאָסן. דער זיידע איז געווען איינגע־וויקלט אין טלית, מען האָט זיי באַערדיקט אויפן קראַש־ניקער בית־הקברות. איך בין דערנאָך אַרויף געגאַנגען אויפן בוידעם און געזען דער באָבעס בלוט...

כבוד זייער אָנדענק!

יצחק לאַמהוט, קרית־ביאליק

מיין זיידע און טאַטע־מאַמע

ברצוני להקדיש כמה מלים לזכר הקדושים והיקרים שלי. אני שואלת את עצמי: האם עשיתי די למענם? הקמנו בית הכנסת עם לוח זכרון בכדי להנציח את קהילת קראשניק ויהודיה שנספו בשואה. כעת מת־כוננים להוציא לאור את הספר זכרון. מדי שנה בשנה עורכים אזכרה ליקירינו. האמנם עשינו מספיק למען קדושינו הי"ד? האם מלאנו את חובתנו?

אבל מה עוד אפשר לעשות, שהלב דואב וכואב, הם הושמדו ואני נשארתי בחיים — למה דוקא אני?

איך וויל דערציילן בקיצור פון מיין היים און די טייערע, אומפאַרגעסלעכע עלטערן — לייזער־שלום און אסתר נאַרדמאַן ז"ל; פון מיינע ליבע ברידער יהושע און לייבטשע; פון מיין שוועסטער פעסל ז"ל.

אַלס קליין קינד, געדענק איך, ווי מען האָט שטענ־דיק גערעדט פון מיין זיידן, ר' משה־ברוך האָכשטיין, ווי פון אַ איש צדיק ששמו הולך לפניו... לאַנגע יאָרן נאָך זיין טויט האָט זיין גייסט געשוועבט אין לובלינער שטיבל, וואָס ער האָט איבערגעלאָזט פאַר די לובלינער חסידים.

דער פעטער הערצקע ז"ל און איטשעלע משה־ברוכ'ס האָבן אין דאָזיקן שטיבל, וואָס ער האָט אַליין אויסגעבויט, געוווינט ביזן סוף פון זייער לעבן.

אַוועקגעפאָרן איז מיין זיידע משה־ברוך ז"ל, פון קראַשניק קיין ארץ־ישראל, כדי דאָרטן צו שטאַרבן. געווען איז עס אין יאָר 1910, ווען איך בין נאָך אויף דער וועלט נישט געווען. נפטר געוואָרן איז מיין זיידע אַן ערך אין יאָר 1914 אָדער 1915. מען האָט דערציילט, אַז אין יאָר 1913 איז ער געקומען קיין קראַשניק, כדי צו זאַמלען געלט פאַר די ישיבות אין ירושלים. איז נישט קיין וווּנדער, אַז אַזאַ צדיק האָט זיך אַרויס־געלאָזט קיין ארץ־ישראל, מקיים צו זיין די מצווה — און ליגן אויפן הר הזיתים.

מיין ליבע מוטער אסתרשע האָט מיט איר שבתדיקן קידוש געזעטיקט אַלע לובלינער חסידים. נישט, חלילה, ווייל זיי זענען געווען הונגעריק, נאָר ווי פלעגט מענדל וועלוולס זאָגן: פון אסתרקעס קידוש של שבת איז

ער זאָט ביז דעם קידוש פון אַנדערן שבת. מען האָט זיך אויך געוויצלט: „ווען מען באַרגט ביי אסתרשען נאָר דעם קוגל־שארבן, דאַרף מען אין אים גאַרנישט אַריינלייגן — און ס׳וועט אַרויס אַ גוטער קוגל". אירע מלווה־מלכות יעדן שבת צו נאַכטס האָבן טאַקע גע־זעטיקט אַלע חסידים.

ווער געדענקט נישט די שמחת־תורה־מאכלים, ווען די חסידים פלעגן מיט די אַרבל פון זייערע זיידענע קאַפּאָטעס כאַפּן פון די טעפּ, הגם מען האָט זיך די הענט אָפּגעבריט... נאָר זיי האָט עס נישט געאַרט.

שפּעטער האָבן מיר געוווינט ביי אברהם משה־אהרונס אין הויז. ווען דער רבי ר׳ שלמהלע אייגער פלעגט קומען קיין קראַשניק (די חסידים פלעגן אים אָפּט ברענגען), האָט מען באַצאָלט פאַר אַ צימער ביי הערשעלע שטיינבוק אין הויז, ס׳זאָל זיין נאָענט פון אונדזער שטוב און מיין מוטער אסתר זאָל קאָכן. מען האָט געוווּסט, אַז נאָר זי קען מאַכן די בעסטע מאכלים. דערנאָך, ווען מיר האָבן געוווינט ביי בעגאַי אין הויז, האָט שלום ערליך אָפּגעגעבן פאַרן רבין ר׳ שלמהלע אַ צימער און אסתרשע האָט געבראַכט די אמתע מאכלים. מיט וואָס פאַר אַ כבוד האָט עס מיין מוטער געטאָן, הגם זי איז דערפאַר קיינמאָל נישט באַלוינט געוואָרן.

איך געדענק, אַז מיין פאָטער פלעגט גיין אויף אַ ברית צו אָרעמע מענטשן — ער איז געווען אַ מוהל — פלעגט ער נישט איין מאָל מיטנעמען אַ פּערטעלע בראנפן און אייער־קעכלעך געקויפטע ביי רבקהלע יואל זאַנטאַגס, ס׳זאָל זיין מיט וואָס צו טרינקען „לחיים".

אַזעלכע טייערע מענטשן זענען אויף אַזאַ טראַגישן אופן אומגעקומען! איך האָב זיי אַזוי יונג פאַרלוירן! נאָך היינט בין איך ווי אַ קליין קינד, אַ קליין מיידעלע, וואָס זוכט די הילף פון פאָטער און מוטער!

מיין גאַנץ לעבן וועל איך לעבן מיט אייערע גע־שטאַלטן, מיט אייערע גוטע מידות אין דער היים, מיט אייער ליכטיקן אָנדענק!

בעלא וויים (נאָרדמאַן), תל־אביב

די שרייבערין ראָזע פּאַלאַטניק

טאָכטער פון פייוול איסר וואַגנער (אַ זייגער־מאַכער). געבוירן איז ראָזע דעם 15טן אין חודש כסלו. יאָר — נישט פאַרעגיסטרירט געוואָרן. לויטן פאָטערס געדענקען — אין 1904. אין שטעטל קראַשניק, (לובלי־נער קרייז), פּוילן.

דערצויגן געוואָרן אין אַ זייער פרומער סביבה, שטרענג טראַדיציאָנעל־יידיש. ביז 8 יאָר געלערנט אין חדר, שפּעטער — אַ קורצע צייט געלערנט ביים היימישן לערער. אַ סך געלייענט. אַליין געלערנט פּויליש און רוסיש און גוט געלייענט און געשריבן דייטש.

אין זייער פריען עלטער געוואָרן גזעלשאַפטלעך טעטיק. געהאָלפן שאַפן אַ פאָלקס־ביבליאָטעק, אַ דראַמ־קרייז און אַליין געווען די „פּרימאַדאָנע" פון קרייז.

אין 1927 געבליבן אָן עלטערן, עמיגרירט קיין פראַנקרייך.

פון איר פריסטער יוגנט אָן געפילט אַ גרויסע נייגונג צו שרייבן. אין 1915 אָנגעהויבן שרייבן אַ טאָגבוך. תמיד נאָר געחלומט צו ווערן אַ שרייבערין, הגם אָן אַ פּיצל בילדונג. אין 1926 באַמערקט אַ נאָטיץ אין וואַרשעווער „וועלט־שפּיגל" וועגן אַ ליטעראַרישן קאָנ־קורס מיטן נאָמען „מיין לעבנס־ראָמאַן", וואָס זאָל זיין צוזאַמענגעשטעלט ביז 150 שורות. האָט זי געוואַגט אין צוגעטראַכט אַ מעשה: „ליידנשאַפט און אויסגע־לאַסנקייט", וואָס איז צו איר גרעסטער איבעראַשונג אָפּגעדרוקט געוואָרן אין נומער 36 פון דער זעלבער אויסגאַבע פון יאָר 1927 און טאַקע אויך געווונען אַ פּרעמיע — אַ יאָר בחינמדיקן אַבאָנעמענט.

אין פּאַריז, ווו זי האָט געוווינט צען יאָר, איז ראָזע פּאַלאַטניק (דעמאָלט נאָך שאַפּראַן) געווען טעטיק עטלעכע יאָר אַלס סעקרעטאַרין פון די צוגאָב־שולן פון „קאָלאָניע סקאַליער", געשפּילט טעאַטער מיט אַמאַ־טאָרן און איינצייטיק געדרוקט דערציילונגען אין „האנדלס־צייטונג" ווי אויך אין פּאַריזער „היינט". בכלל האָבן אין איר תמיד געקעמפט צוויי כוחות: די שריי־בערין און די דראַמאַטישע שוישפּילערין.

אין 1936 עמיגרירט ראָזע פּאַלאַטניק קיין בראַזיל. ווערט באַלד טעטיק אויף אַלע קולטור־געביטן פון ישוב און אויך אָנגעהויבן מיטאַרבעטן אין דער „יידישער פאָלקס־צייטונג", וואָס איז דערשינען אונטער דער רעדאַקציע פון ש. קאַראַקושאַנסקי. שפּעטער אויך מיטגעאַרבעט אין דער „יידישע פּרעסע" אונטער דער רעדאַקציע פון אהרן בערגמאַן ע"ה. געדרוקט דאָרט בעלעטריסטיק, אַרטיקלען און רעצענזיעס איבער ביכער און טעאַטער. אויך געשריבן אין „דער וועג" פון מעק־סיקע אונטער דער רעדאַקציע פון ה. ראָזענבערג ע"ה.

אין 1938 האָט דער קלעצקין־פאַרלאַג איר פאַר־געשלאָגן אַרויסצוגעבן אַ זאַמלונג דערציילונגען. אָבער נאָך איידער אירע צוגעשיקטע מאַטעריאַלן האָבן אַהין דערגרייכט, איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה און די מאַנוסקריפּטן זענען אַזוי אַרום פאַרפאַלן געוואָרן.

אין 1938 פאָרט פאַרביי ריאָ דער באַוווּסטער דיכטער מלך ראוויטש. ער באַקענט זיך מיט אירע דערציילונגען און סטימולירט איר צום ווייטערדיקן ליטעראַרישן שאַפן. פון דאַן אָן ווערן די אַרבעטן פון ראָזע פּאַלאַט־ניק אָנגענומען פון פאַרשידענע יידישע צייטונגען און צייטשריפטן איבער דער גאָרער יידישער וועלט.

אין 1948 געווען דעלעגאַטין צום אַלוועלטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס. בעת איר וויילן אין צפון־אַמעריקע, האָט ראָזע פּאַלאַטניק געדרוקט דערציילונ־גען אין „מאָרגן־זשורנאַל", פּובליציסטישע אַרטיקלען אין „פרייע אַרבעטער שטימע". באַזוכט טאָראָנטע, מאָנטרעאַל. געדרוקט אין די אָרטיקע צייטונגען דער־ציילונגען און רעפּאָרטאַזשן.

אין 1952 קומט יוסף אפּאַטאָשו, ווי דער גאַסט פון ישוב, קיין ריאָ, באַקענט זיך מיט ראָזע פּאַלאַטניקס פּראָזע־שאַפונגען און סטימולירט איר באַלד אַרויסצו־לאָזן אַ בוך.

אין 1953 דערשיינט איר ערשטער בוך „קראַשניק — ריאָ" מיט אַ הקדמה פון מלך ראוויטש, אַ זאַמלונג דערציילונגען וועגן דער אַלטער און נייער היים; פאַר־לאַג מאָנטע־סקאָפּוס — ריאָ, 205 זייטן.

אין 1957 דערשיינט איר צווייט בוך דערציילונגען „ביים געראַוש פון אַטלאַנטיק" אין זעלבן פאַרלאַג, וווּ ראָזע פּאַלאַטניק שילדערט אַספּעקטן פון יידישן לעבן אין לאַנד, ווי אויך פון בראַזיליאַנישן לעבן גופא (177 זייטן).

אין 1961 דערשיינט דאָס דריטע בוך „דרייצן דער־ציילונגען" דורכן זעלבן פאַרלאַג (169 זייטן) מיט אַ פאָרוואָרט אין פּאָרטוגעזיש פון באַקאַנטן היגן שרייבער נעלסאָן ווינער.

לעצטנס איז אַריין אין דרוק דאָס פערטע בוך פון ראָזע פּאַלאַטניק „געקליבענע דערציילונגען", וואָס וועט בקרוב דערשיינען.

ראָזע פּאַלאַטניק פאַרעפנטלעכט אירע אַרבעטן אין פאַרשידענע זאַמלביכער ווי: „דער פוילישער ייד" (אַרגענטינע), „דער האַלץ־אינדוסטריאַל" אונטער דער רעדאַקציע פון ג. סאַפּאַזשניקאָוו (אַרגענטינע), „דוד־פינסקי"־זאַמלבוך (ריאָ דע זשאַנעיראָ), „אונדזער ביי־טראַג" (ריאָ דע זשאַנעיראָ — 1956).

אויך מיטגעאַרבעט אין דער „יידישע פּרעסע" אונ־טער דער רעדאַקציע פון דוד מאַרקוס, לעצטנס — שטענדיקע מיטאַרבעטערין אין דער „נייער מאָמענט" אונטער דער רעדאַקציע פון י. באַרענשטיין. דערשיינט אין סאַן פּאַולאָ. עס דרוקן זיך אויך אירע דערציילונגען און רעפּאָרטאַזשן אין „די פּרעסע" פון אַרגענטינע.

אין „די גאָלדענע קייט" (ישראל — 1954) נומער 21, געדרוקט אַ דערציילונג פון בראַזיליאַנישן לעבן, וואָס פאַר איר האָט ראָזע פּאַלאַטניק באַקומען די „פישל בימקאָ־פּרעמיע".

אין איר ערשטער אַרבעט אין „וועלט־שפּיגל" נומער 36, 1927, וואַרשע, גענוצט דעם פּסעוודאָנים — שושנה. אין אירע שפּעטערדיקע אַרבעטן אין פּאַריז, ווי אויך די ערשטע צייט אין בראַזיל זיך אונטערגעשריבן — ראָזע שאַפּראַן, און די לעצטע 24 יאָר — ראָזע פּאַלאַטניק.

(פונעם בוך „געקליבענע דערציילונגען", ריאָ־דע־זשאַנעיראָ, 1966)

בעל־אכסניה בקראשניק

מתוך הספר „גדולי ישראל בילדותם", חלק ג'. לקט תולדות התנהגות, אמרות ופתגמים, סיפורים ועובדות מילדותם — מאת ישראל יעקב, תל־אביב תשכ"ז.

כשנסתלק החוזה רבי יעקב יצחק מלובלין היה רבי יצחק אייזיק ילד בן תשע, ובכל זאת היה החוזה מלובלין אחד מרבותיו, שהשפיעו עליו ושסמכוהו.

במכתבו משנת תרכ"ט, כשהיה רבנו בן ששים ושלוש, הוא כותב: „שמשתי שמונה־עשר צדיקים... ואת מוהרי"י מלובלין זצ"ל קטן הייתי, אבל שכלי היה גדול"...

אביו ר' אלכסנדר היה מביא בנסיעותיו אל החוזה את בנו יחידו אייזיקל. הצדקנית מאטל, אמו של החוזה, היתה דודתה של הצדקנית חנה, אמו של רבנו.

החוזה הראה לשאר־בשרו זה קירבה מיוחדת. רבנו, שנחון כאמור במוח חריף וקולט, התבונן בכל הליכותיו של החוזה והתרשם מהן לכל ימי חייו. בכמה מקומות בחיבוריו מזכיר הוא את הנהגות החוזה: „ואין לסלק המפה (מעל החלה בשבת) עד אחר ברכת המוציא", כותב רבנו; „וכך נהג מורינו ורבנו מוהרי"י מלובלין, כמו שראיתי בעיני". „וכן ראיתי בעיני לרבנו יעקב

יצחק מלובלין שהיה מייחד על כל תנועה...". „צדיק מנשא את הקשורים בו ומשפיע עליהם... ללמוד תורה לשמה... ולהתפלל בנועם, כמו שראינו אצל רבותינו מוהרי"י מלובלין ואצל דודי". „כשהייתי בלובלין עם אבי זצ"ל" — כותב רבנו יצחק אייזיק — „ילד בן תשע הייתי. וראיתי פניו כלפידים. ובעת שפתח הדלת לומר ‚כגוונא' ראיתי אש מלהטת על ראשו ואור נפלא".

*

...נעלה מכל הוא האופן בו נסמך רבנו בילדותו על־ידי החוזה מלובלין:

לחג הפסח נסע אביו ללובלין להסתופף בצל החוזה הקדוש וכדרכו לקח עמו את אייזיקל הצעיר. בליל יום־טוב שני, לאחר הסדר ואמירת ההגדה, נטל החוזה הקדוש את ה„זרוע" הצלויה בידו ושאל: למי מבין קרובי אתננה? העמידו לפניו את הילד אך החוזה החזיר ידו עם ה„זרוע" ולא נתנה לו. וכך חזר הדבר ונשנה ורק בפעם השלישית, כשהעמידו את אייזיקל הצעיר לפניו, הרכין עצמו אליו, הושיט לו את ה„זרוע" והניח ידיו על ראשו לברכו.

גאונים, צדיקים וגדולי התלמידים, אשר השתתפו אז ב„סדר" זה, התפלאו על כך מאוד, כי נתינת ה„זרוע" היתה מעין „סמיכה", וכנהוג מימים ימימה היתה ה„זרוע" נמסרת לאחד מגדולי תלמידיו.

*

בהגיעם יחד לובלינה, בחנוכת שנת תקע"ה, שהה שם אחד מגדולי תלמידיו, האדמו"ר הדגול ר' אברהם מרדכי הורביץ מפינטשוב זצ"ל, שהיתה לו ילדה, כבת שמונה, גיטל שמה. הציע החוזה להר"ר אברהם מרדכי להשתדך עם הר"ר אלכסנדר סנדר, רבה של קומרנה, ולקחת את אייזיקל לחתן לבתו גיטל.

רבי אברהם מרדכי מפינטשוב היה בעל שושלת יוחסין שהגיעה עד למהר"ל מפראג ולמעלה עד דוד המלך. בבחרותו למד עם קרובו, הרב ר' אברהם יהושע העשל מאפטא, גמרא ותוספות, שימש את רוב תלמידי המגיד הגדול ממזריץ' שהיו אז בחיים ונסע אל כל הצדיקים שבימיו ללמוד מהליכותיהם ולהאזין לסיפוריהם על הבעש"ט ותלמידיו. רבו המובהק היה רבנו יחיאל מיכל מזלוטשוב זצ"ל.

רבי אברהם מרדכי מפינטשוב, שהיה גם תלמידו של החוזה מלובלין, היה דל ואביון, אב לשלוש בנות שהגיעו לפרקן, אך לא מצא שום מוצא מאין יטול כסף לצרכי נדוניה, נשואין ומלבושים.

כל אימת שעמד לצאת לבקור אצל רבו ללובלין, היתה אשתו מדברת על לבו שישיח את דאגתם לפני רבו הקדוש; אבל בכל פעם שהתייצב לפני החוזה היה שוכח את עצת אשתו ולא הזכיר כלל את מצבם הקשה.

נמלכה אשתו הרבנית בדעתה ונסעה גם היא לובלינה אחרי בעלה, בלא ידיעתו. כשנפגשו שניהם בבית מדרשו של החוזה, נאלץ רבי אברהם מרדכי לשפוך את מר־לבו לפני רבו.

הקשה החוזה: „וכי מדוע לא אמרת לי דבר עד עתה?" השיב לו ר' אברהם מרדכי: „סברתי לתומי שהרבי ברוח קדשו יודע בעצמו את אשר אתי".

„לא כן" -- השיבו החוזה — „הנה בנגעי נפש כתוב בתורה אדם כי יהיה בעור בשרו... נגע צרעת והובא אל אהרן הכהן, וראה הכהן את הנגע"... (ויקרא יג, ב—ג), כלומר: הכהן בעצמו יראה את הנגע מיד מבלי שיגידו לו. אבל בנגעי בתים כתוב: „ובא אשר לו הבית והגיד לכהן לאמור: כנגע נראה לי בבית" (ויקרא יד, לח). מכאן שבנגעי בתים — בצרכי הבית — צריכים להגיד... „עצתי היא" — המשיך החוזה — „שתסע לעיר קראשניק, כי במקום ההוא יעמדו לך רווח והצלה".

ארז ר' אברהם מרדכי את כל חפציו ומטלטליו ונסע לקראשניק. העגלון הובילו לבית אכסניה ידוע שם שכר לו ר' אברהם מרדכי חדר.

האכסנאי, בראותו את הארגז הגדול והגדוש מלבושים וספרים, חשב כי האורח הוא סוחר עשיר ושמח בלבו. מדי פעם היה עולה לחדרו ושואל את האורח לרצונו. האם ייטב בעיניו מאכל זה או מאכל אחר? רבי אברהם מרדכי, נבוך מן היחס המיוחד, נענע בראשו בכל פעם. בעל המלון הביא לפניו כל מיני מאכלים ומעדנים ורבי אברהם מרדכי ישב והגה בתורה.

כך חלפו שבועות אחדים והאכסנאי ראה כי אורחו אינו עוסק במסחר כלשהו, רק יושב ולומד. הכיר בעל המלון שעסק ביש לפניו, ואף אם יחלט מהאורח את הארגז על החפצים שבו, לא יכסה את שכרו. „מכל מקום" — אמר לאשתו — „מחר בבוקר אגיש לו חשבון ואם לא ישלם, אתפוס את כל חפציו ואשלחהו מכאן".

אותו לילה נשמעה נקישה קלה על דלת חדרו של רבי אברהם מרדכי. רבי אברהם מרדכי הפסיק לרגע מלימודו, ואך פתח את הדלת, חמק פנימה בלאט המלמד של בעל האכסניה. פתח המלמד ואמר: „דבר סתר לי אליך רבי, רק הבטיחני שלא תגלה את קלוני לאיש".

„כפי שהרב רואה" — המשיך המלמד — „הנה בעל האכסניה איש עשיר מאוד הוא ולפנים עסק גם במקח וממכר שוורים. היה זה לפני כעשר שנים, עת נסע למרחקים, לעיר פראג והוביל שמה שוורים רבים למכירה והרוויח אז, במשא־ומתן ההוא, עשרת אלפים רו"כ. בבואו הביתה הניח מעותיו במגירת השולחן שבחדר משכבו ובהחפזו הותיר את המפתח על השולחן.

בלילה הקיצותי וראיתי את המפתח. התלקחה בי אש החמדה לכסף ולא יכולתי למשול ברוחי. הוצאתי את כל עשרת האלפים רו"כ וטמנתים בחצר. לימים, כשנודע דבר הגניבה, הפך הבית למרקחה, אבל בי לא חשדו כלל וכלל, כי הייתי בן־בית במשך שנים רבות ונחשבתי תמיד איש ישר.

בראותי את צער אנשי הבית ניחמתי על כל מה שעשיתי, אך יראתי לגלות הדבר ולהשיב את הכסף. כמה פעמים גבר עלי המחסור עד שלא בא אוכל לפי בני ביתי במשך ימים אחדים, אבל בכסף ההוא לא נגעתי.

עתה, בראותי את כבוד הרב אשר הכרת פניו ענתה בו כי הוא ירא־שמים, ובוודאי בכבוד הרב לא יחשדו ובפרט שלא היה כאן בעת ההיא — לכן הנני מוסר בזה לכבוד הרב את צרור הכסף ואני בטוח שיעשה בחכמתו להשיבו אל בעליו מבלי לעורר עלי תרעומת. מי יתן וצערי כל הימים יהיו כפרה על עוונותי"...

למחרת, כשהתכונן בעל המלון להגיש את החשבון לרבי אברהם מרדכי, אמר לו אחד המשרתים שהרבי האורח ביקשו לבוא לחדרו. משעלה בעל המלון לחדרו, נעל אחריו רבי אברהם מרדכי את הדלת ואמר לו: דבר סתר לי אליך, אך הבטח לי שלא תשאל מאומה: לא ממי? ואף לא מהיכן?

הסכים בעל המלון לתנאיו. שאל אותו הרב, האם נגנב ממנו סכום כסף? תחילה השיב בעל המלון בשלי־לה כי נשכח ממנו מעשה הגניבה. לאחר הרהור נוסף נזכר וענה בחיוב. היה זה לפני עשר שנים! מסר לו ר' אברהם מרדכי את כל הכסף. בעל המלון הודה לו ושאל: „אולי יגיד לי הרבי מה מעשהו כאן?" ענה לו ר' אברהם מרדכי: „אף אני איני יודע אלא שהחוזה מלובלין שלחני". כן סיפר לו, כבדרך אגב, על שלוש בנותיו שהגיע זמנן להנשא אך אין לו אמצעים להשיאן.

הבין בעל־הבית את כוונת החוזה מלובלין וביקש את רבי אברהם מרדכי שיערוך חשבון לבירור הסכום לו יזדקק לצרכי החתונה, הנדוניה והמתנות. חישב ר' אברהם מרדכי חשבון ובעל הבית הפציר בו לקחת את כל הסכום הדרוש לו.

רבי אברהם מרדכי שב לובלינה אל החוזה ומיד כשנכנס חייך החוזה ואמר: „הרי כבר השגת מה שהיה דרוש לך!" השיב לו ר' אברהם מרדכי: „אבל כוח התשובה של אותו המלמד עדיין מטרידני ולא נתן לי מנוח כל אותו הלילה!".

„אף־על־פי שאתה מיוחס גדול יותר מהרב אב־בית־דין דקומרנה" — אמר החוזה לרבי אברהם מרדכי מפינטשוב — „אף־על־פי־כן תשתדך עם הילד הזה... איך זע אַז דער חתן וועט פאַרשיינען די גאַנצע וועלט" (אני רואה שהחתן יאיר את כל העולם).

נתרצה ר' אברהם מרדכי מיד לשידוך והתנאים נכתבו בביתו של החוזה ביום ג', שבעה ימים לירח טבת שנת תקע"ה. נקבע שהחתונה תהיה בבית אבי הכלה ועל חשבונו, בחמישה עשר בשבת שנת תקע"ט, במלאת לחתן י"ג שנים.

מסופר, שכאשר פתח החוזה בקריאת התנאים במלים „המגיד מראשית אחרית", הפסיק לפתע את הקריאה ואמר בתמיהה: „הא! עלי הכהן?" ולא ידעו האנשים המסובים את פתרון הדברים ולמי כוונו דברי החוזה.

ברבות הימים, כשכתב רבנו יצחק אייזיק מקומרנה את פירושו על התורה, „אוצר החיים", וכשהגיע לסדר עבודת יום־הכיפורים שבפרשת „אחרי מות" שילב את שמו בתוך סדר העבודה שסידר ובפרט לעת פטירתו שחלה בעשרה באייר, ביום שמת בו עלי הכהן, נתפרשה החידה שאמנם צפה החוזה את האחרית מראשית.

יאנקל יונעווער פון קראשניק

גרעסערע אויסצוגן פון שלום עליכמס „מעשיות פון טויזנט און איין נאַכט", דער־שינען אין דער ש"ע פאָלקס־פאָנד אויסגאַבע אין ניו־יאָרק, 1917, א. ג. „אַלע ווערק פון שלום עליכם". די דערציילונג איז אַרויס־גענומען פון באַנד ג' „מעשיות און פאַנ־טאַזיעס".

.1

מעשיות פון טויזנט איין נאַכט

דערציילט בהרחבה פון אַ קראַשניקער ייד וואָס זיצט זיצט ער אין קראַשניק נאָר רופן רופט מען אים "יאַנקל יונעווער", ווייל ער איז פון יונעוו — פאַרנדיק

אויפן שיף פון קאָפּענהאַגען ביז ניו־יאָרק און איבער־געגעבן וואָרט אין וואָרט. געשריבן אין יאָר 1915.

▼

— — — פּאָרט איר, הייסט עס, פּאַניע שלום עליכם אַהינצוצו, ווי אַלע? זייער אָנגעלייגט!

— ווי מיינט איר, מיר וועלן אַמאָל קומען אַהין, אין דער אַמעריקע, צי ווער־וואָס?

איך ווייס נישט ווי אַזוי איר דאָרטן, אויבן, אין די קאַיוטעס פון ערשטן קלאַס — נאָר מיר אָט־דאָ, פּאַסאַזשירן פון דריטן קלאַס, האָבן שוין אַוועקגעגעבן, ווי זאָגט איר, דער מאַמעס מילך — געבן זאָל זיי גאָט אַ בייז קוויטל דערפאַר וואָס זיי האָבן צו־געטראַכט אַלע גוטע זאַכן אויף דורכצולעכערן די שטאַרקסטע פעסטונגען און אויף דורכצוברעכן אייזערנע מויערן און אויף צו מזיקן די גאַנצע וועלט!

— — — צו וואָס איז דאָס שלאָגן זיך? מיטן קוילען זיך? מיטן יאָשען זיך? און ועל כולם — וואָס געהער זיך עס אָן מיט מיר, מיט יאַנקל יונעווער און מיט מיינע קינדער, וואָס מיר זאָלן גיין אַוועקלייגן דעם קאָפּ צוליב דעם — וואָס דער דייטש וועט געווועלטיקן אין קוטנע און פּאָניע אין פּשעמיסל? עס קומט אויס ווי אויסער פּוילן און אויסער גאליציע איז שוין מער קיין וועלט נישטאָ, אַן עק! איי, וועט איר מיך פרעגן, למאי בעלגיע? וועל איך אייך ענטפערן: למאי קראָשניק?

איר קוקט מיך אָן, פּאַניע שלום עליכם, וואָס איז דאָס פאַר אַ קראָשניק, וואָס איך האָב אַ העזה דאָס צו פאַרגלייכן צו אייער בעלגיע, להבדיל? קראָשניק, איר פאַרשטייט צי ניין, איז זיך אַ קליין שטעטל — נישט גרעסער פון יונעוו — און ביידע שטעטלעך — קראָשניק און יונעוו — געפינען זיך אין לובלינער גובערניע, איינס נעבן אַנדערן טאַקע.

אַז אירט פרעגן, נאַפּשיקלאַד: „ווו איז דאָס ערגעץ קראָשניק?", וועט מען אייך ענטפערן: „קראָשניק? — נישט ווייט פון יונעוו". ווו־זשע איז יונעוו? — „נישט ווייט פון קראָשניק"... איר פאַרשטייט צי ניין — קראָשניק און יונעוו זענען כמעט, קאָן מען זאָגן, איין שטאָט. דאָס הייסט סאיז נישט איין שטאָט, דאָס זענען זיך צוויי באַזונדערע שטעט און הייסן זיי, אויב איר ווילט וויסן אַקוראַט — נישט קראָשניק און נישט יונעוו — נאָר „קראַסניק און יאַנאָוו". נאָר מיר, יידישע קינדער, האָבן עס פאַרצויגן „קראָשניק" און „יונעוו" פאַרוואָס? פאַר גאָרנישט! ס'איז שענער אַזוי, איר פאַרשטייט צי ניין, ס'איז יידישלעכער... אַ גוי, להבדיל, אַז ער דאַרף זאָגן „יאַנאָוו" איז אַ גאַנצער עסק: יאַ־נאָוו — ווי פון אַ פּאַס! און ביי אונדז איז דאָס אי גלאַט, אי קורץ: יונעוו — און שוין!

בין איך טאַקע אַ דאָרטיקער, אַ יונעווער הייסט עס, פון יונעוו. נאָר למאי זאָל איך זאָגן אַ ליגן? זיין בין איך אייגנטלעך, אַ קראָשניקער, פון קראָשניק, נאָר אַ געבוירענער בין איך אַ יונעווער, פון יונעוו. און דערימאַך טאַקע רופט מען מיך ביי אונדז אין שטעטל „יאַנקל יונעווער". פאַרוואָס? ערשטנס, ווייל ס'איז פאַראַן ביי אונדז אין קראָשניק אַ סך יאַנקלס. והשניה, רופט מען מיך „יונעווער" דערפאַר, ווייל איך בין, איר פאַרשטייט צי ניין, אַ געבוירענער אַ יונעווער. האט איר עס צעקייט?

ווייסט איר שוין, הייסט דאָס, ווער איך בין — אַ יאָ? ס'הייבט זיך גאָרנישט אָן, וואָרום כדי איר זאָלט וויסן ווער איך בין, באַדאַרף מען אויסרעכענען מיין גאַנצן ייחוס, פון וואַנען איך שטאַם — און איך וועל דאָס נישט טון! ווייסט איר פאַרוואָס? ווייל איך האָב פיינט באַרימען זיך. צו וואָס וועל איך אייך גיין דער־ציילן גרויסקייט, למשל, אַז שטאַמען שטאַם איך, ווי זאָגט איר, פון סאַמע צימעס. ס'איז נאָר אַ געוואַלד! רבנים און חזנים און... און... און... כמעט גוטע יידן! איך האָב פיינט באַרימעריי, איך האַלט נישט דערפון!

זעט איר, ווען איר זענט אַ בעלן און איר פאָרט אייך דורך אויף ציקאַוועסט צו אונדז אין גרויס־פּוילן, וועלן מיר זאָגן, אין אַ לובלינער גובערניע און איר שטעלט אייך אָפּעט אויף אַ מינוטקעלע אין וואָס פאַר אַ שטאָט איר ווילט, נאַפּשיקלאַד אין אַ מענדרעוויץ, אין אַ יונעוו, אַ מאָדעלבאָזשעץ, אין אַ ראַכאָוו, אין בילגערייַ אָדער טאַקע ביי אונדז אין קראָשניק אַליין און איר טוט אַ פרעג אַ מינדסט קינד אויף יאַנקל יונעווער — מער נישט ווי די צוויי ווערטער דאַרפט איר זאָגן: „יאַנקל" און „יונעווער" — וועט איר שוין האָרכן! נאָר וואָס קומט אַרויס? ווי זאָגט איר: גיי שריי אני שלמה!...

צי איך זאָל אייך גיין, אַ שטייגער, דערציילן אַז מיין טאַטע איז געווען כל ימיו אַ גביר און מיין זיידע און מיין עלטער זיידע און אַז אַליין בין איך אויך געווען נישט לאַנג אַ ייד אַ נגיד, ביז ס'איז אָנגעקומען דער פינצטערער בויקאָט אויף אונדז פון די פּוילן און ס'איז אַלצדינג אַוועק מיטן ווינט און מיטן רויך.

נאָר צו וואָס? וואָס וועט עס מיר העלפן? ווי זאָגט איר: געוועזן שיין, געהאַט געלט, געקאָנט זינגען — די אַלע זאַכן טויגן אויף אַ כּפּרה! איר זעט פאַר זיך אַ יידן אַן עמיגראַנט, וואָס פאָרט מיט אַלע יידן קיין אַמעריקע — און שוין! דאָס ווייב, ברוך השם, פאַרלוירן. די קינדער פאַרזאָרגט אויפן בעסטן אָרט. דריי קינדער, צוויי זין מיט אַן איידעם — האָט דער אויבערשטער געטון אַ נס: מען האָט איין זון געזאָלט הענגען און דעם אַנדערן האָט מען געזאָלט שיסן און דעם איידעם האָט מען, אַנדערע זאָגן, געהרגעט אונטער לעמבערג. אַנדערע זאָגן, מען האָט אים גענומען אין געפאַנגעניש, מען ווייסט נישט ווו זיין געביין איז אַהינגעקומען. איז די טאָכטער אַראָפּ פון זינען. האָט דאָס מיין ווייב נישט אויסגעהאַלטן — אַ בת יחידה, אַן איין־און־איינציקע — און איז אַוועק פאַר דער צייט. און איך אַליין, ווי איר קוקט מיך אָן, אויף די עלטערע יאָרן באַדאַרף זיין נע־ונד... אוי, אויפן קוק דאַכט זיך עפּעס נישט אַזאַ גבר, ווייט פון שמשון הגבור, אַ יאָ? איז אָבער דער טויט נעמט מיך נישט! דער מלאך המות, איר פאַרשטייט צי ניין, האָט צו מיר קיין שליטה נישט. וואָרום וואָס בין איך אויסגעשטאַנען אין די דריי־פיר חדשים פון דער וועלט־משוגעת, וואָס מען רופט דאָס מלחמה, וואָלט אַן אַנדערער אויף מיין אָרט אָנגעשפּאַרט אַצינד — טע־טע־טע! אָט וועט איר הערן אַ מעשה! דריי־פיר מעשיות, אָן אַ שיעור מעשיות און אַלע זעלטענע, וווּנדערלעכע מעשיות, ממש יציאת מצרים. ווי זאָגט איר: מעשיות פון טויזנט און איין נאַכט! אַז איר וועט זיי האָרכן וועט איר אַליין זאָגן, אַז ס'איז הפלא ופלא, גאָרנישט קיין מענטשלעכער כּוח, נאָר עפּעס טאַקע אַ נס מן השמים, וואָס דער אויבערשטער קאָן!

למשל, איך זאָל אייך דערציילן אַ מעשה ווי אַזוי איך און דער רב און דער קאַזשאָנע רב, דער ראַבינער הייסט עס און די איבעריקע שבעה טובי עיר פון קראָשניק — אַז מיר זענען געקומען מיט זאַלץ און ברויט מקבל פּנים זיין דעם דייטש, וואָס איז אַריין צו אונדז קיין קראָשניק; און אַז מיר זענען פּאַרטיק געוואָרן מיט אים מכּוח קאָנטריבוציע, ווי איר וועט האָרכן ווייטער אַ ביסל, האָט זיך קירה־דייטש נישט געשעמט צו געבן אונדז בעזעמער, איר פאַרשטייט צי ניין, פּשוטע בעזעמער, אין די הענט אַריין און באַפוילן מיר זאָלן זיך אים אַוועקשטעלן אויסקערן די גאַסן פון שטאָט; ס'איז אים נישט געפעלן, דעם דייטש — מיר זענען, זאָגט ער, שמוציקע קערלען און אונדזער מלוכה איז, זאָגט ער, אַ שמוציקע מלוכה!

צי, אַ שטייגער, אַז איך וועל אייך דערציילן נאָך אַ שענערע מעשה ווי אַזוי איך, יאַנקל יונעווער און דער רב אונדזערער און דער קאַזשאָנע רב, דער ראַבינער הייסט עס און די איבעריקע שבעה טובי עיר, די פיינסטע בעלי־בתים פון שטאָט, זענען מיר שוין געווען אַלע אויפן הייליקן אָרט אויך, אויפן קראָשניקער בית־עולם, הייסט דאָס. ביינאַכט איז דאָס געווען. די לבנה האָט געשיינט און דער שונא האָט אונדז אַרויפגעבראַכט, געגעבן אונדז זאַסטופּעס אין די הענט אַריין און געהייסן מיר זאָלן זיך אַליין גראָבן קברים, פּשוטע קברים, דאָס הייסט, יעדער זאָל זיך גראָבן, איר פאַרשטייט צי ניין, פאַר זיך זיין קבר, זיך אויסגראָבן אַ קבר און אַריינלייגן זיך לעבעדיקערהייט!

נאָך איצטער, אַז איך רייד דערפון, שטעלן מיר זיך טרערן אין די אויגן... איר ווילט וויסן וואָס איז דאָס געווען — אַ קאַטאָוועס אָדער אַ משוגעת? זאָל איך אַזוי וויסן און דער רב און דער קאַזשאָנע רב, נאָך גאָר אַ יונגערמאַן, קיין דרייסיק יאָר נישט אַלט, זענען מיר איין נאַכט געוואָרן אַלע גרוי און אַלט!

אַ־יאָ, איר קוקט אויף מיר און טראַכט: אָט דער ייד איז אַ בריה אויף צו דערציילן בבא־מעשיות!... איר האָט רעכט. איך אויף אייער אָרט, ווען מען דערציילט מיר אַזאַ זאַך, וואָלט אויך געזאָגט: „פּעטער, איר רעדט פון היץ, שיקט נאָכן דאָקטער, אָדער גייט לייגט אייך שלאָפן!"... ווי־זשע איז אָבער, אַז איך וועל אייך גיין שווערן אַ שבועה דאורייתא אין טלית און אין קיטל, אַז אַלץ וואָס איך דערצייל אייך איז ווי מיר זיצן דאָ תחת כּפּת השמים — אונטער אַ הימל פון גאָט און דאָס אַלץ, דאַרפט איר וויסן, איז נאָר אַ שמינית שבשמינית. איר פאַרשטייט צי ניין, אפילו קיין הונדערט־חלק נישט פון דעם וואָס מיר, יידן פון קראָשניק, און פון יונעוו און פון אַנדערע יידישע שטעטלעך זענען אויסגעשטאַנען דערנאָך פון די פּאָליאַקן און דערנאָך פון פּאָניע, בעת ער האָט אַרויסגעיאָגט פון דאָרטן דעם דייטש און איז אַליין אַריין מיט ביידע פיס! און דאָס ווייסט איר דאָך, מן הסתם, אַז פּאָניע האָט שוין אַזאַ גליק, אַז ווו נאָר ער שטעלט אַריין אַ פוס אַזוי מוז זיין אַ פּאָגראָם!... נישט מחמת ער איז אַ רשע, חלילה! ער איז בעצם גאָרנישט אַזוי שלעכט, אונדזער פּאָניע, זאָל מאריך ימים ושנים זיין, נאָר ער האָט שוין אַזאַ מזל, מישטיינס געזאָגט...

הכלל, ווי איר זעט, האָב איך אייך צו דערציילן און צו דערציילן אַזוי פּיל, אַז הלוואי מיר זאָלן כאָטש פאַרטיק ווערן ביז ניו־יאָרק!

אייך, פאַניע שלום עליכם, ווען די דאָזיקע מעשיות מסתמא צונויף קומען, אַז מען דערציילט אייך אַ מעשה, נעמט איר דערנאָך און איר צעלייגט עס אויף צען טעלערלעך... ווי באַלד אַזוי, האָט־זשע מיר נאָר אַ ביסעלע געדולד און לענט צו קאָפּ. איך וועל אייך דערציילן איינציקווייז אַ מעשה נאָך אַ מעשה און אָנהייבן וועל איך פון מיין עלטערן זון, פון מיין יחיאלן — ווי אַזוי פאָניע האָט אים גענומען אין דער מלחמה און האָט אים אַוועקגעשטעלט שיסן, פּשוט שיסן, איר פאַרשטייט צי ניין, פון אַ ביקס! האָט אים מיין יחיאל געגעבן אַ שאָס, אַז ווען אַלע יונים שיסן אַזוי וואָלטן די קיסרים מיט אַלע זייערע גענעראַלן און פעלדמאַרשאַלן געהאַט אַ שיין פּנים...

.2

יחיאל שיסט אַרויף

— — — האָב איך אייך, הייסט עס, צוגעזאָגט, פאַניע שלום עליכם, צו דערציילן קודם כל פון מיין עלטערן זון, פון מיין יחיאלן, ווי אַזוי פאָניע האָט אים גענומען אין דער מלחמה און האָט אים אַוועקגעשטעלט גלייך מיט אַלע יונים ער זאָל שיסן. וואָלט איך אייך, אייגנטלעך, געדאַרפט דערציילן ווי אַזוי ס'איז גאָר אָנגעקומען צו מיין יחיאלן, אַז בסך הכל האָב איך אים פון פאָניעס הענט, איר פאַרשטייט צי ניין, לאַנג אַרויסגענומען. וויפל דאָס האָט מיך געקאָסט, וואָלט זיך יעדער עמיגראַנט, אָט־אָ־דאָ אויף דער שיף, געמעגט ווינטשן ער זאָל עס פאַרמאָגן איידער ער קומט קיין אַמעריקע, וואָלט אים אפשר אַזוי דער קאָפּ נישט ווײי געטון, טאָמער האָט ער יסורים ביים אַוועקשטעלן אַ פוס אויפן ברעג פונעם גאָלדענעם לאַנד... נאָר וואָס דען? אַזוי ווי איך בין אַ מענטש, איר פאַרשטייט צי ניין, וואָס האָט פיינט מאריך זיין און האָב ליב ריידן נאָר צו דער זאַך, לכן גיי איך אַריבער גלייך צום ענין ווי אַזוי מען האָט מיין יחיאלן גענומען צו דער אָפּאָלטשעניע, אַריינגעשטעלט, ווי זאָגט איר, אין געוואַנט אַריין, געגעבן אַ ביקס אין דער האַנט אַריין און געזאָגט: „סטופּאַי, יחיאל!" — גיי, הייסט עס, ראַטעווע ניקאָלאַיען נעבעך פון דעם רשע, דעם דייטש!...

היינט גלאַט, יחיאל מיינער אַ שיסער, — נישטאָ ווער ס'זאָל לאַכן! די גאַנצע זאַך איז וואָס עס ליגט נישט אין דער טבע ביי מיר, ווי איך האָב אייך שוין געזאָגט, באַרימערײַ... נאָר אַז איר זאָלט קומען אין אונדזערע מקומות, וואָס איך האָב אייך אויסגערעכנט — אין אַ מענדרעוויץ, אַ יונעוו, אַ מאָדעלבאָזשעץ, אַ ראַכאָוו, אַ בילגערײַ אָדער צו אונדז טאַקע קיין קראָשניק אַליין און אָנכאַפּן אַ מינדסט קינד און אַ פרעג טאָן אויף יאַנקל יונעוועס קינדער — וועט איר שוין הערן וואָס מען וועט אייך זאָגן! און איבערהויפּט — פון מיין יחיאלן! דאָס איז געווען ווי זאָגט איר, שוין איין מאָל אַ יחיאל! איר קאָנט פאַרשטיין וואָס דאָס איז געווען פאַר אַ פאַרשוין, אַז קירה־דייטש איז אַריינגעקומען צו אונדז אין קראָשניק און מיר זענען געקומען אַ גאַנצע דעפּוטאַציע, איך און מיין יחיאל און דער רב און דער קאַזשאָנע רב, דער ראַבינער הייסט דאָס, און די איבעריקע שבעה טובי עיר צום קאָמענדאַנט און דער קאָמענדאַנט האָט געגעבן אַ רעד אַריין מיט אונדז מכוח קאָנטריבוציע אין מיין יחיאל איז אַרויס מיט לשון אויף ריין דייטש: „אדוני קעניג, כך וכך..." — האָט דער דייטש באַקומען שיעור אַ מיתה משונה און האָט אַ זאָג געגעבן: „יידיש! שפּרעכען זיי יידיש!"...

מיינט איר דאָך, אַז נאָר דייטש? פראַנצויז איז פראַנצויז, איינגעלש איז איינגעלש — און אַליין, אַלצדינג פון זיך אַליין! פּויליש שמועסט מען נישט. אַז דאָס האָט גערעדט פּויליש ווי אַ געבוירענער פּאָלאַק; נאָר אפילו רוסיש האָט דאָס אויך געקענט. פון וואַנען? זאָל איך אַזוי וויסן פון בייז מיט אייך אינאיינעם! אַז בסך הכל רעדט מען גאָרנישט ביי אונדז אויף יוניש. פאַר וואָס? אַזוי: מען האָט פיינט פאָניען און מען האָט נישט ליב זיין לשון. מיינט איר, אַז נאָר מיר, קראָשניקער יידן? פּליאַקעס מיט די וואָנצעס האָט אים נאָך טויזנט מאָל מער פיינט! דאָס איז נאָר איצטער איז מען געוואָרן „מאָיע קאָכאַניע" אָדער „קוצעניר־מוצעניר", ווי מען זאָגט ביי אונדז. ווייל דער אדון הגדול האָט זיי צוגעזאָגט הרים וגבעות, גאָלדענע בערג, מיט אווטענאָמיע, מיט אַלע גוטע זאַכן. איז געבן וועט מען דאָך זיי, אם ירצה השם, אַ ריינע קדחת מיט אַ פרישער פייג צום פאַרבייסן — פאָניע ווייסט וואָס ער האָט צו טאָן...

נאָר איך האָב שיעור פאַרגעסן, אַז מיר האַלטן נאָך גאָר פון פאָרנט, ביי דער ערשטער מאָביליזאַציע זייסט עס. גייט זיי אַ נביא, אַז פאָניע וועט שיקן זאָגן צו ווילהעלמען: „זאַטשעם טי מעניע רוגאַל" און טאַקע מניה וביה געבן אַ רוף אַלע ראַטניקעס און מיין יחיאלן

בתוכם, אַז „וודוואָדצעט טשעטירע טשאָסאָ". איר פֿאַרשטייט צי ניין!... האָט דאָך מײַנע, תּוך כּדי דבור געוואָרן חלשן און מאַכט צו מיר: „יאַנקל, איך וועל דאָס נישט איבערטראָגן! יאַנקל, איך בין פֿאַרביי! יאַנקל, איך שטאַרב!..." אַ יידענע בלייבט אַ יידענע. אַז זי וויל גאָרנישט הערן פון קיין זאַך: סטייטש און סטייטש און טאַקע נאָך אַ מאָל סטייטש! — איר יחיאל. איר פֿאַרשטייט, צי ניין!...

און אַז מען וויל שמועסן דאָס אייגענע צוריק, איז זי אפשר גאָרנישט אַזוי אומגערעכט געווען אויך, איך מײַן מײַן ווייב, מײַן איך. וואָרום פֿאַר וועמען, איך בעט אײַך, זאָל טאַקע יאַנקל יונעווערס זון גיין שלאָגן זיך מיט זייערע אײגענע ברידער פון קראָקע מיט לעמבערג? פֿאַר פּאָניען, וואָס מאַכט אויף אים פּאָגראָמען? צי פֿאַר פליאקען, וואָס מאַכט אויף אים בויקאָטן? איז איין מאָל אַוועק. והשנית, איז עס דאָך נישט אַבי ווער. דאָס איז דאָס עפּעס יחיאל! אַ יונגערמאַן, איר פֿאַרשטייט צי ניין, מיט מחשבות! אַ מענטש מיט אייגענע געדאַנקען! אַ זאַך וואָס אים האָט אויסגעוויזן, אַז ס'איז קרום, האָבן געמעגט קומען כל מלכי מזרח ומעריב און זאָגן ס'איז גלייך, וואָלט נישט געהאָלפן.

נישט מחמת עקשנות. אַן עקשן — דאָס אַחוץ. עקשנים זענען מיר אַלע קראָשניקער און אַלע יונעווער. מיר האָבן אַ שם פֿאַר אייגעשפּאַרטע. און איך אַליין, ווי איר זעט מיך אָן, בין אויך בטבע אַ ייד וואָס לאָזט זיך נישט בויגן.

בקיצור, מען האָט אַ רוף געגעבן מײַן יחיאלן צו דער אָפּאָלטשעניע און אַז פּאָניע רופט קאָן מען, ווי זאָגט איר, קיין חזיר נישט זיין און מען מוז גיין — וואָס מיר ווייב? ווער מיר קינד? (ער האָט שוין דעמאָלט געהאַט אַ ווייב מיט דריי קינדערלעך), און ער האָט זיך אָפּגעזעגנט מיט אונדז, מײַן יחיאל הייסט עס און מײַנע בעת מעשה האָט, ברוך השם, געחלשט דריי מאָל און דריי מאָל האָבן מיר זי אָפּגעמינטערט. און וואָס טויג אייך גרויס, מען האָט מײַן יחיאלן, טאַקע אין קראָשניק, געגעבן אַ נעם צו דער אַרבעט, גלייך מיט אַלע יונים, גאָרנישט אויף קאַטאָוועסן און מען האָט אים אָנגעהויבן, ראשית חכמה, לערנען שיסן. שיסן פון אַ ביקס פּשוט ווי מען שיסט, למשל, ווילדע קאַטשקעס: „ראַז, דוואַ, טרי — פּלי!" און שוין.

און מיר זענען אַ בעלן געווען, קראָשניקער בעלי־בתים גיין אַרויס דער שטאָט זען ווי מען לערנט שיסן די ראַטניקעס, הייסט עס. זאָג איך אייך, הערט איר, אַז ס'איז חוזק מיט חוזק! און גאָרנישט אַזוי שווער אויך און שכלדיק אַוודאי נישט. אויך מיר אַ תּורה — שיסן! מען נעמט און מען טוט אַ שאָס, שיסט עס. איז אָבער נישט פון דעם ריידן מיר. לאָזן זיי זיך שיסן, לאָזן זיי זיך הענגען, לאָזן זיי זיך טרינקען — וואָס האָט איר צו מײַן יחיאלן, אַז ער זאָל אייך גיין העלפן שיסן? אַז סך הכל, איר פֿאַרשטייט צי ניין, האָט ער אויף זיין לעבן, ווי זאָגט איר, קיין פליג אויף דער וואַנט נישט אָנגערירט. אַן עוף אַ געקוילעטס פונעם שוחט, אַז מען האָט געבראַכט, האָט ער נישט געקאָנט צוזען. אַ פינגער, אַז עמעצער האָט זיך צעקאַליעטשעט האָט ער געקאָנט פאַלן חלשות. נעמט מען אַזאַ מענטשן און מען שטעלט אים אַוועק דערנאָך סאַמע אַנטקעגן פייער און מען הייסט אים — ער זאָל שיסן! און אַוועקגעשטעלט האָט מען אים אַקוראַט אויף דער גרענעץ פון קראָשניק און צווישן יונעוו, דאָרטן ווו דער דייטש איז שוין געשטאַנען גרייט אַרייַנצוגיין און נאָר געוואַרט ביז מײַן יחיאל וועט זיי ווייזן וואָס ער קאָן... האָט זיך אָבער מיישב געווען מײַן יחיאל — וועט איר הערן אַ שיינס — אַז ס'איז געקומען צו דער רעכטער אַרבעט: ראַז, דוואַ, טרי — פּלי! האָט ער אויפגעהויבן די ביקס אַרויף און גענומען שיסן גלאַט אין דער וועלט אַרײַן, איר פֿאַרשטייט צי ניין, אין ערגעץ נישט און קיינעם נישט, נאָר גלאַט אַזוי, צו גאָט הייסט עס...

האָט דער זוואָדנע דערזען, אַז אַלע שיסן אַהין ווו מען דאַרף נאָר איין יון שיסט אַרויף, איז אים מסתמא געוואָרן די מעשה קשדיק. לויפט ער און טוט אַ קוק — ס'איז מײַן יחיאל! האָט זיך אין אים אָנגעצונדן דער גזלן און ער איז געוואָרן מלא רציחה — עשו. לויפט ער צו צו מײַן יחיאלן און צעשרייט זיך: „קאַק טיעביע!" און „פּשאַקרעוו" און „זשידאָווסקאַ מאָרדאַ!" און נאָך אַזעלכע שיינע כבודים ווי פּאָניע קאָן — „וווהין שיסטו, אין הימל אַרײַן?..."

שרעקט זיך מײַן יחיאל פֿאַר אים נישט שטאַרק איבער און טוט זיך זיין זאַך — ער שיסט אַרויף.

ווערט דאָך עשו נאָך מער גזלן און צעשרייט זיך אויף אים ווידער אַ מאָל מיטן אייגענעם „קאַק טיעביע" און „פּשאַ קרעוו" און „זשידאָווסקאַ מאָרדאַ". — „אַהין, אַהין זאָלסטו שיסן, ווו אַלע שיסן!" און ער באַווייזט אים מיט די הענט וווהין ער זאָל שיסן. שרעקט זיך מײַן יחיאל ווידער נישט איבער פֿאַר אים און מאַכט צו אים גאַנץ געלאַסן:

— אַהין? דאָרט זענען דאָך מענטשן!

ווילט איר דאָך וויסן מסתמא דעם סוף פון דער מעשה? אַזאַ סוף אויף אַלע שונאי ישראל!...

תוזילת איז ער אפילו געוואָרן, עשו הייסט עס, אַ ביסל ווי מטושטש און אָפּהענטיק, וואָרום אַז מען וויל שמועסן דאָס אייגענע על פּי יושר, דאָס הייסט אין תוך אַריין גערעדט, איז דאָך עס טאַקע אַ שרעקלעכע זאַך: נעמען אויף לעבעדיקע מענטשן און שיסן ווי מען שיסט אויף פויגלען אָדער אויף ווילדע חיות. יעדער איינציקער האָט דאָך מסתמא אין דער היים אַ טאַטן אָדער מאַמען אָדער אַ ווייב און קינד, איר פאַרשטייט צי ניין! און גלאַט וואָס איז דאָס פאַר אַן עובדה — מענטשן זאָלן זיך שיסן איינער דעם אַנדערן?!... — נאָר צוריק אָבער — מלחמה! דינא דמלכותא! — איז אחת דתו להמית: קאַרא שמערטש! דערפאַר קומט הענגען, שיסן, גנאָטעווען, פערטלען — אַ קלייניקייט! מורד במלכות!

איז דאָך אָבער פאַראַן, ווי זאָגט איר, אַ גרויסער גאָט אויף דער וועלט. וואָס טוט גאָט ברוך הוא? ווער איר הערן אַ שיינס. באַדאַרף זיך טרעפן אַזוי, אַז אַקוראַט יענעם טאָג, אין יענער שעה, אויסגערעכנט פונקט ווי אַ זייגער, נעמען די דייטשן און מאַרשירן אַריין צו אונדז אין גרויס־פוילן, נאָר פון אַן אַנדער זייט. האָט פאָניע, נעבעך, אַוועקגעוואָרפן הכל־בכל־מכל־פלעקל, האָט גענומען מאַכן פיס — על חטא שחטאנו לפניך בריצת רגלים — ווי זאָגט איר, קיין צייט נישט געהאַט אַרומצוקוקן זיך צוריק אפילו! און דאָס האָט דאָך געטון טאַקע אונדזער יידישער גאָט צוליב מיין יחיאלן טאַקע! ס'איז אים באַשערט געווען, אַפּנים, דערנאָך אַריינצופאַלן צו די דייטשן אין די הענט אַריין...

.3

יחיאל אַ משכון

— — — וואָס טוט דער אויבערשטער? באַווייזט ער אַ נס און עס קומט אַריין צו אונדז קיין פוילן אַקוראַט אין יענעם טאָג, איר פאַרשטייט צי ניין, דער דייטש בכבודו ובעצמו. נאָר ווי אַזוי מיינט איר איז ער אַריינגעקומען? בתופים ובמחולות — מיט מוזיק און מיט געזאַנג, האָט זיך צעלייגט ווי ביים טאַטן אין ווייגאָרטן און געוואָרן בעל־הבית, גלייך ווי קראָשניק און יונעוו און לובלין און גאַנץ גרויס־פוילן איז זיין טאַטנס ירושה פון קדמונים.

האָט דאָס אונדז, קראָשניקער בעלי־בתים, פון לכתחילה אַ ביסל פאַרדראָסן: ממה נפשך, גאָט ברוך הוא האָט דיר געגעבן אַ שטיקעלע הצלחה. בינסט אַריין — מהכתיתי לאָז זיין, ווי זאָגט איר, אין אַ גוטער שעה, נעם זעץ זיך אַנידער און שרייב אַוועק צו דיין מלך אַ בריוול: „הנה זיי וויסן, אדוני קעניג, אַזוי און אַזוי — אַז איך בין אַריין אין גרויס־פוילן און מהיום והלאה איז דאָס קראָשניק, וואָס האָט אַמאָל געהערט צו ניקאָלאַיען, געהער עס היינט צו דיר מיטן גאַנצן מאַרק, מיט די געוועלבן, מיטן קאָשטשאָל, מיט להבדיל די יידישע בתי־מדרשים און מיטן אַלטן און מיטן נייעם בית־עולם" — און שוין! צו וואָס נאָך דאָס זינגען מיטן טאַנצן, מיטן גאַנצן טאַרעראַם?

נאָר ווידער צוריק שמועסנדיק, איך זאָל אייך גיין דערציילן התנצלות, אַז פאַר אונדז, קראָשניקער יידן, איז יענער טאָג געווען תשעה־באב — וועט דאָס אויך זיין נישט אמת. ניין, קראָשניק האָט זיך נישט אַוועקגעזעצט וויינען. איר פאַרשטייט צי ניין, האָט אפילו קיין קרעכץ נישט געגעבן דערויף, למאי זאָל איך ליגן זאָגן? וואָרום וואָס איז דאָ דער געוויין? אויף דעם וואָס פאָניע וועט האָבן חלילה ווינציקער מיט אַ שטאָט צי אפילו מיט אַ גובערניע? ער האָט זיי גענוג! צי איך זאָל אייך זאָגן אַז מיר האָבן זיך שטאַרק פאַרבענקט נאָך אַ פּאָגראָם? איז אויך נישט אַזוי די מעשה, וואָרום, אַז מיר וועלן זוכה זיין ביי גאָט, קאָנען מיר עס האָבן, נישט דערלעבן זאָל ער עס, פון דער ווייטן...

הקיצור ער איז אַריין, דער דייטש הייסט עס, אין גרויס־פוילן — גאָט ליב אייך מיט אייער גאַסט! באַדאַרף מען אים אויפנעמען ווי געוויינלעך אַ גאַסט, אַ נייעם מלכות מיט ברויט און מיט זאַלץ, אַזוי ווי גאָט האָט געבאָטן.

די ערשטע האָבן זיך אַ וואָרף געטון צו אים מיט אַ ברוך הבא. געוויינלעך די פוילן, פליאַקע האָט אויסגעגלעט די וואָנצעס, זיך אויסגעצויגן אין דער לענג און טאַקע תוך כדי דבור אָנגעבויגן זיך נידעריק צו דער ערד: „פּראָשען פּאַנאַ! פּאַדאַם דאָ נוג! צאַלויען רענקי" — ווי פליאַקע קאָן. זאָלן מיר שווייגן? איז געבליבן, אַז באַלד נאָך זיי, נאָך די פוילן הייסט עס, זאָלן מיר, קראָשניקער יידן אויך אַרויסקומען מיט אונדזער קבלת פנים. פרעגט זיך: מי ומי ההולכים? — ווער זאָל גיין אויפנעמען אַזאַ געהויבענעם גאַסט? פאַרשטייט זיך די פני, די שבעה טובי העיר, די פאָר־

נעמסטע בעלי־בתים פון שטאָט. און איך, יאנקל ונע־ווער און מיין זון יחיאל בתוכם.

צו וואָס עפּעס מיין יחיאל? צוליב דער שפּראַך. טאָמער וועט מען דאַרפן, איר פאַרשטייט צי ניין, אַרויס מיטן לשון, איז נישטאָ קיינער אין דער היים, אַחוץ מיין יחיאל...

האָבן מיר זיך, הייסט עס, צענויפגענומען און אַוועק מיט ברויט און מיט זאַלץ, אָנגעטון זענען מיר אַלע געוועזן יום־טובדיק, פיין, מיט צילינדערס, מעשה דעפּו־טאַציע און גוט געציטערט: אַ נייער מלכות, איר פאַר־שטייט צי ניין, ווער ווייסט ווי אַזוי ער וועט אונדז אויפנעמען?

און כך הוה: ווי נאָר מיר זענען צו אים אַריינ־געקומען, צום קאָמענדאַנט הייסט עס, אַזוי האָט זיך באַלד אָנגעהויבן אַ סדרה: קאָנטריבוציע.

דאָס הייסט, למאי זאָל איך זאָגן אַ ליגן, אַז איך קאָן זאָגן אַן אמת. אָנגעהויבן האָט ער, דער קאָמענ־דאַנט הייסט עס, נישט פון קאָנטריבוציע — קאָנטרי־בוציע איז געוועזן נאָך דעם — פון קאָזאַקן האָט ער אָנגעהויבן. מיר זאָלן אים זאָגן, הייסט עס, ווו געפינען זיך ערגעץ דאָ די קאָזאַקן? און איין מאָל פאַר אַלע מאָל — קאָזאַקן זאָל מען אים געבן און קאָזאַקן און קאָזאַקן! און קוקן קוקט ער אויף אונדז בעת מעשה מיט אַזעלכע אויגן, גלייך ווי יעדער פון אונדז האָט ביי זיך אין קעשענע באַהאַלטן כאָטש אַ האַלבע טוץ קאָזאַקן.

שווערן מיר אים מן הסתם מיט כל השבועות, ווי מיר האָבן היינט יום גימל אויף דער גאַנצער וועלט, אַז ס'איז נישטאָ ביי אונדז קיין קאָזאַקן, איר זאָלט זאָגן אפילו איין קאָזאַק אויף אַ רפואה! דער אויבער־שטער, זאָגן מיר, האָט אונדז אויסגעהיט פון אָט דעם אַנטיק, הלוואי ווייטער...

אַהין־אַהער, ער האָט אַרויסגעזען, דער דייטש הייסט עס, אַז ער וועט מיט אונדז גאָרנישט מאַכן, רופט ער זיך אָן צו אונדז: „געדענקט־זשע, זאָגט ער, טאָמער געפינט זיך ביי אייך ערגעץ באַהאַלטן אַ קאָזאַק אָדער טאָמער שיסט מען עמעצן פון אַ פענצטער"... „שיסן, זאָגן מיר, פון אַ פענצטער? ביי אונדז אין קראָשניק? נישטאָ ווער ס'זאָל לאַכן, כ'לעבן! וואָלטן מיר שוין אַזוי ריין געוועזן, זאָגן מיר פון מלחמות און פון דייטשן און פון צרות און פון שלעק!".

הערט ער אונדז אויס, דער קאָמענדאַנט הייסט עס און רופט זיך אָן צו אונדז: „געדענקט־זשע, זאָגט ער, די קאָזאַקן וועלן אייך קאָסטן טייער! פאַר יעדן קאָזאַק, זאָגט ער, וועט איר מיר באַצאָלן מיט צען יידן (איר הערט ווערטער!) און אַצינד, זאָגט ער, קינדערלעך — קאָנטריבוציע!..."

איז אונדז געוואָרן רעכט קאַלעמוטנע אויפן האַרצן! נאָך אַ מאָל: פאַרוואָס זאָלן מיר צאָלן קאָנטריבוציע? קאָנטריבוציע איז שייך צו אַ מלוכה. אַ מלוכה האָט געפירט אַ מלחמה און האָט פאַרשפּילט די מלחמה, באַדאַרף זי צאָלן קאָנטריבוציע. איז אַז מען וויל אין תוך אַריין, איז עס אויך נישט אין גאַנצן על פי יושר: לאָ די איך האָב פאַרשפּילט, געהאַט אַ מפּלה הייסט עס, באַדאַרף איך נאָך, איר פאַרשטייט צי ניין, צאָלן קאָנטריבוציע! מילא, בין איך אייך מוחל — איז נישט על פי יושר, אָבער וואָס געהער זיך עס אָן מיט אונדז, קראָשניקער יידן? נישט מיר האָבן געפירט מלחמה, נישט מיר האָבן זי פאַרשפּילט. מיר ווייסן נאָר, אַז מיר זענען אויף גרויסע צרות: פאַניע פון איין זייט, פּליאַקע פון דער אַנדערער זייט — וואָס די צוויי ווינטשעווען זיך איינס דאָס אַנדערע מעג עס ביידן מקוים ווערן... דערווייל זענען מיר אין מיטן, גרייט כאַפּן קלעפּ פון ביידע צדדים — איז קאָרג? דאַרפן מיר נאָך אַ דריטן, אַ דייטש אויף זיך, וואָס הייסט זיך באַצאָלן קאָנטרי־בוציע! מי יודע וואָס פאַר אַ קאָנטריבוציע דער דייטש קאָן זיך הייסן אָנמעסטן? ווו וועלן מיר עס נעמען?

מאַכן מיר זיך געפּגרט, גלייך ווי מיר פאַרשטייען נישט אפילו דעם טייטש פונעם וואָרט „קאָנטריבוציע", און מיר ווייסן גאָרנישט מיט וואָס מען עסט עס. פּוילט ער זיך נישט, דער קאָמענדאַנט הייסט עס, און זאָגט אונדז נאָך אַ מאָל דאָס אייגענע און באַווייזט אונדז שוין מיט די פינגער, ווי זאָגט איר, „פּעטי־מעטי" — „געלט, זאָגט ער, געלט מיין איך!" — „געלט? — זאָגן מיר — ווי קומט צו אונדז געלט? אַ שטאָט פון קבצנים, דלפנים, עניים ואביונים!"... מאַכט ער זיך געפּגרט, דער קאָמענדאַנט הייסט עס און רופט זיך אָן תמעוואַטע: „אירט מוחל זיין, זאָגט ער, צען טויזנט באַרעס, במזומנים הייסט עס; דאָס איז, זאָגט ער, נומער איינס. און ברויט מיט פלייש פאַר די סאָלדאַטן איז צוויי און דריטע: היי און האָבער פאַר די פערד, ווי זאָגט איר — מספּוא לגמלים — און פינף שעה צייט גיב איך אייך, זאָגט ער, אויף צו באַטראַכטן זיך". און ער באַווייזט אונדז אויף די פינגער: „פינף שטונדען".

און טוט אַ ווונק צו דער טיר, הייסט אונדז גיין.

קאָן מען, ווי זאָגט איר, אַזוי גראָב נישט זיין און

מען מוז גיין. הויבן מיר זיך אויף און ווילן אָנהויבן גיין. מאַכט ער צו אונדז, דער קאָמענדאַנט הייסט עס: „גיין ווערט איר גיין, נאָר נישט אַלע, זאָגט ער. דריי פון אייך לאָז איך איבער, זאָגט ער, ביי מיר פאַר אַ משכון, בכדי איך זאָל זיין, זאָגט ער, זיכער מיט אייער קאָנטריבוציע".

און ער נעמט, דער קאָמענדאַנט הייסט עס, און לאָזט איבער ביי זיך דעם רב און דעם קאַזשאָנע רב, דעם ראַבינער הייסט עס — איז צוויי — און מיין יחיאלן אַ דריטן. איר פאַרשטייט צי ניין? און מיר גייען שוין אַהיים אָן דעם רב און אָן דעם קאַזשאָנע רב, דעם ראַבינער הייסט עס, און אָן מיין יחיאלן.

איך גיי און די ערד וויגט זיך אונטער מיר: וואָס פאַר אַ תירוץ וועל איך, אַ שטייגער, זאָגן מיין ווייב, אַז זי וועט מיך פרעגן ווו איז איר זון? און וואָס וועל איך זאָגן צו מיין שנור, אַז זי וועט מיך פרעגן ווו איז איר מאַן? אויף וועלכע גוטע יאָר האָב איך גאָר אין גאַנצן באַדאַרפט מיטשלעפּן אין דער דעפּוטאַציע מיין יחיאלן, פאַרוויסט און פאַרפינצטערט בין איך געוואָרן, אַז ער זאָל אַריין אין געפּענגעניש פאַר אַ משכון! מיין יחיאל אַ משכון?!!... און וואָס הייסט, אייגנטלעך, אַ משכון? איך צעפרעג זיך ביי מיינע קראָשניקער בעלי־בתים — זיי ווייסן מער פון אַ טויטן! פויל איך מיך נישט און טו אַ לויף אַוועק צו פּריץ, צום קאָמענדאַנט הייסט עס: „אַזוי און אַזוי, אדוני קעניג, וואָס הייסט אַ משכון? וואָס איז דער פּשט דערפון?"... צעלאַכט ער זיך, דער דייטש און מאַכט צו מיר: „אַ משכון הייסט, אַז טאָמער ברענגט איר מיר נישט צו דער צייט די קאָנטריבוציע, ווערן זיי געשאָסן".

איז ווי ער האָט דאָס מיר אויסגערעדט אַזוי איז מיר געוואָרן, איר פאַרשטייט צי ניין, קאַלט אין אַלע אברים און פינצטער אין די אויגן און איך נעם און טו אַ פאַל צו אים צו די פיס: „לאָז אַרויס, זאָג איך, מיין זון און נעם, זאָג איך, בעסער מיך, זאָג איך, פאַר אַ משכון!"... צעלאַכט ער זיך ווידער אַ מאָל: „ניין, זאָגט ער, דיך דאַרף איך נישט, איך דאַרף דיין זון"... איר הערט? ער דאַרף מיין זון!... מיין זון באַדאַרף ער האָבן!...

.4

קאָנטריבוציע

קאָנט איר שוין פאַרשטיין, פאַניע שלום עליכם, וואָס האָט זיך אָפּגעטון דערנאָך ביי אונדז אין קראָש־ניק? און וואָס ביי מיר אין שטוב איז געוואָרן — וויל איך שוין גאָרנישט ריידן! חושך! חושך ואפילה!... מען איז גלייך אַוועק, אַלע יידן אין די בתי־מדרשים און מען האָט זיך געגעבן אַ נעם צום תהילים, גוזר תענית געווען אויך, ווי זאָגט איר, אונדזערע אַלטע מיטלען. די געוויינען מיט די געשרייען האָבן דער־גרייכט עד לב השמים — ביזן זיבעטן הימל אַריין! געוואַלד, יידישע קינדער, גיט עפּעס אַן עצה, געפינט עפּעס אַן אויסוועג, וואָס טוט מען? אַזאַ גזירה!... מילא ברויט און פלייש פאַר די סאָלדאַטן און היי און האָבער פאַר די פערד — וואָס זאָל מען טון? עלעהיי, לאָז זיך אונדז דאַכטן, פאַניע האָט זיך אַריינגעריסן, קאָזאַקן זענען באַפאַלן, אָדער גלאַט חלילה אַ פּאָגראָם — וואָלט געווען בעסער? נאָר ווו וועלן מיר נעמען דאָס ביסל מזומן? די עשרת אלפים? צען טויזנט רובל. איר פאַר־שטייט צי ניין? ס'איז אַקוראַט ווי מען זאָל אונדז זאָגן, אַ שטייגער, צען טויזנט מיליאָן! נאָר ס'איז עפּעס אַ תירוץ? אַ גזירה! און נאָך מיט אַ משכון אויך! אַזאַ משכון! לעבעדיקע נפשות! צוויי רבנים און מיין יחיאל אַ דריטער! נו, ווי מיינט איר, וועלן מיר שווייגן? נאָר וואָס וועט אונדז העלפן אַז מירן שרייען? און דערווייל די צייט שטייט נישט, אַט־אַט, אָקערשט ווי מען קוקט זיך אַרום, איר פאַרשטייט צי ניין, לויפן איבער די עטלעכע שעה און פאַרפאַלן! וואָס וועט זיין מיטן משכון? מיט די לעבעדיקע נפשות?

פאַלט איינער אויף אַן עצה, וועט איר הערן, און דווקא אַ ייד אַ פיינער בעל־הבית, יחזקאל מנוחהס רופט מען אים. ער איז מנוחהס אַ מאַן און מיינער אַ מחותן. מאָלט אייך, ער וואָלט לאַנג געמעגט וואַרטן ביז איך וואָלט מיט אים שליסן מחותנעשאַפט. נאָר ס'איז דרינען אַ גאַנצע מעשה, וואָס איך וועל אייך דערציילן, אם ירצה השם, אַן אַנדערש מאָל. איר ווייסט דאָך, אַז איך האָב פיינט מישן איין מעשה מיט דער אַנדערער און האָב ליב, ווי זאָגט איר, אַ וואָרט און צוויי און אַראָפּ פון מאַרק.

די מנוחה, וואָס איך זאָג אייך, איז אַ שם דבר, אַ מאַנסבילשער קאָפּ אויף איר, אַ יידענע אַ קאָזאַק! איר קאָנט פאַרשטיין שוין פון דעם אַליין, אַז מען רופט דעם מאַן אויפן ווייבס נאָמען. איז איינס פון די צוויי: אָדער דער מאַן איז אַ גאָרנישט שבגאָרנישט אָדער דאָס ווייב איז אַ גאַנצער יאַ־טעבי־דאַם.

דאָ האָט איר ביידע זאַכן: חוץ דעם וואָס זי איז אַ גאַנצער ספּאָדיק, איז ער אַ כשרע בהמה, אַ זאַק

פּאַלאַווע, אַ שיינע באָרד און ווייטער גאָרנישט. איצט וועט איר האָרכן אַ שיינס, וואָס אַ ייד פאַרגינט זיך.

דערהערט פון דעם גרויסן אומגליק, אַז דער דייטש הייסט זיך באַצאָלן צען טויזנט קאָנטריבוציע און אַז ער האָט פאַרהאַלטן אַ משכון דעם רב מיטן קאַזשאַנע רב, דעם ראַבינער הייסט דאָס און מיין יחיאלן אַ דריטן, איז זיך מיישב אָט דער לעקיש, מיין מחותן טאָקע, און גיט אַזאַ עצה: לאָז מען, זאָגט ער, נעמען פון אַלע בתי־מדרשים, זאָגט ער, פאַראַן דאָרטן, זאָגט ער, צו עטלעכע רייניקייטן, ספר־תורהס הייסט עס...

מער האָט ער שוין אָבער אַ וואָרט נישט גערעדט. קיין האַלבן וואָרט אפילו. דאָס האָב איך אים געמאַכט שווייגן. איך בין, דאַרפט איר וויסן, אַ מענטש אַ היציקער און אַ כהן דערצו. און אַ כהן, זאָגט מען איז אַ בעל־כעסן. כאָטש אפילו כעס, זאָגט מען, איז נישט אַזאַ שיינע מידה, כעס איז, זאָגט מען, עבודה זרה. נאָר מען איז דאָך נישט מער ווי אַ מענטש, איר פאַר־שטייט צי ניין, האָט דאָס מיר געגעבן אַ נעם־אָן ביים האַרצן און עס האָט זיך אין מיר צעפלאַקערט אַ פייער. ס'איז מיר, הערט איר, אַזש פינצטער געוואָרן אין די אויגן! און איך האָב אים אַוועקגעגעבן אַ גאָב — וואָס ס'איז מיר געקומען אויף דער צונג דאָס האָב איך אים אַריינגעזאָגט. מיין גאַנץ ביטער האַרץ האָב איך אויס־געלאָזט צו זיין קאָפּ: „נאָך דאָס פעלט אונדז, האָב איך אים געזאָגט, אַז מיר זאָלן בידים, זאָג איך, נעמען און אַוועקגעבן דאָס איינציקע און דאָס הייליקסטע וואָס מיר פאַרמאָגן? צו ביליק איז געוואָרן, זאָג איך, ביי אונדז די תורה! ווער ס'זאָל נישט דורכפאָרן פאַרביי — אַ ביסקאָפּ, אַ גלח, אַ גובערנאַטאָר, אַ ספּראַווניק, אַ שוואַרץ יאָר — טראָגן מיר אים אַרויס די תורה! אַלעמען די תורה! אַ, נישט דערלעבן וועלן, זאָג איך, דאָס נישט אונדזערע שונאים און נישט מיר אַליין, אַז מיר זאָלן זיך צעשיידן מיט אונדזער איינציקן מאַיאָנ־טעק, וואָס מיר פאַרמאָגן! מיר וועלן זיך גיכער פאַר־קויפן פאַר קנעכט, מיר מיט אונדזערע ווייבער און קינדער און קינדס־קינדער, נאָר גאָטס תורה, זאָג איך — אַזאַ! דאָס, זאָג איך, וועלן מיר נישט אַוועקגעבן פאַר כל הון דעלמא! לאָז מען אונדז שניידן, זאָג איך, לאָז מען אונדז בראָקן, לאָז מען אונדז בראָטן, לאָז מען אונדז ברענען ווי מען האָט געשניטן און געבראָקט, געברענט און געבראָטן אונדזערע אבות אבותינו!" — גוט, גוט אַריינגעזאָגט און איך האָב מיך אַזש צעוויינט פאַר האַרצווייטיק.

כאַפּט ער מיך אָן כאַר ביידע הענט, דער מחותן מיינער, און זאָגט צו מיר: „משוגענער כהן, זאָגט ער, וואָס איר זענט! איך האָב, זאָגט ער, גאָר אַזוי ווייט נישט געמיינט, זעט נאָר אַ ביסל! איך האָב נאָר גע־זאָגט, זאָגט ער, אַז מיר זאָלן נעמען, זאָגט ער, די רייניקייטן און קומען צו אים, זאָגט ער, מיט די רייני־קייטן און זאָגן, זאָגט ער, אָט דאָס פאַרמאָגן מיר און דאָס האָבן מיר און ווייטער טו מיט אונדז וואָס דו ווילסט. מיר זענען ביי דיר אין די הענט... וועט ער, זאָגט ער, אויף אונדז רחמנות האָבן און וועט פאַרגעסן, זאָגט ער, פון דער גאַנצער געשיכטע מיט דער קאָנ־טריבוציע, מיט אַלס מיט אַן אַנדער און מירן דערווייל, זאָגט ער, אויסגעלייזט ווערן פון אַן אומגליק"... גע־פעלט אייך אַ ייד אַ חכם?

בקיצור, אויסגעפירט מסתמא האָב איך, נישט ער. מיר האָבן די ספר־תורהס נישט גערירט פון אָרט. גענומען האָבן מיר, איר פאַרשטייט צי ניין, די פּרוכתן מיט די העמדעלעך, מיט די גאַרטעלעך, מיט די ידלעך און מיט די עץ־החיימס — אַלצדינג וואָס איז פון ריין זילבער, ווי זאָגט איר, כסף טהור, און מיר האָבן דאָס געבראַכט אים צו טראָגן, דעם קאָמענדאַנט הייסט עס, און צוגעפאַלן צו אים און אַ גוטן וויין געטון דערביי און געזאָגט צו אים: „אדוני קעניג, כך וכך, אָט דאָס פאַרמאָגן מיר און דאָס האָבן מיר און ווייטער טו מיט אונדז וואָס דו ווילסט, מיר זענען ביי דיר אין די הענט"...

איז דאָך אָבער פאַראַן אַ גרויסער גאָט אויף דער וועלט, איר פאַרשטייט צי ניין, וואָס טוט דער אויבער־שטער? שטייט ער אויף, דער קאָמענדאַנט הייסט עס, טוט אונדז אַקוק אין די אויגן אַריין און איך וואָלט געמעגט שווערן, אַז ער איז געוואָרן עפּעס מטושטש, ווי פאַרשעמט איז ער געוועזן... דערנאָך גייט ער צו צום טיש, נעמט די אַלע זאַכן, וואָס מיר האָבן אים געבראַכט צו טראָגן, באַטראַכט זיי איינציקווייז, יעדע זאַך באַזונדער און רופט זיך אָן צו אונדז: „מיינע הערען! איר קאָנט עס, זאָגט ער, נעמען צוריק. איך דאַרף עס נישט. מיר זענען נישט קיין פעלד־גזלנים, זאָגט ער, און נישט קיין קאָזאַקן. ס'איז אייערע קאָ־זאַקן, זאָגט ער, זענען געוווינט געוואָרן צו ראַבירן בתי־מדרשים און הייליקע זאַכן. מיר זענען, זאָגט ער דייטשן און אונדזער קייזער, זאָגט ער, ברויכט נישט אייערע הייליקייטן".

כהאי לישנא. איך בין אייך נישט מגזם אפילו אַ

האָר — איך האָב פיינט אַזעלכע זאַכן.

און וואָס טויג אייך, דער גוי איז געוואָרן גאָר אַן אַנדער גוי, איר פּאַרשטייט צי ניין, און אַן אַנדער פּנים, אַנדערע אויגן און אַנדער לשון — שיעור שיעור נישט געבעטן אונדז זיצן און באַלד אַרויסגעגעבן אַ באַפעל מען זאָל אַרויסלאָזן די פאַרהאַלטענע — דעם רב און דעם קאַזשאַנע רב, דעם ראַבינער הייסט עס, און אַז ס'איז געקומען צו מיין יחיאלן, וואָס איך האָב שוין געוואָלט דערלעבן אים זען אין דער היים, איר פאַרשטייט צי ניין, ביי זיין ווייב און קינד, נעמט ער, דער קאָמענדאַנט הייסט עס, און לייגט אַרויף די האַנט אויף זיין פּלייצע און רופט זיך אָן צו מיר: „אָט דאָס איז דיין זון?“, רוף איך זיך אָן: „ביז הונדערט און צוואַנציק יאָר, וואָס איז דען?“. „אים, זאָגט ער, לאָז איך נישט אַרויס. אים לאָז איך, זאָגט ער, איבער ביי מיר“...

.5

יחיאל — אַ „בירגערמייסטער“

— — — מיט וואָס פאַר אַ האַרץ איך בין אַהיים געקומען אָן מיין זון — באַדאַרף איך אייך נישט דערציילן קיין מעשיות. איר זענט דאָך אַ פאָטער און האָט קינדער, פילט איר שוין דעם טעם. און וואָלט איך אַליין כאָטש נישט געווען דער גאַנצער חייב, וואָרום ווער האָט אים מיטגעשלעפּט מיט דער דעפּוטאַציע צום קאָמענדאַנט, אַז נישט איך? געוואַלד געשריען! וואָס וועל איך זאָגן פאַר מיין ווייב? וואָס פאַר אַ תירוץ טראַכט מען צו פאַר מיין שנור, כאָטשבי אויף דער הייסער מינוט? און איך בלייב שטיין פון יענער זייט טיר, איר פאַרשטייט צי ניין, ווי אַ פאַרזינדיקטער קונדס און קאָן גאָר צו זיך אַהיים נישט קומען! איז איך שטיי מיר אַזוי און טראַכט און טראַכט און נעם און טו אָן עפן די טיר האַסטיק, מיט אַ מאָל און טו אַ פרעג גלאַט אַזוי, בדרך אגב, אין דער וועלט אַריין „נישטאָ נאָך יחיאל?“. זאָגט מען מיר מסתמא: „ניין, ער איז דען באַפרייט שוין?“ זאָג איך: „נאָך אַ מין באַפרייט! פריי צו פריי איז נישט גלייך! פריי, זאָג איך, זענען אַלע דריי, נאָר אונדזער יחיאל, זאָג איך, איז אַרויס גאָר מיט אַ קנאַק...“ ווערן זיי דאָך מסתמא טויט ווי די וואַנט: „וואָס פאַר אַ קנאַק?“. זאָג איך: „מיט אַ דאַנק־בריוו איז ער אַרויס, זאָג איך, און מיט אַן אָרדן און מיט אַ קוועטש די הענט און מיט אַ בראַוואָ! אונדזער יחיאל, זאָג איך, איז איצטער, ביים דייטש געהויבט און געקרוינט, אַ גאַנץ קנעפּל“, זאָג איך. און אַליין כאַפּ איך אַ קוק אין שפּיגל אַריין, איר פאַרשטייט צי ניין, ווי איך זע אויס נאָך אַזוי פיל שקרים וכזבים. פאַרשטייט זיך, אַז מיינע קוקן מיר אין מויל אַריין און גלויבן מיר איטלעכעס וואָרט. וואָס ווייסן זיי, ווייבער מישטיינס געזאָגט? פרעגן זיי זיך נאָך ביי מיר: „פאַרוואָס איז ער דאָס ביי זיי אַזוי געהויכט און געקרוינט?“. ווער איך כלומרשט אין כעס: „וואָס הייסט, זאָג איך, פאַרוואָס? פאַר שבת! איר האָט פאַרגעסן, זאָג איך, ווער יחיאל איז? איר האָט, זאָג איך, עפּעס אַ סך אַזעלכע יחיאלס ביי אונדז אין קראָשניק, אָדער אין יונעוו, אָדער אין מאדעלבאַזשעץ, אָדער אין בילגעריי, אָדער אפילו אין דער גובערניע אין לובלין? וואָס שווייגט איר?“ — זאָג איך...

הקיצור, איך באַדאַרף מיך פאַר אייך נישט באַרימען — באַרימעריי איז איבערהויפּט אַ מיאוסע זאַך. נאָר איך מוז אייך זאָגן דעם אמת, אַז איך האָב פיינט אַ ליגנער אַקוראַט ווי אַ כשרער ייד האָט פיינט חזיר. אַ ליגנער איז ביי מיר ערגער פון אַ הולטיי און אפילו פון אַ משומד! נאָר וואָס, איך בעט אייך, וואָס האָב איך געקאָנט טון, זאָגט שוין איר אַליין, אַז איך האָב פאַר זיך צוויי שוואַכע באַשעפענישן, ווייבער, איר פאַרשטייט צי ניין, וואָס זייער לעבן הענגט אָפּ אין זיין לעבן — אַ ווערטעלע פּקוח נפש! און איך האָב גענומען באַקן ליגנס אַזוי ווי בייגל, און ווי מצות, איין ליגן נאָכן אַנדערן און דערציילן אַזעלכע גוזמאות, אַז ס'איז מיר פאַר זיך אַליין פשוט געווען אַ בזיון. ווי נעמט דאָס אַ ייד, אַ בעל־הבית, רב יאַנקל יונעווער, איר פאַרשטייט צי ניין, און האַקט אַזעלכע שקרים און זיי, די ווייבער מיינען, אַז ס'איז תורת משה אמת?...

און איך האָב גענומען און איך האָב מיך קוים אַרויסגעכאַפּט פון דער היים און בין אַוועק זוכן זכות אבות, פּראָטעקציעס, צום קאָמענדאַנט, איר פאַרשטייט צי ניין, אולי ירחם? און אַזוי ווי איך לויף אַזוי, קומט מיר נישט אַנטקעגן מיין יחיאל? אַ פאַרסאָפּעטער, אַ פאַרשוויצטער און עפּעס מאָדנע האָפערדיק, דאָס פּנים שיינט, די אויגן לייכטן און גיין גייט ער גיך, מאַכט מיט די הענט. „וואָס איז יחיאל?“. „טאַטע, זאָגט ער, גיב מיר אָפּ מזל טוב!“. „מזל טוב דיר, זאָג איך, מיין זון, פאַרוואָס קומט דיר מזל טוב? דיין ציג האָט זיך געקעלבט, צי דיין קו האָט זיך געציגלט?“. ווערט ער רויטלעך, מיין יחיאל הייסט עס און מאַכט צו מיר

מיט אַ שמייכל: „ווייסטו כאָטש, זאָגט ער, טאַטע מיט וועמען דו רעדסט אַצינדער?". טו איך אים אַ מעסט אָפּ מיטן קוק און מאַך צו אים: „מיט יאַנקל יונעוועדס זון". „מיט יאַנקל יונעוועדס זון, זאָגט ער, דאָס איז אַחוץ. דערצו בין איך זאָגט ער, נאָך בורמישטש אין קראָשניק". „פון ווען אָן, זאָג איך, בינסטו דאָס בורמישטש?". „שוין באַלד אַ שעה, זאָגט ער, אַז איך בין בורמישטש. דאָס האָט מיך דער קאָמענדאַנט, זאָגט ער, געמאַכט פאַר אַ בורמישטש. פאַר בירגערמייסטער הייסט עס. שטעל דיר פאָר, זאָגט ער, אַז אין דער צייט וואָס איר זענט געווען פאַרטראָגן מיט דער קאָנטריבוציע, האָט דער קאָמענדאַנט דערווייל געשיקט רופן צו זיך די קראָשניקער אָנגעזעענע גויים. פריער דעם קאזנאַטשיי, דערנאָך דעם פּאָטשטמייסטער, דערנאָך דעם טעלעגראַפיסט (די אַלע איבעריקע פּריצים זענען זיך צעלאָפן) און האָט זיי, זאָגט ער, געוואָלט מאַכן פאַר בורמישטש איבער קראָשניק. האָבן זיי זיך, זאָגט ער, אַלע גאַנץ פיין אָפּגעזאָגט. זיי האָבן אויסגעפונען, זאָגט ער, אַלע איין תירוץ, אַז זיי פאַרשטייען נישט קיין וואָרט דייטש. האָט זיך דער קאָמענדאַנט, זאָגט ער, אויף זיי גוט אָנגעבייזערט און דורכגעטריבן און געשיקט, זאָגט ער, רופן דעם וואַיט פון דער גמינע, פאַן פשעפּעצקי. האָט זיך כּאַן פשעפּעצקי, זאָגט ער, פאַרנייגט ביז צו דער ערד — „פּאַדאַם דאָ נוֹג" און „צאַלויען ראָנקי" און „פּראָשען פּאַנאַ" און אַז ס'איז געקומען זאָגט ער, צו עפּעס, האָט פאַן פשעפּעצקי זייער העפלעך באַדאַנקט פאַרן גרויסן כבוד וואָס מען וויל אים, זאָגט ער, צוטיילן — נאָר ער קען נישט אָננעמען, זאָגט ער, דאס שטריימל דערפאַר, ווייל מערסטנטייל קראָשניקער איינוווינער זענען, זאָגט ער, יידן און מיט יידן זאָגט ער, איז שווער דורכצוקומען. און ער האָט גענומען דערווייל אויסריידן אויף יידן המנס מסירות, פעך און שוועבל, אַזוי ווי פליאקע קאָן... דעם אייגענעם תירוץ, זאָגט ער האָט געזאָגט אויך דער קשאָנדז: „זשידזשי" און „זשידזשי" און „זשידזשי"!... איז דער קאָמענדאַנט, זאָגט ער, געוואָרן בייז אויף די פאָלאַקן מיט סכנות נפשות און האָט געשווירן, אַז ער וועט מאַכן, זאָגט ער, אַ יידן פאַר בורמישטש — זיי, די פוילן הייסט עס אויף צו להכעיס און ווי זאָגט איר אומר ואוכל — ר'האָט זיך גענומען פריער צום רב, דערנאָך צום קאַזשאָנע רב. צום ראַבינער הייסט עס. האָט זיך דער רב אָפּגעבעטן. ער איז, זאָגט ער, אַ זקן אַ ייד און אַ שוואַכער מענטש, ער האַלט שוין ביים שטאַרבן. וואָס פאַראַ בורמישטש איז ער? און דער קאַזשאָנע רב, דער ראַבינער הייסט עס, האָט געציטערט, זאָגט ער, ווי אַ לעמעלע: „סטייטש, זאָגט ער, ווי קאָן ער עובר זיין אויף דער שבועה, ער איז דאָך זאָגט ער, אַ קאַזשאָנע רב, אַ געשווירענער הייסט עס. הקיצור ער האָט זיי, די רבנים הייסט עס, אויך דורכגעטריבן און נעמט, זאָגט ער און רופט אַריין אים — יחיאלן הייסט עס, און מאַכט צו אים נאָר אָן שום הקדמות: „זאָלסט וויסן זיין, זאָגט ער, יאַנקל יונעוועדס זון, אַז איך קרוין דיך, זאָגט ער, פאַר בורמישטש אין קראָשניק!". האָט ער אים — יחיאל הייסט עס — געוואָלט עפּעס זאָגן, גייט דער דייטש הייסט עס און פאַרשטעלט אים דאָס מויל! לאָזט אים, זאָגט ער, נישט אויסריידן אַ וואָרט און רופט צענויף ווידער אַ מאָל דעם קאזנאַטשיי מיטן פּאָטשטמייסטער, מיטן טעלעגראַפיסט, מיטן וואָיט פון דער קראָשניקער גמינע פאַן פשעפּעצקי, מיטן קשאָנדז און רופט זיך, זאָגט ער, אָן צו זיי אויף דייטש געוויינלעך: „מיינע הערען, זאָגט ער, זייט וויסען, זאָגט ער, אַז אָט דער יודע איז אייער בורמישטש! און טוט, זאָגט ער אַ וווייז אָן אויף אים, אויף יחיאלן הייסט עס. איר אַלע, זאָגט ער, פאַרמאָגט נישט אין קאָפּ, וואָס אָט דער יודע פאַרמאָגט, זאָגט ער, אין דער פּיאַטע!"...

אויסגעהערט פון יחיאלן די שיינע מעשה ביזן סוף, בייטל איך דאָך אויס אַלע בייזע וויסטע חלומות אויפן דייטשס קאָפּ און אויף זיינע הענט און פיס. „נאָך דאָס, זאָג איך, גייט דיר אָפּ, יחיאל! קאַרג, זאָג איך, וואָס דו בינסט פאַר דיין שיסן אַרויף, זאָג איך, געווען נישט היינט געדאַכט אויף אַ האָר פונעם טויט, באַדאַרפסטו נאָך איצטער־אָ, זאָג איך, גיין שפּילן זיך מיטן מלאך־המוות, ריזיקירן מיטן לעבן און ווערן, זאָג איך, אַ בורמישטש פון אסתר תענית ביז פורים!". קוקט ער מיך אָן, יחיאל הייסט עס: „פאַרוואָס עפּעס פון אסתר תענית ביז פורים?". „וואָס דען, זאָג איך, אויף לאַנג? נישט מער, זאָג איך, זאָל דער יידישער גלות געדויערן וויפל דו וועסט, זאָג איך, זיין אַ בורמישטש אין קראָשניק! דערווייל, זאָג איך, האָט נאָך דיין דייטש ביי גאָט, זאָג איך, קיין קוויטל נישט אַרויסגענומען, אַז קראָשניק איז זיינס. דו ווייסט דאָך, זאָג איך, וואָס דו קאָנסט האָבן דערפאַר. זאָג איך, טאָמער פאָניע איז גובר און קראָשניק מיט יונעוו מיט מאָזעלבאָזשעץ מיט לובלין פאַלן אַריין, זאָג איך, צוריק צו אים אין די הענט אַריין? אָט דער אייגענער וואָיט,

פּאַן פּשעפּעצקי, זאָג איך, ווּעט דעמאָלט אויסגלעטן, זאָג איך, די וואָנצעס און וועט אַוועקגיין גלייך, זאָג איך, צום נאַטשאַלניק און וועט, זאָג איך, צושטעלן אַ בענקעלע דיר און מיר און אונדז אַלע, הלוואי זאָג איך, זאָל איך ליגן זאָגן און ס'זאָל זיין נישט אין אַזאַ שעה, זאָג איך, אַרויסגערעדט!". און ווי מיינט איר, פּאַני שלום עליכם, ווער האָט געטראָפן? איך באַרים מיך נישט פאַר אייך, חלילה, אַז איך בין דאָ דער גרויסער חכם און קיין נביאים, ווי זאָגט איר, איז היינטיקע צייטן נישט פאַראַנען. נאָר מען איז דאָך עפּעס אַ ייד אויף דער וועלט מיט אַ חוש הריח, איר פאַרשטייט צי ניין, האָב איך אָנגעשמעקט דעמאָלט נאָך, אַז דער דייטש איז אַריין צו אונדז אין קראָשניק מיט געזאַנג און טענץ און מיטן גאַנצן טראַסק, אַז דאָ איז פאַראַן אַלצדינג וואָס איר ווילט — סיי גבורה, סיי חכמה, סיי געלט. נאָר איין זאַך פעלט: אַריכת ימים... אַ סימן האָט איר — אָט איז פאָניע דערנאָך אַריינגעקומען צו אונדז — האָט מען באַלד געקאָנט אַרויסזען, אַז דער איז אַריין על מנת להשתקע, מיט אַלע פיר, איר פאַרשטייט צי ניין. וואָרום ראשית כל דבר האָט ער אָנגעהויבן פון אַ פּאָגראָם, פון אַ יידישן פּאָגראָם מיט אַלע תנין... נאָר דאָ בין שוין אַרויס פון איין מעשה און פאַל אַריין אין אַ נייער מעשה.

.6

יחיאל געוועלטיקט

— — — האַלטן מיר, הייסט עס דערביי, ווי אַזוי מיין יחיאלן האָט דער דייטש געקרוינט פאַר בירגערמייסטער אין קראָשניק. נו געוויס בין איך געווען גערעכט, אַז כ'האָב נביאות געזאָגט, אַז זיין בירגערמייסטעריי וועט געדויערן פון אסתר תענית ביז פּורים, נישט מער זאָל דער יידישער גלות געדויערן! דערפאַר אָבער האָט דער דייטש געהאַט אַ בירגערמייסטער — מעג שוין אויף אונדז אַלע זיין אַזאַ יאָר! נישט חלילה מחמת באַרימעריי, וואָס יחיאל איז מיינער אַ זון, נאָר ווייל מיר זענען יידן, איר פאַרשטייט צי ניין, ווייסן מיר ווי אַזוי צו פירן דאָס רעדל... הלוואי, הערט איר, וואָלט מען אונדז טאַקע איבערגעגעבן די גאַנצע ממשלה פון דער גאַנצער וועלט, וואָלט איר געזען וואָס פאַראַ פּנים די וועלט וואָלט געהאַט... אַ סימן האָט איר — נעמט פּוילן, טאַקע אונדזער מדינה פּוילן. ווי זאָגט איר — שוין איין מאָל אַ מדינה! האָט איר דאָך געהערט מן הסתם ווי אַזוי פּליאַקע האָט זיך אַמאָל צעאַמפּערט, נאָך פאַר סאָביעסקיס צייטן איז דאָס געווען, נישט געקאָנט אויסגלייכן זיך מיט די כבודים, ווער ס'זאָל געוועלטיקן, זיין מלך הייסט עס. איז געבליבן מען זאָל וואַרפן גורל. האָט מען געוואָרפן גורל, איר פאַרשטייט צי ניין, ווער ס'וועט דער ערשטער אַריין אין שטאָט דער זאָל זיין דער מלך. איז געפאַלן דער גורל אויף אַ ייִדן, רב שאול וואַל, ווייל ער איז דער ערשטער אַריין אין שטאָט. וואָס זאָל מען טון? פאַרפאַלן — איז דער ייד געוואָרן מלך און האָט געוועלטיקט, זאָגט מען, אַזוי לאַנג ווי עס דאַרף געדויערן, למשל, מען זאָל זאָגן „אשרי" און „ובא לציון". דערפאַר אָבער האָט ער געוועלטיקט אַזוי, אַז די פּוילן קאָנען זיך נאָך עד היום פון אים נישט אָפּלויבן; ס'איז נאָר אַ ווייטיק די רשעים, אַ מכה זיי, וואָס דער מלך איך געווען, איר פאַרשטייט צי ניין, אַ „זשידעק", ווייטער וואָלטן זיי אים פאַרגעטערט און פאַראייביקט!

דאָס אייגענע איז געווען אויך מיט יחיאלן. וויבאַלד מען האָט אים געקרוינט פאַר בירגערמייסטער אין קראָשניק, אַזוי האָט ער פונעם ערשטן טאָג אָן גענומען מאַכן נייע פאַראָנדקעס. קודם כל האָט ער זיך געגעבן אַ נעם צו מאַכן שלום צווישן די פעלקער, דאָס הייסט, צווישן די קראָשניקער פּאָלאַקן, גויים און להבדיל יידן. וואָס־זשע האָט ער געטון? וועט איר האָרכן, וואָס יאַנקל יונעווערס זון איז אַ בעלן. ער האָט גענומען און האָט צענויפגערופן אין מאַגיסטראַט דעם רב מיטן קאַזשאָנע רב, דעם ראַבינער הייסט עס און להבדיל דעם קשאָנדז מיטן גלח, מיטן וואָיט פון דער גמינע, פּאַן פּשעפּעצקי, און האָט פאַר זיי געהאַלטן אַ גאַנץ פיינע דרשה און דווקא אין פּויליש לשון און האָט זיי אויפגעקלערט און באַוויזן מיט אותיות ומופתים, אַז ס'איז נישט גוט וואָס מענטשן קריגן זיך און ס'איז טויזנט מאָל געזינטער פאַר אַלעמען, אַז מען לעבט בשלום, וואָרום אויף שלום, איר פאַרשטייט צי ניין, שטייט די וועלט. ער האָט דאָס געבראַכט אַזוי ווייט, אַז מען האָט זיך געגעבן איינס דאָס אַנדערע דאָס וואָרט (אונדזער וואָיט פון דער גמינע פּאַן פּשעפּעצקי האָט אַזש אַרומגעכאַפּט מיין יחיאלן: „מאָי קאָכאַני פּאַן יחיאל!") און מען האָט זיך געגעבן אַלע תקיעת כף, אַז מהיום והלאה איז מען גוטע פריינד, שלום ושלוה, אויס פּריץ, אויס גוי, אויס ייד, להבדיל, קיין שפּור פון קנאה־שנאה, אַן עק, אַ סוף! און די מיאוסע ווערטער מיט די צונעמענישן ווי למשל: „זשידזשי" אָדער „בייליס" אָדער „פּליאַקע" אָדער

„כאַם" אָדער „דבר אחר" זאָלן אויסגעמעקט און פאַרגעסן ווערן! אנשטאָט „זשידזשע" און „ביילים" זאָל זיין בעסער „איזראעליטי", אנשטאָט „פליאקע" — „פּאַניע דאָבראָדזיעיו", אנשטאָט „כאַם" און „דבר אחר" — „עשוס אייניקל"... און וואָס איז שייך צום בויקאָט וואָס די פּוילן בויקאָטירן די יידן, האָט ער אַרויפגעלייגט אַ שטראָף, מיין יחיאל הייסט עס פון אַ דרייערל ביז אַ פינף און צוואַנציקער. נישט נאָר פאַר בויקאָטירן — אפילו פאַרן וואָרט „בויקאָט" אַליין, טאָמער רעדט עמעצער אַרויס, איז חיות נישט זיכער! דאָס וואָרט „בויקאָט", איר פאַרשטייט צי ניין, איז לא יזכר ולא יפקד!

דאָס האָט איר אייך נומער איינס. והשנית, האָט ער איינגעפירט אויפן פאַרלאַנג פונעם דייטשן קאָמענדאַנט אַ וואַך, אַ מין שטאָט־מיליציע, וואָס זאָל שטיין תמיד גרייט און אָפּהיטן די שטאָט טאָמער ווערט, חלילה, קראָשניק באַפאַלן פונעם שונא. און ווי אַזוי מיינט איר האָט ער דאָס געמאַכט? פיין, מיט אַ שכל און מיט אַ רעכענונג! ביי יעדער שטוב האָט ער איינגעפירט זאָלן תמיד שטיין צוויי ערלים, באַוואָפנט מיט שטעקנס. איינער בייטאָג, דער אַנדערער ביינאַכט. און כדי מען זאָל זיין באַוואָרנט, אַז די ערלים וואָס שטייען ביינאַכט אויף דער וואַך וועלן נישט אַנטשלאָפן ווערן, וואָרום אַן ערל, אַז עס קומט ביינאַכט פאָפט ער, זאָל אויף יעדער צען ערלים זיין איין ייד, להבדיל, אַ משגיח וואָס זאָל השגחה געבן. מחמת אַ ייד, איר פאַרשטייט צי ניין, איז מער מסוגל אויף אַכטונג צו געבן... היינט האָט ער אַרויפגעלייגט שטייער אויף יעדן בעל־הבית, סיי אַ ייד, סיי אַ גוי, להבדיל, מוז צושטעלן דעם קאָמענדאַנט אַזוי פיל און אַזוי פיל טיי און צוקער. וואָס דער מענטש איז רייכער, איר פאַרשטייט צי ניין, באַדאַרף ער אַלץ מער שטייערן און ווידער צוריק, דאָס אייגענע פאַרקערט — ווער ס'איז אַן אָרעמאַן, נישט דאָ געדאַכט און קאָן נישט און האָט נישט און פאַרמאָגט נישט — איז ער פטור.

דאָ האָב איך זיך אַריינגעמישט און האָב אים געזאָגט. „דאָס, זאָג איך, יחיאל, וואָס דו האָסט געמאַכט שלום צווישן די פעלקער, סקאַסירט דעם בויקאָט און איינגעפירט אַ וואַך, איך מיין זאָג איך, די שטאָט־מיליץ, דאָס זאָג איך, אַרט מיך נישט. פאַרקערט, זאָג איך, זייער גלייך האָסטו געטון, זאָג איך. נאָר ביי די שטייערן, זאָג איך, וואָס דו האָסט אַרויפגעלייגט — דאָ זאָג איך, בינסטו, מיין זון, דורכגעפאַלן. וואָרום וואָסער שוטה זאָג איך, וועט דאָס וועלן צאָלן מער, ווי ער קאָן? און ווער זאָג איך, וועט נישט זיין קיין בעלן זיך פאַרשרייבן צווישן די אָרעמעלייט, בכדי ער זאָל פאַרשפאָרן צו צאָלן שטייער? ובפרט, זאָג איך, אַז אין קראָשניק, זאָג איך, זענען דאָך דאָס רוב, נישט אויסגערעדט זאָל זיין — אָרעמעלייט, קבצנים, דלפנים, עניים ואביונים!".

וכך הוה. ווער איז געווען גערעכט? ווען נישט דער דייטש, דער קאָמענדאַנט הייסט עס, קומט אים צו הילף, וואָלט מען אים, יחיאלן הייסט עס, צעריסן אויף שטיקלעך! דער ערשטער איז געווען דער וואָיט פון דער גמינע, פאַן פשעפעצקי. ער האָט זיך נישט געפוילט און איז אַוועק צום קאָמענדאַנט און האָט אים איינגערוימט אַ סוד, אַז דער זשידעק וואָס ער האָט אים געקרוינט פאַר בורמישטש, נעמט צענויף דאָס גאַנצע ביסל גוטס פון קראָשניק און באַהאַלט דאָס פאַרן „מאָסקאַל", פון פאַניעס וועגן און פאַר זיינע קאָזאַקן, אויף וועלכע די „ביילימעס" קוקן אַרויס ווי אויף משיחן — אַ סימן לאָז מען זוכן ביי זיי אין די קעלערס און אויף די בוידעמער וועט מען געפינען פון כל טוב... און דאָס ווייסט איר דאָך מסתמא, אַז אַ מסור האָט אין זיך אַ כוח — מען גלייבט אים. און וואָס טויג אייך — מען האָט זיך אַ נעם געגעבן צו די קראָשניקער יידן און מען האָט גענומען מאַכן „אָביס־קעס", זוכן, נישטערן און אַז מען זוכט, ווי זאָגט איר, געפינט מען! מען האָט געפונען באַהאַלטן אין די קעלערס און אויף די בוידעמער, איר פאַרשטייט צי ניין, טאַקע פון כל ט״ב. ביי וועמען מען האָט געפונען באַהאַלטן אַ ביסל זילבער, ביי וועמען דאָס פסחדיקע געפעס, ביי וועמען אַ פלעשל „ווישניק" און ביי וועמען — שבתדיקע מלבושים. ביי איינעם, ביי אבא דעם שוחט, האָט מען אויסגעטרייסלט אַ גאַנצן מאַיאָנטעק — דריי שאַרפע מעסערס, איינגעוויקלט אין אַ פאַטשיילע און אַ זעקעלע מיט אַ מין זאַך, וואָס כאַפּט דעם אָנבליק פון פולווער...

אָט דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ חתונה! מען האָט זיך אַ נעם געגעבן צו אבא שוחט: „וואָס איז דאָס ביי אייך, רב ייד, פאַראַ געווער?... דאָס האָט איר צוגעגרייט פאַר די קאָזאַקן, זייט זיך מודה!"... האָט זיך אבא דער שוחט גענומען דרייען אַהין און אַהער: ס'איז שלעכט. ער קאָן זיך נישט אַרויסדרייען! מילא די מעסערס — דאָס זענען, זאָגט ער, זיינע כלי־זין, זיינע אינסטרומענטן, איר פאַרשטייט צי ניין, זיינע חלפים.

„וואָס־זשע האָסטו זיי באַהאַלטן אויפן בוידעם?" ער האָט, זאָגט ער, מורא געהאַט פאַר דער מאָביליזאַציע. פאָניע, זאָגט ער, מאַכט מאָביליזאַציע, קאָן זיך עס אויסלאָזן ביי אים, זאָגט ער, מיט אַ פּאָגראָם... „גוט. וואָס־זשע איז דאָס זעקעלע וואָס כאַפּט דעם אָנבליק פון פולווער, וואָס איז דאָס פאַר אַ מין?" טענהט נעבעך דער שוחט: ס'איז גאָרנישט, ס'אַ געלעכטער, זאָגט ער, דאָס איז מוהל־מעל, וואָס מען באַשיט, זאָגט ער, אַ קינד תיכף נאָך דער מילה. נאָר גיי רייד מיט קידה־דייטש — מילה הייסט, מילה מאָרגן — אַז יענער האָט זיך אַריינגענומען אין קאָפּ קאָזאַקן! און ס'איז געבליבן מען זאָל שיקן רופן דעם רב מיטן קאַזשאָנע רב, דעם דאַבינער הייסט עס און אַלע איבעריקע שבעה טובי עיר — די פיינסטע בעלי־בתים פון קראָשניק און מיך מיט מיין יחיאלן בתוכם. און דאָ איז אַפּגעקומען אַ טרויעריקע געשיכטע וואָס טרעפט זיך איין מאָל אין צען טויזנט יאָר! ס'איז כדאי די דאָזיקע געשיכטע זאָל דערציילט ווערן גאַנץ באַזונדער און באַשריבן ווערן דורך אייער פענדזל. לאָזן, אדרבא, יידן לייענען און לאָזן עס אונדזערע קינדער דערציילן פאַר זייערע קינדער און קינדס־קינדער, אַז ס'איז אַמאָל געווען אַ משוגעת וואָס מען האָט גערופן מלחמה און אַז ס'איז אַמאָל געווען אַ מדינה וואָס מען האָט גערופן פוילן און אַז די מדינה האָט געהערט צו פאָניען און דער דייטש האָט געשאַרפט אויף איר די ציין און דערווייל זענען יידן געווען דאָס כפרה־הינדל און ווער ס'האָט געהאַט גאָט אין האַרצן, דער האָט אין אונדז זיך נוקם געווען, זיך געבאָדן אין אונדזער בלוט...

.7

די קראָשניקער דעפּוטאַציע

— — — האַלטן מיר, הייסט עס, ביי דעם ווי מיין יחיאל איז מיט גאָטס זיינער הילף בורמישטש אין קראָשניק און געוועלטיקט, ווי זאָגט איר, ביד חזקה, און די פּאָלאַקן ימח שמם וזכרם גראָבן. זוכן אויף אים בלבולים און ריידן אויס אויף אים און אויף אונדז אַלעמען המנס מסירות. אַזוי לאַנג און אַזוי ברייט ביז די דייטשן האָבן גענומען מאַכן „אָביסקעס" אין שטאָט, דאָס הייסט, מען האָט גענומען זוכן און נישטערן און טרייסלען און גאָט האָט זיי געהאָלפן, זיי האָבן אויסגעטרייסלט ביי אבא דעם שוחט באַהאַלטענע חלפים מיט אַ זעקל מוהל־מעל וואָס כאַפּט דעם אָנבליק פון פולווער און ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ חתונה — טאַטעניו! ראשית חכמה האָט מען דעם שלים־מזל, דעם שוחט הייסט עס, צוגענומען און אַריינגעזעצט במחילת כבודו אין קאָטשומענט אַריין איינעם אַליין, עס זאָל אים חלילה קיין עין־הרע נישט שולט זיין, אַז קיינער זאָל אים נישט צעטרעטן — און אין שטאָט איז געוואָרן, וואָס זאָל איך אייך זאָגן — חושך ואפילה, תשעה־באב! און מען האָט זיך אַ וואָרף געגעבן באַלד צו מיר: „סטייטש, זאָגן זיי, יאַנקל, וואָס שוויגט איר? אייער זון, זאָגן זיי איז בורמישטש און איר זענט, זאָגן זיי, אַזאַ חשוב — איין וואָרט אַ גוטס ווען איר זאָגט, זאָגן זיי, אַזוי ווערט דער שלים־מזל, דער שוחט הייסט עס, געהאָלפן"... טענה איך צו זיי, צו דער שטאָט הייסט עס: „טשעפּעט זיך אָפּ, זאָג איך, איר האָט, זאָג איך, אַ גרויסן טעות, מיינע ליבע יידן! ערשטנס, זאָג איך, בין איך גאָרנישט אַזאַ גרויסער חשוב ווי אייך ווייזט זיך אויס; און אפילו לאָמיר, זאָג איך, זאָגן אַז יאָ, איז אויך נישט אַזאַ גרויסע מעלה, זאָג איך; אדרבא אָט ווייל, זאָג איך, מיין יחיאל איז בורמישטש און ווייל, זאָג איך, איך בין אַ חשוב, ווי זאָגט איר אַ צד אין באָד, קאָן איך, זאָג איך, גיכער קאַליע מאַכן, זאָג איך, איידער פאַריכטן, וואָרום איר זאָלט קאָנען די דייטשן, זאָג איך, ווי איך קען זיי, וואָלט איר דאָס נישט געזאָגט, זאָג איך; איך וועל אייך, זאָג איך, קלאָר מאַכן וואָס אַ דייטש איז: אַ דייטש, זאָג איך, האָט פיינט חניפה ווי אַ כשרער ייד חזיר און קאָן נישט ליידן פוסטע רייד און פון לשון אונטערקויפן, זאָג איך, איז דאָך אָפּגערעדט; ס'איז נישט פאָניע, זאָג איך. איר פאַרשטייט צי ניין, וואָס קוקט אייך אין יד אַריין טאָמער וועט איר אים עפּעס נתנען... דייטש, זאָג איך, אייז אַן איידעלע מאַטעריע. זאָג איך!". וואָלט שוין געמעגט זיין גענוג אַיאָ? האָט איר דאָך אָבער צו טון מיט יידן זאָלן געזונט זיין! איר זאָגט זיי דאָס, ענטפערן זיי אייך בוידעם! זאָגט איר זיי בוידעם, ענטפערט מען אייך פּעטרישקע! און דאָ דעם שוחטס ווייב מיט די קינדער שטייען ביי דער זייט און וויינען און יאָמערן און שלאָגן זיך קאָפּ אין וואַנט.

איך ווייס נישט ווי אַזוי איר, פאַניע שלום עליכם, איך האָב אַ טבע אַז איך דערזע טרערן בלייב איך געפּלעפּט. איך קאָן נישט זען ווי יענער וויינט. איך קאָן נישט — און שוין! נישט מחמת איך באַרים זיך פאַר אייך, אַז איך בין אַ גוטער, נאָך דער כוח פון טרערן, איר פאַרשטייט צי ניין! צום סוף וואָס לאָזט זיך אויס? אַז ס'איז אומזיסט די טרחה, מען פאַר־

שפּאָרט מיך בעטן, מען האָט גאָר פון אויבן געשיקט מיך רופן און נישט נאָר מיך אַליין, נאָר דעם רב אויך, מיט דעם קאַזשאָנע רב, דעם ראַבינער הייסט עס, און אויך די אַלע איבעריקע פיינסטע בעלי־בתים פון קראָשניק. איז אונדז געוואָרן רעכט קאַלעמוטנע אויפן האַרצן, איר פאַרשטייט צי ניין, נאָר מיר האָבן זיך אָנגענומען מיט מוט און גענומען זיך גרייטן אין וועג אַריין. דאָס הייסט, מיר האָבן זיך אָנגעטון אַלע שבתדיק, מיט צילינדערס, פיין ווי עס געהער צו זיין; עס האָט אויסגעזען, אַז נישט מען רופט אונדז, נאָר מיר גייען אַליין מעשה דעפּוטאַציע, איר פאַרשטייט צי ניין...

▼

בקיצור, געקומען צו גיין צום קאָמענדאַנט, טרעפן מיר אין הויף דעם שלים־מזל, טאַקע אבא דעם שוחט הייסט עס, ווי ער שטייט אַ געבונדענער, די הענט אַרונטער און צוויי זעלנער מיט אָנגעלאָדענע ביקסן פון ביידע זייטן. די זעלנער שטייען גרייט צו דער אַרבעט און ער דער שוחט, נעבעך, טרייסלט זיך ווי אַ לולב און שעפּטשעט עפּעס שטילערהייט, אַ פּנים ער זאָגט וידוי, נישט אַנדערש... ווילן מיר דאָך מסתמא אַ שמועס טון מיט אים „רב אבא, גאָט איז מיט אייך!" — טוען די זעלנער אַ ווונק צו אונדז מיט די ביקסן: הזהר והשמר — אַז טאָמער, הייסט עס, ריידן מיר אויס מיט אים אַ וואָרט, מיטן שוחט הייסט עס, אַזוי ווערן מיר געשאָסן. און אַז אַ דייטש זאָגט, אַז ער וועט שיסן איז ער בטוח ובפרט אין אַזאַ צייט, ווען די גאַנצע וועלט איז, ווי זאָגט איר, משוגע געוואָרן!

בקיצור, ווי אַזוי אונדז, קראָשניקער יידן, איז געוואָרן אויפן האַרצן, אַז מיר האָבן דערזען דעם שוחט אַ געבונדענעם און ער זאָגט וידוי — באַדאַרף איך אייך נישט דערציילן; נישקשה, איר קאָנט זיך עס אַליין משער זיין. איך האָב מיר נאָר געטראַכט: „רבונו דעלמא כולה! געוואַלד געשריען, וואָס וועט זיין מיט זיין ווייב, די אלמנה נעבעך, און מיט זיינע קינדער, די יתומים, טאָמער, חלילה וחס, איר פאַרשטייט צי ניין, אַל תפתח פה לשטן?"... און אַזוי ווי מיר שטייען אַזוי און טראַכטן קומט נישט אַרויס צו אונדז — נישט דער קאָמענדאַנט, נאָר אַן אַנדער שוואַרץ־יאָר? אַ רויטער, אַ געפּאַקטער, אַ זאַטער, נאָר וואָס פיין אָפּגעגעסן און ווי עס ווייזט אויס אַ ביסל אויסגעטרונקען אויך, אָן אַ היטל און מיט אַ ציגאַר אין די ציין און נעבן אים שטייען נאָך צוויי אָפיצערן, אויך אָפּגעגעסענע און אויך אָן היטלען. זיי קוקן אויף אונדז, מיר אויף זיי — מען באַטראַכט זיך הייסט עס, איינס דאָס אַנדערע דערווייל אַזוי, אָן ווערטער.

דערזען, אַז קיינער רעדט נישט, אַ דעפּוטאַציע אָן ווערטער, אַ שטילע וועטשערע, רופט זיך אָן צו אונדז ער, דער גראָבער הייסט עס: „ווער זענט איר?" כאַפּ איך זיך מיך שוין אַרויס ווי אַן עזות פּנים, יעבור עלי מה און שטעל אים פאַר אַז דער אַלטער, דער זקן הייסט עס — דאָס איז אונדזער רב, זאָג איך, און דער ייִנגערער — דאָס איז דער קאַזשאָנע רב, דער ראַבינער הייסט עס און איך בין, זאָג איך, יאַנקל יונגעווער — דער פאָטער, זאָג איך, פון קראָשניקער בירגערמייסטער. מיין איך, אַז ער וועט דאָ בטל ווערן; צום סוף — ווער וואָס? לא קם ולא זע! דערזען אַז גדלות גייט דאָ נישט, האָב איך אָנגעהויבן מיט רחמים, ווי זאָגט איר, כי בתחנונים ידבר רש: „אַזוי און אַזוי, זאָג איך, מיר זענען געקומען צו דיר, זאָג איך, אַ דעפּוטאַציע, די פאָרנעמסטע בעלי־בתים פון קראָשניק מיט אַ בקשה. זאָג איך, בעטן רחמים פאַר אָט דעם יידן?", זאָג איך און באַווייז אים אָן מיט דער האַנט אויפן שלים־מזל, אויף אבא דעם שוחט הייסט עס. הערט ער מיך אויסעט, דער גראָבער דייטש הייסט עס און טוט אַ מאַך צו די זעלנער מען זאָל אונדז נעמען. נעמט מען אונדז, איר פאַרשטייט צי ניין, און מען פירט אונדז אַוועקעט טאַקע תוך כדי דבור און מען זעצט אונדז אַריינעט ווי די אמתע גנבים, איטלעכן באַזונדער אין אַן אַנדער חדר; און געדויערט האָט עס אַ רגע כמימרא, אַ סך ווינציקער ווי איך דערצייל אייך. וואָלט מען כאָטש געלאָזט אונדז שיקן אָנזאָגן אַהיים ווו מיר זענען — איטלעכער האָט דאָך אַ ווייב און קינדער — איז ניין! אַריינגעזעצט, צוגעשלאָסן די טיר — און שוין! פרעגן אַ דייטש פאַרוואָס? איז דאָך נישט שייך! ערשטנס, וועט ער אייך נישט ענטפערן — איז איינס. און דאָס אַנדערע — טאָמער וועט חלילה זיין נאָך ערגער, וואָרום מלחמה־צייט, איר פאַרשטייט צי ניין? אַז סע שמעקט מיט פולווער, באַדאַרף מען גלאַט זיין געהיט מיט אַן איבעריק וואָרט, וואָרום מי יודע, ווער פון די צדדים וועט מנצח זיין און מיט וואָס דער סיכסוך קאָן זיך אויסלאָזן?

.8

קידוש־לבנה

— — — בקיצור, זיצן מיר זיך אָט אַזוי געזונטערהייט, איטלעכער אין זיין חדרל, ווי זאָגט איר, נישט

על תורה ועל העבודה און נישט אויף צען רובל אַ וואָך זיצן מיר, נאָר מיר זיצן פשוט אין טערמע גלייך מיט אַלע גנבים און מיט אַלע שיכורים — וואָס זאָל מען טון? וישב — מען האָט אונדז באַזעצט, ווי זאָגט איר, זיצט מען. זיצט מען אַ שעה, זיצט מען צוויי, זיצט מען דריי. עס ווערט שוין באַלד נאַכט. איך בעט אייך, וואָס וועלן מיר אויסזיצן? און דאָרט, אין דער היים, ווייסט מען אפילו נישט ווו מיר זענען — דאָס איז נאָך ערגער פון אַלץ! און אַחוץ לזה, גלאַט איטלעכע זאַך מוז דאָך האָבן אַן עק! ממה נפשך, אָדער אַהין אָדער אַהער. דער קאָפּ ווערט, זאָג איך אייך, שיעור נישט צעשפּרונגען טראַכטנדיק און טראַכטן טראַכט זיך לויטער שלעכטס און לויטער ערגערס! עס שטעלט זיך מיר פאָר ערשטנס, אַז מען משפּט אונדז קרימינאַל און דערנאָך ווי אַזוי מען פירט אויס אויף אונדז דעם פּסק־דין לויט דעם גאַנצן שולחן ערוך פונעם פעלד־געריכט. דאָס הייסט, מען האָט אונדז מחילה אויסגעשטעלט אַלעמען, די פיינסטע קראָשניקער בעלי־בתים מיטן רב און מיטן קאַזשאָנע רב, מיטן ראַבינער הייסט עס אין איין שורה און צוועלף זעלנער מיט די אָנגעלאָדענע ביקסן שטייען שוין גרייט אַקעגן אונדז און וואַרטן נאָר אויפן גוטן וואָרט — קומט צו גיין דער קאָמענדאַנט בכבודו ובעצמו — אַזוי שטעלט זיך מיר פאָר — און ער הייסט אונדז זאָגן וידוי — פאָרט אַ דייטש אַן איידלמאַן! ווער איך מסתמא אויפגעקאָכט און טראַכט מיר: יעבור עלי מה, שוין סיי ווי סיי אַ מינוט פאַרן טויט, לאָז איך מיר כאָטש קילן, ווי זאָגט איר, דאָס האַרץ און לאָם איך אים כאָטש זאָגן, איר פאַרשטייט צי ניין, אַ פּאָר וואַרעמע ווערטער! און איך הויב אָן מיטן לשון פון ויגש און מאַך צו אים אַזוי: „בי אדוני — הער נאָר אויס דייטש, ידבר נא עבדך דבר באוזני אדוני — לאָז מיך אויסריידן אַ וואָרט פאַר דיר ואַל יחר אפך בעבדך — נאָר זאָלסט מיר קיין פאַראיבל נישט האָבן". און אַזוי ווייטער, נישט געלייגט קיין כבוד וואָס ער איז אַ דייטש, איר פאַרשטייט צי ניין, און אַ קאָמענדאַנט און וואָס אים איז געראָטן, ער האָט איינגענומען קראָשניק... און אַזוי ווי איך טענה מיך אויס מיט אים, במחשבה הייסט עס, עפנט זיך די טיר און עס קומט נישט אַריין אַ זעלנער מיט אַן אָנגעלאָדענער ביקס. אַריינגעקומען טוט ער צו מיר אַ ווונק איך זאָל, הייסט עס, זיך מטריח זיין און גיין מיט אים. העלפט נישט און מען דאַרף זיך מטריח זיין און גיין מיט אים.

איך קום אַרויס אין דרויסן — שוין שטאָק נאַכט; איך קוק מיך איין — די איבעריקע זענען אויך דאָ, דער גאַנצער שפּיגל פון קראָשניק און דער רב מיטן קאַזשאָנע רב, דער ראַבינער הייסט עס, בתוכם. ביי יעדן שטייט זיך אַ זעלנער פון הינטן, אָנגעוואָפנט מיט אַן אָנגעלאָדענער ביקס און דער עלטסטער פון די זעלנער טוט אַ קאָמאַנדעווע: „פאָרווערטס!" — מען זאָל גיין, הייסט עס... גייען מיר שוין אַלע אינאיינעם, די גאַנצע דעפּוטאַציע שטילערהייט, אָן ווערטער. וואָרום ריידן טאָר מען דאָך נישט, ווי איר זאָגט: אסור לדבר! נאָר יעדער זיפצט מיט יעדן קרעכץ רייסט אויס אַ שטיק האַרץ, אַ שטייגער אַזוי ווי, למשל, ראש השנה צו מוסף פאַר די תקיעות. האָט איר זיך צוגעהערט ווי יידן קרעכצן? מער פון אַלץ האָט מיר וויי געטון דאָס האַרץ אויף אונדזער רב, נעבעך אַ ייד אַ זקן, אַ בן שבעים — וואָס זאָג איך אַ בן שבעים. ער האָט געדאַרפט דעמאָלט, לויט מיין חשבון, אַלט זיין זיינע גוטע פינף און זיבעציק און אפשר אַז אירט מיך שטאַרק בעטן, טאַקע אַלע אַכציק.

...בקיצור, למאי זאָל איך אייך לאַנג מאריך זיין? אַזוי ווי מיר גייען, שיינט אַרויס די לבנה און מיר טוען אַ קוק — מיר זענען שוין גאָרנישט ווייט פון בית עולם; אָט איז דער טויער, אָט איז דאָס „אוהל" און אָט זענען מיר אַלע דאָ! וואָס זאָל איך קלערן, אַשטייגער? מסתמא איז עמעצער געשטאָרבן אין שטאָט אַן אדם חשוב, אָדער אפשר האָט מען געבראַכט צו פירן אַהער פון ערגעץ אַ בר מינן וואָס מען דאַרף אים ברענגען צו קבר ישראל? איי, צו וואָס באַדאַרפן מיר זיין דערביי? און צו וואָס מיט אַזאַ לוויה פון זעלנער? איז דער תירוץ: למאי וואָס דען האָט מען אונדז געבראַכט צו פירן אַהער פלוצעם און מיטן ביי נאַכט אויף קבר אבות? דערווייל, אַזוי ווי מיר טראַכטן דאָ, מיר טוען אַ קוק — ער איז אויך דאָ, דער שלים־מזל, אבא דער שוחט הייסט עס! ער און צוויי זעלנער מיט אים! וואָס טוט דאָ דער שוחט? גאָר אַ קלייניקייט: ער שטייט מיט אַ גראָבאייזן אין האַנט און גראָבט אַ קרקע און וויינט, גיסט מיט טרערן... איז אונדז די זאַך באַלד נישט געפעלן: ערשטנס, פון וועמענס וועגן גראָבט ער עס אַ קרקע? והשנית, וואָס איז אבא דער שוחט פאַר אַ גרעבער? און חוץ לזה, וואָס איז דאָס וויינען, וואָס ער וויינט? פון אַלע זייטן, איר פאַרשטייט צי ניין, איז דאָס קשה, פלאי פלאים, גאָרנישט צו פאַרשטיין!

עס האָט אָבער קיין סך צייט נישט גענומען, אפשר
אַזוי פיל ווי איך דערציי'ל אייך און אפשר נאָך ווינצי־
קער און עס זענען פאַרענטפערט געוואָרן אַלע קשיות.
דער עלטסטער פון די זעלנער האָט געגעבן אַ קאָמאַנ־
דעווע און ס'איז באַשאַפן געוואָרן, איך ווייס נישט פון
וואַנען, עטלעכע זאַסטופעס מיט עטלעכע גראַבאייזנס
און מען האָט אונדז גענומען, איר פאַרשטייט צי ניין,
און מען האָט אונדז אוועקגעשטעלט, אָפּגעטראָטן איינס
פון דאָס אַנדערע עטלעכע טריט, געגעבן איטלעכן
באַזונדער אַ זאַסטופּ אין האַנט אַריין און באַפוילן מיר
זאָלן מוחל זיין און זיך גראָבן קברים, יעדער באַזונדער
פאַר זיך אַ קרקע, מחמת נישט שפּעטער ווי אין אַ
פּאָר שעה אַרום — אַזוי האָט מען אונדז געגעבן צו
פאַרשטיין — ווערן מיר געשאָסן!...

איר ווילט וויסן ווי אַזוי מיר האָבן זיך געפילט בעת
מען האָט אונדז אָנגעזאָגט די דאָזיקע בשורה טובה?
איז פאַר יענע קאָן איך אייך נישט זאָגן, דאָס איז
זייער עסק. נאָר פאַר זיך בין איך אייך ערב און איך
שווער אייך בהן שלי, אַז גאָרנישט, אָבער טאַקע ממש
גאָרנישט! דאָס הייסט, וואָס איז שייך גאָרנישט? אַ
לעבעדיקער מענטש, אַ געזונטער און אַ שטאַרקער,
מיט אַ ווייב מיט קינדער, גיט מען אים פלוצעם אַ
זאַסטופּ אין האַנט אַריין און מען הייסט אים, איר פאַר־
שטייט צי ניין, ער זאָל מוחל זיין זיך אַליין אויסגראָבן
אַ קרקע, מחמת אָט באַלד ווערט ער געשאָסן! איך בעט
אייך, פאַניע שלום עליכם, באַרעכנט עס נאָר אַקוראַט,
מיט קאָפּ, איר האָט אין דעם אַ באַגריף? ניין, דאָס
באַדאַרף מען אַליין איבערלעבן; יענעם געבן צו פאַר־
שטיין איז אַרויסגעוואָרפן! נאָר וואָס דען? מען איז
דאָך עפעס אַ מענטש אַ בר־דעת, מיט אַ שכל הישר,
טוט מען אַ טראַכט אַהין־אַהער און מען גיט זיך אַליין
אַ רייד אויס דאָס האַרץ: „מילא, וואָס איז דאָ? אויף
די אייגענע מעשה, ווי זאָגט איר, אַז גאָט הייסט
שטאַרבן קאָן מען קיין חכם נישט זיין און מען דאַרף
שטאַרבן. בינסט דאָך נישט איינער. עס שטאַרבן איצ־
טערט מענטשן אין די אַלפים, אלפי אלפים, ווי פליגן
פאַלט מען, ווי שטרוי! עלעהיי, לאָז דיר זיך דאַכטן,
יאַנקל יונעוועד, אַז דו בינסט אויך אַ זעלנער און אַז
דו בינסט אויך אין סאַמע פייער. שוטה, ווער טראַכט
בעת מלחמה וועגן טויט? אַדער פאַרקערט, ווערט
טראַכט בעת מלחמה וועגן עפעס אַנדערש, אַז נישט
וועגן טויט? וואָרום אין תוך אַריין געשמועסט, וואָס
איז דען מלחמה, אַז נישט דער מלאך המוות אַליין?
היינט וואָס איז שייך צו זאָגן אויפן מלאך המות, איר
פאַרשטייט צי ניין, אַז ער זאָל מורא האָבן פאַרן טויט?"
טראַכט אייך אַקאָרשט אַריין אין דעם, רב שלום עליכם,
וועט איר אַרויסזען ווי טיף דאָס איז!

בקיצור, צו וואָס פילאָזאָפיע? איר ווילט דאָך וויסן
דעם שפּיץ. איז קאָן איך אייך זאָגן אַזוי ווייט, אַז איך
אַליין ווייס בסך הכל גלייך מיט אייך וואָס דאָ איז
פאָרגעקומען. עפּעס אַ מהומה איז געוואָרן פלוצעם, אַ
טומל פון גאָט, באַראַבאַנען פון פויקן און אַ לויפעניש
פון זעלנער און אַ טופּען פון פערד — רבונו דעלמא
כולה! וואָס טוט זיך דאָ? אַן איבערקערעניש? סדום
ועמורה? אַן ערדציטערניש? משיחס צייטן? עק וועלט?
אין איין כהרף עין זענען אונדזערע זעלנער פאַרשוווּנדן
געוואָרן און מיר, קראָשניקער יידן, זענען געבליבן
איינע אַליין אויפן נייעם בית עולם מיט די זאַסטופּעס
אין די הענט — און שאַ! מיר האָבן פאַרשטאַנען, דאָס
הייסט, פאַרשטיין האָבן מיר נישט פאַרשטאַנען גאָר־
נישט נישט, למאי זאָל איך זאָגן אַ ליגן? נאָר דער־
פילט האָבן מיר מיט אַלע אונדזערע חושים, איר פאַר־
שטייט צי ניין, אַז דאָ איז עפּעס געשען אַזעלכעס,
וואָס איז חוץ לדרך הטבע, טאַקע נאָר אַ נס מן השמים
און אַז מיר זענען נצול געוואָרן פון אַ סכנה! נאָר
פונדעסטוועגן מיר זאָלן עפּעס קאָנען, עפּעס זאָגן איינס
דאָס אַנדערע — דאָס לאָ! עס האָט אונדז, איר פאַר־
שטייט צי ניין, אָפּגענומען די צונג — און שוין! און
ווי איין מענטש, גלייך ווי מיר וואָלטן זיך אויפגערעדט
פון פריער, האָבן מיר אוועקגעלייגט די כלי־זין, גענו־
מען די פיס אויף די פלייצעס און ווי זאָגט איר — הלך
משה מדרכי — זיך געלאָזט גיין פריער פּאַוואָלינקע,
דערנאָך אַ ביסל גיכער און דערנאָך לויפן, אָבער טאַקע
לויפן, איר פאַרשטייט צי ניין, ווי מען לויפט פון אַ
שריפה! פון וואַנען האָט זיך גענומען צו אונדז אַזוי
פיל מוט? און ועל כולם, דער רב, דער זקן — ווו האָט
ער גענומען כוח צו לויפן מיט אַזאַ אימפעט? והראיה,
ער איז טאַקע נעבעך גיך צוגעשטאַנען, צוהאַלטנדיק
זיך מיט דער האַנט ביים האַרצן, קוים וואָס ער האָט
געכאַפּט דעם אָטעם. האָבן מיר שוין צוליב אים אויך
אָפּגעשטעלט זיך — ס'איז נישט קיין דרך־ארץ איבער־
לאָזן אַ רב אַליין אין מיטן גאַס. און ריידן קאָנען מיר
נאָך אַלץ נישט און וויסן וואָס דאָ איז פאָרגעקומען —
ווייסן מיר נאָך אַלץ נישט. נאָר מיר הערן ווי מען
פויקט און ווי מען לויפט און ווי מען שיסט; עפּעס
טוט זיך, גאָט, אַפּנים, רעכנט זיך פאַר אונדז, ווי אין

פסוק שטייט: ה׳ ילחם לכם ואתם תחרישון — יאָ מיר שווייגן, קאָנען נישט ריידן! דער ערשטער וואָס האָט יאָ אַרויסגערעדט אַ וואָרט איז געווען דער רב, דער זקן: „קינדער — האָט ער זיך אָפּגערופן צו אונדז, קוקנדיק אַרויף צו דער שיינענדיקער לבנה — ווייסט איר וואָס איך וועל אייך זאָגן, זאָגט ער, אַז דער אויבערשטער, זאָגט ער, האָט יאָ אַזוי געפירט, ער האָט רחמנות געהאַט אויף אונדזערע ווייב און קינדער, זאָגט ער, מיר זאָלן אים מחדש זיין לבנה, ס׳איז היינט די רעכטע צייט”... און נישט לאַנג געטראַכט, שטעלט ער זיך אַוועקעט אין מיטן שטאָט אַקעגן דער לבנה, דער רב הייסט עס און מיר אַלע אַרום אים. און דער רב האָט אָנגעהויבן פריילעך אויף אַ קול „הללויה” און מיר אַלע נאָך אים. און וואָס ווייטער — אַלץ לעבעדיקער און אַז ס׳איז געקומען צום „בשם שאני רוקד”, האָבן מיר אונטערגעשפרונגען שוין גאָר לעבעדיק, ממש אונטערגעטאַנצט! — אַזאַ קידוש לבנה, מעגט איר מיר בנאמנות גלויבן, האָט קראָשניק נאָך נישט געהערט דאַכט מיר, זינט קראָשניק איז קראָשניק און וועט שוין נישט הערן, דאַכט מיר, קיין מאָל! דאָס איז געווען, ווי זאָגט איר, שוין איין מאָל אַ קידוש לבנה!

.9

ער הענגט שמונה־עשרה

— — — יידן באַרימען זיך מיט זייער קעשעניוו; קעשעניוו, זאָגן זיי, האָט זיך קונה שם געווען אויף דער וועלט מיט אירע פּאָגראָמען און מיט אירע כוליגאַנעס. כאַ־כאַ! נישטאָ ווער ס׳זאָל לאַכן! אויך מיר אַ שטאָט — קעשעניוו! קעשעניוו איז אַ הונט אַקעגן קראָשניק! הערט זיך איין, פּאַניע שלום עליכם, קעשעניוו דאַרף הייצן די הרובע ביי קראָשניק! קעשעניווער כוליגאַנעס, זאָלן מיר מוחל זיין, מעגן קומען קיין קראָשניק זיך לערנען ביי אונדזערע שליאַכטעס און ביי פּאָניעס קאָזאַקן ווי אַזוי מען דאַרף זיך רעכענען מיט אַ יידן. ערשטנס, ווי פאַרמאָגט דען קעשעניוו דאָס געווער מיט די האַרמאַטן? דאָרטן, אַז מען איז געגאַנגען צעשלאָגן אַ שטוב האָט מען זיך צענויפגענומען הונדערט גויים און מען האָט באַדאַרפט דערצו שטעקנס מיט שטיינער מיט קליינע שטיינדלעך — און וואָס קאָן מען מאַכן מיט אַזעלכע כלי־זין, מ׳שטיינס געזאָגט? ביז מען צעשלאָגט צוויי־דריי הייזער, ביז עפּעס וואָס קילט אָפּ דער כעס — און אויס! און דאָ, ביי אונדז אין קראָשניק — איין צענדליק גוטע ביקסלעך, אָדער איין האַרמאַט אַ רעכטער, אַז ער לאָזט אַרויס אַ פּאָר קוילן, צעשיסט ער אַ גאַנצע גאַס און ווישט אייך אָפּ דעם מאַרק מיט די קלייטן און מיט די יאַטקעס און מיט אַלע הייזער אַרום און אַרום. וואָס דאַרפט איר אַ סך לומדות? אָט האָט מען ביי אונדז אין איין שמע ישראל אָפּגעווישט גאַנץ קראָשניק אַזוי, אַז ס׳איז נישט געבליבן פון דער שטאָט קיין שריד ופליט; קיין זכר אפילו! מיטן פונדאַמענט האָבן זיי ביי אונדז אויסגעוואָרצלט אַלצדינג וואָס איז שייך צו יידן, גלייך ווי זיי וואָלטן אַריין נישט צו זיך, נאָר צום שונא אין לאַנד אַריין און גלייך ווי קראָשניק וואָלט געווען מי יודע וואָס פאַר אַ באַפעסטיקטע שטאָט! אַ מין פּאַריז! צי אַ מין וואַרשע! אַז בסך הכל, דאַרפט איר וויסן, איז קראָשניק פון תמיד אָן געווען אַ שטאָט, ווי אַזוי זאָל איך אייך זאָגן, אַ הפקר־שטאָט, אַ שטאָט, איר פאַרשטייט צי ניין, וואָס שטייט אין דרויסן. נישט קיין פּאַרקאַנעס, קיין אַרומצאַמעכצן, נאָר שטיבער קיין פּאַרקאַנעס, קיין אַרומצאַמאַכצן, נאָר שטיבער מיט שטיבלעך, נאַקעטע, הוילע, אָרעמע, יידישע הייזלעך — האָט מען זיי צעקלאַפּט, צעלאָמעט, צעשאָסן, צעהאַקט, צעריבן, צעמאָלן און אָפּגעווישט — אויס, נישטאָ קראָשניק!

און מיינט איר נאָר קראָשניק? אַזוי איז געווען מיט קראָשניק און אַזוי איז געווען אויך מיט יונעוו און מיט ראַכעוו און מיט מאָדעלבאָזשעץ און מיט בילגעריי און מיט אַלע איבעריקע יידישע שטעטלעך אַרום און אַרום ביז לובלין, ווייל לובלין איז דאָך די הויפּשטאָט, איך מיין די גובערניע און דאָרטן זיצן חוץ יידן אויך פּריצים און פּאָלאַקן און אינגאַנצן די רציחה אויף אונדז האָט זיך גענומען פון זיי, פון די פּאָלאַקן. ווען נישט די פּאָלאַקן מיט זייער גיסן בוימל אויפן פייער, מיט זייער טראָגן אין די אויערן אַריין, וואָלט אפשר גאָרנישט געווען. דער ערשטער האָט זיך אויסגעפיינט פּאַן פשעפּעצקי, דער וואָיט פון דער גמינע וואָס איך האָב דערציילט וועגן אים אין מיינע פריערדיקע מעשיות. ער האָט באַלד, נאָר אין יענער נאַכט פון קידוש לבנה, אָפּגעטראָגן צום „נאַטשאַלניק” אין אויער אַריין, אַז מיר, קראָשניקער יידן, הייסט עס, זענען געווען מיט די דייטשן איין האַנט. אַ סימן, זאָגט ער, קיינער פון זיי האָט נישט געוואָלט, זאָגט ער, אָננעמען דאָס שטריימל פון בורמישטש, נאָר איין יחיאל מיינער האָט דאָס, זאָגט ער, אָנגענומען... מער

האָט פאָניע נישט באַדאַרפט. עס האָט זיך אָנגעצונדן אין אים אַ פייער אויף אַלע יידן און מער פון אַלעמען אויפן בירגערמײַסטער אַליין, דאָס הייסט, אויף מײַן יחיאלן. און ס'איז אַרויס אַן „אוקאַז" פונעם שטאַב מען זאָל אים אויפזוכן, יחיאלן הייסט עס און מען זאָל אים ברענגען צו פירן אַ לעבעדיקן אָדער אַ טויטן! און נישט נאָר אים אַליין — אונדז אַלעמען, די גאַנצע גילדענע פאָן פון קראָשניק מיטן רב און מיטן קאַזשאָנע רב, דעם ראַבינער הייסט עס, זאָל מען נעמען, איר פאַרשטייט צי ניין, און מען זאָל אונדז ברענגען צו פירן — ער וויל אונדז זען, פאָניע הייסט עס. און טאָמער מיינט איר, אַז איך האָב עס נישט געוווּסט פריער, אַז ס'וועט אַזוי זײַן — געוווּסט! ווי איר זעט מיך אַ יידן! אַ סימן האָט איר — איך האָב זיי באַלד געזאָגט: „יידן, זאָג איך, ווי גאָט איז אייך ליב, לאָמיר זיך, זאָג איך, אָפּטראָגן!". באַצײַטנס האָב איך זיי דאָס געזאָגט, ווי באַלד מיר האָבן נאָר דערהערט, אין יענער נאַכט, אַז דער דײַטש „לויפט" און אַז פאָניע „גייט". וואָרום דאָרט ווו פאָניע שטעלט אַוועק אַ פוס, האָב איך געוווּסט, וועט קיין גראָז נישט וואַקסן. איך האָב זיי געזאָגט, זאָג איך: „לאָמיר לויפן אין דער וועלט אַרײַן, ווו, זאָג איך, די אויגן וועלן טראָגן, אַבי זאָג איך, נישט זײַן דאָ!". האָב איך אפילו בײַ זיי אַלעמען כמעט ווי געפועלט. האָט זיך אָבער איינער אַוועקגעשטעלט — דאָס איז דער רב געווען, דער זקן. ער האָט זיך אײַנגעשפּאַרט — איין מאָל פאַר אַלע מאָל — ער וויל נישט. ער וויל נישט, זאָגט ער, לויפן סתם אין דער וועלט אַרײַן פאַר כל הון דעלמא, זאָגט ער; אַז דער שומר ישראל, זאָגט ער, וועט אונדז וועלן אויסהיטן וועט ער אונדז, זאָגט ער, אויסהיטן ווי ער האָט אונדז אויסגעהיט ביז אַהער און טאָמער חלילה נישט, איז אַ סימן, זאָגט ער, אַז ס'איז אונדז אַזוי באַשערט. און אויב אַזוי, זאָגט ער, לאָז כאָטש זײַן ווי אין פּסוק שטייט: ושכבתי עם אבותי — דאָס הייסט — אים האָט זיך פּשוט געוואָלט קומען צו קבר ישראל און ליגן דווקא בײַ זיך אין קראָשניק אויפן הייליקן אָרט — פאַראַן אַלערליי יצר הרעה אויף דער וועלט... נאָר אפילו אַזאַ פאַרגעניגן קאָן זיך אַ ייד נישט פאַרגינען. ווי זאָגט איר, אַ מענטש טראַכט און גאָט לאַכט. ער האָט זיך נישט געריכט, אונדזער רב הייסט עס, אַז ער וועט אַרײַנפאַלן אין די הענט פון צווייפיסיקע חיות וואָס זענען נישט אויסן קיין זאַך, נאָר מענטשלעך בלוט און איבערהויפּט — יידיש בלוט...

אָנגעהויבן האָט זיך די חתונה נאָך פון בײַנאַכט, ווי איך האָב אייך שוין דערציילט. פאָניע האָט זיך אַ לאָז געגעבן איבער די הײַזער זוכן און נישטערן, טאָמער האָט זיך פאַרוואַלגערט ערגעץ כלומרשט אַ דײַטש און זוכנדיק האָט מען דערווײַל געטון דאָס וואָס פאָניע דאַרף טון. דאָס, למשל, וואָס פאָניע האָט געטון אין קעשעניוו, אין ביאַליסטאָק, אין באַלטע, אין קאַטערינעסלאַוו און אין אַנדערע יידישע שטעט — מיט דעם אונטערשייד, וואָס דאָרטן איז מען באַפאַלן און מען האָט געשלאָגן און געראַבעוועט און דאָ האָט מען מיט ישוב־הדעת פריער אויסגעטרייסלט אַלע קעשענעס און נאָכגעפרעגט זיך בײַ יעדן „טשאַסיקי, טשאַסיקי" — זייגערלעך, זייגערלעך! און געמיינט האָט מען נישט דווקא זייגערלעך, נאָר אויך קייטלעך, פינגערלעך, אויערנרינגלעך און בײַטעלעך מיט געלט איז אויך נישקשה און דערנאָך שוין, אַז מען האָט אַלצדינג צוגענומען, מקיים געווען, ווי זאָגט איר, דעם פּסוק „וינצלו את מצרים" האָט מען שוין אַ נעם געגעבן זיך אויך צו די נפשות: געבונדן, געשלאָגן, געשטאָכן, געשאָסן, געהאַנגען — און איבערהויפּט געהאַנגען! געהאַנגען האָט מען בײַ אונדז אַזוי פיל, אַז ס'איז נישט געווען שוין קיין בוימער און קיין סלופּעס. האָט מען איבערגעלייגט קלעצער אויף אַ דאַך און דאָרטן אויף די קלעצער האָט מען אויפגעהאַנגען אונדזערע אחינו בני ישראל פון קראָשניק אײנציקווײַז... אײנציקווײַז...

דעם ערשטן פּעטשאַטעק האָט געמאַכט דער רב, דער זקן זכר צדיק לברכה. צו אים האָבן זיך די קאָזאַקן אַרײַנגעריסן גאַנץ פרי, כמעט פאַר טאָג נאָך; ער האָט נאָר וואָס געהאַט אָנגעטון טלית ותפילין און געשטעלט זיך דאַוונען. זענען זיי אַרײַן ווי אַ וואַסער און האָבן זיך געגעבן אַ לאָז צו אים: „וואָדקאַ!" — ער זאָל זיי געבן בראָנפן, הייסט עס. וואָס עפּעס בראָנפן? פּשוט, אויפן ניכטערן האַרצן, איר פאַרשטייט צי ניין. מענטשן זענען אויסגעהונגערט און מיד, ווילט זיך נעבעך אַ טרונק בראַנפן. נאָר ווי קומט צו אַ רב אַ זקן דער ביטערער טראָפּן? און נאָך איז אַזאַ צײַט וואָס דאָס ביסל משקה איז בײַ פאָניען אין חרם? באַווײַזט ער זיי מיט די הענט, וויל נישט מפסיק זײַן, אַז קיין בראַנפן האָט ער נישט אין זײַן גבול אפילו. קריגט ער אַ פּאַטש מסתמא מיט אַ רעכטן מי־שברך אינאיינעם. גליטשט זיך אַראָפּ בײַ אים דער של־ראש פונעם קאָפּ. בויגט ער זיך און וויל אים אויפהייבן, כאַפּט ער אַ קלאַפּ פון הינטן איבערן קאָפּ און פאַלט חלשות. נעמען

די קאָזאַקן און וויקלען אים איין גאַנץ פיין אין טלית ותפילין, בינדן אים צו צו אַן עק פון אַ פערד, מחילה, און שלעפּן אים אַוועק אַ האַלב טויטן איבער דער גאַנצער שטאָט אין מאַרק אַריין און הענגען אים אויף אויף אַ בוים און שטעלן אַוועק אַ יון און זאָגן אים אָן, אַז אָט אַזוי זאָל ער הענגען דריי טעג מיט דריי נעכט, קיינער זאָל זיך נישט דערוועגן אים אַראָפּצונעמען.

און אָט אַזוי איז געבליבן הענגען דער רב, דער זקן, אַ צעהרגעטער, אַ צעבלוטיקטער אין מיטן מאַרק, אין טלית און תפילין, געשאָקלט פונעם ווינט אַהין און אַהער, אויסגעזען גלייך ווי ער דאַוונט, גלייך ווי ער שטייט שמונה עשרה. און ווער עס גייט דורך שטעלט זיך אָפּ, קוקט און לויפט אַוועק אַ פאַרציטערטער און זאָגט אָן דעם צווייטן, דער צווייטער — אַ דריטן, דער דריטער — אַ פערטן, איינער דעם אַנדערן: „גייט זעט!"... און דער עולם לויפט. וואָס לויפט איר? בהמות, פערד. וואָס האָט איר דאָ נישט געזען? איר האָט קיין מאָל קיין געהאַנגענעם נישט אָנגעקוקט? צו וועלכע גוטע יאָר?... נאָר צוריק געשמועסט, נעמט מיך אַליין טאַקע, אַזאַ אַלטער נאָר ווי איך בין, וואָס בין איך געלאָפן אָנקוקן? וויפל געזונט האָט עס מיך נאָכדעם געקאָסט? וויפל נעכט בין איך נישט געשלאָפן?... און עד היום נאָך, לאָמיך זיך נאָר פאַרטראַכטן אָדער צומאַכן די אויגן, שטייט ער דען נישט מיר אַקעגן, דער רב דער זקן, ווי ער הענגט אויפן בוים — אַ צעבלוטיקטער, אַ בלויער, אַ פאַרגליווערטער, איינגעוויקלט אין טלית ותפילין, שאָקלט זיך אַהין און אַהער, גלייך ווי ער דאַוונט, גלייך ווי ער שטייט שמונה עשרה — וואָס זאָג איך? נישט ער שטייט, נאָר ער הענגט! איר פאַרשטייט צי ניין? ער הענגט שמונה עשרה!

.10

פאָניע וויל יחיאל זאָל גיין הויך...

— — — הקיצור המעשה האַלטן מיר אַ פנים דערביי, ווי אַזוי די פּאָלאַקן הייסט עס האָבן אונדז פאַרמסרט פאַר פאָניען, אַז מיר קראָשניקער יידן זענען געווען יד אחת מיטן דייטש — אַ סימן, אָט איז מיין יחיאל געווען בורמישטש, געקרוינט הייסט עס פון די דייטשן פאַר בירגערמייסטער. באַדאַרף מען נאָך האָבן אַ בעסערן באַווייז? אי, ס'איז געווען, ווי זאָגט איר, באין ברירה? מען כאַפּט אייך אָן פאַרן גאָרגל און מען זאָגט אייך: זיי בורמישטש אָדער דו ווערסט געשאָסן? דאָס גייט זיי נישט אָן. בינסטו אַ רוסישער, דאַרפסטו אונדז זיין איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן, ווי זאָגט איר: יהרג ואַל יעבור — געהרגעט ווערן הייסט עס און בלייבן געטריי! איז במה הדברים אמורים — ווען איז דאָס גערעדט געוואָרן? אַז ס'איז מיין לאַנד און מיין גוטס ווערט געהיט און מיין גוף איז געשיצט און פאַר מיין ווייב און קינדער בין איך זיכער. וויזשע איז אָבער דער דין, אַז דאָס לאַנד, זאָגט מען מיר אַלע טאָג, איז נישט מיינס, איך בין זאָגן זיי אַ פרעמדער, אַן איינגעבעטענער און מען טרייבט מיך דעריבער און מען יאָגט מיך ווי אַ הונט; און מיין גוטס, זאָגן זיי, איז נאָר נישט מיינס. ס'איז הפקר; און מיין גוף געהערט צו זיי; און מיין ווייב קאָנען זיי הרגענען; און מיינע טעכטער מעגן זיי שענדן; און קיינער קאָן זיך פאַר מיר נישט אָננעמען, וואָרום דאָס הייסט אַריינגעמישט זיך, איר פאַרשטייט צי ניין. אין יענעמס געשעפטן; ווי באַלד אַזוי, פרעג איך אייך, פון וואַנען זאָל זיך נעמען ביי מיר דער „יהרג ואַל יעבור?".

בקיצור — צו וואָס לאַנגע טענות? מען האָט אונדז געשיקט רופן, אַלע פאָרנעמסטע בעלי־בתים פון קראָשניק, צום אדון הגדול, ס'הייסט, צום סאַמע גענעראַל פונעם רוסישן שטאַב, מיר זאָלן אים אָפּגעבן דין וחשבון וואָס מיר האָבן געהאַט צו טון מיטן דייטש, און איבערהויפּט — מיין יחיאלן ווי אַזוי ער איז געוואָרן בורמישטש? און עס האָט נישט געהאָלפן קיין חכמות, אַז פאָניע רופט מען זאָל קומען — קומט מען. און אגב האָט ער געשיקט אַ פּאָר יונים אויך, טאַקע קאָזאַקן ממש, מען זאָל אונדז נעמען און ברענגען צו פירן; און מען האָט אונדז גענומען און געבראַכט צו פירן אין שטאַב אַריין אַלעמען. חוץ איין רב, דער רב דער זקן איז מיט אונדז נישט מיטגעגאַנגען פשוט, ווייל ער איז שוין דעמאָלט, ווי איך האָב אייך פריער דערציילט, געהאַנגען שמונה עשרה אין מיטן מאַרק אויף אַ בוים און זיין נשמה איז שוין זיכער געווען אַן אויסגעלייטערטע אין גן עדן, כאָטש ביי אונדז אין שטאָט האָט מען געהאַט געזאָגט, אַז מען האָט אים געזען, דעם רב הייסט עס, שוין נאָכן הענגען, אַרומגיין איבער קראָשניק אַן איינגעבויגענעם מיט זיין יאַמשאָוון שטעקן אין האַנט. עס האָט געהייסן, אַז ער איז אַרומגעגאַנגען, איר פאַרשטייט צי ניין, אין עולם התוהו — און דאָס איז גאַנץ מעגלעך נאָך אַזאַ מיתה ווי ער האָט געהאַט, אַז ער האָט אפילו נישט געקאָנט קומען צו קבר ישראל, מ'שטיינס געזאָגט...

...הקיצור המעשה, האָט מען אונדז, מיך מיט מיין יחיאלן אין מיט אַלע איבעריקע פאָרנעמסטע בעלי־בתים פון קראָשניק געשיקט רופן, אַז מיר זאָלן זיך מטריח זיין צום נאַטשאַלניק. גייען מיר, הייסט עס, צום נאַטשאַלניק מיטן גאַנצן פּאַראַד, אַרומגערינגלט מיט קאָזאַקן פון אַלע זייטן — געהאַט אַ לוויה, קיין עין־הרע זייער אַ שיינע, כמעט אַלע פּאָלאַקן פון שטאָט האָבן זיך צענויפגעזאַמלט אונדז באַגלייטן און האָבן אונדז מכבד געווען מיט אַלערליי אויסגעשרייען: „זשי־דזשי!"... „בייליס!"... „הורא, בייליס!"... און די געלעכטערס זענען געגאַנגען ביזן הימל אַריין! און פאַר גרויס גדולה, אַפּנים, האָבן זיך די פּאָלאַקן דערווייל מתחתן געווען מיט די קאָזאַקן, באַפאַלן די יידישע הייזער, מקיים געווען אינאיינעם די מצווה פון אַ יידישן פּאָגראָם, ווי זאָגט איר, מיט אַלע פּליטערלעך. די פּוילן אַליין האָבן, הייסט עס, נישט געפּאָגראָמאָוועט. חס וחלילה — למאי זאָל איך אויסטראַכטן אַזאַ בלבול? — פּליאַקע האָט נאָר אָנגעוויזן ווו עס זיצט אַ ייד, דאָס הייסט, זיי האָבן נאָר געוואָיעוואָדאָוועט און די קאָזאַקן האָבן שוין געטון זייער אַרבעט, אָפּגערעכט דעם סדר פון פּאָגראָם ככל משפטו וחוקתו, מיט אויפטרענען דאָס בעטגעוואַנט, מיט צעשפּרייטן די פּעדערן, מיט ראַבעווען דאָס יידישע האָב און גוטס און לייגן אויף די פורן און מיט בינדן פרומע יידן פאַר די פּיאות און מיט פּייניקן די ווייבער פאַר די אויגן פון זייערע מענער און מיט מאַנס זיין די טעכטער פאַר די אויגן פון זייערע מאַמעס... און די פּאָלאַקן זענען זיך געשטאַנען און האָבן געקוועלט און דער נאָמען „בייליס" איז נישט אַראָפּ פון זייערע ליפּן...

...אַז מיר זענען געקומען אויפן אָרט, אין רוסישן שטאַב אַריין הייסט עס, האָט מען אונדז אַריינגעזעצט ווי די גענדז, נאָר יעדן אין אַ באַזונדער קעמערל און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויספאָרשונג און אַן אויספרעגעניש וועגן דער צאָל אַמוניציע פאַר די דייטשן? כאָטש לעבן זאָלן זיי אַזוי ביידע, די פּאָלאַקן מיט די קאָזאַקן, ווי מיר ווייסן פון וואָס צו זאָגן. דערנאָך רופט זיך אָן דער גענעראַל, אַ וואָיענער מיט אַ רויט פּנים און מיט פּאַליעטן — אפשר איז ער גאָרנישט קיין גענעראַל, אפשר איז ער נאָר אַ פּאָלקאָווניק אָדער גאָר אַ קאַפּיטאַן — איך זאָל אַזוי וויסן פון אים: „ווער, זאָגט ער, פון אייך יידן איז דאָ דער זשיד יאַנקל?... זאָג איך: „יאַנקל — דאָס בין איך". רופט זיך אָן צו מיר דער גענעראַל אָדער דער פּאָלקאָווניק, ווייסט אים דער רוח: „דאָס איז דיין זון יחיאל, וואָס איז אַזוי דערהויבן געוואָרן ביי די דייטשן?". זאָג איך: „יאָ, יחיאל — דאָס איז מיינער אַ זון און אים האָבן, זאָג איך, די דייטשן געצוווּנגען, זאָג איך, ער זאָל זיין בורמישטש אויף אַ קורצער צייט ביז דו וועסט, זאָג איך, אַריינקומען צוריק קיין קראָשניק"... „אַזוי — זאָגט צו מיר ווידער דער גענעראַל אָדער דער פּאָלקאָווניק — אָט וועל איך דיר, זאָגט ער, באַווייזן, אַז דיין זון איז ביי מיר, זאָגט ער, נאָך העכער געקרוינט, אָט וועל איך דיר ווייזן, זאָגט ער, ווי הויך ער וועט ביי מיר באַלד זיין"... און מיט די ווערטער נעמט ער זיך אונטער דער האַנט, דער גענעראַל הייסט עס, אָדער דער פּאָלקאָווניק, נעמען זאָל אים ביים האַרצן און ביי דער לעבער, און פירט מיך אַרויס אין הויף אַרויס צו באַווייזן מיר ווי הויך מיין זון וועט ביי אים זיין... און גייענדיק מיט מיר, מאַכט ער צו מיר אַזוי: „ביי דיר איז דאָך מסתמא, זאָגט ער, דיין זון טייער, וויל איך, זאָגט ער, אַז דו אַליין מיט דיינע אייגענע הענט זאָלסט אים באַערן, זאָגט ער, מיט אַן אָרדן אויפן האַלדז"... טראַכט איך מיר: רבונו של עולם, וואָס טוט זיך דאָ? נישט שוין־זשע האָט מיין יחיאל נושא חן געווען ביים רוסישן גענעראַל אָדער פּאָלקאָווניק פונקט ווי ביים דייטשן קאָמענדאַנט? נישט שוין־זשע ווערט ער באַשענקט פון פּאָניען מיט אַן אָרדן? פאַר וואָסערע מעשים טובים? אי, וואָלט דאָס געווען, טראַכט איך מיר, אַ מפּלה פאַר די פּאָלאַקן! אי־אי־אי! פּליאַקע וואָלט איינגענומען אַ מיתה משונה!... נקמה! דאָס געפיל פון נקמה, איר פאַרשטייט צי ניין!... נאָר צוריק שמועסנדיק, ווי באַלד אַז אַן אָרדן, טראַכט איר מיר, צו וואָס קאָזאַקן? צו וואָס נאַגאַיקעס? צו וואָס קלעפּ? צו וואָס איינשפּאַרן ווי די גענדז? אין יעדן אין באַזונדערע קעמערלעך?... און דאָס האַרץ איז מיר, ווי זאָל איך אייך זאָגן? דרייסיק פוד! פופציק פוד!... נאָר צוריק טו איך מיר אַ לייג איבער: אַ קשיא אויף פּאָניען — אפשר איז ביי אים אַזוי דער איינפיר? מירן עלטער ווערן מיט אַ מינוט — כאָטש די מינוט האָט זיך געצויגן אַ יאָר! און אַז מיר זענען געקומען מיטן גענעראַל אָדער מיטן פּאָלקאָווניק, ס'זאָל אויף אים קומען אַ מפּלה, אין הויף — אַז מיר זענען געקומען צום גוטן אָרט איז מיר פאַרענטפערט געוואָרן אַלצדינג... און אַז איך האָב דערזען מיין יחיאלן שטיין אַ געבונדענעם ביי אַ בוים און צוויי קאָזאַקן מלאכי חבלה ביי די זייטן און דאָס פּנים — אַ שענערן לייגט מען

אין דער ערד אַריין — האָב איך שוין פאַרשטאַנען, אַז אָך און וויי איז צו מיר, ווי אַזוי מיין יחיאל וועט ווערן דערהויכט און מיט וואָס פאַר אַן אָרדן פאָניע וויל אים באַשענקען... נאָר האָט צייט אַ ביסל — דאָס איז נאָך גאָלד! די רעכטע מעשה מיט דער עקידה הויבט זיך ערשט אָן.

.11

יחיאל צו דער עקידה

— — — פרעגט מיך, אַ שטייגער, איצטער, וואָס האָב איך דעמאָלט געפילט און וואָס האָב איך דעמאָלט געטראַכט, אַז דער רוסישער גענעראַל אָדער פאָלקאָווניק, ווייסט אים דער שוואַרץ־יאָר, האָט מיך אַרויסגעפירט אין הויף און האָט מיר באַוויזן מיין יחיאלן שטיין אַ געבונדענעם, אַ פּאַרטיקן צו דער תליה און רופט זיך אָן צו מיר כדאי לישנא:

„זעסטו, זאָגט ער, אָט די תליה? דאָס האָב איך, זאָגט ער, אויסגעפונען אַ פאַרהעכערונג פאַר דיין זון דעם בירגערמייסטער פאַר זיין טריישאַפט, זאָגט ער, און פאַר זיין איבערגעגעבנקייט צו אונדזער פיינט. געקומען איז אים, אייגנטלעך, זאָגט ער, שיסן. איז אָבער שיסן פאַר אייך צו פיל כבוד און אגב, זאָגט ער, איז אַ שאָד קוילן און פולווער. מלחמה־צייט פאַראַן בילכערע פון אים... איצטער זיי אַזוי גוט, זאָגט ער, אָט האָסטו די שטריק, נעם טו אים אָן, דעם זון דיינעם אויפן האַלדז — דאָס איז דיין כבוד...

— — — — — — — — — — — — — — —

נו, וואָס זאָלט איר קלערן, אַז מען דערלעבט אַזאַ כבוד פון פאָניען, ימח שמו וזכרו? אין איין מינוט זענען מיר דורכגעפלויגן אין קאָפּ אפשר טויזנט מחשבות און געדאַנקען. וואָס זאָל איך טון, למשל, פאַלן אים צו די פיס, קושן די הענט, בעטן ביי אים רחמים פאַר מיין קינד? זאָל איך אים זאָגן מיט בייזן, אַז ניין, ער וועט דאָס נישט דערלעבן, נישט ער און נישט אַ גרעסערער פון אים, אַז איך, יאַנקל יונעוועער זאָל אויפהויבן מיין האַנט אויף מיין זון אָדער זאָל איך אים זאָגן: „הענג בעסער מיך! הענג אונדז אויף ביידן אויף איין שטריק, דו המן, דו טיטוס, דו אַזוינער און אַזוינער!”... דערנאָך האָב איך מיך באַטראַכט — ניין, מען דאַרף נישט. עס טויג נישט אַזוי. לאָם איך אים בעסער זאָגן, איר פאַרשטייט צי ניין, אַ פּאָר ווערטער, גלאַט אַזוי מיט גוטן, הייסט עס. ממה נפשך, וועט ער מיך אויסהערן — איז דאָך אַוודאי גוט, אלא וואָס דען? ער וועט נישט וועלן הערן — איז דאָך סיי ווי סיי פאַרפאַלן. מיין לעבן איז דאָך סיי ווי סיי, ווי זאָגט איר, נישט ווערט אַ פּרוטה. וואָרום ס׳איז דאָך נאַריש, איך וועל דאָך אים נישט פאָלגן און וועל מיין זון מיט מיינע אייגענע הענט צו דער תליה נישט ברענגען. וועט ער דאָך מיך סיי־ווי־סיי הרגענען. היינט וואָס האָב איך דאָ אָנצוּווערן?...

הקיצור איך האָב מיך אָנגענומען מיט האַרץ, יעביר עלי מה, און רוף מיך אָן צו אים, צום גענעראַל הייסט עס, אָדער צום פאָלקאָווניק ימח שמו, און מאַך צו אים אַזוי: „הער־זשע אויס, זאָג איך, וואַשע וויסאָקאָיע, וואָס איך וועל דיר זאָגן, זאָג איך. די מעשה דערפון איז אַזוי. אַ מענטש, זאָג איך, אַן אָפּגעמשפּטער צום טויט מעג, זאָג איך, זאָגן פאַרן טויט וואָס ער וויל. נישט קיין סך, זאָג איך, נאָר עטלעכע ווערטער — דאָס, זאָג איך, וועסטו אַליין זאָגן, אַז איך מעג. וויל איך דיר, זאָג איך, זאָגן אָט וואָס. פון אונדזער חומש, „ביבליע” הייסט עס ביי אייך, געדענקסטו, זאָג איך, מן הסתם, מיט וואָס פאַר אַ גרינג האַרץ אברהם אבינו, זאָג איך, האָט געפירט זיין איין און איינציקן זון יצחקן צו דער עקידה, זאָג איך; ער, אברהם אבינו הייסט עס, האָט ווי דו ווייסט אפילו די צונג נישט איבערגעקערט, ווייסטו, זאָג איך, פאַרוואָס? דערפאַר וואָס גאָט, אָט יענער גאָט, זאָג איך, וואָס זיצט אָט דאָרטן אויבן אין הימל האָט אים אַזוי געהייסן. און אַז גאָט הייסט, זאָג איך, איז דאָס אַ מצווה און אַ פאַרגעניגן און אַ כבוד, אַ שמחה, זאָג איך. וואָרום אַ קלייניקייט — אַזאַ זכיה, זאָג איך, אַז גאָט אַליין, דער מלך מלכי המלכים האָט אויסגעקליבן, זאָג איך, מיין זון פאַר אַ קרבן! קאָן דען זיין אַ גרעסערער כבוד? דו בינסט דאָך אָבער, זאָג איך, וואַשע וויסאָקאָיע, ווי איך זע גרויס, אַ מאַן אַן אויפריכטיקער, וועסטו דאָך, זאָג איך, מיר נישט זאָגן אַז גאָט האָט דיר געהייסן, זאָג איך, אַז דו זאָלסט מיר הייסן איך זאָל אַליין אים אויפברענגען מיין זון פאַר אַ קרבן. היינט ווי קאָן איך, זאָג איך, אויספילן דיין געבאָט? וועסטו מיר, זאָג איך, זאָגן אַז דיין מלך האָט דיר אַזוי געהייסן און דו בינסט, זאָג איך, מקיים זיין געבאָט. איז אַזוי ווי, זאָג איך, איך וועל דיין באַפעל נישט מקיים זיין, ווייל דו בינסט געשיקט געוואָרן, זאָג איך, נישט פון גאָט, נאָר פון אַ מלך בשר ודם וועסטו מוזן, זאָג איך, דעם באַפעל פון דיין מלך אַליין מקיים זיין. אין מיך, זאָג איך, וועסטו פאַר מיין נישט פאָלגן מסתמא אויך נישט

שאַנעווען און וועסט מיך מסתמא אויך, זאָג איך, טויטן. אויב אַזוי, זאָג איך, האָב איך צו דיר אַ קליינע בקשה — און אַ בקשה פון אַ מענטשן פאַרן טויט מוז מען אויספאָלגן! מיין בקשה, זאָג איך, איז אַז דו זאָלסט מיך הענגען פריער, פאַר מיין זון, וואָרום איך בין זיין פאָטער און די טבע פון דער וועלט איז אַזוי, זאָג איך, האָט זי גאָט באַשאַפן, אַז אַ קינד זאָל זען זיין פאָטער אַ טויטן, נישט אַ פאָטער זיין קינד... אַז איך וועל שטאַרבן, זאָג איך, פריער פון מיין קינד כאָטש עטלעכע מינוט וועט מיין זון, זאָג איך, קאָנען זאָגן נאָך מיר קדיש"...

— — — — — — — — — — — — — —

אָט מיט די ווערטער און מיט דעם לשון האָב איך צו אים געזאָגט, צום גענעראַל, הייסט עס, אָדער צום פאַלקאָווניק, ווייסט דער רוח די ביינער זיינע.

אַז איר וועט מיך פרעגן פון וואַנען האָט זיך צו מיר גענומען אַזאַ שטאַרקייט מיט אַזאַ כוח הדיבור, ווייס איך אַליין נישט פון וואַנען. מיר דאכט זיך, הערט איר, אַז נישט נאָר אַ גענעראַל אָדער אַ פאַל־קאָווניק — דער קייסער אַליין זאָל געווען זיין דערביי, וואָלט איך אים געזאָגט דאָס אייגענע. אַ מענטש, אַז ער זעט פאַר זיך דעם מלאך המות, איר פאַרשטייט צי ניין, און פילט אַז ער איז מיט איין פוס שוין אויף יענער וועלט, איז ביי אים דעמאָלט אַ פאַלקאָווניק און אַ גענעראַל און אַ קייסער — בלאָטע! אין אַזאַ מינוט אַז אַ מענטש רעדט, רעדט ער גאָר אַנדערש, ווי זאָגט איר: דברים היוצאים מן הלב... והראיה, מיינע ווערטער זענען אים אַפּנים, אַריין גוט אין די ביינער דעם גענעראַל אָדער דעם פאַלקאָווניק. וואָרום ער איז באַלד גאָר אַנדערש געוואָרן און רופט זיך אָן צו מיר: „פון וואַנען נעמט זיך, זאָגט ער, צו אַזאַ יידן ווי דו אַזאַ שטאַרקייט, גלייך זאָגט ער, ווי דו וואָלסט גאָר קיין מורא נישט געהאַט פאַרן טויט?"...

דערזען, אַז דער אַדון לאָזט זיך ריידן, מאַך איך צו אים: „אויב, זאָג איך וואַשע וויסאָקאָיע וועט מיר שענקען נאָך אַ צוויי מינוט וועל איך דיר, זאָג איך, זאָגן פון וואַנען עס נעמט זיך צו מיר אַזאַ שטאַרקייט מיט אַזאַ כוח אויף נישט מורא צו האָבן פאַרן טויט. פאַראַן, זאָג איך, ביי אונדז אַ גמרא — ביי אייך ווערט עס אָנגערופן „תלמוד", זאָג איך, דערציילט, זאָג איך, די גמרא אַ מעשה פון די עשרה הרוגי מלכות, וואָס זענען אָפּגעמשפּט געוואָרן צום טויט...

— — — — — — — — — — — — —

איר ווילט וויסן, פאַניע שלום עליכם, דעם היוצא לנו מזה? דעם פועל יוצא, הייסט עס פון מיין ריידן? האָט קיין יסורים נישט — ס'איז נישט געווען אַרויס־געוואָרפן. איך האָב מיט מיינע רייד מציל געווען פון דער תליה זיך אַליין און מיין יחיאלן. דאָס הייסט, מיך האָט מען אַרויסגעלאָזט און די איבעריקע אַלע האָט מען געהאַנגען, נאָר מיין יחיאלן האָט מען די תליה פאַרביטן אויף אַן אַנדער שטראָף: מען האָט אים אָוועקגעשיקט צו דער מלחמה, צום סאַמע פייער און ער איז דאָרטן דעם ערשטן טאָג געהרגעט געוואָרן און נישט געקומען צו קבר ישראל, איז אַריין אינעם צעטל פון די „געפאַלענע" און איך קאָן נאָר זאָגן: „תהי נשמתו צרורה בצרור החיים" און אַ גוטער מליץ זאָל ער זיין. וואָרום וואָס בלייבט מיר איבער צו זאָגן? פאַרגעסט נישט, אַז אויף אַ סך אַן ערגערן אופן איז פאַרלוירן געגאַנגען מיין צווייטער זון, מיין שמואל־משה. איך האָב אייך פון אים, וועגן מיין שמואל־משה הייסט עס, דאַכט מיר, נאָך גאָרנישט דערציילט? מיין שמואל־משה — דאָס איז שוין געווען גאָר אַן אַנדער מין חברה־מאַן, נישט יחיאל. ווי קומט ער צו יחיאלן? ס'איז גאָר לא זו הדרך! דאָס הייסט ער איז אויך געווען נישט פון די וואָס גייען אַרויס לתרבות רעה און איז אויך געווען אַ יונג אַ גראַטענער, אַ ווילער, אָבער גאָר אַ ווילער.

.12

שמואל־משה אַ חברה־מאַן

— — — זאָגט דעם אמת, פאַני שלום עליכם, ס'איז אייך גאָר נישט קשה די גאַנצע צייט, וואָס פאַרט דאָס אַזאַ ייד ווי יאנקל יונעווער פון קראָשניק, קיין אַמעריקע אויף דער עלטער, איין מענטש אַליין, אַז ער האָט דאָרטן נישט, ווי זאָגט איר, קיין קינד און קיין רינד, קיין גואל און קרוב? דער תירוץ איז אָבער: ווי אַזוי וואָלט יעקב אבינו אָנגעשפּאַרט קיין מצרים, ווען זיינע קינדער וואָלטן נישט געווען פאַרקויפן אַהינ־צוצו זייער ברודער יוסף? טאָמער איז דער משל נישט אַזוי גלייך צום נמשל — בין איך נישט שולדיק. איך האָב אייך נאָר געוואָלט זאָגן, אַז יעדער וואָרום האָט, ווי זאָגט איר, זיין דאָרום. מסתמא איז דאָ דערינען אַ מעשה און די מעשה איז די וואָס ס'איז אַ גרויסע סברה, אַז מיין צווייטער זון שמואל־משה, אָט דער חברה־מאַן, וואָס האָט געזאָלט געשאָסן ווערן ביי פאַניען אין פיר און צוואַנציק שעה איז ניצול געוואָרן בדרך נס, ווי

איר וועט אָט באַלד הערן, איז געזונט און שטאַרק און געפינט זיך איצט אין יענעם לאַנד, וווהין מיר ביידע, איך און איר, פאָרן אַצינדער. הגם, איך מוז אייך זאָגן דעם ריינעם אמת, אַז איך בין אין דעם נישט אַזאַ גרויסער מאמין, נישט מחמת איך בין חס ושלום אַזאַ גרויסער אַפּיקורס, וואָס גלויבט נישט אין נסים — דאָס נישט, אדרבא! ער, אַז ער וויל קאָן ער! ער האָט שוין באַוויזן, ווי זאָגט איר, גרעסערע קונצן!

...הקיצור המעשה — דערווייל האָט איר מיך אַ ביסל אַראָפּגעשלאָגן פון וועג און מיר האַלטן נאָך גאָר פון פאָרנט, ביי מיין שמואל־משהן, וואָס איר קענט אים נאָך נישט און ווייסט נישט וואָס פאַר אַ חברה־מאַן דאָס איז. אַ רעכטער חברה־מאַן! איר ווילט וויסן, ווער ווערט ביי מיר אָנגערופן אַ „חברה־מאַן?" אַ חברה־מאַן ווערט אָנגערופן ביי מיר יעדער איינציקער, וואָס וויל זיך אויספּיינען, יוצא זיין פאַר דער וועלט, זיין בעסער ווי גאָט האָט אים באַשאַפן, איר פאַרשטייט צי ניין — אַלץ איינס: אַ ציוניסט, אַ סאָציאַליסט אָדער גלאַט אַ קאָכלעפל — ביי מיר האָבן זיי אַלע איין ווערט און הייסן ביי מיר מיט איין נאָמען „חברה־לייט". אַי, וועט איר פרעגן ביי מיר אַ קשיא, טאַקע אויף מיר אַליין: סטייטש, אָט בין איך געווען כל ימי אַ קהלס־מאַן און אַ קאָכלעפל אין קראָשניק און איבער־געקריגט זיך מיט דער גאַנצער שטאָט? — אַ ביסל אַ גלייכעניש! בין איך דאָך עפּעס געווען אַ ייד אַ בעל־הבית, מיט אַ שטוב און מיט אַ נאָמען, עפּעס אַ גאַנצער יש. געווען ביי וואָס אָנצונעמען, איר פאַר־שטייט צי ניין — און דער וואָס? אַ גאָרנישט, אַ ייִנגל, אַ צוציק, נאָך דער מאַמעס מילך, ווי זאָגט איר, נישט אויסגעטריקנט, קיין צוואַנציק יאָר נישט אַלט אפילו! אמת, אירט אויף אים אַ קוק טאָן וועט איר זאָגן, אַז דער בחור איז אַלט אַריבער צוואַנציק און פאַרשטיין פאַרשטייט דאָס דווקא אַזוי פיל ווי אַ מענטש, וואָס איז לפּחות דרייסיק יאָר, און קענען קען עס דווקא אַלצדינג: אי ריידן, אי שרייבן, אי לייענען, אי חשבו־נען — נישט חלילה מחמת באַרימעריי זאָג איך עס; איר ווייסט דאָך, אַז איך האַלט נישט דערפון, נאָר, אַז אירט זיך באַגעגענען מיט עמעצן פון אונדזערע מקומות, טאָמער וועט זיך אייך מאַכן און איר וועט אַ פרעג טון אַ מינדסט קינד אויף יאַנקל יונעווערס זונדל, וועט מען אייך זאָגן: „וואָסער זונדל, דאָס בחורל? — אַ פייער, אַ ברען, אַ שגץ, אַן עזות־מחוצף־פּנים, אַן אויסוואורף פון דער נאַטור!"... כאָטש ס'אַ ליגן! ס'איז שקר וכזב! ער איז נישט קיין אויסוואורף און נישט קיין עזות־מחוצף־פּנים... דאָס הייסט אַ שטיקל עזות־פּנים איז ער; ער וועט אייך נישט פאַרשוויגן קיינעם. עס מעג זיך זיין ווער עס וויל זיך, אַפילו דער גובערנאַטאָר אַליין, וועט ער אים מאַכן מיט דער בלאָטע גלייך! דאָס הייסט, ער וועט זיך אייך נישט זידלען, חלילה וחס! נאָר ער וועט אייך אַזוי אָפּ־ענטפערן, אַז ס'וועט אייך ווערן פינצטער אין די אויגן און אירט זיין צופרידן, אַז ערט אייך לאָזן צורו... פון וואַנען האָט זיך גענומען צו מיר אַזאַ זון? פּונקט דער היפּך פון יחיאלן — אויף וויפל יענער, עליו השלום, איז געווען אַ פּאָליטיטשנע, אַ שטילער און אַ בנעימותדיקער, אויף אַזוי פיל איז דער אַ קלעק — אים צו לענגערע יאָר, אויב ס'איז אמת אַז ער לעבט... דער, אַז ער טשעפּעט זיך אָן אין אַ זאַך, איז אים נישט אָפּצורייסן!

...הקיצור, איז זיך מיישב איין מאָל דער עקשן, דאָס איז געווען גאָר צום אָנהויב פון דער מלחמה, נאָך איידער מען האָט אַ רוף געגעבן מיין יחיאלן צו דער אָפּאָלטשעניע, און קומט אַהיים און בעט זיך ביי דער מאַמען זי זאָל אים איינפּאַקן די זאַכן און מיטגעבן גרעט — ער פאָרט, זאָגט ער, אין דער גובערניע, קיין לובלין הייסט עס. „וואָס וועסטו טון אין דער גובער־ניע?" — גאָרנישט, ער וועט זיך, זאָגט ער, איינגעבן צו פּאָניען אין דער דינסט. „בינסט משוגע, צי חסר דעה, צי מטורף?" — אָט אַזוי וויל ער — און שוין! די „פּאַטרעטיזמע" האָט זיך אין אים צעבערענט. אַלע געבן זיך איין, זאָגט ער, פריי — וויל ער אויך זיך איינגעבן פריי. „מירן זיי ווייזן, זאָגט ער, אַז מיר זענען זיי נישט ווייניקער געטריי ווי די פּוילן, אויב נישט מער נאָך!" און ער ברענגט מיר אַ ראיה פון פאַן פּשע־פּעצקיס זונדל סטאַש. „נאַ, זע, זאָגט ער, אַ גימנאַזיסטל, זאָגט ער, פון זעקסטער קלאַס און האָט זיך שוין פאַר־שריבן אין פּאָלק!" בייטל איך מסתמא אויס אַלע בייזע חלומות: „בהמה, זאָג איך, בצורת אדם וואָס דו בינסט! וואָס גלייכסטו זיך, זאָג איך, צו סטאַשן? סטאַש, זאָג איך, איז אַ גוי און קאָן זיך דערדינען, זאָג איך, צו אַן אָפיצער און צו אַ פּאָלקאָווניק און צו אַ גענעראַל און אפשר נאָך העכער אויך און דו, זאָג איך, וואָס? האָסט פאַרגעסן, זאָג איך, אַז דו קומסט אַרויס, זאָג איך, פון אַ צו גרויסן יחוס, זאָג איך, פון אברהם, יצחק ויעקב?". איז דאָך דאָס שמואל־משה עקשן און אַ חברה־מאַן דערצו, מאַכט ער צו מיר:

„אַט ווייל איך קום אַרויס, זאָגט ער, פון אַזאַ הויכן יחוס באַדאַרף איך זיי, זאָגט ער, באַווייזן — ערשטנס, אַז ס'אַ ליגן וואָס מען זאָגט אויף אונדז, אַז מיר ציטערן פאַר אַ ביקס און שרעקן זיך איבער פאַר אַ שאָס און צווייטנס, לאָזן זיי, זאָגט ער, זען אַז מיר זענען גלייך צו אַלע און אַז מיר פאַרדינען, זאָגט ער, צו זיין גלייך מיט אַלע"... איר פאַרשטייט וווהין דאָס צילט?... וויל איך דאָך אים מסתמא אָפּענטפערן, ווי זאָגט איר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. לאָזט ער זיך נישט דער חברה־מאַן און מאַכט צו מיר: „טאַטע, עס וועט דיר גאָרנישט העלפן, זאָגט ער, איך בין, זאָגט ער, אַ זעלנער און גיי אין דער מלחמה און זייט געזונט. איך וועל אייך, זאָגט ער, שרייבן בריוועלעך"... כהאי לישנא — מיט די ווערטער.

פאַרשטייט זיך, אַז מיינע ווי באַלד נאָר זי האָט דערהערט אַזאַ לשון מיט אַזעלכע דיבורים — אַז זי האָט גענומען חלשן — חלשט זי נאָך. „סטייטש, זי וועט דאָס נישט אויסהאַלטן! זי וועט זיך גאָר אַ מעשה אָנטון!" טענה איך צו איר: „שאַ, זאָג איך, מרים, פאָלג מיך מירל, לאָז זיין שטיל, וועסטו בעסער מאַכן. דאָס משוגעת, זאָג איך, וועט אים איבערגיין, וועט ער אַליין חרטה האָבן". והראיה, ווער איז גערעכט געווען? הלוואי וואָלט ער מיך געפאָלגט דאָס מאָל און אַלע מאָל. איז עס דאָך אָבער שמואל־משה עקשן, האָט ער אויסגעפירט, נישט מיר און איז אַוועק אין דער גובערניע אַריין און גלייך אַהין ווו מען דאַרף און האָט געגעבן אַ לייג אַוועק אַ שמועס און דווקא בעל פה. די צונג באַדאַרף מען אים, ווי זאָגט איר, נישט פּיקן און ער האָט זיי געזאָגט כך וכך, אַז ער אַליין, הייסט עס, איז אַ ייד און אַז ער איז יאַנקל יונעווערס אַ זון פון קראָשניק און זיין נאָמען איז שמואל־משה און ער בעט מען זאָל אים צונעמען פריי אין דער דינסט אַריין... האָט מען אים דווקא אויסגעהערט, באַטראַכט דעם נפש און רעכט אויסגעלאַכט, אָפּגעלצע־וועט, געמאַכט חוזק, ווי פאָניע קאָן. איינער אַ גענעראַל האָט אים אַ פרעג געגעבן — אַזוי שרייבט מיר שמואל־משה אין זיין ערשטן בריוו: „צו וואָס ווילסטו זיך איינגעבן אין דער דינסט?". ענטפערט אים מסתמא מיין שמואל־משה: „איך וויל גיין אין דער מלחמה". פרעגט אים ווידער דער קאָמאַנדיר: „מיט וואָס ווילסטו האַנדלען אין דער מלחמה, מיט יידישע פיש צי מיט רוסישער וואָדקאַ?". האָט אים אפילו שמואל־משה געוואָלט אָפּענטפערן, ווי ער קאָן, ס'זאָל אים ווערן גרין און געל, נאָר ער האָט זיך מיישב געווען, ווי זאָגט איר, לאָז איין מאָל זיינס איבערגיין און רופט זיך אָן צום קאָמאַנדיר הייסט עס: „איך וויל, זאָגט ער, וואַשע וויסאָקע, גיין אין מלחמה איבער צוויי זאַכן — ערשטנס, זאָגט ער, איז דאָס מיין חוב, איך בין מחויב צו גיין שלאָגן זיך פאַר מיין פאָטערלאַנד; והשנית, זאָגט ער, ווילט זיך מיר באַווייזן אַז איך קאָן אויך, זאָגט ער, עפּעס אויפטון אין דער מלחמה; אַז אַ ייד, זאָגט ער, קאָן נישט נאָר האַנדלען מיט יידישע פיש אָדער מיט רוסישער וואָדקאַ נאָר אַז ער קאָן, זאָגט ער, שיסן אויך"; צעלאַכט זיך דער קאָמאַנדיר נאָך שטאַרקער: „ווי קומט צו אַ יידן שיסן?". זאָגט אים מיין שמואל־משה: „קאָנסטו מיך פאַרהערן" - אַ יונגאַטש קאָן! אַוודאי האָט מען אים פאַרהערט שיסן — וואָס מיינט איר, שפּילעכלעך? ביי פאָניען גייט דאָס נישט אָן! און נישט נאָר שיסן אַליין. מען האָט אים אין איין וועגס, אַזוי שרייבט מיר שמואל־משה פאַרהערט אַלצדינג — אי שרייבן, אי לייענען, אי חשבונען. און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, זאָגט ער, אַז ער איז אומעטום אין דער היים. וואָס דען, איך בעט אייך? אַז פּשעפּעצקיס זונדל סטאַש האָט געקאָנט אָפּגעבן עקזאַמענס אויף זעקס קלאַסן גימנאַזיע, וואָלט מיין שמואל־משה געקאָנט אָפּגעבן אויף צוועלף קלאַסן. גלאַט — אים האָט מען קיין מאָל נישט צוגעלאָזט, דאָס איז אַ באַזונדערע זאַך...

הקיצור איר ווילט דאָך וויסן מסתמא דעם שפּיץ — צי מען האָט אים אַריינגענומען, צי נישט? נאָך אַ מין אַריינעמען! פאַרוואָס זאָל מען אים נישט אַריינ־נעמען, איך בעט אייך? אַ שיינער יונג, אַ הויכער, אַ ברייטער — אַ חיות אויף אים אַ קוק צו טון. ווי זאָגט איר, בלוט און מילך! און אויגן — אש־להבה! אַ היציקער פאַרשוין נאָך פון קליינוווייז אויף, אַלע מאָל געריסן זיך אין פייער אַריין.

בקיצור, מיין חברה־מאַן איז אַריין. און ווי נאָר ער איז אַריין, מיין שמואל־משה הייסט עס, אַזוי האָט מען אים תוך כדי דיבור אַוועקגעשיקט מיט זיין פאָלק אין דער מלחמה אַריין און אַוועקגעשטעלט אים גלייך אין פייער אַריין אַקעגן דייטש, איר פאַרשטייט צי ניין, אין דער דריטער וואָך שוין האָט מען אים באַ־שענקט מיט אַ מעדאַל, אַ „געאָרגי" רופט מען דאָס. ס'איז אַ גרויסע זכיה, שרייבט ער, צו באַקומען אַ געאָרגי! און שפּעטער מיט אַ פּאָר וואָכן האָט מען אים געשענקט נאָך אַ „געאָרגי" אין אין אַנדערהאַלבן

חדשים אַרום ווידער אַ מאָל אַ „געאָרגי״! נאָר צו וואָס באַרימערײַ, פּוסטע דבורים? איך האָב עס פיינט. איר ווילט וויסן, ווי אַזוי און פאַר וואָס ער האָט באַקומען אַזוי פיל מעדאַלן? זייט זיך מטריח, רוקט זיך צו אַ ביסל נענטער. אָט האָט איר אייך אַ פּעקל בריוועלעך, פון אים טאַקע, פון מײַן שמואל־משהן, הייסט עס, וואָס ער שרײַבט צו מיר פון דער מלחמה, כּמעט סאַמע פייער. איך וועל אייך נישט לייענען אַלע פון אלף ביז תיו, שרעקט זיך נישט! איך וועל אייך נאָר אַרויסלייענען פון זיי דאָס נויטיקסטע אָדער ווי זאָגט איר, דאָס סאַמע תמצית, וועט איר זען גבורות ונפלאות און איר וועט פאַרשטיין וואָס פאַר אַ חברה־מאַן דאָס איז!

.13

די גבורות ונפלאות פון שמואל־משהן

— — — איך וועל אייך לייענען שטיקלעכווייז, ווייל ס'איז שוין אַ סך ערטער פאַראַן, וואָס האָבן אָפּגעריבן זיך, אַ סך בלעטלעך פעלן און ס'איז טאַקע שווער צו לייענען אַלצדינג אויף איין מאָל. איך לייען אייך, פאַני שלום עליכם, דעריבער נאָר דעם רעכטן עיקר לייען איך אייך. אָט האָט איר, למשל, אַ בריוו, הויבט זיך אָן ביי אים אַזוי:

„שלום, זאָגט ער, לאהובי אבי הנגיד היקר הנכבד המרומם המופלג המפורסם. „...מילא בקיצור, נו — מיר גייען ווייטער... „חכם ונבון ונחמד שמו תפארתו מוהר״ר יעקב נ״י! ראשית קום איך דיר צו מעלדן, זאָגט ער, פון מיין געפינען זיך, אַז איך געפין זיך אין דעם צוויי און צוואַנציקסטן בעסעראַבער פּאָלק...״ נו, דאָס איז נישט וויכטיק פאַר אייך, מיר גייען ווייטער: „און אַז מיין נאַטשאַלסטווע איז פון מיר זייער צופרידן...״ אויך נישט וויכטיק... „און מיר האָבן געהאַט, זאָגט ער, ווייטער, אַ געפעכט אונטער אַ דאָרף, צווישן צוויי בערג, דריי טעג מיט דריי נעכט אונטערן פייער קעגן פיינט, דריי מאָל אַזוי שטאַרק ווי מיר. נאָר אונדזערע האָבן זיך געוואָרפן אין פייער אַריין, אָפּגעשלאָגן אַלע אַטאַקעס און באַקומען אַלע מאָל נייע אָפּגעפרישטע פּאָלקן, וואָס זענען געפאַלן איינס נאָך דאָס אַנדערע, איינס נאָך דאָס אַנדערע, אַזוי ווי שטרוי. בלוט איז גערונען אַזוי ווי וואַסער. און מיר האָבן געשפּאַנט איבער טויטע. וואָרום ס'איז נישט געווען קיין צייט אויפראַמען די געהרגעטע און איבערבינדן אונדזערע גראַניעטע צוליב די דייטשע שראַפּנעלן וואָס גיסן ווי אַ רעגן און צוליב זייערע מוראדיקע באָמבעס פון די צוויי און פערציקער האַרמאַטן וואָס דערלאַנגען ווייט און אונדזערע קאָנען נישט אַזוי ווייט דערלאַנגען. ווען נישט דאָס, וואָלטן מיר געמאַכט פון זיי אַ תל! וואָרום אונדזערע, אַז ס'איז געקומען צום סוף, האָבן זיך אַ וואָרף געטון אויפן פיינט מיט באַיאָנעטן. מיר זענען שוין געווען די לעצטע, האָט דער קאָמאַנדיר נאָר אַ זאָג געגעבן איין וואָרט: „בראַטצי״ — ברידערלעך הייסט עס — האָבן מיר פאַרגעסן, אַז מיר זענען שוין סך הכל אַ הייפל און די דייטשן זענען נאָך אַ גאַנצער ים און מיר האָבן זיך אַ לאָז געטון אויף זיי מיט אַ הורא און האַנט ביי האַנט געשלאָגן זיך מיט זיי, ביז ס'איז געוואָרן נאַכט. און דערווייל זענען אונטערגעקומען צו אונדז פון הינטן נאָך און נאָך חיל, צוגעפרישטע הייסט עס, וואָס זענען געפאַלן אויף טויט און אַ סך געפאַנגען. נאָר איך בין גרינג געראַניעט פון אַ שראַפּנעל, סאַמע אין דער קני פון לינקן פוס. נאָר איך האָב זיך געהאַלטן שטאַרק, ווייל איך האָב געהאַט די פאָן אין די הענט. איך האָב זי אָוועקגענומען ביי אַ געפאַלענעם פון די הענט אַרויס און איך האָב מיר געזאָגט: דער טויט זאָל מיר זיין, נאָר כּל זמן איך שטיי אויף די פיס לאָז איך די פאָן נישט אַרויס! דאָס האָט געזען דער קאָמאַנדיר אַליין און אַז מיר האָבן אָפּגעטראָטן און מען האָט מיך גענומען אין האָספּיטאַל, האָט מיך דערפאַר דער קאָמאַנדיר צוגעשטעלט צו אַ „געאָרגי״, וואָס איך דאַרף די טעג באַקומען. און טאַקע די טעג שרייב איך מיר אויס פון האָספּיטאַל צוריק אין פּאָלק אַריין. און איך צייל שוין די טעג, די מינוטן, ווען איך וועל ווידער זיך קאָנען נעמען צו דער ביקס, וואָרום עס קאָכט אין מיר דאָס בלוט מיט סכנות נפשות, עס ברענט אין מיר אַ פייער אויפן פיינט וואָס האָט אָוועקגעלייגט די בעסטע כּוחות אונדזערע, אויסגעקוילעט אונדזערע ברידער אַזוי ווי די אָקסן, אַזוי ווי שאָף, און אונדזערע בעסטע אָפיצערן האָט ער גענומען אין פּלען אינאיינעם מיט אונדזערע האַרמאַטן און מאַשינעס, מיט אונדזער גאַנצער שווערער אַרטילעריע, אָן אַ שיעור אַמוניציע, פערד און גאַנצע וואַגאָנעס מיט ברויט — אויסקרענקען זאָל ער דאָס. ער איז שטאַרק דער דייטש, אוי איז ער שטאַרק! מיר זענען אָבער אויך גענוג שטאַרק! מירן אים באַווייזן!״...

נו, פאַניע שלום עליכם, וואָסט איר זאָגן אויף יאַנקל יונעווערס זון און אויף יחיאלס ברודער?

.14

שמע־ישראל!

— — — איך האָב מורא, אַז די געשיכטע וואָס איך געב אייך איבער אַצינד, פּאַניע שלום עליכם, איז דאָס די לעצטע מעשה פון טויזנט איין נאַכט, וואָרום די יידן וואָס פאָרן מיט מיר אין דריטער קלאַס זאָגן, אַז מיר זענען שוין באַלד אין אַמעריקע. הלוואי פון זייער מויל אין גאָטס אויערן. כאָטש איך דאַרף אייך זאָגן דעם אמת, איך בין אין דעם נישט אַזאַ גרויסער מאמין. מיר שלעפּן זיך שוין אַזוי לאַנג, אַז איך האָב אָנגעהויבן שוין צו פאַרלירן דעם בטחון מיט דער אמונה אַז ס'איז פאַראַן אַ לאַנד וואָס הייסט אַמעריקע. נאָר אויב ס'איז אַן אמת, אַז מיר דערנענטערן זיך, ווי זיי זאָגן, צום גאָלדענעם לאַנד, באַדאַרף מען אָפּכאַפּן די דאָזיקע געשיכטע, וואָרום איך קאָן, חלילה, בלייבן אין מיטן — ווו וועל איך אייך גיין זוכן אין ניו־יאָרק?

הקיצור — ווי אַזוי ווילט איר, צי זאָל איך אייך לייענען ווייטער מיין זונס בריוו, ווי ער שרייבט צו מיר פון דער מלחמה, אָדער ס'איז גענוג, איך זאָל אייך איבערגעבן נאָר דעם תמצית אין קורצן, אַזוי ווי מיר ביידע האָבן ליב? דער תמצית אין קורצן קאָן איבערגעגעבן ווערן, ווי זאָגט איר, בשלושה דברים — אין צוויי ווערטער: עשו, א שלאַק זאָל אין זיינע ביינער אַריין, דעם אמת מוז מען אויף אים זאָגן אונטער די אויגן — איז גענוג שטאַרק און גענוג מעכטיק און גענוג קרעפטיק און גענוג תקיף, מוראדיק תקיף — אָבער נאָר ביי זיך אין דער היים. פירן אַ היימישע מלחמה, למשל, איינשטילן אויפגעשטאַנענע פּאָלאַקן, שמייסן צעבונטעוועטע מ[?]זשיקעס, דערשטיקן אַ רעוואָ־לוציע, מאכן, איר פאַרשטייט צי ניין, אַ יידישן פּאָגראָם — דערויף איז ער אַ מזיק! קומט אים אָבער אויס פירן אַ מלחמה אין דרויסן, איין תחום שבת ווייטער פון זיין לאַנד אַרויס — אהא! איז שוין שלים־שלים־מזל. ווי זאָגט איר, מיט דער פוטער אַראָפּ.

אָט האָט זיך געטראָפן אַ נס — איך פאַרשטיי נישט ווי אַזוי דאָס איז געשען, נאָר ער איז אַריין דעם דייטש, אַזוי שרייבט מיין שמואל־משה, דורך צוויי פליגלען איז ער אַריין און האָט אים אַרויסגעיאָגט פון די טראַנ־שייעס, האָט אים אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן און האָט פאַרנומען ביי אים אַ גוזמא חיל אין געפענגעניש, מיט קאַנאָנען, מיט אַמוניציע, מיט הכל בכל מכל כל פלעקל און דער ערשטער פון אַלע האָט זיך אויסגעפיינט, פאַרשטייט זיך, ער, מיין שמואל־משה דערמיט, וואָס ער האָט געפאַנגען דעם ערשטן אָפיצער וואָס האָט זיך אונטערגעגעבן מיט אַ גאַנצן באַטאַליאָן. נאָר אַזוי גרינג, מיינט איר, גיט זיך קירה־דייטש אונטער? האָט צייט, וואַרט אַ ביסל וועט איר הערן ווי אַזוי דער חברה־מאַן, מיין שמואל־משה הייסט עס, באַשרייבט דאָס מיר אין זיין בריוו. די מעשה, איר פאַרשטייט צי ניין, איז אַזוי געווען. פריער האָט מען זיך געשלאָגן און געשלאָגן און געשלאָגן, ווי געוויינלעך אין אַ מלחמה — מען שטעלט אוועק האַרמאַטן איינס אַקעגן דאָס אַנדערע און מען צילעוועט זיך: דו שיסט אויף מיין רבין, איך שיס אויף דיין רבין. דערנאָך הויבט מען אָן מיט קאַנאָנען און מיט ביקסן, אַלע מאָל נענ־טער און נענטער און מענטשן פאַלן פון ביידע צדדים אַזוי ווי שטרוי, אַ שורה נאָך אַ שורה, אַזוי לאַנג ביז עס עסט זיך צו — ווי זאָגט איר, קרעפּלעך עסן ווערט אויך נמאס — און מען טוט זיך אַ וואָרף איינס אויף דאָס אַנדערע מיט באַיאָנעטן און מען הויבט אָן צו אַרבעטן מיט די הענט און מיט די פיס און מיט די ציין — שעמט זיך נישט, פשוט מיט די ציין. וואָרום וואָס איז דער חידוש, אַז אויסגעמוטשעט איז מען און מיד און שלעפעריק אויך און הונגעריק אויך און פאַר־דראָס אין האַרצן טראָגט מען און דאָס לעבן איז במילא נישט ווערט אַ שוה פרוטה — עלעהיי, לאָז זיך אייך דאַכטן, אויסגעהונגערטע וועלף, צעווילדעוועטע חיות... וואָס זאָג איך, צעווילדעוועטע חיות? אַ סך ערגער פון חיות!

אַזוי ווי מען האָט זיך אַ לאָז געגעבן איינס אויף דאָס אַנדערע, אַזוי שרייבט מיר מיין חברה־מאַן, מיט בלויזע שווערדן און מיט שאַרפע פּיקעס, ער טוט אַ קוק — גלייך אויף אים טראָגט זיך אַ דייטשער אָפיצער, די אויגן ברענען, דאָס פנים פלאַקערט; אָט נאָך אַ מינוט, נאָך אַ רגע — איז ער אים דורס, האַקט אים אַראָפּ דעם קאָפּ! מיין שמואל־משה אָבער שלאָפט אויך נישט. אַזוי ווי ער האָט דערזען דעם בלוטדורשטיקן אָפיצער, אַזוי האָט ער זיך געגעבן אַ נעם צו דער פּיקע און גלייך אויפן אָפיצער. גרייט געווען אים דורכ־צולעכערן דורך און דורך, ווי אַ מצה! יענער, דער אָפיצער הייסט עס, האָט דאָס באַמערקט און איז דווקא ניש אָפּגעשפּרונגען צוריק און דווקא גלייך אויף מיין חברה־מאַן און ווי אַ מענטש, וואָס ווייסט, וואָס פילט, אַז ער גייט אויף אַ זיכערן טויט האָט ער מיט אַלע כוחות אַרויסגעשריען די ווערטער: „שמע ישראל! ה' אלהינו! ה' אחד!"... האָבן זיך ביי מיין שמואל־משה,

אַזוי שרייבט ער, אָפּגעלאָזט הענט און פיס און ער געדענקט נישט, זאָגט ער, וואָס מיט אים איז געוואָרן. מיין חברה־מאַן איז קיינמאָל נישט געווען קיין מסוכנער דאַוונער, נאָר עס האָט זיך אַרויסגעריסן נישט ווילנדיק ביי אים פון מויל: „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד!״... און ווי נאָר ער האָט אויסגערעדט די דאָזיקע ווערטער, אַז יענער טוט נישט אַ וואָרף אַוועק פון זיך די כלי־זין און פאַלט נישט מיין חברה־מאַן אויפן האַלדז און מען הויבט זיך נישט אָן צו קושן זיך!... איז מען דאָך אָבער אַ ייד און אַ ייד האָט שונאים, איז זיך מיישב איינער אַ פּראָסטער קאַפּראַל און פאַרמסרט מיין שמואל־משהן, אַז ער האָט אַליין געזען ווי מיין שמואל־משה האָט זיך געקושט מיטן דייטשן אָפיצער, מיטן שונא הייסט עס און ביידע, מיין זון און דער אָפיצער האָבן בעת מעשה עפּעס געשמועסט צווישן זיך פאָ זשידאָווסקאָמו — אויף יידיש הייסט עס; און וואָס טויג אייך, ס'איז געוואָרן אַ „דיעלאָ״. מלחמה־צייט איז נישט קיין שפּילעכל: איינס־צוויי־דריי — און פאַרטיק! נישטאָ קיין פאַרענטפערן זיך, נישטאָ קיין עדות. אין פיר און צוואַנציק שעה זענט איר אַן אָפּגעמשפּטער און אַ געשאָסענער און אַ באַגראָבענער — און ווי זאָגט איר — אַ גוטן טאָג מיט דער קאַפּאָטע! נישט נאָר קיין קדיש, אפילו אַ האָן וועט נאָך אייך נישט קרייען! —

אָט דאָ מוז אָבער די מעשה איבערגעהאַקט ווערן. נישט מחמת איך בין אַזאַ שלעכטער מענטש און פאַרגין אייך נישט צו וויסן וואָס ווייטער איז געווען, נאָר איבער אַן אַנדער זאַך — דאָס איז דער לעצטער בריוו זיינער. מער קיין בריוו האָב איך שוין פון מיין חברה־מאַן נישט באַקומען עד היום הזה, גלייך ווי אין וואַסער אַריין! אַלץ וואָס איך ווייס פון אים איז נאָר דאָס וואָס מענטשן זאָגן, מענטשן וואָס ווייסן. און מענטשן וואָס ווייסן גיבן איבער די מעשה אויף צווייערליי אופנים, צוויי גירסות הייסט עס: פאַראַן אַ יש אומרים, וואָס ווייסן פון אים אַ גאַנצע געשיכטע ווי אַזוי ער האָט זיך אַרויסגעדרייט פונעם תליונס הענט דורך אַ המצאה וואָס נאָר יאַנקל יונעווערס זון קאָן אַזעלכעס איינפאַלן. דהיינו? אַז מען האָט אים אַריינגעפירט, דעם חברה־מאַן אַזוי דערציילט מען, און געגעבן אַ נעם אויפן צימבל: „זאָג נאָר, דו פיינער בחור, דו שמואל־משה ב״ר יעקב, איז דאָס אמת, אַז דו מיטן דייטשן אָפיצער, וואָס דו האָסט גענומען אין פלען, זענט איר געפאַלן איינס דאָס אַנדערע אויפן האַלדז און געקושט זיך און געשמועסט פאָ זשידאָווסקאָמו?״... טראַכט זיך מיין שמואל־משה אַזוי: זאָל ער פאַרלייקענען און זאָגן, אַז זיי האָבן גאָרנישט געשמועסט, האָט ער מורא טאָמער וועט זיך אַרויסווייזן, אַז זיי האָבן יאָ געשמועסט. קאָן ער דאָ מיאוס אָפּשניידן... זאָל ער ווידער צוריק, זאָגן דעם אמת, קאָנען זיי דאָ ביידע כאַפּן אַ ביטערע מפּלה... וואָס טוט מען? איז ער געפאַלן אויף אַן המצאה, איר פאַרשטייט צי ניין, אַז זאָגן זאָל ער זיי טאַקע דעם גאַנצן עמת, נאָר פאַרטייטשן וועט ער זיי די ווערטער אַזוי, אַז ס'זאָל אויסקומען, ווי זאָגט איר, אגיל ואשמח, דאָס הייסט טאַקע געזאָגט אַקוראַט, נאָר אַ מכה זאָלן זיי וויסן ווער עס האָט זיי געשלייערט... און ער רופט זיך אָן צו זיי, מיין שמואל־משה הייסט עס: „איך וועל אייך זאָגן, זאָגט ער, וואָס דער דייטש האָט מיר געזאָגט, זאָגט ער, אויף יידיש: „שמע ישראל ה׳ אלהינו״ — דאָס הייסט: „איך גיב זיך אונטער צו דיר מיט מיין גאַנצן רעגימענט״... האָב איך אים, זאָגט ער, דערויף אָפּגעענטפערט אויך אויף יידיש: „ברוך שם כבוד מלכותו — הלוואי וואָלטן אַלע אייערע רעגימענטן געפאַלן אויף אַזאַ שכל״... האָט מען אים אויסגעהערט און מען האָט צו אים אַזוי געזאָגט: „הער־זשע אויס גוטער ברודער, די מעשה דערפון איז אַזוי. אַן אַנדערער אויף דיין אָרט וואָלט פאַר אַזאַ זאַך געוויס געשאָסן געוואָרן אין פיר און צוואַנציק שעה, וואָרום ווער איז דאָס מחויב צו פאַרשטיין זשידאָווסקי לשון, וואָס איר רעדט דאָרטן צווישן זיך? נאָר אַזוי ווי דו בינסט אַ קאַוואַלער פון דריי געאָרגיס, גלויבן מיר דיר״... און מען האָט אים אַרויסגעלאָזט. האָט ער זיך אויפגעהויבן און איז אַוועק קיין אַמעריקע. אַזוי זאָגן מענטשן, וואָס ווייסן... איז אָבער פאַראַן אַ יש אומרים, וואָס גיבן איבער די אייגענע מעשה, נאָר אַ ביסל אַנדערש. דהיינו: מען האָט אים אויסגעהערט טאַקע אַלצדינג פיין, נאָר וואָס דען? אַז ער האָט געענדיקט האָט מען צו אים אַזוי געזאָגט: „הער־זשע אויס, גוטער ברודער, די מעשה דערפון איז אַזוי. אַן אַנדערער אויף דיין אָרט וואָלט פאַר אַזאַ זאַך געוויס געשאָסן געוואָרן אין פיר און צוואַנציק שעה; נאָר אַזוי ווי דו בינסט אַ קאַוואַלער פון דריי געאָרגיס ווילן מיר דיר אָפּגעבן כבוד, דיר און דיין פריינט דעם דייטשן אָפיצער און מיר וועלן מאַכן אַזוי, אַז איר זאָלט שוין תמיד זיין אינאיינעם און זאָלט זיך קיינמאָל נישט צעשיידן״. — — — — — —

וואָס דאָס האָט געמיינט — באַדאַרף איך אייך נישט דערציילן. ס׳איז מלחמה־צייט און אין מלחמה־צייט איז אַלצדינג מעגלעך. נאָר איך וויל עס נישט ברענגען פאַרן מויל און נישט אפילו אויף די געדאַנקען. וואָרום אויב דאָס איז חלילה, אמת, פרעגט זיך, צו וואָס איז מיין נסיעה קיין אַמעריקע? און צו וואָס לעב איך? און פאַרוואָס זאָל איך מיך נישט אַראָפּלאָזן אַזוי ווי איך זיץ דאָ מיט אייך און רייד, אין וואַסער אַריין? נישט מער — בלאָטע - איך וועל עס נישט טון. פאַרוואָס? וואָרום איך הייס יאנקל יונעווער... —

— — — — — — — — — — — — — —

זעט נאָר ווי דער עולם האָט זיך דאָס אַ ביסל אַ שפּאַר געגעבן אויפן דעק און אַלע קוקן זיי אַהין אין איין פּינטל אַריין! נישט שוין־זשע זענען מיר נאָענט צו אַמעריקע? געלויבט בינסטו גאָט! אויב אַזוי, גיט מיר אייער האַנט, רב שלום עליכם, זייט געזונט און זאָגט מיר צו, אַז איר וועט כאַרגעסן אַלצדינג וואָס איר האָט דאָ געהערט פון מיר, פאַרגעסן אויף אייביק. איך האָב מיך אָנגעהערט, הערט איר, אַזוי פיל צרות פון די יידן, וואָס פאָרן מיט מיר אין דריטער קלאַס, אַז איך האָב אַרויסגעזען, איר פאַרשטייט צי ניין, אַז איך בין נישט קיין בן יחיד ביים רבונו של עולם אָדער ווי זאָגט איר, נישט איין זכר אין מאָסקווע. זייט־זשע געזונט און בלייבט געזונט און האָט קיין פאַראיבל נישט!

שלום עליכם

ה. נר זכרון
אַ יאָרצייט־ליכט

„וזכרתני ולא תשכח״...

(שמואל א, א, יא)

מוקדש גם לאלה
שלא נזכרו כאן
ולא נשאר להם גואל...

געווידמעט אויך די
וואָס ווערן דאָ ניט דערמאָנט
און ס'איז ניט געבליבן נאָך זיי קיין גואל...

א

אבל יונה ושרה
אברמוביץ יהודה וזלאטי
אברמוביץ ש., ליב ואסתר ריקל
אדלר בלומה
אדלר יוסף ושרה
אדלר אריה־ליב וחנה־רבקה
אדלר חיים
אדלר אהרון
אדלר דוד ואסתר
אדלשטיין אלי
אוברמייסטר אייזיק ויהודית
אוזשרובסקי לייביל ופסי
אוכנברג הירש־מאיר וחוה
אולנדר אלתר ושרה
אולנדר ברוך ושיינדיל
אולנדר מאלי
אולנדר נתן וחנה
אונגר יצחק ובריינדיל
אופמן לייבל
אופנהיים יצחק
אורנשטיין אריה ופסי
אידלמן אברהם ושרה
אידלשטיין הירש־מנדל ושיינדיל־
זלאטה
אידלמן ישראל וחיה־שרה
אידלשטין אליהו ושפרינצה
איידלשטין אלתר וחיה־לאה
איידלשטין בעריש וטובה
איידלשטין יחזקאל וגיטל
איידלשטין יצחק ורייזל
איידלשטין משה־גרשון וזלאטה־
חיה
איידלשטין צירל
אידלשטין אליהו ומלכה
אייזנברג פנחס ואסתר
אייזנברג יששכר וגיטל
אייזנברג בעריל ולאה
אייזנברג אליעזר
אייזנברג ישראל וחיה
אייזן משה־דוד ורבקה
אייזן שמואל וחיה־שרה
אייזן יצחק ואלקה
אייזן אסתר
אייזנמן שמואל וחנה
אייזנשטאַט אברהם־חיים ורייזיל

אייזנשטאט יעקב ורחל־שרה
אייזנשטאט מלכה
אייזנשטין ישראל ושיינדיל
אייזנשטאט מענדיל ומאלי
אייזנשטין משה וחנה
איזנשטין יצחק ורייזיל
אייזן בירך
אייזנשטאט מרדכי וחנה
איזנשטאט יעקב ורחל
איידלשטין ישראל וחנה
איילמן טוביה ולאה
אייזנשטאט משה
אייכנבלאט טובה
אינהאבר בריינדיל
איינווינר אהרון
אינהבר אפרים ואסתר
אלבום אברהם ובלומה
אלבום אלי
אלבום יוסף ויינטה
אלבום יוסף וייטה
אלבום יעקב
אלבום ישראל ופייגה
אלבום שמאי וחיה
אלגרטן אברהם ורבקה
אלטבוים אהרון ואסתר
אלטמן יונה וחוה
אלטשיבר פסי
אלטווארק אפרים ושיינדיל
אלפרן ישראל ומרים
אלפרן משה וחיה
אלפרן מרדכי
אלפרן שרה
אנגל אברהם־השיל ומינדיל
אנגל שמשון וחנה
אנגלנדר יעקב
אנגלנדר משה
אנגלנדר רחל
אנגר דוד
אנגר הירש ופייגה
אנגר ישראל וחוה
אנדר אברהם ושיינדיל
אנדר אייזיק והינדא
אנדר אלחנן ורבקה
אנדר ישראל ולאה
אנדר ישראל וחנה־מלכה
אנדר מנחם־מנדיל ומינדל

אנדר משה
אנדר משה וחנה
אנדר שאול ולובה
אניסמן חיים ופייגה
אסטריך מנדיל וחנה
אנדר יעקב ורייזיל
אניסמן צביה
אף שמואל
אפלזפט אברהם וצוטיל
אפשטין שלמה
אקרמן ישראל ונכה
אקשטין פסח
ארבוז שמואל
ארביטסמן אביש וריבה
ארנברג לאה
ארליך פייוויל ופייגה
ארליך מרדכי־גיפל וחיה־פריל
אידלשטין שמואל
איידלשטין מאיר וטובה
אדלר מכס ובלימה
ארליכזון אהרון
ארליכזון אריה
ארליכזון גדליהו ושרה
ארליכזון הירש ורבקה
ארליכזון יעקב ורחל
ארליכזון אברהם וחיה
ארליכזון אהרון ורחל
ארליכזון אלתר ויהודי״ת
ארליכזון בן־ציון ומלכה
ארליכזון בעריל ואסתר
ארליכזון יחיאל ורייזל
ארליכזון ישעיהו ודבורה
ארליכזון משה וביילה
ארליכזון שמואל ואסתר
ארליכזון דוד ורבקה
ארליכזון יהושע ושרה
ארליכזון יהושע ובלימה
ארליכזון יחיאל וחנה
ארליכזון ישראל ונחמה
ארליכזון שלמה ומירל
ארליכזון מנחם־מנדל ורחל
ארליכמן אברהם ומרים
ארליכמן ביילה
ארליכמן יחיאל ומירל
ארליכסטר מרדכי ודבורה
ארליך ישראל־יצחק וחנה

ארליך שאול וחנה
ארליך ברוך ומירל
ארליך הירש
ארליך שמואל ושרה
ארליך משה ושיינדיל
ארליך טובה
ארליך משולם וגיטל
ארליך אליעזר ולאה
ארליך דוד וגעלי

ב

בורנשטין הירש ומרים
בורנשטין יחזקאל ופייגה
בורנשטין לייביל ושרה
בורנשטין מרדכי
בורנשטין מרים
בורשטין דוד והדסה
בורנשטין מרים
בורנשטין דוד והדסה
בורשטין אריה־לייב
בורשטין זיינביל
בורשטין יצחק
בורשטין זלאטה
בורשטין אריה
בורשטין חיים
בורשטין שלמה
בז'אַזע ביילע
בז'אַזע אייגע
בז'אַזא אפרים ורחל
בז'אַזע דבורה ומשה
בטלר מאיר
ביגלאייזן הירש ושרה
ביהלפר יעקב
ביהלפר הרצקע והודל
ביהלפר אברהם־הירש
ביהלפר יצחק־לייב וחנה
ביהלפר בריינדיל
ביהלפר חיים־ישראל וזיסל
ביהלפר מנחם־מנדיל ושרה
ביים אברהם
בינברג יהושע־אשר ואסתר

בינברג שמחה ומאלי
בינס גדליהו ורבקה
ביניס מרי
ביניס שרה
ביניס שלמה ורבקה
ביניס שמואל ואיטה
ביניס ליבה
בוטנר אברהם
בוטנר ישראל וחיה
בוטנר יחיאל
בוטנר לוי וטובה
בוטנר אליעזר וחוה
בוטנר הירש ומרים
בעסרמן שיקע ופייגה
בוים זכריה ושרה
בוים חיים ובאשה
בוים חייל־מיכאל ורחל־לאה
בוימבליט יעקב ואסתר
בוימבליט אברהם ובריינדיל
בוימבליט לאה
בוימגולד יחיאל וחיה
בוימעל יוסף ורחל
בוכבינדר מרדכי ומרים
בוכבינדר ישׂשכר והדסה
בוכבינדר אסתר
בוכלין אליעזר ויוטה
בוכלין יהודה ושרה
בוכלין יצחק
בוכלין גיטל
בוכלין שלמה
בוימגולד יחיאל וחיה
בוקמן מרים
בוקמן יצחק ומרים
בוקמן יצחק ורבקה
בוקסנבוים הירש
בוקסנבוים חיים־לייב וגולדה
בורנשטיין שלמה וראדי
בורנשטין אסתר
בורנשטין אביגדור וחוה
בורנשטין הירש ובאשה
ביניס גדליה
ביניס חיה
בינקובסקי יצחק והינדה
בינשטוק אפרים ורבקה
בינשטוק הירש ורבקה
בינשטוק שלמה ופרידה

בינשטוק שמחה
בירמן אריה
בירנהולץ חיים ולאה
בכר פנחס ופייגה
בכר יחזקאל ושיינדל
בלאדי מאכטשי
בלאדי גולדה
בלז אברהם וזלדה
בלטר ישראל ובלימה
בלאכמן צירל
בלכמן פנחס וזלאטה
בסרמן גרשון ושרה
בק אסתר זיסל
בק יוסף ובריינדל
בלטר אברהם יוסף
בק משה וחנה
בק יצחק וחיה
בק יהושע וקיילה
בק משה ושיינדל
בק שמואל וחיה
ברגר משה וחנה
ברקמן אלתר ופייגה־רבקה
ברקמן לאה
ברקמן וולף ופייגה
ברגמן נחמיה־אייזיק ורחל
ברגמן יוסף־יצחק וחנה
ברגמן חיים־שבתאי וחוה
ברגמן שרה־טובה
ברגמן גדליהו־מאיר
ברפמן לייביל וברכה
ברפמן אסתר
ברור זלמן וזלדה
ברור יחיאל ופסיה
ברור יוסף וטמה
ברור דוד ורבקה
ברור משה וברכה
ברור פנחס ופרידה
ברור שמחה וחנה
ברור שמואל והנה
ברור רבקה
ברור פנחס וחוה
ברון יוסף ולאה
ברון צדוק וטובה
ברון משה ורחל
ברון מנשה ושרה
ברון גיטל

ברון מניס וחיה
בק יצחק ורוחמה
ברון נחמיה וזיסל
ברונברג הרצל ודבורה
ברונר אברהם ורבקה
ברונר ישראל איסר
ברונר אהרון־נתן
ברונר פיניע ושיפרה
ברונר חיה
ברונר יחזקאל ומלכה
ברונר חיים ונעכה
ברונר יונה
ברונר ברוך וקיילה
ברונר חיים ורחל
ברונר חיים וחוה
ברונר יעקב ופריידה
ברונר יעקב וטובה
ברונר פישל ואסתר
ברונר שמואל וחנה
ברונר פאליק ותנטשע
ברוקירר וולף
ברטמן מרים
ברטמן זיסל ומינדל
ברטמן הירש וחנה־דבורה
ברטמן אליעזר והנה
ברטמן יוסף ואלקה
ברייטמן וולף וחיה
ברייטמן שמעון וזלדה
ברייר נח ואסתר
בריק מנדיל ופרידה
בריקמן ישראל־הירש וזיסל
בריקס אברהם ופייגע
בריקס טעמע
בריקס יהושע ומרים
באומשטיין אביש
בריקס מרים
בריקס שרה
ברמן לייביש
ברמנזון וולף
ברמנזון חיים ועטיל
ברמזון יוטה
ברגר וולף ויוכבד
ברמנזון קלמן ופרידה
ברנד אברהם־יעקב ורעכיל
ברנד זכריה־שמשון ורייזיל
ברנד עטיל

ברנד יעקב וחנה
ברנד משה ולאה
ברנד אברהם וסעריל
ברנד בריינדיל
ברנד הינדה
ברנהולץ פייגה
ברנר דוד ורחל
ברנר יהודית
ברנר שרה־לאה
ברנר שלמה ורחל
ברנר יצחק וחיה־שרה
ברנר מרדכי
ברפמן יוסף ולאה
ברפמן זלמן, פנינה וברכה
ברפמן ברוך וגיטל
ברפמן חיה
ברפמן הירש וטובה
ברפמן ישעיהו ורבקה
ברפמן יעקב וצביה

....
....
....
....
....

ג

גארן משה וחיה־שרה
גבירצר אברהם ורחל
גבירצר שמואל ושיינדל
גבירצר בן־ציון וחוה
גבירצר יצחק ושרה
גוטוויליג אברהם וחנה
גוטהולץ יעקב ושרה
גוטהולץ אהרון ושיינדיל
גוטהולץ יואל ופסי
גוטהולץ יעקב ומרים
גוטהולץ יצחק וצפורה
גוטה יצחק וביילה
גוטוויליג אהרון
גוטלרנר יצחק ורבקה
גוטמן יעקב ורחל
גוטפרוינד שלמה ויענטה
גוטפרוינד ישראל וייטה
גוטפרוינד נפתלי
גוטפרוינד יהודה ופערל
גוטפרוינד משה ומרים

גוטרמן נתן ופעריל
גוטפרוינד יחיאל ורבקה
גוטפריינד חיים ואסתר
גוטפריינד שמואל ועטיל
גולדברג ברוך ונעמי
גולדברג יוסף וקיילי
גולדברג פרץ שו"ב ופסיה
גולדברג אליהו ואסתר
גולדברג משה־חיים ופעריל
גולדברג פנחס ומינדל
גולדברג מרדכי ורבקה
גולדברג יעקב ודבורה
גולדברג יהושע
גולדברג ישראל ופייגה
גולדברג חיה
גולדברג יצחק והינדה
גולדווסר יעקב־פרץ וביילה־שרה
גולדמן שמחה־יוסף ויענטה־גיטל
גולדמן מרדכי ורחל
גולדמן אברהם וחוה
גולדמן חונה ושרה
גולדמן שמחה ופרימט
גולדמן שמואל־יעקב ושרה־גיטל
גולדמן ראובן וחנה
גולדמן הירש והדסה
גולדנר זעליג
גולדנר חיה־איטה
גולדנר יצחק־אייזיק ושרה־יסכה
גולדנר דבורה
גולדנר נעמי
גולדפינגר שמואל ואסתר
גולדפלד יוסף ופרידה
גולדפלד משה ולובה
גולדפלד אריה ורוזה
גולדפלד שלמה וברכה
גולדפלד ראובן והדסה
גולדפלד דוד ורבקה
גולדפלד דינה
גולדפלד ישראל־משה ומלכה
גולדפלד אברהם וגרינה
גולדפלד שלמה וברכה
גולדפלד יוכבד
גולדפלד יעקב והדסה
גולדפלד זיסל ורייזל
גולדפלד הרש
גוטפרוינד אסתר

גולדפרב חנה
גולדפרב אברהם ודובטשי
גבירץ שלמה־מיכאל ואטי
גולדק יוטה
גולדקרנץ שמחה
גולדקרנץ יעקב־צבי וטובה
גולדרייך שאול ושרה
גולדרייך מלכה
גולדשטין יוסף וחיה
גולדשטין קלמן ויטה
גולדשטין איסר וחוה
גולדשטין ישראל ושרה
גולדשמידט ישראל ושרה
גולדשטיין אלטע
גולדשטיין יעקב ואלטה
גולדשטיין הלל ורבקה
גולדשטיין יוסף
גולדשטיין יחיאל
גולדשטיין משה וגיטל
גולדשמידט שלמה ומלכה
גולומב אלימלך ורחל
גורפינקל אברהם־אהרון ודבורה
גישפנץ אברהם ורחל
גישפנץ משה ורחל
גישפנץ לייבל ובײלה־אסתר
גישפנץ פרץ
גישפנץ משה ומירל
גלזר אברהם והנדל
גלטמן שמואל ולאה
גלרמן שלמה
גליקמן אלכסנדר ורחל
גלנץ אשר ועטיל
גלנץ רבקה
גלנץ יעקב
גלנץ אברהם ובריינדל
גלנץ מרדכי ובריינדל
גניפר ברוך ושרה
גראף ברוך
גראף אברהם־אנשיל ובאשה
גראף נחום וחיה
גרבר בן־ציון
גראדל מנדיל ורחל
גראדל מנשה ואסתר
גראדל אלקה
גרוס אברהם ולאה
גרוס שלמה

גרוסובוט אהרון וזלדה
גרוסמן לייביל וליבה
גרוסמן מרים
גרוסמן משה
גרוסמן רחל
גרוסר משה־מרדכי ומרים
גרימן אברהם ובײלה
גרין שמואל ושיינדיל
גרינאפל יעקב ושרה־מירל
גרינאפל וולף ולאה
גרינאפל בנימין ואסתר
גרינאפל ישראל
הרב גרינבום ישראל־אבנר
גרינבוים מרדכי
גרינבום שמואל וחנה
גרינוולד יעקב ופעריל
גרינברג זרח ופייגה
גרינברג מנדיל ורבקה
גרינברג חיים ומאטיל
גרינברג הירש ושרה
גרינברג שלמה
גרינגלס פנחס וחוה
גרינגלס צדוק־יוסף ומינדל
גרינר גולדה
גרינר הירש
גערנרייך לייטשה
גערנרייך אברהם וחיה
גרנדע הירש וחוה
גרנרייך משה ויטה
גרנרייך לייביל
גרנרייך פרומט
גרנרייך אברהם
גרנרייך יעקב ובײלה
גרפשטיין לייביל ובײלה
גרפשטין זליג ושרה
גראף אברהם וטובה
גרשטמן שמאי וטובה
גרשטנבליט געיל וקרסיל
גרנרייך ישראל
גולדשטיין שלמה ומלכה־דבורה
גרינגלס מרדכי וחנה
גולדפרב יחיאל־חיים וחיה־שרה
גולדפרב שאול וצייטל

....
....
....

ד

דאטום אליעזר ומלכה
דאטום יוסף ופריל
דאטום שמואל ופריידה
דוידזון אברהם ופריידה
דוידזון משה ודבורה
דוידזון פישל ולאה
דוידזון צדוק ואיטה
דומב לייביש וחוה
דומב אריה ויוכבד
דורנפלד אהרון ורייזל
דורנפלד מרדכי ואסתר
דזיזי מאיר־צבי וחיה
דזיקובסקי יחזקאל וחיה־רבקה
דיאמנד בן־ציון וחנה
דיאמנד יוסף ובלימה
דיאמנד יחיאל ורוזה
דיאמנד שמואל וחיה
דיאמנט חיים
דיאמנט הענעך ורחטשע
דילבסקי יחיאל והינדה
דמבסקי פעסיל
דרדיקמן אליהו ולאה
דינבארט לייביש־בער וטובה
דרדיקמן שמחה ויפה

....
....
....
....
....

ה

הוברמן יענטה
הוברפלד ישראל ושרה
הוברפלד ישראל
הרב הוכמן אהרון וטובה־בײלה
הוכמן ישראל ורייזל
הוכמן ישראל וזלאטה
הוכמן חיים ומינטשה
הוכמן חיים ופריידה
הוכנבום יהושע ומלכה
הוכנבום אברהם וחיה
הוכנבום הירש וציפה
הוכנבום אלימלך ושרה
הוכנבום אליעזר ובאשה
הוכרד משה ושרה־לאה

הוכרד ברכה
הוכרט צבי וטובה
הוכשטיין הרצקע
הוכשטיין לייבל ופריידה
הולצברג אברהם וחנה
הולצברג משה ולאה
הולצהאקר יעקב ושרה
הולצמן לייבל ואסתר
הוניגספלד מנדל ורבקה
הוניגשטיין יצחק ומרים
הוף יוסף וחנה
הופמאן אברהם אהרון וקיילה
הופמן יעקב ופריידה
הופמן לייבל
הופרט משה והינדה
הופרט ישראל ורחל
הורוביץ לייביל וזלדה
הוכנבום שלמה ושיינדל
הוכנבום ישראל והנה
הימלבלו ברוך ופייגה
הימלבלו שאול־שלמה ורבקה
הימלבלום וולף ופריידה
הירשבום לייביל ופריידל
הירשנזון יוסף־אריה ואלתה ק.
הירשנזון מוטל וטובה־לאה
הירשפלד מאיר ונחה
הכט יעקב ולאה
הכטמן יעקב ועלקע פעריל
הכטמן ישראל ויסכה
הכטמן משה־ברוך ורבקה
הכטמן יעקב וחיה
הכטמן שמואל
הכטמן ברוך ורייזל
הלמן יוסף ומינצ׳י
הלפרן מרדכי
הלפרן יעקב וטובה
הלפרן שרה־חנה
המר משה
הנר רוזה
הנר ישראל ודינה
הנוג יחיאל ומאטיל
הנסמן אברהם וביילה
הנר הינדה
הנר הרצל
הנר קלמן וחיה
הנר חנה

הקמן ראובן והנה
הרטברד חיים וגיטל
הרינגר קופל ואסתר
הרינגר ביילה
הרצברויט חיים
הרב הרצוג גרשון וצביה
הרשבום דוד וביילה
הרשברג הירש ופייגה
הרשהורן שמואל ופייגה
הרשון יוסף
הרשון שאול וליזה
הרשון אליעזר ופסי
הירשמן יוסף־צבי ומלכה
הרשזון יוסף־לייב וגיטל
הרשזון באלטשה
הרשזון שמואל
הרשזון זלאטה
הרשזון חנה־דבורה
הפטמן יעקב ופרל
הרשזון נפתלי והדסה
הרשזון אליהו משה ובאשה
הרשזון חיים וציפה
הרשזון יוסף־לייב ודבורה
הרשזון בעריש ומרים
הרשזון הירש ופריל
הרשזון שמואל ורבקה
הרשנבום דוד ומרים
הרשנהוט יעקב ובאשי
הרשנזון צדוק ורנה
הרשנזון ירחמיאל וצביה
הרשנזון עזרא וביילה
הרשנהוט באשה
הרשנבום שרה
הרשקוביץ אבא
הרבסט יעקב
הרשבום חיים
הרשזון מלכה
הרשזון טובה
הלבסברג יוסף ושרה
הרשקופף אליעזר
הלברשטאט שלמה ורחל
הכט לייביל
הלפרן אברהם־וחייה
הלפרן משה־צדוק
הלפרן טעמי־דבורה
הלפרן יעקב־יצחק

....
....
....
....
....

ו

ואגשאל משה־יוסף
ואגון אברהם־אבוש ותמר
ואגשאל יצחק
ואלדהולץ חיים־לייב וביילה־שרה
ואלדהולץ יעקב
ואלדהולץ ברוך ולאה
ואנג ישראל
ואסרמן שמשון
הרבנית וארום־לאה
ואגשאל דוד
ובר אלימלך ומאלי
ובר חומה
ובר נחמיה בריינדל
וגמן אברהם־דוד וקנדיל
וגנר ישראל
וגנר יעקב ורבקה
וגנר בנימין וגולדה
וגנר רייזל
וגנרמן לייביל ושרה
וואנג מרדכי
וואנג יוסף ואיטה־לאה
וויין חיה
וויסברוט מינטשה
וולברגר יוסף ודבורה
וולבלגר יצחק והדסה
וולברגר שלמה וחיה
וולברגר חיים וטובה
וולמן משה ודינה
וולמן צבי ושושי
וולמן שיינדיל
וולמן אברהם וחנה
וולמן ברוך־מאיר וסימה־קיילה
וורמן טוביה והדסה
וורמן שמואל ובאשי
וורמן רחל
וורמן משה ופייגה
וורמן משה וחיה
וורמן ברוך וגיטל
וורמן בנימין ושרה
וידבסקי חיים ובינה

וידנבום מיכל ורבקה
וידנבום שרה
וידנבום בריל והדסה
ויזנברג אליעזר ורחל
ויזנברג יעקב ושרה
ויזנברג עובדיה וחנה
ויזנברג אברהם ושרה
ויזנברג דוד ופעריל
ויזנברג עזריאל שו"ב וחוה
ויזנברג ישכר ואסתר
ויזנפלד אברהם ולאה
ויזנשטיין שמואל ובינה
וילטשיק דוד וזעלדה
ויינברג לייביל ודבורה
ויינברג לייביל וחנה
ויינברג שמואל ומאלי־עטיל
ויינברג ישראל ושיינדל
ויינברג אביש ורבקה
ויינברג מאיר ומאטיל
ויינברג יצחק וגיטל
ויינברג ישכר ואסתר
ויינברג הינדה
ויינברג פייגה
ויינברג מרדכי־יוסף
ויינברג דוד־שלמה
ויינברג יעקב־אליעזר וחיה־רבקה
ויינברג מרדכי והינדה
ויינברג יעקב וסוצ'יה
ויינברג משה ואסתר
ויינטרוב לייביל ונחמה
ויינטרוב שמואל ומלכה
ויינטרוב פנחס ושפרינצה
ויינטרוב דבורה
וינטרוב אברהם ופייגע
ויינטרוב אלתר ושיינדיל
ויינטרוב משה־אברהם ודבורה
ויינטרוב גיטל־טובה
וינר שפרה
וינר אליעזר ושרה־איטקה
וינר יחיאל ומאלי
וינר נחמן וחיה
וינר צביה
וינר יעקב וטובה
וינשטוק זכריה ושרה־רבקה
וינשטוק בעריל וציפה
וינשטוק שרה

וינשטוק יצחק ושרה־בלימה
הרב וינשטוק אברהם ורחל־אייגל
ויינגרט משה ואסתר
וייס זלמן וחוה
הרב וייס ברוך ושיינדיל־רבקה
וייס אסתר
וייסברג בעריל והדסה
וייסברג אפרים
וייסברג ישראל ולאה
וייסברוט ישראל ומרים
וייסברוט שמואל ודבורה
וייסברוט יוסף וחנה
וינדר אברהם
וייסברוט משה ושרה
וייסברוט שמואל־בער וליבה
וייסברוט גדליהו וחוה
וייסברוט נחום
וייסברוט שמואל ולאה
וייסברוט יעקב וגיטל
וייסברוט יחיאל ואסתר
וייסברוט מרדכי ושרה
וייסברוט מנחם־מנדל וגלה
וייסברוט יעקב וחנה
וייסברוט ברוך ורבקה
וייסברוט שלמה וחיה
וייסברוט יחזקאל וציפה
וייסברוט משה ופייגה
וייסברוט חיים ולאה
וייסברוט משה ולאה
וייסלבום יחזקאל ולאה
וייסמעל אברהם ולאה
ווייסמן יוסף
וייסמן הירש ובאשה
וייסמן משה ובאשה
וייסמן נתן ומישל
וייסמן יוסף ואלקה
וייצמן מנשה וטובה
וייצמן חיים וגיטל
וייצנבליט חנה
וייצנבליט צדוק
וייצנהנדלר פריידה
ורטהיים אברהם וחיה
וישניאק דוברי
וישניאק יצחק וחיה
וישניאק חיים ומאטיל
וישניאק רחל

וישניאק יצחק ופריידה
וישניאק פרץ ובביילה
וישניאק אברהם ואיידיל
וישניאק הידש וחנה
וכהאלטר אלתר
וכהאלטר אליעזר
וכהאלטר אלימלך ואסתר
ולדהולץ מנדל ופייגה
וגרובסקי חיים ואסתר
וגרובסקי אליעזר ורוזה
וסרמן חיים וחיה
וסרשטרום שמואל ופייגה
וסרשטרום חוה
וקס יחזקאל ופייגה
וקס יצחק־מאיר ואיטה־פריידל
וקס פייגה־חיה
וקס יעקב ונחמה
ורובלבסקי ישעיהו וצירל
ורטהיים חיים־מרדכי וחנה־גולדה
ורטהיים שמואל ולאה
ורטהיים יצחק וחנה
ורטהיים אברהם ומרים
ורטהיים משה־מאיר וחנה־דבורה
ורטהיים עלקה
ורטמן אהרון וזיסל
ורנריך פנחס וחיה
ורנשטין לייביל וליבה
וכהאלטר שמואל ורחל
וישנר שמואל וביילה
ויסברוט חוה
וגנר גרשום־הנך ואלגה
וולמן חיים־ברוך וביילה

ז

זאיונץ דוד וביילה
זברובסקי משה ובלימה
זורמן משה ויהודית
זיגלוואקס שרה
זיידמן משה
זיידנבאנד יצחק־מנדל וחוה־שיינדל

זיידנבאנד רפאל ודבורה
זיידנבנד רבקה
זיידנבנד שכנא
זיידנבנד יעקב ודבורה
זיידנפלד משה וסריל
זיידנפלד הירש ושרה
זיידנפלד הירש ורחל
זיידנפלד מנדל־ישעיהו ואסתר
זיידנפלד מנחם ומלכה־דינה
זיידנפלד יחזקאל וביילה־איטע
זיידנפלד פסח והנדל
זיידנפלד צבי ושרה
זיילר לייביל
זיילר שמואל ופייגה
זיילר לייבל וטובה
זיילר מאיר ופריידה
זיילר הירש וחנה
זילבר בן־ציון ובאשה
זילבר דניאל ופריידה
זילבר חנינה וחיה
זילבר ישראל ופייגה
זילברברג יעקב וטובה
זילברברג דבורה
זילברברג אברהם־משה וחיה
זילברברג אהרון ורבקה
זילברברג אריה ונעכי
זילברברג יוסף וחנה
זילברברג יוסף ופייגה
זילברברג חיים ופסה
זילברברג אביגדור ורוחמה
זילברברג מרדכי
זילברברג מאיר ויהודית
זילברברג משה וליבה
זילברברג נח ואיטה
זילברברג אברהם ושרה
זילברטאש ישראל וחיה
זילברמינץ שמעון וגרינה
זילברמן שמואל וליבה
זילברמן משה וחיה
זילברמן יוסף ופייגה
זילברמן טוביה ופערל
זילברפיין פנחס ופריידה
זילברפיין מיכאל ורבקה
זילברפיין הירש וגולדה
זילברפיין זלמן ואיטה
זילברפיין אברהם

זונטאג רבקה
זוננבליט הירש וראצה
זיסברג שכנא ושרה
זיסברג בינה
זיסברג בעריל וחיה
זיסברג חנה־רחל
זיסברג פנחס
זיסברג בעריש וחיה
זיסברג שפרה
זיסברג לאה
זיסברג אליהו ורבקה
זיסברג יעקב־פרץ ורייזל
זיסברג יעקב ופערל
זיסברג משה ומלכה
זיסברג אלתר־ראובן ורחל
זיסברג יהודה־לייב והדסה
זיסברג יהושע צבי־ובת־שבע
זיסברג שלמה־לייב ויענטה
זיסברג משה ומאניה
זיסברג ישראל וחנה
זיסבור ירחמיאל־לייב ושרה־מירל
זיסמן בן־ציון ורויזה
זיסמן רוזה
זייפן מוטל ודבורה
זייפן אליהו וליבה
זלץ ישראל־חיים ופייגה־מלכה
זלץ נתן וטשארני
זלצמן שמואל
זלצמן רחל
זלצמן יוסף ובאשה
זלצר משה וקיילע
זמל רבקה
זמלמן אפרים־דוד וביילה
זקליקובסקי מרים
זמלמן חייה־שרה
זמלמן אפרים־דוד וביילה
זייפן הירש ואסתר

....
....
....
....
....

ח

חואדיוג בעריל־דוב ופייגה
חואדיוג יהודה וחנה

תימוביץ זכריה
חנץ חנה

....
....
....
....

ט

טויבליב טויבה
טובליב יהודה ומירל
טובליב יצחק ודבורה
טובליב יהושע
טובליב מאיר וגולדה
טובליב פערל
טובנפדר דוד וחנה
טווארדוגורי הירש
טווארדוגורי יחזקאל ופעריל
טווארדוגורי ישראל וציפה
טוכהנדלר אברהם־פייבל וציפה
טויב מענדיל ושיינדיל
טוכהנדלר אברהם־פייביל וצימה־ליבה
טופליצקי ישראל וחנה
טופרמן קופל וחנה
טופרמן ישראל ובאשה
טייטלבום בן־ציון
טייכמן שאול ורבקה
טייכמן אברהם ורוזה
טייכמן יהושע וסריל
טייכמן יצחק ואסתר
טננבום אהרון־לייב ואסתר
טננבום איידיל
טננבום אלימלך וסימה
טננוורצל יעקב־לייב
טננבום חיים וגיטל
טננבום יעקב ויוטה
טננבום יעקב־אריה וצביה־ברכה
טננבום יקותיאל ורחל
טננבום משה ומיכל
טננבום נחמיה ושרה
טננבום שמחה
טננבלאט יעקב יצחק ויהודית
טננבלאט יעקב ושרה
טננוורצל לייביל ומלכה
טננוורצל נפתלי
טפר אריה ואסתר־מלכה

טפר משה ומינדל
טפר יוסף והדסה
טפר יקותיאל ורחל
טפר משה ופערל
טפר נח וחוה
טפר עובדיה ופייגה־מלכה
טפרמן קופיל וחנה
טננבום אברהם ושרה
טראוב זליג וקיילה
טרגר אפרים ושפרינצה
טרגר גבריאל ומרים
טרגר מאלי
טרגר אליעזר ורייזל
טרגר שיפרה
טשיזמה שבה ורוזה

י

יבנבום מיכאל ורבקה
יובל שרה־שבע
יודקביץ לייביל ודינה
יוכטלדר וולף ובאשה
יוכטלדר יחיאל ובאשה
יונגבר איטה
יעקובזון הרשיל ומאניה
יעקובזון ישראל
יעקובזון ישראל וטובה
יעקובזון מיכאל וזלאטה
ירמיאש מנדיל ולאה

כ

כהן אברהם ואסתר
כהן אברהם ופריידה
כהן ישראל ומרים
כהן לאה
כהן מרדכי ואסתר
כהן שלמה ומינדל
כץ אלתֵר ובינה
כץ הנדיל
כץ יואל וסלע
כץ שמאי וחוה

ל

לוינגרוב צדוק ושרה
לוינזון אברהם ופסיל
לאקס ישראל
לוינזון שרה
לוינזון גיטל
לדר רבקה
לדרמן בערל ושפרה
לדרמן טובה
למהוט חנה
למהוט וולף וגרינה
למהוט זלמן וחיה
למהוט יוסף ומרים
למהוט יצחק ושיינדל
למהוט לייביש ושרה
למהוט ליבה
למהוט לייביל וזלאטה
למהוט מיה
למהוט נח ובאשה
למהוט רוחמה
לדרמן גיטל
לדרמן יהודה ורבקה
לדרפיין משה ומינדל
לדרפיין עלקה
לדרפיין אברהם ונעכי
לדרפיין געלי
לדרפיין יעקב ורבקה
לוי אסתר
לוין זלמן ושרה
לווינזון ישראל־יעקב ולאה
לוינשטיין אביגדור ומלכה
לוקסנבורג אברהם ובאשה
לוקסנבורג מינדל
ליברבום פייגה
ליברמן יוסף־דוד וחנה
ליברמן יוסף וחנה
לזירוביץ ירחמיאל ופרומה
ליכטמן ברוך ואסתר
ליכטנברג טעמי
ליכטנשטין חיים־לייב ועטיל
ליכטר איטה
ליכטר דוב ושיינדיל
ליכטר יצחק ואיטה
ליכטר טובה־שבע
ליכטר לייבל ופייגה
לוכפלד שמעון וחנה
לינדבום שמואל־משה ופסי
לינדבום חיים ואסתר
לינדבום אלימלך ושרה
לינדבום יואל ופייגה
ליניאד מיכאל ועטיל
לנג אברהם ובײלה־שרה
לנג משה ופריידי
לנג קלמן ושרה
לנדאו הירש ומרים
לקס יצחק ומיכאל
לעמל חיים־ישראל ומרים
לקס שמואל וחנה
לרנר אלחנן וציפה
לרנר טובה
לרנר איטה
לרנר נחמן וצפורה
לרנר יוסף ורוחמה־חיה־שרה
לרר איטה

מ

מילכמן מרים
מילכמן צבי־אריה ובאשה ג.
מילכמן שלמה ומלכה
מילשטיין אלכסנדר וחנה
מילשטין רבקה
מילשטין בן־ציון ומלכה
מינץ אביגדור ושרה
מינץ אברהם ושרה
מינץ אברהם יהודה
מינץ ישראל וגרינה
מינץ רבקה
מינץ משה ושרה

מינצברג יעקב וחיה
מונקא יהודה־ירמיהו ושרה
מינקס יעקב וטובה
מינקוס יידיל וחנה
מיסעל הירש וטובה
מישקיט אליהו וטובה
מישקיט יוסף ורחל
מלונשבסקי יוסף ולאה
מלר אברהם
מלרמן פייגה
מלמן הירש וחנה
מלצמן מינקה
מנדיל משה־יוסף וחיה־שרה
מנדלאייל טילה
מנדילבום נתן
מנדילבום אליהו ומינטשי
מנדילבלאט אברהם ורוזה
מנדלבלאט יהושע ובײלה
מנדלבלאט יהושע
מנדלבלאט יצחק ובאשה
מנדלבלאט ישראל ואסתר־מלכה
מנדלמילך שמואל ושרה
מנדלמילך
מנדלסון בעריש ופייגה
מאוריצנפלד לייביל וקיילה
מונאט משה וחיה
מורגנשטין שלום ולאה
מורגנבסר לייביל ועטיל
מורזין יצחק ופייגה
מורל יעקב וטשארני
מורמינסקי פנחס ומטלה
מושל מנדיל
מילכמן יצחק וליבה
מושל דוד ובאשה
מושקוביץ שלמה ומירל
מט יחזקאל וגיטל
מיוד שמואל וחוה
מייזליס שלמה־אליעזר וברכה
מייזלס חיים ופייגה
מייזלס משה יחיאל
מייזנר שלמה
מייזנר אביגדור וחיה
מייזנר הדסה
מייזנר שמואל וצירל
מייזנר גרשון והינדה

מייזנר הענעך ועטקי
מיינר משה וציפורה
מיכלביץ יצחק ומינדיל
מילכמן אברהם ופייגה
מילכמן אברהם ולאה
מילכמן הירש ובאשה
מילכמן זרח וחוה
מילכמן חיים וגיטה־פריידי
מילכמן חיים וחנה
מילכמן חיים ורחל
מילכמן יוסף וחנה
מילכמן יעקב ודבורה
מרסון יעקב והדסה
מרסון ניסן ויוכבד
מרסון יצחק וזלאטי
מרסון יוסף ואיטה
מרסון אברהם וחוה
מרסון שלמה
מרסון איטה
מרקוביץ פישל ודוברי
מרקוביץ יהושע
מרקוביץ יצחק ואסתר
מרקוביץ יקותיאל ומאטל
מרקוביץ מרדכי וחנה
מרקוביץ זלטה
מרקוביצקי ישראל וגיטל
מייזלס נחום־יהושע ושרה
מילכמן חונה וחנה

נ

נאגל משה
נאדל הינדה
נאכברג לייביל וטובה
נודלמן ביילה
נודלמן איטה
נודלמן מרדכי ופייגה
נודלמן משה וביילה
נודרמן אליהו ושרה־איטה
נודרמן משה ומירל
נורדמן אליעזר־שלום ואסתר ר.
נורדמן יהושע ורייזיל

נורדמן משה־ברוך ושרה
נייברגר עקיבא ורבקה
נייזר אסתר
נייזר בנימין וטובה
נייזר הנך ועטיל
נייזר שמואל
ניימן ברכה
ניימן ישראל ויענטה
ניימן לעמיל
ניסבום אהרון וחנה
ניסבום ברוך וחוה
ניסנבום אסתר
נירנברג אביגדור ורבקה
נירנברג אהרון וגולדה
נירברג הירש ורבקה
נירברג איטה
נירברג יוסף וגיטל
נירברג מאיר ורבקה
נסטלבוים אברהם־דוד ופריידי־רייזי
נסטלבוים יחיאל וחיה

ס

סובול יצחק ואסתר
סודברג נחמן ושיינדיל
סוקמן משה ושבע
סוקמן יעקב
סוקמן ישראל
סמבור אביגדור ושיינדיל־דבורה
סמבור חיים וחיה
סמבור משה וחיה
סמבורסקי אליעזר וחנה

ע

פ

פאביגון יעקב
פאיער אברהם ושרה
פאפיר מרדכי ורחל
פאפיר משה־פרץ ואסתר
פאבריקנט מאיר ובריינדיל
פדר ברוך ואסתר
פדר דוב ורבקה
פדר דוד ופייגה
פדר חנוך והדסה
פדר יחיאל ופרימעט
פדר לייביל ושושנה
פדר פרץ וחיה־העני
פוברוזניק יצחק־מאיר ומלכה
פוגל יוסף ושיינדיל
פוזמנטור אסתר
פוטרמן הירש ומלכה
פולק מרדכי־דוד
פולק שלמה
פומרנץ אפרים
פומרנץ ביילה
פומרנץ שמואל ודבורה
פיטלוביץ חנה
פוקס גיטל
פוקס דוד ופעריל
פוקס זלמן ואיטה
פוקס חיים ורחל
פוקס עזריאל וצפורה
פוקס שמואל ושרה־חנה
פורטאל לייביל וביילה
פורטאל מרדכי ופריידיל
פורטייל יהודה ואסתר
פורד מירל
פורד רוזה
פורד בן־ציון ושרה לאה
פורד יהושע וצביה
פורד הינדה
פורד עזריאל ופעריל
פח יוסף ועלקי
פיטר מרדכי
פיטרמן זיסל ורייזיל
פיטרמן יהושע ופריידי
פיטרמן יוסף ומרים
פיטרמן לאה
פיטרמן מאיר וליזה
פיין מאיר וגיטל

פיין אליעזר ומלכה
פיינגולד יחיאל ושרה־רחל
פיינגולד מלכה
פיינגולד צבי ודבורה
פיינגולד שלמה ושיינדיל
פיינגולד אריה וחיה
פיינגולד ברוך ועטיל
פיינגולד יהושע ובלה
פיינטוך אברהם ורבקה
פיירטאג יצחק וגרינה
פיירטאג אברהם ופרידה
פיירטאג איתמר ורחל
פילפוס הירש ואסתר
פילפוס אייזיק ופייגה
פינטאל חיים ושרה
פינטיל לייביש
פינטיל מאיר ורחל
פינקבאס אהרון
פינקוס ישראל ופייגי
פינקלשטיין אברהם
פירשטין יעקב ושרה
פישהוט אהרון ודבורה
פישהוט מרדכי ומאניה
פישמן אברהם ושפרה
פישמן אפרים־שמעון
פישר חיה
פלד מרים
פלדברג הירש ושרה
פלדברג מאיר ובלימה
פלדברג מנחם וסימה
פלדהנדלר יהושע וגיטל
פלדהנדלר יוכבד
פלום זרח
פלדזנשוואלב יוסף ושושה
פלדרמויז דוד וסילקה
פלדרמויז יעקב ועלקה
פלוטק גיטל
פלוטש איטה
פיינגולד שרה מבית אנדר
פלאם טשייטיל
פלום דבורה
פלום דוד ודוברי
פלום הירש ומרים
פלום וולף ורבקה
פלומנבוים צדוק
פלומנבוים לייביש

פישמן יצחק ושיינדיל
פלומנבום אברהם
פלום משה והדסה
פלום נחמן ופעריל
פלום ראצע
פלוג שמואל ושיינדיל
פלץ יעקב ומרים
פלץ יעקב וטובה
פלץ שמחה וחוה
פסרמאן טעמי־מלכה
פסרמן הדס
פענער אליהו ורבקה
פענער הירש וביילה
פפרקורן פרימיט
פפרקורן שלום וחיה
פפרקורן ישראל
פרבר חיה
פרבר טובה
פרבר חיים וחיה
פרוכטמן העניך ורחל
פרוכטמן ישראל ובאשי
פרידנברג ברוך מאיר ורבקה
הרב פריברג שמואל־צבי וחי׳ טאבע
הרב פריברג ישראל־יהושע ופייגה
הרב פריברג חיים־יצחק ושרה־לאה
הרב פריברג עזרא וזליג מאיר
הרב פריברג אברהם־יחזקאל
פרידלנדר אלתר וחנה
פרידמן בן־ציון וחנה
פרידמן יעקב
פרידמן בעריל וגולדה
פרידמן משה ואסתר
פרידמן משה וחיה
פרידנברג חיים־שמחה ושרה
פרידנברג מאיר ואסתר
פרידנרייך יצחק וביילה
פריהוף חיים־אברהם וטובה־לאה
פריהוף יעקב וגיטל
פריהוף לייביש ורחל
פריהוף משה ולאה
פרייטאג בנימין ורייזיל
פרייטאג חיים־בעריש ואסתר

פרימנר שלמה וסימה
פריש חנה
פריש ישראל ואסתר
פרלגר פנחס ופייגה
פרלזון אהרון
פרלזון דבורה
פרלגר פנחס ופייגה
פרלמן נחמיה וסוטשה
פרלמן שלמה ואלקה
פרלמן יוסף ופייגה
פרלמן יעקב וזלאטה
פרלמן יוסף ופייגה
פרלסון אברהם ורבקה
פרלסון שלמה וגרינה
פרלסון שרה
פרנבוך שיינדיל
פרסיקו חיים וחוה
פאשינג משה־יחזקאל ובאשה
פשינג יחיאל ואיידיל
פשינג משה וליבה
פרלמן לייביל ואשתו

צ

צברמן בן־ציון ושיינדיל
צוייג משה ורוחמה
צוקרביילה
צוקר משה ורייזיל
צוקר נתן ולובה
צוקרט בנימין ורייזיל
צוקרט אברהם וחוה
צוקרברג פנחס ופייגה
צוקרמן יצחק ופרימט
צוקרמן רחל
צוקרמן נתן
צושניידר הירש ורבקה
ציטרון משה ופייגה
ציטרינבוים דוד ורחל
ציטרינבום משה־חיים וברכה
צימרמן ברוך ומאטיל
צינגיסר שלמה ופעסה
צינגיסר שמואל ואסתר
צינגיסר הירש ושרה
ציעשליא אברהם־משה וחיה
ציעשליא נחמיה ושיינדיל
צמח אביגדור ודבורה
צינוירט לייביש־בער וטובה
צמח יונה
צמח יחיאל
צנטנר חיה שרה
צינגיסר יעקב

ק

קאווה דוב וביילה
קאווה יחיאל ואיידיל
קאווה מלכה
קאווע צביה
קוזמן שלמה ועלקה
קוכמן יצחק ושיפרה
קוכמן לייביל וטובה
קוס וולף ובאשה
קוס יעקב ואסתר
קוס שלמה ושרה
קויפמן משה וגולדה
קויפמן משה ואסתר
קויפמן מאיר ומירל
קופרבלום רבקה
קופרשטין אברהם והעסה
קורינבליט מנחם־מנדיל ופשה
קורלנדר מנדיל וצביה
קורלנדר לייביל ואטיל
קורלנדר בעריל ומרים
קורמן אטיל
קורן לייביל ורבקה
קורן אסתר
קורן אייזיק ורוחמה
קורן אהרון ואסתר
קורן לייביל ופרידה
קורנבליט דוד וחנה
קורנבליט יוסף ואסתר
קורנזיגר הדסה
קורופטווי זיסל וביילה
קירשנבום נפתלי ומרים
קירשנבום פנחס ודבורה
קושרמן ישראל־צבי וטובה
קלוצהנדלר רחל
קלטשבסקי חיים ולאה
קלטשבסקי שמואל וליבה
קליינמן יוכבד
קויפמן מאיר־אהרון
קוס גיטיל
קליימן אברהם ויהודית
קלוצהנדלר צדוק וסוצ'ה
קלוצהנדלר מרדכי ומאטיל
קנטרוביץ אליהו וזלדה
קניגסברג שרה
קניפר חנה
קניפר יעקב ורחל
קליקשטין דוד וחוה
קלכמן צירל
קליינר מנשה וחוה
קניפר לייביל
קליינר יוסף ואסתר
קליימן אלימלך ופייגה
קליינר אלחנן ורחל
קניפר מרדכי וגיטל
קניפר שלום ורוזה
קסטנבוים משה
קסטנברג אהרון ובריידל
קסלר משה ולאה
קסלר ציפה
קפטאן משה וגולדה
קפטאן רייצה
קצנברג יעקב ופייגה
קצנברג רפאל ומלכה־טשארני
קרומהולץ אנשיל ופייגה
קרומהולץ גציל וחיה
קרומהולץ לייביש וטובה
קרומהולץ מרדכי וחיה
קרומהולץ סוניה
קריסטאל יעקב ולאה
קריקס וואווע וחוה
קרפנקופף הירש
קליימן יהודה ויהודית
קליימן אסתר
קרפר אליעזר
קרפר ישראל ופריידה

קרשנבוים דינה
קרפנשיף שמואל וברכה
....
....
....
....
....

ר

רוביגזון משה ואסתר
רבינוביץ פישל וגולדה
רובינשטיין אברהם וקיילה
רובינשטיין שרה
רובינשטיין קיילע
רובינשטין שמואל וקיילע
רובל אסתר
רוזן מרדכי ושרה
רוזמן מרדכי ורבקה
רוזנבום מאיר ובלימה
רוזנבוש בנימין והינדה
רוזנבוש זיסר וטובה
רוזנבוש זיסקינד ורחל
רוזנבוש חיים־מאיר והדסה
רוזנבוש ישראל והדסה
רוזנבוש ישעיהו ובאשי
רוזנבוש מאלי
רוזנבוש משה וזלאטה
רוזנבוש מרדכי ואיטה
רוזנבוש שמואל ורבקה
רוזנבוש שמחה וזיסל
רוזנבלאט צדוק וחיה
רוזנבלום הירש
רוזנבליט בינה
רוזנברג אברהם וציפה
רוזנברג אברהם ושרה
רוזנברג יהודה ובינה
רוזנברג יחיאל
רוזנברג פייגה
רוזנפלד דוברי
הרב רוזנברג אפריים ורחל־לאה
רוזנברג שלמה וחיה
רוזנברג רבקה
רוזנזון דינה
רוזנפלד מרדכי
רוזנטל יוסף ובאשה
רוזנטל שמואל ופייגה

רוזנלביילה־צירל
רוזנל חיה
רוזנל מאניס
רוזנל שמואל
רוזנפלד פייוול וטובה
רוזנפלד פייוול ושרה
רוזנפלד פרימט
רוזנפלד פנחס ופייגה
רוזנפלד לייביל ודבורה
רוזנפלד יקיר ואיטה
רוזנפרב אליעזר וחיה
רוזנפרב לייביל ושפרה
רוזנפרב איטה
רוזנצויג יצחק
רוזנקרנץ דן ורחל
רוזנקרנץ ישעיהו וטובה
רוזנר אברהם
רוטנברג לייביל ושרה
רוטנברג נפתלי וגיטל
רוטנברג רבקה
רוטקביץ אביש ודינה
רוטשטין אברהם ובלימה
רויז יעקב ואיטה
רויז ברוך־שלמה וגולדה
רויז ברוך־יואל ובאשה
רויז ברוך־אייזיק
רויזמן ישעיה
רויזנר משה וחיה
רויטריב יעקב ושיינדיל
רוכברגר רוזה
רוכמן־אברהם־חיים ושרה
רוכמן משה ורחל־לאה
רוכמן שלום וגיטל
רולניק יחיאל ושרה
רוס יעקב ויענטה
רוסט הירש וחנה־רחל
רוסעט הירש ונעמי
רושגולד טעוויל ושרה
רושגולד ישראל־יצחק וחנה
רוביטווה רחל
רוביטווה בעריל וחנה
רייס נתנאל וטובה
רייס סימה
רייזמן דוד ופסיל
רייזמן הרציל ואסתר
רייזמן יצחק ואסתר

רייזנפלד יעקב וסריל
רייכער מאיר וחיה
ריינדיל בעריל ודבורה
ריינדיל וועלוויל ויענטיל
ריינדיל חנה
ריינדיל יעקב־יצחק ומלכה
ריינדיל שבע
ריינדיל שכנא וחוה
ריינדיל שמואל־אליעזר
רייף רבקה
ריכטר פנחס ורחל
ריכלר וולף
רינשטיין אברהם ופייגה
ריקל יוסף ושרה
רכטמן יצחק ושרה
רעגען יעקב ואיטה
רפפורט איסר ורחל
רוכמן מרדכי וטובה
רוזמן מנחם־מנדל וחנה
רוזמן אברהם
....
....
....
....
....

ש

שבסזוהן אהרון־ליב ופרימט־לאה
שבסזוהן רפאל וחנה
שורצבדד משה וחוה
שורצבדד סימה
שוורדשארף אליעזר ושפרינצה
שוזינגר רחל
שוכמכר ישראל ושרה
שומכר משה וחיה
שוכמן יצחק ודינה
שולמן אהרון
שומכר משה וחנה
שור אליעזר
שור זיינביל־לייב ושיינדיל
שור חנה
שור ישראל וקיילה
שור מאיר ונכה
שור שלמה ופסה
שוועער משה ורעיתו

שוורץ אברהם וטובה
שוורץ לאה
שטאל איכל ומרים
שטאל לאה
שטין ישעיהו וחיה
שטין יהודה וסימה
שטין לייביל וסימה
שטין שלמה וטשרנה־רחל
שטינבוק הירש ורחל
שטיינברג איטה
שטיינברגר יוסף ומינדיל
שטינגוס נחמיה ונחמה
שטינגוס צדוק ופרידה
שטינגוס אליעזר וטובה
שטינגוס יעקב ואסתר
שטינגוס מאיר
שטינגוס שמאי וחיה
שטינדום שמחה ובאשי
שטינזלץ שלמה ושפרה
שטיינמן יחיאל
שטיינקלר חיים
שטיינקריצר אליהו ופייגה
שטיינקריצר יעקב ומינדיל
שטיינר אנשיל וחנה
שטיינרוט חנה
שטיינרוט שמחה ודוברי
שטלהמר זישא ומלכה
שטשבסקי אסתר
שיידמן חיה
שילביץ צדוק והינדה
שיינבום הירש ולאה
שיינבלום יעקב ושרה
שינבק בלומה
שינבק חנה
שינבק משה וחיה־גיטל
שינברום אליעזר ופריל
שינברום טובה
שינברום יחזקאל וטובה
שינברום יחזקאל ואסתר
שינברום יעקב ושרה
שינגרטן אברהם
שינגרטן יונה ושרה
שינגרטן יעקב
שינגרטן לייבל ואיטה
שיינגרטן פסח וחנה
שיינמן חוה

שייביץ' יחיאל ושיינדיל
שייביץ' יוסף ופעסיל
שיף אברהם ושפרינצה
שיף אליעזר וזלאטה
שיף זלאטה
שיף יוסף וטובה־זלדה
שיף יעקב וחיה
שיף יעקב ומלכה
שיף מרדכי ופסי
שיף משה ואסתר
שיף משה וחנה
שיפמן בן־ציון וגיטל
שיפמן הירש־יהודה וחיה־לאה
שיפמן יוסף וחוה
שיפמן נחמיה ובאשה
שיפמן ראובן ורחל
שיפמן שרה
שיפמן טובה ושיינדיל
שידרזקי יונה וחנה
שכנר נחמיה והענה
שלאס מרדכי
שלפמן אליעזר וסימה
שמולביץ אברהם ושרה־לאה
שמוקלר אברהם ומלכה
שמידט אהרן וסוני
שמייסר אייזיק וחנה
שמייסר גבריאל ורחל
שמייסר הירש וחיה
שמייסר לייביל והעני
שמייסר מרדכי ושרה
שמעונוביץ' הירש ושרה
שנידקלוץ משה ושרה
שניידר יוסף
שניידר יוסקה ורבקה
שניידר מלכה
שניידרמן חיים ורבקה
שניידרמן יעקב ואלקה
שניידרמן ברכה
שניידרמן שלמה ודבורה
שניטר אליעזר וחיה
שנקר קלמן ושרה
שפורן משה ויוכבד
שפטל אברהם וגאלה
שפיוואק ברוך ובלימה
שפילפוגל שרה
שפילפוגל נחמן

שפילפוגל גרשון
שפילפוגל חוה
שפילפוגל יעקב וחנה
שפירא יהושע ורבקה
שפירא מרדכי ודרייזיל
שפירא שמחה ורבקה
שפער שלמה ורחל
שפרן אברהם ודבורה
שפרן הירש ופייגה
שפרן פריידה
שפרן שרה
שר אברהם ופריידה
שר ביירך
שר יחזקאל וסריל
שרייער שמחה ורייזיל
שרפמן בנימין ומלכה
שרפשטיין חיים ושרה
שרפשטיין שמואל ואסתר
שרר יואל ולאה
שטוקמן, מפקד בבודזין
שמסר את גופו ונפשו
למען שוכני המחנה.
שניידר משה

ת

הקדושים שנתלו במלחמת העולם הראשונה

הרב מרדכי מנדלסון
אייזיק פישל ציעשליא
הרשל קצב ובנו שמואל

הרבנים הקדושים שנספו בשואה

האדמו"ר הרב יעקב ווייסברוט
הרב דוד וייסברוט וחנה
הרב יהודה אריה פריברג ואלטה־צפורה
הרב אלימלך שפירא ושפרינצה

הקדושים הראשונים בשואה

אנגר משה
בריק אברהם
ברמן אלחנן ושרה
ברמנזון שלמה
גרוסמן יוסף והענטשה
הענער אהרון
זילברמן משה
ליגנר שלמה
פיירשטין דוד
פרלזון משה
ציטרינבוים נח ושרה
צימרמן משה
קרומהולץ יעקב וטעמה
קרומהולץ יצחק
קאווע משה ואשתו גיטל
שטינבוק משה
שרמן הירש

הקדושים שנפלו על הגנת הארץ

זעליג בן אריה לבינסון — כ"ז בניסן תרצ"ו
שלמה בן אברהם מרסון — כ"ז בניסן תרצ"ו
אילה בת יעקב טננבום — כ"א בכסלו תש"ו
אפרים בן שלמה נתן אורי — במלחמת השחרור
עזריאל בן אברהם פייער — במלחמת השחרור
מרדכי בן אליעזר גרינבוים — א' בכסלו תשי"ג
ישעיהו נח בן בן־ציון וחיה ברייר — י"ח באלול תשי"ט
זלמן בן אריה סמבור — כ"א בסיון תשכ"ט

17 הקורבנות הראשונים של רציחות הגרמנים בקראשניק
די ערשטע 17 קורבנות פון די דייטשע רציחות אין קראשניק

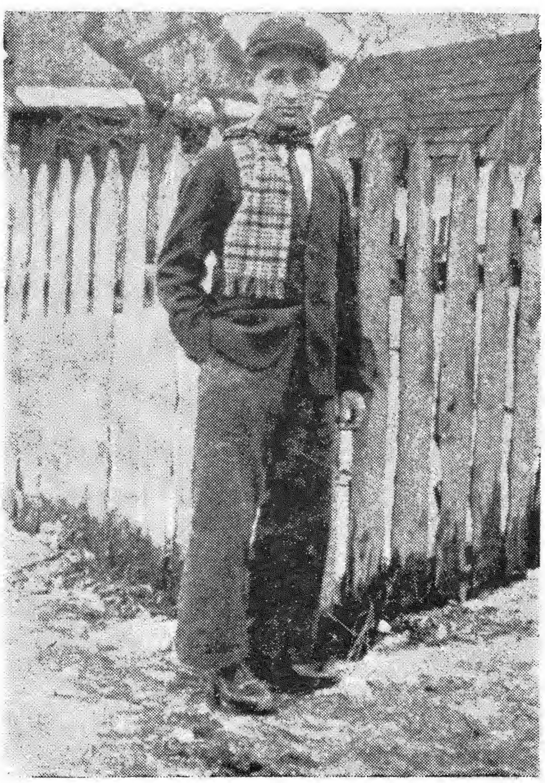
אברהם בריק

אברהם צימרמן

יוסף גרוסמן

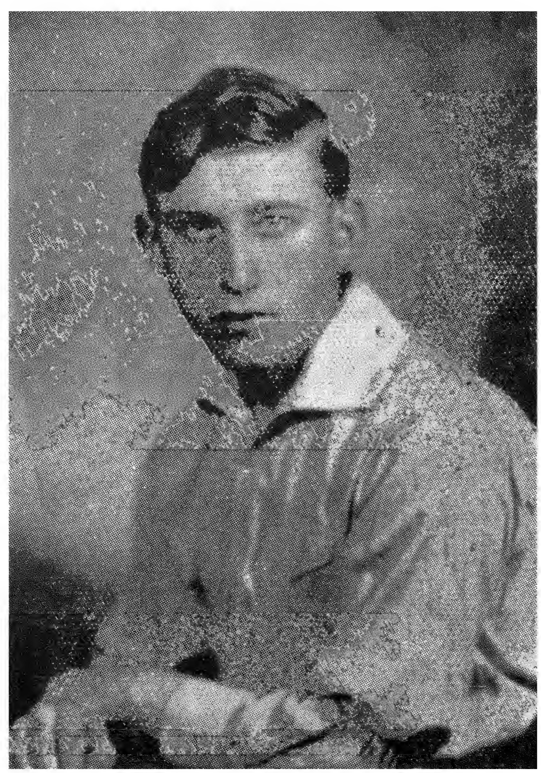
נח ציטרינבוים

משה זילברמן

יצחק קרומהולץ

ברוך גוטוויליק

משה קווה

פרלזון משה

שטיינבוק משה

שרמן הירש

ברמן אלחנן

ליגנר שלמה

ברמנזון שלמה

פיירשטיין דוד

הנר אהרון

קרומהולץ יעקב

לזכרם

ליב (נח) שטוקמן — המפקד היהודי במחנה בודזין, שהתנהגותו המוסרית ויחסו האנושי לאסירים — היה לשם־דבר. כל ניצולי מחנה בודזין מדברים לשבחו של האיש, שניספה בשואה.

כותב עליו דניאל פרייברג (עמ׳ 235, 238, 242): „לא ידעתי אז שאת האיש הזה, שהופעתו היתה רשמית ויבשה, עתיד אני להוקיר ולכבד מכל האנשים אותם הכרתי בתפקידים רשמיים במחנות...״ „ועד מהרה הספיק להתחבב על כל יודעיו ומכיריו בזכות פעולתו כמפקד, או ראש המחנה בבודזין״... „המשטרה, יחד עם כל המוסדות היהודיים בבודזין, היוו את נקודת האור היחידה באפלת בודזין — בהשפעת המפקד שטוקמן, ואפשר לפי הוראותיו המפורשות...״

✶

ליב (נח) שטאָקמאַן — דער יידישער קאָמענדאַנט פונעם לאַגער בודזין, איז אַריינגעפאַלן אין דייטשער געפאַנגענשאַפט אין 1939, ווען די פוילישע אַרמיי איז צעקלאַפּט געוואָרן. שטאָקמאַן איז אפילו אין יענע שווידערלעכע באַדינגונגען געווען ווי אַ טאַטע צו די אומגליקלעכע קאַצעטלער, געהאָלפן מיט וואָס ער האָט געקענט, דערמוטיקט און געטרייסט. די ניצול־געוואָרענע פון בודזינער לאַגער דערמאָנען מיט כבוד און פאַרערונג זיין נאָמען.

אויך ער איז אומגעקומען על קידוש השם.

כבוד זיין אָנדענק!

צום אנדענק

הפרטיזן חיים (חותנו של אידל, מוכר נפט בקראשניק) — נרצח ע״י הפולנים.

דער פאַרטיזאַנער חיים (איידעם פון יידל נאַפטשאַש) — דערמאָרדעט דורך די פּאָלאַקן. זיין פאַמיליע־נאָמען איז מיר אומבאַקאַנט, דאַקעגן זיינע העלדנטאַטן זענען באַוווּסט אַלע קראָשניקער וואָס זענען געבליבן לעבן נאָכן היטלעריסטישן מבול. ער איז געווען דער איינציקער וועמען ס׳איז געלונגען צו אַנטלויפן פונעם טויטן־לאַגער בעלזשעץ און צוּוויסן געבן ווו מען פירט די יידן אויף אומקום. אינעם פאַרטיזאַנער־אָטריאַד האָט ער געקעמפט העלדיש און דערגרייכט די ראַנג פון קאַפּיטאַן. שוין נאָך דער באַפרייונג איז ער דורך פוילישע רעאַקציאָנערן דערשאָסן געוואָרן אויף איינער פון די לובלינער גאַסן.

כבוד זיין אָנדענק!

לזכרם של גיבורי קראשניק בצרפת הכבושה
צום אנדענק פון די העלדישע קעמפערס — קראשניקער לאנדסלייט אין פאריז

זונטיק דעם 1טן יוני 1946, איז אויפן בית־עולם פּאַנטען אין פּאַריז פּאָרגעקומען די אנטהילונג פונעם מאָנומענט לזכר די העלדן, קראָשניקער בחורים און מיידלעך, וואָס זענען געפאַלן אין פראַנקרייך אין קאַמף מיטן היטלעריסטישן שונא: יוסף ווייסבראָט, מענדל ראָזנצווייג, טשייטל פלאם, שארל און מאָריס גאָלדבוים, זשאַק זילבערפיין, מאָריס גרינוואַלד.

אָט זענען אייניקע בילדער פון די מאַרטירערס:

מימין ולמטה: **האחים מרדכי ויעקב גולדבוים, חברי המחתרת האנטי־נאצית בצרפת, שנפלו בקרב עם הגרמנים. מרדכי היה בן 18 ואחיו — בן 20.**

פון רעכטס און אונטן: **די ברידער מרדכי און יעקב גאָלדבוים, מיטגלידער פון דער אַנטי־נאַצישער אונטער־גרונט־באַוועגונג, געפאַלן אין קאַמף מיט די דייטשן. מרדכי איז דאַן אַלט געווען 18 יאָר, זיין ברודער — 20 יאָר.**

יאנקלה זילברפיין — **ניספה בפאריס**

יאַנקעלע (זשאַק) זילבערפיין — אומגעקומען אין פּאַריז

מנדל רוזנצוויג ז״ל
מענדל ראָזנצווייג ז״ל

מורים גרינוולד ז״ל
מאָרים גרינוואַלד ז״ל

יוסף וייסברוט — ממשפט ה־23
יוסף ווייסבראָט ז״ל — פונעם פראָצעס פון די 23

יואל ויזנברג, נולד בקראשניק ב־1918. נורה ע״י הגרמנים בחוצות פאריס בשנת 1944.
יואל ווייזענבערג, געבוירן אין קראָשניק אין יאָר 1918, דערשאָסן געוואָרן פון די דייטשן אין פאַריז, אין יאָר 1944.

אלה מבני־עירנו שנפלו בהגנת המולדת היהודית
קראשניקער וואס זענען געפאלן ביים פארטיידיקן אונדזער לאנד

חלפו שלוש עשרה שנה מאותו יום מר וכואב — י״ח באלול תשי״ט — שבו נפל בנינו, אחינו, גיסנו ודודנו האהוב — ישעיהו נח ז״ל.

אמנם בדמי ימיו נקטף, בהיותו בן תשעה עשרה וחצי, אך כבר בצעירותו העלו מעלותיו. אצל בני משפחתו נחשב הוא כדוגמא וכסמל בכיבוד אב ואם, התנהגותו העדינה ונימוסיו היפים עם הבריות. דרכו היתה עקבית ומתמידה בלימודים ובצבא.

זכרו שמור עמנו תמיד וגם בשעות שמחותינו המשפחתיות.

מההורים חיה ובן־ציון ברייר והמשפחה

ישעיהו ברייר
נולד ב־12.12.40 — נפל ב־1959

צום אָנדענק פון מיין שוועסטער

מיין שוועסטער אילה ז״ל (בת יעקב־אריה וצביה טענענבוים ז״ל) איז איינע פון די נײַן העלדן, וואָס זענען געפאַלן אין יאָר 1946, פון די ענגלענדער.

ווי נאָר ס׳איז באַקאַנט געוואָרן, אַז די ענגלענדער ווילן פאַרהאַלטן אַלע אומלעגאַלע עולים, האָט זיך ספּאָנטאַן געשאַפן אַ פרייוויליקע פאַרטיידיקונג־גרופּע פון די בעסטע יוגנטלעכע.

ווען ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער קאַמף פּנים־אל־פּנים, ווען ס׳איז געשטאַנען די פראַגע — אונטער־געבן זיך, אָדער קעמפן ביזן סוף — האָט אילה באַשלאָסן צו קעמפן. מיטן באַקומען די צווייטע קויל — זי איז דאַן געגאַנגען ראַטעווען אַ חבר — איז זי שטערבלעך פאַרוואונדעט געוואָרן און געפאַלן אויף די פעלדער פון גבעת חיים.

אין קיבוץ גבעת חיים געפינט זיך אַ דענקמאָל, און אין פרדס־חנה — די מצבה אויפן קבר פון די 9 געפאַלענע העלדן.

יעדעס יאָר שטייט די גאַנצע משפחה ביי דער מצבה און זאָגט דעם יתגדל ויתקדש... אין האַרץ נאָגט כסדר אַ טיפער טרויער און שטאַרקער ווייטיק...

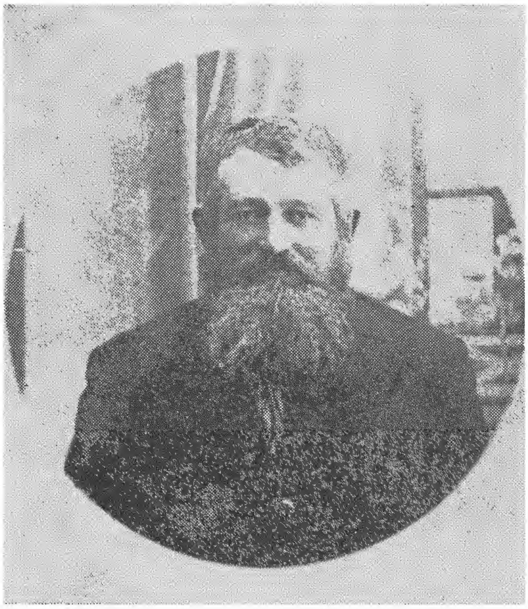
שלמה טענענבוים

אילה טננבוים
נולדה ב־1926 — נפלה בשנת 1945

שלמה-אליעזר מרסון
בן אברהם, נולד 1906, עלה ארצה ב־1934 — נפל על משמרתו ב־1936

זליג לווינזון
נפל בשכונת מכבי החדשה בתל־אביב, במאורעות 1936

מרדכי גרינבוים
נולד ב־12.12.34 — נפל ב־א׳ כסלו תש״ג

עזריאל פייאר

זלמן סמבור

אח היה לנו ואיננו עוד

אח היה לי ואיננו עוד. זלמן היה שמו.

נולד בישראל בשנת 1950 ונפל בכ״א בסיון תשכ״ט, 7 ביוני 1969. סיים שמונה שנות לימוד בביה״ס היסודי ולאחר מכן עבר ללמוד בבי״ס מקצועי את מקצוע הטכסטיל. היה אהוב על מוריו וחבריו בכתלי ביה״ס וזכה להצלחה רבה.

עם סיימו את 4 וחצי שנות לימודיו בביה״ס התיכון־מקצועי התגייס לצה״ל ואז שירת מעט מאוד זמן, כשקרהו האסון, בנפלו בעת מילוי תפקידו על גדות תעלת סואץ העקובה מדם.

אח היה לי שנקטף בדמי ימיו. צר היה לי שלא יכולתי לראותו עוד במלוא הודו וכשרו כחייל בצה״ל, כי ימיו נקטפו בעודו באבו, בתחילת שרותו הצבאי.

זו היתה דמות שהערצתי, דמות שהיתה לי כקיר מגן וחסות, עליה נשענתי בימי ילדותי, דמות אהודה על הכל, שהיתה לי לגאוה.

הוא היה לי לא רק כאח, אלא גם כידיד וכרע, עמו יכולתי להידבר ולהתרועע.

אכן, אבד לנו היקר מכל, אשר לעד לא נשכחהו.

מלכה סמבור, רמת־גן

ראי אדמה...

ראי, אדמה, כי היינו בזבזנים עד מאד!
בחיקך, מלון־ברכה, מעון סתר, זרע טמנו...
פרחי פרחים בך טמנו רעננים ובהוד,
אשר נשקתם השמש מנשיקתה ראשונה...

הא לך הטובים בבנינו, נוער טהר־חלומות,
ברי לב, נקיי כפיים, טרם חלאת אדמות,
אין לנו טובים מכל אלה.
את הראית? ואיפה?

ואת תכסי על כל אלה. יעל הצמח בעינו!
מאה שערים הוד וכוח, קדשו לעם מכורתו!
ברוך קרבנם בסוד מות, כופר חיינו בהוד...
ראי, אדמה, כי היינו בזבזנים עד מאד!

ש. טשרניחובסקי

★

לזכר אחי אפרים אורי ז״ל

שנפל בקרב על הגנת המולדת

אפרים אורי — נפל במלחמת השחרור

אפרים נולד בצפת הגלילית המתנשאת בשלוותה ההררית על פסגות הרים. ואולי זהו סוד שלוות נפשו, צניעותו ועוז רוחו שליווהו בדרכו ובחייו.

אפרים התברך בסגולות טובות. את התנ"ך אהב בכל עמקי נפשו ובלימודיו הקדיש לו את מיטב עיתותיו. ולפי דרכו הלך.

את נעוריו בילה אפרים במושב צופית וכשהאב יצא לעבוד במחנות הצבא הבריטי ברפיח, נותר אפרים הגבר היחיד במשפחה והיה אחראי לכל עבודות המשק בפרדס, בשדה ובלול. הוא אהב את כל עבודות שבמשק: אינסטלציה, נגרות ובנין. הכל היה מבצע במו ידיו. ואכן זכורני פעמים רבות היה מעלה את התקוה שיבוא יום שיוכל ללמוד ולהשתלם בבית־ספר מקצועי. התורה, העבודה והמלאכה היו משאת נפשו.

המשך דרכו היתה בהצטרפותו להכשרה־מגויסת של הפלמ"ח בתל־עמל, שחבריה עסקו: בעבודה במשק ובאימונים בנשק. מתל־עמל עברו לקיבוץ שער־העמקים. מחנה אוהליהם שכן באחת החורשות החבויות של מטע הרימונים.

משער־העמקים עברו לבאר־יעקב, לקיבוץ ארעי, כשכל משאת נפשם של הבחורים והבחורות היה — הקמת קיבוץ עצמאי בנגב.

הגיע הרגע הנכסף. הוקם קיבוץ נירים שבנגב.

אפרים עבד כנהג, הוביל יומם וליל הספקה לנגב הנצור בדרכים ממוקשות ועוינות.

הגיע ה־15 במאי שנת 1948. בשבת אביבית בנגב עמדה נירים זקופה ואמיצה, מוקפת גדרות־תיל, עמדות ירי ובונקרים — ושלושים וחמישה בחורים ובחורות שברשותם 14 רובים, 4 סטנים ומקלע בודד מוכנים לקדם פניה של חטיבה־מצרית מצויידת בארטילריה, טנקים וכוח רגלים, העולים עליה לכלותה ולהשמידה. נירים הגיבה קשות ועלתה בלהבות. אולם החברים לא נטשו את העמדות החשופות ונסוגו לבונקרים הבטוחים. בהם רבים צמודים לכלי נשקם תחת אש תופת של פגזים והמתינו. בעוז רוח ובגבורה התנגדו להסתערות חיל הרגלים המצרים שהתקרבו לגדרות המשק בעקבות הטנקים.

התקפת המצרים חוסלה על הגדרות — בזעם נערים אמיצים ובקרב רובים וסטנים!

אולם המחיר כבד ונורא. 7 בחורים נפלו בקרב האכזרי על הגנת נירים, וביניהם אפרים ז"ל.

והרי סך הכל נערים היו!

אחיו **מנחם אורי**

אויף אונדזערע קברים וועט קיינער ניט קומען,
קיין פריינד וועט נישט לאָזן קיין טרער...
אונדזערע יונג־פאַרשניטענע לעבנס
צו באַוויינען וועט ניט זיין ווער...
(פון אַ ליד פון יעקב ענדער ז״ל, געשריבן אין לאַגער)

אלה נזכור לעד:

אבינו רב הפעלים **ישראל אנדר**

אמנו היקרה **לאה**

אחיותינו היקרות: **גיטל, שרה, ביילה, זלאטה**

שסבלו ונרצחו ע״י הגרמנים ועוזריהם ימ״ש
וכל **בני המשפחה** מצד אבינו ומצד אמנו,
שמקום קבורתם לא ידועה

מודעה זו משמשת להם מצבה

אנו נשארנו לבכותכם —
בניהם, אחיהם ואחותם:

חיים ורעייתו **צופיה**
יעקב ורעייתו **הלה**
בתם ואחותם **זיסל** ובעלה **אריה ציטרינבוים**

אמי האהובה לאה׳לה

לזכרון נצח

בית אבי היקרים

שנרצחו ע״י הנאצים הארורים

אבי היקר:

אברהם־אהרון גורפינקל (מוורשה)

אמי היקרה:

דבורה בת **ברל רייזמן** (מיאֶדוב)

אחיותי:

חנה, לאה, פייגה

אחי: **שלום**

סבי: **ברל רייזמן**

המנציחים:

הלה ויעקב אנדר

זכרונם לא ימוש מאתנו לעולם!

הורינו היקרים:

אברהם וגרונה גולדפלד

אחי ואחותי:

ביילה וראובן גולדפלד

גיסי ואחותי:

שמחה וזיסלה רוזנבוש

ובתם **חנה**

גיסי ואחותי:

ישראל ורחל הופרט

ובנם **אברהם**

המנציחים:

יעקב ורבקה גולדפלד

נר תמיד

לדודים ודודות ומשפחותיהם

דינה גולדפלד, לייביש, טובה,

יחזקאל ולובה קרומהולץ

דודי **ריבה, שלמה גולדפלד**

יעקב גולדפלד ומשפחתו הענפה

מחודלה

אייזיק והינדה ומשפחותיהם

אייזיק, שיינדל וצבי שרף

המנציחים:

זיסל ואריה ציטרינבוים

חיים וצפורה אנדר

יעקב והלה אנדר

כל הקבור בארץ־ישראל כאילו קבור
מתחת למזבח שנאמר וכיפר אדמתו
עמו וכתוב מזבח אדמה תעשה לי.
(מסכת כתובות דף קי״א)

כל המת בארץ־ישראל ניקבר בלי חטא שנאמר, וכיפר אדמתו וכן זכו הורינו למה שלא זכו רבבות הורים יהודים בפולין כמוהם:

א. להינצל מהשואה האיומה שהשמידה את יהדות פולין ובתוכם את אנשי קראשניק;

ב. להציל עוד שלוש נפשות אשר במרוצת הזמן נהיו ל־3 משפחות בארצנו;

ג. לגור בארץ־ישראל כפי שפוסק הרמב״ם: מצווה לגור בארץ־ישראל אפילו בעיר שרובה גויים, מלגור בחוץ־לארץ אפילו בעיר שרובה יהודים.

ד. לראות בתקומת ישראל ולחיות תחת שלטון יהודי שזה היה חלום של כל יהודי משך אלפי דורות.

ה. לראות ב״ה דור של בנים ובני בנים ואפילו נין מסודרים בע״ה משפחות משפחות ולרוות נחת מכל יוצאי חלציהם.

ובקצרה — ברצוני לכתוב את ההיסטוריה של משפחתנו כאן בארץ:

בשנת תרצ״ג עליתי ארצה עם אשתי נחמה שתחיה — הראשונים ממשפחתנו ובשנת תרצ״ד, הצטרפו אלינו האחיות מלכה, ורחל ושלושתינו התחלנו לחשוב איך להביא ארצה את ההורים ושאר משפחתינו שנשארו בחו״ל. לא היינו נביאים ולא חכמים ולא חזינו מראש את מה שבאה אחר כך על יהדות פולין. עשינו כל המאמצים ולא חסכנו כל סכום שנדרש מאיתנו אע״פ שהיה לנו מאוד קשה להוציא כל כך הרבה כסף עבור דרישה עבור 5 אנשים. וב״ה, בשנת תרצ״ה, קבלנו את הדרישה שנשלחה להורים. שמחתם היתה רבה. הם מכרו את כל מה שהיה להם וזה בקושי הספיק להוצאות הדרך. בשנת תרצ״ו הגיעו בשעה מוצלחת ארצה. קיבלנו אותם עוד בנמל יפו. לשמחתנו ולשמחתם לא היה גבול. בפרט שראו אצלי את בני הבכור, דוד שיחיה וה־מילים הראשונים שהיה בפי אבא היה: „ראות פניך לא פיללתי והני הראה ה׳ אותי גם את זרעך״.

אחרי הצי שנה פרצו המאורעות והיה משבר קשה בארץ והפרנסה היתה בקושי. בכל זאת לא התחרטו על זה שעלו, ואנחנו נהגנו בהם כיבוד אב ואם כראוי ופרנסנו אותם. עוד הספיקו להביא תחת החופה את מלכה, רחל, אליעזר, דוד ואסתר ולראות נכדים אצל כולם ונין אצל פרידה־חיה.

בשנת תשט״ז נפטר אבינו בשיבה טובה, בן 83 שנים היה במותו.

בשנת תשכ״א נפטרה אמנו, בת 72, ונקברו כרצונם — בבית הקברות אשר בזכרון מאיר.

אנו, צאצאיהם, באים שם פעמיים בשנה ל„יאָרצייט״ — לשפוך את כל אשר בלבנו, ומתי שמציק לנו בליבנו בכל ימות השנה.

ת נ צ ב ״ ה מנחם בק

גפלה עטרת ראשינו

בצער רב ביגון קודר אנו מודיעים על פטירת בעלי, אבינו, חותננו וסבנו

ר׳ אברהם יעקב בק ז״ל

בן ר׳ **דוד** ז״ל מקרשניק (פולניה) בשנת ה־83 לחייו

ההלויה תצא היום, יום א׳ י״ב אלול תשט״ז 19.8.56 בשעה 3.30 אחה״צ מביתו רחוב מאיר ציון 5, לבית הקברות בזכרון מאיר בני ברק.

המתאבלים: אשתו, בניו, בנותיו, חתניו ונכדיו

האטובוס יוצא מרחוב מאיר ציון 5.

שרה־רבקה בק　　　אברהם־יעקב בק ז״ל

בצער רב וביגון קודר אנו מודיעים על פטירת אמנו, סבתנו וחמותנו היקרה

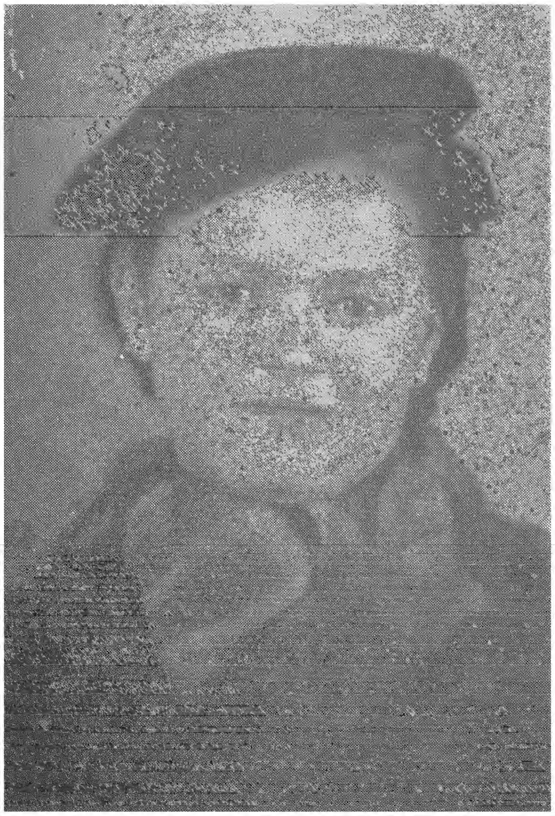
מרת שרה רבקה בק ז״ל

בת מנחם

מעיר קרשניק, פולניה — שנפטרה בשנת 76 לחייה

ההלויה תצא היום יום ראשון, י״ג בסיון תשכ״א (28. 5. 61) בשעה 3 אחה״צ מבית רחל ואפרים מורמיסקי, יד־אליהו ת״א רח׳ גיבורי ישראל 33 פנת שד׳ החיל 7 לבית הקברות בזכרון־מאיר, בני־ברק.

המתאבלים: בעלה, בניה, בנותיה, חתניה, נכדיה, כלותיה והמשפחה

שמשון בראַנד הי"ד

אטל בראנד הי"ד

לזכרון נצח!

כל זמן שהנשמה בקרבנו
לא נשכח ולא נמחל — על מה
שראינו ושמענו מה שעוללו
הגרמנים ימ"ש — ביקירנו ואהובנו:

אבי־מורי: ר' אברהם־יעקב בן זכריה־שמשון בראַנד
אמי: רעכל בת בן־ציון
אחותי: שרה־רחל ובעלה יחיאל פיינגולד
אחי: זכריה־שמשון ואשתו רייזל
וילדיהם: יוסף, שלמה ועוד שניים
אחותי: אטל בת אברהם־יעקב, הינדה ובריינדל

▼

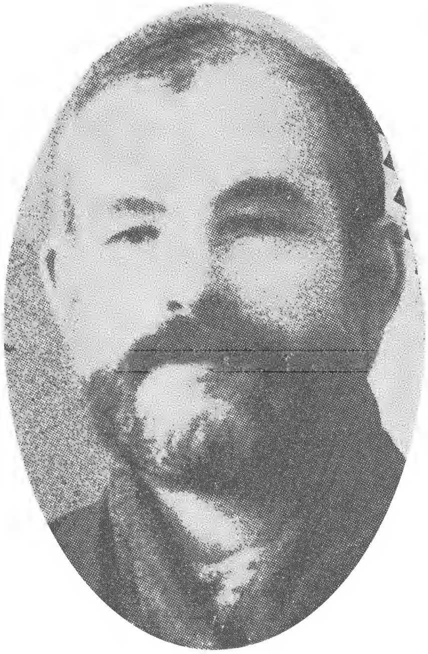
אבי־מורי ר' ישראל באלטר
אמי בלומה בת זישה
אחי אברהם־יוסף באלטר
אחותי זלאטה־דבורה

וכל בני משפחתנו שנרצחו ע"י הגרמנים ימ"ש

המנציחים:
שמואל ודינה בראנד, תל־אביב

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזער אומפארגעסלעכע משפחה

באָקסענבוים

די קרבנות פון די נאַצישע רציחות —

חיים־לייב, צבי, גאָלדע, דב (וועלוול), שלמה

פאַראייביקט:

פאמיליע באָקסענבוים, פאַריז

אַ יאָרצייט־ליכט צום אָנדענק

פון אונדזערע אומפארגעסלעכע, די קרבנות פון די דייטשע רציחות
איבער אונדזער פאָלק, אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה

מיין פרוי און מוטער:

שרה־לאה ברענער

מיין זון און ברודער:

לייזער ברענער

מיינע קינדער:

חנהטשע, פריידע, יעקב

לייבל, שלמה און **איטשע ברענער** און זייערע **משפחות**

קיילע, חיה־שרה און **מארמל** מיט זייערע **פאמיליעס**

טובה פארבער און **פאמיליע**

ליפע, אליעזר, לעמל און **איטע ניימאן**

בערל, גאָלדע, שרה, איטשע, פסח און **יוסף פרידמאן**

מיר וועלן אייך תמיד געדענקען!

דן און **ליבע ברענער**, ישראל

לעאָן און **חנה ברענער**, ניו־יארק

זאָלן פאַרייביקט ווערן לדור־
דורות די נעמען פון אונדזערע
באַליבטע און אומפאַרגעסלעכע
שוועסטער און ברידער, וואָס
זענען אומגעקומען על קידוש־
השם פון די נאַצישע רוצחים

איך וועל דערמאָנען די נעמען פון מיינע נאָענטסטע און טייערסטע,
די קרבנות פון די דייטשישע רציחות:

מיינע עלטערן:

לייב און **טאָבע באָטנער**

מיינע ברידער:

שמואל און **לאָזער**

מיין שוועסטער:

שרה באָטנער

ווי אויך די פאַמיליעס פון מיין פרוי:

פאָטער **ענזל רייכמאַן**, מוטער **מינדל**. שוועסטער: **שרה, אסתר, איטע־דבורה**. ברידער: **אהרון** און **אביגדור רייכמאַן**.
זיי האָבן געוווינט אין זשעזשקיביץ, לעבן קראָשניק — און אומגעקומען.

זאָלן זייערע נעמען זיין ביי אונדז פאַרהייליקט אויף אייביק; זאָל זייער אָנדענק בלייבן פאַר קינדס־קינדער.

כ׳וויל אויך דערמאָנען אייניקע נעמען פון נפטר־געוואָרענע פאַרוואַלטונג־מיטגלידער פונעם קראָשניקער קאָמיטעט אין בראַזיל, מיט וועמען כ׳האָב יאָרן־לאַנג מיט־געאַרבעט אַלס פרעזידענט:

שלמה קאַריקאַס, שמואל שאַר, משה לאַנג, ריבה גאָלדפעלד
און **יעקב־דוד גאָלדפעלד**.

פאַראייביקט:

מאיר באָטנער, בראַזיל

א יאָרצייט־ליכט נאָך אונדזערע אומפארגעסלעכע און נאָענטע:

(פון רעכטס צו לינקס)

פאָטער **יעקב גורפינקעל** מיטן יונגסטן טעכטערל **ביילע**

מוטער **פייגע־ברײַנדל (געב׳ שיפמאַן)**

שוועסטער **אסתר־העניע ברייטמאַן**

ברודער **יוסף**

ברודער **הערש**

זיידע **וואָלף שיפמאַן**

גיטל ראָזנבוים ז״ל

עלטערן:

יהיאל־אהרון און **פערל** (געב׳ פאָגעל)

ברידער:

וואָלף און **שמעון**

שוועסטער:

גיטל, מאניע, איידל, חייה, רבקה

אייער אלעמענס אָנדענק וועט אונדז
תמיד באגלייטן און דערמאָנען די
ליכטיקע געשטאַלטן

פאַראייביקן:

פאני (געב׳ ראָזנבוים) און
זשאָרזש גורפינקעל, פאריז

תמיד נזכור!

את הקדושים והטהורים

שנרצחו ע״י הפושעים הגרמניים

בתקופת השואה

הורינו:

משה־חיים ציטרינבוים הי״ד

ברכה ציטרינבוים הי״ד

האחים והאחיות:

חיה ציטרינבוים (וויין)

נח ציטרינבוים

דוב ציטרינבוים

זאב (וולף) ציטרינבוים

לאה ציטרינבוים

המנציחה:

משפחת ציטרינבוים, ישראל

מיר פארייביקן

אונדזערע טייערע שוועסטער, ברודער, זיין פרוי און קינדער —
וואָס זענען אומגעקומען פון די דייטשע בעסטיעס

פון לינקס אויף רעכטס: הענעך גאָלדבוים, טשארנע גאָלדבוים, מרדכי גאָלדבוים, רחלה גאָלדבוים

הענעך גאָלדבוים, זיין פרוי **באלטשע** און קינדער
רחלע מיט איר מאַן **מרדכי**
גרשון
משה ברוך גראָסמאַן, זיין פרוי **טשארנע** (געב׳ **גאָלדבוים**)
מלכה מיט איר מאַן **וועלוול־יוסף** און **באשקע**
איטע גאָלדבוים (געב׳ **שולמייסטער**) און קינדער **שיע** און **מאָטל**
בערט און **וויקטאָר גאָלדבוים**

פאַרייביקן:

די ברידער און זייערע פאַמיליעס, פאַריז

לזכרון נצח

הישרים והתמימים הנאהבים והנעימים

אבינו:

יצחק בן **חיים גולדברג**

אמנו:

הינדה־רבקה בת **שלמה גולדברג**

אחינו:

אברהם־אליהו ואשתו **אסתר**

ובנם **משה־חיים**

אחינו:

יוסף, צבי, נח

אחותנו:

חיה ובעלה **צדוק**

איטה, אסתר

משפחת גולדברג

ויתר בני משפחתנו שנרצחו ע״י הגרמנים

המנציחים:

הבנים **אריה ויעקב**

הבת **מלכלה**

צום הייליקן אָנדענק פון מיינע עלטערן

שרה און **יחיאל־חיים גאָלדפעלד**

מיינע ברידער **שאול** און **יואל**

מיינע שוועסטערס **מירל, רבקה** און **אסתר**

אומגעקומען פון די נאצישע מערדערס.

דער אָנדענק פון די קדושים וועט אונדז תמיד באַגלייטן.

פאַראייביקן:

דוד און **יעקב גאָלדפארב**

און זייערע פאמיליעס, פאַר. שטאַטן

מיט יראת־כבוד ווילן מיר שטענדיק דערמאנען דעם ליכטיקן אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן

רייזל און **יצחק איידלשטיין**

און אונדזערע **שוועסטער** און **ברידער**

וואָס זייערע לעבנס זענען פאַרשניטן געוואָרן דורך די דייטשע תליינים

פון אונדזער פאָלק

פאַראייביקט:

רחל גאָלדפארב (איידלשטיין) און **פאמיליע**

צום אָנדענק

פון די 28 אומגעקומענע משפחה-מיטגלידער

אין דער צווייטער וועלט-מלחמה

אנשטאט אַ מצבה אויף די אומבאַקאַנטע קברים פון די מיר גוט באַקאַנטע נאָענטסטע און טייערסטע, די קרבנות פונעם נאַציזישן יידן־מאָרד אין אייראָפּע:

מיין פאָטער:

שמואל־אליעזר וועללער פון בעלזשעץ

מיין מוטער:

לאה

מיין פרוי:

ציפּע

מיינע ברידער:

גרשון, יצחק, ירחמיאל און זייערע **פאמיליעס**

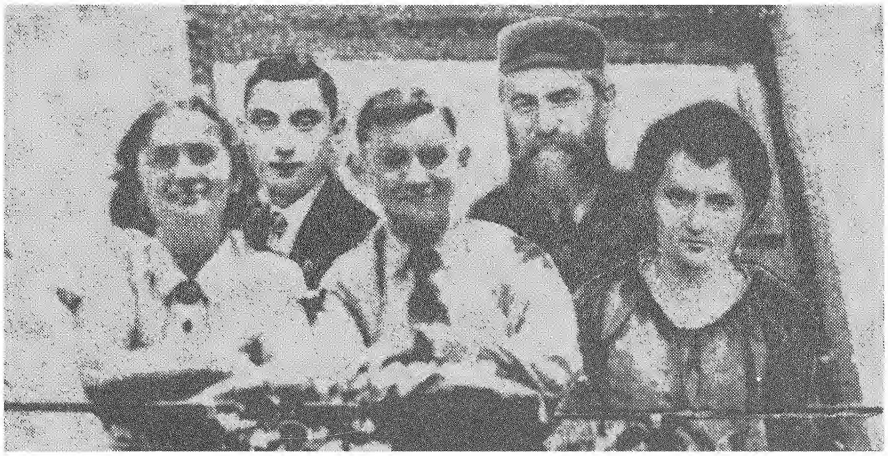
מיינע שוועסטערס:

פעסע, בלומע און **פאמיליעס**

כ׳וועל אייך קיינמאָל ניט פארגעסן!

הערשל וועללער, פאַריז

לזכר יקירנו שניספו בתקופת השואה

אבא:

ר׳ אליעזר נורדמן ז״ל
(מוהל בעיר קראשניק)

אמא:

אסתר נורדמן ז״ל
בת של ר׳ משה ברוך

האחים:

יהושע ולייבצ׳ה ז״ל

אחות:

פסל ז״ל

מנציחה:

בלה וייס־נורדמן

לזכרון נצח לקדושים וטהורים שנרצחו ע"י הגרמנים ועוזריהם ימ"ש

אדמו"ר ר' נחום (סגי נהור)
סלובודז'ינסקי זצ"ל
שנפטר בשנת תרצ"ט בחודש אדר

הרב סלובודז'ינסקי
נין ונכד מהרבי משפולי, נפטר בתשכ"ב

הרבנית **שיינה־רוזה**, נפטרה בשנת תרצ"ז
ר' **משה־יוסף** ואשתו **גיטלה**, בתו של **יעקב ארליכמן** ר־4 ילדיהם
ר' **מאיר** ואשתו **גולדה** ושלושת ילדיהם — הי"ד

בנם ר' יהושע מרדכי סלובודז'ינסקי ז"ל
ומשפחתו

בנם **אפרים** בן **נחום** — ניספה בשואה
ובנם **חיים**

המנציח:
כץ יעקב, תל־אביב

צום אייביקן אָנדענק פון די אומפארגעסלעכע:

מיין פאָטער:

יאנקל לעדערפיין

נפטר געוואָרן אין קראָשניק אין יאָר 1937

מיין מוטער:

אסתר לעדערפיין

נפטר געוואָרן אין קראָשניק אין יאָר 1923

מיין ברודער:

אברהם לעדערפיין

מיט זיין פרוי **נעכע** און **קינדער**

אויסגעזידלט פון קראָשניק אין יאָר 1942

מיין שוועסטער:

שרה און איר מאַן **זעליג גראפמאן**

און זייערע **קינדער**

מיין שוועסטער:

טשייטל פלאם

דערשאָסן דורך די דייטשן אין גרענאָבל אין יאָר 1944.

כבוד זייער אָנדענק!

פאַרייביקט:

זשאָרזש (יאָסל) לעדערפיין, פאַריז

די פאַמיליע פון לייבאלע גישפענץ ז״ל

צום אָנדענק

פון מיין אומפארגעסלעכע משפחה, וואָס איך האָב זיך געגרייט זי אַראָפּצונעמען קיין פאריז — נאָר דער מלחמה־אויסברוך אין יאָר 1939 האָט אַלץ צעשטערט

מיר זענען געווען זעקס קינדער — דריי ברידער און דריי שוועסטער פון

די עלטערן **לאָווע** און **ביילע גישפענץ**
אַלע זענען אומגעקומען.

די ברידער **שמעון**, **יחיאל** און **יאנקל**
זענען דערשאָסן געוואָרן אין איין טאָג דורך די דייטשע מערדערס.

מיין **פאָטער** איז געשטאָרבן אין געטאָ נאָך אַ סך ליידן און פיין.

מיין **מוטער** מיט די שוועסטערס **אסתר** און **רבקה** זענען דעפאָרטירט געוואָרן צוזאַמען מיט נאָך דריי שוועסטערס פון מיין מאַמען.

מיין זיי״דע **הערש־מאיר זילבער** האָט באַגלייט ביזן וואקזאַל די דעפאָרטירטע און ווען די באַן האָט געריגט, האָט ער גענומען איר נאָכלויפן און דערשאָסן געוואָרן.

אַזוי איז אומגעקומען די גרויסע משפחה פון **הערש־מאירן** —
פיר טעכטער און צוויי זין — מיט גרויסע פאַמיליעס

כבוד זייער אָנדענק!

פאַרייביקט:

לאה לעווי (גישפענץ), פאַריז

על אלה שנכרתו בידי זדים

אבי אפרים פרץ בן מרדכי יוסף פדר הי"ד

נרצח במחנה בודזין ביום י"ב במרחשוון תש"ב — 1942

לדמותו: בין כל המעלות והמידות הטובות שאבי היקר הצטיין בהן, התבלטה מסירותו הנלהבת למען בית־ספר „בית־יעקב" שבעירנו קרשניק וכן שקידתו למען הקרן ע"ש הרב ר' מאיר בעל הנס זצ"ל. פעליו למען שני המוסדות האלה היו רבים ומרשימים. איש חסיד היה של הרבי מגור. בביתנו התקיים ה„שטיבל" של גור שבו עסק אבי בתורה ובצדקה. מסירותו לבני ביתו ולמשפחתו ואהבת הבריות שלו היו לשם דבר, עדין הנפש והרגש. ביחד נלקחנו למחנה בודזין, לעולם אזכור את אמונתו העמוקה והתקוה שפיעמה בלבו עד יומו האחרון. צעיר לימים הייתי כשהיד האכזרית ניתקה אותו ממני לעולם. זכרו לא ימוש מלבי לעד.

אמי **חיה חנה'לה** בת **הרש וטובה וישניאק** הי"ד.
אצילת נפש ואדוקה, נספתה באקציה השניה שהנצים ערכו בעירנו בפסח 1942.

אחותי **שיינדל פדר** הי"ד. נספתה במחנה מיידאנק בתאריך 3.11.1943.

אחותי **פייגה** הי"ד ניספתה ביחד עם אמי באקציה השניה בפסח 1942.

דודים ודודותי היקרים:

וויינברג יעקב־אליעזר ואשתו **חיה־רבקה**

וילדיהם: **יחיאל, דבורה, טובה, מרדכי־יוסף, שלום־סיני, חנה־פייגה, מאיר־דב, אפרים**

פדר ברוך ואשתו **אסתר**

וילדיהם: **שיפרה, מרדכי־יוסף, משה־אהרון, חנה־לאה, פייגה**

פדר חנוך ואשתו **הדסה**

וילדיהם: **זיסקינד, שיינדל, מרדכי־יוסף, פערל, דבורה**

פדר לייבל ואשתו **שושנה**

יהי זכרם ברוך!

המנציח בלב דואב:

נחמיה פדר, חולון

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזער טייערע מוטער

טאָבעלע פאַרבער

אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים

פאַרייביקן:

פאמיליעס פארבער אין פאַריז און לאָס־אַנזשעלעס

די טאָכטער **חוה מארשיסט**, לאָס־אַנזשעלעס

מיר וועלן ניט פארגעסן

דעם אומקום פון מיין פרוי, טאָכטער, מוטער, שוועסטער — דערמאָרדעטע דורך די היטלעריסטישע בעסטיעס

מילא און **ראָזא פארבער** און **פאמיליעס**, פאַריז

נים פארגעבן און ניט פארגעסן וואָס די ברוטאַלע נאצים האָבן אָפּגעטאָן מיט אונדזערע טייערע עלטערן

ארעלע און **שיינדעלע גוטוויליק**

די טאָכטער

שרהלע גוטוויליק

ביקאווי, קישיניעוו, ר״פ

פאַרייביקן:

די משפחות **יואל, משהלע**

און **הערש־יוסף גוטוויליק**, ניו־יאָרק

איידעם און אייניקל

זשאק און **מאקסים פארבער**, פאַריז

זלמן ווייסבראָט, אומגעקומען אין פאַריז, צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע

אין ליכטיקן אָנדענק פון אונדזער משפחה,
די קדושים, פון וועמען מיר טראכטן תמיד מיט ווייטיק אין הארצן
אויף וואָס פאר אַ שרעקלעכן אופן איר זענט אומגעקומען.
זאָל זיין פאַרשאָלטן אויף אייביק די מערדערישע האַנט
פון די דייטשע רוצחים ימ״ש.

מיר דערמאנען מיט יראת כבוד:

אונדזער פאָטער:

נפתלי פאבריקאנט ז״ל

אונדזער מוטער:

פעסע פאבריקאנט

אונדזערע שוועסטערס:

זיסל, איר מאַן **ישראל־הערש בריקמאַן**
און זייערע קינדער: **שלמה, יאָסל, טוביה, אלי, נפתלי, חיהלע**
מאליע, איר מאַן **מלך וועבער**
און זייערע קינדער: **הערשל, חנה, סילקע, נפתלי**
צביה איינעסמאַן
און קינדער: **שלמהלע, יאנקעלע, לייבאלע**
רחל, איר מאַן **יוסף מישקיט** און קינד **נפתלי**

כבוד אייער אָנדענק!

פאַראייביקן:
ברודער **ישראל פאבריקאנט**, ישראל
שוועסטער **ראוז רעיק**
שוועסטער **חעלען וואָלפסאָן**
שוועסטער **רבקה בורשטיין**
שוועסטער **חוה גרינשטיין**
פלימעניצע **צפורה מיללער**

מיר וועלן תמיד געדענקען

אונדזערע קדושים און טהורים

די עלטערן:

לייביש און רחל פרייהאָף ז״ל

די שוועסטערס:

נעמי און איר מאַן נתן

רייזל און איר מאַן משה גאָלדבערג

שיפרע און איר טאָכטער חנה

פראדל

מאכטשע

פייגע

און אַלע דעפּאָרטירטע יידן פון קראַשניק

פאַרייביקן:

פאַמיליע פרייהאָף, בראַזיל

פאַמיליע וויזענבערג, פאַריז

די פאמיליע קאפטאן ז"ל

מיט טיפן צער און טרויער דערמאָן איך מיין טייערע משפחה
אומגעקומענע דורך די דייטשע מחבלים ימח־שמם

מיין פאָטער **משה קאפטאן** הי"ד

מיין מוטער **גאָלדע קאפטאן**, געשטאָרבן פון שרעק אין יאָר 1941,
ווען די געסטאַפּאָ מערדערס האָבן זיך אַריינגעריסן אין אונדזער שטוב.

מיין 1½־יאָריק טעכטערל **דבורהלע** און איר מאַמע **רייצע הארמאן**, מיין ערשטע פרוי, וועלכע זענען מיטן רוב קראָשניקער יידן אומגעקומען אין יאָר 1942.

מיין שוועסטער **מירל**, איר מאַן **ברוך ערליך** און דריי **קינדער**

מיין שוועסטער **אסתר**, איר מאַן **יצחק מארקעוויטש** און קינד
און די אַנדערע משפחה־מיטגלידער.

זאָל זייער אומשולדיק פארגאָסן בלוט ניט ווערן פארגעסן און פארגעבן

פאַרייביקן:

יצחק קאפטאן, פרוי, דריי טעכטער
טאָראָנטע, קאַנאַדע

לזכרון נצח של יקירנו

אמנו:

רבקה הי״ד

אחינו:

הרצקה זונטאג הי״ד

המנציחים:

אברהם ויהושע זונטאג

▼

בני דודים:

ריבצ׳ה ובעלה שמואל בלטמן
ובנותיהם פריידה ואסתר
סרקה, בעלה וילדיהם

המנציחים:

בני טוורדוגורה

דודה דבורה וויינטראוב הי״ד
בניה ונכדיה:

סרול ויהושע טייכמן,
בנותיהם פייגה וטובה

לייבל ואשתו נחמה

פריידה ובעלה אהרון ושני בניהם

אלקה ובעלה יצחק הלמן ובנם

דודצ׳ה ויוסף וויינטראוב

פייגה ובעלה פייוול ארליך

המנציחים:

בני טוורדוגורה

לזכרון נצח של יקירנו

הורינו יחזקאל ופרל־מרים
טוורדוגורה, הי״ד

אחותינו טובה־מינדל
ובעלה אברהם יצחק הכהן
שווארץ

וילדיהם פייגע־צירל, פנחס
לייביש ויתר בני המשפחה

המנציחים:

חיה־שרה, פרידה, פייגה,
ישראל־דב ויהושע־ראובן

לזכרון נצח של יקירנו

יעקב־יצחק הלפרין

והילדים:

פייגה־צירל, טובה־מינדל,

פריידה־מירל והרש־לייב

המנציחות:

אמם חיה־שרה (מבית טוורדוגורה)

והבת רבקה (מבית הלפרין)

לזכרון נצח של יקירנו

אריה־לייב הופמן הי״ד

והילדים:

פנחס ורבקה

המנציחה:

פריידה (מבית טוורדוגורה)

צום אייביקן אָנדענק און ערע

פון מיין מאן, זיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער;
פון מיינע עלטערן, שוועסטער און מאַן מיט פינף קינדער;
פון מיין ברודער, זיין פרוי, זעקס קינדער און אייניקל —
אַלע אומגעקומען על קידוש השם:

משה־דוד שטיינקריצער
מאיר און פרומעט שטיינקריצער
יצחק און סענדער שטיינקריצער
מלכה־רחל און גיטעלע שטיינקריצער

אפרים און שרה־קריינדל בראפמאן
מאַטל בראפמאַן, זיין פרוי און זעקס קינדער
שיינדל־לאה מיטן מאַן און פינף קינדער

פאַרייביקט:
חנה שטיינקריצער, פאַריז

אַ יאָרצייט־ליכט

נאָך אונדזער אומפאַרגעסלעכן ברודער

שמואל־משה אייכענבלאט

אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים ימ״ש

פאַרייביקן:

די ברידער **זיסל** און **יאָסל אייכנבלאט**, בראַזיל

די שוועסטער **שיינדל שטאטמאן**, ישראל

צום אייביקן אָנדענק פון די טייערסטע

עלטערן:

אלתר־יעקב און **פייגע־רבקה בערגמאן**

מײַן אומפאַרגעסלעכע פרוי:

לאה בערגמאן

און קינדער:

בן־ציון, שרה־אסתר, דוד, אלתר־אריה

ברידער:

נחמיה־אייזיק, יוסף־יצחק, גדליהו־מאיר

שוועסטער:

שרה־טובה

שוועגערין:

רחל

פאַרייביקט:

מרדכי־הערש בערגמאַן, פאַר. שטאַטן

לזכר
הורי ובני־משפחתי
שניספו בשואה —

זלאטה מרקוביץ׳

יהושע, יצחק, מרדכי,

יעקב וחנה

המנציחים:
דבורה ועזריאל בוכבינדר, רמת־גן

יהושע מרקוביץ על קברו של אביו
בבית הקברות בקרקוב (פולין)

לזכרון נצח ליקירנו

האם:
בינס לובה — ליבאלע

האח:
בינס גדליהו

האחות:
בינס פייגה

האחות:
בינס איטה

האח:
בינס פנחס

האח:
בינס ברוך

האחות:
בינס שיינדיל

יהיה זכרם ברוך!

המנציח:
אליהו בינס, גבעתיים

דמעה נפשי לנצח
על ההתעללות והרצח

בהורי, יקירי,
אחי ואחיותי.

על **אשה וילד**
שנמחקו מעל פני חלד
ועל כל המשפחה.
ש נ ט ב ח ה.

אחד ויחיד
נשארתי שריד
מצבה חיה
ממה שהיה.

א ז כ ו ר ו ל א א ש כ ח

שמואל גולדנר, בת־ים

ל ז כ ר ו ן נ צ ח ל י ק י ר נ ו

ב ן ־ צ י ו ן

ואשתו **ה נ ה ד י א מ נ ט**

ובני־משפחתם, שנרצחו ע״י הנאצים

ה מ נ צ י ח י ם ב נ י ה ם :

יוסף, יעקב, נחמן ורחל דיאמנט
בראזיל

איך פאַרייביק דעם אָנדענק
פון די קרבנות פון די היטלעריסטישע רציחות

מיין טיירע פרוי:
רויזע

און קינדער:
זלאטע און לייזער

פאַרייביקט:
ישראל הענער

מיר ווען ניט פארגעסן דעם ליכטיקן אָנדענק

פון אונדזער טייערער מאַמען
חיה־דבורה

און שוועסטערס:
צביהלע און האָדעס

פאַרייביקט:
ישראל הענער

מיר וועלן שטענדיק געדענקען
אונדזערע טייערע שוועסטער
און שוואָגער

חיה און יחיאל
זילבערפיין

זילבערפיין יחיאל און חיה

די איבערגעגעבענע פריינד פון אַלע
קראָשניקער אין פּאַריז און ישראל

פּאַרייביקן:
אידא און **אייב הערשזאָן**, ניו־יאָרק

לזכרון נצח של יקירנו

ההורים:
יעקב ופרל זיסברג
אחי:
משה ואשתו **מלכה וילדיהם**
אחותי:
חנה ובעלה **עובדיה ויזנברג וילדיהם**
אחותי:
פייגה־מרים ובעלה **פנחס רוזנפלד וילדיהם**
וכל בני המשפחה

המנציחים:
מרדכי זיסברג ומשפחתו, בת־ים

אַ נר תמיד אונדזערע טייערסטע

עלטערן:

יעקב און **לאה מינצברג** ז״ל

מיין מאַן:

קלמן כהן ז״ל

מיין זון:

דוד כהן ז״ל

מיינע שוועסטערס און ברידער:

הינדע, בלימע און **שלמה מינצבערג** ז״ל

מיינע שווער און שוויגער:

שלמה און **מינדל כהן** ז״ל

פאַרייביקן:

דבורה און **חוה כהן**, ישראל

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע עלטערן און שוועסטער

אומגעקומענע על קידוש-השם:

לייביש לאמהוט

אומגעקומען עטלעכע שעה פאַר דער באַפרייונג ביי ווילקאָלאַז,
נאָכן אַנטלויפן פון מיידאַנעק.

זלאַטע לאמהוט

דעפּאָרטירט געוואָרן פון קראַשניק קיין זאַקליקאָוו און דאָרט
אומגעקומען.

די שוועסטערס:

חייהלע, מירלי, מינטשע און **רחלע**

אומגעקומען דורך די דייטשע רוצחים ימ״ש.

פאַראייביקן:

זון און ברודער **יאָסל לאמהוט**, פּאַריז

טאָכטער און שוועסטער **שרהלע פעלדבערג**, בראַזיל

לזכרון נצח של יקירנו

אבינו:

ישראל (איגנאַץ) פינקוס הי״ד

אמנו:

פייגה פינקוס הי״ד

אחיותינו:

פסה פינקוס הי״ד

וחיה פינקוס הי״ד

ויתר קרובי המשפחה שנרצחו ע״י הגרמנים ימ״ש

המנחיצים הבנים והאחים:

חיים ויוסף פינקוס

תמיד געדענקען, ניט פאַרגעסן!

די טייערסטע און נאָענטסטע וואָס זענען אומגעקומען
פון די דייטשע רוצחים אין דער צווייטער וועלט־מלחמה.
זאָל זייער אָנדענק שטענדיק זיין מיט מיר!

מיין פאָטער:

שמואל ערליך ז״ל

מיין מוטער:

שרהלע ערליך ז״ל

מיינע ברידער:

שאול, פייוול און **בעריש**

זייער אָנדענק פאַרייביקט דער איינציק
לעבן־געבליבענער זון און ברודער

יעקב ערליך און **פאַמיליע**, ניו־יאָרק

לזכרון נצח!

יודע בגויים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך

אבי ומורי:

יעקב בן **זאב־יצחק פרלמן**

אמי:

זלאטה בת **יעקב**

אחותי:

חיה בת **ר׳ יעקב**

ובעלה **שמאי** בן **דוד אלבוים**

ובתם **סרל־אלקה**

אחותי:

פרידה בת **ר׳ יעקב**

ובעלה **צדוק** בן **ר׳ נחמיה שטיינגיס**

ובתם **מירהלה**

אחי:

יוסף בן **יעקב פרלמן,**

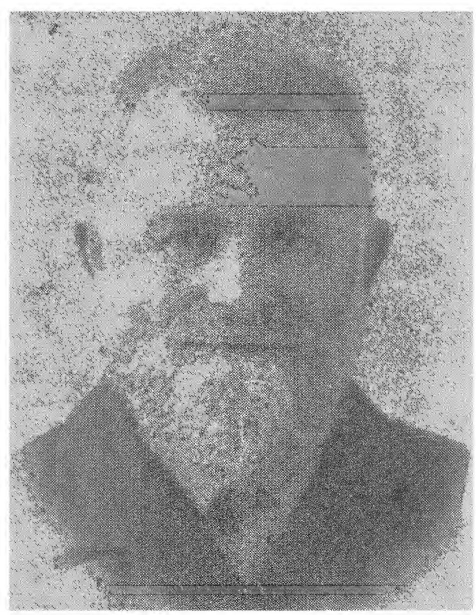
אשתו **פייגה ובנם**

ויתר בני משפחתנו

שנרצחו ע״י הגרמנים ימ״ש

המנציחים:

נחמה פרלמן, אביגדור אלבוים

אבינו **בנימין צוקרט** ז״ל

אחינו **אברהם צוקרט** ואשתו **חוה**

לזכרון נצח

של יקירנו:

אמנו **רייזיל צוקרט** ז״ל

אחותנו **מיה צוקרט**

המשפחה בישראל

מיר פאַרייביקן אונדזערע טייערסטע,
די קרבנות פון די נאַצישע רציחות

אונדזער מוטער **פייגע־מלכה קאווע** ז״ל
אונדזער שוועסטער מיט די קינדער **רויזע הענער** ז״ל
אונדזער שוועסטער **באשע קאווע** ז״ל
ברודער **משה־פסח** און זיין פרוי **גיטל קאווע** ז״ל

פאַרייביקן: די משפחות **חנה** און **אריה בראָנז**, ישראל
קאווע, בראזיל

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע, די טייערע:

עלטערן:
הערש און **טאָבע־מאַטל**
און די באָבע **פערלע בראפמאַן**
מיט זייערע **קינדער**

פאַרייביקט: פאַמיליע **עטי** און **אברהם קאווע**, בראַזיל

לזכרון עולם של הורינו היקרים

משה הלוי ורחל־לאה
ר ו כ מ ן

אחי וגיסתי מרדכי והנדל רוכמן
אחותי רבקה רוכמן
משה הכהן ומירל נידרמן
אליהו הכהן ואיטה נידרמן
וששת ילדיהם

המנציחים:
עזריאל ויהודית רוכמן

משה הלוי ורחל־לאה ראָכמאַן

צום אייביקן אָנדענק
פון אונדזערע לאנדסלייט

נעכע און אפרים
ראָזענשטאָק

דעפּאָרטירט פון פאריז אין דער
צווייטער וועלט-מלחמה.

פאַראייביקן:
די קראָשניקער אין פּאַריז

לזכרון נצח

אברהם־חיים ואשתו רייזל אייזנשטאט

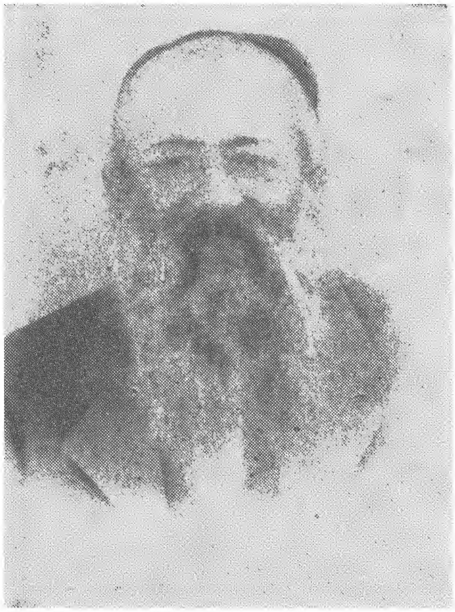
יעקב, אשתו רחל וילדיהם

ברכה הוכרט ו־4 ילדים

מלכה אייזנשטאט ו־2 ילדים

שיינדל ואפרים אלטוורק וילד

משה ואשתו וילד

אברהם חיים אייזנשטאַט ז"ל

המנציחים:

בנם דוד אייזנשטאט

בתם פרידה ואלתר רויזמן

צום אייביקן געדענקען מיינע ברידער

וואָס זענען אומגעקומען פון די נאַצישע בעסטיעס

ישראל־יצחק־חיים מאנדעלמילך מיט זיין פאמיליע

נח מאנדעלמילך און פאמיליע

שמואל־זיינוויל מאנדעלמילך און פאמיליע

גאָדל מאנדערמילך און פאמיליע

פאַרייביקט זייער שוועסטער

אין ריאָ־דע־זשאנעירא, בראַזיל

רחלע ווורמאַן

לזכרון נצח של יקירנו

ההורים:
שמואל וחנה ברונר ז"ל

האחים:
פאליק, דוד ומשפחתם ז"ל

האחיות:
אלטה, רחל ורייזל ז"ל
ויתר בני משפחתנו

שנרצחו ע"י הגרמנים ימ"ש

המנציחות:
משפחות **יונה וסימה ברונר**, ישראל

לזכרון נצח של יקירנו

אבי:
יהושע־אשר ביינברג

אמי:
אסתר מבית **בריקס**

אחי:
שמחה, אשתו **מלה**
עם **ילדיהם**

אחותי:
מ א ש ה

והרב **ישראל אבנר גרינבאום**

המנציחה:
חנה ביינברג־גלייטמן

לזכרון נצח של קדושינו

אבינו:
אלתר־ראובן־עזריאל
זיסברג הי"ד

אמנו:
רוחצ'ה זיסברג הי"ד

שנרצחו בידי קלגסי הנאצים
ביום כ"ה בניסן תש"ב

אחינו:
יהודה־לייב זיסברג,
אשתו ובתם

המנציחים:
יהודית גלברד ובעלה
פריידה דויטש ובעלה
חנה פרנס

ל ז כ ר ם

אחותי:
ש ר ה - מ י ר ל

ובעלה **יעקב גורפינקל**

והתאומים **אטל ומשה**

שניספו עם יהודי קראשניק
בימי מלחמת העולם השניה.

אחותם ודודתם:
שושנה גולדברג

לזכרון נצח של יקירנו

הורי:

אברהם ופרידה דוידזון ז״ל

אחי:

יצחק ונתן דוידזון ז״ל

סבי:

עזרא הרשנזון ומשפחתו ז״ל

ויתר בני משפחתי
שנרצחו ע״י הגרמנים ימ״ש

המנציח:

משה דוידזון, רמת־גן

מיר פאראייביקן

אונדזער טייערן, אומפארגעסלעכן
ברודער און שוואָגער

משה גוטלערנער

זיין פרוי **רבקה**

און זייערע **דריי טעכטערלעך**

אומגעקומען פון די נאצישע רוצחים.

העלא און **שאול פערשטמאן**
פאריז

לזכרון נצח

קול דמי אחיך צועקים אלי
מן האדמה

אבינו **יצחק מאיר ווקס**

אמנו **איטה־פריידל**

אחינו **נתן ויוסף**

אחותינו **שרה**

ויתר בני משפחתנו
שנרצחו ע״י הגרמנים ימ״ש

המנציחים:

הבנים **אברהם ושלמה ווקס**

לזכרון נצח של יקירנו

אבי:

צבי זיילער

אמי:

חיה־לימה

אחותי:

פייגה־לאה ובעלה

ויתר בני משפחתי, קרבנות
הרציחות של הגרמנים ימ״ש

המנציחים:

אליעזר זיילר ואשתו, תל־אביב

מיר פארייביקן

אונדערע טייערסטע:

זיידע־באָבע: הערש־מאיר

און גאָלדע זילבערפיין

די מומעס: זלאטע, טילע

און פייגע זילבערפיין

משה און פייגע זילבערפיין

און קינדער

פעטער־מומע: הערשעלע

און לאה שיינבראם

און זייער טאָכטער בראנטשע

מיר דערמאנען זיי מיט יראת־הכבוד

די קינדער פון

שמואל און שיינדל טאָבליט

ריאָ־דה־זשאנעירא, בראַזיל

לזכרון נצח של יקירנו

אמי:

רבקה מינץ

אחותי:

דבורה ובלימה

ויתר בני משפחתנו

שנרצחו ע"י הגרמנים ימ"ש

המנציחה:

חנה אינגריר

על בית הורי שנכרת והושמד

בשואה האיומה

הורי היקרים:

טעביל ושרה רושגולד

אחי:

ישראל ומשפחתו, צבי הירש

אחיותי:

מאטיל, טובה־רחל

נזכור לעד ונשמור את זכרכם

משה ומאשה רושגולד ומשפחתם

נר זכרון ליקירנו

ההורים:

שרה ומיכאל מלזק

שנפטרו ונקברו בעיר צפת.

אחותנו:

חיה, בעלה וחמשת ילדיהם

ויתר בני המשפחה

שניספו בקראשניק

ע"י הרוצחים הגרמניים.

המנציחים:

האחים שלמה קמחי (מלזק)

חנן קמחי

זכר עולם

לנשמות הורינו הקדושים

אבי, מורי, תמים דרך ובעל מידות נעלות,

בר־אוריין ומרביץ תורה ברבים

ר׳ אביגדור סמבור ז״ל

ואמנו היקרה והצנועה

שיינדל דבורה ז״ל

ונשמות אחינו ואחיותינו הקדושים

חיים, משה, חיה, שרה, רבקה

וברוך־מאיר וילדיהם ז״ל

כולם ניספו בשואה האיומה.

ה׳ ינקום דמם!

זכרם לא ימוש מאיתנו.

אברהמצ׳ה ואשר סמבור

צום אייביקן אָנדענק

פון מיינע עלטערן:

אברהם און **שפרינצע שיף**

ברידער:

יהושע, יעקב,

משה מיט זיין **משפחה**

חנינה מיט זיין פרוי **גיטל**

חנה מיט איר **משפחה**

אסתר מיט איר **קינד**

אין טרויער פאַרבליבענע

טאָכטער און שוועסטער

טובה פעלהענדלער

(פון דער היים: שיף)

נר נשמה

להורינו היקרים והקדושים

אבינו:

חיים־שמחה פריידנברג ז״ל

אמנו:

שרה ז״ל

ואחינו ואחיותינו הקדושים

אפרים, צבי, לאה ואסתר ז״ל

וכל קרובי משפחתנו —

כולם נרצחו בידי רשעי הנאצים ימ״ש

ה׳ ינקום דמם, לא נשכחם לעד!

המנציחים:

מלכה סמבור

ומנשה פריידנברג

צום אָנדענק

פון אונדזערע עלטערן

מרדכי און **יוכבד פעלהענדלער**

ברודער:

ישעיהו מיט זיין **משפחה**

שוועסטער:

בעלא מיט איר **משפחה**

פייגע און **רבקה**

פאַרייביקן:

חיים און **גדליהו פעלהענדלער**

מיט זייערע משפחות

לזכרם הקדוש
ולעילוי נשמתם של

אבי נחמיה צ׳שלה
אמי שיינדל לבית זלצמן
אחי דוד, זלמן ומאיר
אחותי טובהצ׳ה ומרמצ׳ה

ושאר קרובי המשפחה הי״ד
שנרצחו ע״י האשמדאי הנאצי וקלגסיו —
ואשר לא זכו לחזות בהתגשמות חלומנו,
תקומת מדינת ישראל.

יהי זכרם ברוך!

המנציח:
משה־יוסף צ׳שלה

לזכר משפחתי

ההורים:
מאיר ומוטל וויינברג

האחים:
אביש, שמואל, אלי
ומשפחותיהם

אחותי:
טובה, בעלה יעקב פלץ
ומשפחתה

המנציחים:
מאיר וקייזה שיין
לאה וורטמן, תל־אביב

זכרון נצח לזכרם הקדוש
ולעילוי נשמתם של

אבי יעקב ריינדל
אמי מלכה לבית זיסברג
אחי משה
אחותי עליזה

ושאר קרובי המשפחה הי״ד.
שנרצחו ע״י האשמדאי הנאצי וקלגסיו
ואשר לא זכו לחזות בהתגשמות חלומנו,
תקומת מדינת ישראל.

יהי זכרם ברוך!

המנציחים:
יחזקאל ריינדל ומשפחתו

אַ נר תמיד פאַר אונדזערע
אומפארגעסלעכע עלטערן

צבי און רחל־נעמי שטיינבאַך ז״ל

שוועסטער, ברידער, שוואָגער
מלכה און משה שיף,
טאַבעלע, משה און נח

אומשולדיקע קרבנות פון די דייטשע
פעלקער־מערדער ימ״ש

אין שטענדיקן צער פאַרבליבענע
זין, ברידער און שנור:

שלמה און מלכה שטיינבאַך
ריאָ־דע־זשאַנעירא, בראַזיל

לזכרון נצח של יקירנו

אבינו:

אליעזר שוורדשרף

אמנו:

שפרינצה שוורדשרף

אחנו:

אהרון־יוסף שוורדשרף

ויתר בני משפחתנו
שנרצחו ע״י הגרמנים ימ״ש

המנציחים:

הבנים והאחים
בריש ופישל שוורדשרף

איך פאַרייביק די קרבנות פון די
נאַצישע רציחות, אונדזערע טייערע,
אומפאַרגעסלעכע

עלטערן:

אברהם און **דבורה שאפראן** ז״ל

שוועסטער:

פעסקע שאפראן ז״ל

ברודער:

דוד שאפראן ז״ל

זיידע:

יואל שאפראן
און זיין **משפחה**

אין טרויער:

יהושע שאפראן, ניו־יאָרק

מיט ווייטיק און צער

פאַרייביק איך דעם אָנדענק פון מיינע אומפאַרגעסלעכע

עלטערן, שוועסטער און ברידער

אומגעקומען על קידוש־השם

הערש און **שאשע וואָלמאַן** הי״ד

חיים־ברוך, יאַנקעלע, חיה־שרה

לאה, באשע און **רייזל**

פאַראייביקט:

ישראל וואָלמאַן, פתח־תקוה

אנשי קראשניק תושבי ישראל, שנפטרו בארץ

פרץ זיסברג
חיים־מאיר מנדלאיל
שרה מעלוק
מיכאל מעלזאק
יעקב גולדפלד
אברהם זיסברג
אורי קניג
סנדר אניסמן
ישראל ארליך
דינה בקלר
לאה ברפמן
אברהם בק
ברכה זיסברג
אהרון טובליב
שלמה דוידזון
סימה דוידזון
סנדר דרדיקמן
אליהו ויסברוד
רבקה מינץ

צפורה מעלזאק
אליעזר ערליכזון
משה ורטמן
מרים ברנשטין
תנחום איזנדשטאט
דבורה בת אליה
גיה ארליך
צדוק ארליך
שלמה ורטמן
שרה בק
אברהם מנדלמילך
מלכה ארליך
יעקב הרשנזון
זיסל פוגל
יצחק בוכבינדר
יעקב־חיים בן דוד
אנטשיל פומרנץ
נעכי יוטה פוגל
יחיאל פינקלשטין

ניסן מנדלבום
סימה טננבום
חיה־רבקה דזיקובסקי
משה אהרן וולברגר
מרדכי זיסברג
מלכה מנדלאיל
אברהם־חיים בן משה הלוי
שלום בן משה הלוי
אליעזר טננבוים
הדסה קמחי
יהושע רוזנבוש
אליעזר גוטלרנר
מרדכי פוגל
חנה דרדיקמן
מנחם ריינדיל
רחל־ינטה לוינזון
מרדכי אידלשטין
חיה אידל זלצמן
מנחם לוינזון

שמואל ברפמן
מרדכי פדר
חנה מרסון
אברהם ליכטר
מנחם גולדקרנץ
חיים ברונר
יהושע פלוג
שמעון ליכטר
תנחום למהוט
חנה גורן
חיה פרלזון
באשי גרינבוים
שלמה ברונר
אשר מנדלבלט
חנה גולדפלד
משה רנדל
שמואל־אלי וקס
דבורה אדלר
אליעזר ארליך
אליעזר גרינבוים

בל נשכח את חברי הועד והפעילים בארץ
אשר תרמו מאונם וזמנם למען ארגוננו

זכרם יעמוד לנצח!

יעקב בן משה גולדפלד
צדוק בן אליעזר ארליך
יצחק בן ישעיהו בוכבינדר
מרדכי בן טעבל זיסברג
חנהלי בת נחמיה דרדיקמן
שמואל בן שלמה זלמן ברפמן
אברהם בן אריה ליכטר
מנחם בן יעקב צבי גולדקרנץ
מרדכי פדר

ארגון יוצאי קראשניק בישראל

ו. בני קראשניק בישראל ובתפוצות

קראשניקער אין ישראל און אין די תפוצות

דער קאָמיטעט פון דער קראָשניקער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל (1972)

מן קראשניק העיירה עד ל„היכל קראשניק" בתל־אביב

אשר אביגדור (סאמבור)

מאז נתרוקנה קראשניק מיהודיה, נטלה שארית־הפליטה שלה בישראל על עצמה את המשימה להנציח את השם קראשניק לא רק בתודעתם של בני דורנו, אלא שגם הדורות הבאים ידעו את מוצאם וילמדו לדעת את דרך חייהם של אבותיהם ואת מותם על קידוש השם.

הודות לדבקותנו במשימה הקמנו בלבה של תל־אביב „היכל קראשניק", בו ימצא כל קראשניקאי שיבוא לביקור בישראל מען ציבורי ואווירה ביתית. כאן יקבל ידיעות על שכניו לשעבר, ידידיו וקרוביו. כאן יעלה זכרונות על ביתו הישן.

חלוצינו הראשונים

1920. משקמה פולין העצמאית, תפס הנוער היהודי שהקרקע נשמטת מתחת לרגליו וחיי היהודים בה הם בחזקת סכנה. התחילה אז ההגירה לאמריקה הצפונית והדרומית, לצרפת וגם העליה לארץ־ישראל. ר' יצחק בוכבינדר ז"ל, שלמה אורי, חתנו של אפרים גרבר, ממיסדי ה„מזרחי" בקראשניק, היו הראשונים שעלו לא"י. באותו זמן עלו גם ר' יעקב גולדפלד ז"ל, אהרן רוזנברג ואחרים.

עד לימי העליה הרביעית, ז. א. עד לשנת 1925, היו כבר בארץ עשר משפחות מקראשניק. אחרי המשבר הקשה שעבר על העליה הרביעית בארץ, התחילו יהודי קראשניק מהגרים לברזיל ולאמריקה הצפונית. כדי לעלות לארץ־ישראל צריך היה קודם לעבור הכשרה לעבודה חקלאית ולמלאכה.

מאורעות הדמים בארץ בשנת 1929 ורצח בחורי הישיבה בחברון זעזע את כל תנועות הנוער הציוניות בפולין, והתחילו לחפש דרכים שונות, לגליות ובלתי־

מסיבת יוצאי קראשניק בארץ־ישראל, ב־1936

אַ מסיבה פון קראַשניקער לאַנדסלייט אין ארץ־ישראל (1936)

באזכרה בארץ־ישראל בשנת 1945 — די אזכרה אין ארץ־ישראל אין 1945

לגליות, לעליה. רבים פנו למשרד הא"י בווארשה ודרשו סרטיפיקטים לעליה. מאות בני־נוער מכל המפלגות, מן „המזרחי" עד ל„שומר הצעיר", נהרו לנקודות הכשרה. רבים הצטרפו לקבוצות תיירים שנסעו לארץ לביקור, מה שכרוך היה בהוצאות מרובות וגם בסכנות. מאלה הצליחו רק מעטים להגיע לארץ.

כותב שורות אלה הצליח להגיע לארץ בשנת 1934. מצאתי בארץ ששים משפחות בערך מקראשניק. רווקים רבים גרו אז במלון „קראשניק" ברחוב השוק 10 אצל הגברת נחמה פעדער. מלון זה שימש נקודת קשר ראשונה ליוצאי קראשניק. כאן קיבלו הדרכה בצעדיהם הראשונים בארץ.

בבית־אבותינו הישן בפולין לא עסקנו בבניית בתים, לכן קשה היה לנו בתחילה להתרגל לעבודות מסוג זה בארץ. כשחזרנו הביתה אחרי יום עבודה כזה, היינו כל־כך עייפים, עד שנפלנו על מצעינו כמו הרוגים. קשה היה המעבר מחיי הבטלה בפולין לחיי עבודה בארץ. אבל במשך הזמן נעשינו מומחים לעבודות בניה. חשוב היה הדבר מבחינת התעסוקה, כי בימים ההם מעטים היו בתי־חרושת בארץ.

בשנת 1936 חלו שינויים לרעה: המלחמה בין איטליה וחבש והתפרעויות הערבים. מאורעות אלה גרמו לירידה גדולה בחיים הכלכליים. עבודות בנייה פסקו ומספר המובטלים גדל. גרוע מאוד היה המצב בחיפה ובירושלים, שם גרו יחד יהודים וערבים. העליה הבלתי־לגלית פחתה, ועליית בעלי הון ואנשי המעמד הבינוני פסקה לגמרי.

בימים הראשונים לפרעות נפלו שני קראשניקאים: ר' זליק לוינסון ור' שלמה מרסון. שכני לשעבר ר' זליק, בעל זקן מצבע זהב, רצה לקיים מצוות בנין הארץ במו־שים והקים לעצמו בית קטן בשכונת מכבי החדשה. במשך הזמן הוסיף לבנות כמה חדרים, כדי להכין מקום מגורים לילדיו כשיעלו ארצה. ר' זליק לוינסון היה כעין אבא לא רק לקראשניקאים, אלא לכל עולה. היה תמיד מוכן להושיט עזרה לזולת. הוא נהג בארץ כפי שהיה נוהג בקראשניק: השכים לקום בעוד חושך בחוץ והלך לבית־המדרש להתפלל במנין. בשבתות בבוקר אפשר היה לשמוע את קולו הצלול בשעה שהיה אומר תהלים בבית־המדרש של בעל־שם־טוב. שבועיים לפני המאורעות נכנסה משפחת לוינסון לביתם החדש, אולם בערב פסח תרצ"ו כבר נאלצו לעזבו ובאו לביתי; אי־אפשר היה לגור שם כי היריות לא פסקו. ערכנו ביחד את סדר פסח בתקוה „שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותינו והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם". לצע־

רנו, גברו ההתפרעויות. ר' זליק רצה להוציא מביתו את הרהיטים ולקח אתו לעזרה את שלמה מרסון ובנו. כדורים ערביים שמו קץ לחייהם של שני יהודים יקרים אלה.

בימי מלחמת־העולם השניה

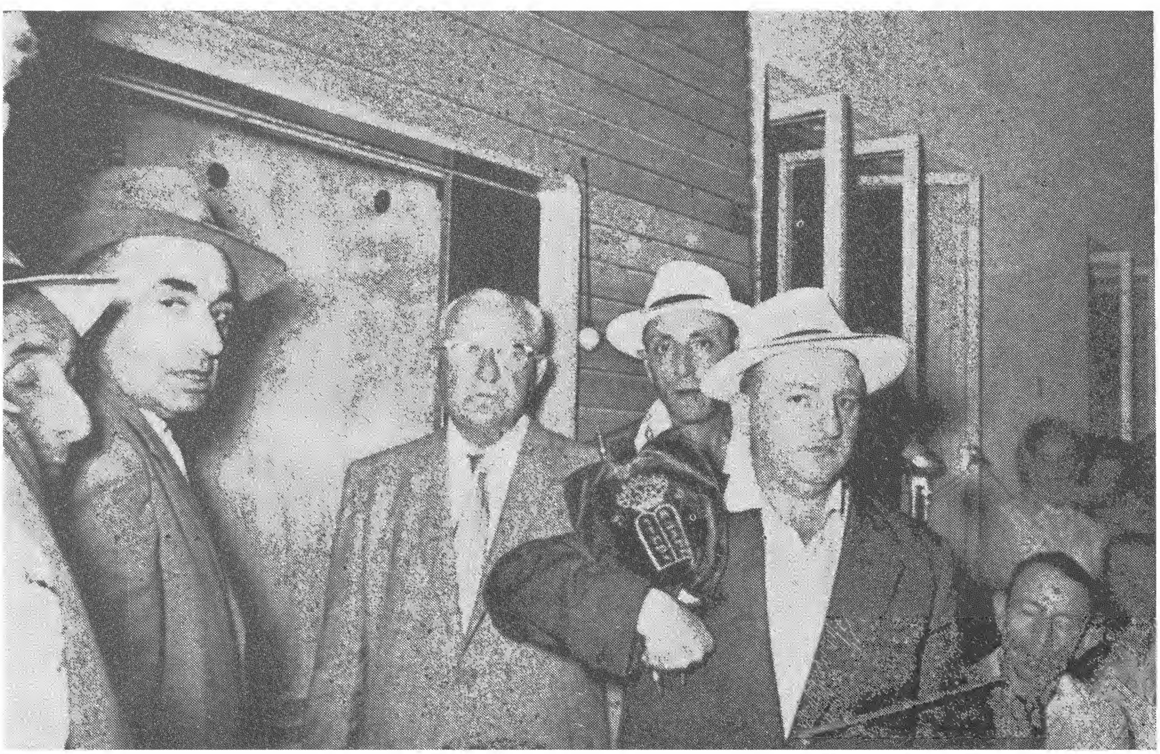
עם פרוץ מלחמת־העולם השניה ב־1 בספטמבר 1939 התחילה ההשמדה ההמונית של יהדות פולין ושל יהדות אירופה כולה. כשהגיעו אלינו הידיעות הנוראות על הרצח האיום, לא ידענו עוד מי ממשפחותינו נשאר בחיים. ראינו צורך להתארגן. קראנו לאסיפה את כל יוצאי קראשניק והסביבה והקימונו ארגון יוצאי קראש־ניק. נבחר ועד ופעולתו הראשונה היתה להתרים את כל יוצאי קראשניק לקופת גמילות חסדים שתושיט עזרה לכל אלה שיהיו זקוקים לכך.

בשנות הארבעים הוטב בצורה ניכרת המצב הכלכלי בארץ. ארצות־הברית ואנגליה הקימו בארץ בסיסים צבא״ים. המסחר גדל וכמה קראשניקאים שפר מצבם החומרי. התחילה העליה של אנשי שארית הפליטה מפולין שהיו זקוקים לעזרה כספית ניכרת, והקופה שיסדנו לא היה בכוחה לענות על כל הצרכים. התקשרנו על כן עם יוצאי קראשניק בארצות־הברית, שגם הם הקימו ועד עזרה למען שארית הפליטה עם מר שלמה זעלינגר בראשו. שני הוועדים שיתפו פעולה בדאגה לניצולים מן הטבח ההיטלרי ובמתן עזרה להם להס־תדר בארץ.

במדינת ישראל

1948. ישראל הוכרזה כמדינה עצמאית. שוב מלחמה. צרות חדשות, אולם ביחד עם זה שמחות רבות — מדינה יהודית עצמאית, אלא שהורע המצב הכלכלי בארץ. היתה זו המלחמה שלנו ובשעת חירום אין מקום לעבודה סדירה.

בתוך שנים אחדות גדל ארגון הקראשניקאים והוא מנה מאתים משפחות בערך. יוצאי קראשניק פעילים היו בכל מקום שהם נמצאים. מארגון הברזילאי הגיעה לארץ הגברת באשה ענגלענדער והביאה אלפיים ק״ג מצרכי מזון שחולקו בין כל הקראשניקאים. גם מארצות־

ספר־התורה של הרבי מקראשניק („טורבינער רבי") שהוחבא במחנות הגרמנים, הובא ב־1956 ע״י מר משהקה דוידזון מארה״ב לחנוכת־הבית של היכל קראשניק.

די ספר־תורה פון קראשניקער (טאָרבינער רבין), אויסבאַהאַלטן אין די דייטשע לאַגערן, איז אין יאָר 1956 געברענגט געוואָרן דורכן ה' משהקע דאווידזאָן פון אַמעריקע צו דער דערעפענונג פון היכל קראָשניק אין תל־אביב.

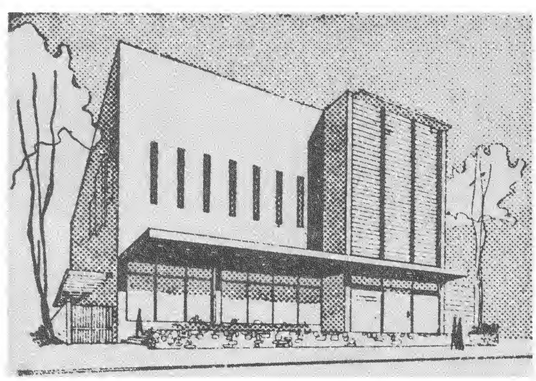
הברית הגיעו חבילות מזון. התחילו גם לבוא תיירים, שמחנו מאוד וערכנו להם קבלת פנים חמה, ממש כמו לקרובים, שלא ראינו אותם זה שנים רבות.

בשנת 1952 הגיעו לארץ בפעם הראשונה בני עירנו אייב ואידא הערשנזון והם גילו ענין רב בעבודתנו המשותפת. מר הערשנזון כיהן אז כנשיא ארגון הקראש־ניקאים בארצות־הברית. כדי ליעל את הפעילות הקונ־סטרוקטיבית, הציע לאַחד את ועדי העזרה בכל הארצות ולהקים ועד עזרה עולמי. למטרה זו תרם סכום נכבד ונוסף לכך התרים רבים אחרים. מר הערשנזון אימץ גם את קופת גמילות חסדים שלנו ובשעת ביקוריו האחרונים הכניס לקופתנו 12 אלף לירות.

בראש עבודתנו בארץ עמד היושב־ראש שלנו ר׳ יצחק בוכבינדר ז״ל. הוא הזניח בשל כך את העסקים הפרטיים שלו. יצא לכמה חדשים לפאריס ולבראזיל לאסוף כספים, כדי לגמור את בניית „היכל קראשניק״. במשך עשרים שנה היינו באים לביתו בכל יום ראשון בערב לישיבת הוועד. מובן מאליו שגם גברת בוכבינדר מילאה תפקיד בישיבות אלו — מתן כיבוד ל־15 אנשים... הוא מצא דרך להסיר כל מכשול מדרך עבודתנו, לקח פשוט הכל על עצמו. כבוד לזכרו!

סוף כל סוף, נגמר בנין „היכל קראשניק״, כעבור חמש שנים — בחודש ספטמבר 1960.

ארגון יוצאי קרשניק והסביבה בישראל
תל־אביב, רחוב יונה הנביא 4

„היכל הזכרון״
ע״ש חללי קרשניק והסביבה

א. ג. נ.

הננו שמחים להזמינך עם בני ביתך

לטקס חנוכת־הבית של היכל קרשניק

אשר יערך ביום ראשון ג׳ דחול המועד סובות י״ח תשרי תשכ״א (9.10.1960) בשעה 5 אחר הצהריים.

בתכנית:

1. פתיחה (גזירת הסרטים של ההיכל וקופת גמ״ח).
2. דברי ברכה – אורחים מהארץ ומחו״ל.
3. תבנית אמנתית.
4. כיבוד.

איינלאַדונג * הזמנה

ועד ארגון יוצאי קראשניק והסביבה בישראל

די איינלאַדונג צו דער פייערלעכער דערעפענונג פון „היכל קראַשניק״ אין תל־אביב

א. ג. נ.

הננו שמחים להזמינך עם בני ביתך

לטקס חנוכת בית הכנסת

בתל־אביב, רחוב יונה הנביא 4

הטקס יערך ביום שלישי,
כ״ח אלול תש״ך - 20.9.60
בשעה 6 בערב

בתכנית הטקס:

א. חנוכת בית־הכנסת – גזירת הסרט
ב. הכנסת ספרי התורה
ג. אזכרה לקדושי עירנו
ד. דברי ברכה וסעודת מצוה
ה. אמירת סליחות „זכור ברית״

בטקס ישתתפו רבנים ואורחים
רמי מעלה מהארץ ומחוץ לארץ

בגלל קדושת המקום נא להופיע בכסוי ראש.

בכבוד רב
ועד ארגון יוצאי קרשניק
והסביבה בישראל

ג. פ. ה.

מיר האבן דעם כבוד איינצולאדן אייך און פאמיליע
צום

חנוכת הבית פון דער שול

אין אונדזער אייגענעם הויז

וואס וועט פארקומען דינסטיק
כ״ח אלול תש״ך – 20.9.1960 – 6 אוונט

אין פראגראם:

1. דערעפנונג פון דער שול
2. אריינפירן די ספרי תורה
3. אזכרה לקדושים
4. באגריסונגען און כיבוד
5. תפלת סליחות „זכור ברית״

מיטן אנטייל פון רבנים און געסט
פון לאנד און אויסלאנד

צוליב די הייליקייט פון דעם הויז ווערט איר געבעטן
צו ערשיינען מיט פאסנדיקע קליידונג.

מיט כבוד
דער ועד פון יוצאי קראשניק

תאריכים ואירועים בפעילות ארגון יוצאי קראשניק

בשנת 1931/32 היו קיימים קשרים הדוקים אצל יוצאי קראשניק בארץ־ישראל. כמה קראשניקאים עזבו את הקיבוץ רמת־רחל, שאליו היו שייכים, וארגנו לעצמם בתל־אביב חיים משותפים ב„קומונה". החברים שיצאו לעבודה היו מביאים בערב לחם ודג־מלוח וכולם (גם המובטלים באותו יום) אכלו ביחד. הגברת שבע רייס הזמינה באותה שנה לביתה את הקראשניקאים הבודדים לסעודת שמחת־תורה.

בשנת 1934 היו בארץ בערך חמישים קראשניקאים. את סעודת שבת ערכנו כפי שהיה מקובל בבית־אבינו הישן בפולין. את המסעדה של נחמה פדר ברחוב השוק 10 בתל־אביב, מקום המיפגש של בני ארצנו, קראנו בשם „מלון קראשניק". כל קראשניקאי שהגיע לארץ בימים ההם, היה אוכל וישן בזמן הראשון במלון זה.

בשנת 1936 כבר היתה קיימת אצל הקראשניקאים קופת־עזרה, שתפקידה היה להושיט סעד למשפחות נצרכות. בעצם נערכה כבר בשנה לפני כן, בשנת 1935, הפעולה האירגונית הראשונה. היה זה נשף פורים שהת־

קיים בביתו של שלמה גלברט בתל־אביב ברחוב יסוד־המעלה.

בשנת 1939 נעשה שוב נסיון רציני להתארגן ב„לאַנדסמנשאפט". האסיפה התקיימה באחד ה„שטיב־לעך" בתל־אביב. נשאו את דבריהם אז: יצחק בוכ־בינדער ז"ל, יעקב שיע ניסנבוים ובנימין לייכטער. הבעיה העיקרית היתה — איך לנהל את העבודה. כמה אנשים מיוצאי קראשניק החלו לאסוף כספים. הם חזרו על פתחי הקראשניקאים לאסוף „פיאסטרים" (אגורות).

בחנוכה אותה שנה התקיימה שוב אסיפה של הקראשניקאים, בה דובר על המאורעות בפולין ועל אווירת המלחמה. חזרנו שוב לנושא התמידי: קופת גמילות חסדים. דרשנו מן המשתתפים תרומות גדולות יותר. החלטנו לחלק הלוואות לפי הקריטריון: לבודד — 10 לירות; לזוג — 15; לזוג עם ילדים — 20 לירות.

האזכרה הראשונה לקדושי קראשניק התקיימה ביום ה„עוצר" בבית־הכנסת „סיני" ברחוב לוינסקי—הרצל בתל־אביב.

בשנת 1940 הגיע לארץ, עם צבא הגנראל אנדערס, פישל חרש והתיישב בעפולה. הוא ביקש הלוואה של כמה לירות, אז חודשה פעילותה של הקופה. במוצאי־שבת מסויים באותה שנה, התקיימה פגישה של הקראש־ניקאים בבית־הכנסת „סיני", בה הוחלט לחדש את פעילותה של הקופה. בפגישה זו השתתפו: חנה'לה דרדיקמאן, גולדפלד, מאטל זיסברג, י. בוכבינדר, צדוק ארליך, ירחמיאל פרייברג ואחרים.

בשנת 1944 התחילו לבוא ארצה הניצולים הראשו־נים מן השואה הנוראה באירופה. את בני עירנו הניצו־לים שהגיעו מפולין, בלגיה וצרפת קיבלנו ברגשי אחווה, הושטנו להם עזרה מוסרית וחומרית והמצאנו להם מקומית עבודה. משלחת של איגוד יוצאי קראשניק יצאה אז לקיבוץ רמת־יוחנן לקבל שמונה ילדי קראשניק שהגיעו לארץ־ישראל.

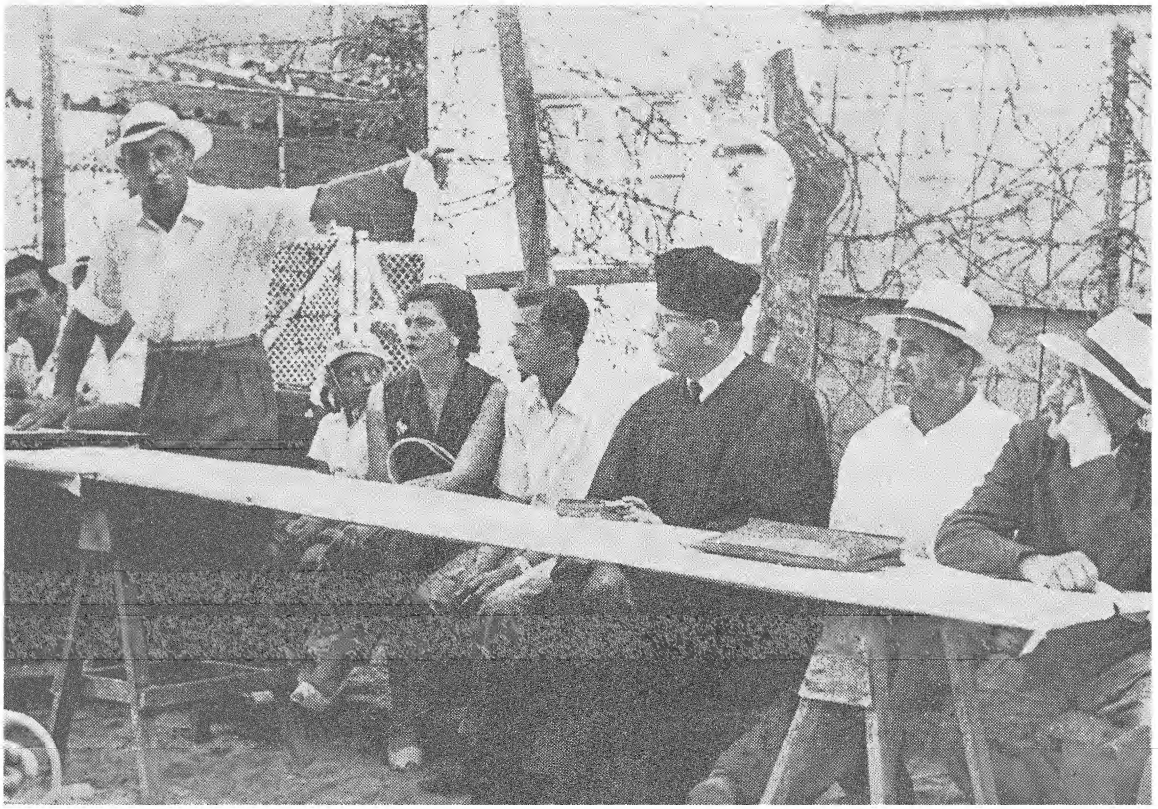
בשנת 1945 שלחנו לניצולים שבקראשניק שנשארו עוד בפולין בגדים ונעליים. בשנים 1949 ו־1950 קיבלנו מיוצאי קראשניק שבברזיל בשביל אנשי שארית הפלי־טה שבארץ חבילות מזון, בגדים ונעליים. חילקנו את החבילות וקיבלנו תשלום סמלי של 3 ל"י בעד כל חבילה.

במרתף השואה בירושלים לומדים פרק משניות ליד מצבת זכרון לקראשניק — ביום האזכרה.
אינעם „מרתף השואה" אין ירושלים. מען לערנט אַ פרק משניות ביי דער מצבה לזכר די קדושי קראָשניק — אין טאָג פון דער אזכרה.

בשנות ה„צנע" בארץ שלחו קראשניקאים שבארצות־הברית לבני־עירם בארץ עזרה בכספים, חבילות מזון, בגדים ונעלים. בשנת 1950 הגיעו לארץ חבילות ועזרה בצורה אחרת מפאריס.

בשנת 1955 נרכש בנין בתל־אביב כדי להקים במ־קומו את „היכל קראשניק". בשנת 1956 התקיים טקס הנחת אבן הפינה להיכל ובנובמבר 1960 התקיימה חנוכת־הבית.

הנחת אבן־הפינה להיכל קראשניק בתל־אביב.
דאָס לייגן דעם גרונטשטיין פונעם היכל קראַשניק אין תל־אביב.

פון שטעטל קראשניק ביז „היכל קראשניק" אין תל־אביב

(אונדזערע לאַנדסלייט אין ארץ־ישראל)

אשר אביגדור (סאמבאָר)

זינט די יידישע קראַשניק איז געוואָרן אויסגע־לייזדיקט פון יידן, האָט די שארית הפליטה אין ישראל גענומען אויף זיך די אויפגאַבע, אַז דער נאָמען קראַש־ניק זאָל נישט פאַרגעסן ווערן — נישט נאָר פון אונדזער דור, נאָר אויך אונדזערע קינדער דאַרפן וויסן זייער אָפּשטאַם, באַקענען זיך מיטן לעבן און קדושים־טויט פון זייערע עלטערן.

אַ דאַנק דעם שטאַרקן ווילן, האָבן מיר אין צענטער פון תל־אביב געשאַפן אַן אייגן הויז, וווּ יעדער קראַשניקער וואָס קומט אין לאַנד אַריין, האָט אַ היימיש־געזעלשאַפטלעכן אַדרעס — דעם „היכל קראַשניק". דאָ הערט ער וועגן אַמאָליקן שכן, אַ קרוב, אַ פריינד. דאָ דערמאָנט מען זכרונות און דערינערונגען פון דער אַלטער היים און פון דער קעגנוואַרט.

אונדזערע ערשטע חלוצים

1920. זייט פוילן איז געוואָרן זעלבשטענדיק, האָט די יידישע יוגנט וועלכע האָט געלייענט אַ צייטונג און בוך, אָנגעהויבן צו פאַרשטיין, אַז דער באָדן אונטער זייערע פיס איז אַ וואַקלדיקער, אַז פאַר יידן איז דאָס לעבן אין פוילן נישט זיכער. האָט מען אָנגעהויבן עמיגרירן קיין צפון־און דרום־אַמעריקע, קיין פראַנק־רייך, ועל כולם — קיין ארץ־ישראל.

די ערשטע חלוצים זענען געווען: ר׳ יצחק בוכבינ־דער ז״ל, שלמה אורי, אפרים גערבערס איידעם. זיי זענען אויך געווען די גרינדער פון „מזרחי״ אין קראָשניק. אין דער זעלבער צייט האָבן אויך עולה געווען ר׳ יעקב גאָלדפעלד ז״ל, אהרן ראָזענבערג און אַנדערע.

ביז צו דער פערטער עליה, ד.ה. ביזן יאָר 1925, זענען שוין געווען אין לאַנד צען משפחות. נאָך דעם שווערן קריזיס פון דער פערטער עליה, האָט מען אָנ־געהויבן עמיגרירן קיין בראַזיל און צפון־אַמעריקע. פאַר ארץ־ישראל האָט מען געמוזט דורכמאַכן הכשרה, כדי זיך קענען צופאַסן צו ערד־אַרבעט און מלאכה.

די גרויסע אומרוען פון 1929 אין ארץ־ישראל, דאָס אויסשעכטן די חברונער ישיבה־בחורים, האָט אויפ־געטרייסלט די גאַנצע ציוניסטישע יוגנט אין פוילן. מען האָט זיך אײַנגעכאַפּט ווי בעת אַן אַלאַרם און גענומען זוכן פאַרשידענע וועגן עולה צו זיין — לעגאַל אָדער אומלעגאַל. מען איז געפאָרן קיין וואַרשע, אין פאַלעסטינע־אַמט געפאָדערט סערטיפיקאַטן. הונדער־טער יוגנטלעכע פון אַלע פאַרטייען און ריכטונגען — פון מזרחי ביזן השומר הצעיר און גורדוניה, זענען אַוועק אויף פאַרשידענע הכשרה־פּונקטן. אַנדערע ווידער זענען מיט אַלערליי עקסקורסיעס, הגם פאַרבונדן מיט גרויסע הוצאות און אויך מיט סכנות, אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל. ניט יעדערן איז געלונגען צו דערגרייכן דעם ציל אויף אַזעלכע אומלעגאַלע וועגן.

דער שרייבער פון די זכרונות האָט געהאַט דאָס גליק צו קומען קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1934. דאַן האָב איך שוין געטראָפן אַ 60 קראָשניקער פאַמיליעס. אַ גרויסער טייל בחורים האָבן געוווינט אין האָטעל „קראָשניק״, רחוב השוק 10, ביי דער פרוי נחמה פעדער. דאָ האָט זיך געשאַפן דער ערשטער קראָש־ניקער קאָנטאַקט, איינער האָט געלערנט דעם צווייטן, געעצהט ווי אַזוי זיך איינצואָרדענען.

מיר האָבן אין דער אַלטער היים נישט געבויט קיין הייזער, איז טאַקע שווער געווען זיך צוגעוווינען מיט

קבלת־פנים למשפחת רוזנבוים מארה״ב. אויפנאַמע פאַר דער פאַמיליע ראָזנבוים פון אַמעריקע.

אַזאַ סאָרט אַרבעט. די ערשטע צייט זענען מיר אַזוי מיד געווען, אַז מ׳איז ווי דערהרגעטע אַוועקגעפאַלן אויף די בעטן. ס׳איז באמת געווען אַ שווערער איבערגאַנג, אָבער מ׳ט דער צייט זענען מיר געוואָרן בויפאַכלייט. אין יענער צייט זענען קיין סך פאַבריקן נישט געווען.

דאָס יאָר 1936 האָט געבראַכט צוויי גרויסע ענדערונגען לרעה. דער איטאַליעניש־אַביסינישער קריג און די אַראַבישע אומרוען. די דאָזיקע צוויי געשעענישן האָבן געהאַט אַ שטאַרקע השפעה אויפן עקאָנאָמישן לעבן פון לאַנד. עס איז געוואָרן אַ שטאַרקע אַרבעטלאָזיקייט, די בוי־אַרבעט האָט זיך כמעט אָפּגעשטעלט. נאָך ערגער איז געווען די לאַגע אין חיפה און ירושלים, ווו ס׳האָבן געוווינט צוזאַמען יידן און אַראַבער. יעדן טאָג זענען געווען קרבנות. אויך די אומלעגאַלע עליה איז פאַרקלענערט געוואָרן. קאַפּיטאַליסטן און מיטלשטאַנד זענען איבערהויפּט מער נישט געקומען. דער קריזיס איז געוואַקסן.

אין די ערשטע טעג פון די אומרוען האָט קראָשניק באַצאָלט אַ טייערן פּרייז, צוויי קרבנות: ר׳ זעליק לעווינסאָן ז״ל און ר׳ שלמה מרסון ז״ל. מיין געוועזענער שכן ר׳ זעליק לעווינסאָן, מיט זיין גילדענער באָרד, האָט געוואָלט מקיים זיין דעם בנין הארץ מיט מעשים — און טאַקע זיך אויפגעבויט אַ קליין הייזל אין דער שכונה מכבי חדשה. דערנאָך צוגעבויט פאַר דער משפחה, געזאָרגט, אַז די קינדער וועלן עולה זיין, זאָלן זיי האָבן ווו אַריינצוגיין, ווייל אין יענער צייט איז אַ דירה געווען אַ גרויס פּראָבלעם.

ר׳ זעליק ז״ל איז געווען אַ טאַטע נישט נאָר פאַר קראָשניקער, נאָר פאַר יעדן איינעם. זיין ערשטע פראַגע צו יעדערן איז געווען: „וואָס פעלט דיר, וואָס דאַרפסטו?״ תמיד געטראַכט און גרייט געווען יענעם צו העלפן. ער האָט אין ארץ־ישראל זיך נוהג געווען פונקט ווי אין קראָשניק: אויפגעשטאַנען, ווען ס׳איז נאָך געווען פינצטער, געגאַנגען אין בית־המדרש דאַווענען מיט מנין. שבת אין דער פרי האָט מען געהערט זיין קלינגעדיק קול בעתן זאָגן תהילים אין דער בעל־שם־טוב שול, גענוי ווי אין דער אַלטער היים אין בית־המדרש.

צוויי וואָכן פאַר די אומרוען האָט די משפחה לעווינסאָן זיך אַריינגעצויגן אין זייער הויז. ערב פסח תרצ״ו (2טער אַפּריל 1936) קומען זיי צו מיר, ווייל ס׳איז אוממעגלעך דאָרט צו זיין. מען שיסט אָן אויפהער. עס איז אַ סכנה. איך האָב זיי געבעטן צו בלייבן ביי מיר, ביז די געפאַר וועט פאַריבער. מיר האָבן צוזאַמען געפראַוועט דעם סדר, מיט דער האָפענונג „שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותינו והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם״...

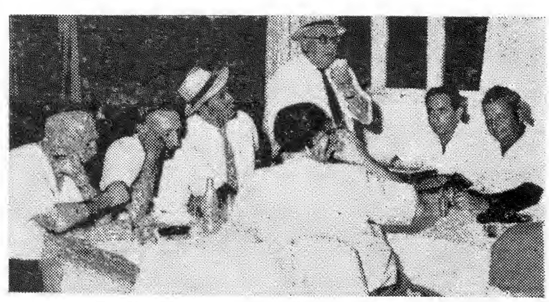
אָבער ליידער האָבן זיך די אומרוען פאַרשטאַרקט. ר׳ זעליק האָט געוואָלט אַרויסנעמען דאָס ביסל מעבל מיט דער הילף פון שלמה מרסון און זיין זון. אָבער די מערדערישע אַראַבישע קויל האָט אויסגעלאָשן דאָס לעבן פון צוויי טייערע האַרציקע יידן הי״ד.

אין דער צווייטער וועלט־קריג

דער ערשטער סעפּטעמבער 1939 איז אַ טרויעריקע דאַטע. מיט אים האָט זיך אָנגעהויבן די פאַרניכטונג פונעם פּוילישן און אייראָפּעישן יידנטום.

ווען מיר האָבן באַקומען די שרעקלעכע ידיעות פון אונדזערע משפחות, נישט וויסנדיק גענוי ווער עס איז אומגעקומען און ווער עס איז געבליבן לעבן, האָט מען צוזאַמענגערופן אַ פאַרזאַמלונג פון אַלע קראָשניקער און אומגעגנט און געשאַפן אַ לאַנדסמאַנשאַפט, אַן ארגון. מ׳האָט אויסגעקליבן אַ פאַרוואַלטונג וואָס האָט באַשטייערט אַלע לאַנדסלייט, אויפגעשטעלט אַ גמילות־חסד קאַסע, ווו עס זאָל זיך קאָנען ווענדן דער נייער אָדער אַלטער עולה, וועלכער נייטיקט זיך אין הילף.

אין די פערציקער יאָרן, האָט די עקאָנאָמישע לאַגע אין ארץ־ישראל באַדייטנדיק זיך פאַרבעסערט. דער מסחר האָט זיך אַנטוויקלט. צוליבן אַריינטרעטן פון

ישיבת ועד יוצאי קראשניק בישראל בהשתתפות אורחים מפארים: מר ז׳אק גולדבוים (נואם) וג׳ורג׳ גורפינקל (יושב לידו, משמאל).

זיצונג פון קראָשניקער קאָמיטעט אין ישראל, מיטן אָנטייל פון געסט פון פּאַריז: זשאַק גאָלדבוים (רעדט) און זשאָרזש גורפינקעל (זיצט לעבן אים, לינקס).

אַמעריקע און ענגלאַנד אין דער מלחמה קעגן דייטש־לאַנד, זענען דאָ געווען מיליטערישע באַזעס און גרויסע גאַרניזאָנען. אַ טייל פון אונדזערע קראַשניקער האָבן זיך אַרויפגעאַרבעט.

די גמילות־חסד קאַסע וועלכע מיר האָבן געגרינדעט, האָט בלויז געקענט געבן הלוואות, אָבער אונדזער ציל איז איצט געווען צו העלפן קודם כל די לאַנדסלייט פון דער שארית־הפליטה וואָס קומען אין לאַנד, געבן זיי די ערשטע הילף ביז זיי וועלן זיך איינאָרדענען.

האָבן מיר זיך פֿאַרבונדן מיט אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע, וואָס אויך זיי האָבן זיך שוין געהאַט אָרגאַניזירט און געשאַפן אַ הילפס־קאָמיטעט פאַר דער שארית הפליטה — מיט שלמה זעלינגער בראש. די צוויי פֿאַרוואַלטונגען האָבן געמיינזאַם געזאָרגט פאַר די קראַשניקער וואָס זענען ניצול געוואָרן פון היטלער־ריסטישן מבול, געגעבן זיי ברודערלעכע הילף, וואַרעמ־קייט און געהאָלפן זיך איינאָרדענען.

אין מדינת ישראל

1948. ישראל ווערט זעלבשטענדיק. אַ נייע מלחמה. נייע צרות. אָבער אויך פרייד. אַן אייגענע יידישע מדינה. נאָר די עקאָנאָמישע לאַגע איז ערגער געוואָרן. ס'איז אונדזער קריג — און אין מלחמה־צייט איז נישטאָ קיין אָרט פאַר נאָרמאַלע אַרבעטן.

אין משך פון עטלעכע יאָר איז אונדזער קראַשניקער לאַנדסמאַנשאַפט באַדייטנדיק געוואַקסן — ביז 200 משפחות. אונדזערע קראַשניקער זענען אַקטיוו איבעראַל ווו זיי געפינען זיך. עס איז געקומען פון בראַזיליאַנער אַרגון גב' באַשע ענגלענדער מיט צוויי טויזנט קילאָ שפייז־פּראָדוקטן, וואָס איז אין יענער „צנע"־תקופה געווען זייער וויכטיק: פעטקייטן, זייף, צוקער, רייז און אַנדערע פּראָדוקטן. יעדער קראַשניקער האָט באַקומען אַ טייל. אויך פון אַמעריקע זענען געקומען שפייז־פּעקלעך פאַר אונדזערע קראַשניקער. ס'האָבן אויך אָנגעהויבן קומען היימישע טוריסטן פון אַמעריקע. מען האָט פאַר זיי איינגעאָרדנט וואַרעמע אויפנאַמעס, מען האָט זיך צוזאַמען געפרייט, טאַקע ווי מיט אייגענע, נאָענטע קרובים, מיט וועלכע מען האָט זיך לאַנג נישט געזען.

די טעטיקייט פון דער גמ"ח־קאַסע איז געוואָרן גע־פירט דורך יצחק בוכבינדער ז"ל. ער האָט פשוט זיין פרנסה פֿאַרנאַכלעסיקט. פאַר דעם הייליקן צוועק איז

חנוכת־הבית של היכל קראשניק; הנואם: יצחק בוכבינדר ז"ל.
חנוכת־הבית פון היכל קראַשניק;
עס רעדט: יצחק בוכבינדער ז"ל.

ער געפאָרן אויף עטלעכע חדשים קיין פּאַריז און בראַ־זיל, כדי שאַפן געלט אויף צו ענדיקן דאָס הויז. זיין זאָרג פאַר דעם הויז און פאַר אַלץ וואָס איז נוגע קראַשניק — איז זיך נישט פֿאַרצושטעלן. גאַנצע צוואַנ־ציק יאָר האָבן מיר יעדן זונטיק אין אָוונט געהאַט זיצונגען ביי בוכבינדערן אין שטוב. פֿאַרשטייט זיך, אַז אויך פרוי בוכבינדער האָט געמוזט דערפילן אַן אויפגאַבע: שטעלן כיבוד פאַר 15 מענטשן...

יעדע שוועריקייט וואָס האָט זיך געשאַפן, האָט זי ר' יצחק ז"ל תמיד גרינג געמאַכט, ווייל ער האָט אַלץ גענומען אויף זיך. ערע זיין אָנדענק!

סוף־כל־סוף, נאָך 5 יאָר, איז דער בנין „היכל קראַש־ניק" געענדיקט געוואָרן אין סעפּטעמבער 1960.

קראַשניקער נדבנים פאַרן „היכל קראַשניק" און פאַר אונדזער גמילות־חסדים קאַסע

די אַקטיווע טעטיקייט פון דער גמילות־חסדים קאַסע האָט זיך פּאַקטיש אָנגעהויבן אין יאָר 1952, נאָכן ערשטן באַזוך אין ישראל פון מיינע קוזינען אידאַ און אייב הערשזאָן, וואָס איז דעמאָלט געווען פּרעזי־דענט פון דער קראַשניקער סאָסייטי אין די פאַר.־שטאַטן. דער וואַרעמער קבלת־פנים פאַר די געסט און די האַרציקע רייד פון אייב הערשזאָן — האָבן געגעבן רעזולטאַטן.

די ערשטע אָנגעזעענע סומען סיי פאַרן „היכל קראַשניק", סיי פאַר דער הילפס־קאַסע, זענען געקומען פון די צוויי אויבנדערמאָנטע לאַנדסלייט. נאָך מער: אייב האָט ניט נאָר אַליין געגעבן טויזנטער, נאָר אויך גענומען באַשטייערונגען ביי פיל פון זיינע קליענטן

אין אַמעריקע מיט וועלכע ער איז געווען אין האַנדלס־באַציאונגען.

צום חנוכת־הבית פון דעם היכל קראַשניק אין תל־אביב זענען געקומען פיל געסט פון אויסלאַנד, און צווישן זיי — אידא און אייב הערשזאָן, וואָס האָבן מיטגעברענגט שפענדערס, וועלכע האָבן געגעבן יעדער צו 3 טויזנט ל״י. דעריבער איז ניט קיין ווונדער, וואָס דעם כבוד פון איבערשניידן די באַנד איז טאַקע צוגעטיילט געוואָרן אייב הערשזאָן. ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין אייניקע זיצונגען אויף וועלכע ס׳איז באַהאַנדלט געוואָרן דער טעטיקייט־פּלאַן פון „היכל־קראַשניק״:

אַ ביבליאָטעק פון רעליגיעזע ספרים און יזכור־ביכער;

אַ מצבה מיט די נעמען פון אַלע קדושים, די קרבנות פון די דייטשע רציחות;

אַ גמילות־חסדים קאַסע;

און אחרון אחרון חביב — אַ בית תפילה, ווו יידן זאָלן דאַווענען אין אַ שול וואָס פאַרייביקט אונדזער שטעטל.

ביים געזעגענען דעם גאַסט, האָט זיך ווידער אַנטפּלעקט דאָס וואַרעמע יידישע האַרץ און ער האָט געשפּענדעט 6 טויזנט ל״י פאַר דער גמילות־חסדים קאַסע.

פאַר די לעצטע 10 יאָר האָט די קאַסע באַקומען אַ 20 טויזנט ל״י — בלויז פון די הערשזאָנס. דאָס האַרץ מיט דער קעשענע קלאַפּט ביי זיי אין איין ריטם.

ס׳איז אויך וויכטיק צו דערמאָנען, אַז דעם גרעסטן טייל פון דער אינערלעכער אויסשטאַטונג אין דער שול, ווי די פאָרהאַנגען, טישטעכער, האַנטעכער אאַנ״ד, זענען דערגרייכט געוואָרן אַ דאַנק די שפענדונגען פון פרוי אידאַ הערשזאָן (אַליין ניט קיין קראַשניקערין, זי שטאַמט פון גער), איז איר אָבער נאָענט און טייער די קראַשניקער משפחה, באַזונדערס די אין ישראל.

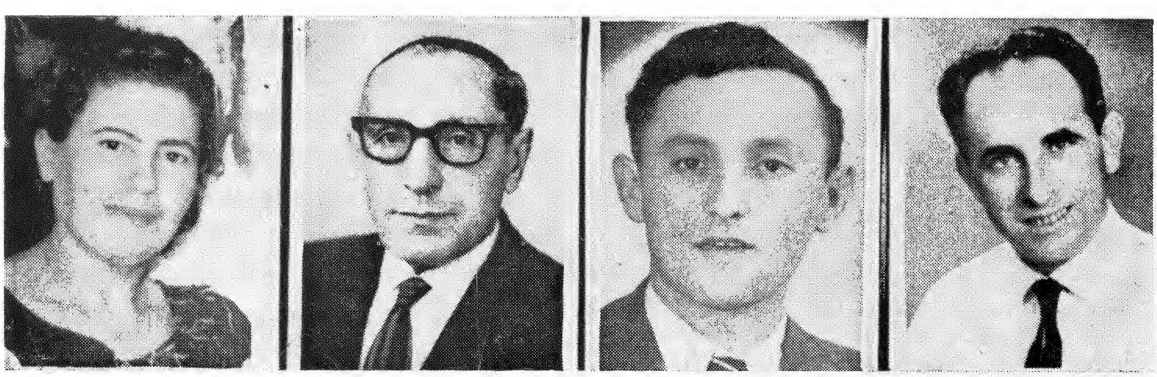
דאָס פאַרפאַלק הערשזאָן פון ניו־יאָרק האָט זיך ערלעך פאַרדינט אונדזער אַלעמענס אַנערקענונג.

די קראַשניקער לאַנדסלייט אין ארץ־ישראל אין די יאָרן 1942-1959

רחל מורמיסקי, גבעתיים

איך וויל אָנהייבן פונעם יאָר 1942, ווען ס׳איז אָפיציעל געשאַפן געוואָרן אין ארץ־ישראל אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט — דער „ארגון יוצאי קראַשניק״.

אין יענער תקופה האָבן אין לאַנד זיך געפונען עטלעכע משפחות פון קראַשניק, וואָס זענען געקומען קיין ארץ־ישראל אין די צוואַנציקער יאָרן — מערסטנטייל מיטגלידער פון „מזרחי״. שפּעטער, אין די סוף צוואַנציקער און אָנהייב דרייסיקער יאָרן, זענען געקומען קיין ארץ־ישראל חברים פון „פועלי ציון״ און „גורדוניה״ — אַ חלוצישע יוגנט.

ועדת המערכת של „ספר קראשניק״. רעדאַקציע־קאָלעגיע פון „ספר קראַשניק״.

מימין לשמאל: יעקב אנדר, שמואל בראנד, שמואל גולדנר ורחל מורמיסקי (בק).

פון רעכטס אויף לינקס: יעקב ענדער, שמואל בראַנד, שמואל גאָלדנער און רחל מורמיסקי (בעק).

הכנסת ספר־תורה ע״י הזוג לייבוביץ׳ להיכל קראשניק בתל־אביב — פורים, 1959.
דאָס פּאָרפּאָלק לייבאָוויטש ביים ארייַנשטעלן אַ ספר־תורה אין היכל קראָשניק — פורים, 1959.

אין יענע יאָרן פלעגן די קראָשניקער אָפּט זיך טרעפן, אויך העלפן איינער דעם צווייטן, ספּעציעל די נייע־געקומענע. מען פלעגט זיך צונויפקומען אויף שמחות, און יעדן פּורים — מסיבות. אָבער אָפיציעל זענען מיר נישט געווען אָרגאַניזירט.

ערשט אין יאָר 1942 האָט מען געגרינדעט דעם „אירגון״. איך געדענק, אַז דעמאָלט זענען אָנגעקומען עטלעכע יידן פון קראָשניק, וואָס האָבן זיך אַרויסגעריסן פון גיהנום. זיי האָבן געבראַכט די טרויעריקע ידיעות וועגן די געטאָס, קאָנצענטראַציע־לאַגערן און וועגן אומקום פון פּוילישן יידנטום. אויף דער איניציאַטיוו פון יצחק בוכבינדער ז״ל איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ צוזאַמענטרעף, וועלכער איז פאָרגעקומען אין דער שול וווּ ער האָט געדאַוונט. צווישן די אָנטיילנעמער זענען געווען: בוכבינדער, גאָלדפעלד, ערליך, לייכטער, ניסענבוים און די שרייבערין פון די שורות. מעגלעך, אַז עס זענען געווען נאָך אַנדערע.

נאָכן ערשטן צוזאַמענקום האָבן מיר אָנגעהויבן צו טרעפן זיך יעדן זונטיק און דורכגעפירט די ערשטע געלט־זאַמלונג אויף צו שאַפן אַ גמילת־חסד קאַסע. נאָך דער זאַמל־אַקציע האָט יעדער קראָשניקער משפחה געצאָלט אַ חודש־אָפּצאָל. מ׳איז פּשוט געגאַנגען אין די היימען און צונויפגענומען צו 10 פּיאַסטער פון די מיטגלידער. אין יענער צייט האָבן זייער פיל בייגעטראָגן צו דער הצלחה פון „אירגון״ די קראָשניקער פרויען מיט זייער טיכטיקער מיטבאַטייליקונג. ספּעציעל האָבן זיך אויסגעצייכנט: חנהלע דערדיקמאַן, שושנה ראָזענבערג, זיסעלע ציטערבוים, יהודית געלבאַרט און אַנדערע. מיר פלעגן אין די זונטיקן זיך צונויפקומען ביי צדוק ערליך אין הויז. ער האָט אונדז אָפּגעגעבן אַ צימער פאַר אונדזער טעטיקייט. ביסלעכוויַיז האָבן מיר אַריינגעצויגן אַלץ מער קראָשניקער יידן אין דער אַרבעט: שלמה געלבאַרט, אשר סאַמבאָר, און פיל אַנדערע.

אונדזער עיקר אַקטיוויטעט איז דאַן באַשטאַנען אין שאַפן געלט־מיטלען, כדי צו העלפן די נויטבאַדערפ־טיקע. מיר האָבן אויך אָנגעהויבן אַרויסגעבן קליינע הלוואות. אין פאַל פון באַלדיקער, נויטווענדיקער הילף האָט זיך געפונען אַ קאָמיטעט־מיטגליד וואָס האָט דער־ליידיקט, „מתן בסתר", אַז קיינער זאָל פון דעם נישט וויסן — און דער וואָס האָט באַקומען די הילף, האָט זיך נישט געפילט געטראָפן.

ווי אין יעדן אירגון, איז אויך ביי אונדז געווען אַ קאָמיטעט און אַ פאָרזיצער — ה׳ בוכבינדער. מיט דער צייט האָט די גאַנצע טעטיקייט זיך אַריבערגעטראָגן צו בוכבינדערן אין שטוב. ער איז געווען פון די ערשטע קראָשניקער וואָס זענען געקומען אין לאַנד און דאָ געשאַפן זיין היים און אויפגעשטעלט אַ פאַרצווייגטע משפחה. הגם זיין מאַטעריעלע לאַגע איז נישט געווען פון די בעסטע, דאָך האָט יעדער קראָשניקער וואָס איז אין יענע יאָרן געקומען אין לאַנד — געטראָפן ביי אים אַ היים. זיי האָבן זיך פשוט געטיילט מיטן לעצטן ביסן. זיין פרוי איז קיינמאָל נישט מיד געוואָרן פון אויפ־נעמען מענטשן און פאַר יעדן איינעם געהאַט אַ גוט וואָרט.

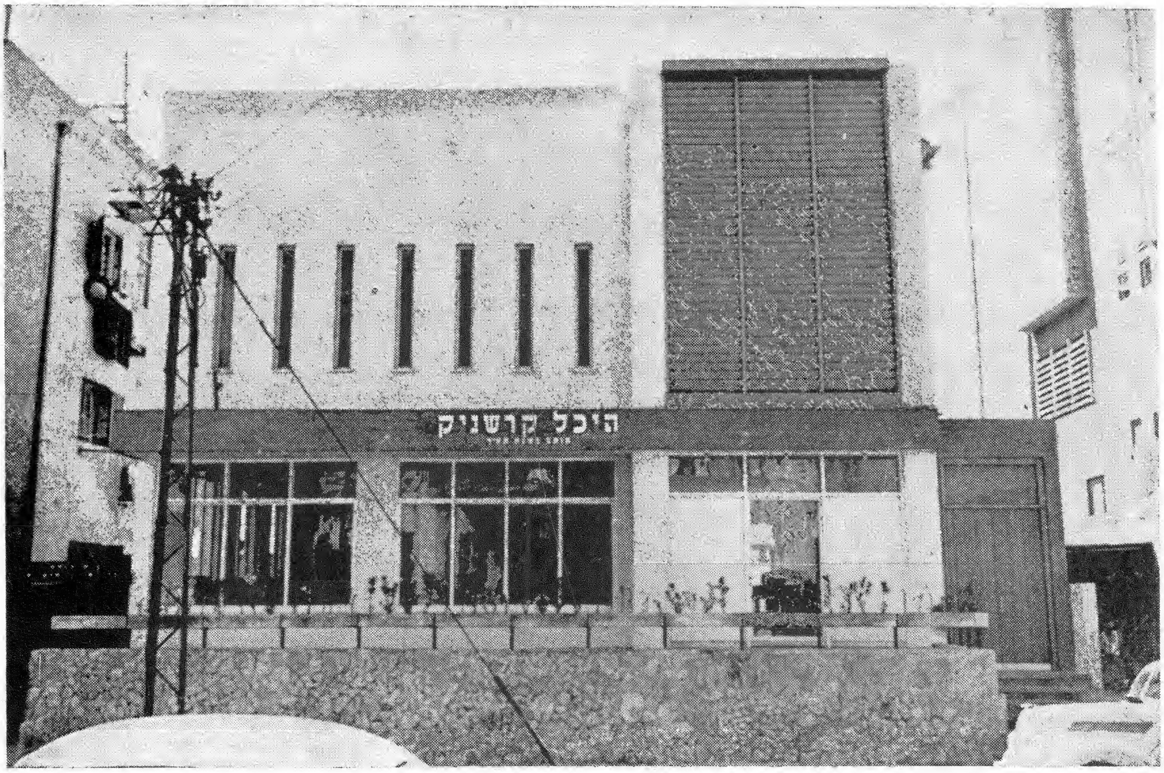
במשך פון יאָרן האָבן מיר יעדע וואָך געפירט זיצונ־גען ביי בוכבינדערן אין שטוב. טיילמאָל זענען זיך צונויפגעקומען אַן ערך 20 מאַן — און יעדן איינעם האָבן זיי אויפגענומען מיט אַ ליבן שמייכל, מיט טיי און צובייס.

דאָס איז געווען איינע פון די שענסטע תקופות אין דער טעטיקייט פון די לאַנדסמאַנשאַפטן. בוכבינדער האָט זיך קיינמאָל נישט אָפגעזאָגט פון וועלכער ס'איז אַרבעט לטובת הכלל. ביי יעדער אונטערנעמונג איז ער געווען פון די אַקטיווסטע. דאָס וואָרט „ניין" אָדער „איך קען נישט" — איז אים געווען פרעמד. די גאַנצע פרייע צייט האָט ער געווידמעט דעם אירגון. קיין שום שליחות איז אים נישט געווען צו שווער, זיין היים איז געווען אָפן פאַר יעדן באַזונדער און פאַר אַלע צוזאַמען. נישט איינמאָל האָב איך באַוווּנדערט די פרוי בוכבינדער — ביי זיי האָט געהערשט אַזאַ וואַרעמ־קייט, אַזאַ רויקייט. מיט איר האַרציקייט און אויפ־מערקזאַמקייט האָט זי געשאַפן די געהעריקע אַטמאָס־פער. אַ דאַנק איר האָט בוכבינדער געקענט אַזוי טריי זיך אָפּגעבן דעם אירגון.

1945. די מלחמה האָט זיך געענדיקט. מיר זענען

טכס הכנסת ספר־תורה של הרבי מטורבין ל„היכל קראשניק" בתל־אביב.
די פייערונג פון אַריינשטעלן די ספר־תורה פונעם טאָרבינער רבין זצ"ל אין ארון־קודש פון היכל קראָשניק.

בנין היכל קראשניק בתל־אביב

דער היכל קראָשניק אין תל־אביב

געוואָר געוואָרן פון דעם שרעקלעכן חורבן, וואָס קיינער האָט זיך נישט געקענט פאָרשטעלן; מיר זענען אַלע דערשיטערט געוואָרן מיטן אומקום פון אונדזערע נאָענטסטע. פון הונדערטער משפחות איז קיין זכר נישט געבליבן; נאָר איינצלנע מענטשן פון גרויסע, פאַרצווייגטע פאַמיליעס זענען ניצול געוואָרן. אַ סך פון זיי זענען געקומען אַהער און דאָ אָנגעהויבן אַ ניי לעבן.

ערשט דעמאָלט האָט זיך אַנטוויקלט אין אונדזער אירגון אַ פיבערהאַפטע טעטיקייט. מיר האָבן באַנייט אונדזערע קאָנטאַקטן מיטן קראָשניקער פאַרבאַנד אין אַמעריקע, וועלכער עקזיסטירט שוין פון 1886 יאָר און מיטן פאַרבאַנד פון בראַזיל. די גרעסטע מאַטעריעלע הילף איז געקומען פון אַמעריקע, אויך בראַזיל האָט אַ סך געהאָלפן. אַ דאַנק דער דאָזיקער שטיצע און אונדזער איניציאַטיוו, האָט זיך איינגעגעבן צו העלפן די קראָשניקער געקומענע, נאָך דער מלחמה.

הגם די הילף איז נישט געווען צו גרויס, איז אָבער דאָס געפיל אַז ס'איז דאָ צו וועמען זיך צו ווענדן — געווען אַ וויכטיקע דערמוטיקונג פאַרן נייעם עולה. מען האָט געוווּסט ווו צו טרעפן לאַנדסלייט — און אין יענע טעג איז עס געווען פון גרויסער באַדייטונג. יעדער נייער עולה האָט באַקומען 10 ל"י — און פאַר דעם געלט האָט ער געקאָנט זיך אָנטאָן.

דער אירגון אַלס גאַנצער און יעדער באַזונדער האָבן געהאָלפן איינעם דעם צווייטן.

דער ערשטער באַזוכער אין ישראל פון די קראָשניקער אין אַמעריקע, איז געווען אייב הערשזאָן. די פרייד מיט זיין קומען איז געווען גרויס, ס'איז אויך געבוירן געוואָרן דער געדאַנק צו פאַראייביקן דעם אָנדענק פון אונדזערע נאָענטסטע וואָס זענען אומגעקומען אויף קידוש השם.

מיטן אָנקומען אין לאַנד פון שמואל בראַנד, שלמה טענענבאום, יעקב ענדער, וועלכע האָבן זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט פון אירגון, האָט דער צוזאַמענשטעל פון קאָמיטעט זיך אויסגעברייטערט. צו אים האָבן געהערט: דער פאָרזיצער בוכבינדער ז"ל, שמואל גאָלדנער, יאַקוב גאָלדפעלד, ערליך, שלמה געלבאַרט, זיסעלע ציטרינבוים, רחל מורמיסקי, חנהלע דערדיקמאַן, יהודית געלבאַרט, משה פיינגאָלד, אשר סאַמבאָר, שמואל בראַפּמאַן, בן־ציון בראַיער, בעלאַ ווייס און אַנדערע. ביים ווילן דעם קאָמיטעט, האָבן

מיר זיך געפירט דעמאָקראַטיש, ווי עס פּאַסט פאַר אַ פאַרגעשריטענער געזעלשאַפט. דאָך זענען שטענדיק געווען נאָך מענטשן וואָס האָבן געוואָלט עפּעס טאָן פאַרן אירגון. פאַר אַזעלכע איז תמיד געווען אַן אָרט ביי אונדז.

פאַרשטייט זיך, אַז צווישן אונדזערע לאַנדסלייט געפינען זיך מענטשן וואָס געהערן צו פאַרשידענע פּאָ־ליטישע ריכטונגען. אָבער ביי דער לאַנדסמאַנשאַפט־לעכער אַרבעט איז מען געווען איניק — דאָ זענען נישט געווען קיין פּאַרטייען, קיין פּאָליטיק — ס'האָט עקזיסטירט נאָר די אַרבעט פאַרן אירגון ווי איינע פון די הייליקסטע אויפגאַבן.

צו די זיצונגען איז מען געקומען נאָך אַ שווערן אַרבעטס־טאָג און נישט איינע פון די פרויען האָט איבערגעלאָזן קליינע קינדער און איז געגאַנגען זיך פאַרנעמען מיט קראַשניקער טעטיקייט.

מיט דער צייט איז אויפגעקומען דער געדאַנק אויפ־צובויען אַ הויז־מאָנומענט — „היכל קראַשניק". מיר האָבן זיך אַריינגעוואָרפן אין דער דאָזיקער אַרבעט מיט דער גרעסטער התלהבות. ביי אַ טייל חברים פון ועד האָט עס צוגענומען טעג און וואָכן, זיי האָבן פאַר־נאַכלעסיקט זייערע פריוואַטע ענינים און זיך אָפּגעגעבן מיטן שאַפן מיטלען צו בויען דאָס הויז.

די גרעסטע פינאַנסיעלע הילף פאַר דעם צוועק האָט געגעבן אַמעריקע, דערנאָך — בראַזיל און פראַנקרייך. כעז מוז אָבער אונטערשטרייכן, אַז אַממערסטן האָבן בייגעטראָגן די קראַשניקער אין ישראל.

איינער פון די אַקטיוויסטע טוער ביים בויען דעם „היכל קראַשניק" איז געווען בן־ציון בראַיער. אַ דאַנק אים, ביי דער מיטהילף פון ה' בוכבינדער און דעם גאַנצן קאָמיטעט, האָבן מיר אין 1959 יאָר דערלעבט צום חנוכת הבית פון אונדזער „היכל קראַשניק ע"ש קדושי קראַשניק". די דערעפענונג איז פאַרגעקומען זייער פייערלעך, מיטן אָנטייל פון קראַשניקער פון אַמעריקע, בראַזיל און פראַנקרייך, ווי אויך מיט דער באַטייליקונג פון גרויסע פּערזענלעכקייטן פון לאַנד – הרב כהנא, פּראָפ. נוראָק, הרב אונטערמאַן א. אַנד., ווי אויך דער וויצע־בירגערמייסטער פון תל־אביבער שטאָטראַט — הרב בויער.

וויכטיקע דאַטן און געשעענישן אינעם לעבן פון דער קראַשניקער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל

אין יאָר 32—1931 זענען איינגעהאַלטן געוואָרן ענגע פאַרבינדונגען צווישן די קראַשניקער אין ארץ־ישראל. אַ ריי לאַנדסלייט האָבן אין יענער תקופה פאַרלאָזט דעם קיבוץ רמת־רחל און געשאַפן אין תל־אביב אַ מין „קאָמונע". דער וואָס האָט געאַרבעט, האָט אין אָוונט געבראַנגט אַ ברויט מיט אַ הערינג — און אַלע האָבן געגעסן. די פרוי שבע רייס האָט די איינזאַמע לאַנדסלייט פאַרבעטן צו זיך אויף שמחת־תורה. זי האָט אויך געהאָלפן איינאָרדענען אויף אַרבעט קראַשניקער מיידלעך און פרויען.

אין יאָר 1934 האָבן זיך געפונען אין לאַנד אַ פופציק קראַשניקער. די שבתדיקע סעודה פלעגן מיר פירן ווי אין דער אַלטער היים.

דעם רעסטאָראַן פון נחמה פעדער אויף רחוב השוק 10 אין תל־אביב, ווו עס פלעגן זיך טרעפן אונדזערע לאַנדסלייט, האָט מען גערופן „קראַשניקער האָטעל". יעדער קראַשניקער וואָס איז אין יענע יאָרן געקומען קיין ארץ־ישראל, האָט דאָרט געגעסן און געשלאָפן.

שוין אין יאָר 1936 איז געווען טעטיק אַ הילפס־קאַסע ביי די קראַשניקער, וועלכע האָט געהאַט אַן אויפגאַבע צו העלפן נויטבאַדערפטיקע משפחות. מיט אַ יאָר פריער איז פאַרגעקומען די ערשטע אונטער־נעמונג פון אונדזערע לאַנדסלייט אין ארץ־ישראל — אַ פורים־אָוונט אין דער וווינונג פון שלמה געלבאַרט אין תל־אביב, אויף רחוב יסוד המעלה.

אין יאָר 1939 איז ווידער געמאַכט געוואָרן אַן ערנסטער פרווו צו אָרגאַניזירן זיך אלס לאַנדסמאַנ־שאַפט. אין איינעם פון די „שטיבלעך" אין תל־אביב

בחנוכת היכל קראשניק בתל־אביב
אויף דער פייערונג פונעם חנוכת־הבית פון היכל קראַשניק אין תל־אביב.

איז פאַרגעקומען אַן אסיפה, אויף וועלכער עס האָבן גערעדט: יצחק בוכבינדער ז"ל, יעקב־שיע ניסענבוים, בנימין לייכטער. די עיקר פראַגע איז געווען: „וואָס טאָן?" אייניקע לאַנדסלייט האָבן אָנגעהויבן זאַמלען געלט, ממש גיין צו קראַשניקער אין די שטובן און צונויפגענומען פיאַסטערס.

אין חנוכה 1939 איז פאַרגעקומען אַ פאַרזאַמלונג פון קראַשניקער. דאָרט איז דער עיקר גערעדט געוואָרן וועגן די געשעענישן אין פוילן און די מלחמה־אַטמאָספער. ווידער האָט מען זיך אומגעקערט צו דער שטענדיקער טעמע: גמילות־חסד קאַסע. מיר האָבן געבעטן גרעסערע באַשטייערונגען. מ'האָט באַשלאָסן צוטיילן הלוואות לויט פאָלגנדיקע קריטעריומס: אַן איינצלנער — 10 ל"י; אַ פאָרפאָלק — 15 ל"י; אַ משפחה מיט קינדער — 20 ל"י.

די ערשטע אזכרה נאָך די קדושים פון קראַשניק איז פאַרגעקומען אין טאָג פון „עוצר" (אַרויסגאַנג־פאַרבאָט) אינעם שוין דערמאָנטן בית־כנסת „סיני".

אין יאָר 1940, ווען פישל כאראש איז מיט גענ. אַנדערס אַרמיי געקומען קיין ארץ־ישראל און זיך באַזעצט אין עפולה, האָט ער געבעטן אַן הלוואה פון עטלעכע פונט. דעמאָלט איז באַנייט געוואָרן די טעטיקייט פון דער גמילות־חסדים קאַסע. אַ געוויסן מוצאי־שבת, אין בית־הכנסת „סיני" אויף לעווינסקי־הערצל אין תל־אביב, ווו עס האָבן געדאַווענט די קראַשניקער, איז אויף אַ צוזאַמענטרעף באַשלאָסן געוואָרן צו באַנייען די טעטיקייט פון דער הילפס־קאַסע. אין דעם צוזאַמענטרעף האָבן זיך באַטייליקט: חנה'לע דערדיקמאַן ז"ל, גאָלדפעלד ז"ל, מאָטל זיסבערג ז"ל, י. בוכבינדער ז"ל, צדוק ערליך ז"ל, ירחמיאל פרייבערג אאנ"ד.

אין יאָר 1944 האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן אין לאַנד די ערשטע ניצול־געוואָרענע לאַנדסלייט פון דער שרעקלעכער קאַטאַסטראָפע. מיר האָבן ברודערלעך אויפגענומען די שארית הפליטה פון פוילן, בעלגיע און פראַנקרייך, געהאָלפן זיי מאָראַליש און מאַטעריעל, איינגעאָרדנט זיי אויף אַרבעט.

דערנאָך איז אַ דעלעגאַציע פון דער לאַנדסמאַנשאַפט

הכנסת ספר־תורה לביה״כ של היכל קראשניק.
די פייערונג פון אַריינשטעלן אַ ספר־תורה אין שול
פון היכל קראָשניק.

געפאָרן אין קיבוץ רמת־יוחנן אָפּצונעמען אַכט קראָש־ניקער קינדער וואָס זענען דעמאָלט געקומען קיין ארץ־ישראל.

אין יאָר 1945 האָבן מיר געשיקט קיין קראָשניק באַקליידונג און שיך. נאָר אין די יאָרן 1949 און 1950 האָבן די קראָשניקער אין בראַזיל אָנגעהויבן שיקן פאַר דער שארית הפליטה וואָס איז געקומען אין יידישן לאַנד — שפּייז־פּעקלעך, אָנטאָן, שיך, זייף און אַנדערע אַרטיקלען. מיר האָבן איינגעשטעלט אַ סימבאָלישן אָפּ־צאָל פאַר יעדער פּעקל — 3 ל״י.

אין די יאָרן פון „צנע״ (באַשיידנקייט־רעזשים, ווען מ׳האָט איינגעפירט רעגלאַמענטירטע שפּייז־צוטיי־לונג), האָבן די קראָשניקער אין אַמעריקע געהאָלפן זייערע לאַנדסלייט אין ישראל מיט געלט־שטיצע און פּעקלעך שפּייז און בגדים. אין יאָר 1950 זענען אויך פון פּאַריז געקומען אַהער פּעקלעך און אַנדערע פאָרמען פון הילף.

אין 1955 איז איינגעקויפט געוואָרן אין תל־אביב די געביידע „היכל קראשניק״. אין יאָר 1956 האָט מען געלייגט דעם גרונטשטיין און צוגעטרעטן צו דער בויונג און אין חודש נאָוועמבער 1960 איז פאָרגעקומען דער חנוכת הבית.

גזירת הסרט ע״י מר אנדר מארה״ב בחנוכת־הבית של היכל קראשניק.
די צערעמאָניע פון איבערשניידן די באַנד דורך ה׳ ענדער פון אַמעריקע, ביים דערעפענען דעם היכל קראשניק.

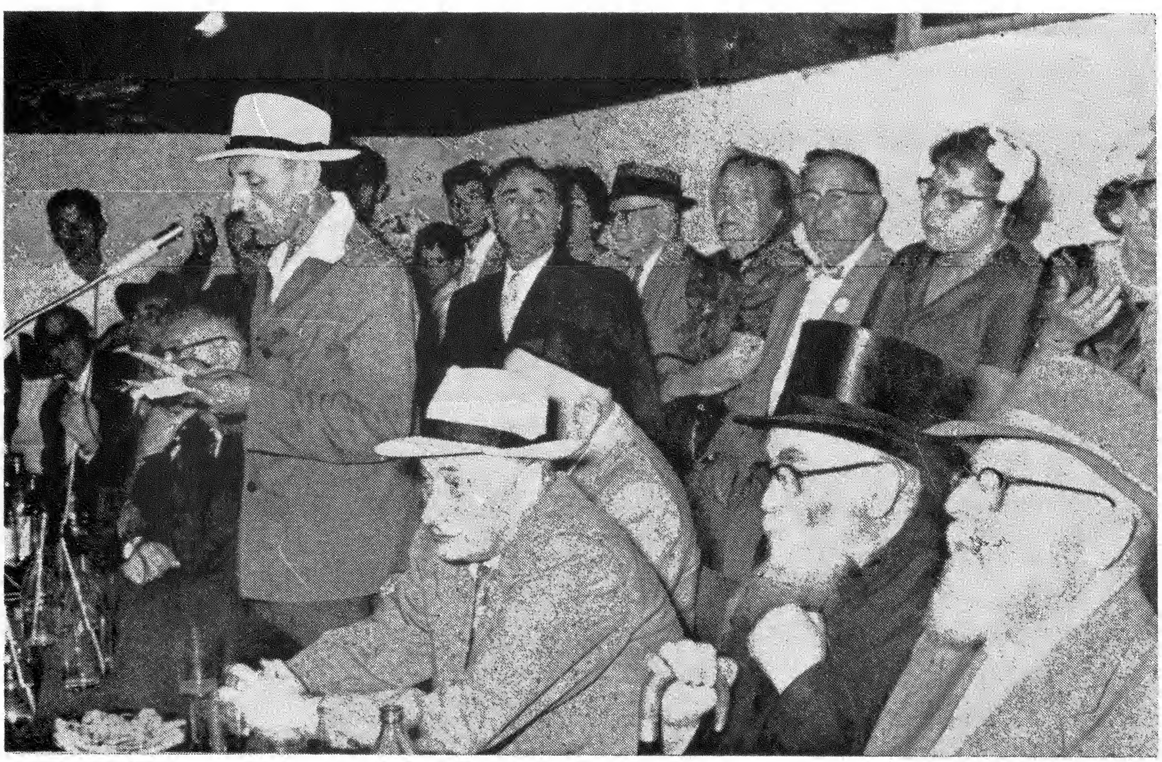
דער גייסט פון די קדושים וועט תמיד לעבן צווישן אונדז

(באַגריסונג־רעדע פון שמואל גאָלדנער ביים חנוכת־הבית פון היכל קראָשניק)

כבוד הראש הראשי, כבוד סגן ראש העיר, כבוד יו״ר המועצה הדתית, אורחים נכבדים, נציגי מוסדות שונים, רבנים ואורחים מחוץ לארץ — היו ברוכים שלא חסכתם מזמנכם היקר והתפניתם מטרדת ערב החג ובאתם להשתבץ בשמחתנו הכפולה — חנוכת בית־הכנסת והכנסת ספרי התורה.

מורי ורבותי! איך געפין זיך אין אַ פאַרלעגנהייט, אין אָנוועזנהייט פון די חשובע אורחים און געסט — רבנים גדולי הדור און גרויסע און אָנגעזעענע מנהיגים פון לאַנד. איך מוז ריידן יידיש ביי אונדזער גרויסער שמחה פון חנוכת הבית פונעם בית הכנסת לזכרון קדושי קראָשניק און בנין „היכל קראָשניק" צוליב אונדזערע שוועסטער און ברידער פון צפון און דרום־אַמעריקע וואָס האָבן איבערגעלאָזן זייערע פריוואַטע געשעפטן און זענען ספּעציעל געקומען צום חנוכת־הבית, כדי צו זען ווי דער טרוים פון יאָרן, נאָך די פיל געלט־אָנשטרענגונגען וואָס זיי און מיר האָבן געמאַכט — איז פאַרווירקלעכט געוואָרן. פון אונדזערע אויגן שפּרודלט אַרויס פרייד, זעענדיק דעם הערלעכן בנין וועלכער דאַרף קאָסטן אַ 200 טויזנט פונט, אַז ער איז שוין דערגאַנגען צו דער מדרגה אין וועלכער מיר זעען אים היינט.

מיר זענען נישט קיין סך, מיר זענען אויך נישט קיין גבירים אדירים, מיר ציילן סך־הכל עטלעכע הונ־דערט משפחות, געבליבענע פון גרויסן חורבן. כמעט אַלע קעמפן מיר גענוג שווער אויפן ביסעלע פרנסה. דאָך האָט יעדער איינער פון אונדז זיך געטיילט מיט זיין שטיקל ברויט, כדי זיין אַ מיטשותף אין דעם

בחנוכת־הבית של היכל קראשניק בתל־אביב, בנוכחות הרב הראשי יהודה־איסר אונטרמן (שני מימין). מברך מר שמואל גולדנר (ליד המיקרופון).

אויפן חנוכת־הבית פון „היכל קראָשניק" אין תל־אביב, מיטן אָנטייל פון הויפּט־רב יהודה־איסר אונטערמאַן (דער צווייטער רעכטס). עס באַגריסט שמואל גאָלדנער (ביים מיקראָפאָן).

בני־קראשניק מחו"ל בחנוכת הבית של היכל קראשניק.
קראָשניקער פון אויסלאַנד אויף דער חנוכת־הבית פייערונג פון היכל קראָשניק.

וויכטיקן ציל — אויפצובויען אונדזער בנין. איצט וועלן מיר כאָטש געפינען אַ ביסל טרייסט אין אונדזער גרויסן אומגליק — נאָכן פאַרלירן אונדזערע נאָענטסטע: עלטערן, פרויען און קינדער, שוועסטער און ברידער. די גאַנצע צייט האָבן מיר נישט געקענט געפינען קיין רו. טאָג און נאַכט זענען געשטאַנען פאַר די אויגן אונדזערע טייערע קדושים און געפאָדערט: ברענגט אונדז צו קבר ישראל!

פיל פון אונדז זענען געשטאַנען ביי די גאַז־אויוונס און געווען עדות פון די גרויזאַמסטע פיינען און טויט פון די קדושים. מיר פאַריתומטע, וועלכע קאָנען נישט גיין אפילו אויף קבר אבות, וועלכע האָבן אפילו נישט געזאָגט קיין קדיש, וועלכע קאָנען אפילו נישט שטעלן קיין מצבה אויף זייערע קברים — האָבן פאַר קיין פאַל נישט געקאָנט אין זיי פאַרגעסן! אין די שלאָפלאָזע נעכט האָבן מיר די קדושים געזען פאַר די אויגן און זיי געהערט רופן: פאַרגעסט אונדז נישט! מיר האָבן נישט געטאָן קיין טובה, נאָר מיר האָבן דערפילט אונדזער פליכט פון כבד את אביך ואת אמיך!

„זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור, שאל אביך, ויגדך זקניך ויאמרו לך" — מיר האָבן פאַרגעדענקט די פאַרגאַנגענע יאָרן, געדענקט אונדזערע עלטערן און קרובים און געדענקט זייער לעצטע בקשה און תפילה — אויב ווער פון זייערע קינדער וועט בלייבן לעבן, וועלן זיי נישט אָפּשטאַרבן אויף אייביק. מיר האָבן אויך געדענקט את מי שאמר והיה העולם און מיר האָבן געבויט די שול צו זייער אָנדענק. ווייל דער גאַנצער אינהאַלט פון אונדזערע קדושים אין משך פון זייער לעבן איז געווען אין די בתי כנסת און בתי מדרשים — אין תורה און מעשים טובים. מיר, די יתומים, האָבן דערפילט זייער בקשה און געשטעלט זיי אַ מצבה אין דער פאָרם פון אַ בית־כנסת.

ביי דוד המלך איז נישט דערמאָנט קיין מיתה, ווייל ער האָט געלאָזן נאָך זיך אַ זון אַזאַ ווי ער. מיר, טייערע קראָשניקער, אַ דאַנק דעם וואָס מיר האָבן מיט טרייהייט און איבערגעבנקייט געטאָן אַלץ מעגלעכעס מכבד צו זיין דעם זכרון פון אונדזערע עלטערן — דערפאַר וועט זייער גייסט שטענדיק לעבן צווישן אונדז. נישט לייכט איז אונדז אָנגעקומען צו בויען דאָס דאָזיקע הויז. ווי אַזוי האָבן מיר, אַ קליין הייפל מענטשן, גע־

קאַנט דאָס דורכפירן? איך וויל באַזונדערס באַגריסן די מענטשן וואָס האָבן זיך ספּעציעל פאַרדינט דעם שבח איצט, אין דער פייערלעכער שעה פון חנוכת־הבית.

זאָל זיין געבענטשט מיסטער ענדער — פּרעזידענט פון די קראַשניקער אין אַמעריקע, וואָס האָט מיט ענטוזיאזם און מסירות־נפש אָרגאַניזירט אַלע קראַש־ניקער אין די פּאַר. שטאַטן און מיט דער הילף פון די איבערגעגעבענע עסקנים דאָרט — שלמה זעלינגער, שלום ווינער, בערל פּאַפּאַר — מיטגעריסן אַלעמען און זיי האָבן טאַקע דעם גרעסטן חלק אין דאָזיקן בנין.

זאָל זיין געבענטשט מיסטער לייבאָוויטש, וואָס האָט אַ גרויסן חלק אין דער שול און וועלכער האָט געבראַכט פאַר איר אַ נייע ספר־תורה. זאָל אים און זיין פרוי גאָט געבן אריכות ימים ושנים.

זאָל זיין געבענטשט אונדזער זקן שבחבורה, מר בוכבינדער, דער עלטסטער פון אונדז אַלע, איינער פון די ערשטע מזרחיסטן, וועלכע זענען עולה געווען קיין ארץ־ישראל, מיט אַ פיר יאָרצענדליק צוריק, און זיין גאַנץ לעבן אָוועקגעגעבן פאַר די קראַשניקער און פאַר דעם בנין. זאָל אים און זיין פרוי גאָט געבן אריכות ימים ושנים.

זאָל זיין געבענטשט בן־ציון בראַיער, וואָס טראָגט אויף זיינע פּלייצעס דעם גאַנצן בנין — אַריינגעלייגט אין אים כוח און פיל געזונט. אַן אים קאָן מען זיך נישט פאָרשטעלן צי עס וואָלט עפּעס געטאָן געוואָרן. זאָל אים און זיין פרוי און זיינע קינדער גאָט געבן טרייסט אין לעבן און אַ סך נחת.

און מיר אַלע קראַשניקער — כולכם וכולנו תעמדו על הברכה — טייערע שוועסטער און ברידער! אין דער פייערלעכער שעה, ווען אין אייערע אויגן שטייען טרערן פון פרייד, וועל איך פאַרענדיקן מיט אַ מאמר פון חז״ל: כנחלים נטיו, כגנות עלי נהר כאהלים נטע ה׳ לומר לך: מה נחלים מעלין את האדם מטומאה לטהרה אף אהלים, זאת אומרת בתי כנסת ובתי מדרש מעלין את האדם מכף חובה לכל זכות.

יהי רצון, אין זכות פון אונדזער מסירת־נפשדיקער אַרבעט, זאָלן מיר זוכה זיין ביים יום הדין, אַז עס זאָל אונדז זיין לכף זכות און מיר זאָלן האָבן אַ כתיבה וחתימה טובה!

לוח־זכרון של קדושי קראשניק שהוקם בהיכל קראשניק בתל־אביב
עומדים: דינה ושמואל ברנד
אַנדענק־טאָוול פאַר די קדושים פון קראַשניק, אויפגעשטעלט אין היכל קראשניק אין תל־אביב.
עס שטייען: דינע און שמואל בראַנד

די געזעלשאַפט „פריינט פון קראַשניק" אין פּאַריז

זשאַק ווײַנטראַוב, בערל זייפען, פּאַריז

דער אָנהייב

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען לענדער און שטעט זענען באַפרייט געוואָרן פון צאַרישן יאָך, איז אויך קראַשניק, אונדזער היים־שטעטל, געוואָרן באַפרייט.

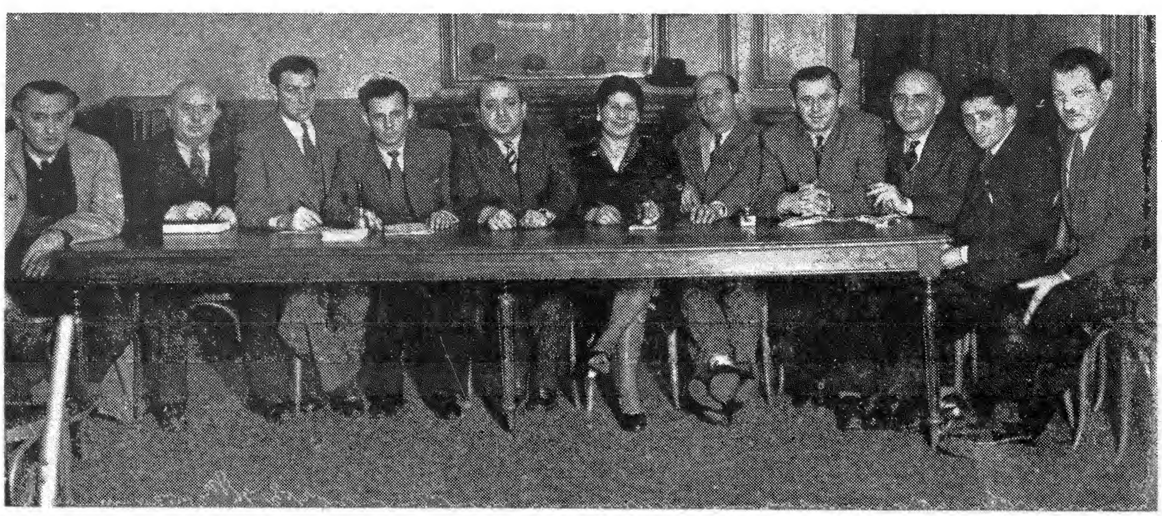
צום סוף פון די צוואַנציקער יאָרן האָט דער אַנטי־סעמיטיזם אין פּוילן אָנגעהויבן בושעווען קעגן דעם יידישן ישוב. אַזוי אַרום זענען די לעבנס־באַדינגונגען פון די יידן געוואָרן זייער שווערע, ספּעציעל אויפן עקאָנאָמישן געביט. האָט די יוגנט געפונען אַן אויס־וועג פון דער געשאַפּענער לאַגע אין עמיגראַציע. מערסטנטייל איז מען געפאָרן אין די מערב־לענדער און קיין אַמעריקע.

אין פראַנקרייך — פּאַריז, האָט דער אָנגעקומענער זיך אָנגעשטויסן אויף נישט־פאָרויסגעזעענע שוועריקייטן. צווישן אַנדערע — די פראַגע פון באַקומען אַ דערלויבעניש צו פאַרבלייבן אין לאַנד, רעכט אויף אַרבעט, אַ וווינונג. זייער אָפט האָט דער איינגעוואַנדערטער נישט אויסגעהאַלטן די נייע שווערע באַדינגונגען און זיך צוריקגעקערט אין דער אַלטער היים.

כדי אויסצומיידן די אַלע שוועריקייטן, איז געוואָרן נויטווענדיק צו שאַפן אַן אָרגאַניזאַציע פון לאַנדסלייט און העלפן די אָנגעקומענע זיך איינצואָרדענען. אַ גרופּע קראַשניקער איז געקומען צו דער מסקנה, אַז מען דאַרף גרינדן אַ געזעלשאַפט „פריינט פון קראַשניק". ביי דער געלעגנהייט פון דער חתונה פון רחלען מיט בערל זייפען, איז געגרינדעט געוואָרן אַ צייטווייליקע פאַר־וואַלטונג, וועלכע האָט באַשטימט צו רופן אַן אויס־געברייטערטע פאַרזאַמלונג פון די קראַשניקער.

צו דער ערשטער פאַרזאַמלונג זענען געקומען עט־לעכע צענדליק לאַנדסלייט און ס'איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ פאַרוואַלטונג — מיט אַ פּרעזידענט, וויצע־פּרעזידענט, סעקרעטאַרן, אַ קאַסירער און אַנדערע. ס'איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ ליי־קאַסע, כדי צו העלפן די ניי־געקומענע. די הכנסה פון איינגעאָרדנטע קולטור־אונטערנעמונגען און באַנקעטן איז אָפּגעגעבן געוואָרן פאַר דעם ציל. מיט עטלעכע חדשים שפּעטער איז איינ־געקויפט געוואָרן אַן אָרט אויפן בית־עלמין, אין פאַל פון אַ לאַנדסמאַנס פּטירה.

אין דער זעלבער צייט איז געשאַפן געוואָרן אַ פּאַטראָנאַט צו העלפן פּאָליטישע אַרעסטירטע אין פּוילן, ווי אויך פאַרשיקטע אין געשאַפענעם אין פּוילן קאָנ־

ועד ארגון יוצאי קראַשניק בפאריס (1945) קאָמיטעט פון קראַשניקער לאַנדסלייט אין פּאַריז (1945)

פון לינקס אויף רעכטס: זייפען, גאָלדבוים, וויינטרויב, זילבערבערג, לעדערפיין, סוזאַן זילבערפיין, מילעכמאַן, גאָלדבוים, זילבערפיין, טאפּעל, ערליך ז"ל.

בבית־הקברות בפאריס התאספו בני קראשניק לטכס גילוי האנדרטה לזכר קדושי העיירה.
אויפן פּאַריזער בית־הקברות, פאַרן אנטהילן דעם מאָנומענט לזכר די קדושים פון קראָשניק.

צענטראַציע־לאַגער קאַרטוז־בערעזע. צום פּאַטראָנאַט האָבן געהערט די פּראָגרעסיווע עלעמענטן פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט אין פּאַריז.

די „פריינט פון קראָשניק״ און דער פּאַטראָנאַט האָבן ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איינ־געאָרדנט פאַרשידענע אונטערנעמונגען און דורכגעפירט הילפס־אַקציעס פאַר די עמיגראַנטן פון פּוילן.

מיטן אויסברוך פונעם קריג אין יאָר 1939 איז די געזעלשאַפט „פריינט פון קראָשניק״ זיך צעפאַלן. אַ געוויסער טייל האָט זיך נאָך געהאַלטן צוזאַמען. איינ־קע זענען פרייוויליק אַוועק אין קריג, אָדער אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג. דער גרעסטער טייל האָט זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער פּראָווינץ. אַ באַדייטנדיקע צאָל האָט מען צוגענומען אויף צוואַנגס־אַרבעט, אָדער זיי זענען דעפּאָרטירט געוואָרן אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן. אַזוי האָט עס אויסגעזען ביז די אומברחמנות־דיקע אַרעסטן אין יולי, 1942. דאַן איז פאָרגעקומען די גרעסטע אויסראָטונג פון דעם יידישן ישוב אין פראַנקרייך.

נאָר אַ מינימאַלע צאָל פון דער קראָשניקער לאַנדס־מאַנשאַפט איז געראַטעוועט געוואָרן. נאָך דער מלחמה, אין יאָר 1945, איז נאָר אייניקע געלונגען צו קומען פון די טויט־לאַגערן, פון דער געפאַנגענשאַפט, אָדער פון דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג און באַהעלטענישן.

נאָך אייניקע חדשים פון מי און מאַטער האָט מען ווידער אָרגאַניזירט די קראָשניקער געזעלשאַפט, וואָס האָט געציילט עטלעכע צענדליק מיטגלידער — אַנשטאָט הונדערטער פאַרן קריג. ווידער האָט מען אָנגעהויבן מיט די מינימאַלסטע מעגלעכקייטן. מיר האָבן געשאַפן אַ לייַ־קאַסע, אָרגאַניזירט פאַרשידענע אונטערנעמונגען, באַנקעטן, אויספלוגן און רעפעראַטן אויף ליטעראַרישע טעמעס, כדי די באַקומענע הכנסה זאָל דינען פאַר די על פי נס געראַטעוועטע פון די טויט־לאַגערן.

אין יאָר 1949 האָבן מיר אויפגעשטעלט אַ ווירדיקן מאָנומענט פאַר די אומגעקומענע יידן אין פראַנקרייך און אייניקע יאָר שפּעטער אַ צווייטן מאָנומענט לזכר דעם גאַנצן יידישן ישוב אין קראָשניק. אין די לעצטע פאַר יאָר זענען מיר געקומען צו אַ הסכם בנוגע אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך. אין דעם האָבן גענומען זייער אַן אַקטיוון אָנטייל דער פּרעזידענט מאַקס זילבערבערג און פאַרוואַלטונג־מיטגליד זשאַרזש גאַרפינקעל און וויינטרוב.

געשיכטע, אויפגאַבן, דערגרייכונגען

אין יאָר 1929 איז געווען אַ גרויסער עקאָנאָמישער קריזיס צוליבן קראַך פון די אַמעריקאַנער בענק. גאַנץ

אייראָפּע האָט זיך געפֿונען אין אַ קאַטאַסטראָפֿאַלער לאַגע. די רייכע לענדער איז געווען פֿיל לייכטער איבערצוטראָגן די עקאָנאָמישע שוועריקייטן, אָבער די אָרעמע, ווי למשל, פּוילן, האָט דער קראַך געבראַכט צוגאָבלעכע שוועריקייטן — נייע צענדליקער טויזנטער אַרבעטלאָזע. ספּעציעל האָבן עס אָפּגעפֿילט יונגע מענטשן, פֿאַר וועלכע ס'איז נישט געווען קיין שום פּערספּעקטיוו פֿון איינאָרדענען זיך, בויען אַ פֿאַמיליע־לעבן, ווי ס'איז די שטרעבונג פֿון יעדן דערוואַקסענעם.

די איינציקע האָפֿענונג, ספּעציעל פֿאַר די יידישע יונגעלייט, איז געווען — עמיגרירן אין די רייכע לענדער. אויב עס זענען צווישן זיי געווען חתונה־געהאַטע, האָבן זיי געוואָלט וואָס גיכער זיך איינאָרדענען, כדי אַראָפּנעמען צו זיך די פֿרויען און קינדער. אַ גרויסער טייל קראָשניקער איז דעמאָלט געפֿאָרן קיין בראַזיל, צפֿון־אַמעריקע און אַ טייל האָט זיך אָפּגעשטעלט אין פֿראַנקרייך, וווּ זיי האָבן געשאַפֿן זייער נייע היים.

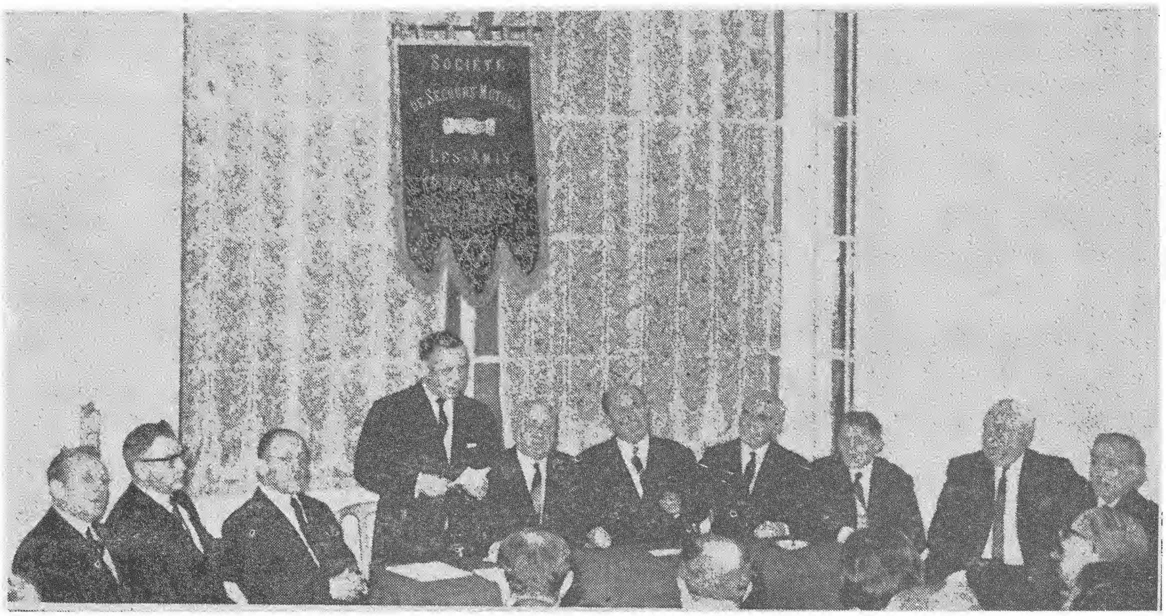
אין פֿראַנקרייך האָבן די קראָשניקער זיך אָנגעטראָפֿן אויף שלעכטע באַדינגונגען, וואָס האָבן זיך אויסגעדריקט אין שוועריקייטן צו קריגן אַרבעטס־פּאַפּירן (רעכט אויף אַרבעט), וווין־רעכט און אפֿילו אַ וווינונג ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. מען האָט געבענקט נאָך אַ יידישן ישוב, ווו מען זאָל זיך אויף יידיש קאָנען אויסריידן דאָס שווערע האַרץ.

דעמאָלט זענען בלויז אַ קליינער טייל קראָשניקער לאַנדסלייט געווען גוט איינגעאָרדנט אין פּאַריז. די אָנגעטראָפֿענע שלעכטע באַדינגונגען פֿון די נייע עמיגראַנטן האָט באַווירקט צו שאַפֿן אַ געזעלשאַפֿט, וואָס זאָל האָבן די אויפֿגאַבע צו העלפֿן די ניי־אָנגעקומענע מיט אַרבעט, רעכט אויף אַרבעט, אויך אַ מקום, אַ גוט וואָרט און אַ היימישע סביבה. דאָס אַלץ איז געווען זייער וויכטיק פֿאַר דעם יידישן אָרעמען עמיגראַנט, אין יענער שווערער צייט, אין פֿראַנקרייך. אין יאַנואַר 1930 איז געשאַפֿן געוואָרן די געזעלשאַפֿט „פֿריינט פֿון קראָשניק".

אַלס פּרעזידענט פֿון דער געזעלשאַפֿט איז אויסגעוויילט געוואָרן רפאל סלאָמידלאַנסקי. אין אַ קורצער צייט אַרום איז אַלס פּרעזידענט געוויילט געוואָרן ה' לאַזער מינץ, איינער פֿון די רייכסטע אין יענער צייט קראָשניקער יידן אין פּאַריז. אין זיין גרויסער מעבל־פֿאַבריק זענען געווען באַשעפֿטיקט פֿיל קראָשניקער. שלמהלע מילעכמאַן איז געווען דער קאַסיר. ס'האָבן אויך מיטגעאַרבעט: אשר וויזנבערג, אַ ייד אַ חכם, אַ זעלטן ערלעכער מענטש; דודל ווייסבראָט, וועמענס 18־יאָריקער זון איז אין פּאַריז דערשאָסן געוואָרן דורך די נאַציס. ער איז געפֿאַלן אַלס העלד פֿון די פֿראַנצויזישע ווידערשטענדלער. דודל ווייסבראָט האָט געאַרבעט פֿיזיש זייער שווער און איז יונג געשטאָרבן צוליב די אומגעהויערע שווערע לעבנס־באַדינגונגען אין פֿראַנקרייך. ער האָט איבערגעלאָזן אַ פֿרוי מיט פֿינף

נשיאות של אסיפת יוצאי קראשניק בפאריס — פּרעזידיום פֿון אַ פֿאַרזאַמלונג פֿון דער קראָשניקער סאָסייטי אין פּאַריז.
פֿון לינקס: פלאָם, מ. זילבערבערג, זילבערפּיין, וויינטראַוב, גורפינקעל, לעדערפּיין, בראַפמאַן.

חגיגת 20 שנות קיומו של ארגון יוצאי קראשניק בפאריס (1949).
פייערונג לכבוד 20 יאָר עקזיסטענץ פון דער קראָשניקער סאָסיעטי אין פּאַריז (1949).
פון לינקס אויף רעכטס: א. גוטוויליק, זש. וויינטרויב, זש. פארבער, מ. זילבערבערג, זש. לעדערפיין, זש. גורפינקעל, בראפמאן, ל. טאפעל, ב. זייפן, ה. וועללער.

קינדער. איטשע ראָזענבוש און נאָך אַנדערע קראָש־ניקער האָבן געאַרבעט ביי לאָזער מינץ, וואָס האָט געגעבן אַרבעט־קאָנטראַקטן, וועלכע האָבן דערמעג־לעכט צו באַקומען רעכט אויף אַרבעט.

אין דער צייט ווען לאָזער מינץ איז געווען פּרעזי־דענט, איז סעקרעטאר געווען זשאק טענענוואָרצל, וואָס האָט געאַרבעט זייער אַקטיוו. די דייטשן האָבן אים מיט דער פאַמיליע דעפּאָרטירט. אַלס קאַסיר איז פאַר־בליבן מילעכמאַן. אַרום זיי האָבן זיך גרופּירט קראָש־ניקער, וועלכע האָבן דעמאָלט געלעבט אין פּאַריז — שיע לאמהוט, מישעל און יאנקל גאָלדבוים, יאנקל וואלנער, ר. זילבערפיין, פ. גרינוואַלד, צדוק האָכשטיין, משה שניידער, לייבטשע טאפעל, וויינטרויב אאנ״ד.

די ערשטע שריט פון דער געזעלשאַפט איז געווען צו לעגאַליזירן איר ביי די אָפיציעלע מאַכט־אָרגאַנען, אויסאַרבעטן אַ סטאַטוס (ער איז נאָר גילטיק ביז היינט). האָבנדיק די לעגאַליזאַציע, איז שוין געווען מעגלעך צו רופן פאַרזאַמלונגען. באלד האָט זיך גע־שטעלט די הויפּט־זאָרג אונדזערע — געלט, ווייל אַלע ניי־אָנגעקומענע האָבן זיך גענייטיקט אין הילף און דאָס איז געוואָרן די וויכטיקסטע אויפגאַבע פון אונדזער געזעלשאַפט. ווי דער מינהג ביי אַנדערע סאָסיעטעס, האָבן אויך מיר, די קראָשניקער סאָסיעטע, געקויפט ערד אויפן בית הקברות אין פאנטען, נעבן פּאַריז, אויסשליסלעך פאַר די מיטגלידער, אין פאַל פון אַן אומגליק. אין פּאַריז איז שטענדיק געווען אַ גרויס פּראָבלעם דאָס קובר זיין. דעריבער האָט די סאָסיעטע געמוזט וועגן דעם זאָרגן. די געלט־איינקונפטן זענען געקומען פון מיטגלידס־אָפּצאָל, פון איינמאָליקע פריי־וויליקע באַשטייערונגען און אויך פון איינאָרדענען בעלער, באַנקעטן וואָס האָבן אַריינגעבראַכט אַ גרויסן רווח און פאַרגרעסערט די געלט־פאָנדן, אין וועלכע מען האָט זיך אַזוי גענייטיקט. מיט דער צייט האָבן זיך די ניי־אָנגעקומענע ביסלעכווייז איינגעאָרדנט. איי־ניקע האָבן אַראָפּגענומען פון קראָשניק זייערע פרויען און קינדער, אַנדערע האָבן חתונה געהאַט אין פּאַריז — און זיך איינגעגלידערט אין פּאַריזער געזעלשאַפטלעכן לעבן.

אַזאַ איז אין אַלגעמיינע שטריכן געווען די טעטי־קייט פון דער געזעלשאַפט „פריינט פון קראָשניק" — מיטן אויסנאַם פון וואַלן פון אַ פּרעזידענט, ווייל דאָס איז אין די שפּעטערדיקע יאָרן געוואָרן אַ גרויסער כבוד. אָפט איז דער כבוד געגעבן געוואָרן דעם רייכסטן ייד פון דער סאָסיעטע.

ס'איז אָנגעקומען דאָס יאָר 1939. די מלחמה האָט די קראָשניקער געטראָפן גלייך ווי אַלע בירגער פון

פראַנקרייך, נאָר מיט נאָך מער זאָרג וועגן גורל פון אונדזערע טייערסטע, וועלכע זענען פאַרבליבן אין דער אַלטער היים — אין קראשניק. מיר זענען געווען מיט טויזנטער פעדעם פאַרבונדן מיט אונדזער שטעטל. ווער פון אונדז האָט נישט איבערגעלאָזן טאַטע־מאַמע, שוועסטער־ברידער און קרובים אין דער אַלטער היים?

דער האַס צום היטלעריזם און זיינע מעשים האָט געווירקט, אַז כמעט אַלע קראָשניקער מיליטער־פעיקע מענער האָבן זיך פרייוויליק איינגעגלידערט אין דער פראַנצויזישער אַרמיי מיט דער האָפענונג אויסצומיידן דעם היטלער־פאַשיזם אין פראַנקרייך. אַלס פרייוויליקע אין דער פראַנצויזישער אַרמיי זענען אַוועק מאַקס ראָזענצווייג — געפאַלן אין קריג; סימאָן זילבערפיין — פאַרוואונדעט געוואָרן אין קריג; בערל זייפען, אפרים וויינטרויב, זעליג גאָרפינקעל און אנרי וועלער, וועלכע זענען געווען פינף יאָר אין לאַגער פאַר קריגס־געפאַנגענע אין דייטשלאַנד; מאַקס זילבערבערג, הערצקע אונגער, זשאַק פאַרבער און נאָך פיל אַנדערע, וואָס האָבן צוזאַמען מיט דער פראַנצויזישער אַרמיי זיך געשלאָגן קעגן די מערדער פון אונדזער פאָלק.

צום סוף פון דער מלחמה האָבן מיר ערשט זיך דערוווּסט וועגן דער שרעקלעכער קאַטאַסטראָפע. הונ־דערטער לאַנדסלייט זענען דעפּאָרטירט געוואָרן פון פאַריז — מענער, פרויען, קינדער און אַלטע לייט. גאַנצע משפחות זענען פאַרניכטעט געוואָרן. עס זענען געבליבן צעריסענע משפחות — קינדער אָן עלטערן, פרויען אָן זייערע מענער. די שטיבן, דאָס ביסל דעראָ־בערטע גוטס צעראַבעוועט...

באַנייטע טעטיקייט; ערשטער ביולעטין

נאָך דער שרעקלעכער קאַטאַסטראָפע, נאָך דער מלחמה שטעלן זיך פאַר אונדזער געזעלשאַפט נייע אויפגאַבן. קודם כל העלפן אונדזערע לאַנדסלייט, ראַטע־ווען וואָס עס איז נאָר מעגלעך פון יידישן לעבן און פון דער יידישער קולטור.

אין חודש מאי 1947 איז אין פאַריז דערשינען דער ערשטער ביולעטין פון דער געזעלשאַפט „פריינט פון קראָשניק" — אין דער יידישער און פראַנצויזישער שפראַכן. צווישן אַנדערע, זייערע וויכטיקע אַרטיקלען, נאָטיצן און זכרונות, וועלכע שפיגלען אָפּ די אַקטיווי־טעטן פון דער קראָשניקער לאַנדסמאַנשאַפט אין דער הויפּטשטאָט פון פראַנקרייך. אינעם קורצן געשיכטלעכן איבערבליק פון מ י ש ל ג אָ ל ד ב ו י ם — „18 יאָר קראָשניקער סאָסיעטע" — לייענען מיר:

בני קראשניק במסיבת־היובל לעשרים שנות קיומו של ארגונם בפאריס.
קראָשניקער אויף דעם יובל־באַנקעט לכבוד 2C יאָר עקזיסטענץ פון דער סאָסיעטי אין פאַריז.

קבלת־פּנים בפּאַריס למשפחת מורמיסקי מישראל.
אויפנאַמע אין פּאַריז פאַר דער פאַמיליע מורמיסקי פון ישראל.

מיט אַכצן יאָר צוריק האָבן אַ גרופּע קראַשניקער לאַנדסלייט זיך צוזאַמענגעטראָפן און נאָך אַ לענגערער דיסקוסיע, זענען מיר געקומען צום אויספיר, אַז ס'איז מעגלעך און נויטיק צו שאַפן אַ קראַשניקער סאָסיעטע אין פּאַריז.

מיר האָבן גלייך געשאַפן אַ סומע געלט, מיט וועל־כער ס'איז געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין פאַר דער סאָסיעטע וואָס טראָגט דעם נאָמען „פריינט פון קראַשניק״.

די „פריינט פון קראַשניק״ האָבן פאַר זיך געשטעלט זייער וויכטיקע אויפגאַבן:

1) ווען אַ מיטגליד איז קראַנק געוואָרן, האָט ער באַקומען מעדיצינישע און מאַטעריעלע הילף אַזוי לאַנג ביז ער האָט געקענט צוריק אָנפאַנגען זיין נאָרמאַלע באַשעפטיקונג.

2) מיר האָבן געשאַפן אַ ליי־קאַסע.

3) מיר האָבן געקויפט אַ סאָסיעטע־קאַווע (בית־עולם) און אין פאַל פון אַן אומגליק ביי איינעם פון אונדזערע מיטגלידער, האָט די סאָסיעטע איינגעאָרדנט אויף אירע הוצאות די לוויה.

אַזוי איז געגאַנגען די אַרבעט ביז דעם קריג.

אויך אין די 5 יאָר קריג האָבן מיר פיל געטאָן פאַר אונדזערע לאַנדסלייט.

גלייך נאָך דער באַפרייונג, אין אָנבליק פון די שווערע אויפגאַבן פון הילף און ווידעראויפבוי, נאָך אונדזער גרויסן חורבן, האָבן מיר מיט נייע כוחות און פאַרשטאַרקטער ענערגיע זיך גענומען צו דער אַרבעט. אונדזער היינטיקע סאָסיעטע שטייט פאַר פיל ברייטערע צילן און אויפגאַבן ווי פאַרן קריג. עס האַנדלט זיך אין אַ ברייטער סאָציאַלער טעטיקייט, וואָס דאַרף העלפן פאַרהיילן די ווונדן און ליקווידירן די טרויעריקע פאָלגן פון קריג און אָקופּאַציע, וואָס וועלן זיכער נאָך לאַנג זיך לאָזן שפּירן.

מאַקס זילבערבערג, אינעם לייט־אַרטיקל „אונדזער ערשטער ביולעטין״ — שרייבט צוו. אַנד.:

מיטן דערשיינען פון אונדזער ערשטן ביולעטין האָבן מיר זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע באַקאַנט צו מאַכן אונדזערע מיטגלידער מיט דער אָפּגעטועטער אַרבעט פון דער לאַנדסמאַנשאַפט און אויך מיט די פּערספּעק־טיוון און מעגלעכקייטן אויף ווייטער.

דער ביולעטין, וואָס וועט זיכער אויפמערקזאַם גע־לייענט ווערן דורך אונדזערע מיטגלידער, וועט העלפן זיי דערנעענטערן זיך צו אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט. ער וועט זיי שטויסן זיך צו פאַרטראַכטן מער וועגן איר טעטיקייט, קומענדיק צאָלרייכער אויף די פאַרזאַמלונ־גען און זאָרגנדיק פאַר דער טאָג־טעגלעכער דורכפירונג פון די אויפגאַבן.

אויף אונדזער יערלעכער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג

האָבן מיר אָפּגעגעבן אַ באַריכט פון דער טעטיקייט אין פאַרלויף פון יאָר 1946, ווי אויך אַ קאַסע־באַריכט. מיר קענען אין אַלגעמיין זיין צופרידן פון דער אָפּגע־טוענער אַרבעט.

מיר האָבן אין פאַרלויף פון יאָר דורכגעפירט 2 גרויסע בעלער מיט אַ רייכן פּראָגראַם, וואָס זענען גוט באַזוכט געווען און אויך געגעבן אַ צופרידנשטעלנדיקע הכנסה, באַזונדערס אַ דאַנק דעם רייכן בופעט צו־זאַמענגעשטעלט אין גרעסטן טייל פון די באַשטייערונ־גען פון די מיטגלידער.

מיר האָבן געהאַט אַ באַזונדערן פאַרגעניגן אויפ־צונעמען אין משך פון יאָר 2 אַמעריקאַנער דעלעגאַצ־יעס, פאַר וועלכע מיר האָבן איינגעאָרדנט באַנקעטן. אויפן ערשטן באַנקעט — פאַרן חשובן דעלעגאַט אייבי הערשזאָן, איז געשאַפן געוואָרן אַ גרעסערע סומע וואָס איז געווען די באַזע פאַר דער ליי־קאַסע, וועלכע מיר האָבן געגרינדעט און זי גיט די מעגלעכקייט אונדזערע מיטגלידער צו באַרגן געלט אויף גוטע באַדינגונגען.

דעם צווייטן באַנקעט האָבן מיר איינגעאָרדנט פאַר די חשובע דעלעגאַטן ה׳ און פרוי ראָזנבוים. זיי האָבן געקענט זיך איבערצייגן אין דער וויכטיקייט פון אונ־דזער אַרבעט און פאַרזיכערן פינאַנסיעלע אונטער־שטיצונג.

אָבער די וויכטיקסטע אונטערנעמונג איז אָן שום ספק געווען דער קבלת־פּנים פאַר אונדזערע לאַנדס־לייט, וואָס זענען געקומען פון די דייטשע לאַגערן. דער באַנקעט לכבוד זיי איז געווען זייער אַ געלונגענער.

מיר האָבן אויך געשפּענדעט 7 טויזנט פראַנק פאַר אַ קינדער־הויז אין דראַנסי. מיר האָבן צולעצט אסיגנירט 5 טויזנט פראַנק פאַרן מאָנומענט פון יידישע פריי־וויליקע. מיר זענען תמיד גרייט צו טאָן אַלץ וואָס מעגלעך בכדי דינען אונדזערע מיטגלידער און זיי העלפן ווען נייטיק.

זשאָרזש גאָרפינקל רופט אָפּגעבן כבוד „די העלדישע זיבן קעמפער מיטן נאַצי־שונא, וועלכע זענען געפאַלן אין קאַמף פאַר פרייהייט פון לאַנד, פאַרן קיום און כבוד פון אונדזער פאָלק, פאַר אונדזער אַלעמענס לעבן". דאָס זענען:

יוסף ווייסבראָט, מענדל ראָזנצווייג, טשייטל פלאָם, שאַרל גאָלדבוים, מאָריס גאָלדבוים, זשאַק זילבערפיין, מאָריס גרינוואַלד.

דער קאָמיטעט פון דער „געזעלשאַפט פריינט פון קראַשניק" האָט שטאַרק געזאָרגט, אַז די העלדישע זין וואָס זענען אונדז אַלעמען אַזוי טייער, זאָלן נישט רוען ווייט איינער פון אַנדערן אויף פאַרשיידענע פעל־דער פון לאַנד. זונטיק דעם 1־טן יוני, ברענגען מיר צוזאַמען זייערע הייליקע קערפּערס אין פּאַריז.

ביי דעם אָפענעם קבר וועלן מיר אַלע שטיין מיט געבויגענע קעפּ, אָבער שטאָלץ אין האַרצן פאַרן כבוד וואָס איר, העלדישע זין, האָבן פאַרשאַפן אייערע נאָענ־טע און דעם גאַנצן יידישן פאָלק.

כבוד זייער אָנדענק! זאָל זייער הערלעכער ביישפּיל זיין פאַר אונדז אַלע אַ דערמוטיקונג און באַלייכטן אונדזער וועג.

סאָלאָמאָן מילעכמאַן דאַנקט די אַלע קראַש־ניקער יידן וואָס האָבן אַרויסגעוויזן ברודערלעכע הילף זייערע לאַנדסלייט אין אייניקע לענדער.

מיר דאַנקען די לאַנדסלייט פון בראַזיל, קאַנאַדע און ספּעציעל — די לאַנדסלייט פון ניו־יאָרק, וואָס האָבן אַ סך אויפגעטאָן פאַר די קראַשניקער אין אייראָפּע.

אונדזערע פריינט פון ניו־יאָרק האָבן פון נאָכן פאַר־ענדיקן די מלחמה, געשיקט:

קיין פראַנקרייך — 2.350 דאָלאַר און 325 פּעקלעך; קיין איטאַליע — 400 דאָלאַר, 85 פּעקלעך; קיין פּוילן — 1.600 דאָלאַר, 45 פּעקלעך; קיין שוועדן — 1.110 דאָלאַר, 75 פּעקלעך; קיין דייטשלאַנד — 85 דאָלאַר, 60 פּעקלעך; קיין דייטשלאַנד — 85 דאָלאַר, 60 פּעק־לעך; קיין ארץ־ישראל — 1.650 דאָלאַר און 75 פּעק־לעך; קיין עסטרייך — 10 פּעקלעך.

גאָר באַזונדערס האָבן אונדזערע פריינד, דורכ־פאָרנדיק פראַנקרייך, פיל געהאָלפן אין שאַפן די ליי־קאַסע. מען דאַרף דערביי אונטערשטרייכן די זאָרג פון שלום ווינער און שלמה זעליגער, וואָס האָבן מיט דער הילף פון גאַנצן קאָמיטעט און פון פריינט לאַנגאַרטן באַוויזן צו דערליידיקן דאָס אַרויסשיקן פּאַדערונגען פאַר פאָלגנדע לאַנדסלייט, וואָס זענען שוין ביי היינט צוטאָג אין ניו־יאָרק:

נתן און מרים מייזעל, משה און הערש גוטוויליג, גדליהו און בינעם, באַלטשע עלבוים מיט איר זון מענדל, יחזקאל און סאַבינע הערשזאָן, שיעלע און שרהקע קלאָצהענדלער און טאָכטער עטעלע, ליבעלע מאָס־קוויטש, רחלע הערשזאָן, משה און חנה שיינברוק, יאַנקעלע גערנרייך, יאַנקעלע ערליכמאַן, שמואל־ליפּע רענדעל.

אין דעם ביולעטין ווערן אויך פאַרעפנטלעכט איינ־

קע פונקטן פונעם רעגולאַמין פון דער לייַ־קאַסע ביי דער סאָסיעטע:

פונקט 1: נאָר מיטגלידער פון דער סאָסיעטע האָבן רעכט אויף אַ הלוואה.

פונקט 2: אַלע ביטעס וועגן באָרגן געלט מוזן אַדרעסירט ווערן צום פרעזידענט פון דער סאָסיעטע, וועלכער גיט זיי גלייך איבער דעם קאָמיטעט פון דער לייַ־קאַסע.

פונקט 3: יעדער ביטע וועגן באָרגן געלט מוז קריגן אַן ענטפער אין פאַרלויף פון 8 טעג.

פונקט 4: די גרעסטע סומע וועלכע די לייַ־קאַסע קען אויסבאָרגן, איז 25 טויזנט פראַנק.

פונקט 5: כדי צו קריגן געבאָרגט געלט, מוז מען צושטעלן 2 אונטערשריפטן פון מיטגלידער פון דער קראָשניקער סאָסיעטע.

פונקט 6: דער פאַרינטערעסירטער מוז אונטער־שרייבן וועקסלען אויף דער געבאָרגטער סומע.

פונקט 7: דאָס צוריקצאָלן דאָס געלט הויבט זיך אָן 3 חדשים נאָכדעם ווי דאָס געלט איז געבאָרגט געוואָרן.

5 טויזנט פר. מוז אויסגעצאָלט ווערן אין פאַרלויף פון 3 מאָנאַט. 10 טויזנט פר. אין פאַרלויף פון 6 מאָנאַט. 15 טויזנט פר. אין פאַרלויף פון 9 מאָנאַט. 20 טויזנט פר. און 25 טויזנט פר. מוז אויסגעצאָלט ווערן אין לויף פון אַ יאָר.

פונקט 8: אַלע אויסעראָרדנטלעכע באַשטייַ־ערונגען פון מיטגלידער גייען צו דער לייַ־קאַסע.

פונקט 9: דער קאָמיטעט פון דער לייַ־קאַסע ווערט געוויילט אויף אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג, אויף אַ קאַדענץ פון אַ יאָר צייט.

✶

דער קאָמיטעט פון דער קראָשניקער סאָסיעטי אין פראַנקרייך, אין חודש מאַי 1947, האָט געהאַט פאָלגנ־דיקן צוזאַמענשטעל:

ערן־פרעזידענט — לעדערפיין זשאָרזש; פרעזידענט — מילעכמאַן סאלאָמאָן; וויצע־פרעזידענט — זילבער־בערג מאַקס; סעקרעטאַר — וויינטראַב זשאַק; קאַסי־רער — גרינוואַלד פסח; וויצע־קאַסירער — גאַרפינקל זשאָרזש; דעלעגע זשענעראל — זילבערפיין שאַרל.

פאַר אונטערנעמונגען: גאָלדבוים מישעל, זיסבערג זשאָרזש, טאַפּעל לעאָן.

פאַר סאַניטאַרע און סאָציאַלע הילף: זילבערפיין אנרי, גאָלדבוים זשאַק, וויזנבערג יאָסל.

פאַרן פרויען־קאָמיטעט: זילבערפיין סוזאַן.

קאָנטראָל־קאָמיסיע: גוטהאַרץ, זייפען, צינגיסער.

לייַ־קאַסע: מילעכמאַן, לעדערפיין, גורפינקל, זיל־בערבערג.

✶

אַ דאַנק די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט, וועלכע האָבן אין די דאָזיקע שווערע יאָרן אונדז געשיקט פעקלעך און געלט פאַר די קראָשניקער, האָט זיך אונדז אייַנ־געגעבן צו העלפן אַלע נויטבאַדערפטיקע. מיט דער הילף פון אייבי פערלזאָן, אַ לאַנדסמאַן אונדזערער פון ניו־יאָרק, האָבן מיר געשאַפן אַ לייַ־קאַסע און געבאָרגט געלט אונדזערע קראָשניקער. אונדזער טעטיקייט האָט זיך אויסגעברייטערט. מיר האָבן אויפגעזוכט און גע־האָלפן די פאַרבליבענע איינזאַמע קראָשניקער קינדער, געהאָלפן די קראָשניקער, וואָס זענען געווען אין די דייטשע לאַגערן און וועלכע זענען דורכגעפאָרן דורך פראַנקרייך אין אַנדערע לענדער — ישראל, בראַזיל און אַנ״ד. מיר האָבן צוגעהאָלפן אין אַרויסגעבן און פאַר־קויפן יידישע ביכער; מיר האָבן אָנטיילגענומען אין זאַמלען געלט פאַר יידישע קינדער־קאָלאָניעס, פאַר אַלטע לייט; מיר האָבן זיך אַקטיוו באַטייליקט אין באַנייען יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין פאַריז; אונדזער געזעלשאַפט האָט געווידמעט גרויס אויפמערק־זאַמקייט צו פאַראייביקן דעם אָנדענק פון אַלע פאַר־שניטענע דורכן היטלעריזם קראָשניקער יידן.

צוויי דענקמעלער

מיר האָבן אויפגעשטעלט צוויי דענקמעלער: איינעם פאַר די דעפּאָרטירטע און דערשאָסענע פראַנצויזישע בירגער און דעם צווייטן פאַר די אומגעקומענע פון אונדזער געבוירן־שטאָט קראָשניק. מיר היטן היילִיק אָפּ די יזכור־אָוונטן און די שבועה פון די פאַרפייניקטע — קיין מאָל נישט פאַרגעסן, קיין מאָל נישט פאַרגעבן!

מיט גרויס מי גרייטן מיר צוזאַמען מיט אַנדערע קראָשניקער פון ישראל, אַמעריקע און בראַזיל אַרויס־צוגעבן אַ יזכור־בוך, וואָס וועט פאַראייביקן די עקזיס־טענץ פון אַ גרויסער עדה יידן אין קראָשניק ווי אויך פון די געזעלשאַפטן אין די לענדער, וווּ עס לעבן אונ־דזערע קראָשניקער.

נאָך דער מלחמה איז אַלס פּרעזידענט פון אונדזער געזעלשאַפט אויסגעווײלט געוואָרן ה׳ זילבערפּײן און אַלס פאַרוואַלטונג־מיטגלידער — פּסח גרינוואַלד, אנרי זילבערפּײן. אין די לעצטע יאָרן איז צוקאָאָפּטירט געוואָרן מאַקס זילבערבערג. סעקרעטאַר פון דער קראָש־ניקער געזעלשאַפט איז שוין אין משך פון דרײַסיק יאָר סוזאַן זילבערפּײן, וועלכע האָט גרויסע פאַרדינסטן אין דער אַרבעט פאַר דער קראָשניקער געזעלשאַפט. זי איז אַלײן געווען דעפּאָרטירט און נאָכן צוריקקומען אַ שרעקלעך אויסגעמאַטערטע פון דײַטשישן גיהנום, שטעלט זי זיך גלײַך צו דער אַרבעט און העלפט מיט אין דער טעטיקייט, טראָגט הילף אַנדערע נויטבאַדערפ־טיקע. קאַסיר איז אַ לאַנגע צײַט געווען אונדזער פרײַנד זשאַק ווײַנטראוב. ערן־פאָרזיצער פון קאָמיטעט איז געווען זשאָרזש לעדערפּײן, קאָמיטעט־מיטגליד — זשאַק טענענוואָרצל, וויצע־פּרעזידענט — זשאָרזש גאָרפּינ־קעל, אלבערט קאס, זשאק פאַרבער, עובדיה וויזענבערג, לײבל ווײַסמעל, אנרי וועלער, שײַנבוים און נאָך אַנדערע אַקטיווע פרײַנט העלפן אונדז אין אונדזער טעטיקייט.

אין יאָר 1948, בעת דער אַנטשטײיונג פון מדינת ישראל, האָט אונדזער סאָסיעטע און דער גאַנצער אַקטיוו געזאַמלט געלט און אָנטײלגענומען מיטן גאַנצן יידישן פאָלק אויף צאָלרײכע מיטינגען אין דער פאַר־טײדיקונג פון יידישן לאַנד. די הילף פאַר ישראל גײט אָן ביזן הײַנטיקן טאָג.

קבלת־פנים בפאריס לכבוד אורחים בני־עיר מישראל.
אויפנאַמע אין פאַריז לכבוד געסט־לאַנדסלײַט פון ישראל.

מיט קראשניקער יידן אין פאריז

דוד שטאָקפיש, רמת־גן

א.

אין די חדשים אָקטאָבער־נאָוועמבער 1971 איז מיר אויסגעקומען צו זיין אין פראַנקרייך און אין בעלגיע אין אַ געזעלשאַפטלעכער שליחות פון ישראל. ווי דער רעדאַקטאָר פונעם יזכור־בוך "ספר קראשניק" האָב איך געהאַלטן פאַר נייטיק צו שטעלן זיך אין פאַר־בינדונג מיטן קאָמיטעט פון דער לאַנדסמאַנשאַפט און דעריבער אָנגעשריבן אַ קורץ בריוול צו פריינד זשאָרזש גאָרפינקעל. דערנאָך האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז פון די עטלעכע אָנגעשריבענע ווערטער צו אַ ווייניק באַ־קאַנטן מיר קראָשניקער ייד, איז געבוירן געוואָרן אַ זייער לעבעדיקער קאָנטאַקט און צוזאַמענאַרבעט, קעגנ־זייטיקע פאַרשטענדעניש און אמתע חברשאַפט צווישן מיר און אַ גאַנצע ריי יידן פון קראָשניק וואָס געפונען זיך שוין צענדליקער יאָרן אין דער הויפטשטאָט פון פראַנקרייך; אַ צוזאַמענאַרבעט, וואָס בעצם האָט זי באַדאַרפט זיך פירן בלויז אויפן לאַנדסמאַנשאַפט־לעכן באַדן, דער עיקר וואָס שייך דעם ספר, אָבער אין אַ גאָר קורצער צייט זיך אַנטוויקלט אין פערזענלעכער פריינדשאַפט און נאָענטקייט.

די דאָזיקע פריינדשאַפט האָט אויך אָנגעהאַלטן אַ סך חדשים שוין נאָך מיין אומקערן זיך קיין ישראל און כ'מיין, אַז ס'איז באַרעכטיקט צו טיילן זיך מיט געוויסע איינדרוקן פון מיינע קאָנטאַקטן מיט דער געזעלשאַפט „פריינד פון קראָשניק" אין פאַריז. די דאָזיקע איינדרוקן וועלן אין אַ געוויסער מאָס דער־גאַנצן די אַרבעטן פון די פריינד זשאַק ווייַנטראַוב און בערל זייפען וועגן דער סאָסיעטי.

ב.

פאַר אַלעמען — וועגן די געזעלשאַפטלעכע צו־זאַמענטרעפן:

מיר איז אויסגעקומען צו באַטייליקן זיך אין עטלע־כע זיצונגען פון קאָמיטעט. די הויפט־טעמע איז געווען, פאַרשטייט זיך, אונדזער יזכור־בוך, וואָס דער גרעס־טער טייל מאַטעריאַלן האָבן זיך שוין געפונען אין דרוק. זעלטן ווען כ'האָב זיך אָנגעטראָפן אויף אַזאַ איבערגעגעבנקייט, זאָרג און אחריות פאַר אַ בוך וואָס דאַרף ערשט געבוירן ווערן. אייניקע חברים האָבן נאָך געהאַט ביי זיך אָנגעשריבענע זכרונות, אָבער נישט געוואָלט זיי איבערגעבן פאַרן בוך, קוים וועט ער ניט אַרויסקומען ווי ס'געהער צו זיין, אפשר וועט דער ספר ניט אָפּשפּיגלען דאָס שטעטל ווי ס'איז פאַרבליבן אין זייער זכרון און געמיט נאָך אַזוי פיל יאָרן פון צעשיידונג. דער פרעזידענט פון דער סאָסייטי, דער ענערגישער מאַקס זילבערבערג וויל וויסן גענוי

משלחת ארגון יוצאי קראשניק בפאריס, ליד אנדרטת מורדי הגיטו בוורשה, ביום השנה העשרים למרד.
מימין לשמאל: בנימין זילברברג, יוסף לדרפיין, ז'אק פרבר, זליג גורפינקל, שלום גארן
די דעלעגאַציע פון קראָשניקער אין פאַריס ביים דענקמאָל פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד, אין 20סטן יאָרטאָג
פון לינקס אויף רעכטס: בנימין זילבערבערג, יאָסל לעדערפיין, זשאַק פאַרבער, זעליג גורפינקעל, שלום גאָרן

ווי אַזוי וועט אויסזען דאָס בוך — לויטן אינהאַלט, די גראַפישע זייט, די בילדער. ער רעדט כסדר וועגן „קוואַליטעט" און מען פילט אין די רייד ערנסטקייט און באַציונג. זשאַק פאַרבער, איינער פון די אַקטיווע קעמפערס אין דער רעזיסטאַנס, זאָגט צו צו שרייבן נאָך און נאָך וועגן די קראָשניקער אין פאַריז אין די יאָרן פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע. און ער האָט וואָס צו דערציילן. דער קאָמיטעט־מיטגליד אנרי וועלער האָט זיין סיפור המעשה פון יענע שרעקלעכע יאָרן שוין אָפּגעדרוקט אינעם גרויסן, דאָקומענטאַרן בוך פון די יידישע קאָמבאטאנטן אין דער פראַנצויזישער אַרמיי. לייבטשע טאַפּעל וויל וויסן צי וועט דאָס קאַפּיטל אוישוויץ אַרויסגעבראַנגט ווערן אין אַ גענוגנדיקער מאָס. זשאָרזש גורפינקעל איז צופרידן וואָס די איניציאַטיוו פון די פאַריזער אַרויסצוגעבן דעם ספר יזכור — באַקומט ענדלעך „הויט און ביינער" און וועט בקרוב דערזען די ליכטיקע שיין. זשאָרזש לעדערפיין, הגם אַ צוגעקילטער, מיט היץ — האָט זיך אויך צוגעשטעלט צו דער זיצונג.

אויף אַ צווייטן צוזאַמענטרעף זאַמלט מען די טעקסטן און געלט פאַר די נעקראָלאָגן. יעדער וויל אין אַ באַזונדערן נעקראָלאָג פאַראייביקן די אומגעקומענע קרובים, געפונען אַ תיקון פאַר די פאַרפייניקטע יידן...

ג.

דער טראַדיציאָנעלער יזכור־אָוונט איז פאָרגעקומען אינעם מעמאָריאַל־זאַל פונעם מוזיי פון יידישן מארטירער אין פאַריז. די שארית הפליטה באַגערט אין אַזאַ אָוונט זיך מתייחד צו זיין מיטן אָנדענק פון די קדושים. איך האָב באַוווּנדערט די רעטאָרישע קראַפט און מאָראַלישן כוח פון דער פרוי סוזאַן זילבערפיין, לייבטשע טאפעל און אַנדערע קאצעטלער וואָס האָבן דערציילט אויפשוידערנדיקע דערינערונגען פון זייערע איבערלעבונגען אין די לאַגערן. אויפן פרעזידיום־טיש שטייט אַן איינפאַך הילצערן קעסטעלע מיט זאַמד, ווו עס זענען אַריינגעשטעלט זעקס ליכט — גענוי ווי אין די בתי־מדרשים און שולן אין פאַרמלחמהדיקן פוילן, באַזונדערס צו כל נדרי. דאָ, אין פאַריז, האָט דאָס קעסטעלע מיט ברענענדיקע ליכט אַ ספּעציעלע אויסשפּראַך —

טכס גילוי האנדרטה לקדושי קראשניק — בבית הקברות בפאריס.
פייערונג פונעם אַנטהילן דעם מאָנומענט לכזר די קדושים פון קראָשניק — אויפן פאַריזער בית־הקברות.

הנשף השנתי של יוצאי קראשניק בפאריס בנובמבר 1971, בו צויין גם יום הולדתו הששים של סגן יו"ר, מר ג'ורג' גורפינקל (במרכז).

מימין לשמאל: איבון וז'ורז' לדרפיין, דוד שטוקפיש, עורך הספר (מישראל), ז'ורז' ופאני גורפינקל, מרת וולר ובעלה אנרי, מכס זילברברג.

דער יערלעכער באַל פון די קראַשניקער אין פאַריז, נאָוועמבער 1971, אויף וועלכן ס'איז אויך געפייערט געוואָרן דעם 60סטער געבורטס־טאָג פון וויצע־פרעזידענט, ה' זשאָרזש גורפינקעל (אין צענטער)

פון רעכטס אויף לינקס: איוואָן און זשאָרזש לעדערפיין, דוד שטאָקפיש, רעדאַקטאָר פון בוך, פון ישראל, זשאָרזש און פאני גורפינקעל, פרוי און אנרי װעלער, מאקס זילבערבערג, פרעזידענט פון דער סאָסיעטי.

אַ פאַרוואָרפענע בריק צווישן אונדזער פאַרגאַנגענהייט און דער קעגנוואַרט.

און צום סוף, נאָכן טרויער, זיפצן און טרערן — אַ געלט־זאַמלונג פאַר ישראל. קראַשניקער יידן אין פראַנקרייך, אפילו נאָך אַזאַ יזכור־אַקט, פאַרגעסן ניט אין דער יידישער מדינה. און זיי גיבן מיט אַ ברייטער האַנט און וואַרעם האַרץ פאַר די באַדערפענישן פון אונדזער לאַנד.

צומאָרגנס פירט מיך זשאָרזש גורפינקעל אויפן בית־עולם פאַנטען, ווו עס געפינען זיך די קברים און מצבות פון קראַשניקער. צוויי אָנגעזעענע מאָנומענטן: איינער פאַר די דערשאָסענע, פאַרפייניקטע און דעפּאָרטירטע; דער צווייטער — איבער די 28 קברים פון געשטאָרבענע לאַנדסלייט. דאָרט איז מען קובר צו צוויי נפטרים, איינע איבער אַנדערע. די דאָזיקע „קאָמפּאַקטקייט" נאָכן טויט סימבאָליזירט אַוודאי דאָס נאָענטע האַלטן זיך אויך ביים לעבן. זשאָרזש דערציילט מיט אַ סך קענטעניש די געשיכטע פון יעדער מאַרטירער און פון יעדער משפחה וואָס זענען געברענגט געוואָרן צו קבר ישראל אויף אַ פאַריזער בית־הקברות, ווו בסך־הכל איין אלייע טיילט אים אָפּ פונעם קריסטלעכן צמענטאַזש. אָבער אונדזערע בר־מינגס האָבן פון דער דאָזיקער נאָענטער, ניט־יידישער שכנות גאָרניט פאַרלוירן פון זייער יידישקייט, בפרט נאָך, אַז אויף די מצבות איז תמיד פאַראַן דער מגן־דוד, יידישע אותיות, אפילו בילדער.

ד.

ס'איז אַ טעות צו מיינען, אַז די „געזעלשאַפט פריינד פון קראַשניק" אין פאַריז פאַרנעמט זיך בלויז מיט די קדושים, מאַרטירער און פאַרשטאָרבענע. זייער אַקטיווע, לעבעדיקע טעטיקייט איז אויך פאַר די לעבן־געבליבענע. איינמאָל אין יאָר קומט פאָר אַ באַל, אָדער יערלעכער באַנקעט. אַ צופאַל האָט געוואָלט, אַז דער באַל אין יאָר 1971 זאָל זיך צונויפפאַלן מיטן 60סטן געבוירן־טאָג פון וויצע־פרעזידענט זשאָרזש גורפינקעל. פאַרשטייט זיך, אַז אויף אַזאַ פייערונג לאָזן זיך הערן רעדעס, באַגריסונגען, עס שפילט אַן אָרקעסטער, עס

טרעט אויף אַ זינגעריין. מיך האָט אָבער אינטערעסירט — און כ'האָב עס געפונען! — היימישע אַטמאָספער, נאָענטקייט, צוגעלאָזנקייט. בעסער געזאָגט: משפּחה־דיקייט פון אַ קראָשניקער שבט וואָס האַלט זיך אינטים־באַזאַמען אין אַזאַ קאָסמאָפּאָליטישער שטאָט ווי פּאַריז. ווער שמועסט נאָך, אַז נאָך אַזאַ גרויסער שמחה מיט שאַמפּאַניער און גוטן מאָלצייט, פאַרגעסט מען נישט אין אַ קראַנקן לאַנדסמאַן און עטלעכע קאָמיטעט־מיט־גלידער לאָזן זיך גלייך אַוועק מבקר־חולה זיין דעם לאַנגיאָריקן געוו. פּרעזידענט פון דער סאָסיעטי.

אָט דאָס הייסט נוסח קראָשניק...

ה.

און איצט — עטלעכע ווערטער וועגן קראָשניקער הכנסת־אורחים: מיין באַזוך אין פּאַריז איז ניט געווען אויף אַ לאַנגע צייט. וואָס צו טאָן האָב איך דאָרט געהאַט און צו דעם אַלעמען נאָך געווען באַוואָרפן מיט איינלאַדונגען — איבערן קאָפּ — צו באַזוכן פריינד, משפּחה און אייגענע לאַנדסלייט (לובלינער). ווער אָבער האָט געקענט אָפּזאָגן דער גאַסטפריינטלעכער צודרינגלעכקייט פון פאַני און זשאָרזש גורפינקעל? ווער איז געווען מסוגל ניט אָנצונעמען די איינלאַדונגען צו באַזוכן די היימען פון די זילבערבערגס, לעדערפיינס, גאָלדבוימס? איין קראָשניקער, זשאָרזש לעדערפיין, „באַרגט אויס" אפילו זיין זון וואָס רעדט יידיש און דעם אויטאָ וואָס פירן מיך אַוועק אויף אַן אומפאַר־געסלעכן באַזוך אין ווערסיי־פּאַלאַץ און אַנדערע מערק־ווירדיקייטן.

כ'האָב געהאַלטן פאַר אַ חוב צו דערגאַנצן עטוואָס די געשיכטע פון דער קראָשניקער סאָסיעטי אין פּאַריז מיט דערמאָנונגען און איינדרוקן פון צונויפטרעפן זיך מיט האַרציקע, וואַרעמע יידן אין אַזאַ קאַלטער שטאָט ווי פּאַריז. די טעטיקייט פאַר די לאַנדסלייט און זייער אָרגאַניזאַציע, זייער ליבע צו מדינת ישראל, זייער גאַסטפריינדלעכקייט און מענטשלעכע באַציונג — וואָלטן געמעגט דינען אַלס ביישפּיל אויף פאַר גרויסע לאַנדסמאַנשאַפטן ווי אַזוי האַרמאָניש צונויפפּאָרן דאָס פּערזענלעכע מיטן געזעלשאַפטלעכן, דאָס לאָקאַלע מיטן נאַציאָנאַלן, דאָס אינדיווידועלע מיטן משפּחהדיקן — ניט געקוקט אויף די פאַראַנענע פּאָליטישע מיינונג־פאַרשידנהייטן, ווי דער שטייגער ביי יידן.

ניטאָ קיין פּאַסיקערע ווערטער אויף אויסצודריקן באַוואונדערונג און אָנערקענונג פאַר אַזאַ געבענטש־טער טעטיקייט און רירנדיקער מענטשלעכקייט, ווי דער טראַדיציאָנעל־יידישלעכער (און במילא — קראָש־ניקער) — „יישר־כוח!"

ניצולי קראשניק במחנה עקורים בזלצהיים, גרמניה (1946).
גערעטעוועטע יידן פון קראָשניק אינעם די.פּי. לאַגער אין זאַלצהיים, דייטשלאַנד (1946).

בני קראשניק אחרי השחרור, בשנת 1945, בזלצהיים (גרמניה).
קראָשניקער נאָך דער באַפרייונג, אין יאָר 1945 אין זאַלצהיים (דייטשלאַנד).

קראשניקער אין אמעריקע

שלמה זעלינגער, ניו־יאָרק

מיר ווייסן נישט גענוי ווען די ערשטע קראַשניקער ייִדן זענען געקומען קיין אמעריקע, פונקט ווי מיר ווייסן אויך נישט ווען די קראַשניקער האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַ לאַנדסמאַנשאַפט און געשאַפן די „סאָסייטי".

אויף דעם צודעק וואָס מען נוצט ביי לוויות, שטייט אויפגעשריבן: „אָרגאַניזירט יולי 1899". מיר ווייסן נישט ווער עס זענען געווען די פירער און מיטגלידער, ווייל מיר האָבן נישט קיין פּראָטאָקאָל, אָדער די נעמען פון די גרינדערס. פאַראַן אָבער אין אונדזער באַזיץ אַ קאָפּיע פון דעם טשאַרטער (לעגאַליזאַציע), וואָס די קראַשניקער האָבן אָנגעגעבן צום שטאַט ניו־יאָרק צו קענען עקזיסטירן אַלס אַ קאָנגרעגאַציע — דעם 6טן יוני 1902. דאָ האָבן מיר די נעמען פון: פּרעזידענט — יעקב מאַנדעלבאום, פינאַנס־סעקרעטאַר — משה ווייס־בערג, פּראָטאָקאָל־סעקרעטאַר — שמואל באַביש אָדער באַביץ, נאמנים — יעקב מאַנדעלבאום, ניסעלע פּימס, דויד ראָטפעלד, משה ווייסבערג, שמואל באַביץ, הערש הירשפעלד, משה סוקמאַן, משה שפּייזהענדלער און משה צוקער.

ווייזט אויס, אַז די ערשטע קראַשניקער ייִדן האָבן זיך טאַקע אָרגאַניזירט אין אַ לאַנדסמאַנשאַפט אין יאָר 1899, אָבער אָנגעגעבן אויף אַ לעגאַליזאַציע האָבן זיי ערשט אין יאָר 1902. דער נאָמען פון דער קראַשניקער אָרגאַניזאַציע אין ענגליש ביז היינט צו טאָג איז: „קאָנגרעגציאָן אנשי קראַשניק".

וויפיל מיטגלידער די אנשי קראַשניק האָבן געהאַט ביי דער גרינדונג — ווייסן מיר נישט. וואָס האָט באַוויגן די ערשטע קראַשניקער עמיגראַנטן צו פאַר־מירן אַן אייגענע אָרגאַניזאַציע? אוודאי די זעלבע מאָטיוון וואָס האָבן באַוויגן צו שאַפן אַלע אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן.

מען איז געקומען פון קליינע שטעטלעך, ווו מען האָט געלעבט אַ טראַדיציאָנעל ייִדיש לעבן — און אָט איז מען אַריין געפאַלן אין אַ נייעם שטייגער און סביבה. די שפּראַך, זיטן און מנהגים — אַנדערש ווי מ'איז געווען געוווינט ביי זיך אין שטעטל. על פי רוב איז מען געקומען בעירום ובחוסר כל. מען האָט זיך גענייטיקט אין אַ דירה און פּרנסה. צו דעם אַלעם האָט מען שטאַרק געבענקט אַ היים, נאָך דער משפּחה און דעם ייִדישן לעבן וואָס מען האָט דאָרט איבערגעלאָזט. דער־פאַר האָבן לאַנדסלייט פון זעלבן שטעטל גענומען זיך טוליען איינער צום צווייטן. אפילו ווען מען איז זיך געווען פרעמד אינעם שטעטל, האָט מען זיך דערנענ־טערט איינער צום אַנדערן, ווען מען איז אַריינגעפאַלן אין דעם רוישיקן ניו־יאָרק. מען איז זיך געוואָרן נאָענט, געהאָלפן זיך ווי ברידער.

די סאָסייטי האָט געהאָלפן מיט ראָט און טאָט. דער עיקר — ווען דער נייער עמיגראַנט איז געקומען, האָט ער באַלד געהאַט אַ היים. די ברידער־מיטגלידער פון דער סאָסייטי האָבן געהאָלפן באַקומען אַ דירה, אַרבעט און אין פיל פאַלן, טאַקע געשטיצט פינאַנסיעל.

די סאָסייטי האָט אויך געגעבן די עמיגראַנטן אַ געזעלשאַפטלעך לעבן, מען איז געוואָרן כלל־טוער. וואָס האָט אַריינגעגעבן אַ נייעם אינטערעס.

ווי נאָר מען האָט זיך דערשלאָגן צו אַ באַשטימטן

קאנשטיטושאן

פון דער

קאָנגרעגיישאן

אנשי קראשניק

געגרינדעט דען 6טען יוני 1902

הדף הראשון של תקנון ארגון יוצאי קראשניק בניו־יורק שנוסד ב־1902.

ערשטע זייט פונעם סטאַטוט פון דער קראַשניקער לאַנדס־מאַנשאַפט אין ניו־יאָרק, געגרינדעט אין יאָר 1902.

מעמד, האָט מען אויך אין זינען געהאַט דאָס היימישע שטעטל. מען האָט געשיקט אַהין אויף מעות חיטין פאַר פסח. מיט דער צייט האָט מען אָנגעהויבן שטיצן אַלע יידישע אינסטיטוציעס אין שטעטל, ווי אויך יחידים.

ב.

די קעגנזייטיקע הילף און די בענקשאַפט נאָכן היימישן שטעטל, האָבן גורם געווען דערצו אַז מען זאָל זיך האַלטן צוזאַמען, זיין פאַראייניקט אין אַ קהילה - די „סאָסייטי". אַזוי ווי כמעט אַלע זענען געווען פרום, האָט מען געשאַפן שילן אויפן נאָמען פון דעם שטעטל וואָס מען האָט פאַרלאָזט. האָט טאַקע דאָס גאַנצע געזעלשאַפטלעכע לעבן זיך קאָנצענטרירט אַרום דער שיל ווו מען האָט געדאַווענט מיטן זעלבן נוסח ווי אין דער אַלטער היים. מען האָט געפייערט די יום־טובים ווי ביי זיך אין שטעטל. מען האָט געלעבט מיט די דערינערונגען, דערמאָנט דעם רב, חזן, שוחט, שמש און סתם שיינע יידן און טיפּן פון שטעטל.

ווען איך בין געקומען קיין ניו־יאָרק, האָב איך דאָרט געטראָפן דריי שולן מיטן נאָמען „בית הכנסת אנשי קראַשניק" אין דריי פאַרשידענע טיילן פון שטאָט.

אַזוי ווי מען לעבט דאָך נישט אייביק, האָט מען געקויפט אַ בית הקברות, אַז מ'זאָל אויך נאָכן טויט זיין צוזאַמען... אַזוי פיל־ווייניק האָט אויסגעזען ביי אַלע עמיגראַנטן און לאַנדסמאַנשאַפטן.

אָבער אונדזערע קראַשניקער האָבן איבערגעשטיגן די אַנדערע סאָסייטיס.

ווי נאָר ס'איז געקומען אַ קראַשניקער ייד האָט מען אים גלייך גענומען צו אַ מיטינג (פאַרזאַמלונג) פון דער לאַנדסמאַנשאַפט. ער איז שוין נישט געווען עלנט. מען האָט זיך פאַר אים באַמיט צו באַקומען אַ דירה און אַרבעט. אויב איינער האָט געאַרבעט אין אַ פאַבריק, האָט ער גערעדט מיט זיין באָס צוצונעמען דעם „גריינעם" (ניי־געקומענעם) צו דער אַרבעט.

האָט ער נישט אַזוי גוט געקענט דאָס פאַך, (אין מערסטע פאַלן — שניידעריי), האָט מען אים געלערנט און דערביי אַליין פאַרלוירן צייט, וואָס דאָס האָט געמיינט — פאַרלירן געלט.

אין יאָר 1905 איז פאָרגעקומען דער ערשטער שטרייק פון די שניידערס אין ניו־יאָרק אין וועלכן ס'האָבן אָנטייל גענומען פיל קראַשניקער — און זיי איז פּשוט אויסגעקומען צו הונגערן.

די סאָסייטי האָט געשטיצט די קראַשניקער שטרייקערס — ביז די קאַסע האָט זיך אויסגעליידיקט. די וואָס האָבן געאַרבעט ביי אַנדערע פאַכן, האָבן מיט זייערע אָרעמע מיטלען געשטיצט די שטרייקנדיקע לאַנדסלייט. אַזאַ איז געווען די ליבשאַפט ביי די לאַנדסלייט, אפילו אין מיינע צייטן (איך בין געוואָרן אַ מיטגליד אין דער קראַשניקער סאָסייטי אין יאָר 1932). איך געדענק ווי אונדזער סאָסייטי האָט געהאָלפן צענדליקער אויף פאַרשידענע אופנים.

אין יענע יאָרן איז אין אַמעריקע נישט געווען קיין אַרבעטלאָזע פאַרזיכערונג און פענסיע פאַר עלטערע מענטשן.

ג.

ווען די ערשטע וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן, האָבן די אַמעריקאַנער געהאָלפן זייערע ברידער מעבר לים.

ווידער זענען אונדזערע בני עיר געווען די ערשטע צו שאַפן הילף פאַר קראַשניק. אין יאָר 1912 איז געגרינדעט געוואָרן דער קראַשניקער רעליף־קאָמיטעט ביי דער סאָסייטי. זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן צוויי טייערע יידן וואָס האָבן זיך מוסר־נפש געווען פאַר דעם צוועק: מרדכי וואַגנער און משה העכטמאַן, וואָס האָבן אַוועק געגעבן זייער פיל צייט און געלט.

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז אונדזער פאַרשטאָרבענער, איבערגעגעבענער טוער שלום ווינער ע"ה. נאָך אין קראַשניק האָט ער געהאָלפן אָרגאַניזירן די יוגנט פאַרן ארץ־ישראל געדאַנק, אויפגעשטעלט די חלוצישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „גורדוניה", וואָס האָט פון אירע רייען אַרויס געגעבן אַ ריי געזעלשאַפטלעכע טוערס סיי אין אַמעריקע, סיי אין ישראל.

קומענדיק קיין אַמעריקע, איז ער פון ערשטן טאָג געווען אַריינגעטאָן, מיט לייב און לעבן, פאַר די קראַשניקער בפרט און פאַר מדינת ישראל בכלל.

פאַר די לעצטע 12 יאָר איז ער געווען קראַנק, אָבער אַקטיוו, טראָץ זיין קראַנקייט. נישט געווען קיין אונטערנעמונג, ווו שלום ווינער זאָל נישט האָבן אין דעם קיין האַנט.

ד.

אין די דרייסיקער יאָרן זענען געקומען קיין אַמעריקע יונגערע קראַשניקער, וועלכע זענען געוואָרן מיטגלידער אין דער סאָסייטי און אַריין געבראַכט אַ נייע אויפלעבונג צווישן די לאַנדסלייט. מיר האָבן

נאָר וואָס געהאַט פאַרלאָזן קראָשניק און גוט געקענט דאָס לעבן אין שטעטל. קודם־כל האָבן מיר רעאָרגאַניזירט דעם רעליף. נישט באַגנוגנט זיך מיט מעות חטין אויף פסח, נאָר איינגעאָרדנט אונטערנעמונגען, געשאַפן גרעסערע סומעס געלט און אַ דאַנק דעם האָבן מיר געשטיצט אין קראָשניק די פאָלגנדיקע אינסטיטוציעס: ביקור־חולים, לינת הצדק, יבנה, בית־יעקב, תלמוד־תורה, די לייַ־קאַסע ביים האַנטווערקער־פאַראיין און יחידים, לויט דער אָנווייזונג פון הילפס־קאָמיטעט אין קראָשניק, בראש פון וועלכן מיר האָבן אַוועק געשטעלט דעם איידעלן מענטש מרדכילע בוכבינדער הי״ד.

אייניקע קראָשניקער מוז איך דערמאָנען וואָס זענען געווען אַקטיוו לטובת אונדזערע בני־עיר אומעטום:

שלום ווינער, מרדכי וואַגנער, משה העכטמאַן, יצחק שאַר, סאַל ענדער, דויד זעליגער, יעקב פוקס, הערי לאַנדגארט, יעקב און ביילע־חיה לאַמהוט, מאיר טשעסלער, די גאַנצע זעליגער־משפחה און מיין ווייניקייט.

קראָשניקער פרויען האָבן געהאַט זייער ספּעציעלע אָרגאַניזאַציע — „קראָשניקער לײדיס אַקזילערי״. זיי האָבן מיט אונדז געאַרבעט האַנט־אין־האַנט, געהאָלפן שאַפן געלט פאַר די קראָשניקער וואָס האָבן זיך אין דעם געניטיקט.

די ערשטע פרעזידענטין איז געווען אידאַ טענענבוים. איינע פון די הויפּט־טוערינס און פאַר אַ לאַנגע צייט פרעזידענטין — בעלא לעדערפיין. פון די פרויען האָבן זיך אויסגעצייכנט אין זייער אַרבעט, אַחוץ די צוויי פריער דערמאָנטע — ביילע־חייה לאַמהוט, מאַלי חיימאָוויטש, שיינדל זיסבערג, פאולא ראָזענבערג, איווע גרין, חנה־איטע ברייער, רבקה זעליגער, אסתר קעסעל און די איצטיקע פרעזידענטין פייגע טייטעלבוים.

איך האָב אינטערגעשטרייכט די הילף וואָס מיר האָבן געגעבן צו די קראָשניקער פון מעבר לים. עס קאָן זיך באַקומען דער איינדרוק, אַז מיר האָבן פאַרגעסן אין אונדזערע קראָשניקער אין אַמעריקע. דער אמת איז דער, אַז נישט נאָר מיר האָבן פינאַנסיעל געזאָרגט פאַר די קראָשניקער, נאָר אויך געזעלשאַפטלעך. מיר האָבן אַריינגעברענגט אַ ביסל קולטור אין אונדזער סאָסייטי. פון צייט צו צייט אַנגאַזשירט אַ רעדנער, אָדער זיך באַנוצט מיט אייגענע כוחות אויף אונדזערע מיטינגען. מ׳האָט באַהאַנדלט פּראָבלעמען פון יידישן לעבן סיי אין אַמעריקע, סיי אין אַנדערע מקומות. אונדזערע מיטגלידער זענען געווען באַהאַוונט אין אַלץ וואָס קומט פאָר אין דער יידישער וועלט.

מיר האָבן זיך אָנגעשלאָסן אינעם פּוילישן פאַרבאַנד, כדי צו זיין פאַראייניקט מיט אַלע פּוילישע לאַנדסמאַנשאַפטן, לטובת די יידן אין פּוילן. אין יענער צייט האָט דער פאַרבאַנד פון די פּוילישע יידן אין אַמעריקע געשפּילט אַ ראָלע. מיר האָבן געשטיצט יידישע אָרגאַניזאַציעס אויפן אַמעריקאַנער באָדן, כדי צו שטאַרקן דאָס יידישע לעבן אין אַמעריקע. אין דער זעלבער צייט האָבן מיר געזאָרגט אינדיווידועל פאַר אייניקע מיטגלידער אין דער סאָסייטי.

עלטערע מיטגלידער וואָס האָבן נישט געקאָנט צאָלן דאָס מיטגליד־אָפּצאָל, האָבן מיר באַפרייט פון אַלע באַשטייערונגען.

מיר האָבן איינגעפירט אַ נויט־פאָנד, אַן אָנפּראָצענטיקע לייַ־קאַסע און אַ צדקה (מתן־בסתר).

ה.

ווען די צווייטע וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן, האָבן געוויסע אַמעריקאַנער יידישע אָרגאַניזאַציעס אָפּגעשטעלט זייער טעטיקייט, ווייל מען איז געווען אָפּגעריסן פון אייראָפּעישן יידנטום און מען האָט נישט געקענט שיקן קיין הילף.

מיר, די קראָשניקער, האָבן אונדזער טעטיקייט נישט אָפּגעשטעלט. מיר האָבן געוווּסט אַז ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן, וועט מען דאַרפן אַ סך געלט פאַר רעהאַביליטאַציע. מיר זענען געווען פון די ערשטע צו פאַרבינדן זיך מיט דער שארית הפליטה. ס׳איז נאָך אפילו נישט געווען קיין פּאָסט־פאַרבינדונג, ווען מיר האָבן שוין געהאַט קאָנטאַקטן מיט די קראָשניקער אין דייטשלאַנד אַ דאַנק אַמעריקאַנער יידישע סאָלדאַטן וואָס זענען געווען אין דייטשלאַנד. דער ערשטער קאָנטאַקט איז געווען דורך וועלוול זעליגער, וואָס האָט זיך דאַן געפונען אין דייטשלאַנד אַלס סאָלדאַט אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי. מיר האָבן באַלד געשיקט הילף. אונדזער פּרינציפּ איז געווען צו העלפן דער שארית הפליטה, נישט פרעגן ביי קיינעם אויף פּאָליטישע פּאַספּאָרטן. די וואָס האָבן געוואָלט קומען קיין אַמעריקע, האָבן מיר אַלץ געטאָן זיי צו העלפן דערין. ווען זיי זענען געקומען, האָבן מיר זיי געהאָלפן איינאָרדענען זיך. די וואָס זענען געפאָרן קיין ישראל האָבן מיר זיי געהאָלפן דורך דעם קראָשניקער קאָמיטעט אין תל־אביב. אויך אונדזערע קראָשניקער אין ישראל האָבן אַרויס געוויזן די זעלבע מסירת נפש וואָס מיר אין אַמעריקע. מיר האָבן געשיקט פינאַנסיעלע הילף צום

קראַשניקער קאָמיטעט אין תל־אביב, כדי זיי זאָלן קענען אָנגיין מיט זייער שיינער אַרבעט.

מיר האָבן זיך אויך פאַרבונדן מיט די קראַשניקער אין פראַנקרייך דורך דעם קאָמיטעט אין פאַריז און אַזוי אַרום געהאָלפן די לאַנדסלייט וואָס האָבן זיך דער־שלאָגן קיין פראַנקרייך.

אין יענע לענדער וווּ ס'איז נישט געווען קיין קאָמי־טעט, זענען מיר אינדיווידועל געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט די קראַשניקער. געשטיצט זיי מיט געלט, שפייז און קליידער־פעקלעך (אין איטאַליע, שוועדן, עסטרייך, פוילן). קאָרעספּאָנדענץ האָבן מיר געפירט מיט אונ־דזערע קראַשניקער אין אַלע קאָנטינענטן.

ו.

נאָך דער אַנטשטייונג פון דער יידישער מדינה זענען די קראַשניקער אין אַמעריקע און אין ישראל געקומען צו אַ הסכם וועגן פאַראייביקן די יידישע קראַשניק דורך אויפבויען אַ בנין אין ישראל. נאָך פיל מי און אַרבעט פון די קראַשניקער אין אַמעריקע און אין ישראל, האָט מען אויפגעשטעלט דעם „היכל קראַש־ניק" אין תל־אביב.

די הויפּט שטיצע איז געקומען פון די קראַשניקער אין אַמעריקע. מיר האָבן זיך מוסר נפש געווען, כדי צו שאַפן דאָס געלט פאַר דעם בנין. פון די וואָס האָבן געגעבן גרעסערע סומעס פאַרן „היכל קראַשניק", זענען געווען: אייב הערשזאָן, סאָל ענדער, יעקב אוןביילע־חייה לאמהוט. די גרעסטע סומע האָט אָבער געשאַפן „עמך", מענטשן וואָס ערשט נישט לאַנג זענען זיי געווען אין די היטלער־לאַגערן.

דער בנין וועלכער באַלאַנגט איצט צו די קראַש־ניקער, איז דער שטאָלץ פון אַלע אונדזערע לאַנדסלייט.

ז.

אין יאָר 1962 האָבן מיר איינגעאָרדנט אַ באַנקעט לכבוד 60 יאָר קראַשניקער סאָסייטי אין אַמעריקע. דאָס איז געווען איינע פון די שענסטע שמחות וואָס מיר קראַשניקער האָבן ווען געהאַט. מיר זענען געווען שטאָלץ מיט דעם וואָס מיר האָבן געטאָן ביז איצט און גענומען אויף זיך ווייטער אָנצוגיין מיט אונדזער גע־זעלשאַפטלעכער אַרבעט.

איצט שטיצן מיר יערלעך יידישע אָרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס וואָס זענען אַ שעפערישער כוח אין

בני קראשניק בקבלת־פנים ליעקב אנדר ורעיתו מישראל.
קראַשניקער אין ניו־יאָרק אויפן קבלת־פנים לכבוד די געסט פון ישראל, יעקב ענדער און פרוי.

יידישן אַמעריקאַנער לעבן. מיר שטיצן דעם יידישן אפיל און הסתדרות־קאמפיין. יעדן יאָר פאַרקויפן מיר ישראל־באָנדס. בלויז פאַרן יאָר 1966 האָבן מיר פאַר־קויפט פאַר 12 טויזנט דאָלאַר ישראל־באָנדס.

מיר פאַרגעסן אָבער נישט אין אונדזערע אייגענע קראָשניקער. מיר שטיצן קראַנקע און נויטבאַדערפטיקע אין אַמעריקע, ווי אויך אין אַנדערע לענדער. מיר היטן אָפּ די יאָרצייט פון די קראָשניקער קדושים און אומ־געגנט. יעדן יאָר כ״ג חשון ווערט איינגעאָרדנט אַן אזכרה. עס קומען עטלעכע הונדערט לאַנדסלייט צו דער אזכרה וואָס ווערט דורכגעפירט אויף אַן איינדרוקספולן אופן.

ח.

מיר פאַרגעסן אפילו נישט פון די קראָשניקער וואָס רוען אויפן בית הקברות. מיר האָבן באַקומען אַ בריוו פון פוילן, אַז די פאַרצוימונג פון קראָשניקער בית־עלמין איז צעבראָכן. מיר האָבן זיך גלייך געשטעלט אין קאָנטאַקט מיט די געהעריקע אינסטאַנצן אין פוילן און דער קראָשניקער בית עלמין ווו עס רוען אונדזערע נאָענטסטע און טייערע, וועט ווערן אַרומגעצוימט.

*

אָט איז דער בריוו פון דער יידישער קהילה אין קראָקע — וועגן קראָשניקער בית־עלמין.

יידישע רעליגיעזע קאָנגרעגאַציע
קראָקע, סקאַווינסקע 2, טעל. 64 ־ 620

ה׳ סעם זעלינגער, בראָנקס — ניו־יאָרק

קראָקע, דעם 11טן אָקטאָבער 1966

אַלס ענטפער אויפן בריוו פון 7טן סעפּטעמבער ה. י. געבן מיר אייך צו וויסן, אַז דער בית־עולם אין קראָשניק, אויף דער טשעמנאַ־גאַס, איז פּאַקטיש פאַר־נאַכלעסיקט און פאָדערט מען זאָל אים ברענגען אין אָרדענונג, ספּעציעל פאָדערט זיך אַ רעמאָנט פונעם פאַרקאַן אויף אַ לענג פון 900 מעטער פונעם מויער, די הייך איין מעטער און די גרעב פון דעם בעטאָן־מויער מאַכט אויס 15 ס״מ; דערנאָך דאַרף מען אויס־רעמאָנטירן דעם פאַרקאַן פון דעם קאָלעקטיוון קבר, ווי אויך דעם דענקמאָל צום אָנדענק פון די דערמאָר־דעטע; אָפּרייניקן דעם בית־עולם און אויסנוצן די צעבראָכענע טיילן פון די מצבות וואָס ליגן איצט צע־נויפגעלייגט אין אַ פּריזמע, כדי אָפּצובויען דעם מויער ווי אויך אויסנוצן זיי צום רעמאָנט. דעם גאַנצן בית־עולם דאַרף מען אָפּרייניקן פון ווילדע געוויקסן.

די אויסגאַבן פון די אויבנדערמאָנטע רעמאָנטן, לויט דעם פאָרגעלייגטן פאָרשלאַג פון די פאָרויסגעזעענע בוי־הוצאות, דורך דעם פּרעזידיום פון נאַציאָנאַל־ראַט אין קראָשניק, מאַכט אויס 100.000 זלאָטעס; אין די דאָזיקע בוי־הוצאות איז אָבער נישט פאָרויסגעזען דאָס פאַרריכטן פונעם פאַרקאַן פון קאָלעקטיוון קבר און פונעם דענקמאָל, וואָס מאַכט אויס אַן ערך 40.000 זלאָטעס.

אַלע אויסגאַבן ביים ברענגען אין אָרדענונג דעם בית־עולם וואַקלען זיך אין די גרענעצן פון 110.000 זלאָטעס, ד.ה. 2.000 דאָלאַר, וועלכע מען האָט גע־דאַרפט איבערשיקן צו דעם צענטראַלן יידישן גע־זעלשאַפטלעכן הילפס־קאָמיטעט אין וואַרשע, אויף נאָוואָגראָדזקע 5, אונטערשטרייכנדיק, אַז דאָס געלט איז באַשטימט — אויסשליסלעך אויף ברענגען אין אָרדענונג דעם יידישן בית־עולם אין קראָשניק.

ביטע אונדז געבן צו וויסן וועגן אייערע פּלענער, כדי מיר זאָלן וויסן ווי אַזוי צו האַנדלען.

דער דאָזיקער ענין איז אויף אַזוי פיל דרינגענד, ווייל דער בית־עולם געפינט זיך אויף אַ מרחק פון 50 מעטער פון שוין פאַרבויטע געביטן און דער איצטיקער צושטאַנד קאָן אַזוי ווייטער נישט פאַרבלייבן, עס קאָן אין דעם איצטיקן צושטאַנד דערברענגען צו אַ פול־שטענדיקער ליקווידאַציע פונעם בית־עולם.

פאָרזיצער
מ. יאַקובאָוויטש

*

אָבער דער עיקר איז פאַר אונדז, ווי פאַר אַלע יידן, די עקזיסטענץ פון אונדזער פאָלק. דעריבער טוען מיר אַלץ בכדי צו העלפן מדינת ישראל און פאַרזיכערן אַ שיינע צוקונפט פאַר אונדזער פאָלק.

מײַנע ערשטע טעג אין דער סאָסייטי און די שפּעטערדיקע דערגרייכונגען*)

משה פריימאַן

אונדזערע לאַנדסלייט פון שטעטל קראָשניק פייערן היי־יאָר דעם יום־טוב פון 45 יאָר עקזיסטענץ. קראָשניק, אַ קליין צוריקגעשטאַנען שטעטל, אָן קאַפּיטאַליסטן און אָן אַרבעטער־באַוועגונג אין יענער צייט. דער היימישער בעל־מלאכה, דער מאַרק־ייד און ספּעציעל די יוגנט, האָבן נישט געזען פאַר זיך קיין שום תכלית און צוקונפט אין פאַרשלאָפענעם שטעטל. שוין אַזוי פרי ווי אין די ניינציקער יאָרן האָט זיך אָנגעהויבן די אויסוואַנדערונג פון אונדזער שטעטל קיין אַמעריקע. כמעט 90 פּראָצענט פון די אויסגעוואַנדערטע זענען געווען פון די אָרעמסטע שיכטן. בלויז אַ קליינער טייל איז געווען פון דעם „אַריסטאָקראַטישן" קלאַס, ווי מען האָט זיי גערופן אין שטעטל. אין דער אַלטער היים האָבן זיי זיך געהאַלטן פאַר די מיוחסים און ווען זייערע קינדער און אויך די „אַריסטאָקראַטן" אַליין זענען געווען געצוווּנגען צו פאַרלאָזן קראָשניק און קומען אין דער „טרייפענער" אַמעריקע, אין דעם לאַנד, וווּ דער פּראָסטער בעל־מלאכה האָט אויך אַ שטיקל דעה — האָבן זיי אפילו אין דעם נייעם לאַנד זיך געהאַלטן פון ווייטנס פון יענע לאַנדסלייט, וואָס האָבן אין דער אַלטער היים באַלאַנגט צו די אָרעמע שיכטן. מיט דעם לעבן פון אונדזער סאָסייטי וואָס פייערט היי־יאָר דעם 45־יאָריקן יובילײַ, האָבן זיי זיך אויך נישט פאַראינטערעסירט און בכלל געהאַלטן זיך פרעמד צו אונדזער אַרבעט.

אונדזער סאָסייטי וואָס רופט זיך „קאָנגרעגיישאָן אנשי קראָשניק" איז ביז מיט דריי יאָר צוריק געווען די איינציקע אָרגאַניזירטע קראָשניקער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע. די מיטגלידער, דער גרעסטער טייל אַרבעטער, אָבער דורכגעדרונגען מיט די רעליגיעזע טראַדיציעס פון דער אַלטער היים, זענען אויך אין דער נייער היים געבליבן טריי די יידישע רעליגיעזע טראַדיציעס, ווי עס זאָגט דער נאָמען פון דער סאָסייטי.

מיט 33 יאָר צוריק בין איך דאָס ערשטע מאָל געקומען צו מײַנע לאַנדסלייט. דאָס איז געווען די צווייטע טעג סוכות. איך בין נאָך דאַן געווען אַ „גרינער", דריי חדשים אין לאַנד. מײַן קוזין מיכאל פריימאַן, עליו השלום, שוין אַביסל אַן „אויסגעגרינטער" (איבער אַ יאָר אין לאַנד), האָט געזאָגט: — משה, היינט גייען מיר צו די לאַנדסלייט. דאָס איז געווען שמיני עצרת אין אָוונט. מיר ביידע זענען אַרײַן אין דער קראָשניקער שיל, צו הקפות. די שיל האָט זיך געפונען אויף ריווינגטאָן סטריט, אויף אַן ערשטן שטאָק. דאָס איז געווען אויך דער מיטינג־לאָקאַל פון אונדזערע לאַנדסלייט. ווי נאָר איך בין אַריבער די שוועל פון שיל, האָב איך זיך זייער גוט געפילט. אַ פריילעכער עולם, מענער און פרויען. די קינדער זענען געשטאַנען אויף לאַנגע בענק אַרום די ווענט, מיט שמחת־תורה פענער און ליכטלעך אַרײַנגעשטעלט אין די רויטע עפּעלעך. איך האָב אין דעם מאָמענט פאַרגעסן, אַז איך געפין זיך אין אַמעריקע, נאָר בײַ אונדז אין שטעטל — קראָשניק. איך בין אַרומגענומען געוואָרן מיט אַ ליבלעכער וואַרעמקייט און פריינדלעכער אַטמאָספערע. פיל פון די אָנוועזנדע האָבן מיך דערקענט. קיין „שלום עליכמס" האָבן ניט געפעלט און קיין גלעזל משקה אויך נישט. די פינפערלעך און צענערלעך פאַר אתה הראית, עליות און אַנדערע כיבודים וואָס אונדזערע לאַנדסלייט האָבן אײַנגעהאַנדלט, האָט בײַ מיר אַרויסגערופן מוט און גלויבן אין דער גאָלדענער מדינה — אַמעריקע. אָט די ערשטע באַגעגעניש באַגלייט מיך ביז הײַנטיקן טאָג.

אַ קורצע צייט נאָך מײַן זײַן אין אַמעריקע, בין איך געוואָרן אַ מיטגליד אין דער סאָסייטי און בין אין איר אַקטיוו ביזן הײַנטיקן טאָג. מען האָט מיך געהאַלטן פאַר אַ סאָציאַליסט און אַטעיסט. אָבער איך האָב געהאַט אַן אײַנפלוס אויף אַ געוויסע צאָל מיטגלידער, איך און מײַנע נאָכפאָלגער זענען געווען פאַררעכנט פאַר די יונגע און פּראָגרעסיווע.

זייער שווער איז אונדז אָנגעקומען צו איבערצייגן די דעמאָלסטיקע פירער פון אונדזער סאָסייטי, אַז קידוש מאַכן, חברה קדישא און סעמעטערי (בית־הקברות) איז נישט גענוג געטאָן פאַר די מיטגלידער פון אַ לאַנדסמאַנשאַפט. מען דאַרף זיך אויך פאַרטראַכטן צו שטיצן אַ קראַנקן מיטגליד און העלפן מיט אַן הלוואה, כדי צו שטעלן אימיצן אויף די פיס. אַזוי איז מיט דער

---

* פון דער יובל־אויסגאַבע „קאָנגרעגעישאָן אנשי קראָשניק 1939—1894" (פינף־און־פערציק יובילעום), ניו־יאָרק.

צייט געגרינדעט געוואָרן די גמילות־חסדים קאַסע, ס׳איז איינגעפירט געוואָרן אַ קראַנקן־בענעפיט פאָנד און היינט האָבן מיר שוין אַן „אָלד איידזש״ פאָנד, וואָס העלפט אַלטע, נויטבאַדערפטיקע מיטגלידער. ס׳איז שוין אפילו אזוי ווייט דערגאַנגען, אַז מיר האָבן געשטיצט שטרייקערס.

אַ גאָר גרויסער אויפטו איז דער „קראָשניקער פרויען פאַראיין״, וואָס איז מיט דריי יאָר צוריק געגרינדעט געוואָרן. זייער אַקטיוויטעט איז אַ גרויסע הילף פאַר די נויטבאַדערפטיקע אין אונדזער היימשטעטל קראָשניק. אַלע פאָנדן וואָס זיי זאַמלען, שיקן זיי איבער צו די נויטבאַדערפטיקע.

דער הילפס־קאָמיטעט אין אונדזער סאָסייטי האָט באַשלאָסן אַרויסצוגעבן דעם זשורנאַל לכבוד אונדזער יובילײ, פון וועלכן דער גאַנצער פראָפיט וועט גיין פאַר די מלחמה־געליטענע פון אונדזער שטעטל. דאָס איז גאָר אַ גרויסער אויפטו, וואָס יעדער איינציקער לאַנדסמאַן דאַרף עס באַגריסן.

איך פיל, אַז ס׳זענען ווערט געווען אַלע מיינע באַמיונגען און יאָרן פון אַרבעט, וואָס איך האָב אַוועקגעגעבן פאַר דער סאָסייטי. אונדזערע לאַנדסלייט האָבן זיך פאַרנומען אויף דעם ריכטיקן וועג.

צוליב דעם מלחמה־חורבן און ספּעציעל חורבן־פּוילן, האָבן מיר געוואָלט צוריקרופן דעם באַנקעט. ווי קען מען זיך פרייען, ווען כלל ישראל גייט אָפּ אין בלוט, ווען אונדזערע נאָענטסטע שוועבן צווישן לעבן און טויט? וואַנדערן איבער ימים, ווען מיליאָנען יידן ווערן רואינירט? ווען מיר נעמען אָבער אין אַכט, אַז די שטיצע וואָס מיר וועלן שיקן אין שטעטל וועט דערוואַרעמען יידישע הייזער, וועט העלפן קראַנקע און נויטבאַדערפטיקע און די הויפּטזאַך, אַז זיי וועלן וויסן, אַז ערגעץ אין דער ווייטער אַמעריקע טראַכט אימיצער וועגן זיי, אַז עס קלאַפּט אַ וואַרעם האַרץ און פילט מיט זייערעליידן — דאָס וועט זיי געבן מוט צום ווייטערדיקן לעבן און האָפענונגען אויף בעסערע צייטן, ווען די פינצטערע וועלט וועט פאָרט אַמאָל ליכטיקער ווערן. דאָס אַליין איז שוין ווערט אונדזער גאַנצע מי און אַרבעט.

און איבערבליק איבערן קראשניקער רעליף*)

נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן די לאַנדסלייט אין אַמעריקע אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן רעליף פאַר די שטעט און שטעטלעך אין דער אַלטער היים.

אויך די קראָשניקער לאַנדסלייט האָבן זיך באַלד גענומען צו דער אַרבעט צו שאַפן הילף פאַר קראָשניק.

אין 1914 איז געגרינדעט געוואָרן דער קראָשניקער רעליף קאָמיטעט. דער טאַטע פון קראָשניקער רעליף ווערט באַטראַכט אונדזער באַליבטער לאַנדסמאַן מרדכי וואגנער. זינט 1914 ביז היינט צו טאָג איז ער איינער פון די אַקטיווסטע טוער אין רעליף.

צוזאַמען מיט מרדכי וואַגנער האָט אַקטיוו געאַרבעט אין רעליף דער איצטיקער פּרעזידענט פון דער קראָשניקער סאָסייטי, משה׳קע העכטמאַן און איזי שאָר.

די הויפּט אַרבעט פון רעליף איז געווען צו שיקן מעות חטין פאַר פּסח קיין קראָשניק. אַזוי איז די אַרבעט אָנגעגאַנגען ביז אַן ערך 1935.

די פאַרמלחמהדיקע פּוילישע רעגירונג האָט אַלע מאָל שווערער געמאַכט פאַר די יידן אין פּוילן זייער עקאָנאָמישע עקזיסטענץ. די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט האָבן פאַרשטאַרקט די רעליף־אַרבעט פאַר דער אַלטער היים.

די קראָשניקער לאַנדסלייט זענען נישט אָפּגעשטאַנען אין דער אַרבעט. דער קאָמיטעט איז רעאָרגאַניזירט געוואָרן. ס׳זענען צוגעצויגן געוואָרן יונגע כוחות. מ׳האָט זיך שוין נישט באַגנוגנט מיט שיקן בלויז מעות חטין קיין קראָשניק.

דער קראָשניקער רעליף צוזאַמען מיט די קראָשניקער לעידיס אָקזילערי האָבן געהאָלפן אויפהאַלטן די פאָלגנדע אינסטיטוציעס אין קראָשניק:

דעם מעות־חטין קאָמיטעט, די העברעישע שול „יבנה״, אַ שול פאַר מיידלעך „בית יעקב״, די תלמוד־תורה ווו ס׳האָבן געלערנט אָרעמע קינדער און פיל האָבן געקראָגן קליידער און עסן, די גמילת־חסדים קאַסע (לאָאַן פאָנד) און ביקור חולים.

די מלחמה האָט אָפּגעשטעלט די דירעקטע הילף קיין

* פון דער אויסגאַבע פונעם קראשניקער רעליף קאָמיטעט („וויקטארי זשורנאַל״) ניו־יאָרק, 19טער יאַנואַר 1946.

קראַשניק. אין דער צייט האָבן מיר געשטיצט די פּוי־לישע יידן, וויפל מיר האָבן געקענט.

ווען דער דזשאָינט האָט אויף זיך גענומען אַן אַקציע צו שיקן מצות צו די יידן אין דער אָקופּירטער אייראָפּע, און ממילא צו די יידן אין דער אָקופּירטער פּוילן, האָבן מיר געגעבן עטלעכע הונדערט דאָלאַר צום דזשאָינט.

די קראַשניקער אין ארץ־ישראל האָבן אונדז גע־שריבן, אַז שטעטישע זענען אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל און נייטיקן זיך אין הילף. האָבן מיר זיי געשיקט 400 דאָלאַר. ווי נאָר מ׳האָט געקענט, האָבן מיר גע־שיקט הילף.

לעצטן יאָר, ווען ס׳האָט זיך שוין געזען, אַז די מלחמה האַלט ביי אַן ענדע און מ׳וועט קענען שיקן הילף, האָבן מיר ווידער רעאָרגאַניזירט דעם רעליף קאָמיטעט. דער איניציאַטאָר איז געווען אונדזער טייע־רער לאַנדסמאַן שלום ווינער.

אונדזער חשובער לאַנדסמאַן אייב הערשזאָן איז געוואָרן טשערמאַן פון רעליף און די אַרבעט איז אַוועק אויף אַ נייעם וועג. לעצטן ווינטער, ווען מיר האָבן געהאַט אונדזער יערלעכע אונטערנעמונג, איז אַנשטאָט טויזנט דאָלאַר געשאַפן געוואָרן עטלעכע טויזנט דאָלאַר.

צווישן די וואָס האָבן געגעבן און אַריינגעבראַכט גרעסערע סומעס, זענען די פאָלגנדע חשובע לאַנדס־לייט: אייב הערשזאָן, הערי לאַנדגאַרטן, סאָל ענדער, וויקטאָר סוסבערג, לואיס קאַרפּ און מרדכי וואַגנער.

פון די נייעסן וואָס מיר האָבן געהאַט, ווייסן מיר, אַז קראַשניק האָט 300 יידן און אַ צאָל קראַשניקער געפינען זיך אין אַנדערע לענדער.

מיר פאַרמעסטן זיך צו העלפן יעדן ייד אין קראַשניק און יעדן קראַשניקער ווו ער זאָל זיך נישט געפינען.

מיר האָבן געשיקט שפּייז־פּעקלעך קיין קראַשניק און צו קראַשניקער אין אַנדערע לענדער.

מיר ווייסן, אַז די הויפּט־שטיצע וועט זיין אַרויס־צונעמען אונדזערע שוועסטער און ברידער פון אייראָ־פּעישן גיהנום. אויך צו דעם גרייטן מיר זיך צו.

אַ צאָל אַפּידעוויטס זענען שוין אויסגעאַרבעט גע־וואָרן פאַר געוויסע קראַשניקער דורך אייב הערשזאָן, הערי לאַנדגאַרטן און סאָל ענדער.

ווי איר זעט, טוט דער רעליף־קאָמיטעט גוטע אַר־בעט. מיר ווענדן זיך צו אייך, טייערע לאַנדסלייט, צו שטיצן אונדז אין דער וויכטיקער אַרבעט.

✶

מצבת־זכרון לקדושי קראשניק בניו־יורק

מאָנומענט לזכר די קדושים פון קראַשניק אין ניו־יאָרק

מיר פֿאַרעפֿנטלעכן דעם פֿינאַנסיעלן באַריכט וואָס מיר האָבן אַרויסגעגעבן פּורים 1947. דער באַריכט איז פֿון זינט די מלחמה האָט זיך געענדיקט — ביז מערץ 1947.

ארץ ישראל	1,650.00	דאָלאַר
איטאַליע	400.00	״
דייטשלאַנד	850.00	״
פֿראַנקרייך	2,350.00	״
שוועדן	1,110.00	״
פּוילן	1,600.00	״
ס״ה	7,960.00	דאָלאַר

שפּייז און קליידער	1,890.13	דאָלאַר
טראַנספּאָרטאַציע און שיפֿסקאַרטן	1,809.20	״
רעהאַביליטאַציע	212.00	״
ס״ה	3,911.33	דאָלאַר

אונדזער ליידיעס אַקזילערי האָט בייגעשטייערט פֿאַר שפּייז־פּעקלעך און געשיקט געלט קיין ארץ־ישראל און פּוילן	1,600.00	דאָלאַר
צוזאַמען מיט דער ליידיעס אַקזילערי האָבן מיר אויסגעגעבן פֿאַר הילף	13,471.33	דאָלאַר

איצט זעצן מיר פֿאַר דעם ווייטערדיקן פֿינאַנסיעלן באַריכט פֿון מערץ ביז נאָוועמבער 1947:

דייטשלאַנד	885.00	דאָלאַר
פֿראַנקרייך	780.00	״
ארץ ישראל	275.00	״
פּוילן	185.00	״
איטאַליע	300.00	״
ענגלאַנד	50.00	״
שוועדן	60.00	״
טראַנספֿאָרמאַציע	81.35	״
רעהאַביליטאַציע	380.25	״
שפּייז און קליידער	1,275.85	״
	4,272.45	״
פֿון פֿריער	13,471.33	״
בס״ה האָבן מיר אויסגעגעבן פֿאַר הילף	17,743.78	דאָלאַר

מיר האָבן אַרויסגעשיקט שפּייז און קליידער־פּעקלעך זינד די מלחמה האָט זיך געענדיקט ביז נאָוועמבער 1947, אין די פֿאָלגנדע לענער:

	שפּייז פּעקלעך	קליידער פּעקלעך
דייטשלאַנד	214	24
ארץ־ישראל	126	37
איטאַליע	95	24
פֿראַנקרייך	286	85
פּוילן	30	22
ציפּערן	15	—
שוועדן	60	15
בס״ה	838	207

שפּייז און קליידער פּעקלעך צוזאַמען 1,045

מיר זענען אין קאָנטאַקט מיט קראַשניקער הילפֿס־קאָמיטעטן אין די פֿאָלגנדע לענדער:

אין דייטשלאַנד עקזיסטירט אַ הילפֿס־קאָמיטעט אין ציילסהייל לעבן פֿראַנקפֿורט, אונטער דער פֿירערשאַפֿט פֿון יצחק ראָזענבוש, לייבטשע גרענרייך, לייבל קעסל און הלל ראָטענבערג. זיי טוען אויסגעצייכנטע אַרבעט. דער קאָמיטעט זאָרגט פֿאַר יעדן קראַשניקער אין דייטשלאַנד.

דער ארץ־ישראלדיקער הילפֿס קאָמיטעט טוט זייער גוטע אַרבעט, זאָרגט פֿאַר די נייע אַריבערגעקומענע און טוט אַלץ צו העלפֿן זיי זיך איינצואָרדענען אינעם נייעם לאַנד.

אַ האַרציקע באַגריסונג צו אייך חברים אין ארץ־ישראל. מיר זענען מיט אייך און זאָגן צו ווייטערדיקע הילף.

דער פֿאַריזער הילפֿס־קאָמיטעט איז גוט אָרגאַניזירט. זיי האַלטן אויס אַ צאָל יתומים און גיבן אַלגעמיינע שטיצע צו די וואָס נייטיקן זיך אין דעם.

מיר באַגריסן אייך, קראַשניקער טוער אין פֿאַריז און ווינטשן אייך דערפֿאָלג אין אייער ווייטערדיקער אַרבעט.

דער קראַשניקער קאָמיטעט אין פּוילן אונטער דער פֿירערשאַפֿט פֿון יחיאל משה בלאַדע, טוט אַלץ צו העלפֿן קראַשניקער וווּ נאָר זיי געפֿינען זיך.

אַ האַרציקן דאַנק און אַ וואַרעמע באַגריסונג!

אין די אַנדערע לענדער געפֿינען זיך נישט קיין קראַשניקער קאָמיטעטן. מיר שטייען אין קאָנטאַקט מיט יעדן קראַשניקער באַזונדער.

ליידער, הערן מיר גאָרנישט פֿון קראַשניקער קאָמיטעט אין בראַזיל. מיר ווייסן נישט וואָס איז די סיבה. קראַשניקער אין בראַזיל! איז איצט טאַקע אַ צייט

צו שלאָפן? עס רופט אייך די קראַשניקער שארית הפליטה!

אויך פון די קראַשניקער פון באָגאָטאַ, קאָלאָמביע, הערן מיר גאָרנישט. וואָס איז די סיבה? הילף איז נייטיק! ווו זענט איר?

ברוכים הבאים!

מיר באַגריסן די פאָלגנדע קראַשניקער וואָס זענען געקומען צו אונדז פון די לאַגערן: משה און הערש גוטוויליג, נתן, מרים און העגרי מייזעלס, גדליה און שלמה בינעס, באלטשע עלבאום מיט איר זון מענדל; יחיאל און סאביגא הערשזאָן, יהושעלע, שרהלע קלאָצ־ענדלער און טאָכטער עטאלע; ליבאלע מאָסקאָוויץ, רעכאַלע הערשזאָן, ר׳ משה און חנה שיינברום, יאַנקעלע גערענרייך, יאַנקאָלע ערליכזאָן, שמואל ליפאַר רענדל, משה פרידמאַן מיט פרוי בעלא און קינד לייבאַלע, רבקה קאָהן מיטן מאַן בענא, מרדכי טייכמאַן, געצל פלאַמענבאום, לייבל ווײַדענבאום און יהושע שאַפּראַן.

מיר זענען זיכער, אַז יעדער קראַשניקער שטאַל־צירט מיט אַזאַ גוטער אַרבעט.

מיר פאָדערן צו העלפן אונדז פאָרצוזעצן די גוטע אַרבעט! טוט אַלץ צו העלפן דעם קראַשניקער שארית הפליטה!

קראַשניקער רעליף:

סאל ענדער, טשערמאַן; שלמה זעליגער, סעקרעטאַר; איזידאָר שאר, טרעזשורער; שלום ווינער, אָרגאַניזיר מענעדזשער; דוד זעליגער, טשערמאַן פון שפּייז און קליידער.

פּייערלעכער מיטינג ביי דער קאָנגרעגעישאָן אנשי קראַשניק

אַ יום־טובדיקער מיטינג וועט אָפּגעהאַלטן ווערן ביי דער קאָנגרעגעישאָן „אנשי קראַשניק", זונטיק דעם 5טן דעצעמבער, 1965, 7 אַ זייגער אין אָוונט, אין אקאַדעמי האָל, 853 בראָדוויי, נ. י.

ביי דעם מיטינג וועט געפייערט ווערן דער 18־טער יאָרטאָג זינט דעם באַשלוס פון דער יונייטעד ניישאָנס צו שאַפן די יידישע מדינה.

ביי דער געלעגנהייט וועט אויך דורכגעפירט ווערן אַן אַפּעל פאַר מדינת ישראל־באָנדס, וואָס איז שוין אַ טראַדיציע פון די קאָנגרעגעישאָן „אנשי קראַשניק" יעדן יאָר עס דורכצופירן. די קראַשניקער סאָסיעטע, וועלכע איז אַן אָפטער אינוועסטירער אין מדינת ישראל־באָנדס, וועט ביי דער געלעגנהייט אויך קויפן פאַר 2.000 דאָלאַר באָנדס פון דער טרעזשורי און די מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע וועלן, ווי תמיד, זיך באַטייליקן אין באָנד־קאַמפּיין.

אין אַ פיינעם קינסטלעריש צוגעקליבענעם פּראָגראַם פון יידישע און העברעישע לידער, וועט אַרויסטרעטן די באַרימטע סאָפּראַן־זינגערין רעי סילווערס. רעפרעש־מענטס וועט סערווירט ווערן „אַ לא קראַשניק".

דער פּרעזידענט פון דער סאָסיעטע פון די קראַש־ניקער, שלמה זעלינגער און דער סעקרעטאַר העגרי האָכראַד בעטן אַלע מיטגלידער און פריינט צו קומען צו דער וויכטיקער פאַרזאַמלונג.

כל הכבוד פאר די קראַשניקער אין אמעריקע

שמואל גאָלדנער, ישראל

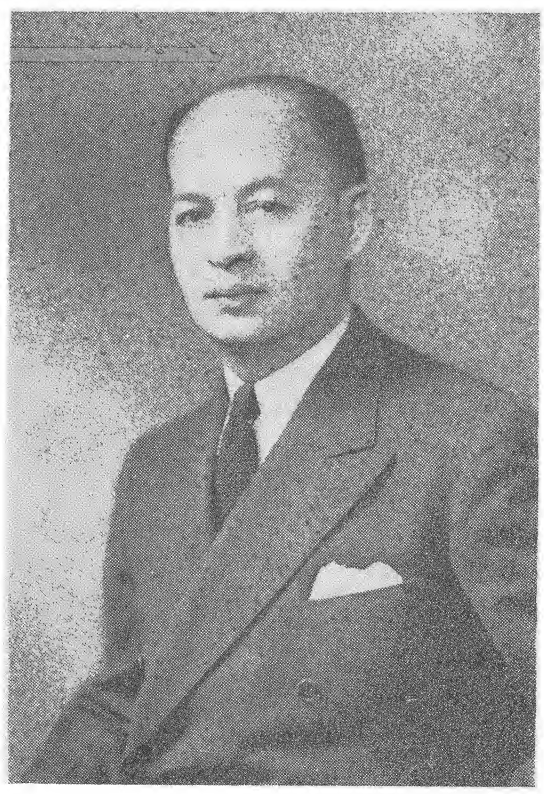
די ווייטערדיקע ווערטער זענען נישט קיין היסטאָ־רישע אָפּשאַצונג און אויך נישט קיין סאָציאָלאָגישע באַהאַנדלונג וועגן די קראַשניקער אין די פאַרייניקטע־שטאַטן. איך לאָז דאָס איבער פאַר די וואָס לעבן דאָרט. איך האַלט אָבער פאַר מיין ברודערלעכן, געזעלשאַפט־לעכן און מאָראַלישן חוב עפּעס דערציילן וועגן דער טעטיקייט פון אונדזער אַמעריקאַנער „אירגון" און זיך טיילן מיט מיינע איינדרוקן וועגן זיי.

נאָך אין מיינע קינדער־יאָרן אין קראַשניק בין איך געווען איבעררראַשט פון דער גוטהאַרציקייט פון אונ־דזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע. נאָר ספּעציעל וויל איך אויסדריקן מיין אָנערקענונג פאַר די לעצטע דריי־סיק יאָר, ווען איך האָב געהאַט דעם כבוד צו באַגלייטן די מעשים טובים און מסירת נפש פון אונדזערע שוועס־טער און ברידער אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און באַזונדערס — נאָך דעם גרויסן חורבן. זיי זענען געווען אַ ליכט־שטראַל פאַר אַלע קראַשניקער אין דער וועלט אין דער גרויזאַמער תקופה פון אומ־ברענגען די יידישע קראַשניק. אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע האָבן אין דער דאָזיקער צייט דערפילט

אַ זייער וויכטיקע, מענטשלעכע אויפגאַבע. זיי האָבן זיך אינטערעסירט מיט אַלע רעשטלעך קראָשניקער איבער דער גאָרער וועלט, געראַטעוועט און פאַרייביקט דעם אָנדענק פון קראָשניק.

אויסער דער מאַטעריעלער הילף, וועלכע האָט בלי־ספק געהאַט אַ געוואַלדיקע באַדייטונג, איז נישט ווייניקער ווערטפול געווען דער געזעלשאַפטלעכער רעזולטאַט פון זייער טעטיקייט. די קראָשניקער אין אַמעריקע קוקן מיט שטאָלץ אויף די אויפגעשטעלטע קראָשניקער צענטערס אַ דאַנק זייער „גיכער הילף". אין די דאָזיקע צענטערס ווערט געפירט אַ לעבהאפטע טעטיקייט, וואָס ווערט אָפּגעשאַצט נישט נאָר דורך קראָשניקער. אַ גרויסע, ווירדיקע מצבה פאַר דעם אָנדענק פון די קראָשניקער איז דער „היכל קראָשניק", אין תל־אביב, וועלכן עס האָבן אויפגעשטעלט די קראָשניקער פון אַמעריקע.

דער רוח החיים פון די קראָשניקער אין די פאַר. שטאַטן איז שלמה זעלינגער, וואָס האָט מצליח געווען אָנצוצינדן אַלעמען — רייכע און אָרעמע — פאַר דעם

מר אייב הערשזון, מראשוני התורמים והפעילים בארגון יוצאי קראשניק בארה"ב.

ה' אייב הערשזאָן, פון די ערשטע שפענדערס און אַקטיוויסטן אין דער קראָשניקער לנאַדסמאַנשאַפט אין די פאַר. שטאַטן.

הגב' אידה הרשזון מארה"ב — תורמת נכבדה לקופת גמילות־חסד של יוצאי קראשניק בישראל.

פרוי אידא הערשזאָן, בכבודיקע שפענדערין פאַר דער גמילות־חסד קאַסע פון די קראָשניקער אין ישראל.

דאָזיקן הייליקן צוועק. דאָס האָט ער געווירקט, אַז אַלע זאָלן זיין איבערגענומען מיט דער הייליקער אויפגאַבע.

נישט שטענדיק איז מען זוכה צו שניידן די פרוכט פון דער אַריינגעלייגטער מי. זאָל זיין דער שכר פאַר די קראָשניקער אין אַמעריקע, וואָס זיי האָבן מצליח געווען צו זען, אַז זייער מי איז נישט געווען אומזיסט. איך וויל ספּעציעל אונטערשטרייכן די אַרבעט פון אייב הערשזאָן און זיין פרוי, וועלכע האָבן גענומען אויף זיך די אויפגאַבע צו זיין די אפוטרופסים פון דער קראָשניקער „גמילות־חסד־קאַסע" אין ישראל און אַ דאַנק דעם האָבן צענדליקער לאַנדסלייט אין ישראל די מעגלעכקייט צו געניסן פון הלוואות בשעת הדחק.

אפשר וועלן די ווערטער כאָטש טיילווייז אָפּשפּיגלען די שיינע טאַטן פון די קראָשניקער אין אַמעריקע. כל הכבוד לכם!

✶

זאָלן די אָנגעשריבענע שורות זיין אַ מצבה פאַר די געשטאָרבענע, אומפאַרגעסלעכע געשטאַלטן פון שלום ווינער און פאַמיליע לאמהוט.

קראַשניקער אין ריאָ - בראַזיל

שלמה שטיינבאַק, ריאָ־דע־זשאַנעיראָ

אַ בליק אויף צוריק

אַלע וואָס קענען די געשיכטע פון דער אומאָפּהענגיקייט פון פוילן נאָכן ערשטן וועלט־קריג ווייסן, אַז אַ סך יידן האָבן געקעמפט אין די פוילישע לעגיאָנען און צוזאַמען מיט זייערע פוילישע מיטבירגער געפאַלן אויף די שלאַכטפעלדער, בכדי זיכערן דעם נצחון.

באַלד האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז אַלע שיינע רייד וועגן פרייהייט און רעכט פאַר די מינדערהייטן און בתוכם פאַר דער יידישער — זענען אויף אַ ציינישן אויפן פאַראַטן געוואָרן און געבליבן אויפן פאַפּיר. יידן האָבן געהאַט רעכט צו צאָלן שטייערן און דינען אין מיליטער. דערפאַר האָט די רעאַקציאָנערע און האַלב־פאַשיסטישע רעגירונג זיי „באַלוינט" מיטן אַרויסשטויסן פון די אָרעמסטע פרנסות און צוטריבן ביי זיי די רעכט אויף אַרבעט.

אַנטיסעמיטיזם איז געוואָרן דער אָפיציעלער מלוכה־פּראָגראַם. מ'האָט געפּרעדיקט און געהעצט נישט צו קויפן אין די יידישע געשעפטן. אין גאַנץ פוילן איז נישט געווען קיין איין יידישער מלוכה־באַאַמטער, צי גאַסן אָדער קוימענקערער. זיי האָבן איינגעפירט דעם „נומערוס קלאַוזוס" מיט געטאָ־בענק פאַר די יידישע סטודענטן אין די הויכשולן, אָרגאַניזירט און סטימולירט כוליגאַנישע אָנפאַלן אויף יידן אין די שטאָטישע פאַרקן, אויף די גאַסן און פּאָגראָמען אין די שטעטלעך.

די לאַגע פון די יידן איז געוואָרן קריטישער פון טאָג צו טאָג. דאָס לעבן פון די יידישע יוגנטלעכע איז געוואָרן ממש אומדערטרעגלעך. דער איינציקער אויסוועג איז געבליבן — עמיגראַציע. אָבער ווו אַהין? דער גרעסטער חלום איז געווען צו באַקומען אַ סערטיפיקאַט און פאָרן קיין ארץ־ישראל. די ענגלישע רעגירונג, וואָס האָט געהאַט דעם מאַנדאַט איבער פּאַלעסטינע, האָט אָבער געפירט אַ פאַרברעכערישע פּאָליטיק קעגן דער יידישער איינוואַנדערונג קיין ארץ ישראל און פאַראַטן דעם צוזאָג וועגן שאַפן דאָרט אַ יידישע נאַציאָנאַלע היים. בכדי צו געפעלן די אַראַבישע הערשער און באַקומען זייער נאַפט, האָבן זיי כסדר באַגרענעצט

בני קראשניק בבראזיל במשלוח בגדים ומזון לבני־עירם בישראל (1949).
קראַשניקער אין בראַזיל ביים אָפּשיקן קליידונג און שפּייז פאַר זייערע לאַנדסלייט אין ישראל (1949).

די צאָל סערטיפיקאַטן און געזוכט אָפּצושטעלן דעם שטראָם פון אַ גרויסער יידישער עליה.

אַמעריקע איז שוין לאַנג געווען געשלאָסן פאַר יידישער אימיגראַציע פון פוילן. די יידישע יוגנט איז געבליבן ווי אין אַ פּאַסטקע, אָן עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן, אָן שום פּערספּעקטיוו צו עמיגרירן. צווישן די לאַטיין־אַמעריקאַנער לענדער וואָס האָבן נאָך אויפגענומען אייראָפּעישע עמיגראַנטן, איז אויך געווען דאָס ווייטע און גרויסע בראַזיל. מען קאָן דרייסט זאָגן, אַז באין ברירה איז די קראַשניקער עמיגראַציע קיין בראַזיל געווען אַ גרעסערע ווי קיין ארץ־ישראל.

דער דור וואָס איז דאָ געקומען מיט פערציק־פופציק יאָר צוריק און אָנגעהויבן דעם בראשית פון קראַשניקער אין ריאָ, איז אָפּגעריסן געוואָרן פון שטעטל, פון דער פאַמיליע, פון דער טראַדיציאָנעלער יידישער איינגעזעסנקייט און פּלוצלונג זיך דערזען אין אַ פרעמדער גרויסער וועלט — אָן דער לאַנדשפּראַך, אָן געלט, אָן אַ באַשטימטער פּערספּעקטיוו אויף דער צוקונפט. מען האָט באַלד געמוזט אָנהויבן דעם שווערן, ביטערן קאַמף פאַר פּרנסה. כמעט אַלע פריש־געקומענע האָבן געמוזט אָנקומען צום יידישן רעליף, וואָס האָט אַ ביסל אַרויסגעהאָלפן דעם נייעם עמיגראַנט, באַזאָרגט אים מיט אַרבעט און שפּעטער געהאָלפן אַריבערנעמען די פאַמיליעס. די וואָס זענען געווען נישט קיין פאַכלייט, האָבן אָנגעהויבן מיטן פּעדלעריי.

אין אַלע געגנטן פון דער שיינער ריאָ, אין די ווייטסטע סובורביאָס און אויף די בערג ווו עס וווינען די אָרעמסטע שיכטן פון פאָלק, האָט מען געקענט זען פון גאַנץ פרי אָן יידן מיט שטרויענע היט (כדי צו שיצן זיי פון דער טראָפּישער זון) — ווער מיט אַ וואַליזע, ווער מיט אַ טעקע אָדער מיט אַ פּשוט פּעקל זיך אָפּשטעלן פון טיר צו טיר און פּאַטשן מיט די הענט, אָדער אָנקלאַפּן — טאָקע דערפון נעמט זיך דער נאָמען „קלאַפּער" — אַז אַ פרוי זאָל אַרויסשטעקן דעם קאָפּ פון פענצטער און זיך פרעגן וואָס ער פאַרלאַנגט. האָט דער „קלאַפּער", אנשטאָט אָן ענטפער, וועלכן ער האָט נישט געוווּסט ווי אַזוי צו געבן, ווייל ער האָט נישט געקענט די שפּראַך, געוויזן וואָס ער פאַרקויפט — און דאָס האָט געהייסן „מאַכן אַ קונד", אָדער אַ קליענט. דערפאַר פלעגט אַ פּעדלער אויך ווערן אָנגערופן „אַ קליענטעלטשיק". אָבער נישט שטענדיק האָט דאָס מזל צוגעשפּילט. מען פלעגט אַמאָל אַרומגיין טעג מיט טעג און גאָרנישט פאַרקויפן. געווען אויך כיטרע „אויסטויגערס", וואָס פלעגן ווייזן פאָטאָגראַפיעס פון פרעמדע פרויען מיט קינדער און זיי פאָרגעשטעלט פאַר זייערע אייגענע פאַמיליעס וועלכע זיי האָבן געלאָזן אין פוילן און דערציילן אַז זיי הונגערן דאָרט און וואַרטן אויף זיין הילף. אַזוי אַרום פלעגן זיי אַפּעלירן צום רחמנות געפיל פון דער בראַזיליאַנער פרוי, וואָס איז בטבע אַ גוטע און סענטימענטאַלע און איז שטענדיק גרייט יענעם צו העלפן. די פרוי האָט דאַן עפּעס געקויפט און רעקאָמענדירט אויך אַ שוועסטער אָדער פריינדין.

כמעט אַלע שניידערס פון קראַשניק זענען אַ סך יאָרן געבליבן ביים פאַך. די סטאָליערס — אויך דאָס זעלבע. דער איינציקער זייגערמאַכער פון קראַשניק, ישראל־איסער שאָך, הגם שוין אַ זקן, אַרבעט נאָך ביז היינט ביים פאַריכטן זייגערלעך. ווער עס האָט נישט געהאַט קיין פאַך און נישט קיין פּעקל, נאָר אַ פּאָר געזונטע הענט — איז געוואָרן אַ פּרעסער.

די קראַשניקער עמיגראַנטן פון די סוף צוואַנציקער, אָנהויב דרייסיקער יאָרן, האָבן דאָ אין ריאָ שוין געטראָפן אַ קליינעם קראַשניקער ישוב. ווען איך בין אין אויגוסט 1934 אַראָפּ פון שיף, האָבן מיך אָפּגעוואַרט מיינע חברים און פריינד — אַרטשע טענענבלאַט, לייזער זיילער, נחמן דיאַמאַנט און דער פאַרשטאַרבענער יעקל מעלזאַק ז"ל.

ביינאַכט, אויף פראַסע אָנזע, וואָס איז אַמאָל געווען געדיכט באַוווינט פון יידן, האָט מען געקענט טרעפן כמעט אַלע יידן פון ריאָ, איינשליסלעך די קראַשניקער; אויף דער גאַס, אַרום די יידישע שפּייז־געשעפטן און אין דעם טראַדיציאָנעלן באַר ביי אנטאָניאָן, וואָס פלעגט זיין דער פאַרבינדונגס־צענטער פון אַלע נייע עמיגראַנטן. אויב מען האָט באַדאַרפט זיך טרעפן מיט אַ לאַנדסמאַן, איז דאָס זיכערסטע אָרט אים צו געפינען געווען די פראַסע אָנזע — דער פּלאַץ פון 11־טן יוני — אָדער אין באַר, ווו אַלע איינזאַמע בחורים און די וואָס האָבן געוואַרט אַריבערצונעמען די פאַמיליעס און דערווייל זיך געמוזט אַליין פאַרזאָרגן — האָבן דאָרט טעגלעך געגעסן די קאַרגע וועטשערע, וואָס איז אַממייסטן באַשטאַנען פון אַ טעפּל קאַווע מיט צוויי קליינע ברויטלעך. נישט אַלע קראַשניקער האָבן דאָ מצליח געווען. געווען אייניקע מיט אַמביציע, וואָס האָבן דורך שווערער אַרבעט און גרויס שפּאָרזאַמקייט באַוויזן רעלאַטיוו שנעל זיך אַרויפצואַרבעטן, אַראָפּגעבראַכט די פאַמיליעס, זיך פיין איינגעאָרדנט און

גענומען זיך צו עפּענען געשעפטן. די שניידער — פון מענער און דאַמען־קאָנפעקציע, אַנדערע — מעבל־געשעפטן. פיל האָבן צענדליקער יאָרן זיך געמאַטערט ביי פעדלעריי און מיט גרויסע שוועריקייטן אַראָפּגע־בראַכט די פאַמיליעס. אייניקע האָבן עס נישט באַוויזן, ווי עס איז געווען דער פאַל מיט יצחק בערמאַנזאָן. זיין פרוי מיט די קינדער זענען אומגעקומען אין דעם גיהנום פון דער נאַצי־אָקופּאַציע.

די בענקשאַפט נאָך אַן אייגענער סביבה...

דער עלטערער דור קראָשניקער האָט געבענקט נאָך אַן אייגענער סביבה. אַמיינסטן האָט זיך דאָס געלאָזט פילן אין די שבתים און יום־טובים. עס האָט זיך געוואָלט ווי אַמאָל אין דער אַלטער היים דאַווענען צוזאַמען, טרעפן זיך מיט לאַנדסלייט, מיט שטאָטישע פריינד, זיך אַראָפּריידן פון האַרץ, דערציילן און הערן וואָס מען שרייבט פון קראָשניק. דאָס וואָלט גרינגער געמאַכט די איינזאַמקייט אין דער פרעמדער, גרויסער שטאָט. ביז אַ קליינע גרופּע אַקטיוויסטן האָט זיך פאַר־טראַכט און באַשלאָסן צו בויען אַ הויז פאַר קראָש־ניקער אין ריאָ. פיל האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו קויפן עפּעס פאַר זיך אָדער פאַר דער פאַמיליע און זיך באַ־שטייערט, כדי מען זאָל קענען קויפן דעם פּלאַץ און שפּעטער בויען דעם בנין וואָס איז פּראָיעקטירט גע־וואָרן אַלס „היכל קראָשניק" אין ריאָ. אַ דאַנק דער דאָזיקער גרופּע, וואָס האָט מיט גרויס מסירת נפש און אומגעהויערע אָנשטרענגונגען געשאַפן די מאַטעריעלע מעגלעכקייטן און שפּעטער ביי דער בויונג פאַרלוירן טעג און חדשים אויף צו קאָנטראָלירן די אַרבעט — איז אויפגעשטעלט געוואָרן דער „היכל קראָשניק", דאָס קרוין־ווערק פון דער דינאַמישער לאַנדסמאַנשאַפט אין ריאָ. דאָס איז אַ שיינער בנין מיט גרויסע ליכטיקע סאַלאָנען. קיין שום לאַנדסמאַנשאַפט האָט נישט געהאַט די זכיה צו פאַרמאָגן אַזאַ פּרעכטיקן בנין, אַ ווירדיקן מאָנומענט פאַר אונדזערע קראָשניקער קדושים און אַן אַדרעס אין בראַזיל פאַר קראָשניקער אין דער וועלט, ווו צענדליקער לאַנדסלייט פון ישראל, אַמעריקע, פראַנ־קרייך, קאַנאַדע און פון אַלע דרום־אַמעריקאַנער לענ־דער זענען שוין אויפגענומען געוואָרן אין אַ היימישער סביבה און פאַרבראַכט אָנגענעמע שעהן, אָנגעזאַפּט מיט בענקשאַפט און זכרונות פון אַמאָל, ביי שיין געדעקטע טישן אין די ליכטיקע זאַלן פון „היכל קראָשניק".

מיט צען יאָר צוריק האָט דער קראָשניקער הילפס־פאַראיין דורכגעמאַכט זיין „גאָלדענע תקופה". דער קראָשניקער ישוב איז זיך צעוואַקסן, די פאַמיליעס האָבן זיך כסדר צעצווייגט און פאַרגרעסערט און יעדער לאַנדסמאַן האָט געהאַלטן פאַר אַ חוב און פאַר אַ זכיה צו פראַווען אין „היכל קראָשניק" אַ תנאים, אַ חתונה, אַ ברית מילה, אַ בר־מצווה, אַן אוניווערסאַר־פייערונג ביי קינדער און אייניקלעך, אָדער אַ שמחה צו דער זילבערנער חתונה. דאָס איז געווען אַמאָל. היינט, ווען די מערהייט קראָשניקער זענען רייך און יאָגן זיך נאָך לוקסוס און כבוד און ליידן אויך פון דער אַלגעמיינער מחלה וואָס הייסט איבערשטייגן דעם צווייטן — איז דער „היכל קראָשניק" פאַרגעסן און פאַרלאָזט. קיין שום קולטורעלע אַרבעט ווערט דאָרט נישט געפירט, כאָטש עס זענען געמאַכט געוואָרן פּלענער פאַר אַרבעט מצד די דאָ שוין געבוירענע קינדער פון די קראָשניקער. אָבער אָן דערפאָלג. די אַקטיוויטעט פון פאַראיין איז בלויז אַ רעליגיעזע, ווו די עשרה בטלנים דאַווענען דאָרט יעדן טאָג און פון זיי זענען נאָר געווען צוויי קראָשניקער...

שבת איז יאָ פאַראַן אַ מנין קראָשניקער, וואָס האַלטן זיך נאָך ביי דער רעליגיעזער טראַדיציע צו זאָגן קדיש און מפטיר, באַקומען אַן עליה בכדי שפּעטער צו געניסן פון קאָלעקטיוון קידוש. דער פאַראיין לעבט צוריק אויף ראש השנה און יום כיפור, אָדער ווען מען מאַכט אַ באַנקעט פאַר אַן אויסלענדישן גאַסט.

קיין שום קראָשניקער גביר און אפילו די פון מיטל־קלאַס לאָזן זיך מער נישט אַראָפּ צו פראַווען דאָרט אַ שמחה. מען גייט אין די לוקסוס־סאַלאָנען פון דער „העבראַיקע", אָדער גאָר אין בראַזיליאַנער קלובן, וואָס געפינען זיך אין די אַריסטאָקראַטישע געגנטן פון שטאָט. אַמיינסטן חתונות ווערן געפראַוועט אין די רייכע טעמפּלען.

דער היינטיקער פּרעזידענט פון „היכל קראָשניק" איז דער דינאַמישער און ענערגישער אברהמעלע קאָווע. מיט דער הילף פון אַ קליינער גרופּע אַקטיוויסטן האַלט ער דעם בנין אין פולער אָרדענונג — אַלץ פונקציאָ־נירט, אַלץ איז קאָנסערווירט. פאַר דעם גיט ער אָפּ פיל צייט און מי און זאָרגט כסדר פאַר דער אינער־לעכער און אויסערלעכער זיכערקייט פון „היכל־קראָשניק".

די גרינדונג פון סניף „גורדוניה" אין ריאָ, אין 1934

דער גרויסער עמיגראַנטן־שטראָם פון פוילן האָט געברענגט זייער אַ סך יוגנטלעכע אין ריאָ. די מערהייט פון זיי האָט נאָך אין דער אַלטער היים געהערט צו פאַרשידענע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס — צום „השומר הצעיר", „גורדוניה" אאנ"ד. אַלע, אויך מיר קראָשניקער, האָבן זיך דאָן גרופירט אַרום דער אין יענער צייט איינציקער יוגנטלעכער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע א. נ. „התחיה", ווו מיר פלעגן זיך געזעל־שאַפטלעך אויסלעבן, ביז עס איז ביי אונדז געוואָרן רייף דער געדאַנק צו גרינדן אַ סניף פון „גורדוניה", מיט דער הסכמה פון ועד פון דער „התחיה" און טאַקע אין זייער לאָקאַל, וואָס האָט זיך געפונען אין צענטער שטאָט.

דער צייטווייליקער ועד איז באַשטאַנען פון די חברים: אַ. טענענבלאַט, נתן גאָלדפעלד, ל. זײלער, נחמן דיאַמאַנט,ביילע בוימוואָל, דער שרייבער פון די שורות אאנ"ד. די באַדינגונגען אין ריאָ זענען געווען גאַנץ אַנדערע ווי אַמאָל אין שטעטל. מען האָט געמוזט באַזוכן די עלטערן פון די יוגנטלעכע, זיי אויפקלערן די גרונט־פּרינציפּן פון „גורדוניה", כדי צו געווינען זייער צוטרוי און הסכמה, אַז זייערע קינדער זאָלן ווערן חברים און קומען אין ניי־געגרינדעטן סניף. די אָרגאַניזאַציע איז נישט געשטאַנען אויף קיין פעסטע יסודות. עס האָט געפעלט די צילבאַוווּסטקייט, דער הויפּט־אָביעקטיוו איז נישט געווען הגשמה, ווייל די פּריש־געקומענע האָבן נישט געטראַכט עולה צו זיין קיין ישראל. מען איז געווען צופרידן בלויז מיט דעם פאַקט וואָס מען לעבט זיך אויס געזעלשאַפטלעך אין אַ ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע — ווי אַמאָל אין דער אַלטער היים. אָבער דאָרט האָט מען געפירט אַן אַקטיוווּ אַרבעט, זיך באַטייליקט אין זאַמלען פאַר ק.ק.ל., געפירט שיחות, געמאַכט אויספלוגן צוזאַמען מיט די חברים פון „התחיה" אין ספּעציעל געדונגענע באַן־וואַגאָנען און אפילו דורכגעפירט אַ דערפאָלגרייכן אָוונט, לויטן אַלטן קראָשניקער נוסח.

שנעל האָבן זיך אָנגעהויבן מערקן סימפּטאָמען פון ירידה. אייניקע חברים און חברות האָבן אָנגעהויבן שטודירן אָדער אַרבעטן ביינאַכט, אַנדערע זענען גע־וואָרן חתן־כלה מיט אַזעלכע וואָס די „גורדוניה" האָט זיי נישט אינטערעסירט, אָדער אַוועק וווינען אין די ווייטע סובורביאָס־פּעריפעריעס און מער נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן צו קומען אין די באַשטימטע אָוונטן אויף פאַרזאַמלונגען. אַזוי ביסלעכווייז, צוליב פאַרשי־דענע לאָקאַלע און ספּעציפישע סיבות, האָט דער סניף זיך אויסגעלייזט און צום יאָר זיך אויפגעלייזט.

די לאַגע איצט

פון די ערשטע עמיגראַנטן זענען נאָר געציילטע דאָ צווישן די לעבעדיקע. די קראָשניקער וואָס זענען גע־קומען אין די צוואַנציקער, דרייסיקער יאָרן און אויך די וואָס זענען ניצול געוואָרן פון היטלער־מבול און דורך פאַרשידענע וועגן זיך דערשלאָגן קיין ריאָ, זענען טעטיק אויף אַלע געביטן. כמעט אַלע האָבן זיך אַרויפ־געאַרבעט. עס זענען נאָך פאַראַן אַזעלכע וואָס זענען געבליבן ביים פּעדלעריי און פירן אַ באַשיידן לעבן.

אין אַלע טיילן פון ריאָ — פון צענטער ביז די ווייטסטע פּעריפעריעס — און אויך אין דעם רייכן און עלעגאַנטן דרום־טייל פון שטאָט, קען מען זען שיינע, גרויסע און רייך־איינגעאָרדנטע געשעפטן, וואָס געהערן צו קראָשניקער — געשעפטן פון דאַמען־און מענער־קאָנפעקציע, פון שיך און טאַשן, מעבל, פון האָלץ און פאַרמאַציע. אייניקע האָבן זיך אויסגעצייכנט אין דער בוי־אינדוסטריע אין וועלכער דעם ערשטן אָרט האָט פאַרנומען שמואל פעלזענשוואַלב; אין דעם צעטל פון יידישע גבירים גייען אויך אַריין געווּג קראָשניקער.

דער נייער דור נאָך אונדז באַשטייט אין דער מער־הייט פון מענטשן מיט העכערער בילדונג, דיפּלאָמירטע דאָקטוירים, אינזשינירן, דענטיסטן, עקאָנאָמיסטן, פּראָפעסאָרן אין די פּרימאַר־שולן, גימנאַזיעס, אפילו אין די אוניווערסיטעטן. זיי זענען פאַרטראָטן אין אַלע פרייע פּראָפעסיעס.

די געמישטע חתונות וואָס מערן זיך אין דעם יידישן ישוב, האָבן אויך נישט אויסגעמיטן אייניקע קראָשניקער פאַמיליעס. קראָשניקער זענען טעטיק אין האַנדל און אין דער אינדוסטריע נישט נאָר אין ריאָ, נאָר אויך אין סאַן־פּאולאָ, וואָס איז דער גרעסטער אינדוסטריעלער צענטער פון בראַזיל. אויך אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך, נישט ווייט פון ריאָ, אַ צוויי שעה רייזע, געפינט זיך דאָס שטעטעלע רעזענדע, ווו עס לעבן שוין מער ווי פערציק יאָר די קראָשניקער ביילע צוקער מיט איר מאַן אדאָלפאָ און אירע ברידער משה צוקער. זיי פאַרמאָגן דעם גרעסטן מעבל־געשעפט און משה האָט אַ גרויס געשעפט פון דאַמען־קאָנפעקציע. אין דעם שטעטל געפינט זיך אויך

די גרעסטע מיליטערישע קאַדעטן־שול פון לאַנד. אין אַ צווייט שטעטעלע, אין יענער געגנט, מיטן נאָמען באַראמאַנסאַ, לעבט זייער יינגסטער ברודער מלך צוקער, וועלכער פירט אַ פאַבריק מיט 160 אַרבעטער. ער האָט דאָרט שוין אפילו פיגורירט אַלס קאַנדידאַט אויף פרעפעקט.

אַ טייל פון די היינטיקע קראַשניקער גבירים זענען אַמאָל אין דער אַלטער היים געווען מיטגלידער פון פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען און געקעמפט פאַר סאָציאַ־לער גערעכטיקייט, עקאָנאָמישער גלייכהייט. אייניקע זענען געקומען פון רעליגיעזע היימען און אויך דאָ האַלטן זיי אָן די רעליגיעזע טראַדיציעס. זיי איז זיכער נישט פרעמד דער ביבלישער געבאָט, וואָס לערנט הומאַניזם און סאָלידאַריטעט. דאָס איז דער פסוק: זאָלסט ליב האָבן דיין חבר אַזוי ווי זיך אַליין. אַלע זענען דאָ געקומען געיאָגט פון נויט — ווער עס האָט נישט געמוזט איז נישט אַוועק אין דער וועלט אַריין. היינט שעמט מען זיך מיט דער אָרעמער פאַרגאַנגענ־הייט. סיי די ערשטע, סיי די צווייטע האָבן שוין לאַנג פאַרגעסן זייערע יוגנט־אידעאַלן. דאָס סימפּאַטיזירן מיט אַזאַ „פוסטער" זאַך ווי סאָציאַלער יושר אָדער האָבן אַ ברידערלעכן סענטימענט פאַר אַ חבר איז דאָך שוין אַזוי ווייט — אין דער אַלטער היים. דאָרט אין שטעטל, ווען מען האָט געהונגערט און געליטן, איז דאָס געווען אַ „סחורה". אָבער היינט איז געלט איבער אַלץ.

צום גרויס באַדויערן קען מען נישט זאָגן, אַז אַלע קראַשניקער — האַלבע און גאַנצע גבירים — גיבן אָפּ איבעריקן כבוד און זענען מקרב אַ נישט פאַרמעגלעכן לאַנדסמאַן. ווען עס האַנדלט זיך אין נעמען אַ ביסל סחורה אויף באָרג ביי אַזאַ איינעם, ווענדט ער אָן די עגאָאיסטישע און ענגהאַרציקע פילאָזאָפיע פון „האַנדל־שאַפט איז נישט קיין ברידערשאַפט" — מיט אַ קליינער ענדערונג, וואָס באַקומט זיך אַזוי: „האַנדלשאַפט איז נישט קיין לאַנדסמאַנשאַפט". מען איז פאַרזיכטיק און מען זוכט זיך פריער צו באַוואָרענען מיט אַלע מעג־לעכע באַוואָרענישן. מ'איז אַמאָל טאַקע געווען שכנים, חברים, געלערנט אין איין חדר. נאָר איצט קומט עס נישט אין באַטראַכט. פאַרקערט, אין פיל פאַלן שאַדט עס נאָך, ווייל די וואָס האָבן עסקים מיט אָרעמע לאַנדס־לייט, לוינט זיך מיט זיי אין גאַנצן נישט אָנהויבן. דאָס וואָס יענער מוז נעבעך האָבן דאָס ביסל סחורה, בכדי פון דעם צו ציען די אָרעמע פרנסה, איז דער תירוץ: ווער האָט אים געהייסן זיין אַ קבצן...

צום גליק, זענען נישט אַלע אַזוי אָפּגעטעמט און אויסגעהוילט פון יעדן סענטימענט. פאַראַן אויך קראַש־ניקער גבירים מיט פאַרשטענדעניש און פאַרמאָגן נאָך וואָרעמע, מענטשלעכע געפילן. זיי זענען שטענדיק גרייט צו העלפן אַ נויטבאַדערפטיקן לאַנדסמאַן, זוכן די נאָענטקייט פון אַמאָליקע חברים, לאַדן זיי איין אויף אַלע פאַמיליע־שמחות און נעמען זיי אויף מיטן גרעסטן כבוד. די לעצטע זענען ליידער זייער ווייניק און מען קען זיי אָנציילן אויף די פינגער פון איין האַנט.

צווישן די קראַשניקער פון מיטל־קלאַס טרעפט מען נאָך אַ סך „עמך" — פשוטע האַרציקע מענטשן, ביי וועלכע אַ קראַשניקער פריינד איז געשעצט און רעס־פעקטירט. אין זייער גזעלשאַפט האָט מען דעם איינ־דרוק, אַז מען איז צווישן שוועסטער און ברידער. און אַזעלכע זענען אָן ספק אסתר און הערש האַלפערן, מאיר און שרה בערמאַנזאָן, אַרטשע און טובה טענענבלאַט, חיים און לאהלע פיינטוך, ישראל און רחל וויינבערג, מנשה און רחלע העכטמאַן, חיים מעלזאַק און פרוי, מאַטיע און שבעלע גאָלדפעלד, ביילע און הערשעלע רויזענבליט, (זי פון קראַשניק — בוימוואָל), ביילע און אדאָלפאָ האלפערין (זי פון קראַשניק — צוקער) און פיל אַנדערע.

קראַשניקער אין דער ליטעראַטור

אויפן ליטעראַרישן געביט האָבן די קראַשניקער צו פאַרצייכענען דעם נאָמען פון ראָזע פאַלאַטניק (שאַפ־ראַן), וועלכע לעבט שוין צענדליקער יאָרן אין ריאָ — בראַזיל. זי ווערט געדרוקט אין די יידישע צייטשריפטן פון אויסלאַנד און איז אַ שטענדיקע מיטאַרבעטערין פון סאַן־פאולער „נייעם מאָמענט" אין ריאָ. איר בוך דערציילונגען „קראַשניק — ריאָ" האָט געפונען אַ ברייטן אָפּקלאַנג און געמאַכט אַ רושם אין אַלע יידיש־ליטעראַרישע קולטור־צענטערס אין דער וועלט, איינ־שליסלעך ישראל. אין איר גאַנצער שאַפונג ציט זיך דער „רויטער פאָדעם" פון קראַשניקער טיפּאַזש און טעמאַטיק, פון קראַשניקער פייזאַזש, וואָס זי שילדערט מיט אַזוי פיל ליבע און בענקשאַפט; מיט איר פיל־באַרקייט און קינסטלערישער וויזיע פירט זי אונדז צוריק אין שטעטל, ווו זי לעבט ווידער אויף די פאַר־שניטענע געשטאַלטן פון דער ווייטער טראַגישער פאַר־גאַנגענהייט. עס אַנטפּלעקן זיך פאַר אונדז ווידער די שבת־יומטובדיקע יידן מיט זייער תורה און חכמה, די

עמי־הארצים מיט זייער אייגנאַרטיקער שפּראַך; די צניעותדיקע מאַמעס, די ראָמאַנטישע יוגנט, וואָס לעבן און דערלעבן נישט; דער פּשוטער פאָלקס־ייִד, וואָס טרינקט זיך אין אַ ים פון נויט און נערט זיך מיט בטחון, ווי מיט ברויט וואָס איז געווען אַ זעלטענער „לוקסוס" אויף זיין אָרעמען טיש; די ברויזנדיקע יוגנט פון „שטורעם און דראַנג", וואָס קען מער נישט לעבן אין די ענגע ד' אמות פון שטעטל ביז זיי ברעכן די צוימען, רייסן זיך אַרויס פון די שמאָלע האָריזאָנטן — ווער עס איז עולה קיין ארץ ישראל און ווער עס לויפט אין דער גרויסער, אומבאַקאַנטער וועלט אַריין.

ראָזע איז ביז היינט די איינציקע קראָשניקער שרייבערין, וואָס האָט מיט אירע פּרעכטיקע דערציילונגען און גרויסן טאַלאַנט באַוויזן אַריינצופירן און פאַראייביקן אונדזער שטעטל אין דער ייִדישער ליטעראַטור. זי פאָלגט נאָך און האַלט אויך אויפן אויג דעם נייעם קראָשניקער ישוב אין ריאָ און דערציילט וועגן די חבלי לידה פון זייער שאַפן זיך אַ נייע היים, דאָ, אונטער די פרידלעכע הימלען פון דעם פרייען און זוניקן בראַזיל. זי ליידט מיט זייערע ליידן און פרייט זיך מיט זייערע פריידן.

ראָזע פּאַלאַטניק שרייבט אויך וועגן בראַזיליאַנער, וועגן זייער לעבן און געראַנגל. אין איר בוך „ביים געוויש פון אַטלאַנטיק" איז דאָ אַ דערציילונג א. נ. „צוריק אויף די פאַוועלע בערג", וואָס איז דורכן אַלוועלטלעכן ייִדישן קולטור־קאָנגרעס אין ניו־יאָרק פּרעמירט געוואָרן מיט דער פישל בימקאָ פּרעמיע. וועגן דער בראַזיליאַנער טעמאַטיק פון ראָזע פּאַלאַטניק האָט גיטל מייזיל געשריבן אין „על המשמר" (תל־אביב):

„...אַ באַזונדערן נייגער רופן אַרויס ראָזע פּאַלאַטניקס דערציילונגען וועגן בראַזיליאַנער שטיק גרויען קדמון מיט זייערע הייסבלוטיקע מענטשן, וואָס אין צוזאַמענשטויס מיט דער קאַלטער, מאָדערנער ציוויליזאַציע שווייגן זיי דערווייל אין זייערע שאַרפע סאָציאַלע טענות..."

דער פערטער באַנד פון אירע „געקליבענע דערציילונגען" האָט אַזוי באַגייסטערט דעם פּרעזידענט פון ישראל, זלמן שזר, אַז ער האָט זיך אַליין גענומען די איניציאַטיוו, אַז דאָס בוך זאָל אַרויס אין דער העברעישער איבערזעצונג און איז טאַקע דערשינען אין ישראל. ראָזע האָט זיך שוין לאַנג פאַרדינט די דאַנקבאַרקייט און אָנערקענונג פון די קראָשניקער אין דער וועלט און ספּעציעל פון די קראָשניקער אין ריאָ, וועלכע האָבן די פּריווילעגיע צו זיין אירע מיטצייטלער און מיטאיינוווינער אין דער זעלבער שטאָט, ווו זי לעבט און שאַפט. ליידער, קען איך זיך נישט דערמאָנען און ווייס נישט ביז היינט פון אַן אָוונט, וואָס דער ועד פון „היכל קראָשניק" זאָל האָבן איינגעאָרדנט לכבוד דעם דערשיינען פון ראָזעס אַ בוך און מיר האַלטן שוין ביים פערטן באַנד פון אירע דערציילונגען. און אויב מען רעדט שוין וועגן קראָשניקער אין דער ליטעראַטור — פאַרוואָס אַזאַ גלייכגילטיקייט מצד דעם ועד פון „היכל קראָשניק" צו דער איינציקער קראָשניקער שריפטשטעלערין, וועלכע איז שוין אָנערקענט פון אַלע ייִדישע שרייבערס און קריטיקערס אין דער וועלט.

קראָשניקער אין דער טעלעוויזיע און טעאַטער

אידאַ, די טאָכטער פון ראָזע און אברהם שאַפּראַן, איז באַוווּסט איבערן גאַנצן לאַנד. שוין יאָרן, אַז זי אַקטואירט דאָ אונטערן נאָמען אידאַ גאָמעש. זי האָט אָנגעהויבן איר קאַריערע אַלס ראַדיאָ־אַקטריסע. מיט דעם אויפקומען פון דער טעלעוויזיע, האָט זי באַקומען די געלעגנהייט זיך צו באַווייזן מיט אירע גרויסע אַרטיסטישע פעיקייטן. היינט אַרבעט זי אין ט.וו. „גלאָבאל", קאַנאַל פיר. דאָס איז די גרעסטע טעלעוויזיענעץ פון בראַזיל, וואָס „דעקט" כמעט דאָס גאַנצע לאַנד. יעדע נאַכט קען מען זי זען אין גרויסע נאָוועלעס, וואָס ווערן געוויזן קאַפּיטלווייז און האַלטן אין פּערמאַנענטער שפּאַנונג צענדליקער מיליאָנען טעלעוויזיע־צושויער, ווו זי צייכנט זיך שטענדיק אויס מיט מייסטערהאַפטע קרעאַציעס. זי שפּילט אויך אויף דער היגער בינע אין קלאַסישן רעפּערטואַר און באַטייליקט זיך אין די אַרטיסטישע פּראָגראַמען לטובת וווילטעטיקע און געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס. זי פאַרנעמט זיך אויך מיט דובלירן פילמען פאַר דער טעלעוויזיע פון ענגליש, פראַנצויזיש און אַנדערע שפּראַכן אויף פּאָרטוגעזיש.

די בראַזיליאַנער צייטשריפטן, וואָס פאַרנעמען זיך מיט פּראָבלעמען פון טעאַטער, ראַדיאָ, קינאָ און טעלעוויזיע, האָבן שוין איינציקע מאָל פאַרעפנטלעכט אירע בילדער און דערציילט איר לעבנס־געשיכטע, וועגן אירע פאַרדינסטן און צושטייער לטובת דער קונסט אין בראַזיל. צוו. אנד. האָבן זיי אויך געשריבן, אַז זי שטאַמט פון פּוילישן שטעטל קראָשניק, וואָס איז זיכער אַ כבוד פאַר קראָשניקער ישוב אין ריאָ בפרט.

אידאַ איז דער ליבלינג פון דער היגער ייִדישער

געזעלשאַפט. איר באַווייזן זיך אויף אַ שמחה אָדער אויף אַ פאַרזאַמלונג, איז שטענדיק אַן אַטראַקציע און זי ווערט באַוווּנדערט און רעספּעקטירט, אַלע רינגלען זי אַרום, בכדי צו זען די לעבעדיקע אידאַ וואָס קומט פון דער פאַנטאַסטישער וועלט, געזען בלויז פון דעם קליינעם טעלעוויזיע־עקראַן. זי שמועסט מיט יעדן אין אַ פיינעם יידיש, ענטפערט אויף די פראַגן וועגן איר אַרבעט און סביבה. מיט איר פשוטקייט און איידעלע מאַניערן פאַנגט זי דעם עולם, וואָס איז איר דאַנקבאַר פאַרן קומען און באַשיינען די שמחה.

אויך דער ברודער פון אידאַן, פעליפע וואַגנער, איז גוט באַקאַנט אין די בראַזיליאַנער טעאַטער־קרייזן. ער איז אַ געבוירענער אַרטיסט. פון צייט צו צייט לייכט ער אויף ווי אַ מעטעאָר אויף דער היגער בינע, ווו ער פאַרכישופט ברייטע מאַסן טעאַטער־צושויער און ליב־האָבער פון קלאַסישן שעקספּיר־רעפּערטואַר און באַ־גייסטערט מיט דער קראַפט פון זיין אינטערפּרעטאַציע און מיט זיין שיינער שטימע די גרעסטע טעאַטער־קריטיקער פון לאַנד. אַן אימפּולסיווע און אומרואיקע נאַטור ווי ער איז, בלייבט ער נישט לאַנג אויף קיין פּלאַץ. ער פאָרט אַ סך אַרום און איז אַ לאַנגע צייט געווען אין ישראל. ער האָט אַלע שאַנסן צו פאַרנעמען דעם אויבנאָן אויף דער בינע פון בראַזיליאַנער קונסט־טעאַטער. אָבער פעליפע איז נאָך יונג און ער וועט זיכער געפינען דעם וועג, וואָס וועט אים פירן צו גרויסע סצעניש פאָרמעסטן — צו דער סאַטיספאַקציע פון זיינע עלטערן און זיינע קראַשניקער לאַנדסלייט. מען קאָן נאָך פון אים פיל דערוואַרטן.

מאַלעריי און מוזיק

איזראעל שיינבוים שטאַמט פון אַ שטעטעלע נעבן קראַשניק — אורזשענדאָוו. זיין פאָטער ברוך (בושקע) ז"ל מיט דער פאַמיליע, האָבן זיך שטענדיק געהאַלטן פאַר קראַשניקער — און מיט רעכט. זיי נעמען שטענ־דיק אַן אַקטיוון אָנטייל אין אַלע אַקציעס פון אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט און דעריבער קען מען אים דרייסט באַצייכענען ווי דער איינציקער קראַשניקער קונסט־מאַלער, וואָס איז שוין אַן אינטערנאַציאָנאַלער נאָמען. זיינע אינדיווידועלע בילדער־אויסשטעלונגען זענען אַ קולטור־יום־טוב אין דער היגער יידישער און נישט יידישער געזעלשאַפט און ציען די אויפמערקזאַמקייט פון די מבינים אויף מאַלעריי — זיי לויבן זיין אַרבעט, וואָס באַשטייט פון פאָרטרעטן און טיפן פון טראַדיצ־יאָנעלן יידישן לעבנסשטייגער אין דער אַלטער היים. די מערהייט פון זיינע בילדער זענען אינספּירירט פון דער סביבה אין וועלכער ער לעבט — רייך אין טיפן און סצענעס פון דער בראַזיליאַנער טאָג־טעגלעכקייט, אויף דער קאַנווע פון פאַרבנרייכן טראָפּיש־הייסן פּיי־זאַזש, וואָס שפּיגלען זיך אָפּ מיט זייער ליכט און שאָטן אין זיינע בילדער און זענען אויך אַ ווירדיקער בייטראַג צו דער פּלאַסטישער קונסט אין בראַזיל.

מען דאַרף נאָך דערמאָנען די סאָליסטן פון גרויסן יידישן פאָלקס־כאָר ביים „אינסטיטוט פון קולטור און דערציונג", וועלכער באַשטייט פון 150 מענטשן אין עלטער פון 16—60 יאָר. דער כאָר ווערט געפירט אונ־טער דער לייטונג פון יונגן און שוין וועלט־באַרימטן דיריגענט הענריקע מאָרעלבוים און באַגלייט דורכן סימפאָנישן אָרקעסטער פון מוניציפּאַלן טעאַטער, ווע־מענס מאַעסטראָ איז דער זעלבער הענריקע.

דער דאָזיקער כאָר האָט זיך שוין קונה שם געווען מיט זיינע יערלעכע גרויסע קאָנצערטן, וואָס ווערן דירעקט פון דער בינע טראַנסמיסירט דורכן בילדונגס־מיניסטעריום דורך זייערס אַ ראַדיאָ־סטאַציע פאַרן גאַנצן לאַנד. די קאָנצערטן מיט רייכע פּראָגראַמען גע־זונגען אין יידיש, העברעיש און פּאָרטוגעזיש לאָזן איבער אַ גרויסן רושם אין דער היגער מוזיקאַלישער וועלט.

איינע פון די הויפּט־סאָליסטינס איז די קראַשניקער שנור ליאַ קאַמעניעצקי־ענגלענדער און די צווייטע איז קלאַריסע, די פרוי פון לואיז שיינבוים. אַ ברודער פון דעם שוין דערמאָנטן מאָלער.

דער כאָר איז שוין אויפגעטראָטן אין אַלע גרעסערע שטעט פון לאַנד, ווו עס זענען קאָנצענטרירט גרויסע יידישע ישובים. אומעטום ווערן די קאָנצערטן פאַר־וואַנדלט אין גרויסע קולטור־מאַניפעסטאַציעס. די טעאַ־טער־זאַלן זענען צו קליין און קאָנען נישט אַריינגעמען די מאַסן יידן און בראַזיליאַנער, וואָס קומען הערן און הייס אַפּלאָדירן פאַרן גייסטיקן גענוס און דאַנקען די פּשוטע פאָלקס־מענטשן, וועלכע גיבן זיך אָפּ מיט גע־זאַנג און שטייגן, אונטער דער אָנפירונג פון זייער מאַעסטראָ, צו די העכסטע שטאַפּלען פון מוזיקאַלישער שלימות.

קראַשניקער לטובת ישראל

די אַנטשטייונג פון מדינת ישראל האָט געגעבן אַ גרויסן אימפּולס דעם יידישן ישוב אין בראַזיל. יעדער

קבלת־פנים בבראזיל למר יצחק בוכבינדר ז״ל מישראל (1959).
אויפנאַמע אין בראַזיל פאַרן ה׳ יצחק בוכבינדער ז״ל פון ישראל (1959).

ייד האָט זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון פון דער גרעסטער, היסטאָרישער געשעעניש אין דער געשיכטע פון יידישן מאַרטירער־פאָלק. די ציוניסטישע משפחה אין ריאָ האָט גערופן גרויסע פאָלקס־פאַרזאַמלונגען. אין די טעמפּלען זענען אָפּגעריכט געוואָרן ספּעציעלע תפילות. דער גאַנצער יידישער ישוב איז געשטאַנען געאייניקט, אין געלשאָסענע רייען און מיט פיבער זיך אַריינגעוואָרפן אין דער הייליקער אַרבעט צו שטיצן די ניי־געבוירענע מלוכה און איבערשיקן דער ערשטער ישראל־רעגירונג די פלאַמיקע ברכה און אויסדרוקן פון סאָלידאַריטעט פון אַלע יידן אין בראַזיל. די קראָשניקער אין ריאָ, וואָס זענען שטענדיק געווען אַקטיוו און מיטגעאַרבעט אין אַלע ציוניסטישע קערפּערשאַפטן, האָבן אויך אין יענע טעג זיך אַקטיוו באַטייליקט אין אַלע מאַניפעסטאַציעס און זאַמלונגען פאַר ישראל.

דער קראָשניקער ישוב אין ריאָ האָט זיך צעבליט, צעצווייגט און געוואָרן גרויס. די פרויען — טעכטער און שנורן פון קראָשניקער, זענען אַקטיוו אין די פרויען־אָרגאַניזאַציע „וויצאָ״, „פיאָנערן־פרויען״ א. אַנד. זייערע קינדער און אייניקלעך לערנען אין די יידיש־העברעישע שולן און גימנאַזיעס, זענען מיטגלידער אין די חלוצישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס — „השומר הצעיר״, „איחוד הבונים״, אין דער ביאַליק־ביבליאָטעק. זיי צייכענען זיך אויס אין די גרויסע ספּאָרט־קלובן פון דער „העבראַיקע״ און „מאָנטע סינאַר״. קינדער פון קראָשניקער און אויך זייערע אייניקלעך — געבוירענע אין בראזיל — זענען עולה און לעבן אין ישראל אין קיבוץ ברור חיל און אַנדערע. זיי העלפן בויען און פאַרטיידיקן דאָס לאַנד מיט זייער אַרבעט און קולטור, וואָס זיי האָבן באַקומען אין די היגע הויכשולן.

בעת די אימפּאָזאַנטע יום העצמאות־פייערונגען, אָרגאַניזירט יעדעס יאָר דורך דער ציוניסטישער אייניקייט אין ריאָ, אין וועלכע עס באַטייליקן זיך, אויך פאָרשטייער פון דער פעדעראַלער רעגירונג און יידישע און בראַזיליאַנער דעפּוטאַטן פון דער היגער מוניציפּאַלער קאַמער און איר אַמבאַסאַדאָר אין ריאָ, מערקט זיך די אָנוועזנהייט פון אַלע קראָשניקער מיט זייערע משפחות, קינדער און אויך אייניקלעך.

די גרעסטע מערהייט פון די קראָשניקער מיט זייערע פאַמיליעס האָבן שוין באַזוכט ישראל. אייניקע האָבן דאָס שוין געטאָן מער ווי איין מאָל. אין די יערלעכע אָפיציעלע עקסקורסיעס אָרגאַניזירטע דורך די „פיאָנערן־פרויען״ און „וויצאָ״, דורך אַנדערע ציוניסטישע גרופּירונגען — זענען שטענדיק באַטייליקט פרויען — שנורן און טעכטער פון קראָשניקער.

אַלע קראָשניקער באַשטייערן זיך פאַרן „מגבית״ און שפּענדן פאַרן ק.ק.ל. און פאַר „עמערגענץ״־קאַמפּיינען לטובת ישראל און זענען אַ וואָגיקער פאַקטאָר אין היגן ציוניסטישן אַקטיוו.

קראָשניקער אין בראַזיל

אלי פערלזאָן

אָפיציעל האָט די קראָשניקער עמיגראַציע זיך אָנגעהויבן מיט אברהמל צימערמאַן, וואָס האָט איינגעזען, אַז אין קראָשניק האָט ער נישט מער קיין עקזיסטענץ און אין יאָר 1924 גענומען זיין גאַנצע פאַמיליע און אַוועק געפאָרן נאָך בראַזיליע. ער האָט אַהיים געשריבן גוטע בריוו — און דאָס שטעטל האָט זיך אין דעם אָנגעכאַפּט, בפרט, אַז די אַלטע עמיגראַציע־ערטער, ווי אַמעריקע און אַרגענטינע זענען געווען כמעט פאַרמאַכט פאַר דעם אָרעמען פוילישן ייד. איז געווען נאָך אַ רעטונג — בראַזיל. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן די עמיגראַציע.

ווען איך בין אין 1928 געקומען קיין בראַזיל, האָב איך שוין דאָרט געטראָפן ביי אַ דרייסיק קראָשניקער לאַנדסלייט, וואָס יעדן ביינאַכט נאָך דער אַרבעט, האָבן מיר זיך געטראָפן אויף דער פּראַסאַ 11, וואָס איז דעמאָלט געווען דער יידישער קוואַרטאַל. מיר האָבן דאָרט זיך צוזאַמענגערעדט סיי פון דער אַלטער היים, ווי אויך פון דער צוקונפט, ווייל נישט לייכט איז געווען זיך איינצובירגערן אין דעם נייעם לאַנד צוליב די קלימאַטישע באַדינגונגען און גרויסע היצן, ווי אויך דער שווערער מצב פון כמעט אַלע עמיגראַנטן, וואָס האָבן געמוזט אָנהויבן מיט פּעדלען, ווייל קיין געלט האָט קיינער נישט געהאַט. אויך די שפּראַך איז געווען אַ גרויסע שטערונג. אָבער מיט גרויס עקשנות האָבן די ערשטע עמיגראַנטן אויסגעהאַלטן און זיך איינגעבירגערט אין דעם נייעם לאַנד און זיך דערוואָרבן אַ גוטן נאָמען אין ריאָ־דע־זשאַנעיראָ. אין דער יידישער קאָלאָניע, זענען צום באַדויערן דאָ אַ צוואַנציק קראָשניקער וואָס זענען צוריק געפאָרן נאָך פּוילן און אומגעקומען אין דעם גרויסן מבול וואָס אונדזער פאָלק האָט דורכגעלעבט אין אייראָפּע.

באַלד ווי מיר זענען געקומען קיין בראַזיל, האָבן מיר גענומען אויף זיך אַ געזעלשאַפטלעכע פאַראַנטוואָרטלעכקייט און געגרינדעט דעם קראָשניקער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַראיין, וואָס האָט געזאָרגט פאַר די נייע

הועד הראשון של ארגון יוצאי קראשניק בבראזיל, שהוקם בשנת 1951.
ערשטער קאָמיטעט פון דער קראָשניקער לאַנדסמאַנשאַפט אין ריאָ, בראַזיל, אַנטשטאַנען אין יאָר 1951.

בני קראשניק בבראזיל בפגישתם עם אורחים מישראל.
קראַשניקער אין בראַזיל אויף אַ צוזאַמענטרעף מיט לאַנדסלייט־געסט פון ישראל.

עמיגראַנטן, זיי זאָלן באַקומען די ערשטע הילף, קליינע הלוואות ווי אויך אַריבער ברענגען די פאַמיליעס. געווען אַ סך פאַלן, אַז דער פאַראיין האָט געשיקט אויס־פאָדערונגען פאַר פיל מענטשן, אויך שיפסקאַרטן און ערטיילט הילף. דער פאַראיין האָט געטאָן פיל נוצ־לעכע אַרבעט לטובת אונדזערע לאַנדסלייט.

מיר האָבן אויך איינגעפירט, אַז אַלע ימים־נוראים דאַווענען די קראָשניקער צוזאַמען. דאָס האָט געברענגט דערצו, אַז די קראָשניקער זענען די איינציקע וואָס האָבן אויפגעשטעלט אַ גרויס קראָשניקער הויז אין ריאָ, וואָס וועט בלייבן אַ מצבה נאָך אונדזער אַלטער היים־שטאָט, די עיר וְאֵם בישראל. מיר וועלן ווייטער פאָרזעצן דעם המשך פון אונדזערע ליבע עלטערן, שוועסטער און ברידער, וואָס זענען פאַרשניטן געוואָרן פון דעם נאַצישן רוצח ימח שמם.

די ערשטע גרינדער פון קראָשניקער פאַראיין זענען געווען: שלמה ענגלענדער, ישראל הערשענהויט, שמו־אל לאמהויט, אלי פערלסאָן, דוד גאָלדפעלד, מאָטיס לילענטאל, משה לאַנג, יוליש קאס, שלמה קאס. דערנאָך זענען צוגעקומען פיל אַקטיווע לאַנדסלייט, ווי לייבל בראָנז, אברהם קאווע, מאיר בוטנר, זיסל אייכענבלאַט, שמואל אַקערמאַן און פיל אַנדערע וואָס כ׳געדענק נישט זייערע נעמען. אַ געוויסע צייט איז געשטאַנען אין שפיץ יעקב דיאַמענט.

די אַלע וואָס כ׳געדענק נישט זייערע נעמען, וועלן מיר מוחל זיין.

רשימת הניצולים (לפי הרישום בקראשניק, ב־1944)
רשימה פון ניצול־געוואָרענע יידן (רעגיסטרירטע אין קראשניק, אין יאָר 1944)

(צונויפגעשטעלט פון שלום גאָרן און פייגע טוואַרדאָגורא — אין אויפטראג פון יידישן קאָמיטעט)

א.נ. פאַמיליע און נאָמען, אָרט און דאַטע פון געבוירן

1. איידלשטיין יאָסל, דאָרף סטרוזשע, 1898
2. " רייזל, דאָרף שטשעטשין, 1898
3 " זלמן, דאָרף סטרוזשע, 1927
4. " ישראל, דאָרף סטרוזשע, 1927
5. " הערש, דאָרף סטרוזשע, 1928
6. " שרה, דאָרף סטרוזשע, 1931
7. " משה, דאָרף סטרוזשע, 1937
8. " מרדכי, דאָרף גלינווו, 1902
9. " שבע, דאָרף גלינווו, 1909
10. " יאָסל, דאָרף גלינווו, 1936
11. " יחיאל, דאָרף גלינווו, 1933
12. " עלקע, דאָרף סטרוזשע, 1927
13. " מרים, (נישט לייענבאַר), 1920
14. " געצל " 1920
15. אייזענצאַנג יחיאל, אַנאַפּאָל, 1892
16. " טויבע, דאָרף פּאָליכנאַ, 1895
17. " יוסף, דאָרף פּאָליכנאַ, 1925
18. " יאנקל, דאָרף פּאָליכנאַ, 1929
19. " רבקה, דאָרף פּאָליכנאַ, 1930
20. " סענדער, דאָרף פּאָליכנאַ, 1933
21. " ישעיהו, דאָרף פּאָליכנאַ, 1936
22. " זלאטע, דאָרף פּאָליכנאַ, 1938
23. אפּטעקאַזש חיה, דאָרף דזשילאָוויצע, 1898
24. אפּטעקאזש נפתלי, דאָרף דזשילאָוויצע, 1931
25. איילמאַן וואָלף, מאָדליבאָזשיצע, 1916
26. אדלער טאמארא, יאנווו לוב., 1920
27. ארבוז יצחק, לובלין, 1917
28. בריקס בתיה, קראָשניק, 1924
29. בריקס יעקב, קראָשניק, 1911
30. באָטוטש משה, קראָשניק, 1918
31. ברייטמאַן פייוול, זשאקשוועק, 1887
32. בלאָדי יחיאל־משה, קראָשניק, 1894
33. בלאָדי אסתר, קראָשניק, 1894
34. ברענער דן, קראָשניק, 1895
35. ברענער לייב, קראָשניק, 1926
36. בראַנד יאנקל, דאָרף סטודזשאַנקי, 1902
37. " רייזל, דאָרף שטודניאַנקי, 1907
38. " חנה, דאָרף שטודניאַנקי, 1926
39. " אסתר, דאָרף שטודניאַנקי, 1929
40. " שמעון, דאָרף שטודניאַנקי, 1932
41. בערמאַן חנה, דאָרף שטודניאַנקי, 1891
42. בערמאַן באָלעק, דאָרף שטודניאַנקי, 1913
43. באָרנשטיין אסתר, דאָרף באַטאָז, 1899
44. " חיה, דאָרף באַטאָזש, 1925
45. " ישראל, דאָרף באַטאָזש, 1893
46. " מרדכי, דאָרף באַטאָזש, 1910
47. " הדסה, דאָרף באַטאָזש, 1927
48. ביטערמאַן משה, דאָרף דזשילאָוויצע, 1910
49. בורשטיין שרה, יאַנווו לוב., 1911
50. " יאנקל, יאנווו לוב., 1933
51. אברהם, דאָרף סטודזשאַנקי, 1911
52. " חיה, דאָרף סטודזשאַנקי, 1917
53. " טויבע, מאָדליבאָזשיצע, 1884
54. בעכער פייוול, קראָשניק, 1900
55. בוכבינדער שרה, יאנווו לוב., 1929
56. בראַנד שמואל, קראָשניק, 1913
57. בינשטאָק שלמה, דאָרף קשענזשאָמיעזש, 1907
58. ברענער שיינדל, אַנאָפּאָל, 1925
59. בערמאַנזאָן לייב, קראָשניק, 1910
60. בראַפמאַן מרדכי, קראָשניק, 1905
61. בראָן שלום, יאנווו לוב., 1900
62. צוקערמאַן הערש, זאַקשוועק, 1894
63. צוקערמאַן שמואל, זאקשוועק, 1926
64. כאמיטא סלאווע, דאָרף כזשאַנווו, 1906
65. " חיים, דאָרף כזשאַנווו, 1929
66. " שפרה, דאָרף כזשאנווו, 1931
67. " אברהם, דאָרף כזשאנווו, 1919
68. דינבורט מאיר, מאָדליבאָזשיצע, 1903
69. " פישל, מאָדליבאָזשיצע, 1916
70. " חיים, מאָדליבאָזשיצע, 1926
71. דאווידזאָן משה, קראָשניק, 1925

73. דראטווא רבקה (נישט לעזבאַר), 1924
74. דרעקסלער איציק, קראַשניק, 1919
75. עיניסמאַן סענדער, קראַשניק, 1890
76. עיניסמאַן משה, קראַשניק, 1924
77. ענדער מאָריס, דאָרף לישניק מאַלי, 1918
78. עלבאום יוסף־הערש, דאָרף אַלביעטשין, 1908
79. " ברכה, זשעטשיצע לוב., 1908
80. " נוטא, קראַשניק, 1937
81. " אשר, קראַשניק, 1938
82. " נוטא, דאָרף אַלביענטשין, 1913
83. " משה, דאָרף אַלביענטשין, 1913
84. " אשר, דאָרף אַלביענטשין, 1921
85. " ראָזע, דאָרף אַלביענטשין, 1920
86. ערליך בערל, זאקשעוועק, 1905
87. " רויזע, זאקשעוועק, 1902
88. " חנה, זאקשעוועק, 1930
89. " רבקה, זאקשעוועק, 1933
90. " סימע, זאקשעוועק, 1910
91. " בלומע, זאקשעוועק, 1930
92. " אסתר, זאקשעוועק, 1931
93. ערענבערג גדליה, זאקשעוועק, 1907
94. ערליך ישראל, מאָדליבאָזשיצע, 1917
95. פיטערמאַן איזאק, וויסאָקע, 1900
96. פיטערמאַן אסתר, וויסאָקע, 1918
97. פוקס רבקה, דאָרף סטודזשאַנקי, 1916
98. פיינגאָלד משה, קראַשניק, 1891
99. פארבער יאנקל, בעלזשיצע, 1899
100. " אשר, קראַשניק, 1931
101. " ישראל, קראַשניק, 1933
102. פישער איציק, יאנווו לוב., 1914
103. פרייהאָף הערש, קראַשניק, 1928
104. פרייבערג דניאל, אנאָפּאָל, 1907
105. פרייטאג לייזער, קראַשניק, 1904
106. " הערש, קראַשניק, 1920
107. " מענדל, קראַשניק, 1926
108. פעפערקיכען איציק, יאנווו לוב., 1898
109. פעפערקיכען ראובן, יאנווו לוב., 1898
110. פעלדמאוז לאה, גאָזשעץ, 1922
111. גארען שלום, קראַשניק, 1906
112. גראפשטיין הערש, מ. אנאָפּאָל, 1894
113. " פייגע, דאָרף פּאָטאָק וויעלקי, 1902
114. " רפאל, דאָרף פּאָטאָק וויעלקי, 1929
115. " משה, דאָרף פּאָטאָק וויעלקי, 1937
116. גאָלדבערג לייב, פיאסקי לוטערסקיע, 1909
117. גרינבאום חנה, קראַשניק, 1917
118. גרינבאום חוה, קראַשניק, 1937
119. גאָלאָמב רבקה, דאָרף לישניק מ., 1925
120. גראָסמאַן שמעון, קראַשניק, 1892
121. " אברהם, קראַשניק, 1919
122. " משה, קראַשניק, 1926
123. גילבאָכמאַן חנה, דאָרף דזשילאָוויצע, 1925
124. גערסטען העניע, אולאנווו, 1883
125. גערסטען חיה, אולאנווו, 1905
126. גאָלדבארד טאָניע, לעמבערג, 1911
127. גרינער נחמן, קראַשניק, 1896
128. גאָלדפעלד יאנקל, קראַשניק, 1897
129. גוטפריינד מרדכי, קראַשניק, 1917
130. גוטפריינד נפתלי, קראַשניק, 1925
131. גאָלדמאַן יאקוב, קראַשניק, 1905
132. גאָלדשטיין פאיע, בעלזשיצע, 1903
133. געלמאַן סאלאמאָן, אַנאָפּאָל, 1908
134. גאָלדשטיין איציק, (נישט לעזבאַר), 1914
135. גערענרייך לייב, קראַשניק, 1900
136. הערשזאָן טויבע, זאקשעוועק, 1924
137. " שמואל, קראַשניק, 1898
138. " שלמה, קראַשניק, 1928
139. הערשענזאָן יאקוב, קראַשניק, 1913
140. העכטמאַן משה, סאנדאָמיעזש, 1917
141. העכטמאַן יאָסל, קראַשניק, 1928
142. העלמאַן זעליק, זאוויכאָסט, 1904
143. העלמאַן זיסל, זאוויכאָסט, 1912
144. העכטמאַן צירל, יאנווו לוב., 1926
145. העכטמאַן יוכבד, יאנווו לוב., 1930
146. האבלער מאָריס, דאָרף קאָטי, 1893
147. האבלער עטקע, דאָרף קאָטי, 1923
148. האָכענבאום סענדער, קראַשניק, 1920
149. הימעלבלום אברהם, קראַשניק, 1927
150. הערשזאָן רחל, קראַשניק, 1928
151. מילכמאַן אברהם, קראַשניק, 1916
152. העמער מיכל, קראַשניק, 1925
153. האָכראַד ישעיהו, קראַשניק, 1900
154. יוכטלעדער דבורה, קראַשניק, 1919
155. איבענבאום שמואל, יאנווו לוב., 1909
156. אינגבער אביגדור, זאקליקווו, 1916

157. קעסטענבאום משה, אנאָפּאָל, 1900
158. ״ יאנקל, אנאָפּאָל, 1930
159. ״ אסתר, אנאָפּאָל, 1932
160. קאווא ירוחם, בעלזשיצע, 1891
161. קופּערשטיין האָדעס, קראַשניק, 1890
162. קעסעל לייב, לובלין, 1902
163. ״ חיה־אסתר, קראַשניק, 1911
164. ״ עטל, קראַשניק, 1937
165. ״ מאיר, קראַשניק, 1941
166. קניפּער הערש, דאָרף פּאַפּקאָוויצע, 1911
167. קניפּער איטע, דאָרף פּאַפּקאָוויצע, 1906
168. קאָרענפעלד יאנקל, אנאָפּאָל, 1905
169. קראָן ישראל, יאנווו לוב., 1888
170. קאופמאן מרדכי, אנאָפּאָל, 1910
171. ״ חיה, לובלין, 1911
172. ״ ישעיהו, לובלין, 1939
173. ״ משה, לובלין, 1940
174. קעהלע העלענא, קראַשניק, 1901
175. קליינמאַן מלך, דאָרף קאָזלוווקא, 1890
176. ״ פייגע, דאָרף קאָזלוווקא, 1890
77. ״ רפאל, דאָרף קאָזלוווקא, 1926
178. ״ רבקה, דאָרף קאָזלוווקא, 1929
179. ״ משה, דאָרף קאָזלוווקא, 1930
180. ״ יאנקל, ביכאווא, 1886
181. ״ מרים, דאָרף בלינוו, 1922
182. קעסטענבערג ישעיהו, קראַשניק, 1912
183. קאַרפּנקאָפּ הערש, דאָרף מנישעק, 1910
184. קאַץ איזאק, ראַדאָם, 1900
185. קאַליקשטיין לעאָן, קראַשניק, 1918
186. קאַנארעק אסתר, ראָזוואַדוו, 1922
187. קאַפּטאַן איזאק, קראַשניק, 1914
188. קופּערשטאַק חיים, יאַנוו לוב., 1916
189. קופּערשטאַק אסתר, יאַנוו לוב., 1916
191. לעענדער איציק, דאָרף דזשילאָוויצע, 1898
192. לעווין אברהם, דאָרף פּאַפּקאָוויצע, 1894
192. ״ יאָסל, דאָרף פּאַפּקאָוויצע, 1927
190. קליינמאַן רחל, זאַקשוועק, 1914
194. ״ שלמה, דאָרף פּאַפּקאָוויצע, 1916
195. לעדערפּיין זלמן, קראַשניק, 1904
196. לאַנגווייל רעגינע, דאָרף ביעליני, 1913
197. ליבערמאַן אברהם, גאַראַי, 1903
198. לאַמהוט אהרן, קראַשניק, 1928
199. לאַקס ישעיהו, זאַקליקוו, 1916
200. מייערפעלד לייב, מאָדליבאָזשיצע, 1913
201. מאַנדעלבאום ניסן, ראַדאָם, 1902
202. מינץ רבקה, קראַשניק, 1887
203. מינץ זיסל, קראַשניק, 1917
204. מיטאַג לאה, זשולקיעווקא, 1916
205. מילשטיין הערש, מאָדליבאָזשיצע, 1928
206. מארקיעוויטש משה, קראַשניק, 1897
207. מערץ איטע, מאָדליבאָזשיצע, 1917
208. מערשיין לייב, אנאָפּאָל, 1904
209. מייזנער אברהם, קראַשניק, 1928
210. מייזנער ברוך, קראַשניק, 1906
211. מאַלעווא מרים, ווישניאָוויצע, 1920
212. מייזעלס נתן, קראַשניק, 1915
213. לאַנג שלום, קראַשניק, 1912
214. לאַנג ישעיהו, קראַשניק, 1921
215. ניימאַן ליבע, לובלין, 1907
216. ניימאַן צביה, לובלין, 1927
217. אָלענדער אברהם, קראַשניק, 1908
218. אָלענדער אלתר, קראַשניק, 1932
219. פּערעלמאַן חמיה, קראַשניק, 1919
220. פּערעלמאַן מלכה, פּיאַסקי לוב., 1919
221. פּאָמעראַנץ אַנשל, זאַוויכאָסט, 1890
222. ״ קונע, זאַוויכאָסט, 1894
223. ״ חיה, קראַשניק, 1910
224. פריפּשטיין מאָטל, באַראַנאָוויטש, 1916
225. ראָזענבוש יצחק, קראַשניק, 1898
226. ראָזענבוש דבורה, קראַשניק, 1931
227. ראָזמארין טאַמאַרא, מיענדזשיזשעטשע, 1922
228. רובינשטיין אברהם, מאָדליבאָזשיצע, 1900
229. רובינשטיין ראובן, מאָדליבאָזשיצע, 1902
230. ריינדעל חיה, קראַשניק, 1914
231. ״ יצחק, קראַשניק, 1917
232. ״ פייגע, קראַשניק, 1926
233. ״ סימע, קראַשניק, 1928
234. ״ חצקאל, קראַשניק, 1927
235. ראָזענפעלד (נישט לעזבאַר), יאַנוו לוב., 1919
236. ראָזענפעלד מרדכי, יאַנוו לוב., 1908
237. ראָזענבלאַט מאיר, אנאָפּאָל, 1910
238. ראָטענבערג הלל, קראַשניק, 1914
239. ראָזענבוש ישעיהו, קראַשניק, 1915
240. ראָזענבוש לייב, קראַשניק, 1917

241. שטיין רבקה, זאקשוווּעק, 1880
242. שיפמאַן אברהם, קראַשניק, 1918
243. שטיינזאלץ רחל, דאָרף טארנאווא, 1921
244. טעפער נח, קראַשניק, 1912
245. וועבער חנה, דאָרף דאלקאָוויצע, 1922
246. וואקס אברהם, קראַשניק, 1915
247. זיגעלוואקס ישראל, לובלין, 1892
248. זיסבערג שלמה, קראַשניק, 1890
249. שווארצבארד ישראל, קראַשניק, 1903
250. שאפראן ישעיהו, קראַשניק, 1906
251. שיין מאיר, אָסטראָוויעץ, 1913
252. שיין קריינע, קראַשניק, 1915
253. שטיינבערג יונה, זאקשוווּעק, 1920
254. טאובליב בנציון, קראַשניק, 1899
255. טאובליב יצחק, קראַשניק, 1923
256. ווייסמאן נטע, זאַקשוווּעק, 1891
257. ווייסמאן יוסף, זאקשוווּעק, 1926
258. זאקליקאָווסקי העניך, סאָקאָלווו, 1908
259. זעירה יוסף, יאַנווו לוב., 1902
260. שטיינבערג מענדל, מאָדליבאָזשיצע, 1900
261. שטיינבערג מרים, מאָדליבאָזשיצע, 1915
262. זיסביר חנה, קזשעשווו, 1924
263. זיסביר צביה, קזשעשווו, 1933
264. זילבערבערג רבקה, יאנווו לוב., 1895
265. " חנה, יאנווו לוב., 1926
266. " בריינדל, יאנווו לוב., 1929
267. שיינבאום חיה, לובלין, 1914
268. זיעלאָנקא יוסף, דאָרף קאָזלוווקא, 1910
269. וואסערמאן זלאטע, קראַשניק, 1907
270. וואסערמאן יאנקל, קראַשניק, 1931
271. זיסבערג אברהם, דאָרף באָרווו, 1910
272. זיסבערג אברהם, קראַשניק, 1928
273. וואָלבערגער משה, קראַשניק, 1904
274. קליימאן מאיר, זאקליקווו, 1936
275. בראַנער חמיה, זאקליקווו, 1901
276. עלבאוםביילע, דאָרף זשעטשיצא ל., 1888
277. עלבאום מענדל, דאָרף זשיכווו, 1932

פאַריתומטע מצבות פון קראַשניקער יידישן בית־הקברות, מיט וועלכע די דייטשן האָבן באַפוילן
צו פלאַסטערן די טראָטואַרן.

בני קראשניק בצבאות שונים ● קראשניקער אין פארשידענע ארמייען

יחזקאל ברטמן — בצה״ל, 1948
יחזקאל בראטמאן — אין דער ישראל־אַרמיי, 1948

יעקב אנדר (X) — בצבא הפולני
יעקב ענדער (X) — אין דער פוילישער אַרמיי

אליעזר בוטנר — בצבא הפולני (1920)
אליעזר באָטנער — אין דער פוילישער אַרמיי (1920)

דוד גולדפלד — במשמר הגבול של הצבא הפולני
דוד גאָלדפעלד — אין דער גרענעץ־וואַך
פון פוילישן מיליטער

שמואל צינגיסר — בצבא הפולני
שמואל צינגיסער — אין דער פוילישער אַרמיי

יעקב גולדפלד — בצבא הפולני של גנרל אנדרס
יעקב גאָלדפעלד — אין פוילישן מיליטער
פון גענעראַל אַנדערס

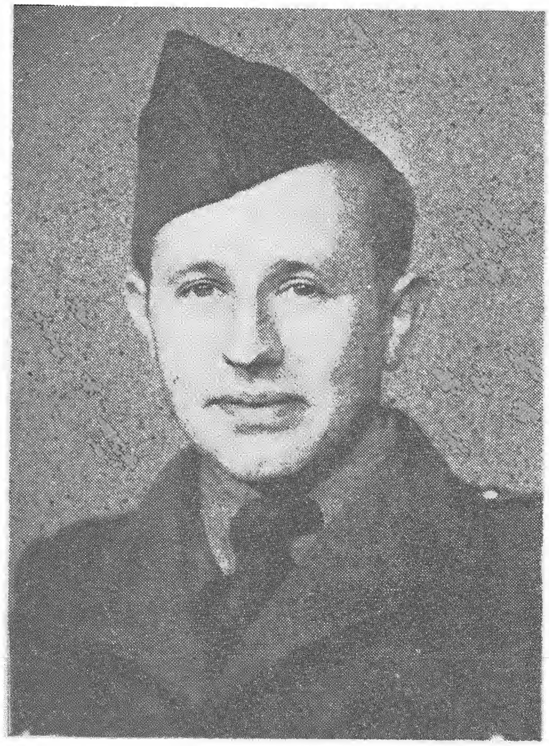
משה צינגיסר — בצבא הפולני
משה צינגיסער — אין דער פוילישער אַרמיי

נח וורנרייך — בצבא הפולני (ניספה באושוויץ)
נח וואַרענרייך — אין דער פוילישער אַרמיי
(אומגעקומען אין אוישוויץ)

פישל צשלר — בצבא הפולני של גנרל אנדרס
פישל צעשלער — אין דער פוילישער אַרמיי
פֿון גענעראַל אַנדערס

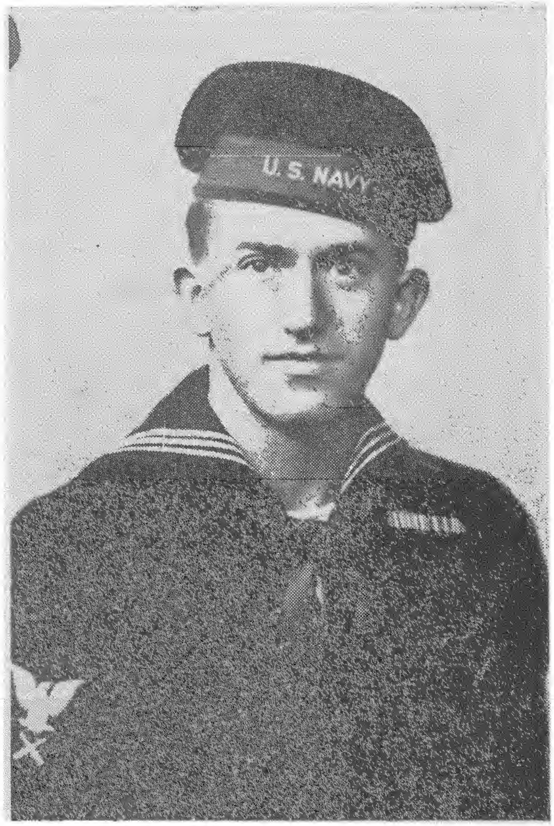
זליג גורפינקל — בצבא הצרפתי (1940)
זעליג גורפינקעל — אין דער פראַנצויזישער אַרמיי

האחים צשלר — בצבא האדום
די ברידער צעשלער — אין דער רויטער אַרמיי

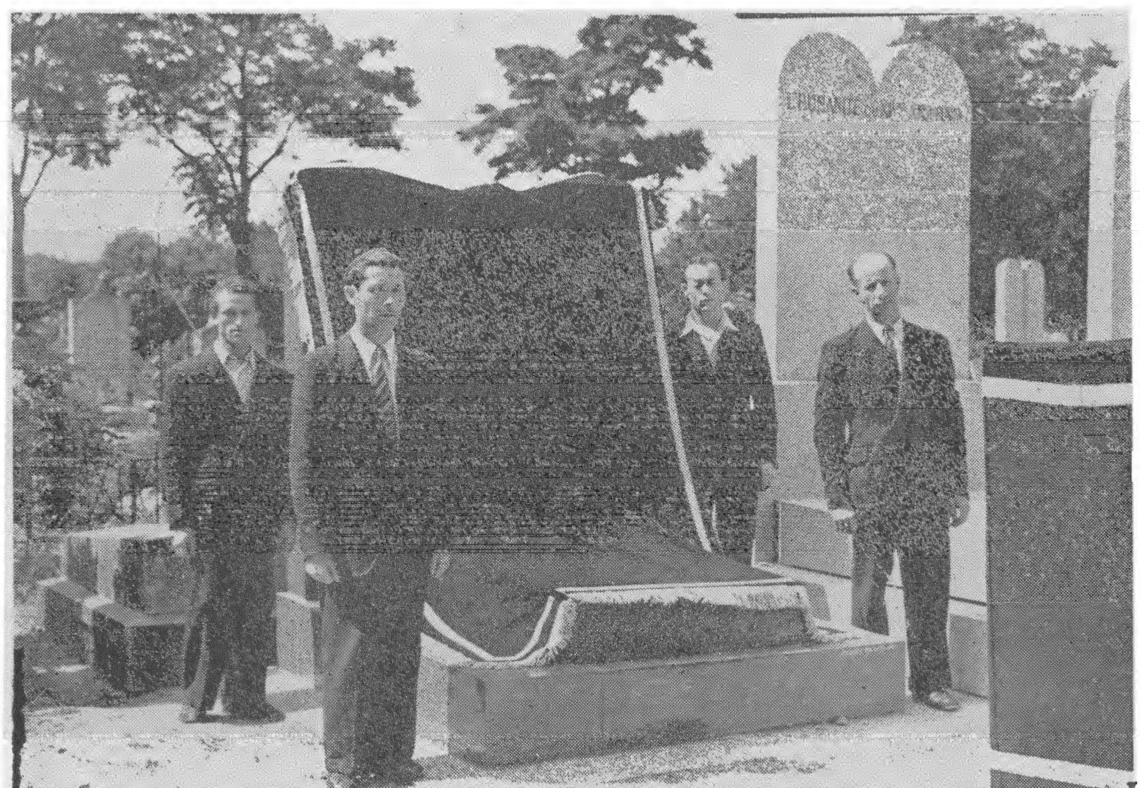
ישראל אנדר — בצבא של רוסיה הצארית
ישראל ענדער — אין דער צאַרישער אַרמיי

יצחק ברייאר — בחיל־הים האמריקאי במלחמת העולם ה־2
יצחק ברייער — אינעם אַמעריקאַנער „ים־פלאָט״,
אין דער צווייטער וועלט־מלחמה

שמואל־ליפה רנדל — בצבא האמריקאי (1947)
שמואל־ליפע רענדעל — אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי (1947)

גילוי המצבה לזכר קדושי קראשניק בפאריס, בשנת 1949.
אנטהילונג פון דענקמאָל אין פּאַריז, לזכר די קדושים פון קראַשניק, אין יאָר 1949.

*PXV
([illegible])
158552